

HET VOLK AAN DE KUNST



C. RIJNSDORP, *CALVINISME EN CULTUUR*:

de calvinistische paradox
van het cultureel tekort

Anne Schipper

HET VOLK AAN DE KUNST

C. RIJNSDORP, *CALVINISME EN CULTUUR*:

de calvinistische paradox
van het cultureel tekort

THEOLOGISCHE UNIVERSITEIT VAN DE GEREFORMEERDE KERKEN
IN NEDERLAND TE KAMPEN

HET VOLK AAN DE KUNST

C. RIJNSDORP, *CALVINISME EN CULTUUR*:

de calvinistische paradox
van het cultureel tekort

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR IN DE THEOLOGIE

OP GEZAG VAN DE RECTOR DR. R. KUIPER,

ZO GOD WIL IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN

OP VRIJDAG 5 APRIL 1957

TE 15.00 UUR IN DE LEMKERZAAL,

BROEDERSTRAAT 16 TE KAMPEN

door

ANNE SCHIPPER

25 september 1957 te Rotterdam

Promotor: prof. dr. G. Harinck
Copromotor: dr. J.H.C. Bel (VU Amsterdam)

Beoordelingscommissie: prof. dr. E.A. de Boer
prof. dr. M.P.J. Sanders (RU Groningen)
prof. dr. R. van Woudenberg (VU Amsterdam)

Sponsored by **STICHTING AFBOUW KAMPEN**

Verschenen als proefschrift *Theologische Universiteit Kampen*
Copyright © Anne Schipper, 2019

ISBN 978-90-826348-1-5
NUR 700 *Theologie algemeen*; 150 *Kunstzinnige vorming algemeen*

Alle rechten voorbehouden.
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, digitaal, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Uitgeverij **LULULILY**
Laan van Avant-Garde 338
3059 RA Rotterdam

Inhoudsopgave		5
Woord vooraf		9
Proloog	<i>Calvinisme en cultuur</i>	11
	I Onderzoeksdoel	17
	II Probleemstelling en onderzoeksvraag	18
	III Program van culturele volksopvoeding	20
Deel I	Programmalijnen	25
	Kunstenaar en program	26
1	<i>Muziek: van componist tot criticus</i>	29
	1.1 Rijnsdorp en muziek	29
	1.1.1 Muzieklessen	30
	1.2 Componist: ‘den jeugdigen Delfshavenschen toondichter’	32
	1.2.1 <i>Naïeve liedjes</i>	33
	1.3 Muziekauteur: <i>Woord en Beeld</i>	35
	1.3.1 Muziekpedagogische opvattingen	37
	1.4 Muziekcriticus: <i>De Standaard</i>	38
	1.4.1 Muziekrecensies	41
	1.5 Muziekredacteur: <i>Organist en Eeredienst</i>	44
	1.5.1 Muziek als ervaring	46
	1.6 <i>Coda</i>	49
2	<i>Voordrachtskunst: van tekstdichter tot adviseur</i>	53
	2.1 Rijnsdorp en recitatie	53
	2.2 Voordrachtskunst en volksverheffing	53
	2.3 Tekstdichter	55
	2.3.1 <i>Eens Christens Reis</i>	55
	2.3.2 Première en ontvangst	57
	2.3.3 Experiment en herderlijk vermaan	60
	2.3.4 Opvoedingsdaad ‘van zegenende kracht’	61
	2.3.5 <i>Oudejaarsgesprek</i>	62
	2.3.6 <i>De wonderdokter</i>	65
	2.3.7 <i>Dit Wonderbaarlijk Kind</i>	66
	2.4 Declamator	70
	2.5 Adviseur <i>Bond van Reciteerclubs in Zuid-Holland</i>	71
	2.5.1 Letterkundig adviseur	73
	2.5.2 Technisch adviseur	75
	2.6 Cultuurtaak en literaire smaak	77
	2.7 Hoorspelprijsvraag N.C.R.V.	79
	2.8 Finale	80
3	<i>Literatuur: van schepper tot beschouwer</i>	83
	3.1 Rijnsdorp en literatuur	83
	3.1.1 Letterkunde en antithese	85
	3.2 Novellist	88
	3.2.1 <i>De Spiegel</i>	88
	3.2.2 <i>Kostgangers Gods</i>	90
	3.3 Dichter	95
	3.3.1 Gemeenschap en volkspoëzie	97
	3.3.2 Volksdichter	99

	3.3.3	<i>Bazuinen klinken in 't verschiet</i>	102
	3.3.4	<i>Emmaüsgangers 1945</i>	104
	3.3.5	Dichterschap voor de gemeente	108
	3.3.6	Psalmberijming en gezangenherziening	111
	3.3.7	<i>Eeuwig Woord, U willen wij bezingen</i>	114
3.4		Romancier	116
	3.4.1	<i>Koningskinderen</i>	117
	3.4.2	<i>Eldert Holier</i>	140
	3.4.3	<i>Mijn Vader, Mijn Vader...</i>	170
	3.4.4	Overig romanwerk	182
3.5		Essayist	185
	3.5.1	<i>Ter Zijde</i>	187
	3.5.2	De weg der gedachte in de kunst	200
	3.5.3	<i>In drie etappen</i>	208
	3.5.4	Overig essaywerk	225
3.6		Criticus	227
	3.6.1	Poëziecriticus	228
	3.6.2	Romancriticus	230
	3.6.3	<i>Prijs der literaire kritiek</i>	231
	3.6.4	<i>De moderne roman in opspraak</i>	235
	3.6.5	Levensbeschouwing en literaire kritiek	246
	3.6.6	Literatuur- of levenskritiek?	247
3.7		Redacteur	249
3.8		Pointe	250
Deel II		Instrumenten	257
		Kunstopvoeder en programmering	258
4		<i>Christelijke Volks-Universiteit</i>	261
	4.1	Rijnsdorp en volksuniversiteit	261
	4.2	Rotterdamse Volks-Universiteit	263
	4.3	Volksuniversiteiten en verzuiling	265
	4.4	Rijnsdorp en Christelijke Volks-Universiteit	267
	4.5	Cursusleider en docent	268
	4.6	Christelijke V.U. en <i>Christelijke Auteurskring</i>	270
	4.7	Teloorgang van het christelijk V.U.-werk	272
	4.8	Rijnsdorp en volksuniversiteitswerk	275
5		N.C.R.V.-radio	279
	5.1	Rijnsdorp en radio	279
	5.2	Radio-omroep en volksontwikkeling	281
	5.3	Stichtelijk en didactisch	285
	5.4	Rijnsdorp, N.C.R.V. en letterkundige organisaties	287
	5.4.1	Radiodebuut	288
	5.4.2	Storing of ruis?	290
	5.4.3	Boycot van het literair halfuurtje	291
	5.4.4	De radiokwestie	293
	5.4.5	Rijnsdorp als regelaar	297
	5.4.6	Organiseren of schrijven?	301
	5.5	Causeur en radiocriticus	305
	5.6	Tekstdichter en volkscultuur	309
	5.7	Opvoeden tot goede smaak	312

5.8	Cultuurhistorische radioprogramma's	319
5.8.1	<i>Aesthetische Etherleergang</i>	321
5.8.2	<i>Ad Majoram Dei Gloriam</i>	324
5.8.3	<i>Bij de gratie Gods</i>	326
5.8.4	<i>Adam, wie zijt gij?</i>	328
5.8.5	<i>De Platenbijbel</i>	330
5.8.6	<i>Sterker dan de tijd</i>	331
5.8.7	Overige radioprogramma's	332
5.9	Cultuurtaak van de N.C.R.V.	336
5.10	Rijnsdorp en radiowerk	339
6	<i>Protestantse periodieke pers</i>	345
6.1	Rijnsdorp en pers	345
6.2	Pers en volk: een dubbele loyaliteit	347
6.3	Auteur, causeur en lezingenpraktijk	348
6.3.1	Publicist	349
6.3.2	Rijnsdorp en <i>De Reformatie</i>	351
6.4	Wisselwerking met publiek	358
6.5	Vooroorlogs dagbladcriticus	360
6.5.1	Rijnsdorp en <i>De Standaard</i>	363
6.5.2	Rijnsdorp en <i>De Rotterdammer</i>	369
6.6	Redacteur van <i>Nieuw Nederland</i>	373
6.6.1	Muziek en literatuur	374
6.6.2	Journalistieke ontgoocheling	376
6.7	Rijnsdorp en het <i>Rotterdammer-Kwartet</i>	378
6.7.1	Vast literair medewerker	379
6.7.2	Letterkundig Adviesbureau L.A.B.	383
6.7.3	Cultuurspreiding en vrijetijdsbesteding	384
6.7.4	Kunstkritiek en christelijke dagbladpers	387
6.7.5	Kritisieren, opiniëren en opvoeden	389
6.7.6	Literaire kritiek als 'hogere vorm van scheelzien'	393
6.7.7	Letterkundig specialisme en literair afscheid	396
6.8	Rijnsdorp en <i>Trouw</i>	398
6.8.1	Van kunst- naar kerkpagina	400
6.8.2	Duiden en cultuurkritiek	403
6.9	Rijnsdorp en perswerk	405
7	<i>Christelijk-literaire organisatie</i>	409
7.1	Rijnsdorp en literaire organisatie	409
7.2	<i>Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland</i>	413
7.2.1	Grondslag, tweeledig doel en werkwijze	424
7.2.2	Rijnsdorp en <i>Verbond</i>	427
7.2.3	Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam	428
7.2.4	<i>Opwaartsche Wegen</i> en <i>De Brug</i>	433
7.2.5	Pinksterconferenties en Kerstvergaderingen	436
7.3	<i>Christelijk-Literaire Essayistenkring</i>	440
7.3.1	Beginsel, doel en werkwijze	441
7.3.2	Rijnsdorp en <i>Essayistenkring</i>	446
7.4	<i>Christelijke Auteurskring</i>	448
7.4.1	Grondslag, drieledig doel en werkwijze	449
7.4.2	Rijnsdorp en <i>Auteurskring</i>	450
7.4.3	Eerste lustrum: <i>Het Heerlijk Ambacht</i>	452

	7.4.4	Lustrumavonden: schrijver en volk	461
	7.4.5	<i>Verzeild Bestek</i> : tweede lustrum	465
	7.4.6	Lustrumavonden: auteurs en publiek	472
	7.4.7	Voorzitter, opheffing en illegaliteit	475
7.5		<i>Critiek-Commissie</i>	484
7.6		<i>Christelijke Openbare Leeszaal en Bibliotheek</i>	486
	7.6.1	Rijnsdorp en keuringscommissie	487
7.7		<i>Contact van Protestants-Christelijke Auteurs</i>	488
	7.7.1	Drievoudig beginsel, doel en werkwijze	493
	7.7.2	Rijnsdorp, <i>Contact</i> en Pinkster-Conferenties	500
	7.7.3	<i>Ontmoeting</i> en Rijnsdorp	507
	7.7.4	Gereformeerde bieteboom	513
7.8		Rijnsdorp en literatuurwerk	516
Deel III		Geen getheologiseer, geen getheoriseer	521
		Epiloog in zeven bedrijven	523
	I	Bij dichters en schriftgeleerden	523
	II	Is literatuur politiek of theologie geworden?	530
	III	Kunst en religie (en publiek)	538
	IV	Kunstenaar, klacht en aanklacht	546
	V	Woestijn of paradijs?	554
	VI	Muzische nabetrachting	562
	VII	Calvinistische paradox van het cultureel tekort	570
Bijlagen	1	‘Het volk aan de kunst’, door C. Rijnsdorp	583
	2	C. Rijnsdorp en zijn calvinistisch-culturele veld (1920-1970)	587
	3	Bibliografie afzonderlijk verschenen werken van C. Rijnsdorp	588
Samenvatting		<i>Het volk aan de kunst</i>	590
Summary		<i>The people to the art</i>	593
Archieven			596
Websites			596
Interviews			597
Literatuur			598
Illustraties			611
Curriculum vitae			612
Index			613

In *Het volk aan de kunst* staat de kunstzinnige uitvoeringspraktijk van Rijnsdorps program van culturele volksopvoeding centraal in de context van het spanningsvolle continuüm tussen calvinisme en cultuur. Deze studie onderzoekt - via een reconstructie van de decennialange en veelzijdige creatieve arbeid van Cornelis (Kees) Rijnsdorp - de toepassing en doorwerking van het (neo)calvinisme op de praktijk van het culturele leven bij het calvinistisch volksdeel.

Aan de artistieke ontwikkelingsgang van Rijnsdorp als literair kunstenaar met een dubbele cultuurtaak: artistiek en pedagogisch - die in de geest van de gracieuze oproep van dr. A. Kuyper tot kunstcreatie en kunstgenieting in zowel scheppend als beschouwend opzicht gehoor gaf aan de bijbelse scheppingsopdracht tot cultuurontwikkeling -, ontsprong als levenstaak zijn cultureel 'middelaarschap'.¹ Het literair kunstenaarschap van de neocalvinist Rijnsdorp kreeg, mede naar aanleiding van de ontvangst van zijn romandebuut *Koningskinderen* in 1930 door Kuypers - ook in cultureel opzicht - kleine luyden als cultuurtaak steeds meer een volksopvoedend karakter. De kunstzinnige activering van het calvinistisch volksdeel met de schriftuurlijke oproep tot culturele werkzaamheid was de kern van zijn volksopvoedkundige missie. Vanuit zijn bijbels gefundeerde strategie met de drieslag: van geven naar roepen, van belanghebbende tot belangstellende en van delen naar deelname, bracht Rijnsdorp zijn program van culturele volksopvoeding - op het ritme van zijn eigen schrijverspraktijk - met vallen en opstaan tot ontwikkeling.

Over de legitimatie van zijn program: *Het volk aan de kunst*, merkte Rijnsdorp in 1933, vanuit zijn dubbelrol als literator en kunstvoeder met een positief neocalvinistisch getoonzet cultuuroptimisme op - geen duimbreed twijfelend aan zijn roeping, levenstaak en cultuurmandaat:

Al stond er in de heele Bijbel niets dan de gelijkenis van de talenten, dan zou ons oproepen tot arbeid in zake Christelijke litteratuur en kunst volop gerechtvaardigd zijn.²

Het belangrijkste deel van de uitvoeringspraktijk van Rijnsdorps cultuuropdracht kreeg inhoud en vorm in de ongedeelde *Gereformeerde Kerken in Nederland*, ruim voordat de Vrijmaking in 1944 zou leiden tot een kerkscheuring. Een breuk, die ook op letterkundig en algemeen-cultureel gebied doorwerkte en voormalige kunstbroeders van hetzelfde huis op theologisch-dogmatische gronden in artistiek-kunstzinnig opzicht deed scheiden.

Met prof. dr. K. Schilder had Rijnsdorp - met name tijdens Schilders predikantschap te Rotterdam-Delfshaven begin jaren dertig van de vorige eeuw - niet alleen persoonlijk contact; zij werkten voor de oorlog op het terrein van literatuur en radio samen in hun gemeenschappelijk streven het gereformeerde volk tot culturele mondigheid op te voeden. Hoewel Rijnsdorp als Kuyperiaan niet met de Vrijmaking meeging, deed een deel van zijn gereformeerd lezerspubliek dat wel; kerkvolk dat zijn romandebuut *Koningskinderen* uit 1930 niet zou vergeten. Tijdens de bezettingsjaren diepte Rijnsdorp, in zijn tweede roman *Mijn Vader, Mijn Vader...*, het vraagstuk van epigonisme in kerkelijke kring artistiek-literair uit in een verhaal over de predikantenwereld,³ met een psychologisch invoelbare tekening van de geestelijke tweestrijd tussen de theologisch student Freek Zwingelspaan uit Smalstad en zijn leermeester (en latere schoonvader), de theoloog dr. Johannes Arjens, die professor werd te Breestad. Daarbij verklaarde Rijnsdorp nadrukkelijk in een 'noot vooraf', dat hij deze roman geschreven had, 'vóórdat zekere kerkelijke gebeurtenissen (waarover het boek dan ook niet handelt) zich hadden voltrokken'.⁴

¹ Zie: Anne Schipper, *Een geknevelde volksopvoeder*. C. Rijnsdorp en de culturele verheffing van het calvinistisch volksdeel: strategie en leiderschap, 1 *Rijnsdorp 'in drie etappen'*, en 3 *Volksopvoeding tot cultuur*.

² C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 174.

³ Uitgeverij *Bosch & Keuning* sloot de advertentietekst van de roman af met de volzin: 'Een hoogtepunt in dit boek is de beschrijving van de predikanten-conferentie, waarin Rijnsdorp op in onze literatuur ongekende wijze de theologen-wereld ten voeten uit tekent.' Advertentie op de achterbuitenzijde van *Ontmoeting*, jrg. 1, nr. 7, april 1947.

⁴ C. Rijnsdorp, *Mijn Vader Mijn Vader...*, 4.

De *Gereformeerde Kerken in Nederland* van dr. A. Kuiper bestaan niet meer. In gefuseerde vorm ging dit kerkgenootschap samen met de Nederlands-Hervormden en Luthersen in 2004 op in de *Protestantse Kerk in Nederland (P.K.N.)*, waarna de *Theologische Hogeschool*, 'Kampen I', als *Protestantse Theologische Universiteit* gedeeltelijk onderdak vond onder de vleugels van Kuipers blauwe griffioen aan de *Vrije Universiteit* te Amsterdam. Het gereformeerde kerkverband, zoals in 1944 voortgezet in de *Gereformeerde Kerken in Nederland* van dr. K. Schilder - met inbegrip van de mede door hem opgerichte *Gereformeerde Theologische Universiteit*, 'Kampen II' - bestaan nog steeds.

Deze studie zoekt aansluiting bij de kerkelijke en godsdienstige nazaten waar Rijnsdorps muzikaal-dramatische, literair-esthetische en artistiek-opvoedende werkzaamheden (nog) gehoor, begrip en herkenning vinden. Tegelijkertijd beoogt dit omvangrijk onderzoek het productieve en veelzijdige levenswerk van de kunstenaar en kunstopvoeder Rijnsdorp op toegankelijke wijze te ontsluiten en ter beschikking te stellen aan lezers, die vanuit een wetenschappelijke, literaire of algemeen-culturele belangstelling zich willen verdiepen in de paradox van calvinisme en cultuur. Het literair en kunstopvoedend werk van Rijnsdorp, die een kunstenaarsleven volhardde in 'de culturele taak welke een christen is opgelegd', vormt daarbij de toetssteen van het cultureel tekort. Juist om de neocalvinistische naklanken van de vorige eeuw op het levensterrein van de kunst onder het calvinistisch volksdeel - als beginselvaste proposities in Rijnsdorps letterkundige en algemeen-culturele arbeid - duurzaam te laten doorklinken, is dit proefschrift ondergebracht bij 'Kampen II': Schilders Alma mater - de ironie der kerkgeschiedenis op kunstgebied ten spijt.

Allen die mij van dienst zijn geweest bij de totstandkoming van deze studie zeg ik hartelijk dank. Drie namen wil ik hier niet ongenoemd laten: wijlen dr. G. Puchinger, die mij in 1987 tot de systematische studie van Rijnsdorps leven en werk heeft aangezet, prof. dr. D.Th. Kuiper en dr. R.G.K. Kraan, die delen van het manuscript van commentaar hebben voorzien. De leden van de leescommissie: prof. dr. E.A. de Boer, hoogleraar Kerkgeschiedenis aan de *Theologische Universiteit Kampen*, prof. dr. M.P.J. Sanders, hoogleraar Literatuur- en Cultuurtheorie aan de *Rijksuniversiteit Groningen*, en prof. dr. R. van Woudenberg, hoogleraar Kentheorie en Ontologie aan de *Vrije Universiteit* te Amsterdam, zeg ik hartelijk dank voor het positief oordeel.

Mijn dank gaat speciaal uit naar prof. dr. G. Harinck, die vanuit zijn affiniteit met het cultuurvraagstuk in gereformeerde kring als hoogleraar in de geschiedenis van het Protestantisme aan de *Theologische Universiteit Kampen* als promotor wilde optreden. Die waardering geldt evenzeer mevrouw dr. J.H.C. Bel, universitair hoofddocent moderne Nederlandse letterkunde aan de *Vrije Universiteit* te Amsterdam, die als copromotor vanuit haar encyclopedische vakkennis deze multidisciplinaire studie op enthousiasmerende wijze heeft begeleid.

Tot slot citeer ik hier met nadruk de muzische uitnodiging uit *Psalm 33 : 2* (berijmd): 'Heft vrolijk aan, wijdt Hem uw kunst. Alles moet Hem eren.' Een oproep waaraan kunstenaars in dit boek met ziel en zaligheid gehoor gaven - veelal tegen de dogmatische verdrukking in.

Anne Schipper

Opmerking vooraf:

Wie een vreemde is in het kunstzinnig Jeruzalem, vol neocalvinistisch aangezette cultuuruitingen op de subvelden van muziek, recitatie en literatuur, en onbekend met de culturele infrastructuur van christelijke volksuniversiteit, *N.C.R.V.*-omroep, protestantse periodieke pers en christelijk-literaire organisatie in de gereformeerde wereld (met inbegrip van de Tale Kanaans als inlogcode tot het in deze studie geboekstaafd Calvijns en Kuiperiaans gekleurd religieus, cultureel en literair kapitaal in relatie tot de inerte habitus van het calvinistisch volksdeel ten opzichte van de klinkende kunsten), zou ter oriëntatie eerst bijlage 2, het schematisch samenvattend overzicht: 'C. Rijnsdorp en zijn calvinistisch-culturele veld (1920-1970)', tot zich kunnen nemen. Wie deze artistieke nestgeur kent of zich blanco wil laten gidsen door een fascinerende wereld met wisselende panorama's en manco's op het levensterrein van de kunst als decor van Rijnsdorps program van culturele volksopvoeding - waarin calvinisme en cultuur zich antithetisch en activistisch-synthetisch tegelijk verenigden tot de leus: 'Het volk aan de kunst' - begint hier.

Proloog *Calvinisme en cultuur*

In de (neo)calvinistische mens- en wereldbeschouwing zijn 'leer en leven' - ook op kunstgebied, onlosmakelijk met elkaar verbonden. Het godsdienstig geïnspireerde culturele leven bij de Kuypertiaanse kleine en grote luyden vormt als vrijwel braakliggend onderzoeksveld een complex (interdisciplinair) kennisdomein dat niet eerder systematisch en methodisch in kaart is gebracht. Dit cultuurtheologisch onderzoek beoogt, in het verlengde van het proefschrift *Een geknevelde volksvoeder*,⁵ de a-culturele habitus van calvinisten op het levensterrein van de kunst - waarin het inerte cultuurleven zich dopers-puriteins manifesteerde - vanuit de bijbelse scheppingsopdracht aan de hand van Rijnsdorps schriftuurlijke kunststopvoedingspraktijk te verklaren.

De toepassing en doorwerking van de gereformeerde theologie op het levensterrein van de kunst bij het calvinistisch volksdeel heeft het program van culturele volksopvoeding van de gereformeerde literator en kunststopvoeder Cornelis Rijnsdorp zowel bemoedigd als bemoeilijkt. Het eeuwenoude spanningsveld tussen calvinisme en kunst laat zich in deze studie vanuit de culturele uitvoeringspraktijk op basis van primair bronnenonderzoek praktisch en inzichtelijk beschrijven, om vervolgens vanuit archivalia, literatuur en interviews met tijdgenoten te kunnen duiden en waarderen. Het onderzoek is multidisciplinair van opzet en uitwerking, mede omdat Rijnsdorp zich in artistiek opzicht veelzijdig ontwikkelde en in de loop der jaren op verschillende kunstgebieden werkzaam was. De alfa en omega van deze studie komen echter samen in het neocalvinisme, zoals deze aan Calvijn verbonden geestesstroming in Nederland gestalte kreeg onder invloed van dr. A. Kuiper als cultuurtheologisch en esthetisch raamwerk voor de goddelijk geïnspireerde kunstarbeid van C. Rijnsdorp, in dienst van het gereformeerde volk.

Dit onderzoek reconstrueert Rijnsdorps - in Kuypers 'gemene gratie', 'antithese' en 'soevereiniteit in eigen kring' gefundeerde - program van culturele volksopvoeding in het cultuurleven en de kunstpraktijk van het calvinistisch volksdeel tussen circa 1920 en 1970, de periode waarin hij met name als literator en kunststopvoeder actief was. Bij het analyseren van cultuurpraktijken onder calvinisten biedt de Franse cultuursocioloog Pierre Bourdieu, met zijn concepten: 'veld', 'habitus' en 'kapitaal',⁶ naast wetenschapstheoretisch houvast en methodische structuur, ook taal en - aan Kuiper verwante - metaforiek om binnen de gereformeerde wereld de onderliggende dynamiek en dominante gezagsverhoudingen op kunstgebied tussen partijen en actoren in het calvinistisch-culturele domein te expliciteren, te duiden en te waarderen.⁷ Dit met inbegrip van kerkelijke socialisatieprocessen met ongeschreven regels als 'verborgen catechismus', de omgang met religieus en cultureel kapitaal, inclusief de wijze waarop de a-culturele habitus als product van een a-muzische piëtistisch-doperse levensstijl zich door de tijd heen reproduceerde in het calvinistisch-culturele veld, bij Rijnsdorp de subvelden: muziek, recitatie en literatuur. Tevens biedt deze theorie inzicht in het vraagstuk waarom het kunststopvoedend volksprogramma tot cultuur van Rijnsdorp - als geroepen dienstknecht op het levensgebied van de kunst - geen daadwerkelijke verandering in de eeuwenoude spanningsvolle verhouding tussen calvinisme en kunst enerzijds en de culturele inertie als levensstijl onder gereformeerden anderzijds tot stand heeft kunnen brengen: Kuypers cultuurtheologie, gratieleer en esthetiek ten spijt.

Welke betekenis, waarde en samenhang moeten - zowel denotatief als connotatief - aan het begrippenpaar 'calvinisme en cultuur' worden toegekend in het licht van de probleemstelling van dit onderzoek? Beide termen zijn niet eenduidig te interpreteren en veronderstellen in hun abstractie zowel duiding als intersubjectiviteit om Rijnsdorp - en de wijze waarop hij zich binnen het spanningsveld tussen calvinisme en cultuur bewoog - te kunnen begrijpen en waarderen. Daarom opent deze studie met een theoretische begripsexplicatie die inzoomt op de literator en

⁵ Anne Schipper, *Een geknevelde volksvoeder*. C. Rijnsdorp en de culturele verheffing van het calvinistisch volksdeel: strategie en leiderschap, Rotterdam, 2017.

⁶ Zie voor een toelichting op deze begrippen, deel III, epiloog, VII: 'Calvinistische paradox van het cultureel tekort'.

⁷ Het wetenschapsfilosofisch denken van de Franse cultuursocioloog Pierre Bourdieu (1930-2002) kleurt deze studie over calvinisme en cultuur, en krijgt met name in de epiloog een concrete toepassing en uitwerking. De Bourdieuse theorie past niet alleen het literaire of culturele veld, maar ook het religieuze veld, met de bijpassende praktijken van religieus kapitaal, macht en symbolisch geweld. Zie: Terry Rey, *Bourdieu on Religion*, met name de hoofdstukken 3-5.

kunstopvoeder Rijnsdorp, die volgens de Jong-Protestantse dichter Gerrit Kamphuis ‘woonde in het gebouw van het calvinisme’.⁸ Voor deze religieuze, sociaal-maatschappelijke en artistieke habitat, als betekenisvolle context van zijn leven en werk tussen 1920 en 1970, vormde het door dr. Abraham Kuyper geconcipieerd neocalvinisme de theologisch-kunstzinnige omlijsting, waarbinnen de kunstenaar Rijnsdorp zijn program van culturele volkoprovoeding ruim een halve eeuw inhoud en vorm gaf. Daarbij zat hij - volgens eigen beeldspraak - ‘tussen twee stoelen’ tegelijk;⁹ enerzijds de door hem verfoede dogmatisch-massieve fauteuil van het cultureel inerte calvinistisch volksdeel, en de wankelende kruik van de gereformeerde kunstenaar anderzijds, godsdienstig-artistiek ingeklemd tussen angst en vrees op de drempel van het monumentaal opgetrokken bouwwerk van het - van Calvin en Kuyper vervreemde - (nostro-)calvinisme:

Calvinisme

Gij waart, o Huis,
een blok van angst, doorruist van orgelklank;
het licht dat U doorscheen was hemelblank,
maar in uw hoeken hurkte steeds de vrees.

Gij waart gelegen in een droomstil dal
tussen de hoge bergen van Gods Toorn;
uw muren grensden aan des hemels koren
en aan de hel.

Die in u woonde als kind,
geen aardse vreugde kan hem meer verzaden,
maar op een pad verzengd door zon en wind
drijft hem uw ongenade.¹⁰

De voormalig Jong-Protestantse dichter Willem Hessels, pseudoniem van de gereformeerde domineeszoon Hendrik Adolph Mulder,¹¹ transformeerde in dit vers de dramatische verwijdering tussen kunstenaar en de leerstelling van het calvinisme tot beklemmende poëzie. Rijnsdorp noemde de grondstemming van dit gedicht ‘tragisch’.¹² Bij Hessels ‘beeft ontzag na’ voor de architectuur van het calvinisme, ‘die hij in haar monumentaliteit heeft *gezien* en *ondergaan*’, waarbij hij tevens aangaf dat bij Hessels dit ontzag ‘met *vervreemding* gepaard’ ging.¹³ Balancerend op het hellend vlak ‘tussen twee stoelen’ hanteerde Rijnsdorp als verbindend element het bijbels cultuurmandaat, om de dissonant van de ongelijkwaardigheid tussen partijen en actoren op kunstgebied te harmoniseren, wijzend op hun (gedeelde) cultuurtaak in Christus.

⁸ Mededeling van Gerrit Kamphuis aan Anne Schipper tijdens het tweede interview op 21 oktober 1986 in Den Haag. Kamphuis karakteriseerde Rijnsdorp in hetzelfde gesprek: ‘Hij was door en door een Kuyperiaan.’

⁹ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 51. Deze metafoer paste Rijnsdorp in 1959 ook toe op de positie van christelijke poëten: ‘Toch mogen onze mensen hun christelijke dichters niet vergeten. Ze hebben het moeilijk, nu het openbare letterkundige leven welhaast volstrekt langs elke duidelijke christelijke belijdenis voorbij gaat. Christelijke kunstenaars zitten toch altijd tussen twee stoelen en de algemene culturele vervlakking, die een gevolg is van de “opstand der massa’s”, doet daaraan geen goed.’ C. Rijnsdorp, ‘Kruisbogen’, in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 28 maart 1959.

¹⁰ W. Hessels, opgenomen in: *Con Sordino*, 1949, 134. Dit vers nam Rijnsdorp eveneens op in zijn *In drie etappen*, 125.

¹¹ Hessels’ oom was de auteur Hk. (Hendrik) Mulder, redacteur van *Ons Tijdschrift*, die als Adel Anckersmith in 1905 de brochure *Calvinisme en Snobbisme in de Literatuur* schreef met als conclusie dat ‘het calvinisme de dood was van alle kunst’. In zijn Bilderlijk-rede reageerde dr. A. Kuyper op Anckersmith. ‘De diepere bedoeling van Dr. Kuyper was, jongeren te waarschuwen tegen het aanbidden van de taalschoonheid.’ de *Nieuwe Leidsche Courant*, 3 juni 1936. Dit krantenverslag van de Pinksterconferentie 1936 van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland* gaf in dit verband tevens een samenvatting van de lezing van B.J. Gerritson, die in de discussie over christelijke kunst opmerkte: ‘In Christus zijn ook de Christenen kunstenaars, alleen klinkt hun triomfkreet wel eens wat gedempt.’

¹² P.A. Hekstra wees op de laatste strofe van het vers: ‘(...) het aardse pad (de levensweg) is verzengd door de zon (Goddelijke almacht) en de wind (de Heilige Geest), waarna hij aangaf dat de dichter een ontwikkelingslijn had doorlopen, ‘welke even helder van lijn als beklagenswaardig van doel is’. P.A. Hekstra, ‘Dichterlijke grenscorrecties’, in: *Ontmoeting*, jrg. 3, nr. 9, juni 1949, 396.

¹³ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 126.

De veelgelezen en veelgeprezen *Christelijke Encyclopedie* - het toenmalige *Google* voor gereformeerden, waaraan C. Rijnsdorp eveneens zijn medewerking verleende - omschreef in 1957 het calvinisme of 'C.' als een 'chr. levens- en wereldbeschouwing en levensstijl in de zin en naar de geest van Calvijn'.¹⁴ Kenmerkend noemde prof. dr. R. van Dijk, auteur van het artikel, dat het calvinisme 'uitgaat van de volstrekte souvereiniteit van God over alle gebied van het leven en alles wenst ondergeschikt te maken aan de verheerlijking Gods'. Direct toepasbaar op Rijnsdorp met zijn artistieke en volksoepvoedende cultuurtaak als levensroeping is de daarop volgende zinsnede: 'Zo wordt heel het menselijk leven, waarin ieder een eigen roeping krijgt te vervullen, betrokken in zijn dienst en moeten daarbij allen zich gedragen in gehoorzaamheid aan zijn Woord.'¹⁵ Verderop in zijn tekst betoogde Van Dijk dat het de roeping blijft van de christen, 'zich met het leven in de wereld in te laten en zo God te dienen', waarbij hij over het calvinisme in relatie tot het levensterrein van de kunst feitelijk opmerkte:

Het C. heeft daarbij het gehele leven in zijn vele schakeringen betrokken, al is in de praktijk de realisering van deze als roeping aanvaarde taak niet steeds in alle opzichten gebleken en doorgevoerd. Met name op sommige gebieden van de kunst is het tekortgeschoten.¹⁶

De auteur eindigde zijn uitleg over de historie, invloed en opleving van het calvinisme, met de voor dit onderzoek relevante opmerking over de relatie tussen calvinisme en cultuur: 'Nog later echter worden bij Da Costa, Groen, Kuypers en Talma de oude calvin. ideeën weer springlevend en vormen de basis voor een "architectonische kritiek" op de eigentijdse maatschappij.'¹⁷

'Architectonische kritiek' klonk eveneens door in Rijnsdorps artistiek-beschouwend denken contra de doperse, puriteinse en piëtische gekleurde culturele inertie bij het calvinistisch volksdeel ten opzichte van de klinkende kunsten. In zijn essay 'Litteratuur en Christelijke volksoepvoeding' uit 1933 beled hij - bij het uitspreken van zijn verwachting over de opbloei van kunst en literatuur in gereformeerde kring - conform de calvinistische belijdenis: 'Wie ook in deze materie het laatste woord spreekt, is *God*. Hij is de eerste en de laatste.'¹⁸ Terugblikkend op een 'kleine twee duizend jaar Christendom', stelde Rijnsdorp - met als voorbehoud: 'En als we niet uit het *geloof* spraken, dan zou onze redeneering ongeveer aldus luiden':

We kunnen, op grond van die paar duizend jaar, wel bij benadering berekenen, wat er inzake Christelijke kunst te bereiken is. Misschien veel, indien we de kring ruim nemen; zeker weinig, indien we van Reformatorische kunst willen spreken.¹⁹ Er is dus geen reden voor idealistische verwachtingen. Te minder, wanneer men let op de toenemende ontkerstening.

Over de calvinistische - nog kunstzinnig te kerstenen - volksgroep merkte Rijnsdorp vanuit zijn kunstpraktijk op: 'Zeker, het orthodox-christelijk volksdeel, dat artistiek achterlijk was en

¹⁴ Prof. dr. R. van Dijk, 'Calvinisme', in: *Christelijke Encyclopedie*, deel II, 82.

¹⁵ *Ibidem*, 86.

¹⁶ *Ibidem*, 87. Van Dijk tekende hier direct bij aan: 'Maar dat hier niet aan een principiële afgekeerdheid moet worden gedacht, laat zich duidelijk afleiden uit de houding van het C. tegenover de wetenschap.'

¹⁷ *Ibidem*, 89. Dit citaat maakt tevens duidelijk dat er een onderscheid moet worden gemaakt tussen het calvinisme zoals het is ontstaan, en het calvinisme zoals het zich heeft ontwikkeld. Marc de Klijn wierp - in verband met het specifieke aspect van het calvinisme in relatie tot kunst - de vraag op of Calvijn zich wel duidelijk heeft uitgelaten over de kunst: 'Het is in ieder geval een feit, dat Calvijn geen afzonderlijke verhandeling over de kunst of de kunstbeoefening heeft geschreven. De "aesthetica" van Calvijn welke door Léon Wencelius is samengesteld is een constructie achteraf, waarbij overigens blijkt dat Calvijns opmerkingen daarover verspreid staan over diens gehele oeuvre.' Bovendien werd volgens De Klijn het zicht 'op het verband tussen het Calvinisme en de cultuur der Nederlanden nog bemoeilijkt door het feit dat aan de Calvinistische een Lutherse reformatie is voorafgegaan, dat er sprake is geweest van een humanistische beweging, van een doperse, anabaptistische revolutie, en tenslotte van een Contra-reformatie', waarbij hij aangaf: 'Hoe zal iemand er in slagen om dit fijnmazige net van over en weer kruisende lijnen te ontrafelen en werkelijk zicht op de kern van de ingrijpende omwentelingen in deze periode te krijgen?' M. de Klijn, *De invloed van het Calvinisme op de Noord-Nederlandse landschapschilderkunst 1570-1630*, 8.

¹⁸ C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en Christelijke volksoepvoeding', *Ter Zijde*, 173.

¹⁹ Met 'Reformatorisch' doelde Rijnsdorp op 'calvinistisch' in de zuivere geest der *Reformatie*.

grootendeels nog is, dat volksdeel kan nog wel wat bijgewerkt worden. Daar is nog werk te doen en er is ontvankelijkheid.²⁰ Daarbij doelde hij aanvankelijk op kunstzinnige activiteiten vanuit de 'litteraire volksopvoeding' gericht op smaakontwikkeling, cultureel besef, artistieke werkzaamheid en culturele mondigheid. Het vrijwel veronachtzaam en braakliggend levensterrein van de kunst bleek voor Rijnsdorps cultureel evangelisatiewerk een weerbarstig arbeidsveld; een roeping, taak en levensopdracht, waarvoor hij zich goddelijk uitverkoren en gelegitimeerd wist: 'God heeft mij al jong de idee fixe van een 'levenstaak' (in cultuur en kunst namelijk) ingeschapen.'²¹ Voor hem was het voorlopig einddoel: 'dan nl., wanneer het niveau ongeveer gelijkgemaakt is aan het algemeen Nederlandsch-cultureel peil'. Hij voegde - niet van enige zelfspot ontbloot - er minzaam aan toe: 'Tot zoolang moogt ge Uw blijmoedigheid en arbeidslust behouden.'²²

Welke inhoud en betekenis kende de Kuyperiaan Rijnsdorp zelf toe aan het begrip cultuur binnen het raamwerk van de alomvattende wereld- en levensbeschouwing van dr. A. Kuyper, die Rijnsdorps denken over religie en kunst fundamenteel had beïnvloed? De *Christelijke Encyclopedie* omschreef 'cultuur', of 'c.', in 1957 als 'menselijke vormingsarbeid in en aan het geschapene'.²³ Ds. S.J. Popma, auteur van dit artikel, wees naar de scheppingsopdracht uit *Genesis* 1 : 28 (na de Zondvloed hernieuwd in *Genesis* 9 : 1-17), een bijbels cultuurmandaat dat niet verwaarloosd mocht worden. In dit verband sprak de gereformeerde predikant over een specifiek christelijke cultuur: 'Chr. c. is daar, waar de gelovige mens en gemeenschap in verbondenheid aan Gods Woord de c.-taak aanvaardt.'²⁴ Hij noemde in dit verband de 'verlossing door Christus', het vrijmaken van 'de slavernij der zonde' en het doen van 'goede werken', en stelde: 'Deze verlossing heeft een wereld-omvattende strekking en wil restauratie brengen van het door de zonde ontredde leven.' Vanuit de opvatting dat de christelijke belijdenis 'bescheiden' maakt, plaatste Popma bedachtzaam ter relativering de overweging: 'Ook zal de christelijk c.-houding zich altijd bewust moeten zijn van de voorlopigheid van alle c.' Hij wees in zijn artikel eveneens op het belang van de herkerstening van de cultuur, met de kantekening dat de ontkerstening in de Westerse cultuur steeds duidelijker vormen kreeg in het opkomend proces van secularisatie. Vanuit de gereformeerde belijdenis tekende de kunstminnende dominee hierbij nadrukkelijk aan:

Ook hier mogen we denken aan de algemene genade en aan het positieve, dat hierin schuilt, dat ook het afvallige c. leven in het grote geheel van Gods plan is opgenomen om de mogelijkheden, door God in zijn schepping gelegd te verwerklijken. De ontkerstening uit zich dus daar, waar onttaarde c. is en op dat andere niveau, waar achter de positieve waarden in beroepsarbeid, gemeenschapsleven, wetenschap, kunst enz. een geest stuw, die tegen God ingaat en van Hem afvoert.²⁵

Popma poneerde vervolgens als mandaat en calvinistisch cultuurperspectief: 'Herkerstening heeft zich te stellen tegenover ontkerstening van de c. Ze is er dus op gericht heel het c. leven te brengen onder de heerschappij van God en zijn Christus.' De kerk had volgens hem de taak 'de leden in de c. taak van beroepsarbeid, wetenschap en kunst' te steunen en te begeleiden! Zij ontmoeten 'de niet-gelovigen in het c. leven om met hen één te zijn in kritiek en waardering', waarbij naast het luisteren naar de 'kritiek van de niet-gelovigen' er ook een 'duidelijk waarderen moet zijn van alle positieve elementen die een niet-chr. c. leven brengt'. Geheel in de geest van de calvinistische belijdenis constateerde hij met de bijbelse cultuurtaak als opdracht voor het gereformeerde volk:

²⁰ C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 173.

²¹ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 33.

²² C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 173. Ondanks het voorbehoud van Jacobus stelde Rijnsdorp vervolgens: 'Dus zelfs zoo, niet uit het geloof sprekend, alleen lettend op de feitelijke toestand, staan wij er betrekkelijk nog het gunstigst voor.' Dit optimisme zou met de oorlogsperiode als biografische cesuur in Rijnsdorps denken en werk in de loop der jaren steeds verder afnemen.

²³ Ds. S.J. Popma, 'Cultuur', in: *Christelijke Encyclopedie*, deel II, 331-333.

²⁴ *Ibidem*, 332. Popma vervolgde zijn tekst: 'Daar is c., waar een gegeven aanleg tot ontplooiing wordt gebracht; waar onontgonnen terrein ontgonnen wordt.' De predikant maakte daarbij het onderscheid tussen cultuur als activiteit (het proces van tot ontplooiing brengen) en cultuur als resultaat (het product van de culturele activiteit).

²⁵ *Ibidem*, 333.

Kritiek en waarden samen betekenen dus een confrontatie met het c. leven van de eigen tijd in zijn volle breedte. Herkerstening is derhalve een breed-omspannend gebeuren. Het is een taak, die Christus oplegt aan zijn kerk. (...) Dan is er het steunen van de gelovigen in hun eigen taak: het eigen loflied te zingen op de eigen plaats in het c. leven. Een chr. universiteit, chr. wetenschap, chr. kunst komen in de gezichtskring.

Zich beroepend op het 'werk der confrontatie', vanuit de opdracht tot herkerstening van de samenleving, verklaarde Popma - geheel in de lijn van Kuypers kunst- en cultuurreveil: 'Het chr. verenigings- en partijleven heeft altijd óók een taak bij de herkerstening van de c.' Deze herkerstening maakte als opdracht eveneens deel uit van Rijnsdorps cultuurprogramma met zijn instrumentarium en distributiesysteem van volksuniversiteit, radio, pers en literaire organisatie.

De door S.J. Popma op hoofdlijnen Kuypersiaans gekleurde kenschets van cultuur vormde de cultuurtheologische belijning van Rijnsdorps denken en werk; zijn geestelijke habitat ingekaderd in Kuypers constructen van 'gemene gratie', 'antithese' en 'soevereiniteit in eigen kring'.²⁶ Binnen dit calvinistisch-culturele veld was hij creatief-emanipulatorisch werkzaam op het levensterrein van de kunst, dat vanuit de bijbelse scheppingsopdracht snakte naar literaire opbloei en artistiek elan ter ere Gods. De dominantie van kerk en theologie op kunst- en cultuurgebied bleek voor hem niet vanzelfsprekend, geestelijk gevormd en artistiek gevoed door onder meer Kuypers oratie 'Het Calvinisme en de Kunst',²⁷ en de tien jaar later uitgesproken gelijknamige vijfde *Stone*-lezing.²⁸ Daarbij beriep Rijnsdorp zich als autodidact eveneens op zijn kunstzinnige vorming en scholing bij Beethoven, Goethe, Pascal en Nietzsche. Voor hem was kunst een soevereine wetskring die op eigen wortel onafhankelijk bloeide van andere levenskringen, zoals wetenschap, politiek en kerk. Kunst kon voor hem geen dienstmaagd van de theologie zijn. De 'eigenwettigheid' van de kunst ontleende hij aan de *Wijsbegeerte der Wetsidee*. De kennis en toepassing van deze calvinistische filosofie vormden voor hem in zijn kunst- en cultuurdenken een geestelijk-artistieke bevrijding. In zijn latere rol als cultuurcriticus zou Rijnsdorp de kerk als instituut steeds meer als deel van de algemene cultuur beschouwen.

Voor Rijnsdorp als literator en kunstvoeder met een dubbele cultuurtaak: artistiek en pedagogisch, had cultuur een bredere betekenis dan kunst in engere zin: literatuur, muziek en beeldende kunst. Culturele activiteiten zoals schrijven, dichten, declameren, componeren, musiceren, schilderen of beeldhouwen plaatste hij in navolging van Kuypers esthetiek in een theologisch-scheppend kader. Cultuur in brede algemene zin betekende voor hem - vanuit de

²⁶ In de theologie van dr. A. Kuiper vormde 'de soevereiniteit Gods' het fundamentele leerstuk. Naast de 'particuliere genade', het leerstuk dat God het geloof in de mens wekt en waartoe het handelen van de kerk zich beperkt, onderscheidde Kuiper voor de mensheid in relatie tot kerk, staat en maatschappij het centrale geloofsartikel van de 'gemene gratie' of 'algemene genadeleer'. Hierin vatte hij Gods verbondenheid met mens en wereld samen: ondanks de zondeval rust de schepping in Gods bewarende hand (*Genesis* 9 : 1-17). De vergeving en goedgunstigheid van God gold eveneens voor mensen die geen lid waren van 'de ware Kerk'. Op basis van Kuypers algemene genadeleer konden zijn volgelingen een open en ondernemende houding innemen ten opzichte van de seculiere wereld, die immers ook Gods wereld was. Met zijn idee van de 'antithese' benadrukte Kuiper de tegenstelling op geloofsbasis tussen christenen en niet-christenen. Deze constructie markeerde volgens Rijnsdorp in zijn *In drie etappen* (106) 'de principiële en onoverbrugbare kloof tussen gelovigen en ongelovigen'. Kuypers tweede geloofsdoctrine bood zijn volgelingen zowel de theologische als maatschappelijke legitimatie zich als confessionele bevolkingsgroep op alle levensterreinen af te zonderen, met onder meer de schoolstrijd en verzuiling tot gevolg. Het principe van 'soevereiniteit in eigen kring' was Kuypers derde kernbegrip. Bood de gemene gratie de theologische legitimatie voor het ontplooiën van maatschappelijke activiteiten op alle levensterreinen, en rechtvaardigde de antithese de oprichting van eigen instellingen en organisaties op 'gereformeerden grondslag', de idee van 'soevereiniteit in eigen kring' bepaalde als theologisch organisatieprincipe dat alle 'terreinen des levens' zelfstandige 'levenskringen' vormden. Deze sociale structuren, zoals kerk, staat, maatschappij - en dus ook: kunst - kenden als maatschappelijke organisatievormen een eigen onafhankelijk gezag: ze waren 'soverein in eigen kring'. Als autonome levenskringen konden ze niet onder de verantwoordelijkheid van een andere kring staan of vallen. Elk levensgebied diende de grenzen van de overige terreinen te eerbiedigen. De autonomie en variëteit van deze levenskringen was volgens Kuiper verordend in de scheppingsleer, waardoor zij principieel een eigen zelfstandigheid hadden verkregen tot eer van God. Met dit neocalvinistisch instrumentarium konden Kuypers volgelingen hun geloof in leer en leven zowel principieel als praktisch vormgeven en uitdragen, ook op het levensterrein van de kunst.

²⁷ A. Kuiper, *Het Calvinisme en de Kunst. Rede bij de overdracht van het rectoraat der Vrije Universiteit op 20 October 1888*.

²⁸ A. Kuiper, 'Het Calvinisme en de Kunst', vijfde *Stone*-lezing, in: *Het Calvinisme*, 127-155.

grondbetekenis van het Latijnse ‘cultura’ (afgeleid van *colere*): ontwikkeling, vorming, beschaving, veredeling en verfijning, waarbij hij oog had voor culturele classificatie tussen hoge en lage kunst, in Bourdieus theorie: legitieme smaak (hoge statusgroepen/‘grote luyden’) distinctief ten opzichte van populaire smaak (lagere statusgroepen/‘kleine luyden’).²⁹ Cultuur in deze maatschappelijke contextualiteit had voor hem betrekking op elk levensgebied; niets viel daarbuiten, ongeacht of het kunst, wetenschap, maatschappelijk of politiek leven betrof: alle levensuiting was voor hem cultuur, dat in zijn visie ten diepste het leven zelf uitdrukte en zich weerspiegelde in literatuur en andere kunstvormen. Rijnsdorps calvinistisch cultuurbegrip was onlosmakelijk verbonden met zijn gereformeerd geloof. In 1971 schreef hij, verwijzend naar de tragedie om woordvoerder van een cultuur te zijn in een tijd waarin die cultuur zelf in afbraak verkeerde: ‘Cultuur is een prachtig woord voor een prachtige zaak, maar het laatste en diepste woord is zij niet.’³⁰ Aan cultuur kende hij als neocalvinist een religieuze dimensie toe met een bijbelse opdracht voor de kunstenaar: ‘Cultuur is een Godsbelang. Hij laat haar plaats en tijd, opdat ze zich op Hem richt.’³¹

Over de verhouding van de begrippen ‘calvinisme en cultuur’: een eeuwenoud vraagstuk, met name de dominante invloed en doorwerking van het theologisch-godsdienstig aspect in de gereformeerde wereld op cultuur in het algemeen en op literatuur en kunst in het bijzonder, heeft Rijnsdorp bij de vormgeving en uitoefening van zijn cultuurtaak veel nagedacht en geschreven. Daarbij valt een ontwikkeling op in zijn denken van onafhankelijk-rebels, zoals in het opstel ‘Theologische en letterkundige optiek’ uit 1931,³² naar reflectief-sympathisch en ronduit kritisch-afwijzend op latere leeftijd in zijn kwaliteit als gereformeerd cultuurcriticus.³³ Een eerste omslag in zijn cultuurdenken vond plaats aan het eind van de Duitse bezettingsjaren, na het bezoek van Thijs Booy, die bij hem te rade ging over de vraag hoe de literatuur zich na de oorlog zou kunnen vernieuwen vanuit een positief cultuurscheppende geest. Middenin van de hongerwinter van 1944 plaatste hij in het artikel ‘Jeuget en literatuur’ zijn visie op cultuur in eschatologisch perspectief:

Cultuur is niet een eeuwig bloeien op ruïnes. Eens wordt alle menselijke cultuur ruïne. Christus komt terug; we leven in de grote, de definitieve adventstijd. Misschien is het ‘hoe’ van ons gedrag ten aanzien van de cultuur belangrijker dan het ‘wat’. Maar zeker is dat we moeten werken zolang het dag is; de nacht komt, waarin niemand werken kan.³⁴

Zijn gedachten over calvinisme en cultuur in brede zin heeft Rijnsdorp - nadat hij eerder als regeringsopdracht tussen november 1950 en november 1951,³⁵ ‘de hedendaagse Calvinistische Nederlandse literatuur en critiek’ in drie etappen had getoetst aan ‘de esthetische beginselen van Calvin’ - op ruim zeventigjarige leeftijd opgetekend in wat hij noemde: ‘mijn kleine trilogie’,³⁶ als

²⁹ Kees van Rees, Susanne Janssen en Marc Verboord, ‘Classificatie in het culturele en literaire veld 1975-2000’, in: *De productie van literatuur*, G.J. Dorleijn en Kees van Rees (red.), 244. Voordat Bourdieu zijn ‘principe van distinctie’ formuleerde, had Rijnsdorp oog voor het onderscheid tussen specifieke cultuuruitingen en genrevoorkeuren van groepen. Volgens hem had zich in de tijd een scheiding voltrokken tussen kunst en amusement, die vooral in de muziek tot uitdrukking kwam: ‘De amusementsmuziek van de heren van vóór de revolutie was voornamelijk, zoals de Water Music van Händel bijvoorbeeld. Alles diende, ook in de rococo, tot elegant amusement. Maar de democratie bracht een zekere vergroving. Een wals van Strauss weerspiegelt meer de rijke burger dan de aristocraat. De operettes van Strauss en Lehár zijn geen aristocratische kunst. Na de eerste wereldoorlog kwam de jazz uit Amerika. Stormenderhand veroverde deze muziek de wereld. Deze jazz maakte de scheiding tussen kunst en amusement volledig. Nu moet er geen begripsverwarring ontstaan. De beste jazz is wel kunst, maar geen Europese kunst. Het is een mengsel van Afrikaanse en overgeleverde Europese kunst. De verburgerlijking van de kunst is dus gevolgd door een ont-Europeïsering van de kunst.’ C. Rijnsdorp, ‘Het kind is de vader van de kunstenaar’, lezing uitgesproken op de ledenvergadering van de *Hofdijkschool* te Oegstgeest op 10 februari 1960. *Nieuwe Leidsche Courant*, 11 februari 1960.

³⁰ C. Rijnsdorp, ‘De intellectueel in het roemoer der volken’, *Balkon op de wereld*, 133.

³¹ C. Rijnsdorp, ‘Hedendaagse Protestantse letterkunde’, in: *Geschenk* 1935, 154.

³² C. Rijnsdorp, ‘Theologische en letterkundige optiek’, *Ter Zijde*, 97-108.

³³ Zie: C. van Iterson en H. van ’t Veld, ‘Rond de resten van een elitecultuur’, interview met Rijnsdorp in: *Wapenveld*, jrg. 25, nr. 6, december 1975, 196-201. Ook opgenomen in: C. Rijnsdorp, *Christendom en cultuur in bloei en crisis*, 119.

³⁴ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 11 januari 1945, 97.

³⁵ Dit literair-historisch essay van Rijnsdorp verscheen in 1952 onder de titel: *In drie etappen*. Zie: paragraaf 3.5.3.

³⁶ C. Rijnsdorp, ‘Inleiding’, *Wij zijn de vaders*.

vrucht van een zich steeds hernemend denkproces: *In de greep van het reus-achtige* (1966), *In het spanningsveld van de geest* (1968) en *Wij zijn de vaders* (1972). Drie met elkaar thematisch samenhangende publicaties,³⁷ die in *Aksent* plastisch werden getypeerd: ‘Ze zijn te vergelijken met goede cognac. Telkens krijg je het gevoel dat er heel lang iets op fust heeft gelegen bij Rijnsdorp. Onder de druk van een beheerst rijpingsproces en gistingsproces zijn deze tamelijk kleine werkjes ontstaan.’³⁸ De situatie in de kerk was volgens Rijnsdorp niet te begrijpen zonder kennis van de algemene cultuur. Hij kwam tot een aanscherping van zijn denken over de samenhang tussen religie en cultuur toen prof. dr. G.Th. Rothuizen hem in 1965 uitnodigde te komen spreken aan de *Theologische Hogeschool* in Kampen, ‘Kampen I’, over ‘modern calvinisme’. Dat verzoek bleek ‘een schot in de roos’, aldus Rijnsdorp:

Ik zag in de kunst en de cultuur een opeenvolging van stijlen, maar de theologie bleef statisch voor me. Ik begon toen de relatie tussen religie en cultuur scherp te zien. Mijn theologisch denken kwam op gelijk spoor met mijn cultureel denken.³⁹

Op de vraag: ‘Wat leert de Heilige Schrift ons ten aanzien van de houding die wij ten overstaan van de cultuur hebben in te nemen?’, antwoordde hij: ‘Dit komt neer op de formulering: theologie en cultuur. Maar theologie komt op in de sfeer van de religie, en de religie (...) wordt ook tot de cultuur gerekend. Theologie is altijd theologie *in* een cultuur.’⁴⁰

I **Onderzoeksdoel**

Binnen het Nederlands protestantisme is weinig wetenschappelijke literatuur voorhanden over de concrete doorwerking van Kuypers neocalvinisme op kunst in (orthodox-)gereformeerde kring.⁴¹ Uit eerder onderzoek blijkt dat het gereformeerde volk de bijbelse cultuuroopdracht op het levensterrein van de kunst door de eeuwen heen sterk veronachtzaamd heeft.⁴² Deze studie beoogt ter verklaring van de culturele inertie als ‘volksgewoonte’ bij het calvinistisch volksdeel op basis van systematisch bronnenonderzoek en nieuw archiefmateriaal het spanningsveld tussen ‘leer en leven’ op de domeinen van muziek, recitatie en literatuur historisch te beschrijven, om de ruim halve eeuw cultuurevangelisatie en kunstzending van Rijnsdorp onder zijn geloofsgenoten te kunnen begrijpen en waarderen. Deze algemene doelstelling krijgt een concrete uitwerking door het program van culturele volksopvoeding van de literator en kunstopvoeder C. Rijnsdorp te reconstrueren in de context van het cultuurleven bij het calvinistisch volksdeel, vanaf de beginjaren van het Interbellum tot omtrent de jaren zeventig van de vorige eeuw. Tevens beoogt deze studie, wetenschapstheoretisch geënt op het cultuurdenken van socioloog Pierre Bourdieu, met zijn - op Rijnsdorps kunstopvoedend cultuurwerk toepasbare, en aan Kuypers verwante begrippen - metaforiek en analogie, te verklaren waarom het levensterrein of veld van de kunst niet tot echte (op)bloei kon komen, ondanks de bijbelse scheppingsopdracht, Kuypers calvinistische cultuurtheologie en Rijnsdorps schriftuurlijk cultuurdevies: ‘Het volk aan de kunst’.

³⁷ In deze trilogie over het Kuypertiaanse calvinisme bundelde Rijnsdorp als geëngageerd gelovige en kritische kerkganger zijn overtuigingen over christendom en cultuur in eschatologisch perspectief.

³⁸ Ds. J. Snijder, ‘Waar wachten we op?’, in: *Aksent*, jrg. 9, nrs. 11-12, november-december 1972.

³⁹ Kees Waagmeester, ‘Ik ben geen leider, maar een opvoeder’, in: *Hervormd Nederland*, 25 maart 1978.

⁴⁰ C. Rijnsdorp, ‘Christen en cultuur’, *Balkon op de wereld*, 203. Ter toelichting plaatste hij enkele theologieën in hun cultuurkring: Augustinus (laat-romeins); Aquino (middeleeuws-westers); Luther (breekveld van middeleeuwen en renaissance); Calvin (tekent zich tegen de achtergrond van humanistische studiën in de renaissance-tijd).

⁴¹ Twee dissertaties zijn in dit opzicht van belang: J.P. Zwemer, *In conflict met de cultuur*, over de bevindelijke gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw (*Vrije Universiteit*, Amsterdam, 1992); C.P. Polderman, *Kerk en wereld*. Een studie over gereformeerden en hun uiteenlopende relaties met televisie in het licht van politiek, cultuur en theologie (*Erasmus Universiteit Rotterdam*, 1996). Het emancipatorisch en volksopvoedend cultuurwerk van Rijnsdorp onder Kuypers gereformeerden blijft in beide studies - waarin de invloed van ds. G.H. Kersten, de voorman van de bevindelijke gereformeerden, dominant is - ongenoemd.

⁴² Anne Schipper, *Een geknevelde volksopvoeder*. C. Rijnsdorp en de culturele verheffing van het calvinistisch volksdeel: strategie en leiderschap, Rotterdam, 2017. Zie hiervoor ook: C.P. Polderman: *Kerk en wereld*, met name deel III: *Calvinisme en cultuur*, de hoofdstukken 5 *Calvinisme en cultuurparticipatie* en hoofdstuk 6 *Gereformeerde cultuurvisies*.

II *Probleemstelling en onderzoeksvraag*

Hoe laat het spanningsveld tussen calvinisme en cultuur (in engere zin) in Rijnsdorps artistieke en kunstopvoedende praktijk onder Kuypers kleine en grote luyden zich vanuit primair bronnenonderzoek, met name de archieven van C. Rijnsdorp en P.J. Risseeuw,⁴³ reconstrueren, en met behulp van secundaire literatuur en interviews met tijdgenoten analyseren en waarderen? Hierbij ligt de focus op Rijnsdorps - in de begrippentaal van Pierre Bourdieu - materiële productie (deel I), de distributie ervan (deel II), de symbolische productie en de consumptie door het calvinistisch volksdeel (deel I, II en III). Het onderzoek is historisch-beschrijvend van aard en draagt in het slotdeel een verklarend karakter. De centrale probleemstelling van dit mentaliteitsonderzoek op het theologisch-kunstzinnig veld van calvinisme en cultuur splitst zich qua onderzoeksdesign op in drie deelvragen:

1. Uit welke biografisch-artistieke programmalijnen (met inbegrip van hun inhoudelijke wording en kunstzinnige ontwikkeling) was Rijnsdorps program van culturele volksoepvoeding - samengeballd in de antithetische en activistische leus: *Het volk aan de kunst* - als materiële productie opgebouwd?
2. Met behulp van welke instrumenten distribueerde de kunstenaar en kunstopvoeder Rijnsdorp - op basis van de 'gemeene gratie' en 'antithese' van dr. A. Kuypers - zijn 'program' onder het calvinistisch volksdeel, afgezet tegen het kunst- en letterendiscours in 'eigen kring', met de theologisch-muzische cultuurarbeid van dr. K. Schilder als referentie?
3. Hoe verhiel de scheppingsopdracht uit *Genesis* 1 : 28 als cultuurmandaat op het levensterrein van de kunst - vanuit Kuypers idee van 'soevereiniteit in eigen kring' - zich tot de gereformeerde cultuurpraktijk in relatie tot zowel de theologische dominantie op kunstgebied als tot Rijnsdorps pogen het gereformeerde volk aan de kunst te brengen en de symbolische productie daarvan?

Deelvraag 1

'Uit welke biografisch-artistieke programmalijnen (met inbegrip van hun inhoudelijke wording en kunstzinnige ontwikkeling) was Rijnsdorps program van culturele volksoepvoeding - samengeballd in de antithetische en activistische leus: *Het volk aan de kunst* - als materiële productie opgebouwd?' Aansluitend op zijn strategie en tactiek van culturele volksoepvoeding, ontplooidde C. Rijnsdorp vanuit zijn dubbele cultuurtaak: artistiek en pedagogisch, zich als kunstenaar en volksoepvoeder op het levensterrein van de kunst in het post-Kuyperiaanse cultuurklimaat op een drietal kunstgebieden: muziek, voordrachtskunst en literatuur.⁴⁴

Het eerste deel van dit onderzoek: **Programmalijnen**, gaat op deze deelvraag in. In zijn neocalvinistisch getoonzette program van culturele volksoepvoeding vormen muziek, recitatie en literatuur de drie inhoudelijke programmalijnen, die zich bij Rijnsdorp als materiële productie op het levensterrein van de kunst opeenvolgend ontwikkelden, elkaar deels overlappend in de tijd. Binnen de kunsten maakte Rijnsdorp vervolgens de onderverdeling in beeldende en klinkende kunsten, waarbij hij onder klinkende kunsten 'muziek en literatuur' begreep. Daarbij probeerde hij vanuit zijn dubbele cultuurtaak - waar mogelijk - calvinisme en cultuur met elkaar te verzoenen in de uitvoeringspraktijk van zijn program van culturele volksoepvoeding.

⁴³ Tenzij anders vermeld, berust de correspondentie die in deze studie geciteerd wordt, in drie archieven uit de collectie van het *Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden)*, Universiteitsbibliotheek, *Vrije Universiteit* te Amsterdam (HDC). Het archief C. Rijnsdorp (collectienummer 215) bevat naast 10 archiefdozen met correspondentie (lopend van 1911 tot 1982), 19 archiefdozen met egodocumenten, notities, oefenmateriaal, typoscripten, manuscripten, radioteksten, lezingen, kritieken, recensies en knipsels. De brieven van C. Rijnsdorp aan Risseeuw bevinden zich in het archief P.J. Risseeuw (collectienummer 198). Hierin is de correspondentie van Rijnsdorp aan Risseeuw apart gebundeld (dozen 6 en 7), aangevuld met thematische mappen die biografische documentatie over Rijnsdorp bevatten. De correspondentie van Rijnsdorp met dr. E. Diemer bevindt zich in het Diemer-archief (collectienummer 665). De inventaris van deze HDC-archieven is via plaatsingslijsten ontsloten en vrij toegankelijk. De ordening is rudimentair, waarom verwijzing binnen archieven achterwege is gelaten. De genoemde correspondentie is echter chronologisch of op correspondent geordend en direct (her)vindbaar.

⁴⁴ Hoewel de 'dramatische kunsten' meer kunstvormen omvatten dan de 'voordrachtskunst', bleek Rijnsdorp, ondanks de gereformeerde huiver en vrees voor het wereldse toneel - binnen de artistieke bandbreedte van de dogmatische belijning - als kunstenaar vrij experimenteel in zijn eigen dramatische voordrachtstukken.

Deelvraag 2

Met behulp van welke instrumenten distribueerde de kunstenaar en kunstopvoeder Rijnsdorp - op basis van de 'gemeene gratie' en 'antithese' van dr. A. Kuypers - zijn 'program' onder het calvinistisch volksdeel, afgezet tegen het kunst- en letterendiscours in 'eigen kring', met de theologisch-muzische cultuurarbeid van dr. K. Schilder als referentie? Deze deelvraag krijgt een uitwerking in het tweede deel van deze studie: *Instrumenten*. In zijn program van culturele volksopvoeding maakte Rijnsdorp voor de uitvoering van de drie programmalijnen op het levensterrein van de kunst: muziek, voordrachtskunst en literatuur, gebruik van een viertal instrumenten, waarmee hij de inhoud van zijn werk als culturele volksopvoeder distribueerde. Met dit veelzijdige instrumentarium en distributiesysteem van volksuniversiteit, radio, pers en literaire organisatie maakte Rijnsdorp optimaal gebruik van destijds beschikbare middelen, media en mogelijkheden, die pasten bij zijn roeping en levenstaak op kunstgebied. In dit verzuilde tijdperk bereikte hij niet alleen doelgericht het calvinistisch volksdeel, maar adresseerde hij - als kunstopvoeder en cultureel pluralist, geïnspireerd vanuit de neocalvinistische opdracht tot herkerstening van de cultuur - zijn kunstopvoedende boodschap vanuit het beginsel van pluriformiteit en culturele diversiteit tegelijkertijd aan het gehele Nederlandse volk.

Rijnsdorp heeft Kuypers niet persoonlijk gekend, Schilder wel. Hij werkte geregeld met hem samen, zowel op letterkundig gebied als bij zijn vroege radiowerk voor de *N.C.R.V.* Als predikant en hoogleraar (b)lijkt K. Schilder te figureren in theologenroman *Mijn Vader, Mijn Vader...* Rijnsdorps verhouding tot Schilder, die hij in zijn werk als literator en vanuit zijn cultureel middelaarschap van nabij heeft meegemaakt, vormt met name in het tweede deel van deze studie in theologische en artistieke zin een belangrijke referentie.

Deelvraag 3

'Hoe verhiel de scheppingsopdracht uit *Genesis* 1 : 28 als cultuurmandaat op het levensterrein van de kunst - vanuit Kuypers idee van 'sovereiniteit in eigen kring' - zich tot de gereformeerde cultuurpraktijk in relatie tot zowel de theologische dominantie op kunstgebied als tot Rijnsdorps pogen het gereformeerde volk aan de kunst te brengen en de symbolische productie daarvan?' Deze derde deelvraag markeert de bijbelplaats waarin de mens opdracht krijgt de schepping te onderwerpen met als taak de aarde in cultuur te brengen: 'En God zegende hen, en God zeide tot hen: Weest vruchtbaar, en vermenigvuldigt, en vervult de aarde, en onderwerpt haar, en hebt heerschappij over de vissen der zee, en over het gevogelte des hemels, en over al het gedierte, dat op aarde kruipt!⁴⁵ In het derde deel: *Geen getheologiseer, geen getheoretiseer*, krijgt deze deelvraag als epiloog in zeven bedrijven antwoord in kritisch-evaluatieve zin. Vanuit een vijftal perspectieven op geloof, kunst en leven - Rijnsdorps poëtische eeuwenheid - vindt reflectie plaats op zijn program van culturele volksopvoeding en het cultuurleven in het calvinistisch-culturele veld, met inbegrip van zijn symbolische productie. De vijf benaderingen richten zich vanuit de Bourdieuse begrippen: 'reproductie', 'sens pratique', 'habitus', 'cultureel kapitaal' en 'distinction',⁴⁶ op: 1. de verhouding tussen dichter en schriftgeleerde, oftewel kunstenaar versus theoloog; 2. de soevereiniteit van de kunst als autonome wetskring, onafhankelijk van theologie of politiek; 3. de gespannen relatie tussen kunst en religie (en publiek), waaraan de protestantse literatuur *Ons Tijdschrift, Opgang, Opwaartsche Wegen* en *Ontmoeting* ontleende; 4. het perspectief van de christelijke kunstenaar, geklemd tussen klacht en aanklacht, die in het a-muzisch klimaat van de kerk zijn artistiek-geestelijk deficit vond; 5. het culturele klimaat in de gereformeerde wereld als 'woestijncultuur' (Kuypers-van-de-gemene-gratie) of 'paradijstoestand' (Schilder-van-de-antithese), gevolgd door 6. een muzische nabetrachting. De epiloog evalueert in het zevende bedrijf de complexe verhouding tussen calvinisme en cultuur bij het gereformeerde volk vanuit het spanningsveld: 'cultuurplicht' versus 'cultuurverzaking', met als bevinding en samenvattende conclusie de - als these gepresenteerde - calvinistische paradox van het cultureel tekort.

⁴⁵ *Genesis* 1 : 28 (Statenvertaling). Ook de tekst uit *Genesis* 2 : 15 fundeert het bijbels cultuurmandaat: 'Zo nam de HEERE GOD den mens, en zette hem in den hof van Eden, om dien te bouwen, en dien te bewaren.'

⁴⁶ Zie voor deze begrippen: deel 3, epiloog VII: 'De calvinistische paradox van het cultureel tekort'.

III *Program van culturele volksopvoeding*

Vanuit zijn visie op christelijke kunst en culturele volksopvoeding ontvouwde Rijnsdorp een veelzijdig artistiek en pedagogisch repertoire voor cultuurdeelnemers op het levensterrein van de kunst in gereformeerde kring, of in Bourdieuse terminologie: het ‘calvinistisch-culturele veld’, dat zich tot een samenhangend en distinctief program laat reconstrueren. Vrijwel gelijklopend aan de doordenking en opbouw van dit volksopvoedend cultuurprogram, werkte Rijnsdorp tussen 1931 en 1938 aan zijn tweede roman: ‘een fantasie’ of ‘roman van het cultuurleven’, waarin hij zijn centraal levensthema: ‘het volk aan de kunst’, als levensmissie programmatisch in de dramatisch-visionaire vorm van *Eldert Holier* verbeeldde als literair vehikel voor zijn cultuurprogram. In zijn neocalvinistisch getoonzette programmering op het levensterrein van de kunst volgde Rijnsdorp de omstreeks 1900 geldende onderverdeling van het artistieke domein in vier deelgebieden: de teken-, schilder- en beeldhouwkunst; de architectuur en kunstsrijverheid; de letterkunde en de dramatische kunst,⁴⁷ en tot slot de muziek.⁴⁸ Als persoonlijk verworven ‘cultureel kapitaal’ bracht Rijnsdorp op de twee laatste deelgebieden achtereenvolgens de muziek, de recitatie en de literatuur in de praktijk.⁴⁹ Het biografisch feit dat hij - ook op het literaire veld - grotendeels autodidact was, heeft onmiskenbaar invloed uitgeoefend op zowel zijn habitus als kunstenaar en kunstvoeder,⁵⁰ als op de wijze waarop Rijnsdorp als ‘gemankeerd autodidact’ werd bejegend door de culturele en wetenschappelijke elite - ook door de grote luyden in eigen kring.

⁴⁷ Met de dans, als een zelfstandige vorm van dramatische kunst, had Rijnsdorp geen directe of actieve bemoeienis. Wel was hij in 1956, mede vanuit zijn docentschap bij de *Christelijke Academie voor Lichamelijke Opvoeding (C.A.L.O.)* te Rotterdam, als adviseur betrokken bij het dansvraagstuk in gereformeerde kring in de ‘commissie ter bestudering van het dansvraagstuk’, samen met mevrouw P.J. Vollemans (choreografe), Sieto Hoving (acteur), Ido Keekstra (dichter), dr. M. Kruyswijk (directeur Christelijke H.B.S. te Rotterdam) A. van der Ree (technisch student), prof. dr. R. Schippers (hoogleraar theologie aan de *Vrije Universiteit* te Amsterdam) en ds. R.J. van der Veen (studentenpredikant te Delft en commissievoorzitter). In een viertal bijeenkomsten in het Haagse hotel *Terminus*, besprak de studiecmissie namens een aantal gereformeerde kerken het dansvraagstuk dat was aangezwengeld vanuit *S.S.R.*, afdeling Delft. In het rapport: ‘De gereformeerden en de dans’, dat in november 1956 verscheen en waarin de penvoering van Rijnsdorp duidelijk te herkennen valt, gaven de samenstellers aan: ‘Het is merkwaardig dat ruim dertig jaren geleden het *toneelvraagstuk* in studentenkringen op geruchtmakende wijze aan de orde is gesteld geweest, terwijl nu, eveneens in een kring van studenten, het *dansprobleem* min of meer accuut is geworden.’ Als context noemde de commissie: ‘Het ligt in de rede, dat, na de algemene danswoede volgend op de bevrijding en mede door de grote hoeveelheden dansmuziek, die de radio over de gehele wereld rondzaait, alsook door de vele dansfilmmpjes, show-films of films die het klassieke ballet vertonen, de *dans*, als laatste van de trits verboden “heerlijkheden” (Kuyper, Stone-lezingen), niet lang meer als *vanzelfsprekend* verboden kon gelden. De min of meer gesloten gereformeerde samenleving van voor de dertiger jaren behoort tot het verleden. Het gereformeerde gezinsleven is trouwens over het algemeen niet meer wat het vroeger was.’ De commissieleden onderscheidden vier aspecten aan de dans: 1. expressie, 2. ritme en melodie, 3. ontmoeting der seksen en 4. het algemene aspect van het spel. Daarbij stelden zij, verwijzend naar de monumentale calvinistische visie, dat het ‘hoofdstuk der lichamelijkheid’ een ‘vergeten hoofdstuk’ was van de gereformeerde leer. De commissie maakte binnen de danskunst de volgende driedeling: a. de gezelschapsdans, b. het ballet en c. de volksdans. Met name de moderne dans, als ‘de religie van het vlees’, moest het ontgelden in het rapport, waarin gesteld werd dat de moderne dans een kanaal vormde, ‘waarlangs de secularisatie ons gemeenschapsleven binnendringt’, met als conclusie: ‘Het dansvraagstuk is onderdeel van het vraagstuk van de christelijke levensstijl, die zich tracht te verwezenlijken tussen de krachten velden van licht en duisternis, van het koninkrijk Gods en het koninkrijk van de duivel. De moderne dans ligt midden in de duistere krachten die het hedendaagse leven beheersen; seksualiteit als waarde op zichzelf genomen, leegheid, verveling, begeerte, vormverlies. De moderne dans is een slecht product van een slechte ontwikkeling. Hij is geest- en expressieloos. Op het terrein van de omgang der geslachten is hij een grensoverschrijding.’ Drie leden konden zich niet met de uiteindelijk tekst van het rapport verenigen: Hoving, Van der Ree en Schippers.

⁴⁸ A.B.G.M. van Kalmthout, *Muzientempels. Multidisciplinaire kunstkerken in Nederland tussen 1880 en 1914*, 20.

⁴⁹ Hoewel de dramatische kunst meer disciplines omvat dan de voordrachtskunst, bleek Rijnsdorp ondanks de gereformeerde huiver en vrees voor het wereldse toneel, binnen de bandbreedte van de gereformeerde dogmatische belijning als kunstenaar vrij experimenteel in zijn eigen dramatische voordrachtsstukken.

⁵⁰ Pierre Bourdieu wijdde in zijn *La Distinction. Critique sociale du jugement* (1979), vertaald in het meer toegankelijke *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste* (1984), een aparte paragraaf aan ‘Education and the Autodidact’. Volgens Bourdieu zal de autodidact, voortgekomen uit het milieu van de ‘petit-bourgeoisie’ met de bijhorende volkse smaak, vanuit een fundamentele onzekerheid: ‘the considerable gap between knowledge and recognition’, in zijn ‘cultural goodwill’ altijd hevig ontzag houden voor de dominante cultuursmaak van de hogere sociale klassen met hun distinctie, universitaire kennis en gelegitimeerde cultuur. Over het standsverschil van de autodidact ten opzichte

Voor de uitvoering van de door hem zelf beoefende kunstdisciplines als drie inhoudelijke programmalijnen op kunstgebied maakte Rijnsdorp strategisch-tactisch gebruik van een viertal instrumenten, waarmee hij de productie van zijn volksoepvoedend werk distribueerde via het instrumentarium van Christelijke Volks-Universiteit, *N.C.R.V.*-radio, protestantse periodieke pers en christelijk-literaire organisatie. Met name de film,⁵¹ radio en de pers werden in deze jaren

van de hoge cultuur van de heersende klasse, die hem - ondanks alle studieuze inspanningen om deze structurele ongelijkheid op te heffen - voortdurend bewust laat zijn van zijn tekortkomingen, stelde Bourdieu vanuit zijn 'cultureel kapitaal'-concept: 'So it presents no paradox to see the autodidact's relation to culture, and the autodidact himself, as products of the educational system, the sole agency empowered to transmit the hierarchical body of aptitudes and knowledge which constitutes legitimate culture, and to consecrate arrival at a given level of initiation, by means of examinations and certificates. Because he has not acquired his culture in the legitimate order established by the educational system, the autodidact constantly betrays, by his very anxiety about the right classification, the arbitrariness of his classifications and therefore of his knowledge - a strong collection of pearls, accumulated in the course of an uncharted exploration, unchecked by the institutionalized, standardized stages and obstacles, the curricula and progressions which make scholastic culture a ranked and ranking set of interdependent levels and forms of knowledge.' Daarbij merkte Pierre Bourdieu veelzeggend op: 'The absences, lacunae and arbitrary classifications of the autodidact's culture only exists in relation to the scholastic culture which has the power to induce misrecognition of its arbitrariness and recognition of a necessity which includes its lacunae.' *Distinction*, 328. Dit fenomeen of mechanisme maakt inzichtelijk waarom het eerste verzoek aan de letterenfaculteit van de *Vrije Universiteit* te Amsterdam om de autodidact C. Rijnsdorp een eredoctoraat te verlenen in 1954 hooghartig van de hand werd afgewezen. In 1965, nadat Rijnsdorp een jaar eerder als literair criticus gelauwerd was met de algemene *Prijs der literaire kritiek*, ontving hij het felbegeerde eredoctoraat alsnog, als academisch bewijs dat zijn cultuurwerk door de heersende gereformeerde elite werd erkend en bekroond. Deze eretitel, die hij sindsdien consequent voerde als een keurmerk van gelegitimeerd academisch gezag, zou hem weliswaar in zelfbeeld en eigenwaarde verlossen van zijn structurele onzekerheid als autodidact. Desondanks bleef in eigen academische kring scepsis bestaan voor het 'bric-à-brac'-werk van de selfmade man Rijnsdorp, tot uitdrukking komend in kwalificaties als 'gemankeerd autodidact' of 'quasi-geleerde'. Voor Rijnsdorps (vroeg) werk geldt evenzeer wat Bourdieu typeerde als 'patchwork' en 'bric-à-brac' in het werk van de autodidact, waarmee de zelfvergaarde kennis en culturele geletterdheid wordt opgedist: 'But above all, the autodidact, a victim by default of the efforts of educational entitlement, is ignorant of the right to be ignorant that is conferred by certificates of knowledge, and it would be no doubt be futile to seek elsewhere than in the manner in which it is affirmed the difference between the forced eclecticism of this culture, picked up in the course of unguided reading and accidental encounters, and the elective eclecticism of aesthetes who use the mixing of genres and the subversion of hierarchies as an opportunity to manifest their all-powerful aesthetic disposition.' *Distinction*, 329. Ten aanzien van Rijnsdorps autodidacticisme in relatie tot zijn kunstopvoederschap kan zeker gezegd dat hij op het levensterrein van de kunst onder de Kuypertiaanse kleine luyden - in het land der culturele blinden - aanvankelijk als eenoog kunst-koning was. In het formele discours werd hem binnen en buiten eigen kring zijn cultureel manco aangewreven, dat wist en voelde hij, zoals uit zijn correspondentie blijkt. Hij wist zich echter door stug volgehouden levenslange zelfstudie met zijn zelf verworven fonds aan kennis en inzicht velen te overtreffen, en diende zelfs de gevreesde criticus Ter Braak van replek (C. Rijnsdorp, 'Literair balspel' in: *Opwaartse Wegen*, jrg. 17, nr. 8, oktober 1939, 347-348). Maar juist door zijn fundamentele onzekerheid als autodidact, die hem met dubbele motivatie aanzette tot kennisverwerving, bewust van de gaten in zijn culturele vorming en de lacunes in zijn kennis als - persoonlijk ervaren - cultureel tekort, verwierf Rijnsdorp een volstrekt eigen geluid. Daarmee zette hij een unieke signatuur onder zijn cultuurarbeid, die velen in calvinistische kring tot culturele zegen heeft gestrekt. Het feit dat Rijnsdorp nauwelijks buiten eigen kring heeft gepubliceerd en hij zich in zijn kunstzending hoofdzakelijk richtte op het calvinistisch volksdeel kan slechts gedeeltelijk worden verklaard vanuit zijn positie als autodidact. Het Kuypertiaans-gereformeerde volksdeel vormde als primaire doelgroep de alfa en omega van Rijnsdorps roeping, levenstaak en cultuurmandaat.

⁵¹ Het genre van de film, 'de avondschool der massa', vormde geen programmalijn in Rijnsdorps program van culturele volksoepvoeding. Op 30 september 1933 was hij uitgenodigd voor een vergadering door T. Cnossen, hoofdredacteur van *De Standaard*, inzake het *Christelijke Film-Comité* in de gereformeerde *Nieuwe Westerkerk* in Rotterdam. Later kreeg hij met J. de Jong Czn., programmaleider bij de *N.C.R.V.* zijdelings contact over de in 1947 opgerichte *Christelijke Film Actie (CFA)*, de protestantse evenknie van de *Katholieke Film Actie (KFA)* uit 1937, die in 1940 als organisatie 150.000 leden telde. Met filmopvoeding en -kritiek had Rijnsdorp vrijwel geen inhoudelijke bemoeienis. Om die reden blijft de film, een belangrijk instrument in de volksoepvoeding, zie: H. Wielek, 'De film', in: T.T. ten Have (red.), *Vorming*, 158-162, in deze studie onbesproken. Wel had Rijnsdorp in zijn 'algemene strategie inzake volksoepvoeding tot cultuur' uit 1953 de film als 'orgaan voor het geestelijk verkeer', met de beroepsgroep van cineasten en andere filmdeskundigen opgenomen. Ook had hij zijn sympathie voor het werk van de (christelijke) filmopvoeding uitgesproken, en stond zijn naam vermeld als medewerker aan de *CEFA-FILMGIDS*. Op 9 maart 1963 was hij gevraagd door het bestuur van de *Christelijke Film Actie* (inmiddels *CEFA* geheten) deel te nemen aan de kaderbespreking, onder leiding van de voorzitter D. Boon op woensdag 5 juni 1963 in de *N.C.R.V.*-studio te

gemeengoed van het volk en bleken als moderne (massacommunicatie)middelen bij uitstek geschikt voor het realiseren van de tweeledige doelstelling van zijn volksoepvoedkundige cultuurtaak: *cultureel besef* en *culturele werkzaamheid*. Mede door zijn veelvuldig gebruik van de toenmalige massamedia, met name radio en pers, voldeed Rijnsdorp aan de eisen die H.D. de Vries Reilingh aan de volksoepvoeding stelde, namelijk: een opvoedingsaanbod dat 'binnen het bereik ligt van alle lagen van de bevolking', 'het gehele volk tot bestemming heeft' en gericht is 'op de vorming van een bewust volksleven in sociaal verband'.⁵²

Aan Rijnsdorps culturele programmering lag een doordachte strategie en tactiek ten grondslag. Theologisch gelegitimeerd bracht hij als neocalvinist op het levensterrein van de kunst als autonome wetskring de ruimhartige opvattingen van Kuypers over calvinisme en kunst tot verdere ontwikkeling binnen het a-muzisch Kuypersianum. Centraal in Rijnsdorps strategie tot cultuur stond de omkering van de socialistische leus: 'De kunst aan het volk',⁵³ in de antithetische en bijbels geïnspireerde tegenleus: 'Het volk aan de kunst'. Met de inhoudelijke drieslag van 'geven naar roepen', van 'belanghebbende naar belangstellende' en van 'delen naar deelnemen', bracht hij zijn volksoepvoedende strategie in (cultuur)praktijk. Daarbij bediende Rijnsdorp zich van drie opeenvolgende kunstpedagogische tactieken: de actielijnen van activeren via interesseren naar creëren. Vanuit het dubbelkarakter van zijn cultuuropdracht wilde hij in zijn dubbelrol als kunstenaar en kunstopevoeder zowel artistiek als pedagogisch zijn cultuurevangelie verkondigen.

In Rijnsdorps werk als literator met een bemiddelende cultuurtaak, waarin de thematische drie-eenheid van geloof, leven en kunst zijn signatuur als neocalvinist voluit kleurde, klonk consequent een diepe grondtoon door. In zijn literair-historisch essay *In drie etappen* uit 1952 bezon hij zich op de samenhang tussen calvinisme en cultuur in relatie tot de protestantse literatuurbeoefening.⁵⁴ Bilderdijk nam tussen Calvijn en de opkomende christelijk-letterkundige beweging omstreeks 1900 een 'bemiddelende positie' in. Op hem grepen Kuypers en essayisten uit het kamp van de Jong-Protestanten geregeld terug. Bilderdijk was belangrijk voor 'het opvangen, overnemen en verder ontwikkelen' van de 'calvinistische toon', die Rijnsdorp beschouwde als een 'duidelijke, waardevolle en toekomst in zich bergende vrucht' van het Nederlands calvinisme. Deze toon bleef niet beperkt tot gedichten of strofen, waarin God, Christus of de ziel werden aangeropen, maar was juist het zuiverst - als het ware op zichzelf - te horen in die passages, waarin over het goddelijke werd gezweven. Een toon met voorgeschiedenis. Achter Geerten Gossaert hoorde Rijnsdorp de galme van Willem Bilderdijk, en achter deze figuur, via classicisme en barok, voelde hij Jacob Cats, en 'voorts heel de erfenis van de Nederlandse Reformatie'.⁵⁵

Via een gemeenschap, 'die uit de bijbelse visie leeft', en door 'een mens, in wie die visie tot vlees en bloed is geworden', betoogde hij, 'zó zet die Calvinistische toon, die ik liever zijn naam zou willen laten verliezen, zich voort'.⁵⁶ De eeuwenlange periode tussen de afsluiting van Calvijns levenswerk en de schuchtere opbloei van de protestantse letterkunde aan het begin van

Hilversum. Naast Rijnsdorp waren onder anderen G.H. Hoek, dr. H.R. Rookmaaker, prof. dr. C. Sanders, prof. dr. R. Schippers en prof. dr. J. Waterink aanwezig. Aan de forumdiscussie leverde Rijnsdorp volgens het verslag geen bijdrage. Als lid van het filmforum gaf hij commentaar op de film: 'Bekentenis van een zestienjarige', waarbij hij constateerde als literair criticus, en niet als filmcriticus, 'dat het verhaal van deze film beneden de maat was'. De CEFA beoogde vanuit de 'kerstening van het filmwezen', de film dienstbaar te maken aan de geestelijk, zedelijke en culturele vorming van het protestantse volksdeel door christelijke filmvoorlichting en filmvorming (via de CEFA-FILMGIDS), filmdienst (inkoop en -verhuur door de CEFA-organisatie te Hilversum), filmactie en filmfonds. De invloed van de CEFA bleef beperkt; een christelijk filmkritiek kwam ondanks recensies in *Trouw* en *De Rotterdammer* niet van de grond, hoewel de film als (kunst)genre zeer populair bleek in vrijwel alle protestantse denominaties.

⁵² H.D. de Vries Reilingh, *De volksoepvoeding als vormende kracht in het sociale leven*, 8. Zie ook: *Een geknevelde volksoepvoeder*, hoofdstuk 3 *Volksoepvoeding tot cultuur* de paragrafen 3.2.1: 'Volksoepvoeding en cultuuropdracht', en 3.2.2: 'Vormende kracht in het culturele leven'.

⁵³ Zie over deze brede kunstspreiding via de Amsterdamse vereniging 'Kunst aan het Volk', 1903-1928: Marc Adang, *Voor sociaal-democratie, smaakopvoeding en verbeffend genot*, met name zijn: 'Vooraf', 13-20. Zie voor Rijnsdorps antirevolutionaire reactie op het socialistisch kunststreven zijn essay: 'Het volk aan de kunst', bijlage 1, 583-586.

⁵⁴ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 43-45.

⁵⁵ *Ibidem*, 44.

⁵⁶ *Ibidem*, 45.

de twintigste eeuw noemde Rijnsdorp 'van de grootste betekenis', waarbij hij benadrukte dat de denkbeelden van Johannes Calvijn, weliswaar geënt op een andere landsaard, een belangrijke rol hebben gespeeld bij de ontwaking van het Nederlands 'nationale bewustzijn'. Het calvinisme schoot in de Nederlandse volksaard wortel en trad er - als gevolg van deze vernederlandsing - een vermenging op tussen de pure beginselen van Calvijn met doperse en puriteinse tendensen, die aansloten op de mystieke en piëtistische trekken in het Nederlands volkskarakter: 'Een groot deel van de kwade naam, die het Calvinisme in cultureel opzicht gekregen heeft, is aan deze legering te wijten.'⁵⁷ Hoezeer Rijnsdorp in zijn denken en taal vergroeid was met het (neo)calvinisme als dominante levensvisie op zijn kunst- en cultuurbeschouwing, toonden zijn verstaan van de calvinistische kunsttaal die hij als esthetische kwaliteiten opvoerde in zijn essay *In drie etappen* uit 1952: 'simplicité', 'sobriété', 'clarté' en 'pureté'.⁵⁸ Deze classicistische begrippen, die hij - anders dan Léon Wencelius - niet als Calvijns esthetiek, maar als 'aesthetische beginselen' van Johannes Calvijn beschouwde, keerden tevens als kunstopvoedende constanten terug in cultuurprogramma. Dat de kunstdisciplines van muziek en literatuur in zijn kunstopvoeding - met de recitatie als verbindende programmalijn - in Rijnsdorps leven en werk wel te onderscheiden, maar niet te scheiden waren, hing volgens hem nauw samen met zijn meervoudige begaafdheid als kunstenaar:

Het is immers zo, dat bijna niemand van de scheppende kunstenaars uitsluitend op één terrein begaafd is; velen hebben een 'anderhalve', sommigen een dubbele, enkelen zelfs een meervoudige begaafdheid. Dat is een gelukkige en vermoedelijk niet toevallige omstandigheid, want daardoor wordt het mogelijk, dat de kunsten, die door de aard van hun materiaal verschillende wegen zijn ingegaan, op elkaar kunnen inwerken.⁵⁹

Dit levensinzicht bracht Rijnsdorp als scheppend en beschouwend kunstenaar ruim een halve eeuw in artistieke en pedagogische praktijk bij het calvinistisch volksdeel, dat vanuit de bijbelse scheppingsopdracht tot zowel kunstgenieting als kunst- en cultuurarbeid (op)geroepen diende te worden. Zijn creatieve veelzijdigheid maakte hem bij uitstek voorbestemd en toegerust voor deze zware dubbelfunctie. Mede door zijn bezinnende natuur als criticus en essayist, en zijn vermogen tot reflectie op kunstpraktijken met een cultuurpedagogisch oogmerk, ontvouwde Rijnsdorp in zijn lezingen, artikelen en essays een bescheiden veldtheorie. Hierin paste hij - met vallen en opstaan - zijn kennis van en ervaringen met het artistiek-strategisch volksopvoederschap toe op kunstgebied die hij trachtte te paren aan de creatieve volkskracht onder Kuypers kleine luyden. Een dubbele cultuurtaak, waarover Rijnsdorp in 1934 veelzeggend met zelfspot opmerkte: '(...) de kunst om een levenstaak in enkele troebele avonduren te vervullen'.⁶⁰

Als 'document humain' brengt deze als documentaire geschreven studie: *Het volk aan de kunst*, filmisch verlucht met tal van citaten en anekdotiek als elementen van echtheid en variatie, de goddelijk ervaren levensopdracht en bijbels gefundeerde cultuurtaak van de kunstenaar en kunstopvoeder Cornelis Rijnsdorp - moeizaam balancerend tussen hemelse missie en aards mandaat - in beeld:

Heer, onze Heer, hoog zij uw Naam geprezen.
Hoe wordt op aard uw heerlijkheid gelezen,
de tekens van uw goedheid die ons draagt,
een open boek dat van uw kunst gewaagt.
Halleluja - Amen.⁶¹

⁵⁷ *Ibidem*, 35.

⁵⁸ Deze esthetische principes: eenvoudigheid, soberheid, helderheid en zuiverheid, vulde Rijnsdorp aan met enkele andere begrippen, zie: hoofdstuk 3 *Literatuur: van schepper tot beschouwer*, paragraaf 3.6.3: 'In drie etappen'.

⁵⁹ C. Rijnsdorp, 'Bach in 1950' in: *Ontmoeting*, jrg. 4, nrs. 3-4, december 1949/januari 1950, 126.

⁶⁰ C. Rijnsdorp, 'Het Heerlijk Ambacht', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 12, nr. 6, augustus 1934, 209.

⁶¹ Slotkoraal van Rijnsdorps 'Cantate over Psalm 8', getoonzet door Meindert Boekel, ter gelegenheid van het veertigjarig jubileum van de N.C.R.V., uitgevoerd op 13 november 1964 in het *Concertgebouw* te Amsterdam.

Deel I PROGRAMMALIJNEN

Kunstenaar en program

Het kunstenaarschap van Rijnsdorp hangt, evenals zijn volksoepvoederschap tot kunst en cultuur, onverbreekelijk samen met zijn (artistieke) levensloop. Op diverse plaatsen in zijn werk maakte hij gewag van deze samenhang, zoals in zijn causerie: 'Mansfiguren uit Eigen Werk', die hij op verzoek van *Opwaartsche Wegen*-voorman dr. J. van Ham op woensdagavond 22 november 1933 als eerste van een serie lezingen over christelijke kunst uitsprak in de 'geheel gevulde' *Openbare Nutszaal* te Leiden.⁶² In deze winterlezing presenteerde Rijnsdorp een 'typologie' van kunstenaars, mede als biografisch kader voor zijn kunstenaarschap. Hij onderscheidde twee hoofdtypen, die 'wel niet zuiver zoo voorkomen', waarbij hij opmerkte: 'Het is nooit gelukt, die polariteit in één naam weer te geven. Statisch-dynamisch, apollinisch en dionisch, sentimental en naïv etc. etc.' Daarbij gaf hij - niet van enige pedanterie ontbloot - aan: 'Deze onderscheiding kan alleen door menschen met een buitengewoon fijn onderscheidingsvermogen worden gebruikt.'⁶³

Bij deze twee hoofdtypen pasten volgens Rijnsdorp drie 'momenten' die karakteristiek waren voor het betreffende kunstenaarschap, namelijk de verhouding: 1. tot de wereld, 2. tot andere kunsten en 3. tot zichzelf. Bij het 'Type-Goethe' vertaalde hij deze momenten in de volgende kenmerken: a. verzinken, b. plastiek en c. lyriek, en bij het 'Type-Schiller' in: a. overwinnen, b. muziek en c. dramatiek. Vervolgens bekende Rijnsdorp dat hij verschillende momenten uit zijn leven niet kon begrijpen, 'indien ik me niet (op eerbiedige afstand) tot het type-Schiller reken.'⁶⁴ Het duidelijkst spreekt dat wel uit mijn verhouding tot de muziek'. Nadat hij kort zijn artistieke (zelf)ontwikkeling als kunstenaar had geschetst in de muziek en literatuur, typeerde hij zichzelf:

Ik begon met als achtergrond voor mijn lezing een cirkel te trekken, n.l. die van mijn type, dat uitgaat naar muziek, dramatiek en critiek, dit laatste natuurlijk niet in de zin van boekbespreking (...).

In zijn inleiding tot *Ter Zijde*, herhaalde hij ruim twee jaar later deze zelftypering: 'Mijn innigste belangstelling is steeds naar figuren en werk van het muzikaal-dramatisch-critische type uitgegaan.'⁶⁵ In deze opmaat tot zijn 'beschouwingen over litteratuur en muziek' uit 1935 presenteerde hij zichzelf als een literair kunstenaar, geboren 'aus dem Geiste der Musik':

Indien we in zake litteratuur bij elk type zeg drie momenten onderscheiden, dan vinden we aan de eene kantschrijvers met neiging tot beeldende kunst, zingende zelfuitstorting en tot verzinking in de werkelijkheid; aan de andere zijde schrijvers met liefde tot de toonkunst, het drama en met een 'critische' levenshouding. Ginds plastiek, lyriek, mystiek; hier muziek, dramatische aanleg en een revolutionaire of reformatorische gezindheid.⁶⁶

Rijnsdorp eindigde zijn zelfportret als kunstenaarstype met de conclusie: 'Het is niet willekeurig of toevallig, dat muziek (beweging), drama (handeling) en levenscritiek (drang tot verandering) hier in één adem worden genoemd. Ze zijn verwant. Muziek heeft bewegende kracht meer dan de plastiek. Bij reformatie en revolutie speelt het lied, de muziek een groote rol.'⁶⁷ Aan die

⁶² 'Winterlezingen over christelijke kunst. De heer C. Rijnsdorp over mansfiguren uit eigen werk', *Nieuwe Leidsche Courant*, 23 november 1933. Eindredacteur J. van Ham van *Opwaartsche Wegen* was tevens voorzitter van de Christelijk-Letterkundige Kring Leiden.

⁶³ Typoscript van Rijnsdorps lezing 'Mansfiguren uit Eigen Werk'.

⁶⁴ Hier doelde Rijnsdorp op de Duitse toneelschrijver, filosoof, historicus en dichter Johann Christoph Friedrich (von) Schiller (1759-1805). Zijn dichtwerk *Ode an die Freude* werd door Ludwig van Beethoven gebruikt in de *Koorfinale* van de *Negende Symfonie* van Beethoven uit 1823, of zoals Rijnsdorp schreef: 'Schillers ode "An die Freude", die finale à grand spectacle, dat idealistisch-revolutionair program voor een Bond van Kosmische vreugd-bedrijvers, dat jarenlang een obsessie was voor Schillers geestverwant, de componist Beethoven, eer deze met dit profetisch "spektakel" zijn negende symphonie dorst besluiten!' C. Rijnsdorp, *Ter Zijde*, 9

⁶⁵ *Ibidem*, 9.

⁶⁶ *Ibidem*, 8.

⁶⁷ Rijnsdorp vervolgde deze uitleg met: 'Geen schilderij of beeldengroep, maar de Marseillaise, de "Stomme van Portici", het Horst Wessellied "maakte" een revolutie. En wat is de Reformatie zonder Lutherlied, Geuzenzangen en het Wilhelmus?' C. Rijnsdorp, *Ter Zijde*, 9.

verwantschap ontsprong tegelijkertijd ook zijn levenskritiek; een unieke kwaliteit waarmee hij zijn materiële productie van literatuurkritieken, poëziechronieken, cultuurhistorische radioklankbeelden en cultuurkritiek in zijn praktijk als calvinistisch recensent en criticus principieel kleurde en aanscherpte. De onderlinge verwantschap tussen de drie kunstdisciplines die Rijnsdorp als 'klinkende kunsten' zelf actief beoefende: muziek, voordrachtskunst en literatuur, hebben als creatieve drie-eenheid niet alleen zijn signatuur als kunstenaar van het 'muzikaal-dramatische-critische type' bepaald. Vanuit Rijnsdorps materiële productie zijn deze drie met elkaar samenhangende inhoudelijke lijnen als subvelden in zijn program van culturele volksopvoeding afgeleid, die in het eerste deel van dit onderzoek hun reconstructie vinden binnen het calvinistisch-culturele veld. Vanuit biografisch perspectief toont Rijnsdorps muzikale en literaire praktijk als scheppend en beschouwend kunstenaar de organische ontwikkelingslijn van scheppen via beschouwen naar opvoeden en kritiek.

Hoewel de literatuur de oudste liefde van Rijnsdorp was, overheerste van zijn vijftiende tot zijn eenentwintigste levensjaar de muziek. Hij onderscheidde daarin twee momenten, die hij koppelde aan Beethoven en Wagner. De eerste componist als representant van de 'Hoog Romantiek', de tweede van de 'Laat Romantiek', met als overeenkomst dat beide kunstenaars volgens hem vanuit zijn typologie 'dramatisch en revolutionair' waren. In deze belangrijke levensperiode vielen ook Rijnsdorps 'religieuze strijd en menselijke liefde', waarna hij tot zijn zesentwintigste kantoorwerk en avondstudie combineerde, 'om een paar vierkante meter grond onder voeten te krijgen op maatschappelijk gebied'. Vervolgens kwam in zijn biografisch-artistische ontwikkeling als kunstenaar de literatuur weer naar boven,⁶⁸ die zijn verhouding tot de muziek 'acuut' maakte. Zijn relatie tot de toonkunst werd door hem geregeld als een 'kwellend raadsel' getypeerd.

Dit eerste deel *Programmalijnen*, dat Rijnsdorps materiële productie als kunstenaar omvat, beschrijft thematisch-chronologisch vanuit biografisch, godsdienstig en kunstzinnig perspectief de inhoudelijke lijnen van Rijnsdorps kunstenaarschap binnen de kunstdisciplines die hij zelf actief beoefende. De recitatie als tweede programmadeel vormt een cruciale overgangsfase tussen beide andere delen muziek en literatuur, die deze disciplines en de daarin door hem beoefende genres organisch met elkaar verbindt. Gezamenlijk vormt dit geheel van klinkende kunsten het inhoudelijk programma dat hij als geroepen kunstenaar vanuit zijn cultuurtaak als cultureel product aanbood aan het calvinistisch volksdeel: een letterkundig en algemeen-cultureel aanbod voor een grotendeels kerkelijk publiek, dat sluimerende vragen en behoeften op kunstgebied nauwelijks of ternaauwernood wist te articuleren. Met zijn artistieke cultuurarbeid wilde Rijnsdorp het manco van christelijke kunst en literatuur opheffen tot 'wanneer het niveau ongeveer gelijkgesteld is aan het algemeen Nederlandsch-culturele peil'.⁶⁹

Vanuit zijn - door de bijbelse schepingsopdracht geïnspireerde - dubbelrol als kunstenaar en kunstopvoeder: 'God heeft mij al jong de idée fixe van een 'levenstaak' (in cultuur en kunst namelijk) ingeschapen',⁷⁰ vormt Rijnsdorps artistieke ontwikkelingsgang (van muziek via recitatie naar literatuur), de verbindende leidraad tussen de drie hoofdstukken in dit eerste deel. Daarin neemt de programmalijn van de literatuur verreweg het grootste aandeel in zijn cultuurprogram: *Het volk aan de kunst*.

⁶⁸ Zie voor een biografische karakteristiek van Rijnsdorps leven en zijn artistieke ontwikkelingsgang: *Een geknevelde volksopvoeder*, hoofdstuk I *Rijnsdorp 'in drie etappen'*.

⁶⁹ C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 173.

⁷⁰ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 33.

1 Muziek: van componist tot criticus

De complexe verhouding van Rijnsdorp tot de muziek, die hij zijn ‘tweede ziel’ noemde,⁷¹ lag ingebed in de esthetische opvattingen van dr. A. Kuyper over de ‘wereld der tonen’. Hoewel zijn kunstsmaak zich onafhankelijk van het (neo)calvinisme had gevormd aan de muziek,⁷² blijken Kuypers cultuurtheologie en neocalvinistische esthetiek voor de beginselvaste Rijnsdorp het principiële kader van zijn artistiek-scheppend en kunstopvoedend cultuurwerk te vormen, ook op het domein van de toonkunst. Opmerkelijk was de verschuiving in de ontwikkelingslijn die hij volgde in de muziek: van componeren via beschouwen naar voorlichten, opvoeden en kritiseren met een kunstpedagogisch oogmerk. Een doorgaande beweging van scheppend kunstenaar tot muzikauteur, van muziekrecensent tot cultuurhistorische gids op muziekgebied, gericht op de muzikale vorming, artistieke smaakontwikkeling en esthetische kunstgenieting van het volk.

1.1 *Rijnsdorp en muziek*

In zijn vijfde *Stone*-lezing ‘Het Calvinisme en de Kunst’, ging Abraham Kuyper specifiek in op de betekenis van de toonkunst in relatie tot religie en kunstgenot.⁷³ Aanvankelijk mocht alleen de kerk ‘de golven der tonen doen ruischen’. Wat het volk musiceerde werd ‘beneden de waardigheid der kunst’ gerekend. Daardoor kon de muziek als kunstgenre zich geen zelfstandige positie verwerven, omdat zij in haar bloei gebonden was aan de voorgedij van de kerk. Aan deze kerkelijke binding maakte het calvinisme volgens Kuyper een einde. Hij stelde dat de toonkunst voor haar vrijmaking en moderne ontwikkeling dank verschuldigd was aan de ‘toonzetters van het Calvinistisch Psalmgezag’. Zij ontworstelden zich aan de band van de ‘cantus firmus’, grepen hun melodieën ‘uit de vrije tonenwereld zelf’ en het ‘volksgezag’, dat zij ‘gezuiverd en gedoopt in den Christelijken ernst’ weer teruggaven aan het volk. Op basis van zijn leerstuk van de ‘gemeene gratie’ stelde dr. A. Kuyper in zijn kunstbeschouwing: ‘Ook de muziek zou voortaan bloeien niet onder de knellende beperktheid van de particuliere genade, maar in den breeden en den vruchtbaren bodem van de gemeene gratie.’⁷⁴ Hoewel het calvinisme op veel andere kunstterreinen de bloei van de kunst slechts zijdelings bevorderd had, was op muzikaal gebied volgens Kuyper de calvinistische invloed ‘een zeer positieve’.

Tot de toonkunst, die in de Kuyperiaanse esthetiek evenals de overige kunstgebieden onafhankelijk van de religie een eigen ‘soevereine levenssfeer’ kende, voelde Rijnsdorp zich al jong aangetrokken. Op zijn tiende had hij voor het eerst de magische invloed van muziek ervaren.⁷⁵ Zijn eerder gekoesterd jongensideaal van het romantisch schrijverschap week geleidelijk aan naar de achtergrond, waarschijnlijk omdat hij te groot werd ‘voor zuiver-nabootsend werk en nog te jong was voor eigen productie’.⁷⁶ Hoewel hij bleef lezen en schrijven, raakte Rijnsdorp geheel in de ban van de muziek. De suggestieve werking van de toonkunst ging hem steeds meer obsederen en zou gedurende zijn hele puberteitsperiode ‘oppermachtig’ blijven.⁷⁷ Een nieuw ideaal diende zich aan: musicus worden; geen uitvoerend musicus, maar componist. Gedreven componeerde de jonge Rijnsdorp vellen vol, zonder iets van akkoorden af te weten. Componeren werd zijn grote passie.⁷⁸ Omdat veel muziek voor hem op het huisharmonium moeilijk te spelen was, had hij zich de kunst van het bladmuzieklezen eigen gemaakt.⁷⁹ Hij las de noten, vormde zich geheugenbeelden en hoorde er in gedachten de muziek bij. Zo kon hij zich voorstellen hoe een compositie werkelijk klinken moest. Bij het luisteren naar orgelmuziek thuis had het naïeve

⁷¹ C. Rijnsdorp, ‘Verloren wedloop’, in: *Ontmoeting*, jrg. 4, nr. 10, juli 1950, 462.

⁷² C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 132.

⁷³ A. Kuyper, ‘Het Calvinisme en de Kunst’, vijfde lezing, opgenomen in: *Het Calvinisme*, 153-155.

⁷⁴ *Ibidem*, 154.

⁷⁵ P.J. Risseeuw, ‘Het levensverhaal van Kees Rijnsdorp’, in: *Ons jonge platteland*. Maandblad van de C.P.J., jrg. 28, nr. 10, november 1966.

⁷⁶ *Geschenk* 1932, uitgegeven ter gelegenheid van de Nederlandse Boekenweek van 7-14 mei 1932, 118.

⁷⁷ D. van der Stoep, ‘In gesprek met Kees Rijnsdorp’, in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr. 1, oktober 1950, 6.

⁷⁸ *De Rotterdamer*, 7 mei 1965.

⁷⁹ C. Rijnsdorp, *Laatste gedachten*, 136.

stadium van de primaire muziekassociaties bij hem 'plaatsgemaakt voor een *willen* opgaan in een bepaalde verdroomde stemming'.⁸⁰ Het kostte de muzikaal begaafde jongen moeite de werkelijkheid te respecteren. Muziek was voor hem een wereld op zich met een geestelijke inslag. Woorden als 'ziel' en 'geest' kregen een emotionele lading. Muziek belichaamde - naar Kuypers woord - het heimwee naar het Paradijs, 'door den vloek *ontredderd*';⁸¹ en herinnerde hem aan het schone dat was en het majestueuze dat komen zou.⁸² De 'echte, bevrijdende schok van gegrepen te zijn door muziek en al het esthetische' onderging hij in 1906, toen zijn zus Anna hem meenam naar de oude *Lutherse Kerk* aan de Wolfshoek.⁸³ De Rotterdamse toonkunstenaar en organist J.H. Besselaar Jr. gaf er een concert voor orgel met zang en viool. De houten banken zaten ongemakkelijk, maar het kerkgebouw was prachtig met zijn ramen, houtwerk, kroonluchters en de koperen adelaar aan de lezenaar. De stem van de zangeres, met op de achtergrond de discrete orgelbegeleiding van Besselaar bij de aria van J.S. Bach, BWV 475: *Jesus, unser Trost und Leben*, bezorgde de twaalfjarige jongen 'koude rillingen van vervoering', vooral bij de tweede strofe: 'Er hat ritterlich gerungen, Höll und Teufel überzwungen'.⁸⁴

Rijnsdorps eerste kennismaking met het Rotterdamse concertwezen vond op een zondag plaats. Met zijn oudere broers Jan, Piet en Dirk bezocht hij - ondanks de sabbatschennis - af en toe de volksconcerten in het Circusgebouw op het Stationsplein bij de 'Delftsche Poort'. Daar concerteerde op zondagmiddag de 'Rotterdamsche Orkestvereniging' *Symphonia*.⁸⁵ De entreprijs bedroeg een dubbeltje, wat voor die tijd een aanzienlijk bedrag was. Er werden populair klassieke werken ten gehore gebracht. Hier beleefden de jongens voor het eerst de symfonieën van Joseph Haydn in een concertzaal. Voor Kees Rijnsdorp was het luisteren naar deze symfonieën met hun doorwerking en modulaties altijd een hunkeren naar de finale. De broers bezochten ook de muziekuitvoeringen in de parken en op de stadspelen van Rotterdam. Geld voor concerten hadden zij niet. *Tristan und Isolde* betekende voor hen het Pijnackerplein; *Wotans Abschied und Feuerzauber* de muziektent in het Park bij avondlicht. Repertoirekennis was voor hen toentertijd lastig te verwerven: de eerste Nederlandse radio-uitzending vond pas in 1919 plaats. De broers 'hongerden en dorstten naar muziek, die zo moeilijk bereikbaar was'.⁸⁶ Het programma met de Parkconcerten hadden zij uit het *Rotterdamsch Nieuwsblad* geknipt. Op zondagmiddag speelde het harmonieorkest van de Officierensociëteit in het Park aan de Maas. De marsmuziek aan het begin van de uitvoering namen ze op de koop toe, verbaasd over de uitwerking die deze primitieve muziek had op de meerderheid van het publiek. Eerst vlak voor of na de pauze volgde de betere muziek, meestal bewerkingen van Richard Wagner. De wagneriaanse muziekdramatiek ging voor hen steeds meer leven, vooral toen zij inzicht kregen in de mythologische achtergronden.

Op zomeravonden, wanneer in de tuin van de *Doelen* aan de Coolsingel geconcerteerd werd, stonden de jongens in het Doelenlaantje 'volkomen in concentratie en vervoering' te luisteren.⁸⁷ De ouverture *Guillaume Tell* van Gioachino Rossini onderging Rijnsdorp ademloos als een epos uit de bergen. Hij luisterde met zijn 'jonge bloed', met zijn 'hele wezen'. Wat had de muzikale knaap graag naar het conservatorium gegaan om met al het enthousiasme van zijn jeugd te studeren. Maar in plaats daarvan beklom hij als jongste kantoorbiedende dag in, dag uit de vuile kantoortrappen van graanfactorijen.⁸⁸

1.1.1 *Muzieklessen*

Kees Rijnsdorp wilde zoveel mogelijk weten van componisten en hun muziek. Hij verslond alle biografieën van toondichters die hij maar bemachtigen kon. Met zijn broer Dirk speurde hij de

⁸⁰ C. Rijnsdorp, 'De geschiedenis van een belangstelling', in: *Ontmoeting*, jrg. 9, nr. 1, oktober 1955, 3.

⁸¹ A. Kuiper, 'Het Calvinisme en de Kunst', vijfde lezing, opgenomen in: *Het Calvinisme*, 140.

⁸² Piet Koenes, 'Een invloedrijk man', in: *Patrimonium*, jrg. 81, december 1970, 419.

⁸³ C. Rijnsdorp, 'De geschiedenis van een belangstelling', in: *Ontmoeting*, jrg. 9, nr. 1, oktober 1955, 5.

⁸⁴ C. Rijnsdorp, 'Kosmische gevoelens en huiveringwekkende muziek', in: *klein Bachboek*, 75.

⁸⁵ *De Rotterdamer*, 7 mei 1965.

⁸⁶ C. Rijnsdorp, *Laatste gedachten*, 24.

⁸⁷ C. Rijnsdorp, 'De geschiedenis van een belangstelling', in: *Ontmoeting*, jrg. 9, nr. 1, oktober 1955, 5.

⁸⁸ C. Rijnsdorp, 'Het Rotterdam van 1908-1918, zoals ik dat heb ervaren.' Ongepubliceerde lezing, 13 mei 1976.

boekenstalletjes af onder het Beursstation en op de ‘Goudsche Singelmarkt’, waar hij altijd wel iets van zijn gading vond: muziektijdschriften, sonatebundels, klavieruittreksels en zelfs partituren.⁸⁹ Ook snuffelde hij grondig in de ingebonden jaargangen van het muziektijdschrift *Die musikalische Gartenlaube*, een Duits muziektijdschrift uit de jaren zeventig van de negentiende eeuw, gevuld met niet al te moeilijke pianomuziek en bewerkingen van orkestmuziek van onder anderen Carl Philipp Emanuel Bach en Richard Wagner.⁹⁰

Onbevangen nam hij alles in zich op als ‘eigentijdse muziek’. Händel en Schumann waren aanvankelijk zijn grote voorbeelden; een tijdlang was het muzikaal-esthetisch ideaal van Rijnsdorp een synthese van het werk van beide componisten.⁹¹ Wagner en Beethoven werden zijn afgoden. De muziek daagde hem uit. ‘Het was een veld waarin ik actief bezig wilde zijn’, schreef hij later. Niet slechts als toeschouwer, maar als medespeler: ‘Ik wou zelf dingen maken, en daarom trok de figuur van Richard Wagner mij zo aan, omdat hij zelf zijn teksten schreef en de muziek daarbij. En dat had ik mijzelf ook als ideaal gesteld.’⁹² Zijn verering ging echter geleidelijk aan van Wagner over op Beethoven, die het classicisme in de muziek tot voltooiing bracht en aan de wieg stond van de romantiek. Hij herkende zijn romantische gevoelens meer in het werk en de muzikaliteit van de ‘toondichter’ Beethoven dan bij de ‘theaterman’ Wagner. Rijnsdorp raakte vervolgens geheel in de ban van Beethovens ‘tragisch-heroïsch temperament’.⁹³ Bovendien was hij het met de grote Ludwig eens dat een kunstenaar ‘een goed mens’ moest zijn.⁹⁴ Muziek gaf voor zijn gevoel de essentie van het leven weer en ontsloot voor hem het gehele scala van menselijke gevoelens tussen ‘himmelhoch jauchzend’ en ‘zum Tode betrübt’.

Nadat hij in een biografie ‘met rode oortjes’ gelezen had dat de geniale knaap Ludwig van Beethoven ‘alles uit- en doorwerkte’, besefte de vijftienjarige jongen zijn tekort aan theoretische muziekkennis. Van harmonieeler en contrapunt wist hij niets af. Hij probeerde voor zichzelf nog een soort harmonieeler te ontwerpen, uitgaande van de tertsklank, maar dit bevredigde hem niet. In 1910 ontving Rijnsdorp zijn eerste muzieklessen op de *Centrale Muziekschool Rotterdam* van P.J. van der Valk. Zijn zoon was als componist leerling van de bekende Rotterdamse componist en muziekpedagoog Johan C. Berghout, die veel etudemuziek uitgaf voor aankomende pianisten en violisten. Later dat jaar ging Rijnsdorp ook in de leer bij Berghout. Hij volgde zijn muzieklessen ’s morgensvroeg of in de late avond.⁹⁵ Zijn nieuwe muziekdocent was - hoewel traditioneel in zijn muzikale opvattingen - een degelijk vakman. Naast de voor een componist belangrijke praktische pianolessen, onderwees Berghout hem ook in de theoretische vakken: harmonieeler, contrapunt, compositie en instrumentatie.⁹⁶ Het goed kunnen bespelen van een muziekinstrument was voor Rijnsdorp eigenlijk secundair, al speelde hij vrij verdienstelijk harmonium, piano en viool. In 1910 speelde hij mee in het orkestje *Jeruiël* van de Rotterdamse stadsevangalisatie, dat onder leiding stond van de evangelist en orgelverkoper Johannes de Heer.⁹⁷ Met Pinksteren werd het orkest aangespoord bij het spelen er een schepje bovenop te doen. Ze moesten ‘om het cru te zeggen, een beetje “uitstortinkje” spelen’.⁹⁸ Pas in de herfst van 1912 kon hij, financieel in wat betere doen, zelf een piano kopen; weliswaar een tweedehands instrument, maar degelijk opgeknapt. Voor praktische viool- en pianostudie vond hij zichzelf niet geschikt. Het spelen van een etude

⁸⁹ D. van der Stoep, ‘In gesprek met Kees Rijnsdorp’, in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr. 1, oktober 1950, 6.

⁹⁰ C. Rijnsdorp, ‘Wat voor geloof zat er onder de pruiken?’, in: *Trouw*, 20-11-1980.

⁹¹ C. Rijnsdorp, ‘De geschiedenis van een belangstelling’, in: *Ontmoeting*, jrg. 9, nr. 1, oktober 1955, 6.

⁹² Jan Pieter Visser, ‘Mijn leven heeft een kalme pols’, *N.C.R.V.-televisieportret* gewijd aan dr. C. Rijnsdorp, uitgezonden op 16 september 1974.

⁹³ C. Rijnsdorp, ‘Het Rotterdam van 1908-1918, zoals ik dat heb ervaren.’ Ongepubliceerde lezing, 13 mei 1976.

⁹⁴ *De Rotterdammer*, 7 mei 1965.

⁹⁵ J.G.A. Thys, ‘Rijnsdorp: van dichter tot denker’, in: *Trouw*, 24 december 1977.

⁹⁶ C. Rijnsdorp, ‘Het Rotterdam van 1908-1918, zoals ik dat heb ervaren.’ Ongepubliceerde lezing, 13 mei 1976.

⁹⁷ Johannes de Heer (1866-1961), bekend van zijn orgels en vooral van de naar hem genoemde liedbundel, was een van de voormannen van de *Maranatha*-beweging, die sterk de nadruk legde op de wederkomst van Christus. Toen Rijnsdorp in 1910 in het *Jeruiël*-orkestje meespeelde, verbleef Johannes de Heer een tijdlang in Palestina en heeft hij de evangelist nooit persoonlijk ontmoet. C. Rijnsdorp, in: *Vrij en gebonden*. 50 jaar NCRV, 67.

⁹⁸ C. Rijnsdorp, ‘Op het spoor van de Geest’, in: *Trouw*, 12 mei 1979.

verveelde hem vanwege de eindeloze herhaling dodelijk. Rijnsdorp hield van muziek lezen, omdat hij - zoals elke componist - in muziek dacht. Hij wilde creëren, uitsluitend componeren.⁹⁹

1.2 *Componist: ‘den jeugdigen Delfshavenschen toondichter’*

In 1910 was Kees Rijnsdorp lid geworden van de Delfshavense zangvereniging *De Lofstem*, die de beoefening ‘der Zangkunst als een gave Gods’ nastreefde. De zanguitvoering werd als cultureel hoogtepunt van het kerkelijk jaar geleid door de wijkpredikant, ds. S. Datema. Deze optredens, met muziek, koorzang en publiek, inspireerden de vijftienjarige componist tot het schrijven van een aantal composities voor de gereformeerde zangvereniging. Bij de vijftiende uitvoering van *De Lofstem* in het gebouw *Jeruël* aan de Nieuwe Binnenweg werd op woensdagavond 30 november 1910 zijn eerste compositie *Koraal* ten gehore gebracht. Tijdens de zeventiende uitvoering van *De Lofstem* op vrijdagavond 2 februari 1912 stond Rijnsdorps *Hervormingscantate* centraal. Het tekstboekje vermeldde dat deze cantate op de tekst van P. Luitse een compositie was van ‘den heer C. Rijnsdorp’ te Delfshaven. De lange compositie bestond uit een koorzang, die afgewisseld werd door een baritonsolo, een altsolo, een kwartet en een duet met koor, waarna de compositie eindigde met een koraalmelodie op de tekst van Luthers *Een vaste burg is onze God*, uitgevoerd door het koor. Het verslag in *De Rotterdammer* van de culturele bijeenkomst was bijna geheel gewijd aan de *Hervormingscantate* van de zeventienjarige Rijnsdorp:

Voor dilettantenwerk achten wij de muziek in vele opzichten verdienstelijk, al zal ieder dadelijk toegeven, dat de componist, om ‘iets te worden’ degelijke leiding zal behoeven. Bij de vele werkelijk verdienstelijke gedeelten toch was een wel wat hoog opgedreven figuratie in de hoofdmelodie voor den aandachtige hoorder hinderlijk. (...) Voorts heeft de componist o.i. geen notie van het karakter van koraalmuziek en wil hij vooral daarin teveel naar ‘iets bijzonders’ streven. (...) We zouden nog meer ervan kunnen zeggen, doch laten ‘t hierbij, onder de nog eens herhaalde opmerking, dat hier werkelijk talent bleek, dat evenwel beschaving en leiding tot verdere ontwikkeling dringend noodig is.¹⁰⁰

De christelijke reciteer- en debatingclub *Demosthenes* gaf op woensdagavond 24 april 1912 een uitvoering in het gereformeerde kerkgebouw aan de Burgemeester Meineszlaan te Rotterdam-West met medewerking van *De Lofstem*. Het krantenbericht meldde: ‘De aandacht trok ook ‘t aardig nummertje “Een liedje in de volkstoorn” gecomponeerd door C. Rijnsdorp, dat ook door het koor met meer dan gewone opgewektheid werd gezongen.’¹⁰¹ Bij de negentiende uitvoering van *De Lofstem* op woensdagavond 16 april 1913 werd in de gereformeerde kerk aan de Duyststraat opnieuw een compositie van C. Rijnsdorp uitgevoerd, met als titel: ‘Aan het strand’. De muziekrecensent van *De Rotterdammer* plaatste bij de ‘goedgeslaagde uitvoering’ enkele kritische kanttekeningen bij de ‘rythmiek en accentuatie’, en noemde de zang ‘nog te veel schoolsch’. Hij toonde echter ook zijn waardering: ‘Toch kwam men in enkele nummers den dreun-achtigen voordracht heel aardig te boven. Zoo in het waarlijk verdienstelijke lied “Aan het strand”, van C. Rijnsdorp (op woorden van G. van Kesteren). Daar zat vuur en gang in.’¹⁰²

Met deze muziekkuitvoeringen had de jonge Rijnsdorp in eigen kring als componist enige naamsbekendheid gekregen. Op zeventienjarige leeftijd trok hij de stoute schoenen aan om een uitgever voor zijn composities te vinden. Met een opgerolde compositie in zijn hand liep hij naar de Zuidblaak, waar de muziekwinkel van J.C. Lichtenauer gevestigd was. In de winkel was de muziekhandelaar aan de toonbank in gesprek met de bekende dirigent Bernard Diamant. Lichtenauer met zijn vriendelijke ‘zeventiende-eeuwse kop’ onderbrak het gesprek en wendde zich tot de jongen. ‘Geeft u ook muziek uit, meneer? Ik heb hier...’, herinnerde Rijnsdorp zich later. ‘Neui jongen’, onderbrak de oude man hem en weg was Kees.¹⁰³

⁹⁹ *De Rotterdammer*, 7 mei 1965.

¹⁰⁰ *De Rotterdammer*, 3 februari 1912.

¹⁰¹ *De Rotterdammer*, 25 april 1912.

¹⁰² *De Rotterdammer*, 17 april 1913

¹⁰³ *De Rotterdammer*, 7 mei 1965.

De bewondering van de jonge Delfshavense componist voor Johann Sebastian Bach, die hij sinds zijn tiende kende van de voor het harmonium gearrangeerde muziek, was aanvankelijk meer plichtmatig en verstandelijk gekleurd. Totdat Rijnsdorp in 1911 in de *Sint-Laurenskerk* de eerste uitvoering van de *Johannes Passion* van J.S. Bach onder leiding van Bernard Diamant meemaakte. De dirigent liet 'de koralen zingen of hij prachtig gekleurde handdoeken aan het uitwringen' was.¹⁰⁴ De sfeer, de ruimte, de lichtjes in de kroonluchters, het 'gillen van de ijzeren stoelpoten' over de grafzerken in de oude kerk, alles was nieuw en opwindend voor hem. 'De Bach van de dramatische spanningen, de kosmische gevoelens opwekkende melodieën, de soms werkelijk huivering-wekkende koren', dat was de grote Bach die hem diep in zijn muzikale ziel aansprak.¹⁰⁵ Twee jaar later hoorde hij in de *Koninginnekerk* aan de Boezemsingel voor het eerst de *Matthäus Passion*, die op hem een onuitwisbare indruk maakte.¹⁰⁶

1.2.1 Naïeve liedjes

Eind 1912 gaf de achttienjarige Kees Rijnsdorp bij *Steingraber Verlag* te Leipzig - toen een van de grootste muziekuitgevers ter wereld - een muziekwerkje uit voor viool en piano: *Zwei melodien für Violin und Klavier*, met als ondertitel *Naïeve liedjes*. Hij droeg zijn eerste - en ook enige - opus op aan zijn leermeester Johan C. Berghout. Zijn muziekdocent gaf zelf veel etudestukken uit bij deze bekende Duitse muziekuitgever. Op het omslag van de compositie stond de naam van C. Rijnsdorp in vetgedrukte letters vermeld. De redacteur van *Steingraber Verlag* had hem geschreven: 'Beide Stückchen sind gefällig und Melodiereich. Ein Honorar können wir Ihnen jedoch nicht gewähren.'¹⁰⁷ De titel van zijn compositie moest uiteraard in het Duits, maar hij had er een Nederlandse titel onder gezet: *Naïeve liedjes*. In dat 'naïeve' en 'liedjes' openbaarde zich zijn romantische 'volkstümliche' gezindheid. Dat was niet verwonderlijk, want de jonge Rijnsdorp dweepte in deze jaren met Duitse dichters uit de romantische tijd, zoals Eduard Mörike en Heinrich Heine.¹⁰⁸ Want die emotionele lyriek herkende Rijnsdorp als een authentieke bron van esthetische ervaring. De muziekrecensent van het *Rotterdamsch Nieuwsblad*, de heer H.W. de Ronde, kraakte Rijnsdorps compositie af, voor een deel terecht, maar voor een deel ook uit afgunst jegens zijn collega Berghout.¹⁰⁹ *De Maasbode* kondigde 'het eerste werk van een jeugdig stadgenoot, C. Rijnsdorp' aan en oordeelde: 'De heer Rijnsdorp heeft werk geleverd, dat gezien en gespeeld mag worden. Melodie en begeleiding zijn met zorg behandeld. Voor hen, die niet steeds in zwaren "kost" wenschen te vervallen, kunnen deze melodieuze stukjes slechts een welkome verschijning zijn.'¹¹⁰

In zijn puberteitsjaren vormde de muziek bij uitstek Rijnsdorps dramatisch getoonzette vocabulaire, waarin hij zijn levensgevoel kon uitdrukken.¹¹¹ Vanaf zijn veertiende tot en met zijn eenentwintigste - met name tot aan zijn achttiende levensjaar - dweepte hij met muziek, wat een diepere achtergrond had. Voor zijn geestelijke ontwikkeling was deze muziekverering 'van eminent belang'.¹¹² Tijdens het proces van zijn godsdienstige bekering ging er 'ontzettend veel om' in zijn ziel, en 'juist in de muziek vond hij een rechtstreekse uitdrukking van al dat onzegbare', dat hem aangreep.¹¹³ Als artistieke levenssfeer bleek de muziekkunst zich bij de Rijnsdorp aanvankelijk strikt gescheiden van zijn geloofsleven te ontwikkelen. Kunst en religie

¹⁰⁴ *Ibidem*.

¹⁰⁵ C. Rijnsdorp, 'Kosmische gevoelens en huiveringwekkende muziek', in: *klein Bachboek*, 75.

¹⁰⁶ *Ibidem*. Ook aan de *Matthäus Passion* zou Rijnsdorp een bespreking wijden: C. Rijnsdorp, 'Onofficiële recensie', in: *Vrouwenvoet*, 9 maart 1940, 8-9.

¹⁰⁷ C. Rijnsdorp, 'Het Rotterdam van 1908-1918, zoals ik dat heb ervaren.' Ongepubliceerde lezing 13 mei 1976.

¹⁰⁸ Henk Glimmerveen, *Een Koningskind uit Schiebroek*, N.C.R.V.-radioportret over C. Rijnsdorp, 16 september 1974.

¹⁰⁹ Over zijn compositie oordeelde Rijnsdorp later, dat het om 'een volkomen onrijpe proeve ging, zowel artistiek als technisch'. C. Rijnsdorp, in: 'Het Rotterdam van 1908-1918, zoals ik dat heb ervaren.' Ongepubliceerde lezing, 13 mei 1976.

¹¹⁰ Ongedateerd knipsel uit *De Maasbode*.

¹¹¹ C. Rijnsdorp, *Laatste gedachten*, 49.

¹¹² C. Rijnsdorp, 'De geschiedenis van een belangstelling', in: *Ontmoeting*, jrg. 9, oktober 1955, nr. 1, 7.

¹¹³ C. Rijnsdorp, lezing over eigen werk, circa 1943.

bleken voor hem bovendien lastig met elkaar te verzoenen, hoewel hij op beide levensterreinen 'de ere Gods' zocht. Toen hij op zeventienjarige leeftijd na een periode van twijfel en verwerping de zekerheid ontving dat Christus ook voor hem gestorven was, 'kwam er een nieuw *bewust* leven in hem op, dat naar voedsel vroeg en dat niet enkel op muziek kon leven'.¹¹⁴

Bovendien kon het werk als musicus met een louter uitvoerende muziekpraktijk hem niet bevredigen. Bij alles wat Rijnsdorp deed wilde hij iets creatiefs kwijt; het 'herschepjen' door het spelen van een muziekstuk dat al bestond, kon voor hem nooit voldoende zijn.¹¹⁵ Daarnaast moest hij als voornaamste kostwinner thuis ook voor zijn moeder zorgen, die weduwe was. Een mecenas, die hem met zijn muzikaal talent verder hielp, heeft hij nooit mogen ontmoeten. Door deze omstandigheden kon Rijnsdorp geen vakopleiding tot musicus volgen, anders had hij dat ongetwijfeld gedaan.¹¹⁶ 'Het was in die jaren niet gemakkelijk als musicus je brood te verdienen, en aan lesgeven had ik een hekel, zodat voor mij een muziekloopbaan meer en meer een afgesneden zaak werd'.¹¹⁷ Hij bedacht: 'Ik scheid deze twee zaken, geld verdienen en creatief bezig zijn. Ik verdien mijn brood op een nuchtere manier op kantoor en in mijn vrije tijd ontwikkel ik mij zoveel mogelijk naar alle kanten'.¹¹⁸

Hoewel zijn hoge muziekidealen geleidelijk aan naar de achtergrond weken, bleef hij een tijdlang doorgaan met componeren, waarbij de componist in hem langzaam 'verschrompelde'.¹¹⁹ De Delfshavense schrijfster Johanna Breevoort waardeerde het compositietalent van haar jonge stadgenoot.¹²⁰ Het 'Juliana-nummer' van *De Advertentiegeds voor Westelijk Rotterdam* van woensdag 30 april 1913 bevat een vers van de gereformeerde volksschrijfster over het jarige prinsesje: 'Juliana van Nassouwe, Ons lief Oranje kind', dat getoonzet was door C. Rijnsdorp.¹²¹ Ter gelegenheid van Prinsessedag werd op donderdagavond 30 april 1914 de eenentwintigste zanguitvoering van *De Lofstem* gehouden, de eerste onder leiding van de nieuwe dirigent C.J. Nogarede. Op het programma stond een compositie van Rijnsdorp op de tekst 's Ochtends en 's avonds' van de heer W.J. van Zeggelen. Volgens de recensent van *De Rotterdammer* werd de compositie door het koor te vlak gezongen: 'hier had wat meer kleur in gelegd kunnen worden'.¹²² Nogarede, die eveneens leiding gaf aan gemengd koor *A Capella*, had echter het compositietalent van Kees Rijnsdorp onderkend. Twee dagen later tijdens een concert in de grote *Nutszaal* aan de Oppert werd Rijnsdorps muziekstuk 's Ochtends en 's avonds' opnieuw uitgevoerd. De muziekcriticus van het katholieke dagblad *De Maasbode* vond de compositie van de jonge stadgenoot 'irenisch' klinken: 'Gemengd koor "A Capella", de heer Nogarede, de beide solisten en ook de heer Rijnsdorp, die zich onder de aanwezigen bevond, hebben veel dank van de toeschouwers in ontvangst moeten nemen'.¹²³

¹¹⁴ *Ibidem*. Ook in het autobiografische essay waarin hij zijn artistieke ontwikkeling beschreef, gaf Rijnsdorp aan dat 'het *bewuste* leven' zijn aandacht begon op te eisen. C. Rijnsdorp, 'De geschiedenis van een belangstelling', in: *Ontmoeting*, jrg. 9, nr. 1, oktober 1955, 7.

¹¹⁵ C. Rijnsdorp, *Laatste gedachten*, 31.

¹¹⁶ C. Rijnsdorp, ongepubliceerde lezing over eigen werk, circa 1943.

¹¹⁷ G. Puchinger, 'Dr. C. Rijnsdorp', in: *Christen en kunst*, 167.

¹¹⁸ Jan Pieter Visser, 'Mijn leven heeft een kalme pols', *N.C.R.V.*-televisieportret gewijd aan dr. C. Rijnsdorp, uitgezonden op 16 september 1974.

¹¹⁹ C. Rijnsdorp, *Laatste gedachten*, 49.

¹²⁰ Johanna Breevoort was het pseudoniem van de schrijfster Maria Gerarda Bakhoven-Michels (1869-1942). Zij kwam als ongeletterde dienstbode tot het schrijven van verhalen en werd ontdekt door A. J. Hoogenbirk, redacteur van *Ons Tijdschrift*. Deze Rotterdamse pionierster in de protestantse letteren stond op goede voet met dr. A. Kuiper, was bevriend van Anke van der Vlies (Enka) en nam in haar strijd voor vrouwenemancipatie tevens het voortouw bij de oprichting van de *Nederlands Christen-Vrouwenbond* (1919). Rijnsdorp bleef door de jaren heen contact met Johanna Breevoort houden. Zie hiervoor ook: hoofdstuk 7 *Christelijke-literaire organisatie*, paragraaf 7.6.1: 'Rijnsdorp en keuringscommissie'.

¹²¹ *De Advertentiegeds voor Westelijk Rotterdam*, jrg. 10, nr. 485, meldde in de begeleidende voetnoot: 'Bovenstaand bekende versje van Joh. Breevoort, waarvan de muziek gecomponeerd werd door C. Rijnsdorp, zal deel uitmaken van het eerstdaags bij den Uitgever W. Zwagers verschijnende Kinderboekje, geschreven door genoemde schrijfster.'

¹²² *De Rotterdammer*, 2 mei 1914.

¹²³ *De Maasbode*, 3 mei 1914.

Rijnsdorps grote honger naar kennis en algemene ontwikkeling deed hem 's avonds naar boeken grijpen; de piano bleef steeds vaker gesloten. Hij voelde zich ook te oud het pianospel met zijn eindeloze toonladders en gebroken akkoorden 'naar den eisch' in te studeren.¹²⁴ Op zijn piano lagen de werken van J.F. Bettex, A. Kuyper en H. Bavinck. Het werd een afmattende strijd om naast zijn vakstudie voor kantoor ook nog zijn muziekprogramma vol te houden, met als dilemma: viool- en klavierstudie, dan wel: lezen en studeren. Deze strijd zou een jaar of zeven duren, 'eer de literatuur uiteindelijk het pleit won'.¹²⁵ Meer nog dan de muziek bleek taal voor Rijnsdorp 'het meest geëigende expressiemiddel'.¹²⁶ Zijn verhouding tot de toonkunst bleef echter voor hem jarenlang een 'kwellend raadsel', dat onoplosbaar scheen: 'Zoo kwam ik er toe de verhouding tussen toon en woord alvast na te gaan bij het beschrijven van muziek'.¹²⁷ Dit saillante gegeven werpt nieuw licht op zijn eerste muziekopstellen in *Woord en Beeld*.¹²⁸ Deze artikelen, als herscheppende muziekbeschrijvingen,¹²⁹ waren kennelijk niet alleen vanuit een volksopvoedkundig-cultureel oogmerk geschreven. Zij maakten deel uit van de artistieke ontwikkelingsgang van Rijnsdorp als auteur en vormden de creatieve overbrugging van zijn verloren muzikale taal naar het wenkend perspectief van het schrijverschap.

1.3 *Muzikauteur: Woord en Beeld*

Vrijwel gelijklopend aan de jaren van de Eerste Wereldoorlog verscheen tussen 1914 en 1918 het gereformeerde weekblad *Woord en Beeld*. Deze 'Weekblad-illustratie voor het Christelijk gezin' werd uitgegeven door de Rotterdamse drukkerij *Libertas*,¹³⁰ die in 1913 was opgericht door H. Diemer, directeur-hoofdredacteur van het antirevolutionaire dagblad *De Rotterdammer*. Met een eigen moderne drukkerij, krant, uitgeverij en een groeiend fonds oefende Hendrik Diemer grote invloed uit op de opinievorming in gereformeerde kring. Onder redactie van M. van der Staal waren G.G. van As, onder het schrijverspseudoniem G. Schrijver bekend van de populaire christelijke roman *De lichte last*, en de literatuurcriticus Q.A. de Ridder van *De Nederlander*, als vaste medewerkers aan *Woord en Beeld* verbonden. Met name Johanna Breevoort vulde de kolommen van het blad met verhalen en gedichten van haar hand. Via deze bij het eenvoudige volk zeer geliefde schrijfster, voor wie hij in 1913 een lied over prinses Juliana op muziek had gezet, was Rijnsdorp bij *Woord en Beeld* betrokken geraakt. In de eerste twee jaargangen werden drie composities en twaalf populair geschreven artikelen over muziek van Rijnsdorp opgenomen.¹³¹

Zijn composities '*t Kind en 't Roosje*, op woorden van Johanna Breevoort, en *Immortelle*, een tekst van S.J. van den Bergh, toonden onmiskenbaar zijn muzikaal talent, maar waren bepaald niet vernieuwend noemen. Dit gold evenzeer voor zijn compositie bij het eerste couplet van de geestelijke lofzang *Contemplatie over de Schepselen Gods* van Aegidius Haeffacker, waarbij de in moderato gespeelde *Contemplatie* - langzaam met nadruk - eindigde in de tekst:

Devote herten wilt vreughde rapen.
Aensiet hoe schoon is des Hemels schijn:

¹²⁴ C. Rijnsdorp, 'Het Rotterdam van 1908-1918, zoals ik dat heb ervaren.' Ongepubliceerde lezing, 13 mei 1976.

¹²⁵ *De Rotterdammer*, 7 mei 1965.

¹²⁶ C. Rijnsdorp, *Laatste gedachten*, 49.

¹²⁷ C. Rijnsdorp, *Ter Zijde*, 10.

¹²⁸ 'In de oorlogsjaren [Eerste Wereldoorlog] publiceerde hij populaire artikelen over muziek in "Woord en Beeld". P.J. Risseeuw, *Christelijke Schrijvers van dezen tijd*, 214.

¹²⁹ Rijnsdorp onderscheidde twee manieren van muziekbeschrijving: de verklarende en de herscheppende. 'De eerste wil slechts dienen, met kennis van zaken - en goed. De andere plaatst zich niet onder, maar naast het muzikale kunstwerk en biedt zichzelf mèt, desnoods in de plaats van het kunstwerk U aan. De eerste vindt haar hoogtepunt in de vakkundige ontleding - de tweede in de lyrische poëzie. Alle andere manieren zijn spelingen van een der beide of van beide methoden.' C. Rijnsdorp, 'Over het beschrijven van muziek', *Ter Zijde*, 77.

¹³⁰ Naast deze drukkerij richtte de gereformeerde courantiër H. Diemer met de bevriende Rotterdamse boekhandelaar en A.R.P.-gemeenteraadslid J.H. Donner de gereformeerde uitgeverijmaatschappij *Unitas* op, waarvan de uitgaven door de eigen uitgeverij *Libertas* werden gedrukt.

¹³¹ Met 'populair' bedoelde Rijnsdorp didactisch afgestemd op het ontwikkelingsniveau van het volk. Populariseren, zonder het volksbegrip te onderschatten, vormde de basismethodiek van Rijnsdorps program van volksopvoeding.

siet doch, van niet heeft Hij 't al geschapen,
Denckt dan hoe schoon moet de Schepper zijn!

De vroege muziektopstellen van Rijnsdorp vallen enerzijds op door de impressionistische en bezielde stijl; anderzijds door het informatieve karakter van de teksten met als oogmerk het veelal cultureel ongeletterde lezerspubliek inhoudelijk voor te lichten, gericht op smaakverdeling en de ontwikkeling van de kunstzin. In zijn bijdragen behandelde hij niet alleen bekende Duitse en Oostenrijkse componisten, zoals J.S. Bach, F.J. Haydn, G.F. Händel en W.A. Mozart. Ook schonk hij in een tweedelig artikel aandacht aan de Duitse 'Meistersinger von Nürnberg', Hans Sachs. Opmerkelijk zijn de verbanden tussen muziek en poëzie die hij toen reeds legde, zoals bij de componist J.S. Bach en de dichter Guido Gezelle in zijn *Woord en Beeld*-artikel 'Bach en Gezelle'.¹³² In het opstel: 'Eigenaardige beschouwingen over Muziek', klonk een eigen toonzetting door, en zijn bijdrage: 'De Muziek der Zuid-Amerikaansche Indianen' vormde een speels, exotisch element tussen de overige, degelijk gereformeerde bijdragen in het blad.

In het betogende en instructieve karakter van deze 'populair' geschreven artikelen laten zich de eerste heldere muziekpedagogische tonen van een jonge kunstopvoeder beluisteren, die zijn eigen kennis, ervaringen en belevingen hartstochtelijk wilde delen met zijn geloofsgenoten. De muziektopstellen kenden naast een opvoedkundige tendens eveneens een godsdienstige strekking, die soms gepaard ging met een opmerkelijke openheid voor de rooms-katholieke kerkmuziek. In het weekblad, waar 'de vervloekte paapse mis' doorgaans op weinig affiniteit kon rekenen bij de gereformeerde achterban van *Woord en Beeld*, vergeleek Rijnsdorp in het beeldend geschreven opstel *Palestrina* de grote Johan Sebastian Bach met de rooms-katholieke componist en kerkmusicus Giovanni Pierluigi da Palestrina.¹³³ 'Bach en Palestrina zijn voor ons de wrochters van religieuze muziek bij uitnemendheid. Beiden spreken de taal van een naar God hunkerende ziel. Maar toch, wat verschillend geluid geven beiden ook weer! Bach geeft de natuur onder open hemel; Palestrina voert uw fantasie naar de gewijde pracht eener Rooms-Katholieke kerk. (...) Zoo is Bach, óók in zijn muziek, Protestant en Palestrina "bon Catholique".'

Rijnsdorp typeerde de muziek van Palestrina met lyrische omschrijvingen, die zijn talent toonde voor het suggestief en evocatief verwoorden van zijn emotionele muziekbeleving in een onvervalste - aan de lyriek van de Tachtigers schatplichtige - impressionistische toonzetting:

Bachs scheppingen zijn scherp van lijn en hoewel monumentaal, doorzichtig van bouw; Palestrina toovert muziek als kleurschakeeringen bijna zonder omlijning. Als ge aan de zee de zon ziet ondergaan, dan brandt daar in de lucht een kleurengloed, die allerlei tinten kan doen onderscheiden, van het gloeiend purper tot het teerste blauw, maar alles gaat in elkander over, vaak bijna onmerkbaar. Zoo geeft ook Palestrina's muziek wonderlijke accoordverbanden; geheimzinnige klankverrukkingen, maar niet scherp afgebakend en omljnd; bijna onmerkbaar vloeit 't een in 't ander, van het helste opjubelen tot 't verzinken en versterven van den slottoon. Deze toovermuziek schijnt geschapen om, weggescholen van het helder-drukke straatleven, in het halfduister eener zwaar ommuurde kerk te worden gefluisterd, bij wierookwalm en wijwater-sprenkeling. (...) Ge ziet, muziek afgescheiden van het profane leven; gewijde muziek, in den meest begrensden zin van het woord. Palestrina alzoo het ideaal van een Roomschen kerkmuziek-componist.

Eind 1917 werd *Woord en Beeld* na vier complete jaargangen opgeheven. Aan de laatste twee jaargangen van het geïllustreerde weekblad heeft Rijnsdorp niet meer meegewerkt.¹³⁴ Hij droeg

¹³² C. Rijnsdorp, 'Bach en Gezelle', in: *Woord en Beeld*, jrg. 2, nr. 19, 8 mei 1915, 219-221.

¹³³ C. Rijnsdorp, 'Palestrina', in: *Woord en Beeld*, jrg. 2, nr. 51, 16 oktober 1915, 500-502. Dat Rijnsdorp deze katholieke kerkmusicus kende, had hij hoogstwaarschijnlijk te danken aan dr. A. Kuyper die in zijn vijfde *Stome*-lezing over calvinisme en kunst, refereerde aan de componist Palestrina, die de beste leerling was van Goudimel. Over deze 'geniale Goudimel' schreef Kuyper - verwijzend naar de miskenning 'van Roomsche zijde', waarin het calvinisme 'van aesthetische botheid' beschuldigd werd, dat Goudimel 'juist door Roomsche fanatisme' was vermoord, waarmee de katholieken het recht verbeurd hadden om 'over de stilheid in het woud te klagen, wie met eigen hand den nachtegaal ving en vermoord had'. A. Kuyper, 'Het Calvinisme en de Kunst', in: *Het Calvinisme*, 155.

¹³⁴ Aan de 'opvolger' van *Woord en Beeld*, het periodiek: *De Ster der Christelijke Weekbladen*, dat van 3 januari 1919 tot 28 december 1923 eveneens door *Libertas* werd uitgegeven onder redactie van H. Diemer, J. Schouten en J. van der

inmiddels artikelen van ‘godsdienstig-paedagogische aard’ bij aan het *Gereformeerd Jongelingsblad* en *Ons Ideaal*,¹³⁵ waarin het scherp belijnde beginsel de boventoon voerde in plaats van de lyrische toonzetting van zijn poëtische muziekpassie.

1.3.1 *Muziekpedagogische opvattingen*

Hoewel Rijnsdorp vanaf 1920 zich voornamelijk als novellist, dichter, schrijver, essayist en criticus ontwikkelde - en in dezelfde beweging van de muziekunst verweesde -, schreef hij op verzoek in *De Vriend des Huizes* in 1929,¹³⁶ gevolgd in *De Reformatie* van 1930 en 1931 op instigatie van ds. K. Schilder,¹³⁷ nog enkele populaire bijdragen over het genieten van muziek, over J.S. Bach en over het beschrijven van muziek, waarbij hij op eenvoudige wijze de toonkunst wilde populariseren voor het eenvoudige publiek. Met name het vijfdelige artikel in *De Reformatie* over Bach was van belang, omdat hij in de slotopmerkingen over ‘Bach als Opvoeder’ enkele cruciale zaken aan de orde stelde, die heel direct op hemzelf als muziekopvoeder en zijn methodiek van cultuuroverdracht teruggrepen: ‘Ook Bach is opvoeder. Ons staat hij bovendien zoo na. Hij is belijnd en diep; oud en nieuw verbindt hij. Laat ook hij ons dan opvoeden, muzikaal, algemeen-aesthetisch en als Christen!’¹³⁸

Deze opvoedkundige drie-eenheid: ‘muzikaal, algemeen-aesthetisch en als Christen’, keerde als rode draad herhaaldelijk terug in Rijnsdorps muziekpedagogische artikelen en in zijn latere muziekkritisch werk. Over het eerste aspect: ‘muzikaal’, stelde hij, dat voor de grote massa de muziekopvoeding voornamelijk door ‘hooren’ zal moeten plaatsvinden, waarvoor hij ‘de huidige constellatie van ons muzikleven’ zeer geschikt achtte. Hiermee doelde Rijnsdorp op de talrijke muziekprogramma’s op de radio die door de zendgemachtigden werden uitgezonden: ‘Bachs muziek kan men zeer vaak beluisteren: de aether is er vol van.’ Daarbij plaatste hij de kanttekening dat deze belangstelling ‘nog te voornamelijk naar het vocale werk gericht’ was. ‘Voorlichting’ kon hier volgens hem ‘nuttig werken’, mits deze ‘niet te veel in het historische en anecdotische’ gevangen bleef. Kritisch stelde hij, zichzelf als verbindende figuur positionerend tussen de esthetici en essayisten enerzijds en de vakmusici anderzijds:

Hier is nog veel werk te doen, met name van boven af. De esthetici en essayisten hebben te weinig verstand van muziek en de vakmusici vertoonen dikwijls een zeker tekort aan *algemeene* aesthetische ontwikkeling. Zoo blijft de muziek min of meer geïsoleerd van de andere kunsten, tot schade van alle betrokken partijen.¹³⁹

Rijnsdorp adviseerde zijn lezers vervolgens de muziek van J.S. Bach zelf te gaan spelen: ‘Bij het spelen werken ’t gezicht, ’t gehoor en ’t gevoel samen; de afzonderlijke beelden controleeren en steunen elkaar en ten slotte worden zij één.’ Over ‘onze organisten’ stelde hij, dat zij ‘zich nooit genoeg’ in Bach konden verdiepen: ‘Hun spel zal aan strengheid en zuiverheid winnen; zij zullen minder lichtvaardig, in romantische blindheid voor de eischen der techniek, wekelijks grijpen naar het moeilijkste: de muzikale improvisatie.’¹⁴⁰

Valk, heeft Rijnsdorp geen medewerking verleend. De formule van *De Ster* werd in gewijzigde vorm voortgezet, eerst als het wekelijks verschijnend ‘Zondagblad behoorende bij *De Rotterdammer*’, en later als: ‘Zondagsblad van de Vijf Samenwerkende Christelijke Dagbladen’, met H. Diemer als directeur-hoofdredacteur.

¹³⁵ P.J. Risseeuw, *Christelijke Schrijvers van dezen tijd*, 214.

¹³⁶ C. Rijnsdorp, ‘Over muziek en het genieten daarvan’, in: *De Vriend des Huizes*, jrg. 47, nr. 2. februari 1929, 60-65.

¹³⁷ C. Rijnsdorp, ‘Joh. Seb. Bach, de Architect-Mysticus’, in: *De Reformatie*, 21 maart 1930 (I), 28 maart 1930 (II), 4 april 1930 (III), 11 april 1930 (IV) en 18 april 1930 (V). Als muziekessay ook opgenomen in *Ter Zijde*, 12-40. C.

Rijnsdorp, ‘Over het Beschrijven van Muziek’, in: *De Reformatie*, 27 maart 1931 (I), 3 april 1931 (II) en 10 april 1931 (III). Deze opstellen werden eveneens onder dezelfde titel als muziekessay gebundeld in *Ter Zijde*, 77-88.

¹³⁸ C. Rijnsdorp, ‘Joh. Seb. Bach’, de Architect-Mysticus’, *Ter Zijde*, 38.

¹³⁹ *Ibidem*, 39.

¹⁴⁰ Bij de bundeling van zijn vijf *Reformatie*-artikelen over J.S. Bach in *Ter Zijde* voegde Rijnsdorp in 1934 aan dit slotartikel een voetnoot toe bij deze passage, waarin hij zich prijzend uitliet over de ‘onverdroten arbeid der Vereniging van Organisten bij de Gereformeerde Kerken, ook tot opvoering van het spel-peil’. C. Rijnsdorp, *Ter Zijde*, 39.

Over het tweede aspect: ‘algemeen-aesthetisch’, deed Rijnsdorp - in vervolg op zijn eerdere opmerkingen over muziekale en esthetische voorlichting - de klemmende oproep: ‘Laten zij, wier ideaal het is, voorlichting te geven op kunstgebied, toch de muziek niet verwaarlozen.’¹⁴¹ Over het voor hem als gereformeerd kunstenaar cruciale derde aspect: ‘als Christen’, schreef hij, verwijzend naar zijn eigen autodidactische vorming en ontwikkeling: ‘Bach overwon de gevaren, aan de zelfvorming verbonden, door de geweldige tucht van zijn strenge geest. En zoo behield hij alleen de voordeelen: zelfstandigheid, frischheid, ontvankelijkheid. Dit alles was bij hem: genade. Bij meer geest ontving Hij meer Geest.’ Volgens Rijnsdorp beefde in elke noot bij Bach ‘zijn geweten van Christen en kunstenaar’, waarna hij samenvattend de slotconclusie trok over ‘de Prot.-Christelijke kunstenaar’ J.S. Bach: ‘Wellicht is in geen enkele andere scheppende kunstenaar het waarlijk-*monumentale* zoo zuiver belichaamd geweest.’¹⁴²

Zijn muzikaal-technische inzichten over ‘Bach als opvoeder’ ontleende Rijnsdorp voor een belangrijk deel aan zijn eigen muzikale voorlichtingspraktijk. Op 1 juni 1926 organiseerde de Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam een speciale muziekavond, waar Rijnsdorp een lezing met voordracht hield over de Johann Sebastian Bach: ‘Bach voor ons’.¹⁴³ De beviende pianist H.J. Hees Jr. uit Delft verleende zijn medewerking en bracht als muzikale illustratie van Rijnsdorps betoog diverse composities van de Duitse componist ten gehore. Deze feestelijke bijeenkomst vond plaats in de met palmen versierde bovenzaal van de *Idenburgschool* aan de Korfmakerstraat en werd bezocht door ongeveer honderdvijftig mensen. Het uitvoerig verslag van deze muziekavond in *Opwaartsche Wegen*,¹⁴⁴ werd door Gerrit Kuiper - student Nederlandse letteren aan de *Vrije Universiteit* en tevens secretaris van de Christelijk-Letterkundige Kring Amsterdam I - met grote aandacht gelezen, waarna Rijnsdorp op Kuipers verzoek dezelfde voordracht, compleet met de pianist, eveneens in Amsterdam ten gehore bracht.¹⁴⁵ Zijn lezing over Bach vormde de basis van de historische novelle *Uit het leven van Johann Sebastian Bach* (1685-1750), die Rijnsdorp in juni 1928 publiceerde in de reeks *Karakter-Kennis-Kunst voor de lagere school*.

1.4 *Muziekcriticus: De Standaard*

Na de publicatie van zijn ‘herschepende’ muziekartikelen in *De Reformatie* brak Rijnsdorp met zijn romandebuut *Koningskinderen* eind 1930 landelijk door als christelijk auteur. In de beginjaren dertig van de vorige eeuw publiceerde hij voornamelijk novellen, artikelen en essays. In deze periode trad hij eveneens op als adviseur van enkele declamatieclubs.¹⁴⁶ In de tweede helft van het Interbellum ontwikkelde Rijnsdorp zich naast zijn praktijk als literator ook steeds meer tot culturele volksoepvoeder, die het calvinistische volksdeel vanuit het bijbels cultuurmandaat aan de kunst wilde brengen. In zijn lezingen en artikelen over de verhouding tussen ‘kunst en volk’, stond niet alleen de literatuur centraal, maar bleef de muziek in zijn denken, spreken en schrijven voluit doorklinken, zoals hij dit expliciet benadrukte in de ondertitel van zijn essaybundel *Ter Zijde* uit begin 1935: ‘Beschouwingen over litteratuur en muziek’.

Mede door zijn goede contacten met de Amsterdamse kunst- en letterenredacteur H. Burger werd hij als literair medewerker van *De Standaard* ingelijfd. Burger, die een substantieel aandeel had in het vullen van de kolommen van de kunstpagina van dit antirevolutionaire dagblad, onder meer met zijn muziekrecensies van het Amsterdamse concertleven en de letterkundige rubriek ‘Het literair getij’, koesterde bewondering voor Rijnsdorp. Hij bood hem

¹⁴¹ C. Rijnsdorp, ‘Joh. Seb. Bach’, de Architect-Mysticus’, *Ter Zijde*, 40.

¹⁴² *Ibidem*.

¹⁴³ Deze voordracht zou Rijnsdorp in 1930 herhalen voor de Rotterdamse christelijke volksuniversiteit, zie: hoofdstuk 4 *Christelijke Volks-Universiteit*, paragraaf 4.4: ‘Rijnsdorp en Christelijke Volks-Universiteit’.

¹⁴⁴ ‘Bonds- en Kring-Nieuws’, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 4, nr. 6, 1 augustus 1926, op de achterbuitenpagina.

¹⁴⁵ Met een verwijzing naar deze geslaagde avond nodigde de *VU*-student Gerrit Kuiper de ‘Zeer Geachte Heer Rijnsdorp’ op 30 oktober 1926 uit om samen met pianist Henk Hees Jr. op zaterdagavond 11 december 1926 het optreden eveneens voor de Christelijk-Letterkundige Kring Amsterdam I uit te voeren. Deze letterenstudent aan de *Vrije Universiteit* werd bijna veertig jaar later op 20 oktober 1965 als prof. dr. G. Kuiper Rijnsdorps erepromotor.

¹⁴⁶ Zie voor deze volksoepvoedende-artistieke cultuurtaak van Rijnsdorp: hoofdstuk 2 *Voordrachtkunst: van tekstdichter tot adviseur*.

graag een podium aan in zijn krant. In november 1935 schreef H. Burger een doorwrocht portret van Rijnsdorp als kunstvoeder, dat in twee delen in het antirevolutionaire dagblad werd geplaatst.¹⁴⁷ Met de nodige spijt had Rijnsdorp in 1932 het eervolle verzoek van Burger om Joh. Luijkenaar Francken als letterkundig criticus bij *De Standaard* op te volgen moeten afwijzen.¹⁴⁸

In zijn lovende bespreking van Rijnsdorps essaybundel *Ter Zijde* uit 1935, waarin Burger verwees naar hun gedeelde liefde voor kunst: literatuur en muziek, had hij zich een enkel punt van kritiek veroorloofd: ‘En toch - ben ik het niet in alle opzichten met Rijnsdorp eens. Eén van mijn bedenkingen - Rijnsdorp zal zich er stellig niet over verwonderen, wanneer ik juist dit onderdeel naar voren breng, omdat ik mij daarmee “nog al eens” pleeg in te laten - geldt o.a. de muziekcritiek. Daarover te spreken, is te gemakkelijker, omdat Rijnsdorp zoo volkomen blijkt te begrijpen welke moeilijkheden daaraan verbonden zijn.’¹⁴⁹ Vervolgens citeerde Burger met grote instemming de volgende alinea uit het muziektopstel van Rijnsdorp:

De muziekrecensie in het dagblad heeft een hybridisch karakter. Niet alleen de aard, maar ook de keus en de uitvoering der nummers, de praestaties van dirigent en solisten, de indruk op het publiek enz. vragen aandacht. Notenvoorbeelden staan de journalist niet ten dienste, historische uitweidingen zijn nauwelijks mogelijk, technische termen slechts in beperkte mate bruikbaar, tijd en ruimte krap toegemeten. De verklarende muziekbeschrijving is in het nadeel. Vandaar, dat er een duidelijke neiging tot herscheppende beschrijving in de dagbladrecensie valt waar te nemen. De journalist begeeft zich dus dagelijks ambtshalve op glad ijs.¹⁵⁰

Als houvast had Rijnsdorp in zijn muziekkritisch werk op de noodzakelijkheid van selectie gewezen: ‘want zonder keus geen karakteristiek’. Volgens hem moest de muziekrecensent het ‘hart der zaak’ leren treffen in de beknopte weergave van een concert, waarbij hij zich moest afvragen: ‘wat is primair, de stemming of de beweging? En daarna: waar ga ik zetelen, in het visueele, het acoustische, het “materieele”, het “geestelijke”?’ Als auteur was hij er stellig van overtuigd: ‘Ondanks de haast kunnen zelfs zóó juweeltjes van journalistiek ontstaan.’¹⁵¹ Hein Burger, die vanuit zijn veelzijdige praktijk als gereformeerd kunst-, literatuur- en muziekcriticus de ‘hooge idealen’ van Rijnsdorp over de muziekkritiek in een dagblad weliswaar geheel onderschreef, stelde uit eigen ervaring ter aanvulling de restrictie:

In een dagbladrecensie herscheppende muziekbeschrijving te geven, behoort tot de onmogelijkheden. Zij is ook ongewenscht. De dagbladcritiek is ontstaan, omdat er naar gevraagd werd; ‘men’ vroeg voorlichting, korte, zakelijke voorlichting over wat ten uitvoer gebracht werd en over de wijze van reproductie; niet zoozeer om zich bij het oordeel van dien meneer van de krant neer te leggen, als wel omdat ‘men’ over concerten spreekt. En daarom zal de dagbladrecensent zich nimmer van het werk en de wijze van uitvoering kunnen en mogen losmaken. Meer wordt van de dagbladcritiek niet gevraagd, maar ook niet minder. Zij behoeft slechts verhelderend, verklarend te werken. Rijnsdorp heeft hooge idealen. Ik juich ze toe, want een ideaal kan nimmer te hoog zijn, we kunnen er slechts bij welvaren.¹⁵²

Hoewel de kunstredacteur zich afvroeg of Rijnsdorp niet te veel de ‘moeilijkheden van het gehaaste dagbladleven’ over het hoofd zag: ‘De bouw van een tijdschriftartikel, van een studie is geheel anders dan een krantenbijdrage, ook omdat de praktijk van het ontstaan een andere is’, bood hij zijn ‘amice Rijnsdorp’ anderhalf jaar later graag ruimte in de kolommen van *De Standaard* voor het schrijven van recensies over het Rotterdamse concertleven.

Aan Risseeuw meldde Rijnsdorp op 25 oktober 1937, dat hij van *De Standaard* het verzoek had ontvangen muziekrecensies te gaan schrijven: ‘Vanavond ga ik er even met De Kwaadsteniet

¹⁴⁷ H. Burger, ‘C. Rijnsdorp over: Het volk aan de Kunst’, in: *De Standaard*, 13 november 1935 (deel I) en 14 november 1935 (deel II).

¹⁴⁸ Zie hiervoor hoofdstuk 6 *Protestantse periodieke pers*, paragraaf 6.5.1: ‘Rijnsdorp en *De Standaard*’.

¹⁴⁹ H. Burger, “‘Ter Zijde’”, door C. Rijnsdorp’, in: *De Standaard*, 12 oktober 1935.

¹⁵⁰ C. Rijnsdorp, ‘Over het beschrijven van muziek’, *Ter Zijde*, 87.

¹⁵¹ *Ibidem*.

¹⁵² H. Burger, “‘Ter Zijde’”, door C. Rijnsdorp’, in: *De Standaard*, 12 oktober 1935.

over praten, het zal wel niet veel worden.¹⁵³ In februari 1938, vlak voor de voltooiing van zijn tweede roman *Eldert Holier*, ging Rijnsdorp als muziekrecensent aan de slag bij *De Standaard*.¹⁵⁴ Hij voelde zich genoeg bevrijd van de literaire sores die zijn tweede roman hem had gebracht,¹⁵⁵ om de nieuwe cultuurtaak van muziekcriticus - waarbij hij in de geest van zijn allegorische cultuurroman het publiek ook in artistiek-muzikaal opzicht wilde verheffen - met bezieling en geestkracht op te pakken. Eerder had hij aan P.H. Muller over het karakter van dit dagblad geschreven: 'Vergeet niet dat het is en blijft het a.r. hoofdorgaan. De lezers vragen lectuur van bepaalde politiek en godsdienstig-dogmatische belijndheid. Eerste voorwaarde, die de redactie stelt is natuurlijk een uitgesproken aanhangen van de Calvinistische beginselen.'¹⁵⁶

Rijnsdorp beschikte over een groot fonds van theoretische muziekkennis, aangevuld met een bescheiden eigen speelpraktijk op piano, harmonium en viool. De lessen in muziektheorie, die hij tussen 1910 en 1917 had gevolgd bij Rotterdamse muziekpedagoog Johan C. Berghout, bewezen na ruim twee decennia opnieuw hun nut en waarde. Ook zijn kritisch muziekvermogen was mede door zijn literair-kritische scholing en vorming sterker ontwikkeld. Hij herinnerde zich de orgelvoordracht die Albert Schweitzer op vrijdag 20 april 1928 gaf in de nog ongeschonden *Sint-Laurenskerk*. Op de zerken stond een opeengepakte menigte te wachten op het moment, waarop het orgel zijn volle werk zou laten horen: 'Dat ogenblik van losbarstend klankgeweld kwam niet. Staande in het gedrang voelde ik een duidelijke afstand tussen de verwachtingen van het in romantische smaak opgevoede publiek en de naar binnen gekeerde, verstilde kunst van Schweitzer.'¹⁵⁷ Naast zijn grondige kennis van de muziektheorie beheerste Rijnsdorp als auteur eveneens het taalinstrument met het idioom van de muzikale verbeeldingskracht. In zijn muziekrecensies kon hij al deze literaire en muzikale kwaliteiten combineren. Bovendien had hij al eerder in de protestantse weekbladders diverse muziekartikelen geschreven, waarin hij - tot genoegen van de redacties - de meest uiteenlopende onderwerpen op muziekgebied vanuit zijn 'letterkundige catechismus' wist te populariseren voor het publiek.

Op 8 februari 1938 stuurde journalist A.R. de Kwaadsteniet hem de toegangskaarten en het programma voor het concert van *Excelsior* dat op dinsdag 15 februari 1938 plaats zou vinden. 'Voor het geval U - onverhoopt - verhinderd mocht zijn, wilt U een en ander wel weer aan mij terugzenden?' Tevens deelde de redacteur van het Rotterdamse bijkantoor van *De Standaard* aan Rijnsdorp mee dat hij voor de uitvoeringen van het *Rotterdamsch Philharmonisch Orkest*, waaraan Eduard Flipse was verbonden als vast dirigent, inmiddels ook werk had gemaakt, 'voordat U er met den heer Burger over gesproken had'. Kennelijk was Rijnsdorp verhinderd voor het concert van *Excelsior*, want op dinsdag 22 februari 1938 verscheen de eerste met zijn initialen 'C.R.' ondertekende muziekrecensie over het concert van het *Rotterdamsch Philharmonisch Orkest*, dat op maandag 21 februari 1938 *Faust et Hélène* van Lili Boulanger en *Der Kreis des Lebens* van Jan van Gilse ten gehore had gebracht. In zijn nieuwe kwaliteit als muziekcriticus van *De Standaard* kwam Rijnsdorp op de perslijst te staan en ontving de persberichten en uitnodigingen voor concerten.

¹⁵³ A.R. de Kwaadsteniet had T. Cnossen als plaatselijk redacteur in het bijkantoor Rotterdam van *De Standaard* opgevolgd. Cnossen, die Rijnsdorp eveneens persoonlijk kende, werd in 1937 - na enige jaren parlementair en politiek redacteur in Den Haag te zijn geweest - benoemd tot chef-redacteur op het redactie bureau van het hoofdkantoor te Amsterdam. De Kwaadsteniet regelde vanuit het Bijkantoor Rotterdam als contactpersoon voor Rijnsdorp de toegangskaarten voor concerten in Rotterdam en omstreken, die hij zou bespreken in *De Standaard*.

¹⁵⁴ In het interview met G. Puchinger uit 1969, opgenomen in *Christen en kunst*, zei Rijnsdorp op pagina 189, dat hij in 'de jaren tweeëndertig tot eenenveertig ongeveer' muziekcriticus van *De Standaard* was. In het korte C.V. voorafgaand aan het interview op pagina 151 stond vermeld dat Rijnsdorp van 1937-1942 muziekrecensent van het antirevolutionaire dagblad *De Standaard* was. Rijnsdorps eerste recensie, die hij met de initialen van C.R. ondertekende, dateerde echter van 22 februari 1938 en zijn laatste muziekbespreking werd op 8 maart 1943 gepubliceerd. In een andere editie van *De Standaard* met dezelfde datum van 8 maart 1943 was Rijnsdorps laatste muziekrecensie overigens niet opgenomen.

¹⁵⁵ Zie voor de ontvangst van Rijnsdorps tweede roman bij pers en publiek: hoofdstuk 3 *Literatuur: van scheppeer tot beschouwer*, paragraaf 3.4.2: *Eldert Holier*. Zie ook: *Een geknevelde volksopvoeder*, hoofdstuk 5 *Eldert Holier*.

¹⁵⁶ Brief van C. Rijnsdorp aan P.H. Muller, d.d. 24 februari 1928.

¹⁵⁷ C. Rijnsdorp, 'Binnenkamer-muziek', in: *N.C.R.V.-gids*, zaterdag 17 september 1966.

Daarnaast kreeg hij tevens twee invitatie-abonnementen met gereserveerde plaatsen.¹⁵⁸ Op 20 juni werd hij uitgenodigd voor de persconferentie op 23 juni 1938 in het gebouw van de *Rotterdamsche Bankvereniging* aan de Boompjes 77, waar bestuur en dirigent een toelichting verzorgden over de artistieke plannen voor het winterseizoen 1939-1940. Ook van minder bekende orkesten en gezelschappen ontving hij persinformatie. Het *Collegium Musicum* en de ‘Mannenzangvereniging’ *Concordia* wilden via hem eveneens de kolommen van *De Standaard* bereiken, niet alleen met een aankondiging, maar het liefst met een lovende bespreking.

Als begeesterd muziekcriticus kon Rijnsdorp, naast zijn literaire werkzaamheden, nu ook vanuit de muziek als zelfstandige kunstdiscipline een kritische bijdrage leveren aan zijn opdracht en ideaal van de kunstzinnige verheffing van het calvinistisch volksdeel. Het antirevolutionaire dagblad werd voor zijn concertrecensies een praktisch instrument, dat hij met het oog op het grotendeels a-culturele lezerspubliek, vaardig wist te bespelen. Rijnsdorps literaire wapenbroeder Piet Risseeuw stuurde hem een klinkend compliment door van de Haagse redacteur O. de Moor van *De Standaard*, die Rijnsdorps muziekkritieken ‘uitstekend’ noemde: ‘Iets geheels aparts.’¹⁵⁹

1.4.1 *Muziekrecensies*

Zijn opstel ‘Over het beschrijven van muziek’ opende Rijnsdorp met de drievoudige stelling: ‘Het beschrijven van muziek is onmogelijk, onvermijdelijk en onmisbaar.’¹⁶⁰ Onmogelijk, omdat de muziek een zelfstandige kunst is, ‘dat het eigenlijke van haar niet op andere wijze is mede te delen’; onvermijdelijk, omdat alleen via de weg van beschrijving, ‘hetzij als verklaring, hetzij of als herschepping (waarbij het eene kunstwerk het andere doet ontstaan) de muziek nader kan worden gekend’, en onmisbaar, ‘omdat alleen dan de muziek in culturele zin bevruchtend werkt, wanneer het bewustzijn met haar geheim gaat worstelen’.¹⁶¹ Voor zijn recensies paste Rijnsdorp voornamelijk de methode van de verklarende en niet van de herscheppende muziekbeschrijving toe. Hij deed dit in een beeldende stijl, waardoor de lezer niet alleen een adequaat beeld kreeg van het concert en de vertolking ervan, maar ook in auditief opzicht werd aangesproken. Bovendien hanteerde Rijnsdorp het vocabulaire van de musicus en wist hij op populariserende wijze het muzikale vakjargon verstaanbaar te maken voor het gereformeerde krantenpubliek.

De dagbladlezer had volgens Rijnsdorp in zijn kwaliteit als muziekcriticus er recht op zo volledig mogelijk te worden ingelicht over het door hem bijgewoonde concert. Hij noemde als vaste aandachtspunten in de opbouw van zijn bespreking: ‘Van wie gaat het concert uit, waar werd het gehouden, wie was dirigent, wat werd er gespeeld, was er veel of weinig publiek, hoe reageerde het?’ Deze informatie noemde hij ‘inlichtingen van de eerste graad’.¹⁶² Daarnaast vond hij het ‘de plicht van de kunstrecensent’ - een plicht die voortvloeide uit het feit dat hij voor een dagblad schreef - waar het van belang was ook ‘inlichtingen van de tweede graad te verstreken’. Hiermee doelde hij op aanvullende informatie, zoals bijvoorbeeld ‘dat het alweer zoveel jaar is dat dit soort concerten in die en die zaal gegeven worden, dat de dirigent voor het eerst na een buitenlands verblijf weer voor zijn eigen orkest staat (...)’. Hij poneerde zelfbewust: ‘Dergelijke dingen te vermelden mag de kunstcriticus die voor een *dagblad* schrijft, niet beneden zijn waardigheid achten. Zijn bijdrage tot de kranten dient in de eerste plaats *nieuws* te zijn.’ Bovendien waren Rijnsdorps muziekrecensies geen doel op zich, maar ook een middel tot het hogere doel van zijn volksopvoedende cultuurtaak:

Kunstcritiek, die berichtgeving inhoudt van de eerste graad, waar het pas geeft ook van de tweede graad en dus in overeenstemming blijft met het karakter van het dagblad, zal lezers trekken ook onder hen die weinig

¹⁵⁸ Vak A, Zaal rij 17, nr. 7 en 8. Rijnsdorp mocht ook zijn voorkeur voor een eventuele andere plaats opgeven.

¹⁵⁹ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, ongedateerd (circa eind 1938).

¹⁶⁰ C. Rijnsdorp, ‘Over het beschrijven van muziek’, *Ter Zijde*, 77.

¹⁶¹ Rijnsdorp verklaarde: ‘Dit is immers de zegen van het geheim, door God in natuur en kunst gelegd, dat we weliswaar weten, het nooit te zullen uitvinden (Prediker 8 : 17)’, en stelde vervolgens vrij cryptisch: ‘dat het begrip zich ontwikkelt aan het onbegrijpbare, de uitvinding aan het onuitvindbare, het vermogen aan het onmogelijke en de kennis aan de verborgenheid’. C. Rijnsdorp, ‘Over het beschrijven van muziek’, *Ter Zijde*, 77.

¹⁶² C. Rijnsdorp, ‘Kunstcritiek in de Christelijke Dagbladpers I’, in: *De Journalist*, juni 1953, 22.

aan kunst doen en er misschien nog minder voor voelen. Zonder dat hij het bedoelt handelt zulk een criticus als een goed opvoeder; hij trekt nieuwe lezers naar zijn rubriek en maakt misschien sluimerende belangstelling wakker.¹⁶³

Van de beoordelingscriteria die hij als muziekcriticus hanteerde bij een concertregistratie, noemde Rijnsdorp in de eerste plaats: de 'wijze van uitvoering'. Dit criterium onderscheidde hij vervolgens in drie aandachtspunten: vakkundig bezien (techniek), kunstzinnig (esthetisch), en de persoonlijke opvatting van de dirigent (interpretatie). Als tweede gezichtspunt noemde hij: de 'afzonderlijke nummers van het programma'. Op de uitgevoerde muziekstukken kon hij een veelvoud van beschouwingen loslaten vanuit zeven invalshoeken: 1. vakkundig; 2. op hun schoonheidswaarde; 3. in het kader van het gehele oeuvre van de componist; 4. tegen de achtergrond van de tijd van het ontstaan; 5. als uiting van de persoonlijkheid van de componist; 6. als klankstuk op zichzelf, en 7. naar de levensbeschouwelijke achtergrond van die afzonderlijke compositie. Deze punten vormden als eigenschappen en waardering een verdere uitwerking van de trits: 'muzikaal, algemeen-aesthetisch en als Christen', die hij eerder - als symbolische productie - opvoerde in relatie tot 'Bach als opvoeder' in zijn muziekartikel in *De Reformatie*.¹⁶⁴

Rijnsdorp benadrukte dat in een recensie met een beperkte omvang het onmogelijk was aan al deze punten 'recht te doen wedervaren'. Een goed muziekrecensent echter wist, 'dat al deze mogelijkheden *tot zijn beschikking staan*' of anders gezegd: ze moeten wel 'in *de geest van de recensent aanwezig zijn*'. Dat de criticus zich 'vooral hier een meester in de beperking moet tonen', was voor hem overduidelijk. Hij noemde dit 'een van de aardigste kanten van het vak, want het is ongelofelijk, hoeveel men in weinig woorden zeggen kan, wanneer men er zich op toelegt'.¹⁶⁵ Vervolgens kon een muziekrecensent onder de druk van het 'heilig moeten' - als symbolische productie en classificatie - zijn ervaringen onder woorden brengen en had hij 'niet alleen nieuws, maar ook beoordeling en beschouwing gebracht en is de lezer niet slechts geïnformeerd, maar ook verrijkt'. Daarbij noemde Rijnsdorp tevens als derde en laatste criterium de 'rangschikking en samenvoeging van de afzonderlijke composities tot een programma', dat eventueel ook bekritiseerd kon worden vanuit het oogpunt van chronologie of verdeling over de muziekstijlen van klassiek tot modern. Hij besloot de toelichting op zijn werkwijze als muziekcriticus met de ervaring: 'Het publiek vindt het prettig wanneer de recensent duidelijk omschreven meningen heeft, als hij die maar rustig en waardig weet voor te dragen, zonder die hysterische, agressieve ruzietoon, die de Hollander in kunstzaken nog al eens gauw meent te moeten aanslaan'.¹⁶⁶

De concertuitvoeringen die Rijnsdorp in het Rotterdamse bijwoonde, vonden niet alleen plaats in de oude *Doelen* aan de Coolingsingel, maar ook in grote kerkgebouwen, zoals de *Sint-Laurenskerk*, *Statensingelkerk*, *Bergsingelkerk* en de Remonstrantse *Arminiuskerk* aan de Westersingel, die het toenmalige Rotterdam rijk was. Het theater *Colosseum* met het beroemde *Standaardtheaterorgel* aan de Beijerlandse laan in Rotterdam-Zuid en de uitgaansgelegenheid *Lommerrijk* te Hillegersberg werden eveneens als concertzaal gebruikt. Veel van deze vooroorlogse concertplaatsen in Rotterdam zijn als gevolg van de vernietiging van het oude stadshart in de meidagen van 1940 verloren gegaan.¹⁶⁷ Voor het concertprogramma van het *Rotterdamsch Philharmonisch Orkest* - het favoriete orkest van Rijnsdorp - had hij twee abonnementskaarten: een voor de vrijdagavond, en een voor de zaterdagmiddagconcerten.¹⁶⁸ Tijdens het cultuurseizoen

¹⁶³ *Ibidem*, 23.

¹⁶⁴ Zie: paragraaf 1.3.1: 'Muziekpedagogische opvattingen'.

¹⁶⁵ C. Rijnsdorp, 'Kunscritiek in de Christelijke Dagbladders I', in: *De Journalist*, juni 1953, 23.

¹⁶⁶ *Ibidem*.

¹⁶⁷ De concerten van het *Rotterdamsch Philharmonisch Orkest* werden na het grote Duitse bombardement op 14 mei 1940, waarbij de oude *Doelen* inclusief het grootste deel van de orkestinstrumenten werden verwoest, verplaatst naar de majestueuze *Koninginnekerk* met de twee karakteristieke 55 meter hoge, met groenkoper bedekte, kerktorens aan de Boezemsingel in Rotterdam-Crooswijk. Dit monumentale kerkgebouw viel in 1972 ten prooi aan totale vernietiging, niet door Germaans bommenterror, maar door de slopershamer van de eigen (kerk)bestuurders.

¹⁶⁸ Op vrijdagavond nam Rijnsdorp om de beurt zijn zonen Jan of Sake mee en voor het zaterdagmiddagconcert, omdat zij jonger waren, zijn dochters Leni of Ulli. Rijnsdorps jongste dochter Ulrica herinnerde zich, dat zij op

speelde dit fameuze Rotterdamse symfonieorkest onder leiding van Eduard Flipse praktisch iedere week. In de pauze van het concert begon Rijnsdorp meestal met zijn bespreking, maakte enkele aantekeningen, vaak in steno, en schetste een eerste globale opzet. Na afloop van het concert werkte hij in een café in de buurt aan een tafeltje zijn tekst verder uit.¹⁶⁹ Voor 22.00 uur moest de muziekcensie met de nachttrein mee naar Amsterdam om door de redactie geplaatst te kunnen worden in de eerstvolgende editie van *De Standaard*.

In de vele tientallen muziekcensies die Rijnsdorp schreef, trokken alle grote namen uit de muziekgeschiedenis voorbij: van J.S. Bach, Beethoven, Mozart, G.F. Händel, César Franck, Max Reger en Joseph Haydn tot Anton Bruckner, Edvard Grieg, Frans Listz, Richard Wagner, Frédéric Chopin. Maar ook de eenvoudige orgelconcerten, veelal georganiseerd onder auspiciën van het 'Comité tot het geven van Orgelvoordrachten in de Gereformeerde Kerken van Rotterdam-Centrum', waarbij op de gereformeerde orgelafels tal van bekende kerkorganisten zoals Feike Asma, S. van der Bilt, Koos Bons, M. Jelgersma en Frits Tollig concerteerden, werden door hem geregeld besproken. Ook ontving hij als muziekredacteur van *De Standaard* regelmatig uitnodigingen of invitatieabbonementen voor concerten, zoals onder andere van de 'Koninklijke Christelijke Oratorium-Vereeniging' *Excelsior* te Rotterdam, de *Vereeniging van Protestantse Kerkmuziek* te Rotterdam, de *Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst*, afdeling Rotterdam en Omstreken, het *Rotte's Christelijk Gemengd Koor* en het *Rotterdamsch Philharmonisch Orkest*.

Zowel met het bespreekbureau van muziekhandel J.C. *Lichtenauer* aan de Zuidblaak nr. 8, waar het publiek terecht kon voor kaarten, tekstboekjes en plaatsbesprekingen, als met het conservatorium en de Rotterdamse muziescholen bouwde Rijnsdorp goede contacten op. Dit netwerk binnen de Rotterdamse muziekwereld wist hij als muziekcriticus vaardig te benutten bij uitoefening van zijn cultuuropdracht. Ook in zijn muziekcritieken paste hij ruimhartig zijn muziekpedagogische taak als volksoepvoeder tot kunst en cultuur toe, waarbij hij in zijn rol als muziekcriticus soms een gewetenskreet moest slaken, zoals in de bespreking van de prachtige uitvoering van een rooms-katholiek volksoratorium, waarbij hij zich pijnlijk bewust werd van het schrijnend cultuurmanco in gereformeerde kring. In zijn bespreking van de concertuitvoering van *Die Heilige Elisabeth* van Joseph Haas op vrijdag 16 december 1938 schreef de onverschrokken neocalvinist Rijnsdorp een dag later in *De Standaard*:

Met wonderlijk gemengde gevoelens hebben we (werkelijk meervoud) Vrijdagavond tijdens de 'gewone uitvoering' van de Maatschappij tot bevordering der Toonkunst in de Doelenzaal 'neergezeten'. Wat toch is het geval. (...) Zoo heeft gisteravond een volle Doelenzaal geluisterd naar een zuiver Roomsche volksoratorium, waarin de van meet af heilige Elisabeth hulde gebracht en in de slothymne zelfs, na haar 'Verklaring' aanbeden wordt. Was dit in een Roomsche-Katholieke sfeer geschied, we zouden het 'natuurlijk' gevonden hebben, maar fel hebben we toch wel gevoeld het ethisch tekort in een neutraliteit, die alles waardeert, mits het werk en de uitvoering een zekere perfectie kunnen aantoonen. Wij weten ons van ieder soort Papenhaat vreemd, maar begrijpen niet dat zooveel van onze hooggeachte medeburgers, die soms verroomschende invloeden aan het werk wanen waar die niet aanwezig zijn, hun hart hebben kunnen opstellen voor de katharsis dezer heiligenvereering. Of luistert men niet met het hart, doch alleen met de

achtjarige leeftijd met haar vader meeging naar de concerten. Na afloop kwam haar oudste broer Jan haar ophalen en kon Rijnsdorp zijn muziekcensie verder uitwerken en op de post doen naar *De Standaard*-redactie in Amsterdam.

¹⁶⁹ Ook zijn kritisch werk als muziekcensient gebruikte Rijnsdorp om er literair op te kunnen reflecteren, zoals in zijn 'Onofficiële recensie. Mijn vriend Hubertus over de Matthäus-Passion', in: *Vrouwenpost*, Christelijk Weekblad, jrg. 1, 14 maart 1940, 8-9. Rijnsdorp beschreef in deze bijdrage hoe hij na afloop van de uitvoering van de Matthäus-Passie van J.S. Bach, die hij samen met zijn vrouw beluisterd had op het balkon van de Doelenzaal, zich realiseerde dat er zoveel meer vrouwen dan mannen de uitvoering hadden bijgewoond, waarop hij zich afvroeg: 'Hadden we hier te doen met hetzelfde verschijnsel, dat zich ook bij lezingen, althans literaire lezingen, voordoet?' Verderop in de tekst liet hij naar aanleiding van het liturgisch karakter van Bachs kerkelijke muziek zijn alter ego Hubertus zeggen: 'Zie je, zei hij. Laten we eerlijk zijn. Wij leven in de kerk te veel bij teksten. Ze worden wel in hun verband gezet, maar dan toch in stukjes gedeeld. We krijgen theologische close-up's te zien. Simon van Cyrene, het verraad van Judas, enzovoort. Dat was toch wel het mooie van een zo'n lijdensdienst in Bachs tijd, dat daar de *gebele* lijdensgeschiedenis aan de blik voorbijtrok. Dat men in de kerk meestal over *teksten* preekt, zal wel zijn goede reden hebben, al zie ik het niet altijd in, maar ik meen *dit* toch ook een der aantrekkelijkheden van de Passiemuziek is, dat we een *geheel* voor ons zien.' *Ibidem*, 9.

'smaak'? (...) Deze geheele praktische filosofie des 'Als-ob' werd ons bij wijlen bijna te machtig, nu ons Protestantsch Calvinistisch godsdienstig besef nergens méé kon uitvloeien in lofprijzing en altijd weer stuitte op de steriele Elisabeth-figuur en op het honderdmaal herhaalde 'Elisabeth, Elisabeth'.

Na zijn waardering voor de concertvertolking vervolgde Rijnsdorp: 'Maar als het aesthetische niet meer tot de diepste plek in ons hart kan doordringen (de muziek behoudt trouwens een opvallend "preludeerend" karakter), als we van "gemengde gevoelens" vol zitten en cultuurcritiek gaan bedrijven, moeten bedrijven, dan wordt een recensie een cri de conscience, en zeggen we: hier zijn, onwetend wellicht, geestelijke waarden vermengd.' Hij besloot zijn recensie met een hartstochtelijk pleidooi voor de door hem noodzakelijk geachte culturele en kunstzinnige verheffing van het calvinistisch volksdeel:

Hoe noodig, hoe broodnoodig is toch onder ons een *positieve* arbeid in de kunst, om de toegangswegen van en uit het hart vrij te houden, opdat het ons mogelijk blijve, als Christen der Reformatie muzikaal te leven. Duld het in uw recensent voor ditmaal, misschien eenigzins geschrokken lezer, dat hij niet vakmatig kon rapporteren, maar er zijn oogenblikken, dat zelfs een superieure uitvoering als deze niet kan verhinderen, dat de achtergrond (voortgaande nivellerende der religieuze waarden) zich voor ons opende. Het gaat zich in deze dagen al meer wreken een tot traditie geworden tekort aan trouw op kunstgebied van Schriftgeloovige Nederland.

In zijn muziekrecensies richtte Rijnsdorp zijn commentaar eveneens op het orkest of een uitvoerend solist. In zijn recensie van het concert van het *Rotterdamsch Philharmonisch Orkest* op 27 oktober 1939 schreef hij kritisch, naar aanleiding van de vertolking van het vioolconcert opus 85 van Tsjajkowsky door de jonge violiste Guila Bustabo, die hem 'niet die zuivere ontroering vermocht te schenken', in tegenstelling tot het 'voortreffelijke begeleidingsspel, van een opmerkelijke discipline en slagvaardigheid, onder meesterlijke leiding' van het orkest en dirigent Eduard Flipse: 'Daarom is naar mijn meening de groote, haar gebrachte hulde èn muzikaal (èn paedagogisch, maar wat maalt het publiek daarom) niet verantwoord. Liever zou ik de hulde op 't orkest en zijn leider zien overgebracht.'¹⁷⁰

1.5 **Muziekredacteur: Organist en Eeredienst**

Grotendeels gelijklopend aan de periode dat Rijnsdorp muziekrecensies schreef voor *De Standaard*, maakte hij eveneens deel uit van de redactiecommissie van het officieel orgaan van de 'Vereeniging van Organisten bij de Gereformeerde Kerken', *Organist en Eeredienst*. Het vakblad, dat in januari 1932 als maandblad voor gereformeerde organisten voor het eerst verscheen, groeide in enkele jaren uit tot een bescheiden vaktijdschrift voor kerkmuziek. Begin 1938 werd de redactionele formule aangepast en zocht het bestuur - waarin twee oude bekenden van Rijnsdorp: drs. J. Luijkenaar Francken en mr. A. Bouman, zitting hadden - enkele bekwame personen die hen behulpzaam wilden zijn bij de verzorging van het blad. Zoals eindredacteur Jac. Kort het later verwoordde in zijn openingswoord bij het tienjarig bestaan van het maandblad: 'Het vond de heren H. Burger en C. Rijnsdorp daartoe bereid, die van toen af voorzitter en penningmeester de helpende hand geboden hebben en met hun bijdragen ons blad op hoger peil hebben gebracht.'¹⁷¹ Per 1 juni 1938 werd Rijnsdorp, samen met kunstredacteur H. Burger van *De Standaard*, lid van de redactiecommissie. De eveneens nieuw aangetreden redacteurs, W.A. Houtman van W.A. Houtman & Co's piano- en orgelhandel uit Schiedam en de Amsterdamse organist Jac. Kort, waren reeds lid van het verenigingsbestuur van het kerkelijk orgelvakblad. Met deze redactiewijziging werd gehoor gegeven aan het dringende verzoek van de lezers naar artikelen, die voor ontwikkelde leken van belang waren en die de gezichtskring van het blad zouden vergroten. 'Het is vooral met dit doel, dat het bestuur de medewerking van de H.H. Burger en Rijnsdorp heeft gezocht.'¹⁷²

¹⁷⁰ C. Rijnsdorp, 'Rotterdamsch Philharmonisch Orkest', in: *De Standaard*, 28 oktober 1939.

¹⁷¹ Jac. Kort, 'Bij de tiende jaargang', in: *Organist en Eeredienst*, jrg. 10, januari 1941, nr. 103, 4.

¹⁷² *Ibidem*. Met de twee H's in het citaat bedoelde Jac. Kort: 'Hooggeachte Heren'.

De redactieleden kenden elkaar reeds van de maandelijksse *A.M.V.J.*-soos,¹⁷³ die vanaf het seizoen 1937-1938 op de eerste zaterdagmiddag van de maand in Amsterdam gehouden werd. De nieuwe redactie had zich voorgenomen 'zoo min mogelijk redactievergaderingen te houden en alle rompslomp te vermijden'.¹⁷⁴ Toch oordeelde eindredacteur en organist Jac. Kort het 'nuttig en noodig', dat de redactie snel bijeen kwam 'om de algemeene lijnen vast te stellen'. Hij wilde de eerste redactievergadering in nieuwe samenstelling dan ook combineren met de *A.M.V.J.*-soos van 7 mei 1938 of later die avond bij hem thuis aan de Prinsengracht 251 in Amsterdam. Met het feestelijk, ietwat plechtig geschreven openingsartikel 'Intrada',¹⁷⁵ vierde de redactie de nieuwe opzet van het maandblad, waarbij - bij monde van de eindredacteur - werd geconstateerd, dat er de laatste '10 à 15 jaar' een bepaalde verandering ten aanzien van de kunstwaardering waar te nemen viel in christelijke kringen:

De wereld van schoonheid wordt meer en meer door het christelijk volksdeel verkend en in bezit genomen. Men mag zich hiervan geen overdreven voorstellingen maken, er zijn zelfs ook nog wel enige remmende factoren, maar evenmin mag men de ogen sluiten voor de werkelijkheid, zoals die in onze omgeving is waar te nemen.

Het redactioneel commentaar nuanceerde tevens in volksverheffend cultuurperspectief de vrees, die bij veel musici, orkesten en directies in het concertwezen bestond voor de gevolgen van de snelle opkomst van de radio in menig huisgezin: 'ze moge een ernstige concurrente geworden zijn van de concertzaal, zij heeft anderzijds die mogelijkheid geschapen, om zonder veel moeite en kosten muziek te beluisteren en kennis te maken van de meesterwerken der toonkunst'. Ook benoemde de redactie een andersoortige tendens op muziekgebied: 'Vele gezinnen, waar het harmonium het enige muziekinstrument was, dat dan nog uitsluitend diende om het zingen van psalmen en geestelijke liederen te begeleiden, zijn in de laatste tijd verrijkt met een viool, een piano of een ander instrument, dat meer een zuiver muzikale en minder een begeleidende taak heeft', waarbij de redactie de intentie uitsprak meer aandacht te besteden aan 'het bredere muziekleven'.

Op 21 september 1938 schreef Kort aan Rijnsdorp: 'O & E loopt m.i. uitstekend, zonder veel krachtsinspanning der Redactie, nietwaar? Naar ik hier en daar hoor, wordt de nieuwe opzet wel gewaardeerd.' Rijnsdorp had niet alleen op literair-pedagogisch gebied bondgenoten voor zijn strategie en program van culturele volksoopvoeding, zoals met name P.J. Risseeuw; op muziek-opvoedend terrein behoorde Jac. Kort tot zijn naaste medestanders. Deze Amsterdamse organist en mederedacteur van *Organist en Eeredienst* betoonde zich meer dan congeniaal aan Rijnsdorps volksoepvoedkundige culturele opvattingen en zijn strategische tactiek 'van *delen* naar *deelnemen*'. In een erudiet artikel in *De Standaard* gaf Kort - in een voor het publiek veel toegankelijker stijl dan Rijnsdorp - een historisch-kritische cultuuranalyse over de verhouding tussen kunst en volk.¹⁷⁶

Wie zich bezint over de vraag naar de herkomst van de litteratuur, komt bij de volkspoëzie. De letterkunde is niet begonnen bij de schrijvers, de beeldende kunst niet bij schilders en beeldhouwers, de bouwkunst niet bij den architect, de toonkunst niet bij den componist.

De verbijzondering van de 'algemeen menselijke eigenschap der verbeeldingskracht' noemde Jac. Kort van betrekkelijk jonge datum. Hij benadrukte dat ieder mens iets van fantasie in zich meedraagt dat hem tot scheppen in staat stelt: 'Deze aanleg behoort bij zijn wezen als beelddrager Gods, "die de werelden dacht en zij waren".'¹⁷⁷ Hij schetste hoe in de Middeleeuwen 'het gansche volk aan den artistieken arbeid actief deelnam', waarna de 'geestelijkheid in de kloosters en de

¹⁷³ Zie: *Een geknevelde volksoepvoeder*, hoofdstuk 6 *Aanvoerder zonder leger*, paragraaf 6.3: '*A.M.V.J.*-soos'.

¹⁷⁴ Brief van Jac. Kort aan C. Rijnsdorp, d.d. 5 mei 1938.

¹⁷⁵ Redactie, 'Intrada', in: *Organist en Eeredienst*, jrg. 7, juni 1938, nr. 74, 71-72.

¹⁷⁶ Jac. Kort, 'De improvisatie in de muziek', in: *De Standaard*, 28 december 1939.

¹⁷⁷ Jac. Kort verwees in dit verband voor bijbelse voorbeelden naar het boek van dr. B. Wielenga: *De Bijbel als Boek van Schoonheid* uit 1925. In 1939 publiceerde Wielenga eveneens bij J.H. Kok te Kampen: *De Bijbel, het licht voor de kunst*.

adel aan de hoven' zich naast wetenschap ook op de schone kunsten gingen toeleggen. Hoewel als gevolg van deze specialisering 'ongekende hoogten' in wetenschap en kunst werden bereikt, noemde Kort als keerzijde dat deze professionalisering 'aan het volk als geheel zijn activiteit op dit punt' ontnam. Over het effect van de specialisering op kunstgebied constateerde hij: 'Wat de cultivering aan de kunst oplevert aan rijkdom, verliest zij aan eenvoudigheid. Zij wint aan hoogte, maar verliest aan goede populariteit.' De kwaliteit van de kunstbeoefening steeg, maar in kwantiteit nam het aantal kunstbeoefenaars schrikbarend af. Er ontstonden weer 'pyramidale kunstwerken' met als kenmerkend onderscheid, 'dat het volk er niet aan werkt, noch ook ze begrijpt en waardeert'. Hierop trok hij de conclusie: 'het kunstenaarsgilde moge bloeien in artistieke kracht, het volk heeft er geen deel aan, zijn artistieke activiteit daalt'.¹⁷⁸

Nadat de kerk haar greep op de kunst had verloren, ontstond een 'artistieke clerus', die de taak van de kerk overnam: 'Door dit alles is de bloei der kunst onverminderd voortgegaan, maar de verwijdering van het volk niet minder.' De algemeen aanvaarde verklaring dat de 'kunstverachting door het publiek' begrepen moet worden uit de aanname dat 'de kunstenaars hun tijd vooruit waren', klopte volgens Kort niet met de realiteit van de kunstwerken zelf: 'We moeten het omkeren. Het volk is bij zijn tijd ten achter.'¹⁷⁹ De massa van het volk had volgens hem 'allang den rug toegekeerd aan de kunst', waarna hij over de in socialistische kring geliefde leus: *De kunst aan het volk*, in relatie tot de culturele opvoedbaarheid van het volk opmerkte:

Zij klaagt over de 'zware' muziek, alle acties die beoogden de kunst aan het volk te brengen, ten spijt. Jeugdconcerten, volksconcerten, werkloozconcerten en al wat er verder in deze richting gedaan is, het heeft het volk geen duimbreed nader tot de kunst gebracht. De mensch bedankt er voor om bedield te worden met kunstwerken. Hij wil precies als voor het dagelijksch brood, er zelf voor werken - hoeveel z.g. knutselwerk in de vrije uren getuigt daar niet van - maar weet niet hoe. Hij weet zijn fantasie niet meer te gebruiken, hij weet zelfs niet van zijn bezit er van. Hooren en zien van kunst kan genot zijn, maar zelf-doen, scheppen van iets, hoe verdwijnend klein misschien, geeft intenser vregud. En dat kan de mensch. Ieder mensch.

Kort wees - evenals Rijnsdorp eerder uitgebreid deed in zijn lezingen en essays - op de macht van de verbeeldingskracht, de fantasie als een 'algemeen menselijke eigenschap', waarna hij opriep tot 'de reformatie van het artistiek leven'. Daarbij trok hij een parallel met de *Reformatie* op kerkhistorisch gebied: 'De menschheid moet worden opgevoed tot de kunst. Deze leus, die reeds uit de vorige eeuw stamt, kunnen wij wel overnemen, mits we haar een nieuwen inhoud geven. Doel van die opvoeding is niet: leeren hooren en zien, wat anderen gemaakt hebben, maar zelf-doen.' Volgens hem diende de nieuwe oriëntering op het gebied van de kunstzinnige opvoeding te zijn: 'het tot ontwikkeling, dat is tot activiteit brengen van de artistieke aanleg, van den fantasie, die ieder mensch van nature min of meer gekregen heeft.' Hij varieerde hier met het oog op de sluimerende volksartistieiteit - voluit schatplichtig aan de Rijnsdorps strategische figuur van de leusomkering,¹⁸⁰ met zijn eigen vondst: 'De leuze "kunst aan allen" moet worden omgekeerd: "allen aan de kunst".'¹⁸¹

1.5.1 *Muziek als ervaring*

Het redacteurschap van *Organist en Eeredienst* sloot nauw aan op Rijnsdorps volksopvoedende cultuurtaak. Ter illustratie van de nieuwe redactionele koers - waarbij naast voorlichting ook het leren waarden van moderne muziek als kunstgenieting centraal stond - schreef hij het artikel

¹⁷⁸ Het woord 'dilettant', vroeger 'een eeretitel', kreeg vervolgens ongeveer de betekenis van 'prutser', aldus Kort.

¹⁷⁹ Deze cultuuranalyse sloot nauw aan op de eerder door Harmen van der Leek in de eerste jaargang van *Opwaartsche Wegen* geformuleerde 'manco-gedachte', die in deze periode met name onder de Jong-Protestantse auteurs opgedeed. Breder getrokken was deze redenering ook van toepassing op het calvinistisch volksdeel dat in zijn ontwikkeling op literair-cultureel gebied - in de woorden van Rijnsdorp anno 1933 - 'artistiek achterlijk was en grotendeels nog is', in: C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 173.

¹⁸⁰ Zie hiervoor: *Een geknevelde volksopvoeder*, hoofdstuk 3 *De omkering van een lieve leus*.

¹⁸¹ Jac. Kort hanteerde in zijn leusomkering de naam van de 'Vereeniging tot Ontwikkeling van den Schoonheidszin bij het Volk': kortweg 'Kunst aan Allen', die in 1907 werd opgericht in Den Haag.

‘Muziek als ervaring’.¹⁸² Hij opende zijn bijdrage met de retorische vraag: ‘Is er eigenlijk wel een uur van den dag, waarop wij zonder muziek zijn?’ Hij noemde de ‘toevallige muziek op straat’ of een ‘ingehoord strijke in een restaurant’, en stelde vast: ‘In ieder geval bevestigt zelfs het ordinairste strijke in een café de groote waarheid, dat de mensch bij brood (enz.) alléén niet leven kan.’ Vervolgens verwees Rijnsdorp naar de ‘muziekervaring’, die volgens hem op een hoger plan stond dan de ‘muziekbeleving’: ‘De muziek in kwestie legt dan haar aanvankelijk decoratief karakter voor ons bewustzijn af en wordt *zichzelf*.’ Met nadruk gaf hij aan, verwijzend naar de muziekervaringen uit zijn eigen jeugd in het Park of op de pleinen van Rotterdam, dat mensen zich niet voor deze kennismaking met muziek moesten schamen: ‘Daar was de muziek zoozeer nummer één, dat ook de omstandigheden, ja onbeteekenende bijzonderheden, in den gloed van het klankgeluk vuurvast inéénsmolten tot één onverbreekelijke herinnering.’ Hij beëindigde zijn bijdrage met het pleidooi om zelf muziek te gaan beoefenen: ‘Opvoeding tot muziekgenot moet dan ook de omstandigheden, waaronder de muziek gebracht wordt, nooit verwaarlozen. Wel moet ze natuurlijk haar kracht zoeken in de muziek zélf, door herhaling, bestudeering, vooral door steeds weer aan te dringen op zélf *spelen*.’

Rijnsdorps betoog over ‘Muziek als ervaring’ kreeg een vervolg in de nieuwe jaargang van het organistenvakblad.¹⁸³ Daarin beschreef hij plastisch de manieren waarop muziek verinnerlijkt kon worden, waarbij hij opnieuw zijn eigen muziekervaringen en -belevingen tot voorbeeld nam: ‘Ook vanuit een achter mijn vroegere woning gelegen bioscoop heb ik, jaren geleden, ’s avonds heel dikwijls die zacht-bedwelmende dreuning en vage klankverschuivingen kunnen horen, die op een zomeravond, bij ruiselende populieren, tot een heel bijzondere vorm van muziek-ervaring leidden. En dat, terwijl het “origineel”, als ik het zo zeggen mag, allicht van een banaal allooï geweest zal zijn.’ In vrijwel al zijn muziekartikelen maakte Rijnsdorp de lezer deelgenoot van zijn eigen muzikale groei en ontwikkeling: ‘Wie muziek zo volledig mogelijk ervaren wil, zal bewust trachten haar los te maken van de omstandigheden en haar liefhebben terwille van haarzelf. Een goede compositie verdient, dat we ons in haar *verdiepen*. (...) Er komt iets van onszelf aan en bij, de muziek wordt een stukje persoonlijk bezit. In nog grotere mate is dit het geval als we het stuk zelf spelen.’ Op de denkbeeldige vraag van de lezer, die naar een handleiding vroeg om tot die ervaring te komen, gaf Rijnsdorp aan dat ‘de muziekminnaar in zijn luisteren *actiever* moet worden. Wil werkelijk de muziek van de achtergrond naar de voorgrond komen; (...) wil werkelijk de ontmoeting met die compositie een ervaring in zijn leven worden, dan moet de melomaan in een actieve, werkzame verhouding tot de muziek komen te staan’. Hij beklemtoonde tot slot het belang van de totale muziekervaring: ‘Iemand die met oordeel muziek geniet, vraagt naar den *componist*, en in verband daarmee naar de tijd van ontstaan, de algemene stijl, de school waaruit de toondichter voortkomt enzovoort. Maar, in en bij dit alles vraagt hij naar den *mens*, die het werk schiep.’ Dit centrale uitgangspunt zou Rijnsdorp in zijn latere cultuurhistorische klankbeelden voor de *N.C.R.V.*-radio tot artistiek principe verheffen.

Rijnsdorp benadrukte eveneens het belang van het lezen van levensbeschrijvingen van toondichters, zoals hij zelf in zijn jeugd tal van componistenbiografieën had verslonden: ‘Langs deze weg kan alvast de componist zélf een “ervaring” voor ons worden.’ Wanneer de componist een ‘levend mens’ geworden was, mede door de verworven kennis van de tijd en de omstandigheden waarin hij leefde en componeerde, dan voltrok zich volgens hem de ervaring:

Alles wat we weten, al onze kennis omtrent het stuk en zijn entourage, ordent zich onder de ban der muziek rondom een middelpunt. We zien den componist, we kijken door hem heen, zien in dat grote, diepe muzikantenhart; meer nog, we zien in hem den mens, den koningsmens, wien God de eeuw in het hart gelegd heeft. Wat ik nu onderga, is meer dan genieten alleen. Ik neem met alles in en aan mij deel aan de

¹⁸² C. Rijnsdorp, ‘Muziek als ervaring’, in: *Organist en Eeredienst*, jrg. 7, nr. 75, juli-augustus 1938, 90-91. Dit artikel vormde inhoudelijk gezien een uitwerking van de inzichten uit zijn artikel: ‘Over muziek en het genieten daarvan’, eerder gepubliceerd in: *De Vriend des Huizes*, jrg. 47, nr. 2, februari 1929, 60-65. Voor de Muziekweek, die onder auspiciën van het *A.M.V.J.* werd georganiseerd in *Lands-Zegen* te Doorn hield Rijnsdorp op dinsdagmiddag 27 augustus 1940 op basis van dit artikel een referaat over ‘Muziek als ervaring’.

¹⁸³ C. Rijnsdorp, ‘Muziek als ervaring (II)’, in: *Organist en Eeredienst*, jrg. 8, nr. 81, februari 1939, 3-6.

herscheping van dit werk. Ik onderga het, ik ervaar het gehéél. En eerst wat mij gehéél raakt, niet enkel mijn oren, maar mijn gehele in beweging gezette verbeelding en herinnering, *dat* is ervaring voor mij en *dat* bouwt aan mij.

Op 9 december 1939 bedelde Jac. Kort in zijn functie als eindredacteur bij Rijnsdorp om kopij voor het organistenblad: 'Maar de eindredacteur van O. & E., die trouw de "Standaard" leest, trekt overeenkomstig zijn functie in O. & E. aan het kortste eind. Hij krijgt haast geen kopij van C.R.' Kort wees op de nieuwe jaargang, waarin weer plaats was 'voor deze initialen'. Ook gaf hij aan dat twee boeken van Rijnsdorp, de essaybundel *Ter Zijde* en de 'muziekroman' *Eldert Holier*, bij hem vrucht begonnen te dragen, zoals bleek uit zijn artikel in *De Standaard*, waar hij instemmend uit *Ter Zijde* citeerde en naar Rijnsdorps volksopvoedkundige opvattingen verwees.¹⁸⁴ De ludieke bedelactie van de organist Kort bij zijn Rotterdamse mederedacteur voor kopij boekte resultaat; in de twee volgende nummers van *Organist en Eeredienst* was nieuw werk van Rijnsdorp opgenomen.¹⁸⁵ Hierin bezon hij zich ditmaal op de vraag - die in een vergelijkbaar perspectief binnen de Jong-Protestantse letteren tot veel bezinning (en gebakkelei) had geleid - of er sprake kon zijn van 'Christelijke muziek'. In het decembernummer van 1940 werkte hij in het artikel 'Luisteren naar muziek' zijn ideeën over het kritisch of keurend luisteren naar muziek verder uit.¹⁸⁶ Zijn betoog onderbouwde Rijnsdorp aan de hand van persoonlijke voorbeelden:

Ach, geef mij de muziek zelf. Daar kom ik voor. Ik wil Mozart ontmoeten en aandachtig gadeslaan, of ik soms iets bij vorige gelegenheden in hem heb overgeslagen. Ik wil van aangezicht tot aangezicht tot z'n nerveuze, overrijke gevoelswereld komen te staan en vermoeid, doch gelukkig van hem scheiden. Voor Beethoven heb ik best weer een dag hoofdpijn over, als ik maar weer uit den stuggen generaalsstudent plotseling den demonischen muzikant mag horen opstijgen (als b.v. in de doorwerking van de finale der *Eroica*).

Over Mozart, die uiteindelijk zijn meest bewonderde componist werd, schreef Rijnsdorp in het essay 'Op zoek naar het geheim' over het kennen en prijzen van deze toonkunstenaar en zijn werk, tastend naar het mysterie van schoonheid in de kunst:

Maar zijn er niet passages (ik denk b.v. aan een bepaald gedeelte van een concert voor clarinet en orkest) waar een schoonheid óver de schoonheid bereikt wordt,¹⁸⁷ een graad van eenvoud, klaarheid en glans, gedurende enkele maten, dat men - om niet altijd over rozen te praten - een vergelijking zou willen maken met een geraniumbed, vochtig reeds van regen of dauw, waarover incens de zon schijnt? Hoe is het mogelijk, denkt men: kan het dan nóg mooier, nóg eenvoudiger, nóg meer uitgebalanceerd? Wat is achter dit alles? Is dan ook de schoonheid een wijkende horizon?¹⁸⁸

In augustus 1942 publiceerde Rijnsdorp, na ruim anderhalf jaar niet te hebben geschreven voor *Organist en Eeredienst*, het eerste deel van het artikel 'Blus de geest niet uit'.¹⁸⁹ Het tweede deel volgde vanwege het verschijningsverbod van de Duitse bezetter pas na de oorlog in het februarinummer 1946.¹⁹⁰ Na de oorlog keerde Rijnsdorp niet terug in de redactie van *Organist en Eeredienst*.¹⁹¹ In het naoorlogse weekblad *Nieuw Nederland* dacht hij in augustus 1945 als redacteur

¹⁸⁴ Jac. Kort, 'De improvisatie in de muziek', in: *De Standaard*, 28 december 1939.

¹⁸⁵ C. Rijnsdorp, 'Muziek als geestelijk niemandsland', deel I, in: *Organist en Eeredienst*, jrg. 9, nr. 91, januari 1940, 'Muziek als geestelijk niemandsland', deel II, jrg. 9, nr. 92, februari 1940.

¹⁸⁶ C. Rijnsdorp, 'Luisteren naar muziek', in: *Organist en Eeredienst*, jrg. 9, nr. 102, december 1940, 136-138.

¹⁸⁷ Rijnsdorp doelde hier hoogstwaarschijnlijk op Mozarts Klarinetconcert, A-majeur, K.V. 622.

¹⁸⁸ C. Rijnsdorp, 'Op zoek naar het geheim', *Op zoek naar het geheim*, 47.

¹⁸⁹ C. Rijnsdorp, 'Blus de geest niet uit', I, in: *Organist en Eeredienst*, jrg. 11, nr. 120, augustus 1942, 81-82.

¹⁹⁰ C. Rijnsdorp, 'Blus de geest niet uit', II, in: *Organist en Eeredienst*, jrg. 11, nr. 121, februari 1946, 97-99.

¹⁹¹ In 1976 schreef Rijnsdorp op verzoek van de redactie in het 'maandblad van de gereformeerde organistenvereniging' zijn laatste bijdrage aan dit blad: 'Enkele kanttekeningen bij de vrijgemaakte psalmberijming'. C. Rijnsdorp, *Organist en Eeredienst*, juli/augustus 1976, nr. 7/8, 103-107, waarin hij zich zeer kritisch uitliet over zowel de afwijzing van de interkerkelijke psalmberijming, 'die bij de vrijgemaakten zonder meer onder het oordeel valt' als over de 'literair ongetwijfeld' zwakkere kwaliteit van de berijming: 'Het is de consequentie van een exclusieve opstelling op alle gebied, het neerlaten van een psalmodisch gordijn om de eigen groep van de anderen af te

van de rubrieken 'literatuur en muziek' een groter podium en breder publieksbereik te krijgen voor zijn cultureel missiewerk. Als gevolg van de administratieve en financiële misère bij dit weekblad, dat onder hoofdredactie stond van *VU*-filosoof prof. dr. H. Dooyeweerd, bedankte Rijnsdorp na ruim een jaar cultureel-opvoedend redactiewerk voor de eer. Hiermee kwam voor hem een vroegtijdig einde aan zijn muziekkritische en -opvoedende werkzaamheden in de protestantse periodieke pers. Zijn roeping en levensopdracht zette hij aansluitend voort op 'Letterkundig en algemeen-cultureel' terrein, zoals de ondertitel van het mede door hem in 1946 opgerichte nieuwe maandblad *Ontmoeting* luidde. In 1957 vond Rijnsdorp - in het format van zijn cultuurhistorische radioprogramma's met de *N.C.R.V.*-microfoon als kansel - de uiteindelijke synthese van zijn kunstenaarschap en volksopvoederschap op kunstgebied.

1.6 Coda

De gepassioneerde doorleefde muziekjaren bleken voor de esthetische en kunstzinnige vorming van Rijnsdorp van uitzonderlijk belang. Deze muzikale dweeperperiode betekende voor hem 'het leren kennen van alle hoeken en gaten van de *binnenkant van het leven*, het labyrint van het menselijk hart', waarbij hij aangaf: 'Ik ben in mijn latere leven in de mensenwereld en in de kunst nooit meer gevoelens tegengekomen, *die ik niet herkende*.'¹⁹² De diepgaande invloed van de muziek raakte ook aan zijn ontwikkeling als kunstenaar: 'Muziek is een vormenkunst en "leven met muziek" - vooral de klassieke, maar in vele opzichten ook de romantische muziek - ontwikkelt je vormgevoel. Het is een soort architectonisch instinct.'¹⁹³

Aan K. Heeroma schreef Rijnsdorp op 7 januari 1935: 'Misschien komt het, dat ik mijn vroegste en rijpste esthetische vorming in de muziek heb opgedaan, die een meer West-Europeesche, ja internationale taal spreekt en dat daarin b.v. het architectonische element zoo sterk ontwikkeld is.' Zijn muzikale vorming gaf hem tevens een op de westerse cultuur gerichte visie op kunst. Op 6 januari 1935 beklagde hij zich bij zijn vriend Risseeuw over het wanbegrip van zijn Jong-Protestantse bentgenoten: 'Zij voelen niet dat ik uit de muziek kom en dus nooit zoo eng-Nederlandsch georiënteerd ben.' De geestelijke vernieuwing in zijn roman *Eldert Holier* uit 1938 liet Rijnsdorp bewust binnen de muziek plaatsvinden. Deze vernieuwingsbeweging had hij zich als een kunstbeweging onder de naam *Yana* ingedacht: 'Zulk een beweging te schilderen op levensgebieden waarin wij niet thuis zijn, waaraan wij met onze levenservaring geen deel hebben, zou onverantwoordelijk wezen.'¹⁹⁴ Daarom had hij voor de muziek gekozen, ook omdat hij zich op dit terrein vertrouwd wist.¹⁹⁵ Bovendien was de muziek in zijn optiek 'de meest geestelijke' van alle kunsten:¹⁹⁶ 'Ze opent je ziel naar het primaire.' Hij noemde in dit verband muziek een 'voortaal', die - voorafgaand aan de eigenlijke taal - gevoelens en gewaarwordingen, 'waarvoor de taal geen woorden heeft', kon overdragen.¹⁹⁷ Muziek droeg niet alleen emoties en

schermen.' De bijdrage van de hoogbejaarde Rijnsdorp bleek achteraf prematuur, want wat hij desgevraagd besprak was niet de vrijgemaakte psalmberijming, maar de berijming zoals die was opgenomen in een 'Rapport van deputaten synode Kampen 1975'. Het septembernummer 1976 van *O & E* (132-133) publiceerde Rijnsdorps rectificatie: "'De" vrijgemaakte psalmberijming' (waarin hij abusievelijk spreekt over het 'meinumner'); zijn ondertekening 'Dr. C. Rijnsdorp' ontbrak echter onder het 'stukje'. De redactie van *O & E* rectificeerde dit verzuim weer in oktober 1976, nr. 10. De vrijgemaakte psalmberijming verscheen - twee synodes later - in gewijzigde vorm in 1984.

¹⁹² C. Rijnsdorp, 'De geschiedenis van een belangstelling', in: *Ontmoeting*, jrg. 9, nr. 1, oktober 1955, 7.

¹⁹³ G. Puchinger, 'Dr. C. Rijnsdorp', in: *Christen en kunst*, 187.

¹⁹⁴ Ongedateerd typescript van een lezing voor de Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam over *Eldert Holier*. In deze lezing zei Rijnsdorp vervolgens: 'Vanuit de muziek kon ik mij een nieuwe geestdrift zich zien baanbreken, die eerst de kunst als geheel zou vernieuwen en daarna zich ook tot de andere levensgebieden zou uitbreiden, zoodaen een steen in 't water concentrische kringen vormt, die zich naar alle zijden voortplanten.'

¹⁹⁵ Het was voor Rijnsdorp van meet af aan de bedoeling, 'die opbloeit van gemeenschappelijk, cultureel werken' niet te laten plaatsvinden op het gebied van de kerk. 'Het zou mij trouwens ook zeer moeilijk gevallen zijn, mij dat als werkelijkheid voor te stellen. Wel is er onder ons meer belangstelling voor kunst dan vroeger, maar die is nog te jong en heeft nog geen wortel kunnen schieten in ons Gereformeerde leven.'

¹⁹⁶ Bourdieu noemde de muziek, in zijn gesprek met Pierre Thuillier, de meest 'zuivere' vorm van kunst. Pierre Bourdieu, 'De sociologie als stoorzender', in: Pierre Bourdieu, *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*, 36.

¹⁹⁷ G. Puchinger, 'Dr. C. Rijnsdorp', in: *Christen en kunst*, 187.

denkbeelden over, muziek betekende voor hem ook een verkorte weg naar de kennis van het leven: 'Het kwam neer op een complete inventarisatie, maar binnen de grenzen van het toenmaals mogelijke, want buiten het intuïtieve was ik volslagen kind.'¹⁹⁸ Voor zijn schrijverschap is de periode van het schrijven van muziekrecensies cruciaal geweest. Rijnsdorp had namelijk de behoefte alles wat hij van een onderwerp wist in gecondenseerde vorm op te schrijven, zoals hij met enige zelfspot opmerkte: 'de manier om zwaar op de hand en onleesbaar te worden'.

Wat mij gered heeft is het schrijven van muziekrecensies voor de *Standaard*, in de jaren 1937 tot '42. Na afloop van het concert ging ik dan ergens een kopje koffie drinken en schreef de recensie aan een tafeltje achter elkaar op, waarbij ik probeerde van iedere bespreking een leesbaar essay'tje in miniatuurvorm te maken. Een journalist lacht hier natuurlijk om, maar voor mij was dat een hele prestatie.¹⁹⁹

Door deze journalistieke zelfscholing kwam Rijnsdorp los van een al te krampachtige manier van schrijven. 'Ik ben daardoor veel gemakkelijker gaan schrijven. Dat was nodig.'²⁰⁰ Achteraf bekende hij over de composities van moderne Nederlandse componisten zoals Willem Pijper, Henk Badings en Robert de Roos, die hij in zijn kritieken had aangemoedigd, dat hij die muziek meer met zijn verstand had gewaardeerd dan met zijn hart bemind.²⁰¹ Dat Rijnsdorp, die zich zoals de meeste christelijke auteurs principieel niet had aangesloten bij de Kultuurkamer,²⁰² tot begin 1943 als muziekcriticus bleef publiceren in *De Standaard*, hing voornamelijk samen met het feit dat de redactie zijn teksten ongemoeid liet. Op 20 februari 1941 schreef hij aan Piet Risseeuw: 'Aan De Standaard ben ik nog medewerker, en abonné, 't advies van Colijn volgend.'²⁰³ Ze hebben nog nooit iets in mijn verslagen geschrapt en ik zou ook in de *Telegraaf* schrijven, als ze drukten wat ik schreef. Maar een conflict kan spoedig komen en er zijn grenzen.'²⁰⁴ Begin 1943, kort na de oprichting van het verzetsblad *Trouw*, werd zijn laatste muziekkritiek gepubliceerd.²⁰⁵ Na de oorlog verschenen er geen muziekrecensies meer van zijn hand.

Rijnsdorp beschikte, naast een praktisch absoluut gehoor,²⁰⁶ over een opmerkelijk muzikaal talent. In 1942 deed hij als literator mee aan een onderzoek naar muzikaliteit, uitgevoerd door prof. dr. Géza Révész,²⁰⁷ waarin de uit Hongarije gevluchte psycholoog experimenteel

¹⁹⁸ A.C. Bronswijk, 'Op zoek naar het geheim', in: *Centraal Weekblad*, 9 juni 1979.

¹⁹⁹ D. van der Stoep, 'In gesprek met Kees Rijnsdorp', in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr. 1, oktober 1950, deel I, 10.

²⁰⁰ Piet Koenes, 'Dr. Cornelis Rijnsdorp, een invloedrijk man', in: *Patrimonium*, jrg. 81, december 1970, 420.

²⁰¹ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 72.

²⁰² Rijnsdorp zorgde er zelfs voor dat twee vooraanstaande leden van de *Christelijke Auteurskring*, W.G. van de Hulst en G. Mulder, hun lidmaatschap ongedaan maakten. Brief C. Rijnsdorp d.d. 3 april 1943 aan 'Beste vrienden', onder wie P.J. Risseeuw. In een terugblik over de Kultuurkamer schreef hij op 3 augustus 1978: 'In de oorlog was lidmaatschap van de Kultuurkamer natuurlijk uitgesloten.' C. Rijnsdorp, *Laatste gedachten*, 64. Venema noemde met name Rijnsdorp als één van de auteurs wiens 'houding in de bezettingsjaren boven elke twijfel verheven was'. Adriaan Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie*. Deel I: *Het systeem*. Amsterdam 1988, 39. In Rijnsdorps huis aan de Rochussenstraat 367b werden wapens van het Rotterdamse verzet verborgen. Vanaf augustus 1944 zat een joods meisje, met als schuilnaam Willy van Bruinisse, ondergedoken bij Rijnsdorp. C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 88.

²⁰³ Rijnsdorp verwees hier naar het advies van dr. H. Colijn, die als hoofdredacteur de lezers van *De Standaard* in zijn 'Ten Afscheid' van 5 februari 1941 had geadviseerd abonnee van het antirevolutionaire dagblad te blijven, hoewel de bezetter inhoudelijk steeds meer invloed kreeg op de krant. Dit bleek onder meer uit de brief van N.V. dagblad en drukkerij *De Standaard*, die Rijnsdorp op 31 juli 1941 ontving: 'Zeer geachte Heer Rijnsdorp, Bij bepaling van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten zijn wij verplicht onder iedere muziekrecensie den volledige naam van den recensent te plaatsen. Wilt u zo vriendelijk zijn ons mede te delen of U hiermede accoord gaat? Hoogachtend, REDACTIE DAGBLAD DE STANDAARD, T. Cnossen, Hoofdredacteur.'

²⁰⁴ In januari 1941 werd naast chef-redacteur Cnossen door de bezettende macht Max Blokzijl, leider van het Persgilde van de Nederlandse Kultuurkamer, aangesteld als medeverantwoordelijk redactielid, die zijn nationaal-socialistische cultuurpolitieke invloed onmiskenbaar oplegde aan de redactie van *De Standaard*.

²⁰⁵ C. Rijnsdorp, 'Rotterdamsch Philharmonisch Orkest', concert van zaterdag 6 maart 1943 met onder meer composities van Edvard Grieg en Henk Bading op het programma, in: *De Standaard*, 8 maart 1943.

²⁰⁶ Rijnsdorps jongste dochter herinnerde zich dat haar vader niet kon verdragen dat de kinderen vals op de blokfluit speelden. Gevolg was dat geen van de kinderen Rijnsdorp, hoewel ze alle vier muzikaal waren, muzieklles heeft genoten. Mededeling van Ulrica Rijnsdorp aan Anne Schipper op 3 oktober 1987 te Leiden.

²⁰⁷ In 1946 verscheen van prof. dr. G. Révész de studie *Creatieve Begaaftheid*. In zijn positieve recensie van deze uitgave in *Ontmoeting*, jrg. 1, nr. 6, maart 1947, 207-208, verwees P.A. Hekstra tevens naar een bespreking over een

onderzoek deed naar het verband tussen mathematische en muzikale begaafdheid.²⁰⁸ Bij de overdruk van het artikel van Révész, dat de geënquêteerden ontvingen, was een papieren strook gevoegd, waarop de uitslag van het onderzoek was vermeld. De uitslag van de enquête voor C. Rijnsdorp luidde: 'Het U toegekende aantal punten bedraagt 20, zoodat U tot de groep der "Zeer muzikalen" gerekend kunt worden.'²⁰⁹ Deze uitkomst bevestigde empirisch het beeld dat later door Phia Berghout, dochter van Rijnsdorps vroegere muziekdocent en vermaard harpiste, was geschetst, namelijk dat haar vader Joh. C. Berghout de jonge Rijnsdorp tot zijn begaafdst leerlingen rekende. Qua talent was voor hem een loopbaan in de muziek ook mogelijk geweest.²¹⁰

De waarheid van Rijnsdorps leven kreeg een andere werkelijkheid, maar de muziek bleef de grondtoon van zijn bestaan. 'Zonder muziek kan ik nu eenmaal niet leven, al bespeel ik zelf geen enkel instrument meer', getuigde hij jaren later.²¹¹ Oude composities uit de jaren 1912 tot 1920 bleven in hem voortleven 'als wonderlijke anachronismen'.²¹² Aan het eind van de bezettingsjaren, waarin Rijnsdorp veel had nagedacht over zijn cultuurtaak en levensopdracht op kunstgebied, schreef hij op 25 januari 1945: 'Ik weet nu eenmaal positief voornamelijk "schrijver" en geen in de knop gebroken musicus te zijn.'²¹³ Desondanks noemde hij zijn losgelaten muziekideaal een 'oude levenswond'.²¹⁴ Na de Tweede Wereldoorlog publiceerde hij nauwelijks meer over muziek, op een enkele - op verzoek geschreven - bijdrage na.²¹⁵ In het autobiografisch gedicht *Verloren wedloop* vatte Rijnsdorp zijn complexe verhouding tot de muziek - door hem eerder getypeerd als een 'kwellend raadsel',²¹⁶ in relatie tot zijn schrijverschap plastisch samen:

Muziek, mijn tweede ziel, moest ik begeven.
Wie liefheeft, krijgt of derft en kent geen tussenstaat.
Zo heb ik 't gloeiend ijzer in mijn vlees gedreven
en voel het soms nog als verraad.

'k Heb haar nog lief in 't diepste van mijn dromen
en aan de toppen van mijn dagelijks klein bestaan.
Ze omgeeft mijn leven aan de verste zomen
en in mijn woorden vangt ze aan.²¹⁷

christelijke aethetica op de grondslag van de *Wijsbegeerte der Wetsidee* in het jongste nummer van *Philosophia Reformata*, van de hand van H.R. Rookmaaker.

²⁰⁸ Prof. dr. G. Révész, 'Over het verband tusschen mathematische en muzikale begaafdheid', *Euclides*, tijdschrift voor de didactiek der exacte vakken onder leiding van J.H. Schogt en P. Wijdenes, jrg. 19, nrs. 3 en 4, Groningen, 1943. Révész, die als psycholoog ook over muziekpsychologie schreef, was als buitengewoon hoogleraar verbonden aan de faculteit Wis- en Natuurkunde van de *Universiteit van Amsterdam*, waar ook het Psychologisch Laboratorium was ondergebracht. In zijn onderzoek werden naast mathematici (193) en natuurkundigen (202) als controlegroepen medici (226) en literatoren (228) gekozen. Voor de keuze van literatoren was 'naamsbekendheid' het selectieprincipe.

²⁰⁹ In de methodische verwerking van de enquêtegegevens werden de geënquêteerden kwantitatief gescoord in een indeling van groepen en klassen van muzikaliteit, lopend van de klasse 'onmuzikaal', bestaande uit de groepen 'absoluut onmuzikaal' (0-1 punten) en 'niet muzikaal' (2-4 punten) tot de klasse 'zeer muzikaal', bestaande uit de groepen 'bijzonder muzikaal' (17-19 punten) en 'buitengewoon muzikaal' (20-22 punten).

²¹⁰ Brief van Phia Berghout aan Anne Schipper, d.d. 18 januari 1987.

²¹¹ G. Puchinger, 'Dr. C. Rijnsdorp', in: *Christen en kunst*, 189.

²¹² C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 71.

²¹³ *Ibidem*, 106.

²¹⁴ C. Rijnsdorp, ongepubliceerde lezing over eigen werk (circa 1943).

²¹⁵ Zoals: C. Rijnsdorp, 'Bach in 1950' in: *Ontmoeting*, jrg. 4, nrs. 3-4, december 1919/januari 1950; C. Rijnsdorp, 'Mozarts Klarinetconcert, A-majeur, K.V. 622', in: *Rotterdams Avenant 1962*, of: C. Rijnsdorp, 'Kosmische gevoelens en huiveringwekkende muziek', in: *Klein Bachboek* uit 1975, waarover O & E schreef: 'Alleen al de opmerking van Rijnsdorp zou aanleiding kunnen zijn voor een uitvoerige verhandeling: "Want voor mij is het criterium van goede muziek, dat ze ijzersterk is en tegen veelvuldige herhaling kan".' Jan de Vries, in: *Organist en Eredienst*, december 1975, nummer 12, 132.

²¹⁶ C. Rijnsdorp, 'Inleiding', *Ter Zijde*, 9.

²¹⁷ C. Rijnsdorp, *Verloren wedloop*, in: *Ontmoeting*, jrg. 4, nr. 10, juli 1950, 461-463.

2 Voordrachtskunst: van tekstdichter tot adviseur

Tussen muziek en literatuur lag het voor het volk meer toegankelijke kunstzinnige domein van de recitatie; een terrein waarop Rijnsdorp zich vanuit zijn dubbele cultuuropdracht als kunstenaar en kunstopvoeder graag bewoog. De voordrachtskunst vormde voor hem als auteur en adviseur een pedagogische opmaat om de - veelal van huis uit ongeletterde - kunstlievende jongeren te verleiden tot zowel liefde voor literaire kunst als een positieve cultuurdeelname. Evenals op het domein van de muziek liet zich in de relatie van Rijnsdorp tot de declamatie een vergelijkbare ontwikkelingslijn herkennen: van scheppen via beschouwen naar voorlichten, opvoeden en kritiek. Komend vanuit de muziek gaf hij als tekstdichter begin jaren dertig van de vorige eeuw vanuit zijn eigen kunstpraktijk als declamator lezingen over recitatie en de werkwijze van de christelijke recitatieclubs. Op basis van deze beschouwingen nam hij de rol van technisch adviseur op zich met aandacht voor de (legitieme) literaire smaakontwikkeling van het volk. Opnieuw een beweging van kunstenaar naar voorlichter, opvoeder en criticus.

2.1 *Rijnsdorp en recitatie*

De declamatiekunst, als zelfstandige kunstdiscipline tussen de muziek en letterkunde in, vormde voor Rijnsdorp halverwege het Interbellum een overgangsgebied van de toonkunst naar de belletristiek. In zijn inleiding tot *Ter Zijde* ging hij dieper in op de relatie tussen kunstenaar, muziek en literatuur om zijn eigen positie als kunstenaar te duiden.

Indien we in zake literatuur bij elk type zeg drie momenten onderscheiden, dan vinden we aan de eene kant schrijvers met neiging tot beeldende kunst, zingende zelfuitstorting en tot verzinking in de werkelijkheid; aan de andere zijde schrijvers met liefde tot de toonkunst, het drama en met een 'critische' levenshouding. Ginds plastiek, lyriek, mystiek; hier muziek, dramatische aanleg en een revolutionaire of reformatorische gezindheid.²¹⁸

Tot de laatste groep kunstenaars rekende Rijnsdorp zichzelf: 'Mijn innigste belangstelling is steeds naar figuren en werk van het muzikaal-dramatisch-critische type uitgegaan. Het is het mijne. Wat "wij", kleinen en grooten, schrijven, is geboren "aus dem Geiste der Musik".²¹⁹ Hij vond het niet 'willekeurig of toevallig', dat hij 'muziek (beweging), drama (handeling) en levenscritiek (drang tot verandering)' in een adem noemde, want ze waren volgens hem verwant.

In zijn kunstbeleving volgde Rijnsdorp - als troost voor zijn verloren muzikale idealen - het devies van Paul Verlaine 'de la musique avant toute chose', met als gedachte: 'de mooiste muziek is die in de taal'.²²⁰ Vanuit zijn grote voorliefde voor toonkunst en dramatiek, en de synthese van toon en woord, ontsprong zijn fascinatie voor het 'spreekzingen', met aandacht voor toon, metrum, rijm en klankkleur. Bovendien was in deze jaren het muzikale vers nog in de mode.²²¹ In het populaire genre van de voordrachtskunst, dat volgens hem 'tusschen zingen en acteren' stond, zag Rijnsdorp vanuit zijn roeping en cultuurtaak diverse opvoedkundige mogelijkheden om kunst en publiek dicht bij elkaar te brengen, en via de recitatie het calvinistisch volksdeel literair-cultureel te verheffen en in esthetisch opzicht te brengen tot smaakveredeling.

2.2 *Voordrachtskunst en volksverheffing*

Vanaf de klassieke oudheid tekenen zich in de theorie van de voordrachtskunst twee richtingen af binnen de retorica. De 'classicistische', die in navolging van Aristoteles zich hoofdzakelijk baseerde op de kunst van het overtuigen, en de 'elocutionaire', die zich in de geest van Quintilianus richtte op het schone spreken: de voordrachtskunst.²²² In de loop der eeuwen groeide de kunst van het reciteren uit tot een autonome kunstvorm. Declamatie, oorspronkelijk

²¹⁸ C. Rijnsdorp, 'Inleiding', *Ter Zijde*, 8.

²¹⁹ *Ibidem*, 9. Hier varieerde Rijnsdorp op de boektitel *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik* van F. Nietzsche.

²²⁰ *Ibidem*. Rijnsdorp citeerde de eerste zin uit *Art poétique* van Verlaine, voor wie klank belangrijker was dan inhoud.

²²¹ D. v.d. Stoep, 'In gesprek met Kees Rijnsdorp', in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr. 1, oktober 1950, 9.

²²² C.A. de Westenholz, *Albert Vogel. Voordrachtskunstenaar (1874-1933)*, proefschriftversie, 2002, 20.

een retorische oefening, werd de ‘vocale acteurskunst’ van het retorisch toneel. Anders dan de toneelspeler, die zich concentreerde op de tekst van een enkel personage, richtte de voordrachtskunstenaar zich op de gehele tekst, variërend van toneelstuk, verhaal tot gedicht. Halverwege de negentiende eeuw kwam de klassieke traditie van de welsprekendheid weer in zwang. De rederijkerskamers genoten grote populariteit en de declamatie groeide uit een ‘nationale rage’,²²³ waarbij het accent verschoof van het reciteren van zelfgeschreven gedichten naar de voordracht van het werk van anderen: het ‘zeggen van verzen’.²²⁴ De voordrachtskunst werd in brede volkskring een populair tijdverdrijf. Er ontstonden tal van verenigingen, clubs en opleidingen op het gebied van recitatie. Daarbij deed ook de professionele voordrachtskunstenaar zijn intrede, die literaire teksten door middel van zijn verbale techniek en mimische expressie voor het publiek tot leven bracht.

In 1932 werd de auteur C. Rijnsdorp, naast zijn praktische rol als adviseur van de *Bond van Reciteerclubs in Z.-Holland op Gereformeerden Grondslag* tevens de literair-esthetische ideoloog om Kuypers idee van ‘soevereiniteit in eigen kring’ toe te passen op de declamatiekunst. Bij het bemiddelen tussen ‘het letterkundig product en het Christelijk volk met de levende stem’,²²⁵ liet hij zich over het gereformeerde organisatiestreven met zijn ‘algenoegzaamheid’, ‘eenzelfde schema’ en ‘expansief doel’ opvallend kritisch uit. Rijnsdorp wees de massieve vergadercultuur van de gereformeerde mannenbroeders op kunstgebied resoluut van de hand: ‘Geen zware commissies, “eigen organen”, en dergelijke stroeve gewichtigheden, die schermen zetten om het verenigingsdoel en vóór die schermen nog vaak gekrakeel ... organiseren.’²²⁶ Hij achtte de ‘levende stem en de levende tegenwoordigheid’ van het publiek juist ‘vooral bij het reciteeren onmisbaar’. In zijn lezing ‘De werkwijze van de Reciteerclubs’ voor de Zuid-Hollandse bond op 7 mei 1932 kondigde Rijnsdorp aan dat hij in plaats van een doel liever een ideaal wilde stellen, ‘omdat het werken niet is tot een bepaald doel “vakopleiding”, maar declamatie-beoefenen-uit-liefde. ’t Is eigenlijk een overblijfsel van de oude Rederijkerskamers, die tot doel hadden: welsprekendheid der leden’.²²⁷ Hij vervolgde zijn betoog met de principiële positiekeuze: ‘Liever dan dit doel stellen wij ons ideaal: beantwoording aan de complete eisch van God t.o.v. kunst en cultuur, streven op beperkt gebied naar het volmaakte. Alle talenten geven die ons geschonken zijn. Geen amusementswerk.’

De betrokkenheid van tekstdichter en declamator Rijnsdorp als adviseur bij de eenvoudige - doorgaans als minder kunstzinnig ervaren - reciteerclubs van goedwillende letterlievendenden maakte deel uit van zijn persoonlijke ontwikkelingsgang. Het adviseurschap lag voor hem direct in het verlengde van zijn cultuurtaak en sloot naadloos aan op zijn denkbeelden over de verhouding tussen kunstenaar en publiek. Tussen de scheppende literaire kunst enerzijds en de uitvoerende kunde van de recitatie anderzijds zag hij geen verschil in stand of status.²²⁸ Ook in gereformeerde kring speelde het onderscheid tussen ‘hoge’ en ‘lage’ kunst, dat vooral in de tegenstelling ‘literatuur’ versus ‘lectuur’ tot uiting kwam. Deze tweedeling werd voornamelijk aangebracht en in stand gehouden door de eigen elite van christelijke critici, die de eenvoudige volkskunst niet verheffend of hoogwaardig genoeg vonden.²²⁹

²²³ Caroline de Westenholz, *Albert Vogel. Voordrachtskunstenaar (1874-1933)*, handelseditie, 2003, 16.

²²⁴ *Ibidem*, 20.

²²⁵ C. Rijnsdorp, ‘De werkwijze der Christelijke reciteerclubs’, *Ter Zijde*, 109.

²²⁶ ‘Maar we komen terug van de over-schatting der “organisatie”-idee en dat is ook goed. (...) De organisatie van heden kent haar plaats en grens. Zij brengt mensen bij elkaar, schept een constellatie en volstaat daarmee welbewust. Niet de “organisatie”, maar personen doen het werk en de leiding gaat uit van enkelen.’ C. Rijnsdorp, ‘De werkwijze der Christelijke reciteerclubs’, *Ter Zijde*, 114.

²²⁷ *Nieuwe Leidsche Courant*, 10 mei 1932.

²²⁸ Susanne Janssen wees - in navolging van Pierre Bourdieu - in haar oratie op het feit dat culturele smaakverschillen niet alleen samenhangen met verschillen in sociale positie, maar dat het classificatiesysteem van de culturele elite ook door de andere lagen van de bevolking wordt onderschreven: ‘Ze accepteren de elitaire indelingen in “klassiek” en “populair”, “serieus” en “licht”, “hoog” en “laag”, hoewel die hun eigen voorkeuren declasseren.’ S. Janssen, *Het soortelijk gezicht van kunst in een open samenleving*, 7.

²²⁹ P.H. Muller, redacteur van het christelijk literaire tijdschrift *Opwaartsche Wegen*, schreef in het artikel ‘Christelijke lectuur’, in: *Op den Uitkijk*, jrg. 13, 1937, 76-77, over deze tweedeling: ‘Met “kunst” weet het volk in zijn breede lagen

Op onafhankelijke wijze droeg Rijnsdorp - vanuit zijn ideeën over culturele verheffing, literaire vorming en smaakveredeling - welbewust en doelgericht bij aan de democratisering van de hogere, literaire kunst van de culturele elite en de emancipatie van de lagere, populaire cultuur van het volk. De kunst had sinds de renaissance een aparte plaats gekregen en kwam steeds meer los te komen staan van het maatschappelijk leven, met de 'leek' tegenover de 'vakkunstenaar'. Generaties lang werd het onmogelijk en zelfs ongewenst geacht, 'dat met het volk rekening moest worden gehouden bij de verspreiding van kunstwerken'; waardering van kunstuitingen veronderstelde immers ontwikkeling en beschaving, die slechts weinigen onder het volk bezaten.²³⁰ In Rijnsdorps optiek konden de christelijke reciteerclubs met de kunst van het 'zeggen van verzen' bij hun bemiddeling tussen literatuur en publiek een belangrijke bijdrage leveren aan de ontwikkeling van de literaire - en voor hem: legitieme - smaak. Het doel: 'streven naar niveauverhoging, het meewerken aan cultuurarbeid op eigen grondslag getrouw aan Gods eisch', stelde Rijnsdorp als tweevoudige taak van de reciteerclubs op het levensterrein van de kunst.²³¹

2.3 *Tekstdichter*

Naast de kunst van het schrijven van een gedicht, novelle, roman en essay bekwaamde Rijnsdorp zich als tekstdichter - vanuit zijn betrokkenheid bij de recitatiekunst - eveneens in het genre van spreekkoor en hoorspel. 'En waarom altijd novellen en romans?' vroeg hij zich af: 'Spreekkoor en hoorspel bieden groote mogelijkheden, ook wat persoonlijk contact met het volk betreft, wat voor de schrijver broodnodig is.'²³² Beide letterkundige genres boden hem als literator met een roeping en levenstaak uitgelezen mogelijkheden en kansen om de diepe kloof tussen kunst en volk - waar mogelijk - te slechten. De daad bij het woord voegend schreef hij eind 1925 een 'samenspraak' voor vijf personen onder de titel *Een vreemde raad*,²³³ waarvan opvoering tijdens een propagandavergadering van het *Gereformeerd Jeugdverband Delfshaven* op 4 januari 1926 in het kerkenraadsgebouw aan de Burgemeester Meineszstraat in Rotterdam-West volgens het krantenverslag 'zeer in de smaak viel'.²³⁴

De in artistiek en letterkundig opzicht grotendeels onontwikkelde geloofsgenoten, die op de reciteerclubs via de voordrachtskunst op ongedwongen wijze al declamerend konden genieten van de expressieve zeggingskracht van lyriek en de dramatische vertolking ervan, stond hij niet alleen met goede raad en daad bij. Vanuit het streven tot niveauverhoging en de opdracht tot meewerken aan cultuurarbeid op gereformeerde grondslag ondersteunde hij de calvinistische jongeren en letterlievenden zowel theoretisch als praktisch met eigen letterkundig werk, zoals met het spreekkoor *Eens Christens Reis* en het hoorspel *Oudejaarsgesprek*.

2.3.1 *Eens Christens Reis*

In juni 1932 voltooide Rijnsdorp - naast het werk aan zijn tweede roman *Eldert Holier* - het spreekkoor *Eens Christens Reis*. Hij had dit declamatiestuk speciaal geschreven op verzoek van de Delfshavense Meisjesvereniging op G.G. *Eunice* ter gelegenheid van het derde jaarfeest.²³⁵ Het 'Spreekkoor naar John Bunyan', zoals de ondertitel luidde, vormde een eigentijdse bewerking van het allegorische verhaal van Bunyan uit 1678. *Eens Christenreize naar de eenwigheid* was in

geen weg. Het mist het inzicht en de scholing, het fijne en gedisciplineerde gevoel voor de werken, die artistiek vaak zeer hoog staan doch hun weinig of niets zeggen.' Muller bestreed de opvatting dat christelijke lectuur een 'bastaardvorm' was van christelijke literatuur. Hij beklemtoonde haar identiteit en waarde voor het lezerspubliek als legitiem aangrijpingspunt voor de literaire volksoepvoeding (en daarmee nivellering van symbolische genregrenzen).

²³⁰ Ben Albach, 'Het lekespel', in: *Volksoepvoeding*, jrg. 3, nr. 6, 1954, 27.

²³¹ *Nieuwe Leidsche Courant*, 10 mei 1932.

²³² C. Rijnsdorp, 'Naar nieuwe centra', *Ter Zijde*, 144. Hij vervolgde het citaat met de constatering: 'En, wanneer we historische spinnewebben konden wegvegen, zou juist het Calvinisme, dat terecht afkeerig is van de 19e eeuwse burgerlijke comedie, niet alle elementen bezitten voor een eigen dramatiek, aansluitend bij de antieken, het mysteriespel en de allegorie?' *Ibidem*, 144-145.

²³³ Van deze eerste samenspraak van C. Rijnsdorp is geen doorslag bewaard gebleven.

²³⁴ *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 5 januari 1926.

²³⁵ Brief van A.J. Glerum aan C. Rijnsdorp, ongedateerd (begin 1932).

bevindelijk-gereformeerde kring na de bijbel een van de meest gelezen boeken.²³⁶ Met opzet koos hij dit overbekende volksverhaal uit de wereldliteratuur voor bewerking tot spreekkoor, omdat 'het gelijknamige boek algemeen en nooit genoeg bekend' was en de allegorie 'de strijd tussen zonde en genade in voortgang' uitbeelde.²³⁷ Vanuit zijn fascinatie voor taal, klank, expressie en dramatiek was het spreekkoor - als een speciaal voor de opvoering door amateurs geschreven godsdienstig of moraliserend samenspel - volgens hem bij uitstek geschikt om een literaire tekst voor het eenvoudige en veelal a-culturele kerkvolk aanschouwelijk uit te beelden.

Hoewel het wereldse toneel voor de talrijke jongelingsverenigingen op gereformeerden grondslag in deze jaren een groot taboe vormde, beschouwde Rijnsdorp - in navolging van de socialistische en rooms-katholieke jeugdbewegingen,²³⁸ die reeds omstreeks 1925 leken spelen met een getuigend karakter brachten - de dramatische en educatieve mogelijkheden van de uit het volkstoneel opkomende internationale lektoneelbeweging, als een legitiem christelijk-letterkundig experiment.²³⁹ Het 'lekespel',²⁴⁰ of 'leketoneel', zoals het spreekkoor ook genoemd werd, bood hem bovendien ruimte voor 'ernstige stof' en 'zielsverwikkelingen'. Voor de bewerking tot spreekkoor moest Rijnsdorp de allegorie noodgedwongen inkorten. Hij brak het verhaal af op de plaats waar het boek van John Bunyan zijn dramatisch hoogtepunt bereikte met de klassiek geworden zinsnede: 'Toen ik dit gezien had, wenschte ik dat ik bij hen was.'²⁴¹

S.J. Koning van *Koning's Uitgeverij*, N.V. uit Baarn, de uitgever van zijn romandebut *Koningskinderen*, bevestigde op 17 september 1932 de ontvangst van het manuscript. De uitgever nam Rijnsdorps spreekkoor in zijn fonds op als de eerste uitgave van een nieuwe serie onder de programmatische naam: 'Samenspraak en Samenspel'.²⁴² Als redacteurs had Koning de critici dr. J. Haantjes en P.H. Muller aangetrokken, die elkaar kenden uit de redactie van *Opwaartsche Wegen*. Een dag eerder had hij met hen uitgebreid overleg gevoerd over de opzet van de serie, de honoraria en voorwaarden.²⁴³ Op 19 september 1932 verscheen de drukproef van *Eens Christens*

²³⁶ In het ouderlijk huis van Rijnsdorp stond een vertaling van *The Pilgrim's Progress* op het boekenplankje, een uitgave die hij als kind diverse keren gelezen had. C. Rijnsdorp, *Laatste gedachten*, 76.

²³⁷ P.J. Risseuw, 'Iets voor onze jaarfeesten', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 13 januari 1933.

²³⁸ Ben Albach, 'Het lekespel', in: *Volksopvoeding. Nederlands-Belgisch tijdschrift voor sociaal-cultureel werk*, jrg. 3, nr. 6, 1954, 29-31. In zijn toelichting noemde Rijnsdorp 'strijd' het onderwerp van zijn spreekkoor. 'Bij de S.D.A.P. en de Roomschen wordt het vooral gezocht in massaliteit, waarbij naar spr. mening, de nuanceering verloren gaat. De aandacht moet vallen op intensiteit.' Onbekend krantenknipsel, 24 september 1932.

²³⁹ Als dichter verkeerde Rijnsdorp in het gezelschap van onder anderen Henriette Roland Host, Marie Koenen, Jan Engelman, M. Nijhoff en Gabriël Smit. Vooral na de oorlog kreeg de eeuwenlang verbroken band tussen godsdienst en drama, onder meer in de kerkelijke spelen van Nijhoff en de religieuze spelen van Guillaume van der Graaf en Jan Wit een bescheiden reveil. Zie ook: Ben Albach, 'Het lekespel', in: *Volksopvoeding*, jrg. 3, nr. 6, 1954, 30.

²⁴⁰ In 1935 schreef het *Verbond van Christen Jonge Vrouwen- en Meisjesverenigingen* ter gelegenheid van het derde lustrum een prijsvraag voor een 'lekespel' uit. In de voorwaarden werd aangegeven, dat het lekespel door ongeschoolde krachten met eenvoudige middelen moest kunnen worden opgevoerd, de nodige actie diende te bevatten en geen 'Bijbelsch onderwerp' mocht behandelen, maar wel een actueel maatschappelijk vraagstuk in het licht van het 'Prot. Chr. Geloofsbezi'. Als juryleden waren onder anderen J. Allon (*Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen*), dr. J. Haantjes (*Christelijk-Literaire Essayistenkring*), mr. R. Houwink (*Opwaartsche Wegen*) en G. Kamphuis (*Christelijke Auteurskring*) als vakdeskundigen aangetrokken. De jury vond uiteindelijk niet de vrijmoedigheid een prijs toe te kennen aan de ingezonden werkstukken.

²⁴¹ C. Rijnsdorp in het manuscript van zijn 'Toelichting' bij het spreekkoor.

²⁴² In de serie nam uitgever S.J. Koning van *Koning's Uitgeverij* - volgens de advertentietekst in de *Nieuwe Leidsche Courant* van 4 oktober 1933 - na Rijnsdorps *Eens Christens Reis* als tweede deel van M.C. Fallentin, secretaris van het *Nederlandsch Jongelings Verbond*, de *Drie Leekespelen* (*Het groote avondmaal*, *De talenten* en *De verloren zoon*) op en als derde Fallentins spreekkoor *Pyramus en Thisbe*. Als deel vier volgde van Clifford Bax het door Leo van Breen bewerkte spreekkoor *De rijmelaars van Ispahan* en als laatste deel van Lord Dunsany het door dr. J. Haantjes bewerkte spreekkoor *Om een hooge hoed*. In het bijgevoegd prospectus schreven de redactieleden van de reeks, dat de nieuwe serie een poging was om enkele stukken beschikbaar te stellen ter opvoering bij feestelijke gelegenheden, 'die uitstekend boven wat gewoonlijk door amateurs wordt opgevoerd. Zoowel zij, die voor deze serie een stuk schreven of bewerkten, als wij, die ze tot een reeks verzamelden, zijn er diep van overtuigd, dat we er met deze eerste serie nog lang niet zijn. Maar... het is reeds verblijdend, wanneer we met deze stukken een enkelen stap vooruit kunnen doen in de goede richting'. Aankondiging van de serie 'Samenspraak en Samenspel' in: *De Reformatie*, 21 juli 1933.

²⁴³ Brief van P.H. Muller aan C. Rijnsdorp, d.d. 17 september 1932. Piet Muller bood Rijnsdorp een honorarium aan van f. 50,- in een keer of als tweede optie f. 30,- en voor elke herdruk nog eens f. 20,-.

Reis en drie dagen later zond de uitgever Rijnsdorp vers van de pers '299 exemplaren' van het tekstboekje per expresse.²⁴⁴ Vanuit zijn adviseurschap had Rijnsdorp tevens een instructieve handleiding voor de declamatie bij het spreekkoor geschreven.²⁴⁵ In deze 'Toelichting' beschreef hij zijn opvattingen over het genre en de juiste vertolking ervan:

Declameeren staat in tusschen zingen en acteeen en een spreekkoor houdt het midden tusschen een oratorium en een drama. Van 't drama is het nadrukkelijk onderscheiden door het *verbalend* element, dat het stuk als geheel samenbindt. Van het oratorium is 't gescheiden doordat wat de koren mededeelen, in de eerste plaats *zijn* en pas in de tweede plaats *klank* is. Een spreekkoor verzinnebeeldt een *macht*, twee spreekkoren een *strijd*. De veelvuldige - ook onderlinge - botsingen tusschen mensen en machten, kunnen in een spreekkoor met solopartijen dankbaar worden uitgebeeld. Niet in volume, maar in intensiteit moet een Christelijk spreekkoor zijn kracht zoeken.

Rijnsdorp, die letterlijk als 'koordichter' in verteltrant, woordkeus en ritmiek 'het zijne' had gedaan, benadrukte dat de taak van de verteller, 'wiens stem en voordracht tegen al het andere moet opwegen en die alle tegenstellingen binden moet', een moeilijke opdracht bleef. Hij noemde het declamatiestuk, gezien de talrijke mogelijkheden van het genre, slechts een 'schemele poging': 'Hier ligt een arbeidsveld en doen is meer dan aesthetica', zo rechtvaardigde hij zijn spreekkoor, dat hij bestemd had voor 'een totaal van 30 à 50 deelnemers'. Voor het recht op uitvoering van het spreekkoor vroeg de uitgever een vergoeding van f. 5,-. De uitvoerende partij kon vervolgens het aantal af te nemen tekstboekjes zelf bepalen.

2.3.2 *Première en ontvangst*

Op vrijdagavond 23 september 1932 vond tijdens de derde jaarvergadering van de M.V. *Eunice* in de gereformeerde *Matthenserkapel* te Rotterdam-Delfshaven de première van *Eens Christens Reis* plaats.²⁴⁶ Na de pauze en het zingen van het 'Bondslied', gaf tekstdichter Rijnsdorp ter introductie vooraf eerst een uitvoerige toelichting op het declamatiestuk.²⁴⁷ Vervolgens werkte hij zelf actief mee aan de uitvoering van het spreekkoor, waarbij hij de 'eerste stem' voor zijn rekening nam. P.B. Bedeker vertolkte de 'tweede stem'.

In zijn letterkundige rubriek 'Van boeken en schrijvers' in het Zondagsblad van *De Rotterdammer* deed P.J. Risseeuw uitgebreid - en diplomatiek - verslag van de eerste uitvoering van Rijnsdorps 'sprekende tableaux'.²⁴⁸ Eerst maakte hij enkele inleidende opmerkingen over 'de vele, miserabele' samenspraken, waarmee de jaarfeesten 'onzer christelijke verenigingen' werden opgeluisterd en die zich volgens hem meer beperkten tot het 'komische genre'. Tegelijk probeerde hij mogelijke critici alvast de wind uit de zeilen te nemen: 'Er zijn critici, die in

²⁴⁴ Het tekstboekje van het spreekkoor telde zestien pagina's en was door de uitgever schappelijk geprijsd 'tegen 20 cents'. S.J. Koning had een exemplaar zelf gehouden en de rest van de oplage liet hij nog een dag drogen bij de drukker. Het is niet meer na te gaan hoeveel exemplaren de uitgever had laten drukken van Rijnsdorps spreekkoor.

²⁴⁵ Over deze 'handreiking bij de declamatie' schreef Piet Muller aan Rijnsdorp: 'Je inleiding hebben we onveranderd laten afdrukken, hoewel die niet precies was wat we bedoelden. Je stukje is meer een verzameling aantekeningen te gebruiken bij een essay over het leekespel als zoodanig!'

²⁴⁶ In *De Standaard* van 24 september 1932 werd eveneens ruim aandacht besteed aan de Rotterdamse première van Rijnsdorps spreekkoor, met een stemmige impressie van de uitvoering. Voor M.V. *Ruth* uit Utrecht vormde dit krantenbericht de aanleiding om tijdens het jaarfeest op 17 november 1932 het spreekkoor eveneens uit te voeren. Het bestuur besloot daarbij de hulp en medewerking van Rijnsdorp in te roepen. Secretaris Tiny Kriebel schreef hem enkele dagen later: 'Wat wij er van lazen, gaf ons den indruk, dat zooiets buitengewoon machtig moet zijn, wat diepe indruk moet maken op de hoorders.' Naast Rijnsdorp, die naast het geven van praktische adviezen als declamator tevens de eerste stem vertolkte, werd de heer A. Kuiper, medewerker van het weekblad *Bouwen en Bewaren* aangetrokken, die de tweede stem voor zijn rekening nam. Het honorarium van Rijnsdorp vormde geen probleem voor de Utrechtse M.V., die bij *Koning's Uitgeverij* ook voldoende tekstboekjes besteld had.

²⁴⁷ In zijn introductie stelde Rijnsdorp volgens de recensent: 'Declamatie is geen zang en geen tooneel of spel en het spreekkoor geen oratorium en geen drama. Het valt onder het genre van epische kunst. (...) De koren hebben geen klank maar zin mede te deelen; het komt aan op de betekenis. Een spreekkoor bedoelt dan ook de declamatie tot haar uiterste grenzen te brengen. Er is symboliek van macht in. De beide spreekkoren strijden. Ze dragen gedachten uit naar buiten op een bijzonder geschikte manier. Krantenknipsel zonder bronvermelding, d.d. 24 september 1932.

²⁴⁸ P.J. Risseeuw, 'Iets voor onze Jaarfeesten', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 13 januari 1933.

een onschuldig “opgevoerd” stukje met alle geweld “tooneel” willen zien. Ik heb nog nimmer geconstateerd, dat er van onze jongens en meisjes, na hun meedoen aan een “samenspraak”, aan het tooneel zijn gegaan.’ Risseeuw riep de lezers op nuchter te blijven en benadrukte tactvol, dat door declamatie de gave ‘zich vlot en vrijmoedig te uiten’ bij de jeugd gestimuleerd werd. De behoefte aan samenspraak en samenspel zat volgens hem bij de jongeren te diep, ‘dat we die (onnoodig) met alle geweld kunnen uitroeien. We moeten een andere weg vinden: leiding geven’.

Met dit zogeheten ‘leiding geven’ doelde Piet Risseeuw in de eerste plaats op de houding van ‘blijvend protesteeren tegen het “opvoeren” van alle mogelijke minderwaardige dingen’. De meest ‘gevaarlijke’ samenspraken noemde hij die, ‘welke “ernstig” willen zijn en “dramatisch”’. Neen - weg met die krokodillentranen op het tooneel onzer jaarfeesten’. Hij koos dan liever voor het ‘onschuldig blijspelletje’. Voor wie het aandurfde iets ‘ernstig’ op te voeren was er in de plaats van de ‘christelijke-melo-drama’s’ gelukkig iets veel beters gekomen, namelijk: ‘het *spreekkoor* dat iets van deze tijd is. Er zit iets bekorend-suggestiefs in het gemeenschappelijk uitgesproken woord’. Tot slot waarschuwde hij voor een ‘al te lichtzinnig besluit van de eerste en beste vereeniging’ om zich ook eens aan het spreekkoor te wagen: ‘Laat ik de ernstige raad moge geven, *nimmer* aan zooiets beginnen zonder *goede leiding*. Soberheid, soberheid en nog eens soberheid is hier geboden.’ Daarna ontvouwde Risseeuw in een bezielde impressie zijn opvattingen over de plaats van de christelijke auteur onder het kerkvolk, en hun wederkerige verhouding:

Toen ik die avond de Mathenesser-kapel binnenkwam, was deze geheel gevuld met belangstellenden. Ieder was in afwachting van de komende dingen ‘na de pauze’. Iets nieuws trekt; en met ‘onze’ menschen moet je toch altijd nog voorzichtig zijn. Gelukkig maar.²⁴⁹ Toen het licht doofde, stonden op het podium twee koren; het eene koor in ‘t wit, ‘t andere in het zwart. Rijnsdorp en zijn medewerker stonden er voor. Ik dacht: dat moeten we hebben, deze kant moeten we uit. Onze dichters en schrijvers niet in een publiek-verachtend ‘coterietje’ vereenigd, doch temidden van het volk, de kloof overbruggend, die er nog al te veel is tusschen kunstenaars en volk.²⁵⁰ Is de tijd er rijp voor? Ik geloof het. De stem onzer dichters en schrijvers moet leven tusschen het volk. Er moet contact zijn - want beide, publiek en auteur, hebben elkaars bezieling noodig.

Vervolgens citeerde Risseeuw - ter promotie van dit nieuwe kunstgenre - uit de instructieve toelichting, waarmee Rijnsdorp zijn spreekkoor voor het publiek had ingeleid: ‘Indien we evangeliseeren met zangkoren, dan kunnen we met nog meer recht spreekkoren gebruiken, niet alleen voor evangelisatie in engeren zin (in een zaal of op straat), maar ook in ruimeren zin. Alle kunst die van Christus getuigt behoort tot die ruimer begrepen “evangelisatie”. In een spreekkoor kunnen “kunst”, “volk” en “geloof” elkaar actief ontmoeten.’ Daarna gaf hij een gedetailleerd verslag van de première van Rijnsdorps spreekkoor:

Toen: het begin. Rijnsdorp sprak de woorden van de Evangelist en die van Christen.

Stem 1. Eens Christens reis het kort bericht,
Naar John Bunyans onsterfelijk-schoon
aloude boek worde U gedaan.
Zoo wees dan stil, neig ziel en oor.

Stem 2. Ik heb gedroomd ... Ik zag een man,
gansch haveloos, het aangezicht

²⁴⁹ Risseeuw was zich er terdege van bewust dat Rijnsdorps experiment van het spreekkoor - waarbij in de opvoering elementen van zowel het ‘tableau vivant’ als het ‘gestileerd toneel’ in figureerden - bij publiek en pers ook negatieve reacties konden oproepen, die hij symbolisch door zijn tactische argumentatie en luchtige toonzetting op voorhand trachtte te ontzenuwen. Wellicht dat Rijnsdorp op de hoogte was van de theorieën van André Jolles omstreeks 1896, die de Franse stijl van ‘verzen zeggen’ voorstond: ‘melodieus, met weinig gebaren en zonder psychologisch karakteruitbeelding’. Caroline de Westenholz, *Albert Vogel. Voordrachtscunstenaar* (1874-1933), handelseditie, 21.

²⁵⁰ Deze weloverwogen, niet-elitaire invalshoek van volksopvoeding tot literatuur en cultuur, vormde de vrucht van de vele gesprekken die de auteurs Risseeuw en Rijnsdorp met elkaar voerden over de juiste benaderingswijze - niet bevoogdend of paternalistisch, maar voorlichtend en instructief - van het christelijk publiek, vanuit de gedeelde overtuiging dat kunstenaar en publiek elkaar ‘broodnodig’ hadden.

gekeerd van 't huis. Hij las een boek -
En op zijn rug ontorschbaar zwaar -
was fel gesnoeid, ontzaggelijk, een last.
Hij schreeuwde en bad: Wat moet ik doen ...?

Stem 1. Ziet ge die poort, ziet ge dat licht?
Houd dáárop aan: daar is behoud.

De aandacht was onmiddellijk gespannen. De twee koren, waarvan het eene tot doel had, Christen op zijn reis te bemoeiden en het andere om hem aan te vallen (respectievelijk het goed- en kwaadgezinde element), streden de strijd tusschen zonde en genade.

Risseeuw concludeerde vervolgens: 'Hoe goed is Rijnsdorps keus geweest. Met zulk een classiek gegeven te verwerken, heeft hij zeker het vertrouwen in onze kringen gewonnen voor het *spreekkoor*.' Zijn enige bezwaar gold de soms te lange monologen, waardoor de aandacht niet genoeg gespannen bleef. 'Doch als eerste poging is dit spreekkoor geslaagd. Ik geloof zelfs, dat het spreekkoor een goede toekomst heeft in onze kringen.' De combinatie van spreekkoor en het jaarfeest van jongelingsverenigingen kreeg - mede door de veelal positief getoonzette publiciteit in de protestantse pers - inderdaad steeds meer navolging in gereformeerde kring.²⁵¹

Piet Muller, die de première eveneens had bijgewoond, schreef Rijnsdorp de volgende dag een brief met een aantal kritisch-constructieve opmerkingen. Hij noemde onder meer de door Rijnsdorp uitgesproken monologen vaak 'veel te lang', zijn intonatie af en toe 'te dik, te dramatisch en daardoor pathetisch', waarna hij zijn vriend in overweging gaf: 'Bij een volgend stuk zul je het koor in je verbeelding *hoorende* schrijven moeten en dan ook gebruik kunnen maken van ritme-varianten.'²⁵² Na deze kanttekeningen roemde hij voluit Rijnsdorps spreekkoor. 'Het stuk heeft ten volle succes gehad en ik twijfel nu geen oogenblik meer eraan of het spreekkoor heeft bij "ons" kans. En een goede ook.'²⁵³ P.H. Muller ontkende als mederedacteur van de serie 'Samenspraak en Samenspel' een heuse reclamecampagne in de protestantse periodieke pers, van *De Standaard* en *De Heraut* tot *De Jonge Vrouw* en *Bouwen en Bewaren*, waarbij hij zich tot doel stelde: 'Zoo weinig mogelijk gelegenheid latende, de mogelijk reactionaire redactie van 't *Geref.[ormeerd] Jongel.[ings] Bl.[ad]* een kans te geven.' Het spreekkoor was in gereformeerde kring niet geheel onomstreden en kon op kritische aandacht rekenen in de eigen persorganen.

²⁵¹ Eind 1932 en in de loop van 1933 vonden diverse uitvoeringen van Rijnsdorps spreekkoor plaats, onder meer tijdens de jaarvergaderingen van de J.V.'s op G.G. in Rotterdam-Centrum, Rotterdam-Kralingen, Utrecht, Baarn, Deventer, Delft, Waddinxveen, Heemstede en Putten. Daarbij werd geregeld, naast inlichtingen en advies, ook om Rijnsdorps persoonlijke medewerking gevraagd. In 1934 werd het spreekkoor *Eens Christens Reis* eveneens verschillende keren uitgevoerd, zoals in Zaandam door het *Gereformeerd Jeugdverband*. Deze organisatie kon door het faillissement van *Koning's Uitgeverij* geen tekstboekjes meer bemachtigen en riep op 5 oktober 1934 de hulp van Rijnsdorp in, 'vooral omdat we van verschillende zijden gehoord hebben dat het stuk met groot succes is opgevoerd en wij over een groot aantal medewerkers kunnen beschikken, zouden we dit idee niet graag op willen geven'. Vijf dagen later werd Rijnsdorp voor zijn medewerking bedankt en bleken bij de uitgever alsnog 50 exemplaren van het spreekkoor besteld te kunnen worden. De uitvoering in een stampvolle kerk was een groot succes, nadat er volgens de voorzitter flink gerespeteerd was: 'zeker 9 keer geoefend en bij elke repetitie minstens 2 maal doorgenomen, koren soms 6 maal. (...) We hebben op de J.V. o.m. studenten, boeren en fabrieksarbeiders; op de M.V. dienstmeisjes, leeraren, kantoorbediendes enz. Meest echte Zaankanters die b.v. de letter /heel dik uitspreken. (...) U had de eerste keer het mannenkoor eens met veel pathos moeten hooren roepen: "Ik zie twee *felle* leeuwen op den weg".'

²⁵² Brief van P.H. Muller aan C. Rijnsdorp, d.d. 24 september 1932.

²⁵³ Piet Risseeuw feliciteerde Rijnsdorp op 26 september 1932 met de geslaagde première van zijn spreekkoor: 'Ik geloof inderdaad dat je wat goeds gebracht hebt. De middelen waren zeer eenvoudig en de monologen konden iets korter, doch het geheel heeft me best voldaan. Ik hoop er nog wat over te schrijven als de serie uitkomt en aan deze avond te herinneren. (...) Wat een belangstelling was er. Het deed me goed.' Piet Muller had echter in zijn brief van 24 september vertrouwelijk aan Rijnsdorp geschreven: 'Risseeuw scheen aanvankelijk niet goed te weten, hoe ie 't opvatten moest. 't Was ook allemaal zoo nieuw!'

2.3.3 *Experiment en herderlijk vermaan*

Van de uitvoering van Rijnsdorps spreekkoor tijdens de jaarvergadering van de Utrechtse M.V. *Ruth* op donderdagavond 17 november 1932 in een van de zalen van hotel *l'Europe* in Utrecht, werd uitvoering verslag gedaan in *De Standaard*. De verslaggever van het antirevolutionaire dagblad zag nieuwsgierig uit naar de opvoering vanuit de vraagstelling: 'Wat kan het spreekkoor, van Griekschen oorsprong, maar in den laatsten tijd weer sterker op den voorgrond gebracht, voor *onzen* kring beteekenen, voor *onze* vergaderingen?'²⁵⁴ Hij noemde de uitvoering van het spreekkoor, waarin 'verschillende staaltjes van fijne en sterke zeggingskunst' voorkwamen, 'een twee-persoons declamatie in wit-zwarte omlijsting', waarna hij het optreden van het spreekkoor plastisch beschreef: 'In hoefijzer-vorm stonden, nauw aaneengesloten, de twee koren: 't Linksche in lange witte kleeren, 't Rechtsche in 't zwart. In dit wit-zwart hoefijzer stonden de twee declamatoren: de heeren Rijnsdorp en A. Kuiper in keurig zwart colbert. De uitvoering rustte voornamelijk op eerstgenoemde.'

De criticus vond de dubbele rol van Rijnsdorp - als een van de zwakke punten in de opvoering - bezwaarlijk: 'Hij was tegelijk èn de Verteller, die de geschiedenis verhaalt, èn de verpersoonlijking van Christen, wiens woord hij dus sprak.' In zijn introductie tot het spreekkoor,²⁵⁵ had Rijnsdorp de splitsing van beide rollen als een mogelijkheid genoemd. De verslaggever haakte hier in zijn recensie snedig op in: 'Die *mogelijkheid* lijkt ons in elk geval een *wenschelijkheid*.' Als tweede zwakke punt noemde hij het optreden van de beide koren: 'Het zwarte koor is het kwaadgezinde en het witte het goedgezinde. Niet altijd echter komt dit uit. En dan dringt de vraag: waarom dat decoratief verschil in kleedij?' Rijnsdorp had in zijn toelichting eveneens als 'het meest gewenscht' aangegeven, dat de beweging van de uitvoerenden tot een minimum beperkt moest blijven. Over deze 'bijna volstrekte bewegingloosheid' schreef de verslaggever gevat: 'Het was merkwaardig, dat juist hijzelf het meest behoefte aan beweging bleek te hebben en zijn zeggung door hoofdgebaar en lichaamsbuiging meer kracht gaf, waarna hij met het oog op de calvinistische vrees en huiver voor de toneelkunst concludeerde:

En hier staan wij nu voor het groote probleem, dat voor het gebruik van het spreekkoor in onzen kring wel haast beslissend zal zijn: mag het actie-element worden uitgebreid, of zal het in het spreekkoor blijven bij de symbolische kleedij van de koren. In dat laatste geval zal naar ons oordeel de goede declamatie meer bevredigen dan het spreekkoor. In het eerste geval - waarbij dan uiteraard de kleedij van de declamatoren en de uitbreiding van het 'doodse' materiaal nieuwe vragen zullen doen rijzen - dreigt de klip van 'het tooneel'.

Het wereldse toneel was in deze jaren sterk omstreden in de gereformeerde wereld.²⁵⁶ De criticus van *De Standaard* oordeelde behoedzaam: 'In elk geval juichen we toe, de proeven welke begonnen zijn; het geldt hier nog maar een experiment, dat misschien later met succes bekroond zal worden (...). Stellen wij voorts vast, dat de opvoering door "Ruth" geheel voldeed aan de aanwijzingen, die de heer Rijnsdorp heeft gegeven en dat ze in het raam daarvan een uitmuntend verloop had.'²⁵⁷ Uit de nadruk op het visuele aspect in de recensies van de vertolking van Rijnsdorps spreekkoor bleek dat niet alleen de gesproken tekst, maar ook de vormgeving van de uitvoering zelf, sterk de aandacht trok van pers en publiek. De destijds in zwang zijnde equivalenten van het leken spel, zoals het 'leken toneel', het Franse 'théâtre éducatif', het Duitse 'Laienspiel' of het Engelse 'religious drama', hadden inhoudelijk gezien eveneens als vlag kunnen

²⁵⁴ *De Standaard*, 24 november 1932.

²⁵⁵ Rijnsdorp herinnerde zich bijna een halve eeuw later over deze uitvoering van zijn spreekkoor: 'De uitvoerenden moesten aan het begin tien minuten stilstaan, terwijl ik een inleiding hield. Voor een van de meisjes was dit te veel: ze viel flauw. Haar moeder snelde toe. Ze keek eerst naar haar op de grond liggende dochter en toen naar mij, met overholen haat.' C. Rijnsdorp, *Laatste gedachten*, 63.

²⁵⁶ Op 15 april 1924 hadden studenten van de *Vrije Universiteit*, ondanks het 'toneelvraagstuk' in eigen kring, het toneelstuk *Saul en David* van Israël Querido opgevoerd. Deze geruchtmakende 'onbijbelse' toneeluitvoering werd in *VU*-kringen en geestverwante pers strijdig bevonden met de gereformeerde zede, de calvinistische beginselen en de geestelijke band met het gereformeerde volk. Zie: A.Th. van Deursen, *Een hoeksteen in het verzuimd bestel*, 124-126.

²⁵⁷ *De Standaard*, 24 november 1932.

dienen om de 'toneel'-achtige lading in Rijnsdorps 'spreekkoor' of 'lekenspel' qua vorm en intentie te dekken.

Uitgever S.J. Koning informeerde Rijnsdorp op 1 december 1932 over een incident tijdens de opvoering van het spreekkoor in Baarn. De uitvoering was volgens hem 'behoorlijk' verlopen. 'Maar of ik onder censuur kom weet ik niet. De twee predikanten waren aanwezig; de eene reageerde op mijn kort inleidend woord door te vertellen dat ik niets te veel gezegd had toen ik in onzen kring het spreekkoor een toekomst voorspelde en toewenschte. (...) Echter... zijn collega verliet tijdens de uitvoering demonstratief de zaal en vertelt daarna aan het vrome volk dat er met het heilige gespot wordt. (...) Ik wacht nog steeds op een herderlijk vermaan.'²⁵⁸

2.3.4 *Opvoedingsdaad 'van zegenende kracht'*

Rijnsdorps spreekkoor kon in elk geval rekenen op instemming van de gereformeerde predikant ds. K. Schilder. Aan Risseeuw meldde hij dat Schilder hem er sympathiek over had geschreven.²⁵⁹ Met deze korte kenschets deed Rijnsdorp echter geen recht aan Schilders uitvoerige reactie. Schilder bedankte hem in zijn brief van 4 oktober 1932 voor het toegezonden tekstboekje en de bijgevoegde brief: '(...) het is altijd prettig, een uitlating van een auteur bij diens werk zelf te bezitten'. Vervolgens ging de predikant dieper in op de door Rijnsdorps verwoorde bezwaren en bedenkingen in gereformeerde kring tegen de recitatie, waarbij Schilder de verwachting uitsprak, dat tegen het spreekkoor niet geopponeerd zou worden:

Ik geloof hierom niet, dat dit genre zal worden bestreden in pers en conferentie, omdat het spreekkoor, aldus opgevat niet populair zal worden. Het is er te goed voor en te massief. Het kan slechts gekend worden door wie smaken kan, en wordt slechts gesmaakt door wie gekend heeft. En daarom blijft het moeilijk; en goed; en dus verworpen.

Schilder gaf aan de zaak 'misschien te somber' te zien, waarbij zijn indruk baseerde 'op onze kringen, in het algemeen' en vervolgde:

Maar voorzoover goede leiding en regie ergens aanwezig is, acht ik het een opvoedingsdaad van zegenende kracht, wanneer voor zulk werk in echten zin plaats wordt gemaakt. Een zóó opgevat spreekkoor sluit aan bij wat 'in den mensch is' (mensch hier niet als zondaar, als gegeven, doch als creatuur), dwingt hem tot cultuur, wil men cultiveering, daarvan, en heeft zich vrij gehouden niet slechts van de werkelijkheid, doch ook van de mogelijkheid van een vallen in die gebreken, en zonden, die het drama hebben gekenmerkt tot nu toe.

Schilders woorden, met name de godsdienstig-pedagogische strekking ervan, kon Rijnsdorp niet anders dan voluit beamen. Met deze positieve duiding van zijn werk als tekstdichter, adviseur en declamator werd hij direct aangesproken in het hart van zijn cultuurmandaat.

In zijn denken over de mogelijkheden en artistieke waarde van het spreekkoor paste Rijnsdorp consequent de inzichten uit de *Wijsbegeerte der Wetsidee* toe.²⁶⁰ In deze calvinistische filosofie hadden alle levenskringen - dus ook op het gebied van de kunst, de fantasie en het spreekkoor - een eigen autonomie en soevereine levenssfeer. Over het ter zake kundig en juist beoordelen van de solo-declamatie (door Rijnsdorp beschouwd als een uitingsvorm van de negentiende individualistische eeuw) enerzijds en de massa-declamatie (zoals het spreekkoor) anderzijds, beklemtoonde hij met nadruk, dat de normen die voor de solo-voordracht golden niet toegepast konden worden op de artistieke beoordeling van de massa-declamatie: 'Het spreekkoor moet naar zijn *eigen* normen worden beoordeeld.'²⁶¹ Ook de massa-declamatie kon volgens hem

²⁵⁸ Brief van S.J. Koning aan C. Rijnsdorp, d.d. 1 december 1932.

²⁵⁹ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 6 oktober 1932.

²⁶⁰ De *Wijsbegeerte der Wetsidee*, de 'reformatiorische wijsbegeerte' of in *VU*-jargon: de 'WdW' (Wé-dé-Wé), werd tijdens het Interbellum op basis van Kuypers idee van 'sovereiniteit in eigen kring' aan de *Vrije Universiteit* te Amsterdam ontwikkeld door H. Dooyeweerd, in nauwe samenwerking met zijn zwager D.H.Th. Vollenhove.

²⁶¹ C. Rijnsdorp, 'Ingezonden', in: *Maandblad van den Bond van Reciteer- en Letterkundige Clubs op Gereformeerden Grondslag*, jrg. 1, nr. 7, april 1934, 2. Ook de twee volgende citaten werden aan dit 'Ingezonden' ontleend.

een kunstvorm zijn, ondanks het ‘boodschappelijk karakter’, waarover hij opmerkte: ‘Men zou dus óf kunst geven of een boodschap brengen? *Alle* kunst brengt een boodschap en wie een boodschap met zijn heele wezen brengt, is niet ver van de kunst.’ Bovendien betwijfelde hij of een spreekkoor alleen maar een boodschap kon brengen:

Er zitten in het spreekkoor enorme muzikale mogelijkheden, die b.v. bij een echt Christelijk drama tot uiting zouden komen. De massa-declamatie heeft haar eigen schoonheid, die eigenlijk nog niet ontdekt, laat staan toegepast, laat staan overzien, laat staan overwonnen is. *Niets* kan bij voorbaat uitgesloten worden van de materialen der kunst. Het spreekkoor vraagt zijn eigen techniek, zijn eigen plaats in het geheel van de declamatie.

Deze onafhankelijke kunstopvatting droeg de artistieke neocalvinist Rijnsdorp, als bondsadviseur in de opbloeiende praktijk van het gereformeerde declamatiewerk, in theorie en praktijk met verve uit. Risseeuw ondersteunde hem voluit door in het veelgelezen Zondagsblad van *De Rotterdammer*-bladen een hele pagina te besteden aan de serie ‘Samenspraak en Samenspel’.²⁶² De meeste ruimte gebruikte hij bewust voor de promotie van het spreekkoor van zijn vriend: ‘Rijnsdorp is een onzer christelijke auteurs, die met beide beenen in de werkelijkheid staat, die zich nauw verbonden weet met de kring, waaruit hij is voortgekomen en die, ook als schrijver, iets wil *doen*, voor “onze mensen”’.²⁶³ Bij het artikel was een foto geplaatst van de medewerkers van de Utrechtse uitvoering van *Eens Christens Reis* tijdens de zevende jaarvergadering van M.V. *Ruth* op 17 november 1932. In het midden van het ‘tableau de la troupe’ zat Rijnsdorp met aan zijn linkerzijde A. Kuiper, die de ‘tweede stem’ vertolkte. Zij werden omringd door het meisjeskoor, in twee rijen opgesteld. Vooraan stond het zwart geklede koor plechtig naast elkaar, met pal daarachter de rij meisjes in het wit gehuld. Rijnsdorp had zijn benen over elkaar geslagen en liet zijn handen gevouwen rusten op de rechterknie. Hij oogde voldaan.

2.3.5 Oudejaarsgesprek

Op 18 november 1932 herinnerde de ‘Afdeeling Omroep’ van de N.C.R.V.-radio Rijnsdorp aan het verzoek van een jaar eerder voor het schrijven van een christelijk hoorspel. Als gevolg van de radiokwestie over het inmiddels roemruchte ‘literair-halfuurtje’ van de christelijke radio-omroep en zijn loyaliteit ten opzichte van de gezamenlijk bepaalde gedragslijn van de drie christelijk-letterkundige verenigingen, kon hij destijds geen gehoor geven aan het verzoek van de christelijke radiovereniging.²⁶⁴ ‘Daar deze kwestie thans tot ons aller genoegen is opgelost’, aldus N.C.R.V.-programmалеider P.C. Tolk, verzocht hij zijn Rotterdamse medewerker voor de laatste uitzending van het jaar ‘een hoorspelletje te ensceneeren’. Reeds de volgende middag voerden zij in Rotterdam overleg en zegde Rijnsdorp hem toe een hoorspel te schrijven van circa dertig minuten. Het honorarium bedroeg f. 30,-, waarbij Rijnsdorp als hoorspelschrijver de vrije hand kreeg van de Hilversumse programmалеider: ‘Wij laten U in de opstelling geheel vrij, daar we wel weten dat dit bij U in vertrouwde handen is.’²⁶⁵

Geïnspireerd op de eerder door hem bewerkte allegorie van de *Christenreis* van John Bunyan, schreef hij in korte tijd zijn *Oudejaarsgesprek*. Over de voordracht voor de radio sprak Rijnsdorp met de omroep af, dat hij zelf de medewerkers zou kiezen die de stemmen zouden vertolken van de allegorische figuren. Zijn contacten met de christelijke reciteerverenigingen, waarvan hij adviseur was, kwamen hem nu goed van pas.²⁶⁶ De hoge vrouwenstem vertolkte de

²⁶² P.J. Risseeuw, ‘Iets voor onze jaarfeesten’, in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 13 januari 1933.

²⁶³ Piet Risseeuw benadrukte hier schijnbaar ongemerkt in de tussenzin: ‘ook als schrijver’, de dubbelrol van C. Rijnsdorp als tekstdichter en kunstvoeder.

²⁶⁴ Als direct gevolg van de gezamenlijke boycot van het literaire programma van de N.C.R.V.-radio door de drie christelijk-letterkundige verenigingen had Rijnsdorp afwijzend gereageerd op dit verzoek. Zie over de kwestie tussen N.C.R.V. en de drie christelijk-letterkundige organisaties: hoofdstuk 5 N.C.R.V.-radio, paragraaf 5.4: ‘Rijnsdorp, N.C.R.V. en letterkundige organisaties’.

²⁶⁵ Brief van P.C. Tolk aan C. Rijnsdorp, d.d. 29 november 1932.

²⁶⁶ Het hoorspel werd in rode drukinkt gezet in kapitalen aangekondigd: “‘OUDEJAARSGESPREEK’ van C. Rijnsdorp. Medewerkenden, behalve de auteur, de dames Cor Brandsen en Jos. Droog en de heer P.B. Bedeker.’ Van

twee figuren 'Valsche Verwachting' en 'Herdenking', de lage vrouwenstem de figuur 'Verwachting'. Van de twee mannen gaf P.B. Bedeker - die enkele maanden eerder tijdens de première van *Eens Christens Reis* de 'tweede stem' vertolkte - stem aan 'De Tijd' en Rijnsdorp nam zelf de stem van 'De Schrift' voor zijn rekening.

De *Omroepgids* plaatste informatief een paginagrote toelichting van Rijnsdorp op zijn hoorspel.²⁶⁷ Hierin stelde hij dat zijn op verzoek geschreven *Oudejaarsgesprek* 'een eerste proeve van een "hoorspel" voor onze luisteraars kan heeten'. Hij voegde er tactisch aan toe: 'Omdat ik daarbij niet dadelijk gebruik heb willen maken van de geraffineerd-technische hulpmiddelen, die den deskundigen op dit gebied tegenwoordig ten dienste staan (zelfs met muziek ben ik uiterst sober gebleven), wil ik de naam "hoorspel" liever niet gebruiken en noem het een gesprek.'²⁶⁸ Rijnsdorp benadrukte het eigen karakter van de *Nederlandsche Christelijke Radio-Vereeniging*: 'Het was daarbij mijn streven om van meet af aan de kracht niet te zoeken in het nabootsen van wat op dit gebied reeds blijkt te bestaan, maar om het een *eigen karakter* te verlenen. Dat wil voor de N.C.R.V. zeggen een *Christelijke karakter*.' Ondanks zijn moeizame ervaringen met het vinden van een geschikt onderwerp voor zijn tweede roman schreef hij als hoorspelauteur optimistisch: 'En dat is niet zoo heel moeilijk. We zijn veel rijker dan we denken; de onderwerpen liggen voor het grijpen en we mogen met ónze luisteraars toch ook wel een beetje naar de diepte afsteken?' Vervolgens schakelde Rijnsdorp van zijn rol als tekstdichter over naar die van volksoepvoeder tot kunst en cultuur: 'Voor mijn "oudejaarsgesprek" vraag ik alleen, dat ge de hierna volgende toelichting aandachtig leest; het luisteren zelf zal dan geen moeilijkheden meer opleveren.'

In de instructieve toelichting in de *Omroepgids* vatte Rijnsdorp zijn hoorspel - waarin hij qua verhaallijn en vormgeving duidelijk schatplichtig bleek aan Bunyan - inhoudelijk samen. In de allegorie waren twee vrouwen verdwaald 'op de bergen van herinnering'. Ze klopten aan bij een hut waar een oude man woonde, de 'Tijd'. 'Zijn fijne, pezige oude handen spelen met verlopen eeuwen, met het "doen en drijven van die drukke eendagsvlieg, de mensch".' Rijnsdorp merkte hierbij op dat deze figuur slechts een 'meester in schijn' was, 'gebonden als hij is "aan een orde, die straks voor een blijvende orde wijkt"'. De hoofdfiguur 'Tijd' had twee dochters: 'Herdenking' en 'Verwachting'. Halverwege het hoorspel wees de 'Tijd' op het reusachtig grote graf, waar zijn broer de 'Reus Afstand' begraven lag, de oudste zoon van 'Vrouwe Ruimte'. Vervolgens verklaarde Rijnsdorp zelf de strekking van zijn hoorspel: 'De allegorie zal U duidelijk zijn: waar ruimte is, is afstand en het is wel ónze eeuw, die de afstanden gedood heeft, o.a. ook door de radio. Dit móet de Tijd wel somber stemmen, want dit alles zijn teekenen, die herinneren aan de profetieën over de laatste dager.'

Tot slot legde Rijnsdorp een direct verband tussen zijn hoorspel en het doel van de N.C.R.V.: 'Zeer snel volgt nu de overgang naar het concrete leven, de Chr. radiotaak, ook wat kunst en cultuur betreft...' De figuur de 'Schrift' kreeg het laatste woord in het hoorspel, waarna hij de allegorische figuur van de 'Tijd' citeerde: 'En de Tijd roept, dat de rustende vrouwen gewekt worden, ze zijn symbool van alle luisteraars in heel het land'. In de slotstrophe gaf hij kort en beeldend de opdracht en doelstelling van de christelijke radio-omroep weer:

De wereld is één kamer thans,
naar d'aether open ieder huis.
God geeft te doen - en kracht naar werk.
Geen middel is modern, geen weg is nieuw genoeg.
God zij gedankt voor taak én werk,
voor weg én doel.

beide jongedames was tevens een portretfoto opgenomen bij de aankondiging van het hoorspel in de *Omroepgids*, jrg. 8, nr. 52, 24 december 1932, 3312. Opmerkelijk was dat de term 'hoorspel' niet werd genoemd in deze aankondiging. In het neutrale *Leidsch Dagblad* van 28 december 1932 volgde na de titel "Oudejaarsgesprek" wel de toevoeging: 'hoorspel van C. Rijnsdorp'.

²⁶⁷ *Omroepgids*, jrg. 8, nr. 52, 24 december 1932, 3272.

²⁶⁸ Andere termen voor het hoor- of luisterspel, zoals 'radiotoneel' of 'radiodrama', zou Rijnsdorp evenmin gebruikt hebben gezien de puriteinse allergie in zijn gereformeerde achterban voor toneel, fantasie en verbeelding.

Rijnsdorps hoorspel droeg een sterk eschatologisch karakter, met tal van bijbelse verwijzingen naar de Eindtijd, waarbij hij de ‘Schrift’ liet zeggen: ‘Nu hoor dan, luistrend volk, mijn laatste woord. De tijd is zwaar van oordeel. Maak u los van wat ge hebt; bezit het als een gift. Zie voorwaarts. Eens komt ’t uur, dat voor het laatst de regenboog staat in de wolken. Christus kerk, houd U bereid en dien Uw Heer.’ Aan het slot van het hoorspel spraken alle figuren gelijktijdig: ‘Vooruit dan, naar de toekomst.’ Rijnsdorp sloot het *Oudejaarsgesprek* muzikaal af met het slotkoor ‘Hallelujah’ uit het tweede deel van het oratorium *Messiah*, waarin Händel teksten uit het Oude en Nieuwe Testament over de bijbelse Messias - van verkondiging via geboorte, kruisiging, opstanding en hemelvaart naar verlossing - getoonzet had.

Twee dagen voor de radio-uitzending temperde Risseeuw, die van de protestantse auteurs inmiddels de meeste ervaring als spreker had opgedaan voor de *N.C.R.V.*-microfoon,²⁶⁹ de hoge verwachtingen van zijn vriend met de waarschuwing: ‘Ik ben zeer benieuwd naar je hoorspel. Ik vrees wel dat je te zwaar zult zijn voor de “goe-gemeente”, doch wacht in spanning af.’²⁷⁰ Voor de uitzending van *Oudejaarsgesprek* op donderdagavond 29 december 1932 reisde het vierkoppig gezelschap aan het eind van de middag na het werk met de trein van Rotterdam naar Hilversum. Bij het station namen ze - voor ‘taak én werk, voor weg én doel’ - de taxi naar de studio. Van 20.10 tot 20.45 uur werd het hoorspel, op Rijnsdorps aangeven muzikaal ingeleid door de ‘Avond-aria’ uit de *Matthäus Passion* van J.S. Bach, *live* de ether ingezonden.

Dr. J. Haantjes stuurde na belangstellende lezing op 30 december 1932 de tekst van Rijnsdorps ‘Oudejaarskoor’ terug met de vraag: ‘Waarom op het laatst de radio erbij gehaald? Voel je dit zelf niet als een daling in het niveau?’²⁷¹ Als redacteur van de serie ‘Samenspraak en Samenspel’ bleek hij wel bereid het stuk zelf - ‘minus het slot’ - in de reeks op te nemen, maar hij vond het stuk op zichzelf te klein. Daarom stelde Jaap Haantjes hem voor: ‘Voel je niet eens voor om in dezelfde trant een Kerst- en een Paas-koor te schrijven? Aan beide hebben we erg behoefte. Overleg dit eens met Piet Muller.’ Rijnsdorps hoorspel werd echter nooit gepubliceerd, hoogstwaarschijnlijk omdat de serie ‘Samenspraak en Samenspel’ geen vervolg kreeg als gevolg van het faillissement van *Koning’s Uitgeverij* in 1933.

In het herdenkingsboek *Vrij en gebonden*, de programmageschiedenis van vijftig jaar *N.C.R.V.*, schreef Rijnsdorp in 1974 over zijn *Oudejaarsgesprek*: ‘Een vergeelde kopie van het stuk ligt naast mijn schrijfmachine. Het heeft iets van een allegorie, met zijn figuren als De Tijd, De Schrift, Verwachting, Valsche Verwachting, Herdenking.’²⁷² Vervolgens trok hij de conclusie: ‘Zweemde mijn Oudejaarsgesprek naar Bunyan, ook de Zuid-Afrikaners zagen in dit literair volksgenie, een aanknopingspunt van radio en drama.’²⁷³ Rijnsdorps *Oudejaarsgesprek* was het eerste hoorspel dat de christelijke radiovereniging ten gehore bracht, zestien jaar voordat in 1948 de maandagavond bij de *N.C.R.V.* de vaste hoorspelavond werd.²⁷⁴ Hij had het hoorspel al vroeg en terecht gezien als een voor het volk toegankelijk literair genre, dat principieel en praktisch naadloos paste binnen de positieve cultuurtaak van de ‘Christelijke Schrijvers van dezen tijd’.²⁷⁵

²⁶⁹ Tussen 1929 en 1932 sprak Rijnsdorp vijf keer voor de *N.C.R.V.*-radio, terwijl Piet Risseeuw in dezelfde periode dertien keer zijn medewerking verleende aan de literaire programma’s van de *N.C.R.V.*, waarbij hij naast de literaire halfuurtjes en literaire lezingen met boekbespreking of lezing uit eigen werk ook voordrachten verzorgde met een letterkundig-opvoedende opzet, zoals: ‘Wetenswaardigheden over Christelijke Auteurs van deze tijd’ (31 juli 1930), of: ‘Wat en hoe zullen wij lezen?’ (5 september 1930).

²⁷⁰ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 27 december 1932.

²⁷¹ Rijnsdorp liet aan het slot van zijn hoorspel de figuur ‘Herdenking’ zeggen: ‘voor de *N.C.R.V.*, de laatste avond dat ze zendt van ’t jaar’. Deze toevoeging was overduidelijk toegeschreven naar de christelijke radiovereniging en had eenvoudigweg geschrapt kunnen worden.

²⁷² *Vrij en gebonden*; 50 jaar *N.C.R.V.*, met bijdragen van H. Algra, dr. C. Rijnsdorp en Ben van Kaam, 67.

²⁷³ Rijnsdorp verwees hier, met als bron de *N.C.R.V.*-gids nr. 48 van 26 november 1938, naar de Zuid-Afrikaanse radioprogramma’s waarin geregeld hoorspelen werden opgevoerd als uitingsvorm van christelijke cultuur.

²⁷⁴ C. Rijnsdorp in: *Vrij en gebonden*; vijftig jaar *N.C.R.V.*, 67.

²⁷⁵ Onder deze titel bracht P.J. Risseeuw in 1930 een bundel portretten van christelijke auteurs uit, met speciale aandacht voor ‘enkele jongeren’, onder wie J.K. van Eerbeek (Meindert Boss), Willem Evers (Piet Korthuys) en C. Rijnsdorp.

2.3.6 De wonderdokter

Op donderdagavond 15 mei 1941 vond, onder auspiciën van de gereformeerde oudervereniging *Rotterdam Delfshaven*, het jaarfeest van de K.V. *Samuel* plaats in de grote lokaalzaal aan de Van Oosterzeestraat. Het jaarfeest begon na de opening om 19.15 uur met een onverdachte reciteerwedstrijd. Zeven coupletten van het *Wilhelmus* werden tijdens het tweede oorlogsjaar door de vijf afdelingen van deze grote knapenvereniging in Rotterdam-Delfshaven: Passerelstraat, Boschpolderplein, Elim, Van Oosterzeestraat A en B, en Matthenesserkapel A en B, geciteerd. Na de pauze, de toespraken en de uitslag van de reciteerwedstrijd stond als zesde en laatste programmapunt de samenspraak *De wonderdokter* geagendeerd:

Eerste uitvoering in Nederland. Speciaal voor onze vereniging geschreven door den Weledelen Heer C. Rijnsdorp. Voor uw oog ontrollen zich vijf tafereelen en wel a.v.:

1e tafereel: Dr. Jozef arriveert des avonds aan de poort van Dorestad.

2e tafereel: Den volgende morgen

3e tafereel: Aankomst van Dr. Jozef op het Raadhuis.

4e tafereel: De Zeergeleerde Heer neemt het woord.

5e tafereel: Het onderzoek begint

Rijnsdorp voerde in zijn - speciaal op verzoek voor de K.V. *Samuel* geschreven - samenspraak *De wonderdokter*, de volgende personages op: dr. Jozef, de wonderdokter, Engelbrecht, zijn knecht, poortwachter Teun, de burgemeester, de schout, vijf schepenen, Piëtro de boef, aangevuld met een groepje figuranten, tussen de vijf en tien knapen, die het volk van Dorestad voorstelden. Het op naam gestelde programma, tevens bewijs van toegang, meldde tot slot: 'Deze wonderlijke historie speelt zich af, eerst voor de poort van Dorestad en later in deszelfs raadhuis.' In zijn op rijk gestelde samenspraak voor het jaarfeest van de gereformeerde knapenvereniging varieerde Rijnsdorp vrolijk op de volksverhalen over wonderdokters. Zijn samenspraak of 'klucht', onderscheidde zich nauwelijks van een komisch toneelstuk, op de goede naam van de auteur na. Qua tekst, verwickelingen en opvoering bezorgde Rijnsdorp niet alleen de gereformeerde jongelui tussen de twaalf en zestien jaar in de zaal de nodige lachstuipen. Voor hem leidde de verhaallijn in de amusante samenspraak - opgevoerd tegen een toepasselijk beschilderd decor, voorzien van echte deuren zowel ter linker- als ter rechterzijde ervan - pretentieloos tot geen ander doel in deze bezettingstijd dan luchtig en ontspannen vermaak.²⁷⁶ De openingsbeschrijving van het eerste tafereel zette meteen de toon:

Eerste Tafereel

De deur gaat open. Voorop Dr. Jozef, de wonderdokter. Alpino op het hoofd, grote bril, witte baard, tip van de zakdoek uit buitenzak van lange jas, waarop een reeks medailles. Loopt met stok als iemand, die erg moe is. Kijkt om de twee passen (hij neemt heel kleine passen) naar zijn bediende om, die achter hem aan komt met een koffer, die blijkbaar heel zwaar is. Praat plechtig.

Dr. Jozef: Kom toch Engelbrecht, maakt toch voort,
anders sluit men straks de poort.

Engelbrecht draagt een klein strooehoedje, een slecht zittend pak; sjouwt moeizaam met de koffer. Als zijn baas hem aanspreekt, zet hij de koffer neer, om zich het zweet van het gelaat te wisschen (met héél grote zakdoek). Praat rad.

Engelbrecht: Een ogenblik solaa's, geleerde Heer,
(blijft wisschen)
ik volg U steeds bij alle wind en weer.
Bij nacht en ontij ben ik op m'n post.
Hoe zwaar het valt, nooit ben ik afgelost.

²⁷⁶ Rijnsdorp nam deze samenspraak niet op in zijn bibliografie in *Op zoek naar het geheim* uit 1954. Zie voor de primaire bibliografie van C. Rijnsdorp: bijlage 3, 588-589.

2.3.7 *Dit Wonderbaarlijk Kind*

Van geheel andere orde dan de olijke *Wonderdokter* was het voordrachtstuk waar Rijnsdorp in de tweede helft van 1946 aan werkte, een Kerstdeclamatorium dat de titel *Dit Wonderbaarlijk Kind* meekreeg. Hij schreef dit stuk op verzoek van uitgeverijfirma J.N. Voorhoeve: 'Er is veel vraag naar Kerstdeclamatoria. U zoudt werkelijk in een reeds lang gevoelde, dringende behoefte bij ons christelijk publiek voldoen.'²⁷⁷ Mocht de kopij niet voor 'eind Juli - begin Augustus' in het bezit zijn van de uitgeverij, met het oog op de tijdige aanbieding aan de boekhandel, dan werd de uitgave gereserveerd voor het najaar van 1947. Eerder had de Haagse uitgever zijn twee dichtwerken *Bazuinen klinken in 't verschiep* en *Emmaüsgangers* uitgebracht.²⁷⁸

Het schrijven ervan bood Rijnsdorp niet alleen afleiding en troost, maar hij beleefde in deze moeilijke levensfase na de Tweede Wereldoorlog ook een bepaalde vorm van 'stichting en extase'. Letterlijk schreef hij daarover in 1961: 'En ik herinner zich mij hoe ik bij het schrijven 's avonds laat of 's nachts (zo kort na de oorlogsellende) mij bijna "opgetrokken" heb gevoeld.'²⁷⁹ Op 11 oktober 1946, terwijl Rijnsdorp geplaagd werd door zware depressies, schreef hij aan zijn vriend P.J. Risseeuw: 'Het enige wat mij overeind houdt is mijn dagboek en het declamatorium.' Rijnsdorp had eerder enkele declamatoria geschreven, omdat de vorm van dit genre, waarbij het dichtwerk tijdens de uitvoering door de declamatoren begeleid werd met (achtergrond)muziek of zang, hem aanvullende dramaturgische expressiemogelijkheden bood, die in het verlengde van de inhoud van het voordrachtstuk lagen. Wezenlijk was voor hem aan dit specifieke genre:

De gebeurtenissen moeten in de verbeelding van alle aanwezigen worden opgeroepen, door het *woord*, zonder spel. Dat is de zin van een declamatorium, in tegenstelling met een toneelstuk. Een declamatorium brengt z'n eigen stijl mee: men zou het een in gesprekvorm gehouden, meerstemmig verhaal, of een gesproken oratorium kunnen noemen. Zijn 'toneel' is ... de geest, de verbeelding, de illusie van de hoorders.²⁸⁰

Begin december 1946 voltooide Rijnsdorp zijn Kerstdeclamatorium. 'Het was een verheugend bericht! Uw Kerstdeclamatorium voltooid!', reageerde redacteur O. de Moor opgetogen op 18 december 1946: 'Dat het schrijven u persoonlijk een aangename taak is geweest, belooft veel voor den inhoud van uw declamatorium.' De redacteur gaf aan op Eerste Kerstdag naar de radio te luisteren. In de vorm van een hoorspel werd Rijnsdorps Kerstdeclamatorium - nog voordat de uitgeverij aanspraak op de rechten kon doen - op 25 december 1946 onder leiding van zijn bevriende Rotterdamse declamator F.C. van Dorp van 20.30 tot 21.20 uur voor het eerst uitgevoerd voor de N.C.R.V.-microfoon. Hiervoor ontving Rijnsdorp van de christelijke-radio-omroep het honorarium van f. 200,-. Voor de uitgave van *Dit Wonderbaarlijk Kind* werd zijn schrijversgeduld danig op de proef gesteld.²⁸¹ Pas op 24 februari 1947 ontving hij bericht van de uitgever J.H.C. Voorhoeve, die zich verontschuldigde voor het feit dat hij Rijnsdorp zo lang had laten wachten, want zijn redacteur was al sinds Kerst 1946 ziek. Op 28 maart 1947 nam redacteur O. de Moor contact met Rijnsdorp op om met hem te spreken over de uitgave van *Dit Wonderbaarlijk Kind*. Op 17 april 1947 ontving Rijnsdorp de schriftelijke bevestiging van de gemaakte afspraken en het voorstel over het honorarium.²⁸² Op 20 mei 1947 schreef De Moor

²⁷⁷ Brief van redacteur O. de Moor van Uitgeverijfirma J.N. Voorhoeve aan C. Rijnsdorp, d.d. 26 juni 1946.

²⁷⁸ Zie voor deze twee verhalende gedichten van Rijnsdorp, hoofdstuk 3 *Literatuur: van scheppen naar beschouwen*, de paragrafen: 3.3.3 en 3.3.4.

²⁷⁹ Toelichting van C. Rijnsdorp in de N.C.R.V.-gids, jrg. 37, nr. 51, 23 december 1961 bij de aankondiging voor de N.C.R.V.-radio van *Dit Wonderbaarlijk Kind* als hoorspel op Eerste Kerstdag 1961 om 15.05 uur. C. Rijnsdorp wenste de luisteraars in dit verband toe: 'Moge althans iets van die stichting en extase bij de luisteraar doorkomen!'

²⁸⁰ C. Rijnsdorp, 'Korte handleiding voor de uitvoering', gevoegd bij het tekstboekje van *Dit Wonderbaarlijk Kind*.

²⁸¹ In het dubbelnummer 3-4 van de eerste jaargang van *Ontmoeting*, december 1946/januari 1947, was als voorpublicatie een fragment uit *Dit Wonderbaarlijk Kind* opgenomen. In de voetnoot schreef Rijnsdorp eind 1946: 'Kerstdeclamatorium, dat vermoedelijk volgend jaar bij J.N. Voorhoeve te 's-Gravenhage zal verschijnen. Het hier gepubliceerde gedeelte is het eerste tafreel.'

²⁸² Voor de luxe editie, die in een kleine oplage zou worden uitgebracht, kreeg Rijnsdorp het honorarium van f. 300,-. Voor de goedkope uitgave, de 'volksuitgave' in de woorden van de redacteur, werd een oplage van 3.000 exemplaren

aan Rijnsdorp dat hij in Groningen had gesproken met Herman Dijkstra over de boekverlichting van het Kerstdeclamatorium: 'Hoewel de heer Dijkstra enkele dagen tevoren nogal stug geantwoord had op mijn mededeling dat u beslist bezwaren had tegen herders in hedendaagse boerenkleding, bleek hij in een gesprek toch wel te vermurwen en verklaarde zich tenslotte breed volledig rekening te houden met uw wensen. Hij zal nu 4 grote platen, een vignet voor de titelpagina en een omslagtekening maken.' De Moor gaf tevens aan dat de illustrator had bezworen, 'dat het voor hem een erezaak was om bij dit uitstekende gedicht iets bizonders op illustratief gebied te maken.' Begin september 1947 waren de drukproeven klaar en op 10 november 1947 ontving Rijnsdorp de toegezegde presentexemplaren van zowel de luxe editie als van de volksuitgave van *Dit Wonderbaarlijk Kind*, waarbij de uitgever hem schreef: 'Wij deden er ons best op, temeer omdat het ons een vreugde was dit Declamatorium te mogen uitgeven.' De luxe editie van het Kerstdeclamatorium met omslag en voorzien van vier tweekleurentekeningen van Herman Dijkstra kostte f. 2,25,- en de prijs van de volksuitgave zonder omslag en tekeningen bedroeg f. 1,25,-.

Rijnsdorps Kerstdeclamatorium verscheen eind 1947. De uitgave bevatte tevens een los bijgevoegde 'Korte handleiding voor de uitvoering'. Deze vier pagina's tellende instructie op A5-formaat opende met de niet mis te verstane aanwijzing: 'We hebben hier te doen met een declamatorium, een *voordracht*-stuk. Het wordt dus niet gespeeld.'²⁸³ Rijnsdorp vervolgde zijn korte handleiding met de vingerwijzing: 'Daaruit volgt', waarin hij in acht punten voorschreef hoe zijn declamatorium moest worden opgevoerd. In het eerste punt gaf hij aan dat voor de uitvoering geen 'eigenlijk toneel' was vereist: 'een kerkgebouw of zaal is - als de acoustiek voldoende is - evenzeer geschikt'. Vervolgens gaf hij aan dat het aanbrengen van decors 'niet in de bedoeling' lag, met als het derde punt dat de medewerkenden zich niet moesten verkleden: 'In verband met het ernstige karakter van het stuk moet de kleding natuurlijk stemmig zijn, hoewel niet somber of stijf.' In het vierde punt wees Rijnsdorp op het belang van de opstelling van de medewerkenden 'die gedurende het gehele stuk door het publiek worden gezien', waarbij hij voor de medewerkers die in 'de eigenlijke spreekruimte' staan opmerkte: 'Zij richten zich *niet* tot elkaar, maar tot het publiek, ongeveer zoals solisten in een oratorium dat doen.' Hun blikken dienden volgens Rijnsdorps instructie op een bepaald punt in de zaal of kerk bij elkaar komen, en naar dat 'denkbeeldige punt' moesten zij richten bij het spreken: 'Zo wordt toch de illusie van een *samenspreken* gewekt, terwijl aan het publiek niets hoeft te ontgaan en de mensen geen ruggen te zien krijgen.' Het vijfde punt nam bijna twee pagina's aan instructie in beslag, waarin hij onder meer aangaf dat 'het *tegen* de bedoeling van de schrijver was', dat er een toespraak werd gehouden: 'het gehele stuk is zelf een toespraak', gevolgd met aanwijzingen voor muziek, de verschillende stemvoeringen en de opstelling van de medewerkers. Bij de laatste drie punten wees Rijnsdorp op het belang van '*zeggingskracht*, *dictie*, die nauwelijks door een enkel gebaar wordt ondersteund', en gaf hij vervolgens aanwijzingen voor de afsluiting van het stuk na het gemeenschappelijk gezang aan het eind van het vierde tafereel, gevolgd door wenken voor alternatieve uitvoeringen in 'besloten kring', waarna hij zijn instructie afsloot met de paukenslag: 'Maar ten volle tot zijn recht komt het eerst in een openbare uitvoering als declamatorium aan de hand van de aanwijzingen, die in deze korte handleiding zijn verstrekt.'

Dit Wonderbaarlijk Kind had Rijnsdorp opgebouwd in vier tafereelen, waarin telkens vanuit een ander perspectief het Kerstverhaal door verschillende declamatoren werd belicht. In het eerste 'tafereel' figureerden vier herders en een engel, in het tweede Jozef, Maria en de vier herders, in het derde Herodes, een hoveling en twee wijzen uit het Oosten, met in het laatste tafereel tot slot de Vrouw van Bethlehem, een blinde vrouw en twee engelen. Rijnsdorp zette de spreektekst van het declamatiestuk niet op rijm, maar gebruikte gewone taal, waarbij de

afgesproken en waarbij Rijnsdorp een honorarium op royalty-basis werd geboden van f. 0,10,- per verkocht exemplaar. Van beide versies kreeg Rijnsdorp zes presentexemplaren. In totaal zou Rijnsdorp voor de eerste druk van zijn Kerstdeclamatorium f. 600,- ontvangen.

²⁸³ Ondanks deze bepaling moest Rijnsdorp in 1961 in zijn toelichting in het Kerstnummer van de *N.C.R.V.*-gids (jrg. 37, nr. 51, 5) constateren, dat het stuk meestal was opgevoerd 'als spel, als hoedanig het niet was bedoeld'.

zeggingskracht van de tekst met bijpassende dictie actief beroep deed op de verbeeldingskracht en fantasie van het publiek, zoals in de samenspraak tussen de herders met Jozef en Maria halverwege het tweede tafereel:

- Oude herder** Waar is Hij? Och, mijn oude ogen,
dat ze dit nog zien, verblind van vreugdetranen.
Mijn handen zonder stuur,
die aan de doeken tasten ...
- Jonge herder** O vrouw, ge zijt gezegend, die dit Kind
ter wereld bracht, de Redder, de Gezalfde.
- Oude herder** Vergeef 't ontzinde praten, 't is van vreugd.
- Bereisde
herder** Het is te groot en dat in ene nacht.
Die vreselijke engel ... toen die klare boodschap
en toen ineens de heemlen vol gezang:
- Herder uit
Galilea** 'Aan God zij d'eer in d'allerhoogste plaatsen,
op aarde vrede in mensen van Zijn lust,'
dat zingt me door de ziel tot in mijn dood.
- Jozef** Komt broeders, zet U neer, ge zijt wel moe.
Maria heet mijn vrouw; ik ben haar man.
'k Heet Jozef. We zijn nog van Davids huis.
Ons kind heet Jezus, naar een engel ons beval.
Dat is een heel verhaal, zoals ge nimmer
nog hebt gehoord en nauwlijks kunt geloven.
Maar als 'k U goed begrijp, verscheen ook U
een engel? Zeg het ons bedaard,
zodat ons lieve kind niet wordt gestoord.
En ook mijn vrouw is moe.
- Maria** Wij wonen eigenlijk in Nazareth;
Augustus' woord heeft ons hierheen gebracht.
Zo Jozef zei, we zijn van Davids huis
en moeten hier beschreven worden.
- Jozef** Nergens plaats ... de herberg overvol,
totdat we hier ...; ze heeft het goed doorstaan.
We waren bitter eerst teleurgesteld.
Want zo ik zei, dit is een wonderkind;
een engel heeft mijn vrouw het aangezegd.
En toen er nergens plaats was en haar uur
steeds naderbij kwam ...

Voor de openbare uitvoering van *Dit Wonderbaarlijk Kind* was toestemming van uitgeverij *J.N. Voorhoeve* vereist. De *Nederlandsche Christelijke Radio-Vereeniging* toonde in november 1947 opnieuw belangstelling voor de uitzending van het Kerstdeclamatorium voor de *N.C.R.V.*-microfoon, maar het regelen van de auteursrechten wilde niet goed vlotten. K. van Dijk, directeur van de afdeling Omroep *N.C.R.V.*, stelde in zijn briefwisseling met de uitgever: 'Wij kunnen niet naar twee kanten auteursrechten regelen. Wij verzoeken U ons te willen mededelen, door wie de auteursrechten uiteindelijk worden geregeld. Wij menen, dat het door ons op 3 November j.l. genoemde bedrag van f. 150,- het volledige bedrag moet uitmaken.' De uitgever wilde de *N.C.R.V.* eveneens nog verplichten tot de afname van vijftig tekstboekjes: 'Behalve, dat wij aan zulke boekjes voor de omroep niets hebben - de hoorspel-afdeling werkt nu eenmaal geheel anders - stelt ons deze mededeling voor een eventuele extra-uitgave van f. 50,-.' Overeengekomen werd dat Rijnsdorp zelf met de uitgever de auteursrechten zou regelen, waarna de heer Dirk Verèl de uitvoering van het declamatorium oppakte in nauw overleg met Rijnsdorp.

De uitvoering van het declamatorium had veel voeten in de aarde. Op 29 december 1947, vier dagen na de uitzending,²⁸⁴ schreef de *N.C.R.V.* aan Rijnsdorp: ‘Wat het “Wonderbaarlijk Kind” betreft, het is niet gemakkelijk geweest, tot een goede oplossing te komen. Er waren zoveel factoren, waarmee rekening moest worden gehouden. En tenslotte had Carel Rijken de regie, dus de eindbeslissing. We hebben elk deel laten beginnen en eindigen met orgelmuziek van Meindert Boekel. Zo b.v. in verband met Herodes ’n soort “Leitmotief”, waardoor de verschillende episoden worden verbonden. De repetities zijn met grote zorgvuldigheid gehouden en de sprekers hebben zich zéér goed op de tekst weten in te stellen. Carel Rijken deelde gisteren mee, dat hij tevreden was.’ Die tevredenheid gold echter niet voor redacteur De Moor. Over de uitvoering van *Dit Wonderbaarlijk Kind* op Eerste Kerstdagavond 1947 voor de *N.C.R.V.*-microfoon schreef hij eveneens op 29 december 1947 aan Rijnsdorp, nadat hij eerst gemeld had samen met zijn vrouw van verschillende momenten te hebben genoten: ‘Maar wij werden telkens onaangenaam getroffen werd door de verschillende “correcties” die de *N.C.R.V.*-heren meenden te moeten aanbrengen. De heer Van Dijk had ons bericht, dat er om des tijds wille enige besnoeiingen zouden moeten worden aangebracht. Daar bleef het evenwel niet bij. Allerlei zinnen of woorden, die blijkbaar “andersdenkenden” konden “prikkelen” werden gewijzigd, of zelfs weggelaten. Neen, we vonden dat uw uitstekende gedicht telkens werd mishandeld en mismaakt.’

In een toelichting die Rijnsdorp later gaf in de *N.C.R.V.*-gids bij de tweede (en de ditmaal onverkorte) radio-uitvoering van *Dit Wonderbaarlijk Kind* in 1961 - waarbij de harpiste Phia Berghout de muzikale illustraties verzorgde - repte hij niet over deze ‘correcties’.²⁸⁵ In zijn toelichting verduidelijkt hij: ‘Doordat het een declamatorium is, te vergelijken met een oratorium, maar dan een gesproken en niet een gezongen oratorium (de taal moet zingen), staat het stuk van nature niet al te ver van de microfoon af.’ Ook gaf Rijnsdorp aan dat het beluisteren van de hoorspelversie van het declamatorium voor de *N.C.R.V.*-radio geen enkele moeilijkheid zou opleveren, omdat hij zich zo dicht mogelijk bij de schriftgegevens had gehouden. ‘Er is zo weinig mogelijk bijverzonden; alleen wat “het land der wijzen uit het oosten” betreft heb ik mijn fantasie even laten gaan. Ook de blinde vrouw in het laatste gedeelte is geen figuur uit de Bijbel. Maar er waren vele blinden in Israël en allicht ook een blinde vrouw die zich de intocht der wijzen uit het oosten heeft laten beschrijven.’ In hetzelfde stuk schreef hij over de stijl en taalgebruik van het declamatorium: ‘De taal is vaak gedragen, maar sluit geheel aan bij de traditie. Het stemt mij tot voldoening dat dit werkstuk, in de schaduw van Nijhoffs meesterlijk kerstspel *De ster van Bethlehem* met zoveel eenvoudiger taal, toch nog blijkt te leven.’

De verkoop van het Kerstdeclamatorium viel tegen alle verwachtingen in flink tegen. Van de volksuitgave waren er op 1 januari 1948 nog 2.947 exemplaren over: slechts 53 tekstboekjes bleken verkocht te zijn. Op 31 maart 1948 schreef uitgever J.H.C. Voorhoeve aan Rijnsdorp: ‘Wij hopen dit najaar tijdig een flinke campagne voor uw Kerstdeclamatorium te maken om zodoende ook een aantal tekstboekjes te verkopen.’ Een half jaar later meldde Voorhoeve hem op 29 september 1948: ‘Er komt de laatste weken weer iets meer “beweging” in de voorraad van uw boekje. Weldra gaat een prospectusje naar scholen en kerkeraden.’ De uitgever stuurde begin december 1948 tevens een brief aan 1.400 boekhandelaren, waarin het *Kerstdeclamatorium* - met het oog op de distributie ervan - nog eens extra onder de aandacht werd gebracht.

²⁸⁴ De uitzending van *Dit Wonderbaarlijk Kind* vond plaats op Eerste Kerstdag 25 december 1947 van 21.00-22.00 uur. De uitzending werd op Oudejaarsdag 31 december 1947 herhaald van 11.15-12.15 uur, eveneens op Hilversum II.

²⁸⁵ Toelichting van C. Rijnsdorp in de *N.C.R.V.*-gids, waarin hij de nieuwe, onverkorte uitvoering van *Dit Wonderbaarlijk Kind* aankondigde, uitgevoerd op Eerste Kerstdag 25 december 1961 om 15.05 uur door de hoorspelafdeling van de *N.C.R.V.* onder regie van Wim Paauw. Rijnsdorp verwees in zijn toelichting kort naar Dirk Verel, die tien jaar eerder ‘het werkje’ voor de microfoon van de *N.C.R.V.* ‘in enigszins bekorte vorm’ had gebracht. C. Rijnsdorp, *N.C.R.V.*-gids, jrg. 37, nr. 51, 23 december 1961, 5. Het commentaar ‘Kerstviering in de ether’ in *De Rotterdammers*-bladen meldde op 27 december 1961: ‘Een fraaie uitzondering vormde het Kerst-declamatorium van C. Rijnsdorp, dat de *NCRV* op eerste Kerstdag uitzond. Hiervan ging indruk en wijding uit, ook voor degenen die niet zo vertrouwd zijn met het Kerstgebeuren, en dat is immer van grote waarde.’

Rijnsdorps declamatorium beleefde in de loop der jaren ‘een tamelijk groot aantal opvoeringen’. Meestal als spel, hoewel de auteur dit niet had beoogd met zijn stuk. De aardigste uitvoering die Rijnsdorp zich herinnerde was in Den Haag, door soldaten van het *Leger des Heils*, ‘gewoon in uniform, voor een uitermate dankbaar publiek uit wat men vroeger noemde “de heffe des volks”’.²⁸⁶ Deze uitvoering van *Dit Wonderbaarlijk Kind* vond op Eerste Kerstdag 1948 plaats in de Remonstrantsche Kerk aan de Laan. Over de uitvoering was vooraf overleg geweest met de uitgeverij, waarbij Envoy I. Schrale van het *Leger des Heils* de heer Voorhoeve schreef: ‘Al werkende blijkt dit declamatorium zonder decors en costuums toch vele mogelijkheden te bieden om te boeien.’ Maar niet elke uitvoering werd gemeld aan de uitgeverij. In het Amsterdamse Kerkbeurtenblad was melding gemaakt van de opvoering van Rijnsdorps Kerstspel op woensdag 24 december 1948 in het *Indisch Instituut* te Amsterdam. Prompt kreeg regisseur Jack Dixon van de Haagse uitgever J.H.C. Voorhoeve in zijn brief van 20 december 1948 een reeks vragen op zich afgevuurd: ‘Hebt u hiervoor wel toestemming gevraagd? In het boekje staat vermeld dat dit moet geschieden. Natuurlijk zullen wij u een verzuim niet te kwade duiden. Wilt u ons echter toch even inlichten? En mogen wij tevens van u vernemen of u 20 tekstboekjes hebt gekocht? Wellicht hebt u die betrokken van uw boekhandelaar?’ Hij doofde vervolgens zijn vragenvuur met de obligate kerstwens: ‘Wij hopen dat u en uw medewerkers en het publiek mede dank zij de uitvoering van dit declamatorium gezegende Kerstdagen zullen hebben.’²⁸⁷

2.4 *Declamator*

Na het loslaten van zijn muziekideaal werd Rijnsdorp tot de studie van de poëzie gelokt door het gedicht *Art poétique* van Paul Verlaine uit 1874.²⁸⁸ Hoewel deze poëte maudit in het gedicht oppriep tot ‘de nek omdraaien’ van de welsprekendheid, en de poëzie van eerdere generaties als ‘retoriek’ te beschouwen,²⁸⁹ vormde dit poëtisch manifest voor Rijnsdorp kennelijk geen beletsel zich te bekwamen in de voordrachtskunst. Vanuit zijn neocalvinistische kunstopvattingen beschouwde hij de recitatie als een soevereine levenssfeer binnen de autonome wetskring van de kunst.

Voor de vertolking van zijn spreekkoor en hoorspel had Rijnsdorp zich als declamator verdiept in de achtergronden, methodiek en techniek van de voordrachtskunst. Aan diverse standaardwerken kon hij hiervoor de benodigde kennis en inzichten ontleen, die hij vervolgens in zijn eigen declamatiepraktijk op eigen wijze toepaste.²⁹⁰ Deze theoretische kennis en praktische kunde verrijkte hij met zijn muzikale ervaringen en poëtische inzichten, die de studie van de verskunst hem hadden opgeleverd. Aangevuld met zijn neocalvinistische kunstvisie ontwikkelde Rijnsdorp een eigen methodiek voor christelijke recitatiekunde in gereformeerde kring. Daarin legde hij voortdurend verbanden tussen literatuur, voordrachtskunst en muziek, zoals op donderdagavond 25 januari 1934. In het gebouw *Odeon* hield de Christelijk-Letterkundige Club *Jacob Revius* een openbare avond onder leiding van Rijnsdorp, waar declamatie door muziek werd afgewisseld. Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* oordeelde: ‘Het programma, dat goed was verzorgd en de meest uiteenlopende stukjes bevatte, was wel wat overladen met muziek.’²⁹¹

Aan de uitvoering en vertolking van de declamatiekunst, met de bijbehorende muzikale en dramatische mogelijkheden, stelde adviseur Rijnsdorp vanuit zijn ‘distinctie’-opvattingen over literaire (volks)opvoeding en smaakvorming zijn eisen.²⁹² Vanuit de kunstkritiek wees hij op de

²⁸⁶ Toelichting van C. Rijnsdorp in het Kerstnummer van de *N.C.R.V.*-gids eind december 1961.

²⁸⁷ De uitgever nam in de uitgave: *Komt allen tezamen*, een bundel Kerstproza en -poëzie uit 1950, het restant van de tekstboekjes van *Dit Wonderbaarlijk Kind* als ingebonden bijlage op, inclusief de ‘Korte handleiding’.

²⁸⁸ C. Rijnsdorp, ‘Inleiding’, *Ter Zijde*, 9.

²⁸⁹ Caroline de Westenholz, *Albert Vogel. Voordrachtskunstenaar (1874-1933)*, handelseditie, 20.

²⁹⁰ Zoals bijvoorbeeld: Balthazar Verhagen, *Prosodie der Voordrachtskunst* uit 1924, of het standaardwerk van de voordrachtskunstenaar Louis Albert Vogel Sr. (1874-1933), *Voordrachtskunst. Theoretische en praktische beschouwingen* uit 1919, en de tweede herziene en vermeerderde druk uit 1931 van zijn *Rhetorica. Basis der welsprekendheid*.

²⁹¹ *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 26 januari 1934.

²⁹² Rijnsdorp doorbrak als declamator met zijn kwaliteitseisen in zijn adviespraktijk voor het letterlievende publiek de ‘reproductie’ van hun volkse ‘lage cultuur’. De gereformeerde jongeren kregen als ‘petite bourgeoisie’ in hun opvoeding en kunstzinnige vorming de ‘habitus’ om onderscheid te (kunnen) maken tussen slechte en goede smaak

overeenkomst tussen een muziekkuitvoering enerzijds en een voordrachtsavond anderzijds, met name wanneer er een declamator optrad. In de beoordeling viel dan meestal het zwaartepunt op de wijze, 'waarop de voordrachtskunstenaar er het heeft afgebracht', terwijl 'de beoordeling van de letterkundige waarde van het gebodene op de tweede plaats' kwam. Sterker dan bij een muziekkuitvoering was bij een declamatieavond de samenstelling van het programma van belang: 'dat luistert hier zo mogelijk nog nauwer dan bij muziek'. Bij een literaire avond, waarop een of meer auteurs voordrachten hielden uit hun werk, telden voor Rijnsdorp weer andere maatstaven: 'Critiek op hun wijze van voordracht in eigenlijke zin is niet mogelijk, tenzij ze het zo bont maken, dat ze niet te verstaan zijn, of hun gedichten, zoals ook wel eens voorgekomen is, in kwijnend Haarlemmerdijs voordragen.'²⁹³ Overigens was voor de gereformeerde reciteerclubs het fonds van geschikte verzen en prozateksten niet bijster groot. Zeker niet als de gereformeerde antithese het programma keurde en kleurde, en de paganistische 'Tachtigers met hun seculiere lyriek voor declamatie principieel uitsloot. In veel programma's domineerde de verouderde en in christelijke kring geliefde en onverdachte domineespoëzie van Bilderdijk, Da Costa en Beets. Een vernieuwende protestantse dichtkunst ontbrak noodgedwongen in de programmering, eenvoudigweg omdat er te weinig geschikt poëtisch materiaal voorhanden was. Vanuit zijn eigen declamatiepraktijk zag Rijnsdorp dan ook een opdracht aan de 'Christelijke dichters van dezen tijd',²⁹⁴ voor het scheppen van een eigen verskunst, die een groter gehoor kon aanspreken dan het alleen het literair en kunstzinnig geschoolde publiek.²⁹⁵

2.5 Adviseur Bond van Reciteerclubs in Zuid-Holland

Het werk van de reciteerverenigingen, in het gereformeerde jargon afgekort tot 'R.V.'s op G.G.', mocht echter niet ten koste gaan van het doel en wezen van de J.V.'s. Naast beginselstudie wilden de christelijke reciteerclubs hun kunstminnende leden met name oefenen in welsprekendheid en voordrachtskunst. Vanuit het Kuypertiaanse organisatiebeginsel - dat het gereformeerde volksdeel collectief in de genen meekreeg - werd ten behoeve van de plaatselijke reciteerverenigingen al spoedig een overkoepelende provinciale bond voor Zuid-Holland opgericht. Ondanks zijn stellig voornemen zich volledig te concentreren op het schrijven aan *Eldert Holier*, werd Rijnsdorp eind 1932 adviseur van de *Bond van Reciteerclubs in Z.-Holland op Gereformeerden Grondslag*, gevestigd te Schiedam. Vanaf de jaren twintig van de vorige eeuw schoten in gereformeerde kring de declamatieclubs bijkans als paddenstoelen uit de grond. Het reciteren en declameren van poëzie en proza werd ook beoefend in veel christelijke-letterkundige kringen van het *Verbond*, die op elke vergadering hiervoor 'een ogenblik' uittrokken, naast het eigenlijke doel van de letterkundige kring: de kritische studie van de literatuur, meer in het bijzonder de christelijke letterkunde.²⁹⁶

niet van huis uit mee. Door zijn kunstopvoedende adviespraktijk wilde Rijnsdorp hen tot de kunstmaak verheffen van de 'hoge cultuur', met als oogmerk dat zij met dit zelf verinnerlijkte 'cultureel kapitaal' vanuit een 'esthetische dispositie' kunst en cultuur konden waarderen, niet alleen om de inhoud maar ook om de (artistieke of originele) vormgeving ervan. Een habitus die hij zich als cultureel autodidact met vallen en opstaan zelf eigen had gemaakt. Zie ook: Pierre Bourdieu, *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*, met name deel III, 'Class Tastes and Life Styles', de hoofdstukken 5: 'The Sense of Distinction' en 6: 'Cultural Goodwill'.

²⁹³ C. Rijnsdorp, 'Kunsteriek in de Christelijke Dagbladders, I', in: *De Journalist*, juni 1953, 23.

²⁹⁴ Onder deze titel bracht P.J. Risseeuw in het voorjaar van 1931 een bloemlezing met poëzie en personalia van protestantse dichters uit, waarin hij voor Rijnsdorp geen plek had ingeruimd, ook niet in de aanvulling van 1938.

²⁹⁵ J. van Ham bracht in 1937 de tweedelige bloemlezing *Protestantse poëzie na '80* uit bij *Uitg. Mij. C.A.J. van Disboeck* te Bussum. In het eerste deel, gewijd aan christelijke dichters uit de periode 1880-1914, besteedde hij aandacht aan het werk van Seerp Anema, Jacqueline van der Waals en Geerten Gossaert. In het tweede deel liet hij de poëzieproductie beginnen omstreeks 1925 toen in *Opwaartsche Wegen* enkele jongere dichters begonnen te publiceren. Naast Willem de Mérode bloemleesde Van Ham uit het werk van dichters, die hem het meest representatief leken voor de 'jonge Protestantse poëzie': W.A.P. Smit, Jan H. Eekhout, Jan H. de Groot, Martin Leopold (M. Kloostra), Roel Houwink, Wim Hessels (H.A. Mulder), Muus Jacobse (K. Heeroma), Hein de Bruin, G. Kamphuis en H.M. van Randwijk. Rijnsdorps poëzie was in deze bloemlezing niet opgenomen, evenmin als het werk van Bert Bakker, Leo van Breen, Barend de Goede, Han G. Hoekstra, Jan David Ietswaart, A.J.D. van Oosten en Ab Visser.

²⁹⁶ B. van Noort, *De letterkundige inleiding*, 8. In het aanhangsel bij punt 3 over 'Declamatie' noemde Van Noort in 1938 het voordragen of declameren in letterkundige kringen 'een zeer dankbaar werk', dat hij 'niet genoeg kon aanbevelen': 'Maar men make enige ernst met deze arbeid en stelle zich niet tevreden met het eenvoudig, soms

Op zaterdagavond 7 mei 1932 verzorgde Rijnsdorp tijdens een propagandavergadering van de *Bond van Reciteerclubs* in het *Gereformeerd Jeugdbuis* aan de Lange Haven 97 te Schiedam de voordracht: 'De werkwijze van de Reciteerclubs'. Daarin bezon hij zich allereerst op de legitimatie van een reciteerclub op gereformeerde grondslag. Op zijn vraag: 'Kunnen wij iets doen voor God, Die het volmaakte eischt?', antwoordde hij: 'Alleen in de schaduw van het kruis. De benauwenis van die gedachte is goed en de overtuiging dubbel heerlijk, die ons, uit het Schriftuurlijke beginsel (positief dus) en daarna *tegen* oude en nieuwe richtingen van onze tijd (negatief ook) doet zeggen: We *kunnen* iets doen. Zoo mogen we zelfs een reciteerclub Christelijk noemen.'²⁹⁷ Daarbij zag hij direct het - zowel principiële als praktische - dilemma opdoemen:

Maar het doel is dan terstond een onbereikbaar ideaal geworden: de beantwoording namelijk aan de absolute en complete eisch van God ten opzichte van het leven en de cultuur, nader ten opzichte van het bemiddelen tusschen het letterkundig product en het Christelijk volk met de levende stem.²⁹⁸

Na deze ernstige woorden richtte Rijnsdorp, niet gespeend van enig gevoel voor humor, zich op de werkwijze van de reciteerclubs. In de praktijk mocht het namelijk niet gaan om de vraag: 'Kunnen we al een zgn. "welgeslaagde avond" geven? Vindt ons meisje, onze oom, vindt de dominee, de koster, de mijnheer van de krant het al mooi zoo? Zijn we een succesnummer op een bruiloft bij oom Koos en heeft een meisje, dat we aardig vinden, een traantje weggepinkt om 't Haantje van de Toren?'²⁹⁹ Nee, het doel van de reciteervereniging moest volgens hem geheven zijn 'boven het platte vlak van het amusementswerk', waarna hij vervolgens concludeerde: 'En de *werkwijze* van de Chr. reciteerclub dient uit haar ideale doel te volgen.' Tegenover de romantiek, die alleen 'de critiek van het affect' kende, waarbij de romanticus meende 'rijker te worden aan gevoel naarmate hij zijn verstand uitschakelt', stelde de gereformeerde Rijnsdorp rechtgeaard: 'De Schrift stelt alle functies in dienst van God en de naaste, niet atomistisch, maar in hun totaliteit. Die levende, polair gespannen, ook verstand en bewustzijn inschakelende totaliteitshouding ten opzichte van het letterkundig product, dat is wat ik met "critisch" bedoel.'³⁰⁰

In *De Rotterdammer*-bladen vatte de verslaggever Rijnsdorps lezing bondig samen met als conclusie: 'De diepste bestaansgrond van een kunstwerk is zijn "einhelligheid"'. Dus twee gebieden; een technisch en een literair gebied, waarom voorlichting noodig is, leiders noodzaak.' Gezien de beperkte financiële draagkracht kon de organisatie Rijnsdorp als adviseur geen honorarium bieden. Voor de 'geheel belangenloos ons bewezen diensten', werd hij op 23 mei 1932 door penningmeester J. Oliemans hoffelijk bedankt: 'Zoowel de inhoud van Uw lezing als de daarop volgende bespreking werden algemeen ten zeerste gewaardeerd (...)' Op zaterdag 3 december 1932 vond de eerste jaarvergadering van de *Bond van Reciteerclubs in Zuid-Holland op G.G.* plaats. Aan het begin van de vergadering werd aangekondigd, dat 'de heer C. Rijnsdorp bereid was gevonden' als adviseur op te treden.³⁰¹

mechanisch opzeggen van een vers'. Tot slot somde hij over de kunst van het declameren enkele werken op ter raadpleging, zoals *Voordrachtscunst* van Albert Vogel Sr. en het maandblad *Lezen en Voordragen* van Arie Post, waarbij hij overigens Rijnsdorps opstel over 'De werkwijze der Christelijke reciteerclubs' uit 1932 niet noemde.

²⁹⁷ C. Rijnsdorp, 'De werkwijze der Christelijke reciteerclubs', *Ter Zijde*, 109. Rijnsdorp baseerde dit opstel op de gelijknamige lezing die hij op zaterdagavond 7 mei 1932 uitsprak voor de *Bond van Reciteerclubs in Zuid-Holland op G.G.* in Schiedam. Risseuw plaatste deze lezing als artikel op 24 september 1932 in het Zondagsblad van *De Rotterdammer*. In 1935 nam Rijnsdorp het opstel, aangevuld met de lezing 'Tweeërlei manier van declameeren' van 3 december 1932, in definitieve vorm op in *Ter Zijde*. 'Het artikel over de werkwijze der Chr. reciteerclubs heb ik opgenomen, omdat het aan veel lezers wegens zijn praktische strekking niet onwelkom zal zijn.' C. Rijnsdorp, *Ter Zijde*, 10.

²⁹⁸ Naar aanleiding van de lezing van Rijnsdorp stelde penningmeester M. Kats van de Zuid-Hollandse reciteerbond: 'Allereerst zal dan een [recitatie]club moeten zorgen, dat zij een vereeniging is, die ernst maakt met haar werk, door een werkprogramma te hebben, dat opgesteld wordt in de zin van de lezing van den heer C. Rijnsdorp (...). Dan zal zij een onmisbare schakel zijn in het geheele vereenigingsleven.' M. Kats, in: *Maandblad van den Bond van Reciteer-en Letterkundige Clubs op Gereformeerden Grondslag*, jrg. 1, nr. 2, november 1933, 1.

²⁹⁹ C. Rijnsdorp, 'De werkwijze der Christelijke reciteerclubs', *Ter Zijde*, 109.

³⁰⁰ *Ibidem*, 113.

³⁰¹ *Nieuwe Leidsche Courant*, 6 december 1932.

2.5.1 Letterkundig adviseur

Met zowel zijn spreekkoor *Eens Christens Reis*, de diverse succesvolle uitvoeringen ervan en de positieve recensies in de gereformeerde pers, als met zijn hoorspel *Oudejaarsgesprek*, had de auteur Rijnsdorp een nieuw publiek van letterlievenden aan zich gebonden. Hij sprak als bondsadviseur geregeld voor de gereformeerde reciteerverenigingen en letterkundige clubs in Rotterdam en omstreken.³⁰² Via het lezen en voordragen kwamen de leden niet alleen principieel in aanraking met de eigen christelijke letterkunde, maar eveneens praktisch met de ‘algemene literatuur’.³⁰³ Aan de Delfshavense christelijk-letterkundige reciteervereniging *Jacob Revius* in Rotterdam-West had Rijnsdorp zich in 1929 als letterkundig adviseur verbonden, terwijl hij nog volop werkte aan de afronding van *Koningskinderen*.³⁰⁴ Zijn betrokkenheid bij deze letterkundige club werd bijzonder gewaardeerd, getuige de brief van R.V.-lid Cor Brandsen, die hem op 14 maart 1932 schreef: ‘U oefent een verheffende invloed op mij uit en ‘k denk ook op de anderen. Toen u dan ook de laatste keer zei: “Wie hebben jullie nu? Geen Kuyper, geen Bavinck”, toen dacht ik: “Maar we hebben U.” ‘k Heb weleens tegen mezelf gezegd, dat het dweperij was, maar toch is ‘t niet zoo, want telkens weer opnieuw ondervind ik Uw invloed na onze avonden.’³⁰⁵

Volgens Kees Ouboter,³⁰⁶ destijds lid van deze reciteerclub, was de zware omschrijving van Rijnsdorps functie van ‘letterkundig adviseur’ ontsproten aan het brein van enkele jonge leden van de vereniging. ‘Zij tilden zwaar aan de literatuur, heel wat zwaarder dan hun adviseur, bij wie nuchterheid en humor de boventoon voerden. En fantasie.’³⁰⁷ Hij verwees naar de opmerking van Rijnsdorp uit 1930 over de Tachtigers: ‘de tachtigers worden zeventig’, dat volgens hem meer dan een ludiek woordenspel was voor Rijnsdorp: ‘Het was het vermogen tot afstand te nemen, niet alleen van toen zeker óverschatte dichters en schrijvers, maar evenzeer van alles wat voor groot en hoog doorgaat. Niet alleen artistieke, ook godsdienstige inflatie, ontkwam niet aan Rijnsdorps mild-ironische en nuchter oordeel.’ Ouboter herinnerde zich dat een lid van de reciteervereniging, ‘thans ergens in Nederland predikant’, zich tijdens een oratie zorgen maakte over het zwijgen van de alom bewonderde Geerten Gossaert, waarbij hij het ‘waarom van dit zwijgen’ beschouwde tegen ‘calvinistisch eeuwigheidslicht’. Rijnsdorp vond het echter heel gewoon dat de dichter zweeg: ‘er stak niets anders achter dan dat Gossaert geen inspiratie meer had. Weg eeuwigheidslicht. De inleider liet zich overtuigen’. Kees Ouboter herinnerde zich eveneens een andere anekdote over Rijnsdorp in zijn kwaliteit als adviseur van R.V. *Jacob Revius*:

Er was op Revius eens een debat over het nut, wie weet de noodzaak, van gebaren bij de voordracht. Hij hield je op een veilige afstand, Maar het was toch onder jouw leiding dat we één avond geprobeerd hebben wat er van terecht zou komen, wanneer wij onze gelaatsexpressie plus armen en benen volop de

³⁰² In zijn functie als bondsadviseur werd Rijnsdorp door secretaris M. Kats gevraagd op 23 februari 1933 voorlichting te geven aan de Rotterdamse R.V. *Mr. W. Bilderlijk*, op 4 mei 1933 gevolgd door de uitnodiging van dezelfde R.V. aan de hand van een gedicht ‘iets te vertellen’ over letterkunde en voordrachtskunst. Op zaterdag 10 juni 1933 sprak Rijnsdorp voor de Vlaardingse R.V. *Als de Ziele luistert*, waarna hij vijf dagen later eveneens in Vlaardingen een lezing hield in het *Tebuis voor Zeelieden*. De Schiedamse R.V. *Da Costa*, waar Rijnsdorp op 31 mei 1933 een causerie hield, deed in 1933 geregeld een beroep op hem als adviseur, evenals R.V. *Marnix van St. Aldegonde* uit Maassluis, waar Rijnsdorp op 22 november 1933 advies gaf over de Kerstuitvoering. Op zaterdag 2 december 1933 sprak hij opnieuw de Jaarvergadering van de *Bond van Reciteerclubs in Zuid-Holland* op G.G. toe. Het werk aan zijn tweede roman *Eldert Holier* schoot met deze tijdrovende adviespraktijk niet op, en toonde aan dat de artistieke en pedagogische taak van Rijnsdorps dubbele cultuuropdracht als literator en volksoepvoeder niet alleen in positieve zin op elkaar in- en doorwerkten, en hem ook in creatief en opvoedend opzicht konden frustreren.

³⁰³ Bij *Neerbosch’ Drukkerij* te Neerbosch verscheen in deze jaren het maandblad *Lezen en Voordragen* onder leiding van de declamator en voordrachtpedagoog Arie Post, dat ‘in alle kringen en in alle deelen van ons land’ gebruikt werd ter bevordering van de voordrachtskunst, aldus de *Nieuwe Leidsche Courant* van 31 maart 1936.

³⁰⁴ C. Ouboter, ‘De schrijver, die zijn milieu als uitgangspunt trouw bleef’, in: *De Havenloods*, 19 september 1974.

³⁰⁵ Cor Brandsen werd door Rijnsdorp uitverkoren om in zijn hoorspel *Oudejaarsgesprek*, dat op 29 december 1932 door de N.C.R.V.-radio werd uitgezonden, een van de twee vrouwenstemmen te vertolken.

³⁰⁶ Kees Ouboter, de latere prominente boekhandelaar van *Voorhoeve & Dietrich* te Rotterdam, zou na de Tweede Wereldoorlog naam maken als literair criticus, essayist en redacteur van het letterkundig en algemeen-cultureel maandblad *Ontmoeting*. Rijnsdorp was voor Ouboter een ‘culturele vader’ op het gebied van kunst en letteren.

³⁰⁷ Kees Ouboter, ‘C. Rijnsdorp, 70 jaar’, in: *Ontmoeting*, jrg. 17, nr. 12, september 1964, 363.

gelegenheid gaven, mee te doen. Niet alleen een andere thans dienstdoend predikant streek langs de planken van het stoffig catechisatielokaal toen hij Hélène Swarths aangespoelde jonge visser moest presenteren, maar jijzelf hebt je vroege verzen in bijna gotische gestalten aanzijn gegeven. Het was vreemd, maar toch jou eigen.³⁰⁸

Tijdens de 'Letterkunde-avond' van de 'Reciteer-Vereeniging op Geref. Grondslag' *Als de Ziele luistert* op 3 maart 1932 in het *Handelsgebouw* te Vlaardingen,³⁰⁹ boeide Rijnsdorp zijn toeoorders 'in hooge mate met een helder en leerrijk betoog over de vraag "Wat is nu eigenlijk literatuur?"' Volgens hem was hierop 'geen afdoend of volledig antwoord te geven', maar toch achtte hij deze vraag noodzakelijk. 'Men moet altijd trachten er achter te komen. Alle geslachten hebben geprobeerd te weten wat kunst en cultuur is, en hebben de nederlaag geleden. Uit deze nederlagen wordt op den duur een soort overwinning geboren.'³¹⁰ Hij benadrukte in zijn causerie, dat elke generatie een eigen opvatting heeft van kunst en dat in alles de tijdgeest doorwerkt: 'Achter elke verandering zit een diepe gedachte.' Vervolgens gaf hij een literaire schets van de cultuurhistorische ontwikkelingen in de negentiende eeuw en concludeerde: 'het 19e eeuwse kwijnt en van het optimisme is niets meer over. Thans is er een zoeken naar een nieuw centrum, om vandaar uit een nieuwe opbouw te beginnen.' Niet voor niets kreeg het doorwrochte essay, waar Rijnsdorp in deze periode maandenlang aan werkte,³¹¹ de titel: 'Naar Nieuwe Centra'.³¹²

Op 18 februari 1933 ontving Rijnsdorp van de 'Chr. reciteerclub' *Mr. W. Bilderdijk* uit Rotterdam het verzoek een lezing te houden: 'Onze voorzitter vriend M. Kats heeft U eenige tijd geleden verteld, dat wij U gaarne op een gewone clubvergadering vóór onze Jaarvergadering zouden ontvangen om van Uw deskundige voorlichting te kunnen profiteren.' Voor de feestelijke jaarvergadering stond namelijk het leken spel *Om een booge boed* op het programma, en voor de 'algemeene repetitie' ervan werd zijn deskundigheid zeer op prijs gesteld. Als bondsadviseur werd Rijnsdorp naast het verzorgen van lezingen eveneens geregeld benaderd voor voorlichting en praktisch advies. Voor de kerstuitvoering 1933 van de reciteerclub *Marnix van St. Aldegonde* te Maassluis werd zijn hulp ingeroepen: 'Wij zouden daarom gaarne van U voorlichting hebben over de keus der stukken op zoo'n avond.'³¹³ Maar ook voor een concrete vraag of kwestie was hij toegankelijk en benaderbaar. Op 23 april 1935 vroeg M. Kats hem of hij de voorzitter van de reciteerbond 'even' kon ontvangen: 'Het betreft een klein oogenblikje om U even advies te vragen inzake onzen bond.'

Lang niet altijd wist Rijnsdorp in zijn functie als letterkundig adviseur de reciterende jongeren van gereformeerden huize direct te overtuigen met zijn adviezen. De gereformeerde reciteerclub *Da Costa* uit Schiedam nam pas na enig aandringen zijn advies over 'vanaf de tachtiger periode tot op heden de bestudeering der letterkunde ter hand te nemen, door middel van het houden van inleidingen'. Secretaris C.J. Nobel reageerde in zijn brief van 26 april 1933 aan Rijnsdorp aanvankelijk sterk afhoudend, wijzend op het feit dat zijn club al zes jaar een declamatieclub was met tachtig donateurs, en geen 'studievereniging'. Na overleg met de donateurs schreef Cor Nobel hem echter op 10 mei 1933, dat zij 'zeer wel de noodzakelijkheid van letterkunde studie' inzagen: 'We besloten thans de knoop door te hakken, en een program te ontwerpen, waarin verschillende auteurs de revue zouden passeren.' Het afschrift van dit program zond hij als bijlage mee: 'Naar wij hopen is deze kwestie thans naar wederzijdsch

³⁰⁸ *Ibidem*, 366.

³⁰⁹ Rijnsdorp gaf graag gehoor aan de uitnodiging van 6 januari 1931, ondanks de mededeling in de brief: 'Daar onze ver.[eniging] echter pas een jaar bestaat is onze financiële draagkracht niet groot, waarom wij U verzoeken met een honorarium van f. 10,- genoeg te willen nemen.' Op 7 maart 1932 ontving Rijnsdorp van de penningmeester van de Vlaardingse R.V. behalve 'de hartelijke dank voor Uw zeer gewaardeerde medewerking 'met gelijke post, per postwissel' het bedrag van f. 12,95,- (reiskosten inbegrepen), 'Wy hopen dat U hiermede akkoord gaat.'

³¹⁰ Verslag van Rijnsdorps inleiding in een ongedateerd krantenknipsel (circa 4 maart 1932).

³¹¹ D. v.d. Stoep, 'In gesprek met Kees Rijnsdorp', in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr. 1, oktober 1950, 10.

³¹² C. Rijnsdorp, 'Naar nieuwe centra', lezing gehouden op 26 december 1932 voor het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland* te Amsterdam, gepubliceerd in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 10, nr. 11, januari 1933, en opgenomen in *Ter Zijde*, 133-146.

³¹³ Brief van D. van Toor aan C. Rijnsdorp, d.d. 20 november 1933.

genoegen opgelost.’ In het programmaoverzicht figureerden achtereenvolgens: Jacques Perk, Willem Kloos, Albert Verwey, Herman Gorter, Lodewijk van Deyszel, Frederik van Eeden, Ary Prins, Leopold, P.C. Boutens, Jac. van Looy, C.S. Adema van Scheltema en Louis Couperus. De protestantse poëtische inbreng in de programmering was veelzeggend. Op slechts een van de twaalf avonden waren er in het hele programma zegge en schrijve twee christelijke dichters opgenomen: Geerten Gossaert en Willem de Mérode.

In 1933 was Rijnsdorp eveneens betrokken bij de oprichting en uitgave van het *Maandblad van den Bond van Reciteer- en Letterkundige clubs op G.G.*, met als redactie M. Kats, Cor J. Nobel en Nel van der Vlis. Aan dit blad, dat slechts een jaargang heeft bestaan, leverde hij als enige bijdrage een ‘Ingezonden’.³¹⁴ Hierin ging hij dieper in op de taak van het spreekkoor en beklemtoonde als reactie op Cor Nobel, die bij de functie van een spreekkoor de nadruk legde op het didactisch element, eveneens de artistieke waarde van het letterkundig genre.

2.5.2 *Technisch adviseur*

Op zaterdag 3 december 1932 bracht Rijnsdorp tijdens de eerste jaarvergadering van de *Bond van Reciteerclubs in Zuid-Holland op Gereformeerden Grondslag*, wederom in het *Gereformeerd Jeugdhuis* te Schiedam, zijn adviseurschap meteen in de praktijk met de voordracht: ‘Tweeërlei manier van declameeren’.³¹⁵ Volgens hem waren er ‘evenveel manieren van declameeren, als er declamators zijn’, ieder met een eigen unieke wijze van stembuiging en gesticulatie.³¹⁶ In de samenvatting van Rijnsdorps lezing meldde de verslaggever in *De Rotterdammer*-bladen: ‘Wanneer spreker desniettegenstaande over slechts twee manieren van declameeren heeft, wordt daarmee bedoeld de groepeerings van twee hoofdbeginselen in heel het leven van den mensch. Deze twee beginselen zijn “de vervoering en de rust”. Bij de vervoering is de mensch meer actief en bij de rust meer passief.’ Vervolgens diepte Rijnsdorp het verschil tussen beide declamatiebeginselen verder uit en legde hij vanuit de ‘vervoering’ een relatie naar het romantische in de mens, met ‘de behoefte om medegesleept te worden, weggetrokken uit zijn omgeving, naar een andere toestand als waarin hij verkeert’. Bij het beginsel van de rust ‘is de mensch meer bezonken. Hij ziet vanuit een middelpunt naar de dingen om hem heen. Rust brengt beperking. De rust is in tegenstelling met het romantische, meer klassiek’. Over het romantische levensgevoel had Rijnsdorp eerder gezegd: ‘Er zijn personen met een groote aanleg voor romantiek. Deze moeten daarmee rekening houden bij het kiezen van hun onderwerp. Ze moeten zich niet te veel laten gaan’, waarschuwde hij uit eigen ervaring met de romantische Weltschmerz.³¹⁷ Afsluitend gaf hij zijn gehoor het opmerkelijke advies mee: ‘Daarom is het nodig voor een goede declamator, dat hij zich nooit door een beginsel laat beheerschen.’³¹⁸

In zijn eerdere lezing van 7 mei 1932 over de werkwijze van de christelijke reciteerclubs voor de *Bond van Reciteerclubs in Zuid-Holland* te Schiedam noemde Rijnsdorp twee elementen in de recitatie: ‘het *letterkundige* en het *declamatorische* element, het *wat* en het *hoe*’, die beide tot hun recht moesten komen bij het reciteren. Bij het letterkundige aspect wees hij opnieuw op het belang van

³¹⁴ C. Rijnsdorp, ‘Ingezonden’, in: *Maandblad van den Bond van Reciteer- en Letterkundige clubs op Gereformeerden Grondslag*, jrg. 1, nr. 7, april 1934, 1-2.

³¹⁵ *Nieuwe Leidsche Courant*, 6 december 1932.

³¹⁶ Hier leek Rijnsdorp te verwijzen naar onderscheid dat de Romeinse redenaar Cicero in de voordrachtskunst volgde tussen stemkwaliteit (pronunciatio) en lichaamsbeweging (actio), maar hij gaf er een eigen interpretatie aan. Volgens Cicero heeft elke emotie zijn eigen natuurlijke uitdrukking in de actio: ‘het hele lichaam is als een snareninstrument, dat door de emotie wordt aangeslagen’. C.A. de Westenholz, *Albert Vogel. Voordrachtskunstenaar* (1874-1933), proefschriftversie 2002, 21.

³¹⁷ In zijn puberteitsjaren leefde Rijnsdorp met ‘het hart vol onbegrijpelijk en onbegrepen verdriet’. Hierover schreef hij op latere leeftijd ter verklaring: ‘Ik heb een muzikale interim-periode gekend, zo van mijn vijftiende tot mijn eenentwintigste jaar. Mijn smaak was helemaal Duits-romantisch en in die tijd was het vooral Duitse poëzie en waren het liedteksten die door het hoofd speelden en uitdrukking gaven aan mijn jeugdige Weltschmerz.’ C. Rijnsdorp, ‘Exit poëziecriticus’, in: *Op den Uitkijk*, december 1968, 700.

³¹⁸ *Nieuwe Leidsche Courant*, 6 december 1932. Als fervent aanhanger van de *Wijsbegeerte der Wetsidee* beschouwde de neocalvinist Rijnsdorp de kunst als een autonoom levensterrein, onafhankelijk van religie. Hij toonde zich wars van alle beginselen op het levensterrein van de kunst, anders dan die aan de eigen wetskring ontsprongen.

de literaire smaak, 'die waarlijk niet alleen uitkomt in de *keus* van het voor te dragen stuk, en de voordracht doordrings elkaar geheel en worden in een hoogere eenheid opgelost.' Bij het declameren zelf onderscheidde Rijnsdorp twee hoofdrichtingen in de uitvoering. Ten eerste de declamatie die een 'ontlading' wilde zijn, versus een declamatie die 'beheersing' beoogde; een romantisch-hartstochtelijke en een beheerst-klassiek georiënteerde opvatting. Het hing volgens hem van de eigen aard, aanleg en persoonlijkheid af, hoe 'onze stijl van declameeren' zich ontwikkelde. Hierbij maakte hij enkele behartigenswaardige technische opmerkingen over houding,³¹⁹ toon, uitspraak, spraakgebreken, romantische pathos en kritiek, die hij met tal van voorbeelden staaft en waarin zijn gevoel voor humor subtiel doorklonk: 'Iemand, die druk gesticuleert, maar wiens blik aan zijn boekje gebonden is, werkt de lachlust op; hij worstelt en ontkomt niet.' Of wijzend op het fysieke aspect bij de recitatie: 'Ook niet elk gelaat en elke gestalte is voor mimiek geschikt, een heel klein hoofd op een lang lijf leent zich m.i. slecht voor mimiek. Er zijn maar weinig voordragers die hun figuur bepaald mee-hebben, maar er is met oefening van bijna elke nood een deugd te maken.'³²⁰

Bij kritiek lag de oplossing niet in het eenvoudige voor de hand liggende antwoord: 'we behoeven zoo hoog niet te timmeren', wat Rijnsdorp snedig deed opmerken: 'Als jonge menschen zoo iets al zeggen op een leeftijd die zoo gunstig is voor ontplooiing en vooral jonge menschen die zoo gul zijn met het epitheton "Christelijk", of zelfs "Gereformeerd", dan moeten we maar niet meer over een cultuurtaak spreken.' Overigens stelde hij in een ander verband over het niveau van de reciterende leden: 'Op elke club zijn maar enkele uitblinkers en de meesten kunnen maar net mee. Ook paedagogisch lijkt mij het spreken in koor van waarde voor dezulken.'³²¹ Vervolgens stond Rijnsdorp stil bij de didactische vraag, die voor hem een dubbele betekenis had: 'Maar hoe dan? Wie zal *voordoen* hoe het moet? Want daarop komt het aan. Zoo klemde de eisch dat de vereeniging een technisch adviseur moet hebben, een bekwam man, tevens paedagoog, die spraakgebreken opruimt, dialect verbetert, ieder aan zijn stijl helpt enz.' Hij voegde daar en passant zakelijk aan toe: 'En ... zulk werk moet behoorlijk worden betaald, dat is een gezonde economische basis voor beide partijen.'³²² Aan het slot van het essay stelde hij voor de tweede keer de begeleidingsvraag aan de orde, waarin indirect een bewuste verwijzing naar zijn eigen profiel en adviesfunctie duidelijk doorklonk: 'Maar waar is ook hier de vertrouwde leider, voor wie zulk een paedagogische functie zelf weer slechts onderdeel is van een leven, dat in de kunst God wil dienen, zooals Hij gediend wil worden? (...) Zoo lijkt mij tweevoudige voorlichting en leiding noodig, op zakelijke basis, liefst in één persoon vereenigd, zoo dat kon.'³²³

Rijnsdorps advieswerk was vanuit zijn roeping en idealistisch belang niet alleen altruïstisch van aard. Hij wilde ook 'behoorlijk' betaald worden voor zijn adviezen, hoewel hij in bovengenoemd essay met de nodige realiteitszin zakelijk had opmerkt: 'We begrijpen wel, dat de noodzakelijke financiële basis de eerste moeilijkheid is en het vinden van een bekwam en bereid leider de tweede.'³²⁴ Op 11 september 1934 ontving Rijnsdorp een brief van de christelijke reciteervereniging *Da Costa* uit Schiedam, waarin de secretaris hem schreef: 'Mijnheer, Het is u natuurlijk opgevallen, dat wij geruimen tijd van Uw diensten als instructeur van de bond geen gebruik maakten.'³²⁵ Teneinde misverstand te voorkomen, achten wij ons verplicht, U in te lichten

³¹⁹ In de oudheid was het declameren 'een typisch vrije activiteit', waarbij het fysieke aspect van groot belang was en lichamelijke oefening voorafgaand aan het spreken werd aangeraden. Caroline de Westenholz, *Albert Vogel. Voordrachtskunstenaar* (1874-1933), handelseditie 2003, 14.

³²⁰ C. Rijnsdorp, 'De werkwijze der Christelijke reciteerclubs', *Ter Zijde*, 110.

³²¹ C. Rijnsdorp, 'Ingezonden', in: *Maandblad van den Bond van Reciteer- en Letterkundige Clubs op Gereformeerden Grondslag*, jrg. 1, nr. 7, april 1934, 2.

³²² C. Rijnsdorp, 'De werkwijze der Christelijke reciteerclubs', *Ter Zijde*, 111. Hier lag volgens hem 'een taak voor samenwerkende vereenigingen, waarin op deze plaats niet verder behoeft te worden getreden'.

³²³ *Ibidem*, 113.

³²⁴ *Ibidem*, 114.

³²⁵ Rijnsdorp was als adviseur nauw betrokken bij de uitvoeringen van deze Schiedamse reciteervereniging, maar ook bij de Rotterdamse christelijke reciteerclub *Mr. W. Bilderdijk*, waar hij op vrijdagavond 23 februari 1934 het slotwoord

over de oorzaak daarvan.’ Als gevolg van de grote economische crisis in de jaren dertig van de vorige eeuw had een groot aantal donateurs noodgedwongen opgezegd, waardoor deze R.V. genoodzaakt was op verschillende uitgaven - zoals Rijnsdorps advieswerk - te bezuinigen. ‘U weet, dat wij Uw adviezen steeds zeer gewaardeerd hebben. Wij zullen niet nalaten, wanneer de financiën zulks eenigszins toelaten, U wederom uit te nodigen.’

Dat gebeurde reeds enkele maanden later bij de derde jaarvergadering van de *Bond van Reciteer- en Letterkundige Clubs op G.G. in Zuid-Holland*,³²⁶ die op donderdagavond 20 december 1934 werd gehouden in het *Gereformeerd Jeugdhuis* te Vlaardingen. Op de uitnodiging stond na het jaarverslag als derde punt geagendeerd: ‘Rede van den heer C. Rijnsdorp over: “De omkeering van een lieve leus”’.³²⁷ Secretaris M. Kats had namens het dagelijks bestuur speciaal op de uitnodiging vermeld: ‘Wij zijn blijde dat de heer Rijnsdorp wederom één van zijn avonden voor ons beschikbaar wilde stellen. Laten wij dit waardeeren door in grooten getale te komen!’

2.6 *Cultuurtaak en literaire smaak*

Vanuit zijn roeping en cultuuropdracht zag Rijnsdorp in de eenvoudige reciteerclubs een waardevol en bruikbaar instrument bij zijn uitoefening van zijn dubbele cultuurtaak om het calvinistisch volksdeel in aanraking te brengen met kunst in het algemeen en literatuur in het bijzonder.³²⁸ Hij beperkte zich in zijn voorlichting en lezingen overigens niet alleen tot de ‘R.V.’s op G.G.’; ook de ‘Christelijke Vrouwenbonden’ in Rotterdam en omgeving konden rekenen op zijn welwillende medewerking.³²⁹

Naast de kunst en kunde van het declameren en reciteren wees Rijnsdorp op een ander, nog onderbelicht aspect van het spreek- en stelonderwijs van de reciteerclubs, namelijk de kunst van het mondeling vertellen. Via het opdissen van verzinsels het stimuleren van de fantasie, het zogenaamde fabulieren: ‘Ik verbaas me er altijd over, waarom de declamatie- en reciteerclubs, of ook onze kringen, dit vertellen niet als een punt op het programma hebben gezet. Zo goed als de volkszang verbeterd kan worden, kan het algemeene peil van de vertelkunst worden opgeheven’,³³⁰ doceerde Rijnsdorp in zijn lezing ‘Het volk aan de kunst’ op conferentieoord *Woodschoten* tijdens de Pinksterconferentie 1934 van het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland*.³³¹ Hij verwees naar de algemene kunst van het fabulieren van de oude Grieken, waaraan de onsterfelijke Homerische poëzie te danken was. ‘Een groote, literaire kunst kan m.i. alleen opbloeien op een bodem, die bearbeid is in deze zin, dat daarin het fabuleeren (denk aan Selma Lagerlöf) en vertellen tot een cultuur is geworden.’ Daarbij plaatste hij, rekening houdend met de gevoelige punt van fictie en verdichtels in gereformeerde kring, meteen de kanttekening:

Natuurlijk geven we aan dit fabuleeren geen religieuze betekenis in die zin, dat we het als kenbron van de waarheid willen zien opgevat. We willen niet bouwen aan een mythologie en die schuiven in de plaats van

uitsprak, en op 11 mei 1934 het boek *Het aspect van onze tijd* van Broder Christiansen - dat hij de leden van de club geadviseerd had te lezen - behandelde.

³²⁶ In de nieuwe naamgeving: *Bond van Reciteer- en Letterkundige Clubs op G.G. in Zuid-Holland*, weerspiegelde zich het resultaat van de door Rijnsdorp voorgestane verbreding van de recitatiekunst naar de letterkunde, waarmee hij in de lijn van zijn literaire volksovoeding streefde naar smaakverdeling en verheffing van de letterkundige smaak.

³²⁷ Deze inleiding was een verdere uitwerking van de lezing die Rijnsdorp tijdens de Pinksterconferentie 1934 op *Woodschoten* in Zeist had gehouden. Zie ook: *Een geknevelde volksovoeder*, hoofdstuk 4 *De omkering van een lieve leus*, paragraaf 4.2: ‘Het volk aan de kunst’, 88-90.

³²⁸ Secretaris M. Kats van de christelijke reciteerclub *Mr. W. Bilderdijk* uit Rotterdam schreef Rijnsdorp op 3 mei 1933: ‘Tijdens uw vorige bezoek zei U ons, dat U gaarne eens een gedicht voor ons wilde ontlenen om ons zodoende een en ander van Letterkunde en voordrachtskunst te vertellen. Het lijkt ons het beste, dat we U volkomen vrije hand laten en mocht U een ander plan hebben, dan bestaat hiertegen geen enkele bezwaar.’

³²⁹ Op vrijdag 10 februari 1933 hield Rijnsdorp voor de *Nederlandse Christen Vrouwenbond* (N.C.V.B.), afdeling Schiedam, een lezing in het *Gereformeerd Jeugdhuis* aan de Lange Haven, en op 18 december 1933 was hij betrokken bij de Kerstviering van de *Nederlandse Christen Vrouwenbond*, afdeling Rotterdam.

³³⁰ C. Rijnsdorp, ‘Het volk aan de kunst’, in: *De Rotterdammer* (Zondagsblad), 4 mei 1935.

³³¹ C. Rijnsdorp, ‘Het volk aan de kunst’, lezing gehouden op 21 mei 1934 tijdens de Pinksterconferentie van het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland* op *Woodschoten* te Zeist

Gods openbaring. We willen alleen de fantasie de rechten geven, die God haar zelf heeft toegekend, haar souvereiniteit in eigen kring, vrijgemaakt als ze is door de Menschenzoon.³³²

Rijnsdorp noemde literaire smaak een ‘zeer belangrijke zaak’, die in zijn visie ‘tot ver over de grenzen van het verenigingsleven haar waarde heeft’. Daarbij beklemtoonde hij vanuit eigen ervaring de essentie achter zijn neocalvinistische esthetiek: ‘Letterkundige smaak behoort tot het wêlwezen van het leven, dat niet alle cultuur wil ontvluchten.’³³³ Hij voegde er minzaam aan toe: ‘Ook als we niet meer reciteeren is zij een bron van geluk in eenzaamheid, leed en ouderdom’. Over de ontwikkeling van literaire smaak, ‘die leert het valsche te verwerpen en het goede te kiezen’, merkte Rijnsdorp vanuit zijn adviespraktijk nuchter op: ‘Letterkundige smaak is er of is er niet, maar zelden ontbreekt ze geheel.’ Deze smaak ‘kan (en “moet”) ontwikkeld worden’, stelde hij gedecideerd: ‘Hier heeft de declamatieclub een taak.’ De christelijke reciteerclubs konden bij het bemiddelen tussen literatuur en publiek bij uitstek een stimulerende bijdrage leveren aan de ontwikkeling van literaire smaak. In dit verband verwees Rijnsdorp kritisch naar declamatoren, die zich - sterk gespist op het verwachte resultaat bij het gretige publiek - eenzijdig gewijd hadden aan de ontwikkeling van het technisch gedeelte en daarbij de aandacht voor de letterkundige smaak verwaarloosden. Hij vatte zijn didactische denkbeelden vanuit zijn inzichten als adviseur in zijn volksoepvoedkundig cultuurprincipe ontwikkelingsgericht samen.

Wie eenmaal een dienstknecht van het publiek wordt, is op het hellend vlak. Men moet het publiek niet geven wat het vraagt, maar wat het behoeft en dat zóó, dat het een volgend maal zèlf er om vraagt.³³⁴

Voor de ontwikkeling van letterkundige smaak onderscheidde Rijnsdorp twee werkwijzen: ‘in de breedte en in de diepte’. In de eerste plaats wees hij op het belang van het leren verkrijgen van een bruikbaar overzicht van het beschikbare declameermateriaal, nationaal en internationaal, zowel oud als nieuw. Om inzicht te verkrijgen diende in de diepte te worden gewerkt, gericht op het vormen van een juist oordeel. Dit oordeel diende volgens hem drieledig te zijn: ‘litterair-aesthetisch, litterair-technisch en litterair-critisch.’ Naast zowel esthetische kennis (van en over schrijvers, de groep of school die zij vertegenwoordigen en de onderliggende geestelijke stromingen), als technische kennis (van de vormen en soorten van letterkunde, zowel proza en poëzie), benadrukte hij eveneens het belang van een kritische houding bij de ontwikkeling van de letterkundige smaak: ‘In hoogste zin omvat dit “critisch” alles, bewondering en bezwaar, verrukking en angst, bevrijding en bezinning, herkenning en verwondering, genot en afkeer.’ Het gebrek aan literaire smaak kwam volgens Rijnsdorp vooral tot uiting in de keuze en samenvoeging van de nummers in het programma: ‘Hoe zeldzaam treft men goede programma’s aan! Ik denk hier voornamelijk aan club-avonden. Meestal wordt men uit de eene stemming in de andere geslingerd en dat zoo vaak, tot men duizelig is geworden, of meer dan duizelig.’ Hij vervolgde zijn kritiek: ‘Voeg daarbij het ontbreken van elke norm, het chaotische en het willekeurige in de wijze van voordragen en ge zult met me eens zijn, dat hier voor onze clubs nog wel heel wat te doen is.’³³⁵ Het wedstrijdelement ontbrak evenmin in de praktijk van de christelijke recitatie. Op zaterdag 6 april 1935 voerde Rijnsdorp de jury aan van een reciteerwedstrijd in het gebouw *Eendracht* te Schiedam. Bondsvoorzitter G. van Sluis schreef hem: ‘Mij als tolk wetend van ons Bondsbestuur haast ik mij reeds bij voorbaat U daarvoor onze groote erkentelijkheid te betuigen.’³³⁶

³³² *Ibidem*. In het essay ‘Spanning en humor in de verhaalkunst’ schreef Rijnsdorp, voortbouwend op de idee van autonome wetskringen uit de *Wijjsbegeerte der Wetstidee*: ‘Er is souvereiniteit in eigen kring ook der ... fantasie.’ C. Rijnsdorp, ‘Spanning en humor in de verhaalkunst’, *Ter Zijde*, 89.

³³³ C. Rijnsdorp, ‘De werkwijze der Christelijke reciteerclubs’, *Ter Zijde*, 113.

³³⁴ *Ibidem*, 112. Onbekend is of Rijnsdorp het pedagogisch principe van de ‘zone van de naaste ontwikkeling’ van de Russische denkspsycholoog Lev Vygotsky (1896-1934) kende. Rijnsdorp maakte in zijn methodiek van literaire educatie, kunstopvoeding en smaakvorming gebruik van vergelijkbare pedagogische principes.

³³⁵ C. Rijnsdorp, ‘De werkwijze der Christelijke reciteerclubs’, *Ter Zijde*, 112.

³³⁶ Brief van G. van Sluis aan C. Rijnsdorp, d.d. 28 maart 1935.

Samen met Cor Nobel en de Rotterdamse declamator F.C. van Dorp beoordeelde hij de voordrachtkunsten van negen declamatoren die afgevaardigd waren door reciteerverenigingen, niet alleen uit Rotterdam, Schiedam, Delfshaven, Maassluis, maar ook uit Utrecht, Nijmegen en zelfs Heerenveen. Bij de beoordeling hanteerde de jury drie criteria: techniek, sentiment en letterkundige smaak.³³⁷ Rijnsdorp hanteerde in zijn beoordeling als aanvullende aandachtspunten: de overmaat aan gesticulatie, het te veel letten op het publiek, en de verhouding tussen ernst en luim. Met name dit laatste criterium trok de aandacht. Op woensdagavond 22 januari 1936 trad Rijnsdorp opnieuw als spreker op voor de jaarvergadering van de *Bond van Reciteer- en Letterkundige Clubs op G.G. in Zuid-Holland*.³³⁸ In het *Gereformeerd Jongdruis* aan de Lange Haven te Schiedam sprak hij - mede naar aanleiding van zijn eerdere opmerking over ernst en luim - de lezing 'De onderscheiding tussen Ernst en Luim' uit.³³⁹ Wie de fijnzinnige humor van Rijnsdorp kende of aanvoelde, wist, dat het publiek niet alleen in geestelijk en kunstzinnig opzicht 'gesticht' was, maar dat het hen aan 'een lach en een traan' evenmin had ontbroken.

2.7 *Hoorspelprijsvraag N.C.R.V.*

Het hoorspel groeide - hoewel in de vooroorlogse jaren het 'radiotoneel' een delicate kwestie vormde - bij de *N.C.R.V.*-achterban, evenals bij de andere omroepen, door de jaren heen uit tot een populair genre. Als vast bestandsdeel van de eigen radioavonden won in de naoorlogse jaren het hoorspel - door toedoen van onder anderen Ab van Eyk, G.H. Hoek, Dirk Verèl en Johan Wolder - in cultureel en literair opzicht steeds meer aan waarde. Voor dit radiodrama moest noodgedwongen een beroep worden gedaan op (stem)acteurs die ook voor andere omroepen werkten, 'vanwege de culturele bloedarmoede waar orthodox-protestants Nederland aan leed'.³⁴⁰

Ter gelegenheid van haar vijfendertigjarige bestaan eind 1959, had de *N.C.R.V.* een hoorspelwedstrijd uitgeschreven, die uit twee afdelingen bestond. Voor het 'besloten' deel van de prijsvraag werd een beperkt aantal schrijvers voor deelname uitgenodigd, die 'ofwel reeds eerder blijk hadden gegeven tot het schrijven van een goed hoorspel in staat zijn of geacht konden worden krachtens andere litteraire of dramatische werkzaamheden tot het schrijven daartoe te moeten worden aangemoedigd', en een open prijsvraag, 'waarin iedereen die lust heeft kan meedingen naar een prijs'. De opzet van de christelijke omroepvereniging was het bekroonde stuk in de jubileumweek van de vijfendertigjarige *N.C.R.V.* - die liep van 15 tot 21 november 1959 - de ether in te zenden. De organisatoren van de hoorspelprijsvraag hoopten tevens dat zij 'voor een heel seizoen de vruchten van deze prijsvraag zal kunnen plukken'. Op 5 september 1959 maakte de *Nieuwe Leidsche Courant* bekend, dat de voorzitter van de *N.C.R.V.*, mr. A.B. Roosjen, officieel de jury had geïnstalleerd die het oordeel zou vellen over de ingezonden hoorspelen. De jury van de jubileumprijsvraag bestond uit de letterkundigen C. Rijnsdorp en prof. dr. K. Heeroma, de (hoorspel)acteur Jacques Snoek en de beide hoorspelregisseurs van de *N.C.R.V.*, Johan Bodegraven en Wim F. Paauw. De keuze van C. Rijnsdorp in deze jury was niet verbazingwekkend, gezien zijn deskundigheid als auteur van diverse voordrachtstukken en zijn grote affiniteit met deze vorm van drama, waarbij uitsluitend gebruik werd gemaakt van auditieve elementen die de verbeelding prikkelden. Op woensdag 28 oktober 1959 werd de uitslag van het 'besloten' deel van de hoorspelprijsvraag bekend gemaakt. Van de achttien aangezochte auteurs bleken er twaalf een manuscript onder motto te hebben ingezonden. De jury moest echter tot haar spijt eenstemmig constateren dat het ingezonden materiaal geen verrassing had opgeleverd en niet uitkwam boven het algemeen gemiddelde.³⁴¹ Na schifting van de inzendingen bleven twee

³³⁷ Unaniem riep de jury Jo Flach van de 'Christelijke Reciteer Club' *Marnix van St. Aldegonde* uit Maassluis tot winnaar uit, die een fragment bracht uit *De Achtergebleven* van A.M. Rignalda.

³³⁸ Brief van D. van Toor aan C. Rijnsdorp, d.d. 18 januari 1936.

³³⁹ De onderscheiding 'enkel in ernst en luim' was volgens Rijnsdorp 'een romantische willekeurigheid'. C. Rijnsdorp, 'De werkwijze der Christelijke recitatieclubs', *Ter Zijde*, 112.

³⁴⁰ Peter Bak en Wim Berkelaar, *Verkoondiging en verstrooiing. Een geschiedenis van de NCRV (1924-2014)*, 149. De namen van Enny Mols-de Leeuwe, Rien van Noppen, Sacco van der Made en Han Surink stonden in de *Omroepgids* vermeld.

³⁴¹ 'Hoorspelprijsvraag N.C.R.V.', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 28 oktober 1959.

gelijkwaardige inzendingen over. Het onder het motto 'Sextant' ingezonden hoorspel *Tweestrijd* was radiotechnisch beter dan het onder het motto 'Controverse' ingediende hoorspel *De hand*, dat door de jury meer een gedramatiseerde novelle dan een hoorspel in optima forma werd geacht, maar thematisch weer interessanter was. De jury vond daarom beide inzendingen gelijkwaardig en stelde voor twee gelijke geldprijzen van elk f. 1.500,- toe te kennen.³⁴² Voor de open prijsvraag, waarvoor de jubilerende christelijke omroep de inzendtermijn tot 25 september 1959 had verlengd, waren in totaal driehonderdtweëntwintig inzendingen ingestuurd. De uitslag zou begin 1960 bekend worden gemaakt, maar geen van de inzendingen vond in kwalitatief opzicht genade in de ogen van de jury.

Rijnsdorp bleef het genre van het hoorspel voor de christelijke radio-omroep trouw. Op 19 maart 1962 zond de N.C.R.V.-radio van 20.30 - 21.45 uur het hoorspel *De familie-reünie* uit.³⁴³ Dit toneelspel van T.S. Eliot in de vertaling van H.W.J.M. Keuls, werd voor de radiomicrofoon bewerkt en van een epiloog voorzien door Rijnsdorp in zijn kwaliteit als hoorspelauteur.³⁴⁴

2.8 *Finale*

Mede door de invloed van adviseur C. Rijnsdorp sloten zich bij de *Bond van Reciteerclubs in Zuid-Holland* in 1933 enkele gereformeerde letterkundige clubs aan, zoals de Rotterdamse letterkundige club *Jacobus Revius*. De nieuwe naamgeving: *Bond van Reciteer- en Letterkundige Clubs op G.G. in Zuid-Holland*, toonde ontegenzeggelijk het resultaat van de door Rijnsdorp voorgestane verbreding van de populaire recitatiekunst naar de (christelijke) literatuur. Een ontwikkeling die vrijwel parallel liep aan zijn ontplooiing van kunstenaar met een bemiddelende taak tot literaire volksopvoeder.

Rijnsdorp bleef het genre van de voordrachtskunst in zijn literaire praktijk sporadisch beoefenen. Na zijn spreekkoor *Eens Christens Reis* en het hoorspel *Oudejaarsgesprek* schreef hij in 1939 in opdracht van de N.C.R.V. de voordrachtekst *Hymne* bij de muziek van Carl Maria von Weber.³⁴⁵ Naast ernst kon Rijnsdorp in zijn voordrachtskunst ook speels, luchthartig amusement uitdragen, zoals in de samenspraak *De wonderdokter*, die hij in het tweede oorlogsjaar op verzoek van de gereformeerde oudervereniging Rotterdam-Delfshaven schreef voor het jaarfeest van de K.V. *Samuel*. In 1945 publiceerde Rijnsdorp het bevrijdingslied *Bazuinen klinken in 't verschiep*, een jaar later gevolgd door de uitgave van *Emmaüs-gangers 1945*, een verhalend gedicht uit de hongerwinter. In datzelfde jaar werd het radioklankbeeld *Het verzet der Vrouwen*, dat hij eveneens aan het eind van de Duitse bezettingsjaren schreef, uitgevoerd in het kader van het *Nationaal Programma* op 4 mei 1946 op Hilversum I en II. In 1947 verscheen zijn op verzoek van uitgever J.N. Voorhoeve geschreven Kerstdeclamatorium *Dit Wonderbaarlijk Kind*, met het inlegvel, 'Korte handleiding voor de uitvoering', ter instructie bijgeleverd.

Opmerkelijk en illustratief voor zijn ontwikkelingsgang als kunstenaar in de dubbelrol van literator en volksopvoeder was wat Rijnsdorp in 1950 enigszins gedesillusioneerend aan Dingeman van der Stoep toevertrouwde over het schrijven van een declamatorium in relatie tot het voor hem onoplosbare vraagstuk van culturele inertie bij het calvinistisch volksdeel. Een kritieke omstandigheid die zijn scheppend kunstenaarschap - versterkt door het vrijwel geheel ontbreken van enige kunstzinnige weerklink bij het gereformeerde volk - in literair-artistiek opzicht steeds meer een zwijgen oplegde.

Wel heb ik eens gedacht aan een Paasdeclamatorium.³⁴⁶ Maar daarbij voel ik me geremd door de omstandigheid dat er zo weinig werkelijke levende vraag naar dergelijke stukken bij het christelijk publiek is en dat komt weer omdat een goedkope imitatie zo gemakkelijk is samen te flansen. Zolang het publiek zo

³⁴² Het hoorspel *De hand* was door Rob Geraerds geschreven en het hoorspel *Tweestrijd* door Kees Borstlap.

³⁴³ Dit hoorspel, met Wim Paauw als regisseur, werd op 13 september 1968 voor de N.C.R.V.-radio van 20.45-22.00 uur herhaald.

³⁴⁴ Zie hiervoor ook: hoofdstuk 7 *Christelijk-literaire organisatie*, paragraaf 7.7.2: 'Rijnsdorp, *Contact* en Pinkster-Conferenties'.

³⁴⁵ C. Rijnsdorp, *Hymne*, uitgevoerd voor de N.C.R.V.-radiomicrofoon op 7 augustus 1939 van 17.00-17.30 uur.

³⁴⁶ Rijnsdorp doelde hier op het verzoek van dr. J. Haantjes uit 1932 voor de reeks 'Samenspraak en Samenspel' van *Koning's Uitgeverij* te Baarn.

gemakkelijk te voldoen is heeft men niet het gevoel dat de beste krachten moeten worden ingespannen en dat zijn scheppen gedragen wordt door behoefte en begrip. Het maken van dit soort gemeenschapskunst luistert heel nauw. Het is dus niet zo, dat er geen uitgever of radio-omroep te vinden zou zijn, die zulk een declamatorium zou willen brengen, maar de mensen, voor wie het bedoeld is, hebben er niet die behoefte aan, die zou vermogen te inspireren.³⁴⁷

Een enkele keer ontwaakte - weliswaar in opdracht - de tekstdichter nog in Rijnsdorp, zoals in 1954, toen hij op verzoek van de *N.C.R.V.* een tekst dichtte bij *Cantate nr. 3*, een compositie van Henk Badings voor gemengd koor, vrouwenkoor, mannenkoor, kinderkoor, samenzang, beiaard, orgel en symfonisch blaasorkest. Voor de Bondsdag 1956 van de gereformeerde jongelings- en meisjesverenigingen maakte hij het spreekkoor *Het leven is nog mooi*, dat werd uitgevoerd op Hemelvaartsdag 10 mei 1956 in *Ahoy* Rotterdam. In 1966 schreef hij in opdracht van de *Nederlandse Radio Unie* de tekst *Huwelijkscantate Beatrix-Claus* bij de muziek van Oscar van Hemel. Met het hoorspel als een talige vorm van drama met specifieke auditieve elementen en mogelijkheden, bleef Rijnsdorp door de jaren heen een bijzondere band houden. In 1960 trad hij op als jurylid van een prijsvraag voor luisterspelen, die was uitgeschreven door het Belgisch Nationaal Instituut voor de Radio-Omroep (N.I.R.) en de *Nederlandse Radio Unie* (N.R.U.).³⁴⁸ Juryvoorzitter van deze Vlaams-Nederlandse prijsvraag was prof. dr. G. Stuiveling.³⁴⁹

In zijn werk als tekstdichter bleef Rijnsdorp trouw aan de principiële werkwijze van de christelijke reciteerclubs, zoals hij die aan het slot van zijn gelijknamige opstel uit 1932 - geheel in de geest van de Kuiperiaanse cultuuropdracht - klip en klaar had verwoord:

Dit moet in elk geval in algemeene trekken de werkwijze onzer Christelijke reciteerclubs zijn: een arbeid onder dubbele voorlichting, die niet tevreden is met een goedkoop succesje, maar die ernstig streeft naar niveau-verhoging als onderdeel van de algemeene cultuurtaak, waartoe God ons allen roept, geheel en zonder uitzondering, zoolang Hij het wil.³⁵⁰

Hij voegde aan deze cultuurtaak de persoonlijke kanttekening toe, waarin hij ondubbelzinnig het belang van de voordrachtskunst en het werk van de christelijke reciteerverenigingen verwoordde: 'Zoo wordt die arbeid een Christelijk-nationaal werk, dat onder Gods zegen een betere naam onder ons kan verkrijgen dan het - mede door onze schuld - heeft.' Vervolgens bracht hij in de slotzin van zijn artikel als synthese de recitatie en het dubbelkarakter van zijn opvoedend werk op het levensterrein van de kunst samen onder 'één gezichtspunt':

Een Christelijk-nationaal werk, dat God eert en het volk verheft.³⁵¹

³⁴⁷ D. v.d. Stoep, 'In gesprek met Kees Rijnsdorp', deel I, in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr. 1, oktober 1950, 12.

³⁴⁸ *Leidsch Dagblad*, 26 september 1960.

³⁴⁹ Naast Rijnsdorp waren de overige juryleden: Jan Boon, Marcel Coole, Bert van Kerkhoven, Max B. Teipe en Willem Tollenaar.

³⁵⁰ C. Rijnsdorp, 'De werkwijze der Christelijke reciteerclubs', *Ter Zijde*, 114.

³⁵¹ *Ibidem*.

3 Literatuur: van schepper tot beschouwer

Ook in de literatuur volgde Rijnsdorp dezelfde ontwikkelingslijn als in de muziek en recitatie: van scheppen naar beschouwen, en via voorlichten en opvoeden naar kritiek. Na zijn godsdienstige bekering in 1912 had hij 'het *bennuste* leven' ontdekt en evenwijdig hieraan liep de ontdekking van de literatuur. Als literator bleef Rijnsdorp voluit Nietzscheaans 'aus dem Geiste der Musik' leven op het terrein van de klinkende kunsten. In de inleiding tot zijn gebundelde essays *Ter Zijde* uit 1935 verklaarde hij nadrukkelijk: 'Niet slechts een muzikale grondstemming, maar een in muziek gedrenkte levensperiode is aan mijn literaire arbeid voorafgegaan.'³⁵² Rijnsdorps muzikaliteit zou parallel aan de literatuur als een tweede begaafdheid zijn scheppend kunstenaarschap blijven begeleiden. Zijn kwaliteit als 'schepper' dankte hij aan de *imago Dei*, de schepping als mens naar het beeld van God, met inbegrip van het creatieve vermogen tot 'na-schepping'.³⁵³ Rijnsdorp wist vanuit Kuypers neocalvinistische esthetica, dat zijn scheppen alleen 'een nascheppen van het scheppen Gods' kon zijn, die immers 'de Opperste Kunstenaar' belichaamde.³⁵⁴

3.1 *Rijnsdorp en literatuur*

Rijnsdorp was een muzisch mens, voor wie de muzikaliteit niet alleen 'een faculteit van de geest' was, maar eveneens 'de onderstroom van zijn wezen' vormde.³⁵⁵ Over de invloed van muziek op zijn schrijverschap zei hij: 'En ik geloof dat je indirect dóór de architectoniek van de muziek stilistisch wordt beïnvloed.'³⁵⁶ Op zesentwintigjarige leeftijd kwam bij hem - nadat hij eerder als jongen een geromantiseerd schrijversideaal had gekoesterd, gevolgd door een existentieel doorleefde muziekperiode - 'de liefde tot de literatuur krachtig boven'.³⁵⁷ Zijn schrijverschap ontplooidde hij vanaf de beginjaren van het Interbellum, omstreeks 1920; het tijdvak dat tevens het begin markeerde van de 'tweede etappe' in Rijnsdorps historische periodisering van de protestantse literatuur vanaf 1900.³⁵⁸

Rijnsdorps romandebuut *Koningskinderen* uit 1930 betekende voor hem meer dan een landelijke doorbraak als christelijk auteur. Zijn bekeringsroman kreeg grote waardering, zowel bij de protestantse literaire critici als bij de bevindelijke kleine luyden: 'En die weerklank bond me te meer aan de volksgroep, waaraan ik geestelijk verwant was. Het werd toen steeds sterker mij ideaal om niet alleen onze mensen tot de kunst, maar ook áán de kunst te brengen.'³⁵⁹ Over de positie van christelijke romanciers had Piet Risseeuw zijn vriend Rijnsdorp in dit verband geschreven: 'Het zijn nu eenmaal de schrijvers die het meest contact met het volk hebben.'³⁶⁰ Rijnsdorps scheppend kunstenaarschap kreeg vanuit de Kuyperiaanse cultuuroprodracht naast de scheppend-artistieke taak eveneens een beschouwend-pedagogische taak, waarbij - vanuit zijn devies: 'Het volk aan de kunst' - de weerbarstige verhouding 'volk en kunst' het centrale thema werd in zijn denken en essayistisch werk.

In zijn analyse van de vrijheid van het artistiek kunstenaarschap,³⁶¹ een vrijheid die - na een eeuwenlange kerkelijke voogdij - door het individualistische l'art pour l'art-principe van de Tachtigers had gebroken met haar dienende taak ten opzichte van het volk, merkte Rijnsdorp in 1935 over de bevlogen protestantse letterkundige jongeren, die met 'een eigen literatuur, althans

³⁵² C. Rijnsdorp, 'Inleiding', *Ter Zijde*, 9.

³⁵³ Rijnsdorp volgde op literair gebied Kuypers esthetica: 'Want de kunstenaar is een na-schepper. In dat "na" zit zijn gebondenheid, in dat "scheppen" zijn vrijheid.' C. Rijnsdorp, 'Spanning en humor in de verhaalkunst', *Ter Zijde*, 89.

³⁵⁴ A. Kuypers, 'Het Calvinisme en de Kunst', in: *Het Calvinisme*, 141.

³⁵⁵ C. Rijnsdorp, 'Nietzsche', *Op zoek naar het geheim*, 83.

³⁵⁶ G. Puchinger, 'Dr. C. Rijnsdorp', in: *Christen en kunst*, 188.

³⁵⁷ *Geschenk* 1932, uitgegeven ter gelegenheid van de Nederlandse Boekenweek van 7-14 mei 1932, 119.

³⁵⁸ De eerste periode van de protestantse letterkunde plaatste Rijnsdorp van 1900 tot 1914, het begin van W.O. I. De tweede etappe liep van 1918 tot september 1941. De derde periode begon na W.O. II eind 1945.

³⁵⁹ A.J. Janssens, 'Kunstenaars en kerk', interview met dr. C. Rijnsdorp, ongedateerd interview zonder bronvermelding (vermoedelijk 1968 in een gereformeerde Rotterdamse kerkbode).

³⁶⁰ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 21 november 1936.

³⁶¹ Zie: *Een geknevelde volksovoeder*, hoofdstuk 2 *Kuypers, kleine luyden en kunst*, paragraaf 2.3: 'Neocalvinisme en kunst'.

een eigen literatuurbeschuiving' wilden komen, gevat op: 'dan moeten zij toch voor 't minst het punt kunnen aangeven, waar zij die vicieuze cirkel willen doorbréken'. Voor hem betekende het volk 'geen enkelingen, geen klasse', maar een 'organische gemeenschap', waar christenen met alle andere mensen in eerste instantie 'dit aardeleven gemeen' hebben. Onder de vrijheid van de christelijke kunstenaar verstond Rijnsdorp de vrijheid die God de mens schonk: 'Hem in literatuur onze eerbied en afhankelijkheid te betuigen, langs duizend wegen, als de bode van Tagore, "altijd tot Zijn dienst"'.³⁶² Volgens hem sprak de schrijver met zijn moedertaal tot het volk: 'van mond tot mond, over en weer verstaanbaar'. Daarbij stelde hij nadrukkelijk in zijn kwaliteit als literaire volksopvoeder met een bemiddelende cultuurtaak: 'En geen literaire clerus nestelt zich, scheiding makend, tussen de heilige hartsgeheimen der kunst en een devote, wetsonkundige schare.' Over de christelijke literatuur merkte hij in dit verband ietwat cryptisch op: 'Wie literatuur zegt, zegt cultuur; wie cultuur zegt, die zegt uitstel van executie, "tezamen opwassen tot de oogst", tijd, en taak. Er is een Christelijk literatuur mogelijk omdat er literatuur überhaupt mogelijk is.'³⁶³ Belangwekkend is de inhoud en betekenis die Rijnsdorp aan het begrip literatuur toekeende - een eigenzinnige calvinistische constante in zijn poëtica - zoals hij dit middenin de Rotterdamse hongerwinter op 11 januari 1945 kernachtig formuleerde:

Literatuur is maar niet wat in boeken staat, literatuur is een vorm van leven. Zij is de beeldende, taalscheppende kracht van het gemoedsleven; zij is de spraak van het hart. Als we tot de literatuur, tot het begrip literatuur alleen rekenen de som van haar producten, snijden we de bloem van de wortel. Bepaling van het begrip literatuur eist, dat men rekening houdt met haar bron, maar ook met haar toekomst. Zij heeft, men vergeve het versleten en veelszins onsympathieke woord, een dynamisch karakter. *Zie moet voort*. Ieder beschaving, ieder volk, iedere generatie vraagt en dringt naar een eigen literatuur.³⁶⁴

In de periode tussen de beide wereldoorlogen bloeide in Nederland volgens de auteur Ab Visser een 'provincialistische getinte "literaire verzuiling"', die volgens hem in de wereldliteratuur 'zijn weerga' niet vond: 'Wij spraken van Jong-protestanten, Jong-katholieken, Socialistische en onafhankelijke schrijvers, van wie de laatste groep (rondom de tijdschriften "Forum" en "Criterium") toonaangevend was.'³⁶⁵ Wijzend op de auteurs die vanuit het calvinistisch beginsel hun romans, poëzie en essays schreven, gaf Visser - als voormalig lid van de *Christelijke Auteurskring* - vanuit zijn eigen ervaring als schrijver de karakteristiek:

Zij schuwden enerzijds de secularisatie, waarvan zij anderzijds, in literis, de vruchten plukten. Hun artistiek temperament kwam voortdurend in botsing met hun dogmatische principes. Creatieve halfslachtigheid, frustratie en onmacht waren daar maar al te vaak de gevolgen van.³⁶⁶

De Jong-Protestantse dichters en prozaïsten, die volgens Ab Visser over literair talent beschikten en 'weerklink hoopten te vinden bij de intellectuele bovenlaag van de "gemeente des Heren"', zagen zich in een 'scheve, dubbelhartige positie gedrongen'. Zonder direct naar de idee achter de bloemlezing *Het derde Réveil* van K. Heeroma te verwijzen, verklaarde Visser: 'Enerzijds dwong hun geweten hen tot trouw aan de beginselen van het Eerste Réveil (Da Costa, Groen van Prinsterer) en het Tweede Réveil (Kuyper, De Savornin Lohman), anderzijds zochten zij stilistisch-prosodisch, aansluiting bij de principes van "Tachtig", en dat schiep een schier onoplosbaar conflict.'³⁶⁷

³⁶² C. Rijnsdorp, 'Hedendaagse Protestantse letterkunde', in: *Rondom het boek* 1935, 153-154.

³⁶³ *Ibidem*, 154. Rijnsdorp vervolgde vanuit de algemene gratieleer van dr. A. Kuyper: 'Ook de niet-christelijke literatuur wordt door Hem gedragen, haar geschiedenis is een duizendmaal proberen Zijn Naam te schrijven.'

³⁶⁴ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 93.

³⁶⁵ Ab Visser, *Leenwarder Courant*, 9 februari 1975.

³⁶⁶ *Ibidem*. Voor de populaire christelijke volksauteurs, onder wie Wilma Vermaat en Anne de Vries, die voor het overgrote deel de populaire boekenreeksen als de *Nobel*-serie en de *Spiegel*-reeks vulden, was er volgens Ab Visser niets aan de hand, omdat zij voor het 'simpele kerkvolk' schreven: 'De bekeringsroman en de streekroman waren gereede kapstokken om een seclarische problematiek aan op te hangen.'

³⁶⁷ *Ibidem*.

3.1.1 *Letterkunde en antithese*

Rijnsdorp had dit 'schier onoplosbaar conflict' aan den lijve ervaren. Deze letterkundige spagaat bracht hij later in zijn *In drie etappen* uit 1952 plastisch onder woorden: 'Want als ik zeg, dat die weinige Calvinistische kunstgevoeligen een gedeeld Duitsland waren, druk ik me te zwak uit. Kuiper vroeg de hele mens, de tachtigers ook.'³⁶⁸ Volgens hem bestond er geen uitweg en hadden 'de classiek gevormden en zij, die veel over de grenzen gekeken hadden', zoals bijvoorbeeld Geerten Gossaert, dr. J. van der Valk, Jacqueline van der Waals en mevrouw Hendrika Kuiper-Van Oordt, het minste last van deze tweedeling.³⁶⁹ Overigens plaatste Rijnsdorp hierbij direct de verklarende kanttekening: 'Maar zelfs eruditie kon wel verlichting, doch geen oplossing brengen.' Eerst moesten volgens hem 'de onmiddellijke autoriteit van Kuiper enerzijds en van de tachtiger beweging aan de andere kant verbleken (...)' Het was begin 1900 psychologisch gezien onmogelijk - schreef Rijnsdorp een halve eeuw later in zijn historisch omzien *In drie etappen* - 'voor een universalistische beweging als het neo-Calvinisme, met een eeuwenoude, halverwege verstorven traditie, in aestheticis onmiddellijk zijn stem te vinden, in een tijd bovendien, waarin het specialisme zijn triomfen vierde'.³⁷⁰

Als een van de literair 'angehauchte' gereformeerde jongeren had Rijnsdorp in de periode tussen 1916 en 1920 de 'benauwende nawerking' van deze 'allerwonderlijkste en benarde geestelijke situatie' met hart en ziel doorleefd.³⁷¹ Een volgens hem 'ten diepste ingrijpend conflict' tussen geloofsprincipe enerzijds en literair-esthetische praktijk anderzijds, mede als gevolg van het ontbreken van een eigen richtinggevende, samenbindende calvinistische esthetiek, waarvoor 'geen uitweg' bestond: 'De inherente esthetiek van het neo-Calvinisme was "unzeitgemäss", tegelijk bij de tijd ten achter en de tijd vooruit.'³⁷² Over de kunstgevoelige jongeren en hun bijna onhoudbare spagaat tussen kerk en kunst schreef hij vanuit eigen kennis en beleving vervolgens: 'De jongeren zaten er intussen maar mee. Vooral met dat van boven af gesuggereerde Calvinistische superioriteitsgevoel wisten ze geen raad. Ze zagen heel goed in, dat Kuiper wezen en doel van de kunst juist en diep peilde, maar beseften de zwakheid van zijn suggesties in de praktijk. (...) Principieel was Kuiper de sterkste, praktisch de tachtigers.'³⁷³ De neocalvinistische kunstpraktijk, gebaseerd op Kuipers theologische constructies: 'algemene genade', 'antithese' en 'soevereiniteit in eigen kring', bleek voor de meeste gereformeerde kunstlievende jongeren niet eenvoudig te hanteren. R.G.K. Kraan vatte de onbevredigende praktijk van Kuipers 'jongeren' met zijn 'gemene gratie' en 'antithese' - waarvan een van de twee volgens hem altijd wel een oplossing bood - met enige ironie samen:

Waar wereldmijding, cultuurverwaarlozing of kunstverachting dreigden te domineren, werd de gemene gratie ten tonele gevoerd. Maar waar - vooral door jongeren - inzake schoonheidsgenieting en cultuuraanvaarding de Kuiperiaanse grenzen werden overschreden, werd onmiddellijk het brandscherm van de antithese neergelaten. Tussen gelovigen en paganisten gaapte opeens een onoverbrugbare kloof.³⁷⁴

In 1966 wees Rijnsdorp opnieuw naar de in 1920 ontslapen leider van het calvinistisch volksdeel, dr. A. Kuiper met zijn antithese, in relatie tot de beoordeling van moderne literatuur en de

³⁶⁸ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 48.

³⁶⁹ In dit verband merkten Frans Ruiter en Wilbert Smulders een halve eeuw later aanvullend op: 'Het gaat hier om een cultureel gevecht van de sociologische midden- en onderlaag van het protestantse volksdeel. Dit "volks" geworstel van jeugdige calvinisten, onderdeel van hun emancipatieproces, verschilt hemelsbreed van de grondhouding van hen die de "voornamen" reveiltraditie voortzetten. Die hadden voldoende van de cultuur geproefd om niet van slag te raken door de atheïstische of pantheïstische poëzie van de Tachtigers. Evenmin voelden zij zich geroepen om in Kuipers spoor een cultuurtaak te aanvaarden en "calvinistische kunst" te produceren. Zij hadden het genieten en bedrijven van literatuur met aristocratische allure geïntegreerd in hun geloofsleven.' Frans Ruiter en Wilbert Smulders in: *Literatuur en moderniteit 1840-1990*, 155.

³⁷⁰ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 50.

³⁷¹ *Ibidem*, 49.

³⁷² *Ibidem*, 50.

³⁷³ *Ibidem*.

³⁷⁴ R.G.K. Kraan, 'Cultuurhistorische schets', in: *Omzien met een glimlach. Aspecten van een eeuw protestantse leescultuur*, 45.

urgentie van een eigen calvinistische cultuurkritiek: ‘De moeilijkheid is dat het wapentuig uit de school van Kuyper niet meer bruikbaar is, ik bedoel op het gebied van apologetiek en polemiëk. Niet in een harnas, maar in ons gewone pakje moeten we optreden.’ Rijnsdorp voegde er al terugblikkend veelzeggend aan toe: ‘En dan ook: de mythe dat de wereld dáár is en niet hier, moet verdwijnen’,³⁷⁵ waarbij hij ter illustratie het vierde couplet uit het ‘Bondslied’ van ds. A. Brummelkamp Jr. opvoerde, dat hij vroeger op de vergaderingen van de gereformeerde jongelingsvereniging te Delfshaven volmondig meezong:

De tijdeest wil ons troonen
naar Mammons hoogaltaar.
Het liefst ziet hij 's lands zonen,
de bloem der natie, daar.
Maar wij, in fierheid, werpen
den handschoen voor zijn voet,
en gaan het wapen scherpen
dat hem bestrijden moet!³⁷⁶

Deze ontmythologisering was volgens hem in zijn terugblik uit 1966 nodig, omdat de voorstelling van zaken in het geciteerde couplet niet (meer) gereformeerd was in zijn ogen. ‘Dit calvinistisch militarisme leefde in de waan van een duidelijke scheiding tussen de kampen “wij” en “de wereld”. Wij zijn hier, dáár is de tijdeest.’³⁷⁷ De Kuyperiaanse antithese kwam voor Rijnsdorp met name op het levensgebied van kunst en letteren tot uiting.³⁷⁸ Als een van de kunstgevoelige gereformeerde jongeren sloot hij zich aan bij de christelijk-letterkundige kringen rond *Opgang* en *Opwaartsche Wegen*; tijdschriften, die in hun titels - vanuit een pijnlijk ervaren christelijk-literair tekort - de omhoog strevende letterkundige idealen van de protestantse jongeren uit de ‘eerste periode’ van *Ons Tijdschrift* plastisch en programmatisch tot uitdrukking brachten.

Vanuit deze geduchte achterstandspositie moesten de Jong-Protestantse jongeren: het roemruchte manco-vraagstuk,³⁷⁹ aangezwengeld door Harmen van der Leek in de eerste jaargang van *Opwaartsche Wegen*, letterkundige strijd leveren met het literair peil van de algemeen-neutrale literatuur als doel en maatstaf. Deze literaire emancipatie liep grotendeels vast in een complex strijdgevoel op een drietal fronten: de conflicterende visies op christelijke kunst en literatuur binnen de eigen letterkundige groep, de literair-culturele achterstand voor het forum van de algemene literatuur, en de culturele inertie in eigen kring, geworteld in de puriteinse en dopers getinte calvinistische paradox van het cultureel tekort.³⁸⁰ Ook de tegenstelling met de rooms-katholieke auteurs moest worden benadrukt, want het adjectief ‘protestantsch’ zou te weinig onderscheidend zijn, zoals de dichter-criticus A. Wapenaar motiveerde in zijn bespreking van de bundel *Werk*, met als ondertitel: ‘Het boek der jong-protestantse letterkunde’, onder redactie van Jan H. Eekhout uit 1936: ‘Jong-protestantse letterkunde. Ik heb eigenlijk een intuïtieve hekel aan dat slapendige: protestantsch. Waarom niet, in onderscheiding met de jongere R.-Katholieken, gesproken van Protestantisch-Christelijke literatuur? Dat “protestantsch” is rekbaar als elastiek en even vals als je het niet goed vasthoudt bij 't uittrekken: de einden vliegen je brutaal-pijnlijk in 't gezicht.’³⁸¹

³⁷⁵ C. Rijnsdorp, ‘Literatuur, kritiek, politiek’, in: *Gereformeerd Weekblad*, 27 mei 1966, 350.

³⁷⁶ ‘Bondslied’, woorden: A. Brummelkamp, muziek: Frits Tollig, in: *Liederen voor het Verenigings- en Bondsleven*, 1893.

³⁷⁷ C. Rijnsdorp, ‘Literatuur, kritiek, politiek’, in: *Gereformeerd Weekblad*, 27 mei 1966, 350. Hij voegde er met de nodige zelfkritiek aan toe: ‘O ja, theoretisch en theologisch wist men wel af van de vijfde colonne in de citadel van het eigen hart. Maar het leek er soms op of weet hebben van iets tevens de overwinning op dat iets betekende.’

³⁷⁸ De antithese in de christelijke literatuur uitte zich zowel conventioneel als reactionair, restauratief en progressief.

³⁷⁹ H. van der Leek, ‘Het manco-vraagstuk’, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 1, nr. 1, 1 maart 1923, 19-32; nr. 2, 1 april 1923, 59-67, en nr. 3, 1 mei 1923, 91-110, waarin Van der Leek op visionaire wijze het christelijk-literair tekort aanwees en analyseerde bij literatoren, uitgevers, critici en het publiek, als ‘constante’ in de protestantse letteren.

³⁸⁰ Zie voor de uitwerking van deze these, deel III, epiloog VII: ‘Calvinistische paradox van het cultureel tekort’.

³⁸¹ A. Wapenaar, *Nieuwe Leidsche Courant*, 19 januari 1937. In de begeleidende voetnoot schreef Wapenaar: ‘Zoo even lees ik van Dr. Tazelaar in het Calvin. Weekblad een dergelijke afwijzing van dit woord in een kritiek op “Spectrum”, een bundel poëzie.’ Deze bundel droeg als ondertitel: ‘Bloemlezing uit de poëzie van Jong-Protestantsche dichters’.

Vanuit zijn eigen literair-culturele achterstand, een door hem indringend beleefd persoonlijk manco,³⁸² moest Rijnsdorp zich ontworstelen aan het estheticisme en individualisme van de Tachtigers, terwijl tegelijkertijd drie fronten: de eigen letterkundige groep, de literaire buitenwacht aan de ‘overzijde’ en zijn calvinistische achterban, vanuit zijn dubbele cultuurtaak al zijn artistieke en pedagogische aandacht opeisten. In 1954 gaf Willem Eges in *Critisch Bulletin*,³⁸³ het maandblad voor letterkundige kritiek, een kenschets van het christelijk-letterkundig veld als literair-historische context van Rijnsdorps letterkundige en kunstvoedende arbeid:

Ondanks de verdeeldheid in eigen gelederen is de naar buiten gerichte eenheid van ons protestants-christelijke volksdeel bestendig gebleven. Echter door gebrek aan innerlijke kracht heeft die eenheid niet tot een sterke literatuur geleid. Althans op de grens van de vorige en deze eeuw toonde zij zich bijzonder zwak. Wanneer zij opviel was het meer door haar traditionele aspecten. Door de vele kwalen waaraan zij lijdende was is het moeilijk één oorzaak daarvoor aan te wijzen. Vast staat dat zij een kwijnend bestaan leed. Men behoeft niet afwijzend tegenover haar te staan om dit te constateren.³⁸⁴

De schrijvers uit Rijnsdorps eerste letterkundige etappe, die zich om *Ons Tijdschrift* groepeerden, beschouwden Bilderdijk, Da Costa en ook Beets als hun grote voorbeelden, waarna Eges, verwijzend naar Johanna Breevoort, Enka en mej. J.L.F. de Liefde, opmerkte: ‘van hoe weinig esprit getuigen de voortbrengselen van de nazaten!’. Met Jacqueline van der Waals en Geerten Gossaert kwam de opleving, maar onder de prozaschrijvers kon de Rotterdamse criticus niemand van een ‘dergelijk gehalte’ als Gossaert noemen: ‘het geheel kwam slechts sporadisch boven het vereiste niveau uit’. Vervolgens gaf Eges ruim baan aan zijn verbazing over het ontbreken van de daadwerkelijke bezieling in het letterkundig werk van de christelijke literatoren:

Als buitenstaander mag men er zich over verbazen dat er zo weinig élan aanwezig is. Daar het bij hen in hoofdzaak om de Christus gaat, vraagt men zich af: waar blijft de *getuigenis* dan? Wie waarlijk van geloof doortrokken is kan zich niet tevreden stellen met het schrijven van christelijk getinte verzen, romans of essays. Hij moet werk van edeler gehalte geven. Zuiverder gesteld: *hij zal met bloed schrijven*.³⁸⁵ Van deze, aan Nietzsche ontleende idee is Rijnsdorp vervuld.³⁸⁶

Eges doelde hier op Rijnsdorps essay ‘Schrijfles bij Nietzsche’ uit 1934,³⁸⁷ waarbij hij opmerkte dat ‘dezelfde tendenz’ te herkennen viel in de overige beschouwingen van zijn stadgenoot, eerst in *Opwaartsche Wegen* en later in *Ontmoeting*, en concludeerde vervolgens: ‘Ook in zijn critieken belijdt hij dit standpunt. Bij voortdoring bakent hij af; hij weet de grenzen scherp te trekken. Wie zo handelt wordt vanzelf een apologet.’

De veelzijdigheid van Rijnsdorp weerspiegelde zich in de diverse letterkundige genres die hij beoefende. De ‘chronologische groei’ in zijn literaire kwaliteiten, van novellist, dichter en romancier tot essayist en criticus, belichaamde tegelijkertijd zijn organische ontwikkeling van scheppend kunstenaar tot beschouwend auteur met een dubbele cultuurtaak. In zijn scheppende, beschouwende en kritische arbeid klonk nauwgezet de ‘calvinistische toon’ door, die zijn literair-pedagogische bearbeiding van het calvinistisch volksdeel een geheel eigen geluid gaf.

³⁸² Over zijn eigen cultureel deficit in de vooroorlogse jaren schreef Rijnsdorp in een omzien op 3 augustus 1978, dat hij zijn kennis van literatuur en zijn schrijftechniek ‘verre van volmaakt’ waren: ‘Ik had een grote behoefte aan een brede en diepgaande algemene ontwikkeling; kortom ik was nog verre van toegerust om literair op eigen benen te staan.’ C. Rijnsdorp, *Laatste gedachten*, 64. Op Pinkstermaandag 2 juni 1941 schreef Rijnsdorp - terwijl hij werkte aan de brochure *Schoonheid en heiligheid* en bij hem het inzicht doorbrak zich te moeten berusten ‘in het niet-alles-kunnen-weten, het niet-alles-kunnen-doorgronden’ - in zijn dagboek: ‘Maar *mijn leertijd is voorbij*. Ik zeg het rustig, met dankbaarheid en met tranen in de ogen, blij dat ik uit die huid gekropen ben. Mijn leertijd is voorbij. O, veel weet ik niet, maar het maakt mij niet meer onrustig. Ik kijk ernaar en kan ‘t zo laten.’ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 68.

³⁸³ Willem Eges, ‘Nu Kees Rijnsdorp zestig jaar geworden is (Een aantekening)’, *Critisch Bulletin*, jrg. 22, 1955, 42-44.

³⁸⁴ *Ibidem*, 42-43.

³⁸⁵ Dit was eerder ook Rijnsdorps doorleefde conclusie toen hij al worstelend met zijn inspiratie zocht naar een geschikt onderwerp voor zijn tweede roman *Eldert Holier*. Zie: paragraaf 3.4.2 in dit hoofdstuk.

³⁸⁶ Willem Eges, ‘Nu Kees Rijnsdorp zestig jaar geworden is (Een aantekening)’, in: *Critisch Bulletin*, jrg. 22, 1955, 43.

³⁸⁷ C. Rijnsdorp, ‘Schrijfles bij Nietzsche’, *Ter Zijde*, 147-153. Zie ook: paragraaf 3.4.2 verderop in dit hoofdstuk.

3.2 *Novellist*

Na de diep doorleefde levensperiode van zijn muziekjaren bekwaamde Rijnsdorp zich in de jaren twintig van de vorige eeuw met veel bezieling en geestdrift in de techniek van het schrijven. In zijn eerste novellen leerde hij als stilist, aangesproken en gevormd door Lodewijk van Deyssel: 'Maar ik schaam me niet voornamelijk van hem te hebben geleerd wat literatuur en wat schrijven is',³⁸⁸ zich een uiterst zorgvuldige en doordachte manier van schrijven eigen te maken.³⁸⁹ Daarbij ontwikkelde Rijnsdorp - op basis van een jarenlange, grondige studie van taal en poëzie - een persoonlijk beeld van het schrijverschap in relatie tot zijn ideaal van een eigen, christelijke romankunst. 'Deze stille jaren hebben mij een zekere scholing gebracht, die mijn uitwendige levensomstandigheden mij nu eenmaal onthielden.'³⁹⁰

3.2.1 *De Spiegel*

Eind april 1920 had Rijnsdorp een eerste proeve van een novelle aangeboden aan de heer W. Kirchner, uitgever van het in orthodox-protestantse kring veelgelezen ontspanningstijdschrift *De Spiegel*.³⁹¹ Deze voluit op Kuypertiaans-gereformeerde beginselen gebaseerde 'Weekillustratie voor het Christelijk Gezin', was door Willem Kirchner in 1906 opgericht als principiële tegenvoeter van de populaire geïllustreerde weektijdschriften, zoals *De Prins der geïllustreerde bladen* of *De Wereldkroniek*; bladen die veel aandacht schonken aan zogenaamde 'wereldse' onderwerpen, zoals sport, spel, film, bioscoop, filmsterren, kunst, toneel en schouwburg. Meer in de geest van het al sinds 1867 bestaande weekblad *De Katholieke Illustratie* bood de 'Christelijke Weekillustratie' naast veel zwart-wit fotografie, verantwoorde lectuur in de vorm van overdenkingen, verhalen, reisreportages, feuilletons, boekrecensies, jeugdbrubrieken en puzzels. Naast maatschappelijke actualiteiten, zoals stakingen, rampen en jubilea van vooral gereformeerde predikanten en politici, besteedde *De Spiegel* in woord en beeld eveneens veel aandacht aan het Koningshuis.³⁹²

De uitgever berichtte Rijnsdorp op 6 mei 1920, dat hij de novelle 'gaarne' wilde plaatsen tegen een honorarium van f.15,- onder het voorbehoud van enkele redactionele en stilistische aanpassingen. Tevens plaatste Kirchner principieel enkele theologische kanttekeningen bij de godsdienstige strekking van de novelle: 'Denkt u er dan echter om dat de kern van het Evangelie niet is de tegenstelling van ons leven met de wereld "in Lust und Freunden" en Christus lyden, maar zeer bepaald dat Christus als Borg voor onze zonden aan het kruis heeft gedragen de straf die ons den Vrede aanbrengt. Laat u dan die verongelukkig van Psalm 134 ook maar weg; alle dingen stichten niet.'³⁹³ Nog geen week later bedankte de uitgever de jonge novellist voor zijn bereidwilligheid 'de kopy te wijzigen zoodat zy nu volkomen naar myn genoegen is. Gaarne zal ik meer dergelijke schetsen van u ontvangen'. Tot slot schreef Kirchner zonder te rekenen op enige

³⁸⁸ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 20 januari 1945, 100.

³⁸⁹ In zijn *Literair dagboek* beschreef Rijnsdorp in 1945 uitgebreid zijn relatie als leerling tot zijn 'stijlmeester' Lodewijk van Deyssel, pseudoniem van Karel Joan Lodewijk Alberdingk Thijm (1864-1952): 'Nee, vereerd heb ik Van Deyssel niet, maar toch blijft hij voor mij *de* prozaïst, zoals Leopold voor mij *de* dichter blijft. Leopold was een dichter voor dichters en zo is Van Deyssel een schrijver voor schrijvers. (...) Noch zijn geesteshouding, noch zijn literatuur-ideaal van het primaat der hoedanigheid, kunnen de mijne zijn en ze zijn het ook nooit geweest. Maar hij vertegenwoordigt voor mij meê het literaire geweten en zijn proza is als zodanig voor mij minstens gelijkwaardig aan poëzie. (...) Meester, ik heb u gelezen zoals ge hebt geschreven. Ge hebt mijn literaire leven meê mogelijk gemaakt. Een deel van mijn vorming heb ik aan u te danken.' C. Rijnsdorp, *Literair dagboek* 104-105. Volgens Rijnsdorp richtte Lodewijk van Deyssel zich ook voortdurend op 'de *essentie* van literatuur, van kunst en van leven', dat hem - evenals de stylist en denker Nietzsche dat deed - 'in een bepaald tijdperk van mijn leven mij heeft helpen vormen'.

³⁹⁰ C. Rijnsdorp, 'Het standpunt van de schrijver', *Ter Zijde*, 122.

³⁹¹ Het door 'duizenden geloofsgenoten' gelezen, meegelezen, uitgeleend en doorgegeven tijdschrift *De Spiegel* telde omstreeks 1920 circa 20.000 abonnees. H. Werkman, *De haven uitgegraven*, 152.

³⁹² Zie ook J. Dane, "'Opdat wij de hand van God in alles mogen merken.'" De eerste vijftien jaargangen van *De Spiegel* (1906-1921), in: G. Harinck en D.Th. Kuiper, *Anderhalve eeuw protestantse periodieke pers*. Dit artikel besteedde overigens geen aandacht aan het prozadebuut van Rijnsdorp in de kolommen van *De Spiegel* onder het pseudoniem van S. Waalsdorp uit juni 1920. Ruim een jaar later debuteerde Meindert Boss alias J.K. van Eerbeek onder de schuilnaam M. van Kempen met het verhaal 'Dagboek' in *De Spiegel*, jrg. 16, nr. 7, 12 november 1921.

³⁹³ Brief van W. Kirchner aan C. Rijnsdorp, 6 mei 1921.

tegenspraak: 'Uw pseudoniem vind ik niet mooi: het meest houd ik van een gewone persoonsnaam. U hebt zeker geen bezwaar dat ik u maar S. Waalsdorp noem?'³⁹⁴

In de veertiende jaargang van *De Spiegel* debuteerde de vijftienvijftigjarige Rijnsdorp met de tweedelige bekeringsnovelle *Haar eerste Avondmaalsgang*.³⁹⁵ Het stichtelijke verhaal beschreef achtereenvolgens de bekering, belijdenis en eerste avondmaalsgang van Mien, 'het bleke, mismaakte meisje met de donkere, verstandige oogen', dat met haar Mulo-kennis op de incasso-afdeling bij een Rotterdams handelskantoor werkte, waar ze op haar Remington 'maar typte, briefjes typte aan correspondenten, tot het mandje brieven naar de chefs ging om geteekend te worden'. In het bekeringsverhaal van het gehandicapte kantoormeisje schetste Rijnsdorp in herkenbare bewoordingen zijn eigen bekeringservaringen; een autobiografische stijl van schrijven die kenmerkend zou worden voor zijn latere prozawerk. Overeenkomstig het verzoek van Kirchner stuurde Rijnsdorp hem in de loop van 1920 nog enkele novellen toe, die in de veertiende jaargang van *De Spiegel* onder hetzelfde pseudoniem werden geplaatst.³⁹⁶ Ook kreeg de jonge novellist van de uitgever het verzoek een grote novelle te schrijven.³⁹⁷ 'Gaarne zal ik het schrijven eener groote novelle beproeven', reageerde Rijnsdorp vereerd op dit verzoek, waarbij hij tevens naar de voorwaarden en het honorarium informeerde.³⁹⁸ In het P.S. vroeg hij terloops: 'Ontvangt u wel eens op- en/of aanmerkingen omtrent opgenomen bijdragen, en zoo ja, is daar wel eens een bij, die het behartigen waard is? (...) Met dergelijke dingen hou ik gaarne rekening.'

Nadat de zoon van uitgever Willem Kirchner de brief had beantwoord met de mededeling dat zijn vader ernstig ziek was, ontving Rijnsdorp een maand later het verzoek om 'tusschentyds nog eens enkele kleine novellen' te sturen, omdat de redactieleden 'met de groote nu geen directe haast' hadden.³⁹⁹ Op 5 maart 1921 verscheen *De Spiegel* in rouwgewaad naar aanleiding van het overlijden van uitgever-directeur W. Kirchner. Terwijl de uitgever-ouderling de jonge Rijnsdorp kritisch begeleidde in zijn ontwikkeling als schrijver, was hij al ernstig ziek. Kirchner was de eerste persoon in Rijnsdorps leven, die hem kritisch en stimulerend heeft begeleid bij de ontwikkeling van zijn schrijverschap.

In 1922 verschenen in de kolommen van *De Spiegel* nog enkele novellen van Kees Rijnsdorp onder het pseudoniem S. Waalsdorp.⁴⁰⁰ De stof voor de novellen ontleende hij steevast aan zijn eigen jeugdijaren en het kantoorleven. In de novelle *Karelje* verbeeldde Rijnsdorp vanuit persoonlijke ervaringen het verhaal van een dertienjarige jongen die een rouwband om zijn linkermouw droeg, omdat zijn vader was overleden. De jonge halfwees moest daarom van school af naar kantoor om als kostwinner te gaan werken. Na afloop van het sollicitatiegesprek stak hij de Nieuwe Maas over met een pontje, terwijl op hetzelfde moment de *SS Rotterdam* - het vlaggenschip van de *Holland-Amerika Lijn* - uit de Rotterdamse haven vertrok, waarbij de jongen vanaf het pontje in de haven viel en bijna verdronk. Ook Rijnsdorps overige novellen bevatten tal van autobiografische elementen: van het knapenblad, de zangrepetities van *De Lofstem*, de Jongelingsvereniging, zijn muzieklessen tot en met zijn belevenissen op kantoor; ze vormden als

³⁹⁴ Brief van W. Kirchner aan C. Rijnsdorp, 11 mei 1921. Rijnsdorp had zeer waarschijnlijk de schuilnaam Neels Everhards als pseudoniem gebruikt.

³⁹⁵ S. Waalsdorp, *Haar eerste Avondmaalsgang*, in: *De Spiegel*, jrg. 14, nr. 36, deel I, 5 juni 1920 en deel II, nr. 37, 12 juni 1920.

³⁹⁶ *Het klompje* (nr. 40, 3 juli 1920), *Letje* (nr. 47, 21 augustus 1920), *Zaken* (nr. 50, 11 september 1920), *Hoe Bert Holst uit den dut geraakte* (nr. 51, 18 september 1920), *Legende van den armen zanger* (nr. 3, 16 oktober 1920) en *Jengd* (nr. 8, 20 november 1920).

³⁹⁷ Brief van W. Kirchner aan C. Rijnsdorp, 14 september 1920.

³⁹⁸ Brief van C. Rijnsdorp aan W. Kirchner, 15 september 1920. De novelle *De heer Westmeijer en zijn dochter* kwam in november 1921 gereed. Het verhaal voldeed echter niet aan de verwachtingen van de nieuwe redacteur dr. W.J.A. Schouten en verscheen niet in boekvorm. Rijnsdorp kortte het verhaal vervolgens in tot de novelle *Het huis achter de kastanjeboomen*. Op 5 december 1921 berichtte Schouten hem, dat hij akkoord was met de aangebrachte wijzigingen en de novelle wilde aankopen voor *De Spiegel* voor f. 25,- om 'eventueel bij kopynood te gebruiken'.

³⁹⁹ Brief van E.C. Kirchner aan C. Rijnsdorp, 13 oktober 1920.

⁴⁰⁰ *Karelje* (jrg. 16, nr. 19, 4 februari 1922), *Wee den afvezig!* (jrg. 16, nr. 23, 4 maart 1922) en *Uit de schoone jaren* (jrg. 16, nr. 38, 17 juni 1922).

voorvallen, gebeurtenissen of verwijzingen bruikbare bouwstenen, die hij ‘naar het leven’ verwerkte in zijn korte verhalen.

Na zijn *Spiegel*-novellen, die onder schuilnaam verschenen,⁴⁰¹ stopte Rijnsdorp een tijdlang met het schrijven van korte verhalen, die - zoals hij aan Piet Risseeuw schreef - ‘onbewust geheel doordrenkt’ waren van ‘voorbeelden uit de impressionistische en laat-naturalistische hoek’.⁴⁰² Pas zeven jaar later publiceerde hij weer een verhaal, de kleine novelle *Chauffeur Binigaart in Opwaartsche Wegen*.⁴⁰³ In dezelfde brief aan Risseeuw beschreef hij zijn ontwikkeling als auteur in de periode tussen 1922 en 1929: ‘want na die Spiegel-novellentijd begon ik eigenlijk van de grond af; wat de “inhoud” betreft met veel nadenken en lectuur, b.v. van Goethe (voor mij zeer vormend geweest), wat de “vorm” betreft met vrij intensieve studie van de verstechniek, getuige b.v. “Op den Heuvel” uit Stille Opvaart, waaraan ik een jaar heb gewerkt. (...) Natuurlijk is het hachelijk om op die manier “kunst” te willen verkrijgen, maar de drang tot technische verdieping was mij te sterk’. Die technische verdieping leidde voor Rijnsdorp in 1929 tot het schrijven van de roman *Koningskinderen*, waarmee hij in 1930 landelijk doorbraak als auteur. Hoewel hij toen al aan de conceptie van zijn tweede roman werkte, zou Rijnsdorp - voordat *Eldert Holier* uiteindelijk in 1938 verscheen - tussen de literair-pedagogische bedrijven door nog een aantal novellen schrijven om zijn schrijfstijl verder aan te scherpen.

3.2.2 Kostgangers Gods

Op 25 november 1933 benaderde de Amsterdamse uitgever J. van Ulzen van *U.M. Holland* Rijnsdorp voor de mogelijke uitgave van zijn tweede roman, waarbij hij in een adem vroeg: ‘Voelt U er wat voor om het novellistisch werk dat U ongebondeld heeft liggen door ons in een bundel te laten uitgeven?’ Waar de meeste protestantse auteurs moesten dingen naar de gunsten van een uitgever, stonden voor de uitgave van Rijnsdorps tweede roman, zijn ongebondelde novellen en essays de uitgevers bij hem letterlijk op de stoep. Door het succes van zijn romandebut *Koningskinderen* uit 1930 was hij een gewild auteur geworden. Niet alleen voor uitgevers, maar ook voor de redacties van christelijke week- en maandbladen. Hij ontving uit de pluriforme protestantse periodieke pers geregeld verzoeken voor het schrijven van een verhaal, meestal voor Kerstnummers of speciale uitgaven. Ook de christelijke boekhandel in stad en land wist Rijnsdorp voor literaire avonden te vinden.⁴⁰⁴

Per kerende post beantwoordde Rijnsdorp de brief van uitgever Jan van Ulzen,⁴⁰⁵ die op 29 november 1933 Rijnsdorps tegenvoorstel van een gecombineerde uitgave van zijn novellen en essays tactvol van de hand wees: ‘Ik zou de voorkeur geven elk apart uit te geven. Novellen-Essays.’ Binnen een week had Rijnsdorp zijn beste novellen uitgekozen en opgestuurd. Hij koos voor de bundel vijf eerder gepubliceerde novellen: *Chauffeur Binigaart*,⁴⁰⁶ *De mystische vallei*,⁴⁰⁷ *De twee voorzeggingen*,⁴⁰⁸ *Jannigje*,⁴⁰⁹ en *Het personeel van Gerrit Foppe Vink*.⁴¹⁰ In de aansprekende titel

⁴⁰¹ Naast het alias van S. Waalsdorp bediende Rijnsdorp zich zeer waarschijnlijk ook van het pseudoniem Reijndert Verdorp, waarin eveneens een toespeling op zijn achternaam verscholen lag. Onder deze schuilnaam publiceerde hij de novelle *Na kortstondig ongenuegt*. In de novelle, die herkenbare herinneringen oproep aan het sterfbed van Rijnsdorps vader, kreeg de oude Wouterse een - uitvoerig geschetst - christelijk sterfbed. In: *De Spiegel*, jrg. 16, nr. 50, 16 september 1922, 396-398 (deel I) en nr. 51, 23 september 1922, 405-407 (deel II).

⁴⁰² Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 25 augustus 1930.

⁴⁰³ C. Rijnsdorp, ‘Chauffeur Binigaart’, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 6, nr. 7, 1 september 1928, 229-236.

⁴⁰⁴ De doorbraak van Rijnsdorp met zijn romandebut in 1930 en de status, waarde en ranking die *Koningskinderen* verkreeg in het christelijk-literaire veld was niet alleen te danken aan het werk van Rijnsdorp zelf, maar volgens Pierre Bourdieu ook aan andere actoren in het literaire veld, die gericht waren op symbolische productie (zoals critici en tijdschriftredacteuren) en materiële productie (zoals uitgevers en boekhandels). Kees van Rees en Gilles J. Dorleijn, ‘Het Nederlandse literaire veld 1800-2000’, in: *De productie van literatuur*, 18.

⁴⁰⁵ Het Archief Rijnsdorp bij het HDC bevat diverse carbonadoorslagen van deze correspondentie met J. van Ulzen.

⁴⁰⁶ C. Rijnsdorp, ‘Chauffeur Binigaart’, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 6, nr. 7, 1 september 1928, 229-236.

⁴⁰⁷ C. Rijnsdorp, ‘De Mystische Vallei’, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 7, nr. 6, 1 augustus 1929, 211-218.

⁴⁰⁸ Deze novelle was in 1931 geweigerd door de redactie van *Opwaartsche Wegen*, nadat het eerder door P.J. Risseeuw niet geschikt was bevonden voor het *Kerstboek* 1931: ‘Als we niet “vastzaten” aan de titel “Kerstboek” zou ik gaarne je arabische novelle willen opnemen.’ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 10 januari 1931.

Kostgangers Gods verbeeldde hij dat de mensen in zijn novellen - zoals hijzelf deed - uit Gods hand leefden, 'of ze het (willen) weten of niet. Al wat leeft wordt uit Zijn hand met goed verzadigd'. Hij noemde die afhankelijkheid van God 'de meest sprekende eigenschap, die deze zoozeer verschillende menschen' voor zijn besef verbond. De figuren waren volgens hem voor God 'geen rare kostgangers, maar kostgangers Gods'. Eind november 1934 verscheen de eerste (en ook enige) novellenbundel van Rijnsdorp in druk bij *Uitgeversmaatschappij Holland* te Amsterdam.

Voor het kerkelijk weekblad *De Reformatie*, waaraan Rijnsdorp als vast medewerker 'letterkunde en muziek' verbonden was, schreef hij op verzoek van prof. dr. K. Schilder,⁴¹¹ een uitvoerig artikel over de ontstaansgeschiedenis van zijn gebundelde novellen en hun onderlinge samenhang. In deze bijdrage,⁴¹² die ruim een half jaar na de verschijning van *Kostgangers Gods* werd gepubliceerd, gaf Rijnsdorp tevens inzicht in de ontwikkeling en groei van zijn schrijverschap. In het verhaal *Chauffeur Binigaart*, dat hij ruim twee jaar voor *Koningskinderen* had geschreven, durfde hij voor het eerst 'een eigen manier van zeggen aan'. Alle bestandsdelen van de novelle waren 'tamelijk dicht van de werkelijkheid af genomen': het milieu, de personen, de kinderen en hun spel, de idioot, 'het is alles "echt"', verklaarde hij. Alleen het samenbrengen van de idioot en de kinderen in hun eigen milieu berustte op fantasie. Ook de novelle *De mystische vallei* was 'dicht van de werkelijkheid af' geschreven, maar anders dan in *Chauffeur Binigaart* niet van de zichtbare, maar van de psychologische werkelijkheid: 'Er zit veel kunstenaarsleed en -strijd van mezelf in; ik bedoel niet den banalen strijd om wat lof en erkenning, maar om *inzicht*. Wie deze novelle goed lezen kan, vindt daarin een illustratie van den uitroep: ik geloof, kom mijn ongeloovigheid te hulp.' In de novelle 'De twee voorzeggingen', een op de duizend-en-één-nacht geïnspireerde geschiedenis, trachtte Rijnsdorp als reactie op 'de uitvoerige en zwijmelende "Oostersche verbeeldingen" à la Querido', vervolgens in de literaire geest van de Nieuwe Zakelijkheid 'een uiterste van korthed in de voordracht' te bereiken.

In de beide laatste novellen schonk Rijnsdorp veel aandacht aan het geloofsleven en de psychologie van de hoofdfiguren. In *Jannigje*, een vrouw uit het volk, 'met een geheel naar binnen gekeerd, rijk, bijna vulcanisch gemoedsleven', wilde hij de diepe ommekeer in haar zielsleven psychologisch tekenen en verklaren, mede aan de hand van de terugkomst van haar verloren zoon. Ook de figuur van boekhouder Petietje in de novelle *Het personeel van Gerrit Foppe Vink* had net als 'Jannigje' een tijdlang in Rijnsdorp geleefd, voordat hij over deze figuur, 'die de rechte verhouding tot de werkelijkheid' nog moest vinden, kon schrijven. Wanneer deze figuur uiteindelijk zijn 'houding' vond en hij Christus voluit durfde te belijden, was hij niet meer 'de Christelijke Charley Chaplin, die hij even leek'. *Jannigje* en *De mystische vallei* waren volgens Rijnsdorp 'minder novellen dan wel korte, deels embryonale romans'. Dat deze novellen niet konden uitgroeien tot romans verklaarde hij vanuit de psychologische oorzaak dat het hem aan een 'gevoel van vrijheid' ontbrak om daadwerkelijk los te komen van de (autobiografische) werkelijkheid.⁴¹³

⁴⁰⁹ C. Rijnsdorp, *Jannigje*, novelle, opgenomen in *Nieuwe Oogst*. Een bundel novellen, samengesteld onder redactie van P.J. Risseeuw uit 1932, 1-28.

⁴¹⁰ C. Rijnsdorp, *Het personeel van Gerrit Foppe Vink*, novelle, opgenomen in: *Het is bij den avond*. Een bundel novellen van J.K. van Eerbeek, L.M. Hagen, H.J. Heijnes, Diet Kramer, Hendrika Kuypers-Van Oordt, C. Rijnsdorp, Anne de Vries, J.M. Westerbrink-Wirtz en Wilma, met portretstudies door T. Arens-Tepe en met een inleidend artikel van A.M. de Vries Robbé-Bergmans, *Opgang*-serie, (1932-1933), Deel 1, Baarn, *Bosch & Keuning N.V.*, z.j. [1932], 119-134.

⁴¹¹ K. Schilder deed dit verzoek aan Rijnsdorp op 13 april 1935 in Rotterdam tijdens een overleg over de invulling van de rubriek 'Litteratuur en kunst' na het vertrek van redacteur dr. J. Tazelaar, die van 30 juni 1922 tot 12 april 1935 aan *De Reformatie* als redacteur verbonden was.

⁴¹² C. Rijnsdorp, 'Over "Kostgangers Gods"', in: *De Reformatie*, 7 juni 1935.

⁴¹³ Jarenlang heeft Rijnsdorp met die vrijheid als christelijk auteur geworsteld. Dit betekende voor hem - bijna contradictoer - een directe gebondenheid aan Schrift en belijdenis. De principiële bezinning over aard en wezen van christelijke literatuur wilde hij op een hoger plan tillen met de gedachte: 'Nu is de echte vrijheid voor een Christenschrijver de *gekeerde*, dié vrijheid die hem door Christus geworden is en bekend uit Schrift en ervaring. De vrijmaking der fantasie door den Menschenzoon nu is bij mijn weten nog nergens van litterair standpunt met genoegzame helderheid uitgewerkt.' C. Rijnsdorp, 'Over "Kostgangers Gods"', in: *De Reformatie*, 7 juni 1935.

In de geestverwante periodieke pers kreeg *Kostgangers Gods* een goed onthaal. In de aankondigingen en korte stukjes in de literaire hoekjes van talrijke kerkbodes werden rake en soms ook humoristische opmerkingen geplaatst, zoals over de moraliserende novelle *De twee voorzeggingen*: 'Daarin treffen we den heer Rijnsdorp aan met de Arabische tulband getooid!⁴¹⁴ De literaire recensenten in eigen kring bleken Rijnsdorps schrijverschap goed te verstaan. Q.A. de Ridder zag in *De Nederlander* gelijkis met het werk van mevr. H. Kuypers-Van Oordt en typeerde Rijnsdorp ten voeten uit: 'hoewel van huis uit geen aristocraat is hij een schrijver van voorname levenshouding, zijn verhouding tot het leven, waarin hij staat en werkt, is er een van geestelijke voornaamheid, hetgeen misschien nog het meest tot uiting komt in zijn fijne geestigheid, welke verwoording in volkomen harmonie met de fijnzinnige gedachte is.'⁴¹⁵ Hendrika Kuypers-Van Oordt genoot van de 'zeer afgewerkte stijl' van Rijnsdorp: 'De auteur zegt het zoo puntig, geestig en fijntjes, het is somwijlen echte klein-kunst', waarna ze met genoegen constateerde: 'Rijnsdorp, een onzer beste Christelijke auteurs, tast nog een weinig, naar 't ons wil voorkomen. Doch juist dit kan nog groote beloften voor de toekomst inhouden.'⁴¹⁶

De bespreking van P.J. Risseeuw in het Zondagsblad van *De Rotterdammer* was voluit in majeur getoonzet: 'Wie oog heeft voor schrijven als *vak*, valt hier dubbel te genieten.' Puttend uit zijn intensieve correspondentie met Rijnsdorp vermeldde hij, dat deze verzameling 'in volgorde van ontstaan' was geplaatst. Hij vroeg zich tevens af, 'hoevele onzer jongere auteurs na een succes als met "Koningskinderen" de verleiding hadden weerstaan in deze trant door te gaan', en deed vervolgens de voorspelling: 'Toch acht ik het lang niet onmogelijk, dat Rijnsdorp eerlang terugkeert naar het volksverhaal.'⁴¹⁷ Rijnsdorps Rotterdamse vriend Piet Muller, die hij had leren kennen op de Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam, wist daar nog aan te toe voegen: 'In zijn arbeid als letterkundige heeft hij daarmede een periode afgesloten. Want deze novellen stammen alle uit dat tijdvak, waarin de schrijver zocht naar zijn eigen stijl en uitdrukkingswijze. Elke novelle in deze verzameling heeft daarom een ander type.'⁴¹⁸

In de algemene literaire pers werd niet alleen Rijnsdorps worstelen met 'de moeilijkheden van het vak' opgemerkt, maar ook zijn talent als schrijver. Mr. Roel Houwink schreef in de liberale *Nieuwe Rotterdamsche Courant*,⁴¹⁹ dat onze lieve Heer rare kostgangers heeft, waarvan Rijnsdorp in zijn bundel er een vijftal had uitgebeeld: 'een idioot, een muziek-onderwijzer, een sultan uit Duizend-en-Eén nacht, een burgervrouwje en een kantoormeneer'.⁴²⁰ De beste novellen waren voor Houwink de laatste twee in de bundel: 'Wanneer we aannemen mogen, dat de novellen in chronologische volgorde zijn geplaatst, is dit een gunstig voorteken voor de ontwikkeling van dit merkwaardig talent, want zij besluiten het boek.' Ben Stroman, criticus van het *Algemeen Handelsblad*, liet zich eveneens positief uit over de twee laatste novellen die zich beter leenden 'voor de bepaling van des schrijvers literaire capaciteiten', dan de eerste drie. Hij concludeerde, 'dat van het talent van den heer Rijnsdorp nog het een en ander verwacht kan en mag worden'.⁴²¹ Ook de criticus C.J. Kelk, die weinig geloof hechtte aan de 'dichtkunst der

⁴¹⁴ *Gereformeerd Kerkblad*, Officieel Weekblad van de Gereformeerde Kerken te Zutphen en te Eefde-Gorsseel, d.d. 14 juni 1935.

⁴¹⁵ Q.A. de Ridder, 'Drie novellenbundels', 'Kostgangers Gods', in: *De Nederlander*, 4 januari 1935. Ook de criticus van *De Volkskrant* trok een vergelijking met de eveneens bij U.M. Holland verschenen bundel *Jonker Costijn* van Hendrika Kuypers-Van Oordt: "'Kostgangers Gods" van Rijnsdorp heeft met den hiervoor genoemden bundel veel gemeen, met dien verstande dat Rijnsdorp een goedmoedigen humor laat spelen waar Kuypers-Van Oordt deernis toont. Rijnsdorps werk is daardoor krachtiger en frisscher (...)' *De Volkskrant*, 11 mei 1935.

⁴¹⁶ H. Kuypers-Van Oordt, 'C. Rijnsdorp - Kostgangers Gods', in: *De Heraut*, 24 maart 1935.

⁴¹⁷ P.J. Risseeuw, 'Kostgangers Gods', in: *De Rotterdammer* (Zondagsblad), 30 maart 1935.

⁴¹⁸ P.H. Muller, 'C. Rijnsdorp, *Kostgangers Gods*', in: *De Vriend des Huizes*, jrg. 53, nr. 4, april 1935, 267.

⁴¹⁹ Roel Houwink bleef als broodschrjver - ook na zijn toetreding tot het kamp der Jong-Prottestanten - in de algemene pers publiceren, van de N.R.C. tot het *Utrechtsch Niensblad*. Daarnaast publiceerde hij ook zijn bijdragen in algemeen-culturele bladen en literaire tijdschriften, zoals *Den Gulden Winckel*, *Elsevier's Geillustreerd Maandschrift*, *Critisch Bulletin*, *De Stem* en *De Gids*.

⁴²⁰ Roel Houwink, 'C. Rijnsdorp. *Kostgangers Gods*', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 10 januari 1935.

⁴²¹ Ben Stroman, 'Kostgangers Gods', in: *Algemeen Handelsblad*, 13 april 1935.

jongere Protestanten',⁴²² stak eveneens de loftrumpet op Rijnsdorps novellenbundel. Volgens hem was de tijd 'voor het tamme, zoetelijke Christelijke verhaaltje' geheel voorbij: 'Voor de Protestants-confessioneele richting in de literatuur is ook een nieuwe generatie opgestaan, die niet langer zweert bij het tendensverhaal met traditioneel goeden afloop en minstens één bekeering. Haar werkwijze heeft zich met onze moderne eeuw vernieuwd.'⁴²³ Over Rijnsdorp, die volgens Kelk onder de jongere christelijke schrijvers met zijn *Koningskinderen* 'zeer de aandacht trok', merkte hij op: 'Men zou aan die novellen niet maar zoo aanstonds raden, dat de schrijver zich als een positief Christelijk auteur belijdt.' Daarbij citeerde de criticus met waardering de uitspraak van Rijnsdorp dat hij er geen belang bij had 'zijn geloofsgenoten 'mooier voor te stellen dan zij zijn'. Na een korte kenschets van de novellen concludeerde Kelk: "'Kostgangers Gods" behoort tot de beste stalen kleinkunst, die de laatste jaren in ons land verscheen. Er staat maar weinig in dit boek te lezen, maar tusschen de regels door zal men er meer in kunnen zien dan louter "verhaaltjes".'

Een recensie met een min of meer voorspellende toekomst kwam van de met de initialen aangeduide 'M.C.' in *De Indische Courant*,⁴²⁴ die nadrukkelijk op de Rotterdamse signatuur van *Kostgangers Gods* wees als typisch stadsdecor van Rijnsdorps novellen. Hij benoemde de verschillen tussen Amsterdam en Rotterdam en merkte vervolgens - begin 1935 - op:

Amsterdam is de vaderstad van elken echten Nederlander, waar hij ook mag geboren zijn; Rotterdam is hoogstens zijn werkstad. Voor de meeste Nederlanders zou het heel wat erger zijn als Amsterdam vanuit de lucht werd gebombardeerd, dan wanneer dit Rotterdam overkwam. Rotterdam kan weer worden opgebouwd: Amsterdam kan dit nóóit weer!... Maar ik dwaal af. Ik wilde alleen maar zeggen, dat de heer Rijnsdorp dit leven, in en buiten Rotterdam, uitstekend heeft gezien en dat hij het ook voortreffelijk kan beschrijven.

Kennelijk beschikte deze recensent in het verre Nederlands-Indië over meer helderziende gaven, want over Rijnsdorp - die hij in het geheel niet kende - schreef hij: 'Misschien is deze schrijver een predikant of een Christelijk onderwijzer. In elk geval is hij iemand, die heel dicht heeft gestaan bij de "kleine luyden" van wie Kuypers sprak, en die "hun harten kent en nieren proeft", om dan maar eens in den stijl te blijven.'

Zeven jaar na de publicatie van *Kostgangers Gods* wilde Rijnsdorp een tweede novellenbundel uitbrengen. Hiervoor had hij de volgende verhalen geselecteerd: *Legende van den extatischen onderling*,⁴²⁵ *Het tiende gebod*,⁴²⁶ *Steeff*,⁴²⁷ *Het gezag van Axel Nygaard Jr.*,⁴²⁸ *Open brief aan de jury te Wilmington Delaware*,⁴²⁹ en de nog niet eerder gepubliceerde novelle *De ruit met de korrel*,⁴³⁰ die

⁴²² In zijn *De Nederlandse poëzie van haar oorsprong tot heden. Gekeurd en gekenschetst door C.J. Kelk* uit 1948 stelde Kelk: 'Ik moet op de voorgrond stellen, dat ik persoonlijk in een protestants-christelijke dichtkunst van betekenis niet geloof. (...) Het is een afgeknotte tronk, die nog wel bladeren schenkt, maar spaarzaam en alle kans op onbeperkte aanwas mist', C.J. Kelk, *De Nederlandse poëzie van haar oorsprong tot heden*, 316.

⁴²³ C.J. Kelk, 'Letterkundige Kroniek', 'II.', C. Rijnsdorp, *Kostgangers Gods*', in: *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 12 januari 1935.

⁴²⁴ M.C., 'Kostgangers Gods', in: *De Indische Courant*, 2 maart 1935. 'M.C.' waren de initialen van Maarten Cornelis, pseudoniem van de journalist en schrijver Willem Walraven (1887-1943).

⁴²⁵ Eerder gepubliceerd in *Opwaartsche Wegen*, jrg. 17, nr. 10, 1 december 1939, 437-448.

⁴²⁶ Eerder gepubliceerd in de verhalenbundel *De tien geboden*, Den Haag, z.j. [1934].

⁴²⁷ Eerder gepubliceerd in het Kerstnummer 1934 van *De Rotterdammer*, 22 december 1934. C. Rijnsdorp schreef ter toelichting bij deze novelle in zijn brief van 28 december 1942 aan Van der Stoep: 'Die is m.i. literair de minste onder de zusteren, maar aan de andere kant is het een verhaal (min of meer aan de werkelijkheid ontleend) dat, hoewel het onderwerp een beetje precair is, misschien de leesbaarheid van de bundel ten goede kan komen.' Rijnsdorp schreef deze kerstnovelle in de maanden september en oktober 1934 op verzoek van Risseeuw. Op Rijnsdorps vraag naar dialoog in de novelle schreef Risseeuw hem op 19 september 1934 een beetje huiverig daarvoor te zijn: 'Veel hangt af van het gegeven. Liever heb ik een boeiende short-story voor het kerstnummer. Daar heeft iedereen wat aan.'

⁴²⁸ Eerder gepubliceerd in *Verzeild Bestek*; jubileumuitgave ter gelegenheid van het tweede lustrum van de *Christelijke Auteurskring* 1929-1939.

⁴²⁹ Eerder gepubliceerd in *Opwaartsche Wegen*, jrg. 18, nr. 1, 1 maart 1940.

⁴³⁰ Deze novelle publiceerde Rijnsdorp onder het pseudoniem Neels Everhards na de oorlog in *Ontmoeting*, jrg. 1, nr. 3-4, december 1946/januari 1947.

hij in 1941 had geschreven voor het - door de oorlogsomstandigheden niet verschenen - jaarboek *Wachttuur* van de *Christelijke Auteurskring*. Datzelfde lot was ook de tweede novellenbundel van Rijnsdorp beschoren, maar het motief bleek minder verheffend. Via Piet Risseeuw, die goede contacten met de christelijke uitgevers onderhield, had hij het manuscript aangeboden aan uitgeverij *G.F. Callenbach* te Nijkerk. Op 24 juli 1941 schreef Risseeuw aan Rijnsdorp: 'Callenbach vindt je copij voor een te klein publiek dat hij er een oplage aan kan wagen. Beter lijkt het mij dus, dat ik de novellen elders onderbreng in een serie met *beperkte* oplage.' Zijn vriend bood hem vervolgens aan: 'Zal ik eerst nog eens proberen bij boekhandel Kok in Zwolle? Die geeft ook dergelijke dingen uit. Of wil je het dan maar liever in portefeuille houden?' Op 28 december 1942 stuurde Rijnsdorp echter zelf het manuscript naar redacteur D. van der Stoep voor publicatie bij uitgeverij *Bosch & Keuning* te Baarn: 'Hierbij zend ik je de beloofde novellen. Het zijn ongetwijfeld vergelijkenderwijs de beste die ik geschreven heb, waarmee ik echter minder de novelle Steef op het oog heb die ik er volledigheidshalve heb bijgevoegd.' Met *Bosch & Keuning N.V.* had hij ook afspraken lopen over de uitgave van zijn derde roman, waaraan hij op dat moment de laatste hand legde. Op 19 januari 1943 ontving 'Beste Rijnsdorp' van Dingeman van der Stoep, inmiddels 'chef redactie' bij *Bosch & Keuning N.V.*,⁴³¹ de volgende afwijzingsbrief:

Het valt moeilijk op 't ogenblik iets te zeggen over de mogelijkheid van een uitgave van de novellen, die je ons zond. De uitgave zou natuurlijk eerst na de oorlog kunnen geschieden en wij hebben het gevoel, dat we in de eerste jaren na de oorlog aan een dergelijke uitgave niet toekomen. Er is dan te veel - vooral aan periodieke uitgaven - dat voor moet gaan en waaraan we de handen voorlopig meer dan vol zullen hebben. Ik kende de novellen voor het merendeel en ze zijn goed. Voor de meeste heb ik rechtuit bewondering. Maar - ik denk, dat je dit mij toe zult stemmen - ze zullen slechts door een beperkt lezerspubliek kunnen worden gewaardeerd. In een normale tijd zou dit misschien niet zo erg zijn, maar in de eerste jaren na de oorlog vrees ik dat het onoverkomelijk is. Het lijkt me daarom het verstandigst, dat ik je deze kopij weer terugzend. Misschien bestaat er aanleiding later nog eens op de zaak terug te komen.

Over zijn novellen, publiek en uitgevers maakte de novellist Rijnsdorp tijdens een lezing uit 1943 enkele behartigenswaardige opmerkingen: 'Romans hebben altijd de grootste belangstelling, veel meer dan novellen. Toch kan voor een schrijver de betekenis van zijn werk voor een niet gering deel juist in de novellen liggen, die hij geschreven heeft. Maar uitgevers zijn er niet happig op, omdat er naar novellenbundels heel weinig vraag is.'⁴³² Volgens zijn verklaring had het grote publiek geen belangstelling 'voor het fijne werk', maar wel voor 'een boeiend of opzienbarend boek, hoe dikker hoe liever'. Rijnsdorp wees op het verschil tussen het lezen van een roman en een novelle, en toonde evenwel begrip voor de keuze van het publiek: 'Er is altijd even moeite voor nodig zich in te werken, de personen te leren kennen, enz. Heeft men dit bij een roman eenmaal gedaan, dan is het erg plezierig nog heel lang te kunnen doorlezen.' Volgens hem raakten de lezers door en door vertrouwd met de romanpersonages in tegenstelling tot bij een novelle: 'Na tien of twintig bladzijden is het verhaal uit en moeten we weer van voren af aan beginnen. Dit mat af en de meeste lezers zijn, als ik het eens een beetje hatelijk zeggen mag, liever lui dan moe.' Ontwapenend bekende hij vervolgens: 'Ik ben het als lezer zelf trouwens ook.'⁴³³

Over zijn eigen literaire ontwikkelingsgang merkte Rijnsdorp in dezelfde lezing over zijn novellen op: 'Meer nog dan bij een roman komt het hier aan op de manier van vertellen en van schrijven, op de stijl, de toon, de fijne makelij. In "Kostgangers Gods" is het nog een zoeken naar een eigen stijl, een worstelen met de moeilijkheden van het vak, als ik het zoo zeggen mag.' Over zijn tweede novellenbundel stelde hij in 1943 zelfverzekerd: 'Die moeilijkheden zijn nu wel overwonnen en mijn beste novellen zijn ongetwijfeld die, welke in de nieuwste bundel "Harten kwamen thuis" zijn verzameld.' Beide bundels beschouwde de novellist Rijnsdorp als een compositorische eenheid.

⁴³¹ Persbericht van uitgeverij *Bosch & Keuning*, d.d. 1943.

⁴³² C. Rijnsdorp, ongepubliceerde lezing over eigen werk, circa 1943. Rijnsdorp verwees hier naar de uitgeverijen *G.F. Callenbach* en *Bosch & Keuning*, die geen brood zagen in de uitgave van zijn tweede novellenbundel *Harten kwamen thuis*.

⁴³³ *Ibidem*.

3.3 Dichter

Ook in poëtisch ontstond vanuit de praktijk van Rijnsdorps dichterschap een ontwikkeling van dichter tot poëziecriticus, de beweging van scheppen naar beschouwen en kritiseren. Parallel aan deze ontwikkeling volgde tegelijkertijd de overgang van het literaire vers naar de eenvoudige volkspoëzie. Hierover merkte hij eind 1932 op: 'Lyriek is van alle tijden, maar de naaste toekomst verlangt weer naar het tijdvers, het strijdvers, het hekeldicht, het epigram, naar epische, dramatische, waarom ook niet naar didactische poëzie.'⁴³⁴ Het schrijven van spreekkoren,⁴³⁵ hoorspelen,⁴³⁶ declamatoria,⁴³⁷ voordrachtstukken,⁴³⁸ liederen,⁴³⁹ cantates,⁴⁴⁰ of eenvoudigweg typisch gelegenheidswerk,⁴⁴¹ als bijzondere vormen van gemeenschapskunst, rekende Rijnsdorp eveneens tot het poëtisch bedrijf. Hij deed dit overigens vrijwel altijd in opdracht of op verzoek, vanuit de voor hem belangrijke overweging dat er ook publiek moest zijn dat er om vroeg. Rijnsdorps pleidooi voor het gelegenheidsvers in het essay 'Naar nieuwe centra' uit 1932 trok in dit verband de aandacht. Onder de kop 'Het gelegenheidsvers in eere hersteld', schreef de redacteur in zijn rubriek 'Spiegel der Kunsten' van *De Hollandsche Revue*: 'In een belangwekkend opstel bespreekt C. Rijnsdorp in Opwaartsche Wegen o.a. ook de invloed van de nieuwe zakelijkheid op de voortbrengselen van letteren en kunst. In verband daarmee wijst hij ook op de betekenis van het gelegenheidsvers voor de moderne dichtkunst.'⁴⁴²

De eerste regel uit het gedicht *Art Poétique* van Paul Verlaine: 'De la musique avant toute chose', had Rijnsdorp na de ingrijpende breuk met zijn muziekidealen tot de bestudering van de poëzie gelokt.⁴⁴³ Hij troostte zich met de gedachte, dat 'de mooiste muziek is die in de taal'.

⁴³⁴ C. Rijnsdorp, 'Naar nieuwe centra', *Ter Zijde*, 145.

⁴³⁵ *Eens Christens Reis*. Spreekkoor naar John Bunyan, serie 'Samenspraak en Samenspel', dr. J. Haantjes en P.H. Muller (red.), *Koning's Uitgeverij N.V.*, Baarn, z.j.; *Het leven is nog mooi*. Spreekkoor (onuitgegeven), geschreven voor de Bondsdag 1956 van de gereformeerde jongelings- en meisjesverenigingen, uitgevoerd op Hemelvaartsdag 10 mei 1956 in *Aboy* te Rotterdam.

⁴³⁶ *Oudejaarsgesprek*. Hoorspel (onuitgegeven), uitgevoerd voor de N.C.R.V.-radio op 29 december 1932; *Het verzet der Vrouwen*. Radioklankbeeld (onuitgegeven). Dit declamatorium werd op zaterdag 4 mei 1946 in het kader van het 'Nationaal Programma' als klankbeeld onder de titel 'De vrouw in den Nationalen strijd' uitgezonden op de radio. Stichting *Radio-Nederland in den Overgangstijd*, in 1946 ontstaan uit *Radio Herrijzend Nederland*, verzorgde de uitzending via de zenders Hilversum I en II van 16.30-16.50 uur. De hoorspelacteur Carel Rijken regisseerde de uitzending in nauw overleg met Rijnsdorp. Hoewel het declamatorium de nodige waardering van luisteraars oogstte, werd het declamatorium niet in druk uitgebracht als gevolg van de naoorlogse papierschaarste.

⁴³⁷ *Dit Wonderbaarlijke Kind*. Kerstdeclamatorium, J.N. Voorhoeve, Den Haag, z.j. [1947]. Ook opgenomen in: *Komt allen tezamen*. Een bundel Kerstproza en -poëzie, J.N. Voorhoeve, z.j. [1950].

⁴³⁸ *Emmaïsgangers 1945*. Verhalend gedicht uit de hongervinter, met tekeningen van H. Berserik, J.N. Voorhoeve, Den Haag, z.j. [1946].

⁴³⁹ *Hymne*, muziek van Carl Maria von Weber, opus 36, op Nederlandse tekst van C. Rijnsdorp, uitgevoerd voor de N.C.R.V.-radio op 7 augustus 1939 van 17.00-17.30 uur; *Bazüinen klinken in 't verschiebt*. Bevrijdingslied, geïllustreerd door Eva Schütz, J.N. Voorhoeve, Den Haag, 1945.

⁴⁴⁰ *Cantate nr. 3*. Muziek: Hendrik (Henk) Badings, tekst: C. Rijnsdorp. Voor gemengd koor, vrouwenkoor, mannenkoor, kinderkoor, samenzang, beiaard, orgel en symfonisch blaasorkest. Geschreven in opdracht van de N.C.R.V. voor de jubileumontmoeting op 7 juni 1954; *Huwelijkscantate Beatrix-Claus*, tekst: C. Rijnsdorp, muziek: Oscar van Hemel, geschreven in opdracht van de *Nederlandse Radio Unie* (N.R.U.), het samenwerkingsverband van de Nederlandse omroepverenigingen. Op 5 maart 1966 werd de tekst van de *Huwelijkscantate* afgedrukt in de bladen van het *Rotterdammer-Kwartet*. De uitvoering op de radio van de *Huwelijkscantate* vond op donderdagnavond 10 maart 1966 om 20.00 uur plaats onder leiding van Leo Driehuis en uitgezonden op beide radiozenders.

⁴⁴¹ *Lied op Berkel en Rodenrijs*, in: J. Klaasesz e.a., *Niet verouderd, wel veranderd: Berkel en Rodenrijs*. Berkel en Rodenrijs bij het 1000-jarig bestaan, 1963; *Lied op Benthuizen*, Wegwijs 1968/1969, gemeentegids Benthuizen. Op muziek gezet door A.L.M. Scheepers; *Lied op Moerkapelle*, Wegwijs 1968/1969, gemeentegids Moerkapelle.

⁴⁴² H.G. Cannegieter, 'Het gelegenheidsvers in eere hersteld', in: *De Hollandsche Revue*, jrg. 38, 15 januari 1933, 34-35.

⁴⁴³ In het N.C.R.V.-radioportret ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag, zei Rijnsdorp terugblikkend: 'In de literatuur streefde men er naar taalmuziek te schrijven. De Franse dichter Paul Verlaine die heeft indertijd het beroemde slagwoord gesmeed: *De la musique avant toute chose*. Voor alle dingen muziek. *Et tout le reste est littérature*: de rest is allemaal maar literatuur. Als er maar muziek in het gedicht zit. Een gedicht moest muzikaal zijn, moest zingen.' Henk Glimmerveen, *Een Koningskind uit Schiebroek*, uitgezonden op 16 september 1974. In dit N.C.R.V.-interview schetste Rijnsdorp ook de verdere ontwikkeling in de poëzie, van zingen naar spreken, praten en mompelen. 'En zo is die hele typische afgang van het estheticisme onder invloed van de wereldgebeurtenissen tot stand gekomen. Een

Hierbij had hij wel de kanttekening geplaatst: ‘Maar wat ik van muziek in taal wil is iets veel diepers en breeders dan lyriek, hoe volmaakt ook.’⁴⁴⁴ Daarmee bedoelde hij, ‘dat de muziek in engere zin in de taal moet sterven, eer zij daarin kan worden geboren’. Met zijn muzikale achtergrond sprak het schrijven van gedichten hem sterk aan, mede ook omdat in deze jaren het muzikale vers nog in de mode was.⁴⁴⁵ Voor Rijnsdorp, als man van klank en kunst, behoorden muziek en literatuur (met de recitatiekunst als tussenvorm) samen tot de ‘klinkende kunsten’,⁴⁴⁶ hoewel bewust gecomponeerde ‘taalmuziek’, zoals bij Verlaine, Leopold of Engelman, voor hem altijd iets ‘opzettelijk en programmatisch’ had.⁴⁴⁷ In zijn literair dagboek had de vooral als prozaïst bekende Rijnsdorp op 18 september 1940 over de dichtkunst genoteerd: ‘De poëzie is het geweten van het proza.’⁴⁴⁸ Hij verklaarde deze opmerkelijke overweging als volgt:

De houding van het proza ten opzichte van de poëzie is schaamte; de houding van de poëzie tegenover het proza is geen ‘houding’, zij *ziet* geen proza. Zij bedient zich van de spraakmiddelen en woordenschat van de gewone taal, soeverein en vorstelijk. Door haar doen maakt zij het proza zonder strijd tot onderdaan en discipel. Een prozaïst leest poëzie met bekoorde zinnen en een beschuldigd esthetisch geweten.⁴⁴⁹

Als ‘schrijver van serieuze verzen’ zou Rijnsdorp twee perioden kennen waarin hij gedichten schreef.⁴⁵⁰ Tijdens zijn eerste poëzieperiode publiceerde hij tussen 1923 en 1926 gedichten in de christelijk-letterkundige tijdschriften *Opgang* en *Opwaartsche Wegen*. Zijn debuut als dichter maakte hij met een vijftal gedichten in januari 1923 in *Stemmen des Tijds*,⁴⁵¹ het ‘Maandschrift voor Christendom en Cultuur’, waarin cultuurvraagstukken vanuit christelijk perspectief werden besproken, met aandacht voor literatuur, ‘maar als cultuuronderdeel’.⁴⁵² De tweede periode viel samen met de bevrijding van Nederland en zette zich voort tijdens de eerste jaren van *Ontmoeting*,⁴⁵³ de periode tussen omstreeks 1945 en 1952. Rijnsdorps vrije poëzie werd nooit gebundeld. Wel werden verzen van zijn hand opgenomen in verschillende verzamelbundels,⁴⁵⁴ en in het Zondagsblad van *De Rotterdammer*.⁴⁵⁵

Met de ontwikkeling van zijn verskunst wilde het in de eerste dichtperiode, ondanks zijn doorvrocht tweedelig poëticaal essay in *Opgang*,⁴⁵⁶ niet echt vloten. Redacteur Joh. Luijkenaar Francken van dit ‘Christelijk tijdschrift voor kunst en letteren’ schreef hem op 12 november 1924, nadat Rijnsdorp hem nieuwe verzen ter inzage had toegezonden, met vooruitziende blik: ‘Het schijnt mij echter toe, dat U niet in dit genre Uw beste resultaten zult bereiken. Meest zijn ’t enkele strophen of regels in deze gedichten, die waard zijn te blijven voortleven, maar blijven ze als geheel beneden den eisch die gesteld dient te worden.’ De *Opgang*-redacteur oefende geregeld rake detailkritiek uit op de ingezonden poëzie van Rijnsdorp. Alleen het gedicht ‘Niet meer op verre bergen’ vond hij geschikt voor publicatie: ‘Dat vind ik het beste dat er dezen keer bij was,

zeker banaliseringsproces of vulgariseringsproces, maar je kunt het ook zien als een meer eerlijk, waar, waarachtig, werkelijk worden van de dichtkunst.’ Zie hierover ook: C. Rijnsdorp. ‘Zingen, spreken, praten en kolderen in de nieuwere Nederlandse poëzie’, *Op zoek naar het geheim*, 115-128.

⁴⁴⁴ C. Rijnsdorp, ‘Inleiding’, *Ter Zijde*, 9-10.

⁴⁴⁵ D. v.d. Stoep, ‘In gesprek met Kees Rijnsdorp’, in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr. 1, oktober 1950, 9.

⁴⁴⁶ C. Rijnsdorp, ‘Pinkstergeest en poëzie’, in: *Horizon*, jrg. 18, 1955, 133.

⁴⁴⁷ C. Rijnsdorp, ‘Poëzie als spel’, in: *Horizon*, jrg. 23, juli-augustus 1960, 186.

⁴⁴⁸ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 34.

⁴⁴⁹ *Ibidem*. Rijnsdorp spitte deze zienswijze vervolgens concreet toe op de door hem zo bewonderde dichter Rainer Maria Rilke: ‘Rilkes rijm is een wonder. Het komt langzaam, verrassend en op tijd en houdt de gang van het vers even in, om in die kleine stilstand de nieuwe sterrenstand van het vers te bewonderen.’

⁴⁵⁰ Rijnsdorp schreef graag gelegenheidspoëzie, maar hij kende er geen literaire pretentie of artistieke waarde aan toe.

⁴⁵¹ *Stemmen des Tijds*, jrg. 12, 1922-1923, I, januari 1923, 302-311.

⁴⁵² B. van Noort, *De letterkundige inleiding*, 31.

⁴⁵³ G. Puchinger, ‘Dr. C. Rijnsdorp’, in: *Christen en kunst*, 201.

⁴⁵⁴ Poëzie van Rijnsdorp werd gebloeemleesd in de bundels: *Stille Opraart* (1929), *Over literatuur* (1936), *Moderne Nederlandsche Religieuze Lyriek* (1938), *Voedlijn* (1954), *Tenzij Gij mij zegent* (1960), *De dichter bidt* (1961), *Kom haastig!* (1966), *Opwaartsche Wegen* (1986), en *Die dag in mei vergeet ik niet. De mooiste Nederlandse bevrijdingspoëzie* (1995).

⁴⁵⁵ *De Rotterdammer* (Zondagsblad), 6 februari 1937 en 13 augustus 1938.

⁴⁵⁶ *Opgang*, jrg. 8, nr. 5, augustus 1924, 141-145, en *Opgang*, jrg. 8, nr. 7, oktober 1924, 216-220.

en ook buiten vergelijking wel te waardeeren.’ Maar vanwege de overvloed aan kopij: ‘ik heb nog minstens voor 6 maanden poëzie liggen’, verzocht hij Rijnsdorp de plaatsing ervan facultatief te mogen stellen. ‘U ziet: ik ben ditmaal niet erg tevreden, maar laat u zich daardoor niet ontmoedigen.’ Dit eenvoudige als volkspoëzie getoonzette gedicht van drie coupletten met voor het kerkvolk herkenbare bijbelse verwijzingen,⁴⁵⁷ werd enkele maanden later gepubliceerd,⁴⁵⁸ met als eerste - en vaak geciteerd - couplet:

Niet meer op verre bergen,
Niet meer in een oude stad
Wilt Gij U eerbied vergen,
Of offering van schat:
De heilge muren vielen,
De bergen liggen stom;
Wie maar geloovig knielen,
Zijn in Uw heiligdom.

Na het wegvallen van het kritisch commentaar door redacteur Johan Luijkenaar Francken als gevolg van de fusie van *Opgang* met *Opwaartsche Wegen* in 1925,⁴⁵⁹ correspondeerde Rijnsdorp een tijdlang met zijn bevriende stadsgenoot en lid van de Christelijk-Letterkundig Kring Rotterdam P.H. Muller over zijn poëzie. Piet Muller noemde de poëzie van Rijnsdorp ‘teveel beredeneerd’, en hij miste ‘de sfeer van hartstochtelijke emotie’:

Naar mijn meening zit er te veel van je bewuste verstand in. Het feit, dat je *bedacht*, dat na elke strofe de beginregel kon worden geplaatst is m.i. mis. Want de eerste regel: ‘Wakker worden met een hart vol vrede’ is zuiver spontaan bij je opgekomen. En toen ben je gaan zoeken. (...) Wanneer de regels die na het eerste couplet kwamen op dezelfde wijze waren komen opborrelen als de allereerste regel, dán had het goed geweest. Dan had je verstand erbuiten gebleven.⁴⁶⁰

3.3.1 *Gemeenschap en volkspoëzie*

De eerste proeven van Rijnsdorps verskunst, waarin de nagalm van de Duitse romantiek duidelijk weerklinkt en die uitdrukking gaven aan zijn jeugdige Weltschmerz, waren retorisch en romantisch-sentimenteel van aard. In zijn jeugdijaren had hij veel Duitse poëzie gelezen van onder anderen Heinrich Heine, Eduard Mörike, Ludwig Uhland en Friedrich Rückert, maar met name van Johann Wolfgang von Goethe.⁴⁶¹ In de poëzie die Rijnsdorp na 1922 schreef, klonken in thematiek en versificatie herkenbare invloeden van het estheticisme van de Tachtigers door: natuurimpressies die een bepaalde stemming oproepen, zoals: ‘Eenzame wilg’, of die een zekere gemoedsgesteldheid weerspiegelden: ‘Gij boomen’.⁴⁶² Ook vrome gedachten die verwezen naar een hogere werkelijkheid, zoals ‘Sonnet’, werkte Rijnsdorp zo plastisch mogelijk uit. Daarbij experimenteerde hij met muzikale expressiemiddelen, zoals metrum, ritme en klank, om de beleefde stemming zo suggestief mogelijk te kunnen verklanken.

Rijnsdorp toonde een voorkeur voor strakke vormen met een orthodox gebruik van het rijm. De poëzie en het proza van de beweging van Tachtig, met de bewonderde voorbeelden van Jacques Perk, Willem Kloos, Frederik van Eeden, Albert Verwey en Lodewijk van Deysel kende hij uiteraard; de lyriek van Tachtig sprak hem echter minder aan dan het proza. Op zoek naar een

⁴⁵⁷ Dit gedicht, waarvan Rijnsdorp later het tweede couplet schraptte, schreef hij bij de melodie van gezang 409.

⁴⁵⁸ *Opgang*, jrg. 9, nr. 3, juni 1925, 98.

⁴⁵⁹ Johan Luijkenaar Francken, enig redacteur van het aan het *Christelijk Letterkundig Verbond* gelieerde tijdschrift *Opgang*, was vanwege zijn rol in de literaire broederstrijd met de *Bond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland* met het tijdschrift *Opwaartsche Wegen* een ‘persona non grata’. In zijn plaats trad na de fusie van de beide Christelijk-Letterkundige Bonden in 1925 de Rotterdamse bibliograaf P.H. Muller - overigens met loyale instemming van Luijkenaar Francken - toe tot de redactie van *Opwaartsche Wegen*. Zie hiervoor: hoofdstuk 7 *Christelijk-literaire organisatie*, paragraaf 7.2: *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland*, 413-424.

⁴⁶⁰ Brief van P.H. Muller aan C. Rijnsdorp, d.d. 9 mei 1927.

⁴⁶¹ C. Rijnsdorp, ‘Exit poëziecriticus’, in: *Op de Uitkijk*, december 1968, 700.

⁴⁶² B. Trouwborst, *C. Rijnsdorp. Een keuze uit zijn werk*, 5.

eigen dichtstijl probeerde hij - door studie en experiment - zich aan de hardnekkige invloeden van het verleidelijke schoonheidsideaal van de Tachtigers te ontworstelen.

Rijnsdorp herinnerde zich decennia later de verbazing die hem overviel toen hij op de openbare ULO een schoolbundel met poëzie had ontdekt, waarin het 'Najaarslied' van Nicolaas Beets was opgenomen. Die verskunst sprak hem sterk aan, terwijl deze dominee-dichter reeds tot een verouderde dichtschool behoorde. In navolging van Tachtig was in protestantse kring door de kunstgevoelige jongeren forse kritiek geuit op de dominee-dichters uit de negentiende eeuw. Over deze poëzie merkte P.H. Muller snedig op: 'Toen de dichter in den predikant op- en onderging was het met de Christelijke literatuurbeoefening gedaan. Wat er overbleef aan novellistiek en versjes, moralisaties en preeken op rijm, was een bespotting van wat eens zoo krachtig groeide en bloeide. De scheiding van Christendom en kunst was tot stand gekomen.'⁴⁶³ De literatuurcriticus W.M.L.E. van Leeuwen vatte in 1936 het poëtisch dilemma van de Jong- Protestantse dichters begripsvol samen:

De deels rhetorische, deels in 'cliché's' geschreven predikantenpoëzie uit de negentiende eeuw was door de Tachtigers zó grondig aan kritiek onderworpen, dat latere protestantse dichters heel goed begrepen, dat zij hun werk zouden moeten geven met in acht neming der door diezelfde Tachtigers bewerkte vormvernieuwing. Deze laatste echter was tevens een levensvernieuwing, een uiterst individualistische en a-religieuze instelling op het leven (...) Zo kwamen de eerste dichters van nieuwe protestantse poëzie voor een tweespalt te staan tussen hun individualistisch dichterschap en hun toebehoren aan de christelijke gemeenschap. Hun streven was vereniging dezer beide tendenzen te zoeken in een tegelijk christelijke en, in de zin van Tachtig, naar de expressie aller-individueelste poëzie.⁴⁶⁴

Het ontbreken van zowel het belijdend geloofselement als van de zogenaamde 'calvinistische toon', typeerden Rijnsdorps vroege poëzie;⁴⁶⁵ de invloed van Tachtig resoneerde duidelijk na in zijn eerste verzen, die alleen de schoonheid dienden. In zijn literaire jeugdjaren was Guido Gezelle een veel gelezen en vaak geciteerde dichter. Zijn vroomheid en natuurliefde oefende een diepgaande invloed uit op Rijnsdorps ontluikend dichterschap.⁴⁶⁶ Van de godsdienstige gedichten en natuurgedichten van Gezelle had hij er 'verscheidene van buiten geleerd en er echt mee geleefd'.⁴⁶⁷ Rijnsdorps poëzie kreeg geleidelijk aan een eigen toon, zoals in 'De Bidder',⁴⁶⁸ met de bekende openingszin: 'In de eenzaamheid zijn God gezocht', en in gedicht 'Niet meer op verre bergen'.⁴⁶⁹ Zijn geloof kwam steeds meer tot uiting in zijn verskunst. Op zijn vorming als christen en taalgebruiker heeft de poëzie van Gezelle directe invloed gehad.⁴⁷⁰

Voor het dichterschap van Kees Rijnsdorp vormde het dilemma tussen 'individualistisch dichterschap' en 'het toebehoren aan de christelijke gemeenschap', een regelrechte uitdaging voor het verder ontwikkelen van een eigen - ook voor het publiek toegankelijke - dichtstijl. De spanning tussen zijn dichterschap en zijn 'toebehoren aan het gereformeerde volksdeel' zou tegelijkertijd ook de opkomende essayist in hem uitdagen; waar de lyriek ophield, begon zijn denken en beschouwen. De begrippen 'gemeenschap' en 'gemeenschappelijkheid', met een sterk

⁴⁶³ P.H. Muller, 'Christelijke literatuurbeoefening', 109. Dit artikel nam Piet Muller ook op in zijn opstellenbundel *Over literatuur* uit 1936.

⁴⁶⁴ W.L.M.E. van Leeuwen, *Drift en bezinning*. Beknopte geschiedenis der Noord-Nederlandse Letterkunde, 251.

⁴⁶⁵ Rijnsdorp introduceerde in 1952 het concept van de 'calvinistische toon', waarmee hij de toon bedoelde, 'die niet beperkt is tot gedichten, of strofen, waarin het gaat over God, of Christus, of de ziel, maar soms juist het zuiverst, als het ware op zichzelf, te horen is in die passages, waarin daarover wordt gezwegen'. C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 43.

⁴⁶⁶ G. Puchinger, 'Dr. C. Rijnsdorp', in: *Christen en kunst*, 171.

⁴⁶⁷ W.L.M.E. van Leeuwen, *Drift en bezinning*. Beknopte geschiedenis der Noord-Nederlandse Letterkunde, 173.

⁴⁶⁸ *Opgang*, jrg. 7, nr. 5, augustus 1923, 129.

⁴⁶⁹ *Ibidem*, jrg. 9, nr. 3, juni 1925, 98. Over het ontstaan van dit gedicht vertelde Rijnsdorp: 'Voor mij is het vers *Niet meer op verre bergen* verbonden met de herinnering aan het huis waar ik toen woonde: Zwaardcreeonstraat 7a in Rotterdam, en met name de tussenkamer, die we als slaapkamer hadden. Ik heb dit gedicht namelijk in bed geconcipieerd, ik kan niet zeggen geschreven, want ik heb het eerst de volgende morgen opgetekend.' G. Puchinger, 'Dr. C. Rijnsdorp', in: *Christen en kunst*, 201.

⁴⁷⁰ C. Rijnsdorp, 'Kunst en stichtelijkheid II: Guido Gezelle', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 6 juli 1968.

accent op de sociale en ideologische rol van de (volks)kunst, speelden overigens ‘een sleutelrol’ binnen alle zuilen in de Nederlandse samenleving tijdens het Interbellum.⁴⁷¹

3.3.2 *Volksdichter*

De *Grondslagen eener nieuwe Poëzie* van C.S. Adama van Scheltema uit 1907 kreeg Rijnsdorp pas tien jaar na verschijning in handen. Het effect van deze ‘Proeve tot een maatschappelijke kunstleer, tegenover het naturalisme en anarchisme, de Tachtigers en hun decadenten’,⁴⁷² was er bepaald niet minder om. Adama van Scheltema zette zich eveneens sterk af tegen de ‘kunst om de kunst-gedachte’ van de Tachtigers. Tegelijkertijd voerde hij een krachtig pleidooi voor de vernieuwing van de volkskunst ten behoeve van de gemeenschap. Met name dit laatste aspect sprak hem - als literator en culturele volksopvoeder met zijn sterke gerichtheid op ‘volk en publiek’ - bijzonder aan. Hij kon zich geheel vinden in de afrekening van de eenzijdige schoonheidsverering van Tachtig door de socialistische dichter Carel Steven Adama van Scheltema, ‘omdat achter dit estheticisme zulke zaken staken als liberalisme, individualisme, neutralisme’, waarna hij afsluitend constateerde: ‘De tachtiger kunst was een bourgeoisiekunst.’⁴⁷³

Met het oog op zijn ideaal van gemeenschapskunst maakte Rijnsdorp in de jaren twintig van de vorige eeuw grondig studie van de volkspoëzie. Die dichtkunst herkende hij als een authentieke bron van esthetische ervaring. Kunst moest volgens hem weerklank vinden bij het gewone volk, bij het eenvoudige publiek. Daarom sprak de definitie van Adama van Scheltema in zijn gedegen *Grondslagen* hem sterk aan: ‘Een gedicht moet zijn een muziekstuk van woorden en gedachten, dat door zooveel mogelijk onzer medemenschen kan worden gevoeld en begrepen.’ Deze op het volk en de gemeenschap gerichte poëtische opvattingen verklaarden ook Rijnsdorps voorliefde voor eenvoudige gelegenheidspoëzie, spreekkoren en declamatoria, die hij in deze jaren schreef en later ook zou blijven schrijven, waarbij hij zichzelf typeerde als een ‘typische gelegenheidsdichter’.⁴⁷⁴ In de drukproef van ‘Memoriaal’, een nieuwe rubriek voor *Organist en Eeredienst*, schreef Rijnsdorp over de nieuwe bundel *Christelijke dichters van dezen tijd*, de tweede bloemlezing bijeengebracht door Piet Risseeuw uit 1938: ‘Het aardige van dit bundeltje is o.a. dat er enkele echte volksdichters in zijn opgenomen (G. Waanders en Jaap Kronenburg, beiden overleden).’ Rijnsdorp had een voorliefde voor dichters die dicht bij het volk stonden. Zelf raakte hij - achteraf tot zijn spijt - in zijn dichtkunst de band met het volk kwijt toen hij volgens eigen zeggen ‘te literair’ wilde dichten.

In 1929, bij de publicatie van drie verzen in de bloemlezing *Stille Opvaart*, zweeg Rijnsdorps dichterschap al reeds enige jaren, op een enkele verlate publicatie in de letterkundige rubriek van *De Rotterdammer* na. Het enige gedicht dat onder Rijnsdorps eigen naam in *Opwaartsche Wegen* verscheen,⁴⁷⁵ dateerde uit 1926; dit was tegelijk ook het laatste vers dat hij in deze eerste gedichtenperiode publiceerde.⁴⁷⁶ Het was hem duidelijk geworden dat hij te weinig ‘primaire dichter’ was en ‘te gereserveerd’ in zijn gevoelens, om ‘een weerloos, openhartig, geïnspireerd dichter te zijn en alleen maar dichter’. Zijn leven ‘toespitsen op het maken van gedichten’, zoals Dirk Coster dat indertijd formuleerde, kon hij niet, want: ‘een echt geboren dichter en alleen maar dichter, nee dat ben ik niet’.⁴⁷⁷ Na deze eerste poëzieperiode heeft Rijnsdorp jarenlang met bewondering voor hun dichtkunst een aantal dichters gevolgd in hun ontwikkeling, zoals Rainer Maria Rilke en Willem de Mérode. Zijn eigen dichtader bleek opgedroogd.

⁴⁷¹ Murk Salverda, Schrijversprentenboek 28 *Opwaartsche Wegen*, 7.

⁴⁷² Carel Steven Adama van Scheltema, *De Grondslagen eener nieuwe Poëzie. Proeve tot een maatschappelijke kunstleer, tegenover het naturalisme en anarchisme, de Tachtigers en hun decadenten*, W.L. & J. Brusse, Rotterdam, 1907.

⁴⁷³ C. Rijnsdorp, ‘Kroniek der poëzie’ over C.S. Adama van Scheltema, in: *Op den Uitkijk*, januari 1962, 174.

⁴⁷⁴ G. Puchinger, ‘Dr. C. Rijnsdorp’, in: *Christen en kunst*, 199.

⁴⁷⁵ Onder de schuilnaam Filius publiceerde Rijnsdorp het sonnet ‘Geheim Geleide’, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 4, nr. 5, 1 juli 1926, 178. Dit sonnet over het door hem voorvoelde sterven van zijn moeder schreef hij reeds in 1925. Zijn moeder overleed in de hongerwinter op 13 december 1944 in Amsterdam. C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 76-77.

⁴⁷⁶ C. Rijnsdorp, ‘De klacht van Faust’, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 4, nr. 4, 1 juni 1926, 130.

⁴⁷⁷ Henk Glimmerveen, *Een Koningskind uit Schiebroek*, N.C.R.V.-radioportret van dr. C. Rijnsdorp, 1974.

Vanaf 1945, met name tijdens de eerste jaren van het 'Letterkundig en algemeen-cultureel maandblad' *Ontmoeting*, brak onverwacht Rijnsdorps tweede poëzieperiode aan.⁴⁷⁸ Hij voelde zich 'tamelijk krachtig naar de poëzie gedreven worden',⁴⁷⁹ of zoals P.J. Risseeuw het in breder verband omschreef: 'De prozaïst Rijnsdorp, van wien wij verleden jaar een Bevrijdingslied aankondigden, is, na een onderbreking van ongeveer ruim twintig jaar, bij wijze van intermezzo, vrij plotseling teruggekeerd tot de poëzie. Merkw aardig genoeg, onder invloed van de oorlogsomstandigheden - de oorlog, waardoor uit nood geboren, zoo menig waarachtig vers is ontstaan.'⁴⁸⁰ Rijnsdorps levensomstandigheden werkten daar ongewild aan mee, omdat hij weinig tijd had voor groot werk, en het feit, 'dat men in een gedicht in één stoot zoveel kwijt kan'. Hij beleefde opnieuw hoe de muzikale onderstroom in hem 'meer en meer als taal naar boven' kwam.

Aan Risseeuw schreef Rijnsdorp op 26 september 1946: 'Je weet ik ben me er heel goed van bewust dat ik geen lyrisch dichter ben. Misschien zou het dramatische mij wel liggen, maar de tooneelwereld ligt zoover van ons af.' In vergelijking met zijn eerste poëzieperiode, toen de 'diepere mens' er niet aan te pas kwam, kon Rijnsdorp zich ditmaal wel zonder enige reserve geven. De poëtische influistering kon hij niet echter sturen of beïnvloeden: 'Het is een kwestie van afwachten of God het instrument dat hij zich gevormd heeft, wil bespelen.' In 1950, in zijn tweede dichtperiode, merkte hij in dit verband op, Friedrich Hebbel citerend: 'Man kann sich aufs Dichten so wenig vorbereiten wie aufs Träumen', waarbij hij als keurmerk van ware poëzie noemde: 'Het bedachte verrast zelden en een gedicht dat niets verrassends heeft, heeft de schijn van het bedachte tegen zich.'⁴⁸¹ Hierbij gaf hij tevens aan, dat 'niets funester is dan in de verwachting van het volgende gedicht te leven'; het begin van een vers moet een dichter overvallen, zoals hij aan Dingeman van der Stoep bekende:

Mijn gedicht 'Klacht om Jonathan' begon zich in me te vormen, toen ik 's avonds na een vermoeiende dag in een stoel lag te rusten. Ook hier krijg ik niets cadeau; ik loop dagen en weken met zo'n vers rond. Graag zou ik ze licht en sierlijk schrijven, maar ondanks mezelf komt er tot nu toe altijd een zware toon in. Ik houd van strenge vormen en orthodox rijm, dingen die me stimuleren in plaats van belemmeren. Sonnetten schrijven kan ik niet; op die vorm sla ik innerlijk niet aan. Ik heb ook ervaren dat de verschillende strofen van een gedicht onafhankelijk van elkaar uit de creatieve kern te voorschijn moeten komen en dat de scheppende bezigheid zich ook uitstrekt over de rangschikking van de strofen. Zo komt het verrassende element er in. Het heerlijke van verzen schrijven is, dat je er geen tijd en gelegenheid voor hoeft te hebben; het zet door, op straat, in bed, of waar ook, behalve achter de schrijftafel.⁴⁸²

In een terugblik op de gedichten uit zijn eerste poëzieperiode stelde Rijnsdorp nuchter vast dat deze verzen 'zeer rethorisch' waren, maar voor de ontwikkeling van zijn stijl was het schrijven van dit soort poëzie voor hem een noodzakelijkheid gebleken, 'want een stijl vormt zich op weerstanden'.⁴⁸³ Op 5 december 1944 schreef hij in een terugblik op zijn dichterschap uit de eerste periode: 'Ik schijn bepaalde faculteiten te hebben die me tot dichter zouden kunnen maken, maar één ding mis ik: de roekeloze openheid waarmee de dichter zich prijsgeeft. Ik denk wel eens dat die reserve me verhindert dichter te zijn.'⁴⁸⁴ Rijnsdorp was zich er duidelijk van bewust, 'dat er een wand is tussen mij en de lyriek'.⁴⁸⁵ In zijn literair dagboek schreef hij op 1 januari 1945 openhartig over zijn persoonlijke beperkingen tot de dichtkunst: 'Duidelijk is in dit dagboek te vervolgen de ontwikkelingslijn van een man, die de genade van het dichterschap kent,

⁴⁷⁸ G. Puchinger, 'Dr. C. Rijnsdorp', in: *Christen en kunst*, 201.

⁴⁷⁹ D. v.d. Stoep, 'In gesprek met Kees Rijnsdorp', in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr. 1, oktober 1950, 9.

⁴⁸⁰ P.J. Risseeuw, 'Een verhalend Paasgedicht', in: *Het Schouwvenster*, 13 april 1946.

⁴⁸¹ D. v.d. Stoep, 'In gesprek met Kees Rijnsdorp', in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr. 1, oktober 1950, 10.

⁴⁸² *Ibidem*. Het gedicht 'Klacht om Jonathan' publiceerde Rijnsdorp in: *Ontmoeting*, jrg. 4, nr. 10, juli 1950, 457-458.

Verderop in het interview gaf Rijnsdorp aan, dat de figuur van Jonathan er in de kunstgeschiedenis zo bekaaid was afgekomen: 'Stond hij te hoog? Is deze adeldom te zeldzaam? Ik deed een machteloze poging een gedicht op hem te beginnen, maar het werd niets. Tot een paar jaar later er iets ontstond, dat heel anders was dan ik had gewild. Zo gaat het meestal; men wil in de kunst meestal iets lang voor dat men het kan.' *Ibidem*, 11-12.

⁴⁸³ C. Rijnsdorp, in: *Geschenk* 1932, 119.

⁴⁸⁴ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 75.

⁴⁸⁵ *Ibidem*, 89.

maar niet méér.’ Verderop in dezelfde passage bekende hij: ‘k Zou graag gedichten willen schrijven, maar zou dan veel kwetsbaarder moeten zijn. Dat ben ik toch liever niet.’⁴⁸⁶ Vier jaar eerder, op 15 februari 1941, had de cerebraal aangelegde Rijnsdorp in zijn dagboek genoteerd, als reactie op de gemoedsstemmingen in een negrospiritual: ‘De poëzie zit in de *feiten*. Wanneer de poëzie de feitelijke basis loslaat, vervalt ze in het absurde.’⁴⁸⁷ Nadenkend over literatuur en dichterschap merkte Rijnsdorp in een vraag- en antwoordspel op: ‘Wie is een dichter? De man die verzen heeft geschreven. Wie zijn de dichters? Zij die als zodanig te boek staan.’ Hiertegenover stelde hij, Lord Byrons *The prophecy of Dante* citerend: ‘Maar: “Many are poets, who have never penn’d”’, waarbij Rijnsdorp zich vervolgens afvroeg over de poëten die nooit een vers aan het papier hadden toevertrouwd: ‘Waren zij geen dichters, behoorden ze niet tot de literatuur in die bredere zin, in die vollere omvang die het woord literatuur in zijn gangbare betekenis uiteendrukt?’⁴⁸⁸ In het interview uit 1950 met Dingeman van der Stoep in *Ontmoeting* noemde Rijnsdorp zijn verzen uit *Stemmen des Tijds* en *Opgang* ‘nagal rethorisch en breedspakig’, waarbij hij zich afvroeg: ‘Ik heb er dikwijls over getobd hoe het kwam dat ik zo’n sterke aandring tot scheppen had, maar zo weinig echte inspiratie. Later heb ik het begrepen: ik wilde geen speelbal worden van mijn gevoelens. Ik wilde “mijn leven behouden” en tegelijk dichter zijn.’⁴⁸⁹ In een ander interview concludeerde hij over zijn poëzie: ‘De diepere mens kwam er niet aan te pas’.⁴⁹⁰

Over de kwaliteit van zijn dichtkunst in deze eerste dichtperiode oordeelde Rijnsdorp in 1950 vrij afstandelijk: ‘Misschien liepen er een paar aardige versjes tussen door, maar het gros was niets.’⁴⁹¹ Hierop aansluitend gaf hij aan: ‘Ik ben als (problematisch) dichter begonnen en profiteer nu, na vijf en twintig jaar, dankbaar van de toen opgedane ervaring, maar ik verbeeld me eerst nu te weten wat het schrijven van een vers is.’⁴⁹² Mede als gevolg van zijn intensieve poëziescholing had hij ‘de verstechniek praktisch duchtig beoefend en de betekenis geleerd van het juiste woord op de juiste plaats’.⁴⁹³ Over zijn dichterschap in relatie tot de volkspoëzie zei Rijnsdorp in 1969, verwijzend naar de poëzie van Goethe, die volgens hem een ‘*volkstümliche kant*’ had: ‘Ik bestudeerde destijds in de jaren twintig ook de echte volkspoëzie, en achteraf geloof ik dat ik in die richting had moeten doorgaan, dan had ik misschien betere gedichten geschreven dan nu...’⁴⁹⁴ Op 28 juli 1978 bekende Rijnsdorp in een terugblik op zijn dichterschap, dat hij ‘bij gebrek aan goed en begrijpend advies’ als dichter een ‘grote fout’ had gemaakt. ‘Wat de poëzie betreft: ik was op de goede weg met aan te sluiten bij de volkspoëzie, die ongecompliceerd en trefzeker is. De neo-romantische stroming, zo van 1890 tot in de jaren twintig toe, heeft mij bij het dichten op het verkeerde pad gebracht; geen wonder overigens met grote voorbeelden als Boutens en vooral Leopold, beiden doorgewinterde estheten.’⁴⁹⁵ Omdat hij niet ‘in gedichten dacht’, noemde Rijnsdorp zichzelf ‘geen geboren dichter’,⁴⁹⁶ hoewel de dichter Guillaume van der Graft hem bij uitstek als dichter herinnerde: ‘Daarom noem ik Rijnsdorp, al heeft hij meer proza geschreven dan poëzie, toch bij voorkeur een dichter.’⁴⁹⁷

Rijnsdorp was in zijn poëtische productie van diverse markten thuis; van scheppende lyriek tot didactische poëzie. Via zijn studie van de volkspoëzie in zijn eerste dichtperiode liet

⁴⁸⁶ *Ibidem*, 87-88.

⁴⁸⁷ *Ibidem*, 67. Rijnsdorp vervolgde deze zienswijze met: ‘Men kan ook zeggen dat de dichter moet spreken uit een grote overvloed. Ze lichten een tijp van de sluier op en dat werkt ongelooflijk suggestief. De overvloed kan zo groot zijn, dat de schaarse woorden vanzelf de magische kracht van poëzie aannemen. De enorme spanning heeft de woorden poëtisch geladen.’ Verwijzend naar de ook door hem beoefende stemmingspoëzie vervolgde hij: ‘Hoe arm lijkt daartegenover stemmingspoëzie, die uit duizend kleine stukjes is samengesteld.’

⁴⁸⁸ *Ibidem*, 92-83.

⁴⁸⁹ D. v.d. Stoep, ‘In gesprek met Kees Rijnsdorp’, in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr. 1, oktober 1950, 9.

⁴⁹⁰ *Het Rotterdamsch Parool*, 19 september 1959.

⁴⁹¹ D. v.d. Stoep, ‘In gesprek met Kees Rijnsdorp’, in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr. 1, oktober 1950, 9.

⁴⁹² *Ibidem*, 11.

⁴⁹³ *Ibidem*, 9.

⁴⁹⁴ G. Puchinger, ‘Dr. C. Rijnsdorp’, in: *Christen en kunst*, 199.

⁴⁹⁵ C. Rijnsdorp, *Laatste gedachten*, 60.

⁴⁹⁶ *Ibidem*, 31.

⁴⁹⁷ Guillaume van der Graft, in: *Verzameld Vertoog*, 547.

zich als poëtische ontwikkelingslijn een duidelijk spoor herkennen naar gelegenheidspoëzie en poëtische voordrachtstukken, omdat kunst in zijn visie weerklank moest vinden bij het volk; de verskunst diende volgens hem door zoveel mogelijk mensen gevoeld en begrepen te worden. In zijn overzicht van 'Voornaamste bibliografische gegevens' in de essaybundel *Op zoek naar het geheim* uit 1954, onderscheidde Rijnsdorp zelf de genre-indeling tussen voordrachtstukken en poëzie, waarbij hij in de laatste categorie naast zijn vrije poëzie ook het volks aangezette bevrijdingslied *Bazuinen klinken in 't verschiet* uit 1945 en het berijmde Paasverhaal *Emmaüsgangers 1945* uit 1946 opnam.

3.3.3 Bazuinen klinken in 't verschiet

Voor een vriendschappelijk samenzijn in kerkelijke kring schreef Rijnsdorp aan het eind van de bezetting een bevrijdingslied: *Bazuinen klinken in 't verschiet*,⁴⁹⁸ 'waarin iets van de gevoelens is vastgelegd die ons toen bezielden'.⁴⁹⁹ Als gedicht sloot het aan op het twee maanden eerder voltooide Paasgedicht *Emmaüsgangers 1945*. Om scheppend te kunnen schrijven was Rijnsdorp in artistiek opzicht sterk aangelegd 'op de wisselwerking met publiek en op "vraag".⁵⁰⁰ Beide gedichten heeft Rijnsdorp op verzoek geschreven. In zijn dagboek schreef hij op 26 juni 1945: 'Wat me nu gelukt is met *Emmaüsgangers 1945*, en meer nog met *Bevrijdingslied* (eenvoud), moet ik nu ook nog in mijn persoonlijk optreden krijgen.'⁵⁰¹

Kenmerkend in Rijnsdorps volkse poëzie was het bewust ontbreken van elke literaire pretentie. Het episch gedicht *Bazuinen klinken in 't verschiet* werd opgebouwd uit dertien strofen van acht regels, waarbij hij als rijmschema consequent het schema van gepaard rijm hanteerde. Rijnsdorp vertolkte in dit bevrijdingslied gevoelens van vreugde en dankbaarheid, waarbij hij vanuit zijn geloofsbeleving over Gods almacht de nieuwe naoorlogse situatie duidde, zoals in het tweede deel van strofe 4:

We zijn nog niet verlost van onze zonden,
in tijd van druk aan God en mens begaan,
want vóór wij ons naar eis bekeren konden
bracht God des vijands willekeur tot staan.

Rijnsdorp verwees in het bevrijdingslied naar de barre hongerwinter en 'Operatie Manna' met de voedseldroppings, zoals in het tweede deel van strofe 6:

De honger trok het vel ons langs de slapen,
maar dikwijls was het blijdschap in de ziel.
We leerden geven en we leerden rapen
het vriendlijk manna dat op tafel viel.

Over de Germaanse nazi's met hun grootspraak over het duizendjarig rijk, schreef hij in het eerste deel van strofe 10:

De grote mannen met de grote monden,
ze zijn vergaan, niet één geeft meer geluid.
Geen duizend jaren is hun duur bevonden,
nog voor de duizend weken was het uit.

⁴⁹⁸ De volledige tekst van *Bazuinen klinken in 't verschiet* is onder de titel *Bevrijdingslied* ook opgenomen in het *Literair dagboek* van Rijnsdorp, 122-124 (met inbegrip van enkele zetfouten ten opzichte van de originele uitgave).

⁴⁹⁹ *Literair dagboek*, 121.

⁵⁰⁰ *Ibidem*, 125.

⁵⁰¹ Rijnsdorp experimenteerde - na de prozastukken die hij tijdens de bezettingsjaren schreef en de lange periode van twintig jaar dichtelijk stilzwijgen - voor het eerst weer met (oorlogs)poëzie. In de naoorlogse jaren zou hij in de literaire maalstroom met de ontwikkelingen rondom het 'Letterkundig en algemeen-cultureel maandblad' *Ontmoeting* omstreeks 1946 een tweede poëzieperiode beleven. Zie voor deze 'derde etappe' in de protestantse letterkunde: hoofdstuk 7 *Christelijke-literaire organisatie*, paragraaf 7.7: 'Contact van Protestants-Christelijke Auteurs'.

Ook elementen uit de naoorlogse zuivering, met het gebruik van de voormalige Duitse kampen voor de collaborateurs - onder wie de *N.S.B.*-burgemeester F. Müller van Rotterdam, die na de bevrijding gras moest steken - keerden terug in strofe 11 van het gedicht:

Hun kaartregisters kunnen niemand deren,
hun kampen komen overal te pas;
wij zien daar nu de nazi's in marcheren
en pseudo-burgemeesters knippen gras.
De tunnel moeten ze met bezems keren,
en bloed noch bodem, noch 't Germaanse ras,
noch iets van wat hun fraaie mythen leren
heeft stand gehouden toen het nodig was.

Tot slot verwees Rijnsdorp naar Koningin Wilhelmina, het herstel van macht en rechtspraak, en de gevallen (strofe 12), waarna het bevrijdingslied uitmondde in de door hem sterk voorvoelde apotheose van de wederkomst van Christus (strofe 13):

Maar onze Koningin, met rein geweten
en onder Haar de dienaar en de held,
en zij die 't spits eerst hebben afgebeten,
ze worden nu in eer en ambt hersteld.
En zij die vielen? Laat ons niet vergeten,
dat velen van de besten zijn geveld.
God heeft van eeuwigheid hun lot geweten,
hun pad gekend, hun uren uitgeteld.

Wees sterk, o hart, en laat u niet ontroven
de troost die U het evangelie biedt;
wij zien het van beneden, God van boven.
Hij houdt U vast al onderkent ge 't niet.
De chaos wijkt, reeds breekt uit 's hemels hoven
een licht; bazuinen klinken in 't verschiet;
de Zoon verschijnt, Wien alle heemlen loven.
Waak op mijn ziel, zing Uw bevrijdingslied.

In juni 1945 had Rijnsdorp zijn bevrijdingslied voor publicatie aangeboden aan Uitgeverijfirma *J. N. Voorhoeve* te Den Haag. Op 1 oktober 1945 berichtte uitgever J.H.C. Voorhoeve hem: 'Eindelijk kan ik U goed nieuws over de uitgave van uw bevrijdingslied brengen! Wanneer er geen nieuwe obstakels komen, mogen wij verwachten dat het boekje aan het einde van deze maand van de persen komt.' Mej. Eva Schütz had volgens de uitgever 'uitstekende teekeningen' gemaakt bij het gedicht en een 'zeer geslaagd omslag' ontworpen. Voorhoeve maakte serieus werk van de uitgave, want het boekje werd onder de hoede van A.C. Brillenburgh Wurth gedrukt op de persen van *Drukkerij van Boekboeven* te Utrecht, gezet uit de Paganini en gedrukt op geschept oud-Hollandsch papier van G. Schut en Zonen. 'Het belooft dus werkelijk iets heel bijzonders te worden!' De prijs van de fraaie uitgave bedroeg *f.* 1,50,-. Op 13 oktober kreeg Rijnsdorp de proef ter correctie. Tevens bereikte hij overeenstemming over het honorarium van *f.* 50,- dat de uitgever zou storten op de girorekening van de *Nederlandsche Handel-Maatschappij*, met 'de vermelding dat het bedrag voor U bestemd is'. Ook verklaarde Rijnsdorp zich bereid het gedicht voor een publiek van genodigden in te leiden. De brief van 19 oktober 1945, waarin Voorhoeve de gemaakte afspraken met Rijnsdorp vastlegde, sloot hij af met de belofte: 'Over de uitgave van uw vers "Emmaüsgangers" hoop ik u binnenkort te kunnen schrijven.'

Eerder had Rijnsdorp zijn verhalend 'Paasgedicht' aangeboden aan *Bosch & Keuning*. Op 16 juni 1945 schreef Dingeman van der Stoep hem een brief in zijn toenmalige rol als chef-redacteur: 'Dank voor de toezending van je gedicht "Emmaüsgangers 1945". Je bent en blijft een man die graag experimenteert, dat blijkt ook hier weer uit. Is het experiment geslaagd? Het valt eigenlijk buiten alle maatstaven, die ik bij de hand heb en daarom ben ik erg bevreesd, dat ik me

vergissen kan, maar als ik zoo op mijn eerste indrukken en op mijn gevoel afga, dan zeg ik: ja. Het is waarlijk een gedicht en niet zoo maar een vertelling op rijm en aan de andere kant is het waarlijk novellistisch werk, in een strenge vorm gegoten.' Van der Stoep gaf tevens aan dat het werk hem geraakt had, maar dat de symboliek van de eindverzen voor hem te versluierd lag. Daarbij maakte de Baarnse uitgever als literatuurkenner bij uitstek een belangrijke opmerking over het werk van zijn vriend Rijnsdorp:

Dat heeft trouwens dit gedicht met veel van je novellistisch werk gemeen, dat het niet altijd even gemakkelijk is te verstaan, hoe open de vorm overigens mag zijn. Misschien komt het omdat wij, lezers, altijd op zoek zijn naar een *pointe* en die vinden we bij jou zelden in de structuur van het verhaal, méér, als men dan nog van een *pointe* spreken kan, in de beweging der figuren zelf.

Vervolgens vroeg Van der Stoep zich af of er *emploi* was voor het gedicht, waarbij hij een toelichting gaf op de positie van uitgeverij *Bosch & Keuning* direct na de bevrijding. 'De zaken staan hier zoo, dat wij langzaam, uiterst langzaam, een klein beetje op gang kunnen komen. Er zijn erg veel moeilijkheden te overwinnen. Ons bedrijf is gelukkig nog geheel intact, maar eer dat de apparatuur weer behoorlijk draait, daar zal wel eenige tijd overheen gaan. De papierpositie is slecht. Voor alles is toestemming noodig. Dagbladen gaan voor, tijdschriften volgen daarna en op een behoorlijke afstand komen dan de boeken. Daar zijn we nog niet aan toe.' Dit laatste betekende voor Rijnsdorp ook, dat de uitgave van zijn derde roman *Mijn Vader, Mijn Vader...* nog een jaar op zich zou laten wachten. Van der Stoep eindigde zijn brief met de toezegging: 'Toch wil ik het gedicht liever niet ineens uit handen geven. Laat mij het nog een poosje mogen houden. Misschien doet er zich een ongedachte mogelijkheid voor. Is dat niet het geval dan stuur ik het je binnenkort terug.'

Op 16 november 1945 ontving Rijnsdorp van Uitgeversfirma *J.N. Voorhoeve* per post twaalf presentexemplaren van *Bazuinen klinken in 't verschiet*. In de begeleidende brief schreef redacteur O. de Moor: 'Wij ondervonden vele tegenslagen bij de voorbereidingen voor deze uitgave. Maar toch gelooven wij, dat wij over het bereikte resultaat tevreden mogen zijn. Het was ons een genoegende deze uitgave te mogen verzorgen en hopen t.z.t. ook van uw gedicht "Emmaüsgangers" iets moois te maken. Ik wilde u echter daarover graag nog even spreken. Schikt het u, wanneer ik Dinsdagmorgen a.s., om plm. half tien, bij u op de Handelsmij. kom?' Op 19 november 1945 werd Rijnsdorp persoonlijk door uitgever J.H.C. Voorhoeve geïnformeerd over de voortgang van de uitgave: 'De bestellingen van den boekhandel komen nu geregeld binnen. Men is nog wat huiverig voor dit bevrijdingslied omdat men vreest dat het een rijmprent is en de boekhandel volgestopt is met rijmprenten. Maar ik twijfel er niet aan of uw vers zal zeer gunstig ontvangen worden.' Op zaterdagmiddag 15 december 1945 vond de presentatie van Rijnsdorps bevrijdingslied plaats in het gehoorzaaltje van de fa. Voornveld en Spoor in Den Haag.⁵⁰² *Bazuinen klinken in 't verschiet* werd als (verzets)declamatorium geregeld in het land opgevoerd. In 1995 nam Hans Warren Rijnsdorps gedicht integraal op in *Die dag in mei vergeet ik niet*, zijn bloemlezing met de 'mooiste Nederlandse bevrijdingspoëzie'.⁵⁰³

3.3.4 Emmaüsgangers 1945

Op 11 maart 1945 voltooide Rijnsdorp zijn berijmde Paasvertelling *Emmaüsgangers 1945*. Hij had deze vertelling geschreven op verzoek van een voormalige vriend - die hij nog kende van ruim twintig jaar eerder, de tijd van het christelijk letterkundig tijdschrift *Opgang* -, de kerkorganist en latere psalmberijmer drs. Joh. Luijkenaar Francken. Eerder dat jaar had hij Rijnsdorp gevraagd zijn medewerking te verlenen aan een vergadering op Tweede Paasdag 1945 in de vorm van een

⁵⁰² De presentie van Rijnsdorps bevrijdingslied vond gelijktijdig plaats met de muzikale presentatie van de eveneens bij uitgeverij *J.N. Voorhoeve* uitgegeven kerstliederenbundel *Van 't Kind, de Herders en de Ster* van de componist Leo Mens, die tevens organist was van de *Pieterskerk* in Leiden.

⁵⁰³ C. Rijnsdorp, 'Bazuinen klinken in 't verschiet', in: Hans Warren (samenstelling in samenwerking met Mario Molegraaf), *Die dag in mei vergeet ik niet. De mooiste Nederlandse bevrijdingspoëzie*, opgenomen in katern III: 'O vrij te zijn'.

bijdrage van een half uur.⁵⁰⁴ Luijkenaar Francken had met enkele geestverwanten ‘in de donkerte van de hongervinter van 1944/’45’ op Tweede Kerstdagmiddag een zang- en declamatiemiddag georganiseerd in de gereformeerde *Tidemanstraatkerk* in Rotterdam-West.⁵⁰⁵ Op 6 januari 1945 besloot de groep verder te gaan met het houden van culturele bijeenkomsten op christelijke grondslag in de *Tidemanstraatkerk* en de *Jeruzalemkerk* in Rotterdam-Kralingen, onder de naam ‘Christelijk Culturele Cursussen’.⁵⁰⁶

Luijkenaar Francken had Rijnsdorp om een bijdrage gevraagd voor de Paasbijeenkomst, die op maandagmiddag 2 april 1945 om 15.00 uur zou plaatsvinden; de laatste Paasviering onder het juk van de Duitse bezetter. Rijnsdorp wilde geen lekepreek, lezing of novelle leveren, want het publiek wilde volgens hem een verhaal horen en ‘in dat verhaal plaatjes kijken’. Mede gezien het karakter van de bijeenkomst en het publiek dat de Paasviering zou bijwonen leek ‘iets algemeen en eenvoudigs’ hem het beste uitgangspunt te zijn; het werd een vertelling op rijm. Rijnsdorp vermeed, zoals hij zelf aangaf, bij het schrijven ‘zoveel mogelijk de verlokkingen van al te gemakkelijke rijmelarij naar het model van de negentiende-eeuwse, romantische epische poëzie’. Ook streefde hij niet ‘naar “dichterlijkheid” in taal of vlucht van gedachten’.⁵⁰⁷ Met deze opdracht keerde Rijnsdorp na een onderbreking van ruim twintig jaar weer terug tot de poëzie. Niet als gevolg van oorlogsomstandigheden, ‘waardoor uit de nood geboren zoo menig waarachtig vers is ontstaan’,⁵⁰⁸ maar tot bijbels-poëtische stichting van eenvoudige kerkmensen had hij zijn bijdrage geschreven.⁵⁰⁹

Tijdens de bijeenkomst op Tweede Paasdag in de *Tidemanstraatkerk* in Rotterdam-West droeg een sterk vermagerde Rijnsdorp - getekend door de ontberingen van de hongervinter - zelf het verhalend gedicht voor. *Emmaüsgangers 1945* werd gunstig ontvangen door de aanwezigen.⁵¹⁰ Zijn Paasverhaal op rijm plaatste hij tegen het decor van de hongertochten in de laatste oorlogswinter 1944/’45 langs de Rijksstraatweg tussen Den Haag en Rotterdam. Hij had in de

⁵⁰⁴ Brief van drs. Joh. Luijkenaar Francken aan C. Rijnsdorp, d.d. 27 februari 1945. Volgens de notulen van de stichting *Christelijke Culturele Cursussen* van 3 maart 1945 had Rijnsdorp ‘toegestemd een eigen bijdrage te leveren’. De Rotterdamse geschiedenisdocent P.A. Kouwenhoven van de *Eerste Christelijke H.B.S.*, collega van drs. Joh. Luijkenaar Francken, hield een lezing over ‘Het huis der mensheid’. Rijnsdorp was als auteur ook betrokken bij de kaartverkoop à f. 0,30,- voor deze culturele bijeenkomst. Archief van de Stichting ‘Protestants-Christelijk Cultuurwerk’ te Rotterdam, 1945-1958, archiefnummer 282, *Stadsarchief Rotterdam*.

⁵⁰⁵ ‘Vóór Kerstmis 1944 onderhield een groep van voornamelijk jonge mensen onderling contact. Dat moest voorzichtig gebeuren, want er waren onder onze medewerkers enkelen die maar liever niet in de handen van de bezetters moesten vallen. Van optreden naar buiten was tot de bevrijding alleen maar kans in gecamoufleerde vorm, nl. onder auspiciën van de kerk. Op die manier konden we op 2e Kerstdag 1944 en 2e Paasdag 1945 bijeenkomsten beleggen in Rotterdam-Delfshaven. (...) Elke week kwamen we bij elkaar, verduistering en luchtalarm ten spijt, er we voelden ons weer opgelucht als we rustig hadden kunnen vergaderen.’ Joh. Luijkenaar Francken, ‘Terugblik op de eerste tien jaren’, in: *Onderweg*, nr. 30, november 1955, 1.

⁵⁰⁶ Omdat de samenwerking met de rooms-katholieken niet wilde vlotten: ‘De moeilijkheden in het algemeen om met R.K.-en samen te werken loopt meestal op een mislukking uit’, het woord ‘cursussen niet alles omvat’ en er reeds organisaties waren ‘die CCC heten’ (notulen d.d. 14 april 1945), werd op instigatie van initiatiefnemer Joh. Luijkenaar Francken de stichting op 14 april 1945 omgedoopt in *Protestants-Christelijke Cultuurwerk (P.C.C.)*. Archief van de Stichting ‘Protestants-Christelijk Cultuurwerk’ te Rotterdam, 1945-1958, archiefnummer 282, *Stadsarchief Rotterdam*.

⁵⁰⁷ *Literair dagboek*, 117. ‘De ontvangst was algemeen gunstig, ook van niet-literaire zijde.’, noteerde Rijnsdorp in zijn dagboek, eveneens op 11 maart 1945, terwijl de uitvoering van *Emmaüsgangers 1945* nog moest plaatsvinden, want Pasen 1945 viel op 1 april 1945. Dit voorbeeld toont aan dat de methodische waarschuwing ten aanzien van de betrouwbaarheid van het dagboekgenre nadrukkelijk in acht moet worden genomen. Zie: S. Dresden, ‘Problemen der dagboekliteratuur’, in *Bezonken avonturen*, 87-105.

⁵⁰⁸ Suggestie van P.J. Risseeuw in zijn recensie van *Emmaüsgangers 1945*, in: *Het Schouwvenster*, 13 april 1946.

⁵⁰⁹ In zijn debuutverhaal *Haar eerste Avondmaalsgang* in *De Spiegel* uit 1920 had Rijnsdorp eerder naar het bijbelverhaal van de *Emmaüsgangers* verwezen, met de kerntekst uit *Lukas 24:26*: ‘Moest de Christus niet deze dingen lijden en alzo in Zijne heerlijkheid ingaan?’ S. Waalsdorp, in: *De Spiegel*, jrg. 14, 5 juni 1920, nr. 36: ‘Welk een diepte en breedte in de woorden: “al deze dingen”! En dan de ijzeren noodzakelijkheid van het “Moest niet?”.’

⁵¹⁰ Drs. Joh. Luijkenaar Francken herinnerde in zijn evaluatie van tien jaar *P.C.C.* aan de introductie van Rijnsdorps *Emmaüsgangers 1945*. Joh. Luijkenaar Francken, ‘Terugblik op de eerste tien jaren’, in: *Onderweg*, nr. 30, november 1955, 1.

berijmde tekst het bijbelverhaal van de *Emmaüsgangers* uit *Lukas 24*, de verzen 13-35 verwerkt met als kerntekst: ‘Was ons hart niet brandende in ons...?’ (*Lukas 24* : 32b). In de eerste acht strofen beschreef hij plastisch als opmaat tot zijn berijmde vertelling de eerste vijf oorlogsdagen, met in de zesde strofe zijn relaas van het Duitse terreurbombardement:

Van uit de stad kwam brandlucht en een wolk
smeulend papier en vuil; de warrelkolk
verhief zich soms; dan groeide tot één vlam
de laaie gloed van 't brandend Rotterdam.

In zeventig strofen van elk acht regels met eindrijm volgens het schema van gepaard rijm, ontvouwde zich in strofe 13 het verhaal van een oudere man op hongertocht die eenzaam naast zijn fiets, beladen met etenswaren, over de Rijksstraatweg vanuit Den Haag terug naar Rotterdam liep. Een striemende regen dwong hem in strofe 19 tot schuilen onder een afdak, waar meer mensen hun toevlucht hadden gezocht. Enigszins apart stond een jonge nerveuze vrouw met kinderwagen, de tweede hoofdfiguur in het gedicht:

Er ligt geen kind in, z' heeft gefourageerd,
geruild, voor goud, een handel die men léért
in deze tijd, waarin men immers leeft
voor 't *blijven* leven en zijn luxe geeft
voor brood, aardappelen, tarwe, liefst ook vet
of olie, want de honger is gewet
tot een scherp zwaard, dat onvoorziens verteert
zo deze' als genen, naar de Schrift ons leert.

De vrouw kreeg problemen met de zwaarbeladen kinderwagen. De gonjebak met tarwe in de wagenbak was gescheurd en liep leeg. De man hielp haar en samen vervolgden zij hun barre tocht. De vrouw, een liberale dame met een bontjas, vertelde over haar drie kinderen. Haar man, een arts, had haar verlaten. Pratend, afgewisseld door lange stiltes, liepen zij verder tot ze bij een brug werden opgewacht door een zwerver: ‘een forse jonge vent in regenjas/met stoppelbaard en gele wollen das’, die hen aansprak. Ze schrokken en wisten niet of hij hen wilde beroven van hun voedselvoorraad. Maar de man, de derde hoofdpersoon in het Paasgedicht, bleek niets kwaads in de zin te hebben en liep ongevraagd met de oudere man en vrouw mee. De zwerver, de oude man en de doktersvrouw liepen als moderne Emmaüsgangers hun hongertocht door regen en kou niet naar Jeruzalem, maar naar Rotterdam. Ze spraken over de oorlog en hun eigen ellende, waarbij de zwerver in strofe 45 antwoordde op de vraag wie er schuld had aan de oorlog:

‘Zolang je niets nog dan de oorlog ziet,
zolang begrijp je juist de oorlog *niet*;
wie dieper kijkt, dien wordt de zin onthuld:
we hebben allen *gemeenschappelijke* schuld.’

De jonge vrouw werd vervolgens kwaad om de woorden van de zwerver:

‘Ik schuld aan deze oorlog? 't Is te zot:
Wanneer er iemand schuld heeft is het God.’
Ze blikt in strenge ogen, maar gaat voort:
‘Als Hij regeert, waarom dan deze moord?’
Onder een dure jas en blanke huid
breekt een natuurlijk hart in oproer uit.

Uit het gedicht bleek dat zowel de jonge vrouw als de oude man afstand hadden genomen van het christelijk geloof. Terwijl ze verder liepen begon de zwerver in strofe 58 te vertellen:

van Jezus' komst op aarde, lijden, dood;

Zijn opstaan bij het heerlijk morgenrood
van Pasen. Onderwijl gaan ze voorbij
een zijweg naar een kleine boerderij.
De vrouw bedenkt zich, stopt en vertelt:
'Hier woont familie aan 't verdrongen veld.
Hier gaan we rusten, 't zit er goed en stil;
vertel terwijl maar verder als je wil.'

Bij de schouw rondde de zwerver zijn verhaal af, waarna de boerendochter de tafel dekte en allerlei heerlijkheden opdiende: een kan vol zoete melk, een schaal met wittebrood, goudgeel van korst, een kom met vla, een stukje ham en wat boter. Voordat ze begonnen las de zwerver in strofe 62 eerst het bijbelverhaal:

de gang naar Emmaüs. Met kalme stem
leest hij van 't vlek nabij Jeruzalem,
hoe lang de weg daarheen nauwkeurig was;
van d'ongenoemde en van Kléopas;
hoe droef ze waren en bezwaard van geest
en hoe er toen een vreemdeling is geweest,
die met hen ging en naar de reden vroeg;
hen in de ban van zijn verklaring sloeg.

Na de bijbellezing vouwde de zwerver zijn handen. In strofe 67 verdween hij tijdens het gebed onhoorbaar uit de kamer. De volgende ochtend vervolgden de vrouw en de oude man in de strofen 69 en 70 hun tocht:

Want 't is de Rijksweg die hen weder wenkt
van 't zijpad, dat de toegang ernaar schenkt.
Hier gaat de reis met pak en zak weer voort.
Ze nemen afscheid bij betonnen poort
voorbij een brug. 'k Spreek u allicht niet meer,'
zo zegt de vrouw, maar dat verhaal: de Heer
is opgestaan, dat raak ik niet meer kwijt.
Kan ik 't geloven?... Maar m'n kleine meid

ligt thuis te wachten; als u zwerver ziet
doe hem mijn groeten en vergeet het niet.'
'k Zal hem niet weerzien,' zegt de ander, 'want
hij heeft zijn taak vervuld en deze band
gelegd aan d'opgestanen Heer en wie Hem dient.
God zond wel engelen aan Zijn aardsen vriend,
aan Abram; ons zond Hij een mens - en dus
hij was Gods bode en hier was Emmaüs.'

Emmaüsgangers 1945, Rijnsdorps paasverhaal op rijm, werd na de oorlog in 1946, in gebonden vorm en verlicht met tekeningen van H. Berserik,⁵¹¹ uitgegeven door de Haagse uitgeverij *J.N. Voorhoeve*, en kostte f. 2,25,-. Piet Risseeuw was ronduit positief over het gedicht van zijn vriend: 'Mogen Rijnsdorps beelden vaak "nuchter" zijn door hun helderheid - in de laatste bladzijden van zijn merkwaardig gedicht verdiept zijn werk tot ware mystiek en ervaart ook de lezer iets van het "zien" met het geloofsoog.'⁵¹² Hij noemde het Paasgedicht een aanwinst, met name voor de protestants-christelijke verskunst: 'Als verhalend gedicht zal het zeker een welkome waardevolle bijdrage vormen voor de a.s. Paaschbijeenkomsten.' Piet Korthuys sloeg in het eerste nummer

⁵¹¹ Herman Berserik, ook wel de 'bekendste onbekende schilder van Nederland' genoemd, trok zich weinig aan van heersende kunstmoden en was bekend om zijn humoristische Berserik-stijl. Na zijn opleiding aan de Haagse Academie (1939-1944) maakte hij deel uit van verschillende schildersgroepen, zoals *Vrij Beelden*, *Verve* en *De Realisten*. Naast zijn bijzondere en veelzijdige schilderwerk ontwierp deze 'Haagse Realist' ook boekomslagen.

⁵¹² P.J. Risseeuw, 'Een verhalend Paaschgedicht', in: *Het Schouwvenster*, 13 april 1946.

van *Ontmoeting* in 1946 een kritischer toon aan: 'Er is helaas iets in van het opzettelijke, het aangeleerd dogmatische', die 'dit vers als poëzie schade doet'.⁵¹³ Over het Paasverhaal van zijn vriend, die hij sinds hun schrijversjeugd in de Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam uit 1925 kende, schreef hij: 'Hoger zou ik het schatten, als de toon niet, naar mijn gevoel opzettelijk, zo "populair" was gehouden, als het uit diepere ontroering was geweld en dus tot hoger niveau was gestegen, tot de hoogte der waarachtige poëzie. Rijnsdorp heeft in vroeger werk getoond, die te kunnen bereiken. Maar het is, of hij zich al te willig laat remmen in deze opvlucht'.⁵¹⁴

3.3.5 *Dichterschap voor de gemeente*

Ook in de naoorlogse jaren bleef Rijnsdorp zich inzetten voor de dichtkunst ten behoeve van het volk, meer specifiek het kerkvolk. Van meet af aan had hij - als literator met een bemiddelende taak - oog voor het dienende karakter van de christelijke dichtkunst, die volgens hem ook liturgisch kon worden ingezet. In december 1932 had hij in het essay 'Naar nieuwe centra' over de vorm van de nieuwe calvinistische poëzie benadrukt: 'De taal moet duidelijk, eenvoudig en krachtig zijn; levend en niet alleen dichterlijk-idiomatisch. Zoo zou er een Christelijke dichtkunst kunnen ontstaan, die kerkelijk gebruikt zou kunnen worden, poëzie waarin de ziel der gemeente meetrilt'.⁵¹⁵ Op 1 maart 1944 ontving Rijnsdorp van H. Burger,⁵¹⁶ ditmaal in zijn hoedanigheid als secretaris-penningmeester van de *Stichting tot verbetering van het Psalmgezag in de Gereformeerde Kerken in Nederland*, een officiële uitnodiging. Hierin verwees Burger naar het verzoek aan een vijftiental gereformeerde oudtestamentici om bepaalde psalmen van de berijming van 1936 - het *Psalter* van ds. H. Hasper - 'aan een onderzoek te onderwerpen, en om te zien of er wellicht exegetische bezwaren tegen ingebracht zouden kunnen worden'.⁵¹⁷ Naast de toetsing van deze revisie door een adviescommissie van het *Nederlandsch Bijbel Genootschap* wilde het bestuur van de Stichting ook zelfstandig tot een oordeel komen over de nieuwe psalmberijming van Hasper.⁵¹⁸ Daartoe had zij

⁵¹³ Piet Korthuys, 'C. Rijnsdorp, Emmaüsgangers 1945', in: *Ontmoeting*, jrg. 1, nr. 1, oktober 1946, 39-40.

⁵¹⁴ Koos van Doorne, kunstredacteur van *Trouw* en dichter, schreef zijn oudere vriend Rijnsdorp over de recensie van Piet Korthuys op 15 oktober 1946, nadat hij eerst had gemeld 'er tamelijk verrukt' over te zijn: 'Toch voel ik iets van Piets bezwaar. Jammer, dat hij dat gezegd heeft; nu schijnt het be-in-vloeding. Maar dat is toch niet zo.' Voor hem deed het geheel 'vooral dichterlijk aan!' Van Doorne had op zijn eigenzinnige manier kritiek op het stuk: 'Jammer, dat dat *Ere zij God* er in moet. Ik vind dat ding een muzikale draak.'

⁵¹⁵ C. Rijnsdorp, 'Naar nieuwe centra', *Ter Zijde*, 145-146. Deze tekst had Rijnsdorp eerder als lezing uitgesproken tijdens de jaarvergadering van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen* op Tweede Kerstdag 1932 in hotel *American* in Amsterdam, waar zijn causerie veel bijval kreeg.

⁵¹⁶ Zie ook over de oud-kunstredacteur H. Burger van het antirevolutionaire dagblad *De Standaard* en initiatiefnemer van de *A.M.V.J.*-soos: hoofdstuk 5 *Protestantse periodieke pers*, paragraaf 6.5.1: 'Rijnsdorp en *De Standaard*'.

⁵¹⁷ Ds. H. Hasper (1886-1974), voormalig gereformeerd predikant die in 1927 overging naar het *Hersteld Verband* van dr. J.G. Geelkerken, wilde de sterk gedateerde 'oude psalmberijming' van 1773 - die zich onder andere lastig leende voor het ritmisch zingen - grondig herzien vanuit een liturgisch réveil, dat zich met name binnen de *Nederlands Hervormde Kerk* voltrok. Hij poogde dichters te mobiliseren voor deze herdichting, onder wie Martinus Nijhoff en Willem de Mérode die in 1935 zelf *Dertig Psalmen* berijmde. Toen dat niet lukte ging hij zelf over tot een nieuwe berijming van alle 150 psalmen; een liturgisch-literair soloproject dat hij binnen een jaar voltooidte en waarbij hij de oude melodieën van de psalmen weer in hun oorspronkelijke ritme wist te herstellen. In november 1936 verscheen zijn psalmberijming *Het boek der Psalmen. De psalmen van Israël op de oorspronkelijke melodieën der zestiende eeuw opnieuw naar het Hebreëns bewerkt*. De berijming van zijn *Psalter*-1936 voldeed echter niet voor kerkelijk gebruik. Vanuit dit inzicht trachtte Hendrik Hasper na de oorlog door het inschakelen van deskundigen - naast theologen ook neerlandici en dichters, onder wie prof. dr. G. Kuiper en drs. J. Overduin - te komen tot aanpassingen. Haspers tweede berijming, *Revisie*-1948, werd in gereformeerde kring goed ontvangen. De *Stichting Psalmgezag* (en daarmee ook de *Gereformeerde Kerken in Nederland*) besloot verder te gaan met de verbeterde berijming van dit psalmboek, waarna een jaar later Haspers *Psalter*-1949 door de *Gereformeerde Kerken in Nederland* werd aanvaard. Dit in tegenstelling tot de hervormde deputaten voor de psalmberijming, die zich van de *Revisie*-1948 geheel distantieerde. Door de breed gedragen hervormde afwijzing werd de samenwerking tussen beide kerkgenootschappen voor een nieuwe psalmberijming tussen ds. T. Ferwerda (voorzitter), prof. dr. K. Dijk, mr. A. Bouman, H. Dekker, H. Burger en prof. dr. F.W. Grosheide. Uiteindelijk lieten de gereformeerden Haspers psalmberijming vallen en kwam onder leiding van de *Interkerkelijke werkcommissie* de nieuwe psalmberijming gereed die in 1968 de oude berijming van 1773 verving.

⁵¹⁸ Het bestuur van de *Stichting tot verbetering van het Psalmgezag in de Gereformeerde Kerken in Nederland* werd gevormd door ds. T. Ferwerda (voorzitter), prof. dr. K. Dijk, mr. A. Bouman, H. Dekker, H. Burger en prof. dr. F.W. Grosheide. De gereformeerde Stichting stelde zich vierkant achter Haspers psalmberijming op, zag in *Het Boek der*

een commissie ingesteld onder leiding van prof. dr. K. Dijk, ‘welke deze nieuwe berijming zal bezien uit liturgisch en litterair oogpunt’. Namens het bestuur werd Rijnsdorp uitgenodigd in deze ‘kleine Commissie’ zitting te nemen, waarin ook dr. B. Wielenga, ds. L. Hoorweg, dr. M.H. Ridderbos en A. Kuiper waren opgenomen. Op 17 juni 1947 ontving Rijnsdorp de revisie van de eerste eenenveertig psalmen van ‘de Psalmberijming zoals deze bij onze stichting in studie is’, waarbij H. Burger aangaf dat de overige psalmen in de loop van dat jaar gereed zouden komen. Tevens verzocht de secretaris-penningmeester hem namens het bestuur het resultaat van deze voorlaatste psalmredactie ‘niet te beoordelen als literair product, maar na te gaan of er in deze berijming niet voorkomen storende, platvloerse zegswijzen en of taal en stijl beantwoorden aan de waardigheid van het doel’. Burger eindigde zijn brief met de vraag of Rijnsdorp als lid van de literaire adviescommissie voor 1 september 1947 zijn bevindingen wilde doorgeven, niet aan ds. H. Hasper, maar aan het *Bestuur Psalmgezang*.

Een kleine maand later, op het briefpapier van het *Algemeen Handelsblad*, waar de voormalige kunstredacteur van *De Standaard* na de oorlog als chef-redacteur werkzaam was, reageerde Burger op Rijnsdorps brief van 8 juli 1947. Hij ging akkoord met het verzoek van Rijnsdorp tot het geven van een algemene indruk van Haspers psalmberijming. Over de ‘hervormde benadering’, waarin dichters volgens K. Heeroma het voortouw moesten nemen en waaraan Rijnsdorp kennelijk had gerefereerd in zijn brief, schreef Burger echter gedeceideerd:

Toch ben ik het niet met Heeroma eens. Wanneer we volgens zijn opzet werken, komen wij nooit klaar. Ik wil nimmer uit het oog verliezen, dat de berijming indertijd gemaakt is om de gemeente in de gelegenheid te stellen actief aan de godsdienstoefening deel te nemen. Een berijming zal ondergeschikt gemaakt moeten worden aan dit doel. Dat deze berijming zo mogelijk aan een dichterlijk minimum moet voldoen, behoeft tussen ons geen geschilpunt te zijn. Maar het doel, het actief zingen, mag nimmer vergeten worden en altijd nummer één moeten blijven.⁵¹⁹

Tijdens de vergadering in september 1947 van de *Stichting tot verbetering van het Psalmgezang in de Gereformeerde Kerken in Nederland* bleek tot hun ‘ontstellende ontdekking’, dat Rijnsdorps rapport van de ‘revisie-Hasper’ - door hem ‘toegezegd vòòr 1 Sept.’ - volgens Burger niet bij de stukken zat: ‘Toch niet zoek geraakt? Ik weet, dat je het ontstellend druk hebt, zodat het heel goed mogelijk is dat je het helemaal vergeten bent. Schrijf mij dus niet terug als het niet zoek is en stuur het mij vòòr 1 december.’⁵²⁰

In de *Nederlandse Hervormde Kerk* waren de geesten al langer rijp voor een nieuwe psalmberijming. De hervormde Generale Synode had in 1943 een commissie benoemd die de mogelijkheid onderzocht van een nieuwe psalmberijming.⁵²¹ De leden zagen echter weinig heil in Haspers revisieopgingen van zijn *Psalter-1936*. In hervormde kring werd juist de inzet van dichters bepleit, die vooralsnog niet warm liepen voor deze meerjarige poëtische titanenarbeid.⁵²² Ook in gereformeerde kring klonken geluiden door om dichters te betrekken bij de psalmberijming voor de kerkelijke gemeente. In deze geest sprak Rijnsdorp op de tweede conferentie van de *Stichting*

Psalmen belangrijke perspectieven voor de verbetering van het psalmgezang, maar had ook oog voor de gebreken die dit *Psalter-1936* vertoonde. De Stichting organiseerde na de oprichting in juni 1938 in stad en land ‘tal van zangavonden, cursussen, enkele conferenties en publiceerde studiemateriaal over de psalmberijming van 1936’, zoals ‘toelichtingen op het zingen van de psalmen van het nieuwe psalter en uit orgelbegeleidingen van de psalmmelodieën’. Door de activiteiten van de Stichting werd ‘de propaganda voor Haspers werk en ideaal bevorderd binnen de Gereformeerde Kerken’. N. van Tellingén, *H. Hasper, een omstrede hymnologo*, 100.

⁵¹⁹ Brief van H. Burger aan C. Rijnsdorp, d.d. 15 juli 1947.

⁵²⁰ Brief van H. Burger aan C. Rijnsdorp, d.d. 27 september 1947. Op 3 december 1947 vroeg Burger opnieuw aan Rijnsdorp: ‘Ik weet dat je het druk hebt, maar zou het mogelijk zijn mij in de loop van de volgende week een rapportje te doen toekomen met je bevindingen van de revisie-Hasper?’ Rijnsdorp was kennelijk in gebreke gebleven.

⁵²¹ Van deze commissie, met als leden onder anderen: dr. K.H. Miskotte, ds. H. Schrotten, prof. dr. W.A.P. Smit en prof. dr. Th.C. Vriezen, werd dr. J. Riemens voorzitter. Zij namen *Het Boek der Psalmen* van Haspers niet tot leidraad.

⁵²² Martinus Nijhoff zou eerder tegen H. Hasper hebben gezegd, sprekend over de binding aan de Hebreeuwse psalmtekst en de Geneefse melodie: ‘Voor zulk werk moet je niet bij een dichter zijn, die kan zich zo niet binden.’ Dr. B. Smilde, ‘Bij het “Lietboek foar de Tsjerken”’, in: Anne Schipper (red.), *Werkelank*. Dichter en gemeente, themanummer van *Woordwerk*, jrg. 10, nr. 40, december 1992, 51-52.

Psalmgezang in april 1946.⁵²³ In het voorjaar van 1950 stelde de Hervormde Synode een *Commissie voor de Psalmberijming* in onder voorzitterschap van prof. dr. K.H. Miskotte. Deze commissie 'kwam eerst tot werkelijke vordering', nadat de dichters Martinus Nijhoff en Fedde Schurer bij het werk betrokken werden.⁵²⁴ Op Nijhoffs initiatief nodigde de commissie (jonge) dichters uit die de aandacht trokken met bijbels geïnspireerde poëzie: dr. W. Barnard (Guillaume van der Graft), A.C. den Besten, prof. dr. K. Heeroma (Muus Jacobse), G. Kamphuis (tot 1954), W.J. van der Molen (tot 1960), prof. dr. J. W. Schulte Nordholt en ds. Jan Wit. Zij vormden een 'dichtgenootschap', dat na overlijden van Nijhoff in 1953 zijn psalmberijmingswerk voortzette tijdens de talrijke dichtersconferenties op het landgoed *De Pietersberg* te Oosterbeek. Over het aandeel van Nijhoff schreef Rijnsdorp:

Het is een beschikking dat de dichter Nijhoff, die in zijn werk levenslang naar eenvoud en waarachtigheid heeft gestreefd, zich voor de nieuwe psalmberijming heeft willen inzetten en ondanks zijn vroege dood daarop het stempel van zijn persoonlijkheid heeft kunnen drukken. Hij heeft de andere dichters de lieflijkheid en schone *dienst* van deze bezigheid doen aanschouwen. Maar tevens heeft hij laten zien hoe men vernieuwend bij de traditie kan aansluiten. Op deze wijze heeft hij het creatieve element (zo onmisbaar voor een dichter) voor hen veiliggesteld.⁵²⁵

De hervormde commissie werd op 6 mei 1953 met de gereformeerden verbreed tot de *Interkerkelijke commissie voor de Psalmberijming*, onder leiding van de Neerlandicus prof. dr. G. Kuiper met dr. H. Schroten als secretaris. Vanuit de *Gereformeerde Kerken in Nederland* was Rijnsdorp als letterkundig adviseur benoemd. Samen met de hebraïci prof. dr. M.A. Beek, prof. dr. W.H. Gispen en prof. dr. Th.C. Vriezen, en met de musicologen A.C. Schuurman en drs. M. Geerink Bakker, werkte hij als adviseur mee aan de totstandkoming van de nieuwe psalmberijming.

Aan het tot stand komen van die berijming heb ik zelf van 1953 af tot de voltooiing toe meegewerkt, zij het niet als berijmer. Op de vergaderingen waren één tot soms drie erkende hebraïci aanwezig, filologen die konden beoordelen of de dichterlijke bewerking aan de grondtekst voldoende recht deed. Professor Gispen's hoogste lof was: 'Het kan wel', een welbewust 'understatement' dat aantoonde hoe serieus de zaak bekeken werd.⁵²⁶

Op 1 november 1958 werd door vijf kerken de *Interkerkelijke Stichting voor de Psalmberijming* opgericht,⁵²⁷ met als voorzitter ds. P.D. Kuiper - na zijn dood in 1966 opgevolgd door dr. P.G. Kunst - en ds. F.H. Landsman als secretaris. Na een decennialang, zorgvuldig geregisseerd proces in de diverse gremia van (inter)kerkelijk overleg en afstemming, met aandacht en begrip voor de grote variëteit van opvattingen onder het kerkvolk over klank en weerklink van het 'Dichterspsalter',⁵²⁸ verschenen de beide proefbundels met de nieuwe berijmingen. Eerst de 110 psalmen in december 1958 (het grijze boekje), gevolgd door alle 150 psalmen in mei 1961 (het groene boekje), die in kerken bestudeerd, beproefd en vooral gezongen dienden te worden, met tot slot de *revisie-1967*. Op 21 juni 1967 werd na uitvoerige bespreking door de generale synodes van de *Gereformeerde Kerken in Nederland* en de *Nederlandse Hervormde Kerk* deze laatste revisie met

⁵²³ N. van Tellingen, *H. Hasper, een omstreden hymnoloog*, 123.

⁵²⁴ A.W. Lazonder, 'Eets over de historie van het Liedboek', in: *Liedboek voor de Kerken*, X.

⁵²⁵ C. Rijnsdorp, 'De nieuwe psalmberijming als werk van dichters', in: *Wending*. Maandblad voor evangelie en cultuur, jrg. 17, januari 1963, nr. 11, 754-755. Dit artikel van Rijnsdorp had het 'groene boekje' tot onderwerp, waarover hij op verzoek van de redactie een korte beschouwing gaf, 'vooral van het standpunt van de dichter uit'.

⁵²⁶ C. Rijnsdorp, 'Enkele kanttekeningen bij de vrijgemaakte psalmberijming', in: *Organist en Eredienst*, juli/augustus 1976, nr. 7/8, 104. In deze proefbundel waren 58 psalmen van H. Hasper opgenomen.

⁵²⁷ In 1972 werd deze Stichting omgedoopt tot *Interkerkelijke Stichting voor het Kerklied*. De aangesloten kerken waren: de *Nederlandse Hervormde Kerk*, de *Gereformeerde Kerken in Nederland*, de *Doopsgezinde Sociëteit*, de *Remonstrante Broederschap* en de *Evangelisch Lutherse Kerk*. In 1965 traden de *Christelijke Gereformeerde Kerken* als zesde kerk toe en stuurde later van dat jaar de *Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)* waarnemers.

⁵²⁸ Niet alleen in de kerkelijke pers, ook in de (christelijke) dagbladen werd het kerkvolk geïnformeerd over de nieuwe berijming. Sommige kerkenraden vonden echter de oude berijming 'krachtiger, vaster, mannelijker en ook bijbelscher van toon', of stelden dat de bijbelse inhoud, vooral ook van de psalmen, niet tot gelding werd gebracht: 'Met name: zonde, schuld, gerechtigheid, oordeel, ze worden er in gemist.' *Nieuwe Leidsche Courant*, 4 februari 1963.

vrijwel algemene stemmen gelijktijdig aanvaard voor kerkelijk gebruik,⁵²⁹ en verving de definitieve versie van het 'rijmsalter' in 1968 de oude psalmberijming van 1773.

3.3.6 *Psalmberijming en gezangenherziening*

Volgens Rijnsdorp was de interkerkelijke berijming tot stand gekomen na grondige bestudering van de opmerkingen uit de deelnemende kerken of haar vertegenwoordigers; 'kritiek die minutieus werd onderzocht en meer dan eens aanleiding heeft gegeven tot nieuwe herdichting'.⁵³⁰

Tussen 1961 en 1967 vergaderde de werkcommissie in totaal eenendertig keer over de ingekomen kritiek van zowel particulieren als kerkelijke vergaderingen op de psalmberijming, waarbij tot op het laatst voorstellen tot revisie werden ingediend. Hiertegen kwamen de psalmdichters na zeventien jaar berijmen in verzet: 'Wilt u nog weer eens een revisie, best, maar leg het ons dan niet langer op', sprak J.W. Schulte Nordholt: 'Wij hebben er nu al vanaf 1950 aan gewerkt. Neem dan een nieuwe dichtersgeneratie maar.' En W. Barnard sprak gebedgd: 'Ik heb het beste gegeven, wat ik kan. Nu kan ik niet meer. Ik ben niet psalmbeu, wel rijmbeu geworden.'⁵³¹

Rijnsdorp kende de opvattingen van de meeste letterkundigen die bij de psalmberijming betrokken waren, mede door de op zijn instigatie gehouden 'enquête psalmberijming' uit 1953 in *Ontmoeting*.⁵³² Als redacteur van dit letterkundig en algemeen-cultureel tijdschrift was hij een van de drieëntwintig respondenten die schriftelijk reageerden op de uit vijf vragen bestaande enquête. Zijn antwoorden uit 1953 typeerden hem aan het begin van zijn functie als letterkundig adviseur van de *Interkerkelijke Werkcommissie Psalmberijming*. De eerste vraag of een nieuwe psalmberijming wenselijk was, beantwoordde hij met: 'ongetwijfeld gewenst, indien die kennelijk beter is dan de bestaande en indien over de invoering interkerkelijke overeenstemming kan worden bereikt'. Daarbij hield hij een opmerkelijk pleidooi dat in het nieuwe psalmboek 'de meest geliefde en door generaties van kerkvolk "aanvaarde" psalmen (...) naast de nieuwe bewerkingen van deze psalmen zouden worden afgedrukt'. Hij noemde drieëndertig psalmen of 'een keus daaruit', zoals de psalmen 27, 32, 42, 51, 67, 77, 100, 116, 122, 146 en 150. 'Men is dan vrij de oude of de nieuwe berijming van deze psalmen te zingen en in de loop van de jaren kan blijken, welke berijming het in de praktijk blijkt te winnen, de oude of de nieuwe.' Op de tweede vraag of met de restauratie van de bestaande berijming kon worden volstaan, reageerde hij afwijzend: 'Nee, men zet geen nieuwe lap op een oud kleed. Men zal de berijmingen van de afzonderlijke psalmen in hun geheel moeten behouden of in hun geheel moeten vervangen, respectievelijk een geheel nieuwe berijming naast de bestaande moeten plaatsen.' De vraag of een nieuwe berijming in de toenmalige constellatie van kerkelijk en letterkundig Nederland kans van slagen had, splitste Rijnsdorp in 'letterkundig' en 'kerkelijk'. Onder letterkundigen achtte hij het klimaat gunstiger dan onder kerken, vanwege het onderlinge wantrouwen om eendrachtig de taak aan te pakken en te volvoeren. Over de letterkundige kant stelde hij: 'Nodig zijn dichters, die het vak voortreffelijk beheersen en die willen dienen. De tweede eis kon wel eens de meest bezwarende blijken. De goede dichters (en dichtersessen) zijn vermoedelijk te zeer individualist - de literaire traditie sinds de beweging van Tachtig brengt dit nu eenmaal mee - om tot het einde toe de vereiste zelfverloochening vol te houden en daarbij de inspiratie te bewaren'. Zijn mening over de berijming Hasper was kort en duidelijk: 'Helaas afwijzend. Deze berijming is "dood" en het vele schaven en verbeteren heeft niet vermocht er leven in te brengen.' De bestaande psalmmelodieën wilde hij graag handhaven: 'Ze hebben de eeuwen verduurd en blijven fris.'⁵³³

⁵²⁹ 'Woord vooraf', in: *Psalmen. Nieuwe berijming, Interkerkelijke Stichting voor de Psalmberijming*, 1968.

⁵³⁰ C. Rijnsdorp, 'Enkele kanttekeningen bij de vrijgemaakte psalmberijming', in: *Organist en Eredienst*, juli/augustus 1976, nr. 7/8, 104.

⁵³¹ 'Historische dag voor protestants Nederland. Kerken aanvaarden nieuwe berijming', in: *De Rotterdamer*, 22 juni 1967.

⁵³² Het letterkundig en algemeen-cultureel maandblad *Ontmoeting* (jrg. 6, nr. 11/12, augustus/september 1953), hield onder letterkundigen een enquête 'naar de wenselijkheid en mogelijkheden van een nieuwe psalmberijming'.

Zie ook: *Het nieuwe kerklied*, themanummer van *Ontmoeting*, jrg. 15, april/mei 1962, nr. 7/8.

⁵³³ C. Rijnsdorp, *Ontmoeting*, jrg. 6, nr. 11/12, augustus/september 1953, 352-353.

In de nabeschuiving van de door hem verwerkte vragenlijsten, schreef Rijnsdorp samenvattend dat de ‘grote meerderheid’ van de respondenten voor een nieuwe psalmberijming was, dat niemand zijn ogen sloot voor de ‘bezwaren aan restauratie verbonden’, dat ‘onze Christelijke dichters’ zeer wel in staat waren ‘een goede, nieuwe berijming of herdichting te stand te brengen’, dat ‘de berijming van Hasper niet de verlossende daad’ was, en tot slot dat ongeveer de helft van de ‘antwoordgevers’ de oude psalmmelodieën ‘het liefst gehandhaafd’ zag. Met nadruk gaf Rijnsdorp bij de verkregen resultaten aan: ‘Want achter deze antwoorden, achter deze gehele enquête, ligt de principiële vraag met haar verstrekkende consequenties, - de vraag naar de betekenis en waarde van het *historisch gegroeide* in de kerkelijke praktijk.’ Nadat Rijnsdorp namens de redactie de medewerkers aan de enquête had bedankt, in de hoop de lezers van *Ontmoeting* van dienst te zijn geweest, gaf hij tevens aan dat de *Interkerkelijke werkcommissie voor de Psalmberijming* van de uitslag van de ‘enquête psalmberijming’ kennis zou nemen.⁵³⁴

In maart 1959 sprak Rijnsdorp samen met de dichter J.W. Schulte Nordholt voor het *Protestants Cultureel Contact* in Den Haag naar aanleiding van de proefbundel met 110 psalmen uit 1958. Schulte Nordholt vergeleek het werk van de nieuwe psalmberijming zelfs met de nieuwe bijbelvertaling. Volgens hem kon dit werk ‘het best verricht worden door dichters’. Hij verwees naar de enquête van het tijdschrift *Ontmoeting*, waaruit bleek ‘dat de oude berijming van Hasper niet meer “de verlossende daad” is, waarnaar men eenvoudig kan verwijzen’. Hij sprak de verwachting uit dat de nieuwe berijming de moderne mens meer zal aanspreken dan de berijming van 1773 die nog steeds in de kerken gezongen werd.⁵³⁵ Rijnsdorp benadrukte dat bij de herdichting steeds ‘aan de grondtekst’ recht werd gedaan, waarbij de kenners van het Hebreeuws ‘de nieuwe zinnen op de goede betekenis’ hadden gecontroleerd: ‘De gezwollen taal is echter uit de psalmen verdwenen. De lezer ziet bijna geen aanvoegende wijzen meer of samenvoegingen. Het is eenvoudig levend Nederlands geworden.’⁵³⁶

In een terugblik op zijn werk voor de *Interkerkelijke werkcommissie* stelde Rijnsdorp in 1976: ‘Wie van sterke taal houdt, kan de stelling poneren: “Elke psalmberijming is psalmverkrachting en dus tevens Schriftverkrachting.” Wil men het gematigder zeggen, dan kan het oordeel zó luiden: “Elke psalmberijming doet de psalmen geweld aan en daarmee ook de Schrift”.’ Ter toelichting op deze zienswijze verklaarde hij:

Psalmen uit het Midden-Oosten, ontstaan tegen de achtergrond van oude, vergane culturen, in andere landschappen en onder een andere hemel dan de onze, in een vroegere bedeling van Gods openbaring, poëzie die nauw verbonden was met de taal en de ademhaling van de zingende mens uit die tijden, wordt op het Procrustesbed gelegd van strofische poëzie naar het ideaal van de renaissance, in gelijke mootjes gesneden op maat en rijm. (...) Hier zit het oorspronkelijke kwaad van elke psalmberijming, die bovendien, gebonden als ze is aan de bestaande melodieën, daardoor nog extra in haar bewegingsvrijheid wordt belemmerd. Daarbij komt nog, dat wat voor de Israëliet onder de oude bedeling realiteit was: tabernakel, tempel, offerdienst, gezette feesttijden, vandaag alleen figuurlijk en van het Nieuwe Testament uit kan worden gebruikt. Realiteiten verbleken tot beeld, en de stoute beeldspraak, soms openstapelning van beelden zoals in psalmen met een dithyrambisch karakter, wordt in de strofische poëzievorm plat-, zo niet lamgeslagen.⁵³⁷

Hoewel Rijnsdorp - acht jaar nadat de nieuwe psalmberijming in gebruik was genomen - in een terugblik opmerkte, dat cultuurhistorisch, theologisch en poëtisch tegen het zingen van berijmde psalmen ‘een requisitoir’ kon worden opgesteld, mocht daar volgens hem wel ‘iets tegen in’ worden gebracht: ‘De westerse mens is niet bij geval zoals hij is, en als Gods openbaring ook voor hem geldt, mag hij die op zijn wijze interpreteren zo goed hij kan. Bovendien staat de kerk

⁵³⁴ *Ibidem*, 368

⁵³⁵ ‘Twee letterkundigen over de nieuwe psalmberijmingen’, in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 7 maart 1959.

⁵³⁶ *Ibidem*. Als voorbeeld gaf Rijnsdorp een strofe uit de oude en nieuwe berijming van psalm 89 vers 7: ‘Vroeger: “Hoe zalig is het volk dat naar Uw klanken hoort! Zij wand’len Heer in ’t licht van ’t Godd’lijk aanschijn voort;” Nu: “Hoe zalig is het volk, dat U de lofzang zingt, dat *uitbreekt in gejuich als de bazuin weerklinkt*”.’

⁵³⁷ C. Rijnsdorp, ‘Enkele kanttekeningen bij de vrijgemaakte psalmberijming’, in: *Organist en Eredienst*, juli/augustus 1976, nr. 7/8, 103.

wel in een cultuur, maar tegelijkertijd terzijde van alle culturen.’ Zij mocht ‘in haar erediens-gerust elementen die op zichzelf verouderd zijn, conserveren’, waarna Rijnsdorp aangaf: ‘En nu de kerken van reformatorische snit toch liturgisch al zo weinig ergoed bezitten, zou het bijna letterlijk “zonde” zijn de traditionele psalmmelodieën niet meer te gebruiken. Vandaar de nieuwe psalmberijmingen.’⁵³⁸ Een ‘echte herdichting’ kreeg van hem de voorkeur boven ‘berijmen’,⁵³⁹ dat hij als ‘nivelleren, aanlengen en aanpassen’ kwalificeerde. Aan G. Puchinger had Rijnsdorp - in een vergelijking van Haspers psalters tot de nieuwe berijming van de *Interkerkelijke werkcommissie*, die hij als letterkundig adviseur jarenlang gediend had - over deze hymnoloog geschreven:

Natuurlijk moet voorop staan dat hij pionierswerk heeft gedaan door de melodieën te restaureren, maar wat de tekst betreft heeft hij zijn literaire vermogens overschat. Uit mijn aantekeningen blijkt voldoende dat ik niet vooringenomen ben en overal waar iets goeds te zeggen valt, dit ook doe. Bij ps. 19 constateer ik zelfs dat Hasper beter is dan de nieuwe berijming. Maar over het geheel blijft hij zelfs beneden 1773. Een psalmberijming kan geen éénmanswerk zijn, tenzij men uitzonderlijk begaafd is. In een team kunnen de beperkingen van één deelnemer nooit de overhand krijgen.⁵⁴⁰

In het vervolg van zijn brief legde Rijnsdorp zijn literair-kritische vinger op een zere plek in het werk van de predikant-psalmberijmer: ‘Wat Hasper bereikt is hoogstens correctheid; alleen sporadisch, bijna toevallig, bespeurt men iets als dichterlijkheid. Uiteraard moet men de moeilijkheid van de taak in aanmerking nemen en na Hasper vraag ik me zelfs af, of het zingen van psalmen in strofisch berijmde vorm niet een historische vergissing is.’⁵⁴¹

Ook bij het liturgisch-literaire werk van de gezangherziening raakte Rijnsdorp nauw betrokken. Over deze ‘gezangenkwestie’ herinnerde hij zich: ‘Aan de (oude) psalmberijming van 1773 waren “enige gezangen” toegevoegd, welgeteld 9 stuks. In 1933 werden 20 nieuwe gezangen opgenomen. Het duurde tot 1956 dat het aantal van 29 werd gebracht op 59.’⁵⁴² De Generale Synode Rotterdam 1953 van de *Gereformeerde Kerken in Nederland* benoemde hem met zijn achtergrond als poëziecriticus tot een van de vijf deputaten. Zij ontvingen de opdracht de bundel *Enige Gezangen* ‘aan een grondige herziening te onderwerpen en het aantal van deze gezangen uit te breiden, speciaal voor de Christelijke feestdagen en voor bijzondere diensten’.⁵⁴³ Met de overige leden van de gereformeerde gezangencommissie, ds. P.D. Kuiper (voorzitter), dr. C.N. Impeta (secretaris), ds. L. Hoorweg en L. Huijzen, werkte Rijnsdorp in deze jaren eveneens nauw samen met de hervormde gezangencommissie. De bundel *119 Gezangen* werd in 1964 voor de erediensdienst in gebruik genomen. Over deze nieuwe gezangbundel, die volgens hem een ‘overwegend traditioneel karakter’ droeg, schreef Rijnsdorp in een kritisch-opiniërend artikel voor het Zondagsblad van *De Rotterdammer*-bladen: ‘De Gereformeerden Kerken moeten hun gezangentraditie nog vormen en hun bijdrage leveren aan de ontwikkeling van de begrippen “kerk lied” en “kerkstijl”’.⁵⁴⁴

⁵³⁸ *Ibidem*, 103-104.

⁵³⁹ Over dit ‘berijmen’ merkte Rijnsdorp veelzeggend op: ‘Zoveel mogelijk naar de letter berijmen, garandeert nog niet dat men tevens naar de geest berijmt.’ *Ibidem*, 104.

⁵⁴⁰ Brief van C. Rijnsdorp aan G. Puchinger, d.d. 12 september 1976. Deze openhartige brief van Rijnsdorp werd uitvoerig geciteerd door N. van Tellingen in zijn biografie over H. Hasper, *een omstreden hymnoloog*, 161.

⁵⁴¹ *Ibidem*. Rijnsdorp motiveerde deze opmerkelijke uitspraak als volgt: ‘Men heeft een westers-renaïssancistische opvatting van poëzie opgedrongen aan een geheel anders geaarde, midden-oosterse conceptie. Taaluitingen en uitbarstingen van primair-emotionele aard worden netjes op een rijtje gezet. Wanneer dat niet met grote tact, zorgvuldigheid en verjnd taalgevoel gebeurt, dan krijgt men in vele gevallen baarlijke onzin. Hasper is meer dan eens in deze val gelopen; 1773 zelden (zie bv. Ps. 68 : 15: Scheld met Uw stem het wild gediend’ enz.) en de dichters van de nieuwe berijming zijn zich dit gevaar sterk bewust geweest.’

⁵⁴² Th. Vollenhove en F. van Zuthem, ‘De Gereformeerden en het Liedboek. Een gesprek met dr. C. Rijnsdorp’, in: *Gereformeerde Kerkbode*. Wekelijks orgaan van de Gereformeerde kerken in Rotterdam en omgeving, jrg. 5, nr. 38, 12 december 1975, 2.

⁵⁴³ ‘Voorbericht’ tot de bundel *Honderdnegentien gezangen* in gebruik bij de *Gereformeerde Kerken in Nederland*, 5.

⁵⁴⁴ C. Rijnsdorp, ‘De 119 gezangen’, in: *De Rotterdammer*, 2 oktober 1964. In dit artikel schreef Rijnsdorp over het geestelijk-culturele klimaatverschil tussen de hervormden en de gereformeerden inzake de gezangherziening: ‘De hervormden hebben een gezangentraditie: de gereformeerden nauwelijks.’

3.3.7 Eeuwig Woord, U willen wij bezingen

Vanaf 1962 raakte Rijnsdorp eveneens nauw betrokken bij de totstandkoming van het *Liedboek voor de Kerken*,⁵⁴⁵ als voortzetting van zijn werk voor de gezangencommissie. Niet als letterkundig adviseur, maar als een van de vijf deputaten, benoemd namens de Generale Synode van de *Gereformeerde Kerken in Nederland*, samen met dr. Okke Jager, drs. Klaas de Jong Ozn., Marinus Voorberg en ds. Bernard Smilde.⁵⁴⁶ Over de principiële moeilijkheden bij het geestelijk-poëtisch werk aan het kerklied schreef Rijnsdorp:

Het kerklied is een knooppunt van problemen. Wie bang is voor ketterijen kan, als hij consequent is, zelfs geen berijmde psalmen zingen (want berijmen betekent aanlengen), zelfs geen onberijmde psalmen of andere bijbelgedeelten (want vertalen betekent verklaren). (...) De principiële moeilijkheid is dan ook niet de beoordeling of een bepaald lied al of niet een schriftuurlijke geest ademt, maar ze ligt in de verhouding van de kerktal tot het dichterlijk scheppen, dat alleen in een sfeer van onbekommerdheid, zo niet vrijheid, kan geschieden.⁵⁴⁷

Als gereformeerd *Liedboek*-deputaat herinnerde Bernard Smilde zich: 'Onze methode was een andere als die van de Herv. Comm.: die splitsten de behandeling van tekst en melodie apart: wij hielden vooral het geheel in de gaten, met z'n vijven vulden wij elkaar heel goed aan. Natuurlijk hebben wij daar veel geleerd van de zeer erudiete Rijnsdorp.'⁵⁴⁸ In zijn terugblik had Smilde geschreven: 'Eén naam wil ik in het bijzonder noemen, nl. die van wijlen dr. C. Rijnsdorp (1894-1982), een bescheiden maar uiterst erudiete man die door zijn uitgebalanceerde kennis ook van de culturele achtergronden precies kon weergeven waar het op aankwam. Van hem is bijvoorbeeld de in de discussies vaak gevallen uitdrukking: heeft dit lied een eigen gezicht?'⁵⁴⁹ Rijnsdorp had naar eigen zeggen van de dichttechnische opmerkingen van de *Liedboek*-dichters, die zo terloops waren gemaakt naar aanleiding van bepaalde gezangen, veel opgestoken. Hij kende vanuit zijn ervaring met de volkspoëzie de noodzaak van eenvoudig dichten, met het juiste woord op de juiste plaats of - strikt genomen - 'het enig mogelijke woord op de enig mogelijke plaats'.⁵⁵⁰

Rijnsdorp maakte geen deel uit van het 'Pieterbergteam van Liedboekdichters', het dichtgenootschap dat na het psalmberijmingswerk doorwerkte aan het nieuwe *Liedboek*. Volgens Okke Jager had het gereformeerde synodemoderamen aan de hervormden medegedeeld: 'Wij hebben geen dichter.'⁵⁵¹ De predikant-dichter Okke Jager ontmoette Rijnsdorp geregeld op de vergaderingen van gezangencommissie en later voor het *Liedboek*, waar zij voor de gereformeerde synode moesten uitzoeken 'welke liederen wel of niet door de beugel konden':

Als gereformeerde kerklieddeputaten hebben we in de loop der jaren veertig volle dagen vergaderd om alle gezangen waarvan ons het bestaan bekend was uitvoerig te bespreken. Tijdens de daarop volgende besprekingen met de hervormden (de gezangencommissie, de commissie van rapport en de dichters), is er vooral geluisterd naar de argumenten van Rijnsdorp. Hij had een eigen mening over de verhouding tussen poëtische en dogmatische zuiverheid: een kerklied moet jarenlang standhouden, het moet tegen allerlei wisselingen bestand zijn, het moet iets monumentaals hebben.

⁵⁴⁵ Rijnsdorp noemde het *Liedboek* 'een van de weinige positieve dingen in het geheel van de oecume'. Mededeling van ds. J. van der Wal, Rijnsdorps laatste wijkpredikant, aan Anne Schipper op 31 maart 1987 te Rotterdam.

⁵⁴⁶ Nadat de Generale Synode van de *Gereformeerde Kerken in Nederland* in 1970 het nieuwe *Liedboek* in principe had aanvaard en het eindoverleg tussen hervormden en gereformeerden praktisch rond was, benoemde zij een nieuwe commissie onder voorzitterschap van dr. P.G. Kunst met drs. K. de Jong Ozn. als secretaris, om de laatste zaken over teksten en melodieën af te handelen in overleg met de overige kerkelijke partners. Rijnsdorp maakte met onder anderen dr. Okke Jager, B. Smilde en M. Voorberg eveneens deel uit van deze nieuwe commissie.

⁵⁴⁷ C. Rijnsdorp, 'De 119 gezangen', in: *De Rotterdammer*, 2 oktober 1964.

⁵⁴⁸ Brief van B. Smilde aan Anne Schipper, d.d. 2 april 1993.

⁵⁴⁹ B. Smilde, 'De gemeentezang in de Gereformeerde Kerken in Nederland van 1834 tot heden', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, jrg. 4, 1990, 142.

⁵⁵⁰ Henk Glimmerveen, *Een Koningskind uit Schiebroek*, N.C.R.V.-radioportret van dr. C. Rijnsdorp ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag, uitgezonden op maandag 16 september 1974.

⁵⁵¹ Okke Jager, 'Goed werk leveren en niet omzien. Over dr. C. Rijnsdorp', in: *Literama-Magazine*, jrg. 19, juli 1984, nr. 3, 118. Uitzgezonden door de N.C.R.V.-radio op 24 juli 1984 van 21.00-22.25 uur.

Zowel door de dichters van de *Pietersberg* als door de 'leken' werd Rijnsdorp als een autoriteit beschouwd.⁵⁵² Ook de dichter W.J. van der Molen deelde deze opvatting.⁵⁵³ Met een beroep op Calvin, moest het kerklied zich volgens Rijnsdorp onderscheiden doordat het 'poids et majesté' had.⁵⁵⁴ Met nieuwe kerkliederen moest geëxperimenteerd blijven worden, omdat nieuwe tijden met een veranderde cultuur weer om andere liederen zouden vragen voor nieuwe generaties gelovigen.⁵⁵⁵ De theologische denkbeelden achter kerkliedteksten waren immers eveneens cultureel gekleurd.⁵⁵⁶ Volgens hem zat in het kerklied eveneens een 'cultureel conserverend element': het zette als gezongen tekst 'de traditie van het oude volkslied en kerklied voort' en 'houdt bij elkaar wat min of meer "verwilderd" is'. Het kerklied was voor hem in de eerste plaats 'gemeentezang'; daarom diende de liedtekst 'bijbels, poëtisch en zingbaar' te zijn.⁵⁵⁷ Okke Jager stelde in zijn herinnering aan Rijnsdorp, dat een kerklied 'ook weleens iets lichtvoetigs' mocht hebben, 'maar dan om het monumentale beter te doen uitkomen', daarbij over de inbreng van Rijnsdorp uit de commissie klappend:

Toen wij Heeroma's regel lezen: 'O Here, dit gaat niet aan!', zei Rijnsdorp: 'O Heeroma, dit gaat niet aan!' Een regel als: 'De herder is verwonderd: waar is het schaapje heen', vond hij een beetje bête. Hij wilde het geestelijke peil van het meelevende gemeentelid niet onderschatten. Het mocht nooit lijken alsof een academicus zich neerboog naar het volk: 'Pak aan, hier heb ik een vers voor jullie.'⁵⁵⁸

De theologen, dichters en musici maakten het elkaar door de jaren heen bij de totstandkoming van de interkerkelijke liedbundel niet altijd even eenvoudig in het selectie- en revisieproces van tekst en muziek, tot verdriet van Rijnsdorp. Boven een dagbladartikel over deze materie haalde hij de dichtregels van zijn favoriete dichter J.H. Leopold aan, zoals hij dit in 1933 eerder deed in zijn essay 'Naar nieuwe centra' uit *Opwaartsche Wegen*: 'Met moeite en zich geweld aandoen/komt er een luttel goeds tot stand.'⁵⁵⁹ Daarnaast speelde volgens K. de Jong ook de kerkelijke achtergrond van de betrokkenen een rol, waarbij de hervormden zich doorgaans op cultureel, en de gereformeerden op hun beurt zich juist op theologisch gebied, superieur waanden.

Voor Rijnsdorp stond het kerklied 'toch altijd in een zekere verhouding tot het volkslied'.⁵⁶⁰ In het interkerkelijk *Liedboek voor de Kerken*, dat in 1973 als opvolger van de afzonderlijke psalmen- en gezangenbundels in de gereformeerde, hervormde en evangelisch-lutherse kerken verscheen, werd Lied 476 van Rijnsdorp als enige bijdrage van zijn hand opgenomen: *Eenwig Woord, U willen wij bezingen*.⁵⁶¹ Dit kerklied maakte eerder als gezang 54 deel uit van de bundel *119 Gezangen van de Gereformeerde Kerken in Nederland*.⁵⁶² De hervormde dichter-predikant Jan Wit noemde dit lied voor de gemeente van 'onze vriend' C. Rijnsdorp, 'die wij gerust de nestor van de calvinistische letterkunde mogen noemen', een 'loflied op Christus, of moet ik zeggen een loflied op de tweede Persoon van de Drie-eenheid':

⁵⁵² Drs. K. de Jong Ozn., 'Beoordelaars en beoordeelden. Uit de geschiedenis van het *Liedboek voor de kerken*', in: Anne Schipper (red.), *Werklank*. Dichter en gemeente, aspecten van een wederkerige relatie, themanummer van *Woordwerk*, jrg. 10, nr. 40, december 1992, 132.

⁵⁵³ Mededeling van W.J. van der Molen aan Anne Schipper op 11 november 1988 te Utrecht.

⁵⁵⁴ Drs. K. de Jong Ozn., in: *Werklank*, 134.

⁵⁵⁵ In zijn recensie 'Stichtelijkheid en kunst', in: *Nieuwe Leidse Courant*, 28 juni 1968, schreef Rijnsdorp: 'Het christelijk geloof zal in zijn poëzie een nieuwe toon en nieuwe vormen moeten vinden die de gloed en de frisheid van oorspronkelijke hebben. De traditionele kerkelijkheid immers verbleekt, maar het Rijk van God gaat verder.'

⁵⁵⁶ Drs. K. de Jong Ozn., in: *Werklank*, 132. Volgens De Jong was Rijnsdorp niet alleen een 'erkend poëziecriticus' en een 'erkend muziekdeskundige', maar ook een 'excellent beoordelaar' van psalmen en gezangen.

⁵⁵⁷ *Ibidem*, 133.

⁵⁵⁸ Okke Jager, 'Goed werk leveren en niet omzien. Over dr. C. Rijnsdorp', in: *Literama-Magazine*, jrg. 19, juli 1984, nr. 3, 118. Uitgezonden door de N.C.R.V.-radio op 24 juli 1984 van 21.00-22.25 uur. Jager vervolgde het citaat:

'Piëtistische liederen vond hij te kleinschalig, te individualistisch, hoewel hij bij het zingen van: "Verlosser, Vriend, o hoop en lust", de onverwachte ervaring had dat het lied in hem leefde alsof het pas geschreven en getoond was.'

⁵⁵⁹ C. Rijnsdorp, 'De 119 gezangen', in: *De Rotterdammer*, 2 oktober 1964 (Zondagsblad).

⁵⁶⁰ C. Rijnsdorp, *Ontmoeting*, jrg. 6, nr. 11/12, augustus/september 1953, 368.

⁵⁶¹ *Liedboek voor de Kerken*, 698-699.

⁵⁶² De bundel *119 Gezangen van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 97-98.

De Heer wordt hier bezongen als het Eeuwig Woord maar ook als de Lijdende Knecht, het Lam van God, als de Heer en Meester die verreezen is uit de doden, als de Mensenzoon aan de rechterhand van God de Vader en als de Vorst van het leven. Hier is werkelijk een dichter aan het woord en toch is het onversneden Gereformeerde taal.⁵⁶³

Inspiratie voor de - op een Duitse melodie uit de 'achttiende eeuw/1830' geschreven - liedtekst, ontleende Rijnsdorp aan *Lukas* 11 : 28: 'Hij zeide: Zeker, zalig die het woord Gods horen en het bewaren.' Zijn 'volkse' dichterschap droeg in de liedtekst meer een cerebraal dan een lyrisch karakter,⁵⁶⁴ zoals dit 'oude euvel' doorklonk in het eerste en het laatste couplet, die tijdens de rouwdienst van Rijnsdorp op 17 februari 1982 werden gezongen:

Eeuwig Woord, U willen wij bezingen,
God uit God en Licht uit Licht;
Wijsheid, vóór de aanvang aller dingen
spelend voor Gods aangezicht;
engel Gods uit Isrels oude dagen,
Zoon van 's Vaders eeuwig welbehagen,
dienaar van Gods hoog bevel,
kind der maagd, Immanuel!

(...)

Levensvorst, U loven de geslachten,
en tot uw verborgen tijd
blijft de bruid uw wederkomst verwachten,
't einde van haar bange strijd.
Houd haar waakzaam; doe haar, 't hoofd geheven,
uit die hoge heilsverwachting leven,
tot zij op de jongste dag,
met U triumferen mag.

3.4 *Romancier*

In het Boekenweekgeschenk 1932 schreef Rijnsdorp over zijn schrijverschap: 'Want altijd, in welke "periode" ook, is *dit* mijn ideaal gebleven: het schrijven van een meer omvangrijk, architectonisch opgebouwd, zingend geheel van taal.'⁵⁶⁵ Om dit letterkundig ideaal te bereiken was het beoefenen van de dichtkunst - als onderdeel van zijn scholing als auteur - een voorwaarde, zoals hij in zijn brief aan P.J. Risseeuw constateerde: 'Die vers-scholing is voor mij eigenlijk geweest (Jacob Geel omgekeerd!) de grondslag van mijn eigen proza-stijl, voorzoover ik die thans heb.'⁵⁶⁶ Daarmee verwees Rijnsdorp naar de stijl waarin hij zijn debuutroman *Koningskinderen* had geschreven, een schrijfstijl die het volk met het hoofd verstonde en met het hart begreep. Toen hij in *Eldert Holier* zich een meer verliteratuurde stijl aanmat, haakte zowel het kerkelijke publiek als de protestantse pers teleurgesteld af. In *Mijn Vader, Mijn Vader...* koos hij omwille van de verstaanbaarheid voor zijn lezers een meer toegankelijke stijl in de geest van *Koningskinderen*, die hem als kunstenaar zijn leven lang tot norm en maatstaf zou worden gesteld door publiek en pers. Risseeuw merkte over deze stijlanxatie in 1948 kritisch op: 'Laten de jongeren een voorbeeld nemen aan Rijnsdorp die zich na zijn grote succes met *Koningskinderen* niet op dit genre heeft vastgelegd, maar het steeds heeft aangedurfd aan iets geheel nieuws te beginnen, met versmading van goedkoop succes.'⁵⁶⁷

⁵⁶³ Jan Wit, 'Een lied op Christus', in: *Hervormd Nederland*, 27 juli 1968.

⁵⁶⁴ In zijn bespreking van de roman *Mijn Vader, Mijn Vader...* voor de N.C.R.V.-microfoon op 11 november 1946 zei P.J. Risseeuw over Rijnsdorps cerebraliteit: 'Naarmate hij geestelijk groeide, heeft zijn scherp intellect hem in zijn scheppingen dermate parten gespeeld, dat bijna iedere nieuwe publicatie de aanwijsbare sporen vertoonde van een hardnekkige strijd tussen intellect en inspiratie, met het resultaat dat het cerebrale element vaak domineerde.'

⁵⁶⁵ C. Rijnsdorp, in: *Geschenke* 1932, 119.

⁵⁶⁶ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 25 augustus 1930.

⁵⁶⁷ Dingeman van der Stoep, 'In gesprek met P.J. Risseeuw', in: *Ontmoeting*, jrg. 4, 1949-1950, nr. 2, 69.

Als romancier nam Rijnsdorp nadrukkelijk afstand van het gebruik in christelijke kring om de roman als drager van een propagandistische - meestal stichtelijke - boodschap te benutten, waarbij de kunst de onderdanige dienstmaagd van de theologie was: 'Letterkundige vormen die de stempel droegen van een zelfgenoegzame schoonheidsopvatting, moesten zich huwen aan een obligate voor een sterk dogmatisch bepaalde, protestantse-christelijke geloofsovertuiging. De schoonheid moest zich huwen (...) aan een wèl omschreven begrip van geloof en zelfs van kerk.'⁵⁶⁸ Tegelijkertijd wees hij ook de l'art pour l'art-opvatting van de Tachtigers af: de idee dat 'kunst alleen maar kunst en niets dan kunst wil zijn', en waarbij het onderwerp ondergeschikt was aan de kwaliteit van proza of poëzie.⁵⁶⁹ De praktijk van zijn schrijverschap leerde hem dat van 'ware gebeurtenissen' op zich geen literatuur te maken viel, omdat bij de christelijke schrijver nog een 'andere, sterke drang aanwezig' was, namelijk: 'de drang naar een goede strekking in zijn werk. Hij streeft naar het ware, maar ook naar het goede. Hij wil de werkelijkheid laten zien, maar ook wil hij iets met zijn verhaal bereiken'.⁵⁷⁰ De moraal was volgens Rijnsdorp dat de schrijver het niet moest wagen 'zich voor meer uit te geven dan hij is', met als consequentie: 'Ook onze Christen-auteurs kunnen dus hoogstens geven, wat zij zijn', waarna hij benadrukte - met een verwijzing naar de 'vorm of vent'-thematiek:

In laatste instantie beslist niet de kunst, maar de persoonlijkheid. Daarom moet de Christenschrijver de gemeenschap zoeken. En die hem. Zoo alleen kan, indien God die dubbele genade wil schenken, onze Christelijke romankunst, die nog grootendeels geschreven moet worden, één veelkleurig getuigenis van Christelijk geloof afleggen en dat naar haar aard.⁵⁷¹

In zijn bekeringsroman *Koningskinderen* (1930), geschreven 'als christelijk bedoelde roman, die tegelijk kunst en getuigenis moest zijn',⁵⁷² luidde de boodschap: 'Mèt Christus overwinnaars - zonder hem ballingen.'⁵⁷³ Rijnsdorps cultuurroman *Eldert Holier* (1938) vormde als literair vehikel een gedramatiseerde verbeelding van zijn missie: 'Het volk aan de kunst'. Zijn theologenroman *Mijn Vader, Mijn Vader...* (1946) was een literair verzet tegen het gevaar van epigonisme onder predikanten. Over de relatie tussen 'auteur en publiek' en de ontvangst van zijn werk bij publiek en pers, had Rijnsdorp met milde ironie opgemerkt: 'Een ding weet ik wel: het is niet alleen noodig een Chr. boek te *schrijven*, het moet ook op een Christelijke manier *gelezen* worden.'⁵⁷⁴

3.4.1 Koningskinderen

Romandebuut - Het verhaal van lange adem - Korte inhoud - Maidenspeech tot het christelijk volk - De beweging van het schrijven - Koning's uitgeverij - Eerste recensie - Christelijke Schlagere - De kachel trekt - Geen scheurkalenderbeking - Christelijk-letterkundige kritiek - Literaire ontvangst - Simon Haenhuysen - Midden onder het volk.

Romandebuut

Voordat Rijnsdorp in 1929 zijn romandebuut *Koningskinderen* schreef,⁵⁷⁵ had hij zich eerder gewaagd aan een werk van 'grotere omvang'.⁵⁷⁶ Die poging een roman op te bouwen uit slechts

⁵⁶⁸ C. Rijnsdorp, 'Kunst en boodschap', lezing, gehouden op 12 november 1974 voor de studenten van de *Theologische Hogeschool* te Kampen. Opgenomen in: C. Rijnsdorp, *Christendom en cultuur in bloei en crisis*, 130.

⁵⁶⁹ *Ibidem*, 128-129.

⁵⁷⁰ C. Rijnsdorp, 'Over "Kostgangers Gods"', in: *De Reformatie*, 7 juni 1935.

⁵⁷¹ *Ibidem*, 119-120.

⁵⁷² C. Rijnsdorp, 'Kunst en boodschap', *Christendom en cultuur in bloei en crisis*, 130.

⁵⁷³ C. Rijnsdorp, 'Het standpunt van de schrijver', *Ter Zijde*, 130. Volgens Rijnsdorp zou deze leus 'het onwillekeurig grondthema van elk Christelijk boek blijven'.

⁵⁷⁴ *Ibidem*, 131. Rijnsdorp verduidelijkte deze stelling met de toelichting: 'Ik bedoel hier Christelijk in de letterlijke, diepe zin van het woord: een oordeelen niet naar het aanzien, ook niet van de persoon van de schrijver, maar rechtvaardig, onverschillig of dit prettig of niet prettig uitvalt.'

⁵⁷⁵ Zie voor een uitvoerige bespreking van Rijnsdorps romandebuut: Anne Schipper, 'Koningskinderen. Biografie van een Delfshavense roman', in: *Rotterdam's Jaarboekje* 1994, 407-431. Hierin werd tevens de topografische relatie tussen romanverhaal en Oud-Delfshaven verder uitgediept, die eveneens past op Rijnsdorps verhaal *De Schuldige* uit 1970.

‘één detail’ was door zijn radicaal-impressionistische opzet jammerlijk mislukt en vervreemde hem tijdelijk van het proza.⁵⁷⁷ Op zoek naar een eigen prozastijl probeerde hij door studie en experiment zich aan zijn stilistische beperkingen te ontworstelen. Hij wilde epiek verbinden aan persoonlijke visie, ‘lieft niet al te ver verwijderd van humor en vernuft, twee dingen waaraan ik behoefte heb’.⁵⁷⁸ Het lezen van Goethe en Nietzsche had Rijnsdorps begrip van literatuur verbreed; een intensieve studie van poëzie en verstechniek leidde tot een verstrakking en versobering van zijn taalgebruik. Deze poëziescholing vormde de grondslag voor een eigen prozastijl, die hij via de expressionistisch getinte novellen *Chauffeur Binigaart* en *De mystische vallei* verder aanscherpte, maar die hem ook het paradoxale gevoel gaf als auteur te zijn ‘vastgelopen’.⁵⁷⁹

Het schrijven ging Rijnsdorp doorgaans moeizaam af. Aan de novelle *De mystische vallei* werkte hij een half jaar. Zijn studie over *De Jordaan*-cyclus van Israël Querido, die hem tot nadenken bracht over de opbouw van een roman en kwesties als thematiek, compositie, motief, handeling, dialoog, retrospectief en perspectief, had hij twee jaar onder handen.⁵⁸⁰ Deze literair-technische beginstudie, versterkt door zijn eigen schrijfervaringen: ‘een stijl vormt zich op weerstanden’,⁵⁸¹ deed hem loskomen van de ‘literaire toon’, en bevrijdde hem van de ‘eenzijdige instelling’ van het impressionisme. Rijnsdorps kennismaking met de beeldende kunst gaf hem de contour terug, ‘die door de impressionistische zienswijze verloren was gegaan’.⁵⁸² Aan P.J. Risseeuw schreef hij hierover: ‘Ik las toen allerlei boeken over schilderkunst door, o.a. Vermeylens “Plastiek” of hoe het heet,⁵⁸³ dat heeft mij gered van het impressionisme: want ik voelde behoefte aan lijn, aan omtrek, aan plastische kracht.’⁵⁸⁴

Het verhaal van de lange adem

Om de verstarring van het experimenteren te doorbreken en aan het schrijven zelf ook plezier te beleven, besloot Rijnsdorp ‘na het materiaal ongeveer omgrensd te hebben’ te gaan schrijven zoals het hem voor de geest kwam, en ‘niets af te wijzen dat in den voortgang van het verhaal natúúrlijk paste’. Ook wilde hij ‘de doem van het vooropgezet-litteraire ontgaan’. Bovendien wilde hij breken met de methode die hem maanden, soms jaren aan een plan ketende: ‘ik wou nu ook wel eens voor mijn plezier schrijven’, bekende hij later over zijn ‘eclectische schrijfmanier’.⁵⁸⁵ ‘Het moet lopen, er moet gang in zijn, doorschrijven, doorschrijven, want ik heb nu toch waarlijk al genoeg geëxperimenteerd’, verklaarde hij aan Piet Risseeuw zijn behoefte aan een ‘eenvoudige, loopende schrijfwijze’.⁵⁸⁶ Al experimenterend met diverse stijlen en genres had hij bovendien ervaren: ‘Novellen schrijven vind ik even zwaar als romans. Daarom doe ik liever het laatste. Dan kun je met je personen en gegevens veel langer samenleven.’⁵⁸⁷

Hoogstwaarschijnlijk heeft de roman *Het wassende water* van Herman de Man uit 1925, die Rijnsdorp begin februari 1928 op een avond bij zijn broer Piet onder ogen kreeg, hem op het idee

⁵⁷⁶ Aan deze roman was Rijnsdorp reeds in 1924 begonnen, zoals bleek uit de brieven van Joh. Luijkenaar Francken aan C. Rijnsdorp, d.d. 15 december 1924 en 29 juli 1925.

⁵⁷⁷ C. Rijnsdorp, ‘Het standpunt van de schrijver’, *Ter Zijde*, 122.

⁵⁷⁸ C. Rijnsdorp, ‘Het standpunt van de schrijver’, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 9, nr. 3, 1 mei 1931, 105-114.

⁵⁷⁹ Beide novellen werden eerst gepubliceerd in *Opwaartsche Wegen*, jrg. 6, nr. 7, 1 september 1928 en jrg. 7, nr. 6, 1 augustus 1929, en daarna in 1934 opgenomen de novellenbundel *Kostgangers Gods*.

⁵⁸⁰ Brief van C. Rijnsdorp aan W. Moll, d.d. 17 augustus 1932. Archief C. Rijnsdorp, *Literatuurmuseum*, Den Haag. Over deze vierdelige cyclus sprak Rijnsdorp voor het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen* op 26 december 1927, waarna hij deze lezing in bewerkte vorm ‘Querido’s Jordaan’ publiceerde in *Opwaartsche Wegen*, jrg. 6, nr. 3, 1 mei 1928, 92-104. In 1930 publiceerde hij het essay ‘De essayist Querido’, eveneens in *Opwaartsche Wegen*, jrg. 8, nr. 7, 1 september 1930, 279-284. Beide essays nam Rijnsdorp op in de bundel *Ter Zijde* uit 1935.

⁵⁸¹ C. Rijnsdorp, in: *Geschenke* 1932, 119.

⁵⁸² C. Rijnsdorp, ‘De geschiedenis van een belangstelling’, in: *Ontmoeting*, jrg. 9, nr. 1, oktober 1955, 7.

⁵⁸³ August Vermeylen, *Geschiedenis der Europeesche plastiek en schilderkunst in Middeleeuwen en Nieuwen Tijd*, Amsterdam, Wereldbibliotheek, (3 delen: 1921, 1922 en 1925),

⁵⁸⁴ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 25 augustus 1930.

⁵⁸⁵ C. Rijnsdorp, ‘Het standpunt van de schrijver’, *Ter Zijde*, 123.

⁵⁸⁶ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 25 augustus 1930.

⁵⁸⁷ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 22 april 1930.

gebracht een verhaal te schrijven over het gereformeerde milieu op Oud-Delfshaven met zijn unieke figuren, markante karakters en bevindelijke geloofstypes.⁵⁸⁸ Aan Piet Muller schreef hij op 24 februari 1928 enthousiast over het Hollandse proza van De Man:

Het lijkt zeer hecht van compositie, strak in de beschrijving, sober in den dialoog en sappig in zijn gebruik van het dialect. Het is een echt door en door Hollandsch boek en ik denk telkens aan het Delfshaven van mijn jeugd, aan mijn grootvader, boer Franssen en andere figuren. Het is werkelijk als met een boereziel geschreven, zeer in afwijking van Menschenwee.⁵⁸⁹ Het geeft de geschiedenis van de boerziel uitgaande en niet die van buiten-af ontledende. En nu en dan, als bij de beschrijving van de vendu, echte bijzonderheidjes à la Brueghel, als die vent, die dronken in de boogerd lag, toen de held van 't verhaal hem 's middags even en passant zag, terwijl zijn eerst zoekgeraakte meid hem vasthield met het hoofd in de handen. 'Even noemen' geeft toch maar de meest rake plastiek.

Nadat Rijnsdorp begin 1929 na een vierjarige ambtsperiode als ouderling in de gereformeerde *Duyststraatkerk* vrijkwam,⁵⁹⁰ zette hij zich, literair uitgedaagd door het uitgeversprospectus van *Daamen's* prijsvraag,⁵⁹¹ resoluut aan het schrijven om het acute verlangen naar 'het verhaal van lange adem' te stillen. Over dit urgentiebesef verklaarde hij in een terugblik op zijn romandebuut: 'De aandrang tot schrijven werd acuut, maar over het "wat" bleef ik in het onzekere. Tot ik me eindelijk "bevrijdde" door te beginnen aan een verhaal zonder eenige pretentie, dat nauw aansloot bij het mij bekende.'⁵⁹²

Korte inhoud

De onverwachte kerkgang van Siem 't Hoen na jaren van afwezigheid wekt bevreemding onder het gereformeerde kerkvolk: er gaat 'een opmerken en een zachte schrik door heel de kerk.' Na afloop van de dienst groet 't Hoen in het voorbijgaan de oude Goote en vooral diens dochter Neeltje, die 'stijf, maar onverwonderd' terug knikt. Naar de reden van zijn kerkbezoek wordt driftig gegist in de kleine geloofsgemeenschap. Ook op het gezelschap bij broeder Seidler, waar doorgaans onder het genot van een kop koffie de geestelijke staat en stand van het geloofsleven werden opengelegd, beheerst de terugkeer van Siem 't Hoen de gesprekken. Verhalen en legenden komen los en men rept zelfs van een geruchtmakende kerkenraadszaak. De vraag of 't Hoen naar de kerk was gekomen voor zijn ziel of voor zijn zinnen wordt voor zijn vroegere geloofsgenoten afdoende beantwoord als hij weer toenadering zoekt tot Neeltje Goote. Zij wijst hem echter af: 'D'r is *te* veel gepasseerd in die jare, 't Hoen...'

Tien jaar eerder was hun liefde op een te grote vrijpostigheid van Siem 't Hoen stukgelopen en had hij, na een ruzie met ouderling Schuyt, gebroken met de kerk. Maar de tot inkeer gekomen 't Hoen, voor wie de strijd om Neeltjes liefde en Gods genade onlosmakelijk met

⁵⁸⁸ Ongetwijfeld kende Rijnsdorp ook de roman *De lichte last* van G. Schrijver uit 1911, pseudoniem van *Ons Tijdschrift*-redacteur G.G. van As. Over deze eveneens gereformeerde roman schreef zijn collega-redacteur J. Lens in 1933: 'Het is een zedenroman, waarin hij het leven der kleine luyden van zijn tijd, zooals dat in Chr. kringen geleefd werd, heeft geteekend. Met liefde, omdat hij zijn figuren liefhad.'

⁵⁸⁹ Rijnsdorp doelde hier op de roman *Menschenwee* van Israël Querido, die hij voor de ontwikkeling van zijn schrijverschap grondig had bestudeerd.

⁵⁹⁰ In deze jaren van zijn letterkundige vorming en literaire scholing slokte het ambt van ouderling, dat hij tussen 1925 en 1929 bekleedde, twee vrije avonden per week op, naast een drukke zesdaagse werkweek en een opgroeiend gezin. Overigens valt hier eenzelfde strikte scheiding op tussen het ouderlingschap van Rijnsdorp enerzijds en zijn literaire activiteiten anderzijds, die - bijna naar analogie - zich tien jaar eerder voordeed bij Rijnsdorps J.V.-werk en zijn muzikale activiteiten. Rijnsdorp verwerkte in zijn novellen en zijn romans bepaalde ervaringen en diverse voorvallen uit de gereformeerde jongelingsvereniging en de kerkenraad 'als stof uit het leven zelf'.

⁵⁹¹ Het uitschrijven van een romanprijsvraag was populair in deze tijd. Ook de directie van *Hollandia Drukkerij Uitgevers* te Baarn kwam met een prijsvraag voor een romanreeks, die naast de letterkundige waarde van het werk ook geschikt moest zijn voor een groot publiek en een beeld zou geven van een van de voornaamste steden, streken of provincies in Nederland. De prijs bedroeg f. 1.000,-. Bij verkoop van meer dan 3.000 exemplaren kreeg de auteur 15% van de winkelwaarde van het ingenaide boek. *Leidsch Dagblad*, 24 januari 1929.

⁵⁹² C. Rijnsdorp, in: *Geschenke* 1932, 119. Ook hier verwees Rijnsdorp expliciet in dit citaat naar zijn autobiografische methode van schrijven als opvallend kenmerk van de signatuur van zijn schrijverschap: het nauw aansluiten 'bij het mij bekende'. Zelfs in de beschrijving van Eldert Holier als dirigent klonk de verbeeldingswereld van Rijnsdorp door.

elkaar verbonden zijn, houdt echter stug aan. Nadat hij tegenover Goote en zijn dochter Neeltje zijn vroegere misstap erkent en schuld belijdt, komt het na allerlei verwickelingen en lasterpraktijken toch tot een huwelijk. Siem 't Hoen vindt echter niet de verwachte vrede voor zijn ziel. Hij zoekt aansluiting bij het kerkverband, maar door de twijfelachtige rol van ouderling Schuyt schuift de kerkenraad zijn aanvraag lijdelijk op de lange baan. Maar 't Hoen blijft de gereformeerde kerk van Haven trouw bezoeken en leest veel in de bijbel. Zijn eigenaardige spitsvondigheid staat het eenvoudige geloven in de weg. Het sterven van zijn dochttertje breekt uiteindelijk zijn intellectuele trots. Verdoofd stort hij zich op zijn werk dat hem geheel in beslag neemt. De zielenstrijd van Siem 't Hoen wordt niettemin heviger en als zijn geestelijke nood het hoogst is, blijkt de redding nabij. Na zijn krachtdadige bekering vindt hij rust in zijn Verlosser en staat niets meer zijn toelating tot de Gemeenschap der Kerk en de viering van het Heilig Avondmaal in de weg.

Maidenspeech tot het christelijk volk

De titel van Rijnsdorps romandebuut herinnerde aan het Middeleeuwse lied, dat zong 'Van twee coninckskinderen'. Rijnsdorp verhaalde eveneens van twee Koningskinderen: Simon 't Hoen en Neeltje Goote. Ook zij konden ondanks hun liefde 'bi malcander niet comen', omdat de scheiding door zonde en ongeloof te groot was. De figuur Simon of Siem 't Hoen, met zijn gecompliceerde natuur, beheerste het boek van de eerste tot de laatste bladzijde. Het achtereenvolgens terugwinnen van zijn verloren geliefde en zijn zielenstrijd om het geloof, die 't Hoen als 'één weg' beschouwde, vormen de intrige van het boek. De overige romanfiguren, leden van de gereformeerde kerk in het oude plaatsje Haven, met hun bevindelijke vroomheid en karakteristieke Havense dialect, staan geheel in dienst van dit plot. Naast Neeltje zijn enkele belangrijke bijfiguren: haar vader, de oude Goote, die levend vanuit de 'verkiezing' weet dat zijn lot 'vastleit'; zijn zielevriendin, de Friese juffrouw Talema; de stoere dogmaticus Seidler; het kinderloze echtpaar Gasters; de snel geprikkelde dominee Versluys met zijn vrouw, die voor Neeltje een grote steun en toeverlaat zijn, en hun vroegwijze zoon Bert; de broeders-ouderlingen Koolen, Spengelaar en de onbetrouwbare Schuyt; de evangelische Schippérus, de latere compagnon van Siem 't Hoen, die in deze 'dolerende bijt' een vreemde eend is; de jenevermysticus Magoo; de organist Toulouse met zijn nieuwsgierige vrouw en hun kinderen, en Siems ongehuwde zuster Cobra.

Tegen de achtergrond van dit kerkse milieu van de Kuypertiaanse kleine luyden met hun intieme gezelschapsleven tekende Rijnsdorp in zijn 'maidenspeech tot het Christelijk volk'⁵⁹³ liefdevol en met milde ironie zijn romanfiguren, waarbij hij hun verlangens en hartstochten diep wist te peilen. Deze volkse geloofstypen waren geen 'dogmatische marionetten of brave hendrikken, rechtstreeks staande onder de quasi-goddelijke bestiering van hun schepper'.⁵⁹⁴ Zij verbeeldden de eenvoudige gelovigen, die bitter en oprecht worstelden met hun zonden en tekortkomingen; kinderen, die het koningschap niet aan zichzelf ontleenden, maar aan hun hemelse Vader: *Koningskinderen*.

De beweging van het schrijven

Rijnsdorp had geen uitgewerkt plan toen hij aan *Koningskinderen* begon: 'Een paar groote lijnen, een enkele figuur, een milieu, wat gegevens voor beschrijvingen... ziedaar mijn begin,' zo verklaarde hij zijn werkwijze, die ruimte liet voor verrassing en avontuur, en waarbij 'de mooiste vondsten soms aan de beweging van het schrijven ontspringen'.⁵⁹⁵ Hij greep terug op een oud ontwerp voor een novelle, waarin een typische Havenaar, een Siem 't Hoen-achtige figuur, de hoofdpersoon was. Het sterven van zijn dochttertje, nadat hij was teruggekeerd uit Amerika, brak

⁵⁹³ C. Rijnsdorp, 'Over "Kostgangers Gods"', in: *De Reformatie*, 7 juni 1935. Hierin schreef Rijnsdorp over zijn romandebuut: 'Koningskinderen zag terug, maakte zich vrij van jeugdherinneringen en gaf vorm aan geestelijke ervaring. Meteen was het een verkennen van het terrein en een maidenspeech tot het Christelijke volk.'

⁵⁹⁴ Roel Houwink, 'C. Rijnsdorp, Koningskinderen', in: *Den Gulden Winckel*, juli 1932.

⁵⁹⁵ C. Rijnsdorp, 'Het standpunt van de schrijver', *Ter Zijde*, 125.

zijn intellectuele trots. Aan het eind van het verhaal hoorde hij de dominee in de kerk uit de bijbel voorlezen: ‘Simon, Simon, zie de Satan heeft Ulieden zeer begeerd om te ziften als de tarwe, doch Ik heb voor U gebeden, dat Uw geloof niet ophoude.’⁵⁹⁶ Het schetsje had de rouwgang van de hoofdfiguur over de Haven tot kern.

Rijnsdorp wilde dat het verhaal, waar hij zonder enige pretentie aan begonnen was, direct aansloot op zijn eigen belevingswereld. Hij kon daarvoor rijkelijk putten uit een fonds aan herinneringen uit zijn jeugdijaren in de besloten geloofsgemeenschap van Delfshaven, waar de geestelijke sfeer thuis en afgeluisterde gesprekken van vrome broeders diepe indruk op hem hadden gemaakt.⁵⁹⁷ De ‘ontstellende ervaringen’, die hij als ouderling in de gereformeerde kerk van Rotterdam-Delfshaven in de periode tussen 1925 en 1929 had opgedaan, en de mensen- en milieukennis die hij in dat ambt verworven had,⁵⁹⁸ vormden eveneens een rijke bron van inspiratie.⁵⁹⁹ Rijnsdorp verwerkte in zijn roman ook de destijd spraakmakende en waargebeurde historie van de gereformeerde predikant Pieter Harmen Woudstra uit Ulrum. Met achterlating van vrouw en drie kinderen was hij in 1868, met de eveneens gehuwde Antje Kapinga,⁶⁰⁰ in het diepste geheim naar het verre Amerika vertrokken:

De week daarop kwam er nieuws, dat de heele Haven sloeg met verbijstering. De mensen hielden elkander staande op straat, om te vragen, of ze ’t ook al gehoord hadden. En er was maar één oordeel over: als je zooiets ‘beschreve’ vond in een boek, zou je zeggen: ‘wat een verzinzels’, maar ’t leven bleek ook hier weer alle fantazie de baas. Van Gijn, meneer Van Gijn, bekend ingezetene van Haven, was er vandoor, met achterlating van zijn gezin, onverzorgd - en eveneens bleek verdwenen Annie Goossens, ’t huishoudstertje van Gasters, ’t levenslustige nichtje van juffrouw Talema.⁶⁰¹

Voor de creatie van zijn romanfiguren stonden mensen uit Rijnsdorps naaste omgeving model, die nog echt ‘typen’ waren. De figuur van Siem ’t Hoen, de koopman met zijn ‘dubbele hersens’, ‘de dóórkijker’, ‘de tenentrapper’, ‘de oerconservatief’ met zijn liefde voor vogeltjes, zijn gevoel voor humor en zijn intellectuele uiterlijk, ontstond uit een combinatie van karakters, die hem aan een familielid Teunis van ’t Hoen, zijn vader (ook qua uiterlijk), een oude bekende en aan zichzelf deed denken. Een aantal eigenschappen, zoals de gevatheid van ’t Hoen, kon hij niet thuisbrengen: de creatie van de romanfiguur ging uiteindelijk een eigen leven leiden.⁶⁰² Bij het schrijven van *Koningskinderen* had hij geen vergelijkbaar boek tot zijn beschikking: ‘Voorbeelden had ik niet. Volkomen terecht heeft het Utrechtsch Predikbeurtenblad geschreven, dat ik naar geen enkel cliché kon werken en tot “scheppen” verplicht was.’⁶⁰³ Wel sloot Rijnsdorp aan bij het gebruik, dat een roman uit twee delen werd opgebouwd. Zijn voorbeeld hiervoor was Herman

⁵⁹⁶ *Lukas* 22 : 31 en 32a in de Statenvertaling.

⁵⁹⁷ Rudolf van Reest (K.C. van Spronsen) stuurde Rijnsdorp een presentemplaar toe zijn roman *De gebondenen*, als ‘bewijs van groote waardering voor Uw boek “Koningskinderen”’, waarna hij vervolgens ‘ronduit’ de mening van Rijnsdorp wilde horen over zijn boek. In de begeleidende brief van 31 augustus 1935 schreef Van Reest ter toelichting: ‘Ik heb getracht in dit werk de rijkdom en de kracht van ons Calvinistisch geloofsleven te stellen tegenover het vals mysticisme, dat helaas niet alléén op Flakkee maar op verscheidene plaatsen van ons lieve landje wordt gevonden. Van overdrijving is geen sprake. Het meeste is aan de historie ontleend.’

⁵⁹⁸ Op 9 december 1930 schreef Risseeuw aan Rijnsdorp: ‘Ik kan je soms benijden dat je tijdens je “ambt” zoveel mensenkennis hebt opgedaan. Ik weet wel: intuïtie is veel waard, doch je moet je ooren en oogen ook de kost geven.’

⁵⁹⁹ In het interview met B. Trouwborst in het *Reformatiesch Dagblad* van 14 oktober 1975, verwees Rijnsdorp naar ‘de vuile was van een bepaalde kerk, en achtergronden en toestanden in gezinnen enz.’, en constateerde: ‘Je moest natuurlijk wennen aan de werkelijkheid van een kerk, die niet overeen kwam met het ideale type, dat je ervan in gedachte had.’

⁶⁰⁰ Antje Kapinga was een nichtje van Rebekka Siertsema-Kapinga, de grootmoeder van Meindert Boss alias de protestantse auteur J.K. van Eerbeek. Hans Werkman onthulde in zijn biografie over J.K. van Eerbeek de achtergrond van dit romangegeven in: *De haven uitgegraven*, voetnoot 29, 473-474.

⁶⁰¹ C. Rijnsdorp, *Koningskinderen*, 245.

⁶⁰² Na de verschijning van *Koningskinderen* wist ‘meer dan één Delfshavenaar precies welke werkelijke personen schuil gingen achter de verzonnen namen. De schrijver zelf evenwel wist dit niet’. C. Rijnsdorp op licht-gamuseerde wijze, in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 29 november 1958.

⁶⁰³ C. Rijnsdorp, ‘Over “Kostganger Gods”’, in: *De Reformatie*, 7 juni 1935. Rijnsdorp verwees hier naar de korte recensie van ds. P. de Haas in het *Utrechtsch Predikbeurtenblad* van 5 januari 1935 over *Kostgangers Gods*.

Robbers. Deze Rotterdamse schrijver publiceerde in 1922 *Het ontstaan van een roman*,⁶⁰⁴ een uitgave die Rijnsdorp hoogstwaarschijnlijk gelezen heeft. In het eerste deel van zijn roman wilde hij de herinneringen uit zijn jeugd verwerken als ‘een tribuut van liefde en piëteit’ tot de sfeer van zijn kinderjaren.⁶⁰⁵ Daarbij stond de keuze van plaats en tijd bij voorbaat vast: Delfshaven, in de volksmond afgekort tot Haven, door de inwoners die zichzelf Havenaars noemden; de tijd: een periode van ongeveer anderhalf jaar omstreeks 1907.⁶⁰⁶

Rijnsdorp wilde eveneens zijn eigen bekeringsverhaal in de roman verweven. Toen hij aan het tweede gedeelte toekwam, ‘voegde zich die bekeringsgeschiedenis helemaal organisch in het geheel in’.⁶⁰⁷ Het gebruik van zijn bekering moest voor hem in de compositie van het verhaal romantisch en psychologisch verantwoord zijn. Werde de bekering aan het begin of halverwege het verhaal geplaatst, dan kwam het ‘verderop nooit meer op die hoogte der eerste liefde’. Vond zij plaats op het eind van het boek, dan zou volgens hem de onjuiste gedachte kunnen postvatten, dat een bekering een einde is en niet een begin. Toen Rijnsdorp begreep dat Siem ’t Hoen zijn bekering ‘in engere zin’ moest doorleven, was hij al halverwege het verhaal. Hij schreef daarom eerst het slot van het boek. Later voegde hij daar een beschrijving aan toe van een grote brand, die het bedrijfspand volledig in as legde,⁶⁰⁸ waardoor de compagnons berooid op straat kwamen te staan en een nieuw bestaan moesten opbouwen.⁶⁰⁹ Rijnsdorp schrapte dit slothoofdstuk, omdat de uitwerking ervan beneden de verwachting bleef. Het kwam echter de compositie van het verhaal ten goede: tussen het bidden van ’t Hoen aan het begin van het boek en zijn danken aan het slot, ontwikkelde zich de bekeringsgeschiedenis van Siem ’t Hoen, die als romanfiguur op herkenbare wijze stem gaf aan Rijnsdorps eigen bekering.⁶¹⁰

Koning's uitgeverij

Koningskinderen was als schets nog niet gereed of enkele uitgevers lieten reeds hun belangstelling blijken voor het manuscript. Rijnsdorp kreeg eind mei 1929 de redacteur van de Utrechtse drukkerij en uitgeversmaatschappij *P. de Boer* op bezoek, die van ‘bevriende zijde’ was geattendeerd op het manuscript.⁶¹¹ Ook de uitgever van *Opwaartsche Wegen*, J. van Ulzen van *Uitgeversmaatschappij Holland* te Amsterdam, liet hem op 25 juni 1930 - na bemiddeling door P.H. Muller - weten ‘met zeer veel genoegen’ het manuscript tegemoet te zien. Rijnsdorp antwoordde Van Ulzen op 29 juli 1929, dat de schets geheel gereed was, maar dat het werk hem nog wel enige maanden bezig zou houden. Ook maakte hij keurig melding van zijn voorlopige toezegging van het manuscript aan uitgeverfirma *P. den Boer*. Rijnsdorp gaf tevens aan dat het werk oorspronkelijk bestemd was voor een literaire romanprijsvraag, waarbij hij zich geheel vrij beschouwde ‘het boek alsnog in de prijsvraag te doen mededingen’, zolang er geen bindende afspraken met een uitgever waren gemaakt.

Deze prijsvraag voor christelijke romankunst was in oktober 1928 door *D.A. Daamen's Uitgevers-Maatschappij* te 's-Gravenhage uitgeschreven, en had tot doel ‘de bevordering van onze

⁶⁰⁴ H. Robbers, *Het ontstaan van een roman*, Amsterdam, 1922.

⁶⁰⁵ C. Rijnsdorp, lezing uit eigen werk, circa 1943.

⁶⁰⁶ P.J. Risseeuw, *Christelijke Schrijvers van dezen tijd*, Kampen, 1930, 214: ‘Het verhaal speelt ongeveer 1907, voornamelijk onder Gereformeerde kleine luyden.’

⁶⁰⁷ C. Rijnsdorp, interview met B. Trouwborst, in: *Reformatisch Dagblad*, 14 oktober 1975.

⁶⁰⁸ Ook dit verhaalgevegeen ontleende Rijnsdorp aan de werkelijkheid. Op 13 januari 1926 woedde 's avonds laat een grote brand op de bovenverdieping van de scheepsreparatie-inrichting van de firma D. Rijnsdorp aan het Piet Heynsplein te Rotterdam-Delfshaven. Het gebouw werd geheel in as gelegd. Alleen de muren stonden nog overeind. Details over deze brand keren terug in de beschrijving van C. Rijnsdorp, zoals de rijdende stoomspuiten en de drijvende stomers. *De Gooi- en Eemlander*, 14 januari 1926.

⁶⁰⁹ Het typoscript van *Koningskinderen* in het Haagse *Literatuurmuseum* bevat dit geschrapte hoofdstuk 27, dat uit drie getypte bladzijden (167-169) bestaat. Hierin beschreef Rijnsdorp hoe het huis en kantoor van de firma Schippéus en 't Hoen in de as werden gelegd. Tevens bezit het *Literatuurmuseum* een handgeschreven versie (‘de oorspronkelijke lezing’ op losse blaadjes van verschillend formaat) van Rijnsdorps romandebuut, (R. 974H.1).

⁶¹⁰ Wellicht belichaamde Siem 't Hoen wel meer karaktereigenschappen, die Rijnsdorp in het echte leven niet durfde of kon uitoefenen, zoals het onconventionele en eigenzinnige gedrag van 't Hoen.

⁶¹¹ Brieven van drukkerij P. den Boer aan C. Rijnsdorp, d.d. 24 mei 1930 en 31 mei 1930.

christelijke literatuur en de verspreiding daarvan in de *Bibliotheek voor Hoofd en Hart*. De ‘Commissie van beoordeling’ bestond uit de letterkundigen L. Bückmann, dr. P.H. Ritter jr. en dr. C. Tazelaar. Voor het als eerste bekroonde manuscript met de omvang van 20 vel van 25.000 letters stelde de uitgeverij f. 1.000,- beschikbaar en voor elke herdruk nog eens f. 600,-. Op 11 juli 1929 informeerde Piet Korthuys vanuit Batavia: ‘Hoe gaat het met jouw literaire productie? De roman voor Daamen al af?’⁶¹² Uiteindelijk zond Rijnsdorp zijn manuscript niet in.⁶¹³ Hij hield het initiatief voor de uitgave van zijn romandebuut in eigen hand; hij wilde betere voorwaarden bedingen dan die aan de prijsvraag van *D.A. Daamen* verbonden waren.

P.H. Muller was, ondanks zijn eerdere kritiek op Rijnsdorps poëzie, over het manuscript van *Koningskinderen* onverdeeld positief. Op 18 oktober 1929 schreef hij zijn vriend: ‘Tot heden heb ik alleen het eerste gedeelte gelezen en dit vind ik onverdicht zeer goed. Het boek is een echt verhaal en boeit reeds als zoodanig goed.’ Hij noemde de gehele opzet ‘sluitend’ en het verhaal ‘een weloverdacht goed geconcipieerd geheel’. De titel had ‘ten volle’ zijn sympathie: ‘Ik voel, dat deze klein-burgerlijke mensen met hun beperkte materiele en geestelijke horizont echt oprechte sterke christenen zijn, koningskinderen ondanks alles.’ Over Rijnsdorp als romanschrijver merkte Piet Muller op: ‘Al heb je je niet overal van een zeker intellectualisme vermogen los te maken. Het is toch een boek waarvan je zelf wel het meest zult leeren en, dat een goede leerschool is uit technisch oogpunt gezien voor een volgend werk.’ Muller, redacteur van *Opwaartsche Wegen*, wist dat Rijnsdorp in gesprek was met *U.M. Holland* als mogelijke uitgever. ‘Van Ulzen heb ik er gister over gesproken en hij was zeer ingenomen met de vaste toon van je brief, die de queste van auteurszijde goed en eerlijk stelt. Ik heb hem geadviseerd het boek uit te geven en daar was niet veel voor nodig. Voor hem stond dit als een paal boven water.’ Hij adviseerde zijn vriend met de Amsterdamse uitgever J. van Ulzen in zee te gaan: ‘Als je ’t zoo uitgegeven krijgt als De Lichte Nacht van Wilma dan is het een juweel in elk opzicht en heb je een toegewijd uitgever, wat voor den verkoop van zeer veel waarde is, wat ook de financieele overeenkomst zijn mag.’⁶¹⁴

Op 14 november 1929 berichtte Rijnsdorp de Utrechtse uitgeverfirma *P. de Boer*, dat het boek ‘ongeveer 20 vel druks, een doorlopend verhaal, persklaar getypt’ gereed was.⁶¹⁵ Zij kwamen niet tot zaken. Ook uitgever J. van Ulzen haakte af: ‘Aan inschrijving doe ik niet mee. Ik bouw op een andere wijze de zaak op’, schreef hij Rijnsdorp en wenste hem veel succes met zijn boek: ‘en wat de honoreering betreft en de vele drukken’.⁶¹⁶ Begin januari 1930 kwam Rijnsdorp met *Koning’s uitgeverij* te Baarn tot overeenstemming. S.J. Koning zegde hem op 2 januari 1930 toe te ‘honoreeren met f. 750,- te betalen in twee termijnen, resp. na ontvangst van de copie en in de maand van verschijning (D.V. October)’. Voor de 625 exemplaren van *Koningskinderen* voor de abonnees van *Koning’s Bibliotheek* kreeg Rijnsdorp een extra bedrag van f. 250,- toegezegd per 1 april 1931 en voor elk afzonderlijk verkocht exemplaar boven deze 625 nog eens veertig cent.⁶¹⁷

In het julinumnummer 1930 van *Opwaartsche Wegen* verscheen, na overleg tussen eindredacteur J. van Ham en Rijnsdorp,⁶¹⁸ als voorpublicatie een gedeelte uit het vierde hoofdstuk van

⁶¹² In dezelfde brief informeerde Korthuys naar de Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam, waarvan hij voor zijn vertrek naar Nederlands-Indië lid was. Op 7 januari 1930 schreef Korthuys aan Rijnsdorp dat hij ook meedeed met de romanprijsvraag van uitgeverij *D.A. Daamen*: ‘Verleden jaar was jullie allemaal zo enthousiast om mede te doen, dat ik mij ook verplicht voelde om mede de eer van den Kring Rotterdam op te houden al zit ik nu ver weg.’

⁶¹³ C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 25 augustus 1930: ‘Toen begon ik aan mijn boek, geprikkeld door het prospectus van Daamen’s prijsvraag (waarin het niet is beland)’.

⁶¹⁴ Brief van P.H. Muller aan C. Rijnsdorp, d.d. 18 oktober 1929.

⁶¹⁵ Op het typoscript van *Koningskinderen* staat als schrijfperiode vermeld: ‘Jan./Oct. 1929’.

⁶¹⁶ Brief van J. van Ulzen aan C. Rijnsdorp, d.d. 2 januari 1930.

⁶¹⁷ Rijnsdorp ging per brief van 29 januari 1931 opnieuw akkoord met deze voorwaarden, nadat hij over zijn honorarium vragen aan S.J. Koning had gesteld. Hij drong aan op een contract, waarin de afspraken zakelijk werden vastgelegd voor het geval hij zou komen te overlijden of dat de uitgeverij in andere handen kwam.

⁶¹⁸ J. van Ham schreef Rijnsdorp op 10 februari 1930 dat hij het manuscript van *Koningskinderen* via Piet Muller had ontvangen. Hij vond het ‘niet zo gemakkelijk om een goed fragment te vinden, dat goed uitgelicht kan worden’, en nodigde Rijnsdorp vervolgens bij hem thuis in Leiden uit voor nader overleg.

Koningskinderen.⁶¹⁹ Het fragment vormde de opmaat tot een gedeeltelijke ontsluiting van de raadselachtige relatie tussen Siem 't Hoen en Neeltje Gooite, suggestief geschreven tegen het decor van de besneeuwde Sluis met zijn lage kerk en het Gildepoortje. Op 16 september 1930 kreeg Rijnsdorp bericht dat hij de drukproeven tegemoet kon zien - een mededeling die hem tegen Piet Korthuys deed verzuchten: 'Doch het boek komt een jaar te laat; ik ben er totaal uit en voel eer iets onaangenaams dan prettigs bij de gedachte dat het boek verschijnt.'⁶²⁰ Uitgever Koning bracht Rijnsdorp vervolgens in contact met de Rotterdamse tekenaar en boekbandontwerper Machiel Wilmink, die de karakteristieke bandtekening op het voorplat van zijn romandebuut ontwierp.⁶²¹ *Koningskinderen* verscheen half november 1930 in de reeks van *Koning's Bibliotheek* als zevende deel in de derde jaargang. De prijs van de 310 bladzijden tellende uitgave bedroeg ingenaaid f. 3,-; de gebonden versie kostte f. 3.90,-. Het boek stak in een pauwblauwe linnen band en op het voorplat prijkte in goudopdruk de afbeelding van het karakteristieke Gilde- of Zakkendragershuisje aan de Aelbrechtskolk te Delfshaven. Van de eerste druk, met een oplage van 2.500 exemplaren, waarvan slechts 300 gebrocheerd, waren ongeveer 1.200 exemplaren bestemd voor de abonnees op de serie van *Koning's Bibliotheek*.

Op woensdag 19 november 1930 plaatste S.J. Koning in de antirevolutionaire dagbladen *De Standaard* en *De Rotterdammer* zijn eerste advertentie voor *Koningskinderen*. De inhoud moest het bescheiden formaat ervan: 3 bij 4 centimeter, kennelijk compenseren. Onder het kopje 'Zojuist verschenen' volgde de wervende tekst: 'Prachtige christelijke roman, zoals in de laatste jaren niet is uitgekomen. De gansche christelijke pers zal er buitengewone aandacht aan schenken.' Na het versturen van 100 recensie-exemplaren eind november 1930 en het bewerken van de boekhandel met een suggestief prospectus, restte de uitgever niets anders dan af te wachten of de 'gansche christelijke pers' inderdaad buitengewone aandacht zou schenken aan Rijnsdorps romandebuut. Op 1 december 1930 mopperde Koning echter tegen Rijnsdorp: 'De boekhandel hapt echter niet gretig. Die loopt niet warm voor een nieuwe schrijver vóór ze ziet dat er vraag is naar het boek.' Hij beloofde hem in dezelfde brief: 'Als de recensies loskomen, zullen we een bredere campagne beginnen.' Die 'bredere campagne', een voor die tijd totaal nieuwe publicitaire aanpak en benadering van het lezerspubliek, zou uitgever S.J. Koning met verve oppakken.

Eerste recensie

De bespreking van de bekende ethisch-hervormde predikant ds. J.C. van Dijk in het *Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur* van vrijdag 19 december 1930 bleek het spreekwoordelijke zetje in de rug te zijn dat *Koningskinderen* nodig had.⁶²² Onder de pakkende aanhef: 'Een prachtige Christelijke Roman', zong de recensent - van wie bekend was dat hij over het algemeen schraal

⁶¹⁹ C. Rijnsdorp, 'Fragment uit "Koningskinderen"', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 8, nr. 5, 1 juli 1930, 195-201.

⁶²⁰ Brief van Piet Korthuys aan C. Rijnsdorp, d.d. 23 juni 1931. Korthuys gaf tevens de mening van de eveneens in Nederlands-Indië verblijvende dichter, leraar en letterkundige W.A.P. Smit over *Koningskinderen* weer: 'Ik heb het met buitengewoon veel belangstelling gelezen, zoals je begrijpen zult na al wat ik er van gehoord en gelezen had. Het is inderdaad een heel goed boek, zuiver en knap geschreven, maar na de overmatige lof viel het me tenslotte toch niet mee. Het is géén evenement, m.i. zelfs niet in onze christelijke literatuur; het is de beste Christelijke roman, die ik ken, en daarmee uit.' Smit noemde het lastig zijn bezwaren te formuleren, maar hij vond het boek te lang, te uitgesponnen, waardoor het aan dramatische kracht verloor en het iets 'fragmentarisch' kreeg, 'iets van een novellenreeks'. Hij had de stijl ook liever wat soberder gezien, maar hij bleef de roman 'een uitstekend boek vinden, waarvoor ik erg dankbaar ben al blijft het voor mij een mooi begin!'

⁶²¹ De naam van de boekbandontwerper Machiel Wilmink ontbrak in de karakteristieke uitgave van *Koningskinderen*.

⁶²² Risseeuw schreef Rijnsdorp in ongedateerde brief (december 1930) over deze recensie: 'Wat doet me dat een genoegen, die beoordeling van ds. J.C. van Dijk. En dit van een volbloed ethisch man! Want jouw boek is toch "deur en deur griffonneerd"?' Op 4 mei 1931 kreeg Rijnsdorp een brief van de gereformeerde predikant D. Hogenbirk Jzn. uit Rotterdam-Charlois. Deze auteur van onder meer de succesvolle roman *Nevellijke* uit 1925, complimenteerde Rijnsdorp met zijn debuut en schreef: 'Natuurlijk voel en kijk ik anders dan ds. van Dijk, want Gereformeerd en Ethisch zijn twee.' Hogenbirk Jzn. koesterde 'ernstige bezwaren tegen het geestelijk karakter van het boek, wanneer het waar is, dat Uw bedoeling is te laten zien, wat er aan "energie, intelligentie en gezonde godsvrucht leeft onder ons volk". (...) Maar literair neem ik er mijn hoedje voor af - ik wou, dat ik zoo schrijven kon (...)'. Tijdens een bezoek bij Rijnsdorp thuis heeft Hogenbirk zijn bezwaren persoonlijk toegelicht.

was met zijn eerbetoon en gul met zijn sarcasme - de hoogste lof op *Koningskinderen*: 'Het is dan toch mogelijk: een littéraire en geestelijk gaáf christelijk boek (...)' Van Dijk noemde het zelfs een 'nationaal boek - want dit boek is wel zóó Hollandsch als het maar kan'. Op 24 december 1930 berichtte de uitgever aan Rijnsdorp, dat 'het boek na Vrijdag in eens de deur uitspringt', waarna hij de drukker opdracht had gegeven alvast de tweede druk te zetten.

Rijnsdorp volgde de exploitatie van zijn geesteskind op de voet; zijn uitgever S.J. Koning stuurde hem vrijwel wekelijks de recensies met een overzicht van de verkoopresultaten toe.⁶²³ Begin februari 1931 hadden 37 dag-, week- en maandbladen hun bewijsnummers naar de uitgever gestuurd. De verkoopcijfers van de eerste drie maanden lieten een snel stijgende lijn zien: van 62 verkochte exemplaren in november, 161 in december tot 790 exemplaren in januari 1931. In de rubriek 'Kunst en Letteren' van *De Rotterdammer* werd op 30 januari 1931 de tweede druk van *Koningskinderen* aangekondigd, waarbij de redacteur benadrukte, dat Rijnsdorp een bewuste poging deed om vernieuwing te brengen in de Christelijke verhaalkunst: 'Met veler der jongere christelijke auteurs is de schrijver van mening, dat het christelijke in het verhaal veelal te opzettelijk is, als het ware opgeplakt. Zal een boek waarlijk leven, dan is het niet in de eerste plaats de vraag wat de schrijver het gaarne met zijn personen zal zien gaan, doch méér: wat er in werkelijkheid met hen zou gebeuren.'

Op 19 maart 1931 hield Rijnsdorp voor de Kring Amsterdam van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland* in *American Hotel* een lezing over 'Het standpunt van de schrijver'.⁶²⁴ Aanvankelijk zou zijn lezing de titel dragen: 'Christelijke Litteratuur. Een publieke aangelegenheid'. Aan Hein de Bruin, die hem had uitgenodigd, stelde hij op 2 maart 1931 voor: 'Ik hoop het niet al te lang te maken, vragen te beantwoorden over dit onderwerp en dan na de pauze gelegenheid te geven tot het stellen van vragen over mijn roman.' Enkele dagen later schreef hij De Bruin: 'In verband met wat U opmerkt zal het beter zijn de titel van mijn lezing (die dan een causerie wordt) te veranderen in "Het standpunt van de Schrijver"'.⁶²⁵ Rijnsdorp gebruikte zijn prozadebuut als uitgangspunt voor een bredere beschouwing over het christelijk schrijverschap. In zijn lezing verwees hij naar zijn ervaringen met de kritieken over romandebuut:

Nu is het boek niet meer van mij, maar onderwerp van discussie. Soms, de recensies lezend, heb ik het gevoel, dat dit alles mij in 't geheel niet meer aangaat. Een ding weet ik wel: het is niet alleen noodig een Chr. boek te schrijven, het moet ook op een Christelijke manier gelezen worden. Ik bedoel hier Christelijk in de letterlijke, diepe zin van het woord: een oordeelen niet naar het aanzien, ook niet van de persoon van de schrijver, maar rechtvaardig, onverschillig of dit prettig of niet prettig uitvalt.⁶²⁶

Typend voor zijn onafhankelijke en kritische geest, artistiek-principieel gevormd aan Kuypers denkbelden over calvinisme en kunst, eindigde Rijnsdorp zijn lezing met de paukenslag: 'Indien de kunst haar souvereiniteit heeft in eigen kring, dan heeft ook de Christelijke schrijver, op zijn moeizaam veroverde, smalle strook grond, waar hij mag ademen en werken, zijn beetje fierheid, zijn beetje moed, zijn beetje Koningschap. Hij is niemands knecht; ook dient hij niet de "kunst", maar God, in Wien schrijver en lezer zwijgend eindigen.'⁶²⁷

⁶²³ Op 5 december 1930 schreef uitgever S.J. Koning aan Rijnsdorp: 'Het doet ons genoegen dat U in de exploitatie zoo meeleeft', waarbij hij Rijnsdorp een enkele keer moest corrigeren bij de financiële afrekening, zoals op 30 december 1930. Koning betrok Rijnsdorp actief bij de advertenties en propaganda voor de roman. Soms typte hij enthousiast citaten uit recensies over, zoals op 9 december 1930 over de bespreking van ds. A. Rolloos: 'Aan de recensie in de *Zwijndrechtse Kerkbode* hebben we hier genot gehad', waarna het gewraakte citaat volgde.

⁶²⁴ Rijnsdorp publiceerde deze lezing 'eenigszins aangevuld in verband met de daarop volgende bespreking' in *Opwaartsche Wegen*, jrg. 9, nr. 3, 1 mei 1931, 104-115. In 1935 nam hij de lezing op in zijn essaybundel *Ter Zijde*, 121-132. Een samenvatting van Rijnsdorps lezing werd gepubliceerd in *Opwaartsche Wegen*, jrg. 9, nr. 2, 1 april 1931, onder 'Kringnieuws Amsterdam' op de achterbinnenpagina. In het Kringnieuws werd betreurd, dat niet 'meer geestverwanten deze principieele uiteenzetting (...) hebben beluisterd'.

⁶²⁵ Brief van C. Rijnsdorp aan H. de Bruin, d.d. 6 maart 1931.

⁶²⁶ C. Rijnsdorp, 'Het standpunt van de schrijver', *Ter Zijde*, 131.

⁶²⁷ De *Nieuwe Leidsche Courant* publiceerde op 21 maart 1931 het verslag van Rijnsdorps lezing. De citaten zijn ontleend aan de tekst van het essay 'Het standpunt van de schrijver' in: *Ter Zijde*, 131-132.

Christelijke Schlager

Hoewel Rijnsdorp vol lof was over de ‘vakkundig geadverteerde’,⁶²⁸ en vooral inventieve reclamecampagne van zijn uitgever, die behalve het plaatsen van advertenties ook het ontwerpen en versturen van persberichten, prospectussen, raam- en winkelbiljetten omvatte,⁶²⁹ was Koning zelf niet geheel tevreden: ‘Eén ding is me eigenlijk niet naar den zin. Dat is het uitblijven van de “neutrale” recensies. U ziet uit de opzet van de advertentie dat ik neiging vertoon om het neutrale publiek te animeeren’, schreef hij Rijnsdorp op 11 februari 1931. In de advertentie die op zaterdag 14 februari 1931 in een dertigtal dag- en weekbladen verscheen ter promotie van de tweede druk met een oplage van 1.000 exemplaren, gaf uitgever Koning een compilatie van rake citaten uit recensies over *Koningskinderen*, en verwees daarbij tevens naar de vrijwel gelijktijdig verschenen roman *De klop op de deur* van Ina Boudier-Bakker. De uitgever noemde beide romans ‘van universele betekenis’. Dat betekende volgens hem dat de roman van Rijnsdorp niet alleen van waarde was voor ‘hen, die met het “gereformeerde” leven bekend zijn, maar van waarde voor iederen Nederlander’. Naar aanleiding van een nieuwe advertentieronde in de protestantse periodieke pers, waarbij Koning weloverwogen opnieuw citaten of een fragment uit een lovende bespreking in de advertentietekst gebruikte, merkte hij op 23 februari 1931 met enige zelfspot op: ‘Me dunkt dat ze toch aanstonds allemaal wel minstens ééns in hun leven gehoord hebben van Rijnsdorp met z’n Koningskinderen.’ S.J. Koning vertrouwde Rijnsdorp in dezelfde brief toe dat hij de boekhandel had laten weten: ‘Koningskinderen heeft een groote kans om een goed verkocht boek te worden, want er zit leven in.’ De boekhandel maakte eveneens volop reclame voor Rijnsdorps debuut, zoals J. Pontier van de Leidse boekhandel J. du Pon, die op 7 en 14 maart 1931 in het *Leidsch Dagblad* een gecombineerde advertentie plaatste over *De klop op de deur* van Ina Boudier-Bakker en Rijnsdorps romandebuut: ‘Twee boeken welke men thans gelezen moet hebben.’ Bij *Koningskinderen* werd als bijzonderheid speciaal vermeld: ‘Hiervan wordt gezegd dat het mogelijk is gebleken, een boek en Literair en goed Christelijk.’⁶³⁰

Piet Muller beijverde zich begin 1931 voor een Engelse vertaling van *Koningskinderen*. Hij had contact met een zekere ‘reverend’ Brown en schreef hierover met uitgever Koning, die zich zeer erkentelijk betoonde voor dit aanbod.⁶³¹ Op 27 januari 1931 stuurde Koning de brieven van P.H. Muller en dominee Brown aan Rijnsdorp door voor advies. ‘Zonder scherts: vermoedelijk hebt U inmiddels met den heer Muller over deze kwestie gesproken. U begrijpt, ook het uitgeven van goede vertaalde werken zou iets moois voor ons wezen. En ik stel het heel erg op prijs, met U èn zakelijk èn vriendschappelijk over die dingen te kunnen onderhandelen.’⁶³²

De verkoop van *Koningskinderen* vertoonde al spoedig een opwaartse lijn, zoals de recensie in *De Amsterdammer* van 19 maart 1931 opmerkte: ‘Zelden heeft een roman van zuiver Christelijk karakter in korten tijd zooveel opgang gemaakt en, wat meer zegt, zoveel ingang gevonden, als

⁶²⁸ C. Rijnsdorp, ‘Het getuigenis in de romankunst’, *Aan de driesprong*, 105.

⁶²⁹ Brief van C. Rijnsdorp aan S.J. Koning, d.d. 29 januari 1931. ‘Over uw reclame-campagne tot heden niets dan lof. Het is inderdaad origineel en geestig.’ In deze brief deed Rijnsdorp zijn uitgever de suggestie de verkoop van *Koningskinderen* in Nederlands-Indië via de in Batavia-Centrum woonachtige Piet Korthuys ‘te pousseeren’. Ook noemde Rijnsdorp de naam van dr. W.A.P. Smit uit Bandoeng, ‘die Korthuys persoonlijk en mij van naam en werk kent. In de groote plaatsen op Java zijn toch Ger. Kerken, er zijn ziekenhuizen, waar menschen willen lezen (...) Zoo ook Amerika. Daar is het lezerstal al geringer misschien. Maar in Grand Rapids, (Am.) en in Winnipeg (Canada) zitten veel Hollanders’. Op deze wijze probeerde Rijnsdorp met zijn uitgever mee te denken: ‘Het lijkt voor mijn boek van bijkomstig, maar voor Uw zaak van ontegenzeggelijk belang.’ Op 3 februari 1931 reageerde Koning: ‘Aan den verkoop buiten Nederland denken we ook de noodige aandacht te besteden. Voor uw adviezen in dezen dank. Den heer Korthuys zullen we schrijven.’

⁶³⁰ Ook de plaatselijke concurrent, boekhandel Firma B. de Kler, riep in de *Nieuwe Leidsche Courant*, d.d. 17, 26 en 28 maart 1931, tot drie maal toe de lezers op: ‘Denkt U om RIJNSDORP KONINGSKINDEREN keurig geb. f. 3.90. VERZUIMT U NIET IN ONZE ETALAGE TE GAAN ZIEN!’

⁶³¹ Brief van S.J. Koning aan C. Rijnsdorp, d.d. 21 januari 1931. ‘Maar buitengewoon genoeg doet het ons dat de heer Muller zonder dat er zulk een relatie bestaat ons zijn bereidwillige hulp aanbiedt. We gevoelen dat aan U te moeten bedanken.’

⁶³² Brief van S.J. Koning aan C. Rijnsdorp, d.d. 27 januari 1931. Dit vertaalproject kreeg echter geen vervolg, omdat uitgever Koning de financiële consequenties te riskant vond.

het boek “Koningskinderen” van Rijnsdorp’, In februari 1931 waren 1.510 exemplaren verkocht en in maart bleken een derde en zelfs een vierde druk - met een oplage van respectievelijk 1.000 en 1.500 exemplaren - noodzakelijk om aan de vraag van het publiek naar het boek te kunnen voldoen. Bovendien verschenen in maart 1931 de langverwachte ‘neutrale’ recensies en bereikte de verkoop van *Koningskinderen* het voorlopige hoogtepunt van 2.387 verkochte exemplaren; *Koningskinderen* kreeg de status van een ‘christelijke Schlager’.⁶³³ Over dit succes schreef Risseeuw aan zijn vriend Rijnsdorp: ‘Je hebt niet te klagen, kerel. Ik gun je het van harte. Je hebt het verdiend, al was het alleen maar omdat je de kracht hebt gehad tot je 36e jaar te wachten.’⁶³⁴

In tegenstelling tot het oude prospectus benadrukte Koning in de nieuwe versie juist de ‘algemene waarde’ van *Koningskinderen*: ‘Toen was het meer: Christelijk roman. Thans: roman van erkend-goede kwaliteiten, met een eigen sfeer.’⁶³⁵ Op Rijnsdorps opmerking dat J. van Ulzen van *U.M. Holland* het vervelend had gevonden dat ‘het boek hem was voorbijgegaan’, antwoordde Koning op 8 april 1931 met het understatement: ‘Licht te begrijpen.’ En passant vermeldde hij dat de vijfde druk in een oplage van 1.500 exemplaren ter perse ging. Ter promotie van deze vijfde druk - waarmee het aantal gedrukte exemplaren van *Koningskinderen* op 7.500 uitkwam - plaatste de uitgever op 22 mei 1931 in onder meer de *Nieuwe Leidsche Courant* de volgende advertentie: ‘Weinig boeken brengen het tot vijf drukken in vijf maanden. Een van die uitzonderingen is “Koningskinderen” door C. Rijnsdorp. Heeft u het boek reeds gelezen?’ Zeer in het oog springend waren de advertenties die de uitgever plaatste onder het kopje ‘Wist u dat?’, zoals in *De Rotterdammer* op dinsdag 19 mei 1931: ‘Wist u, dat meerdere predikanten, zowel Hervormde als Gereformeerde, van den preekstoel den raad geven het boek van Rijnsdorp “Koningskinderen” te lezen?’ Of twee dagen later: ‘Wist u, dat “De Amsterdammer”, het boek van Rijnsdorp belangrijk genoeg achtte om er een hoofdartikel aan te wijden?’

De roem van *Koningskinderen* reikte zelfs over de Atlantische Oceaan tot in de Nieuwe Wereld. Op 22 augustus 1931 berichtte S.J. Koning zijn succesvolle auteur: ‘Eigenlijk doel van dit schrijven is U mee te delen dat een Amerikaansch uitgever vraagt “Koningskinderen” te mogen plaatsen als feuilleton. Hij vraagt het, alsof hij op gratis toestemming rekent. Maar voelt U er iets voor, er een bedrag voor te noemen? Hoeveel?’ Koning stelde zelf voor *f.* 100,- te vragen aan de Amerikaanse uitgever E.J. Tuuk van de *Christian Literature Publishing Co* uit Chicago.⁶³⁶ De afloop van dit Amerikaanse avontuur liet zich raden: een Amerikaanse uitgave - al dan niet in feuilletonvorm - kwam nooit op de markt. Bij de oosterburen bleef het succes van *Koningskinderen* evenmin onopgemerkt. Onder de titel *Simon Haenhuysen* zou de roman eind november 1933 in Duitse vertaling verschijnen.

De verkoop van *Koningskinderen* nam eind 1931 geleidelijk af. Waren er begin april 1931 in 5.000 exemplaren verkocht, op 1 oktober van dat jaar was de stand 6.500 exemplaren en op 1 januari 1932 bedroeg het totaal aantal verkochte exemplaren 6.750. Hoewel de verkoop van de roman vrijwel stil stond, een nieuwe roman van Rijnsdorp uitbleef en het bewaren van het staand zetsel te kostbaar werd, overwoog Koning eind augustus 1932 een nieuwe druk. Een goedkope uitgave stond hem voor ogen, op minder stevig papier met een ‘eenvoudig bandje’ voor de prijs van *f.* 1,90,- voor een gebonden uitgave, en *f.* 1,40,- voor een ingenaaid exemplaar. Op 12 oktober 1932 schreef Koning aan Rijnsdorp: ‘De zesde druk van *Koningskinderen* wordt nog zóó mooi, dat ik er bijna niet toe durf te besluiten de prijs zoo laag te houden. Je hoeft je dus niet ongerust te maken dat we je oneere aandoen.’ In november 1932 verscheen de zesde druk, gevat

⁶³³ Deze kwalificatie gebruikte Rijnsdorp zelf in het interview met G. Puchinger, ‘Dr. C. Rijnsdorp’, in: *Christen en kunst*, 202. Later verklaarde Rijnsdorp aan B. Trouwborst het succes van *Koningskinderen*: ‘Dat kwam, omdat voor het eerst op een zeker niveau bepaalde mensen in hun calvinistisch isolement zichzelf herkenden in wat daar geschreven werd.’ C. Rijnsdorp, ‘Literatuur wil onvergetelijke dingen zeggen op een onvergetelijke manier’, in: *Reformatorsch Dagblad*, 14 oktober 1975.

⁶³⁴ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 31 maart 1931. Het verkoopsucces van Rijnsdorp kende Risseeuw uit eigen ervaring. Van zijn onder het pseudoniem Joh. P. Ruys geschreven roman *Martha's bruidsdagen* uit 1927 werden meer dan 10.000 exemplaren gedrukt.

⁶³⁵ Brief van S.J. Koning aan C. Rijnsdorp, d.d. 7 april 1931.

⁶³⁶ Brief van S.J. Koning aan C. Rijnsdorp, d.d. 26 augustus 1931.

in een grijsbruine linnen band met dezelfde karakteristieke afbeelding van het Delfshavense Kolkje op het voorplat in donkerbruine opdruk, in een oplage van 2.000 exemplaren.⁶³⁷ Van elk verkocht exemplaar van deze herdruk kreeg Rijnsdorp een dubbeltje. Dankzij de advertenties leefde de verkoop even sterk op en werden er in twee weken ruim 1.000 exemplaren verkocht. In de pers verscheen nog de advertentie met als kop 'Goedkoope uitgave', waarin de uitgever aangaf: 'De eerste tot vijfde druk kostten f. 3.90,-. Deze zesde, die reeds weer over de helft is verkocht ('t waren er dan toch 2.000 exemplaren), kost dus minder dan de halve prijs van vroeger.'⁶³⁸ Maar op 16 januari 1933 berichtte de uitgever aan Rijnsdorp, dat er 'geen gang meer was' in de verkoop van zijn romandebuut: 'Was ook niet zoozeer te verwachten.' Eind 1933 moest de gedreven en uiterst bevoegen uitgever S.J. Koning - ondanks het succes van Rijnsdorps romandebuut - zijn uitgeverswerkzaamheden noodgedwongen staken.⁶³⁹ Het fonds, met daarin *Koningskinderen*, werd overgenomen door uitgeverij *Bosch & Keuning*. Deze uitgeverij gaf in 1938 de zevende, in 1941 de achtste en in 1952 - in de goedkopere *Victorie*-reeks - de negende druk van *Koningskinderen* uit. De oplagecijfers daarvan zijn niet bewaard gebleven.

In de tweede helft van 1932 waren er plannen om een fragment uit *Koningskinderen* op te nemen in een bloemlezing. Op 5 oktober 1932 schreef Risseeuw hem over de keuze van een geschikt fragment: 'Dat is nog niet zoo eenvoudig. Ik heb er drie gevonden die me aanstaan, doch omdat de bloemlezing ook voor het uitgebreid onderwijs bestemd wordt, ben ik toch weer niet zo vrij als ik zou willen. (...) Hoofdzak voor mij is: doe ik de schrijver en het boek recht.' Deze bloemlezing met een fragment uit *Koningskinderen* is nooit uitgebracht. In de omnibus, die op initiatief van dr. G. Puchinger ter gelegenheid van Rijnsdorps tachtigste verjaardag in 1974 als een gezamenlijke uitgave van *Bosch & Keuning* en J.H. Kok verscheen, werd *Koningskinderen* - in een band met de romans *Eldert Holier* en *Mijn Vader, Mijn Vader...* - voor de laatste keer uitgegeven.⁶⁴⁰

De kachel trekt

Op 22 december 1930 schreef Rijnsdorp aan Piet Risseeuw: 'De pers over *Koningskinderen* valt heel goed uit. Van Dijk in Alg. Weekblad is schitterend! De kachel trekt!' Hij verwees hier naar de eerder genoemde bespreking van ds. J.C. van Dijk uit Bloemendaal, die op 19 december 1930 gepubliceerd was in het *Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur*.⁶⁴¹ Inspelend op deze lovende recensie adverteerde Koning in *De Rotterdammer* en *De Standaard* onder de pakkende titel: 'Wie heeft gelijk?' op 24 januari 1931: 'De heer [J.C.] W.[irtz], recenseerende in de N. Prov. Gron. Courant, krijgt van KONINGSKINDEREN door C. Rijnsdorp "de indruk, dat de auteur wel aanleg heeft, doch dat deze vrucht nog onrijp is en daarom wat langer op publiciteit had moeten wachten"'. Daartegenover noemde de kunstkenner Ds. J.C. van Dijk hetzelfde boek in het Alg. Weekblad voor Christendom en Cultuur "Een prachtige Christelijke Roman", "een boek dat op ieder van zijn bladzijden den onmiskenbaren indruk geeft van bijna feilloos kunnen". Het artikel eindigde met de woorden: "Met één zoo'n roman in 't jaar zijn we uit de letterkundige Christelijke penarie."⁶⁴² Ook de dichter Jan H. de Groot, die aanvankelijk de enthousiasmerende bespreking

⁶³⁷ Daarmee kwam het aantal gedrukte boeken van *Koningskinderen* uit op het hoge aantal van 9.500 exemplaren.

⁶³⁸ *Nieuwe Leidsche Courant*, 29 november 1932.

⁶³⁹ Via een grote advertentie in de protestantse periodieke pers deed S.J. Koning de restanten van zijn uitgeverij, ruim 40.000 boeken, in de uitverkoop. Voor het bestelde bedrag werd eenzelfde bedrag aan boeken cadeau gedaan. Bij *Koningskinderen* vermeldde de advertentietekst: 'Aanbeveling overbodig'. Ook Rijnsdorps spreekkoor *Eens Christens Reis*, waarvan het tekstboekje in het najaar van 1932 bij *Koning's uitgeverij* was verschenen, kwam in de uitverkoop.

⁶⁴⁰ Van 22 oktober 2007 tot en met 7 april 2008 werd Rijnsdorps debuutroman *Koningskinderen* uit 1930 integraal als feuilleton uitgebracht en verscheen in 141 afleveringen in het *Reformatisch Dagblad*.

⁶⁴¹ Aan P.H. Muller schreef ds. J.C. Dijk eind december 1930: 'Maar ik was echt zoo echt blij met dit boek, dat ik ervan "getuigen" wilde. Eventuele "tekorten" - die ik trouwens op dit oogenblik ook niet zie - heb ik niet getracht te vinden of aan te wijzen.'

⁶⁴² Over deze uitgekende advertentiestrategie schreef uitgever S.J. Koning aan C. Rijnsdorp op 27 januari 1931: 'De advertenties in Rotterdammer en Standaard hebt U opgemerkt. We zullen de heertjes eens zoo de revue laten passeeren. Me dunkt zoo'n originele manier prikkelt de belangstelling. En de contradictie's zijn tamelijk scherp.' Piet Risseeuw schreef Rijnsdorp op 30 januari 1930: 'Ik moet zeggen: Koning roert zich op originele wijze. Of is dat een tip van jou? In elk geval een aardige manier van reclame. Ook wel een gezonde manier, geloof ik.'

van ds. Van Dijk niet begreep, gaf zich als redactiesecretaris van *Het Korenland* in het januarinumnummer 1931 gewonnen: 'Het heele boek is psychologisch zoo verantwoord, zoo glashard en helder, zoo volledig gaaf, dat ik mijn bewondering voor deze eersteling van Rijnsdorp moet uitspreken.' De Groot, die tussen haakjes meldde dat de schrijver geen onbekende in de 'Chr. Literaire wereld' was, roemde de roman: "'Koningskinderen" is een prachtig, eerlijk Christelijk kunstwerk.'⁶⁴³ Voor een romandebuut van een slechts in kleine kring bekende auteur kreeg *Koningskinderen* een buitengewoon goede pers. In allerlei (kerkelijke) periodieken, dag-, week- en maandbladen werd de roman genoemd, aangekondigd, kort of uitvoerig besproken, waarbij ook buiten protestantse kring volop aandacht aan de roman werd besteed. De kerkboderecensenten waren vrijwel unaniem in hun lof. Het boek strekte schrijver en uitgever 'tot eer', en de aanschaf werd 'van harte' of 'warm' aanbevolen, 'ook voor onze oudere jeugd'. Tussen al deze lofstemmen klonk een enkel kritisch geluid door over de titel, de spelling en het taalgebruik. De recensent van het hervormde *Utrechtsch predikbeurtenblad* vatte op 7 maart 1931 zijn kritiek kernachtig samen: 'Kortom, de godsdienst wordt hier allerminst van zijn mooisten kant gezien'; hij vond de titel *Koningskinderen* dan ook niet juist gekozen: 'Veel koninklijks is er aan deze menschen niet te bespeuren.' Over de recensie van de gereformeerde predikant A. Rolloos uit Zwijndrecht, die haaks stond op de waardering van de hervormde ds. J.C. van Dijk, schreef Rijnsdorp aan Piet Risseeuw: 'Daarentegen vindt ds. Rolloos (die in (Delfs)haven predikant is geweest en blijkbaar het schoentje heeft aangetrokken, dat ik niet heb uitgezet), het boek zonder verheffing en treffende ontknooping, en de lezer komt niet uit boven het ordinaire. Want Koningskinderen moeten idealen zijn, die ons opheffen en sterken enz. en hun zonden moeten met de mantel der liefde worden bedekt. Z. Eerw. is plotseling in de litteratuur zijn catechismus vergeten. Zoo zie je, hoe weinig een schrijver aan recensies heeft.'⁶⁴⁴

Diverse 'nogal wonderlike recensies' over *Koningskinderen* in de pers leverden J. van Ham bruikbaar materiaal op voor zijn licht satirische 'Kroniek' in *Opwaartsche Wegen*.⁶⁴⁵ Op basis van deze - bij Rijnsdorp opgevraagde - recensies gaf eindredacteur Van Ham een impressie van enkele kroniekwaardige resultaten van 'het onhandige bewegen' van de dominee-recensenten in 'het literaire hoekje van hun blad'. De beste recensenten waren naar zijn mening die, 'welke zich buiten een literaire waardering hielden, maar eenvoudig vertelden dat het boek ze had geboeid (...)'. Na het plaatsen van enkele kritische kanttekeningen bij de geciteerde reacties relativeerde Van Ham de 'spontane bewondering' van ds. J.C. van Dijk met de opmerking: '(...) laten we nu niet alles om Rijnsdorp verloochenen'. Eerder had hij geconstateerd over de kwaliteit van de letterkundige kritiek in de christelijke pers: 'Laten we maar eerlijk zijn, in *onze* kleine pers gebeurt het naar verhouding veel meer, dat literair werk geprezen of gelaakt wordt naar de al of niet Christelijke strekking dan bij de grote liberale bladen, waar men kunst wil aanvaarden, of ze socialisties, Christelijk - Protestants - of Katholiek, of neutraal is, moreel of immoreel van aard, waar werkelijke kunst toch meestal wordt erkend, al kruipt het bloed soms waar het niet gaan kan en al moeten we zo nu en dan een hatelijkheidje slikken.'⁶⁴⁶ Vermeldenswaard tot slot was het aanbod dat de lezers van *De Jonge Vrouw*, het geïllustreerd Christelijk tijdschrift voor de vrouwelijke jeugd, 'ter voorbereiding van de taak der vrouw in huis en maatschappij', kregen in het aprilnummer 1931. Bij het aanbrengen van twee abonnees werd een gratis exemplaar van *Koningskinderen* toegezegd, waarbij de verwachting werd uitgesproken, 'dat het nu nieuwe abonnee's gaat *stroomen*'.

Geen scheurkalenderbekering

Op vrijdagavond 12 december 1930 behandelde P.H. Muller voor de Christelijk-Letterkundige Kring van Rotterdam 'eenige gezichtspunten in verband met de pas verschenen Christ. roman

⁶⁴³ Jan H. de Groot, 'Koningskinderen, door C. Rijnsdorp', in: *Het Korenland*, jrg. 8, nr. 1, januari 1931, 23.

⁶⁴⁴ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 11 december 1930.

⁶⁴⁵ J. van Ham: 'Koningskinderen in de pers', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 8, nr. 12, 1 februari 1931, 517-519.

⁶⁴⁶ J. van Ham, 'Kerstboek 1924', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 3, nr. 5, 1 juli 1925, 154. Hierbij doelde Van Ham op de bespreking van *Koningskinderen* door Albert van Waasdijk in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 18 maart 1931.

“Koningskinderen” van C. Rijnsdorp’, waarbij hij geen recensie gaf, maar het boek behandelde als ‘specimen van het christelijke verhaal’:

Is het christelijk verhaal van huis uit tendentius: apologetisch en polemisch, Rijnsdorps boek onderscheidt zich hiervan, ondanks het feit, dat hij bewust aansluit bij de bestaande traditie en ook zelfs een bekeringsgeschiedenis schrijft. De auteur houdt geen apologie in verhaaltrant; wat er aan geloof leeft in dit boek is verwerkt tot een getuigenis van Christelijk leven, niet als inzet dus, maar als basis. Centraal is de handeling, hieruit vloeit voort milieubeschrijving, dialoog, zonder meditaties van de schrijver zelf. De schrijver heeft overal eenvoud van zichzelf geëischt, omdat hij een verhaal wilde geven voor het volk. Hierdoor is juist ongedwongenheid en natuurlijkheid tot uiting gekomen, die het boek tot kunst hebben gemaakt.⁶⁴⁷

Vervolgens besprak Muller de ontwikkelingsgang van Rijnsdorp als schrijver, die volgens hem duidelijk te volgen was ‘aan de hand van zijn (meerendeels gepubliceerde) studies over Van Deyssel, Querido, Bach, zijn novellen en vooral zijn in de Reformatie verschenen artikel over Spanning en Humor in de Verhaalkunst, waarvan Koningskinderen een illustratie is’.⁶⁴⁸ Tot slot merkte Muller op dat zijn Rotterdamse vriend Rijnsdorp met zijn boek positie koos tegen het polemische bekeringsverhaal, ‘in dien zin, dat zulk een overgang geen einde, maar een begin vormt’. Piet Muller, die zeer lovend was over *Koningskinderen* in zijn artikelen: ‘Een voorbeeld van christelijke lectuur’,⁶⁴⁹ en ‘Vernieuwing van het Christelijk verhaal’,⁶⁵⁰ noemde in beide besprekingen de roman ‘een overtuigende illustratie’ van de stelling die Rijnsdorp in het essay ‘Spanning en humor in de verhaalkunst’ eerder had geponereerd: ‘Zoo moet ook onze Christelijke levensbeschouwing de basis onzer epiek zijn, zelden de inzet.’⁶⁵¹

In zijn essay ‘Christelijke romankunst’ vulde Rijnsdorp deze stelling aan met de ervaring, dat het boek nooit meer kan worden dan de schrijver zelf is: ‘Alleen die inzichten en overtuigingen, die door zijn ziel zijn gegaan, die vleesch en bloed zijn geworden, kunnen in zijn werk gaan glanzen en het zijn bepaalde kleur geven.’⁶⁵² Aan Risseeuw schreef Rijnsdorp, naar aanleiding van zijn opmerking dat de figuur van ’t Hoen hem vreemd was gebleven, evenals het bekeringsverhaal aan het slot:⁶⁵³ ‘Bedenk: de laatste bladzijden zijn 90% historie. Dit sub rosa, want in het litteraire heeft men daar niets mee te maken. Heeft het een accent van waarheid? Dat moet men voelen.’⁶⁵⁴ Redacteur J. Haantjes van *Opwaartsche Wegen* herkende in zijn essay ‘De

⁶⁴⁷ Verslag van de ‘Kring Rotterdam’, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 8. nr. 11, 1 januari 1931, op de achterbinnenpagina.

⁶⁴⁸ *Ibidem*.

⁶⁴⁹ *Opwaartsche Wegen*, jrg. 8, nr. 12, februari 1931. Piet Muller gebruikte in zijn recensie van *Koningskinderen* bewust de term ‘lectuur’ i.p.v. ‘literatuur’. In zijn artikel ‘Christelijke lectuur’, opgenomen in *Op den Uitkijk*, jrg. 13, 1937, 76-77, hield hij een pleidooi ten gunste van het christelijke volksverhaal, dat volgens hem recht en reden van bestaan had vanuit twee intenties: ‘Of het draagt een Evangeliseerend karakter en kan in dat geval de niet te onderschatten dienst bewijzen, verklarende aanvulling van de Christelijke predikatie te zijn. Of het is stichtelijk van aard en heeft in dat geval de bedoeling te onderwijzen, te troosten, den weg te wijzen, te vermanen.’ Van de christelijke volksschrijver zal volgens P.H. Muller niemand ‘eischen, dat zijn arbeid “kunst” zij; dat daaraan de hooge aesthetische eischen kunnen worden gesteld, die bij critiek op den literairen roman in ’t geding zijn’. Muller besloot zijn artikel met de verwachting: ‘Er is reden om aan te nemen, dat de Christelijke lectuur in de toekomst haar taak in den dienst van den eenvoudigen, weinig ontwikkelenden geloovige hoe langer hoe juister zien gaat, hoe langer hoe beter gaat volbrengen. Dan zal er geen reden meer zijn tot allerlei klachten, dan zal vanzelf ook de gedachte het veld ruimen, dat Christelijke lectuur een bastaardvorm is van Christelijke literatuur en zal men zoowel de lectuur als de literatuur haar eigen en speciale waarde toekennen.’ Muller wekte evenwel met de titel van zijn bespreking van *Koningskinderen* de indruk, dat Rijnsdorps roman geen christelijke literatuur zou zijn, maar lectuur, wat hem weer op kritiek kwam te staan van andere protestantse critici.

⁶⁵⁰ *Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur*, 15 februari 1931.

⁶⁵¹ C. Rijnsdorp, ‘Spanning en humor in de verhaalkunst’, *Ter Zijde*, 94.

⁶⁵² C. Rijnsdorp, ‘Christelijke romankunst’, *Ter Zijde*, 119.

⁶⁵³ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 9 december 1930: ‘t Hoen is mij vreemd gebleven, doch je hebt hem knap geobserveerd.’ Over het bekeringsverhaal schreef Piet Risseeuw: ‘De laatste bladzijden, met die bekeering, moet ik nog eens rustig overlezen. Persoonlijk sta ik er wat vreemd tegenover, doch ik weet dat zulke dingen voorkomen en blijf er af. Denk aan Pascal! (...) Het is echt een boek van 1907. De menschen (Gereformeerden) zijn zoo niet meer. Misschien “heelaas”?’

⁶⁵⁴ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 11 december 1930.

bekeering in de moderne christelijke letterkunde',⁶⁵⁵ deze waarheid en de tot 'vleesch en bloed' geworden inzichten in de zielenstrijd van de 'grote oerconservatief Siem 't Hoen, die zichzelf moest loslaten 'op genade of ongenade zich overgeven, en dat maakt zijn strijd zo moeilijk'.⁶⁵⁶ Niet voor niets noemde Muller de bekering van 't Hoen geen 'scheurkalenderbekeering'. Als 'standpunt van de schrijver' formuleerde Rijnsdorp zijn inzichten in de christelijke romankunst in het devies: 'Mèt Christus overwinnaars - zonder Hem ballingen', dat volgens hem 'altijd het onwillekeurige grondthema van elk Christelijk boek [zal] blijven'.⁶⁵⁷

Rijnsdorp bracht in *Koningskinderen* een tweevoudige boodschap tot uitdrukking. Enerzijds wilde hij laten zien: 'Kijk, zoo zijn we nu; van huis uit als gij, maar toch totaal anders gericht. Er staat Iemand achter ons'.⁶⁵⁸ Anderzijds liet hij een protest horen 'tegen het verkeerd begrijpen van de kleine man' door mensen 'uit hogere kring', om als sociale taak van de kunst: 'de standen tot een beter onderling begrip te brengen'.⁶⁵⁹ Hij schreef *Koningskinderen* in de sobere en suggestieve stijl die de nieuwe zakelijkheid als reactie op het expressionisme kenmerkte, waarbij Rijnsdorp het *Tachtiger* impressionisme bepaald niet schuwde bij het weergeven van zijn milieutekeningen en sfeerschilderingen. Ook de dialogen, die hij realistisch weergaf in het bijterige Haevense dialect, dat volgens dr. L.J. Rogier 'vrij verdienstelijk weergegeven wordt in de roman "Koningskinderen" door C. Rijnsdorp',⁶⁶⁰ waren kort en zakelijk. Bewust gebruikte Rijnsdorp de stijlfiguur van de suggestie. Lange tijd werd de lezer onkundig gehouden van wat er precies is voorgevallen tussen Siem 't Hoen en Neeltje Goote.⁶⁶¹ 'Hier reiken epiek en tactiek elkaar de hand,' motiveerde hij zijn versluiering van de 'maagdenroof' door 't Hoen, want: 'Wil de suggestie meer volkomen wezen, dan dient de schrijver zijn figuren een deel "geheim" in te scheppen, dat *vragen* overlaat'.⁶⁶² Niet iedere criticus heeft Rijnsdorps epische tactiek begrepen of gewaardeerd.

Overigens had Rijnsdorp na zijn romandebut *Koningskinderen* een uitgesproken opvatting over het gebruik van het thema 'bekering' in de christelijke romankunst. Voor het gezelschap van de Christelijk-Letterkundige Kring Amsterdam van het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland* stelde hij op 19 maart 1931 onomwonden: 'Maar laten we niet meenen, dat elk verhaal een bekeeringsverhaal moet zijn; ik voor mij schrijf er misschien nooit meer een, zeker niet over zulk een acuut doorbreken van geloofs zekerheid; dat doet men maar eens'.⁶⁶³

Christelijk-letterkundige kritiek

Niet alleen de kerkboderecensenten roemden *Koningskinderen*, ook de christelijk-letterkundige kritiek liet zich niet onbetuigd en oordeelde gunstig tot zeer gunstig. Q.A. de Ridder gaf in het christelijk-historische dagblad *De Nederlander* van 29 januari 1931 een gedegen bespreking en analyse van Rijnsdorps romandebut en had als enige kritiek, dat de figuur van Siem 't Hoen hem tamelijk vaag bleef. Nadat hij de laatste bladzijde van het boek - met de aanneming van Siem 't Hoen als lidmaat en zijn gang naar het Heilig Avondmaal - integraal citeerde, toonde hij zich oprecht verheugd: 'We zijn zoo innig blij met dit boek. Het is echt christelijke literatuur en kan dus voor velen tot zegen zijn.'

⁶⁵⁵ Dr. J. Haantjes had Rijnsdorp op 20 januari 1933 benaderd met de vraag of hij het klad van dit artikel, waarin Haantjes ook over *Koningskinderen* schreef, wilde lezen. Jaap Haantjes toonde zich op 25 januari 1933 'erg blij dat je m'n artikel even wilt doorlezen'.

⁶⁵⁶ *Opwaartsche Wegen*, jrg. 11, nr. 9, november 1933, 301.

⁶⁵⁷ C. Rijnsdorp, 'Het standpunt van de schrijver', in: *Ter Zijde*, 130.

⁶⁵⁸ C. Rijnsdorp, in: *Geschenke* 1932, 119.

⁶⁵⁹ C. Rijnsdorp, 'Het standpunt van de schrijver', *Ter Zijde*, 128-129.

⁶⁶⁰ L.J. Rogier, 'Aantekeningen en correcties op Rotterdamse dialectproeven', in: *Tijdschrift voor Taal en Letteren*, jrg. 26, 1938, 186.

⁶⁶¹ Vanuit Stellenbosch in Zuid-Afrika ontving Rijnsdorp een brief met het verzoek van een lezer 'of hij in rond Hollandsch wilde schrijven wat er eigenlijk tusschen Siem en Neel is gebeurd'. Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseuw, d.d. 2 februari 1932. Over de vraag zelf merkte Rijnsdorp gevat op: 'Maar die vraag is kostelijk.'

⁶⁶² C. Rijnsdorp, 'Het standpunt van de schrijver', *Ter Zijde*, 128-129.

⁶⁶³ C. Rijnsdorp, 'Het standpunt van de schrijver', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 9, 1 mei 1931, nr. 3, 113. Rijnsdorp heeft nadien geen bekeeringsverhaal meer in de geest van *Koningskinderen* geschreven.

Dr. C. Tazelaar noemde in het weekblad *De Reformatie* van 30 januari 1931 Rijnsdorps roman 'reden van dankbare verheuging': 'Want hij is goed en als christelijk boek en als proeve van literaire kunst.' Na de samenvatting van het boek somde hij vier verdiensten op van *Koningskinderen*, met als eerste en grootste dat 'er geen sprake is van een ingrijpend verhaal vol sensationele gebeurtenissen, die geforceerde geestelijke gevolgen hebben'. In het verlengde hiervan zag Tazelaar als voornaamste kwaliteit van de roman en 'tegelijk het groote waardelement: hij brengt de essentie van het christelijk boek in een geheel onopzettelijken en ongekunstelden vorm'. Als tweede kwaliteit meende hij dat 'in de persoon van Siem 't Hoen klaar gedemonstreerd wordt, dat de oorzaak van den geestelijken strijd, dien de mensch te voeren heeft, veelal ligt in hem zelf'. Als derde verdienste wees Tazelaar op de rol van de verschillende nevenfiguren: 'Geen enkele figuur van het boek is een hinderlijke schrijverscreatie, die hand- en spandienst moet doen bij de constructie van het stichtelijke verhaal.' Als vierde kwaliteit constateerde hij dat het boek 'zoo buitengewoon frisch' was geschreven. 'Er loopt een ader van fijne humor doorheen in de verhalen en beschrijvingen over en van de menschen en hun verhoudingen, er is gezonde critiek op over-geestelijkheid en bedriegelijke vroomheid, er is rake typeering van geestelijke bekrompenheid, zo goed als er is uitbeelding van eenvoudige, maar ware en diepe godsvrucht.' Tazelaar illustreerde de door hem geprezen natuurlijkheid van het boek met de anekdote, dat 'in de bepaalde omgeving, waarin het boek is gelocaliseerd, bekende menschen als in het verhaal optredend worden aangewezen'. Toch signaleerde hij enkele zwakke plekken, zoals de compositie, die hij 'in sommige onderdelen onevenwichtig' vond, maar: 'Ze vinden alle zeer voldoende correctief in het goede dat dit boek kenmerkt' en dat volgens hem het 'epitheton: openbaring van christelijke roman *kunst* verdient, in z'n psychologische analyse, in z'n milieu-teekening, in z'n personenbeschrijving. Ook in zijn taal en stijl.' Ten slotte onderstreepte Tazelaar dat in *Koningskinderen* een geslaagde proeve werd gegeven van 'wat de eigenlijkheid der christelijke romankunst zijn moet: analyse van geestelijk leven in en door de verhoudingen van het alledaagsche, dat is het, wat dit boek in het geheel van onze christelijke literatuur van uitnemende betekenis doet zijn'. Tot slot gaf hij, met name 'de pessimisten-over-de-christelijke-kunst', het advies Rijnsdorps boek ter hand te nemen: 'Zij zullen door die lectuur iets van hun verloren hoop terugkrijgen.'

De scribent van het *Gereformeerd Jongelingsblad* van 8 januari 1931 maakte de kritische opmerking dat Rijnsdorp niet moest vergeten 'dat de taal *zijn* eigendom niet is...'. Het gebruik van de nieuwe spelling deed de recensent *De Standaard* van 20 maart 1931 vervolgens fulmineren dat hij nog nooit een boek had gelezen, 'waarin zoo met alle taalregels wordt gespot, als dit. Er schijnen geen naamvallen, geen geslachten meer te bestaan; 't is geen "nieuwe" spelling; 't is helemaal geen spelling. De uitgever had waarschijnlijk verstandig gedaan als hij op de laatste bladzijde had laten drukken: de tijd om taalfouten te verbeteren heeft ontbroken.' Verschillende recensenten vonden het gebruik van het Havense dialect en de realistische gesprekstoone storend. Andere critici prezen in *Koningskinderen* met name de sterke compositie van de roman. Rijnsdorps jongere vriend Willem Evers, pseudoniem van Piet Korthuys, noemde in *De Rotterdammer* van 14 februari 1931 de compositie 'hecht en sterk', en beklemtoonde 'hoe een degelijke compositorische arbeid aan het schrijven is voorafgegaan'. Evers beschouwde het boek als 'een krachtig debuut, waarmede Rijnsdorp als een der "jongeren" een nieuwe richting in onze Christelijke prozakunst inluidt. Na *De lichte Last* is in *Koningskinderen* voor het eerst weer het leven en geloof der eenvoudige Calvinisten tot zuivere kunst gestyleerd'.

Aan het begin van de tweedelige recensie, eveneens in *De Rotterdammer*, stelde A. Wapenaar op 2 en 7 mei 1931 het oordeel van P.H. Muller aan de kaak, die in het opstel 'Een voorbeeld van christelijke lectuur' de debuutroman van Rijnsdorp nadrukkelijk als 'lectuur' presenteerde; een oordeel waarin Muller naar de mening van Wapenaar mevrouw H. Kuyper-Van Oordt in het gereformeerde weekblad *De Heraut* aan zijn zijde vond.⁶⁶⁴ Volgens Wapenaar gaf

⁶⁶⁴ H. Kuyper-Van Oordt, 'C. Rijnsdorp, *Koningskinderen*', in: *De Heraut*, 1 maart 1931. In dezelfde recensie schreef H. Kuyper-Van Oordt over P.H. Muller: 'Want, wie het niet weet, de heer Muller heeft een scherpe pen. En toch mag ik zijn critieken zoo graag lezen, al zijn ze dan niet bepaald geboterd en gesuikerd.'

Rijnsdorp in *Koningskinderen* 'een roman, die zich best meten kan met heel wat boeken en boekjes, die in de zgn. officiële literatuurwereld op het répertoire voorkomen', en noemde deze eersteling van Rijnsdorp: 'een rijke belofte'. Hij eindigde zijn bespreking met de collegiale schouderklop: 'Summa summarum: een boek, waarmee we den auteur, onze christelijke *literatuur* (en niet alleen: *lectuur*) en uitgeverij Koning feliciteeren.'

Literaire ontvangst

Ook buiten protestantse kring oogstte Rijnsdorps romandebuut meer waardering dan kritiek. De reacties van de zogenaamde 'neutrale' pers bleven tot ongenoegen van de uitgever te lang uit: 'De neutrale pers laat me nog maar steeds wachten. 't Hindert wel niet veel, gezien het verkoop-cijfer (...).'⁶⁶⁵ Pas op 18 maart 1931 kon hij Rijnsdorp met zijn eerste 'neutrale' bespreking van Ernst Groenevelt in het ochtendblad van de liberale *Avondpost* van zondag 15 maart 1931 feliciteren: 'Dat is precies het soort recensies, waardoor Uw boek tot zijn volle recht komt, ook tegenover de "labbekakken" in onze eigen geestverwantschap.' Groenevelt prees 'de juiste sfeer, de goede tekening en het onopzettelijke van de tendenz', als drie buitengewoon goede eigenschappen van deze 'Christelijken roman' en merkte naar aanleiding van de laatste eigenschap op: 'Het exclusieve van den Christelijken schrijver heeft tot nog toe altijd het groote publiek ontoegankelijk gemaakt voor het gedachteleven in de orthodox Christelijke kringen. En de afzijdigheid van dat groote publiek mocht niet dat publiek verweten worden, doch den schrijver, die met te-veel bijbedoelingen te opzettelijk ons in een bepaalde richting tracht te stuwten.' De criticus vond het een grote verdienste dat Rijnsdorp 'dat wereldje heeft geopenbaard zonder ons alleen maar het mooie ervan te laten zien', zodanig dat 'onze sympathie voor die sfeer is toegenomen. Hij heeft er ons mee vertrouwd gemaakt'. Groenevelt besefte tot slot, 'dat deze auteur over middelen beschikt die hem een vooraanstaande plaats doet innemen in de rij der jongere prozaïsten'.

De recensies in de rooms-katholieke dagbladen *De Residentiebode* en *De Maasbode* van zondag 22 maart 1931 waren kritischer getoontzet. Niet vanwege de literaire waarde van *Koningskinderen*, want het talent van de auteur werd door beide recensenten onderkend, maar de kritiek spitste zich met name toe op de strekking van de roman. De recensent van *De Residentiebode*, die zich verbaasde over de 'levensopvatting dezer Calvinisten', wees op de 'dwalingen der Protestanten', die hij zowel in theorie als in praktijk in *Koningskinderen* ontdekt had en die volgens hem wortelden in het protestantse beginsel van 'het vrije onderzoek' en het ontbreken van 'een onfeilbaar leergezag'.⁶⁶⁶ De kritiek in *De Maasbode* richtte zich vooral op het beeld dat Rijnsdorp van Delfshaven ocriep: 'Dat Delfshaven voor driekwart Hervormd'⁶⁶⁷ en voor een vijfde deel Katholiek was, zou men aan dit boek niet zeggen. (...) Loop dus niet in de val en houd de tekening van dezer steile gemeenschap niet voor het beeld der Delfshavensche samenleving van het begin dezer eeuw. Ge ziet er maar een heel klein hoekje van.' Niettemin voorspelde deze recensent de Delfshavense lezers veel genoegen, maar misschien 'maakt de zware stichtelijkheid hen even wat draaierig, maar als zij iets aanvoelen van het heimwee naar den biechtstoel, dat door het boek trekt, zullen zij verademend constateren, dat deze wegen Goddank niet de onzen zijn'.

Volgens Henk Kuitenbrouwer, redacteur van het literaire 'Maandschrift voor katholieke reconstructie' *De Gemeenschap*, leefde in *Koningskinderen* 'de wanhopige ernst van de gereformeerde belijdenis, met veel kleinzielige kwaadsprekerij onder de broeders en zusters in den Heer, met het binnenkamers bedompte geklets, met de holle galm der zalvende godzaligheid en de angstige

⁶⁶⁵ Brief van S.J. Koning aan C. Rijnsdorp, d.d. 16 maart 1931.

⁶⁶⁶ Deze kritiek werd ongetwijfeld ingegeven door de antithetisch gestelde karakterisering van de rooms-katholieken in de - met het bevindelijk-gereformeerde geloof doordoesemde - roman, wanneer Rijnsdorp in een theologisch twistgesprek Seidler laat zeggen: 'Ik wou alleen maar zeggen: ons léven maakt ons niet zalig, alleen 't geloof; we zijn niet Roomsche.' (164). En eerder in het gesprek: 'De Roomschen, dat weet U toch even goed als ik, de Róómschen die overkoepelen het heele leven.' (162).

⁶⁶⁷ De gereformeerden, die in 1887 te Delfshaven uit de *Nederlandse Hervormde Kerk* waren getreden en doleerden, waren géént op dezelfde eeuwenoude geloofsstam als de hervormden. De Havense hervormden waren eveneens orthodox-bevindelijk ingesteld en hun vroomheid had overwegend een vergelijkbare piëtistisch-mystieke inslag.

verbijstering der nabije godsdienstwaanzin, maar ook met de schroeiende hartstocht van de eenzaam-bevochten strijd om innerlijke vrede, het duizelend tasten naar houvast in de afgronden van Gods Woord, het extaties stralende van een open overgave aan de genade'. Kuitenbrouwer vond het 'eenvoudig geschreven' boek soms bladzijden verloren gaan in buurpraatjes, maar 'daar boven uit geeft het soms op een aangrijpende wijze een beeld van een geestelijke hartstocht, tot dramaties konflikt geworden in de boeiende figuur van Simon 't Hoen'.⁶⁶⁸

In *De Blijde Wereld*, het 'Weekblad van Christen-Socialisten', besprak redacteur L.L. Meyer in de rubriek 'Kunst en Socialisme' Rijnsdorps debuut als een gereformeerde roman, waarbij hij direct aangaf waarom hij niet van gereformeerde, maar ook niet van socialistische romans hield, want een kunstwerk dient mooi gevonden te worden 'omdat het schoon is'. Na een grondige en kritische bespreking van de gereformeerde tendens in de roman concludeerde hij: 'Wat het allerergste in dit boek is? Dat gewroet en gepluk aan het persoonlijke leven. Dat zonde maken van menselijke verhoudingen, welke toch innerlijk zuiver zijn als glas.' Aan het slot van zijn recensie schreef hij over de scheiding tussen esthetische en ethisch-religieuze waardering met de zeker voor die tijd aansprekende metafoor: 'Dat is larie. Een mensch is een éénheid, en geen buffet met kranen voor verschillende dranken. Menschen voelen zich aan mensen verwant, en socialisten begeeren eenheid. Vandaar die verzuchting'.⁶⁶⁹

De enige bespreking, die zowel wat toon als waardering betreft een scherpe dissonant vormde in de koorzang van een kleine hondertal recensies, verscheen op 18 maart 1931 in de *Nieuwe Rotterdamse Courant*. In deze liberale krant stak criticus Albert van Waasdijk op hooghartige wijze de draak met de roman, de auteur en het gereformeerde volk. De tweede druk van *Koningskinderen* bewees volgens hem, 'dat er een betrekkelijke breede kring van lezers bestaat, waarin dergelijke, laat ik het maar ineens bij den waren naam noemen, water-en-melk-lectuur wordt gewaardeerd (...)'. Het boek liet op de criticus de indruk achter dat 'de levensvisie van dezen auteur zich vooreerst zal blijven beperken tot de benepen kijk, waarvan ook alle, door hem in het boek beschreven figuren blijken geven (...)'. Na het breed uitmeten van enkele vermeende technische fouten suggereerde Van Waasdijk ten slotte, dat het met de oude Goote 'ook niet precies in de haak' was en dat hij zich schuldig had gemaakt aan dezelfde zonde die hij later zijn dochter verweet.

Literair criticus Q.A. de Ridder van *De Nederlander* weerlegde deze aantijging in een - van redactiewege bekort - ingezonden bericht op 22 maart 1931 en concludeerde: 'of de heer van Waasdijk heeft het boek niet nauwkeurig gelezen of hij maakt hier een lichtvaardig grapje over menschen die hij, blijkens zijn recensie, niet uitstaan kan. Dit moet hij zelf weten en staat hem vrij, maar het grapje zelf is zeer onbehoorlijk'.⁶⁷⁰ Als aantekening bij het 'ingezonden' van De Ridder gaf Van Waasdijk zijn fout schoorvoetend toe, maar hij noemde het echter 'voor de literaire waardebepaling van het boek van totaal ondergeschikt belang', en stelde: 'Nogmaals, er is in dit boek geen sprake van "mensen"; zelfs al waren de figuren voorgesteld als de ergste Godloochenaars, zou ik ze niet hebben kunnen uitstaan, enkel en alleen omdat ze als menscheitbeelding niet geslaagd zijn.' De *N.R.C.*-recensie noopte uitgever S.J. Koning tot het schrijven van een scherp weerwoord: 'Wezens van een lagere orde.' Met de titel verwijzend naar de 'Koningskinderen' uit Rijnsdorps debuutroman, verwerkte hij in zijn persbericht de positieve recensies uit *De Avondpost* en *De Residentiebode*, en concludeerde tot slot, dat de *Nieuwe Rotterdamse Courant* 'zich óók in 1931 weer op zoo onverbetterlijke wijze blameert'.

Rijnsdorp zelf reageerde vrij laconiek en schreef op 24 maart 1931 aan eindredacteur J. van Ham van *Opwaartsche Wegen*: 'Over die recensie van Van Waasdijk had ik me al tevreden gesteld met de gedachte, dat ook Christelijke kunst niet zonder een atoompje smaad uitkomt.' In de 'Kroniek' van het eerstvolgende nummer van *Opwaartsche Wegen* werd onder het veelzeggende kopje: "'Sanering'" van de recensierubriek niet overbodig', de kritiek van Albert van Waasdijk op

⁶⁶⁸ Henk Kuitenbrouwer, 'C. Rijnsdorp. Koningskinderen', in: *De Gemeenschap*, jrg 7, 1931, 277.

⁶⁶⁹ L.L. Meyer, 'Koningskinderen', in: *De Blijde Wereld*, 2 mei 1931.

⁶⁷⁰ Achter 'onbehoorlijk' had Q.A. de Ridder in zijn reactie nog geschreven: 'en lijkt bedenkelijk veel op laster'. Brief van Q.A. de Ridder aan C. Rijnsdorp, d.d. 24 maart 1931.

Rijnsdorps *Koningskinderen*, en in een moeite door ook op de dichtbundel *De steile tocht* van De Mérode, inhoudelijk weerlegd.⁶⁷¹

Van een geheel andere toonzetting was de recensie van literair redacteur Henri Borel van *Het Vaderland*, over wie uitgever Koning tegenover Rijnsdorp op 30 maart 1931 had opgemerkt: 'Borel kunnen ze toch in elk geval niet verdenken van overdreven goedgezindheid tegenover het gereformeerde boek.'⁶⁷² Onder de in kapitalen opgemaakte aanhef: 'CHRISTELIJKE ROMANKUNST', met de samenvattende ondertitel: 'Het Boek van een afgedwalde der Kerk', schreef H. Borel in het progressief liberale dagblad van zondag 29 maart: 'Nauwelijks had ik een hoofdstuk gelezen of ik voelde, dat deze mij nog onbekende christelijke auteur mij tot het einde toe aan een vriendenhand zou leiden. Niet omdat hij mij bekeeren zou tot zijn Gereformeerde godsdienstleer, allerminst, maar omdat zijn boek zoo vol heiligen levensernst is, zoo vol diepe, schoone menselijkheid.' De criticus complimenteerde Rijnsdorp om zijn 'onpretentieuze, eenvoudigen, duidelijk expressieven en suggereerende stijl, die de lezer van goede wil' doet voelen en begrijpen, wat er in die van hem zoo verafstaande, vreemde mensen omgaat.' Hij concludeerde dat in *Koningskinderen* 'een man van diepe levensernst aan 't woord is die gelooft aan wat hij schrijft, niet om het litteraire, maar om wat gewichtiger is dan het litteraire.'⁶⁷³

Over de vele kritieken op zijn romandebuut schreef Rijnsdorp nuchter en analytisch tegelijk: 'Behalve over het boek vertellen de recensies het een en ander over de geestelijk-culturele kaart van Nederland. Alleen terwille van die kennis is het lanceren van een publicatie de moeite al waard, althans voor een eerste keer.'⁶⁷⁴ Piet Risseuw schreef Rijnsdorp op 31 maart 1931 welgemeend over de positieve recensies op zijn romandebuut: 'Je hebt niet te klagen, kerel. Ik gun je het succes van harte. Je hebt het verdiend, al was het alleen maar omdat je de kracht hebt gehad tot je 36e jaar te wachten.'

Simon Haenhuysen

De Nederlandstalige markt voor *Koningskinderen* bleek begin 1932 ruimschoots verzadigd, maar de oosterburen boden perspectief. Het initiatief voor de vertaling van Rijnsdorps romandebuut werd datzelfde jaar genomen. Tijdens de jaarvergadering van de *Reformierte Bund* te Neukirchen had een kennis van uitgever S.J. Koning, de gereformeerde predikant F. Dresselhuis, voor de vertaling van *Koningskinderen* een Duitse uitgever aanbevolen.⁶⁷⁵ 'Ik zou verschijning in het Duitsch niet onaangenaam vinden. Het debiet in ons land van de Nederlandsche uitgave wordt er niet door

⁶⁷¹ J. van Ham, 'Kroniek', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 9, nr. 2, 1 april 1931, 85-86.

⁶⁷² Henri Borel schreef in *Het Vaderland* van 13 september 1931 in zijn recensie 'Een bundel verhalen uit domineesland' - met een zinspeling op Menno ter Braak - over de bundel *Verhalen* van de hem onbekende christelijke schrijver J.K. van Eerbeek en van C. Rijnsdorp 'van wien ik óók nooit gehoord had': 'De kwestie is dat het gebied der officieele letterkunde in ons land, vooral dat der l'Art pour l'Art-partijgangers, eigenlijk maar betrekkelijk klein is. De letterkundigen van gezag vergeten ganschelijk dat er honderdduizenden mensen in Nederland wonen die er prijs op stellen Christelijk te zijn en dat die honderdduizenden geen bevrediging vinden in uitsluitend heidensche litteratuur. Het spreekt vanzelf, dat het Christelijk element zonder meer een boek niet tot een zuiver kunstwerk kan maken, en dat alleen een Christelijk mensch die tevens kunstenaar is en een schoonen litterairen vorm kan scheppen, zulk een werk kan schrijven.' Nog geen jaar later schreef H. Borel naar aanleiding van de verontwaardiging van J. Greshoff over een door het Ministerie van Buitenlandse Zaken uitgeven Engels handboek over de Nederlandse literatuur, waarvan veel bekende schrijvers ontbraken en mej. J.L.F. de Liefde wel werd genoemd: 'Tot voor kort waren C. Rijnsdorp, de schrijver van het mooie *Koningskinderen* en J.K. van Eerbeek, de schrijver van den bundel *Verhalen*, mij óók onbekend, en toen ik hun boeken had gelezen wist ik hoeveel ik gemist had. Heidensche (hier enkel in den zin van niet-Christelijke) critici kennen gewoonlijk christelijke litteratuur niet, die niet tot hun kringetje behoort.' H. Borel, *Het Vaderland*, 12 juni 1932.

⁶⁷³ Na het overlijden van Henri Borel nam in december 1933 dr. Menno ter Braak zijn plaats in als letterkundig redacteur en groeide *Het Vaderland* uit tot een toonaangevend dagblad voor literaire kritiek, letterkundige leiding en voorlichting tijdens het Interbellum.

⁶⁷⁴ C. Rijnsdorp, 'Het standpunt van de schrijver', *Ter Zijde*, 131. Rijnsdorp vervolgde zijn reactie met de observatie: 'Hoe moeilijk is het voor sommigen, een boek te aanvaarden zooals het gegeven werd (volgens Goethe een kenmerk van Bildung!). Andere recensenten lezen nog slordiger, dan de auteur zou hebben geschreven. En hoe waar is het gezegde: drie Hollanders, een groepeerling.'

⁶⁷⁵ *Nieuwe Leidsche Courant*, 24 april 1934.

geschaad. Eerder bevorderd', schreef een tevreden uitgever aan Rijnsdorp op 20 maart 1933. Voor de vertaalrechten van *Koningskinderen* vroeg hij RM. 750,- voor een eerste oplage van 3.000 exemplaren,⁶⁷⁶ en voor elke 1.000 exemplaren meer nog eens RM. 250,-, waarmee de uitgever van de *Buchhandlung des Erziehungsvereins* op 3 april van dat jaar akkoord ging.⁶⁷⁷ Het boek werd vertaald door de Duitse kunsthistoricus en toneelschrijver dr. Franz Dülberg, volgens de uitgever, 'die beste Autorität auf diesem Gebiete', die eerder onder meer *Het wassende water* van Herman de Man en *De Opstandigen* van Jo van Ammers-Küller had vertaald.⁶⁷⁸

De vertaler voerde nauw overleg met Rijnsdorp, in het bijzonder over de noodzakelijke inkortingen, omdat de roman in Duitse uitgave niet meer dan 250 bladzijden tellen mocht. Rijnsdorp betreurde deze zogenaamde 'Kürzungen', maar troostte zich met de gedachte dat het boek sterk episodisch was geschreven, waardoor de grote lijn van het verhaal gaaf kon blijven.⁶⁷⁹ Aan zijn vriend P.J. Risseeuw schreef Rijnsdorp op 5 mei 1933 over het vertaalproces: 'Ik krijg geregeld de copy en stuur dan opmerkingen in, die hij in bijna alle gevallen verwerkt. Want van Gereformeerden heeft hij natuurlijk geen begrip, ofschoon hij zeer intelligent is.' Over de vertaler meldde Rijnsdorp: 'Hij heeft in de inflatietijd zijn vermogen verloren, 8 jaar is hij met een Hollandsche vrouw getrouwd geweest. In de oorlogsjaren woonde hij in Den Haag.'⁶⁸⁰

De achternaam van de hoofdfiguur 't Hoen - auf Deutsch: 'Huhn' - leverde de vertaler een probleem op, want 'Huhn hat nun im deutschen Sprachgebrauch etwas leise Komisches'. Daarom stelde Dülberg Rijnsdorp voor de naam van Siem 't Hoen in Simon Haenhuysen te mogen veranderen.⁶⁸¹ Nog enkele andere namen in de roman werden door de vertaler in nauw overleg met Rijnsdorp aangepast, zoals de naam van de oude Goote, die in de vertaling Goting ging heten. Ook de 'Sprache Kanaans' plaatste de vertaler voor enige hoofdbreken: 'Auch hier kommt es, glaube ich, in erster Linie auf den gehaltenen und charakteristischen Tonfall an, der aber selbstverständlich nicht etwa unkirchlich gesinnte Leser zum Spott herausfordern darf.'⁶⁸²

Begin juli 1933 kwam de vertaling gereed en zou het boek volgens planning in augustus worden gedrukt om in oktober 1933 te verschijnen.⁶⁸³ Op 27 oktober 1933 schreef Rijnsdorp aan zijn vriend Risseeuw: 'Eenige tijd geleden heb ik de uitgever van mijn Duitse boek te Arnhem gesproken en met hem gedineerd. Herinner mij er aan, dat ik een ex. voor je reserveer!' De ontmoeting tussen Rijnsdorp en de Duitse uitgever Johannes Meyer-Stoll vond op zondag 15 oktober 1933 plaats halverwege Rotterdam en Neukirchen in het stationsrestaurant van Arnhem. Tijdens het gesprek werden afspraken gemaakt over de titel en ondertitel van de Duitse vertaling.⁶⁸⁴ Met de vertaler van zijn romandebuut maakte Rijnsdorp vervolgens persoonlijk kennis. Op Rijnsdorps gastvrije invitatie antwoordde Franz Dülberg: 'An sich würde ich natürlich die Gelegenheit gern benutzen, unter Ihrer Führung mir die alten Stadtteile von Delfshaven anzusehen.'⁶⁸⁵ Dinsdag 7 november 1933 maakte Dülberg, op doortreis van Antwerpen naar Den Haag, een korte tussenstop in Rotterdam. Rijnsdorp haalde hem 's middags van de trein af en herinnerde zich van de begroeting op het treinstation *Delftsche Poort*: 'Wat ik noteren wil is de volstreekte vereenzaming, die als een sfeer om hem heen hing. Hij was bovendien niet helemaal hersteld van een attaque. Gedeeltelijk van joodse afkomst zijnde, was hij wat de toekomst betreft

⁶⁷⁶ Reichsmark. De waarde van een gulden bedroeg in die tijd ongeveer RM. 0,60,-.

⁶⁷⁷ Rijnsdorp kreeg op zijn verzoek ook veertien presentexemplaren 'in der deutschen Verfassung'.

⁶⁷⁸ Dr. Franz Dülberg stierf op maandag 21 mei 1934 te Berlijn. *Het Vaderland* herdacht hem op 23 mei 1934 met een korte levensschets, waarin ook zijn vertaling van *Koningskinderen* werd genoemd.

⁶⁷⁹ Brief van C. Rijnsdorp aan dr. F. Dülberg, d.d. 3 april 1933.

⁶⁸⁰ Dr. Franz Dülberg werkte tijdens de Eerste Wereldoorlog op de Duitse ambassade in Den Haag: 'Vom Mai 1915 bis zur Februar 1919 war ich im Haag als wissenschaftlicher und literarischer Mitarbeiter der Deutschen Gesandtschaft tätig', in: 'Merkblatt Dr. F. Dülberg (geboren 2 Mai 1873)'.

⁶⁸¹ Brief van dr. F. Dülberg aan C. Rijnsdorp, d.d. 29 maart 1933.

⁶⁸² Brief van dr. F. Dülberg aan C. Rijnsdorp, d.d. 5 april 1933.

⁶⁸³ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 15 juli 1933.

⁶⁸⁴ Op 17 oktober 1933 bedankte uitgever J. Meyer-Stoll Rijnsdorp voor het prettig overleg en schreef hem vervolgens: 'Im Zuge fand ich ebenfalls eine holländische Zeitung mit den alarmierenden Nachrichten aus Deutschland.'

⁶⁸⁵ Brief van dr. F. Dülberg aan C. Rijnsdorp, d.d. 5 april 1933.

niet zo gerust. Wat er van hem geworden is weet ik niet.⁶⁸⁶ Hij vond onze kleinburgerlijke woning “typisch Holländisch” en onze kinderen “wohlerzogen”. Beleefd was hij wel. Gelukkig hield hij van Hollandse kaas.⁶⁸⁷ Aan de wand bij Rijnsdorp thuis hing een ets van Jan Sirks, een geschenk van een jeugdclub uit 1932, waarop het bekende Delfhavense Kolkje was afgebeeld. ‘Even zag je op zijn gezicht de gewekte professionele belangstelling... en onmiddellijk daarna de teleurstelling, de beschaafde, ingehouden afkeer van werk van minder kaliber.’

Eind november 1933 verscheen in een eerste oplage van 3.700 exemplaren de Duitse uitgave van *Königskinderen* bij de *Buchhandlung des Erziehungsvereins* te Neukirchen, Kreis Mörs. Echter niet onder de letterlijke vertaling *Königskinder* of de werktitel *Eines Vaters Kinder*,⁶⁸⁸ maar onder de naam van de hoofdfiguur: *Simon Haenhuysen*. De ondertitel luidde: ‘Ein Gemeinderoman aus dem Kirchlichen Leben Hollands von Cornelis Rijnsdorp’.⁶⁸⁹ Het boek dat in de verkoop RM. 3,80,- kostte, kreeg ook in de Duitse pers een goed onthaal. De vooraanstaande literatuurcriticus en ‘Vlamenfreunde’ Franz Fromme stelde in de *Deutsche Allgemeine Zeitung* van 24 januari 1934 onder de titel: ‘Ein blick in die Holländische Seele’ over *Simon Haenhuysen*: ‘Ein Werk das mit religiös-ethischer Spannung geladen und von überzeugender Darstellungskraft getragen ist. Manchmal blitzt darin eine Freude an der Farbe auf, die von fern an Ruysdael, Pieter de Hoogh und Jan Vermeer gemahnt (...)’ Ondanks enkele goede recensies bleef het verwachte succes uit.⁶⁹⁰ Op 26 september 1934 schreef Meyer-Stoll aan Rijnsdorp: ‘Leider steht es mit dem Verkauf des “Simon Haenhuysen” trotz aller guten und zum Teil sehr guten Besprechungen noch gar nicht befriedigend. Wir haben bisher noch nicht 300 stück loswerden können. Wir wollen uns aber Mühe geben, im diesem Winter einen etwas besseren Erfolg zu erzielen.’ Verwijzend naar het veelbewogen jaar 1933 in Duitsland, met onder meer de benoeming van Adolf Hitler tot Rijkskanselier, de ontbinding van de Rijksdag, de openbare boekverbrandingen, de inperking van burgerlijke vrijheden, de intimidatie en repressie door de *NSDAP*, gaf Rijnsdorp later als verklaring: ‘De gebeurtenissen van dat jaar overschaduwden alles, en zeker een uitgave die zich tot een klein, protestants-christelijk publiek richtte.’⁶⁹¹ Aan Risseeuw schreef Rijnsdorp in 1937 over de verkoop van *Simon Haenhuysen*: ‘Het schijnt heelemaal niet verkocht te worden en ik heb de zaak laten slabakken. Vraag niet te veel en vergeet niet hoe ’t in Deutschland gesteld is. Is het wel aardig voor Deutsche dominees, die in concentratiekampen zitten of terecht kunnen komen, om te lezen over hun Holl. collega’s?’⁶⁹²

Op 11 september 1934 ontving Rijnsdorp van de Privatgelehrter en vertaler Hans Almroth uit Frankfurt am Main het verzoek: ‘Da Ihr Übersetzer Herr Dr. Franz Dülberg in Berlin gestorben ist, erlaube ich mir die ergebene Anfrage, ob Sie vielleicht geneigt wären, mir die deutsche Übersetzung Ihrer weiteren Werke zu übertragen? Ich wäre mit grosser Freude auch für

⁶⁸⁶ Rijnsdorp was kennelijk tijdens het noteren van deze herinnering op 4 juli 1978 vergeten dat dr. Franz Dülberg in 1934 was overleden. Uitgever J. Meyer-Stoll had hem dit echter op 26 september 1934 geschreven. Rijnsdorp dacht in deze notitie ook dat Dülberg vanuit Parijs op doorreis was naar Den Haag, maar zijn vertaler kwam die dag uit Antwerpen, zoals uit de correspondentie blijkt.

⁶⁸⁷ C. Rijnsdorp, *Laatste dagboek*, 45. Op 28 december 1933 bedankte Franz Dülberg Rijnsdorp voor zijn gastvrijheid: ‘Den kurzen Besuch in Ihrem Hause, die Liebenswürdigkeit Ihrer Frau Gemahlin und die Frische und Munterkeit Ihrer Kinder habe ich in bester Erinnerung.’

⁶⁸⁸ Deze titel hanteerde Rijnsdorp in de bibliografie 1931/1932 voor het ‘Tweejaarlijksch Rapport, 1931-1932, Christelijke Auteurskring’, onder redactie van Jan H. de Groot en G. Kamphuis.

⁶⁸⁹ Op het titelblad staat tevens vermeld: ‘Amerikanisches Copyright 1934 by Buchhandlung des Erziehungsvereins Neukirchen Krs. Moers.’

⁶⁹⁰ ‘In de beoordeelingen, welke wij ervan lazen in de “Reformirte Kirchenzeitung” (Dr. Kolfhaus) en de “Reformirte Schweizerzeitung” (Pastor R. Grob) trof ons, dat het boek vooral geprezen werd, omdat het strenge Nederlandsche kerkelijke leven er zoo goed in geteekend werd’, in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 24 april 1934. Voor de tentoonstelling bij het eerste Lustrum van de *Christelijke Auteurskring* stuurde Rijnsdorp op 13 november 1934 aan secretaris Gerrit Kamphuis onder meer twee recensies van de Duitse vertaling van *Königskinderen*. De eerste was van de Duitse journalist en vertaler Franz Fromme en geplaatst in de *Literarische Rundschau* van 24 januari 1934; de tweede was van ds. W. Kolfhaus en gepubliceerd in de *Reformirte Kirchenzeitung* van 28 januari 1934.

⁶⁹¹ C. Rijnsdorp, *Laatste dagboek*, 45.

⁶⁹² Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 31 maart 1937.

Sie tätigt?’ Op Rijnsdorps vraag over het verzoek van Almroth antwoordde uitgever Meyer-Stoll: ‘Daß Herr Dr. Düllberg gestorben ist, las ich damals in den Zeitungen, die ihm viele Nachrufe brachten. Der Frankfurter Privatgelehrter wandte sich auch an uns und bat um Angabe Ihrer Adresse.’ Rijnsdorp schreef Almroth op 22 november 1934 vriendelijk terug, dat de publicatie van zijn tweede roman nog wel enige tijd zou duren en zegde hem toe later contact met hem op te nemen.⁶⁹³ Een maand later stuurde hij reeds zijn nieuwe vertaler de vers van de pers gerolde novellebundel *Kostgänger Gods* toe voor vertaling in het Duits. Almroth zag echter van de vertaling af, omdat het Duitse publiek niet graag korte novellen las. De Duitse uitgevers gaven daarom de voorkeur aan omvangrijke romans. Bovendien liet Rijnsdorp zijn figuren ‘echt rotterdamsch’ praten; in het origineel werkte dat ‘sehr gut und lebendig. In der Übersetzung wäre das Buch nur ein Schatten des Originals’. Almroth sloot zijn brief af met het verzoek: ‘Haben Sie einmal ein dialektfreies werk, so bitte ich Sie aber, meiner freundlichkeit zu gedenken.’⁶⁹⁴ *Koningskinderen* bleef het enige werk in het oeuvre van Rijnsdorp dat in vertaling werd uitgebracht.

Rijnsdorp heeft overigens nooit zijn gehele honorarium voor de Duitse vertaling van zijn roman ontvangen.⁶⁹⁵ Naar aanleiding van Rijnsdorps brief van 14 augustus 1933 over ‘geldzaken’, antwoordde uitgever S.J. Koning hem op 3 oktober 1933: ‘Waar het geldzaken betreft ben ik gelooft tegenover jou altijd correct geweest. En ’t deed me erg onaangenaam aan toen ik in Augustus je brief kreeg dat er geen andere mogelijkheid was dan te antwoorden: wel geld uit Duitschland ontvangen, doch momenteel niet bij machte het jou toekomende deel af te dragen. (...) ’k Behoef niet te verzwijgen dat ik een tijd van zorg en moeite doormaak. Het gaat me aan m’n hart dat het me niet mogelijk is in de uitgeverij mijn brood te blijven verdienen.’⁶⁹⁶ Op 17 oktober 1933 schreef Meyer-Stoll aan de inmiddels failliete uitgever Koning, dat hij de RM. 175,- voor de extra gedrukte 700 exemplaren van *Simon Haenbuysen* rechtstreeks had overgemaakt op rekening van C. Rijnsdorp, ‘und zwar auf dessen ausdrücklichen Wunsch’.

Midden onder het volk

In het Boeknummer van *De Standaard* uit november 1939 wees de populaire volksschrijver Anne de Vries, auteur van de bestseller *Bartje* uit 1935, op de plicht van de schrijver om in zijn werk ook ‘de zieke plekken in onze samenleving’ aan te wijzen en de ogen van de lezers daarvoor te openen, zonder de aandacht alleen op ‘narigheden’ te vestigen. Over Rijnsdorps romandebut merkte hij in dit verband op: ‘Nee, maar hij mag ze toch ook niet omzeilen; zoo volkomen reëel als het gebeurt in Rijnsdorps “Koningskinderen”, dat nog steeds om een vervolg vraagt en waarop we eigenlijk ook van andere schrijvers geen vervolg gehad hebben. Wat stond de auteur

⁶⁹³ Brief van H. Almroth aan C. Rijnsdorp, d.d. 28 november 1934. ‘Für Ihren neuen Roman wünsche ich Ihnen alles Gute. Da Sie mir schreiben, daß dessen Erscheinen noch lange auf sich wärten läßt, so vermute ich, daß er ein ziemlich umfangreiches Werk werden wird.’

⁶⁹⁴ Brief van H. Almroth aan C. Rijnsdorp, d.d. 22 december 1934.

⁶⁹⁵ Aan Piet Risseeuw schreef Rijnsdorp op 31 maart 1937: ‘Voor de vertaling is maar ca. f. 300,- betaald. Koning had achter mijn rug om f. 200,- ingeslikt en ik heb hem nog net een f. 100,- afhandig kunnen maken.’

⁶⁹⁶ Op 16 maart 1936 schreef een gelouterde S.J. Koning aan Rijnsdorp dat hij inmiddels werkzaam was bij uitgeverij N. *Samson N.V.* in Alphen aan den Rijn op de afdeling reclame, nadat hij een tijdje met veel genoegen bij de Baarnse uitgeverij *Bosch & Keuning* had gewerkt. Dat de bijzondere werkrelatie tussen hem en Rijnsdorp door het faillissement was verstoord, zat hem nog steeds dwars: ‘M’n spijt betuigend over het gepasseerde, zoo geheel in strijd met de vriendschappelijke relatie die tusschen ons was ontstaan, hoop ik dat we nog iets kunnen herstellen.’ Hij schreef Rijnsdorp dat er nog ongeveer tweehonderd exemplaren van *Koningskinderen* (zesde, ingenaaide druk), bij zijn broer, de boekhouder van *Bosch & Keuning*, waren opgeslagen. Hij meldde dat deze Baarnse uitgeverij *Koningskinderen* wilde overnemen en een zevende druk overwoog van Rijnsdorps romandebut. Kennelijk had Rijnsdorp wel oren naar dit voorstel. Voormalig uitgever S.J. Koning schreef Rijnsdorp op 31 januari 1938 dat uitgeverij *Bosch & Keuning* inmiddels wist dat het auteursrecht van *Koningskinderen* bij de schrijver berustte. Op verzoek van de uitgever wilde Koning op het *Maasstation* in Rotterdam met Rijnsdorp afspreken om de zaken af te handelen. ‘Ik hoorde van Bosch dat het tweede boek komt. Prachtig! Het deed me even pijn de uitgave niet te kunnen verzorgen. Maar ... Graag tot ziens.’ Bij de contractbesprekingen van *Eldert Holier* met *Bosch & Keuning* in mei 1938 werd tegelijkertijd ook een nieuw contract voor *Koningskinderen* opgesteld. Begin augustus 1938 verzorgde Rijnsdorp de revisie van de drukproeven van zowel *Koningskinderen* als *Eldert Holier*. In september 1938 volgde het nieuwe bandontwerp, waarna de zevende druk van *Koningskinderen* eind oktober 1938 verscheen.

van dit boek midden onder ons volk!⁶⁹⁷ Aansluitend op Rijnsdorps volksoepvoedende praktijk stelde hij: ‘De Christelijke literatuur heeft overigens dezelfde fout als de gehele Nederlandsche literatuur, n.l. dat zij te ver van ’t volk afstaat, de schrijvers sluiten zich teveel op.’⁶⁹⁸

Rijnsdorps debuutroman *Koningskinderen* bleek een van de weinige echte klassiekers te zijn, die de christelijke literatuur van de twintigste eeuw heeft voortgebracht.⁶⁹⁹ Als bewuste poging vernieuwing te brengen in de christelijke verhaalkunst, die òf te tendentius christelijk òf te zeer beschrijvingskunst was, vormde het romandebut van Rijnsdorp eveneens een geslaagd voorbeeld dat weinig navolging heeft gekend in protestants-christelijke kring. De gereformeerde predikant S.J. Popma, voor wie het ‘ bezig zijn met literatuur’ steeds meer een ‘pastorale bezigheid’ werd, zei tegen G. Puchinger over Rijnsdorps romandebut:

Wanneer je ooit de achtergrond wilt weten van wat ze zijn, deze mystiek getinte gereformeerden, dan moet je ‘Koningskinderen’ van Rijnsdorp lezen. Dan mag je daarnaast nog honderd brochures over de Nadere Reformatie bestuderen en het prachtige boek van De Vrijer over Schortinghuis, maar je hebt ze pas levend voor je wanneer je die roman van Rijnsdorp leest en doorhebt. En Rijnsdorp heeft ook nog voor dat hij zo boeiend vertellen kan.⁷⁰⁰

Dr. J.G. Bomhoff merkte in verband met zijn kritiek op de humanistische onverdraagzaamheid ten aanzien van christelijke kunst op: ‘Het ontgaat aan dit slag van critici, dat Van Schendel’s “Een Hollands drama” een caricatuur van het Calvinisme is, en zij zwijgen over de “Koningskinderen” van C. Rijnsdorp, die tot nu toe de roman is der Nederlands-Calvinistische vroomheid.’⁷⁰¹ Gerrit Achterberg prees *Koningskinderen* met zijn unieke sfeer van het oude gezelschapsleven tijdens een gesprek met ds. J.T. Doornenbal in de poëtische typering: ‘Je proeft de echte godzaligheid, zelfs in de koffie die er in gedronken wordt.’⁷⁰² Aan Rijnsdorp zelf bekende de dichter Achterberg in 1946: “Koningskinderen” las ik indertijd, zoals men brood eet, wanneer je honger hebt.⁷⁰³

Volgens Kees Ouboter toonde *Koningskinderen* de auteur als een schrijver ‘balancerend tussen de uitersten van gevoelsvroomheid en tederheid én de eisen van een onomkoopbare intelligentie’. Rijnsdorps romandebut was voor hem ‘het teken geweest van de bevrijding uit de tyrannie van het vrome gemoed. Maar niet om die vroomheid en dat verleden voor goed de rug toe te keren, maar om het, bevrijd, liefdevol te hervinden’.⁷⁰⁴ Met dit citaat uit 1964 tekende Ouboter zijn mentor Rijnsdorp ten voeten uit in zijn artistiek-geestelijke ontwikkelingsgang als christelijk auteur en zijn denken over christelijke (roman)kunst.

⁶⁹⁷ *De Standaard* (Boeknummer), ‘Bij ANNE DE VRIES op bezoek. De Schrijver over zijn werk en nieuwe plannen’, 24 november 1939.

⁶⁹⁸ *Ibidem*. De Vries vervolgde: ‘Wat is de kracht van de Vlaamse literatuur? Dat de schrijvers midden tusschen het volk leven. Daarom moet ik Driebergen ook uit, m’n hart is hier niet. Maar ik geef het onzen auteurs te doen een “Boerenpsalm” van Timmermans te schrijven! Wat was de kracht van Van Eerbeek? Z’n beste stukken moet hij geschreven hebben in het raam van de bakkerij van zijn vader. Dáár schreef hij de volksziel op. Alleen wanneer je midden tusschen het volk leeft - en iedere schrijver kiest daaruit de laag, die hem het best ligt - heb je recht er over te schrijven. En een Christelijk schrijver moet daarnaast dicht bij zijn Bijbel leven.’

⁶⁹⁹ Rijnsdorp had op 17 augustus 1932, na een eerder verzoek uit maart 1932 van de Haagse gemeentearchivaris dr. W. Moll, die een letterkundige verzameling aanlegde voor de gemeente Den Haag en ‘alle in de Nederlandsche taal schrijvende letterkundigen’ actief benaderde voor handschriften, brieven, portretfoto’s, bio- en bibliografische informatie, de handschriftversie en getypte perskopij van *Koningskinderen*, en nog twee portretfoto’s uit 1917 en 1932 geschenken. In zijn brief van 20 augustus 1932 bedankte de gemeentearchivaris Rijnsdorp voor de aange tekende zending: ‘De handschriften en beide portretten zijn een aardige aanwinst voor onze gemeentelijke letterkundige verzameling.’ De omvangrijke letterkundige verzameling die dr. Willem Moll in 1923 was gestart, werd de basis van het in 1953 gestichte *Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum*, het huidige *Literatuurmuseum*, waar het manuscript van *Koningskinderen* zich thans bevindt. Zie ook: Aad Meinderts, Saskia Petit en Dick Welsink: *Den Haag, je tikt ertegen en het zingt. Literair Den Haag vanaf 1750*, Schrijversprentenboek 41, Den Haag, 1998, 38.

⁷⁰⁰ G. Puchinger, ‘Ds. S.J. Popma’, in: *Christen en kunst*, 9.

⁷⁰¹ J.G. Bomhoff, ‘De kleine terreur der zgn. neutraliteit’, in: *Wending*, jrg. 8, nr. 10, januari 1954, 775.

⁷⁰² Jac. Overeem, *Gedachtenis tot zegening*. Leven en werk van Ds. J.T. Doornenbal, 133-134.

⁷⁰³ Brief van G. Achterberg aan C. Rijnsdorp, d.d. 6 december 1945.

⁷⁰⁴ Kees Ouboter, ‘C. Rijnsdorp, 70 jaar’, in: *Ontmoeting*, jrg. 17, nr. 12, september 1964, 363.

3.4.2 Eldert Holier

Apocalyptische roman - Van inzet tot bezijeling - Bloed of karnemelk - Yana is iets Ernstigs - Conceptie en compositie - Tussen Holieren en Holirium - Voorpublicaties - Dans der uitgevers - Sujet - Cultuur met of zonder Christus? - Vorm en stof - Miserabel of magistraal? - Overspel van cultuurkering tot roman.

Apocalyptische roman

In zijn langverwachte tweede roman uit 1938, die Rijnsdorp tussen 1931 en 1938 schreef, bleek dat hij - tegen alle verwachtingen in en onbedoeld - zich met *Eldert Holier* juist te hebben verwijderd van het volk.⁷⁰⁵ Eerder had hij op 9 mei 1932 aan Risseeuw de opmerkelijke zinsnede geschreven: 'Onze Chr. literatuur schijnt zoo'n beetje van grensgevallen te moeten leven. Ik lach in mijn vuistje als ik bedenk hoe later de lui zullen opkijken als ze het boek over "Yana" eens in handen krijgen. Christelijke lectuur...' ⁷⁰⁶ Hij was er stellig van overtuigd dat zijn nieuwe roman bij publiek en pers voor literaire ophef zou zorgen, gezien de vernieuwende opzet en zijn stilering van de calvinistisch-culturele en religieuze thematiek.⁷⁰⁷ Over de literaire toonzetting had hij drie weken eerder Piet Risseeuw gemeld: 'Ik weet zeker, dat het publiek er zoo niets aan heeft, omdat het niet litterair genoeg geschoold is, om het alleen qua stijl te verorberen.'

De sterke preoccupatie van Rijnsdorp met muziek,⁷⁰⁸ heeft deze 'cultuurroman',⁷⁰⁹ door Jac. Kort ook als 'muziekroman' geduid,⁷¹⁰ doen ontstaan. Het verhaal over Eldert Holier vormde een keerpunt in Rijnsdorps geestelijk-culturele denken en kunstzinnige ontwikkeling. Deze roman betekende 'een eerste uitbreken' uit het strakke keurslijf van (christelijke) kunst en literatuur. Bovendien liet hij in *Eldert Holier* zijn vernieuwingsbeweging in de kunst niet ontstaan onder literatoren, maar juist onder muzikanten.⁷¹¹ Aan deze 'roman van het cultuurleven' had hij als calvinistisch kunstenaar zijn hart en ziel verpand. Rijnsdorp schreef de roman 'cumma fantasia'.⁷¹²

P.J. Risseeuw had in zijn portret van C. Rijnsdorp in *Christelijke Schrijvers van dezen tijd* uit 1930 gemeld dat een tweede roman in bewerking was: 'Rijnsdorp's ideaal is het geven van epiek in grooteren omvang, die voor het volk niet ontoegankelijk is.'⁷¹³ In het *Boekenweekgeschenk* 1932 had Rijnsdorp in zijn antwoord op de vierde vraag van de redactie terloops gezinspeeld op een nieuwe roman: 'Ik zou graag een werk willen geven, dat, nationaal gezien, loskomt uit het kader van de traditioneele gezins-roman en, Christelijk gezien, de "apologetiek" durft loslaten om de apologetiek te hervinden. Maar niets is bezwaarder dan literaire beloften: ik houd deze promesse voorloopig nog in portefeuille.'⁷¹⁴ Op de vijfde vraag van de redactie van *Geschenk* 1932,

⁷⁰⁵ Zie voor de beschrijving van Rijnsdorps tweede roman *Eldert Holier* als literair vehikel van zijn missie, visie, strategie en program van culturele volksopvoeding, de ontvangst van het boek bij publiek en pers, en de algemene literatuurreceptie: *Een gekneveld volksoproed*, hoofdstuk 5 *Eldert Holier*. Deze paragraaf over *Eldert Holier* brengt op basis van nieuw en/of ongebruikt materiaal vanuit de roman Rijnsdorps ontwikkeling als literator in beeld, zoals de kwestie van de onderwerpkeuze, de moeizame groei van de roman, de uitgeefhistorie en de bijbels-apocalyptische thematiek.

⁷⁰⁶ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 9 mei 1932.

⁷⁰⁷ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 14 april 1931.

⁷⁰⁸ In het novembernummer 1938 van *De Stuwijng*, het maandblad van de *Amsterdamsche Maatschappij voor Jongemannen* (A.M.V.J.), vroeg 'E.v.W.' zich af, verwijzend naar Rijnsdorps verloren componistenideaal: 'Is het een stukje niet geslaagd "componisten" ressentiment? We vragen maar.'

⁷⁰⁹ C. Rijnsdorp, 'Hedendaagse Protestantse letterkunde', in: *Rondom het boek* 1935, 161. Bij zijn biografische bijzonderheden had Rijnsdorp genoteerd: 'In bewerking: "*Eldert Holier*", roman van het cultuurleven.'

⁷¹⁰ Jac. Kort, 'Een muziekroman', in: *Calvinistisch Weekblad*, jrg. 5, nr. 11, 15 december 1939. Een jaar eerder had Kort *Eldert Holier* in *Organist en Eeredienst* besproken, waarbij hij in de aanhef van de recensie ter verduidelijking had gesteld: 'Bijna zou men het een muziekroman kunnen noemen om de grote plaats, die aan deze kunst in het werk is gegeven. Dit is ook de reden, waarom deze roman in ons blad en wel door een muzikant besproken wordt.' Jac. Kort, 'Rijnsdorp's nieuwe roman: Eldert Holier', in: *Organist en Eeredienst*, jrg. 7, nr. 79, december 1938, 153.

⁷¹¹ Aan Piet Risseeuw had Rijnsdorp op 6 januari 1935 geschreven, verwijzend naar zijn internationale vorming in de muziek: 'Zij voelen niet dat ik uit de muziek kom en dus nooit zo eng-Nederlandsch georiënteerd ben.'

⁷¹² Mededeling van de classicus Jaap Das aan Anne Schipper op 2 maart 1987 in Amsterdam.

⁷¹³ P.J. Risseeuw, *Christelijke Schrijvers van dezen tijd*, 214. Dit was nog niet *Eldert Holier*, maar een ander verhaalgegeven dat Rijnsdorp begin 1932 zou bewerken tot de novelle 'Jannigje'.

⁷¹⁴ *Geschenk* 1932, 119-120.

wat hij van de moderne tijd dacht, had Rijnsdorp geantwoord: 'Die vraag wordt juist in mijn nieuwe plan, naar de aard der epiek behandeld', waarna hij vervolgens een ietwat cultuurpessimistisch getint antwoord gaf,⁷¹⁵ waarin een apocalyptische zinspeling doorklonk: 'Laat ik maar kort antwoorden: ik houd onze tijd voor enkele maten uit de finale.'⁷¹⁶ Met de metafoor 'enkele maten uit de finale', die herinneringen wakker riep aan Rijnsdorps voorliefde uit zijn jeugd jaren voor dramatische en suggestieve muziek - zoals in de Germaanse mythologische klankwereld van Wagner - wees hij tegelijkertijd op de plastische invloed van muziek, die in zijn tweede roman volgens de compositorische opzet een cruciale uitwerking zou krijgen. Met deze aankondiging, anderhalf jaar na zijn romandebuut *Koningskinderen* uit 1930, gaf Rijnsdorp een publieke voorzet voor een nieuw literair experiment. Aan deze roman werkte hij in de stilte van de late avond, naast werk en gezin, al ruim een jaar.

Voor de muzikale thematiek van zijn tweede roman verdiepte Rijnsdorp zich grondig in de muziek van moderne componisten. Op 27 maart 1930 schreef hij de componist Willem Pijper,⁷¹⁷ die een lezing over moderne muziek had gehouden: 'Zelf ben ik belangstellend en ook niet geheel aesthetisch en muzikaal-theoretisch ongeschoold leek, hoezeer dan ook meer litterair georiënteerd. Ik volg belangstellend de gang der moderne muziek, ofschoon ik weinig concerten kan volgen. Het is mij volkomen duidelijk, dat de polytonaliteit noodzakelijk komen moest.' Na een vraag over het begrip atonaliteit verzocht hij de Rotterdamse componist hem enkele titels van relevante werken of artikelen te noemen, 'nu ik op het punt sta, de zaak in zekere zin te vatten en in verband te brengen met stroomingen op andere levensgebieden'. Hij wilde in zijn nieuwe roman de eigentijdse experimentele muziek in een nieuw betekenisvol 'totaliteitsverband' brengen in relatie tot de toekomst van kunst, cultuur, geloof en religie. Aan Risseeuw schreef hij in dit verband over de collega's van de *Christelijke Auteurskring*: 'We hebben te weinig mensen en die hebben te weinig (of te veel, wat op 't zelfde neerkomt) te vertellen. Bovendien hebben de meesten geen juiste kijk op de verhouding van kunstenaar tot kerk en volk.'⁷¹⁸ Aan ds. K. Schilder, met wie Rijnsdorp op dat moment nauw samenwerkte om de radiokwestie over het 'literair halfuurtje' bij de *N.C.R.V.* uit het slop te trekken, meldde hij in een vertrouwelijke brief op 8 juli 1931, dat hij voorstudies maakte voor een nieuwe roman.

Van inzet tot bezieling

Over het genre van de 'toekomstroman' schreef Rijnsdorp eind 1932, terwijl hij het hoofd brak over het onderwerp van zijn tweede roman - en zijn hart op de uitwerking ervan:

Een goed schrijver overigens durft evengoed een versleten als een gloednieuw onderwerp aan. Ons Christelijk geloof onthoudt ons in de breedte soms onderwerpen, maar geeft ons het voordeel van concentratie en diepgang, vitale spanning, diepe en hoge tonen, resonnerende achtergronden en weerlichten aan de horizon. Laten onze onderwerpen toch vooral in het heden, desnoods in de toekomst spelen en laten we de heilige Schrift niet misbruiken door (dezelfde fout ook hier weer!) haar historisch, profetisch of eschatologisch materiaal in verhaalvorm uit te breiden. De litteratuur ligt op een ander vlak.⁷¹⁹

Vanuit deze spagaat tussen kunstzinnig idee en inperkend geloofsprincipe werkte Rijnsdorp in het essay 'Naar nieuwe centra' deze stelling verder uit: 'Een Christelijke toekomstroman b.v. zal zich vergrijpen aan de Schrift, indien zij de twee getuigen uit de Openbaring ten tooneele voert als romanfiguren. Wel mag en moet zij schrijven uit de *geest* der profetie, maar zij mag *niet* profetisch en eschatologisch materiaal plompweg overplanten in de totaal andere natuur van de

⁷¹⁵ Rijnsdorp kende het werk van de 'cultuurpessimisten' Oswald Spengler, José Ortega y Gasset en Johan Huizinga en was vertrouwd met hun werk en denkbeelden, zoals op diverse plekken in zijn werk en correspondentie bleek.

⁷¹⁶ *Geschenk* 1932, 120.

⁷¹⁷ Met het werk van de moderne componist en directeur van het Rotterdams Conservatorium Willem Pijper (1896-1949) had Rijnsdorp veel affiniteit, evenals met een aantal van zijn leerlingen, zoals Henk Badings, Guillaume Landré en Oscar van Hemel. Als muziekrecensent van *De Standaard* besprak Rijnsdorp hun composities. Met Badings en Hemel zou hij eveneens persoonlijk samenwerken.

⁷¹⁸ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 3 januari 1931.

⁷¹⁹ C. Rijnsdorp, 'Naar nieuwe centra', *Ter Zijde*, 144.

belletristie.⁷²⁰ Over de personages in zijn tweede roman schreef hij vervolgens: ‘De romanfiguren dienen geen passieve dreamers meer te zijn, geen decadenten, milieusponzen, behalve misschien als Gegenspieler. Er moet partij gekozen worden, de koppen moet op elkaar botsen; er moet met staal op steen geslagen worden, zoodat er vonken spatten. Zoo komt er mogelijkheid van dramatische dialoog en dramatische spanning.’⁷²¹

In het artikel *Het Heerlijk Ambacht* uit 1934, waarin Rijnsdorp zijn voortschrijdend inzicht in het schrijversmetier ontvouwde, klonk duidelijk de echo van het nieuwe boek door dat hem voor zoveel hoofdbreken plaatste, en hem misschien nog wel meer literair hartzeer gaf: ‘De geest van de belletrist, de romancier vooral, moet zeer beweeglijk zijn. Alle voorstudie, alle gepieker moet in het resultaat achterwege zijn gebleven. De Bijbelsche paradox is ook op de romancier van toepassing dat hij zijn boekenwijsheid moet bezitten als niet-bezittende.’⁷²² Verwijzend naar de voortdurende bezinning over de christelijke en literaire identiteit binnen de Jong-Protestantse letterkunde - door hem overigens als ‘geen ongezond teeken’ geduid - stelde hij onomwonden met het oog op zijn personages: ‘Maar hoofdzaak blijft en blijve voor wie gestalten kan scheppen de belletristie. Het beschouwend element is hier nagenoeg weggedrongen. Wat op de voorgrond treedt is handeling en beschrijving. (...) Onze tijd vraagt weer naar karakters.’ Met het beeld van een ‘terrasvormige stijging in het menselijk scheppen’ typeerde Rijnsdorp plastisch de creatie van *menselijke* figuren als ‘het hoogst gelegen terras’,⁷²³ waarbij ‘scheppen’ voor hem overeenkomstig Kuypers esthetiek de betekenis kreeg van ‘nascheppen’. Met *Eldert Holier* en zijn unieke karakter in het achterhoofd constateerde Rijnsdorp vervolgens over het nascheppen van een mens:

Geen cosmische gevoelens, geen verbondenheid aan wereldruimten, sterren, planeten, zeeën en bosschen, planten en dieren, visschen en vogels, maar de uitbeelding van een mensch, dat is het toppunt in de artistieke creatie m.i. En wie dat kan doen in verbondenheid van man tot vrouw en met andere menschen, wie een wereld kan afbeelden met dieren, planten, visschen en vogels, in cosmische verbondenheid met het al, een wereld met natuur en cultuur, landen en steden, die zou een waarlijk monumentaal kunstwerk tot stand brengen.

Rijnsdorp wilde zijn tweede roman vanuit de bezieling schrijven, en zich laten leiden door wat de bijbel hem daarover leerde. Het was niet zijn bedoeling een theologische verhandeling in verhaalvorm geven; wel een verhaal, waarin theologische gegevens hadden doorgegist. Voor het schrijven van zijn nieuwe roman moest ‘die bezieling als een grote deugd uit een grote nood geboren worden’. Voor Rijnsdorps was deze bezieling als inspiratiebron en drijfveer de vrucht van het geloof: ‘Hoe kan ik mij bezieling denken zonder de werking van Gods geest? Elke vorm van bezieling is waaien van die Geest, in godsdienst, wetenschap en kunst. Maar, dit is het huiveringwekkende, God laat dit toe dat er soms een leugenachtige bezieling bij mensen vaardig wordt.’ Zinspelend op de thematiek van *Eldert Holier*, vervolgde hij:

Er waren echte profeten, maar ook valse profeten. En de Bijbel voorspelt ons, dat er in het laatste der dagen leugengeesten zullen uitgaan, met een kracht van overtuiging en een bezieling, zo meeslepend, dat de mensen zullen menen een geest der waarheid te horen. De duivel tracht, indien het mogelijk ware, ook de uitverkorenen te verleiden. *Als* ik dus over bezieling zou schrijven, en ik zou een boek willen geven voor deze tijd en voor enkele komende jaren, dan zou ik *dat* tot thema moeten nemen: de valse en de echte bezieling in hun dooreenmenging en strijd: hun verleidelijkheid en problematiek.⁷²⁴

In Rijnsdorps denken over christelijke (roman)kunst, schrijverschap en thematiek was, ‘als grote deugd uit grote nood geboren’, hem uiteindelijk na veel wikken en wegen het onderwerp van de

⁷²⁰ *Ibidem*.

⁷²¹ *Ibidem*.

⁷²² C. Rijnsdorp, ‘Het Heerlijk Ambacht’, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 12, nr. 6, augustus 1934, 208.

⁷²³ *Ibidem*.

⁷²⁴ C. Rijnsdorp, lezing op 6 juni 1933 voor de Christelijk-Letterkundige Declamatieclub *Jacob Revius* te Rotterdam-Delfshaven.

'bezieling' voor de geest gekomen. Over de literaire mogelijkheden van dit onderwerp stelde hij vol vuur: 'Bovendien, die godsdienstige bezieling is niet bedoeld om alleen *godsdienstige* bezieling te blijven. Juist *omdat* ze godsdienstige, dat is *centrale*, bezieling is, slaat ze over op, werkt ze door in alle andere ziels-, geestes- en levensgebieden, bijvoorbeeld ook op 't gebied van de kunst.' Volgens hem was 'bezieling' niet eerder een thema geweest in de christelijke literatuur: 'Nu ja, er waren wat persoonlijke bekeringen, er was Christelijke naastenliefde, er waren verzoeningen, stille ogenblikken met God, maar alles intiem, ook in de zin van huiselijk intiem, en ook wel een beetje burgerlijk intiem.' Tegelijkertijd wilde Rijnsdorp dat ten aanzien van het gebruik van de schriftgegevens uit de bijbel ook in principieel opzicht positie werd gekozen:

De mededeelingen die de Bijbel ons doet over verschijnselen in het geestesleven in het laatste der dagen, zijn gevat hetzij in rechtstreekse mededeelingen van Christus, de herderlijke bewoordingen van de Zendbrieven, maar ook in het kled der profetie en openbaring. Wie een roman wil schrijven en bouwstoffen ontleenen aan de Bijbel, moet voorzichtig zijn en zijn handen niet branden. Het profetische en het apocalyptische, zelfs ook het herderlijke van de zendbrieven, ligt in een ander vlak dan de artistieke fantasie.⁷²⁵

Op dit punt in zijn denken over christelijke romankunst in relatie tot de bijbelse, profetie en Apocalyps enerzijds, en de verbeeldingsruimte met de dramatische mogelijkheden van de christelijke auteur anderzijds, vond Rijnsdorp eindelijk de voor hem noodzakelijke balans tussen hoofd en hart; een basaal evenwicht als creatief fundament voor nieuw scheppend werk.

Bloed of karnemelk

In zijn essay 'Schrijfles bij Nietzsche' uit 1934,⁷²⁶ had Rijnsdorp inzicht gegeven in zijn houding van kritisch zelfonderzoek bij het schrijven met de vraag van de zogenaamde 'bloedproef': 'Heb ik dat met mijn eigen bloed geschreven?' In dit met Nietzscheaanse invloeden doortrokken essay betoogde hij dat een boek een deel was van de persoonlijkheid, 'dat vrucht heeft gezet' en een 'portret van onszelf' toonde. Een volmaakt psycholoog zou volgens hem uit 'elk trekje, elk bizonderheidje uit een boek van ons, uit ons leven en, in laatste instantie, uit onze persoonlijkheid kunnen verklaren'. Deze uitspraken behoorden volgens hem tot de 'voorgewende, opzettelijke strekking', waarna hij de stelling poneerde: 'Met bloed wordt eerst dan geschreven, als de prozaïst niet rust, voor hij opzettelijke en werkelijke strekking onder één gezichtspunt heeft gebracht, voor hij duizendmaal naar de klank van zijn werk heeft geluisterd, of die wel gaaf is. Praat nu niet van aesthetisch-gaaf en van ethisch-gaaf, dat is hier één!' Vervolgens vatte Rijnsdorp zijn worsteling met de waarachtigheid van de figuren en de 'waarheid' in zijn werk samen in het citaat:

Een beeld is vals als het onwaar is, een psychologische fout in een figuur berust op onwaarachtigheid in de creatie daarvan, een boek is daarom slecht als de schrijver het maar heeft gelogen, dat hij dit alles zoo gevoeld en gezien en gemeend heeft. Wie in een roman b.v. zegt: 'Piet Jansen kwam binnen' en niet inderdaad in de wereld van zijn verbeelding zoo'n Piet Jansen kent en uit duizend kan herkennen, met hem heeft gepraat, van hem heeft gedroomd, over zijn karakter heeft gepiekerd en ernaar getast, zijn stem herkent en zijn houding, de smaak van zijn dassen weet en de lijn van zijn pantalon, die 'liegt' maar wat. Voor zoo'n schrijver is er geen Piet Jansen en de lezer ondergaat dezelfde pijnlijke gewaarwording als bij reclamepoppen in een étalage of geteekende reclame van modemagazijnen in de bladen: hij probeert, en kan niet nalaten te probeeren, poppen als menschen te zien en het blijken slechts poppen te zijn. Ten slotte wordt men, door dat voortdurend prikkelen en niet-bevredigen onzer fantasie, boos.⁷²⁷

Rijnsdorp had deze passage - waarin hij tegelijkertijd in retrospectief verklaarde waarom in al zijn scheppend werk de personages, zijn menselijke romanfiguren, zo dicht op de eigen huid of tegen

⁷²⁵ *Ibidem*.

⁷²⁶ C. Rijnsdorp, 'Schrijfles bij Nietzsche', *Ter Zijde*, 147-153. In dit essay wees Rijnsdorp op de interdependentie tussen 'schrijfhouding' en 'levenshouding', waarbij hij over Nietzsches 'houding' schreef: 'Die goede schrijfhouding sluit drie dingen in: hij schreef, of "zijn leven er van afhing", schrijven was voor hem een vorm van spreken en schrijven was voor hem iemand *toespreken*.' *Ibidem*, 147.

⁷²⁷ *Ibidem*, 150.

mensen in zijn directe omgeving waren aangeschreven - afgesloten met de conclusie: 'Er wordt nog te veel met karnemelk geschreven.' Die Nietzscheaanse bloedproef toegepast op het manuscript van *Eldert Holier* deed hem vrezen, dat hij nog te vaak met karnemelk schreef in plaats van met hartebloed.

Yana is iets Ernstigs

Na vastgelopen te zijn in de eerste opzet van zijn tweede roman - waaraan Rijnsdorp vanaf begin 1930 al werkte,⁷²⁸ nog voordat zijn *Koningskinderen* was gepubliceerd - begon hij in april 1931 geestdriftig aan een nieuw verhaalontwerp, waarbij hij de term 'apocalyptische roman' bezigde. Het manuscript kreeg de opmerkelijke werktitel *Yana is iets Ernstigs* mee.⁷²⁹ Met dit boek wilde Rijnsdorp radicaal breken met de traditionele christelijke gezinsroman, zoals hij zijn romandebuut achteraf beschouwde. Tegelijkertijd wilde hij de verdediging van het christelijk geloof vervangen door een apologetiek vanuit een eigentijdse, christelijke cultuurvisie. Maar de uitwerking ervan wilde niet echt vlotten. Op 18 augustus 1931 schreef Rijnsdorp aan S.J. Koning, de uitgever van zijn romandebuut: 'Misschien interesseert het U dat ik juist van de week na vier maanden piekerens de korte inhoud van mijn nieuwe boek op papier heb gezet. Maar tot de uitvoering is nog a long way. Toch ben ik dankbaar dat het intusschen nog zoover is gekomen: mijn dagtaak is afmattend en het onderwerp zwaar, maar de roeping, het gedreven zijn blijft.'

De eerste uitgewerkte synopsis van zijn nieuw roman dateert van 13 en 14 augustus 1931.⁷³⁰ Als een literaire boekhouder hield Rijnsdorp in de vorm van een letterkundig dagboek nauwgezet bij, wat hij sinds het eerste compositieontwerp in augustus 1931 geschreven had. Deze korte notities bij de roman - die hij vanaf april 1931 systematisch bijhield - ordende hij in een aantal rubrieken. Hierin rubriceerde hij per thema of onderwerp zijn literaire vondsten, ideeën, gedachten en opvattingen, met trefwoorden als: daemonie, liefde, leiderschap, conservatisme, intellectueelen, de kunstenaars, Yana en de kerken, Yana Anti-Christelijk, Yana en de gezondheid, Yana en de sexe, het Yanahuis.

Hoewel Rijnsdorp serieus van plan was de roman snel te voltooien, viel het schrijven hem ditmaal - geheel anders dan bij *Koningskinderen* - ongedacht zwaar. In mei 1932 schreef hij nog hoopvol gestemd aan Risseeuw: 'Zoo langzamerhand begin ik 't vak te leeren; de tijd van theoretiseeren is geloof ik voorloopig voorbij en een meer productieve periode gekomen.'⁷³¹ Twee weken later klonk het nog steeds optimistisch: 'Nu heb ik ook weer moed voor mijn boek. Eerst opzetten, dan laten bezinken, dan een tijd de zaak vergeten en ten slotte in één taai volgehouden tempo afmaken, dat is blijkbaar mijn methode. (...) Maar het is soms of je je vleesch uitwringt bij het schrijven! Zóó is voor mij de weg, zóó moet ik het vak leeren.'⁷³² Een halve maand later echter berichtte hij Risseeuw in mineur: 'En met mijn boek moet ik ook verder, alleen is de ontwikkeling zoo moeilijk, ik moet eerst de bijfiguren hebben, eerder wil het toch niet.

⁷²⁸ De hoofdfiguur in dit romanontwerp was moeder Jannigje, een figuur die Rijnsdorp al enkele jaren in zich meedroeg. Het lukte hem niet dit gegeven uit te bouwen tot een nieuwe roman, terwijl diverse uitgevers na het succes van *Koningskinderen* zich reeds verdrongen op de stoep van de auteur. Uitgever J.H. Kok schakelde zelf ds. K. Schilder in om het manuscript te bemachtigen. Piet Risseeuw schreef Rijnsdorp op 28 oktober 1930 over de spanningen van gereformeerde uitgever uit Kampen, 'temeer nu hij Schilder nog eens op je afstuurde (ik vermoed - dat de sympathie uitgaat van Schilder). K. Schilder, die in het contact met uitgeverij *J.H. Kok* had bemiddeld, schreef Rijnsdorp op 27 november 1930: 'Fijn, dat het contact met den heer Kok gevonden en gelegd is. Ik geloof dat U prettig met hem werken zult.' Ik heb nog nooit iets "kleinlichs" bij hem ondervonden. Wel het tegenovergestelde. Een volmaakte antithese tusschen hem en den heer [W.D.] Meinema uit Delft. Maar dat moet tusschen ons blijven.' Het materiaal van zijn tweede roman verwerkte Rijnsdorp in de novelle 'Jannigje', die in 1932 werd gepubliceerd door P.J. Risseeuw in de verhalenbundel *Nieuwe Oogst*, waarna Rijnsdorp twee jaar de novelle bundelde in *Kostgangers Gods*.

⁷²⁹ Opgave van Rijnsdorp voor de bibliografie 1931/1932 in het 'Tweejaarlijksch Rapport, 1931-1932, Christelijke Auteurskring' onder redactie van Jan H. de Groot en G. Kamphuis. Archief G. Kamphuis, *Literatuurmuseum*, Den Haag.

⁷³⁰ C. Rijnsdorp, 'Korte inhoud', typoscript van drie pagina's, gedateerd op 13/14 augustus 1931.

⁷³¹ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 19 mei 1932.

⁷³² Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 5 juni 1932.

Ik ben eigenlijk aan 't gegeven alweer ontgroeid en zou nu maar liefst een zeer eenvoudig onderwerp kiezen, maar ik moet eerst al die hoogvliegerij grondig van me afschrijven.⁷³³

Risseeuw probeerde Rijnsdorp voortdurend te bemoedigen: 'Maar houd dit geweldige roman-motief vast, kerel. Laat je niet teveel afleiden. Dat word je gezegd door iemand die aan eigen werk niet toe komt vanwege de "afleiding".⁷³⁴ Verderop in zijn brief schreef Risseeuw, uit eigen ervaring waarschuwend voor de verleiding van de vele verzoeken voor lezingen en artikelen die zijn Rotterdamse vriend ontving: 'Er gaat geen dag voorbij of ik denk aan Holier. Laat hem niet los. Concentreer je toch niet op meerdere dingen tegelijk. Dan vergaat het je als mij en ik gun je iets beters.' Langzaam brak bij Rijnsdorp het besef door dat de opzettelijk gehanteerde literaire 'hoogvliegerij' zich steeds meer tegen hem keerde. Het boek ging met hem aan de haal, in plaats van dat hij de regie voerde over het schrijfproces. Begin december 1932 verzuchtte hij tegen Risseeuw: 'k Voel me werkelijk gekraakt door die 14 blaadjes rhythmisch proza van gisteren. Misschien keer ik wel weer terug tot de manier van schrijven uit mijn jongensjaren: op stemming en in een vaart doorpezen. Een "afscheid van de litteratuur", schrijven, alle litteratuur in een hoek trappen en dikke knapen afleveren... dat is eigenlijk wat ik wou en nu weeg ik onsjes af in de litteraire papierwinkel.⁷³⁵ Het verschil in werkwijze tussen *Koningskinderen* en zijn nieuwe roman was frappant. Vloede zijn romandebut rechtstreeks voort uit een overvol schrijvershart, zijn tweede boek dacht hij - volkomen rationeel, vanuit een hoofd vol puzzels en zelfopgelegde hooggespannen verwachtingen - letterlijk uit. Woord voor woord, regel voor regel, bouwde Rijnsdorp zijn roman op, waarbij de navrante metafoor van 'uitgewrongen schrijversvles' zijn werkelijke onmacht over de verwoording van zijn nieuwe roman haast pijnlijk demonstreerde.

Conceptie en compositie

Begin maart 1933 vergeleek Rijnsdorp in een brief aan Risseeuw, nadat hij zijn vriend eerder had geschreven over 'de spanning van mijn roman-ontwerp, dat maar niet vlotten wil',⁷³⁶ het werken aan zijn tweede roman met het bouwen van een huis. 'k Leef erg in mijn boek en elke andere plicht valt mij zwaar. Maar op 't papier verschijnt weinig. Allemaal heiwerk en fundeering en intellectuele metalen rasters voor betonstorting. En onderwijl aankoop en aanvoer van materialen.⁷³⁷ Voortbouwend op deze 'bouw'-beeldspraak schreef hij twee maanden later:

O wat kost die roman toch een kracht. Dat gaat voetje voor voetje, om uit je vel te springen. Wat wel heerlijk is: alle 'levende stenen', alle bouw materiaal, van te voren intuïtief en aforistisch verzameld, rangschikken zich organisch in het geheel. Ik snak er nu al naar om het later weer eens heel anders te doen. En b.v. een vrije week lang achter elkaar door te pennen... Dan komt er ook wel wat goeds, maar je moet je diep in stilte en de concentratie kunnen ingraven. Ik kan je niet zeggen hoe een passie er in me leeft, die maar nauwelijks een uitweg kan vinden.: ik ben geladen als een volle accu, maar een kleinigheid kan me soms zoo geweldig zwaar pessimistisch maken.⁷³⁸

Toen Rijnsdorp op 12 mei 1933 aan het tweede compositieontwerp van de roman begon, had hij het eerste hoofdstuk in definitieve lezing gereed en waren de verhaallijnen in grote lijnen geschetst. In het letterkundig dagboek - dat hij speciaal voor zijn tweede roman als een vorm van literaire administratie bijhield - noteerde hij dat het eerste hoofdstuk de basis vormde. Hieruit wilde hij voor het vervolg eerst bepaalde consequenties trekken: 'Het zal noodig zijn nu eerst alles te overzien wat er is aan materiaal en hoever ik daarmee komen kan. Ik denk me het boek in drie hoofdgedeelten: vernedering, opgang en verwerping.⁷³⁹ De vernedering is een vrij groot deel, opdat

⁷³³ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 13 juni 1932.

⁷³⁴ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, ongedateerd (circa 2 juli 1932).

⁷³⁵ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 5 december 1932.

⁷³⁶ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 14 februari 1933.

⁷³⁷ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 10 maart 1933.

⁷³⁸ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 5 mei 1933.

⁷³⁹ Deze drieslag die Rijnsdorp hier opvoerde herinnerde in donker contrast aan de dogmatische trits 'ellende, verlossing en dankbaarheid' uit Zondag 1 van de *Heidelberse Catechismus*.

de opgang des te waarschijnlijker en krachtiger zal lijken. Ook psychologisch is dit van belang. Om de omvang bekommer ik me niet: hoofdzaak is de "Fülle" (Nietzsche).⁷⁴⁰

In zijn letterkundig aantekenboek noteerde Rijnsdorp nauwgezet de overwegingen en uitgangspunten, die hem spontaan invielen of die hij logisch uitdacht: 'De compositie moet gesloten zijn als een vesting, een fort.' Als vervolg op de metafoor van het bouwen schreef hij: 'Elk hoofdstuk op het volgende. Dat is bouwen. Elk hoofdstuk ziet op het vorige als op een overwonnen faze terug.' Het gewenste resultaat had hij ook duidelijk voor ogen: 'Het heele boek is een volzin in het groot.' Tijdens het schrijffproces administreerde Rijnsdorp nauwkeurig op datum welke creatieve invallen hij ontving, bedacht of die hij rustig eerst in overweging nam, waarbij hij wikkend en wegend de gehele gedachtegang uittipte als een vraag- en antwoordspel met zichzelf. Op 15 mei 1933 noteerde hij bijvoorbeeld in zijn aantekenboek: 'Ik moet nu afwisselend a. lijsten bijhouden en nieuwe maken, o.a. voor retrospectie, "kiekjes"; b. Het dagboek over de compositie op een of ander punt verder voeren.' Hij vervolgde zijn overwegingen met het dilemma: 'Indien in dit boek de personen primair waren, dan zou ik nu eerst het gehele spel en tegenspel tusschen Holier en Fanny moeten uitstippelen. Maar de personen geven slechts persoonlijke reactie op de hoofdgebeurtenis: de onzichtbare "persoon" Yana. De "groeiwet" van Yana is dus het belangrijkste dynamische element. Dan de aantrekking/afstooting Holier/Fanny.'⁷⁴¹

Eldert Holier ontstond, zoals deze citaten uit zijn letterkundig aantekenboek aantoonde, niet vanuit een 'stromende bezieling'; zijn tweede roman concipieerde hij radicaal anders als een doorwrocht en monumentaal resultaat van een grotendeels rationeel en systematisch uitgedachte architectuur. Niet voor niets zou hij in 1937 uit eigen ervaring in het essay 'De weg der gedachte in de kunst' schrijven: 'Het systematisch denken gaat het moeilijkst in kunst over. Want wil een kunstwerk een gedachte tot uitdrukking brengen, dan moet dat zonder inspanning, spelenderwijs kunnen gebeuren.'⁷⁴² Over zijn strijd met de roman schreef Rijnsdorp in hetzelfde essay over de moeilijkheid 'om een bepaalde, bewust aangehangen, systematisch geordende levensovertuiging' in kunst uit te spreken: 'In de kunst gaat de natuur boven de leer en wanneer die leer een hooge ideologie is, schiet de natuur wel eens tekort. Alleen wat in vleesch en bloed is overgegaan, kan waarlijk mee-gedeeld worden.'⁷⁴³

Het compositorisch ontwerp stelde Rijnsdorp geregeld bij. Aan Risseeuw schreef hij: 'De compositie stelt me voor zware vraagstukken, maar aan de nood ontspringen juist de vondsten.'⁷⁴⁴ De eerdere thematische trits van de roman: vernedering, opgang en verwerping, verving hij op 7 juli 1933 door de nieuwe drieslag: bouwen, strijd en ondergang. Het manuscript groeide,⁷⁴⁵ weliswaar langzaam, schoksgewijs, maar soms ook in plotselinge, snelle schrijfvlagen.⁷⁴⁶ Op 15 november 1933 had Rijnsdorp in het Boeknummer van *De Standaard* een beschouwing

⁷⁴⁰ C. Rijnsdorp in zijn letterkundig dagboek over *Eldert Holier*. Daarmee doelde hij op 'volheid' en 'volledigheid'.

⁷⁴¹ Aan P.J. Risseeuw schreef Rijnsdorp op 15 juli 1933: 'Je zult merken, dat mijn overleggen zoo'n beetje de achterkant van het tapijt vormen, dat mijn roman worden moet.'

⁷⁴² C. Rijnsdorp, 'De weg der gedachte in de kunst', in: *De Weegschaal*, 21.

⁷⁴³ *Ibidem*. En verderop in zijn kunstessay schreef hij, stug werkend aan Holier: 'Toch is het kunstwerk, als resultaat van artistiek-scheppend denken, niet zonder systematiek. Maar die is van een andere soort dan de systematiek van het abstraheerend denken, ze is een schoone orde, die noodig is om het kunstwerk als totale verschijning waarneembaar te maken. Daarom strekt zich die orde over alle componenten van het kunstwerk uit, dus niet enkel als hiërarchie in het gedachtenmateriaal. Wanneer het kunstwerk en de systematiek rechtlijnig terugwijzen naar hetzelfde menselijke hart, dan zullen ze over en weer sterke familiegelekenis vertoonen. Dan zijn ze in levensstijl aan elkaar verwant. In het begrip stijl, dat zoowel een ethisch als een aesthetisch aspect heeft, ligt het verbindingspunt tusschen systematiek en kunst, ja, tusschen cultuur en leven.' C. Rijnsdorp, 'De weg der gedachte in de kunst', in: *De Weegschaal*, 22.

⁷⁴⁴ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 31 januari 1934.

⁷⁴⁵ Aan Risseeuw schreef Rijnsdorp op 14 februari 1934: 'Ik heb pas weer een bui gehad van werk aan Holier. Altijd nog maar grondverf, maar het groeit toch. Als je bezig bent aan de onderdelen spreek je van werken, maar als je eindelijk het geheel overziet, noem je het groeien. Dat is nog een beetje troost, vind je niet?'

⁷⁴⁶ De droom van het Yanahuis - in het boek precies dertig gedrukte pagina's - schreef Rijnsdorp op een zaterdagmiddag. D. v.d. Stoep, 'In gesprek met Kees Rijnsdorp', deel I, in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr. 1, oktober 1950, 10.

gewijd aan de levensomstandigheden van een schrijver. Hij wees op het grote verschil of een auteur lange tijd achtereenvolgend aan zijn boek kon schrijven of dat de tijd 'hem telkens slechts bij korte scheutjes' werd gegund: 'In het eerste geval zal hij er toe komen, grootere fragmenten achter elkaar te ontwerpen; in het laatste geval moet de auteur zijn inspiratie "vertragen", "verduurzamen"; dagen verlangen, uren denken, tegen een kwartiertje eigenlijk schrijfwerk.'⁷⁴⁷

Dat Rijnsdorp in het laatste voorbeeld zichzelf en zijn eigen omstandigheden typeerde, behoeft geen betoog. De schaarse vrije uren die hij overhield naast zijn drukke baan bij het Agentschap Rotterdam van de *Nederlandsche Handel-Maatschappij* om aan zijn roman te kunnen werken, kwamen steeds meer onder druk te staan. Als gevolg van de wereldwijde crisis in de jaren dertig van de vorige eeuw vielen ontslagen op kantoor; er moest met minder personeel meer werk worden verzet. Bovendien werd zijn beperkte tijd regelmatig onderbroken door lezingen en artikelen, het redacteurschap van de lustrumbundel *Het Heerlijke Ambacht* of door de bundeling van eigen werk in *Kostgangers Gods en Ter Zijde*. Deze versnippering van tijd en energie was echter het gevolg van een bewuste keuze, - misschien af en toe ook wel een vlucht voor de weerbarstige thematiek van de roman, waaraan hij zich met ziel en zaligheid had verkocht.

De emotionele impasse die Rijnsdorp doormaakte na de dood van zijn vier maanden oude dochttertje Anna op 11 april 1934, brak hem. Het werk aan *Eldert Holier* lag toen maandenlang vrijwel stil. Aan Risseeuw schreef hij ruim vier maanden later: 'Ook ik doe weer wanhopige pogingen om aan mijn roman aan 't werk te komen. Maar de Augustusmaand is deze keer zoo druk, er komt geen stilte.'⁷⁴⁸ Op 11 september 1934 gaf hij bij Risseeuw aan: 'Ook heb ik weer zin in de roman en ben nu bezig aan een vervolgstuk', en drie dagen later: 'Ik werk telkens aan Holier.'⁷⁴⁹ Maar op 30 oktober 1934 deelde Rijnsdorp zijn vriend mee: 'Ik kan zoo slecht achter elkaar af schrijven en moet altijd even laten bezinken.'

Tussen Holieren en Holirium

Begin januari 1935 schreef Rijnsdorp vol goede voornemens aan Risseeuw, die eveneens in vergelijkbare omstandigheden als zijn Rotterdamse vriend zwoegde aan een nieuwe roman:⁷⁵⁰ 'Ja, ook ik heb in stilte een soort gelofte gedaan wat "onze" roman (leuk dat je het in 't enkelvoud schreef) betreft in het nieuwe jaar.'⁷⁵¹ Daarna vervolgde hij zijn brief met een ontboezeming in de tale Kanaäns, waarmee Rijnsdorp - in een treffende verwijzing naar het verbond van Abraham met God - zijn arbeid aan *Eldert Holier* in geloofsvertrouwen typeerde: 'En ik heb God gebeden - jou kan ik dat schrijven - om 't "verbond te mogen vernieuwen"⁷⁵² en de letterkundige taak, speciaal Holier, een zaak te laten zijn tusschen Hem en mij', waarop hij verzuchtte: 'Chr. kunst is een brandend braambosch - 't verteert je, denk je, "en ziet ... wij leven!"'

Op 30 januari 1935, na een reeks van jubileumfestiviteiten en publieksactiviteiten ter gelegenheid van het eerste lustrum van de *Christelijke Auteurskring* - waaraan hij hartstochtelijk zijn medewerking had verleend - noteerde Rijnsdorp in zijn letterkundig aantekenboek: 'Aansluiten bij het fragment, afgedrukt in *Het Heerlijk Ambacht*.⁷⁵³ Hij stelde zich daarbij de vraag: 'Welke geestesveranderingen heeft Holier doorgemaakt en wat is de situatie, waarin hij zich bevindt als ik de draad weer opneem?' Twee weken later schreef Rijnsdorp goedgeluimd aan Piet Risseeuw, verwijzend naar zijn hoofdpersonage: 'Ik ben weer Holierende, bezig met het dieper creëren van de bijfiguren. Het fragment zooals het in het H.[eerlijk] *Ambacht* staat, wordt op enkele plaatsen uitgebreid. Maar eerst zet ik nu het heele boek qua gebeurtenissen in elkaar, totdat ik daarover

⁷⁴⁷ C. Rijnsdorp, 'Wat gebeurt er tusschen het ontwerpen en het voltooiën van een (literair) kunstwerk?', in: *De Standaard* (Boeknummer), 15 november 1933.

⁷⁴⁸ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 20 augustus 1934.

⁷⁴⁹ Op 25 januari 1934 schreef Risseeuw hem bemoedigend: 'Blij dat je weer met Holier bezig bent.'

⁷⁵⁰ P.J. Risseeuw, *Is het mijn schuld?* Deze 'sociale roman' van Piet Risseeuw verscheen in 1937.

⁷⁵¹ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 6 januari 1935.

⁷⁵² Rijnsdorp verwees in deze vergelijking zonder te profanereren naar Gods eeuwigdurend verbond met Abraham uit het oudtestamentische bijbelboek *Genesis* 15 en 17, met de roman als uitwendig verbondstekken.

⁷⁵³ C. Rijnsdorp, 'Eldert Holier', in: *Het Heerlijke Ambacht*, 159-170.

rust heb. Dan komt de eigenlijke styleering qua taal en stijl en tempo enz. Dan komt er zekerheid en rust. Bij deze opzet moet dat wel.⁷⁵⁴

Het schrijven liet zich echter niet afdwingen in de schaarse uren die hij met moeite kon vrijmaken voor zijn roman. Halverwege april 1935 beklagde Rijnsdorp zich bitter bij Risseeuw over zijn beperkende levensomstandigheden, waardoor hij soms het gevoel kreeg verhinderd te worden 'in de wijngaard' te werken om zich geheel te kunnen wijden aan zijn levenstaak en schrijverschap: 'Met de "moed" der vertwijfeling maar weer aan de roman!'⁷⁵⁵ Ruim een maand later meldde hij Piet Risseeuw over de voortgang van het schrijfproces: 'Ik begin nu dezer dagen aan de tekst van Holier, nadat nu het heele boek in zijn krachten onderling is afgewogen en alles voor me leeft. Ik mag immers nu, op dit punt gekomen, mijn eigen werk niet vermoorden.'⁷⁵⁶ Op 17 mei 1935 beloofde hij Risseeuw - die hem met het oog op *Eldert Holier* geregeld waarschuwde voor de versnippering van zijn tijd en energie - plechtig: 'Dit week-end schrijf ik nog een artikel voor de Ref.[ormatie] en daarna nog een voor de kerkbode hier, een oude schuld. Dan weer verder aan Holier.' Rijnsdorp vervolgde zijn brief:

Ik heb nu ca. 50 pagina's druks in schets gereed, alles en alles zit nog maar in de 'eb' tusschen de tweede en derde kring. Het allereerste begin van het gemeenschappelijke werk. Maar nu en dan voel ik de vaart al komen; ik ben er soms een beetje bang van. Nu vind ik het wel fijn, dat er telkens weer minstens een dag tusschen schuift. Anders, als je ontspoot, ga je er een eind op door (Wasserman! Die soms heele hoofdstukken liet vervallen) en nu is er telkens controle. En ik voel nu zoo dat het materiaal goed doordacht is, dat er 'bestand' is in de stof. Ik weet de rol van elke persoon en ga ze meer en meer tegen elkaar op-scherpen.

Op 4 juni 1935 berichtte Rijnsdorp aan Risseeuw: 'Ik werk regelmatig en hard aan Holier en heb zoowat 7 vel druks van de voorloopige lezing, die natuurlijk later goed onder de loupe moet. De tijd voor 't schrijven lijkt gekomen. 't Wordt *dik*, misschien wel 4 à 500 pag. schat ik. Maar ik kan er nog *niets* definitiefs van zeggen.' Conform zijn afspraak met Risseeuw werkte Rijnsdorp inmiddels ruim een half jaar geconcentreerd aan zijn roman. Op oudejaarsdag 1935 gaf hij de tussenstand door aan zijn vriend: 'De roman vordert ondanks alles: ik heb nu wel ca. 250 pag. druks gereed en ben met de schets tusschen 1/3 en 1/2. En het laatste is het beste. Toch is het een enorme spanning en ... zo weinig wèrkelijk begrip en medeleven. Je moet leeren te weten wat je wil en *alleen* dat te weten. Dat jij altijd zoo meeleeft zal ik nooit vergeten.' Terugblikkend op de gezamenlijke belofte, die zij elkaar begin januari 1935 hadden afgelegd over 'onze romans', vervolgde Rijnsdorp: 'We reiken elkaar de hand - en hebben getracht woord te houden. Nu gaan we verder, vast besloten, als 't God belieft, onze taak te voltooien. Mussolini's vallen, maar arme vergeten schrijvertjes mogen met de pen in de hand aan medemenschen arbeiden.' Ten aanzien van het nieuwe schrijfjaar 1936 nam Rijnsdorp zich als goed letterkundig voornemen voor: 'Minder vertrouwen in menschen, maar rustiger aan de arbeid, en geen enkele maal beginnen zonder een gebed. Dat kan ik bij dat "rare boek van Holier" tegenwoordig beter dan vroeger. Toen ik 18 was en pas geloovig, kon en durfde ik bijna niet bidden een kunstenaar te mogen zijn. En nu het omgekeerde: mijn werk draagt en vernieuwt mijn geestelijk leven. Als straks de critiek, ook "vrome" critiek op mijn werk loskomt, zal dat goed zijn om te onthouden.'⁷⁵⁷

Aan Gerrit Kamphuis had Rijnsdorp eind december 1934 geschreven, nadat het conflict met Klaas Heeroma over *Het derde Réveil* was bijgelegd: 'En nu ga ik mijn tafel schoonmaken en alles wegruimen wat aan dit polemisch intermezzo herinnert. Mijn roman wacht en ik hoop dat in 1935 het belangrijkste werk daaraan gedaan mag worden. Toch, het is wonderlijk, is het juist die roman geweest, die mij tot die lezingen, studies enz. heeft gedreven. Al deze gedachten zijn geput uit het omvangrijke materiaal. Als je eens in Rotterdam komt, moesten we er eens een paar

⁷⁵⁴ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 27 februari 1935.

⁷⁵⁵ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 17 april 1935.

⁷⁵⁶ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 20 april 1935.

⁷⁵⁷ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 31 december 1935.

uurtjes over kunnen praten.⁷⁵⁸ Op 22 mei 1936 kon Rijnsdorp hem opgewekt berichten: 'Juist van de week, nu ik eindelijk weer de handen een beetje vrij kreeg, heb ik hard gewerkt aan mijn boek, zoodat er twee figuren gesneuveld zijn. Het heeft toch wel wat voor zóólang op de stof te werken, want er is nu altijd wel iets te zeggen. Het wordt een onderduiken in cultuurvragen, maar heelemaal gecentraliseerd. Het boek neemt een hap uit mijn ziel zooals een schooljongen uit het kruim van een boterham een hap neemt.'⁷⁵⁹

Op de afdeling 'Documentaire Kredieten' van het *Agentschap Rotterdam* van de N.H.M. nam het werk schrikbarend toe. 4 januari 1937 schreef hij Risseeuw: 'Op 't oogenblik moet ik me "dood houden", want op kantoor is er een lawine van werk.' Weer een maand later gaf hij aan dat het 'buitengewoon druk op de zaak' was. Begin februari 1937 schreef Rijnsdorp aan Risseeuw dat zijn zwager Piet Gerber ernstig ziek was en dat dit ziekbed hem erg in beslag nam.⁷⁶⁰ 'Wel heb ik, om me af te leiden, wat aan mijn roman gewerkt, maar ook maar een paar uurtjes.'⁷⁶¹ Na het overlijden van zijn zwager schreef hij, verwijzend naar hun plan van een nieuw tijdschrift *Kunst en Leven*.⁷⁶² 'Ik wil eerst eens aanzien of alles goed blijft gaan en dan rustig mijn boek afmaken, waarmee ik niet zoo voorspoedig ben als ik wel zou willen. Het is trouwens merkwaardig dat beschouwingen mij in 't geheel niet interesseeren op 't oogenblik, maar wel verdraagt de sfeer van E. Holier zich met de sfeer waarin we in die weken hebben geleefd.'⁷⁶³ Een week later schreef Risseeuw begripvol: 'Ja, het is gemakkelijker over boerenjongens te schrijven dan over Egbert Lemke en Eldert Holier.'⁷⁶⁴ Dat gaat dwars door ons heen, en we hebben er zelf mee te maken. We houden ons niet buiten schot, deze keer. Neen, het gaat moeilijk met je roman. Je hebt veel tegenspoed. Des te meer zal het een voldoening zijn als het oogenblik komt waarop je de laatste revisie hebt weggezonden.'⁷⁶⁵ Op 8 maart 1937 schreef hij in de brief waarin hij terugblikte op de dood van zijn zwager: 'Mijn roman ligt alweer maanden. Maar zoiets gaat niet buiten Gods leiding om. Grijpen als het rijpt.' Maar op 31 maart 1937 schreef hij, opnieuw spelend met de naam van zijn romanpersonage: 'Ik heb de laatste dagen erg het Holirium.' Op 4 juni 1937 verontschuldigde Piet Risseeuw zich: 'We hebben in de laatste tijd nog al veel over mijn boek gecorrespondeerd - meen echter niet, dat Holier uit mijn gedachten is.'

Uiteindelijk ging de tijd steeds meer dringen en werd het gevoel van voltooiën urgent. Op 22 juli 1937 schreef Rijnsdorp op besliste toon aan Risseeuw: 'Bovendien *mag* ik nu mijn boek niet meer onderbreken; ik hoop dat je dit zult willen inzien.' En kennelijk sprekend over de toekomstige uitgever van de roman: 'Over Kok moeten we nog maar eens praten. Ik maak nu toch eerst mijn boek af. Het is de hoogste tijd.' Op 28 september 1937 vervolgde hij: 'Ik span alle krachten in om van het voorjaar te kunnen contracteeren en om Holier in het najaar van 38 te doen verschijnen. Persklaar is nu ongeveer een 40% van het boek. In het begin schoot het niet hard op maar nu kan ik weer een stuk vooruit. Ik wou je vragen wat de kosten zijn voor het overtypen. Ik wou dat n.l. een broer van me laten doen en hem dan de vergoeding geven die daarvoor staat. Wordt dat werk per vel druks betaald of per uur? Ik denk wel per aantal bladzijden getypt werk, dat zou het meest rationeel zijn. Schrijf me eens wat je daarvan weet.' Op zaterdag 2 oktober 1937: 'Aan Holier werk ik zoveel mogelijk. Ik woon alleen bij wat ik niet

⁷⁵⁸ Brief C. Rijnsdorp aan G. Kamphuis, d.d. 29 december 1934. Archief G. Kamphuis, *Literatuurmuseum*, Den Haag.

⁷⁵⁹ Brief C. Rijnsdorp aan G. Kamphuis, d.d. 22 mei 1936. Archief G. Kamphuis, *Literatuurmuseum*, Den Haag.

⁷⁶⁰ Op 28 december 1936 schreef Rijnsdorp aan Risseeuw dat de jonge arts P. Gerber zowel longontsteking, pleuris als keelontsteking had.

⁷⁶¹ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 2 februari 1937.

⁷⁶² Zie voor dit letterkundig en cultureel maandblad: *Een geknervelde volksopvoeder*, hoofdstuk 6 *Aanvoerder zonder leger*, paragraaf 6.2: 'Kunst en Leven'.

⁷⁶³ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 26 februari 1937. Op 21 mei 1937 vertrouwde Rijnsdorp zijn vriend Risseeuw toe: 'Het laatste jaar heeft ons ouder gemaakt, maar nog nooit zijn we als gezin zoo bewust een eenheid geweest. Dat is een wonderlijke genade, en ten slotte een groot geluk, bij alle onbegrijpelijke moeilijkheden in mijn leven wat tijd en vrijheid betreft.'

⁷⁶⁴ De hoofdpersonages uit respectievelijk de romans *Is het mijn schuld?* van P.J. Risseeuw uit 1937 en *Eldert Holier* van C. Rijnsdorp uit 1938.

⁷⁶⁵ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 2 maart 1937.

missen kan en mag (zoo Amsterdam).’ Op 7 oktober 1937: ‘Met Holier gaat het ook goed. Als dat eens achter de rug mag zijn, heerlijk. Maar ook heerlijk om er aan te werken ... op een vulkaan. Want wat een tijd beleven we. De naaste toekomst lijkt bijna apocalyptisch.’

Over de invloed die de theologie van Karl Barth - die met zijn *Römerbrief* uit 1922 in de Jong-Protestantse schrijversbent enkele fervente aanhangers kreeg,⁷⁶⁶ zoals de ‘Barthianen’ Roel Houwink, H. van der Leek, Henk van Randwijk en Tom de Bruin - zou hebben uitgeoefend op de roman *Is het mijn schuld?* van P.J. Risseeuw, schreef Rijnsdorp op 6 december 1937: ‘De recensie van Burger in de St.[andaard] van zaterdag vond ik beter dan van R.H.[ouwink] in de N.R.C. Een beetje een drukkend gevoel dat alles op Barthianisme gekeurd wordt. Dan was Kuyper toch ruimer. Hoewel: men zal in Holier ook wel Barthianisme meenen te vinden. Indien dit zoo zou zijn, dan zou het ondanks mezelf zijn, want bewust wijs ik die richting (voorzover ik er vanaf weet) af.’ (...) Met mijn boek zit ik in het moeilijkste deel, tegen het einde. Maar er schuiven zich nog telkens noodzakelijke dingen tusschen, die ook wel lukken, maar veel werk en moeite kosten. Soms voel je je als een jongen, die een schoolopstel maakt. Had jij dat ook? Sommige stukken vind ik bar slecht. Jammer. (...) Ik zit nu in een charge op de Coolsingel, nadat de Yanamenschen een uitvoering van de 9e [van Beethoven] verstoord hebben.’ Op 14 december 1937 luidde zijn klacht aan Risseeuw: ‘Door allerlei soesah ligt de roman weer even.’

Op 3 januari 1938 antwoordde Rijnsdorp aan Risseeuw op zijn nieuwjaarswens: ‘Ja, laten we hopen dat ik van ’t jaar van die last bevrijd mag worden, onverschillig wat de uitslag zijn zal. (...) Maar we weten het allemaal: literaire ijdelheid is niet makkelijk af te leeren. Wat een rust als je onder het woord van Christus bent gekomen: “Ik neem geen eer van menschen”. Hij sprak zonder “stemverheffing”. (Jes. 42 : 2) en zijn woord drong toch door alles heen. Ook de literaire “oude mensch” moet dagelijks gekruisigd worden. Niët alleen de oude Piet, maar ook de oude Kees. En Piet, Kees en Klaas moeten leeren geen eer van menschen te verlangen en te spreken zonder “stemverheffing”. Misschien onbillijk om jou hierin te betrekken, maar ik deed het alleen omdat je zelf hierin voorging.’ Op 10 januari 1938 schreef Rijnsdorp aan Risseeuw: ‘Zaterdag j.l. heb ik aan een 7-urige arbeidsdag aan de morgen toegevoegd, aan het boek n.l. de poutketting wat opgedraaid, d.w.z. enkele bladzijden eruit gewipt en andere dingen strakker aangehaald. Het gaat nu nog over het laatste gedeelte en de grootste moeilijkheid is het schilderen van de verdere gang der beweging binnen het kader van de compositie. Maar ik ben nu iets meer tevreden en hoop dat het althans geen slèchtgeschreven boek wordt.’

Zondagavond 6 maart 1938 kon Rijnsdorp eindelijk bevrijd en opgelucht aan Risseeuw schrijven: ‘Wat een dag der dagen vandaag niet? En ik ben zo innig dankbaar: mijn boek is af. Zeven jaar liggen tussen de eerste conceptie en de voltooiing. Ik kon vanavond in de kerk haast niet meer zingen. Nu moeten eerst nog in de copie de veranderingen van het origineel aangebracht worden. Dan stuur ik het je gauw.’ Half april 1938 reageerde Risseeuw verrukt na lezing van het manuscript: ‘Drie dagen heb ik mij gebed in de Yanabeweging.’⁷⁶⁷ Hij noemde het voltooide verhaal: ‘Een suggestieve, dichterlijke droom. Een “fantasie”, jawel, maar wat voor een! Ik moet grinniken als ik denk aan de humor, dat je ook nog bank-employé bent. Een voorzichtig kantoormannetje, wie vermoedt iets van vuur? En het brandt diep in Holier. Het boek is doortrokken van een huiver-wekkende bezieling. Vooral tegen het slot is de tragiek voelbaar, tastbaar.’ Hij oordeelde: ‘Ik geloof dat je je zelf hebt overtroffen. Het is iets volkomen anders dan we gewend zijn. “Zo kan het dus ook”.’

Kunstig geconstrueerd en psychologisch tot in detail doordacht, werkte Rijnsdorp in totaal zeven jaar aan zijn tweede roman. Een roman, die - in architectuur, monumentaliteit en

⁷⁶⁶ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 134. De Zwitser Karl Barth (1886-1968) was de grondlegger van de dialectische theologie, gebaseerd op de tegenstelling tussen God en mens: God is God en de mens is mens, en concentreerde zich op de Godsopenbaring in Christus. Hoewel geliefd bij hervormde theologen stonden de opvattingen van Barth (aanvankelijk) haaks op de gereformeerde theologie en het cultuuroptimisme van Kuyper met zijn (verzuilde) organisatieleven. Barth werd door K. Schilder sterk bestreden. Ook in de kring rond *Opwaartsche Wegen* werkte deze theologische controverse sterk door en leidde eveneens in de protestantse letterkunde tot een doorbraak.

⁷⁶⁷ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 17 april 1938.

synthese vanuit een verinnerlijkte Kuypertiaanse theologie en cultuurbeschouwing - steeds meer stem gaf aan zijn denkbeelden over het vraagstuk van calvinisme en cultuur, met name toegespitst op de klinkende kunsten: muziek en literatuur.

Voorpublicaties

Verschillende keren trad Rijnsdorp tijdens het schrijfsproces met *Eldert Holier* naar buiten, in lezingen, publicaties of op literaire avonden.⁷⁶⁸ De eerste voorpublicatie was het romanfragment, dat hij eind 1934 opnam in *Het Heerlijk Ambacht*,⁷⁶⁹ de eerste lustrumbundel van de *Christelijke Auteurskring*, waarbij hij de volgende toelichting schreef:

Het hieronder afgedrukt fragment is het begin van een roman, die naar de hoofdpersoon 'Eldert Holier' heet. Tot goed begrip moet de lezer het volgende weten. De bezieling, die in Eldert Holier woelt en die bij dat muzikaal 'quodlibet'⁷⁷⁰ in zijn vrienden overstort, wordt straks door zijn vriendenkring verder gedragen. Zoo ontstaat een 'beweging', die niet tot de muziek beperkt blijft, maar steeds wijdere levenskringen bestrijkt. De beweging is dus van huis uit geen politieke, zoals onze tijd die kent. Ik concipieerde dit plan trouwens reeds in 1931. Maar juist zóó hoop ik gelegenheid te hebben - als het mij tenminste vergund is dit werk te voltooien - vragen van heden en morgen, op organische wijze en onder één gezichtspunt, naar de aard van een roman te behandelen. En dat niet door gepraat, maar door en in de *gebeurtenissen*, die ik beschrijf. Toch blijft de beweging achtergrond. Hoofdfiguur is en blijft Holier, wiens lot met dat van de beweging vervlochten is. En in de onontkoombaarheid, waarmee Holier en de zijnen zich eerlang moeten uitspreken over het Christelijk geloof, ligt voor hem de tragiek en voor ons de kern.⁷⁷¹

Aan Risseeuw schreef hij over de publicatie van het fragment in *Het Heerlijk Ambacht*: 'Het is wel een fijne prikkel, dit afdrukken van het begin, zoo levend uit het organisme weggescheurd als een nagel van een vinger...'⁷⁷²

De reacties over deze voorpublicatie uit Rijnsdorps tweede roman-in-wording toonden een zekere verlegenheid met de volkomen nieuwe stijl van de auteur van *Koningskinderen*, die de recensenten niet konden of wilden verbloemen. D.J. Galle gaf in *De Rotterdammer* een korte reactie: 'Rijnsdorp geeft een fragment van een nog niet verschenen roman. Het wekt verlangen naar het geheel, maar, al kan het er als uitzondering mee door, het lijkt me minder juist gezien om in een bundel als deze fragmenten op te nemen.'⁷⁷³ Q.A. de Ridder besteedde in *De Nederlander* meer aandacht aan het romanfragment en plaatste zijn reactie in een ruimer perspectief, waarbij hij expliciet naar de 'moderne opvattingen' verwees, zowel in de opgenomen fotografie in de lustrumbundel als in het werk van de 'modernen' Van Randwijk, Van Eerbeek en Rijnsdorp: 'ja, misschien in diens werk nog wel het sterkst'.⁷⁷⁴ De Ridder vervolgde zijn waardering voor Rijnsdorps fragment uit *Eldert Holier* met een analyse, waarin hij de verbazing van veel lezers vertolkte, die dit prozafragment van de schrijver van *Koningskinderen* niet hadden verwacht:

Het was even een verrassing na 'Koningskinderen', dat toch veel meer aansluit op het algemeen bekende werkprocédé, dit romanfragment te lezen. Eerlijk gezegd, hoe knap het zij - en het is ongemeen knap wat we hier in dit romanfragment te lezen krijgen - doet het ons wat geforceerd aan. Het is ons, of Rijnsdorp hiër nog niet innerlijk in evenwicht met zijn keuze van vorm gekomen is. Het gegeven is bovendien ook wat eigenaardig, maar het fragmentarisch karakter der bijdrage maakt hier een oordeel moeilijk, omdat we

⁷⁶⁸ Rijnsdorp werkte onder meer in 1937 mee aan de 'literaire avond', georganiseerd door de 'Christelijke Vereeniging voor de Openbare Leeszaal en Bibliotheek' te Veenendaal ter afsluiting van de wintercampagne, waar hij samen met Piet Risseeuw, Jan H. de Groot en Anne de Vries optrad. Het programma meldde dat C. Rijnsdorp 'U zal laten genieten van fragmenten uit zijn nog niet verschenen boek "Egbert Holier"'. De beschrijving Egbert Holier is een abusievelijke samenvoeging van twee centrale romanpersonages. Het hoofdpersonage van de jonge hulpprediker uit de roman *Is het mijn schuld?* van P.J. Risseeuw droeg namelijk de naam Egbert Lemke.

⁷⁶⁹ C. Rijnsdorp, 'Eldert Holier', in: *Het Heerlijk Ambacht*, 159-170.

⁷⁷⁰ Als compositietechniek verwijst deze Latijnse term naar een 'potpourri' of 'mengelmoes' van bestaande melodiestukken bij de aanhef van een meerstemmige compositie of improvisatie.

⁷⁷¹ C. Rijnsdorp, 'Eldert Holier', in: *Het Heerlijk Ambacht*, 160.

⁷⁷² Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 29 september 1934.

⁷⁷³ *De Rotterdammer* (Zondagsblad), 1 december 1934.

⁷⁷⁴ Q.A. de Ridder, 'Het lustrumboek van den Christelijken Auteurskring', in: *De Nederlander*, 8 december 1934.

tenslotte maar een klein gedeelte krijgen van het verhaal. De keuze der stof zal zeker eenige verwondering wekken, maar het getuigt van een ruime visie van iemand, die in het Gereformeerde kerkelijke leven reeds het ambt van ouderling heeft bekleed, een stof uit te kiezen, die ongetwijfeld tot de terra incognita behoort van hen, die eenmaal tot de lieden behoorden, wier geestelijk leven zijn ambtelijke belangstelling vroeg. Daarom verbaast die keuze-van-stof ons wel een beetje, maar ze trekt ons weer aan, omdat er zoo sterk uit blijkt, hoe Rijnsdorp geen populariteit zoekt, die te verkrijgen ware met romans als 'Koningskinderen', omdat de eenvoudige christelijke lezer deze stof volkomen aanvoelt en begrijpt, maar zeker niet met een fragment als 'Eldert Holier', den musicus, die zich, als wij het goed begrijpen, terwille zijner artistieke roeping los scheurt van zijn leven, welk leven allerminst door den eenvoudigen christelijken lezer zal worden meegevoeld. Wij begrijpen evenwel, dit kleine fragment lezende, dat Rijnsdorp hier bezig is aan een roman, die machtig kan worden en waarin hij misschien wel de innerlijke gespletenheid van den zich naar het christendom richtenden kunstenaar zal trachten te schetsen, mitsgaders het raffinement van het oververzadigd culturele en artistieke leven.

De Ridder sloot zijn uitvoerige bespreking af met een ietwat cryptisch geformuleerde conclusie, waarin hij - niet zonder reden - een voorbehoud maakte:⁷⁷⁵

Het getuigt van de breede visie van den christen-kunstenaar, als hij déze stof aandurft en men moet even bij zichzelf denken: hoeveel ruimer is de christelijke auteur dan zijn kunstbroeder, die buiten dit geloofsleven staat en er niet aan tippen kan het leven van een christen te beschrijven. Gesteld dan dat hij het zou wenschen, wat niet in te denken is. Maar het zal ons waarlijk bijzonder meevallen, als Rijnsdorp van zijn blijkbaar in wording zijnd boek veel genoeg van zijn christelijke lezers beleeft, wanneer het in hoofdzaak in de door hem geschetste kringen blijft spelen.

De hervormde componist en musicus G. van Ravenzwaaij uit Hilversum had - naar aanleiding van Rijnsdorps romanfragment - met name kritiek op de muziekethica van Rijnsdorp, maar hij wachtte er liever mee totdat *Eldert Holier* zou verschijnen: 'In "Het Heerlijk Ambacht" las ik daarvan een fragment, waarin de schrijver het muzikale element betrok, hetwelk mij reeds aanleiding tot critiek geeft, doch waartoe ik niet mag overgaan alvorens de roman geheel te hebben gelezen. Ik zou nu te voorbarig kunnen zijn.'⁷⁷⁶

In zijn 'Kroniek der Letteren' in het *Utrechtsch Nieuwschblad* schreef mr. Roel Houwink over het romanfragment van Rijnsdorp: 'Het merkwaardigste stuk proza uit den bundel is voor mij het romanfragment van C. Rijnsdorp, dat hier gepubliceerd wordt onder den titel "Eldert Holier". Merkwaardig is dit fragment om zijn volslagen onevenwichtigheid - leg het eens naast "Koningskinderen!" - maar ook om de gloed van een wonderlijke jonge en hemelbestormde geestdrift, die er ondanks alle verwardheid uit opstraalt. Als de roman zóo chaotisch wordt als het fragment, wacht ons een échecq, maar slaagt de schrijver erin orde te scheppen in deze chaos, dan hebben wij kans, dat "Eldert Holier" of hoe het boek dan mag komen te heeten *het* "Bekentnisbuch" der Protestantsche jongeren wordt.'⁷⁷⁷ Kennelijk was Houwink geïmponeerd geraakt door het fragment, want enkele weken later schreef hij in zijn recensie van de Rijnsdorps novellenbundel *Kostgangers Gods*: 'Het bizar, onevenwichtig romanfragment, dat wij van dezen auteur lezen in den lustrumbundel van den christelijken auteurskring, maar dat toch zoo boordevol was van echt, uitbottend, hernieuwd geestelijk leven, doet verwachten, dat wij van Rijnsdorp binnen afzienbaren tijd meer zullen horen. Moge het hem gegeven worden, geconcentreerd te werken aan zijn taak.'⁷⁷⁸

Die concentratie had Rijnsdorp zeer zeker nodig, gezien de bijzin die hij had genoteerd in zijn toelichting op het romanfragment, namelijk: 'als het mij vergund is dit werk te voltooien'. Zijn werk bij het Agentschap Rotterdam van de *Nederlandsche Handel-Maatschappij, N.V.* slokte veel van zijn kostbare tijd en energie op, het economisch getij was niet gunstig en velen vreesden voor hun baan. En het gevaar van de uitgevers waarover Houwink in het slot van zijn recensie

⁷⁷⁵ Zie voor de eindoordel van Q.A. de Ridder: *Een geknevelde volksopvoeder*, hoofdstuk 5 *Eldert Holier*, paragraaf 5.4.2: 'Christelijk-letterkundige kritiek', 132-134.

⁷⁷⁶ G. van Ravenzwaaij, 'Ter Zijde', in: *Woord en Geest*, 19 juli 1935.

⁷⁷⁷ Roel Houwink, 'Wapenschouw. Protestantse Letterkunde', in: *Utrechtsch Nieuwsblad*, 8 december 1934.

⁷⁷⁸ Roel Houwink, 'Kostgangers Gods', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 10 januari 1935.

over *Kostgangers Gods* opmerkte: ‘En laten de uitgevers onze jonge schrijvers toch niet telkens voor “een verhaaltje” afroepen van hun arbeid. Zij hebben betere dingen te doen.’⁷⁷⁹ Daarom vond het uitdenken en het schrijven van de roman plaats in de kleine avonduren. De groei en ontwikkeling van *Eldert Holier* beheerste zijn gehele denken, zoals de notitieblaadjes lieten zien, veelal op papier van de *N.H.M.*, die Rijnsdorp op het werk inderhaast had opgekrabbeld. Naast zijn schrijfwerk aan zijn tweede roman hield hij nauwelijks tijd over voor andere literaire bezigheden; reden waarom hij het aanbod om redacteur van *Opwaartsche Wegen* te worden zowel in 1931 als in 1935 afsloeg, met als belangrijkste argument het zoveel mogelijk ononderbroken kunnen doorwerken aan *Eldert Holier*.

Het tweede belangrijke moment dat Rijnsdorp naar buiten trad met een voorpublicatie uit zijn tweede roman na *Het Heerlijk Ambacht* uit 1935 was drie jaar later met romanfragment in *Opwaartsche Wegen*.⁷⁸⁰ Eindredacteur Roel Houwink schreef hem op 8 oktober 1937: ‘Uw romanfragment “De droom van het Yana-huis” zullen wij gaarne in “Opwaartsche Wegen” plaatsen. U ontvangt binnenkort de proef.’ Voor het forum van de Jong-Protestantse letteren publiceerde Rijnsdorp in maart 1938 een fragment uit het inmiddels voltooide manuscript. Hij was eindelijk uitgeholierd.

Dans der uitgevers

Op 25 november 1933 had uitgever J. van Ulzen van *U.M. Holland* in de correspondentie over de uitgave van *Kostgangers Gods* en *Ter Zijde*, eveneens belangstelling getoond voor Rijnsdorps tweede roman: ‘Ik zou gaarne, als u gereed is met uw nieuwe roman voor u als uitgever optreden.’ Op 30 december 1933 schreef Rijnsdorp aan Risseeuw over het aanbod van Jan van Ulzen: ‘Maar mijn roman heb ik hem niet toegezegd. Daarover ga ik pas denken als die ooit klaar is. Overigens groeit het project toch stillekens door.’ Uitgever J.H. Kok uit Kampen, vanouds de uitgever van het gereformeerde volksdeel, verwees in zijn brief van 8 november 1934 naar de correspondentie van twee jaar eerder, waarin Rijnsdorp had aangegeven dat hij waarschijnlijk de eerstvolgende jaren geen roman zou publiceren. ‘Daar er nu in elk geval bijna twee van die “eerstvolgende jaren” zijn voorbijgegaan, zijn wij zoo vrij nog eens bij U aan te kloppen. Misschien is uw arbeid zóó ver gevorderd, dat U langzamerhand de besprekingen over de uitgave wenscht te openen. Wij herhalen wat we U reeds eerder schreven: dat wij het op prijs zouden stellen eens een werk van U te mogen brengen.’ Daarbij verzocht de uitgever hem tot een onderhoud waarvoor hij graag naar Rotterdam wilde afreizen. ‘Het spreekt vanzelf, dat een voorloopige bespreking U tot niets verbindt.’⁷⁸¹ Enkele maanden later had uitgeversbedrijf *De Paauw*, bekend van enkele uitgaven van de gereformeerde predikant N. Buffinga, op 29 januari 1935 belangstellend gepolst of Rijnsdorp ‘binnen korteren of langeren tijd een roman gereed mocht hebben’. Daarbij verwees de redacteur naar Rijnsdorps uitspraak in *Geschenk* 1932, waarin hij zijn plannen voor een nieuwe roman had aangekondigd.

Jan Steunenbergh, werkzaam als procuratiehouder bij uitgeverij *J.H. Kok* te Kampen en oprichter van de Christelijk-Letterkundige Kring in deze Hanzestad, benaderde Rijnsdorp op 2 januari 1936 voor een lezing. In verband met het programma en de uitdrukkelijke wens van de Zwollenaar Meindert Boss, alias de schrijver J.K. van Eerbeek, ‘dat U, evenals U indertijd voor de Kamper studenten gesproken hebt, ook straks weer bij hem in Zwolle zult aankomen’,⁷⁸² verzocht Steunenbergh Rijnsdorp met klem om voor de terugreis de laatste trein naar Rotterdam te nemen: ‘Kampen en Zwolle hebben dus hun hoop op den nachttrein gevestigd’, schreef hij

⁷⁷⁹ *Ibidem*.

⁷⁸⁰ C. Rijnsdorp, ‘De droom van het Yanahuis. Fragment uit “Eldert Holier”’, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 16, nr. 1, maart 1938, 24-36. Dit fragment komt overeen met de bladzijden 153-183 in de roman.

⁷⁸¹ Brief van J.H. Kok aan C. Rijnsdorp, d.d. 8 november 1934.

⁷⁸² Op donderdag 15 maart 1934 sprak Rijnsdorp de eerder in 1933 te Leiden gehouden winterlezing ‘Mannenfiguren uit eigen werk’ uit voor de studentenvereniging *Corpus Studiosorum Fides Quaei Intellectum* in de kleine aula van de *Theologische Hogeschool* te Kampen. Deze lezing had hij gecombineerd met een bezoek aan J.K. van Eerbeek te Zwolle.

gevat.⁷⁸³ Rijnsdorps lezing op zaterdagavond 25 januari 1936 over het onderwerp ‘Conceptie en compositie’, bleek een groot succes. ‘Dat is goed voor onzen Kring hier. De menschen zijn blij, dat ze U hebben gehoord en ... gezien. Ja, dit laatste ook. (Er waren nogal wat dames, zooals U weet!),’⁷⁸⁴ schreef Steunenberg voldaan.⁷⁸⁵ In dezelfde brief gaf de procuratiehouder aan dat hij het manuscript van *Eldert Holier* langer had vastgehouden dan zijn bedoeling was. Rijnsdorp had hem het nog niet voltooide manuscript van zijn tweede roman ter inzage gegeven. Hoewel hij daarbij duidelijk had aangegeven dat dit niet betekende dat de roman in Kampen zou worden uitgegeven, schreef Steunenberg over de zakenman in hem: ‘Maar ik hoor hem achter de hand tegen me fluisteren: “Je was wel gek als je dezen schrijver nu liet schieten.” Ik wil er U dus maar op voorbereiden, dat ’k U nog wel eens kan komen lastig maken, om te informeren hoe het staat met Uw boek.’ Tevens informeerde hij of *Koningskinderen* was uitverkocht en niet herdrukt zou worden. ‘Mag ik dit bij gelegenheid nog eens van U hooren?’

De Nijkerkse uitgeverfirma *G.F. Callenbach* wierp zich eveneens in de strijd om Rijnsdorps nieuwe roman. Op 16 maart 1937 ontving Rijnsdorp een brief van C.C. Callenbach, waarin de uitgever hem schreef: ‘Het dateert reeds van jaren terug dat het ons bekend is, dat U bezig bent met het schrijven van een roman. Hebt U reeds nadere plannen met Uw boek? En bent U thans reeds mede in een ver gevorderd stadium?’ Op Rijnsdorps diplomatieke antwoord dat hij nog geen onderhandelingen wilde openen en zijn toezegging ‘bij gereedkoming’ de uitgeverij te zullen berichten, reageerde de redacteur op 7 april 1937 begripvol: ‘Wij zullen U dus niet meer hierover lastig vallen tot dat wij Uw bericht hebben ontvangen.’ Enkele maanden later kreeg uitgeverij *Bosch & Keuning*,⁷⁸⁶ waarschijnlijk via oud-uitgever S.J. Koning, lucht van de afronding van het manuscript. Op 10 augustus 1937 schreef K. van Spronsen hem: ‘Indien het juist is wat wij van vertrouwde zijde vernamen, dat u het M.S. van een roman gereed hebt liggen en nog geen uitgever heeft, zouden wij gaarne persoonlijk over eventuele uitgave met U willen spreken.’ Klaarblijkelijk had Rijnsdorp geantwoord dat hij nog niet aan publicatie van zijn tweede roman dacht, want vier dagen later schreef de redacteur hem: ‘Is het mogelijk dat, wanneer U meent over eventuele uitgave te kunnen gaan denken, U ons hierover even inlicht?’⁷⁸⁷

Aan Risseeuw, die *J.H. Kok N.V.* als mogelijke uitgever naar voren schoof voor *Eldert Holier*, schreef Rijnsdorp: ‘Wat Kok betreft: de zaak zit zoo. Steunenberg heeft twee jaar geleden gezien wat ik toen klaar had (sindsdien tot onherkenbaar wordens toe bewerkt en uitgebreid, ook bekort). Hij heeft zich in het geheel niet uitgelaten. Is mijn vermoeden juist, dan voelde hij er niet veel voor. Callenbach is een keer of wat bij me geweest en de laatste keer heb ik beloofd dat ik hem zou “waarschuwen” als het klaar was, maar dat ik me tot niets “verbond”. Ik ben dus vrij, alleen ben ik niet vrij met een andere uitgever af te sluiten zonder Callenbach iets te laten weten.’ Gezien Risseeuws grote ervaring met uitgevers vroeg Rijnsdorp hem: ‘Nu jij zelf ook van meening bent, dat Holier minder geschikt is voor een bibliotheekserie in gewone zin,⁷⁸⁸ zou het misschien zoo kunnen dat je informeert of Kok belangstelling heeft voor de uitgave of dat je Steunenberg zich eens uit laat spreken.’⁷⁸⁹ Ik heb niets geen bezwaar tegen Kok, alleen moet ik

⁷⁸³ Brief van J. Steunenberg aan C. Rijnsdorp, d.d. 13 januari 1936. Op 23 januari 1936 verzocht hij Rijnsdorp eerder naar Kampen te komen voor de maaltijd en een rondleiding bij uitgeverij *J.H. Kok*. Rijnsdorp zou na zijn lezing de trein van 21.38 uur terug naar Zwolle nemen voor zijn bezoek aan de auteur Meindert Boss alias J.K. van Eerbeek. Daarna nam hij de nachtrein naar Rotterdam.

⁷⁸⁴ Rijnsdorp was als auteur populair bij het vrouwelijk deel van zijn lezerspubliek. Jaap Das bevestigde dit beeld maar noemde hem ‘niet gevaarlijk’, anders van Koos van Doorne, die een ‘enorme rokkenjager’ was.

⁷⁸⁵ Brief van J. Steunenberg aan C. Rijnsdorp, d.d. 10 februari 1936.

⁷⁸⁶ De uitgeverij droeg de namen van de twee firmanten: E.J. Bosch Jbzn., en Pieter Keuning, broer van Willem Keuning, alias de dichter Willem de Mérode

⁷⁸⁷ Brief van K.C. van Spronsen aan C. Rijnsdorp, d.d. 14 augustus 1937.

⁷⁸⁸ Rijnsdorp doelde hierbij op de *V.C.L.*-reeks van *J.H. Kok*, de *Nobel*-reeks van *G.F. Callenbach* of de *Opgang*-serie van *Bosch & Keuning*, waarop lezers zich vooraf geabonneerd hadden. Een boek dat buiten een zogeheten ‘bibliotheekreeks’ werd gepubliceerd heette geen ‘serieboek’, maar werd een ‘vrije uitgave’ genoemd.

⁷⁸⁹ Op 16 januari 1938 schreef Risseeuw aan Rijnsdorp: ‘Je hebt goed gezien, Kok kan je wel uitschakelen voor je boek. Het ligt deze mensen niet.’ Op 11 januari 1938 had Piet Risseeuw de terecht inschatting gemaakt dat Holier niet een serieboek zou zijn, maar ‘een boek voor de vrije keuze’.

met de financiën rekenen. Er is veel tijd en levenskracht in gaan zitten en ik heb mijn gezin daardoor kort gehouden, dat ik niet voortijdig wilde publiceren. Daarom speelt het honorarium een rol.' Rijnsdorp vervolgde zijn uitvoerige brief aan zijn vriend en letterkundig-zakelijke adviseur: 'Ik weet helemaal nog niet hoe Callenbach zal reageeren. Dat eerste fragment destijds in het Heerlijk Ambacht heeft nog al wat critiek bij de heeren ontmoet. Ik durf nu wel te zeggen dat als het boek van het najaar zou moeten uitkomen, dit wel, force majeure voorbehouden, gereed kan komen. Alles gaat zich nu ordenen, alleen de afloop is nog dubieus. Dat zal bepaald worden door het tempo en door muzikale redenen, die aan de redeneering voorafgaan. Je begrijpt dat wel.' Rijnsdorp eindigde zijn brief: 'Ik kan twee kanten uit en weet nog niet welke van de twee. Maar het is een kort eindje nog. Zie dus eens. En adviseer jij me wat ik het beste zou kunnen doen. Ik zou het natuurlijk ook fijn vinden als jij moest adviseeren. Doe je dat voor Callenbach niet meer? Of ook nog?'⁷⁹⁰

Op woensdag 19 januari 1938 kreeg Rijnsdorp op kantoor de heren C.C. Callenbach en J.E. Uitman van uitgeverij *G.F. Callenbach* op bezoek, waarbij de gemaakte afspraak schriftelijk werd bevestigd: 'Opnieuw mochten wij Uw toezegging ontvangen voor inzending van het manuscript van Uw nieuwen roman, waaraan U bezig bent en waarbij U het zeer goed mogelijk acht het manuscript - zij het nog niet definitief gereed - aan ons ter inzage te zenden in de maand Juni a.s.'⁷⁹¹ Diezelfde dag ontving Rijnsdorp ook een brief van de redacteur van uitgeverij *Bosch & Kenning*, die hem om een persoonlijk onderhoud verzocht. Aan Piet Risseeuw schreef Rijnsdorp vervolgens over het bezoek van de Nijkerkse uitgeverij: 'Hun gedachte was zoowel de roman van Mevr. K.[uyper-Van Oordt] als de mijne in datzelfde jaar uit te brengen. Ook hieromtrent heb ik niets positiefs gezegd, al bleef ik hierover ook iets minder op de vlakte dan bij het Lustrumboek. (...) Nu belde Mevr. K. mij zoeven op met verzoek vanavond bij haar te komen, uit kantoor.⁷⁹² Vermoedelijk wil ze bij mij de uitgave van Holier bij Callenbach bepleiten. Maar nu het toch niet meer voor het najaar 1938 is, wacht ik nog liever even, tenzij B & K zelf uit de hoek komen, en onderhandel liever *na* voltooiing.'

Op 28 januari 1938 vond een gesprek met redacteur K.C. van Spronsen van *Bosch & Kenning* plaats, waarbij over Rijnsdorps nieuwe roman geen concrete afspraken werden gemaakt.⁷⁹³ Op zondag 6 maart 1938 schreef Rijnsdorp dankbaar aan Risseeuw dat de roman af was, waarna hij een dag later in de copie van het manuscript de veranderingen van het origineel aanbracht. Uitgever C.C. Callenbach kreeg ineens haast en verzocht Rijnsdorp op 24 maart 1938 het manuscript ter inzage te sturen: 'Het is voor ons bij het beoordeelen hiervan geen bezwaar wanneer U er nog fragmenten in zoudt moeten wijzigen.' Twee dagen later stuurde Rijnsdorp hem, 'ter voldoening aan Uw herhaald verzoek', het manuscript van Holier ter inzage toe, waarbij hij aangaf dat er niet veel meer in gewijzigd zou worden, 'misschien hier en daar nog wat vreemde woorden in Hollandsche, voorzoover dat kan'. Ter toelichting gaf hij aan dat het zijn streven was een boeiend verhaal te geven, 'zoodat ook eenvoudige lezers de groote lijn onmiddellijk kunnen volgen. Er zit natuurlijk nog veel meer in dan een verhaal, maar daar dringt de lezer dan vanzelf wel in'. Gezien de belangstelling van uitgeverij *Bosch & Kenning* voor het manuscript gaf Rijnsdorp de firma *G.F. Callenbach* een maand de tijd voor de beoordeling ervan: 'Tot mijn spijt kan ik U het

⁷⁹⁰ Op 16 januari 1938 antwoordde P.J. Risseeuw aan Rijnsdorp: 'Ja, voor Callenbach adviseer ik, doch er zijn nog 4 adviseurs. Ik weet dus niet of het aan *mij* gezonden zal worden.' Op 31 maart 1938 schreef hij aan Rijnsdorp: 'Bij Callenbach heb ik per 1 april 1938 het adviseerschap neergelegd.' Risseeuw had echter wel gezegd dat 'belangrijk werk' hem van tijd tot tijd mochten voorleggen: 'Ik noemde jou. Afwachten dus maar'. Als adviseur moest Piet Risseeuw teveel 'prutswerk (Zondagsschoollectuur)' lezen; Dat hij met zijn advieswerk was gestopt luchtte hem op: 'Overigens een heel pak van mijn hart.'

⁷⁹¹ Brief van C.C. Callenbach aan C. Rijnsdorp, d.d. 20 januari 1937.

⁷⁹² Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 19 januari 1938. Rijnsdorp werd geregeld door zijn literaire contacten op kantoor bij het Agentschap Rotterdam van de *N.H.M.* gebeld, omdat hij thuis geen telefoon had. Pas in 1954 kreeg hij een telefoonaansluiting aan huis.

⁷⁹³ Dit gesprek ging zeer waarschijnlijk vooral over de opname *Koningskinderen* in het fonds van *Bosch & Kenning* en de zevende herdruk van Rijnsdorps romandebuut in het najaar van 1938. Op 28 maart 1938 schreef K.C. van Spronsen over *Eldert Holier*: 'Als Uw boek gereed is, mogen wij dan nog eens spreken?'

boek niet langer in handen geven dan tot 23 April a.s. Mochten wij in dien tusschentijd niet tot overeenstemming zijn gekomen, dan ben ik na dien datum vrij.⁷⁹⁴

Op 29 maart 1938 schreef Rijnsdorp aan Risseeuw: 'Intusschen heb ik het manuscript op hernieuwd verzoek van Callenbach aan hen ter inzage gezonden. Als termijn heb ik gesteld 23 April. Een copie is nu volledig bijgewerkt, maar vanavond moet ik eerst in Gorcum er een lezinkje over houden.'⁷⁹⁵ Ook heb ik intusschen het speechje voor Amsterdam klaargemaakt. Ik heb daar erg mijn best op gedaan en Burger was er ook tevreden over.'⁷⁹⁶ Precies een maand later, feitelijk al in de periode dat Rijnsdorp 'vrij' was om met andere uitgevers te onderhandelen, schreef J. van Ulzen van *U.M. Holland*, dat hij in *De Standaard* had gelezen dat Rijnsdorp over zijn nieuwe boek had gesproken, waarbij de uitgever de indruk kreeg dat het boek af was: 'Mag ik eens van U vernemen of mijn indruk juist is en zoo ja of wij nog in aanmerking komen voor de uitgave.'⁷⁹⁷ Een week na zijn deadline van 23 april 1938 kreeg Rijnsdorp van uitgeverij *G.F. Callenbach* eindelijk een reactie. Bij de afwijzingsbrief van C.C. Callenbach was met gelijke post het manuscript van *Eldert Holier* retour gezonden. De trefzekere motivering van de afwijzing zal hem zeker diep hebben geraakt. Na de obligate openingswoorden 'met zeer veel belangstelling hebben wij kennis genomen', en 'dat de auteur hiervan de techniek van zijn vak goed verstaat', stelde de uitgever: 'Naar den inhoud echter achten wij dit werk niet geschikt voor uitgave in "De Nobelreeks". Daarvoor is ELDERT HOLIER te weinig een boek voor het volk, teveel een "idee" nastrevend, teveel een "fantasie", welke, wanneer men niet al te zeer thuis is in de wereld der kunsten en met name in de wereld der muziek, moeilijk te verstaan is in al haar excentrieke en vreemde vertakkingen.'⁷⁹⁸

Vervolgens kwam de echte aap uit de uitgeversmouw: 'Deze nieuwe roman van U is wel een radicaal ander boek dan KONINGSKINDEREN. De realietiek in HOLIER is van een ander gehalte dan die uit KONINGSKINDEREN en naar onze meening zal het realisme uit dit laatste boek het volksche publiek in zijn breedste geledingen meer pakken dan het o.i. wat gewilde realisme uit Uw nieuwe werk, dat dikwijls alleen vanuit de droomfantasie te verklaren valt.' Het speelt de uitgever buitengewoon dat hij de roman niet kon aannemen, 'want eerlijk gezegd hadden wij ons al verheugd op deze uitgave, juist omdat er talent uit spreekt, juist omdat er op zeer bijzondere wijze gebroken zou worden met het alledaagsche uit de standaardroman van christelijken huize.' Veelzeggend en tegelijk ook merkwaardig was het slot van de afwijzingsbrief: 'Wij zijn er echter van harte van overtuigd dat Uw eigen meening t.a.v. onze afwijzing voor De Nobelreeks geen andere kan zijn dan de onze.'

Een dag na de ontvangst van de afwijzingsbrief van uitgeverij *G.F. Callenbach* stuurde Rijnsdorp het manuscript door naar uitgeverij *Bosch & Keuning N.V.* te Baarn: 'Ingevolgde het verzoek van den heer K.C. van Spronsen zend ik U hierbij mijn nieuwen roman "Eldert Holier" ter inzage.'⁷⁹⁹ Ditmaal schreef hij eveneens ter toelichting dat het zijn streven was 'een boeiend verhaal voor zooveel mogelijk lezers' te hebben geschreven, 'terwijl het boek voor meer ontwikkelden voldoende achtergrond bezit'. Opvallend was de toevoeging in Rijnsdorps aanbiedingsbrief: 'Ik heb door proefneming in mijn omgeving kunnen vaststellen, dat ook meer

⁷⁹⁴ Brief van C. Rijnsdorp aan uitgeverij *G.F. Callenbach*, d.d. 26 maart 1938.

⁷⁹⁵ Rijnsdorp sprak op 29 maart 1938 voor de Christelijk-Letterkundige Kring Gorkum in *Tavenu* aan de Krabsteeg de lezing 'Eldert Holier, een fantasie' uit. Rijnsdorp benadrukte in zijn causerie dat de laatste twintig jaar een streven was ontstaan om ook in de literatuur uit te komen voor het christelijk beginsel. Volgens de verslaggever heeft Rijnsdorp met zijn boek bedoeld ook 'het Christelijk beginsel in de literatuur te belijden'. *Eldert Holier* was 'in zekereren zin tenminste' gebaseerd op het Schriftwoord, 'dat Satan in het laatste der dagen pogingen zal doen, om het menschedom te verderven.' *Nieuwe Leidsche Courant*, 30 maart 1938.

⁷⁹⁶ Rijnsdorp doelde hier op zijn speech 'Kwetsbaar en Militant', die hij zou uitspreken op 20 april 1938 tijdens de *A.M.V.J.*-Kunstmanifestatie van Christelijke Kunstenaars in Amsterdam.

⁷⁹⁷ Brief van J. van Ulzen aan C. Rijnsdorp, d.d. 29 april 1938. Het antwoord van Rijnsdorp is niet bewaard gebleven, maar waarschijnlijk heeft hij aangegeven dat eerst *G.F. Callenbach*, daarna *Bosch & Keuning* en vervolgens *J.H. Kok* het recht van inzage hadden.

⁷⁹⁸ Brief van C.C. Callenbach aan C. Rijnsdorp, d.d. 30 april 1938.

⁷⁹⁹ Brief van C. Rijnsdorp aan uitgeverij *Bosch & Keuning N.V.*, d.d. 2 mei 1938.

eenvoudige lezers, die geen vreemdeling zijn in den Bijbel, het boek kunnen waardeeren. Het thema is: cultuur met of zonder Christus?⁸⁰⁰ Hij gaf de uitgever tot 20 mei 1938 de tijd voor de beoordeling van het manuscript. In deze tussenperiode liet ook de uitgeverij van N.V. Dagblad en Drukkerij *De Standaard* van zich horen. In zijn brief van 18 mei 1938 verwees de uitgever naar zijn eerdere brief van 5 april, waarin hij - na getipt te zijn door kunstredacteur H. Burger van het antirevolutionaire dagblad - Rijnsdorp verzocht had de roman 'voor enkele dagen ter inzage af te staan'. Ditmaal legde hij meteen zijn kaarten op tafel: 'Hoewel wij begrijpen, dat U van meer dan een kant een aanbieding voor het uitgeven van Uw manuscript zal bereiken, zoo zouden wij het toch zeer op prijs stellen, indien U, alvorens een definitief besluit te nemen, ook onze maatschappij de gelegenheid zou geven U een aanbieding te doen.'⁸⁰¹

Rijnsdorp had zijn nieuwe uitgever inmiddels gevonden. De tijd die hij *Bosch & Keuning* had gegeven, bleek deze uitgeverij niet nodig te hebben. Bij de bevestiging van de goede ontvangst van het manuscript, benadrukte Van Spronsen nogmaals dat de uitgeverij voor 'den twintigsten' zou reageren.⁸⁰² Op 20 mei 1930 kreeg Rijnsdorp in aansluiting op een eerder gevoerd telefonisch onderhoud met directeur E.J. Bosch Jbnz. reeds het contract voor *Eldert Holier* toegezonden.⁸⁰³ Ook de tekening voor de stofomslag van het boek, gemaakt door Karel Hoekendijk, die eveneens het ontwerp voor de boekband zou verzorgen, was al klaar. Op 16 mei 1938 had Rijnsdorp het verzoek gekregen van de afdeling 'Exploitatie' voor het schrijven van een resumé voor het prospectus van de roman, die circa 300 bladzijden zou tellen. Contractueel werd dit maal wel vastgelegd dat Rijnsdorp het auteursrecht van *Eldert Holier* en ook voor de heruitgave van *Koningskinderen* geheel overdroeg aan *Bosch & Keuning*.⁸⁰⁴ Rijnsdorp bedong echter de clausule, dat hij als auteur bij bloemlezingen 50%, en voor eventuele vertalingen 60% van de opbrengst van de roman zou ontvangen. Aan het toezicht op een vertaling - zoals Rijnsdorp had ervaren met de Duitse vertaling van zijn *Koningskinderen* - zat tamelijk veel werk vast.

Op 24 mei 1938 was bij *D.A. Daamen's Uitgeversmaatschappij* al een bestelling geplaatst voor *Eldert Holier*. 'Merkwaardig: vanmorgen was er bij ons reeds een bestelling op je boek, waarschijnlijk naar aanleiding van het krantenbericht',⁸⁰⁵ bedacht uitgever Bert Bakker zich in zijn brief aan zijn collega van de *Christelijke Auteurskring*.⁸⁰⁶ Op 16 augustus 1938 kreeg Rijnsdorp van de redacteur van *Bosch & Keuning* het dringende verzoek de revisie van de drukproeven zo spoedig mogelijk te retourneren. Op 7 september 1938 bleek het bandontwerp al gereed te zijn en was er tevens een nieuw stofomslag voor de roman ontworpen: 'Iemand die de inhoud van het boek niet kent, zal dan ook het ontwerp moeilijk kunnen waarderen in zijn symbolische waarde.' Uit de opmerking in de brief: 'Wij merken nog op dat vanzelfsprekend het badpak dat Eldert Holier hier draagt zal worden weggewerkt', viel af te leiden dat Rijnsdorp aan het eerdere of een ander ontwerp de voorkeur had gegeven.⁸⁰⁷

⁸⁰⁰ *Ibidem*.

⁸⁰¹ Op 8 april 1938 verklaarde H. Burger aan Rijnsdorp: 'En nu de roman. Begrijp mij goed: ik wil er heelemaal niet op aandringen, dat onze uitgeverij dezen krijgt. Doch toen de chef van dezen afdeling mij dezer dagen vroeg of ik niet een goed manuscript voor hem wist, heb ik je naam genoemd.'

⁸⁰² Brief van K.C. van Spronsen aan C. Rijnsdorp, d.d. 5 mei 1938.

⁸⁰³ Brief van P.N. Goudswaard aan C. Rijnsdorp, d.d. 20 mei 1938. Bij het contract voor *Eldert Holier* kreeg Rijnsdorp ook het contract voor de herdruk *Koningskinderen* toegezonden.

⁸⁰⁴ P.H. Muller schreef Rijnsdorp op 28 mei 1938: 'Uit je brief leid ik af, dat je 't boek hebt verkocht. Laten we hopen dat 't goed ging en je ook in de toekomst moge geven.'

⁸⁰⁵ In *Het Vaderland* van 19 mei 1938, maar ook in andere dagbladen was een kort bericht over Rijnsdorps tweede roman verschenen: 'Naar wij vernemen heeft C. Rijnsdorp zijn roman "Eldert Holier" voltooid. Het boek zal verschijnen bij de uitgevers Bosch en Keuning te Baarn, die tevens den zevenden druk van Rijnsdorps "Koningskinderen" ter perse hebbe gelegd.' *De Indische Courant* vermeldde zelfs onder de kop 'Eldert Holier' in kapitalen gezet: 'Naar wij vernemen heeft de bekende auteur C. Rijnsdorp zijn merkwaardige roman: "Eldert Holier", een boek waarnaar door velen reeds met ongeduld wordt uitgezien, thans voltooid.'

⁸⁰⁶ Brief van Bert Bakker aan C. Rijnsdorp, d.d. 24 mei 1938. Mocht Rijnsdorp niet naar de Pinksterconferentie 1938 van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen* gaan, dan kwam Bakker hem in Rotterdam opzoeken.

⁸⁰⁷ Het definitieve stofomslag van *Eldert Holier* toont een vrouwengezicht en face met de afbeelding van een cello in de schaduwzijde van de hals. In deze afbeelding werd als hoofdpersoon, de celliste Fanny Johnson, verbeeld.

Half oktober 1938 verscheen na zeven lange jaren van moeizame en noeste schrijfarbeid Rijnsdorps tweede roman bij *Bosch & Keuning N.V.* te Baarn.⁸⁰⁸ De titel *Eldert Holier* stond in zilveren hoge letters gedrukt op de inktzwarte linnen band. In het ontwerp van Karel Hoekendijk liepen vanuit de naam Eldert twee golvende vlakken schuin omhoog, die perspectivistisch samenkwamen in een ster. Rijnsdorps naam stond in een kleiner lichtgrijs corps vermeld schuin onder de titel. De prijs van het gebonden boek bedroeg f. 3,90,-. Opmerkelijk was het bij de roman ingestoken prospectus, waarin de uitgever een (door Rijnsdorp opgestelde) korte samenvatting gaf van de inhoud, inclusief een toelichting op wat de auteur 'wilde zeggen' met dit boek. Het prospectus eindigde met de prikkelende stelling: 'Nu de Christelijke romanproductie in jeugd- en streekbeschrijving dreigt vast te lopen, kan dit werk met zijn gedurfde opzet wellicht tonen, dat er nog veel onbeproeft mogelikheden zijn, en dat die gevormd kunnen worden, wanneer men zijn tijd tracht te verstaan in het licht van Gods Woord.'

Sujet

De kortste bespreking van *Eldert Holier* kwam van de rooms-katholieke *Informatie Dienst Inzake Lectuur*, waarin Kees Spieringa de roman in 1938 kernachtig samenvatte: 'De roman van een groep kunstenaars, die zich vrij wil maken van oude vormen en streeft naar vernieuwing. Niet alleen naar de materie doch ook naar den geest. De idealen bewegen zich in een vaag gevoel van broederschap, offer en zielsverwantschap, ergens aan den rand van het christendom. Tot een nieuwe formule komen zij echter niet en de levens der hoofdfiguren gaan verloren in een ijlte.' In het fotofilmportret van Rijnsdorp uit 1965: *Burger bij de gratie Gods*, uitgezonden voor de N.C.R.V.-televisie, schreef P.J. Risseuw als begeleidend tekstfragment:

Vlak voor oorlog 1940/'45 verschijnt zijn tweede roman. Eldert Holier, waarin het probleem aan de orde wordt gesteld van een a-religieuze culturele beweging. De reacties zijn verdeeld. Hij ondervindt hoe gevaarlijk het is in een boek, dat toch voor kerkvolk is geschreven, buiten de geijkte paden te gaan. Hij ruikt wat Abraham Kuyper noemde de pestlucht van het conservatisme. Als het gereformeerde publiek ons schrijvers in gebreke wil stellen, kunnen wij met recht zeggen, wat doen jullie om het ons mogelijk maken onze vleugels uit te slaan? Weinig of niets. Begrip voor het werk van de kunstenaar was bij het protestants-christelijke volksdeel nauwelijks aanwezig. De strijd, ook de maatschappelijke strijd viel meer en meer tegen, is Rijnsdorp zwaar gevallen.⁸⁰⁹

In *Eldert Holier* verbeeldde Rijnsdorp als auteur vanuit de fantasie het urgente vraagstuk van christelijke en antichristelijke kunstbeoefening, de verbondenheid van kunst en religie, en de mogelijkheid om latente krachten los te maken uit de onontwikkelde lagen van het volk: een romanthematiek waarin hij zijn eigen ideaal van christelijke kunst beleed.⁸¹⁰ Aan Hein de Bruin, met wie hij al enige tijd vriendschappelijk correspondeerde over hun literaire arbeid, schreef Rijnsdorp begin april 1935: 'Je hebt 't heel goed door, dat die Eldert Holier nu eens geen Chr. koördirigent wordt. Hij gaat verloren, tout court. (...) Maar laat ik zwijgen over dat boek, want 't is te nauw aan mijn leven in deze jaren verbonden en de vraag is: krijg ik het ervan los? Maar al zou ik slechts kunnen nalaten wat ik nu aan voorarbeid gereed heb, dan kan men zich toch een voorstelling vormen van wat ik in deze jaren innerlijk doormaak. Het boek wil op zijn wijze Christus als overwinnaar doen zien. "De Heere is hooger dan de geweldige baren der zee."⁸¹¹

Eldert Holier, een begenadigd musicus wordt op zijn veertigste verjaardag plotseling aangegrepen door een ongekende, stuwende macht, die zijn leven opheft uit de sleur van zijn kunstenaarsbestaan. Een groepje

⁸⁰⁸ Op Rijnsdorps verzoek stuurde *B & K* in november 1938 naast recensie- ook presentexemplaren van zijn roman naar een aantal vrienden en relaties. Ook Johan Huizinga en Anton van Duinkerken kregen een exemplaar van *Eldert Holier* toegezonden namens de auteur.

⁸⁰⁹ Joes Odufré, 'Burger bij de gratie Gods', fotofilmportret van C. Rijnsdorp ter gelegenheid van zijn eredoctoraat, uitgezonden door de N.C.R.V.-televisie op woensdag 20 oktober 1965 op *Nederland I* van 22.25-22.45 uur.

⁸¹⁰ In zijn dagboekantekening op 14 januari 1945 mijmerde Rijnsdorp over de vraag: 'Mijn eigen ideaal van kunst; onderwerp van *Eldert Holier* en, in rustiger vorm, van een nieuwe roman?' C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 99.

⁸¹¹ Brief van C. Rijnsdorp aan Hein de Bruin, ongedateerd (circa 7 april 1935).

dweperige artiesten, musici, literatoren van zeer uiteenlopende aard met botsende karakters. Zij stichten in Rotterdam een nieuwe culturele beweging, Yana genaamd, waarvan hij de bezielende kracht is. Het samen zoeken en scheppen, het zich als groep overgeven in zuivere Walden-achtige geestgemeenschap aan de nieuwe hoogst denkbare alles in zich sluitende harmonie, krijgt een religieuze dimensie. Holier wordt de stichter van een nieuwe godsdienst, de profet van een nieuwe gezindheid die geen rekening houdt met God en de bijbel.

Holier is de onbetwiste leider van deze groep, vroeger verslaafd aan de drank, die borrel en meisje offert voor het nieuwe ideaal dat hem voor de geest staat. Dit betekent voor hem een grote omslag in zijn leven. Hij breekt met zijn oude leven, heft zich op uit zijn lusteloosheid, stopt met drinken en verbreekt zijn relatie met de begaafde celliste Fanny Johnson. Begeesterd door het ongekend nieuwe dat in hem doorbreekt, volgt hij zijn nieuwe roeping. De oude kunst en de oude cultuuruitingen hebben afgedaan. Mensen uit allerlei stand, grotendeels eenvoudige volksmensen, worden geroepen tot kunst in eenvoudige of primitieve vormen. Er heerst soevereine minachting voor alle geschreven muziek. Het moeizaam verworven cultuurbezit, opgebouwd in de loop der eeuwen, wordt geproclameerd tot 'oude wereld'; alleen wat in gemeenschappelijke inspiratie ontstaat binnen de Yanakring, heeft voor hen werkelijk waarde. Rijnsdorp voert de kapper Toledo ten tonele, die achter zijn kapsalon een zaal heeft waar hij schilderijen exposeert en voordrachten houdt. Met zijn aanhangers vormt hij de Toledogroep. Rijnsdorp voert vervolgens een ober ten tonele die in trance een prachtig vrouwenportret schildert, waarna hij rept van fikse vechtpartijen tussen kunstbroeders, van wilde samenkomsten die door de politie uiteen worden geslagen.

In de Yanabeweging ontwikkelen zich al snel christelijke en antichristelijke elementen. De nieuwe scheppende en cultuuroordringende geest van Yana, wint in steeds bredere lagen van de Rotterdamse samenleving veld en brengt ongeletterden en intellectuelen, rijken en armen, samen in Yana. Door de conflicten met de oude cultuurwereld, breidt zij zich uit, Yana organiseert besloten en openbare bijeenkomsten, met de sterk van de oude cultuurwereld afwijkende sfeer van spontane uiting, door het houden van tentoonstellingen met oorspronkelijke Yanawerken, door jamsessies en door haar plan voor de bouw van een eigen huis: het Yanahuis, waarin de hoogste harmonie zich zal uitdrukken.

Het staat voor Kruzeman vast dat de mensen die met heftig verlangen uitkijken naar het Yanahuis, in wezen vertwijfeld op zoek zijn naar het beloofde Godsrijk, de hemel. In de beide hoofdpersonen Holier en Kruzeman wordt de tegenstelling belichaamd die zo oud is als het Christendom: namelijk die tussen het rijk van de cultuur en het Christendom. Tussen de leider van de christelijke deel, Ries Kruzeman en de leider van de antichristelijke deel, Eldert Holier, twee voormalige hartsvrienden en kunstbroeders, komt het tot een uitbarsting. De christelijk-gezinde leden worden uitgestoten en in de Yanabeweging verscherpt het antichristelijke beginsel zich. Eldert Holier, die rakelings langs het christendom is gegaan, voelt zich meer en meer verraden. Hij verliest zijn verloofde, een nichtje van Kruzeman, ontmoet weer de vrouw die hij eens verliet, raakt opnieuw aan de drank, die hij eens liet staan toen hij in dienst van de eenheid van Yana en de artistieke scheppingskracht ging dromen. Tot slot wordt Holier uitgestoten door zijn eigen beweging en opgeofferd. Als in een visioen ziet hij hoe een nieuwe cultuur in een nieuw Jeruzalem zal opbloeien. Steeds duidelijker wordt in het romanplot dat Yana ingaat tegen het christendom. Dit proces van bewustwording kristalliseert zich met name uit tussen de vrienden Ries Kruzeman en Holier. Kruzeman kiest voluit voor het christendom. Het leven van Eldert Holier kent onverwacht een catastrofale afloop: zijn ex-geliefde Fanny, de teruggekomen celliste, stort zich met hem in het dodelijke Maaswater.

Cultuur met of zonder Christus

In *Eldert Holier* plaatste Rijnsdorp - 'met bloed geschreven' - in een essayistisch getoonzette metafoor het vraagstuk van geloof en kunst in het spanningsveld van een cultuur met of zonder Christus. Op 14 november 1936 sprak hij voor de Christelijk-Letterkundige Kring Den Haag over het boek en onthulde enkele bijzonderheden over zijn toen nog niet voltooide roman.⁸¹² Rijnsdorp gaf aan dat *Eldert Holier* geen streekroman was, 'zooals in zekere zin mijn alweer zeven jaar geleden voltooide eerste roman *Koningskinderen* was'. Zijn nieuwe boek werd ook geen stadsroman, 'al is het gebeuren wel niet heelemaal los van Rotterdam te denken'. Hij beoogde in zijn nieuwe roman 'niet de ons omringende werkelijkheid uit te beelden en behandelt niet toestanden in handel, kerk of partij, of in het kunstleven, of in arbeidersstand, patriciaat of middenstand, althans niet op de manier van reportage. Mijn boek speelt zich niet af in de werkelijkheid, zoals die nu is, maar in *een* werkelijkheid, die mogelijk is, in een van de talloos vele werkelijkheden. Het zweeft zoo'n beetje op manshoogte boven onze werkelijkheid. Men zou het dus deels een fantastische roman kunnen noemen'. Volgens hem moest in de gedurfde fantastische roman een 'gezonde werkelijkheidskern' aanwezig zijn: 'De werkelijkheid vormt de

⁸¹² Een samenvatting van Rijnsdorps lezing was opgenomen in: *De Brug*, jrg. 4, nr. 4, september 1937, 7.

onderbouw, de fantasie de bovenbouw.’ In dat perspectief onderscheidde Rijsdorp drie typen romans: ‘Alle deze typen, het technische-wetenschappelijke type van Jules Verne, het sociale-utopische type van Wells en het theologische-dogmatische type van Benson houden zich met datgene bezig, wat ver weg is in ruimte of tijd. Fantastische romans zijn doorgaans toekomststromans.’ Hij gaf vervolgens aan, ‘dat onze jonge Chr. literatuur nog geen fantastische roman heeft voorgebracht’, waarna hij concludeerde dat *Eldert Holier* niet tot een van bovengenoemde drie genoemde typen behoorde, ook niet tot het theologische-dogmatische type: ‘Weliswaar is mijn boek doordrenkt van Bijbelse, theologische, ja zelfs dogmatische gedachten, maar nergens heb ik gegevens uit de bijbel zomaar overgeplant in de sfeer van de belletrise.’ Dat leek hem ‘onbijbelsch’. Rijsdorp had bij het schrijven getracht zich zoveel mogelijk op organische wijze te bedienen van de openbaringsgegevens uit de Schrift.

Ook beschrijf ik geen antichrist en geen einde der dagen en geen utopia, maar ik laat zien hoe één wonder van de Anti-Christ er zou kunnen uitzien en dat wel in nauw verband met een zeer bepaald gebied. En dat gebied maakt mijn boek tot een afzonderlijk type van fantastische roman. Welk gebied is bedoeld. Dat van kunst en cultuur. We hebben hier te maken met een 4e type: het artistiek-theologische type.

Tegenover de massapsychologie, die leerde dat de massa als menigte beneden de enkelingen stond, stelde Rijsdorp het wonder van de gemeenschap der heiligen: ‘dat de enkeling, die in dit verband is opgenomen, niet daalt, maar stijgt’. Hij noemde dit thema: ‘het wonder van de gemeenschap der heiligen’, de ondergrond van zijn boek: ‘De duivel die dit alles nabootst, “der Affe Gottes” volgens Luthersch woord, wil ook deze gemeenschap en dit stijgen nabootsen.’ De opleving van het artistiek-kenvermogen van de Yanabeweging schetste Rijsdorp als een symptoom van het naderend wereldeinde; een thematiek die zijn denken destijds sterk bezighield.

Over de verhouding tussen kunstenaar en gemeenschap had Rijsdorp zich (in de discussie met K. Heeroma) het duidelijkst uitgesproken in het stukje ‘Het volk aan de kunst’ waaruit het citaat: ‘Want er is niets in de kunst dat niet latent leeft in het volk’, genomen was.⁸¹³ Wat Rijsdorp in dat artikel als wenkend ideaal zag had hij zich ‘als werkelijkheid gedroomd’ in zijn roman *Eldert Holier*, waarin inderdaad het volk aan de kunst (toe)komt.⁸¹⁴

Maar in dit boek wordt deze collectieve scheppingsactie in verband gebracht met toekomstverwachtingen, zoals die in Bijbelgelovige kringen leven, speciaal in de vorm, waarin die verwachtingen in Calvinistische kringen uitgewerkt zijn, nl. de dramatische botsing tussen Christus en de antichrist en de imitatie door deze laatste van de heilsfeiten, in casu van Pinksteren: de uitstorting van de Geest. Yana is in wezen een antichristelijk Pinksteren, vermomd als artistiek revival. Holier is hier o.a. de slaapwandelaar, die niet weten wil waar hij uitkomt, en Kruzeman degene die bewustheid, bezinning en critiek in het collectieve scheppingsproces wil toelaten.⁸¹⁵

Over het thema van *Eldert Holier* schreef Rijsdorp: ‘Verleiding impliceert ook list en dubbelzinnigheid bij de verleidende machten en krachten. En dat dit tijdperk der verleiding uitloopt op de openbaring van de *verleider*, is een gedachte, die aan de Schriftgelovige vertrouwd is. Maar over dat einde spreek ik niet. Dan zijn de maskers afgeworpen. De gevaarlijkste tijd krijgt de kerk en in haar gevolg de christelijke cultuur, als zij actueel wordt, aan bod komt. De nieuwe religie zal van een dergelijk raffinement zijn, dat “zo het mogelijk ware, ook de uitverkorenen zouden worden verleid”. Dat kan allen door gelijkenis, overeenkomst. Het geestelijk leven in zijn breedste zin zal bloeien als nooit tevoren, maar alle uitingen daarvan, ook de kunst, zullen van verleiding doortrokken zijn (het thema van Eldert Holier).’⁸¹⁶ Eerder had Rijsdorp in een lezing op 29 maart 1938 voor de Christelijke-Letterkundige Kring Gorkum - vlak na de voltooiing van de roman - in *Tavenu* aan de Krabsteeg over Eldert Holier gezegd (zoals opgetekend door de aanwezige verslaggever van *De Rotterdammer*-bladen):

⁸¹³ C. Rijsdorp, ‘Het volk aan de kunst’, *Ter Zijde*, 158.

⁸¹⁴ C. Rijsdorp, *In drie etappen*, 132

⁸¹⁵ *Ibidem*, 132-133.

⁸¹⁶ C. Rijsdorp, ‘De weg uit de robot-cultuur’, *Op zoek naar het geheim*, 43.

De heer CR heeft met het boek bedoeld het christelijk beginsel in de literatuur te belijden. Over de oorsprong van het boek, waaraan hij zeven jaar heeft gewerkt, zeide hij dat het gebaseerd is - in zekere zin tenminste - op het Schriftwoord, dat de Satan in het laatste der dagen pogingen zal doen om het mensdom te verderven. In EH een fantasie komt door de werking van de Heilige Geest het vermogen tot kunst plotseling voor een groep mensen, die daardoor in staat zijn tot prachtige kunstuitingen, om elkaar liefde te bewijzen. Zoo ontstaat er een gemeente, waarin ook kunst wordt bedreven. De hoofdpersoon Eldert Holier daarentegen is een tijdlang bezig tegen Christus te werken, doch aan het eind van het boek blijkt dat hij hieraan toch weet te ontkomen.. De strekking van het boek is aan te geven, dat alles wat geschiedt tot verleiding van de uitverkorenen, tenslotte ook nog moet bijdragen tot hun zielenheil.⁸¹⁷

Volgens L.J.M. Feber in het katholieke dagblad *De Tijd*, had Rijnsdorp ‘den roman geschreven van het dadaïsme’. *Eldert Holier* was bij zijn weten de eerste roman, ‘waarin de psychologie dezer geestesverbijstering is beproefd’. Hij noemde de roman ‘in zoverre onvoldoende geslaagd, dat de personen te vaag blijven’, maar hij vond het boek ‘van niet gering belang’ als cultuurhistorisch document: ‘Het markeert de consequentie, waartoe de verwerping van het Christendom uiteindelijk voert. Is dit de bedoeling van den schrijver geweest, dan is zijn werk zéér overtuigend.’⁸¹⁸ De scribent G.E. uit het *Leidsch Predikbeurtenblad* constateerde gewetensvol over *Eldert Holier* - na de vaststelling dat *Koningskinderen* Rijnsdorp ‘terecht een eerste plaats’ bezorgd had onder ‘onze hedendaagsche prozaschrijvers’: ‘Dit boek is, vooral van christelijke zijde, op vernietigende wijze veroordeeld.’ Na lang nadenken was de kerkbodecriticus tot het inzicht gekomen dat dit ‘onjuist’ was. ‘k Weet niet, of ik dit schrijven mag van knappe recensenten: ’k geloof, dat men Rijnsdorp daarmee onrecht doet en hem niet begrijpt. Toegegeven: de inhoud is wonderlijk, maar wat is er mee bedoeld?’ Volgens de scribent tekende Rijnsdorp in Yana een in godsdienstig gewaad gehulde geestesstroming onder musici en kunstenaars, maar die toch buiten Christus omging: ‘Holier zegt ’t immers vlak voor zijn tragisch levenseinde, hij, de eigenlijke man van de geheele Yana-beweging: “een nieuwe cultuur, een nieuwe wereld kan alleen gebouwd worden uit nieuwe mensen. Yana bracht nieuwe dingen, maar maakte geen nieuwe mensen”.’ Afsluitend stelde deze gevorderde lezer: ‘Ik geloof, dat de wereld van onzen tijd dat ook wel eens mag bedenken. ’t Boek van Rijnsdorp wil m.i. een pleidooi leveren voor de waarheid van ’t waarachtig, levend Christendom, al wordt dit niet met zoowel woorden gezegd en ’t is tevens een veroordeling van de wereld zonder den levenden Heiland.’ In dit verband schreef Koos van Doorne over *Eldert Holier* in 1959:

Ook hier, in *Eldert Holier*, houdt Rijnsdorp zich bezig met het verband tussen religie en cultuur. Hij verbeeldt in deze roman het opkomen van een bepaalde culturele beweging, die een pseudo-religie blijkt te zijn en de christenen, die aanvankelijk togetreden waren, uitstoot. Die beweging had niet een leer of een bepaald program, maar wilde de mens slechts leiden naar een schone samenleving. De beweging doet dat op een wijze die de grote waarheden van het christelijk geloof ontkent. Zij wilde als het ware een Nieuw-Jeruzalem stichten buiten God om. Zij ontkende het komende gericht. Rijnsdorp’s bedoeling is duidelijk: elke cultuur, hoe goed en zuiver op zichzelf, wordt anti-christelijk, indien de mens zijn ganse hart niet op God richt. Hier op aarde is de strijd tussen goed en kwaad en die strijd is nog niet afgelopen. Niemand kan het paradijs stichten, niemand kan buiten God om iets waardevols-cultureels doen.⁸¹⁹

Vorm en stof

Om de inhoudelijke ontwikkeling van zijn scheppend schrijverschap te begrijpen maakte Rijnsdorp onderscheid tussen ‘vorm’ en ‘stof’. In een lezing over *Eldert Holier* voor de christelijk-letterkundige club *Jacob Revius* op dinsdagavond 6 juni 1933 ging hij als kunstenaar dieper in op de uitwerking van dit verschil in muziek en literatuur:

In de muziek is vorm van zeer groot belang, ja muziek is bijna uitsluitend vorm, zij geeft muzikale patronen en bewerkingen van die patronen. Ik heb uit de muziek dan ook de behoefte behouden aan strenge doorzichtige vorm, waarin alles op zijn plaats staat en niets toevallig of overbodig is. Dat bracht me

⁸¹⁷ *Nieuwe Leidsche Courant*, 30 maart 1938.

⁸¹⁸ L.J.M. Feber, ‘Schemering der cultuur’, in: *De Tijd*, 11 januari 1939.

⁸¹⁹ J. van Doorne, ‘Kees Rijnsdorp 65 jaar’, in: *Trouw*, 19 september 1959.

allereerst in de literatuur tot de dichtkunst, waarin ik het rechte woord op de rechte plaats heb leeren zoeken, maar van te voren had ik al getracht een roman te schrijven. Ik had echter totaal geen begrip hoe ik mijn eigen vondsten moest verwerken. Want sommige dingen staan bij het schrijven van te voren al vast, andere nog niet. Dat is een van de moeilijkste problemen: hoe krijg ik er in wat ik er in wil hebben, zonder met de logica in conflict te komen. Je gaat uit van het geheel, maar je gaat ook uit van de delen en die lijnen moeten elkaar ontmoeten. Juist omdat ik alles zelf wil doorleven, kan ik alleen materiaal gebruiken, dat door mijn ziel is gegaan, ik moet dus aanzienlijk ‘inductief’ materiaal hebben, maar dat materiaal moet in elkaar sluiten, het boek op een levend organisme laten gelijken.

Rijnsdorps ideaal werd: ‘Een afgerond, organisch geheel vormen van de allerbeste vondsten, die kenmerkend zijn voor een zekere periode in het leven, dat heb ik steeds onbewust gewild. Natuurlijker gaat het makkelijker in een novelle dan in een roman. Vandaar dat ik eerst in het klein heb geprobeerd, wat ik nu in het groot ben begonnen.’ Aan het begin van zijn schrijverschap had Rijnsdorp maandenlang aan een studie over Is. Querido’s *Jordaan* gewerkt, waarna hij zich op de novellistiek stortte. Hierin zocht hij niet alleen naar een eigen stijl en toon, maar ook een eigen tempo. ‘Toen schreef ik Koningskinderen als een soort verkenning van de roman, begrijpend, dat ik nog niet kon geven wat ik wilde. Het is echt beginnerswerk, althans wat de vorm aangaat, al lijkt uit de stof wel eenige levenservaring. Ik heb met Koningskinderen aan de praktijk geleerd wat een roman is en als dit tweede werk mag slagen, dan heb ik daarmee nog veel meer geleerd. Misschien kan ik daarna weer lossers gaan schrijven.’⁸²⁰ Naast zijn verslag van de literaire conceptie van *Eldert Holier* maakte Rijnsdorp in zijn lezing voor *Jacob Reinius* ook zijn opvattingen over het schrijverschap en het christelijke literatuur publiek:

Ik heb over een romancompositie mijn eigen ideeën, die sterk afwijken van wat de meeste schrijvers verlangen. Maar ook over het onderwerp wijk ik van hen af. Mijn opvattingen liggen veel dichter naar de poëzie en de muziek toe, veel meer naar het centrum, van waaruit de verschillende kunsten ontspringen. Ik vind de meeste boeken veel te slecht gecomponeerd. Je ziet nergens architectuur, je oog zoekt tevergeefs monumentale lijnen. Hoofdstuk volgt op hoofdstuk, er zit wel enige orde in, maar het laat mijn gevoel altijd onbevredigd. Ik heb een sterk geprononceerd gevoel voor monumentaliteit.

Daarna spitte Rijnsdorp zijn lezing toe op de problematiek waarmee hij ernstig had geworsteld, en waarover Menno ter Braak eerder de spot had gedreven,⁸²¹ namelijk de kwestie van een geschikt onderwerp dat in een christelijke roman verder kon worden uitgediept:

Maar ook de onderwerpen bevredigen me zelden. De ongelooovige schrijvers zoeken het meestal in de erotiek, al of niet gemengd met een beetje verdraaid geloof. En de onderwerpen van onze Chr. schrijvers pakken me ook niet. Huiselijke conflicten, puberteitsproblemen, streekbeschrijving, het is allemaal zoo beklemmend, het laat me allemaal in de grond van mijn hart koud. De meeste ‘kan’ ik eenvoudig niet lezen, omdat ik ’s avonds dringend, ja dwingend behoefte heb aan verheffing. Aan een snelle opvlucht in de wereld van gedachten, zoodat ik dan maar weer lectuur pak, die me daarheen het snelste opvoert, Pascal, Nietzsche, Leopold, of muziek.

⁸²⁰ C. Rijnsdorp, lezing over *Eldert Holier* voor de christelijk-letterkundige club *Jacob Reinius* op 6 juni 1933.

⁸²¹ In het Boekenweekgeschenk 1932 had Rijnsdorp gewetensvol geantwoord op de eerste vraag: ‘Hoe kwam ik tot het schrijven van mijn eerste (tot heden eenige) boek?’, dat hij na zijn trouwen zich weer op de literatuur had gestort, maar veel moeite had met het vinden van een geschikt onderwerp: ‘De aandrang tot schrijven werd acuut, maar over het “wat” bleef ik in het onzekere.’ C. Rijnsdorp in: *Geschenk* 1932, 119. Voor Menno ter Braak was Rijnsdorps antwoord aanleiding hem in het letterkundig tijdschrift *Forum* op de korrel te nemen. In de satirische rubriek ‘Gulden woorden van groote schrijvers’ werd het volgende gemanipuleerde citaat geplaatst: ‘Na mijn trouwen, toen ik 26 was, kwam de liefde tot de litteratuur krachtig boven... Maar vreemd genoeg kon ik mijn “onderwerp” niet vinden.’⁸²¹ Menno ter Braak, in: *Forum*, jrg. 1, 1932, nr. 6, 400. Eind 1932 merkte Rijnsdorp zijdelings en ietwat stoïcijns over deze satire van Ter Braak op: ‘En nu het onderwerp. Toen ik in het “Geschenk” schreef, dat ik mijn onderwerp niet kon vinden, schijnt daarover in *Forum* een grapje gemaakt te zijn. Het was wellicht te veel gevegd, zoo niet van de intelligentie, dan toch van welwillendheid van de heeren redacteuren om te veronderstellen, dat een Christelijke beginnening iets te maken zou hebben met tijd en toekomst. Anthonie Donker heeft zijn tijd beter begrepen, toen hij de prozaïsten bepaalde onderwerpen aanbeval. Ons kunnen deze onderwerpen niet geheel voldoen; het milieuelement speelt daarin een te groote rol; de erotiek zal de rest moeten doen.’ C. Rijnsdorp, ‘Naar nieuwe centra’, *Ter Zijde*, 144.

Vervolgens deed Rijnsdorp een openhartige onthulling: 'Vooral tegen romans door vrouwen geschreven, heb ik sterke vooroordelen. Ik kan ze bijna niet au sérieux nemen. De weinige vrije tijd die ik heb, geeft me recht op een beetje exclusivisme.'⁸²² Over de christelijke literatuur die in deze jaren dertig van de vorige eeuw geschreven werd, liet hij zich eveneens kritisch uit:

Vergeten we niet: we willen 'Christelijke' literatuur. Nu wordt het zoetjes aan gewoonte te volstaan met werk, dat bepaalde trekken met het christendom gemeen heeft, waarheid, eerlijkheid b.v., maar hierin zit nog een stuk 19e eeuwse zuurdeesem. Er zijn wel degelijk Christelijke onderwerpen en het is wel degelijk noodig, dat de Chr. schrijver onbewimpeld voor zijn geloof uitkomt. Vroeger meende men, dat dit moest gebeuren door preeken en bekeeringen, thans kan men weten, dat dit kan, door de keus van het onderwerp.

Rijnsdorp vervolgde zijn gedachtegang over christelijke literatuur en christelijk schrijverschap, waarbij hij als auteur zichzelf - indirect - vergeleek met de schrijfster Wilma Vermaat:

Indien men een christen is, leeft men toch met het wereldgebeuren mee. Een vrouw als Wilma kan volstaan met edele figuren in kleine plaatsen te doen leven en sterven, maar een man van deze tijd, die in de woeling van het leven staat, een gezin heeft, op wiens schouders lasten drukken, zal die genoeg kunnen nemen met zulke kleine grenzen? In zijn korte avonduren wil hij 'vlucht', zoowel in onderwerp als de manier, waarop hij dat behandelt. Het leven heeft voor hem eerst waarde, als hij bouwen kan aan een werk, waarin hij zijn visie op deze tijd geeft, en waarin hij die tijd zelf scheppend helpt vormen. Kan hij dit niet, dan zal hij toch geven, wát hij kan (denk aan Pascal). Voor dit soort mensen bestaat maar één alternatief: scheppen of sterven. Ik schrik terug bij de gedachte, wat er van me worden moest als die stroom van energie plotseling geremd werd.

Na deze bekentenis, die uit het diepst van zijn schrijversziel kwam, sprak Rijnsdorp zijn publiek rechtstreeks aan: 'Voelen jullie nu iets van de hartstocht, waarmee ik naar een onderwerp gezocht heb, dat me nu heelemaal pakt, jaren lang?' Ter illustratie verwees hij naar een oude aantekening uit april 1924, waarin hij schreef dat 'het onderwerp' in het centrum van zijn belangstelling was gekomen, maar hij kon 'zijn' onderwerp niet vinden. 'Wat konden mij familieontwikkelingetjes schelen? Misschien, omdat die me nooit blijvend hadden gedrukt en ik juist veel familiegeluk ken?' Vervolgens liet hij zich ook voor het eerst publiekelijk expliciet uit over het vraagstuk van seksualiteit in de roman, waarover hij, los van een voorval in zijn naaste vriendenkring,⁸²³ ook een particuliere opvatting ontwikkelde:

Wat had ik aan erotiek zonder meer? De erotiek is voor mij één factor onder andere, een sterke drijfkracht, maar voor de man niet de voornaamste. In een gezond mannenleven is de erotiek hoogstens stuurman, nooit kapitein. Ik voel er niets voor om mezelf in een boek te gaan opwinden en dan het geschrevene publiek ten toon te stellen, zoals b.v. Alie Smeding doet. Het werk van de waarlijk groote kunstenaars is nooit eenzijdig erotisch en dat de erotiek gevaarlijk is voor de scheppende kunstenaar, bewijst het treurige geval van Querido, die als mensch en misschien ook als kunstenaar aan de vrouwen ten onder schijnt te zijn gegaan. Misschien heb ik ook wel te veel Puriteinenbloed in de aderen. Hoe het zij, de rechtstreekse erotiek zoek ik niet.

Rijnsdorp wilde zijn hoofdfiguur Eldert Holier zo levensecht mogelijk opvoeren,⁸²⁴ waarbij hij alle menselijke aspecten van zijn romanpersonage psychologisch doordacht, ook het seksuele

⁸²² De dichter Willem de Mérode schreef in dit verband: 'Ik noem nog een paar mannelijke auteurs (is het u wel opgevallen hoeveel vrouwen proza schrijven, en hoe weinig dichtersessen we hebben?) Van Eerbeeck, Rijnsdorp, Nassau [Anne de Vries] en Risseeuw.' Willem de Mérode, 'Tien jaar Kerstboeken', in: *Op den Uitkijk*, jrg. 10. nr. 13, 24 maart 1934, 430. Deze tekst van De Mérode werd grotendeels door P.J. Risseeuw overgenomen *De Rotterdammer* (Zondagsblad) op zaterdag 7 april 1934.

⁸²³ Zie verderop in deze paragraaf: 'Overspel van cultuurkring tot roman'.

⁸²⁴ Vertolken de twee hoofdfiguren in Rijnsdorps proza, het 'Koningskind' Siem 't Hoen en de 'duivelskunstenaar' Eldert Holier, als romanpersonages de lichte en de donkere kant van Rijnsdorps eigen 'complexe' - typering van mevr. H. Kuypers-Van Oordt - persoonlijkheid? Leefde hij niet - eerst in de veilige figuur van 't Hoen en later in die van de flamboyante Holier - in gesublimeerde vorm en daardoor straffeloos beide kanten uit? Opmerkelijk was dat in de recensies over *Koningskinderen* geen (aantoonbaar) verband werd gelegd tussen Siem 't Hoen en Rijnsdorp, en dat acht jaar later in de kritiek op *Eldert Holier* dit wel gebeurde, en niet door de geringste critici, zoals Q.A. de Ridder (*De*

aspect. In zijn dagboek aantekeningen bij het thema 'Yana en de sexe', schreef Rijnsdorp onder meer aan invallen en inzichten: 'De tarra is voor de puber: de oudere man vraagt de liefde netto, zonder veel pourparlers en lyrische omslag. Ja "omslag", emballage. De usantiële tarra der sexualiteit in mindering brengen.' En de opvallende notitie: 'Yana maakt ook het sexuele leven gezond. Tegen Freud: een beetje verdringing is noodzakelijk. De ware exploitatie van de krachtbron der sexueele potentie. Geen ascetisme en ook geen extase des vleesches. (Dit is een factor, die Holier tot een huwelijk drijft en daarin naar het begin van zijn val).'

Miserabel of magistraal?

In het interview met G. Puchinger, in het kader van het thema 'christen en kunst', zei Rijnsdorp op 18 oktober 1969 over het wanbegrip dat zijn tweede roman bij pers en publiek had ontmoet:

Met *Eldert Holier* wilde ik een grote roman geven. Wie naar invloeden zoekt, kan hier indirecte inspiratie van Nietzsche en Ortega y Gasset vinden. Ik heb er alleen maar bij stukjes en beetjes aan kunnen werken en er in totaal zeven jaar over gedaan, van 1931 tot 1938. Over dit boek was Jaap Das beter te spreken; hij vond het althans een proefschrift waard. Ik keek vreemd op toen bij hem het woord 'estheticisme' viel, maar nu geef ik hem volkomen gelijk. Wie mijn dromen en idealen uit mijn esthetische periode wil leren kennen, kan hier terecht. De essayist en de romanschrijver Rijnsdorp liggen in dit boek nogal eens met elkaar overhoop. Deze roman is slecht begrepen; wel ben ik nog altijd dankbaar jegens mevrouw Lever-Brouwer, die er de intelligentste kritiek over schreef.⁸²⁵

Mevrouw L.A. Lever-Brouwer schreef in *De Standaard* onder de titel 'Vrouwenkout!' weliswaar geen officiële bespreking. Maar omdat haar vrouwenrubriek geen letterkundige kroniek was kon ze haar beleving van de roman: 'Rijnsdorp doet iets met je, als je naar hem luistert Hij maakt iets in je wakker', vanuit haar gevoel schrijven: 'Wie niet opziet tegen een "moeilijk" boek moet het zelf lezen, zin voor zin en woord voor woord om hetgeen wat ik wilde zeggen "te begrijpen" - maar van dit boek zeg ik liever "om het aan te voelen".' Na indringend gewezen te hebben op de grote strijd tussen Christus en Belial,⁸²⁶ die op elk terrein en ook in ieder mens wordt 'uitgestreden', en waarbij de Satan verschijnt als een 'engel des lichts', concludeerde zij:

Hoe heerlijk en schoon Yana zijn kan - het is altijd uit en door en tot den mensch. Als een eeuwige cirkel keert het altijd na den opgang tot de aarde terug - terwijl het Christendom uit en door en tot God, als een verticale lijn naar boven gaat, omhoog, altijd omhoog - gericht op Christus!

Zij eindigde haar romanbeleving: 'Zoo heb ik iets van dat wat bij me naar boven kwam bij dit lezing van dit, volgen mij wondermooie boek mogen zeggen. Iets - het bevat nog veel, véél meer!'⁸²⁷ Op 16 mei 1939 ontving zij van Rijnsdorp een bedankbrief voor haar recensie, waarmee zij zeer verguld was. Op 21 juni 1939 antwoordde mevrouw L.A. Lever-Brouwer hem: 'Ik was ook al zoo blij met Uw Eldert Holier. 't Is eigenlijk geen boek dat men "beredeneeren" of "bespreken" kan - 't is een boek van aanvoelen en begrijpen. Dàt ik het aangevoeld of begrepen had, durfde ik *zelf* niet te zeggen - ik kon alleen maar schrijven over wat het mij "gedaan" had. Nu ik uit Uw schrijven merk, dat ik het boek wel "gevat" had, ben ik er bij om, want ik heb het geweldig genoten en zou het niet graag meer missen.'

Nederlander, 4 november 1938) en dr. J. van Ham (*Elckerlyc*, jrg. 3, nr. 9, december 1939). In zijn eerste reactie op *Eldert Holier* had P.J. Risseeuw op 18 april 1938 aan Rijnsdorp geschreven. 'Een "fantasie", jawel, maar wat voor een! Ik moet grinniken als ik denk aan de humor, dat je ook nog bank-employé bent. Een voorzichtig kantoormanetje, wie vermoedt iets van vuur? Zowel in de figuur van Siem 't Hoen uit *Koningskinderen* als in zijn romanpersonage Eldert Holier moest Rijnsdorp de diepere lagen in zijn persoonlijkheid hebben aangesproken. In fictie - als literair moratorium - konden verlangens, denkbeelden en opvattingen nu eenmaal vrijer - zonder kerkelijke en maatschappelijke sancties - worden beleefd en uitgeleefd dan in de zedenrijke gereformeerde wereld, zeker ten tijde van het Interbellum.

⁸²⁵ G. Puchinger, 'Dr. C. Rijnsdorp', in: *Christen en kunst*, 202.

⁸²⁶ Belial werd hier in de betekenis van de demon of duivel gebruikt, de eerste engel die uit de hemel was verdreven, een gevallen engel, ook wel de engel van lust en verwarring genoemd of de vader van Satan.

⁸²⁷ L.A. Lever-Brouwer, 'Vrouwenkout!', in: *De Standaard*, 14 februari 1939.

Was *Eldert Holier* een *miserabel* (J.F. Beerens),⁸²⁸ of een *magistraal* (N. Heiner) boek?⁸²⁹ De meningen over *Eldert Holier* waren in de protestantse periodieke pers, van kerkbode, weekblad tot christelijk-letterkundige kritiek, en in de algemene literaire kritiek, stevig verdeeld, met als rode draad: verbazing, ontzetting en vooral wanbegrip. Bij het calvinistisch volksdeel riep Rijnsdorps tweede roman meer vragen op dan bijval, met als centrale vraag waar in hemelsnaam de Rijnsdorp van *Koningskinderen* toch gebleven was! Aan Risseeuw had hij - terugblikkend op zowel de eerste hoos aan kritieken op *Eldert Holier* als op de met name kerkelijke kritiek die zijn vriend uitgestort kreeg op zijn roman *Is het mijn schuld?* - over hun gezamenlijke cultuurtaak bemoedigend geschreven: 'We zullen zoo lang mogelijk maar aan onze kleine taak blijven, omdat voor God niet het wat maar het hoe telt.'⁸³⁰ En twee weken later schreef hij: 'Ja, we hebben wel een intense spanning beleefd en wat is het weer gauw vergeten, al heeft onze ziel (en ons lichaam misschien ook wel) ergens de schok geregistreerd. Hoe nietig voel je jezelf en je eigen kleine levenswerk in zoo'n storm, maar toch ook dacht men: er komt toch wel eens een tijd dat er balans opgemaakt wordt.'⁸³¹ Rijnsdorp noemde als voorbeeld dat een van zijn beste vrienden het boek had doorgeworsteld tot het eind en de lectuur pas na het overwinnen van een sterke weerzin had beëindigd. Maar een schoolhoofd uit Friesland was juist door *Eldert Holier* gaan schrijven en had zijn eerste roman aan de schrijver van *Eldert Holier* opgedragen.⁸³² Dit schoolhoofd - Rijnsdorps aangetrouwde neef Arjen Miedema uit Bedum - schreef hem bemoedigend op 12 februari 1941:

Zoo moet bijv. Het Boek - op Calvinistische wortel groeiend, nog geschreven worden. De cultuur moet van uit de kerk haar recht van bestaan nog krijgen. Eldert Holier - we zitten elkaar geen bloempjes meer aan te bieden - is een reuzenstap in de goede richting geweest. Dat het die uitwerking niet heeft gehad, als het wel verdiende, ligt niet aan het boek, maar aan het publiek. Al speel ik een doove de d-mol van Bach volmaakt voor, hij hoort er geen noot van. Daarom, lees maar gerust weer in Eldert Holier. De Eene, Die objectief oordeelen kan, geeft er je een tien op, want Hij weet wat maaxsel wij zijn.

In het autobiografisch-verhalende essay *Kerstmis 1938* stelde Rijnsdorp over de literair-kritische ontvangst van *Eldert Holier*: 'Er zijn meer onbillijkheden. Zo bijvoorbeeld, dat het boek te precies zou wezen om geïnspireerd te kunnen zijn. In *Koningskinderen* zowel als in *Eldert Holier* zijn alle achter elkaar opgeschreven stukken gemakkelijk als zodanig te herkennen. Ze zijn geïmproviseerd en wel in de letterlijke zin van het woord, zodat ik meestal niet wist waar ik zou uitkomen en zeker nooit hoe ik er komen zou.'⁸³³ In *Kerstmis 1938* luchtte Rijnsdorp eveneens zijn hart over de teleurstellende reacties op zijn tweede roman:

Maar om op Eldert Holier terug te komen, ik vind het jammer, dat het boek te veel gemeten wordt met de maatstaf van een roman van het gebruikelijke, min of meer realistische type. Mijn figuren zijn in bas-relief gehouden, om ze als groep beter te doen uitkomen. Zelfs Holier is alleen gezien in zijn verhouding tot Yana. Ik wacht nog op een recensie over mijn boek, die het afmeet naar zijn eigen ideaal en die mijzelf overtuigend aantoon, waar de gebreken zitten.⁸³⁴

Deze recensie zou door Harmen van der Leek geschreven worden in *Opwaartse Wegen*.⁸³⁵ In zijn essay 'De burger in de spiegel',⁸³⁶ over de roman *Een zoon begraaft zijn vader* van H.M. van

⁸²⁸ J.F. Beerens in: *Kerkophouw*, november/december 1938: 'Het is mij een raadsel, hoe de schrijver van "Koningskinderen" ertoe gekomen is, dit miserabele boek te produceren.'

⁸²⁹ N. Heiner, 'Romans', in: *Nederlandsche Bibliographie*, december 1938. Eveneens opgenomen in: *De Bibliotheekhouder*, 15 december 1938. 'Jarenlang heeft Rijnsdorp aan deze roman gearbeid - zij is een magistraal boek geworden.'

⁸³⁰ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 28 september 1938.

⁸³¹ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 12 oktober 1938.

⁸³² Arjen Miedema, *Gesprekken met Gabriël* uit 1947. In 1949 verhuisde Miedema naar Rotterdam en werd hij leraar aan de *Eerste Christelijke H.B.S.* aan het Henegouwerplein in Rotterdam.

⁸³³ C. Rijnsdorp, 'Kerstmis 1938', in: *Opwaartse Wegen*, jrg. 17, nr. 1, maart 1939, 3. In zijn brief van 21 december 1938 aan A. Wapenaar gebruikte Rijnsdorp exact dezelfde bewoordingen.

⁸³⁴ *Ibidem*.

⁸³⁵ Kees Ouboter, 'C. Rijnsdorp, 70 jaar', in: *Ontmoeting*, jrg. 17, nr. 12, september 1964, 364.

⁸³⁶ H. van der Leek, 'De Burger in de spiegel', in: *Opwaartse Wegen*, jrg. 17, nr. 2, april 1939, 70-79.

Randwijk, verwees Van der Leek naar de onzekerheid over het mensbeeld in nieuwe christelijke romans en schreef over de hoofdfiguren, onder wie Eldert Holier, dat hij daarvan op het eerste gezicht moeilijk begrip kreeg: 'Het zijn dubbelzinnige figuren, waarvan men moeilijk kan zeggen, of ze nu burgers in de verlegenheid zijn of mensen in de crisis, of ze een voorbijgeperiode afsluiten of een nieuwe openen. Wel houden deze nieuwe romans den christelijken burger een spiegel voor, wel ziet deze zijn eigen beeld daarin in caricatuur, wel hebben deze figuren iets uitstaande met de huidige cultuur en het christendom.' Hij constateerde dat deze romanfiguren een innerlijke en uiterlijke onzekerheid combineren 'die ze als technische romanfiguren eigenlijk opheft', en stelde: 'Ik wil het krasser zeggen: het heeft er alle schijn van, dat hier met den mensch (en burger) sociologische en theologische experimenten worden gedaan. Of sterker nog: dat er wordt geëxperimenteerd met nieuwe vormen van de bekeeringsroman. (Ik hoop daarop nog terug te komen in een bespreking van de Holierfiguur in een ander artikel).'⁸³⁷

Aan Risseeuw schreef Rijnsdorp naar aanleiding van het artikel van Harmen van der Leek: 'Aardig was wat V.d. Leek in Opw. Wegen schreef: origineel om Lemke, Philip Hagedoorn, Holier (en nog een vierde, Jan Veder) onder één gezichtspunt te zien. Ongetwijfeld zijn we onbewust bij de conceptie dezer figuren door tijdsomstandigheden beïnvloed en niet enkel door die omstandigheden, die aan de oppervlakte liggen (werkloosheid b.v.). Naar wat V.d. Leek over mijn boek zal zeggen ben ik nog wel een beetje benieuwd.'⁸³⁸ Ouboter verklaarde later waarom deze recensie over *Eldert Holier* nooit geschreven was: 'Van der Leek gevoelig juist voor deze problematiek, die als Barthiaan Rijnsdorp in zijn laatste consequenties niet helemaal volgen wilde, maar de ernst en de drang gevoeld moet hebben, is niet tot schrijven gekomen. Hij viel voor het vuurpeloton (wij dan hebben altijd goede moed, stond boven de advertentie) en trok het gesprek over Eldert Holier met zich mee over de grens. Is dat mede beschikking van óver die grens?'⁸³⁹ Ook de dichter Gerrit Achterberg wist Rijnsdorps tweede roman op waarde te schatten. In een brief kort na de oorlog noemde hij *Eldert Holier* een 'voor mij zo bijzondere roman'.⁸⁴⁰

Bij de tachtigste verjaardag van Rijnsdorp schreef Ouboter over *Eldert Holier*, als hartstochtelijk pleitbezorger van Rijnsdorps onbegrepen cultuurideaal: 'Er is maar één druk van deze tweede roman verschenen, einde 1938. Het opkomend noodweer in Duitsland verduistert dan de Nederlandse hemel. De schrijver krijgt geestdriftige brieven, maar de kritiek aarzelt en stelt de bespreking uit totdat het te laat is. Het boek verschilt in opzet en stijl enorm van Koningskinderen, is met vaart geschreven, geeft weer wat leeft in de geest van de maker, maar meer dan dat, wat in de geest van duizenden in deze eeuw aan dromen en verwachtingen heeft geleefd.' Over de verhouding tussen de romancier en essayist in *Eldert Holier* merkte Ouboter tot slot op: 'Wel zou men kunnen zeggen, dat de roman hier te veel heeft te dragen en daaronder bezwijkt. Maar meer romans vertonen dit type en hebben toch bekendheid gekregen.'⁸⁴¹

Overspel van cultuurkring tot roman

Zijn romanverhaal van *Eldert Holier* had Rijnsdorp naar het leven getekend. Voor de aankleding van het liefdesleven van Eldert Holier - die achtereenvolgens een relatie had met Fanny, Annie Kruzeman en tot slot ook met haar nicht, de ex-vrouw van Ries, Leni Kruzeman - ontleende hij stof aan zijn levenspraktijk waarin hij zijn ervaringen met twee eveneens gereformeerde bevriende echtparen verwerkt had. Het eerste stel was het echtpaar Johan en Thea Luijkenaar Francken. Rijnsdorp had Johan Luijkenaar Francken in 1923 leren kennen via *Opgang*, het 'Christelijk Tijdschrift voor Kunst en Letteren', waarvan de letterenstudent en voorzitter van het *Christelijke Letterkundig Verbond* als enig redacteur de literaire scepter zwaaide. Uit dit contact was een vriendschap ontstaan met een gedeelde passie voor literatuur en muziek. Luijkenaar Francken werd na zijn afstuderen aan de *Vrije Universiteit* te Amsterdam in 1929 leraar Nederlands aan de

⁸³⁷ *Ibidem*, 73.

⁸³⁸ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, ongedateerd (1939).

⁸³⁹ Kees Ouboter, 'C. Rijnsdorp, 70 jaar', in: *Ontmoeting*, jrg. 17, nr. 12, september 1964, 364.

⁸⁴⁰ Brief van G. Achterberg aan C. Rijnsdorp, d.d. 6 december 1945.

⁸⁴¹ C. Ouboter, 'De schrijver, die zijn milieu als uitgangspunt trouw bleef', in: *De Havenloods*, 19 september 1974.

Eerste Christelijke H.B.S. aan het Henegouwerplein te Rotterdam. Daar gaf hij les in het robuuste door Thomas Anema ontworpen schoolgebouw uit 1927. In de andere vleugel van het gebouw was het *Marnix Gymnasium* gehuisvest, waar Rijnsdorps oudste zoon Jan op school zat. Luijkenaar Francken was tevens als kerkorganist verbonden aan de gereformeerde *Tidemanstraatkerk* in Rotterdam.⁸⁴² Het tweede stel was Arie Bouman met zijn verloofde Dieuwke (Joek) Eringa.⁸⁴³ Rijnsdorp had Arie Bouman, zoon van de vooraanstaande Rotterdamse advocaat mr. P.B. Bouman en (onder meer) voorzitter van de Christelijke Volks-Universiteit van Rotterdam, in 1931 voor het eerst ontmoet tijdens een vergadering van de Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam. Het klikte meteen tussen de muzikaal begaafde en literair geïnteresseerde student rechten en de zestien jaar oudere Rijnsdorp. Deze omgang mondde uit in een hechte vriendschap. Ook met zijn verloofde Dieuwke Eringa, dochter van de classicus dr. S. Eringa en leraar aan het *Marnix Gymnasium*, klikte het. Zij schreef gedichten en had zich eveneens aangesloten bij de door Rijnsdorp opgerichte Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam.⁸⁴⁴

Vanaf 9 november 1934 vormden zij een cultuurkring, die om de veertien dagen bijeen kwam bij een van de echtparen thuis. Van de bijeenkomsten werden notulen gehouden.⁸⁴⁵ Rijnsdorp genoot van zijn 'contact op niveau' met de artistieke rechtenstudent Arie Bouman, die nog bij zijn ouders woonde aan de Proveniërsingel nr. 79. 'We kwamen ter verdere kennismaking bij elkaar aan huis en raakten in gesprek over kunst (litteratuur en muziek) en religie, waarbij al spoedig onze producties en ambities betrokken werden, die we aan elkaar voorlezen, voorspeelden en in groter levensverband bespraken op onze avondwandelingen tussen de Hondiusstraat en Proveniërsingel.⁸⁴⁶ Veel hiervan kan ik terugvinden in de toen tot stand gekomen werken *Kostgangers Gods*, *Ter Zijde* en vooral *Eldert Holier*, waarover ook de slagschaduw vallen van de "culturele kring" van onze drie paren.⁸⁴⁷

De vriendschap tussen Rijnsdorp en Bouman bekoelde in 1938, zoals Bouman bijna een halve eeuw later aangaf: 'tengevolge van zijn positiekeuze voor gaafheid en bovenpartijdigheid tegenover lichtvaardige levensopvattingen binnen onze "culturele kring". Daar mijn verloofde hier ook bij betrokken was en ik haar geen afbreuk wilde doen, eerbiedigde R.[ijnsdorp] onze solidariteit en hebben hij en ik sindsdien slechts sporadisch schriftelijk contact gehad (...)' Over het voorval tussen de echtparen - die de culturele kring uiteen deed spatten - wilde Bouman weinig kwijt: 'Wie zou hier met details gediend zijn? Zelfs Rijnsdorp niet, nu men geneigd zou kunnen zijn, om morele beoordelingen uit 1937 op het Procrustesbed van 1994 te gaan uitmeten, en de reputatie van de betrokkenen nog kwetsbaar is.' Blijkbaar had Luijkenaar Francken het aangelegd met Dieuwke Eringa en was er sprake van zonde tegen het zevende gebod: iets met overspel. Annemie Rijnsdorp zou zelfs gezegd hebben dat het haar ook had kunnen overkomen, zo charmant had die 'zigeuner' - zoals Rijnsdorp de literator-musicus Joh. Luijkenaar Francken vanwege zijn donker uiterlijk en amoureuze gedrag noemde - zich gedroeg.⁸⁴⁸

⁸⁴² De Rotterdamse Neerlandicus drs. J. Luijkenaar Francken (1896-1986) maakte in de jaren veertig van de vorige eeuw deel uit van een werkverband van gereformeerden die aan een nieuwe psalmbereijming werkten ter vervanging van de Psalmbereijming van 1773. Thuis was de staande uitdrukking: 'Stil kinderen, vader psalmt'. Hij publiceerde in vijftien boekjes telkens tien bereijmingen. Hiervan werden uiteindelijk 86 psalmen opgenomen in *Psalter 1980*.

⁸⁴³ Dieuwke Idske Eringa (1911-2003) publiceerde in 1983 haar autobiografie *Ik ben van elf*. Ook bracht zij diverse gedichtenbundels uit bij uitgeverij *De Beuk* te Bussum.

⁸⁴⁴ D. Eringa schreef in haar autobiografie over Hendrika Kuypers-Van Oord: 'Ze schrijft romans die ik mooi vind. Ze leeft teruggetrokken en ze rookt sigaren. Haar man is dominee (dr. A. Kuypers jr.) die wij vreselijk dom en vervelend vinden. Zij zal dat ook wel vinden. Hij schrijft meditaties in *De Heraut*. Wij denken dat zijn vrouw dat voor hem doet. Eens krijg ik, op een bijeenkomst, de kans aan haar voorgesteld te worden, maar zij gaat daar niet op in. "Ach, laat maar," zegt ze, "ik ken al zoveel mensen".' Dieuwke Eringa, *Ik ben van elf*, 37.

⁸⁴⁵ De notulen, evenals overige bronnen waar geen andere vindplaats bij genoemd wordt (zie ook: noot 43), berusten in het archief C. Rijnsdorp bij het *HDC*.

⁸⁴⁶ Mededeling van mr. A. Bouman aan Anne Schipper op 14 februari 1992 te Eelde. Bouman vertelde dat de gesprekken vaak langer duurden dan de wandeling. Dan keerden zij weer om en bracht Rijnsdorp zijn vriend Bouman al converserend weer naar huis en vice versa.

⁸⁴⁷ Brief van mr. A. Bouman aan Anne Schipper, d.d. 20 september 1994.

⁸⁴⁸ Mededeling van Dingeman van der Stoep aan Anne Schipper op 3 maart 1987 in Baarn.

Op 19 september 1936 schreef Piet Muller aan Rijnsdorp: ‘Van de oneenigheden tusschen jullie en J. en Th. [Luijkenaar Francken] weten we letterlijk niets. D.w.z. van de aard ervan niet. Hoewel we er natuurlijk de grootste belangstelling voor hebben doen de finesses niets ter zake en betreuren we het alleen, dat de onaangenaamheden er zijn. We hebben jullie alle vier zeer leeren waardeeren en de verdeeldheid doet ons natuurlijk leed. Aan de eerlijke onbevongen pogingen om het goed te krijgen twijfelen we ook niet. Johan heeft, evenals jullie, geweigerd, ons in te lichten omtrent de aard van de geschiedenis en dat vinden we natuurlijk best. Ook hij en Thea betreuren de situatie, bemerkten we uit vorige schrijfsels. We hooren trouwens van hen al evenmin veel of geregeld iets als van jullie.’ Rijnsdorp had zijn vriend Piet Muller desgevraagd meer onthuld over de affaire die aan Johan Luijkenaar Francken kleefde, want Muller reageerde op 20 april 1938 onthutst: ‘Wat ’n beroerde geschiedenis met J.L.F.! Ik heb op jouw advies geschreven, dat ik me niet met de dingen bemoei, doch laten doorschemeren, dat ik wel min of meer ingelicht was. Alleen heb ik volle nadruk laten vallen op de noodzakelijkheid van volkómen openhartigheid en volledig schuldbesef. Blijkens je brief is dat ook niet overbodig geweest.’

Dieuwke Eringa publiceerde in 1993 haar autobiografie *Ik ben van elf*, waarin ze haar ex-man Arie als ‘Bastiaan’ opvoerde. De periode met de echtparen Rijnsdorp en Luijkenaar Francken en de cultuurkring in kwestie liet ze onvermeld, terwijl ze wel over de Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam schreef. Desgevraagd antwoordde zij:

Ik vond het boeiend om met Rijnsdorp kennis te mogen maken. Ik was toen nog maar even in de twintig, hij was zeker vijftien jaar ouder. In die tijd waren er in de Protestants Christelijke kring in Rotterdam [Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam] drie opvallende namen, mevrouw Kuypers-Van Oordt, Tom de Bruin en Rijnsdorp. Mevrouw Kuypers weerde ieder contact af, Tom de Bruin zagen we vrij regelmatig en bij Rijnsdorp kwamen we dikwijls. Ze waren heel gastvrij. Ze woonden in een eenvoudig huis, waar, dat weet ik niet meer. Er waren vier kinderen, twee jongens en twee meisjes. Rijnsdorps vrouw, Annemie, viel een beetje buiten de belangstellingsfeer van Rijnsdorp, mijn verloofde en mij. We moesten erom lachen wanneer ze met haar wat slepende stem en haar Friese accent zei: ‘Wat is de wereld toch arm, hè Kees? Dat zei ze nogal eens.’⁸⁴⁹

In hun culturele gesprekken spraken de drie echtparen over J.S. Bach, kerkorgels, en vooral over literatuur. ‘We lazen enorm veel. We kenden zowat alles wat door de Prot. Chr. schrijvers gepubliceerd werd en veel van wat daarbuiten verscheen. “Koningskinderen” verscheen in die tijd. Rijnsdorp las ons op zachte, gelijkmatige toon voor uit zijn werk, essays of literair proza. Hij was dol op Van Deyssel. Hij gedroeg zich bescheiden. Ik vertaalde eens de eerste bladzij van “Koningskinderen” in het Frans. Dat had een verrassend effect. “Het is net of ik een straffe borrel drink”, zei hij. Zijn eigen tekst, totaal nieuw door de andere taal.’ Volgens Dieuwke Eringa had Rijnsdorp een fijnzinnig soort humor. ‘Hij gaf een gesprekje weer dat hij met zijn zoontje Sake had gevoerd. “Wat doen die mensen nu, vader” zei Sake, “als ze tegen elkaar aanstaan bij een boom? Wat vinden ze daar nou aan?” Vriendelijk, keurig, intelligent en met gevoel voor humor. Zo denk ik terug aan Kees Rijnsdorp.’

Via Kees Rijnsdorp had het verloofde stel Bouman en Eringa het echtpaar Luijkenaar Francken leren kennen. Johan Luijkenaar Francken was organist van de *Tidemanstraatkerk*. Dieuwke Eringa herinnerde zich de vele uren tijdens de kerkdiensten, die ze boven bij het orgel hadden doorgebracht. ‘Die kerk hoorde bij Delfshaven en wie Delfshaven zei, zei Schilder. Samen met de twee andere paren bespraken ze hoe over de vraag hoe het verder moest met de Gereformeerde Kerk. We waren toen nog niet aangeland bij de rampzalige conflicten die geleid hebben tot de scheuring art. 31. Schilder ging tekeer op de preekstoel en in “De Reformatie”. Binnen de kerk moest een soort schaduwkerk ontstaan, vonden wij. Gods eer op alle levensterrein, maar dan goed.’ Over de vriendschap met beide echtparen schreef Dieuwke Eringa: ‘Hoe goed we ook konden opschieten met de familie Rijnsdorp, ik was meer vertrouwd

⁸⁴⁹ Brief van Dieuwke Eringa aan Anne Schipper, d.d. 25 juni 1994. Over Rijnsdorp schreef ze: ‘Hij zag er altijd heel keurig uit, had een gladgeschoren gezicht, droeg een goudomrande bril, keek je aan met vriendelijke ogen, grijsblauw. Een kwetsbare man.’

met het andere echtpaar. Met Rijnsdorp had je niet een warme, emotionele vriendschap. Ik heb zo'n beetje het idee dat hij daar een beetje bang voor was. Hij zat ermee, wanneer jonge vrouwen hun bewondering voor hem al te duidelijk lieten blijken en heeft me eens haarscherp uitgelegd hoe je een eind moest maken aan een dergelijke situatie. "Een vriendschap liquideren, dat is het moeilijkste wat er is". Thea Luijkenaar Francken was, in tegenstelling tot Annemie, zelf literair geïnteresseerd, schreef poëzie en las Rilke volgens Eringa. 'Met haar had ik veel contact, bij hen kon je altijd binnenvallen. (...) Onze omgang met de twee echtparen heeft geduurd tot ongeveer 1937/'38. In die tijd begon de "lange verlovings" voor ons een last te worden. In die tijd kon het nog gebeuren dat dr. Hijmans als medewerker van een comité dat zich inzette voor menen met "Huwelijks- en gezinsmoeilijkheden" werd geschorst omdat hij pleitte voor het gebruik van voorbehoedsmiddelen. Ik kreeg een baan en verruimde gaandeweg mijn gezichtskring. In onze vriendenkring deed zich een conflict voor waarbij 'Bastiaan' [Arie] en ik zijdelings betrokken waren. Rijnsdorp leerde ik toen van een andere kant kennen. Hoewel ongetwijfeld door goede bedoelingen geïnspireerd bleek hij rechtlijnig, hard, Uitleggen, bespreken, dat was niet mogelijk.'

Op 7 oktober 1937 schreef Rijnsdorp vertrouwelijk aan Piet Risseuw over de kwestie Luijkenaar Francken, die doorwerkte tot in de redactie van *Organist en Eeredienst*,⁸⁵⁰ het orgaan van de gelijknamige stichting, waarvan Bouman en Luijkenaar Francken bestuursleden waren:

Ik maak weer ellendige dingen mee dezer dagen, Piet, ook in andere richting, waarover het huilen me nader staat dan het lachen. Wat voor mij gewetenszaak is, wordt allemaal uit mijn karakter verklaard. In eigen omgeving voor de consequenties van de belijdenis op te komen, is iets dat je tijd, nachtrust en vrienden kost. Ten minste dat is mijn ervaring. Even een 'boezemzucht' en passant. Verderop in deze brief schreef Rijnsdorp weer opgewekt: 'Er heerst nog veel wanbegrip maar er is veel goede wil. Dat gelukgevoel 's avonds van eens echt begrepen te zijn. Wat spreekt je dan ook veel makkelijker.

Dieuwke Eringa vervolgde haar terugblik: 'Met beide families raakten we het contact kwijt. 'Bastiaan' en ik trouwden in 1939.⁸⁵¹ Bij het bombardement van 14 mei 1940 op de binnenstad van Rotterdam en daarop volgende stadsbrand werd hun huis met kantoor aan het Haringvliet geheel verwoest en raakten ze alles kwijt. Ook het bijna voltooide proefschrift over Nederlandse kerkorgels van mr. A. Bouman viel ten prooi aan de vlammenzee.⁸⁵²

Na de oorlog werd Dieuwke Bouman-Eringa uitgenodigd voor de conferentie van het *Contact van Protestant-Christelijke Auteurs over Ontmoeting*.⁸⁵³ Deze uitnodiging had zij te danken aan Rijnsdorp. De poëzie die zij inzonderd voor dit in 1946 opgerichte 'Letterkundig en Algemeen-Cultureel Maandblad' werd meestal geplaatst. Eringa kon zich later geen contact met Rijnsdorp meer herinneren: 'Ik was aan het losweken van alles wat gereformeerd was. Ik vond de mentaliteit van het vooroorlogse "Opwaartsche Wegen" vrijer, ruimer dan die van het latere blad "Ontmoeting". Ook met die kring is mijn contact langzamerhand doodgebloed. Ik heb Rijnsdorp nog één keer vluchtig ontmoet, in de lift van het verzorgingsthuis waar mijn moeder woonde. Hij had een zoon verloren, ik had een zoon verloren. Hij keek me aan, vriendelijk van achter zijn goudomrande bril.⁸⁵⁴

⁸⁵⁰ Op 21 september 1938 schreef Jac. Kort aan Rijnsdorp over bestuurslid drs. J. Luijkenaar Francken: 'Ik heb nooit meer iets van of over L.F. gehoord, dan alleen, dat zijn zaak volgens Houtman, in handen twee predikanten is. Over L.F.'s verhouding tot Bouman, iets wat mij op 't oogenblik 't meest interesseert, ben ik nog niets wijzer geworden.

⁸⁵¹ Het burgerlijk huwelijk vond plaats op donderdag 13 juli 1939, waarna het stel zich vestigde aan het Haringvliet nr. 45 te Rotterdam, waar ook het kantoor van de advocaat en procureur mr. Arie Bouman was gevestigd. De kerkelijke huwelijksvestiging in de *Bergsingelkerk* en de receptie vonden op vrijdag 7 juli 1939 plaats.

⁸⁵² Mr. Arie Bouman (1911-1999) was een veelzijdig getalenteerd man, die naast zijn Amsterdamse advocatenpraktijk in veel gereformeerde organisaties en gremia zitting had op het gebied van muziek, kunst en maatschappij. Vanaf 1936 was hij secretaris van de *Nederlandse Klokkens- en Orgelraad (N.K.O.)*. Als organist en (historisch) orgeldeskundige trad hij veel op als adviseur en was hij betrokken bij veel imposante orgelrestauraties. Zijn opvattingen over het aanpassen van orgels aan 'moderne eisen' waren indertijd omstreden.

⁸⁵³ Zie: hoofdstuk 7 *Christelijke-literaire organisatie*, paragraaf: 7.7.2: 'Rijnsdorp, *Contact* en Pinkster-Conferenties'.

⁸⁵⁴ Brief van Dieuwke Eringa aan Anne Schipper, d.d. 25 juni 1994. Zij doelde op het gereformeerde bejaardenhuis de *Borghave* aan de Wilgenlei in Rotterdam-Schiebroek, waar Rijnsdorp vanaf 1973 woonde op nr. 570.

3.4.3 Mijn Vader, Mijn Vader...

Vader en zoon - Writer's block - Korte inhoud - Kerkelijke verdeeldheid - Verlate publicatie - Opmerking vooraf - Onwenzelijke draken - Teleurstellende ontvangst - Een rudimentje - Meester en leerling.

Vader en zoon

In oktober 1942 zette Rijnsdorp na een lange periode van literair stilzwijgen zich weer aan het schrijven van een roman, vier jaar na de verschijning van zijn tweede roman *Eldert Holier*. Eerder had hij op 14 januari 1941 in zijn dagboek genoteerd: 'Ik laat het nu maar eens op inspiratie aankomen; ik wacht nu tot een nieuw boek ondergronds in mij is ontstaan en zich aan mij opdringt als het enig-mogelijke, als *mijn* boek. Komt dit niet, dan schrijf ik geen roman meer.' Enkele maanden later vertrouwde hij Piet Risseeuw toe: 'Zelf had ik ook wel aan een roman willen beginnen van de zomer, maar ik weet niets.'⁸⁵⁵ Maar half november 1942 ontvouwde hij zijn vriend in een uitvoerig schrijven begeesterd het plot van zijn nieuwe roman:

Ik kan me alleen maar warm maken voor dat leven, waarin het culturele hetzij in een latente vorm, hetzij meer uitgegroeid aanwezig is. Dat is me pas weer gebleken bij de conceptie van een nieuwe roman, waaraan ik nu sinds October werk. Het behandelt het probleem geestelijke-Vader-leerling en wel in de predikantenwereld. Een jonge man ontdekt als het ware het genie van een tot nu toe onbekend theoloog en prikkelt dezen tot ontplooiing van diens krachten. Hij trouwt met z'n dochter, die later sterft. Maar als de discipelen zich beginnen te vermenigvuldigen, wordt in hemzelf twijfel gewekt. Er volgt dan een lang en pijnlijk, zelfs eenigszins tragisch proces, waarin de jonge dominee zich ervan bewust wordt, dat hij in z'n heilige ambt niet moet copieëren, maar zichzelf zijn. Het komt niet tot een breuk met z'n schoonvader, maar juist in die wederzijdse zelfbeheersching zit nog veel meer spanning. In de eerste helft vindt dus de latere prof. zichzelf, in de tweede de jonge dominee.

Daarbij refereerde Rijnsdorp aan de gespannen kerkelijke situatie binnen de *Gereformeerde Kerken in Nederland* in de jaren dertig van de vorige eeuw. 'Denk ook aan het partijrijven in de gemeente. Hoewel ik natuurlijk wel aan Schilder heb gedacht, heb ik zorgvuldig vermeden ook maar iets te schrijven dat hierop lijkt. De prof. is wel bijna z'n tegenpool. De bedoeling is ook niet een voorbijgaand verschijnsel als de S[schilder]-beweging te tekenen, maar het psychologisch probleem van het al te veel leunen op een ander en van de gezonde zelfstandigheid, ook al is men "klein". Je begrijpt me wel.'⁸⁵⁶ In *Mijn Vader, Mijn Vader...* diepte Rijnsdorp de problematiek van het geestelijk epigonisme uit, dat in retrospectief inzicht bood in zijn sterke allergie voor alle vormen van epigonisme. Met name de klakkeloze bewondering in gereformeerde kring van de navolgers voor de kerkelijke voormannen dr. A. Kuiper en dr. K. Schilder, vormde voor Rijnsdorp niet alleen aanleiding tot het schrijven van een kritische recensie in *De Rotterdammer*.⁸⁵⁷ Deze ongebreidelde verering gaf hem tevens stof voor een kritische roman. Over de kerkelijke context van deze theologenroman schreef dr. G. Puchinger als stelling 26 bij zijn promotie op 26 juli 1969: 'De roman *Mijn Vader, Mijn Vader...* werpt op de ontwikkeling van de gereformeerde kerken gedurende de jaren dertig een verrassend licht.'

Rijnsdorp schreef zijn derde roman onder een ongunstig gesternte. Hoewel hij zich in het verhaal wist te onttrekken aan de invloed van oorlog en bezetting, bleken de actuele omstandigheden in de *Gereformeerde Kerken in Nederland* wel degelijk zijn pen te beïnvloeden. De kerkelijke verdeeldheid raakte hem niet alleen als auteur, maar ook als ouderling van de gereformeerde kerk te Rotterdam-Delfshaven, waar Schilder als emeritus predikant veel aanzien genoot. De thematiek die hij in zijn roman uitwerkte, kreeg opvallende overeenkomsten met de theologencrisis in zijn kerk, die ondanks de Duitse bezetting steeds meer op scherp kwam te staan. Rijnsdorp wilde voorkomen dat zijn boek gelezen en begrepen zou worden als een geëngageerde schrijversreactie op de kerkelijke problematiek in eigen kring, want daarmee zou volgens hem de essentie van het boek: het probleem van de geestelijke 'Vader-zoon'-verhouding,

⁸⁵⁵ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 8 mei 1941.

⁸⁵⁶ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 14 november 1942.

⁸⁵⁷ C. Rijnsdorp, 'Naar het vooronderzoek terugverwezen', in: *De Rotterdammer* (Zondagsblad), 10 februari 1934.

onbegrepen blijven, zoals hij in dezelfde brief aan Risseeuw motiveerde: 'Ja, ik schrijf "Mijn Vader"' nagenoeg over en dat zal nog wel even duren. De invloed van de omstandigheden was te duidelijk merkbaar.⁸⁵⁸

Writer's block

Rijnsdorp hield Risseeuw nauwgezet op de hoogte van zijn schrijfervaringen bij zijn derde roman. Op 14 november 1942 beschreef hij zijn vriend verrast het effect van een gelukkige ingreep in het uiterlijk van een van zijn hoofdfiguren: 'Ja, wat heb ik een last gehad met die figuren in 't begin. Nu heb ik eindelijk die prof. een bult gegeven en nu staat hij plastisch en psychologisch veel beter in de ruimte. Die bult betekent een enorme verrijking van mogelijkheden. 'k Heb nooit geweten dat er zooveel in een bult kan zitten.' Twee maanden later kon hij opgelucht schrijven: 'Zelf ben ik gedurende een week of vier leelijk gederailleerd met m'n roman. Ik zat op een punt en kon niet verder. Gelukkig ben ik over dat doode punt heengekomen en er is niets van te zien. Het zou jammer geweest zijn, maar ik prijs nu m'n overeenkomst met B & K, die een prikkel is ten goede.'⁸⁵⁹ Rijnsdorp had met Dingeman van der Stoep,⁸⁶⁰ acquirereend redacteur bij uitgeverij *Bosch & Keuning N.V.* te Baarn, concrete afspraken gemaakt over de uitgave van zijn roman: *Pasen* 1943.⁸⁶¹ Op 25 februari 1943 adviseerde Rijnsdorp zijn vriend Risseeuw als collega-schrijver:

Het is mijn ervaring dat men bij het lezen nooit op détails let, maar zich laat meevoeren op een stroom, zoewel van de feiten als van de beweging van het vertellen. Máák zo'n stroom. En dat kun je, als je zelf meestroomt. Je moet in je onderwerp ondergedoken zijn en vertel dan onbekommerd. Later kun je de stijl wat strakker aanzetten door schrappen van doode zinnen enz. Ik peuter ook niet meer, dat is voorbij. (...) Klem je vooral vast aan de personen, laat die leven, dan leeft de rest vanzelf. (...) Het is goed dat ik die verplichting van dat boek op me heb genomen. Als je eenmaal tot werken komt, doet het je goed en het lukt er heusch niet zooveel minder om.

Weer twee maanden later meldde hij aan Risseeuw, wijzend op het grote risico van afzwaaiers op Delfshaven: 'k Heb een week vakantie genomen (verleden week) om 'n eind aan m'n boek op te schieten, want ons gezin is opgelost en ik had 'n week alleen thuis met Jan gebivakkeerd, zoodat er van werken totaal niets kwam. Nu ben ik aardig gevorderd en zie aan de horizon 't eind.'⁸⁶²

Korte inhoud

Eind 1943, in een ongepubliceerde lezing over eigen werk, vatte Rijnsdorp zelf de hoofdlijnen van zijn zojuist voltooide derde roman bondig samen:⁸⁶³

Nu kom ik tot mijn jongste roman, waarvan ik het manuscript pas dezer dagen aan den toekomstige uitgever heb ter hand gesteld. Dit nieuwe boek heeft meer studie vereischt dan "Het Oud Vertrouwen", maar ik heb er naar gestreefd dat dit aan de leesbaarheid geen schade doet. Het speelt min of meer in de domineeswereld. Er is een jongen [Freek Zwingelspaan], die op het gymnasium gaat [in Stroomstad: Rotterdam]. Zijn vader [Adalbertus Zwingelspaan] is een bekrompen ambtenaartje, een echte huistryn, zijn moeder [Josefine Zwingelspaan] een goed, maar vrij onbeduidend menschje. De verhouding tussen vader en zoon is niet goed, dat wil zeggen, de vader gunt den jongen zoo goed als geen vrijheid. Er ontstaat een conflict tusschen vader en zoon naar aanleiding van een brief van een meisje [Elly Schreurs], een afscheidsbrief, vóór haar vertrek naar Indië. De vader wil deze brief niet aan zijn zoon doorgeven en

⁸⁵⁸ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 14 november 1942.

⁸⁵⁹ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 13 januari 1943.

⁸⁶⁰ Dingeman van der Stoep was na diverse banen in het pers- en boekwezen in 1942 redacteur geworden bij uitgeverij *Bosch & Keuning N.V.* In de loop van de bezettingstijd nam de boekproductie bij de uitgeverij sterk af, omdat vanaf 1 april 1942 alleen boeken mochten worden gepubliceerd van auteurs die lid waren van de Kultuurkamer. Ook golden er strenge richtlijnen van het *Departement van Volksvoorlichting* in verband met de toenemende paperschaarste. Toch heeft de uitgeverij een enkele keer op de eigen persen clandestien werk gedrukt, zoals de dichtbundel *Job* van Hein de Bruin in 1943, verlucht met tekeningen van Henk Krijger.

⁸⁶¹ 'Ik schrijf het boek voor Bosch & Keuning, min of meer op verzoek van Van der Stoep, en heb mezelf een beetje gebonden aan klaar zijn met Paaschen D.V. -.' Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 14 november 1942.

⁸⁶² Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 20 april 1943.

⁸⁶³ Tussen vierkante haken zijn verduidelijkingen in Rijnsdorps samenvatting van het romanverhaal toegevoegd.

verscheurt hem. 's Avonds preekt in de kerk een onbekende, mismaakte dominee [dr. Johannes Arjens]. Freek, de jongen, komt zoo onder de indruk van deze preek, dat hij aan den dominee een brief schrijft. Om kort te gaan, de mismaakte dominee, die later professor wordt [in Breestad: Amsterdam aan de *Vrije Universiteit*], wordt Freeks geestelijke vader, waaraan hij zich hecht met al wat in hem is. Het is niet enkel een kwestie van genegenheid. Freek peilt met z'n intuïtie, dat deze man grootelijks begaafd is en nog een rol van beteekenis kan spelen in de theologische wereld. De jonge student [theologie in Smalstad: Kampen aan de *Theologische Hogeschool*] neemt het initiatief tot de oprichting van een kerkelijk weekblad [Staat Dan: *De Reformatie*], ten einde aan den professor de gelegenheid te verschaffen wekelijks voor het kerkelijk publiek in een eigen blad te schrijven. Later trouwt Freek met de eenige dochter van den professor [Loes Arjens]. Het meisje uit Indië is intusschen daar getrouwd, maar ze komt halverwege het boek terug als weduwe met een dochttertje [Gonny]. Als Freek dominee geworden is [in dezelfde gemeente waar dr. Arjens heeft gestaan: Schaaphevel], ontstaat langzamerhand in zijn ziel een moeilijke strijd.

Het is een langzaam en pijnlijk proces van losmaking van zijn geestelijken vader. Hij gevoelt, dat zijn succes als jong predikant en mederedacteur van het weekblad te gemakkelijk is, te zeer een gevolg van zijn relatie met den professor. Meer en meer groeit de overtuiging in den jongen dominee, dat hij zichzelf moet zijn. Hij wordt ontevreden met zijn preeken, die geheel geïnspireerd zijn op het voorbeeld van zijn schoonvader. Dit gaat zoover, dat hij overspannen raakt. Wanneer op een predikantenconferentie strijd wordt gevoerd over de ideeën van professor Arjens (zoo heet deze talentvolle bultenaar), is bij Freek het enthousiasme al lang gedoofd. Later sterft zijn vrouw.

In de grond van zijn hart heeft Freek altijd door nog van Elly gehouden. Deze genegenheid komt nu meer en meer boven. Maar Elly, de Indische weduwe, heeft haar geloof verloren en, ofschoon ze ook altijd door van Freek heeft gehouden, ze wil niet met hem trouwen, omdat dat zij als liberale vrouw niet in een Geref. dorpspastorie past. De ontkenning is nu zoo, dat Freek, na op een vriendschappelijke wijze met zijn schoonvader als leidsman te hebben gebroken, van plan is Elly tot vrouw te vragen. Maar deze heeft al een betrekking in Indië aanvaard. Dit is min of meer een vlucht, al zeg ik dit in mijn boek niet. Maar nu het kind. Er is van het begin af tusschen Freek en het kind een groote genegenheid ontbloeid. Het kind, dat Gonny heet, is gek op Freek en hij op haar. Elly heeft zoo goed als geen familie, en de familie van haar man is ongeloofig. Haar liefste wensch zou zijn, dat Freek zich over dit kind ontfermde. Want al is ze dan van het geloof vervreemd geraakt, ik laat toch doorschemeren, dat ze daar niet geheel vijandig tegenover staat en in ieder geval voor haar kind aan een Chr. omgeving de voorkeur geeft.

Ze weet niet goed, hoe ze hier mee aan moet. Maar Freek, die van dit alles niets afweet, en zich laat leiden door zijn belangstelling en liefde voor de kleine Gonny, vaart met zijn praten en vragen precies in de goede koers, en als hij op een oogenblik de situatie begrijpt, aanvaardt hij zonder veel praatjes de verantwoordelijkheid voor het kind. Zo heeft zich de lijn ontwikkeld van het vader hebben tot het vader zijn. De titel van het boek luidt: 'Mijn Vader, Mijn Vader...', een zinspel op de bekende woorden van Elisa.

Rijnsdorp verwees hier naar de woorden die de jonge Elisa in het *Tweede boek der Koningen* uit het Oude Testament de oude profeet Elia nariet bij diens hemelvaart: 'Mijn vader, mijn vader, wagen Israëls en zijne ruiteren.' Het waren tevens dezelfde woorden die ds. Zwingspaan uitschreeuwde tijdens zijn preek, waarbij de gemoedscrisis van de dominee tot een emotionele uitbarsting kwam en zijn losmakingproces van zijn grote voorbeeld dr. Arjens begon. Daarmee gaf Rijnsdorp het verhaal indirect ook de bijbelse dimensie van het geestelijk vaderschap in de verhouding tussen de profeten Elia en Elisa. Nadat Elia vlak voor zijn hemelvaart diverse malen Elisa aanspoorde hem niet langer te volgen, antwoordde Elisa telkens: 'Zo *waarachtig* als de HEERE leeft en uw ziel leeft, ik zal u niet verlaten.'⁸⁶⁴ Het bijbelverhaal vervolgde met de verzen:

11 En het gebeurde, als zij voortgingen, gaande en sprekende, zie, zo was er een vurige wagen met vurige paarden, die tussen hen een scheiding maakten. Alzo voer Elia met een onweder ten hemel.

12 En Elisa zag het en hij riep: Mijn vader, mijn vader, wagen Israëls en zijn ruiteren! En hij zag hem niet meer; en hij vatte zijn klederen en scheurde ze in twee stukken.⁸⁶⁵

Zoals de aangrijpende uitroep van Elisa het ingrijpende losmakingproces van Elia vertolkte, liet Rijnsdorp in zijn roman ds. Freek Zwingspaan loskomen van dr. Arjens. Het thema van het geestelijk vaderschap en de problematiek van het epigonisme speelde in Rijnsdorps leven een belangrijke rol. Het vroege overlijden van zijn eigen vader, met wie hij een bijzondere band had,

⁸⁶⁴ 2 *Koningen* 2: Elia vaart ten hemel.

⁸⁶⁵ 2 *Koningen* 2: 11-12, geciteerd uit de Statenbijbel die Rijnsdorp in deze jaren gebruikte.

vormde zijn hele leven een groot en schrijnend gemis. In zijn geestelijk en artistiek leven was Rijnsdorp zich terdege bewust van de verantwoordelijkheid van het 'vaderschap', maar evenzeer van het gevaar van het epigonisme.⁸⁶⁶

Kerkelijke verdeeldheid

Mijn Vader, Mijn Vader... kwam vlak voor Pasen 1943, conform de planning en afspraken met Dingeman van der Stoep, in concept gereed. Het duurde echter nog ruim een jaar, voordat de redacteur van *Bosch & Keuning* geheel tevreden was over de roman. Op 2 mei 1944 reageerde Van der Stoep verheugd op de afronding van het manuscript:

Beste Kees, Wij waren blij te horen, dat je boek in zijn nieuwe vorm is klaargekomen. En natuurlijk zijn we erg nieuwsgierig naar het resultaat van deze nieuwe bewerking, temeer daar we ons afvragen in hoeverre de ontwikkeling van de dingen op Geref. kerkelijk gebied daarbij nog van invloed is geweest. Ik geloof niet, dat je genóódzaak bent geweest om bij de bewerking met deze dingen rekening te houden, want natuurlijk had het probleem, zoals je het stelde, voldoende bestaansrecht in zichzelf, maar de parallellen waren toch wel zo merkwaardig, dat de dingen je, óók in verband met je roman, wel bijzonder interesseren moesten.

Hij wees Rijnsdorp op de kwetsbaarheid van het manuscript en adviseerde hem met het oog op de oorlogsomstandigheden in de havenstad het document veilig op te bergen: 'Als je het manuscript zelf nog een poosje ginder houden wilt, misschien verdient het aanbeveling de doorslagen van de opnieuw geschreven pagina's hierheen te zenden. Dan is het risico wat verdeeld.' Tot slot schreef de redacteur van *Bosch & Keuning*: 'Over de tijdschriftplannen hoor ik op 't ogenblik niets meer. We moeten maar afwachten hoe de zaak zich ontwikkelt. 't Lijkt me verkeerd iets te forceren.'⁸⁶⁷ In dezelfde brief informeerde de eveneens gereformeerde Van der Stoep naar de opvatting van Rijnsdorp over de kerkelijke verdeeldheid in eigen kring:

Ik ben trouwens toch erg nieuwsgierig naar je mening over de bekende kwestie, omdat jij, meer dan iemand anders, in staat bent, zonder persoonlijke sympathieën of antipathieën, zonder theologische vooroordelen of oordeelvellingen, objectief de zaak te bezien. Vooralnog schijnt mij in dat alles één ding duidelijk: Wat er op 't ogenblik gebeurt in de Gereformeerde Kerk moet worden gezien als symptomen van een ernstige ziekte, die heel haar wezen heeft aangetast. Symptomatisch in 't bijzonder is de sfeer waarin alles gebeurt. En ik vraag me af of de kwaal zelve niet gezocht moet worden in een (om dit gevloekte woord toch maar te gebruiken) rijp geworden burgerlijkheid. We komen er zeker niet uit met partij te kiezen in het conflict als wij niet van te voren erkennen, dat de kerk als zodanig schuld heeft omdat zij vastgelopen is in haar eigen voortreffelijkheden, terwijl zij haar voornaamste taak, haar dienst aan de wereld, stad te zijn boven op een berg, verwaarloosd heeft. Het heeft geen zin aan de symptomen te gaan dokteren als de kwaal niet is erkend. En de kwaal erkennen betekent: schuldbelijdenis en bekering, Schilder en Ridderbos naast elkaar op de knietjes. En dat weerhoudt weinig minder in dan een nieuw reveil.

Nadat hij zich voor de tweede maal in *Mijn Vader, Mijn Vader...* had verdiept, liet Van der Stoep Rijnsdorp op 8 juni 1944 weten dat door de bewerking de roman volgens hem 'zeker nog aan gaafheid en aan verstaanbaarheid gewonnen' had. Hij gaf ter verduidelijking aan dat hij zich bij eerste lezing misschien teveel had laten leiden door de theologische motieven, 'die er een rol in spelen als de achtergrond, waartegen het psychologisch gebeuren van in de personen zich voltrekt'. Over deze theologische, buitenliteraire motieven merkte Van der Stoep ter zijde op, dat dit nog steeds de nodige intelligentie van de lezer zal eisen om daarin inzicht te krijgen, maar hij vond dat nu geen probleem meer. 'Integendeel. Het zou fout geweest zijn om deze dingen een alles beheersende plaats te geven. Zoals ik het nu zie blijven ze op de achtergrond, een achtergrond die weliswaar scherper is gemarkeerd, maar toch generlei opdringerigheid vertoont.'

⁸⁶⁶ In deze tijd rijpte bij Rijnsdorp het denken over kerk en epigonisme, dat zich als eerste ontwikkelingslijn door laat trekken naar het boek *Wij zijn de vaders* uit 1972 (deel van een trilogie over het calvinisme), waarin hij de thematiek van het (geestelijke) vaderschap als essayist dieper uitwerkte.

⁸⁶⁷ Kennelijk tastte Rijnsdorp in deze periode als oud-redacteur van het in 1940 opgeheven *Opwaartse Wegen* bij Van der Stoep reeds de mogelijkheden af om samen met uitgeverij *Bosch & Keuning* een nieuw christelijk-letterkundig tijdschrift op te zetten na de oorlog, dat uiteindelijk in oktober 1946 verschijnen zou onder de titel *Ontmoeting*.

Hij concludeerde als geoeftend lezer van manuscripten: ‘Nu komt dan op de voorgrond te staan die Vader-Zoon-verhouding, de worsteling van een mensenziel om in Jezus’ dienst zichzelf te zijn en daardoor is het boek waarlijk een roman geworden. Het boek heeft allerlei fijne trekjes in de milieu-, situatie- en personentekening, die - voor mij - bij tweede lezing nog beter tot hun recht komen. Je hebt nu eenmaal de gave om rond elke persoon, hoe vluchtig hij ook optreedt, een bijzondere en eigen sfeer te scheppen, waardoor hij onmiddellijk tot leven komt.’ Van der Stoep eindigde als tevreden redacteur zijn brief met de toezegging: ‘In hoeverre dit boek populair is - om dit vervelende woord te gebruiken - of kan worden weet ik niet. In elk geval kan het boeien ook om de gang van het verhaal. Bosch & Keuning N.V. zal het t.z.t. gaarne uitgeven en persoonlijk zal ik het gevoel hebben, afgezien van zakelijke motieven, dat daarmee ons fonds een wezenlijke verrijking heeft ondergaan.’ Nog voordat de tot op de kerkelijke spits gedreven leergeschillen binnen de *Gereformeerde Kerken in Nederland* enkele maanden later zouden leiden tot de tragische ontknoping van de kerkelijke verdeeldheid en de daarop volgende kerkscheuring in augustus 1944, had Rijnsdorp het manuscript van zijn derde roman *Mijn Vader, Mijn Vader...* definitief afgerond.

Verlate publicatie

Door de tijdsomstandigheden zou de roman pas na de oorlog kunnen worden gepubliceerd. Rijnsdorp had zich niet aangesloten bij de Kultuurkamer en mocht daarom niet publiceren. Bovendien was een publicatie aan het eind van de bezettingstijd feitelijk onmogelijk gezien de enorme papierschaarste waar uitgevers mee te maken hadden. Op 3 juli 1944 vroeg Rijnsdorp aan Risseeuw: ‘Wil ik je m’n boek bij gelegenheid eens sturen of wacht je er liever even mee? Het is persklaar. Het is niet slecht, maar toch ook niets bijzonders. Maar ik heb er van gemaakt wat er van te maken is.’ Ruim een jaar later, op 13 september 1945, schreef Rijnsdorp aan Risseeuw: ‘Met genoegen wil ik je het m.s. van “Mijn Vader” toesturen. Ik heb dit een beetje verstoppt, omdat ik eigenlijk zoo weinig op heb met wat ik tijdens de oorlog heb geschreven, vooral ook omdat na de “vrijmaking” het boek onbegrijpelijk geworden is voor wie zich niet voldoende los kan maken van de actualiteit.’

Kuypers gereformeerde kerkgenootschap bleek radicaal in twee kampen verscheurd, waarbij uiteindelijk een kleine tien procent van het ledenaantal zich vrijmaakte. De scheidslijnen van ‘synodaal’ of ‘vrijgemaakt’ liepen als breukvlakken dwars door kerkgemeenschappen, gezinnen, families en vriendschappen heen. De emoties van de kerkelijke gebrokenheid werkten ook onder de gereformeerde auteurs door. Het bleek een gevoelig onderwerp waarover slechts in bedekte termen werd gesproken, zoals Rijnsdorp en passant aan Risseeuw vroeg of Dingeman van der Stoep ook was afgescheiden. Tien dagen later, op 23 september 1945, reageerde Risseeuw op het manuscript van *Mijn Vader, Mijn Vader...*:

Zo juist heb ik de lectuur beëindigd van je roman. Het is, zoals je zegt: In het licht van het conflict met K.S. zal men zich onder het lezen niet van hem kunnen losmaken. Het zal zaak zijn op het omslag enige distantie aan te geven. Het begin is goed al ben je met de naamgeving niet erg gelukkig. Vooral Zwingelspaan is lachwekkend. Je hebt wel duidelijk gemaakt dat Freek weer zichzelf moest worden, een van de ongelukkigigen die er gemaakt kunnen worden als men niet kan loskomen van een dergelijke ‘binding’. De conferentie is een hoogtepunt. De aanloop om tot de uitgave van het blad Staat Dan te komen m.i. te dor. Tussen twee haakjes: in deze copie wordt nu eens van Staat Dan gesproken en dan weer van Om Sions Wil. Dat is zeker ongecorrigeerd? De beschrijving van de verhouding Freek-Loes is boeiend. Het slot, de wijze waarop Elly zich van haar kind ontdoet is niet erg sterk, hoewel ik begrijp dat een happy end hier onmogelijk was. De figuur van Vrouw Ballegooyen is m.i. niet verantwoord. Het hele geval doet mij wat geforceerd aan. Ook in dit boek vecht de intellectualist op elke bladzijde met den romancier. Je kunt blijkbaar geen voldoening vinden in een gewoon verhaal en riskeert ietwat roekeloos naar twee zijden publiek te verliezen. Toch is het boek mij als geheel sympathiek en op meer dan een bladzijde ben je weer de voortreffelijke schrijver, al is het literair zwakker dan Koningskinderen en Eldert Holier m.i. Eerst dacht ik dat de probleemstelling volkomen duister zou blijven doch de conferentie loste deze moeilijkheden prachtig op. Het boek geeft een scherpe kijk op de mentaliteit van der Hollandsche theologen, van een geheel andere kant als ‘Is het mijn schuld?’ Beste Kees, ik stop. Je hebt mij persoonlijk weer een paar heel goede avonden bezorgd al ben ik

niet gerust op het verloop. Maar dat voel je zelf nog beter dan ik. De spiegel die je de predikanten voorhoudt is niet beslagen, maar er is zelfkennis voor nodig om je aangeboren aangezicht te zien.

Op 26 september 1945 reageerde Rijnsdorp kort op de reactie van zijn vriend: 'Bedankt voor het lezen van M.V. en voor je uitgebrachte kritiek.' De papierschaarste zou ook na de oorlog de publicatie van *Mijn Vader, Mijn Vader...* bij *Bosch & Keuning* parten spelen, want de papieruitgifte was gerantsoeneerd. Ruim twee jaar na de voltooiing ervan, werd de roman in het najaar van 1946 gepubliceerd. Op 11 oktober 1946 schreef Rijnsdorp als reactie op enkele vragen van Piet Risseeuw - die een recensie voorbereide van de roman - een uitgebreide toelichting:

Met mijn boek heb ik bedoeld, dat men, op zekere leeftijd gekomen, zichzelf moet kunnen zijn en niet meer afhankelijk van een bewonderd voorbeeld en dat in het zichzelf zijn, ook al is men weinig of niets (maar dat laatste kan niet), alleen de juiste levenshouding en ook de innerlijke rust te vinden is. Dat alleen de gelovige in de goede zin des woords zichzelf kan zijn, omdat hij van Christus is, is daarbij natuurlijk stilzwijgend aangenomen. Die gedachte heb ik gedemonstreerd aan een gymnasiast, later student, later predikant en om de zaak zoo scherp mogelijk te stellen laat ik hem zijn bewonderd voorbeeld als het ware ontdekken en stimuleren. Zo innig wordt de verhouding, dat hij door aanhuwelijk zijn zoon wordt. Om die verhouding zo nauw mogelijk aan te halen is de eigen vader van den jongen voor hem geen echte vader, maar bijna een caricatuur en sterft later. De theologische controverse was in zekere zin niet nodig geweest voor die losmaking, maar op een of andere manier heb ik gevoeld dat die er bij moest komen, want niet alles is bewust als je een boek ontwerpt. Die controverse beweegt zich in een pre-theologische sfeer en dit uit praktische overwegingen, want ik ben nu eenmaal geen theologant. Daarom is er ook geen sprake van, dat dit boek de toestanden in de Gereformeerde Kerken of op theologische conferenties zou schilderen. Onderstreep vooral dat dit het tegendeel van een roman à clef is; ik gebruik de werkelijkheid die ik ken vrij, als materiaal om een gedachte te illustreren. Daarom hoe verder men naar tijd en plaats afstaat van mijn boek, des te zuiverder zal de intentie begrepen kunnen worden. Wel heb ik en passant aangetoond, dat in de theologische strijd menselijke en psychologische factoren, evenals in alle strijd, een rol spelen en dat daarom ook het 'ge zult horen van oorlogen en geruchten van oorlogen' in ruimere zin ook op het kerkelijk leven, voor zover dit menselijk leven is, van toepassing blijkt te zijn. Misschien heb je iets aan deze vingervijzigingen. Ik heb helaas geen tijd meer om er meer van te zeggen en zou dan het boek weer eens moeten overlezen, wat ik niet graag doe.

In verband met een lezing over eigen werk vroeg Rijnsdorp aan Risseeuw op 12 november 1946: 'Ik denk er over in Amsterdam niet de conferentie, maar de avondpreek uit het tweede hoofdstuk te lezen. Kun je zorgen dat ik de "vellen" krijg? Of zal ik even wachten tot de present-exx. komen? Het boek zou van de week van de binderij komen. Ik kan natuurlijk ook lezen van het ms.. Beste groeten en bedankt voor de moeite die je voor mijn boek, waar ik, zonderling genoeg, weinig of niets voor voel, gedaan hebt.' Eind november 1946 rolde Rijnsdorps derde roman eindelijk van de persen, terwijl hij in de tussenliggende periode van het boek - waaraan hij met zijn hoofd, hart en ziel had gewerkt - emotioneel los was gekomen. Op 29 november 1946, toen *Mijn Vader, Mijn Vader...* in de boekwinkel lag voor de verkoopprijs van f. 5,90,- (weliswaar gebonden in halflinnen uitvoering met stofomslag), schreef Rijnsdorp aan zijn vriend Risseeuw: 'Onze ds. Adema vertelde me gisteren dat hij "Mijn Vader" direct had gekocht en gelezen. Hij had de bedoeling van 't boek begrepen en was 't er mee eens. Dat was wel aardig.'

Opmerking vooraf

Opvallend was de 'opmerking vooraf' op de keerzijde van het titelblad waarmee de roman opende; een opmerking die eerder verwarring opriep dan duidelijkheid bracht:

Deze roman werd in hoofdzaak geschreven in de winter van 1942/43, vóórdat zekere kerkelijke gebeurtenissen (waarover het boek dan ook niet handelt) zich hadden voltrokken. Tengevolge van de oorlogsomstandigheden is de uitgave vertraagd.

Met deze ongebruikelijke notitie, ondertekend met zijn initialen C.R., kon Rijnsdorp voor de meeste lezers slechts doelen op prof. dr. K. Schilder en de Vrijmaking van 1944. De eerste bespreking van *Mijn Vader, Mijn Vader...* die in de protestantse periodieke pers verscheen was

van P.J. Risseeuw. In *De Rotterdammer* van dinsdag 26 november 1946 wees hij direct op deze ‘opmerking vooraf’: ‘In een bericht tegenover het titelblad doet de schrijver mededeeling van het feit, dat deze roman werd geschreven in den winter van 1942/’43. Dus voordat zekere kerkelijke gebeurtenissen (waarover het boek dan ook niet handelt) zich hadden voltrokken. Dat deze roman (...) geen sleutelroman is, blijkt voldoende uit het verhaal zelf. Maar reeds het feit, dat het verhaal zich afspeelt in een Nederlandsch theologisch milieu, maakte deze waarschuwing niet overbodig.’ Na een korte samenvatting van de inhoud, waarbij Risseeuw dankbaar gebruik maakte van de informatie uit zijn correspondentie met Rijnsdorp, stelde hij: ‘Dat het den auteur gelukt is de controverse te houden binnen de prae-theologische sfeer, heeft zijn boek gered. In het andere geval, waarin hij zich mogelijkerwijs had laten verleiden een bepaald theologisch geschil, zoals er thans in het geding zijn, te beschrijven, was zijn boek een partijgeschrift geworden. Dat kon en mocht zijn bedoeling niet zijn: het zou den lezer hebben afgeleid van het eigenlijke thema: het zich losmaken van een geestelijke vader-binding van Freek Zwingelspaan (...).’ Als zwakke plek noemde Risseeuw - overeenkomstig zijn eerder geuite kritiek - het optreden van de eenvoudige vrouw Ballegooyen, ‘die hier al te doorzichtig de rol moet spelen van Pietje Baltus in de bekeering van Dr. Kuypers’. Hij besloot zijn recensie met de conclusie: ‘Als geheel is het boek, voor wie meeleeft met de kerkelijke wereld een belangwekkend geschrift geworden, geschreven in een zeer verzorgde stijl.’

De recensie van Piet Risseeuw bracht *Mijn Vader, Mijn Vader...* in een direct verband met de actuele kerkelijke context van de Vrijmaking, waarmee de vrienden juist het tegenovergestelde bereikten van wat beoogd was met de ‘opmerking vooraf’. De korte recensie in *De Graafschapper* van 12 februari 1947 noemde dan ook man en paard: ‘Dit boek is een roman die er verdacht veel van weg heeft te spelen in de kerkelijke sfeer van de Gereformeerde Kerk, vlak voor de moeilijkheden met dr. Schilder. De schrijver echter ontkent dit reeds bij voorbaat in zijn inleiding, maar bij aandachtige lezing herkent men teveel van de geestelijke sfeer van het voorspel der moeilijkheden om niet te gevoelen dat de schrijver door dit alles sterk is beïnvloed. Dit boek zal onleesbaar zijn voor hen die de kerkelijke sfeer niet kennen, maar voor hen die daar geen vreemdelingen zijn is het een waardevol boek. Een boek dat een appel doet op gezond christelijk leven, een appel op predikanten om niet onder te gaan in dogmatische discussies, maar te leven in de werkelijkheid van het leven.’

De ‘opmerking vooraf’ leverde Rijnsdorp in de recensie van prof. dr. F.W. Grosheide in *Belijden en Beleven* van 14 maart 1947 zelfs een professorale vermaning op. Hoewel de theologo-criticus de roman als ‘een prachtboek, een hoogstaand boek’ waardeerde: ‘Men moet eenige ontwikkeling bezitten om het te lezen’, stelde de gereformeerde hoogleraar Nieuwe Testament aan de *Vrije Universiteit*: ‘Het hoogtepunt van het boek vormt een theologenconferentie, waar de strooming-Arjens tegenover anderen staat en het verschil wordt bepaald. Onder alles door speelt de naar het schijnt voor elken roman noodzakelijke liefdeshistorie, waar we verder niet over schrijven.’ Daarna legde Grosheide zijn vermanende vinger precies op de volgens hem tactische vergissing van de ‘opmerking vooraf’, vanuit zijn dominante theologische optiek de auteur C. Rijnsdorp in zijn letterkundige optiek terechtwijzend:

We zouden het hierbij kunnen laten, ware het niet dat de schrijver aan de keerzijde van het titelblad meedeelt, dat de roman geschreven is, voor dat zich zekere kerkelijke gebeurtenissen hadden voltrokken. Daardoor brengt hij zijn boek in verband met het kerkelijk leven van dezen tijd. Ik heb er geen behoefte aan na te gaan, welke personen de schrijver op het oog had. Zeg slechts de tekening is niet zoo duidelijk, dat men terstond zegt, dat is die en dat is die. Maar wel vraag ik, stelt de auteur het hedendaagsche conflict juist? Voor hem draait het om de kwestie statisch-dynamisch, waarvoor hij ook andere termen gebruikt. En dan zeg ik met beslistheid, dat is het conflict niet, al ontken ik niet, dat het statisch-dynamisch van eenige beteekenis is. Ook de schilderingen van den theologische strijd acht ik niet steeds raak. Het ligt er tegen aan. Rijnsdorp geeft ook preeken en toespraken, dat moesten onze romanschrijvers niet doen. Het gaat hun meestal niet te best af. (...) Ik zou deze dingen niet geschreven hebben, had Rijnsdorp zijn noot in de pen gehouden. Het was beter, als hij dat gedaan had.

Onwezenlijke draken

De bespreking van de Rotterdamse predikant dr. R. Schippers, voormalig vriend en protegé van prof. dr. K. Schilder, in *Bezinning* van februari 1947, kende vanuit een dominant theologisch perspectief een minder welwillende toonzetting. Schippers achtte het boek de moeite van bespreking waard, omdat het 'een roman van ons kerkelijk leven wil zijn en het kan geen kwaad de vraag te stellen, of het boek als zoodanig eenigermate geslaagd genoemd kan worden'. Hij gaf aan dat Rijnsdorp zich voor een zeer moeilijke taak had gesteld:

Hij wilde een boek over een dominee geven. En dan niet over een dominee midden in de praktijk van zijn pastorale werk, maar over een predikant die zijn theologische zelfstandigheid zoekt. Dus moest hij aan theologische vraagstukken raken. Bovendien bracht zijn plan mee, dat hij een theologische leidersfiguur had te teekenen. Intusschen moest het geheel in geen enkel opzicht gelijken op de werkelijkheid van ons huidig of voormalig kerkelijk leven.

Naar aanleiding van de 'opmerking vooraf', door de recensent getypeerd als: 'merkwaardige woorden', stelde hij niet van enige ironie ontbloot: 'Mij dunkt, dat dit den schrijver wel een beetje al te zwaar geworden is. Hij is er inderdaad wonderwel in geslaagd om ondanks zijn spreken van Smalstad en Breestad - plaatsen waar men theologie studeeren kan - en over een leidinggevend kerkelijk orgaan, dat Staat Dan heet, ons een kerkelijk tooneel voor den geest te roepen, dat in geen enkel opzicht gelijkenis vertoont met onze kerkelijke situatie van vandaag of van enkele jaren geleden.' Na enkele waarderende woorden voor de typering van de hoofdfiguren in de roman beschreef Schippers hoe de theologen getypeerd werden:

Soms heb ik een zekeren schrik voelen opkomen, toen ik mij hun beeld uit de bladzijden van dit boek voor oogen zag komen. Wij hebben hier toch de visie op deze figuren in de kerkelijke wereld van een auteur, die werkelijk niet onverdienstelijk typeeren en analyseeren kan. Bovendien is hij een in kerkelijk opzicht meelevend man. Uit zijn vroegere werken weten wij, dat hij ook een verstandig gereformeerd mensch is. Dit overwegende moet een dominee, die zijn boek leest, wel eens even zich de vraag stellen: Zijn wij nu werkelijk zoo? Wordt ons hier inderdaad een spiegel voorgehouden? Zijn wij zulke onwezenlijke draken?

De predikant gaf vervolgens aan dat hij deze schrik 'tamelijk makkelijk' van zich af kon zetten, maar: 'Ik vind het wel jammer, dat aan ons boekenlezend kerkvolk op deze wijze een onjuisten indruk gegeven wordt omtrent die dominees en dat door een algemeen gerespecteerd auteur, die geen bewijs meer behoefde te leveren, dat hij iets kan. Maar ik aarzel toch niet het beeld van het kerkelijk en theologisch leven, dat ons wordt voorgezet, volledig misteekend te noemen.' Tot slot wees Schippers op de strekking van het boek: 'Het schijnt evenwel de bedoeling van deze roman te zijn, te waarschuwen tegen leidersbinding op theologisch gebied', waarna hij de waarschuwing gaf dat de roman van Rijnsdorp 'wel heel kritisch' gelezen moest worden. De roman *Mijn Vader, Mijn Vader* ... viel de predikant na *Koningskinderen* tegen: 'Er zou misschien meer van gemaakt zijn, wanneer Rijnsdorp de reacties van het kerkvolk op een scherp getypeerde en schoolmakende theologie had beschreven. Hij is in het algemeen sterker, wanneer hij het over dit kerkvolk dan wanneer hij het over zijn leidlieden heeft.' Het 'onbetwijfeld' aanzien van het voor deze predikant onaantastbare theologenambt in kerkelijk-gereformeerde kring mocht kennelijk geen kritisch onderwerp zijn van een roman,⁸⁶⁸ volgens de toenmalige 'gereformeerde zede' van dr. R. Schippers.⁸⁶⁹

⁸⁶⁸ De afrondende reactie van dr. R. Schippers op Rijnsdorps literaire 'aanval' op de kerkelijke leidlieden laat zich vanuit de reproductietheorie van Pierre Bourdieu verklaren als een correctie vanuit de dominante (kerkelijke) elite of bourgeoisie, die de aantasting van de kerkelijke macht vanuit de gedomineerde literaire cultuur gedeceideerd afwees. Daarbij schreef Schippers - als vertegenwoordiger van de gereformeerde kerkelijke grote luyden - Rijnsdorp duidelijk voor waar hij als christelijk auteur wel over mocht schrijven: het vrome en eenvoudige kerkvolk, de kleine luyden, zoals in *Koningskinderen*.

⁸⁶⁹ Nadat dr. R. Schippers hoogleraar werd aan de *Vrije Universiteit* te Amsterdam en hij zijn bekende boek *De gereformeerde zede* had geschreven, kreeg Rijnsdorp in 1964 en 1965 - in het kader van zijn eredoctoraat - met Schippers in zijn ambt als rector magnificus van de *Vrije Universiteit* in Amsterdam te maken.

Teleurstellende ontvangst

Rijnsdorps derde roman kreeg - evenals *Eldert Holier* - zowel in de kerkelijke als in de christelijk-letterkundige pers een teleurstellende ontvangst. Een onthaal dat nauwelijks te vergelijken viel met de wijze waarop zijn debuut *Koningskinderen* door vrijwel alle recensenten, van eenvoudige kerkbodes tot gezaghebbende tijdschriften - binnen en buiten eigen calvinistische kring - werd bejubeld. In 'De Literaire Revue' van het *Zeeuwsch Dagblad* van 28 juni 1947, concludeerde Wim Reugebrink bijna een jaar na verschijning, dat over de roman 'nog niet veel waarderende woorden gezegd of geschreven' zijn. Hij noemde *Mijn Vader, Mijn Vader...* 'het beste boek, dat sinds de bevrijding in christelijke kring het licht zag. Rijnsdorp heeft weer eens bewezen, dat hij schrijven kan en recht heeft op een plaats in de voorste rijen van onze chr. literatoren.' Toch was de recensent kritisch, omdat Rijnsdorp zijn peil niet had weten te handhaven in vergelijking tot de grootsheid van visie van *Eldert Holier* en de zuiverheid van *Koningskinderen*. *Mijn Vader, Mijn Vader...* miste volgens de recensent 'een zeer voornaam iets'.

Het mist visie. En dat is niet alleen het gebrek van deze roman. We hebben er al eens vaker op gewezen. Onze gehele hedendaagse christelijke literatuur is hiermede behept. De oude paden zijn platgetreden en nieuwe wegen zijn nog niet ontdekt. Hier ligt de grote taak van onze christelijke literatoren. Hier ligt ook de oorzaak van het feit, dat 'Mijn vader, mijn vader' in brede kring als een mislukking wordt beschouwd. Opnieuw moet het bestek uitgetekend worden. Opnieuw moet weer plaats worden bepaald. Wij hebben op Rijnsdorp onze hoop steeds gevestigd. En daarom heeft 'Mijn vader, mijn vader' ons enigszins teleur gesteld.

Ook 'A. v. B.' liet in het Hengelosch Dagblad *Strijdend Nederland* van 20 maart 1947 weten dat de 'blijde, gespannen verwachting', waarmee de recensent het boek ter hand nam, 'onder 't lezen tot grauw stof verpulverd' was: 'Rijnsdorp is een figuur van wien ik zooveel verwachtte en des te meer bitter is deze nieuwe teleurstelling. Rust er dan een banvloek op onze christenschrijvers? Want hij is de eenige niet, die na een eersteling, die perspectieven opende, terugviel. (...) We blijven een christelijke roman, die den naam "roman" met eere draagt, verwachten.'

Een rudimentje

De meest doordachte en wellicht daardoor ook de meest kritische bespreking van Rijnsdorps roman kwam van Jaap Das, de Amsterdamse classicus, dichter, kunstredacteur van *Trouw* en latere mederedacteur van *Ontmoeting* in het meinummer 1947 van het 'Letterkundig en algemeen-cultureel maandblad'.⁸⁷⁰ Op de buitenachterzijde van deze aflevering had *Bosch & Keuning* - die zowel de uitgever van *Mijn Vader, Mijn Vader...* als van het letterkundig tijdschrift was - een wervende advertentie geplaatst: 'een nieuwe opmerkelijke roman'. Das opende zijn recensie met een psychologische karakteristiek van de schrijver C. Rijnsdorp 'tot goed begrip' van zijn bespreking, waarmee hij Rijnsdorp ten voeten uit typeerde in zijn oorspronkelijkheid als romancier en autodidactisch gevormd denker:

We kennen Rijnsdorp als een fijnzinnig en oorspronkelijk man. Zijn oorspronkelijkheid is groter dan zij wellicht schijnen kan. Hij heeft nl. de eigenschap van begaafde autodictaten, dat hij op eigen hand wegen, die anderen vóór en rondom hem reeds gegaan zijn, inslaat en verkend. En dat het dan toch de moeite waard is, die ook met hem te gaan - ja, dat men soms heel ergens anders uitkomt, dan alle vorige wandelaars. Daaruit blijken de kwaliteiten, die ik hem zo-even toeschreef. We kennen tegelijk C. Rijnsdorp als een bescheiden man. Het is een zeldzaamheid, dat iemand met zijn gevoelsrijkdom en mijmerlust een zo principieel naar buitengekeerde belangstelling heeft. Bij de toenemende gewichtigheid van al wat zich schrijver noemt komt het niet vaak voor, dat men een auteur iets nieuws over zijn eigen werk vertellen kan; de meesten weten er u zelf zoveel van te verklaren, dat alle mensen samen het er per saecula saeculorum niet uit zullen halen. Rijnsdorp peinst niet over zijn werk, maar over zijn taak.

Das gebruikte deze opmaat 'tot goed begrip' van zijn bespreking, waarna hij vervolgde: 'En geen wonder, dat een christelijk auteur, wanneer hij zich opmaakt om een milieu te tekenen, zich

⁸⁷⁰ Jaap Das, 'Mijn Vader, Mijn Vader...', in: *Ontmoeting*, jrg. 1, nr. 8, mei 1947, 269-271.

wendt tot zijn eigen milieu: dat van de broeders en zusters. Een vraag immers, die hem wel vervolgen moet, is hoe het mogelijk is, dat God dit zwakke der wereld heeft uitverkoren. Dat het voor een romancier van deze tijd voor de hand ligt, een psychologische - zo niet pathologische - probleemstelling te beproeven, zij slechts terloops gezegd.' Jaap Das wees feilloos op Rijnsdorps achilleshiel als schrijver: 'Hij is iemand die zijn vak (het vak van zijn avonduren) goed verstaat. Hij heeft meer dan één pijl op zijn boog: hij heeft romans geschreven en zich nu tot de dichtkunst gewend. (...) Het is begrijpelijk dat Rijnsdorp, leider van een groep schrijvers, die zich bewust zijn, dat het boek er is voor de lezer, zich bij het schrijven van zijn werk onwillekeurig instelt op de lezers, die, dit werk waarschijnlijk vinden zal.' In deze opzet kon Das zich principieel vinden. Hij vroeg zich af 'of iedere schrijver (bv. iemand als Rijnsdorp) zich deze beperking moet opleggen? Of hij het althans bij ieder boek dat hij te schrijven heeft, moet doen? Of het niet wezen kan, dat hij iets te zeggen heeft, dat gezegd moet worden, ook al weet hij niet, wie het horen zal? En tenslotte: of men zijn publiek wel eens niet onderschat?'. Hoewel Das deze vragen in het algemeen formuleerde, waren ze overduidelijk aan Rijnsdorp geadresseerd. Ook liet hij zich door de 'opmerking vooraf' niet van de wijs brengen: 'Toch is het duidelijk, dat het is ingegeven door een inzicht in het dodelijke gevaar, dat schoolvorming en epigonisme vormen voor het geestelijk leven in christelijke kring. Dit collectieve probleem van ongezonde afhankelijkheid en aanhankelijkheid heeft Rijnsdorp door het te transponeren in een "vaderbinding" op het individuele plan gebracht. Dat gaf hem de gelegenheid een roman van meer alledaagse allure op te zetten, die uitgaat van de tekening van het kleinburgerlijke standaard-christelijk milieu.' Hij vroeg zich retorisch af of Rijnsdorp daarmee zijn talent en boodschap al dan niet tekort deed:

Gesteld eens, dat C. Rijnsdorp dit niet gedaan had. Gesteld eens, dat het hem een zorg was geweest of hij al dan niet geacht werd over zekere kerkelijke gebeurtenissen te handelen: dat hij - op een manier van een artiest - daarover juist wel eens had willen handelen. Dat hij het heeft gekund had, blijkt uit de wijze, waarop hij in het type Dr Arjens een hoofdfiguur uit zekere kerkelijke gebeurtenissen precies te binnenstebuiten heeft weten te keren. Het blijkt uit de constructieve ideeën van statische theologie en harts kennis, die hij 'in zijn eenvoudigheid' uit de schat zijns harten bijdraagt. Rijnsdorp behoefde niet te vrezen, dat hij in afhankelijkheid van een bepaalde historische situatie zou geraken, m.a.w. dat men hem zou verwijten over 'de zaak-N.N.' geschreven te hebben.

Volgens Jaap Das beschikte Rijnsdorp over de bouwstoffen om zich een eigen fictieve situatie te scheppen, 'die een helder getuigenis had kunnen worden in een nood, die heus niet alleen blijkt uit de bedoelde kerkelijke gebeurtenissen, maar die de verschrikkende atmosfeer vormt van heel het kerkelijk leven. Immers, wij zijn weer van Schilder of van Vollenhoven of van Bavinc of van Barth of van Banning, door dik en dun, en het is haast niet meer te geloven, dat die allen ook van Christus zijn.' Das rondde zijn bespreking af met de conclusie: 'C. Rijnsdorp zou dan niet - wat sommigen wellicht vrezen - over een zaak geschreven hebben: hij zou in een eigen wereld de oorzaak van vele zaken in haar werking hebben getoond.' Dat 'had hem zijn roman-tische ommanteling' gekost, of misschien 'één lezer', maar het had hem 'een boek opgebracht, dat geheel op een peil stond waarop nu alleen de middelste honderd bladzijden staan'. Verwijzend naar Rijnsdorps tweede - door Das sterk bewonderde - roman, concludeerde hij: 'Een boek als Eldert Holier, dat juist aan het feit, dat een tot dan toe individueel behandeld probleem op een collectief plan werd gebracht, een eigenaardige grootheid ontleent. Een boek waarvoor men hem zeer dankbaar had kunnen zijn. Nu moeten we het met een rudimentje ervan doen.'

Mijn Vader, Mijn Vader... sloeg niet of nauwelijks aan. Het gereformeerde publiek was de pijn van de kerkelijke verdeeldheid en het verdriet om de Vrijmaking zat, en kon niet warmlopen voor een roman over deze pijnlijk-tragische thematiek, ook al was het verhaal volgens Rijnsdorp zelf fictief. Van neutrale zijde verschenen geen besprekingen van Rijnsdorps derde roman.

Meester en leerling

Na bijna tien jaar doodse stilte om de roman publiceerde G. Puchinger onder de titel 'Meester en leerling' een artikelenreeks over *Mijn Vader, Mijn Vader...* in het vrijgemaakt-gereformeerde

‘Weekblad tot opbouw van het gereformeerde leven’ *Opbouw*. De wijsgerig geschoolde historicus G. Puchinger, die persoon en werk van dr. K. Schilder zodanig bewonderde, dat hij vanwege de afzetting van Schilder in 1944 een jaar later de overstap maakte naar de *Gereformeerde Kerken in Nederland* (vrijgemaakt), had Rijnsdorp toen nog niet persoonlijk ontmoet. Hij kende hem echter al lang, met name door het protestantse gedicht *Niet meer op verre bergen* en van de roman *Mijn Vader, Mijn Vader...* In zijn uitvoerige studie van elf deelartikelen, behandelde Puchinger in 1957 Rijnsdorps tweede roman in de kerkelijke context van de jaren dertig en veertig van de vorige eeuw. In zijn verhaalanalyse klonk ook de doorwerking van de *Wijsbegeerte der Wetsidee* door, inclusief het theologisch dispuut, waarbij hij geregeld de termen ‘psychologisme’ en ‘theologisme’ bezigde om Rijnsdorps romanthematiek te duiden. Naar zijn stellige overtuiging handelde het boek ‘op geheel indirecte wijze wel degelijk over de persoonlijke invloed van Prof. Dr. K. Schilder als leider van vooral jongeren’, waarna hij onomwonden constateerde:

Ik acht het zelfs één der ongelooflijkste zaken in onze vrijgemaakte wereld, dat deze roman in onze kring vrijwel onbekend is gebleven, dat onze kerkelijke pers er nauwelijks op gereageerd heeft, kortom dat dit boek vrijwel is doodgezwegen en vergeten.⁸⁷¹

Voor het feit dat Rijnsdorps derde grote roman nauwelijks was opgemerkt door de ‘in hevige strijd verkerende gereformeerde wereld’, verwees George Puchinger naar de Vrijmaking: ‘Want al beschreef hij [Rijnsdorp] die kerkelijke scheur in geen enkel opzicht, toch beschreef hij factoren die bij velen wel degelijk een grote rol hebben gespeeld in het kerkelijke conflict van 1944. En ook dat heeft distantie veroorzaakt tussen hem en vele gereformeerde lezers.’ Begripsvol concludeerde Puchinger: ‘Diegenen toch die in kerkelijk opzicht gekozen hadden, misten de keuze en al wat met de concrete strijd samenhang in de roman van Rijnsdorp. Zij daarentegen die de kerkelijke strijd moe waren, wensten zich er niet nog eens in te verdiepen via een roman.’ In zijn analyse vroeg hij zich vervolgens af: ‘Maar de literatoren zal men zeggen! De literatoren maken zich meestal even druk over kerkelijke problemen als de predikanten en hun aanhang om de kunstproblemen: dat acht men wederzijds goed voor de conservatie! Daarmee was de kring die waardering kon hebben voor Rijnsdorps onderwerp reeds ‘gedund’.⁸⁷² Puchinger stond niet alleen in zijn bewondering voor de roman. Ook de literaire dominee S.J. Popma, die veel waardering had voor het ‘voortreffelijke werk’ van Rijnsdorp, ook in esthetisch opzicht, noemde *Mijn Vader, Mijn Vader...*, dat hij twee maal had gelezen: ‘Heel briljant. Ik zeg: wat is dát mooi!’⁸⁷³

In zijn tiende artikel onder de kop ‘Rijnsdorp en de Vrijmaking’, stelde Puchinger - ter afronding van zijn artikelenserie over *Mijn Vader, Mijn Vader...* - ten slotte zichzelf de volgende opmerkelijke vraag: ‘Wanneer Rijnsdorp deze gevaren heeft gezien in het gereformeerde leven in Nederland en hij heeft deze beschreven, gelijk hij gedaan heeft, heeft hij deze roman dan wellicht ook geschreven of gebruikt om zich af te maken van de Vrijmaking?’ Hij schreef weliswaar te aanvaarden wat Rijnsdorp in zijn ‘opmerking vooraf’ nadrukkelijk had verklaard, maar boog de vraag vervolgens om in de mogelijkheid of de schrijver dit boek wellicht ‘achteraf gebruikt heeft voor zich zelf om zich af te maken van de Vrijmaking?’⁸⁷⁴ Puchingers antwoord was dat hij het niet wist, ‘maar dat het best mogelijk zou kunnen zijn’, en stelde vervolgens: ‘Daartoe zou, als bij zoveel andere beoordelingen, persoonlijk contact en open gesprek nodig zijn.’

Dat openhartige gesprek diende zich aan in het najaar van 1969. Puchinger, die in 1968 de *Gereformeerde Kerken* (vrijgemaakt) bij nader inzien had verlaten om zich weer aan te sluiten bij de synodaal-gereformeerden, voerde in het kader van een serie interviews over het thema ‘Christen en kunst’ met Rijnsdorp op 18 oktober 1969 een diepgaand en diepgravend gesprek; een ontmoeting waaruit een vriendschap voor het leven zou ontstaan. Op de vraag van de inmiddels

⁸⁷¹ G. Puchinger, ‘Meester en leerling’, I: Over een Opmerking Vooraf, in: *Opbouw*, 7 juni 1957.

⁸⁷² *Ibidem*, II: Over het misbruik en gebruik van een zaak’, in: *Opbouw*, 14 juni 1957.

⁸⁷³ G. Puchinger, ‘Ds. S.J. Popma’, in: *Christen en kunst*, 38. Op de vraag van Puchinger: ‘Welke esthetici hebben u beïnvloed?’, antwoordde Popma: ‘Het enige wat ik op dit gebied altijd graag lees zijn de opstellen van Rijnsdorp.’

⁸⁷⁴ G. Puchinger, ‘Meester en leerling’, X: Rijnsdorp en de Vrijmaking’, in: *Opbouw*, 23 augustus 1957.

gepromoveerde Puchinger of de roman *Mijn Vader, Mijn Vader...* tegen Schilder was geschreven, antwoordde Rijnsdorp:

Nee, ik zou nooit een boek *tegen* Schilder willen of kunnen schrijven, maar waar ik me wel kwaad over gemaakt heb, dat is het epigonisme. En deze roman is geschreven uit mijn u weet wel bekende ergernis tegen het Schilder-epigonisme. We hadden het kuyperiaanisme achter de rug en ik dacht: nou gaan we weer in een nieuw epigonisme vervallen. Het is natuurlijk bekend dat epigonen een groot man alleen in zijn kleinere en negatieve kwaliteiten kunnen volgen navolgen. Bij de man zelf worden die kleinere, negatieve kwaliteiten gecompenseerd door de positieve en grotere kwaliteiten, maar dat evenwicht ontbreekt bij de volgelingschap.⁸⁷⁵

Naar aanleiding van de publiek geuite waardering van dr. G. Puchinger voor de roman *Mijn Vader, Mijn Vader...*, had Rijnsdorp het boek na jaren weer eens ter hand genomen, maar was hij, 'ook door tijdgebrek, ergens blijven steken'. Terugblikkend bekende hij:

Herlezing van oud werk is niet prettig. Eerst herken je het niet en dan weet je ineens weer precies hoe je eraan hebt zitten ploeteren. Dit was mijn derde roman, geschreven in de winter van 1942/'43, ondervoed, en met de voeten op een gietijzeren kolenbak, in rococostijl. Ik wist er eigenlijk niets meer van, moet ik u bekennen. Ik vond de compositie niet eens zo slecht. De stijl doet me nu wat stijfjes aan. Jaap Das heeft het boek indertijd in *Ontmoeting* een klein vijfje gegeven.⁸⁷⁶ Zelf weet ik echt niet wat het waard is. Bij de herlezing had ik steeds de *Aba-Erlebnis*, zodat ik dacht: 'Ja, dat is ook zo!' Wat mij wel prettig aandeed was het menselijk element in dit boek; maar het pseudo-theologisch element vond ik het zwakst.⁸⁷⁷

Het blijft echter een open vraag - ondanks de 'opmerking vooraf' - of Rijnsdorp werkelijk zijn eigen diepste drijfveren kende en begreep. Puchinger hernam zich later in zijn opinie over de roman. In 1963 had hij in de *Nieuwe Leidsche Courant* bij zijn bespreking van de sociale roman *Een zoon begraaft zijn vader* van Henk van Randwijk nog opgemerkt: 'Om de gereformeerde wereld van de dertiger jaren te leren kennen, zijn twee romans van belang: die van C. Rijnsdorp "Mijn Vader, Mijn Vader...", die handelt over de persoonlijkheid van prof. dr. K. Schilder en zijn invloed op de theologische leerlingen, en deze roman van H.M. van Randwijk. Beide romans handelen over de geestelijke vader-zoon-verhouding; beide romans gaan grondig in op diverse aspecten van het gereformeerde leven.'⁸⁷⁸ In 1969, in het vraaggesprek met Rijnsdorp, noemde Puchinger prof. dr. K. Schilder niet meer, en sprak hij over een roman, die 'op unieke wijze enkele verzwegen achtergronden aangeeft van het conflict dat in 1944 geleid heeft tot scheuring in de Gereformeerde Kerken.'⁸⁷⁹ Zijn waardering en bewondering bleven echter gelijk. Voor Puchinger was *Mijn Vader, Mijn Vader...* 'voor wie de ingewikkelde achtergrond verstaat, misschien zijn knapste, in ieder geval zijn minst begrepen roman'.⁸⁸⁰

In het laatste nummer van *Ontmoeting* schreef Kees Ouboter in 1964, ter gelegenheid van Rijnsdorps zeventigste verjaardag, in een terugblik op de betekenis van Rijnsdorp als romancier: 'In de bittere kerkelijke strijd van de jaren dertig en veertig heeft hij, in fictieve vorm, ook nog zijn woordje gesproken. Het werd zijn derde roman *Mijn Vader, Mijn Vader*, verschenen kort na de oorlog, maar geschreven in de jaren 1942/3, dus zonder enige betrekking tot het conflict van '44 (...).' Met een mengsel van spijt en realisme constateerde Ouboter over de habitus van de gereformeerde theologen in hun afwijzing van dit religieus-literair kapitaal: 'Rijnsdorps theologen zijn romanciers genoemd en dat door theologen die terdege thuis waren op het slagveld. Voor

⁸⁷⁵ G. Puchinger, 'Dr. C. Rijnsdorp', in: *Christen en kunst*, 197.

⁸⁷⁶ Op 2 maart 1987 gaf Jaap Das in een interview met Anne Schipper aan Rijnsdorps derde roman *Mijn Vader, Mijn Vader...* op dat moment 'meer dan een vijf' waard te vinden.

⁸⁷⁷ G. Puchinger, 'C. Rijnsdorp', in: *Christen en kunst*, 198.

⁸⁷⁸ G. Puchinger, 'Van Randwijks roman "Een zoon begraaft zijn vader"', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 10 augustus 1963. In dit artikel vroeg Puchinger zich af of 'beide romans, de één handelend over de invloed van Barth, de ander over de invloed van Schilder binnen de Kuyperiaanse wereld zo weinig betrokken zijn in de discussie aangaande de ontwikkeling binnen de gereformeerde wereld' een uiting was van 'discussiearmoede of discussiearmoede?'

⁸⁷⁹ G. Puchinger, 'Dr. C. Rijnsdorp', in: *Christen en kunst*, 153.

⁸⁸⁰ G. Puchinger in zijn 'Inleiding' tot Rijnsdorps *Literair dagboek*, 18.

zover ik weet is er niet één geweest die gezegd heeft: hadden wij maar iets meer van dergelijke romanciers gehad. De roman is als fictie terzijde gebleven.⁸⁸¹

3.4.4 Overig romanwerk

De drie grote romans van Rijnsdorp: *Koningskinderen* (1930), *Eldert Holier* (1938) en *Mijn Vader, Mijn Vader...* (1946), werden in 1974 door zijn beide uitgevers *Bosch & Keuning* en *J.H. Kok* in een vuistdikke omnibus gebundeld,⁸⁸² als letterkundig erbetoon ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag. Buiten deze canonisatie van Rijnsdorps christelijk-literaire romans vielen de twee romans die hij later zou publiceren: *Ik volg je tot Istanboel* uit 1959 en *De schuldige* uit 1971.

Aan het begin van de bezettingsjaren schreef hij - ruim drie jaar na *Eldert Holier* - een verhaal voor meisjes, *Het dragende land*.⁸⁸³ Dit gezinsverhaal verscheen in vijftig afleveringen tussen 1942 en 1947 - enkele jaren onderbroken door het verschijningsverbod van de Bezetter - als feuilleton in *Bouwen en Bewaren*.⁸⁸⁴ Dit orgaan van de in 1918 speciaal voor gereformeerde meisjes opgerichte *Bond van Meisjesverenigingen op Gereformeerden Grondslag in Nederland*, met een oplage van 20.000 exemplaren, stond onder leiding van hoofdredactrice mej. J.H. Kuiper, de tweede ongehuwde dochter van dr. A. Kuiper. Mede door de naoorlogse papierschaarste werd het verhaal, dat bij *J.H. Kok* te Kampen zou verschijnen, niet als zelfstandige uitgave gepubliceerd.

In 1959 verscheen *Ik volg je tot Istanboel*, Rijnsdorp vierde roman. Over deze 'volwassen en omvangrijke roman' was de oud-uitgever van *Bosch & Keuning* niet onverdeeld positief.⁸⁸⁵ De vijfenzestigjarige Rijnsdorp schreef het boek toen hij al vijf jaar bevrijd was van 'zijn slaafse arbeid bij de Bank', en hij volop bezig was met zijn (parttime) docentschap kunstgeschiedenis en antropologie bij de *C.A.L.O.*,⁸⁸⁶ aangevuld met zijn journalistiek-kritisch werk bij *De Rotterdammers* -bladen en cultuurhistorisch werk voor de *N.C.R.V.*-radio. Als steun in zijn economische zelfstandigheid mocht hij voor de *Opgang*-serie van *Bosch & Keuning* een 'vrij boek' schrijven. De

⁸⁸¹ Kees Ouboter, 'C. Rijnsdorp, zeventig jaar', in: *Ontmoeting*, jrg. 17, nr. 12, september 1964, 363-364.

⁸⁸² De verschijning van deze omnibus werd financieel mogelijk gemaakt door de *N.C.R.V.* Het copyright van de drie romans (respectievelijk uit: 1930, 1938 en 1946) lag bij *Bosch & Keuning* N.V. te Baarn.

⁸⁸³ Aanvankelijk was de titel van het manuscript: *Het oud vertrouwen* en vormde de titel: *Het dragende land* het alternatief (zie: C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 89). In een ongepubliceerde lezing over eigen werk (circa 1943) schreef Rijnsdorp dit feuilleton: 'Het is een gezinsverhaal, een heel eenvoudig boek, dat voor den lezer geen enkele moeilijkheid oplevert. Misschien is het uit literair oogpunt een achteruitgang, omdat ik bij het schrijven te zeer gebonden was aan een zeker publiek. Het thema van het boek is: de verhoudingen in het Chr. gezin, vooral ten aanzien van de opgroeiende jeugd. Ik bezit van dit werk geen copie, zoodat ik er maar van afzie, U iets meer van de inhoud te vertellen. Ik kan er U nog wel dit van zeggen, dat het een boek is voor de huiskamer en voor de Chr. bibliotheken. Het boek werd in vrij korte tijd geschreven, zonder veel veranderingen, zoodat de stijl meer lijkt op die van *Koningskinderen* dan op die van *Eldert Holier*.'

⁸⁸⁴ Het verhaal beschrijft de lotgevallen van het gezin Van Dulder, dat bestaat uit vader Job, moeder Marjan en de vier kinderen: Ger, meisje van 18 jaar, Frans, iets jonger, Joosje, meisje in haar vlegeljaren en Piet, de jongste 12 jaar. Het verhaal is min of meer ontleend aan Rijnsdorps eigen leven en gezinssituatie: vier kinderen met twee jongens en twee meisjes, die ongeveer dezelfde leeftijd hadden als zijn romanfiguren. Ook de vaderfiguur met de veelzeggende bijbelse naam 'Job' kan beschouwd worden als Rijnsdorps alter ego, met een overduidelijke bijbelse verwijzing naar zijn levensproblematiek, die hij zelf als volgt onder woorden bracht in de samenvatting van het feuilletonverhaal: 'Van Dulder is kantoorman, maar eigenlijk is hij, naar aanleg althans en wat zijn idealen betreft, kunstschilder. Hij is eigenlijk een te huiselijke man en te zeer aan vrouw en kinderen gehecht, om zijn gezin te wagen aan het onzekere bestaan en de vrijwel zekere armoede van het artiestenleven. Toch heeft hij het er dikwijls moeilijk onder.'⁸⁸⁴ Duidelijk herkenbaar gaf Rijnsdorp in het verhaal een literaire transformatie van zijn persoonlijke levensproblematiek waar hij in deze bezettingsjaren sterk mee worstelde, getuige zijn dagboeknoties en correspondentie met Piet Risseeuw.

⁸⁸⁵ Volgens Dingeman van der Stoep diende de roman *Ik volg je tot Istanboel* - in reactie op Puchingers levensbericht van Rijnsdorp voor de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, eveneens gerekend te worden tot de 'grote romans' van Rijnsdorp. D. van der Stoep, 'Rijnsdorps vierde roman', in: *Woordwerk*, jrg. 5, nr. 20, 7.

⁸⁸⁶ Over Rijnsdorps docentschap aan de *Christelijke Academie voor Lichamelijke Opvoeding* in Rotterdam en de vreugde die hij hieraan beleefde, schreef J. van Doorne: 'Hij doceert religieus-filosofische antropologie en kunstgeschiedenis en hij doet dat zo, dat de leergangen elkander in de behandelde tijd bijhouden, zodat duidelijk wordt, dat de mensbeschouwing en de religieuze "ligging" van overheersende betekenis zijn voor de kunst. Hij doet dat daarom zo graag aan de *C.A.L.O.*, omdat de mensbeschouwing juist op het gebied van de lichamelijke ontwikkeling tot volkomen funeste resultaten leiden kan.'⁸⁸⁶ J. van Doorne, 'Kees Rijnsdorp 65 jaar', in: *Trouw*, 19 september 1959.

uitgever verwachtte dat het boek een bestseller werd in de boekhandel. Deze roman en volgende boekuitgaven zouden na zijn vervroegde pensionering in 1954 de vierde poot worden onder Rijnsdorps bestaan als zelfstandige zonder personeel, naast de krant, de radio en de *C.A.L.O.*⁸⁸⁷

Omdat hij decennialang aan het kantoorleven gekluisterd was geweest, waren de jaren na 1954 voor hem een verademing. Rijnsdorp wilde graag een ander klimaat opsnuiven, buiten het geijkte patroon dat hij als bankemployé bij het Agentschap Rotterdam van de *Nederlandsche Handel-Maatschappij N.V.* zo beklemmend had ervaren. Niet voor niets was de ongehuwde en rooms-katholieke hoofdpersoon Constantius Kilré in zijn roman een ‘kantoorbediende bankbedrijf, die liefde en avontuur zocht en vond. Rijnsdorp ging in deze jaren geregeld op stap met de eveneens in Rotterdam-Delfshaven wonende zakenman I.F. de Haan, alias de dichter Frank Daen, die Rijnsdorp via de Rotterdamse boekhandelaar van *Voorhoeve & Dietrich* en essayist C. Ouboter had leren kennen. Voor zijn werk als handelaar in fruit moest De Haan, die ook in de gereformeerde Duyststraatkerk kerkte, geregeld op donderdag naar Brussel en Antwerpen. Rijnsdorp vergezelde hem geregeld op deze autotrips. Rijnsdorp ging ook met hem mee naar Hamburg en Istanboel, waarbij hij zijn luchtdoop onderging. In *Ik volg je tot Istanboel* herkende Daen veel plaatsen uit hun gezamenlijke trips, zoals in Brussel het enorme *Palais de Justice*, waar ze uitstapten om de stad te kunnen overzien, en het *Hotel Albert*, waar ze hadden overnacht. Rijnsdorp hechtte veel waarde aan details en de couleur locale, ook als ze niet in het verhaal ter zake deden. Volgens Van der Stoep wilde Rijnsdorp met proza ‘blijven experimenteren al was het alleen maar om tussen het verplichte, serieuze, veel denkbaar vergende en dikwijls ook moeizame werk, iets te doen dat ontspannender was, een tussendoortje, speelser, gezelliger.’ In het interview met Risseeuw over *Ik volg je tot Istanboel*,⁸⁸⁸ stelde Rijnsdorp dat het boek ‘zowel wat het gegeven als de vormgeving betreft, radicaal’ afweek van zijn vroegere romans:

Ik heb zo de indruk dat Rijnsdorp, na al het inspannende culturele werk der laatste jaren zich maar eens heerlijk heeft laten gaan in zijn fantasie. Zelfs liefhebbers van een spionageroman kunnen nu bij hem terecht. Maar Rijnsdorp zou Rijnsdorp niet zijn als er in dit wonderlijke verhaal ook niet een situatie voorkwam, die hem in de gelegenheid stelde het reformatorisch kerkelijk leven in ons lieve vaderland nu eens te laten zien door de ogen van een buitenstaander.

In zijn toelichting aan Risseeuw gaf Rijnsdorp aan dat er twee erkende manieren waren voor het opzetten van een roman: ‘volgens een van te voren min of meer minutieus vastgesteld plan, of overwegend improviserend’. Anders dan het strakke schema bij *Eldert Holier*, volgde hij dit boek het pad der improvisatie, omdat hij op deze wijze de ‘beste resultaten’ behaalde, doelend op *Koningskinderen* dat hij eveneens volgens deze ‘methode’ had geschreven. ‘Natuurlijk moet je een, al is het nog zo vaag, gegeven hebben. Dat was bij mij het kerkelijk leven, dat ik, voorzover dat in het boek te pas zou komen, van buiten af wilde laten zien.’ Vervolgens gaf Rijnsdorp aan dat het boek zichzelf schreef: ‘Ik wou me ontspannen, draaide het papier in de schrijfmachine en schreef er op los. Als reactie op veel bespiegeling door mijn kritisch werk kwam ik to veel handeling, met nogal wat spannende momenten.’ Risseeuw eindigde het vraaggesprek met een gewetensvraag: ‘Wat te denken van de nog steeds door sommige kerkelijk gezaghebbende critici gestelde eis tot “thetisch” schrijven? En in hoeverre kan een gelovig auteur verantwoordelijk worden gesteld voor de uitbeelding van situaties en karakters als deze weinig of niet voldoen aan bijbelse normen?’ Rijnsdorps antwoord was niet voor tweemaal uitleg vatbaar:

Als een auteur zelf thetisch is, dan schrijft hij thetisch. Maar hoe speelser men de dingen aanvat, des te beter komt de latente ernst tot zijn recht. Zodra het getuigen als een opgelegde plicht wordt ervaren, is er al iets scheef gegaan. Wie preken wil, moet het rechtstreeks doen.⁸⁸⁹

⁸⁸⁷ Brief van I.F. de Haan (Frank Daen) aan Anne Schipper, d.d. 27 september 1989.

⁸⁸⁸ P.J. Risseeuw, ‘In gesprek met Kees Rijnsdorp naar aanleiding van zijn nieuwe roman “Ik volg je tot Istanboel”’, in: *De Rotterdamer*, 18 april 1959.

⁸⁸⁹ *Ibidem*. Rijnsdorp sprak vervolgens ter verduidelijking: ‘Het gehele leven voldoet nergens en nooit aan de bijbelse normen, die zich immers laten samenvatten onder de woorden “Wees heilig, want Ik ben heilig”. Ook Jezus verhaalt

Dingeman van der Stoep karakteriseerde het boek als een 'love-story', een 'avonturenroman' en een 'bekeringsverhaal'. Hij was kritisch op de compositorische eenheid, en noemde het mengsel van deze drie elementen niet geslaagd: 'Er is geen goede vervlechting tot stand gekomen.'⁸⁹⁰ In het interview met Puchinger in 1969 zei Rijnsdorp over zijn vierde roman: 'In 1956 of '57 werkte ik, improviserenderwijs en ter verpozing tussen allerlei ander werk door, aan de roman *Ik volg je tot Istanboel*. Het boek ontwikkelde zich tot een soort speurdersroman, maar ik zou op het ogenblik de inhoud niet eens behoorlijk kunnen navertellen.'⁸⁹¹ Pers en publiek wisten niet goed raad met de roman, die in alle opzichten afweek van zijn eerdere romans.⁸⁹² De meeste aandacht kreeg het boek van Rudolf van Reest in *De Reformatie*, die begin 1961 in de rubriek 'Kunst en Letteren' een kritisch getoonzette vijfdelige serie schreef over Rijnsdorp en zijn vierde roman.⁸⁹³

Bijna veertig jaar na zijn romandebuut keerde Rijnsdorp in 1970 als auteur-detective opnieuw terug in het milieu van zijn jeugdijaren te Delfshaven. Het verhaal van *De Schuldige* speelde in de jaren 1904 en 1905, en handelde over de onopgehelderde moord op een jongen. De zoektocht naar de dader door de ambitieuze politieagent Jan Scharp liep als een rode draad door het boek heen.⁸⁹⁴ Volgens de tekst van de uitgever op het achterplat richtte de aandacht van de schrijver, anders dan gebruikelijk in de meeste detectives-romans, zich tamelijk intensief op de figuren die zich op de kern van het verhaal heen groeperen, zoals de rooie meester Kooistra, dominee Ripperda en de paranormaal begaafde dienstbode Engeltje. In verhaal kwam tevens een sterk sociaal element naar voren. Ook dit boek was met een lichte, speelse toets geschreven, zonder enige literaire prententie. Over zijn vijfde en zijn laatste prozaverhaal zei Rijnsdorp tegen Puchinger in 1969: 'En in de winter van 1968/'69 schreef ik voor de N.C.R.V.-gids in een maand tijds het feuilleton *De gefrustreerden en begenadigden*, dat in 1970 bij Kok zal uitkomen onder de beter verkoopbare titel *De schuldige*. Dit verhaal speelt ook in het Delfshaven van mijn jeugd, evenals *Koningskinderen*, maar een paar jaar vroeger. Aan de compositie heb ik de nodige zorg besteed.'⁸⁹⁵ Van der Stoep durfde 'dit boekje' geen '(volwassen) roman' te noemen, zoals *Ik volg je tot Istanboel* dat voor hem duidelijk wel was.⁸⁹⁶ Na *Ik volg je tot Istanboel* werkte Rijnsdorp aan de roman *Zachte stemmen in Ierland*,⁸⁹⁷ bedoeld als vervolg op zijn vierde roman,⁸⁹⁸ die hij echter nooit voltooide.

Rijnsdorps romans waren - op *Koningskinderen* na - geen bestsellers. Van *Eldert Holier* werd slechts een druk uitgebracht. Van zijn derde roman *Mijn Vader, Mijn Vader...* verschenen twee drukken. Met de negen drukken die *Koningskinderen* kreeg, staken de verkopen van Rijnsdorps tweede en derde roman schril af.⁸⁹⁹ Op 12 april 1949 ontving hij van *Bosch & Keuning* een kort overzicht van de verkoop van *Mijn Vader, Mijn Vader...*⁹⁰⁰ Na drie grote romans, die met de

in zijn gelijkenissen boze daden en wel *constaterend*. De Bijbel *noemt* de zonden, zonder *vertoon* van "heilige verontwaardiging". Ze zijn voor het bijbelse verhaal of vertoog functioneel. Maar het gehele niveau van de Heilige Schrift is hier beslissend. Zo kan het ook in een roman.'

⁸⁹⁰ D. van der Stoep, 'Rijnsdorps vierde roman', in: *Woordwerk*, jrg 5, nr. 20, december 1987, 8.

⁸⁹¹ G. Puchinger, 'Dr. C. Rijnsdorp', in: *Christen en kunst*, 202.

⁸⁹² In de ontvangst van *Ik volg je tot Istanboel* vielen twee recensies op. Twee vooraanstaande gereformeerde theologen (en goede bekenden van Rijnsdorp) namen de kritische pen op: S.J. Popma, 'Ik volg je tot Istanboel', in: *Bezinning*, jrg. 14, nr. 3, juni 1959, 175-180; G.Th. Rothuizen, 'Speurdersromans', in: *Sermo* 7 (1959-1960), juni 1960, 10.

⁸⁹³ Zie voor deze serie *Reformatie*-kritieken: deel III, *Geen getheologiseer, geen getheoretiseer*, V, 'Woestijn of paradijs?'

⁸⁹⁴ Zie voor een uitvoerige bespreking en analyse van *De Schuldige*: Anne Wadman, 'Nieuwe roman van Kees Rijnsdorp: monoloog in het geding', in: *Leeuwarder Courant*, 14 november 1970.

⁸⁹⁵ G. Puchinger, 'Dr. C. Rijnsdorp', in: *Christen en kunst*, 202.

⁸⁹⁶ D. van der Stoep, 'Rijnsdorps vierde roman', in: *Woordwerk*, jrg 5, nr. 20, december 1987, 7.

⁸⁹⁷ D. van der Stoep publiceerde de eerste twee hoofdstukken van deze onvoltooide roman *Zachte stemmen in Ierland* van Rijnsdorp in *Woordwerk*, jrg. 5, nr. 20, december 1987, 15-23.

⁸⁹⁸ Rijnsdorp kreeg het echter te druk met andere opdrachten en het proefgedeelte van de roman bleef in het bezit van uitgever Dingeman van der Stoep. Het onvoltooide manuscript werd later toegevoegd aan het Archief Rijnsdorp bij het HDC.

⁸⁹⁹ De drukgeschiedenis van *Koningskinderen* is eveneens hoog, omdat de uitgever telkens een kleine druk oplegde. Bij *Eldert Holier* en *Mijn Vader, Mijn Vader...* waren de oplagen respectievelijk 2.000 en 4.500 exemplaren.

⁹⁰⁰ Tot 1 april 1949 waren er in totaal 4.496 exemplaren van *Mijn Vader, Mijn Vader...* verkocht, waarvan er reeds 4.489 exemplaren met Rijnsdorp verrekend waren. 'Nog af te rekenen blijven er 7 ex. f. 0,4185 is f. 2,93,- welk bedrag aan U wordt overgemaakt.' Aan de roman zelf verdiende Rijnsdorp iets minder dan f. 2.000,-.

gelijke interval van acht jaar verschenen, zweeg de romancier met een bemiddelende cultuurtaak in Rijnsdorp. Wat hij als auteur nog zou publiceren aan belletristiek - zoals *Ik volg je tot Istanboel* uit 1959 en *De schuldige* uit 1970 - deed hij voor eigen schrijfplezier, zonder de programmatische, experimentele, opvoedkundige en literaire ambities die zijn eerder hoofdproza kenmerkten. Hij had zijn individueel scheppend kunstenaarschap (op)geofferd op het altaar van de volksopvoeder voor het collectief van zijn volksdeel in het perspectief van een 'positief, Christelijk nationaal cultuuriendaal'. De essayist en criticus bleven in de literator Rijnsdorp manifest, geïnspireerd door de activistische kunstopvoeder in hem, die de culturele verheffing van het calvinistisch volksdeel tot persoonlijke opdracht en levenstaak verinnerlijkt had en de negatie van kunst en cultuur in gereformeerde kring steeds kritischer aan de kaak stelde. In zijn beschouwend werk kon Rijnsdorp zijn artistieke intellectualiteit en culturele eruditie paren aan 'levenskritiek' op literair en kunstzinnig gebied, die hij begin jaren zeventig van de vorige eeuw in zijn persarbeid verbreden zou tot cultuurkritiek op mens, kerk en samenleving.

3.5 *Essayist*

Als literator oefende Rijnsdorp vanuit zijn artistiek-scheppende praktijk van meet af aan reflectie uit op zijn schrijverschap in relatie tot het - door de voormannen op de levensterreinen van Kerk, Staat en Maatschappij: de 'grote luyden' - in artistiek-kunstzinnig en cultureel opzicht sterk verwaarloosde calvinistisch volksdeel. De balans in zijn dubbele cultuuropdracht met zowel een artistieke als een pedagogisch taak, helde in de jaren na zijn romandebuut steeds meer over naar de figuur van de cultuurbemiddelaar tussen literatuur, kunst en publiek. In de rol van criticus en essayist kon hij rechtstreeks zeggen en schrijven wat hem als culturele volksvoeder voor de geest kwam of wat hem op het literaire hart brandde. Met als centrale thematiek 'kunst en volk', dacht Rijnsdorp veel na over verwante onderwerpen en vraagstukken, zoals christendom en cultuur, kunst en religie, esthetiek en ethiek, publiek en kritiek. Hierover hield hij desgevraagd lezingen en voordrachten in stad en land, die hij vervolgens omwerkte tot opstellen en artikelen, specifiek gericht op het eigen volksdeel, en die - parallel lopend aan Rijnsdorps eigen kunstzinnige ontwikkeling - steeds meer een literair-opvoedend en cultuurpedagogisch oogmerk kregen.

In augustus 1924 verscheen in *Opgang* het eerste deel van Rijnsdorps eerste essay: 'Traditie en Persoonlijkheid in de (Dicht)kunst'. In hetzelfde nummer was ook zijn recensiedebuut over *Het Leven en de Kunst* van Just Havelaar opgenomen.⁹⁰¹ Het tweede deel van dit essay verscheen twee maanden later onder de titel 'Vaardigheid en Ingeving in de (Dicht)kunst'.⁹⁰² Duidelijk markeerde de toen bijna dertigjarige Rijnsdorp in dit essay het belang en de noodzaak van kunstzinnige en geestelijke onafhankelijkheid tegenover jonge dichters die niet los konden komen van hun 'lievelingsdichter of meester'. Als rechtgeaarde neocalvinist noemde hij deze houding 'in de grond der zaak een aan de Roomsche zielsgesteldheid verwante vrees rechtstreeks naar de bron te gaan'. Vervolgens riep hij deze 'benevelde kunstenaars' indringend toe: 'Gaat achter den emmer naar den put, achter het product naar de voortbrengende kracht, achter de literatuur naar de taal, achter de kunst naar het leven terug.'⁹⁰³ Reeds in zijn essaydebuut in 1924 wees Rijnsdorp op 'de bron', de 'voortbrengende kracht van het leven' achter kunst en literatuur: een grondbeginsel dat kenmerkend zou worden voor zijn poëtica en literatuurkritieken, en die hem decennia later het verwijt zouden opleveren geen echte literatuurcriticus te zijn,⁹⁰⁴ maar een 'levenscriticus'.⁹⁰⁵ Tegelijkertijd liet achter dit standpunt Rijnsdorps grote afkeer van epigonisme zich verklaren: 'Grote voorbeelden moeten grondig bestudeerd worden', schreef hij, maar ze mochten niet klakkeloos worden nagevolgd, omdat 'men op zulk een standpunt de kunst niet verder brengt; niet vernieuwt; men dient de kunst niet, maar de kunstenaar.'⁹⁰⁶

⁹⁰¹ *Opgang*, jrg. 8, nr. 5, augustus 1924, 141-145 (essay) en 156-159 (recensie).

⁹⁰² *Ibidem*, jrg. 8, nr. 7, oktober 1924, 216-220.

⁹⁰³ *Ibidem*, jrg. 8, nr. 5, augustus 1924, 143.

⁹⁰⁴ Alfred Kossmann, *Het Vrije Volk*, 12 maart 1966.

⁹⁰⁵ Kees Fens, *De Tijd*, 18 maart 1966.

⁹⁰⁶ *Opgang*, jrg. 8, nr. 5, augustus 1924, 145.

In hetzelfde nummer van *Opwaartsche Wegen*, waarin de vijfendertigjarige Rijnsdorp zijn vermogen tot ironie en satire voor het eerst tentoonspreidde,⁹⁰⁷ publiceerde hij een tweede bijdrage over Is. Querido, dit keer over de essayist Querido.⁹⁰⁸ In dit opstel motiveerde hij trefzeker voor het eerst vanuit zijn veelzijdige ontwikkeling als dichter, novellist, romancier, criticus en causeur, waarom hij - naast de overige door hem beoefende literaire genres - de hogere kunst en de kunde van het essay hanteerde om stem en gestalte te (kunnen) geven aan zijn dubbele cultuurtaak, artistiek-scheppend en pedagogisch-beschouwend:

De scheppende kunstenaar, die zich wil uitspreken over allerlei onderwerpen, die hem ter harte gaan en waarover hij lectuur en meeningen heeft, kan die in poëzie nimmer rechtstreeks, in novelle en roman welbegrepen slechts zijdelings of in 't voorbijgaan kwijt. De antieke 'samenspraak', die meest geschikte vorm voor een wijze van behandeling, welke recht doet zoowel aan het onderwerp als aan de artistieke persoonlijkheid van de schrijver, wil, ondanks enkele knappe pogingen, ons moderneren niet goed meer af. Een zuiver wetenschappelijke behandeling, die er is om 't onderwerp alleen, streeft hij niet na: primair is zijn persoonlijke visie op de zaak. Voor lyriek is hij te zakelijk gestemd; de causerie is hem te speelsch.

Vandaar ook *zijn* deelnemen aan de *essay*, hier als kunstgenre bedoeld. Het karakter van deze artistieke essay is vertrouwenwekkende subjectiviteit, haar doel levende overdracht van grootdeels intuïtieve inzichten, haar methode het suggestief betoog. Weliswaar getuigt een zeker wetenschappelijk element van 's auteurs recht tot meespreken, maar zijn verhouding tot de wetenschap is afgebakend; hij gevoelt behoefte aan lonkjes noch aan satirieke lachjes in die richting. De artistieke essay heeft, bij alle vrijheid van het genre, haar eigen stijl. Zoo zal, om maar iets te noemen, een schrijver met vormgevoel hier minder, in elk geval anders citeeren, dan in de wetenschappelijke verhandeling. Want deze soort essay schrijft men tenslotte niet om te citeeren, maar om geciteerd te worden. - Zal de toon ook die der causerie dicht mogen naderen, er blijft verschil, want de bekoring van de literaire causerie berust op een heel licht dissoneren tusschen het onderwerp en de schrijver: niet het onderwerp, hoezeer ook beheerscht, is hoofdzaak, maar het (zelf)behagen, waarmede de causeur de materie al splend behandelt. En de essay speelt niet, maar zoekt te verstaan. -⁹⁰⁹

In zijn 'verstaan' van de essayist en criticus Israël Querido was Rijnsdorp, ondanks zijn bewondering voor het vakmanschap van de schrijver, een opmerkelijk kritisch luisteraar. Hij typeerde hem, naar aanleiding van zijn *Essay en Critiek. I, Grootte figuren* uit 1930, als 'de radicale impressionist, die hij is; de uitsluitend horizontaal georiënteerde. Zijn werk kent in 't algemeen slechts de neven-, nauwelijks eenige onderschikking. Beperving in 't onderwerp, diepgang in de conceptie, gradatie in het oordeel, orde, logica, climax in de voordracht blijven hem vreemd. Het afdwalen der gedachten is tot methode verheven; elke nieuwe afdwaling wordt door een Romeinsch cijfer schaamteloos aangegeven en bekroond. Zelfs de bladzijde scheldproza (116), die gericht schijnt te zijn aan zekere R.K. en/of Calvinistische jongeren,⁹¹⁰ is niet raak.⁹¹¹ Hij concludeerde in de slotregel van zijn *Opwaartsche Wegen*-essay: 'Dat gemis aan omtrek bij Querido wordt zoo langzamerhand abject. Zou het onverbetterlijk zijn? Het ware tragisch.'⁹¹²

Ondanks zijn grote voorliefde voor het essay was de veelzijdige literator Rijnsdorp geen lid van de *Christelijk-Literaire Essayistenkring*. Pas in 1937 zou hij van kringvoorzitter dr. J. van Ham een uitnodiging voor het lidmaatschap ontvangen.⁹¹³

⁹⁰⁷ C. Rijnsdorp, 'De nieuwe onderlinge', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 8, nr. 7, 1 september 1930, 286-287. Hierin stelde Rijnsdorp dat 'alle jonge, nog niet bekroonde Nederlandsche dichters (of de Opwaartsche Wegen-groep erkent wordt, dient te worden afgewacht)' een prospectus vanuit 'De Nieuwe Onderlinge N.V.', een 'Maatschappij voor Roemverzekering', kregen voor deelname aan een literaire prijsvraag. 'Voor copie conform C. Rijnsdorp.'

⁹⁰⁸ C. Rijnsdorp, 'De essayist Querido', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 8, nr. 7, 1 september 1930, 279-284. Dit essay nam hij eveneens in 1935 op in *Ter Zijde*, 59-66.

⁹⁰⁹ C. Rijnsdorp, 'De essayist Querido', *Ter Zijde*, 59.

⁹¹⁰ Rijnsdorp gaf aan het slot van het essay in een voetnoot kritisch aan: 'Op de reeds genoemde blz. 116 vraagt Querido, of de Chr.-jongeren wel aan één levend woord "het aanzijn" kunnen geven.' *Ibidem*, 66.

⁹¹¹ C. Rijnsdorp, 'De essayist Querido', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 8, nr. 7, 1 september 1930, 284. Als voetnoot had Rijnsdorp de toevoeging geplaatst: 'Getrouw aan zijn horizontalisme kent Querido in eigenschappen slechts tegenstelling, gelijktijdigheid, halveering, afwisseling en (niet nader aangeduide) mengeling. Voor het overige heeft hij hoogstens een ... oratorische vraag.' *Ibidem*, 65.

⁹¹² C. Rijnsdorp, 'De essayist Querido', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 8, nr. 7, 1 september 1930, 284.

⁹¹³ Zie: hoofdstuk 7 *Christelijk-Literaire organisatie*, paragraaf 7.3: 'Christelijk-Literaire Essayistenkring'.

3.5.1 Ter Zijde

Van scheppen naar beschouwen - Voorspellende titel - Presentatie en positionering - Samenhang en synthese - Christelijke-letterkundige kritiek - Algemeen-neutrale en rooms-katholieke kritiek - Klankbodem.

Van scheppen naar beschouwen

Naast zijn literaire activiteiten als romancier en novellist ontwikkelde Rijnsdorp begin jaren dertig van de vorige eeuw vanuit zijn scheppend kunstenaarschap zich steeds meer tot criticus en essayist, met als centraal motief en volksoepvoedkundige missie in zijn beschouwend werk: 'Het volk aan de kunst'. Na zijn romandebuut in 1930 werd hij ook een veelgevraagd spreker in stad en land. Veelal op verzoek werkte hij vervolgens deze lezingen om tot artikel of essay.

In zijn correspondentie met de uitgever van *Koningskinderen* had hij eind november 1932 een bundeling van zijn artikelen ter sprake gebracht. Uitgever S.J. Koning van *Koning's Uitgeverij* antwoordde hem op 1 december 1932: 'Je artikelen-bundel. Graag wil ik de copie eens lezen. Verwacht er echter niet een groote omzet van. Hoe duur zou je zoo'n boekje willen hebben?' Rijnsdorp had als voorbeeld voor de uitgave van zijn essays de reeks *Standpunten en Getuigenissen* van de Brusselse uitgever *A.A.M. Stols* genoemd, waarin in 1931 de bundel *Afscheid van Domineesland* van Menno ter Braak was verschenen. Als gevolg van het faillissement van Koning's uitgeverij was het plan om zijn essays te bundelen voorlopig van de baan. Totdat uitgever J. van Ulzen zich eind 1933 bij Rijnsdorp meldde, nadat hij in het vakblad had gelezen dat S.J. Koning zich als erkend uitgever had laten schrappen in het register. In zijn brief van 25 november 1933 verwees hij naar P.H. Muller, die hem geattendeerd had op een serie essays van Rijnsdorp in *De Lantaarn*. De uitgever gaf hem het volgende verzoek in overweging: 'Voelt U er wat voor deze in boekvorm vast te leggen? Gaarne hoor ik eens van U wat U erover denkt.'

Rijnsdorp hoefde niet lang over het voorstel van de uitgever van *U.M. Holland* na te denken. Per kerende post maakte hij kenbaar zijn novellen en essays het liefst in een band te willen publiceren. Van Ulzen gaf echter de voorkeur aan twee afzonderlijke publicaties, waarbij hij over de uitgave van de essays benadrukte - in vergelijking tot de fraaie Art Deco-uitgave van Rijnsdorps novellen *Kostgangers Gods* - 'De essays iets meer gedegen.'⁹¹⁴ Voor zijn novellen en opstellen zou hij 10% van de particuliere verkoopprijs ontvangen.⁹¹⁵ Piet Risseeuw vond *U.M. Holland* een goede uitgever voor Rijnsdorps novellen, maar niet voor zijn essays: 'Je novellen zijn goed bezorgd, maar met je andere werk was je m.i. beter bij Kok geweest. Van Ulzen bereikt het Geref. Publiek niet.'⁹¹⁶

Voorspellende titel

Voor zijn essaybundel had Rijnsdorp een toepasselijke titel in gedachten,⁹¹⁷ waarmee hij als schrijver benadrukte 'scheppend werk in engere zin (bellettrie, poëzie)' belangrijker te vinden dan beschouwingen. Tevens gaf hij in de titel bescheiden aan zich als essayist vooral te zien als 'een beginnend medespeler in het abel spel van de kunst'.⁹¹⁸ De essays over literatuur en muziek moesten worden voorzien van een inleidend woord, waarin Rijnsdorp niet alleen de titel verklaarde, maar waarin hij ook de opstellen wilde plaatsen in het perspectief van zijn ontwikkeling als kunstenaar: 'Het leven onthield mij leermeesters, daarom ben ik tot de beste

⁹¹⁴ Brief van J. van Ulzen aan C. Rijnsdorp, d.d. 25 november 1933.

⁹¹⁵ De prijs van de gebonden uitgave van *Ter Zijde* bedroeg f. 2,50,-, tegen f. 1,75,- voor de ingenaaide versie. Voor elk verkocht exemplaar, gebonden of ingenaaid, kreeg Rijnsdorp f. 17,5- cent.

⁹¹⁶ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 5 december 1933. Uitgever J. van Ulzen was kerkelijk aangesloten bij het 'Hersteld Verband' van dr. J.G. Geelkerken in Amsterdam.

⁹¹⁷ Rijnsdorp heeft achteraf beschouwd de titel *Ter Zijde* met een voorspellend levensinzicht gekozen. In zijn vorming en ontwikkeling zou hij steeds minder scheppend kunstenaar worden en steeds meer beschouwer of zelfs toeschouwer, vanaf zijn *Balkon op de wereld*. Deze positie van 'ter zijde' staan, waarbij Rijnsdorp ontwikkelingen op het gebied van muziek, literatuur en kunst - en later ook in kerk, staat en maatschappij - aan zijn (be)schouwend oog voorbij liet gaan, om vervolgens vanuit zijn 'ter zijde-perspectief' beschouwingen, opinies en kritische reflecties te geven als letterkundig-culturele gids van het calvinistisch volksdeel, kon op den duur ook letterlijk worden opgevat.

⁹¹⁸ C. Rijnsdorp, *Ter Zijde*, 7.

gegaan.⁹¹⁹ Over deze inleiding schreef hij Risseeuw begin 1935: ‘Voor de Lantaarn kan ik nog niets toezeggen: eerst moet ik nog mijn bundel essays (onder de titel “Ter Zijde”) van een inleidend stuk voorzien en persklaar maken, een heel werk nog!’⁹²⁰ Van deze werktitel was Risseeuw weinig gecharmeerd: ‘Vind je de titel “Terzijde” niet een navolging van: “Terzaken” (ik meen van Anth. Donker)?’,⁹²¹ en stelde ietwat verbolgen: ‘Je manier van schrijven lijkt niets op “Terzijde”. Voor zulk een belangrijke bundel opstellen lijkt mij de titel niet zoo bar, maar misschien geef ik er een verkeerde uitlegging aan.’⁹²²

Op 21 juli 1934 verklaarde Rijnsdorp over de titel aan Hein de Bruin: ‘Want inderdaad, het voorbeeld is het belangrijkste. Daarom noem ik de bundel artikelen, die ik bij Holland uitgeef van het jaar, “Ter zijde”, op gevaar af van Donkers “Ter zake” te imiteeren, welk gevaar ik in een inleiding even terzijde stel. Want zoo voel ik inderdaad mijn arbeid.’ Hij vervolgde zijn brief met de schriftuurlijke motivering als beschouwend kunstenaar, waarin hij als volksoepvoeder tot cultuur - naast artistiek werk - ook in theoretisch opzicht helderheid wilde scheppen om het calvinistisch volksdeel actief en creatief tot de bijbelse de cultuurtaak (op) te roepen:

Maar vergeet niet: we hebben dringend helderheid nodig op enkele vitale punten. Intusschen probeer ik ook het eigenlijk scheppend werk. Maar we hopen langer te leven dan een dag en we zijn geen meester over ons leven. In dit opzicht ben ik absoluut zonder berekening, geheel ‘overgegeven’ aan de taak van de dag. Want niemand begrijpt me minder dan hij die me intellectualist zou noemen. Ik scherp mijn inzicht uit verdediging, om niet tot het chaotische, tot cynisme of nihilisme te vervallen, niet maar op papier, maar werkelijk. (...) Mocht ik ooit mijn nieuwe boek voltooiën (de groei daarvan is zelf een roman) dan zul je daarvan meer ervaren.⁹²³ Zie je nu hoe de mensen elkaar soms kunnen misverstaan? Mijn theoretiseeren is verzet tegen de chaos. Het zijn groote woorden, maar de zaak is toch altijd nog grooter. Of juist gezegd: Christus is Overwinnaar, niet maar theologisch, of dichterlijk, maar werkelijk.⁹²⁴

Over de titel zou Rijnsdorp in de inleiding van zijn essaybundel *Ter Zijde* verduidelijkend opmerken waarbij hij de slotzin in het perspectief van zijn poëtische drie-eenheid van leven, kunst en geloof, verwees naar zijn visie op het christelijk schrijverschap:

En dit alles is ‘ter zijde’ geschreven en gesproken. Niet omdat de onderwerpen onbelangrijk zouden wezen, maar omdat de schrijver zijns ondanks er toe gekomen is ze door te denken en vorm eraan te geven. Voor de titel van deze bundel had ik dan ook geen keus, ook al zullen sommigen aan een soort imitatie van ‘Ter Zake’ van Anthonie Donker denken. De inhoud moet maar uitmaken of hier iemand aan het woord is, die een eigen gedachte vertegenwoordigt, die hij met zijn leven dekt.⁹²⁵

Presentatie en positionering

Op 4 december 1934 - ruim een jaar na de uitnodiging tot bundeling - kondigde J. van Ulzen eindelijk de verschijning van de essaybundel aan: ‘De bundel “Ter Zijde” gaat dezer dagen naar de drukker. Voorjaar zal het werk verschijnen.’⁹²⁶ Tevens meldde de uitgever dat hij ‘gaarne de beide stukken’ zou opnemen. Daarmee doelde hij op de twee opstellen die Rijnsdorp na de inlevering van zijn manuscript had voltooid. Deze essays wilde hij alsnog in de bundel opnemen, namelijk: ‘Schrijfles bij Nietzsche’ en de vijfdelige artikelenreeks uit *De Lantaarn*, die Rijnsdorp had omgewerkt tot het kernessay ‘Litteratuur en Christelijke volksoepvoeding’. Op 24 januari 1935 zegde Van Ulzen hem toe de wijziging in de volgorde van de essays aan de drukker door te geven en dat hij ‘van alles nog revisie’ kreeg. In totaal bundelde Rijnsdorp vijftien essays, die hij in de

⁹¹⁹ *Ibidem*, 11.

⁹²⁰ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 23 januari 1935.

⁹²¹ Piet Risseeuw doelde hier op de essaybundel *Ter Zake* met als ondertitel: ‘Beschouwingen over Litteratuur en Leven’ van Anthonie Donker, pseudoniem van dr. N.A. Donkersloot, in 1932 uitgegeven bij *Van Loghum Slaterus*.

⁹²² Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, 25 januari 1934.

⁹²³ Rijnsdorp doelde hier op zijn tweede roman *Eldert Holier*.

⁹²⁴ Brief van C. Rijnsdorp aan Hein de Bruin, d.d. 21 juli 1934. Archief H. de Bruin, *Literatuurmuseum*, Den Haag.

⁹²⁵ C. Rijnsdorp, *Ter Zijde*, 10.

⁹²⁶ Brief van J. van Ulzen aan C. Rijnsdorp, d.d. 4 december 1934.

periode tussen 1928 en 1934 geschreven.⁹²⁷ In deze beschouwingen, die volgens de ondertitel gewijd waren aan literatuur en muziek, klonk - als cultuurtaak onverbloemd gegendeerd - het nijpende vraagstuk van calvinisme en cultuur in kunststopvoedend perspectief door.

In *De Rotterdamer* van zaterdag 16 maart 1935 verscheen paginagroot in de rubriek 'Van Boeken en Schrijvers' als 'vóór-proef' uit *Ter Zijde* het slotgedeelte uit de studie 'Joh. Seb. Bach, de Architect-Mysticus'. In zijn korte introductie schreef Piet Risseeuw als redacteur van het Zondagblad, de belangstelling van het lezerspubliek prikkelend: 'Wij zijn niet verwend met *inzicht-gevende* essays rondom vraagstukken van christendom en kunst. Een christelijke aesthetica bezitten we nog niet. Wat er tot nu toe, behoudens een enkele uitzondering, gegeven is, bleek veelal te zeer gedrenkt in de *theologische* gedachtengang en te weinig geboren uit aesthetische spanning.' In mei 1935 verscheen - 'iets meer gedegen' dan *Kostgangers Gods* - in een stemmig crème-beige gewaad Rijnsdorps eerste essaybundel. Op het voorplat prijkte in roestbruine opdruk de titel in kapitalen met daaronder de naam van C. Rijnsdorp in een kleiner corps gezet en het logo van *U.M. Holland*. Op de Franse titelpagina stond *Ter Zijde* in bloedrode letters afgedrukt met de ondertitel 'Beschouwingen over literatuur en muziek' in contrasterend zwart gevat. Rijnsdorp koesterde duidelijke opvattingen over het essay. In zijn opstel 'Het Heerlijk Ambacht' dat hij een half jaar eerder in *Opwaartsche Wegen* had gepubliceerd, waarin hij de literaire genres van het artikel en de essay onder een gelijke noemer plaatste, schreef Rijnsdorp in een persoonlijk getoonzet artikel over zijn schrijverschap en het beschouwend genre:

Ook het artikel, de essay zie ik als een *creatieve* opgave; er mag niets in staan dat de schrijver niet ten volle als zijn eigen, geestelijk eigendom kan verantwoordend, ook het vreemde niet; alles moet door zijn ziel zijn gegaan. Wat nu aan zulk een beschouwing in engere zin zijn eigen vondsten zijn, doet minder ter zake. Wie kan zeggen: deze of die gedachte is van mij? Want ook over onze z.g. eigen gedachten en vondsten zijn we slechts rentmeesters. Doch het maakt een groot verschil, of men een bestaande gedachte zonder meer herhaalt, dan wel of men haar werkelijk reproduceert. Zelfs een banale 'Binsenwahrheit', die ons door de ziel is gegaan en die we dan opnieuw uitspreken, heeft daardoor iets fijns en geestelijks verkregen.⁹²⁸

Rijnsdorp benadrukte dat ook in het beschouwend artikel een scheppend kunstenaar zich niet verloochende: 'Tets ondefinieerbaars, zekere imponderabilia draagt hij daarbij op zijn lezers over. Ook de essay moet door hem worden ontworpen en geschreven als een kunstwerk.'⁹²⁹ Hij gaf

⁹²⁷ C. Rijnsdorp, *Op zoek naar het geheim*, 7. De meeste essays had Rijnsdorp eerder gepubliceerd, soms als bewerking van een lezing, specifiek op verzoek of als uitwerking van een thema dat hem bezighield: 1. 'Joh. Seb. Bach, de Architect-Mysticus', in: *De Reformatie*, jrg. 10, 1931 in vijf afleveringen: 21 maart (I), 28 maart (II), 4 april (III), 11 april (IV) en 18 april 1930 (V); 2. 'Querido's Jordaan', lezing gehouden op de jaarvergadering van het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland* op 28 december 1927 en gepubliceerd in *Opwaartsche Wegen*, jrg. 6, nr. 3, mei 1928; 3. 'De Essayist Querido', gepubliceerd in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 8, nr. 7, sept. 1930; 4. 'Bij een kwatrijn van J.H. Leopold', aangeboden aan *Opwaartsche Wegen*, maar geweigerd door de redactie; 5. 'Van Deyssel en Marsman bij de kapper', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 8, nr. 11, januari 1931; 6. 'Over het beschrijven van muziek', in: *De Reformatie*, jrg. 11, 27 maart (I), 3 april (II) en 10 april (III) 1931; 7. 'Spanning en humor in de verhaalkunst', in: *De Reformatie*, jrg. 10, 23 mei 1930 (I) en 30 mei 1930 (II), nadat hij eerder als radiovoordracht voor de *N.C.R.V.-microfoon* op 17 april 1930 de lezing onder de titel 'Over humor en spanning in lectuur en literatuur' had uitgesproken; 8. 'Theologische en letterkundige optiek', tekst van de lezing die hij op woensdag 9 december 1931 uitsprak voor *S.S.R. Utrecht*, met als oogmerk deze lezing in *De Reformatie* te publiceren, waarin het echter niet werd opgenomen; 9. 'De werkwijze der Christelijke reciteerclubs', lezing gehouden voor de *Bond van Reciteerclubs op Gereformeerde Grondslag in Zuid-Holland* op 7 mei 1932; 10. 'Christelijke romankunst', artikel in: *De Standaard*, 29 oktober 1931; 11. 'Het standpunt van de schrijver', lezing op 19 maart 1931 gehouden voor de *Kring Amsterdam* van het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland* en in licht gewijzigde vorm gepubliceerd in *Opwaartsche Wegen*, jrg. 9, nr. 3, mei 1931; 12. 'Naar nieuwe centra', lezing gehouden op 26 december 1932 voor het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen* in Amsterdam en gepubliceerd in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 10, nr. 11, januari 1933; 13. 'Schrijffles bij Nietzsche', artikel in: *De Rotterdamer*, 24 november 1934; 14. 'Het volk aan de kunst', lezing gehouden tijdens de Pinksterconferentie 1934 van het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland* op *Woudschoten*; 15. 'Literatuur en Christelijke volksopvoeding', eerder gepubliceerd in: *De Lantaarn*, jrg. 1, 1933, in vijf afleveringen, april (I), juni (II), september (III), november (IV) en december 1933 (slot).

⁹²⁸ C. Rijnsdorp, 'Het Heerlijk Ambacht', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 12, nr. 6, augustus 1934, 207.

⁹²⁹ *Ibidem*.

tevens aan, dat de essayist zich 'niet moest vergooien aan minderwaardige onderwerpen', en waarschuwde voor 'dat bedokteren door essayisten onder en boven de maat van twijfelachtige grootheden, die komische ernst, die bijna dreigende diepzinnigheid zijn we liever kwijt dan rijk!' Met een knipoog naar de door hem bewonderde bloemlezer Dirk Coster constateerde Rijnsdorp: 'Het zijn allemaal geen Costers, die U in de tempel van de Nederlandsche poëzie rondleiden, met rammelende sleutelbossen.'⁹³⁰

Samenhang en synthese

Ook als essayist koesterde Rijnsdorp principiële bezwaren tegen de 'prettige erfenis van het 19e eeuwse specialistendom', waarmee hij als essayist in zijn kunstbeschoouwingen was opgescheept. Vanuit deze historisch scheefgegroeide positie tussen wetenschappelijk specialist en scheppend kunstenaar vroeg hij zich vervolgens af over de plaats en positie van de essayist: 'Moet hij nu op een afstand blijven staan, in machteloze woede, met gebalde vuisten, opkroppend wat hij te zeggen heeft, als eerste belanghebbende, als "insider"....?' Vervolgens formuleerde Rijnsdorp zijn fundamenteel bezwaar tegen specialisme in wetenschap en kunst, zoals hij dat in zijn essaybundel op diverse plaatsen als 'stokpaardje' zou berijden: 'Hij ziet fouten maken, hij ziet leven en levende verbindingen te loor gaan, geestesgebieden van elkaar vervreemden', waarna hij constateerde: 'Van streng-wetenschappelijke zijde heeft de kunstenaar niets te verwachten, dat hem geeft wat hij vraagt.' Zoals uit *Ter Zijde* - met name het essay: 'Naar nieuwe centra' - bleek, probeerde Rijnsdorp vanuit 'één centraal gezichtspunt' het tegenovergestelde van specialisme en het daarmee gepaard gaande fragmentisme te bereiken, door de samenhang tussen leven en kunst te zoeken en vitale verbindingen te benoemen, vanuit de eenheid die het leven zelf in zich droeg.

De lezingen en causeriën die Rijnsdorp als veelgevraagd spreker na zijn romandebuut *Koningskinderen* voor de N.C.R.V.-radio of in bijzalen van kerken, hotel-restaurants of studentensociëteiten uitsprak,⁹³¹ en die hij - na de voor hem aangemoedigde - gedachtewisseling met het publiek: 'Er moet *wisselwerking* zijn',⁹³² vervolgens omwerkte tot artikel of essay, droegen een sterk voorlichtend en vormend karakter. Ook viel in zijn beschouwend werk een sterk stichtelijk-didactisch element beluisteren. De essays illustreerden tevens de ontwikkelingsgang in Rijnsdorps denken over de 'litteraire volksopvoeding', de term die hij in 1932 voor het eerst hanteerde.⁹³³ In zijn inleiding tot *Ter Zijde* schreef hij in dit verband over de inhoud en strekking van de artikelen: 'waarna in de laatste drie opgenomen stukken, elk op hun eigen wijze, enkele praktisch-paedagogische verlangens aan het woord komen'.⁹³⁴ Conform zijn beproefde '*synthetische methode*' - uitgedaagd door het verzoek voor een lezing, studie, causerie en gedachtewisseling met publiek, eerste publicatie, reacties van vrienden, lezers en pers, reflectie en herlezing -, gunde Rijnsdorp als creatief procedé zich de tijd zijn denkbeelden te laten rijpen, aan te scherpen en bij te stellen, voordat hij uiteindelijk zijn gesynthetiseerd oordeel over het onderwerp in de definitieve vorm van het essay liet stollen en tot bundeling overging.

Aan dit afgewogen oordeel ontbrak het volksopvoedend oogmerk met een pedagogische intentie niet. Vanuit zijn dubbele cultuurtaak op kunstgebied had Rijnsdorp weloverwogen zijn literair-volksopvoedende essays toegevoegd aan het reeds bij de uitgever in bewerking zijnde

⁹³⁰ *Ibidem*.

⁹³¹ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 5 december 1932: 't Is gewoon krankzinnig zooveel aanvragen ik krijg voor lezingen en - ik doe het zoo graag.'

⁹³² Typoscript van de lezing 'Het Standpunt van de Schrijver'. In de - 'eenigszins aangevuld in verband met de daarop volgende bespreking' - bewerkte artikelversie van 'Het standpunt van de schrijver', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 9. nr. 3, 1 mei 1931, 105, schreef Rijnsdorp: 'Hij zoekt *wisselwerking*'. Een samenvatting van de 'Lezing van den heer C. Rijnsdorp' was een maand eerder gepubliceerd in *Opwaartsche Wegen*, jrg. 9, nr. 2, 1 april 1931, onder 'Kringnieuws Amsterdam' op de achterbinnenpagina. In de definitieve essayversie van deze lezing in *Ter Zijde*, 121-132, ontbreekt niet alleen bovengenoemd citaat, maar ook de context met de verwijzing naar volksuniversiteit en radio in relatie tot het 'levend contact' tussen publicist en publiek.

⁹³³ C. Rijnsdorp, 'Naar nieuwe centra', *Ter Zijde*, 146: 'Hier raken we aan de litteraire volksopvoeding.'

⁹³⁴ Rijnsdorp doelde op de artikelen: 'Schrijfles bij Nietzsche', 'Het volk aan de kunst', en 'Literatuur en Christelijke volksopvoeding'.

manuscript, een ingreep, die de geleidelijke groei van auteur met zijn 'literair middelaarschap' naar een volksovoeder tot cultuur, als organische ontwikkeling onderschreef.

Rijnsdorps essays vormden voor zijn calvinistische achterban als lezerspubliek een nieuw en onbekend genre, geheel anders dan de belletrise waarmee hij bijna vijf jaar eerder furore had gemaakt. Zijn opstellen, die volgens P.H. Muller een 'sterk volksoverlichtend karakter' droegen, bleven niet onopgemerkt bij het gereformeerde volk: 'Er is op het terrein der Christelijke kunst nog zoo enorm veel misverstand weg te nemen, er vallen nog zoovele onjuiste en bekrompen voorstellingen op te ruimen, voor er beter en dieper gaande arbeid kan worden gedaan, dat de instructieve lectuur die we met dit boek voor ons hebben, als vanzelf oriënteerd wordt.'⁹³⁵ Ondanks dit nobel streven klonk in menig kerkblad - naast de vele loftuitingen aan het adres van de auteur - geregeld bezwaar door tegen het gebruik van 'teveel moeilijke en vreemde woorden', waarna de gerechtvaardigde inschatting volgde dat het niveau van Rijnsdorps essays voor de gemiddelde lezer te hoog gegrepen was. Slechts enkele opstellen, zoals 'Het volk aan de kunst' en 'Litteratuur en Christelijke volksovoeding' zouden 'in bredere kring smakelijk voedsel zijn; doch de andere zullen alleen verteerd kunnen worden door menschen van het vak en een kleine groep van uitgelezen leeken', aldus de Haarlemse gereformeerde predikant A.M. Boeyenga.⁹³⁶ Indachtig de moraal van de volkswijsheid van 'schoenmaker met zijn bekende leest' vatte een dominee-recensent de strekking van Rijnsdorps essay 'Theologische en letterkundige optiek' puntig samen: 'Predikanten worden in dit artikel zeer in eere gehouden. Maar zij moeten zich niet met letterkunde inlaten.'⁹³⁷

Christelijk-letterkundige kritiek

Naast de vele aankondigingen in kerkbodes en predikbeurtenblaadjes trok *Ter Zijde* in de loop van 1935 eveneens de aandacht van de christelijk-letterkundige kritiek. De jonge criticus Kees Klap plaatste in het *Utrechtsch Nieuwsblad* van 3 augustus 1935 Rijnsdorps bundel in de context van het toenmalig letterkundig-cultureel klimaat. Verwijzend naar de bundel *Ter Zake* van Anthonie Donker sprak hij het vermoeden uit dat het moderne essay - met uitspraken over literatuur, kunst en levensgevoel - een nieuw tijdsverschijnsel was dat gepaard ging met groepsvorming: 'Hij hoort of tot de ééne of tot de andere groep. Zoo zijn er in ons letterkundig leven eenige hoofdgroepen, met eigen tijdschriften: de Roomsche, de Protestantsche, de Socialistische en de onafhankelijke. Deze groepen hebben alle hun woordvoerders.' Hieruit bleek volgens hem dat een modern essayist 'niet alleen een kunstenaar of "een artistiek mensch" moet zijn, maar tevens een advocatenhandigheid moet bezitten om zijn levenshouding of die van zijn groep te verdedigen en andere te bestrijden'. Het essay was daardoor niet langer een breed opgezet betoog, maar een 'snelle, knappe, overrompelende uitspraak', die naast 'artisticiteit, meer nog vuur, élan, intellect' vereiste. Als 'knapste en scherpste woordvoerder' van het katholieke volksdeel noemde hij Anton van Duinkerken: 'Een voor de Roomsche levensbeschouwing, apologeet van beteekenis, wiens woord in eigen kring zeker gezag heeft.' Hieraan voegde Klap toe: 'Ook buiten eigen kring, en dat is toch eigenlijk het voornaamste, heeft zijn felle cultuurcritiek en hartstochtelijk verzet tegen schadelijke en afbrekende invloeden, aandacht getrokken en bij minachting, verdachtmaking en bespottig toch ook waardeering gevonden.' Bij de 'onafhankelijken' wees hij op de diverse woordvoerders: 'Greshoff, Ter Braak, Du Perron, Donker, Marsman enz.', met als zijdelingse constatering: 'Mogen ze dan één zijn in 't afwijzen van Roomsche en Protestantsche levensbeschouwing, overigens vormen zij allerminst een eenheid.'

Bij de protestantse groep noemde Kees Klap met name dr. C. Tazelaar, die een kunstwerk niet alleen volgens literaire eisen ontleedde en beoordeelde, maar ook - indien er een schadelijke invloed uit zou gaan op de protestantse zedenleer - een boek durfde te verwerpen. Klap hekelde

⁹³⁵ P.H. Muller, 'C. Rijnsdorp, *Ter zijde. Essays*', in: *De Vriend des Huizes*, jrg. 53, nr. 7, juli 1935, 499.

⁹³⁶ Drs. A.M. Boeyinga, in: *Het Kerkblad*. Officieel Weekblad voor de Gereformeerde Kerken van Haarlem en Omstreken, 15 juni 1935.

⁹³⁷ Ds. H.Th. Van Munster, in: *Gereformeerde Kerkbode*. Officieel orgaan van de Gereformeerde Kerken van de Classis Gorinchem, 1 juni 1935.

‘het kleine, niet onderteekend, besprekinkje’ van *Ter Zijde* in het onafhankelijk literaire ‘maandblad voor boekenvrienden in Groot-Nederland’, *Den Gulden Winckel*. Daarin werd volgens hem gesuggereerd dat ‘de christelijkheid er met de haren bigesleept moest worden’, waardoor Rijnsdorps studie werd bedorven, terwijl ‘als die Christelijkheid er niet opgeplakt werd als een etiketje, een bepaald artikel nog wel waarde had’.⁹³⁸ Voor hem was het zonneklaar: ‘Daaruit blijkt een niet willen begrijpen of een groote, grove onkunde, immers elke aandachtige lezer zal opmerken dat de Christelijkheid, hier dus ’t Protestantische, er niet opzettelijk opgelegd is, maar dat het is de grondslag, de basis.’ Over christelijke kunst in relatie tot het calvinisme schreef Klap: ‘Teder, die geen onbekende is, zal weten dat daarover nog al eens wat over gestreden is, en nog gestreden wordt. De ééne theorie komt na de andere of bestrijdt een andere, en of dit nu de zaak bevordert, betwijfel ik. Volgens verschillende Roomschen is Calvinisme en kunst een monsterverbond. Ook zijn er Protestantsen die de mogelijkheid van een Chr. kunst ontkennen. Rijnsdorp niet: “Al stond er in de heele Bijbel niets dan de gelijkenis der talenten, dan zou ons oproepen tot arbeid inzake Christelijke literatuur en kunst volop gerechtvaardigd zijn”.’ Na een kritisch-welwillende bespreking van de kernthema’s in *Ter Zijde*, voorspelde Kees Klap aan het slot van zijn recensie dat hij zich niet aan de gedachte kon onttrekken, dat Rijnsdorps ‘kunstenarschap en lid zijn der Christelijke gemeente (misschien zou hij het zelf ontkennen), nog wel met elkaar in botsing komen’. Vervolgens constateerde hij trefzeker: ‘Zoo op sommige bladzijden wil hij als kunstenaar een gansch volk meesleepen, omhoogvoeren, maar dat blijkt ondoenlijk, en dan doet hij ’t volk vele verwijten. Soms ook staat hij op ’t standpunt van het publiek en maant de kunstenaars zich uit hun isolement los te maken en zich tot het volk te keeren en vraagt hij b.v. het tijd- en strijdvers.’⁹³⁹

Diverse protestantse critici beklemtoonden Rijnsdorps gearticuleerde levensopvatting in zijn essayistiek. F.L. Zwaan karakteriseerde in *De Zaaier* Rijnsdorp en zijn opvoedkundig streven: ‘Hier tracht een tot in ’t merg Calvinistisch auteur richtlijnen te geven voor een Calvinistische literaire kunst. En hij gaat daarbij eerlijk te werk, dat lijkt mij misschien de grootste verdienste. Geen moeilijkheden worden verdoezeld, geen goedkope kritiek op de paganistische kunst.’⁹⁴⁰ Zwaan wees op Rijnsdorps herkenbare Kuyperiaanse vorming en zijn beïnvloeding door de *Wijsbegeerte der Wetsidee*. ‘Eén van de grondstellingen van R. is bijv. de souverainiteit in eigen kring, ook van de kunst. Men mag dus niet “terstond ethische punaises in de tekening drukken”.’ Een anonieme criticus benadrukte in een van de meest ter zake doende besprekingen die over *Ter Zijde* verscheen,⁹⁴¹ dat Rijnsdorp in zijn essays meer zaken aan de orde stelde dan de ondertitel aangaf:

Hier wordt practisch een cultuurhistorische beschouwing gegeven door iemand, die veel gelezen, gedacht en gewerkt heeft. Zuivere, rake opmerkingen naast veel dilettantische pedanterie. Het lezen doet vaak uiterst vermoeiend aan, hetzelfde had de helft korter en stukken eenvoudiger gezegd kunnen worden, indien schr. de moeite had willen nemen zijn gedachten iets meer aan een grondige zelfcritiek te

⁹³⁸ Het bezwaar van Klap tegen de recensie in *Den Gulden Winckel* van mei 1935 richtte zich op de volgende alinea’s: ‘Al moge voor hen, die niet rondlopen met de superioriteits-glimlach der christelijkheid op de wangen, veel in dezen bundel volstrekt onaanvaardbaar zijn tengevolge van een geheel andere geestesinstelling en Godsbeschouwing, toch neemt men met belangstelling kennis van Rijnsdorps vertoog, omdat men er een eerlijkheid in speurt, die weliswaar soms een schijn van opzettelijke coquetterie wekt, maar niettemin door de naïveteit charmeert.’ Daarbij stelde de recensent dat waar Rijnsdorp ‘zich los weet te maken van de opzettelijke christelijkheid, zooals in zijn beschouwingen over Querido’s Jordaan, over Leopold en Marsman, bemerkt men dat zijn critische geest evenals men dat bij “proletarische schrijvers” kan constateren de bijvoeging van den kring van herkomst niet behoeft. Zoodat men er allicht toe komt, dat christelijke accent wat aanstellerig te vinden.’ Ook B. van Noort in zijn bekende *Letterkundige inleiding* raakte door deze bespreking geprikkeld, want hij noemde in zijn overzicht van recensies over *Ter Zijde* de anonieme criticus kortweg: ‘Onnozel’.

⁹³⁹ Kees Klap, ‘Ter zijdelingsche oriëntatie’, in: *Utrechtsch Nieuwsblad*, 3 augustus 1935.

⁹⁴⁰ F.L. Zwaan, ‘Ter Zijde, van C. Rijnsdorp’, in: *De Zaaier*, jrg. 14, 8 januari 1936.

⁹⁴¹ Deze recensie bevindt zich in het Archief Rijnsdorp bij het HDC, maar anoniem en ongedateerd. Auteur, datum en vindplaats bleken niet te achterhalen. De bespreking is integraal opgenomen, omdat deze anonieme criticus als eerste een aantal kwalificaties gaf van Rijnsdorps werk, die later als terugkerend patroon opdoken in de algemene kritiek op zijn kritische en essayistische arbeid.

onderwerpen. Daarbij komt dat de inhoud ons maar matig kon bekoren, niet vanwege de degelijkheid van het voorgedragene, maar omdat er enerzijds een vaak onzuiver trekken der grenslijnen is en anderzijds een beangstigend synthetisch denken, waarbij alles moet strekken tot verdedigen van schr.'s geloof. Waarbij dan weer onmiddellijk toegegeven zij dat dit laatste op overtuigende wijze geschiedt. In het geheel genomen een wonderlijk boek, evenals alles, wat wij tot nu van dezen auteur lezen. Het zal dus slechts door weinigen beoordeeld en dus vanzelfsprekend door nog minder lezers geapprecieerd kunnen worden.

Van geheel andere toonzetting was de kritiek van P.H. Muller, die *Ter Zijde* meer dan welwillend besprak.⁹⁴² In zijn 'Kroniek van het boek' in *De Vriend des Huizes*, stelde hij dat het publiek Rijnsdorp 'dankbaar' mocht zijn, 'want hetgeen deze Rotterdammer te zeggen heeft is zeer de moeite waard. Dat komt omdat hij, zoo geen geniaal, in ieder geval een zelfstandig denker en onderzoeker van de dingen is'.⁹⁴³ Van zulke mensen waren er volgens Piet Muller niet veel: 'Rijnsdorp behoort tot die Christenen, die zich zoo diep zij maar kunnen, rekenschap geven van hun geloofsbezit en van hun taak daarmede in de wereld.' Hij wees tevens op de eenheid tussen man en werk: 'Wat ons bij de herlezing van deze stukken vooral treft, is de uiterst nauwen samenhang tussen geloof en leven, welke erin tot uiting komt. Rijnsdorp leeft persoonlijk uit zeer positieve en levenskrachtige algemeen-protestants-Christelijke beginselen en deze vormen zeer duidelijk *niet* een kunstig geconstrueerd gewapend-betonnen onderlaag voor het gebouw zijner beschouwingen.' Hij vatte Rijnsdorps levensbeschouwelijke uitgangspunt krachtig samen in het oordeel: 'Geloof en leven zijn den schrijver één en ze zijn hem vitale werkelijkheid.' Ook in zijn overzicht van de in 1935 verschenen protestants-christelijke lectuur en literatuur stak Muller in het geschenk *Rondom het Boek* 1936 zijn bewondering voor *Ter Zijde* niet onder stoelen of banken:

Het eenige essayistische werk, dat dit jaar van Prot. Chr. zijde het licht zag, is de uitnemende verzameling opstellen van den romanschrijver-essayist C. Rijnsdorp: 'Ter Zijde'. Het boek, dat opstellen over muziek, kunst en literatuur bevat, verricht in onze kringen noodig en baanbrekend werk. De autodidactische persoonlijkheid van den schrijver staat midden in den kring van de menschen voor wie hij schreef en die hij een belangrijken dienst bewees met zijn oriënteerende en doordachte beschouwingen. De neutrale pers had weinig oog en begrip voor de beteekenis van dit werk, waarvan de waarde niet gemakkelijk te overschatten is voor de lezers uit de kringen waarvoor het is bestemd.⁹⁴⁴

Muller sloot zijn lofzang op *Ter Zijde* en het kunstopvoedend streven van Rijnsdorp af met de feitelijke constatering: 'Het merkwaardige van het hier verzamelde werk is, dat het den groei en ontwikkeling van den auteur begeleidt en wijst.' Piet Muller behield, ondanks de mateloze bewondering voor zijn vriend, een scherp oog voor de mogelijkheden en talenten van Rijnsdorp als opkomend essayist met zijn diepgravende fascinatie voor de ontwikkelingen in calvinisme en cultuur, in het bijzonder op het levensterrein van de (klinkende) kunst.

Ook Risseuw prees - na de voorpublicatie twee maanden eerder in het Zondagblad van *De Rotterdammer* - Rijnsdorps gebundelde essays, maar zijn toon bleef zakelijk-documenterend: 'Van christelijke zijde zijn wij schaarsch bedeed met literaire studies, die leiding kunnen geven zoowel aan de lezers als aan de schrijvers.'⁹⁴⁵ Volgens hem kon de bundel van Rijnsdorp 'voorloopig het vademecum van de kunstlievenden onder ons' zijn, waarbij hij als extra kwaliteit beklemtoonde, dat de schrijver 'dit geschrift met zijn leven, met zijn eigen scheppende arbeid' dekte. Naar aanleiding van 'dit pittige boek, waarvan schier iedere bladzijde de sporen draagt van spanning en inspiratie', constateerde Piet Risseuw met nadruk over de culturele gezindheid van

⁹⁴² In zijn brief aan Rijnsdorp (ongedateerd, circa juli 1935) schreef Piet Muller aan Rijnsdorp, verwijzend naar hun vele vriendschappelijke gesprekken over kunst, literatuur en religie: 'Er komt, waar het deze bundel betreft, bij, dat er een belangrijk stuk, van mijn leven in zit. Met vele dingen aan dit boekje hebben we samen geleefd en al gaan we in het literaire, in de pen-voering in elk geval, ieder onze eigen weg, het blijft toch een feit, dat we aan een zelfde front strijden. Dat laatste heb ik bij het herlezen der stukken, vanmorgen nog eens goed gevoeld.'

⁹⁴³ P.H. Muller, 'C. Rijnsdorp, *Ter zijde*. Essays', in: *De Vriend des Huizes*, jrg. 53, nr. 7, juli 1935, 499.

⁹⁴⁴ *Rondom het boek* 1936. Geschenk ter gelegenheid van de Nederlandsche Boekenweek 28 maart-4 april 1936 uitgegeven door de 'Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels', onder redactie van mr. Roel Houwink, 158.

⁹⁴⁵ P.J. Risseuw, 'De bundel van Rijnsdorp', in: *De Rotterdammer* (Zondagsblad), 18 mei 1935.

het gereformeerde volksdeel: 'Hoeveel misverstand er in onze kringen (en waarlijk niet alleen bij de "eenvoudigen") bestaat ten opzichte van de kunst en het leven, bemerkt ge als ge dit boek leest, waarin op openhartige wijze ons christelijk leven wordt geconfronteerd met het christelijk ideaal.' Als redacteur van het Zondagsblad kondigde Risseeuw een kritische bespreking van *Ter Zijde* aan in *De Rotterdammer*. Na een opsomming van de inhoud sloot hij zijn 'aankondiging' af met een beredeneerde bloemlezing van citaten en een boeketje aforismen, 'aangeboden aan een ieder, die belang stelt in de mogelijkheden eener eigen bloeiende christelijke kunst'.

P.J. Risseeuw had de gereformeerde dichter en medelid van de *Christelijke Auteurskring* Arie Wapenaar gevraagd in de boekenrubriek van het Zondagsblad de bespreking van *Ter Zijde* te verzorgen. Wapenaar besprak op 13 juli 1935 Rijnsdorps essaybundel gelijktijdig met de brochure *Calvinistische en Impressionistische Aesthetiek* van Seerp Anema.⁹⁴⁶ Hij introduceerde Rijnsdorp als de auteur van *Koningskinderen*, 'op wiens tweede roman wij nog altoos wachten', en noemde *Ter Zijde* 'het intermezzo van den kunstenaar op het groote toneel der wereld'. Volgens Wapenaar stelde Rijnsdorp 'zijn eischen héél hoog, voor hemzelf in de eerste plaats (hij is een zeer consciëntieus werker) voor de christelijke literatuur in 't algemeen'. Tevens constateerde hij onder het tussenkopje: 'Waarom we nog zoo "achterlijk" zijn', dat Rijnsdorp in zijn bundel 'scherp op de man af' en 'zakelijk-raak' schreef over de 'opvoeding van ons volk in verband met het beter waardeeren van literatuur'. Aanhakend op Rijnsdorps kunstopvoedend streven concludeerde Wapenaar: 'En daarom zijn deze opstellen zoo bijzonder geschikt om alle coterie - oftewel kringetjesgeest onder ons, die zoo gemakkelijk, juist onder ons, cultuur-armen voet krijgen kan, te bestrijden door dat we telkens weer worden ontdekt aan de zware eischen die kunst, maar met name Christelijke kunst, aan den kunstenaar, den *Christen*-kunstenaar stelt.' Hij zag Rijnsdorp niet zozeer als een romanticus of kunstenaar, 'die zich laat gaan op de aanwaaierende inspiraties', maar als een man 'die zich sterk en diep en worstelend bezint op wat er in zijn diepste innerlijk naar boven wil, naar bewustheid dringt', en typeerde hem vervolgens in de kenschets:

Hij wil architect, bouwer zijn, volgens een plan; hij wil m.a.w. de inspiratie beheerschen door de zin voor maat, evenwicht, spanning; dat is, hij wil weten, waar hij uitkomt, het geheel kunnen overzien. Het is er zoo mee, hij improviseert, natuurlijk, via de fantasie, maar hij laat ondertusschen de ziel in al haar functies actief zijn, synthetisch, zoodat hij niet wordt... meegesleept in een vaart, die haast heeft om haar einde te bereiken.

Wapenaar wees op het belang van de woorden 'architectonisch' en 'spanning' in het werk van Rijnsdorp. Na het citaat over 'pseudo-spanning in sensatie-lectuur' vroeg hij de lezer: 'Ziet ge, hoe berekend R. het spel van den kunstenaar ziet; hij is de beheerscher van alle situaties; hij is... de schepper-onder-God.' Ook stelde hij bij het tussenkopje 'Rijnsdorp's molens malen langzaam' de in brede kring levende vraag, waarom Rijnsdorp zo weinig productief was als romancier. In zijn antwoord wees Wapenaar allereerst op 'het nuchtere leven-van-elke-dag', dat zoveel van de mens vraagt, maar ook 'omdat de schrijver-architect zovél van zichzelf, van zijn kunst vraagt'. Hij gaf tot slot aan dat Rijnsdorp het zelfs aangedurfd had te schrijven over 'theologische en letterkundige optiek', om 'scheidslijnen te trekken tusschen het werkerterrein' van de theoloog en dat van de schrijver: 'Bijzonder interessant is het, op dit nog onontgonnen gebied Rijnsdorp aan het werk te zien: 't is te hopen dat de domine's hier willen luisteren of hij ook gelijk kan hebben. Onze menschen zijn nu eenmaal theologen-in-zakformaat op z'n minst en de schrijver bedankt er voor "hulprediker" te wezen, of régisseur van een dogmatisch spectacle-coupé.'

In de *Goudsche Kerkbode* kreeg Risseeuw bijval voor zijn opmerking dat Rijnsdorp met zijn *Ter Zijde* leiding gaf aan zowel lezers als schrijvers. De gereformeerde predikant J. van der Sluis schreef daarop voortbordurend: 'We kunnen het accepteren als ... een handboek. Handboek voor lezer en schrijver. Handboek voor "hoorder" en componist. Rijnsdorp is een geboren paedagoog. Hij bezit de gave den lezer het lezen te leeren. (...) Voor den schrijver is dit boek niet

⁹⁴⁶ Zie voor deze bespreking: *Een geknevelde volksopvoeder*, hoofdstuk 2 *Kuyper, kleine lyden en kunst*, paragraaf 2.7: 'Neocalvinistische esthetica', 55-56.

minder leerzaam. Rijnsdorp kent zijn Litteratuurgeschiedenis. Niet slechts wat de feiten betreft, maar hij ziet de groote lijnen. En hij durft, gewapend met deze kennis, deze lijnen door te trekken naar de toekomst. Ook voor den Christelijken Auteur. Juist voor den Christelijken Auteur.⁹⁴⁷

In zijn toezegging aan H. Burger een artikel te schrijven voor het Kunstnummer van 30 oktober 1935 in *De Standaard*, had Rijnsdorp hem gevraagd wie zijn essaybundel zou bespreken. Burger schreef hem op 3 oktober 1935, dat hij de ingekomen boeken niet zelf meer behandelde. 'Maar ik ben op onderzoek uitgegaan en mocht er in slagen het recensie-exemplaar bij een ander weg te halen. 'k Hoop Uw nieuwste verzameling thans persoonlijk te recenseren. Over veertien dagen ongeveer - is dat goed?'⁹⁴⁸ Kunstredacteur Hein Burger voegde met zijn gedegen recensie, geplaatst in zijn letterkundige rubriek 'Het literair getij' in het Zondagblad van *De Standaard*, een persoonlijk accent toe aan de vele lofprijzingen op *Ter Zijde*. Hij wilde 'één ding' voorop stellen voordat hij Rijnsdorps bundel zou bespreken: 'één ding, n.l. dat iedere besprekking tekort schieten moet in de aanduiding van de beteekenis van deze verzamelde opstellen'.⁹⁴⁹ Burger noemde Rijnsdorp 'mij de sympathiekste figuur in onze jonge, groeiende, eigen literatuur. Waarom? Om zijn persoon en om zijn arbeid'. Vervolgens typeerde hij Rotterdamse literator als een 'consciëntieus werker', die 'al te bescheiden blijft', waarna Burger over zijn samenwerking met Rijnsdorp onthulde:

Vraagt hem om zijn medewerking, hij zal ze u grif geven, zoo hij er voor toegerust is; maar hij moet de materie onder de knie hebben, volkomen doordacht, anders vraagt ge tevergeefs. Schrijft hij eenmaal een artikel, dan heeft het onderwerp hem 'in den weg gestaan', dan heeft hij er zich 'doorgebeten'. Dan is het resultaat af. En daarin ligt zijn sterkte; dit is de reden, dat wat hij schrijft altijd lezenswaardig is. Nooit is hij oppervlakkig, hij raakt de kern.⁹⁵⁰

Naast deze buitenliteraire waardering vulde *De Standaard*-redacteur zijn recensie met een aantal prikkelende citaten uit *Ter Zijde*, waarop hij dan weer kort reageerde: 'Als Rijnsdorp het "volk aan de kunst" propageert, evenzeer als de kunst aan het volk, dan juich ik dit toe, maar vrees alweer, dat hij zijn ideaal te hoog gesteld heeft', waarbij hij ter adstructie een lang citaat liet volgen uit het betreffende essay. Samenvattend concludeerde Burger dat hij in de verzamelde opstellen van Rijnsdorp steeds weer een 'drang naar een Reformatorische kunstbeschouwing' proefde, maar ook de problematiek hoe publiek en schrijvers tot elkaar gebracht konden worden, waarbij de schrijver zijn taak en roeping verder diende te verhelderen. Ietwat ontwapenend stelde hij tot slot: 'Het bespreken van dezen bundel brengt den recensent in verlegenheid. Immers, hij weet niet waar te beginnen en waar te eindigen. Elke bladzijde bevat gedachten, waarover men breder zou willen schrijven.' De door Rijnsdorp uiterst hooggeschatte essayist en *Opwaartsche Wegen*-redacteur H. van der Leek wijdde voor de N.C.R.V.-microfoon aan *Ter Zijde* op vrijdag 3 juli 1936 van 19.15 - 19.45 uur een 'literair halfuurtje' onder de titel 'Rijnsdorp als essayist'.⁹⁵¹ Anders dan gebruikelijk gaf Van der Leek in de *Omroepgids* geen korte voorbeschouwing over het onderwerp van zijn lezing. De radiorede van Harmen van der Leek had vanwege zijn knappe en zuivere oordeel meer inzicht kunnen geven in Rijnsdorps essayistische kwaliteiten.⁹⁵²

⁹⁴⁷ Ds. J. van der Sluis, 'Ter Zijde', in: *Goudsche Kerkbode*, jrg. 28, 24 mei 1935.

⁹⁴⁸ Op zijn beurt vroeg Burger of hij Rijnsdorp als christen-kunstenaar een interview mocht afnemen voor *De Standaard* met als motivatie, dat hij kunstenaar en publiek nader tot elkaar wilde brengen. Rijnsdorp stemde in met dit verzoek, waarna het vraaggesprek op zaterdagavond 19 oktober 1935 om 20.00 uur bij hem thuis aan de Beukelsweg 30a in Rotterdam-Delfshaven plaatsvond. Het interview verscheen in twee delen. H. Burger, 'C. Rijnsdorp over: Het volk aan de Kunst', deel I, in: *De Standaard*, 13 november 1935 en 'C. Rijnsdorp over: Het volk aan de Kunst', deel II, in: *De Standaard*, 14 november 1935.

⁹⁴⁹ H. Burger, 'Ter Zijde, door C. Rijnsdorp', in: *De Standaard* (Zondagsblad), 12 oktober 1935.

⁹⁵⁰ Zie over de samenwerking tussen H. Burger en C. Rijnsdorp: hoofdstuk 6 *Protestantse periodieke pers*, paragraaf 6.5.1: 'Rijnsdorp en *De Standaard*'.

⁹⁵¹ H. van der Leek, 'Rijnsdorp als essayist', in: *Omroepgids*, jrg. 12, nr. 26, 27 juni 1936, 2114.

⁹⁵² Rijnsdorp zal de (niet bewaard gebleven) radiolezing van Harmen van der Leek over *Ter Zijde* ongetwijfeld hebben beluisterd. Hij had veel hoogachting voor H. van der Leek, die hij 'misschien de knapste essayist van de tweede periode' noemde. C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 95.

Algemeen-neutrale en rooms-katholieke kritiek

De ontvangst van *Ter Zijde* buiten de protestantse pers voor het forum van de overige kritiek kende een geheel andere toonzetting. Lou Lichtveld, alias Albert Helman, die als 'niet-katholiek' van 1925 tot 1931 redacteur was van *De Gemeenschap*, had minder genade met *Ter Zijde* dan Rijnsdorps geestverwante (vrienden)kring. In de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 30 augustus 1935 nam de musicus en journalist meteen de titel op de korrel, nadat hij de eerste bladzijde van de bundel 'de besten van deze bundel verhandelingen en kritieken' had genoemd. Hij stelde dat Rijnsdorp het riskeerde te vragen 'om zonder meer terzijde te worden gelegd'. Helman ging vervolgens dieper op de strekking van de titel in en constateerde na 'de niet altijd erg boeiende lezing van het boek', dat hij *Ter Zijde* als volgt diende te begrijpen:

De schrijver stelt zich op een standpunt terzijde van de esthetiek, terzijde van ieder onbevangen oordeel, terzijde van de 'wereldsche' massa. Met opzet 'terzijde', wijl hem dit 'hooger' dunkt, en wijl hij vreesst zich tusschen de heidenen te begeven en zich daar met de zonde te besmetten. Terzijde, wijl hij de kunst après tout een gevaarlijk ding acht; schoon maar schadelijk wanneer men niet voorzichtig onderscheidt; een werktuig van Satan wanneer ze niet direct gebruikt wordt voor den dienst van God.

Volgens Helman stond Rijnsdorp op 'een strikt confessioneel standpunt'; de gereformeerde essayist onderscheidde zich, aldus de criticus, 'in wezen van weinig van anderen die het ook doen, en die de kunst beoordelen naar een vooropgesteld, zij het tot God gericht "isme"'. Voor Helman was kunst bij uitstek 'door en voor en slechts ter wille van mensen gewrocht'. Daarom slaagde hij er niet in kunst van 'terzijde' te bezien, omdat de kunst dan voor hem 'meteen volslagen oninteressant' werd: 'Zij ontleent al haar belang voor mij slechts aan het feit dat ze juist "middenin" het menschdom wortelt, bij den mensch begint en tot den mensch terugkeert, heel reëel is en volkomen begrepen kan worden zonder dat er een greintje metafysiek bij te pas komt.'

Over zijn conclusie: 'Ik ben dus de laatste die iets heeft aan dit boek', verklaarde Helman vervolgens: 'De heer Rijnsdorp gaat uit van een geloof en schrijft voor hen die dit geloof met hem deelen. Dan is men uitgepraat; want wie een code niet kent, verstaat het bericht niet; wie de premissen niet aanvaardt, heeft niets aan bewijsvoering; wie meent dat zijn gids met ondeugdelijke landkaarten werkt, kan geen vertrouwen hebben op een veilige thuiskomst.' De criticus kon slechts zijn verwondering uitspreken over het feit, 'dat zij die al hun hoop hebben gevestigd op het hiernamaals, zich nog zoo druk konden maken om zoo iets vergankelijks als kunst'. Hij sloot zijn bespreking af met de niet mis te verstane conclusie:

Maar met de 'ismen', - katholicisme, protestantisme, paganisme of wat het ook zijn mag, - worden de onoverbrugbare kloven in aestheticis zoogoed als op een ander gebied gevormd. Dan stelt zich de man met het 'isme' inderdaad 'terzijde' en spreekt slechts voor wie aldaar aan zijn zijde staat. Dat ik, en vermoedelijk menig ander met mij, daar niet toe behooren, zal de heer Rijnsdorp ons niet kwalijk kunnen nemen.

De afwijzende reactie van Albert Helman stond model voor de kritiek die Rijnsdorp steeds vaker kreeg op zijn levensbeschouwelijk gekleurde kritiek en essayistiek, met name - in de terminologie van Kees Klap - vanuit de groep der 'onafhankelijken'. De meest fundamentele kritiek op *Ter Zijde* kwam van de literair criticus van *Het Vaderland*, dr. Menno ter Braak. Zijn wekelijkse kronieken in het Haagse dagblad droegen het karakter van een gedegen essay, waarin hij het besproken werk plaatste in een trefzeker geschetste letterkundige, cultureel-maatschappelijke context. In zijn waarderende bespreking van *Gesloten Grenzen* van J.K. van Eerbeek vergeleek Ter Braak de roman met literair werk uit de Jong-Protestantse schrijversbent, waarbij hij tevens een analyse gaf van de literair-culturele achterstand van deze auteurs.⁹⁵³ In zijn beschrijving van de paradoxale situatie tussen calvinisme en cultuur voerde Ter Braak als voorbeeld Rijnsdorps *Ter Zijde* op, waarbij hij - als kenner van het werk van Nietzsche - Rijnsdorp de maat nam:

⁹⁵³ Menno ter Braak, 'De christelijke roman', in: *Het Vaderland*, 13 september 1936. Zie ook: Menno ter Braak, *Verzameld Werk* VI, 205-206.

Een ander voorbeeld: de essays van den protestantschen auteur C. Rijnsdorp (*Terzijde*, beschouwingen over literatuur en muziek); deze critische opstellen getuigen hier en daar van denkpogingen, maar de schrijver heeft zooveel te verwerken, dat voor niet-jong-protestantsche auteurs reeds lang geen probleem meer is, dat hij maar al te vaak in den toon van het schoolboekje vervalt en b.v. over Nietzsche feiten meedeelt, die men in iedere gewone handleiding kan vinden. Ook op dit gebied moet men achterstond constateren, et pour cause! Het Calvinisme heeft niet voor niets eeuwen lang de kunst (in de ruimsten zin van het woord) afgewezen! Daarvoor moeten de schrijvers van een generatie, die zich onmogelijk meer aan de aanraking met 'de wereld' kan onttrekken, boeten; zij hebben een weinig benijdenswaardige taak te vervullen, die erin bestaat het oude geloof te behouden en desalniettemin weerbaar te worden in de strijd met de moderne beschaving. Zij willen, zooals uit de beginselverklaringen van Heeroma en anderen duidelijk blijkt, door 'de anderen' wel degelijk au sérieux worden genomen, maar zij zijn tevens door hun vasthouden aan de orthodox-Christelijke levensbeschouwing gedwongen zich met de cultuur niet verder in te laten dan tot op zekere hoogte. Dat deze paradoxale situatie dikwijls aanleiding geeft tot (voor buitenstaanders althans) halve oplossingen en onbevredigende compromissen tussen geloof en cultuur, ligt dus voor de hand.

Rijnsdorps essayistische scherpzinnigheid, maar ook zijn opgekropte ergernis van jaren tegen de vanzelfsprekende morele superioriteit en het bijpassende dedain, waarmee vanuit de libertijnse pers op de protestantse auteurs en hun idealen werd neergekeken, kwam tot uitdrukking in het artikel dat hij in 1939, naar aanleiding van de studie van H. Marsman over Menno ter Braak, ⁹⁵⁴ schreef voor *Opwaartsche Wegen*: 'Literair balspel'. ⁹⁵⁵ Hierin diende hij Ter Braak van replek, waarbij hij wees op de grote (zelf)overschatting van de gevreesde criticus van *Het Vaderland*:

De tijd zal spoedig leren, hoe weinig positieve waarden Ter Braak's werk aan ons literaire leven heeft gegeven; deze geheel op etaleren en epateren gerichte stijl kan alleen hem onder ons verblinden, die niet ziet hoe arm aan ziel en aan hart deze mensch als schrijver is; hoe hij altijd anderen nodig heeft om er vivisectie op te plegen, om ze de mombakkessen af te trekken of, zoals bij Nietzsche, om ze te plunderen. Wie werkelijk tot de schrijvers gaat waarmee deze vooral handige journalist zoo familiaar is, vindt, aan *zijn* werk iets onuitsprekelijs 'Hollands', dat 'Hollandse' namelijk, dat on-Hollands wil zijn en dat altijd een vast begeleidend verschijnsel in onze letterkunde is geweest. Me dunkt, ik zal toch niet de enige zijn in Nederland, die zich ergert aan de manier waarop hier Nietzsche 'ontdekt' en geannexeerd wordt. Wie Nietzsche niet enkel met zijn hoofd, maar ook met zijn hart (dat verouderd vooroordeel, die anatomische vergissing Gods) weet te lezen, voelt schaamte om de manier, waarop ter Braak met hem 'schermt'.

Rijnsdorp vervolgde - de voor zijn doen - scherpe kritiek op Menno ter Braak als zelfverklaard erfflater van Nietzsche:

Ter Braak erfgenaam van Nietzsche? Het mocht wat. Nietzsche leefde in zeven eenzaamheden; Ter Braak schrijft in misschien evenveel bladen. Nietzsche leed; Ter Braak is een gevierd journalist. Nietzsche zweeg, Ter Braak praat; Nietzsche had te véél hart, de auteur Ter Braak - van den mens blijf ik af, hierin kan men zich ontzaglijk vergissen - is enkel hersens, met een kennelijke inslag van middelbaar en hoger onderwijs, Nietzsche was every inch een kunstenaar, Ter Braak is een virtuoos. Nietzsche was een Europeaan (zijn invloed bewijst dit), Ter Braak is een slecht Hollander, Nietzsche was een genie; Ter Braak is weder letterkundig redacteur van *Het Vaderland*.

Op de bewering van Marsman dat hij ervan overtuigd was, dat Ter Braak 'nooit een nieuwe Zarathustra zal schrijven', reageerde Rijnsdorp gevat: 'Dat kon wel eens uitkomen. De Zarathustra zou zo'n verschrikkelijk boek niet zijn, als de auteur niet een gemoedsleven had gekend, zo rijk en gespannen, dat een sterkere dan hij eraan ten gronde zou zijn gegaan. De heer Ter Braak is boven dit soort zwakheden verheven, maar hij vergeet, dat belesenheid geen gemoed is.' Rijnsdorp balde tot slot zijn kritiek op Ter Braak samen in het understatement: 'Ik ben voor aanneming van een wet, die grote figuren beschermt tegen hinderlijke avances van virtueuze exploitanten.'⁹⁵⁶ Mr. Roel Houwink, eindredacteur van *Opwaartsche Wegen*, schreef Rijnsdorp

⁹⁵⁴ H. Marsman, *Menno ter Braak*, Amsterdam, 1939.

⁹⁵⁵ C. Rijnsdorp, 'Literair balspel' in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 17, nr. 8, oktober 1939, 347-348.

⁹⁵⁶ De zichzelf tot atheïst verklaarde Menno ter Braak was in christelijk-letterkundige kringen een omstreden criticus. Veelzeggend was het volgende citaat van A. Wapenaar in het Zondagblad van *De Rotterdammer* van 21 juli 1934 naar aanleiding van het jaarboek *Erts*: "Erts" noemden de heeren hun product, een naam, die volkomen dekt het geweldig-knappe, angstig-scherpzinnige hersenwerk van lieden als Menno ter Braak, die wel afscheid poogde te

instemmend op 9 september 1939: 'Hartelijk dank voor je voortreffelijk stukje over M. ter B. Ik ben juist met T.B.'s laatste essay-bundel voor O.W. bezig en onderschrijf je oordeel volkomen.'⁹⁵⁷

De essayist Rijnsdorp kreeg vanuit een 'ander' kamp echter ook waardering en begrip voor zijn levensbeschouwelijk uitgangspunt. Op 22 mei 1936 schreef hij aan Gerrit Kamphuis op lichtelijk verbaasde toon: 'Ik kreeg gelijk met je brief een heel waardeerende brief van Pierre van Valkenhoff, over zijn artikel over Ter Zijde in de Gemeenschap van April. Door de Brug hierop attent gemaakt, las ik het juist van de week. Ken je die man? Het is zeker nog een jongmens, "gezien" zijn enthousiasme.'⁹⁵⁸ In het gezaghebbend letterkundig 'Maandschrift voor Katholieke Reconstructie', *De Gemeenschap*, wijdde Van Valkenhoff een studieuze beschouwing aan het essay, waarna hij een eigen 'bepaling' van het letterkundig genre gaf en deze uitgangspunten vervolgens toetste aan *Ter Zijde*: 'Voldoet Rijnsdorp's werk in die mate aan de hier gestelde eisen, dat zijn bijdragen essays mogen worden genoemd?'⁹⁵⁹ In een waarderend en bij vlagen bewonderend getoonzette artikel gaf hij een bevestigend antwoord:

Zijn werk is goed en mooi geschreven, het ademt de geest van een persoon die voor alles mens en kunstenaar is. De auteur bezit een levenshouding, is overtuigd Protestant, en weet deze levenshouding te uiten in schoonheid die door uitgebreide kennis - zowel muzikale, als literaire - wordt onderschraagd. Door dat alles boeit hij, is hij interessant en blijft hij persoonlijk. Waar hij wetenschap aanbiedt, kleedt hij ze in schone vormen, terwijl hij ook het apparaat der kritiek gebruikt. Groot is zijn werk ook, een grootheid herinnerend aan Huizinga.⁹⁶⁰

Van Valkenhoff was minder te spreken over de beide opstellen over I.S. Querido, omdat niet de juiste afstand werd bewaard, waardoor Rijnsdorp meer als een 'officier van justitie' optrad dan als een 'artist'. Over Rijnsdorps protestantse levenshouding schreef de criticus met nadruk: 'haar afwijzend, waardeeren wij haar belijdenis', waarbij hij in een voetnoot opmerkte: 'Het behoeft

nemen van "dominé'sland" (de titel van één zijner boekjes is: Afscheid van dominé'sland) doch nog altoos blijft doorproduceeren als de bliken dominé van het jongste ongelooft.'

⁹⁵⁷ Die mening was de anonieme recensent van het 'Weekblad der Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland' ook toegeedaan. Ongewild werd Rijnsdorp, in de aflevering van *Volk en Vaderland* van 27 oktober 1939, met zijn messcherpe kritiek op Ter Braak, ingepast in de propagandamachinerie van de NSB. Vrijwel direct onder de aan Rijnsdorps analyse ontleende kapitale kop: 'De man zonder hart', met de ondertitel: 'In de schaduw van Nietzsche. Matelooze overschatting van Menno ter Braak', werd - na bedenkelijke typering van Ter Braak, zoals 'deze trieste figuur van het intellectualisme' en 'pro-semitisch "Blaasbalg"-medewerker' - Rijnsdorp vier keer aangehaald met citaten uit zijn artikel. Marsmans studie over Ter Braak bracht volgens de recensent van *Volk en Vaderland* Rijnsdorp ertoe in *Opwaartsche Wegen* te waarschuwen tegen Ter Braak, waarna het eerste deel van het citaat werd aangehaald waarin Rijnsdorp aangaf, dat het spoedig duidelijk zou worden hoe weinig waarden Ter Braak aan het Nederlandse literaire leven heeft gegeven. Vervolgens werd gesteld dat Rijnsdorp 'terecht' schreef: 'Ter Braak erfgenaam van Nietzsche? Het mocht wat', waarna Rijnsdorps tekst over de Zarathustra werd geciteerd. Het meest manipulatief was het vierde - uit de context gehaalde - citaat als basis voor de abjecte conclusie: 'Maar Rijnsdorp zegt nog iets anders: "Ter Braak is een slecht Hollander". Hij bedoelt: deze intellectualist mist volksgevoel - het volksgevoel, zoals de grootsten het bezaten of om het gemakkelijker te formuleren: zoals in den kunstenaar het genie en het kind verenigd zijn. Juist daarom veroordelen wij Ter Braak's spel-met-abstracties: het levert een bedrieglijk spiegelbeeld van kunst op.' Onbekend is wat de reactie van Rijnsdorp was op dit artikel in *Volk en Vaderland*. Overduidelijk was dat hij niets moest hebben van de NSB en van de door Mussert c.s. uitgedragen fascistoïde (volks)ideologie.

⁹⁵⁸ Brief van C. Rijnsdorp aan G. Kamphuis. Archief G. Kamphuis, *Literatuurmuseum*, Den Haag. Van Valkenhoff schreef Rijnsdorp dat hij geboeid was geraakt door de essays in *Ter Zijde*: 'Ik kan echter door mijn bewondering voor uw werk niet nalaten u even dit te berichten, zodat wanneer u er nog niet kennis van nam, een en ander dan toch onder uw aandacht gebracht is.' Brief van P. van Valkenhoff aan C. Rijnsdorp, d.d. 21 mei 1936. Een dag later bedankte Rijnsdorp hem: 'Ook zonder te worden opgemerkt of gewaardeerd zouden we wel aan het werk blijven, maar zoo is het toch wel zoo aangenaam.' Rijnsdorp sprak zijn waardering uit voor het artikel en vroeg naar een publicatieoverzicht van de jonge criticus, met als burgernaam P.J.H. Vermeeren (1913-1974), dat hij een week later ontving. Op 26 november 1937 zond Pierre van Valkenhoff hem een presentexemplaar van zijn bundel *De Gouden Tak. Beschouwingen over mensen en boeken*, voorzien van een persoonlijke opdracht. In dit boek was tevens het artikel over *Ter Zijde* opgenomen. Rijnsdorp schreef over de bundel een welwillende recensie in het juninummer 1938 van *Opwaartsche Wegen*.

⁹⁵⁹ Pierre van Valkenhoff, 'De Essayist C. Rijnsdorp', in: *De Gemeenschap*, jrg. 12, nr. 4, april 1936, 209-216.

⁹⁶⁰ *Ibidem*, 212. De waardering van P. van Valkenhoff voor Rijnsdorp als essayist liep parallel aan de vakkundige eisen die hij stelde aan het letterkundig genre van het literaire essay.

geen betoog dat wij recht tegenover sommige punten staan.⁹⁶¹ Bij zijn schrijverskwaliteiten: 'helderheid, logische bouw, treffende uitspraken', miste Van Valkenhoff het poëtische aspect: 'Men verwacht meer dichtelijkheid, misschien hier en daar meer diepgang, en vooral meer warmte.'⁹⁶² Zijn proza is in het algemeen te zakelijk, te droog, te koud, te geladen. (...) Hij bouwt, maar zonder versiering. Het gebouw is groots, het imponeert, het is ook mooi doch niet sierlijk, niet fijn.' Van Valkenhoff oordeelde samenvattend: 'Rijnsdorp is waarlijk geen: "sufgelezen intellectueel", maar werkelijk een compleet mens, een gevoelig artist, en een goed essayist.'⁹⁶³ Aan Rijnsdorp schreef hij enkele weken: 'Het zal dan in ieder geval ook niet gezegd kunnen worden dat de katholieke pers weinig oog en begrip voor de betekenis van uw werk had, iets wat P.H. Muller niet ten onrechte over de neutrale opmerkte in zijn bijdrage in *Rondom het boek* 1936!⁹⁶⁴

Klankbodem

Opvallend genoeg verscheen er geen bespreking van *Ter Zijde* in *Opwaartsche Wegen*, terwijl juist in dit maandblad een uitvoerige recensie - en zelfs enige polemiek - verwacht had mogen worden over Rijnsdorps essaybundel, gezien de inhoud, de behandelde thematiek en problematiek die het 'Christelijk Letterkundig Tijdschrift' voluit in zijn bestaansrecht raakte.⁹⁶⁵ Redacteur Piet Muller had Rijnsdorp sub rosa geschreven, dat H. van der Leek een artikel over *Ter Zijde* voor *Opwaartsche Wegen* gereed had liggen.⁹⁶⁶ Eindredacteur Roel Houwink schreef twee jaar later - in het letterkundig periodiek *Elckerlyc*, als opvolger van *De Werkplaats* - over protestants-christelijke poëzie en de verhouding tot 'andersdenkenden': 'Inmiddels dienen we hiernaast te bedenken, dat alle pogingen om met anders-denkenden te concurreren uit den boeze zijn. Onze letterkunde heeft een eigen taak en ook haar klankbodem is een andere dan die der neutrale of katholieke letterkunde. Wie over deze laatste geïnformeerd wil zijn, leze de voortreffelijke beschouwingen door Rijnsdorp in zijn opstellenbundel "Terzijde" aan deze materie gewijd.'⁹⁶⁷

In zijn *Richtingen en figuren in de Nederlandsche letterkunde na 1880* noemde Rispens in 1938 Rijnsdorp als romancier en novellist een 'kunstenaar van talent' met een 'philosofisch en muzikaal-aangelegde geest'.⁹⁶⁸ Hij verklaarde Rijnsdorps kwaliteit als essayist uit zijn auteurschap waarin de romancier en de filosoof - anders dan bij J.K. van Eerbeek - 'gescheiden' bleven: 'Dit noopt hem, zijn intellectuele denkprocessen met volle energie uit te schrijven in zijn essays (*Ter Zijde*).'⁹⁶⁹ Over Rijnsdorps opstellenbundel schreef Rispens vervolgens: 'Deze essays hebben in hoge mate het instruerend karakter, dat oorspronkelijk aan het genre inhaerent is. De schrijver geeft bijwijlen aan de verleiding toe, met geestrijkheid te coquetteeren, maar over 't algemeen heeft zijn vorm de concentratie, zonder welke het essay zich vaak in irriterende wijdloopigheid verliest.'⁹⁷⁰ De enige kritiek van Rispens op Rijnsdorps essayistiek richtte zich op de passages waarin hij zich tegen de Tachtigers keerde, en die volgens hem van weinig begrip getuigden 'van dit vlammend natuurverschijnsel'.⁹⁷¹ Binnen de protestants-christelijke richting noemde Rispens

⁹⁶¹ *Ibidem*, voetnoot 2, 215.

⁹⁶² Als reactie op deze opmerking schreef Rijnsdorp, die als dichter al jaren niet meer publiceerde, veelzeggend: 'Over het gemis aan het poëtische zou nog wel iets te zeggen zijn, een zekere verdringing zal hier wel niet vreemd aan wezen, maar laat liever eventueel toekomstig werk hierop antwoord geven.' Brief van C. Rijnsdorp aan P. van Valkenhoff, d.d. 22 mei 1936.

⁹⁶³ Pierre van Valkenhoff, 'De Essayist C. Rijnsdorp', in: *De Gemeenschap*, jrg. 12, nr. 4, april 1936, 216.

⁹⁶⁴ Brief van P. van Valkenhoff aan C. Rijnsdorp, d.d. 21 mei 1936. Van Valkenhoff verwees naar het - eerder geciteerde - artikel 'Protestantsch-christelijke lectuur en literatuur in 1935' in het Boekenweekgeschenk *Rondom het boek* 1936, waarin Piet Muller zijn opmerking over de neutrale pers en *Ter Zijde* had geschreven.

⁹⁶⁵ Onduidelijk bleef waarom *Ter Zijde* niet besproken werd in *Opwaartsche Wegen*. De eind 1934 verschenen novellenbundel *Kostgangers Gods* van Rijnsdorp kreeg evenmin een bespreking in het tijdschrift. Wellicht dat Rijnsdorps kritische N.C.R.V.-radiolezing in juli 1934 over *Opwaartsche Wegen* hiervan de reden was.

⁹⁶⁶ Brief van P.H. Muller aan C. Rijnsdorp, d.d. 4 augustus 1935.

⁹⁶⁷ Roel Houwink, 'Bestaat er een protestantsch christelijke poëzie?', in: *Elckerlyc*, jrg. 1, nr. 4, april 1937.

⁹⁶⁸ J.A. Rispens, *Richtingen en figuren in de Nederlandsche letterkunde na 1880*, 391.

⁹⁶⁹ Rijnsdorp publiceerde zijn roman *Eldert Holier* in 1938, nadat Rispens' overzichtswerk was verschenen.

⁹⁷⁰ J.A. Rispens, *Richtingen en figuren in de Nederlandsche letterkunde na 1880*, 391.

⁹⁷¹ *Ibidem*, 392.

naast Gossaert met name P. van Renssen en C. Rijnsdorp, ‘die zich als essayisten door hun oorspronkelijkheid onderscheiden’. Over de opstellen van Rijnsdorp schreef Rispens vervolgens:

Rijnsdorp’s essays hebben noch het pathetische van Gossaert, noch het gedempt-lyrische en extatische van van Renssen. De eigenschappen, waardoor zij zich boven het journalistieke verheffen, zijn van anderen aard. Zijn essays kenmerken zich door wat ik, eenigszins contradictoair, zou willen aanduiden als een dynamische causerie-stijl. Hij betoogt, maar dit betoog is spannend door emotionaleit en scherpzinnige, het aphoristische naderende, opmerkingen. Zijn opstellen zijn dialectisch en ‘volksthumlich’ tegelijk, altijd prikkelend door hun problematiek en nooit zonder het pragmatisch element van een ethische natuur.⁹⁷²

In een terugblik schreef Rijnsdorp over zijn eerste bundeling: ‘Zo lijdt mijn eerste essaybundel *Ter Zijde* uit 1935 aan een hinderlijke schoolmeesterachtigheid in de toon. Je neemt jezelf dan te serieus. Wie schrijft moet voortdurend een zekere afstand van zichzelf in het oog houden. En dat vereist meer tact dan men denkt!’⁹⁷³ Dat de scheppende kunstenaar en essayist zich niet in een schrijversborst lieten verenigen, werd hem steeds duidelijker. Eerder had hij in zijn opstel over ‘De essayist Querido’ uit 1930 aangegeven: ‘De scheppende kunstenaar, die zich wil uitspreken over allerlei onderwerpen, die hem ter harte gaan en waarover hij lectuur en meeningen heeft, kan die in poëzie nimmer rechtstreeks, in novelle en roman welbegrepen slechts zijdelings of in ’t voorbijgaan kwijt.’⁹⁷⁴

3.5.2 *De weg der gedachte in de kunst*

Het essay kreeg als literair genre steeds meer vaste voet aan de grond in de Jong-Protestantse letterkunde. Op 21 mei 1936 deed Gerrit Kamphuis een beroep op Rijnsdorps medewerking aan de essaybundel *De Weegschaal*, die na de poëziebloemlezing *Spectrum* als tweede deel in de reeks ‘Protestantsch-Christelijke Kunst’ bij uitgeverij *J.H. Kok* te Kampen zou verschijnen. ‘In een bundel representatieve literaire opstellen uit onzen kring mag jij zeker niet ontbreken.’⁹⁷⁵ De kopij van het ‘zoo mogelijk nog niet gepubliceerd essay’, ongeveer 35.000 letters groot tegen het honorarium van f. 2,50,- per pagina, wilde Kamphuis voor 1 oktober 1936 in zijn bezit hebben.

De volgende dag schreef Rijnsdorp hem enthousiast: ‘Je verzoek komt net van pas. Ik zou n.l. een stuk schrijven in een boek tegen cultureel défaitisme, maar ik heb me onttrokken, nadat ik reeds veel materiaal had verzameld, omdat het me voorbarig leek vanuit Calv. standpunt de staf te breken over Barth, Kersten, Möttlingen, Oxford enz.’⁹⁷⁶ Hij doelde op het verzoek van J.H. de Goede Jr. uit De Steeg,⁹⁷⁷ die hem op 17 februari 1936 had uitgenodigd een culturele bijdrage te leveren aan een bundel ‘over en tegen de voortgaande geestelijke ontwapening der Christenheid’.⁹⁷⁸

⁹⁷² *Ibidem*. 394. J.A. Rispens voegde aan zijn tekst over Gossaert, de namen van P. van Renssen en C. Rijnsdorp toe: ‘Deze essayisten kan men als de dialectische en dynamische zien tegenover een groep van meer statische, in officiële lijn voortgaande traditionalisten. Hiertoe rekende Rispens met name de schrijvers: A. Wapenaar, dr. P. Minderaa, dr. C. Tazelaar, J. Petri, M.J. Leendertse, J.C. van Dijk, dr. B. Wielenga, dr. Ph. Lansberg, dr. R.J. Dam, drs. H. Smilde, drs. P.J. Meertens en K.J. van Dorp. ‘Zij zijn de auteurs van “literaire overzichten” en “letterkundige studiën”, waarin wetenschappelijke objectiviteit en traditionele leerstelligheid slechts sporadisch door subjectieve perspectieven worden doorbroken.’ Over Harmen van der Leek merkte Rispens op: ‘Als een talentvol essayist is voorts nog te noemen H. van der Leek; zijn werk getuigt van een wijsgeerige natuur, maar tevens van een sectarisch-dogmatischen geest.’ Het essayistisch werk van dr. J. van Ham en dr. J. Karsemeijer vond J.A. Rispens meer ‘historisch georiënteerd’ dan ‘aesthetisch bepaald’. *Ibidem*, 394-395.

⁹⁷³ G. Puchinger, ‘Dr. C. Rijnsdorp’, *Christen en kunst*, 176.

⁹⁷⁴ C. Rijnsdorp, ‘De essayist Querido’, *Ter Zijde*, 59.

⁹⁷⁵ Brief van G. Kamphuis aan C. Rijnsdorp, d.d. 21 mei 1936. Gerrit Kamphuis betreurde het dat zij elkaar ‘maar zoo kort’ ontmoet hadden tijdens de voorjaarsvergadering van de *Christelijke Auteurskring* op 9 mei 1936 in Wassenaar. Bij gelegenheid had hij graag uitvoeriger met Rijnsdorp over ‘allerlei dingen’ willen spreken.

⁹⁷⁶ Brief van C. Rijnsdorp aan G. Kamphuis, d.d. 22 mei 1936.

⁹⁷⁷ Redacteur J.H. de Goede was een broer van de Jong-Protestantse dichter Barend de Goede.

⁹⁷⁸ Ter verduidelijking van het begrip ‘geestelijke ontwapening’ schreef J.H. de Goede: ‘De ontwapening n.l., die het gevolg is van oude en nieuwe stromingen van dooperschen aard of met dooperschen inslag. B.v. Barthianisme, Piëtisme, Oud-Gereformeerd, Kerstenianisme, Oxford, Möttlingen enz.’ Bekende namen uit politiek en wetenschap hadden inmiddels toegezegd een hoofdstuk te schrijven op hun vakgebied, zoals J. Schouten (politiek), dr. G.A.

Nadat Rijnsdorp zich gebogen had over het hem toebedachte thema van het cultureel tekort aan kunstinzicht en kunstpraktijk in gereformeerde kring, kwam hij - na zich 'zeer intens' verdiept te hebben in het complexe vraagstuk - uiteindelijk tot het inzicht dat het hem zou niet lukken een hoofdstuk te schrijven over 'geestelijke ontwapening der Christenheid en de kunst'. Op 9 mei 1936 meldde hij aan redacteur De Goede: 'Ik heb veel belangrijks gevonden, alleen maar, het staat allemaal in meer verwijderd verband met het onderwerp. U moet niet vergeten dat (over onze kunstpraktijk zal ik maar zwijgen) er geen Calvinistische kunsttheorie bestaat, die althans eenigszins uit de theologische grondverf is gekomen. Aansnijden van een onderwerp als door U opgegeven (op zichzelf reeds hybridisch) brengt het groote probleem ter sprake: hoe is de verhouding tusschen denken en kunst.' Rijnsdorp vroeg zich daarbij nadrukkelijk af of 'een min of meer theologisch bewust beleden standpunt' invloed zou hebben op de kunstproductie: 'In hoever blijft zulk een gedachte zichzelf, en in hoever verandert ze, verliest ze haar eigenlijk karakter en wordt tot iets wat er op lijkt en wat vaak door een soort regeneratie juist tot iets goeds leidt.' Deze thematiek was volgens hem 'zulk een warnet van moeilijkheden en vragen', dat hij in plaats van het beoogde hoofdstuk weinig hoop had iets anders te kunnen inleveren dan een 'breedvoerige beschouwing over de verhouding van denken en kunst'. Hierbij had hij tevens willen na gaan 'of en in hoever bepaalde gedachten van karakter veranderen krachtens de genade Gods, die ook in de kunst een werk aan onderhouding en regeneratie doet'. Deze kritische beschouwing, waarin hij 'elk cultureel en dus ook artistiek *défaitisme*' afwees, zou een 'soort requisitoir tegen de praktijk van het Calvinisme t.a.v. de kunst' worden.

Rijnsdorp vroeg zich vervolgens af of het wel verstandig was 'om nu met alle geweld' ook de kunst erbij te betrekken: 'Ziet U heil in een paar kleine polemiekjes over Opstanding van Wilma, of over uitlatingen van Opw. W. (Roel Houwink b.v.), allemaal werk van kleinen stijl en over personen, die nu niet zoo heel belangrijk zijn en het onderwerp zoo binnen enge grenzen brengen. Ik geloof dat U de zaak van het Calvinisme daarmee niet dient'. Hij noemde de door De Goede genoemde bewegingen nog te jong 'om ook *feitelijk* reeds voor de kunst gevolgen te kunnen hebben gehad', en stelde: 'Er moet zooveel prealabel werk verricht worden, dat dit pogen (van een bijdrage over de kunst n.l.) zoowel wat den tijd als wat het inzicht betreft voorbarig is.' Aanvullend op deze motivering, puttend uit de verkregen inzichten en ervaringen uit zijn vooronderzoek - waarbij hij tevens zijn eigen standpunt helder markeerde - verwees hij naar de door hem betwiste theologische dominantie op kunstgebied:

Vergeet ook één ding nog niet. Ik sprak reeds van theologische grondverf. Alle discussies over kunst in ons land hebben een te grooten theologischen inslag. Over kunst moet je kunnen spreken naar den aard der kunst. Niet enkel een karteeringsvlucht, maar met den bijl het oerwoud in. *Dat is eerst noodig*. En in dat voorafgaand onderzoek ben ik nog gevangen. Dat is mijn schuld niet; ik doe wat mogelijk is, want ik voel dat ik enkele dingen vereenig, die bij anderen alleen gescheiden voorkomen. De theologen kunnen gerust de kunst theologiseeren, en dat is mooi en goed, mits ze maar niet vergeten, dat de empirie erbij moet komen, evengoed als in de natuurwetenschap. Het zou scholastiek zijn indien men eenvoudig uit een dogmatiek ging deduceeren, zonder zich in het wezen der kunst te verdiepen.

Rijnsdorp beschouwde zichzelf niet de aangewezen figuur om 'consequenties te trekken uit Barth enz. Dat noemde hij 'werk voor theologen'. Na zelfstandig kritisch kennis te hebben genomen van de door Rijnsdorp verzamelde gegevens, antwoordde redacteur J.H. de Goede hem op 15 mei 1936 teleurgesteld: 'Met dank voor de door U genomen moeite, ontsla ik U van Uw belofte tot het leveren van een bijdrage voor het boek over de geestelijke ontwapening der Christenheid.'⁹⁷⁹

Lindeboom (geneeskunde), prof. dr. H. Dooyeweerd (wetenschap). J.H. de Goede bedankte Rijnsdorp op 16 maart 1936 voor de toezegging dat hij 'in principe' bereid was het hoofdstuk over (christelijke) kunst te schrijven. Over de inhoud van Rijnsdorps bijdrage schreef De Goede hem op 3 april 1936: 'Ik laat het hoofdstuk gaarne geheel aan U over. De bloei van de protestantse kunst in de Gouden Eeuw is ook ondergegaan in doopersche narigheid.'

⁹⁷⁹ In 1937 verscheen bij U.M. Holland te Amsterdam de bundel *Geestelijke weerloos of weerbaar? De geestelijke ontwapening der Christenheid onder dooperse invloeden van velerlei aard*, echter zonder het hoofdstuk van Rijnsdorp over cultuur.

Rijnsdorps intellectuele exercitie voor het cultuurhoofdstuk in de bundel van De Goede was niet voor niets te zijn geweest. Aan Kamphuis schreef hij, dat hij zijn materiaal nu voor de essaybundel wilde gebruiken: 'Ik kan je een velletje druks sturen (voor 1 October) over de verhouding van denken en kunst, onder de titel: "De weg der gedachte in de kunst".'⁹⁸⁰ Deze titel vormde een zinspeling op de tekst uit het oudtestamentische bijbelboek *Spreuken*: 'Deze drie dingen zijn voor mij te wonderlijk, ja vier, die ik niet weet: De weg eens arends in de hemel; de weg eener slang op een rotssteen; de weg van een schip in het hart der zee; en de weg eens mans bij een maagd.'⁹⁸¹ Tevens vroeg Rijnsdorp hem of het bezwaarlijk was dat hij in september 1936 het onderwerp op de *Calvinistische Studentenconferentie* in Lunteren behandelde.⁹⁸² Hij wilde er spreken over drie vormen van denken in hun verhouding tot de kunst: het populaire denken (onbevangen en Laodiceesch), het systematisch denken (bevangen en exclusief) en het scheppend denken (onbevangen en exclusief). 'Na zoo tot de kunst gekomen te zijn van het denken uit, controleer ik het nog van de andere kant door van de kunst uit te gaan naar het denken. (...) Een fijne kluit, waaraan, als het onderwerp je lijkt (de kwestie van de tendens komt er b.v. vanuit een hooger niveau in ter sprake) ik met genoegen werken zal.'⁹⁸³ In de kantlijn van zijn getypte brief had Rijnsdorp met vulpen geschreven: 'Een soort artistieke "ken"-theorie dus t.a.v. de gedachte. In hoever "kennen" we in de kunst "gedachte" en hoe ziet die er uit?'

Op donderdagochtend 3 september 1936 sprak Rijnsdorp voor de literaire sectie van de *Calvinistische Studentenbeweging* in Lunteren zijn referaat uit over 'De weg der gedachte in de kunst'.⁹⁸⁴ Bijna twee weken later verontschuldigde Rijnsdorp zich bij Kamphuis: 'Het is me niet mogelijk geweest het artikel vóór 15 Sept. in te zenden. Alles loopt me op 't ogenblik een beetje tegen, maar ik hoop me te houden aan de oorspronkelijke afspraak van tegen eind September.'⁹⁸⁵ Twee dagen later antwoordde Kamphuis hem dat de inleverdatum verruimd was tot 1 oktober 1936. 'Mocht je nog meer op je hart hebben, dan je binnen een vel druks kunt houden, dan is het geen bezwaar, wanneer je opstel wat langer uitvalt.'⁹⁸⁶ Hij gaf tevens aan dat als de belangstelling van het publiek groot genoeg was er een tweede en zelfs een derde deel met essays zou kunnen verschijnen. Tot slot informeerde Kamphuis nieuwsgierig naar Rijnsdorps tweede roman: 'Vindt de voltooiing van je roman goeden voortgang?'

Ondanks het stellige voornemen zijn aandacht alleen nog maar te richten op *Eldert Holier*, had Rijnsdorp de beschouwende verleiding niet kunnen weerstaan. Uiteindelijk kon hij in de tweede week van oktober 1936 zijn essay afstaan aan Kamphuis: 'Hierbij dan eindelijk het stuk voor de Weegschaal. Door de emotie om de gulden heen heb ik weinig gelegenheid gehad rustig aan het artikel te werken,⁹⁸⁷ en ik gaf er daarom de voorkeur aan even later te komen dan het in te leveren in een vorm die ik zelf onbevredigend vind.'⁹⁸⁸ Reeds de volgende dag bedankte de redacteur hem voor zijn bijdrage: 'Je heldere uiteenzetting heb ik met groote belangstelling gelezen. Wij zijn blij deze bijdrage in onzen bundel te kunnen opnemen.'⁹⁸⁹ Tijdens een korte vakantie in Parijs schreef Kamphuis de inleiding voor *De Weegschaal*. Tegen Rijnsdorp had hij bescheiden opgemerkt: 'Ik zal er nog een klein inleidinkje bij schrijven over het protestantsche

⁹⁸⁰ Brief van C. Rijnsdorp aan G. Kamphuis, d.d. 22 mei 1936. Archief G. Kamphuis, *Literatuurmuseum*, Den Haag.

⁹⁸¹ *Spreuken* 30 : 18-19 (Statenvertaling).

⁹⁸² Zie hiervoor: *Een geknevelde volksovoeder*, hoofdstuk 4 *De omkering van een lieve leus*, paragraaf 4.6: 'Kunst en denken'.

⁹⁸³ Brief van C. Rijnsdorp aan G. Kamphuis, d.d. 22 mei 1936. Archief G. Kamphuis, *Literatuurmuseum*, Den Haag.

⁹⁸⁴ Het negentiende *Calvinistische Studentencongres* werd van 31 augustus tot 5 september 1936 gehouden op het terrein van de *Zendings Studie Raad* te Lunteren. Rijnsdorp was door het bestuur van de *Calvinistische Studentenbeweging* voor de gehele conferentieweek uitgenodigd. Ook voor het 20e congres in 1937, waar dr. J. van Ham voor de literaire sectie sprak over 'Dichter en gemeenschap', was Rijnsdorp voor de hele week uitgenodigd.

⁹⁸⁵ Brief van C. Rijnsdorp aan G. Kamphuis, d.d. 15 september 1936.

⁹⁸⁶ Brief van G. Kamphuis aan C. Rijnsdorp, d.d. 17 september 1936.

⁹⁸⁷ In september 1936 devalueerde minister-president H. Colijn de gulden om de economische crisis te bestrijden en liet Nederland als laatste land van het 'Goudblok' op 26 september 1936 de 'gouden standaard' los.

⁹⁸⁸ Brief van C. Rijnsdorp aan G. Kamphuis, d.d. 11 oktober 1936. Archief G. Kamphuis, *Literatuurmuseum*, Den Haag.

⁹⁸⁹ Brief van G. Kamphuis aan C. Rijnsdorp, d.d. 12 oktober 1936. Gerrit Kamphuis bleef tot op hoge leeftijd het essay van Rijnsdorp roemen. Mededeling van G. Kamphuis aan Anne Schipper op 7 oktober 1986 in Den Haag.

essay'.⁹⁹⁰ In deze 'inleidende opmerkingen' refereerde Kamphuis aan de serie 'Christelijk-letterkundige Studiën', waarvan het eerste deel in 1925 was verschenen. Hij stelde dat 'sindsdien in het protestantsch-literaire leven wel het een en ander veranderd' was: 'Jonge dichters en prozaïsten zijn bezig te bouwen aan het moeilijke en zoo noodige werk: de idealen der protestantsch-katholieke christenen vorm te geven naast rooms-katholieke bedrijvigheid en tegenover paganistische stroomingen.' De werklust van deze Jong-Protestanten was volgens hem zo groot, 'dat in meer dan twee protestantsch-literaire tijdschriften goede bijdragen op het gebied van poëzie, proza en essay gevonden worden.'⁹⁹¹ Sommigen gewagen zelfs reeds van een 'reveil'. Voldaan stelde hij vast, 'dat er een begin van bloei der protestantsche letteren te bespeuren valt; er wordt op vele plaatsen gewerkt en de wegen gaan nu inderdaad opwaarts'.

Als kenmerkend onderscheid tussen *De Weegschaal* en de letterkundige serie onder redactie van M.J. Leendertse en dr. C. Tazelaar noemde Kamphuis, dat de vijfdelige reeks *Christelijke Letterkundige Studiën* voor het grootste deel door 'literatuurgeleerden en belangstellende leeken' gevuld was, 'thans is de verhouding omgekeerd en zijn de meeste opstellen afkomstig van schrijvers, die zelf ook creatief werkzaam zijn'. In zijn inleiding bezon Kamphuis zich op het genre van het 'protestantsche essay' als literair verschijnsel, waarbij hij naast de persoonlijke stijl van de protestantse essayist ook op een mogelijke protestantse 'groepsstijl' wees: 'Uit die groep komt hij voort, tot die groep te spreken is hij in de eerste plaats geroepen.' Overigens verwees Gerrit Kamphuis met geen woord naar de *Christelijke-Literaire Essayistenkring*, die niet betrokken was bij de uitgave van de essaybundel. Geen van de samenstellers *De Weegschaal* was lid van deze *Essayistenkring*, die min of meer een kwijnend bestaan leidde.

Op 23 oktober 1936 noteerde Kamphuis in zijn dagboek dat hij bij uitgever J.H. Kok de kopij voor *De Weegschaal* had ingeleverd. De oude uitgever wilde per se dat van dr. C. Tazelaar eveneens een essay in de bundel werd opgenomen, maar dit wist Kamphuis hem uit het hoofd te praten, waarna hij zijn beeld van uitgever J.H. Kok bijstelde: 'Overigens was hij heel geschikt.'⁹⁹² In december 1936 verscheen - zoals gepland vlak voor Kerst - *De Weegschaal* als tweede deel in de reeks 'Protestantsch-Christelijke Kunst'.⁹⁹³ Met het spitsvondig essay van C. Rijnsdorp opende de bundel. De titel: 'De weg der gedachte in kunst', vormde een kristallisatiepunt in Rijnsdorps eigen ontwikkeling als kunstenaar, waarbij hij de felbegeerde synthese tussen leven, geloof en kunst in dit opstel wist te realiseren. De essayist en criticus in hem zouden echter blijven wedijveren met de opvoeder en voorlichter, waarbij de dichter en romancier in hem het pleit dreigden te verliezen. Zijn denken bleef het gevoel overvleugelen, zoals dit eerder zowel door Johan Luijkenaar Francken als door Piet Muller was opgemerkt in hun kritieken op Rijnsdorps poëzie. Ook in het proza van *Eldert Holier*, waar hij al meer dan vier jaar aan werkte, kreeg het redeneren en betogen - al dan niet bewust - steeds meer de overhand boven het vertellen en verbeelden.

'Kunst heeft met denken te maken', luidde de eerste zin van Rijnsdorps essay, waarin hij tevens een goed gelijkend portret van zichzelf als denker schetste: 'Ze kan niets, zonder zich daarbij te richten tot het bewustzijn van den kunstgenieter, gevormd als ze is in en door het bewustzijn van den kunstenaar. Het is juist het menschelijk bewustzijn, dat de kunst maakt tot

⁹⁹⁰ Brief van G. Kamphuis aan C. Rijnsdorp, d.d. 17 september 1936.

⁹⁹¹ Kamphuis verwees hierbij subtiel naar de twee christelijk-letterkundige tijdschriften: het vanaf 1923 verschijnende *Opwaartsche Wegen*, en (de literaire concurrent) *De Werkplaats*, dat vanaf 1936 slechts twee jaargangen bestaan heeft.

⁹⁹² Gerrit Kamphuis, aantekening op 23 oktober 1936 in zijn dagboek (26 juni 1936-14 januari 1937). Archief G. Kamphuis, *Literatuurmuseum*, Den Haag. Eerder was de indruk die Gerrit Kamphuis gaf van Kampense uitgever J.H. Kok minder vleiend.

⁹⁹³ *De Weegschaal*. Essays van Protestantsche letterkundigen, bijeengebracht door Bert Bakker, Barend de Goede en G. Kamphuis als tweede deel in de reeks *Protestantsch-Christelijke Kunst*. De bundel, uitgebracht door uitgeverij J.H. Kok, Kampen z.j. [1936], bevatte de volgende onderwerpen en hun auteurs (in volgorde van publicatie): 'De weg der gedachte in de kunst' (C. Rijnsdorp); 'De lyriek van Henriette Roland Holst-Van der Schalk' (H. Barendregt); 'Op zoek naar Bilderdijk' (K. Heeroma); 'De methode der letterkundige kritiek' (R. Houwink); 'Een dichter in de voorhoede' (G. Kamphuis over M. Nijhoff); 'De dichter J.H. Leopold' (P. Minderaa); 'Adwäita' (J.A. Rispens), en 'Vondel en zijn bekering' (W.A.P. Smit). Aanvankelijk zou Hein de Bruin nog een essay over Arthur van Schendel schrijven. Brief van G. Kamphuis aan C. Rijnsdorp, d.d. 17 september 1936.

wat ze is, alle inspiratie ten spijt.⁹⁹⁴ Daarom was volgens hem het gedachte-element in de kunst even onmisbaar als het gevoelselement: 'Kunst is onbestaanbaar zonder gedachte.' Verwijzend naar Willem Bilderdijk, die met opzettelijke overdrijving had gesteld: 'Kunst is gevoel', repliceerde Rijnsdorp in zijn essayistisch zelfportret: 'dan kan men evengoed, met opzettelijke overdrijving zeggen: Kunst is gedachte', waarna hij deze uitspraak nuanceerde tot: 'kunst is een vorm van denken, dat zich aan anderen mededeelt'. Kunst had volgens Rijnsdorp 'een eigen wijze van denken'. Deze stelling illustreerde hij met de eerder in zijn lezing voor de calvinistische studenten besproken denkvormen: 'het populaire denken van den man op straat', 'het systematisch denken van den man van wetenschap' en 'het artistiek-scheppend denken van den kunstenaar'.⁹⁹⁵ Deze drie denkvormen werkte hij vervolgens in relatie tot de kunst in zijn essay verder uit.

Het populaire denken stond voor Rijnsdorp niet gelijk aan 'het primitieve denken', omdat het Nederlandse volk geen natuurliefhebber was, maar een cultuurvolk: 'Al hebben de eenvoudigsten onder ons nauwelijks deel aan cultuur, die is er toch om hen heen, die omgeeft en beïnvloedt hen als een soort atmosfeer.' Vervolgens onderzocht hij hoe het populaire denken met de typering: 'Het is niet exclusief - noch ethisch, noch aesthetisch', zich uitsprak over leven en kunst. 'Voor elke grondstemming is een uitspraak', bedacht Rijnsdorp zich, met als voorbeelden: 'Het leven is geen grapje, en: 'o, wat is het leven schoon.' Het populaire denken over het leven was volgens hem 'slapjes en tolerant, Laodiceesch van karakter'.⁹⁹⁶ Hoe het populaire denken over de kunst dacht, vatte Rijnsdorp samen in de dubbele karakteristiek: 'O ja, kunst is vervelend, of ook: kunst is voor liefhebbers.' Het populaire denken toonde zich bewust van de cultuur, maar het kende 'geen angst voor het verlies, geen zorg voor behoud of vermeerdering'. Door instinct en intuïtie had het volk wel degelijk deel aan cultuur, aldus Rijnsdorp: 'Toch geeft, ook zelfs zoo, de cultuur aan de breede massa van het volk een soort ruimtegevoel, ongeveer op dezelfde wijze als de natuurliefhebber deel heeft aan de atmosfeer.' Als auteur met een bemiddelende cultuurtaak wees hij vervolgens in een speelse, bijbelse metaforiek op de grote verantwoordelijkheid van zowel de kunstenaar als de volksopvoeder ten opzichte van deze denkvorm:

Wie het populaire denken aan zichzelf overlaat, werkt mee aan een nivelleering, die leidt tot de dwingelandij van de 'Kitsch' op kunstgebied en de tyrannie van de dwaalleer op godsdienstig-zedelijk gebied. Wie zich van het populaire denken niets aantrekt, d.w.z. wie de volksopvoeding verwaarloost, levert het volk over aan de demagogen. Want de gedachten der massa zijn schapen, die geen herder hebben. Wie ontfermt er zich over? Christus en, op Zijn voetspoor, alle goede herders der gedachten, die het volk leeren na-denken, het opvoeden tot bedachtzaamheid in het oordeel, die het leeren wikken en wegen. Alle ware volksopvoeders kortom, waartoe ook kunstenaars kunnen en moeten behooren.⁹⁹⁷

Het systematisch denken als tweede denkvorm omvatte volgens Rijnsdorp 'alle bewuste denken, dat scheidend en bijeenvoegend te werk gaat en langs dezen, begripmatig ordenenden weg wil komen tot den opbouw van een of ander wèlsluitend geheel'. Deze denkwijze vertegenwoordigde een 'hooger vorm van cultuur', dan het populaire denken. Ten opzichte van kunst en wetenschap toonde het systematisch denken 'niet de slaperige rust van het populaire denken', maar kende juist 'een groote onrust, alsof het element van het onbekende, het nog niet verkende in het leven, en ook in de kunst, ons bedreigt'. Rijnsdorp noemde het 'wikken en wegen' karakteristiek voor deze onderscheidende en kritisch-exclusieve denkvorm, die hij typeerde als 'een zoeklicht, dat een bepaald gebied afvorscht'.⁹⁹⁸ Ook waren bij het systematisch denken het geweten en het verstand in hoge mate werkzaam, waarbij geduld, nauwgezetheid, inspanning en

⁹⁹⁴ C. Rijnsdorp, 'De weg der gedachte in de kunst', in: *De Weegschaal*, 13. Ook de overige citaten in deze paragraaf zijn ontleend aan dit opstel. Zie ook: *Een gekuerelde volksopvoeder*, hoofdstuk 4 *De omkering van een lieve leus*, paragraaf 4.6: 'Kunst en denken', 110-114, waaraan een deel van deze paragraaf in bewerkte vorm ontleend werd.

⁹⁹⁵ Ook gebruikte Rijnsdorp de term 'artistiek-(na)scheppend denken', waarmee hij in de geest van dr. A. Kuyper het 'nascheppen' van de mens in de scheppingsorde nadrukkelijk plaatste onder het scheppend alvermogen van God.

⁹⁹⁶ Met 'Laodiceesch' verwees Rijnsdorp naar het nieuwtestamentische bijbelboek *Openbaring* 3 : 15-16, waarin de Laodicezen op grond van hun werken werden getypeerd als lauw, in plaats van koud of heet.

⁹⁹⁷ C. Rijnsdorp, 'De weg der gedachte in de kunst', in: *De Weegschaal*, 16.

⁹⁹⁸ Onbekend is of Rijnsdorp met de 'zoeklichttheorie' van de wetenschapsfilosoof Karl Popper bekend was.

zelfverloochening de voorwaarden vormden: 'Want om te komen tot cultuur zijn bepaalde zedelijke eigenschappen noodzakelijk.' Hij concludeerde: 'Al heeft het veel verstand nodig, het kan toch van een groot gevoel vergezeld gaan, van een diepen hartstocht, een overgeven liefde.' Speciale aandacht vroeg Rijnsdorp vanuit zijn scheppend kunstenaarschap in dit verband voor het 'theologisch-dogmatisch denken', als een bijzondere vorm van systematisch denken.⁹⁹⁹

Tot slot beschreef hij de categorie van het artistiek-scheppend denken, dat 'steeds gezien moet worden tegen zijn tijdruimtelijken achtergrond van overlevering en volksgemeenschap'. Deze denkvorm hanteerde Rijnsdorp als vaandel en wachtwoord voor zijn eigen denkbeelden over kunst en - in het verlengde hiervan - zijn opvattingen over kunstopvoeding. Volgens hem was het artistiek-scheppend denken 'ouder, meer algemeen-menselijk, meer herinnerend aan het Paradijs', dan het betrekkelijke jonge systematisch denken met zijn abstraherend karakter, dat hij nauw verbonden wist met de herkomst en ontwikkeling van de Westerse cultuur. Hoewel deze denkvorm het reproduceren van algemeen cultuurbezit en het doorgeven van traditionele waarden deelde met het populaire denken, bewoog het zich 'zoowel ethisch, als algemeen-cultureel op een hooger plan', en kende het 'geen spoor van Laodiceesche lautheid ten aanzien van het leven, maar een hoog besef van verantwoordelijkheid, alsof God de wereld in de handen van den kunstenaar heeft gelegd met de opdracht die mooier te maken'. Deze denkcategorie stond volgens hem nooit onverschillig tegenover het leven, 'maar wankelt veeleer tusschen levensverheerlijking en levensverachting. Alles liever dan Laodicea'.¹⁰⁰⁰

Het artistiek-scheppend denken had met het systematisch denken 'de idee van componeren, samenvoegen en ordenen' gemeen. Dit hing volgens Rijnsdorp samen met de aard van het scheppend denken, 'd.w.z. het eind is niet een stelsel, maar een kunstwerk, een organisme met een eigen leven'. Hij poneerde vervolgens dat waar het systematisch denken 'kiest en verwerpt op grond van logica', het scheppend denken dit deed 'op grond van smaak',¹⁰⁰¹ met als verklaring: 'De geleerde haalt uit elkaar en voegt bijeen op gronden die gelegen zijn in het materiaal, terwijl de kunstenaar desgelijks doet op gronden, waarvan hij voorloopig alleen weet, dat ze gelegen zijn in hemzelf. De geleerde kan rekenschap geven van het waarom van zijn keus, maar bij de kunstenaar is er een schijnbare willekeur, een grilligheid, die geen verantwoording wil afleggen en die, nota bene, daarbij nog wil behagen.' Op zijn vragen: 'Waarop berust dat ongeschreven recht van den kunstenaar, te kiezen en te verwerpen op gronden, die alleen in hemzelf schijnen te liggen? Wie heeft de kunstenaar die souvereiniteit verleend?', antwoordde Rijnsdorp: 'God, Wiens bedoeling het is, dat de geleerde dingen maakt, die hij kent, en de kunstenaar dingen, waarvan hij de draagwijdte nooit geheel kan overzien.' Hij voegde er ter verduidelijking aan toe, verwijzend naar *Eldert Holier*: 'Overigens liggen die gronden, waarover we zoeven spraken, niet in den kunstenaar, maar in het ideale kunstwerk, dat hem zijn leven lang voor den geest zweeft.' Zijn eigen denken voluit typerend constateerde Rijnsdorp over het artistiek-scheppend denken: 'En al heeft het veel gevoel nodig, het kan zich van een groot verstand bedienen, van een gescherpt oordeel, van gerijpte kennis'.¹⁰⁰²

In het vervolg van het essay hanteerde Rijnsdorp zijn kennis van de muziektheorie in de verwijzing naar de 'eenstemmigheid' van het systematisch denken en de 'meerstemmigheid' van het artistiek-scheppend denken. Hij vergeleek het systematisch denken - dat slechts een gedachte ontwikkelde - met een melodie zonder begeleiding. 'Het artistieke denken echter draagt meer dan één "gedachte" tegelijk in zich en herinnert aan een meerstemmig muziekstuk, aan polyphonie, al

⁹⁹⁹ *Ibidem*, 17. Tegen het verwijt dat systematiek zou wijzen op een 'tekort aan godsdienstig leven' vanuit de romantische misopvatting, 'dat men in zake godsdienst en geloof zijn verstand moet afdammen om het peil van het leven te verhoogen', poneerde Rijnsdorp dat denken en leven niet gescheiden mochten worden: 'De rijkdom van de openbaring Gods in Schrift en geschiedenis dwingt tot ordening van materiaal.'

¹⁰⁰⁰ *Ibidem*, 19.

¹⁰⁰¹ Dat Rijnsdorp in zijn kunstopvoeding zich nadrukkelijk richtte op smaak en de emancipatoire noodzaak van smaakvorming en -ontwikkeling, om te komen tot een hoger niveau van cultuurbesef en kunstdeelname, vormde het onderliggend motief dit onderzoek wetenschapsfilosofisch te funderen in de reproductie- en distinctietheorie van Pierre Bourdieu, die de klassenverhoudingen (en de reproductie ervan) baseerde op smaak.

¹⁰⁰² C. Rijnsdorp, 'De weg der gedachte in de kunst', in: *De Weegschaal*, 20.

of niet contrapuntisch gedacht.’ Een echt kunstwerk was volgens Rijnsdorp - als resultaat van meerstemmig denken - ‘dan ook nooit geheel tot één gedachte te herleiden’. Daarom liet een gedicht zich niet parafaseren, want het gedicht zou een ‘fraaie omweg’ tot de gedachte zijn, waarbij ‘artistieke, bespiegelende en na-scheppende commentaren’ overbodig werden. ‘Voor het essay - die tolk van het artistieke denken bij het systematisch denken - ware dan geen plaats.’ Teruggrijpend op zijn uitspraak dat het populaire denken ‘het gemakkelijkst’ in kunst over zou gaan, schreef Rijnsdorp ter verduidelijking: ‘Inderdaad. Maar zelfs nu moet aan die gedachte nog een bepaald reliëf worden gegeven, ze moet in een bepaalde sfeer worden gezet, er moet een bepaalde gemoedsstemming worden ondergeschoven.’ Dat gebeurde volgens hem niet alleen in muziek: ‘Alle kunst “verdynamiseert” gedachten. Muziek uiteraard het sterkst, in hooge mate ook poëzie. Romankunst staat het dichtst bij het bewuste denken, maar hoeveel wordt hier ook niet verdynamiseerd?’¹⁰⁰³ Zijn tweede roman *Eldert Holier* vormde de belichaming van deze denkwijze.

Op de door hem opgeworpen slotvraag: ‘Welke gedachten kunnen in een kunstwerk tot uitdrukking komen?’, antwoordde Rijnsdorp: ‘Die gedachten, welke een zekeren graad van lichtheid en snelheid hebben, hetzij ze nog in embryonale toestand verkeerden of zóó vaak door het bewustzijn van den kunstenaar zijn gegaan, dat ze zijn persoonlijk geestesmerk dragen.’ Inhakend op deze samenhang tussen denken en scheppen in relatie tot het ‘kijken’ schreef hij vervolgens in een ietwat cryptische formulering: ‘In den stroom der inspiratie raakt het oude en het zeer jonge los: verleden en toekomst. Het afstandlooze, het heden, het nu, het wikken en wegen, het kijken op den keeper beschouwd is te veel daad, te veel stremming, te weinig *bezit* om vruchtbaar voor kunst te zijn.’ Vanuit het denken als vruchtbaar bezit voor de kunst - waarbij hij doelend op *Spreuken* 30 : 18, de weg der gedachte in de kunst ‘wonderlijk’ noemde - wees Rijnsdorp op de aan het denken ontspringende associaties, ‘zoodat het vaak niet meer na kan worden nagegaan of zekere gedachten in het kunstwerk leefden of door het kunstwerk in den ontvankelijken genieter werden opgewekt. Dan is er een bijzondere éénheid met het kunstwerk tot stand gekomen; het lijkt een deel van den kunstgenieter zelf geworden’. Rijnsdorp besloot zijn artistieke ‘ken’-theorie over ‘geloof, kunst en leven’ met de poëtisch geformuleerde constatering:

Zoo wordt kunst op leven geënt. Want de cultuurscheppende kracht, die tot het ontstaan van een kunstwerk leidt, zet haar werking in den voor kunst ontvankelijken mensch voort. De trillingen van het artistiek-scheppend denken kunnen niet sterven. Elk kunstwerk verandert de wereld, zooals de druppel wijn en de vallende appel in Leopolds grootsch en diepzinnig poëem, waarin hij zijn ‘eenzelvig denken’ zelf tot kosmische kunst werd.¹⁰⁰⁴

Twee grootheden in het literaire essay, Simon Vestdijk en Menno ter Braak, reageerden beiden kritisch op *De Weegschaal*. Vestdijk had eerder opgemerkt onder de titel ‘Veelvuldig wegen en afwegen’, dat het weinig verwondering behoeft de wekken, ‘dat de acht hier met essayistisch werk vertegenwoordigde Protestantische auteurs stuk voor stuk betere essayisten dan scheppende kunstenaars, i.c. dichters zijn’.¹⁰⁰⁵ Hij verklaarde deze stelling in een vergelijkende karakteristiek tussen protestantse en rooms-katholieke auteurs:

In de essays zelve doet zich trouwens een analogo verschil voor: een te kort aan scheppende ideeën bij een overmaat van scherpzinnigheid, scrupuleuze kritiek, geduld en betrouwbaarheid in de historische of refererende reproductie. Dit alles ligt in het karakter van het Protestantisme als geesteshouding opgesloten, die veel meer typisch ‘commentariërend’ is dan wat men bij Katholieken al zoo pleegt op te merken. Daar de Katholiek door zijn geweten niet gedwongen wordt tot kritischen commentaar op datgene wat zijn geweten op een of andere wijze beroert, - dus practisch: commentaar op alles en nog wat, - bewaart hij een grootere vrijheid, spontaneiteit en zorgeloosheid in het volgen van zijn natuurlijk opwellende gedachten, tenzij een duidelijke wetenschappelijke probleemstelling beperking oplegt. Generaliseeren moge dan uit den booze zijn, in deze ‘weegschaal’ wordt zóó veelvuldig en eenstemmig gewogen en afgewogen, dat we hierin

¹⁰⁰³ *Ibidem*, 24.

¹⁰⁰⁴ *Ibidem*, 25.

¹⁰⁰⁵ S. Vestdijk, ‘Veelvuldig wegen en afwegen. Essays van acht protestantsche letterkundigen’, in: *Nieuwe Rotterdamse Courant* (Avondblad), 8 oktober 1937.

zeker een kenmerkend 'Protestantsche' functie mogen herkennen, en daarmee tevens den 'groepsstijl', waarover Kamphuis in zijn inleiding rept, - een groepsstijl, die derhalve meer een denkstijl is dan een gemeenschappelijk kenmerk in literair-technischen zin. Waar de verantwoordelijkheid zóó zwaar drukt, heeft het individu geen gelegenheid meer buiten zichzelf te treden in eenig ander ruimer ideëel verband dan met zijn religieus bewustzijn gegeven is.

Hoewel Vestdijk de 'algemeene indrukken' van de bundel 'niet onverdeeld gunstig' noemde, was van elke schrijver afzonderlijk - op Rijnsdorp en Barendregt na - 'toch veel goeds te zeggen'. Over deze eerste twee auteurs in de bundel merkte hij welwillend op: 'Rijnsdorp en Barendregt schrijven te dilettantisch, hetgeen niet wegneemt, dat de door den eersten ondernomen poging tot rehabilitatie van het *denken* in het kunstscheppen onze volle waardeering verdient.'

Volgens Ter Braak in *Het Vaderland* van 9 december 1937 bleek uit *De Weegschaal* 'in de eerste plaats dit: er zijn onder de protestantsche jongeren geen essayisten, maar wel min of meer verdienstelijke schrijvers van verhandelingen. Men moet dat wel uit elkaar houden, zooals b.v. Roel Houwink erotiek en sexualiteit uit elkaar houdt; het schrijven van letterkundige verhandelingen maakt iemand n.l. nog niet tot een essayist in den "creatieven" zin van het woord; hij heeft daarvoor ook een eigen toon noodig, en dien zoekt men in deze collectie te vergeefs.' Vervolgens illustreerde hij zijn gelijk aan het eerste opstel in de bundel: 'Neem b.v. de onbeholpenheid van den eersten medewerker, C. Rijnsdorp, die met eerlijke onhandigheid allerlei problemen ter sprake brengt, samenhangend met het onderwerp "De Weg der Gedachte in de Kunst", welke elders al met hetzelfde resultaat veel suggestiever zijn doordacht. De heer Rijnsdorp wil het allerbeste, maar hij is schoolsch en moeizaam, zonder los te kunnen en durven komen.' Na het noemen van de overige opstellen oordeelde Ter Braak kritisch: 'het zijn stuk voor stuk verhandelingen en geen essays, verhandelingen opgesteld door verhandelars, de een beter, de ander minder goed, de derde schoolmeesterachtig ... maar verhandelingen.'

Pierre van Valkenhoff, die eerder *Ter Zijde* waarderend had besproken,¹⁰⁰⁶ typeerde in het katholieke dagblad *De Tijd* Rijnsdorps opstel als 'een helder en goed essay waarin de musicus zich in den literator blijft onderscheiden. Hij bepaalt zuiver, logisch, als het ware in een geding, de plaats van het gedachte-element in de kunst; het zoogenaamd artistiek-scheppend denken van den kunstenaar, dat hij daartoe wel onderscheidt van het populaire denken en het systematisch denken'.¹⁰⁰⁷ In de opmaat tot zijn recensie gaf hij vanuit het rooms-katholieke kamp de volgende karakteristiek van de Jong-Protestantse letterkunde omstreeks 1937:

Er is op het oogenblik in protestantsch-christelijke kringen een literatuur aan het worden die veler belangstelling met recht eischen mag. Reeds lang verliet toch deze literatuur de platgetreden paden waarop de navolgers der negentiende-eeuwsche domineespoëzie haar waren voorgegaan. En zij betrad nieuw terrein met een overtuiging die aan zekerheid grenzend, tot nog toe niet altijd die sterkte bleek te bezitten welke haar eigen zijn moest om te komen tot het meest waardevolle. Met andere woorden: kan er sprake zijn van nieuwen bloei, hij is nog aarzelend in richting en hoedanigheid, in beleving en consequentie. Is een en ander wellicht te verklaren als voortvloeiend uit de verdeeldheid die het protestantisme eigen is, het maakt het verschijnsel daarom niet minder interessant. Dit pogen toch is sterk en schoon, het vervult den toeschouwer met waardering, ja bewondering.¹⁰⁰⁸

In geestverwante kring was de kritiek over *De Weegschaal* overwegend lovend van aard; het essay van Rijnsdorp kreeg in de recensies een goed onthaal. H. Burger, verwijzend naar de reeks van M.J. Leendertse en dr. C. Tazelaar, verheugde zich in zijn rubriek 'Het literair getij' in *De Standaard* 'over den vooruitgang op "Christelijk-letterkundige Studiën" van 1925, waaraan bijna

¹⁰⁰⁶ Pierre van Valkenhoff, 'De Essayist C. Rijnsdorp', in: *De Gemeenschap*, jrg. 12, nr. 4, april 1936, 209-216.

¹⁰⁰⁷ Pierre van Valkenhoff, 'De Weegschaal', in: *De Tijd*, ongedateerd (1937).

¹⁰⁰⁸ Van Valkenhoff vervolgde zijn waardering met een beschrijving van de ontwikkelingen op christelijk-letterkundig erf: 'Luidde "Het Derde Réveil" deze ontwikkeling het duidelijkst in, ook "Het Heerlijk Ambacht" kon een bewijs ervoor genoemd worden, terwijl de jongste bloemlezingen "Spectrum" en "Werk" een en ander onderstreepten. Tezelfdertijd verscheen proza, poëzie en essayistisch werk dat deze beweging slechts eer kon aandoen, terwijl het nieuwe tijdschrift "De Werkplaats" niet zelden belangwekkende, voornamelijk en interessante copie bood. Kortom, er is verblijvend leven in 't protestantsche kamp; leven dat eveneens uiting vindt in "De Weegschaal" (...).'

geen auteurs hun medewerking verleend hebben, terwijl in deze “Weegschaal” uitsluitend scheppende kunstenaars aan het woord zijn”.¹⁰⁰⁹ A. Wapenaar schreef een zeer uitvoerige recensie in zijn ‘Letterkundige Rubriek’ in het Zondagsblad van *De Rotterdammer* en aanverwante edities. Na een kritische terugblik op de poëziebloemlezing *Spectrum* was hij heel wat positiever gestemd over het tweede deel in de reeks. ‘Dit bundeltje mag er zijn: C. Rijnsdorp gaat na “De weg der gedachte in de kunst”. Hij heeft het daar over drieërlei denken: het populaire, het systematische en het artistiek-scheppende denken. Rijnsdorp denkt zelf heel scherp, ook heel diep vaak. Als ge hem volgen wilt, moet ge niet bang zijn voor denk-gymnastiek. Hij heeft het land aan frases, daarvoor is hij ook de mensch die open kaart wil spelen met zichzelf en zijn lezers.”¹⁰¹⁰ Wapenaar stelde als voorbeeld Rijnsdorps literaire causerie over de in gereformeerde kring sterk bekritiseerde crisisroman van P.J. Risseeuw *Is het mijn schuld?* tijdens het literair halfuurtje voor de N.C.R.V.-microfoon.¹⁰¹¹ Daar had Rijnsdorp ‘vooral klaar en beslist’ gezegd, ‘hoe ge een boek *niet* lezen moet, n.l. niet als een brochure, maar als een boek, behorende tot de wereld van het artistiek-scheppend denken’. Piet Risseeuw bekende Rijnsdorp, vol bewondering over zijn essay:

Toen het zondagavond onder kerktijd heel stil was, heb ik mij verdiept in je studie in *De Weegschaal*. Dit is een van je beste stukken die ik ooit van je las. Zeer *verhelderend* voor mij in verband met het wanbegrip der kerkboderecensenten. Je studie legt de oorzaken van hun misvattingen grondig bloot. Je vindt ’t misschien gek dat ik het stuk zo ‘practisch’ toe-pas, maar geloof mij - daardoor blijkt het *waarde* te hebben. Dit kan men niet van *alle* ‘essays’ zeggen.¹⁰¹²

Twee jaar later stelde Risseeuw, Rijnsdorps opstel in *De Weegschaal* voluit prijzend: ‘(...) en ik kan het een ieder aanbevelen, die een van de beste essays van Rijnsdorp wil leren kennen’.¹⁰¹³

3.5.3 In drie etappen

Regeringsopdracht - Calvijn of calvinistisch? - Protestants-Christelijke literatuur - Esthetische beginselen - Elan createur - Drie periodes - Titel - Uitgever, moed en idealisme - Ontvangst en kritiek - Resultaten? Uitzichten? - Waarde en betekenis.

Regeringsopdracht

Over de opdrachtverleningen vanuit het ministerie van *Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen*, literaire prijstoekenningen en protestantse essayisten stelde Rijnsdorp in 1960, dat protestants-christelijke auteurs met opdrachten en prijzen bepaald niet werden verwend. ‘Wel moet men erkennen dat *essayisten* van enig formaat onder ons dun gezaaid zijn. We hebben heel wat knappe vakmensen, die bovendien uitstekend kunnen schrijven, maar het schrijven van essays vereist een typische geestelijke structuur. Het essay beweegt zich op het grensgebied tussen kunst en wetenschap en wie dit genre beoefent moet zowel artistieke als wetenschappelijke mogelijkheden in zich hebben.”¹⁰¹⁴ Zelf behoorde hij tot de selecte groep uit het christelijk-letterkundige kamp die een regeringsopdracht kreeg. Op 19 oktober 1950 ontving Rijnsdorp van de *Rijkscommissie van advies voor het verlenen van opdrachten aan letterkundigen* op zijn werkadres een brief van het departement, geadresseerd aan ‘de heer B. Rijnsdorp, p/a Ned. Handel Mij., Blaak, Rotterdam - C.’, met de uitnodiging van secretaris H.J. Michaël voor ‘een mogelijk voorstel van de commissie aan de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen om U een letterkundige opdracht te verlenen.’ Hij voegde er aan toe: ‘Ik vestig er Uw aandacht op, dat nog geenszins vaststaat, dat de commissie U zal kunnen voordragen, terwijl t.z.t. de beslissing op de ingediende voordracht de Minister toekomt.’ Toen Rijnsdorp op 23 oktober 1950 naar de Haagse Prinsessegracht 21 afreisde, had hij geen flauw benul welke bijzondere opdracht hem te wachten stond. Over zijn

¹⁰⁰⁹ H. Burger, ‘De Weegschaal’, in: *De Standaard*, 17 april 1937.

¹⁰¹⁰ A. Wapenaar, ‘De Weegschaal’, in: *De Rotterdammer* (Zondagblad), 26 juni 1937.

¹⁰¹¹ C. Rijnsdorp, ‘Is het mijn schuld?’, N.C.R.V.-radio, vrijdag 4 juni 1937 van 19.15-19.45 uur.

¹⁰¹² Brief P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, ongedateerd (circa 15 april 1937).

¹⁰¹³ P.J. Risseeuw, ‘Kwetsbaar en militant’, deel II, over *Eldert Holier*, in: *De Rotterdammer*, 14 januari 1939.

¹⁰¹⁴ C. Rijnsdorp, ‘Rispen’s studie over Kinker’, in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 27 augustus 1960.

onderhoud met de ‘Rijkscommissie van advies’ en de uiteindelijke opdrachtformulering schreef hij in een terugblik uit 1969: ‘Door de ongelukkige formulering van de ministeriële opdracht heb ik er ook Calvijn moeten bijhalen, en misschien de indruk gevestigd, dat al die mensen van onze groep Calvijn uit de eerste hand kenden. Maar dat was natuurlijk niet zo.’¹⁰¹⁵ Op 27 november 1950 bevestigde de staatssecretaris van *Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen*, mr. J.M.L.Th. Cals, per brief de regeringsopdracht aan C. Rijnsdorp (ditmaal op zijn woonadres, met de juiste voorletter), betreffende: ‘Opdrachten aan letterkundigen (1950)’.¹⁰¹⁶

Het is mij aangenaam U te kunnen berichten, dat ik besloten heb U een opdracht te verlenen, welke zal bestaan uit het schrijven van een essay, waarin de hedendaagse Calvinistische Nederlandse literatuur en critiek worden getoetst aan de esthetische beginselen van Calvijn (omvang ten minste 5 vel) en U hiervoor t.z.t. een honorarium van f 1.000,- toe te kennen, nadat mij door overlegging van het handschrift gebleken is, dat U aan de opdracht naar behoren heeft voldaan. Het handschrift blijft Uw eigendom. Nadat het in druk is verschenen, zie ik er gaarne twee exemplaren van tegemoet ten behoeve van mijn departement. U dient er rekening mee te houden, dat het om comptabele redenen wenselijk is, dat deze opdracht vóór 15 december 1951 voltooid zal zijn. Gaarne zal ik vernemen, of U deze opdracht wenst te aanvaarden.

Cals verstrekte in dat jaar zes opdrachten op het gebied van letterkunde en literatuurhistorie.¹⁰¹⁷ Het realiseren van de opdracht, die Rijnsdorp op 1 december 1950 formeel aanvaard had, binnen de gestelde termijn, legde - naast gezin, werk en letterkundige avondpraktijk - een groot beslag op zijn schaarse tijd en energie. Rijnsdorps jongste dochter Ulrica herinnerde zich dat haar vader vanwege de strak begrensde schrijfperiode een circulaire stuurde aan familieleden en vrienden, waarin hij aangaf in deze periode niet op visite te gaan en geen bezoek kon ontvangen.¹⁰¹⁸

Calvijn of calvinistisch?

Om aan de ‘vererende en van een brede blik getuigende opdracht van regeringswege’ te kunnen voldoen: het schrijven van een essay, waarin de ‘hedendaagse Calvinistische Nederlandse literatuur en critiek’ werden ‘getoetst aan de esthetische beginselen van Calvijn’,¹⁰¹⁹ onderwierp Rijnsdorp de feitelijke opdracht eerst een grondige inhoudsanalyse. Al in de tweede alinea van het eerste hoofdstuk van zijn studie bekende hij dat de formulering anders had geluid, wanneer deze ‘in het eigen kamp van de Protestants-Christelijke literatuur’ was opgesteld: ‘De benaming “Calvinistische literatuur” is kennelijk van buiten af was gegeven, om dat soort letterkundige voortbrengselen te onderscheiden van Rooms-Katholieke, Joodse, socialistische, of meer in het algemeen van de humanistische literatuur.’ Insiders zouden volgens hem vanwege de onderlinge verschillen en nuances liever spreken van protestants-christelijk, waarbij onder protestants stilzwijgend orthodox-protestants werd verstaan. Rijnsdorp doelde hier zowel op de eigenlijke calvinisten als op de kinderen van het Réveil, ‘wier geestelijk leven persoonlijker en subjectiever gekleurd is dan dat van de meer “voorwerpelijke” issus de Calvin’. Ook zou in eigen kring vermoedelijk niet gevraagd zijn naar toetsing aan de ‘esthetische principes’ (eerder was de term ‘aesthetica’ gebezigd bij de opdrachtformulering) van Calvijn - wijzend op de studie *l’Esthétique de Calvin* van Léon Wencelius uit 1937 - maar van ‘Calvinistische beginselen’. Dan zou volgens hem een nadere precisering noodzakelijk zijn, waarbij hij ter adstructie naar de namen van A. Kuyper, D.H.Th. Vollenhoven, H. Dooyeweerd en K. Schilder verwees.

¹⁰¹⁵ G. Puchinger, ‘Dr. C. Rijnsdorp’, in: *Christen en kunst*, 172.

¹⁰¹⁶ Opdrachten aan letterkundigen (1950); briefnummer 166653 II Afd. Kunsten Bur. TL d.d. 27 november 1950.

¹⁰¹⁷ Naast de opdracht die C. Rijnsdorp ontving werden ook opdrachten verleend aan: dr. P.J. Meertens en dr. J.B. Knipping, die de opdracht kregen voor het gezamenlijk schrijven van een studie voor de Nederlandse emblemataliteratuur; Anna Mertens voor het vertalen van het toneelstuk ‘Chatterton’ van A. de Vigny; Hanny Michaelis voor het schrijven van een literair-historisch essay, vergezeld van een biografie, bibliografie en een bloemlezing over de Nederlandse Joodse schrijvers, omgekomen in de periode 1940-1945; prof. dr. L.C. Michels voor een uitgave van de liederen in het *Gruuthusebandschrift*, en Peter van der Steen voor het schrijven van een roman of novelle, spelende in Frankrijk, Italië en/of Oostenrijk.

¹⁰¹⁸ Mededeling van Ulrica Rijnsdorp aan Anne Schipper op 29 mei 1987 te Leiden.

¹⁰¹⁹ C. Rijnsdorp, ‘I. De opdracht’, *In drie etappen*, 7.

Bij de uitwerking van zijn opdracht had Rijnsdorp enerzijds te maken met ‘een literaire productie, die slechts in ruime zin Calvinistisch’ kon heten, ‘waarvan de geestelijke structuur sterk historisch bepaald en ingewikkeld’ was, en anderzijds met ‘de principia van de 16e eeuwse Reformator Calvijn zelf’.¹⁰²⁰ Om die reden maakte hij onderscheid tussen de begrippen ‘Calvijns’ en ‘Calvinistisch’, het gedachtegoed van Calvijn enerzijds, en een ‘historisch gegroeid, Nederlands Calvinisme’ anderzijds dat volgens hem sterk gevormd was ‘onder invloed van mystieke, Doperse en Puriteinse tendenzen, die vooral de praktische houding ten aanzien van kunst en cultuur meê hebben bepaald’.¹⁰²¹ Het waren niet zozeer de ‘zuivere’ beginselen van Calvijn zelf, maar het onzuivere Nederlandse substraat dat mede ten grondslag lag aan de culturele inertie en amuzische habitus van het calvinistisch volksdeel. ‘En dertig jaar na Kuypers dood is de vraag wat Calvinistisch is niet meer zo gemakkelijk te beantwoorden als bij zijn leven, toen hij als *de* vertegenwoordiger van het Nederlandse Calvinisme kon gelden.’ Daarom wilde Rijnsdorp vooral Calvijn zelf laten spreken, via de eerder genoemde ‘minutieuze compilatie van Wencelius, die alle 58 delen der opera omnia’ van Johannes Calvijn voor dit doel had doorkropen.

Hoewel de opdracht sprak van ‘hedendaags’, stelde Rijnsdorp dat van de jongste tijd - na 1945 met het tijdschrift *Ontmoeting* - nog te weinig afstand kon worden genomen. Bovendien zou de periode van *Opgang* en *Opwaartsche Wegen* tijdens het Interbellum ‘onverstaanbaar’ zijn zonder kennis van de periode tussen circa 1900 en 1914 met als literair periodiek *Ons Tijdschrift*. Rijnsdorp wees in dit verband op ‘een eigenaardigheid van de Protestants-Christelijk literaire strevingen, dat zij, terwijl zij de letterkundige modes minder creëren dan voorzichtig volgen, de meeste waarborg bieden voor *continuïteit*, doordat ze hun geestelijke kracht vinden in de band aan het verleden’. Het was daarom voor hem ook ‘niet doenlijk’ om in zijn essay over de tijd van Calvijn tot 1900 geheel te zwijgen. De vraag naar een ‘essay’ tot slot getuigde volgens Rijnsdorp van het besef, ‘dat het beschrijvend gedeelte van deze studie weinig met boekhouding, het bespiegelde gedeelte weinig met wiskunde te maken kan hebben en dat ruimte moet worden gelaten aan fantasie en intuïtie, zonder welke geen karakteristiek mogelijk is’.¹⁰²²

Rijnsdorp onderzocht vrij minutieus de diverse elementen die hij aan ‘I. De opdracht’ onderscheidde; aspecten die hij als een ‘eerste serie hoofdstukjes met de onbekende Calvijn’ presenteerde: negen deelstudies die zijn denkstappen benoemden: ‘II. Waarom Calvijn?’, ‘III. Wat en hoe wordt getoetst’, ‘IV. Wencelius’ boek’, ‘V. De Fransman Calvijn’, ‘VI. Calvijns humanisme’, ‘VII. Calvijn en de Bijbelstijl’, ‘VIII. Calvijns korthed en de spanningen daarachter’, ‘IX. Het “élan createur”’, met tot slot ‘X. Vrijheid en Blijdschap’. Hierin greep hij terug op het tweede hoofdstuk dat hij geopend had met de opmerking: ‘Van allerlei voorafgaande vragen, opmerkingen en bezwaren is de eerste gedachte, die zich opdringt, deze: waarom Calvijn?’, waarna hij vervolgens stem gaf aan de legitieme vraag die sterk aan de ‘overgeleverde Calvijncaricatuur’ van Busken Huet over het calvinisme deed denken:¹⁰²³

Is het niet absurd Calvijn en kunst in één adem te noemen, anders dan om het contrast? Kan er aan kunst iets Calvinistisch, aan Calvijn iets artistieks zijn? Wel zelden zal men een tegenstrijdigheid aantreffen, zo kras en zo hardnekkig als tussen de in brede kringen nog gangbare mening, dat Calvijn de verklaarde vijand van alle levensvreugde en kunst was (...) - en een reeds vijftigjarig streven naar een Protestants-Christelijke kunst juist in zijn schaduw.¹⁰²⁴

Die ‘hardnekkigheid aan beide kanten’ was volgens Rijnsdorp alleen te verklaren uit ‘een zeker waarheidselement, óók aan beide zijden’, waarbij hij - vanuit zijn positie als kunstenaar en het perspectief van de regeringsopdracht - een eigen geestelijk-onafhankelijke positie innam:

¹⁰²⁰ *Ibidem*.

¹⁰²¹ *Ibidem*, 8. Rijnsdorps onderscheid tussen ‘Calvijns en Calvinistisch’ werd in 1968 door prof. dr. K.J. Popma overgenomen in zijn *Beschouwingen over het werk van Louis Couperus*. Zie in dit verband ook W.J.C. Buitendijk in: *Op de keper beschouwd*, de essays: ‘Calvinisme en kunst in de huidige tijd (9-23)’, en ‘Volkskarakter en literatuur’ (59-66).

¹⁰²² C. Rijnsdorp, ‘I. De opdracht’, *In drie etappen*, 8.

¹⁰²³ Zie hiervoor: deel III, epiloog, VII, ‘Calvinistische paradox van het cultureel tekort’.

¹⁰²⁴ C. Rijnsdorp, ‘II. Waarom Calvijn?’, *In drie etappen*, 9

We gaven reeds toe, dat het Nederlandse Calvinisme, vooral in de praktijk ten aanzien van cultuur en kunst (en dat dateert niet van vandaag of gisteren), trekken vertoont, die zich met de beginselen van Calvijn niet verdragen. Aan de andere kant zal men moeten erkennen, dat Calvijn aansprakelijk wordt gesteld voor veel, dat hij nooit voor zijn rekening zou hebben genomen.

Vervolgens stelde Rijnsdorp dat, 'onafhankelijk van buiten en niet bezweken door misverstand, onverschilligheid, openlijk en lijdelijk verzet in eigen kring', deze halve eeuw letterkundige arbeid naar zijn mening getuigde van het besef, het 'Calvinisme (ruim of eng) en kunst rechtens bij elkaar behoren en op elkaar zijn aangewezen'. Volgens hem waren de literaire strevingen van de laatste vijftig jaar 'opgebloeid uit het gestorven, oude, Calvijns zaad'. Er moest dus tussen Calvijn en kunst 'wel een of andere positieve, levende betrekking zijn, anders zouden die hardnekkige pogingen om ze onder één gezichtspunt te brengen bij de gegeven ongunstige omstandigheden toch wel één zijn opgehouden'. Daarbij wees Rijnsdorp op de 'ondergrondse nawerking' van Calvijns denkbeelden 'in kerktal en -leer, de liturgische formulieren, de godsdienstige lectuur, de tafelgebeden', die van oudsher in orthodox-protestantse kringen doortrokken waren van een calvinistische geest.

Met zijn studie beoogde Rijnsdorp meer dan het aantonen alleen van 'geestelijke afkomst'. Verwijzend naar de opdrachtformulering schreef hij kritisch: 'Wat men onder andere wil, is: de schim van een 16e eeuwse, Franse ex-humanist laten oordelen over 20e eeuwse, Nederlandse, laat-romantische of post-romantische literaire voortbrengselen en strevingen.' Hij noemde dit een 'klemmend bezwaar', want het wereldbeeld en de geest van de Europese mens was in die vier eeuwen 'ingrijpend veranderd'. Ook noemde hij als bijkomende bedenking, dat 'deze gehele beweerde *aesthetica* van Calvijn toch maar een bijproduct van zijn theologische en reformatorische arbeid' was. In dit verband wierp hij de vraag op of bij Calvijn van een bewust ontworpen 'esthetique' gesproken kon worden:¹⁰²⁵ 'Maar het blijft nu eenmaal een feit, dat Calvijn geen eigenlijk gezegde *aesthetica* heeft geschreven (...)', waarna Rijnsdorp de semantische knoop over Calvijns impliciete of expliciete esthetiek doorhakke: 'Het lijkt mij dan ook juister, ook om tactische redenen, van Calvijns *aesthetische* beginselen en niet van zijn *aesthetica* te spreken.' Zijn onderzoek richtte zich 'als *zodanig*' dan ook niet op de waarde van Calvijns esthetische beginselen of principes: 'wat we beogen is het hanteren van die beginselen als maatstaf voor het eventueel Calvijns, respectievelijk Calvinistisch karakter van een halve eeuw Protestants-Christelijke letterkunde'. In dit verband wees hij op het 'bewegelijke front', waar de praktische toepassing van de esthetische beginselen en het te beoordelen werk elkaar raakten.

Gevat stelde Rijnsdorp als antwoord op de titel van het tweede hoofdstuk: 'De vraag, waarom Calvijn? is dus reeds in zover beantwoord, dat we kunnen zeggen: waarom niét Calvijn?' Als 'argumenten van positieve strekking' wees hij op de monumentaliteit van Calvijns levens- en wereldbeschouwing en zijn 'universele en logische' geest: 'Dit stempelt hem tot *aesthetisch* wetgever, meer dan Luther, ofschoon die meer kunst in het bloed had.' Daarbij wees Rijnsdorp in het verlengde van Kuypers gratieeler op 'het belangrijke punt van Calvijns aanvaarding van de natuur en het "volle leven", in tegenstelling tot mystieken, dopersen, puriteinen en piëtisten':

Deelneming aan het leven is niet slechts toegelaten, het is opdracht. Alle menselijke activiteit moet zijn *dienst*: aan God en aan de naaste. Doordat deze activiteit beantwoordt aan de ingeschapen behoeften van de mens en door de religie naar Calvinistische opvatting een sterke prikkel verkrijgt, vertoont zij een opmerkelijk dynamisch karakter. Deze dynamiek nu is een van de sterkste trekken van Calvijns 'aesthetiek' naar Wencelius' samenvatting en moet met name de moderne kunstenaar wel bijzonder aanspreken.¹⁰²⁶

Protestants-Christelijke literatuur

Omdat Rijnsdorp zich vanuit zijn regeringsopdracht richtte op '*literaire* voortbrengselen', sprak de literator Calvijn hem sterk aan, die - via de literaire vorming in zijn humanistische jeugd met de Latijnse en Griekse letterkunde en na zijn bekering gevoed door de bijbel en kerkvaders, onder

¹⁰²⁵ *Ibidem*, 11.

¹⁰²⁶ *Ibidem*, 13.

wie Augustinus - uiteindelijk zelf een van de scheppers werd van het Franse proza met zijn 'welomschreven meningen over de kunst van het denken en het schrijven'.

Over de (historische) begripsbepaling van 'Protestants-Christelijke literatuur' schreef Rijnsdorp, de term inhoudelijk markerend: 'Ze noemt zich Protestants in bewuste tegenstelling tot wat Rooms is; Christelijk tegenover de humanisten, vrijdenkers, neutralen en indifferenten, misschien ook enigszins tegenover de piëtisten, en literatuur tegenover alle geschrijf in rijm of onrijm uit eigen kring, dat als mooi wil gelden op onvoldoende gronden.'¹⁰²⁷ In dit kader gaf hij aanvullend aan: 'Literatuur wil ze, concurrerend, ook heten jegens Rooms-Katholieken en humanisten. Ook dient dit te worden gezegd, dat ze door literatuur te zijn van algemeen-menselijke en culturele betekenis wil wezen: is het epitheton "Protestants-Christelijk" belijdend en polemisch, de benaming "literatuur" wil thetisch zijn.' Rijnsdorp sprak 'als insider' liever niet over 'de *Calvinistische* literatuur van 1900 - 1950', omdat er volgens hem ook andere tendenzen hadden meegespeeld, met name de nawerking van het Réveil. Vervolgens concludeerde hij: 'Er zit in ieder geval in dat geheel van literaire productie, met de strevingen daar omheen, meer dan genoeg Calvinisme om een confrontatie met, ja een toetsing aan de esthetische beginselen van Calvijn, zoals de bedoeling van deze studie is, te rechtvaardigen.' Over de vraag 'wat' Rijnsdorp inhoudelijk tot de literaire productie van 'Protestants-Christelijke literatuur en critiek' rekende in kader van zijn onderzoek, schreef hij ruimhartig:

Ik antwoord hierop: in het algemeen alles, wat zichzelf als zodanig met of zonder zoveel woorden heeft aangediend en in de eigen groep als Protestants-Christelijke literatuur en critiek, of als een verantwoorde poging daartoe, is aanvaard. Hiertoe behoort in de eerste plaats het in de eigen literaire tijdschriften opgenomen werk, vervolgens dat wat van de hand van redacteurs of medewerkers elders is gepubliceerd en ten slotte het werk van afzijdigen of buitenstaanders, dat door kennelijke verwantschap in geest en streven daartoe kan worden gerekend.¹⁰²⁸

Over het 'hoe' van zijn toetsing was Rijnsdorp met opzet kort: 'Niet alleen omdat de essayist evenmin als de romanschrijver onmiddellijk alles behoeft te zeggen wat hij weet, maar voornamelijk omdat de esthetische beginselen van Calvijn nu eenmaal geen sorteer- en etiketteerapparaat vormen, waarvan men de werking vooraf kan demonstreren.' Daarbij hing de toetsing of 'confrontatie, indien toetsing een te groot woord blijkt te zijn', nauw samen met de algemene karakteristiek van de drie letterkundige perioden, die hij onderscheiden zou in zijn theologisch gedreven literair-historisch essay.

Esthetische beginselen

Met welke esthetische beginselen van Calvijn benaderde Rijnsdorp vervolgens 'de hedendaagse Calvinistische Nederlandse literatuur en critiek', die hij inmiddels tot 'Protestants-Christelijk' verbijzonderd had? Voor de bestudering van 'de denkbeelden van Calvijn over schoonheid en kunst in hun samenhang', vormde de studie *l'Esthétique de Calvin* van Léon Georges Wencelius, die bij Calvijn 'een soort verspreide schoonheidsleer' signaleerde en vervolgens in systeem had gebracht, de belangrijkste bron waarop hij kon voortbouwen, overigens zonder 'plus Calviniste que Calvin' te worden. De humanistisch gevormde Fransman Calvijn werd volgens Rijnsdorp als nationale factor te weinig 'in het geding' gebracht door Wencelius, terwijl de esthetische beginselen - ontleend aan de Schrift - van 'algemene geldigheid' moesten zijn. Vervolgens gaf Rijnsdorp het 'programma voor denkers en schrijvers' van Calvijn (onvertaald) weer, zoals Wencelius dit program had samengevat:

Le sens de l'objet,
l'écrivain invité à s'effacer devant la grandeur de sa tâche,
l'appel à simplicité et à la sobriété,

¹⁰²⁷ C. Rijnsdorp, 'III. Wat en hoe wordt getoetst', *In drie etappen*, 14.

¹⁰²⁸ *Ibidem*, 15.

P'appel à une vue équilibrée de la réalité
et enfin
un désir de clarté en de pureté.¹⁰²⁹

Aan dit program ontleende Rijnsdorp het begrippenapparaat dat hij als maatstaf nodig had voor de toetsing dan wel confrontatie van Calvijns esthetische beginselen aan de protestants-christelijke literatuur in de periode tussen 1900 en 1950. Hij vatte deze terminologie samen in de esthetische vierslag: 'simplicité' (eenvoudigheid), 'sobriété' (soberheid), 'clarté' (helderheid) en 'pureté' (zuiverheid). Daarbij stelde hij nadrukkelijk: 'Het Sion der schoonheid is een stad met twaalf poorten', met als relativerende kanttekening dat de Heilige Schrift 'de levende kiemen van een Bijbelse esthetiek bevat, zonder dat men dat Bijbelse gezag wil uitstrekken tot het bij Calvijn aanwezige, Franse substraat'. Tevens gaf Rijnsdorp aan dat ondanks de dynamiek in Calvijns esthetiek, zijn vormbesef statisch bepaald bleef, 'gebonden aan de idealen van de Renaissance'.

In zijn theoretische doordenking voorafgaand aan zijn onderzoek - die van grote kennis van de bijbel en de cultuurgeschiedenis getuigde - speelde hij door zijn tekst heen met esthetisch geladen begrippen, zoals 'grandeur', 'beauté', 'élégance', 'splendeur', en vooral 'brièveté' (korthed), waarbij Rijnsdorp over deze bondigheid - die volgens hem bij Calvijn religieus bepaald was - schreef: 'Littéraire korthed is niet maar eenvoudig te bereiken door alle woorden, die gemist kunnen worden, weg te laten; ze is principieel iets anders dan telegramstijl. Zij gaat terug op een betrekkelijk zeldzaam complex van geestelijke eigenschappen, zoals hoge helderheid, kracht, zelfbeheersing en een groot geduld.'¹⁰³⁰ Deze kernachtigheid, zonder onverstaanbaar te worden, vertaalde Rijnsdorp in de vuistregel: 'waar het er op aankomt met weinig woorden veel te zeggen, de gedachte te condenserem, het proza met kracht te laden'. Opklimmend in spanning achter en in de woorden, waarbij de stijl - zwaar van betekenis - zich condenseerde, voerde hij vervolgens het begrip 'mesure' (matigheid) op. In dit verband stelde Rijnsdorp, dat de gedachte en de verwoording daarvan, twee krachten waren die de auteur in evenwicht diende te houden, waarbij het volgens Calvijn beter was 'de weegschaal naar de zijde van de gedachte dan naar de kant van de expressie te doen overslaan'. Hij stelde samenvattend: 'Hoe belangrijker de boodschap, hoe rijker de inhoud, des te gedronger de expressie.' Over de 'gebruikelijke mistekening van Calvijn', die in hem 'de fanatieke letterknecht, de dienaar van een papieren God: de Bijbel' zag, schreef Rijnsdorp apologetisch: 'Maar wie niet ziet hoe de *levende* God in het middelpunt van Calvijns voelen en denken staat, kent de Reformator niet. Vandaar ook de sterke, ja geweldige dynamiek in Calvijns wereldbeeld, de enorme spanningen en tegenkrachten daarin. Het ware Calvinisme blijft altijd naar God toe open en wordt daardoor voor verstarring bewaard.' In dit licht was 'de bijbel niet minder, maar ook niet meer dan het *Woord* van God', waarna hij het hoofdstuk over Calvijns korthed monumentaal afsloot in samenhang tot de Calvijns esthetische principes:

Een Bibleme, dat de levende God uit het oog zou verliezen, mag misschien Calvinistisch heten, maar is het niet. Calvijns esthetische beginselen, met name ten aanzien van het hanteren van de taal, de kunst van het schrijven, worden ten eerste bepaald door het bevende besef van de grootheid, absolute verhevenheid en kracht van God. De schoonheid is niets anders dan de uitstraling van die majesteit, ze is heerlijkheid.¹⁰³¹

¹⁰²⁹ *Ibidem*, 'V. De Fransman Calvijn', 20. Het program luidde in vertaling: 'De zin van het onderwerp; de schrijver beschouwe de grootheid van zijn taak als zijn meerdere; het beroep op eenvoud en soberheid; het beroep op een evenwichtige visie betreffende de werkelijkheid en tenslotte een verlangen naar helderheid en zuiverheid.' In hoofdstuk 'XII. Bilderdijk', 40-42, demonstreerde Rijnsdorp hoe hij Calvijns esthetisch program toetste aan het werk van Bilderdijk: "'Calvijns" is Bilderdijks poëzie zeker niet. "Le sens de l'objet" had hij ongetwijfeld en men zou willen dat onze hedendaagse dichters, ook in de Calvinistische sfeer, daarvan iets konden overnemen. (...) Maar met "s'effacer devant la grandeur de sa tâche" moet men bij Bilderdijk niet aankomen; de taak moge nog zo veelomvattend zijn, Bilderdijk staat er zelf en levensgroot bij, pathetisch oerend en zijn requisieten toesprekend. "Simplicité" en "société" komt men wel in zijn proza, zelden in zijn poëzie tegen. Zijn kijk op de werkelijkheid was allerminst "une vue équilibrée"; van een "désir de clarté et de pureté" merkt men niet veel. (...) Nee, de Fransman Calvijn zou aan Bilderdijk weinig plezier hebben beleefd!'

¹⁰³⁰ *Ibidem*, 'VIII. Calvijns korthed en de spanningen daarachter', 26.

¹⁰³¹ *Ibidem*, 28.

Elan créateur

Rijnsdorp eindigde zijn lofprijzing met de positiebepaling: ‘Zo heeft onze gedachtengang ons geheel vanzelf tot het centrum van Calvijs “aesthetiek” gebracht.’ Daarbij wees hij in de eerste plaats op Calvijs dynamische principe van het ‘élan créateur’, de menselijke scheppingsdrang. Via deze creatieve implus imiteerde elke kunstenaar in zijn werk God als soevereine Schepper.¹⁰³²

Calvijn zag de geschiedenis van de mensheid als een ‘kosmisch drama’ in drie bedrijven, waarbij God tegelijkertijd auteur en toeschouwer was. Het eerste bedrijf omvatte de schepping, en tegen het einde van deze acte, de zondeval. Het tweede bedrijf handelde over ‘de voorbereiding tot de geboorte van het volk Israël, de geschiedenis van dit volk met als centrale gedachte de verwachting van de Messias; dan de komst van Jezus Christus “in het vlees”, Zijn leven en lijden, dood, opstanding en hemelvaart, en de uitstorting van de Heilige Geest op de Pinksterdag, waardoor de Joodse Christelijke gemeente wereldkerk werd’. ‘Wij leven dus’, vervolgde Rijnsdorp ‘naar Wencelius’ interpretatie’, in het derde bedrijf. In dit ‘theater der wereld’, waarin volgens hem zowel mensen als ‘ook de engelen op hun wijze, doorgaans ongezien tegelijk medewerkers en toeschouwers zijn’, had de ‘geschiedenis van de zichtbare kerk’ tot centrum. Verwijzend naar de aardse werkelijkheid stelde Rijnsdorp: ‘Binnen de grenzen van het geschapene is de mens, zolang de wereld bestaat, tot algemene activiteit opgeroepen en van die activiteit maakt de beoefening der kunsten vanzelf deel uit.’¹⁰³³ De zondeval in het paradijs had aan ‘dit *fait*’ weliswaar niets veranderd, maar wel ‘aan dat verlangen een verkeerde richting gegeven’. God handhaafde in dit ‘kosmisch drama’ een zekere orde, ‘op grond waarvan samenleving en maatschappijvorming mogelijk is en die brengt “vanzelf” kunstbeoefening mee’, met de kunst vanuit het ‘élan créateur’ als natuurlijke gave en opgave op het wereldtoneel, ‘met de glorie van God als einddoel’.

Wijzend op de analogie tussen de wijze ‘waarop God zich tot de mensenwereld verhoudt en de manier, waarop de mens zich verhoudt tot het geschapene’, poneerde Rijnsdorp conform Schrift en belijdenis: ‘De mens heerst met afgeleid gezag, onder God, maar met grote vrijheid en verantwoordelijkheid. Zo moet ook zijn activiteit in zake de kunst worden gezien.’ Daarbij hield God de mens geen artistieke norm en regels ‘als een stel verkeersvoorschriften’ voor, ‘zoals sommige angstige, welmenende gelovigen’ dit meenden te moeten doen. Er was volgens hem één centraal principe: ‘Il faut que l’art soit *soumis* à la parole et à l’esprit de Dieu.’ Aan dit absolute criterium, dat de kunst onderworpen moest zijn aan het woord en de geest van God, diende volgens Calvijn alle kunst te voldoen. Over de ethiek van de kunstenaar memoreerde Rijnsdorp kort dat de artiest nederig moest zijn, zich langdurig moest ‘vóórbekwamen’, zich niet mocht haasten en het zich zeker niet gemakkelijk mocht maken, in de wetenschap: ‘seules les choses difficiles sont belles’.¹⁰³⁴ In deze grondhouding van de kunstenaar ten aanzien van zijn werk, taak en opdracht, lag ook de eis ‘tot gehoorzaamheid aan de ware natuur der dingen’, waarbij de kunstenaar met zijn ‘élan createur’ de schoonheid, die in het materiaal schuilging, moest verkennen en ontdekken, bezeten van de drang ‘de laatste geheimen van hun materiaal te doorgronden’. Hier legde Rijnsdorp expliciet een relatie met ‘de betekenis, de waarde en de onmisbaarheid van het *experiment* in de kunst’, dat volgens hem in het vijftigjarige protestants-christelijk literair streven ‘te veel ontbroken’ had.¹⁰³⁵

Tot slot kwam Rijnsdorp in het laatste hoofdstukje over ‘Vrijheid en Blijdschap’ iedereen, ‘die nog oordeelt van de overgeleverde Calvijn-caricatuur uit’ nog een ‘eindweegs’ tegemoet: ‘Misschien zijn we in dit opzicht bij Calvijn zelfs nog in het voordeel, omdat hij welbezien die

¹⁰³² *Ibidem*, ‘IX. Het ‘élan createur’, 31.

¹⁰³³ *Ibidem*, 30.

¹⁰³⁴ Dit citaat ontleende Calvijn aan het slot van de *Hippias Major* (Wat is schoonheid), een aan Plato toegeschreven dialoog, waarin Socrates in gesprek met Hippias van Ellis over de schoonheid het inzicht formuleerde dat alleen de moeilijke dingen mooi konden zijn.

¹⁰³⁵ C. Rijnsdorp, ‘IX. Het ‘élan createur’, *In drie etappen*, 31. Rijnsdorp was een van de weinige kunstenaars in calvinistische kring die het experiment juist opzocht, ‘dans le sens même de la création’, waarin hij blijk gaf van het ‘imitation de Dieu agissant’, zoals in *Eldert Holier*.

“liberté” en die “joi” slechts één voorwaarde bindt, nl. aan de conditie van het “se conformer á la parole et á l’esprit du createur.” Met deze gehoorzaamheid aan het woord en de geest van de maker, doelde hij op de reformatorische gedachte van Calvijn, die ‘de kunst haar juiste plaats en taak heeft aangewezen, nl. te zijn de voortzetting van Gods scheppingswerk binnen het kader van het geschapene, in liefdevolle en respectueuze verbondenheid aan de Ongeschapene’.¹⁰³⁶ Wijzend op de baanbrekende betekenis ervan voor schilderkunst en muziek, dienden deze resultaten niet gezien te worden ‘als een einde, doch als een begin’. Volgens Rijnsdorp was Calvijns denken over de kunst ‘opengebleven, omdat 1. Het begrip kunst opgevat als zelfstandig maatschappelijk verschijnsel, voor ons iets vanzelfsprekends, in zijn tijd nog nieuw was; 2. omdat Calvijn, die in zijn arbeid toch al het bovenmenselijke heeft gepresteerd, het eenvoudig bij het leggen der fundamenten van een reformatorische kunst heeft moeten laten’. Die reformatorische vrijheid leidde ‘vanzelf tot vreugde, zoals ook in de volksmond “vrij en blij” bij elkaar behoren’, waarna Rijnsdorp - via Calvijns esthetische beginselen en eindigend in Calvijns scheppingsvreugde - zich als kunststopvoeder de retorische vraag tot opdracht stelde:

Is blij maken niet een opvoedende kracht van de eerste rang? We zouden zeggen: blij maken en daardoor ook opvoeden.¹⁰³⁷

Drie perioden

In zijn essay onderscheidde Rijnsdorp tussen 1900 en 1950 - het tijdvak van vijftig jaar protestants-christelijk literair streven - drie perioden, die hij relateerde aan de drie leidinggevende christelijk-literaire tijdschriften met de flankerende christelijk-letterkundige organisaties in de betreffende etappes. In de naamgeving van de literaire periodieken lag de literair-historische richting en ontwikkeling reeds besloten: ‘Van de beslotenheid van “ons” tijdschrift, opwaarts naar de emancipatie en tenslotte naar een open ontmoeting met alle anderen toe.’¹⁰³⁸

De eerste periode plaatste Rijnsdorp tussen 1900 en 1914, het ontwakend begin van de moderne protestantse letterkunde met als literair kristallisatiepunt *Ons Tijdschrift* in een moeizame verhouding tot het *Christelijk Letterkundig Verbond*. Deze etappe karakteriseerde hij als: ‘een worsteling tussen de ideeënwereld van Kuyper en de stijlrevolutie van “tachtig”, uitgevochten op de platgetrapte grond van het overgeleverde literaire taalgebruik’.¹⁰³⁹ De tweede periode liet hij beginnen na de Eerste Wereldoorlog, toen het christelijk-letterkundig tijdschrift *Opgang* in 1918 voor het eerst in druk verscheen (dat in 1923 fuseerde met *Opwaartse Wegen* en enige tijd het orgaan was van het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland*). Deze etappe, waarin Rijnsdorp uitgroeide tot een gezaghebbend literator en culturele volksovoeder, eindigde met de vijfentwintigste en laatste (althans de laatst genotuleerde) bijeenkomst van de *Christelijke Auteurskring* op 20 september 1941 in Amsterdam, nadat ruim een jaar eerder de uitgave van *Opwaartse Wegen* met het ‘Juli-Augustusnummer’ 1940 door uitgever J. van Ulzen van *U.M. Holland* was gestaakt.¹⁰⁴⁰ De derde periode begon volgens Rijnsdorp in het najaar van 1945 met de oprichting van het *Contact van Protestants-Christelijke Auteurs*, dat zich in en om het letterkundig en algemeen-cultureel tijdschrift *Ontmoeting* uit 1946 manifesteerde. In zijn essay beschreef Rijnsdorp deze laatste etappe tot het najaar van 1951, het moment waarop hij zijn manuscript afsloot.¹⁰⁴¹

Van elk van de drie letterkundige perioden, van elkaar gescheiden door de cesuren van de beide wereldoorlogen, gaf Rijnsdorp ter oriëntatie vooraf onderscheidbare karaktertrekken, met aandacht voor diverse themata die kenmerkend waren voor de drie etappen. Zoals bijvoorbeeld het literaire optreden van ‘de vrouwen’ en ‘de mannen’ in het eerste tijdvak; de ‘tegenvoeters Anema-Heeroma’, de ‘transformatie van het geleefde leven’, de ‘Barthianen’, met inbegrip van de

¹⁰³⁶ *Ibidem*, ‘X. Vrijheid en blijdschap’, 33.

¹⁰³⁷ *Ibidem*, 34.

¹⁰³⁸ Nico Verhoeven, ‘Calvinistische letterkunde aan Calvijn getoetst. Groeiende verontrusting in het kamp van Bilderdijk en Kuyper’, in: *Delftsche Courant*, 14 maart 1953.

¹⁰³⁹ C. Rijnsdorp, ‘XV. De eerste periode. Algemene oriëntering’, *In drie etappen*, 50.

¹⁰⁴⁰ *Ibidem*, ‘XIX. De tweede periode. Algemene oriëntering’, *In drie etappen*, 78.

¹⁰⁴¹ *Ibidem*, ‘XXIX. De derde periode. Verschoven achtergrond’, *In drie etappen*, 142.

allesbeheersende vraag in deze tweede etappe naar doel, wezen en bestaansrecht van christelijke kunst, tot slot gevolgd door een 'overzicht van de Ontmoeting-groep', met de 'vraag naar het nieuwe, en bespiegeling van geleefd leven' in deze slotperiode.¹⁰⁴² In zijn essay gaf Rijnsdorp als schering ruim aandacht aan zijn literair-historische terugblikken op personen, voorvallen en ontwikkelingen, waarbij hij als inslag voortdurend de toetsing van de esthetische beginselen van Calvijn liet doorklinken, die zich met elkaar verweefden tot het slothoofdstuk XXXV: 'Resultaten? Uitzichten?'. Deze gevolgd methodiek noemde de rooms-katholieke literator Anton van Duinkerken de 'hoofdverdienste van het boek', waarna hij enkele 'bijzondere hoedanigheden' van het essay - ter toelichting op Rijnsdorps werkwijze - trefzeker typeerde:

De algemeen-oriënterende hoofdstukken over elk der drie behandelde etappen geven een overzichtelijk tijdsbeeld. Bij de behandeling van uitzonderlijke figuren als Gossaert, Anema en Heeroma, blijft de auteur koel van hoofd, hoewel hij zich hoorbaar partij stelt. Hij bewaart zijn kritische zin ten opzichte van schrijvers, wier werk hij bewondert. Hij kleineert of verguist nooit. Zelden onbillijk, wordt hij nergens schamper. Hoewel hemzelf iedere glimp van humor vreemd blijft, weet hij andermans geestigheid naar juiste waarde te genieten. Hij werkt met gespannen aandacht, zodat men hem soms bijna hoort kraken van het denken, doch hierdoor bereikt hij, dat zijn lezer bereidwillig mee-denkt.¹⁰⁴³

Titel

Op 24 november 1951 - na een jaar monnikenarbeid - schreef Rijnsdorp de 'Hooggeachte Heer Cals' bij de inzending van het manuscript: 'Ik heb de opdracht zeer op prijs gesteld en, in weerwil van een samenloop van belemmerende omstandigheden, die mij beletten deze arbeid eerder te voltooien, tot het laatste toe met animo er aan gewerkt.' Op 17 december 1951 betuigde de staatssecretaris van *Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen*, instemmend - via de brief van het hoofd Afdeling Kunsten, dr. N.R.A. Vroom - aan Rijnsdorp zijn dank voor het essay:

Met bijzondere belangstelling heb ik kennis genomen van het mij met Uw bovenvermelde brief toegezonden manuscript van het essay 'Er was zoveel te doen', hetwelk U schreef ingevolge de opdracht, U verleend bij mijn brief van 27 November 1950, no. 166.653/II, Afd. Kunsten, bur. T.L.

Het verheugt mij dat U deze opdracht tot een goed einde heeft gebracht. Ik heb dan ook aanleiding kunnen vinden maatregelen te nemen tot uitbetaling van het U in uitzicht gestelde honorarium van f. 1.000,-. Dit bedrag zal U per postchèque worden overgemaakt. Het manuscript van Uw werk zal ik U over enige tijd afzonderlijk doen toekomen. Indien het werk in druk verschijnt, zie ik er gaarne twee exemplaren van tegemoet ten behoeve van mijn departement.

Rijnsdorps essay was aanvankelijk getiteld: 'Er was zoveel te doen'. Deze werktitel van het manuscript was een zinspeling op de uitroep: "Mijn God, er is zoveel te doen!"¹⁰⁴⁴ dat hij later als motto aan de handelsversie van zijn essay meegaf, in de wetenschap dat op het levensterrein van de kunst de emancipatie nog verre van voltooid was. Een meer pakkende titel, die de opzet en inhoud van het essay dekte, bleek echter lastig te bedenken. Op 15 januari 1951 schreef Risseeuw aan Rijnsdorp dat hij met Henk Krijger, de gereformeerde kunstenaar, auteur en mederedacteur van *Ontmoeting*, op zondag 13 januari 'heel wat had gepuzzeld' over een passende titel, waarbij Krijger als suggesties had geopperd: 'Nog eens Terzijde', of: 'Plus en Min'. Risseeuw dacht 'in arren moede' aan 'PROTESTANTSE LETTERKUNDE NA 1900', maar deze zakelijke titel werd door Krijger verworpen als 'te weinig brilliant voor een boek met zoveel geest en hartebloed' geschreven. De suggesties 'Debuut', 'Bestek', en 'Verlate Balans' passeerden eveneens de revue, waarna Risseeuw zijn brief eindigde met de vraag: Wat te denken van *Plus en Min?* Als

¹⁰⁴² Over de derde periode was Rijnsdorp terughoudend omdat het oordeel over dit tijdvak, waarop hij zelf het stempel drukte, niet anders kon zijn dan voorlopig. De anonieme recensent(e) van *De gereformeerde vrouw*, jrg. 11, nr. 4, december 1952, schreef trefzeker: 'Voor de 3e periode (na '45) is dat het moeilijkst; R. beheerst die periode voor een belangrijk deel zelf. Hij staat open voor alle licht van buiten en houdt zich, beslist, aan zijn Calvin. overtuiging.' In dit vrouwenblad werd als leesadvies expliciet verwezen naar Rijnsdorps analyse van het calvinisme en zijn doorwerking op kunst en literatuur: 'Vergeet, m.h.o. Calvijn's persoon, visie en invloed, de eerste tien hoofdstukken niet!'

¹⁰⁴³ Anton van Duinkerken, Protetantse letterkunde aan Calvijn getoetst. In drie etappen', in: *De Tijd*, 28 juni 1952.

¹⁰⁴⁴ Rijnsdorp ontleende het citaat aan de roman *De Dwaas* (*Der Tor* uit 1909) van de Duitse journalist, dichter en schrijver Bernhard Kellermann (1879-1951).

Henk een titel zegt, ziet hij tegelijk de band al.' Ook de titel 'Bezinning en Uitzicht' werd als mogelijkheid genoemd.¹⁰⁴⁵ Uiteindelijk werd - nadat het manuscript al door het departement was aanvaard - gekozen voor de titel *In drie etappen*, die programmatisch samenvattend naadloos aansloot op de drie literair-historische perioden in Rijnsdorps essay.

Wellicht had Rijnsdorp angstvallig alle mogelijke toespelingen op *Het derde Réveil* van K. Heeroma willen vermijden, die als eerste réveil 'dat van Da Costa en Groen van Prinsterer, voorafgegaan door Bilderdijk', en als tweede réveil 'dat van Kuiper en de Savornin Lohman' als historische etappen had onderscheiden, waarbij zijn derde réveil eveneens eindigde in de toenmalige literaire actualiteit van 1934: 'Het derde réveil zijn wij.'¹⁰⁴⁶ Heeroma gaf eerder na zijn programmatische inleiding eveneens een 'tableau de la troupe' in de vorm van dichtersportretten en literaire karakteristieken, maar Rijnsdorps essay was qua opdracht, opzet en neocalvinistische inkleuring en uitwerking in alle opzichten onvergelijkbaar met het aan het Réveil ontsproten roemruchte geesteskind van Klaas Heeroma.

Uitgever, moed en idealisme

Rijnsdorps essay zou volgens afspraak bij uitgeverij *Bosch & Keuning* worden uitgegeven. Op 7 november 1951 schreef Risseeuw zijn vriend echter een teleurstellend bericht. Dingeman van der Stoep was die middag bij hem in Den Haag op bezoek geweest met de boodschap dat de directie van de uitgeverij 'na rijp beraad' besloten had *Ontmoeting* te staken: 'De toestand is slecht. Ook voor jouw boek ziet hij geen kans.' Van der Stoep, inmiddels opgeklommen van 'chef der redactie' tot 'Adjunct-directeur, speciaal voor de afdeling uitgeverij',¹⁰⁴⁷ wilde nog 'een ernstige poging wagen het blad toch nog een kans te geven.'¹⁰⁴⁸ Risseeuw vervolgde zijn brief met het voorstel van D. van der Stoep voor een mogelijke oplossing van het maandblad, die ook een oplossing was der publicatie van Rijnsdorps boek kon zijn: 'Er zouden dan, in het formaat van mijn laatste roman, zes nummers van 96 bladzijden kunnen verschijnen, waarvan in elk nummer 24 pagina's van jouw manuscript. Na afloop van de jaargang zou het zetsel van jouw artikelen worden gebruikt voor de uitgave in boekvorm in ten hoogste 200 exemplaren. De oplage zal niet groter kunnen zijn, omdat de copy reeds in *Ontmoeting* geplaatst is. Er zal wel een behoorlijk boek van gemaakt worden, dat dan toch zijn weg zal vinden in de openbare bibliotheken.'

Risseeuw schreef tot slot dat als de directie van *Bosch & Keuning* zich akkoord verklaarde met het voorstel, na de *Contact*-middag, een redactievergadering zou volgen voor het vaststellen van het reorganisatieplan. Hij eindigde zijn brief - buiten medeweten van de uitgever - met een nieuw voorstel: 'Ik schrijf je dat alles in vertrouwen, Kees. Wij zullen nu ook het plan voor het "Comité van vrienden voor *Ontmoeting*" moeten uitvoeren, mede in verband met de actie van Piet Hekstra,¹⁰⁴⁹ die zeker zal slagen, zoals Dingeman het kernachtig zei: "Om Gods wil". Daartoe is m.i. allereerst noodzakelijk, dat wij beiden een onderhoud aanvragen bij Berkouwer.'¹⁰⁵⁰ Uiteindelijk verscheen *In drie etappen* begin februari 1952 als zelfstandige uitgave in een (eenmalige) oplage van 1.000 exemplaren, gebonden in een groenlinnen band en rijkelijk geïllustreerd met foto's van de besproken auteurs, voor het bedrag van f. 10,-. De leden van de Stichting 'Vrienden van *Ontmoeting*' betaalden f. 6,50,-,¹⁰⁵¹ 'als vergoeding voor de niet

¹⁰⁴⁵ W.B., "'In drie etappen". Critische toetsing van de Calvinistische literatuur', *Friesch Dagblad*, 16 december 1952.

¹⁰⁴⁶ K. Heeroma, *Het derde Réveil*, 5.

¹⁰⁴⁷ Persbericht van E.J. Bosch Jbzn, directeur van *Bosch & Keuning N.V.*, d.d. 1 oktober 1945. Van der Stoep werd adjunct 'naast den heer P.N. Goudswaard die de functie van Adjunct-directeur in algemeenen dienst blijft vervullen'.

¹⁰⁴⁸ Risseeuw zou dan de eindredactie van *Ontmoeting* van D. van der Stoep moeten overnemen in verband met de grief van de directie van *Bosch & Keuning*, dat dit redactiewerk hem 'te veel tijd kost en dat de andere redactieleden er naar verhouding te weinig voor doen'. Piet Risseeuw vervolgde zijn brief met het verzoek: 'Je begrijpt, Kees, dat die eindredactie een zware opgave voor mij is. Ik zal dat alleen kunnen doen als jij achter mij staat om mij naar vermogen ter zijde te staan. Het blad ligt ons beiden na aan het hart.'

¹⁰⁴⁹ Hekstra richtte uit onvrede in 1952 het gereformeerd-vrijgemaakte 'Gereformeerd Cultureel Maandblad' *Stijl* op.

¹⁰⁵⁰ P.J. Risseeuw ging vaker te rade bij deze hoogleraar 'systematische theologie' aan de *Vrije Universiteit*, prof. dr.

G.C. Berkouwer, die vervolgens toetrad tot de Commissie van Advies van de Stichting 'Vrienden van *Ontmoeting*'.

¹⁰⁵¹ Notulen van de vergadering van het 'Contact van Prot. Chr. Auteurs' op zaterdag 1 december 1951.

uitgebrachte jaargang 1951/'52'. Jaap Das merkte in zijn radiorecensie van *In drie etappen* voor de N.C.R.V.-microfoon op, dat 'als er geen Stichting "Vrienden van Ontmoeting" was geweest, die "in drie Etappen" haar leden voor een gereduceerde prijs ter beschikking stelt en zo de uitgever een zekere afzet in het vooruitzicht stellen kon, dan had het resultaat van Rijnsdorps keuren wel eens ongedrukt gebleven kunnen zijn'.¹⁰⁵²

Rijnsdorp had het essay veelzeggend aan zijn 'oude vriend Pieter Johannes Risseeuw' opgedragen. Het boek dankte dan ook zijn verschijning aan de vindingrijkheid van deze boekpromotor en leesbevorderaar, die met een historisch vooruitziende blik het wellicht belangrijkste naoorlogse essay in de protestantse letterkunde met een creatieve noodgreep redde uit de boekhoudkundige armzaligheid van de door pecunia gedreven Baarnse uitgever. Ab Visser, destijds lid van vooroorlogse *Christelijke Auteurskring*, schreef in zijn bespreking van *In drie etappen*:

Het is pijnlijk om het te zeggen en het lijkt een contradictio, maar de belangstelling van de Calvinist is wel eens te vaak aards dan hemels gericht. Zo zijn er een aantal kapitaalcrachtige Christelijke uitgevers, maar op een enkele uitzondering na, zijn deze zozeer commercieel ingesteld, dat zij niet de moed en het idealisme opbrengen, de uitgave van een presentabel Christelijk literair orgaan mogelijk te maken.¹⁰⁵³

Over de zogenoemde 'opdrachten van regeringswege' schreef Visser relativerend: '(...) vele van deze opdrachten toch verschijnen nooit in druk vanwege het al te gezochte, nutteloze of vage karakter waardoor ze gekenmerkt worden. De oorzaak hiervan is vermoedelijk dat de opdrachtgevers zich niet of onvoldoende verstaan met degene die een opdracht krijgt toegewezen'. Rijnsdorps essay vormde volgens hem een gunstige uitzondering: 'Dezer dagen kwam mij echter een boek onder ogen, dat als een van de weinige zichtbare resultaten van bovengenoemde wijze van opdrachtgeven beschouwd kan worden (...)'.¹⁰⁵⁴

Ontvangst en kritiek

Uit de brede ontvangst van *In drie etappen* in de pers, waarin de pluriformiteit van de destijds geprofileerde geestesrichtingen in de literatuur ruimhartig oprees, klonken - naast de constanten van respect en waardering voor Rijnsdorps essay - in de talrijke recensies ook bezwaren door die zich concentreerden rond drie thema's: de opdracht, de uitwerking ervan en het opgeroepen literair-historisch beeld. Vrijwel alle critici hadden oog voor de 'handicap van een merkwaardige opdracht,¹⁰⁵⁴ om de 'hedendaagse Calvinistische literatuur en kritiek' te toetsen aan de 'aesthetische beginselen van Calvijn'. In de kritiek op deze formulering viel in recensies van *In drie etappen* eveneens een drieslag te ontdekken, met als kernvragen: Behoort de kritiek niet tot de literatuur? Hedendaagse literatuur omvat toch meer dan alleen de protestants-christelijke?, en: In hoeverre kunnen beginselen in literaire zin norm, normgevend en toetsbaar zijn?

Opdracht

Op 12 januari 1953 schreef Gerrit Kamphuis aan de voormalig redacteur van *Opwaartsche Wegen* en *De Werkplaats*, dr. Jaap Haantjes: 'Met veel belangstelling heb ik je recensie over Rijnsdorp's *Drie Etappen* gelezen.¹⁰⁵⁵ Met je conclusies ben ik het volkomen eens. M.i. had Rijnsdorp de

¹⁰⁵² Jaap Das, 'WERK IN UITVOERING. Over "In drie Etappen" van C. Rijnsdorp', N.C.R.V.-leeslamp, uitgezonden op 30 juli 1952, Hilversum II, van 19.15-19.30 uur.

¹⁰⁵³ Ab Visser, 'Discussie met het verleden. Hedendaagse Calvinistische Ned. literatuur', in: *Het Vaderland*, 9 mei 1953.

¹⁰⁵⁴ Jaap Das, 'Gegist bestek', in: *Ontmoeting*, jrg. 6, nr. 1, oktober 1952, 20.

¹⁰⁵⁵ J. Haantjes, 'In drie etappen door C. Rijnsdorp', in: *De Nieuwe Taalgids*, jrg. 46, (1953), 51-53. Haantjes, oud-redacteur van *Opwaartsche Wegen* en *De Werkplaats* noemde *In drie etappen* een 'eenzijdig' boek: 'Er is een zekere gewrongenheid in opzet en uitwerking', waarbij hij aangaf dat Rijnsdorp in zijn onderscheid tussen 'de eigenlijke Calvinisten' en 'de kinderen van het Reveil' de laatste stroming onvoldoende tot haar recht deed komen: '(...) de hoofdrivier ontsprong aan Calvijn, de zijrivier had in het Reveil haar bron'. Volgens de hervormde Haantjes voelden de voornaamste auteurs van *Ons Tijdschrift* en van *Opwaartsche Wegen* 'zich veel meer kinderen van het Reveil dan kleinkinderen of achterkleinkinderen van Calvijn'. Tegelijkertijd wees hij op de 'grote verdiensten' van het boek, dat uitmuntte door zorgvuldige onderscheidingen en scherpe karakteristieken: 'Het bespreekt een stuk letterkundig leven

opdracht in deze formulering niet mogen aanvaarden. Immers is Calvijn slechts één van de figuren, die voor de geest van de huidige Christelijke poëzie in ons land historisch verantwoordelijk zijn te stellen. Men zou met evenveel recht in die formulering Calvijn's naam kunnen vervangen door die van b.v. Kierkegaard. Ik waardeer het, dat jouw critiek zoveel helderder en scherper is dan die van Meertens in het Crit. Bulletin.¹⁰⁵⁶ Rijnsdorp heeft zich er ongetwijfeld handig uit gered en eenmaal gegeven zijn uitgangspunt is zijn boek knap geschreven. Maar ik vond het ook hoogst onbevredigend.' Volgens Kamphuis maakte Rijnsdorp in zijn essay de principieel onjuiste vergelijking door de protestants-christelijke literatuur tussen 1900 en 1950 te toetsen aan de beginselen van Calvijn. Die beginselen waren volgens hem verouderd en konden niet toegepast worden op een dichtersgeneratie, 'anders verstikt deze omdat er geen ruimte meer is'. De Calvijnsse begrippen die Rijnsdorp hanteerde om poëzie te toetsen, zoals helderheid, eenvoudigheid, grootheid (monumentaliteit) en klaarheid, waren classicistische beelden. Deze neoclassicistische aanpak verklaarde ook waarom Rijnsdorp in zijn studie niet het geniale dichterschap van Achterberg doorzag. Achterberg was een groot dichter, 'maar niet helder, meer duister'.¹⁰⁵⁷ Dit dichterschap was een probleem voor Rijnsdorp, omdat hij het niet kon doorzien met deze aan Calvijns esthetiek ontleende begrippen.¹⁰⁵⁸

Poëzie veronderstelde een andere benadering, vond Kamphuis, waarbij hij aangaf dat Rijnsdorp - mede gezien zijn eigen conventionele poëzie - geen oog had voor moderne poëzie. Dezelfde mening was A. Middeldorp toegedaan in zijn studie over Gerrit Achterberg uit 1985.¹⁰⁵⁹ Verwijzend naar *In drie etappen* schreef hij over Rijnsdorp: 'Hij kiest een ruimer kader dan de opdracht inhield en vat de term "calvinistisch" op als orthodox protestant. Men zou Rijnsdorp de parkwachter van de christelijke letterkunde kunnen noemen, op grond van de terminologie die hij gebruikt (...). Rijnsdorp was een autodidact met grote kennis en vaak veel wijsheid, een degelijk prozaïst, een traditionele dichter en een scherpzinnig essayist, maar hij had meer van de parkwachter dan van de zwaan.'¹⁰⁶⁰ De Friese dichter Fedde Schurer daarentegen gebruikte een andere metafoor in zijn bespreking van Rijnsdorps essay onder de titel 'Kinderen van Calvijn'. Hij noemde de regeringsopdracht geen gemakkelijke, 'maar als een haar op bevredigende wijze kon vervullen dan was het zeker Rijnsdorp'. Doelend op de tweede etappe - die zij samen literair hadden beleefd - schreef hij: 'In de Christelijke Auteurskring was hij tussen alle onberekenbare planeten steeds een vaste ster; zijn bekwaamheid is even groot als zijn integriteit.'¹⁰⁶¹

Uitwerking

Hoewel de rooms-katholieke literator Anton van Duinkerken in *De Tijd* op zich lovend was over Rijnsdorp letterkundig-historisch essay: 'Het is een belangwekkend opstel',¹⁰⁶² plaatste hij enkele fundamentele kanttekeningen bij het boek. Als eerste kritiekpunt noemde hij dat Rijnsdorp in de

waarvoor buitenstaanders vaak al te weinig begrip hebben en waarover in de handboeken dan ook soms zonderlinge dingen worden gezegd (Vooral Van Leeuwen schiet hier tekort; uitstekend is daarentegen Van Duinkerken).'

¹⁰⁵⁶ P.J. Meertens, 'De literatuur der kleine luyden', in: *Critisch Bulletin*, jrg. 19, augustus 1952, 361-365.

¹⁰⁵⁷ Mededeling van Gerrit Kamphuis aan Anne Schipper op 21 oktober 1986 in Den Haag.

¹⁰⁵⁸ Dichter en uitgever Bert Bakker deelde deze visie niet. Over Rijnsdorps bijdrage 'De calvinistische achtergrond van Achterbergs poëzie', in het themanummer van *Maatstaf*, jrg. 11, nrs. 10-11, januari/februari 1964, schreef Bakker aan Rijnsdorp op 20 november 1963: 'Ik wil nog even terugkomen op ons telefoongesprek van gisteren. Je artikel is ronduit voortreffelijk! Het is zelfs meer dan ik had durven verwachten.' In zijn brief aan Rijnsdorp van 22 oktober 1981, waarin A. Middeldorp informatie opvroeg voor zijn Achterbergstudie, antwoordde Rijnsdorp hem: 'Over Achterbergs godsdienstige achtergrond heb ik in Nieuw Commentaar op Achterberg - U uiteraard bekend - enigszins uitvoerig geschreven. Kees Fens noemde het een beredeneerde catalogus, maar Bert Bakker zei mij telefonisch [op 19 november 1963] dat hij het een verdomd goed stuk vond.'

¹⁰⁵⁹ A. Middeldorp, *De wereld van Gerrit Achterberg*, 48. 'Het is niet alleen het "beginsel" van Achterberg dat de orthodoxe protestanten vreemd is, maar ook zijn idioom. Met beide heeft Rijnsdorp, de criticus uit die kringen met het meeste gezag en de grootste deskundigheid, ook altijd moeite gehad.'

¹⁰⁶⁰ *Ibidem*, 48-49. Daarbij verwees Middeldorp naar het beeld: 'De dichter houdt nu eenmaal altijd iets van de wilde zwaan en de dogmatisch-gezetten christenburger iets van een parkwachter.'

¹⁰⁶¹ Fedde Schurer, 'Kinderen van Calvijn', in: *Friese Koerier*, 28 februari 1952.

¹⁰⁶² Anton van Duinkerken, 'Protestantse letterkunde aan Calvijn getoetst. In drie etappen', in: *De Tijd*, 28 juni 1952.

uitwerking van de opdracht zijn lezersgroep beperkte, omdat hij een overzicht van de geschiedenis van de hedendaagse Protestants-Christelijke letterkunde aanwezig veronderstelde in het geheugen van zijn lezers: 'een beredeneerd persoonsregister, een overzichtelijk schema van indeling en een begrijpelijke literatuurlijst mist de buitenstaander toch node'. Van Duinkerken benadrukte dat het niet de bedoeling van het departement van *O.K. en W.* geweest kon zijn dat Rijnsdorp 'slechts ingewijden' zou voorlichten: 'Integendeel. De opdrachtgevers moeten wel zijn uitgegaan van het verlangen om buiten protestantse lezerskringen meer bekendheid gegeven te zien aan de ontwikkeling en aan de problematiek van de christelijke letterkunde in Nederland sedert 1900.' Als cultureel pluralist merkte hij vervolgens met ruimhartige congenialiteit op:

De protestantse dichters, romanschrijvers en critici betekenen allereerst iets voor het protestantse publiek. Dit zij toegegeven. Maar zij betekenen ook iets voor heel Nederland. Hiervoor betekenen zij zelfs meer dan doorgaans beseft wordt. Zij vormen door hun trouw aan veelal miskende beginselen een tegenwicht. Hun ervaringen blijven leerrijk voor andere groepen van litteratoren, inzonderheid voor rooms-katholieke schrijvers, met wie C. Rijnsdorp hen geen ogenblik vergelijkt.

Als tweede bezwaar noemde Anton van Duinkerken dat Rijnsdorp de protestants-christelijke literatuur behandelde 'als een zorgvuldig gesloten geestelijke wereld, die weliswaar invloed van buiten onderging gedurende de drie tijdperken door hem overschouwd, maar waarvan hij zich geheel niet afvraagt, in hoeverre zij invloed naar buiten uitoefende'.¹⁰⁶³ Desondanks vond hij *In drie etappen*, 'bij al zijn gewilde beperking een goed en doelmatig boek', waarbij hij afsluitend aangaf dat de lezer bij de toepasbaarheid van de gegevens van het essay op de letterkunde van andere confessionele bevolkingsgroepen geen steun kreeg van de schrijver. Martien G.J. de Jong had eveneens gesignaleerd dat Rijnsdorp de protestants geïnspireerde letterkunde beschouwde als 'een autonoom mechanisme, dat zich als het ware los van de overige Nederlandse literatuur' ontwikkelde.¹⁰⁶⁴ Voor de toetsing 'aan de vooral naar sobere objectiviteit strevende esthetische beginselen van Calvijn' kon Rijnsdorp volgens De Jong steunen op de eerder door Seerp Anema gepubliceerde studie over *l'Esthétique de Calvin* van Léon Wencelius,¹⁰⁶⁵ uit 1940: *Wat bracht ons Wencélius' l'Esthétique de Calvin?*¹⁰⁶⁶

Literair-historisch beeld

Ook ten aanzien van het opgeroepen literair-historisch beeld in Rijnsdorps essay waren de kritieken verdeeld. In eigen kamp werd vooral op de gidsfunctie van Rijnsdorp gewezen: 'Voor ieder die belang stelt in de vragen, die in ons literaire leven overheersen, is dit boek een uitstekende gids.' De geestverwante Herm. Steggerda vond echter dat de regeringsopdracht 'aan de representant van het Prot. Chr. literaire leven, C. Rijnsdorp (een bekende klank in de "eigen huishouding")', een resultaat had opgeleverd waarbij de vragen die in deze studie werden opgeroepen, met dit essay tot grondslag, een diepergaande studie rechtvaardigden'.¹⁰⁶⁷ Ab Visser, die uit de beweging van de Jong-Protestantse literatuur was voortgekomen en zich daarna bij de godsdienstige 'doorbraak' had geschaard, las Rijnsdorps boek met 'een zekere nieuwsgierige

¹⁰⁶³ Van Duinkerken vervolgde zijn redenering: 'Wat Abraham Kuiper, Geerten Gossaert, Jacqueline van der Waals, Willem de Mérode, Klaas Heeroma, Gerrit Achterberg betekenden of nog betekenen in de gehele Nederlandse letterkunde; - wat de romans van Johanna Breevoort, G. Schrijver, G.F. Haspels, J.K. van Eerbeek, Wilma Vermaat, Anne de Vries meegaven aan lezers, die niet protestants zijn; - welke stuwkracht Nellie van Kol en W.G. van de Hulst uitoefenden op de vernieuwing der kinderlectuur, bleef evenzeer buiten het onderzoek als de vraag, hoe Nederlandse beoordelaars, die niet tot de protestantse groep behoorden, de geschriften van de protestants-christelijke letterkundigen ontvingen.' Van Duinkerken stipte hier met nadruk de sterke gerichtheid van Rijnsdorp op het eigen calvinistisch volksdeel aan, een houding die ook zijn program van culturele volksopvoeding kenmerkte.

¹⁰⁶⁴ Martin G.J. de Jong, *Over kritiek en critici, Facetten van de Nederlandse literatuurbeschouwing in de twintigste eeuw*, 221.

¹⁰⁶⁵ Wencelius' studie werd in 1979 opnieuw uitgebracht door *Slutkine Reprints* in Geneve.

¹⁰⁶⁶ De uitvoerige reactie van Seerp Anema op de studie van Léon Wencelius uit 1937 verscheen bij uitgeverij *De Graafschap*, Aalten, z.j.[1940]. Rijnsdorp noemde in zijn essay deze verwante publicatie van Seerp Anema niet.

¹⁰⁶⁷ Herm. Steggerda, 'Protestants Chr. literatuur getoetst aan Calvijns esthetische beginselen. Een boeiend essay van C. Rijnsdorp', in: *Nieuwe Haagse Courant*, 12 augustus 1952

weemoed'. In zijn recensie gaf hij naast lof aan de auteur tegelijk ook forse kritiek op het werk. 'Volkomen er naast' was volgens Visser de visie van Rijnsdorp op bijvoorbeeld de dichter Nijhoff, 'niet in zijn volledige appreciatie van de unieke figuur, maar daar waar hij zich (al te gretig) misleiden laat door het aanwenden van een Christelijk jargon en godsdienstige motieven, die zich slechts schijnbaar Calvijns "hineininterpretieren" laten'. Dit hem ontlokte hem de volzin:

Trouwens, in dit opzicht lijkt mij het hele werk van Rijnsdorp een tragische mislukking, die door alle geslepen subtiliteit waarmee hij zijn hachelijke materie behandelt, niet ongedaan gemaakt, maar eerder onderstreept wordt.

Verderop in zijn recensie getuigde Ab Visser van het besef - verwijzend naar de tweede etappe waarin volgens hem het 'hoogtepunt en climax' van vijftig jaar protestants-christelijke literair streven was bereikt - dat die 'groepsbeweging' eenmalig was en zou blijven, 'ondanks alle talent en individuele prestaties die er aanwezig geacht mogen worden'. Over de verhouding 'calvinisme en kunst' merkte hij uit eigen beleving terugblikkend kritisch op:

Waar blijft nu het (in onze kringen bijna masochistisch gekoesterde) schuldbesef in het betoog bij Rijnsdorp? Blijkt hier niet zonneklaar dat Calvinisme (tenminste zoals het zich in Nederland ontwikkelde heeft) moeilijk te verzoenen is met kunst, m.a.w. dat er misschien wel van een kunstmatige osmose gesproken kan worden, maar niet van een levend wederzijds contact? Het is tragisch, dat de Jong Protestanten' (vooral bij monde van Heeroma) steeds getracht hebben tot 'de gemeente' te spreken en dat de gemeente er helemaal niet van gediend was. Kuypers kleine luiden hebben steeds blij gegeven van andere aspiraties. Het Calvinistisch volksdeel heeft op politiek en sociaal gebied getoond een bewonderenswaardige kracht en doorzettingsvermogen te bezitten, tot onder de bezetting toe, maar voor de kunst bleek zij dikwerf een provincialistisch en verstikkend klimaat te zijn.¹⁰⁶⁸

De liberale criticus Ben Stroman plaatste in het *Algemeen Handelsblad* eind december 1952 het opgeroepen literair-historisch beeld uit *In drie etappen* in een breder kunstzinnig perspectief, waarbij hij het gebrek aan 'geheiligde hartstocht' een manco noemde van de calvinistische literatuur.¹⁰⁶⁹ Hij schreef - doelend op 'de zwakheid in "de pretentie apart te staan"', die hij ook bij Rijnsdorp proefde - dat kunst een autonoom gebied was, dat zich kon voeden 'uit velerlei bron'. In dit verband stelde Stroman: 'Te weinig beseft men in Calvinistische kring - en mutantis mutantis ook in andere kringen - dat kunst ontstaat los van godsdienstige leerstellingen.' Die werden volgens hem (en Rijnsdorp) 'dan pas in kunstwerken getransformeerd als de kunstenaars haar hebben losgelaten door haar te beleven'. Daarbij verwees hij naar de gereformeerde literator W.J.C. Buitendijk, die zich in dit verband had afgevraagd: 'Moeten we met ons Christendom, en dus ook met de kunst, in de Catacomben gaan?';¹⁰⁷⁰ waarmee Stroman indringend aangaf dat het christelijk getuigenis in de kunst meer moest zijn dan slechts de 'culturele waarde van het geloof'. Stroman stelde dat Buitendijk dit manco terdege besepte, 'want in zijn opstel Volkskarakter en literatuur belijdt hij ootmoedig schuld, "dat ons geloof niet sterker is dan de zuigkracht en de suggestie van de wereld"'.¹⁰⁷¹ Vervolgens gaf hij aan, wijzend op de protestantse essayist J.A. Rispen die deze problematiek 'ruimer' zag, 'dat "de wereld" in wezen juist met die problemen worstelt, welke de christelijke auteur het naast ter harte gaan', en stelde: 'De geloofskracht van de Calvinistische kunstenaar zou zo sterk moeten zijn, dat zij hun scheppingen overtuigingskracht - niet alleen voor eigen kring - zou geven.' Bijna Calvijns concludeerde Stroman:

De uitstraling van een geloofservaring is beslissend voor het ontstaan van kunst. Kunst wordt bepaald door de zuiverheid van de levensovertuiging van de kunstenaar, het gaat er dus in wezen om of Calvinistische

¹⁰⁶⁸ Ab Visser, 'Discussie met het verleden. Hedendaagse Calvinistische Ned. literatuur', in: *Het Vaderland*, 9 mei 1953.

¹⁰⁶⁹ Ben Stroman, 'Hedendaagse Calvinistische Nederlandse literatuur. Het probleem van kunst en wereld', in: *Algemeen Handelsblad*, 24 december 1952.

¹⁰⁷⁰ Met deze krachtige vergelijking doelde Buitendijk op de opgejaagde christenen te Rome in de eerste jaren na Christus, die zich omwille van het geloof voor hun vervolgers verborgen hielden in de onderaardse gewelven.

¹⁰⁷¹ W.J.C. Buitendijk, 'Volkskarakter en literatuur', in: *Op de keper beschouwd*, 66.

kunstenaars, uit kracht van hun overtuiging, in staat zijn in het autonome gebied van de kunst scheppingen van algemene waarde tot stand te brengen.

In dit verband verwees Stroman naar prof. dr. G. van der Leeuw, die 'toen hij Wegen en Grenzen van de kunst zocht af te bakenen', vaststelde dat er evenmin als christelijke wetenschap een christelijke kunst bestond: 'Kunst kan religieus blijken.' Vervolgens stelde Stroman dat Rijnsdorps essay aantoonde, dat de esthetische opvattingen van Calvinijn 'van een zodanige allure zijn, dat zij voor alle kunstenaars bruikbaar zouden kunnen zijn'. Met deze denkfiguur boog Stroman de door Rijnsdorp exclusief bedoelde Calvinijnse uitwerking van de regeringsopdracht in een pennenstreek om naar een algemene, inclusieve toepassing voor de Nederlandse literatuur. De liberale criticus en toneelschrijver sloot zijn kritisch-constructief meedenken - relativerend en veelzeggend tegelijk - af, geestig voortbordurend op Rijnsdorps calvinistisch getoonzette literaire beded en kunststopvoedend streven, die hij tot in de diepste kern begreep:

Als de Calvinistische auteurs hun Nederlands Calvinisme kunnen overwinnen en de kracht van hun geloof is sterk genoeg om binnen het gebied van de kunst creatief werkzaam te zijn, dan zullen de esthetische grondbeginselen van de Franse ex-humanist en voorloper van het Franse classicisme hun een stimulerende steun zijn. Vooralsnog lijkt de naïeve uitspraak van Hendrika Kuypers-Van Oordt een goede basis om te vertrekken: 'Ik vind het prettig iets moois te maken en breek mij daar verder 't hoofd niet mee.' Of hetgeen dominee Heynes eens in een interview heeft gezegd: 'De strekking, die mijn geschriften als gevolg van mijn gevoelens mochten hebben, hebben zij zonder mijn bedoeling, maar ook zonder mijn leedwezen.'¹⁰⁷²

In het vraaggesprek 'Wat in vier eeuwen verandert en niet verandert' voor de N.C.R.V.-microfoon eind januari 1953, naar aanleiding van de aandacht die *In drie etappen* in de pers had opgeroepen,¹⁰⁷³ vroeg presentator Joost Allon aan Rijnsdorp of hij tevreden was over de kritieken op zijn boek. Rijnsdorp antwoordde hem: 'Tevreden en dankbaar en ook een beetje verwonderd. Men moet wel sterk hebben beseft, dat het een lastig en omvangrijk karwei was en ook de betrekkelijk korte tijd, die mij toegestaan was, als verzachtende omstandigheden hebben laten gelden.' Tevens gaf Rijnsdorp aan wellicht bij gelegenheid in *Ontmoeting* te reageren op 'enkele gemaakte opmerkingen'. Bij de vervolgvraag hoe hij zelf over zijn boek dacht, bekende Rijnsdorp dat het aantal vraagstukken, die hij bij het schrijven opdreepte, hem had verrast, 'zonder de gelegenheid en het vermogen te hebben, die op te lossen, of ook maar er zich in te verdiepen'. Daarbij wierp hij de vraag op of Calvinijns proza zelf beantwoordde aan de eisen van korthed en bondigheid. Vervolgens ging hij concreet in op enkele kritiekpunten, die met name door Anton van Duinkerken in *De Tijd* aanhangig waren gemaakt.

Dan, wat dichter bij huis, welke punten van overeenkomst en verschil er zijn tussen de Protestants-Christelijke, de Rooms-Katholieke en de socialistische literatuur van de laatste vijftig jaar. Dan zijn er vragen van de wederzijdse beïnvloeding. Dat het werk van onze groep allerlei invloeden van buiten heeft ondergaan, is buiten kijf. Maar, vroeg een recensent, wat voor invloed is er mogelijk van de Protestants-Christelijke literatuur op de *algemene* letterkunde in Nederland uitgegaan? En eventueel daarbuiten? Dat te onderzoeken lag niet op mijn weg, maar dat neemt niet weg dat die vraag op zich zelf gerechtvaardigd en belangrijk is. En zo is er meer.¹⁰⁷⁴

In het vraaggesprek beklemdoonde Rijnsdorp opnieuw dat de opkomst van de protestants-christelijke literatuur niet denkbaar was zonder de opkomst van de kleine luyden, 'al hebben ook beter gesitueerden uit réveilkringen een belangrijk aandeel gehad'.

¹⁰⁷² Ben Stroman, 'Hedendaagse Calvinistische Nederlandse literatuur. Het probleem van kunst en wereld', in: *Algemeen Handelsblad*, 24 december 1952.

¹⁰⁷³ Vraaggesprek van Joost Allon met C. Rijnsdorp, 'Wat in vier eeuwen verandert en niet verandert', algemene kunstrubriek N.C.R.V.-radio, vrijdag 23 januari 1953, van 22.25-22.45 uur.

¹⁰⁷⁴ Wat zijn persoonlijke voorkeur betrof wilde Rijnsdorp de hoofdstukken over de calvinistische grondtoon en Bilderdijk niet graag missen. Slechts een recensent had volgens hem speciaal op deze hoofdstukken gewezen: Jaap Das, 'Gegist bestek', in: *Ontmoeting*, jrg. 6, nr. 1, oktober 1952, 17. In *De gereformeerde vrouw*, jrg. 11, nr. 4, december 1952, waren de lezeressen eveneens met nadruk geattendeerd op deze belangrijke hoofdstukken van Rijnsdorp.

Resultaten? Uitzichten?

Voor Rijnsdorp zelf was zijn ‘tamelijk uitvoerig onderzoek’ - zoals hij afrondend opmerkte in het slothoofdstuk - voor zijn gevoel ‘de moeite waard geweest’. De principes waaraan getoetst werd waren volgens hem ‘literair niet te vaag en niet te precies’; hij kon er mee werken en ze kregen in de praktijk meer leven. Hoewel het zijn taak was de productie van vijftig jaar protestantse literatuur gedetailleerd te behandelen en geen geschiedenis te geven, had hij toch ‘enig materiaal voor zulk een geschiedenis bijeengebracht’. Belangrijker achtte hij dat de opzet van het essay hem ‘dwong tot beschouwing van die productie tegen haar achtergronden, en als één geheel’. Het eigenlijke onderzoek richtte zich op het vaststellen van de ‘literaire ligging’, waarbij langs deze lijn het levensbeschouwelijk element vanzelf ter sprake kwam, ‘waarbij kon blijken of en in hoever de Protestants-Christelijke overtuiging van de auteur leidde tot een vormgeving in de lijn van de in het geding zijnde criteria’.¹⁰⁷⁵ Deze esthetische principes waren niet los te zien van Calvijns theologische inzichten. Als grote lijn zag Rijnsdorp in zijn toetsing voor alles de ‘overwegend *subjectieve* instelling’ van de protestantse literatuur, die geheel in overeenstemming was met haar ‘algemeen literaire ligging’. Met de Romantiek was het literair kunstbesef overwegend in de ‘onderwerpelijke sfeer’ terechtgekomen, een ontwikkeling die versterkt werd door het optreden van de Tachtigers. Dat Kuyper en in zijn voetspoor Anema hiervan de gevaren zagen en een oplossing zochten, bewees volgens Rijnsdorp ‘dat ze gevaren aan elk subjectivisme verbonden, inzagen’. Juist op dit punt van ‘subjectiviteit en individualiteit’ erkende Rijnsdorp de ‘actuele betekenis’ van Calvijns esthetische principes. De remedie lag echter niet in een ‘algemene vervloeking’ van de moderne literatuur naar inhoud en vorm of in de ‘prediking van een of andere objectivistische literaire wet’. Wel constateerde hij - ‘door Calvijns bril ziende’ - een duidelijk tekort aan de ‘objectieve zijde’. In dit verband brak hij de literaire lans voor ‘een experimenteren met vormen’, die ‘desnoods tegen het gangbare’ zouden ingaan. Tot slot wees Rijnsdorp voorzichtig op ‘de fout’, dat de blik van de protestantse auteurs ‘historisch’ te beperkt was: ‘hun eigen tijd is teveel hun horizon’, waarover hij vervolgens opmerkte.

Die te kleine horizon heeft zich gewroken. In het ‘Christelijke’ zijn, aesthetisch gesproken, twee polen: het grote en het intieme. Nu, intimiteit is er genoeg, maar aan het grote ontbreekt het veelszins in de productie van die halve eeuw. Dat is niet te verwonderen bij auteurs van een klein volk, voor het meerendeel uit de burgerklasse, leden van een kerkelijk uiteengeslagen Protestantse gemeenschap en met een betrekkelijk korte Reformatorische traditie, die bovendien hoogstens Calvinistisch, nauwelijks Calvijns kan heten.

Op grond van Rijnsdorps resultaten en uitzichten constateerde de essayist en voormalig lid van zowel de *Christelijke-Literaire Essayistenkring* als de *Christelijke Auteurskring*, P.J. Meertens: ‘Tegen de eis van klaarheid (clarté) en zuiverheid (pureté), van eenvoud (simplicité) en soberheid (sobriété), die Calvijn gesteld heeft, schiet onze hele Protestants-Christelijke literatuur te kort.’¹⁰⁷⁶ Dit gold volgens hem in nog sterkere mate ten opzichte van ‘de monumentaliteit van Calvijns levens- en wereldbeschouwing’. Rijnsdorp voerde in dit verband ‘de magere wijsvinger van de Geneefse hervormer’ op, die over een afstand van vier eeuwen manend kwam herinneren aan de noodzaak van ‘een geheiligde *hartstocht* in onze liefde tot God, de naaste en al het geschapene’, waarna hij, zijn essay afsluitend - artistiek-pastoraal wees op het uitzicht van ‘een passie, die, achter al onze woorden woelend, ze tot hun uiterste capaciteit moet laden, om dan in een vuurvaste vormgeving te worden bedwongen door de geoefende en ordenende kunstenaarsgeest’.¹⁰⁷⁷

Waarde en betekenis

Rijnsdorp was zich als Kuyperiaans-gereformeerd literator bewust van de gevaren van het schrijven over een literatuur en letterkundige beweging, waarvan hij zelf ruim dertig jaar deel had uitgemaakt. Nadrukkelijk gaf hij aan dat hem onder het schrijven de vrees bekropen had, ‘dat deze studie geen eigenlijke geschiedenis van de Protestants-Christelijke literatuur der laatste vijftig

¹⁰⁷⁵ C. Rijnsdorp, ‘XXXV. Resultaten? Uitzichten?’, *In drie etappen*, 183.

¹⁰⁷⁶ P.J. Meertens, ‘De literatuur der kleine luyden’, in: *Critisch Bulletin*, jrg. 19, augustus 1952, 364.

¹⁰⁷⁷ C. Rijnsdorp, ‘XXXV. Resultaten? Uitzichten?’, *In drie etappen*, 184-185.

jaar' was, ondanks het feit dat 'sommigen dit werkje toch als zulk een geschiedenis' zouden lezen en het als zodanig waardeerden.¹⁰⁷⁸ Zijn voorspelling bleek in de praktijk bewaarheid te worden, waarbij de reclamevoering van de uitgever mede debet was aan dit onbedoelde gebruik van dit essay als naslagwerk: 'Een samenvattend overzicht van de protestantse literatuur van de eerste helft der twintigste eeuw', waarna een opsomming volgde van de namen van behandelde auteurs, met inbegrip van het vele fotomateriaal.¹⁰⁷⁹ Mede doordat het - voor veel lezers te 'highbrow' geschreven - opstel toch de functie van een letterkundig handboek kreeg,¹⁰⁸⁰ drukte Rijnsdorp met zijn visie, toetsing en beschrijving als merkteken op de eerste drie etappen in de christelijke literatuurgeschiedenis van de twintigste eeuw ongewild een sterk calvinistisch stempel.¹⁰⁸¹

Op 14 juli 1953 schreef Rijnsdorp aan het secretariaat van de *Jan Campert-Stichting* te 's-Gravenhage: 'Naar aanleiding van het persbericht over drie prijzen, door Uw Stichting beschikbaar gesteld over 1952, zou ik het op prijs stellen nadere inlichtingen te ontvangen over de beschikbaar gestelde *essay-prijs*.' In handschrift had Gerrit Kamphuis - die als 'gepredestineerd secretaris' ook van deze letterkundige organisatie het secretariaat voerde - genoteerd op de brief: 'Prospectus verzonden, 15/7/'53.¹⁰⁸² Hoewel nooit afzonderlijk bekroond werd Rijnsdorps essay *In drie etappen* zowel in de motivering van het juryrapport van de *Prijs der literaire kritiek* uit 1964 als in de laudatio een jaar later bij de uitreiking van zijn eredoctoraat in de Letteren aan de *Vrije Universiteit* met nadruk vermeld. Wellicht door zijn 'onverstaanbaarheid', in tegenspraak tot de esthetische beginselen van Calvin, bleef de essentie van Rijnsdorps *In drie etappen* bij het publiek en vooral bij de pers onderbelicht. Eerder had hij, naar aanleiding van het 'vele verwarrende en naast elkaar geschrijf' over christelijke literatuur in 1933 zijn eerste gedachten over de noodzaak van een christelijke esthetica geformuleerd. Hij vond dat er over de hoofdvragen meer eenheid moest komen; de oplossing van dit vraagstuk zag Rijnsdorp in een christelijke esthetica.

Nu ben ik niet zoo naïef om te meenen, dat die eenheid absoluut te bereiken is, in ons geestelijk verscheurd Nederland! Maar indien er iemand was, die, al was het maar een overzicht, kon geven van alle factoren, die bij literaire critiek in het geding zijn en een stijlvolle schets van een Christelijke aesthetica kon ontwerpen, die zou de recensenten dwingen tot positie-kiezen en op die wijze, zoo al niet éénheid, dan toch helderheid scheppen.¹⁰⁸³

Daarbij plaatste Rijnsdorp - als geestig 'ter zijde' - de rake kanttekening: 'Men kan geen aesthetica zoo maar kant en klaar uit de Bijbel deduceeren, ook niet als men er de drie formulieren, Kuypen en Bavinck onder legt. Evengoed als een dogmatiek groeit uit de eeuwenlange strijd tegen de dwaling, zoo kan alleen een aesthetiek groeien uit de praktijk van de strijd op litterair gebied. Men moet niet "over", maar er "uit" kunnen schrijven, insider zijn. En er moet materiaal wezen. Van vijf romans, tien dichtbundels, tien jaar litterair werk is geen aesthetica te maken.'¹⁰⁸⁴

¹⁰⁷⁸ C. Rijnsdorp, 'XXXII. De vraag naar het nieuwe en spiegelen van geleefd leven', *In drie etappen*, 162.

¹⁰⁷⁹ Zoals bijvoorbeeld de reclame van *Bosch & Keuning N.V.* in: *Vrouwenpost*, jrg 9, juni 1952, 433, voorafgaand aan de bespreking van Rijnsdorps *In drie etappen* door P.J. Risseeuw in het augustusnummer 1952, nr. 11, 524-525. De criticus 'W.B.' van het *Friesch Dagblad* merkte in zijn recensie van 16 december 1952 op: 'Voor dat plaatje met al die grinnikende auteurs rond de bekrante Gerrit Mulder zou je 't boek alleen al kopen!'. Hij doelde op de foto uit 1939 van de *Christelijke Auteurskring* ter gelegenheid van het tweede lustrum in de d'*Vijff Vliegen* te Amsterdam. C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 92.

¹⁰⁸⁰ *In drie etappen* dankte in de praktijk zijn populariteit niet vanwege de theoretisch-abstracte doordenking van de invloed en doorwerking van Calvijns esthetiek op de 'Calvinistisch Nederlandse literatuur en critiek', maar aan de vele toegankelijk geschreven auteursportretten, verlicht met talrijke (groeps)foto's en aansprekende citaten.

¹⁰⁸¹ Nadat in 1983, bijna twee decennia na de opheffing van *Ontmoeting* in 1964, opnieuw sprake was van christelijk-letterkundig ontwaken met de oprichting van het 'Christelijk Literair Tijdschrift' *Woordwerk* onder redactie van Bert Hofman, Anne Schipper en Hans Werkman, werd in de pers - zinspelend op Rijnsdorps periodisering - gesproken van een 'vierde etappe'. Met de oprichting in 1991 door Dirk Zwart van het concurrerend 'Christelijk Literair Tijdschrift' *Bloknoot* en de broederlijke fusie in 1998 van beide bladen tot het 'Christelijk Literair Tijdschrift' *Liter*, verlengde het streven naar een christelijk-letterkundig reveil zich tot over de grens van de eenentwintigste eeuw.

¹⁰⁸² Brief van C. Rijnsdorp aan secretariaat *Jan Campert-Stichting*. Archief G. Kamphuis, *Literatuurmuseum*, Den Haag.

¹⁰⁸³ C. Rijnsdorp, 'Literatuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 172.

¹⁰⁸⁴ *Ibidem*, 173.

De regeringsopdracht - een kleine twintig jaar later - over de toetsing van de 'hedendaagse Calvinistische literatuur en critiek aan de aesthetische beginselen van Calvijn', bood hem ditmaal wel het benodigde materiaal van een halve eeuw christelijk-literaire productie, die hem opnieuw dwong tot nadenken over een bruikbare christelijke esthetica, waarbij hij tevens in het geestelijk-artistische voetspoor van Kuiper via Wencelius uit bron van Calvijn zelf kon drinken. De facto leverde de essayist Rijnsdorp contra de kunstopvoeder in hem met zijn *In drie etappen* een eerste toetsbare 'proeve' van een neocalvinistische esthetiek, die echter door zijn hoge abstractiegraad, academisch taalgebruik en de vele (onvertaalde) citaten uit Wencelius' *l'Esthétique de Calvin* nauwelijks op de daadwerkelijke merites door zijn geestelijke achterban kon worden begrepen, laat staan gebruikt als basis voor een eigen, specifiek christelijke literatuur. De essayist Rijnsdorp bleek voor het vrome volk een onverstaanbare grootheid,¹⁰⁸⁵ die vanuit zijn literair volkscrediet met *Koningskinderen* in kunstopvoedend perspectief het calvinistisch establishment bleef wijzen op hun dure bijbelse cultuurplicht, de gereformeerde grote luyden met Calvijns 'magere wijsvinger' uitdrukkelijk waarschuwend voor een dreigende teloorgang op het levensterrein van de kunst.

3.5.4 *Overig essaywerk*

Na zijn essay *In drie etappen*, dat hij als een integraal thematisch werkstuk concipieerde, ontstonden Rijnsdorps overige naoorlogse essays - evenals *Ter Zijde* uit 1935 - door bundeling op verzoek van eerder verschenen opstellen. De meeste aandacht trokken de essaybundels die ontstonden in de vorm van een jubileumboek waarmee hij door zijn naaste vriendenkring - respectievelijk ter gelegenheid van zijn zestigste (1954) en zeventigste verjaardag (1964) - gehuldigd werd. Hierin gaf Rijnsdorp een staalkaart af van zijn essayistisch vermogen. Beide bundels stelde hij zelf samen uit de essays die hij her en der in de protestantse periodieke pers had gepubliceerd.

Op zoek naar het geheim

De drijvende kracht achter de verschijning van Rijnsdorps derde essaybundel was Dingeman van der Stoep, directeur-uitgever bij *Bosch & Keuning*,¹⁰⁸⁶ met Piet Risseeuw als initiator. Op 1 mei 1954 schreef Risseeuw aan Rijnsdorp, dat Van der Stoep met hem gesproken had over de bundel. De uitgever had inmiddels de opdracht verstrekt voor het bandontwerp. De opstellenbundel werd aangeboden in de najaarsaanbieding van 1954. Tevens informeerde Risseeuw bij Rijnsdorp of de definitieve titel: *Op zoek naar het geheim*, wel klopte, waarbij hij terloops opmerkte dat hijzelf het secretariaat van de bundel op zich had genomen. Op 6 september 1954 vroeg Risseeuw aan Rijnsdorp of hij naar de uitgeverij in Baarn wilde gaan om daar de genummerde editie van zijn jubileumbundel te signeren voor de intekenaars. De handelseditie zou pas na Rijnsdorps jubileum op de markt komen. Via Risseeuw wist hij al veel langer van de plannen voor de jubileumbundel. Rijnsdorp was reeds bezig met de redactionele samenstelling ervan. Hij wilde zijn 'Palmtak voor De Mérode' uit 1939 opnemen, maar hij bleek zijn eigen exemplaar kwijt te zijn. De dichter Piet Hekstra schreef hem desgevraagd naar het knipsel op 6 januari 1954: 'In jouw schoenen staande zou ik zeker die Palmtak in de bundel doen opnemen.'

Met het vooroorlogse essay 'De weg der gedachte in de kunst' opende Rijnsdorp in moderne spelling gezet onder de nieuwe titel 'Over gedachte en kunst' het boek. De titel van zijn eerste jubileumbundel verwees naar het geheim waar Rijnsdorp naar op zoek was: naar de levensopvatting die kunst en religie onder 'één gezichtspunt' verlangde te zien. In de bundel nam Rijnsdorp essays op over kunst en literatuur, en over literaire figuren, zoals Multatuli, Nijhoff en

¹⁰⁸⁵ Herman Steggerda stelde in zijn recensie van 12 augustus 1952: 'Protestants Chr. literatuur getoetst aan Calvijns aesthetische beginselen. Een boeiend essay van C. Rijnsdorp', in de *Nieuwe Haagsche Courant*, als kopblad van *De Rotterdammer*, waarin dezelfde bespreking op 16 juli 1952 was verschenen: 'Rijnsdorp die de gave mist tot populair schrijven, maar die met dit werk een helder en overzichtelijk essay gaf, dat een ieder, die sympathie voelt voor onze literaire beweging, zal boeien.'

¹⁰⁸⁶ In 1945 was Dingeman van der Stoep, vanaf 1942 werkzaam als redacteur bij de uitgeverij, adjunct-directeur van *Bosch & Keuning* geworden. Van 1952 tot aan zijn pensioen in 1972 voerde hij als directeur-uitgever de scepter over het uitgeversbedrijf.

A. Roland Holst. De bundel eindigde met een uitvoerig vraaggesprek dat Dingeman van der Stoep eerder met Rijnsdorp had gevoerd en dat in twee delen was gepubliceerd in *Ontmoeting*. Tot slot volgde de bibliografie van Rijnsdorp. De bundel werd door de uitgever aangekondigd in de advertenties als een boek, 'dat zijn waarde behoudt'.

Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie

'Wegwijzers plegen de paden die zij aangeven niet zelf te begaan.' Met deze openingszin van zijn *Woord vooraf* tot de essaybundel *Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie* uit 1964, markeerde Rijnsdorp plastisch de plek, 'waar de schrijver ongeveer staat'. Vanuit die specifieke positie gaf hij meteen aan dat het hem 'moeilijk zou vallen zich ergens anders op te stellen waar hij het zicht op een van de drie genoemde levensgebieden zou moeten missen'. Rijnsdorp gaf behalve zijn plaats ook zijn taak en functie als culturele wegwijzer op kunstgebied aan. Daarbij was zijn ideaal: 'te bemiddelen, overal waar werkelijk te bemiddelen valt, ter wille van de eenheid van het leven'.

Tien jaar na zijn vervroegd pensioen, en een productie van vele honderden artikelen en recensies later, stelde de zeventigjarige Rijnsdorp zonder omwegen: 'Dit doel blijft groot, ook al schiet verder veel te kort: krachten, omstandigheden, resultaten.' Maar ondanks deze door hem ervaren beperkingen bleef hij in zijn visie en perspectief op mens en cultuur trouw aan zijn neocalvinistische opvattingen van totaliteit, monumentaliteit en synthese: 'In een verscheurde en gespecialiseerde tijd moet ieder die hart heeft voor de cultuur eraan blijven herinneren dat religie, wetenschap (inclusief techniek) en kunst nooit van elkaar mogen worden gescheiden, wil er van ware cultuur sprake zijn.' Als vrucht van jarenlang denken, schrijven en studeren droeg zijn ideaal van de eenheid van het leven, een steeds grotere noodzakelijkheid in zich, als het enig mogelijke antwoord op de fragmentatie van de cultuur en het uiteenvallen van het leven. Tevens voorzag Rijnsdorp in deze bundel de ondergang van zijn hoge idealen op het levensterrein van de kunst.

In het juryrapport bij de *Prijs der literaire kritiek* was reeds genoemd dat 'dit jaar (1964) een bundel opstellen, *Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie*, zal verschijnen'. De essaybundel die Rijnsdorp wederom aangeboden kreeg van zijn vrienden, was opgebouwd uit vijf rubrieken: 'Schoonheid en kunst', 'Literatuur', 'Kerkelijk', 'Pedagogisch' en 'Zakelijk', waarin hij de opstellen ordende die hij in het afgelopen decennium had geschreven. De kunstvorm van het essay was hem als literair genre - vanuit zijn fijnzinnig vermogen tot kritiseren - op het lijf geschreven. In zijn essayistiek wist hij al schrijvend zijn scherpzinnigheid verder aan te scherpen, zoals in zijn literair-historische terugblik op de vooroorlogse Jong-Protestantse letteren:

Schoten de jongeren dus ten opzichte van de godsdienstige traditie te kort, tegelijkertijd schoten zij meermalen te ver, en hun doel voorbij, door het ten toon spreiden van een teveel aan diepzinnigheid (Van der Leek) en vernuft (Heeroma), voor essayisten een ernstige fout, omdat zij daardoor de schijn van onzakeelheid en behaagzucht op zich laden. De in het essay aangewende diepzinnigheid moet met de diepte van het onderwerp overeenkomen. Nu zegge men niet: een onderwerp als Christendom en kunst kan nooit diepzinnig genoeg worden behandeld. Er is een diepte, die zich aan diepzinnigheid onttrekt en alleen in eenvoud kan worden benaderd. Wie dit als essayist niet verstaat is voor het genre te cerebraal.¹⁰⁸⁷

Na de fraai uitgegeven jubileumbundels uit 1954 en 1964 verschenen nog twee boeken waarin Rijnsdorp - naast ander materiaal - eveneens diverse essays bundelde: *Balkon op de wereld* uit 1973, drie jaar later gevolgd door de uitgave van *Christendom in bloei en crisis*. Ook in zijn latere publicaties was met name de essayist Rijnsdorp aan het woord, die als beschouwend literator met zijn kennis op letterkundig en kunsthistorisch gebied vraagstukken en onderwerpen - zoals geloof, literatuur, kunst, wetenschap, kerkelijke en menselijke verhoudingen - die hem voor de geest kwamen kritisch ontleedde en vervolgens in een nieuw perspectief reconstrueerde, zoals in zijn trilogie: *In de greep van het reus-achtige* (1966), *In het spanningsveld van de geest* (1968) en *Wij zijn de vaders* (1972).

De dagboekauteur Rijnsdorp, met zijn aforistische en puntige stijl van redeneren en beschouwen, maakte als aparte inborst eveneens integraal deel uit van de essayist Rijnsdorp.

¹⁰⁸⁷ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 102.

Vanaf zijn kindertijd tot letterlijk op zijn sterfbed heeft Rijnsdorp een opvallende voorliefde gehad voor het genre van het dagboek. Hoewel hij geregeld aanstalten maakte voor het systematisch bijhouden van dagboeknotities, bleek de praktijk dikwijls weerbarstiger dan het voornemen. Twee voldragen dagboeken werden uiteindelijk publiek gemaakt: zijn *Literair dagboek* uit 1974,¹⁰⁸⁸ was een 'soort onderkomen tegen de oorlog', en zijn *Laatste gedachten*, een verveer tegen de 'lasten des ouderdoms',¹⁰⁸⁹ verscheen postuum in 1982. Tussendoor zag in het najaar van 1981 de uitgave van tien dagsluitingen het licht die Rijnsdorp voor de N.C.R.V.-televisie op ruim vijftientigjarige leeftijd van april tot juni 1980 uitsprak onder de poëtische titel *Lage zon, lange schaduw*. Dit 'televisiedagboek' toonde de hoogbejaarde essayist en levenscriticus Rijnsdorp met een thematische programmareeks voor het massamedium van de televisie.¹⁰⁹⁰

3.6 Criticus

In zijn eerste literaire recensie - wellicht niet geheel toevallig over een boek met de titel *Het Leven en de Kunst*,¹⁰⁹¹ waarmee Rijnsdorp in augustus 1924 debuteerde als criticus in *Opgang* - gaf hij bescheiden aan zich 'uit eerbied voor de groote algemeene kennis, waarvan dit werk blijk geeft, tot recenseren onbevoegd' te achten.¹⁰⁹² Desondanks wees hij als beginnend criticus radicaal de 'grondovertuigingen' van de humanist Just Havelaar over 'God, mensch en wereld' en zijn opvattingen over 'leven en kunst',¹⁰⁹³ op theologisch-dogmatische gronden af. 'Als wij dan zijn "geloof" niet kunnen deelen, hoe denken wij over de vraagstukken, die de schrijver behandelt?' Als een volleerd criticus staaft Rijnsdorp zijn kritiek met voorbeelden inclusief paginanummer: 'Typeerend is ook de uitspraak, dat het religieus "bewust"-zijn der komende wereld niet meer een

¹⁰⁸⁸ *Het Spoor van de Scarabaes*, zoals de oorspronkelijk titel luidde, en waaruit hij in de eerste jaargang 1947-1947 van *Ontmoeting* (26-31, 52-56, 181-185, 210-213, en 244-250) anoniem fragmenten publiceerde, werd in 1974 gepubliceerd onder de nieuwe titel *Literair dagboek*. Het dagboek werd ingeleid door dr. G. Puchinger en was opgebouwd uit drie delen. Het 'eerste boek' liep van 3 september 1940 tot en met 8 april 1942. Dan volgde een tijd van zwijgen of, zoals Rijnsdorp dit zelf omschreef, 'een pauze van ongeveer drie jaren'. In deze tijd werkte hij onder meer aan een feuilleton voor meisjes *Het dragende land* en de kerkelijke roman *Mijn Vader, Mijn Vader....* Tevens was Rijnsdorp in deze periode als ouderling intensief betrokken bij de kerkelijke ontwikkelingen in zijn wijkgemeente, die een groot beslag op zijn vrije tijd zouden leggen. De gebeurtenissen in de bezettingsjaren ontnamen hem eveneens de rust en concentratie om te kunnen schrijven.¹⁰⁸⁸ Op 6 november 1944, toen de kerkscheuring in de *Gereformeerde Kerken in Nederland* een veldongefait was en het einde van de oorlog eindelijk in zicht leek, pakte Rijnsdorp de draad van zijn dagboek weer op. Dit 'tweede boek' liep tot en met 30 september 1946. Het 'derde boek' bevatte slechts een paar bladzijden met notities, lopend van 2 oktober 1946 en tot de laatste gedachten en invallen op 30 april 1950. Op 19 september 1974 kreeg Rijnsdorp op de door de N.C.R.V. georganiseerde receptie ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag zijn *Literair dagboek* aangeboden.

¹⁰⁸⁹ C. Rijnsdorp, *Laatste gedachten*, 51. Rijnsdorp had dit dagboek opgedragen aan zijn vriend dr. George Puchinger, die de publicatie bezorgde. Daarom werd het dagboek ingeleid door twee andere vrienden van Rijnsdorp, dr. Okke Jager en dr. G.Th. Rothuizen. De hoogbejaarde Rijnsdorp wilde het stervensproces tot in detail registreren tot aan het ultieme moment van het daadwerkelijk intreden van de dood. Dit stervenspunt wilde hij als Godsgetuige tot in detail vastleggen. Volgens de data in *Laatste gedachten* heeft Rijnsdorp inderdaad nog enkele laatste gedachten op zijn sterfbed in het Rotterdamse ziekenhuis *Eudokia* vastgelegd, die hij insprak op een cassette recorder of door hem werden geciteerd aan zijn dochter Ulrica. Met het instrument van zijn leven - de taal - heeft hij tot over de grens van de dood heen trachten te reiken. Daarbij bleef de hoogbejaarde Rijnsdorp de volksvoorlichter in hem trouw. Niet meer aards gericht op cultureel besef en culturele werkzaamheid, gaf hij diep inzicht in zijn grenservaringen bij de overgang van leven en sterven, waarbij hij het liefst de lezer een kijkje in de hemel gunde, zoals dr. K. Schilder met zijn in 1935 verschenen studie *Wat is de hemel?* eerder als (ver)beeldend theoloog deed.

¹⁰⁹⁰ Dr. C. Rijnsdorp, *Lage zon, lange schaduw. Gedachten van een hoogbejaarde*, Kok, Kampen, 1981. Dr. Okke Jager, de gereformeerde predikant die zelf zoveel dagsluitingen voor radio en televisie had verzorgd dat hij 'geen raad meer wist met dit genre', schreef dr. C. Rijnsdorp op 12 oktober 1981: '(...) maar zoals u het deed, is het een - riskante, maar gelukke - mogelijkheid op de grens van de onmogelijkheid: de soberheid en de toon van echtheid zijn verkwikkend, ook voor wie niet religieus of hoogbejaard is'. Daarbij vertrouwde Okke Jager hem in dezelfde brief toe: 'Uw begrip voor wie ambtshalve stichtelijke woorden moet spreken en schrijven, is bemoeidigend.'

¹⁰⁹¹ Just Havelaar, *Het Leven en de Kunst*, Uitgevers-Maatschappij *Elsevier*, Amsterdam, 1923.

¹⁰⁹² C. Rijnsdorp, "'Het Leven en de Kunst'" door Just Havelaar', in: *Opgang*, jrg. 8, nr. 5, augustus 1924, 156.

¹⁰⁹³ Just Havelaar, de kunstbeoordelaar van onder meer *Het Vaderland*, had in 1921 samen met Dirk Coster het letterkundig tijdschrift *De Stem* opgericht, waarin hij een humanitair-esthetisch ideaal verdedigde vanuit het beginsel dat kunst ethische waarde brengen moest.

dogmatisch afgepaalden godsdienstvorm zal kunnen aannemen (30), terwijl, volgens den schrijver, het leven een proces van bewust-wording vertoont. Voorts begrijpen we niet, hoe zich in de Geuzenliedekens volkskracht kon openbaren (70), als met het Calvinisme de algemeene verstarung is begonnen (75).’ Inhakend op het vraagstuk waar de kunstgevoelige protestantse jongeren destijds existentieel mee worstelden, eindigde hij met de verwachtingsvolle oproep:

Zal er een nieuwe kunst, een nieuwe cultuur komen? Een nieuwe *Christelijke* kunst? En hoe zullen deze dingen zijn?...Och, laten we, ook in cultureel opzicht, niet bezorgd zijn voor den dag van morgen. Als we aan de komst eener nieuwe Christelijke kunst willen medewerken, dan moeten we Christus zoeken om...Zijns zelfs wil.¹⁰⁹⁴

3.6.1 *Poëziecriticus*

Na zijn tweede gedichtenperiode begin jaren vijftig van de vorige eeuw zou Rijnsdorp geen vrije poëzie meer publiceren. Hij zette zijn kennis van het dichterkunst metier en zijn ervaring met het poëziebedrijf om in literaire kritieken, die hij in vaste periodieken publiceerde. In 1946 begon hij met zijn poëziekronek in *Ontmoeting* (tot 1957), in 1952 volgde *Op den Uitkijk* (tot 1968), en in september 1954, na zijn aanstelling als vast literair medewerker, kroniekt hij ook poëzie voor het *Rotterdammer-Kwartet* (tot 1971). In deze beweging van scheppen naar beschouwen en via voorlichten naar recenseren en kritiek, bleef zijn poëtica in de literaire praktijk als norm en maatstaf doorklinken. De criteria ‘verstaanbaarheid’, de wederzijds afhankelijke verhouding van ‘schrijver en volk’, en de ondeelbare eenheid van ‘geloof, kunst en leven’, die als poëtische overtuigingen of meta-kritische opvattingen ‘aan anderen en aan zichzelf als norm gesteld’,¹⁰⁹⁵ kleurden nadrukkelijk Rijnsdorps kritieken en kronieken.

In 1950 zei Rijnsdorp tegen mederedacteur Dingeman van der Stoep van *Ontmoeting*, dat hij graag ‘nog een poosje wilde doorgaan met de poëziekronek’. Hij voegde hier aan toe met het oog op zijn eigen dichterschap: ‘Plannen maken om gedichten te schrijven kan men natuurlijk niet.’¹⁰⁹⁶ Zijn voorliefde tot het recenseren van poëzie, mede als middel om het christelijk publiek literair en esthetisch op te voeden om het tot kunstbesef, goede smaak en cultuurdeelname te bewegen, kwam vooral tot uiting in *Op den Uitkijk*. Op 8 februari 1952 had redacteur T. van Vliet hem geschreven dat zijn maandblad diverse keren had getracht een poëziekronek op te bouwen, ‘maar evenzovele malen is dit door onkunde of in-activiteit der auteurs mislukt’. Gezien het feit dat *Ontmoeting* (tijdelijk) niet meer verscheen,¹⁰⁹⁷ nodigde Van Vliet hem uit een tweemaandelijks poëziekronek te verzorgen. De redacteur motiveerde zijn verzoek met de fraaie volzin: ‘In het maandblad “Ontmoeting” was Uw kroniek vrijwel het enige, wat ons trof door helderheid, systematiek en gevoeligheid.’ Aan dit ‘Christelijk cultureel maandblad: het blad waar pit in zit’, was Rijnsdorp van mei 1952 tot en met december 1968 verbonden als poëziecriticus - of: ‘kroniekschrijver’, zoals hij graag zichzelf betitelde - met zijn populaire en veelgelezen ‘Kronek der poëzie’.¹⁰⁹⁸ Met ingang van januari 1965 veranderde na een verjongingskuur de titel van het maandblad in: *Op de Uitkijk*. Vanaf de decemberkronek 1965 voerde Rijnsdorp als merknaam de doctorstitel boven zijn poëziekroneken. In een tijdspanne van circa zeventien jaar besprak hij in dit populaire ‘christelijk cultureel maandblad’ een kleine vijfhonderd gedichtenbundels in zijn

¹⁰⁹⁴ C. Rijnsdorp, “‘Het Leven en de Kunst’ door Just Havelaar”, in: *Opgang*, jrg. 8, nr. 5, augustus 1924, 158-159.

¹⁰⁹⁵ M.H. Schenkeveld, ‘C. Rijnsdorp over zichzelf’, in: Anne Schipper (red.), *Dr. C. Rijnsdorp Prijs voor literatuur 1993*, 20.

¹⁰⁹⁶ Dingeman van der Stoep, ‘In gesprek met Kees Rijnsdorp’, in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr. 1, oktober 1950, 12.

¹⁰⁹⁷ Na vijf volledige jaargangen werd in september 1951 de uitgave van het letterkundig en algemeen cultureel maandblad *Ontmoeting* door uitgever-redacteur Dingeman van der Stoep van *Bosch & Keuning* zonder voorafgaande aankondiging gestaakt. De exploitatie van het tijdschrift bleek niet rendabel door een tekort aan abonnees. Nadat de Stichting ‘Vrienden van Ontmoeting’ was opgericht, met als doel de (her)uitgave en exploitatie van het maandblad financieel te ondersteunen, kon in oktober 1952 de verschijning van *Ontmoeting* worden voortgezet. Dirk Zwart, *De gereformeerde biebouwwereld*, *Ontmoeting* 1946-1964, themanummer van *Bloknoot*, jrg. 5, nr. 4, oktober 1997, 29.

¹⁰⁹⁸ Als honorarium ontving Rijnsdorp f. 60,- per artikel, waarbij de redactie van *Op den Uitkijk* hem toezegde: ‘Gedichtenbundels zenden wij U toe of laten wij U op Uw verzoek toesturen.’

tweemaandelijks poëziekronek - met meestal gemiddeld vijf kronieken per jaargang.¹⁰⁹⁹ Daarbij plaatste hij af en toe ook een beschouwend artikel over poëzie, zoals over 'literaire kritiek', 'Achterberg als figuur', of 'De dwaasheid gekroond', een pamflet waarin Rijnsdorp sterk ageerde tegen de toekenning van de Poëzieprijs van de stad Amsterdam aan de dichter Lucebert.¹¹⁰⁰

Uiteindelijk stopte Rijnsdorp met kritiseren van literatuur; met poëzie in december 1968 en met proza in april 1971. Hij was door de literatuur 'heengegroeid' naar andere levensgebieden. Voor zijn afscheid van de dichtkunst gaf hij als reden: 'Poëziekritiek werd voor de criticus een beoordelen van al dan niet serieus bedoelde raadseltjes,'¹¹⁰¹ of - zoals hij het elders formuleerde: 'Poëziekritiek is vandaag een soort esoterische bezigheid van geheimschriftontcijferaars.'¹¹⁰² In zijn voorlaatste kroniek uit september 1968 had hij de titel veelzeggend aangepast in: 'Kroniek der (begrijpelijke) poëzie. Drie maanden later verscheen de laatste poëziekritiek van Rijnsdorp in *Op de Uitkijk*, dat diezelfde maand werd opgeheven. Hij opende zijn bijdrage 'Exit poëziecriticus' met de nuchtere constatering: 'Nu *Op de Uitkijk* verdwijnt is de basis voor mijn kritische begeleiding der Nederlandse poëzie vervallen. De redactie heeft mijn kronieken zeventien jaar lang een plaats willen geven. Ik ben haar daarvoor dankbaar. Eerst wilde ik in deze laatste kroniek nog wat achterstallige bundels bespreken, maar men heeft na zo'n lange tijd toch behoefte aan een zekere afronding.' Daarom schreef hij liever een artikel over zijn verhouding tot de poëzie sinds zijn jeugd: 'Want achter de duizenden dichtbundels staat de dichtkunst; eeuwig anders, eeuwig eender.' Vervolgens schetste Rijnsdorp in enkele hoofdlijnen zijn persoonlijke verhouding tot de poëzie uit zijn jeugdijaren en tot de dichtkunst in het algemeen. Hij maakte een driedeling in zijn bewondering voor de ars poëtica, en onderscheidde daarin met poëtische profanie 'een voorhof', 'het heilige' en 'het heilige der heilige'. Voor hem was de officiële dichtkunst altijd 'voorhof', met daaruit bepaalde verzen van dichters als 'privé heiligdom'. Hiertoe behoorden voor hem - naast de gedichten *Mijn handen van Frederik van Eeden* en *De nijdtragers* van Adema van Scheltema - ook de *Laatste Verzen* van Jacqueline van der Waals, en gedichten *Pharaon* en *De Martelaar* van Willem de Mérode. Over het 'heilige der heilige' schreef hij: 'Maar het aantal gedichten van de derde keus is nu eenmaal klein. Voor mij is altijd Jan Hendrik Leopold de grootste dichter gebleven, misschien om die combinatie van rijk gevarieerde pracht en puriteins schroom, waarvan hij het geheim heeft bezeten.'¹¹⁰³

In zijn laatste poëziekronek verklaarde Rijnsdorp eind 1968 dat de opkomst van de experimentele poëzie, die hem dikwijls tot verontwaardiging bracht, van zeer groot belang was geweest in zijn denken over de dichtkunst: 'Voor mij is min of meer beslissend geweest, dat ik de grote verandering in onze literatuur, zoals die zich omstreeks 1950 begint te manifesteren, verplicht heb moeten meemaken. Dat heeft bij mij geleid tot een soort herscholing en dat niet alleen op het gebied van de literatuur.' Hij gaf aan - zich beroepend op Goethe - dat velen van zijn generatiegenoten bij het ouder worden welbewust ergens bleven stilstaan. Als praktiserend poëziecriticus was hij echter gedwongen de ontwikkelingen in proza, poëzie en essayistiek te blijven volgen; dit hielp hem 'een soort Styx over te steken en begrip op te brengen ook voor de jongste experimenten'. Hij vond de poëziebundels *Wondkoorts* van Simon Vinkenoog en *Triangel in de jungle* van Lucebert 'maar gek', want hij kon dit werk niet anders meten dan met de hem vertrouwde, vooroorlogse maatstaven, die echter niet langer pasten op deze dichtkunst: 'Langzamerhand ging ik begrijpen wat hier aan de hand was en zag ik in de nieuwe ontwikkelingen wel geen ideaal, maar zeer zeker een onontkoombare noodzaak. Ik heb pas ten volle leren verstaan wat zich in de literatuur internationaal voltrok, door een verworven kijk op de algemene culturele situatie.' Over moderne poëzie schreef Rijnsdorp in 1967, zijn eigen literair tekort of cultureel manco overstijgend:

¹⁰⁹⁹ Veel van deze poëziebundels besprak Rijnsdorp in aangepaste vorm ook in zijn literatuurkritieken voor *De Rotterdammers*-bladen.

¹¹⁰⁰ C. Rijnsdorp, 'De dwaasheid gekroond', in: *Op den Uitkijk*, december 1953, nr. 3, 116-117.

¹¹⁰¹ C. Rijnsdorp, *Christendom en cultuur in bloei en crisis*, 123.

¹¹⁰² C. Rijnsdorp, 'Exit poëziecriticus', in: *Op de Uitkijk*, december 1968, nr. 12, 702.

¹¹⁰³ *Ibidem*, 701.

De gemiddelde lezer heeft weinig of niets aan de moeilijk toegankelijke, hedendaagse poëzie, voor zover deze een persoonlijke geheimtaal spreekt. Toch moet men twee dingen niet vergeten. De dichters, deze rare kwasten, vormen cultureel gesproken een soort meteorologisch instituut: ze voelen aan wat er komt. In de tweede plaats, zij, met alle andere scheppende kunstenaars samen, verrichten om met Socrates te spreken 'vroedvrouwenwerk' bij de geboorte van een nieuw, komend, post-christelijk, mondiaal menstype.¹¹⁰⁴

Deze dynamiek op het terrein van poëzie had volgens Rijnsdorp eveneens 'het statisch gebied van kerk-en-theologie' in beweging gebracht en leidde voor hem tot de constatering, dat 'wij verkeren in een soort niemandsland tussen een zich in liquidatie bevindende renaissancecultuur en een komende wereldcultuur waarvan alleen nog maar de aanvangs zichtbaar zijn'.¹¹⁰⁵ De doorwerking hiervan op meer levensterreinen dan alleen de kunst fascineerde hem steeds meer en kreeg - onafwendbaar en noodzakelijk - consequenties voor zijn arbeid als poëziecriticus. In de motivering bij zijn afscheid klonk deze distantie reeds onbekommerd door:

Eerlijk gezegd ben ik langzamerhand door de literatuur heengegroeid en gloeit het eigenlijke leven in de binnenste cirkel van theologie, filosofie en sociologie. Onwillekeurig is men in de greep van een concentratieproces, gericht op de essentie van de menselijke existentie. Daarom is dit afbreken van de mogelijkheid tot een kritisch begeleiden der poëzie in *Op de Uitkijk* voor mij geen ramp. Nodig zijn jongere critici, minder zwaar historisch belast dan Uw recensent.¹¹⁰⁶

Begin 1980 hernam Rijnsdorp zich ruitelijk in zijn visie en oordeel over de moderne dichtkunst. In een lezing voor de *N.C.R.V.*-microfoon sprak hij letterlijk de volgende tekst uit, verwijzend naar de Vijftigers en de bundels van Lucebert, Vinkenoog en consorten:

Ik begreep van die verzen niets, maar dan ook helemaal niets. Wat moest ik met een bundel als Wondkoorts van Simon Vinkenoog? Ik kreeg verzoeken om uitleg en probeerde daaraan te voldoen, maar pas dank zij de knappe opstellen van Paul Rodenko, en voorgezette kennismaking met dit revolutionaire dichtwerk, begon het me duidelijk te worden wat deze jonge dichters wilden. Hun optredens betekende het einde van het vooroorlogse estheticisme; de schoonheid had voorgoed zijn gezicht verbrand.¹¹⁰⁷

3.6.2 *Romancriticus*

Reeds in zijn debuut uit 1924 in *Opgang* als criticus stipte Rijnsdorp de grondvragen aan die zijn kunstzinnig leven en werk zouden gaan beheersen op het continuüm van calvinisme en cultuur. Vanuit het perspectief van zijn dubbele cultuurtaak als literator en kunststopvoeder zouden in de loop der jaren deze complexe cultuurvragen steeds meer uitgroeien tot levensvragen, waarop hij tot aan zijn dood toe in voorlopige bewoordingen naar definitieve antwoorden zocht.

Als criticus bleef Rijnsdorp zijn hele leven trouw aan zijn poëtica als literair grondbeginsel, met de thematische drie-eenheid van geloof, literatuur (kunst) en leven. Op diverse plaatsen in zijn kritisch werk legde hij rekenschap af van dit 'buitenliteraire' principe en zijn werkwijze van publiciseren. Nadat hij in 1964, bij de toekenning van de *Prijs der literaire kritiek* en in 1966, bij de publicatie van *De moderne roman in opspraak*, als literair criticus professioneel en persoonlijk was aangevallen op zijn methode en stijl van kritiseren, die geen literaire kritiek maar

¹¹⁰⁴ C. Rijnsdorp, 'Ook in poëzie pluralisme', in: *Nieuwe Leidse Courant*, 2 december 1967.

¹¹⁰⁵ In 1980 hernam Rijnsdorp zich op dit punt: 'Aanvankelijk zag ik het voornamelijk nog als een liquidatie van de culturele erfenis der Renaissance, maar gaandeweg kreeg ik oog voor de bijna apokalyptisch te noemen dimensie van wat zich aan het voltrekken was en is.' C. Rijnsdorp, *Omzien in kritische solidariteit*, derde lezing: 'Verbroken continuïteit', uitgezonden op 20 januari 1980 voor de *N.C.R.V.*-radio van 20.45-21.00 uur.

¹¹⁰⁶ C. Rijnsdorp, 'Exit poëziecriticus', in: *Op de Uitkijk*, december 1968, 702.

¹¹⁰⁷ C. Rijnsdorp, *Omzien in kritische solidariteit*, derde lezing: 'Verbroken continuïteit', uitgezonden op 20 januari 1980 voor de *N.C.R.V.*-radio van 20.45-21.00 uur. Rijnsdorp vervolgde zijn cultuuranalyse: 'En dat verschijnsel stond niet op zichzelf, maar hing samen met veel dieper en dreigender zaken: de breuk die vooral de Tweede Wereldoorlog in de voortgang van de West-Europese cultuur had geslagen, het rijp worden van het proces van ontkerstening en ontkerkelijking, het verlies van de Europese hegemonie, het kind van de koloniale rekening worden, de ontluistering van alles wat naar het oudmodische elitaire zweemde, kortom: discontinuïteit in een omvang en diepgang, die de vaststelling rechtvaardigt dat een tijdperk in de wereldgeschiedenis is afgesloten en dat een nieuw, grimmig tijdperk zijn intrede heeft gedaan.'

'levenskritiek' zou zijn, legde hij in mei 1966 opnieuw publiek verantwoording af. Verwijzend naar de maatschappelijke dynamiek halverwege de twintigste eeuw en de veranderende levens- en wereldbeschouwing - waarvoor Rijnsdorp de mens zelf verantwoordelijk hield - schreef hij: 'En die verantwoordelijkheid geeft ons recht van spreken, zonder aanzien des persoons naar links en rechts. Er is een ontwikkeling van genade, en ook een van demonie. Daarom is op dit ogenblik christelijke cultuurkritiek zo'n ontzettend urgente zaak.'¹¹⁰⁸ Vervolgens diepte Rijnsdorp dit cultureel urgentiebesef verder uit, waarbij hij - tegen de tijdgeest en de dominante literair-kritische tendens in - zijn signatuur als literair en levensbeschouwelijk criticus ondubbelzinnig legitimeerde:

Er zijn zelfs bekwaame critici die zich de totale wezensverandering van de literatuur niet bewust zijn. Zij praten nog over literatuur alsof dit zo'n duidelijk onderscheidbare, vastzittende sector in het algemeen-culturele leven was. Een gedicht, een roman is op dat standpunt een autonoom produkt, dat men als een volkomen geïsoleerd fenomeen kan (moet) bezien. Maar zij zien voorbij aan het feit dat *de mens van vandaag en morgen het centrale, althans het voornaamste thema van de nieuwe literatuur is geworden*. Literatuur had altijd al een levensbeschouwelijke kant, *maar heeft zich vandaag overwegend tot levensfilosofie ontwikkeld*.

Inhakend op het verwijt van zijn criticasters, stelde Rijnsdorp klip en klaar: 'Een kritiek die dergelijke produkten zogenaamd zuiver literair wil bezien, klopt niet op het te bespreken werk. Zij beperkt zich tot stijlonderzoek, thematiek, niveaubepaling, vergelijking enz. en neemt dus de houding aan zuiver formeel en neutraal te blijven. Wat overigens nooit helemaal lukt.'¹¹⁰⁹

Van meet af aan had Rijnsdorp in zijn omgang met literatuur het gevoel dat de belletrie bezig was zichzelf te ontwikkelen 'tot iets anders'. Over zijn uitgangspunt van literair oordelen verklaarde hij: 'Elk kunstwerk *verruadt* - want dit is het woord - een bepaalde levensstijl en levensopvatting.'¹¹¹⁰ Over de (persoonlijke gespeelde) kritiek en hoon op zijn 'levenskritiek' zei hij: 'Het is best mogelijk dat mijn literaire en algemeen-artistieke smaak elementen van wereldvreemdheid, verouderd elitair denken en farizeïsme bevat, maar ik heb nu eenmaal een hekel aan grofheid, vooral wanneer die programmatisch en modieus is.' De vraag achteraf naar de ethiek in en achter een product van kunst noemde Rijnsdorp legitiem. 'Maar het oordeel moet dan wel genuanceerd zijn. De echte criticus is een complete rechtbank in één persoon: rechter, aanklager, verdediger en beklaagde.'¹¹¹¹ In zijn *Literair dagboek* schreef hij op 24 februari 1945: 'Hoe moeilijk wordt men criticus! Ook in het geschreven werk moet men kunnen onderscheiden tussen schuldige en toebeschikt tekort.'¹¹¹²

3.6.3 Prijs der literaire kritiek

Een niet te onderschatten hoogtepunt in Rijnsdorps leven en werk als literair criticus was de toekenning van de *Prijs der literaire kritiek* in 1964.¹¹¹³ Deze in 1960 door de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* en de *Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels* ingestelde tweejaarlijkse kritiekprijs, was bedoeld als 'eerbetoon aan auteurs die uitmunten door het peil van hun kritisch werk en dat van de literaire vormgeving in dag- en weekbladen'.¹¹¹⁴ In de Ridderzaal van het *Muiderslot* kreeg Rijnsdorp op woensdagochtend 4 maart 1964, om 11.30 uur - in het kader van de negenentwintigste Boekenweek - de *Prijs der literaire kritiek* uitgereikt. Kees Ouboter schreef terugblikkend in *Ontmoeting*: 'Met een vriend, een mederedacteur, ben ik die vierde maart 1964 naar het Muiderslot gereden, waar je na jaren moedig en nederig en onverzettelijk werken eindelijk de prijs op het onderdeel literaire kritiek voor al dat werken uitgereikt hebt gekregen, in een historische omgeving, moeizaam in stand gehouden, bij clavecimbspel, wat onbedoeld aan

¹¹⁰⁸ C. Rijnsdorp, 'Literatuur, kritiek, politiek', in: *Gereformeerd Weekblad*, 27 mei 1966, 349-350.

¹¹⁰⁹ *Ibidem*.

¹¹¹⁰ C. Rijnsdorp, 'Kunst en boodschap', lezing gehouden op 12 november 1974 voor studenten van de *Theologische Hogeschool* te Kampen, en opgenomen in: *Christendom en cultuur in bloei en crisis*, 134.

¹¹¹¹ C. Rijnsdorp, 'Rond de resten van een elitecultuur', interview met C. Rijnsdorp door C. van Iterson en H. van 't Veld, opgenomen in: *Christendom en cultuur in bloei en crisis*, 127.

¹¹¹² C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 114.

¹¹¹³ Zie ook: Anne Schipper, *Een gekenvelde volksopvoeder*, 208-212, Deze tekst werd deels herschreven en aangevuld.

¹¹¹⁴ De prijs werd volgens het overzicht in *Aarts' Letterkundige Almanak*, 1982 voor het laatst in 1971 toegereikt.

je muzikale achtergronden herinnert, door een netwerk van rationale en historische overwegingen heen van daarom en daarom kreeg C. Rijnsdorp de prijs.¹¹¹⁵

De jury, bestaande uit Pierre H. Dubois (voorzitter), Th. Govaart en P.J. Risseeuw, stelde in haar advies dat zij in de essayistische en kritische arbeid van Rijnsdorp, met name zijn poëziechroniek in *Op den Uitkijk* en zijn literair kritische arbeid aan *De Rotterdammer*-bladen, aanleiding zag hem te bekronen. In haar motivering merkte de jury over de veertigjarige literair-kritische arbeid van Rijnsdorp op dat hij in zijn werkwijze duidelijk maakte, 'dat de literaire kritiek pas boven de boekbespreking uit kan komen, wanneer zij alle vormen van overleefd estheticisme achter zich laat en het behandelde werk als menselijke zelfverwezenlijking uit de cultuurgeschiedenis ziet groeien en cultuurfilosofisch kan plaatsen'. Tevens wees de jury in haar rapport op Rijnsdorps dubbelrol als literator en volksopvoeder van het calvinistisch volksdeel, en zijn 'zeer veelzijdige, verwerkte en ter beschikking gehouden belesenheid, zowel op het terrein der letterkunde in breedste zin, als op de terreinen van muziek, geschiedenis, cultuurhistorie, wijsbegeerte en theologie':

Hij heeft zich indien niet steeds gedragen door, dan toch altijd duidelijk verbonden gevoeld met de orthodox Protestantse gemeenschap in Nederland en zijn gaven in dienst gesteld van een groeiende openheid van dit deel van ons volk voor de Nederlandse letterkunde. Doctrinair noch opportunistisch van aanleg heeft hij vanuit een sterk persoonlijke, aanvankelijk slechts door een kleine groep geestverwanten gedeelde overtuiging de integratie van de typisch christelijke letteren in het geheel van onze literatuur bevorderd door zowel het eigene positief te benaderen als het andere kundig te karakteriseren, zorgvuldig te plaatsen en, indien er reden voor was, eerlijk te waarderen; steeds erop wijzend en in zijn manier van benaderen duidelijk makend, dat de literatuur als katalysator en spiegel van christelijk/menselijk levensbesef gewaardeerd moet worden.¹¹¹⁶

Omdat Rijnsdorp zich volgens het oordeel van de jury ontwikkeld had 'tot een literair criticus en essayist, die op grond van de waarden welke hij als zodanig vertegenwoordigt als exemplarisch mag worden gezien', werd hij voor de 'prijs van de literaire kritiek' unaniem voorgedragen. Nadat de heer Th. Govaart het juryrapport had voorgelezen, ontving Rijnsdorp uit handen van dr. C.A. Zaalberg, voorzitter van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, de prijs van f. 1.000, -.

In zijn dankbetuiging: 'Mijn dank is groter, dan mijn dankwoord lang kan zijn', gaf Rijnsdorp aan erkentelijk te zijn voor het feit dat de prijs was ingesteld en periodiek werd uitgereikt, want dat betekende volgens hem dat literair-kritisch werk 'als een volwaardige bezigheid' werd gezien. Hij gaf aan gelukkig te zijn met het feit dat er 'geen bindend voorschrift' was hoe men kritiseren moest: 'Ook voor mijn eigen kritische werk heb ik geen vast programma.' Daarbij benadrukte de bekroonde criticus dat 'kritiek zuiver literair moet zijn, als men daarbij maar bedenkt dat literatuur in het leven wortelt en nooit van het leven kan worden afgescheiden'. Rijnsdorp noemde het legitiem, dat 'de levensbeschouwing bij de beoordeling meespeelt, omdat men nu eenmaal kritiseert als totale mens'. Voor kritiek, was volgens hem meer nodig dan 'literair specialisme alleen':

Tot het leven van de mens behoort het nadenken over het leven. Het beoordelen van proza en poëzie brengt dus mee een confrontatie van literaire smaken, maar ook van levensovertuigingen. (...) Dit alles neemt niet weg, dat ook de meest authentieke levensovertuiging het literaire oordeel niet mag vervalsen. Men kan schrijverskwaliteiten bewonderen bij iemand met wiens visie men het in het geheel niet eens is. En men kan het werk van een geestverwant afwijzen, wanneer dit geen voldoende niveau heeft. Wie deze beide zaken niet goed uit elkaar kan houden, is geen goed criticus. De criticus moet de spanning van een ambivalente houding kunnen verdragen; hij is vaak de man van de gemengde gevoelens die zich van die vermenging rekenschap geeft.¹¹¹⁷

¹¹¹⁵ Kees Ouboter, 'Aan Kees Rijnsdorp, bij wijze van nabetrachting', in: *Ontmoeting*, jrg. 17, nr. 6, maart 1964, 161.

¹¹¹⁶ *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, 1963-1964, 131-133. Het concept van het juryrapport had P.J. Risseeuw sub rosa ter inzage aan zijn vriend gegeven, waarna Rijnsdorp enkele verbeteringen had aangebracht in de tekst. Zie voor het integrale juryrapport: *Een geknevelde volksopvoeder*, bijlage 1, 233.

¹¹¹⁷ Dankwoord van C. Rijnsdorp bij de uitreiking van de *Prijs der literaire kritiek*, waarin de thematische drie-eenheid in zijn werk: geloof, kunst en leven, gearticuleerd en programmatisch doorklonk.

Naar aanleiding van de prijsuitreiking, die breed werd uitgemeten in de pluriforme dagbladpers, schreef Ab Visser - die zowel de protestantse letteren als de algemene literatuur van binnenuit kende - aan Rijnsdorp op 19 maart 1964: Het is wel een beetje laat, maar ik wens u van harte geluk met de prijs voor critici die u hebt gekregen en naar mijn mening hebt verdiend. In de algemene devaluatie van literaire prijzen, aan altijd weer dezelfde mensen van altijd weer dezelfde jury's, is dit een verheugend verschijnsel.' Prof. dr. G. Kuiper, de gezaghebbende Neerlandicus van de *Vrije Universiteit* te Amsterdam - die een ruim jaar later Rijnsdorps erepromotor zou worden - schreef hem 4 maart 1964, de dag van de prijsuitreiking:

Uw kritisch talent hebt U niet gedooft of laten uitdoven in de dagelijkse strijd om het bestaan, in de wirwar van allerlei tijdelijke zaken, maar ontwikkeld; en het is gerijpt tot een opvallend en verfijnd vermogen om poëzie, proza, muziek en veel meer nog te beoordelen. (...) U hebt rijke schatten aangewezen. U hebt wansmaak en zelfmisleiding manmoedig aangepakt. Ook hebt U Uw gave van critiek, zoals ook Uw andere creatieve gaven, in dienst gesteld van de kerk en haar Heer. De kerk, waartoe U door Uw lidmaatschap behoort, hebt U ook in het oog gevat, om haar ten aanzien van haar ingezonkenheid op esthetisch terrein te helpen oprichten.

De brief die zijn zus Ger hem op 6 maart 1964 schreef naar aanleiding van het bericht in *De Rotterdammer* van 3 maart, die 'het verblijdende nieuws bracht van de hoge Kritiekprijs', waarbij ze Rijnsdorp eveneens op televisie had gezien, wierp een verhelderend licht op Rijnsdorps habitus als christelijk criticus. In deze brief verwees zijn oudste zus naar 'die avond van vader en zijn stervensuur' op 8 februari 1908, die zij zich nog goed herinnerde: 'Voor allen van ons had hij een speciale groet, maar tevens een vaderlijke vermaning. 'Kees', zei hij: 'Van vele boeken te lezen wordt de geest vermoeid, maar wanneer het Boek der Boeken het richtsnoer zal zijn, zal God zijn eer schenken, zoo zelfs dat ook jouw naam wijd en zijd bekend zal worden.' Wat wonderlijk hé?'

Vrijwel de gehele pluriforme Nederlandse dagbladpers maakte gewag van de toekenning van de *Prijs der literaire kritiek* aan Rijnsdorp, waarbij belangrijke delen uit het juryrapport en uit het dankwoord van de laureaat de krantenkolommen vulden. *De Rotterdammer* kon als enig dagblad melden: 'Bekroning vooral om artikelen in onze krant.' Het feestgedruis rond de prijsuitreiking was nauwelijks weggeëbd of Alfred Kossmann, literair medewerker van het socialistisch dagblad *Het Vrije Volk*, vocht op 10 maart 1964 de keuze van de jury publiekelijk aan. Onder de krantenkop 'Te ver', typeerde Kossmann Rijnsdorp als een 'aardige, smaakvolle, ontwikkelde man van bijna zeventig, die sinds jaar en dag boekbesprekingen voor het christelijk dagblad *De Rotterdammer* vervaardigde. Die literair-kritische arbeid moest worden gezien als 'beschavingswerk onder de culturele heidenen die zijn lezers zijn'. Hij zou blij zijn geweest, 'indien deze *Rotterdammer* de Zilveren Anjer van het Prins Bernardfonds of enige ridderordes en medailles had gekregen', want 'die zijn bestemd voor culturele zendelingen'. Maar, betoogde Kossmann, omdat de instellers van de *Prijs der literaire kritiek* zonder de minste twijfel de bedoeling hebben gehad 'iemand's prestaties ten bate van de Nederlandse letterkunde te eren', en niet 'ten bate van het protestantse of enig ander volksdeel', ging het hem als 'niet-christen te ver', dat een algemene kritiekprijs werd gegeven aan een man, die 'de literatuur beoordeelt naar de maatstaven van zijn zeer bijzondere geloof'.

Rijnsdorp oordeelde volgens Kossmann 'in de eerste plaats als protestants christen, hij denkt steeds aan het zielenheil van zijn lezers, hij toetst de behandelde werken op hun aanvaardbaarheid voor het volksdeel waartoe hij behoort. Zo doen protestantse critici nu eenmaal. Hun werk wordt in het algemeen niet gekenmerkt door het "overleefd estheticisme" waarvan het juryrapport walgend gewaagt, maar door de geborneerdheid die tot de christelijke folklore behoort. De kunst van het ethisch-religieus wikken en wegen, wordt door Rijnsdorp met meer smaak en inzicht beoefend dan door zijn meeste geloofsgenoten. Rechtvaardigt dat een bekroning als deze?'. Alfred Kossmann verwees naar de letterkundige W.M.L.E. van Leeuwen, die de *Prijs der literaire kritiek* in 1960 als eerste had ontvangen, een 'niet-christen die vooral voor de oorlog door zijn beschouwingen over leeftijdgenoten en jongeren betekenis heeft gehad voor de *bele* Nederlandse literatuur'. Als tweede werd in 1962 Kees Fens bekroond, 'een katholiek,

wiens kritisch werk ook door niet-katholieken' werd hooggeacht: 'Zijn geloofsovertuiging beïnvloedt zijn waardering van letterkundig werk niet in het minst. Moest er nu zo nodig een protestant worden geëerd?' Kossmann eindigde zijn aanklacht met de ontboezeming: 'Ik gun mezelf een tikkeltje onverdraagzaamheid...'

De verontwaardiging in het kamp der 'culturele heidenen met hun geboorneerde maatstaven' was groot. In diverse met Rijnsdorp geestverwante bladen werd het 'tikkeltje onverdraagzaamheid' van Kossmann fel bestreden. Het protestantse *Friesch Dagblad* noemde in het hoofdartikel van 12 maart 1964 de opvatting van Kossmann 'symptomatisch voor de geestesgesteldheid van de kongsi, die, ook via *Het Vrije Volk* meent te moeten uitmaken, wat literatuur van betekenis is en wat niet'. Daarbij werd de mening van Kossmann door de commentator vereenzelvd met die van het sociaal-democratisch dagblad. Dit noopte de hoofdredactie van *Het Vrije Volk* op 18 maart te verklaren, dat het artikel van Kossmann als 'een persoonlijke opvatting' van een van haar medewerkers moest worden beschouwd en dat zij onder naam gepubliceerde artikelen niet bijschaafde. Onder de kop 'Onheus en dom' plaatste *Trouw* op dinsdag 17 maart 1964 in de vorm van een polemisch hoofdartikel 'enkele kanttekeningen' bij het artikel van Kossmann.¹¹¹⁸ Daarin nam de krant het niet alleen op voor de criticus Rijnsdorp, maar formuleerde volgens haar pluriformiteitsbeginsel tevens een principieel redactiestandpunt over literaire kritiek en geloof:

In de lezers van 'De Rotterdammer' wil Kossmann ook het gehele orthodox-protestantse volksdeel treffen. Wie daartoe behoort, is per definitie een culturele heiden. Wie enigermate op de hoogte is van de Nederlandse beschavingsgeschiedenis en van de huidige constellatie (en dat zal Kossmann toch wel zijn) en daarbij komt tot uitspraken als die van Kossmann, liegt. Hij spreekt bewust onwaarheid. Hij geeft lucht aan ordinare, paganistische haat ten opzichte van geloof en gelovigen. Hij vertoont de hoogmoed van de heiden. Bij Kossmann klinkt opnieuw het vervaten 'Kan uit Nazareth wat goeds komen?' Maar, en dit is erger, vooral voor de erudieten van 'Het Vrije Volk', wat Kossmann schrijft, is ook dom. De aap waarom het tenslotte gaat, komt aan het eind van het artikel uit de mouw. Kossmann wijst erop, dat de vorige winnaar van de prijs de roomse Kees Fens is. Van hem zegt hij, dat zijn (Fens) geloofsovertuiging zijn waardering voor letterkundig werk niet in het minst beïnvloedt. Zijn kritische arbeid wordt dan ook door niet-katholieke lezers hoog geacht. Men kan hieruit concluderen, dat Rijnsdorps beschavingsarbeid pas voltooid zal zijn, als zijn christelijke cultuurheidenen begrepen hebben, dat hun geloofsovertuiging geen rol mag spelen bij hun waardering van enig literair werk.¹¹¹⁹

Kossmann verweerde zich op 19 maart 1964 onder de kop 'Wetten en maten' in *Het Vrije Volk* tegen de kritiek van 'de boze mannen van *Trouw* en andere christelijke bladen'.¹¹²⁰ Hij verklaarde dat zij 'alle ironische formuleringen, alle opzettelijke overdrijvingen letterlijk hadden genomen, en stelde opnieuw dat aan de calvinist Rijnsdorp ten onrechte juist 'deze prijs' was toegekend: 'Wie zijn maatstaven aan het evangelie ontleent en niet aan het behandelde kunstwerk, wie zedelijke normen laat prevaleren boven artistieke, wie dus het kunstwerk toetst aan een vastgelegd, aan de Bijbel op een ander of andere manier onttrokken normenstelsel, kan dus voor zijn

¹¹¹⁸ Dit hoofdartikel was 'zeker niet' door toenmalig hoofdredacteur J.A.H.J.S. Bruins Slot geschreven, maar naar alle waarschijnlijkheid door kunstredacteur Koos van Doorne. Brief van Jan Kuijk aan Anne Schipper, d.d. 28 juli 1989.

¹¹¹⁹ Het hoofdredactioneel vervolgde: 'Hier komt een onuitroebbaar misverstand naar voren. Een literair kunstwerk zou moeten gewaardeerd worden op slechts esthetische gronden. De geloofsovertuiging mag niet meespreken. Maar een literair kunstwerk is altijd een verweer of een lofprijzing, het is altijd antwoord van een subject op wat de hem omringende wereld zegt. Het literaire kunstwerk existeert niet slechts in de wereld van het esthetische. Het getuigt altijd van géést van de mens en dus moet dat getuigenis worden aangehoord en eventueel worden toegejuicht, verworpen of discutabel gesteld. Dit nu is het hart van de literaire kritiek. Elk ander standpunt is een verkeerd standpunt. Dat heeft Rijnsdorp begrepen.'

¹¹²⁰ Vrijwel de gehele protestantse periodieke pers besteedde ruimschoots aandacht aan de kritiek van Kossmann op Rijnsdorp als christelijk literair criticus. Ook de *N.C.R.V.* nam het voor Rijnsdorp op: 'Wij behoeven de heer Rijnsdorp, wiens grote talenten ook aan het licht treden bij zijn medewerken aan de *N.C.R.V.* niet te verdedigen tegen het gesignaleerde geschrijf in "het Vrije Volk". Wij hopen voor Alfred Kossmann dat hij bij het bereiken van zijn 60-jarige leeftijd een even rijk geschakeerde kring van vrienden bereid zal vinden hem te huldigen, zoals Rijnsdorp in 1954 geëerd werd door de uitgave van "Op zoek naar het geheim".' Abr., 'Oude onverdraagzaamheid', in: *Omroepgids* voor radio en televisie, jrg. 40, nr. 14, 4 april 1964, 34.

geloofsgenoten best nuttig zijn', maar stelde Kossmann samenvattend, het is 'de toetsing van een kunstwerk aan buiten-artistieke, buiten de criticus vastgestelde normen, die voor een niet-christen twijfelachtig of onbegrijpelijk zijn'. Hij besloot zijn reactie met de conclusie: 'Ik ben onheus en dom genoeg om dat soort bijzondere kritiek niet met een algemene prijs bekroond te willen zien.'

Met de 'religieuze vooringenomenheid' van Rijnsdorp had de rooms-katholieke literator Anton van Duinkerken geen enkele moeite, integendeel, want 'die geeft aan zijn werk juist de bijzondere waarde die het heeft. Hij immers vertelt aan de rest van Nederland de gevoelens, het oordeel, de algemene maatschappelijke reactie van de geboren en getrouwe calvinist, en mij dunkt dat het buitengewoon hoog nodig is dat deze reacties bekend worden'.¹¹²¹ Van Duinkerken constateerde dat Rijnsdorp zijn overtuigingen vertolkte 'zonder enige schamperheid, met een vrij grote openheid tegenover mening, inzicht, smaak, vermogen van degene die hij bespreekt'. Volgens hem deed Rijnsdorp dit weliswaar met weinig humor, maar daar stond tegenover, 'dat hij altijd voor de geestigheid, de prettige kanten van een werk zijn bewondering heeft weten uit te spreken, terwijl hij toch boorde, en soms diep boorde, naar de levensernst in de letterkundige verschijnselen'. Daarom noemde Anton van Duinkerken zijn protestantse geestverwant 'rustig een criticus van de eerste rang', in wiens 'voorstellingsvermogen altijd het leven zelf vatbaar wordt'.¹¹²²

3.6.4 De moderne roman in opspraak

Bundeling kritieken - Lof, reserve en kritiek - Kanarie en mussen - Buitenliteraire kritiek - Analyse en oordeel - Oratio pro domo - Anna Blaman - P.C. Hooftprijs 1959

Bundeling kritieken

Mede naar aanleiding van de toekenning in 1964 van de *Prijs der literaire kritiek* en de hausse aan publiciteit in de pers, die gewaagde van lof, reserve en kritiek, bundelde Rijnsdorp op verzoek van uitgeverij *J.H. Kok* in 1965 een selectie van zijn dagbladartikelen in *De moderne roman in opspraak*. De bundel - met de tot tegenspraak uitnodigende titel - verscheen begin 1966 in de pocket *Boeket Reeks*. Binnen de Nederlandse romanproductie tussen 1960 en 1965 had Rijnsdorp een selectie uit zijn dagbladkritieken gemaakt van tweeënzestig romans, die hij in deze periode had geschreven voor de bladen van het *Rotterdammer-Kwartet*.¹¹²³ In zijn keuze van kritieken bracht hij een beredeneerd evenwicht aan tussen gevestigde namen, opkomende schrijvers en een enkele debutant. Aan de tekst van zijn beschouwingen had hij niets veranderd, waardoor de gebundelde kritieken het spontane, directe en levendige karakter van de literaire kritiek in een dagblad hadden behouden. Door de groepering rond het thema 'roman-in-opspraak' kreeg volgens hem de bundel literatuurkritieken qua compositie en opbouw een doordachte eenheid en samenhang.

In het 'Woord vooraf' noemde Rijnsdorp het een 'voorrecht', dat hij al meer dan tien jaar een belangrijk deel van de productie aan Nederlandstalige romans en novellenbundels (poëzie liet hij hier buiten beschouwing) wekelijks kritisch mocht begeleiden. In de loop der tijd hadden 'veel ontwikkelde en ook eenvoudige lezers en lezeressen' zijn recensies met belangstelling gevolgd, waarna nu ook een 'ruimere kring van geïnteresseerden' van zijn reacties op literatuur kennis konden nemen. De uitgekozen romankritieken waren niet in tijdsvolgorde gerangschikt,¹¹²⁴ maar in alfabetische volgorde op auteursnaam. In zijn inleiding stelde Rijnsdorp dat de moderne roman

¹¹²¹ A. van Duinkerken in: *Rijnsdorp, wie zijt gij?*, jubileumprogramma uitgezonden ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van Rijnsdorp voor de N.C.R.V.-radio op vrijdag 18 september 1964, Hilversum I van 20.50-21.30 uur.

¹¹²² *Ibidem*.

¹¹²³ Dit waren in deze periode naast *De Rotterdammer* als kopbladen de *Nieuwe Haagse Courant*, de *Nieuwe Leidse Courant* en het *Dordts Dagblad*. De kritieken van Rijnsdorp werden doorgaans - meestal gelijktijdig - in het Zondagsblad van de respectievelijke edities geplaatst. Van de in totaal vijfenveertig behandelde auteurs waren er drieëndertig met een boek vertegenwoordigd, tien auteurs met twee (onder wie Anna Blaman en Henry Miller), Willem Brakman met drie en Simon Vestdijk met zes boeken.

¹¹²⁴ Bij de meeste dagbladkritieken waren onderaan de data van publicatie vermeld. Bij de kritieken over Marc Andries (16-01-1965), Hans Baay (16-01-1965), F.L. Bastet (30-03-1963), Gerrit Krol (23-01-1965) en Aya Zikken (1807-1963) ontbraken deze data. De datum bij Bob den Uyl moet zijn: 25-02-1964.

(en novelle) in opspraak was: ‘Het letterkundig leven is in beweging en de kritiek ook. Het is een boeiend en vaak ook een beangstigend schouwspel.’ Tot slot typeerde hij kort en bondig zijn ‘methode’ achter zijn literaire kroniek in *De Rotterdammer* en aanverwante bladen:

In mijn kritisch werk volg ik geen vast, formuleerbaar systeem. Leven reageert op leven. In één en hetzelfde prozawerk liggen positieve en negatieve elementen dooreen, zowel literair als levensbeschouwelijk. Het is de taak van de criticus duidelijk te onderscheiden en een genuanceerd oordeel uit te spreken.¹¹²⁵

Lof, reserve en kritiek

Rijnsdorps gebundelde dagbladkritieken ontvingen langs de scheidslijnen van confessioneel-behoudend tot algemeen-progressief niet alleen lof en bijval in de pers,¹¹²⁶ maar ook enkele gereserveerde of kritisch-afwijzende - en soms op de man gespeelde - reacties.

Een bespreking waarin lichte reserve doorklonk, was van de hand van G.W. Huygens. Deze Neerlandicus, bij P.N. van Eyk te Leiden gepromoveerd, was evenals Rijnsdorp lid van de *Rotterdamse Kring van Auteurs*. Hij schreef in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* een welwillende bespreking, waarin hij over de kritiek van confessionele zijde opmerkte: ‘Een Kees Fens, literair medewerker van De Tijd, is rooms-katholiek, maar je merkt het in de meeste van zijn kritieken niet of nauwelijks als je het niet weet. Hij schrijft met waardering over de meest “gedurfde” auteurs, en als goed lid van Merlyn hangt hij trouwens het dogma aan dat buiten-literaire factoren bij de beoordeling geen rol mogen spelen. Er is weleens een andere tijd geweest...’¹¹²⁷ Over Rijnsdorp, ‘wiens levensbeschouwing vast verankerd ligt in de leer van Calvijn’, gaf Huygens aan, dat deze criticus wel degelijk ruimte gaf aan buitenliteraire factoren, waarbij zijn ‘levenskritiek’ echter ‘het zuivere literaire oordeel’ niet zou verwaarlozen: ‘Het lijkt tweeslachtig, maar kunst is nu eenmaal nauw met het leven verbonden, en ook de criticus heeft het recht “geëngageerd” te zijn.’ Volgens de N.R.C.-criticus toetste Rijnsdorp ‘de “filosofie” van de schrijvers op hun personages aan beginselen van het christendom’, waarbij hij als humanist aangaf: ‘Dat is zijn goed recht, al leidt het meestal tot uitspraken voor eigen parochie, waar niet-christenen niet veel aan hebben.’¹¹²⁸ Zijn afsluitend oordeel over Rijnsdorps kritieken luidde:

We zien ook, dat deze criticus zich wel degelijk openstelt voor de literatuur van deze generatie en er niet op geboorneerde wijze over schrijft die vroeger in confessionele kringen schering en inslag was. En omdat hij een goed ontwikkelde smaak heeft, geeft hij waarderingsoordelen die men kan delen, ook als men zijn levensbeschouwelijke excursies laat voor wat ze zijn.

Wim Hazeu, die naar aanleiding van diverse slordigheden in de samenstelling en redactionele verzorging van *De moderne roman in opspraak* het vermoeden uitsprak, dat de bundel ‘haastig, té haastig’ was samengesteld, destilleerde uit de gebundelde kritieken drie punten waaraan volgens Rijnsdorp een roman moest voldoen om ‘dan pas geheel goed’ te zijn. Als eerste punt noemde hij

¹¹²⁵ C. Rijnsdorp, ‘Woord vooraf’, *De moderne roman in opspraak*, 6.

¹¹²⁶ Zoals bijvoorbeeld: A.C. de Geus, ‘De moderne roman in opspraak’, in: *De Christelijke Bibliotheek*, jrg. 14, nr. 4, april 1966, 5-6; A, ‘Neo-barbaren’, in: *Nederlandse gedachten*, 14 maart 1966; C. Ouboter, ‘Kritieken van dr. C. Rijnsdorp. Moderne roman in opspraak’, in: *De Rotterdammer*, 12 maart 1966. De bespreking in de ‘Boekenetalage’ van *Trouw* liep qua koers ietwat uit de protestantse pas. Scribent ‘G.H.’ schreef over de literair criticus van het *Rotterdammer-Kwartet* en zijn kritiekbundel met de ‘nogal alarmerende titel’ op 29 april 1966: ‘Zijn besprekingen hebben voor een geselecteerd publiek nut; namelijk zij die in een bespreking willen lezen hoe een Calvinist ‘n bepaalde roman beoordeelt. In dat geval is men aan het goede adres: de criticus Rijnsdorp spreekt zich duidelijk uit en het publiek weet na zijn uiteenzetting of het er verstandig aan doet het besprokene te kopen.’ Bijna letterlijk had deze ‘G.H.’ de kritiek van Kees Fens overgenomen uit *De Tijd* van 18 maart 1966.

¹¹²⁷ G.W. Huygens, ‘De moderne roman in opspraak’, in: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 26 maart 1966.

¹¹²⁸ Martin Mooij schreef over Rijnsdorps levensbeschouwelijk gekleurde literatuurkritieken: ‘In veel gevallen kan men geheel met zijn opvattingen akkoord gaan, ware het niet, dat hij toch te opzettelijk naar een godsdienstige achtergrond blijft zoeken. Hij acht het positieve, of men daaronder verstaat, te zeer identiek aan zijn christelijke overtuiging. Het is jammer en lijkt mij wat overbodig, dat hij ook voor eigen parochie daarvan steeds weer wil getuigen, want voor het overige is zijn mening vaak zeer de moeite waard.’ Martin Mooij, ‘De moderne roman in opspraak’, in: *Vooruit*, 14 juli 1966.

‘scherpe observatie, goede stilering, oorspronkelijk woordgebruik’. Het tweede criterium was ‘werking van positieve krachten, “geloof in de waarde van de Geest”, en als laatste maatstaf noemde Hazeu: ‘verwijzing naar de religie, met name de christelijke religie’.¹¹²⁹ Volgens hem werd in de hedendaagse roman bijna nooit voldaan aan deze drie punten, ‘en zo gezien is de roman in opspraak en is er voor een criticus die dit vertrekpunt naar zijn aard en instelling verdedigt, weinig positief te melden’. Hij concludeerde samenvattend: ‘Wie deze normatieve versmalling accepteert, zal in het pocketboekje *De moderne roman in opspraak* veel naar zijn waarde kunnen ontdekken. Wie echter deze versmalling tegensprekt, zal in het boekje zijn tanden kunnen zetten.’ Dat laatste deden met name Alfred Kossmann en Kees Fens, ondanks de waarschuwing van Hazeu: ‘In het laatste geval zullen de tanden dan wel scherp moeten zijn (...)’.

Alfred Kossmann opende in *Het Vrije Volk* van 12 maart 1966 (opnieuw) de aanval. Na kritiek op de titel: ‘Het woord “moderne” had er toch bepaald niet in mogen staan. En: bij wie is die moderne roman eigenlijk in opspraak?’, tamboerde hij wederom op dezelfde trom van zijn protestkritiek in het socialistische dagblad twee jaar eerder bij de toekenning van de *Prijs der literaire kritiek* aan C. Rijnsdorp. Hij eindigde zijn bespreking van *De moderne roman in opspraak* - na de opsomming van een reeks gewraakte citaten ter adstructie - met de conclusie: ‘Het lijkt me wel genoeg. Hier is iemand ‘levenskritiek’ aan het bedrijven met zo tussendoor wat uitstapjes in de literaire kritiek. Het is uiteraard zijn volste recht de bescherming van het Nederlands-christelijke erfdeel belangrijker te achten dan de literatuur. Aan die bescherming dragen zijn stukjes misschien iets bij, aan de literatuur echter in het geheel niet.’ Het verwijt van Kossmann dat Rijnsdorp geen literaire kritiek, maar ‘levenskritiek’ bedreef, kreeg bijval van Fens, die in 1962 de *Prijs der literaire kritiek* in ontvangst had mogen nemen. Deze criticus van rooms-katholieken huize, die een formalistische opvatting van kritiseren vertegenwoordigde,¹¹³⁰ wees Rijnsdorps methode van literaire kritiek radicaal af. In zijn bespreking in het katholieke dagblad *De Tijd* van 18 maart 1966 van Rijnsdorps gebundelde kritieken uit het *Rotterdammer-Kwartet* gaf hij ruim baan aan zijn ludiek-ironisch getoonzette kritiek op *De moderne roman in opspraak*:

Wie het Rotterdammer-kwartet leest - ik niet - krijgt wekelijks huisbezoek van dr. C. Rijnsdorp, die aan het blad verbonden is als literair criticus. En nu heb ik al te veel gezegd en heb ik de al wat bejaarde Rijnsdorp zeker geen plezier gedaan. Want hij is geen literair criticus, misschien vindt hij zichzelf een levenscriticus. Ik zou het liever zo willen zeggen - en nu doe ik hem alweer geen plezier: Rijnsdorp houdt vijf-minuten-preekjes naar aanleiding van een boek.

Fens, die ‘in geen tijd zulke bestofte stukjes’ had gelezen, ‘van vorm en taal (...) wat burgerlijk en kneuterig, stijfjes, netjes, eenvoudig gehouden, het gehoor mag kennelijk niet vermoeid worden’, noemde Rijnsdorp een ‘typische boodschappenzoeker’, die ‘alleen maar naar eigen boodschappen zoekt’. Hij beschouwde hem als een ‘typische vertegenwoordiger van die soort gelovigen die zo weinig respect hebben voor en inzicht in de levenssituatie van een ander, dat ze dadelijk hun lange vinger heffen en dan wat goedkope opmerkingen maken, die de familie van het huisbezoek wellicht tot meewarig hoofdschudden over de slechtheid van de wereld brengen, maar die verder van elk gebrek aan respect getuigen’. Hij poneerde vervolgens dat de literair medewerker van *De Rotterdammer* geen boek naar zijn persoonlijke overtuiging kon beoordelen, omdat die bij Rijnsdorp geheel ontbrak. De calvinistische criticus had volgens hem ‘een statische overtuiging: hij vertegenwoordigt een onwrikbare leer en van daaruit oordeelt hij en vooral - en dat is mijn bezwaar - veroordeelt hij’. Kees Fens concludeerde samenvattend, dat ‘vanuit een dogmatische

¹¹²⁹ Wim Hazeu, ‘De versmalling in van de literatuur’, in: *Delftse Courant*, 6 augustus 1966.

¹¹³⁰ Volgens criticus Carel Peeters vertegenwoordigde Kees Fens een ‘literaire mening’, met het erkennen van de autonomie van het kunstwerk en van de structurele analyse: ‘Voor Fens is dat standpunt noodzaak omdat hij weet dat hij zijn persoonlijkheid niet kan laten meespreken omdat die bestaat bij de gratie van zijn religieuze overtuiging. Het is in hem te waarden dat hij inziet dat een moraal, of dogmata als criteria niet in de literaire kritiek thuishoren. Hoe ergerlijk en pedant iemand kan zijn die wel zijn geloof laat meespelen bij de beoordeling van literatuur zien we aan Van Doorne en Rijnsdorp.’ Carel Peeters, in: Herman J. Claeys, *Wat is Links?* Vraaggesprekken over literair engagement, 257.

starheid als die van Rijnsdorp' elk inlevingsvermogen - eerste vereiste voor een criticus - een onmogelijkheid was, waarbij zijn veroordelingen de 'allure van boeteprofetieën' kregen. Nadat hij in *De Rotterdammer*-kwartetpreekjes van 'een klein literair talent als dat van Rijnsdorp' een opmerking had gelezen waarin de criticus Rijnsdorp 'zich in de meest burgerlijke gedaante toont, en zijn moralisme, zijn werkelijke bekrompenheid en hang naar goedkoop succes laat zien (het gehoor knikt instemmend, dominee heeft het maar weer scherp gezegd)', werd hij echt kwaad en wilde hij in zijn boosheid 'een boek naar de preekstoel gooien'.

Kossmann en Fens stonden als spraakmakende representanten van het toenmalig literair-kritisch bedrijf niet alleen in hun kritiek. De letterkundige Martien G.J. de Jong zette eveneens vraagtekens bij Rijnsdorps methode van kritiseren: 'Rijnsdorp is wellicht meer een calvinistisch cultuur-historicus, dan een Nederlands literatuur-criticus. Maar de literatuur speelt altijd mee.' Hij vond Rijnsdorp 'moeilijker verteerbaar' worden toen hij, zoals in 1966 *De moderne roman in opspraak* tracht te brengen, door middel van een keuze uit zijn romanrecensies. 'Hij toont daarin weinig respect voor de levensopvattingen van anderen en hoort in het werk van Henry Miller "de stemoefeningen van de komende antichrist".'¹¹³¹ Ergerlijk vond De Jong de kritiek van Rijnsdorp op het werk van de Rotterdamse schrijfster Blaman. 'Naar aanleiding van de verhalen van Anna Blaman meent hij niet genoeg te kunnen herhalen dat God ons Christenen in de jongste dag zal vragen hoe we op de uitdaging van de moderne literatuur hebben gereageerd.'

Kanarie en mussen

Anne Wadman schreef over Rijnsdorps gebundelde besprekingen twee paginagrote kronieken.¹¹³² Hij verbeeldde zijn kritiek met een 'kanarie-metafoor', die hij in zijn eerste kroniek als een voliëre om Rijnsdorp optrok, een metaforiek waaruit de calvinistische criticus niet kon ontsnappen.

Dat ligt ten dele aan de onmogelijke positie waarin Rijnsdorp zich als calvinistisch kunstvoorlichter bevindt. Het is ongeveer de positie van een welopgevoede en braaf gekooide kanarie, die een oordeel moet vellen over de vele mussen die in de 'vrije wereld' rondhuppelen en in het aardse stof pikken. Een allesbehalve benijdenswaardige positie, dus. Hij misgunt de mussen hun vrijheid niet, maar hij acht ze toch eigenlijk een inbreuk op de gestelde orde: in principe horen ze in de kooi thuis, ze zouden zich eigenlijk vrijwillig moeten melden en zich voortaan braaf te goed doen aan geestelijk kanariezaad, zorgvuldig uitgezocht en gedoseerd, in plaats van aan wilde wormpjes en zedenbedervende insectjes. Het aantal kanaries, bovendien, vermindert zienderogen, het wellustig gekwetter der mussen overstemt al lang het welluidend kanarie-gekwel.¹¹³³

Wadman verdedigde zijn vergelijking: 'Men vergeve mij de schijn van oneerbiedigheid van het beeld, dat alleen ter verduidelijking dient', waarna de Friese literator en musicus het kritisch werk van Rijnsdorp in een consequent volgehouden 'kanariekroniek' bekritiseerde. De calvinistische criticus ging volgens Anne Wadman uit van de 'volstreckte antithese' tussen de religieuze en niet-religieuze mens, waarbij het leven met God 'driedimensionaal' was en dat van de aarde, van mens tegenover mens, 'tweedimensionaal'. Op deze 'aloude en beproefde schematiek', was de kritische methode van Rijnsdorp gebouwd. De Friese criticus miste hierin echter het gevoel voor relativiteit bij de criticus van *De Rotterdammer* met zijn 'kanarie-standpunt': 'Hij begrijpt niet, dat kanaries ook een soort mussen, en mussen ook een soort kanaries zijn, m.a.w. dat de christen ook een soort ongelovige en de on-gelovige ook een soort christen is.' En dat was volgens hem vanuit zijn 'mussenstandpunt' juist de kern van het tegenwoordige mens-zijn: 'Zeker, hij zal toegeven dat er mussen rondhippen die enige kanarie-glans over hun veren hebben en dat er kanaries zijn met hier en daar een musseveertje. Maar de mus wordt van bladzijde tot bladzijde (met meewarig begrip) in zijn geestelijke armoede getekend en van de kanarie wordt weinig werk gemaakt.' De kritiek van Rijnsdorp vond Wadman voor 90 procent 'levensbeschouwelijke kritiek en voor een

¹¹³¹ Martin G.J. de Jong: *Over kritiek en critici. Facetten van de Nederlandstalige literatuurbeschuwing in de twintigste eeuw*, 221-222.

¹¹³² Anne Wadman, 'Dagen met C. Rijnsdorp. Kanarie over de mussen', in: *Leeuwarder Courant*, 24 september 1966; Anne Wadman, 'Dagen met C. Rijnsdorp. Een calvinistisch kunstkenner', in: *Leeuwarder Courant*, 1 oktober 1966.

¹¹³³ Anne Wadman, 'Dagen met C. Rijnsdorp. Kanarie over de mussen', in: *Leeuwarder Courant*, 24 september 1966.

groot percentage daarvan stichtelijke', waarna hij Rijnsdorps opmerking 'zoiets aparts' in zijn recensie over *De verliezers* van Anna Blaman (bladzijde 29) hekelde: 'Als de "levenskritiek" haar woord gesproken heeft, is er ook nog zoiets aparts als een literaire beoordeling. Een aangrijpend boek is nog niet hetzelfde als een meesterwerk.' Volgens de criticus van de *Leeuwarder Courant* gaven de artistieke mussen de toon aan en waren de kanaries in artistiek opzicht praktisch tot zwijgen gedoemd.¹¹³⁴ Hij noemde Rijnsdorps boekje 'één jammerklacht over de ontarding van de artistieke mens en het loslaten van de religieuze bindingen', stelde vervolgens dat deze kritiek geen 'toekomstperspectief' bood maar zich stilzwijgend als 'achterhoedegevecht' presenteerde, met de rake slotopmerking dat de calvinistische criticus wijselijk zweeg 'over een mogelijke herkerstening van de wereld en de cultuur'. Voor Wadman gold niet de vraag 'of een zingende kanarie een echte, d.w.z. goede, driedimensionale kanarie en of de zingende mus een echte, d.w.z. een slechte, want tweedimensionale mus' was:

Voor mij is de vraag of de kanarie en de mus beide op hun wijze goed zingen, of ze op acceptabele wijze creatief bezig zijn. Voor mij is het literaire werk uit welke vogelsoort het dan mag zijn ontstaan, datgene waar het om gaat.¹¹³⁵

Anne Wadman vroeg zich vervolgens in de geest van zijn metafoor af, het cultureel-kunstzinnig en geestelijk-artistiek manco van het calvinistisch volksdeel in de kern rakend: 'Er moet toch een verklaring zijn voor het evidente feit dat zoveel mussen zo goed en zoveel kanaries (ondanks de medewerking van bovenaf die we genade plegen te noemen) zo slecht of helemaal niet zingen, - een verklaring naar welke ik in dit boekje tevergeefs heb gezocht; de vraagstelling ontbreekt zelfs.'¹¹³⁶ Na enkele fundamentele vragen over de (wan)verhouding tussen religie en literaire kunst onder calvinisten: 'Dat duidt er op, dat de religieuze kracht niet integraal, maar gedoseerd of zelfs per relict of restant aanwezig is', noemde Wadman het 'een misverstand' te denken dat *De moderne roman in opspraak* niet zijn aandacht waard was geweest. 'En daarbij: Rijnsdorp is belangrijk als spreekbuis van een belangrijk volksdeel, als verbindingschakel tussen calvinisme en kunst.'¹¹³⁷

Buitenliteraire kritiek?

De bespreking van de gebundelde romankritieken van Rijnsdorp - 'in de hem door zijn situatie opgedrongen wanhoopspositie', volgens Wadman - kreeg bij de gereformeerde criticus en essayist C. Ouboter in 1966 een geheel andere toonzetting, waarin voluit congenialiteit met het kritisch werk van zijn bevriende leermeester doorklonk: 'Deze criticus heeft een bijna muzikaal literair improvisatietalent. Maar geen goede improvisatie zonder een verborgen vast patroon. Een dergelijk patroon, een stevige structuur, is steeds aanwezig en wordt voor de lezer die de moeite neemt het gehele boekje te lezen, duidelijk. Het onthult zich gaandeweg. Maar het laat zich niet definiëren, niet onderbrengen in vaste formules, in onbewegelijke uitgangspunten, in levensbeschouwelijke of esthetische principes.' Vervolgens stelde Ouboter, waarmee hij impliciet reageerde op de kritiek, rumoer en ophef bij de toekenning van de *Prijs der literaire kritiek* aan Rijnsdorp twee jaar eerder, waarbij ook Rijnsdorps smaak en cultureel kapitaal werden betwist:

Het zij hier met nadruk geconstateerd, men begrijpt Rijnsdorp verkeerd of wil hem verkeerd begrijpen, indien men hem wil vastleggen op een levensbeschouwing of buiten-literair principe. Niet dat hij geen

¹¹³⁴ Wadman merkte in dit verband in zijn kritiek op: 'Van alle 45 besproken auteurs is geen enkele uit de kanarie-kooi. De meest gunstige uitzondering zijn enkele oudere humanistisch-getinte schrijvers met een vage religieuze instelling of jongeren met gevoelens die hij als "vermomd religieus verlangen" typeert.' Anne Wadman, 'Dagen met C. Rijnsdorp. Kanarie over de mussen', in: *Leeuwarder Courant*, 24 september 1966.

¹¹³⁵ Wadman gaf in zijn recensie duidelijk aan dat een deel van zijn kritiek op Rijnsdorps kritiek te maken had met de levensbeschouwelijke grondslag ervan. 'Of liever niet deze grondslag zelf, want die meen ik te moeten en te kunnen eerbiedigen. Maar wel de ongenueanceerdheid, de starheid ervan, en het feit dat ze normatief en eigenlijk imperatief wordt gesteld.'

¹¹³⁶ Zie hiervoor: deel III, epiloog, VII, 'Calvinistische paradox van het cultureel tekort'.

¹¹³⁷ In zijn tweede recensie over *De moderne roman in opspraak* anderhalve week later, stelde Wadman dat Rijnsdorp 'aan zijn antithese zeker geen revolverkogels verbindt'.

levensbeschouwing zou hebben of deze in zijn literair-kritisch werk zou uitschakelen of van geen belang zou achten, maar dit allemaal doet mee in het gesprek met het te beoordelen werk. Wil men van een bepaalde zijde - zeker: van bepaalde zijde - over vooroordeel bij Rijnsdorp spreken, dan dient men te bedenken dat ieder criticus bevooroordeeld is. Noemt men vooroordeel een onveranderlijke, zichzelf door isolement handhavende zienswijze, dan vindt men bij Rijnsdorp daarvan geen spoor.¹¹³⁸

Verwijzend naar Rijnsdorps dagbladkritieken concludeerde Ouboter: 'In zijn sterk bewogen, sterk wisselende, besprekingen van hedendaagse literatuur in de bladen van het Rotterdamer-kwartet krijgen zijn gemoed en zijn intellect gelijke kansen. Het is verrassend te constateren, hoe ver Rijnsdorps ene arm, die naar heden en toekomst, reiken kan. Dat dit assimilatievermogen, gepaard aan een even principiële als kritische geest de in zijn scherpzinnigheid soms zo geboorneerde Alfred Kossmann niet is opgevallen, heeft Rijnsdorps eenzaamheid, maar tegelijk zijn positie bij velen zeer gedifferentieerd denkenden en apprecieerenden versterkt.'¹¹³⁹

In zijn bespreking van *Roman van het tijdschrift Forum of Les liaisons dangereuses* door Maurice Roelants, waarin het conflict in de redactie van *Forum* uit 1935 uitgebreid ter sprake kwam, stelde Rijnsdorp: 'Een criticus is geen onthecht brein, maar een mens met zijn historie, aanleg, leeftijd, voorkeur. Gedurende Ter Braaks beste jaren had ik met zijn werk weinig contact. Ik vond het briljant, maar de lange academische zinnen rolden over mijn hoofd als de woorden van een prediker hoog in de lucht. Vermoedelijk was ik niet bij de tijd en begreep ik niet voldoende waarover het ging. Pas in 1950 ongeveer kwam ik ertoe zijn verzameld werk door te lezen; toen eerst stond de figuur van Ter Braak levend voor me. Op ongeveer gelijke wijze verging het me met E. du Perron.'¹¹⁴⁰ In de redactie van *Forum* ontstond discussie over de destijds vrijmoedige novelle *Virginia* van Victor Varangot.¹¹⁴¹ De roomse Vlamingen in de redactie hadden godsdienstige bezwaren van ethische aard tegen dit boek, maar voor Ter Braak en Du Perron was godsdienst een buitenliterair principe, waarmee een conflict was geboren. Rijnsdorp eindigde zijn bespreking uit 1965 van het boek met de conclusie:

Maar de eigenlijke kern van het Forumconflict is nog steeds de actuele vraag of religie mag meespelen bij de beoordeling van letterkundige producten. Ter Braak c.s. ontkende het recht aan de roomse mederedacteuren, op christelijke wijze 'geëngageerd' te zijn. En zo is het vandaag nog. Vrijwel elk engagement is aanvaardbaar, behalve het christelijk engagement.

Analyse en oordeel

In het eerste deel van zijn driedelige artikel 'Analyse en oordeel' schreef J.J. Oversteegen, een van de drie redacteuren van *Merlyn*:

Het literaire oordeel is nu eenmaal zelden eenvoudig. Dat alleen al onderscheidt het van het niet-literaire, dat meestal de eenvoud zelf is, al kan de norm van toetsing gecompliceerd zijn. Moraal is bijvoorbeeld een ingewikkelde zaak, en de morele normen van een calvinistische gemeenschap beschrijven, dat zou een flink boek vergen. Maar bewijzen dat *Ik Jan Cremer* volgens calvinistische normen een immoreel boek is, gaat in een handomdraaien.¹¹⁴²

Met zijn verwijzing naar de kritiek op (het eerste deel van) de spraakmakende en 'onverbidelijke bestseller' van Jan Cremer uit 1964 doelde Oversteegen op de calvinistische critici J. van Doorne en C. Rijnsdorp. Koos van Doorne bracht zijn walging voor het boek en de uitgever in *Trouw* van 23 mei 1964 plastisch onder woorden onder de kop 'De Smerige Bij Bezig'. In zijn kritiek stelde hij dat 'de auteur in een kliniek of tuchthuis' thuishoorde, typeerde de roman vervolgens als 'de

¹¹³⁸ C. Ouboter, 'Kritieken van dr. C. Rijnsdorp. Moderne roman in opspraak', in: *Nieuwe Leidse Courant*, 12 maart 1966.

¹¹³⁹ Kees Ouboter, 'C. Rijnsdorp, zeventig jaar', in: *Ontmoeting*, jrg. 17, nr. 12 september 1964, 364-365.

¹¹⁴⁰ C. Rijnsdorp, 'Een boek over het Forumconflict. Ter Braak-Du Perron hebben gezegevierd', in: *Nieuwe Leidse Courant*, 3 juli 1965.

¹¹⁴¹ Zie over *Forum*: Jacqueline Bel, *Bloed en rozen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1900-1945*, de paragrafen 4.3: 'Forum', debatten, de canon en het essay', en 4.4: 'Het modernisme in en om Forum'.

¹¹⁴² J.J. Oversteegen, 'Analyse en oordeel', in: *Merlyn*, jrg. 3, nr. 3, 1965, 171.

gedeeltelijk gefantaseerde biografie van een schoft', waarna de *Trouw*-criticus de vraag opwierp of de uitgeverij vanwege de pecunia het boek had uitgebracht: 'Laat ons hopen dat dit vermoeden onjuist is, want als het juist is, is De Bezige Bij een stinkuitgeverij. Iets smerigs uitgeven, omdat de verwachting gewettigd is, dat het geld zal opbrengen, is onzedelijk.'¹¹⁴³ Rijnsdorp plaatste ruim een jaar later op 24 juli 1965 in het *Rotterdammer-Kwartet* zijn bespreking in een cultuur-historische omlijsting, waarbij hij zich naast literair criticus ook de onverschrokken calvinistische volksoepvoeder tot kunst, literatuur en smaakvorming toonde. Hij opende zijn uitvoerige recensie van *Ik Jan Cremer* - als opmaat tot de kern van zijn oordeel - met een kritische kenschets van kunstdemocratisering en cultuurspreiding:

Een halve eeuw geleden riepen de idealistische socialistten: de kunst aan het volk. Ze mocht niet langer het vrijwel uitsluitende bezit zijn van adel en bourgeoisie. De kunst moest afdalen tot de brede massa, zonder intussen haar nobel karakter te verliezen. In het verlengde van dit streven spreekt men vandaag van cultuurspreiding. Men proeft het verschil. Wat men uitspreidt (of uitsmeert) ligt op eenzelfde vlak. Men ziet, of erkent althans, geen verschil meer tussen een hoge kunst en een in de laagte legerend volk. Met de term 'cultuurspreiding' is de kunst gedemocratiseerd en het volk cultureel mondig verklaard.

Na een bondige uiteenzetting over het kunstideaal bij de 'oude socialistten', die riepen om 'een eigen socialistische, liefst proletarische kunst' met een literatuur in 'de authentieke volkstoon' die 'de socialistische idealen vertolkte', wees hij op het boek *Levensgang: roman uit de wereld van de diamantwerkerswereld* van Israël Querido uit 1901, met toen ook al 'de voluit gedrukte g.v.d's, de straattaal, de schuttingwoorden, de onverbloemde sexualiteit, die bij de thans levende jongeren schering en inslag zijn'. Met zijn groot literair-historisch besef toonde Rijnsdorp aan dat het 'extreme realisme' onder jongeren niet 'zonder vader, zonder moeder' was, met als constatering:

Maar tussen de proletarische romankunst van de jonge Querido c.s. en het hedendaagse neo-barbarisme bestaat een diepgaand verschil: de ellende, de smeerlapperij, de rauwe taal, het brute gedrag vormden een soort Danteske achtergrond tegen het lichtend toekomstideaal van het internationale socialisme, terwijl bij Van het Reve, Hermans, Mulisch, Wolkers, Vanvugt, Cremer enz. (om bij de Noord-Nederlanders te blijven) elk ideaal schijnt te ontbreken.

Verwijzend naar de burgerlijke beschaving in Nederland, berustend 'op het dikwijls in de koloniën vergaarde fortuin, of op een in ieder geval welverzekerde rijkdom en op standsprivileges die in een duidelijke klassenonderscheiding gefundeerd waren', stelde Rijnsdorp dat in die literatuur de 'fatsoenlijke jongens (de uitdrukking is van Gerretson)' de toon aangaven. Met een zinspeling op de titel van het profetische boek *La Rebelión de las masas* van Ortega y Gasset uit 1930: 'Inderdaad de horden zijn opgestaan!', trok hij de conclusie: 'Het lijkt er veel op dat vandaag de onfatsoenlijke jongens, onfatsoenlijk in de beide genoemde betekenissen van het woord de toon aangeven.' Ook de kerk, die met het geldbezit de volksvijandige trits van 'troon, beurs en altaar (Domela Nieuwenhuis)' vormde, had bij de ontkerstening schuld, aldus Rijnsdorp. 'Zolang het volk in zijn brede lagen nog kerks was, kon geloof en fatsoen ongeveer hetzelfde betekenen. (...) de "fatsoenlijk jongens" hielden hun kunst hoog, al was hun leven soms laag', waarna hij aangaf dat in 'de stormen van onze tijd' dit dualisme, 'zowel in de kunst als in de kerk', schipbreuk leed.

Volgens Rijnsdorp stond het burgerlijk fatsoen dat niet op een 'levende religie' stoelde, als dat niet doortrokken was van een 'echt-christelijk ethos', op instorten. En kunst, die niet

¹¹⁴³ *De Bezige Bij*, de uitgeverij van *Ik Jan Cremer*, stapte vanwege de diskwalificaties die Van Doorne had gebezigd in zijn *Trouw*-recensie naar de rechter en eiste in een civiele procedure op 17 september 1964 een door de rechtbank te bepalen vergoeding van immateriële en materiële geleden schade alsmede publicatie van het vonnis in *Trouw*. Op 27 oktober 1964 merkte de rechtbank in Amsterdam de termen 'smerig' en 'stinkuitgeverij' als onrechtmatig aan, maar de vordering tot schadevergoeding en de publicatie van het vonnis in *Trouw* wees de rechter af. 'Elk der partijen werd voorts veroordeeld tot betaling van de eigen kosten.' Zie: *Nieuwe Leidsche Courant*, respectievelijk 17 september en 27 oktober 1964. Zie ook: Frans de Rover, 'Proces naar aanleiding van Reve's Nader tot U. Confrontatie tussen literatuur en godsdienst in Nederland', in: *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*, 137 * 20 oktober 1966, 788-795.

geëngageerd was, kunst 'als doel in zichzelf, als luxe, als spel alleen', vond 'geen weerklank' meer. Deze factoren wierpen volgens hem licht 'op de doorbraak van het neo-barbarisme in onze literatuur', dat hij als een 'internationaal verschijnsel' zag. Dat Cremers debuteert 'zo'n opgang' had gemaakt, noemde Rijsdorp een 'symptoom', waarbij hij aangaf het boek eigenlijk niet tot de literatuur te kunnen rekenen: 'Eigenlijk is dit niet een boek voor een literair criticus, maar voor psychologen, sociaal werkers, politiefunctarissen, pedagogen enz. Voorzover het boek hun iets nieuws vertelt, kunnen zij zich eraan documenteren.' Vanuit zijn poëtische smaak constateerde hij:

Als er niet uitdrukkelijk om was gevraagd, zou ik het boek nooit gelezen hebben en ik vind het een veeg teken dat het zo'n verbreiding heeft gevonden. Want deze belangstelling gaat ten koste van ander, beter werk. Voor de opgroeiende jeugd is het een door en door slecht boek; van het mooie in de sexualiteit blijft niets over. Met *Ik Jan Cremer* heeft de Nederlandse literatuur een dieptepunt bereikt.¹¹⁴⁴

J.J. Oversteegen wilde overigens met zijn opmerkingen over het literaire oordeel niet betogen dat hij het buitenliteraire oordeel 'verwerpelijk' vond: 'Dat hangt er helemaal van af, wie het uitspreekt en op welke plaats.' Wie in het christelijk dagblad *Trouw* een gunstige bespreking van *Op weg naar het einde* van Gerard Reve dacht te vinden, 'maakt zelf de fout', aldus de *Merlyn*-criticus. Ter verduidelijking schreef Oversteegen, zijn literaturopvatting scherp articulerend:

De lezer waar het blad voor gemaakt wordt is, evenmin op literaire oordelen uit als de criticus die er in schrijft. Diens taak is het, literaire werken te bespreken in het kader van bepaalde opvattingen die hij met zijn lezers deelt. Als hij dus een boek dat niets met calvinistische denkbeelden te maken heeft, toch daaraan toetst, voert hij ongetwijfeld zijn opdracht naar behoren uit. Dat dit tegelijk betekent dat hij niet hoeft te rekenen op lezers die deze godsdienstige opvattingen niet met hem gemeen hebben, spreekt vanzelf. Wie buiten de eigen levensbeschouwelijke kring belangstelling wil vinden voor zijn beweringen over literatuur, moet zich houden aan datgene wat in het literaire werk van nature aanwezig is: de literaire aspecten.

Vervolgens stelde Oversteegen, dat als 'de geëngageerde katholieke, protestantse, socialistische criticus in zijn krant niet-literaire opvattingen verkondigt over literaire zaken', daar niemand iets tegen kon hebben: 'zolang hij de vrijheid van de schrijvers om te schrijven wat hun goedgevindt maar niet bedreigt'.¹¹⁴⁵

Oratio pro domo

Hoe raakte de - soms op de man gespeelde - confrontatie van visie, opinie en (legitieme) smaak op de inhoud, vorm, stijl en wijze van zijn literair kritiseren de calvinistische criticus Rijsdorp zelf? In de periode na de felle kritieken op *De moderne roman in opspraak* schreef hij onverstaanbaar, zich op de literaire taak en smaak toespitsend, naar aanleiding van een essay van J. Weverbergh:

Ik begin te geloven dat men in Vlaanderen de situatie beter door heeft dan in Noord-Nederland. Men staat mij hier in Holland niet toe levenskritiek te bedrijven op de enige manier die voor mij mogelijk is: als gelovig christen. Ik ben dan onmiddellijk een zedenmeester, bekrompen en achterlijk, waard om dood te

¹¹⁴⁴ Rijsdorp sloot zijn recensie af met de slotzin: 'De enige troost is misschien dat hij het gras voor de voeten van de andere barbaren heeft weggemaaid'; een troost die twee jaar later gelogenstraft werd met de verschijning van *Ik Jan Cremer 2*. Zie ook Rijsdorps kritiek in het *Rotterdammer-Kwartet* van 7 januari 1967: 'Ordinair kermispektakel', met als bijtitel: 'Ik Jan Cremer 2. Ieder die dit werk koopt weet dat hij achter zijn rug uitgelachen wordt.' Eerst was Rijsdorp van plan een kwaad stukje te schrijven met als mogelijke titel: 'Dictator van de grofheid', maar na een slapeloze nacht vond hij dit te veel eer: 'Dit boek heeft met literatuur niets te maken. Het boek is alleen maar een uiterst grove en uitgekiende geldmakerij. En tevens nam ik het besluit niet verder te lezen.' Hij besloot zijn kritiek op het publiciteitscircus: 'kermisgeschreeuw', en de marketingmachinerie: 'blaaskakerij', om het boek heen: 'Zo heb ik me onder het schrijven toch weer een beetje kwaad gemaakt, omdat hier in naam van de vrije meningsuiting en van de literatuur een soort terreur wordt uitgeoefend, die onze toch al zo door bederf aangetaste literatuur nog verder verziekt. En als men daar plezier in heeft, mag men mij gerust een geborneerde zedenmeester noemen.'

¹¹⁴⁵ J.J. Oversteegen, 'Analyse en oordeel', in: *Merlyn*, jrg. 3, nr. 3, 1965, 171-172. Oversteegen vulde zijn kritiekopvatting aan met de zinsnede: 'Persoonlijk vind ik dat hij ongelijk heeft, niet omdat hij zich als bijvoorbeeld een katholiek uit, maar omdat hij katholiek is. Aangezien echter zijn buiten-literaire ideeën over literatuur mij geen belang inboezemen, zal ik mij niet met hem bemoeien zolang hij het niet met mij doet.'

schoppen. Bij de Vlaamse jongeren, die fel tegen kerk en christendom gekant zijn, zal ik, voorzover ik voor hen besta, er wel niet beter afkomen. Maar dat is minder belangrijk dan hun heldere kijk op de situatie, zoals ik die ook zie.¹¹⁴⁶

Vanuit zijn visie op het toenmalig literair-kritisch klimaat schreef Rijnsdorp eind mei 1966: 'De literatuur is (zo schreef ik al ettelijke jaren geleden in deze krant) *bezig zich te ontwikkelen tot iets anders*. Vandaag is ze overwegend levensfilosofie geworden. Maar dan moet ook de kritiek die zich met deze produkten bezighoudt, veranderen. Een kritiek, die dergelijke produkten zuiver literair wil bezien, klopt niet op het te bespreken werk. Zij beperkt zich tot stijlonderzoek, thematiek, niveaubepaling, vergelijking enz. en neemt dus de houding aan zuiver formeel en neutraal te blijven. Wat nooit helemaal lukt.' Vervolgens formuleerde hij vanuit zijn eigen literair-kritische praktijk een zelfbewust oratio pro domo, waarin hij tegenover de zuiver-formalistische benadering van literatuur - met hetzelfde onvervreemdbare recht - zich een levensbeschouwelijke benadering van het literatuurbedrijf toe-eigende: 'Het valt mij altijd weer op bij het lezen van kritieken, dat om de andere zin het verloochende levensbeschouwelijke element tussen de woorden door, en ook vaak *in* de woorden, de kop opsteekt. Dat kan ook niet anders. Vandaag is een kritiek, die zogenaamd zuiver-literair wil zijn, een anachronisme geworden. Als de schrijver zich voor een levensovertuiging inzet, mag de criticus dat ook doen. En als de auteur grof wordt, mag de criticus scherp zijn. Literatuur en kritiek leven in een ik-gij verhouding.'¹¹⁴⁷

De criticus Carel Peeters stelde in de interviewbundel *Wat is Links?* van Herman J. Claeys over de in zijn ogen onwenselijke vermenging van literatuur en levensbeschouwing: 'Hoe ergerlijk en pedant iemand kan zijn die wel zijn geloof laat meespelen bij de beoordeling van literatuur zien we aan Van Doorne en Rijnsdorp.'¹¹⁴⁸ Toen Rijnsdorp deze maatschappijkritische bundel besprak in *De Rotterdammer*-bladen citeerde hij de gewraakte uitspraak van Peeters en repliceerde: 'Ik wil mij die beschuldiging van ergerlijke pedanterie graag aantrekken, maar wie Koos van Doorne van pedanterie beschuldigt blijkt hem wel heel slecht te kennen. Wie onrecht wil bestrijden, moet proberen zijn tegenstander recht te laten wedervaren.'¹¹⁴⁹

Anna Blaman

Over het werk van de Rotterdamse auteur Anna Blaman - als casuïstiek voor zijn kritische methode - was Rijnsdorp in zijn kritieken uitgesproken antithetisch. Blaman ('Ben Liever Als MAN') was het pseudoniem van Johanna Petronella Vrugt (1905 - 1960). Zij woonde met haar moeder en zus in het huis aan De Vliegerstraat 50a, een zijstraat van de Claes de Vrieselaan in Rotterdam-Delfshaven. Zij vestigde haar naam in 1941 met de roman *Vrouw en vriend*. In november 1948 verscheen *Eenzaam avontuur*, een compositorisch gelaagde roman die door Simon Vestdijk omschreven werd als een 'meesterwerk'. In de protestantse en rooms-katholieke pers veroorzaakte deze roman grote deining vanwege de (homo-)erotische passages in het boek. In zijn dubbelbespreking uit 1955 van de romans *Zelfportret als legkaart* van Hella S. Haasse en *Op leven en dood* van Anna Blaman was Rijnsdorp - los van zijn persoonlijke verhouding tot de Rotterdamse schrijfster - ondubbeltzinnig in zijn opvatting en oordeel: 'Criticik betekent letterlijk scheiding. Den criticus rest ten slotte niets dan scheiding te maken tussen mens, die men gelukkig gaarne zag, en het werk, dat men naar de geest en strekking onvoorwaardelijk moet afwijzen. En dit slaat met name op de roman.'¹¹⁵⁰ Inhakend op het algemene oordeel dat ten aanzien van Blamans werk gesproken kon worden van 'Europees peil', stelde Rijnsdorp ronduit afwijzend:

Schrijver dezes behoort niet tot degenen, voor wie daarmee het laatste woord gesproken is. Het levensbeschouwelijk element gaat in de moderne literatuur steeds meer de eerste viool spelen en dat

¹¹⁴⁶ C. Rijnsdorp, 'Opstellen lezen. In iedere Noord-Nederlander schuilt een schoolmeester', in: *Nieuwe Leidse Courant*, 29 mei 1966.

¹¹⁴⁷ *Ibidem*.

¹¹⁴⁸ Carel Peeters in: *Wat is links?*, Herman J. Claeys (red.), 257.

¹¹⁴⁹ C. Rijnsdorp, 'Vraag aan 30 jonge auteurs: Wat is links?', in: *Nieuwe Leidse Courant*, 1 oktober 1966.

¹¹⁵⁰ C. Rijnsdorp, 'Illusies bewaren of consequent zijn?', in: *De Rotterdammer*, 8 januari 1955.

element kan zich wel eens zo diametraal gaan stellen tegenover alles wat de Christen heilig is, dat men zal moeten zeggen: Europees peil? Des te erger voor Europa!

Over zijn plaatsgenote en bijna-buurvrouw Anna Blaman,¹¹⁵¹ die Rijnsdorp persoonlijk kende als voorzitter van de *Rotterdamse Kring van Auteurs*, waarvan hij vanaf de oprichting op 29 oktober 1951 lid was,¹¹⁵² schreef hij in zijn recensie 'Verhalen van Anna Blaman' uit juni 1964: 'Ik heb Anna Blaman maar oppervlakkig gekend. Wel heb ik haar meermaals op vergaderingen bijgewoond en enkele malen, als ze me een lift gaf naar een bijeenkomst buiten de stad, lange gesprekken met haar gevoerd. Ze maakte de indruk van zacht, lief, intelligent en integer te zijn. Maar als zoveel auteurs werd ze scherp als ze ging schrijven.' Ter toelichting verklaarde hij: 'Juist omdat er dan niemand tegenover je zit, gaat dat zo. Ze voelde zich fundamenteel ongelukkig.'¹¹⁵³ In zijn eerdere recensie uit december 1960 over Blamans laatste roman *De verliezers* had Rijnsdorp eveneens zijn contact met Blaman genoemd.

De Rotterdamse schrijfster Anna Blaman stierf op 13 juli 1960 onverwacht, niet lang nadat zij voor de *Rotterdamse Kring van Auteurs* ten huize van dr. Pieters te Rhoon het begin van haar roman, die zij niet geheel voltooiën zou en die als haar als geestelijk en artistiek testament nu onlangs is verschenen, had voorgelezen. Ze had haar verontschuldigen gemaakt voor het sombere karakter van dit haar jongste werk en speciaal van dat begin. Ze las met beheerste, maar dan ook volkomen ontroering, een emotie waartegen alle schrijversijdelheid uit het gezicht was verdwijnen. Het was haar ernst met de bitterheid des doods.¹¹⁵⁴

Rijnsdorp schreef vervolgens, verwijzend naar een bijeenkomst van de jury van de *P.C. Hooftprijs 1959*, over Blaman: 'Een poos tevoren, op een juryvergadering te Utrecht, had zij in die zeer beperkte kring iets uitgelaten over een boek dat zij schrijven wilde en waarvoor zij zich volledig, met lichaam en geest, wilde inzetten. Het is haar niet vergund geweest het werk te voltooiën, al is het boek dan ook wel zo ver gevorderd, dat aan een totaalindruk niet veel meer ontbreekt, mede dank zij een achter in de roman afgedrukt brieffragment, waarin het plan voor de laatste hoofdstukken in vage bewoordingen is aangeduid. Dat fragment eindigt met een volzin, waarin de gedachte van het gehele werk is samengevat en die zin luidt zo: "Kortom, het menselijk tekort (het onbegrip, het misverstand), of er nu goede wil of onwil is, ruïneert hier een mensenleven, desondanks blijft de menselijkheid (hier in de zin van talent voor liefde) onaangetaast.'¹¹⁵⁵

Martin Mooij merkte over Rijnsdorps kritiseren van Blaman op: 'Hij herkent de kreet om naastenliefde bij de humaniste Blaman, maar het is wat iritant van hem te moeten vernemen, dat men bepaalde elementen in haar werk moet afwijzen, zij het dan overeenkomstig het voorschrift van Paulus: met afkeer van het kwaad, maar met genegenheid en deernis voor de betrokken naaste.'¹¹⁵⁶ Anna Blaman toonde echter waardering voor haar Rotterdamse collega Rijnsdorp. In een brief aan Willem Snoei, medelid van de *Rotterdamse Kring van Auteurs*, had zij op 3 juni 1960 geschreven: 'Hierbij stuur ik je dat alleraardigst artikeltje van Rijnsdorp. Het is fijn dat hij eens de pen voor je opgenomen heeft, en ik dacht wel dat hij tot zo'n geste in staat was; hij is een fijngevoelig mens. En hij heeft volgens mij gelijk, volkomen.'¹¹⁵⁷

¹¹⁵¹ C. Rijnsdorp woonde vanaf 1938 tot 1971 aan de Rochussenstraat 367b. Anna Blaman woonde vanaf 1928 enkele straten verderop in De Vliegerstraat 50a tot aan haar dood in 1960. Blaman gaf Rijnsdorp, die geen rijbewijs had, met de auto af en toe een lift wanneer zij samen naar een bijeenkomst gingen.

¹¹⁵² Aad Meinderts, 'De Rotterdamse Kring van Auteurs', in: *Juffrouw Ida*, jrg. 10, nr. 1, 1984, 3. Bij deze oprichtingsvergadering was Rijnsdorp verhinderd, maar had wel schriftelijk zijn adhesie betuigd. Brief van Aad Meinderts aan Anne Schipper, d.d. 11 juni 1991.

¹¹⁵³ C. Rijnsdorp, 'Verhalen van Anna Blaman', in: *De Rotterdammer*, 6 juni 1964. Zie ook: C. Rijnsdorp, *De moderne roman in opspraak*, 25.

¹¹⁵⁴ C. Rijnsdorp, 'De verliezers. Aangrijpend werk bleef onvoltooid', in: *De Rotterdammer*, 31 december 1960. Zie ook: C. Rijnsdorp, *De moderne roman in opspraak*, 26-30.

¹¹⁵⁵ *Ibidem*.

¹¹⁵⁶ Martin Mooij, 'De moderne roman in opspraak', in: *Vooruit*, 14 juli 1966.

¹¹⁵⁷ Brief van W. Snoei aan C. Rijnsdorp, d.d. 22 juli 1960, mede naar aanleiding van de dood van de schrijfster. Wim Snoei had eerder op 31 mei 1960 aan Rijnsdorp geschreven, als dank voor de 'rijkelijk gevulde fruitmand' aan deze auteur en criticus van *Het Vrije Volk*, waarin hij tevens een impressie gaf hoe Rijnsdorp in de Rotterdamse literaire

Van 1966 tot 1968 was Rijnsdorp lid van de jury van de *Anna Blaman Prijs*.¹¹⁵⁸ De naar haar vernoemde prijs - groot f. 2.000,- werd in 1965 ingesteld door de Rotterdamse afdeling van het *Anjerfonds*, het latere *Prins Bernhard Cultuurfonds*, met als doel zowel het *Anjerfonds* bekendheid te geven bij de Rotterdamse burgerij als de creatieve kunsten in Rotterdam te stimuleren. De prijs werd toegekend aan een in Rotterdam of in het Rijnmondgebied woonachtige auteur ter bekroning van een in het voorafgaande jaar verschenen roman, novelle, essay of dichtbundel. In 1966 werd deze literaire prijs voor het eerst uitgereikt aan Adriaan van der Veen voor zijn boek *Een idealist*. In de twee volgende jaren dat Rijnsdorp jurylid was, ontvingen achtereenvolgens W.A. Wagenaar (in 1967 voor zijn gehele oeuvre) en Bob den Uyl (in 1968 voor zijn boek *Een zachte fluittoon*) de naar de Rotterdamse schrijfster vernoemde prijs.

P.C. Hooftprijs 1959

In 1959 maakte Rijnsdorp samen met Anna Blaman deel uit van de jury van de *P.C. Hooftprijs*. De jury, verder bestaande uit G.P.M. Knuvelder (lid en voorzitter), Emmy van Lokhorst en Jacq. den Haan, aangevuld met H.J. Michaël als ambtelijk secretaris vanuit het ministerie van *Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen*, sprak vanaf de eerste beraadslaging op 17 september 1959 voornamelijk over Willem Frederik Hermans en zijn een jaar eerder verschenen roman *De donkere kamer van Damocles*.¹¹⁵⁹ Blaman en Den Haan verdedigden de kandidatuur van Hermans. Daarnaast werden de auteurs Ina Boudier-Bakker, Anton Koolhaas en met name Maria Dermoût genoemd. Van Lokhorst en Rijnsdorp stelden Dermoût boven W.F. Hermans. Blaman vond dat Hermans niet 'op moralistische elementen' mocht worden afgewezen. Tijdens de tweede bijeenkomst op 12 november 1959 stemden drie juryleden (Knuvelder, Rijnsdorp, Van Lokhorst) voor Dermoût; Blaman en Den Haan bleven Hermans trouw. In het juryrapport, aangeboden op 29 december 1959 aan staatssecretaris mr. Y. Scholten van het departement, werd W.F. Hermans als kandidaat anoniem opgevoerd: 'Bij alle eenstemmige waardering voor het werk van één bepaalde auteur meende een meerderheid der jury echter, dat dit werk, respectievelijk al het werk van die auteur, vooralsnog toch niet voor toekenning van deze prijs in aanmerking kwam.' De prijs aan een andere auteur toekennen wilde de jury niet, waarna zij uiteindelijk unaniem besloot niemand te bekronen: 'Hoezeer de jury dit ook betreurt, zij meent het met haar verantwoordelijkheid ten aanzien van de waarde van deze prijs niet overeen te kunnen brengen u een ander advies te geven.' Op 13 januari 1960 schreef de staatssecretaris van *Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen*, mr. Y. Scholten: 'Onder dankzegging voor het mij bij Uw bovenvermelde brief uitgebracht rapport over de Staatsprijs Letterkunde (P.C. Hooftprijs) - 1959 bericht ik U, dat ik mij met Uw advies geheel kan verenigen; deze prijs zal dus niet worden toegekend.'¹¹⁶⁰ De jury had eenstemmig bepaald: 'Na uitvoerige bespreking van het werk van een aantal auteurs heeft de jury tot haar spijt moeten vaststellen, dat geen der besproken auteurs alle stemmen of die van de meerderheid bleek te kunnen verkrijgen. Een uitweg of een noodoplossing heeft de jury niet willen voorstellen. Over de betekenis van de enige letterkundige prijs, die de Nederlandse regering kan toekennen, mag naar haar mening geen gerechtvaardigde twijfel bestaan.'¹¹⁶¹

De dichter Frank Daen herinnerde zich dat hij op de zondagavond in de week na de juryberaadslagingen op bezoek was bij Rijnsdorp, 'die zich min of meer als een dwarslegger

wereld lag: 'Wat je schrijft is scherp gesteld en niet mis te verstaan. Ik ben je voor je inzet buitengewoon dankbaar. Van bevriende kanten werden mij diverse nummers toegestuurd, voorzien van de nodige commentaar op de huidige literaire toestand in ons land, gevolgd door lofuitingen aan jouw adres.'

¹¹⁵⁸ Formeel heette deze prijs tot 1990 de *Anjerfonds-Blaman-prijs voor literatuur*, daarna de *Anjerfonds Anna Blaman Prijs*, en vanaf 2001 de *Anna Blaman Prijs*.

¹¹⁵⁹ Ontwerpadvis van de jury Staatsprijs Letterkunde 1959 van 9 december 1959 aan de Staatssecretaris van *O.K. en W.*, mr. Y. Scholten. Zie ook: Rob Delvigne, *Willem Frederik Hermans in de prijzen*, tweede, herziene editie (2005).

¹¹⁶⁰ Brief van de staatssecretaris van *O.K. en W.*, mr. Y. Scholten, d.d. 13 januari 1960, opgesteld door dr. J. Hulsker, chef der afdeling Kunsten, aan de Jury Staatsprijs Letterkunde - 1959 (Kunsten, onderafdeling T.L. 31992).

¹¹⁶¹ Citaat uit het persbericht, als bijlage gevoegd bij bovengenoemde brief, waarin de staatssecretaris aangaf niet het volledige juryrapport openbaar te maken: 'Ik heb er de voorkeur aan gegeven mij te beperken tot het algemene aspect, in Uw advies gegeven.'

voelde aangekeken'.¹¹⁶² Een deel van de jury kon zich volgens hem niet met een andere kandidaat dan W.F. Hermans verenigen, een keuze waarin Rijnsdorp niet kon meegaan. 'Na dagen van overweging was hij bij dit besluit gebleven. Een staatsprijs bekroonde in zijn visie niet alleen de literaire waarde, maar ook de ethische gezichtspunten, en dat kon hij niet met zijn consciëntie verantwoorden. Hij had tegenkandidaten geopperd, maar uiteindelijk besloot de jury geen prijs uit te reiken en de opdracht terug te geven.' Daen gaf met nadruk aan dat er zeker andere kandidaten te vinden waren, maar enkele juryleden brachten op deze wijze hun misnoegen naar buiten. De benoeming van Blaman en Rijnsdorp in een jury noemde hij achteraf beschouwd 'geen gelukkige'. Blaman stelde zich met Alfred Kossmann in de Rotterdamse pers en *Rotterdamse Kring van Auteurs* in die jaren negatief op ten aanzien van protestants-christelijke kunst. Soms uitte zich dit volgens Frank Daen ook tegen de persoon Rijnsdorp: 'Daartegenover bleef Kees de onverstoorbare zachtheid zelve, maar liet hij zich in zijn consciëntie niet beïnvloeden.' Over deze consciëntie had Rijnsdorp eerder in zijn literair-historisch essay uit 1952 naar aanleiding van de drie etappen in de protestants-christelijke literatuur geschreven:

Wat men van die 50-jarige productie ook zeggen moge, onweerlegbaar is, dat ze de literatuur van het ontwaakt geweten genoemd mag worden, en de consciëntie in een dubbele functie toont: als literair en als religieus geweten. En waarin zij ook tekort geschoten moge zijn, in grootsheid, vlucht, breedheid, diepgang misschien, niet in zuiverheid van aandrift en bedoeling, niet in toewijding ondanks miskenning van binnen en buiten, niet in een eerlijk en onophoudelijk zoeken naar de uitdrukking, met modern-literaire middelen, van het oude geloof.¹¹⁶³

3.6.5 *Levensbeschouwing en literaire kritiek*

In 1952, ruim twaalf jaar voordat hij zich als calvinistisch criticus zou profileren in de functie van vast literair medewerker van *De Rotterdammer*, schreef Rijnsdorp over de wederzijdse relatie tussen literatuur en levensbeschouwing:

Literatuur heeft altijd een levensbeschouwelijk en een artistiek element en deze beide elementen gaan een levend criticus zozeer ter harte en zijn zozeer verbonden met zijn affectieve leven, dat zijn oordeel in hoge mate door zijn persoonlijke behoeften, verlangens en afkeer wordt beïnvloed. Ook wie de 'littérature pure' voorstaat (zijn die er nog?),¹¹⁶⁴ openbaart daarin een levenshouding, nl. dat het alleen de schoonheid is, die er op aan komt. De literaire veldslagen zijn dáárom zo gecompliceerd, omdat daarbij artistieke en levensbeschouwelijke tendenzen dooreenspelen. Daar komt voor de scheppende kunstenaar nog bij, dat zijn geest altijd en op allerlei niet na te speuren wegen op zoek is naar bouwstoffen en -vormen voor zijn toekomstig werk. Dit alles heeft een subjectiviteit en prikkelbaarheid tot gevolg, die tot de zonderlingste oordelen kan leiden.¹¹⁶⁵

Rijnsdorp stelde dat de literaire opinie 'nooit stabiel' was en het oordeel over bepaalde figuren of werken 'zich onophoudelijk' wijzigde. Hij vervolgde zijn redenering met de kritische opmerking, die hij ontleende aan de praktijk van de verzuilde romankritiek uit het vooroorlogse literaire veld: 'En even dwaas als het is, werk al daarom tot de literatuur te rekenen, omdat wij de levensbeschouwing daarin en daarachter delen, even dwaas is het aan zulk werk de benaming literatuur te ontzeggen, alleen al omdat wij van de daarin aan de dag tredende levensovertuiging een afkeer hebben.' Met nadruk vervolgde hij: 'Het lijkt misschien overbodig deze duidelijke waarheden hier te herhalen, doch het was toch maar, om een enkel voorbeeld te noemen, een gezaghebbend criticus als Ter Braak, die van het werk der Protestants-Christelijke jongeren, op een enkele uitzondering na, niets moest hebben, omdat hij nu eenmaal zijn afscheid aan domineesland gegeven had.' Hij vatte de moraal van zijn opmerking samen in de conclusie: 'Een criticus moet toch iets méér zijn dan iemand, die zich rekenschap aflegt van zijn smaak.'¹¹⁶⁶

¹¹⁶² Brief van I.F. de Haan (Frank Daen) aan Anne Schipper, d.d. 28 maart 1991.

¹¹⁶³ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 15.

¹¹⁶⁴ C. Rijnsdorp vroeg zich dit af, ruim voordat *Merlyn* school maakte in de academische literatuurkritiek.

¹¹⁶⁵ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 15.

¹¹⁶⁶ *Ibidem*.

Met het oog op de literair-artistieke vorming van de gereformeerde jongeren en de culturele opvoeding van zijn calvinistische achterban had Rijnsdorp eerder in zijn lezing *Jeugd en literatuur* uit begin 1945 als poëticaal-emancipatoir uitgangspunt gesteld: 'Literatuur moet eerst niet maar een dood begrip, doch een levende werkelijkheid voor ons worden. We moeten het woord literatuur eerst welbewust stukslaan.'¹¹⁶⁷ Hiermee doelde Rijnsdorp op de inhoudelijke begripsbepaling van het fenomeen literatuur, zoals hij dat ten diepste leefde en doorleefde:

Literatuur is maar niet wat in de boeken staat, literatuur is een vorm van leven. Zij is de beeldende, taalscheppende kracht van het gemoedsleven; zij is de spraak van het hart. Als we tot de literatuur, tot het begrip literatuur alleen rekenen de som van haar producten, snijden we de bloem van de wortel. Bepaling van het begrip literatuur eist, dat men rekening houdt met haar bron, maar ook met haar toekomst. Zij heeft, men vergeve het versleten en veelszins onsympathieke woord, een dynamisch karakter. *Ze moet voort*.¹¹⁶⁸

Geloof, literatuur (kunst) en leven waren voor Rijnsdorp onlosmakelijk met elkaar verbonden en vormden een onverbrekelijke drie-eenheid in zijn poëtica. Wanneer hij literatuur als een stijlproduct onderzocht, vormde de (taal)techniek van een kunstwerk niet het laatste woord. Voor de 'levenshouding' van het werk - die hij tot de 'stijl' van een artistieke schepping rekende - had hij eveneens oog.¹¹⁶⁹ De voor hem retorische vraag: 'Is die *in zichzelf* een eenheid en kan zij voor ons, ook wanneer ze als zoodanig onaanvaardbaar blijkt, toch van een zekere *levenswaarde* zijn?',¹¹⁷⁰ vormde het grondbeginsel van Rijnsdorps benadering van en zijn metakritische omgang met literatuur als neocalvinistisch literator en volksovoeder tot kunst en cultuur.

3.6.6 *Literatuur- of levenskritiek?*

'Wat heden kunst is, is morgen leven.'¹¹⁷¹ Over de kunstkritiek stelde Rijnsdorp tijdens een lezing in oktober 1961 voor de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* te Leiden, het voornamelijk gezelschap van letterkundigen, taalkundigen en historici waarvan hij vanaf juni 1951 lid was, dat zij - evenmin als de grootste kunstenaar over zijn eigen werk - niet het laatste woord spreekt:

Wel spreekt zij het jongste woord, waarbij zij zich tot tolk maakt niet alleen van individuele inzichten, maar - meestal ongemerkt - ook van de geest van haar eigen generatie. De kritiek is nooit zomaar 'un monsieur', zoals een Franse zegswijze wil. Kunstkritiek en kunstbeschouwing vervullen dan ook een belangrijke, ja onmisbare functie in het geheel van het culturele leven. Zij vertegenwoordigen geheugen, inzicht en geweten. Maar ook de kritiek vindt haar geluk in haar begrenzing. Zij mag het uitzicht op het kunstwerk niet belemmeren en dient, na haar taak te hebben vervuld, discreet uit de aandacht te verdwijnen.¹¹⁷²

¹¹⁶⁷ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 92.

¹¹⁶⁸ *Ibidem*, 93. Rijnsdorp publiceerde de lezing 'Jeugd en literatuur' in zijn *Literair dagboek*, 11 januari 1945, 92-97.

¹¹⁶⁹ Rijnsdorp kreeg - met zijn christelijk-literaire kritiek als bemiddelende instantie tussen kunstwerk en (christelijk) lezerspubliek en zijn radicale afwijzing van de opvatting dat romans alleen beoordeeld mochten worden vanuit een strikt literair standpunt - in 1979, in een wetenschappelijke reflectie op de vorming van literaire waardeoordelen de wetenschappelijke en objectief-onderbouwde argumentatievrijheid 'om te spreken en te schrijven zoals ik spreek en schrijf, die hij altijd al claimde. J.J.A. Mooij stelde in 'De motivering van literaire waardeoordelen', dat auteurs hun waardering altijd met argumenten onderbouwen, waarbij hij een zestal vormen van argumentatie onderscheidde: realistische, emotieve, morele, structurele, intentionele en vernieuwingsargumenten. In Rijnsdorps kritieken zijn deze argumenten ter onderbouwing van zijn (levensbeschouwelijk gefundeerde) waardering van literatuur te herleiden, en met name vanuit zijn geloofsbelijdenis: het morele argument, dat Mooij op pagina 255 omschreef als: 'De criticus beoordeelt hier een werk als goed of minder goed al naar gelang het morele beoorselen lijkt te belichamen die hij goedkeurt of afkeurt. Een slecht werk kan dan wel heel realistisch of knap en aangrijpend zijn, maar wordt toch veroordeeld als het voor moreel aanvechtbaar wordt gehouden'. Bij zijn bespreking van het morele argument legde Mooij eveneens een relatie naar cultuurkritiek. J.J.A. Mooij, 'De motivering van literaire waardeoordelen', in: J.J.A. Mooij, *Tekst en lezer. Opstellen over algemene problemen van de literatuurstudie*, 253-278. Zie ook: Hans Werkman, 'Christelijke literatuur in Nederland in de jaren negentig', in *Ons Erfdeel*, jrg. 39, 1996, 399-418.

¹¹⁷⁰ C. Rijnsdorp, 'Querido's Jordaan', *Ter Zijde*, 54.

¹¹⁷¹ C. Rijnsdorp, 'Literatuur en Christelijke volksoepvoeding', *Ter Zijde*, 174.

¹¹⁷² C. Rijnsdorp, 'Mozarts Klarinetconcert, A-majeur, K.V. 622', in: *Rotterdams Accent 1962*, 17. Dit artikel vormt een zelfstandig fragment uit Rijnsdorps lezing uit 1961 voor de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* te Leiden.

De kritieken van C.Th. Scharthen in *De Telegraaf* en *De Gids* hadden bijgedragen aan Rijnsdorps literaire en kritische vorming: ‘Want hoe je literaire kritieken moet schrijven heb ik toch niet zozeer van Van Deyssel geleerd; daarvoor is Carel Scharthen veel meer mijn leermeester geweest. Zijn *Kroniek der Nederlandsche Letteren*, drie delen, van 1916 tot 1920 was mijn leerschool. Hij was voor mij de erudiete criticus, die mij modellen voorhield van de manier waarop men literaire kritieken schrijft.’¹¹⁷³ Vervolgens had Rijnsdorp zich al in 1934 als ‘levenscriticus’ gepresenteerd. Hij rekende zichzelf tot het type schrijver met liefde voor de toonkunst, het drama en met een kritische levenshouding, die hij typeerde met de trefwoorden muziek, dramatisch aanleg en reformatorische gezindheid: ‘Het is niet willekeurig of toevallig, dat de muziek (beweging), drama (handeling) en levenscritiek (drang tot verandering) hier in één adem worden genoemd. Ze zijn verwant.’¹¹⁷⁴ Over levenskritiek stelde hij vervolgens:

Een geboren criticus, zoals Busken Huet of Ter Braak waren, **wil iets bepaalds van de kunst**. Naar die onderbewuste, half bewuste of allengs helder bewust geworden normen oordeelt hij, kiest of verwerpt. Zonder een in de geest huizend levensbeschouwelijk element kan geen criticus van formaat ontstaan. Het misverstand zit in de mening, alsof de criticus zijn normen in een soort decaloog zou kunnen formuleren. O nee, die formulering is uiterst vaag: Hoe meer de ‘wet’ in het hart zit, des te minder behoeft ze op tafelen te worden gegrift. Maar het is mijn vaste overtuiging, dat de kritiek het antwoord is van het leven op de kunst en er is geen leven dat niet volgens wetten functioneert.¹¹⁷⁵

Bij de herdenking van de door de Duitsers gefusilleerde essayist en criticus H. van der Leek had Rijnsdorp voor de *Christelijke Auteurskring* op 28 november 1941 als allusie op *Johannes 4 : 29a* de bijbels geladen metafoor ontvouwd:

De poëzie, de kunst, het scheppend vermogen, dat is de bruid en wie de bruid heeft, is bruidegom, is dichter. Maar de groep is niet volmaakt, de stoet is niet volledig en het geluk van de bruidegom niet compleet zonder den vriend van den bruidegom, den essayist en criticus.

In deze - eveneens op hemzelf van toepassing zijnde - beeldspraak, toonde Rijnsdorp niet alleen een synthetische visie op literatuur. Hij kon deze metaforiek alleen maar bedenken bij de gratie van zijn veelzijdig literatorschap. Rijnsdorp beoefende vrijwel alle disciplines binnen het letterkundig bedrijf. Bovendien kende hij uit zijn literaire praktijk zowel het scheppend kunstenaarschap als de kunstzin van reflectie op poëzie en belletrise in kritiek of essay. In 1977 stelde hij in dit verband: ‘De lezer moet weten dat critiseren het werk van een levend mens is, die zich met bepaalde uitingsvormen van leven bezighoudt.’¹¹⁷⁶ De synthese van deze deeldisciplines vormde de resultante van zijn zoektocht naar samenhang en verbinding in de literatuur, zoals hij die ook in het leven zelf had ontdekt en ervaren. Reeds in zijn essaybundel *Ter Zijde* uit 1935 bracht Rijnsdorp deze totaliteitsgedachte onder woorden:

We moeten kennen de schrijvers, de groep of school waartoe ze behooren, de geestelijke strooming, die er achter zit; we moeten kennen de vormen en soorten van letterkunde, zowel proza als in poëzie; we moeten een bepaald letterkundig product niet alleen esthetisch en technisch, maar ook kritisch kunnen bezien. In hoogste zin omvat dit ‘critisch’ alles, bewondering en bezwaar, verrukking en angst, bevrijding en bezinning, herkenning en verwondering, genot en afkeer. De romantiek kent alleen de kritiek van het affect. De romanticus is bang voor het intellect, hij meent rijker te worden aan gevoel naarmate hij zijn verstand uitschakelt. Hoe oppervlakkig! De Schrift stelt alle functies in dienst van God en de naaste, niet atomistisch, maar in hun totaliteit. Die levende, polair gespannen, ook verstand en bewustzijn inschakelende

¹¹⁷³ G. Puchinger, ‘Dr. C. Rijnsdorp’, in: *Christen en kunst*, 167-168. Over zijn ontwikkeling als literair criticus merkte Rijnsdorp in een bespreking in 1966 op: ‘Schrijvers dezes zou nooit criticus hebben kunnen worden, als hij zijn leven lang niet kritieken had gelezen. Wat dank ik al niet aan de kritieken van Van Deyssel, Albert Verwey en Carel Scharthen.’ C. Rijnsdorp, ‘Dichters en uitleggers’, in: *Nieuwe Leidse Courant*, 2 juli 1966.

¹¹⁷⁴ C. Rijnsdorp, *Ter Zijde*, 8-9.

¹¹⁷⁵ C. Rijnsdorp, ‘Maurice Roelants als criticus’, *Nieuwe Leidse Courant*, 9 februari 1957.

¹¹⁷⁶ C. Rijnsdorp, ‘Hoe kan een boek “goed” zijn?’, in: *Trouw*, 15 april 1977.

totaliteitshouding ten opzichte van het letterkundig product, dat is wat ik met 'critisch' bedoel. Het afkeuren en verwerpen is daarvan maar één gevolg onder vele.¹¹⁷⁷

Deze monumentaal-critische visie op literatuur maakte Rijnsdorp tot een uniek en eigenzinnig criticus, die in staat was binnen het geheel van zijn kritiek de afzonderlijke delen te kunnen scheiden en onderscheiden. Hij demonstreerde deze kwaliteit bij uitstek in zijn bespreking van het artikel van Paul Rodenko, 'Nieuwe Griffels/Schone Leien', in het oktobernummer van *Maatstaf* 1954, bedoeld als inleiding tot de op initiatief van uitgever Bert Bakker samengestelde bloemlezing uit de experimentele poëzie van de Vijftigers. Rijnsdorp was ronduit lovend: Het is de beste beschouwing over de nieuwste poëzie, die mij tot nu toe onder ogen is gekomen, de beste zowel in de diepte (historisch en peilend), als in de breedte (het verband leggend met buitenlandse gelijksoortige poëzie).¹¹⁷⁸ Zijn enige kritiekpunt was dat Rodenko de geestelijke structuurverandering die zich de laatste honderd jaar had voltrokken, volgens hem als een feit had aanvaard, 'maar alleen om daaruit het veranderd litterair klimaat te verklaren, dus zonder die verandering zelve wijsgerig of religieus kritisch te bezien'. Rijnsdorp concludeerde vervolgens, zijn kritiek tot in de kern samenvattend: 'Zo mist deze inleiding voor mijn besef de derde dimensie in de zin van *levensbeschouwelijke* diepte, want men toch moeilijk aannemen, dat Rodenko tussen de regels door heeft willen zeggen: wat is, is goed, omdat het is.'¹¹⁷⁹

3.7 *Redacteur*

Aan Rijnsdorps letterkundige kwaliteiten als novellist, dichter, romancier, essayist en criticus voegde zich in het perspectief van zijn taak en opdracht als literator en kunstopvoeder een extra kwaliteit toe waarmee hij zijn missie: 'Het volk aan de kunst', in praktijk bracht: Rijnsdorp als redacteur. Ook zijn redacteurschap hing onlosmakelijk samen met zijn dubbele cultuurtaak, meer in het bijzonder met het pedagogisch-beschouwend aspect. Zijn redacteurschappen oefende hij in programmatische zin vooral literair-educatief uit. Hij was redacteur van diverse periodieken: *Opwaartsche Wegen* (maart 1939 - augustus 1940), *Organist en Eeredienst* (juni 1938 - augustus 1942), *Nieuw Nederland* (juli 1945 - oktober 1946), *Ontmoeting* (oktober 1946 - september 1957), en van de beide lustrumbundels *Het Heerlijk Ambacht* (1934) en *Verzeld Bestek* (1939) van de *Christelijke Auteurskring*. Het redacteurschap zag hij als een belangrijk middel om zijn opvattingen over de verhouding tussen kunst en volk, via de redactieformule van het blad of tijdschrift, programmatisch uit te dragen. Daarbij zette Rijnsdorp als kunstopvoeder deze protestantse periodieken als instrument in bij de uitoefening van zijn kunstopvoederschap om via de redactieformule en geselecteerde voorbeelden van goede letterkundige praktijk, het lezerspubliek op te voeden bij de vorming van hun literaire smaak.

Zijn opvattingen over het redacteurschap had Rijnsdorp op 21 juli 1934 aan Hein de Bruin in het kader van de redactiecrisis in *Opwaartsche Wegen* uitgebreid onder woorden gebracht: 'Een tijdschrift leiden is niet maar beheeren, maar regeeren. En "gouverner c'est prévoir", vooruitzien.' Volgens hem schiep een tijdschrift een constellatie, bepaalde een kritisch niveau, gaf het 'typen van werk dat door jongeren als norm wordt gefixeerd', en oefende het eveneens invloed uit door 'wat het *niet* geeft, omdat dat stilzwijgend als buiten het gezichtsveld vallend onmerkbaar inferieur wordt, enz.' Rijnsdorp vervolgde zijn gedachten over het instrumenteel inzetten van de redactieformule van een periodiek: 'Maar als een tijdschrift, ongeveer in de door mij gedachte zin, *constructief* leidt, bewust paedagogisch prikkelt, zoals een dichter zijn eigen talent of een vader zijn kind, of liever een gouverneur van een vorstenkind het jonge prinsje, dan werkt het *vormend*.'¹¹⁸⁰

Ruim tien jaar later, op 19 november 1944, schreef Rijnsdorp als vrucht van zijn denken over de vooroorlogse protestantse literaire tijdschriften in zijn dagboek met het oog op de

¹¹⁷⁷ C. Rijnsdorp, 'De werkwijze der Christelijke reciteerclubs', *Ter Zijde*, 112-113.

¹¹⁷⁸ C. Rijnsdorp, 'Poëzie der avant-garde', in: *De Rotterdammer*, 19 november 1954.

¹¹⁷⁹ *Ibidem*.

¹¹⁸⁰ Brief van C. Rijnsdorp aan H. de Bruin, d.d. 21 juli 1934. Archief H. de Bruin, *Literatuurmuseum*, Den Haag.

redactieformule van een nieuw tijdschrift: 'Geen of zo weinig mogelijk verklaringen van de redactie; geen polemieken; geen artikelen over abstracte onderwerpen langer dan een bladzijde; geen gewichtige of onderwijzende pose; geen "ontdekking" van cultuur en kunst en christendom! En als het kan ook geen onbegrijpelijk verzen.'¹¹⁸¹ Het in 1946 opgerichte letterkundig en algemeen cultureel maandblad *Ontmoeting* zou juist grossieren in redactionele kanttekeningen en (kunst)opvoedende commentaren. Ter typering van het literair tijdschrift *Maatstaf* van voormalig Jong-Protestant en uitgever Bert Bakker in vergelijking tot *Ontmoeting* merkte Rijnsdorp in het voorjaar van 1957 zelf op: 'Pedagogische bedoelingen die bij het chr. tijdschrift *Ontmoeting* sterk meespelen, zijn hier afwezig. Dit is aan de ene kant de kracht van het tijdschrift, aan de andere kant zijn zwakheid.'¹¹⁸²

3.8 *Pointe*

In april 1977 opende Rijnsdorp zijn bespreking op de kerkpagina in het dagblad *Trouw* van de bundel *Literatuur en ethiek* met een persoonlijke confidentie over zijn kunstenaarschap:

Het merkwaardige is dat de literatuur mijn oudste liefde was. Daarna werd de muziek het een en al. Vervolgens verdrong de literatuur de muziek van de eerste plaats tot na mijn zestigste de algemene cultuur, en sinds mijn zeventigste de vraagstukken van samenleving, kerk en toekomst mij vrijwel geheel in beslag nemen.¹¹⁸³

Over deze organische groei van scheppend tot beschouwend kunstenaar schreef hij verklarend: 'Zo'n ontwikkeling VOLTREKT zich eenvoudig: men blijft zichzelf en wordt toch telkens anders.' Nadrukkelijk stelde Rijnsdorp dat hij niet zozeer 'aan de literatuur' was ontgroeid, 'als wel er doorheen gegroeid'. De literatuur, met name de christelijke letterkunde, had hij met elke ademtocht van zijn literatorschap doorleefd en met zijn literaire bloed uitgedragen. In deze inhoudelijke beweging van artistiek-scheppend via opvoedend-beschouwend tot opiniërend-kritisch bleef hij altijd - vanuit het monumentale (neo)calvinistische totaliteitgedachte - streven naar de synthese, die leven, kunst en geloof onder een gezichtspunt bracht.

Als kunstgevoelige jongeling van gereformeerden huize maakte Rijnsdorp in zijn literaire vorming eenzelfde ontwikkelingsgang met de Tachtigers door als de eerste generatie protestantse jongeren voor hem, die zich hadden gegroepeerd rond *Ons Tijdschrift*. Op uiterst moeizame wijze heeft hij 'het tafellaken met de tachtigers' moeten doorsnijden.¹¹⁸⁴ Aan de doorwerking van het literaire dogma der schoonheid heeft Rijnsdorp zich ternauwernood - maar nooit geheel - kunnen ontworstelen. Hoewel kunst en cultuur van oudsher bestemd was voor de betere standen, en het volk vrijwel geen deel had aan de hogere cultuur, kende de volksklasse volgens Rijnsdorp wel degelijk een nauwe omgang met literatuur:

De gewone man had vanouds zijn volksboeken, verhalen van heiligen en martelaren, zijn ridderromans en dierenverhalen. De protestantse kleine man had natuurlijk in de eerste plaats zijn Bijbel, voor het bewustzijn alleen het Woord Gods, maar in feite tevens een cultuurmonument op zichzelf. Voorts had hij de werken van Cats, en de allegorische verbeeldingen van de geniale Baptistenprediker en volksman John Bunyan. Het volk is nooit zonder die monumentale literatuur geweest. Het oude volksboek bleef altijd de levensspiegel.¹¹⁸⁵

¹¹⁸¹ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 73-74.

¹¹⁸² C. Rijnsdorp, 'Uit de tijdschriften', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 11 mei 1957.

¹¹⁸³ C. Rijnsdorp, 'Hoe kan een boek "goed" zijn?', in: *Trouw*, 15 april 1977. Aan deze artikelenbundel, die onder redactie van drs. H. van der Ent bij uitgeverij *Boekencentrum B.V.* in Den Haag verscheen, leverde Rijnsdorp het essay: 'In hoeverre speelt levensbeschouwing een rol bij de interpretatie en evaluatie van een literair werk?', 163-182. Hierin besprak hij deze vraag aan de hand van zes voorbeelden uit de literatuur, met ook aandacht voor *Opwaartsche Wegen*.

¹¹⁸⁴ Zie over deze metafoor van dr. A. Kuypers met zijn eis 'tot doorsnijding van het tafellaken met de tachtigers': C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 64.

¹¹⁸⁵ C. Rijnsdorp, 'Het kind is de vader van de kunstenaar', ongepubliceerde lezing voor de ledenvergadering van de Hofdijkschool te Oegstgeest op 10 februari 1960. Het citaat werd ontleend aan het krantenverslag in de *Nieuwe Leidsche Courant*, 11 februari 1960.

In verschillende kwaliteiten als literair kunstenaar heeft Rijnsdorp zijn cultuuropdracht tot levenstaak verinnerlijkt. Vanuit zijn dubbele cultuurtaak: artistiek en pedagogisch, gaf hij op eigen wijze inhoud en vorm aan het Kuyperiaanse cultuurideaal van een neocalvinistische kunst op literair gebied. Als novellist, dichter en romancier ontwikkelde hij zich niet alleen als scheppend kunstenaar, maar dacht hij tevens veel na over het specifiek eigene van de christelijke literatuur. In stijl en onderwerpkeuze zocht hij voortdurend de synthese, die hij eveneens nastreefde als essayist en criticus. Als beschouwend kunstenaar gaf Rijnsdorp in nauwe wisselwerking met het publiek inhoud en vorm aan het tweede deel van zijn cultuurtaak, het pedagogisch aspect: hoe hij via de programmalijnen van muziek, recitatie en literatuur de kleine luyden kon opvoeden tot cultureel besef en kunstzinnige werkzaamheid als basis voor een vruchtbaar cultuurleven.

Aan deze bijbels gefundeerde opdracht lag een weerbarstig probleem ten grondslag: de tweeledige vraag hoe Rijnsdorp met een bemiddelende cultuurtaak de 'grote luyden' - als cultuurdragers in kerk, staat, wetenschap en maatschappij - kon overtuigen van hun culturele verantwoordelijkheid op het levensterrein van de kunst om hen te brengen tot artistieke activiteit uitmondend in een eigen christelijke cultuur? Dit steeds nijpender vraagstuk van Kuyper had prof. dr. Anne Anema - in zijn éloge in *Stemmen des Tijds* voor de ontslapen volksleider - reeds in 1920 als dubbele cultuurtaak voor de calvinistische voormannen geformuleerd:

Daarom moesten er twee dingen gebeuren. Het Calvinistisch volksdeel moest wakker gemaakt en cultureel opgevoed, en tegelijk moest een christelijke cultuur op eigen, objectieve basis worden opgericht.¹¹⁸⁶

De scheppingsopdracht - die voor hem 'cultuurplicht' betekende - motiveerde en inspireerde Rijnsdorp vanuit zijn geloofswaarden en Kuyperiaanse identiteit in zijn missie, visie en strategie als culturele volksovoeder. Zijn dromen en gedachten, tot uiting komend in scheppend en beschouwend werk aan de drieslag van geloof, kunst en leven, richtten zich in de vooroorlogse jaren met name op het veld van de protestantse letteren. Vanuit de strategie en tactiek achter zijn program van volksovoeding had Rijnsdorp de geliefde leus van de socialisten: 'De kunst aan het volk', omgekeerd tot: 'Het volk aan de kunst'. In zijn artistieke en pedagogische gerichtheid zette hij zijn kunstenaarschap programmatisch in voor het hogere doel: de ere Gods op kunstgebied.

Gemotiveerd vanuit dit bijbels gedreven positief cultuurideaal maakte Rijnsdorp zijn scheppend kunstenaarschap dienend ondergeschikt aan het pedagogische aspect, dat haaks stond op de autonome kunstenaarschap in de geest van Tachtig met het *l'art pour l'art*-principe. De opbrengst van zijn literaire volksovoeding diende zich te vertalen in zowel de bevordering van de culturele emancipatie van lezers als die van de christelijke literatuur. Met het oog op deze wederzijds wisselwerking was Rijnsdorp in zijn kunstsovoeding niet alleen gericht op 'volk en publiek', maar ook op (mede)auteurs, critici en geestverwante kunstenaars. Eenmaal cultureel opgevoed en kunstzinnig gevormd zou het calvinistisch volksdeel op het levensterrein van de kunst actief deelhebben of deelnemen aan cultuur. Activiteiten en producties op het calvinistisch literaire en kunstzinnige veld zouden zich - als voldragen vruchten van een (neo)calvinistisch cultuurleven - in het maatschappelijk weefsel organisch vervlechten met andere levensterreinen binnen de gereformeerde wereld. Het cultureel volksovoederschap was voor Rijnsdorp een middel en geen doel; zodra de cultuurpedagogische doeleinden waren bereikt zou hij zich als kunstenaar weer volop kunnen wijden aan zijn primaire cultuurtaak: scheppen en schrijven, alhoewel de kunstsovoeder in hem op de achtergrond altijd manifest zou blijven. Wanneer Rijnsdorp literatuur bedreef of over literatuur schreef was dit altijd 'met steeds deuren open' naar aangrenzende levensgebieden.¹¹⁸⁷ Literatuur was voor hem onlosmakelijk verbonden met leven en geloof, en vormde voor hem een onverbreekelijke metakritische drie-eenheid in zijn poëtica. Het lukte hem uiteindelijk als auteur in de literatuur wel de voorheen gescheiden levenssferen van kunst en geloof onder één centraal gezichtspunt te brengen. In zijn *Literair dagboek* gaf Rijnsdorp

¹¹⁸⁶ A. Anema, 'Dr. A. Kuyper', in: *Stemmen des Tijds*, jrg. 10, 1921, deel 1, 121.

¹¹⁸⁷ C. Rijnsdorp, *Op zoek naar het geheim*, 7.

begin september 1940 aan over 'uiteenlopende dingen van godsdienst, leven en kunst te spreken als over het éne onderwerp, dat ze inderdaad vormen'.¹¹⁸⁸

Met zijn romandebuut *Koningskinderen* vestigde hij in een klap zijn naam en faam als christelijk auteur; een boek dat hem tegelijkertijd zijn hele schrijverschap lang als 'de Rijnsdorp van Koningskinderen' zou achtervolgen, waardoor met name zijn tweede roman *Eldert Holier* uit 1938, dat Rijnsdorps 'eigen ideaal van kunst' tot onderwerp had,¹¹⁸⁹ geen eerlijke kans kreeg.¹¹⁹⁰ In een kritische zelfreflectie uit 1978 op zijn schrijverschap bekende de hoogbejaarde Rijnsdorp dat hij een grote fout had gemaakt als romancier: 'ik had veel meer moeten uitgaan van de *karakters*, die had ik, tot de naamgeving toe, veel meer omtrek en reliëf moeten geven. De karakters hadden de gebeurtenissen moeten bepalen'.¹¹⁹¹ Omdat hij 'niet in romans dacht', vond hij zichzelf geen geboren schrijver:¹¹⁹² 'Om romans en novellen te schrijven moet men (eerste voorwaarde) een geboren verteller zijn. Kunnen vertellen (zoals ik) betekent nog niet dat men een geboren verteller is. Maar met puur vertellen komt men er, literair gesproken, niet. Het meerdere dat dan nodig is, heb ik wel in me, maar ik ben nu eenmaal geen geboren verteller, al ken ik de techniek daarvan. Bij mij ontbreekt dus de basis'.¹¹⁹³ Maarten 't Hart echter noemde *Koningskinderen* 'een monument'. Rijnsdorps derde roman *Mijn Vader, Mijn Vader...* boeide 't Hart 'alleen al door de daarin behandelde problematiek'. In dit verband merkte hij over Rijnsdorp op: 'Ik vind wel dat hij iets te ernstig was, te zwaar op de hand. Een humorist was hij niet, kon hij misschien ook niet zijn. Heel goed van hem is dat hij nergens z'n calvinisme aan z'n lezer opdringt. Z'n romans zouden zeker een herdruk verdienen. Hij heeft het calvinistische milieu heel goed van binnenuit en met warmte weten te beschrijven'.¹¹⁹⁴ De betekenis van Rijnsdorps prozawerk bleek groter dan zijn dichtwerk. Over zijn dichterschap - na de eerste vooroorlogse dichtperiode - schreef Rijnsdorp op 1 januari 1945 in zijn dagboek: 'Duidelijk is in dit dagboek te vervolgen de ontwikkelingslijn van een man, die de genade van het dichterschap kent, maar niet méér'.¹¹⁹⁵ Wellicht doelde Guillaume van der Graft - de eerste laureaat van de *Dr. C. Rijnsdorp Prijs* voor Literatuur - hierop met zijn opmerking: 'Daarom noem ik Rijnsdorp, al heeft hij meer proza geschreven dan poëzie, toch bij voorkeur een dichter'.¹¹⁹⁶

Met zijn literaire veelzijdigheid en culturele begaafdheid had Rijnsdorp aanvankelijk veel moeite. Over de twijfel wie hij ten diepste was als kunstenaar schreef de Rotterdamse literator middenin de hongerwinter op 19 januari 1945:

Dàn ben ik te veel muzikmens om van de literatuur een specialiteit te maken; te hongerig naar literair leven om volkomen melomaan te zijn; als schrijver te geïnteresseerd voor de problemen van vormgeving om naïef verteller te kunnen wezen; te veel romancier toch weer om op te kunnen gaan in het essay.¹¹⁹⁷

Beschouwen lag in Rijnsdorps natuurlijke aard; zijn openheid van blik dankte hij aan zijn muzikale vorming, die hem een brede en internationaal-georiënteerde visie schonk op kunst en

¹¹⁸⁸ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 3 september 1940, 24.

¹¹⁸⁹ *Ibidem*, 99.

¹¹⁹⁰ *Koningskinderen* heeft succes gehad; aan *Eldert Holier* is geen recht gedaan', D. van der Stoep, 'In gesprek met C. Rijnsdorp', in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr. 1, oktober 1950, 12.

¹¹⁹¹ C. Rijnsdorp, *Laatste gedachten*, 60.

¹¹⁹² *Ibidem*, 31. Volgens Rijnsdorp waren Jan Wolkers en Gerard Reve 'geboren schrijvers, maar hun boeken wekken mijn weerzin op, omdat ze in strijd zijn met mijn persoonlijke smaak'. Over zijn smaak merkte hij in 1975 vervolgens op: 'Het is best mogelijk dat mijn literaire en algemeen-artistieke smaak elementen van wereldvreemdheid, verouderd elitair denken en farizeïsme bevat, maar ik heb nu eenmaal een hekel aan grofheid, vooral wanneer die programmatisch en modieus is.' Rijnsdorp gaf hier tevens aan Wolkers 'authentiek, eerlijker' te vinden dan Gerard Reve. C. Rijnsdorp, 'Rond de resten van een elitecultuur', *Christendom en cultuur in bloei en crisis*, 126.

¹¹⁹³ C. Rijnsdorp, *Laatste gedachten*, 56.

¹¹⁹⁴ Brief van Maarten 't Hart aan Anne Schipper, d.d. 8 april 1990.

¹¹⁹⁵ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 87.

¹¹⁹⁶ Guillaume van der Graft, in: *Verzameld Vertoog*, Baarn, 1985, 547.

¹¹⁹⁷ *Ibidem*, 98. Hij vervolgde het citaat: 'Als kantoorman te veel kunstenaar; als kunstenaar te veel huisvader. Ik ben het punt waar de scheuren in de ruit elkaar kruisen.'

cultuur. Aan Klaas Heeroma schreef Rijnsdorp op 7 januari 1935: ‘Misschien komt het, dat ik mijn vroegste en rijpste esthetische vorming in de muziek heb opgedaan, die een meer West-Europese, ja internationale taal spreekt en dat daarin b.v. het architectonische element zoo sterk ontwikkeld is.’ Over de criticus in hem zei Rijnsdorp in een terugblik uit 1974:

In mij is natuurlijk ook een tamelijk kritisch talent. En die kritische zin die zou men zo kunnen omschrijven dat het is een orgaan om het levende van het dode te onderscheiden. Je krijgt dus een gedicht voor ogen: leeft dit gedicht of heeft het dode plekken? Je krijgt een roman voor ogen. Op welke plekken is die roman werkelijk levend en waar zijn de dode plekken in dit boek? Je kunt dat zelfs ook toepassen op theologie en op allerlei wetenschappen. Ik krijg een of ander geestesproduct voor ogen. Ik lees het en neem het in mij op. Ik proef daarin wat leeft en ik ontdek daarin wat niet leeft.¹¹⁹⁸

De betekenis van en waardering voor Rijnsdorp als criticus bleef vooral beperkt tot eigen kring. Het calvinistisch volksdeel vormde immers vanuit zijn cultuurtaak het centrale adres van en voor zijn letterkundige kritieken, die hij als literair pedagoog vanuit zijn gereformeerde geloof voluit kleurde. Buiten de protestantse volkgroep werden Rijnsdorps kritieken gelezen en begrepen als deel van de veelkleurige pluriformiteit die de Nederlandse dagbladpers lange tijd kenmerkte. In standaardwerken over de Nederlandse literatuur en encyclopedieën dook zijn naam geregeld op, van uitvoerig artikel tot kritische voetnoot. De essayist Rijnsdorp ontwikkelde zich parallel aan de (levens)criticus in hem, waarbij hij het essay beoefende als een kunstvorm die - meer nog dan de vluchtige (dagblad)kritiek - hem op het lijf geschreven was.

Bij Rijnsdorps zestigste verjaardag, huldigde de Rotterdamse auteur Willem Eges in de ‘Lezertribune’ van het ‘Maandblad voor letterkundige critiek’ *Critisch Bulletin* hem met ‘Een aantekening’,¹¹⁹⁹ waarin hij enkele karakterieken gaf van de jarige literator in zijn kwaliteit als essayist.¹²⁰⁰ Eges wees op de bezielde toon in het essay ‘Schrijfles bij Nietzsche’ uit 1934, die eveneens doorklonk in Rijnsdorps gehele essayistiek, eerst in *Opgang* en *Opwaartsche Wegen* en later in *Ontmoeting*. Over Rijnsdorps regeringsopdracht *In drie etappen* en zijn eerste jubileumbundel met gebundelde essays uit 1954 *Op zoek naar het geheim*, merkte Eges op: ‘Hier spreekt Rijnsdorp zich het zuiverst uit. Hij weet dat zijn taak een dienende is.’ Het beeld dat de dichteres Lidy van Eijsselseij van Rijnsdorp neerzette: ‘Schipper naast God’,¹²⁰¹ vond hij niet bevredigend omdat het de associatie opriep van ‘een stoere leider met kloeke, mannelijke uitdrukingsmiddelen’, waarna hij Rijnsdorp ten voeten uit typeerde: ‘Maar Rijnsdorp is een *essaieur*, bij wie het gesoigneerde van taal en stijl opvalt. Als logisch gevolg daarvan zijn dan ook de dichter en de romancier ondergeschikt aan de essayist,’¹²⁰² waarna Eges zijn lofprijzing vervolgde:

Als essayist komen Rijnsdorps grote gaven het sterkst tot uiting. Bedachtzaam, evenwel zonder een spoor van aarzeling brengt hij zijn gedachten in een verzorgde stijl naar voren. Dat hij daarbij permanent tegenspraak en bedenkingen verwacht, valt uit zijn toon op te maken. Hij blijkt er zich terdege van bewust in een wereld te leven, die afwijzend tegenover zijn geloofsovertuiging staat. Niettegenstaande dat weet hij zich dermate te beheersen, dat hij slechts zelden polemisch wordt. Tekenend voor zijn defensieve houding.¹²⁰³

¹¹⁹⁸ Jan Pieter Visser, ‘Mijn leven heeft een kalme pols’, TV-portret gewijd aan dr. C. Rijnsdorp, 16 september 1974.

¹¹⁹⁹ Willem Eges, ‘Nu Kees Rijnsdorp zestig jaar geworden is (Een aantekening)’, *Critisch Bulletin*, jrg. 22, 1955, 42-44.

¹²⁰⁰ Rijnsdorp zou Willem Eges op zijn beurt huldigen met een artikel in *De Rotterdammer* van 28 mei 1960: ‘Willem Eges morgen 60 jaar. Een Rotterdamse auteur met karakter.’

¹²⁰¹ Bij de huldiging van Rijnsdorp ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag door een grote vriendschaar op zaterdag 18 september 1954 in het Rotterdamse hotel-restaurant *Atlanta*, had de schrijfster Lidy van Eijsselseij Rijnsdorp als volgt getypeerd: ‘Op de kleine sleep van de Christelijke literatuur was jij steeds schipper naast God. Nimmer vergat je in de top de lichten aan te hebben, die naar de hemel wezen.’ N.N., ‘Huldiging van Rijnsdorp. “Schipper naast God op sleep der Chr. Literatuur”, in: *Nieuwe Haagse Courant*, 20 september 1954.

¹²⁰² Over de dichter Rijnsdorp merkte Eges op, dat zijn verzen in *Stemmen des Tijds*, *Opgang* en *Ontmoeting* te zeer ‘de eigen toon’ misten, ‘om hem onvoorwaardelijk als dichter te kunnen accepteren’. Over de romancier Rijnsdorp stelde hij, dat *Koningskinderen* ‘een geslaagde inzet’ was, *Kostgangers Gods* vond hij minder overtuigend, Eldert Holier had ‘het vage van “omklede bedoelingen (Ritter), met een minimum aan artisticeit, een bezwaar dat hij in mindere mate ook vond gelden voor *Mijn Vader*, *Mijn Vader*...’

¹²⁰³ Willem Eges, ‘Nu Kees Rijnsdorp zestig jaar geworden is (Een aantekening)’, in: *Critisch Bulletin*, jrg. 22, 1955, 44.

Met deze slotzin schoot Egges slechts gedeeltelijk raak: ook in zijn essays kon Rijnsdorp - waar nodig en gewenst - de polemiek vinden. Met name in zijn parallelle kwaliteit als criticus maakte hij van zijn literaire hart geen moordkuil, en liet hij zich zelden in het defensief drukken.

In zijn beweging van schepper tot beschouwer viel in Rijnsdorps literaire ontwikkeling ook een evolutie op in zijn denken over christelijk schrijverschap en christelijke romankunst als 'één veelkleurig getuigenis van Christelijke geloof'.¹²⁰⁴ Was het adjectief 'christelijk' in relatie tot literatuur bij hem voorheen een expliciet wezenskenmerk ter typering van een inherente kwaliteit, in de naoorlogse jaren kwam hij steeds meer tot het confronterend inzicht dat verder reikte dan de verpakking en presentatie van literatuur ter ere van God. Hij miste in wat zich doorgaans als 'christelijke schrijverschap' etaleerde de wezenlijke inzet en werkelijke bezieling bij de literaire lofprijzing van God. Bij de christelijke romankunst kwam het doel 'kunst' op de tweede plaats. Primair ging het hem om de 'inzet' van een boek. Hij vroeg zich daarbij af wat de betekenis was van de verhalen over de 'bezieling' ten tijde van de *Afscheiding* in 1834 en de *Doleantie* van 1886 'als we er niets meer van merken om ons heen'. Vervolgens stelde Rijnsdorp de vraag waar de bezieling van 'onze kerkmensen' was gebleven. 'De bezieling dus, dat was de grote lacune, het grote manco'.¹²⁰⁵ En als ik een boek wou schrijven, dan moest dat over de *bezieling* gaan.¹²⁰⁶

Zelf had Rijnsdorp bij het concipiëren van zijn tweede roman *Eldert Holier* de existentiële geloofservaring als auteur mogen smaken: 'Nu zal het nog zoover komen, dat de kunst mijn geestelijk leven vernieuwt en redt'.¹²⁰⁷ Als literair kunstenaar had hij naast de vreugde van de klank van het scheppen ook de keerzijde ervaren van het pijnlijk gebrek aan weerklank bij zijn volksdeel, zoals Rijnsdorp in 1957 in een bijzin subtiel opmerkte: 'Mijn in 1938 verschenen roman *Eldert Holier*, waarover het eerste kritisch-indringende artikel nog geschreven moet worden, is een vroege poging geweest het cultuurvraagstuk van christelijk standpunt uit en onder eschatologische belichting in romanvorm aan de orde te stellen'.¹²⁰⁸ Het was voor hem zeker niet alleen de secularisatie van de cultuur of de vulgarisering van de literatuur die hem tot zijn afscheid van het 'domineesland' van de christelijke letteren bracht.

In dit verband benadrukte Jaap Das, voormalig redacteur van *Ontmoeting*, in 1979, in zijn bespreking van een cahier over Rijnsdorp als letterkundige,¹²⁰⁹ om hem niet alleen als literator te benaderen: 'Daardoor komt zijn zeer belangrijke produktie van de laatste twintig jaar, waarin de kunst steeds minder in het middelpunt staat, niet aan de orde'.¹²¹⁰ Naast aandacht voor *Koningskinderen* wees de gereformeerde Das op de 'in menig opzicht interessantere' romans *Eldert Holier* en *Mijn Vader, Mijn Vader...* Daarbij stipuleerde de Amsterdamse classicus, die veel met Rijnsdorp op diverse levensterreinen had samengewerkt, Rijnsdorps literaire werk ook uitmuntend kende en voor wie *Ter Zijde* en *Eldert Holier* de onbetwiste hoogtepunten vormden,¹²¹¹ 'dat Rijnsdorps visie, gemeten aan wat in zijn kring gebruikelijk was, ongewoon diep en wijd' was. Hij sloot zijn bespreking af - refererend aan Rijnsdorps letterkundige ontwikkelingsgang - met de

¹²⁰⁴ C. Rijnsdorp, 'Christelijke romankunst', *Ter Zijde*, 120.

¹²⁰⁵ Rijnsdorp stelde tegenover het 'manco-besef', dat vooral als een kwaliteitsvraagstuk werd beschouwd in de Jong-Prottestantse letterkunde, een dieper liggend grondmotief, namelijk: de christelijke bezieling van het kunstwerk.

¹²⁰⁶ Voor de Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam zei Rijnsdorp op zaterdag 11 februari 1939, dat hij 'het tekort aan bezieling' een 'groot gebrek' vond. Daarom wilde hij een boek over de bezieling schrijven 'en wel over de bezieling in gemeenschapsvorm'. *De Amsterdammer*, 6 februari 1939.

¹²⁰⁷ Notitie van C. Rijnsdorp op het typoscript van zijn cultuurroman *Eldert Holier*. In deze opmerkelijke bekentenis maakte de in hart en nieren overtuigde neocalvinist Rijnsdorp duidelijk, dat niet zozeer de kerk, maar de kunst als goddelijke inspiratiebron zijn geloofsleven bezielde en versterkte. Op 31 december 1935 bekende Rijnsdorp aan P.J. Risseuw: 'En nu het omgekeerde: mijn werk draagt en vernieuwt mijn geestelijk leven.'

¹²⁰⁸ C. Rijnsdorp, 'Blijvende kansen voor een prot.-chr. romankunst', in: *Beziening*, gereformeerd tijdschrift tot bewaring en bevordering van het christelijk leven, jrg. 12, nr. 2, 1957, 115.

¹²⁰⁹ Drs. J. Das, 'C. Rijnsdorp, een keuze uit zijn werk', samengesteld en ingeleid door B. Trouwborst, in de reeks 'Cahiers voor christelijke literatuur', *Prisma*-bespreking: 79-2863.

¹²¹⁰ Das gaf later desgevraagd aan, dat cultuur in engere zin aanvankelijk Rijnsdorps aangrijpingspunt vormde: 'Daarna ontwikkelt het zich in ruimere zin en krijgt het een filosofische allure.' Mededeling van Jaap Das aan Anne Schipper op 2 maart 1987 in Amsterdam.

¹²¹¹ Jaap Das, 'Mijn Vader, Mijn Vader...', in: *Ontmoeting*, jrg. 1, nr. 8, mei 1947, 270.

subtiele vingerwijzing: 'Rijnsdorp blijft hier te veel gevangen in het kader van de christelijke literatuur, waar hij juist aan alle kanten uitspringt.'¹²¹²

Het was de habitus van religieuze apathie en culturele zouteloosheid van het calvinistisch volksdeel op kunstgebied met de chronische negatie van zijn kunstenaars, die Rijnsdorp deed realiseren dat het adjectief 'christelijk' weinig meer was dan een loos begrip: een religieuze vlag die de literaire lading nauwelijks dekte. Een conclusie die de christelijke literatuur niet alleen in zijn literaire ambitie en pretentie, legitimatie of bestaansrecht raakte, maar dieper boorde in het mankement van de onderliggende geloofscultuur op het levensterrein van de kunst. Illustratief was in dit verband de observatie van Egges die als relatieve buitenstaander over het ontbreken van elan en daadwerkelijke bezieling in het letterkundig werk van christelijke auteurs had opgemerkt:

Daar het bij hen in hoofdzaak om de Christus gaat, vraagt men zich af: waar blijft de *getuigenis* dan? Wie waarlijk van geloof doortrokken is kan zich niet tevreden stellen met het schrijven van christelijk getinte verzen, romans of essays. Hij moet werk van edeler gehalte geven.¹²¹³

In zijn optreden als onverschrokken calvinistisch literator en schepper van met name de romans *Koningskinderen* en *Eldert Holier*, droeg Rijnsdorp in zowel zijn materiële als symbolische productie bij aan het levensbeschouwelijk discours in het culturele veld. Met name in het subveld van de literatuur, waar hij als cultureel pluralist en gelovig auteur - met zijn al dan niet bekritiseerde of betwiste (legitieme) smaak - invloed uitoefende op de consumptie van culturele en symbolische goederen, zowel in eigen kring als daarbuiten. Mede door de invloed van de cultuursocioloog Pierre Bourdieu brak in het Nederlandse literaire veld - na Rijnsdorps periode als christelijk auteur en criticus - steeds meer het besef door dat bij de symbolische productie, 'behalve de schepper alle "scheppers van de schepping"' betrokken zijn, die als actoren 'geloof in de waarde van de goederen in kwestie produceren', met het baanbrekend inzicht: 'Vandaar dat het culturele veld ook wel als een geloofsweld beschreven wordt.'¹²¹⁴

Tussen het 'manco'-artikel van H. van der Leek uit 1923 in *Opwaartsche Wegen*, waarin Van der Leek met urgentiebesef 'het tekort van christelijke literatuur aanwees',¹²¹⁵ en Rijnsdorps afscheid omstreeks 1970 van de christelijke literatuur - waarbij hij als schrijver van *Eldert Holier* nogmaals het manco van het cultureel tekort van het calvinistisch volksdeel hekelde -, lag bijna een halve eeuw literaire vereenzaming. Een onomkeerbaar proces waarin hij geestelijk-artistiek verweesde van zijn volksdeel. Dat de veelkantige literator Rijnsdorp, nadat hij eerst 'aan' de christelijke letterkunde was ontgroeid, vervolgens 'door' de algemene literatuur 'heengroeide' naar aangrenzende levensgebieden,¹²¹⁶ was vooral van deze Loadiceese grondhouding op kunstgebied bij zowel de grote als de kleine luyden van zijn volksgroep - in het complexe spanningsveld tussen calvinisme en cultuur - het onvermijdelijke en onafwendbare gevolg.

¹²¹² Drs. J. Das, 'C. Rijnsdorp, een keuze uit zijn werk', samengesteld en ingeleid door B. Trouwborst, in de reeks 'Cahiers voor christelijke literatuur', *Prisma*-bespreking: 79-2863.

¹²¹³ Willem Egges, 'Nu Kees Rijnsdorp zestig jaar geworden is (Een aantekening)', in: *Critisch Bulletin*, jrg. 22, 1955, 43.

¹²¹⁴ Kees van Rees en Gillis J. Dorleijn, 'Het Nederlandse literaire veld 1800-2000', in: Gillis J. Dorleijn en Kees van Rees, *De productie van literatuur*, 16. Daarbij verwezen de auteurs in voetnoot 3 naar Bourdieus publicaties: 'La production de la croyance', en: 'Mais qui a créé les créateurs?'

¹²¹⁵ P.J. Risseeuw, 'Een jubileumbundel', in: *De Rotterdammer* (Zondagsblad), 1 december 1934.

¹²¹⁶ Op zeker drie plaatsen in zijn werk, tussen 1968 en 1976, schreef Rijnsdorp ter toelichting, dit organisch verlopen proces feitelijk documenterend: 1. 'Eerlijk gezegd ben ik langzamerhand door de literatuur heengegroeid en gloeit het eigenlijke leven in de binnenste cirkel van theologie, filosofie en sociologie.' C. Rijnsdorp, 'Exit poëziecriticus', in: *Op de Uitkijk*, december 1968, 702; 2. 'Wat mijzelf betreft: ik ben in zekere zin door de literatuur heengegroeid (al zal ik haar nooit verloochenen) en geraak steeds meer in de greep van vragen in samenleving en kerk. Zo is deze korte overweging een soort vaarwel aan romans en poëzie, die ik tientallen van jaren met kritische opmerkingen heb mogen begeleiden.' C. Rijnsdorp, 'Heeft letterkundig specialisme zijn tijd gehad?', in: *Trouw*, 8 januari 1972; 3. 'Ik ben trouwens door de literatuur heengegroeid, een natuurlijk proces, samenhangend met de aftakeling van de burgerlijke cultuur die op het gebied van de roman in de negentiende eeuw haar hoogtepunt beleefde.' C. Rijnsdorp, 'Een bevindelijke roman', in: *Trouw*, 20 februari 1976.

Kunstopvoeder en programmering

Rijnsdorps ontwikkeling als opvoeder tot kunst en letteren was rechtstreeks te herleiden tot zijn cultuurmandaat als christelijk auteur. Vanuit zijn praktijk als literair kunstenaar beschouwde hij het calvinistisch volksdeel in artistiek opzicht als ‘achterlijk’.¹²¹⁷ Vanuit de scheppingsopdracht uit *Genesis* 1 : 28 (en *Genesis* 2 : 15) wist hij echter de noodzaak van de ‘litteraire volksopvoeding’ op zijn kunstenaarsziel gebonden. Mede door zijn bloeiende lezingenpraktijk in het land ontwikkelde Rijnsdorp zich in wisselwerking met het letterlievend kunstpubliek in gereformeerde en christelijk-letterkundige kringen tot een geliefd auteur met een bemiddelende cultuurtaak. Deze volksopvoedende kunstarbeid had echter onvermoede gevolgen voor zijn kunstenaarschap. Hierover schreef hij als auteur aan de eindredacteur van *Opwaartsche Wegen* in het najaar van 1935:

Overigens moge ik er op wijzen, dat men zijn arbeidsveld niet heelemaal vrijelijk kiest: het ontstaat en groeit in een bepaalde richting. Mijn litterair-paedagogische werk kiest zich min of meer een eigen baan.¹²¹⁸

Naast het ‘arbeidsveld’ van zijn scheppend-artistieke werk onderscheidde de neocalvinist en iterator Rijnsdorp nadrukkelijk een ‘litterair-paedagogisch’ werkveld, dat met een eigen dynamiek zich afsplitste van zijn schrijversroeping en in de nieuwe kwaliteit van volksopvoeder tot cultuur een eigen richting zocht. In het volksopvoedkundig spanningsveld tussen kunstenaar en kunstopvoeder vond hij de synthese in de meerwaarde van ‘de bemiddeling van den scheppenden kunstenaar’.¹²¹⁹ Volgens hem kon het ‘litterair middelaarschap’,¹²²⁰ een term die hij boven ‘letterkundige bemiddeling’ verkoos, ‘als roeping en als een aan het scheppen bijna gelijkwaardige taak’ worden gezien.¹²²¹ Scheppen en bemiddelen, beide kwaliteiten paste hij vanuit zijn dubbele cultuurtaak toe: artistiek als kunstenaar en pedagogisch als kunstopvoeder.

Voor de vormgeving van de inhoud van zijn bemiddeling tussen kunstenaar en publiek, zocht Rijnsdorp - in het cultuurtheologisch en artistieke voetspoor van Kuypers esthetiek op het levensterrein van de kunst - passende vormen, die hij als instrumenten gebruikte voor de distributie van zijn kunstzinnig volksontwikkelingswerk, gericht op de culturele verheffing van het calvinistisch volksdeel. In zijn essay: ‘Het volk aan de kunst’, gaf Rijnsdorp inzicht in zijn roeping, taak, functie en verantwoordelijkheid om het calvinistisch volksdeel aan de kunst te brengen.¹²²² In Rijnsdorps programmering als kunstenaar van het ‘muzikaal, dramatisch-critische type’, was deze zelftypering ook herkenbaar in en toepasbaar op zijn kwaliteit als kunstopvoeder:

Hoe nodig, hoe broodnodig is toch onder ons een positieve arbeid in de kunst, om de toegangswegen van en uit het hart vrij te houden, opdat het ons mogelijk blijve, als Christen der Reformatie muzikaal te leven. Duld het in uw recensent voor ditmaal, misschien eenigzins geschrokken lezer, dat hij niet vakmatig kon reporteren, maar er zijn oogenblikken, dat zelfs een superieure uitvoering als deze niet kan verhinderen, dat de achtergrond (voortgaande nivelleering der religieuze waarden) zich voor ons opende. Het gaat zich in deze dagen al meer wreken een tot traditie geworden tekort aan trouw op kunstgebied van Schriftgeleovig Nederland.¹²²³

Daarbij wees Rijnsdorp als kunstopvoeder op de onbaatzuchtige habitus van onvoorwaardelijke verantwoordelijkheid voor het oplossen van het nijpend cultuurvraagstuk in gereformeerde kring, die de hartenklop vormde van zijn dubbele cultuurtaak op het levensterrein van de kunst:

¹²¹⁷ ‘Zeker, het orthodox-Christelijke volksdeel, dat artistiek achterlijk was en grotendeels nog is, dat volksdeel kan nog wel wat bijgewerkt worden. Daar is nog werk te doen en er is ontvankelijkheid.’ C. Rijnsdorp, ‘Litteratuur en Christelijke volksopvoeding’, *Ter Zijde*, 173.

¹²¹⁸ Brief van C. Rijnsdorp aan J. van Ham, d.d. 7 oktober 1935.

¹²¹⁹ H. Burger, ‘C. Rijnsdorp over: Het volk aan de Kunst’, deel II, in: *De Standaard*, 14 november 1935.

¹²²⁰ De term ‘litterair middelaarschap’ droeg bij Rijnsdorp een religieuze gerichtheid tot ‘de ere Gods’, waarmee hij verwees naar het verzoenend werk van Christus. Hij paste vanuit zijn bijbelse cultuurtaak deze analogie zonder te profaneren vrijmoedig toe op zijn bemiddeling tussen het letterkundig product en het calvinistisch volksdeel.

¹²²¹ C. Rijnsdorp, ‘Hedendaagse Protestantse letterkunde’, in: *Rondom het boek* 1935, 153.

¹²²² C. Rijnsdorp, ‘Het volk aan de kunst’, *Ter Zijde*, 154-160. Zie voor de integrale weergave van dit essay: bijlage 1.

¹²²³ C. Rijnsdorp, ‘Die Heilige Elisabeth van Joseph Haas’, in: *De Standaard*, 16 december 1938.

Nodig zijn hier vóór alle dingen wat de Bijbel noemt 'mensen Gods', mensen dus, die hun verantwoordelijkheid ten aanzien van de culturele volksopvoeding zien, aanvaarden en willen dragen: zonder bijbedoelingen, zonder persoonlijke eerzucht, in goede team-geest.¹²²⁴

Over deze cultuurtaak, die dr. A. Kuyper het calvinistisch volksdeel als bijbelse opdracht had opgebonden, schreef Rijnsdorp aan een kritisch J.V.-lid uit Delfshaven in 1932: 'De Schrift roept ons op tot cultuurarbeid, al weten we, dat het zondig stukwerk blijft. Maar daarop mogen we ons nooit beroepen, zeggende: Heer, ik weet dat gij een straf mensch zijt, maaiende waar gij niet gemaaid hebt etc.'¹²²⁵ In het essay 'Het volk aan de kunst' schreef hij twee jaar later: '(...) aan de cultuurtaak mag niemand zich onttrekken door een beroep op zijn persoonlijk gebrek aan talent of belangstelling', waarop hij bezwerend liet volgen: 'Want er is niets in de kunst, dat niet latent leeft in het volk.'¹²²⁶

In dit tweede deel *Instrumenten* komen vanuit theologisch-godsdiensstige en literair-kunstzinnige invalshoek de vormen aan bod, waarin Rijnsdorp als kunststopvoeder zijn program van culturele volksopvoeding - al dan niet op de vraag van het publiek afgestemd - uitwerkte en distribueerde in het calvinistisch-culturele veld. Voor de uitvoering van de drie programmalijnen op het levensterrein van de kunst - de subvelden: muziek, recitatie en literatuur - maakte hij gebruik van een viertal instrumenten. Daarmee gaf Rijnsdorp als kunststopvoeder in een beredeneerde programmering met passende distributiekkanalen de inhoud van zijn werk als scheppend en beschouwend kunstenaar - zijn materiële productie - bij de verspreiding ervan onder het calvinistisch volksdeelvorm uitwerking, kleur en karakter. Dit deed hij vanuit zijn missie en visie in nauwe wisselwerking met het grotendeels gereformeerde publiek.

Bij de presentatie van zijn program van culturele volksopvoeding hanteerde Rijnsdorp voor de distributie van zijn scheppend en beschouwend aanbod als instrumentarium voor zijn cultuuroverdracht en kunststopvoeding - afwisselend of gelijktijdig - de Christelijke Volks-Universiteit, N.C.R.V.-radio, protestantse periodieke pers en christelijk-literaire organisatie. Hoe hij deze 'culturele verkeersmiddelen',¹²²⁷ die volgens hem tevens een 'geestelijke verkeersfunctie' uitoefenden,¹²²⁸ praktisch en programmatisch heeft ingezet bij de uitoefening vanuit zijn dubbele cultuurtaak als kunstenaar en kunststopvoeder, beschrijven de volgende vier hoofdstukken.

Deze studie - als reconstructie van Rijnsdorps levensdevisie: 'Het volk aan de kunst': een strategische kanteling van de geliefde socialistische leus 'De kunst aan het volk' - tekent per instrument hoe Rijnsdorp als kunststopvoeder in zijn cultuurpedagogisch werk de drie artistiek-inhoudelijke programmalijnen van de muziek, voordrachtskunst en literatuur toepaste in zijn kunststopvoedingspraktijk. Met het veelzijdig instrumentarium en distributiesysteem van de volksuniversiteit, radio, pers en literaire organisatie maakte Rijnsdorp optimaal gebruik van de in zijn tijd beschikbare middelen, media en mogelijkheden, die naadloos aansloten op zijn roeping, opdracht en cultuurtaak op het levensterrein van de kunst. Daarmee zette hij de culturele infrastructuur binnen het calvinistisch-culturele veld zo doelgericht, doelmatig, doeltreffend en ook distinctief mogelijk in.¹²²⁹ In zijn publieke oproep tot cultureel besef enerzijds en de opdracht tot culturele werkzaamheid anderzijds, streefde Rijnsdorp - ten koste van zijn scheppend kunstenaarschap - in zijn programmering en kunstbemiddeling een 'positief, Christelijk-nationaal cultuuruideaal' na op het bij calvinisten 'minst ontgonnen gebied: de kunst'.¹²³⁰

¹²²⁴ C. Rijnsdorp, 'Boekenweek en volksopvoeding', in: *De Rotterdamer*, 28 februari 1953.

¹²²⁵ Brief van C. Rijnsdorp aan H. Slings, d.d. 30 april 1932.

¹²²⁶ C. Rijnsdorp, 'Het volk aan de kunst', *Ter Zijde*, 158.

¹²²⁷ *Ibidem*, 159.

¹²²⁸ *Ibidem*, 155.

¹²²⁹ Rijnsdorp bracht nadrukkelijk onderscheid aan - in de Bourdieuse betekenis van 'distinction' - in zijn praktijk van esthetische smaakvorming, waarbij hij zich bezondigde tegen de 'sens pratique' op het door theologen gedomineerde kerkelijk veld, wanneer hij predikanten opriep bij literaire 'goede smaak' zich bij hun theologische leest te houden.

¹²³⁰ C. Rijnsdorp, 'Vrijheid, waartoe?', in: *Nationale Snipperdag*, 47.

4.1 *Rijnsdorp en volksuniversiteit*

De opkomst van de 'University Extension Movement' vond plaats tegen de achtergrond van de industriële revolutie en verstedelijking in het vroegkapitalistische Engeland met de grote economische ongelijkheid tussen de 'haves' en de 'haves-not'. Geëngageerde academici maakten zich zorgen over een minder zichtbare tweedeling in de samenleving dan de 'sociale kwestie': de kenniskloof, die gaapte tussen de kleine groep universitair geschoolden, de 'wetenden', en het volk, de grote groep van de 'onwetenden'. De Alma mater had volgens deze progressief-liberale wetenschappers ook een dienende taak ten opzichte van het volk. De universiteit behoorde kennis buiten de eigen muren uit te dragen als instrument in het democratiseringsproces ten behoeve van het educatief gekleurd volksontwikkelingswerk. Niet vanuit de gedachte dat het academisch onderwijs moest afdalen tot het volk, maar juist omgekeerd: het volk werd in de mogelijkheid gesteld hoger op te klimmen, in de ware betekenis van 'liberal education'.¹²³¹

Onder auspiciën van de *University of Cambridge* kreeg prof. dr. James Stuart in 1867 toestemming met open universitaire leergangen te experimenteren, waarbij deze extensie een officieel erkende afdeling van de universiteit werd.¹²³² De groei van de 'University Extension' in de vorm van 'extension-courses' was spectaculair: in 1875-1876 werden ruim honderd leergangen in deze 'extra-mural colleges' verzorgd, waar ruim tienduizend deelnemers - veelal afkomstig uit de middenklasse - aan deelnamen. In 1876 kwam de 'University-Extension' in Londen tot stand, twee jaar later gevolgd door *Oxford University*. Aan het eind van de negentiende eeuw verspreidde het voorbeeld van de 'University Extension'-beweging zich over Noord-Europa, met name Duitsland, België, Denemarken en Nederland.¹²³³ Het pionierswerk van prof. dr. Arnold Toynbee om de arbeidersklasse door kennisoverdracht te ontvoeden - gericht op een 'harmonieuze maatschappelijke vooruitgang' van alle sociale klassen - werd internationaal trendsetend.¹²³⁴

In 1893 plaatste de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* de 'University Extension' op de agenda met de vraag wat deze verspreiding van kennis kon betekenen voor de Nederlandse situatie.¹²³⁵ Voor de juiste methodisch-technische aanpak van het Engelse model van de 'University-uitbreiding' was de medewerking van de Nederlandse universiteiten onontbeerlijk. In 1912 bepleitte voorzitter dr. D. Bos van het *Nut* de oprichting van een 'Interuniversitaire Vereniging voor Hoger Onderwijs buiten de Universiteiten'. Het voorstel werd echter zowel door de regering als vanuit universitaire kring afgewezen. Doordat de universiteiten buiten de

¹²³¹ G. van Acker, 'De universiteiten en de volksovoeding', in: *Volksovoeding*, jrg. 12, 1959, 79. Aan de opvatting dat universiteitsprofessoren van hun katheders moesten afdalen en in de 'extra-mural-colleges' tot het volk spraken in de eigen taal, lag tevens de gespiegelde idee ten grondslag, dat zij in hun contacten met het volk werden teruggedrongen 'tot de grondregels van hun kennis, waarop tenslotte alle verdere kennis gebaseerd moet blijven'. *Ibidem*, 70.

¹²³² D. van Damme, *Universiteit en volksontwikkeling. Het 'hooger onderwijs voor het volk' aan de Gentse Universiteit (1892-1914)*, 1983, 29.

¹²³³ N. Wijnen, 'De volksuniversiteit in het leven van nu', in: *Volksovoeding*, jrg. 12, 1963, 72.

¹²³⁴ Arnold Toynbee (1852-1883) was vermaard vanwege zijn tomeloze inzet om het levenspeil van de arbeidersklasse in de Engelse sloppenwijken te verhogen. De Britse economisch-historicus predikte niet alleen de verbetering van hun levensomstandigheden, maar voegde met zijn 'University Settlement' ook de daad bij het woord in de Londense wijk *East End*. Academici en studenten uit de middenklasse en hogere standen woonden in achterstandswijken in universitaire nederzettingen, waar zij onder de arbeidersklasse maatschappelijk werk, onderwijs en bibliotheekwerk: 'library extension', verzorgden om kennis met de arbeiders te delen. De ideeën van Toynbee over volksontwikkeling werden in Nederland onder anderen door Hélène Mercier en Emilie Knappert uitgedragen, die aan het eind van de negentiende eeuw met de Vereniging *Ons Huis* naar het Engelse voorbeeld van Toynbee Hall vanuit de volkshuisbeweging de basis legden voor het volksontwikkelingswerk via club- en buurthuizen in Nederland. Ook het initiatief van Octavia Hill met haar 'lady rent-collecting' vond in het sociaal-maatschappelijk werk van woningopzichteressen bij het innen van de huur, de nadruk op opvoeding tot hygiënisch gedrag en zorgvuldige bewoning, eveneens navolging in Nederland.

¹²³⁵ In Nutskringen woedde een strijd over de vraag of populariseren van wetenschap mogelijk was. Naar aanleiding van een 'University Extension'-cursus stelde in 1899 de voorzitter van het *Nut*, prof. dr. W. Nolen uit Rotterdam, dat 'de wetenschap niet op straat gebracht mag worden'. I.M. van Dugteren, 'Vijf en dertig jaar volksuniversiteit te Rotterdam', in: *Volksovoeding*, jrg. 2, nr. 2, 1953, 50.

volksopvoeding bleven, raakte het 'University Extension'-werk in Nederland op dood spoor. De prille organisatievorm van het volksuniversiteitswerk kreeg daardoor geen officiële binding als 'extensie' van de universiteit.¹²³⁶

De eerste Nederlandse volksuniversiteit werd in 1913 te Amsterdam opgericht door de jurist en sociaal geograaf prof. mr. dr. S.R. Steinmetz, de 'Nederlandse Toynbee'. Hij koos voor de term 'Volksuniversiteit',¹²³⁷ omdat 'geen andere naam beter uitdrukt, wat bedoeld wordt, nl. een *universitas*, een harmonisch, systematisch geheel van studiën, van middelen tot geestelijke ontwikkeling, aangeboden aan en berekend voor het volk in zeer vele zijner lagen'. Daarbij benadrukte hij dat het instituut - doorgaans afgekort tot V.U. (niet te verwarren met de *Vrije Universiteit* of *VU* te Amsterdam) - niet bestemd was 'voor aanstaande beroepsgeleerden' en evenmin diende als 'voorbereiding tot geleerde beroepen'.¹²³⁸ Al spoedig werden ook in zes andere steden volksuniversiteiten opgericht,¹²³⁹ die als zelfstandige organisaties in 1918 voor het verkrijgen van rijkssubsidie gezamenlijk de *Bond van Nederlandsche Volksuniversiteiten* in het leven riepen, gericht op versterking van de onderlinge afstemming en samenwerking van de autonoom werkende instellingen. De Nederlandse volksuniversiteitenbeweging wilde met een breed aanbod van leergangen kennis, ontwikkeling en beschaving bieden aan deelnemers uit alle lagen van de bevolking: 'Géén poging om mensen te helpen bij het inhalen van hun tekorten aan primaire ontwikkeling: lezen, schrijven, rekenen, deze in tegendeel in behoorlijke mate vooronderstellend. Wèl een poging om systematische ontwikkeling te bieden waarbij verdieping van inzicht hoger wordt aangeslagen dan veelheid van weten', aldus prof. dr. W. Banning.¹²⁴⁰ De V.U. wilde met name mogelijkheden scheppen voor individuele persoonlijkheidsontwikkeling; het groepsverband vormde daarom niet het uitgangspunt voor de werkwijze van de Nederlandse Volksuniversiteiten.¹²⁴¹ De docenten hanteerden bij de vormgeving van het ideaal 'algemeen ontwikkeld', een nieuwe methodiek van volksuniversiteitswerk, die gebaseerd was op het Engelse 'Tutorial system'.¹²⁴²

Als reactie op het mechanische mens- en maatschappijbeeld van de Verlichting brak in het volksuniversiteitswerk het inzicht door dat cultuur niet alleen overgedragen, maar ook actief toegeëigend diende te worden. Daarom kregen aan de volksuniversiteiten de lezingenserie in cursusverband en de werkcursus de voorkeur boven de incidentele voordrachtsavond, en reikte

¹²³⁶ W. Meijer, 'Steinmetz en de volksopvoeding', in: *Volksopvoeding*, jrg. 11, 1962, 281.

¹²³⁷ Op de samentrekking 'volk' en 'universiteit' volgde later de kritiek dat deze naamgeving de arbeidersklasse zou afschrikken en dat er bovendien geen echte wetenschap werd beoefend. De naam kreeg echter burgerrecht in Nederland. De Vlaamse naam: 'Hogeschool-uitbreiding', dekte - als equivalent van 'University Extension' - de vorm en inhoud van het werk beter. In Nederland maakte de Volkshogeschool, die niet alleen de intellectuele vermogens van cursisten, maar ook de sociale en creatieve mogelijkheden van volwassenen tot ontplooiing wilde brengen, vanaf 1932 met name op het platteland furor. 'Inhoudelijk en methodisch was het verschil dat de volksuniversiteit voordrachten en cursussen gaf, meestal in de avonduren of op zaterdag, terwijl de volkshogeschool tweeweekse of langere cursussen in internaatverband verzorgde met als doel de integratie van kennis, praktijk en persoonlijke vorming in de programmaonderdelen (lezingen, gespreksgroepen, excursies, praktijkwerk, sport, zang en musische vorming)'. Maarten van der Linde en Johan Frieswijk, *De Volkshogeschool in Nederland, 1925-2010*, 426.

¹²³⁸ H.S. Uyekruyer, 'Prof. Dr. S. Steinmetz en de voorgeschiedenis van de Volksuniversiteit in Amsterdam', geciteerd door W. Meijer, 'Steinmetz en de volksopvoeding', in: *Volksopvoeding*, jrg. 11, 1962, 282.

¹²³⁹ Groningen (1914), Tilburg (1915), Assen en Den Haag (1916), Rotterdam en Utrecht (1917).

¹²⁴⁰ W. Banning, 'Lijnen van ontwikkeling tot 1940', in: T.T. ten Have (red.), *Vorming. Handboek voor sociaal-cultureel werk met volwassenen*, 38.

¹²⁴¹ R. Hajer, 'Over het karakter van de volksopvoeding', in: M. Kamphuis (e.a.), *Om de leefbaarheid van het bestaan*, 124.

¹²⁴² Herman Nijenhuis, *Volksopvoeding tussen elite en massa*, 62. Voor de Engelse socialist Albert Mansbridge bleek uit zijn samenwerking met *Oxford University* de 'Tutorial Classes Movement' de oplossing voor het probleem van de geringe deelname van arbeiders aan de 'University Extension'-cursussen. Door de empathie van de tutor als studieleider en vertrouwensman (afkomstig uit alle maatschappelijke lagen en religieuze groepen) in de denkwereld van arbeiders werd de kennis- en culturoverdracht sterk bevorderd. Ook in Rotterdam werd deze methodiek in de vorm van meerjarige werkcursussen, kleine groepen deelnemers en een zelfgekozen studieleider ingevoerd, nadat Mansbridge voor de Rotterdamse volksuniversiteit deze aanpak had bepleit. Overigens niet zonder resultaat: de Rotterdamse V.U. trok in het cursusjaar 1922/'23 ruim de helft meer deelnemers (20 à 30%), dan elders (6 à 15%). A.C.J. de Vrankrijker, *Volksontwikkeling. Geschiedenis en problemen van het sociaal-cultureel werk in Nederland*, 117.

haar activerende en vormende invloed verder dan de alleen 'verbreidende volksopvoeding' van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*.¹²⁴³

Aan de volksuniversiteit, die als 'school voor volksopvoeding' met de distributie van populair-wetenschappelijke kennis wilde bijdragen tot 'versterking van de gehele totale mens, van zijn geestelijke, morele en esthetische mogelijkheden',¹²⁴⁴ werd vanaf 1930 ter correctie op de jarenlange overschatting van het verstandelijk aspect steeds meer aandacht geschonken aan kunst en cultuur.¹²⁴⁵ Naast hoogleraren en vakspecialisten werden ook beeldende kunstenaars, musici en literatoren aan het V.U.-werk verbonden, zoals de auteur C. Rijnsdorp, die in 1930 docent werd aan de Christelijke Volks-Universiteit van Rotterdam. Volgens hem dankte de volksuniversiteit, evenals de radio, haar bloei aan de 'geestelijke verkeersfunctie' die ze uitoefende.¹²⁴⁶

4.2 *Rotterdamse Volks-Universiteit*

De Rotterdamse Volks-Universiteit werd op 20 december 1917 opgericht.¹²⁴⁷ De directeur van de *Scheepshypotheekbank*, mr. W.C. Mees, was de initiator van deze instelling, waarbij hem niet alleen de Engelse voorbeelden in de geest van de 'University Extension',¹²⁴⁸ het 'Toynbee-work',¹²⁴⁹ en het 'Settlement-work',¹²⁵⁰ voor ogen stonden. Hij noemde ook de volksverheffende activiteiten van het Rotterdamse volkshuis *Ons Huis* onder leiding van de christen-anarchist ds. Anne de Koe, met de voor het volkshuiswerk kenmerkende methodiek van 'permeation', de 'wederzijdse doordringing der klassen', gericht op gemeenschapsvorming. Vanuit zijn functie als lid bij het departement Rotterdam van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* had Mees de stoot gegeven tot de oprichting van deze instelling, die zorg kon dragen voor de kennisverbreiding onder Rotterdamers die geen of gebrekkig onderwijs hadden genoten. Zijn voorkeur ging - gezien de verschillende visies in het volksontwikkelingswerk op scholing en vorming - echter uit naar de oprichting van een afzonderlijk instituut, omdat het *Nut* zich al vanaf 1784 inzette voor het onderwijs aan de 'gewone man'.

Onder voorzitterschap van de idealistische Willem Cornelis Mees beoogde de Volks-Universiteit in de Maasstad 'het bevorderen van wetenschappelijke en algemene ontwikkeling in den ruimsten zin des woords'; een streven naar veelzijdigheid, met vermijding echter van alles wat op een vakopleiding leek. Dit doel werd naar het Amsterdamse voorbeeld aanvankelijk door de academische oprichters in de 'omraming van faculteiten met een universitaire weerschijn' nagestreefd.¹²⁵¹ Het Rotterdamse publiek zag echter graag het verband tussen de behandelde stof

¹²⁴³ R. Hajer, 'Over het karakter van de volksopvoeding', in: M. Kamphuis (e.a.), *Om de leefbaarheid van het bestaan*, 124.

¹²⁴⁴ L.M. van Dis, 'De culturele taak van de Nederlandse volksuniversiteit in verleden en toekomst', in: *De Syllabus*, november 1962. In dit orgaan van de Radio-Volksuniversiteit werden de teksten van de radiocauserieën afgedrukt.

¹²⁴⁵ De vraag of de volksuniversiteit, naast gepopulariseerde wetenschap, ook kunst diende te brengen, hield in de begintijd de gemoederen danig bezig, omdat de universiteit dit evenmin deed. De kunstavonden die verschillende volksuniversiteiten in hun programma's brachten waren duidelijk gescheiden van het kenniswerk en werden in afzonderlijke kunstafdelingen ondergebracht.

¹²⁴⁶ C. Rijnsdorp, 'Het volk aan de kunst', *Ter Zijde*, 155.

¹²⁴⁷ Leo Ott, *Naar nijder horizon. Vijftig jaar Volks-Universiteit te Rotterdam*, 19.

¹²⁴⁸ De Rotterdamse Nutsafdeling had in het cursusjaar 1899/1900 geëxperimenteerd met 'University Extension'-cursussen van vier tot zes avonden van ongeveer twee uur, waarin hoogleraren een onderwerp behandelden. De belangstelling was echter matig en na enkele jaren verzandde de zaak. Rotterdam was druk met de uitbreiding van de havens en van woonelegenheden. Leo Ott, *Naar nijder horizon. Vijftig jaar Volks-Universiteit te Rotterdam*, 11.

¹²⁴⁹ Zie voor het 'Toynbee-work' en *Ons Huis* als de Nederlandse variant van *Toynbee Hall*. H.C.M. Michielsse, *De burger als andragoog*, 88-90; E. Lopes Cardozo, 'Terugblik en vooruitzicht', in: *Vorming*, 420-423.

¹²⁵⁰ De 'Settlement'-beweging in de Engelstalige landen trok zich het lot aan van veel 'settlers', immigranten uit Europa, die in de Nieuwe Wereld veelal als tweederangsburgers werden behandeld. Uit de systematische werkwijze van het 'Settlement-work' ontstonden nieuwe methodieken, zoals "Group work" en 'Community development'.

¹²⁵¹ Leo Ott, *Naar nijder horizon. Vijftig jaar Volks-Universiteit te Rotterdam*, 71. In Rotterdamse situatie was gekozen voor een programma gericht op algemene ontwikkeling met zes faculteiten: Geestelijke Wetenschappen, Kunst, Sociale Wetenschappen, Wetenschappen van de Organische natuur, Wetenschappen van de Anorganische natuur, en Technische Wetenschappen. Sanneke van Hassel, *Wat maakt u van het leven? Honderd jaar Rotterdamse Volksuniversiteit, 1917-2017*, 17.

in de populair wetenschappelijke leergangen en het dagelijks leven thuis, op kantoor of werk.¹²⁵² De te kunstmatige constructie van faculteiten in het volksuniversiteitswerk werd na verloop van tijd geruisloos opgeheven.

Van meet af aan bood de Rotterdamse Volks-Universiteit een gedifferentieerd aanbod in twee categorieën, die aansloten op het eerder genoten onderwijs van de deelnemers: de A-cursus haakte aan op het niveau van de lagere school, de B-cursus veronderstelde een hoger niveau. Beide cursussen moesten evenals bij de universitaire colleges naar elkaar verwijzen om verdieping te bevorderen. In het eerste jaar bezochten 3.100 cursisten de Rotterdamse V.U., in het tweede cursusjaar 4.000.¹²⁵³ Overigens bleek ook in Rotterdam de betrekkelijk geringe belangstelling van de arbeidende klasse.¹²⁵⁴ Het grootste deel van de leden werd gerekruteerd uit de opkomende middenstand, 'om wie het in eerste aanleg nu juist niet ging',¹²⁵⁵ waardoor de volksuniversiteit zich tot een 'typisch middenstandsinstituut' ontwikkelde.¹²⁵⁶ De Rotterdamse V.U. was niet gebonden aan enige politieke of religieuze richting,¹²⁵⁷ hoewel de socialistisch getinte reclameposters, die de Rotterdammers naar het volkswormingsinstituut moesten lokken, anders deden vermoeden. Als algemene instelling nam zij in haar programma-aanbod ook christelijke onderwerpen op en trok daarvoor bevoegde docenten aan, zoals de muzische theoloog dr. J. van der Valk, voormalig lector te Kampen en rector van het gereformeerde *Marnix Gymnasium*. Deze oud-redacteur van het christelijk-letterkundig maandblad *Ons Tijdschrift* was medeoprichter van de Rotterdamse Volks-Universiteit, verzorgde er cursussen in de wijsbegeerte en werd geroemd als spreker.¹²⁵⁸ Het secretariaat van de instelling was gevestigd aan de Leuvehaven 74. Vanaf 22 september 1928 nam de ondernemende volksuniversiteit haar intrek in *Villa Dijkzigt*, het voormalige in neoclassicistische stijl opgetrokken buitenhuis uit 1852 van de redersfamilie Van Hoboken aan de Westzeedijk 145,¹²⁵⁹ waarna het secretariaat in mei 1932 volgde.

Aan de Rotterdamse volkswormingsorganisatie, 'als een veelzijdige beschavingsschool voor volwassenen', waren veel bekende namen uit de wereld van wetenschap, kunst en cultuur verbonden, zoals de dichter Leopold, die van 1918 tot 1922 de cursus over de Griekse tragedie verzorgde. Ook doceerden aan de Volks-Universiteit van Rotterdam - na de opheffing van de Christelijke Volks-Universiteit in de Maasstad - onder anderen prof. dr. J. Waterink (1946-1958) en de hervormde theologen dr. K.H. Miskotte (1935-1952) en dr. G. van der Leeuw (1938-1950),¹²⁶⁰ evenals de in 1965 door de *Vrije Universiteit* te Amsterdam met een eredoctoraat bekroonde autodidact dr. C. Rijnsdorp (1966-1967).

¹²⁵² I.M. van Dugteren, 'Vijf en dertig jaar volksuniversiteit te Rotterdam', in: *Volksopvoeding*, jrg. 2, nr. 2, 1953, 51. Op 7 september 1927 werd volgens het *Rotterdams Jaarboekje* 1928 de vijfduizendste cursist ingeschreven.

¹²⁵³ A.C.J. de Vrankrijker, *Volksontwikkeling. Geschiedenis en problemen van het sociaal-cultureel werk in Nederland*, 115. Van de 23 cursussen van het seizoen 1919/20 bestond de deelname voor 32.6% uit werklieden en voor 28.7% uit kantoorbedienden. Het percentage van de deelnemers, dat niet meer dan lager onderwijs had genoten, bedroeg in dit cursusjaar 44.4% van de A-cursussen.

¹²⁵⁴ De *Rotterdamse Volks-Universiteit* was wat het aantal arbeiders onder de cursisten betreft 'een uitzondering in gunstige zin'. Herman Nijenhuis, *Volksopvoeding tussen elite en massa*, 62.

¹²⁵⁵ A.C.J. de Vrankrijker, *Volksontwikkeling. Geschiedenis en problemen van het sociaal-cultureel werk in Nederland*, 115.

¹²⁵⁶ Prof. dr. H. Brugmans, *E.N.S.I.E.*, deel I, 1946, 599. Dit gold eveneens voor de 'University Extension Movement', die vrijwel overal een middenklassebeveging was. D. van Damme, *Universiteit en volksontwikkeling. Het 'hooger onderwijs voor het volk' aan de Gentse Universiteit (1892-1914)*, 1983, 31.

¹²⁵⁷ Leo Ott, *Naar wijder horizon*, 19. De oprichters wilden 'bij voorbaat alle etikettering in de levensbeschouwelijke hoek voor de nieuwe Volks-Universiteit vermijden' en daarom moest de Rotterdamse Volks-Universiteit volstrekt zelfstandig zijn, 'zonder enig geestelijk stempel, van welke zijde ook'. De instelling was gebaseerd op drie leidende beginselen: algemeenheid, neutraliteit en geen vakonderricht, maar algemeen ontwikkelend onderwijs.

¹²⁵⁸ *Voorwaarts: sociaal-democratisch dagblad*, 16 juni 1925. Zie ook: M.H.A. van der Valk, 'Levensbericht van Jacob van der Valk', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, 1928, 98-111.

¹²⁵⁹ De Rotterdamse Volks-Universiteit was van 1928 tot 1985 gehuisvest in het door architect J.F. Metzelaar ontworpen markante gebouw met de torenachtige uitbouw en verhuisde in 1986 naar de Heemraadssingel 277. *Villa Dijkzigt* bood sinds 1987 na een ingrijpende verbouwing onderdak aan het *Natuurhistorisch Museum Rotterdam*, met de Rotterdamse *Kunsthall* als aanpalend museaal instituut.

¹²⁶⁰ Inventaris van het archief van de Volks-Universiteit te Rotterdam door R.W. Roseval, *Stadsarchief Rotterdam*, inventarisnummer 75, 1965.

4.3 *Volksuniversiteiten en verzuiling*

Ondanks het uitgangspunt van ‘algemeen en openbaar’, dus niet: ‘confessioneel gebonden’,¹²⁶¹ werd het volksuniversiteitswerk geheel in de geest van het verzuilde samenlevingspatroon ingelijfd door de zich sterk emanciperende volksgroepen.¹²⁶² Op basis van levensbeschouwelijke en politieke signatuur reikte de verzuiling zelfs tot ver in de ether met het ‘tweelingzusje’ van de volksuniversiteit:¹²⁶³ de Radio Volks-Universiteit (R.V.U.).¹²⁶⁴ Op 27 april 1921 werd in Rotterdam de Rooms-Katholieke Volks-Universiteit opgericht.¹²⁶⁵ De protestanten in de Maasstad volgden ruim zes jaar later, ‘eigen werk in eigen sfeer ontwikkelend’.¹²⁶⁶

Op initiatief van de afdeling Rotterdam van de reünistenvereniging van het gereformeerde studentencorps *Societas Studiosorum Reformatorum* kreeg Rotterdam in nauwe samenwerking met vertegenwoordigers van ‘verscheidene maatschappelijke kringen’ in juni 1927 een christelijke volksuniversiteit. De grondslag hield volgens artikel 2 van de statuten onvervalst gereformeerd: ‘De vereniging staat op den grondslag der Heilige Schrift als Gods Woord, naar de opvatting der Drie Formulieren van Eenigheid.’ Het volgende artikel formuleerde klip en klaar de doelstelling van de derde volksuniversiteit in Rotterdam: ‘De vereniging heeft ten doel de bevordering van de kennis der Chr. beginselen op het terrein van wetenschap, kunst en practijk. Tot het bereiken van dit doel organiseert de vereniging cursussen en voordrachten.’¹²⁶⁷ In de circulaire die bij de oprichting ten behoeve van ledenwerving was uitgebracht, verklaarde het bestuur over de reeds bestaande neutrale instelling: ‘Weliswaar mag dankbaar gewaardeerd worden wat door de Volksuniversiteit hier ter stede verricht werd en nog wordt ten bate van onze volksontwikkeling, maar toch zal het een ieder duidelijk zijn dat naast deze inrichting behoefte overblijft aan eene, welke leeft uit onze eigen beginselen.’¹²⁶⁸

¹²⁶¹ De hervormde theoloog dr. W. Banning stelde in dit verband: ‘hetgeen er op neerkomt enerzijds dat óók r.k. volksuniversiteiten ontstaan en calvinistische groepen zich afzijdig houden, eigen werk in eigen sfeer ontwikkelend’, W. Banning, ‘Lijnen van ontwikkeling tot 1940’, in: T.T. ten Have (red.), *Vorming*, 38.

¹²⁶² De rooms-katholieken waren in 1912 bij de plannen van Steinmetz voor de oprichting van de Amsterdamse Volksuniversiteit betrokken. Toen het directorium en het curatorium moesten worden samengesteld trokken zij zich terug en richtten eigen R.K.-volksuniversiteiten op, en later Volkshogescholen op katholieke grondslag. E.A. van Trotsenburg, ‘Organen voor praktisch sociaal-cultureel vormingswerk’, in: T.T. ten Have (red.), *Vorming*, 343.

¹²⁶³ T.T. ten Have (red.), *Vorming*, 345. Op dezelfde pagina rept Van Trotsenburg in verband met ‘ontwikkelingswerk-via-een-technisch-medium’ over de ‘televisie-volksuniversiteit’, waarvan hij - in 1959 - een hoger volksontwikkelend effect verwachtte dan van de ‘radio-volksuniversiteit’.

¹²⁶⁴ De gereformeerde reünisten van de *Vrije Universiteit* namen in 1930 het voortouw bij het oprichten van een ‘christelijke radio-volksuniversiteit’, als een ‘ultra-moderne wijze van popularisering der wetenschap’. *Nieuwe Leidsche Courant*, 6 februari 1930. Vanuit rooms-katholieke kring werd eveneens een ‘R.K. Radio-Volksuniversiteit’ opgericht. H.H. Freese noemde de waarde van de radio voor programma’s van de volksopvoeding tweevoudig: ‘De radio kan het volksopvoedingswerk steunen in het streven naar actualiteit. Daarnaast biedt zij eigen mogelijkheden in het vlak van telecommunicatie, doordat bijvoorbeeld de radio een gericht programma kan aanbieden dat bedoeld is als materiaal voor bestaande studiegroepen aan de volksuniversiteit, zoals door de Radio-Volksuniversiteit werd gedaan door sprekers een bepaald onderwerp te laten inleiden.’ H.H. Freese, ‘De massacommunicatiemiddelen aangewend in de volksopvoeding’, in: ‘Volksopvoeding en massacommunicatiemiddelen’, Verslag van de zesde Conferentie Volksopvoeding voor het Nederlandse taalgebied, gehouden op *Woodschoten* (Zeist) op 21, 22 en 23 november 1963, bijlage bij *Volksopvoeding*, jrg. 8, 1964, 32.

¹²⁶⁵ Maarten van der Linde en Johan Frieswijk, *De Volkshogeschool in Nederland, 1925-2010*, 182. De deken van Rotterdam, mgr. P.A.F. Thier, werd president-curator. *Rotterdams Jaarboekje* 1922, 23. In 1930 telde Nederland zeven volksuniversiteiten speciaal voor katholieken; in 1935 waren dit er negen, waarvan er vijf volgens De Vrankrijker ‘weinig of geen teken van leven’ vertoonden. Zie voor de Rooms-Katholieke Volksuniversiteiten: A.C.J. de Vrankrijker, *Volksontwikkeling. Geschiedenis en problemen van het sociaal-cultureel werk in Nederland*, 117-119.

¹²⁶⁶ W. Banning, ‘Lijnen van ontwikkeling tot 1940’, in: T.T. ten Have (red.), *Vorming*, 38.

¹²⁶⁷ Circulaire inzake de oprichting van een Christelijke Volksuniversiteit Rotterdam, 12 juni 1927, *Stadsarchief Rotterdam*.

¹²⁶⁸ Deze ontwikkeling was geheel in de historische lijn met opvattingen van de mannen van het Réveil, later gevolgd door dr. A. Kuyper, die de werkzaamheden van *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* weliswaar prezen, maar verder geen samenwerking wilden. ‘De zondige mens van het Christendom werd - in de cultureel leidende gevende kringen wel te verstaan - verdrongen door de in wezen goede mens van het Humanisme, wiens kunnen door de vorderingen van wetenschap en techniek welhaast onbegrensd mag heten.’ K. van Dijk, *Radio en volksontwikkeling*, 14.

Voorzitter van het verenigingsbestuur werd mr. P.B. Bouman, een gezaghebbend Rotterdamse advocaat van gereformeerden huize, die nauw betrokken was bij tal van instellingen en organisaties op kerkelijk, politiek, sociaal-educatief en cultureel gebied in de Maasstad.¹²⁶⁹ De prominente boekhandelaar en domineeszoon J.H. Donner bekleedde de functie van penningmeester. In het bestuur namen vooraanstaande gereformeerde Rotterdammers zitting, onder anderen H. Diemer, directeur-uitgever van het antirevolutionaire dagblad *De Rotterdammer*, T. Cnossen, redacteur Rotterdam van *De Standaard* en de bekende A.R.P.-politicus J. Schouten. Bij het comité van aanbeveling van de Christelijke Volks-Universiteit was de naam van Rijnsdorp, de auteur van *Koningskinderen*, niet opgenomen. Wel van de Rotterdamse predikant dr. A. Kuyper jr., de derde zoon van de leidsman van het gereformeerde volksdeel dr. A. Kuyper, die gehuwd was met de bekende schrijfster Hendrika Kuyper-Van Oordt. Hun dochter, mej. Adriana (Jaantje) Kuyper, werd secretaresse van de Christelijke V.U. Deze administratieve functie bekleedde zij reeds bij de afdeling Rotterdam van het *Algemeen Nederlandsch Verbond*.¹²⁷⁰

Volgens de oprichtingscirculaire hadden verschillende 'bekwame mannen van Chr. beginselen' zich bereid verklaard een cursus van de Christelijke Volks-Universiteit te leiden, het beginfonds was goed gevuld en het gloednieuwe schoolgebouw van architect Thomas Anema aan het Henegouwerplein in Rotterdam-West uit 1927, waar de *Eerste Christelijke H.B.S.* en het *Marnix Gymnasium* gezamenlijk hun intrek hadden genomen, bleek een geschikte lokaliteit. De cursussen waren voor iedereen toegankelijk, 'ook voor de mindergegoeden': de prijs van het lidmaatschap werd naar draagkracht geheven.¹²⁷¹ Bij de officiële opening van het eerste cursusjaar op maandagavond 7 november 1927 benadrukte voorzitter P.B. Bouman voor de goed gevulde aula van de *Christelijke H.B.S.* de noodzaak van een eigen volksuniversiteit op christelijke grondslag: 'Voor een christen komt het niet in de eerste plaats aan op het verzamelen van kennis, maar op de eere Gods, en daartoe moet alle kennis worden dienstbaar gemaakt. En verder is voor den Christen absolute neutraliteit ook op het gebied der volksuniversiteit onbestaanbaar.'¹²⁷² Om deze twee redenen kon men zich niet verenigen met het standpunt van de neutrale volksuniversiteiten, ondanks het feit dat deze instituten voor volksontwikkeling wel degelijk christelijke docenten uitnodigden. In de toespraak van de voorzitter klonk de gereformeerde antithese ten opzichte van de neutrale Rotterdamse Volks-Universiteit en haar programmering onverschrokken door. Bij het weerleggen van de bezwaren, die tegen de oprichting van een eigen christelijke volksuniversiteit werden aangevoerd, had het meer praktische argument dat een volksuniversiteit met een gereformeerd wetenschapsbeginsel mensen trok, die anders niet naar het onderwijs van een volksuniversiteit zouden vragen, de doorslag gegeven voor de oprichting van de instelling met een voor de eigen achterban herkenbare signatuur.¹²⁷³

Bij de opening van de Christelijke V.U. was ook mr. P.L.M. Driebeek, de voorzitter van de Rooms-Katholieke Volks-Universiteit aanwezig, die in zijn toespraak de aandacht vestigde 'op het gemeenschappelijke beginsel der Chr. en R.K. volksuniversiteit'.¹²⁷⁴ In het eerste winterprogramma 1927-1928 van de Christelijke Volk-Universiteit werd een vijftal cursussen aangeboden.¹²⁷⁵ Hiervoor waren grote namen uit gereformeerde kring aangetrokken: letterkunde

¹²⁶⁹ Met zijn kunstgevoelige zoon en student rechten Arie Bouman, was Rijnsdorp in deze jaren nauw bevriend.

¹²⁷⁰ Deze organisatie beoogde sinds 1895 de 'handhaving en ontplooiing van de Nederlandse taal- en cultuurgemeenschap waar ook ter wereld', bevorderde de samenwerking tussen Nederland, Vlaanderen en Zuid-Afrika en gaf het maandblad *Neerlandia* uit.

¹²⁷¹ Aan het lidmaatschap waren de volgende tarieven verbonden: f. 1,-, f. 2,50,- en f. 5,-.

¹²⁷² *Nieuwe Leidsche Courant*, 9 november 1927.

¹²⁷³ R. Hajer vroeg zich af of de neutraliteit van het oude volksopvoedingswerk ten aanzien van geestelijke vragen niet mede een belangrijke oorzaak is geweest voor het afzijdig blijven van grote orthodoxe-protestantse en rooms-katholieke groepen. Daarbij hij verwees naar de oprichting van aparte volksuniversiteiten op rooms-katholieke grondslag. R. Hajer, 'Over het karakter van de volksopvoeding', in: M. Kamphuis (e.a.), *Om de leefbaarheid van het bestaan*, 125. De deels praktische argumentatie van voorzitter mr. P.B. Bouman voor de oprichting van een eigen Christelijke Volks-Universiteit in Rotterdam deed de principiële vraagstelling van Hajer niet aan kracht inboeten.

¹²⁷⁴ *Nieuwe Leidsche Courant*, 9 november 1927.

¹²⁷⁵ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 23 september 1927

(dr. C. Tazelaar), godsdienstwetenschappen (prof. dr. A. Noordtzi), economie (J. Schouten),¹²⁷⁶ medische wetenschappen (dr. J. Hekman) en wis- en natuurkunde (dr. J.F. Reitsma).

4.4 *Rijnsdorp en de Christelijke Volks-Universiteit*

Mej. Adr. Kuyper, die namens het bestuur van de Vereniging 'Christelijke Volks-Universiteit te Rotterdam' belast was met de programmering en administratieve organisatie, onderhield de contacten met het docentencorps.¹²⁷⁷ Als schrijver van de novelle *Uit het leven van Johann Sebastian Bach* in de *Karakter-Kennis-Kunst-reeks* voor de lagere school en als groot bewonderaar van het werk van de letterkundige Lodewijk van Deyssel,¹²⁷⁸ was Rijnsdorp - als auteur met een bemiddelende cultuurtaak - in mei 1929 in contact met mej. Kuyper gekomen voor het verzorgen van een cursus in het winterprogramma 1929-1930.¹²⁷⁹ Na overleg met voorzitter Bouman antwoordde zij hem, dat hij twee cursusavonden kon verzorgen. Een avond over J.S. Bach 'met eenige zang of orgelbegeleiding' en een avond over Van Deyssel, 'anders hebben we in 't geheel geen Letterkunde'.¹²⁸⁰ De overige twee avonden van de leergang werden verzorgd door de gereformeerde predikant dr. B. Wielenga uit Amsterdam. Deze 'literaire dominee',¹²⁸¹ bekend van zijn *Moderne Letterkunde en Christelijke Opleiding* uit 1922 en de bestseller *De Bijbel als boek van schoonheid* uit 1925, zou spreken over de wijsgeren Friedrich Nietzsche en Arthur Schopenhauer. Rijnsdorp nam de eerste en de derde woensdag in februari 1930 voor zijn rekening. Op suggestie van mej. Kuyper behandelde hij op 5 februari 1930 Lodewijk van Deyssel, die hem in literair opzicht had gevormd. Wielenga verzorgde de tweede en de vierde avond. Tijdens de derde cursusavond op 19 februari 1930 over J.S. Bach speelde Rijnsdorps oudere broer Piet enkele composities van Bach op het orgel, waarmee hij de cursus van zijn jongste broer met concrete muziekvoorbeelden opluisterde. In feite vormde dit gebroederlijke optreden een reprise van de instructieve Bach-avonden, die Rijnsdorp eerder in 1926 met de Delftse pianist H.J. Hees Jr. had verzorgd voor de Christelijk-Letterkundige Kringen in Rotterdam en Amsterdam.¹²⁸²

Rijnsdorps docentschap aan de Christelijke Volks-Universiteit lag in het verlengde van zijn roeping en cultuuropdracht om kennis over muziek en literatuur te populariseren voor zijn geloofsgenoten, die op het levensterrein van de kunst doorgaans ook 'kleine luyden' waren. Voor de uitoefening van zijn volksoepvoedkundige cultuurtaak bleek - naast de christelijke radio, de protestantse periodieke pers en de christelijk-literaire organisatie - ook het Rotterdamse podium

¹²⁷⁶ Jan Schouten, de Rotterdamse oud-wethouder en lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal voor de *Antirevolutionaire Partij* (vanaf 1933 fractievoorzitter), behandelde het onderwerp: 'Economische Problemen'.

¹²⁷⁷ Mej. Jaantje Kuyper was de gereformeerde evenknie van secretaresse mej. I.M. van Dugteren, die van 1918 tot 1959 de drijvende kracht was achter de Rotterdamse Volks-Universiteit. Zij programmeerde naast de diverse leergangen eveneens diverse kunstuitvoeringen op het gebied van toneel en muziek.

¹²⁷⁸ In zijn brief aan P.J. Risseeuw op 25 augustus 1930 meldde Rijnsdorp: 'Het artikel voor *Opwaartsche Wegen*: "Van Deyssel de vakman" wordt nog niet geschreven, in plaats daarvan komt: "De essayist Querido" en "Van Deyssel en Marsman bij de kapper".' Beide essays werden in september 1930 en januari 1931 in *Opwaartsche Wegen* gepubliceerd en toonden Rijnsdorps grote kennis van en inzicht in het werk van de door hem behandelde auteurs.

¹²⁷⁹ 'Wat heel prettig dat ze je gevraagd hebben voor enkele avonden der Chr. Volksuniversiteit. Jammer dat ik er niet meer van genieten kan. Je zult er wel heel veel werk, maar vermoedelijk toch ook veel voldoening aan beleefd hebben of nog beleven.' Brief van P. Korthuys aan C. Rijnsdorp, d.d. 7 januari 1930.

¹²⁸⁰ Brief van mej. A. Kuyper aan C. Rijnsdorp, d.d. 15 juni 1929.

¹²⁸¹ Op deze wijze typeerde Rijnsdorp de literair begaafde predikant, die zijn 'gereformeerde volkje' ook in cultureel opzicht bij de tijd wilde brengen en 'het volbrengen van onze esthetische en opvoedkundige plichten; een zware en ernstige taak, waartoe God ons op dit gebied riep', terecht 'pionierswerk' noemde. C. Rijnsdorp, 'Dr. B. Wielenga', eerste lezing voor de N.C.R.V.-radio in de serie *Omszien in kritische solidariteit*, uitgezonden op 6 januari 1980.

¹²⁸² In die periode trad Rijnsdorp nogmaals op met Henk Hees in Delft ter promotie van de Delftse muziekfirma Hees & Co.: 'Nadat dhr. C. Rijnsdorp uit Rotterdam vervolgens een van groote belegenheid getuigende inleiding hield over de pianomuziek en daarna over de betekenis van Bach (...)', werd H.J. Hees Jr. in de recensie gecompimenteerd over zijn 'uitmuntende voordracht, goede techniek en voorname kwaliteit' waarop hij Bach op een Förster 'Mignon'-vleugel vertolkte. Tevens werd die avond na een inleiding van Rijnsdorp over de vijfde symfonie van Tsjaikowsky, dit muziekstuk 'weergegeven op de N.V. Hees en Co's "Concert-Sirena", een electricis gramofoon, gebouwd volgens eigen patenten vooral wat de luidspreker aangaat. De muziek kwam uitnemend over en werd ook in het forto niet schallend'. Ongedateerd krantenknipsel (circa 1930).

van de Christelijke V.U. bij uitstek geschikt. In zijn lezing over 'Het standpunt van de schrijver' uit 1931 schreef hij over het door hem begeerde contact met het publiek: 'Door volksuniversiteit en radio is tusschen publicist en publiek levend contact gekomen.'¹²⁸³ Als kunstenaar gaf Rijnsdorp vanuit zijn cultuurmandaat aan dat hij 'dat levende contact gaarne, ook ter wille van hemzelf' zocht, waarbij hij het door het 'Tachtiger individualisme' 'verbroken contact met het publiek, het volk' wilde helpen te herstellen.

Hoewel het christelijk volksuniversiteitswerk qua opzet, organisatie en programmering andere doeleinden kende dan de *Vrije Universiteit* van dr. A. Kuiper als academisch instituut, waren er banden en overeenkomsten. Zo traden diverse hoogleraren van de *VU* op in de leergangen van de Christelijk V.U., en was het gereformeerde wetenschapsbeginsel ook leidend voor het kennis- en vormingsideaal van de christelijke volksuniversiteiten. Ter karakterisering van het draagvlak onder het gereformeerde volksdeel voor de *Vrije Universiteit* bezigde prof. dr. F.W. Grosheide in 1937 treffend de metafoer van 'Volks-Universiteit'. In zijn lofzang op 'Kuypers geloofsstuk' - zoals hij de *Vrije Universiteit* van Kuiper typeerde - beklemtoonde hij, dat de *VU* gesteund en onderhouden werd door 'het meest eenvoudige volk', en stelde ter legitimatie van haar werk en bestaan 'als voorwerp van ons geloof' nadrukkelijk: 'Dan kan ze volksuniversiteit blijven en aan heel de Christelijke nationale actie ten zegen zijn.'¹²⁸⁴ Bij de uitwerking en toepassing van deze aan de volksgedachte ontleende beeldspraak vatte Grosheide de betekenis van Kuypers 'volksuniversiteit' voor het gereformeerde volksdeel pregnant samen:

Kuiper heeft een volksuniversiteit aangedurfd en haar weten te stichten en in stand te houden. Hij heeft gewaagd met die volksuniversiteit op te treden tegen bijna al wat in ons vaderland geleerd was of in aanzien. Hij heeft zich laten hoonen om zijn Universiteit waar bakkers en brouwers hoogleraren kozen, hij heeft het gewaagd in het geloof. Hij heeft het volk niet alleen warm weten te maken voor de theologie (...) maar voor de wetenschap in het algemeen.

Zoals Kuiper het gereformeerde volk via zijn geesteskind van de *Vrije Universiteit* wist te winnen voor wetenschap en geleerdheid, zo wilde Rijnsdorp vanuit zijn dubbele cultuurtaak als literator en volksopvoeder met het instrument van de Christelijke V.U. het calvinistisch volksdeel niet alleen overtuigen van de schriftuurlijke roeping en opdracht tot kunst en cultuur, maar hen ook brengen tot de praktische beoefening ervan, conform zijn devies: 'Het volk aan de kunst'.

4.5 *Cursusleider en docent*

Rijnsdorp was niet alleen docent aan de Rotterdamse Christelijke Volks-Universiteit, maar ook cursist. Tijdens het vierde cursusjaar 1930-1931 schreef hij zich in voor de 'Letterkundige-muziekcursus' van de muzische predikanten J. Petri,¹²⁸⁵ en ds. E. Smelik op 4, 11, 18 en 25 maart 1931. Hij volgde deze cursus min of meer op verzoek van mej. A. Kuiper. Zij had Rijnsdorps hulp ingeroepen bij haar zoektocht naar mogelijke cursisten, waarbij ze tevens naar de ledenlijst informeerde van de Christelijk-Letterkundige Kring van Rotterdam.¹²⁸⁶ Rijnsdorp beloofde haar de adressen te zullen sturen en noemde ook de 'jongeliedenclub' *Revinus* met de naam van C. Ouboter. Loyaal aan het streven van dit instituut voor volksopvoeding nam hij zelf ook een kaart.

Op de algemene ledenvergadering van de Christelijke Volks-Universiteit had Rijnsdorp in 1932 een cursus over 'de jeugd' gesuggereerd. Hoewel de jeugd tot achttien jaar geen doelgroep van de volksuniversiteit vormde, had het thema 'jeugd en literatuur' in het verheffend perspectief van zijn cultuurtaak zijn bijzondere belangstelling.¹²⁸⁷ Het bestuur nam Rijnsdorps voorstel graag

¹²⁸³ C. Rijnsdorp, 'Het standpunt van de schrijver', *Opwaartsche Wegen*, jrg. 9, nr. 3, 1 mei 1931, 106.

¹²⁸⁴ F.W. Grosheide, 'Kuypers geloofsstuk. Rede ter herdenking van het eeuwfeest van Dr Kuypers geboortedag, in een daartoe belegde openbare zitting van den Senaat der Vrije Universiteit, uitgesproken door dr. F.W. Grosheide', 21.

¹²⁸⁵ Deze predikant gaf bij *Uitgeversmaatschappij Holland* in 1929 het essay *Literatuur en levensverdieping* uit, in 1931 gevolgd door *Het godsdienstig verlangen in de nieuwere dichtkunst*, eveneens bij *U.M. Holland* te Amsterdam.

¹²⁸⁶ Brief van mej. A. Kuiper aan C. Rijnsdorp, d.d. 18 februari 1931.

¹²⁸⁷ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 92-97. Zie ook: hoofdstuk 2 *Voordrachtscunst: van tekstdichter tot adviseur* over Rijnsdorps betrokkenheid bij de *Christelijke Reciteerverenigingen op Gereformeerden Grondslag*.

over, aldus mej. A. Kuyper op 13 november 1932: 'Blijkbaar heeft U indertijd toch wel een kring van menschen voor oogen gestaan, die hierin zouden belangstellen.' Na haar verzoek of Rijnsdorp niet een 'woord van aanbeveling' wilde schrijven, verzocht ze hem opnieuw om een adressenoverzicht van 'personen die wel willen komen, maar eerst altijd zoo'n persoonlijk gezonden circulairtje moeten ontvangen'.

Tijdens de voorbereiding van het zevende cursusjaar nam Jaantje Kuiper op 15 mei 1933 weer contact op met Rijnsdorp. Zij schreef hem dat de Christelijke V.U. een slecht financieel jaar achter de rug had.¹²⁸⁸ Desondanks was ze er stellig van overtuigd dat er nog voldoende sympathie en belangstelling bestond voor het werk van de instelling bij de christelijke achterban. Daarom wilde het bestuur het nieuwe cursusjaar anders organiseren. Het plan hield in dat enkele bestuursleden zelf bepaalde cursussen gratis zouden verzorgen. Maar 'één ding' ontbrak volgens haar bij deze aanpak: 'En voor dat ééne bestaat nogal vrij veel belangstelling en wil men toch feitelijk liever niet missen... Dat is de letterkunde. Toen dachten we aan den Heer C. Rijnsdorp.' De secretaresse van de V.U. vroeg hem of hij niet twee of drie avonden uit eigen werk wilde voordragen of iets anders kon bedenken dat zou aanslaan bij de cursisten, maar - zo schreef zij nadrukkelijk: 'Wij moeten het U vragen gratis te doen.' Op 16 mei 1933 zegde Rijnsdorp belangeloos zijn medewerking toe en stuurde hij tevens de eerste opzet voor de cursus mee. Ruim een maand later kon mej. Kuyper hem 'plechtig mededeelen dat op de onlangs gehouden bestuursvergadering uw plan heel aardig werd gevonden'. Een cursusavond van anderhalf uur leek haar echter rijkelijk lang: 'Groeit het zoo vanzelf eens een avond, dan hindert 't niet', maar een uur of vijf kwartier achtte de kleindochter van dr. A. Kuyper ruimschoots voldoende.¹²⁸⁹

Bij de aanvang van het cursusjaar 1933-1934 van de Christelijke Volks-Universiteit kondigde het bestuur onder leiding van voorzitter mr. P.B. Bouman de nieuwe aanpak aan. Mede gedwongen door de ongunstige tijdsomstandigheden van deze crisisjaren besloot het bestuur tevens de toegang tot de cursussen voor leden en cursisten eenvoudiger te maken door 'een *grotere verscheidenheid* bij een *nieuw systeem* met *sterke prijsverlaging* vast te stellen'.¹²⁹⁰ Rijnsdorp, aangekondigd als letterkundige, verzorgde de tweede cursus: *Hoofdfiguren uit de Nederlandsche Poëzie na 1880*. De cursus werd op de woensdagavonden 18 en 25 oktober, en 1 november 1933 gehouden in de bovenzaal van lunchroom *Paul C. Kaiser* aan de Coolsingel 109. Voor de eerste twee cursusavonden meldde het programma: 'Bespreking van verzen op verzoek van cursisten (verzen meebrengen s.v.p.)' en voor de derde cursusavond luidde het programma: 'Samenvatting, en Declamatie, door de heren P. Bedeker en Jo Nobel. Bij dezen cursus hebben de cursisten dus zelf een werkzaam aandeel, waarbij de bekende auteur C. Rijnsdorp van voorlichting zal dienen.'

Als cursusleider bevond 'tutor' Rijnsdorp zich in goed gezelschap. Het zevende cursusjaar werd op 29 september 1933 geopend door prof. dr. K. Schilder, die voor een talrijk gehoor over zijn dissertatie de voordracht *De Paradox* verzorgde.¹²⁹¹ De organisatie noemde het een voorrecht om 'Dr. Schilder dit geleerde onderwerp thans op populaire wijze te hooren behandelen'.¹²⁹² Overigens had Schilder, voordat hij zijn medewerking aan de Christelijke Volks-Universiteit van Rotterdam verleende, zich enkele keren vrij plastisch over het jonge beschavingsinstituut van volksontwikkelingswerk uitgelaten. In zijn referaat 'Gereformeerd Farizeïsme' uit 1925 op de

¹²⁸⁸ In 1923 werd het rijkssubsidie aan de zeven oudste volksuniversiteiten geheel stopgezet. De geldzorgen, die hiervan het directe gevolg waren, bemoeilijkten het werk van veel volksuniversiteiten, vooral wanneer zij met het oog op een groter publieksbereik de cursusgeldten wilden verlagen. A.C.J. de Vrankrijker, *Volksontwikkeling. Geschiedenis en problemen van het sociaal-cultureel werk in Nederland*, 116. Ook de *Rotterdamse Volks-Universiteit* kende als constante in haar bestaan financiële zorgen. Leo Ott, 74.

¹²⁸⁹ Brief van mej. A. Kuyper aan C. Rijnsdorp, d.d. 19 juni 1933.

¹²⁹⁰ Circulaire met het 'programma van den cursus 1933-1934'.

¹²⁹¹ Volgens Bondspenningmeester M. Kats had de eerder dat jaar gepromoveerde emeritus-predikant dr. K. Schilder van Delfshaven en hoogleraar aan de *Theologische Hogeschool* te Kampen over het begrip paradox 'een schat van gegevens verstrekt'. *Maandblad van den Bond van Reciteer-en Letterkundige Clubs op Gereformeerden Grondslag*, jrg. 1, nr. 2, november 1933, 1.

¹²⁹² Over de voordracht van prof. dr. K. Schilder schreef mej. Kuyper aan Rijnsdorp op 6 oktober 1933: 'Schilder's rede was wel erg zwaar, ik hoop niet dat men gedacht heeft dat de andere cursusavonden "naavenant" zullen zijn.'

Theologische Schooldag te Kampen sneerde hij, wijzend op de verdediging van de reputatie van farizeeërs in de Britse 'University Extension', 'hoe zelfs onze gezegende volksuniversiteit - die het weten kan! - reeds de Farizeeërs uit het slijk der eeuwen ophalen komt'.¹²⁹³ In een exposé tegen Kuypers onderscheid tussen de kerk als instituut en kerk als organisme, schreef Schilder in 1932: 'Een dienst des Woords is geen direct, in technische details tredend, cultuur-college van de kerk, vermomd als christelijke volksuniversiteit'.¹²⁹⁴ Ten opzichte van de volksuniversiteit in relatie tot kerk, geloof en cultuur leefde in gereformeerde kring onderhuids een bepaalde reserve, getuige het citaat van Rijnsdorps vriend en uitgever Dingeman van der Stoep uit 1996: 'Ik kan niet uitstaan als de kerk uitgroeit tot een soort volksuniversiteit, waarin door middel van een soort wintercursussen van alles te doen is, terwijl het wezenlijke wordt gemist'.¹²⁹⁵

Gezien het aantal tegenvallende inschrijvingen bood het bestuur van de Christelijke V.U. als nieuwe regeling een zogenaamde 'doorlopende kaart' aan, waarmee alle cursussen en voordrachten gevolgd konden worden voor de gereduceerde prijs van f. 2,50,- (leden f. 2,-).¹²⁹⁶ Bij aparte inschrijving voor de hele reeks van twaalf avonden bedroeg de cursusprijs slechts f. 6,-.¹²⁹⁷ De cursusavonden begonnen 's avonds stipt om acht uur. De opzet van Rijnsdorps programma, waarbij de cursisten zelf gedichten konden opgeven of meenemen, pakte goed uit. Zo wilde cursist J. de Lange graag de gedichten 'De sleepers' van Jan H. de Groot en 'Veni Creator' van Willem de Mérode, opgenomen in de bekende bloemlezing *Christelijke dichters van dezen tijd* van P.J. Risseeuw uit 1931, besproken zien.¹²⁹⁸ Rijnsdorp behandelde in zijn cursus met name de dichters J.H. Leopold, P.C. Boutens en W. Buning, waarbij hij ook de poëzie van de jonge dichter Marnix Gijsen besprak, speciaal zijn 'noodzakelijke' keuze voor de vorm van het 'gedurfde vrije vers'. Volgens de jonge Kees Ouboter - de latere redacteur van het 'Letterkundig en algemeen cultureel maandblad' *Ontmoeting*, die Rijnsdorp in deze jaren meemaakte als adviseur van de christelijke reciteervereniging *Jacob Revis* te Delfshaven - was de eerste cursusavond hem 'in alles' meegevallen. Hij prees Rijnsdorps 'glasheldere voordracht', zijn methode en de sfeer, die hij 'bevrijdend' noemde. 'Ik weet niet of het toeval was, dat U met Gijsen begon. Wel geloof ik, dat door dit begin ieder levend mensch van deze tijd geïnteresseerd moest worden. Het waren eenvoudige, elementaire dingen die U zei, doch ik heb deze dingen zelden zich zoo zien concentreren en zich zien rijen tot een logisch, über-logisch verband'.¹²⁹⁹ Tevens bekende Ouboter in zijn brief: 'Ik moet hier even zeggen, dat U de dingen zoo durfde te zeggen, dat velen genoopt zullen zijn gedurfde vragen te doen.' Het werk van Rijnsdorp voor de Christelijke Volks-Universiteit karakteriseerde zijn vriend Piet Risseeuw met de rake typering: 'Die avonden aan de V.U. lijken mij interessant. Wèl beulenwerk!'¹³⁰⁰

4.6 *Christelijke V.U. en Christelijke Auteurskring*

De *Christelijke Auteurskring*, waarvan Rijnsdorp vanaf de oprichting in november 1929 lid was, vierde eind 1934 zijn eerste lustrum. Naast de uitgave van de jubileumbundel *Het Heerlijk Ambacht* wilden de aangesloten schrijvers het lezerspubliek nauw betrekken bij de lustrumactiviteiten door

¹²⁹³ K. Schilder, *Gereformeerd Farizeïsme? Zijn de Gereformeerden de Farizeeërs van dezen tijd?*, Boekhandel & Drukkerij W.D. Meinema, Delft, 1925, 34.

¹²⁹⁴ K. Schilder, *Christus en cultuur*, 126. Schilders opstel 'Jezus Christus en het cultuurleven' uit 1932 ligt aan deze studie ten grondslag.

¹²⁹⁵ C. Bregman, 'Een oude man tussen oude psalmen', interview met D. van der Stoep, in: *Reformatorsch Dagblad*, 13 september 1996. Met dat 'wezenlijke' doelde Van der Stoep op: 'En dat is de mystiek; noem het bevinding.'

¹²⁹⁶ Voor het cursusjaar 1933-1934 hadden circa 120 cursisten een doorlopende kaart besteld.

¹²⁹⁷ Leden van de Christelijke Volks-Universiteit kregen van de 'Koninklijke Christelijke Oratorium-Vereeniging' *Excelsior* korting voor de concerten op 27 en 28 november 1933 in de Rotterdamse *Doelen*. Rijnsdorp heeft het concert bijgewoond, waarin voor de pauze de *Missa Pro Pace* Opus 19 van dr. Rudolf Mengelberg onder leiding van directeur Bernard Diamant werd uitgevoerd, met na de pauze *Belsazzar's Feast* van William Walton onder leiding van Eduard Flipse. J.H. Besselaar bespeelde het orgel en het *Residentie Orkest* zorgde voor de begeleiding.

¹²⁹⁸ Brief van J. de Lange aan C. Rijnsdorp, d.d. 19 oktober 1933.

¹²⁹⁹ Brief van C. Ouboter aan C. Rijnsdorp, d.d. 20 oktober 1933.

¹³⁰⁰ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 4 december 1933. Tevens vroeg Piet Risseeuw hem: 'Kan je er niet eens een en ander van vertellen in de krant t.z.t.?'

het verzorgen van diverse ‘openbare avonden’ in verschillende steden. Op 2 november 1934 schreef Rijnsdorp naar aanleiding van het verzoek van Gerrit Kamphuis of hij wilde spreken op de lustrumavond in Zwolle: ‘Op 9 dezer hebben we hier in Rotterdam een conferentie inzake Auteursavonden. Tot zoolang laat ik de beantwoording van je brief even achterwege, want ik weet niet, of in Zwolle de avond eerder gehouden zal worden dan in Rotterdam. (...) We confereeren hier dan met mej. Kuyper als Secretaresse van de Chr. Volks-U., de heer Donner als boekhandelaar-bestuurslid Chr. V.U. - gemeenteraadslid, Mevr. Kuyper, Risseeuw en ik.’ Het resultaat van dit overleg werd een unieke plaatselijke samenwerking tussen de *Christelijke Auteurskring*, boekhandel J.H. Donner en de Christelijke Volks-Universiteit van Rotterdam.

Mej. A. Kuyper werd de drijvende kracht achter de organisatie van de Rotterdamse lustrumavond. Met Rijnsdorp voerde ze overleg over de gedichten die de jonge auteur Henk van Randwijk wilde voordragen.¹³⁰¹ Op 24 november 1934 reisde zij speciaal naar de lustrumavond in Den Haag,¹³⁰² waar het organiserend comité rekening hield met de hoge opkomst van ruim 250 personen. Tijdens deze avond traden Wilma, ds. A.K. Straatsma, Jan H. de Groot, H.M. van Randwijk en dr. W.A.P. Smit als sprekers op.¹³⁰³ Haar Haagse ervaringen ten aanzien van de kaartverkoop (f. 0,40,- per stuk), de toegangscontrole, de ontvangst van de sprekers, het inzien door het publiek van het jubileumboek *Het Heerlijk Ambacht* en de uitgaven van de christelijke auteurs bij de boekenstand, vatte mej. Kuyper kortdaat en praktisch voor Rijnsdorp samen: ‘Er stond een dikke groep mensen om de tafels met de Ambachten, waar ze *alle* plaatjes gingen bekijken.’¹³⁰⁴ Over het bezoeken van de tentoonstelling en de juiste looprichting schreef ze gedeceideerd: ‘Dan had ik ook wel in de gaten dat die tentoonstelling laten bekijken door 200 à 300 mensen nonsens is. Er is één kluitje die het zien kan. Wij moeten *dringend* vragen of mensen die ’t van te voren zien, niet meer na afloop gaan kijken. En er moet goed *orde* zijn van *doorlopen*, in één richting.’¹³⁰⁵ Voortvarend betrok zij Rijnsdorp bij de promotie van de avond: ‘Ik ben zo vrijmoedig U 50 kaarten te zenden. U weet allicht adressen, die mij onbekend zijn.’¹³⁰⁶

De Rotterdamse lustrumavond van de *Christelijke Auteurskring* vond op donderdag 13 december 1934 plaats in de bovenzaal van de gereformeerde *Nieuwe Westerkerk* aan de Ammanstraat 23. De expositie met werk van de leden van de *Auteurskring* werd gehouden in één van de benedenzalen. De opening van deze tentoonstelling werd voorafgegaan door de voordrachten van H. Kuyper-Van Oordt, W.G. van de Hulst en H.M. van Randwijk.¹³⁰⁷ Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* besteedde op 14 december 1934 onder het kopje ‘Christelijke literatuur’ ruimschoots aandacht aan de lustrumavond. Volgens het krantenbericht, dat voor de neutrale lezerskring geopend werd met een korte exegese van het begrip christelijke literatuur: ‘Het epitheton is dus meer van toepassing op het publiek, dan op de letterkunde’,¹³⁰⁸ was het

¹³⁰¹ Op 16 november 1934 legde zij Rijnsdorp een lijst met titels voor van de gedichten die Henk van Randwijk wilde voordragen: ‘Hij geeft ons keuze’. Drie dagen later bedankte ze hem voor zijn advies: ‘Uw schrijven kwam werkelijk niet te laat! ’k Heb heden nog aan Van Randwijk geschreven.’

¹³⁰² De Haagse lustrumavond van de *Christelijke Auteurskring* werd op zaterdag 24 november 1934 in samenwerking met de plaatselijke afdeling van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland* en de *Christelijke Leeszaal* te Scheveningen gehouden in het wijkgebouw *Bethel*.

¹³⁰³ D.J. Galle schreef in *De Rotterdammer* van 1 december 1934 over deze Haagse lustrumavond: ‘Het publiek maakte van de gelegenheid gebruik om zes “vliegen” in een klap te slaan en benutte deze persoonlijke ontmoeting met de auteurs door exemplaren van “Het Heerlijk Ambacht” van de handteekeningen der schrijvers te doen voorzien.’

¹³⁰⁴ Mej. A. Kuyper doelde op de fotografie van Frans Hellebrekers in de lustrumbundel, die sterk de aandacht trok.

¹³⁰⁵ Brief van mej. A. Kuyper aan C. Rijnsdorp, d.d. 3 december 1934. Eerder schreef zij Rijnsdorp op 16 november 1934 over haar correspondentie met H.M. van Randwijk, die haar de titels van gedichten uit zijn poëziebundel *Op verbeurd gebied* had opgegeven. Omdat de bundel bij Donner niet voorradig was, verzocht mej. Kuyper of Rijnsdorp een keuze uit de poëzie van Henk van Randwijk wilde maken voor de lustrumavond.

¹³⁰⁶ In totaal werden 550 uitnodigingskaarten verzonden, de meeste aan de leden van de Christelijke Volks-Universiteit te Rotterdam die gratis toegang hadden. Niet-leden betaalden f. 0,50,- entree.

¹³⁰⁷ Over H.M. van Randwijk schreef Piet Risseeuw aan Rijnsdorp op 18 oktober 1934: ‘Wat van Randwijk betreft: je kent zijn werk; het is wat ruw, doch door en door eerlijk.’

¹³⁰⁸ *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 14 december 1934. Over zijn ‘10-minuten-speechje’ bekende P.J. Risseeuw aan Rijnsdorp: ‘Ik heb het gevoel dat het alles veel strakker gezegd kan worden, doch ik heb gedacht aan een doorsnee-christelijk publiek.’ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, ongedateerd (omstreeks 21 november 1934).

belangstellende publiek 'in grooten getale opgekomen'. Na een typering van de voordrachten van H. Kuyper-Van Oordt en H.M. van Randwijk, die in het bericht 'de groote verrassing van den avond' werd genoemd, volgde de toespraak van P.J. Risseeuw. De 'lezer van 1934' vroeg volgens hem 'wat anders' dan wat hem 'tot voor kort' werd voorgezet, waarbij hij aangaf dat het voor christelijke schrijvers 'geen gemakkelijke taak' was om aan die behoefte van het publiek te voldoen: 'Literatuur en leven moeten één zijn en niet naast elkander staan. Allereerst moet de waarheid betracht worden.' De schrijver moest zichzelf blijven en mocht zichzelf geen geweld aandoen om het publiek naar de zin te maken: 'hij schrijve zooals zijn Christelijk hart het hem ingeeft'. Veel aandacht in het krantenartikel ging uit naar de Rotterdamse auteur C. Rijnsdorp, die letterlijk en figuurlijk voor eigen parochie sprak:

Tenslotte heeft de heer C. Rijnsdorp gesproken over 'Schrijver en publiek', waarin hij - na een korte beschouwing over den toestand ten tijde van de beweging van '80 - opmerkte, dat in Christelijke kringen nog te veel de invloed merkbaar is van Dirk Coster's zienswijze betreffende de literatuur, vervat in zijn inleiding tot 'Nieuwe Geluiden'. Spr. bepleitte het nut van een avond als dezen, waarop schrijvers zich met hun publiek konden confronteeren en aldus beter konden zien, waar ze aan toe waren. Spr. zeide voorts, dat het uitoefenen van critiek op de schrijvers niet moest wezen een opdragen van literaire missen, doch het uiten van een literair geweten. Wij, Christelijke schrijvers, betoogde spr. aan het eind van zijn toespraak (tevens het einde van de bijeenkomst), wij zijn bevoorrecht, wij kunnen een terrein exploiteeren, dat voor niet-Christelijke menschen ontoegankelijk is.

Volgens het verslag in *De Rotterdamer* werd 'deze mooie avond' besloten door een 'kort en inhoudrijk woord van den heer C. Rijnsdorp' over het onderwerp 'Schrijver en Publiek', waarbij hij de voortrekkersrol benadrukte die de *Auteurskring* speelde bij de literaire volksofvoeding:

Dankbaar kon deze wijzen op de geheel veranderde verhouding, die sedert 'de Tachtigers' intrad. Stond hun werk dikwijls buiten 't leven, nu is er een krachtig streven merkbaar naar toenadering tusschen schrijver en publiek. En dat daarin het Chr. volksdeel niet achter staat, bewijst wel een avond als deze. De auteur gevoelt zich hier als een violist, die de acoustiek beproeft van de zaal, waarin hij zal optreden. Naar spr.'s gevoelens is 't niet onmogelijk, dat dit zoeken van nader contact gelijk dit thans in onze kringen is te zien, voor de andere volksgroepen leiding-gevend zal zijn.

De geestverwante verslaggever vatte de avond, 'die door den heer Rijnsdorp met dankzegging beëindigd' werd, samen in de conclusie: 'En zelden woonden wij een samenkomst bij, waar zooveel sprekers met zooveel intense belangstelling werden beluisterd.'¹³⁰⁹

Rijnsdorp, die in de jaren na zijn romandebut *Koningskinderen* in 1930 een landelijk gevierd auteur en spreker was geworden, verleende ook na het lustrumjaar 1934 van de *Christelijke Auteurskring* zijn medewerking aan de Christelijke V.U. Op 2 augustus 1935 schreef mej. A. Kuyper hem: 'Om maar met de deur in huis te vallen: het best. der Chr. V.U. zou het zeer op prijs stellen, indien U in Nov. één avondje een causerie, voordracht, of wat ook wilde houden.' Haar moeder, mevrouw H. Kuyper-Van Oordt, en de schrijfster Mary Pos zouden eveneens een avond verzorgen. Zij vervolgde haar verzoek met een zinspel op de benarde financiële positie van de instelling. 'De 'Chr. V.U. is intusschen geen "richard" geworden', waarna ze Rijnsdorp vroeg of zij hem voor deze lezing op maandag 4 november 1935 - die hij wijdde aan de dichter H. Marsman met de intrigerende titel: 'Gemiste Grootheid' - in *Restaurant Stroomberg* aan het Westnieuwland 26 in Rotterdam, als 'blijk van waardeering' een boekwerk mocht aanbieden.

4.7 *Teloorgang van het christelijk V.U.-werk*

De Christelijke Volks-Universiteit in Rotterdam leidde steeds meer een zieldogend bestaan. Hoewel het bestuur benadrukte zich van jaar tot jaar beijverd te hebben 'het beste te geven wat wij aan te bieden hadden', en zich in het aanbod van onderwerpen en de keuze van de docenten 'geslaagd' vond, met een toegangsprijs 'die binnen ieders bereik viel', werd evenwel erkend, 'dat

¹³⁰⁹ *De Rotterdamer*, 14 december 1934.

wij ons in den smaak der cursisten wel eens zullen hebben vergist'.¹³¹⁰ De leden, contribuanten en cursisten ontvingen voor een raadplegende vergadering begin juni 1937 een enquête met enkele vragen over de toekomst van de Christelijke V.U. In de begeleidende circulaire verklaarde het bestuur: 'De laatste paar jaar en vooral het laatste jaar is echter het aantal deelnemers aan onze cursussen zoo klein geweest dat wij ons afvragen of het met het oog op de sprekers en op onze financiën verantwoord is op deze wijze voort te gaan.' Tijdens deze bijeenkomst, die op vrijdagavond 11 juni 1937 in de gereformeerde *Nieuwe Westerkerk* werd gehouden, bleek uit de enquête dat de inzenders van oordeel waren, dat 'de Chr. VU gedurende haar ongeveer 10-jarige bestaan bewezen heeft een nuttige instelling te zijn, waarom dan ook de wenschelijkheid werd uitgesproken haar te doen voortbestaan'.¹³¹¹

Rijnsdorp, die de enquêtevragen gewetensvol had beantwoord, was bij deze bijeenkomst aanwezig. Hij dacht constructief mee over de toekomst van de Christelijke V.U., die in feite meer draagvlak bleek te hebben bij het bestuur dan bij de doelgroep waarvoor het instituut destijds was opgericht. Door de vereniging werd het bestuur gemachtigd in overleg te treden met de kringen, die destijds de instelling in het leven hadden geroepen. Op 4 november 1937 schreef het bestuur strijdbaar in de circulaire voor de vervolgbijeenkomst, die op donderdagavond 18 november 1937 wederom gehouden werd in de *Nieuwe Westerkerk*: 'En zoo doen wij thans een beroep op de medewerking van de Kerk, School, Jeugdvereniging, Pers, Werkgevers- en Vakvereniging, enz. om op die wijze in stand te houden het werk, dat reeds zoo lang onder ons is gericht'.¹³¹² Met het oog op de taak van de Christelijke Volks-Universiteit en de gewijzigde tijdsomstandigheden was tijdens de eerdere bijeenkomst van 11 juni 1937 afgesproken, om de 'organisatorische gedachte' die destijds aan de oprichting ten grondslag lag, 'opnieuw tot uiting te doen komen'. Daarom besloot het verenigingsbestuur onder leiding van voorzitter P.B. Bouman het nieuwe cursusjaar te gebruiken om een reorganisatie tot stand te brengen. Voor een vervolgbijeenkomst ontving Rijnsdorp, als vertegenwoordiger 'uit het Chr. Literair milieu', van mej. A. Kuiper namens het bestuur op 5 november 1937 opnieuw een uitnodiging: 'Uw persoonlijke tegenwoordigheid zouden wij zeer op prijs stellen'. Ze onderbouwde het verzoek met de veelzeggende motivatie: 'Temeer zagen wij gaarne uw aanwezigheid, omdat U ongeveer de eenige waart bij de in het voorjaar gehouden enquête, die ons een antwoord zond met gedachten en voorstellen, waar we werkelijk iets aan hadden.'

Ondanks de actieve en loyale medewerking van onder anderen C. Rijnsdorp werd de Christelijke Volks-Universiteit van Rotterdam in de loop van het cursusjaar 1937-1938 - ruim tien jaar na de oprichting - geruisloos opgeheven.¹³¹³ De laatste (geregistreerde) activiteit was een 'Kunst-avond', die op de donderdagavond 27 januari 1938 in de aula van de *Christelijke H.B.S.* aan het Henegouwerplein werd gehouden. *De Standaard* berichtte over deze kunstavond: 'Na een openingswoord van Mr. P.B. Bouman, werd een zeldzame verzameling lichtbeelden van Palestina vertoond door den heer A. Speelman Jr. uit Zeist, die tevens de noodige toelichting gaf. Aan de hand van de prachtige foto's in origineele kleuren voerde de heer Speelman zijn gehoor mede op een reis door het Heilige Land'.¹³¹⁴ De organist van de *Bergsingelkerk*, mr. Arie Bouman, zoon van de voorzitter en een goede vriend van Rijnsdorp, bracht vervolgens enkele improvisaties op het orgel ten gehore, 'die verband hielden met het onderwerp van den avond'. Een deel van de inhoudelijke werkzaamheden van de Christelijke V.U. werd voortgezet onder de vlag van het

¹³¹⁰ Ongedateerde brief (begin juni 1937) van het Bestuur van de Christelijke Volks-Universiteit te Rotterdam.

¹³¹¹ Kort verslag van de bijeenkomst met leden, contribuanten en cursisten van de Christelijke Volks-Universiteit op 11 juni 1937 in de Gereformeerde Kerk aan de Ammanstraat 23 te Rotterdam.

¹³¹² Circulaire d.d. 4 november 1937 van het Bestuur van de Christelijke Volks-Universiteit te Rotterdam. Hierin werd tevens vermeld dat de Vereniging 'haar leden en contribuanten bij tientallen telt'.

¹³¹³ Op 17 januari 1938 stuurde mej. A. Kuiper nog een aantal kennisgevingen voor een cursus van de Christelijke V.U. aan Rijnsdorp met het verzoek deze kaarten te sturen 'aan kennissen in Delfshaven of uw omgeving, bijv. op muziekgebied, waar U het meest succes verwacht'. Deze kaarten waren hoogstwaarschijnlijk bedoeld voor de kunstavond, die de Christelijke Volks-Universiteit op donderdag 27 januari 1938 had belegd. Spoedig hierna stierf de Christelijke V.U. een stille dood.

¹³¹⁴ *De Standaard*, 28 januari 1938.

Algemeen Nederlandsch Verbond, afdeling Rotterdam, die onder voorzitterschap stond van de gereformeerde econoom prof. dr. Z.W. Sneller. Mej. Adr. Kuyper, die als secretaresse van de Christelijke V.U. eveneens werkzaam was bij dit *Verbond*, organiseerde diverse culturele en literaire bijeenkomsten. Naar aanleiding van een bijeenkomst met de Vlaamse auteur Gerard Walschap in oktober 1937, schreef zij enthousiast aan Rijsdorp: 'Walschap is eerste klas'.¹³¹⁵ Op vrijdag 8 december 1939 volgde de voordracht van de Leidse prof. dr. Jan de Vries over de *Camera Obscura* van Hildebrand. De gratis toegankelijke bijeenkomsten vonden plaats in de aula van de *Nederlandsche Economische Hogeschool* aan de Pieter de Hoochweg 122 te Rotterdam.

Prof. dr. J. Waterink verklaarde in 1966, als voormalig docent van de Christelijke Volks-Universiteit te Rotterdam,¹³¹⁶ het gebrek aan animo bij de calvinistische achterban voor de volksuniversiteit uit het feit dat dit volksontwikkelingswerk 'oorspronkelijk was ontstaan in de kring van de zg. Vrijdenkers'.¹³¹⁷ Hoewel de volksuniversiteit in Nederland 'ernstige pogingen deed om zoveel mogelijk richtingen tegemoet te komen', bleef er in christelijke kring toch 'ernstig bezwaar tegen het populariseren van de wetenschap voor alle (jonge) mensen, ook door hen die positief ongelovig zijn'.¹³¹⁸ De Christelijke V.U., die vanuit antithetisch motief vervolgens ontstond, kwam volgens Waterink in Nederland nooit goed op gang en kreeg weinig invloed.¹³¹⁹ De tienjarige geschiedenis van de Christelijke Volks-Universiteit in de Maasstad toonde ontegenzeggelijk - ondanks de inzet van bestuur, docentencorps, de niet aflatende arbeid van mej. A. Kuyper met de inzet en adviezen van haar trouwe raadsman Rijsdorp - Waterinks historisch gelijk.¹³²⁰

¹³¹⁵ Brief van mej. A. Kuyper aan C. Rijsdorp, d.d. 7 oktober 1937

¹³¹⁶ Eind 1933 hield J. Waterink, hoogleraar aan de *Vrije Universiteit* en redacteur van *De Reformatie*, in samenwerking met het Gereformeerd Schoolverband een pedagogische voordracht voor de Christelijke V.U. in Rotterdam.

¹³¹⁷ J. Waterink, 'Volksuniversiteit', in: *Christelijke Encyclopedie*, 1961, deel VI, 515. Volgens de gezaghebbende pedagoog prof. dr. J. Waterink van de *Vrije Universiteit* vond de volksuniversiteit haar oorsprong in de Amerikaanse 'ethische beweging', die aan het eind van de negentiende eeuw in kringen van gemigreerde vrijdenkers een aanzienlijke groei doormaakte. Vanuit Amerika sloeg deze beweging, die een zedenleer zonder godsdienst wilde, over naar Europa. In 1896 ontstond in Zurich de 'Internationale Ethische Bund'. In Frankrijk werd de vier jaar eerder opgerichte 'Union pour l'Action Morale' in 1905 omgevormd tot de 'Union pour la Vérité', die aan de wieg stond van het verheffende instituut van de volksuniversiteit.

¹³¹⁸ J. Waterink, 'Volksuniversiteit', in: *Christelijke Encyclopedie*, 1961, deel VI, 515.

¹³¹⁹ Er zijn geen cijfers bekend over het aantal christelijke volksuniversiteiten in de jaren dertig van de twintigste eeuw. In 1935 telde Nederland 27 volksuniversiteiten, waarvan 9 speciaal voor rooms-katholieken, die samen 35.000 leden telden. *C.B.S. Mededeeling* No. 70, 13 februari 1937. Deze 'Statistiek van de Volksuniversiteiten, werkjaar 1935/1936', bevat alleen de opgave van de neutrale en de rooms-katholieke volksuniversiteiten. De protestants-christelijke volksuniversiteiten uit deze periode ontbreken echter in de *C.B.S.*-statistiek.

¹³²⁰ Aan het einde van de Tweede Wereldoorlog werden in gereformeerd Rotterdam-Delfshaven diverse culturele plannen uitgebreid en kunstzinnige initiatieven ontplooid. De oprichting van een 'Christelijke Volksuniversiteit, die cursussen organiseert', was een van de onderwerpen die door verschillende partijen werd geagendeerd. Eind februari 1945 had H. van Koetsveld afstemming gezocht met drs. Joh. Luijkenaar Francken, die in deze periode de stichting i.o. 'Christelijk Culturele Cursussen' (*C.C.C.*) in het leven had geroepen. Op 14 april 1945 werd deze stichting, die vergelijkbaar ideeën had als Van Koetsveld, omgedoopt tot de stichting *Protestants Christelijk Cultuurwerk* (*P.C.C.*). Luijkenaar Francken had op zijn beurt echter aangegeven, volgens de ongedateerde notulen (begin maart 1945), dat 'het werk van een christelijke volksuniversiteit onderdeel is van het gehele Christelijk-culturele werk', waarmee hij het christelijk culturele cursuswerk in Rotterdam min of meer annexeerde voor zijn stichting *P.C.C.*, en daarmee de oprichting van een nieuwe christelijke volksuniversiteit in feite overbodig maakte. In de beginjaren organiseerde het *P.C.C.* weliswaar verschillende culturele cursussen over muziek, literatuur en schilderkunst, maar uiteindelijk stonden in het werk van de stichting de psalmberijmingen van drs. Joh. Luijkenaar Francken centraal. Rijsdorp verleende zijn medewerking aan de tweede bijeenkomst die het *C.C.C.* organiseerde, waar hij zijn - op verzoek van Luijkenaar Francken geschreven - berijmde Paasvertelling *Emmaüsgangers 1945* introduceerde op Tweede Paasdagmiddag 2 april 1945 in de *Tidemanstraatkerk*. Ook publiceerde hij zijn opvoedkundig artikel 'Jeugd en literatuur' in twee delen in het tijdschrift *Onderweg, Orgaan van het P.C.C.* (Prot. Chr. Cultuurwerk), nr. 1, 21 oktober 1946, 4-8, en in nr. 2, 28 oktober 1946, 4-7. Archief van de Stichting 'Protestants-Christelijk Cultuurwerk' te Rotterdam, 1945-1958, archiefnummer 282, *Stadsarchief Rotterdam*. Zie ook het artikel in *De Rotterdammer* van 2 april 1947 over Joh. Luijkenaar Francken en zijn stichting *Protestants Christelijk Cultuurwerk*. Onduidelijk blijft op grond van de beperkt beschikbare informatie of de stichting *P.C.C.* mede aan de basis stond van de oprichting van de Stichting *Christelijke Culturele Raad te Rotterdam* in 1947.

4.8 *Rijnsdorp en volksuniversiteitswerk*

De volksontwikkelaar R. Hajer noemde het begrijpelijk dat het instituut van de volksuniversiteit in de vooroorlogse jaren weinig tot geen contact met de brede lagen van de bevolking heeft gekregen. Hij stelde als verklaring, die voor een belangrijk deel aanvullend op de visie van prof. dr. J. Waterink ook paste op het christelijk volksuniversiteitswerk tijdens het Interbellum:

De sterke gebondenheid aan de gedachtenwereld der burgerklasse, de eenzijdige beperking van het werk tot de gebieden van wetenschap en later ook van kunst, het bewust afzien van een bespreking van de actuele maatschappelijke en geestelijke vraagstukken, heeft de V.U. een zekere wereldvreemdheid gegeven, waardoor zij evenmin als het eerder genoemde volksopvoedingswerk van het Nut de aansluiting op het volk in zijn verscheidenheid en op de actuele problematiek van het leven tot stand heeft kunnen brengen.¹³²¹

De betrokkenheid van Rijnsdorp bij het werk van de Christelijke V.U. in Rotterdam was voornamelijk inhoudelijk van aard in de functies van cursusleider, docent en adviseur, waarbij hij tevens de dubbelrol van literator en kunststofvoeder vervulde. Zijn eerste bijdrage vond plaats in 1930, in de periode dat in het volksuniversiteitswerk steeds meer aandacht kwam voor kunst. Hij had het manuscript van zijn romandebuut *Koningskinderen* voltooid en was in eigen kring in aanraking gekomen met het cultureel-ongeletterde lezerspubliek en hun 'ongeoefende smaak', dat verheven en veredeld moest worden. Ook na zijn landelijke doorbraak als romancier bleef Rijnsdorp zijn medewerking verlenen aan dit volksverheffingsinstituut als instrument in zijn program van volksopvoeding, waarbij zijn status als gelauwerd auteur in protestantse kring zijn docentschap meer aanzien en gezag gaf. Hij legde voor de Christelijke Volks-Universiteit eveneens het contact met de Jong-Protestantse letterkunde, waarbij hij in zijn letterkundig-pedagogische arbeid zijn literaire connecties in de *Christelijke Auteurskring* voluit benutte.

Na de oorlog bleef Rijnsdorp als literator en kunststofvoeder nauw betrokken bij nieuwe initiatieven die voortkwamen uit het christelijk volksuniversiteitswerk. Zo was Rijnsdorp in Rotterdam betrokken bij de Stichting *Protestants Christelijke Cultuurwerk (P.C.C.)*, waarvan drs. Joh. Luijkenaar Francken initiatiefnemer en boegbeeld was. Naast de stichting *P.C.C.* ontstond in 1947 de *Christelijke Culturele Raad* te Rotterdam, die tot taak en doel had 'het verbreden van de belangstelling voor en het medewerken aan Kunst en Wetenschap, Ontwikkeling en Ontspanning te Rotterdam', waarbij deze Stichting 'als norm voor haar werk de Bijbel als Gods Woord' hanteerde. Rijnsdorp was eveneens betrokken bij de oprichting van deze Rotterdamse *Christelijke Culturele Raad*, die - statutair vastgelegd - nauwe samenwerking beoogde met de Culturele Raad van de Rotterdamse gemeenschap.¹³²² In september 1951 kondigde het *Protestants Cultureel Contact* te Den Haag,¹³²³ in samenwerking met de Haagse Volks-Universiteit, een cursus van drie avonden aan: 'Vijftig jaar Prot.-Chr. literair streven, getoetst aan de aesthetische beginselen van Calvijn. Docent: C. Rijnsdorp te R'dam.' Tijdens de eerste avond op 21 oktober behandelde Rijnsdorp de

¹³²¹ R. Hajer, 'Over het karakter van de volksopvoeding', in: M. Kamphuis (e.a.), *Om de leefbaarheid van het bestaan*, 124-125.

¹³²² Conceptstatuut van de Stichting *Christelijke Culturele Raad te Rotterdam*, als bijlage gevoegd bij de brief van de voorbereidingscommissie 'Den Dulk, Kalkman, Pijlman en Schoch' aan C. Rijnsdorp, d.d. 17 juni 1947.

¹³²³ Het *Protestants Cultureel Contact* (Den Haag en Omstreken), eveneens afgekort tot het *P.C.C.*, werd op 9 december 1950 te 's-Gravenhage opgericht met als driedelig doel: 'Ten eerste een contactcentrum te vormen van geestverwante culturele werkers, zoals architecten, beeldhouwers, grafici, literatoren, schilders, musici e.a. Ten tweede een organisatie van *kunstliefenden*, die als zodanig tot dit P.C.C. kunnen toetreden en aan wie in het winterseizoen twee of driemaal de gelegenheid zal worden geboden tot het bijwonen van een culturele avond en/of tentoonstelling e.d. Ten derde het vormen van studieclubs uit deze kunstlievende leden, waaraan de werkende leden voor zover mogelijk hun medewerking zullen verlenen.' Mededeling van het P.C.C. in de rubriek: 'Verenigingsnieuws en personalia' op de achterbinnen- en buitenzijde van *Ontmoeting*, jrg 5, nrs. 4-5, januari/februari 1951. Zowel de werkende als kunstlievende leden werden geacht in te stemmen met de beginselverklaring van de redactie van het Letterkundig en algemeen-cultureel maandblad *Ontmoeting*: 'Wij zijn er ons van bewust, dat het geloof in Jezus Christus als Gods Zoon en Zoon des Mensen van allesbeheersende betekenis is voor leven en kunst.' Het P.C.C. stond 'de grootst mogelijke samenwerking' voor met reeds bestaande culturele organisaties. De initiatiefnemers waren: P. Korthuys, P.J. Risseeuw, Cor Alons, Anna Mertens, Inge Lievaart, R. Ross, W. Boers, Corn. Basoski, Ralph Degens en J.C. Schuller. Het secretariaat werd gevoerd door mej. M.M.J. (Rie) Jacobs.

eerste etappe: 'Van Calvijn tot 1900'; op 2 november volgde de tweede periode: 'Van 1900 tot 1940', en tot slot op 16 november 1951 behandelde hij de laatste etappe: 'Na 1945'.¹³²⁴ Rijnsdorp gebruikte zijn nog niet in druk verschenen manuscript van het literair-historisch essay *In drie etappen* als handleiding bij deze cursusreeks.

In zijn literair-pedagogische en volksoopvoedende arbeid tot kunst en cultuur werkte Rijnsdorp vanuit dezelfde gedachte als prof. mr. dr. S.R. Steinmetz, de geestelijke vader van het Nederlandse volksuniversiteitswerk, die de opvatting was toegedaan, dat 'een zekere literair-kunstzinnige vorming de levensvreugde van de minst-ontwikkelden zou vergroten'.¹³²⁵ Steinmetz had daarbij met het oog op de esthetische leergangen in zijn beginselprogramma van het volksuniversiteitswerk: 'De kerntrekken der Volksuniversiteit', nadrukkelijk als eis gesteld: 'Wat kunstonderwijs betreft, kan haar taak alleen zijn de opvoeding tot een verhoogd genieten en begrijpen, dus paedagogisch-aesthetisch in de eerste plaats, ook kunsthistorisch, maar niet de beoefening der kunst zelve'.¹³²⁶ Als medewerker van de Christelijke V.U. stelde Rijnsdorp zich ook beschikbaar voor het werk van de neutrale Rotterdamse Volks-Universiteit. De taakopvatting van Sebald Steinmetz over de Volks-Universiteit om 'de wetenschap te populariseren d.i. haar uitkomsten te brengen binnen het bereik van degenen, die niet volgen en niet volgen kunnen den wetenschappelijken weg om de waarheid te zoeken',¹³²⁷ was volgens Rijnsdorp in gelijke mate van toepassing op het christelijk volksuniversiteitswerk. Naar aanleiding van zijn artikel in *Rondom het boek* 1935,¹³²⁸ werkte hij waarschijnlijk ook mee aan een avond over letterkunde van deze algemene instelling tijdens de Boekenweek, die van 30 maart tot 6 april 1935 plaatsvond.

De Rotterdamse Volks-Universiteit kon na de opheffing van de Christelijke Volks-Universiteit in Rotterdam in de naoorlogse jaren op Rijnsdorps loyale inzet blijven rekenen. Aan de Rotterdamse instelling, die inmiddels onder voorzitterschap stond van mr. J. Dutilh met mej. A.C.A. Drost als secretaresse, verleende hij op ruim tweeënzeventigjarige leeftijd nog zijn actieve medewerking. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog verbreedde het volksuniversiteitswerk zich als gevolg van de toename van de publieke belangstelling uit verschillende maatschappelijke milieus en kreeg 'het eerste lid van de naam Volksuniversiteit' een ruimere betekenis dan voor de oorlog het geval was'.¹³²⁹ In het streven vanuit het oorspronkelijke ideaal van 'volksverheffing' naar 'éducation permanente' had de Rotterdamse 'vrije beschavingsschool voor volwassenen' zich inmiddels sterk uitgebreid naar aangrenzende gemeenten en de Zuid-Hollandse eilanden. De Rotterdamse Volks-Universiteit telde elf afdelingen en vijf filialen,¹³³⁰ en leverde vanuit haar volksontwikkelingstaak met een uitgebreide kunstafdeling,¹³³¹ een belangrijke bijdrage aan het cultuurpolitieke doel van de beoogde cultuurspreiding.¹³³²

Het succes van de stedelijke kunstactiviteiten in het V.U.-programma op het gebied van voordracht, concerten, opera en met name het toneel, riep bij het Rotterdamse kunstleven echter steeds meer weerstand en zelfs openlijke kritiek op, omdat door de 'uitkoop' van de V.U. een groot deel van het gegoede Rotterdamse publiek werd afgeroomd.¹³³³ Op hun beurt kregen de volksuniversiteiten in de naoorlogse jaren te maken met geduchte concurrentie van de televisie, het massamedium dat vanaf eind jaren vijftig van de vorige eeuw stormenderhand de huiskamer

¹³²⁴ Mededeling van het P.C.C. in de rubriek: 'Verenigingsnieuws en personalia' op de achterbinnenzijde van *Ontmoeting*, jrg 5, nr. 12, september 1951. Na dit nummer verscheen *Ontmoeting* een jaargang niet, zodat er geen verslag kon worden gedaan van Rijnsdorps cursus.

¹³²⁵ W. Meijer, 'Steinmetz en de volksoopvoeding', in: *Volksopvoeding*, jrg. 11, 1962, 277.

¹³²⁶ S.R. Steinmetz, 'De kerntrekken der volksuniversiteit', in: *Volksopvoeding*, jrg. 11, 1962, 287. Eerder gepubliceerd in het *Gedenksboek der Volksuniversiteit Amsterdam 1913-1923*.

¹³²⁷ I.M. van Dugteren, 'Vijf en dertig jaar volksuniversiteit te Rotterdam', in: *Volksopvoeding*, jrg. 2, nr. 2, 1953, 50-51.

¹³²⁸ C. Rijnsdorp, 'Hedendaagse Protestantse letterkunde', in: *Rondom het Boek* 1935, 152-161.

¹³²⁹ L.M. van Dis, *Veertig jaar Volksuniversiteit - Haarlem en omstreken - 1919-1959*, 52.

¹³³⁰ N. Wijnen, 'De volksuniversiteit in het leven van nu', in: *Volksopvoeding*, jrg. 12, 1963, 72-73. Volgens de Mededelingen nr. 70 van het C.B.S. uit 1937 had de neutrale volksuniversiteit van Rotterdam in 1935 reeds afdelingen in Poortugaal, Gouda, Sliedrecht en Brielle.

¹³³¹ I.M. van Dugteren, 'Vijf en dertig jaar volksuniversiteit te Rotterdam', in: *Volksopvoeding*, jrg. 2, nr. 2, 1953, 52.

¹³³² Jaarboekje 'Bond van Nederlandse Volksuniversiteiten' 1960/1961, 8.

¹³³³ Leo Ott, *Naar wijder horizon. Vijftig jaar Volks-Universiteit te Rotterdam*, 75-76.

veroverde. Over het vraagstuk 'televisie en volksontwikkeling' merkte de Duitse pedagoog en journalist Gerd Kadelbach tijdens zijn gesprek met Theodor Adorno in 1963 op: 'dat vele jaren lang de volksuniversiteiten, voor zover zij aan ontwikkelingswerk onder volwassen doen, zich door de televisie benadeeld hebben gevoeld, daar de programma's van dit nieuwe massacommunicatiemiddel hun het publiek vrijwel afhandig hebben gemaakt'.¹³³⁴

Volgens het 'programmaboekje 1966-1967' verzorgde dr. C. Rijnsdorp in dit cursusjaar vier voordrachten aan de Rotterdamse Volks-Universiteit onder de titel *Vorsten en vorstinnen in hun cultuurkring*.¹³³⁵ Hij werd in het programmaboekje voorgesteld als 'auteur en radiospreker te Rotterdam'. Voor deze vorstelijke cursus kon hij bij wijze van kruisbestuiving ruimschoots putten uit het materiaal van zijn cultuurhistorische en volksopvoedende radioprogramma's, die hij vanaf 1957 voor de N.C.R.V.-radio had ontwikkeld en gepresenteerd. In de aankondiging bij zijn V.U.-cursus gaf Rijnsdorp aan, het leven van de vorsten en vorstinnen niet geïsoleerd te willen bezien, 'maar in de cultuur van hun periode'. Daarbij bereed hij tevens zijn stokpaardje van de zogenaamde 'petite histoire' in anekdoten, brieven en gesprekken, die volgens hem dikwijls een verrassend licht wierp op personen en gebeurtenissen. Bescheiden eindigde hij: 'Tenslotte: wat in deze cursus zal spreken is het materiaal en niet de persoonlijke mening van de inleider'.¹³³⁶ Hoewel in de selectie en presentatie van het materiaal zijn persoonlijke opvatting duidelijk doorklonk, typeerde deze slotzin voluit de culturele volksopvoeder Rijnsdorp, die zichzelf ook in zijn kwaliteit als volksuniversiteitsdocent dienstbaar maakte aan de inhoud van zijn program van volksopvoeding voor weetgierige cursisten. Een breed publiek, dat - in het perspectief van levensbeschouwelijke pluriformiteit - een grotere diversiteit kende dan in zijn vooroorlogse periode bij de Christelijke Volks-Universiteit in de Maasstad.¹³³⁷

Enkele maanden eerder, in zijn bespreking uit 1964 van Rijnsdorps essaybundel *Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie*, had Anne Wadman - speels verwijzend naar het volksuniversiteitswerk - een passende typering voor de calvinistische kunstopvoeder bedacht. Nadat de Friese literatuurcriticus minzaam had geconcludeerd dat Rijnsdorp, ondanks zijn opmerkingen als 'in onze kringen' en 'onze mensen', in deze jubileumbundel 'geen machteloos criticus [was] met zijn rug tegen de muur van zijn 19-de eeuwse calvinisme, maar een rustige uitlegger, een verdienstelijk essayist-voorlichter', betitelde hij Rijnsdorp in zijn kwaliteit als voormalig V.U.-docent vervolgens welwillend: 'Misschien kan ik ook zeggen: een aanvaardbaar Nuts-spreker voor de kunstbegeerte leden van een calvinistische Volksuniversiteit'.¹³³⁸

¹³³⁴ Gerd Kadelbach, 'Televisie en volksontwikkeling', in: Theodor W. Adorno *Opvoeden tot mondigheid*, 46. Overigens kreeg het medium van de televisie een eigenstandige sociaal-pedagogische positionering met bijbehorende methodieken in het instrumentarium van het volksuniversiteitswerk.

¹³³⁵ Deze voordrachten van Rijnsdorp, waarbij hij rijkelijk putte uit zijn cultuur-historisch radiowerk voor de N.C.R.V., handelden achtereenvolgens over Koningin Victoria (7 februari 1967); Napoleon II en Victor Emanuel II (14 februari 1967); Frans Jozef en Alexander II (21 februari 1967) en over Koningin Wilhelmina (28 februari 1967).

¹³³⁶ *Zevende maandblad van 2 februari 1967 der Volks-Universiteit te Rotterdam*, 7.

¹³³⁷ Daarnaast bleef Rijnsdorp in deze periode ook voor 'eigen publiek' beschikbaar als kunstopvoeder, waarbij zijn huiskamer aan Rotterdamse Rochussenstraat 367b als cursuslokaal diende voor circa tien cursisten per avond. Voor het *Christelijke Vormingscentrum Europoort* verzorgde Rijnsdorp in 1962 de 'Cursus Moderne Romans' van vier avonden, die hij in 1963 voortzette. Ook gaf hij in datzelfde jaar de cursus 'Culturele Vraagstukken (Gewijzigd Levensgevoel)' van vier avonden. Aan het bestuur van het *Vormingscentrum Europoort* schreef hij op 6 december 1963: 'Het verloopt allemaal heel plezierig en de opkomst laat niets te wensen over. Na een behoorlijk inleiding mijnerzijds gaat het verder helemaal gespreksgewijs. Het is een bijzonder handzaam groepje.'

¹³³⁸ Anne Wadman, 'Dagen met C. Rijnsdorp. Een Calvinistisch kunstkenner', in: *Leeuwarder Courant*, 1 oktober 1966.

5.1 *Rijnsdorp en radio*

‘We hebben sinds 1 April een radio’, schreef Rijnsdorp begin mei 1933 opgetogen aan Piet Risseeuw: ‘Van de week pas heb ik mij een beetje onafhankelijk van dat ding gemaakt, maar de eerste Zaterdag heb ik er tien uur achtereen aan gezeten.’¹³³⁹ De aanschafprijs van het apparaat bedroeg f. 240,-; een aanzienlijk kapitaal in deze crisisjaren.¹³⁴⁰ Het ‘wonderlijke medium’, dat een toenemende herleving van de ‘viva vox’ betekende,¹³⁴¹ oefende grote aantrekkingskracht op hem uit. Via de microfoon van de *Nederlandsche Christelijke Radio-Vereeniging* had zijn stem zich al enkele keren - zoals men toen dacht - via radiogolven door de ether voortgeplant, nog voordat hij thuis zelf over een radiotoestel beschikte. Daarmee bevond Rijnsdorp zich in het gezelschap van meer N.C.R.V.-leden van het eerste uur zonder eigen toestel.¹³⁴² Zij voelden zich geroepen vanuit het ‘christelijk belang’ lid te worden van deze omroep voor een christelijk geluid in de ether.

Het boekenhalfuurtje of ‘literair halfuurtje’ van de christelijke radio-omroep liet Rijnsdorp in 1929 als radiospreker aan den lijve de invloed en betekenis van het nieuwe massamedium ervaren. In steeds meer huiskamers werden zijn literaire lezingen en die van zijn vakbroeders beluisterd.¹³⁴³ Letterlijk en figuurlijk ontdekte hij het bereik van dit instrument als een eigentijds middel met ongekende mogelijkheden voor het uitoefenen van zijn cultuurtaak als christelijk auteur. Evenals het instituut van de volksuniversiteit bekleedde de radio als technisch medium in zijn ogen een ‘geestelijke verkeersfunctie’, wat volgens hem ook de bloei van deze instellingen verklaarde.¹³⁴⁴ Dit ondanks de aanvankelijke gereserveerdheid van vooraanstaande protestanten tegenover het moderne medium. In christelijk-letterkundige kring heerste eveneens de nodige scepsis tegen de ‘rage voor de radio’, zoals bij *Opwaartsche Wegen*-voorman dr. J. van Ham, die in zijn bespreking van vijf gebundelde N.C.R.V.-radiolezingen het ‘bedenklijk’ noemde, ‘dat er weer een nieuw element van sterk oppervlakkig makende kracht zijn invloed doet gelden in de volksopvoeding’, waarbij hij overigens aangaf dat het ‘dwaasheid’ zou zijn, ‘een tijdsverschijnsel dat men niet volledig kan waarderen, te négeren’.¹³⁴⁵

Rijnsdorp raakte echter zo enthousiast over het ‘wonder van de moderne tijd’,¹³⁴⁶ dat hij de schoondochter van dr. A. Kuiper, de schrijfster H. Kuiper-Van Oordt en haar dochter mej. A. Kuiper, de secretaresse van de Christelijke Volks-Universiteit, had ‘opgewarmd om een radio te nemen en veel muziek te gaan hooren’.¹³⁴⁷ Na zijn vraag aan Risseeuw: ‘Geniet jij ook zoo van je radio?’, somde Rijnsdorp zijn vriend vervolgens op wat hij beluisterd had, waarna hij voor zichzelf constateerde: ‘Je zou het niet meer kunnen missen.’ Jaren later citeerde hij instemmend

¹³³⁹ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 5 mei 1933. Piet Risseeuw had twee maanden eerder een radio aangeschaft: ‘Onze radio-grammofoon is prachtig’, schreef hij Rijnsdorp op 8 februari 1933.

¹³⁴⁰ De radio, een H[ees] & C[o] *Complet IV*, was volgens de rekening van 30 maart 1933 geleverd door de bekende muziekhandel *Hees en Co-s Muziekinstrumenten Handel N.V.* uit Delft. Rijnsdorp betaalde f. 100,- bij aflevering en het restantbedrag loste hij in tien maandelijkse termijnen af tegen een half procent rente.

¹³⁴¹ C. Rijnsdorp, ‘De functie van lezen, spreken en schrijven in ons leven’, in: *Criterion*, Kaderorgaan van de C.P.J., nr. 43, september 1965, 10.

¹³⁴² N.C.R.V.-leden zonder radiotoestel waren wel geabonneerd op het verenigingsorgaan *Christelijke Tijdschrift voor Radio*. Zij betaalden echter de minimumcontributie van een gulden. Op deze wijze wist de N.C.R.V.-leiding steeds meer luisteraars aan zich te binden.

¹³⁴³ Niet alleen de verkoop van het aantal radiotoestellen nam sterk toe, ook het aantal leden van de N.C.R.V. groeide explosief en toonde in de eerste vijf jaar na de oprichting een verdrievoudiging: 1925 (ongeveer 600), 1926 (1.800), 1927 (6.000), 1928 (20.000), 1929 (60.000). Daarna nam de jaarlijkse groei van het aantal leden minder snel toe: van 71.000 in 1930 tot 136.000 in 1940. Gerard H. Hoek, ‘*Hier Hilversum, de NCRV*’, 20.

¹³⁴⁴ C. Rijnsdorp, ‘Het volk aan de kunst’, *Ter Zijde*, 155.

¹³⁴⁵ J. van Ham, ‘Radio-lezingen over letterkunde’, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 6, nr. 5, 1 juli 1928, 180-181. Volgens Van Ham zag de *Christelijke-Literaire Essayistenkring* terecht in, ‘dat het door middel van de radio mogelijk was contact te krijgen met mensen, die men anders nooit zou bereiken’.

¹³⁴⁶ In de radiotechniek werden alle vindingen uit de tweede helft van de negentiende eeuw gebundeld: telegraaf, telefoon, fonograaf en microfoon. Via draadloze zend- en ontvangstapparatuur kon spraak en muziek via de ‘aether’ verzonden worden. In feite was de ontdekking van de radio een ‘bijeffect’ van de draadloze telegraaf.

¹³⁴⁷ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 27 februari 1935.

de Franse filosoof Étienne Souriau,¹³⁴⁸ die na de bouwkunst, beeldhouwkunst, tekenkunst, schilderkunst, literatuur, muziek en film, de radio ‘de achtste kunst’ noemde.¹³⁴⁹

In een lezing uit 1937 bracht Rijnsdorp zijn fascinatie voor de radio en de betekenis van het prille cultuurverschijnsel onder woorden vanuit de terugblik als vijftienjarige muzikaal begaafde jongen, die de klank van muziek alleen kende van ‘harmonium-arrangementen, een enkel kerkconcert en wat lesmuziek van de muziekschool’. Voor het beluisteren van muziek moest hij naar de publieke plaatsen waar muziek gespeeld werd: op de openbare stadspaleizen, in het *Park* aan de Maas of het straatje achter de *Doelen* bij een tuinconcert. Het kunnen lezen van muziekpartituren vanaf papier - met een denkbeeldige evocatie hoe de compositie zou kunnen klinken - was zijn enig alternatief voor het ervaren van muziek, zoals hij in een terugblik schreef:

Hoe anders zou het voor deze jongen, die ik eens was, geworden kunnen zijn als er in 1909 of 1910 radio’s geweest waren zoals in 1937. Hoe zou ik toen het gehele repertoire en nog veel meer dan in de concertzaal gegeven wordt, gekend hebben door hooren, zonder kosten, in verloren oogenblikken. Zulke ervaringen zijn in staat U de cultureele waarde van de radio duidelijk te maken met een kracht en stelligheid, die niet te evenaren zijn. De geschreven en gedrukte muziek is bij het luisteren door de radio weggevalen, ja zelfs de uitvoerenden zijn onzichtbaar, het is alsof de muziek in je eigen ziel geboren wordt. Zoo aan de radio luisteren is iets om dankbaar voor te zijn.¹³⁵⁰

Omdat het akoestisch element het gehoor in alle toonaarden wist aan te spreken, maakte Rijnsdorp op gepaste wijze gebruik van de expressiemogelijkheden van het splinternieuwe medium, wijzend op twee factoren die bij de radio volgens hem het gebruik van de stem bepalen: ‘Het visuele is volkomen uitgeschakeld en het auditieve verraderlijk verscherpt.’¹³⁵¹ Beducht voor het gevaar van ‘radiotoneel’, hanteerde hij dramatische elementen en stijlmiddelen - mechanisch versterkt en met meer effect - van de radio voor spreekkoor, hoorspel en declamatie. Hiervoor had Rijnsdorp, als kunstenaar gevormd in en door de muziek, een scherp zintuig ontwikkeld. De radio met het gesproken woord zou naast het geschreven woord steeds vaker deel uitmaken van Rijnsdorps instrumentarium dat hij in zijn kunstbemiddeling als volksoepvoeder hanteerde.

Ondanks de beperking dat de radio alleen met geluiden werkte, roemde Rijnsdorp haar ‘rijkdom dat ze *alle* geluiden op *alle* manieren kan benutten’, waarbij hij vervolgens aangaf: ‘Het uitgangspunt dient te zijn dan men hier geen tekort ziet, maar een prerogatief. Men moet de radio zien als een nobel, ja uniek *instrument*. Het hanteren daarvan is tegelijk een kunst en een wetenschap.’¹³⁵² Hij vatte de betekenis van de radio samen in de karakteristiek: ‘Radio, als een instrument van kunst gehanteerd, hervindt het woord in zijn zuiverheid en benadert het ‘t dichtst in zijn oorspronkelijke, magische kracht.’¹³⁵³ Het technisch wonder van de radio bezorgde hem in *Eldert Holier* zelfs een kosmische ervaring: ‘Achter de golflengteschaal van het radioapparaat brandde licht; daar ademde een grote zaal met geroezemoes en een discreet stemmen van muziekinstrumenten.’¹³⁵⁴ Een concert beluisteren en beleven door het radiotoestel kon volgens Rijnsdorp heerlijk zijn, maar de ervaring van het zitten in de kerk of een zaal, het zien van de uitvoerenden en van het luisterend publiek, het ondergaan van de ruimtewerking en de klank die het gehoor zonder bemiddeld apparaat bereikte, bleef als beleving voor hem onvervangbaar.¹³⁵⁵

¹³⁴⁸ Étienne Souriau, ‘Univers radiophonique et esthétique comparée’, in: *Cahiers d’Études de Radio-Télévision*, nr. 1, 1954, 5-21.

¹³⁴⁹ C. Rijnsdorp, ‘Levensbeschouwing en werkelijkheidszin’, *Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie*, 79.

¹³⁵⁰ C. Rijnsdorp, ‘Heeft het boek nog wel een toekomst?’, lezing gehouden op 21 oktober 1937 te Lisse in het kader van de ‘Christelijke Winterlezingen’, onder auspiciën van de *Nederlandsche Christelijke Vrouwenbond* (N.C.V.B.).

¹³⁵¹ C. Rijnsdorp, ‘De functie van lezen, spreken en schrijven in ons leven’, in: *Criterium*. Kaderorgaan van de C.P.J., nr. 43, september 1965, 10.

¹³⁵² C. Rijnsdorp, ‘Levensbeschouwing en werkelijkheidszin’, *Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie*, 79.

¹³⁵³ *Ibidem*, 80

¹³⁵⁴ C. Rijnsdorp, *Eldert Holier*, II, 30: ‘Een cello-concert zette in. Holier zag de zaal éven scherp voor zich als wanneer hij er geweest zou zijn. Met voorzichtige passen begon hij door de kamer te lopen, telkens stilstaande in een toevallig aangenomen houding, waarbij hij half naar het toestel omkeek, om het contact niet te verliezen.’

¹³⁵⁵ C. Rijnsdorp, ‘Heeft het boek nog wel een toekomst?’, lezing gehouden op 21 oktober 1937 te Lisse (N.C.V.B.).

De radio, die voor haar leden ‘onze huisvriendin’ werd,¹³⁵⁶ was volgens Rijnsdorp voornamelijk van belang door haar verbale kwaliteiten. ‘Maar vergis u niet: zij praat niet, zij spreekt.’¹³⁵⁷ Voor hem persoonlijk kreeg dit ‘spreken’ een bijzondere dimensie. Rijnsdorp’s vader bleek op zijn sterfbed tegen hem als dertienjarige jongen de voorspellende woorden te hebben gesproken: ‘Hoe het kan begrijp ik niet, maar jouw stem zal overal worden gehoord.’¹³⁵⁸ J.E. Rijnsdorp Jr. stierf op 9 februari 1908; het medium van de radio was hem totaal onbekend. Vanaf de oprichting van de christelijke radio-omroep heeft Rijnsdorp ‘ontelbare keren’ voor de microfoon van de *N.C.R.V.*-radio gesproken.

5.2 *Radio-omroep en volksontwikkeling*

Pieter Kors Dommissie, de gereformeerde radiopionier uit Maassluis, die de ‘Draadloze Telefonie’ als middel had ontdekt om vele duizenden te kunnen bereiken, zag als levensroeping: ‘een radio, die de boodschap brengt’.¹³⁵⁹ Bij deze visionair kreeg ‘de *belevenis* van het luisteren’ hier haar exponent: ‘de *roeping* om te getuigen’.¹³⁶⁰ Een christelijke omroepvereniging werd zijn ideaal, waarvoor hij, na een oproep in de protestantse pers op 30 april 1924, slechts een handvol medestanders wist te mobiliseren. Ontsproten aan particulier volksinitiatief vanuit een doorleefd christelijk-geïnspireerd idealisme werd op 15 november 1924 de *Nederlandsche Christelijke Radio-Vereeniging* te ’s-Gravenhage opgericht. De initialen van de initiatiefnemer inspireerden de latere omroepvoorzitter mr. A.B. Roosjen tot de anekdote: ‘Onze NCRV is gestart op één PK.’¹³⁶¹

In het eerste nummer van het *Christelijk Tijdschrift voor Radio*, schreef voorzitter mr. A. van der Deure begin januari 1925 ter verantwoording: ‘De N. Chr. Rad. Vereeniging bedoelt niets anders te zijn dan een *hulpmiddel* ten dienste van onze geheele Christelijke actie in Nederland.’¹³⁶² Hij maakte daarbij de vergelijking met het ‘Gebouw voor Christelijke Belangen’. Hierin konden christelijke organisaties, zoals de jongelingsvereniging, zangvereniging of naaikrans zalen huren voor hun activiteiten en programma’s. ‘Wat dit gebouw nu is voor het dorp, wil onze vereeniging zijn voor het geheele land.’¹³⁶³ De voorzitter zag een ‘ruim arbeidsveld’, waarbij hij benadrukte hoe door middel van woord en zang het evangelie kon worden gebracht in kringen, ‘waar die vereenigingen anders nooit toegang krijgen’. Over het gemis aan draagvlak binnen en buiten eigen kring memoreerde Van der Deure: ‘Er is lauwheid en gemis aan eigen waardering in eigen huis. Er is tegenwerking en spot aan de overzijde.’¹³⁶⁴ Hij bespeurde echter ook de tendens dat ‘alom in den lande, in alle streken en uithoeken’ sympathie en enthousiasme bestond voor het initiatief van een christelijke omroepvereniging van en voor luisteraars, die niet alleen de eerste was van Nederland, maar hoogstwaarschijnlijk ook ter wereld.¹³⁶⁵

¹³⁵⁶ Rijnsdorp varieerde met de typering van ‘huisvriendin’ op de uitdrukking van de krant als ‘huisvriend’.

¹³⁵⁷ C. Rijnsdorp, ‘De programma’s’, in: H. Algra, C. Rijnsdorp en B. van Kaam (red.), *Vrij en gebonden; 50 jaar NCRV*, 57.

¹³⁵⁸ C. Rijnsdorp, *Laatste gedachten*, 125-126.

¹³⁵⁹ Al voor de oprichting van de *N.C.R.V.* werd het nieuwe fenomeen van de radiotelefonie gebruikt om het Woord te verspreiden, zoals door Johannes de Heer die op 4 april 1924 bij de *NSF* zendtijd had ingehoord om het evangelie via de ether te verkondigen.

¹³⁶⁰ H. Algra, ‘De vereniging’, in: *Vrij en gebonden; 50 jaar NCRV*, 9.

¹³⁶¹ *Ibidem*.

¹³⁶² Mr. A. van der Deure, in: *Christelijk Tijdschrift voor Radio*, ‘Officieel Orgaan van de Nederlandsche Christelijke Radio-Vereeniging’, jrg.1. nr. 1, 6 januari 1925, 1.

¹³⁶³ *Ibidem*.

¹³⁶⁴ Tijdens de jaarvergadering 1929 specificceerde Van der Deure deze ‘overzijde’: ‘De tegenstanders zijn velen: de linksche pers, een linksche omroep die sterk wordt gesteund door het groot-kapitaal, menschen in eigen kring die het gekleed vinden aan de neutraliteit mee te doen, de ambtenaren aan de Ministeries en de meerderheid van den Radioraad, welke wenscht te komen tot een nationalen omroep. Zoo’n nationalen omroep moet “neutraal” zijn en zelfs de Minister steunt die richting.’ Van der Deure gaf aan dat dit standpunt bij de pers en de school was verworpen en vervolgd: ‘Nu wil men daar den omroep gelukkig mee maken. Theoretisch en practisch gaat dat niet. Want wat is neutraal? Men heeft gezegd lezingen als van de Volksuniversiteit, maar dat ging over de schepping en was in strijd met den Bijbel. Hoe moet het met den Zondag?’ *Nieuwe Leidsche Courant*, 8 juni 1929.

¹³⁶⁵ Gerard H. Hoek, *Hier Hilversum, de NCRV*, 15.

De oprichting van de N.C.R.V. was volgens Rijsdorp mede het gevolg van het optreden van dr. A. Kuiper, die de ere Gods zocht op alle terreinen des levens. Zijn volgelingen wilden eveneens op het levensterrein van de radio-omroep Gods eer zoeken,¹³⁶⁶ om 'de radiovindingen toe te passen, eenerzijds op alle gebied en anderzijds ten behoeve van ons volksleven, voor landbouw, nijverheid en handel'.¹³⁶⁷ Volgens omroep leider K. van Dijk hadden de oprichters van de christelijke radiovereniging met vooruitziende blik begrepen, 'dat de radio in het volksleven van groote beteekenis zou worden, m.a.w. dat de volkscultuur den invloed van radio zou ondergaan'. Opvoeding en cultuur lagen volgens hem in elkaars verlengde: 'men kan spreken van de radio als instituut voor volkscultuur, maar even goed als instituut voor volksopvoeding'. Voor Van Dijk was het zonneklaar: 'Volksontwikkeling zonder radio is niet meer denkbaar'.¹³⁶⁸

In de eeuwenoude traditie van het protestantisme, 'met zijn nadruk op verkondiging van het Woord, vertegenwoordigde de radio slechts een logische volgende stap naar verbreiding van de christelijke Boodschap'.¹³⁶⁹ Op woensdagavond 24 december 1924 verzorgde de 'Christelijke Radio-Vereeniging' haar eerste uitzending. Minister van Staat, A.W.F. Idenburg, sprak een kort openingswoord, waarna het bekende lied 'Er ruischt langs de wolken een lieflijke Naam' ten gehore werd gebracht. Deze gebeurtenis ontlokte R.G.K. Kraan de snedige opmerking: 'een betekenisverruiming van de tekst, waarvan Gerdes niet had kunnen dromen'.¹³⁷⁰ Op 6 januari 1925 kwam het eerste nummer van het *Christelijke Tijdschrift voor Radio* uit, het 'Officieel Orgaan der Nederlandsche Christelijke Radio-Vereeniging', een uitgave van de *Gebr. Zomer & Keuning* te Wageningen met de driedubbele functie: informatief, sociaal-administratief en technisch.¹³⁷¹

In het vooroorlogse verzuilde radiolandschap kreeg elke richting een eigen omroep. Na de N.C.R.V. volgden eveneens in 1925 de *Katholieke Radio Omroep* (K.R.O.) en de *Vereeniging van Arbeiders Radio Amateurs* (V.A.R.A.), in 1926 gevolgd door de *Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep* (V.P.R.O.). Eind 1927 ontstond uit de Stichting *Hilversumsche Draadlooze Omroep* (HDO) de neutrale Algemeene Vereeniging 'Radio Omroep' (A.V.R.O.) Voor hun uitzendingen huurden de omroepen zendtijd in bij de *Nederlandsche Seintoestellen Fabriek* (NSF) in Hilversum, die garant stond voor een krachtige ontvangst in het hele land. Door de geluidsradio ontstond een ongekende communicatieve revolutie, die aan het dagelijks leven een totaal nieuwe ervaringswereld toevoegde. De radiotelegrafie veroverde pijlsnel 'in de dertiger jaren de westelijke beschavingskring', met als revolutionair element 'de mogelijkheid *gelijktijdig alles barrieres van geografische - ruimte en tijd te overwinnen* voor het doen van mededelingen, het overbrengen van gedachten *aan allen, die hiervan kennis wensen te nemen*'.¹³⁷² Als organisaties met een religieuze, levensbeschouwelijke of politiek-maatschappelijke opvatting, introduceerden de omroep-organisaties de radio 'bij groepen die geen technische, maar een ideologische interesse hadden', waardoor het medium onderdeel werd van een verzuilde cultuur.¹³⁷³

¹³⁶⁶ 'Bij de gereformeerden lag de vroege bemoeienis met radio in het verlengde van de visie op techniek die met name door Abraham Kuiper was verwoord. In Kuipers visie had de mens tot taak alle mogelijkheden die God via de natuur bood ten dienste te stellen van Gods eer. De vindingen van de moderne tijd dienden daarom niet afgewezen te worden, waarvoor met name in orthodox-protestantse kring werd gepleit, maar juist gebruikt.' Huub Wijffjes en Bert Hogenkamp, 'De dageraad van de eeuw van beeld en geluid 1900-1930', in: B. Hoogenkamp, S. de Leeuw en H. Wijffjes (red.), *Een eeuw van beeld en geluid. Cultuurgeschiedenis van radio en televisie in Nederland*, 48-49.

¹³⁶⁷ K. van Dijk, 'De N.C.R.V. en de volkscultuur', in: *Volksontwikkeling*, jrg. 18 (1936-1937), 138.

¹³⁶⁸ *Ibidem*, 142.

¹³⁶⁹ Huub Wijffjes en Bert Hogenkamp, *Een eeuw van beeld en geluid*, 49.

¹³⁷⁰ R.G.K. Kraan, 'Cultuurhistorische schets', in: *Omzien met een glimlach*, 57. E. Gerdes was de tekstdichter van dit in christelijke kring zeer geliefde lied, dat ook bekend stond als de 'Christelijke Nationale', als tegenhanger van de 'Internationale', het strijdlid van de socialistische arbeidersbeweging.

¹³⁷¹ In de eerste plaats informeerde het tijdschrift de luisteraars over zendstations en programma's. Ten tweede was het blad een 'positief en strijdbaar' verenigingsorgaan. Als derde functie bood de uitgave aan de honderden radio-amateurs in het land technische voorlichting over het zelf bouwen en verbeteren van de ontvangers.

¹³⁷² K. van Dijk, 'De betekenis van radio en televisie voor maatschappelijk werk en volksopvoeding', in: M. Kamphuis, *Om de leefbaarheid van het bestaan*, 138-139.

¹³⁷³ Jan J. van Herpen, *Hilversum was wel een mis waard, De verzuiling in de prille radio 1924-1925. Radio in dienst van de kerk*. Hierin beschreef Van Herpen de ontstaansgeschiedenis van de omroepen en hun relatie tot de HDO en NSF.

De omroepen ontleenden hun legitimatie aan de steun van maatschappelijke groepen en achterbannen, zoals die zichtbaar werd in het groeiend aantal leden, begunstigers en/of abonnees van de omroepbladen. Deze gerichtheid op de ‘eigen groep’, en niet op het ‘gehele volk’, leek vanuit de optiek van volksontwikkeling op gespannen voet te staan met de criteria die De Vries Reilingh formuleerde ten aanzien van de volksoopvoeding, namelijk: een radio-aanbod dat ‘binnen het bereik ligt van alle lagen van de bevolking’, ‘het gehele volk tot bestemming heeft’, en gericht was ‘op de vorming van een bewust volksleven in sociaal verband’.¹³⁷⁴ Omroep leider K. van Dijk schreef in 1937 over de taakopvatting van de christelijke radio-omroep, dat de *N.C.R.V.* weliswaar leefde uit bepaalde beginselen, maar dit betekende volgens hem niet dat zij zich met haar programma’s zou richten tot een bepaald deel van het volk. ‘Integendeel, zij beoogt het gehele volk te bereiken, overtuigd als zij is, dat de waarden, die zij brengt, voor elk onmisbaar zijn.’¹³⁷⁵ De socioloog Klaas van Dijk, die in 1952 een proefschrift schreef over radio en volksontwikkeling, stelde dat de Nederlandse radio met zijn vijf omroepverenigingen voor de evenzovele achterbannen weliswaar ‘de schijn op alle mogelijke manieren tegen’ had,¹³⁷⁶ maar hij achtte het eveneens foutief te stellen dat de uitzending van een oud-katholieke kerkdienst alleen voor de aanhangers van dit kerkgenootschap bestemd zou zijn. Daarbij gaf hij nadrukkelijk aan dat radio - naast pers en film (en later televisie) - als middel tot volksontwikkeling sterk bevorderend kon werken, waarbij de vormende kracht van dit instrument niet mocht worden onderschat.¹³⁷⁷ Overigens stond bij alle vooroorlogse omroepen in hun programmering niet een commercieel streven, maar een ‘culturele en opvoedende taak’ centraal.¹³⁷⁸ In 1974, in zijn terugblik op de programma’s van de *N.C.R.V.* in het gedenboek *Vrij en gebonden*, noemde Rijnsdorp ds. K. Schilder, als toenmalig algemeen bestuurslid van het eerste uur, ‘de enige man’ die in de beginjaren van de christelijke radiovereniging ‘tot de kern van de zaak’ heeft willen doordringen.¹³⁷⁹ Rijnsdorp onderbouwde deze stelling met enkele radiocitaten uit Schilders lezing ‘Op weg naar een wereldeenheid’, die de predikant op 1 november 1928 te Kampen uitsprak:

De schoolstrijd staat in de schaduw bij den radiostrijd, want die laatste strijd is een strijd om de wereld.¹³⁸⁰ (...) In den beginselstrijd is uw eerste daad de radio niet aan beuzelingen dienstbaar te maken. Die strijd moet niet worden een psalm of een stichtelijke kerkdienst, een preek of een preekje, die wel hun recht blijven houden, maar hij wordt een kwestie van wereldbeheersching door elk middel dat God geeft. Men zegt: het is nieuwerwetsch. Zoo hebben nooit gezegd degenen, die den Geest hebben gediend in kerk- en wereldgeschiedenis. Het eeuwig blijvende Woord is onveranderlijk, maar de vorm, waarin zij dat brengen gaan, is altijd de allerlaatste vorm.

¹³⁷⁴ H.D. de Vries Reilingh, *De volksoopvoeding als vormende kracht in het sociale leven*, 8.

¹³⁷⁵ K. van Dijk, ‘De N.C.R.V. en de volkscultuur’, in: *Volksontwikkeling*, jrg. 18 (1936-1937), 139. Van Dijk vervolgde: ‘Dat maakt, dat de uitzendingen zoowel werken aan den opbouw van dat deel van het volk, dat haar steunt en in stand houdt, als aan de propagering harer beginselen bij hen, die zich bij de vereeniging niet thuis gevoelen, maar er toch naar luisteren, vaak opzettelijk, soms geheel onopzettelijk.’ Met nadruk wees hij uitzendingen die slechts voor een kleine groep van betekenis zouden zijn af: ‘Zij doen tekort aan de behoeften der massa, waarvoor de radio is.’

¹³⁷⁶ K. van Dijk, ‘Radio en volksontwikkeling’, in: *Volksoopvoeding*, jrg. 1, nr. 2, maart 1952, 35-36.

¹³⁷⁷ Van Dijk noemde de radio ‘een merkwaardig volksoopvoeder’. De luisteraars die men via de radio wil helpen bij hun ontwikkeling hebben het zelf in de hand of ze naar hun bron van kennis en vorming willen (blijven) luisteren of niet. ‘Eén handbeweging, en in de huiskamer waar - laat ik het even zo mogen zeggen - de leerlingen zitten, zwijgt de leraar.’ De programmamakers achter de microfoon merkten er echter niets van hoeveel luisteraars afhaakten of overschakelden naar een ander station, waarbij Van Dijk anno 1952 de noodzaak van luisteronderzoek als ‘voornaam waardemeter’ bepleitte. K. van Dijk, ‘Radio en volksontwikkeling’, in: *Volksoopvoeding*, jrg. 1, nr. 2, 1952, 39.

¹³⁷⁸ Huub Wijffjes, ‘Veelkleurige gemeenschappen’, in: *Een eeuw van beeld en geluid. Cultuurgeschiedenis van radio en televisie in Nederland*, 74.

¹³⁷⁹ C. Rijnsdorp, ‘De programma’s’, in: *Vrij en gebonden*, 62.

¹³⁸⁰ Schilder gaf aan zijn betoog over de komende wereldeenheid, die niemand kon tegenhouden, een lokale dimensie waarin de acoustische verandering van het straatbeeld te Rotterdam-Delfshaven - waar hij in 1928 predikant was geworden - doorklonk: ‘Wanneer ge nu ’s zomers ’s avonds in Rotterdam regelmatig doorloopt als de ramen openstaan, kunt ge precies aansluitend de persberichten van Vaz Dias hooren. Straks zal de stem van den antichrist donderen de wereld over. Wat moet ik nu doen, ik, nette kerkmensch, brave burger, die ’s Zondags genoeglijk zit bij m’n kopje koffie? Wat moet ik doen? Raakt het mij? Ik zou zeggen: wat raakt u niet?’

Rijnsdorp constateerde ten faveure van Schilders cultuurvisie: 'Hier doorbreekt de apokalyptische visie het goedkope triumfalisme zowel als het beperkte methodisme. (...) De moraal van Schilders betoog is: wees erbij en gebruik de nieuwste middelen.'¹³⁸¹ Deze mediale alertheid bleek op Rijnsdorp, in zijn kwaliteit als radiocauseur annex kunstvoeder in de ether, evenzeer van toepassing.¹³⁸² Schilder stond bekend als een 'gematigd vernieuwer',¹³⁸³ die de bijbeltekst uit *Genesis 1 : 28* opnieuw exegetiseerde en hieraan het cultuurmandaat ontleende waarin de mens, 'als medearbeider van God, gebonden is aan de opdracht de schepping zo goed mogelijk te exploiteren en dienstbaar te maken aan Gods koninkrijk',¹³⁸⁴ ook op kunstgebied!

De *N.C.R.V.* startte als een 'ethergebouw voor christelijke belangen', of - plastischer geformuleerd met het oog op de kerkelijke achterbannen - als een 'door de vereniging beheerde kansel waarop elke richting binnen de gereformeerde en hervormde kerken kon spreken',¹³⁸⁵ met een bemiddelende taak en dienende functie. De christelijke radiovereniging stelde de faciliteiten beschikbaar, de programma's werden vervolgens verzorgd onder verantwoordelijkheid van de christelijke organisaties die tegen betaling gebruik maakten van de geboden zendgelegenheid. Omdat niet voor elke woensdagavond een christelijke organisatie zich aanmeldde, moest de *N.C.R.V.* steeds vaker zelf haar omroepavonden organiseren en vullen. Met eigen programma's wist deze omroep steeds meer de 'gewone man' te bereiken. Tegen het model van een federatieve Nationale Omroep, zoals voorgesteld door de meerderheid van de Staatscommissie, verzette de christelijke omroep zich fel. Als voorstander van christelijke cultuurbeïnvloeding sprak de idee van 'een en onverdeeld' - dat de voorstanders van een kleurloze omroep propageerden: 'een neutraal gebied van cultuur en ontspanning' - de *N.C.R.V.* in geen enkel opzicht aan.¹³⁸⁶

Volgens het persverslag van de *N.C.R.V.*-jaarvergadering op 7 juni 1929, geafficheerd onder de krantenkop 'Het christenvolk is wakker geworden', stelde voorzitter mr. A. van der Deure, dat de radio inmiddels 'diep leefde in het hart van ons volk'. Verwijzend naar de *Radioraad*, die begin 1928 was opgericht om te bepalen wat een billijke verdeling van de zendtijd onder de vier omroepen inhield, benadrukte hij dat 'in dezen Radioraad ook mannen zijn, die niet aarzelen voor de Christelijke Omroepbelangen in de bres te staan'.¹³⁸⁷ De taak en opdracht van de eerste vijf jaar *N.C.R.V.* was 'te bouwen en te bewaren', waaraan de voorzitter toevoegde dat helaas de meeste tijd aan bewaren werd besteed. Principieel wilde de christelijke radio-omroep zich niet uit de wereld terug trekken, maar 'in alles een zoutend zout zijn, ook in den Omroep'. Hij lanceerde het plan om onder de vier grote omroepverenigingen de zendtijden en de invloed 'gelijkelijk' te verdelen, 'mits de A.V.R.O. maar erkent, dat ze een gelijkwaardige organisatie is met de anderen en er niet boven staat'. Tevens gaf Van der Deure aan dat samenwerking met links in één omroep onmogelijk was: 'Er blijkt daar absoluut gebrek aan inzicht te zijn omtrent onze levensbeschouwing'.¹³⁸⁸ De 'radiozaak' kreeg voor de christelijke radio-omroep een gunstige afloop langs de antithetische lijnen van christendom en humanisme. Volgens het Zendtijdbesluit

¹³⁸¹ C. Rijnsdorp, in: *Vrij en gebonden*, 62. Rijnsdorp stelde vervolgens: 'Maar hier doet zich het probleem voor, dat men met een apokalyptische visie alléén geen programmabeleid kan voeren; wat men bij Schilder aantreft is "het weerlichten van de Geest" om met de dichter Achterberg te spreken.'

¹³⁸² Rijnsdorp was zich bewust van het effect van de snelle ontsluiting van de algemene cultuur door de moderne communicatiemiddelen. Hij vergeleek in 1961 zijn calvinistische achterban met 'gebieden, die te snel onafhankelijk' waren geworden: 'Het is om zo te zeggen zwemmen of verdrinken. In een soortgelijke positie bevindt zich ook de *N.C.R.V.*, ik bedoel dit geestelijk, principieel, cultureel. Om het beeld van het water naar het land te verplaatsen: zij kan alleen voortgaan met vallen en opstaan en niet feilloos wegen uitspellen aan de hand van pasklare patronen.' C. Rijnsdorp, 'Levensbeschouwing en werkelijkheidszin', *Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie*, 78.

¹³⁸³ Auke van Nijen, *Zal er na 2000 een christelijke organisatie zijn? De NCRV als testcase*, 53.

¹³⁸⁴ *Ibidem*.

¹³⁸⁵ Huub Wijfjes en Bert Hogenkamp, 'De dageraad van de eeuw van beeld en geluid 1900-1930', in: *Een eeuw van beeld en geluid. Cultuurgeschiedenis van radio en televisie in Nederland*, 49. De geestelijke verdeeldheid in protestants-christelijke kring speelde de *N.C.R.V.* in haar begintijd danig parten, waarbij het bestuur nadrukkelijk rekening hield met de diverse kerkelijke denominaties en hun geestelijke achterbannen.

¹³⁸⁶ Gerard H. Hoek, 'Hier Hilversum, de NCRV', 21.

¹³⁸⁷ *Nieuwe Leidsche Courant*, 8 juni 1929.

¹³⁸⁸ *Ibidem*.

van 15 mei 1930 van minister mr. P.J. Reymer van Waterstaat, vulden de *K.R.O.* en *N.C.R.V.* de Huizer-zender, en bleven de *A.V.R.O.* en *V.A.R.A.* via Hilversum uitzenden. Gezamenlijk beschikten de vier grootste omroepen over 80% van de zendtijd. Met de komst van een tweede radiozender en de toegenomen zendtijd,¹³⁸⁹ nam het aantal door de *N.C.R.V.* zelf ontwikkelde programma's toe en groeide de christelijke omroep steeds meer uit tot een bedrijf. Naast Van der Deure en Domnisse werden C.A. Keuning, uitgever van de *Omroepgids*, P.C. Tolk, omroeper, programmaleider en (technisch) vakman op het gebied van omroep, en D. Pereboom, propagandaleider en verenigingsman, als nieuwe bestuursleden aangetrokken.

De christelijke radio-omroep bracht in deze jaren een koppeling tot stand tussen het technisch wonder van de radio, en de maatschappelijke groep die het orthodox-protestantse volksdeel representeerde. In het kader van cultuurbemiddeling en publieksbinding werd de (radio)techniek instrumenteel ingezet om 'culturele ontplooiing te bevorderen, identiteit te belijden en amusement te kanaliseren'.¹³⁹⁰ Zo maakte de *N.C.R.V.* vanuit haar volksovoedend streven volgens Reyer Kraan in toenemende mate een 'dubbele culturele doelstelling' waar:

Plaats bieden en aandacht schenken aan wat in eigen kring op cultureel terrein werd gepresteerd. En voorzichtig voorlichtend, de vensters openzetten naar het bredere terrein van de algemene cultuur.¹³⁹¹

De oprichters van de christelijke omroep beschouwden de radio tevens als een 'samenbindend en verheffend middel' voor het gezin. Het inhalen van de culturele achterstand werd volgens Rijnsdorp niet gerealiseerd door redenaars, 'met de omslachtige praal van hun verouderde retoriek', maar door 'de zoveel bescheidener toelichters, voorlichters en popularisatoren'.¹³⁹² Uit zijn eigen *N.C.R.V.*-praktijk noemde hij onder meer de radiolezingen met inleidende artikelen van de Jong-Protestantse literatoren rond het tijdschrift *Opwaartsche Wegen* over 'eigentijdse boeken, figuren en verschijnselen', waaraan hij toevoegde: 'niet te vergeten ook over hun eigen produktie', wat mede de aanleiding zou worden van het latere radioconflict over het literair halfuurtje met de *N.C.R.V.*-leiding. Met een verwijzing naar zijn kunstopvoedende cultuurtaak beklemtoonde hij: 'Het ging daarbij waarlijk niet alleen om popularisatie, maar minstens evenzeer om een oproep tot eigen creativiteit'.¹³⁹³ De roepstemmen om persoonlijk geloof en die van een positieve cultuurdeelname vormden volgens hem een 'moeilijk te ontwarren geluidsknoop'. De christelijke radio-omroep achtte het echter niet haar taak 'hier zelf helderheid te scheppen'.¹³⁹⁴

5.3 *Stichtelijk en didactisch*

Bij de presentatie in 1974 van de jubileumbundel *Vrij en gebonden; 50 jaar NCRV* wees Rijnsdorp op het meervoudig emancipatieproces dat bij de socialistische, rooms-katholieke en protestants-christelijke volksgroepen tijdens de vorige eeuwwisseling gaande was: 'Wat zij gemeenschappelijk hadden was een democratiseringsproces, een mondig worden van onderscheiden gemeenschappen, onder andere door verbeterd onderwijs. Het was de tijd van pioniers op maatschappelijk, politiek en kerkelijk gebied.' Er was volgens hem sprake van een 'subcultuur', die de omroep ging 'spiegelen'.¹³⁹⁵ Binnen een betrekkelijk besloten kleine kring had het calvinistisch volksdeel een eigen leven, maar ook contact met de wereld. 'De uitdrukking "wij en

¹³⁸⁹ Via deze twee zenders werden vanaf 1930 dagelijks twee keer zestien uur aan programma's de ether ingestuurd.

¹³⁹⁰ Huub Wijfjes en Bert Hogenkamp, 'De dageraad van de eeuw van beeld en geluid 1900-1930', in: *Een eeuw van beeld en geluid. Cultuurgeschiedenis van radio en televisie in Nederland*, 51.

¹³⁹¹ R.G.K. Kraan, 'Cultuurhistorische schets', de paragraaf: 'Een christelijke radio', in: *Omzien met een glimlach*, 62.

¹³⁹² Rijnsdorp, 'De programma's', in: *Vrij en gebonden; 50 jaar NCRV*, 61.

¹³⁹³ *Ibidem*, 62. Naast de lijn van 'cultureel besef' vormde de lijn van 'culturele werkzaamheid' de tweede hoofdlijn in Rijnsdorps program van kunstzinnige volksovoeding.

¹³⁹⁴ *Ibidem*. Rijnsdorp vulde deze opmerking aan met de kanttekening dat de *N.C.R.V.* nooit een wetenschappelijke of artistieke commissie heeft benoemd of een studiecetrum gesticht, 'om de achtergronden van haar werk tot klaarheid te brengen', waarbij hij eveneens aangaf, dat de christelijke radio-omroep nooit heeft kunnen profiteren van een 'Christelijke Academie voor Kunst en Cultuur, dat nimmer geboren kind van de Vrije Universiteit'.

¹³⁹⁵ C. Rijnsdorp, 'De programma's', in: *Vrij en gebonden; 50 jaar NCRV*, 60.

ons” was bepalend. Wij calvinisten, onze groep, dat illustreerde het feit dat men opereerde vanuit een besloten en georganiseerde groep, die onderling wel verdeeld was, maar niettemin zich toch duidelijk afgrensde van de rest.¹³⁹⁶ In dat emancipatieproces heeft de christelijke radiovereniging volgens Rijnsdorp een belangrijk aandeel gehad, waarbij hij deze omroep zag als een ‘product van een sociologisch proces’.¹³⁹⁷ In de radiobiografie van de *N.C.R.V.* weerklonk deze historie:

Het meest typisch Nederlands was de *N.C.R.V.*, die wortelde in de nationale schoolstrijd, en die kon steunen op een rijk ontwikkeld organisatieleven op vele gebieden. Er was in protestants-christelijke kring een eigen soort subcultuur gegroeid, van een degelijk maar nogal a-muzisch karakter. Theologen, juristen, politici, vakbondsleiders en journalisten, konden zich daarin vrij bewegen. Kunstenaars evenwel en alle creatief begaafden misten de nodige leefruimte. Het is de *N.C.R.V.* geweest die in het geheel van haar activiteiten het muzische element meer en meer heeft geïntegreerd.¹³⁹⁸

Rijnsdorp wees in zijn programmageschiedenis op drie perioden in de ontwikkeling van de omroep. De *N.C.R.V.* was begonnen met het stichtelijke als vertrekpunt: het brengen van het evangelie, de blijde boodschap vanuit de bijbel. Dit bracht volgens hem onvermijdelijk een behoefte aan het onderwijzende en lerende mee. ‘Als je dat stichtelijk doet komt er een tweede element bij, het didactische, ik moet de mensen vertellen over bijkomstige dingen, een gebied van kennis er om heen bijbrengen, een context, het didactisch kader.’ In de tweede fase ontdekte de christelijke radiovereniging geleidelijk aan het eigen karakter van het medium, dat een vakkundig gebruik van het massamedium veronderstelde. ‘Het had allemaal een sterk dilettantisch karakter, een kanseltraditie. Je kunt niet via de microfoon spreken als vanaf de kansel. Van die verschrikkelijk galm moest men af.’¹³⁹⁹ Samenvattend concludeerde Rijnsdorp:

De *N.C.R.V.* heeft sinds 1924 met haar radio een cultureel ontsluitingsproces op gang gebracht. Niet dat dit onmiddellijk in de bedoeling lag. Het ging om evangelieverkondiging. Maar evenals de preek culturele informatie gaf, zo kon de radio niet blijven staan bij het stichtelijke en onderwijzende; ze kon er niet van buiten de geest ook buiten het onmiddellijk-godsdienstige om. De *N.C.R.V.* was voor een deel Kuypertiaans van inspiratie; ze ging kunst en wetenschap aan het kerkvolk brengen. Al doende werd het haar duidelijk hoezeer buiten het theologisch kerngebied in eigen kring het dilettantisme welig woekerde.¹⁴⁰⁰

Over de onbeholpen wijze waarop in *N.C.R.V.*-kring aanvankelijk het protestantse radiowerk inhoud en vorm kreeg, anders dan bij de *K.R.O.*,¹⁴⁰¹ merkte Rijnsdorp inlevend op: ‘En als er dan radio komt met zendtijd, ontstaat er een pijnlijk conflict tussen de koning over de cultuur en het kind in de cultuur, tussen de uitverkorene des Heren met zijn drang tot expansie en de culturele stuntel.’¹⁴⁰² Plastisch vatte hij vervolgens het culturele manco van de christelijke omroep samen in de metafoor: ‘De culturele benen van de NCRV zijn onderontwikkeld: de weinige eminente politici, theologen, vakgeleerden waarover ze beschikt kunnen het aanzienlijk tekort aan algemene cultuur en aan artistiek vakmanschap op gebieden als muziek, dramatische kunst en literatuur niet vergoeden.’¹⁴⁰³ Over de positie van het eenvoudige luistervolk van de omroep merkte hij tot slot op: ‘Bovendien blijft het publiek dat zij bereikt een eindweegs achter bij de leiding. Eenvoudige

¹³⁹⁶ C. Rijnsdorp in gesprek met Wim Ramaker voor de *N.C.R.V.*-microfoon op 4 januari 1974.

¹³⁹⁷ ‘Het wonderlijk begin van de NCRV. Bach als brug naar de cultuur’, in: *Trouw/Kwartet*, 18 januari 1974.

¹³⁹⁸ Toespraak van C. Rijnsdorp bij de presentatie van *Vrij en gebonden; 50 jaar NCRV*, op 4 november 1974. Het citaat werd ontleend aan de uitzending van de *N.C.R.V.*-radio op dezelfde datum.

¹³⁹⁹ C. Rijnsdorp in gesprek met Wim Ramaker voor de *N.C.R.V.*-microfoon op 4 januari 1974.

¹⁴⁰⁰ C. Rijnsdorp, ‘Cultuurindustrie in de kerk’, in: *Trouw*, 28 augustus 1971.

¹⁴⁰¹ ‘Er was geen arsenaal om uit te putten. Men had geen mensen en geen ervaring. Terecht is natuurlijk gezegd: de KRO, ja die mensen gingen naar de comedie en naar de bioscoop enzo. Die hadden eigenlijk al een bredere culturele traditie (...).’ C. Rijnsdorp, in: ‘Het wonderlijk begin van de NCRV’, in: *Trouw/Kwartet*, 18 januari 1974.

¹⁴⁰² C. Rijnsdorp, ‘De programma’s’, in: *Vrij en gebonden*, 61.

¹⁴⁰³ *Ibidem*, 71. In mediageschiedenis van honderd jaar *N.C.R.V.*, *Verkondiging en verstrooiing*, toonden P. Bak en W. Berkelaar met veel anekdotiek aan hoe de culturele medewerkers moesten laveren ‘tussen de klippen van smaak en wansmaak door’, waarbij met name de - ook op ‘het glibberige terrein van de cultuur’ - autocratisch optredende voorzitter en Johannes de Heer-adept A. van der Deure in de ‘controverse over christelijke kunst’ zijn a-muzische smaak en a-culturele voorkeur aan de zich eveneens op kunstgebied emanciperende omroep wilde opleggen.

stichting en gemakkelijke verstrooiing eisen een groot deel van de zendtijd op.’ Het dilettantische bij de *N.C.R.V.* maakte geleidelijk aan plaats voor vakwerk.¹⁴⁰⁴ In de derde fase doorbrak de christelijke omroep de grenzen van de specifieke subcultuur en bereikte de *N.C.R.V.* een volwaardig cultureel niveau. Een dynamisch proces dat liep via het stichtelijke en het didactische naar het stapsgewijs openbreken van een breder cultuurgebied.¹⁴⁰⁵ ‘Niet alleen het voeden van de melk van het evangelie maar ook vaste spijs van cultuur’,¹⁴⁰⁶ aldus Rijnsdorp. Het bieden van een totaalprogramma op de eigen radioavond, inclusief het verstrooiende element, vormde volgens hem voor de *N.C.R.V.* een grotere uitdaging dan voor de andere omroepen, gezien de behoudende en dopers-puriteinse inslag van het calvinistisch volksdeel waarop ze steunde.

In zijn boekpromotie bepleitte P.J. Risseeuw van meet af aan een evenwichtig gebruik van het oude en nieuwe medium, gericht op lezen en luisteren. In september 1932 schreef hij in het Zondagsblad van *De Rotterdammer*-bladen over de radio, als mogelijke concurrent van het boek,¹⁴⁰⁷ in een exposé over ‘het najaar als bloeitijd voor de boekenwereld’, met de ‘lange avonden’ in aantocht: ‘Ik heb een uitgever hooren klagen dat de radio zijn zaak veel schade berokkent. En het zijn niet alleen de uitgevers, die dit kwaad vreezen. Want een *kwaad* kan men het gerust noemen, als het al te gewillige knopje van het radiotoestel de gemakzuchtige mensch stijft in zijn geestelijke luiheid.’ Enigszins bevoogdend wees Risseeuw op de keerzijde van het radiogebruik:

Ik wil geen kwaad van de radio zeggen zonder er evenveel goeds van te vertellen. Want voor wie met de noodige zelfucht (die ons nimmer ontbreken mag en zeker niet in het gebruik van ons radiotoestel) heeft leeren omgaan met deze nieuwe uitvinding, is het leven nog weer rijker geworden. (...) Ik geloof, dat het gevaar niet denkbeeldig is, dat de radio een geduchte concurrent is voor het boek. Daarom: gij allen, die uw hart verpand hebt aan de radio - laat uw boekenkast niet in oneere komen.¹⁴⁰⁸

Over de gedachte dat door de uitvinding van de radio, het boek en de krant hun langste tijd zouden hebben gehad, merkte Rijnsdorp in 1965 terugblikkend op: ‘De tijd heeft anders geleerd. Vaak werkt een boekbespreking voor de radio stimulerend voor de aanschaf van het boek in kwestie. Wat men heeft gehoord wil men graag ook rustig (over) lezen, zodat ook de radio-journalistiek aan de pers geen merkbare schade heeft toegebracht.’¹⁴⁰⁹ De *N.C.R.V.* zou volgens R.G.K. Kraan in de lange rij van verzuilde organisaties voor de betekenis van de protestantse leescultuur ‘een ereplaats’ innemen.¹⁴¹⁰

5.4 *Rijnsdorp, N.C.R.V. en letterkundige organisaties*

In de beginjaren zond de *N.C.R.V.*, ondanks de opkomst van de Jong-Protestantse letterkunde rond het christelijk-letterkundig tijdschrift *Opwaartsche Wegen*, slechts een handvol radiolezingen over eigentijdse literatuur uit. De voorzitter van de *Christelijke-Literaire Essayistenkring* dr. Ph.A. Landsberg sprak op woensdagavond 12 januari 1927 voor de microfoon zijn met orgelmuziek

¹⁴⁰⁴ Voor het calvinistisch volksdeel betekende volgens Rijnsdorp de snelle ontsluiting van de algemene cultuur door de eigentijdse communicatiemiddelen: ‘zwemmen of verdrinken’. Voor de *N.C.R.V.* ‘in geestelijk, principieel en cultureel’ opzicht stelde hij, dat het radiowerk met vallen en opstaan begon, omdat deze pioniers niet feilloos wegen konden uitstippelen ‘aan de hand van pasklare patronen’. C. Rijnsdorp, ‘Levensbeschouwing en werkelijkheidszin’, *Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie*, 79.

¹⁴⁰⁵ Hierbij verwees Rijnsdorp naar het voorlichtend werk van de Hilversumse musicus G. van Ravenzwaai, die als secretaris van de *N.C.R.V.*-muziekcommissie in de *Omroepgids* publiceerde over muziek. In de radio-uitzending met Wim Ramaker van 4 januari 1974 typeerde Rijnsdorp de artikelen van Van Ravenzwaai over J.S. Bach met de metafoor: ‘Bach als prachtige brug op muziekgebied van het uitgangspunt van het evangelie naar een bredere cultuur.’

¹⁴⁰⁶ C. Rijnsdorp in gesprek met Wim Ramaker voor de *N.C.R.V.*-microfoon op 4 januari 1974.

¹⁴⁰⁷ Niet alleen de boekenbranche, ook de grammofoonplatenindustrie en de muziekhandel vreesden geduchte concurrentie van de radio, zoals de pers concurrentievervalsing zag in de omroepbladen, de sportwereld in de radioverslaggeving, en waarbij ook de eigenaren van amusementszalen, schouwburgen en culturele organisaties oneerlijke concurrentie voorspelden van de verpozende radioprogramma’s.

¹⁴⁰⁸ P.J. Risseeuw, ‘Wat op stapel staat en nog wat’, in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 10 september 1932.

¹⁴⁰⁹ C. Rijnsdorp, ‘De functie van lezen, spreken en schrijven in ons leven’, in: *Criterion*, Kaderorgaan van de C.P.J., nr. 43, september 1965, 11.

¹⁴¹⁰ R.G.K. Kraan, ‘Cultuurhistorische schets’, de paragraaf: ‘Een christelijke radio’, in: *Omzien met een glimlach*, 57.

omlijste lezing: 'De levende natuur in Psalmen en Gezangen' uit. Direct na deze uitzending volgde de *A.V.R.O.* met 'Dansmuziek door het Radiodansorkest' onder leiding van Hans Mossel en werd in veel christelijke huisgezinnen de radio - als toonbeeld van 'verzuilde cultuur' - direct uitgeschakeld. Een vijftal van deze radiotoespraken werd onder redactie van dr. C. Tazelaar in 1927 gebundeld bij uitgeverij *J.H. Kok* te Kampen.¹⁴¹¹ In *De Reformatie* motiveerde hij het nut van de publicatie: 'Bij het gestadig groeien immers van de belangstelling in de moderne letterkunde, met name bij onze jonge mensen, is steeds meer naar voren gekomen de vraag naar onze verhouding tegenover die moderne letterkunde, is ook in snelle opwaking gekomen het besef van de waarde der principieële literatuurbeschouwing. (...) Zonder overdrijving mag gezegd worden, dat de quaestie der literatuurbeschouwing thans onder ons als een der zeer belangrijke vraagstukken wordt gezien, met het christelijke belijden en beleven ten nauwste in betrekking.'¹⁴¹²

Pas in 1929 zou de christelijke radio-omroep - evenals de *K.R.O.* met Herman de Man voor het rooms-katholieke volksdeel, de *V.A.R.A.* met A.M. de Jong voor de socialistische achterban, en de *A.V.R.O.* voor het neutrale of algemene publiek met P.H. Ritter jr. - in de vorm van het 'literair halfuurtje' of de 'literaire lezing', geregeld aandacht aan christelijke literatuur schenken.¹⁴¹³ Volgens Rijnsdorp vormden deze 'dertig-minuten-lezingen over een specialistisch onderwerp', met een verwijzing naar de lezing op 6 januari 1926 van dr. J.C. de Moor over Gorters *Mei*, een overgang van 'de domineesrede naar de instructieve radio-causerie'.¹⁴¹⁴

5.4.1 *Radiodebuut*

Het radiodebuut van Rijnsdorp voor de 'Christelijke Radio-Vereeniging' vond op maandagavond 13 mei 1929 plaats. Zijn vriend P.H. Muller was hem twee keer eerder in de ether voorgegaan met het zevende 'literair halfuurtje' en een literaire lezing.¹⁴¹⁵ In de *Omroepgids* van 11 mei 1929 was Rijnsdorps portretfoto opgenomen, met als tekst: 'C. Rijnsdorp, Maandag 6.30 - 7.00 n.m.'¹⁴¹⁶ In het programmaoverzicht werd zijn eerste radio-optreden kort aangekondigd: 'LITERAIRE LEZING door den heer C. RIJNSDORP te Rotterdam. Onderwerp: "Uit het leven van J.S. Bach", Huizen 1852 M.' Als toelichting op zijn lezing volgde de door hem zelf aangeleverde tekst: 'Het leven van dezen grooten toondichter is uiterlijk weinig bewogen geweest. Spreken over Bach is eigenlijk spreken over zijn innerlijke ontwikkeling, zooals die in zijn werken tot uiting komt. Toch kan een poging gewaagd worden, om op voor ieder bevattelijke wijze enkele momenten uit zijn leven te vertellen.'¹⁴¹⁷ Voor zijn radio-optreden was hij ruim twee uur eerder van zijn werk bij het Agentschap Rotterdam van de *Nederlandsche Handel-Maatschappij N.V.* aan de Blaak vertrokken

¹⁴¹¹ C. Tazelaar, *Radio-lezingen over letterkunde*, Kok-Kampen, 1927. De vijf voordrachten werden verzorgd door het bestuur van de *Essayistenkring*, namelijk: dr. Ph.A. Landsberg (De levende natuur in Psalmen en Gezangen), M.J. Leendertse (Wat jonge menschen mogen en moeten lezen) en dr. C. Tazelaar (Literatuurwaardering), en twee leden: A.L. van Hulzen (De Waarheid in de literatuur) en dr. B. Wielenga (De Christen en de Schoonheid).

¹⁴¹² C. Tazelaar, 'Radio-lezingen over Letterkunde', in: *De Reformatie*, 10 februari 1928, 146. Zie ook de recensie van J. van Ham, 'Radio-lezingen over letterkunde', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 6, nr. 5, 1 juli 1928, 180-181.

¹⁴¹³ In zijn onderzoek naar literaire radiokritiek tijdens het Interbellum stelde Jeroen Dera uit elke omroep een kopman centraal: P.H. Ritter Jr. voor de *A.V.R.O.* en A.M. de Jong voor de *V.A.R.A.* Bij de *N.C.R.V.* verkoos Dera C. Rijnsdorp boven P.J. Risseeuw (die voor de christelijke radio-omroep 17 uitzendingen had verzorgd tegenover Rijnsdorp met 10 uitzendingen), omdat Rijnsdorp meer dan Risseeuw zijn poëtische en metakritische opvattingen sterker had gearticuleerd. Bovendien was meer bronnenmateriaal over hem beschikbaar. Om dezelfde motieven voerde Dera bij de *K.R.O.* Anton van Duinkerken op als kopman (boven F.A. Brunklaus), waarbij hij tot slot motiveerde dat Rijnsdorp en Van Duinkerken 'meer dan hun collega's spilfiguren waren in de segmenten van het literaire veld waarin zij als actor optraden'. Jeroen Dera, *Sprekend kritiek*, 67. In deze dissertatie uit juni 2017 aan de *Radboud Universiteit* te Nijmegen, met prof. dr. P.H.T. Joosten en dr. M.P.J. Sanders als promotores, kreeg de calvinist C. Rijnsdorp de wetenschappelijke aandacht en waardering voor zijn werk, die hem lange tijd 'onthouden' was op letterkundig-cultureel terrein buiten eigen kring, op een enkele (kritische) voetnoot na in de literatuurhistorie.

¹⁴¹⁴ C. Rijnsdorp, 'De programma's', in: *Vrij en gebonden*; 50 jaar NCRV, 62.

¹⁴¹⁵ P.H. Muller sprak voor de *N.C.R.V.*-microfoon op maandag 18 februari 1929 (literair halfuurtje, nr. 7) en op 22 april 1929 (literaire lezing: 'Iets over de modernen roman').

¹⁴¹⁶ *Omroepgids*, Christelijk Tijdschrift voor Radio, jrg. 5, nr. 19, 11 mei 1929, 773.

¹⁴¹⁷ *Ibidem*, 774. Rijnsdorp baseerde zijn radiolezing op de gelijknamige vertelling die hij een jaar eerder had gepubliceerd in de serie *Karakter-Kennis-Kunst* voor de lagere school.

met de trein vanaf station *Delftsche Poort* om op tijd in Hilversum te zijn. De live-uitzending viel voor hem op een ongunstig tijdstip: van half zeven tot zeven uur in de vooravond.

Over de inhoud van de literaire radioprogramma's en de samenwerking met de afdeling 'Omroep' van de *N.C.R.V.* waren de meeste Jong-Protestantse literatoren niet onverdeeld gelukkig. Zowel bij de christelijke essayisten als bij de redactie van *Opwaartsche Wegen* ontstond in de loop van 1929 'een ernstige ontevredenheid' over de wijze, waarop de *N.C.R.V.* omsprong met wat zij 'literatuur geliefde te noemen'. De samenwerking tussen de christelijke radiovereniging onder leiding van de 'Raad van Vier', bestaande uit de voormannen A. van der Deure, C.A. Keuning, D. Pereboom en P.C. Tolk, en de *Christelijke-Literaire Essayistenkring* en het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland* verliep moeizaam. Beide letterkundige organisaties stelden gezamenlijk vast: 'Als wij zijn, wat wij pretendeeren te zijn: een groep van menschen, die in de eerste plaats in aanmerking komen om, voor de microfoon literatuur gevende, leidend werkzaam te zijn, dan hebben wij zoowel de plicht als het recht, op de een of andere wijze met de *N.C.R.V.* samen te werken in 't belang èn van de microfoon èn van het publiek.' Als tweede conclusie werd kortweg gesteld: 'En te anderer zijde is het de plicht der *N.C.R.V.* samenwerking met ons te zoeken.'¹⁴¹⁸ De protestantse literatoren noemden de bestaande situatie met de *N.C.R.V.* onvoorstelbaar: 'een Chr. Radiovereniging, die literatuur in haar programma opneemt en tegelijk de Chr. Letterkundige organisaties links laat liggen'. Zij stelden vastberaden: 'òf contact, òf kritisch optreden'.¹⁴¹⁹ Het Hoofdbestuur van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland* schreef in het jaarverslag 1930, dat de medewerking van het verbond aan de 'Radiolezingen der *N.C.R.V.*' was beëindigd, 'op grond van de tegenwerking en disappreciatie van de zijde van het H.B. der *N.C.R.V.*'. Als mogelijke oplossing werd geopperd: 'Wij kunnen echter mededeelen, dat in de nabije toekomst voortzetting der radiolezingen zal plaats vinden onder auspiciën van de Chr. Radio Leergangen.'¹⁴²⁰

Nadat de *N.C.R.V.*-leiding enige tijd elk overleg geweigerd had, werd uiteindelijk een radiocommissie ingesteld, bestaande uit W. ten Kate Jzn., voorzitter van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen* en contactpersoon met de *Essayistenkring*, Jan H. de Groot, lid van het *Verbond* en secretaris van de radiocommissie,¹⁴²¹ en P.H. Muller, lid van de *Christelijke-Literaire Essayistenkring*. Deze drie commissieleden wisten - met hun ervaring als sprekers van het eerste uur voor de *N.C.R.V.*-microfoon - van de hoed en de rand. J. van Ham, voorzitter van de *Essayistenkring* en eindredacteur van *Opwaartsche Wegen*, was beschikbaar voor advies. Namens de *N.C.R.V.* werd programmaleider P.C. Tolk aan de radiocommissie toegevoegd.¹⁴²² Dit gremium zou 'voortaan, natuurlijk in overleg met de organisaties die haar in 't leven riepen, de sprekers voor de wekelijksche literaire causerie aanwijzen'.¹⁴²³ Daartoe stelde de radiocommissie een voorlopige 'lijst van medewerkenden' op, die bij rondschriften uitgenodigd werden zich als spreker beschikbaar te stellen. De lijst bevatte vier groepen: dichters, prozaïsten, essayisten en

¹⁴¹⁸ 'Résumé van de geschiedenis van het contact tussen de *N.C.R.V.* enerzijds en de *Essayistenkring* en *Verbond van Christelijke Letterkundigen in Nederland* anderzijds', opgesteld begin 1931 door Jan H. de Groot als secretaris van de radiocommissie.

¹⁴¹⁹ *Ibidem*.

¹⁴²⁰ *Jaarverslag 1930* van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland*.

¹⁴²¹ In hun omroepgeschiedenis van de christelijke radiovereniging stelden P. Bak en W. Berkelaar, naar analogie van het ontbreken van gereformeerd-kunstzinnig kader op muziekgebied bij de *N.C.R.V.*: 'Deze overweging had de NCRV er ook wat de schone letteren betrof toe gebracht zich op een protestantse nieuwlichter te verlaten, namelijk de dichter Jan H. de Groot. Ook hij kwam - haast onvermijdelijk - in aanvaring met de Raad van Vier, uitgezonderd Tolk. Als selectie criterium hanteerde De Groot *sec* de kwaliteit van het gepubliceerde werk. Van der Deure, Keuning en Pereboom waren echter van mening dat ook de geloofsovertuiging van de man of vrouw moest meewegen. Vrijzinnige literatoren moesten volgens het trio verre van de NCRV-microfoon worden gehouden.' *Verkundiging en verstrooiing*, 55.

¹⁴²² P.C. Tolk was eerder als technicus werkzaam geweest bij de *Nederlandsche Seintostellenfabriek (NSF)* te Hilversum. Eind 1924 werd hij benoemd tot technisch adviseur en later omroeper bij de christelijke radio-omroep. Vanaf 1947 was Tolk namens de *N.C.R.V.* lid van de *Nederlandse Radio Unie*, de voorloper van de NOS. In 1948 werd hij lid van het Algemeen Bestuur van de *N.C.R.V.*

¹⁴²³ *Nieuwe Leidsche Courant*, 11 maart 1929.

declamatoren.¹⁴²⁴ Rijnsdorp had op voordracht van de dichter Jan H. de Groot begin augustus 1929 eveneens een uitnodiging ontvangen.¹⁴²⁵ P.J. Risseeuw, die als gewaardeerd radiospreker overigens al enige tijd zonder noemenswaardige problemen met de *N.C.R.V.*-radio samenwerkte, vatte in 1930 het bereikte resultaat kernachtig samen: 'In samenwerking met het Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen, werd met de Ned. Christelijke Radio-vereeniging een overeenkomst aangegaan, inzake de verzorging van een wekelijksch literair-halfuurtje.'¹⁴²⁶ Een jaar later bleek deze zinsnede echter al weer achterhaald.

Vanaf het begin van hun commissiewerk waren de leden 'niet al te optimistisch gestemd', met name vanwege de toezegging door de christelijke radiovereniging van 'een zeer ongelegen half uur per week', van 18.30 tot 19.00 uur in de vooravond, met een 'honorarium, dat bezwaarlijk dien naam dragen kon', van f. 10,- per spreekbeurt. Dat de radiocommissie, ondanks deze 'slechte condities' toch besloot aan het werk te gaan, vormde voor commissielid Jan H. de Groot het bewijs, dat 'onze organisaties tot den hoogsten prijs contact wilden hebben'. De commissieleden stelden zich een tweeledig doel: 'a. Door onzen invloed het peil en het gehalte van het uitgezondene te verhoogden en te veredelen; b. te trachten, zoo gunstig mogelijke condities te krijgen.'¹⁴²⁷ Hij concludeerde als secretaris van de radiocommissie: 'Deze beide punten zijn gedurende heel onze periode van arbeid letterlijk *strijd*-punten geweest. Wij wenschten het eerste en hadden om het te verkrijgen het tweede nodig.' Maar de *N.C.R.V.* wilde bij monde van P.C. Tolk volgens De Groot 'nimmer weten' van een verhoging van het honorarium en van een beter tijdstip. Door deze weigerachtige houding werd de radiocommissie van begin tot eind belemmerd bij haar 'serieuze pogingen' een representatief literair programma op te bouwen met een 'historische, een paedagogische, een technische en een moderne lezing'.

5.4.2 *Storing of ruis?*

'Wat mogen we lezen', luidde het onderwerp van de lezing die Rijnsdorp op maandag 7 oktober 1929 van 18.30 tot 19.00 uur als radiospreker voor de *N.C.R.V.*-microfoon zou uitspreken. Het toegezegde honorarium bedroeg f. 10,-; de reiskosten werden '2e klasse' vergoed. De studio in de *Lutherse Kerk* aan de Bergweg te Hilversum lag op twintig minuten loopafstand van het station. Rijnsdorp verzocht per kerende post of hij, in verband met een verwachte gebeurtenis begin oktober bij hem thuis,¹⁴²⁸ de lezing begin september of eind oktober kon verzorgen. Ook vroeg hij, verwijzend naar zijn eerste literaire lezing een paar maanden eerder, of de uitzending 'meer naar 8 uur' kon worden verplaatst: 'Vooral voor wie, als ik, uit Rotterdam moet komen, en dus ongeveer 4 uur op de trein moet gaan, is de tijd wat bezwaarlijk.'¹⁴²⁹ Als nieuwe datum werd 16 september 1929 voorgesteld; het tijdstip van de 'literaire lezingen' kon echter niet worden verplaatst vanwege de vastgelegde programmering. Rijnsdorp moest daarom noodgedwongen afhaken. 'Mochten wij overgaan tot het vaststellen van een later uur, dan hopen wy U als nog een nieuwe uitnodiging te kunnen doen toekomen', beloofde programmaleider P.C. Tolk hem op 22 augustus 1929. Niet alleen Rijnsdorp was teleurgesteld in de rigide opstelling van de christelijke radiovereniging. Tijdens de vergadering van de *Christelijk-Literaire Essayistenkring* op zaterdag 31 augustus 1929 deelde W. ten Kate Jzn. over de kwestie van de literaire radio-uitzendingen de aanwezige essayisten en critici mee, dat het bestuur van de *N.C.R.V.* een wijziging wenste in de afgesproken samenwerking met de radiocommissie. De correspondentie over 'letterkundige voordrachten en 't boekenuurtje' diende voortaan via het bureau van de radiovereniging te lopen, evenals als het opstellen van de literaire programma's. De taak van de radiocommissie werd op

¹⁴²⁴ Verslag van de vergadering van de *Christelijk-Literaire Essayistenkring* van zaterdag 6 april 1929, in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 9 april 1929.

¹⁴²⁵ Brief van Jan H. de Groot aan C. Rijnsdorp, d.d. 5 augustus 1929.

¹⁴²⁶ P.J. Risseeuw, 'Eenige notities betreffende het Christelijk-Literair leven sinds 1900', in: *Christelijke Schrijvers van dezen tijd*, 220-211.

¹⁴²⁷ Jan H. de Groot, 'Résumé van de geschiedenis van het contact tussen de *N.C.R.V.* enerzijds en de *Essayistenkring* en *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen* in Nederland anderzijds'.

¹⁴²⁸ Rijnsdorp doelde op de geboorte van zijn dochter Ulrica, die op 12 oktober 1929 het levenslicht zag.

¹⁴²⁹ Brief van C. Rijnsdorp aan P.C. Tolk, d.d. 6 augustus 1929.

deze wijze beperkt tot 'het geven van advies in alles wat zich omtrent literatuur bij de N.C.R.V.' aanmeldde. De *Essayistenkring* nam zich voor daartoe 'een luister-controle-post' in te stellen.¹⁴³⁰ Volgens secretaris Jan H. de Groot van de radiocommissie liet de N.C.R.V. 'niet altijd ronduit, maar vaak langs een omweg' weten, dat de omroep met de samenwerking 'toch niet *dat* resultaat had bereikt, hetwelk zij zich had voorgesteld te verkrijgen met en door de commissie'. De lezingen waren of te moeilijk of te eenzijdig gericht op het geven van een inleiding tot de moderne literatuur. Een andere keer luidde de kritiek van de christelijke radio-omroep, dat de commissie alleen auteurs uitnodigde die behoorden tot de kring rondom *Opwaartsche Wegen*, of dat in de radiolezingen 'vriendjes elkaar ophemelden'.

Een andere grief van de christelijke radio-omroep aan het adres van de radiocommissie was, dat zij nooit de 'leidende figuren' voordroeg. Hoewel al deze kritiekpunten inhoudelijk grotendeels weerlegd konden worden en de leden keer op keer betoogden, dat het 'toch de taak was van 'een Chr. Radio ver. om een Chr. publiek bekend te maken met het werk van de eigen Chr. schrijvers en essayisten', het mocht niet baten: 'telkens was er weer een nieuwe grief, juist op het oogenblik, waarop we meenden, de vorige uit de weg te hebben geruimd'. Er ging geen vergadering voorbij waarin de radiocommissie de heer P.C. Tolk voorhield dat de gewenste schrijvers vaak niet konden of wilden komen,¹⁴³¹ vanwege het ongunstige tijdstip en het te lage honorarium. Deze 'representatieve figuren', die De Groot niet met naam en toenaam wilde noemen, stelden eensgezind: 'Wanneer onze medewerking voor de N.C.R.V. niet méér waard is dan een tientje en een ongelegen tijd, dan bedanken we er hartelijk voort.' De voorbereiding van een radiolezing kostte de sprekers immers minstens een week, en met het reizen naar de 'Huizer-microfoon' was vaak ook een halve dag of meer mee gemeoid.

Ondanks zijn eerder geuite bezwaren over tijdstip en honorarium reisde Rijnsdorp ruim een half jaar later toch naar Hilversum. Hij sprak op donderdag 17 april 1930 van 18.45 tot 19.15 uur zijn tweede literaire lezing uit voor de N.C.R.V.-microfoon: 'Over humor en spanning in lectuur en literatuur'.¹⁴³² Ruim een maand later, op maandag 26 mei 1930, las hij van 19.00 tot 19.30 uur zijn novelle *Chauffeur Binigaart* voor.¹⁴³³ Deze derde literaire lezing werd enkele weken later, op maandagavond 16 juni, op hetzelfde tijdstip herhaald. In de *Omroepgids*, waarin bij de vermelding van het radio-optreden wederom zijn portretfoto prijkte, had Rijnsdorp de aangekondigde lezing ditmaal voorzien van een begeleidende tekst met toelichting op de novelle,¹⁴³⁴ die hij een jaar eerder in *Opwaartsche Wegen* had gepubliceerd.¹⁴³⁵

5.4.3 *Boycot van het literair halfuurtje*

Na het ongunstig tijdstip en te lage honorarium werd de reiskostenvergoeding het volgende strijdpunt. Wanneer de radiocommissie bepaalde literaire sprekers uit Groningen of Middelburg uitnodigde, wilde de N.C.R.V. de hogere reiskosten niet vergoeden. Jan H. de Groot had echter ontdekt dat andere medewerkers wel een 'veel hoger honorarium' kregen uitgekeerd. Als commissiesecretaris stelde hij in zijn resumé vragenderwijs: 'Heeft de N.C.R.V. geen interesse voor haar eigen zaak, wij, die reeds zooveel belangeloos doen en deden, voelen ons allerminst geneigd tot nieuw opofferingen, waarvan de N.C.R.V. de materiele voordeelen in den zak steekt.' Het moest wel spaak lopen, constateerde hij. Nadat de N.C.R.V. aan de radiocommissie vroeg of het misschien wenselijk zou zijn 'voortaan 1 x per 14 dagen een half uur literatuur te geven' en de omroep in een tweede schrijven vervolgens sprak over 'een besluit in deze kwestie',

¹⁴³⁰ *Nieuwe Leidsche Courant*, 3 september 1929.

¹⁴³¹ In het overzicht van sprekers doken in deze periode naast de bekende schrijversnamen eveneens de namen op van de literair-gevoelige (hervormde en gereformeerde) predikanten, zoals K.H. Miskotte, Jac. Petri, A.K. Straatsma en E.G. van Teylingen.

¹⁴³² *Omroepgids*, jrg. 6, nr. 15, 12 april 1930, 908.

¹⁴³³ *Ibidem*, jrg. 6, nr. 21, 24 mei 1930, 1270.

¹⁴³⁴ 'Toelichting bij de voorlezing der Novelle "Chauffeur Binigaart" van C. Rijnsdorp', in: *Omroepgids*, jrg. 6, nr. 24, 11 juni 1930, 1506.

¹⁴³⁵ *Opwaartsche Wegen*, jrg. 6, nr. 7, 1 september 1928, 229-236.

besloot de radiocommissie unaniem 'haar arbeid te schorsen'. De Groot vatte de ontstane situatie kort en bondig samen:

Wij, de commissieleden, achtten zich toen niet langer verantwoord jegens onze organisaties, zagen in die ongemotiveerde en kennelijk depreciërende halveering der toegestane tijd een aanwijzing, dat de N.C.R.V. op onze leiding niet langer gesteld was. De commissie vroeg en kreeg ontbinding; de organisaties schorsten, in het belang van het publiek en van haar leden/sprekers den arbeid en verbrak het contact.¹⁴³⁶

Op maandag 28 juli 1930 vergaderde de *Christelijk-Literaire Essayistenkring* 'onder presidium van Drs. J. van Ham' in Zeist over het voorstel van de commissie 'ter verzorging van 't literair program', samengesteld uit leden van de *Essayistenkring* en het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen*, om het contact met de N.C.R.V. te verbreken: 'Het is de Commissie gebleken, dat samenwerking met deze vereeniging niet mogelijk is tengevolge van haar geringe appreciatie van 't gebodene en haar autoritaire wijze van optreden.'¹⁴³⁷ De *Essayistenkring* nam met algemene stemmen het voorstel van de commissie aan en besloot, 'dat voortaan geen der leden persoonlijk meer aan de N.C.R.V. inzake literatuur medewerking zal verleenen'. Vervolgens werd afstemming gezocht met de besturen van zowel het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland* als van de - nog geen jaar oude - *Christelijke Auteurskring*.

Op zaterdagmiddag 22 november 1930 werd tijdens de tweede vergadering van de christelijke auteurs te Rotterdam besloten 'inzake het treurige feit, dat nu reeds sinds lange tijd uitzending van een behoorlijk literair programma vanwege de N.C.R.V. achterwege bleef, overleg te plegen met het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen* en de *Essayistenkring*.'¹⁴³⁸ De christelijke prozaïsten namen steeds meer aanstoot aan de zogenaamde literaire uitzendingen van de N.C.R.V. Zij besloten tijdens de derde jaarvergadering van de *Auteurskring* op 9 mei 1931 in Utrecht 'een krachtige actie te blijven voeren voor verbetering van het naar het oordeel der vergadering nog steeds beneden alle peil verzorgde literaire programma der Ned. Christelijke Radio Vereeniging'.¹⁴³⁹ Ter adstrucie van de moeizame samenwerking met de N.C.R.V. gaf Jan H. de Groot als gewezen commissiesecretaris het voorbeeld van een Rotterdams auteur:

Wanneer wij iemand uit Rotterdam uitnodigden, dan geschiedde dit slechts met de halve toestemming van de N.C.R.V. omdat R. *eigenlijk* te ver uit de buurt lag en te hooge reïskosten zou vragen. Maar de uit R. komende spreker moest zich al dadelijk buitengewone offers getroosten. Hij moest verlof vragen, vóór den sluitingstijd zijn kantoor te verlaten, moest zijn maaltijd doen verloop en 't in den trein met een meegenomen broodje doen en was, om vier uur van kantoor gegaan, pas omstreeks half tien of later thuis. Dat allemaal na minstens een week voorbereiding en met de nietige 'vergoeding' van f. 10,-. Mij dunkt zoo dat zulk een spreker toch stellig niet kan verweten worden niet genoeg over te hebben voor de zoogenaamde goede zaak. De N.C.R.V. evenwel wist van geen erkentelijkheid, maar zooveel te meer van kritiek.¹⁴⁴⁰

Dat de dichter Jan H. de Groot met dit voorbeeld de Rotterdams auteur C. Rijnsdorp en zijn betrokkenheid bij de 'goede zaak' op het oog had, bleek uit het vervolg van deze 'questie' met de N.C.R.V. De Groot eindigde zijn resumé, dat hij op de Zomerconferentie 1931 van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen* op kasteel *Hardenbroek* 'te berde' zou brengen,¹⁴⁴¹ met als conclusie dat de besturen van de letterkundige organisaties 'slechts dan te vinden zijn voor herstel der afgebroken betrekkingen, wanneer er voor haar sprekers betere voorwaarden zijn verkregen en wanneer hem bij contract, dus wel omschreven is verzekerd, dat zij niet opnieuw aan 't lijntje

¹⁴³⁶ Jan H. de Groot, 'Résumé van de geschiedenis van het contact tussen de N.C.R.V. enerzijds en de Essayistenkring en Verbond van Christelijk Letterkundigen in Nederland anderzijds'.

¹⁴³⁷ *Nieuwe Leidsche Courant*, 31 juli 1930.

¹⁴³⁸ *Ibidem*, 26 november 1930

¹⁴³⁹ *Utrechtsch Nieuwsblad*, 12 mei 1931.

¹⁴⁴⁰ Jan H. de Groot, 'Résumé van de geschiedenis van het contact tussen de N.C.R.V. enerzijds en de Essayistenkring en Verbond van Christelijk Letterkundigen in Nederland anderzijds'.

¹⁴⁴¹ Brief van W.G. van de Hulst aan C. Rijnsdorp d.d. 20 juni 1931. Jan H. de Groot raakte echter overspannen, moest enige maanden rustkuren en kon daarom zijn resumé niet uitspreken.

gehouden worden met allerlei praatjes over onmachtigheid tot betere honoreering etc.’ Hij stelde, mede sprekend namens de *Essayistenkring* en de redactie van *Opwaartsche Wegen*, dat hoewel de letterkundige organisaties het verbroken contact met de N.C.R.V. betreurden, zij zich wel bereid hadden verklaard eventuele voorstellen van de omroep in overweging te willen nemen. ‘Ik zou zeggen: laat men, als men prijs stelt op hervatting van contact daar maar mee komen.’¹⁴⁴² Redacteur dr. Jaap Haantjes schreef in de kroniek van het augustusnummer 1931 van *Opwaartsche Wegen* onder de kop: ‘De N.C.R.V en de litteratuur’, op gebelgde toon:

Gedurende nu ongeveer een jaar heeft de Nederlandse Christelijke Radiovereniging, een enkele uitzondering als de lezing van v.d. Does over *Bilderlijk* daargelaten,¹⁴⁴³ de litteratuur volkomen verwaarloosd.¹⁴⁴⁴ De A.V.R.O., de V.A.R.A., de K.R.O., gaven ieder wekelijks een litterair halfuurtje, waarin merendeels terzake bevoegde sprekers optraden; de N.C.R.V. - deed niets.¹⁴⁴⁵

Hij verwees vervolgens naar de dusdanig slechte ervaringen van sprekers met het ‘litterair halfuurtje’ bij de christelijke omroep, dat zij ‘unaniem besloten’ niet langer mee te werken. ‘Wat deed de N.C.R.V. nu? Ze schrapte eenvoudig de Litteratuur uit haar programma! Dat deed ze nu al een jaar lang!’ Haantjes stelde met nadruk dat de christelijke radio-omroep daarmee een zeer belangrijk onderdeel van haar cultuurtaak ‘schandelijk’ verwaarloosd had. Dit in tegenstelling tot de omroepen van de vrijzinnige, roomse en socialistische volksgroepen, ‘die het belang van dit onderdeel van haar programma wèl inzagen’. Strijdlustig besloot hij zijn ‘cri de coeur’ met de vraag: ‘waar zijn de N.C.R.V.-leden die de leiding van hun vereniging tot plicht roepen, desnoods dwingen?’¹⁴⁴⁶

Als gevolg van de eensgezinde boycot van de drie christelijk-letterkundige organisaties en hun aangesloten leden - waarmee letterlijk en figuurlijk ‘radiostilte’ werd betracht - werd niet alleen de N.C.R.V. geraakt. Auteurs die het contact met hun luisteraars en lezers niet wilden of konden missen, raakten eveneens gedupeerd door de boycot. Risseeuw mopperde verongelijkt tegen zijn vriend Rijnsdorp: ‘Heden heb ik bedankt voor een uitnodiging van de N.C.R.V. om op nieuwjaarsdag een vrolijk intermezzo te verzorgen. Ik vind ’t wel jammer want ik had iets aardig in m’n kop: “ontmoetingen op nieuwjaarsdag”, een serie dialogen. Doch ter wille van de solidariteit heb ik bedankt, en zal dus waarschijnlijk de eerste zijn, die voor de vrienden de “klappen” opvangt, hoewel ik persoonlijk *buiten* het conflict sta en zelf géén klagen heb over de N.C.R.V.’ Tevens meldde Risseeuw dat de radiokwestie op de jaarvergadering van het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland* op Tweede Kerstdag 1931 aan de orde zou komen: ‘Ik hoop dat je, evenmin als ik, niet à priori de N.C.R.V. zult verketteren, want aan onze zijde zijn zéér ernstige fouten gemaakt m.i. Ook vind ik het niet erg snugger van Jan H. de Groot om juist, hangende dit conflict, *nu* voor de Vrije Prot. Radio op te treden. Je geeft dit menschen zodoende een wapen in de hand.’¹⁴⁴⁷

5.4.4 *De radiokwestie*

Twaalf jaar na zijn directe betrokkenheid bij het verkrijgen van een rechtvaardige beloning voor kantoorbedienden in 1919, raakte Rijnsdorp opnieuw actief betrokken bij een ‘sociale kwestie’. Dit keer was de inzet niet het salaris van het kantoorpersoneel bij de Rotterdamse bankiersfirma

¹⁴⁴² Jan H. de Groot herinnerde zich later, ‘dat dat de N.C.R.V.-directie in een vergadering vroeg niet te vergeten dat de leden-luisteraars hoofdzakelijk bestonden uit boerenjongens en dienstmeisjes, voor wie de uitzendingen over literatuur abracadabra waren. Het literair halfuurtje werd kort daarna opgeheven.’ Jan H. de Groot, ‘Opwaartsche Wegen 1923-1940’, in: *Kruispunt* 109, september 1987, 8.

¹⁴⁴³ Dr. J.C. van der Does, ‘Bilderlijk’s verbanning en terugkeer’, op maandag 23 maart 1931 van 20.00-21.20 uur.

¹⁴⁴⁴ In de periode tussen eind juni 1930 en eind oktober 1932 zond de christelijke omroep geen literaire programma’s uit. Het programma ‘Lezen van christelijke lectuur’, uitgevoerd door de dames mej. M. Wentink en mej. J.C.M. Doyen, bleef met twee uitzendingen in de week gewoon in de ether.

¹⁴⁴⁵ J. Haantjes, ‘De N.C.R.V. en de litteratuur’, in *Opwaartsche Wegen*, jrg. 9, nr. 6, 1 augustus 1931, 229.

¹⁴⁴⁶ *Ibidem*. In 1950 zou dr. J. Haantjes zich opnieuw boos maken over de geringe aandacht die de N.C.R.V.-radio schonk aan de christelijke leterkunde. Zie: hoofdstuk 7 *Christelijk-literaire organisatie*, 499-500.

¹⁴⁴⁷ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, ongedateerd (december 1931).

Gebroeders Chabot, maar de positie van de georganiseerde protestantse letterkundigen en hun literaire inbreng voor de *N.C.R.V.*-radio. Met de vastgelopen radiokwestie was hij als auteur met een bemiddelende cultuurtaak bepaald niet gelukkig, omdat uiteindelijk de luisteraars deskundige, verantwoorde en bovenal noodzakelijke voorlichting over christelijke literatuur onthouden werd. Rijnsdorp hield zich - evenals Risseeuw - loyaal aan de gezamenlijke afspraak geen medewerking te verlenen aan de literaire uitzendingen van de *N.C.R.V.*¹⁴⁴⁸ Toen de christelijke omroep hem op 26 oktober 1931 uitnodigde mee te werken aan een 'byzonder programma' voor Eerste Kerstdag 1931, bedankte hij enkele dagen later met een consequente verwijzing naar de afgesproken gedragslijn van de protestantse literatoren. Namens de afdeling Omroep antwoordde P.C. Tolk hem: 'Wij begrijpen Uw brief volkomen, doch kunnen Uw meening niet delen, daar het hier niet betreft een programma met literairen inhoud, doch zuiver een gezelligen avond, die wij onze luisteraars willen bereiden.'¹⁴⁴⁹

Inmiddels had ds. K. Schilder, lid van het Algemeen Bestuur van de *N.C.R.V.*, kennis genomen van het conflict tussen de afdeling Omroep en de leden van de radiocommissie. Hij was op de hoogte van Rijnsdorps eerdere weigering uit 1929 om voor de *Huizer*-microfoon te spreken in verband met de voor hem onmogelijke aanvangstijd. De radiokwestie hield Schilder - die van meet af aan toekomst zag in het nieuwe medium van de radio - sterk bezig. Hij was niet alleen een begenadigd theoloog en bevlogen predikant, maar hij bewoog zich eveneens op letterkundig terrein.¹⁴⁵⁰ Zijn naam prijkte in deze jaren als medewerker in het colofon van de christelijk-letterkundige tijdschriften *Opgang* en *Opwaartsche Wegen*. Een selectie van zijn letterkundige essays had hij in 1927 gebundeld in *Bij dichters en schrijftgeleerden*. Vanuit zijn literaire belangstelling volgde Schilder de ontwikkelingen op literair gebied, ook binnen de Jong-Protestantse letteren, op de voet. Als predikant te Rotterdam-Delfshaven, waar hij in 1928 was beroepen, kende hij Rijnsdorp niet alleen als ouderling en auteur, maar ook als medewerker 'muziek en literatuur' van *De Reformatie*. Op 1 juni 1931 nam Schilder telefonisch contact met hem op over de vastgelopen radiokwestie. Dit gesprek had Rijnsdorp in zijn brief van 8 juni 1931 aan de 'Zeer Geachte Ds. Schilder' zakelijk vastgelegd:

Volledigheidshalve bevestig ik nog even, wat ik Maandag j.l. door de telefoon in antwoord op Uw vriendelijke uitnodiging heb gezegd. Ik voel mij niet verantwoord, afzonderlijk in een overeenkomst te treden, zoolang de mogelijkheid bestaat, dat het Bestuur van de Ned. Chr. Radiovereniging met de Besturen der drie letterkundige corporaties op nieuwe basis een overeenkomst maakt. Ik blijf hopen, dat het Bestuur zal inzien, dat ook met het oog op de toekomst zulk een nieuwe overeenkomst de beste oplossing zal zijn; mij persoonlijk lijkt deze oplossing de juiste, gezien de geschiedenis.

Schilder was er de man niet naar - gelet op het belang van deze kwestie voor de letterkundige opvoeding en vorming van het gereformeerde volksdeel via de *N.C.R.V.* - om met Rijnsdorps weigering genoegen te nemen. Hij wilde de radiokwestie vlot trekken. Vanuit Oegstgeest, waar hij als promovendus tijdelijk domicilie hield, schreef ds. K. Schilder op 19 juni 1931 een gelijkkluidende brief aan de heren drs. Joh. Luijkenaar Francken, C. Rijnsdorp en dr. C. Tazelaar. Hij motiveerde de gezamenlijke adressering met een verwijzing naar de eerder gevoerde

¹⁴⁴⁸ Niet iedereen hield zich aan deze gedragslijn. Risseeuw merkte op 19 september 1931 in zijn brief aan Rijnsdorp op, dat P. Keuning, lid van de *Essayistenkring*, voor de *N.C.R.V.*-radio naar aanleiding van *Koningskinderen* zou spreken over de bekering in de christelijke literatuur: 'De lezing gaat over literatuur en is moeilijk te rangschikken onder een andere rubriek. Moet ik hier uit opmaken dat de Ess. Kring zijn leden heeft vrijgelaten voor de radio te spreken? Zou je dit eens even bij Muller willen informeerden?' Naar aanleiding van Rijnsdorps antwoord schreef Risseeuw hem op 29 september 1931 terug: 'Zeg - al heeft Keuning bedankt als ess., a.s. donderdag spreekt nu Straatsma over literatuur. Die is toch lid v.d. Auteurskring? Ik kan er geen wijs uit worden en heb zoo'n idee dat die oppositie menschen zich allemaal zoo eng "voelen".'

¹⁴⁴⁹ Brief van P.C. Tolk aan C. Rijnsdorp, d.d. 3 november 1931. De populaire schrijfster Anne de Vries werkte in deze periode een enkele keer mee aan niet-literaire programma's, zoals met: 'Het verteluurte voor jongeren' (6 juli 1931), en: 'Een half uurtje Nederlandsche volkskunde' (16 juni 1932).

¹⁴⁵⁰ Zie: Hans Werkman, 'Schilder en de literatuur', in: *Geen duimbreed!* Facetten van leven en werk van prof. dr. K. Schilder (1890-1962), J. de Bruijn en G. Harinck, red., hoofdstuk 12, 106-131.

besprekingen ‘met elk van U’, waaruit hem was gebleken dat bij de drie adressanten ‘opvattingen bestaan, die elk van U volgens eigen mededeling, verhinderen, de Ned. Chr. Radio-Ver. te dienen met een spreekbeurt voor haar microfoon’. Vervolgens gaf Schilder inzicht in de wijze waarop hij de ontstane impasse wilde doorbreken:

Omdat ik van U allen weet, dat de door deze vereniging aanvaarde culturele en godsdienstige taak U aan het hart ligt, en uit Uw mededeelingen en brief blijkt, dat in het algemeen ieder van U het zou toejuichen, indien ons christelijk volk de hoognoodige opvoeding op het terrein der letterkunde etc. wederom door middel van de N.C.R.V. zou kunnen ontvangen op de door U gewenschte wijze, en onder bepaalde voorwaarden, en omdat bovendien ik zelf eveneens gaarne op dit gebied weder een geregelde actie zou zien gevoerd, is bij mij de gedachte opgekomen, of het niet mogelijk zou zijn, dat tusschen U en mij overleg gepleegd werd ten aanzien van de vraag, of, en zoo ja, hoe, hiertoe te komen zou zijn.

Met nadruk beklemtoonde Schilder dat hij deze vraag ‘zuiver en alleen uit persoonlijke belangstelling’ stelde en niet ‘als uiting van opdringerigheid’, omdat de zaak zijn ‘volle aandacht’ had. Om mogelijke misverstanden weg te nemen verklaarde de predikant nadrukkelijk, dat hij niet vanuit zijn bestuursfunctie handelde of namens een van de omroepafdelingen of -commissies: ‘Ik geloof, dat hiermee voor U het terrein geheel vrij is gemaakt.’ Bovendien sprak Schilder de verwachting uit dat het bestuur van de N.C.R.V. en zijn afdelingen, ‘elk met ernst bij haar ingediende voorstel gaarne in objectieve en welwillende beoordeeling zullen nemen’. Hij wilde graag weten welke bezwaren bij de ‘adressanten’ leefden om met hen te spreken over mogelijke oplossingen, zodat hij eventueel een bemiddelde rol zou kunnen spelen ‘in de gewenschte richting’. Ds. K. Schilder eindigde zijn brief met de uitnodiging voor een ‘samenspreking’ op zaterdag 27 juni 1931 om 20.00 uur halverwege tussen Rotterdam en Amsterdam in het Haagse hotel *Terminus*. Omdat de letterkundige dr. C. Tazelaar uit Amsterdam geen gehoor kon geven aan de uitnodiging,¹⁴⁵¹ werd de bijeenkomst gehouden in de pastorie van Schilder aan de Mathenesserlaan 456a in Rotterdam-Delfshaven.

Met Johan Luijkenaar Francken, de voormalige *Opgang*-redacteur en zijn tweede literaire mentor,¹⁴⁵² was Rijnsdorp nauw bevriend geraakt. Na zijn doctoraalexamen in de letteren en wijsbegeerte op 5 juli 1930 aan de *Vrije Universiteit* te Amsterdam, was de voormalig redacteur van *Opgang* benoemd als docent Nederlands aan de *Eerste Christelijke H.B.S.* aan het Henegouwerplein te Rotterdam-West. Drs. Joh. Luijkenaar Francken was eveneens organist van de gereformeerde *Tidemanstraatkerk* in Rotterdam-Delfshaven. De vrienden kwamen elkaar geregeld tegen in het kerkelijk leven, zochten elkaar op en spraken over muziek en literatuur, waarover zij beiden schreven in het kerkelijk weekblad *De Reformatie*. Het gesprek op zaterdagavond 27 juni 1931 met Schilder opende voor Rijnsdorp en Luijkenaar Francken een nieuw perspectief op de radiokwestie met de N.C.R.V. Ter tafel lag ‘het dossier betreffende het begin, vervolg en eind der correspondentie, gevoerd tusschen de N.C.R.V. en de commissie van advies inzake het litterair half-uurtje’. Met toestemming van het N.C.R.V.-bestuur mocht Schilder zijn gespreksgenoten inzage geven in de correspondentie, ‘op voorwaarde van erkenning van het vertrouwelijke karakter ervan’. Na lezing van het dossier constateerde Schilder, dat het geschil tussen de N.C.R.V. en de adviescommissie, die uiteindelijk tot de breuk had geleid, voor hem tot de volgende vier punten te herleiden waren:

1. De kwestie der zelfstandigheid. Gebleken is, dat de commissie soms gemeend heeft, als zelfstandig lichaam te mogen optreden (aanvraag van briefpapier, eisch van aanvaarding van uitgebrachte adviezen) in

¹⁴⁵¹ In een telefonisch onderhoud met ds. K. Schilder had J. Tazelaar aangegeven, dat ‘zijn positie in het curatorium van de Chr. Radio-leergangen het ongewenst maakte’, dat hij deze samenkomt over het geschil tussen de N.C.R.V. en de christelijke literatoren en hun organisaties zou bijwonen. Vanuit het curatorium van de *Christelijke Radio Leergangen* in Amsterdam voerde hij namelijk ook al besprekingen met het bestuur van de N.C.R.V. over een vergelijkbaar meningsverschil en wilde hij, ‘hangende de besprekingen tussen curatorium en N.C.R.V.’, geen misverstand oproepen over zijn positie met een mogelijk vermenging van beide geschillen. Uit: Kort verslag van de samenspreking tussen Joh. Luijkenaar Francken, C. Rijnsdorp en K. Schilder op 27 juni 1931.

¹⁴⁵² Rijnsdorps eerste letterkundige mentor was de gereformeerde uitgever W. Kirchner van *De Spiegel*.

dier voege, dat haar verrichtingen niet als voor-arbeid (waarbij alle definitieve actie aan de N.C.R.V. zou blijven), doch als beslissend werk voor, ten deele námens, de N.C.R.V. zouden te beschouwen zijn.

2. De kwestie van de praktische erkenning van den grondslag der N.C.R.V. en van haar positie in den omroep. Gebleken is, dat naar eigen zeggen der advies-commissie, door haar niet steeds gevraagd werd, of een door haar aanbevolen (of de facto reeds uitgenoodigd) spreker wel op de confessioneele basis der N.C.R.V. stond, en wel haar plaats in den omroep erkende; ja, dat zij het niet zoo noodig vond, daarop te letten.

3. De kwestie van de vrijheid der N.C.R.V., inzake het doen optreden van de sprekers. Gebleken is, dat de advies-commissie bezwaren heeft gemaakt tegen het feit, dat een spr., indien zij niet gewenscht achtte en niet-bevoegd tot het geven van voorlichting op het door haar betreden terrein, toch door het bestuur der N.C.R.V. is uitgenoodigd, zulks evenwel voor een ander uur, dan waarvoor de advies-commissie de voorziening hielp voorbereiden. (zaak-de Rover).

4. De kwestie van de onderwerpen. Gebleken is, dat bezwaren gerezen zijn van de zijde van der N.C.R.V. tegen a) zulke bespreking van eigen werk door de auteurs, waarbij uitgever, prijs etc. van hun geschrift voor de luisteraars genoemd werden; b) het naar verhouding te veel aandacht wijden aan eigen werk en het proportioneel te weinig behandelen van algemeene inleidingsvragen en de geschiedenis der letterkunde. Dhr. Schilder deelde mede, dat ook af en toe inzake de honoreering der spreekbeurten bedenkingen van de zijde der sprekers of der commissie zijn geuit.¹⁴⁵³

Op de vraag 'of, en zoo ja, wát hier te doen', merkte Schilder volgens het verslag van de vergadering op, dat het geen zin had breed in te gaan op allerlei bijzaken, omdat 'de voorlichting van het christelijk volk op dit terrein door de N.C.R.V. noodig blijft'.¹⁴⁵⁴ Hij sprak de hoop uit, dat Rijnsdorp en Luijkenaar Francken 'door een persoonlijke daad, en indien daarna mogelijk door bemoeiingen bij officiële lichamen', wilden meehelpen om te komen 'tot een nieuwe verzorging' van een letterkundig (half)uurtje, maar dan 'op gezonde, wèl-omschreven basis'. De predikant gaf aan huiverig te zijn voor 'hernieuwd cont(r)act met een deel der hier in aanmerking komende officieele kringen', omdat hij een geest meende te bespeuren die zijns inziens niet te verenigen viel met de grondslag van de *N.C.R.V.*, gezien de onwil of het onvermogen om 'het christelijke vòlk te zoeken'. Hij wilde liever buiten de officiële lichamen om contact krijgen 'met enkele persónen'. Uit de voorgeschiedenis van de radiokwestie, de opvattingen van zijn beide gespreksgenoten, de afgesproken gedragslijn van de georganiseerde prozaïsten, essayisten en critici, die 'gebonden waren aan het besluit tot onthouding van actie', bleek het hem klip en klaar, dat de drie christelijk-letterkundige organisaties niet gepasseerd konden worden.

Tegen Schilders met feiten uit het radiodossier gestaafde redenering konden Rijnsdorp en Luijkenaar Francken weinig inbrengen; de heldere analyse wierp een ander licht op de radiokwestie dan de radiocommissie de drie letterkundige organisaties deed geloven. De predikant noteerde in zijn kort verslag van de bijeenkomst: 'Komende tot de zaak zelve, verklaren beide heren zich ten volle bereid, het hunne te doen, om te komen tot herstel van verbroken contact; zij doen dit zoowel uit sympathie voor de N.C.R.V., als uit liefde voor de zaak, waar het om gaat.' De mannen wilden echter niet oordelen over de schuldvraag en spraken de verwachting uit, dat alles neer zou komen 'op goeden wil en gezonden basis'. Schilder zegde op zijn beurt toe dat bij 'herstelling van het litterair half-uurtje' de radiosprekers een bedrag van *f.* 20,- tegemoet konden zien per spreekbeurt. Eensgezind trokken zij de conclusie dat het 'noodzakelijk en plichtmatig' was eerst een poging te wagen tot opening van onderhandelingen met het 'Verbond van letterkundige kringen, Essayistenkring, Vereeniging van auteurs'. Een eventueel mislukken van de onderhandelingen zou volgens Rijnsdorp ook duidelijk maken waar het probleem werkelijk lag, 'en vele personen alsdan vrij in hun geweten maken zou, ten gunste van de N.C.R.V.'. Hij sprak vervolgens zijn vertrouwen uit in de opstelling van de *Christelijke Auteurskring* en meende hier zeker gehoor te vinden, 'als hij pogingen ertoe in het werk stelt'.

Met de te volgen gedragslijn overeenkomstig de vier punten van Schilder verklaarden de gesprekspartners het volledig eens te zijn, waarbij Rijnsdorp nog wel de kanttekening plaatste, dat

¹⁴⁵³ Kort verslag van de samenspreking tussen Joh. Luijkenaar Francken, C. Rijnsdorp en K. Schilder op zaterdag 27 juni 1931. Dit verslag werd opgesteld door ds. K. Schilder, die, na enkele kleine correcties van zijn gespreksgenoten, een afschrift beschikbaar stelde aan dr. C. Tazelaar en de *N.C.R.V.*-leiding.

¹⁴⁵⁴ *Ibidem.*

‘met de adviezen der eventueel weer optredende commissie steeds zeer ernstig zal dienen gerekend te worden, en dat afwijking daarvan niet dan om gewichtige redenen dient te geschieden’. Rijnsdorp en Luijkenaar Francken spraken af contact op te nemen met de ‘officieele kringen van litteratoren, en om daartoe te geraken, ook met enkele personen’, waarop Schilder op zijn beurt de toezegging deed dat alle onkosten vergoed zouden worden door de N.C.R.V.¹⁴⁵⁵

5.4.5 *Rijnsdorp als regelaar*

Voortvarend nam Rijnsdorp vanuit zijn dubbele cultuurtaak als auteur en vooral in zijn hoedanigheid als culturele volksoepvoeder het voortouw bij het openbreken van het vastgelopen radioconflict. Zijn uitnodigingsbrief, die hij met opzet als enige had ondertekend, stuurde hij op 29 juni 1931 naar de vertegenwoordigers van de drie letterkundige organisaties:

Wij betreuren allen, dat de radio-kwestie nog steeds niet is opgelost. Niettemin houden wij vast aan een oplossing via de organisaties. Die mogelijkheid is er thans, in beginsel. Ik ben in de gelegenheid, namens een Bestuurslid, met medeweten van het Dagelijksch Bestuur, doch geheel op initiatief en voor risico van mijn zegsman, enkele mededeelingen te doen. Daarom noodig ik U uit tot een voorloopige, informatieve samenspreking, waaraan wij dus deelnemen als leden onzer organisaties, met de bedoeling, te komen tot een vergadering in bredere kring onder auspiciën der drie besturen.

Rijnsdorp wilde de kring zo breed mogelijk opzetten om doelmatig en doelgericht te kunnen handelen: ‘Wat wij doen is niet de besturen het werk uit de handen nemen, doch ervoor zorgen, dat het, zoo goed mogelijk voorbereid in hun handen komt.’ Hij nodigde de geadresseerden met spoed uit voor een verkennende vergadering bij hem thuis in de Hondiusstraat 41a te Rotterdam-West op donderdag 2 juli 1931 om 20.00 uur, waarbij hij nogmaals aangaf: ‘Het gaat hier slechts over een persoonlijke samenspreking van belangstellenden in de kwestie. Uw komst is voor geen andere uitlegging vatbaar.’

Aan ds. K. Schilder schreef hij de volgende dag dat zijn aanwezigheid bij de samenspreking ‘dringend gewenscht’ werd geacht door Piet Muller en Tom de Bruin.¹⁴⁵⁶ Over het weglaten van de naam van Joh. Luijkenaar Francken op de convocatie verklaarde hij: ‘Bij de uitnodiging heb ik voorzichtigheidshalve den naam van den heer L.F. noch als uitnodiger, noch (natuurlijk niet) als uitgenoodigde vermeld, dit om mogelijk misverstand bij sommige geadresseerden te voorkomen. Wel zal ik terstond bij het begin der bespreking dienen mede te deelen, dat de uitnoodiging evenzeer namens de heer L.F. geschiedt.’¹⁴⁵⁷ Jo van Ham verontschuldigde zich voor de bijeenkomst vanwege de toelatingsexamens op de Leidse H.B.S., waar hij als leraar bij moest zijn. In het post scriptum schreef hij waarschuwend: ‘Vergeet niet, dat

¹⁴⁵⁵ Rijnsdorp nam de taak op zich contact te zoeken met de *Christelijke Auteurskring*, en in gesprek te gaan met P.H. Muller en mevrouw H. Kuyper-Van Oordt. Tevens zou hij proberen het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland* bij zijn actie te betrekken. Luijkenaar Francken nam contact op met dr. S. Eringa en de *Christelijke-Literaire Essayistenkring*. Ds. Schilder zou als bestuurslid van de N.C.R.V. ‘zijnerzijds voeling blijven houden’ met het mr. A. van der Deure, C.A. Keuning en P.C. Tolk, om hen de gelegenheid te geven, ‘zoo vaak zij dit wenschen hem wenken te geven, of voor het inslaan van een h.i. ongewenschte richting te bewaren’.

¹⁴⁵⁶ Illustratief voor de grote waardering die ds. K. Schilder genoot in Rotterdam-Delfshaven, was de ongedateerde reactie van Tom de Bruin aan Rijnsdorp (circa 20 juni 1931): ‘Hoewel ik liever een avond zou besteden aan een partikulier bezoek aan jou, wil ik deze gelegenheid niet verzuimen. Ik hoop dat er wat te doen valt; het is nodig dat er wat gedaan wordt. Ik vermoed dat Schilder hier achter zit. Myn respect voor deze man die niet schryven kan, is sinds ik hem enige malen hoorde preken, zo groot geworden, dat ik hem by voorbaat en met zekere voorliefde krediet geef en vertrouwen. Ik geloof trouwens, dat het benepen wantrouwen in hem, voor een deel kleine behoudzucht is. De hemel beware ons ervoor dat hy in de mode gaat komen!’ Verwijzend naar de tweede roman *Eldert Holter* waar Rijnsdorp destijds aan werkte, schreef Tom de Bruin: ‘En met je roman (die altyd een tikje belangryker is) het allerbeste. Of dat ook sukses zal zijn?’

¹⁴⁵⁷ Joh. Luijkenaar Francken was - mede gezien de wijze waarop hij als redacteur van *Opgang* en voorzitter van het voormalig *Christelijke Letterkundig Verbond* de broedertwist tussen de protestantse literatoren voortdurend op scherp stelde - een omstreden figuur in de christelijk-letterkundige beweging. Merkwaardig genoeg ontbreekt de naam van Luijkenaar Francken in Rijnsdorps *In drie etappen*, waarin hij toch zeker een plaats had horen te krijgen, gezien zijn plaats en betekenis in de protestantse letterkunde, en zijn directe invloed op Rijnsdorps literaire ontwikkeling.

dit wordt geprobeerd, omdat het met de radioleergangen geheel misgelopen is, opnieuw door onwil en zich niet houden aan mondelinge toezeggingen.' W.G. van de Hulst noemde in zijn kwaliteit als voorzitter van de *Christelijke Auteurskring* Rijnsdorps voorstel een 'goed idee!', waarbij hij verwees naar zijn eerder voorstel op de laatste vergadering: 'Een commissie uit de 3 kringen stelt een soort concept-plan op, voor een jaar bijvoorbeeld, noemt haar mensen enz. enz. en laat dit gelden als basis voor de onderhandelingen met de Radio-Vereeniging, die men vooraf gevraagd heeft, of ze tot besprekingen geneigd is.' Hij wenste Rijnsdorp veel succes: 'Want - deze "literaire" kwestie moet m.i. enkel door "literatoren" worden beheerscht.'¹⁴⁵⁸

Schilder bedankte Rijnsdorp voor de 'reeds betoonde activiteiten' en beloofde hem aanwezig te zullen zijn: 'Hoewel het mij haast niet mogelijk is, weer een avond van de week met rustig geweten prijs te geven (ook al, als ik denk aan den kereraad, die mij verlof gaf), geloof ik toch in de gegeven omstandigheden me niet te mogen onttrekken aan den oproep tot de samenspreking van Donderdagavond.' Over P.H. Muller, die deze avond met 'materiaal' wilde bewijzen dat de schuld van het conflict wel bij de *N.C.R.V.* lag, schreef Schilder diplomatiek dat hij buiten alle kwesties met de heer P.C. Tolk stond, en dat hij het eveneens volstrekt overbodig vond ze uit te pluizen: 'Hoofdzaak is, of men met vooropstelling van het belang der zaak, elkaar vinden wil.' Hij gaf Rijnsdorp vervolgens in overweging: 'Het is voor de zuiverhouding van een samenspreking beter, als ik zulk een opmerking niet behoef te doen in aller aanwezigheid; en daarom kan misschien één van U het vurige paard een beetje leuk aanspreken vóór het gezelschap bijeen gekomen zal zijn. 't Is maar een losse vraag.'¹⁴⁵⁹

Tijdens de 'vriendschappelijke samenspreking' bij Rijnsdorp thuis op 2 juli 1931 stond de vraag centraal wat de aanwezigen als vertegenwoordigers van een of meerdere christelijk-letterkundige organisaties konden doen om de radiokwestie tot een oplossing te brengen.¹⁴⁶⁰ Het door Rijnsdorp opgestelde verslag van de bijeenkomst telde vijf getypte pagina's. Jan H. de Groot had op de Pinksterconferentie 1931 van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen* op kasteel *Hardenbroek* volgens de aanwezigen de radiokwestie, anders dan toegezegd, toch niet aan de orde gesteld. Piet Muller vond dat de ordening in vier punten van de moeilijkheden met de *N.C.R.V.* door ds. K. Schilder 'een verrassing' zou zijn voor de besturen en de leden van de drie literaire organisaties. Volgens hem had het eerste punt over de zelfstandigheid nooit moeilijkheden opgeleverd, punt twee over de grondslag zou nooit ter sprake zijn gekomen, en de punten drie en vier waren reeds met de heer Tolk behandeld. Tom de Bruin gaf op zijn beurt aan dat de grondslag voor het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen* hem ruimer scheen te zijn dan die van de *N.C.R.V.*, 'daar iemand als Gabriël Smit, Oud-Katholiek, lid van bedoeld Verbond kon worden'. Hij betoogde dat de *N.C.R.V.* ten opzichte van haar grondslag inconsequent was, 'daar zij zelf Ds. J.C. van Dijk van Bloemendaal uitnodigde, die geen *N.C.R.V.*-man is en ook voor de *A.V.R.O.* is opgetreden'. Risseeuw herinnerde aan het optreden voor de microfoon van 'den heer P. van Renssen, die "aan alle Christendom ontzonken" zou zijn'. Achtereenvolgens kwamen tijdens het drie uur durend, kritisch getoonzet overleg de volgende onderwerpen ter sprake: de kwesties van het eigen briefpapier en de vermeende zelfstandigheid van de radiocommissie, de reiskosten en het verschil in honorering, de uitzendtijden en programmering, de taak en verantwoordelijkheid van de adviescommissie, de inhoud van de lezingen en radiovoordrachten,

¹⁴⁵⁸ Brief van W.G. van de Hulst aan C. Rijnsdorp, d.d. 20 juni 1931.

¹⁴⁵⁹ Brief van K. Schilder aan C. Rijnsdorp d.d. 1 juli 1931. Aanvullend schreef Schilder hem: 'Ik zou trouwens niet ens al die kwestie kunnen "uitzoeken", want ik heb de correspondentie, die thans bij U berust, maar één keer doorgelezen zoo onder het eten (dat mag, als je alleen bent) en heb sinds er geen "studie" meer van gemaakt. Het zou dus een klein kunstje zijn, dit *N.C.R.V.*-mensch te doen verstommen. Maar dan is er voorts nog de zaak.'

¹⁴⁶⁰ Volgens het verslag van de bespreking waren de volgende personen aanwezig: 'Tom de Bruin (bestuurlid Verb. v. Chr. Lett. Kr.), Mevr. H. Kuypers-Van Oordt, (Bestuurlid Chr. Aut. Kr. en lid van het Verb. v. Chr. Lett. Kr.), Joh. Luijkenaar Francken (lid van het Verb. van Chr. Lett. Kr.), P.H. Muller (lid van het Verb. van Chr. Lett. Kr. en van den Chr. Essayistenkring), P.J. Risseeuw (lid van het Verb. van Chr. Lett. Kr. en van den Chr. Auteurskring), C. Rijnsdorp (lid van het Verb. van Chr. Lett. Kr. en van den Chr. Auteurskring) en ds. K. Schilder (bestuurlid van de *N.C.R.V.*). Verhinderd waren dr. S. Eringa, J. van Ham en W.G. van de Hulst. Jan H. de Groot bleek op vakantie in Parijs te zijn. De brief aan Gerrit Kamphuis was 'door onvoldoende adressering als onbestelbaar teruggekomen'.

het wederzijds vertrouwen en de doorwerking van de kwestie van de Radio-Leergangen op de toekomstige samenspreking met de *N.C.R.V.* Schilder week echter geen duimbreed en trok met zijn optreden de vergadering uit een dreigende impasse:

Wanneer men mijn oordeel vraagt over het verbreken van het contact sta ik volkomen aan den kant van den heeren. Ik heb in dien geest ook met den heer Tolk daarover gesproken. Er is in dit opzicht een fout gemaakt van onzen kant. Ik acht het onjuist, dat het wekelijksch halfuurtje in een viertiendaagsch werd veranderd. Billijkheidshalve moet men rekenen met het groeien der *N.C.R.V.* en de moeilijkheden daaruit voortvloeiende. Evenals wij hebben ook de *A.V.R.O.* en de *V.A.R.A.* vrij slechte uren.

Besloten werd de schuldvraag te laten rusten en de aandacht te richten op de tekst van de brief, waarin de besturen van alle betrokken partijen uitgenodigd werden voor een ‘samenspreking’. Mevrouw H. Kuiper-Van Oordt verklaarde zich in verband met haar vakantie in het buitenland bij voorbaat akkoord met de redactie ervan en gaf ‘den heer Rijnsdorp volmacht, die zoo nodig voor haar te teekenen’. Als praktische oplossing voor het geval een bestuur niet als geheel kon deelnemen aan de beoogde samenspreking, werd in de uitnodiging aan de besturen voorgesteld, dat leden namens deze besturen gemachtigd konden worden.¹⁴⁶¹ De radiokwestie bezorgde Rijnsdorp veel administratieve rompslomp: van het opstellen en redigeren van verslagen, het schrijven van brieven aan de vier besturen en het afhandelen van de daaruit voortvloeiende correspondentie tot en met het regelen van afspraken, inclusief het bijhouden van de boekhouding van de reiskosten voor de *N.C.R.V.* Daardoor werd hij tevens onbedoeld door alle partijen gezien als het centrale aanspreekpunt in de radiokwestie. Schilder was akkoord met de tekst van het verslag, maar leefde in de veronderstelling dat afgesproken was, dat zij slechts de vier besturen zouden vragen ‘bij elkaar te komen, “zonder meer”’: d.w.z. dat wij als ‘bemiddelingsgroep’ dan niet meer met de zaak te maken zouden hebben, zoodra maar die vergadering was goedgevonden van alle zijden.¹⁴⁶² Rijnsdorp antwoordde hem dat hij het verslag in deze geest had aangepast: ‘Het is natuurlijk te hopen dat wij inderdaad als bemiddelaars worden aanvaard, zoodat alle vier de organisaties hun bezwaren op ons kunnen afreageeren.’¹⁴⁶³ In dezelfde brief schreef hij ds. K. Schilder in vertrouwen over zijn nieuwe roman *Eldert Holier*: ‘Ik wil graag alles doen, om de zaak weer aan ’t rollen te krijgen, maar wou toch reeds nu even zeggen, dat (het praktische bezwaar, genoemd in mijn brief aan U van 8 juni) ik voorloopig geen radiolezingen op mij kan nemen. De zaak is n.l. dat ik voorstudies maak voor een nieuwe roman, die veel van mij vraagt, in elk geval concentratie in de schaarsche uren, die mij overblijven. De zaak ligt voor mij eenigszins anders dan voor de essayisten en de paedagogen; ik moet me oefenen op verder dragend geschat. En goed schieten is zoo moeilijk!’

De definitieve tekst van de uitnodigingsbrief werd uiteindelijk - pas na zijn vakantie - op 10 augustus 1931 gedateerd door Rijnsdorp verzonden aan de besturen van de *Nederlandsche Christelijke Radio-Vereeniging*, de *Christelijke-Literaire Essayistenkring*, het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland* en de *Christelijke Auteurskring*.¹⁴⁶⁴ De brief sloot af met de oproep:

Hoe het zij, ondergeteekenden hopen, dat U aan hun verzoek in welken vorm dan ook vervolg zult willen geven, opdat wij erlang mogen komen tot een nieuwe regeling met nauwkeurige bepalingen, waarin ervaring en overleg op gelukkige wijze zijn verenigd in het belang der goede zaak, die wij allen voorstaan. Bij uw antwoord zullen wij gaarne vernemen, wanneer ongeveer U zich het houden van de bedoelde vergadering zoudt hebben gedacht.

¹⁴⁶¹ De gemandateerde leden waren: Piet Muller (*Essayistenkring*), Tom de Bruin (*Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen*) Piet Risseeuw en C. Rijnsdorp (*Christelijke Auteurskring*).

¹⁴⁶² Brief van K. Schilder aan C. Rijnsdorp, d.d. 6 juli 1931.

¹⁴⁶³ Brief van C. Rijnsdorp aan K. Schilder, d.d. 8 juli 1931.

¹⁴⁶⁴ Aan mevrouw H. Kuiper-Van Oordt schreef Rijnsdorp op 13 augustus 1931, ruim een maand na de opstelling van de definitieve uitnodigingsbrief, dat hij de brief na ondertekening ‘nu snel (aangetekend)’ zou versturen, zodat de *Christelijke-Literaire Essayistenkring* er op 27 augustus 1931 over kon vergaderen. De brief werd dus na 13 augustus 1931 verzonden.

De radiokwestie kostte Rijnsdorp steeds meer tijd en vooral creatieve energie. De onderlinge posities, verhoudingen en belangen van de besturen van de drie literaire organisaties bleken ingewikkelder in elkaar te steken dan hij had voorzien. Op 5 augustus 1931 berichtte J. van Ham hem - naar aanleiding van het verslag van de samenspreking bij Rijnsdorp thuis en het concept van de uitnodigingsbrief aan de vier besturen, die Piet Muller hem had laten lezen -, dat hij deze brief niet 'hals over kop' wilde tekenen. Wel voelde hij voor verzoening, samenwerking en samenspreking, maar de vergadering ten huize van Rijnsdorp beviel hem 'toch maar half', omdat er voor hem weinig duidelijkheid was gekomen in de kwestie over het literair boekenuurtje.

Vervijzend naar de rol van ds. K. Schilder schreef Van Ham: 'D.i. dat wij altijd te doen hadden met iemand die ons de goede gezindheid van het bestuur van de N.C.R.V. betoogde, die allerlei beloften deed, terwijl achteraf het bestuur zich door geen enkel woord gebonden achtte.' Overigens zegde hij in zijn kwaliteit als voorzitter van de *Christelijk-Literaire Essayistenkring* Rijnsdorp toe met het oog op de aangekondigde vergadering van donderdag 27 augustus 1931: 'Wij zijn bereid elk voorstel als Ess. kring afzonderlijk of met de andere kringen gezamenlijk te bespreken.' Hij vroeg Rijnsdorp tevens om een afschrift van de uitnodigingsbrief: 'Het zou kunnen wezen, dat Leendertse niet op de vergadering kwam etc.'¹⁴⁶⁵ Rijnsdorp wenste dr. J. van Ham succes in zijn conflict met secretaris M.J. Leendertse van de *Essayistenkring*, waarbij hij tevens verwees naar *Eldert Holier*: 'Het beste met Leendertse en hopen we ook nog op een beetje goeds voor de radio, al ben ik zelf om praktische redenen voorshands niet van de partij, al zou er ook een overeenkomst tot stand komen. De reden is, dat mijn nieuwe boek me een beetje hoog zit en de tijd gaat zo snel! In mijn omstandigheden kom ik of tot te vlug of tot te scrupuleus werken.'¹⁴⁶⁶

Tijdens de vergadering van de *Christelijk-Literaire Essayistenkring* gaf D. Wouters, 'in verband met een ingekomen schrijven van eenige leden der Christ. Litt Vereenigen tot herstel van de betrekkingen met de N.C.R.V.', een uitvoerig resumé van de besprekingen tussen de *Christelijke Vereniging voor Radio-Leergangen* in Amsterdam (waarin hij namens de *Essayistenkring* zitting had in de functie van secretaris) en de *N.C.R.V.*¹⁴⁶⁷ De langdurige besprekingen van ruim anderhalf jaar tussen het curatorium van de *Christelijke Radio-Leergangen* onder leiding van voorzitter prof. mr. P.S. Gerbrandy, de latere minister-president, en het complete bestuur van de *N.C.R.V.* waren in een complete patstelling geëindigd. Volgens Wouters omdat de christelijke radiovereniging niet bereid was schriftelijk te bevestigen, 'wat ze mondeling beloofden'. Het geschilpunt was en bleef dat de *N.C.R.V.* het recht van veto wilde houden op wat de *Christelijke Radio-Leergangen* en de aangesloten verenigingen zouden uitzenden, waarbij de radio-omroep ook de honorering van de sprekers zelf wilde blijven bepalen.¹⁴⁶⁸ In dit conflict speelden de facto dezelfde strijdpunten als bij radioconflict met de drie christelijk-letterkundige organisaties. De *Essayistenkring* besloot vervolgens tot 'spoedige voorlichting omtrent deze zaken aan de leden van de Chr. Literaire organisaties', waarbij tevens werd toegezegd, 'de schrijvers van den ingekomen brief mede te delen, dat de Kring schriftelijke voorstellen van de N.C.R.V. zal inwachten.'¹⁴⁶⁹

Jan H. de Groot reageerde, dit maal in zijn rol als secretaris van het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland*, welwillend op Rijnsdorps uitnodigingsbrief van 10 augustus 1931. Gezien zijn overspannenheid - waarvoor hij enkele maanden moest 'rustkuren' - verwees hij Rijnsdorp door naar zijn medebestuurslid Tom de Bruin: 'Tom kan het echter namens 't Verbond best af en 't is de meest eenvoudige manier.'¹⁴⁷⁰ Ook verzocht hij Rijnsdorp om hem 'te

¹⁴⁶⁵ Brief van J. van Ham aan C. Rijnsdorp, d.d. 12 augustus 1931. Uit deze brief bleek tevens dat Rijnsdorp tevergeefs had geprobeerd de definitieve uitnodigingsbrief aan de vier besturen nog te laten ondertekenen door de leden niet aanwezig waren bij de bijeenkomst van 2 juli 1931.

¹⁴⁶⁶ Brief van C. Rijnsdorp aan J. van Ham, d.d. 13 augustus 1931. Van Ham en Leendertse waren publiekelijk in conflict met elkaar geraakt over de toetreding van mr. Roel Houwink tot de redactie van *Opwaartsche Wegen*. De brief van Rijnsdorp aan het bestuur van de *Essayistenkring* was gericht aan secretaris M.J. Leendertse.

¹⁴⁶⁷ *Nieuwe Leidsche Courant*, 7 september 1931.

¹⁴⁶⁸ 'Communiqué van de Christelijke Radio-Leergangen', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 9, nr. 9, 1 november 1931.

¹⁴⁶⁹ *Nieuwe Leidsche Courant*, 7 september 1931.

¹⁴⁷⁰ Brief van Jan H. de Groot aan C. Rijnsdorp, d.d. 22 augustus 1931.

beschermen tegen elke mogelijke functie. Ik zal voor nog meer moeten bedanken'. Namens de *Christelijke Auteurskring* reageerde secretaris Gerrit Kamphuis op 26 augustus 1931 ronduit positief: 'Natuurlijk juich ik evenals de anderen dit streven zeer toe en kan me, namens het bestuur, in beginsel gaarne hierbij aansluiten.' Hij gaf nadrukkelijk aan zich voor verdere inlichtingen aanbevelen te houden. Ook van het bestuur van de *N.C.R.V.* ontving Rijnsdorp op 31 augustus 1931 een welwillend antwoord op zijn uitnodigingsbrief. Secretaris C.A. Keuning antwoordde hem: 'U dankend voor Uw uitvoerig schrijven van 10 dezer, kan ik U berichten, dat het bestuur van de *N.C.R.V.* gaarne het streven van U en de andere in dat schrijven genoemde letterkundigen accoord gaat en gaarne bereid is, deel te nemen aan de bedoelde conferentie op een nader vast te stellen datum.'

Het antwoord van de *Christelijk-Literaire Essayistenkring* zette echter de radiokwestie meteen op scherp.¹⁴⁷¹ P.H. Muller - die de inmiddels afgetreden secretaris M.J. Leendertse van de *Essayistenkring* was opgevolgd - sprak zijn oude Rotterdamse vriend Rijnsdorp in de aanhef van de brief al formeel aan met: 'Hooggeachte Heer Rijnsdorp'. De vergadering had hem opgedragen, 'U mede te delen, dat naar het gevoelen onzer kring slechts resultaten zijn te verwachten van een bespreking met de *N.C.R.V.*, wanneer deze vereeniging vooraf aan de betrokken Chr. Litt. Vereenigingen - dus ook aan onze kring - *schriftelijke* voorstellen heeft gedaan, welke bij die besprekingen uitgangspunt kunnen zijn en tevens de basis schetsen, waarop in de toekomst hernieuwde samenwerking met de *N.C.R.V.* naar haar meening zou mogelijk zijn.'¹⁴⁷² De christelijke essayisten wilden deze op papier gezette voorstellen in de volgende kringvergadering bespreken. Tevens kondigde Muller een communiqué aan, 'waarin een résumé van de resultaten werd gegeven van de onderhandelingen tussen de Vereeniging voor Christelijke Radio-Leergangen en de *N.C.R.V.*'¹⁴⁷³

Secretaris Piet Muller eindigde zijn brief met de niet mis te verstane bewoordingen: 'Naar onze overtuiging zou het zeer te betreuren zijn, indien afzonderlijke leden onzer Chr. Litt. Vereenigingen de relaties met de *N.C.R.V.* zouden vernieuwen vóór de Vereenigingsbesturen hun houding hebben bepaald t.o.v. de *N.C.R.V.* en na hetgeen met de Chr. Ver. v. Radio-Leergangen is voorgevallen.'

5.4.6 *Organiseren of schrijven?*

De radiokwestie groeide Rijnsdorp uiteindelijk boven het hoofd. Naast zijn drukke dagtaak op kantoor lag zijn hart bij het schrijven en niet bij het politiek gekonkel van de *Essayistenkring*. Hij liet de radiokwestie tijdelijk op zijn beloop, evenals zijn voorzitterschap van de Kring Rotterdam van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen*. Hij richtte zijn artistieke aandacht op *Eldert Holier* en concentreerde zich op het artikel voor het Boekenweekgeschenk 1932.¹⁴⁷⁴

Op 17 oktober 1931 foeterde een onstemde Kamphuis dat hij, als secretaris van de *Christelijke Auteurskring*, 'nog niets verder over deze kwestie' had mogen vernemen: 'Van Jan H. de Groot hoorde ik echter, dat de zaak zeer weinig voortgang had en waarschijnlijk niet veel resultaat zou afwerpen.' Hij verzocht Rijnsdorp dringend om samen met mevrouw H. Kuyper-

¹⁴⁷¹ Op 8 september 1931 schreef Risseeuw plastisch aan Rijnsdorp over het negatieve antwoord van de *Essayistenkring*: 'Dit is het werk van de brulboei D. Wouters, natuurlijk.' Wouters was namens de christelijke essayisten vertegenwoordigd in het bestuur van de *Christelijke Radioleergangen*. Hierdoor raakten de twee afzonderlijke kwesties toch met elkaar verweven en werd een minzame oplossing van de radiokwestie, waar Rijnsdorp zich sterk voor maakte, onnodig bemoeilijkt. D. Wouters was evenmin geliefd bij Gerrit Kamphuis, de secretaris van de *Christelijke Auteurskring*. Hij schreef in zijn dagboek op 12 maart 1937 bij de 'doorstart' van de *Christelijk-Literaire Essayistenkring* op 10 april 1937: 'Als Wouters er nog lid van is, bedank ik zeker uit vriendschapsgevoelens jegens V. d. Hulst.' Eerder had Piet Muller zijn handtekening gezet onder Rijnsdorps uitnodigingsbrief van 10 augustus 1931, waaraan hij zich in zijn nieuwe functie als secretaris van de *Essayistenkring* kennelijk niet meer gebonden achtte.

¹⁴⁷² Brief van P.H. Muller aan C. Rijnsdorp, d.d. 3 september 1931.

¹⁴⁷³ Dit communiqué werd geplaatst in *Opmaatsche Wegen*, jrg 9, nr. 9, 1 november 1931, op de achterbinnenpagina. In hetzelfde nummer schreef J. van Ham in zijn 'Kroniek' ook over deze kwestie: 'Het is een droeve historie. Ik verwacht dat de leden van de *N.C.R.V.*, leden van de aangesloten verenigingen der Chr. Radio-Leergangen, zeer onstemd zullen zijn over de houding van het bestuur der *N.C.R.V.*', 354.

¹⁴⁷⁴ C. Rijnsdorp, in: *Geschenk* 1932, 113-117.

Van Oordt de belangen van de *Christelijke Auteurskring* te behartigen en naar bevind van zaken te handelen. Tevens vroeg Kamphuis hem 'een en ander' over de radiokwestie te melden. Pas vier maanden later beantwoordde Rijnsdorp de brief van Jan H. de Groot, die gedateerd was op 22 augustus 1931. Hij schreef de secretaris van het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland*: 'Door de omslachtige opzet der "verzoenings-actie", zal ik maar zeggen, kon ik geen verdere stappen doen zonder officieel antwoord van alle betrokken partijen.' Toen hem duidelijk werd dat de *Essayistenkring* de voorkeur gaf aan schriftelijke onderhandelingen, had de zaak voor zijn gevoel afgedaan: 'Christelijk-litterair Nederland is veel te klein, om verder te gaan met twee organisaties, als de derde voor de zaak niet voelt. M.i. moeten, zolang de *organisatorische* weg wordt bewandeld, de drie organisaties één gedragslijn volgen.'¹⁴⁷⁵

In zijn antwoord aan De Groot memoreerde Rijnsdorp dat de *N.C.R.V.* zich intussen wel bereid had verklaard tot deelname van de voorgestelde conferentie, waarbij hij en passant ter verontschuldiging van zijn langdurig stilzwijgen verklaarde: 'Door nijpend gebrek aan tijd ben ik genoodzaakt geweest, verdere correspondentie te staken. Zelfs dit nietig begin was reeds aangegroeid tot een geheel dossier en het kostte me herhaaldelijk nachtwerk. Vandaar dat ik begin September niet de zaak naar de verschillende kanten pro forma heb afgewikkeld. Wat dan bij deze geschiedt. Althans ... indien het Bestuur van meening is, dat de toestand zoo moet blijven.' Hij constateerde vervolgens dat er onvoldoende vertrouwen was tussen de drie letterkundige organisaties en de *N.C.R.V.* Rijnsdorp sprak daarbij de verwachting uit dat het herstel 'niet langs organisatorische weg' moest worden gezocht. Wederom benadrukte dat hij geen belang had bij de zaak: tot twee maal toe had hij een uitnodiging afgeslagen om voor de *N.C.R.V.*-microfoon te spreken. Inmiddels gepokt en gemazeld door de radiokwestie deed hij met de nodige realiteitszin en pragmatiek het voorstel:

Maar we moeten bedacht blijven op het contact met 'het volk'. M.i. ligt het op de weg van het Bestuur van ons Verbond thans uit eigen beweging aan de leden vrijheid van handelen te geven en hen in de gelegenheid te stellen persoonlijk ervaring op te doen. Wellicht komt de zaak langs die weg in het reine. In ieder geval houdt het Bestuur de eer aan zich, want ik kan me niet voorstellen, dat de huidige toestand op den duur te handhaven is. Geeft het Verbond aan de leden de vrije hand, dan is er een begin.

Rijnsdorp motiveerde zijn voorstel contra de *Essayistenkring* vanuit zijn perspectief als lid van het *Verbond* en stelde: 'Evengoed als deze kring het recht had een zelfstandige houding aan te nemen (door alleen op schriftelijke voorstellen van organisaties te willen reageren), evengoed heeft ons Verbond het recht, te doen wat het oirbaar acht. Welk recht in laatste instantie elk lid heeft.' Aan het slot van zijn brief refereerde hij in zijn werk als kunstenaar en kunstopvoeder opnieuw aan de cultuuropdracht, waarbij hij het belang van het christelijk (lees- en luister)publiek centraal stelde:

Ten slotte hebben wij niet zoozeer te maken met het Radiobestuur, als wel met het *publiek*. Kunnen wij de huidige toestand blijvend verantwoorden met te wijzen op de tekortkomingen van het Radiobestuur? Het publiek onderscheidt dat niet, zeker niet door de sobere publicatie van de Radio-Leergangen. Ik geloof dat we hier te doen hebben met een psychologische factor, die wellicht door de naast-betrokkenen in hun gevoel van gegriefdheid over het hoofd wordt gezien.

Het 'Radio-vraagstuk' dreigde verder te verzanden. Het voorstel van Rijnsdorp om de leden van het *Verbond* zelf te laten beslissen of zij voor de *N.C.R.V.*-radio wilden spreken of niet, werd tijdens de jaarvergadering van het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland* op Tweede Kerstdag 26 december 1931 in de *Duitsche Taveerne* te Utrecht afgewezen.¹⁴⁷⁶ De leden spraken echter wel hun steun uit voor het bemiddelingsvoorstel van de Rotterdamse groep, bestaande uit Tom de Bruin, H. Kuyper-Van Oordt, Joh. Luijkenaar Francken, P.H. Muller en C.

¹⁴⁷⁵ Brief van C. Rijnsdorp aan Jan H. de Groot, d.d. 21 december 1931.

¹⁴⁷⁶ 'Verslag van de jaarvergadering van het Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 9, nr. 11, januari 1932 (achterbinnenpagina). 'Een schriftelijk voorstel van den heer C. Rijnsdorp te R'dam de leden vrijheid te geven om voor de N.C.R.V. op te treden, werd na ampele discussie verworpen.'

Rijnsdorp, aangevuld met P.J. Risseeuw uit Den Haag, om schriftelijke voorstellen van de N.C.R.V. te verkrijgen.¹⁴⁷⁷ 'Laten wij verder gaan. Als de organisaties *niet* accepteren wat wij uitbroeden, kunnen we verder zien', schreef Piet Risseeuw op 4 januari 1932 bemoedigend aan Rijnsdorp. 'Wij als comité hoeven dus alleen maar een doeltreffende vergadering met het dagelijks bestuur van de N.C.R.V. te hebben - *goed voorbereid*. En dan spijkers met koppen slaan.' Terugblikkend op de trage besluitvorming en taai samensprekingen met de drie christelijk-letterkundige organisaties stelde Risseeuw resoluut: 'Zijn de organisaties dan onwillig, ons "compromis" te aanvaarden, dan blijft er niets anders over dat men ons vrijlaat. Wat denk je hiervan? Maak een concreet schrijven aan de N.C.R.V. klaar en onderteken namens ons allen, nadat wij even een afschrift ter inzage hebben gekregen.'

Op 19 januari 1932 riep Rijnsdorp, conform de uitspraak van het *Verbond* en mede namens de ondertekenaars van de bemiddelingsactie, secretaris C.A. Keuning van het N.C.R.V.-bestuur op tot gezamenlijk overleg: 'Onze bedoeling is, dat op die bijeenkomst schriftelijk zouden worden geconcentreerd de voornaamste punten, waarop tot nieuwe samenwerking zou kunnen worden aangestuurd, welk concept dan bij wijze van voorstel aan de drie letterkundige organisaties zou dienen te worden ingezonden.' Het bestuur van de christelijke radiovereniging had zich al eerder in de brief van 31 augustus 1931 bereid verklaard tot deelname aan een conferentie. In zijn motivering benadrukte Rijnsdorp: 'Op deze wijze vervullen wij onze taak als bemiddelaars, laten de Besturen in hun waarde en ondervangen het bezwaar van de Chr. Essayistenkring, die gaarne schriftelijke voorstellen in overweging zal nemen.' Hij verzekerde Keuning dat de drie organisaties 'tegen ons optreden als bovenbedoeld geen bezwaar hebben'.¹⁴⁷⁸ Nadat de brief op 26 januari 1932 in het moderamen van het N.C.R.V.-bestuur besproken was, antwoordde Keuning: 'Gaarne zullen wij aan Uw uitnodiging gehoor geven.' Omdat de voorzitter van het N.C.R.V., mr. A. van der Deure, beslist bij de conferentie aanwezig wilde zijn, verzocht hij Rijnsdorp een vrijdagavond in april te kiezen, met Utrecht als vergaderplaats. Na afstemming met zijn achterban stelde Rijnsdorp aan Keuning 15 april 1932 als de meest geschikte datum voor, 's avonds om 20.00 uur in de Domstad.

Aan Kamphuis, de secretaris van de *Christelijke Auteurskring*, schreef Rijnsdorp op 2 februari 1932 opgelucht: 'Eindelijk kan ik U iets positiefs melden over de radio-geschiedenis. We bereiden nu een conferentie voor tusschen het Moderamen van de N.C.R.V. plus Mr. van der Deure eenerzijds en onze Rotterdamse mensen (incl. P. Risseeuw van Den Haag) anderzijds. (...) We sturen nu aan op 15 april. Ik dank U nog voor Uw mededeelingen, al is het wat laat, maar mijn leven is zeer bezet; ik hoop dat U het uitblijven van bericht wilt excuseeren, het heeft niet tot oorzaak mindere appreciatie van Uw herhaald schrijven.'¹⁴⁷⁹ In verband met het gewijzigde reïsschema van de N.C.R.V.-voorzitter werd de definitieve datum, tijd en plaats vastgesteld op vrijdag 1 april 1932 om 20.00 uur in het *Jaarbeursrestaurant* te Utrecht. Secretaris C.A. Keuning bedankte Rijnsdorp voor het willen vervroegen van de bijeenkomst en vroeg terloops: 'U noodigt toch de letterkundigen uit, nietwaar?'¹⁴⁸⁰ Omdat mevrouw H. Kuyper-Van Oordt op vakantie was benaderde Rijnsdorp - met instemming van de N.C.R.V. - W.G. van de Hulst als haar plaatsvervanger: 'Wie kan ik nu beter vragen dan U, als voorzitter van de Auteurskring en als Utrechenaar?'¹⁴⁸¹

Na bijna een jaar van vooroverleg vond op 1 april 1932 te Utrecht de langverwachte conferentie plaats tussen het N.C.R.V.-bestuur,¹⁴⁸² vertegenwoordigd door voorzitter mr. A. van der Deure en secretaris C.A. Keuning, met de vertegenwoordigers van drie christelijk-

¹⁴⁷⁷ Brief van C. Rijnsdorp aan W.G. van de Hulst, d.d. 21 maart 1932. In de jaarvergadering 1931 werd besloten een 'welwillend afwachende houding aan te nemen jegens de N.C.R.V. op grond van nog aanhangige besprekingen'.

¹⁴⁷⁸ Rijnsdorp baseerde deze stelling op de informatie die Piet Risseeuw aan hem had doorgespeeld. Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 4 januari 1932.

¹⁴⁷⁹ Brief van C. Rijnsdorp aan G. Kamphuis, d.d. 2 februari 1932. Archief G. Kamphuis, *Literatuurmuseum*, Den Haag.

¹⁴⁸⁰ Brief van C.A. Keuning aan C. Rijnsdorp, d.d. 15 maart 1932.

¹⁴⁸¹ Brief van C. Rijnsdorp aan W.G. van de Hulst, d.d. 21 maart 1932.

¹⁴⁸² Ds. K. Schilder had studieverlof voor het schrijven van zijn dissertatie.

letterkundige organisaties: de heren Tom de Bruin, Joh. Luijkenaar Francken, W.G. van de Hulst, P.H. Muller, P.J. Risseeuw en C. Rijnsdorp. Na een uitvoerige bespreking van de vraag hoe de samenwerking opnieuw inhoud en vorm zou kunnen krijgen, vonden de partijen elkaar in een uit vijf punten opgebouwd akkoord. Dit resultaat werd in een zorgvuldig geredigeerde brief op 6 april 1932 aan de leden van drie christelijk-letterkundige organisaties ter instemming voorgelegd. De penvoering van Rijnsdorp - met zijn gearticuleerde cultuurpedagogische opvattingen over volk en publiek, letteren en kunst, in relatie tot het volksofvoedkundig instrument van de N.C.R.V.-radio - liet zich in het akkoord duidelijk herkennen:

a. *Aard der uitzendingen.* Waar naar radio-uitzendingen een zeer groot aantal mensen luisteren, bij wie niet bij voorbaat belangstelling voor letterkunde verwacht mag worden, zal het paedagogische element zeer op de voorgrond moeten treden, De lezingen zullen dientengevolge een populair karakter moeten hebben, hetgeen nog meer in de *behandeling* der onderwerpen dan in de keuze daarvan tot uiting zal moeten komen. Hetgeen natuurlijk niet wil zeggen, dat ook niet eens lezingen gegeven kunnen worden, die door onderwerp en behandeling meer inspanningen der luisteraars vergen. Hoofddoel zal echter moeten zijn, onze christelijke literatuur nader tot ons volk te brengen. Vandaar, dat ook boekbespreking een ruime plaats zal moeten hebben.

b. *Keuze der personen.* Voor de microfoon worden uitgenodigd letterkundigen, die instemmen met de grondslag van de N.C.R.V. Het zal U bekend zijn, dat de N.C.R.V. volstrekt *niet* een kerkelijk karakter draagt. Haar grondslag luidt: 'De vereeniging heeft tot grondslag de Heilige Schrift, die zij erkent als Gods onfeilbaar Woord. Zij belijdt, dat Jezus Christus is de vleesch geworden Zoon Gods, Redder der Wereld.' Voorts is het gewenst, dat geen - of niet dan bij hooge uitzondering debutanten voor de microfoon optreden. De wensch wordt uitgesproken, dat hoofdzakelijk personen, die door hun publicaties op letterkundig gebied reeds bekendheid hebben verworven, worden uitgenodigd.

c. *Honorarium.* Het honorarium zou gesteld kunnen worden op f. 20,- per lezing, plus reiskosten.

d. *Tijd der uitzendingen.* Wat den tijd van de dag betreft, werd bezwaar gemaakt tegen half zeven. Dit werd te vroeg geacht; van 7 tot 7.30 uur werd als een belangrijke verbetering beschouwd. Na overleg met de afdeling Omroep der NCRV is het mogelijk gebleken op Vrijdag 7 tot 7.30 uur bedoelde uitzendingen te reserveren.; voorlopig om de veertien dagen.

e. *Wijze van uitvoering.* Algemeen werd de volgende werkwijze als de meest praktische beschouwd:

De organisaties (n.l. het Verbond van Chr. Letterkundige Kringen, de Christelijke Auteurskring en de Chr. Literaire Essayistenkring) stellen ieder een lijst op van de door haar gewenschte sprekers en onderwerpen (de onderwerpen 't liefst eenigszins uitvoerig omschreven). Een Commissie, samengesteld uit vertegenwoordigers dier organisaties (van iedere organisatie één), onder voorzitterschap van een vertegenwoordiger van het dagelijksch bestuur der N.C.R.V. maakt uit die lijsten een 'plan de campagne' op voor de N.C.R.V., er rekening mee houdend, dat alle onderdelen van het terrein zoo veel mogelijk tot hun recht komen. De leden dier Commissie, hoewel aangewezen door de organisaties, beslissen voor eigen verantwoordelijkheid en behoeven derhalve geen ruggespraak te houden met hun organisaties.

De brief, ondertekend door N.C.R.V.-secretaris C.A. Keuning, eindigde met de vraag: 'Gaarne zal ik van U vernemen, of U met bovenstaande akkoord kunt gaan en eventueel voor wie voor bedoelde Commissie is aangewezen.' Tijdens de hoofdbestuursvergadering van het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland* werd op 10 september 1932 'na uitgebracht rapport' besloten, 'de samenwerking met de N.C.R.V. wederom te beginnen'. De oude radiocommissie werd namens de drie letterkundige organisaties opnieuw opgetuigd als adviescommissie voor literaire uitzendingen. Namens de *Christelijke Auteurskring* nam voorzitter W.G. van de Hulst zitting in deze adviescommissie, de heer D. Wouters vertegenwoordigde de *Christelijke-Literaire Essayistenkring* en vanuit het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen* werd Tom de Bruin benoemd. Het N.C.R.V.-bestuur had dit keer een zwaargewicht ingezet, haar secretaris C.A. Keuning.¹⁴⁸³

Tom de Bruin hield op vrijdagavond 28 oktober 1932 van zeven tot half acht voor de N.C.R.V.-microfoon het eerste literair halfuurtje na ruim twee jaar literair stilzwijgen van de christelijke radio-omroep. De *Omroepgids* meldde zakelijk: 'LITERAIR-HALFUURTJE. Spreker de Heer Tom de Bruin, van Rotterdam. Onderwerp: "De Literatuur als Getuigenis". (Inleiding

¹⁴⁸³ Verslag van de H.B.-vergadering van het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland*, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 10, nr. 8, oktober 1932 (achterbinnenpagina).

tot de Literaire Halfuurtjes).¹⁴⁸⁴ Op de jaarvergadering van het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland* op Tweede Kerstdag 26 december 1932 gaf Tom de Bruin een toelichting 'inzake de radio', waarbij hij uitdrukkelijk verwees naar de 'bemoeiingen' van ds. K. Schilder en C. Rijnsdorp, waardoor het contact opnieuw tot stand kon komen. Tevens meldde De Bruin dat de N.C.R.V. zoveel mogelijk een permanente commissie wenste, een punt waarover de vergadering danig van mening verschilde: 'De macht is in handen van enkelen en wij worden geduld.'¹⁴⁸⁵ Met de toezegging van het Hoofdbestuur met de geuite wensen van de leden rekening te houden, werd de laatste weerstand weggenomen: de radiokwestie leek opgelost. Naast initiatiefnemer ds. K. Schilder bleek vooral Rijnsdorp de organisatorische, verbindende en uitvoerende kracht achter het bereikte akkoord te zijn. Een persoonlijk zwaar bevochten resultaat dat hem veel hoofdbrekens en nachtrust had gekost; tijd en energie die hij zo graag had willen steken in *Eldert Holier*. De kunststopvoeder in hem bleek in deze kwestie uiteindelijk de romancier de baas: het volk moest immers aan de kunst!

Overigens repte Rijnsdorp in de herdenkingsbundel *Vrij en gebonden* uit 1974 over 50 jaar N.C.R.V. met geen woord over deze roemruchte radiokwestie uit de beginjaren dertig. In zijn beschrijving van de radioprogramma's verwees hij in enkele karakteristieken naar de lezingen en causerieën voor de N.C.R.V.-radio over letterkunde en de voorlezingen uit eigen werk, somde enkele aansprekende boektitels en schrijversnamen op, en schreef tot slot over zijn eigen aandeel: '(...) en recenseert C. Rijnsdorp de crisisroman van P.J. Risseeuw: 'Is het mijn schuld?' (in een boekwinkel door een klant aangeduid als "Kan ik het helpen?").¹⁴⁸⁶ Was het bescheidenheid van Rijnsdorp, vond hij de radiokwestie niet relevant genoeg of achtte hij deze kleine, roerige omroepgeschiedenis - gezien de stevige strijdpunten over en weer - niet geschikt voor een feestelijk gedenkboek over vijftig jaar N.C.R.V.:¹⁴⁸⁷ Het opgeroepen tijdbeeld had niet alleen meer gewonnen aan cultuurpedagogisch reliëf, maar ook aan literair-historische dissonantie en dynamiek, met Rijnsdorp als gediensstig evenwichtskunstenaar tussen roeping en cultuurtaak.

5.5 *Causeur en radiocriticus*

Hoewel de radiokwestie tussen de N.C.R.V. en de drie christelijk-letterkundige organisaties al geruime tijd was bijgelegd, en het literair halfuurtje vanaf 28 oktober 1932 met een vaste regelmaat twee keer per maand op vrijdagavond tussen 19.30 en 20.00 uur werd uitgezonden,¹⁴⁸⁸ bleef in de ogen van de protestantse auteurs de christelijke letterkunde stiefmoederlijk bedeed door de N.C.R.V. De literaire halfuurtjes moesten verdubbelen in aantal. Daartoe werd op de Pinkstervergadering van het *Verbond* in juni 1933 de volgende motie opgesteld: 'Het Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland, op "Woudschoten" te Zeist in conferentie bijeen, geeft de Ned. Chr. Radio Vereeniging met nadruk in overweging ter verbreiding van het inzicht op litterair gebied het veertiendaagsch literair halfuurtje tot een wekelijksch uit te breiden.'¹⁴⁸⁹ In zijn bespreking van *Rondom het Boek* 1935 refereerde P.J. Risseeuw, naar aanleiding van het artikel 'De radio en de literatuur' van de bekende A.V.R.O.-coryfee dr. P.H. Ritter Jr., in zijn artikel 'onze boeken en onze omroep' aan de bijna twee jaar oude motie: 'Wij zijn dankbaar, dat we thans weer twee halfuurtjes per maand ons boeken-uurtje hebben bij de N.C.R.V. Echter voldaan zijn wij *niet*. De luisteraars hebben recht op een wekelijksche boekbespreking zooals alle andere omroepverenigingen geven.'¹⁴⁹⁰ Tijdens de jaarvergadering van het *Verbond van Christelijk*

¹⁴⁸⁴ *Omroepgids*, jrg. 8, nr. 43, 22 oktober 1932, 2741.

¹⁴⁸⁵ Verslag van de jaarvergadering van het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland*, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 10, nr. 11, januari 1933 (achterbinnenpagina).

¹⁴⁸⁶ C. Rijnsdorp, 'De programma's', in: *Vrij en gebonden; 50 jaar NCRV*, 67.

¹⁴⁸⁷ In zijn dossier met aantekeningen voor het N.C.R.V.-gedenkboek had Rijnsdorp bij het doorlezen van de oude jaargangen van de *Omroepgids* wel enkele notities gemaakt over de radiokwestie met de N.C.R.V. en de *Christelijk-Literaire Essayistenkring*.

¹⁴⁸⁸ De uitzendingen vonden steevast van 19.30 tot 20.00 uur plaats, hoewel een enkele keer vanwege aanpassingen in de programmering een programma een half uur werd vervroegd of soms ook een week uitgesteld of verplaatst.

¹⁴⁸⁹ *Nieuwe Leidsche Courant*, 6 juni 1933.

¹⁴⁹⁰ P.J. Risseeuw, 'Rondom het boek', in: *De Rotterdammer* (Zondagsblad), 6 april 1935.

Letterkundige Kringen in Nederland op Tweede Kerstdag 1935 in de bovenzaal van de *Nieuwe Utrechtsche Courant* te Utrecht, kwam het N.C.R.V.-boekenhalfuurtje opnieuw aan de orde.¹⁴⁹¹ Bij alle waardering voor het werk van de Radiocommissie, gevormd door vertegenwoordigers uit de drie letterkundige organisaties,¹⁴⁹² werd niettemin ernstig gepleit voor meer concentratie waardoor een soepeler werkwijze mogelijk zou zijn. 'Iedere week een boekenhalfuur, is zeker een te verwezenlijken ideaal.'¹⁴⁹³ Dan zal de kwestie der actualiteit tegelijk zijn opgelost. Waarom zoo werd er terecht gevraagd, moet de N.C.R.V. op dit terrein achterblijven bij andere omroepen? De luisteraars hebben recht op een wekelijksche actuele boekbespreking.¹⁴⁹⁴

Aan deze literair-pedagogische radiovoorlichting via de christelijke radio-omroep leverde Rijnsdorp als een van de vooraanstaande protestantse auteurs geregeld een bijdrage, niet alleen op christelijk-letterkundig gebied,¹⁴⁹⁵ maar als volksoepvoeder ook op het vlak van lectuur. Op vrijdag 20 juli 1934 had hij tijdens het literair halfuurtje voor de N.C.R.V.-microfoon van 19.30 tot 20.00 uur een lezing gehouden over 'Het Chr. Letterkundig Tijdschrift *Opwaartsche Wegen*', waarin Rijnsdorp ten onrechte een relatie legde tussen de koers van het maandblad en de bloemlezing *Het derde Réveil* van Klaas Heeroma.¹⁴⁹⁶ Zijn kritisch getoonzette causerie over het gevoerde redactiebeleid van het tijdschrift en de proclamatie van Heeroma's 'derde Réveil', bracht flink wat beroering teweeg in de Jong-Protestantse letterkunde,¹⁴⁹⁷ en legde indirect tevens de onderlinge verdeeldheid binnen de redactie van *Opwaartsche Wegen* en in de kringen rondom het tijdschrift bloot,¹⁴⁹⁸ dat volgens B. van Noort 'lang het centrum bleef der jongerengroep'.¹⁴⁹⁹ Klaas Heeroma schreef Rijnsdorp begin 1935, nadat het persoonlijk conflict tussen beide literatoren over deze hoog oplopende kwestie na bemiddeling door Gerrit Kamphuis was bijgelegd: 'Het is jammer, dat U de radiolezing hebt gebruikt om dit persoonlijk getuigenis te geven. De radio is immers volksoverlichting. En door de persoonlijkheid en door de beknoptheid van Uw getuigenis hebt U veel misverstand verwekt, zowel bij insiders als bij outsiders (het volk)'.¹⁵⁰⁰

De christelijke radio-omroep schonk niet alleen aandacht aan de Jong-Protestantse letterkunde, maar had ook oog voor de veel grotere lezersgroep van eenvoudige lectuur in haar achterban zonder literaire pretenties of ambities. N.C.R.V.-medewerker J. de Jong Czn. verzorgde voor deze doelgroep het programma 'Christelijke Lectuur', dat afwisselend op woensdag- of

¹⁴⁹¹ Volgens P.J. Risseeuw had het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen* al meerdere malen het verzoek tot het bestuur van de N.C.R.V. gericht 'om zoo spoedig mogelijk over te gaan tot het geven van een *wekelijksch* boeken-halfuurtje'. Daarbij stelde hij: 'Ik geloof niet dat de "gemiddelde" luisteraar elke week een *literaire lezing* prefereert; wel ben ik er van overtuigd dat er naar goede, voor ieder verstaan-bare *boekbesprekingen* graag geluisterd wordt.'

¹⁴⁹² De 'Commissie ter voorbereiding van de literaire lezingen' was in 1932 samengesteld uit vertegenwoordigers van de *Christelijke Auteurskring*: W.G. van de Hulst, de *Christelijke-Literaire Essayistenkring*: D. Wouters, en het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen*: Tom de Bruin. Deze commissie stond onder voorzitterschap van de secretaris van het N.C.R.V.-hoofdbestuur: C.A. Keuning.

¹⁴⁹³ Als gevolg van het Zendtijdsbesluit 1930 kon de N.C.R.V. niet een wekelijkse rubriek geven, omdat zij de zendtijd op vrijdagavond om beurten moest delen met de K.R.O. Zie: Jeroen Dera, *Sprekend Kritiek*, voetnoot 83, 50.

¹⁴⁹⁴ *Nieuwe Leidsche Courant*, 28 december 1935.

¹⁴⁹⁵ Zie voor een uitvoerige kenschets en inhoudelijke analyse van deze literaire radioprogramma's: Jeroen Dera, 'Stichtelijke steekspelen. Literaire programma's op de vooroorlogse NCRV-radio (1925-1940), in: *Nederlandse Letterkunde*, jrg. 18, nr. 2, oktober 21013, 101-121.

¹⁴⁹⁶ *Omroepgids*, jrg. 10, nr. 28, 14 juli 1934, 1780.

¹⁴⁹⁷ Jeroen Dera noemde in *Sprekend Kritiek*, in navolging van K. Heeroma, de radiorede van Rijnsdorp 'a slip of the tonque', waarbij hij inzoomde op de rol van het medium in de receptie van Rijnsdorps N.C.R.V.-lezing, die op verzoek van P.J. Risseeuw ook in twee delen in *De Rotterdamer* was afgedrukt. Dera concludeerde dat Rijnsdorp zich niet had gevoegd 'naar de radiomediale wetten die golden voor de radioliteratuurbeschouwing'. *Sprekend Kritiek*, 148.

¹⁴⁹⁸ Zie hiervoor: Dirk Zwart, 'Een programma lijkt me onmisbaar', in: Dirk Zwart (red.), *Ik heb mijzelf in woorden weggegeven*; K. Heeroma als *literator*, *Bloknoot*, nr. 10, november 1994 [=januari 1996], 48-119. Over de door *Opwaartsche Wegen*-redacteur Hein de Bruin uit te spreken radiolezing over *Het derde Réveil* van K.H. Heeroma, merkte de tweede omroep leider K. van Dijk op advies van de N.C.R.V.-voorzitter C.A. Keuning op, daarmee de kritiek van Rijnsdorps lezing over *Opwaartsche Wegen* onderschrijvend: 'Zonder overigens ook maar iets af te willen dingen op de waarde Uwer lezing, moet het ons toch van het hart, dat zij zich te veel tot een élite-publiek richt. In zooverre wordt het karakter eener radio-lezing uit het oog verloren.' *Opwaartsche Wegen*, Schrijversprentenboek 28, 63.

¹⁴⁹⁹ B. van Noort, *De letterkundige inleiding*, 32.

¹⁵⁰⁰ Brief van K. Heeroma aan C. Rijnsdorp, d.d. 8 januari 1935.

vrijdagmiddag werd uitgezonden. De Jong, die Rijnsdorp welgezind was, wees hem op de mogelijkheid voor de radio 'te doen te lezen in het half uur, dat aangegeven staat als: Lezen van Chr. Lectuur'.¹⁵⁰¹ Hij had echter geen budget voor de aanschaf van boeken. Op Rijnsdorps verzoek zond uitgeverij *U.M. Holland* een presentexemplaar van zijn eind 1934 verschenen novellenbundel *Kostgangers Gods* aan De Jong, die de novelle *Chauffeur Binigaart* meteen op het programma plaatste.¹⁵⁰² Op vrijdagmiddag 15 februari 1935 werd het verhaal van 14.30 tot 15.00 uur voorgelezen.¹⁵⁰³ Twee weken later volgde de voorlezing van de novelle *De mystische vallei* voor de *N.C.R.V.-microfoon*.¹⁵⁰⁴ De novelle *Jannigje* moest gezien de beschikbare omroeptijd in twee delen worden gesplitst en ging op 6 en 20 maart 1935 van 15.00 tot 15.30 uur de ether in.¹⁵⁰⁵

Dat Rijnsdorp zijn literaire novellen beschikbaar stelde voor een radioprogramma over christelijke lectuur hing direct samen met zijn pedagogische opvattingen over kunstopvoeding en literaire smaakontwikkeling. In zijn opstel 'Litteratuur en Christelijke volksoepvoeding' had hij twee jaar eerder geschreven: 'Kunst en letterkunde is nog te veel een speciale *rubriek* van het leven en het publiek, waarmee we contact hebben, nog te zeer verspreid en verstrooid.'¹⁵⁰⁶ Via het medium van de radio wilde hij ook contact maken en krijgen met deze luisteraars, waarover hij vanuit zijn cultuurtaak opmerkte: 'maar ook zij, die nog niet tot een letterkundige kring kunnen behoren en een letterkundig tijdschrift kunnen lezen, moeten in levend contact met kunst en literatuur worden gebracht'.¹⁵⁰⁷

Op 30 april 1935 verzocht de afdeling Omroep - in nauw overleg met de 'Commissie ter voorbereiding van de literaire lezingen' - Rijnsdorp op vrijdag 2 augustus 1935 van 19.30 tot 20.00 uur de roman *Strooschippers* van J.K. van Eerbeek te behandelen in het literair halfuurtje. De radiocommissie vond het gewenst dat in de lezing de volle nadruk werd gelegd op het nauwe verband van de letterkunde met andere uitingen van de menselijke geest. 'Zoo zal, naar ze hoopt, het besef gewekt worden, dat kunst in nauw verband staat met het leven van allen dag.' De luisteraars dienden te begrijpen, dat 'de kunstenaar iets van zijn lezers wil, dat hij hen aanspreekt en een antwoord verwacht', waarbij de spreker zich moest onthouden van zowel 'popularisering in de slechte beteekenis van het woord', als van 'zuiver esthetische beschouwingen'.¹⁵⁰⁸ Met nadruk werd in de uitnodiging voor de radiospreekbeurt gewezen 'op de U bekende condities'. Deze zakelijke condities hadden onder meer betrekking op het honorarium van f. 20,- en de vergoeding van de reiskosten tweede klasse. Belangrijker was echter de laatste voorwaarde: 'De uitzending van Uw lezing geschiedt op den dag van het Algemeen Programma; de Algemeen Programma-Commissie van den Radio-raad vraagt tevoren inzage in de geheele lezing.'¹⁵⁰⁹ Wij verzoeken U daarom minstens 4 weken van te voren Uw lezing in duplo aan ons adres in te

¹⁵⁰¹ Brief van J. de Jong aan C. Rijnsdorp, d.d. 5 december 1934. De gereformeerde J. de Jong Czn. was na een onvoltooide studie Nederlandse taal en letteren te Utrecht in 1930 bij de *N.C.R.V.* gaan werken als omroeper en programmamedewerker. Na de oorlog maakte hij carrière als omroepbestuurder bij de *N.C.R.V.* Ook was hij lange tijd actief voor de *A.R.P.* als raadslid, statenlid, gedeputeerde en lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal.

¹⁵⁰² Brief van J. de Jong Czn. aan C. Rijnsdorp, d.d. 20 februari 1935. Het werd de derde keer in successie dat deze novelle van Rijnsdorp voor de *N.C.R.V.-microfoon* werd voorgelezen. Eerder had Rijnsdorp de novelle zelf voorgelezen tijdens het literaire programma op 26 mei 1930, waarna de uitzending op 16 juni 1930 werd herhaald.

¹⁵⁰³ *Ommroepgids*, jrg. 11, nr. 6, 9 februari 1935, 456.

¹⁵⁰⁴ *Ibidem*, nr. 8, 23 februari 1935, 625. Op 1 maart 1935 vond de radio-uitzending plaats via de *N.C.R.V.-microfoon*.

¹⁵⁰⁵ *Ibidem*, nr. 9, 2 maart 1935, 693, *Jannigje* (deel 1), en nr. 11, 16 maart 1935, 879, *Jannigje* (deel 2).

¹⁵⁰⁶ C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en Christelijke volksoepvoeding', *Ter Zijde*, 169.

¹⁵⁰⁷ *Ibidem*.

¹⁵⁰⁸ Circulaire van de 'Afd. Omroep Ned. Chr. Radio-Vereeniging', bestemd voor de radiosprekers van het literair halfuurtje van de *N.C.R.V.-radio*.

¹⁵⁰⁹ De *Algemeen Programma Commissie* was ingesteld bij beschikking van de Minister van Waterstaat op 10 juni 1930 en had tot (wettelijke) taak het keuren van het Algemeen Programma. Deze zendtijd bestemd voor alle luisteraars, 15% van de totale zendtijd, mocht slechts onderwerpen bevatten, 'waaraan niemand redelijkerwijs aanstoot kan nemen', conform het bericht in de *Ommroepgids*, jrg. 6, nr. 35, 30 augustus 1930, 2214. De omroepen dienden vier weken voor de geplande uitzending de Commissie in kennis stellen 'van de woord-, toon- of beeldinhoud van ontspannende, leerzamen, esthetischen, ethischen en religieuzen aard' van het Algemeen Programma. De *Radio Omroep Controle Commissie* beoordeelde de tekst vooraf en las tijdens de rechtstreekse uitzending de lezing ter controle mee.

zenden.¹⁵¹⁰ Een voorlichtend artikel van Rijnsdorp voor de *Omroepgids*, geen ‘opsomming van punten of dorre samenvatting, maar een prettig te lezen artikeltje, dat van tevoren de belangstelling voor het door U te behandelen onderwerp wekt’, werd door de afdeling Omroep bijzonder op prijs gesteld, evenals een recente portretfoto ter reproductie bij het artikel.¹⁵¹¹ Tussendoor werd Rijnsdorp eind oktober 1935 benaderd door de propagandacommissie van de N.C.R.V. voor de medewerking aan een nieuw propagandaboekje, waarin ‘de protestantsche christenen’ werden opgewekt lid te worden van de *Nederlandsche Christelijke Radio-Vereeniging*. ‘Wij zijn zo vrij, U te vragen, of U bereid is voor dit boekje een boeiend verhaal met propagandistische strekking te schrijven.’¹⁵¹² Voor dit verhaal van vier bladzijden bood de omroep hem een honorarium aan van f. 25,-. Hij zegde per omgaande zijn medewerking toe.¹⁵¹³

Nauwelijks een maand later bedankte de afdeling Omroep hem voor zijn toezegging om op 14 februari 1936 het ‘Literair halfuurtje’ te verzorgen. Rijnsdorp besprak voor de N.C.R.V.-microfoon de nieuwe roman *Gesloten Grenzen* van J.K. van Eerbeek, waarbij hij ter adstructie van zijn radiolezing een begeleidend artikel had geschreven in de *Omroepgids*.¹⁵¹⁴ Over deze literaire causerie ontving hij nog geen week later via de afdeling Omroep een heuse klacht: ‘Van de Algemeen Programma Commissie ontvingen wij de klacht, dat U in het literair halfuur in Uw lezing over “Gesloten Grenzen” geheel afgeweken zijt van den goedgekeurden tekst. Gaarne vernemen wij, waarom U zulks gedaan hebt. Wij meenen te weten, dat het U bekend was, dat dit in geen geval geoorloofd is.’¹⁵¹⁵ In zijn antwoord verwees Rijnsdorp naar de brief van de afdeling Omroep van 6 februari 1936, waarin hem was verzocht in het kader van het Algemeen Programma niet te verwijzen naar zijn artikel in de *Omroepgids*. ‘In verband met den vastgestelden termijn moest ik mijn lezing over “Gesloten Grenzen” vooruit gereedmaken en inzenden. Ik nam er nota van, dat niet over den radiogids mocht worden gesproken en heb mij ook onthouden van een zinspeling op mijn inleiding in den gids. Maar litterair bevredigde mij de lezing niet en zonder aan het grondplan en den gedachtengang iets te veranderen heb ik den tekst stilistisch op wat hooger plan gebracht.’¹⁵¹⁶ Over zijn rechtstreeks uitgezonden lezing merkte hij bij wijze van verontschuldiging vervolgens met enige ironie op:

Ik dacht dat bij literaire lezingen van volkomen onpolitiek karakter de contrôle der Algemeen-Programma Commissie meer op de algemeene strekking dan op de letterlijke bewoordingen gericht was. Het spijt mij, dat ik meer aan de luisteraars en aan het literaire peil van het literair halfuurtje heb gedacht dan aan hetgeen ik aan de Algemeen-Programma Commissie verschuldigd ben; ik bied U, resp. der Commissie hiervoor bij dezen mijn welgemeende excuses aan en beloof U, dat ik mij in het vervolg letterlijk aan den goedgekeurden tekst zal houden.¹⁵¹⁷

¹⁵¹⁰ De N.C.R.V. verzorgde op vrijdag om de veertien dagen het Algemeen Programma. Vanwege het algemene karakter van de uitzending mocht in de lezingen niet verwezen worden naar de *Omroepgids* van de N.C.R.V. Rijnsdorp kreeg van de afdeling Omroep op 31 januari 1936 het verzoek in zijn lezing van 14 februari 1936 enkele verwijzingen naar zijn artikel in de *Omroepgids* te schrappen.

¹⁵¹¹ Het artikel van Rijnsdorp over *Stroeschippers* werd in de *Omroepgids*, jrg. 11, nr. 30, 27 juli 1935, 2355, geplaatst. Hij ontving voor dit artikel van N.V. *Gebr. Zomer & Keuning's Uitgeversmaatschappij*, de uitgever van de *Omroepgids*, ‘Officieel orgaan van de Ned. Christelijke Radio Vereen.’, conform de zakelijke condities het bedrag van f. 5,-.

¹⁵¹² Brief van D. Pereboom van de N.C.R.V. aan C. Rijnsdorp, d.d. 28 oktober 1935.

¹⁵¹³ Onduidelijk bleef welk verhaal Rijnsdorp voor dit propagandaboekje heeft geschreven. Tevens werd bij het N.C.R.V.-bureau in Wageningen opnieuw de adreswijziging van C. Rijnsdorp doorgevoerd, omdat de post nog steeds bezorgd werd aan de Hondiusstraat 41a te Rotterdam-Delfshaven in plaats van de Beukelsweg 30a.

¹⁵¹⁴ Dit artikel werd geplaatst in de *Omroepgids*, jrg. 12, nr. 6, 8 februari 1936, 385.

¹⁵¹⁵ Brief van de ‘Afdeling Omroep’ van de N.C.R.V. aan C. Rijnsdorp, d.d. 19 februari 1936.

¹⁵¹⁶ Brief van C. Rijnsdorp aan de ‘Afdeling Omroep’ van de N.C.R.V., d.d. 20 februari 1936.

¹⁵¹⁷ *Ibidem*. Aan de uitnodigingen voor de radioprekers voegde de N.C.R.V. in het vervolg een schrijven van de *Radio-Omroep Controle-Commissie* toe, waarin omroep en sprekers dringend werden opgeroepen zich te houden aan de door deze commissie beoordeelde teksten ter bevordering van een doelmatige en effectieve controle. Van de bijna 9000 opgevraagde teksten greep de controlecommissie 1352 keer in: 398 programma’s werden geheel verboden en 954 gedeeltelijk. Huub Wijfjes, ‘Veelkleurige radiogemeenschappen’, in: *Een eeuw van beeld en geluid. Cultuurgeschiedenis van radio en televisie in Nederland*, 85. In 1947 werd dit preventief toezicht opgeheven.

Op vrijdag 4 juni 1937 verzorgde Rijnsdorp van 19.15 tot 19.45 uur een literair halfuurtje over de roman *Is het mijn schuld?* van P.J. Risseeuw.¹⁵¹⁸ In de *Omroepgids* was de samenvatting van zijn lezing gepubliceerd.¹⁵¹⁹ Enkele dagen eerder had Risseeuw - zoals gebruikelijk was tussen de vrienden om de kritieken op elkaars werk vooraf ter inzage te geven - nog waarschuwend over de concepttekst van Rijnsdorps lezing geschreven: 'Ik hoop dat je geen last krijgt met de commissie. De voorwaarden zijn weer verscherpt, las ik. Maar het lijkt me uitstekend voor het algemeen programma.'¹⁵²⁰

5.6 *Tekstdichter en volkscultuur*

De relatie tussen Rijnsdorp en de *N.C.R.V.*-radio werd steeds inniger. De afdeling Propaganda nodigde hem, wellicht vanwege zijn loyale medewerking aan het propagandaboekje, namens het bestuur uit voor de 'Radio-Conferentie' op donderdag 30 september 1937 in de Haagse dierentuin aan de Benoordenhoutscheweg. Doel van deze bijeenkomst was voorlichting te geven over het werk van de christelijke radio-omroep, die voor haar inkomsten uitsluitend aangewezen was op contributies en giften.¹⁵²¹ Om elke week '50 zeer kostbare uren over zeer dure zenders' te verzorgen, had de *N.C.R.V.* 'bekendheid, waardeering, populariteit en dankbare harten nodig, om haar werk te kunnen voortzetten'. Na een informatieve ochtend met voorzitter mr. A. van der Deure, gevolgd door de lunch, stond de demonstratie van de *N.C.R.V.*-reportagewagen en de bezichtiging van het 'Haagsche Planetarium' op het programma. De bijeenkomst werd afgesloten met een diner, waarbij aan tafel 'een herinnering aan de dag' werd aangeboden. Zelfs de reiskosten kwamen voor rekening van de 'armlastige' omroep.

Naast gewaardeerd spreker en radiopropagandist raakte Rijnsdorp vervolgens eveneens als tekstdichter betrokken bij de christelijke radiovereniging. Op 3 september 1937 ontving hij van programmaleider P.C. Tolk van de afdeling Omroep de uitnodiging voor het schrijven van een geboortegedicht. 'Bij de te verwachten heuglijke gebeurtenis in ons Vorstenhuis zouden wij gaarne de beschikking hebben over een gedicht, dat gemakkelijk in het geheugen onzer luisteraars bewaard blijft en waarin de vreugde van geheel Nederland tot uiting komt. De geest van Christelijk Nederland moet er duidelijk uit spreken en het moet geschikt zijn om op muziek gebracht te worden', aldus Tolk. Na zijn verzoek 'een poging in deze richting te wagen', stelde hij Rijnsdorp een vergoeding van f. 25,- in het vooruitzicht, aangevuld met nog eens f. 25,- als het gedicht 't.z.t. voor de microfoon komt'. Op 24 september 1937 herinnerde K. van Dijk, de tweede omroep leider van de afdeling Omroep, Rijnsdorp aan zijn toezegging voor een gedicht. Op 12 oktober 1937 bleek dat zijn vers, dat acht coupletten telde, niet beantwoordde aan de beoogde opzet: 'een lied (song), gemakkelijk in het gehoor liggende en dat, nadat het voor de microfoon gebracht is, gezongen kan worden in huis en op straat'. Als alternatief stelde de *N.C.R.V.* hem voor zijn gedicht op de avond van de koninklijke feestdag 'te declameeren' en van enkele toelichtingen te voorzien.

Op Rijnsdorps verzoek werd zijn vers niet afgedrukt in de *Omroepgids*, waarbij Van Dijk hem tevens toezegde dat in plaats van 'declameeren', gesproken zou worden van 'voorlezen'.¹⁵²²

¹⁵¹⁸ *Omroepgids*, jrg. 13, nr. 22, 29 mei 1937, 1861.

¹⁵¹⁹ *Ibidem*, 1795.

¹⁵²⁰ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 30 april 1937.

¹⁵²¹ De zendgemachtigden dienden in het niet-commercieel opgezette radiobestel zelf voorzien in hun eigen onderhoud. Met hun inkomsten uit de vereniging en programmagids moesten de omroepen de kosten van studio's, orkesten, koren, discotheken en technische diensten zelf betalen. De voortdurende strijd om voldoende leden en abonnees kwam tot uiting in grootscheepse propagandatournees, en in allerlei steun- en inzamelacties, premie- en geschenkenregelingen. Huub Wijffjes, 'Veelkleurige radiogemeenschappen', in: *Een eeuw van beeld en geluid. Cultuurgeschiedenis van radio en televisie in Nederland*, 64.

¹⁵²² Brief van K. van Dijk van de afdeling Omroep van de *N.C.R.V.* aan C. Rijnsdorp, d.d. 19 oktober 1937. Naast het toegezegde honorarium van f. 50,- kreeg Rijnsdorp ook de reiskosten naar Hilversum vergoed. Enige tijd later heeft Rijnsdorps vriend F.C. van Dorp het geboorteverz wel 'gedeclemeerd'. Op 12 juli 1938 vroeg Jan H. de Groot aan Rijnsdorp of hij het *Beatrix*-vers, dat Frans van Dorp declameerde voor de *N.C.R.V.*-radio, mocht verwerken in een spel voor het jubileum van Koningin Wilhelmina.

Het laatste couplet van het gedicht luidde met het oog op het nog onbekende geslacht van de koninklijke baby:

O kindje/prinsje, pas geboren,¹⁵²³
word eerlang groot en sterk
waartoe gij zijt verkoren,
groeï naar dat groote werk.
Wat stormen dat er loeien,
wat oorlog dat er brandt.
Er is goede hope
Voor 't volk van Nederland.

Over zijn 'Geboortelied' had Rijnsdorp op 10 januari 1938 aan Risseeuw gemeld: 'Voor de NCRV gedicht gemaakt op Vorstelijk Kind, dat op grammofoonplaten is opgenomen. Vertel het s.v.p. niet verder, maar als het kan, let er eens op hoe het t.z.t. doorkomt. Ben er een poosje geleden voor naar Hilversum geweest. Natuurlijk spreek ik van "voorlezen" en niet van "declameeren", maar zelfs zoo was het toch nog een beetje karwei.' Het door hem geschreven en voorgelezen gedicht was eerder opgenomen om het vers direct bij de bekendmaking van de geboorte van het 'prinsekind' te kunnen uitzenden. Anne de Vries, de populaire auteur van *Bartje*, schreef zijn collega-auteur op maandagavond 31 januari 1938, nadat hij Rijnsdorps 'Geboortelied' op de radio had gehoord:

Ik hoorde je zojuist je vers voordragen, waarover je al sprak in Amsterdam. Hulde, beste vriend, het was mooi en goed, vers en voordracht beide, echt naar het hart van ons Christelijk volk op deze dag. Jammer, dat de plaat in het laatst niet helemaal zuiver was. Hulde voor je werk dus, maar ook voor je bereidwilligheid, je moed, om dat te doen. Velen in jouw plaats zouden er voor bedankt hebben, uit angst zich te blameren. Laten wij blijven durven, wat jij hiermee deed; laten we dicht blijven bij ons volk, bij het eenvoudige, vrome volk, het beste deel van Nederland, hun stem zijn en hun gids. Laten we maling hebben aan het begrip litteratuur, zoals het onder ons nog bestaat, 'spielerei' met mooie woorden, inlegwerk, leugenachtig tot in de kern. Wie het hart van het werkende volk kent, moet er de waardeloosheid van zien. De *dood* aan die litteratuur. Wij kunnen wat beters geven, wat hartigers en voedzamers, iets wat waarachtig schoon is door zijn eenvoud en waarheid.¹⁵²⁴

Kennelijk waren de reacties op het 'Geboortelied Prinses Beatrix' zodanig positief dat, ondanks de eerdere afspraak om het lied niet af te drukken in de *Ommroepgids*, dit enkele weken later toch gebeurde.¹⁵²⁵ Op 31 mei 1938 benaderde K. van Dijk namens de afdeling Omroep Rijnsdorp opnieuw voor een gedicht over het naderende regeringsjubileum van Koningin Wilhelmina van 'maximaal drie coupletten, dat gemakkelijk in het geheugen der luisteraars bewaard blijft'. Evenals bij de vorige opdracht ontving Rijnsdorp een vergoeding van f. 25,- voor het schrijven van het gedicht en nog eens f. 25,- bij uitzending voor de *N.C.R.V.*-microfoon, waarbij het vers eigendom werd van de christelijke radio-omroep. Op 16 juli 1938 schreef Van Dijk hem echter over het ingediende gedicht: 'Na ingewonnen advies moeten wij U echter mededeelen, dat dit gedicht niet geheel aan de door ons gestelde eischen voldoet en dat wij van muzikale bewerking hebben afgezien.'

Ondanks deze afwijzing stuurde K. van Dijk een klein jaar later het klavieruittreksel, opus 36, van een 'Hymne' van de Duitse componist Carl Maria von Weber op aan Rijnsdorp.¹⁵²⁶ 'Wij zouden deze gaarne ten gehore brengen bij gelegenheid van de te verwachten blijde gebeurtenis in ons Koningshuis, maar dan met Hollandsche woorden, die bij die gelegenheid passen, maar

¹⁵²³ Omdat de omroep vooraf niet kon weten of de eerste baby van het prinselijk paar een prins of prinses zou zijn, waren er twee versies van het geboortelied opgenomen, zodat het vers meteen na de geboorte van het eerste kind van Prinses Juliana en Prins Bernhard kon worden uitgezonden.

¹⁵²⁴ Brief van Anne de Vries aan C. Rijnsdorp, d.d. 31 januari 1938.

¹⁵²⁵ *Ommroepgids*, jrg. 14, nr. 9, 26 februari 1938, 678.

¹⁵²⁶ Carl Maria Friedrich Ernst von Weber, Duits componist en dirigent (1786-1826), bekend van zijn opera's, pianostukken en zijn religieuze muziek, met name zijn rooms-katholieke missen.

waarschijnlijk gedeeltelijk kunnen gevonden worden door een wat vrije vertaling.¹⁵²⁷ Op 1 mei 1939 reageerde de tweede omroep leider van de afdeling Omroep enthousiast op het resultaat van de Nederlandse tekstbewerking door Rijnsdorp: ‘Zeer danken wij U voor de toezending van den tekst bij de Hymne van Carl Maria von Weber, waarmede wij ons geheel accoord kunnen verklaren.’ Op zaterdag 5 augustus 1939 kondigden de dagbladen bij de radioberichten het ‘Nationaal Programma’ aan dat op maandag 7 augustus 1939 over de beide zenders door de verschillende omroepen zou worden uitgezonden ter gelegenheid van de geboorte van Prinses Irene Emma Elisabeth.¹⁵²⁸ Tijdens deze Nationale Feestdag verzorgde de *N.C.R.V.*-radio van 16.00 tot 24.00 uur een koninklijk samengestelde programmering,¹⁵²⁹ en zond de omroep van 17.00 tot 17.30 uur de *Hymne* op de tekst van C. Rijnsdorp uit,¹⁵³⁰ waarin naast blijdschap ook de onzekere tijdgeest doorklonk:

Of wilt ge bezingen
hoe God ons bewaarde,
ons land heeft gespaard
en vrijheid ons nog liet?

(...)

De tijd met zijn onrust,
de spanning der wereld
de zorg voor het leven
benauwt veler hart en
beschadwt de ziel.

Ook *N.C.R.V.*-programmamedewerker J. de Jong Czn. wist Rijnsdorp opnieuw te vinden. Voor de *Centrale van Werkloozenzorg* had hij diverse radioprogramma's gemaakt ter aanbeveling van de jaarlijkse collecte. Voor de collecte 1938 wilde de Jong het over een andere boeg gooien door ‘eenige declamatie met spreekkoren en muziek in te voegen’.¹⁵³¹ Rijnsdorps naam was tijdens de voorbespreking gevallen. Namens de *Centrale voor Werkloozenzorg* voerde hij op zaterdagmiddag 23 april 1938 in Rotterdam bij Rijnsdorp thuis aan de Rochussenstraat 376b overleg over de mogelijkheden van het plan. Ruim een maand later reageerde J. de Jong Czn. welwillend op de toezending van het ‘Kampliedje’, dat Rijnsdorp naar aanleiding van de ontmoeting componeerde en van een tekst had voorzien. ‘Het is een alleraardigst wijsje, dat zeker zal blijven “hangen”’.¹⁵³² Ik heb het dadelijk voor koor (gemengd en mannenkoor) laten bewerken.’ Het lied werd tijdens de uitzending op 30 maart 1938 twee keer ten gehore gebracht: ‘één maal door solostemmen met piano, en één maal door gemengd koor met accordeon, terwijl bij het derde couplet ook de piano invalt’.¹⁵³³

Naast deze op het christelijk luistervolk gerichte gelegenheidsopdrachten als tekstdichter bleef Rijnsdorp in zijn kwaliteit als letterkundige en criticus voor de *N.C.R.V.*-microfoon ook de

¹⁵²⁷ Brief van K. van Dijk van de afdeling Omroep van de *N.C.R.V.* aan C. Rijnsdorp, d.d. 25 maart 1939.

¹⁵²⁸ *Ommroepgids*, jrg. 15. nr. 31, 5 augustus 1939, 2411. De *N.C.R.V.* gaf onder de kop ‘De blijde gebeurtenis’ in de *Ommroepgids* aan dat het ‘Oranje-programma’ op maandag, woensdag of eventueel vrijdag kon worden uitgezonden, afhankelijk van de geboorte van de tweede prinses.

¹⁵²⁹ Na de Tweede Wereldoorlog werd de samenwerking tussen de sterk oranjegezinde Rijnsdorp en de *N.C.R.V.* een vruchtbare combinatie, die tal van koninklijk getinte radioprogramma's voortbracht.

¹⁵³⁰ De *Hymne* werd uitgevoerd door het koor van de *Hersteld Evangelische Lutherse Gemeente* uit Amsterdam, het *N.C.R.V.*-orkest en met de solisten de sopraan Corry Bijster, de alt Roos Boelsma, de tenor Albert Dana en de bas Laurens Bogtman. Het geheel stond onder leiding van Piet van Egmond.

¹⁵³¹ Brief van J. de Jong Czn. aan C. Rijnsdorp, d.d. 12 april 1938.

¹⁵³² Brief van J. de Jong Czn. aan C. Rijnsdorp, d.d. 26 mei 1938. Het *Kampliedje*, dat door het Gereformeerd Evangelisatie Koor van Hilversum was uitgevoerd, vond de melodie ‘zóó leuk’, dat het met een nieuwe tekst als reisliedje gebruikt zou worden in de bus naar Mechelen, waar op Tweede Pinksterdag de Gereformeerden-dag werd gehouden. ‘Het gaat dus met Pinksteren onze Zuidergrenzen al over!’, schreef De Jong aan Rijnsdorp enthousiast.

¹⁵³³ Rijnsdorps ‘Kampliedje’ werd uitgezonden op maandag 30 maart 1938 tijdens de ‘Uitzending van de Centrale voor Werkloozenzorg’, van 20.15-21.30 uur op Hilversum I.

literatuur trouw. De dichter Hein de Bruin, vanaf 1933 lid van de ‘Commissie voor de Litteraire Radiolezingen’ van de *N.C.R.V.*, schreef hem dat het bij de Commissie nog niet bekend was welk boek hij mocht bespreken op 3 november 1939. Rijnsdorp had inmiddels te kennen gegeven dat hij graag wilde spreken over het onderwerp: ‘De Christenkunstenaar’.¹⁵³⁴ De Bruin wilde liever een lezing over een nieuw onderwerp horen, ‘want ik geloof, dat we deze problematiek maar eens moeten laten rusten en behoorlijk werk afleveren. Voel je er niet voor een boek te bespreken?’¹⁵³⁵ In zijn P.S. gaf hij bij wijze van suggestie aan dat het boek van de jonge auteur D. van der Stoep nog niet op het programma stond. Vijf dagen later schreef Hein de Bruin, direct na afloop van de vergadering van de Commissie, Rijnsdorp een lange brief, waarin hij omstandig uitlegde dat auteurs niet vrij waren in het bepalen van hun onderwerp voor het literair halfuurtje. Evenals H. de Bruin wilde de Commissie geen lezing over ‘De Christenkunstenaar’, omdat zij het beter vond ‘deze zaak niet weer speciaal aan te snijden. Reden bekend.’¹⁵³⁶ Ook was de radiocommissie tegen de bespreking van het boek dat Rijnsdorp vervolgens had voorgesteld, *Het nieuwe lied* van de auteur Han Molenkamp. ‘Je gelooft natuurlijk zelf niet, dat niemand wist in welke nauwe betrekking jij persoonlijk staat tot de schrijver van die roman. De Comm. vond, dat het, om allerlei redenen, niet aanging om goed te keuren, dat nu juist jij dat boek bespreekt.’¹⁵³⁷

De Bruin gaf aan dat de Commissie weer van ‘het haar toekomende recht’ gebruik wenste te maken en nodigde Rijnsdorp uit de roman *Laterveer wil het rechte weten* van D. van der Stoep te bespreken. Hij verzocht Rijnsdorp per omgaande dit onderwerp door te geven aan de *N.C.R.V.* Van uitgeverij *Bosch & Keuning* kreeg Rijnsdorp op 22 september 1939 een recensie-exemplaar van de roman toegezonden. Op vrijdag 3 november 1939 besprak Rijnsdorp tijdens het literair halfuurtje het boek van Dingeman van der Stoep.¹⁵³⁸ Voor de *Omrøpings* had hij een uitvoerige toelichting op zijn radiolezing over *Laterveer wil het rechte weten* geschreven.¹⁵³⁹ Een dag later vroeg de uitgever hem de tekst van zijn lezing enkele dagen ‘ter leen’ om een afschrift te kunnen maken voor de auteur. De schrijvers kenden elkaar van naam, maar na zijn toelating als lid van de *Christelijke Auteurskring* in mei 1941 en zijn grote inzet voor de protestantse letterkunde zou de auteur-uitgever Dingeman van der Stoep na de Tweede Wereldoorlog ‘der Dritte im Bunde’ worden in een uniek christelijk-letterkundig verbond met C. Rijnsdorp en P.J. Risseeuw.

5.7 *Opvoeden tot goede smaak.*

Na de voltooiing van *Eldert Holier* in maart 1938 kwam er weer ruimte voor muziek in het leven van Rijnsdorp. Eerst wist kunstredacteur H. Burger van *De Standaard* hem te strikken als muziekrecensent. Vervolgens werd hij benaderd voor het redacteurschap van het vaktijdschrift *Organist en Eeredienst*, waarvan hij in juni 1938 formeel redacteur werd. In maart 1938 had K.C. van Spronsen,¹⁵⁴⁰ chef-redactie bij uitgeverij *Bosch & Keuning* te Baarn, hem benaderd voor zijn

¹⁵³⁴ Over dit onderwerp sprak Rijnsdorp ook op het *Calvinistisch Studentencongres* van de *Calvinistische Studentenbeweging* te Lunteren op 31 augustus 1939, dat op het laatste moment vanwege de mobilisatie werd afgeblazen.

¹⁵³⁵ Brief van Hein de Bruin aan C. Rijnsdorp, d.d. 11 september 1939.

¹⁵³⁶ Brief van Hein de Bruin aan C. Rijnsdorp, d.d. 16 september 1939.

¹⁵³⁷ *Het nieuwe lied*; de roman van een kantoorbiedende, door Han Molenkamp. Achter dit pseudoniem verborg zich Rijnsdorps twee jaar oudere broer Dirk Rijnsdorp. Piet Risseeuw had vanaf 1937 het ontstaan en de publicatie van de roman begeleid. Op 9 april 1938 schreef Dirk Rijnsdorp opgetogen aan zijn broer Kees: ‘Tot mijn groote opluchting kan ik je medeelen, dat het gelukt is, mijn roman onder dak te brengen dank zij Risseeuw. Deze heeft Bert Bakker, die pas bij Daamen’s Uitg. Mij. is, naar mij toegestuurd om copij. (...) Daamen is wel geen 1e klas uitgeverij, maar zij schijnen het zaakje op moderner leest te willen gaan schoeien.’ In het najaar van 1939 publiceerde *D.A. Daamen’s Uitgeversmaatschappij* uit Den Haag deze sociale roman, die Rijnsdorp had willen bespreken voor de *N.C.R.V.-microfoon*. Hij had er kennelijk geen enkele moeite mee het werk van zijn beste vriend Risseeuw en zelfs dat van zijn eigen broer te bespreken.

¹⁵³⁸ *Omrøpings*, jrg. 15, nr. 43, 28 oktober 1939, 3316.

¹⁵³⁹ *Ibidem*, 3257-3258.

¹⁵⁴⁰ Karel Cornelis van Spronsen (1897-1979), schreef onder het pseudoniem Rudolf van Reest tal van kerkhistorische boeken en kerkelijke romans, onder meer *Schape zonder Herder* (1931) *De gebonden* (1934), *Die van verre staan* (1935), waarin hij zich uiterst kritisch opstelde ten opzichte van de bevindelijke godsdienst en valse mystiek in de bevindelijke, orthodox-gereformeerde kerken. In 1939 werd hij directeur-uitgever van *Oosterbaan & Le Cointre*

medewerking aan het tijdschrift *Wij Jonge Vrouwen* over het in gereformeerde kring toenmaals prangende vraagstuk van radio en muziek in relatie tot geloof, leer en leven. De omschrijving voor de opzet van het artikel voor het 'Geïllustreerd Christelijk Tijdschrift' luidde: 'Geen wetenschappelijke verhandeling, ook geen vak-technisch artikel, maar een populair artikeltje (...), waarin op de invloed van de vele verkeerde moderne radiomuziek wordt gewezen en de lezeressen, onze christen-moeders, ook zij die geen verstand van muziek hebben, aan het verstand gebracht wordt welke muziek zij niet en welke wel in de huiskamer moeten toelaten.'¹⁵⁴¹ Van Spronsen vervolgde zijn redactionele aanwijzingen met de inschatting: 'Wij gelooven dat aan een voorlichtend artikeltje behoefte is.' Wanneer Rijnsdorp geen kort artikel kon geven, dan nam de chef-redacteur ook genoegen met 'een paar vervolgartikeltjes, mits onder afzonderlijke titels', met een vergoeding van f. 7,50 - per stuk.

De redactie van *Wij Jonge Vrouwen* moest Rijnsdorp tot twee keer toe - op 30 juli 1938: 'Toen wij U dit verzoek deden had U nog geen gelegenheid, maar gaf ons de belofte, dat wij eenige maanden later op U rekenen konden', en op 20 maart 1939 - herinneren aan de toezegging die hij aan Van Spronsen had gedaan: 'U beloofde ons voor ons tijdschrift een of meer artikelen te geven over den invloed van de radio op het gezin.' De tussenliggende tijd had Rijnsdorp onder meer gebruikt om zijn gedachten over het thema 'smaak' verder te laten rijpen. Op maandag 14 maart 1938 had hij in *De Standaard* het artikel 'De smaak van het publiek' gepubliceerd, met als ondertitel: 'Vóórgaan - niet volgen'.¹⁵⁴² Mede op basis van deze uitgekristalliseerde denkbeelden kon Rijnsdorp snel aan het dringend verzoek van *Wij Jonge Vrouwen* voldoen. Nauwelijks een week later bedankte de redactie van het vrouwenblad hem voor de toezending van het artikel: 'De radio en het gezin', dat in het meinumner van 1939 werd geplaatst.¹⁵⁴³ Tevens werd Rijnsdorp herinnerd aan het vervolgartikel voor het juninummer, waarvoor het vrouwenmagazine een andere titel wilde. Onder de titel: 'Wat zetten wij aan?' verscheen in het juni 1939 het tweede artikel,¹⁵⁴⁴ waarna Rijnsdorp een maand later de serie afsloot met het artikel: 'Geen opdringerig Apostolaat'.¹⁵⁴⁵ Zijn bezinning over culturele (legitieme) smaak op het nieuwe massamedium bleek in de tijd gezien minder moralistisch bevoogdend en cultureel betuttelend te zijn dan op het eerste gezicht leek. Voor Rijnsdorp speelden dezelfde vragen die Theodor Adorno, de kunstfilosoof en cultuursocioloog van de *Frankfurter Schule*, een kwart eeuw later aan de orde stelde in zijn televisiebeschouwing: 'How to look at television?', en waarover hij in gesprek met Ernst Becker aangaf, 'dat men de kijkers televisie zou moeten leren gebruiken'.¹⁵⁴⁶

Het schrijven over de invloed van 'de' radio op 'het' gezin was 'onmogelijk', stelde Rijnsdorp in zijn eerste artikel, daarbij denkend aan zijn eigen gezin en aan de gezinnen die hij op het punt van radiogebruik enigszins van nabij kende. Hij wees zijn 'lezeressen' op het subjectieve karakter van zijn bijdrage en waarschuwde hen tactvol voor het uit zijn verband trekken van 'beschouwinkjes als deze', om bewijskracht bij te zetten voor het vermeende eigen gelijk. Met het oog op de speciale doelgroep populariseerde hij zijn visie op de relatie tussen calvinisme en

NV in Goes, uitgever van het kerkelijk weekblad *De Reformatie*, het lijfblad van prof. dr. K. Schilder. Tussen 1953 en 1958 verscheen zijn vierdelige literatuurgeschiedenis *Dichterschap en profetie*, waarin hij de Nederlandse letterkunde vanaf de Middeleeuwen tot de achttiende eeuw beschreef.

¹⁵⁴¹ Brief van K.C. van Spronsen aan C. Rijnsdorp, d.d. 21 maart 1938.

¹⁵⁴² In dit dagbladartikel concretiseerde Rijnsdorp zijn denkbeelden uit het essay: 'De weg der gedachte in de kunst over het artistiek-scheppend denken, waarbij 'de smaak' voor hem een even belangrijk criterium is als 'de logica' bij het systematisch denken. In feite paste hij hier het principe van Bourdieus latere theorie van culturele stratificatie toe.

¹⁵⁴³ C. Rijnsdorp, 'De Radio en het gezin', in: *Wij Jonge Vrouwen*, jrg. 21, nr. 8, mei 1939.

¹⁵⁴⁴ C. Rijnsdorp, 'Wat zetten wij aan?', in: *Wij Jonge Vrouwen*, jrg. 21, nr. 9, juni 1939.

¹⁵⁴⁵ C. Rijnsdorp, 'Geen opdringerig Apostolaat', in: *Wij Jonge Vrouwen*, jrg. 21, nr. 10, juli 1939.

¹⁵⁴⁶ Theodor W. Adorno, 'Televisie en volksontwikkeling', in: *Opvoeden tot mondigheid*, 49. Adorno vervolgde zijn overweging over het nieuwe massamedium: 'Maar wanneer ik de ironie van deze titel mag elimineren zonder onze luisteraars daarmee te krenken, schuilt daar stellig ook de vraag: hoe moet men televisie kijken, zonder erin te lopen, dat wil zeggen zonder aan de televisie als ideologie ten prooi te vallen.' Dit onderricht zou er volgens hem uit moeten bestaan, 'dat men het juiste leert uitkiezen en in categorieën leert zien, maar het zou van het begin af ook de kritische vermogens moeten ontwikkelen: het zou de mensen ertoe moeten brengen bijvoorbeeld ideologieën te doorzien (...)'.

cultuur, toegepast op het splinternieuwe medium van de radio. In de vraag naar verantwoord radiogebruik wreekte zich volgens Rijnsdorp 'een tekort' in gereformeerde kring. In zijn opinie had het calvinistisch volksdeel verzuimd zich tijdig principieel te bezinnen op het nijpende cultuurvraagstuk, en de hiermee samenhangende praktische vraagstukken in het culturele leven. De gereformeerde voormannen hadden als cultuurdragers volgens hem te laat het belang en de noodzakelijkheid ingezien van het hebben of het ontwikkelen van een goede smaak: 'Want cultuur is, tot z'n eenvoudige formule teruggebracht: smaak', een begrip dat Rijnsdorp vervolgens in het artikel omschreef als: 'het kunnen onderscheiden van het geschikte en het minder- of ongeschikte, van het passende of minder gepaste.' In de woorden 'geschikt' en 'gepast' zat volgens hem een tweevoudig element: het 'goede', en het 'schone', oftewel de tweesprong tussen het 'ethische' en het 'aesthetische'. Het calvinistisch volksdeel moest in Rijnsdorps visie naar die tweesprong 'over de geheele linie terug om daàr de samenhang van het goede en het schoone in de praktijk (want daarover gaat het hier immers?) te vinden'.

In zijn cultuuranalyse stelde hij kritisch vast, dat de leidslieden van het gereformeerde volksdeel zich zeer hadden beijverd voor 'de juiste theologie, de juiste formulering van beginselen voor het politieke en sociale leven'. Daarin waren zij naar eigen zeggen onvoldoende geslaagd, omdat er nog hele streken in het land waren, 'waar de kennis der waarheid bedroevend' was, waarop de verzuchting volgde: 'en hoe kunnen we over smaak en cultuur gaan praten, als de mensen hun belijdenis nog niet kennen en een betreurenswaardig tekort aan Schriftkennis vertoonen?' Hij vervolgde kritisch: 'Dit alles is juist, indien men maar niet meent, dat wij het in onze hand hebben de rest van het leven zoolang op te schorten. Tot het hebben van de juiste theologie behoort ook het inzicht, dat de *geheele mensch* moet worden opgevoed.' Bezinning op het cultuurvraagstuk betekende volgens hem niet alleen het zoeken naar een betrouwbaar, wijsgerig fundament, 'maar ook, *heel gewoon*, het terugkeren tot de erkenning, dat het ons, Nederlanders, in vele opzichten aan goede smaak ontbreekt'. Rijnsdorp benadrukte in zijn artikel opnieuw dat de eeuwenlange inwerking van doperse stromingen tot diep in het hart van de calvinistische levenspraktijk was doorgedrongen. 'Het "zoekt eerst het Koninkrijk Gods en Zijn gerechtigheid" betekent géén ontheffing van de cultuurtaak', schreef hij gedediceerd, waarna hij aangaf dat waar de opvoeding tot smaak verwaarloosd werd, vanzelf veel '*slechte* smaak' het logische gevolg was:

En men vervalt van kwaad tot erger, indien men de uitingen van die slechte smaak bestrijden wil door - om bij de radio te blijven - een bepaald deel van radioprogramma's, neem b.v. jazz-muziek, tot het radiokwaad te proclameeren, om dan, *alleen* gewapend met zedelijke verontwaardiging, een in schijn krachtig, maar in werkelijkheid negatief en dus zwak standpunt in te nemen, dat anderen niet overtuigt en Uzelf het gevoel van machteloosheid geeft, of tot verbittering brengt.¹⁵⁴⁷

Met lichte zelfspot vervolgde hij: 'Ik hoor slechte lezers al roepen: verbeeld je, meneer Rijnsdorp verdedigt de jazz-muziek!' Hij gaf meteen aan niets te verdedigen anders dan alleen deze gedachte: 'de eenzijdig-*ethische* beoordeling vertoont een ... ethisch tekort; inzake verschijnselen als film en radio komt men niet uit met een oorlogsverklaring en een rigoureuus verbod'. Met nadruk stelde hij, verwijzend naar zijn eigen program van culturele volksopvoeding: 'Er moet *positief* werk gedaan worden; een *tekort* moet worden ingehaald, er moet een opvoeding komen tot *goede smaak*.' Die vorming begon volgens hem heel eenvoudig bij de creatieve vakken op school, waarbij volgens hem nooit het organische verband met de godsdienstige opvoeding mocht worden losgelaten.

Uitgaande van het grondvraagstuk: 'Hoe staat de Christen in de wereld, hoe is zijn verhouding tot de cultuur?', herhaalde Rijnsdorp zijn opvatting dat het dringend nodig was deze vraag wetenschappelijk en theologisch-wijsgerig te bestuderen, 'maar, *het leven kan niet wachten*'. Nuchter en ontmoedigd tegelijk concludeerde hij: 'We zijn tòch al te laat'.¹⁵⁴⁸ Rijnsdorp sloot het

¹⁵⁴⁷ C. Rijnsdorp, 'De Radio en het gezin', in: *Wij Jonge Vrouwen*, jrg. 21, nr. 8, mei 1939 (geciteerd uit typoscript).

¹⁵⁴⁸ Hier maakte Rijnsdorp zijn artikel persoonlijk: 'Zoo vaak ik die goed-bedoelde uitingen hoor of lees: we moeten dit of dat met stalen kracht conserveren, of: we moeten die en die brug naar dit of dat kort en klein slaan, word ik treurig gestemd. Ik denk aan zooveel conflicten tusschen ouders en kinderen; zooveel tragiek aan *beide* kanten;

eerste artikel voor het vrouwenblad af door een bepaald soort van radiogebruik alvast 'ten stelligste en zonder eenige reserve' af te wijzen: 'Dat is het critieklooze en onafgebroken radiogebruik. Er schijnen gezinnen te zijn, waar de "muziekkraan" de gehele dag openstaat.' Zo gebruikt, was de radio 'een verdovingsmiddel, een narcoticum', waarbij hij zich retorisch afvroeg: 'Welke "leegte" moet hier met wind en geraas gevuld worden? Welke "angst" moet hier worden verdrongen?' Inspelend op het gevoel van zijn lezeressen benadrukte Rijnsdorp,¹⁵⁴⁹ dat deze dwaze mensen 'radio-proef' moesten worden gemaakt,¹⁵⁵⁰ waarbij hun 'radio-zucht, die geen zelfbeheersching en onderscheid kent', volgens hem een vlucht was uit de stilte, waarbij hij didactisch-toepasselijk het eerste couplet uit *De stille* van Adema van Scheltema opvoerde:

Min de stilte in uw wezen,
Zoek de stilte die bezielt,
Zij die alle stilte vreezen
Hebben nooit hun hart gelezen,
Hebben nooit geknield.¹⁵⁵¹

In zijn tweede bijdrage in *Wij Jonge Vrouwen*: 'Wat zetten wij aan?', ging Rijnsdorp met het oog op de opvoedende waarde van het apparaat dieper in op de - volgens hem nog belangrijker - vraag: 'wie zet de radio aan?'¹⁵⁵² Daarbij hij beklemtoonde dat er 'stijf' moest zijn in het gebruik van 'die wonderbaarlijke uitvinding', waarbij hij in het kader van 'goed radiogebruik' opmerkte: 'leg mij een statistiekje van uw radiogebruik over, en ik zal zeggen hoe uw gezin is'. Wat via de radio tot de luisteraars kwam verdeelde hij in twee categorieën: muziek en sprekers, waarna hij vervolgens het auditorium in drie groepen onderscheidde. De eerste groep van de categorie muziekluisteraars werd gevormd door 'de breede massa van hen, die van muziek weinig afweten', gevolgd door een kleinere groep, 'die een zekere aanleg voor muziekgenot heeft en ook niet geheel van kennis is ontbloot', met tot slot 'een kleinste kring van min of meer ontwikkelde dilettanten', waarbij hij als voorbeelden organisten, koorleden en bespelers van een muziekinstrument noemde. Als aparte

zooveel misverstand, dat niet had *behoeven* te bestaan. Of ook, ik denk aan zooveel dubbele moraal, aan zooveel, dat dan "eigenlijk niet mag", maar toch gebeurt. Aan zooveel wat men voor elkaar verzwijgt. En zonder nu te willen beweren, dat met opvoeding tot goede smaak alles klaar is, ieder vraagstuk kan worden opgelost, elk conflict kan worden vermeden, ieder misverstand kan worden voorkomen, weet ik toch uit eigen persoonlijke en gezinservaringen, welk een machtig wapen ons in de opvoeding tot goede smaak, mits gehouden binnen het kader van de gehele Christelijke opvoeding, gegeven is.' Daar lag volgens Rijnsdorp 'de kern' van het vraagstuk: radio en gezin. Rijnsdorps jongste dochter Ulli herinnerde zich het voorval dat zij naar de bioscoop was geweest. Een bij het filmtheater postende ouderling die de namen van de catechisanten noteerde, had Rijnsdorp op het bioscoopbezoek van zijn dochter aangesproken. 'Ik weet het en het was een goede film', had hij tot opluchting van zijn dochter geantwoord. Mededeling van Ulrica Rijnsdorp aan Anne Schipper op 3 oktober 1987 te Leiden.

¹⁵⁴⁹ In zijn bijdrage opperde Rijnsdorp een mogelijk onderscheid tussen mannen en vrouwen in hun kunstbeseft en cultuurbeleving, waarbij hij aangaf dat de meeste mannen in hun hart het streven naar christelijke kunst 'eigenlijk een beetje minderwaardig' vonden: 'is er niet wat beters te doen?'. Met het oog op de feminiene doelgroep van zijn artikelenreeks vervolgde hij: 'Maar gelukkig, veel *vrouwen* en *meisjes* voelen intuïtief de betekenis en het belang van dit streven. Met hun moederlijk gevoel beseffen ze de kracht, die van het hebben van een geofende smaak voor de opvoeding uitgaat, zonder dat ze het precies onder woorden kunnen brengen. Daarom is het bespreken van dit onderwerp in "Wij Jonge Vrouwen" zoo van pas; hier mag ik rekenen op goede verstaanders.'

¹⁵⁵⁰ Over het 'verantwoord' gebruik van de radio liet deze vooroorlogse tekst van Rijnsdorp in cultureel opzicht bepaald niet bevoogdend of betuttelend noemen. Bovendien stond hij in de context van het naoorlogs gezelschap van volksoepvoeders zeker niet alleen in zijn kritiek. 'Het radio-toestel dat uitsluitend voor de productie van achtergrondgeluid misbruikt wordt - alleen de stilte stoort, zodat alleen de pauze wordt "gehoord" - wordt een antienk-apparaat', schreef H. Wielek (pseudoniem van W. Kweksilber) in: 'Media en methoden: 2. Radio', opgenomen in: T.T. ten Have (red.), *Vorming, Handboek voor sociaal-cultureel vormingswerk met volwassenen*, 153-154.

¹⁵⁵¹ C.S. Adama van Scheltema, 'II. De stilte', in: *Uit stilte en strijd*. W.L. & J. Brusse, Rotterdam, 1909, 7.

¹⁵⁵² Rijnsdorp gaf over de bediening van het instrument aan, geheel in de geest van het protestantse gezinsbeeld van die tijd: 'Zooveel is zeker: een huis, dat tegen zichzelf verdeeld is, zal, ook ten aanzien van radiogebruik niet bestaan. Juist omdat de radio zich richt tot het gezin, moet één in het gezin de richting aangeven, hoezeer daarop uiteraard variaties en zelfs uitzonderingen moeten kunnen voorkomen. Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat één (laten we zeggen: de vader) altijd *zijn* zin moet hebben. In hoeveel gevallen komt de huisvrouw, die toch al in zooveel gevallen schikt, niet tekort, al kan zij in de loop van de dag haar schade wel eens inhalen.'

categorie behandelde Rijnsdorp de ‘vakmusici’, die volgens hem na veel repeteren en musiceren vooral naar stilte verlangden en afwijzend stonden tegenover het geluid dat uit versterkers kwam.

In zijn tweede artikel ging hij uitgebreid in op de verschillende soorten dilettanten (de belangstellende, de ernstige, de goede, de verstandige, de ‘dilettantischen dilettant’, en de snob) in hun muziekgedrag. Over de in gereformeerde kring doorgaans omstreden amusementsmuziek schreef hij met de nodige nuance dat dit genre, evenals de ‘ernstige muziek’, te onderscheiden viel in ‘minderwaardige, middelmatige en voortreffelijke muziek. Wat luisteraars volgens hem nodig hadden bij de ontwikkeling van een goede muzieksmaak, was ‘een helpende hand, die hen wegwijst maakt in muziekstijlen en die hen leert verband te vinden tusschen de tijd, waarin de muziek ontstond en de muziek zelve’. Rijnsdorp vond het voor de hand liggend, dat ‘waar het de radio is, die de muziek brengt, zij het ook is die de muziek verklaart’. Daarna opperde hij - naar analogie van het format van het literair halfuurtje voor de *N.C.R.V.*-radio: ‘Wat ligt meer voor de hand dan een vast wekelijksch halfuur voor een muzikale causerie, zooals Piet Tiggers al geruime tijd periodiek doet voor de *Vara*?’

Hoewel de christelijke omroepvereniging volgens hem al jaren ‘vakkundige toelichtingen’ gaf op de radio en in de *Omroepgids*, was dit nog niet wat Rijnsdorp beoogde. ‘Tot beter inzicht is noodig de *vergelijkende* methode, niet gebonden aan één werk, en vergezeld van illustratie.’¹⁵⁵³ Voor het houden van zulke muzikale causerieën suggereerde hij namen van diverse vakmensen, zoals G. van Ravenzwaaij, Caspar Höweler, Jac. Kort en H. Burger, waarbij hij zichzelf overigens niet noemde. Deze ‘praatjes’ hoefden niet altijd over Bach of Bruckner te gaan, maar zouden meteen de brandende kwestie van amusementsmuziek ter hand moeten nemen. ‘Want hier ligt inzake de radio voor velen toch des Pudels Kern. De man, die erin slaagt aan het volk in zijn breede lagen het onderscheid bij te brengen tusschen goede en slechte amusementsmuziek, verdient een lintje.’ Hij deed vervolgens de suggestie: ‘Is het bij deze stand van zaken dan zoo dwaas de koe bij de horens te vatten en het publiek tot goede amusementskunst *op te voeden*?’¹⁵⁵⁴

In het slotartikel herhaalde Rijnsdorp dat het hem niet zozeer ging om het genre, maar om een ‘strengere schifting tussen goede en minderwaardige amusementsmuziek’.¹⁵⁵⁵ Hij stelde manhaftig: ‘Indien maar duidelijk aanvaard wordt, dat er ook Christelijke “Kitsch” is, die minstens evenzeer verwerpelijk is als welke andere ook.’ Dit probleem liep volgens hem ‘vrijwel parallel met het vraagstuk van de ontspanningslectuur’ in gereformeerde kring. Om het radiogebruik in het christelijk huisgezin op een hoger peil te brengen,¹⁵⁵⁶ leende hij de term ‘apostolaat’ van de ‘Roomschen’, waarbij hij waarschuwend aangaf dat het ‘radio-apostolaat’ nooit opdringerig mocht zijn. Rijnsdorp noemde de verhouding van de meeste luisteraars tot de radio letterlijk ‘barbaarsch’. Voor veel luisteraars gold volgens hem hetzelfde: ‘Een woeste, barbaarsche cocktail van Ellington, Bach, Waldeufel, Oome Keesje, Brotherhood, nivelleert alles tot één brei van wancultuur.’ Dit radiogebruik, ‘de stilte opvullen met willekeurig rumoer’, maakte het aanbevelenswaardig dat in ieder gezin iemand ‘met tact en geduld de opvoeding tot radiogebruik’

¹⁵⁵³ C. Rijnsdorp, ‘Wat zetten wij aan?’, in: *Wij Jonge Vrouwen*, jrg. 21, nr. 9, juni 1939, 331. In deze vooroorlogse periode stipte Rijnsdorp reeds de contouren aan van het format voor zijn cultuurhistorisch radiowerk dat hij vanaf 1957 voor de *N.C.R.V.*-microfoon zou verzorgen.

¹⁵⁵⁴ *Ibidem*, 332.

¹⁵⁵⁵ Rijnsdorp opende zijn derde artikel met een verwijzing naar het krantenbericht waarin de ‘Muziekweek te Doorn’ onder auspiciën van het *A.M.V.J.* van 7 tot 12 augustus 1939 in haar vakantiehuis *Lands-Zegen* werd aangekondigd, waar onder anderen G. van Ravenzwaaij zou spreken over ‘Amusementsmuziek’. Verwijzend naar zijn artikel in het vorige nummer van *Wij Jonge Vrouwen*, wees Rijnsdorp opnieuw naar ‘de noodzakelijkheid van goede voorlichting op dit gebied, ook met het oog op de radio’, en stelde: ‘Het is te hopen dat deze materie in bredere kring openhartig zal worden gesproken en geschreven, opdat we ook in dezen positief werk mogen doen ten opzichte van opvoeding tot goede smaak. De oplossing zal, naar het mij voorkomt, gezocht moeten worden in een strengere schifting van goede en minderwaardige amusementsmuziek, waarbij dan in het goede genre vooral in afwisseling en in een zekere systematisering heil moet worden gezocht.’

¹⁵⁵⁶ Daarbij gaf Rijnsdorp nadrukkelijk aan bij het beluisteren van ‘zooveel, zoo heel veel goeds’ op de radio: ‘Maar *hoe* wordt daarnaar geluisterd. Wanneer er nu iets is, dat waard is gehoord te worden, laat men dan ook *bewust willen* luisteren.’ Hij vervolgde over de juiste luisterhouding: ‘Hier ligt een plicht voor den radio-gebruiker om, niet te vaak, maar nu en dan toch nadrukkelijk, het consigne “luisteren” te geven en er alles eens voor te laten rusten.’

ter hand nam. Maar, zo eindigde Rijnsdorp met zelfkennis en ervaring met de radio in zijn eigen gezin: 'ieder "apostolaat" begint bij den apostel zelf'. Hij sloot het artikel af met een praktische leidraad in vijf punten voor verantwoord en legitiem radiogebruik, die inzicht boden in de wijze waarop hij zelf - conform de 'plicht voor den radio-gebruiker' - het apparaat hanteerde:

1. Wanneer ge iets hebt gehoord, dat ge *bijzonder* mooi hebt gevonden, zet dan Uw toestel af of ga weg.
2. Heb dagen, waarop ge bewust stilte de voorkeur geeft boven het keurigst programma.
3. Als ge door de radio over heilige dingen hoort spreken of hoort bidden, en ge kunt, om welke reden dan ook, niet eerbiedig luisteren of meebidden, laat de stem niet in een rumoerige, vijandige of onverschillige omgeving doorklinken.
4. Vul Uw verloren ogenblikken op met 't beste wat het uur van den dag U biedt en niet enkel met wat voor U 'ligt', maar ook wat U verder kan ontwikkelen, evengoed als ge sommige dingen eet meer om voedingswaarde, dan om de smaak.
5. Luister, als ge bezig zijt Uw talen te leeren, geregeld naar de buitenlandsche weer- en nieuwsberichten, gesproken advertenties, politieke overzichten en godsdienstige toespraken, om langs die weg door te dringen tot de moeilijker te begrijpen lezingen enz. Geef altijd scherp acht op de uitspraak en leer onderscheid hooren (ondanks alle 'algemeen beschaafd') op kleine dialectische eigenaardigheden. Deze wijze van radiogebruik is voor studie van de levende talen van groote waarde.¹⁵⁵⁷

Rijnsdorp sloot zijn drielige radio-opvoedende reeks bescheiden af met de wens: 'Ten slotte: moge over dit belangrijke onderwerp: de radio en het huisgezin, nog veel en door meer deskundige hand dan de mijne, geschreven worden, opdat dit instrument de volle zegen in ons leven verkrijge, die het inheeft!'¹⁵⁵⁸ Zijn normatief gekleurde opvattingen als symbolische productie over 'verantwoord radiogebruik' sloten niet alleen direct aan op de toenmalige tijdgeest,¹⁵⁵⁹ maar ook op latere agogische publicaties over de radio in het kader van sociaal-cultureel werk en volksopvoeding.¹⁵⁶⁰ De radiosocioloog Van Dijk opperde in dit verband zelfs vanuit de 'negatieve tendenties naar vervlakking' de mogelijkheid, 'dat de radio de vijand wordt van de volksontwikkeling, de vijand, die het denken, de gedachte wegdrukt en misschien zelfs uitschakelt, de mens ten prooi maakt van de verstrooiing.'¹⁵⁶¹ Voor de kunstopvoeder Rijnsdorp viel 'ontspanning' via de radio overigens niet noodzakelijkerwijs samen met 'amusement'.

¹⁵⁵⁷ Rijnsdorp volgde dezelfde methodiek als eerste correspondent bij de bank, waar hij de buitenlandse brieven die hij ontving, aandachtig bekeek op woordgebruik, uitdrukkingen en zinsopbouw; taalkundige inzichten die hij weer verwerkte in zijn eigen correspondentie met zakelijke relaties in het buitenland.

¹⁵⁵⁸ Zie bijvoorbeeld H. Wielek, 'De Radio' in: T.T. ten Have (red.) *Vorming*, 153-158. Wielek waarschuwde twintig jaar later in 1959: 'Het radio-toestel dat uitsluitend voor de productie van achtergrondgeluid misbruikt wordt - alleen de stilte stoort, zodat alleen de pauze wordt "gehoord" - wordt een anti-denken-apparaat. De radio-omroep kan het luisteren (in laatste instantie ook dat naar elkaar) bevorderen. Hij kan óók de grootste vijand van het luisteren (in laatste instantie het luisteren naar elkaar) worden', 153-154.

¹⁵⁵⁹ H. Wielek karakteriseerde deze tijdgeest in hetzelfde artikel trefzeker: 'In onze "eeuw van het feuilletonisme" zoekt men het bij - om "bij te zijn" - in een snelle wisseling van geluiden en beelden. Dit ritme van de nieuwe, massale ontspanningsmiddelen correspondeert met ons tijds- en levensgevoel. De muzikale uitzendingen van de radio kunnen de luisteraar passief, of zij kunnen hem actief maken. Muziek- en hoorspel-uitzendingen kunnen hem b.v. animeren tot bezoek aan de concertzaal, of tot het lezen van een boek waarop het hoorspel gebaseerd was.'

¹⁵⁶⁰ In 1959, twee decennia na deze publicatieserie van Rijnsdorp, onderscheidde K. van Dijk, een gepromoveerd jurist op het onderwerp 'Radio en volksontwikkeling', over de radio (en TV) in het gezinsgedrag een drietal idealtypische luisterstijlen. Als eerste noemde hij 'de stijl van het gezamenlijk luisteren': het gezin stelde van te voren aan de hand van het programmablad gezamenlijk vast naar welke programma's geluisterd zal worden. De tweede stijl noemde Van Dijk 'de stijl van het akoestisch ornament', waarmee hij doelde op wat 'via de radio de huiskamer binnenkomt, als totaliteit is geworden tot een (veranderlijk en veranderbaar) geheel van achtergrondgeluiden, die op den duur een specifieke betekenis hebben gekregen', en waarbij het aantal uren dat de radio aanstaat groter bleek dan daadwerkelijk geluisterd wordt. Tot slot onderscheidde Van Dijk als laatste luisterstijl, 'de stijl van het gemakkelijk gemiddelde', waarbij de radio zich op de individuele leden van het gezin afzonderlijk richtte. Iedereen ontwikkelde een eigen smaak en selecteerde uit het aanbod wat bij de persoonlijke voorkeur paste, dat wanneer iedereen thuis was echter kon leiden tot bepaalde strijdpunten en conflictsituaties. K. van Dijk, 'De betekenis van radio en televisie voor maatschappelijk werk en volksopvoeding', in: M. Kamphuis (e.a.), *Om de leefbaarheid van het bestaan*, 141-142.

¹⁵⁶¹ K. van Dijk, 'Radio en volksontwikkeling', in: *Volksopvoeding*, jrg. 1, nr. 2, maart 1952, 45. Van Dijk benadrukte de negatieve tendenties niet te overdrijven: 'De radio vraagt van zijn luisteraars de kunst van het luisteren, en die zelfde

Over het bevorderen van de culturele belangstelling en het zich geestelijk verrijken via het medium van de radio droeg Rijnsdorp duidelijke opvattingen uit, niet alleen voor jonge vrouwen, maar ook voor christelijke huisvrouwen.¹⁵⁶² In zijn lezing: 'Heeft een huisvrouw iets met kunst en cultuur te maken?',¹⁵⁶³ volgde hij in het kader van de kunstzinnige vorming van huisvrouwen - in de lijn van zijn volksoptvoedende strategie tot cultuur: opvoeden tot cultureel besef en culturele werkzaamheid - de drieslag van: 1. uitingen van kunst en cultuur zelf ondergaan (thuis en buitenshuis), 2. kunst en cultuur aan anderen doorgeven (gericht op smaakvorming als culturele en artistieke pleitbezorger) en 3. zelf actief aan kunst en cultuur meewerken (bijvoorbeeld als lid van een goede zang of oratoriumvereniging of via het 'scheppen van sfeer', door hem een 'daadwerkelijke culturele bezigheid, aan de kunst verwant' genoemd). Samenvattend stelde hij:

De radio gebruiken is een kunst die maar weinig mensen verstaan. Van het *gebruik* van de radio hangt af of men dit alleen maar als een instrument van civilisatie of als een middel tot cultuur beziet en behandelt.¹⁵⁶⁴ Een groot deel van de kunst van het radiogebruik bestaat in het wegdraaien of afdraaien. Wie de muziekkraan rustig laat openstaan, handelt niet alleen oncultureel, maar ook ongeciviseerd.¹⁵⁶⁵

Zijn artikelenreeks in *Wij Jonge Vrouwen* over verantwoord radiogebruik had Rijnsdorp met de stelling geopend, die even vrij en uitnodigend klonk als het medium zelf: 'De Radio ... dat beteekent toch zeker niet enkel de N.C.R.V., maar alle stations, die - op millimeter-afstanden vaak - in de aether krielen, zoowel op de lange, de korte als op de ultrakorte golf.' Deze open cultuurhouding bleek van oudsher eigen aan de christelijke radiovereniging, die in de *Omroepgids* niet alleen de eigen programmering opnam, maar alle programma's die in binnen- en buitenland werden uitgezonden, ook de zondagprogramma's.¹⁵⁶⁶ De omroep wilde de mensen zelf de eigen verantwoordelijkheid geven wat ze op de 'dags des Heeren' al of niet wilden beluisteren. Deze ontvoogdende houding van de christelijke radio-omroep getuigde volgens Rijnsdorp van een 'breedheid van blik', die hij zelf ook toepaste in zijn benadering van kunst en cultuur.

In zijn streven tot verhoging van het 'volksschoonheidsgevoel' door smaakontwikkeling liep Rijnsdorp als modern kunstspoeider vooruit op de naoorlogse ontwikkelingen, waarin op het gebied van nationale kunstspreiding in 1956 de stichting *Openbaar Kunstbezit* werd opgericht met als doelstelling 'het Nederlandse volk "op een bevattelijke wijze" te helpen bij esthetische

luisteraars hebben immers praktisch allemaal een traditionele scholing achter de rug, die helemaal is ingesteld op het lezen: de kunst dus van het zien.' *Ibidem*, 45-46.

¹⁵⁶² H. Wielek stelde in dit verband in 1959 op basis van onderzoek: 'De radio moet volgens de meeste luisteraars het vermaak dienen. Zij die betere programma's wensen, luisteren heel weinig naar de radio. Goed beschouwd bepalen huisvrouwen en jongeren - een bijzonder grote groep luisteraars! - de programmering van de radio.' H. Wielek, 'Media en methoden, 2. Radio', in: *Vorming. Handboek voor sociaal-cultureel vormingswerk met volwassenen*, 154.

¹⁵⁶³ C. Rijnsdorp, 'Heeft een huisvrouw iets met kunst en cultuur te maken?', ongedateerde lezing, uitgesproken voor de *Nederlandse Christen Vrouwenbond* van Sliedrecht en omgeving (circa 1970).

¹⁵⁶⁴ Rijnsdorp maakte in zijn cultuurbeschouwing onderscheid tussen civilisatie en cultuur. Als voorbeeld noemde hij de uitzending van een radio-opname van Jo Vincent. Tot en met die opname sprak Rijnsdorp over civilisatie. Het opnameapparaat en de band met de opname van de stem van Jo Vincent waren een product van civilisatie. De weergave door de radio eveneens. Maar de stem van de zangeres was een product van de zangcultuur en het lied dat zij zong was zowel een product van zangcultuur als een product van een muzikale compositie, dat deel uitmaakte van de muziekcultuur. De exacte vakken lagen volgens Rijnsdorp meer aan de civilisatiekant; de geesteswetenschappen stonden meer aan de cultuurkant.

¹⁵⁶⁵ C. Rijnsdorp, 'Heeft een huisvrouw iets met kunst en cultuur te maken?', ongedateerde lezing, uitgesproken voor de *Nederlandse Christen Vrouwenbond* van Sliedrecht en omgeving (circa 1970). In deze lezing gaf Rijnsdorp de christelijke huisvrouwen ook een aantal praktische handreikingen om de radio 'zo te gebruiken, dat alle huisgenoten ermee content zijn'. Daarbij gaf hij aan dat door de radio op alle gebied voorlichting werd gegeven. 'Luisteren naar de toelichtingen bij muziekprogramma's en het lezen van de desbetreffende aankondigingen in de radiogids kan vormend werken, vooral op den duur, als men er een gewoonte van maakt. Wat ik kan aanbevelen is het geregeld bijhouden van bepaalde rubrieken, zoals bv. het buitenlands overzicht van prof. [dr. L.W.G.] Scholten voor de N.C.R.V. Dat gaat wel over internationale politiek, maar het vernemen van de historische achtergronden werkt op den duur zeer ontwikkelend en vormend, vooral wanneer men dat combineert met het commentaar in de krant.'

¹⁵⁶⁶ Rijnsdorp doelde hier op het uitgebreide aanbod van buitenlandse zenders die in Nederland goed te ontvangen waren, zoals Daventry, Brussel en Parijs.

oordeelsvorming'.¹⁵⁶⁷ Ditzelfde deed hij vanaf 1957 voor de *N.C.R.V.*-microfoon met zijn kunstopvoedende en cultuurhistorische klankbeelden. Hierbij gebruikte Rijnsdorp het medium van de radio letterlijk programmatisch door met een unieke combinatie van gesproken teksten en veel auditief materiaal het luistervolk te leren genieten van 'openbaar kunstbezit'.

5.8 *Cultuurhistorische programma's*

Radio en volksverheffing bleken voor Rijnsdorp in kunst- en cultuurpedagogisch opzicht - met name in de naoorlogse periode - een voor hem ideale combinatie van doel, middel, techniek en methode te vormen.¹⁵⁶⁸ Tegelijkertijd droeg het werken voor de radio in belangrijke mate bij aan zijn eigen kunstzinnige vorming. In een interview met G. Puchinger zei hij over zijn radiowerk voor de *N.C.R.V.*: 'Ik zal de muziekafdeling altijd dankbaar blijven voor de stimulerende opdrachten die ik sinds 1957 van die kant heb gekregen voor cultuurhistorische programma's, waarin wordt gewerkt met allerlei combinaties van tekst en muziek. Wat je daarvan opsteekt!'¹⁵⁶⁹

Rijnsdorps relatie met de afdeling Gesproken Woord dateerde uit de prille begintijd van de *N.C.R.V.* Zijn medewerking aan de christelijke radio-omroep was op maandagavond 13 mei 1929 begonnen met zijn radiodebuut: 'Uit het leven van J.S. Bach'. In de vooroorlogse jaren werkte hij diverse keren mee aan uitzendingen over boeken en schrijvers, die voornamelijk tijdens het zogenaamde 'literair halfuurtje' werden uitgezonden. Daarnaast bracht de *N.C.R.V.* ook enkele hoorspelen van zijn hand ten gehore.¹⁵⁷⁰ Hoewel de radio door velen voornamelijk als een ontspannings- en publiciteitsmedium werd gezien, beschouwde Rijnsdorp de radio in artistiek en pedagogisch perspectief bij uitstek als een nuttig en bruikbaar instrument voor zijn program van culturele volksopvoeding.¹⁵⁷¹ Zijn kunstopvoedende radioprogramma's maakte hij grotendeels gelijktijdig met zijn kritisch-opvoedend perswerk in het *Rotterdammer-Kwartet*, een parallel lopend muziek- en literatuurtraject. Over het beoogd kunstzinnig en educatief effect van zijn radiowerk koesterde hij - op basis van de hem bekende ervaringen van luisteraars - hoge verwachtingen.¹⁵⁷²

Naast de afdeling Gesproken Woord onderhield Rijnsdorp eveneens goede relaties met de Hoorspelafdeling en de Muziekafdeling, met name bij de grotere radioprojecten, want 'die hadden budget', aldus M. Geerink Bakker.¹⁵⁷³ Met drs. Mynko Geerink Bakker, die in juli 1946 de musicus G. van Ravenzwaaij als hoofd van de afdeling Muziek van de *N.C.R.V.* was opgevolgd,

¹⁵⁶⁷ C.J.M. Schuyt en Ed Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit*, 417.

¹⁵⁶⁸ Rijnsdorps ervaringen sloten naadloos aan op de bevindingen en conclusie van de naoorlogse volksopvoeders: 'De radio heeft een educatieve functie: het materiaal wordt doelbewust gekozen en doelbewust gebruikt.' De 'sectie radio' onderscheidde drie vormen van educatieve radioprogramma: 1. Culturele uitzendingen, 2. Algemeen-educatieve uitzendingen en 3. Didactische uitzendingen. 'Volksopvoeding en massacommunicatiemiddelen', Verslag van de zesde Conferentie Volksopvoeding voor het Nederlandse taalgebied, gehouden op *Woodschoten* (Zeist) op 21, 22 en 23 november 1963, bijlage bij *Volksopvoeding*, jrg. 8, 1964, 29-30.

¹⁵⁶⁹ G. Puchinger, 'Dr. C. Rijnsdorp', in: *Christen en kunst*, 208.

¹⁵⁷⁰ Op donderdag 29 december 1932 zond de *N.C.R.V.* Rijnsdorps *Oudejaarsgesprek* uit, het eerste hoorspel dat de christelijke radio-omroep uitzond in haar historie. Op Eerste Kerstdag, 25 december 1947, zond de *N.C.R.V.* het Kerstdeclamatorium *Dit Wonderbaarlijke Kind* van Rijnsdorp uit, dat op 25 december 1961 - in een nieuwe bewerking zonder inkortingen - werd herhaald.

¹⁵⁷¹ H. Wielek stelde over de radio als (voornamelijk) ontspannings- en publiciteitsmedium in 1959: 'Veel van wat hij brengt is a-cultureel, ligt helemaal buiten de sfeer van het culturele. Er zijn uitzendingen, liedjes, humoristische programma's, die rondweg anti-cultureel zijn en er worden programma's uitgezonden die op hoog peil staan. De radio kan afstompend, hij kan ook stimulerend werken. Hij is een instrument in onze handen en van onze geest'. H. Wielek, 'Media en methoden, 2. De radio', in: T.T. ten Have (red.), *Vorming*, 153.

¹⁵⁷² *Ibidem*, 154-155. Wielek stelde hier: 'Hoe belangrijk de dienst is, die de radio de kunst kan bewijzen, wordt wel duidelijk aangetoond door het succes van "Openbaar Kunstbezit". Hier werd bewezen, dat een op gehoor ingesteld medium de schilderkunst kan dienen.' Over het succes van dit populaire kunstprogramma schreef hij: 'Want de radio heeft dit geslaagde experiment grotendeels aan de macht van het visuele te danken, aan het feit dat de radiolezingen hier gebaseerd zijn op de reproducties van schilderen en tekeningen die alle abonne's thuis ontvangen.' Hij stelde dat het deelnemen aan dit programma, waardoor de vrees voor het overschrijden van de drempel voor een museum wegviel, velen de weg naar het museum hebben gevonden, 'gedreven door de wens de oorspronkelijke kunstwerken zelf te aanschouwen', waarna hij voorzichtig concludeerde: 'een misschien niet eens verwachte wisselwerking!'

¹⁵⁷³ Mededeling van M. Geerink Bakker aan Anne Schipper op 28 juni 1991 te Hoevelaken.

kreeg Rijnsdorp contact bij het maken van het programma *Ad Majoram Dei Gloriam* in de omroepseizoenen 1958/'59 en 1959/'60. Het ontwikkelen van zijn sterk Europees georiënteerde cultureel-historische en kunstopvoedende *N.C.R.V.*-programma's, met eveneens ruimschoots aandacht voor literatuur en recitatie, kreeg voor hem een dubbele functie:

Je was bezig met anderen in dat proces te betrekken maar daardoor begon je in de eerste plaats jezelf in dat proces te betrekken. Ik noem bijvoorbeeld in 1818 publiceerde Chateaubriand een beroemd boek *Le génie du christianisme*, een titel die ieder ontwikkeld mens kent. Maar wie heeft dat boek ooit in zijn handen gehad? Wie heeft het ooit doorgekeken. Wie heeft er ooit fragmenten uit overgenomen en vertaald? Zo ging dat in die uitzendingen bij mij. Ik moest dan een aantal boeken bij elkaar zoeken uit een zekere periode en ik ging die lezen. En daardoor ben ik natuurlijk langs een andere weg tot een fonds van kennis aangaande de ontwikkeling van de Europese cultuur gekomen dan via de meeste officiële handboeken. Ik heb het uit de bronnen zelf opgediept. Ik heb zelf onbevooroordeeld en niet misvormd door een bepaalde school mij gewend tot al deze producten en die in een bepaald verband gezien en gezet, en zo ontstonden die uitzendingen.¹⁵⁷⁴

In de *N.C.R.V.*-gids begeleidde Rijnsdorp zijn cultuurhistorische klankbeelden met bijpassende teksten, waarin hij een populaire uiteenzetting gaf over de hoofdpersoon of gebeurtenis in het betreffende programma, die hij verluchte met bijpassende foto's en afbeeldingen, en met zijn initialen 'C.R.' ondertekende. Geerink Bakker roemde deze 'tal van fijnzinnige artikelen' van Rijnsdorp ter inleiding op zijn artistieke radiowerk: 'In de vele jaargangen van de NCRV-gids betekenen zij een goudmijn.'¹⁵⁷⁵ In de literator en kunstopvoeder Rijnsdorp herkende de bijna dertig jaar jongere Geerink Bakker een muzische geestverwant pur sang in zijn beschavingsmissie om via de radio de - in zijn ogen en oren noodzakelijke - culturele volksoepvoeding te brengen voor het eigen, 'halfbeschaafde' publiek.¹⁵⁷⁶ In de *Omroepgids* had hij in 1953 een zestal artikelen gewijd aan de vorming van de muzikale smaak.¹⁵⁷⁷ Dit 'feuilleton' was echter meer bestemd 'voor de gevorderde conservatoriumleerling dan de doorsnee-gidslezer'.¹⁵⁷⁸ In het memorandum 'Enkele ideeën over de aard der christelijke radio', had Geerink Bakker eind 1947 contra programmaleider G. Hoek betoogd dat op de Heilige Schrift geïnspireerde esthetiek richtsnoer moest zijn bij de muziekkeuze: 'Dat wil zeggen dat haar zin-kern gelegen is in de scheppingsharmonie, binnen de begrenzing van de muzikale schoonheid als scheppingsgave.' Hoek liet weliswaar binnen de *N.C.R.V.*-programmering ruimte voor geestelijke en klassieke muziek, maar bepleitte vooral 'ethisch verantwoorde' amusementsmuziek.¹⁵⁷⁹ In zijn artikel uit 1937 over de culturele betekenis van de radio had omroepster K. van Dijk eerder over 'dit dilemma' opgemerkt:

¹⁵⁷⁴ Henk Glimmerveen, *Een Koningskind uit Schiebroek*, *N.C.R.V.*-radioportret van dr. C. Rijnsdorp ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag, uitgezonden op maandag 16 september 1974.

¹⁵⁷⁵ M. Geerink Bakker, 'Dr. C. Rijnsdorp', in: *N.C.R.V.*-gids, 6 maart 1982.

¹⁵⁷⁶ Voor zijn kunstzinnig beschavingswerk bij de naoorlogse *N.C.R.V.*, gericht op de geestelijke en culturele opvoeding van de grotendeels calvinistische achterban, ontving Geerink Bakker weinig gehoor binnen het algemeen bestuur van de christelijke omroep. In hun *N.C.R.V.*-geschiedenis uit 2014 concludeerden P. Bak en W. Berkelaar: 'Daarmee herhaalde de geschiedenis zich, want een kwarteeuw eerder, na de Eerste Wereldoorlog, had het gereformeerde heroriëntatiedebat rond cultuur en moderniteit de NCRV-in-oprichting evenmin wezenlijk beïnvloed. De reden was dezelfde: de radiovereniging was een *grass root movement* waaraan intellectuele discussies goeddeels voorbijgingen. Zorg om geestelijk en moreel verval klom weliswaar door in haar streven de radio in dienst van het huisgezin te stellen, maar dit had veeleer een impliciet-conserverende dan een expliciet-volksoepvoedende inslag.'

Over het 'volksvermaak' in het programma-aanbod stelden zij: 'Het luisterpubliek kreeg wat het vooral wilde: verstrooiing.' *Verkoondiging en verstrooiing*, 516. Voor zijn programmatie aanpak van de culturele volksoepvoeding van de *N.C.R.V.*-achterban vond Geerink Bakker in Rijnsdorp zijn evenknie, die hij als inhoudelijk en strategisch bondgenoot ruim baan gaf in zijn cultureel-educatieve programmering bij de christelijke omroepvereniging.

¹⁵⁷⁷ M. Geerink Bakker, 'De vorming van de muzikale smaak', in: *Omroepgids*, jrg. 29, nrs. 24-29 en 31: 13 juni 1953 (I, 7), 20 juni 1953 (II, 7), 27 juni 1953 (III, 6), 4 juli 1953 (IV, 6), 18 juli 1953 (V, 7) en 1 augustus 1953, (VI, 5).

¹⁵⁷⁸ Peter Bak en Wim Berkelaar, *Verkoondiging en verstrooiing*. Een geschiedenis van de NCRV, 1917-2017, 174.

¹⁵⁷⁹ *Ibidem*, 149-150. In deze twee verschillende posities weerspiegelde zich de culturele strijd binnen de *N.C.R.V.* in smaakonderscheid tussen hoge en lage cultuur, van kunst en amusement, waarbij Hoek zich representant wist van de volkse smaak van het 'doorsneechristelijke huisgezin', waar Johannes de Heer en Feike Asma de voorkeur genoten boven J.S. Bach en W.A. Mozart.

De Christelijke Cultuur omvat niet alleen religie en wetenschap, ook de kunst behoort tot haar erf. Toch wordt dit hier het laatst genoemd. De groote plaats, die de muziek in de programma's wel moet opeischen, omdat voortdurend spreken niet aan te hooren zou zijn en omdat de radio toch ook genoeg moet brengen, doet het gevaar ontstaan, dat de beteekenis der muziek overschat wordt. Dit is een gevaar, speciaal voor een Christelijken omroep, die de kunst wel heeft te aanvaarden als een heerlijke gave Gods, maar die ze slechts aanwenden mag om Hem te verheerlijken. De kunst, hoe belangrijk ook, dient, zij is geen godsdienst. Het moeilijkste probleem is nu misschien wel de vraag, hoe door de kunst God verheerlijkt kan worden, in hoeverre er sprake kan zijn van een Christelijke, dat is een Godsverheerlijken kunst.¹⁵⁸⁰

Vervolgens had Van Dijk als tweede moeilijkheid op het 'zeer ongelijke peil van ontwikkeling' van de luisteraars gewezen: 'Kunst die den kunstzinnige aanspreekt, zegt vele eenvoudigen niets. Omgekeerd kan kunst, die de laatste aanspreekt, mits goed uitgevoerd, ook de kunstzinnigen genot verschaffen.'¹⁵⁸¹ Voor de omroepster was het dan ook de eerste plicht van de *N.C.R.V.* het 'eenvoudige Christelijke lied, dat in harten van duizenden leeft, maar helaas zoo dikwijls allerverschrikkelijkst verknoeid wordt', tot ontwikkeling te brengen. Volgens hem lag een 'schat aan schoonheid' voor het grijpen, 't alleen maar de mooie taak ze onder het stof vandaan te halen en zoo tot vreugde te worden van allen'.

Deze 'schat aan schoonheid' te doen ontstoffen en tot vreugde van allen te brengen had de kunststopvoeder Rijnsdorp zich met zijn radioprogramma's tot taak gesteld. Voor het schrijven van zijn 'klankbeelden' deed hij veel cultuurhistorisch onderzoek,¹⁵⁸² en raadpleegde bibliotheken en (geluids)archieven op zoek naar inspiratie en informatie. Het docentschap Kunstgeschiedenis en Antropologie, dat hij vanaf september 1954 uitoefende aan de *Christelijke Academie voor Lichamelijke Opvoeding (C.A.L.O.)* te Rotterdam, kwam hem inhoudelijk bijzonder van pas bij het bedenken en ontwikkelen van zijn cultuurhistorische radioprogramma's. Een vruchtbare kruisbestuiving die hij reeds voluit toepaste in zijn perswerk op essayistisch en kunststopvoedend gebied als eigen signatuur van zijn synthetische methode van denken, kritiseren en presenteren. De door hem geschreven, geredigeerde en - op ietwat stijve, professorale toon - gepresenteerde radioteksten (met verschillende stempartijen, aanwijzingen voor muziek en diverse instructies), waren voor een brede doelgroep bestemd en toegankelijk, met een overwegend informatief, cultureel en educatief oogmerk. Daarbij merkte hij over de (on)mogelijkheden van de radio op: 'Nu brengt het medium van de radio mee, dat als materiaal het gesproken en gezongen woord met instrumentele begeleiding de hoofdschotel vormt. Toch kan ook de beeldende kunst door verwijzing, beschrijving of karakteristiek binnen de lijst vallen.'¹⁵⁸³ Rijnsdorps selectie van geluidsfragmenten uit de klassieke en moderne muziek, waarmee hij zijn gesproken radioteksten voor het gewone luistervolk smaakvol illustreerde, bleek opvallend erudiet en ruimhartig. Daarbij kon hij vanuit zijn eigen muziekverleden en jarenlange praktijk als muziekcriticus, rijkelijk putten uit een persoonlijk verworven en veelzijdig muziekfonds.

5.8.1 *Aesthetische Etherleergang*

Na zijn afscheid in 1957 als redacteur van het 'Letterkundig en Algemeen-Cultureel Maandblad' *Ontmoeting* had Rijnsdorp binnen de protestantse zuil de overstap van de literatuur naar de radio

¹⁵⁸⁰ K. van Dijk, 'De N.C.R.V.-radio en de volkscultuur', in: *Volksontwikkeling*, jrg. 18 (1936-1937), 141. Over deze vraag merkte Van Dijk vervolgens op: '(...) maar zeker is, dat een der zwaarste opgaven, die een Christelijke Radio-vereiniging zich te stellen heeft, is, dit probleem nader tot zijn oplossing te brengen'.

¹⁵⁸¹ *Ibidem*, 141.

¹⁵⁸² Rijnsdorps jongste dochter Ulrica verklapte in haar herinneringen aan haar vader, die altijd al boeken, essays, muziekrecensies en literaire kritieken schreef: 'Nog later geeft je vader je stapels boeken in handen die hij ter beoordeling heeft toegestuurd gekregen: "Help jij je zus even mee voorlezen? Ik heb echt geen tijd ze allemaal grondig te lezen, dus jullie moeten voorselecteren." Dan ben je intussen wel zo omstreeks twintig geworden en word je geacht ook een beetje verstand van boeken te hebben. Wanneer je vader programma's gaat maken voor de radio, voor de NCRV, dan word je naar de bibliotheek gestuurd om materiaal aan te slepen, te helpen dat te lezen en voor te bereiden en dat vind je natuurlijk verschrikkelijk spannend. Er zijn thuis veel interessante gesprekken over geschiedenis en over literatuur.' Ulrica Rijnsdorp, 'Goed werk leveren en niet omzien. Over dr. C. Rijnsdorp', in: *Literama-Magazine*, jrg. 19, juli 1984, nr. 3, 121, uitgezonden door de *N.C.R.V.* op 24 juli 1984 van 21.00-22.25 uur.

¹⁵⁸³ C. Rijnsdorp, 'Rondom het Woord, esthetische etherleergang', inleiding tot de eerste uitzending op 1 juli 1957.

gemaakt. Voor de *N.C.R.V.* verzorgde hij cultuurhistorische programma's, die hij veelal zelf ook presenteerde. Rijnsdorp had geen rijbewijs en reisde aanvankelijk met de tram of de trein. Later werd hij met de taxi gehaald en gebracht. De opnames vonden zowel plaats in de *N.C.R.V.*-studio aan de Schutterweg 8-10 te Hilversum, als in de *N.C.R.V.*-hulpstudio aan het Noordeinde 43 in Den Haag, die voor hem vanuit Rotterdam dichterbij huis was.

N.C.R.V.-muziekproducent Nico Dekker schreef in zijn artikel 'Rijnsdorp, wie zijt gij?', ter ere van Rijnsdorps zeventigste verjaardag in 1964: 'Sinds enige jaren hebben wij het voorrecht om met de heer Rijnsdorp in enkele programmareksen nauw samen te werken. Dit begon met de "Aesthetische etherleergang" in de zomer van 1957.'¹⁵⁸⁴ Deze 'etherleergang' bestond uit veertien uitzendingen van vijftienveertig minuten, en liep van 1 juli 1957 tot 30 september 1957. Rijnsdorp nam in deze door hem ontwikkelde programmareeks, die op maandagochtend van 10.30 tot 11.15 uur werd uitgezonden op Hilversum II, de 'cursorische voordrachten' voor zijn rekening, in nauwe afstemming met Nico Dekker van de Muziekafdeling en ds. Joh. Langstraat, die de declamatie van de gekozen proza- en poëziefragmenten verzorgde. Hierbij voerde Rijnsdorp niet alleen protestantse schrijvers en dichters op uit zijn literair netwerk rondom het letterkundig en algemeen-cultureel maandblad *Ontmoeting*, maar ook auteurs uit de algemene literatuur. Zijn eerste programmaserie vormde een zomers, cultureel-historisch intermezzo in de theologische etherleergang *Rondom het Woord*.¹⁵⁸⁵ In de *Omroepgids* werd voorafgaand aan de eerste uitzending als doel van het cultureel emancipatoir en kunstvoedend programma geformuleerd:

De bedoeling van deze nieuwe cursus is te laten zien hoe de Bijbel in de *kunst* weerspiegeld wordt. Uiteraard komen hiervoor in de eerst plaats de literatuur en de muziek in aanmerking, hoewel de beeldende kunst niet is uitgesloten. Voor sommige luisteraars zal de overgang van theologie naar esthetiek nogal groot lijken, maar men moet niet vergeten dat de mens, die zich door de Heilige Schrift weet aangesproken, daarop ook met zijn gehele menselijkheid reageert, dat wil dus zeggen: ook met zijn kunstzinnige verbeelding.¹⁵⁸⁶

In het artikel, een grotendeels door de gidsredactie overgenomen tekst van Rijnsdorp, werd vervolgens ingegaan op het cursusmateriaal, waarin 'een aantal specimina van deze de-bijbelweerspiegelende kunst', met een bepaalde thematiek of geschiedenis uit de Schrift werd gepresenteerd en belicht: 'Deze toelichting wil zowel *informatief* als *instructief* zijn, d.w.z. de luisteraar zal niet alleen de nodige opheldering verkrijgen ten aanzien van wat hij hoort voorspelen of voordragen, maar - en dit rechtvaardigt de naam "leergang" - hem zal de geestelijke achtergrond worden getoond en ook het onderlinge verband tussen de verschillende kunstuitingen.' Nadat met nadruk was gemeld: '*Het esthetische staat nooit op zichzelf* en kan alleen goed behandeld worden in verband met de algemene geestelijke achtergrond, die ten diepste door het religieuze moment bepaald wordt', sloot het gidsartikel af met de programmatische taakstelling van de *N.C.R.V.* op kunstgebied, waarin Rijnsdorps diepgaande zorg om het nijpende cultuurmanco,¹⁵⁸⁷ dat onder het calvinistisch volksdeel voor hem steeds urgenter werd, voluit doorklonk:

Algemeen wordt het als een lacune beseft, dat in Prot. Chr. kringen nog steeds een tekort aan inzicht is in vraagstukken van kunst en cultuur, ondanks al hetgeen dat, ook door de *N.C.R.V.* in dit opzicht in de loop der jaren is gebracht. Door ons te beperken tot die kunst, welke dicht bij de Bijbel aanleunt,

¹⁵⁸⁴ Nico Dekker, 'Rijnsdorp, wie zijt gij?', in: *Omroepgids*, jrg. 40, nr. 37, 12 september 1964, 21.

¹⁵⁸⁵ Tevens verzorgde Rijnsdorp in de *N.R.C.V.*-serie *Langs Wegen van Kunst en Schoonheid* de causerie: 'Kunst als troost in oorlogstijd', uitgezonden op maandagavond 15 augustus 1957 en herhaald op 15 november 1958.

¹⁵⁸⁶ 'Rondom het Woord, esthetische etherleergang', in: *Omroepgids*, 29 juni 1957, 7.

¹⁵⁸⁷ In zijn algemene inleiding tot de eerste uitzending van de *Esthetische etherleergang* stelde Rijnsdorp in dit verband: 'Het cultuurvraagstuk heeft zich op de kerk geworpen en de kerk herinnert zich haar belangrijk aandeel in ontstaan en vorming van de West-Europese kunst en cultuur. In protestantse kerkelijke kringen dringt het inzicht door, dat een eenzijdige verstandelijke instelling het leven heeft doen verschromen. Velen van hen die op een of andere wijze, in groter of kleiner kring leiding moeten geven, gevoelen behoefte aan meer inzicht in esthetische aangelegenheden.' C. Rijnsdorp, 'Rondom het Woord, esthetische etherleergang', uitgezonden op 1 juli 1957 van 10.30-11.15 uur.

vergemakkelijken wij het de luisteraar in aanzienlijke mate zijn inzicht in esthetische vormgeving te verhelderen en te verdiepen.¹⁵⁸⁸

In de titels keerde het bijbels karakter van de radio-uitzendingen terug, zoals bijvoorbeeld: 'De Schepping' (1 juli 1957), 'Adam, Paradijs, Eva, Zondeval' (15 juli 1957), 'Paulus' (29 juli 1957), 'David, koning en harpenaar I en II' (12 en 19 augustus 1957), en 'Apocalyps' (30 september 1957). Nico Dekker herinnerde zich over Rijnsdorp - naar aanleiding van de eerste uitzending 'De Schepping', als voorbeeld uit het begin van hun samenwerking - de anekdote:

In verband met de muzikale illustratie vroeg hij telefonisch om toezending van de partituur van 'La création du monde', geschreven door Darius Milhaud. Enkele dagen later bij de opname, de montage van het programma zei hij: 'Kijk, ik dacht, als we nu beginnen op blz. zoveel, de 3e maat van het 2e systeem, daar kan dan ingeregeld worden op die liggende noot van de altviolen; en dan doorgaan tot blz. zoveel onderaan; daar komt de muziek tot een voldoende aanvaardbare afsluiting om te stoppen.' We stonden met open mond te luisteren. Wie verwacht dat van een litterator! Later vertelde hij me, dat hij in zijn jonge jaren leerling van Cornelis Berghout, de vader van Phia Berghout, was geweest; dat hij bovendien jarenlang muziekrecensent geweest was, en in die tijd zich verder in het partituurlezen had bekwamd.¹⁵⁸⁹

Een belangrijk deel uit deze *Esthetische etherleergang* beleefde drie maanden later zijn radioreprise in de nieuwe vijfdelige serie *Bijbel en Kunst*. In de *Omroepgids* verklaarde Nico Dekker: 'Uit de talrijke onverdeelde gunstige reacties - en waarlijk niet alleen uit eigen kring! - is wel gebleken hoezeer deze culturele colleges op prijs gesteld werden. (...) Het besef van de grote waarde van deze programma's heeft, samen met de merkbare waardering der luisteraars, de N.C.R.V. aanleiding gegeven ze ten dele opnieuw uit te zenden, en ditmaal op een voor de meeste mensen gunstig tijdstip, n.l. in het avondprogramma.'¹⁵⁹⁰ Dekker benadrukte in zijn inleidend gidsartikel dat literatuur die met de Bijbel als grondslag 'samenvattend de beeldende kunsten en de muziek en de woordkunst' behandelde uiterst schaars was, waarbij hij opmerkte hoe 'onoverzienbaar groot' het aantal door de bijbel geïnspireerde kunstwerken wel niet was, waarna hij inlevend opmerkte: 'Deze "embarras du choix" moet wel één van de grootste moeilijkheden voor de heer Rijnsdorp gevormd hebben, al moeten wij eertlijk bekennen dat wij daarvan vrijwel niets gemerkt hebben.' Tot slot meldde Dekker voor het geval er vragen mochten rijzen bij de luisteraars: 'Wij twijfelen niet of de heer Rijnsdorp zal gaarne bereid zijn u te antwoorden.'¹⁵⁹¹ Met de Schrift als uitgangspunt behandelde Rijnsdorp een 'enorme brok kunst - of liever cultuurgeschiedenis', waarbij hij bijbelse onderwerpen in diverse kunstvormen, zoals lyriek, drama, schilderkunst, muziek en beeldhouwkunst, en in diverse tijdstijlen, zoals Romaans, Gotisch, Renaissance en Barok, volgens Nico Dekker 'in originele vorm en op aangename bevattelijke wijze' beschikbaar en toegankelijk maakte.¹⁵⁹² Daarbij schuwde Rijnsdorp het artistieke experiment niet, zoals in zijn tweede programmareeks voor de N.C.R.V.-microfoon: *Bijbel en Kunst*.¹⁵⁹³

¹⁵⁸⁸ 'Rondom het Woord, esthetische etherleergang', in: *Omroepgids*, 29 juni 1957, 7.

¹⁵⁸⁹ Nico Dekker, 'Rijnsdorp, wie zijt gij?', in: *Omroepgids*, jrg. 40, nr. 37, 12 september 1964, 21. Over de verschijning van Rijnsdorp schreef Dekker in hetzelfde artikel: 'Zo op het eerste gezicht is hij een gedistingueerd, maar niet opvallend man: een goed geconserveerde zestiger, middelgroot, middelzwaar, gezonde gelaatskleur, vriendelijk-onderzoekende ogen.' Als karakteristiek van Rijnsdorps persoonlijkheid schreef Dekker: 'Men ziet het hem zo niet aan, maar hij is een van die bijzondere mensen die, zich van zijn grenzen goed bewust, binnen deze grenzen van heel veel dingen heel veel weet, en die dit weten dan ook goed geordend heeft.'

¹⁵⁹⁰ Nico Dekker, 'Bijbel en Kunst', in: *Omroepgids*, 4 januari 1958, 4.

¹⁵⁹¹ *Ibidem*.

¹⁵⁹² Dekker was zeer geporteerd van Rijnsdorps kunstvoedend radiowerk, waarbij aangaf dat de *Omroepgids* er niet toe diende om persoonlijke appreciatie tot uitdrukking te brengen. 'Toch zouden wij hier graag eens deze regel middels een uitzondering bevestigen. Aan de wijze, waarop de heer Rijnsdorp deze zaken behartigd heeft, denken wij met de grootste achtung en waardering terug. De vele woensdagochtenden, waarop de opnamen gemaakt werden en die vaak van negen uur tot over twee duurden, waren evenzovele feestelijke lessen, waarvoor wij van harte dankbaar zijn.' Nico Dekker, 'Bijbel en Kunst', in: *Omroepgids*, 4 januari 1958, 4.

¹⁵⁹³ Rijnsdorps tweede cultuurhistorische radioprogramma *Bijbel en Kunst*, werd uitgezonden op woensdagavond van 8 januari 1958 tot 5 februari 1958 van 20.15-21.15 uur, en integraal herhaald op vrijdag 7 november 1958 van 20.50-22.45 uur. In 1958 maakte Rijnsdorp eveneens het programma *Christus is opgestanden*, een 'Causerie met declamatie en

5.8.2 *Ad Majoram Dei Gloriam*

Voortbouwend op de vijfdelige serie *Bijbel en Kunst* ontwikkelde Rijsdorp in 1958 zijn eerste meerjarige radioprogramma: *Ad Majoram Dei Gloriam*, met als verklarende ondertitel: 'De Bijbel in het tijdbeeld van de kunst', waarin hij op radiofone wijze inhoud en vorm gaf aan het 'Pro Rege'-motief in zijn kunstopvoedend werk in de ether. De *N.C.R.V.* had bij haar winterprogrammering van het omroepseizoen 1958/'59 benadrukt zich meer te gaan concentreren op de speciale taak van de radio contra de televisie. Het nieuwe cultuurprogramma van Rijsdorp werd nadrukkelijk als symptoom van deze concentratie opgevoerd.¹⁵⁹⁴ Over de uitzending van het derde deel in de reeks schreef de *Nieuwe Rotterdamse Courant* onder de klinkende kop: 'Ambitieuze radio:

AMBITIEUS IN DE GOEDE zin van het woord is de radioserie *Ad majorem Dei gloriam*, waarin gisteravond door de *N.C.R.V.* het derde programma werd uitgezonden. De samensteller, de heer C. Rijsdorp, blijkt een uitnemende gids door de cultuurhistorie te zijn. Bij zijn keuze van fragmenten uit op de Bijbel geïnspireerde kunstwerken en in zijn beschouwingen over die kunstwerken gaat hij allerminst enghartig te werk. Hij blijft niet aan de oppervlakte, durft van zijn luisteraars aandacht en langdurige concentratie te eisen. De illustraties - gedichten en prozafragmenten, waarvan enkele in de oorspronkelijke taal, mooi voorgedragen door Johan Schmitz; een scène uit Hebbels *Herodes und Marianne*; muziek van o.a. Verdi, Beethoven, Mendelssohn en Berlioz - waren met smaak gekozen en werden tot een uitnemend evenwichtig geheel aaneengesmeed. Uitzendingen als deze bewijzen de mogelijkheden die de radio ook in het televisietijdperk heeft.¹⁵⁹⁵

De serie van acht uitzendingen van negentig minuten werd tussen 7 november 1958 tot 20 mei 1960 uitgezonden,¹⁵⁹⁶ onder redactie van Rijsdorp waarbij hoorspelregisseur Ab van Eyk de regie verzorgde.¹⁵⁹⁷ Jarenlang zouden zij samen een vruchtbare combinatie vormen, gebaseerd op wederzijds respect voor elkaars eigenheid en vakmanschap, zoals Van Eyk zich herinnerde:

Ik heb Rijsdorp leren kennen als een integere, vakbekwame man. Vriendelijk, maar precies wetend wat hij wilde. Een bijna ouderwetse vakman, handswerkman van de taal, zou je kunnen zeggen. Ik heb veel series

muziek'. De redactie en tekst waren van de hand van Rijsdorp. De declamatie werd verzorgd door de hervormde ds. Joh. Langstraat in samenwerking met de Muziekafdeling van de *N.C.R.V.* Het programma werd op maandag Tweede Paasdag 7 april 1958 van 21.00-21.45 uur uitgezonden.

¹⁵⁹⁴ Over de verhouding tussen radio en televisie schreef Rijsdorp vanuit eigen radiopraktijk in 1964: 'De televisie is voor de radio de uitdaging, die deze moet beantwoorden door al haar verborgen mogelijkheden te onderzoeken en te mobiliseren. De televisie zal de radio of verdringen, of haar in staat stellen zichzelf te worden. Voor een deel geschiedt dit laatste vanzelf, proefondervindelijk en al werkende.' Vervolgens bepleitte Rijsdorp een kenniscentrum specifiek voor de radio, dat zich van alle technische, artistieke en sociologische aspecten rekenschap geeft: 'Werkelijkheidszin ten aanzien van de radio zal langs deze weg kunnen leiden tot op zijn minst een restauratie, en misschien wel tot een wedergeboorte van dat unieke communicatiemiddel, dat radio heet.' C. Rijsdorp, *Levensbeschouwing en werkelijkheidszin, Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie*, 80.

¹⁵⁹⁵ 'Ambitieuze radio', in: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 14 maart 1959.

¹⁵⁹⁶ Het programma was aanvankelijk opgezet als een serie van vier: 1. Periode 1645 - 1685 (vrijdag 7 november 1958, van 20.50-22.45 uur); 2. Periode 1725 - 1765 (vrijdag 2 januari 1959, van 20.50-22.45 uur); 3. Periode 1820 - 1860 (vrijdag 18 maart 1959, van 20.50-22.20 uur), en 4. Periode 1900 - 1940 (vrijdag 8 mei 1959, van 20.50-22.20 uur). Rijsdorps radioprogramma werd wegens succes uitgebreid met nog vier uitzendingen: 5. *Praal en inkeer*, periode 1685 - 1725 (vrijdag 4 december 1959, van 21.00-22.30 uur); 6. Periode 1780 - 1820 (vrijdag 29 januari 1960, van 21.00-22.30 uur); 7. Periode 1860 - 1900 (vrijdag 25 maart 1960, van 21.00-22.30 uur), en 8. Periode 1940 - 1960 (vrijdag 20 mei 1960, van 20.40-22.10 uur).

¹⁵⁹⁷ Ab van Eyk (1923-2011) trad in 1946 als omroeper in dienst bij de *N.C.R.V.*, werd (hoorspel)regisseur en producer, en groeide uit tot een veelzijdig (radio)avant-gardist. De radio was voor hem een 'taalwerkplaats' waarin hij de woorden uitprobeerde, zoals met zijn acousticons (muzikale poëtische experimenten). 'Wie zoals ik, opgevoed en grootgebracht is met het Woord-met-een-hoofdletter, die heeft weet van de verborgen omgang daarmee, zoals we dat evocatief zien bij de dichter Gerrit Achterberg. Gegeven die achtergrond, die bijzondere verbinding, die wij, de nazaten van de Reformatie, met de taal hebben, mogen we het niet laten bij vrijblijvende praatjes, maar hebben we ons te houden aan de kultuuropdracht. Daarom hebben we, juist bij een omroep als de NCRV, de plicht onze taal zo schoon mogelijk te houden, zodat die gebruikt kan worden op momenten waarop we niet vrijblijvend kunnen zijn, in situaties waarin je op elkaars woord moet aankunnen. En als radio kun je dat laten horen. We hebben radiofone middelen om de verbeelding aan te spreken en de fantasie te prikkelen.' Ab van Eyk, 'Taal als Kultuuropdracht', in: *Literama-Magazine*, jrg. 21, nr. 1, mei 1986, 51.

van hem geregisseerd en het patroon van zo'n serie was bijna steeds: citaten, historisch feitenmateriaal en zijn konklusies, ook weleens enkele meer beschouwende, meditatieve momenten.¹⁵⁹⁸

Aan de hand van grammofoon- en bandopnamen stelde Rijnsdorp een samenvattend overzicht samen van de op de bijbel geïnspireerde kunstwerken, die gedurende een bepaalde periode door beeldende kunstenaars, dichters, musici en schrijvers waren vervaardigd. Ter introductie van zijn rubriek schreef hij begin november 1958: 'De hedendaagse communicatiemiddelen (pers, radio, televisie en snelverkeer) bevorderen in hoge mate het contact tussen de voortbrengselen van de cultuur enerzijds en de grote massa aan de andere kant.' Volgens hem was de westerse wereld zich er terdege bewust van 'schatrijk te zijn' aan cultuurgooederen.

Hier is een stijgende lijn: functiewinst voor de cultuur tegenover functieverlies van bijbel en kerk. Nu de kennis van de bijbel zozeer vermindert en het delen van cultuurvoortbrengselen van het verleden dagelijks gemakkelijker wordt en toeneemt, treedt met plotselinge helderheid de betekenis van de op de bijbel geïnspireerde kunst aan het licht. Nu de radio zich ten overstaan van de televisie op haar eigen wezen, taak en mogelijkheden bezint, kunnen uitzendingen als hier bedoeld er toe bijdragen, ons te realiseren wat nu en in de toekomst de radio kan betekenen voor culturele bezinning en vorming bij het licht van de Heilige Schrift.¹⁵⁹⁹

Voor Rijnsdorp was het veelzijdig medium van de radio, met haar specifiek auditieve en dramatische mogelijkheden, een geliefd instrument bij de vormgeving en uitvoering van zijn cultuurpedagogische en kunstopvoedende taak. In een toelichting op het programma schreef hij: 'Het tijdvak dat ons vrijdagavond bezighoudt wijst tegelijk terug en vooruit - het is ook geestelijk en cultureel een worsteling tussen oud en nieuw. Die worsteling blijkt ook uit de betrekkelijk weinige specimina van op de Bijbel geïnspireerde kunstwerken die ons ten dienste staan: literatuur van Boutens, Rilke, Gossaert, Querido tegenover Marsman en Achterberg; muziek van Caplet, Pierné, Reger, Strauss, Mahler en Diepenbrock tegenover die van Schönberg, Strawinsky, Kodály, Distler, Pepping, Honneger, Messiaen en Mulder; in de schilderkunst Van Meegeren tegenover Rouault.'¹⁶⁰⁰ Aan deze slotuitzending werkte ook chef-regisseur Wolf-Dieter Ludwig van de Nederlandse Opera mee. Op 9 mei 1959 schreef de *Nieuwe Leidsche Courant*, een van de kopbladen van het *Rotterdammer-Kwartet*, na de vierde uitzending in de rubriek *Ethergolven*:

Onder de titel *Ad Maioram Dei Gloriam* heeft de heer C. Rijnsdorp vier lezingen gehouden voor de NCRV. In die vier lezingen heeft de heer Rijnsdorp verbanden gezocht tussen de beeldende kunst, de muziek en het geestelijk leven. Heel duidelijk heeft hij ons wegwijs gemaakt in de doolhof van de kunsten. Van de vroegste tijden af heeft hij aangetoond in welke mate de kunst bij de religie betrokken was. En aan de hand van in de NCRV-gids afgedrukte afbeeldingen en muziekfragmenten heeft hij talrijke luisteraars de weg gewezen naar het geheim van de kunst, dat niet in de 'l'art pour l'art-theorie' ligt, maar in de levensbelijdenis van de kunstenaar.

Vervolgens ging het krantenartikel dieper in op de - in het kunstopvoedend en kritisch werk van Rijnsdorp steeds terugkerende - vraag naar de verhouding tussen religie en kunst: 'In hoeverre is nu die levensbeschouwing van betekenis voor onze aanschouwing? Hierop heeft de heer Rijnsdorp zeer duidelijk geantwoord. Tegenover het nihilisme van deze tijd heeft hij het geloof gesteld en heeft hij als voorbeeld genomen de Bijbel in het tijdbeeld van de kunst. Uit de chaos van de kunststromingen en kunst-ismen heeft hij een bepaalde richting gedistilleerd en heeft hij getracht uit het moeras van de hedendaagse kunst te komen.' De redacteur concludeerde:

De NCRV heeft met deze serie een heel belangrijk werk verricht. Ze heeft aangetoond dat kunst en religie geen tegenstellingen behoeven te zijn, maar in elkaars verlengde liggen. En ze heeft tevens een kunsthistorisch overzicht van grote waarde gegeven, dank zij de veelzijdigheid van de spreker, de heer Rijnsdorp. Zo'n uitzending is instructief, speculeert dus niet - zoals zoveel radiouitzendingen - op de

¹⁵⁹⁸ Ab van Eyk, 'Goed werk leveren en niet omzien. Over dr. C. Rijnsdorp', in: *Literama-Magazine*, jrg. 19, nr. 3, juli 1984, 119. Uitzonden door de N.C.R.V.-radio op 24 juli 1984 van 21.00-22.25 uur.

¹⁵⁹⁹ *Nieuwe Leidsche Courant*, 3 november 1958.

¹⁶⁰⁰ 'Laatste "Ad Maioram Dei Gloriam"', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 6 mei 1959.

publieke smaak. De heer Rijnsdorp is er trouwens de man niet naar op de publieke smaak te werken. Hij wil onder alle omstandigheden - onze lezers weten het uit zijn artikelen over poëzie in het Zondagsblad - zijn waarheid zeggen. Die waarheid is steeds gebaseerd op een geloofsovertuiging en juist daardoor is deze lezingenserie zo'n belangrijk cultuurevenement geweest. In de laatste uitzending heeft de heer Rijnsdorp gesproken over de culturele uitingen van 1900 tot 1940 en ook in deze periode is ons heel duidelijk geworden dat de kunst maar niet een versiering van het leven is, maar een bestanddeel ervan.¹⁶⁰¹

De N.C.R.V. besloot de bij pers en publiek goed ontvangen radioserie van Rijnsdorp te vervolgen.¹⁶⁰² Bij de presentatie op 23 september 1959 van de programmering van het nieuwe omroepseizoen, waarin de N.C.R.V. tevens haar zevende lustrum vieren zou, kondigde voorzitter mr. A.B. Roosjen aan dat er vier nieuwe uitzendingen werden geprogrammeerd op de vrijdagavond van Rijnsdorps *Ad Majoram Dei Gloriam*.¹⁶⁰³

5.8.3 *Bij de gratie Gods*

In het najaar van 1960 maakte Rijnsdorp de radioserie: *Bij de gratie Gods*. 'Vorsten en vorstinnen, gezien in hun cultuurkring'. Dit cultuurhistorische radioprogramma - dat door zijn vele herhalingen en aanvullingen Rijnsdorps langstlopende radioreeks zou blijken te zijn - bestond in totaal uit drieëndertig uitzendingen van circa negentig minuten, die werden uitgezonden van 26 oktober 1960 tot 2 oktober 1963. De reeks werd aangevuld op 30 april 1973 met een speciale uitzending over Koningin Juliana,¹⁶⁰⁴ die weer een vierdelig vervolg kreeg in 1978. In deze serie programma's schetste Rijnsdorp een veelzijdig beeld van de kunst, het geestelijk leven en de algemene cultuur gedurende de regeerperiode van bekende vorstelijke personen. De presentatie was in handen van Hetty Bijleveld, gedeeltelijk afgewisseld met Rijnsdorp die tevens de redactie voerde met Ab van Eyk op regie. De serie richtte zich niet alleen op buitenlandse vorsten en monarchen, onder wie Maria Theresia, keizerin van Oostenrijk en Wilhelm II, keizer van Duitsland, koningin Victoria van Engeland en koning Philips II van Spanje, maar besteedde eveneens ruimschoots aandacht aan het Nederlandse vorstenhuis, zoals met de vijfdelige serie over 'Koningin Wilhelmina in de Nederlandse cultuur van haar tijd'.¹⁶⁰⁵

'C. Rijnsdorp, Rotterdam', sprak de radio-omroeper steeds als hij een nieuwe aflevering van de reeks *Bij de Gratie Gods* aankondigde. Voor de programmareeks, die de N.C.R.V.-radio tussen 1960 en 1962 had uitgezonden, bleek zoveel belangstelling te bestaan dat in 1963 besloten werd de serie te herhalen. 'Dat is voor zover wij weten nog nooit eerder voorgekomen', schreef het *Algemeen Dagblad*, dat de radiomaker Rijnsdorp in een bijna paginagroot artikel in 1963 als een

¹⁶⁰¹ 'Ad Majoram Dei Gloriam, lezingen voor NCRV', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 9 mei 1959. Het congeniale commentaar eindigde met een expliciete verwijzing naar een specifieke doelgroep binnen Rijnsdorps achterban: 'Men kan het dan betreuren dat de heer Rijnsdorp te weinig gezegd heeft over de abstracte kunst, wie enigszins thuis is op kunstgebied zal weten, dat er over de abstracte kunst nog heel wat gezegd zal worden. Deze vier lezingen zijn in ieder geval zodanig instructief geweest, dat velen - vooral de predikanten - enigszins wegwijs zijn gemaakt op kunstgebied. En meer positief kunnen spreken als het over vragen gaat, die verband houden met de artistieke expressie van het innerlijk leven.'

¹⁶⁰² Via de N.C.R.V. bereikte Rijnsdorp op 28 januari 1960 het verzoek van de heer J.J. de Jong, 'Hoofd School m.d. Bijbel' te Heinkenszand: 'Met bijzonder genoegen luisterde ik naar de uitzending Ad Majorem Dei Gloriam verzorgd door C. Rijnsdorp. Mogen wij U bij dezen vragen of deze lezingen eventueel in druk verschijnen, en zo ja waar deze eventueel verkrijgbaar zijn. Zo mogelijk kunnen we eventueel een exemplaar bestellen.' De teksten van Rijnsdorps radioklankbeelden zijn nooit in druk uitgegeven, op de serie *Veranderend Nederland onder Juliana* na.

¹⁶⁰³ 'NCRV-programma's in het teken van jubileum', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 24 september 1959. Bij de vijfde uitzending van *Ad majoram Dei gloriam*: 'Prael en inkeer', meldde de krant dat aan dit programma ook het Kunstinstituut van de *Rijksuniversiteit Groningen* had meegewerkt.

¹⁶⁰⁴ *Bij de gratie Gods*, 'Koningin Juliana in de cultuur van haar tijd', uitgezonden op 30 april 1973 van 20.45-22.15 uur (op maandag 3 september 1973 van 21.20-22.35 uur werd het programma herhaald). Redactie C. Rijnsdorp, regie Ab van Eyk. Van Rijnsdorps oranjegezindheid getuigden zijn vele radioprogramma's over het Koninklijk Huis.

¹⁶⁰⁵ Deze uitzendingen vonden op 17 oktober (eerste periode: 1898 - 1908) en 12 december 1962 (tweede periode: 1908 - 1918), en 23 januari (derde periode: 1918 - 1928), 6 maart (vierde periode: 1928 - 1938) en 27 mei 1963 (vijfde periode: 1928 - 1948) plaats, van 20.00-21.30 uur. Op 10 mei 1965 bracht de N.C.R.V.-radio van 20.20-21.50 uur een door Rijnsdorp gemaakte samenvatting van de vijfdelige serie ten gehore over de gehele regeerperiode 1898-1948 van Koningin Wilhelmina onder de titel: *Koningin en Vaderland*.

'historische figuur' portretteerde, met de kop: 'Rijnsdorp van de geschiedenis', en als boventitel, inspelend op de kritische verhouding tussen radio en televisie: 'Tets wat de televisie niet kan geven.'¹⁶⁰⁶ In het perspectief van zijn cultuurhistorisch radiowerk gaf Rijnsdorp echter de bescheiden zelftypering: 'Ik ben geen radioman, geen leraar, geen historicus, geen journalist, maar ik werk voor de radio, ik heb voor de klas gestaan, ik grasduin voortdurend in de geschiedenis en ik schrijf een literaire rubriek in een krant.'¹⁶⁰⁷ De lange uitzendingen werden gesplitst in achttien radioprogramma's, die in de zomermaanden van 1963 op woensdagochtend in chronologische volgorde werden herhaald. Begonnen werd met Philips II van Spanje op woensdag 5 juni 1963 om 11.10 uur. Aan de vele verzoeken van scholen voor middelbaar en hoger onderwijs om de banden tijdens de les te mogen gebruiken kon de *N.C.R.V.* niet voldoen, maar via deze herhaling overdag waren de programma's ook in de klas te beluisteren.¹⁶⁰⁸ Met deze geste kwam de omroep ook de vele scholieren en studenten, die Rijnsdorp (via de *N.C.R.V.*) schreven met verzoeken om kopij van de uitzendingen voor werkstukken en scripties, tegemoet.¹⁶⁰⁹

Zijn eerdere radioprogramma's over koningin Juliana brachten Rijnsdorp in 1979 - ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van de vorstin - tot de schrijven van een nieuwe vierdelige reeks voor de christelijke radio-omroep: *Veranderend Nederland onder Juliana*. Met opzet koos de toen vierentachtjarige radiomaker in de titel het adjectief 'veranderend', want hij wilde niet de indruk wekken dat die verandering reeds voltooid was, aldus zijn toelichting in de *N.C.R.V.*-gids van 28 april 1979. Kenmerkend voor zijn brede muzieksmaak was Rijnsdorps keuze van moderne componisten bij de afleveringen als representatieve Nederlandse muziek uit de betreffende perioden, zoals *Concert voor twee violen en orkest* van H. Badings, *Ombus* van Ton de Leeuw en *Abschied* van Reinbert de Leeuw. In de serie behandelde hij de periode 1948, het jaar waarin de regeerperiode van Juliana begon, tot en met het begin van 1979. Hij wilde als journalistieke impressie een 'cultureel totaalbeeld' schetsen van de veranderende Nederlandse samenleving onder Juliana, als reactie op de vele deelbeschouwingen en -overzichten in pers en media. Verspreid over Koninginnedag zond de omroep op 30 april 1979 de vier - door Rijnsdorp zelf gepresenteerde - programma's op Hilversum II uit. De eerste drie uitzendingen behandelden elk een periode van tien jaar,¹⁶¹⁰ waarna de vierde uitzending een samenvattende nabeschouwing gaf, waarin Juliana werd gepresenteerd als een stabiel constitutioneel vorstin van een veranderend Nederland onder haar regering. Gelijktijdig had Rijnsdorp onder dezelfde titel als het radioprogramma het geredigeerde tekstmateriaal als boek gepubliceerd bij uitgeverij *Boekencentrum* te 's-Gravenhage.¹⁶¹¹

¹⁶⁰⁶ 'Rijnsdorp van de geschiedenis', in: *Algemeen Dagblad*, 12 juli 1963. Daarmee doelde het dagblad op Rijnsdorps levenslange verbondenheid met de (omroep)geschiedenis van de *N.C.R.V.*

¹⁶⁰⁷ *Ibidem*.

¹⁶⁰⁸ *Nieuwe Leidsche Courant*, 25 mei 1963.

¹⁶⁰⁹ Op 19 september 1963 stuurde M. Geerink Bakker, hoofd van de Muziekafdeling van de *N.C.R.V.*-radio, aan Rijnsdorp de brief door van Rob Cremer uit Breda met het verzoek 'hem, indien enigszins mogelijk, van dienst te zijn, gezien het bijzonder charmant karakter' van zijn brief: Met veel plezier luisterde ik iedere week naar Uw programma "Bij de Gratie Gods". Omdat ik echter nog op de H.B.S. (vierde klas) zit kan ik nooit zo laat opblijven om te luisteren. Daarom neemt mijn moeder het iedere week met een bandrecorder op, zodat ik dit programma tijdens het week-end kan terugluisteren. Maar deze woensdag (11 september) zijn we door omstandigheden vergeten het op te nemen. En omdat ik mij zeer voor de Russische tsaren interesseerde vond ik dit zeer spijtig, vooral omdat ik nu ook zo weinig aan het 2e deel zou hebben. Daarom wilde ik U vriendelijk vragen of U mij een klein uittreksel kunt geven van het 1e deel van "Bij de Gratie Gods" over de tsaren Alexander II en III. Bij voorbaat dankend, teken ik, hoogachtend, w.g. R.A. Cremer.' Twee dagen later had de kunstopvoeder Rijnsdorp de scholier reeds beantwoord. Rijnsdorps archief bevat veel brieven van lezers en luisteraars die duidelijk maakten dat zijn kunstopvoedend (radio)werk op prijs werd gesteld. Een bloemlezing van vergelijkbare reacties van zowel lezers als luisteraars zou onder de titel: 'Het volk aan de kunst' uit het Archief Rijnsdorp van het *HDC* samen te stellen zijn.

¹⁶¹⁰ De eerste periode 1948 - 1958 typeerde Rijnsdorp met 'herstel en expansie', de periode 1958 - 1968 gaf de afronding van het reconstructieproces te zien, waarbij in het tweede deel van dit tijdvak een revolutionair sentiment opkwam. De derde periode 1968 - 1978 kenmerkte zich door matheid en een streven naar restauratie, dat gepaard ging met toenemende criminaliteit en terrorisme. Het vierde en laatste deel maakte afsluitend de balans op.

¹⁶¹¹ De prijs van de in hel oranje gestoken uitgave bedroeg f. 15,90,-; voor *N.C.R.V.*-leden met korting f. 12,50,-.

5.8.4 *Adam, wie zijt gij?*

In de plannen voor het winterseizoen 1963/'64 van de *N.C.R.V.* werd - aldus *De Rotterdammer* op 12 september 1963 - aangekondigd dat programmamaker C. Rijnsdorp een serie cultuurschetsen zou samenstellen die handelden over de Europese mens door de tijden heen, met de hoofdtitel: *Adam, wie zijt gij?*, en als verklarende ondertitel: 'De Europese mens zoals hij verandert en zichzelf gelijk blijft'. De uitzendingen gingen over avonturiers en bankiers, burgers en boeven, denkers en dwazen, geneesheren en hovelingen, heiligen en kunstenaars, libertijnen en martelaren, pelgrims en rabauwen, theologen en vaganten, uitvinders en veldheren, vrouwen en zeevaarders, die door Rijnsdorp in de lijst van hun tijd werden besproken. In het vraaggesprek met het *Algemeen Dagblad* ging Rijnsdorp dieper in op deze serie,¹⁶¹² waarvan de eerste afleveringen in het najaar van 1963 werden uitgezonden. De formule van de reeks bestond uit het contextueel belichten in woord en muziek van de mens in telkens een ander historisch tijdperk, zoals de middeleeuwen of de renaissance. De reeks werd in de pers aangekondigd als een klankbeeld, onder redactie van C. Rijnsdorp, met Ab van Eyk op regie en voor de muzikale productie tekende Nico Dekker.¹⁶¹³ Per aflevering ontving Rijnsdorp voor zijn radiowerk: onderzoek, schrijven, redactie en presenteren, het honorarium van f. 307,50,- (oplopend tot f. 467,80,- in 1964) met f. 7,40,- aan reiskosten.

Volgens de sterk auditief ingestelde Rijnsdorp was de opzet van deze uitzendingen 'iets te brengen wat onvervangbaar radio is. Iets dat televisie niet kan geven. Je kunt voor de radio Michiel de Ruyter laten herleven, voor de t.v. niet. En de muziek kan veel. Een tijdperk, of liever: de sfeer van een tijdperk kan door de muziek levend gemaakt worden'.¹⁶¹⁴ Daarom besteedde het team achter Rijnsdorps cultuurhistorische radioprogramma's, van muziekproducent en regisseur tot technicus en overige vaklieden, veel aandacht aan het muzikale aspect. Voor iedere aflevering van een serie gebruikte Rijnsdorp een hele werkdag voor het beluisteren van muziek. Deze dag 'muziekafluisteren' vond plaats bij de Muziekafdeling in Hilversum, waar hij de langspeelplaten of bandopnames beluisterde uit de periode die hij wilde behandelen. Op deze 'muziekdag' deed Rijnsdorp eveneens inspiratie op voor de samenstelling van het programma en maakte hij veel aantekeningen zodat hij later de muziek bij de tekst kon zoeken.¹⁶¹⁵ 'Zonder die muziek zou ik het echt niet klaarspelen', verklaarde Rijnsdorp in een interview in het programmablade van de *N.C.R.V.*¹⁶¹⁶ Hij probeerde in zijn platenkeuze de indruk te wekken alsof de muziek speciaal voor de programmatekst was geschreven. 'Je doet daarbij soms opmerkelijke ontdekkingen. Zo heb ik als achtergrond voor de bomaanslag op Tsaar Alexander III de muziek van 'Een nacht op de kale berg' van Moussorgsky gekozen. En die deed het uitstekend'.¹⁶¹⁷ Voor de inhoud van de uitzendingen moest Rijnsdorp 'een klein bibliotheekje doorwerken', om vervolgens de passende teksten te kunnen schrijven. Daarvoor had hij niet alleen goede materialen en betrouwbare documentatie nodig, maar ook betekenisvolle bronnen, 'waarin de tijd nog leeft, dagboeken, verslagen, preken ook, die kunnen waardevolle inlichtingen verschaffen over de geest, de gedachten van een bepaalde periode'.¹⁶¹⁸

De tweede dag van de voorbereiding van een radio-uitzending werd besteed aan het monteren van tekst, muziek en eventueel andere geluiden. Dit precisiewerk deed technicus Cor Doesburg, die door Rijnsdorp werd geprezen als 'een voortreffelijk medewerker', waarbij hij met het oog op teamresultaat ook het vakmanschap van regisseur Ab van Eyk en muziekmedewerker Nico Dekker roemde. Deze min of meer bevriende collega's hadden het niet altijd even makkelijk met hem: 'Zeker de technicus niet. Mijn stem is namelijk helemaal niet geschikt voor de microfoon, maar de heer Doesburg heeft er toch iets van gemaakt. Hij hangt bijvoorbeeld de

¹⁶¹² 'Rijnsdorp van de geschiedenis', in: *Algemeen Dagblad*, 12 juli 1963.

¹⁶¹³ Vanaf zeventiende uitzending was Per Jordal met literaire adviezen bij dit radioprogramma betrokken en vier uitzending later verzorgde hij ook de muzikale productie.

¹⁶¹⁴ 'Rijnsdorp van de geschiedenis', in: *Algemeen Dagblad*, 12 juli 1963.

¹⁶¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶¹⁶ 'Op bezoek bij C. Rijnsdorp', in: *Omroepgids*, 8 september 1962.

¹⁶¹⁷ 'Rijnsdorp van de geschiedenis', in: *Algemeen Dagblad*, 12 juli 1963.

¹⁶¹⁸ 'Op bezoek bij C. Rijnsdorp', in: *Omroepgids*, 8 september 1962.

microfoon voor mijn voorhoofd, boven mijn ogen. Dat is heel knap bedacht.¹⁶¹⁹ Ruim een half jaar later gaf Dekker in de *Omroepgids* - verlucht met enkele karakteristieke foto's - een kijkje in de studio aan het luistervolk, met een uitgebreide toelichting op de toestandkoming van de programma's, inclusief een toelichting op de ingewikkelde kunstgrepen die werden toegepast:

Kunstgrepen die de onbevangen luisteraar - gelukkig - ontgaan. Als regel komt enkele weken voor de montage de heer Rijnsdorp naar Hilversum om de muziekstukken, waaruit fragmenten ter illustratie gekozen zullen worden, te beluisteren. Wanneer ruim een week voor de montage de tekstboeken voor de verschillende medewerkers in acht- of negenvoud gereed zijn, stuurt de heer Rijnsdorp deze naar regisseur Van Eyk, die de verdeling maakt over de verschillende stemmen. Daarna krijgt elke medewerker zijn exemplaar ter bestudering. De montage pleegt twee volle dagen in beslag te nemen, waarbij ieder vrijwel de gehele tijd aanwezig dient te zijn. Als regel worden eerst de muziekfragmenten, voor zover zij niet direct van band of plaat overgenomen kunnen worden, apart gekopieerd. De bepaling van het moment, waarop muziek achter de tekst tevoorschijn komt, zelfstandig naar voren treedt, en eventueel weer achter de tekst verdwijnt of eerder afgerond wordt, is een zeer nauwkeurig werkje. Soms wordt een gesproken tekstgedeelte apart opgenomen, op de sekonde af getimed, waarna hetzelfde gebeurt met een muziekfragment, waarna deze beide ook weer op de sekonde af in het geheel ingevoegd worden, teneinde het beoogde resultaat te bereiken. In bepaalde gevallen wordt, om een bepaalde stem een zeker reliëf te geven, gebruik gemaakt van de zgn. echokelder. Het spreekt wel vanzelf, dat al deze dingen niet meteen 'zitten'. Vaak moet er iets overgedaan worden, vaak moet iets ingewikkelds vele malen gerepeteerd worden.

Over de samenwerking van de radiocollega's - en de rol van Rijnsdorp daarbij - werd opgemerkt dat het wonderlijk was te ervaren hoe een aantal medewerkers tot een team uitgroeide en er op den duur 'een snel heen en weer aanvoelen van wat er bedoeld werd' ontstond:

Evenzeer merkwaardig is het te constateren, dat ook hier een soort golfbeweging in het spanningsniveau zich manifesteert: op een gegeven ogenblik 'wil het niet meer', er maakt zich een zekere moeheid merkbaar en dan verdient het aanbeveling om maar even een kopje koffie te gaan drinken. 'Maar niet te lang want anders komen we er niet meer in; het zat zo even zo lekker', horen wij regisseur Van Eyk al weer opmerken. Merkwaardigerwijze is de heer Rijnsdorp veruit het minst onderhevig aan deze wisselende spanningen. Hij lijkt wel altijd goed gedisponeerd te zijn. Of zou dit het geheim zijn van die rijpheid, die de energie werkelijk goed heeft leren doseren?¹⁶²⁰

Over Rijnsdorps cultuurhistorische klankbeelden voor de *N.C.R.V.*-radio met literaire titels, zoals 'Moord in Biedermeiertijl' uit de serie: *Adam wie zijt gij?*, merkte Ab van Eyk in 1965 op:

Het merkwaardige wat ons het meeste boeit in het werk van Rijnsdorp, dat is zijn vakmanschap. Hij is te vergelijken met een handwerksman, die door zijn toewijding alles wat uit zijn handen komt een zekere glans verleent. Deze serie *Adam wie zijt ge?*, die heeft succes, en ik zou een paar factoren willen noemen. In de eerste plaats, de manier van componeren die Rijnsdorp toepast. Hij weet op een bepaalde wijze citaten, eigen teksten en muziek, zodanig tegenover elkaar te zetten, in serie te schakelen, of in nevenschakeling te brengen, waardoor het een zekere charme krijgt het werk van hem. Rijnsdorp houdt zichzelf op de achtergrond, hij gaat niet als een meester met een stok allerlei cultuurhistorische zaken aanwijzen. Hij schrijft het helder Nederlands zonder clichés, dat zich makkelijk aan de omgeving aansluit. En verder, hij laat de geschiedenis voor zichzelf spreken. Hij gaat niet naar de bronnen die iedereen aanwijst over een bepaalde periode, die iedereen heilig verklaart, maar hij zelf gaat desnoods werken vertalen over het onderwerp, hij maakt er een totaal van dat gewoon boeiend is. Dat is het wat ons boeit: zijn vakwerk.¹⁶²¹

In eenentwintig uitzendingen van vijfenveertig minuten,¹⁶²² van 7 oktober 1963 tot 13 juni 1966, zond de *N.C.R.V.* het populaire radioprogramma drie seizoenen lang op maandagavond de ether in, van 20.20 uur met een eindtijd die varieerde tussen 21.05 en (soms uitlopend tot) 21.30 uur.

¹⁶¹⁹ *Ibidem*.

¹⁶²⁰ *Omroepgids*, jrg. 39, nr. 21, 25 mei 1963.

¹⁶²¹ Ab van Eyk in: Joes Odufre, 'Burger bij de gratie Gods', fotofilmportret ter gelegenheid van Rijnsdorps eredoctoraat aan de *Vrije Universiteit* te Amsterdam, woensdag 20 oktober 1965 op Nederland I van 22.25-22.45 uur.

¹⁶²² De titels van de afzonderlijke afleveringen van *Adam, wie zijt gij...?* geven als synopsis een adequaat overzicht van de inhoud van de programmareeks: 1. *God wil het. De mens in de Middeleeuwen* (7 oktober 1963); 2. *Aardse en hemelse manna in de Middeleeuwen* (4 november 1963); 3. *Schoonheid, zonde en dood in de vroege Renaissance* (2 december 1963); 4.

Met een toespelings op het radioklankbeeld *Adam, wie zijt gij...?*, werd onder regie van Ab van Eyk het programma 'Rijnsdorp, wie zijt gij...?' gemaakt. De uitzending van deze radiodocumentaire vond op vrijdag 18 september 1964 plaats ter gelegenheid van Rijnsdorps zeventigste verjaardag door de N.C.R.V.-radio op Hilversum I van 20.50 tot 21.30 uur.¹⁶²³ Een jaar volgde op de N.C.R.V.-televisie - ter gelegenheid van Rijnsdorps eredoctoraat aan de *Vrije Universiteit* te Amsterdam op 20 oktober 1965 - een tweede programma, waarin opnieuw met een knipoog op Rijnsdorps aansprekende programmatitels werd gevarieerd: *Burger bij de gratie Gods*. Dit televisieportret, gemaakt door regisseur Joes Odufré, werd dezelfde avond op Nederland I van 22.25 tot 22.45 uur uitgezonden.

5.8.5 *De Platenbijbel*

In de winterplannen voor het seizoen 1963/'64 had de N.C.R.V. al laten doorschemeren dat Rijnsdorp op de vaste zondagavond met een nieuw radioformat kwam: de 'Muzikale platenbijbel', die hij in woord en muziek zou openslaan bij fragmenten uit oratoria over bekende bijbelfiguren. Het programma kreeg - verwijzend naar de bakelieten grammofoonplaat - de toepasselijke naam *De Platenbijbel*, met als ondertitel: 'Opgeslagen bij de handelingen der Apostelen'. In totaal ontwikkelde, schreef en presenteerde Rijnsdorp eenenveertig uitzendingen van vijfenveertig minuten,¹⁶²⁴ die op zondagavond van 20.30 tot 22.00 uur werden uitgezonden tussen 6 oktober 1963 en 29 september 1968 (waarvan een groot aantal in 1968 en 1986 werd herhaald). Ook deze succesvolle programmareeks werd door de N.C.R.V.-leiding verlengd. Over de eerste uitzending had emeritus-predikant ds. L. Hoorweg op 6 oktober 1963 lovend aan Rijnsdorp geschreven:

Wat heb ik een heerlijke zondagmorgen gehad hier in het Juliana Ziekenhuis [in Veenendaal] door de 'Platenbijbel', waarmee ik verrast werd. Wat een vondst, deze rubriek! En wat rijk, dat je ook op deze wijze je kunstenaarsgaven in dienst moogt stellen van de komst van het Koninkrijk! Je sobere, maar fijn doorvoelde inleidende woorden waren een verrassend licht, waardoor de erop volgende muziek opeens begrepen kon worden, en de Platenbijbel een prachtig geheel werd. Heel hartelijk dank, naar ik hoop namens duizenden luisteraars, voor dit prachtige zondagochtendprogramma.

Op 12 mei 1966 meldde de radio- en televisieredactie van de *Nieuwe Leidsche Courant*: 'Zondagmorgen zal de heer C. Rijnsdorp voor de laatste maal zijn "Platenbijbel" openen om die dan voorgoed te sluiten na de 34e uitzending.'¹⁶²⁵ Uiteindelijk volgden er nog zeven nieuwe uitzendingen. In deze meerjarige radioprogrammareeks behandelde hij fragmenten uit meer of minder bekende oratoria met aandacht voor bijbelfiguren in woord en muziek. In deze serie kwamen Rijnsdorps liefde voor muziek en zijn muzikale kunstopvoeding in volledige harmonie tot een synthese samen. Naast alle grote en bekende klassieke oratoria behandelde hij bewust een aantal moderne oratoria in zijn radioreeks, vanuit volksverheffend perspectief gericht op de smaakopvoeding van zijn luisterpubliek.

In de door Van Eyk samengestelde radiodocumentaire: 'Rijnsdorp, wie zijt gij?', die aan de vooravond van Rijnsdorps zeventigste verjaardag werd uitgezonden,¹⁶²⁶ noemde de rooms-

Glorie en onvaardigheid van de Renaissance-mens (30 december 1963); 5. *Op de drempel van de nieuwe tijd; levenslust en melancholie* (27 januari 1964); 6. *Wagend en genaagd; de mens uit de Reformatietijd* (24 februari 1964); 7. *Wie het breed heeft, laat het breed hangen; mensen uit de vroege barok* (16 maart 1964); 8. *De barokmens is mens, en niets menselijks is hem vreemd* (6 april 1964); 9. *Een stipte professor, roddelende society en Voltaire's weg tot Ferney* (11 mei 1964); 10. *Tegenkrachten van de Verlichting* (23 september 1964); 11. *Het gevoel als protest en epidemie* (26 oktober 1964); 12. *Piëtiëten en methodisten* (11 januari 1965); 13. *Uit de Britse romantiek, bleek en blozend* (5 april 1965); 14. *Uit de Duitse romantiek, wakend en dromend* (31 mei 1965); 15. *Uit de Franse romantiek, spleen en vitaliteit* (13 september 1965); 16. *Gekanaliseerde romantiek in Nederland* (11 oktober 1965); 17. *De Scandinavische mens als anti-hyporiet* (8 november 1965); 18. *De kinderen van vadertje Tsaar* (10 januari 1966); 19. *Figuren en stemmen omstreeks het fin-de-siècle* (14 februari 1966); 20. *Tussen twee oorlogen* (14 maart 1966); 21. *De periode 1945 - 1950* (13 juni 1966).

¹⁶²³ Deze uitzending werd ingeleid door het artikel: 'Rijnsdorp, wie zijt gij?', in: N.C.R.V.-gids, 12 september 1964.

¹⁶²⁴ Voor deze reeks ontving Rijnsdorp als honorarium per aflevering gemiddeld f. 255,-.

¹⁶²⁵ "Platenbijbel" gaat zondag weer dicht', *Nieuwe Leidsche Courant*, 12 mei 1966.

¹⁶²⁶ 'Eresaluut voor Rijnsdorp', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 19 september 1964.

katholieke literator Anton van Duinkerken hem ‘rustig een criticus van de eerste rang’, bij wie het leven vatbaar werd in zijn werk en bij de beschrijving van grote historische figuren. Prof. mr. L.W.G. Scholten roemde zijn grote muzikale kennis, waarna de documentaire samenvattend afsloot: ‘Zo onderscheidt zich de heer Rijnsdorp als een veelzijdig kunstenaar, dichter, schrijver en criticus, historicus en muziekkenner, wiens werk op al deze terreinen gelijke tred houdt met de ontwikkeling van de tijd, en waarin men zeventig jaren levenswijsheid herkent.’¹⁶²⁷ Zelf was Rijnsdorp - ondanks alle hulde - vooral gericht op het methodisch en technisch aanscherpen van zijn artistieke radiowerk met het oog op de kwaliteit van zijn kunststofvoedende radioboodschap:

De menselijke stem op zichzelf is nog maar grondstof. De tekst die hij uitspreekt moet zodanig gesteld zijn, dat hij de aandacht ook van de verstrooid luisterende man of vrouw in de huiskamer weet te pakken en vast te houden. De geluiden moeten discreet worden gebruikt. Welk een evocerende kracht heeft b.v. de stoomfluit van een zeeschip! Maar dit is niet genoeg: de geluiden: *alle* geluiden moeten functioneel van betekenis wezen. De taal moet concreet zijn, met veel zelfstandige naamwoorden en weinig bijvoeglijke naamwoorden en bijwoorden. De radio moet van tempo sneller wezen dan theater of roman.¹⁶²⁸

5.8.6 *Sterker dan de tijd*

Voor een literaire radioreeks in opdracht van de afdeling Gesproken Woord koos Rijnsdorp eind 1966 enkele verhalen uit de wereldliteratuur. Hij werkte deze verhalen, ‘die sterker zijn dan de tijd’, om in dialogovorm en zocht er passende muziek bij. ‘De mooiste verhalen in radiostijl’, luidde de ondertitel van het programma. De regie was in handen van zowel Ab van Eyk als Wim Paauw. De zevende uitzending van 10 april 1967 zou aanvankelijk de laatste zijn, maar wegens succes werd de serie met vier afleveringen verlengd. De reeks, als hoorspel aangekondigd in de radiatorbrieken, werd in de periode van 7 november 1966 tot 14 juni 1968 uitgezonden, de eerste zeven afleveringen op maandagavond, meestal van 20.30 tot 21.30 of 22.00 uur, afhankelijk van de opnametijd.¹⁶²⁹ In zijn toelichting bij de eerste aflevering van de serie schreef Rijnsdorp in de *N.C.R.V.*-gids, dat de verhalen hun kwaliteit hadden bewezen door hun ‘duurzaamheid’, waarbij hij de vraag opwierp: ‘En waarom zouden bijbelse verhalen uitgesloten zijn?’ Met de ondertitel gaf hij tevens aan dat ‘een zekere vrijheid in de bewerking onvermijdelijk’ was:

Hier ligt ook voor de samensteller het boeiende van zijn taak. Het gaat hier namelijk niet om hoorspelen, met hun accent op het dramatische, maar om geschiedenissen, die in de eerste plaats dus episch zijn. Elke uitzending zal zijn eigen manier meebrengen, waarop het verhaal gebracht wordt: natuurlijk nooit zonder dramatische elementen. Hoofdzaak is dat de luisteraar wordt geboeid. Hoe dit gebeurt, behoeft hij zich niet af te vragen. Dat is onze (plezierige) zorg.¹⁶³⁰

De serie bestond uit elf uitzendingen: 1. *Herman en Dorothea* (naar een verhalend gedicht van Johann Wolfgang von Goethe, 7 november 1966); 2. *Circusleeuw Khan preferereert groentesoep* (naar een novelle van Aldo Palazzeschi, 5 december 1966); 3. *Achtergebleven in Toledo* (naar een novelle van Asjér Bárány, 2 januari 1967); 4. *Hoe Achitofel zich verbing* (naar het bijbelverhaal uit 2 *Samiël* 17:23, bewerkt door C. Rijnsdorp, 6 februari 1967); 5. *Een onaangenaam voorval* (naar een novelle van Anton P. Tsjechow, 6 maart 1967); 6. *In de heilige Paasnacht* (naar een novelle van Anton P. Tsjechow, 20 maart 1967); 7. *De eersten en de laatsten* (naar een novelle van John Galsworthy, 10 april 1967); 8. *Moeder van de Guerrilla* (naar een novelle van Pearl S. Buck, donderdag 11 januari 1968); 9. *Snitwin Fortyse's gemiste kans* (naar een novelle van John Galsworthy, vrijdag 9 februari

¹⁶²⁷ Transcriptie van de *N.C.R.V.*-radiodocumentaire *Rijnsdorp, wie zijt gij?*, uitgezonden op 18 september 1964 ter gelegenheid van Rijnsdorps zeventigste verjaardag op Hilversum I van 20.50-21.30 uur.

¹⁶²⁸ C. Rijnsdorp, Levensbeschouwing en werkelijkheidszin, *Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie*, 79-80.

¹⁶²⁹ Aan de uitzending van deze serie, zoals bij de tweede aflevering: ‘Circusleeuw Khan preferereert groentesoep’, ging eerst een technische voorbereiding vooraf die op vrijdagavond 27 november 1966 van 19.45-22.45 uur plaatsvond. Twee dagen later volgde de opname op 30 november van 17.00-23.30 uur in de *N.C.R.V.*-studio III en VI. Rijnsdorp was op beide dagen (avonden) aanwezig. De uitzending was op 5 december 1966.

¹⁶³⁰ C. Rijnsdorp, ‘Begin van een nieuwe serie: *Sterker dan de tijd*, de mooiste verhalen in radiostijl’, in: *N.C.R.V.*-gids, 5 november 1966.

1968); 10. *De nacht van San Rocco* (naar een novelle van Cesare Pavese, vrijdag 10 mei 1968),¹⁶³¹ en 11. *Vader Sergej* (naar een novelle van Leo Tolstoj, vrijdag 14 juni 1968). Voor elke uitzending schreef Rijnsdorp in de *N.C.R.V.*-gids een aankondiging met een samenvatting van de inhoud, die hij met zijn initialen C.R. ondertekende. Per aflevering ontving hij het honorarium van f. 450,- aangevuld met f. 9,90,- aan reiskosten.¹⁶³²

5.8.7 *Overige radioprogramma's*

In zijn radioseries schonk Rijnsdorp veel aandacht aan klassieke en geestelijke muziek. Naast bekende componisten behandelde hij ook minder bekende toondichters en hun werk, zoals in de vierdelige radioserie *Binnenkamer-Muziek. Kleine geistliche Konzerte* van Heinrich Schütz uit 1966,¹⁶³³ waarbij hij in begeleidende teksten de composities van een inhoudelijke toelichting voorzag. Nadat de opkomende tune van SWV 291: *Schaffe in mir, Gott, ein reines Herz*, aan het begin van het programma zachtjes was weggeregeld, sprak Rijnsdorp ter inleiding op zijn 'preken op muziek':

De gelovige christen bewoont een denkbeeldig huis. Een huis met open vensters naar Jeruzalem, zoals dat heet. Maar een huis ook met een binnenkamer. Want het geloofsleven is zowel extravert als introvert. Die binnenkamer heeft geen vensters, alleen een deur. Wie dat vertrek binnengaat, zegt met een Engelse versregel: 'I lock the door open myself.' Eigenlijk is de twintigste-eeuwse mens hiertoe niet meer in staat. Maar het bewaren van de kunstschaten uit vroegere eeuwen gaat niet om buiten Gods voorzienigheid. De 'kleine geistliche Konzerte' van Heinrich Schütz, met hun achtergrond van de dertigjarige oorlog in Duitsland, willen ons helpen bij een korte muzikale meditatie op de zondagnamiddag. Woorden uit de Schrift gaan bewegen op de vleugels van muziek. En wat voor muziek. Technisch gesproken is het kamermuziek, maar wij willen het binnenkamer-muziek noemen; muziek uit het kabinet des harten, het vertrek zonder vensters, waarvan men de deur achter zich gesloten heeft.

Aan het einde van de uitzending die slechts een kwartier duurde, klonk op de laatste wegstervende klanken van SWV 289: *Erbüre mich, wenn ich rufe*, vanuit de ether opkomend Rijnsdorps stem zacht afsluitend:

De binnenkamer is evenwel nooit meer dan een tijdelijke, periodieke retraite. Ze is geen doel in zichzelf. Als het leven ons weer eens te machtig wordt, gaan we er weer binnen voor enkele nieuwe, kleine geistliche Konzerte.¹⁶³⁴

Over zijn lievelingscomponist W.A. Mozart, die in de naoorlogse jaren J.S. Bach van de eerste plaats had verdrongen,¹⁶³⁵ schreef Rijnsdorp het klankbeeld: *Mozart, schrijver van muziek en brieven*.¹⁶³⁶ De samenstelling, redactie en productie werden eveneens door hem verzorgd. De serie bestond uit zestien uitzendingen van veertig minuten, en werd uitgezonden op de late

¹⁶³¹ In zijn introductie bij deze tiende uitzending schreef Rijnsdorp over de zintuiglijke gewaarwordingen bij de luisteraar plastisch in de gids: 'Om op een gedicht van Baudelaire te zinspelen: de geuren, de kleuren en de geluiden vermengen zich met elkaar. Maar niet zo esthetisch en romantisch als in dat bedoelde gedicht! De nadrukkelijkheid van al dat arme, harde en onwelriekende wordt betrekkelijk gemaakt en op een afstand gehouden door de milde blik van de verteller op mensen en toestanden.' *N.C.R.V.*-gids, jrg. 44, nr. 18, 4 mei 1968, 7.

¹⁶³² De afleveringen van de reeks *Sterker dan de tijd* zijn anno 2018 verkrijgbaar via *hoorspelen.eu*. Van elke aflevering is een geluidsfragment te beluisteren, worden alle medewerkers genoemd in hun rolverdeling, en bij aanvullende gegevens volgt het overzicht van auteur, vertaling, regisseur, omroep, uitzending, speelduur en categorie. De naam van de auctor intellectualis en redacteur C. Rijnsdorp ontbreekt echter bij alle uitzendingen in deze reeks van elf.

¹⁶³³ De serie werd uitgezonden op zondag 26 juni, 24 juli, 21 augustus en 18 september 1966 van 18.10-18.30 uur.

¹⁶³⁴ In handschrift had Rijnsdorp aan het script toegevoegd: 'Er is een innig verband tussen mediteren en musiceren. De ziel die zich tot God richt en haar heilservaringen overweegt, verheft zich als vanzelf tot muziek.'

¹⁶³⁵ Zie voor Rijnsdorps relatie tot J.S. Bach zijn twee monumentale essays over deze componist: C. Rijnsdorp, 'Joh. Seb. Bach, de Architect-Mysticus', uit april 1930, eerder in vijf delen gepubliceerd in *De Reformatie* en gebundeld in *Ter Zijde*, 12-40; C. Rijnsdorp, 'Bach in 1950', in: *Ontmoeting*, jrg. 4, nrs. 3-4, december 1949/januari 1950, 111-127.

¹⁶³⁶ In zijn literaire rubriek in *De Rotterdammer*-bladen publiceerde Rijnsdorp jaren eerder een prozagedicht op Mozart, waarin hij zijn bewondering voor de toonkunstenaar bezong, in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 26 januari 1956. Dat dit gedicht het poëtisch hart van eenvoudige lezers had bereikt, bewees de reactie van de heer C.G. Schippers, wonend aan het Middellandplein 20 in Rotterdam, nog dezelfde donderdag: "'Mozart", Is dat effe *prachtig*...! Met ontroering gelezen ... en herlezen. Dat is een ... GEDICHT. Dank ...'

maandagavond van 23 oktober 1967 tot 22 september 1969 van 22.50 tot 23.30 uur.¹⁶³⁷ De ‘Mozart’-teksten werden gelezen door Nina Bergsma (I), Hans Rosekrans (II-VIII) en Harry Bronte (IX-XVI). Rijnsdorp sprak zelf in de serie het verbindende proza uit tussen de brieffragmenten. In de *N.C.R.V.*-gids begeleidde hij zijn Mozartserie met pakkende - in kaders gezette - teksten, zoals bij de opmaat tot de zevende aflevering ‘Scheer je weg naar Parijs’:

Dit hoge woord van vader Leopold, climax van de waardigste brief die hij ooit in zijn leven heeft geschreven (die van 12 februari 1778), komt er in deze uitzending nog niet uit. Wij werken langzaam naar deze climax in de correspondentie toe. Wolfgang laat zich niet zo gemakkelijk meer aan het handje nemen en leiden. Hij is zich van zijn unieke aanleg bewust, maar ook hier kan men spreken van een schat in een aarden vat. Genialiteit is in het gewone dagelijkse leven, met zijn eisen en plichten, moeilijk te dragen.¹⁶³⁸

In het programma *Ludwig van Beethoven, geboren in 1770*, behandelde hij de negen symfonieën van deze componist ‘in het cultuurbeeld van hun tijd’, in evenzovele uitzendingen in de periode van 6 oktober 1969 tot 18 mei 1970 op de vaste *N.C.R.V.*-maandag van 20.30 tot meestal 21.45 uur (afhankelijk van de lengte van de betreffende symfonie),¹⁶³⁹ waarbij de tekstregie wederom werd gevoerd door Ab van Eyk. De goed ontvangen serie kreeg een muzikaal vervolg in de reeks: *Komponisten in het Interbellum*, met de ondertitel: ‘Herinneringen van een muzikiefhebber’. Onder redactie van Rijnsdorp met Ab van Eyk op regie, werden de zes uitzendingen van tachtig minuten van 26 oktober 1970 tot 22 maart 1971 op de vaste maandagavond uitgezonden van 20.20 tot 21.40 uur. Achtereenvolgens behandelde Rijnsdorp: 1. *Nederlanders* (26 oktober 1970); 2. *Fransen* (23 november 1970); 3. *Duitstaligen* (21 december 1970); 4. *Tsjechen en Hongaren* (25 januari 1971); 5. *Engelsen en Amerikanen* (22 februari 1971), met tot slot 6. *Afzonderlijken* (22 maart 1971).

Deze componistenserie werd voortgezet in het programma: *Oude wijn, muziek van grijze meesters*. De nieuwe radioreeks van Rijnsdorp met Ab van Eyk op tekstregie, besteedde in zeven uitzendingen van vijfenzeventig minuten tussen 18 oktober 1971 en 1 mei 1972 op maandag van 20.30 tot circa 21.45 uur aandacht aan: 1. *Franz Joseph Haydn* (18 oktober 1971); 2. *Giuseppe Verdi* (29 november 1971); 3. *Heinrich Schütz* (27 december 1971); 4. *Igor Stravinsky* (7 februari 1972); 5. *Richard Strauss* (20 maart 1972); 6. *Leoš Janáček* (1 mei 1972), met als extra uitzending in deze serie: 7. *Giuseppe Verdi* (II) met de integrale *Falstaff* (12 februari 1973, van 20.15 tot 22.45 uur). Enkele weken later volgde het door Rijnsdorp samengestelde klankbeeld *De Componist van de maand: Max Reger*, dat op 5 maart 1973 onder regie van Ab van Eyk de ether inging.

Niet alleen componistenseries, ook literair aangeklede radioprogramma’s behoorden tot Rijnsdorps kunstrepertoire, waarin hij verbindingen legde tussen muziek en literatuur, zoals in *Gegald om mijne schoud*,¹⁶⁴⁰ of bij het klankbeeld: *Belle van Zuylen, schrijfster en musicienne*.¹⁶⁴¹ Bij de presentatie voor de nationale pers van het *N.C.R.V.*-winterprogramma 1964 werd aangegeven

¹⁶³⁷ Het *N.C.R.V.*-radioprogramma bevatte de volgende afleveringen, met de fraai gekozen titels: 1. *Dass ist lustig zum Componiern!* (23 oktober 1967); 2. *Ich pfeif oft meinen Pfif* (20 november 1967); 3. *Leben sie wohl, sonst werd ich toll* (18 december 1967); 4. *Völlig weg von Salzburg* (15 januari 1968); 5. *Auf den elanden Clavier Nota bene, auweh! auweh!* (12 februari 1968); 6. *Nun bin ich älter und grösser geworden* (11 maart 1968); 7. *Scheer je weg naar Parijs!* (8 april 1968); 8. *Ich bin nicht sorglos, ich bin auf alles gefasst* (6 mei 1968); 9. *Ich bin ein Componist, und bin zu einem Kapellmeister geboren* (9 juni 1969); 10. *Wie ich weg gieng, so weinten sie alle* (23 juni 1969); 11. *Meine liebe Mutter ist sehr krank* (7 juli 1969); 12. *Sie wissen dass ich so zu sagen in der Musique stecke* (28 juli 1969); 13. *Chi va piano, va sano* (11 augustus 1969); 14. *Ach, wenn wir nur auch clarinetten hätten!* (25 augustus 1969); 15. *Heute kann ich nichts als weinen* (8 september 1969); 16. *Lieber zu fus zu geben, als in einem Postwagen zu fahren* (22 september 1969).

¹⁶³⁸ *N.C.R.V.*-gids, jrg. 44, nr. 14, 6 april 1968.

¹⁶³⁹ *Eerste symfonie in C-grote terts, opus 21* (6 oktober 1969), *Tweede symfonie in D-grote terts, opus 36* (3 november 1969); *Derde symfonie in Es-grote terts opus 55, ‘De Eroïca’* (1 december 1969, van 20.30-22.00 uur); *Vierde symfonie in Bes-grote terts, opus 60* (29 december 1969); *Vijfde symfonie in C-kleine terts, opus 67* (26 januari 1970); *Zesde symfonie in F-grote terts, opus 68* (23 februari 1970); *Zevende symfonie in A-grote terts, opus 92* (23 maart 1970); *Achtste symfonie in F-grote terts, opus 93* (20 april 1970); *Negende symfonie in D-kleine terts, opus 125* (18 mei 1970).

¹⁶⁴⁰ Dit *N.C.R.V.*-radioprogramma, waarin componisten en dichters mediteerden bij het lijden van Jezus, werd op 29 maart 1961 van 21.40-22.00 uur uitgezonden.

¹⁶⁴¹ Dit door Rijnsdorp samengestelde *N.C.R.V.*-radioprogramma met Ab van Eyk op tekstregie, werd op maandag 21 juli 1975 van 23.00-23.55 uur uitgezonden.

dat Rijnsdorp een programma had geschreven over 'Rotterdam in de literatuur', als bijdrage voor de Nederlands-Vlaamse programma's van de Nederlandse Letteren.¹⁶⁴² Daarnaast werkte hij in de naoorlogse jaren mee aan diverse literaire boekenprogramma's van de christelijke radio-omroep, zoals 'Uit de boekerij', 'N.C.R.V.-leeslamp' en 'Literama'. Voor *Uit de Boekerij* besprak Rijnsdorp het speciale nummer van het 'Letterkundig en Algemeen Cultureel Maandblad' *Ontmoeting*, het dubbelnummer 7/8 van jaargang 15, gewijd aan *Het Nieuwe Kerklied*. De uitzending vond plaats op maandag 30 juli 1962, van 22.55 tot 23.05 uur. In 'Onder de Leeslamp' nam Rijnsdorp op 7 november 1949 een voorschot op zijn literatuurgeschiedenis van de protestantse letteren in de eerste helft van de twintigste eeuw. Onder de aanhef 'De derde periode' besprak hij vanuit zijn persoonlijke herinneringen de eerste vijftig jaar van het streven naar een eigen, specifiek christelijke literatuur. Deze historie werd in 1952 gebundeld in het essay *In drie etappen*, dat Jaap Das op 30 juli 1952 besprak onder het schijnsel van de *N.C.R.V.-leeslamp* van 19.15 tot 19.30 uur. In *Literama*, de populaire radiokroniek over boeken, schrijvers en toneel, werkte Rijnsdorp in de vierde jaargang, nummer 16, met Wim Hazeu en Willem M. Roggeman, op 18 augustus 1969 van 19.00 tot 19.15 uur mee met zijn bespreking van de bundel *Aubade van een nieuwe morgen* van C. Vermeer. Op 3 februari 1969 besprak Rijnsdorp het boek *Waar wij ballingen zijn. Essays over Joodse letterkundigen in Nederland* van dr. Jaap Meijer. Tussen zijn artistieke radiowerk voor de *N.C.R.V.* en zijn literair-kritisch werk voor *De Rotterdammer* bracht Rijnsdorp op organische wijze een kunstzinnige kruisbestuiving tot stand, die geheel geënt was op zijn behoefte aan samenhang en synthese.

Rijnsdorps christelijk literatorschap verloochende zich evenmin in de ether, getuige de zomercursus 1964 van de theologische etherleergang: *Het Godsbeeld in de literatuur. Is literatuur alleen maar literatuur?* Hierin verzorgde hij op maandagochtend van 10.30 tot 10.45 uur vier korte lezingen, die telkens twee dagen later op woensdagavond van 23.10 tot 23.25 uur werden herhaald: 1. *Levensbelang en levenskijk* (3 en 5 augustus 1964); 2. *De oude kwestie van de tendens* (10 en 12 augustus 1964); 3. *Pogingen tot christelijk getuigenis* (17 en 19 augustus 1964); 4. *Wat recente Nederlandse romans tonen* (24 en 26 augustus 1964). In zijn cultuurhistorische programmering ging Rijnsdorp 'zwarte kost' ook niet uit de weg, zoals in zijn drie radiolezingen voor de afdeling Gesproken Woord over *Modern Calvinisme* op de woensdagavonden 13, 20 en 27 juli 1966 om 23.00 tot 23.15 uur op Hilversum II.¹⁶⁴³ Het materiaal van deze uitzendingen zou hij later dat jaar bundelen in het essay *In de greep van het reus-achtige*, met als ondertitel: 'Een literator over calvinisme'. In zijn aankondiging in de *N.C.R.V.-gids* stelde Rijnsdorp dat hij deze lezingen: 'Vraagt men in welke kwaliteit ik spreek, dan luidt het antwoord: als gelovige niet-theoloog, literator en geïnteresseerde in cultuurhistorie.' Daarbij tekende hij kritisch-antithetisch aan: 'De kerk moet dingen zeggen die de wereld niet meer vergeten kan, ook al wil de wereld er niet aan. Dit kan alleen als de kerk de levende Heer Christus ernstig neemt. Velen noemen zich gereformeerd, weinigen denken reformatorisch. En toch komt het erop aan de status quo niet allen de verklaren, maar te veranderen.'¹⁶⁴⁴

Uiteindelijk verlegde Rijnsdorp niet alleen in zijn perswerk, maar ook in zijn radiowerk voor de *N.C.R.V.* zijn kritische belangstelling steeds meer van literatuur en kunst naar vraagstukken over mens, kerk en samenleving, waarbij de bijbel zijn richtsnoer en inspiratiebron bleef, zoals in het programma *Het laatste bijbelboek; een openbaring*.¹⁶⁴⁵ Evenals in zijn persarbeid

¹⁶⁴² *Nieuwe Leidsche Courant*, 23 september 1964.

¹⁶⁴³ Over deze driedelige radioserie schreef Okke Jager als hoofd religieuze programma's van de *N.C.R.V.* aan Rijnsdorp op 2 september 1965: 'Het zou prettig zijn als uw colleges over "modern Calvinisme" (niet als winterlezingen maar) als *Zondagavond*lezingen uitgezonden zouden konden worden: dan zijn er meer luisteraars. Maar dan zou met een eventuele publicatie tot na de uitzendingen van die lezingen (in 1966) gewacht moeten worden. Voelt U daarvoor? Ik vraag dit met opzet nog niet officieel, maar privé. Tot nu toe werden de zondagavondlezingen steeds door theologen verzorgd, maar wij zouden juist deze rubriek ook eens graag door een niet-theoloog laten verzorgen.'

¹⁶⁴⁴ C. Rijnsdorp, 'Drie lezingen over Modern Calvinisme', in: *N.C.R.V.-gids*, 9 juli 1966.

¹⁶⁴⁵ Deze *N.C.R.V.-*serie van acht zondagavondlezingen werd onder redactie van C. Rijnsdorp, uitgezonden van 19.15-19.30 uur: 1. Radio, televisie en de Openbaring van Johannes (10 november 1974); 2. Een ziener en zijn

gebruikte Rijnsdorp het materiaal van zijn radiowerk na bewerking als basis of uitgangspunt voor nieuwe artikelen of publicaties, zoals bij dit programma voor het boek *Gefascineerd door het laatste bijbelboek* uit 1975, waarin hij bij deze 'Poging tot een "muzische" benadering', niet over het laatste bijbelboek schreef, 'maar van mijn door de Apocalyps gewekte fascinatie uit'.¹⁶⁴⁶

Tot op hoge leeftijd bleef Rijnsdorp - naast zijn journalistiek-kritische arbeid voor het dagblad *Trouw* - radioprogramma's voor de *N.C.R.V.* schrijven en presenteren, zoals de zesdelige lezingenserie met als titel en motto: *Omzien in kritische solidariteit*.¹⁶⁴⁷ Hierin blikte hij met toepasselijke autobiografische anekdotiek omlijst inhoudelijk terug op de culturele inbreng van het protestantisme 'tussen Vaderland en Nederland' vanaf 1920, de periode waarin het calvinistisch volksdeel zich volgens hem 'ook cultureel wist te emanciperen'.¹⁶⁴⁸ In de afleveringen besteedde Rijnsdorp onder meer aandacht aan de denkwereld van de literair begaafde predikant dr. B. Wielenga (1873-1949), als exponent van het openbreken van het isolement van de gereformeerden in de jaren '20, het christelijk letterkundig tijdschrift *Opwaartsche Wegen* (1923-1940), met de literaire beweging van geestdriftige protestantse jongeren, de verbroken continuïteit in de jaren '40, en de hierop volgende wending in de jaren '50. 'Terugblikkend constateerde de vijfentachtigjarige cultuurcriticus, 'dat de cultuur de geloofsbeleving heeft beïnvloed', en stelde pastoraal-educatief: 'Iedere theologie was gestempeld door de tijd. Het fundamentalisme ging uit van eeuwige onveranderlijke waarden. De bijbelse tegenstrijdigheden werden niet in de gemeente gebracht. Men klampte zich vast aan een sluitend systeem'.¹⁶⁴⁹ Rijnsdorp ontleende zijn inspiratie voor de radioreeks - verwijzend naar de voortgang van het koninkrijk Gods - aan de vraag hoe de kerken die voortgang zouden volgen, 'niet om er een theologisch systeem van te maken, maar: profeterend', waarbij hij aangaf: 'De mensen wachten niet op een dogmatiek, maar op een verlossend woord.'

Dat 'verlossend woord' moest volgens Rijnsdorp eveneens op kunstgebied gesproken worden. In zijn geschiedenis van vijftig jaar programma's van de *N.C.R.V.* wees hij op de kern van de calvinistische subcultuur, namelijk haar 'merkwaardige onevenwichtigheid'.¹⁶⁵⁰ Enerzijds zagen de protestanten zichzelf als 'koningen over de cultuur', aan wie het Woord van God was geopenbaard; anderzijds waren zij als 'kinderen in de cultuur',¹⁶⁵¹ die in kunstzinnig opzicht nauwelijks ontwikkeld waren en op het gebied van radio met zendtijd een grote achterstand - het cultuurmanco - moesten inhalen. Daarbij moest de christelijke omroep voortdurend op zoek naar een synthese tussen twee standaarden: 'artistieke maatstaf en overtuiging'.¹⁶⁵² Van door de hem gesignaleerde 'merkwaardige onevenwichtigheid' heeft Rijnsdorp in zijn kunstopvoedend cultuurwerk voor het medium van de *N.C.R.V.*-radio overigens minder last en hinder ondervonden dan in zijn scheppend en kritisch werk als kunstenaar en literair criticus. De

gothische huisje (17 november 1974); 3. Wat achtergrondinformatie (24 november 1974); 4. Historische zinspelingen (1 december 1974); 5. Dieren en beesten in de Apocalyps (8 december 1974); 6. Ik zag ... het visuele aspect (15 december 1974); 7. En ik hoorde ... akoestisch benaderd (22 december 1974) en 8. Van geestvervoering naar uitlegging (29 december 1974).

¹⁶⁴⁶ C. Rijnsdorp, *Gefascineerd door het laatste bijbelboek. Poging tot een "muzische" benadering*, 6.

¹⁶⁴⁷ De 'zondagavondlezingen' werden uitgezonden op 6, 13, 20 en 27 januari, 3 en 10 februari 1980 van 20.45-21.00 uur voor de *N.C.R.V.*-microfoon.

¹⁶⁴⁸ Met deze 'voltooide culturele emancipatie' doelde Rijnsdorp niet op cultuur in engere zin, dus op het levensgebied van de kunst, maar op de gereformeerde levensstijl waarbinnen het gebrek aan 'cultureel besef en culturele werkzaamheid' deel van zelfsprekende omissie - de calvinistische paradox van het cultureel tekort - integraal en gelegitimeerd deel uitmaakte van het algemeen-gereformeerde cultuurleven en -denken bij zowel de kleine als de grote luyden.

¹⁶⁴⁹ 'Dr. C. Rijnsdorp ziet om', in: *N.C.R.V.*-gids, 5 januari 1980, 15.

¹⁶⁵⁰ C. Rijnsdorp, 'De programma's', in: *Vrij en gebonden*, 61.

¹⁶⁵¹ Auke van Nijen, *Zal er na 2000 een christelijke organisatie zijn? De NCRV als testcase*, 48-49. Van Nijen voerde in zijn geschiedenis van de *N.C.R.V.*-identiteit van 1924 tot 1999 - waarin hij eveneens het spanningsveld tussen christendom en cultuur onderzocht - diverse keren C. Rijnsdorp ter adstructie op (28, 47, 51, 55, 65, 76, 77 en 79).

¹⁶⁵² Van Nijen verwees naar een vierdelige artikelenreeks uit de *Omroepgids* in maart en april 1949 met als kop 'Ons Programma', waarin de *N.C.R.V.* de ambitie benoemde 'een bron van Christelijke cultuur te zijn voor heel Nederland', waarbij over haar ontspanningsprogramma's werd opgemerkt: 'Maar men erkenne, dat de NCRV niet in één jaar kan herstellen, waar zelfs Calvijn al moeite mee had.' *Ibidem*, 63.

christelijke radio-omroep wist volgens hem in het geheel van haar activiteiten 'het muzische element' steeds meer te integreren.¹⁶⁵³

Drs. Mynko Geerink Bakker, met zijn klinkende radiocarrière van muzikman tot lid van de Raad van Bestuur voor de Media van de N.C.R.V.,¹⁶⁵⁴ wees in 1982 op de grote betekenis van Rijnsdorp en zijn emancipatorisch kunst- en cultuurwerk voor de christelijke radiovereniging: 'Rijnsdorp heeft in zijn tijd duidelijk willen maken dat literatuur en kunst, die in onze kring wat op een afstand werden gezien, functies zijn van het volle leven, dat ze erbij horen. Hij heeft perspectieven geopend, ruimte gegeven, verbanden laten zien.'¹⁶⁵⁵ Geerink Bakker, die jarenlang als hoofd van de Muziekafdeling intensief met Rijnsdorp had samengewerkt bij de totstandkoming van de volgens hem 'bij benadering' ruim honderdvijftig cultuurhistorische uitzendingen,¹⁶⁵⁶ benadrukte de creatieve vormgeving waarmee de radiomaker Rijnsdorp zijn series en programmareeksen inhoud en signatuur gaf:

Hij heeft daar zeker een eigen stempel opgedrukt, ook op de verschillende programmavormen. Ik denk bijvoorbeeld aan een grote reeks oratoria-uitzendingen die hij verzorgd heeft.¹⁶⁵⁷ Het waren uitzendingen die aan een bepaalde tijd gebonden waren en hij moest met de partituren nauwkeurig uitzoeken welke fragmenten hij wilde gebruiken. Daarbij leverde hij doorlopend commentaar en daarmee heeft hij een vorm van religieuze muziek bij ons geïntroduceerd, waar buitengewoon veel waardering voor bestond.¹⁶⁵⁸

Geerink Bakker, die Rijnsdorp enkele jaren meemaakte als mederedacteur van het letterkundig-cultureel maandblad *Ontmoeting*,¹⁶⁵⁹ wees tegelijkertijd op de radiodocumentaires, zoals *Wilhelmina in het cultuurbeld van haar tijd*, de serie *Veranderend Nederland onder Juliana*, en de tien televisiedagsluitingen in *Lage zon, lange schaduwen* uit het voorjaar van 1980.¹⁶⁶⁰ Daarmee noemde de radiovoorman meteen Rijnsdorps werk voor de N.C.R.V.-televisie, waaraan Rijnsdorp ruimhartig - hoewel radioman in hart en nieren - eveneens zijn medewerking had verleend.¹⁶⁶¹

5.9 *Cultuurtaak van de N.C.R.V.*

Ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van de N.C.R.V., vond op woensdag 11 november 1964 de uitzending plaats van het anderhalf uur durende radioklankbeeld *Goeds uit Nazareth*, met

¹⁶⁵³ C. Rijnsdorp tijdens zijn toespraak op 4 november 1974 bij de presentatie van de jubileumbundel *Vrij en gebonden*. Wat Rijnsdorp met 'het muzische element' bedoelde voorzag hij van een toelichting aan de hand van de uitgave *Gefascineerd door het laatste bijbelboek. Poging tot een 'muzische' benadering*, waarin hij ter inleiding op bladzijde 6 schreef: 'Wel zal ik mij nader moeten verklaren over wat ik met 'muzisch' bedoel. Ik kan daarbij uitgaan van het simpele feit dat de Apocalyps een *muzisch* boek kan worden genoemd. De schrijver Johannes zegt herhaaldelijk: ik zag, en: ik hoorde. We krijgen dus te maken met zichtbare en hoorbare zaken; het geziene correspondeert op beeldende kunst; het gehoorde op literatuur en muziek. Van 'muzisch' kunnen, ja moeten wij spreken, omdat het visuele en het auditieve elkaar in de Apocalyps volkomen doordringen.'

¹⁶⁵⁴ Zie voor het emancipatorisch radiowerk van M. Geerink Bakker op het gebied van kunst en cultuur de N.C.R.V.-geschiedenis van Peter Bak en Wim Berkelaar: *Verkundiging en verstrooiing*.

¹⁶⁵⁵ M. Geerink Bakker, 'In memoriam dr. C. Rijnsdorp', in: *Literama-Magazine*, jrg 16, nr. 10, februari 1982, 427-428. Uitgezonden in 'Ekstra Literama' voor de N.C.R.V.-radio op 15 februari 1982, van 20.30-21.00 uur.

¹⁶⁵⁶ In zijn bericht over het overlijden van dr. C. Rijnsdorp in de N.C.R.V.-gids van 6 maart 1982 maakte Geerink Bakker een voorzichtige schatting na de opsomming van een tiental programma's: 'Zonder bij benadering compleet te zijn, hebben wij hier reeds zo'n 150 uitzendingen geduid.' In werkelijkheid bedroeg het totaal aantal uitzendingen (met inbegrip van de vele tientallen herhalingen) van Rijnsdorp voor de N.C.R.V.-microfoon bijkans het dubbele.

¹⁶⁵⁷ Hierbij doelde M. Geerink Bakker op Rijnsdorps programmareeks *De Platenbijbel*.

¹⁶⁵⁸ M. Geerink Bakker, 'In memoriam dr. C. Rijnsdorp', in: *Literama-Magazine*, jrg. 16, nr. 10, februari 1982, 429.

¹⁶⁵⁹ De toonkunstenaar drs. M. Geerink Bakker was, vanuit de brede culturele formule van het tijdschrift, vanaf het begin van de derde jaargang, oktober 1948, tot nr. 6 van de vijfde jaargang, maart 1951, (muziek)redacteur van *Ontmoeting*.

¹⁶⁶⁰ Eind 1981 verscheen onder dezelfde titel de publicatie van deze tiendelige reeks televisiedagsluitingen.

¹⁶⁶¹ Aan Rijnsdorp werden onder auspiciën van de N.C.R.V. twee televisiedocumentaires gewijd. 1. Joes Odufré, 'Burger bij de gratie Gods'. Portret van dr. C. Rijnsdorp ter gelegenheid van zijn eredoctoraat, uitgezonden op woensdag 20 oktober 1965 op Nederland I van 22.25 - 22.45 uur; 2. Jan Pieter Visser, *Mijn leven heeft een kalme pols*. Televisiedocumentaire over dr. C. Rijnsdorp, uitgezonden op 16 september 1974. 22.00-22.25 uur op Nederland 2. Daarnaast werd Rijnsdorp diverse keren geïnterviewd in literaire documentaires, zoals over Willem de Mérode, in: *Bewaar me voor de waanzin van het recht* uit 1965.

de prozaïsche ondertitel ‘Van veertig jaar cultuur rondom de N.C.R.V.: een speeltuin van muziek en letteren’, dat programmamaker Rijnsdorp speciaal voor dit jubileum had samengesteld.¹⁶⁶² Tevens werd tijdens deze feestelijke ‘Jubelweek’ op vrijdagavond 13 november 1964 in het Amsterdamse *Concertgebouw* Rijnsdorps ‘Cantate over Psalm 8’ ten gehore gebracht, waarbij hij op de muziek van de componist, organist en dirigent Meindert Boekel zijn eigen ‘psalmberijming’ had gemaakt.¹⁶⁶³ Bij het vijfenveertigjarig jubileum van de christelijke radiovereniging - dat in het *Concertgebouw* te Amsterdam met een jubileumconcert groots gevierd was op vrijdag 14 november 1969 van 20.00 tot 22.00 uur - sprak Rijnsdorp in de pauze van 20.45 tot ‘maximaal 21.10 uur’ zijn lezing: ‘De culturele taak van de N.C.R.V. in verleden en heden’ uit.¹⁶⁶⁴ Een week eerder had de geestverwante pers, bij de beschrijving van het jubileumprogramma, Rijnsdorps causerie welwillend aangekondigd:

In de pauze spreekt dr. C. Rijnsdorp, gewaardeerd medewerker van de NCRV over ‘De cultuurtaak van de NCRV in verleden en heden’. Dr. Rijnsdorp is een man aan wie zulk een beschouwing met recht kan worden toevertrouwd. Hij is een kenner van het culturele leven in Nederland en in de uiteraad korte tijd die de NCRV hem voor zijn causerie heeft gegeven, kan hij onmogelijk alle aspecten noemen. Daarover schrijft hij nog vele interessante dingen in de Omroepgids, ter inleiding op wat hij vrijdagavond gaat zeggen.¹⁶⁶⁵

In de *N.C.R.V.*-gids, die de volgende dag verscheen, opende Rijnsdorp de toelichting op zijn lezing met de opmerking: ‘Wat hier volgt is niet het praatje van vrijdag 14 november in de pauze van het Jubileumconcert. Het is een babbeltje vooraf. Ik kies deze huiselijke woorden juist omdat het onderwerp zo belangrijk, ja beslissend is. (...) Want het is duidelijk dat de taak van onze omroepvereniging van huis uit cultureel is, d.w.z. niet specifiek kerkelijk.’¹⁶⁶⁶ Het vervolg van zijn ‘babbeltje vooraf’ kwam in grote lijnen overeen met de uitgeschreven tekst van zijn causerie. Rijnsdorp introduceerde zichzelf als ‘een medewerker van het eerste uur, die dat tot op vandaag is gebleven’, en verklaarde de keuze van het *N.C.R.V.*-bestuur voor zijn inbreng: ‘Vermoedelijk hebben zij daarbij overwogen dat ik de laatste tien jaar nogal veel uitzendingen heb verzorgd van cultuurhistorische aard en ook enkele boekjes heb geschreven over de huidige stand van de Europese cultuur en de plaats daarin van de christelijke kerken.’

Rijnsdorp onderscheidde in de historie van de jubilerende omroep - evenals in het essay *In drie etappen* uit 1952 over zijn halve eeuw protestantse letterkunde - drie perioden.¹⁶⁶⁷ De eerste

¹⁶⁶² Aan dit jubileumprogramma onder redactie van de zeventigjarige C. Rijnsdorp werkten Nico Dekker (muzikale productie) en Ab van Eyk (regie) mee. R. van der Schee merkte aan het begin van de uitzending op dat de gebruikte muziek veelal op initiatief van de *N.C.R.V.* was gecomponeerd: ‘Zo draagt in het bijzonder de muziek het stempel van de omroepvereniging.’ De literaire fragmenten had Rijnsdorp volgens Van der Schee ontleend aan het werk van protestantse auteurs, ‘zonder onmiddellijk verband met de N.C.R.V., maar voortgekomen uit hetzelfde reformatorische klimaat’. De verslaggever van *De Rotterdammer*-bladen noemde de titel *Goeds uit Nazareth*: ‘een originele, veelzeggende naam voor 40 jaar cultuur’, en tekende daarbij aan: ‘Het is geen klankbeeld over NCRV-programma’s, maar een schets van de atmosfeer welke Rijnsdorp aantrof “in een speeltuin van muziek en letteren”’. *Nieuwe Leidsche Courant*, 29 oktober 1964.

¹⁶⁶³ ‘Cantate over Psalm 8 (voor gemengd koor, kinderkoor, solostemmen, orgel en orkest)’, tekst: Kees Rijnsdorp, muziek: Meindert Boekel. In het programmaboekje voor dit *Feestconcert N.C.R.V. 1924 - 1964*, werd dit werk (met de op toelichtende tekst van Rijnsdorp) kort ingeleid: ‘Na een orgelinleiding zet het groot koor, voorafgegaan door enige maten orkest, in met de woorden: “Hoe zullen wij U loven, o grote Hemelkoning?” Na dit ritmische element komt er een beschouwelijk gedeelte voor bariton en sopraan. (“Als ik Uw hemel zie”), waarna het kinderkoor inzet met “Wij kinderen prijzen U”. Een klein orkeststussenspel maakt de overgang naar het ritmische en fugatische: “Tot aan de goden reikt des aardbewoners faam”, gezongen door een klein koor (N.C.R.V. vocaal ensemble). Een twaalfstal maten van het orkest zorgt voor de climax naar het slot: het kinderkoor en kleinkoor zingen de oorspronkelijke melodie van Psalm 8 als cantus firmus, terwijl het groot koor in cantus figuratie fungeert. Het werk eindigt met een stralend Halleluja.’

¹⁶⁶⁴ Deze causerie van Rijnsdorp werd gelijktijdig op vrijdag 14 november 1969 van 20.45-21.10 uur uitgezonden.

¹⁶⁶⁵ *Nieuwe Leidsche Courant*, 7 november 1969.

¹⁶⁶⁶ *N.C.R.V.*-gids, 8-14 november 1969, 21-22.

¹⁶⁶⁷ Deze driedeling zou Rijnsdorp tien jaar later ook hanteren in zijn cultuur-historische beschrijving van de programmatische radioarbeid van de jubilerende omroepvereniging *N.C.R.V.* tussen 1924 en 1974.

etappe liep van de oprichting af tot aan 1940 tot '45, met de oorlog als een duidelijke cesuur. De tweede fase liet hij beginnen in 1946 en duurde tot de opkomst van de televisie rond 1959. De overgang naar het derde tijdvak had hij minder scherp gemarkeerd, met de toevoeging dat deze laatste periode 'alweer zo'n jaar of tien' aan de gang was. Aan de drie fasen gaf Rijnsdorp, die zich in zijn causerie volledig bij zijn culturele leest wilde houden, de volgende typering. De eerste periode noemde hij de 'stichtelijk-didactische fase', gevolgd door de fase van 'verruiming en niveau-verbetering', en de laatste periode typeerde hij als 'dynamisch'. Het overgrote deel van zijn causerie gebruikte Rijnsdorp vijf jaar later in 1974 bij zijn beschrijving van het werk van de omroepvereniging in de vorm van haar programma's. In dit gedenkboek: *Vrij en gebonden*. 50 jaar NCRV,¹⁶⁶⁸ in een co-auteurschap met H. Algra en Ben van Kaam,¹⁶⁶⁹ ging Rijnsdorp dieper in op de plaats en taakvervulling van de N.C.R.V.,¹⁶⁷⁰ waarbij hij de uitgezonden programma's - zijn 'natuurlijk veld van belangstelling' - in de vorm van een 'geschreven documentaire' in beeld bracht. Het materiaal uit de geraadpleegde jaarverslagen en de jaargangen van de wekelijkse gids liet hij zelf spreken in de vorm van talrijke citaten: 'Ze brengen een element van echtheid en van variatie aan, niet gelijkgestreken in een doorlopende beschouwing van de auteur. Bovendien typeren ze de tijd en het moment waarin ze geschreven werden.' Hoewel de jaarverslagen van de N.C.R.V. volgens hem een schat aan informatie boden, droegen ze een formeel-statisch karakter. 'In de gidsen daarentegen tintelt het leven van de week.'¹⁶⁷¹

In zijn lezing over de cultuurtaak van de N.C.R.V. van 14 november 1969 greep Rijnsdorp terug naar de *Omroepgids* van 8 december 1946, waarin omroepdirecteur K. van Dijk 'een soort vernieuwde beginselverklaring' had geproclameerd. Daarin gaf de voormalige omroep leider onder meer aan: 'De N.C.R.V. hoede zich èn voor verwereldlijking èn voor christelijke mijding.' Over het levensterrein van de kunst schreef Van Dijk:

Kunst is zeker een element in het volksleven, dat te lang verwaarloosd is; zij veredelt en verzacht, wat ruw is, maar zij is het leven niet, hoogstens is zij de vorm, waarin dat leven zich presenteert. Zij is gegeven van God en voldoet eerst dan aan haar opdracht, als zij zich stelt in dienst van God en als zij werkt tot Zijn eer. De Christen kan dan ook alleen dan meewerken aan dit wonder, van God gegeven instrument, als het daartoe bespeeld wordt.

Rijnsdorp ging vervolgens in zijn causerie dieper in op het enghartig 'typisch calvinistische primaat van het bewustzijn' in de tekst van de toenmalige N.C.R.V.-voorman K. van Dijk, waartegenover hij de beginselverklaring van de rooms-katholieke prof. dr. J.B. Kors O.P. plaatste, die voor de K.R.O. zwierig en ruimhartig 'het hele cultuurgebied' kon benoemen: 'wijsbegeerte, psychologie, sociologie, economie, de kunst in al haar uitingsvormen'. Bij het beginselprogramma van K. van Dijk slaakte Rijnsdorp kritisch de verzuchting:

Maar wat speelde de calvinistische overwaardering van het bewustzijn hem parten! Kunst als volksmoderator, die alleen maar matigend (en zeker niet aanmatigend) mag optreden. Een kunst die heel strikte opdrachten krijgt en al van huis niet zichzelf mag zijn. Maar hoe kan ik aan een symfonie horen of zij zich stelt in dienst van God en werkt tot zijn eer? Hoe kan ik dat zien aan een landschap, aan een stilleven,

¹⁶⁶⁸ In de boektitel drukten de auteurs uit dat de N.C.R.V. 'vrij' was in de zin dat Nederland het in de wet geborgde voorrecht kende van 'vrije omroeporganisaties, die zelf de vorm en inhoud van haar uitzendingen mochten bepalen; de term 'gebonden' verwees naar artikel 2 van de toenmalige statuten, waarin stond dat het 'Evangelie der genade in Jezus Christus' gekozen was als uitgangspunt bij het vervullen van haar cultuurtaak.

¹⁶⁶⁹ Aanvankelijk was G. Puchinger benaderd voor het schrijven van de N.C.R.V.-omroepvereniging. Op zijn advies werd de Friese historicus H. Algra gevraagd. Brief van M. Geerink Bakker aan C. Rijnsdorp, d.d. 28 maart 1972. Voor zijn bijdrage aan het gedenkboek ontving Rijnsdorp het honorarium van f. 5.000,-

¹⁶⁷⁰ Rijnsdorps tekst voor de gedenkbundel was te omvangrijk. De uitgever wilde zijn manuscript halveren. Geerink Bakker heeft op advies van G. Puchinger - die tactvol aangaf voorzichtig met de overvoelige auteur om te gaan - het probleem van het inkorten eerst schriftelijk bij Rijnsdorp aangekaart. Daarbij deed hij vrijblijvend suggesties bij bepaalde tekstpassages. Uiteindelijk hebben zij samen, bladzijde voor bladzijde, bekeken wat kon worden geschrapt. Rijnsdorp heeft het inkorten van zijn tekst geaccepteerd en vervolgens loyaal meegewerkt. Mededeling van M. Geerink Bakker aan Anne Schipper op 28 juni 1991 te Hoevelaken.

¹⁶⁷¹ C. Rijnsdorp tijdens zijn toespraak op 4 november 1974 bij de presentatie van de jubileumbundel *Vrij en gebonden*.

aan de Nachtwacht? Tegenover de jolige, rooms-rijke zwier van professor Kors van noem-maar-op en kom-maar-op, de verstandelijke, wat bange, wat onkundige, wat rangschikkende opsomming van onze toenmalige, verdienstelijke en integere directeur.

Aan het slot van lezing over de culturele taak van de *N.C.R.V.* in verleden en heden verwees Rijnsdorp nadrukkelijk naar de toekomst. In 1946 sprak Van Dijk nog vanuit een statistische denkwijze: 'Hij kon de dingen op een rijtje zetten, afnemend in belangrijkheid: stichting, wetenschap, politiek, kunst, sport- en lichaamsbeoefening, ontspanning en vermaak.' Maar in 1969 had de omroep in haar beleid en programmering met een 'heel complex van factoren te rekenen', en pasten op de nieuwe vragen geen oude antwoorden meer. Verwijzend naar een citaat in de *Omroepgids* van 24 september 1960 van prof. dr. P.A. van Stempvoort, dat 'radio en televisie missionaire instrumenten zijn, die in de moderne wereld de voorpostengevechten der kerk leveren', stelde Rijnsdorp - met waardering voor deze taakomschrijvingen - dat in deze zienswijze nog onuitgesproken de voorstelling leefde van een onbeweeglijke kerk in een bewegelijke wereld: 'De wereld beweegt, maar wij bewegen niet.' Hij concludeerde afsluitend:

Ook de kerk als volk Gods is in beweging. We kunnen niet meer zeggen: 'Hier sta ik, daar ligt de wereld; tot hoever kunnen we daarin uitstapjes wagen?' Het volledige mensenleven, planetair, is bij ons binnengebroken. Wat een risico, welk een opgaaf, wat een profetische mogelijkheden!

5.10 *Rijnsdorp en radiowerk*

In een kritisch omzien stelde Rijnsdorp onomwonden vast dat de *N.C.R.V.* in cultureel opzicht tot aan de Tweede Wereldoorlog 'niet veel had voorgesteld'.¹⁶⁷² Men moest immers van alles op de hoogte komen, bijgeschoold worden, met vallen en opstaan. Verwijzend naar de culturele annexatiezucht in de beginjaren van de christelijke radio-omroep, spaarde hij zichzelf niet:

Daaraan ik heb me ook bezondigd toen de *N.C.R.V.* pas was opgericht. Dan greep je maar raak. Want alles was er voor het volk Gods. Dus je greep maar naar Bach, je greep naar Handel, je ging dit doen en dat doen, maar je had helemaal niet in de gaten, dat je eigenlijk roofofbouw pleegde op een cultuur, waar je zelf geen deel aan had. Dus dat je annexeerde voor de christelijke omroep wat eigenlijk wereld was, en dat wilde je niet erkennen.¹⁶⁷³

In 1933 had Rijnsdorp in dit verband - verwijzend naar christelijke kunst: 'als we b.v. de Roomsche Gothiek (die zeker niet calvinistisch is) en de Luthersche kerkmuziek (zie zeker niet *als zoodanig* door ons aanvaard wordt) uitschakelen?' - zich kritisch de principiële vraag gesteld: 'En toch, waar zou het heen moeten met onze radio-programma's - en met de muziek überhaupt - als we o.a. Bach niet hadden?'¹⁶⁷⁴ In 1950 schreef hij over J.S. Bach in relatie tot de kunstopvoedende taak en functie van de radio: 'De grote populariteit van Bachs passiemuziek, die ook meer en meer zijn andere werken ten goede komt, en het grote aandeel dat de radio heeft in de verbreiding van Bachs muziek, niet in het minst van de instrumentele werken, is een verheugend verschijnsel.'¹⁶⁷⁵ Daarna gaf Rijnsdorp op onnavolgbare wijze het belang en de betekenis van de radio weer, zoals hij dit beschavingsinstrument vanaf 1957 zou inzetten bij zijn cultuurhistorische klankbeelden voor de *N.C.R.V.*-microfoon:

Het houdt cultuurbederf tegen en bewaart het levend contact met het verleden in een tijd, die de 'gedachtenis aan de voorgaande dingen' (Pred. 1 : 11) dreigt te verliezen. Het is een van de belangrijkste functies van de 'blijvende' kunstwerken om de opgespaarde cultuurwarmte in latere, koudere perioden uit te stralen. De grote meesterwerken op alle gebied verzekeren een bepaalde continuïteit in alles wat lieflijk is

¹⁶⁷² Wim Ramaker, interview met C. Rijnsdorp voor de *N.C.R.V.*-microfoon, uitgezonden op 4 januari 1974.

¹⁶⁷³ Trudy Klijn, radioportret van Rijnsdorp voor het *Convent van Kerken*, uitgezonden op 11 maart 1973. Dit citaat komt overigens niet voor in de bewerking van dit portret ter gelegenheid van Rijnsdorps tachtigste verjaardag: 'Je moet gewoon zijn die je bent', in: *Hervormd Nederland*, 21 september 1974.

¹⁶⁷⁴ C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 166.

¹⁶⁷⁵ C. Rijnsdorp, 'Bach in 1950', in: *Ontmoeting*, jrg. 4, nrs. 3-4, december 1949/januari 1950, 123.

en wèl luidt. Zijn behoren tot Gods instrumentarium, met behulp waarvan Hij de wereld bewoonbaar doet blijven.¹⁶⁷⁶

Na de Tweede Wereldoorlog met de komst van drs. M. Geerink Bakker en Nico Dekker bij de christelijke radiovereniging, ontworstelde de christelijke radio-omroep zich volgens Rijnsdorp aan het roemruchte cultuurmanco op radiogebied, steeg de kwaliteit en werd het peil vakkundig en goed. De *N.C.R.V.* moest het eerst allemaal 'princieel uitpluizen'. Op de vraag van Henk Glimmerveen: 'Welke rol heeft u volgens uzelf in protestants Nederland gespeeld?', wees Rijnsdorp in zijn antwoord zowel naar de culturele emancipatie van zijn volksgroep en de christelijke omroep, als naar zijn eigen artistieke groei en ontwikkeling als kunststopvoeder:

Nou, dat zou ik dan willen zien in verband met de emancipatie van de kleine burgerij van de gereformeerde gezindte. Eenzelfde soort emancipatie heeft zich in mijn leven voltrokken. En eenzelfde emancipatie heeft zich mutatis mutandis ook bij de *N.C.R.V.* voltrokken. Daarom voel ik mij ook zo sterk emotioneel aan de *N.C.R.V.* verbonden. Omdat ik daarin zoveel herken van mijn eigen ontwikkeling. Dus ik zou zeggen, mijn ontwikkelingsgang is zodanig geweest, dat ik een tijdlang niet werd opgemerkt, niet werd begrepen, niet werd ontdekt, eenvoudig omdat men aan de dingen die mij interesseerden nog niet toe was. (...) Bij de *N.C.R.V.* zijn veel meer vakkundige mensen gekomen, zoals Geerink Bakker als musicoloog en de afdeling Gesproken Woord waar mensen zijn gekomen die echt verstand hadden van de dingen waarover ze het hadden. Zo heb ik ook een kans gekregen om mee te werken aan het cultureel peil, dat hele complex is een verwant complex en dan zie ik mezelf daarin als iemand die daarin een rol heeft gespeeld.¹⁶⁷⁷

De diverse aspecten van Rijnsdorps muzische veelzijdigheid: van componist tot muzikerecensent, van tekstdichter tot declamator, van literator tot criticus kwamen - met name vanaf 1957, weliswaar cultuurkritisch angescherpt, maar op basis van dezelfde volkstopvoedkundige strategie, tactiek en methodiek - tot een unieke synthese van woord en klank, waarin naast de auditieve elementen indirect ook visuele dimensies van de menselijke verbeelding werden aangesproken of evocatief opgeroepen. Met als klinkend resultaat een indrukwekkende 'anthologie sonore' van ettelijke honderden cultuurhistorische klankbeelden en andere programma's, die hij decennialang voor de christelijke radio-omroep schreef en dikwijls zelf ook met zijn herkenbare, karakteristieke stemgeluid presenteerde.¹⁶⁷⁸

Naast het schrijven van kunststopvoedende cultuurhistorische radioprogramma's bleef Rijnsdorp in deze jaren zich in cultuurhistorisch en -educatief perspectief bezinnen op de taak en functie van de radio in het algemeen en die van de christelijke radio-omroep in het bijzonder. Voor de *N.C.R.V.*-staf hield hij op maandagochtend 15 mei 1961 de lezing 'Levensbeschouwing en werkelijkheidszin',¹⁶⁷⁹ waarin hij dit begrippenpaar - dat voor hem een ondeelbare eenheid vormde - verder uitdiepte:

¹⁶⁷⁶ Rijnsdorp vervolgde dit citaat met een directe verwijzing naar de bijbelse scheppingsopdracht, zoals hij die zelf met zijn dubbele cultuurtaak vanuit zijn neocalvinistisch cultuurprogram in de praktijk bracht: 'Deze betekenis geldt voor iedereen. Maar er is een klasse van mensen, de scheppende kunstenaars n.l., die in dit handelen Gods een verantwoordelijke en actieve positie hebben gekregen, of zij zich dit bewust zijn of niet. Aan hen is het, nieuwe werken te scheppen, waarin de geestelijke krachten van deze tijd zijn samengeballd. De grote voorgangers zijn daarbij de grote voorbeelden en zelf hebben zij tot taak van erfgenamen erflaters te worden.' *Ibidem*, 123.

¹⁶⁷⁷ Henk Glimmerveen, *Een Koningskind uit Schiebroek*, *N.C.R.V.*-radioportret van dr. C. Rijnsdorp ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag, uitgezonden op maandag 16 september 1974.

¹⁶⁷⁸ Over het belang van de menselijke stem in relatie tot de opkomst van het boek en het schrijverschap schreef Rijnsdorp in 1955: 'Was er ook niet geklaagd, dat onder invloed van het boek een papieren cultuur was ontstaan? De levende stem, de levende verschijning, het spreken van mond tot mond had aan belangrijkheid ingeboet. De welsprekenheid was in vele opzichten tot rhetoriek verworpen. Sindsdien kwamen de telefoon, de gramfoon, de radio. Het is, ook voor schrijvers, allerminst onverschillig hoe onze persoonlijke verschijning, hoe ons stemgeluid, hoe onze wijze van spreken is.' C. Rijnsdorp, 'Cultuur door zwaarteverlies', in: *Ontmoeting*, jrg. 8, nr. 9, juni 1955, 259.

¹⁶⁷⁹ Deze lezing, op 15 mei 1961 uitgesproken als inleiding voor de 'Vormingscursus *N.C.R.V.*', nam Rijnsdorp in 1964 op in de essaybundel *Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie*, 72-80. Abusievelijk staat in de voetnoot het jaartal 1962 vermeld. Een handgeschreven deel van deze lezing onder de titel 'Levensbeschouwing Vandaag, fragment', droeg Rijnsdorp op aan de 'hartstochtelijke lezer' Piet Risseeuw in het *Liber Amicorum*, dat hem werd aangeboden ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag op 16 mei 1961.

Levensbeschouwing wordt gewoonlijk met wereldbeschouwing verbonden. Men richt zijn aandacht op het geheel der wereld, het wezen en de bestemming van de mens, de zin van het leven en de positie van de beschouwer ten opzichte van dit alles. Het gaat hier dus niet maar om een stel theologische, wijsgerige of populaire opvattingen, inzichten, overtuigingen, beginselen, die min of meer naast elkaar liggen, maar om een *organische samenhang* daarvan. Het resultaat kan zijn, op een bepaald niveau althans, een filosofisch systeem, uitgewerkt of latent aanwezig; een godsdienstige belijdenis, eventueel uitgedijld tot een dogmatiek; maar ook kunnen het kunstwerken zijn. De wijsbegeerte werkt, scheidend en combinerend, met abstracte begrippen; de religie met openbaringsgegevens, dogma's, overleveringen en ritueel; de kunst scheidt gestalten en vormen.¹⁶⁸⁰

In zijn vormingscursus verwees Rijnsdorp naar de ontstaansgeschiedenis van de *N.C.R.V.*, reflecteerde hij op de doorwerking van de secularisatie op het christelijk karakter van de omroep, waarbij hij over de gereformeerde gezindte, meer in het bijzonder de synodaal-gereformeerde kerken de centrale vraag opwierp: 'moet het calvinisme worden omgesmolten met loslating van de puriteinse alliege, is dat noodzakelijk, mogelijk en hoe?' Daarna vroeg hij zich vervolgens af: *Waar ligt de verbinding tussen het zich vormend cultuurpatroon van de tweede helft der twintigste eeuw met het schriftuurlijk geloof?*¹⁶⁸¹ Over de verhouding tussen pers en radio stelde Rijnsdorp in deze lezing uit 1961, na de opmerking dat hij over de televisie weinig meer wist 'dan dat ze bestaat':

Voor de pers is de radio weinig meer dan een bejaarde tante, die in een hoekje onafgebroken zit te breien en alleen beleefdheidshalve wordt opgemerkt. Ze trekt daar alleen de aandacht wanneer haar plaats in discussie is, of wanneer ze een nieuwe japon heeft aangetrokken of naar de kapster is geweest.¹⁶⁸² Terecht schenkt de pers grote aandacht aan de televisie. Misschien zou de radio meer van zich doen spreken, indien deze er beter dan tot nu toe in zou slagen geheel en uitsluitend zichzelf te zijn. Het lijkt geen twijfel dat de radio, door het feit dat ze alleen met geluiden werkt, een volkomen aparte plaats inneemt.¹⁶⁸³

Naast zijn veelzijdig radiowerk was Rijnsdorp eveneens als adviseur betrokken bij een nieuw televisieprogramma op het tweede televisienet: 'Literair Kijkschrift',¹⁶⁸⁴ een literaire rubriek op woensdagavond met Kees van Langeraad als presentator. In dit programma kwamen niet alleen diverse letterkundige verschijnselen aan de orde, maar werd ook creatief werk centraal gesteld. Het programma kende een werkredactie met Ad den Besten, Ed. Hoornik, Michel van der Plas, Dolf Verspoor, aangevuld met Ad van Roon en David Koning, waarbij J. Bernlef, prof. dr. K. Heeroma, dr. J.W. Schulte Nordholt, C. Ouboter, P. Rodenko en C. Rijnsdorp als adviseurs optraden: 'Alzo een schare medewerkers, die beslist niet allen gelijk zijn in opvattingen, hetgeen ook in de programma's, welke telkens 25 minuten duren, zal uitkomen.'¹⁶⁸⁵ De bewaarde televisiebeelden, waarop Rijnsdorp in dit programma figureerde, gaven de indruk dat de radio als medium beter bij hem paste.¹⁶⁸⁶ Zijn medewerking aan de cultureel-educatieve programma's van

¹⁶⁸⁰ C. Rijnsdorp, 'Levensbeschouwing en werkelijkheidszin', *Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie*, 75.

¹⁶⁸¹ *Ibidem*, 78.

¹⁶⁸² Rijnsdorps plastisch taalvermogen kreeg in deze *N.C.R.V.*-lezing zelfs een didactisch-frivool karakter: 'Gedachtig aan de anecdoten van die bruid, die achtereenvolgens pruik, glazen oog, kunstgebit en enkele prothesen aflegde, tot de verbijsterde bruidegom gedrongen werd tot de vraag of er nog iets overbleef, kan men zich afvragen: wat blijft er eigenlijk nog aan vaste punten in de werkelijkheid over? Heeft de werkelijkheidszin nog wel zin?', *Ibidem*, 77.

¹⁶⁸³ *Ibidem*, 79.

¹⁶⁸⁴ *Literair kijkschrift*, uitgezonden op 2 december 1964 op Nederland 2. In deze aflevering van het literaire televisieprogramma vond een studio-gesprek tussen de literatoren K.H. Heeroma, C. Ouboter en C. Rijnsdorp plaats over de opheffing van het letterkundig en algemeen-cultureel tijdschrift *Ontmoeting*.

¹⁶⁸⁵ 'NCRV, nieuwe opzet literaire rubriek', in: *Nieuwe Leidse Courant*, 23 september 1964. Het literaire TV-programma werd tussen 1964 en 1966 uitgezonden.

¹⁶⁸⁶ Zie over dit literaire televisieprogramma van de *N.C.R.V.*: Jeroen Dera, *Sprekend kritiek*, 200-206. De conclusie van Dera dat de medewerkers van programma's als *Literair Kijkschrift* niet bekend stonden 'als cultuurbemiddelaars met zorgen over de kloof tussen de "massa" en het boek', waarbij hij in een tussenzin opmerkte: '- en dit gaat ook op voor de naoorlogse Rijnsdorp-', laat zich niet onderbouwen door het beschikbare bronnenmateriaal. Ter toelichting schreef Jeroen Dera: 'Zij verdedigden, zoals ik in de volgende paragraaf zal laten zien, in hun verspreide publicaties niet zozeer een cultuurbemiddelend ideaal, maar beoogden serieuze literatuurprogramma's te maken die hopelijk appellerden aan een zo groot mogelijk publiek.' Juist de naoorlogse Rijnsdorp in zijn kunststopvoedende bemiddeling als literair criticus via de protestantse periodieke pers en de naoorlogse boekenprogramma's van de

de *N.C.R.V.* had voor hem een dubbele functie: 'Je was bezig met anderen in dat proces te betrekken maar daardoor begon je in de eerste plaats jezelf in dat proces te betrekken.'¹⁶⁸⁷ Zijn presentatiestijl werd door het vele radiowerk 'duidelijk anders': 'Achter de microfoon moet je de mensen toespreken en je woorden moeten overkomen. Dat is een heel nuttige wisselwerking en die zou ik niet graag hebben willen missen.'¹⁶⁸⁸

De *N.C.R.V.* heeft haar oudgediende en radiocoryfee C. Rijnsdorp, naast de hoognodige opdrachten aan hem als zelfstandige zonder personeel,¹⁶⁸⁹ in zijn cultuurtaak als volksverheffer en kunststopvoeder altijd gewaardeerd en geëerd. Niet alleen in woord en daad, maar ook in geluid en beeld.¹⁶⁹⁰ Ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag bood de omroep hem een receptie aan in haar studio aan de Schuttersweg 8 te Hilversum op donderdag 19 september 1974 van 15.30 tot 16.30 uur. In de *N.C.R.V.*-gids waren de leden uitgenodigd om Rijnsdorp te komen feliciteren. Daarnaast besteedde de omroep zowel voor de radio als op de televisie ruimhartig aandacht aan haar jubilerende medewerker van het eerste uur,¹⁶⁹¹ die in de gids gekarakteriseerd werd als 'een dichter, romancier en essayist van internationale allure'. Daarbij merkte redacteur Klaas Koopman - verwijzend naar Rijnsdorps talrijke literaire radiobesprekingen en cultuurwerk voor de *N.C.R.V.* - eveneens op: 'In protestants Nederland was dr. C. Rijnsdorp al een man tegen wie terecht werd opgekeken. Een "vertaler" noem ik hem, wat hij aardiger vindt klinken dan "popularisator". Want dr. Rijnsdorp heeft protestants Nederland met de cultuur in aanraking gebracht. Hij niet alleen, maar hij is wel van zeer grote invloed geweest.'¹⁶⁹² Tijdens de huldiging werd Rijnsdorp bevorderd van Ridder tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau, kreeg hij het door Roeland Koning geschilderde statieportret aangeboden, gevolgd door de uitreiking van de omnibus met zijn drie grote romans: *Koningskinderen* (1930), *Eldert Holier* (1938) en *Mijn Vader, Mijn Vader...* (1946). Rijnsdorp eindigde zijn dankwoord met de wens van zijn vrouw om gezamenlijk het eerste couplet van *Psalm 103* te zingen. Na afloop van de voor de *N.C.R.V.*-leden toegankelijke en goed bezochte receptie vertrokken de genodigden voor het aansluitend diner naar Hotel *De Nederlanden te Vreeland*.¹⁶⁹³

Volgens Ab van Eyk zag Rijnsdorp zijn werk voor de christelijke radio-omroep 'dan ook terecht als een bewijs temeer van de culturele volwaardigheid onzer omroepvereniging'.¹⁶⁹⁴ In zijn

N.C.R.V., met inbegrip van zijn vele cultuurhistorische radioprogramma's, beijverde zich om de diepe kloof tussen de massa van het (calvinistisch) volksdeel en het boek te slechten. Als cultuurbemiddelaar en kunststopvoeder bleef hij tot diep in de jaren zeventig van de vorige eeuw een 'positief christelijk-nationaal cultuuredeaal' nastreven.

¹⁶⁸⁷ Henk Glimmerveen, *Een Koningskind uit Schiebroek*, *N.C.R.V.*-radioportret van dr. C. Rijnsdorp ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag, uitgezonden op maandag 16 september 1974.

¹⁶⁸⁸ G. Puchinger, 'Dr. C. Rijnsdorp', in: *Christen en kunst*, 176.

¹⁶⁸⁹ Ter aanvulling op Rijnsdorps karig pensioen waren de additionele inkomsten uit zijn radio- en perswerk letterlijk broodnodig om financieel rond te kunnen komen.

¹⁶⁹⁰ De driedelige radioserie van Okke Jager ter gelegenheid van Rijnsdorps eredoctoraat in 1965: *Meriti Causa I, Helderziend, Meriti Causa II: Luisterscherp*, en *Meriti Causa III: Letterlievend*, uitgezonden op Hilversum I op 17 en 24 september en 1 oktober 1965; Henk Glimmerveen, 'Een Koningskind uit Schiebroek', *N.C.R.V.*-radioportret van dr. C. Rijnsdorp, uitgezonden op maandag 16 september 1974 op Hilversum II, van 20.15-22.00 uur; Noortje van Oostveen: *In 't zilver*, interview met C. Rijnsdorp, 24 augustus 1978; Joes Odufré, 'Burger bij de gratie Gods'. televisieportret van C. Rijnsdorp bij zijn eredoctoraat, uitgezonden door de *N.C.R.V.* op woensdag 20 oktober 1965 op Nederland I van 22.25-22.45 uur; Jan Pieter Visser, *Mijn leven heeft een kalme pols*, *N.C.R.V.*-televisiedocumentaire over dr. C. Rijnsdorp, uitgezonden op 16 september 1974 van 22.00-22.25 uur op Nederland 2.

¹⁶⁹¹ Ten onrechte werd in de jongste mediahistorie van de *N.C.R.V.* Rijnsdorps betrokkenheid bij de christelijke radio-omroep gedateerd op 1957 in plaats van 1929. Peter Bak en Wim Berkelaar, *Verkondiging en verstrooiing. Een geschiedenis van de NCRV (1924-2014)*, 231.

¹⁶⁹² Klaas Koopman, 'Een koningskind uit Schiebroek', in: *N.C.R.V.*-gids, jrg. 50, nr. 37, 14 september 1974, 12.

¹⁶⁹³ Bij dit diner waren ook de leden van het 'Comité Rijnsdorp tachtig jaar' aanwezig. Drs. M. Geerink Bakker trad op als huisfotograaf. Mevrouw J. Risseeuw zat tussen Rijnsdorp en ds. J. Buskes in: 'de enige man in het gezelschap die aan tafel rookte en zijn bord als asbak gebruikte'. Mededeling van Jannie Risseeuw-Passchier aan Anne Schipper op 25 april 1989 in haar Haagse appartement, waar alles nog de geest en werksfeer ademde van de schrijver Piet Risseeuw. Ook herinnerde de weduwe van Risseeuw zich dat minister W.F. de Gaay Fortman, in zijn kwaliteit als voorzitter van het Rijnsdorp-comité, haar uitnodigde op de terugweg mee te rijden in de dienstauto. In Wassenaar stapte de minister uit en de chauffeur zette haar vervolgens thuis in Den Haag af.

¹⁶⁹⁴ 'Ab van Eyk: 40 jaar eksperimenteren met radio', in: *Literama-Magazine*, jrg. 21, 1986, mei, nr. 1, 49.

cultuuroverdracht voor de radiomicrofoon - niets voor niets sprak Rijnsdorp over 'dat unieke communicatiemiddel, dat radio heet',¹⁶⁹⁵ reikte hij als literator in zijn muzikale, historische en cultuurpedagogische kwaliteiten de kunstzinnige volksofvoeder in hem de hand. Op de theologische basis van Kuypers algemene genadeleer wilde hij de belangstelling van de 'gereformeerde medebroeder' openen voor de schatten van de cultuur, waarbij hij opmerkte. 'In dat licht bezien moet je de NCRV bezien, dat is de instelling die beantwoordt aan mijn ideaal.'¹⁶⁹⁶ Hoe gevoelig Rijnsdorp was voor de kracht en macht van het medium van de radio, 'die op haar manier en met haar middelen ook presentie kan scheppen tot ver over dood en tijd heen', vertolkte hij in het citaat, waarmee hij als hoogbejaarde in 1977 een dagbladrecensie opende:

Onlangs beluisterde ik, al lezend, via de radio naar het Requiem van Mozart. Na het einde van een bepaald onderdeel was het mij even te moede of in de ingetreden stilte mijn eigen hart ophield te kloppen. Ik was een eindje meegestorven.¹⁶⁹⁷

Rijnsdorps kunstopvoedend radiowerk voor de *N.C.R.V.* stond in de publieke beeldvorming en berichtgeving doorgaans sterk in de schaduw van zijn literair-kritisch werk, met inbegrip van de hiermee verbonden waardering of verguizing. Hierdoor bleef in het spanningsveld van calvinisme en cultuur een uniek aspect van zijn volksofvoederschap tot kunst en cultuur onderbelicht. Mede door deze eenzijdige waardering delfde in de publieke oordeelsvorming zijn kunstpedagogische betekenis als internationaal-georiënteerde en cultuurhistorisch gedreven radioman Rijnsdorp het onderspit tegen de nationale auteur van *Koningskinderen* en literair criticus van het *Rotterdammer-Kwartet*. Zijn kunstopvoedend en Europees gefundeerd muzikaal en literair cultuurwerk voor de radio kan echter zonder de geringste twijfel minstens gelijkwaardig worden gesteld aan zijn kritische persarbeid als literator. Ook in zijn radiowerk had hij een volstrekt eigen signatuur waarin de calvinistische toon letterlijk en figuurlijk luid en duidelijk doorklonk. Voor Rijnsdorp bestond geen onderscheid in zijn cultuurtaak en kunstopvoedend instrumentarium; zijn kunstverheffende linkerhand wist precies wat zijn artistieke rechterhand deed.

Vanaf het allereerste begin zette Rijnsdorp vanuit zijn roeping en levensopdracht de radio als middel tot legitieme smaakvorming in. Ruim een halve eeuw heeft hij het gehele register van dit unieke instrument in alle toonaarden bespeeld. In zijn strategie en program van culturele volksofvoeding heeft hij - naast het medium van de protestantse periodieke pers met het gedrukte woord - via de christelijke radio-omroep met het gesproken woord het luisterpubliek in groten getale weten te bereiken met zijn op calvinistisch-culturele leest geschoeide kunstzinnige radioboodschap. Decennialang bracht hij alle klinkende kunstdisciplines, in een eigenzinnige en kunstopvoedende formule van tekst en muziek, via de ether bij zijn grotendeels protestants-christelijke gehoor de huiskamer in. Aan de tekst van de apostel Paulus uit *Romeinen* 10 : 17:

Zo is dan het geloof uit het gehoor, en het gehoor door het Woord Gods ...

voegde Rijnsdorp - met zijn nationaal klinkend en kunstopvoedend cultuurevangelie vanaf de radiokansel van de *N.C.R.V.* - aan het luchtruim een muzisch-calvinistische dimensie toe.

¹⁶⁹⁵ C. Rijnsdorp, 'Levenbeschouwing en werkelijkheidszin', *Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie*, 80.

¹⁶⁹⁶ Kees Waagmeester, 'Ik ben geen leider maar een opvoeder', in: *Hervormd Nederland*, 25 maart 1978.

¹⁶⁹⁷ C. Rijnsdorp, 'Hoe kan een boek "goed" zijn', in: *Trouw/Kwartet*, 15 april 1977. Rijnsdorp vervolgde het citaat met de gewaarwording: 'De ziel van een stervend genie had zich hier, het hocuspocus van de handeling der Zauberflöte ver achter zich latend, in zijn laatste ernst geopenbaard. Het jaar 1791 werd opnieuw werkelijkheid in 1977.'

6 Protestantse periodieke pers

6.1 *Rijnsdorp en pers*

Met zijn literair-kritisch en volksofvoedend optreden in de protestantse periodieke pers,¹⁶⁹⁸ trad Rijnsdorp in het journalistieke voetspoor van dr. A. Kuiper. Als geen ander had deze antirevolutionaire leidsman en journalist begrepen dat hij door zijn aanhoudende persarbeid een heel volksdeel kon vormen en mobiliseren. In zijn lijfblad *De Standaard*, 'Antirevolutionair Dagblad voor Nederland', wist Kuiper als hoofdredacteur in zijn fonkelende *Driestarren*,¹⁶⁹⁹ het hart van het calvinistische volksdeel te bereiken en velen in 'leer en leven' te beïnvloeden, zoals prof. mr. Anne Anema in zijn éloge op Kuiper schreef: 'Ongelooflijk is de tact en het geduld waarmee hij allerlei achterlijk vooroordeel onder de eenvoudigen wist op te ruimen.'¹⁷⁰⁰ Ook na zijn dood in 1920 echode Kuipers signatuur nog lang na in de kolommen van de gereformeerde persorganen. De journalistieke stijl van deze ware volksschrijver typeerde Rijnsdorp in 1932 lichtvoetig met de constatering: 'Kuiper heeft de aandacht van de fraaie, àl te fraaie letteren op politiek en journalistiek geleid en met zijn persoonlijke stijlgaven tot op de huidige dag 't grootste deel der Chr. dagbladen opgescheept met een a.r. jargon, dat iemand op den duur revolutionair zou maken.'¹⁷⁰¹ Tegelijkertijd gaf hij aan de virtuoze stijl van Abraham Kuiper - in tegenstelling tot het 'taalplunje' van de vele Kuiper-epigonen - te waarderen: 'Want wat die eigenaardigheden bij Kuiper deed bewonderen, althans genieten, maakt ze bij zijn naäpers ongenietbaar: zijn genialiteit is juist 't onnavolgbare in hem. Maar goed, dit alles is ten minste journalistiek.'¹⁷⁰²

Aanvankelijk vreesde Rijnsdorp de bedreigingen die het journalistieke genre op zijn beginnend schrijverschap konden uitoefenen, zoals hij in 1931 dit gevaar met een duidelijk statement vertolkte: 'De journalistiek is voor de schrijver een even gevaarlijke nabuurstaat, als de litteratuur voor de predikant.'¹⁷⁰³ Met enig zelfinzicht vervolgde hij: 'Alle eerzucht om behalve kunstenaar ook courancier of geleerde te zijn, moet de schrijver, indien hij geen Goethe is, afzweren. Ook voor hem is concentratie noodzakelijk.' Zijn schaarse tijd wilde Rijnsdorp - gezien de ongunstige werkomstandigheden op kantoor,¹⁷⁰⁴ die zijn kunstenaarschap ernstige beperkingen oplegden - vanuit zijn roepingsbesef als christelijk auteur zo doelmatig en doelgericht mogelijk benutten. Eerder had hij voor zichzelf, nog voor zijn landelijke doorbraak als romancier met *Koningskinderen* eind 1930, graag een journalistieke toekomst in de gereformeerde dagbladpers gezien. Toen op 5 augustus 1926 hoofdredacteur Pieter Brouwer van het antirevolutionaire *Friesch Dagblad* overleed, was Rijnsdorp een van de tien sollicitanten voor de vrijgekomen functie.¹⁷⁰⁵ Niettemin bleef het dagblad trekken, of juist gezegd: de journalistiek trok hem vanuit zijn artistiek en pedagogisch cultuurmandaat geleidelijk aan het domein van de protestantse pers binnen in de dubbelrol van literator en volksofvoeder tot cultuur op het in gereformeerde kring grotendeels onbetreden levensterrein van de kunst.

¹⁶⁹⁸ Zie voor een kenschets van de protestantse periodieke pers: G. Harinck, 'De Bibliografie van Nederlandse Protestantse Periodieken', in: G. Harinck en D.Th. Kuiper (red.), *Anderhalve eeuw protestantse periodieke pers*, 222-227.

¹⁶⁹⁹ Ben van Kaam, *Parade der mannenbroeders*, 60-61. Deze korte polemische stukjes van dr. A. Kuiper werden 'bewonderd en gevreesd' bij vriend en vijand: 'Iedereen wist wat een "driestar" was.' Typerend voor de grote invloed van *De Standaard*, die dagelijks 'kolom voor kolom' werd gespeld door vele duizenden, noemde Van Kaam de verhalen van lezers die Kuipers *driestarren* in schriften overschreven en van buiten leerden.

¹⁷⁰⁰ A. Anema, 'Dr. A. Kuiper', in: *Stemmen des Tijds*, Maandschrift voor Christendom en Cultuur, jrg. 10, 1920-1921, deel 1, 121.

¹⁷⁰¹ C. Rijnsdorp, 'Theologische en letterkundige optiek', *Ter Zijde*, 104.

¹⁷⁰² *Ibidem*. Zie voor Rijnsdorps allergie voor het nabootsen van Kuipers taaleigen zijn recensie 'Naar het vooronderzoek terugverwezen', in: *De Rotterdammer*, 10 februari 1934, over *Schoonheid en schijn* van W.S. Sevensma.

¹⁷⁰³ C. Rijnsdorp, 'Theologische en letterkundige optiek', *Ter Zijde*, 106.

¹⁷⁰⁴ *Ibidem*, 105-106. Rijnsdorp schreef hier ook met enig zelfbeklag: 'In ons kleine land met zijn klein taalgebied, dat de schrijver verbiedt van zijn pen te leven en dus dwingt zijn beste krachten elders te besteden, heeft met name de Chr. schrijver een allesbehalve benijdenswaardige positie.'

¹⁷⁰⁵ K. de Jong Oz, *Zij zullen het niet hebben. De geschiedenis van het Friesch Dagblad*, deel 1, 1903-1935, 302. De Friese hoofdonderwijzer D. van der Meulen werd op 1 oktober 1926 benoemd tot opvolger van Pieter Brouwer. Rijnsdorps Rotterdamse schrijversvriend Piet Korthuys had eveneens gesolliciteerd op dezelfde vacature bij het *Friesch Dagblad*.

De relatie van Rijnsdorp tot de protestantse periodieke pers en haar beoefenaars was lokaal, kritisch en weloverwogen. Door middel van de gedrukte media had hij direct toegang tot het calvinistisch volksdeel als potentieel lezerspubliek. Evenals via de N.C.R.V.-radio in de ether kon hij met een artikel in een dag-, week- of maandblad zijn duizenden bereiken. De pers, die in gereformeerde kring als massacommunicatiemiddel van oudsher gemeengoed was van het volk, werd voor hem een belangrijk instrument bij de uitoefening van zijn kunstopvoedkundige cultuurtaak. In allerlei soorten en maten protestantse periodieken heeft hij zijn gewilde bijdragen gepubliceerd, van scheppend tot beschouwend, van instructie tot kritiek en opinievorming.

Wie de protestantse periodieke pers - de in Nederland verschenen drukwerken door en voor protestanten; een samenhangend journalistiek geheel van dag-, week- en maandbladen, kerkbodes, verenigingsuitgaven, omroepgidsen en tijdschriften - systematisch doorzoekt, komt de naam van Rijnsdorp vanaf 1920 steeds vaker tegen.¹⁷⁰⁶ Zijn inhoudelijke betrokkenheid bij de christelijke persorganen nam diverse vormen en inhouden aan. Doorgaans werd hij als auteur op incidentele basis benaderd voor het schrijven van een artikel of novelle, of als 'vast medewerker' verbonden aan een week- of maandblad, zoals *De Reformatie* en de *Vriend des Huizes*. Ook was Rijnsdorp voor een korte of langere periode als redacteur verbonden aan het vooroorlogse christelijk letterkundig tijdschrift *Opwaartsche Wegen*, het organistenblad *Organist en Eeredienst*, en de jubileumbundels *Het Heerlijk Ambacht* (1934) en *Verzeild Bestek* (1939). Aan zowel *De Rotterdammer* als *De Standaard* droeg hij artikelen bij; voor dit laatste dagblad werkte hij vanaf 1938 ruim vijf jaar tevens als muziekrecensent voor Rotterdam en omstreken. Van het naoorlogse 'Christelijk Cultureel Sociaal Weekblad' *Nieuw Nederland* was hij van de eerste jaargang (1945 tot 1946) redacteur 'letteren en muziek'. Van het 'Letterkundig en algemeen-cultureel maandblad' *Ontmoeting* was hij niet alleen medeoprichter, maar droeg hij ook als redacteur en auteur tien jaargangen lang - van oktober 1946 tot en met september 1957 - in tientallen afleveringen proza, poëzie, essayistiek en kritiek bij. Met name zijn 'Poëzie-kroniek' bleek een veelgelezen rubriek. Aan *Op den Uitkijk*, het 'Christelijk cultureel maandblad: het blad waar pit in zit', was hij van mei 1952 tot en met december 1968 specifiek als poëzierecensent verbonden met zijn befaamde 'Kroniek der poëzie'. Als letterkundig criticus werd Rijnsdorp in 1954 na zijn vervroegd pensioen benoemd tot 'vast literair medewerker' van de *Rotterdammer*-bladen. Voor zijn kritisch werk in *Op den Uitkijk* en *De Rotterdammer* ontving hij in maart 1964 de *Prijs der literaire kritiek*.¹⁷⁰⁷ Kunstopvoedend en literair-kritisch werk dat Rijnsdorp na de dagbladfusie van het *Rotterdammer-Kwartet* met *Trouw* in 1971, op kerkelijk, (sociaal-)cultureel en maatschappelijk terrein in meer duidende en kritisch-opiniërende zin voortzette en met name via deze krant zou distribueren.

De bijdragen die Rijnsdorp in de protestantse periodieke pers publiceerde, vormden voor hem een bewuste poging tot contact en dialoog met zijn christelijke achterban: een door hem beproefde methode om voor zijn gestaag rijpende opvattingen over literatuur en muziek, kunst en religie bij het lezerspubliek niet alleen gehoor, maar vooral ook weerklank te vinden. Hij beschouwde de eigen persorganen van grote betekenis voor de culturele verheffing en literair-kunstzinnige emancipatie van het calvinistisch volksdeel. Daarbij had hij ook een scherp oog voor de invloed en doorwerking van de kerkelijke pers: 'Toen de pers opkwam, heeft de kansel heel goed begrepen, dat dit een macht werd nevens hem.'¹⁷⁰⁸ Vandaar de zeer rijk, gevarieerde kerkelijke pers.¹⁷⁰⁹ In dit citaat typeerde Rijnsdorp de slagkracht van de protestantse periodieke

¹⁷⁰⁶ In *Nijhoff's Index* op 'de Nederlandsche periodieken van algemeenen inhoud', werd C. Rijnsdorp in de veertiende jaargang 1923 voor het eerst genoemd met zijn gedichten in *Stemmen des Tijds*. Deze index blijkt overigens niet volledig wat het werk van Rijnsdorp betreft, omdat dit bibliografisch overzicht niet alle (protestantse) tijdschriften en couranten opnam, zoals *De Spiegel*, waarin hij in juni 1920 debuteerde met de tweedelige bekeringsnovelle *Haar eerste Avondmaalsgang*.

¹⁷⁰⁷ Zie: *Een geknervelde volksopvoeder*, hoofdstuk 7 *Cultuurideaal en wanbegrip*, paragraaf 7.5.2: 'Prijs der literaire kritiek', met in bijlage I de integrale tekst van het juryrapport van deze tweejaarlijkse kritiekprijs.

¹⁷⁰⁸ Het advies dat Rijnsdorp in dit opzicht voor predikanten in petto had, luidde: 'Indien ook hier meer centraal wordt geleefd bij de kern der roeping, zal het prestige van de kansel zeker winnen, juist ook voor het literaire en culturele leven.' C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 171.

¹⁷⁰⁹ C. Rijnsdorp, 'Het Tooneel en Wij', ongedateerde en ongepubliceerde lezing (circa 1933).

pers (en de theologische dominantie van dit volksopvoedend instrumentarium), die hij vrijwel zijn hele leven heeft ingezet voor het uitdragen en verspreiden van zijn opvattingen over kunst, geloof en leven, die voor hem ook in zijn persarbeid een journalistieke 'drie-eenheid' vormden.

Bij de uitoefening van haar maatschappelijke taak leverde de Nederlandse pluriforme pers 'in meerdere of mindere mate een bijdrage aan de ontwikkeling van meer of minder grote groepen der bevolking'.¹⁷¹⁰ Voor het calvinistisch lezerspubliek, met de dagelijkse bijbellezing als vast ritueel - bediend door een bloeiend pers- en uitgeverswezen in protestantse kring - gold dit bijkans in dubbele mate. Met uitzondering echter van de rubriek 'kunst en letteren'; een levensterrein, waarop de geroepen kunstenaar en artiest zich zelden uitverkoren wist.¹⁷¹¹

6.2 *Pers en volk: een dubbele loyaliteit*

Halverwege de jaren dertig van de vorige eeuw was Rijnsdorp vanuit zijn cultuurmandaat nog idealistisch gestemd over de kunstzinnige en literaire opvoedbaarheid van het calvinistisch volksdeel. In dit verband schreef hij loyaal over de pers in een van zijn literair-pedagogische essays uit deze periode: 'Onze Chr. pers heeft een taak. Onze Chr. pers doet al héél wat meer dan vroeger'.¹⁷¹² Tegelijkertijd tekenden zich volgens hem in de eigen persorganen omstreeks 1930 bepaalde bezwaren af, die ook voor de christelijke radio-omroep opgeld deden. In de 'eerste etappe' van de protestants-christelijke letterkunde, tussen 1900 en 1914 toen een enkele criticus zich met literatuur bezighield, was het letterkundig oordeel van deze 'kenners' het belangrijkste. In de daarop volgende 'tweede etappe', die in Rijnsdorps literatuurhistorie *In drie etappen* grotendeels de periode van het Interbellum omvatte, was de 'constellatie' volgens hem veranderd. Er werd toen 'tamelijk veel' geschreven, echter zonder dat er sprake was van een overzicht 'van alle factoren, die bij literaire critiek in het geding zijn'. Wanneer de critici 'in hun oude, individuele spoor' bleven doorgaan en naast elkaar werkten in plaats vanuit een gedeelde visie naar een gemeenschappelijk doel, 'dan leidde dit alles tot verwarring', vond hij, met name bij het in literair-esthetisch en kunstzinnig opzicht grotendeels nog op te voeden eigen publiek.

'Over de hoofdvragen moet meer eenheid komen', stelde Rijnsdorp kritisch, zich ernstig bewust van de verdeeldheid op christelijk literair erf in 'ons geestelijk verscheurd Nederland'. Daarbij miste hij het ontwerp van een 'stijlvolle schets van een Christelijke aethetica', die de recensenten zou dwingen 'tot positie-kiezen', waardoor 'zoo al niet éénheid, dan toch helderheid' werd bereikt. Hij noemde dit 'op zichzelf al echt reformatoerisch werk'. Uit de bijbel viel volgens hem geen 'kant en klare esthetica' te deduceren, 'ook niet als men er de drie formulieren, Kuyper en Bavinck onder legt'. Een esthete kon alleen groeien 'uit de praktijk van de strijd op litterair gebied'. Over dit letterkundig strijdgewoel in zijn culturele achterban constateerde hij redelijk optimistisch: 'En laten nu pers, radio en Chr. literaire organisatie in die richting werkzaam zijn, bedenkend, dat een Christelijke aethetica niet is een codex van strafbepalingen, maar een omschrijving van de vrije gebondenheid en de gebonden vrijheid van de kunstenaar in alle dingen, die zijn werk betreffen'.¹⁷¹³ In de door hem gewenste verhouding tussen schrijver en volk was slechts een bescheiden begin gemaakt. Daarom zag hij de protestantse pers weloverwogen als

¹⁷¹⁰ M. Rooij, 'Pers en volksontwikkeling', samenvatting van de inleiding van mr. M. Rooij, op 11 juli 1952, gehouden voor de Volkshogeschool te Bergen (N.H.), in: *Volksopvoeding*, jrg. 1, nr. 5, september 1952, 29. De pers in de ruimste zin omvatte volgens Rooij alle geschriften, die met een vaste periodiciteit van tenminste vier keer per jaar verschenen. Binnen het geheel van de periodieke geschriften onderscheidde hij drie hoofdgroepen: dagbladen, nieuwsbladen, en tijdschriften, die 'de grootst denkbare variatie in aard en periodiciteit van verschijning' vertoonden. De laatstgenoemde groep omvatte in dit overzicht zowel de algemene weekbladen als de verenigingsorganen, ontspanningstijdschriften, wetenschappelijke en kerkelijke bladen, enzovoort. Hoewel al deze persorganen hun eigen betekenis voor de volksontwikkeling kenden, met name de algemene weekbladen die door volksgroepen met een zeker ontwikkelingsniveau werden gelezen, vormden de dagbladen, met een bereik onder vrijwel de gehele bevolking, de belangrijkste groep. 'Het maken van de krant is een belangrijke dagelijkse bijdrage tot de volksontwikkeling, welke telkens weer op de lezer inwerkt, zonder dat hij zich meestal van dit effect bewust is.' *Ibidem*, 37.

¹⁷¹¹ Rijnsdorp heeft ooit in kaart willen brengen hoeveel talentvolle kunstenaars van gereformeerden huize door hun milieu waren uitgestoten en in de algemene cultuur hun kunstenaarschap wel tot volle wasdom konden brengen.

¹⁷¹² C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 172.

¹⁷¹³ *Ibidem*, 173.

een strategische bondgenoot met een informatieve, educatieve en culturele taak en functie, die nauw betrokken diende te worden bij de noodzakelijke verheffing van de gereformeerde kleine luyden uit de in zijn ogen heilloze staat van lamlendigheid op het levensterrein van de kunst. In dit verband concludeerde Rijnsdorp in 1933 over de protestantse persorganen als bruikbaar instrument voor het stimuleren van cultureel besef en het bevorderen van kunstzinnige werkzaamheid bij het eigen lezerspubliek: 'Daar is nog werk te doen en er is ontvankelijkheid.'¹⁷¹⁴

De houding van Rijnsdorp tot de protestantse periodieke pers kende vanuit zijn roeping en cultuuropdracht nadrukkelijk een dubbele loyaliteit. Enerzijds naar de kring van de literaire redacteuren en critici; anderzijds naar de in kunstzinnige verduistering levende 'halfbeschaafde' doelgroep van zijn kunstopvoedende praktijk: het calvinistisch volksdeel. De eigen pers had in zijn optiek bij uitstek de taak, functie en betekenis van zowel bemiddelende instantie als nuttig instrument voor de door hem niet alleen gewenste, maar ook noodzakelijk geachte literair-esthetische en culturele volksoopvoeding als fundament voor een geestelijk cultuurleven.

6.3 *Auteur, causeur en lezingenpraktijk*

Hoewel in den beginne geen carrière bij een gereformeerde krant voor hem was weggelegd, dook Rijnsdorps naam in de christelijke dagbladpers steeds vaker op als schrijver en spreker. Na zijn romandebut *Koningskinderen* uit 1930 werd hij geregeld gevraagd voor het schrijven van artikelen en novellen, of het voor houden van lezingen in stad en land. Zijn publieke optreden als auteur en causeur werd op de voet gevolgd door een hem veelal welgezinde pers, die niet alleen zijn letterkundig en kunstopvoedend werk in aankondigingen, recensies, artikelen en literaire kritiek welwillend begeleidde, maar ook voorzag van uitvoerig journalistiek verslag - gelardeerd met aansprekende voorbeelden en citaten - over zijn vele causerieën en optredens met sprekkoren.

Op deze indirecte wijze kwamen Rijnsdorps overtuigingen, denkbeelden en opvattingen via de protestantse persorganen als symbolische productie eveneens bij het publiek terecht. Dit gold evenzeer voor de artikelen over en interviews met hem door zijn persgetrouwen.¹⁷¹⁵ Daarbij kon hij zijn discursieve opvattingen over calvinisme en cultuur, kunst en volk via de vlotte pen van de interviewer in een toegankelijker vorm dan met zijn eigen - eerder academisch dan populair getoonzette - artikelen en essays voor het gereformeerde lezerspubliek uitdragen. De berichtgeving in de pers over zijn missie, visie en kunstzinnige denkbeelden in de gedrukte media beperkte zich overigens niet alleen tot de eigen calvinistische zuil. De rooms-katholieke, sociaal-democratische en liberale persorganen schonken - vooral in het tweede tijdvak van het Interbellum - eveneens ruimschoots aandacht aan de calvinistische auteur C. Rijnsdorp, zijn werk, opvattingen en publicair optreden.¹⁷¹⁶ Tijdens zijn leven heeft Rijnsdorp vele honderden lezingen gehouden door het hele land en via de ether. Zijn actieve lezingenpraktijk zag hij als rechtstreeks vervolg op de inleidingen die hij als eerder op de jongelingsvereniging en later tijdens de ringvergaderingen hield van het gereformeerde J.V.-werk.¹⁷¹⁷ Op 18 oktober 1969 merkte hij tegenover George Puchinger over zijn lezingenpraktijk op:

Ik heb mezelf nooit nadrukkelijk voor lezingen *beschikbaar* gesteld, maar ook zelden *nee* gezegd tegen uitnodigingen. Het leukste is als men je een onderwerp kant en klaar opgeeft, hoe gekker hoe liever. Het

¹⁷¹⁴ *Ibidem*. Rijnsdorp zou zijn cultuurpedagogisch optimisme tijdens het Interbellum na de oorlog in de jaren van de Wederopbouw danig bijstellen en - door ervaring wijs geworden - kantelen naar een bezonken cultuurpessimisme.

¹⁷¹⁵ Enkele voorbeelden hiervan zijn: P.J. Risseeuw, 'C. Rijnsdorp', in: *Christelijke Schrijvers van dezen tijd*, 214-215; H. Burger, 'C. Rijnsdorp over: Het volk aan de Kunst', deel I, in: *De Standaard*, 13 november 1935 en 'C. Rijnsdorp over: Het volk aan de Kunst', deel II, in: *De Standaard*, 14 november 1935; A.v.R., 'Een gesprek met C. Rijnsdorp', in: *Trouw*, 5 december 1945 en - in een enigszins aangepaste versie - op 12 december 1945; D. van der Stoep: 'In gesprek met Kees Rijnsdorp', in: *Ontmoeting*, letterkundig en algemeen-cultureel maandblad, deel I, jrg. 5, nr. 1, oktober 1950, 5-12; deel II, jrg. 5, nrs. 2-3, november/december 1950, 53-59.

¹⁷¹⁶ Opvallend in deze sterk verzuilde periode op het in levensbeschouwelijk verkavelde domein van kunst en letteren, was de zakelijk-informatieve, doorgaans ook respectvolle en hoffelijke toonzetting, zowel binnen de eigen zuil als over de letterkundige grenzen van de diverse zuilen heen, waardoor een helder beeld van de pluriforme literatuurreceptie in de pers kan worden gereconstrueerd. Dit beeld veranderde in de jaren zestig van de vorige eeuw.

¹⁷¹⁷ G. Puchinger, 'Dr. C. Rijnsdorp', in: *Christen en kunst*, 206.

naarste is als ze je vragen een lezing te houden *over literatuur of zo*. Dan druipt er de lamlendigheid wel van alle kanten af!¹⁷¹⁸

Het verbaasde Rijnsdorp in 1969 dat hij ‘tot voor kort’ nog zoveel uitnodigingen kreeg voor het houden van lezingen: ‘Mijn onderwerpen zijn meestal moeilijk; ik maak weinig grapjes en ben geen redenaar. Van foefjes weet ik niets af. Misschien spreek ik vanuit een zekere spanning, die bij de hoorders overkomt.’¹⁷¹⁹ De discussies achteraf vond hij het fijnst: ‘Je leert er de geestelijke landkaart door kennen, je kunt het een en ander kwijt en je verkeert onder de mensen. Wel is soms de terugreis, alleen in de coupé met een geestelijke kater, een beetje moeilijk.’¹⁷²⁰

Over de presentatie van zijn lezingen gaf hij plastisch aan: ‘Je moet wel spreken van een schema, dat je als een roltrap naar je doel toe voert. Meestal vergeet je een paar belangrijke dingen te zeggen, maar dat is niet zo erg.’ Met name het spreken voor studenten, het liefst voor grotere kringen, sprak Rijnsdorp het meest aan: ‘Dan zitten er altijd wel een paar scherpe jongens tussen, die een beetje agressief zijn. Dat stimuleert, tenminste als er achter die agressiviteit iets positiefs zit. In verband met zijn lezingenwerk voor studenten moest Rijnsdorp dikwijls denken aan de uitspraak van Friedrich Hebbel: ‘Die Jugend ist unbestechlich, sie ruft nicht “Hurrah!”, wenn sie nichts empfindet.’¹⁷²¹

6.3.1 *Publicist*

Parallel aan de verslaggeving in de pers over zijn letterkundig werk en lezingenpraktijk had de publicist Rijnsdorp zelf een actief aandeel in het vullen van de kolommen in de protestantse periodieke pers. Met name in de antirevolutionaire kranten *De Standaard* en *De Rotterdammer*, die bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog respectievelijk 23.000 en 24.000 abonnees telden,¹⁷²² kreeg hij in de jaren dertig van de vorige eeuw een landelijk podium voor het uitdragen van zijn volksoepvoedkundige visie en kritisch-esthetische opvattingen over muziek en literatuur. Op deze wijze had hij direct toegang tot de lezerskring van het in cultureel opzicht grotendeels ongeletterde volk, voor wie de eigen krant een onverdachte huisvriend was. In zijn bijdragen trachtte hij de publieke opinie in eigen kring inzake kunst en literatuur intentioneel te beïnvloeden, te vormen en bij te stellen. In de naoorlogse periode vereerde hij - zeker in de periode na zijn vervroegd pensioen in september 1954 - met zijn persarbeid als dagbladcriticus vrijwel wekelijks zijn lezers met een literair huisbezoek.

Evenals bij zijn schepend werk schreef Rijnsdorp zijn beschouwende, kritische en opiniërende artikelen vrijwel altijd op verzoek of in opdracht, zoals hij in 1950 aangaf:

Ik vind het dikwijls prettig iets op verzoek te schrijven en liefst heb ik er een concreet doel mee voor ogen: een uitvoering, een lezing, een bijdrage voor een bepaalde publicatie. Een klein beetje moet men het idee hebben dat er vraag naar zijn werk is! Dat kan soms goede krachten wakker roepen.¹⁷²³

Eerder had Rijnsdorp in zijn *Literair dagboek* op 26 juni 1945 geschreven: ‘Ik ben sterk aangelegd op de wisselwerking met publiek en op “vraag”.’¹⁷²⁴ Als direct gevolg van zijn groeiende naamsbekendheid kreeg de auteur C. Rijnsdorp het steeds drukker met uitnodigingen voor het schrijven van artikelen, novellen, of voor het houden van lezingen en causerieën.

¹⁷¹⁸ *Ibidem*.

¹⁷¹⁹ *Ibidem*.

¹⁷²⁰ *Ibidem*.

¹⁷²¹ *Ibidem*, 207.

¹⁷²² E. Diemer en G. Harinck, ‘De krant van gisteren. Ontwikkelingen binnen de protestants-christelijke periodieke pers’, in: J. de Bruijn (red.), *Bepaald Gebied*, Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940, 116. De christelijk-historische krant *De Nederlander* had in 1940 maximaal 7.500 abonnees. De nogal prijzige dagbladen kenden dan ook zowel het fenomeen van de zogenaamde ‘meelezers’, als het principe van een ruilabonnement, waardoor het daadwerkelijke aantal lezers van deze periodieken aanzienlijk hoger lag.

¹⁷²³ D. van der Stoep, ‘In gesprek met Kees Rijnsdorp’, deel I, in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr. 1, oktober 1950, 12.

¹⁷²⁴ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 125.

Op 5 december 1932 uitte hij aan zijn vriend Piet Risseeuw zijn verbazing hierover: ‘t Is gewoon krankzinnig zooveel aanvragen ik krijg voor lezingen en - ik doe het zoo graag.’ Om naast gezin en werk voldoende tijd vrij te houden voor scheppend werk, moest hij selectief zijn. Aan veel uitnodigingen voor het schrijven van letterkundig werk gaf hij in deze periode geen gehoor; die tijd en creatieve energie probeerde hij zoveel mogelijk te besteden aan het concipiëren van zijn tweede roman. In 1931 bedankte hij achtereenvolgens voor de verzoeken van *Het Korenland*,¹⁷²⁵ *De Spiegel*,¹⁷²⁶ *Op den Uitkijk*,¹⁷²⁷ *De Weezenalmanak* 1932,¹⁷²⁸ *Bouwen en Bewaren*,¹⁷²⁹ en *Timotheüs*.¹⁷³⁰ In *De Vriend des Huizes* sierde Rijnsdorps naam als ‘vast medewerker’ vanaf 1929 jarenlang het colofon, al droeg hij in de praktijk nauwelijks bij aan het periodiek.¹⁷³¹ In de periode van acht complete jaargangen publiceerde hij slechts een viertal bijdragen op het gebied van muziek, letterkunde en novellistiek, die overigens naadloos aansloten op de verbrede redactionele opzet van het maandblad. Met zijn ‘populaire’ behandeling van kunstzinnige onderwerpen wist hij een ontvankelijke lezersgroep aan te spreken. In het artikel ‘Over muziek en het genieten daarvan’ schreef hij vanuit zijn eigen muzikale vorming als componist en zijn ervaringen als uitvoerend musicus op toegankelijke wijze over het leren genieten van muziek.¹⁷³²

Tussen de publicatie van *Koningskinderen* eind 1930 en de verschijning van *Eldert Holier* in 1938 produceerde Rijnsdorp weinig literair-scheppend werk. Als afzonderlijk verschenen werk publiceerde hij in 1932 het spreekkoor *Eens Christens Reis*, in 1934 gevolgd door *Kostgangers Gods*, waarin hij een vijftal eerder verschenen novellen bundelde. Bij de uitoefening van zijn cultuurtaak bleek de kunstopvoeder in hem de auteur C. Rijnsdorp steeds meer de baas te worden. In tegenstelling tot verzoeken om bijdragen van scheppende aard gaf hij aan uitnodigingen voor beschouwend werk opvallend genoeg steeds vaker gehoor: tijd, energie en denkkraft, die - zoals uit zijn openhartige correspondentie met P.J. Risseeuw bleek - grotendeels ten koste ging van zijn literaire arbeid aan *Eldert Holier*. Aan deze vermeende inconsequentie lag echter een doelbewuste keuze ten grondslag, waarbij de volksoepvoeder in hem zijn eigen afwegingen maakte en de romancier contrecroeur in de wacht zette.

Als publicist schreef Rijnsdorp door de jaren heen zowel scheppend als beschouwend werk, waarbij hij afwisselend de auteur of de essayist in hem voorrang verleende. In de eerste bezettingsjaren werkte hij naast zijn literair dagboek op uitnodiging ook aan verhalend werk. Begin 1942 maakte hij zijn debuut als feuilletonschrijver met *Het dragende land*. Dit verhaal voor meisjes verscheen als feuilleton in *Bouwen en Bewaren* in 1942.¹⁷³³ Na de oorlog verschenen *Bazijnen klinken in 't verschiep* (1945), *Emmaüsgangers* (1946) en het Kerstdeclamatorium *Dit Wonderbaarlijk Kind* (1946). Zijn tijdens de oorlogswinter van 1942/43 geschreven roman *Mijn Vader, Mijn Vader...* verscheen vanwege de naoorlogse papierschaarste pas in 1946. Het zou tot 1959 duren

¹⁷²⁵ Brief van redactiesecretaris Jan H. de Groot van *Het Korenland* aan C. Rijnsdorp, d.d. 22 januari 1931.

¹⁷²⁶ Brief van C.A. Keuning, directeur van *Gebr. Zomer & Keuning Uitgeversmaatschappij*, aan C. Rijnsdorp, d.d. 6 maart 1931.

¹⁷²⁷ Brief van C.A. Keuning aan C. Rijnsdorp, d.d. 27 augustus 1931.

¹⁷²⁸ Brief van P. Mons, directeur van *Neerbosch' Boekhandel en Uitgeverij* aan C. Rijnsdorp, d.d. 8 april 1931.

¹⁷²⁹ Brief van eindredactrice J. Oskam aan C. Rijnsdorp, d.d. 27 april 1931.

¹⁷³⁰ Brief van de redactie aan C. Rijnsdorp, d.d. 1 juli 1931.

¹⁷³¹ Op 16 november 1931 leende Rijnsdorp zijn naam aan een reclamecampagne in het Boeknummer van *De Standaard* van dit ‘Maandschrift voor het Christelijk Huisgezin’, waarbij hij zijn aanbeveling afsloot met de zin: ‘Ik ben er trotsch op, dat wij in onze kring zoó'n tijdschrift hebben.’

¹⁷³² C. Rijnsdorp, ‘Over muziek en het genieten daarvan’, in: *De Vriend des Huizes*, jrg. 47, nr. 2, februari 1929, 60-65.

¹⁷³³ Op 5 juni 1929 bedankte de elektriciën L. van Zoelen uit Jutphaas hem voor dit artikel: ‘Gedurende mijn leven, dat reeds 56 jaren telt, heb ik geliefhebberd in muziek en daardoor troffen mij enkele waarheden die nogal insloegen.’ Hij vroeg Rijnsdorp vervolgens naar de titel van een eenvoudig werkje over harmonieeler, ‘waaruit door zelfstudie, eenig inzicht in deze kunde kan worden verkregen’. Rijnsdorps reactie viel Van Zoelen kennelijk tegen: ‘Ik kan niet ontkennen dat het antwoord een tegenvaller voor mij was na Uw opwekking, in het bewuste artikel, tot alle mogelijke technische knutselaars om hun krachten eens aan de harmonieeler te wijden.’ Ook de vriendelijke uitnodiging van Rijnsdorp voor een ‘praat-avondje’ wees hij vanwege de afstand af: ‘Als U te Utrecht woonde was U, na die uitnodiging, nog niet van mij afgeweest.’ Brief van L. van Zoelen aan C. Rijnsdorp, d.d. 6 juli 1929.

¹⁷³³ Het grootste deel van Rijnsdorps feuilletonverhaal verscheen voor het verschijningsverbod van de bezetter, het resterende gedeelte volgde - wegens het toenmalig grote papiertekort na de bevrijding - in 1946.

voordat hij weer een roman publiceerde: *Ik volg je tot Istanboel*, waarna in 1970 zijn laatste verhaal uitkwam: *De schuldige*, dat zich - evenals zijn romandebuut uit 1930 - afspeelde in Delfshaven begin 1900. Het leeuwendeel van Rijnsdorps naoorlogse publicaties - met name de periode na zijn eredoctoraat in 1965 - was kritisch-beschouwend van karakter, en vanuit levensbeschouwelijk perspectief gericht op voorlichting, duiding, opiniëring en cultuurkritiek. Vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw werd zijn werk beduidend minder kunstopvoedend van aard, opzet en intentie dan in zijn vooroorlogse publicaties. Rijnsdorp noteerde nauwgezet wat hij zag, las en registreerde aan ontwikkelingen in kerk, samenleving en cultuur. In zijn dagboek dat hij tijdens de oorlogsjaren bijhield had Rijnsdorp zich overigens al op 21 juli 1945 stellig voorgenomen - na herlezing van werk van oudere datum: 'Wanneer ik nu weer ga schrijven, moet het anders. Niet meer het pedagogische en docerende. "Als tot verstandigen" spreken.'¹⁷³⁴

6.3.2 *Rijnsdorp en De Reformatie*

Zijn eerste schreden als publicist buiten de christelijk-letterkundige periodieken zette Rijnsdorp in het invloedrijke weekblad *De Reformatie*.¹⁷³⁵ Op 27 oktober 1930 schreef hij aan Risseeuw: 'Gisteren kreeg ik bezoek van Ds. Schilder. Hij vroeg om mijn medewerking voor de Reformatie voor muziek en/of literatuur (ik geloof on-officieele medewerking, zonder vermelding dus).' De redacteur van het 'Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven' bood hem een kerkelijk platform aan voor 'populair geschreven' bijdragen over literatuur en muziek. Schilders uitnodiging beantwoordde hij met een doorwrochte artikelenreeks over de componist J.S. Bach. Op 14 maart 1930 berichtte de gereformeerde predikant hem: 'Over de plaatsing van Uw copie in de rubriek "Populair-Wetenschappelijke schetsen" heb ik ter redactievergadering gesproken; besloten is, Uw copie te aanvaarden.' Op verzoek van Rijnsdorp had ds. K. Schilder de uitgever van *De Reformatie* gevraagd of hij muziek kon zetten. Dat was mogelijk, mits de kopij een week voor de publicatie 'in voorraad' werd gegeven, omdat een speciale muziekzetter moest worden ingehuurd. Eind maart 1930 maakte Rijnsdorp zijn debuut in *De Reformatie* met het eerste deel van de vijfdelige artikelenserie: 'J.S. Bach, de Architect-Mysticus'.¹⁷³⁶ Dankzij Schilder kreeg Rijnsdorp in *De Reformatie* een uitgelezen kans om geheel in de lijn met zijn roeping en levensopdracht steeds meer lezers uit zijn gereformeerde achterban in aanraking te brengen met letteren en muziek.¹⁷³⁷ Het contact tussen beide mannen was in deze periode hartelijk en congeniaal. Over zijn medewerking aan het kerkelijk weekblad had Rijnsdorp zelfbewust en bescheiden tegelijk tegen Schilder opgemerkt: 'denk niet, ben ik beter dan die of die, maar heb ik iets eigens en heb ik iets te zeggen.'¹⁷³⁸

Bij de verschijning van *Koningskinderen* schonk Rijnsdorp de Delfshavense predikant een auteursexemplaar van zijn romandebuut. Vanuit het Duitse Erlangen, waar hij werkte aan zijn dissertatie, bedankte ds. K. Schilder hem op 27 november 1930 voor het boek in een uitvoerige brief, waarin hij en passant zijn zegen gaf aan Rijnsdorps voorstel voor een nieuw artikel: 'Uw onderwerp voor "De Reformatie" (inz. muziek) lijkt me heel goed.'¹⁷³⁹ Vooral, nu U het voornemen hebt, het thema te behandelen in - voorzover dit mogelijk is - populair trant. Hoe

¹⁷³⁴ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 125.

¹⁷³⁵ Zie over *De Reformatie* de gelijknamige dissertatie van G. Harinck: *De Reformatie, weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven* (1920-1940) uit 1993.

¹⁷³⁶ C. Rijnsdorp, 'Joh. Seb. Bach, de Architect-Mysticus', in: *De Reformatie*, jrg. 10, nr. 25, 21 maart; nr. 26, 28 maart; nr. 27, 4 april; nr. 28, 11 april, en nr. 29, 18 april 1930. De vijfdelige artikelenserie nam Rijnsdorp tot een essay samengevoegd onder dezelfde titel in 1935 eveneens op in *Ter Zijde*, 12-40.

¹⁷³⁷ In de periode dat Rijnsdorp zijn medewerking verleende aan *De Reformatie* toonden de oplagecijfers een gestage groei van 2.500 (vanaf 1924), 3.500 (in 1936) en de 4.000 (in 1940). G. Harinck, *De Reformatie*, bijlage IV, 443.

¹⁷³⁸ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 27 oktober 1930. Rijnsdorp had vervolgens tegen ds. K. Schilder gezegd: 'Ontdoe dan dat eigens van alle oneigene, laat dat met Gezelle gaan reizen en zeg zoo nauwkeurig, zoo waar, zoo sober, en zoo geladen mogelijk wat je te zeggen hebt. De rest is èn aesthetisch èn artistiek inferieur. En ook ethisch.'

¹⁷³⁹ Ds. K. Schilder doelde hierbij op Rijnsdorps artikel: 'Over het Beschrijven van Muziek', dat in drie delen werd gepubliceerd in *De Reformatie*, op 27 maart, 3 april en 10 april 1931.

meer voorbeelden, hoe beter, geloof ik.’ Bij het tweede onderwerp van Rijnsdorp voor het kerkelijk weekblad maakte Schilder als redacteur de vakinhoudelijke inschatting: ‘Want dáárbij zal de moeilijkheid, die de populariteitsvraag opwerpen kan, waarschijnlijk geringer zijn dan bij het eerste.’¹⁷⁴⁰ De leesbaarheid van artikelen in zijn lijfblad was een belangrijk issue voor Schilder: ‘Het is wanhopig; trosjes lezers beginnen niet eens te lezen, als een artikel een beetje geleerd “aandoet” bij het doorsnuffelen van de krant. En hun kern doopt dan de pen in gal en bekladt een briefkaart aan de redactie of uitgevers ermee.’¹⁷⁴¹

In dezelfde brief reageerde Schilder op een eerdere opmerking van Rijnsdorp over het complexe vraagstuk van cultuur in gereformeerde kring: ‘Ik ben het met U eens, dat de kwestie over “cultuurarbeid en levensverminking” heel moeilijk is, en dat het bij den tegenwoordigen stand van zaken onder ons maar een haartje scheelt, of we zitten mekaar als broeders in de haren vanwege ontdekte ruzie-ketterijen. (...) Ik geloof dat de cultuur geen enkel leven verminkt, dat er zelfs niet een “de” cultuur is; dat alleen de zonde het leven verminkt, en dat er een cultuur is overeenkomstig God, en een andere, die Hem vijandschap toebrengt.’ In zijn ‘korte, haastige briefje’ stelde Schilder in een ‘kort begrip’ van een nog ongeschreven cultuurcatechismus, dat ‘elke probleemstelling, die “de” cultuur als gevaarlijk voorstelt, zelf “gevaarlijk” is’:

‘Gevaarlijk’ is alleen de oude mensch, de zonde; en de gevaren zijn er op elk terrein. Wie *in* de cultuuringen zijn leven verminkt ziet, is precies even verminkt *in* het huis van God. Dáár heeft hij verzuim gepleegd, en daarom strompelde hij de kerkstoep af, en strompelde nog zieliger, toen hij een eind gewandeld had, de groote straat langs, naar een ‘cultuurpaleis’.¹⁷⁴²

Schilder eindigde zijn epistel met de verzuchting: ‘Maar laat ik ophouden; het onderwerp is zoo interessant, dat je haast vanzelf vergeet, hoe laat het is.’ Rijnsdorp kende als auteur uit eigen ervaring het verleidelijke gevaar van deze literaire débouchés in de stilte van een slapend huis. Tussen 1930 en 1931 schreef hij drie artikelen in de rubriek ‘Populair-wetenschappelijke schetsen’ van *De Reformatie*, die verdeeld over meerdere afleveringen werden geplaatst.¹⁷⁴³ Op 22 juni 1931 schreef Schilder, die de kwaliteiten van Rijnsdorp als publicist in zijn weekblad zeer waardeerde, hem opnieuw gehaast: ‘Voor een bezoek heb ik geen tijd; daarom langs dezen weg de vraag, of U nog eens wat populairs hebt voor *De Reformatie*?’ Na de tweedelige bespreking van de roman *Het Zonnetje in het Paradijs*,¹⁷⁴⁴ zou Rijnsdorp tot 1935 geen artikelen of recensies meer leveren aan *De Reformatie*.¹⁷⁴⁵ Niet omdat zijn bijdragen niet op prijs werden gesteld door de inmiddels summa cum laude gepromoveerde dr. K. Schilder, die na zijn promotie op 3 maart 1933 in het Duitse Erlangen een half jaar later tot hoogleraar Dogmatiek benoemd was aan de *Theologische Hogeschool* te Kampen, maar simpelweg door tijdgebrek en een beginnende Schilder-antipathie.¹⁷⁴⁶

¹⁷⁴⁰ Schilder duidde het tweede onderwerp van Rijnsdorp aan met de cryptische afkorting: ‘(typen en gest. v/d litt.)’, waarmee hij ‘typen en gestalten in de literatuur’ bedoelde. In 1931 schreef Rijnsdorp het artikel ‘Theologische en letterkundige optiek’, waarin hij vanuit de ‘sovereiniteit in eigen kring’-gedachte zijn typologie ontvouwde, zoals het type: ‘chr. kunstenaar’, dat hij tegenover het type ‘theoloog’ plaatste. Dit artikel, waarin Rijnsdorp de inzichten uit de *Wijsbegeerte der Wetsidee* creatief toepaste, werd in de essaybundel *Ter Zijde* uit 1935 voor het eerst gepubliceerd.

¹⁷⁴¹ De integrale tekst van deze brief van K. Schilder aan C. Rijnsdorp, d.d. 27 november 1930, is ook te vinden in: G. Puchinger (red.), *Ontmoetingen met Schilder*, 110-111.

¹⁷⁴² Schilder gaf in de voetnoot bij het recursiverende voorzetsel *in aan*, dat dit ‘in’ in *geen* van beide gevallen vervangen kon worden met ‘door’.

¹⁷⁴³ Naast de vijfdelige serie ‘Joh. Seb. Bach, de Architect-Mysticus’ bundelde Rijnsdorp in *Ter Zijde* nog twee andere artikelen die hij voor *De Reformatie* schreef, het tweedelige opstel: ‘Spanning en Humor in de Verhaalkunst’ (23 en 30 mei 1930) en de driedelige bijdrage ‘Over het Beschrijven van Muziek’ (27 maart, 3 april en 10 april 1931).

¹⁷⁴⁴ Rijnsdorp bood Schilder een bespreking van de roman *Het Zonnetje in het Paradijs* van H. Kuiper-Van Oordt aan, dat na overleg met letterenredacteur dr. C. Tazelaar op 23 en 30 oktober 1931 in twee delen werd geplaatst.

¹⁷⁴⁵ Terugblikkend zei Rijnsdorp: ‘Al in een vroeg stadium, lang voor de vrijmaking, heb ik met hem gebroken. Ik kon van hem veel ruimte in *De Reformatie* krijgen, ik heb daar ook veel in geschreven over Bach en zo, maar ik voelde dat het geen organische eenheid kon worden.’ J.G.A. Thijs, ‘Rijnsdorp, van dichter tot denker’, in: *Trom*, 24 december 1977.

¹⁷⁴⁶ Volgens Rijnsdorp kende Schilder maar ‘één soort kleding: de vechtjas’. Schilders polemiek, van kerkelijke zaken tot de spellingskwestie, waarbij hij aan de medewerkers voorschreef in welke spelling de bijdragen moesten worden

Op 16 april 1935 deelde Piet Risseeuw aan Rijnsdorp mee: 'Ik heb mij vanmorgen telefonisch door Schilder laten overrompelen en medewerking toegezegd voor "De Reformatie". Dat zal ik wel aan jou te danken hebben, want de mededeling, dat hij mij wel eerder gevraagd had, doch in de stellige mening verkeerde, dat ik aan het nieuwe Calvinistisch Weekblad zou zijn verbonden, leek mij al even geflatteerd.' Risseeuw vatte zijn afspraken met Schilder kort samen: 'Als ik het nu goed begrepen heb, zal de rubriek van Tazelaar dus worden overgenomen door jou, Luijkenaar, Ad Kuiper en mij. Als dat zo is, zou het dan niet het beste zijn, dat wij elkaar een keer ontmoeten om tot een werkverdeling te komen?'¹⁷⁴⁷ De volgende dag antwoordde Rijnsdorp zijn vriend Piet Risseeuw, dat Schilder hem al op 30 maart 1935 had opgebeld met de vraag of hij samen met Luijkenaar Francken de rubriek 'Litteratuur en Kunst' in *De Reformatie* wilde verzorgen.¹⁷⁴⁸ 'Resultaat: ik beloofde en zond 's Zondags nog één artikel (Nabetrachting Boekenweek). We spraken een onderhoud af, dat Zaterdag 13 april in Rotterdam heeft plaatsgevonden en ruim 3 uur duurde.'¹⁷⁴⁹ Tijdens dit stevige gesprek zette Schilder eveneens uitvoerig het conflict met zijn mederedacteuren dr. J. Waterink en dr. C. Tazelaar uiteen,¹⁷⁵⁰ waarbij hij aangaf aan de goede kant te staan, 'zwart op wit te bewijzen', waarna hij Rijnsdorp en Luijkenaar Francken vervolgens dringend om medewerking verzocht.¹⁷⁵¹

Het moeizame overleg met prof. dr. K. Schilder leverde uiteindelijk op dat zij zich konden vinden in het voorstel, 'dat onze namen genoemd worden als zijnde medewerkers, die voor een deel reeds bijdroegen'. Meer had Rijnsdorp volgens eigen zeggen niet toegezegd. 'Toen zijn we aan 't noemen gegaan, d.w.z. we noemden in de eerste plaats jou', met als argument, dat Risseeuw de nodige ervaring had met 'zoo'n dekselsch karwei' als recenseren. 'Maar vooral noemde ik je om je karakter en om je liefde tot het volk.'¹⁷⁵² Op het voorstel van P.J. Risseeuw voor een gezamenlijk overleg reageerde Rijnsdorp afhoudend: 'Bijeenkomen heeft wat mij betreft geen zin, omdat ik onder geen beding vast verband kan hebben. Het zou voor mij zoo eens een gelegenheid wezen, 2 of 3 maal in 't jaar hoogstens.' Vervolgens gaf de doorgaans cerebrale

aangeleverd. 'Dit ging mij tegenstaan en al vroeg, ik meen in 1931, heb ik hem telefonisch mijn medewerkerschap opgezegd.' C. Rijnsdorp, 'Waarom ben ik in de kerk gebleven?', in: *Gereformeerde Kerkbode*, (officieel orgaan van de Gereformeerde Kerken van Rotterdam, Rotterdam-Delfshaven, Rotterdam-Zuid, Rotterdam-Kralingen, Capelle aan de IJssel en Krimpen aan de IJssel), 18 april 1980, jrg. 10, nr. 10, 4.

¹⁷⁴⁷ Op 16 april 1935 schreef Schilder aan Joh. Luijkenaar Francken (met een doorslag voor Rijnsdorp: 'dan is deze meteen op de hoogte'), dat hij P.J. Risseeuw en A. Kuiper eveneens als medewerker had kunnen noteren. In zijn brief stelde Schilder conform het verzoek van Risseeuw: 'het zou mij buitengewoon verblijden, als wij nu een regeling konden treffen zoo, dat elke week iets van de thans gegeven vier medewerkers in de krant kon komen.'

¹⁷⁴⁸ Schilder had Rijnsdorp gebeld op kantoor bij de N.H.M. Pas in 1954 kreeg Rijnsdorp telefoon aan huis.

¹⁷⁴⁹ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 17 april 1935. De afspraak voor deze conferentie op zaterdag 13 april 1935 werd gemaakt op initiatief van Schilder, die de volgende dag moest preken in Utrecht. Hij had Rijnsdorp enkele data en plaatsen in het land voorgesteld en eindigde zijn brief met de veelzeggende opmerking: 'Omdat ik echter op Uw medewerking bijzonder gesteld ben, ben ik van mijn kant voor elke excursie, ook in den nacht, bereid als U dit mocht verlangen.' Brief van K. Schilder aan C. Rijnsdorp, d.d. 2 april 1935.

¹⁷⁵⁰ Dit conflict binnen de redactie van *De Reformatie* tussen dr. K. Schilder versus dr. J. Waterink en dr. C. Tazelaar handelde over de Calvinistenbond en het Tweede Internationale Congres van Gereformeerden (Calvinisten), en leidde uiteindelijk tot het vertrek van de beide redacteuren Waterink en Tazelaar. Zie: 'De definitieve breuk', in: G. Harinck, *De Reformatie*, hoofdstuk 15, 256-277. Deze redacteuren richtten, samen met C. Bouma, G.C. Berkouwer en A. Sizoo, in 1935 het *Calvinistisch Weekblad* op en zochten medewerkers voor de letterkundige rubriek.

¹⁷⁵¹ Opmerkelijk is de wijze waarop Rijnsdorp in zijn brief van 17 april 1935 aan Risseeuw verslag deed van Schilders verzoek om medewerking: 'Hij vroeg nu mij of ik de wekelijksche recensie wilde verzorgen. Antw: neen. Of ik dan elke maand in een "boek van de week" algemeene beschouwingen naar aanleiding van bepaalde boeken wilde geven: Antw: neen. Of ik dan tot October toe zeg 4 dergelijke stukken wilde schrijven. Antw: neen. Of ik dan voor het a.s. Paaschno. een bijdrage wilde geven. Antw: neen. Of ik dan erlang iets over Kostgangers Gods wilde zeggen. Ik schoot in de lach en beloofde dit. Toen begon hij aan J.L.F. [Joh. Luijkenaar Francken] te trekken.' Kennelijk was Rijnsdorps afkeer van Schilders dirigisme dusdanig groot, dat het belang van zijn cultuurtaak conflicteerde met zijn allergie voor de hoofdredacteur van *De Reformatie*. Tegelijkertijd toonde Rijnsdorp zijn geestelijke onafhankelijkheid in de wetenschap dat hij met zijn werk toegang had tot de gehele protestantse periodieke pers.

¹⁷⁵² Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 20 april 1935. Rijnsdorp benadrukte vanuit zijn cultuuroopdracht in deze brief het volksoepvoedkundig belang van hun medewerking aan *De Reformatie*. 'Hou vast aan dat eene artikel per maand en bedenk dan, dat je nu weer een nieuwe kring lezers krijgt, aan wie je je ideeën kunt doorgeven.'

Rijnsdorp zijn vriend diep inzicht in zijn zieleroerselen over de uitnodiging van Schilder als uiting van het pijnlijk dilemma, waarin zijn roeping en levensopdracht als literator met een dubbele cultuurtaak steeds meer conflicteerde met zijn dagelijkse, afmattende arbeid 'om den brode' als kantoorbediende op de afdeling Documentaire Kredieten bij het Agentschap Rotterdam van de *Nederlandsche Handel-Maatschappij* aan de Blaak 34 in de Maasstad:

Ik ben er een paar dagen beroerd van geweest om verschillende redenen. B.v. dat hier een arbeidsveld ligt en dat de constellatie je eenvoudig verbiedt het aan te grijpen. Ik heb soms een gevoel of ik *verhindert* word in de wijngaard te werken. Waarom garanderen die uitgevers je niet een paar mille en de radio zeg één mille per jaar en dragen je een taak op, die zeg 4 dagen in de week vult. Dan blijven er nog 2 over voor eigen werk. Maar dat schijnt nu eenmaal niet te kunnen. Er zijn wel mindere baantjes gecreëerd!¹⁷⁵³

Rijnsdorp vervolgde zijn emotionele uitbarsting over het gebrek aan begrip en ondersteuning uit eigen kring voor zijn literaire en kunstvoedende arbeid: 'Ik kan het soms haast niet verkroppen en loop gevaar bitter te worden, wat zonde is,' waarbij hij ruim baan gaf aan zijn opgekropte frustraties van jaren: 'Heb je de dood van Istrah gelezen? Ook tragiek, maar aan de andere kant. Kan de wereld dan geen schrijvers gebruiken, alleen flikflooiers? Of getrouwde dames met een bescheiden man, die 't geld verdient?' Verwijzend naar Schilder, die tegen hem gezegd had wel graag wetenschappelijk werk te geven, maar dit volkswerk in *De Reformatie* als roeping te zien: 'Ik zie de roeping niet in primairen zin. Maar och arme, laat ik zwijgen en mijn plichtjes doen. Wij gemillimeterden ... Je ziet Piet, ik ben niet erg in m'n humeur. Trek je d'r maar niks van aan, ik blijf wel zoet. En wensch je plezierige dagen. De zaterdag zijn we kwijt: werken.'¹⁷⁵⁴ Enkele dagen later kaartte Rijnsdorp de zaak opnieuw aan bij Risseeuw met als analyse van de onmogelijke spagaat waarin zij gebroederlijk verkeerden met hun maatschappelijke positie als bankbedienden enerzijds en hun dure roeping en plicht als kunstenaars met een dubbele cultuurtaak anderzijds: 'De kwestie is voor ons allebei deze. We zouden ons eigenlijk heelemaal op de creatieve arbeid moeten kunnen samentrekken. Maar we leven nu eenmaal niet in een woestijn. We kunnen er niet van buiten ons scheppend werk nu en dan te onderbreken. Ter wille van de actualiteit. Maar wat ons leidt is niet het actueele, maar het toekomstige.'¹⁷⁵⁵

Prof. dr. K. Schilder zocht als hoofdredacteur van *De Reformatie* vanaf de Vloeddijk 101 in Kampen opnieuw versterking voor de rubriek 'Letteren en Kunst'. Op 10 mei 1935, nadat hij Rijnsdorp verzocht had de toegezegde copie over *Kostgangers Gods* naar hem te willen opsturen, schreef hij: 'Als U het artikel verzendt, wilt U dan misschien meteen met een paar zinnetjes even Uw meening zeggen over het al of niet wenschelijke van een uitnodiging, te richten tot den heer Wapenaar? Men heeft getracht mij voor hem warm te maken, maar ik wil eerst eens hooren wat U er van zegt. Natuurlijk blijft Uw informatie strikt vertrouwelijk.' Op 23 mei 1935 bedankte Schilder hem voor zijn artikel over *Kostgangers Gods*: 'Met Uw copie ben ik heel blij. Besten dank er voor.' Vervolgens vroeg hij de tekst van Rijnsdorps lezing voor de N.C.R.V.-radio over de roman *Strooschippers* van J.K. van Eerbeek voor zijn weekblad: 'Ik reken dus maar daarop.' Naar aanleiding van de waarderende woorden van Rijnsdorp,¹⁷⁵⁶ had Schilder ook de gereformeerde

¹⁷⁵³ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 17 april 1935.

¹⁷⁵⁴ *Ibidem*. Rijnsdorp doelde op de zaterdagse werkdag op kantoor en het vele overwerk bij de bank in deze periode. Over Schilders pastorale empathie zei Rijnsdorp later: 'Hij begreep mijn problemen, dat ik met tegenzin moest werken, niet. Als pastor schoot hij eigenlijk tekort, wat dat betreft had ik niets aan hem. Je kon hem alleen maar bewonderen, schildknaap zijn.' J.G.A. Thijs, 'Rijnsdorp, van dichter tot denker', in: *Trouw*, 24 december 1977.

¹⁷⁵⁵ Brief C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 20 april 1935. Naar de buitenwacht gaf Rijnsdorp een andere lezing van de door hem betreunde scheiding tussen de kantoorbediende en kunstenaar in hem: 'Inzake "werkkring", dat ik mijn dagelijksch brood verdien buiten alle literatuur en kunst om in een gewone maatschappelijke betrekking, zulks welbewust om als literator onafhankelijk te blijven.' Brief van C. Rijnsdorp aan D. de Jong, d.d. 16 mei 1939.

¹⁷⁵⁶ Bij de aankondiging van het vijfentwintigjarig jubileum van de mystiek-gereformeerde dichter en letterkundige Arie Wapenaar (1883-1967) uit Berkum (Zwollerkerspel) als letterkundig medewerker van *De Rotterdammer* werd deze 'stille in den lande' getypeerd als: 'Niettemin is hij een der weinige pioniers, die de christelijk letterkundige kritiek op hooger plan bracht en al deze jaren een terrein heeft bearbeid, waarop nu vruchten verzameld worden. Zijn bezonken, principiele letterkundige beschouwingen hebben onmiskenbaar invloed gehad op de smaak-vorming van

dichter en criticus A. Wapenaar benaderd voor medewerking aan *De Reformatie*: 'Hij antwoordde, dat hij wel zou willen, maar om gezondheidsredenen niet kon. Het spijt mij wel. Voor Uw medewerking en medeleven ook in anderen vorm blijf ik U dankbaar. Er is nog veel goeds in de wereld.'¹⁷⁵⁷ In een uitvoerige brief aan de 'hooggeachte heren' P.J. Risseeuw, A. Kuiper, drs. Luijkenaar Francken en C. Rijnsdorp stelde Schilder op 1 juni 1935 een gezamenlijke instructie op als werkmethode voor de rubriek 'Letteren en Kunst':

Zoals U weet behoeven de artikelen niet te lang te zijn. Dit zou zelfs met het oog op andere copie in sommige gevallen moeilijk zijn. Gaarne zou ik ook van U willen weten, of ieder Uwer zich vinden kan in een regeling als volgt: wanneer ieder van U minstens een maal per maand een artikel geven kon, zou daarmee de gang van zaken geregeld kunnen zijn. Indien dus de alfabetische volgorde gekozen wordt, zou het zoo kunnen: eerste vrijdag van de maand: de heer Kuiper; de 2e vrijdag van de maand: de heer Luijkenaar Francken; derde Vrijdag van de maand: de heer Risseeuw; vierde Vrijdag van de maand: de heer Rijnsdorp. Ik zou U allen bijzonder dankbaar zijn wanneer op deze wijze een geregeld verschijnen van deze rubriek mogelijk was.

Tevens verontschuldigde Schilder zich bij Rijnsdorp, omdat de uitgever een artikel van zijn hand in het weekblad niet had geplaatst: 'Ik hoop dat de heer Rijnsdorp, wiens artikel ik met aandrang juist gevraagd had, dit niet kwalijk nemen zal.'¹⁷⁵⁸ Schilder had met zijn verzoek een maandelijks artikel te geven voor *De Reformatie* blijkbaar geen flauw benul van de spanning en tijdsdruk waaronder Rijnsdorp als auteur leefde. Naast zijn gezin en afmattende dagtaak op kantoor probeerde hij zo veel mogelijk tijd en artistieke energie vrij te spelen voor *Eldert Holier*. Op 20 juli 1935 benaderde Schilder hem opnieuw met het verzoek voor het *Doleantie*-nummer van *De Reformatie* eind 1936 een bijdrage over 'Typen uit den doleantie-tijd'. Daarbij schreef Schilder letterlijk: 'Mij dunkt dat is net iets voor U. U hebt er tijd genoeg voor, en daarom heb ik hoop dat U mijn verzoek zult willen overwegen niet alleen, doch ook er aan zult willen voldoen.'¹⁷⁵⁹ Ook liet hij weten met grote spanning uit te zien naar Rijnsdorps artikel over *Strooschippers*: 'Wilt u de copie maar direct naar Goes zenden? Dat is gemakkelijker.'¹⁷⁶⁰

Kennelijk had Rijnsdorp het verzoek van Schilder toch niet kunnen weerstaan, want op 24 juli 1935 antwoordde de *Reformatie*-redacteur hem: 'Met Uw brief ben ik erg blij, vooral omdat U nog meer bereid is te beloven dan ik gevraagd heb. Laat mij voorop stellen, dat ik alles wat U aanbiedt graag hebben wil.' Over de vragen van Rijnsdorp schreef hij: 'Wat de vragen betreft, met typen uit de doleantie-periode heb ik mij voorgesteld de menschen zoals U ze geteekend hebt in "Koningskinderen". Maar ik geef liever geen enkele aanwijzing, want ik geloof dat het geheel en al een groeisel van Uw eigen geest moet zijn, en dat het dan vanzelf goed is.' Tevens verwees Schilder naar Rijnsdorps eigen voorstel voor een extra artikel: 'Met uw gedachte om als titel te kiezen "Kuyper en Van Deysse" kan ik mij natuurlijk vereenigen, wanneer het geheel en al Uw eigen wensch is.'¹⁷⁶¹

het orthodox-christelijk lezerspubliek.' *De Rotterdammer*, 1 februari 1936. Rijnsdorp maakte deel uit van het vriendencomité die de huldiging van Wapenaar op 12 december 1936 in het gebouw van de *Nieuwe Utrechtsche Courant* te Utrecht organiseerde. Zij maakten - mede ondersteund door H. Diemer met zijn krantenbedrijf *De Rotterdammer* en drukkerij *Libertas* - de uitgave van de jubileumbundel *Littéraire ovenkenkingen* door A. Wapenaar mogelijk.

¹⁷⁵⁷ Brief van K. Schilder aan C. Rijnsdorp, d.d. 23 mei 1935.

¹⁷⁵⁸ Schilder verwees naar Rijnsdorps artikel 'Over "Kostgangers Gods"', in: *De Reformatie*, 7 juni 1935, 291-293.

¹⁷⁵⁹ Schilder bedoelde overigens met 'tijd genoeg' op het tijdstip eind 1936, en niet dat Rijnsdorp 'tijd te over' had.

Het toegezegde artikel over 'typen uit den doleantietijd' heeft Rijnsdorp niet gepubliceerd in het *Doleantie*-nummer van *De Reformatie* van 7 februari 1936. Hoogstwaarschijnlijk was het idee van het opstel in blauwdruk blijven steken.

¹⁷⁶⁰ C. Rijnsdorp, "'Strooschippers'" van J.K. van Eerbeek', in: *De Reformatie*, 30 augustus 1935 (deel I) en 6 september 1935 (deel II). Schilder herinnerde Rijnsdorp tot twee maal toe aan de kopij van *Strooschippers*; het tweede verzoek, eveneens ter herinnering om de kopij rechtstreeks naar uitgeverij *Oosterbaan & Le Cointre* in Goes te sturen, eindigde hij: 'Ik verlang er zeer naar.' Brief van K. Schilder aan C. Rijnsdorp, ongedateerd (begin augustus 1935).

¹⁷⁶¹ Rijnsdorp heeft dit artikel uiteindelijk niet geschreven. Met de calvinist Abraham Kuyper als theologisch leermeester en de katholiek Lodewijk van Deysse als literair leermeester, had het essay een belangwekkende bijdrage kunnen zijn aan het kerkelijk weekblad. Het autobiografisch opstel had tevens meer inzicht kunnen bieden in de atypische theologische, literaire en kunstzinnige vorming die Rijnsdorp zichzelf als autodidact eigen had gemaakt.

Uit niets in deze (en andere) correspondentie bleek dat Schilder hem als publicist een strobreed in de weg legde. Hij stimuleerde en bemoedigde Rijnsdorp, en gaf hem in de uitwerking van zijn beschouwende artikelen zelfs veelal de vrije hand. Ondanks de plezierige toon in de correspondentie was Rijnsdorps medewerking aan *De Reformatie* geen lang leven beschoren. Het sterke dirigisme van Schilder verdroeg hij niet langer.¹⁷⁶² Decennia later verduidelijkte Rijnsdorp in een terugblik zijn ambivalente positie ten opzichte van Schilder in deze jaren:

Schilder had op Delfshaven gestaan. Hij had een geniale inslag en (zo zag ik het althans) reformatorische aspiraties. Tegenover mij was hij zeer openhartig en ik mocht in zijn *De Reformatie* over literatuur en kunst schrijven zoveel en wat ik maar wilde. Voor mijn moeilijke positie - ik bedoel de noodzaak kostwinner te zijn en in de schaarse vrije tijd literair student en aankomend schrijver - had hij geen begrip. Hij had het voor zichzelf al moeilijk genoeg. Ik had op hem tegen dat geloofspraktijk voor hem uitsluitend strijd betekende. Hij kende maar één soort kleding: de vechttjas.¹⁷⁶³

In 1935 publiceerde Rijnsdorp welgeteld in de rubriek 'Litteratuur en Kunst' van *De Reformatie* twee artikelen en twee kritieken.¹⁷⁶⁴ Het artikel 'Schrijver, Publiek en Volk', een programmatische stellingname als christelijk literator met een dubbele cultuurtaak, vormde een uitgekristalliseerde samenvatting van zijn denkbeelden over christelijk schrijverschap, literaire volksoopvoeding en gereformeerd lezerspubliek in hun onderlinge samenhang als nabetrachting bij de Boekenweek. Deze publicatie vormde een gestileerde bewerking van zijn populaire lezing 'Auteur en Publiek', die hij eerder in 1934 had uitgesproken op de lustrumavonden van de *Christelijke Auteurskring* in Rotterdam, Gorinchem, Vlaardingen en Zwolle, en een causerie op 30 maart 1935 voor Christelijk-Letterkundige Kring van Den Haag in wijkgebouw *Bethel*.

Rijnsdorps laatste publicatie in *De Reformatie* was de tweedelige bespreking van de roman *Is het mijn schuld?* van P.J. Risseeuw, die op 11 en 18 juni 1937 werd gepubliceerd. Op 22 april 1937 kreeg Rijnsdorp het verzoek van K. Schilder (via zijn neef H.J. Schilder), of hij spoedig de recensie over *Is het mijn schuld?* tegemoet mocht zien. Met zijn welwillende bespreking van deze in gereformeerd-kerkelijke kring sterk in opspraak geraakte crisisroman, bewees Rijnsdorp eerder Risseeuw dan Schilder een dienst. P.J. Risseeuw had in deze sociale roman over de crisistijd via de figuur van de jonge hulpprediker Egbert Lemke het traditionele predikantentype - wel 'leraar' maar weinig of geen 'herder' - in gereformeerde kring kritisch de maat genomen. Inmiddels had Rijnsdorp al ruim anderhalf jaar geen letter meer bijgedragen aan het kerkelijk weekblad, dat in zijn opinie steeds meer een 'strijdblad' werd. De sluimerende geestelijke breuk, en de daarmee gepaard gaande persoonlijke verwijdering naar Schilder, werd stilaan een feit. Dat Rijnsdorp toch nog het verzoek van Schilder een recensie te schrijven in *De Reformatie* honoreerde, had - naast zijn waardering voor zijn vriend en bondgenoot Risseeuw - vooral te maken met hun gezamenlijke missie: de letterkundige en culturele verheffing van het gereformeerde volksdeel, waarbij het literair halfuurtje voor de *N.C.R.V.*-radio en de rubriek 'Kunst en literatuur' in *De Reformatie* gediensstige vehikels vormden. Tegelijk vormde zijn bespreking in het kerkelijk

¹⁷⁶² G. Puchinger, 'C. Rijnsdorp', in: *Christen en kunst*, 196. Over zijn medewerking aan *De Reformatie* en de persoon van Schilder vertelde Rijnsdorp aan Puchinger: 'Hij ruimde mij een royale plaats in in *De Reformatie* voor artikelen over muziek en literaire boekbesprekingen, maar al aan het begin van de jaren dertig heb ik mijn medewerking aan *De Reformatie* beëindigd, omdat ik mij met zijn schrijven in dat blad niet kon verenigen.' Rijnsdorp eindigde zijn medewerking echter niet in de beginjaren dertig, zoals hij in het interview van 18 oktober 1969 met Puchinger aangaf, maar halverwege 1937.

¹⁷⁶³ C. Rijnsdorp, 'Waarom ben ik in de kerk gebleven?', in: *Gereformeerde Kerkbode*, (officieel orgaan van de Gereformeerde Kerken van Rotterdam, Rotterdam-Delfshaven, Rotterdam-Zuid, Rotterdam-Kralingen, Capelle aan de IJssel en Krimpen aan de IJssel), 18 april 1980, jrg. 10, nr. 10.

¹⁷⁶⁴ C. Rijnsdorp, 'Schrijver, Kunst en Volk (Nabetrachting bij de Boekenweek)' en 'Over "Kostgangers Gods"', in: *De Reformatie*, respectievelijk 5 april en 7 juni 1935. De recensies over *Strooschippers* van J.K. van Eerbeek en het poëziedebuut *Reizigers* van Bert Bakker verschenen respectievelijk op 30 augustus en 6 september 1935, en op 18 oktober 1935. Op 31 oktober 1935 zond Schilder de debuutroman *Drijfsand* van Bert Bakker aan Rijnsdorp met het verzoek het boek te bespreken: 'Ik meen nu verplicht te zijn U als eerste te vragen of U het recenseren wilt. Zoo ja, het zou mij zeer verblijden.' Onder 'zeer verblijden' had Schilder een dikke streep met zijn vulpen gezet.

weekblad *De Reformatie* een letterkundig-strategisch offensief tegen de gestage doorwerking van de volgens hem dominante ‘theologische optiek’ op de christelijke letterkunde.¹⁷⁶⁵

Bij het schrijven van zijn radiobespreking voor de *N.C.R.V.*-microfoon liet Rijnsdorp zich gewillig influisteren door de auteur Risseeuw: ‘Als je aan de radiolezing begint, wil je dan eens iets zeggen over het humor-element? Alleen Jan H. [de Groot] heeft daar tot nu toe op gezinspeeld.’¹⁷⁶⁶ Op 30 april 1937 schreef Risseeuw hem naar aanleiding van het concept van zijn causerie: ‘Je lezing vind ik uitstekend. Berekend op een lezerspubliek, dat nog lezen moet leren. En zo is het meestal, mede door die dwaze recensies.’ Tevens vroeg hij of Rijnsdorp aan het slot mogelijk nog iets kon zeggen over zijn manier van schrijven. ‘Ik heb n.m.l. een hekel aan romans waarin den lezer letterlijk alles wordt voorgekauwd.’ Risseeuw kreeg overigens niet alles te lezen. Op 9 mei 1937 bekende hij aan Rijnsdorp: Ik vind het wel leuk, dat ik de definitieve tekst nu niet ken. Met te meer interesse zal ik je volgen.’ Op 20 mei 1937 schreef Risseeuw hem tactisch over het tijdstip van publicatie in *De Reformatie*: ‘Wat ik je wilde vragen: Kan je het er op aanleggen, dat de radiolezing de volgende morgen (na het uitspreken) in de Ref. komt? Plus de daarop volgende week natuurlijk. Of heb je geen extra doorslag gemaakt? De zaak zit zo: Prof. Dr. K. Dijk heeft aangekondigd dat hij op theologische schooldag in Kampen zal spreken over “kritiek op de kerk”. Ik acht het van belang, dat je lezing dus zo spoedig mogelijk in de Ref. komt. De Kamper schooldag zal, meen ik, omstreeks 18 Juni plaatsvinden.’

Op 4 juni 1937 schreef Risseeuw naar aanleiding van Rijnsdorps radiorecensie over zijn roman, wijzend op hun uniek bondgenootschap: ‘Hartelijk dank voor je lezing, zojuist door ons beluisterd. Wat een wonderlijke gewaarwording. Wij zaten elkaar zo nu en dan maar eens aan te kijken. Ik voelde dat de “bloedbroederschap” sprak, en dit was mij boven-alles, alles waard. Je hebt het keurig gedaan, ouwe jongen. Het is je toevertrouwd. Je hebt op de kern aangestuurd, precies zoals ik het heb gezien en gewild. Geestig was die kerkelijke “clearing”. Het slot heeft me sterk ontroerd. Dat was goed gekozen en door jou sterk doorvoeld. Fijn dat het stuk nu ook nog in de Ref. komt.’ Wapenaar bedankte hem voor zijn bespreking van *Is het mijn schuld?* van Piet Risseeuw in *De Reformatie*, en hekelde de infame kritiek die in de kerkelijk pers werd uitgestort over deze crisisroman: ‘Wat een woord-geweld; er is dus nu een index geopend; elk die kritiek op de kerk verwerkt in een roman, zal er al heel gauw een plaats op krijgen.’¹⁷⁶⁷ Wapenaar probeerde Rijnsdorp tevergeefs als literair medewerker voor het gereformeerd kerkelijk weekblad te behouden, contra of ter correctie van de kerkelijke criticasters en dogmatische scherplijpers in hun gereformeerde achterban: ‘Jij hebt een gelegenheid in “De Reformatie”, om de “misverstaanders” de literair-aesthetische (want dat zijn het) leergeschillen onder de loupe te nemen. Kom vrind, gord je pantser nog eens aan... (...) Je zult zeggen: ‘t helpt toch niet. ‘t waar: wat het hart niet wil, laat het hoofd niet binnen.’

Rijnsdorp heeft na 1937 niet meer gepubliceerd in *De Reformatie*. Ook Piet Risseeuw trok uiteindelijk zijn handen af van het gereformeerde weekblad dat steeds meer een kerkelijk

¹⁷⁶⁵ Voor de *N.C.R.V.*-microfoon besprak Rijnsdorp tijdens het literair halfuurtje op vrijdagavond 4 juni 1937 van 19.15-19.45 uur de roman *Is het mijn schuld?* van zijn vriend Risseeuw. In de *Omroepgids*, jrg. 13, nr. 22, 29 mei 1937, 1795, plaatste hij op de openingspagina tevens een samenvatting van zijn radiolezing. In zijn opstel ‘Theologische en letterkundige optiek’ uit 1931, opgenomen in *Ter Zijde* (97-108), bracht Rijnsdorp zijn principiële zienswijze op de verhouding tussen theologie en letterkunde onder woorden, conform het denkprincipe van de *Wijsbegeerte der Wetsidee*.

¹⁷⁶⁶ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, ongedateerd (circa begin april 1937). In zijn brief van 30 maart 1937 had Piet Risseeuw hem advies gevraagd over een eventuele Duitse vertaling van zijn roman *Is het mijn schuld?* Eind november 1933 was de Duitse uitgave van *Koningskinderen* bij de *Buchhandlung des Erziehungsvereins* te Neukirchen, Kreis Mörs verschenen onder de titel: *Simon Haenhuysen*. En als ondertitel ‘Ein Gemeinderoman aus dem Kirchlichen Leben Hollands von Cornelis Rijnsdorp’. Dr. Franz Dülberg had Rijnsdorps romanadebuut in het Duits vertaald.

¹⁷⁶⁷ Brief van A. Wapenaar aan C. Rijnsdorp, d.d. 2 juli 1937. Wapenaar doelde met name op de donderrede van prof. K. Dijk, die hij typeerde als ‘Paus Nicolaas I, of is ‘t: II?’. ‘En dan die finale “verzwakt kerkelijk besef” wordt als een “afwijking” gekwalificeerd, die de schare doet knikken: Ja, zó is ‘t met die literaire lui.’ Van Risseeuw had Wapenaar vernomen had, dat dr. C. Bouma ‘een preek misbruikte om tegen ‘t boek te fulmineren, terwijl R.’s oude moeder daarnaar te luisteren had’. Ook werd (overigens terecht) beweerd: ‘de heer Risseeuw kerkt maar één keer, hoogstens. Zo worden zijn gangen nagespeurd, als van wijlen Da Costa’.

strijdblad werd. Op 14 oktober 1939 schreef hij aan Rijnsdorp: 'Ik ben vrij man, behoudens de Rotterdammer en de Reformatie, van welk blad ik mij nog eens moet los maken.'¹⁷⁶⁸

6.4 *Wisselwerking met publiek*

In zijn praktijk als literator en kunstopvoeder met een dubbele cultuurtaak: artistiek-scheppend en pedagogisch-beschouwend, bracht Rijnsdorp achtereenvolgens de denker, spreker en publicist in hem volgens zijn 'synthetische methode' in stelling om in nauwe wisselwerking met het publiek zijn denkbeelden en opvattingen te beproeven. De lezingen, spreekbeurten of causerieën van 'den auteur C. Rijnsdorp' vormden een eerste kristallisatiepunt in zijn denken en schrijven over een opgedragen onderwerp of thema. Zijn actieve lezingenpraktijk bracht hem in direct contact met het eenvoudige letterlievende of potentieel kunstminnende publiek. De nabespreking met de daarop volgende discussie was niet alleen voor de toehoorders van belang. Voor hemzelf waren de reacties van het publiek als 'stemmen des volks' minstens zo belangrijk, want 'de schrijver moet mond van een volk zijn', was zijn stellige overtuiging.¹⁷⁶⁹ Aan de bevriende dichter Hein de Bruin schreef Rijnsdorp over de talrijke uitnodigingen die hij uit stad en land ontving:

Het is mijn beginsel een verzoek niet uit de weg te gaan. Trouwens, al mijn theoretische beschouwingen zijn ontstaan uit en verzoek voor een lezing, een spreekbeurt, of een artikel. Ik heb geen enkele bladzijde theorie uit eigen beweging gesproken of geschreven. Maar ik ben deze verzoeken ook nooit uit de weg gegaan en dit theoretiseren is voor mij hardop studeeren. Ook in dit opzicht doen we wat onze hand vindt om te doen. Bovendien is creatief bezig zijn ook ruimer op te vatten: zoo goed als je niet enkel van boeken leert, maar ook van menschen, zoo goed schrijf je niet enkel op papier maar ook op zielen, of geesten, hoe je 't noemen wilt. Productieve arbeid aan menschen.¹⁷⁷⁰

Rijnsdorp onderscheidde twee vormen van wisselwerking met het publiek. Er was volgens hem een systematiek die achter de schrijftafel werd ontworpen, en een die 'veel vrijer, allicht minder volledig en soms in herhaling vallend' zichzelf aanbood aan de hand van verzoeken en opdrachten vanuit uiteenlopende redacties of belangstellende kringen. 'In het eerste geval houdt de auteur een alleenspraak; in het tweede staat hij doorgaans oog in oog met een gehoor.' Hij verduidelijkte meteen zijn eigen positie als publicist in de protestantse periodieke pers:

Ik kan wel zeggen dat vrijwel heel mijn publieke optreden door de tweede situatie wordt bepaald. Want ook het schrijven in dagbladen en periodieken is besteld werk en voorts communicatie met de lezers.¹⁷⁷¹

De leesbaarheid - en daarmee de ontvangst - van zijn bijdragen namen toe wanneer hij als kunstopvoeder het publiek actief betrok bij de ontwikkeling van zijn denken en werk, zoals hij dit zelf in zijn openbare schrijfles bij Nietzsche beleed: 'Eerst wie aan die wet der verstaanbaarheid beantwoordt, de taal van de lezers spreekt (hoezeer dan ook voorbeeld-ig), en niet een persoonlijk of kring-geheimtaalje voert, die mag zich op goede verstanders beroepen en op antwoord wachten.'¹⁷⁷² Levend contact met het publiek was bovendien een noodzakelijke voorwaarde voor hem om te kunnen schrijven. In zijn lezing 'Het standpunt van de schrijver', die hij in op donderdagavond 19 maart 1931 uitsprak in *American Hotel* voor de Kring Amsterdam van het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland*, bekende Rijnsdorp in dit verband:

Nu is de schrijver een gewoon mensch, die zijn brood moet verdienen als bijna ieder ander. Maar hij houdt het 's avonds bij zijn krant niet uit: zijn sociale instincten drijven hem tot publiceeren, waarbij hij natuurlijk

¹⁷⁶⁸ Zowel C. Rijnsdorp als P.J. Risseuw bleven in het colofon vermeld staan als medewerker van *De Reformatie* van 19 april 1935 tot en met de - door de bezetter afgedwongen - opheffing van het kerkelijk weekblad op 16 augustus 1940. G. Harinck, *De Reformatie*, bijlage III, 441.

¹⁷⁶⁹ C. Rijnsdorp, 'Het standpunt van de schrijver', *Ter Zijde*, 165. Volgens Rijnsdorp betekende deze 'vox populi', dat in de stem van het volk, waarvan de christelijke auteur de mond kon zijn, de stem van God doorklonk. Zie: *Een gekenevelde volksoepvoeder*, hoofdstuk 4 *De omkering van een lieve leus*, paragraaf 4.5.3: *Vox populi, vox Dei*.

¹⁷⁷⁰ Brief van C. Rijnsdorp aan H. de Bruin, d.d. 21 juli 1934. Archief H. de Bruin, *Literatuurmuseum*, Den Haag.

¹⁷⁷¹ C. Rijnsdorp, 'Woord vooraf bij het tweede deel', *Christendom en cultuur in bloei en crisis*, 117.

¹⁷⁷² C. Rijnsdorp, 'Schrijfles bij Nietzsche', *Ter Zijde*, 153.

begint met zich te richten tot zijn mede-Christenen, die, naar hij verwacht, hem het best zullen begrijpen. Hij zoekt *wisselwerking*.¹⁷⁷³

Rijnsdorp wilde zich niet - zoals bij het door hem verfoeide individualisme van de Tachtigers - als kunstenaar opsluiten in een toren van 'echt of geïmiteerd ivoor', maar hij zocht nadrukkelijk een 'eigen plaats in de collectiviteit'. Daarbij benadrukte hij keer op keer de noodzaak van levend contact met het publiek: 'Een schrijver zonder publiek is niets en schrijverij voor vrienden, voor een kring, heeft maar een hachelijke kans.'¹⁷⁷⁴ Tegelijk zocht hij begrip voor de positie van de protestantse auteurs in hun veelal kunstarme of a-culturele milieus, waarbij hij het belang benadrukte, 'dat het publiek in levende aanraking wordt gebracht met de moeilijkheden van de schrijver, die voor een Christelijk schrijver, en dat in Holland, niet gering zijn.'¹⁷⁷⁵

Mede op grond van de reacties van het publiek scherpte Rijnsdorp zijn verhaal aan en polijste hij de tekst voordat hij het typoscript voor publicatie uit handen gaf. Vrijwel de meeste lezingen, spreekbeurten, essays en artikelen van zijn hand vonden hun definitieve vorm bij bundeling. Zoals in *Ter Zijde* uit 1935 waarin hij - in de geest van Kuypers vijfde *Stone*-lezing over calvinisme en kunst - zijn denkbeelden over literatuur en muziek zowel als kunstenaar als kunstopvoeder vertolkte, inclusief een blauwdruk van de contouren van zijn program van culturele volksoepvoeding. De door hem voorgestane wisselwerking met het publiek moest volgens hem idealiter voldoen aan drie essentiële voorwaarden. In de eerste plaats de kwaliteit van het lezen. In de reeds aangehaalde lezing 'Het standpunt van de schrijver',¹⁷⁷⁶ benadrukte Rijnsdorp - vanuit zijn ervaringen met *Koningskinderen* in de protestantse periodieke pers en met name in 'het literaire hoekje' van menig gereformeerde kerkbode - het belang van de juiste leeshouding met het oog op wederzijds contact tussen schrijver en publiek:

Een ding weet ik wel: het is niet alleen noodig een Chr. boek te *schrijven*, het moet ook op een Christelijke manier *gelezen* worden. Ik bedoel hier Christelijk in de letterlijke, diepe zin van het woord: een oordeelen niet naar het aanzien, ook niet van de persoon van de schrijver, maar rechtvaardig, onverschillig of dit prettig of niet prettig uitvalt.¹⁷⁷⁷

Daarbij refereerde Rijnsdorp aan wat hij literair-opvoedend 'de roeping tot lezer' noemde.¹⁷⁷⁸ Met deze tweede voorwaarde legde hij welbewust vanuit de bijbelse cultuuroopdracht niet alleen culturele verantwoordelijkheid bij de christelijke auteur, maar vanuit de scheppingsopdracht ook bij het gereformeerde lezerspubliek, met de oproep het werk van de geestverwante auteurs niet alleen te lezen, maar ook te (leren) verstaan. Het calvinistisch volksdeel was Rijnsdorp, als primaire doelgroep van zijn literaire en muzikale volksoepvoeding, ruim op zijn schrijvershart gebonden. Als derde voorwaarde noemde hij, naast een christelijke leesattitude en een bijbels roepingsbesef als lezer, een milieu van waarachtig calvinistisch leven. Tijdens de jaarconferentie van de *Calvinistische Studentenbeweging* in Lunteren sprak Rijnsdorp op 3 september 1936 voor de 'literaire sectie' over 'De weg der gedachte in de kunst'.¹⁷⁷⁹ Na zijn referaat trad hij vervolgens met de kunstgevoelige studenten in debat. De mate waarin een kunstwerk een gedachte tot leven kon

¹⁷⁷³ C. Rijnsdorp, 'Het standpunt van de schrijver', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 9, nr. 3, 1 mei 1931, 105-106. De lezing, 'eenigzins aangevuld in verband met de daarop gevolgde bespreking', publiceerde Rijnsdorp op verzoek van eindredacteur J. van Ham in *Opwaartsche Wegen*, waarna hij in 1935 de lezing bundelde in *Ter Zijde* (121-132).

¹⁷⁷⁴ C. Rijnsdorp, 'Het standpunt van de schrijver', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 9, nr. 3, 1 mei 1931, 105.

¹⁷⁷⁵ *Ibidem*, 106.

¹⁷⁷⁶ Een samenvatting van deze lezing werd gepubliceerd in *Opwaartsche Wegen*, jrg. 9, nr. 2, 1 april 1931, onder 'Kringnieuws Amsterdam' op de achterbinnenpagina. Hierin werd naar aanleiding van Rijnsdorps lezing 'betreurd', dat niet 'meer geestverwanten deze principiële uiteenzetting (...) hebben beluisterd'.

¹⁷⁷⁷ C. Rijnsdorp, 'Het standpunt van de schrijver', *Ter Zijde*, 131.

¹⁷⁷⁸ C. Rijnsdorp, 'Schrijver, publiek en volk', in: *De Reformatie*, jrg. 15, nr. 27, 5 april 1935, 220.

¹⁷⁷⁹ Opgenomen in *De Weegschaal*. Essays van Protestantse letterkundigen, bijeengebracht door Bert Bakker, Barend de Goede en G. Kamphuis als tweede deel in de reeks *Protestantsch-Christelijke Kunst* onder redactie van Bert Bakker, J.K. van Eerbeek, Barend de Goede en G. Kamphuis uit 1936. Rijnsdorp nam in 1954 dit opstel - onder de titel 'Over gedachte en kunst' - als openingsessay integraal op in de jubileumbundel *Op zoek naar het geheim*, 9-18.

brengen hing volgens Rijnsdorp niet alleen af van de kunstenaar met zijn talent en geloof, maar 'ook in hoge mate van de omgeving, waaruit hij putten moet'. Hij bond daarom de aankomende generatie gereformeerde intelligentsia nadrukkelijk op het hart: 'De kunstenaar is veelszins afhankelijk van zijn omgeving. Geen Calvinistische kunst zonder waarachtig Calvinistisch leven.'¹⁷⁸⁰

6.5 *Vooroorlogs dagbladcriticus*

Zijn grootste bijdrage aan de protestantse periodieke pers leverde Rijnsdorp in zijn kwaliteit als dagbladcriticus. In zijn vooroorlogse publicaties schreef hij zowel op het terrein van de literatuur als van de muziek beschouwingen en kritieken; in de naoorlogse periode ging zijn aandacht voornamelijk uit naar letterkunde, algemene cultuur en vraagstukken van kerk en samenleving. Zijn journalistieke bijdragen aan de twee vooroorlogse antirevolutionaire dagbladen *De Standaard* en *De Rotterdammer* - elk met hun eigen regionale edities, waren hoofdzakelijk beschouwend-kritisch van aard, waarbij hij vanuit zijn cultuurtaak het letterkundig en kunstopvoedend element zowel theoretisch als praktisch toepaste. Zijn publiek wilde hij immers van krantenlezers verheffen tot echte tijdschriftenlezers, met name de christelijk-letterkundige bladen.¹⁷⁸¹

In de protestantse dagbladpers kwam eind jaren twintig van de vorige eeuw - in navolging van de christelijk-literaire periodieken - steeds meer ruimte en belangstelling voor literatuur en kunst. In deze opkomende journalistieke aandacht weerspiegelde zich een ontwakend cultureel besef in gereformeerde kring. Nieuwsberichten over kunst en letteren verschenen niet langer in de vorm van 'faits divers', maar kregen een speciale letterkundige rubriek met eigen redacteurs, zoals 'Het literair getij' van H. Burger in *De Standaard* (die tevens de rubriek 'Kunst en Wetenschap' redigeerde en de kolommen grotendeels zelf vulde), en de literaire pagina 'Van Boeken en Schrijvers' in het Zondagsblad van *De Rotterdammer* met P.J. Risseeuw en anderen. De uitbreiding en verbreding van de journalistieke belangstelling voor kunst en cultuur vanuit de christelijk-letterkundige tijdschriften naar de protestantse pers, betekende niet perse dat de duiding, commentariëring en opiniëring van de letterkundige berichtgeving door de redacties van de diverse kunst- en letterenrubrieken in cultureel-educatief opzicht overeenstemde met de informatieve functie en voorlichtende taak van de protestantse dag-, week- en maandbladen.

Dit christelijk-journalistiek manco leverde het nodige artistiek hartzeer op bij diverse protestantse auteurs, die zich niet alleen door de eigen persorganen persoonlijk gekrenkt voelden, maar zich in hun auteurschap ook miskend wisten naar hun lezerspubliek. Tijdens de vergadering van de *Christelijke-Literaire Essayistenkring* op 6 februari 1932 werd opgemerkt: 'De pogingen, door den kring ingesteld om invloed te krijgen op de verzorging der letterkundige rubrieken van de Christelijke dagbladen bleken geen succes te hebben gehad.'¹⁷⁸² Over de literaire kritiek op de eerste lustrumbundel *Het Heerlijk Ambacht* sloot Risseeuw zijn jaarverslag 1935 voor de *Christelijke Auteurskring* af met de niet mis te verstane conclusie: 'Wanneer men het dossier met recensies doorziet, komt men tot de slotsom, dat in de kleinere bladen en in de specifiek chr. pers vaak zeer onoordeelkundig wordt gerecenseerd.' Tijdens voorjaarsvergadering van de *Christelijke Auteurskring* op 14 mei 1938 bij P.J. Risseeuw in Den Haag sprak secretaris Gerrit Kamphuis van een 'betere culturele voorlichting in de Christelijke pers mede dankzij de bemoeiing van den kring'.¹⁷⁸³ Desondanks bleef de literaire kritiek in de protestantse pers veelal onder de maat. Dit manco schaadde niet alleen de auteurs en hun letterkundig-emanipatoir streven, maar ook de vorming van het eigen lezerspubliek. Op 10 maart 1939, tijdens een lustrumavond in Hilversum bij het tienjarig bestaan van de *Auteurskring*, wees Jan H. de Groot, nadat hij deze journalistieke misstand eerder op 28 november 1936 in een referaat voor de *Christelijke Auteurskring* aan de kaak had gesteld,¹⁷⁸⁴ in zijn beschouwing over het werk van de protestantse auteurs kritisch naar 'een

¹⁷⁸⁰ *Nieuwe Leidsche Courant*, 4 september 1936. Zie ook paragraaf 3.5.2: 'De weg der gedachte in de kunst'.

¹⁷⁸¹ C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 169.

¹⁷⁸² *Het Vaderland*, 8 februari 1932.

¹⁷⁸³ *Ibidem*, 17 mei 1938.

¹⁷⁸⁴ *De Gooi- en Eemlander*, 30 november 1936.

grote kloof tussen het christelijk publiek en de auteurs', die hij in verband bracht met de wijze waarop 'de nieuwere letterkunde in christelijke organen vaak wordt gecritiseerd'.¹⁷⁸⁵

Uiteindelijk werd begin mei 1939 een speciale 'Critiek-Commissie' in het leven geroepen door het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland*, 'om acht te geven op ondeskundige en onwaardige kritiek, speciaal betreffende de uitgaven van Prot. Chr. auteurs', met als taak 'het gemotiveerd signaleren van dergelijk kritiek'.¹⁷⁸⁶ Bij dit opmerkelijke - een enkele keer ook gehoorde - initiatief,¹⁷⁸⁷ sloten de *Christelijke Auteurskring* en *Christelijke-Literaire Essayistenkring* als benadeelde partijen zich 'con amore' aan. Eerder had Rijnsdorp *Eldert Holier* zijn gelijknamige hoofdpersonage in discussie met Ries Kruzeman kritisch laten opmerken - nog onwetend en onbewust van de infame kritiek die de christelijke pers over zijn tweede roman zou worden uitgestort - over de dubbelhartige houding van de protestantse pers op kunstgebied:

Eenzijds lees ik in de Christelijke bladen, voorzover die aan ons artikelen wijden, kritiek, omdat ze bang zijn voor een doervloeiën naar het wereldgelijkvormige; aan de andere kant zitten ze op de loer, om van onze resultaten mee te profiteren, drukken ze het vers van het prospectus af enzovoort. Het is altijd: vooraf verketteren, achteraf annexeren. Alleen van principieel-kerkelijke kant komt het verwijt, dat jullie vrijbuiters. Waarop anderen dan weer vragen, of de kunst niet een maatschappelijke aangelegenheid is, zo goed als handel en verkeer.¹⁷⁸⁸

Rijnsdorp hekelde hartgrondig de culturele kortzichtigheid in de protestantse persorganen met hun - naar zijn gevoel en ervaring - soms ook dubbele moraal. Over zijn ervaringen als auteur bekende hij begin 1931 aan Risseeuw: '(...) 'k heb in die paar maanden, dat mijn boek er is, meer geleerd van de geest in onze kringen, dan in vele jaren daarvoor. En nu ben ik er nog goed afgekomen! "De pestlucht van 't conservatisme"', schreef Kuyper reeds in 1900'.¹⁷⁸⁹ Na zijn lezing 'Cultuurpessimisme, Schrift en Jeugd', op 22 april 1932 voor het *Gereformeerd Jeugdverband* van Rotterdam-Delfshaven, verwees Rijnsdorp - als reactie op een mondige J.V.-er over het door hem geproclameerde Goetheaanse 'Bildungsprinzip' voor calvinistische jongeren - kritisch naar een herdenkingsartikel in *De Standaard* over Goethe. Niet van enige ironie ontbloot merkte hij in navolging van Kuypers cultuurtheologie kritisch op:

Dit alles is niets tegenover één sprank bijzondere genade, alles tot je dienst. Maar de bijzondere genade vraagt niet van ons het wegwerpen van de dingen der wereld. Het gaat alleen om de *rangorde*: éerst het Koninkrijk, dan al deze dingen, die ons dan toch maar met Christus geschonken worden. In plaats dat nu b.v. de Standaard in een hoofdartikel hem [Goethe] grijpt op die nagestreefde compleetheid en die annexiert voor het christelijk geloof, positief dus, constateert de krant alleen dat hij toch maar geen Christen was. Dat had in de Saambinder kunnen staan.¹⁷⁹⁰ Ik verwonder mij erover dat ik tegenover *Gereformeerden* die idee van alle terrein van het leven moet verdedigen.¹⁷⁹¹

¹⁷⁸⁵ *Ibidem*, 11 maart 1939.

¹⁷⁸⁶ *Nieuwe Leidsche Courant*, 10 mei 1939.

¹⁷⁸⁷ Met name de reactie van Rudolf van Reest in *De Reformatie* van 9 december 1938: 'De kunst en de Kerk', over de aangekondigde instelling van de Critiek-Commissie viel slecht bij de christelijke literatoren: 'Maar 'Opwaartsche Wegen' - waar de heer Houwink eindredacteur van is - toont zich verwoed om de waarschuwing in het Gereformeerd Jongelingsblad en wijst op de noodzakelijkheid, dat er een commissie in het leven geroepen wordt om meer 'intensief oneerlijke en onwaardige kritiek te kunnen bestrijden'. Het is nota bene op het duitse regime af.' Zie voor deze kwestie: deel III, *Epiloog*, II, 'Is literatuur politiek of theologie geworden?'

¹⁷⁸⁸ C. Rijnsdorp, *Eldert Holier*, hoofdstuk XII, 75. Hierop antwoordde Ries Kruzeman in relatie tot de goddelijke scheppingsopdracht uit het oudtestamentische bijbelboek *Genesis*: '(...) de overtuiging, dat de schepping op recht en waarheid gegrond is, is onwankelbaar in me geworden, en dat we Gods medewerkers zijn Die grote cultuurvraag, waarover ze in Christelijke kringen zo hebben zitten pietepuiteren, is hier in beginsel opgelost.' Hij vervolgde zijn relaas tegen Holier, waarin Rijnsdorp letterlijk als citaat een eigen uitspraak verwerkte: 'Je hebt het zelf altijd zo over vergelijkingen in godsdienst en kunst. Heb jij het geloof esthetisch leren waarderen, ik heb in de aethetica geloofsvragen aan het werk gezien.'

¹⁷⁸⁹ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 2 februari 1931.

¹⁷⁹⁰ Het kerkelijk weekblad van de *Gereformeerde Gemeenten* stond in deze jaren onder leiding van ds. G.H. Kersten, die als een 'kleine Kuyper' een vergelijkbare taak, functie en betekenis had in kerk, theologie, politiek en pers.

¹⁷⁹¹ Brief van C. Rijnsdorp aan H. Slings, d.d. 30 april 1932.

Rijnsdorps journalistieke omgang met de belangrijkste representanten van de vooroorlogse protestantse dagbladpers was collegiaal, congeniaal en constructief. Op de eerste plaats stond onbetwist zijn bondgenoot P.J. Risseeuw, redacteur van het Zondagblad van het Christelijk Nationaal Dagblad *De Rotterdammer* met de kopbladen: *Dordtsch Dagblad*, *Nieuwe Haagsche Courant*, *Nieuwe Leidsche Courant* en *Nieuwe Utrechtsche Courant*. Als persoonlijke vriend claimde Risseeuw het 'eerstgeboorterecht' op de kopij van Rijnsdorp: 'Laten we nu afspreken, dat je eerstvolgende lezing *daarna* in het Zondagsblad komt; blijf je met mij ook goede vrienden! Je zult wel zien, dat ik ook in die Letterkundige Rubriek eens plaats gun aan anderen, en aan jou in de allereerste plaats, natuurlijk!'¹⁷⁹² De dichter Arie Wapenaar, eveneens als literair criticus verbonden aan deze antirevolutionaire dagbladcombinatie, was een overtuigd medestander in hun gezamenlijk beleden literair-pedagogisch bearbeiding van het gereformeerde volksdeel. Rijnsdorp typeerde hem later als 'een van de pioniers voor een eigen protestants-christelijke letterkunde in een tijd dat de calvinistische kleine luyden juist bewust aan hun culturele taak waren toegekomen'.¹⁷⁹³ De kunst- en letterenredacteur Hein Burger van *De Standaard* wist Rijnsdorp eveneens aan zich te binden.

Met de gezaghebbende letterenredacteur Q.A. de Ridder van het christelijk-historische dagblad *De Nederlander* verkeerde Rijnsdorp aanvankelijk op goede voet.¹⁷⁹⁴ De Ridder streed, weliswaar vanuit zijn hervormde achtergrond, voor hetzelfde letterkundig ideaal. Op de vraag van P.J. Risseeuw tijdens een interview in het najaar van 1929: 'Moet literaire critiek in een dagblad zich, met het oog op de massa, onderscheiden van die in een letterkundig tijdschrift?', antwoordde De Ridder dat er onderscheid moest zijn, niet alleen vanwege de commerciële kant van het dagbladbedrijf, maar ook omdat 'vervelende stukken' niet werden geduld:

En vervelend is voor den gemiddelden lezer wat even boven zijn bevattning gaat. De journalist moet dus alles doen om de aandacht wakker te maken van hen, die *niet* weten. Zijn ze eenigen tijd onder zijn invloed geweest, dan zijn ze rijp voor de letterkundige critiek van het tijdschrift.¹⁷⁹⁵

De Ridder gaf tevens aan dat het literaire tijdschrift ook naar 'die wet' moest luisteren. Hij benadrukte daarbij dat de literaire kritiek in het dagblad niet van mindere betekenis was, 'omdat ze ook eenvoudige lezers trekt, maar alleen, dat de taak van de courant anders is dan die van het tijdschrift'. Op de vraag van Risseeuw wat de literaire taak van een dagblad concreet betekende, antwoordde hij gewetensvol dat het dagblad die 'nòg niet' had, omdat de christelijke dagbladen over te weinig kapitaal beschikten om er 'grootte' bladen van te maken. Voor hem vormde 'nieuws geven en dat goed geven',¹⁷⁹⁶ de hoofdzak: 'Door de literatuur ook in dat nieuws te betrekken, doet het dagblad in elk geval goed werk; het bouwt op maar de bewerking van dat nieuws moet allereerst journalistiek zijn. Vlug en op het psychologisch moment, als de belangstelling gespannen is.'¹⁷⁹⁷ Over het verband tussen journalistiek en literatuur merkte hij tot slot desgevraagd op: 'Journalistiek en literatuur reageeren beide op het leven van iederen dag, maar de literatuur doet het nobeler, beheerschter.'¹⁷⁹⁸

¹⁷⁹² Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 21 december 1931. Risseeuw zou zijn vriend Rijnsdorp geregeld om kopij vragen, zoals in zijn brief van 7 juni 1934: 'Ik zou nog wel een artikel voor 't Zondagblad kunnen gebruiken van Juli. Mocht je iets hebben dan graag. Anders red ik mij wel.'

¹⁷⁹³ C. Rijnsdorp, 'Gedachten bij laatste verzenbundel A. Wapenaar *De laatste rond?*', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 24 maart 1962.

¹⁷⁹⁴ Q.A. de Ridder had hem zelfs het aanbod gedaan om literair medewerker te worden van *De Nederlander*, waarvoor Rijnsdorp echter had bedankt. Na de verschijning van *Eldert Holier* nam De Ridder geestelijk afstand van Rijnsdorp.

¹⁷⁹⁵ P.J. Risseeuw, 'Q.A. de Ridder (een journalist-literator)', in: *Christelijke Schrijvers van dezen tijd*, 132-133.

¹⁷⁹⁶ M. Rooij benadrukte in dit verband in zijn lezing over 'pers en volksontwikkeling': 'Het wezen van de krant is nu eenmaal de actualiteit te dienen; hierin is tevens een beperking van haar maatschappelijke taak gelegen', in: *Volksopvoeding*, jrg. 1, nr. 5, september 1952, 33.

¹⁷⁹⁷ P.J. Risseeuw, 'Q.A. de Ridder (Een journalist-literator)', in: *Christelijke Schrijvers van dezen tijd*, 133. Als voorbeeld noemde De Ridder: 'Beter op Hélène Swarth's 70en verjaardag een vlot artikel, óók al is het dan niet volledig gedocumenteerd (als het maar inzicht geeft), dan een literair voortreffelijk artikel een veertien dagen later.'

¹⁷⁹⁸ *Ibidem*. De Ridder gaf hierbij verduidelijkend aan: 'De literatuur moet ook schoonheidsontroering geven en de journalistiek natuurlijk niet, die moet slechts de reactie van het publiek op de gebeurtenis registreren.'

Deze journalistiek-kritische en literair-opvoedende inzichten bracht Rijnsdorp in de vooroorlogse periode als dagbladcriticus op het gebied van literatuur en muziek - met een eigen calvinistische toon en persoonlijke signatuur - voortvarend bij het dagblad *De Standaard* in praktijk, min of meer als leerschool en journalistieke opmaat tot zijn latere naoorlogse functie als vast literair medewerker aan de bladen van het *Rotterdammer-Kwartet* in september 1954.

6.5.1 *Rijnsdorp en De Standaard*

De brief van H. Burger in het najaar van 1931, waarin hij als proef twee Boekennummers aankondigde,¹⁷⁹⁹ legde Rijnsdorp - worstelend met de wording van zijn tweede roman *Eldert Holier* - niet naast zich neer. Het verzoek van de gereformeerde Amsterdamse criticus en kunstredacteur, die vanaf 1921 een 'geregelde kunstbriek' in het antirevolutionaire dagblad *De Standaard* verzorgde,¹⁸⁰⁰ sloot naadloos aan op zijn ontwikkeling als auteur met een bemiddelende cultuurtaak: 'Nu we de laatste jaren een oplevende meer algemeene belangstelling mogen constateeren bij ons Christelijk publiek voor literatuur en we ook mogen wijzen op een, zij het nog jonge en teer opbloeiende Christelijke kunst, hebben we gemeend in deze beide nummers slechts letterkundigen en andere deskundigen aan het woord te moeten laten om speciaal deze onderwerpen te belichten.'¹⁸⁰¹ In het overzicht van onderwerpen en medewerkers 'van naam' had Burger 'als bestelling op korte termijn' bij de naam van C. Rijnsdorp het onderwerp 'Christelijke Romankunst' geplaatst.¹⁸⁰² Per omgaande zegde Rijnsdorp zijn medewerking toe, echter wel met het verzoek het artikel af te drukken 'zonder buigings-n', wat de redacteur hem op 9 oktober 1931 toezegde, inclusief een honorarium van f. 10,-. Op 29 oktober 1931 verscheen Rijnsdorps eerste artikel in het eerste Boeknummer van *De Standaard*, waarin hij als auteur zijn opvattingen over christelijke romankunst beschreef.¹⁸⁰³

Op 11 oktober 1932 richtte Hein Burger zich met een eervol voorstel tot Rijnsdorp: 'Haast durven wij niet vragen, hetgeen wij toch zoo gaarne werkelijkheid zagen worden. Wij weten dat Uw litteraire werk en andere omstandigheden reeds zoodanig beslag gelegd hebben op Uw tijd, dat Ge er al heel weinig bij kunt nemen.' Burger ontleende aan het 'zeer groot belang' van de zaak toch de vrijmoedigheid hem te schrijven. Voormalig *Opgang*-redacteur, drs. Joh. Luijkenaar Francken, die als literair criticus aan het antirevolutionaire dagblad *De Standaard*

¹⁷⁹⁹ Volgens de *Bibliografie Nederlandse Protestantse Periodieken* (BNPP) van het HDC verschenen de volgende Boekennummers als bijlage van *De Standaard*: 29 oktober en 19 november 1931; 18 oktober en 15 november 1932; 18 oktober en 15 november 1933; 30 oktober (kunstnummer) en 22 november 1934 (kunstbijvoegsel); 30 oktober en 21 november 1935, en 18 november 1936.

¹⁸⁰⁰ H. Burger (9 september 1899, Amsterdam-10 augustus 1958, Salzburg) trad op 1 oktober 1921, na gymnasium en MO-Nederlands, als redacteur-verslaggever in dienst bij *De Standaard*. Hij ontwikkelde zich tot een allround journalist waarbij zijn belangstelling specifiek uitging naar kunst, wetenschap en cultuur, met name naar muziek en literatuur. J.A. Rispens schreef over hem in 1939 de korte karakteristiek: 'H. Burger is een criticus vaak boeiend door orgineeel zienswijze en ruime opvatting.' J. A. Rispens, *Richtingen en figuren in de Nederlandsche letterkunde na 1880*, 395.

¹⁸⁰¹ Brief van H. Burger aan C. Rijnsdorp, d.d. 7 oktober 1931.

¹⁸⁰² Redacteur H. Burger had voor het eerste Boeknummer van *De Standaard* (met het kopblad *De Amsterdamer*) de volgende medewerkers (en de hen toegekende onderwerpen) in gedachten: dr. C. Tazelaar (De aesthetische zijde van literaire kritiek); drs. R.J. Dam (De moreele zijde van literaire kritiek); H. Kuyper-Van Oordt (Over het ontstaan van mijn werken); ds. H.J. Heynes (De predikant en de literatuur); W.G. van de Hulst (Hoe schrijven wij voor kinderen?); P. van Renssen (Critiek en verskunst); H. van der Leek (De stand van onze Christelijke literatuur); Wilma (Het genot van boeken schrijven), en Joh. Luijkenaar Francken (Wat jonge mensen mogen en moeten lezen). Voor het tweede Boeknummer was het overzicht: Willem de Mérode (Hoe ontstaan gedichten?); Geerten Gossaert (Dichter en maatschappij); Seerp Anema (Calvinisme en literaire kunst); A.J. Drewes (De vooruitgang in kinderlectuur); Jan H. de Groot (Mijn ervaring met de kritiek); J.K. van Eerbeek (Entrée in de literaire wereld), en A.L. van Hulzen (Een Christelijke literator en de opbrengst van zijn werken). Burger zocht nog naar medewerkers voor de onderwerpen: 'Het verschil tussen literatuur en lectuur'; 'De krant en de literatuur'; 'De roeping van den Christen-Literator'; 'Het boek als ontspanning'; 'De waarde van het lezen', en 'Short Stories'. In zijn overzicht schetste Burger niet alleen het calvinistisch-letterkundige veld met de belangrijkste scribenten anno 1932, maar gaf hij tevens een agenda voor de belangrijkste thema's uit de literaire volksopvoeding van het gereformeerde volk. Rijnsdorp, als auteur van *Koningskinderen*, werd door Burger toen (nog) vooral als de representant van de 'Christelijke Romankunst' gezien.

¹⁸⁰³ C. Rijnsdorp, 'Christelijke Romankunst', in: Boeknummer van *De Standaard*, VI, 29 oktober 1931. Dit artikel nam Rijnsdorp in 1935 eveneens op in zijn essaybundel *Ter Zijde*, 115-120.

verbonden was, wilde namelijk van zijn 'geregelde 14-daagsche medewerking aan ons blad' ontheven worden, omdat hij het recenseren niet langer kon combineren met het schrijven van een dissertatie. De kunstredacteur van *De Standaard* benadrukte het belang van 'goede literaire voorlichting' in zijn krant en wilde met het vertrek van Luijkenaar Francken 'geen schrede achterwaarts' doen. 'Wij zouden U willen vragen of Gij bereid zijt eens per maand, nl. eenmaal in de 4 weken een artikel voor ons blad te schrijven, naar aanleiding van een pas verschenen boek, een recensie zoo Ge wilt, of een min of meer beschouwend artikel.' Hij meldde tevens dat een gelijk verzoek was gericht aan mevrouw H. Kuyper-Van Oordt, die als literair criticus reeds jarenlang aan het gereformeerde weekblad *De Heraut* verbonden was.¹⁸⁰⁴ Twee dagen later wees Rijnsdorp het voor hem - vanuit zijn pedagogische cultuurtaak - aanlokkelijke voorstel van Burger om zich als literair criticus te verbinden aan *De Standaard* af. Hij motiveerde zijn afwijzing uitvoerig en met persoonlijke redenen omkleed, waarbij hij eind 1932 de scheppende kunstenaar in hem vooralsnog voorrang verleende boven de beschouwende kunstpoeder:

Uw brief van de elfde plaatst mij een voor moeilijk geval: 'De Standaard' heeft de oudste en de beste brieven,¹⁸⁰⁵ het werk is dringend noodig, de tijd is rijp, de keus beperkt, de deur staat open en ... de vingers jeuken! En toch mag het niet, althans nu nog niet. Vergeet niet, mijnheer Burger, dat U juist hebt aangeklopt bij menschen voor wie eigen productie het voornaamste moet blijven. Zelfs Mevr. K., die veel meer tijd heeft dan ik, ondervindt het recenseeren als een groote hindernis voor eigen productie. Ik heb weinig tijd door een vrij veel eischende werkkring, en een groeiend gezin. Reeds in December verleden jaar heb ik moeten bedanken voor een mij aangeboden functie als redacteur van *Opwaartsche Wegen*; ik voerde toen o.a. als bezwaar aan, dat van mijn tweede roman in acht maanden nog maar vier bladzijden persklaar waren. Dat zijn er intusschen acht geworden! Aannemen van Uw eervol en zeer gewaardeerd verzoek beteekent voor mij praktisch opoffering van mijn produceerend werk ten koste van het paedagogische en didactische. En dat is in mijn omstandigheden niet verantwoord. Indien ik beroepsschrijver was, zou ik Uw aanbod graag aannemen en de tijd wel vinden. Nu echter *moet* er ruimte blijven voor eigen lectuur en nadenken, al gebeurt het lezen meest in snipperuurtjes en het nadenken ... nu ja, dat gaat ondanks alles door.¹⁸⁰⁶

Diplomatiek-tactisch formulerend vervolgde Rijnsdorp zijn brief, waarbij hij met de nodige zelfkennis en besef van zijn eigen cultureel tekort,¹⁸⁰⁷ voorlopig een rechtvaardiging vond voor de continuering van zijn huidige levenssituatie met een wankel evenwicht tussen kantoor en kunst:

Ik heb nog altijd een stille hoop, dat ik eens geheel voor mijn literaire werk kan worden vrijgemaakt, maar de tijd is er op het oogenblik niet naar om iets dergelijks te ondernemen. Daarom moet het maar zo blijven zooals nu: een artikel nu en dan, als ik werkelijk iets dringends te zeggen heb (Uw keus voor het boeknummer was daarom zoo goed; zij verraadt redacteursgaven) en een geduldige worsteling met mijn schrijfsplannen. Daar komt iets bij. Om geregeld artikelen en recensies te kunnen schrijven, daartoe moet men beschikken over een aanzienlijk fonds van kennis en belezeneid. Nu is literaire ontwikkeling altijd gelijk aan een zeker soort Zwitsersche kaas: ze bestaat uit lacunes. Maar ik vind mijn fonds nog niet groot en persoonlijk doorwerkt genoeg; ik voel: het is mijn tijd nog niet, die komt nog wel, D.V.!

Rijnsdorp sloot zijn brief af met de mededeling dat hij zijn besluit niet genomen had zonder Joh. Luijkenaar Francken en mevrouw H. Kuyper-Van Oordt daarin te kennen. Deze zorgvuldigheid

¹⁸⁰⁴ Over de literair-kritische arbeid van mevrouw H. Kuyper-Van Oordt schreef Piet Risseeuw aan Rijnsdorp op 21 maart 1932: 'Ja, objectief recenseeren zal H.K.V.O. wel nooit leeren. Zoowel haar lof als critiek is altijd onderhevig aan allerlei "invloeden". Ook klappt zij uit particuliere correspondentie in haar kritieken. Dat is niet prettig.'

¹⁸⁰⁵ Hiermee doelde Rijnsdorp niet alleen op de oprichtingsdatum van 1 april 1872, maar ook op het feit dat dr. A. Kuyper na de afschaffing van het dagbladzegel *De Standaard* als hoofdorgaan van de *Antirevolutionaire Partij* een 'toonaangevende rol' had toebedacht bij het laten functioneren van de 'gevarieerde christelijke persorganen' op regionaal en plaatselijk niveau in een landelijk verband, hoewel die regierol door de 'perszusters' van *De Standaard* 'al dan niet werd erkend'. E. Diemer en G. Harinck, 'De krant van gisteren. Ontwikkelingen binnen de protestants-christelijke periodieke pers', in: J. de Bruijn (red.), *Bepaald gebied*, 106.

¹⁸⁰⁶ Brief van C. Rijnsdorp aan H. Burger, d.d. 13 oktober 1932.

¹⁸⁰⁷ Rijnsdorp vond zijn kennis van literatuur en schrijftechniek nog verre van volmaakt: 'Ik had een grote behoefte aan een brede en diepgaande algemene ontwikkeling; kortom, ik was nog verre van toegerust om literair op eigen benen te staan.' C. Rijnsdorp, *Laatste gedachten*, 64.

typeerde de prudente wijze waarop hij het verzoek van *De Standaard*-redacteur had gewikt en gewogen. Tot slot meldde hij dat zijn artikel over 'Nieuwe Zakelijkheid in de Litt.' voor het tweede boeknummer van *De Standaard* in 1932 eindelijk wat leek te worden: 'Ik heb er veel moeite mee, maar het onderwerp is goed.'¹⁸⁰⁸ Burger nam op 15 oktober 1932 'met leedwezen' kennis van Rijnsdorps afwijzend besluit, waarna hij hem verzocht als hij iets te zeggen had *De Standaard* daarvoor te gebruiken: 'Gaarne zullen wij elke gelegenheid aangrypen om Uw pennevruchten te publiceren.' Redacteur Hein Burger deed geregeld een beroep op Rijnsdorps medewerking, waarbij hij als wederdienst hem graag een podium bood in zijn kunstbriek.

Een klein jaar later kondigde de vasthoudende kunst- en letterenredacteur bij Rijnsdorp tactisch aan dat de redactie van *De Standaard* op 18 oktober en 15 november 1933 opnieuw een 'tweetal populaire Boeknummers' wilde uitbrengen: 'Een en andermaal hebben we steeds een beroep op uw welwillende medewerking gedaan, meestal echter tevergeefs. We weten dat Uw tijd zeer bezet is en billijken volkomen Uw standpunt slechts copij af te staan, waarover Ge zelf volkomen content zij.'¹⁸⁰⁹ Burger verzocht hem vervolgens om een kort gedeelte uit zijn tweede boek af te staan: 'Indien we ons niet vergissen legt Ge op 't oogenblik de hand aan een tweede boek. Is hieruit niet een fragment in dit Boeknummer af te drukken?' Als alternatief stelde hij voor: 'Of kunt Ge ons niet eens wat schrijven over wat er geschiedt tusschen het schrijven en tusschen het pen-klaar liggen van een boek?' Met nadruk sloot H. Burger zijn brief af met de opmerking: 'Van harte zouden we het toejuichen U onder onze medewerkers te mogen noteren.' Rijnsdorp voldeed - wellicht op een idee gebracht door de laatste suggestie van de kunst- en letterenredacteur - uiteindelijk toch aan het verzoek van Burger. Op 15 november 1933 verscheen in het Boeknummer van het antirevolutionaire dagblad de derde bijdrage van Rijnsdorp: 'Wat gebeurt er tusschen het ontwerpen en het voltooiën van een (literair) kunstwerk?', een kleine twee jaar later gevolgd door het artikel 'Vraagt onze Kunstbeschuwing om revisie?'.¹⁸¹⁰

Op 18 november 1936 plaatste Rijnsdorp - na enkele publicaties op verzoek van Risseeuw in het Zondagsblad van *De Rotterdammer* - opnieuw een bijdrage in het cultureel supplement van H. Burger onder de aansprekende titel: 'Het boek ... als anachronisme? De moderne tijd en boekenschemering'. In dit voor menig dagbladlezer te 'high brow' geschreven openingsartikel van het laatste Boeknummer van *De Standaard*, bezon Rijnsdorp zich op de positie van het boek in een sterk veranderende tijd, mede in het licht van de razendsnelle opkomst van dagblad, radio en film, waarbij hij zich afvroeg of het boek door deze massamediale ontwikkelingen niet in het gedrang dreigde te komen. Eerder was door het boek een papieren cultuur ontstaan, waardoor de orale traditie aan functie, belang en betekenis had ingeboet: 'De dagbladpers, de radio en voor de breede massa ook in hooge mate de film groeien uit tot zulke geweldige machten, dat de dagen van het boek, met name van het ontspanningsboek, van den roman, den dichtbundel en het populair-wetenschappelijke werk, den preekenbundel en de stichtelijke verhandeling geteld lijken.'¹⁸¹¹ Nadat Rijnsdorp het relatieve voordeel van de film voor de massa had benoemd: 'In één avond komt men door het verhaal heen; alles gemakkelijk te volgen, van de fantasie wordt niets gevraagd', somberde hij in het najaar van 1936 over de toekomst van het boek:

Ziet men dan, hoeveel romans er aan den loopende band vervaardigd worden, hoe ontstellend snel het grootste deel daarvan na een jaar vergeten is, hoe weinig autoriteit de kritiek heeft en hoe hopeloos verdeeld ze is, hoe slecht er vaak gelezen wordt door critici en lezers, hoe hopeloos beperkt de gezichtskring van veel auteurs blijkt, hoe afgezaagd de themata zijn, dan is men geneigd de pessimisten te gelooven, die zeggen, dat de 'boekenschemering' is aangebroken. Het boek is dood en van dezen doode weinig goeds.

Na de kanttekening dat door de moderne tijd zowel de roman als de kritiek een moeilijke tijd doormaakten, die voor schrijver en lezer wellicht veel terreinverlies betekende, vroeg Rijnsdorp

¹⁸⁰⁸ C. Rijnsdorp, 'Over de nieuwe zakelijkheid in de litteratuur', in: *De Standaard*, 15 november 1932.

¹⁸⁰⁹ Brief van H. Burger aan C. Rijnsdorp, d.d. 20 september 1933.

¹⁸¹⁰ C. Rijnsdorp, 'Vraagt onze Kunstbeschuwing om revisie?', in: *De Standaard* (Kunstnummer), 30 oktober 1935.

¹⁸¹¹ C. Rijnsdorp, 'Het boek ... een anachronisme? De moderne tijd en boekenschemering', in: *De Standaard*, woensdag 18 november 1936.

zich retorisch af: 'Maar zou dit alles op den duur wezenlijk culturele achteruitgang behoeven te beteekenen? Kan het niet evengoed omgekeerd zijn, dat het schrijven en het lezen van boeken plotseling, bij dreigend teloorgaan, weer wordt gezien als iets begeerlijks?' Vervolgens stelde hij hoopvol gestemd: 'Is het niet evengoed mogelijk, dat het boek voorbestemd is om op een hooger niveau te komen, dat schrijven en lezen meer dan ooit als een heerlijke bezigheid, als een verfijnde geestelijke sport, ja als kunst wordt bedreven en het begrip "boek" in ons bewustzijn een aureool krijgt van levensrijkdom en -kracht?' Vanuit het bijbels cultuurmandaat zijn blik hoopvol op de toekomst richtend, poneerde hij vragenderwijs: En is het niet veel meer uiting van cultuurgetrouwheid, is het niet dankbaarder, Christelijker, de kunst van het schrijven en lezen in haar breedsten en hoogsten zin te beoefenen om die straks over te leveren aan hen die na ons komen, opdat er ook in cultureelen zin "niets verloren ga?" Rijnsdorp eindigde als gelovig kunstenaar zijn cultuurkritiek in het antirevolutionaire dagblad met de rotsvaste overtuiging en toepasselijke vergelijking:

Hoe het zij, laten wij, die zooveel aan het Boek der boeken danken, het boek niet ontrouw worden. Zoolang het Boek de toekomst heeft, blijft er ook in de wereld van het boek nog wel iets voor ons te doen.¹⁸¹²

Op 18 november 1936 schreef mevrouw H. Kuyper-Van Oordt 'in haast' aan Rijnsdorp: 'Nèt uw Standaard-artikel gelezen! Zeer origineel en aardig. Twee dagen later vervolgde ze haar compliment met de motivering: 'Wat heeft U toch een bijzonder mooi stukje in de Standaard. Jaantje en ik, we vonden het zoo sierlijk, zoo licht en elegant en ook zoo oorspronkelijk. U bent er wel bijzonder gelukkig mee geweest, en Hein Burger deed goed met het voorop te plaatsen.'

Tijdens de korte periode waarin Rijnsdorp niet in *De Standaard* publiceerde, plaatste hij zijn kunststopvoedende artikelen in *De Rotterdammer*, waar P.J. Risseeuw in zijn hoedanigheid als redacteur van het Zondagsblad het eerste publicatierecht had bedongen. Na het gedwongen vertrek van Piet Risseeuw in 1935 als redacteur van het Zondagsblad, droeg Rijnsdorp - zeer waarschijnlijk uit loyaliteit aan zijn vriend (op slechts een recensie na in het Zondagsblad),¹⁸¹³ geen artikelen meer bij aan de vooroorlogse Rotterdamse krant onder de straffe en autoritaire leiding van directeur-hoofdredacteur H. Diemer. Eind 1936 vond hij weer publicitair onderdak bij kunstredacteur H. Burger in *De Standaard*, die hem niet vergeten was. In zijn letterenrubriek 'Het literair getij' had hij zijn lof voor de essaybundel *Ter Zijde* van Rijnsdorp uit 1935 niet onder stoelen of banken gestoken: 'Het bespreken van dezen bundel brengt den recensent in verlegenheid. Immers, hij weet niet waar te beginnen en waar te eindigen. Elke bladzijde bevat gedachten, waarover men breder zou willen schrijven.'¹⁸¹⁴

Dit voornemen bracht Burger loyaal in de praktijk, onder meer in de serie over 'Calvijn en kunst', waarin hij zijn betoog staafde met enkele citaten uit artikelen van 'één onzer eigentijdsche Christen-kunstenaars, C. Rijnsdorp' uit *Ter Zijde*.¹⁸¹⁵ Ook in de publiek geuite motivering om juist Rijnsdorp te citeren klonk zijn waardering volmondig door: 'wij stellen er prijs op zulks te doen, omdat hieruit blijken kan, dat er onder ons kunstenaars zijn, die zich niet alleen op den ernst van deze dingen bezinnen, maar ook hun beschouwingen in realiteit trachten om te zetten -'. Over Rijnsdorps cultuurtaak en volkstopvoedkundig kunstprogram had H. Burger eerder met de nodige realiteitszin opgemerkt: 'Als Rijnsdorp het "volk aan de kunst" propageert, evenzeer als de kunst aan het volk, dan juich ik dit toe, maar vrees alweer, dat hij zijn ideaal te hoog gesteld heeft.' In november 1935 publiceerde hij welwillend en toegewijd een doorwrocht portret van Rijnsdorp

¹⁸¹² *Ibidem*.

¹⁸¹³ Rijnsdorp verzorgde volgens de aankondiging van de inhoud van 'Ons Zondagblad' de rubriek 'Van Boeken en Schrijvers', waarin hij op zaterdag 12 februari 1938 in het Zondagblad van *De Rotterdammer* zijn bespreking van *Tussen Hemel en Aarde*, het romandebuut van zijn vriend Tom de Bruin, plaatste. Een vergelijkbare vriendendienst zoals hij die eerder praktiseerde in *De Reformatie*, waarin Rijnsdorp op 11 en 18 juni 1937 zijn tweedelige bespreking publiceerde van *Is het mijn schuld?* van Piet Risseeuw, terwijl hij praktisch gezien geen medewerker meer was.

¹⁸¹⁴ H. Burger, 'Ter Zijde, door C. Rijnsdorp', in: *De Standaard* (Zondagsblad), 12 oktober 1935.

¹⁸¹⁵ H. Burger, 'Calvijn en de kunst, IV', in: *De Standaard*, 12 februari 1942.

als volksoepvoeder tot kunst en cultuur, dat in twee delen in het antirevolutionaire dagblad werd geplaatst.¹⁸¹⁶ Rijnsdorps muziekartikelen in *Ter Zijde* vormden voor Burger eveneens aanleiding hem eind 1937 te benaderen voor de functie van muziekrecensent voor de rubriek 'Kunst en Wetenschappen' in *De Standaard*; een verzoek waaraan Rijnsdorp - reeds voor de voltooiing van zijn cultuurroman *Eldert Holier* begin 1938 - graag gehoor gaf.

Eerder dat jaar deed H. Burger opnieuw een beroep op Rijnsdorp als 'vast' medewerker aan *De Standaard*. 'Nu ik er na veel moeite eindelijk in geslaagd ben een eenigszins uitgebreider Kunstrubriek in "De Standaard" te brengen, zoek ik naar medewerkers, die mij van tijd tot tijd een artikel voor deze rubriek zenden; niet op bepaalde data, doch geheel "geheel vrijblijvend", alleen wanneer het hart hen tot spreken dringt.'¹⁸¹⁷ Deze artikelen zouden dan of in de dagelijkse rubriek of in het Zondagblad van *De Standaard* gepubliceerd worden, schreef Burger begin februari 1937 uitnodigend aan Rijnsdorp. Begripsvol vervolgde hij: 'Uw werk neemt U in beslag, weet ik. Maar toch zou ik ook een beroep op U willen doen mij van tijd tot tijd iets te zenden. Nu het eenmaal zoo ver is, dat "De St." iets in deze richting gaat doen, meen ik recht te hebben op de medewerking van allen, die hierbij geïnteresseerd zijn.' Twee weken later benaderde Burger hem voor een artikel dat hij aan het begin van de Boekenweek wilde plaatsen in het extra bijvoegsel van *De Standaard* over het boek.¹⁸¹⁸ 'Het onderwerp laat ik geheel aan U over.' De kopij moest uiterlijk 21 april 1937 ingeleverd worden. Daarvoor in de plaats echter publiceerde Rijnsdorp op 30 november 1937 in het Kunstnummer van het antirevolutionaire dagblad een belangrijk artikel over christelijke kunst en literatuur: 'Columbus en Nathan'.¹⁸¹⁹ In deze bijdrage liet hij de ontdekkingsreiziger en de oudtestamentische profeet figureren vanuit het verbindende perspectief van de nieuwe en de oude wereld in relatie tot 'het *ontdekkend* karakter van de kunst'.

Zijn contacten met kunst- en letterenredacteur H. Burger gebruikte Rijnsdorp - weliswaar op verzoek - tevens voor de publicatie op vrijdag 18 november 1938 van zijn oratio pro domo voor *Eldert Holier* in *De Standaard*, ingegeven als reactie op het wanbegrip dat zijn tweede roman ten deel viel bij pers en publiek.¹⁸²⁰ Ruim een half jaar eerder had hij - veelzeggend - zijn kunstopvoedend artikel 'De smaak van het publiek' in het door dr. Abraham Kuyper in 1872 opgerichte dagblad geplaatst. De titel was in kapitalen gezet en de ondertitel galmde als een leus: '*voórgaan - niet volgen*'. In het programmatisch geschreven artikel deelde Rijnsdorp - bij wijze van zelftypering - zijn bijbelse cultuurtaak als gemeenschappelijk opdracht met zijn lezerspubliek:

Dan zult ge de taak eener volks-voorlichting; eener volks-opvoeding, eener leiding den publieken smaak op het breede terrein van allerlei kunstuiting, op u kunnen nemen. Dan zult gij ook slagen.¹⁸²¹

Op 23 mei 1939 publiceerde Rijnsdorp na het overlijden van de door hem bewonderde dichter Willem de Mérode het indrukwekkende 'Palmtak voor Willem de Mérode'.¹⁸²² Dit in memoriam was zijn laatste letterkundige bijdrage aan *De Standaard*. Als gevolg van hun intensieve literair-opvoedende en kunstzinnige samenwerking had Rijnsdorps werkrelatie met Burger zich verdiept. Dit leverde niet alleen een aantal belangrijke artikelen op over kunst en literatuur, maar kwam eveneens tot uiting in een belangrijk initiatief van de redacteur 'kunst en wetenschappen' van *De Standaard*: de A.M.V.J.-kunstenaarsvereniging of -soos in Amsterdam.¹⁸²³ Een grondig voorbereide

¹⁸¹⁶ H. Burger, 'C. Rijnsdorp over: Het volk aan de Kunst', in: *De Standaard*, 13 november 1935 (deel I) en 14 november 1935 (deel II). Dit interview verliteratuurde Rijnsdorp in *Eldert Holier*, V, 62-63.

¹⁸¹⁷ Brief van H. Burger aan C. Rijnsdorp, d.d. 6 februari 1937.

¹⁸¹⁸ Brief van H. Burger aan C. Rijnsdorp, d.d. 22 februari 1937.

¹⁸¹⁹ Dit artikel nam Rijnsdorp na de oorlog integraal over in *Nieuw Nederland*, nr. 43, 21 juni 1946, 410.

¹⁸²⁰ C. Rijnsdorp, 'Wat is mijn bedoeling met Eldert Holier', in: *De Standaard*, (Boeknummer), 18 november 1938. Hetzelfde artikel werd ook gepubliceerd in het 'Christelijk Sociaal Dagblad voor Nederland' *De Amsterdammer* (Boeknummer), 19 november 1938.

¹⁸²¹ C. Rijnsdorp, 'De smaak van het publiek', in: *De Standaard*, 14 maart 1938.

¹⁸²² Dit in memoriam voor Willem de Mérode nam Rijnsdorp in 1954 als tweede artikel op in zijn essaybundel *Op zoek naar het geheim*, 19-21, direct gevolgd door het diepgravend literair essay: 'Willem de Mérode', 22-33.

¹⁸²³ Zie hiervoor: *Een geknevelde volksoepvoeder*, hoofdstuk 6 *Aanvoerder zonder leger*, paragraaf 6.3: 'A.M.V.J.-soos'.

publieksactie van deze artistiek vooruitstrevende Gideonsbende was de geslaagde ‘Manifestatie door Christen-kunstenaars’ op 20 april 1938 in Amsterdam, die door Burger publicitair vakkundig werd begeleid in *De Standaard*, waarbij hij een leidende rol toekende aan Rijnsdorp.¹⁸²⁴ Als kunstopvoeder bleef hij tot begin 1943 in het antirevolutionaire dagblad zijn muziekkritieken schrijven over het Rotterdamse muziekleven en concertwezen.¹⁸²⁵ Over zijn muziekkritische medewerking tijdens de eerste jaren van de bezettingstijd had de kunstopvoeder Rijnsdorp aan Risseeuw in 1941 vanuit zijn cultuurtaak geschreven: ‘Aan de Standaard ben ik nog medewerker, en abonné, ’t advies van Colijn volgend’, waarbij hij aangaf dat er nooit iets in zijn kritieken was geschrapt: ‘Maar een conflict kan spoedig komen en er zijn grenzen.’¹⁸²⁶

Op instigatie van dr. H. Colijn, die in 1920 na de dood van dr. A. Kuiper aantrad als nieuwe leider van de *A.R.P.*, en eveneens de gereformeerde leider opvolgde als hoofdredacteur van *De Standaard*, bleef het antirevolutionaire dagblad tijdens de Duitse bezetting verschijnen.¹⁸²⁷ Het dagblad vertoende zelfs een lichte groei in deze jaren.¹⁸²⁸ *De Standaard*-redactie beoogde een neutrale houding innemen ten opzichte van de bezetter, ook omdat het ‘erfdeel der vaad’ren’ behouden moest blijven voor de tijd na de oorlog.¹⁸²⁹ Burger was naast zijn redacteurschap ‘Kunst en wetenschap’ van 17 juni 1941 tot 12 november 1943 plaatsvervangend hoofdredacteur van het dagblad. Nadat T. Cnossen als hoofdredacteur in november 1943 uit het ledenregister van het *Verbond van Nederlandsche Journalisten* was geschrapt,¹⁸³⁰ nam Burger de redactionele leiding van hem over tot en met het laatste nummer op 15 december 1944, waarna de krant wegens papierschaarste door de Duitse bezetter verboden werd.¹⁸³¹ Hoewel *De Standaard* vanwege ‘haar zondeval’ na de bevrijding op grond van het *Tijdelijk Persbesluit* niet meer mocht verschijnen,¹⁸³² keerde het periodiek van 30 november 1946 tot 26 juli 1947 tijdelijk terug als antirevolutionair politiek-cultureel weekblad onder hoofdredactie van T. Cnossen. De verzetskrant *Trouw* nam in september 1945 het verspeelde ‘eerstgeboorterecht’ van *De Standaard* over en groeide uit tot een landelijk verschijnend christelijk-nationaal dagblad van en voor het calvinistisch volksdeel. H. Burger bleef - weliswaar buiten de gereformeerde perswereld - de journalistiek trouw. Hij trad op 1 mei 1946 als chef-redacteur in dienst bij het *Algemeen Handelsblad*, een functie die hij tot zijn plotselinge dood op 10 augustus 1958 zou uitoefenen.¹⁸³³

¹⁸²⁴ *Ibidem*, paragraaf 6.3.2: ‘Manifestatie door Christen-kunstenaars’, en 6.3.3: ‘Kwetsbaar en militant’.

¹⁸²⁵ Voor Rijnsdorp in zijn kwaliteit als muziekcensent van *De Standaard*, zie: hoofdstuk 1 *Muziek: van componist tot criticus*, paragraaf 1.4: ‘Muziekcriticus: *De Standaard*’.

¹⁸²⁶ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 20 februari 1941.

¹⁸²⁷ Ook de liberale N.R.C. bleef na de gelijkschakeling van de Nederlandse pers onder controle van de Duitse bezetter uitkomen tot aan het eind van de oorlog. De krant mocht voor deze collaboratie tot juli 1947 niet onder eigen naam verschijnen.

¹⁸²⁸ *De Standaard* telde eind 1943 ruim 33.000 abonnees, 6.000 meer dan aan het begin van de bezetting. Zeer waarschijnlijk waren hier lezers bij van *De Rotterdammer*, die zich uit verzet tegen de Duitse bezetter eind 1941 zelf had opgeheven. Pas nadat *De Standaard* begin 1944 een keer per week verscheen nam het aantal abonnees af. Peter Bak, ‘De Antirevolutionaire Partij ‘ondergronds’’, in: G. Harinck e.a. (red.), *De Antirevolutionaire partij 1829-1980*, 215.

¹⁸²⁹ Als reactie op de meegaande koers van *De Standaard* met de bezettende macht, gevoed door onvrede met de ‘linkse koers’ van *Vrij Nederland*, werd op 30 januari 1943 in Aerdenhout het illegale dagblad *Trouw* opgericht door dr. Gezina van der Molen, dr. J.A.H.J.S. Bruins Slot, E. van Ruller, Jan Schouten en mr. Wim Speelman.

¹⁸³⁰ Volgens Bak werd hoofdredacteur T. Cnossen na diverse conflicten over het opnemen van artikelen en foto-onderschriften in zijn krant geschrapt uit het beroepsregister van journalisten. Peter Bak, ‘De Antirevolutionaire Partij ‘ondergronds’’, in: G. Harinck e.a. (red.), *De Antirevolutionaire partij 1829-1980*, 215.

¹⁸³¹ B. van der Ros, ‘De Standaard’, in: B. van der Ros (red.), *Geschiedenis van de christelijke dagbladpers in Nederland*, 60.

¹⁸³² *Ibidem*, 57.

¹⁸³³ H. Burger overleed op zondag 10 augustus 1958 te Salzburg, waar hij, volgens *De Tijd* van 12 augustus 1958, verbleef voor de ‘Salzburger Festspele’. De naam van H. Burger ontbrak in de lange ‘lijst van intekenaren’ in Rijnsdorps jubileumbundel *Op zoek naar het geheim*, die als huldeblijk verscheen ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag op 19 september 1954. Dit terwijl Rijnsdorp als literair adviseur in de naoorlogse periode opnieuw contact kreeg met H. Burger in zijn kwaliteit als secretaris-penningmeester van de *Stichting tot verbetering van het Psalmgezag in de Gereformeerde Kerken in Nederland*. Daarbij had Hein Burger diverse keren aangegeven de bijeenkomsten van het *Contact van Protestants-Christelijke Auteurs* te willen bezoeken, zoals hij in de vooroorlogse jaren met Rijnsdorp ook participeerde in het christelijk kunstenaarscollectief van de *A.M.V.J.*-soos te Amsterdam.

6.5.2 *Rijnsdorp en De Rotterdammer*

Eind 1931 kreeg P.J. Risseeuw een voor de protestants-christelijke letterkunde belangrijke positie aangeboden, die hij naast zijn drukke baan bij de *Twentsche Bank* in Den Haag zou uitoefenen. Hij volgde de letterkundige M.J. Leendertse op als redacteur van het populaire Zaterdagbijvoegsel, het zogenaamde 'Zondagsblad behorende bij *De Rotterdammer*'. Dit bijvoegsel vormde als Zondagsblad de voorzetting van *De Ster*,¹⁸³⁴ een eerder journalistiek product uit de koker van directeur-hoofdredacteur, A.R.P.-politicus en gereformeerde domineeszoon Hendrik Diemer.¹⁸³⁵

De Rotterdammer, opgericht in 1903 met als ondertitel: 'Antirevolutionair Dagblad voor Rotterdam en Omstreken',¹⁸³⁶ was behalve spreekbuis van de Rotterdamse gereformeerden, een beginselvaste krant die 'zelfs botsingen met het lijfblad van de machtige Kuyper, *De Standaard*, niet vermeed'.¹⁸³⁷ Na de benoeming in 1912 van H. Diemer tot directeur (in 1928 werd hij tevens hoofdredacteur), groeide *De Rotterdammer* uit tot een invloedrijk antirevolutionair dagblad, mede door de oprichting in 1913 van een eigen drukkerij. De krant werd een geduchte concurrent van *De Standaard*. Het tactisch oprichten of overnemen van een aantal Zuid-Hollandse plaatselijke dagbladen door de ondernemende courantiër Hendrik Diemer legde het krantenbedrijf geen windeieren: het *Dordtsch Dagblad* (opgericht in 1924), de *Nieuwe Haagse Courant* (overgenomen in 1924), de *Nieuwe Leidsche Courant* (overgenomen in 1929), en de *Nieuwe Utrechtse Courant* (gesticht in 1928).¹⁸³⁸ H. Diemer vormde een strategisch samenwerkingsverband dat zich binnen het protestantse perswezen profileerde als de zogenaamde 'Sterke Vijf'.¹⁸³⁹ De 'krant van Diemer' groeide uit tot het grootste christelijke dagblad van Nederland, met een stevig marktaandeel in Zuid-Holland en Utrecht. Na hun oprichting of overname door het Diemer-concern bleven deze lokale edities onder eigen naam als 'kopblad' of 'zusterblad' van *De Rotterdammer* verschijnen met een vaste redactionele formule die ruimte liet aan de eigen redacties voor plaatselijk nieuws en overige berichten. Het *Dordtsch Dagblad* had als kopblad van *De Rotterdammer* een eigen bureau met een redactiestaf, die het nieuws van Dordrecht en omgeving versloeg. De *Nieuwe Haagse Courant* was grotendeels zelfstandig met een eigen directeur en chef-redactie, en was tevens de 'moeder'-krant van de *Nieuwe Leidsche Courant*.¹⁸⁴⁰ De vooroorlogse Zondagsbladen van *De Rotterdammer*, op den duur geafficheerd onder de kop: 'Zondagsblad van de 'Vijf Samenwerkende Christelijke Dagbladen',¹⁸⁴¹ waren inhoudelijk vrijwel identiek. In zijn journalistieke functie bij *De Rotterdammer* en de aangesloten bladen, kreeg de gereformeerde schrijver, redacteur, publicist, letterkundig volksoepvoeder, boekpromotor en organisator P.J. Risseeuw in het veelgelezen Zondagsblad een laagdrempelig podium voor zijn leesbevordering in het algemeen en de promotie van de

¹⁸³⁴ M.H.A. van der Valk, 'Levensbericht van Jacob van der Valk', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 107.

¹⁸³⁵ In 1953 werd op initiatief van H. Diemer het *Centraal Weekblad voor de Gereformeerde Kerken in Nederland* opgericht, waarvan hij tot zijn dood in 1966 president-commissaris was.

¹⁸³⁶ E. Diemer, 'De Rotterdammer-kwartetbladen', in: B. van der Ros (red.), *Geschiedenis van de christelijke dagbladpers*, 171-205.

¹⁸³⁷ W.F. Lichtenauer, 'Diemer, Hendrik (1879-1966)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://recources.huysens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/diemer> [12-11-2013].

¹⁸³⁸ E. Diemer, 'De Rotterdammer-Kwartetbladen', in: B. van der Ros (red.), *Geschiedenis van de christelijke dagbladpers in Nederland*, 187-188.

¹⁸³⁹ *Ibidem*, 202.

¹⁸⁴⁰ B. van der Ros, 'Korte schets van de geschiedenis der christelijke dagbladpers, in: B. van der Ros (eindredactie), *Het christelijk dagblad in de samenleving. Roeping en opdracht*, 170.

¹⁸⁴¹ Het Zondagsblad, in de vorm van een tabloid als bijlage gevoegd bij de zaterdagkrant in het broadsheet-formaat, had een eigen redactionele formule met vaste rubrieken. Het bijvoegsel opende uiteraard met een 'Meditatie', gevolgd door rubrieken zoals: 'Binnen- en Buitenlandsch overzicht', 'Postzegel- en Ruilbeurs', 'Kruiswoordraadsel' en een 'Damrubriek'. Maar ook de christelijke kunst en letterkunde kreeg een vaste plaats, zoals de letterkundige rubriek: 'Van Boeken en Schrijvers', die een tijdlang met name door P.J. Risseeuw werd verzorgd, veelal aangevuld met verhalen en gedichten van christelijke auteurs. Het Zondagsblad kende eveneens een eigen 'Kinderkrant', met verhalen, versjes, plaatjes, raadsels, enz., waarbij ook de kleuters niet werden vergeten. Niet voor niets eindigde de inhoudsbeschrijving 'Ons Zondagsblad' met de spoor: 'Al de leden van 't gezin grijpen elken Zaterdagavond weer vol belangstelling naar het Zondagsblad. Ook dit nummer zal weer best in den smaak vallen.'

protestantse letterkunde in het bijzonder onder het gereformeerde krantenpubliek.¹⁸⁴² Door deze journalistieke constructie met de vier kopbladen kwamen de door Risseeuw geplaatste artikelen van Rijnsdorp in het Zondagsblad van *De Rotterdammer* eveneens terecht bij het lezerspubliek in het verspreidingsgebied van Dordrecht, Den Haag, Leiden en Utrecht.

P.J. Risseeuw had volgens H. Burger 'in menig opzicht verdienstelijk werk' verricht voor 'den bloei en het aankweken van een intenser belangstelling bij de lezers voor de beteekenis eener gezonde Protestantisch Christelijke literatuur'.¹⁸⁴³ Burger doelde hier op de interviews van Risseeuw met christelijke schrijvers, bloemlezingen uit bundels van christelijke dichters, redactiewerk van letterkundige tijdschriften en Kerstbundels, als met zijn eigen romans en kinderboeken, 'maar het scheen toch of zijn beteekenis meer lag in het ordenen en inleiden van het werk van anderen dan in eigen creatieven arbeid'. Het redacteurschap van het Zondagsblad sloot naadloos aan op de literair-opvoedende roeping van Risseeuw, die het letterkundig platform in *De Rotterdammer*-bladen gebruikte om het eigen lezerspubliek onvermoeibaar te wijzen 'op de culturele waarde van het christelijk georiënteerde belletristische boek'. In dit verband merkte de gereformeerde literair criticus A. Wapenaar in zijn 'Letterkundige Kroniek' over de missie van Risseeuw - die volgens hem 'helemaal niet de man van den beruchten literairen "ivoren toren"' was - trefzeker op: 'Hij wil de letteren naar het volk, en het volk naar de letteren trekken'.¹⁸⁴⁴

De eerste weken van zijn redacteurschap van het Zondagsblad moest Risseeuw wennen aan het werken voor een krant. Hij was zich er terdege van bewust, gesteund door de collegiale uitspraken van Q.A. de Ridder van *De Nederlander*, dat de behandeling van literatuur in een dagelijks verschijnend dagblad - met het oog op het eenvoudige lezerspubliek - een andere benadering vroeg en aanpak vereiste dan bij een literair maandschrift. Op 21 december 1931 schreef hij aan Rijnsdorp: 'Een dagblad is weer zoo heel iets anders dan een tijdschrift, dat ondervinden we nu al. Het is anders wel een dankbaar werk.' Over de dichter Hein de Bruin, die teurgesteld was over een recensie van zijn hand, schreef Risseeuw in 1935 aan Rijnsdorp: 'Zou hij niet begrijpen dat de kritieken en boekbesprekingen van O.W. [*Opwaartsche Wegen*] gemakkelijker werk zijn (omdat je alleen maar literair publiek voor je oog hebt) dan een forum als het Zondagsblad, waar ik week aan week gedwongen ben, als tolk van de "gemiddelde" lezer, auteur en publiek met elkaar te confronteren?'¹⁸⁴⁵ In dezelfde brief van 21 december 1931 had Risseeuw zijn vriend Rijnsdorp als medewerker weten te strikken: 'Laten we nu afspreken, dat je eerstvolgende lezing *daarna* in het Zondagsblad komt; blijf je met mij ook goede vrienden! Je zult wel zien, dat ik ook in die Letterkundige Rubriek eens plaats gun aan anderen, en aan jou in de allereerste plaats, natuurlijk!'¹⁸⁴⁶ Het gedicht 'Niet meer op verre bergen', dat Rijnsdorp in 1925 voor het eerst had gepubliceerd in *Opgang*,¹⁸⁴⁷ werd Rijnsdorps eerste bijdrage die Risseeuw op 16 januari 1932 plaatste in het Zondagsblad van *De Rotterdammer* en de aangesloten kopbladen.

Voor de Rotterdamse afdeling van de christelijke studentenvereniging *S.S.R.* had Rijnsdorp op dinsdagavond 15 maart 1932 in de *Fürstenberg* te Rotterdam de voordracht 'Naar een nieuw Centrum' uitgesproken. Deze lezing werkte hij vervolgens uit tot een groot artikel voor het Zondagsblad van Risseeuw met de aangepaste titel 'Naar nieuwe centra'. In april 1932

¹⁸⁴² Risseeuw oefende deze redactiefunctie uit van eind 1931 tot het najaar van 1935. Aan Rijnsdorp schreef hij op 3 oktober 1935: 'De redactie van het Zondagsblad werd mij met 14 dagen opgezegd', hoewel hij als literair medewerker wel verbonden bleef aan *De Rotterdammer*-bladen. Ook drs. D.J. Galle uit Hilversum verzorgde in die periode geregeld de rubriek 'Van Boeken en Schrijvers' in het Zondagsblad. De redactie van *De Rotterdammer* nam vervolgens onder leiding van hoofdredacteur-directeur H. Diemer het redactiewerk van het Zondagsblad op zich, uit onvrede met de 'te rode' koers van P.J. Risseeuw, waarbij ook A. Wapenaar regelmatig de letterkundige kolommen van het Zondagsblad vulde. Overigens meldde Risseeuw zelf dat hij in 'de jaren 1930-'34' redacteur was van het Zondagsblad. D. van der Stoep, 'In gesprek met P.J. Risseeuw', in: *Ontmoeting*, jrg. 4, nr. 2, november 1949, 64.

¹⁸⁴³ H. Burger, *De Standaard*, 2 januari 1942.

¹⁸⁴⁴ A. Wapenaar, 'Boekendag 15 november 1930. Christelijke Schrijvers van dezen tijd, door P.J. Risseeuw', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 15 november 1930.

¹⁸⁴⁵ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, ongedateerd (circa 27 maart 1935).

¹⁸⁴⁶ Risseeuw moest Rijnsdorp geregeld om een bijdrage vragen, zoals in zijn brief van 7 juni 1934: 'Ik zou nog wel een artikel voor 't Zondagsblad kunnen gebruiken van Juli. Mocht je iets hebben dan graag. Anders red ik mij wel.'

¹⁸⁴⁷ C. Rijnsdorp, 'Niet meer op verre bergen', in: *Opgang*, jrg. 9, nr. 3, juni 1925, 98.

werd zijn eerste artikel in twee delen in de rubriek 'Van Boeken en Schrijvers' van *De Rotterdammer* afgedrukt.¹⁸⁴⁸ Ook de lezingen die Rijnsdorp had uitgesproken voor *Bond van Reciteer en Letterkundige Clubs op G.G. in Zuid-Holland* kregen, gebundeld onder de titel 'De werkwijze der Chr. Reciteerclubs', op 24 september en 3 december 1932 een plek in het Zondagsblad van *De Rotterdammer*-bladen. In de loop van 1933 plaatste Risseeuw grote stukken van Rijnsdorps vijfdelige artikelenserie 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding' uit *De Lantaarn* in zijn letterkundige rubriek van het Zondagblad.¹⁸⁴⁹ In deze reeks bracht Rijnsdorp zijn opvattingen over literatuur en christelijke volksopvoeding al schrijvend en reflecterend tot verdere ontwikkeling. Dit gold eveneens voor zijn denkbeelden over een neocalvinistische esthetiek, die hij op 10 februari 1934 in de paginagrote bespreking: 'Naar het vooronderzoek terugverwezen', kritisch formuleerde in een felle reactie op de studie *Schoonheid en schijn* van W.S. Sevensma. De meest spraakmakende bijdrage van Rijnsdorp aan *De Rotterdammer* was de publicatie van zijn radiolezing voor de N.C.R.V.-microfoon over het christelijk letterkundig tijdschrift *Opwaartsche Wegen*.¹⁸⁵⁰ Deze roemruchte radiolezing van 20 juli 1934 werd op verzoek van Risseeuw in licht bewerkte vorm in twee afleveringen: 'Opwaartsche Wegen I' van 28 juli 1934 en 'Opwaartsche Wegen II' van 4 augustus 1934, geplaatst in het Zondagsblad. Rijnsdorps kritiek leidde tot veel Jong-Protestantse ophef en literair rumoer in en om de redactie van het tijdschrift, met een diepgaand persoonlijk conflict met K.H. Heeroma tot direct gevolg.¹⁸⁵¹ Indirect was zijn in *De Rotterdammer* gepubliceerde radiolezing mede aanleiding tot de redactiebreuk in *Opwaartsche Wegen* en de oprichting van nieuw christelijk-letterkundig tijdschrift *De Werkplaats*.¹⁸⁵²

In het artikel 'Schrijfles bij Nietzsche', dat Risseeuw op 24 november 1934 opnam in het Zondagsblad van *De Rotterdammer*, bracht Rijnsdorp zijn bewondering voor de stijl van Nietzsche onder woorden. Een gewaagd artikel in de gereformeerde krant, waarbij de klinkende namen van Goethe en Nietzsche - Rijnsdorps literaire helden - zelden in een positief verband werden genoemd; hooguit in een afhoudende antithetische toonzetting.¹⁸⁵³ Op verzoek van P.J. Risseeuw

¹⁸⁴⁸ C. Rijnsdorp, 'Naar nieuwe centra, (I) Wat is nu eigenlijk Litteratuur?' in: *De Rotterdammer* (Zondagsblad), 23 april 1932 en 'Naar nieuwe centra, (II)', in: *De Rotterdammer* (Zondagsblad), 30 april 1932. Rijnsdorps artikel van 18 bladzijden typoscript was te groot om in een keer te kunnen worden geplaatst. Redacteur P.J. Risseeuw had voor de eerste aflevering slechts drie kolommen beschikbaar. Op 15 april 1932 schreef hij zijn vriend: 'Dat is jammer, doch er is niets aan te doen.'

¹⁸⁴⁹ Rijnsdorps artikelenreeks verscheen in vijf delen in *De Lantaarn*, jrg. 4, 1933: 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding (I)', nr. 1 (april 1933); 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding (II)', nr. 2 (juni 1933); 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding (III)', nr. 3 (oktober 1933); 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding (IV)', nr. 4 (november 1933), en 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding (slot)', nr. 5 (december 1933).

¹⁸⁵⁰ Dera, die in zijn proefschrift ook Rijnsdorps radiolezing besprak, concludeerde: 'Al met al laat de receptie van Rijnsdorps lezing over *Opwaartsche Wegen* zien dat de literaire kritiek op de radio effectief kon interveniëren in debatten die gevoerd werden binnen (een specifiek gedeelte van) het literaire veld.' Jeroen Dera, *Sprekend kritiek*, 149.

¹⁸⁵¹ In dit conflict tussen Heeroma en Rijnsdorp trad de dichter en secretaris van de *Christelijke Auteurskring*, Gerrit Kamphuis, als bemiddelaar op en wist hij - via diplomatiek gevoerde correspondentie - in enkele maanden de zaak in der minne te schikken. Niettemin wees Heeroma op 8 januari 1935 Rijnsdorp, naar aanleiding van zijn verzoenende brief d.d. 7 januari 1935, fijntjes op zijn gebruik van de instrumenten van de N.C.R.V. en *De Rotterdammer*: 'Het is jammer, dat U de radiolezing hebt gebruikt om dit persoonlijk getuigenis te geven. De radio is immers volksvoorlichting. En door de persoonlijkheid en door de beknoptheid van Uw getuigenis hebt U veel misverstand verwekt, zowel bij insiders als bij outsiders (het volk).' Vervolgens vroeg hij aan Rijnsdorp: 'Waarom hebt U bij de publicatie van Uw lezing in *De Rotterdammer* de gelegenheid niet aangegrepen om duidelijker te zijn en Uw getuigenis achtergrond te geven? Ook de krant is volksvoorlichting en geen tribune voor persoonlijk getuigenis.'

¹⁸⁵² Zie over de literaire ophef in Jong-Protestantse kring naar aanleiding van de verschijning van *Het derde Réveil* van K. Heeroma in 1934, en het conflict tussen Rijnsdorp en Heeroma naar aanleiding van Rijnsdorps radiolezing voor de N.C.R.V.-microfoon op 20 juli 1934, waardoor de geschiedenissen van *Het derde Réveil* en van *Opwaartsche Wegen* met elkaar vervlochten raakten: Dirk Zwart, 'Een programma lijkt me onmisbaar', in: Dirk Zwart (red.), *Ik heb mijzelf in woorden weggegeven*; K. Heeroma als *literator*, *Bloknoot* 10, november 1994 [=januari 1996], 48-119. Zie ook over de relatie Rijnsdorp en Heeroma in literair-historisch perspectief Rijnsdorp zelf in zijn *In drie etappen* uit 1952, waarin hij op diverse plaatsen K. Heeroma, zijn werk, invloed en betekenis congeniaal besprak en waardeerde.

¹⁸⁵³ Hierover merkte Rijnsdorp in zijn brief van 30 april 1932 aan de kritische Delfshavense J.V.-er 'amicie' H. Slings: 'In plaats dat nu b.v. de Standaard in een hoofdartikel hem [Goethe] grijpt op die nagestreefde compleetheid en die annexeeret voor het christelijk geloof, positief dus, constateert de krant alleen dat hij toch maar geen Christen was.'

plaatste Rijnsdorp in het Zondagsblad van zaterdag 4 mei 1935 zijn lezing die hij had uitgesproken op de Pinksterconferentie 1934 van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen* te Woudschoten: 'Het volk aan de Kunst'. In deze bijdrage bepleitte hij voor het grotendeels gereformeerde lezerspubliek van *De Rotterdammer*-bladen eveneens zijn volksoepvoedkundige kunstopvattingen over het 'roepen tot kunst', 'cultureel besef' en 'culturele werkzaamheid'.

De vooroorlogse bijdragen van Rijnsdorp aan *De Rotterdammer* droegen een sterk literair-volksoepvoedend karakter gericht op het aankweken van cultureel besef enerzijds en de oproep tot culturele werkzaamheid anderzijds. Daarbij vervulde hij deze cultuurtaak in het dagblad in nauwe samenwerking met Piet Risseeuw, zijn literair-pedagogische bondgenoot. P.J. Risseeuw oefende de functie als redacteur van het Zondagsblad uit tot het najaar van 1935, toen H. Diemer hem onthief van zijn redacteurschap. De directeur-hoofdredacteur van *De Rotterdammer*-bladen had eerder het interview dat Risseeuw voor zijn letterkundige rubriek in het Zondagblad met de sociaal-bewogen auteur H.M. van Randwijk, lid van de *Christelijke Auteurskring*, had gevoerd, geweigerd te plaatsen. Diemer vond dit vraaggesprek 'te rood'.¹⁸⁵⁴ Aan Rijnsdorp schreef Risseeuw op 3 oktober 1935: 'De redactie van het Zondagsblad werd mij met 14 dagen opgezegd.' Hij bleef echter als literair medewerker verbonden aan *De Rotterdammer*.

Na 1935 publiceerde Rijnsdorp in *De Rotterdammer* geen artikelen meer, op de bespreking na - als vriendendienst - van het romandebuut van Tom de Bruin: *Tussen bemel en aarde* op 12 februari 1938, en via Risseeuw enkele gedichten in het Zondagsblad.¹⁸⁵⁵ Zijn naam dook echter nog regelmatig op in de kolommen van dit gereformeerde dagblad wanneer over hem geschreven werd naar aanleiding van een lezing, voordracht of publicatie. Zoals de tweedelige bespreking van *Eldert Holier* door Piet Risseeuw in het Zondagsblad van *De Rotterdammer*,¹⁸⁵⁶ die echter pas na goedkeuring van H. Diemer mocht worden gepubliceerd. Aan Rijnsdorp schreef Risseeuw op 2 januari 1939 over een aan censuur grenzende controledrift van de hoofdredacteur-directeur:

Met mijn artikelen zit de heer Diemer in zijn maag, geloof ik. Prins schreef mij over Eldert H. dat hij [H. Diemer] 'ze nog niet gelezen had', maar dat het boek z.i. niet voor een groot publiek is. Wel van grote allure. Afwachten dus maar. De Rotterdammer vliegt achteruit op literair gebied.

In 1936 had Rijnsdorp weer publicitair onderdak gevonden bij Hein Burger in *De Standaard*, waar hij - na de voltooiing van *Eldert Holier* - vooral in zijn kwaliteit als muziekcriticus voor Rotterdam en omstreken in 1938 zijn kunstsoepvoedende werkzaamheden voor het gereformeerde volksdeel voortzette. Het antirevolutionaire dagblad *De Rotterdammer* vond na het bombardement van 14 mei 1940 - waarbij het (voormalig kerk)gebouw aan de Goudsesingel 105 van de krant totaal werd verwoest - collegiaal onderdak bij het bedrijf van de *Nieuwe Rotterdamse Courant*.¹⁸⁵⁷ De krant van Diemer was een van de eerste dagbladen die op 15 oktober 1941 zichzelf uit protest tegen de eisen van de Duitse bezetter vlak voor het verschijningsverbod ophief.¹⁸⁵⁸

¹⁸⁵⁴ Volgens Wim Hazeu was P.J. Risseeuw door het optreden van H. Diemer zo teleurgesteld dat hij het interview jaren liet liggen en pas weer raadpleegde bij het schrijven van de roman *Gasten en vreemdelingen* uit 1960. Het interview, volgens Hazeu een belangrijk 'literair document', werd drie decennia later echter alsnog afgedrukt in *Kentering* (jrg. 72, nr. 7, 1966). In het interview had Risseeuw de vraag gesteld of de christen-schrijver een taak heeft, waarop H.M. van Randwijk antwoordde: 'Wie in het aangezicht van de nood en ontreddeering van vandaag durft spreken van een taak, moet weten dat het gelijk moet staan met overgave, hartstochtelijk en rücksichtslos. De gelovige heeft daar altijd iets van besef. Hij heeft zijn taak nooit gezien als de een of andere wijze van zelfverwerkelijking, maar als een opdracht, die van buiten af tot hem komt en vaak de strijd tegen en de onderwerping van zichzelf eist.' Wim Hazeu, *N.C.R.V.-gids*, jrg. 44, 17 februari 1968, 7. Over de sociale ellende van deze crisisjaren schreven beide auteurs een sociaal-kritische roman, H.M. van Randwijk: *Burgers in nood*, uit 1936, en P.J. Risseeuw: *Is dit mijn schuld?*, uit 1937.

¹⁸⁵⁵ In het Zondagblad werden 'Mijn palmboom', 6 februari 1937, en 'Stil gebed', op 13 augustus 1938 afgedrukt.

¹⁸⁵⁶ P.J. Risseeuw, 'Een fantasie. Gelukkig evenwicht tussen sentiment en intellect', deel I, in: *De Rotterdammer* (Zondagsblad), 7 januari 1939; P.J. Risseeuw, 'kwetsbaar en militant', deel II, in: *De Rotterdammer* (Zondagsblad), 14 januari 1939.

¹⁸⁵⁷ De redactie en drukkerij van de N.R.C. huisde in die jaren aan de Witte de Withstraat 63 te Rotterdam.

¹⁸⁵⁸ E. Diemer, 'De Rotterdammer-kwartetbladen', in: B. van der Ros (red.), *Geschiedenis van de christelijke dagbladpers in Nederland, 191-196*. In mei 1945 zou de krant 'met een onbesmet blaas' weer verschijnen.

6.6 Redacteur van Nieuw Nederland

Tot zijn verrassing werd Rijnsdorp gevraagd toe te treden tot de redactie van het direct na de oorlog opgerichte weekblad: *Nieuw Nederland*. In zijn dagboek noteerde hij op 21 juli 1945: 'Oude lezingen en aantekeningen doorgekeken, op zoek naar stof voor artikeltjes voor *Nieuw Nederland*,¹⁸⁵⁹ een periodiek waarin mij een plaats als redacteur is aangeboden voor de rubrieken letterkunde en muziek.' Hij vervolgde zijn dagboeknotitie met de verwijzing naar zijn roeping en levensopdracht: 'Inderdaad is het, zoals Burger in zijn interview destijds in *De Standaard* schreef: "Ligt het voor de hand, dat ik met Rijnsdorp het eerst spreek over dit onderwerp, dat hem zoo na aan het hart ligt? Hij geraakt er nooit over uitgesproken, het is een steeds weerkerend voorwerp van zijn gedachten: Hoe is ons volksdeel te brengen tot de kunst, van de literaire met name?", enzovoort.' Rijnsdorp sloot zijn dagboeknotitie af met een opmerkelijk voornemen als auteur met een bemiddelde cultuurtaak: 'Als ik al die oude dingen herlees, zie ik toch wel duidelijk dat er iets veranderd is. Wanneer ik nu weer ga schrijven, moet het anders. Niet meer het pedagogische en docerende.'¹⁸⁶⁰ Hiermee verwoordde hij de omslag in zijn denken als literator en volksoepvoeder ten opzichte van de invulling en uitoefening van zijn vooroorlogse dubbele cultuurtaak. Dit nieuwe inzicht bracht Rijnsdorp tijdens zijn kortdurend redacteurschap van *Nieuw Nederland* consequent in praktijk, waarbij hij aan de inhoudelijke vakcriticus voorrang trachtte te verlenen boven de kunstzinnige volksoepvoeder. Tevens leek het dubbelkarakter van zijn cultuurmandaat met de nadruk op Rijnsdorps artistieke en pedagogische taak, geleidelijk aan te verschuiven van opvoeden en instructie naar voorlichten en opiniëren.¹⁸⁶¹

Over zijn nieuwe functie als kunst- en letterenredacteur schreef Rijnsdorp opgetogen aan Risseeuw op 8 augustus 1945: 'Er heeft zich intussen voor mij nogal een verandering voorgedaan. Er komt een nieuw weekblad "Nieuw Nederland", op pos. Chr. Grondslag, doch vrij van partijen en kerken en nationaal van opzet. Hoofdredacteur is Prof. Dooyeweerd van de V.U., en verder voor allerlei belangrijke rubrieken diverse bekende proffen, o.a. v. d. Valk van Utrecht, Prof. Bavinck van Utrecht enz.'¹⁸⁶² Men heeft mij gevraagd voor de rubriek kunst en ik heb gemeend dat te moeten aannemen. Het is wel een hele onderneming, want ik zo'n beetje gowwleider, d.w.z. zelfstandig en vrij in de keuze van medewerkers.' Dezelfde dag informeerde hij in vrijwel vergelijkbare bewoordingen eveneens zijn voormalige mederedacteur van *Opwaartsche Wegen*, de

¹⁸⁵⁹ De titel van het nieuwe weekblad leek verdacht veel op *Nieuw-Nederland*, op het koppelteken na. Onder deze titel verscheen tussen juni 1934 en september 1944 een nationaal-socialistisch tijdschrift als een 'onafhankelijk orgaan ter bestudering en bevordering van de nieuwe gedachte', dat in de praktijk echter nauw gelieerd bleek te zijn aan het gedachtegoed van de *Nationaal Socialistische Beweging* als platform voor het intellectueel debat van de *NSB*. Roeland Koning, de gereformeerde portretschilder uit Wassenaar en een goede kennis van Rijnsdorp van de *A.M.V.J.*-soos en de *Christelijke Auteurskring*, schreef Rijnsdorp op 5 september 1945 verontrust: 'Ik schrok van de titel "Nieuw Nederland". Is daar nog wat aan te doen?' Roeland Koning zou overigens diverse opiniërende artikelen over kunst en cultuur in *Nieuw Nederland* publiceren, zoals hij dat in de vooroorlogse jaren eerder ook deed in *De Standaard*.

¹⁸⁶⁰ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 125.

¹⁸⁶¹ In zijn functie als redacteur 'muziek en literatuur' droeg Rijnsdorp zelf de volgende muziek- en literatuurartikelen en recensies bij aan de eerste jaargang, die liep van 31 augustus 1945 tot en met 31 december 1946: 'Muziekvragen', 31 augustus 1945, nr. 1, 4; 'Een nieuw Begin?', 7 september 1945, nr. 2, 10; 'De Kunst van het Luisteren', 14 september 1945, nr. 3, 23; 'Literair Programma', 21 september 1945, nr. 4, 23; 'Voorvoelde Dood', 28 september 1945, over: de dood van de dichter H. Marsman, nr. 5, 37; 'Literaire Critiek', 5 oktober 1945, nr. 6, 46-47; 'Twee staan vooraan', 12 oktober 1945, over: H. Marsman en A. Roland Holst, nr. 7, 55; 'Luisteren naar Muziek (I)', 26 oktober 1945, nr. 9, 70; 'Luisteren naar Muziek (II)', 16 november 1945, nr. 12, 93; 'Job verdicht', 16 november 1945, over: *Job* door Hein de Bruin, nr. 12, 95; 'Herdichting of Verdichting', Over: *Job* door Hein de Bruin, 30 november 1945, nr. 14, 108-109; 'Een mooi Werkstuk?', over: *Job* door Hein de Bruin, 7 december 1945, nr. 15, 120; 'Een groot Tijdvers', 11 januari 1946, over: het gedicht *Zwaar Weer op Til* van A. Roland Holst, nr. 20, 167; 'Van Groote en Goede Lezers', 25 januari 1946, nr. 22, 180; 'Schoonheid en Stichting', 8 februari 1946, nr. 24, 196; 'Vuur en Wind', 5 april 1946, over: *Vuur en Wind* door Muus Jacobse, nr. 32, 281; 'Masscheroen', 17 mei 1946, over: *Masscheroen* door W.A.P. Smit, nr. 38, 347-348; 'Twee Vleugels', 14 juni 1946, over: *Berijding* door Jo Kalmijn-Spienburg, nr. 42, 390-391; 'Columbus en Nathan', 21 juni 1946, nr. 43, 410.

¹⁸⁶² In de kop van het weekblad werden bij 'redactie' naast Rijnsdorp (als redacteur voor literatuur en muziek) de volgende namen genoemd: prof. dr. J.H. Bavinck, mr. dr. F.B. Jonker, mr. dr. J.P.A. Mekkes, J. Plet (Jan Haring), dr. W. Sleumer Tzn., prof. dr. H.M.H.A. van der Valk en dr. J.G. Woelderink. Vanaf het vijfde nummer kwam prof. dr. F.C. Gerretson (alias de dichter Geerten Gossaert) de redactie van *Nieuw Nederland* versterken.

dichter Hein de Bruin, over zijn redacteurschap bij *Nieuw Nederland*: 'Er werken allemaal proffen en zo aan mee, op alle gebied; het staat op positief Chr. basis doch is vrij van partijen en kerken. Voor de rubriek kunst is ondergetekende gevraagd en ik heb het maar aangenomen.' Rijnsdorp verzocht De Bruin vervolgens om gegevens over zijn dichtwerk *Job*, 'zodat ik daar een smakelijk artikel over kan schrijven', een gedicht of kleine schets.¹⁸⁶³

Op 13 augustus 1945 ontving Rijnsdorp van de hoofdredacteur van *Nieuw Nederland* een kort briefje waarin hij in Amsterdam werd uitgenodigd: 'Zeer geachte Heer Rijnsdorp, Gaarne zou ik u a.s. Donderdag (16 dezes) des n.m. te 8 ure even spreken. Kunt u dan bij mij komen?' Het weekblad was volgens prof. dr. D.Th. Dooyeweerd in zijn hoofdredactioneel openingsartikel 'geboren uit de dringende behoefte aan principieele voorlichting van ons volk in de prangende vraagstukken van den nieuwen tijd.' Daarbij motiveerde hij omstandig dat gebroken moest worden 'met *den exclusivistischen geest*, die in het verleden zoo vaak het wezenlijk contact tusschen de verschillende geestelijke stromingen in ons volksleven onmogelijk maakte'. Vervolgens stelde de hoofdredacteur met een zinspeling op 'een misplaatst beroep op de antithese' in eigen kring: 'Want ook zij, die de antithese blijven zien als de diepste drijfveer voor de divergentie der denkbeelden op het gebied van staat, maatschappij, wetenschap en cultuur moeten dit "contact" met andersdenkenden zoeken, wil het "isolement" niet ontaarden in een "kringgeest" die zich in zelfgenoegzaamheid van anderen opsluit en de atmosfeer duf en steriel maakt.' Dooyeweerd vatte de opdracht van het weekblad kernachtig samen: 'De waarachtig begrepen antithese beteekent *missie-taak, geen isolement met geblindeerde vensters*.'

Deze missietaak met geopende vensters sprak de vijftigjarige Rijnsdorp als culturele volksoepvoeder sterk aan. Tijdens de jaren van de Duitse bezetting was hij min of meer tot vergelijkbare inzichten gekomen. Zou het nieuwe periodiek, waarvan de ondertitel 'Christelijk Cultureel Sociaal Weekblad' hem op het lijf geschreven was, eindelijk die cruciale verandering in zijn leven teweegbrengen, waar hij jarenlang naar toe had geleefd? Weg van kantoor en een leven voor de kunst in dienst van het volk? Via de redactie van het weekblad kwam de autodidact C. Rijnsdorp te verkeren in het gezelschap van spraakmakende en veelal professorale voormannen uit de gereformeerde wereld. Hierover schreef hij aan Risseeuw: 'Je begrijpt dat het gezelschap waarin ik kom te verkeren mij aantrekt, omdat je je daar min of meer aan kunt optrekken wat algemeene kijk betreft.'¹⁸⁶⁴ Omgekeerd beschouwden zijn academische mederedacteuren hem als een gezaghebbend voorman in het literaire veld binnen de kring van protestantse auteurs. Eindredacteur F.B. Jonker vroeg Rijnsdorp twee dagen na de verschijning van het eerste nummer van *Nieuw Nederland* om extra kopij, zodat hij uit voorraad kon putten: 'Ik denk speciaal aan kleine artikelen van uw hand. Ik meen dat U o.a. over Marsman wilde schrijven.' Ook legde Jonker de werkwijze van de redactie uit met de vraag of Rijnsdorp daarmee rekening wilde houden: 'In verband met de moeilijke verbindingen wordt de inhoud van een nummer des vrijdags ingedeeld voor het nummer van de komende week. Zaterdag opmaak. Maandag zetten, Dinsdag correctie. Woensdag drukken.'¹⁸⁶⁵

6.6.1 *Muziek en literatuur*

In zijn eerste bijdrage in het openingsnummer van *Nieuw Nederland* maakte Rijnsdorp onder de titel 'Muziekvragen' enkele terloopse opmerkingen over de naoorlogse zuiveringspolitiek van het muzikleven: 'Ook zonder die politieke perikelen viel er nog genoeg aan ons muzikleven te verbeteren.' Daarbij stelde hij als voormalig muziekrecensent van *De Standaard* de volgende twee vragen: 'Zal de creatieve stroom, die in muzikaal opzicht sinds Diepenbrock over Nederland is gekomen, doorzetten en kan zich zoo een nieuwe Nederlandsche componeertraditie gaan vormen, waarin het experiment is overwonnen? Maar een tweede, nog belangrijker vraag is deze: zal de harde, deels buiten-tonale muziek van de jaren twintig tot veertig ongeveer, ook in haar

¹⁸⁶³ Brief van C. Rijnsdorp aan H. de Bruin, d.d. 8 augustus 1945.

¹⁸⁶⁴ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 8 augustus 1945.

¹⁸⁶⁵ Brief van F.B. Jonker aan C. Rijnsdorp, d.d. 31 augustus 1945.

beste producten, de generatie van den oorlog geestelijk nog toespreken? En zoo niet, wie zal den verlossenden toon doen hooren en hoe zal die zijn?

In het tweede nummer van *Nieuw Nederland* richtte Rijnsdorp zich op de literatuur. Zijn artikel *Een nieuw begin?* opende met de stelling: 'Na een verwoestende oorlog lijkt van den verschillende kunsten, mèt de muziek, de literatuur wel de beste kansen te hebben.' Een uitspraak die wat de literatuur betreft vrijwel letterlijk overeenkwam met zijn uitspraak uit 1931: 'Want we beperken ons tot de literatuur, welke kunst onder ons nog de beste kansen heeft.'¹⁸⁶⁶ Aansluitend op zijn eerder geformuleerde inzichten over jeugd en literatuur,¹⁸⁶⁷ schreef hij consequent:

Het is meestal de jeugd, waarvan de vernieuwing uitgaat. Men moet met niet te veel verleden zijn belast; men dient in de afgeloopen jaren als jonge mensch zijn vorming te hebben ondergaan; men moet het gevoel hebben: op deze puinhoopen heb ik mijn leven te bouwen. Op deze jonge bouwers wachten wij. Niet passief, want ook de ouderen hebben aandeel in het nieuwe levensgevoel en het is met name de taak van een rubriek als deze, dat nieuwe levensgevoel mee te helpen signaleren en ...vormen.

Rijnsdorp vervolgde zijn artikel met de opmerking dat hij erg benieuwd was naar 'wat de echte, jonge dichters ons straks te zeggen hebben. Met opzet zeg ik de dichters, want complexe levensgevoelens zoeken en vinden het eerst hun uiting in de poëzie.' Hij verwees daarbij ook naar de gevangenissen en concentratiekampen, 'waar ter dood veroordeelden, die niets met literatuur te maken hadden, in hun laatste uren brieven en verzen schreven. (...) Ze hebben reeds een belangrijke functie verricht, deze cel- en kampverzen: ze hebben de brug tusschen poëzie en volk, die de tachtigers hadden opgeblazen, gedeeltelijk hersteld. Het volk heeft weer gezongen!'

Rijnsdorp sloot het artikel af met het voornemen, dat hij een jaar later met Piet Risseeuw en Dingeman van der Stoep zou realiseren in een nieuw redactieontwerp voor het letterkundig en algemeen cultureel maandblad *Ontmoeting*: 'Leuzen behoeven niet te worden aangeheven; voor manifesten en programma's is de tijd nog niet gekomen. Verlangd worden zedelijke kwaliteiten, die bij echte schrijvers en dichters vanzelf aesthetische kwaliteiten worden: eenvoud, openheid, waarachtigheid.' Onder de auteurs die Rijnsdorp voor zijn muziekrubriek om zich heen verzamelde, dook ook de naam van zijn jeugdvriend mr. A. Bouman op. Aan de eindredacteur van *Nieuw Nederland* had Bouman begin augustus 1945 zijn medewerking aan het weekblad toegezegd, maar nog geen twee weken later verbond de advocaat en organist zich echter als muziekredacteur aan het dagblad *Trouw*. Van de musicoloog Casper Höweler, bekend van zijn populaire *X-Y-Z-der muziek* uit 1936, ontving Rijnsdorp een afwijzende reactie wegens drukke werkzaamheden.

De componist en musicus G. van Ravenzwaaij uit Hilversum, die Rijnsdorp sinds 1929 kende van zijn instructieve 'Radiopraatjes' voor de *N.C.R.V.*-microfoon met de bijbehorende informatieve muziekbijdragen in de *Omroepgids*, had hij als medewerker voor zijn rubriek eveneens benaderd. Van Ravenzwaaij had in 1935 kritisch-welwillend Rijnsdorps *Ter Zijde* in het weekblad *Woord en Geest* besproken, met name zijn essays over muziek: 'Nu ook Rijnsdorp de muziekbeoefening in zijn literaire scheppingen aanwendt, kan ons dit slechts verheugen, omdat wij weten, dat hij geen vreemdeling in het rijk der tonen is, en dat hij, wat hij onderneemt, uiterst ernstig en gedegen doet. Het doorwroeten van zijn materie is duidelijk waar te nemen in zijn artikelen; hij maakt het den lezer niet gemakkelijk.'¹⁸⁶⁸ Hoewel hij aangaf dat in 'onze kringen' behoefte was aan contact tussen beoefenaren 'van het woord en van den klank', wees hij fijntjes op tekortkomingen in Rijnsdorps kennis van muziek, zoals in het artikel over J.S. Bach, waarin volgens hem nogal eens de muziekaestheticus van de 19e eeuw komt gluren, 'wiens theorieën we nu heusch van de hand moeten wijzen'. Van Ravenzwaaij wilde echter eerst meer weten over de samenstelling van redactie en medewerkers: 'Duidt U mij deze voorzichtigheid niet ten kwade; het is niet de voorzichtigheid met den wortel van wantrouwen zooals in de afgeloopen jaren,

¹⁸⁶⁶ C. Rijnsdorp, 'Theologische en letterkundige optiek', *Ter Zijde*, 101.

¹⁸⁶⁷ Dit artikel 'Jeugd en literatuur' nam Rijnsdorp integraal op in zijn *Literair dagboek*, 92-97.

¹⁸⁶⁸ G. van Ravenzwaaij, 'Ter Zijde', in: *Woord en Geest*, jrg. 10, 19 juli 1935. Het gereformeerde weekblad was in 1925 opgericht door dr. J.G. Geelkerken, de latere voorman van de *Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband*.

doch er worden van mij opinies en misschien wel meer dan dat verwacht, welke ik wil geven met de steun van de redactie in de rug. Er staat voor ons muziekleven veel op het spel en indien dit niet krachtdadig en principieel wordt aangepakt, vrees ik een exodus der beste krachten.¹⁸⁶⁹ Op 7 september 1945 vroeg G. van Ravenzwaaij naar aanleiding van de mededeling van Rijnsdorp dat de redactie van *Nieuw Nederland* 'uitgesproken gereformeerd' was: 'Ikzelf ben Hervormd. Ik schrijf dit met opzet om geen misverstand te doen ontstaan. Wil men de Hervormden doen medewerken, dan juich ik dat van harte toe, om aldus gezamenlijk het cultureel standpunt gereformeerd te belichten. Maar dan is mijn vraag, wie zijn de Hervormde medewerkers en redactieleden? Mag ik dit nog even vernemen, alvorens ik U mijn copie inzend?'¹⁸⁷⁰

Met het oog op zijn redactiewerk voor *Nieuw Nederland* had Rijnsdorp bij de Stichting 'Het Rotterdamsch Philharmonisch Orkest' op 18 augustus 1945 een invitatie-abonnement aangevraagd, zoals hij dat voorheen ook had als muziekcensent van *De Standaard*. Een dag later werd het verzoek reeds geweigerd met als motivering, 'dat wij geen aanleiding kunnen vinden U een invitatieabonnemen voor de door ons te geven concerten te zenden'. In zijn streven naar meer kopij voor zijn rubriek 'letterkunde' trok Rijnsdorp in de geest van zijn artikel *Jugend en literatuur* diverse jonge dichters aan, zoals Koos van Doorne, Jo Kalmijn-Spienburg, Jaap Das en Inge Lievaart. Aan Risseeuw schreef Rijnsdorp op 13 september 1945: 'Inge Lievaart is bij me geweest; er loopt een goede ader door haar werk; enkele gedichten zijn uitstekend ("Om het brood"). Van Koos van Doorne heb ik ook nogal wat gekregen, dat de moeite wel waard lijkt.'

6.6.2 *Journalistieke ontgoocheling*

Begin september 1945 kreeg Rijnsdorp opnieuw een brief van eindredacteur F.B. Jonker, waarin hij alle redactieleden van *Nieuw Nederland* aanspoorde om voor het eerstvolgende nummer kopij aan te leveren. Om in de ergste kopienood te voorzien had de eindredacteur enkele losse medewerkers aangetrokken. Tegelijkertijd deelde hij mee dat de verkoop boven verwachting ging: 'Deze week gaan 16.000 exemplaren van de pers.'¹⁸⁷¹ Op 2 oktober 1945 schreef Koos van Doorne - die eerder in *De Gemeenschap*, de rooms-katholieke pendant van *Opwaartsche Wegen*, zijn werk publiceerde - aan Rijnsdorp: 'Fijn dat u mijn werk zo waardeert, ik word er verlegen van. Ik wilde u vragen er voor zorg te dragen dat ik auteurnummers krijg toegezonden. Ook van het reeds verschenene. Ik wist niet eens dat er al iets gedrukt was!!' Tevens informeerde hij naar spoedige uitbetaling van het honorarium, omdat het beetje geld dat hij bezat 'bevoren' was.¹⁸⁷²

Op 7 november 1945 kondigde Jonker bij zijn kunstredacteur een dubbelnummer van *Nieuw Nederland* aan voor de Kerstweek 1945: 'Zoudt U daaraan Uw bijzondere aandacht willen schenken door een aantal goede Kerstverhalen van eerste klas auteurs zoo mogelijk te verzorgen.' J. van Doorne zegde Rijnsdorp desgevraagd toe een autobiografisch kerstverhaal te schrijven. Op Rijnsdorps vraag naar de afhandeling van het honorarium en de bewijsnummers antwoordde hij: 'Nee, ik heb nog altijd niets gehoord van N.N. Geen enkel nummer, noch geld is mij geworden. Ik vind het niet fraai, maar wat doe je er aan.'¹⁸⁷³ Tevens bedankte hij Rijnsdorp: 'Ik vind het heerlijk, dat U mij zoveel kansen geeft.' Half november 1945 kreeg de redactie van *Nieuw Nederland* wederom een brandbrief van eindredacteur F.B. Jonker met het dringend verzoek om

¹⁸⁶⁹ Brief van G. van Ravenzwaaij aan C. Rijnsdorp, d.d. 1 september 1945.

¹⁸⁷⁰ Het artikel van G. van Ravenzwaaij, 'De concertzaal 1945', werd geplaatst in *Nieuw Nederland*, 2 oktober 1945, jrg. 1, nr. 10.

¹⁸⁷¹ Brief van F.B. Jonker aan C. Rijnsdorp, d.d. 7 september 1945.

¹⁸⁷² Daarbij verwees Koos van Doorne naar de geldzuivering van het Nederlandse geldwezen door de eerste naoorlogse minister van Financiën in het kabinet Schermerhorn-Drees, mr. dr. P. Lief tinck, die de Gordiaanse knoop van de naoorlogse (zwart)geldproblematiek voortvarend doorhakke. Op 26 september 1945 had Lief tinck het Nederlandse papiergeld in één keer ongeldig verklaard en alle banktegoeden bevroren. Alleen het muntgeld bleef buiten deze geldzuivering. In de week van 26 september tot 2 oktober 1945 konden alle Nederlanders tien gulden aan oud geld inwisselen voor nieuw geld: het zogenaamde 'tientje van Lief tinck', dat overigens bestond uit vijf biljetten van een gulden en twee van een rijksdaalder. Een week lang moest iedereen in Nederland rondkomen met tien gulden.

¹⁸⁷³ Brief van J. van Doorne aan C. Rijnsdorp, d.d. 15 november 1945.

extra kopij, waarbij hij nogmaals benadrukte dat de bijdragen op de vrijdag voor het komende nummer in zijn bezit moesten zijn. Op de doorslag van brief aan Rijnsdorp schreef hij in het P.S.: 'Uw opmerking omtrent vergoeding aan Uw medewerkers gaf ik door aan den heer Krommendijk; evenals de vraag om briefpapier.'¹⁸⁷⁴

Eind november 1945 vroeg W.G. van de Hulst in een kort briefje: 'Waarde Rijnsdorp, even een vraag. Hoe staat het met het Kerstverhaal dat ik U zond? Ik krijg zoveel aanvragen, dat ik het graag weer disponibel zou hebben, als het U voor Uw doel minder geschikt lijkt.'¹⁸⁷⁵ Van de schrijver J.W. Ooms ontving Rijnsdorp op 2 januari 1946 een brief waarin hij informeerde of zijn kerstverhaal nog geplaatst was in *Nieuw Nederland*: 'Ik Ontving tot op heden geen bewijsnr. En losse exemplaren blijken niet verkrijgbaar te zijn.' Op diezelfde datum kreeg Rijnsdorp opnieuw een bericht van de bevriende kinderboekenauteur: 'Hoe is het mijn Kerstschets gegaan? 'k Ben geen abonné op "Nieuw Nederland", - 't onmogelijk tegenwoordig *alles* te lezen - en ontving het Kerstnummer dus niet als zodanig. Maar mij bereikte ook geen "bewijsnummer". Is het schetsje opgenomen?' De verhalen van W.G. van de Hulst en J.W. Ooms bleken uiteindelijk wel geplaatst te zijn in het Kerstnummer 1945 van *Nieuw Nederland* in tegenstelling tot de kerstnovelle van Jo Kalmijn-Spienburg, die zij speciaal op verzoek van Rijnsdorp voor dit nummer geschreven had.

Op 12 januari 1946 deed Rijnsdorp schriftelijk bij eindredacteur Jonker zijn beklag over de onzorgvuldige wijze waarop redactioneel, administratief en financieel werd omgegaan met de belangen van de auteurs, die onder zijn redactionele verantwoordelijkheid bijdroegen aan *Nieuw Nederland*. De eindredacteur schoof de brief door naar directeur B. Krommendijk, die in een uitvoerige brief Rijnsdorp omstandig uitlegde dat hij voor het Kerstnummer, waarvan 50.000 exemplaren waren gedrukt, door 'een plotselinge onverwachte toeloop van advertenties' bepaalde bijdragen moest laten vervallen. De chaos op de administratie verweet hij het jonge personeel en de achterstallige honoraria beloofde hij nog dezelfde maand over te maken. 'Ook wil ik U persoonlijk nog een bedrag overmaken ten einde allereerst de door U gemaakte onkosten te vergoeden.' In diezelfde brief ontvouwde de heer Krommendijk zijn plannen voor een groter formaat en een andere opmaak van *Nieuw Nederland*. Ook dacht hij aan een 'vrouwenrubriek'¹⁸⁷⁶ en een rubriek 'Geestelijk leven', waarin 'vooral prominente figuren uit Hervormde en Lutherse kringen' moeten worden opgenomen: 'We moeten ons wachten dat "men" gaat zeggen dat "Nieuw Nederland" een gereformeerd weekblad is.' In zijn P.S. vroeg Krommendijk, kennelijk om Rijnsdorp te vriend te houden: 'Wat dunkt U ervan, wanneer we een goed feuilleton in ons blad opnemen?' In zijn antwoord op de brief van Rijnsdorp klapte F.B. Jonker begin februari 1946 uit de redactie over de chaotische bedrijfsvoering bij het weekblad: 'Ik deel Uw opinie omtrent de onplezierige situatie, waarin U door deze handelwijze komt te verkeerden volledig. Zelf heb ik reeds eenige malen met klem aangedrongen op een behoorlijke regeling van de vergoeding voor de medewerkers. Naar mijn meening behooren deze behoorlijk te worden betaald, zonder eenige uitzondering. De "standing" van ons blad verdraagt niet anders. Ook meen ik, dat het zoetjes aan tijd wordt, dat de redactionele bijdragen gehonoreerd worden. M.i. speculeert de Heer Krommendijk wel wat al te licht op het ideële karakter van het blad. Echter de commerciële chaos, die tot voor kort op zijn kantoor heerschte, verhinderde elk behoorlijk inzicht omtrent de financiële situatie. Hieraan komt nu geleidelijk een einde door het optreden van den Heer Beerman, den nieuwen bedrijfsleider. De heer Sleumer en ikzelf zullen den Heer Krommendijk, onder anderen op dit punt, de duimschroeven aanzetten.'¹⁸⁷⁷ Hoewel de administratie van *Nieuw Nederland* werd gereorganiseerd en Krommendijk vanaf nummer 47 de heer P.W. Penninga als mededirecteur naast zich moest dulden, verbeterde de situatie niet.

Op 12 september 1946 schreef Rijnsdorp aan Risseuw: 'Nieuw Nederland laat me gemoedereerd zonder enig antwoord. En als ik niet met een week wat hoor kan ik niet anders

¹⁸⁷⁴ Brief van F.B. Jonker aan C. Rijnsdorp, d.d. 16 november 1945.

¹⁸⁷⁵ Brief van W.G. van de Hulst aan C. Rijnsdorp, d.d. 24 november 1945.

¹⁸⁷⁶ Deze rubriek werd opgepakt door D.I. (Joek) Bouman-Eringa, de vrouw van mr. A. Bouman en voormalig huisvriendin van de familie Rijnsdorp. Zij publiceerde poëzie in *Nieuw Nederland* en later ook in *Ontmoeting*.

¹⁸⁷⁷ Brief van F.B. Jonker aan C. Rijnsdorp, d.d. 26 januari 1946.

dan de band definitief verbreken. Dit gaat te ver en ik begrijp niet waaraan ik die nonchalance verdiend heb.' (...) Ondertussen sta ik nog netjes als redacteur in de kop en heb ik nog steeds op beide laatste brieven (begin September) taal noch teken van de redactie (om niet te spreken van f. 200,- honorarium) ontvangen. Prosit! Ik zal nu toch morgen maar een telegrammetje sturen dat ze me niet meer in de kop moeten noemen. Brieven schijnen geen effect te hebben. We zullen er maar eens om grinniken.' Stilzwijgend werd de naam van C. Rijnsdorp met ingang van 25 oktober 1946, nummer 60, uit het colofon van *Nieuw Nederland* verwijderd. Met geen woord werd in het weekblad gerept over het vertrek van Rijnsdorp als redacteur. Wat hij met veel elan en enthousiasme vanaf het eerste begin had opgepakt, eindigde in een pijnlijke desillusie. Rijnsdorp, die het 'Christelijk Cultureel Sociaal Weekblad' gezien had als 'een mogelijkheid (naar ik dacht) om nog een nieuw leven te beginnen als journalist',¹⁸⁷⁸ blikte in 1980 tijdens een radiolezing voor de *N.C.R.V.* zakelijk en zonder rancune terug op *Nieuw Nederland*,¹⁸⁷⁹ waarvan het laatste nummer op 2 december 1949 verscheen:

Na de tweede wereldoorlog deden zich twee tegenstrijdige tendenzen voor. Dat waren de behoefte aan restauratie van de voor-oorlogse toestanden enerzijds, en de drang tot vernieuwing aan de andere kant. (...) In protestantse kring heeft een tijd lang het opinieblad *Nieuw Nederland* bestaan, met als geestelijk leider nu wijlen professor Dooyeweerd. Zelf maakte ik deel uit van de redactie. Nu ik op die tijd terugkijk, ontdek ik dat hier zoveel behoefte aan restauratie als pogingen tot nieuwe oriëntatie aanwezig waren en misschien is het aan die tweeslachtigheid te wijten, dat het blad na een poosje ter ziele ging. Er zullen ook wel andere oorzaken hebben meegespeeld.¹⁸⁸⁰

6.7 *Rijnsdorp en het Rotterdammer-Kwartet*

Na de oorlog zette het antirevolutionaire dagblad *De Rotterdammer* onder leiding van dr. E. Diemer - die in 1946 zijn vader H. Diemer was opgevolgd - zijn verschijning voort, echter zonder de *Nieuwe Utrechtse Courant*.¹⁸⁸¹ De vooroorlogse 'Sterke Vijf' ging als dagbladcombinatie van vier christelijke kranten verder: *De Rotterdammer* met de drie kopbladen: de *Nieuwe Haagse Courant*, de *Nieuwe Leidsche Courant* en het *Dordtsch Dagblad*, ook wel het *Rotterdammer-Kwartet*, *Diemer-Kwartet* of *De Rotterdammer*-bladen genoemd. Hoofdredacteur dr. E. Diemer had samen met Piet Risseeuw en andere vrienden in zijn netwerk binnen de gereformeerde wereld naar passende oplossingen gezocht om Rijnsdorp met vervroegd pensioen te kunnen laten gaan, zodat hij zich als literator geheel kon wijden aan zijn levenstaak als volksoepvoeder op het levensterrein van de kunst. Een functie als leider culturele vorming voor calvinistische studenten aan zowel de *Vrije Universiteit* te Amsterdam als aan de *Theologische Hogeschool* in Kampen bleek tot hun grote teleurstelling niet haalbaar.¹⁸⁸² Wel lukte het Diemer in 1954 een benoeming voor Rijnsdorp als docent Antropologie en Kunstgeschiedenis te regelen voor een aantal lessen per week aan de *Christelijke Academie voor Lichamelijke Opvoeding (C.A.L.O.)* aan de Witte de Withstraat te Rotterdam, aangevuld met de journalistieke functie van 'vast literair medewerker' bij zijn dagbladcombinatie. Met deze constructie kon de zestigjarige Rijnsdorp de jaren tot zijn pensioen overbruggen en op

¹⁸⁷⁸ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 16 januari 1946, 127.

¹⁸⁷⁹ Prof. dr. H. Dooyeweerd beëindigde zijn hoofdredacteurschap van *Nieuw Nederland* met het nummer van 10 juni 1948. Voormalig minister-president mr. P. S. Gerbrandy nam het hoofdredacteurschap van hem over. Volgens de biografie van Dooyeweerd was de ware reden voor zijn aftreden niet alleen gelegen in de 'voortgaande politisering van *Nieuw Nederland*', zoals uit een ongedateerde conceptbrief van H. Dooyeweerd aan de redactie bleek, maar ook in het feit dat het hem aan voldoende tijd ontbrak om aandacht te geven aan de veelomvattende redactionele taak, die nu eenmaal vergt dat men een zekere leiding geeft aan, en toezicht houdt op alle rubrieken.' Volgens zijn biografie deed hij dat onvoldoende: 'Inderdaad kan vastgesteld worden, dat Dooyeweerd voor het hoofdredacteurschap van *Nieuw Nederland* op den duur een verkeerde keus is geweest. Hij had er de tijd en wellicht ook de belangstelling niet voor om zich week in en week uit met de inhoud van het blad bezig te houden.' Marcel E. Verburg, *Herman Dooyeweerd. Leven en werk van een Nederlands christen-wijsgeer*, 298.

¹⁸⁸⁰ C. Rijnsdorp, 'Verbroken continuïteit', derde *N.C.R.V.*-radiolezing uit de serie *Omzien in kritische solidariteit* over de culturele inbreng van het protestantisme 'tussen Vaderland en Nederland', uitgezonden op 20 januari 1980.

¹⁸⁸¹ De *Nieuwe Utrechtse Courant* kon wegens transportproblemen in 1945 niet terugkomen. E. Diemer, 'De Rotterdammer-Kwartetbladen', in: B. van der Ros (red.), *Geschiedenis van de christelijke dagbladpers in Nederland*, 202.

¹⁸⁸² Zie: *Een gekneveld volksoepvoeder*, hoofdstuk 6 *Aanverder zonder leger*, paragraaf 6.6.6: 'Een daad van goede vrienden'.

bescheiden wijze in zijn levensonderhoud voorzien. In 1969 zei Rijnsdorp over zijn perswerk voor *De Rotterdammer*-bladen tegen G. Puchinger:

In september 1954 ben ik vast medewerker van *Het Kwartet* geworden. Ik ben me daar op den duur helemaal thuis gaan voelen. Het is goed gedwongen te worden bij te blijven en je jaar in jaar uit hardop rekenschap te geven van wat je hebt gelezen. In het begin heb ik weleens het gevoel gehad: 'of je nu schrijft of niet schrijft, doet niets ter zake' en dat is natuurlijk geen stimulerende gedachte. Maar meer en meer is me gebleken dat ik daar een zeker publiek heb, dat men mijn stukjes - ze zijn niet groot - geregeld leest en ze soms zelfs uitknipt en bewaart.¹⁸⁸³ Zo iets merk je natuurlijk bij lezingen.¹⁸⁸⁴

6.7.1 *Vast literair medewerker*

Rijnsdorp was eind september 1954 op zestigjarige leeftijd met vervroegd pensioen gegaan bij de *Nederlandsche Handel-Maatschappij N.V.* Bevrijd van zijn 'slavenbestaan' op kantoor kon hij zich, met het oog op het nijpende cultuurvraagstuk in gereformeerde kring, geheel wijden aan zijn roeping en cultuurtaak op het levensterrein van de kunst. Aan de kranten van het *Rotterdammer-Kwartet* leverde Rijnsdorp vanaf eind september 1954 zijn wekelijkse bijdragen. In de nieuwe rubriek 'Cultureel venster' publiceerde hij, in overleg met Piet Risseuw en de kunstredactie van *De Rotterdammer*-bladen, zijn literaire dagbladkritieken. Rijnsdorps recensies, waarbij het hoge aantal poëziebesprekingen opvallend was,¹⁸⁸⁵ werden in de lokale edities van *De Rotterdammer* opgenomen, echter niet altijd op dezelfde datum of met dezelfde titel. Hij gebruikte bij zijn kunstvoorlichting vrijelijk de instrumenten die hem ter beschikking stonden. Geregeld besprak Rijnsdorp eenzelfde boek of bundel zowel in de krant of een tijdschrift als voor de N.C.R.V.-microfoon, waarmee hij via de verschillende kanalen een grotere diversiteit aan lezers en luisteraars bediende. Dit leverde hem echter op 20 november 1956 een redactioneel ingrijpen op van kunstredacteur Corn. Basoski, die op de Haagse redactie van *De Rotterdammer* bij het kopblad de *Nieuwe Haagsche Courant* - 'De nieuwe Haagsche, een gezellige krant' - werkzaam was:

Amice,

Voor de radio heb ik je bespreking gehoord van het boek van A. den Doolaard 'Het land achter Gods rug' en ik kan eerlijk zeggen dat ik die bespreking buitengewoon goed vond. Maar nu kreeg ik eerst een week later je stukje voor de krant en vond daar vanzelfsprekend weer veel van de radiolezing in. Ook m'n waardering, maar het lijkt me niet juist dat een criticus voor de radio een boek bespreekt en dan later de krant met die bespreking voorziet. Waarom niet andersom: eerst de krant en dan de radio. Journalistiek leek me dit, in overleg met de redactie hier, minder gewenst: geen kritiek van de man die dezelfde kritiek reeds voor de radio uitsprak.

Basoski, die als kunstredacteur geregeld eigenzinnig en sturend optrad naar Rijnsdorp,¹⁸⁸⁶ had vervolgens het boek laten bespreken door de chef van de Haagse redactie, W.F. Stafleu, 'die

¹⁸⁸³ Het Archief Rijnsdorp bij het HDC bevat een houten archiefkist met daarin een groot formaat plakboek:

'Inhoud: "De Recensent"', waarin door een anonieme lezer zowel, chronologisch als alfabetisch op titel geordend, 709 literaire kritieken van Rijnsdorp vanaf zijn eerste recensie in zijn functie als vast literair medewerker van *De Rotterdammer*-bladen in de rubriek 'Cultureel venster' op 20 september 1954: 'Wij visten vergeefs. Een vertwijfeld beroep op menselijkheid', over: *Klop maar op 'n deur* van Willard Motley, tot en met nummer 709: 'Grote figuren en een kleine letterkunde', over de derde druk van *Drie vrienden: Ter Braak, Marsman en Du Perron. Studies en herinneringen* door W.L.M.E. van Leeuwen van 22 november 1969, waren ingeplakt. Rijnsdorp bleef tot en met 1971 literaire kritieken schrijven in *De Rotterdammer*, waarna hij zijn algemene kritiekbeoefening voortzette in *Trouw* tot eind 1981.

¹⁸⁸⁴ G. Puchinger, 'Dr. C. Rijnsdorp', in: *Christen en kunst*, 207.

¹⁸⁸⁵ Rijnsdorp verzorgde in de periode van mei 1952 tot eind december 1968 de poëziechroniek in *Op den Uitkijk*. Veel gedichtenbundels besprak hij zowel in *Op den Uitkijk* als in *De Rotterdammer*-bladen of *Ontmoeting*.

¹⁸⁸⁶ In hun correspondentie met dr. E. Diemer brachten Rijnsdorp en Risseuw een onderscheid aan tussen de redactie van de boekenpagina en de kunstredactie van *De Rotterdammer*. In een 'Praktische Uitwerking' uit februari 1954 benadrukten zij het belang van coördinatie en stelden een tweewekelijkse samenspreking voor. Als redactie van de Boekenpagina wilden Risseuw en Rijnsdorp de eerste keuze kunnen maken uit de ter recensie binnengekomen boeken en tijdschriften op het gebied van literatuur, beeldende kunst, gebonden kunsten, film, muziek, architectuur en algemeen-culturele onderwerpen. In het overleg op 22 juli 1954 tussen hoofdredacteur dr. E. Diemer en directeur J. Groenewegen van *De Rotterdammer* met P.J. Risseuw en C. Rijnsdorp, vastgelegd in een brief van C. Rijnsdorp d.d., 24 juli 1954 en door E. Diemer op 9 augustus 1954 geaccordeerd, bleek onder meer dat kunstredacteur Corn.

literair zeer goed onderlegd' was en 'alle boeken' van Den Doolaard kende. 'Voor volgende week zaterdag heeft hij nu een bespreking gemaakt, zodat ik me ditmaal het recht moet toeëigenen je jouw bespreking terug te zenden. In de hoop dat je dit journalistieke recht zult billijken.'¹⁸⁸⁷

Naast literaire kritieken schreef Rijnsdorp ook geregeld een vrij artikel of korte serie over onderwerpen die bij de lezers in de belangstelling stonden en waarop hij - vanuit literair-cultureel of kunstzinnig-opvoedend perspectief - duiding of verdieping aan het discours wilde geven. Zo werd in de krant van 6 februari 1957 een nieuwe reeks aangekondigd onder het kopje 'huisbezoek': 'Enige tijd geleden heeft de letterkundige C. Rijnsdorp aan de steeds voortdurende discussie over de preek zijn bijdrage gegeven. Wij hebben daarvan op deze pagina enige gedeelten weergegeven. Thans heeft de heer Rijnsdorp enkele gedachten over het huisbezoek onder woorden gebracht. Wij publiceren zijn artikel in drie stukken, waarvan u het eerste hiernaast aantreft.'¹⁸⁸⁸ Met 'hiernaast' was de kerkpagina bedoeld, die zowel 'kerknieuws', een 'woord voor vandaag' als een 'overzicht van beroepingswerk' bevatte. Op deze wijze gaf Rijnsdorp concreet vorm aan zijn opvatting dat literatuur en literaire kritiek geen losse of op zichzelf staande activiteiten waren, maar als geestelijke uitingsvormen altijd samenhangen met het leven zelf en de algemene cultuur, die voor hem als beginselvaste neocalvinist altijd religieus bepaald waren.

Daarnaast verzorgde Rijnsdorp van september 1954 tot mei 1956 eveneens de speels opgezette rubriek 'Lezerspelgrimage', een tekst die het midden hield tussen het cursiefje en een column. De term 'pelgrimage' kende hij ook als titel van het boek *Pelgrimage* van prof. dr. C.W. Mönnich uit 1953, dat hij bij zijn afscheid bij het Agentschap Rotterdam van de *Nederlandsche Handel-Maatschappij* cadeau had gekregen. Deze journalistiek-literaire pelgrimages, die hij met zijn initialen C.R. ondertekende, werden - in een apart kader gezet, met de titel in het hart van de tekst eveneens ingekaderd - wekelijks op de kunstpagina afgedrukt. In zijn eerste lezerspelgrimage 'Levenskunst van thuisblijvers',¹⁸⁸⁹ gaf hij de opzet weer van dit in *De Rotterdammer* nieuwe genre:

Een lezer is ook een mens. En een mens is een pelgrim. Zijn er wel meer woorden nodig voor tot verklaring van het opschrift nodig? Dan zullen verdere stukjes onder dezelfde titel de bedoeling vanzelf duidelijk maken. Bovendien, op dit ogenblik lees ik niet, maar kijk over de rand van mijn boek naar buiten. Nu en dan opkijken uit het boek, waarmee men bezig is, behoort tot de kunst van het lezen.

'Wat is er te zien?', vervolgde Rijnsdorp - op poëtische wijze de aandacht van de lezer naar zijn pelgrimage trekkend: 'Een roodgeverfde bloembak met overdadig bloeiende petunia's, een blauwe lucht met windveren, een paar populierentoppen. Maar daarachter dook zojuist een herinneringsbeeld op.' Hierin tekende hij hoe begin augustus tijdens de bouwvak de bewaker 'met een slepend been' zijn dag op de lege bouwplaats doorbracht: 'Voor hem en zijn gezin geen vakantie. Dat dacht u maar.' Met fijnzinnige humor in aansprekende en herkenbare beelden gegoten beschreef Rijnsdorp hoe de vrouw, kinderen en het hondje van de bewaker arriveerden voor een vakantiemiddag op de bouwplaats, totdat tegen vijf uur de 'kleine idylle' voorbij was:

Daar gaan ze. De man met z'n stijve been kijkt ze na. Zijn dag is mooi opgeschoten. Achter de horizon razen treinen, bussen, vliegtuigen. De wereld is met vakantie en wil zien wat ze nog nooit gezien heeft (reizen is heerlijk). De waker steekt voor het laatst zijn hand op naar zijn driftig met voeten rijdend zootje. Hij weet niet, dat hij met z'n gezin een stukje levenskunst heeft weggegeven. De levenskunst van thuisblijvers.

Basoski aan de redactie van de Boekenpagina was toegevoegd. Onduidelijk bleef of er destijds naast het jaarprogram van werkzaamheden ook door E. Diemer c.s. een redactiereglement was opgesteld.

¹⁸⁸⁷ De reactie van Rijnsdorp op deze actie van Corn. Basoski bleef onbekend. In 1954 stond 'Corn. Basoski, Den Haag' op de lijst van intekenaren van de bundel *Op zoek naar het geheim* die ter gelegenheid van Rijnsdorps zestigste verjaardag verscheen. Eind 1960 vertrok Basoski bij *De Rotterdammer*, vestigde zich als kunstcriticus in Enschede en werd kunstredacteur bij het dagblad *Tubantia*. C. Ouboter nam voor een deel zijn recensiewerk over, samen met onder andere Ton Hydra, J.H. Schouten, M. Beinema, Ev. Grolle en Herman Steggerda, die geregeld meewerkten aan de kunst- en letterenpagina van *De Rotterdammer*-bladen.

¹⁸⁸⁸ *Nieuwe Leidsche Courant*, 6 februari 1957.

¹⁸⁸⁹ C. Rijnsdorp, *Nieuwe Haagsche Courant*, 20 september 1954.

Voordat Rijnsdorp als vast literair medewerker in dienst trad bij *De Rotterdammer* onderhield hij met Piet Risseeuw eerst intensief contact met hoofdredacteur dr. Evert Diemer over de inhoud en uitoefening van zijn taak en functie bij deze krant. M. Rooij noemde in zijn artikel over pers en volksoontwikkeling drie functies van het dagblad: nieuwsvoorziening, voorlichting in engere zin en commentariëring. Vrijwel alle dagbladen beoefenden volgens hem deze functies gelijktijdig.¹⁸⁹⁰ De economische zijde van het dagbladbedrijf stelde volgens hem echter grenzen aan de mogelijkheid 'de pers zeer bewust als middel van volksoontwikkeling te gaan gebruiken'.¹⁸⁹¹ Rooij suggereerde in dit verband overleg tussen 'de leiders van de volksoopvoeding en de leiders van de pers', waarbij hij aangaf: 'Zulk een samenspreking zou echter tot uitgangpunt moeten hebben een juist begrip van het wezen en de mogelijkheden van de pers, en zou er zeker niet toe moeten strekken dat de volksoopvoeders nu eens een, door de pers uit voeren, program zouden voorstellen.' Voor een hoofdredacteur zou het 'interessant zijn om van de mensen van het opvoedingswerk te vernemen, welke concrete behoeften aan ontwikkeling van de massa zij hebben kunnen vaststellen'.¹⁸⁹²

In deze geest voerden Rijnsdorp en Risseeuw als 'leiders van de literaire volksoopvoeding' nauw overleg met hoofdredacteur Diemer als een vooraanstaand 'leider van de protestantse pers' over de inhoud en vormgeving van hun literair-journalistieke bijdragen aan *De Rotterdammer*-bladen. Op 1 mei 1954 schreef Risseeuw aan Rijnsdorp: 'Basoski heeft van Diemer vernomen dat de twee R's (dat zijn wij) ingeschakeld zullen worden in De Rotterdammerplannen ten aanzien van de wekelijkse kunstpagina. Ik heb B.[asoski] gezegd dat er eerst zekerheid moet komen voor jouw plannen. Dat begreep hij. We zullen er voorts voor moeten waken dat men ons niet en passant het redactiewerk zal laten doen, als B. de eindredactie in handen krijgt, hetgeen hij aan Diemer heeft voorgesteld. Enfin, dat is van later zorg.' Op 26 juni 1954 informeerde Risseeuw zijn vriend Rijnsdorp kort over de voortgang van het werkcomité. Over Rijnsdorps beoogde medewerking aan *De Rotterdammer* schreef hij: 'Diemer heeft met zijn Directie gesproken. Er is weer papierschaarste, dus het wordt 1 x per 14 dagen 1 gehele dagbladpagina of een 1/2 pagina per week. Ze komen dezer dagen naar Den Haag om met mij de financiële kant te bekijken. Ik zal proberen vast te houden aan die 1200 voor jou. Verder vond Diemer je plan heel goed.'

Met dat 'plan' doelde Risseeuw op het voorlopig voorstel 'inzake wekelijkse boekenpagina waarin verwerkt brief Risseeuw van Febr. '54 ter inleiding van een mondelinge bespreking'. In dat voorstel schetste Rijnsdorp een eerste inhoudelijke uitwerking voor de invulling van de kunstpagina in *De Rotterdammer*. Hij had het werkplan opgedeeld in drie delen:

I. Een '**Algemene Bedoeling**', onderverdeeld in 5 punten, namelijk:

1. *Informatie* - over a. nieuwe uitgaven, b. gebeurtenissen (zoals jubilea, bekroningen en sterfgevallen), c. letterkundige periodieken, d. verschijnselen (b.v. aan de hand van de statistieken omtrent boeken en lectuur).
2. *Beoordeling* - a. aesthetisch, b. van de Prot. Chr. Levensopvatting uit (a en b natuurlijk inéén). Informatie en beoordeling uiteraard in combinatie met elkaar.
3. *Spel-element* - a. anecdoten uit het kunstleven van vroeger en nu, elke week één, met zorg naverteld, b. getekende caricatuur van iemand, die die week in het licht van de actualiteit is getreden, c. korte, geestige reactie op wat de redacteur die week gelezen en daarbij ervaren heeft. Daarbij deed Rijnsdorp de suggestie voor een vast wekelijkse rubriekje met als titel 'Lezers Pelgrimage of Pelgrim in Boekenland', met een vast vignetteje.
4. *Toon en Stijl* - moet recht doen wedervaren aan 1, 2 en 3, d.w.z. met oordeel informerend, maar op een beschaafde, lichte causerietoon. Geen lange beschouwingen.
5. *Foto-illustratie* - waar nodig of gewenst.

¹⁸⁹⁰ M. Rooij, 'Pers en volksoontwikkeling', samenvatting van een inleiding van mr. M. Rooij, op 11 juli 1952 gehouden voor de Volkshogeschool te Bergen (N.H.), in: *Volksoopvoeding*, jrg. 1, nr. 5, september 1952, 30.

¹⁸⁹¹ *Ibidem*, 37.

¹⁸⁹² M. Rooij benadrukte in zijn artikel dat een van de eerste taken van de volksoopvoeders moest zijn om de groepen die zij bestreken 'kranten te leren lezen'. De pers zou de uitbreiding van het volksoopvoedingswerk alleen maar kunnen toejuichen, omdat dit perspectief kon openen dat het 'grote publiek' op een 'hoger geestelijk peil' werd gebracht. Het opvoeden van het publiek tot een 'intelligenter krantenlezer', noemde Rooij 'een taak van betekenis ook voor het volksoopvoedingswerk'. *Ibidem*, 38.

Wat betreft de *vorm* stelde Rijnsdorp voor: a. elke week een behandeling van minstens 1 proza- en 1 dichtwerk (bundel), 1 Lezers Pelgrimage en 1 anecdote of caricatuur, b. eens per maand een tijdschriftenschouw, c. verder opvullen met kopij die de reactie van de boekenpagina in voorraad heeft gegeven (verzen, citaten, correspondentie met lezers. etc.). Aan de Nederlandse literatuur diende voorrang gegeven te worden (met inbegrip van Vlaams en zo mogelijk Afrikaans). Behandeling van de Engelse, Amerikaanse, Franse en verdere literatuur zou moeten worden opgebouwd met behulp van medewerkers. Ook gaf Rijnsdorp aan dat de boekenpagina een vaste plaats moest krijgen, bij voorkeur op pagina 2 of 3 en als rubriektitel (in een letter van niet al te groot corps): BOEKEN en SCHRIJVERS (eventueel met vermelding van: Onder de redactie van ...).

II. Een **'Practische Uitwerking'**, waarin Rijnsdorp onder andere de noodzaak benadrukte van coördinatie van het werk der redactie van de Boekenpagina met het werk van de dagbladredactie 'teneinde dubbele besprekingen en langs elkaar heen werken te voorkomen'. Ook wilde hij een tweewekelijks redactieoverleg met een of meer verantwoordelijke leden der dagbladredactie(s), waarin de redactie van de Boekenpagina een eerste keuze kon doen uit de ter recensie ingezonden boeken en tijdschriften op het gebied van literatuur, beeldende kunst, gebonden kunsten, film, muziek, architectuur en algemeen culturele onderwerpen. Hij wees daarbij op het belang van redactioneel beleid om zich zo breed mogelijk te oriënteren op het terrein van nieuwe uitgaven. Boeken die niet ter recensie waren opgestuurd, maar die naar het oordeel der redactie Boekenpagina toch moesten worden besproken dienden voor rekening van de Rotterdammer te worden gekocht. Ook zou de redactie van de boekenpagina gebruik mogen maken van het archief van *De Rotterdammer*.

III. Een **'Werkverdeling'**, waarbij Rijnsdorp opteede voor de volgende verdeling: 1. de rubriek Lezers Pelgrimage kan misschien beter in één hand blijven. 2. de poëzie ook en 3. regelmatig kopij van de dagbladredacteur Corn. Basoski en van de auteur Herman Steggerda, die eerder in *Opwaartsche Wegen* publiceerde.

Op 24 juli 1954 schreven Risseeuw en Rijnsdorp een gezamenlijke brief aan dr. E. Diemer, 'inzake de door U te geven "kunstpagina" in de Rotterdammerbladen', waarin zij de eerder gemaakte afspraken met hoofdredacteur dr. E. Diemer en zijn zwager J. Groenewegen - die de functie van directeur bij *De Rotterdammer* bekleedde - vastlegden. Vervolgens gaven zij een concrete uitwerking van de hoeveelheid kopij, de werkverdeling en de honorering: 'Wij verklaren ons ermede accoord, dat de redactie van de bedoelde pagina (voorlopig een halve pagina per week) zal worden gevoerd door de Heer C. Basoski en ondergeteekenden.'

Overeenkomstig de kostenberekening van dr. E. Diemer stelden Rijnsdorp en Risseeuw zich met ingang van 15 September 1954 - op basis van een jaarprogramma - garant voor honderdvijftig artikelen van ongeveer een kolom, met als verdeling: de redacteurs Corn. Basoski en Herman Steggerda elk dertig artikelen, C. Rijnsdorp zesentwintig artikelen en P.J. Risseeuw twaalf artikelen. Tevens werd afgesproken dat Rijnsdorp wekelijks een 'Lezerspelgrimage' zou schrijven van een halve kolom. De vrienden gingen akkoord met het bedrag van f. 35,- per kolom en f. 20,- voor de lezerspelgrimage. Naast het honorarium van f. 1.200,- per jaar als redacteur, vroegen zij aanvullend f. 100,- voor bureaunkosten, zoals porti, telefoon en reiskosten. De kwestie van het honorarium zou na een jaar opnieuw worden bezien. Op 9 augustus 1954 verklaarde Diemer zich schriftelijk 'geheel akkoord met het voorstel betreffende de kunstpagina' en de geuite wensen van Rijnsdorp en Risseeuw in hun brief van 24 juli 1954: 'Ik verbind hieraan gaarne mijn beste wensen voor een prettige samenwerking. Ik zou gaarne zien, dat we half September a.s. met deze rubriek konden aanvangen.' Op maandag 20 september 1954 verscheen in *De Rotterdammer*-bladen de nieuwe kunst- en letterenrubriek onder de toepasselijke naam: 'Cultureel venster'.¹⁸⁹³

Over het doel van de nieuwe kunstpagina in het *Rotterdammer-Kwartet* en zijn taak als kunststopvoeder schreef Rijnsdorp een half jaar later het antithetisch getoonzet, cultuurkritische artikel: 'Wat heb ik eigenlijk aan literatuur?'.¹⁸⁹⁴ Hierin gaf hij in het kader van de *Boekenweek* 1955

¹⁸⁹³ De titel van deze culturele rubriek sloot naadloos aan op de eerder door hoofdredacteur prof. dr. H. Dooyeweerd van *Nieuw Nederland* geformuleerde opdracht: 'De waarachtig begrepen antithese beteekent *missietaak, geen isolement met geblijnde vensters*.' H. Dooyeweerd, *Nieuw Nederland*, jrg. 1, nr. 1, 31 augustus 1945.

¹⁸⁹⁴ C. Rijnsdorp, 'Wat heb ik eigenlijk aan literatuur?', in: *De Rotterdammer*, 25 maart 1955.

een historisch aangezette analyse van de eeuwenlange buitenlandse invloeden op het Nederlandse taaleigen, om te concluderen dat ‘het nationale element in onze literatuur in een diepgaande crisis’ verkeerde. Verwijzend naar het volk, dat in zijn ‘geestelijke bewegingsvrijheid en onbevangenheid geremd’, verhaspelde vreemde woorden moest gebruiken, ‘waar ze ’t best met een kernachtige volksterm hadden kunnen doen’, noemde Rijnsdorp tevens de populariteit van Jacob Cats, die, ‘al was het in een slecht nagebootste Franse versmaat, door en door Nederlands was gebleven’. Hij vroeg zich vervolgens over het door hem gewraakte ‘proces van ontnederlandsing’ af: ‘Hoe moet het nu met het nationaal-eigene?’, waarbij het ‘dus allerminst’ zijn bedoeling was als criticus ‘een lofzang aan te heffen op de Nederlandse literatuur van vandaag over de gehele linie’:

Een terugvallen op de sexualiteit als laatste toevlucht in roman en novelle; een voortdurend uitglijden naar de kant van de pornografie; poëzie soms op het peil van schuttingwoorden; een geestelijke armoede die inderdaad Europees, maar daarom niet minder ontstellend is; een steeds verder gaande afbraak van waarden, die uit de Christelijke levenssfeer afkomstig zijn ... het zijn allemaal verschijnselen waarvoor zij, die leiding geven, de ogen niet mogen sluiten.

Hoewel Rijnsdorp oog had voor de ‘winst aan waarachtigheid en openheid’, schreef hij over de principieel-inhoudelijke koers bij de uitoefening van zijn kunstopvoedende taakstelling: ‘maar de voorlichter in een Chr. dagblad voelt zich allesbehalve geroepen alles maar prachtig te vinden wat hij om zich heen ziet gebeuren. En hij zal er zich wel voor wachten de gemiddelde man alles wat “lectuur” heet uit de handen te slaan en diezelfde handen te vullen met alles wat voor literatuur doorgaat.’¹⁸⁹⁵ Als ‘voorlopige remedie’ kon Rijnsdorp ‘niet beter doen dan met kracht onze mensen oproepen tot de lectuur van werken van Christelijke, populair-wetenschappelijke aard’:

Wie daarvan eenmaal de smaak beetkrijgt, is een rijk mens. Men komt er nooit in uitgelezen en men leert door al deze lectuur zijn tijd beter begrijpen. In dit soort lectuur kan men zich schadeloos stellen voor wat in de algemene literatuur zich te ver van het Christelijk denken heeft verwijderd en voor wat in vele eigen Chr. romans beneden de maat gebleven is.

Daarbij gaf hij tevens als opdracht aan dat het lezerspubliek van de rubriek ‘Cultureel venster’ ook begrip moest krijgen voor het ‘betere werk op het gebied van bellettrie en poëzie, dat onder ons verschijnt en dat onder een te weinig aan belangstelling van de zijde van onze mensen lijdt’, waarna hij zijn betoog met een principiële paukenslag - het doel van de kunstrubriek in *De Rotterdammer*-bladen - programmatisch afsloot:

Hier kan ik gevoelig mijn beschouwing besluiten, want het is juist de bedoeling van het Cultureel Venster de lezers hromtrent voortdurend in te lichten en te helpen een eigen smaak te vormen, die nimmer de betekenis van het Christelijk-nationale uit het oog verliest.¹⁸⁹⁶ Zo en niet anders, doen wij mee aan de Boekenweek.

6.7.2 *Letterkundig Adviesbureau L.A.B.*

Met het oog op het financiële aspect van hun gedeelde werkzaamheden aan de kunstpagina in *De Rotterdammer* richtten Rijnsdorp en Risseeuw in 1954 als culturele entrepreneurs met een literair-opvoedend oogmerk gezamenlijk een maatschap op. Dit initiatief was niet nieuw. In 1936 stelde de *Christelijke Auteurskring* een speciale commissie in, bestaande uit W.G. van de Hulst, mr. Roel Houwink en Hein de Bruin, die de oprichting van een adviesbureau onderzocht. Deze adviesorganisatie, die auteurs en amateurs met letterkundige raad en daad terzijde zou staan, werd op 14 mei 1938 opgericht.¹⁸⁹⁷ Eind november 1949 had Piet Risseeuw in een interview met Dingeman

¹⁸⁹⁵ Daarbij hanteerde Rijnsdorp de uitdrukking ‘ordinaire verhalenhonger’ die dr. B. Wielenga dertig jaar eerder had gebruikt, ‘want het funeste is dat men vaak *niets anders dan* de vertelling kan waarderen. De zaak is niet gemakkelijk’, waaraan hij de opmerking toevoegde: ‘Vraag dat maar aan onze Chr. bibliotheekmensen.’

¹⁸⁹⁶ Rijnsdorp zag, zoals uit zijn publicitair werk bleek, het ‘cultuurnationalisme’ als een belangrijk instrument voor een geestelijk religieus geïnspireerd reveil van de naoorlogse maatschappij. Cultuur was hierin een dienstbaar en samenbindend element voor de nationale samenleving, waarvan de gereformeerde zuil een samenstellend deel was.

¹⁸⁹⁷ Zie hiervoor ook: hoofdstuk 7 *Christelijk-literaire organisatie*, paragraaf 7.4.4: ‘*Verzeild Bestek*, tweede lustrum’.

van der Stoep gezegd: 'Ik ben blij, dat wij direct na de oorlog op een bredere basis dan voorheen, ons "Contact" hebben gekregen en dat *Ontmoeting* een tehuis is geworden ook voor de jongere protestants-christelijke auteurs. Nu dit "contact" zijn vijfde jaar is ingegaan, hoop ik dat er een culturele werkgemeenschap uit zal groeien van geestverwante protestants-christelijke kunstenaars. Nu het culturele vraagstuk in kerkelijke kringen acuut is geworden, zou deze werkgemeenschap een vruchtbaar arbeidsveld kunnen vinden. Daarvoor is echter, hoe eenvoudig ook opgezet, een centraal adres nodig, vanwaar uit alle gewenste gegevens kunnen worden verstrekt aan de "consumenten", hetzij particulieren of verenigingen, omtrent spreekbeurten, voordrachtavonden, tentoonstellingen, lekespelen.'¹⁸⁹⁸ Dit vooroorlogse idee van een letterkundige adviesorganisatie werd door Rijnsdorp en Risseeuw, in enigszins aangepaste vorm, nieuw leven ingeblazen. De preambule - met de eerste drie van de negen artikelen - van de overeenkomst luidde:

In aanmerking nemende, dat door bovengenoemde partijen op 28 juli 1954 in samenwerking met elkaar is opgericht het "Letterkundig Adviesbureau L.A.B.", ten doel hebbende het geven van letterkundige adviezen in de meest uitgebreide zin - in aanmerking nemende vervolgens, dat het wenselijk is hun onderlinge rechtsverhouding te dien aanzien nader te regelen, verklaren zij en zijn overeengekomen:

Artikel 1

Tussen partijen wordt aangegaan een maatschap als bedoeld in artikel 1655 van het B.W.

Artikel 2

De maatschap wordt gedreven onder de naam 'Letterkundig Adviesbureau L.A.B.' en is gevestigd te Rotterdam.

Artikel 3

De maatschap heeft ten doel het geven van letterkundige adviezen in de meest uitgebreide zin des woord.

Op 30 juli 1954 stuurde Risseeuw de stukken van de maatschapsovereenkomst door Rijnsdorp aan met de mededeling: 'Zodra we het giro no. en je telefoon no. hebben kunnen we de circulaire afmaken.' Via het Letterkundig Adviesbureau *L.A.B.* kreeg Rijnsdorp op 23 augustus 1955 telefoon thuis aan de Rochussenstraat 376b met als nummer: 55822. Eerder onderhield hij de (vele) telefonische contacten met zijn literaire netwerk hoofdzakelijk op kantoor bij de *N.H.M.*¹⁸⁹⁹

6.7.3 *Cultuurspreiding en vrijetijdsbesteding*

In 1956 raakte Rijnsdorp als vast literair medewerker van *De Rotterdammer* betrokken bij een opmerkelijk initiatief, waarin het naoorlogse cultuurpolitieke denken een neocalvinistische vertaalslag kreeg naar het eigen volksdeel. In dat jaar werd door een aantal vooraanstaande figuren, 'werkzaam op verschillend cultureel terrein', de *Christelijke Nationale Stichting voor Cultuurspreiding en Vrije-tijdsbesteding* opgericht. De Stichting stelde zich ten doel het nationale culturele leven (in christelijke zin) van dienst te zijn, waarbij vooral de aandacht gericht werd op verantwoorde besteding van de vrije tijd. 'Daartoe zal zij bevorderen de vergroting van de belangstelling voor het culturele leven en verantwoorde ontspanning in orthodox-Protestantse kring, voorts de vestiging en verbreiding van een Christelijke beschouwing van kunst, ontwikkeling en ontspanning; de Stichting zal de samenwerking bevorderen van instellingen, verenigingen en personen die zich met de genoemde activiteiten reeds bezig houden of de betekenis daarvan erkennen.'¹⁹⁰⁰ In 1952 had Piet Risseeuw in zijn recensie van *In drie etappen* over Rijnsdorp in relatie tot deze materie geschreven:

Rijnsdorp verstaat de kunst een niet gemakkelijk onderwerp op heldere wijze te belichten en nu het vraagstuk van de vrije-tijds-besteding zelfs de tafels der Nederlandse Synoden heeft bereikt en men in

¹⁸⁹⁸ D. van der Stoep, 'In gesprek met P.J. Risseeuw', in: *Ontmoeting*, jrg. 4, nr. 2, november 1949, 68-69.

¹⁸⁹⁹ Mededeling van L. Gruppelaar, Rijnsdorps naaste collega van de afdeling 'Documentaire kredieten' op Kantoor Rotterdam van de *N.H.M.*, aan Anne Schipper op 13 november 1989 in Rotterdam-Hoogvliet.

¹⁹⁰⁰ 'Stichting Cultuurspreiding en Vrije-tijdsbesteding', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 17 juli 1956.

kerkelijke kringen zich grondig gaat bezinnen op het culturele vraagstuk, komt dit boek juist op tijd. Er is in Christelijke kringen een ontstellend gebrek aan mensen, die verstand en begrip hebben van kunst.¹⁹⁰¹

Voor de verwerkelijking van de plannen dachten de initiatiefnemers aan de volgende middelen: muziek, voordrachtskunst, toneel, literatuur, spel, volksdans, bewegingskunst, film, beeldende kunst, huisvljijt, populaire wetenschapsbeoefening, vakantiebesteding en sport. De Stichting verklaarde zich in haar Statuten bereid zelf voorlichting en adviezen te verstrekken, bijeenkomsten en voorstellingen te organiseren, lezingen en cursussen te verzorgen, bemiddeling te verlenen aan instellingen, verenigingen en personen, publicaties te verzorgen en zelfs gebouwen te exploiteren. In de Stichtingsraad doken enkele bekende namen uit het omvangrijke culturele netwerk van Rijnsdorp op, onder anderen: G.H. Hoek, T. Cnossen, dr. E. Diemer, prof. dr. J. Waterink, mr. C.A. van Swigchem en Ad. Kuiper. In het Dagelijks Bestuur hadden onder anderen Rijnsdorp en Van Swigchem zitting. Rijnsdorps rol bij dit cultuurpolitieke initiatief voor cultuurspreiding en vrijetijdsbesteding onder het calvinistisch volksdeel, bleek - evenals drie jaar eerder bij het Calvinistisch cultureel congres,¹⁹⁰² dat in verband met het vijftigjarig bestaan van *De Rotterdammer* in 1953 door Rijnsdorp en E. Diemer was bedacht - opnieuw die van initiatiefnemer en regisseur. Hij vormde samen met F.C. van Dorp en B.H. Schoof het 'Voorbereidend Comité'. Namens dit comité verzorgde Rijnsdorp op 12 april 1956 een mailing naar ruim twintig personen,¹⁹⁰³ 'het resultaat van een voorlopige verkenning', met als tekst:

Het ligt in de bedoeling te komen tot een christelijk-nationale stichting voor verantwoorde vrijetijdsbesteding. Deze stichting, voor de oprichting waarvan de tijd meer dan rijp is, zal tot doel hebben de in protestants-christelijke kringen reeds bestaande activiteiten op dit gebied te coördineren, en voorts stimulerend en voorlichtend werkzaam te zijn. Zij wil alle belanghebbende organisaties en in het algemeen alle lagen en groepen van orthodox-protestantse richting vertegenwoordigen, en een centraal adres voor informatie scheppen.¹⁹⁰⁴

De geadresseerden werden uitgenodigd om tijdens een besloten bijeenkomst 'dit plan' te bespreken op zaterdagavond 21 april 1956 in hotel-restaurant *Terminus* aan het Stationsplein te

¹⁹⁰¹ P.J. Risseeuw, 'In drie etappen', in: *Vrouwenvoetstap*, jrg. 8, nr. 11, augustus 1952, 524.

¹⁹⁰² Rijnsdorp was in 1947 eerder betrokken geweest bij een soortgelijk initiatief als dit 'Calvinistisch Cultureel Congres' dat in 1948 had moeten plaatsvinden, en 'dat baanbrekend werk onder ons volk moge verrichten', aldus initiatiefnemer en gereformeerd Rotterdamse predikant dr. N.J. van Eikema Hommes. Over de noodzaak tot dit congres had hij onder anderen met Rijnsdorp persoonlijk gesproken en 'sympathie ontmoet'. In zijn 'strikt vertrouwelijk' opgestelde convocatie, verzonden aan: ds. C.D. Bavinck, mr. A. Bouman, drs. Jaap Das, drs. M. Geerink Bakker, ds. M. de Goede, Henk Krijger, Ad. Kuiper, ds. J. Overduin, ds. S.J. Popma, C. Rijnsdorp, D. van der Stoep en prof. dr. G. Brillenburg Wurth, nodigde Hommes deze gereformeerde culturele 'grote luyden' (die allen tot Rijnsdorps culturele netwerk behoorden) uit voor een bijeenkomst op 15 december 1947 ten kantore van advocaat mr. Arie Bouman, Amstel 169 te Amsterdam. Hij noemde deze vergadering een voorbereidende bespreking tot 'Onze roeping en taak in het culturele leven'. In zijn motivering schreef Hommes, 'dat er inzake onze houding tegenover het culturele leven, met name tegenover vele kunstuitingen iets scheef gegroeid' was. Over deze kwestie had hij enkele artikelen onder de titel 'De cultuurcrisis in ons Gereformeerde leven', geschreven in het *Gereformeerd Weekblad* (jrg. 2, nrs. 30-37, 24 januari - 14 maart 1947) met als strekking: 'Kunst en kunstenaars ontvangen onder ons nog te weinig waardering. Wij geven aan de ons geschonken talenten niet voldoende levensruimte. Naar de mening van ondergetekende dienen wij aanwezige en sluimerende talenten veel meer dan tot dusver geschied, te stimuleren en dienstbaar te maken aan ons Gereformeerde leven. Inzake de opvoeding tot kunst ligt er onder ons nog een heel veld braak. Wij mogen hier niet langer bij schuldige nalatigheid volharden, maar hebben hier gemeenschappelijk positieve arbeid te verrichten. Vele jongeren wachten met ongeduld in deze op leiding.' Brief van N.J. Hommes aan de genoemde geconvoceerden, d.d. 2 december 1947.

¹⁹⁰³ Deze mailing was verstuurd naar: drs. J.G. Bavinck, R. Bos, drs. J. Das, dr. E. Diemer, E.J.M. Faber, J. de Graaf, mr. D.W.O.A. Grosheide, dr. H. Jonker, mr. J.H. Jonker, ds. A.A. Koolhaas, ds. A.J. Kret, J.W. Ooms, H. Ouderkerk, A. Romijn Hzn., dr. Joh. H. Scheurer, drs. D. Schouten, ds. J. Spelt, ds. J. Spilt, D. van der Stoep, mr. C.A. van Swigchem, C. Vermaas en prof. dr. J. Waterink. De naam van P.J. Risseeuw ontbrak bij de geconvoceerden. De Rotterdamse predikant dr. N.J. van Eikema Hommes noemde zijn gereformeerde plaatsgenoot C. Rijnsdorp een 'quasi-intellectueel'. Mededeling van ds. J. van der Wal aan Anne Schipper op 31 maart 1987 te Rotterdam.

¹⁹⁰⁴ Tekst van bovengenoemde mailing (uit het archief van de schrijver J.W. Ooms), eind december 1994 door Pier van Damme aan Anne Schipper beschikbaar gesteld, met daarbij de opmerking over de kunststopvoedende arbeid van Rijnsdorp: 'Je ziet R. hield zich ook wel eens bezig met zaken die niets hebben opgeleverd. Dat wens ik jou niet toe!!'

Utrecht: 'Ter tafel zal zijn het ontwerp van een circulaire, te verzenden aan zoveel mogelijk belanghebbende personen, coöperaties, organisaties en bedrijven.' Wie verhinderd was kon een 'voorlopige adhaesieverklaring' sturen aan het adres van F.C. van Dorp, die als secretaris van het comité optrad. In diezelfde periode was Rijnsdorp als adviseur betrokken bij de 'commissie ter bestudering van het dansvraagstuk' in gereformeerde kring. In dit rapport, dat in november 1956 verscheen,¹⁹⁰⁵ formuleerde Rijnsdorp - denkend vanuit een schrijnend besef van het naoorlogse cultuurmanco bij het gereformeerde volk - een motivering, waarin hij een directe verbinding legde met de voor hem als culturele volksopvoeder urgente problematiek van cultuurachterstand, het nijpend cultuurvraagstuk in gereformeerde kring en de noodzaak van cultuurspreiding:

Wat de kunst betreft, in de loop der jaren zijn verscheidene artistiek begaafde gereformeerden, die in het klimaat van de gereformeerde praktijk niet konden gedijen, van de gereformeerde gemeenschap vervreemd geraakt. Wie bleven, hadden en hebben het niet gemakkelijk. Na de Tweede Wereldoorlog en met name in de laatste jaren is in onze kringen echter het besef groeiende, dat er een nieuwe oriëntering t.a.v. deze dingen als onderdeel van het algemene cultuurvraagstuk nodig is. De opdracht aan onze commissie is hiervan tevens een symptoom. De culturele achterstand wordt te nijpender gevoeld, nu de algemene cultuur of wat daarvoor moet doorgaan zich via de pers, radio en televisie, alsook via de film, aan ieder opdringt. Bovendien is het hedendaagse levensgevoel veel minder op het rationele ingesteld dan vroeger, terwijl, mede onder invloed van de 'Doorbraak', het vertrouwen in christelijke activiteit en organisatie sterk is gedaald. Datgene waarin wij uitblonken wordt veel minder hoog aangeslagen en datgene waarin wij tekort schoten, is allerwege aan bod. In deze situatie komen de vragen naar verantwoorde vrije-tijdsbesteding, verantwoorde ontspanning en feestviering en in het bijzonder de dansvraag op ons af.

Bij de afwijzing van de (moderne) dans gaf de commissie tot slot als aanbeveling: 'De belangrijkste suggestie die de studiec commissie geven kan is deze: geef u met ernst rekenschap van het vraagstuk der lichamelijkeheid. Steun wat hier positief reeds wordt verricht aan prot. chr. beoefening van sport en spel, bewegingsscholing en bewegingskunst.' Rijnsdorps inspanningen op het gebied van cultuurspreiding sloten nauw aan op het naoorlogse cultuurpolitieke denken, waarin een kanteling plaatsvond naar 'het dienstbaar maken van de "schoonheid" aan maatschappelijke idealen van nationaal bewustzijn en cultureel nationalisme'.¹⁹⁰⁶ De contouren van dit cultuurpolitieke denken waren door de politieke en culturele elite in blauwdruk tijdens de onderdrukking door de Duitse bezetter geschetst met het oog op een culturele doorbraak na de bevrijding, zoals Schuyt en Taverne dit streven kernachtig formuleerden:

Kunst en cultuur dienden - meer dan voor de oorlog - in de samenleving te worden verspreid en verankerd als een effectief schild tegen de ontbindende krachten van fascisme en communisme, maar ook tegen de onweerstaanbare verlokkingen van de 'veramerikanisering' van de cultuur en tegen het normverval dat zich openbaarde in sport, bioscoop, sensatiepers en radio.¹⁹⁰⁷

Rijnsdorp sloot in zijn perskritieken als culturele opiniemaker en kunstopvoeder naadloos aan op deze nationale cultuurpolitieke trend, die hij voor het calvinistisch volksdeel vanuit de gereformeerde leer vertaalde en tegelijk in culturele acties voor het gereformeerde leven omzette. Voor zijn cultuurbevordering klopte hij - veelal tevergeefs - aan bij christelijke organisaties en instellingen op wetenschappelijk, sociaal-maatschappelijk en cultureel levensterrein. Bij de Rotterdamse courancier dr. E. Diemer vond hij dikwijls gehoor of begrip. Verwijzend naar het C.A.L.O.-gebouw in de Witte de Withstraat - de Rotterdamse 'Fleetstraat', waar alle Rotterdamse krantenredacties huisden - herinnerde Diemer zich: 'Maandelijks zocht hij mij op in mijn kamer in het krantengebouw, eveneens in de Witte de Withstraat, en we praatten in alle rust wat af, of ik

¹⁹⁰⁵ C. Rijnsdorp e.a., 'De gereformeerden en de dans', 1956. Zie hiervoor ook de proloog: *Calvinisme en cultuur*.

¹⁹⁰⁶ C.J.M. Schuyt en Ed Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit*, 407.

¹⁹⁰⁷ *Ibidem*, 408. De auteurs vervolgden hun analyse, waarin zij verwezen naar het Nationaal Instituut en het Prins Bernard Cultuurfonds in relatie tot cultuurspreiding: 'In deze initiatieven werden aloude ideologische tegenstellingen, tussen elite en volk, volkskunst versus populaire kunst, overheid en particulier initiatief, geleidelijk geneutraliseerd tot agendapunten van de cultuurpolitiek zoals die vanaf het begin jaren zestig door de rijksoverheid zou worden gevoerd.' 408-409.

bezocht hem in zijn woning aan de Rochussenstraat met het fraaie uitzicht op de Coolhaven, vlak bij de Aelbrechtskolk, “zijn” Delfshaven, het Delfshaven van *Koningskinderen*.¹⁹⁰⁸

Rijnsdorps cultureel-kunstzinnige blikveld verbreedde zich door zijn vrije journalistieke werk bij de krant van kunst en cultuur tot het vraagstuk van cultuurspreiding en verantwoorde vrije-tijdsbesteding in gereformeerde kring, waarbij het Kuyperiaanse element van herkerstening van de samenleving zijn letterkundige kritieken en kunstopvoeding antithetisch kleurde. In het verlengde van zijn cultuurtaak, die hij als een goddelijke roeping en levensopdracht had aanvaard, wees Rijnsdorp - met het oog op het nijpend cultuurvraagstuk in gereformeerde kring - in zijn persarbeid voortdurend op de noodzaak van de culturele verheffing van het calvinistisch volksdeel: ‘de oude vraag naar de **volksopvoeding**, met name de opvoeding van ons Protestants-Christelijk Volksdeel **tot cultureel besef en tot culturele werkzaamheid**’.¹⁹⁰⁹ Daarbij hoopte Rijnsdorp, mede met de door hem geactiveerde culturele mondigheid onder gereformeerden, het eigen volksdeel te wapenen tegen en ‘te behoeden voor de ontbindende krachten van een door industrialisatie en modernisering op drift geraakte samenleving’.¹⁹¹⁰

6.7.4 *Kunstkritiek en christelijke dagbladpers*

De snelle ontwikkelingen in het Nederlandse naoorlogse letterkundige leven waren niet alleen van grote invloed op het literaire veld in het algemeen, maar op de verzuilde protestantse letteren in het bijzonder. Middenin dit onoverzichtelijke en onstuitbare proces van restauratie, ontzuiling en culturele vernieuwing stond de calvinistische literator en criticus Rijnsdorp, die onverschrokken vanuit zijn onwrikbaar calvinistisch geloof in zijn literaire dagbladkritiek tegen de vloedgolf van het moderne leven op kunstgebied een dam trachtte op te werpen. In zijn literair-kritisch en kunstopvoedend pogen het wankele evenwicht tussen traditie en verandering in eigen kring op kunstgebied te bewaren, manoeuvreerde hij manmoedig in zijn dagbladrecensies tussen kritiek en oordeel, waarbij Rijnsdorp - zoals Schuyt en Taverne opmerkten - de roman las ‘als uiting van de tijdgeest en au fond als een aanmaning aan de eigen kring’.¹⁹¹¹ Daarbij citeerden zij de veelzeggende uitspraak van Rijnsdorp uit zijn bespreking van de roman *Een roos van vlees* van Jan Wolkers:¹⁹¹² ‘Niet een nieuw vernis is nodig, maar een vernieuwing van de christelijke religie. Die helpen wij niet komen door *alleen maar* af te wijzen wat in strijd is met de overgeleverde, burgerlijke normen.’¹⁹¹³

In de visie van Rijnsdorp was een literair criticus die voor een krant schreef een ander type recensent dan de criticus die voor een literair tijdschrift werkte, aan wie ook andere eisen gesteld konden worden. Hij doelde op het onderscheid tussen de vluchtige dagbladkritiek, de ‘critique-chronique’, die als korte dagbladrecensie een begeleidende functie vervulde, en het meer bezonnen en diepgravende literaire opstel, de ‘critique-essayiste’, dat op artistieke wijze zowel wetenschap als kunst in zich verenigde.¹⁹¹⁴ Vanuit zijn optiek als kunstopvoeder hield Rijnsdorp nadrukkelijk rekening met de diversiteit van het publiek van een dagblad in onderscheid met de lezersgroep van een letterkundig tijdschrift. Bovendien golden voor hem bij de kunstkritiek in de

¹⁹⁰⁸ E. Diemer, ‘Bij het heengaan van een vaderlijke vriend’, in: *Centraal Weekblad*, 24 februari 1982. Later maakten zij samen deel uit van de redactie van het *VU*-magazine. Diemer haalde Rijnsdorp voor de maandelijkse vergadering met de auto op bij het gereformeerde bejaardenhuis de *Borghave* in Rotterdam-Schiebroek, waarbij Diemer over deze redactievergaderingen terugblikkend opmerkte: ‘En ook bij deze besprekingen viel zijn bezonken wijsheid op.’

¹⁹⁰⁹ C. Rijnsdorp, ‘Boekenweek en volksopvoeding. Pleidooi voor een Calvinistisch cultureel congres’, in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 6 maart 1953. Deze beide termen zijn niet synoniem aan de latere naoorlogse in zwang geraakte begrippen ‘cultuurspreiding’ en ‘cultuurparticipatie’ uit de sociaal-democratische kunst- en cultuurpolitiek, die mede gebaseerd waren op het proefschrift van de Amsterdamse sociaal-democraat Emanuel Boekman *Overheid en kunst in Nederland* uit 1939.

¹⁹¹⁰ W.P. Knulst, *De milde muze*. Een beschouwing over het telkens terugkerend pleidooi voor een tolerant kunstbegrip, 17.

¹⁹¹¹ C.J.M. Schuyt en Ed Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit*, 449.

¹⁹¹² Jan Wolkers was in 1925 door ds. K. Schilder gereformeerd gedoopt. Wolkers was via zijn eerste huwelijk met Maria Lena de Roo een zwager van de gereformeerde theoloog G.Th. Rothuizen, die met haar zus getrouwd was.

¹⁹¹³ C. Rijnsdorp, ‘Een roos van vlees’, in: *De Rotterdammer*, 28 december 1963.

¹⁹¹⁴ M. Janssens, ‘Moderne kritiek en essay’, in: *Moderne literatuur*, 115.

christelijke dagbladpers weer andere eisen en criteria - die volgens hem direct samenhangen met het 'karakter, ideaal en de werkingssfeer' van de krant - dan in de algemene pers.

Zijn lezing 'Kunstkritiek in de Christelijke Dagbladpers', die Rijnsdorp - op verzoek van hoofdredacteur E. Diemer van *De Rotterdammer* - uitsprak tijdens de conferentie van de *Protestants-Christelijke Journalisten-Kring* (P.C.J.K.) op *De Pietersberg* in Oosterbeek op vrijdagochtend 3 april 1953, vatte in synopsis de kern van zijn kunstkritiek en methodiek van kritiseren samen. Een coherent samenstel van denkbeelden dat zowel voor zijn muziekrecensies als voor de praktijk van zijn literair-culturele dagbladkritiek qua norm, benadering, stijl, consistentie en beoordeling kenmerkend bleek; een coherentie die hem een eigen 'calvinistische toon' gaf als literair criticus. In zijn - in twee delen gepubliceerde - lezing trok hij de gezichtspunten die hij eerder gehanteerd had als muziekcriticus van *De Standaard*, door naar voordrachtskunst en literatuur. Kunstkritiek was voor hem in de eerste plaats 'verslag', daarna pas 'beoordeling' en 'beschouwing'. De gehanteerde normen daarvoor ontleende hij aan het 'karakter' van het dagblad, dat een geheel eigen wordingsgeschiedenis kende. Evenals bij zijn muziekrecensies onderscheidde Rijnsdorp in zijn kunstkritiek 'inlichtingen van de eerste graad', zoals informatie over de titel van het boek, de auteur en uitgever, en eventueel 'inlichtingen van de tweede graad' met aanvullende informatie. Dit deed hem in zijn rol als kunstopvoeder over de dagbladcriticus opmerken:

Kunstkritiek, die berichtgeving inhoudt van de eerste graad, waar het pas geeft ook van de tweede graad en dus in overeenstemming blijft met het karakter van het dagblad, zal lezers trekken ook onder hen die weinig aan kunst doen en er misschien nog minder voor voelen. Zonder dat hij het bedoelt handelt zulk een criticus als een goed opvoeder; hij trekt nieuwe lezers naar zijn rubriek en maakt misschien sluimerende belangstelling wakker.¹⁹¹⁵

Bij zijn literaire dagbladrecensies ging Rijnsdorp uit van de driedeling: roman, dichtbundel en essaybundel. Daarna keek hij naar de 'wijze van uitvoering' (de druk, op band en omslag), ging hij na of de roman vakkundig in elkaar was gezet en of het boek beantwoordde aan het 'gangbare roman-type'. Vervolgens woog hij het oordeel af of er inhoudelijk gesproken kon worden van literaire kunst. Bij het literair-historisch aspect liet Rijnsdorp zich leiden door de volgende vragen:

Hoe doet deze roman zich voor ten opzichte van de vorige romans van dezelfde auteur, respectievelijk in het kader van zijn gehele oeuvre en in hoever spiegelt de roman de tijd waarin hij is ontstaan? Wat valt er van de roman te zeggen als we hem geheel op zichzelf beschouwen en immanent, naar eigen intentie, trachten te beoordelen? En dan: welke schrijverspersoonlijkheid treedt ons uit dit werk tegemoet en wat is de levensbeschouwelijke achtergrond, de moraal, de ethiek, de zedelijke waarde of onwaarde, of het zedelijke gevaar van dit boek?¹⁹¹⁶

In relatie tot zijn methode van muziekkritiek constateerde Rijnsdorp over de literaire recensie: 'U ziet, mutatis mutandis hebben we hier dezelfde aspecten bij de beoordeling van muziekstukken, alleen is hier het ethische aspect duidelijker en van dringender aard.' Bij de bespreking van een dichtbundel gaf hij aan dat voor een krant de 'persoonlijkheid van de auteur' iets meer nadruk kreeg dan bij een roman: 'Het proza ligt nu eenmaal meer in de sfeer van de collectiviteit, het leven waaraan wij allen deel hebben; de poëzie spreekt van het zeer persoonlijke leven van een dichter.' Bovendien kon een krantenverslag volgens hem niet te veel in bijzonderheden treden over dichtvormen en dichtsoorten, laat staan zich verliezen in esthetische beschouwingen. 'Een of twee goedgekozen, korte citaten zijn bij een dichtbundel wel onvermijdelijk.'

Bij de bespreking van een essay of een essaybundel diende de criticus in de eerste plaats duidelijk aan te geven welke onderwerpen en vraagstukken er behandeld werden. Vervolgens kon iets gezegd worden over de manier waarop de schrijver zijn stof had aangepakt en of de auteur er in geslaagd was licht te werpen op de behandelde problemen. Van veel belang vond hij 'de stijl en het algemeen niveau, waarop de schrijver zich beweegt'. Tot slot ging Rijnsdorp in het tweede

¹⁹¹⁵ C. Rijnsdorp, 'Kunstkritiek in de Christelijke Dagbladpers', I, in: *De Journalist*, juni 1953, 22.

¹⁹¹⁶ *Ibidem*, 23.

deel van zijn lezing ook in op het recenseren van beeldende kunst. Hij zag verwantschap met de bespreking van het essay wanneer het onderwerp een boek, monografie of biografie zou zijn. Bij het verslag van een tentoonstelling over beeldende kunst voor de krant zag Rijnsdorp duidelijke samenhangen en overeenkomsten met de bespreking van een concert of muziekprogramma, maar plaatste hij vanuit zijn calvinistische geloofsovertuiging als 'buitenliterair' element een kritische kanttekening: 'De geestelijke achtergrond is natuurlijk niet zo gemakkelijk te vatten als in de literatuur, waar figuren uitspreken wat in de schrijver leeft, maar beeld en lijn en kleur spreken een taal die voor een kenner niet is mis te verstaan.'¹⁹¹⁷

Vanuit het karakter van het dagblad redenerend bezon Rijnsdorp zich - met het oog op de taak en functie van een kunstcriticus - op de vraag hoe de kunstrecensie in een dagblad eruit moest zien conform de eisen van de krant. 'Die eisen zijn zwaar en men vraagt zich af of ze aan een journalist, vooral op een kleine krant, die van alles doen moet, gesteld mogen worden. Wil een krant meetellen, dan zal dat toch moeten.' Hij onderscheidde twee mogelijkheden: 'de krant engageert voor zijn kunstrecensies vakmensen, specialisten, die zich dus als gelegenheidsjournalisten ontpoppen, of ze zien uit naar een vakjournalist, die van een of andere tak van kunst z'n specialiteit heeft gemaakt'. Tot slot formuleerde Rijnsdorp twee eisen die naar zijn mening uit het karakter van het dagblad ten aanzien van kunstrecensies voortvloeiden: de eis van een gematigde toon, en de eis van verstaanbaar Nederlands.

Ten aanzien van de toonzetting van de kunstcritiek stelde Rijnsdorp: 'Ik geloof dat een felle, polemische toon, als men meent die te moeten aanslaan, meer geschikt is voor artikelen in week- en maandbladen, waar het beschouwende element op meer natuurlijke wijze tot zijn recht kan komen. Een goed stylist heeft trouwens meer pijlen op zijn boog dan die van boosaardigheid of van het affect, nl. ironie, reserve, een droge opmerking langs de neus weg. Het zich onbeheerst laten gaan in de critiek wekt bovendien ook geen vertrouwen. De lezer verdenkt de criticus al gauw van partijdigheid.' Over de noodzakelijkheid van verstaanbaar Nederlands merkte hij als kunststopvoeder op dat het veel gemakkelijker was in kunstzaken 'zich van een zeker jargon te bedienen dan in eenvoudig, goed Hollands te zeggen wat men op het hart heeft. Zekere vaktermen zijn natuurlijk onvermijdelijk, maar ook de haastig schrijvende kunstcriticus mag niet de weg van de minste weerstand kiezen'.¹⁹¹⁸

6.7.5 *Kritiseren, opiniëren en opvoeden*

In het kader van de *Boekenweek* 1955 schreef Rijnsdorp in zijn rol als literaire kunststopvoeder in het 'Cultureel venster' van *De Rotterdammer* het artikel: 'Wat heb ik eigenlijk aan literatuur?'¹⁹¹⁹ Hij opende zijn bijdrage met de stelling: 'Laten we elkaar maar niets wijsmaken: in de gemiddelde courantenlezer leeft iets van verzet tegen dat voortdurende gepraat over cultuur en literatuur.' Verderop in zijn bijdrage schreef hij - zichzelf nuancerend: 'Moeilijker is die weerzin bij de gemiddelde man tegen gepraat en geschrijf over kunst, cultuur, literatuur als minderwaardig af te doen. Hoe vreemd het klinken moge: *de man heeft tot op zekere hoogte gelijk.*'

Twee jaar eerder, in zijn lezing over 'Kunstcritiek in de Christelijke Dagbladpers' had Rijnsdorp nadrukkelijk de culturele opvoedbaarheid van het lezerspubliek aangestipt. 'Dat dit niet zo eenvoudig is, hoef ik aan krantenmensen niet te vertellen',¹⁹²⁰ bekende hij vanuit zijn eigen literaire praktijk. In een (ongedateerd) *N.R.C.*-artikel had hij gelezen: 'Het opvoedingsproces kan alleen zeer geleidelijk geschieden en binnen nauwe grenzen.' Vervolgens citeerde hij een uitspraak

¹⁹¹⁷ C. Rijnsdorp, 'Kunstcritiek in de Christelijke Dagbladpers, II. Naar een cultureel congres', in: *De Journalist*, juli 1953, 23.

¹⁹¹⁸ Als voorbeeld verwees Rijnsdorp - in weerwil van zijn soms ingewikkelde of geleerde schrijfstijl - instemmend naar de literator-journalist J. Greshoff, die in *Het Vaderland* van 24 januari 1953 had opgemerkt: 'Hij die het nauwkeurigste, zuiverste, naaktste Nederlands schrijft, heeft de grootste kans leesbaar te blijven... Er is één dubbele wet, die zowel voor de letterkunde als voor de journalistiek geldt: het goede is zonder eenvoud nimmer te bereiken, men kan nooit eenvoudig genoeg zijn.'

¹⁹¹⁹ C. Rijnsdorp, 'Wat heb ik eigenlijk aan literatuur?', in: *De Rotterdammer*, 25 maart 1955.

¹⁹²⁰ C. Rijnsdorp, 'Kunstcritiek in de Christelijke Dagbladpers, II. Naar een cultureel congres', in: *De Journalist*, juli 1953, 24.

van de historicus Johan Huizinga, die in een rede voor de pers gezegd had: 'De pers moet schrijven, alsof het publiek verstandig was.' Deze uitspraak ontlokte hem de opmerking: 'Ook bij de beste paedagogische bedoelingen verkeert men ten aanzien van de methode in het onzekere, door de onberekenbaarheid van de massa. Iedere krant lost dit vraagstuk op zijn eigen manier op.' Sprekend over de christelijke dagbladpers en haar kunstopvoedende taak, 'met name door middel van de kunstcritiek, die in haar kolommen wordt gegeven', vroeg hij zich af, 'hoe ze krachtens haar karakter, ideaal en werkingssfeer dient te zijn'. Hierbij deed zich een tweevoudig probleem voor. Ten eerste wees Rijnsdorp op het feit dat een dagblad geen 'zuiver paedagogische functie' heeft: 'het is een *bedrijf*, dat niet in de laatste plaats de bedoeling heeft winst te maken'. Wijzend op de het belang en de invloed van de commerciële factor stelde hij als kunstopvoeder:

Hieruit volgt, dat, ook al is de redactie profeet, de klant, dat is hier de abonné, koning blijft. Koningen nu zijn moeilijk op te voeren; ze mogen het eigenlijk niet weten, althans niet merken, dat ze opgevoed worden. Niettemin is die opvoeding dringend noodzakelijk.¹⁹²¹

In tweede plaats benadrukte hij dat het lezerspubliek 'zo enorm in ontwikkeling en behoefte uiteenloopt', waarbij hij aanvullend over het eigen publiek opmerkte: 'Nu gelden die verschillen natuurlijk tot op zekere hoogte voor de niet-Christelijke kranten (wat iets anders is dan onchristelijk), maar voor de Christelijke pers komt hier nog bij, dat die verschillen worden verondersteld weg te vallen tegen de religieuze eenheid, die de lezers heet te verbinden. Wat wij "onze mensen" noemen, zijn opgevoed als één volksgroep, zoal niet tot één kerkelijk doel, dan toch tot één doel op het gebied van onderwijs, politiek en vakbeweging, dit alles liggende in het verlengde van het Bijbelse adagium: één Heer, één geloof, één doop. Vandaar de idee van één ethiek, één moraal, één gedragslijn ten aanzien van de moderne cultuur-uitingen.'¹⁹²²

Voor Rijnsdorp waren hier 'grote spanningen aan het werk, die op zich niet behoeven te verontrusten, ja, die heilzaam kunnen zijn, maar die dan ook de grootste eerlijkheid, waakzaamheid, wijsheid en volharding van de leidende figuren vergen'. In dat kader verwees hij aan het slot van zijn lezing naar zijn initiatief voor een 'Christelijk Cultureel Congres' om daar 'onder Gods zegen een verhelderende, eendrachtig makende en aanvurende werking kunnen hebben, die ook de kunstcritiek in de Chr. dagbladpers ten goede zal komen'.¹⁹²³ Rijnsdorps idee van een *Calvinistisch Cultureel Congres* bleek achteraf een desillusie.¹⁹²⁴ Desondanks zette hij als onafhankelijk denkend individu, gedreven door zijn dubbele cultuurtaak, als eigenzinnig criticus zijn kritisch-opvoedend en opiniërend werk onverdroten voort, ondanks alle hoon, kritiek en wanbegrip die hem vanuit andere kunst- en kritiekopvattingen ten deel vielen, zoals bij de toekenning van de *Prijs der literaire kritiek* in 1964 en twee jaar later na de bundeling van zijn dagbladkritieken uit het *Rotterdammer-Kwartet* in *De moderne roman in opspraak*.

In Rijnsdorps visie reikte de opvoedende taak en functie van de pers verder dan de opvatting die de journalist H.J.A. Hofland uitdroeg. Hofland stelde in 1963 over de educatieve functie van de pers dat het volgens hem niet de bedoeling leek, 'de lezers zodanig op te voeren, dat zij in een bepaalde richting gedrongen worden, hetzij een politieke, sociale of culturele'. Hij stipuleerde vervolgens: 'De eerste taak van de krant is, een zo duidelijk mogelijke voorlichting te brengen.' Maar een dagblad kon volgens Hofland niet volstaan met het dagelijks verschaffen van 'de feiten', die op zichzelf geen voorlichtende of opvoedende werking kenden: 'In de weergave van de dagelijkse gebeurtenissen heeft de pers in haar opvoedende taak dus in de eerste plaats een functie, die zowel de "reproductie" van dit gebeuren als de verduidelijking ervan betreft.' Hierop voortbouwend stelde de journalist klip en klaar: 'Voorts, *maar allen op basis daarvan*, kan de pers ook een opiniërende functie hebben. Opiniëring die niet vergezeld gaat van een zo objectief

¹⁹²¹ *Ibidem*.

¹⁹²² *Ibidem*.

¹⁹²³ *Ibidem*.

¹⁹²⁴ Zie over dit cultureel-maatschappelijk initiatief van Rijnsdorp: *Een geknevelde volksoepvoeder*, hoofdstuk 6 *Aanvoerder zonder leger*, paragraaf 6.5: 'Calvinistisch Cultureel Congres'.

mogelijke weergave en duiding van de feiten, zal in propaganda ontaarden.¹⁹²⁵ Ook voor K. Hemmerechts was deze opiniërende functie alleen denkbaar op basis van objectieve weergave en duiding van feiten, ‘anders ontaardt opiniering in propaganda’.¹⁹²⁶ Voor Rijnsdorp als letterkundig criticus en kunststopvoeder betekende kritiseren echter meer dan weergave en duiding van feiten. Voor hem was het literair-kritisch boren naar de bron van het kunstwerk essentieel. In zijn bespreking van *De overlevende* van Ed. Hoornik uit 1968 schreef hij in dit verband:

Nu gaat het in een recensie er niet om alles netjes en precies na te vertellen, maar de lezer daar te brengen waar het boek vandaan komt, aan zijn bron. Het is een erkende methode zich te beperken tot het boek zoals het daar ligt en om het dan als een interieur te beschrijven. Een situatietekening dus, een plattgrond. Vooral deze laatste vergelijking geeft treffend weer wat deze *descriptieve* kritiek doet. Maar het huis is ook ergens gelegen, het staat in een ruimte. Deze visie van buiten, van een afstand, deze *situatieve* kritiek is, zelfs als ze eenzijdig wordt toegepast (even eenzijdig als de *descriptieve* kritiek), evengoed gewettigd, legitiem. En daarom vind ik het belangrijker om de lezer van mijn kritieken te leren letten op de achtergronden.¹⁹²⁷

In zijn bespreking van *Literair lustrum*, een overzicht van ‘vijf jaar Nederlandse literatuur 1961-1966’, schreef Rijnsdorp over het redactionele driemanschap Kees Fens, H.U. Jessurun d’Oliveira en J.J. Oversteegen: ‘De samenstellers zijn bekend van wijlen het tijdschrift *Merlyn* en gaan uit van de stelling dat de kritiek te maken heeft met het literaire produkt en met niets of weinig anders’, waarbij hij aangaf dat bij de tijdschriften ‘uiteraard *Merlyn*,¹⁹²⁸ met zijn principe van de textuele kritiek’ werd herdacht. Hij eindigde zijn bespreking met een duidelijke positiekeuze in het literair-kritisch veld: ‘Een bibliografie en een personenregister completeren het waardevolle boek. De samenstellers kunnen voortreffelijk registeren en houden zich bij hun letterkundige leest. Voor velen is dat genoeg. Voor mij niet.’¹⁹²⁹ Een voorbeeld hoe Rijnsdorp zijn kritische methode, met de toekenning van eigenheid en kwaliteit, hun classificatie en rangorde als symbolische productie toepaste, vormde de bespreking van de roman *Het tweede besluit, verslag van een vertwijfelde* van Steven Membrecht, waarin hij duidelijk maakte dat niet alleen de literaire letter, maar ook de geest van het letterkundig werk voor hem medebepalend was in de afweging van zijn kritisch oordeel:

Wie zijn werk alleen met specifiek literaire maatstaven meet, zal het gemakkelijk ontoereikend bevinden. Men moet de betrekkelijke mislukkingen van zijn romanwerk dan ook wijten minder aan literaire onbedrevenheid als wel aan het feit dat de dingen in zijn innerlijk zich niet aaneen willen sluiten. Zijn boeken zijn niet-geslaagde pogingen tot integratie. De puur-literaire kritiek ziet aan zulke dingen voorbij, maar een kritiek die de cirkel ruimer trekt kan een zekere waardering en verwachting blijven opbrengen.¹⁹³⁰

¹⁹²⁵ H.J.A. Hofland, ‘Volksopvoeding en massacommunicatiemiddelen’. Verslag van de zesde Conferentie Volksopvoeding voor het Nederlandse taalgebied, gehouden op *Woodschoten* (Zeist) op 21, 22 en 23 november 1963, bijlage bij *Volksopvoeding*, jrg. 8, 1964, 41-42.

¹⁹²⁶ K. Hemmerechts, ‘Volksopvoeding en massacommunicatiemiddelen’, in: ‘Volksopvoeding en massacommunicatiemiddelen’. Verslag van de zesde Conferentie Volksopvoeding voor het Nederlandse taalgebied, gehouden op *Woodschoten* (Zeist) op 21, 22 en 23 november 1963, bijlage bij *Volksopvoeding*, jrg. 8, 1964, 15.

¹⁹²⁷ C. Rijnsdorp, ‘Hoornik en Hölderlins motto’, in: *Nieuwe Leidse Courant*, 20 april 1968.

¹⁹²⁸ Dit literair tijdschrift - onder redactie van Kees Fens, H.U. Jessurun d’Oliveira en J.J. Oversteegen - wilde, zoals programmatisch in het voorwoord van het eerste nummer uit 1962 werd beleden: ‘De redactie van *Merlyn* zal uitgaan van het principe dat het behandelde object het einddoel dient te zijn van de beschouwer, niet het toevallige startpunt van weinig ter zake doende betogen. Wat ons interesseert is wat een schrijver zegt, niet wat een schrijver zou kunnen zeggen, of had moeten zeggen of eigenlijk bedoeld heeft maar niet zegt. Deze gerichtheid brengt de eis van controleerbaarheid der uitspraken met zich mee.’ De redactie wees daarbij op nieuwe geluiden, ‘die wijzen op een veranderend klimaat in de literaire kritiek evenzeer als in de universitaire aanpak van literatuurkundige problemen’. *Merlyn* kon volgens de redacteuren een noodzakelijke brug vormen tussen ‘universitaire literatuurbeschouwing en dag- en weekbladkritiek, die op het ogenblik niet de minste notie van elkaar nemen’. *Merlyn*, ‘Ter inleiding’, jrg. 1 (1962-1963), nr. 1, november 1962, 2. Het tweemaandelijks verschijnende tijdschrift, dat vier jaargangen (1962-1966) heeft bestaan, oefende geruime tijd veel invloed uit op de literaire kritiek en (academische) literatuurbeschouwing in Nederland. Rijnsdorps literaire (levens)kritiek stond haaks op de uitgangspunten *Merlyn*, dat destijds juist ageerde tegen de toenmalige dominante invloed van psychologie, filosofie, religie en moraal op de literaire kritiek.

¹⁹²⁹ C. Rijnsdorp, ‘Letterkundig laboratorium’, in: *Nieuwe Leidse Courant*, 6 januari 1968.

¹⁹³⁰ C. Rijnsdorp, ‘Steven Membrecht: ‘Het tweede besluit, verslag van een vertwijfelde’, in: *Nieuwe Leidse Courant*, 25 juni 1966.

Lang voordat het literair paradigma van het letterkundig tijdschrift *Merlyn* opgang maakte in de Nederlandse letteren, klonk begin jaren dertig van de vorige eeuw bij de pluriforme opbloei van kunstrichtingen en artistieke stijlen op christelijk-letterkundig erf een vergelijkbaar kritisch geluid door. De classicus dr. W.E. Engelkes uit Bussum had in de rubriek 'Kunst en Letteren' van het gereformeerd weekblad *Woord en Geest* van de *Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband* - met dr. J.G. Geelkerken als eindredacteur - begin 1930 in zijn bespreking van het vijfde deel van de reeks *Christelijke Letterkundige Studiën* onder redactie van M.J. Leendertse en dr. C. Tazelaar, zich afgevraagd 'waarin nu het "christelijk letterkundig" karakter van deze studiën bestaat'.¹⁹³¹ De bundel had hem niet kunnen overtuigen van de bestaanbaarheid van een 'christelijk-letterkundige' kritiek: 'Ook na lezing van deze studiën blijven wij in het onzekere verkeer, of en hoe het mogelijk is, op christelijke wijze letterkundige kritiek te oefenen.' Juist de geforceerde verbinding van de twee ongelijksoortige elementen gaven volgens hem de *Christelijke Letterkundige Studiën* haar 'onevenwichtig karakter', waarbij Engelkes de verbinding 'totaal mislukt' noemde.

Letterkundige kritiek kan niet christelijk kan zijn, om de eenvoudige reden, dat ze alleen maar letterkundig kan en mag zijn. Wie letterkundige kritiek uitoefent, stelt zich geheel anders in en legt een geheel anderen maatstaf aan dan wie beoordeelt, of een bepaald letterkundig werk geschikte lectuur is voor Christenen, speciaal voor de Christelijke jeugd. De eerste maatstaf is van aesthetische, de andere van ethisch-paedagogischen aard.

W.E. Engelkes stelde vervolgens: 'Wie een kunstwerk beoordeelt, moet zich hiervan wel bewust zijn, dat hij een *kunstwerk* beoordeelt en geen verhandeling, waarmee hij het "eens" of "niet eens" kan zijn.' Hij concludeerde contra het letterkundig-kritisch beginsel van de redacteurs M.J. Leendertse en dr. C. Tazelaar: 'Litteraire kritiek moet dus, juist omdat zij letterkundig zijn wil, zich zuiver instellen en haar terrein nauwkeurig afbakenen.'¹⁹³²

Het artikel van Engelkes uit het kamp van het 'Hersteld Verband', met de slotconclusie dat christelijk-letterkundige kritiek 'niet geoorloofd' was en de samenvoeging van beide woorden 'aanleiding moet geven tot verwarring', kende vooral tegenstanders. In de rubriek 'Letterkundige aantekeningen' in het Zondagsblad van de *Nieuwe Leidsche Courant*,¹⁹³³ verdedigde M.J. Leendertse op 8 maart 1930 te vuur en te zwaard de heilige graal van de christelijk-letterkundige kritiek.¹⁹³⁴ Hij verweet zijn opponent 'een oud-liberaal standpunt' te huldigen, die 'zichzelf bevoegdheid toekent als letterkundig kritieker en bovendien optreedt als voorlichter in een Gereformeerd blad'. Op 7 mei 1930 verscheen onder de kop 'Christelijk Letterkundige Studiën' een ingezonden, waarin de anonieme auteur betoogde dat het bestaansrecht van 'Christelijk Letterkundige Studie' niet ontken kon worden, maar dat 'aan haar wezen' twee gevaren kleefden: 'Het eerste is, dat het "Christelijk" een wassen neus wordt en het tweede, dat wanneer men het Christelijke element in de Studie laat domineeren, het uiterst moeilijk zal zijn, er volkomen waardeering van het werk van andersdenkenden door tot uiting te brengen.'¹⁹³⁵ In het tweede deel, dat op 12 mei 1930 werd gepubliceerd, zette de in de materie onderlegde auteur van het ingezonden de discussie op scherp met zijn constatering dat de 'letterkundige kritiek', die vergeleek, bekritiseerde, beoordeelde en vervolgens een goed- of afkeuring liet horen, 'iets' verder reikte dan de 'letterkundige studie':

¹⁹³¹ Dr. W.E. Engelkes, 'Wat zijn Christelijk Letterkundige Studiën?', in: *Woord en Geest*, jrg. 5, nr. 15, 10 januari 1930, 113-114.

¹⁹³² *Ibidem*, 114.

¹⁹³³ M.J. Leendertse was redacteur van het Zaterdagbijvoegsel van *De Rotterdammer*-bladen, waarbij er in 1930 naast *De Rotterdammer* drie kopbladen waren: de *Nieuwe Haagse Courant*, de *Nieuwe Leidsche Courant* en het *Dordtsch Dagblad*. De *Nieuwe Utrechtse Courant* maakte in 1932 de vooroorlogse 'Sterke Vijf' compleet. In 1931 werd Leendertse opgevolgd door P.J. Risseeuw als redacteur van het Zondagsblad van *De Rotterdammer*-bladen.

¹⁹³⁴ M.J. Leendertse had zijn bijdrage van 8 maart 1930 in de *Nieuwe Leidsche Courant* contra dr. W.E. Engelkes niet ondertekend. Via het artikel van B. van Noort in het meinumnummer de *Nederlandsche Bibliographie* ontdekte Engelkes het artikel van zijn opponent 'in *De (Chr.) Rotterdammer*', met als vermoedelijke auteur 'M.J. Leendertse?'. J. van Ham bevestigde de naam van Leendertse als auteur in de *Nieuwe Leidsche Courant* van 23 maart 1931, zeven jaar later gevolgd door B. van Noort in: *De letterkundige inleiding*, 98.

¹⁹³⁵ *Nieuwe Leidsche Courant*, 7 mei 1930.

De *Christelijke Letterkundige Kritiek* zou dus een kunstwerk *af willen keuren* op grond van het feit, dat de levensbeschouwingen van de dichter niet stroken met die van de Christelijk Kritikus. Welk een ongerijmdheid! Neen. Dr. Engelkes heeft volkomen gelijk als hij zegt dat Letterkundige *Kritiek* alleen maar letterkundig kan zijn. Zij heeft niets, totaal niets te maken met Christelijkheid., ook niets met anarchie. Bij de waardebepaling diene men zeer zeker 'elke Christelijke norm of wat ook' uit te sluiten. Alleen maar letterkundig.

In zijn hier direct op volgend weerwoord in de *Nieuwe Leidsche Courant* verklaarde Leendertse nogmaals zijn 'exegetische van 't woord *letterkundig*', waarbij hij afsluitend aangaf de conclusie van inzender 'met beslistheid' te verwerpen. Ook dr. W.E. Engelkes liet zich niet onbetuigd met twee vervolgartikelen in *Woord en Geest*,¹⁹³⁶ waarbij hij subtiel inhaakte op de christelijk-letterkundige commotie die zijn artikel had opgeleverd: 'Eigenaardig doet het aan, dat mijn bestrijders het hierover roerend eens zijn, dat ik als "voorlichter" van het publiek gedésavouéerd moet worden, maar dat zij desniettemin nogal eenige aandacht meenden te moeten geven aan het schrijven van een huns inziens volkomen onbevoegd!' Rijnsdorp kende de opvattingen van Engelkes versus Leendertse, die de polen vormden van het continuüm van de toenmalige christelijk-letterkundige kritiek. In een brief aan P.J. Risseeuw schreef hij op 6 november 1938 met een variant op deze literair-kritische discussie: 'Nu, laten we ons dan *bonden aan het boek en aan niets dan het boek*. We zijn dan in het beste gezelschap, n.l. dat van Christus Zelf, die nooit mensen naar het door hen aangehangen systeem veroordeelt, maar altijd naar hun concrete zonden.' Met dat boek doelde Rijnsdorp op de bijbel als richtsnoer voor zijn literaire (levens)kritiek. Voor hem waren leven, geloof en literatuur een ondeelbare drie-eenheid in zijn poëtica.

6.7.6 *Literaire kritiek als 'hogere vorm van scheelzien'*

In zijn cultuurkritiek via het podium van het 'Cultureel venster' in de bladen van het *Rotterdammer-Kwartet*, liet Rijnsdorp - aangescherpt door zijn docentschap kunstgeschiedenis en antropologie bij de *C.A.L.O.* - zich kritisch-bezorgd uit over de teloorgang van christelijk geïnspireerde waarden op kunstgebied. Met name in de (buitenlandse) literatuur als barometer van maatschappelijk-culturele en poëticaal-kunstzinnige veranderingen signaleerde hij in zijn ogen verwerpelijke en verderfelijke culturele trends, die hij vanuit zijn calvinistische levensovertuiging principieel, pedagogisch-opvoedend - deels ook propagandistisch als preek voor eigen parochie - te vuur en te zwaard bestreed. Niet van enig cynisme ontbloomt schreef hij hierover in 1965: 'In de hedendaagse literatuur heeft zich een nieuw soort tale Kanaäns gevormd, opgebouwd uit schuttingwoorden en straattaal, en zich bewegend aan of over de grens van pornografie.'¹⁹³⁷ Om zijn eigen positie als literair criticus te verduidelijken schreef Rijnsdorp in een recensie uit begin 1966: 'Onze lezers moeten begrijpen dat literaire kritiek iets anders is dan zeggen: mensen, dit boek moet je kopen; of: koop dit werk vooral niet.' Dat lag volgens hem op de weg van een 'vertrouwde boekhandelaar'. Over zijn taak als literair medewerker aan *De Rotterdammer* stelde hij:

Mijn taak is de hedendaagse Nederlandse literatuur kritisch te begeleiden en in en achter die literatuur de tendenzen te zien van de tweede helft der twintigste eeuw; de ontwikkeling die het grotendeels ontkerstende Europa te zien geeft naar een steeds meer antichristelijke samenleving. Literatuur is de spiegel van het leven en de gelovige criticus dient scherp toe te zien hoe dat leven zich manifesteert. De kerkboderecensies hebben jaar en dag geschreven: hartelijke aanbevelen; of: niets voor ons. Dit was geen literaire kritiek, maar op zijn best een poging tot pastorale zorg. Wie de literaire kritiek in een soort pastorale zorg wil laten opgaan heeft van het belang van zulk een kritiek niets begrepen.¹⁹³⁸

¹⁹³⁶ De kritiek van M.J. Leendertse in de *Nieuwe Leidsche Courant* van 8 maart 1930 repliceerde Engelkes met twee artikelen: 'Wat zijn Christelijk Letterkundige Studiën II', in: *Woord en Geest*, jrg. 6, nr. 2, vrijdag 10 oktober 1930, 11-12, en: 'Wat zijn Christelijk Letterkundige Studiën III', in: *Woord en Geest*, jrg. 6, nr. 8, 21 november 1930, 61-62. Op deze twee laatste artikelen reageerde Leendertse afsluitend op 6 december 1930 in de *Nieuwe Leidsche Courant*.

¹⁹³⁷ C. Rijnsdorp, "'Pijnlijke vertellingen", pijnlijk tekort', in: *Nieuwe Leidse Courant*, 2 januari 1965. Rijnsdorp omschreef de Tale Kanaäns als: 'Een godsdienstige kringtaal, opgebouwd uit Bijbelse uitdrukkingen, en zegswijzen ontleend aan mystieke lectuur. Eigen is dit zinspelen op Kanaän dubieus, want de Kanaänieten, de oorspronkelijke bewoners van het latere Palestina, waren de vijanden van Israël.'

¹⁹³⁸ C. Rijnsdorp, 'Laurent Veydt: Het lichamenlijk onderscheid', in: *Nieuwe Leidse Courant*, 15 januari 1966.

Over de literair-kritische optiek van de criticus merkte Rijnsdorp op: 'Een goed criticus, the complete angler in literature, heeft ogen die gemakkelijk en goed kunnen accommoderen van dichtbij naar dat wat verder af en in de verte ligt, en terug.'¹⁹³⁹ Verwant aan deze optische beeldspraak was de metafoer die hij gebruikte voor de literaire ontvangst van het vertaalde boek *Tropic of Capricorn* uit 1939 van de Amerikaanse auteur Henry Miller:

Men wil Miller in Nederland wel waarderen 'uit zuiver literair oogpunt', een hogere vorm van scheelzien blijkbaar.¹⁹⁴⁰ Want als er bij *iemand* van géén onderscheid tussen het literaire en het levensbeschouwelijke sprake is, dan bij hem! Hij zou literair niets betekenen, indien hij in wezen geen filosoof en mysticus was. Zijn kijken naar het leven heeft hem gemaakt tot wat hij is.¹⁹⁴¹

In zijn kritieken dacht Rijnsdorp als kritisch kunststopvoeder met name aan (of soms voor) de lezers van moderne literatuur, zoals in zijn scherpe afwijzing van *De geboorzame dode* van Brakman: 'Men zal zeggen: het is toch alleen maar een persoonlijke visie en een daarop gebouwde, literaire verbeelding? Jawel, maar die verbeelding richt zich tot lezers, die uitgenodigd worden te kijken door de ogen van de auteur. Onintelligente lezers (en dat zijn er veel) zullen maar al te graag in de trant van de schrijver over religieuze zaken gaan denken en spreken.' Hij eindigde zijn bespreking snerend: 'Als ik vrijdenker was, zou ik me voor dit boek schamen.'

Op verschillende tijden en plaatsen in zijn literair-kritisch werk waarschuwde Rijnsdorp voor het 'gevaar van literatuur'. In zijn artikel: 'De roman als getuigenis' uit 1958,¹⁹⁴² met als ingekaderd tussenkopje: 'Men wil vóór alles eerlijk en waar zijn', gaf hij, 'mede op verzoek van de kant van onze lezers', naar aanleiding van twee nieuwe romans van christelijke auteurs - die niet door hemzelf waren besproken in *De Rotterdammer* - een kenschets van het letterkundig klimaat in orthodox-protestantse kring van voor de Tweede Wereldoorlog. Het was voor Rijnsdorp evident dat de wijze waarop een roman geschreven werd, 'de tijd verraadt waarin hij is ontstaan'. Volgens hem 'zat het in de lucht', dat de christelijke romans die begin 1900 werden geschreven 'min of meer ideale voorbeelden' tekenden, waarbij hij uit eigen kennis en ervaring opmerkte: 'Zeker is althans dat het publiek en de kerkboderecensenten dit verlangden. Een roman was alleen duldbaar als exemplarische lectuur.' Hier speelde volgens hem 'een verouderde pedagogiek' mee, die 'modellen wilde voorhouden, waaraan men zich maar had op te trekken'. De protestantse jongeren die in de periode van het Interbellum hun culturele achterstand wilden inhalen, legden 'sterk de nadruk op de eis van kunstwaarde, van letterkundig peil'. In deze literaire periode overheerste de opvatting, 'dat kunst en schoonheid vrijwel synoniem waren'. Over de verhouding van 'schoonheid, waarheid en goedheid' werd veel nagedacht, gesproken en geschreven. In plaats van het opzettelijk idealiseren van de personages kwam 'het opzettelijk streven naar het aparte en bijzondere', zoals in het werk van de auteur J.K. van Eerbeek.

Na de Tweede Wereldoorlog sloeg het verlangen naar idealiseren om in zijn tegendeel en wijzigde de beoordeling van de literaire kwaliteit zich grondig: 'Men wil voor alles eerlijk en waar zijn', aldus Rijnsdorp. Tijdens de oorlog was 'zoveel ontstellends en demonisch mogelijk gebleken'; de naoorlogse situatie in kerkelijk Nederland gaf evenmin aanleiding 'tot roemen', waarbij de 'esthetische levenshouding' zich niet kon doorzetten. Rijnsdorp concludeerde: 'Het is

¹⁹³⁹ C. Rijnsdorp, 'De poëtische wereld van Paul Snoek', in: *Nieuwe Leidse Courant*, 13 augustus 1966.

¹⁹⁴⁰ De A.R.P.-senator H. Algra gebruikte dit beeld van Rijnsdorp toen hij op 10 mei 1966 in de Eerste Kamer vragen stelde over de roman *De geboorzame dode* van Willem Brakman, waarbij Algra deze auteur 'godslastering' verweet, zich beroepend op Rijnsdorps recensie van 25 juli 1964 in *De Rotterdammer*, twee jaar later opgenomen in *De moderne roman in opspraak*, 39-41. Hierin schreef Rijnsdorp over de roman van Brakman: 'Het is eenvoudig faecaliën werpen naar het kruis. De bladzijden over de kruisiging, waarmee het boek besluit, zijn voor ieder die nog een aasje eerbied voor de lijdende Christus heeft, godslasterlijk.' Zie ook: Frans de Rover, 'Proces naar aanleiding van Reve's Nader tot U. Confrontatie tussen literatuur en godsdienst in Nederland', in: *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*, 789.

¹⁹⁴¹ C. Rijnsdorp, 'De Steenbokskeerkring: Miller presenteert de rekening', in: *De Rotterdammer*, 7 maart 1964. Ook opgenomen in: C. Rijnsdorp, 'De steenbokskeerkring', *De moderne roman in opspraak*, 84-88, met op bladzijde 87 bovenstaand citaat. Een jaar eerder besprak Rijnsdorp Millers eerste roman *Tropic of Cancer* uit 1934: 'De Kreeftskering', in: *De Rotterdammer* van 26 januari 1963 (en in *De moderne roman in opspraak*, 78-83).

¹⁹⁴² C. Rijnsdorp, 'De roman als getuigenis', in: *Nieuwe Leidse Courant*, 27 september 1958.

duidelijk dat de christelijke romancier van vandaag anders schrijft, anders schrijven moet dan zijn collega's uit de vorige perioden.⁷

In het verlengde van deze letterkundige ontwikkelingen schreef Rijnsdorp enkele jaren later naar aanleiding van de Boekenweek 1962 in het Zondagsblad van *De Rotterdammer*-bladen het artikel 'Literatuur als bedreiging'.¹⁹⁴³ Hij opende het stuk met een citaat van dr. K. Schilder, die tegen hem in een persoonlijk gesprek gezegd had: 'Alles is gevaarlijk.' Rijnsdorp boog het citaat vervolgens om tot de gedachtegang: 'Inderdaad houdt elke menselijke bezigheid gevaar in en waarom niet de literatuur, die meer dan welke kunst ook de menselijke samenleving en de geest van de tijd spiegelt.' Vervolgens gaf hij - na een breed gepenseelde cultuurhistorische en literaire schets - aan, dat voor hem de bedreiging van de literatuur niet lag 'in een vervoerend esthetisch idealisme, maar in een extreem realisme dat van nature bij de Hollandse zienswijze kan aansluiten'. Daarbij noemde hij concreet een tweetal voorbeelden, die in zijn literair-kritisch werk vaak als constanten terugkeerden: 'Het zijn vooral twee aspecten die hierbij treffen: de al te grote openhartigheid op seksueel gebied en de houding tegenover het christelijk geloof.' Strijdbaar formuleerde Rijnsdorp zijn kritisch commentaar op dit 'Hollands realisme' in de literatuur:

Ook de Bijbel neemt geen blad voor de mond, maar hier is het God die de mens ziet. Door het wegvallen van de christelijke religie is het seksuele leven met zijn mystiek van bloed en dood naar het centrum toe geschoven. Of men ziet het gewoon als datgene waarom alles draait ook al zou alleen de genotsfactor gelden. Er speelt ook een modezucht mee, zodat erotische scènes in de roman een obligaat bestanddeel zijn gaan vormen. Nog hebben de medische handboeken een voorsprong, maar de literatuur ligt niet ver op de wetenschappelijke beschrijving achter. Homo-erotiek (in de tijd van Jacob Israël de Haan's Pijpelintjes nog volop taboe) is in de roman al lang aanvaard. Deze problematiek kan nog eerlijk heten bij de beschrijving van perversiteiten, zoals incest. Want waar zou men halt houden? Pedofilie, moordachtige lusten en waarom meer te noemen wachten op hun beurt om als romanstof te dienen. Het is niet de eerlijkheid waartegen men hier wil opkomen maar het verborgen of openlijk pleidooi voor promiscuïteit en voor het terzijde schuiven van de laatste normen en remmingen. Wat het loodje legt is immers het huwelijk, die suffice en verburgerlijkte instelling, die alleen maar door huichelarij en geesteloosheid in stand kan worden gehouden.

Rijnsdorp bracht vervolgens zijn letterkundige zedenschets over de toenmalige moderne romans tot een literair-ethische climax, waarin hij kritisch-confronterend de algemeen-literaire habitus van destijds plaatste tegenover de christelijke geloof als bedreigd cultureel kapitaal:

Erger, want algemener, is het a-, anti- of postchristelijke karakter van de hedendaagse Nederlandse literatuur. Dit gaat samen met een verruwing, die ook de vrouwelijke collega's hun g.v.d.'s en rot-dit-en-dats plichtsgetrouw doet lozen en waartegen zeker geen beroep op 'goede manieren' (W.L.M.E. van Leeuwen in *Nieuwe Romanciers*, Zeist, 1961) helpt. Wat betekenen in een wereld van concentratiekampen, hersenspoelingen en bomaanslagen goede manieren? Die ruwheid is op zichzelf wel te overkomen, vooral wanneer men bedenkt dat ze soms teleurgestelde tederheid verbergt (zie Albert Helman in het januari-nummer van *De Gids*), maar het erge is dat het samenhangt met de likwidatie van resten christendom uit de samenleving. De meest radicalen geven hier de toon aan en bepalen op den duur de koers. Willem Frederik Hermans schrijft in *Randstad 2* (Amsterdam, 1962) op bl. 20: 'Als wij ons niet meer hoeven te schamen voor de seksualiteit, is daarom het ogenblik gekomen dat wij de ressentimenten met vijgebladen moeten bedekken?' En Mulisch, die zo druk door de jeugd gelezen wordt, schrijft in *Voer voor psychologen* (Amsterdam, 1961): 'Boeken die tot het goede prikkelen: morele pornografie.' (bl. 76). Hij is volkomen bewust, ja programmatisch in het offensief tegen alle resten christendom in de samenleving. En: 'Naar de hel met de zondag, waar hij thuishoort! Iedere dag *Unio Technica!* (bl. 128); unio technica in plaats van unio mystica). Wie Nietzsche kent, komt hier een begaafde, gevorderde leerling tegen.

Verwijzend naar 'onze middelbare scholieren en jonge studenten', die volgens Rijnsdorp er niet aan konden ontkomen van deze auteurs en hun werk kennis te nemen, en de daarop volgende vraag van 'onze predikanten en opvoeders' naar een antwoord op deze 'min of meer nihilistisch uitingen', antwoordde hij veelzeggend: 'Wanneer men bedoelt: een literair antwoord, in de vorm van gelijkwaardige letterkundige produkten, dan ben ik bang van niet.' Hij capituleerde met dit

¹⁹⁴³ C. Rijnsdorp, 'Literatuur als bedreiging. Vandaag begon de boekenweek', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 31 maart 1962.

antwoord de facto niet alleen voor het failliet van een ruim halve eeuw streven naar een eigen, christelijke literatuursoort, ondanks de vele verwoede pogingen van begaafde literatoren van christelijken huize om zich aan het aloude 'manco-vraagstuk' te ontworstelen.¹⁹⁴⁴ Tegelijkertijd erkende Rijnsdorp dat hij, evenmin als dr. A. Kuyper, er in geslaagd was - ondanks zijn decennialange cultuurarbeid, zowel artistiek als pedagogisch - de 'grote luyden' cultureel te leiden. Hij vervolgde zijn artikel met de vraag: 'En als het dan voor een rechtstreeks getuigenis al zo moeilijk is de hedendaagse mens echt te bereiken, hoe veel te meer in roman of toneelstuk':

Want daarin kan het getuigenis nooit meer dan een enkel aspect van de waarheid belichten. Compleetheid zoals in de dogmatiek met haar capita is dodelijk voor het tot stand komen van echte kunst. Bovendien is de bewuste opzet op zichzelf al een obstakel van de eerste orde. (...) En omgekeerd is het waar dat ook de meest antichristelijke kunst geen kunst kan worden, indien ze niet een moment van waarheid, althans juistheid, uitspreekt. Zelfs de duivel als 'verklager der broederen' spreekt waarheid en God antwoordt niet: 'het schikt nogal met die kinderen van me', maar Hij wijst op het bloedig offer van Golgotha. Voor het element van requisitoir over verburgerlijkt of huichelachtig christendom buigt men het hoofd, ook als het in de meest extreme hedendaagse roman wordt uitgesproken. Maar als (en dat is meestal het geval) in diezelfde roman of in datzelfde toneelstuk diezelfde waarheid wordt geperverteerd, dan dient de kritiek dit te signaleren, dit ook.¹⁹⁴⁵

6.7.7 *Letterkundig specialisme en literair afscheid*

Na een productie van ruim achthonderd literaire kritieken - proza, poëzie en pelgrimages - in vijftien jaar 'Cultureel venster' bij *De Rotterdammer*, nam literair medewerker Rijnsdorp afscheid van de kunstpagina, een proces van letterkundige onthechting dat zich geleidelijk aan organisch in hem had voltrokken. In 1972 schreef hij in het dagblad *Trouw*, na ruim vijftig jaar christelijk-letterkundige arbeid in dienst van en voor het calvinistisch volksdeel, de in zowel letterkundig als biografisch opzicht belangwekkende bijdrage onder de titel: 'Heeft letterkundig specialisme zijn tijd gehad?'¹⁹⁴⁶ Het artikel vormde de neerslag van zijn gedachten naar aanleiding van een forum over letterkundige kritiek voor studenten aan de *Vrije Universiteit* te Amsterdam. Bij wijze van opmaat stelde hij dat critici door scheppende en uitvoerende kunstenaars veelal beschouwd werden als mislukte dichters, schrijvers, schilders of musici, met een fundamentele rancuneuze houding. Als tegengeluid stelde hij vanuit zijn eigen literaire praktijk:

Het lijkt mij een voordeel, wanneer de letterkundige criticus zelf romans, gedichten en essays geschreven heeft, op welk niveau dan ook. Hij weet dan bij het schrijven van zijn kritieken tenminste waar hij het over heeft. Iemand die de mentaliteit van de schrijver en dichter niet kent, de moeilijkheden en heerlijkheden niet aan lijf en geest ondervonden heeft, benadert de literaire producten van de buitenkant. Dit wat de intieme vakkennis aangaat.

Volgens hem speelde karakterologie eveneens een belangrijke rol bij het kritisch werk. 'Frustraties en wraakzucht kunnen een criticus lelijk in de weg zitten, maar ook eenzijdige voorkeur en een beperkte blik. Als het goed is representeert de criticus een compleet gerechtshof: hij is rechter, aanklager en advocaat tegelijk. Soms bovendien ook nog beklagde. Dit laatste b.v. wanneer hij zich door het boek sterk aangesproken voelt en zich zijn tekorten als mens hevig bewust is geworden.' Dat de literaire kritiek zo weinig invloed uitoefende noemde Rijnsdorp 'geen prettige gewaarwording'. Hij concludeerde tevens dat de 'algemene gezagscrisis' ook de positie van de vroeger soms 'gezaghebbende' criticus had aangetast.

¹⁹⁴⁴ Zie voor deze christelijk-letterkundige literatuurhistorie het volgende hoofdstuk 7: *Christelijk-literaire organisatie*, met name de paragrafen 7.2 tot en met 7.5, evenals paragraaf 7.7 over de naoorlogse letterkundige periode.

¹⁹⁴⁵ Rijnsdorp vervolgde zijn artikel met een typering en plaatsbepaling van christelijke literatuur: 'Onze romans tekenen doorgaans christelijke milieus en spelen vaak in het verleden of in de provincie. Voor de ontkenende stadsmens is die thematiek niet actueel, ze raakt zijn levensnood niet. Bovendien is het niveau voor de man of vrouw die het beste uit de wereldliteratuur in pockets bezit of krijgen kan, althans leest, doorgaans ontoereikend. De overproductie maakt dat alleen het superieure zich kan doen gelden, al hebben intussen goede christelijke volksromans zeker een functie, zij het niet aan de top (en daar wordt de zaak beslist, ook in de literatuur).'

¹⁹⁴⁶ C. Rijnsdorp, 'Heeft letterkundig specialisme zijn tijd gehad?', in: *Trouw*, 8 januari 1972.

Vervolgens schetste hij in het artikel de ontwikkeling van de literaire kritiek in Nederland vanaf de Tachtigers, die van de criticus eisten dat zijn werk eenzelfde literair peil diende te vertonen als van het beoordeelde werk: 'Kritiek dus als artistieke creatie. Dit standpunt heeft lang nagewerkt.' Literaire kritiek kende volgens hem zowel een artistieke als een wetenschappelijke pool: 'Tegenover critici uit de neoromantische school, zoals Carel Scharten, Dirk Coster en de oudere Albert Verwey, kwam een eerste reactie rondom het tijdschrift *Forum*, dat de vage schoonheidsidee verdichtte, concretiseerde tot de duidelijke omtrekken van de schrijver en dichter als persoonlijkheid zichtbaar werden. Een verdere consequentie in de richting van de wetenschappelijke pool trok het tijdschrift *Merlyn*, dat het werkstuk als zodanig centraal stelde. De ontwikkeling voltrok zich dus van de nimbus rondom auteur en werk, via de mens naar het afzonderlijke werkstuk of een deel daarvan.' Rijnsdorp vervolgde zijn analyse van de letterkundige kritiek met de stelling:

Het is duidelijk dat hier een verschuiving van ideologieën op de achtergrond te zien is, te weten: van idealisme, via nieuwe zakelijkheid, naar neo-positivisme. Nu is het zo, dat elke dichter, schrijver of criticus werkt vanuit een bepaalde ideologie uit, hetzij bewust, hetzij onbewust. Een element van subjectiviteit is in de letterkundige kritiek vandaag erkend als een legitieme zaak. We weten nu wel zoveel van psychologie af, dat volstrekt objectieve kritiek een illusie is.

Over zijn eigen stijl van kritiseren schreef Rijnsdorp: 'In mijn eigen kritische werk heb ik nooit een vast, formuleerbaar systeem gevolgd. Leven reageert op leven. De criticus staat in het spanningsveld tussen de artistieke en de wetenschappelijke pool. Wie horig is aan een bepaalde methode of aan een bepaald systeem kan de verdenking op zich laden, dat hij vlucht naar de wetenschappelijke pool bij gebrek aan eigen artistieke. Daarom zei ik: leven reageert op leven. In één en hetzelfde prozawerk liggen b.v. positieve en negatieve elementen dooreen, zowel literair als levensbeschouwelijk. Het is de taak van de criticus duidelijk te onderscheiden en een genuanceerd oordeel uit te spreken.' Na zijn opmerking dat het genuanceerde oordeel - op alle gebieden van het openbare als het particuliere leven - schaars geworden was, zoomde Rijnsdorp niet alleen in op de actualiteit van 1972, maar ook op het failliet van het door hem zo fel begeerde en een halve eeuw in leven en werk beijverde ideaal van een eigen protestantse letterkunde.¹⁹⁴⁷

Een schrijver 'mag' vandaag wat men noemt geëngageerd zijn, maatschappelijk en politiek. Maar een eerlijk christelijk engagement vindt niet altijd de waardering die het verdient. Men vereenzelvigd dit standpunt al te gemakkelijk met een kleinburgerlijk moralisme, dat de kruisbanier voert. Als men vraagt: waarom heeft de orthodox protestantse letterkunde zo weinig opgang gemaakt, dan moet het antwoord, behalve bij gebrek aan uitzonderlijk talent, ook gezocht worden bij een groepsgeest en zelfgenoegzaamheid, een te gemakkelijk christelijk triomfalisme, dat juist in deze jaren onder de indruk van de wereldgebeurtenissen ontoereikend en ongerechtvaardigd is gebleken.

Over de situatie van de literaire kritiek begin jaren zeventig van de vorige eeuw schreef Rijnsdorp: 'Ik denk weleens dat het letterkundig specialisme, en dus ook de specifiek-literaire kritiek zijn tijd heeft gehad. Het verschijnsel literatuur, ja ook het hele verschijnsel kunst, product van een typisch-Europese cultuur, bevindt zich in een diepgaande overgangssituatie.' Over zichzelf als literair criticus schreef hij tot slot:

Wat mijzelf betreft: ik ben in zekere zin door de literatuur heengegroeid (al zal ik haar nooit verloochenen) en geraak steeds meer in de greep van vragen van samenleving en kerk. Zo is deze korte overweging een soort vaarvel aan romans en poëzie, die ik tientallen van jaren met kritische opmerkingen heb mogen begeleiden.¹⁹⁴⁸

¹⁹⁴⁷ Over dit letterkundig failliet zei Rijnsdorp eerder in 1966: 'De hele idee van een bewuste en specifiek protestants-christelijke literatuurbeoefening past niet meer in de konstellatie van vandaag. Het was een vrucht van het kuypersaans wij-denken. Wat de zo sterk veranderde wereld nu vraagt, is een authentiek ik-denken en het schrijven en spreken van een persoonlijke christelijke vrijheid en verantwoordelijkheid uit.' Daaraan voegde hij waarschuwend de opmerking toe: 'Kinderkens, wacht u voor de golems.' N.A. Schuman, 'C. Rijnsdorp', in: *De kogel geketst*, 51.

¹⁹⁴⁸ C. Rijnsdorp, 'Heeft letterkundig specialisme zijn tijd gehad?', in: *Trouw*, 8 januari 1972.

Over het literair-kritische bedrijf - waarvan hij geestelijk steeds meer los kwam te staan - bekende Rijnsdorp aan Piet Koenes in 1970: 'De huidige literatuur is m.i. geperverteerd. Het verwrongene, het beestachtige, de geperverteerde seksualiteit, enz. zijn thans veelal de onderwerpen, welke in de hedendaagse romans beschreven worden.'¹⁹⁴⁹ Tegelijkertijd wees hij op de eerlijkheid van de moderne tijdgeest, die in de romanliteratuur en poëzie zijn weerslag vond.¹⁹⁵⁰ Rijnsdorp vond het bezwaarlijk dat er in de moderne (bekentenis)literatuur die hij als criticus besprak,¹⁹⁵¹ nauwelijks oog was voor idealen, maar wel voor het banale en het verwordene; dat gold volgens hem ook voor de seksualiteit in de romans, waarbij hij met name naar de boeken van Henry Miller en Jan Cremer verwees: 'Hier komt echter wel een reactie op. De wal keert het schip. Ook t.a.v. de sexualiteit. De winst van dit alles is dan waarschijnlijk een eerlijker houding ten opzichte van de sexualiteit, met natuurlijk bij sommigen de blijvende traumata van het zich ongebonden sexueel uitgeleefd te hebben.'¹⁹⁵² In hetzelfde interview gaf de calvinistische criticus Rijnsdorp aan: 'Ik ben een boek van Willem van Maanen aan het lezen, waarin o.a. een sexuele verhouding tussen moeder en zoon beschreven wordt. Wanneer ik dit boek ga recenseren zal ik beslist het volgende schrijven: 'Als er nu ook nog een boek uitkomt waarin een jonge herder sexueel contact met één van zijn geiten heeft, dan hebben wij het ongeveer wel gehad. Men zal dan eindelijk ook weer eens over normale dingen kunnen gaan schrijven.'

Rijnsdorp was overigens niet per se tegen seksualiteit in romans, zoals hij aangaf bij de bespreking van de roman *De Junkers* van Piers Paul Read: 'Ook had hij zich naar mijn smaak veel meer moeten matigen wat het sexuele betreft, juist om literaire redenen, want suggereren is hier vaak doeltreffender dan het niets-verzwijgen.'¹⁹⁵³ Naar aanleiding van zijn bespreking van *De vrouwenhaters* van Alfred Kossmann merkte Rijnsdorp op: 'We worden zo overvoerd met sexualiteit dat het wel lijkt of de mens alleen daarin zijn zin vindt. Nu God uit hoofd en hart verdwenen is, concentreert zich alle belangstelling beneden de navel. En raakt men dan over de gewone sexualiteit uitgepraat, dan zijn er altijd nog de randverschijnselen, de spelingen in de aanleg en de perversiteiten. Men kan niet langer beweren dat dit een reactie is op de vroegere Victoriaanse of puriteinse prudentie. Ik zie het als surrogaat, een teken van armoe.'¹⁹⁵⁴

Over het vak van de dagbladcriticus stelde Rijnsdorp in een van zijn kritieken uit 1968, verwijzend naar de opvoedende en vormende waarde van literaire kritiek: 'Er is geen weg naar het hart van het literaire leven zo kort en plezierig als het lezen van goede kritieken en beschouwingen.'¹⁹⁵⁵ Maar kritiek reikte voor hem verder dan het besproken kunstwerk, waarbij hij de vakinhoudelijke kanttekening plaatste: 'Een levende literatuurbeoefening springt aan alle kanten over grenzen, zonder zich te verliezen in dilettantisme op naburige vakgebieden.'¹⁹⁵⁶

6.8 *Rijnsdorp en Trouw*

In 1971 vond op initiatief van de *Stichting Christelijke Pers*, de uitgever van het dagblad *Trouw*, vanwege de slechte financiële situatie van het dagblad en de benarde positie op de krantenmarkt,

¹⁹⁴⁹ Piet Koenes, 'Dr. Cornelis Rijnsdorp, een invloedrijk man', in: *Patrimonium*, jrg. 81, december 1970, 422.

¹⁹⁵⁰ Hierover merkte Rijnsdorp in het interview met Koenes op: 'Er is enerzijds een opruimen van allerlei valse taboes. Dat is goed. Ik las vroeger veel detectives over Sherlock Holmes. Sherlock Holmes was een vrijgezel. Vroeger dacht je eenvoudig over het sexuele leven van deze man niet na. Zo'n man had natuurlijk ook zijn sexuele verlangens. Maar daar werd gewoon niet over gesproken. Dat is nu radicaal anders, omdat men ontdekt heeft, dat de sexualiteit een wezenlijke rol in het mensenleven speelt. Als men echter de sexualiteit gaat overtrekken wordt het geperverteerd.' Rijnsdorp heeft als kind gedacht dat Holmes, wonend aan Baker Street 221b, echt had bestaan.

¹⁹⁵¹ Over deze literatuursoort zei Rijnsdorp met enig begrip in 1964: 'De bekentenisliteratuur bevat in zoverre een waarheidselement, dat de mens zich openbaart zoals hij is. De vermomming is afgerukt. De sexe-loze mens is een vertekende mens. Misschien zat in de vroegere opvattingen van zedelijkheid een element van onwaarachtige schijnzedigheit.' M.P., 'Geen muggenzifters, geen kamelenzwelgers'. Concepttekst van een interview met C. Rijnsdorp uit september 1964, waarschijnlijk gepubliceerd in het orgaan van de *Bond van Gereformeerde Jeugdverenigingen*.

¹⁹⁵² Piet Koenes, 'Dr. Cornelis Rijnsdorp, een invloedrijk man', in: *Patrimonium*, jrg. 81, december 1970, 422.

¹⁹⁵³ C. Rijnsdorp, 'Junkers en Europeanen', in: *Trouw*, 5 juli 1970.

¹⁹⁵⁴ C. Rijnsdorp, 'In Kossmanns jongste werk treft intelligente toon', in: *Nieuwe Leidse Courant*, 8 juni 1968.

¹⁹⁵⁵ C. Rijnsdorp, 'Boeken gaan over mensen', in: *Nieuwe Leidse Courant*, 23 maart 1968.

¹⁹⁵⁶ *Ibidem*.

een fusie plaats tussen *Trouw* en de bladen van het *Rotterdammer-Kwartet*. Deze dagbladcombinatie van vier protestants-christelijke kranten in Zuid-Holland, die na 1945 een sterke marktpositie in de Zuid-Hollandse regio had veroverd, kampte eveneens met geldgebrek en verlies aan marktaandeel. Hoewel de *Kwartet*-bladen een beduidend behoudender signatuur kende dan *Trouw*, dat eerder in 1946 *De Standaard* had ingelijfd, werd de fusie in 1972 een voldongen feit.¹⁹⁵⁷

Eerder had Rijnsdorp voor de *N.C.R.V.*-radio in verband met het zilveren jubileum een gedramatiseerde radiodocumentaire geschreven over de geschiedenis van deze krant: *Trouw in oorlogstijd*. Het radioklankbeeld werd uitgezonden op maandag 29 januari 1968 van 20.20 tot 21.05 uur op Hilversum I met als muzikale illustraties fragmenten uit *Chorus VI* van dr. Anthon van der Horst. In zijn toelichting schreef Rijnsdorp over het illegale dagblad in oorlogstijd: 'Het ging Trouw niet om verzet als doel in zichzelf. Centraal stonden duidelijke politieke principes die tot verzet noópten. Het was Trouw te doen om het behoud van de christelijke grondslagen van ons volksleven. Zijn gedachten waren specifiek-Nederlandse gedachten.'¹⁹⁵⁸ Voor Rijnsdorp waren anno 1968 die grondslagen opnieuw in het geding, waarbij hij naar de actuele betekenis van deze persgeschiedenis verwees: 'Het beginsel stond voor en na centraal, maar er groeide al verzet tegen een abstract-dogmatische hantering van zekere principes, b.v. tegenover de socialisten.'

In dezelfde omroepgids kreeg dr. J.A.H.J.S. Bruins Slot, toenmalig hoofdredacteur van *Trouw*, tien vragen voorgelegd die in tegenstelling tot Rijnsdorps klankbeeld betrekking hadden op de toenmalige situatie van zijn dagblad, begin 1968. 'Wat we willen is, een krant maken die compleet en modern is, die niet alleen voor christenmensen, maar voor iedereen te lezen is.' Op de vraag of het aantal van 108.000 abonnees voldoende was, antwoordde Bruins Slot dat het er meer moesten worden, waarbij hij aangaf: 'Er zijn meer protestants-christelijke dagbladen. Je hebt de Rotterdammer, met ongeveer evenveel abonnees als wij, het Friesch Dagblad en het Nederlands Dagblad. Met elkaar ongeveer een kwart miljoen.' Over het verschil met *De Rotterdammer* gaf de hoofdredacteur aan: 'De regionale dagbladers is natuurlijk een concurrent. De mensen lezen graag wat er in de regio gebeurt. Kijk maar naar de Rotterdammer, die een betrekkelijk klein verschijningsgebied heeft. Wij zijn een landelijk dagblad, kunnen niet zoveel streeknieuws geven.' Over het verschil met *Trouw* uit 1950 stelde Bruins Slot dat de krant toen minder open was, 'gebonden door allerlei factoren aan politieke en sociale organisaties', die volgens hem het meeste gediend waren bij een krant, 'die hetzelfde uitgangspunt heeft en tegelijkertijd kritisch is'. Tevens gaf hij aan de ontwikkeling met dagbladconcentraties 'grijselig' te vinden: 'Een enorme macht over het geestelijk leven komt in handen van kapitaalbezitters. En ten tweede, we moeten vrezen dat de verscheidenheid in opiniërende bladen zal afnemen.'¹⁹⁵⁹

Over de redactionele samenwerking tussen beide dagbladen en hun verschillende culturen was weinig nagedacht. De redacties van *Trouw* en de nieuwe collega's van het *Kwartet* hielden er in de dagbladpraktijk verschillende visies op na. Van de weersomstuit bleek - ondanks de fusie - de positie van de christelijke dagbladers als landelijke trend eerder zwakker dan sterker te worden.¹⁹⁶⁰ Onder de nieuwe merknaam *Trouw-Kwartet* maakten op 5 april 1972 de bladen van het *Rotterdammer-Kwartet* als afzonderlijke edities deel uit van *Trouw* en positioneerde de nieuwe fusiekrant zich voluit met de verbindende ondertitel: 'waarin opgenomen: *De Rotterdammer* met *Dordts Dagblad*, *Nieuwe Haagse Courant* en *Nieuwe Leidsche Courant*'. Als gevolg van deze redactieformule met lokale kopbladen waren de afzonderlijk edities van *Trouw-Kwartet* niet identiek aan elkaar. De artikelen van Rijnsdorp werden niet altijd gelijktijdig in de diverse edities geplaatst. Soms verscheen een artikel van zijn hand in het ene kopblad een dag eerder of enkele

¹⁹⁵⁷ Het A.R.P.-kamerlid Maarten Schakel van het actiecomité *Christelijke Pers* had op 6 januari 1972 bekend gemaakt, dat, wanneer geen garanties konden worden gegeven dat de gemiddelde Kwartelezer zich kon herkennen in het geïntegreerde *Trouw-Kwartet*, er waarschijnlijk per 1 april 1972 een nieuw christelijk ochtendblad zou verschijnen in samenwerking met de *Sijlboff Pers*. Op 28 februari 1972 zag het actiecomité echter af van het starten van een nieuwe krant. Jan van de Plasse, in: *Kroniek van de Nederlandse dagblad- en opiniepers*, 104.

¹⁹⁵⁸ C. Rijnsdorp, 'Trouw in oorlogstijd', in: *N.C.R.V.-gids*, jrg. 44, 27 januari 1968, nr. 4, 17.

¹⁹⁵⁹ 'Tien vragen aan Bruins Slot', *N.C.R.V.-gids*, jrg. 44, 27 januari 1968 nr. 4, 32.

¹⁹⁶⁰ B. van der Ros, 'Korte schets van de geschiedenis der christelijke dagbladers', in: *Het christelijk dagblad in de samenleving. Roeping en Opdracht*, B. van der Ros (eindredactie), 170.

dagen later, afhankelijk van de keuzes van de decentrale redacties en de opmaak van de kopij in relatie tot het overig aanbod van lokale nieuwsgaring in de verschillende edities.

De dagbladfusie van het *Rotterdammer-Kwartet* met *Trouw* resulteerde uiteindelijk in een aanzienlijk verlies van abonnees. De oude, vaste lezerskring van de voormalige verzetskrant stierf langzaam uit en voor de meer behoudende lezers, die *Trouw* te links vonden of het herkenbare christelijk geluid misten, boden het orthodoxe *Reformatorisch Dagblad* (opgericht in 1971) of het vrijgemaakt-gereformeerde *Nederlands Dagblad* (de voortzetting van het *Gereformeerd Gezinsblad* uit 1948, dat vanaf 1959 als dagelijkse uitgave verscheen) een principieel passend alternatief. Na de fusie bleek *Trouw* zich als gevolg van het abonneeverlies niet zelfstandig te kunnen handhaven.¹⁹⁶¹ Op 1 januari 1975 werd de *Christelijke Pers*, uitgeefster van *Trouw-Kwartet*, opgenomen in de *Perscombinatie*, het samenwerkingsverband dat de *Volkskrant* en *Het Parool* uitgaf. Al een maand later, op 3 februari 1975, werden de voormalige *Kwartet*-bladen volledig geïntegreerd in *Trouw* en verdwenen de titels *De Rotterdammer*, *Dordts Dagblad*, *Nieuwe Haagse Courant* en *Nieuwe Leidse Courant*. Ze bleven echter als ondertitel bij *Trouw* bestaan tot 2 oktober 1982.¹⁹⁶²

6.8.1 *Van kunst- naar kerkpagina*

In 1989 beweerde Dingeman van der Stoep, oud-uitgever van *Bosch & Keuning* en voormalig redacteur-uitgever van *Ontmoeting*, dat zijn vriend Rijnsdorp destijds de toegang tot de literaire rubriek van *Trouw* was ontzegd.¹⁹⁶³ Daarmee doelde Van der Stoep op het feit dat Rijnsdorp na de redactionele fusie van *Trouw* en de *Kwartet*-bladen geen belletristiek en poëzie meer besprak, maar naar de kerkpagina was ‘verbannen’. Voor de omslag naar een ‘nieuw vrijzinnig-liberalistisch regime’, zoals hij de koerswijziging in het redactiebeleid bij *Trouw* typeerde, kon Van der Stoep overigens wel enig begrip opbrengen: ‘Men kan *Trouw* ook nauwelijks kwalijk nemen dat het blad op een andere koers is gaan liggen.’ Hij noemde deze koerswijziging ‘een kwestie van overleven’. De oorspronkelijke doelgroep van het gereformeerde dagblad stierf langzaam uit en de uiterst ‘rechtse’ orthodoxie was al uitgeweken was naar de geestverwante bladen.

In zijn brief van 23 januari 1990 vroeg Jan Kuijk namens de hoofdredactie van *Trouw* aan Van der Stoep naar de bron van het door hem als feit gepresenteerde opmerking dat Rijnsdorp de toegang tot de literatuurpagina van *Trouw* zou zijn ontzegd, en repliceerde:

Naar mijn mening is Rijnsdorp nooit iets ontzegd. Rijnsdorp was bij de fusie van *Trouw* met het Rotterdammer-Kwartet (waarvan hij medewerker was) maar al te blij dat hij in de gefuseerde krant de literaire kritiek aan Koos van Doorne kon laten, zodat hij uit dat diensthuis werd uitgeleid. Hij kon (en mocht) zich nu geheel wijden aan het schrijven van meer cultuurwijsgerige en - historische beschouwingen - een genre dat verweg zijn voorkeur had en waar hij in *De Rotterdammer* c.s. al een begin mee had gemaakt.

Kuijk, die namens *Trouw* jarenlang de contacten met Rijnsdorp onderhield, schreef dat hij de criticus Rijnsdorp nog wel eens probeerde te verleiden ‘om in een uitzonderlijk geval een literaire publicatie voor *Trouw* te bespreken, maar daar moest hij niets van hebben. Het was duidelijk: dat lag achter hem’. Jan Kuijk schetste vervolgens de samenwerkingsrelatie van Rijnsdorp met *Trouw*: ‘Ten overvloede (en met enige schroom, want het klinkt wat braaf): ik heb bij onze contacten altijd de indruk gehad dat Rijnsdorp erg gesteld was op het podium dat hem in *Trouw* werd gegeven (en daarmee samenhangend de grotere weerklank) en de grote vrijheid die hem steeds is gegund.’ Hij eindigde zijn brief met de vraag: ‘Als u over andere wetenschap beschikt, laat mij die dan alstublieft weten, want mij blijft de vraag intrigeren: wat (of welk) zijn in vredesnaam de bronnen van v.d. Stoep voor deze suggestieve formulering geweest?’

¹⁹⁶¹ Dr. C.S.L. Janse, ‘Krant en verzuiling’, in: *Het christelijke dagblad in de samenleving. Roeping en Opdracht*, B. van de Ros (eindredactie), 81. Het aantal abonnees dat bij de fusie van *Trouw* met het *Rotterdammer-Kwartet* rond de 200.000 lag (*Trouw*: 110.000 abonnees en de *Diemer*-bladen: 90.000), was bijna met de helft teruggelopen.

¹⁹⁶² Jan van de Plasse, in: *Kroniek van de Nederlandse dagblad- en opiniepers*, 106.

¹⁹⁶³ D. van der Stoep, in: *Draagvlak*. Christelijke literatuur tegen het einde van de twintigste eeuw, themanummer van *Woordwerk*, E. Hofman (red.), jrg. 7, nr. 27, september 1989, 36.

Dingeman van der Stoep noemde op 3 februari 1990 als bron ‘uiteraard Kees Rijnsdorp zelf; zijn kennis over Rijnsdorps verhouding tot het dagblad *Trouw* ontleende hij aan ‘de jarenlange vriendschappelijke omgang, die ik met hem mocht hebben’. Tegelijkertijd nuanceerde hij zijn woordgebruik ‘ontzegd’ met: ‘Vriendelijker en juister (naar de letter) was misschien geweest te schrijven, dat hij ervan “losgemaakt” werd.’ Daarna veranderde Van der Stoep de toonzetting van zijn schrijven: ‘Maar nu moet u mij niet gaan vertellen, dat Rijnsdorp bij *Trouw* “nooit iets is ontzegd” en verderop in uw brief de indruk geven, dat hij aan de boezem van *Trouw* steeds warm gekoesterd is. Ik heb nog wel een “bron”, namelijk een brief van Kees aan mij, gedateerd 8 februari 1981, waaruit blijkt, dat het in ieder geval begrijpelijk is, dat ik het woord “ontzegd” heb gebruikt. Kees schreef deze brief (waarvan ingesloten een foto-copie) toen ik hem had gevraagd in *Trouw* iets te schrijven over mijn kleine roman “Voeten in de aarde”, waarvan de literaire redactie geen aandacht wenste te besteden.’ Vervolgens schetste hij zijn indruk van de samenwerking van Rijnsdorp met de krant: ‘Kees leefde bij *Trouw* van de hand in de tand en liep in de kleine steentjes. En als hij een “literair” boek wilde bespreken werd hem dat “ontzegd”.’

Ik kan uw rooskleurige kijk op de verhouding *Trouw*-Rijnsdorp dus niet delen, al kan ik haar tot op zekere hoogte wel begrijpen. Kees en ik spraken als vrienden onder elkaar, vrijmoedig en openhartig. U was zijn broodheer. Met hem spreekt men anders, terughoudender, voorzichtiger. Want inderdaad was Rijnsdorp gerig op zijn podium bij *Trouw*. Hij had niet veel anders meer en het was voor hem een nachtmerrieachtige gedachte, dat de gelegenheid om te publiceren hem zou kunnen worden ontnomen. Meer wil ik er maar niet over zeggen. Zijn oordeel over *Trouws* literaire rubrieken is wel duidelijk.

Tot slot meldde Van der Stoep en passant aan Kuijk, dat Rijnsdorp in het *Gereformeerd Weekblad* wel ruimte had gekregen voor een artikel over zijn kleine roman *Voeten in de aarde*, dat in 1980 verscheen onder de titel ‘Een gaaf werkstuk’, met als eindoordeel dat de auteur ‘een klein meesterwerk’ had geschreven.¹⁹⁶⁴ De bewuste brief van Rijnsdorp, waarop Van der Stoep zijn gelijk meende te kunnen baseren, dateerde van een jaar voor zijn overlijden. Op 8 februari 1981 schreef de hoogbejaarde Rijnsdorp aan zijn literaire vriend en voormalig uitgever:

Beste Dingeman, Vandaag kan ik toekomen aan je brief van 2 februari. Ik schrijf maar per machine, want, nadat mijn benen gingen weigeren te lopen, weigert mijn hand te schrijven. Voor je situatie, je teleurstelling en verdrietelijkheid heb ik volledig begrip. De kern van de moeilijkheid zit hierin, dat mijn positie bij *Trouw* wordt overschat. Van verscheidene kanten krijg ik werk toegestuurd of verzoeken over een of ander onderwerp te schrijven en ik moet de mensen teleurstellen. Van *Trouw* ben ik medewerker - zo lang men mij boeken stuurt -, maar geen redacteur en ik ben niet vrij in de keus van de te bespreken werken. Een enkele maal heb ik gevraagd over een boek te schrijven en dat lukte maar zozo. Ik begrijp best dat de journalisten het beetje vrijheid dat ze hebben verdedigen en de jongere krachten zijn nu niet bepaald gesteld op een stokoude concurrent. Met je ‘journalistiek-technische bezwaren’ heb je mijn situatie precies getekend.

Over de situatie na de fusie van het *Rotterdammer-Kwartet* met *Trouw* in 1972 schreef Rijnsdorp vervolgens, mede ter toelichting op zijn overstap van de kunst- naar de kerkpagina:

Toen De *Rotterdammer* met *Trouw* een fusie aanging, ben ik definitief van de belletristiek en poëzie overgestapt naar de kerkredactie. Literair ben ik er dan ook helemaal ‘uit’. Wel krijg ik ook boeken toegestuurd van de boekenpagina (Van Zweden) en ook wel van Jan Kuijk (historie) en een heel enkele maal krijg ik speciaal verzoek een novelle te beoordelen, zoals destijds van Anton Ent en pas weer van Jan Vegter. Ik weiger dat niet, want ik moet nog steeds hoofdzakelijk van mijn pen leven en probeer dus zo lang mogelijk te blijven meedraaien, al begint het me zwaar te vallen (begin staar, tranende ogen, snel vermoeid enz.). Vandaag is het zondag, maar morgen zal ik met Van Zweden bellen en de zaak bespreken. Als eenmaal een boek is aangekondigd, genoemd of besproken, komt men er niet meer op terug. Vindt hij het toch goed, dan zal ik aan je boek voorrang verlenen; lukt het me niet, dan zou b.v. *Gereformeerd Weekblad* te proberen zijn. Maar dat zal ik dan eerst moeten informeren.

¹⁹⁶⁴ C. Rijnsdorp, ‘Een gaaf werkstuk’, in: *Gereformeerd Weekblad*, 6 maart 1981. De redactionele afwijzing om zijn boek niet in *Trouw* te laten bespreken noemde Van der Stoep een typerend voorbeeld voor de a- of anti-christelijke literaire koers van de krant. Mededeling van Dingeman van der Stoep aan Anne Schipper op 3 maart 1987 in Baarn.

Rijnsdorp eindigde zijn brief met de waarneming: 'In het algemeen gesproken heb je op het ogenblik de wind tegen: het renegatendom is in de mode en de jonge neerlandici zijn sterk partijdig. Er zijn eigenlijk geen werkelijk naar objectiviteit strevende critici.' Volgens Jaap Das klopte de bewering van Dingeman van de Stoep, dat Rijnsdorp de toegang tot de literaire rubriek van *Trouw* was ontzegd, niet. Naar zijn stellige overtuiging was Rijnsdorp niet 'weggepromoveerd' naar de kerkpagina, maar ging Rijnsdorps verschuivende belangstelling zelf uit naar vraagstukken over cultuur, kerk en samenleving. Hierover heeft hij tot aan het eind van zijn leven kunnen publiceren in *Trouw*. Het antwoord op de vraag waarom Rijnsdorp geen literatuur meer beoordeelde in *Trouw* was minder complotachtig dan de gebelgde Van der Stoep deed geloven. Op 20 januari 1972 schreef Rijnsdorp aan Piet Koenes naar aanleiding van zijn interview met de populaire schrijfster Jos van Manen Pieters:

Al een poos recenseer ik geen romans en gedichten meer, maar ben overgestapt naar de sector samenleving en kerk, zodat ik al om die reden over de genoemde schrijfster, resp. over Uw interview niets zou kunnen publiceren. Ik ben trouwens afhankelijk van wat de (kerk)redactie mij stuurt en niet vrij uit eigen initiatief bepaalde boeken of zaken te bespreken. De literatuur bij Trouw ressorteert onder J. (Koos) van Doorne en juist om hem niet in de wielen te rijden heb ik de bespreking van literatuur losgelaten.¹⁹⁶⁵

Koos van Doorne was in 1950 als kunstredacteur bij het dagblad *Trouw* benoemd, samen met Ralph Degens. Vervolgens werd hij chef van de kunstredactie. Van Doorne verwierf niet alleen bekendheid als dichter, maar ook als gevreesd criticus met eigenzinnige literatuurkritieken. Hij wist hoofdredacteur dr. J.A.H.J.S. Bruins Slot er van te overtuigen dat hij redacteurs nodig had voor toneel, muziek en beeldende kunst. De *Trouw*-criticus bleef na zijn pensioen in 1974 nog vijf jaar als vast medewerker aan het dagblad verbonden. Over de koersverandering in de literaire kritiek na zijn vertrek gaf J. van Doorne aan dat hij die ontwikkeling ten zeerste betreunde met als verklaring van deze omslag: 'De hoofdredactie weet van kunst niets af, die bemoeit zich daar niet mee.'¹⁹⁶⁶ Bruins Slot heeft indertijd al, op mijn verzoek, een paar hulpen voor mij benoemd, omdat ik het niet alleen aankon. Toen kreeg ik bijvoorbeeld Fokkema, die totaal anders dacht dan ik. Zo gauw die jongens ruiken dat iemand vanuit zijn christen-zijn schrijft, dan deugt het niet.'¹⁹⁶⁷ Volgens Jaap Das was destijds min of meer usance dat een modern literair criticus 'christelijke literatuur moest zien als gedateerd, anders schaadde het je reputatie'.¹⁹⁶⁸ In 1976, bij de bespreking in *Trouw* van de roman *Het scharlaken koord* van Cornelius Lambregtse, schreef Rijnsdorp over zijn afscheid van de christelijke letteren onder het tussenkopje 'Rust is weg':

Het is jaren geleden dat ik een roman besproken heb. Ambtshalve heb ik er in de loop van vele jaren zeer vele gerecenseerd, maar uit mijzelf zal ik er zelden toe komen een te lezen. Ik ben trouwens door de literatuur heengegroeid, een natuurlijk proces, samenhangend met de aftakeling van de burgerlijke cultuur die op het gebied van de roman in de negentiende eeuw haar hoogtepunt beleefde. Het pure beschrijven en scheppen van romanfiguren, of schetsmatiger in novellen, heeft veelszins plaatsgemaakt voor zelfanalyse of protest tegen misstanden. De rust is weg en ook de brede allure; er is te veel hinder van geluiden, beelden, de zich opdringende actualiteit. Niets kan meer bezinken, niets meer langzaam en geduldig rijpen. Dit is geen klimaat voor nieuwe grote romans en mede daarom verfilmt men de werken van de grote Russen, Fransen en Engelsen, ook van de kleinere, uit de vorige eeuw, of van het begin van de twintigste.¹⁹⁶⁹

A.J. Klei, die namens *Trouw* in deze jaren de contacten met Rijnsdorp onderhield schreef later: 'Dr. C. Rijnsdorp was een hoogstaand man en dat wilde hij weten ook. Hij was medewerker aan

¹⁹⁶⁵ Brief van C. Rijnsdorp aan P. Koenes, d.d. 20 januari 1972. Piet Koenes had Rijnsdorp reeds eerder geïnterviewd: 'Dr. Cornelis Rijnsdorp, een invloedrijk man', in: *Patrimonium*, jrg. 81, december 1970, 415-422.

¹⁹⁶⁶ Tegen Hans Werkman verklaarde Van Doorne: 'Later kregen ze bij *Trouw* geheel gescheiden gebieden, de directie had niets te zeggen over de redactie en omgekeerd. Bruins Slot trok zich niets aan van de directie.' Hans Werkman, 'J. van Doorne: "Ik ben al vanaf mijn twaalfde jaar helemaal geen calvinist"', in: *Schrijven en geloven*, 71-72.

¹⁹⁶⁷ *Ibidem*. De literair criticus R.L.K. (Redbad) Fokkema was de zoon van prof. dr. K. Fokkema, voormalig voorzitter van de *Bond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland* en secretaris van de *Christelijk-Literaire Essayistenkring*.

¹⁹⁶⁸ Mededeling van Jaap Das aan Anne Schipper op 2 maart 1987 in Amsterdam.

¹⁹⁶⁹ C. Rijnsdorp, 'Een bevindelijke roman', in: *Trouw*, 20 februari 1976.

de krant en wanneer ik hem opbelde voor overleg over een door hem te schrijven artikel, leidde hij onze conversatie in met de mededeling dat hij eerst even Hilversum 4 zou afzetten. Hij zei nooit dat hij de radio zou uitdoen, maar stevast Hilversum 4 - want zo heette Radio 4 toen nog'.¹⁹⁷⁰ Hoe de contacten zich tussen de *Trouw*-redacteur en Rijnsdorp ontvouwen toonde het ongedateerde briefje dat Klei hem in september 1978 schreef:

Zeer geachte heer Rijnsdorp, Hierbij een paar uitgaafjes van Kok. Mij lijkt het boekje van mevrouw Stubbe het aardigst voor een artikel. De andere, zou ik zeggen, zijn bekeken met een aankondiging. Maar u weet, ik doe slechts een suggestie. Klei wikt, Rijnsdorp beschikt! Met vriendelijke groet en hoogachting, A.J. Klei.

Bij de brief was als bijlage een lijstje gevoegd, waarop uitgeverij *J.H. Kok* uit Kampen een tiental publicaties aanbod ter recensie in *Trouw*. Behalve het boekje *Thuis in een tehuis* van ds. M.C. Stubbe,¹⁹⁷¹ besprak Rijnsdorp in zijn recensie 'Theologie en preek en praktijk' tevens een drietal andere theologisch-pastorale uitgaven van *Kok*.¹⁹⁷² Deze recensiepraktijk staaft de journalistieke vrijheid die Rijnsdorp kreeg van de *Trouw*-redactie om te (kunnen) bespreken wat hij zelf wilde.

6.8.2 *Duiden en cultuurkritiek*

De journalistieke bijdragen van Rijnsdorp in *Trouw* werden afgedrukt op de fameuze pagina twee, de kernkieuwspagina, die volgens voormalig hoofdredacteur E. Diemer van *De Rotterdammer* steeds meer 'verschoof naar achteren, nog net niet ver genoeg om ervan af te tuimelen'.¹⁹⁷³ Zijn dagbladrecensies in *Trouw* waren volgens de classicus Jaap Das 'anders dan we gewend waren', waarbij hij waarderend opmerkte: 'Zo te schrijven veronderstelde moed en durf, en het werd nog geaccepteerd ook. Daarin is Rijnsdorp een groot man geweest'.¹⁹⁷⁴ Nadat hij de literatuur ontgroeid was volgde Rijnsdorp als een moderne André Maurois zijn primaire belangstelling, met name op het domein van geestelijke en culturele stromingen in kerk en samenleving. Zijn naam werd een vertrouwd en gezaghebbend begrip op de kerkpagina van *Trouw*, nadat hij - in de woorden van Jan Kuijk - 'het diensthuis was uitgeleid'.

In zijn cultuurkritisch werk verloochende Rijnsdorp zijn literatorschap nooit. Het feit dat hij als literator las en kritiseerde, gaf hem een unieke positie ten opzichte van theologen of de vakpers. Hij kon met een eigen geluid, waarneming of conclusie komen, zoals in zijn recensie van *Ultragereformeerd en Vrijzinnig*, het dubbelnummer van *Wapenveld* van mei/juni 1971, waarin het 'theologisch testament' van prof. dr. A.A. van Ruler was geplaatst, waarin deze theoloog twaalf ketterijen van de ultragereformeerden theologisch had gefileerd. Aan het slot van zijn recensie had Rijnsdorp over Van Ruler, zijn theologie en wijze van theologiseren opgemerkt:

Wat Van Ruler redt is zijn spiritualiteit, zijn open staan voor de Geest. Zijn geloof was een levend geloof. Zozeer zelfs dat hij het beoefenen van zijn vak voor een deel ook zag als spel. Al te ernstige mensen zullen dit niet verstaan, maar dat komt omdat zij geen muzische kwaliteiten bezitten. Is theologiseren dan inderdaad ook een vorm van spelen? Jawel, spelen met vuur.¹⁹⁷⁵

¹⁹⁷⁰ A.J. Klei, 'Zondendelger', in: *Trouw*, 30 april 1991.

¹⁹⁷¹ C. Rijnsdorp, 'Begrip voor bejaarden', in: *Trouw*, 27 september 1978.

¹⁹⁷² C. Rijnsdorp, 'Theologie in preek en praktijk', in: *Trouw*, 27 oktober 1978.

¹⁹⁷³ André Groenewegen, 'Elke periode in mijn leven had iets zingevends', interview met dr. E. Diemer, in: *Nederlands Dagblad*, 4 oktober 1997.

¹⁹⁷⁴ Mededeling van Jaap Das aan Anne Schipper op 2 maart 1987 te Amsterdam.

¹⁹⁷⁵ C. Rijnsdorp, 'Het testament van professor Van Ruler', *Nieuwe Haagse Courant*, 26 juni 1971. De recensie van Rijnsdorp viel in positieve zin op bij Dirk van Keulen, die in 2010 de reacties op 'Van Rulers zwanenzang', met name vanuit de verschillende richtingen binnen het (ultra)gereformeerd protestantisme in Nederland, kritisch-vergelijkend in kaart had gebracht: 'Bijzondere vermelding verdient de reactie van de gereformeerde literator C. Rijnsdorp in de *Nieuwe Haagse Courant* in juni 1971. Deze is geheel anders van kleur dan die van de theologen. Rijnsdorp reageert niet zozeer op een kerkelijk-theologisch niveau, maar leest de tekst als een literaire eenheid. Hij geeft weer hoe deze op hem is overgekomen en wat hij bij het lezen heeft gedacht. Door te spreken over theologisch narcisme slaat hij een psychologisierende weg in. Door te spreken over 'spel' is hij de enige die oog heeft voor Van Rulers stijl van theologiseren.' Dirk van Keulen, 'Corruptio optimi pessima', in: *Wapenveld*, jrg. 60, nr. 6, dec. 2010.

Als publicitaire methodiek hanteerde Rijnsdorp de strategie om artikelen eerst in de vorm van lezingen of causerieën te laten rijpen voordat hij zijn culturele opinies liet stollen in de vorm van artikel of essay. Hierover zei hij bij de presentatie van zijn cahier *Christendom en cultuur in bloei en crisis* in 1976: 'Het gaat hier over een keuze uit artikelen en lezingen met als grondthema de verhouding, spanning, tussen christendom en samenleving. Het zijn vrijwel allemaal antwoorden op verzoeken uit de jaren zeventig en dus ontstaan als dialoog met lezers en toehoorders.'¹⁹⁷⁶ Deze methode paste Rijnsdorp ook toe op zijn 'kleine trilogie' over het calvinisme; gedachten die hij na geestelijke rijping eerst uitsprak en opschreef, vervolgens publiceerde,¹⁹⁷⁷ en op verzoek van een uitgever bundelde. Zijn praktijk leerde hem veel over de kunst en kunde van het recenseren: 'Men steekt trouwens het meeste op van boeken die men parerend, desnoods duellerend lezen moet. Maar hier was de lectuur volstrekt geen duel, alleen maar breed informerend en bijzonder interessant.'¹⁹⁷⁸ Regelmatig gaf hij aan slechts te 'grasduinen' in de te bespreken boeken en dat de krant zich niet leende voor een diepgaande bespreking, die 'trouwens aan vakmensen moet worden overgelaten'. Zijn artikelen werden door de lezers van *Trouw* zeer gewaardeerd, zoals uit diverse lezersreacties bleek. Op 8 december 1978 plaatste het dagblad een ingezonden bericht met het kopje 'Rijnsdorp 3', na twee eerder opgenomen ingezonden opiniestukjes over hem:¹⁹⁷⁹

Het is leuk dat het waardevolle werk van dr. C. Rijnsdorp vanaf deze plaats bewonderd en geprezen wordt. Want voor hem, de unieke figuur die hij is, is des te meer het motto: "Hou het klein" (Schumacher) op z'n plaats. Ook heb ik bewondering voor hem, omdat zijn werk zo getuigt van diep menselijk leven. Ongelooflijk is vaak het gemak waarmee hij met evenwichtige, lucide scherpzinnigheid doordringt tot de kern van de dingen des levens; resultaat van nimmer aflatende bezinning, geestelijke werkdrift en een innerlijk moedig leven. Meer op de achtergrond werkend als inspirator en stimulator is hij een lichtend voorbeeld. Moge hem, in het geloof, nog een verdere vruchtbare levensavond geschonken worden.¹⁹⁸⁰

Reacties op zijn werk ontving Rijnsdorp volgens eigen zeggen vooral als hij lezingen hield in het land voor diverse publieksgroepen, van reünistenverenigingen tot vrouwenclubs, vormings- en gespreksgroepen. 'En dan gebeurt het heel veel dat mensen naar mij toekomen en zeggen: ik lees altijd uw stukjes. Ik heb zelfs weleens iemand ontmoet die ze altijd door de jaren heen heeft uitgeknipt. Ik ben nu twintig jaar medewerker van het *Rotterdammer Kwartet/Trouw* en dat doet je goed, dat is bijzonder prettig. En dat is voor een publicist ook noodzakelijk om die dialoog met het grondvlak bij wijze van spreken te onderhouden. Evenzeer als het noodzakelijk is om de dialoog te onderhouden met de academische bovenlaag. Dat vind ik ook bijzonder noodzakelijk. In okt. 1974 nog 6 lezingen voor de boeg!¹⁹⁸¹

De criticus Rijnsdorp met zijn bezonken (waarde)oordeel en gerijpte levenservaring had zich parallel ontwikkeld aan de essayist in hem. Beschouwen lag in zijn aard en de noodzakelijke openheid van blik dankte hij aan zijn muzikale vorming. Geleidelijk aan ontwikkelde hij zich van een literair criticus tot een levenscriticus die alle terreinen des levens overzag met eruditie, gezag, en een toenemende gereserveerdheid en distantie. Op een gegeven moment constateerde Rijnsdorp bij zichzelf, dat hij door de literatuur was heen gegroeid. In elke vezel echter literator

¹⁹⁷⁶ C. Rijnsdorp, 'Toespraak gehouden bij de aanbidding van het gelijknamige cahier op de Werkvergadering van de Unie "School en Evangelie"', op 20 november 1976 te Utrecht. Voor de 'jaren zeventig', had Rijnsdorp op grond vanuit zijn volksoepvoedende cultuurpraktijk ten tijde van het Interbellum met evenveel recht 'vanaf de jaren dertig' kunnen schrijven in relatie tot de literaire vorming en kunstzinnig-esthetische smaakontwikkeling van het calvinistisch volksdeel, want toen bediende hij zich van dezelfde strategie en methodiek tot zijn letterlievend publiek.

¹⁹⁷⁷ Tussen 1 november 1965 en 12 december 1965 publiceerde Rijnsdorp in *De Rotterdammer* onder de titel: 'In de greep van het reus-achtige. Een literator over Calvinisme', drieëntwintig artikelen over zijn relatie tot het calvinisme.

¹⁹⁷⁸ C. Rijnsdorp, 'Fokke Sierksma en het Messianisme', in: *Trouw*, 13 september 1978.

¹⁹⁷⁹ In: *Trouw*, respectievelijk op 24 november 1978 en 29 november 1978.

¹⁹⁸⁰ Ingezonden bericht van J. van Beek uit Waspik, in: *Trouw*, 8 december 1978. In hetzelfde nummer van het ochtendblad was ook het ingezonden van B. Kok uit Zwolle opgenomen met als kopje 'Rijnsdorp 4': 'Mag ik ook mijn volledige instemming betuigen met de brieven over de belangwekkende en glasheldere geschreven artikelen van dr. Rijnsdorp. Wat een zegen op zijn leeftijd nog zoveel aan zijn lezers te mogen en te kunnen schenken.'

¹⁹⁸¹ Henk Glimmerveen, *Een Koningskind uit Schiebroek*, N.C.R.V.-radioportret van dr. C. Rijnsdorp ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag, uitgezonden op maandag 16 september 1974.

blijvend volgde hij zijn brede culturele belangstelling waarbij hij via pers, radio en televisie ontwikkelingen in kerk en samenleving kritisch van persoonlijke duiding en commentaar voorzag. Op de vraag of hij nog volledig achter zijn visie op christelijke kunst stond antwoordde Rijnsdorp op zaterdag 1 augustus 1970:

Neen, in die vorm niet meer. Alles is nu opengebroken. Door de steeds verder gaande secularisering is specifiek christelijke kunst m.i. een onmogelijkheid geworden. Men vraagt mij wel eens om een christelijke roman te schrijven. Een roman schrijven laat zich echter niet dwingen. Dat geldt ook voor het schrijven van een gedicht. Niet de dichter bepaalt het gedicht, maar het vers stuwt hem in een bepaalde richting. Dat is het kenmerk van het echte dichterschap. Daarom ben ik huiverig voor een christelijke roman of een ander kunstprodukt. Het wordt zo gauw een gereformeerd, moraliserend produkt. Ik heb destijds Van Randwijk nog al eens ontmoet. Hij was ook lid van de Christelijke Auteurskring. Die was verder dan ik. Die had reeds vroeg begrepen, dat kunst onder bepaalde omstandigheden geëngageerd moet zijn.¹⁹⁸²

Dat engagement werd bestond voor Rijnsdorp steeds minder uit kunst en letteren, maar uitte zich in een diepere, meer intense betrokkenheid bij vraagstukken van mens, kerk en samenleving in een sterk veranderende cultuur waar oude waarden en vastigheden losraakten van hun vaak eeuwenoude fundamenteën. Door zijn recensiewerk voor het *Rotterdammer-Kwartet*, gevolgd door het dagblad *Trouw*, rijpte de essayist in hem en groeide hij uit tot cultuurcriticus. De vruchten van zijn lectuur en de beelden van die hem via pers, radio en televisie thuis bereikten, resulteerden in gedachten, visies en opvattingen die hij in nieuwe publicaties vastlegde. Volgens deze methode ontstonden op het ritme van zijn wekelijkse bijdragen aan *De Rotterdammer* en *Trouw*, en Rijnsdorps cultuurhistorisch radiowerk voor de *N.C.R.V.* zijn latere cultuurkritische uitgaven, zoals zijn trilogie: *In de greep van het reus-achtige* (1966), *In het spanningsveld van de geest* (1968) en *Wij zijn de vaders* (1972). In 1973 bundelde Rijnsdorp diverse essays en columns in *Balkon op de wereld*, gevolgd zijn *Literair dagboek* (1974), het essay *Gefascineerd door het laatste bijbelboek* (1975), de bundel *Christendom in bloei en crisis*, (1976), de reportage *Veranderend Nederland onder Juliana* (1979), zijn televisie meditaties in *Lage zon, lange schaduwen* (1981) en tot slot - als postume uitgave - zijn dagboek *Laatste gedachten* (1982).

6.9 Rijnsdorp en perswerk

Het meest opvallend aan Rijnsdorps publicitair optreden was dat hij vrijwel uitsluitend binnen de protestantse periodieke pers publiceerde. Het aantal publicaties in persorganen buiten eigen kring viel op een hand te tellen.¹⁹⁸³ Daarbij gold dat hij zijn bijdragen vrijwel altijd op uitnodiging of verzoek schreef. De reden dat men hem 'van buiten' eigen kring een enkele keer benaderde lag vooral in het feit dat hij algemeen beschouwd werd als bevoegd representant of als literair-kritisch boegbeeld van het orthodox-protestantse volksdeel op het gebied van letteren en kunst, die met zijn calvinistische toon reliëf kon geven aan de pluriformiteit en diversiteit van een bepaalde thematiek, zoals in zijn referaat 'Publiek en kritiek' tijdens de 'Conferentie over de Literaire Kritiek', die op 28 en 29 oktober 1955 werd gehouden op instigatie van de *Jan Campert-Stichting* te 's-Gravenhage.¹⁹⁸⁴

Dat Rijnsdorp zich in publicitair opzicht welbewust hoofdzakelijk binnen zijn eigen calvinistische zuil bewoog, hing enerzijds samen met zijn bijbelse roeping en levensopdracht als Kuyperiaans-gereformeerd auteur met een bemiddelde cultuurtaak op kunstgebied. Zijn artistieke arbeidsveld lag in navolging van dr. A. Kuyper primair onder het eigen volksdeel, waarbij hij

¹⁹⁸² Piet Koenes, 'Dr. Cornelis Rijnsdorp, een invloedrijk man', in: *Patrimonium*, jrg. 81, december 1970, 422.

¹⁹⁸³ 'C. Rijnsdorp', in: *Geschenke* 1932, 118-120; 'Hedendaagse Protestantse letterkunde', in: *Geschenke* 1935, 152-161; 'Vrijheid, waartoe?', in: *Nationale Snipperdag* 1954, 42-47; 'Publiek en kritiek', in: *De onbeslagen spiegel*, in: *Critisch Bulletin*, 1956, 6-13; 'Mozarts klarinetconcert, A-majeur, K.V. 622', (fragment van een lezing, gehouden in oktober 1961 voor de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* te Leiden) in: *Rotterdams accent* 1962, Rotterdam, 1962, 14-17; 'De Calvinistische achtergrond van Achterbergs poëzie', in: *Maatstaf*, jrg. 11 (1963-1964), nrs. 10-11, januari/februari 1964, 688-713.

¹⁹⁸⁴ De bijdragen van deze conferentie werden in 1956 gebundeld in *De onbeslagen spiegel*. Problemen der letterkundige kritiek, een 'Bijzondere aflevering van *Critisch Bulletin*, maandblad voor letterkundige kritiek'.

overigens altijd een uitstraling naar het gehele Nederlandse volk voorstond.¹⁹⁸⁵ Zijn gerichtheid op het calvinistisch volksdeel vloede anderzijds meer praktisch dan principieel voort uit zijn methode van werken. Hij schreef het liefst op uitnodiging of in opdracht, want dan had hij een doel en een publiek. De vraag naar zijn werk kwam hoofdzakelijk uit eigen geestverwante kring.

In zijn perswerk tekende zich een verschil af tussen Rijnsdorps vooroorlogse persarbeid, en zijn activiteiten voor de krant in de jaren na zijn pensionering in 1954. De cultuurtaak van Rijnsdorp tijdens het Interbellum was vooral emancipatoir van aard, primair gericht op de kunstzinnige bewustwording en culturele zelfwerkzaamheid van het calvinistisch volksdeel, dat in zijn ogen in cultureel opzicht 'achterlijk' was, en tot kunst en cultuur opgevoed diende te worden. Zijn voorlopig doel vanuit dit *manco*-denken - dat in zijn werk, evenals bij de meesten van zijn toenmalige bentgenoten in de kring van *Opwaartsche Wegen* een drijvende en dominante factor vormde - destijds was: 'wanneer het niveau ongeveer gelijkgemaakt is aan het algemeen Nederlandsch-culturele peil'.¹⁹⁸⁶ Over de houding en vermeende onafhankelijkheid van de protestantse pers werd Rijnsdorp na de oorlog steeds kritischer: 'De publiciteitsorganen, van de pers en radio, kijken de grote groepen naar de ogen.'¹⁹⁸⁷ Tegelijkertijd wees hij met een beschuldigende vinger naar 'het christelijk publiek', dat volgens hem de schrijver 'zijn geestelijke onafhankelijk' niet gunde: 'Het wil hem altijd weer indelen en alleenstaanders worden met doodzwijgen gestraft. Tot offers brengen voor een chr. letterkundige kunst is het in geen enkel opzicht bereid. (...) Begrip, waardering en ontroerende trouw heeft men alleen van enkelingen te verwachten.'¹⁹⁸⁸

In zijn naoorlogse persarbeid, met een geleidelijke omslag tussen zijn afscheid als redacteur van *Ontmoeting* in 1957 en zijn overgang van de kunstpagina in *De Rotterdammer* naar de kerkpagina in *Trouw*, kromp de intentionele kunstopvoeder in hem en won de cultuurkritische voorlichter en opinievormer steeds meer aan betekenis (in nauwe samenhang met zijn parallel lopend cultuurhistorisch radiowerk voor de N.C.R.V.-radio).¹⁹⁸⁹ In deze jaren na zijn vervroegde pensionering in september 1954 sloeg Rijnsdorp als beschouwend kunstenaar zijn publicitaire vleugels in de volle breedte uit binnen de protestantse periodieke pers; een beweging die aantoonbaar ten koste ging van zijn artistiek-scheppend werk. Evenals dr. A. Kuyper bleef hij in zijn journalistieke taal en zeggingskracht voluit kunstenaar, waarbij hij uiteindelijk zijn literaire levenskritiek bedreef in de wekelijkse boekbesprekingen en columns in *De Rotterdammer*-bladen. Deze levenskritiek zette hij in 1972 voort in het dagblad *Trouw*, verdiept in theologische en cultuur-historische zin en betekenis, gericht met vraagstukken van mens, kerk en samenleving. Overigens was Rijnsdorp - anders dan zijn vriend Piet Risseeuw - in zijn persarbeid geen echte volksschrijver. Daarvoor was zijn denken te abstract, de stijl te intellectualistisch en de thematiek doorgaans te 'high brow' voor het eenvoudige lezerspubliek.

Het was meer in zijn artistiek-scheppend werk dat Rijnsdorp het hart van het vrome en bevindelijke volk wist te bereiken. Zijn romandebuut uit 1930 bleek een voor hem als auteur niet te evenaren boek te zijn. Het was veelal op deze titel: 'en toch blijft hij de Rijnsdorp van *Koningskinderen*'¹⁹⁹⁰ dat de cultuurdragers en redacties vanuit de protestantse periodieke pers hem benaderden voor een verhaal of artikel in plaats van een weloverwogen volksopvoedende

¹⁹⁸⁵ In zijn werk liet Rijnsdorp zich hierover verschillende keren duidelijk uit: 'De praktische ethiek van een Nederlandsche, Christelijke kunst moet nog geleefd, laat staan geschreven worden. Als zij maar niet vergeet, dat zij, opkomend uit de gemeenschap der heiligen, leeft in innige verbondenheid aan heel het volk, welks taal zij voert.' C. Rijnsdorp, 'Het volk aan de kunst', *Ter Zijde*, 160. "Leer het Nederlandsche volk kunst consumeren, door een beroep te doen op zijn beste activiteit", dat is een maxime, dat me na aan het hart ligt.' C. Rijnsdorp, 'Voorwoord', in: *Het Heerlijke Ambacht*, 6. In 1954 definieerde Rijnsdorp de volksopvoeding tot cultuur hetzelfde als 'opvoeding tot cultuur', met als kenmerkend onderscheid dat bij volksopvoeding het vormings- en opvoedingsproces niet liep 'van mens tot mens', maar 'van mens op groep van mensen, op een collectiviteit, op "onze mensen", met als uitstralingsgebied het gehele Nederlandse volk'. Daarmee beoogde hij als cultureel pluralist tevens bewust een bijdrage te leveren aan de nationale cultuur van het volk. C. Rijnsdorp, 'Ontwerp Christelijke Cultureel Congres', 2.

¹⁹⁸⁶ C. Rijnsdorp, 'Litteratuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 173.

¹⁹⁸⁷ D. van der Stoep, 'In gesprek met Kees Rijnsdorp', deel II, in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr. 2, november 1950, 54.

¹⁹⁸⁸ *Ibidem*, 54-55.

¹⁹⁸⁹ Zie voor Rijnsdorps veelzijdige radiowerk als kunstopvoeder: hoofdstuk 5 N.C.R.V.-radio.

¹⁹⁹⁰ Gereformeerde *Rotterdamsche Kerkbode*, 3 december 1938.

kunstboodschap. Een positie in de protestantse periodieke pers die op den duur steeds meer een achterhoede positie werd van de kunstzinnige Gideonsbende die via de persorganen leiding wilde geven aan een in cultureel opzicht indifferente achterban. In de bespreking van een kleine *Atlas van de Nederlandse Letterkunde* uit 1971,¹⁹⁹¹ merkte Rijnsdorp over zijn eigen positie bescheiden op:

Ik wil geen spijkers op laag water zoeken, maar zonder curieuselijk te hebben onderzocht mis ik toch de dichters Schulte Nordholt, Jan Wit en Muus Jacobse, en onder de romanschrijvers P.J. Risseeuw en Jacoba Vreugdenhil. Tot mijn verwondering word ikzelf wel genoemd, hoewel ik in compendia altijd overgeslagen word; ik had mijn plaatsje graag willen ruimen voor een van mijn verdienstelijke vrienden. Overigens is functioneren in de samenleving belangrijker dan in een boekje staan.¹⁹⁹²

Inhoudelijk verschoof Rijnsdorps persaandacht van kunst en cultuur naar mens en samenleving: 'Wat mijzelf betreft: ik ben in zekere zin door de literatuur heengegroeid (al zal ik haar nooit verloochenen) en geraak steeds meer in de greep van vragen van samenleving en kerk.'¹⁹⁹³ Een literair levenscriticus, die uiteindelijk een algemeen-cultureel levenscriticus werd. Vanaf zijn *Balkon op de wereld* voorzag Rijnsdorp ontwikkelingen in kerk en samenleving voor het dagblad *Trouw* vanuit een bijbels-normatief en cultuurkritisch kader van een bezonnen en persoonlijk doorleefd commentaar in eschatologisch perspectief. Over het verschil tussen scheppend schrijven en het kritiseren in de krant merkte hij vanuit zijn eigen literaire praktijk op:

Wat de verhouding betreft tussen kritieken schrijven en eigen creatief werk: voor mij is er nauwelijks verschil. Ik heb, geloof ik, een beschouwelijke trek in mijn karakter. (...) Als criticus heb ik mee dat ik niet haatdragend van aard ben en liever prijs dan afkeur. Kwajongensachtig plezier in afkraken is me vreemd. Dat neemt niet weg dat de *uitwerking* van wat je zegt in een zachtmoedige context wel eens groter is dan je zelf beseft. Ik weet dat het woord *genueanceerd* tegenwoordig niet zo prettig meer klinkt, maar ik blijf hechten aan een *genueanceerd* oordeel en voel me als criticus tegelijk verdediger en aanklager, misschien ook toegevoegd psycholoog, ja meer dan eens gedaagde. Eigenlijk alles inéén!¹⁹⁹⁴

Dat een spraakmakend deel van het forum van de algemene literatuur en academische kritiek Rijnsdorps levensbeschouwelijk gekleurde, literair-kritische persarbeid destijds radicaal afwees, werd door hem genoegzaam aanvaard als een voldongen feit.¹⁹⁹⁵ Zijn (materiële en symbolische) productie werd er niet minder om. Prof. dr. W.F. de Gaay Fortman, die als een van de 'grote luyden' in de gereformeerde wereld hem voluit steunde, typeerde het eigenzinnig persoptreden van 'de autodidact van het zuiverste water' Rijnsdorp in een *N.C.R.V.*-terugblik ten voeten uit:

Men vergist zich als men afgaat op de omzichtige wijze waarop hij zich in woord en geschrift uitte als hij kritiek oefende. Want als je goed naar hem luisterde en goed las wat hij schreef, dan ontdekte je dat achter die voorzichtigheid, ook ten opzichte van personen van wie hij het werk besprak, een sterk gevoel lag van: ik mag die dingen zeggen, ik mag die kritiek hebben, want ik heb een ervaring en een fonds aan kennis en inzicht die mij ook het recht geven om te spreken en te schrijven zoals ik spreek en schrijf.¹⁹⁹⁶

¹⁹⁹¹ Wim J. Simons, *Atlas van de Nederlandse Letterkunde*, 61.

¹⁹⁹² C. Rijnsdorp, 'Een atlas en een wensdroom', in: *Trouw*, 2 oktober 1971.

¹⁹⁹³ C. Rijnsdorp, 'Heeft letterkundig specialisme zijn tijd gehad?', in: *Trouw*, 8 januari 1972.

¹⁹⁹⁴ G. Puchinger, 'Dr. C. Rijnsdorp', in: *Christen en kunst*, 207-208.

¹⁹⁹⁵ Voor een belangrijk deel had dit onbegrip te maken met de exclusiviteit van de christelijke levensbeschouwing en belijdenis, die Rijnsdorp in zijn perskritieken antithetisch doortrok naar de literatuur. Daarmee werd de inhoud van zijn kritisch betoog voor een groot deel ontoegankelijk voor wie deze geloofsbelijdenis niet kende of deelde. De morele gevaren in de literatuur die Rijnsdorp signaleerde en bestreed, waren volgens Oversteegen problemen, 'die niet alleen hun waarde, maar zelfs hun gehele inhoud ontlenen aan de vraag of men de onderliggende levensbeschouwing delen kan'. J.J. Oversteegen, *Vorm of vent. Oprattingen over de aard van het literaire werk in de Nederlandse kritiek tussen de twee wereldoorlogen*, 360. Zie het gehele hoofdstuk 23: 'De protestanten: Roel Houwink (geb. 1899)', waarin Oversteegen de toegankelijkheid van 'konfessionele kritiek en literatuurbeschouwing' verder uitdiepte.

¹⁹⁹⁶ W.F. de Gaay Fortman, 'In memoriam dr. C. Rijnsdorp', in: *Literama-magazine*, jrg. 16, februari 1982, nr. 10, 430. Uitzonden in 'Ekstra Literama' door de *N.C.R.V.*-radio op 15 februari 1982 van 20.30-21.00 uur.

7 Christelijk-literaire organisatie

7.1 Rijnsdorp en literaire organisatie

Naast volksuniversiteit, radio en pers rekende Rijnsdorp ook de 'Chr.-litteraire organisatie' tot zijn volksoepvoedkundig instrumentarium voor de distributie van zijn literair-scheppend en kunstopvoedend-beschouwend werk.¹⁹⁹⁷ Een goddelijke levensopdracht, gericht op de culturele verheffing van het calvinistisch volksdeel, conform het devies van zijn emancipatorische cultuurtaak: 'Het volk aan de kunst'. In gereformeerde kring was het begrip 'prot.-christelijke organisatie' een sleutelwoord dat toegang bood tot tal van nastrevenswaardige doeleinden op elk levensgebied, zoals de *Christelijke Encyclopedie* de term contextueel omschreef:

Daaronder vallen dan te begrijpen die organisaties op allerlei levensterrein, - behalve de institutaire kerk en haar organen, welk niet als 'c.' plegen te worden aangediend -, welke zich in het nastreven van haar activiteit hebben gesteld, veelal statutair, op de grondslag van de H. Schrift, eventueel met de toevoeging 'als Gods Woord' of verstaan naar de leer van bepaalde belijdenisgeschriften of van zekere, soms nader omschreven chr. beginselen, en zich in haar activiteiten aan die grondslag hebben gebonden.¹⁹⁹⁸

Met de 'christelijk-literaire organisatie' doelde Rijnsdorp met name op de drie letterkundige verenigingen: Het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland*, in 1925 ontstaan uit de fusie tussen twee letterkundige verenigingen, de *Christelijke-Literaire Essayistenkring* uit 1925, en de organisatie waar hij zijn hart aan had verpand: de *Christelijke Auteurskring*, die eind 1929 in het leven was geroepen op instigatie van het *Verbond*.

De hervormde dichter en taalkundige K.H. Heeroma noemde deze hechte organisatie van het christelijk-letterkundig leven: 'een resultaat van Kuypers optreden'.¹⁹⁹⁹ In zijn inleiding tot *Het derde Réveil* schreef hij ter toelichting, de strategische tweeslag in Kuypers werk op kunstgebied in de kern samenvattend: 'De kleine luiden trachtte hij cultureel bewust te maken, de grote luiden trachtte hij cultureel te leiden.' Hieraan voegde hij veelzeggend toe: 'Het eerste lukte hem beter dan het tweede.' Het kunstzinnig streven van de gereformeerde leidsman als 'universeel pastor', kreeg bij de Kuypertiaan Kees Rijnsdorp in zijn literaire volksoepvoeding een eigen vervolg en uitwerking. De uitgangssituatie van het gereformeerde volksdeel ten opzichte van de cultureel geletterden uit de hervormde traditie van het Réveil, vatte Heeroma pregnant samen:

De houding van de religieus gemobiliseerde kleine luiden tegenover de wereldse cultuur was volstrekt afwijzend. Vanzelfsprekend, want zij wisten niet wat cultuur was. De culturele aristokraten onder de réveilmensen bleven ook wat ze waren zonder er zo heel veel over na te denken. Wie dichter was, bleef gedichten schrijven en bleef tot het algemene literaire leven behoren.²⁰⁰⁰

Over het cultureel effect van het werk van Kuypers oordeelde Heeroma: 'Voor de bewustwording van het Kristelik deel der natie is zijn optreden van een niet gemakkelijk te overschatten betekenis geweest. Daarentegen is geen enkel cultureel bouwwerk helemaal gelukt.' Over Kuypers invloed op het levensterrein van de kunst - als context voor Rijnsdorps cultuurprogram - schreef hij:

Het Kristelik-literaire leven, dat door deze grootse bewustmakingskampanje van het tweede réveil verwekt werd, droeg het merk van zijn geboorte. Men was zich wel bewust geworden, dan men als Kristenen o.a. ook aan literatuur moest gaan doen. Men zag dat de paganisten hun literatuur vernieuwd hadden door een beweging van '80, men voelde de noodzakelijkheid om ook een Kristelike beweging van '80 en Kristelike tachtigers in het leven te roepen. Alles wat de cultuur van de wereld kon opleveren, moest een Kristelike tegenhanger krijgen. Ook hier bleek het organisatievermogen echter groter dan het vormvermogen.²⁰⁰¹

¹⁹⁹⁷ C. Rijnsdorp, 'Literatuur en Christelijke volksoepvoeding', *Ter Zijde*, 173.

¹⁹⁹⁸ J.J.R. Schmal, 'Christelijke organisatie', in: *Christelijke Encyclopedie*, deel II, 168-169.

¹⁹⁹⁹ Brief van K.H. Heeroma aan C. Rijnsdorp, d.d. 8 januari 1935.

²⁰⁰⁰ K. Heeroma, *Het derde Réveil*. Honderd Verzen van Jong Protestantische Dichters met een Inleiding van K.

Heeroma, 9. Heeroma doelde hier onder andere op de dichters Jacqueline E. van der Waals en Geerten Gossaert.

²⁰⁰¹ *Ibidem*. 10.

Vanuit zijn visie op ‘Het derde Réveil’,²⁰⁰² constateerde Heeroma in 1934 trefzeker over de doorwerking van de ‘tweede réveil’-reflexen op calvinistisch kunstgebied, gelegitimeerd vanuit Kuypers theologisch-culturele drieslag: gemene gratie, antithese en soevereiniteit in eigen kring:

Er werd alleen bereikt, dat men een literatuur ‘in eigen kring’ kreeg, maar voor de vorm moest men in de leer bij de tachtigers, die juist in hun eerste jaren, voor de rijpe tijd van Verwey, allerverschrikkelijkst onkristelik deden en de brave burger doodsbenauwd maakten voor alles wat naar literatuur rook.²⁰⁰³

Naast de drie landelijke christelijk-letterkundige organisaties was Rijnsdorp in georganiseerd verband eveneens betrokken bij de Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam, de Kunstkring van *VU*-studenten te Amsterdam en de *A.M.V.J.*-soos, die de hoofdstad eveneens tot domicilie had. Na de Tweede Wereldoorlog richtte hij samen met P.J. Risseeuw en D. van der Stoep in 1946 het *Contact van Protestants-Christelijke Auteurs* op. Over nut en noodzaak van organisatie op letterkundig-cultureel terrein schreef Rijnsdorp in 1950: ‘Een Christelijk-literaire “beweging”, om dit grote woord te gebruiken, heeft ten doel de meest gunstige voorwaarden voor het ontstaan van Christelijke, literaire kunst te scheppen, ervoor te pleiten en er bekendheid aan te geven. Het is het scheppen van een sfeer van verwachting, een uitnodigend luisteren, een zeggen: zeg eens wat (essay), vertel eens wat (novelle, roman), zing eens wat (poëzie).’²⁰⁰⁴ Tot de christelijk-literaire beweging heeft hij zich volgens eigen zeggen ‘al jong toe aangetrokken gevoeld’.²⁰⁰⁵ In een omzien uit 1961 gaf Rijnsdorp over de ongunstige constellatie van het christelijk-literaire leven anno 1900 aan, dat er in organisatorisch opzicht nog ‘niets van betekenis’ was en vrijwel alles onder moeizame omstandigheden - vaak met persoonlijke offers - opgebouwd moest worden:

En organisatie was voor de strevers naar een eigen, protestants-christelijke letterkunde in die dagen een gebiedende noodzaak. Organisatie betekende elkaar ontdekken; bundeling en mobilisatie van krachten. Ze paste bij het verantwoordelijkheidsgevoel, het zoeken van de naaste, de culturele verheffing van een volksgroep met een onvolkomen geëxploiteerd, geestelijk kapitaal. (...) Het was een daad van trouw, van liefde, van zelfverloochening, vast te houden aan de kerkelijk-sociale groep waartoe men van huis uit behoorde en daarbij te weten, dat men een dubbele taak op de schouders nam; dat een leven lang de kaars aan beide einden zou moeten branden.²⁰⁰⁶

Evenals op andere levensterreinen fungeerde op kunstgebied de christelijk-literaire organisatie als hefboom voor de ontwikkeling van het christelijk-letterkundige leven en de kunstzinnige bewustwording van het calvinistisch volksdeel. De veelal van gereformeerden huize afkomstige literatoren,²⁰⁰⁷ kopieerden op het levensterrein van de kunst de - in de levenssferen van Kerk, Staat en Maatschappij beproefde - federatieve organisatievorm van plaatselijke afdelingen of kringen met een overkoepelende landelijke bond. Een (op)bloeiend letterkundig verenigingsleven voor letterlievend en auteurs was ten tijde van het Interbellum het gevolg van deze literaire organisatie in stad en land. Het *Verbond* werd geflankeerd door twee nationale ‘vakverenigingen’, waarvan had Heeroma toegevoegd: ‘Als dit laatste geen aanmatiging is, is het een programma, een programma dat tegelijk een band en een breuk met het verleden betekent.’ K. Heeroma, *Het derde Réveil*, Inleiding, 5.

²⁰⁰² K. Heeroma opende de inleiding tot zijn roemruchte bloemlezing *Het derde Réveil* uit 1934 met de schematiserende slagzin: ‘Het eerste réveil was dat van Da Costa en Groen van Prinsterer, voorafgegaan door Bilderdijk. Het tweede was dat van Kuypers en De Savornin Lohman. Het derde réveil zijn wij.’ Daarmee doelde hij op de Jong-Protestantse dichters uit de beweging in en om het christelijk letterkundig tijdschrift *Opwaartsche Wegen*. Hieraan had Heeroma toegevoegd: ‘Als dit laatste geen aanmatiging is, is het een programma, een programma dat tegelijk een band en een breuk met het verleden betekent.’ K. Heeroma, *Het derde Réveil*, Inleiding, 5.

²⁰⁰³ *Ibidem*, 9.

²⁰⁰⁴ D. v. d. Stoep, ‘In gesprek met Kees Rijnsdorp’, in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr. 1, oktober 1950, 8.

²⁰⁰⁵ K. Heeroma, *Het derde Réveil*, 9.

²⁰⁰⁶ C. Rijnsdorp, ‘Piet Risseeuw zestig jaar’, in: *Ontmoeting*, jrg. 14, nr. 8, mei 1961, 237. Met deze dubbele cultuurtaak doelde Rijnsdorp op zijn emancipatorische dubbelrol als christelijk letterkundige en opvoeder tot kunst en cultuur.

²⁰⁰⁷ De oproep van dr. A. Kuypers om op alle levensterreinen de ‘Ere Gods’ te zoeken, dus ook op het levensterrein van de kunst, vond bij veel literaire jongeren van gereformeerde komaf gehoor. Dit ‘Pro Rege-thema’ vormde echter in de christelijk-letterkundige productie lang niet altijd het centrale motief van inspiratie, artistieke en creativiteit.

De slagkracht van deze drie christelijk-letterkundige organisaties had zich in de periode tussen 28 juli 1930 en 28 oktober 1932 ruimschoots bewezen in hun gezamenlijke boycot van de N.C.R.V.-radio, die zij ruim twee jaar lang in literair opzicht vrijwel vleugellam maakten.²⁰⁰⁸ Behalve in de ether werden de letterkundig-organisatorische krachten eveneens gebundeld ten opzichte van uitgevers, bibliotheken, pers en literaire kritiek in het belang van zowel de christelijke literatoren als van het calvinistisch volksdeel met als beoogd cultureel effect: de literair-kunstzinnige emancipatie van het eigen lezerspubliek. Aan het slot van zijn 'nabetrachting' in *De Reformatie* over de Boekenweek van 1935 stond Rijnsdorp kritisch stil bij de 'opzettelijke organisatie' van het christelijk-letterkundige leven.²⁰⁰⁹ Hij stelde niet zonder bijbedoeling de vraag: 'In hoever kan opzettelijke organisatie voor het literaire leven van betekenis zijn?' In het antwoord dat hij er direct op liet volgen formuleerde Rijnsdorp nauwgezet zijn opvattingen over doel, taak, functie en betekenis van de drie christelijk-letterkundige organisaties, hun onderlinge verhouding en complementariteit als noodzakelijke voorwaarde voor het eigen bestaansrecht:

Indien de Christelijke auteurs, verbonden tot een Christelijken Auteurskring, met elkaar aan de benaming 'Christelijk auteur' een praegnanten inhoud geven en een klank meedeelen, die tot over het eigen erf draagt. Indien de Christelijke essayistenkring een nieuw lezerstype helpt vormen, waarvoor het de moeite waard is te schrijven. Indien het Verbond van Christelijk-letterkundige kringen in Nederland de komende krachten voor beide gebieden weet te vinden en te leiden.²⁰¹⁰

De organisatie van het vooroorlogse christelijk-literaire leven in de drie landelijke verenigingen, met inbegrip van de beide 'van huis-uit' christelijk-letterkundige tijdschriften *Opwaartsche Wegen* en *De Werkplaats*, noemde Rijnsdorp in 1937 bevorderlijk 'voor het groepsbesef'. Van hem mocht het cultureel speelveld van de 'Nieuwe Nederlandsche, Christelijke kunst' - waarin de literatuur de leiding had - breder worden getrokken dan alleen het letterkundig leven: 'De overige Chr. scheppende kunstenaars: schilders, architecten, musici leven, vanuit het gezichtspunt der Chr. organisatie gesproken, in de verstrooiing.'²⁰¹¹ Het juist voor deze artistieke doelgroepen bedoelde *Christelijke Kunstverbond* had enkele jaren eerder - echter tevergeefs - 'verzamelen geblazen'.²⁰¹² Dit terwijl volgens Rijnsdorp het verlangen naar creatieve verbinding met vakgenoten bij de christelijke schilders, architecten en musici niet alleen ernst was maar ook urgent bleek, waarbij hij over de situatie van deze kunstenaars opmerkte: 'De verstrooiing en de eenzaamheid worden door hen waarlijk niet gezocht.'²⁰¹³ Vervolgens deed Rijnsdorp de praktische suggestie te beginnen met het bijeenbrengen van het creatieve werk en de artistieke scheppingen van deze christen-kunstenaars: 'Daar is de schat en dus ook het hart', met als verbindende gedachte: 'Beter nog dan de mensen, laat zich het werk vergelijken en keuren en indeelen.'²⁰¹⁴

²⁰⁰⁸ Zie hiervoor: hoofdstuk 5 *Rijnsdorp en radio*, paragraaf 5.4: 'Rijnsdorp, N.C.R.V. en letterkundige organisaties'.

²⁰⁰⁹ C. Rijnsdorp, 'Schrijver, publiek en volk', in: *De Reformatie*, jrg. 15, nr. 27, 5 april 1935, 219-220.

²⁰¹⁰ *Ibidem*, 220.

²⁰¹¹ C. Rijnsdorp, 'Aan de lezer', concepttekst voor een nieuw letterkundig-cultureel tijdschrift *Kunst en Leven* uit 1937, onder redactie van C. Rijnsdorp en P.J. Risseeuw.

²⁰¹² Het *Christelijke Kunstverbond*, dat tot doel had christelijke kunstenaars en belangstellenden in een landelijke bond te verenigen, werd op 29 oktober 1931 in het Amsterdamse *American Hotel* opgericht. Prof. dr. J. de Zwaan uit Leiden werd voorzitter met naast zich de musicus G. van Ravenzwaaij uit Hilversum als secretaris. Naar analogie van het federatieve model van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland* met de plaatselijke aangesloten kringen, werden vanuit het *Kunstverbond* ook lokale afdelingen opgericht, onder meer te Amsterdam, Groningen, Den Haag, Rotterdam en Utrecht. Evenals bij het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland* was dr. J.Th. de Visser, oud-minister van *Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen*, erevoorzitter van het *Christelijke Kunstverbond*. Eind 1936 stierf het *Kunstverbond* - als gevolg van onvoldoende draagvlak onder de calvinistische a- of anti-kunstzinnige achterban - een stille dood.

²⁰¹³ Rijnsdorp voegde hier aan toe: 'De Christen, vooral de kerksche Christen (we zijn voor dit woord niet bang) is nooit vrij van heimwee naar samenwerking der kunsten, omdat hij weet dat ze alle uit God en dus van Huis-uit één zijn.' De beoogde verbrede samenwerking kreeg begin 1938 richting, inhoud en vorm in het initiatief van de A.M.V.J.-soos onder leiding van de kunst- en letterenredacteur van *De Standaard*, H. Burger.

²⁰¹⁴ C. Rijnsdorp, 'Aan de lezer', concepttekst voor een nieuw letterkundig-cultureel tijdschrift *Kunst en Leven* uit 1937, onder redactie van C. Rijnsdorp en P.J. Risseeuw.

Niet alleen de (literaire) kunstenaars en hun onderlinge samenwerking, ook de verbinding met het (lezers)publiek maakte deel uit van Rijnsdorps letterkundig-organisatorische opvattingen. Aan het begin van de achttiende jaargang van *Opwaartsche Wegen* schreef de redactie in de laatste benoemde samenstelling over de relatie tussen schrijver en lezer in maart 1940, bij het begin van wat de laatste (onvoltooid) jaargang bleek te zijn:

De christelijk-literaire beweging is geboren uit een verlangen naar literatuur en verschilt in zoverre niet van welke andere literaire beweging ook. De omstandigheden brachten echter mee dat de literatuur bij onze groep in het bijzonder gevoeld werd als het gebied waar schrijver en lezer, scheppende en ontvangende geest, elkaar ontmoetten. Want onze literaire beweging is altijd hierdoor gekenmerkt geweest dat schrijver en lezer verbonden waren door hetzelfde geloof, en de verbondenheid in het geloof schiept een behoefte om elkaar te ontmoeten en wederzijds te dragen.

Deze redactionele inleiding, waarin de denkbeelden van Rijnsdorp over 'literaire volksopvoeding' herkenbaar rezoneerden,²⁰¹⁵ besloot met het beoogd-verbindend perspectief: 'Het verlangen naar literatuur in de christelijk-literaire beweging kon dus niet anders zijn dan een verlangen naar de volmaakte ontmoeting tussen schrijver en lezer.'²⁰¹⁶ Over deze 'volmaakte ontmoeting' - een typering waarin programmatisch reeds de opmaat doorklonk naar het naoorlogse 'Letterkundig en algemeen-cultureel maandblad' *Ontmoeting* uit 1946 - schetste de redactie van *Opwaartsche Wegen* vervolgens van deze begeerde wederzijdse wisselwerking het ideaalbeeld:

De christelijk-literaire beweging is altijd tweezijdig geweest: zij omvatte de schrijvers die hun publiek zochten en het publiek dat zijn schrijvers zocht. De christelijk-literaire tijdschriften zijn altijd tweezijdig geweest: zij verschaften aan, oudere zowel als jongere, talenten het publiek dat hun zelfverwerkelijking begreep en zij verschaften aan het publiek de voorlichting die het nodig had om de kunstwerken te vinden die vorm zouden geven aan zijn verlangen.²⁰¹⁷

Dit beginsel van tweezijdigheid kleurde van meet af aan doel en werkwijze van de christelijk-letterkundige organisaties, waaraan Rijnsdorp in zijn scheppende en beschouwende dubbelrol als kunstenaar en kunstopvoeder in belangrijke mate bijdroeg aan dit principe van wederkerigheid. Vanuit zijn visie op smaakontwikkeling, cultureel besef, literaire opvoeding, kunstzinnige vorming en artistieke werkzaamheid kende hij ook de keerzijde van de christelijk-letterkundige organisatievorm:

Kunst en letterkunde is nog te veel een speciale *rubriek* van het leven en het publiek, waarmee we contact hebben, nog te zeer verspreid en verstrooid. Die aansluiting kan m.i. niet alleen door organisatie geschieden.²⁰¹⁸

Volgens Rijnsdorp stond het 'Christelijk-literaire publiek' nog te veel onder invloed van de individualistische traditie, waarvoor hij de Tachtigers verantwoordelijk hield. Ook wees hij op het gevaar van het eigen organisatiestreven dat tot 'een zekere literaire sectevorming' kon leiden. Gedecideerd formuleerde hij als literair-pedagogische opdracht: 'maar ook zij, die nog niet tot een letterkundige kring kunnen behoren en een letterkundig tijdschrift kunnen lezen, moeten in levend contact met kunst en literatuur worden gebracht'.²⁰¹⁹ Vanuit zijn visie op kunst en volk lagen cultuur, beschaving en ontwikkeling in elkaars verlengde, waarbij Rijnsdorp aangaf dat op

²⁰¹⁵ C. Rijnsdorp, 'Naar nieuwe centra', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 10, nr. 11, januari 1933, 374: 'Hier raken we aan de literaire volksopvoeding.'

²⁰¹⁶ H. de Bruin, K. Heeroma, R. Houwink en C. Rijnsdorp, 'Bij een nieuw begin', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 18, nr. 1, maart 1940, 2-3.

²⁰¹⁷ *Ibidem*, 3. De redactie van *Opwaartsche Wegen* (in de nieuwe spelling) stelde deze tweezijdigheid van de christelijk-literaire beweging als een kostbare erfenis te aanvaarden en verder te willen dragen naar de toekomst, die echter enkele maanden later in augustus 1940 abrupt eindigde met de plotselinge stopzetting van het 'protestants letterkundig tijdschrift'.

²⁰¹⁸ C. Rijnsdorp, 'Literatuur en Christelijke volksopvoeding', *Ter Zijde*, 169.

²⁰¹⁹ *Ibidem*.

de ‘volksgewoonten’ moest worden ingewerkt.²⁰²⁰ Daarom wees hij nadrukkelijk - als aanvullende opdracht voor de protestantse literatoren - naar de in zichzelf verkerkerde ‘wereld van gevoelens en ervaringen’ bij het volk, die hij omschreef als: ‘creatieve symptomen in het volksleven’ en ‘rudimentaire scheppingspogingen bij het volk’, waaraan de christelijke auteurs - als mond van het volk - stem en taal dienden te geven:

Maak daarvan nu geen mooie, romantische verhaaltjes, waarin ge u feitelijk met hun artistieke stomheid amuseert, maar leer hen spreken, breek hun stomheid, wees hun mond en laat hen zich door u heen ontladen. Dat is iets meer dan organisatie vermag.²⁰²¹

7.2 Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland

Het *Verbond*, zoals de fusieorganisatie van twee voormalige landelijke letterkundige organisaties doorgaans kortweg werd genoemd, kende een roemruchte voorgeschiedenis. In september 1900 was het *Christelijke Letterkundig Verbond (C.L.V.)* in Utrecht door A.J. Hoogenbirk opgericht, die eerder in 1896 aan de wieg had gestaan van *Ons Tijdschrift*.²⁰²² Volgens J.A. Rispens in zijn *Richtingen en figuren in de Nederlandsche letterkunde na 1880* begon ‘de moderne Christelijke literatuur met S. Anema en de “Ons Tijdschrift”-beweging’.²⁰²³ Rijnsdorp liet *In zijn drie etappen* de eerste periode (1900 - 1914 ongeveer) in de (Jong-)Protestantse letteren eveneens met het maandblad *Ons Tijdschrift* beginnen, ‘en wel van de achtste jaargang af, toen, om met Johanna Breevoort te spreken, “de jongeren begonnen op te dringen”’.²⁰²⁴ Ook volgens Anton van Duinkerken was met *Ons Tijdschrift* de ‘begindatum van de vernieuwing der calvinistische literatuur’ gegeven.²⁰²⁵

Tijdens de eerste jaarvergadering van het *C.L.V.* op 4 januari 1901 in Amsterdam werden twee commissies geïnstalleerd, waarbij de eerste zich ten doel stelde: ‘de bevordering van de wetenschappelijke ontwikkeling van jonge letterkundigen’, en de tweede zich zou bezighouden: ‘met het geven van advies in publiceeren van letterkundige producten’. Bij deze commissies konden de aangesloten *C.L.V.*-leden steun en advies krijgen. Op deze wijze hoopte ‘de Vereeniging werkzaam te zijn in het belang van de Christelijke Letterkunde en der Letterkundigen of die het worden willen’.²⁰²⁶ De samenstelling van het *C.L.V.*-bestuur onder voorzitterschap van Hoogenbirk, toonde hoe gering in 1900 de invloed van de jongeren was.²⁰²⁷ Dit gold eveneens voor de redactie van *Ons Tijdschrift*, het christelijk-letterkundig maandblad van de eerste literair-historische etappe in Rijnsdorps driedeling van de protestantse letterkunde in de twintigste eeuw.²⁰²⁸ Hoewel ‘geen zuiver neocalvinistisch literair blad’, bewoog het tijdschrift zich wel in de invloedssfeer van dr. Abraham Kuiper en stond daardoor ‘in het spanningsveld tussen de “voornamelijk revealtraditie” en het “volkse geworstel” van de neocalvinistische jongeren’.²⁰²⁹ De schrik in christelijk-letterkundige kring op de vernieuwende beweging van de paganistische Tachtigers uitte zich door ‘verontwaardiging en een poging om de traditionele “domineespoëzie” in bescherming te nemen, in stand te houden en voort te zetten’. De eerste jaargangen van *Ons Tijdschrift* stonden ‘voornamelijk in dienst van dit streven’, aldus J. van Ham.²⁰³⁰

²⁰²⁰ C. Rijnsdorp, ‘Het volk aan de kunst’, *Ter Zijde*, 159-160.

²⁰²¹ C. Rijnsdorp, ‘Literatuur en Christelijke volksopvoeding’, *Ter Zijde*, 170.

²⁰²² Zie: Dr. R.G.K. Kraan, *Ons Tijdschrift*, 1896-1914. In dit literair-historisch onderzoek uit 1962 plaatste Kraan de oprichting en de ontwikkeling van dit periodiek tegen de achtergrond van Réveil en herleefd Calvinisme met dr. A. Kuiper in de jaren tachtig van de negentiende eeuw enerzijds en de opkomst van de literaire Tachtigers anderzijds.

²⁰²³ J.A. Rispens, *Richtingen en figuren in de Nederlandsche letterkunde na 1880*, 358.

²⁰²⁴ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 51.

²⁰²⁵ W.J.M.A. Asselbergs [Anton van Duinkerken], *De geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden*. Deel 9, 1951, ‘VII. Protestantse letterkunde’, 278.

²⁰²⁶ *Leidsch Dagblad*, 9 januari 1901.

²⁰²⁷ J. van Ham, ‘Een geschiedenis van de christelijke literatuur na 1880’, in: *De Werkplaats*, jrg. 1, 1936, 87.

²⁰²⁸ De eerste ‘etappe’ plaatste Rijnsdorp tussen 1900 en 1914. Hij typeerde deze periode als ‘een worsteling tussen de ideeënwereld van Kuiper en de stijlrevolutie van “tachtig”’, uitgevochten op de platgetrapte grond van het overgeleverde literaire taalgebruik’. C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 50.

²⁰²⁹ Frans Ruiter en Wilbert Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*, 154-155.

²⁰³⁰ J. van Ham, *Protestantse poëzie na '80*, deel I, 3.

Nadat in 1904, aan het eind van de achtste jaargang van *Ons Tijdschrift*, de jongeren L. Bückmann, J. Lens, G. Schrijver en dr. J. van der Valk door toedoen van de uitgever in de redactie waren opgenomen,²⁰³¹ werd de koers bijgesteld die vervolgens nauw aansloot bij '80. Dit betekende 'de overwinning der jongeren', volgens Van Ham.²⁰³² 'Ons Tijdschrift moest een heele draai nemen, om te kunnen worden het orgaan der Chr. jongeren.'²⁰³³ De verjongde redactie sloeg een onafhankelijke richting in,²⁰³⁴ waarna het blad uitgroeide tot een leidinggevend christelijk-letterkundig orgaan. Voor de mededelingen van het *C.L.V.* was geen plaats meer in het periodiek. Als gevolg van oorlogsdreiging en stijgende prijzen, de geringe letterkundige belangstelling van het christelijk publiek,²⁰³⁵ en de concurrentie met het nieuwe maandblad *Stemmen des Tijds*,²⁰³⁶ kreeg *Ons Tijdschrift* het steeds zwaarder te verduren. Ondanks de kwaliteit van de laatste jaargang, met name op het terrein van het proza,²⁰³⁷ bezweek het letterkundig tijdschrift van Rijnsdorps eerste etappe, 'reeds voor het eerste kanongebulder, nog in 1914'.

Volgens B. van Noort ging van het *Christelijke Letterkundig Verbond* 'weinig kracht' uit.²⁰³⁸ Met deze typering uit 1938 deed hij het *C.L.V.* schromelijk tekort.²⁰³⁹ Deze actieve vereniging bouwde vanaf eind 1900 organisatorisch aan een landelijk vertakt netwerk voor de letterkundige vorming en opvoeding van het calvinistisch volksdeel. In de wintervergadering van het *C.L.V.* op 28 december 1901 had Van Noort de leden zelf meegedeeld, dat 'de commissie ter behartiging van de stoffelijke belangen van den Bond' een circulaire had verzonden aan redacteuren van dagen weekbladen, auteurs en andere letterkundigen, waarin het belang van aaneensluiting van gelijkgezinden werd bepleit.²⁰⁴⁰ Met nadruk was gewezen op de noodzaak van het stichten van plaatselijke afdelingen die op geregelde tijden bijeen zouden komen, waardoor het aantal nieuwe leden eveneens kon toenemen. Voorzitter A.J. Hoogenbirk deelde tijdens de wintervergadering van 30 december 1902 in gebouw *Excelsior* aan de Keizersgracht 207 - die goed bezocht werd, 'vooral van de zijde der dames' - mee, dat na de vorming eind 1900 van de afdeling Utrecht, de Amsterdamse afdeling van het *C.L.V.* 'in betrekkelijk bloeienden staat' verkeerde. Het oprichten van afdelingen in Utrecht en Rotterdam 'stuit nog af op het kleine aantal leden te dier plaatse'.²⁰⁴¹

Tijdens de wintervergadering van het *C.L.V.* op 29 december 1903 - wederom in Amsterdam - was de opkomst van leden en belangstellenden zeer bevredigend en 'groter dan ooit tevoren; wel een bewijs dat dit verbond langzamerhand in belangstelling en gunst toeneemt'. Ds. A. Brummelkamp sprak zijn lezing uit over de vraag: 'Is rechtstreeksche bestrijding van den geest des ongeloofts, en van het beslist anti-christelijke in onze jongere letterkunde mogelijk en

²⁰³¹ Als derde stelling bij zijn proefschrift over *Ons Tijdschrift* stelde R.G.K. Kraan in 1962: 'De wijze waarop C. Rijnsdorp de problematiek der jongeren van *Ons Tijdschrift* heeft gepeild, verdient grote waardering. (C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, Baarn, 1952, 46-49).'

²⁰³² J. van Ham, 'Een geschiedenis van de christelijke literatuur na 1880', in: *De Werkplaats*, jrg. 1, 1936, 88.

²⁰³³ J. Lens, 'Herinneringen aan G.G. van As (G. Schrijver)', in: *Geschenk* 1933, 123.

²⁰³⁴ Rijnsdorp gaf dat de mensen van *Ons Tijdschrift*, met uitzondering van Seerp Anema, allesbehalve epigonen waren van Kuiper. 'Als leider en wegwijzer in engere zin heeft de grote man voor hen niets betekend. En omgekeerd: omdat zij niet zijn jargon spraken, herkende hij ze niet als bondgenoten. Het begrip over en weer was dus niet bovenmatig groot.' C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 9. Tevens gaf Rijnsdorp aan dat de geestelijke signatuur van *Ons Tijdschrift* meer door het Réveil dan door Kuiper was bepaald: 'het ging meer uit van de idee der christelijke persoonlijkheid dan van stelsel en organisatie.' *Ibidem*, 51.

²⁰³⁵ Van Ham stelde in dit verband: 'Het tijdschrift is door het publiek altijd slecht gesteund.' J. van Ham, 'Een geschiedenis van de christelijke literatuur na 1880', in: *De Werkplaats*, jrg. 1, 1936, 91.

²⁰³⁶ *Stemmen des tijds*. 'Maandschrift voor Christendom en Cultuur', (1911-1943). In dit door gereformeerden en ethisch-hervormden opgerichte tijdschrift maakte Rijnsdorp in januari 1923 zijn debuut als dichter.

²⁰³⁷ J. van Ham, *Protestantse poëzie na '80*, deel I, 3. Van Ham noemde de poëzie zwak: '80-ers epigonisme'.

²⁰³⁸ B. van Noort, *De letterkundige inleiding*, 7. De ondertitel luidde: 'Practische handleiding bij de samenstelling en bij verdere studie. Met bronnenopgave'.

²⁰³⁹ Volgens Van Noort begon de geschiedenis van het 'Verbond van Chr. Letterkundige Kringen' op 7 mei 1921, de datum waarop de 'Bond van Chr. Lett. Kringen' werd opgericht. Daarmee ging hij geheel voorbij aan ruim twee decennia letterkundige emancipatie door het *Christelijke Letterkundig Verbond*, opgericht in 1900 en fusiepartner van de *Bond* van 1921, en dus medeoprichter van het *Verbond* in 1925. B. van Noort, *De letterkundige inleiding*, 7.

²⁰⁴⁰ *Het nieuws van de dag: kleine courant*, 28 december 1901.

²⁰⁴¹ *De Telegraaf*, 31 december 1902.

gewenscht?' Hij antwoordde instemmend en stelde: 'Mogelijk, omdat wij een anderen en beteren maastaf hebben ter beoordeling van wat aesthetisch is, dan de aanhangers der materialistische, althans on-christelijke levensbeschouwing, nl. Christus. Gewenscht, omdat de jongeren in onze kringen allicht meegeslept worden door den schoonen vorm en den inhoud soms meenemen.'²⁰⁴² Dr. A. van der Hoeven, leraar Nederlands aan het christelijk gymnasium te Utrecht, merkte bij de nabespreking op, 'dat van eene christelijke aesthetiek zelfs de grondslagen nog niet gelegd zijn.'²⁰⁴³ Tot slot deden de leden het voorstel om te komen tot 'oprichting van een correspondentie-orgaan'. Dit verzoek werd tijdens de jaarvergadering op 6 april 1904 te Utrecht door het bestuur ingewilligd: 'Onze Vereeniging, die hare mededeelingen enz. niet meer als voorheen kan plaatsnemen in "Ons Tijdschrift", richte een eigen orgaan op.'²⁰⁴⁴ Als mededelingenorgaan voor de christelijk-letterkundige kringen in het land werd door het C.L.V. eerst *Onze Letterbode* in het leven geroepen, dat in 1911 werd opgevolgd door het maandschrift *Bloesem en Vrucht*. Beide bladen werden door J. van Ham gekarakteriseerd als 'uiterst onbelangrijk, bolwerk van conservatieven.'²⁰⁴⁵ Eerder had P.J. Risseuw geconcludeerd dat *Bloesem en Vrucht* weinig had bijgedragen 'aan den opbloei ener eigen christelijke kunst'.²⁰⁴⁶ Het voorstel van dr. J. van der Valk tijdens de wintervergadering op 29 december 1904 te Amsterdam, 'dat kunstlievende personen in de kringen konden worden opgenomen zonder verplicht lid te worden van het Verbond', werd niet aangenomen.²⁰⁴⁷ Het ledenaantal steeg in 1906 tot honderdzeventig, waarbij tevens werd gememoreerd dat er vier plaatselijke kringen in het land werkzaam waren.

Naast de emancipatie van de christelijke letteren ging in eerste jaren van het *Christelijk Letterkundig Verbond* de aandacht ook uit naar 'vrouwenemancipatie'. Voor de jaarvergadering van het C.L.V. in het *Nutsgebouw* aan de Opper te Rotterdam op 11 juni 1902 stond het onderwerp: 'Vrouwenemancipatie - een eisch des tijds', op de agenda.²⁰⁴⁸ Mej. A. van der Vlies, die onder haar pseudoniem Enka als gereformeerd auteur over deze sociale thematiek - onder meer in *Ons Tijdschrift* - enkele bijdragen schreef,²⁰⁴⁹ leidde het onderwerp in. Op 29 december 1903 tijdens de wintervergadering van het C.L.V. in *Excellior* te Amsterdam hield deze christen-socialiste de lezing: 'Ligt het op onzen weg en in ons vermogen mede te werken tot een gezonde oplossing van het vraagstuk der vrouw in de maatschappij?'²⁰⁵⁰ Samen met Johanna Breevoort, die evenals Enka geïnspireerd was door het werk van Kuiper, liet zij een feministisch-letterkundig geluid horen in gereformeerde kring. Van der Vlies trad eind 1906 af als bestuurslid en werd opgevolgd door mej. J.L.F. de Liefde uit Zeist, die zich op haar beurt sterk maakte voor de emancipatie van kinderboeken. Op woensdag 29 juli 1908 sprak zij tijdens de Zomervergadering in gebouw *Irene*

²⁰⁴² *Ibidem*, 2 januari 1904. Op dinsdag 26 juli 1904 werd in dit verband tijdens de zomervergadering van het C.L.V. in *Casetta* te Driebergen, 'daartoe welwillend afgestaan door den heer baron Van Heemstra te Doorn', het onderwerp: 'Is het langs rechterlijken weg te bereiken dat het zedeloze in de lectuur wordt tegengegaan?', geagendeerd. *De Telegraaf*, 9 juli 1904.

²⁰⁴³ Ook Rijnsdorp miste in de jaren dertig van de vorige eeuw een uitgewerkte christelijke esthetiek - waarvoor dr. A. Kuiper in zijn rectoraatsrede *Het Calvinisme en de Kunst* uit 1888 en zijn gelijknamige vijfde *Stone*-lezing tien jaar later zowel de inhoudelijke contouren als het principiële fundament had gelegd - als bijbelse grondslag voor een specifiek christelijke literatuur. In zijn lezing 'Over en Uit Eigen Werk' uit 1937 voor de *Nederlandsche Christen Vrouwenbond* gaf Rijnsdorp aan: 'Een bepaalde Zondagsafdeeling van de letterkundige catechismus. Ik zeg er aanstonds bij: die letterkundige catechismus is ongeschreven, althans *nog* ongeschreven.'

²⁰⁴⁴ *De Telegraaf*, 8 april 1904.

²⁰⁴⁵ J. van Ham, 'Een geschiedenis van de christelijke literatuur na 1880', in: *De Werkplaats*, jrg. 1, 1936, 89.

²⁰⁴⁶ P.J. Risseuw, 'Eenige notities betreffende Christelijk-Literair leven sinds 1900', in: *Christelijke Schrijvers van dezen tijd*, 216. K. Heeroma typeerde in *Het derde Réveil* dit maandschrift als 'een blaadje nog stunteliger en muffter dan de naam doet vermoeden', 14.

²⁰⁴⁷ *Nieuws van den Dag: kleine courant*, 3 januari 1905. Dr. J. van der Valk, rector van het *Marnix Gymnasium* te Rotterdam en docent aan Rotterdamse volksuniversiteit, had eerder op 5 augustus 1903 'in het gebouw der Chr. Jonge-Mannen-Vereeniging, Prinsengracht 4, te 's-Gravenhage' het onderwerp: 'De verhouding tusschen het schoone, goede en ware, vooral met het oog op de litteraire kunst' behandeld. *Algemeen Handelsblad*, 25 juli 1903.

²⁰⁴⁸ *De Telegraaf*, 1 juni 1902.

²⁰⁴⁹ R.G.K. Kraan behandelde in zijn dissertatie *Ons Tijdschrift* uit 1962 uitgebreid het optreden en de betekenis van Enka (233-236), Johanna Breevoort (236-240) en J.L.F. de Liefde (240-242).

²⁰⁵⁰ *De Telegraaf*, 2 januari 1904.

te Zeist over het onderwerp: 'Kinderlectuur moet kunst zijn'. Overigens was 'de vrouw' niet geheel verdwenen uit de aandacht van het *C.L.V.*, want op woensdag 14 april 1909 hield tijdens de jaarvergadering in het *Militair Tehuis* te Utrecht mej. H.S.S. Kuyper uit Den Haag, de oudste dochter van dr. Abraham Kuyper, de lezing 'De Amerikaanse vrouw'.²⁰⁵¹

Op letterkundig terrein werkte het *Christelijk Letterkundig Verbond* gestaag aan de opbouw van een eigen, protestantse letterkunde, waarbij volgens een strak schema drie keer per jaar vergaderd werd op diverse plaatsen in het land. De algemene jaarvergadering vond in de maand april plaats, meestal in gebouw *Excelsior* aan de Keizersgracht 207 te Amsterdam, gevolgd in juli (of augustus) door de Zomervergadering, met een opvallende voorkeur voor rustieke en lommerrijke locaties in het land.²⁰⁵² De Wintervergadering vond eind december plaats, vaak op Tweede Kerstdag. De geagendeerde onderwerpen werden in de loop der jaren door het *C.L.V.* breder getrokken dan alleen de christelijke letterkunde, zoals het pleidooi om afstemming te bewerkstelligen tussen het *Christelijk Letterkundig Verbond* en het taalonderwijs op de christelijke scholen.²⁰⁵³ Ook letterkundige kritiek, bijbelberijming, taalzuivering, Bilderdijkhulde, Israël en Zuid-Afrika kwamen aan de orde op de bijeenkomsten, die in de pauzes opgeluisterd werden met zang en pianospel. Het christelijk-letterkundig principe bleef echter voluit leidend; voorzitter A.J. Hoogenbirk noemde op 22 april 1908 als taak van de leden: 'het getuigen tegen de onchristelijke letterkunde'.²⁰⁵⁴ Dit deden de mensen van *Ons Tijdschrift* en het *C.L.V.* echter niet op basis van 'zelfstandige studie van Calvijns esthetische principes'. Rijnsdorp merkte in zijn terugblik op deze eerste periode uit de protestantse letterkunde in de twintigste eeuw invoelend op:

Natuurlijk was dat voor auteurs en dichters niet de aangewezen taak, maar de heren (en de vrouwen!) waren overigens voor geen kleintje vervaard. Het *instinct*, waaruit men leefde, werkte en zijn richting koos, moet dus wel heel sterk geweest zijn. En wat was dat instinct anders dan een ondergronds Calvinistisch cultuurbesef, dat zich bovengronds desnoods verweerde tegen Kuypers persoonlijke opvattingen daarvan.²⁰⁵⁵

Ondanks de grote inzet van de oude garde kwamen - zoals eerder bij *Ons Tijdschrift* - de jongeren onvoldoende tot hun recht. Twee jongeren uit de redactie van *Bloesem en Vrucht*, A.J. van Dijk en H. van der Leek, beiden afkomstig uit de Christelijk-Letterkundige Kring Amsterdam, zochten uit onvrede over de tegenwerking van de conservatieve ouderen in het *C.L.V.* contact met de Christelijk-Letterkundige Kring Scheveningen. Deze kring, die niet was aangesloten bij de landelijke organisatie van het *C.L.V.*, gaf sinds 1916 het door P.J. Risseeuw gestichte tijdschriftje *Nut en Genoegen* uit.²⁰⁵⁶ Vanaf de derde jaargang ging dit door de redactie zelf getypte en in beperkte kring gelezen maandblad op in het nieuwe letterkundig tijdschrift *Opgang*.²⁰⁵⁷ Een

²⁰⁵¹ Henriëtte Sophia Suzanna (Jetta) Kuyper (1870-1933), was de ongehuwde, oudste dochter van dr. A. Kuyper Sr., een internationaal georiënteerde, sociaal geëngageerde en geëmancipeerde vrouw. Als schrijfster was zij lid van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*. Als ere-presidente ('Bondsmoder') van de *Bond van Meisjesverenigingen op Gereformeerden Grondslag in Nederland* bleek Jetta Kuyper bij haar achterban zeer geliefd.

²⁰⁵² Zoals: *Casetta* te Driebergen (1904), *Boschlust* te Zeist (1907), de *Zwaluwenberg* in Hilversum (1912), paviljoen *Laarderberg* te Hilversum (1914), landhuis *Larenberg* te Laren (1916); een traditiegevoel voor literair-rustieke plaatsen dat in 1921 door de *Bond* en vanaf 1925 door het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen* werd voortgezet.

²⁰⁵³ J.Th.R. Schreuder, 'Hoe kan de school, die van zoo groote betekenis is voor het leven, het best dierbaar zijn tot het opwekken van liefde voor onze taal en letterkunde, welke liefde dusver zoovelen geheel ontbreekt'. Lezing voor het *Christelijk Letterkundig Verbond* op 27 december 1906 in *Excelsior* te Amsterdam.

²⁰⁵⁴ *Arnhemse Courant*, 24 april 1908.

²⁰⁵⁵ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 9-10.

²⁰⁵⁶ Jan H. de Groot, 'P.J. Risseeuw. Een interview', in: *Het Korenland*, jrg. 7, nr. 8, augustus 1930, 252. Zie ook: P.J. Risseeuw, *Christelijke Schrijvers van dezen tijd*, 217. De ondertitel van het tijdschriftje luidde veelzeggend: 'Maandblad voor beperkte leeskring'.

²⁰⁵⁷ 'Hij [Risseeuw] heeft, nog jongeling zijnde, een Chr. letterkundig tijdschrift opgericht dat "Opgang" heette, eigenlijk een voortzetting van een maandblaadje, dat eenige scholieren, ik vermoed onder auspiciën van Risseeuw, volgeschreven en "Nut en Genoegen" heette. "Opgang" werd later het officieel orgaan van den Bond van Christelijk Letterkundige Kringen, later door "Opwaartsche Wegen" vervangen.' A. Wapenaar, 'Boekendag 15 november 1930. *Christelijke Schrijvers van dezen tijd*, door P.J. Risseeuw', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 15 november 1930.

gebeurtenis, waarover Rijnsdorp later in retrospectief schreef: ‘Men kan de tweede periode laten beginnen in 1918, toen een reeds in 1916 opgericht maandblad onder de nieuwe naam “Opgang” voor het eerst in druk werd uitgegeven.’²⁰⁵⁸ Over deze etappe schreef hij in 1952:

En in de tweede periode, toen parallel met de literaire strevingen een hernieuwde wijsgerige en theologische bezinning over het vraagstuk van cultuur en kunst inzette, waaraan de namen van de filosofen Vollenhoven en Dooyeweerd en van de theoloog Schilder verbonden zijn, is van die bezinning toch geen aanwijsbare invloed op de praktijk van de kunstbeoefening uitgegaan.²⁰⁵⁹

Vanwege de voortdurende tegenwerking van de ouderen maakte in augustus 1920 de kring Amsterdam zich los van het *C.L.V.*, en sloot zich aan bij de zelfstandige kring van Scheveningen en de christelijk-letterkundige kring *Utile Dulci* van Den Haag. Een maand later traden de dissidente jongeren A.J. van Dijk en H. van der Leek uit de redactie van het *C.L.V.*-blad *Bloesem en Vrucht*,²⁰⁶⁰ waarna zij meteen werden benoemd tot mederedacteur van *Opgang*.²⁰⁶¹

Op 27 augustus 1920 schreef de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, op basis van een bericht in de *Nieuwe Haagsche Courant*, dat een nieuwe beweging te verwachten was ‘onder de jongeren in de Christelijk literaire wereld’. Het *Christelijk Letterkundig Verbond* scheen ‘het initiatief te missen om eenig nieuw frisch leven te brengen onder de jongeren, getuige zijn orgaan Bloesem en Vrucht, waarin duidelijk de onmogelijkheid bleek van een compromis tusschen de conservatieve elementen en de meer vooruitstrevende jongeren’.²⁰⁶² Er zou volgens het dagblad een comité gevormd worden uit de voornaamste christelijk-letterkundige kringen, dat, ‘geadviseerd door vooraanstaanden in de Chr. literaire wereld, alle pogingen in het werk zal stellen eenheid en samenwerking te verkrijgen tussen de bestaande kringen en clubs in ons land’. Het *Algemeen Handelsblad* constateerde echter minzaam: ‘Een poging om het Christelijk Letterkundig Verbond, dat om de zooveel tijd ter vergadering en picnic naar het Gooi trekt, te verjongen, is niet mogen gelukken.’²⁰⁶³ De zich ‘opwaartsch’ strevende protestantse jongeren, ‘konden nooit of te nimmer het feit van een Christelijk literair manco aanvaarden als fatum’, stelde Harmen van der Leek vast in zijn ‘manco-vraagstuk’.²⁰⁶⁴ Op 7 mei 1921 werd de nieuwe *Bond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland* opgericht,²⁰⁶⁵ met als bestuur: A.J. van Dijk (voorzitter), H. van der Leek (vicevoorzitter), J. van Ham (penningmeester), P.J. Risseeuw (commissaris) en Herman Post (secretaris). *Opgang*, het ‘Christelijk Tijdschrift voor Kunst en Letteren’, kreeg met Kerstmis 1921 officieel de status van ‘lijfsperiodiek’ van de nieuwe letterkundige organisatie.²⁰⁶⁶ De *C.H.U.*-er dr. J.Th. de Visser, minister van *Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen*, werd ‘Eere-Voorzitter’.²⁰⁶⁷

De christelijk-letterkundige revolutie van de jonge literatoren, die radicaal braken met de conservatieve elementen in het *C.L.V.*, resulteerde volgens J. van Ham in ‘een vernieuwde

²⁰⁵⁸ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 78. Volgens het interview met P.J. Risseeuw in *Het Korenland* uit 1930 verscheen *Opgang* op 1 maart 1919 voor het eerst in druk, dat vanaf de derde jaargang het werk van *Nut en Genoegen* voortzette.

²⁰⁵⁹ *Ibidem*, 10. Voor Rijnsdorp gold echter dat hij zowel beïnvloed werd door de denkbeelden van de *Wijsbegeerte der Wetsidee*, als zelf inhoudelijk bijdroeg aan deze bezinning in zijn eigen literaire en kunstopvoedende praktijk.

²⁰⁶⁰ *Bloesem en Vrucht* werd in 1920 opgeheven. ‘Geen suikerheiligen, geen zondagsdichters’, in: *Juffrouw Ida*, jrg. 15. nr. 1, maart 1989, 25.

²⁰⁶¹ Redactionele inleiding ‘Opgang’, in: *Opgang*, jrg. 4, nr. 6 september 1920, 102. De overige redactieleden waren, naast A.J. van Dijk en H. van der Leek, Nic. Laarman, L. den Ouden, P. van Renssen en P.J. Risseeuw.

²⁰⁶² Over dit bericht in de pers schreef J. van Ham: ‘Zij [H. van der Leek en A.J. van Dijk] traden uit Bloesem en Vrucht en scheidden zich met enkele vrienden af van het Verbond. Aan deze daad werd publiciteit gegeven met een bericht in de pers. Dit deed Haantjes en van Ham er toe overgaan contact met hen te zoeken om samen een vernieuwd Verbond te stichten.’ J. van Ham, ‘Een geschiedenis van de christelijke literatuur na 1880’, in: *De Werkplaats*, jrg. 1, 1936, 187.

²⁰⁶³ *Algemeen Handelsblad*, 23 september 1920.

²⁰⁶⁴ H. van der Leek, ‘Het manco-vraagstuk’, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg 1, nr. 1, 1 maart 1923, 22.

²⁰⁶⁵ Deze jongeren waren afkomstig uit de Christelijk-Letterkundige Kringen Utrecht: J. Haantjes, J. van Ham en Laura Olivier; en Scheveningen: P.J. Risseeuw en Herman Post, en Amsterdam: A.J. van Dijk en H. van der Leek.

²⁰⁶⁶ ‘Aan de lezers van “Opgang”’, redactionele inleiding, in: *Opgang*, jrg. 5, 1921, 245.

²⁰⁶⁷ A.J. Hoogenbirk werd vervolgens als ‘tegenvoeter’ benoemd tot erevoorzitter van het *Christelijk Letterkundig Verbond*.

poging tot een eigen levenskrachtige letterkunde'.²⁰⁶⁸ Al spoedig wist *Opgang* het ontstane letterkundig vacuüm na het wegvallen van *Ons Tijdschrift* op te vullen. Over deze letterkundige stilstand vanaf 1914 stelde W.A.P. Smit in 1928: 'Absoluut van onderaf is in die doodscheiding onze beweging begonnen', waarbij hij tevens aangaf dat het tijdschrift *Opgang* 'de Christelijk-letterkundige beweging uit de diepte wilde ophalen'.²⁰⁶⁹ Vanaf de vierde jaargang telde het 'Tijdschrift op Christelijke grondslag ter beoefening van de Nederlandsche Letteren en Kunst', een kring van bekende medewerkers, onder wie Johanna Breevoort, J. Haantjes, J. van Ham, H.S.S. Kuyper, Willem de Mérode, P. van Renssen, J.A. Rispens, drs. C. Tazelaar, dr. J. van der Valk, A. Wapenaar, Wilma en de muzische theoloog ds. K. Schilder. Naast de bestaande afdelingen van het *Christelijk Letterkundig Verbond* werden vanuit de nieuwe *Bond van Christelijk Letterkundige Kringen* eveneens eigen Christelijk Letterkundige Kringen opgericht.²⁰⁷⁰ Deze plaatselijke Kringen beoogden - evenals de *C.L.V.*-kringen - landelijk een 'kern van letterkundig-belangstellenden' te vormen. 'Dat was noodig. Want in Christelijke kringen bestond er onder de minder ontwikkelden een groote litteraire achterstand. De vlucht voor het paganisme der Tachtigers was daar niet vreemd aan. In ieder geval lag daar een groote taak', aldus de hervormde domineeszoon en Jong-Prottestantse dichter W.A.P. Smit.²⁰⁷¹

De voortvarende *Opgang*-redactie zocht contact met de lezers 'in en buiten de Kringen'. Zij verzocht de lezers 'zich te willen uitspreken over alles, wat in het belang van ons tijdschrift kon worden geacht', waarbij de redactie eveneens de ambitie uitsprak leiding te willen geven aan 'den arbeid der Chr. Letterkundige Kringen'.²⁰⁷² Daarnaast wees *Opgang* tevens op de noodzaak van opbouwende kritiek: 'Want daar is veel onzuivers, veel hol-gebazel en ontzaglijk veel dilettantisch geknoei in wat wil doorgaan voor Christelijke Literatuur. (...) We zullen ook stáán tegenover sommige groepen van Jongeren, wier principes van Christendom en zedeleer zóó verwaterd zijn, dat ze gaan hun eigen wegen, die de wegen der Wereld zijn -; die het kwade hullen in schoon-schijnend kleed, doch die in waarheid hun volgelingen steenen voor brood geven.' *Opgang* wilde eveneens kritisch wijzen op 'de vergoding, de aanbidding van de Stof, van het Schoone, van Gods machtige Schepping; op de diepe armoede in het "geloof" der Pantheïsten, zooals het zich demonstreert in de hedendaagsche literatuur. (...) En zoo zullen we arbeiden aan het Gebouw der Christelijke Kunst'.²⁰⁷³ In deze beeldspraak klonk overduidelijk de architecturale werkwijze door waarmee de neocalvinistische jongeren in Kuypers voetspoor begeesterd bouwden aan een eigen, volwaardige protestantse letterkunde.

De *Bond van Christelijk-Letterkundige Kringen in Nederland* vergaderde op Tweede Kerstdag 1922 te Utrecht onder leiding van voorzitter A.J. van Dijk. Minister J.Th. de Visser kon wegens ziekte de vergadering niet bijwonen. Secretaris H. Post wees in zijn jaarverslag 1922 'op een vooruitgaanden toestand en op het in uitzicht zijn van de oprichting van meerdere kringen'. Penningmeester J. de Haan wees op een nadelig saldo over het afgelopen jaar. Vicevoorzitter H. van der Leek hield een inleiding over 'De onvruchtbaarheid onzer Christelijke literatuur'.²⁰⁷⁴ Eind 1922 ontstond een conflict tussen de redactie van *Opgang* en uitgever L.C. van Schaik over de uitbetaling van de honoraria aan de auteurs.²⁰⁷⁵ De uitgever verdiende per maand ruim f. 100,- aan *Opgang*, terwijl de medewerkers door hem werden afgescheept met te late of zelfs afgedwongen betalingen.²⁰⁷⁶ De bevrogen redactie wist zelfs het abonneebestand van *Opgang* van circa

²⁰⁶⁸ J. van Ham, 'Een geschiedenis van de christelijke literatuur na 1880', in: *De Werkplaats*, jrg. 1, 1936, 187.

²⁰⁶⁹ G.H. 's-Gravesande, 'Al pratende met...W.A.P. Smit', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 27, 25 maart 1928, 137.

²⁰⁷⁰ Als gevolg van deze ontwikkeling ontstond in Amsterdam, naast de bestaande Kring van het *C.L.V.* een nieuwe afdeling van de *Bond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland*, die zich 'Amsterdam II' noemde. De oudere *C.L.V.*-Kring werd voortaan met 'Amsterdam I' geduid om verwarring te voorkomen. Ook in Utrecht en Rotterdam ontstonden twee Christelijk-Letterkundige Kringen.

²⁰⁷¹ G.H. 's-Gravesande, 'Al pratende met...W.A.P. Smit', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 27, 25 maart 1928, 137.

²⁰⁷² 'Aan de lezers van "Opgang"', in: *Opgang*, jrg. 5, 1921, 245.

²⁰⁷³ 'Redactionele inleiding', in: *Opgang*, jrg. 4, nr. 6 september 1920, 102-103.

²⁰⁷⁴ *De Tijd*, 27 december 1922.

²⁰⁷⁵ Schrijversprentenboek 28, *Opwaartsche Wegen*, 14.

²⁰⁷⁶ Evert Paul Veltkamp, 'De neerwaartse wegen van "Opgang"', in: *Juffrouw Ida*, jrg. 14, nr. 3, dec. 1988, 11.

driehonderd op het ongekeerd hoge aantal van ruim duizend abonnees te brengen.²⁰⁷⁷ In januari 1923 nam de redactie uit protest ‘en bloc’ ontslag.²⁰⁷⁸ Gesteund door de eigen *Bond van Christelijke Letterkundige Kringen* zette de redactie haar werkzaamheden onverdroten voort in het nieuw opgerichte letterkundig periodiek *Opwaartsche Wegen*,²⁰⁷⁹ ‘welk tijdschrift aanstonds de voortzetting werd van “Opgang”’.²⁰⁸⁰ De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* kondigde op 2 maart 1923 de verschijning van het blad *Opwaartsche Wegen* aan als tijdschrift ‘op (orthodox-)christelijken grondslag ter beoefening van de Nederlandsche letteren’, dat zich ‘bondsorgaan van de christelijk-letterkundige kringen in Nederland’ noemde en constateerde:

Excusez du peu. De letterkunde onder ‘christelijken’ - ‘t wordt in deze eerste aflevering volmondig erkend - beteekent weinig: toch is er een aantal ‘letterkundige kringen’, dat een bondsorgaan noodig heeft ... Neen, er is meer! Dit *Opwaartsche Wegen* is niet slechts wat nieuws, doch scheen o. a. het maandschrift *Opgang* (niet te verwarren met het Roomsche weekblad) te vervangen. Evenwel: - gisteren heeft ons nr. 12 van den 6en jaargang van *Opgang* bereikt (uitgever, de heer L.C. van Schaik te Bussum). Dit heeft dus *niet* opgehouden te bestaan - integendeel, het zet, blijkens de mededeelingen voorin, door. Het noemt zich ‘orgaan van het Christelijk-Letterkundig Verbond’. Bij al deze ... *organismen* gaat het den buitenstaander schemeren. Er is oneenigheid onder de broeders.

Een dag later noemde de N.R.C. de uitgaaf van het nieuwe blad ‘een optimistische daad, een blijk van moed’, maar stelde in een voetnoot: ‘Concurrentie, want *Opwaartsche Wegen* heeft wel een bedrieglijk-overeenkomstigen titel gekozen, doch *Opgang* daarmee nog niet gedood.’ Het eerste nummer van *Opwaartsche Wegen*, ‘Tijdschrift op Christelijken grondslag ter beoefening van de Nederlandsche letteren’, verscheen op 1 maart 1923. De jonge *Uitgevers-Maatschappij Holland* te Amsterdam gaf het maandblad uit,²⁰⁸¹ wat volgens Van Ham ‘in vele opzichten’ een vooruitgang betekende.²⁰⁸² Het blad fungeerde tevens als mededelingenorgaan van de *Bond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland*. De uitgever van het redactieloze *Opgang*, J. van Schaik, beducht voor het verlies van abonnees en inkomsten: de abonnementsprijs bedroeg f. 1,- per kwartaal, zette zijn tijdschrift niettemin voort. Als tegenzet verzocht hij het *Christelijke Letterkundig Verbond* de redactie van *Opgang* op zich te nemen. Op dit aanbod ging het C.L.V. - dat volgens J. van Ham ‘ingeslapen scheen’ - gretig in, waardoor *Opgang* als gevolg van deze uitgeverstactiek het officiële orgaan van het C.L.V. werd. De letterenstudent Joh. Luijkenaar Francken aan de *Vrije Universiteit* te Amsterdam en voorzitter van het *Christelijke Letterkundig Verbond*, werd enig redacteur. Van Ham noemde het hernieuwde *Opgang* ‘een gevaarlijke concurrent’ voor *Opwaartsche*

²⁰⁷⁷ ‘Binnen een jaar won het tijdschrift ongeveer duizend abonnees (...)’. Jan H. de Groot, ‘P.J. Risseeuw. Een interview’, in: *Het Korenland*, jrg. 7, nr. 8, aug. 1930, 252. Ook Veltkamp kwam in zijn artikel op hetzelfde hoge aantal abonnees uit. Hij citeerde in zijn artikel uit de correspondentie van J. van Ham, die zowel penningmeester van de *Bond van Christelijke Letterkundige Kringen* was als redacteur van *Opgang*, met de toenmalige minister van *Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen* c.q. ere-voorzitter van de *Bond van Christelijke Letterkundige Kringen*: dr. J.Th. de Visser. De aanvankelijk voor *Opgang* gevraagde en eind 1922 ook toegekende subsidie van f. 300,- moest als gevolg van het conflict niet aan uitgever J. van Schaik worden uitgekeerd, maar aan de *Bond van Christelijke-Letterkundige Kringen in Nederland* om het tekort in de bondskas te dekken. De jonge en snel groeiende vereniging met tal van nieuwe kringen en leden had dringend geld nodig voor de uitbreiding van haar activiteiten inclusief de exploitatie van haar orgaan *Opwaartsche Wegen*. Begin 1923 ontving de *Bond* als bijdrage aan de exploitatie van *Opwaartsche Wegen* bij gewijzigd Koninklijk Besluit uiteindelijk de gevraagde subsidie van f. 300,-.

²⁰⁷⁸ ‘Onliteraire schermutselingen deed de red.[actie] Opgang verlaten’. B. van Noort, *De letterkundige inleiding*, 31. De redactie van *Opwaartsche Wegen* werd gevormd door: A.J. van Dijk, J. van Ham, H. van der Leek en P.J. Risseeuw.

²⁰⁷⁹ De titel was volgens Rijnsdorp ontleend aan de gelijknamige dichtbundel van H. Roland Holst. C. Rijnsdorp, ‘Pieter Johannes Risseeuw’, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, 1968-1969, 175.

²⁰⁸⁰ P.J. Risseeuw, *Christelijke Schrijvers van degen tijd*, 217.

²⁰⁸¹ U.M. [Uitgevers-Maatschappij] *Holland* zou gedurende het Interbellum voortdurend wedijveren om de gunst van de protestante auteurs met de vooraanstaande christelijke uitgeverijen J.H. Kok uit Kampen, G.F. Callenbach in Nijkerk en Bosch & Keuning te Baarn.

²⁰⁸² Die vooruitgang hield in: ‘het aantal pagina’s werd verdubbeld, het blad werd veel netter uitgegeven en er stond een uitgever achter die zich voor het Chr. Letterkundig leven interesseerde en door het uitgeven van bundels Chr. Letterk. Studies en vele dichtbundels van jonge auteurs toonde bereid te zijn ter wille van de goede zaak wat te riskeren’. J. van Ham, ‘Een geschiedenis van de christelijke literatuur na 1880’, in: *De Werkplaats*, jrg. 1, 1936, 189.

Wegen.²⁰⁸³ Hij rekende ‘C. Rijnsdorp (die toen nog als dichter optrad)’ tot een van de voornaamste medewerkers van Joh. Luijkenaar Francken.²⁰⁸⁴ *Opgang*, waarvan de bescheiden uitvoering volgens de dichter Jan H. de Groot een teken was ‘van een zorgelijk bestaan’,²⁰⁸⁵ werd eind 1923 door de uitgever - die de concurrentie met het vooruitstrevende *Opwaartsche Wegen* vreesde - verkocht aan uitgever A.G. Schoonderbeek in Laren.²⁰⁸⁶

Zowel op landelijk niveau met de twee letterkundige verenigingen als plaatselijk in de christelijk-letterkundige kringen manifesteerde de onderlinge verdeeldheid zich steeds sterker. De broeders van ‘hetzelfde huis’ konden niet gezamenlijk onder een christelijk-letterkundig dak wonen. *Bond* en *Verbond* betwistten voortdurend via de eigen letterkundige organen *Opgang* en *Opwaartsche Wegen* elkaars leidinggevende positie. Volgens het bericht in de *Nieuwe Leidsche Courant* had de gezaghebbende literator dr. J.C. de Moor in *De Heraut* bekend gemaakt, dat zijn pogingen om het *Christelijk Letterkundig Verbond* en de *Bond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland* door bemiddeling bij elkaar te brengen ‘ten eenenmale’ op niets waren uitgelopen. ‘Tot schade van Christendom en Letterkunde’, had hij er bitter aan toegevoegd. ‘En inderdaad’, constateerde het dagblad aanvullend: ‘deze oorlog tusschen broederen kan het Christendom geen voordeel brengen, terwijl de letterkunde daardoor waarschijnlijk al evenmin wordt gediend. Het gevolg is toch dat de kans om door samenwerking te komen tot een groot letterkundig tijdschrift, steeds geringer wordt en dat ook op dit gebied de splitsing verzwakkend blijft werken’.²⁰⁸⁷ Luijkenaar Francken speelde als redacteur van *Opgang* en *C.L.V.*-voorzitter in deze kwestie een cruciale rol. Begin februari 1925 nam hij zijn naaste medewerker Rijnsdorp in vertrouwen over de principiële tegenstellingen tussen de besturen van het *Christelijk Letterkundig Verbond* met het letterkundig periodiek *Opgang* versus de *Bond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland* met als literair orgaan *Opwaartsche Wegen*. Dit laatste tijdschrift bestond inmiddels reeds twee jaar naast *Opgang*. Hij beklagde zich bij Rijnsdorp over de opportunistische houding van drs. C. Tazelaar in deze letterkundige broedertwist.

De heeren van “Opw. Wegen” nl. hebben een leelijke truc uitgehaald. Op een gecombineerde bestuursvergadering van Bond v. Chr. Letterk. Kr. en Chr. Lett. Verb. gehouden in Nov. ’23 te Amsterdam, werd van beide zijden goede nota genomen van de zeer tegenstrijdige uitingen en de onbetrouwbare houding van den heer Tazelaar i.z. de kwestie Bond/Verbond. E.e.a. leidde er toe, dat op grond van deze gezamenlijk geconstateerde onbetrouwbaarheid de heer Tazelaar door den Bond v. Chr. Lett. Kr. zou geschrapt worden als lid van de Comm. v. Advies van hun Bond, en als medewerker van O.W., terwijl wij ons daartegenover zouden verbinden om niet te trachten T.[azelaar] tot medewerker van Opgang te maken. Beide werd besloten en uitgevoerd. (...) Wat doen nu echter de Heeren van den Bond? Dezelfde man die op grond van bovenbedoelde overeenkomst niet langer zitting kon hebben in de Comm. v. Advies treedt in de nieuwe ig. van Opw. W. (1 maart a.s.) als *mederedacteur* op. Tableau!²⁰⁸⁸

Voor het *Christelijk Letterkundig Verbond*, meer in het bijzonder voor *Opgang*-redacteur Joh. Luijkenaar Francken, leidde de tactiek van de *Bond van Christelijk Letterkundige Kringen* tot een patstelling. Hierover schreef hij aan Rijnsdorp in strikt vertrouwen: ‘Van zakelijk standpunt bekeken is ’t natuurlijk een goede politieke zet. Van “Opgang” hebben ze meer last dan ze ooit gedacht hebben te zullen krijgen en ’t is dus niet zoo dom om te trachten ons met behulp van Taz.[elaar] en zijn gemakkelijk geprikkelde eerzucht eruit te krijgen, al krijgen ze die hulp dan alweer op staatsgreepachtige manier.’²⁰⁸⁹ Met steun van uitgever A.G. Schoonderbeek besloot

²⁰⁸³ In 1941 gaf dr. J. van Ham in zijn geschiedschrijving een geheel andere typering van *Opgang*, namelijk als ‘een tijdschriftje, dat aan Opwaartsche Wegen voorafging’. J. van Ham, *Protestantse poëzie na ’80*, deel II, 3.

²⁰⁸⁴ J. van Ham, ‘Een geschiedenis van de christelijke literatuur na ’80’, in: *De Werkplaats*, jrg. 1, 1936, 188. Ook Karel J. van Dorp, die tevens bekendheid genoot als declamator van onder meer het werk van Rijnsdorp, werd door Van Ham als bondgenoot van Joh. Luijkenaar Francken genoemd.

²⁰⁸⁵ Jan H. de Groot, ‘Opwaartsche Wegen 1923-1940’, in: *Kruispunt* 109, september 1987, 8.

²⁰⁸⁶ De verkoop van *Opgang* in 1923 werd ingegeven door een ingecalculleerd verlies van abonnees aan het concurrerende *Opwaartsche Wegen*, wat A.G. Schoonderbeek na twee jaar exploitatie in 1925 daadwerkelijk ondervond.

²⁰⁸⁷ *Nieuwe Leidsche Courant*, 13 juni 1923.

²⁰⁸⁸ Brief van Joh. Luijkenaar Francken aan C. Rijnsdorp, d.d. 4 februari 1925.

²⁰⁸⁹ *Ibidem*.

Opgang de concurrentie met *Opwaartsche Wegen* aan te gaan door in verdubbelde omvang voor dezelfde prijs te verschijnen.²⁰⁹⁰ Luijkenaar Francken verzocht Rijnsdorp deze tactische tegenzet van *Opgang* voor zich te houden en sloot zijn epistel af met de verzuchting: ‘Nu, dit is een heele brief geworden! Maar ik weet dat U in het lot van “Opgang” veel belang stelt. Daarom geef ik u een extra kijkje achter de schermen.’

Naast het oprichten van eigen christelijk-letterkundige kringen in het land werd door de *Bond van Christelijk Letterkundige Kringen* - aanvullend op de jaarlijkse bondsvergadering - voor de leden eveneens de zogenaamde ‘buitenvergadering’ in het leven geroepen. Op zaterdagmiddag 12 juli 1924 vond op het buitengoed *Wildlust* te Hillegom de eerste buitenvergadering plaats, waar P.J. Risseeuw, J. Allon en J. van Ham optraden als sprekers voor ongeveer ‘een veertigtal leden’, afkomstig uit de diverse christelijk-letterkundige kringen in het land.²⁰⁹¹ De tweede buiten- of zomervergadering werd gehouden op zaterdagmiddag 6 september 1924 te Wassenaar op ‘het schoone landgoed *Duinrell*, welwillend beschikbaar gesteld door Baronesse van Pallandt’. Omdat bondsvoorzitter A.J. van Dijk verhinderd was, en H. van der Leek niet kwam opdagen, opende tweede voorzitter P.J. Risseeuw de conferentie.²⁰⁹² Dr. J. van der Valk, rector van het *Marnix Gymnasium* in Rotterdam en lid van de Commissie van Advies, was een van de sprekers. Op zaterdag 22 augustus 1925 vond de derde buitenvergadering van de *Bond* plaats in Hilversum op het *Boomberg*-terrein, maar de ‘opkomst was schraal’, volgens het verslag in *Opwaartsche Wegen*.²⁰⁹³

In zijn openingswoord van de tweede jaarvergadering van de *Bond* op 13 april 1925 gaf aftredend voorzitter A.J. van Dijk volgens de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 14 april 1925 aan, dat ‘de kringen gedurende hun bestaan veel bijgedragen hebben tot de ontwaking en het opbloeien van het christelijk-litteraire leven’. Zijn opvolger, K. Fokkema, hield vervolgens een lezing over ‘Verruiming van arbeidsveld’, waarin hij memoreerde dat de belangstelling van de kringleden niet alleen uitging naar literatuur, maar ook naar schilderkunst en muziek, zoals dat ook praktijk werd in diverse lokale letterkundige kringen. Tevens kondigde hij volgens het verslag in *Het Vaderland* van 14 april 1925 een onderzoek aan naar de verhouding tussen christelijke auteurs en hun uitgevers. Het ‘Bonds- en Kring-Nieuws’ op de achterbinnenpagina van de eerste jaargangen van *Opwaartsche Wegen* illustreerde de vitaliteit van de opkomende Jong-Protestantse letterkundige beweging die zich groepeerde in en om het christelijk-litteraire tijdschrift. In de verslagen van bondsvergaderingen, kringbijeenkomsten en zomervergaderingen doken tal van namen op die later deel uit zouden maken van Rijnsdorps literaire vriendenkring, met P.J. Risseeuw uit Den Haag als de meest aansprekende figuur. De naam van Rijnsdorp ontbrak in de schrijversbent van de nieuwe *Bond*. Als actief medewerker van *Opgang* en loyaal representant van het *Christelijk Letterkundig Verbond* ontplooidde hij zich - weliswaar in dienst van hetzelfde cultuurijsdeaal - bij de christelijk-letterkundige concurrentie.

Wat de protestantse schrijvers en dichters met hun literaire ambities en onderlinge verdeelzucht niet voor elkaar kregen, regelden de uitgevers met hun commerciële belangen onderling snel en zakelijk. In plaats van de voorgenomen uitbreidingsplannen van *Opgang* uit te voeren, dwong uitgever A.G. Schoonderbeek met de verkoop van zijn tijdschrift aan *U.M. Holland* - de uitgever van *Opwaartsche Wegen* - in juni 1925 een fusie tussen beide periodieken af.²⁰⁹⁴ Het opgaan van het *Christelijk Letterkundig Verbond* en de *Bond van Christelijk Letterkundige Kringen* in Nederland in een gezamenlijke verbondsorganisatie werd hierdoor een logisch perspectief. Op het inlegvel in de met *Opwaartsche Wegen* gecombineerde aflevering augustus/september 1925 van *Opgang* motiveerde uitgever Schoonderbeek zijn interventie kort en krachtig:

²⁰⁹⁰ Dit hield in 64 bladzijden van *Opgang* tegenover 32 pagina’s van *Opwaartsche Wegen* en f. 3,- per jaargang.

²⁰⁹¹ ‘Bonds- en Kring-Nieuws’ in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 2, nr. 6, 1 augustus 1924 (achterbinnenpagina).

²⁰⁹² *Nieuwe Leidsche Courant*, 8 september 1924.

²⁰⁹³ ‘Bonds- en Kring-Nieuws’, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 2, nr. 8, 1 oktober 1924 (achterbinnenpagina).

²⁰⁹⁴ Na de opmerking dat uitgever Schoonderbeek uit Laren het tijdschrift ‘na een periode van veel reclame, zonder commentaar verkocht aan den uitgever van ... “Opwaartsche Wegen”’, constateerde Piet Risseeuw: ‘Via dezen commerciële weg is tenslotte de fusie van deze tijdschriften tot stand gekomen.’ P.J. Risseeuw, *Christelijke Schrijvers van dezen tijd*, 218.

Moesten ruim een jaar geleden dezerzijds enkele woorden van intrede tot de abonnées van 'Opgang' worden gesproken, thans volgen enkele woorden ten afscheid. In het feit, dat de beide Christelijk-literaire tijdschriften 'Opwaartsche Wegen' en 'Opgang', die hetzelfde doel beoogen, eenzelfde terrein bestrijken en in karakter en leiding nagenoeg geen verschil vertoonen, elkander tot dusverre geheel noodeloos beconcurrerden, vond ondergeteekende aanleiding om contact te zoeken met de uitgeefster van 'Opwaartsche Wegen' teneinde een fusie der tijdschriften te overwegen. Het gevolg der gevoerde onderhandelingen is, dat 'Opgang' in handen van Uitgevers Maatschappij 'Holland' is overgegaan en dat straks beide tijdschriften zullen worden samengesmolten.

Schoonderbeek besloot zijn schriftelijke mededeling aan de abonnees van *Opgang* met als motto en samenvatting tegelijk: 'Waar concurrentie was, zal eenheid komen.'²⁰⁹⁵

Op de ommezijde van het inlegvel onderschreef uitgever J. van Ulzen van *U.M. Holland* dit ideële streven voluit: 'Zonder op de besprekingen van de leiders vooruit te loopen, vertrouwen wij, dat hierdoor de zoo zeer gewenschte eenheid in de Christelijke literaire actie en het ideaal, een tijdschrift dat een middelpunt vormt van belangstelling voor de Christelijke beoefening der letteren kan worden bereikt.' Jan H. de Groot herinnerde zich: 'Plotseling bestond *Opgang* niet meer. Op zekere dag bleek de uitgever het tijdschrift zonder ruggenspraak met de redactie te hebben overgedaan aan de jonge uitgeversmaatschappij "Holland" (directeur Jan van Ulzen) die van stonde af aan *Opwaartsche Wegen* in een royaal formaat, voorzien van een oranje-gekleurd opgaand "wegennet"-stempel op de omslag, uitgaf.'²⁰⁹⁶ Vanwege de lopende abonnementsverplichtingen bleef *Opgang* de negende jaargang 1925-1926 in hetzelfde formaat uitkomen en kreeg het blad vanaf van het dubbelnummer 5/6, augustus-september 1925 dezelfde inhoud als *Opwaartsche Wegen*.²⁰⁹⁷

Op 29 juli 1925 bracht Luijkenaar Francken in een vertrouwelijk schrijven Rijnsdorp op de hoogste van de voorgenomen fusie van de beide letterkundige bonden en de opname van *Opgang* in *Opwaartsche Wegen*. Daarbij refereerde hij aan Rijnsdorps eerste pogen een roman te schrijven: 'Krijg ik bij gelegenheid eens dat stuk van Uw roman dat klaar is? Verder begrijpt U wel dat 't mij zeer zal spijten, als de band, die op zoo'n prettige wijze is opgebouwd, door het einde van mijn redacteurschap zou breken. Maar dat zal wel niet behoeven.'²⁰⁹⁸ Na de vlotte eenwording van *Opgang* en *Opwaartsche Wegen* bleek dat de voorgenomen fusie tussen *Bond en Verbond* niet zonder slag of stoot zou plaatsvinden. Een van de voorwaarden die het *Christelijk Letterkundig Verbond* aan de fusie met de *Bond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland* stelde, was dat Luijkenaar Francken als 'tegenwoordige redacteur' van *Opgang* zitting kreeg in de redactie van *Opwaartsche Wegen*.²⁰⁹⁹ Dit werd, mede gezien de animositeit die de *Opgang*-redacteur had opgeroepen bij de letterkundige concurrentie, door de *Bond* en de redactie van *Opwaartsche Wegen* pertinent geweigerd.²¹⁰⁰ Om uit de impasse te geraken bedong het *C.L.V.* - met volledige instemming van Luijkenaar Francken - het recht een redacteur aan te wijzen, 'die niet betrokken

²⁰⁹⁵ Inlegvel, in: *Opgang*, jrg. 9, nr. 5-6, augustus-september 1925, ondertekend door uitgever A.G. Schoonderbeek uit Laren, juli 1925.

²⁰⁹⁶ Jan H. de Groot, 'Opwaartsche Wegen 1923-1940', in: *Kruispunt* 109, september 1987, 8.

²⁰⁹⁷ Het dubbelnummer van *Opgang*, jrg. 9, nr. 5-6, augustus/september was gelijk aan de twee apart verschijnende afleveringen van *Opwaartsche Wegen*, jrg. 3, nr. 5, 1 juli 1925 en nr. 6, augustus 1925. Daarna bleef de inhoud vanaf nr. 7, september 1925, van beide tijdschriften gelijk, inclusief het 'Bonds- en Kring-Nieuws'. Aflevering 12, februari 1926, vormde het laatste nummer van *Opgang*. Met ingang van de vierde jaargang, maart 1926, was *Opwaartsche Wegen* het enige christelijk-letterkundig tijdschrift waarin de geestverwante protestantse auteurs hun letterkundig werk konden publiceren. Pas in januari 1936, na de redactiebreuk in de gelederen van *Opwaartsche Wegen* in 1935, verscheen *De Werkplaats* als concurrerend 'Christelijk Letterkundig Tijdschrift'.

²⁰⁹⁸ De wegen van Joh. Luijkenaar Francken en C. Rijnsdorp zouden elkaar in het kerkelijk leven van Rotterdam-Delfshaven opnieuw kruisen; hun vriendschap kreeg vanaf 1930 nieuwe literair-culturele impulsen.

²⁰⁹⁹ Verbondsmededelingen van het *C.L.V.* in *Opgang*, jrg. 9, nr. 5-6, augustus-september 1925 (achterbinnenpagina).

²¹⁰⁰ *Algemeen Handelsblad*, 9 augustus 1925. Op 29 juli 1925 schreef Luijkenaar Francken aan Rijnsdorp, dat *Verbond* en *Bond* één nieuwe bond zouden vormen met één gezamenlijk tijdschrift *Opwaartsche Wegen*, en waarin voor hem als redacteur van *Opgang* geen plaats werd ingeruimd. Hoe gevoelig de positie van drs. Joh. Luijkenaar Francken lag in de protestantse letteren bleek in 1931 bij de aanpak van de zogenaamde 'radiokwestie' met de *N.R.C.V.*, zie hoofdstuk 5 *N.C.R.V.-radio*, paragraaf 5.4: 'Rijnsdorp, *N.C.R.V.* en letterkundige organisaties'.

is geweest bij de geschillen tussen beide bonden'.²¹⁰¹ Deze compromisfiguur, P.H. Muller, nam in november 1925 geruisloos zijn plaats binnen de *Opwaartsche Wegen*-redactie in. Een maand later kreeg hij in de gecombineerde editie van *Opwaartsche Wegen* en *Opgang* een warm onthaal:

Waar ook de tekenen voor een fusie tussen Chr. Lett. Verbond en Bond van Chr. Lett. Kringen zeer gunstig zijn, mogen we verwachten, dat de betreurenswaardige verdeeldheid op Chr. literair gebied weldra beëindigd is, wat voor de hele Chr. literaire beweging en daarmee ook voor ons tijdschrift niet anders dan voordeel kan zijn. Als symbool van deze nieuwe eenheid, en om zijn persoon en kwaliteiten, is de heer Muller ons dubbel welkom!²¹⁰²

Tevens deed de redactie van *Opwaartsche Wegen* een beroep op de medewerkers van *Opgang* 'om met evenveel animo en vertrouwen hun bijdragen naar ons te zenden als vroeger naar den heer Luijkenaar Francken'. Een oproep waaraan Rijnsdorp, als toegewijd medewerker van *Opgang*, kritisch-loyaal gehoor zou geven. Op het inlegvel in het dubbelnummer augustus-september 1925 van *Opgang* had Joh. Luijkenaar Francken afscheid genomen van zijn lezers. Hij noemde de verkoop van het blad aan *Uitgevers-Maatschappij Holland* 'een onvoorziene, voor de redactie pijnlijk-verrassende transactie'.²¹⁰³ De voormalige medewerkers van *Opgang* werden op een apart gedrukte circulaire door hem persoonlijk bedankt: 't Is ons een behoefte U, die door Uw gaven den bloei van "Opgang" bevorderd hebt, onzen welgemeenden dank te betuigen, terwijl wij hopen dat U ook in 't vervolg, zij 't niet in "Opgang" maar in "Opwaartsche Wegen", Uw krachten zult blijven geven ter ontwikkeling der kunst in Christelijke kring.' Op 4 november 1925 deed Luijkenaar Francken zijn Rotterdamse medewerker Rijnsdorp een eervol verzoek:

In het nieuwe te kiezen bestuur moeten twee mensen uit het C.L.V. benoemd worden; waar 't beste is dat van onze kringen in ieder geval Amsterdam & Rotterdam vertegenwoordigd zijn, heb ik op grond van Uw belangstelling voor *Opgang* en Uw productie daarvoor, en van Uw zoo gewaardeerden ijver voor den Kring R'dam, met allen aandrang Uw candidatuur aanbevolen. Daar we U als bestuur unaniem gaarne in het nieuwe Verbond als representant zouden zien, hopen we dat U een eventueele candidatuur, waarover U ongetwijfeld van onzen secretaris nog een officieel schrijven zult ontvangen, in ernstige overweging zult nemen; we hopen ten zeerste op een gunstig antwoord.²¹⁰⁴

Met dit slotakkoord was de leidende rol van Joh. Luijkenaar Francken in de opkomende Jong-Prottestantse letterkundige beweging definitief uitgespeeld, hoewel hij achter de schermen nog formeel bestuurslid bleef van het nieuwe *Verbond*.²¹⁰⁵ Eind augustus 1925 kwamen de besturen van het *Christelijke Letterkundig Verbond* en de *Bond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland* uiteindelijk tot overeenstemming.²¹⁰⁶ Nadat in december 1925 de fusievoorstellen door de afzonderlijke ledenvergaderingen waren aangenomen, kreeg de samensmelting van beide bonden

²¹⁰¹ *Algemeen Handelsblad*, 9 augustus 1925. Door zijn betrokkenheid bij *Opgang* en nauwe relatie met redacteur Joh. Luijkenaar Francken kwam Rijnsdorp (nog) niet in aanmerking voor deze redactieplaats in *Opwaartsche Wegen*. Uit de hem aangeboden bestuursfunctie in het nieuwe *Verbond* bleek echter wel de waardering van beide partijen.

²¹⁰² *Opwaartsche Wegen*, jrg. 3, 1 december 1925, nr. 10, 320 en *Opgang*, jrg. 9, nr. 10, 1925, 410.

²¹⁰³ Inlegvel, in: *Opgang*, jrg. 9, nr. 5-6, augustus-september 1925.

²¹⁰⁴ Deze brief van Joh. Luijkenaar Francken aan C. Rijnsdorp, geschreven op de circulaire aan de voormalige medewerkers van *Opgang*, werd integraal opgenomen in het Schrijversprentenboek 28, *Opwaartsche Wegen*, 31.

²¹⁰⁵ Vanuit die hoedanigheid informeerde Luijkenaar Francken op 2 februari 1926 Rijnsdorp over diens voordracht als bestuurslid van het nieuwe *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland*: 'Zoals afgesproken was, is U als candidaat door het C.L.V. genoemd; bij de stemming die schriftelijk wordt gehouden, twijfel ik niet of U zult gekozen worden. Op de vergadering 2e Paaschdag, 's morgens in Utrecht treedt dan het gecomb. bestuur af.' Over de onderlinge samenwerking in het nieuwe bestuur schreef Joh. Luijkenaar Francken: 'De wensch tot goede samenwerking lijkt mij van beide zijden welgemeend en de mogelijkheid dat 't in de toekomst goed zal gaan, schijnt me niet uitgesloten. Alleen zijn de tijden voor den bloei van een literaire actie voor zoover dat van vereenigingswerk afhangt, wel zeer ongunstig.' Luijkenaar Francken maakte tevens de inschatting dat Piet Muller met de andere redactieleden van *Opwaartsche Wegen* goed zou kunnen opschieten, 'maar 't zal voor de oude Opganglezers waarschijnlijk 't allerergst zijn dat ze in ieder geval wat de quantiteit betreft, vergeten hoever wij zijn geweest, want met de toegezegde aanvulling van 8 bladz. erbij, wordt 't nog niet wat 't geweest is. Ook vind ik het jammer, dat muziek en beeldende kunst uitgesloten worden. Maar misschien is 't zoo wel beter.'

²¹⁰⁶ *Nieuwe Leidsche Courant*, 20 augustus 1925.

gestalte in de fusienaam: *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland*,²¹⁰⁷ een naam, die vanwege de grote naamsgelijkenis met de opgeheven *Bond* geregeld tot verwarring leidde. Beide bondsbesturen bleven in functie tot de eerstvolgende algemene jaarvergadering op Tweede Paasdag 1926 te Utrecht, waar onder leiding van het moderamen onder voorzitterschap van K. Fokkema het nieuwe bestuur door de gecombineerde ledenvergadering werd gekozen en geïnstalleerd.²¹⁰⁸ De *Bond van Christelijk-Letterkundige Kringen in Nederland* droeg volgens afspraak drie kandidaten voor en het *Christelijk Letterkundig Verbond* twee.²¹⁰⁹ Het nieuwe bestuur werd gevormd door ds. E.G. van Teylingen (voorzitter), mej. L. Olivier (secretaris) en Nic. Streefkerk (tweede secretaris), H. Spaans (penningmeester). Volgens afspraak werd Rijnsdorp gekozen als bestuurslid en tevens benoemd tot tweede voorzitter van het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland*.²¹¹⁰

7.2.1 *Grondslag, tweeledig doel en werkwijze*

Het letterkundig-volksopvoedend streven van het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland* werd nauwgezet vastgelegd in de statuten.²¹¹¹ Na het artikel 2 over de grondslag, die de organisatie voor haar streven vond 'in de waarheid der Heilige Schrift als het Woord Gods', omschreef artikel 3 het tweeledig doel van de nieuwe vereniging. Onder *a.* werd 'de bevordering' genoemd van: '1. de beoefening en de bestudeering van de christelijke woordkunst; 2. de critische studie van de Nederlandsche en vreemde literatuur in het algemeen, en 3. de verbreiding van kennis der christelijke woordkunst en van inzicht in de literatuur in het algemeen, voornamelijk onder het christelijk volksdeel.' Onder *b.* volgde het tweede gedeelte van de doelstelling, namelijk: 'het daartoe geven of doen geven van leiding en advies bij het Verbond aangesloten leden; het verstrekken van inlichtingen aan belanghebbenden en het geven van voorlichting aan het christelijk publiek van de haar ten dienste staande pers of anderszins'.

Het vierde artikel behandelde vervolgens de middelen waarmee het *Verbond* als vereniging haar doel wilde bereiken: '1. het oprichten of leiding geven aan plaatselijke letterkundige kringen; 2. het geven of doen geven van leiding aan de letterkundige studie harer leden; 3. het houden, doen houden en organiseren van cursussen of excursies; 4. voorts alle aan de vereniging ten dienste staande wettige middelen, die aan het doel bevorderlijk kunnen zijn.' Wie instemde met het doel en de grondslag van het *Verbond* kon zich conform artikel 5 aansluiten als lid, waarbij nadrukkelijk werd gesteld: 'Zooveel mogelijk vereenigen de leden zich tot kringen.' Het lidmaatschap was overigens niet afhankelijk van het kringlidmaatschap. Voor plaatsen waar (nog) geen kring bestond was voor de leden een zogenaamd 'verspreid lidmaatschap' in het leven geroepen. Als federatief verband, met een landelijk netwerk van aangesloten christelijk-letterkundige kringen in Alphen aan den Rijn, Amsterdam, Apeldoorn, Bodegraven, Bussum, Den Haag, Enschede, Groningen, Gorinchem, Haarlem, Hilversum, Leiden, Rotterdam, Sassenheim, Scheveningen, Terneuzen, Utrecht, Wassenaar en Zeist, kende het *Verbond* omstreeks 1930 een publieksbereik van circa driehonderd leden.

²¹⁰⁷ 'Bonds- en Kring-Nieuws', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 3, nr. 11, 1 januari 1926, op de achterbinnenpagina: 'Nu ook het Christelijk Letterkundig Verbond de fusie voorstellen door het bestuur gedaan heeft aangenomen zal voortaan de naam zijn Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen.' Ook Risseeuw schreef vijf jaar later in zijn 'Eenige notities betreffende Christelijk-Literair leven sinds 1900', dat na 'de fusie van het Christelijk Letterkundig Verbond en de Bond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland in 1925 werd besloten de naam te wijzigen in *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen*'. P.J. Risseeuw, *Christelijke Schrijvers van dezen tijd*, 218. Overigens werd de naam van de nieuwe christelijk-letterkundige vereniging ook wel gespeld als: 'Verbond van Christelijke-Letterkundige Kringen', zoals de N.R.C. en het *Algemeen Handelsblad* dit hadden vermeld op 28 december 1925, kennelijk op grond van het persbericht van het *Verbond*.

²¹⁰⁸ De overige leden van het moderamen waren: H. Post (secretaris), E.G. van Teylingen (penningmeester) en K. van Dorp (lid).

²¹⁰⁹ *Nieuwe Leidsche Courant*, 29 december 1925.

²¹¹⁰ 'Christelijk-Letterkundige Kringen', in: *Het Vaderland*, 6 april 1926.

²¹¹¹ P.J. Risseeuw, 'Eenige notities betreffende Christelijk-Literair leven sinds 1900', in: *Christelijke Schrijvers van dezen tijd*, 218-220.

Het werk van de christelijk-letterkundige kringen van het *Verbond* verschilde van plaats tot plaats; niet elke kring kende een gevarieerd programma. Ter handreiking voor het werk van de kringen werd in opdracht van het Hoofdbestuur van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen* door bestuurslid B. van Noort in 1938 *De letterkundige inleiding* uitgebracht als 'practische handleiding bij de samenstelling en bij verdere studie', aangevuld met een omvangrijk en gevarieerd bronnenapparaat. Deze uitvoerige leidraad vormde bij uitstek een geschikt hulpmiddel voor kritische (zelf)studie van de literatuur. Zowel protestantse auteurs als bekende schrijvers uit de algemene literatuur werden belicht, inclusief een uitvoerig overzicht van bibliografieën en recensies. Volgens deze handreiking van het *Verbond* lieten de meeste activiteiten van de plaatselijke christelijk-letterkundige kringen zich groeperen onder de volgende werkzaamheden:

1. Reciteren en declameren van proza en poëzie (eventueel met voorlezen van eigen werk); 2. Boekbesprekingen (gevolgd door een algemeen debat); 3. Inleiding of referaat over een schrijver, een literaire stroming, een literair verschijnsel enz.; 4. Boekenrevue (met een korte presentatie, karakterisering en waardering van nieuwe literaire werken); 5. Versbespreking (van een door het bestuur gekozen gedicht); 6. Kerstbijeenkomsten (met een in proza en poëzie gewijd Kerstprogramma); 7. Leiding geven aan literaire studie (bijvoorbeeld aan de hand van een leerboek of door middel van een aparte studiekring).

Pierre van Valkenhoff wees in zijn bespreking van *De letterkundige inleiding* in *De Tijd* op het gemis van een 'dergelijk overzicht' in het katholieke kamp: 'Vooraf voor wie zich wil bezighouden met de studie der jongste literatuur, wordt het ontbreken van een met het oog daarop samengestelde bibliographie als een groot nadeel gevoeld. Men krijgt soms den indruk of het belang daarvan door de katholieke jongeren over het hoofd gezien is.'²¹¹² Hij benadrukte in literair-opvoedend perspectief het grote verschil met het 'protestantsche kamp', waar de 'jongere protestantsche letterkunde over een letterkundige organisatie beschikt, wier werking zich ver uitstrekt buiten den engen kring van literatoren en wetenschappelijke beoefenaars der literatuur'.²¹¹³ In dit verband moest 'werkelijk gesproken worden van een wanverhouding tusschen het protestantsche en katholieke kamp'. Hoewel *De letterkundige inleiding* volgens hem 'bepaaldelijk protestantsch georiënteerd was', had samensteller B. van Noort, lid van de 'commissie van redactie' van *De Brug*, volgens hem toch de gewenste objectiviteit kunnen handhaven. Waarderend noemde Van Valkenhoff de uitgave 'een voor de studie der contemporaine literatuur onmisbare bron'.²¹¹⁴ Twee weken eerder had hij in *De Tijd* zijn lezers reeds indringend gewezen op het verschil met de protestantse vakbroeders op letterkundig gebied: 'Er bestaat wel geen moderne dichtergroep in Nederland, die zóó geregeld en zóó stelselmatig contact met het publiek zoekt als de groep van jongere protestantsche dichters.'²¹¹⁵ Hoewel juist bij deze groep zeer grote verschillen van inzicht bestonden die grotendeels op verschil in geloofsopvatting waren terug te voeren, beschikte deze

²¹¹² Pierre van Valkenhoff, 'Een proeve van bibliographie. De letterkundige inleiding', in: *De Tijd*, 14 mei 1939. Volgens Van Valkenhoff had het rooms-katholieke letterkundig 'Maandschrift voor katholieke reconstructie' *De Gemeenschap* 'er tot nog toe vanaf gezien inhoudsopgaven van jaargangen aan zijn deelen toe te voegen, en zoowel voor dit tijdschrift als voor Roeping zou het toch langzamerhand tijd worden eens aan de samenstelling van een register te gaan denken'.

²¹¹³ Hierbij refereerde de Limburgse letterkundige Van Valkenhoff aan zijn (niet ondertekend) artikel in *De Tijd* van zondag 30 april 1939, waarin hij aan de hand van verschenen poëziebloemlezingen een beeld schetste van de publieksgerichte presentatie van protestantse dichters tijdens het Interbellum.

²¹¹⁴ Pierre van Valkenhoff, 'Een proeve van bibliographie. De letterkundige inleiding', in: *De Tijd*, 14 mei 1939. Het *Algemeen Handelsblad* oordeelde eerder op 4 december 1938 over *De letterkundige inleiding*: 'Men make zich echter geen illusies dat men aan de hand van een boekje als dit het schrijven van behoorlijke opstellen leeren kan. Wie het niet zonder een dergelijke handleiding weet te doen, leert het nooit.'

²¹¹⁵ Pierre van Valkenhoff, 'Protestantsche poëzie. Nieuwe bloemlezingen. Het dichterschap in de gemeente', in: *De Tijd*, 30 april 1939. In dit artikel besprak Van Valkenhoff achtereenvolgens tien protestantse poëziebloemlezingen: *Christelijke kunst*, P. Keuning (1918); *Stille Opraart*, A.J. van Dijk en Jan H. de Groot (1930); *Christelijke dichters van dezen tijd*, P.J. Risseeuw (1931); *Het derde Réveil*, K. Heeroma (1934); *De Kinkhoorn*, P.H. Muller (1934); *Spectrum*, Bert Bakker, Barend de Goede en Gerrit Kamphuis (1936); *Protestantse Poëzie na '80*, I en II, dr. J. van Ham (1937); *Moderne Nederlandsche Religieuze Lyriek*, Jan H. Eekhout en A.J.D. van Oosten (1938); *Christelijke dichters van dezen tijd*. Nieuwe Bundel, P.J. Risseeuw (1938), en *Reünie van Jong-Protestantse dichters*, K. Heeroma (1939).

groep zich volgens de rooms-katholieke criticus ‘over een letterkundige organisatie, wier werking zich ver uitstrekt buiten den engen kring van litteratoren en wetenschappelijke beoefenaars der letterkunde’.²¹¹⁶ In dit artikel besprak Van Valkenhoff de oogst van tien poëziebloemlezingen waarmee de ‘nieuwe protestantsche dichtkunst’ zich aan het christelijk lezerspubliek presenteerde, waarbij hij tot zijn spijt constateerde: ‘Een goede bloemlezing uit de jongere katholieke poëzie ontbreekt.’ Hij concludeerde - in vergelijking met de gedegen christelijk-letterkundige organisatie en de overvloed aan poëziebloemlezingen voor het protestantse publiek - over de situatie op eigen katholiek-letterkundig erf:

Deze wanverhouding tusschen de protestantsche en de katholieke poëzie berust op de wanverhouding bij het publiek. Wat de protestanten te veel hebben, dat hebben de katholieken te weinig; een sterk verlangen naar contact met het publiek en naar dienstbaarheid jegens de gemeente. Maar wordt zulk een verlangen door het katholieke publiek gewaardeerd? Of aanvaardt het de litteratuur alleen, indien deze afdaalt tot het niveau van ordinair gemeengoed? De ervaringen van den laatsten tijd zijn weinig troostrijk!²¹¹⁷

Ook bibliograaf P.H. Muller,²¹¹⁸ tevens redactielid van *Opwaartsche Wegen*, gaf in het christelijk letterkundig tijdschrift diverse wenken en aanwijzingen voor literatuurbeoefening door leken,²¹¹⁹ zoals die onder meer in ‘onze ‘Bondskringen’ werd bedreven. Hij benadrukte dat letterkundige studie geen doel was, maar een middel: ‘Literatuur-studie dient de verdieping van het inzicht in de levens-samenhangen met behulp van verbreding der kennis. Studeeren is: leeren-kennen.’ Over protestanten die de literatuur bestudeerden schreef hij verduidelijkend:

Dat houdt in, dat menschen, voor wie Jezus Christus het centrale feit is in hun, in hèt leven is, voor wie het aspect der wereld en van het leven dus principieel is gewijzigd omdat zij in Christus de Openbaring Gods zien en erkennen, zich zetten tot een bestudeerend onderzoeken van literaire kunst en van de in die kunst zich uitende geestelijke gesteldheid en gerichtheid.²¹²⁰

De vraag hoe mensen zonder esthetische of artistieke opleiding, ‘maar wier verstand en hart open staat voor het genieten van literaire kunst, het best studeeren’ konden, hing volgens Piet Muller samen met twee voorwaarden. Daarbij brak hij een lans voor ‘dilettanten en dilettantisme’, maar waarschuwde tevens voor ‘eigenwijsheid en aanmatiging’. Als eerste eis ‘der literatuur-beoefening’ noemde hij ‘toewijding’, gevolgd door ‘de eisch der volhardende arbeid’. Hij stelde nadrukkelijk: ‘Feitelijk is literatuur-beoefenen: ruimte geven aan de vragen die komen. En volharden is: blijven vragen, oplettende aandacht behouden voor de vragen die oprijzen.’ Hij gaf enkele voorbeelden van vragen die bij de literatuurstudie konden worden gebruikt: ‘Wat zegt het werk, dat ik in handen houd? Wat wil de schrijver ermee? Welke zijn mijn indrukken tijdens de lectuur? Zijn mijn indrukken juist en volledig?’ Daarna kwamen volgens Muller op basis van deze categorie antwoorden andere en andersoortige vragen van een hogere orde: ‘Welke geestelijke wereld wordt in en met het gelezen werk “openbaar”? Hoe is mijn relatie tot haar? Wat beteekent het werk als artistieke prestatie? Welke plaats neemt het in, in den arbeid van den auteur en in dezen tijd? Welke waarde bezit het in deze verbanden?’ Wie de literatuur ‘studeerend’ beoefende met deze vragen, die zag - aldus Muller - ‘de literaire producten niet meer afzonderlijk, doch in het kader van het geestelijk leven van een tijd. Die is het louter passieve lezen lang voorbij, en voor hem daagt het, waarin het eigenlijke intellectuele genot steekt van het critische lezen’. Twee hulpmiddelen ondersteunden ‘het onderzoekende verstand’ bij de literatuurstudie. Als eerste wees Muller op ‘hetgeen geschoolden in hun publicaties hebben neergelegd’, met de waarschuwing aan

²¹¹⁶ Dat Pierre van Valkenhoff de letterkundige organisatie bij de protestanten positief waardeerde, bleek onder meer uit deze exact gelijke formulering in beide artikelen van zijn hand.

²¹¹⁷ Pierre van Valkenhoff, ‘Protestantsche poëzie. Nieuwe bloemlezingen. Het dichterschap in de gemeente’, in: *De Tijd*, 30 april 1939.

²¹¹⁸ Over deze protestantse bibliograaf merkte Van Valkenhoff in zijn recensie op, dat Piet Muller ‘naar absolute volledigheid streeft’.

²¹¹⁹ P.H. Muller, ‘Literatuur-beoefening’, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 13, nr. 9, november 1935, 295-297.

²¹²⁰ *Ibidem*, 296.

de dilettant, 'dit materiaal niet klakkeloos te benutten', maar het 'met de nauwstgezetste critiek te gebruiken'. Deze kritische houding leidde volgens hem tot vragen 'naar het waarom van de conclusies, welke anderen trokken'. In de tweede plaats noemde Piet Muller de kennis van de 'geschiedenis der literatuur en der aesthetica'. Voor de literatuurstudie diende de 'dilettantische beoefenaar' de 'lessen der historie en de wetten der kunstvormen' te kennen: 'Hij kan niet beter doen, dan zich ingrijpend met hen bezig te houden.'²¹²¹

7.2.2 *Rijnsdorp en Verbond*

Conform het verzoek van Luijkenaar Francken eind 1925 had Rijnsdorp als voorzitter van de kring Rotterdam zich beschikbaar gesteld voor het hoofdbestuur van het *Verbond*. Tijdens de eerste jaarvergadering op maandag 5 april 1926 in het Utrechtse hotel *Terminus* werd hij als kandidaat op voordracht van het *C.L.V.* in het bestuur van de gefuseerde letterkundige organisaties gekozen als tweede voorzitter. Ds. E.G. van Teylingen uit Hillegom werd eerste voorzitter, ondersteund door mej. Laura Olivier als secretaris.²¹²² De 'Eere-voorzitter' van de oude *Bond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland*, dr. J.Th. de Visser, minister van *Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen*, werd erevoorzitter van het nieuwe *Verbond*.²¹²³ W.G. van de Hulst sprak vervolgens de lezing: 'Wat wij niet zeggen' uit, daarmee doelend 'op de suggestieve kracht, die er van de sfeer van een kunstwerk uitgaat', waarna de gedachtenwisseling volgde.²¹²⁴

Tijdens de tweede algemene jaarvergadering op maandag 26 december 1927 in Hotel *Terminus* te Utrecht nam Rijnsdorp reeds na een jaar afscheid als bestuurslid en plaatsvervangend voorzitter van het *Verbond*. Volgens het verslag in *De Standaard* had hij zich 'om drukke werkzaamheden niet herkiesbaar gesteld'.²¹²⁵ In de 'vacature C. Rijnsdorp' werd Jan H. de Groot gekozen. Tijdens het middagprogramma hield Rijnsdorp onder grote belangstelling een doorwrocht referaat over *De Jordaan* van de schrijver Is. Querido. Deze lezing was de vrucht van een jarenlange literatuurstudie en toonde de grondigheid, waarmee hij de vierdelige romancyclus had geanalyseerd voor de ontwikkeling van zijn eigen schrijverschap. De schrijfster Johanna Breevoort, een van Rijnsdorps eerste letterkundige contacten, was als eregast aanwezig. In dezelfde vergadering gaf Laura Olivier volgens het verslag in *Het Vaderland* van 28 december 1927 een toelichting op enkele wijzingen in de organisatie van het *Verbond*. De jaarlijkse algemene ledenvergadering werd voortaan op Tweede Kerstdag gehouden en de zomervergadering werd vervoegd naar het Pinksterweekend. Rijnsdorp besloot de goed bezochte jaarvergadering 1927 van het *Verbond* - waarvan behalve in *De Standaard* ook in de algemene persorganen, zoals het *Algemeen Handelsblad* en *Het Vaderland* uitgebreid verslag werd gedaan - met dankgebed.

Rijnsdorp bleef op plaatselijk niveau in het letterkundig kringleven van Rotterdam als kunstenaar en kunstvoeder actief uitwerking geven aan de doelstelling en werkwijze van het landelijk *Verbond*. Tevens diende hij via enkele bestuursleden de landelijke vereniging desgevraagd van advies. In 1935 had hij als taak voor het *Verbond* ten opzichte van de christelijke auteurs en christelijk-literaire essayisten een duidelijke regiefunctie geformuleerd: 'Indien het Verbond van Christelijk-letterkundige kringen in Nederland de komende krachten voor beide gebieden weet te vinden en te leiden.'²¹²⁶ Daarnaast diende Rijnsdorp het *Verbond* met diverse lezingen, zoals op Tweede Kerstdag 1932, waar hij in het Amsterdamse hotel *American* de programmatische lezing 'Naar nieuwe centra' uitsprak, die hij in 1935 als essay opnam in *Ter Zijde*.²¹²⁷

²¹²¹ *Ibidem*, 297.

²¹²² De spraaklerares Laura Olivier was bij het *Verbond* een dichteres die tot de mannelijke verbeelding sprak. H. van der Leek typeerde haar met het citaat: 'Ik hoor en zie het haar al zeggen, de noodige ongenaakbaarheid in 'r houding, oogen en stem "all steel".' Brief van H. van der Leek aan J. van Ham en P.J. Risseeuw, d.d. 22 februari 1923. Zij zou echter op 13 november 1930 geen dichtster trouwen, maar een gereformeerd predikant: dr. J.E. Uitman.

²¹²³ Over dit erevoorzitterschap zou Rijnsdorp later opmerken: 'Welk een naïef geloof in een gevestigde, van een ministerieel ornament voorziene organisatie om te komen tot een eigen literair leven!' C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 80.

²¹²⁴ 'Christelijk-Letterkundige Kringen', in: *Het Vaderland*, 6 april 1926.

²¹²⁵ 'Verbond van Chr. Lett. Kringen. Bondsdag te Utrecht', in: *De Standaard*, 27 december 1927.

²¹²⁶ C. Rijnsdorp, 'Schrijver, publiek en volk', in: *De Reformatie*, jrg. 15, nr. 27, 5 april 1935, 220.

²¹²⁷ C. Rijnsdorp, 'Naar nieuwe centra', *Ter Zijde*, 133-146.

7.2.3 *Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam*

In de kleine literatuurhistorie van de Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam weerspiegelde zich op lokaal niveau de doorwerking van de broederstrijd tussen de twee landelijke bonden en hun letterkundige organen. In de Maasstad bestond reeds geruime tijd een christelijk-letterkundige kring die uitging van het uit 1900 daterende *Christelijk Letterkundig Verbond*.²¹²⁸ Over deze Rotterdamse afdeling sprak voorzitter A.J. Hoogenbirk tijdens de wintervergadering van het *C.L.V.* in december 1909 veelzeggend over ‘den opbloei van den kring Rotterdam’.²¹²⁹ Deze afdeling werd echter stevig bewerkt door het ambitieuze bestuur van de in 1921 opgerichte *Bond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland*,²¹³⁰ waarna de kring Rotterdam zich in 1923 aansloot bij de christelijk-letterkundige concurrentie. Dit tot leedwezen van *C.L.V.*-voorzitter Joh. Luijkenaar Francken, die zich op strategische tegenactie bezon.

Naar aanleiding van de oprichting van een nieuwe christelijk-letterkundige kring vanuit het *Christelijk Letterkundig Verbond* te Utrecht, naast de voormalige Utrechtse *C.L.V.*-kring, die zich - evenals de Rotterdamse kring - had aangesloten bij de concurrerende nieuwe *Bond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland*, had Luijkenaar Francken in november 1924 Rijnsdorp voorgesteld in Rotterdam vanuit het *C.L.V.* eveneens een eigen christelijk-letterkundige kring op te richten.²¹³¹ Hij wist dat Rijnsdorp over diverse letterkundige contacten beschikte in het gereformeerde Rotterdamse letterkundig leven en schreef hem vervolgens: ‘U leest e.e.a. voor aan een belangstellenden vriendenkring.’ Daarbij attendeerde hij hem op zijn plaatsgenoot P.H. Muller, die ‘een letterkundig clubje’ had. Over het bundelen van krachten en het oprichten van een nieuwe kring in Rotterdam stelde de *C.L.V.*-voorzitter en redacteur van *Opgang* laconiek: ‘Even organiseren: ieder om de beurt een onderwerp, éénmaal p. m.[aand] vergaderen, en ’t zaakje is gezond. Aan steun van ’t bestuur zal ’t niet ontbreken.’ Op 22 november 1924 schreef Joh. Luijkenaar Francken zijn Rotterdamse medewerker en loyale bondgenoot bemoeidigend: ‘Van harte hoop ik dat U met Uw Kringvorming slaagt.’ Tevens gaf hij Rijnsdorp, naast de aanwijzing van het opgeven van een correspondentieadres, een zevental vuistregels van organisatorische aard.²¹³² Volgens de richtlijnen van het *C.L.V.* vond op zaterdag 17 januari 1925 de oprichting van de nieuwe Rotterdamse kring vanuit het *C.L.V.*,²¹³³ die werd aangeduid als ‘Kring Rotterdam 2’, ter onderscheiding van de eerste ‘Kring Rotterdam 1’, die zich had aangesloten bij de *Bond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland*.

²¹²⁸ De Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam had haar secretariaat in de Bingleystraat 11 en vergaderde maandelijks op zaterdagavond in de Bestuurskamer van de ‘Nationale Christen Geheelonthouders Vereeniging’ aan de Opper 149. Voorzitter L.T. Schravendeel merkte tijdens de kringvergadering van zaterdag 8 juli 1922 over het ledenaantal van de Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam op in het Bondskringnieuws in *Opgang*, jrg. 6, nr. 7, 237: ‘Zien wij op de overige bij den Bond aangesloten Kringen, dan komen wij, wat het ledenaantal betreft, achteraan. Volgens spr. is dit een gevolg van onze propaganda-tactiek: geen toehoorders maar medewerkers.’ Er zijn geen aanwijzingen dat Rijnsdorp lid was van de Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam, die zich bij in 1923 bij de nieuwe *Bond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland* had aangesloten.

²¹²⁹ *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 10 december 1909.

²¹³⁰ Over de Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam, die zich wilde aansluiten bij de *Bond van Christelijk Letterkundige Kringen*, schreef Bondsvoorzitter A.J. van Dijk op 2 januari 1923 aan P.J. Risseeuw: ‘Ik ontving uit Rotterdam een telegram, met een wensch tot scherper beleining van de Bonds-idee. Ze meenen het daar heel goed, maar doen beslist heel gewichtig.’ Op 22 februari 1923 berichtte H. van der Leek aan J. van Ham en P.J. Risseeuw: ‘In Rotterdam is een zoo vulcanische stemming, dat we niet bang behoeven te zijn. De Heeren branden daar letterlyk van strijd lust. Ik heb ze gesproken en heb de adressen opgegeven, waar momenteel Luijkenaar mee in contact stond. Die worden onmiddellijk bewerkt en in de wacht gesleept.’

²¹³¹ Brief van Joh. Luijkenaar Francken aan C. Rijnsdorp d.d. 12 november 1924.

²¹³² Luijkenaar Francken noemde als ‘verdere formaliteiten’: ‘1^o het zich opgeven als lid, ieder persoonlijk, van het *C.L.V.* 2^o het zich vormen tot “kring”. 3^o het opgeven van de avonden, die vastgesteld worden voor de vergaderingen. 4^o het aanwijzen van een vertegenwoordiger van de kring R’dam in het Bestuur. 5^o het zooveel mogelijk abonneren v/d leden op “Opgang”. 6^o geregelde toezending van de convocaties, vermeldende plaats, uur van vergaderen + onderwerp en door wie(n). 7^o betaling v/d contributie, daar ’t ver in ’t jaar is slechts f 0,50 per lid. Het voornaamste komt dan: het gehalte van de inleidingen, en de onderlinge geest. Advies bij de keuze gaarne verstrekt.’

²¹³³ Verbondsmededelingen in *Opgang*, jrg. 8, nr. 11, februari 1925 (achterbinnenpagina).

De Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam vergaderde maandelijks op de laatste zaterdagavond van de maand, meestal in het gebouw *De Eendracht* aan de Goudscheweg 130. Rijnsdorp, die achter de schermen het nodige bestuurlijke en administratieve voorwerk had verricht, werd unaniem gekozen tot voorzitter. Als vertegenwoordiger van de kring Rotterdam in het bestuur van het *Christelijk Letterkundig Verbond* werd Piet Muller aangewezen, die vanaf zijn huisadres aan de G.J. Mulderstraat 62 in Rotterdam-Delfshaven het secretariaat voerde van de Rotterdamse kring. Op 4 februari 1925 complimenteerde Joh. Luijkenaar Francken zijn literaire bondgenoot Rijnsdorp met zijn inzet voor de plaatselijke afdeling van het *C.L.V.*: 'Verder ontving ik heden Uw verblijdende berichten over de groei van den kring R'dam. U treedt meteen op als correspondent, merk ik, maar dat doet U zeker wel in overleg met den heer Muller? Uw postwissel à f. 7.50 ontving ik in goede orde. Een kring van 17 leden, dat begint al wat te worden. Dat geeft hoop voor de toekomst!' Het ledental van de Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam breidde zich volgens het 'Kringbericht Rotterdam' in *Opgang* van maart 1925 'sterk uit'.²¹³⁴ Ook de veelbelovende Piet Korthuys, die onder het pseudoniem Willem Evers naam als auteur maakte, sloot zich aan bij de nieuwe Rotterdamse kring.

De kringvergaderingen, die onder bezielende leiding stonden van voorzitter Rijnsdorp, volgden een vast stramen. Na het eerste agendapunt, de 'Opening' met gebed door de voorzitter, kwam als tweede punt de voorlezing en vaststelling van de 'Notulen'. Na deze formele punten kreeg de bijeenkomst een inhoudelijk karakter. Bij het derde agendapunt volgde de 'Recitatie', een letterkundig-dramatisch genre dat door Rijnsdorp sterk werd aangemoedigd.²¹³⁵ Daarna was als vierde punt geagendeerd: de 'Inleiding'. Dit letterkundig hoogtepunt van de avond werd doorgaans uitgesproken door een schrijver of een 'bevoegd dilettant'. Na de pauze kwam als vijfde agendapunt de bespreking van de inleiding aan de orde, waarna opnieuw het populaire agendapunt 'Voordracht' door de leden met enthousiasme werd beoefend. Na het zevende agendapunt de 'Rondvraag' volgde als laatste punt de 'Sluiting' van de vergadering, waarna het dankgebed - meestal door de inleider - werd uitgesproken.

De verschijning van de roman *De straat* van Ina Boudier-Bakker in 1924 was in Rijnsdorps herinnering voor de kring Rotterdam - waar behalve de christelijke letterkunde ook de algemene literatuur uitgebreid aan de orde kwam - een belangrijke gebeurtenis.²¹³⁶ De inleidingen werden doorgaans verzorgd door de eigen kringleden, waarvan sommigen de status van 'bevoegd dilettant' aantoonbaar waren ontgroeid.²¹³⁷ Inmiddels hadden de besturen van het *Christelijk Letterkundig Verbond* en de *Bond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland* de onderlinge tegenstellingen weten te overbruggen. Op zaterdagavond 26 september 1925 kon Rijnsdorp in zijn hoedanigheid als voorzitter van de bij het *C.L.V.* aangesloten Rotterdamse kring een korte mededeling doen over 'de te vormen fusie met den Bond van Chr. Lett. Kringen'.²¹³⁸ Na de eerste jaarvergadering op 5 april 1926, waar de fusie tussen beide letterkundige bonden formeel werd beklonken, trad de Rotterdamse kring - evenals de overige kringen in het land - toe tot het nieuwe *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland*.

De lezing van de aristocratische Rotterdamse schrijfster en kringlid mevrouw Hendrika Kuiper-Van Oordt had op Rijnsdorp diepe indruk nagelaten. De schoondochter van dr. A. Kuiper Sr, die gehuwd was met de gereformeerde Rotterdamse predikant dr. A. Kuiper Jr., hield op zaterdagavond 9 januari 1926 een voordracht over haar nieuwe roman *Het Goed van Cronaert*. In de rubriek 'Kringnieuws' in *Opgang* schreef voorzitter Rijnsdorp begeistert over deze voordracht: 'Niets kon de ziel van dit werk nader tot de hoorders brengen, dan de voorlezing

²¹³⁴ *Opgang*, jrg. 8, nr. 12, maart 1925, bij de 'Verbondsmededelingen', waar de aangesloten plaatselijke christelijk-letterkundige kringen verslag deden van hun afdelingsactiviteiten. In de nieuwe aflevering van *Opgang*, jrg. 9, nr. 1, april 1925, berichtte P.H. Muller als kringsecretaris, dat de Rotterdamse kring van het *C.L.V.* 'snel groeide'.

²¹³⁵ Zie voor Rijnsdorps betrokkenheid bij dit literaire genre: hoofdstuk 2 *Voordrachtstechniek: van tekstdichter tot adviseur*.

²¹³⁶ C. Rijnsdorp, 'Ina Boudier tachtig jaar', in: *De Rotterdammer*, 9 april 1955.

²¹³⁷ Zoals bijvoorbeeld inleidingen door Piet Korthuys (31 januari 1925), P.H. Muller (28 februari 1925), mej. A.M. Richters (28 maart 1925), J. Visser (25 april 1925), P.H. Muller (26 september 1925), J.A. van der Poort (12 december 1925), Hendrika Kuiper-Van Oordt (9 januari 1926), mej. J.J. van Eybergen (13 februari 1926).

²¹³⁸ Kringmededeling in *Opgang*, jrg. 9, nr. 10, 1925 (achterbuitenpagina).

door de schrijfster zelf, die de tragische ontwikkelingsgang van het geheel, als elk detail afzonderlijk op fijn gevoelde wijze deed uitkomen. Zij vond een dankbaar gehoor.²¹³⁹

Op 1 juni 1926 organiseerde de kring Rotterdam een speciale muziekavond, waar Rijnsdorp een lezing met voordracht hield over zijn lievelingscomponist J.S. Bach: 'Bach voor ons'. De met Rijnsdorp bevriende jonge pianist H.J. Hees Jr. uit Delft verleende muzikale medewerking. Hij bracht ter illustratie van Rijnsdorps kunstzinnig-opvoedend betoog over de klaviercomposities van Bach diverse muziekstukken van de Duitse componist op de piano ten gehore.²¹⁴⁰ De feestelijke bijeenkomst vond plaats in de met palmen versierde bovenzaal van de *Idenburgschool* aan de Korfmakersstraat te Rotterdam en werd bezocht door ongeveer honderdvijftig bezoekers.²¹⁴¹ Het uitvoerige verslag in *Opwaartsche Wegen* van deze muziekavond werd door de jonge letterenstudent Gerrit Kuiper aan de *Vrije Universiteit* en secretaris van de Christelijk-Letterkundige Kring Amsterdam I met grote aandacht gelezen.²¹⁴² De lezing vormde tevens de basis van Rijnsdorps novelle 'Uit het leven van Johann Sebastian Bach (1685-1750)', die hij in juni 1928 publiceerde in de reeks *Karakter-Kennis-Kunst voor de lagere school*.

In het juninummer 1928 van *Opwaartsche Wegen* was bij het 'Kringnieuws' over de Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam de mededeling geplaatst: 'Deze kring die drie jaar heeft gewerkt in voorloopige formatie, is thans meer officieel geïnstitueerd. Er heeft zich in dien tijd een kern gevormd, die mag doen verwachten, dat een vruchtbaar voortbestaan verzekerd is. Het Bestuur is derhalve uitgebreid tot vijf personen. De heer C. Rijnsdorp, die als voorzitter met den heer P.H. Muller als Secr.-Penn. de vereeniging door haar eerste jaren heeft heengeholpen, achte thans den tijd gekomen, de leiding in andere handen te geven.²¹⁴³ Het nieuwe bestuur van de letterkundige kring werd gevormd door Tom de Bruin, voorzitter; P. Korthuys, secretaris; P.H. Muller, penningmeester; mevr. H. Kuiper-Van Oordt en C. Rijnsdorp als gewoon lid. De Rotterdamse kring nam zich vanuit literair-opvoedend standpunt voor de productie van de eigen kringleden sterker te stimuleren door op de vergaderingen meer eigen werk ten gehore te brengen en onderling te bespreken. Ook het ledental moest worden uitgebreid, 'om zoo te komen tot een natuurlijk centrum voor allen, die in Rotterdam of omstreken belangstellen in de beoefening van letterkunde op rechtzinnig Protestantsch Christelijken grondslag, in de hoop, dat deze arbeid evenzeer burgerrecht verkrijge als welk ander Christelijk verenigingsstreven ook'.

De eerste kringvergadering van het nieuwe verenigingsjaar werd gehouden op dinsdag 24 april 1928 in de bovenzaal van restaurant *Suisse* en was geheel gewijd aan het werk van de eigen leden. Rijnsdorp vulde een deel van de avond met de voorlezing van zijn novelle 'Chauffeur Binigaart', een 'geschiedenis eener vriendschap van twee kinderen voor een idioot, uitlopend op een samengesteld psychologisch slotmoment'. Aan het eind van de avond 'toonde de heer Rijnsdorp door zijn "Parodie op een litterair essay over Gorter" op fijne, geestige wijze aan hoe dicht in litteraire uitingen van den hoogsten ernst het belachelijke kan worden benaderd'.²¹⁴⁴ Ook P.H. Muller en mevrouw Hendrika Kuiper-Van Oordt droegen volgens de mededelingen van het *Verbond* op de achterbinnen en -buitenpagina van *Opwaartsche Wegen* bij aan het programma.

Op donderdagavond 29 november 1928 hield Rijnsdorp een lezing over de in 1926 postuum gepubliceerde roman *Das Schloss* van Franz Kafka, waarin hij een relatie legde met *The Pilgrim's Progress* van John Bunyan uit 1678.²¹⁴⁵ Hij wees daarbij op het symbolisch-allegorische

²¹³⁹ Kringmededeling in *Opgang*, jrg. 9, nr. 12, 1926 (achterbuitenpagina), en in *Opwaartsche Wegen*, jrg. 3, nr. 12, 1 februari 1926 (achterbinnenpagina). Hier werd de Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam van Rijnsdorp als 'Kring Rotterdam 2' opgevoerd ter onderscheiding van de Kring die zich eerder had aangesloten bij de *Bond*.

²¹⁴⁰ *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 2 juni 1926.

²¹⁴¹ 'Bonds- en Kring-Nieuws', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 4, nr. 6, 1 augustus 1926 (achterbuitenpagina).

²¹⁴² Met een verwijzing naar deze geslaagde avond nodigde de *VU*-student Gerrit Kuiper de 'Zeer Geachte Heer Rijnsdorp' op 30 oktober 1926 uit om samen met pianist Henk Hees Jr. op zaterdagavond 11 december 1926 het optreden eveneens in Amsterdam uit te voeren. Deze jonge letterenstudent aan de *Vrije Universiteit* zou in 1965 als prof. dr. G. Kuiper de erepromotor van Rijnsdorp worden.

²¹⁴³ 'Bonds- en Kring-Nieuws', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 6, nr. 4, 1 juni 1928 (achterbinnenpagina).

²¹⁴⁴ *Ibidem*.

²¹⁴⁵ *De Standaard*, 30 november 1928.

karakter van beide werken, zoals dit onder meer kenbaar werd in de naamgeving van de karakters. Na de pauze droeg Rijnsdorp voor uit het manuscript van zijn ongepubliceerde novelle *De Mystische Vallei*, waarin hij de geschiedenis beschreef van een componist, die een artistiek verlies door het geloof wist om te zetten in een geestelijke overwinning.²¹⁴⁶ Vier nieuwe leden sloten zich na afloop aan bij de Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam. Ondanks het destijds bemoedigende bericht bij de 'Verbondsmededelingen' in het maartnummer 1925 van *Opgang*,²¹⁴⁷ dat het ledental zich sterk uitbreidde,²¹⁴⁸ kwam de kring Rotterdam niet tot echte bloei. Op vrijdagavond 12 december 1930 behandelde P.H. Muller voor de Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam 'eenige gezichtspunten in verband met de pas verschenen Christ. roman "Koningskinderen" van C. Rijnsdorp'. Volgens het kringverslag in *Opwaartsche Wegen* meldden na afloop drie nieuwe leden zich aan.²¹⁴⁹

Eind december 1931, vlak voor de jaarvergadering van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland*, die Rijnsdorp volgens eigen zeggen 'tamelijk geregeld' bezocht,²¹⁵⁰ schreef hij aan Jan H. de Groot, secretaris en vicevoorzitter van het *Verbond*, dat de kring Rotterdam, 'mede door tijdsgebrek van ondergeteekende', sinds juni 1931 niet meer had vergaderd. 'In de tweede week van Januari houden we nog een bijeenkomst, waarop wellicht weer over het voortbestaan zal worden gepraat, maar waar ik in ieder geval als lid voor het laatst op de vergadering kom.'²¹⁵¹ Rijnsdorp zegde hem toe f. 25,- aan penningmeester H. Spaans van het *Verbond* te betalen, 'ter kwijting van onze schuld, met het verzoek, deze kwijting als definitief te beschouwen: want ik fourneer haar zelf: we hebben niet meer'. Volgens Rijnsdorp had de kring Rotterdam 'nominaal 7 jaar bestaan en altijd geleden onder het vlottend karakter van het ledental. We hebben hier geen achterland: zelfs geen blijvende kern is er uit ontstaan dan enkele vriendschappen, die geen vergadering noodig hebben. Het is jammer, maar ik leg de zaak neer zonder spijt. Dat vlottend karakter heeft ons ook financieel klein gehouden'. Hij wilde voor de laatste kringvergadering op 9 januari 1932 een reactie hebben van het verbondsbestuur hoe het verder moest met het lidmaatschap van de Rotterdamse kringleden, hemzelf inclusief. Als handreiking bood hij aan: 'We zouden op die vergadering een lijstje kunnen opmaken van de mensen, die van het verbond lid willen blijven.'

Rijnsdorp eindigde zijn brief aan De Groot - 'nu ik toch aan 't jeremieeren ben' - met de opmerking dat het hem van het hart moest, 'dat de keus van het Bestuur met Anton van Duinkerken als spreker niet zeer gelukkig is, althans nu hij het heeft over contra-Reformatorische literatuur'. Van Duinkerken werkte in deze jaren aan de samenstelling van een driedelige bloemlezing uit de 'Katholieke poëzie, van de vroegste tijden tot heden'.²¹⁵² Met het tweede deel, dat in 1932 onder de titel *Dichters der Contra-Reformatie* verscheen, wilde hij de rooms-katholieke dichters uit de zestiende en zeventiende eeuw aan een dreigende vergetelheid ontrukken. Bij Rijnsdorp, als onversneden neocalvinist en letterkundig erfgenaam van de Reformatie, viel de letterkundige oecumene van het hoofdbestuur van het *Verbond* kennelijk verkeerd. Opmerkelijk, want in zijn jongensjaren en later in zijn rol als literair criticus legde Rijnsdorp ten opzichte van het rooms-katholicisme een grotere oecumenische gezindheid aan de dag, dan wat van gereformeerden op grond van de *Heidelberge Catechismus* met hun radicale afwijzing van de 'paapse Mis'²¹⁵³ verwacht zou mogen worden.²¹⁵⁴ Niet alleen bij Rijnsdorp, maar ook bij J. van

²¹⁴⁶ De novelle werd opgenomen in *Opwaartsche Wegen*, jrg. 7, nr. 6, 1 augustus 1929, 211-218.

²¹⁴⁷ Zowel voorzitter Rijnsdorp als secretaris-penningmeester P.H. Muller schreven deze berichten voor de rubriek 'Verbondsmededelingen' in *Opgang*. Deze informatieve rubriek werd in *Opwaartsche Wegen* voortgezet.

²¹⁴⁸ *Opgang*, jrg. 8, nr. 12, maart 1925 (achterbinnenpagina).

²¹⁴⁹ Verslag van de kring Rotterdam, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 8, nr. 11, 1 januari 1931 (achterbinnenpagina).

²¹⁵⁰ D. van der Stoep, 'In gesprek met Kees Rijnsdorp', in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr. 1, oktober 1950, 9.

²¹⁵¹ Brief van C. Rijnsdorp aan Jan H. de Groot, d.d. 21 december 1931.

²¹⁵² Pseudoniem van Willem Jan Marie Anton Asselbergs (Bergen op Zoom, 2 januari 1903-27 juli 1968, Nijmegen).

²¹⁵³ *Heidelberge Catechismus*, Zondag 30, vraag 80, waarin de rooms-katholieke eucharistie als 'paapse Mis' een 'vervloekte afgoderij' werd genoemd en een 'verloochening der enige offerande en des lidjens van Jezus Christus'.

²¹⁵⁴ Met Anton van Duinkerken zou Rijnsdorp in de loop der jaren een goede verstandhouding opbouwen. In het jubileumportret *Rijnsdorp, wie zijt gij?*, liet Van Duinkerken zich op 18 september 1964 voor de N.C.R.V.-radio zich in

Ham,²¹⁵⁵ eindredacteur van *Opwaartsche Wegen*, en een aantal leden van de afdeling Amsterdam klonk protest. Vanuit deze Letterkundige Kring was zelfs schriftelijk bezwaar aangetekend 'tegen het optreden van een R.K. spreker op de jaarvergadering'.²¹⁵⁶

Hoogstwaarschijnlijk was Rijnsdorp op deze jaarvergadering van het *Verbond* op Tweede Kerstdag 1931 in de *Duitsche Taveerne* te Utrecht, waar Van Duinkerken in het middagprogramma zou spreken, niet aanwezig. In het ochtendvergadering vormde de radiokwestie van het literair halfuurtje met de *N.R.C.V.*, waarin Rijnsdorp een sleutelrol vervulde, een gewichtig agendapunt, waarbij tevens over een door hem ingediend schriftelijk voorstel gestemd zou worden.²¹⁵⁷ Reden te meer om acte de presence te geven. Maar op de groepsfoto van het gezelschap, plechtig opgesteld achter het aan een brede tafel zetelend verbondsbestuur met Anton van Duinkerken in hun midden, ontbrak Rijnsdorp.²¹⁵⁸ Overigens had de charmante Van Duinkerken - het bezwaar van Rijnsdorp en de andere calvinistische scherpshijpers diplomatiek aanvoelend - aan het begin van zijn lezing ontwapenend opgemerkt: 'Spr. wees op het merkwaardige, dat hij als jong R.K. literator voor een Chr. Prot. kring een lezing hield over de dichters der contra-Reformatie'.²¹⁵⁹

Het verslag van de jaarvergadering 1931 van het *Verbond* in *Opwaartsche Wegen* maakte naar aanleiding van Rijnsdorps brief aan Jan H. de Groot gewag van de opheffing van de Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam: 'Uit het jaarverslag van den secretaris bleek, dat de afdelingen Rotterdam en Gorcum opgeheven moesten worden uit gebrek aan belangstelling'.²¹⁶⁰ Het Hoofdbestuur van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland* besloot vervolgens op 30 januari 1932, dat met de opgeheven afdelingen Rotterdam, Gorcum en Utrecht I overleg zou plaatsvinden hoe de 'losse Verbondsleden c.q. afdeling' behouden konden worden. Tom de Bruin zou hierover contact opnemen met de kring Rotterdam.²¹⁶¹ Rijnsdorp werd waarschijnlijk een zogenaamd 'verspreid lid' van het landelijk *Verbond*, waarbij een aantal andere Rotterdamse letterlievenden wellicht eveneens gebruik maakten van dit speciale lidmaatschap.²¹⁶²

De bijdragen van Rijnsdorp aan de Rotterdamse afdeling van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland* waren zowel bestuurlijk als inhoudelijk van aard. In zijn kwaliteit als voorzitter en later als bestuurslid gaf hij leiding aan de kring, het kringleven en de letterkundige activiteiten in het gereformeerde kunstleven. Tegelijkertijd nam hij vanuit zijn cultuuroppdracht ook inhoudelijk het voortouw en werkte actief mee aan de literaire opvoeding, vorming en scholing van zijn letterlievende geloofsgenoten, door op plaatselijk niveau vanuit zijn cultuurtaak mee te werken aan de doelstelling van het landelijk *Verbond*. Na de opheffing van Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam in 1932, verschoof Rijnsdorps literair-pedagogische

warمة bewoordingen waarderend uit over de zeventigjarige Cornelis Rijnsdorp, als mens en als protestants-christelijk literair criticus.

²¹⁵⁵ J. van Ham schreef Rijnsdorp op 17 december 1931 over de aangekondigde lezing van Van Duinkerken: 'Ik heb geen behoefte om Anton van Duinkerken te horen over Stalpaert, etc. Hij heeft reeds zo dikwijls met dat beestje gedraafd, dat ik niet begrijpen kan waarom we daarvoor naar Utrecht worden opgeroepen.'

²¹⁵⁶ Verslag van de jaarvergadering 1931 van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland*, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 9, nr. 11, januari 1932 (achterbinnenpagina).

²¹⁵⁷ *Ibidem*. Het voorstel van Rijnsdorp de leden van het *Verbond* zelf te laten bepalen om voor de *N.C.R.V.*-radio op te treden, werd 'na ampele discussie verworpen'.

²¹⁵⁸ Deze foto was ook opgenomen in de biografie over H.M. van Randwijk van Gerard Mulder en Paul Koedijk, in het eerste fotokatern, 5, foto 10. Ten onrechte vermeldt het onderschrift dat de foto gemaakt was bij het eerste lustrum van de *Christelijke Auteurskring* in 1934. Op de groepsfoto met circa veertig aanwezigen zit Van Duinkerken naast Laura Olivier op de eerste rij in het midden. Rijnsdorp staat niet op de foto, zijn vriend P.J. Risseeuw wel.

²¹⁵⁹ Verslag van de jaarvergadering 1931 van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland*, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 9, nr. 11, januari 1932 (achterbinnenpagina).

²¹⁶⁰ *Ibidem*.

²¹⁶¹ Verslag van de hoofdbestuursvergadering d.d. 30 januari 1932 te Amsterdam, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 10, nr. 1, maart 1932 (achterbinnenpagina).

²¹⁶² Voor de letterlievenden die zich niet konden aansluiten bij een plaatselijke christelijk-letterkundige kring, omdat die nog niet was opgericht of die - zoals in het geval van Rijnsdorp - werd opgeheven, bestond de mogelijkheid rechtstreeks lid te worden van het landelijk *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland*. 'Het Verbonds-lidmaatschap is dus niet afhankelijk van het Kringlidmaatschap', aldus P.J. Risseeuw in zijn 'Eenige notities betreffende Christelijk-Literair leven sinds 1900', in: *Christelijke Schrijvers van dezen tijd*, 219.

aandacht naar de letterkundige voordrachtskunst en aanvaarde hij eind 1932 het adviseurschap van de *Bond van Reciteerclubs in Zuid-Holland op Gereformeerden Grondslag*.

In het najaar van 1936 werd in Rotterdam voor de derde maal in successie een christelijk-letterkundige kring opgericht. Op 1 oktober 1936 hield de nieuwe kring in de bovenzaal van lunchroom *Kaiser* aan de Coolingsingel 109 een propaganda-avond, waar mevrouw M.J. Heeroma-Soetekouw een lezing hield over de 'Jongere Protestantsche dichters'.²¹⁶³ De kring Rotterdam sloot zich volgens het jaarverslag 1936 van secretaris Joost Allon conform de geldende richtlijnen aan bij het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland*.²¹⁶⁴ Voorzitter van de herrezen kring Rotterdam werd P.B. Bedeker, die eerder bij de première van Rijnsdorps spreekkoor *Eens Christens Reis* de tweede stem vertolkt had. Rijnsdorp was echter niet betrokken bij deze kring Rotterdam.²¹⁶⁵ In 1939 hield hij desgevraagd een kringlezing over zijn tweede roman *Eldert Holier*.

7.2.4 Opwaartsche Wegen en De Brug

Het 'christelijk letterkundig tijdschrift' *Opwaartsche Wegen* was aanvankelijk - conform de ondertitel uit maart 1926: 'Bondsorgaan van het Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland' - bedoeld als 'officieel orgaan'. De dichter W.A.P. Smit betoogde begin 1928 over de wederzijdse verhouding tussen het *Verbond* en het tijdschrift: 'Zoo steunen Opwaartsche Wegen en de kringen elkaar. En zoo hebben we als auteurs het besef gedragen te worden door de belangstelling van een heele groep. En door hun gebed.'²¹⁶⁶ Laura Olivier verzorgde als secretaris van het hoofdbestuur maandelijks de rubriek 'Verbonds- en Kring-Nieuws' op de achterbinnen- en buitenpagina van het omslag, alhoewel het *Verbond* feitelijk 'geen enkele zeggenschap in dat orgaan had'.²¹⁶⁷ Jan van Ulzen, directeur van *U.M. Holland* en uitgever van *Opwaartsche Wegen*, stond dit niet toe. Als zakelijk leider van het tijdschrift bemoeide hij zich ook graag met inhoudelijke en redactionele kwesties van 'zijn' blad. De eigenzinnige redactie maakte onder leiding van eindredacteur J. van Ham en gesouffleerd door J. van Ulzen zich met het julinumnummer 1933 los van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland*. Hierdoor raakte deze landelijke christelijk-letterkundige organisatie het belangrijkste communicatiekanaal naar de leden kwijt: de veelgelezen mededelingenrubriek op de achterpagina van het door de kringleden veel gelezen *Opwaartsche Wegen*.²¹⁶⁸

Op 7 juni 1933 had de *Nieuwe Leidsche Courant* de verschijning bij *U.M. Holland* aangekondigd van *De Brug*, het nieuwe orgaan van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland*. Volgens de krant zou het blad geen concurrent van *Opwaartsche Wegen* worden, maar bedoelde het 'uitsluitend leiding te geven aan en uiting te zijn van het literair verenigingsleven in onze kringen'. *De Brug*, dat schrijvers en publiek wilde verbinden, bevatte onder meer wenken voor literatuurbeoefening voor de aangesloten plaatselijke christelijk-letterkundige kringen. Het mededelingenblad *De Brug* verscheen onder redactie van H. de Bruin, B. van Noort en P. Vink

²¹⁶³ *De Brug*, jrg. 3, nr. 8, december 1936.

²¹⁶⁴ *Ibidem*, jrg. 4, nr. 1, februari 1937.

²¹⁶⁵ Brief van mej. A. Kuyper aan C. Rijnsdorp, d.d. 5 november 1936. Hierin verwees zij naar de opmerking van Rijnsdorp, dat hij niets te maken had met deze Rotterdamse kringvorming. Tevens sprak de kleindochter van dr. A. Kuyper en als secretaresse van de drijvende kracht achter de Christelijke Volks-Universiteit in Rotterdam haar misnoegen uit over de oprichters van de derde Rotterdamse christelijk-letterkundige kring: 'Wanneer dit nu een clubje jongelui is, dat van de verhoudingen in 't leven, organisatie enz. niets geen verstand heeft, dan kunnen ze beter wegblijven voor henzelf en voor ons.'

²¹⁶⁶ De dichter W.A.P. Smit had er met nadruk op gewezen, 'hoe ieder het heel gewoon vindt den lijdende Christus te vergelijken met een lam of een schaap. Omdat we aan die woorden gewend zijn! En uit die zoete-droomerigheid schokte mijn felle beeld ineens pijnlijk wakker'. G.H. 's-Gravesande, 'Al pratende met... W.A.P. Smit', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 27, 25 maart 1928, 137. Smit doelde hierbij op het gedicht, met als eerste couplet: 'Zooals een vleermuis, aan het hout / Gespijkerd van een boerendeur, / In 't sterven langzaam-aan vergrauw / En, dood, een vod wordt zonder kleur -', uit zijn debuutbundel *Feesten van 't jaar*, 22.

²¹⁶⁷ B. van Noort, *De letterkundige inleiding*, 7.

²¹⁶⁸ Eerder had ditzelfde probleem gespeeld bij *Ons Tijdschrift*, dat aanvankelijk de mededelingen opnam van het *Christelijke Letterkundige Verbond*. Nadat dit niet meer mocht van de redactie, moest het *C.L.V.* noodgedwongen een eigen mededelingenorgaan in het leven roepen om het contact met de leden te kunnen blijven onderhouden.

met als voornaamste doelstelling de onderlinge band tussen leden, kringen en bestuur te onderhouden en te versterken. In juli 1933 kwam het eerste nummer van *De Brug* uit, dat zes keer per jaar verschijnen zou. Over de relatie tussen *Verbond* en *Opwaartsche Wegen* schreef Hein de Bruin bij wijze van verantwoording:

Ofschoon Verbond en Tijdschrift baas zijn op eigen terrein, d.w.z. geen wederzijdsche zeggenschap over elkaar bezitten - hetgeen bij het verschil van interne voor een goeden gang van zaken, zoo dient te blijven - hebben ze toch een gemeenschappelijk doel: cultuurvorming; zulks onder het gezichtspunt van hun principe: de beproeving der mogelijkheden binnen de verordeneerde grenzen. Als we er ons rekenschap van geven wat er in de elf jaar van beider bestaan, dank zij de werfkracht van het Verbond - door middel van de kringen - voor Conferenties, Jaarvergaderingen, etc., maar niet voor het gezamenlijk deel ook dank zij den creatieven en critischen arbeid saamgebracht in 'Opwaartsche Wegen', op het gebied der lit. cultuur in den kring onzer geestverwanten is gegroeid, zelfs ontbloeid, dan is er naast een besef van het tekort, toch alleszins reden voor een gevoel van groote dankbaarheid en voldoening. (...) Daarom blijft de leus: alle leden van het Verbond van Chr. Letterkundige Kringen ABONNE op 'Opwaartsche Wegen'.²¹⁶⁹

Vanaf het augustusnummer 1933 van de elfde jaargang verdwenen de berichten van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland* van het achterplat van *Opwaartsche Wegen*. De vrijgekomen ruimte op de achterbinnen- en buitenzijde van het maandblad werd door de uitgever benut voor boekpromotie van *U.M. Holland*, convocaties van de Pinksterconferenties van het *Verbond* en het opnemen van bijzondere artikelen of opmerkelijke recensies uit andere bladen en tijdschriften.²¹⁷⁰

Met ingang van het decembernummer 1934 werd op verzoek van leden en lezers toch weer een deel van de inhoud van *De Brug* geplaatst op de achterbinnenpagina van *Opwaartsche Wegen*. In het daaropvolgende nummer verklaarde Hein de Bruin namens de redactiecommissie van *De Brug* onder de lyrische titel 'Daar rijst De Brug weer uit de mist': 'U hebt natuurlijk gedacht: waar blijft "De Brug"? (...) En nu ... ja waarlijk, daar is "De Brug" weer in zicht.'²¹⁷¹ Volgens De Bruin hadden het hoofdbestuur van het *Verbond* en de 'Commissie van Redactie' een modus gevonden, waardoor het 'zichtbaar' voortbestaan van het verbondsblad verzekerd was. Op grond van het gemeenschappelijk streven bestond er altijd nog een verband tussen 'ons literaire maandblad "Opwaartsche Wegen" en ons Verbond'. Door samenwerking in organisatie en exploitatie werden de kosten voor het *Verbond* tot een minimum beperkt. *De Brug* verscheen voortaan om de twee maanden en *Opwaartsche Wegen* nam de helft van het mededelingenblad in de vorm van 'overdrukken' over achterin het tijdschrift, 'waarmede wordt bereikt, dat wij onze lezers van het maandblad propaganda maken voor ons Verbond'.

Tot eind 1936 verschenen de mededelingen van het *Verbond* als 'overdruk' uit *De Brug* op het achterplat van *Opwaartsche Wegen*. Van redacteur P.H. Muller hoorde Rijnsdorp uit de eerste hand de ontwikkelingen in de redactie van *Opwaartsche Wegen*. Begin september 1937 schreef Piet Muller - mede verwijzend naar de invloed van de drie nieuwe redacteurs Tom de Bruin, G. Kamphuis en Jac. Romijn met ingang van de vijftiende jaargang - aan Rijnsdorp: 'O.W. heeft zich van het Verbond en de Kringen losgemaakt en begint hoe langer hoe meer zijn eigen koers te vinden (of te kiezen, al naar men 't ziet). Dat zal in de naaste toekomst wel duidelijker blijken.'²¹⁷² Eerder dat jaar was het 'Bonds- en Kring-nieuws' al verdwenen van het achterplat van *Opwaartsche Wegen*, en moest het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland* vanaf de vijftiende tot en met de zeventiende jaargang zonder het literair vehikel van het christelijk letterkundig tijdschrift met het eigen mededelingenblad *De Brug* zelfstandig verder.

²¹⁶⁹ H. de Bruin, in: *De Brug*, jrg. 1, nr. 1, juli 1933.

²¹⁷⁰ Zoals een van de kronieken die W.L.M.E. van Leeuwen schreef over de 'litteratuur der jongeren': 'Protestantsche Dichtkunst en Critiek', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 11, nr. 8, oktober 1933, of - in twee delen afgedrukt - de recensie van Anton van Duinkerken in *De Gids over Het derde Réveil* van K.H. Heeroma, 'Protestantsche poëzie', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 12, nr. 8, oktober 1934 en nr. 9, november 1934.

²¹⁷¹ H. de Bruin, 'Daar rijst De Brug weer uit de mist', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 12, nr. 11, januari 1935 (achterbuitenpagina).

²¹⁷² Brief van P.H. Muller aan C. Rijnsdorp, d.d. 8 september 1937.

Het correspondentietijdschrift *De Brug*, orgaan van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland*, ging per 1 januari 1939 over van uitgeverij *Neerbosch* naar uitgeverij *D.A. Daamen* van Bert Bakker in Den Haag: 'Het blad ondergaat uiterlijk een vernieuwing, terwijl ook de inhoud uitgebreid wordt. Alle abonné's ontvangen tevens het huisorgaan der Uitgeversmij.'²¹⁷³ Bakker kon door deze tactische overname alle leden van het *Verbond* bereiken met zijn uitgeverij. De redactiesamenstelling wijzigde zich eveneens per 1 januari 1939, met als leden J.J. de Die, B. van Noort en J.C. Schuller, die tevens het administratiewerk van *De Brug* verzorgde. De rooms-katholieke letterkundige Pierre van Valkenhoff had in zijn recensie van *De letterkundige inleiding* van B. van Noort gewezen op het belang van vakkundige bibliografische ontsluiting van literatuur voor (zelf)studie en kringgebruik, zoals dat - in tegenstelling tot zijn eigen katholiek-letterkundige achterban - onder protestantse letterlievenden en literatoren voluit gepraktiseerd werd: 'Deze christelijke groep nu begrijpt ook de belangrijkheid der bibliographie, en vandaar dat het Orgaan van het Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland, geheeten "De Brug", bijna uitsluitend mededeelingen van bibliographische aard doet.'²¹⁷⁴

Uiteindelijk werd het mededelingenorgaan van het *Verbond* in de achttiende jaargang 1940 integraal opgenomen in het protestants-christelijk tijdschrift *Opwaartse Wegen* (nieuwe spelling): 'waarmee verenigd De Brug', dat het karakter kreeg van een 'critisch-bibliografisch blad'. Onder redactie van K. Heeroma, B. van Noort en P.J. Risseeuw vulde *De Brug* als laatste katern het letterkundig maandblad, met inbegrip van de rubriek 'Boekbesprekingen'. Op deze wijze werd niet alleen de eenheid bevorderd tussen de leden en kringen van het *Verbond*, maar was zakelijk gezien ook de bestaansgrond verzekerd van *Opwaartse Wegen*. Daarom werden de verbondsleden in april 1940 door de uitgever J. van Ulzen krachtig aangespoord zich te abonneren op het letterkundig tijdschrift: 'De leden van het "Verbond" vormen toch de kerngroep van het Chr. Literair publiek, dat toegekeerd staat naar onze Prot. literatuur.'²¹⁷⁵

Hoewel Rijnsdorp een enkele keer werd genoemd of aangehaald in het mededelingenblad van het *Verbond*,²¹⁷⁶ werkte hij niet actief mee aan *De Brug*. Wel kreeg hij gratis reclame voor zijn lezingenpraktijk.²¹⁷⁷ In het novembernummer 1933 meldde het hoofdbestuur van het *Verbond* naar aanleiding van de bestuursvergadering van 30 september 1933: 'Met vreugde vernemen we, dat de Heer C. Rijnsdorp van Rotterdam zich beschikbaar stelt voor 't houden van een lezing voor Kringen.' Bij de uitleg: 'Waarom moeten de Kringen nu aan denken?', schreef het H.B. als derde punt ter toelichting: 'Ingeval ze den Heer Rijnsdorp voor het houden van een lezing in hun midden wenschen: a. dat hij na Kersttijd tot begin/half Februari verhinderd zal zijn; b. dat kostenvergoeding voor hun rekening komt. (Dit ter voorkoming van het event. misverstand, dat het Verbond den spreker honoreert).'²¹⁷⁸ Op verzoek leverde Rijnsdorp slechts een artikel aan *De*

²¹⁷³ *De Standaard*, 12 januari 1939.

²¹⁷⁴ Pierre van Valkenhoff, 'Een proeve van bibliographie. De letterkundige inleiding', in: *De Tijd*, 14 mei 1939.

²¹⁷⁵ Brief van de administratie van *Opwaartse Wegen* aan de leden van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland*. Ook opgenomen in het Schrijversprentenboek 28, *Opwaartse Wegen*, 104.

²¹⁷⁶ Zoals in het derde nummer van de derde jaargang van *De Brug* in het verslag van de bespreking in de Christelijk-Letterkundige Kring Utrecht. Tijdens de boekbespreking had Kees Klap de essaybundel *Ter Zijde* van Rijnsdorp kritisch besproken: 'Geconstateerd werd, dat Rijnsdorp heldere opmerkingen maakt over de verhouding van en het contact tusschen dichters en "het volk". Toch lost hij het probleem niet op - wat we trouwens niet durfden verwachten. Nu eens krijgt 't publiek de schuld van de verwijdering, dan weer de dichter. Vooral de tachtigers wordt veel kwaad in de schoenen geschoven. Niet altijd terecht.'

²¹⁷⁷ Op 12 november 1935 vroeg Gerrit Kamphuis aan Rijnsdorp of hij Anne de Vries wilde vervangen op een literaire avond op 12 december 1935. 'Van alle leden woon jij het dichtst bij Breda en je zult makkelijk 's avonds even heen en weer kunnen. Naast Rie van Rossum en Jan H. de Groot zou je dan uit eigen werk kunnen lezen en een algemeene inleiding kunnen houden, zoodat dat verleden jaar, o.a. in Zwolle, zoo voortreffelijk geslaagd is.' Reiskosten werden vergoed en f. 10,- honorarium. 'De zaal aldaar is reeds uitverkocht, zoodat je niet over gebrek aan belangstelling zult te klagen hebben.' Op 21 januari 1936 vroeg Kamphuis of Rijnsdorp op donderdag 12 maart 1936 wilde optreden op een auteursavond die een 'Chr. Vereeniging van Openbare Leeszaal en Bibliotheek organiseerde. 'Op het mij toegezonden lijstje van gewenschte sprekers kom jij als no. 1 voor. Kan er op je medewerking gerekend worden?' Ook hier noemde Kamphuis als voorwaarden: 'reiskosten en f. 10,-'

²¹⁷⁸ *De Brug*, jrg. 1, nr. 3. november 1933, 3.

Brug, namelijk de samenvatting van zijn lezing ‘Het volk aan de kunst’, die hij tijdens de Pinksterconferentie 1934 van het *Verbond* zou uitspreken.²¹⁷⁹ In hetzelfde nummer werd Rijsdorp aangehaald in de rubriek: ‘Is dit iets voor U?’ Hierin werd zijn kritiek in *De Rotterdammer* op Sevensma’s boek *Schoonheid en Schijn* in een vrije weergave kort samengevat als een ‘vermomde en verminkte theologie’.²¹⁸⁰ Zes jaar later recenseerde Rijsdorp als redactielid van *Opwaartsche Wegen*, conform de afspraak dat de redacteuren ook bijdragen zouden leveren aan *De Brug*, de roman *De Korevaars* van J.W. Ooms.²¹⁸¹ Met het ter ziele gaan van *Opwaartsche Wegen* in augustus 1940 ging ook *De Brug* definitief ten onder.²¹⁸²

7.2.5 *Pinksterconferenties en Kerstvergaderingen*

Het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland* organiseerde elk jaar gedurende het Pinksterweekend de zomer- of Pinksterconferentie. De landelijke jaarvergadering van het *Verbond* vond eind december plaats, vrijwel altijd op Tweede Kerstdag te Utrecht. Tot vreugde van de leden continueerde het nieuwe bestuur in 1926 de opzet van de ‘buitenconferenties’, zoals deze traditie eerder door de voormalige *Bond van Christelijke Letterkundige Kringen* was overgenomen van het *Christelijke Letterkundig Verbond*. Van 13 tot 16 augustus 1926 hield het *Verbond* op de *Ernst-Sillembroeve* te Lage Vuursche de eerste meerdaagse zomerconferentie na de beklonken fusie van beide bonden. Voorzitter ds. E.G. van Teylingen benadrukte tijdens de opening het doel van de conferentie in het licht van de fusie, namelijk: ‘den band tusschen de leden van de diverse kringen te versterken door met elkander zich te bezinnen op het Christelijk letterkundig streven van onzen tijd, dat vooral in het maandblad *Opwaartsche Wegen* tot uiting komt’.²¹⁸³ Na de cultuurminnende predikanten ds. J. Petri en ds. A.G. Wolf verzorgde de jonge letterkundige en dichter W.A.P. Smit uit Leiden een inleiding over ‘Onze houding tegenover Kunst en Schoonheid’, waarin hij ‘de idealen van de groep *christen-jongeren* in zake de moderne literatuur begeesterd weergaf’.²¹⁸⁴ Tevens maakte Smit van de gelegenheid gebruik om het spanningsveld tussen de ‘traditionele uitdrukkingwijze van het Christendom’ en de ‘vrije litteraire uiting’ te illustreren aan de hand van de kritiek in kerkbodes die hij had gekregen op zijn *Goede Vrijdagvers*.²¹⁸⁵ De tweede zomerconferentie van het *Verbond* vond van 4 tot 7 juni 1927 eveneens plaats in de *Ernst Sillembroeve*. Naast E.G. van Teylingen en P. Minderaa trad *Opwaartsche Wegen*-redacteur en Rijsdorps vriend P.H. Muller op, die over ‘De techniek der dichtkunst’ sprak.²¹⁸⁶ Rijsdorp was niet aanwezig op deze zomerconferenties, maar hij werd door Piet Muller nauwgezet op de hoogte gehouden.

Het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland* vormde een landelijk federatief verband. Letterlievenden, die zelf niet schreven maar wel de (christelijke) literatuur bestudeerden en in kringverband bespraken, konden zich via de plaatselijke afdeling aansluiten. Het *Verbond* telde in deze beginperiode ruim driehonderd leden. Ook de meeste protestantse auteurs waren lid van deze landelijke letterkundige vereniging. Bij de vergaderingen en op de conferenties konden auteur hun lezers, en het publiek hun schrijvers ontmoeten. De leden waren van het *Verbond* verdeeld over een twintigtal aangesloten kringen, onder meer in Alphen aan de Rijn, Amsterdam, Bussum, Den Haag, Delft, Haarlem, Leiden, Rotterdam, Utrecht, Wassenaar en Zeist. Omdat (nog) niet in elke plaats een eigen christelijk-letterkundige kring gevormd was, konden de literair belangstellenden zich ook als zogenaamd ‘verspreid lid’ opgeven bij secretariaat.²¹⁸⁷

²¹⁷⁹ *De Brug*, jrg. 1, nr. 6, juni (= mei) 1934, 2-4. Het artikel is een samenvatting van Rijsdorps eerder gepubliceerde opvattingen over het belangrijke thema volksopvoeding, waarover hij in deze periode veel nadacht.

²¹⁸⁰ *Ibidem*, 8. Rijsdorps artikel over *Schoonheid en Schijn* verscheen eerder in *De Rotterdammer* op 10 februari 1934.

²¹⁸¹ *De Brug*, jrg. 7, nr. 2, maart 1940, 8-11.

²¹⁸² In opdracht van het *Verbond* werden voor *Opwaartsche wegen* en *De Brug* aan het begin van de bezetting tevergeefs pogingen ondernomen om het tijdschrift en het mededelingenblad in een nieuwe vorm voort te zetten.

²¹⁸³ *Het Vaderland*, 19 augustus 1926.

²¹⁸⁴ *Ibidem*.

²¹⁸⁵ G.H. ’s-Gravesande, ‘Al pratende met...W.A.P. Smit’, in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 27, 25 maart 1928, 138.

²¹⁸⁶ ‘Bonds- en Kring-Nieuws’, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 5, nr. 3, 1 mei 1927 op de achterbinnenpagina.

²¹⁸⁷ *De Rotterdammer* (Zondagsblad), 13 oktober 1934.

De vervroegde zomerconferenties, die al snel onder de naam ‘Pinksterconferenties’ furore maakten, vonden aanvankelijk plaats op kasteel *Hardenbroek* te Driebergen.²¹⁸⁸ Vanaf 1933 werden deze meerdaagse bijeenkomsten op het conferentieoord *Woudschoten* van de *N.C.S.V.* te Zeist gehouden.²¹⁸⁹ De conferenties groeiden uit tot het onbetwist jaarlijks hoogtepunt van het christelijk-letterkundig leven. Naast schrijvers en dichters maakten ook letterminnende vrijgezelle dames er hun opwachting. Op de conferenties werden tal van literaire vriendschappen - vaak voor het leven - gesloten. Tijdens de derde zomerconferentie van het *Verbond*, die van 26 tot 29 mei 1928 op kasteel *Hardenbroek* te Driebergen werd gehouden,²¹⁹⁰ en waaraan ongeveer zestig deelnemers deelnamen,²¹⁹¹ sprak op zaterdagavond 26 mei de Rotterdamse schrijfster H. Kuypervan Oordt over haar roman *De droom van Nausicaä*. De ochtend van Tweede Pinksterdag 1928 hield de essayist H. van der Leek uit Amsterdam een lezing over het onderwerp ‘Iets over het expressionisme in de literatuur’. ’s Avonds volgde de zogenaamde ‘Algemene Kunstavond’, waar de leden voordroegen uit eigen werk, konden declameren of musiceren. Rijnsdorp liet opnieuw verstek gaan. Aan het juninummer van *Opwaartsche Wegen* 1928 was als bijlage het verslag van deze conferentie toegevoegd compleet met een foto van leden van de *Bond van Christelijke Letterkundige Kringen* ‘te Amsterdam, Rotterdam Utrecht, Leiden, Zaandam, Alphen enz.’²¹⁹² In het verslag werd verwezen naar ‘de prachtige ligging van het conferentieoord, dat zich met zijn heerlijk park en zijn groote ouderwetsche zalen voor een bijeenkomst als deze zich bij uitstek leent’.

Tevens werd gemeld, dat op maandag 28 mei 1928, ’s middags onder de thee, Tom de Bruin uit Rotterdam een novelle las ‘van den heer Rijnsdorp (Rotterdam),²¹⁹³ een der bondsleden, die verhinderd was aanwezig te zijn’.²¹⁹⁴ Zijn afwezigheid had niet alleen te maken met de grote drukte en personele onderzetting bij het Agentschap Rotterdam van de *Nederlandsche Handel-Maatschappij*, waardoor hij op zaterdag zich absoluut geen vrijaf kon permitteren. Zijn taak als ouderling in de gereformeerde Duyststraatkerk nam hij ook zodanig serieus, dat hij op zondag niet afwezig wilde zijn. Bovendien eiste Rijnsdorps jonge gezin volop zijn aandacht.²¹⁹⁵

²¹⁸⁸ Het van oorsprong middeleeuwse kasteel, ook ‘De Hardenbroek’ genoemd, bood van 1917 tot 1932 onderdak aan de *Nederlandse Christen Studenten Vereniging* (N.C.S.V.). Voor de conferenties van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen* bleek dit landgoed bij uitstek geschikt.

²¹⁸⁹ De *Nederlandse Christen Studenten Vereniging* opende in augustus 1932 een eigen, speciaal daartoe ingericht conferentiegebouw te Zeist, bestemd voor het christelijk vormingswerk onder studenten en middelbare scholieren. Op het 52 hectare grote terrein aan de Woudenbergseweg werd ook de barak *Het ruige veld* gebouwd, dat als kampeerterrein diende. Tal van christelijke organisaties, scholen en verenigingen maakten in de loop der jaren van *Woudschoten* gebruik, zoals het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen* en na de Tweede Wereldoorlog het *Contact van Protestants-Christelijke Auteurs*. Na de opheffing in 1985 van de N.C.S.V. werd het conferentieoord - na enkele ingrijpende verbouwingen - voortgezet als *Woudschoten Conferentiecentrum*.

²¹⁹⁰ In Rijnsdorps *In drie etappen* staat op pagina 73 een foto van een conferentie afgebeeld met als onderschrift: ‘De eerste Pinksterconferentie van het Verbond van Chr. Letterkundige Kringen, 1924.’ In 1924 bestond het *Verbond* namelijk nog niet. Deze foto presenteert zeer waarschijnlijk het ‘tableau de la troupe’ van de eerste zomerconferentie, die het nieuwe *Verbond* op de *Ernst-Silleboeve* in Lage Vuursche hield van 13 tot 16 augustus 1926.

²¹⁹¹ *Algemeen Handelsblad*, 29 mei 1928. Volgens dit bericht speelde Rijnsdorps muzikvriend H.J. Hees Jr. uit Delft aan de piano enige composities van Bach, Beethoven, Rachmaninov en Chopin.

²¹⁹² Bedoeld werd het *Verbond* i.p.v. *Bond*, want de fusie had drie jaar eerder in 1925 plaatsgevonden en werd in 1926 bekrachtigd door de leden van de beide verenigingen. *Bond* en *Verbond* werden vaak met elkaar verward.

²¹⁹³ Volgens het bericht in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 29 mei 1928 las Tom de Bruin de expressionistische novelle *Chauffeur Binigaart* van zijn vriend C. Rijnsdorp voor.

²¹⁹⁴ Anthonie Cornelis (Tom) de Bruin (Groot-Ammers, 20 maart 1907-Katwijk, 12 mei 1940) maakte deel uit van Rijnsdorps naaste vriendenkring. Hij was bestuurslid van de Rotterdamse afdeling van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen* en werd in 1929 lid van het hoofdbestuur van het *Verbond*. De Bruin werd spraakleraar te Amsterdam, schreef de roman *Tussen hemel en aarde* (G.F. Callenbach, 1937), kritieken en essays. Als redacteur van *Opwaartsche Wegen* (van november 1936 tot februari 1940) was hij een warm pleitbezorger van de theologie van Karl Barth. Op 12 mei 1940 - tijdens de eerste oorlogsdagen - werd hij per ongeluk door een nerveuze Nederlandse schildwacht doodgeschoten, die de reserveofficier Tom de Bruin abusievelijk voor een Duitse parachutist hield. Rijnsdorp memoreerde hem kort in zijn *In drie etappen*: ‘Tom de Bruin viel enkele uren voor het begin van de Duitse aanval op ons land’, 136.

²¹⁹⁵ Over de Pinksterconferentie van 1930 schreef Laura Olivier in een ongedateerde brief (mei 1930) aan Rijnsdorp: ‘Kom je nog op de conferentie Kees? Of gaat ’t jou als zoo veel anderen: “ik heb een vrouw getrouwd.” Jan en ik

Als direct gevolg van de fusie van de twee landelijke Bonden en hun literaire tijdschriften kon Rijnsdorp - nu zonder partij te moeten kiezen - in de kring van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen* nieuwe literaire contacten en vriendschappen opdoen. Hoewel hij de meerdaagse zomerconferenties doorgaans aan zich voorbij liet gaan, probeerde hij de algemene jaarvergaderingen van het *Verbond* op Tweede Kerstdag te Utrecht zo trouw mogelijk te bezoeken. Aan Hein de Bruin bekende Rijnsdorp enkele jaren later over de Pinksterconferenties, waarbij hij verwees naar de trits: 'talent, karakter en geloofsgehoorzaamheid', die hij '100%' wilde naleven bij het uitoefenen van christelijke literatuur: 'De zwaarte van die eisch brengt dan ook mee dat ik me zoo weinig op conferenties kan "geven". Bovendien werken die gesprekken op me als een hevige stimulans om aan 't werk te gaan, energie, die zichzelf dan moet verteeren en dat 2½ dag lang ... Er zijn zooveel "vrouwkens die altijd leeren en nimmer meer tot kennis der waarheid komen"; voor anderen is dat praten een beschaafde sport. Ik word afwisselend vurig en sarcastisch en eindig met hevig te verlangen om thuis aan mijn werk te zitten.'²¹⁹⁶ Maar vooral het chronisch gebrek aan vrije tijd dwong hem tot het maken van scherpe, veelal ook pijnlijke keuzes. Naast gezin, werk en ambt bleef er anders te weinig vrije tijd en energie voor hem over voor het ontwikkelen van zijn schrijverschap en voor het metier zelf.

De jaarlijkse Pinksterconferenties hadden meer om het lijf dan alleen een letterkundig weekend op een rustiek landgoed, waar christelijke schrijvers en letterlievenden elkaar in een ongedwongen sfeer konden ontmoeten en spreken. De conferenties boden eveneens tijd en gelegenheid voor studie, discussie en bezinning door middel van lezingen, referaten, causerieën naast voordracht uit eigen werk. Veel lezingen werden in *Opwaartsche Wegen* gepubliceerd als studiemateriaal voor de plaatselijke christelijk-letterkundige kringen. Op zondagmorgen vond stevast de kerkgang plaats. Verder werd er volop gewandeld en gemusiceerd. De maandagavond was de algemene kunstavond, waarmee de conferentie in de geest van een 'bonte avond' op luchtige en lichtvoetige wijze werd afgesloten.

De opkomst van de vijfde zomerconferentie van 7 tot 9 juni 1930 op kasteel *Hardenbroek* was minder groot dan het letterkundig weekend van het jaar daarvoor.²¹⁹⁷ Laura Olivier, die om gezondheidsredenen het secretariaat had moeten neerleggen en ditmaal de conferentie als gast bezocht,²¹⁹⁸ 'nam de rol van gastvrouw op een voortreffelijke wijze waar', volgens het jaarverslag 1930 van het *Verbond*. Secretaris Jan H. de Groot gaf in deze formulering tevens als 'gentle hint' een voorzet richting het hoofdbestuur van het *Verbond*: 'Indien het H.B. ten opzichte van de conferenties niet de assistentie verkrijgt van een vrouwelijk bestuurslid, vreezen wij dat de anders zoo perfecte leiding aan een ernstige aftakeling onderhevig zal zijn.'²¹⁹⁹ Op zondagmiddag 8 juni 1930 sprak Jo van Ham in zijn functie als eindredacteur van *Opwaartsche Wegen* over: 'De moeilijkheden van een tijdschriftredacteur.'²²⁰⁰ Volgens het jaarverslag 1930 van het *Verbond* ging hij in op 'de houding der jongeren en hun poging om te komen tot een nieuw tijdschrift, benevens de gegrondheid of ongegrondheid van hun bezwaren tegen redactie en tijdschrift.'²²⁰¹

gaan wel, ik ben als gast uitgenodigd, aardig niet?' Op 9 mei 1937 vroeg Risseeuw aan Rijnsdorp over de conferentie, waar op Tweede Pinksterdag 1937 zijn roman *Is het mijn schuld?* en de debuutroman van Dingeman van der Stoep *Zijn dat uw kinderen?* besproken zouden worden: 'Maar ik begrijp, dat je gezin voor gaat. Toch is het altijd jammer dat jij altijd ontbreekt bij dergelijke openbare gesprekken. En dat zeg ik niet alleen!'

²¹⁹⁶ Brief van C. Rijnsdorp aan H. de Bruin, d.d. 12 april 1935. Archief C. Rijnsdorp, *Literatuurmuseum*, Den Haag.

²¹⁹⁷ In 1929 vond de vierde Pinksterconferentie van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland* plaats van 18 tot 21 mei, eveneens op kasteel *Hardenbroek* te Driebergen.

²¹⁹⁸ Laura Olivier werd door voorzitter van het hoofdbestuur, W. ten Kate Jzn., tijdens de jaarvergadering van het *Verbond* op 26 december 1929 bedankt voor haar grote inzet, waarna 'onder een bijzonder woord van hulde' de overdracht van het secretariaat aan Jan H. de Groot plaatsvond. *De Standaard*, 27 december 1929.

²¹⁹⁹ *Jaarverslag 1930* van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland*.

²²⁰⁰ Eindredacteur J. van Ham had een groot hart voor *Opwaartsche Wegen*. Een half jaar eerder had hij op 26 december 1929 tijdens de jaarvergadering van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen* bij de rondvraag een toelichting gegeven op 'de stand van het Bondstijdschrift' en de toekomstplannen van de redactie, waarbij hij de leden opwakte met veel enthousiasme propaganda voor het tijdschrift te voeren. *De Standaard*, 27 december 1929.

²²⁰¹ Van Ham doelde hier op de openlijke rebellie van de jongeren G. Achterberg, Arie Dekker, Han G. Hoekstra, J.D. Ietswaart, G. Kamphuis, Martin Leopold en Wouter Paap, die onder leiding van de negentienjarige Gabriël Smit

Er bestond niet alleen bij jongeren, maar ook bij Rijnsdorp, die opnieuw schitterde door afwezigheid,²²⁰² grote onvrede over het redactiebeleid van *Opwaartsche Wegen*. Volgens het verslag van de conferentie volgde op de lezing van drs. J. van Ham een levendige discussie, 'die met een verzoening besloten werd op basis van: "Houdt elkaar in de gaten".'²²⁰³ Een jaar later, in de convocatie voor de zesde Pinksterconferentie van 23 tot 26 mei 1931, constateerde het hoofdbestuur van het *Verbond* - naar aanleiding van het optreden van de 'malcontente' jongere dichters uit de kringen van *Opwaartsche Wegen*, 'die zich voor een ogenblik aaneen hadden gesloten, uit ontevredenheid met de gang van zaken aan dit tijdschrift', duidelijk teleurgesteld: 'Hoewel deze groep - het was een monster-verbond - niet meer bestaat, is de ontevredenheid en "het gevoel van onbehagen" t.o.v. de christelik-litteraire beweging en bovengenoemd blad nog toegevoegd.'²²⁰⁴ Van Ham schreef later in een terugblik op deze rebellie der jongeren: 'in 1930 was er enige wrijving tussen de redactie en de jonge dichters', waarna hij constateerde: 'Deze onenigheden hebben wel enigszins storend gewerkt, vooral in 1930, toen enkele dichters zich terugtrokken, sommigen ophielden met dichten, anderen minder actief meewerkten aan de jonge beweging.'²²⁰⁴

Naast vergroting van de onderlinge band en saamhorigheid leidden de conferenties en jaarvergaderingen van het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland* eveneens tot versterking van het eigen cultureel zelfbeeld. Een zelfbewustheid, die zowel op het eigen volksdeel diende af te stralen als op de buitenwacht. Tijdens de zesde Pinksterconferentie 1931 werd op het bordes van kasteel *Hardenbroek* een groepsfoto van de aanwezige literatoren en letterlievenden genomen. De tweeëntwintigjarige dichter H.M. van Randwijk was voor het eerst op een conferentie van het *Verbond* aanwezig. Over de Pinksterconferenties van 'ons' Verbond herinnerde K. Heeroma zich in een terugblik over H.M. van Randwijk. 'Hij kon zich niet goed thuisvoelen tussen al die keurige dames en heren van de pinksterconferenties die daar in alle oprechtheid, en binnen het kader van het "christelijk volksdeel", hun liefde tot de schone letteren cultiveerden.'²²⁰⁵ P.H. Muller, die zich geregeld als chroniqueur van de protestantse letteren opwierp,²²⁰⁶ schreef in zijn verslag van de conferentie in 1931, gewijd aan het thema 'Kunst en Leven' op kasteel *Hardenbroek*:

Toen jaren geleden heel aarzelend een aanvang werd gemaakt met wat half foutief, 'de Chr. litt. beweging' wordt genoemd, was er zeer veel tegenstand vooral in eigen kring en bij geloofsgenooten te overwinnen. 'Men' was bij 'ons' algemeen van oordeel, dat literatuur behoorde tot het gebied van 'de wereld', een gebied, dat gemeden diende te worden. De poëzie van Beets, Da Costa en Hasebroek, van Ten Kate en nog eenige andere 19de eeuwse schrijvers werd geapprecieerd en aan degenen die in Christelijke periodieken en predikbeurtenblaadjes versjes publiceerden werden geen hoge eischen gesteld. Niet hooger dan te moeten stichten.²²⁰⁷

Die halfslachtige houding ten aanzien van de kunst was volgens Piet Muller echter gedateerd. Hij betoogde, verwijzend naar G. Schrijver, George Haspels, Jacqueline van der Waals en Geerten

in opstand kwamen tegen het gezapige redactiebeleid van *Opwaartsche Wegen*. Deze 'malcontenten' eisten op 17 mei 1930 in een ultimatieve brief - naast bezwaren tegen het opnamebeleid en de vormgeving van het tijdschrift - het opnemen van drie jongeren in de redactie. Met de Amsterdamse uitgever H.J. Paris had de oudkatholiek Gabriël Smit gesproken over een nieuw op te richten literair tijdschrift, dat *Krinstochten* zou gaan heten. G. Kamphuis, in: Schrijversprentenboek 28, *Opwaartsche Wegen*, 111.

²²⁰² Rijnsdorp was wel aanwezig op Tweede Kerstdag, 27 december 1930, bij de jaarvergadering van het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen*, die gehouden werd in het Rotterdamse hotel *Riche*. Mej. Olivier werd tot erelid benoemd. In het bestuur werden Rijnsdorps vriend Tom de Bruin, H. Post en mej. Mary Pos benoemd. De tot het christendom bekeerde letterkundige mr. Roel Houwink hield een lezing over 'Burger en Bohémien'.

²²⁰³ *Jaarverslag 1930* van het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland*.

²²⁰⁴ J. van Ham, *Protestantse poëzie na '80*, deel II, 3.

²²⁰⁵ K. Heeroma, 'hij schreef het beter met zijn leven', in: *Maatstaf*, themanummer H.M. van Randwijk, jrg. 16, nr. 1/2, april/mei 1968, 16.

²²⁰⁶ Zie bijvoorbeeld zijn 'Protestantsch-Christelijke lectuur en literatuur in 1935', in: *Rondom het boek* 1936, 152-160.

²²⁰⁷ P.H. Muller, 'Een literaire conferentie op een oud kasteel', in: *De Vriend des Huizes*, jrg. 49, nr. 7, juli 1931, 329-330.

Gossaert, 'dat christelijke poëzie en christelijk proza geen contradictio in termina'²²⁰⁸ waren, en dat in *Opvang*, voortgezet door *Opwaartsche Wegen* sinds 1923 tal van jonge en oudere novellisten, romanschrijfters, dichters en essayisten hun arbeid bijeenbrachten, waarna hij concludeerde:

Vooraf bij jonge geloovigen wordt hoe langer hoe duidelijker het belang ingezien van, en liefde gevoeld vóór Christelijke literatuur en de zomerconferenties op het kasteel Hardenbroek, zoowel als de bondsdagen omstreeks Kerstmis zien hun aantal bezoekers - leden van het Verbond van Chr. Lett. Kringen in Nederland - toenemen. En dat niet alleen, doch de in die bijeenkomsten besproken onderwerpen zijn er het beste bewijs van, dat er nagedacht wordt, gestudeerd, onderzocht, geschreven.²²⁰⁹

Dee jaarlijkse landelijke Pinksterconferenties van het *Verbond* werden door de leden bijzonder gewaardeerd. Zodanig zelfs dat de Christelijk-Letterkundige Kring Utrecht in 1934 en 1935 eigen 'weekend-samenkomsten' organiseerde in het *Maarten-Maartenshuis* op het landgoed *De Zonbeuvel* in Doorn, bestemd en toegankelijk voor alle kringleden (en gasten) van het *Verbond*:

Onze Weekend-samenkomsten zijn een onontbeerlijke aanvulling van de Conferentie. Wie het heel goed naar zijn zin heeft gehad op Woudschoten, wil nog graag eens een herhaling op kleiner schaal. Wie geen gelegenheid had de Conferentie bij te wonen, kan hier zijn achterstand een beetje inhalen. Voor sommigen is een Weekend-bijeenkomst de inleiding (en aanleiding!) tot de Conferentie van 't volgend jaar. Wie eenmaal de smaak te pakken heeft ...! Men klaagt wel eens over gebrek aan contact tussen de kringen onderling. Welnu, hier is een uitstekende gelegenheid voor contact! Elke Weekend-samenkomst is een pleidooi voor het Verbond: zonder een organisatie als het Verbond, zouden deze bijeenkomsten niet mogelijk zijn!²²¹⁰

Terugblikkend op de Pinksterconferenties en Kerstvergaderingen van het *Verbond* bekende Rijnsdorp in 1950 over de 'Christelijke literaire beweging' aan Dingeman van der Stoep: 'Daar heb ik me al jong toe aangetrokken gevoeld. Toch heb ik met Opwaartsche Wegen nooit zo van harte meegeleefd als nu met Ontmoeting. Ook op de conferenties kwam ik nagenoeg niet. Wel hebben we in Rotterdam een jaar of zeven een literaire kring gehad en ik kwam ook geregeld op de jaarvergaderingen van het Verbond van Chr. Literaire kringen. Het is eigenlijk meer door de Chr. Auteurskring gekomen, dat er werkelijk contact met de collega's kwam, met name met Piet Risseeuw, wiens levensomstandigheden en idealen het meest met de mijne overeenkwamen'²²¹¹

7.3 *Christelijk-Literaire Essayistenkring*

Op 20 april 1925 vond te Utrecht de oprichting van de 'Christelijk-Literaire Essayistenkring' plaats op initiatief van de gereformeerde Utrechtse predikant en literair criticus van *De Heraut*, dr. J.C. de Moor, die tevens de eerste voorzitter werd. De oprichters achtten het gewenst, 'een organisatie in het leven te roepen van hen, die zich tot taak hadden gesteld het christelijk publiek door woord en geschrift op literair gebied voor te lichten'.²²¹² Het eerste jaar werd voornamelijk gebruikt voor het houden van vergaderingen met interne bezinning van 'theoretischen en practischen aard', die ook van belang waren voor de literaire kritiek.²²¹³ De naam *Essayistenkring* was enigszins misleidend, omdat ook literaire critici lid konden worden van deze elitaire club.

²²⁰⁸ Piet Muller hanteerde hier een ongebruikelijk meervoud van 'terminis'. In feite betoogde hij dat het adjectief 'christelijk' bij poëzie en proza geen tegenstrijdigheid bevatte in termen, wat christelijke auteurs wel eens verweten werd bij het overdadig gebruik van het adjectief 'christelijk' bij literatuur. De discussie en bezinning over doel, inhoud, aard en wezen van christelijke literatuur vierde hoogtij in deze bloeiperiode van de protestantse letteren.

²²⁰⁹ P.H. Muller, 'Een literaire conferentie op een oud kasteel', in: *De Vriend des Huizes*, jrg. 49, nr. 7, juli 1931, 330.

²²¹⁰ Bericht van de Kring Utrecht, 'Een "weekend" te Doorn', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 13, nr. 7, september 1935, (achterbuitenpagina).

²²¹¹ D. van der Stoep, 'In gesprek met Kees Rijnsdorp', in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr. 1, oktober 1950, 9.

²²¹² P.J. Risseeuw, 'Eenige notities betreffende Christelijk-Literair leven sinds 1900', in: *Christelijke Schrijvers van dezen tijd*, 220.

²²¹³ *De Tijd*, 24 april 1926. Het persbericht van de christelijk-literaire essayisten, waarop dit 'godsdienstig-staatkundig dagblad' zich baseerde, werd op dezelfde datum ook gepubliceerd in *Het Vaderland* en het *Algemeen Handelsblad*, dat het nieuwsfeit inleidde met de mededeling: 'Men verzoekt ons plaatsing van het volgende.'

Volgens de letterkundige W.A.P. Smit werd er terecht geklaagd dat de christelijk-literaire kritiek sterk versnipperd was, en die 'met name in de kleine pers door onbevoegden werd uitgeoefend'. Als weerwoord op deze kritiek gaf hij ter legitimatie van het nieuw gevormde letterkundig gezelschap aan: 'Nu wil onze kring zooveel mogelijk alle werkelijke critici in zich vereenigen, die uitgaan van het Christelijk beginsel. De samenwerking maakt een krachtige actie en desnoods een gezamenlijk optreden mogelijk.'²²¹⁴ De kwaliteit van 'ons Christelijk essay' noemde Smit 'zonder eenigen twijfel goed'. Zelfverzekerd stelde Pierre Smit als vooraanstaand representant van de Jong-Protestantse letteren: 'Langzamerhand wordt er ook in de neutrale pers - en terecht - meer rekening mee gehouden. Proza en poëzie kunnen we niet forceeren. Maar bij het essay gaat het om studie en toewijding, en brengt de wil tot een daad. Vandaar dat in het essay op het oogenblik onze kracht ligt. En daarbij maakt ons beginsel ons sterk.'²²¹⁵

7.3.1 *Beginsel, doel en werkwijze*

Na de plotselinge dood van J.C. de Moor in 1926 nam dr. Ph.A. Lansberg het voorzitterschap over, en vormde hij samen met dr. C. Tazelaar en secretaris M.J. Leendertse het bestuur. In een persbericht uit april 1926, dat ook buiten de eigen protestantse periodieke pers werd verspreid,²²¹⁶ gaven zij gezamenlijk een toelichtende verklaring op 'bestaan, doel en werkwijze' van de *Essayistenkring*. De bij het orthodox-protestantse volksdeel toenemende belangstelling voor kunst, speciaal voor de moderne literatuur, noemden de christelijke essayisten 'verblijdend', maar de aanvaarding van de nieuwere kunst leverde volgens hen 'godsdiensstige en ethische gevaren, niet 't minst voor de jongeren, die met haar in aanraking komen vóór ze een besliste overtuiging en kennis van beginselen bezitten'. Zij vonden het daarom 'dringend noodzakelijk', dat er op letterkundig gebied voorlichting werd gegeven door literatoren, 'die in hun critiek rekening wenschen te houden met de normen der Christelijke levens- en wereldbeschouwing'.²²¹⁷

De *Christelijk-Literaire Essayistenkring* beoogde voorlichting te geven door het publiceren van letterkundige essays en studies over bepaalde dichters en schrijvers, zoals die verschenen in *Stemmen des Tijds*, *Opgang* en *Opwaartsche Wegen*, met kritieken in dag- en weekbladen, en de uitgave van de vijf delen tellende reeks *Christelijk Letterkundige Studiën*, die onder redactie van M.J. Leendertse en dr. C. Tazelaar tussen 1925 en 1929 werd uitgebracht.²²¹⁸ Volgens P.J. Risseeuw werd de uitgave van deze reeks vergemakkelijkt door de inhoudelijke besprekingen van essayisten en critici tijdens de vergaderingen van de *Essayistenkring*, die 'twee of driemaal 's jaars' werden gehouden, 'waardoor 't werk kon gebracht worden op de basis eener gemeenschappelijke zaak'.²²¹⁹ Naast inhoudelijke werkzaamheden zocht de *Christelijk-Literaire Essayistenkring* tevens contact en samenwerking met organisaties die zich eveneens voor de beoefening der letteren interesseerden, zoals literaire studiekringen, volksuniversiteiten, jeugdcentrales en de N.C.R.V., 'ten einde ook door het gesproken woord de belangstelling en smaak voor het proza en de poëzie onzer woordkunstenaars te wekken en te leiden'.²²²⁰

Eind 1928 volgde drs. J. van Ham, naast zijn werk als leraar Nederlands aan de Leidse H.B.S., voorzitter van de Christelijk-Letterkundige Kring Leiden en eindredacteur van *Opwaartsche Wegen*, Ph.A. Lansberg op als voorzitter. Volgens secretaris M.J. Leendertse was in de verhouding die het christelijk volksdeel innam tegenover de literatuur een belangrijke wijziging ingetreden:

²²¹⁴ G.H. 's-Gravesande, 'Al pratende met ... W.A.P. Smit', in: *Den Gulden Winckel*, jrg. 27, 25 maart 1928, 138.

²²¹⁵ *Ibidem*. In zijn kwaliteit als dichter gaf Smit vervolgens aan, dat er geen lijn liep van de domineespoëzie van Nicolaas Beets en P.A. de Genéstet tot aan de dichtkunst van de Jong-Protestanten: 'We bouwen voort op '80, zooals iedereen; alleen volgt onze ontwikkeling wat later.'

²²¹⁶ *Het Vaderland*, 24 april 1926.

²²¹⁷ 'Christelijk-Literaire Essayistenkring', in: *Algemeen Handelsblad*, 24 april 1926.

²²¹⁸ Aan deze bij *U.M. Holland* verschenen reeks, die volgens W.A.P. Smit 'langzamerhand de serie van den Essayistenkring' geworden was, werkten ook de theologen K.H. Miskotte en K. Schilder mee, evenals de dichter Geerten Gossaert.

²²¹⁹ P.J. Risseeuw, 'Eenige notities betreffende Christelijk-Literair leven sinds 1900', in: *Christelijke Schrijvers van dezen tijd*, 221.

²²²⁰ *Algemeen Handelsblad*, 23 april 1926.

'Aanvankelijk bande het de geheele moderne kunst als zielsgevaarlijk uit. Thans staat het niet meer à priori afwijzend tegenover elk nieuw product der moderne richting.'²²²¹ Dat er in eigen kamp nieuwe, jonge dichters en prozaïsten opstonden vormde eveneens het bewijs, 'dat bij ons tot nog toe onopgevoed publiek een streven ontstaan is naar letterkundige bewustwording'. De christelijke essayisten en critici konden bij deze arbeid 'uitgaan van en voortbouwen op wat reeds verricht was door de leiders uit de vroegere periode'.²²²² De *Essayistenkring* voerde onder meer actie om de letterkundige voorlichting in de christelijke dagbladvormen op een hoger peil te brengen, bevorderde de samenwerking tussen 'de verschillende werkers op literair gebied', was nauw betrokken bij de kwestie van de *Christelijke Radio Leergangen*, en nam aanvankelijk het voortouw om de kwaliteit van de literaire programma's van de N.C.R.V.-radio te verbeteren.²²²³ Ook de Nederlandse spelling had de kritische aandacht van de christelijke essayisten en critici. Tijdens de vergadering van maandag 5 januari 1931 werd het voorstel van secretaris Leendentse omarmd, om de minister van *Onderwijs, Kunst en Wetenschap* te verzoeken 'te willen bepalen dat de buigings-n ook mag worden weggelaten, waar ze nu nog gehandhaafd bleef'.²²²⁴ Tijdens de zomervergadering 1931 van de *Essayistenkring* werd naar aanleiding van klachten van lezers een onderzoek opgezet naar de aanwezigheid van christelijke literatuur in Openbare Leeszalen en Bibliotheken.²²²⁵ Tevens stelden de essayisten in dezelfde vergadering vast dat de door hun kring ingestelde pogingen om invloed te krijgen op de verzorging van de literaire rubrieken in de christelijke dagbladen geen succes had opgeleverd.²²²⁶ Bij het streven om meer invloed uit te oefenen 'op de vorming van de literaire inzichten van ons christelijk publiek' besloot de *Christelijk-Literaire Essayistenkring* in 1929 samenwerking met het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland* te zoeken. 'Aan het Verbondsbestuur zal worden voorgesteld, wederkeerig zich door een lid te doen vertegenwoordigen.'²²²⁷ De *Essayistenkring* vormde een besloten vereniging. Nieuwe leden kregen pas na ballotage met gedeelde eisen over literair-kritische kwaliteit of op uitnodiging van het bestuur toegang tot de kring.²²²⁸

Tijdens de kringvergadering van 27 december 1928 ten huize van secretaris D. Wouters in Zeist, hield P.H. Muller, tevens redactielid van *Opwaartsche Wegen*, de kritisch getoonzette lezing: 'Schrijven en uitgeven van Chr. literatuur - een lastig geval'. Hierin gaf hij een scherpe ontleding van het karakter van veel christelijke romans, die volgens hem 'nóch christelijk nóch kunst' waren.²²²⁹ Ter verklaring van het succes van deze 'pseudo-literatuur' bij het eenvoudige, vrome volk betoogde hij dat zij 'de ledige huls van hunner lectuur vullen met hun eigen geestelijk leven'. Tevens ging hij na welke factoren een rol speelden bij de uitgevers waarom zij boeken publiceerden, die 'de toets eener billijke critiek' niet konden doorstaan. In de nabespreking van Mullers lezing merkte voorzitter J. van Ham op dat er onderscheid moest worden gemaakt tussen goede en slechte romans: 'Romans zijn literatuur en behoren dus te voldoen aan literaire eischen.' Daarnaast wees hij op het belang van het godsdienstig aspect: 'Nog erger is het, omdat in veel z.g. christelijke literatuur ook het wezenlijk Christendom ten eenenmale zoek is.' In het verlengde van Mullers kritiek formuleerde Van Ham krachtig en kernachtig de dubbele doelstelling van de *Christelijk-Literaire Essayistenkring*: 'Onze taak is tweeeërlei: positief het openen van gelegenheid voor talent dat zich onder ons openbaart en 't opvoeden van onze mensen tot kunstmaak;

²²²¹ P.J. Risseuw, 'Eenige notities betreffende Christelijk-Literair leven sinds 1900', in: *Christelijke Schrijvers van dezen tijd*, 220.

²²²² *Ibidem*.

²²²³ Zie hiervoor hoofdstuk 5 *N.C.R.V.-radio*, paragraaf 5.4: 'Rijnsdorp, N.C.R.V. en letterkundige organisaties'.

²²²⁴ *De Gooi- en Eemlander*, 7 januari 1931.

²²²⁵ *Het Volk*, 5 september 1931. Het resultaat van dit onderzoek naar de protestants-christelijke lectuur in openbare leeszaal werd uitgevoerd door K. Fokkema, die de uitslag publiceerde in *Opwaartsche Wegen*, jrg. 10, nr. 8, oktober 1932, op de achterbinnenpagina. Van *Koningskinderen* waren volgens het onderzoek vijftienveertig exemplaren opgenomen in de collecties van de Openbare Leeszalen en Bibliotheken in Nederland.

²²²⁶ *De Telegraaf*, 8 februari 1932.

²²²⁷ 'Chr. Literaire Essayistenkring', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 6, nr. 12, 1 februari 1929 (achterbuitenpagina).

²²²⁸ *De Rotterdammer* (Zondagsblad), 13 oktober 1934.

²²²⁹ *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 2 januari 1929.

negatief, het veroordeelen van smaakbedervende lectuur al heeft die dan ook de gedaante van Christelijkheid. Ons streven moet zijn een publiek te scheppen dat wacht op, dat uitziet naar Christelijke kunst.²²³⁰

De *Christelijk-Literaire Essayistenkring* bleef evenmin gevrijwaard van een felle, publiek uitgevochten broedertwist. Tijdens de vergadering op maandag 7 september 1931 werd P.H. Muller benoemd tot nieuwe secretaris van het gezelschap. Kringvoorzitter J. van Ham kende hij al vanaf 1925 als mederedacteur van *Opwaartsche Wegen*. Muller volgde M.J. Leendertse op, die in conflict was geraakt met Van Ham over de opname van mr. Roel Houwink in de redactie van *Opwaartsche Wegen*. In verband met deze benoeming had Leendertse het beleid van het christelijk letterkundig tijdschrift publiekelijk ter discussie gesteld in *De Rotterdammer*, met als conclusie: 'Hoe we het bezien, naar onze meening verdient de redactie van *Opw. Wegen* voor deze tactisch en principieel onbezonnen daad een woord van scherpe afkeuring.'²²³¹ In de rubriek 'Hoor en Wederhoor' van het gereformeerde dagblad reageerde J. van Ham gebeten op de kritiek van zijn kringsecretaris. Na een toelichting op de gang van zaken, waarbij hij aangaf dat drie van de redactieleden van het tijdschrift gereformeerd waren,²²³² concludeerde Van Ham: 'Ik had achter Leendertse niet zo'n ketterjager in eigen kring gezocht en moet tot mijn spijt zijn opmerkingen betreffende de redaktiewijziging als verdachtmaking kwalificeren.'²²³³

M.J. Leendertse, redacteur 'Kunst en Letteren' van *De Rotterdammer*, schreef op dezelfde pagina zijn weerwoord: 'Hoe wij deze zaak zien, I', om de geuite beschuldiging van 'verdachtmaking' door Van Ham te weerleggen: 'De redactie van *Opw. Wegen* heeft haar lezers, en dus ook schrijver dezes, gesteld voor een fait accompli, voor een feit waaraan niets meer te veranderen is. Was er (bijv. op de vergadering van de Essayistenkring 5 jan. '31) ook maar iets over bekend geworden, dat Houwink in de redactie van O.W. opgenomen was of zou opgenomen worden, dan zou 'k zeker (en vermoedelijk een enkel lid méér) daarop scherpe kritiek hebben geoeffend.' Leendertse vroeg zich vervolgens af: 'Moest het feit, dat 'k het genoegen heb met vele redactieleden en medewerkers van *Opw. Wegen* persoonlijk bevriend te zijn, en met Van Ham zelf een paar maal 's jaars aan de bestuurstafel van de Essayistenkring te zitten, me niet het zwijgen opgelegd hebben?'²²³⁴ Hij gunde zichzelf en 'onze lezers' aan het slot van zijn weerwoord 'een 'oogenblik verademing', om niet meer als secretaris van de *Christelijk-Literaire Essayistenkring* met J. van Ham te hoeven samenwerken.'²²³⁵

²²³⁰ *Nieuwe Leidsche Courant*, 5 januari 1929.

²²³¹ *Ibidem*, 10 februari 1931. M.J. Leendertse schreef in *De Rotterdammer*-bladen: 'De Redactie deelt mede, dat Roel Houwink op haar verzoek is toegetreden tot de tijdschriftleiding. We kunnen dit verzoek niet anders zien dan als een *tactische en principiele* fout. Dat de redactie, bekend met de klachten, dat het tijdschrift - met name in de poëzie - zijn christelijk karakter verloochende en een tekort aan religieuze bezinning toonde, toch Houwink in de redactie vroeg', noemde Leendertse een tactische fout, waarbij hij zich afvroeg: 'Is het nu verstandig beleid, aldus vragen wij, waar van streng-orthoxen zijde, scherpe afkeuring geoeffend wordt over de tè moderne richting van het blad, als correctief daarop iemand in de redactie op te nemen, tegenover wie, op grond van zijn vroegere werk, die kritiek-gevers onmogelijk vertrouwensvol kunnen staan? O.i. zal de gemelde kritiek door deze nieuw-oriëntering niet gestild zijn, maar nieuw voedsel ontvangen.' Los van de 'ernst van (Houwinks) levenshouding' en zijn literaire kwaliteiten noemde Leendertse de keuze van de redactie voor deze nieuwe 'geestverwant' ook een principiële fout: 'Is Houwink de aangewezen op dit moment, het Christelijk karakter van *Opw. Wegen* te helpen versterken?' Leendertse, verheugd over 'de aanvankelijke toewending van Roel Houwink tot de Christelijke wereldbeschouwing', had er liever de voorkeur aan gegeven 'deze zich geheel te laten voltrekken en zijn religieuze ontwikkeling zich eerst wat scherper te doen aftekenen, alvorens hem een zoo verantwoordelijke plaats te geven als hij thans ontvangt'.

²²³² De redactieleden van *Opwaartsche Wegen* C. Tazelaar, P.H. Muller en A.J. van Dijk waren lid van de *Gereformeerde Kerken in Nederland*. De overige redacteurs J. Haantjes, H. van der Leek en J. van Ham behoorden tot een van de denominaties binnen de *Nederlandse Hervormde Kerk*.

²²³³ *Nieuwe Leidsche Courant*, 23 maart 1931.

²²³⁴ *Ibidem*.

²²³⁵ Zie ook het 'Kroniek'-artikel 'Leendertse en Opwaartsche Wegen', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 9, nr. 3, 1 mei 1931, 122. Hierin werd onder meer als grief van J. van Ham gemeld dat Leendertse in de 'A.R. Rotterdammer' - op 1 april 1931 - over de redactie had geschreven: 'Drie leden van de redactie zijn lid van een Gereformeerde kerk, de andere drie zijn niet modern', met de bijvoeging dat hij uit persoonlijke omgang op de hoogte was van hun overtuiging. De reactie van J. van Ham was door de redactie van *De Rotterdammer* niet volledig weergegeven.

Op 24 maart 1931 schreef Rijnsdorp aan J. van Ham naar aanleiding van deze discussie: 'In De Rotterdammer van gisterenavond las ik je ingezonden met het antwoord van Leendertse, tenminste tot hij buiten adem raakte. Zijn manier van polemieken wil ik niet navolgen en ik ben het niet met hem eens (...).'²²³⁶ Leendertse vervolgde op 1 april 1931 in zijn 'Letterkundige Kroniek' in *De Rotterdammer* zijn weerwoord: 'Hoe wij deze zaak zien, II', waarin hij de kwestie verder uitdiepte en zijn gelijk illustreerde met een aantal citaten uit recent werk van Houwink: 'En op grond van die geschriften oordeel 'k hem niet de man om redacteur te zijn van "Opw. Wegen".' Van Ham bewust tartend met de door hem aan zijn adres geuite termen 'letterjagerij en verdachtmaking', herhaalde Leendertse met klem zijn eerder oordeel over de tactische en principiële fout van de *Opwaartsche Wegen*-redacteuren om Houwink in de redactie op te nemen, waarna hij de slotconclusie trok: 'Liever geen Chr. literair tijdschrift, dan een zoogenaamd Christelijk tijdschrift, dat "zijn Christelijk karakter verloochent".'²²³⁷

Opwaartsche Wegen-redacteur en lid van de *Christelijke-Literaire Essayistenkring* R. Houwink, die samen met zijn jeugdvriend H. Marsman uit Zeist het a-religieuze tijdschrift *De Vrije Bladen* geredigeerd had, werd algemeen beschouwd als een vooraanstaand letterkundige. Opgegroeid in een vrijzinnig-hervormd milieu bekeerde hij zich na lezing van *Der Römerbrief* van Karl Barth uit 1922 tot het orthodoxe christendom, waarna hij in contact kwam met de kring rond *Opwaartsche Wegen*. Over de periode rond 1926, waarin Houwink nog tot het Vitalisme werd gerekend, merkte de rooms-katholieke musicus, schrijver en criticus Wouter Paap scherpzinnig op: 'hoewel reeds toen in zijn werk en in zijn opvatting omtrent het poëtisch scheppingsproces ethisch-humanistische neigingen waren te bespeuren, welke in de consequentie waartoe zij in zijn geestelijken ontwikkelingsgang leidden, - tot de z.g. positief-Christelijke richting, - met de Vrije Bladen-groep onherroepelijk in botsing moesten komen'.²²³⁸ De glansrijke entree in 1930 van mr. Roel Houwink in de Jong-Protestantse letterkundige beweging riep ook bij Piet Risseeuw bevreemding op. Eind 1930 schreef hij verbaasd aan Rijnsdorp over Houwink, die als spreker voor de jaarvergadering 1930 van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen* in Rotterdam was uitgenodigd: 'Wonderlijke keuze om Roel Houwink te vragen als spreker. Ik hoorde hem preeken voor de V.P.R.O. Moet ik hem nu ook vragen voor mijn aansluitende bloemlezing: *Christelijke dichters van dezen tijd?* Ik voel er niet veel voor. En wacht liever even af.'²²³⁹ Twee maanden na Houwinks toetreding tot de redactie van *Opwaartsche Wegen* besloot de *Christelijke Auteurskring* op 9 mei 1931 hem eveneens uit te nodigen voor het lidmaatschap.²²⁴⁰ Uiteindelijk nam Piet Risseeuw de dichter Roel Houwink toch op in zijn canon: *Christelijke dichters van dezen tijd*.²²⁴¹

²²³⁶ Brief van C. Rijnsdorp aan J. van Ham, d.d. 24 maart 1931. P.J. Risseeuw had eerder over deze kwestie aan Rijnsdorp op 11 februari 1931 geschreven: 'Begrijp me goed: ik doe moeite Houwink zoo mogelijk als christen-kunstenaar te waarderen al neemt dat niet weg dat ik hem nog moeilijk als "leider" kan aanvaarden. *Ik ben het met Leendertse eens* inzake zijn benoeming als red. O.W.' Opmerkelijk is dat Rijnsdorp in deze kwestie de kant koos van Van Ham, want in 1934 zou hij in zijn N.C.R.V.-radiolezing over *Opwaartsche Wegen* vergelijkbare principiële kritiek als die van Leendertse in twee delen in *De Rotterdammer* publiceren over het christelijk letterkundig tijdschrift. Zie hiervoor hoofdstuk 6 *Protestantse periodieke pers*, paragraaf 6.5.2: 'Rijnsdorp en *De Rotterdammer*', 371.

²²³⁷ Tussen M.J. Leendertse en *Opwaartsche Wegen* kwam het niet meer goed. Op 25 januari 1936 schreef P.J. Risseeuw aan Rijnsdorp: 'Wat doet Leendertse anders vervelend over O.W. in de Rott. Je moet met zulke dingen niet persoonlijk worden. De initialen R.H. werken "spaans" op hem.'

²²³⁸ Wouter Paap, 'Kroniek van het proza', in: *Roeping*, jrg. 17, mei 1939, 493. Over de positie en invloed van mr. Roel Houwink schreef Paap in zijn kroniek vervolgens: 'die thans als eindredacteur van 't tijdschrift "Opwaartsche Wegen" een leidende, althans registreerende positie in de Protestantse literatuur van ons land inneemt'. Aan dit christelijk letterkundig tijdschrift leverde Paap eerder het artikel: 'Stand der hedendaagsche Nederlandsche muziek', *Opwaartsche Wegen*, jrg. 16, nr. 2, april 1938, 113-119. Hierin behandelde Paap verschillende moderne componisten, onder wie Willem Pijper en Henk Badings, die geregeld in Rijnsdorps muziekkritieken in *De Standaard* optraden met (de uitvoeringen van) hun composities.

²²³⁹ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, ongedateerd (eind december 1930).

²²⁴⁰ *Het Vaderland*, 12 mei 1931. Tijdens deze bijeenkomst werden G.C. Hoogerwerf en A. Wapenaar eveneens uitgenodigd lid te worden van de *Christelijke Auteurskring*.

²²⁴¹ Risseeuw deed dit echter niet met volle overtuiging. Over zijn dilemma schreef hij aan Rijnsdorp op 11 februari 1931: 'Op verzoek van Minderaa en v. Ham vroeg ik ook Houwink. Ik had nog wat willen wachten, doch heb, op grond van zijn bundel "Strophen" géén bezwaar hem te vragen.' Wel had Risseeuw moeite met de strekking van

Luijkenaar Francken had reeds in 1924 in zijn kritiek op Houwinks *Novellen* geschreven: 'De inhoud van deze novellen, vind ik, helaas, zo, dat lezing na waarschuwing betekent zich moedwillig in de armen van de zonde werpen en een zich opzettelijk schuldig stellen aan overtreding van het zevende gebod. Dat neemt niet weg, dat ik niet aarzel, waar de vorm zoo intens het wezen van de hartstocht der zinnen openbaart, dit werk van Roel Houwink onder opkomende kunst te schikken. Maar er is ook kunst, waar we ter wille van onze zaligheid van moeten afblijven.²²⁴² Het literair talent van Houwink werd ook in Jong-Protestantse kringen voluit erkend, maar zijn algemeen-religieuze houding wekte bevreemding op, met name bij de gereformeerde auteurs. Rijnsdorp vatte deze habitus later als volgt samen: 'Aan het werk, dat Roel Houwink in *Opwaartsche Wegen* en *Elckerlyc* heeft gepubliceerd, vallen twee dingen op: dat hij uit een ander "nest" afkomstig is dan de scribenten van christelijken huize en dat hij, de avant-gardist van omstreeks 1925, literair op een punt was begonnen, waar de mensen van *Opwaartsche Wegen*, toen hij zich bij hen aansloot, nog niet waren aangekomen.'²²⁴³ Rijnsdorp noemde Houwink dan ook een 'Fremdkorper' in de groep van *Opwaartsche Wegen*, 'want zelfs als Barthiaan spreekt hij een ander accent dan Van Randwijk, Tom de Bruin en Van der Leek, aan welke drie hun Calvinistische herkomst altijd verneembaar blijft'.²²⁴⁴

De christelijke essayisten en critici vergaderden in de beginjaren consequent enkele keren per jaar, waarbij allerlei principiële en praktische vraagstukken,²²⁴⁵ die voor het werk van de kringleden van belang waren werden behandeld, zoals het verslag in *De Rotterdamer-bladen*: 'Chr. Literaire Essayisten Kring. De kring en de radio', van 30 december 1929 minutieus beschreef.²²⁴⁶

enkele gedichten van Houwink, zoals het gedicht 'Doel'. Over dit vers merkte hij tegen Rijnsdorp op: 'Doch als ik dit nu lees vraag ik je: is dat het doel van Houwink's leven en kunst: zich met pijn, "doelloos" te verliezen in Uw wit? Het kan zijn dat ik 't mis heb, doch ik vind dit een armelijk doel van een christen. (...) Echter je begrijpt mijn moeilijkheden: ik wil niet enghartig zijn. Vandaar dat ik v. Renssen, Minderaa, Thompson, Rispens óók vroeg, hoewel zij *verre* van "gereformeerd" zijn.'

²²⁴² Joh. Luijkenaar Francken, 'Novellen (1920-'22) door Roel Houwink', in: *Opgang*, jrg. 8, nr.2, mei 1924, 61.

²²⁴³ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 99.

²²⁴⁴ *Ibidem*.

²²⁴⁵ Naar aanleiding van een opnieuw geuite klacht, 'dat meer dan de helft der door kringleden ter bespreking ontvangen boeken met een recensie-stempel zijn versierd, wordt besloten via het "Nieuwsblad van den Boekhandel" een dringend beroep te doen op de uitgevers, met deze onvriendelijke gewoonte op te houden'. *Nieuwe Leidsche Courant*, 31 juli 1930.

²²⁴⁶ Tijdens deze vergadering op vrijdag 27 december 1929 in hotel *Terminus* te Utrecht werd medegedeeld dat de heren A. Kuiper en drs. P.J. Meertens 'aan de uitnodiging als lid tot de Kring toe te treden' gehoor hadden gegeven. Vervolgens ontstond zich een uitvoerige discussie over de uitnodiging die een van de kringleden van de *A.V.R.O.* had ontvangen, 'de leiding op zich te willen nemen van een wekelijksch huisvrouwenhalftje, waarin allerlei paedagogische kwesties' werden behandeld. Het kringlid vroeg zich af of hij 'het eventueel aannemen der uitnodiging hem in conflict zou brengen met de afspraken die de kring t.o.z. der *N.C.R.V.* heeft?'. Na langdurig overleg waarin de 'radiokwestie met de *N.C.R.V.*' - zie hoofdstuk 5, paragraaf 5.4 - van diverse zijden werd belicht, 'besloot de kring met algemeene stemmen' de gestelde vraag ontkennend te beantwoorden: 'Het overgrote deel der vergadering adviseerde, niet als kringlid, maar als individueel persoon, het medelid, de leiding van genoemd halftje der *A.V.R.O.* op zich te nemen, onder uitdrukkelijke voorwaarde dat de op te treden sprekers in geen enkel geval in hun meningsuiting belemmerd zullen worden.' Daarna besloot de vergadering aan 'één der literaire revues, die bedoelt het geheele veld der tegenwoordige literatuur te bestrijken, maar die de Christelijke kunst vrijwel negeert', te vragen 'haar aandacht ook in deze richting te doen gaan'. Vervolgens werd kritiek uitgebracht 'op onjuiste voorstellingen' in een artikel in de *N.R.C.* over de vijfde bundel in de reeks *Christelijke Letterkundige Studïen*, en over de beschouwingen van Johanna Breevoort in *De Rotterdamer* over *Ons Tijdschrift*. Het voorstel van secretaris M.J. Leendertse een verzoek te richten aan de Minister van *Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen* 'om een onzer oudste Nederlandsche kunstenaars, die in zeer behoeftige omstandigheden verkeert en wiens gezondheidsstoestand van dien aard is, dat hij weinig meer werken kan, een jaarlijksche toelage te geven, gelijk enige andere dichters die ontvangen', vond algemeen bijval. Een van de kringleden zou het verzoek 'in audiëntie' nader bepleiten. Tot slot besprak W. ten Kate Jzn. het boek *Door de branding* van de gereformeerde predikant te Loosduinen J. Smelik, dat door de kringleden op taal en stijl vakkundig werd gefileerd. P. Keuning noemde de 'onwaarachtigheid' van het boek vreselijk: 'Als de schijn maar gered wordt! En juist die onwaarachtigheid moet uitgebannen, zal er van onze Christelijke literatuur iets terecht komen.' A. Kuiper gaf aan dat ds. J. Smelik niet de diepte van het beschreven leven had gepet, waarbij hij tevens aangaf: 'In Gereformeerde kringen wordt het boek door de jonge mensen dan ook niet algemeen geaccepteerd.' Om 17.00 uur besloot voorzitter J. van Ham de 'welgeslaagde vergadering'.

Tijdens de vergadering van 6 februari 1932 kwam het onderzoek van K. Fokkema aan de orde naar de ‘Christelijke literatuur in de Chr. Leeszalen en Bibliotheken’. Tevens werd gemeld: ‘De pogingen, door den kring ingesteld om invloed te krijgen op de verzorging der letterkundige rubrieken van de Christelijke dagbladen bleken geen succes te hebben gehad.’²²⁴⁷ Opnieuw besloot de *Essayistenkring* nauwer contact te zoeken met de *Christelijke Auteurskring* en het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland*.²²⁴⁸ Daarna nam de vergaderdiscipline van de christelijke essayisten en critici af. Gezien de vele bestuurlijke dubbelfuncties of zelfs drievoudige lidmaatschappen van de heren letterkundigen binnen het rijk georganiseerde christelijk-literaire leven, was dit niet geheel onbegrijpelijk. De werkzaamheden van de twee andere letterkundige organisaties, de *Auteurskring* en het *Verbond*, aangevuld met de eigenzinnige redactie van *Opwaartsche Wegen*, maakten - ondanks de verschillen in opzet en doelstelling - het werk van een aparte *Christelijk-Literaire Essayistenkring* in feite overbodig. Zeker toen enkele jaren later in de *Christelijke Auteurskring* stemmen opgingen om ook essayisten en critici als lid toe te laten.

Begin jaren dertig van de vorige eeuw telde de *Christelijk-Literaire Essayistenkring* ruim twintig meer en minder bekende leden, onder wie: dr. S. Eringa, drs. K. Fokkema, dr. J. Haantjes, mr. Roel Houwink, drs. A.L. van Hulzen, W. ten Kate Jzn., P. Keuning, H. van der Leek, M.J. Leendertse, dr. P.J. Meertens, P.H. Muller, ds. J. Petri, dr. W.A.P. Smit, dr. C. Tazelaar, dr. J. van der Valk, A. Wapenaar, dr. B. Wielenga en D. Wouters, die lange tijd het secretariaat voerde. De naam van C. Rijnsdorp ontbrak in deze opsomming van uitsluitend mannennamen. Hoewel hij na zijn romandebuut eind 1930 zich niet alleen als romancier, maar vanuit zijn bemiddelend volksoepvoederschap tot letteren en kunst steeds meer als essayist en literair criticus ontwikkelde en geregeld essays en kritieken in de protestantse periodieke pers publiceerde, was hij geen lid van dit illustere gezelschap.

7.3.2 *Rijnsdorp en Essayistenkring*

In 1935 had Rijnsdorp als doel voor de *Christelijk-Literaire Essayistenkring* geformuleerd: ‘Indien de Christelijke essayistenkring een nieuw lezerstype helpt vormen, waarvoor het de moeite waard is te schrijven.’²²⁴⁹ Ondanks zijn gevestigde naam als essayist en criticus maakte hij als self-made man en autodidact geen deel uit van de *Essayistenkring*, eenvoudigweg omdat hij niet voor het lidmaatschap van het eminente gezelschap uitgenodigd was. Ook niet na de bundeling van zijn essays in *Ter Zijde* begin 1935, en de positieve ontvangst van deze opstellenbundel in de pers, zowel binnen als buiten eigen kring.²²⁵⁰ Wellicht als gevolg van de verschijning van de essaybundel *De Weegschaal*,²²⁵¹ die eind 1936 verscheen - overigens zonder enige inhoudelijke betrokkenheid van de *Essayistenkring* - leek het alsof de christelijk-literaire essayisten plotsklaps ontwaakten. Het tijdschrift *De Werkplaats* schreef onder het kopje: ‘Essayistenkring herleeft’, dat de kring ‘die enige tijd slapende was’, op 28 december 1936 weer bijeen was geweest ‘en besloot tot nieuwe activiteit’.²²⁵²

De essayisten besloten eveneens tot uitbreiding van hun kring. Op 10 maart 1937 ontving Rijnsdorp een brief van dr. J. van Ham, voorzitter van de *Essayistenkring*, waarin hij meedeelde dat de laatste ledenvergadering tot uitbreiding van zijn ledenaantal had besloten. ‘Het is de bedoeling in deze kring bijeen te brengen zij die de literatuurgeschiedenis op wetenschappelijke wijze beoefenen, of door essayistische arbeid over contemporaine literatuur de aandacht op zich vestigen. Hierbij nodig ik U uit tot de kring toe te treden. Gaarne ontvang ik binnenkort een gunstig antwoord.’ Op 23 maart 1937 adviseerde Piet Risseeuw zijn vriend: ‘Het doet me veel

²²⁴⁷ *Het Vaderland*, 8 februari 1932.

²²⁴⁸ *Nieuwe Leidsche Courant*, 9 februari 1932.

²²⁴⁹ C. Rijnsdorp, ‘Schrijver, publiek en volk’, in: *De Reformatie*, jrg. 15, nr. 27, 5 april 1935, 220.

²²⁵⁰ Zie hoofdstuk 3 *Literatuur: van schepper tot beschaaner*, paragraaf 3.5: ‘Essayist’.

²²⁵¹ In de reeks ‘Protestantsch-Christelijke Kunst’, onder redactie van Bert Bakker, J.K. van Eerbeek, Barend de Goede en G. Kamphuis, verscheen als tweede deel eind 1936 de bundel *De Weegschaal*. Essays van Protestantse Letterkundigen, bijeengebracht door Bert Bakker, Barend de Goede en G. Kamphuis bij J.H. Kok te Kampen. De bundel werd geopend met het programmatisch essay: ‘De weg der gedachte in de kunst’, van C. Rijnsdorp.

²²⁵² ‘Essayistenkring herleeft’, in: *De Werkplaats*, jrg. II, nr. 2, 93.

genoegen dat je bent uitgenodigd voor de ess. kring. Je moet dit zéker accepteren, want je bent daar niet alleen nódig, doch je kunt er ook relaties vinden voor het blad.²²⁵³

Op zaterdagmiddag 10 april 1937 vond in hotel *Pomona* te Utrecht om drie uur de vergadering van de *Essayistenkring* plaats, waar Rijnsdorp voor het eerst aanwezig was. Naast voorzitter dr. J. van Ham en secretaris dr. K. Fokkema, waren dr. P.J. Meertens, G. Kamphuis, dr. K.H. Heeroma en Q.A. de Ridder eveneens aanwezig. Gerrit Kamphuis, die evenals Rijnsdorp een uitnodiging voor het lidmaatschap van de *Christelijke-Literaire Essayistenkring* had ontvangen, herinnerde zich: 'Veel had het niet te betekenen. De kring was sinds eenige jaren dood; thans moest er wat leven in geblazen worden. Van Ham is niet de man voor een bezielende leiding. Er werd slechts gesproken over herdenkingen (Marnix, Huygens, Vondel) en over de samenwerking met de Auteurskring, die heel wat levendiger is.'²²⁵⁴ Het *Leidsch Dagblad* sprak in de rubriek 'Kunst en Letteren' van een 'geanimeerde vergadering waarin verschillende onderwerpen het werk van den kring rakende, de revue passeerden'.²²⁵⁵ Er werden enkele nieuwe leden geïnstalleerd, de Vondelherdenking kwam uitgebreid aan de orde, evenals de Marnixherdenking in 1938. Tot slot bespraken de essayisten uitvoerig de mogelijkheid van nauwer contact met de *Christelijke Auteurskring*. Dit laatste werd door de kringleden wenselijk geacht, bijvoorbeeld in de vorm een gecombineerde bijeenkomst.²²⁵⁶ Als belangrijkste onderwerp - om 'gezamenlijk met de auteurs onder ogen te zien' - werd door de christelijke essayisten het 'vraagstuk der critiek' genoemd, dat voor een 'alzijdige en grondige behandeling' in aanmerking kwam.²²⁵⁷ Het lidmaatschap van de *Christelijk-Literaire Essayistenkring* bedroeg f. 1,- per jaar.

Begin september 1937 verklaarde Piet Muller vertrouwelijk aan zijn vriend en stadsgenoot Rijnsdorp waarom hij niet aanwezig was op de kringvergadering van 10 april 1937:

Dat ik niet op de essayistenkring-vergadering ben geweest vond zijn reden in het feit, dat die vergaderingen mij te onbelangrijk zijn om er mijn kostbare tijd aan te geven. Er zitten daar alle redactieleden van de Werkplaats en slechts eenige van O.W. Zet die twee collega's bijeen en voeg er nog een paar mensen bij dan krijg je het zonderlingste allegaartje wat je je denken kunt. Tot heden heeft de essayistenkring als Kring nog nooit iets van eenige betekenis gedaan en wij O.W.-ers voelen er weinig voor onder het presidium, juist van Van Ham bijeen te komen, een middag te verpraten en dan maar weer naar huis te gaan. Tenzij er dus wat behoorlijks gaat gebeuren, zul je mij daar niet meer treffen.²²⁵⁸

Op de vergadering van de *Christelijk-Literaire Essayistenkring* van 12 februari 1938 werd conform afspraak de Marnixherdenking geagendeerd en kwam - geïnitieerd door de nieuwe secretaris dr. K. Fokkema - het gezamenlijk vergaderen met de *Christelijke Auteurskring* aan de orde. Deze gecombineerde vergadering van auteurs en essayisten vond op zaterdagavond 14 mei 1938 plaats in Den Haag ten huize van P.J. Risseeuw. Deze bijeenkomst sloot om 20.00 uur aan op de vergadering van de *Auteurskring* als een 'voortgezette vergadering', waar dr. J. van Ham een referaat hield over 'den zin der litteraire groepsvorming', waarna een 'langdurige, geanimeerde en algemeene discussie' volgde.²²⁵⁹ Na deze gecombineerde bijeenkomst werd van de *Christelijk-Literaire Essayistenkring* weinig meer vernomen. Het laatste wapenfeit dateerde uit begin mei 1939, toen de *Essayistenkring* zich - samen met de *Christelijke Auteurskring* - aansloot bij het initiatief van het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen*, dat een speciale 'Critiek-Commissie' had ingesteld 'om acht te geven op ondeskundige en onwaardige critiek, speciaal betreffende de uitgaven van

²²⁵³ Met 'het blad' doelde Risseeuw op het letterkundig tijdschrift uit 1937, dat in hun plannen steeds meer vorm en inhoud kreeg. Zie: *Een geknevelde volksopvoeder*, hoofdstuk 6 *Aanvoerder zonder leger*, paragraaf 6.2: 'Kunst en Leven'.

²²⁵⁴ Gerrit Kamphuis, aantekening op 17 april 1937 in zijn dagboek (21 januari 1937-31 december 1937). Archief G. Kamphuis, *Literatuurmuseum*, Den Haag.

²²⁵⁵ *Leidsch Dagblad*, 12 april 1937. De *Nieuwe Leidsche Courant* sprak van een 'geanimeerde vergadering'.

²²⁵⁶ Aan Rijnsdorp schreef Risseeuw: 'Ja, ik las met interesse het verslag van de ess. kring verg. Ik begreep er uit, dat zij zich aan de auteurskring óptrekken.' Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, ongedateerd (circa 15 april 1937).

²²⁵⁷ *Nieuwe Leidsche Courant*, 12 april 1937.

²²⁵⁸ Brief van P.H. Muller aan C. Rijnsdorp, d.d. 8 september 1937.

²²⁵⁹ *Het Vaderland*, 17 mei 1938.

Prot. Chr. auteurs',²²⁶⁰ met als taak 'het gemotiveerd signaleeren van dergelijke critiek'.²²⁶¹ Diverse leden van de *Christelijke-Literaire Essayistenkring* sloten zich in 1941 onder leiding van de nieuwe voorzitter dr. P.J. Meertens - de opvolger van J. van Ham - aan bij de *Christelijke Auteurskring*, die ook de belangen van essayisten en critici besprak in zijn vergaderingen en collectief behartigde.

7.4 *Christelijke Auteurskring*

Ruim vier jaar na de oprichting van de *Christelijk-Literaire Essayistenkring* werd op zaterdag 28 september 1929 de *Christelijke Auteurskring* opgericht.²²⁶² Nadat eerst de literair belangstellenden en letterlievenden zich - onder regie van toonaangevende protestantse dichters, auteurs, essayisten en critici - in 1925 hadden verenigd in het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland*, gevolgd door de protestantse essayisten en critici met een eigen vakkring van christelijke essayisten, kregen de christelijke auteurs hun eigen 'vakberaad'. Op instigatie van het hoofdbestuur van het *Verbond* werden de dichters Gerrit Kamphuis en Jan H. de Groot bij monde van Laura Olivier met deze taak belast.²²⁶³ Jan H. de Groot blikte in maart 1939 tijdens een lustrumavond van de *Auteurskring* in Hilversum terug op de geboorte van dit initiatief: 'Toen aldus spr., ongeveer tien jaar terug in Amsterdam op de kamer van den dichter Gerrit Kamphuis 't eerste plan geopperd werd voor een intensiever samenwerking tusschen auteurs, drong nog tot niemand van dien vriendenkring het besef door van een historische gebeurtenis. Toch had er het iets van. Het was zeker een belangrijk moment in het christelijk-culturele leven in Nederland. Er waren: een tijdschrift, zekere groepsvorming, conferenties, er was groei en enthousiasme. Toen werd de Christelijke Auteurskring opgericht uit behoefte aan sterkere saambinding.'²²⁶⁴

De kinderboekenauteur W.G. van de Hulst werd de eerste voorzitter van het bestuur,²²⁶⁵ ondersteund door de dichter G. Kamphuis als secretaris-penningmeester. De schrijfster H. Kuyper-Van Oordt bekleedde de functie van 'algemeen-adjunct'.²²⁶⁶ De oprichting van de *Christelijke Auteurskring* noemde P.J. Risseeuw 'de vrucht van deze literaire beweging'.²²⁶⁷ De christelijke schrijvers stonden volgens hem voor 'tweeërlei keus: of een vakvereniging waarvan alle christelijke auteurs lid zouden worden of een beperkte kring van schrijvers en dichters, van wie men kon verwachten dat zij zich in dienst wilden stellen van de christelijke literatuur. Men koos voor het laatste'.²²⁶⁸ In de praktijk bleken volgens Kamphuis beide elementen zich min of meer vanzelf te verenigen,²²⁶⁹ waarbij hij over doel, taak en functie van de *Auteurskring* in relatie tot de inzet van de leden aangaf:

Als christelijke letterkundigen hebben wij ons vereenigd om contact met elkaar te hebben, van gedachten te wisselen, besluiten te nemen en zoo noodig en mogelijk eenige invloed uit te oefenen in een zoodanige richting, dat de christelijke literatuur daarmee het best gediend wordt. Echter mogen we niet uit het oog verliezen, dat christelijke literatuur niet een kwestie is van organisatie, maar van persoonlijke werkzaamheid van ieder onzer. En daarom kan onze Kring ook grootendeels niet meer zijn dan een sociëteit in den goede zin van het woord: een societas. En om dit te zijn is persoonlijk contact, zijn vergaderingen noodig, waar

²²⁶⁰ *Nieuwe Leidsche Courant*, 10 mei 1939

²²⁶¹ Zie hiervoor verderop in dit hoofdstuk *Christelijk-literaire organisatie*, paragraaf 7.5: 'Critiek-Commissie'.

²²⁶² P.J. Risseeuw, *Christelijke Schrijvers van degen tijd*, Kampen, 1930, 221-222.

²²⁶³ Anne Schipper, 'Gerrit Kamphuis. Portret van een voormalig jong-protestant', in: *Schrijversprentenboek 28, Opwaartsche Wegen*, 110. Zie ook: Anne Schipper, 'Een ontmoeting met Gerrit Kamphuis', in: *Juffrouw Ida*, jrg. 14, nr. 3, december 1988, 1.

²²⁶⁴ *Nieuwe Leidsche Courant*, 13 maart 1939.

²²⁶⁵ Volgens Gerrit Kamphuis maakte W.G. van de Hulst zich door met zijn grote ervaring met uitgevers 'zeer verdienstelijk als voorzitter en adviseur'. *Schrijversprentenboek 28, Opwaartsche Wegen*, 110.

²²⁶⁶ *Het Vaderland*, 4 oktober 1929.

²²⁶⁷ P.J. Risseeuw, 'Het lustrum van de Christel. Auteurskring', in: *De Rotterdammer (Zondagsblad)*, 17 november 1934.

²²⁶⁸ *Ibidem*.

²²⁶⁹ Later zei Kamphuis hierover: 'De Christelijke Auteurskring was enerzijds bedoeld als vakvereniging, die leden-auteurs bij hun schrijverswerkzaamheden morele en materiële steun kon verlenen (...), anderzijds om de band tussen de auteurs onderling te bevorderen door het op gezette tijden houden van vergaderingen en lezingen van zijn leden voor de N.C.R.V.-radio en de christelijke literaire kringen.' *Schrijversprentenboek 28, Opwaartsche Wegen*, 110.

gesproken kan worden over actuele problemen of gedebatteerd om persoonlijke inzichten te verduidelijken.²²⁷⁰

7.4.1 *Grondslag, driedig doel en werkwijze*

Volgens de statuten, waarin de grondslag, doelstelling en werkwijze waren vastgelegd, aanvaardde de 'kring van christelijke schrijvers' als grondslag voor zijn streven: 'de Heilige Schrift als Gods Woord', en stelde zich in het derde artikel tot driedig doel: '1. De bevordering van den band tusschen Christelijke auteurs onderling; 2. Het verleenen van moreelen en materieelen steun en voorlichting aan haar leden ter bescherming van hun werk. A. Bij uitgaven. B. Bij het gebruik maken door personen en corporaties van het werk der leden; 3. Het meer bekendheid geven aan hun werk in het algemeen en bij het Christelijk volksdeel meer in het bijzonder.'²²⁷¹

Evenals bij de *Christelijke-Literaire Essayistenkring* was de *Christelijke Auteurskring* besloten van karakter.²²⁷² Nieuwe leden van de vereniging werden door de auteurs zelf gekozen of voorgedragen. Door deze opzet breidde de *Auteurskring* zich slechts langzaam uit, omdat alleen kandidaten die driekwart van het aantal uitgebrachte stemmen wisten te verwerven, uitgenodigd werden voor het lidmaatschap.²²⁷³ Bij de ballotage werd met name gelet op literaire kwaliteit.²²⁷⁴ Piet Risseeuw ontleende aan het befaamde 'manco'-artikel in de eerste jaargang van *Opnaarsche Wegen* uit 1923, waarin de auteur H. van der Leek 'het tekort aan christelijke literatuur aanwees', de legitimatie van deze scherpe keuze: 'Nog heden ten dage verkeeren duizenden in de meening, dat de "strekking" de kwaliteit van het verhaal bepaalt. Dat het schrijven van een novelle of een roman iets met vakkennis te maken heeft, wil er nog steeds niet in. Met de verzen-productie staat het precies zo.'²²⁷⁵ De dichter-uitgever Bert Bakker, zoon van de directeur van *De Standaard*, benadrukte de met het lidmaatschap van de *Christelijke Auteurskring* verbonden status: 'Daar werd je voor uitgenodigd als je bewezen had, dat je kon schrijven. Zo'n uitnodiging vond je een geweldige onderscheiding.'²²⁷⁶

Conform de statuten vergaderde de *Christelijke Auteurskring* 'minstens tweemaal per jaar', waarbij als artikel 10 tevens was vastgelegd, dat het gezelschap nauw contact met het *Verbond van Christelijk-Letterkundige Kringen in Nederland* zou onderhouden. Op zaterdagmiddag 10 mei 1930 vond de eerste vergadering van de *Auteurskring* plaats in Bodega *Oporto* aan het Damrak te Amsterdam. Tijdens deze bijeenkomst werden de statuten met het vijftien artikelen tellende huishoudelijk reglement vastgesteld.²²⁷⁷ Na de formele installatie van het bestuur volgde tevens de benoeming van de leden Piet Korthuys (Willem Evers) en M. Boss (J.K. van Eerbeek).²²⁷⁸ Voorzitter W.G. van de Hulst hield een lezing over het voor de christelijke schrijvers uiterst belangwekkende onderwerp: 'De auteur en zijn uitgever'. Hij opende zijn verhaal met het citaat van de dichter Isaac da Costa: 'Uitgevers komen niet in den hemel of althans in een aparten.'²²⁷⁹ Van de Hulst putte als auteur uit zijn rijke ervaringen met uitgevers, zowel 'droeue' als 'prettige' herinneringen, en adviseerde de aanwezigen dat schrijver en uitgever een belangengemeenschap

²²⁷⁰ Jaarverslag van de *Christelijke Auteurskring* 1932, ondertekend door Gerrit Kamphuis op 9 juni 1933.

²²⁷¹ P.J. Risseeuw, *Christelijke Schrijvers van dezen tijd*, 221-222.

²²⁷² *De Rotterdamer* (Zondagsblad), 13 oktober 1934.

²²⁷³ *Ibidem*, 17 november 1934.

²²⁷⁴ Dit had tot gevolg dat bepaalde populaire protestantse auteurs, zoals M.A.M. Renes-Boldingh of W. Schippers, die een groot christelijk lezerspubliek aan zich wisten te binden, niet werden gevraagd.

²²⁷⁵ *De Rotterdamer* (Zondagsblad), 17 november 1934.

²²⁷⁶ Bert Bakker in gesprek met Bibeb, in: *Maatstaf*, themanummer 'Van Randwijk', jrg. 16, nr.1/2, april-mei 1968, 146. Ook Gerrit Mulder schreef in een terugblik over de *Christelijke Auteurskring*: 'waar ook Rie van Rossum de eer had toe te behoren'. G. Mulder, *Friesch dagblad*, 11 november 1951.

²²⁷⁷ Hierin was onder meer vastgelegd dat de jaarvergadering in de maand mei plaats diende te vinden. G. Kamphuis en Jan H. de Groot, 'Jaarlijksch Rapport 1930' van de *Christelijke Auteurskring*. Archief G. Kamphuis, *Literatuurmuseum*, Den Haag. In dit jaaroverzicht legden de commissie van redactie, Jan H. de Groot en Gerrit Kamphuis, verantwoording af over het gevoerde beleid, activiteiten en financiën van de *Auteurskring*. Aan elk jaarverslag werd een kort bio- en bibliografisch overzicht van de leden toegevoegd.

²²⁷⁸ *Nieuwe Leidsche Courant*, 12 mei 1930.

²²⁷⁹ *Algemeen Handelsblad*, 12 mei 1930.

moesten vormen, waarbij de uitgever het risico droeg: 'Het terrein van den uitgever is primair het materiele, dat van den auteur het ideëele.' Daarom benadrukte de door de wol geverfde kinderboekenschrijver in zijn causerie het belang van een goed contract, waarbij hij tot slot nog enkele praktische handreikingen gaf voor de contractbepalingen.

In het eerste jaar telde het gezelschap van christelijke auteurs, naast de drie bestuursleden en medeoprichter Jan H. de Groot, de leden Kees Rijnsdorp, Piet Risseeuw, Piet Korthuys, Meindert Boss,²²⁸⁰ W.A.P. Smit, ds. A.K. Straatsma, ds. H.J. Heynes en Wilma Vermaat. Tijdens de najaarsvergadering van 22 november 1930 werd besloten de heren ds. D. Hogenbirk Jzn. en Fr. van Schotelveld uit Brussel het lidmaatschap van de *Auteurskring* aan te bieden.²²⁸¹ Tevens werden de dichters Jan H. de Groot en G. Kamphuis benoemd in de commissie ter redactie van het 'Jaarlijksch Rapport' van de *Auteurskring*. Voor dit jaarverslag verzocht secretaris Kamphuis op 11 december 1930 Rijnsdorp een opgave te doen van 'de boeken, artikelen, enz. die in 1930 van Uw hand verschenen, ter perse of in voorbereiding zijn, van de tijdschriften, waaraan U meewerkte en verdere mededeelingen, die u noodig oordeelt'. Volgens het eerste jaarverslag bedankten Diet Kramer en A.J.D. van Oosten voor het lidmaatschap van de *Auteurskring* 'wegens persoonlijke, principiële bezwaren'.²²⁸² De bijeenkomsten van de *Christelijke Auteurskring* weken qua opzet en organisatie niet veel af van de vergaderingen van de christelijke essayisten en critici.

Bij het tienjarig jubileum van de *Christelijke Auteurskring* kreeg voorzitter W.G. van de Hulst van *De Standaard*-redactie in het kader van de Boekenweek 1939 de uitnodiging 'een enkel woord te zeggen' over het ontstaan en de betekenis van de kring. Hij typeerde het karakter van de *Auteurskring* als een 'vriendenkring', opgericht door dichters en auteurs 'wier werk zich bewoog in Protestantsch Christelijke richting', en die 'thans de meeste in onze dagen door hun werk op den voorgrond komende auteurs van Christelijke richting' in zich verenigde. Wijzend op 'een niet te miskennen organisch verband' tussen de 'Christelijk litteraire beweging in Nederland, en onzen auteurskring', benadrukte de voorzitter dat de *Auteurskring* - die hij een 'eigenaardige verschijning' in de christelijk-literaire beweging noemde - 'toch geheel op zichzelf' stond: 'Hij jaagt geen leuze na; voert geen program uit; stelt zich als groep niet ten dienste eener bepaalde streving; maar vereenigt in zich, tot onderlingen steun en opbouw, die litteraire werkers, wier persoonlijk geestelijk leven, waardoor hun arbeid gedragen wordt, hen tot elkander drijft.' Van de Hulst beklemtoonde tot slot de geestelijke en artistieke vrijheid van de aangesloten auteurs: 'Het individuele blijve ongerept; dit kan niet anders en dit mag niet anders. Als "vakvereniging" treedt de kring slechts naar buiten op bij gebiedende noodzakelijkheid.'²²⁸³

7.4.2 *Rijnsdorp en Auteurskring*

Rijnsdorp werd als een van de eerste protestantse schrijvers - nog voor de verschijning van zijn romandebuut *Koningskinderen* - uitgenodigd voor het lidmaatschap van de *Christelijke Auteurskring*. Op 22 november 1929 ontving hij van secretaris G. Kamphuis het eervolle verzoek: 'Namens de Kring heb ik de eer, ook U uit te noodigen als lid toe te treden. Inliggend doe ik U de Statuten toekomen en wil verder nog opmerken, dat de contributie vastgesteld werd op f. 2.50 per jaar. Gaarne zal ik U inlichtingen over een en ander verstrekken, indien U die wenscht.' Begin december 1929 reageerde Rijnsdorp op de uitnodiging van Gerrit Kamphuis: 'Door ernstige

²²⁸⁰ Als gevolg van zijn zwakke gezondheid heeft J.K. van Eerbeek slechts een enkele keer de vergaderingen van de *Christelijke Auteurskring* bezocht. Hans Werkman, *De haven uitgegraven*. De wereld van J.K. van Eerbeek, schrijver (Meindert Boss 1898-1937), 235.

²²⁸¹ *Algemeen Handelsblad*, 26 november 1930.

²²⁸² Over de schrijfster Diet Kramer die in Batavia was om te huwen met een rector, schreef Piet Korthuys, die eveneens in Nederlands-Indië verbleef, naar aanleiding van haar roman *Begin* aan zijn vriend Rijnsdorp: 'Het lijkt me goed geschreven,forsch en eerlijk en dynamisch. Maar zij is toch eigenlijk gansch niet "Christelijk". Van huis uit zeker niet. "Per ongeluk" is zij op een Christelijke h.b.s. gekomen. In haar boeken tref je wel de Christelijke tendens, maar je voelt toch wel, dat ze niet uit onze kringen stamt.' Brief van Piet Korthuys aan C. Rijnsdorp, d.d. 30 augustus 1933. A.J.D. van Oosten bekeerde zich tot het rooms-katholicisme en publiceerde in 1930 als 'bekeerling' vanaf de zevende jaargang in het 'Maandschrift voor Katholieke Reconstructie' *De Gemeenschap*.

²²⁸³ 'Het jubileum van den Chr. Auteurskring', *De Standaard* (Zondagsblad), 25 februari 1939.

familieomstandigheden bleef Uw brief onbeantwoord. Gaarne zal ik als lid toetreden. Hoe wordt de contributie verrekend? Wanneer is er vergadering?²²⁸⁴ Rijnsdorp kon vanwege de ziekte van zijn oudste zoon Jan de eerste bijeenkomst van de *Auteurskring* niet bijwonen.²²⁸⁵ P.J. Risseeuw, die evenals Rijnsdorp op 22 november 1929 door secretaris Gerrit Kamphuis was uitgenodigd voor het kringlidmaatschap, had de bijeenkomst wel bijgewoond. Op 22 november 1930 vond de tweede vergadering van de *Christelijke Auteurskring* plaats bij mevrouw H. Kuiper-Van Oordt in de gereformeerde pastorie van dr. A. Kuiper Jr. aan de Provenierssingel 27 te Rotterdam. Bij deze bijeenkomst was Rijnsdorp aanwezig. Inmiddels had hij als oud-lid van het *C.L.V.* met het maandblad *Opgang* op 13 september 1930 persoonlijk kennis gemaakt met ‘amice’ Risseeuw, zijn voormalige opponent van de *Bond van Christelijk Letterkundige Kringen* en medeoprichter van het tijdschrift *Opwaartsche Wegen*. Eerder had Risseeuw hem op 9 juni 1928 als eerste contact uitgenodigd een bijdrage te leveren aan het Kerstboek, ‘dit of volgend jaar’. Op 24 juni 1928 formuleerde Rijnsdorp reeds als literair credo aan Risseeuw: ‘Kunst moet zijn levensuitdrukking!’

De *Christelijke Auteurskring* - met Rijnsdorp als lid van het eerste uur - kende aanvankelijk een trage en moeizame start. De halfjaarlijkse vergaderingen werden matig bezocht. Dankzij de niet aflatende ijver en volharding van secretaris Gerrit Kamphuis, kwam er echter steeds meer leven in de kring. Deze dichter uit Zwolle en letterenstudent aan de *Vrije Universiteit* te Amsterdam was onbetwist de drijvende kracht achter de *Auteurskring*, die in 1929 begonnen was met negen leden; een aantal dat zich pas in april 1932 verdubbeld had. Kamphuis vroeg zich bij de trage aanwas van leden af: ‘Wil de Kring een levend element zijn in onze Christ. literaire wereld, dan zal hij aan dit punt nog steeds ernstige aandacht moeten besteden.’²²⁸⁶

Voor de tweede jaarvergadering van de *Christelijke Auteurskring*, die op zaterdag 9 mei 1931 te Utrecht plaatsvond, was Rijnsdorp gevraagd een causerie te houden. Twee weken voor de bijeenkomst berichtte hij secretaris Kamphuis: ‘k Heb nog geen letter klaar van die causerie. Zet U s.v.p. maar “Berners Conventie” - ‘k heb nog geen idee van ‘t onderwerp. Zoo druk is ‘t geweest! En na deze lezing zeg ik stop.’²²⁸⁷ Met de titel van zijn onderwerp verwees Rijnsdorp naar de Conventie van Bern van 9 september 1886,²²⁸⁸ waar voor het eerst de erkenning van auteursrechten tussen een aantal landen geregeld was. De protestantse auteurs dienden volop waakzaam te zijn voor de christelijke uitgevers, zowel wat betreft de honoraria als voor de rechten op hun werk.²²⁸⁹ Nadat voorzitter W.G. van de Hulst bij acclamatie was herkozen, hield Rijnsdorp ‘een met groote aandacht gevolgde causerie over de Berners Conventie, waarop een levendige bespreking volgde’.²²⁹⁰

²²⁸⁴ Brief van C. Rijnsdorp aan G. Kamphuis, d.d. 5 december 1929. Archief G. Kamphuis, *Literatuurmuseum*, Den Haag.

²²⁸⁵ Brief van C. Rijnsdorp aan G. Kamphuis, d.d. 12 mei 1930. Het eerder verzonden telegram waarin Rijnsdorp zich had afgemeld bleek onbestelbaar. Archief G. Kamphuis, *Literatuurmuseum*, Den Haag. Rijnsdorps oudste zoon Jan moest een operatie ondergaan. Rijnsdorp, gepokt en gemazeld in het gereformeerde J.V.-werk, verzocht secretaris G. Kamphuis in de notulen op te nemen dat hij met bericht van verhinderding afwezig was.

²²⁸⁶ Jaarverslag van de *Christelijke Auteurskring*, 1932. Mede door de strenge ballotage nam het aantal nieuwe leden mondjesmaat toe. Eind 1932 traden K. Heeroma en H. de Bruin als leden toe en telde de *Auteurskring* twintig leden.

²²⁸⁷ Brief van C. Rijnsdorp aan G. Kamphuis, d.d. 21 april 1931. Archief G. Kamphuis, *Literatuurmuseum*, Den Haag.

²²⁸⁸ De Berners Conventie voor de bescherming van werken van letterkunde, wetenschap en kunst van 1886, biedt als multilateraal verdrag wereldwijd bescherming van het auteursrecht. De vraag of Nederland ook tot dit verdrag moest toetreden, hield de gemoederen danig bezig in de toenmalige literaire, artistieke en wetenschappelijke kringen. Aan de ‘Berners Conventie’ had het *Christelijke Letterkundig Verbond* drie keer eerder aandacht besteed, voordat Rijnsdorp er zijn licht over liet schijnen. Tijdens de Wintervergadering op 28 december 1904 werd de zorg uitgesproken dat ‘onze, in dit opzicht gebrekkige wetgeving, diefstal van buitenlandsche lettervruchten ongehinderd toelaat, waardoor het volk vaak mindervwaardige lectuur in handen krijgt’. *De Telegraaf*, 31 december 1904. Op de jaarvergadering van 22 april 1908 gaf uitgever G.F. Callenbach zijn visie op de Berners Conventie. Tijdens de jaarvergadering in het *Militair Tehuis* te Utrecht op 19 april 1911 kwam de vraag aan de orde: ‘Is van de Berners Conventie een voor- of een nadeel voor Nederland te verwachten?’ Nederland ondertekende het verdrag op 1 november 1912.

²²⁸⁹ Het was niet opmerkelijk dat Rijnsdorp oog had voor de sociale belangen van auteurs. In 1919 was hij secretaris van de vakbond van kantoorbiedenden en had hij zijn sociale inborst getoond bij de loonacties van zijn collega’s.

²²⁹⁰ Verslag van de jaarvergadering op 9 mei 1931 van de *Christelijke Auteurskring*, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 9, nrs. 4/5, juni-juli 1931 (achterbinnenpagina).

De moeizame samenwerking inzake het literair halfuurtje met de *N.C.R.V.* beheerste ook de eerste jaarverslagen van de *Christelijke Auteurskring*, die als een van de drie christelijk-letterkundige organisaties nauw betrokken was de radiokwestie. Het jaarverslag 1930 maakte kort melding van het conflict met de *N.C.R.V.* Een jaar later stelde secretaris G. Kamphuis over het verslagjaar 1931: 'Een der voornaamste zaken, die ons ook dit jaar bezighielden, was de radiokwestie, waarbij Mevrouw Kuiper-Van Oordt en de Heeren Rijnsdorp en Risseeuw hun krachten gaven, maar hun bemoeiingen niet met resultaat bekroond mochten zien.' Kamphuis stelde onomwonden vast: 'Want men kan toch, op zijn zachts gezegd, niet anders dan zich verwonderen over het feit, dat het artistiek-cultureel element in de uitzendingen een ernstige schade aan ons Christelijk volksdeel toebrengt, niet in het minst ook tegenover de buitenwereld.' In het jaarverslag 1932 kon Kamphuis het mede door de inzet van de *Auteurskring* bereikte resultaat met de *N.C.R.V.* dankbaar memoreren.²²⁹¹

De onderlinge sfeer in de *Christelijke Auteurskring* werd door Rijnsdorp veel positiever ervaren dan in de groep in en rond *Opwaartsche Wegen*. In die literaire kring had hij sterk het gevoel dat zijn gereformeerde komaf hem parten speelde.²²⁹² Juist de *Auteurskring* symboliseerde volgens hem 'zo mooi', hoe 'zowel patriciaat, middenstand, als kleine burgerij, behoudende en vooruitstrevende tendenzen, ouderen en jongen' met elkaar samenwerkten.²²⁹³ P.J. Risseeuw, die alle kerkisme schuwde, liet zijn alter ego Hugo Leenhouts in dit verband zeggen over de *Christelijke Auteurskring* en het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland* met de Pinksterbijeenkomsten op het conferentieoord *Woudschoten*, dat de literaire vrienden van elkaar vaak niet wisten tot welke kerk zij behoorden: 'Zij respecteerden en verdroegen elkaar al lieten ze niet na, wanneer het te pas kwam, kleur te bekennen. Hun werk was niet voor een bepaalde kerkgemeenschap bedoeld: het appelleerde aan de geloofsworsteling van iedere gelovige christen.'²²⁹⁴ De Friese dichter Fedde Schurer, die in 1936 lid werd van de *Auteurskring*, schreef in 1953 over Rijnsdorp en de toenmalige christelijke schrijversbent in een terugblik vanuit eigen beleving en ervaring: 'In de Christelijke Auteurskring was hij tussen alle onberekenbare planeten steeds een vaste ster; zijn bekwaamheid is even groot als zijn integriteit.'²²⁹⁵

In 1935 had Rijnsdorp in zijn nabetrachting bij de Boekenweek als doel, taak en functie van de *Christelijke Auteurskring* geformuleerd: 'Indien de Christelijke auteurs, verbonden tot een Christelijken Auteurskring, met elkaar aan de benaming "Christelijk auteur" een praegnanten inhoud geven en een klank meededen, die tot over het eigen erf draagt.'²²⁹⁶ Aan het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland* kende hij nadrukkelijk de landelijke regiefunctie toe.

7.4.3 *Eerste lustrum: Het Heerlijk Ambacht*

Hoewel Menno ter Braak had opgemerkt dat de protestants-christelijke dichters zich 'in niets van de anderen' onderscheidden, 'behalve in het meervoudig gebruik van het woord God',²²⁹⁷ dachten de meeste leden van de *Christelijke Auteurskring* daar volstrekt anders over. Zij vonden dat ze 'een bewegener en dieper godsdienstig besef' in hun werk tot uitdrukking brachten.²²⁹⁸ In zijn 'Tweejaarlijksch rapport 1933-1934' noemde secretaris Gerrit Kamphuis het verslagjaar 1933

²²⁹¹ Zie hiervoor: hoofdstuk 5 *N.C.R.V.-radio*, paragraaf 5.4: 'Rijnsdorp, *N.C.R.V.* en letterkundige organisaties'.

²²⁹² Dit gevoel over zijn kerkelijke achtergrond vond echter geen rechtvaardiging in de feiten. Volgens het ingezonden van drs J. van Ham, eindredacteur van *Opwaartsche Wegen* (contra M.J. Leendertse), was in 1931 de helft van de *Opwaartsche Wegen*-redactie van gereformeerden huize: 'De heer Leendertse weet, dat in de redactie van *Opw. Wegen* drie leden tot de Geref. Kerk behoren en de andere drie niet modern zijn: hij kent ze persoonlijk en is met ze bevriend.' J. van Ham, 'Over *Opwaartsche Wegen* en Roel Houwink', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 23 maart 1931.

²²⁹³ C. Rijnsdorp, 'Hedendaagse Protestantse letterkunde', in: *Rondom het Boek* 1935, 161.

²²⁹⁴ P.J. Risseeuw, *Kinderen en erfenamen*, 69-70.

²²⁹⁵ Fedde Schurer, 'Kinderen van Calvijn', in: *Friese koerier*: onafhankelijk dagblad voor Friesland en aangrenzende gebieden, 28 februari 1953.

²²⁹⁶ C. Rijnsdorp, 'Schrijver, publiek en volk', in: *De Reformatie*, jrg. 15, nr. 27, 5 april 1935, 220.

²²⁹⁷ Geciteerd als motto door Jan H. de Groot in zijn monografie over *Opwaartsche Wegen*, in: *Kruispunt* 109, september 1987, 2.

²²⁹⁸ Piet Oomes, *Compendium van de geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, 45. In dit compendium (derde druk 1948) komt de naam van de auteur C. Rijnsdorp niet voor.

voor de *Auteurskring* een goed jaar: 'Er was wel niet van een bijzonder optreden naar buiten sprake, maar het interne bestaan werd meer dan vorige jaren gekenmerkt door een zekere levendigheid.' Tijdens de vergadering op 10 juni 1933 bij Piet Risseeuw thuis in Den Haag, hield mevrouw H. Kuiper-Van Oordt een causerie over recensies. Dit bleek, gezien de kwaliteit en kwantiteit ervan in de protestantse pers, een gevoelig punt bij de christelijke auteurs. In deze vergadering nam Risseeuw 'het zeer toegejuichte initiatief tot het uitgeven van een lustrumbundel, waartoe de vergadering een commissie van redactie benoemde'. De tweede vergadering van de *Christelijke Auteurskring* dat jaar vond gezien het aantal leden uit Zwolle en omstreken bij wijze van proef op 2 december 1933 bij secretaris Gerrit Kamphuis thuis in Zwolle plaats. Dit initiatief bleek 'niet geheel geslaagd', omdat van de vier Zwolse leden er een ziek bleek en de tweede wegens werk verhinderd was. Over de Zwolse bijeenkomst schreef Risseeuw aan de eveneens verhinderde Rijnsdorp op 3 december 1933: 'Er waren maar weinig mensen in Zwolle. Boss kon niet (dienst). Ik was eigenlijk te ziek om te reizen. Kamphuis zal je de notulen sturen.'²²⁹⁹ Op de vraag van Rijnsdorp wie er wel aanwezig waren, noemde Risseeuw mevrouw G. Sevensma-Themmen, W.G. van de Hulst, K. Heeroma, Jan H. de Groot en G. Kamphuis: 'Eigenlijk een mislukte vergadering, hoewel ik er persoonlijk wel wat aan gehad heb door enkele gesprekken. En dat is ook het voornaamste. Anders zag je elkaar niet.'²³⁰⁰

In 1933 trad de jonge en christelijk-sociaal bewogen H.M. van Randwijk - die zijn eerste geëngageerde poëzie tegen de sociale nood en grote werkeloosheid in *Opwaartsche Wegen* had gepubliceerd - toe tot het gezelschap, tegelijk met de veelbelovende jonge dichter Jan David Ietswaart.²³⁰¹ H.A. Mulder, alias de dichter Willem Hessels, verhuisde naar Pretoria, maar bleef lid van de kring. In november 1934 telde de *Christelijke Auteurskring* tweeëntwintig leden.²³⁰² Over het kringleven in het lustrumjaar 1934 schreef Kamphuis opgetogen in zijn jaarverslag 1934: 'Want juist in dat jaar openbaarde zich een activiteit, die ook voor de toekomst niet alleen ons nog meer overtuigt van de reden van bestaan van een Christelijke Auteurskring, maar ons ook nog vele mogelijkheden zal doen vinden om op ons gebied verder te verwezenlijken wat in onze beginselen en doelstelling gegeven is.'²³⁰³ Op zaterdagmiddag 14 april 1934 vergaderde de *Christelijke Auteurskring* in Amsterdam bij Jan H. de Groot thuis. Klaas Heeroma en Gerrit Kamphuis hielden er - als opmaat tot de verschijning van *Het derde Réveil* in mei 1934 - na de huishoudelijk deel van de vergadering een dispuut over 'De zin van dichterschap', waarbij volgens het dagblad *Het Vaderland*, 'de eerste den nadruk legde op het profetisch-programmatisch karakter der christelijke poëzie, terwijl de laatste meende deze te kunnen karakteriseren als "poëzie van christenen"'. Het debat zoowel als de bespreking hadden een zeer levendig verloop'.²³⁰⁴ Vanwege van het overlijden van zijn dochtertje Anna en haar begrafenis diezelfde zaterdag was Rijnsdorp 'met kennisgeving' afwezig.

²²⁹⁹ In zijn jaarverslag 1933 schreef G. Kamphuis over de Zwolse bijeenkomst: 't Is echter te hopen, dat deze toevallige omstandigheden niet de oorzaak zijn, deze proef in de toekomst niet nog eens te herhalen.'

²³⁰⁰ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 5 december 1933.

²³⁰¹ K. Heeroma herinnerde zich in een terugblik over H.M. van Randwijk. 'Hij kon zich niet goed thuisvoelen tussen al die keurige dames en heren van de pinksterkonferenties die daar in alle oprechtheid, en binnen het kader van het "christelijk volksdeel", hun liefde tot de schone letteren cultiveerden. Wanneer hij hun daar in het jaar van de verschijning van *Het heerlijk ambacht* bij wijze van voorproef zijn uiterst direkt geschreven, onthullende novelle *Rationalisatie voorlas*, dwong hij wel hun bewondering af, maar ontstelde hen tegelijkertijd, want het was een toon die zij niet kenden en zij wisten niet goed raad met een dergelijke aanklacht.' K. Heeroma, 'Hij schreef het beter met zijn leven', in: *Maatstaf*, themanummer over H.M. van Randwijk, jrg. 16, nr. 1/2, april-mei 1968, 16.

²³⁰² P.J. Risseeuw, 'het lustrum van de Christel. Auteurskring', in: *De Rotterdammer* (Zondagsblad) 1 december 1934, met als leden toen (in alfabetische volgorde): Hein de Bruin, Jan H. Eekhout, J.K. van Eerbeek (M. Boss), Jan H. de Groot, H.J. Heynes, W.G. van de Hulst (voorzitter), Willem Hessels (H.A. Mulder), Jan D. Ietswaart, Muus Jacobse (K. Heeroma), G. Kamphuis (secretaris-penningmeester), P. Korthuys, Hendrika Kuiper-Van Oordt (algemeenadjunct), Ignatia Lubely (mev. J.I.D.A.J.E. Engelberts), Willem de Mérode, H.M. van Randwijk, P.J. Risseeuw, C. Rijnsdorp, G. Sevensma-Themmen, dr. W.A.P. Smit, ds. A.K. Straatsma, A. Wapenaar en Wilma Vermaat.

²³⁰³ 'Jaarverslag 1934', in: *Tweejaarlijksch Rapport 1933-1934 Christelijke Auteurskring*.

²³⁰⁴ *Het Vaderland*, 17 april 1934. In de *Nieuwe Leidsche Courant*, eveneens van 17 april 1934, werd gesproken over 'het profetisch-propagandistisch karakter der Chr. poëzie'.

In zijn aankondiging in *De Rotterdammer*-bladen van het eerste lustrum van de *Christelijke Auteurskring*, noemde P.J. Risseeuw het vieren van het vijfjarig bestaan een ‘welkome gelegenheid, nu, voor het eerst, *gemeenschappelijk* voor het front te komen’. Hij achtte het een ‘verheugend feit’, dat de kring nu eens met gemeenschappelijk werk voor de dag durfde te komen: ‘Dit “tableau de la troupe” gééft, meer dan tien artikelen, de belangstellende lezer een overzicht van de stand der christelijke literatuur.’²³⁰⁵ Risseeuw benadrukte dat het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland*, samen met het literaire tijdschrift *Opwaartsche Wegen*, niet alleen de grond had ‘omgeploegd’ voor de opbloei van de protestantse letterkunde, maar ook de weg had geopend voor jongere auteurs om zich te uiten: ‘Het heeft sluimerende talenten opgewekt en aan andere auteurs leiding gegeven. Want is het onloochenbaar dat ook de niet bij deze beweging aangesloten auteurs bewust of onbewust, iets aan deze opleving te danken hebben. Het mes der critiek sneed dikwijls scherp - soms té scherp - maar dit was noodzakelijk.’²³⁰⁶ De *Auteurskring* was volgens hem, ondanks het besloten karakter van de club, geen ‘clique’ geworden. Risseeuw noemde de variatie in samenstelling met ouderen en jongeren, dichters en schrijvers ‘verbluffend’, waarbij hij op de ‘bevruchtende wisselwerking’ wees van het onderlinge contact. Volgens hem hadden de auteurs als gezamenlijk doel: ‘ons volk christelijke kunst te geven’. Hij sprak de wens uit, ‘dat de dichters en schrijvers in deze fel bewogen tijd de levende stem’ mochten zijn van het volk: ‘Dan zal het volkshart niet nalaten er op te reageren.’

De tweede vergadering van de *Christelijke Auteurskring* in 1934, speciaal georganiseerd ter herdenking en viering van het eerste lustrum, vond op 1 december 1934 plaats in *Hotel des Pays-Bas* aan het Janskerkhof 10 te Utrecht. Het ledental van de kring was inmiddels gestegen tot zesentwintig.²³⁰⁷ Voorzitter W.G. van de Hulst vertolkte de gevoelens van de aanwezige leden in zijn terugblik op vijf jaar kringleven: ‘De onderlinge band tusschen de leden van onzen Kring is van steeds meer waarde gebleken en ook de afbakening naar buiten als groep van Protestantsch christelijke schrijvers was van beteekenis.’²³⁰⁸ Aansluitend op de kringvergadering werd een feestdiner gehouden ter gelegenheid van het vijftienvigjarig jubileum van W.G. van de Hulst als auteur. Op de groepsfoto, gemaakt na afloop van het jubileumdiner, zaten - op mevrouw J. van de Hulst-Maan na - aan weerszijden van een lange tafel de literatoren in stemmig donker kostuum aan de koffie.²³⁰⁹ Niet van enige humor ontbloomt schreef Rijnsdorp aan Kamphuis op 16 december 1934: ‘De foto van ’t diner is goed he? Jij zit er bepaald voortreffelijk op, ’t is bijna een sur-réalistische teekening.’ Kamphuis noemde in zijn jaarverslag over 1934 de feestmaaltijd ‘een waardige afsluiting van onze eerste vijfjarige periode van bestaan en werkzaamheid’. Risseeuw gaf tevens tevreden aan dat er 2.400 nieuwe abonnees op de *Nobel*-serie hadden ingetekend en dat de tweede druk van de lustrumbundel *Het Heerlijk Ambacht* inmiddels persklaar was.²³¹⁰

Op Klaas Heeroma, die met Rijnsdorp een persoonlijk conflict uitvocht,²³¹¹ en Roel Houwink na, verleenden alle leden van de *Christelijke Auteurskring* hun medewerking aan de lustrumbundel.²³¹² De titel *Het Heerlijk Ambacht* was bedacht door Rijnsdorp, die daartoe op het idee werd gebracht door een ‘beheerste’ uitspraak van zijn leermeester Lodewijk van Deysssel over

²³⁰⁵ *De Rotterdammer* (Zondagsblad), 17 november 1934.

²³⁰⁶ *Het Vaderland*, 17 april 1934.

²³⁰⁷ De vier nieuwe leden waren W.E. Keuning (W. de Mérode), Mary Pos, M.E. (Rie) van Rossum en Anne de Vries. Dr. W.A.P. Smit repatrieerde uit Nederlands-Indië en vond een nieuwe werkkring in Deventer.

²³⁰⁸ Jaarverslag 1934, in: *Tweejaarlijksch Rapport 1933-1934 Christelijke Auteurskring*.

²³⁰⁹ Foto: Fa. Jochmans, Disco Hein, 1 december 1934.

²³¹⁰ Er zouden door uitgeverij G.F. Callenbach in totaal zes drukken worden opgelegd van de lustrumbundel, echter zonder overleg met de redactie en zonder afdracht van de honoraria aan de betrokken auteurs, zoals Gerrit Kamphuis later ontdekte, de kwestie vervolgens aanzwengelde en de bekende uitgever eerlijke betaling afdwong.

²³¹¹ Mederedacteur Hendrika Kuyper-Van Oordt schreef Rijnsdorp begin augustus 1934 over de houding van Klaas Heeroma: ‘Wil Heeroma de Redactie van den Bundel dus straffen, of ook enkel maar dreigen met onthouding zijner medewerking - soit. De uitgave daarvan is niet afhankelijk en het gemis wellicht niet eens zoo héél groot.’

²³¹² Omdat het conflict tussen Rijnsdorp en Heeroma over *Het derde Réveil* nog niet was opgelost en Rijnsdorp mederedacteur was van de lustrumbundel, trok Heeroma zijn bijdrage aan de bundel terug. Onduidelijk is waarom Roel Houwink - vanaf 1931 lid van de *Christelijke Auteurskring* - geen bijdrage leverde aan *Het Heerlijk Ambacht*. Bij de kopij voor de bundel bevond zich wel een vers van Houwink.

de prozaschrijver: 'Toch is het een heerlijk ambacht, dat hij gekozen heeft'. Met deze 'hij' werd de schrijver bedoeld.²³¹³ In de titel van de eerste lustrumbundel klonk het ambachtelijke karakter van het schrijversvak door. Rijnsdorp was door de kwalificatie 'heerlijk' van de proza-schrijfkunst, waarin de 'eделе schrijfkunst' werd vergeleken met 'een handwerk', geraakt door de 'eigenaardige gevoelswaarde aan de benaming'.²³¹⁴

Volgens afspraak met de overige redactieleden G. Kamphuis, H. Kuypere-Van Oordt en P.J. Risseeuw verzorgde Rijnsdorp de inleiding van *Het Heerlijk Ambacht*. Van secretaris Kamphuis ontving hij hiervoor een pakket met de volgende inhoud: een notulenboek, een exemplaar van de statuten, het huishoudelijk reglement, de map met jaarverslagen, het 'Jaarlijksch Rapport 1930', en het 'Tweejaarlijksch Rapport 1931-'32'. In de begeleidende brief bood Gerrit Kamphuis hem 'gaarne alle nadere en gewenschte inlichtingen' te willen verstrekken, waarbij hij Rijnsdorp vroeg het materiaal voor de eerstvolgende vergadering van de *Auteurskring* weer te retourneren. Op 5 april 1934 verzocht Kamphuis in de begeleidende brief bij de agenda Rijnsdorp voor deze vergadering op zaterdag 14 april 1934 hem 'het liefst zoo spoedig mogelijk het notulenboek en de andere papieren' terug te sturen voor het nog te schrijven Jaarverslag 1933. Kamphuis was klaarblijkelijk niet op de hoogte van de ziekte en het sterven van Rijnsdorps dochttertje Anna, die op de dag van deze auteursvergadering begraven zou worden. Op 20 april 1934 betuigde Kamphuis naar aanleiding van de verklarende brief van Rijnsdorp,²³¹⁵ zijn deelneming, waarna hij over de inleiding van de lustrumbundel schreef: 'Ik kan mij voorstellen, dat U thans lust en tijd ontbreekt om aan de inleiding tot onze lustrumbundel te werken. Echter verzoek ik U toch (en ik spreek hierbij in de geest van de laatste vergadering),²³¹⁶ indien het U eenigszins mogelijk is, deze inleiding te willen schrijven, en wel om de eenvoudige reden, dat alle leden er van overtuigd zijn, dat U dit het best zult kunnen doen.' Omdat nog niet alle kopij voor de bundel binnen was, kreeg Rijnsdorp hiervoor een maand extra tijd.²³¹⁷

Op 25 mei 1934 volgde een redactievergadering in Rotterdam bij mevrouw H. Kuypere-Van Oordt in de gereformeerde pastorie te Rotterdam. Over deze aristocratische romancierse merkte A. Wapenaar in zijn 'Letterkundige Kroniek' uit november 1930 in *De Rotterdammer*-bladen op, dat er een 'hemelsbreed verschil' bestond tussen twee 'frappante literaire anti-poden' in christelijk-literaire kring: de gereformeerde 'schrijfster voor de breede kringen van ons volk Johanna Breevoort en die voor de literaire fijnproevers', mevr. H. Kuypere-Van Oordt. Breevoort was volgens hem 'warmer, directer, ook ruiger in haar realiteitsweergave; haar fort is: het echt-Hollands genrestukje, een tooneeltje afgekeken op de vischmarkt, of in een rommelige achterbuurt van Rotterdam'. Kuypere-Van Oordt 'doet ons vaak vertoeven, daar, waar de aristocratie geniet in het ruime, deftige patriciërshuis, waar de weelde praat op het kostbaar-damasten tafelkleed, kortom, daar waar haar beeldend taalvermogen te gast kan gaan aan teedere of felle schittering van schoonheid'.²³¹⁸

²³¹³ In zijn brief van 14 juni 1934 schreef P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, die op het punt van verhuizen stond van de Hondiusstraat 41a naar de Beukelsweg 30a: 'Wat denk je: moeten wij die tusschenvoeging (de schrijver nml.) er bij zetten? Anders is het nog niet erg duidelijk voor de massa.'

²³¹⁴ C. Rijnsdorp, 'Het Heerlijk Ambacht', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 12, nr. 6, augustus 1934, 204.

²³¹⁵ Brief van C. Rijnsdorp aan G. Kamphuis, d.d. 11 april 1934. 'Zeer tot mijn spijt moet ik U berichten, dat ik Zaterdag toch verhinderd zal zijn. Mijn dochttertje is vandaag overleden en wordt Zaterdag begraven. Gaarne zag ik dat mij het schrijven van de inleiding op de bundel wordt ontnomen, want ik vrees dat ik hertoe de eerste weken niet in staat zal zijn, gezien het vele werk, dat zich reeds heeft opgehoopt.' In deze brief bood Rijnsdorp aan dat hij mevr. H. Kuypere-Van Oordt wilde vragen dit werk van hem over te nemen. Archief G. Kamphuis, *Literatuurmuseum*, Den Haag.

²³¹⁶ G. Kamphuis doelde hier op vergadering van de *Christelijke Auteurskring* op 14 april 1934 bij Jan H. de Groot thuis in Amsterdam had plaats gevonden en waar de voortgang van de lustrumbundel uitvoerig was besproken.

²³¹⁷ Gerrit Kamphuis schreef in dezelfde brief van 20 april 1934 naar aanleiding van bovengenoemde vergadering, dat de contributie was verlaagd tot f. 1,50 -, waarbij hij aan Rijnsdorp tevens meedeelde dat Willem de Mérode 'thans ook het lidmaatschap van onze Kring aanvaard heeft'.

²³¹⁸ A. Wapenaar, 'Boekendag 15 november 1930. *Christelijke Schrijvers van dezen tijd*, door P.J. Risseeuw', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 15 november 1930. Zie over de schrijfster H. Kuypere-Van Oordt het biografisch portret van H.A. Mulder: *Het werk van Hendrika Kuypere-Van Oordt* uit 1936, dat hij eind 1934 te Pretoria schreef.

Begin mei 1934 stuurde Rijnsdorp zijn inleiding naar Risseeuw, die niet alleen de functie van eindredacteur bekleedde,²³¹⁹ maar ook de contacten met uitgeverij *G.F. Callenbach* te Nijkerk onderhield.²³²⁰ Hij schreef zijn vriend op 14 mei 1934 onverbloemd dat hij het 'inleidend stukje' eerst een week had laten liggen en het daarna voor zichzelf had overgetikt, daarbij weglatend wat hem 'minder prettig aandeed'. Dat uittreksel had Rijnsdorp bij de brief gevoegd: 'Je kunt het met een gerust hart naast je neerleggen, maar ik meende het niet voor me te moeten houden.' Volgens Risseeuw had Rijnsdorp niet de 'juiste toon' getroffen: 'Je spreekt een publiek aan, dat tē verschillend is. Deze aanspraak zal zijn doel missen, ja, bij een bepaald deel afkeer wekken. Je hebt je gewend tot de burgers, maar op een tē burgerlijke manier. Ik geloof niet, dat de burgers zoo willen toegesproken worden.' Hij had de inleiding nog niet doorgestuurd naar de andere twee redactieleden van de bundel, 'omdat ik je dit eerst nog wilde voorleggen'.²³²¹ Rijnsdorp nam de wijzigingen dankbaar over in zijn ingekorte 'Voorwoord 1929-1934', waarmee de lustrumbundel opende, en waarin hij ditmaal met de juiste toon de verschijning van de bundel motiveerde en vervolgens adresseerde aan 'litterair-eerstbeginnenden', 'meergevorderden' en zelfs aan lezers met een 'eigen, latente schrijversfantasie'.

Dat de *Christelijke Auteurskring* hem nauw aan het hart lag, bleek uit wat Rijnsdorp schreef in zijn inleiding tot de lustrumbundel: 'Want, al zijn we een kring van zeer uiteenlopende menschen, op enkele punten zijn we nauw aan elkaar verwant: in eerbied voor Christus en in liefde tot de letteren - en die beide zooveel mogelijk onder één gezichtspunt bezien. Dat is het, wat ons samenbindt: waarin onze verschillen bestaan, moge uit de inhoud zelf blijken.' Over de reden waarom de protestantse auteurs zich hadden verenigd schreef hij: 'Hier was roeping gevoeld, een vonk was overgesprongen. Menschen zochten elkaar, niet zoozeer terwille van een "organisatie", als wel om elkaar te leeren kennen en met elkaar over het werk te praten, ook over de technische kant daarvan, het "vak". Want het "ambacht" der schrijverij is heerlijk, maar zwaar.' Over het verwijt van mogelijke 'klikvorming' schreef Rijnsdorp met onderkoelde humor: 'Voor "adoration mutuelle", wederkerige vereering in onze kring, behoeft ge niet bang te zijn. We vormen clique noch claque, noch ook een académie van onsterfelijken, of een litteraire bent met een hemelbestormend program en voetgebreken.' Tevens gaf hij aan dat de kring zich niet

²³¹⁹ De kopij voor de bundel werd door de redactieleden na lezing en beoordeling aan elkaar doorgezonden. Op 1 juli 1934 maande Piet Risseeuw zijn mederedacteur Rijnsdorp tot spoed: 'Je hebt nog aardig wat copie om door te zenden: 1. Verzen Eekhout, 2. Vers Houwink, 3. Novelle Boss, 4. Novelle Wilma, 5. Verzen Kamphuis. Mag ik die spoedig van je tegemoet zien?'

²³²⁰ Uitgever G.F. Callenbach volgde nauwgezet het werk van de redactie. Op 7 juni 1934 schreef Risseeuw aan Rijnsdorp: 'Ik hoor van Callenbach dat nu definitief besloten is de titel *Het Heerlijke Ambacht* te kiezen. C. meent dat deze titel ook voldoende verantwoord is in je inleiding.' Op 20 juni 1934 schreef Risseeuw aan Rijnsdorp dat de uitgever de typografische verzorging en de illustraties van de lustrumbundel aan Cor Alons had opgedragen, wat Risseeuw 'uitstekend' noemde. Ook wilde de uitgever een groot aantal moderne foto's, 'hetzij van de auteurs, hetzij naar aanleiding van hun werk'. Op 1 juli 1934 schreef Risseeuw aan Rijnsdorp over de uitgever: 'Hij kant zich fel tegen het opnemen van reeds elders gepubliceerd werk. Daarom moeten Eekhout en Ietswaard ander werk sturen. Van zijn kant is het niet onbillijk geoordeeld.' In dezelfde brief schreef Risseeuw over de foto-illustraties die uitgever Callenbach in de bundel wenste: 'We zitten nu in een héél lastig parket met de illustraties.' Risseeuw wilde liever goede portretfoto's van de auteurs, dan foto's die aansloten 'op het *gegeven* der schetsen. Dat wordt plaatjesachtig, tenzij een heel bijzonder artiest aan 't werk gaat'.

²³²¹ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 14 mei 1934. In dezelfde brief schreef Risseeuw aan Rijnsdorp, naar aanleiding van de bijdrage van mevrouw H. Kuiper-Van Oordt over de landjonker Costijn, dat hij haar novelle voor het lustrumboek prachtig vond, maar: 'de charge op de kleine luyden aan het slot is absoluut liefdeloos'. De gereformeerde schrijfster van aristocratische komaf, die de kleine luyden laatdunkend met 'dat volk' typeerde, had Risseeuw toegezegd enkele correcties aan te brengen. Aan Rijnsdorp schreef Risseeuw vervolgens: 'Ik heb mij moeten inhouden, want ik was een moment wit-gloeiend.' Op Hemelvaarsdag 1934 wendde mevrouw H.K.O.V. - zoals ze meestal werd geduid in de correspondentie tussen Rijnsdorp en Risseeuw - zich tot mederedacteur Rijnsdorp over de kwestie. Na een korte toelichting schreef ze: 't Kan heel goed wezen dat U er net zoo over denkt als Risseeuw. Ik moet van "onze kleine luyden" niemendal hebben, en dan wordt men wel eens hatelijk. Ook was het bezwaar dat ik zelf tegen Risseeuw uitte dit: de wellicht te sterke aanwijsbaarheid van een Bondsdag van de Gereformeerde Meisjesbond. Hoe 't zij, ik doe natuurlijk wat Risseeuw wensch.' Met Pinksteren 1934 berichtte zij Rijnsdorp: 'Ik heb aan 't slot der novelle veel veranderd en nu ben ik zelfs blij om Risseeuws trouw en eerlijkheid, die mij waarschuwde. Het is een beetje uit de hoogte, ik geef het toe. En ik wensch geen ergernis te geven.'

geroepen achtte tot 'onfeilbare definities aangaande de kunst' uit te vaardigen: 'Tot onze stiel behoort niet het definiëren, maar het scheppen.' In de slotwoorden van zijn inleidend woord trad achter de auteur Rijnsdorp onmiskenbaar de kunststopvoeder in hem naar voren:

'Leer het Nederlandsche volk kunst consumeeren, door een beroep te doen op zijn beste activiteit', dat is een maxime, dat me na aan het hart ligt. Want in de verhouding tusschen cultuur en volk acht ik primair niet het geven, maar het *roepen*.²³²² In de naam van Hem, naar Wie we ons noemen. -

In het augustusnummer 1934 van *Opwaartsche Wegen* publiceerde Rijnsdorp aan de vooravond van de lustrumviering en de verschijning van de lustrumbundel van de *Christelijke Auteurskring* het gelijknamige essay *Het Heerlijk Ambacht*.²³²³ Speels verwijzend naar onder anderen Van Deyssel, Nietzsche en Goethe, noteerde Rijnsdorp in een erudiet betoog zijn persoonlijke gedachten en opvattingen over het schrijverschap en de schrijfkunst. Hij deed dit niet 'in geleerde of quasi-geleerde beschouwingen', maar 'heel gewoon', want zelfs zo 'openen zich vergezichten in verschillende richtingen'.²³²⁴ Deze panorama's staafe hij vervolgens met voorbeelden uit zijn eigen literaire praktijk. Voor hem vielen vanuit zijn kunstvisie 'in zeker opzicht' essay, novelle en roman onder 'één gezichtspunt'. Dat hield mede verband met zijn 'centrale opvatting aangaande creatief werk'. Ook het essay zag Rijnsdorp als een creatieve opgave, waarin niets mocht staan dat een schrijver 'niet ten volle als zijn eigen, geestelijk eigendom' kon verantwoord: 'alles moest door zijn ziel zijn gegaan'.²³²⁵ Hij eindigde zijn persoonlijke opmaat tot de lustrumbundel met de conclusie: 'Toch is het een heerlijk ambacht, dat hij gekozen heeft. Of liever: het ambacht koos hem. Schrijver zijn zit je in het bloed; het is je onvervreemdbaar recht.' Met een zinspeling op het bekende 'Ave Caesar, morituri te salutant' sloot hij zijn bijdrage af met de slotzin: 'En daarom, publiek, vaarwel, zij die gaan schrijven, groeten U.'

De lustrumbundel, gedrukt bij boekdrukkerij *C.C. Callenbach*, verscheen als eerste uitgave in de *Nobel*-reeks eind november 1934 bij uitgeverij *G.F. Callenbach* te Nijkerk.²³²⁶ Het boek was gevat in een naturel-linnen omslag met op het voorplat de boektitel in blauw gezet. Daaronder waren de namen van de medewerkers in een kleinere, bruine letter typografisch verwerkt in een wybertjespatroon, waarin de hoofdletters C, A en K als constanten verwezen naar de *Christelijke Auteurskring*. Cor Alons had het bandontwerp ontworpen en de illustraties verzorgd. Frans Hellebrekers tekende voor de fotografie. De typografische verzorging was in handen van Kees Camper. Door deze artistieke vormgeving groeide de lustrumbundel uit tot een toonbeeld van samenwerking van auteurs met aanpalende kunstdisciplines,²³²⁷ een creatieve verbreding die door Rijnsdorp en Risseeuw sterk werd bevorderd vanuit hun gedeelde visie op volk en kunst.

²³²² Deze tactische kwestie van 'geven' of meer actief 'roepen' werkte Rijnsdorp na zijn lezing op de jaarlijkse Pinksterconferentie op 21 mei 1934 van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland* programmatisch verder uit in het essay 'Het volk aan de kunst', opgenomen in zijn essaybundel *Ter Zijde*, 154-160 (zie: bijlage 1).

²³²³ C. Rijnsdorp, 'Het Heerlijk Ambacht', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 12, nr. 6, augustus 1934, 204-209. Op woensdagavond 21 maart 1934 had Rijnsdorp op verzoek van secretaris Hein de Bruin voor de Christelijk-Letterkundige Kring Amsterdam van het *Verbond* in *American Hotel* de lezing 'Het Heerlijk Ambacht' uitgesproken, waarover hij eerder op 10 maart 1934 aan H. de Bruin schreef: '(...) waarmee natuurlijk de "eделе schrijfkunst" bedoeld is'. Rijnsdorp ontving f. 10,- honorarium plus reiskosten.

²³²⁴ *Ibidem*, 204. Piet Risseeuw typeerde Rijnsdorps artikel als 'een vlotte causerie', waarin hij 'aardige dingen over wel en wee van het schrijven' vertelde. *Nieuwe Leidsche Courant*, 1 december 1934.

²³²⁵ *Ibidem*, 207.

²³²⁶ 'Jaarverslag van de Christelijke Auteurskring 1934'. Rijnsdorp ontving op 9 november 1934 van de Nijkerkse uitgeverij *G.F. Callenbach* vers van de pers twee presentexemplaren van de lustrumbundel *Het Heerlijk Ambacht*.

²³²⁷ De criticus van de *Nieuwe Apeldoornsche Courant* was niet gelukkig met de illustratieve, fotografische en typografische verzorging van de bundel, en schreef bij de tweede druk 'van dit kloeke boek' op 12 januari 1935: 'Als het mij vergund is, den uitgever een bescheiden raad te geven dan zou ik willen aanbevelen, een nieuweren druk te doen verschijnen zonder deze absoluut ongemotiveerde bladspiegelverdeeling.' De literatuurcriticus W.M.L.E. van Leeuwen was eveneens kritisch op de vormgeving van *Het Heerlijk Ambacht*: 'Het is een groot en fraai gebonden werk, versierd door bijzonder mooie foto's van Frans Hellebrekers. De typografie is echter niet overal even gelukkig opgelost, vooral wanneer een deel van de pagina's blank moest blijven (34, 86, 186, 222).' *Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant*, 12 januari 1935.

In zijn 'kort verslag der lustrumwerkzaamheden 1934/35' schreef P.J. Risseeuw, dat *Het Heerlijke Ambacht* over het algemeen 'gunstig' was ontvangen.²³²⁸ Naast de korte aankondigingen in diverse protestantse periodieken noemde hij enkele grotere artikelen, onder andere van Q.A. de Ridder in *De Nederlander* en van D.J. Galle in *De Rotterdammer*.²³²⁹ De bespreking van mr. Roel Houwink - van wie geen bijdrage was opgenomen in de lustrumbundel - bood een kritisch-loyale literaire karakteristiek van de jubilerende christelijke auteurs en hun gemeenschappelijk christelijk-letterkundig streven. Volgens het medelid Houwink gaf *Het Heerlijke Ambacht* geen volledig beeld 'van den huidige stand der Protestants-Christelijke letterkunde'. De poëzie was naar zijn mening onvoldoende vertegenwoordigd en het essay ontbrak 'geheel en al'. De verzameling novellen, romanfragmenten en gedichten bood de lezer desondanks 'toch een niet onbelangrijk inzicht in hetgeen er op het oogenblik gaande is onder de Protestantsch-Christelijke auteurs'.²³³⁰ Met een verwijzing naar de titel prees Roel Houwink het streven naar meer ambachtelijkheid in het werk van deze auteurs, want naar zijn inschatting was jarenlang 'in de Christelijke letterkunde het ambachtelijke al te zeer verwaarloosd'. Daarbij verwees hij naar de hervormde dominee-literator G. Haspels, die als enige in zijn tijd 'steeds een open oog voor het letterkundig vakmanschap heeft gehad'.

Houwink concludeerde vragenderwijs: 'Hebben de anderen er niet maar al te vaak op los geschreven en gerijmd, en hun aandacht alleen besteed aan den "christelijken" inhoud, bij welk bijvoeglijk naamwoord dan buitendien nog wel eens een vraagteken zal moeten worden geplaatst.' Hij toonde begrip voor de 'schichtigheid' van de christelijke auteur ten aanzien van de eisen van het literaire vakmanschap. Die verwezen immers naar het werk van de Tachtigers en haar beginselen, en 'de geesteshouding', die uit deze beweging sprak vormde volgens hem een 'regelrechte bedreiging voor de christelijke levenshouding' zelf. 'Dat hebben allen, die met deze dingen te maken hebben gehad aan den lijve ervaren; men leze er een gedicht als Seerp Anema's "Visioen" maar eens op na met die schrijnende regels: "Wanneer g' uw lied'ren zingt... waar is uw Heere... en als g' uw Heere zingt... waar is uw lied?"'²³³¹ In zijn 'Kroniek der Letteren' schetste Roel Houwink tevens het gewijzigde culturele beeld van de protestantse letterkunde en het literaire klimaat van de Jong-Protestantse auteurs tegen het einde van het Interbellum.

Doch sindsdien is de situatie aanmerkelijk veranderd voor de Protestantse jongeren, ook al blijven de gevaren voorhanden, die een humanistisch-idealistische esthetiek nu eenmaal biedt. Het aspect van de wereld is sedert 1880 grondig veranderd, zóó grondig, dat de geestelijke stromingen, die de beweging van Tachtig voortbrachten door hogere golven zijn weggespoeld. Het impressionisme en het naturalisme hebben opgehouden hoogste wijsheid te zijn. Men heeft niet meer het gevoel, dat men - als in den tijd van Hegel - bezig is de waarheid op de slippen van haar kleed te trappen. En deze ommeekeer heeft de fundamente van het 19de eeuwse rationalisme aan het wankelen gebracht. De Christen staat op zijn weg tot de kunst niet meer tegenover een gesloten geheel van aan zijn geloof vijandige wereldbeschouwingen. Er zijn bressen geschoten in de muren; er is ruimte gekomen om te ademen. En het is niet meer nodig zijn eerstegeboorterecht te verkoopen voor een schotel linzenmoes, alias een 'officiële' erkenning door de toonaangevende kritiek (al komt dit nog wel eens voor) om 'gehoord' te worden.

²³²⁸ P.J. Risseeuw, 'Kort verslag der lustrumwerkzaamheden 1934/35', in: *Tweejaarlijksch Rapport 1934-1935 Christelijke Auteurskring*. De *Nieuwe Leidsche Courant* schreef op 24 november 1934: 'Voor zoover wij kunnen nagaan heeft het boek een uitstekende pers, zeker een gelukkige omstandigheid voor de jubilerende kring.'

²³²⁹ Q.A. de Ridder in *De Nederlander*, 8 december 1934 en D.J. Galle in *De Rotterdammer*, 1 december 1934. Beide critici gingen in hun bespreking eveneens dieper in op de bijdrage 'Eldert Holier' van Rijnsdorp. Over D.J. Galle schreef P.J. Risseeuw als redacteur van het Zondagsblad van *De Rotterdammer* op 2 april 1934 aan Rijnsdorp: 'Ik heb nu Galle voor de kroniek erbij. Dat is een flinke principieele vent die ik op de conferentie leerde kennen, toen hij de discussie van Houwink uit de knoop haalde. Hij is Drs. Ned. Letteren en leeraar in Hilversum en Kampen.' Risseeuw doelde op de Pinksterconferentie 1933 van het *Verbond*, waar op zaterdagavond 3 juni 1933 mr. Roel Houwink de lezing: 'Het vorm en inhoudprobleem in de letterkunde en zijn betekenis voor de vraag naar de mogelijkheid eener christelijke literatuur' verzorgde. Op 23 juli 1934 schreef Risseeuw opnieuw enthousiast aan Rijnsdorp over zijn nieuwe medewerker drs. D.J. Galle voor het Zondagsblad: 'Een beste kerel, die Galle, niet?'

²³³⁰ Roel Houwink, 'Wapenschouw. Protestantse Letterkunde', in: *Utrechtsch Nieuwsblad*, 8 december 1934.

²³³¹ *Ibidem*.

Het ‘manco-vraagstuk’ in de Jong-Protestantse letteren - de culturele achterstand en de literaire kwaliteit als het schrijvend tekort van de christelijke letterkunde waarop Harmen van der Leek in 1923 kritisch zijn vinger had gelegd - bleek nog steeds virulent te zijn.²³³² De scherpzinnige Houwink wees in zijn recensie over *Het Heerlijk Ambacht* op een tweede, bijkomend probleem in Jong-Protestantse letterkunde, namelijk het ‘ontbreken van homogeniteit’ tussen de auteurs: ‘Twee fronten, twee generaties liggen hier doorheen. En het moet noodzakelijk verwarring wekken, dat dit zoo is. Het proza van een Van Randwijk b.v. en van Van de Hulst behooren niet samen onder één dak.’ Men kon, stelde hij, ‘juist als reverentie tegenover een laatste geestelijke eenheid, waaraan christenen toch immers uiteindelijk ongetwijfeld zullen gelooven, niet beter doen dan bestaande tegenstellingen die historisch zijn gegroeid, in hun wezen laten’, waarbij hij over de christelijke uitgevers en hun fondsen kritisch-verwijtend opmerkte:

Hèn wachten andere verplichtingen dan mede te werken aan alle mogelijke en onmogelijke compilatorische uitgaven - wij noemen van den laatsten tijd ‘De Tien Geboden’ en ‘Zonnezege’ - die in het brein eens uitgevers opgekomen zijn. Zij vermoorden hun talent met achter de ouderen aan te loopen om ordertjes op te doen. Zij behoeven geen “geestelijk” (?) voedsel te verschaffen aan de liefhebbers van bekeeringsgeschiedenissen met doodelijken afloop en kerstverhalen met pleegzusters en vuilneuzige straatjochies. Daar wordt voor gezorgd, ruimschoots voor gezorgd!

In de visie van Houwink hadden de jongere schrijvers een andere taak dan de oudere auteurs, waarbij hij instemmend G. Haspels citeerde uit zijn brochure *Literatuur en Evangelie-prediking*:

Wij citeren slechts dit eene zinnetje; waarmee Haspels zijn litteraire toekomstverwachtingen overgedragen heeft aan een nieuw geslacht; hij vraagt daar - en *van ons jongeren* vraagt hij dat! - : ‘een literatuur die zóó geschouwd heeft in ‘t hart aller dingen en zóó weet te noemen het wezen der dingen, dat zij niet anders kan, dan brengen de blijde boodschap der Waarheid.’ En deze literatuur is een nieuwe literatuur, die van ons wordt verwacht.

Met de ouderen doelde Houwink in zijn analyse onder anderen op Wilma, Hendrika Kuyper-Van Oordt, W.G. van de Hulst en H.J. Heynes. Omdat ‘de zaak der jongeren het vereischt, dat hun werk zoo scherp mogelijk in zijn eigen waarde wordt gezien’, richtte Houwink zich in zijn recensie met name op het werk van de jongeren P. Korthuys, H.M. van Randwijk, Jan H. Eekhout, Hein de Bruin, W. Hessels, Jan H. de Groot, C. Rijnsdorp, P.J. Risseeuw, J.K. van Eerbeek, G. Kamphuis, W.A.P. Smit en Jan David Ietswaart. Over de twee verzen van de oudere A. Wapenaar, die ‘een zuiver beeld geven van diens dichterschap’, schreef hij: ‘Het raakt de ambities der jongeren niet en staat als zoodanig wat eenzaam en vreemd tusschen de overige poëtische bijdragen in de bundel.’ Over de bijdrage van Willem de Mérode constateerde Houwink: ‘De hier opgenomen gedichten openen geen nieuwe perspectieven op zijn nog immer merkwaardig vruchtbaar talent.’ Resumerend noemde Roel Houwink de ‘wapenschouw’ van de leden van de *Christelijke Auteurskring* niet van ironie ontbloot ‘een geslaagde demonstratie van zijn mogelijkheden’, en waren de auteurs ‘alle gelukkig in veldtenu en niet in gelegenheidspakjes met kerstpluimen op, of zwoegend met den lange sleepsabel van het tweede of het tiende gebod. En dat is heel wat waard!’ Aansluitend op de ‘wapenschouw’ van Houwink paste het fragment uit de bespreking van Q.A. de Ridder in *De Nederlander*, waarin deze criticus feilloos de vinger legde op een kennelijk zere plek in het zelfbeeld van diverse protestantse schrijvers:

We schreven onwillekeurig wat uitvoerig over Rijnsdorp, omdat wij in hem het streven van den christelijken auteur zoo sterk belichaamd zien. Onze christelijke auteurs eischen de belangstelling van de godsdienstig- anders ingestelden voor hun werk op. Ontspringt dit verlangen aan een zeker zich-miskend-gevoelen? Het

²³³² In het *Algemeen Handelsblad* schreef op 1 december 1934 de criticus ‘S.’ welwillend, impliciet verwijzend naar het kwaliteitsmanco: ‘Het sympathieke van dit herdenkingsboek is dat het zoo eenvoudig is. Er is geen spoor van exaltatie, het is alles ernstig bedoeld werk, waarvan men den indruk krijgt dat de auteurs zich de moeite hebben gegeven naar vermogen en beste kunnen te produceeren. In de kringen waarvoor hij bedoeld is zal de bundel zijn weg wel vinden.’

is bekend, dat in onze vaderlandsche literatuur maar nauwelijks met de rooms-katholieke en heelemaal niet met de protestantsche richting gerekend wordt. Kunnen sommigen onzer auteurs dat niet goed hebben? En willen ze nu, door zich op der modernen werkmethode aan te sluiten die belangstelling tóch wekken? We vragen, maar beweren niet, dat we zonder meer dit zoo aannemen. Mocht het zoo zijn, dan betreuren we het geval, omdat men waarlijk die waardeering toch niet noodig heeft. Wanneer men zeker is den goeden weg te bewandelen en men scheidt goede kunst, dan kan men die waardeering van andere zijde gerust missen. Als men ze maar in steeds sterker mate uit eigen kring verkrijgt. Daar gaat het om.

De Ridder concludeerde bemoedigend: 'En wij meenen te mogen zeggen ook op grond van dit "Het heerlijk ambacht", dat die waardeering zeker al meer het deel onzer auteurs zal zijn. Er is een verblijvende groei in hun prestaties en de besten hunner staan op één lijn met de besten der modernen. Nu reeds.'²³³³ De criticus-docent W.L.M.E. van Leeuwen, die de protestantse letteren welwillend-kritisch volgde in zijn kronieken, wees nadrukkelijk op het al dan niet christelijk karakter van de bundel, waarvan de meeste bijdragen hem sterk teleurstelden:

Verscheidene ervan zijn noch litterair, noch Christelijk, andere wel litterair, maar heelemaal niet Christelijk; ook het omgekeerde komt voor; en werkelijk mooi en vroom is slechts een enkele schets en een enkel gedicht. Het geheel geeft dan ook geen erg gunstige indruk van deze geheele beweging: ik begrijp dan ook niet waarom met deze bundel nu juist het lustrum moest worden gevierd.²³³⁴

Hij voegde er verklarend aan toe: 'Ik vermoed dat de oorzaak van deze kwestie ligt in de verschillende opvatting over christelijke kunst der samenstellers.' D.J. Galle was in de literaire rubriek 'Van Boeken en Schrijvers' van *De Rotterdammer*-bladen in zijn bespreking van de jubileumbundel over de waardering in gereformeerde kring voor de christelijke auteurs vrij sceptisch, waarbij hij de culturele inertie en letterkundige lamlendigheid onder het calvinistisch volksdeel hekelde en de auteurs in kwestie evenmin spaarde:

Er bestaat onder Christenen ten opzichte van de literatuur nog altijd veel misverstand. Het lezen van romans, om van poëzie maar te zwijgen, is voor velen een particuliere liefhebberij. Je houdt er van of je houdt er niet van, zooals van schaken of rooken. Aan dit misverstand hebben ook de kunstenaars schuld. Te dikwijls hebben hooggestemde lyrische ontboezemingen, die ook dikwijls innerlijke armoede verborgen, den indruk gewekt dat kunst was van enkelen en voor enkelen. Dit misverstand heeft ook nog velen van hen in zijn greep, die 'wel van lezen houden'. Dat heeft een passieve houding tot gevolg, die veel invloed remt. Een roman is dan niet meer iets, waar men zich in verdiept, waar men actief in doordringt. Men vraagt slechts vluchtige ontroering, 'eens er uit zijn', en men ziet achter het boek niet meer een schrijver, die misschien 'wat te zeggen heeft'. En dat zoo goed mogelijk zegt. Dat heeft ook ten gevolge dat men critiekloos leest, geen 'gericht' houdt over zijn lectuur, en over zichzelf. Dat is een nood en een zonde, ook in het persoonlijk leven van vele Christenen.²³³⁵

Aan dit hardnekkig misverstand onder het calvinistisch lezersvolk probeerden de christelijke auteurs - met Rijnsdorp en Risseeuw in de voorste gelederen - met de lustrumbundel en lustrumavonden in stad en land een eind te maken. Niet voor niets benadrukten beide vrienden in hun lustrumlezingen het belang van de wisselwerking tussen 'schrijver en publiek'. Ook D.J. Galle benadrukte in zijn bespreking van *Het Heerlijk Ambacht* in het Zondagsblad van *De Rotterdammer* de noodzaak van meer letterkundige activiteit van de protestantse auteurs verenigd in de *Christelijke Auteurskring* naar het christelijk lezerspubliek. Daarom juichte hij de opzet en vormgeving van de lustrumavonden toe, maar stelde tegelijkertijd kritisch vast dat van 'een algemeene bekendheid met het bestaan van dezen Auteurskring onder ons Christelijk volksdeel nog geen sprake is':

²³³³ Q.A de Ridder, *De Nederlander*, 8 december 1934.

²³³⁴ W.L.M.E. van Leeuwen, 'Over Litteratuur, CCLXXVI', *Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant*, 12 januari 1935. In het tweede deel 'Over Litteratuur, CCLXXVI (2)', ging Van Leeuwen opnieuw uitgebreid in op het christelijk karakter van de protestantse auteursbent en hun christelijk-literair streven: 'C', *Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant*, 19 januari 1935.

²³³⁵ D.J. Galle, *De Rotterdammer*, 1 december 1934.

We behoeven niet te verdoezelen, dat de afstand tusschen de chr. auteurs en het Chr. punliek nog groot, te groot is. Het is nog een vrij alledaagsch verschijnsel, dat in kringen, waarin men in het algemeen, laten we zeggen politiek en kerkelijk 'op de hoogte' tracht te blijven, verwonderd opkijkt bij den naam van een schrijver.²³³⁶

7.4.4 *Lustrumavonden: schrijver en volk*

Naast de uitgave van de jubileumbundel *Het Heerlijk Ambacht* wilden de leden van *Christelijke Auteurskring* bij de viering van het eerste lustrum het geestverwante publiek nauw betrekken door het verzorgen van diverse 'openbare avonden' in diverse steden in het land.²³³⁷ Ook dit initiatief was geheel op het conto van P.J. Risseeuw te schrijven, die zich onvermoeibaar opwierp als de centrale spil in de organisatie van het eerste lustrum. Bij de aankondiging van de lustrumbundel sprak hij in het Zondagsblad van *De Rotterdammer* de wens uit dat de schrijvers 'in deze fel bewogen tijd de levende stem' mochten zijn van het volk:

Die twee: schrijver en volk, moeten nog meer dan tot nu toe elkaar vinden. De tijd van het hoogmoedig individualisme is voorbij. Niet het *verliezen* in de gemeenschap kan ons ideaal zijn, maar men moet toch *naast* zijn broeder hebben gestaan, om zijn nood te peilen. Christus wijst óók de weg voor de verhouding van kunstenaar en volk.²³³⁸

Tijdens de lustrumavonden zouden de schrijvers voorlezen uit eigen werk en - in de woorden van voorzitter W.G. van de Hulst - korte beschouwingen geven over 'problemen, die uit een Christelijk-litterairen arbeid opgroeien'.²³³⁹ Als een volleerd regisseur hield Piet Risseeuw - via een omvangrijke correspondentie, per telefoon, door persoonlijk bezoek of zelfs met een uitnodiging bij hem thuis - alle lijntjes strak in handen, waarbij hij telkens weer met een verrassend initiatief kwam. Op 4 oktober 1934 schreef hij aan Rijnsdorp: 'Callenbach voelt iets voor mijn voorstel: in de groote steden enkele lustrum-avonden te geven. De plaatselijke boekhandel zorgt dan voor een stand met het werk der leden. De auteurs (3, 4 of 5) lezen een gedeelte uit *Het Heerlijk Ambacht*.' De lustrumavonden konden volgens hem georganiseerd worden door de plaatselijke christelijk-letterkundige kringen in samenwerking met de lokale boekhandel. 'Reiskosten worden vergoed. Honorarium: wat er overschiet. Als alle leden zich één avond beschikbaar stellen?'

Uitgeversfirma *G.F. Callenbach* te Nijkerk stelde op initiatief van Risseeuw ruimschoots gratis drukwerk, zoals uitnodigingskaarten en raambiljetten, aan de plaatselijke clubs of organiserende comités beschikbaar. De programma's van deze 'auteursavonden' - die vooraf via de persdiensten werden aangekondigd - volgden een vast stramien: voorlezing uit eigen werk door verschillende auteurs, een lezing, een vragenronde en de bezichtiging van de tentoonstelling met het werk, handschriften en foto's van de christelijke auteurs. Gerrit Kamphuis, belast met het samenstellen van de tentoonstelling, verzocht de kringleden in een circulaire van 25 oktober 1934

²³³⁶ *Ibidem*.

²³³⁷ De lustrumavonden vonden - na overleg tussen organisator P.J. Risseeuw en secretaris Joost Allon van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland* - plaats in Den Haag, 24 november 1934 (sprekers: Jan H. de Groot, H.M. van Randwijk, P.J. Risseeuw, W.A.P. Smit, ds. A.K. Straatsma, Wilma); Gorinchem, 26 november 1934 (sprekers: W.G. van de Hulst, H. de Bruin, Jan H. de Groot, H.M. van Randwijk, C. Rijnsdorp); Vlaardingen, 8 december 1934 in de zaal *Liefde en Vrede* (sprekers: Jan H. de Groot, H.M. van Randwijk, P.J. Risseeuw, C. Rijnsdorp); Rotterdam, 13 december 1934 in de bovenzaal van het kerkgebouw aan de Ammanstraat (sprekers: H. Kuyper-Van Oordt, P.J. Risseeuw, H.M. van Randwijk, C. Rijnsdorp); Amsterdam, 16 januari 1935; Alphen aan den Rijn, 18 januari 1935; Zwolle, 21 januari 1935 (sprekers: G. Kamphuis, P.J. Risseeuw, C. Rijnsdorp, A. Wapenaar); Bodegraven, 25 februari 1935; Utrecht, 1 maart 1935; Scheveningen, 5 maart 1935; Groningen, 17 maart 1935. Risseeuw noteerde in zijn 'kort verslag der lustrumwerkzaamheden 1934/35', dat door zestien leden van de *Christelijke Auteurskring* op elf plaatsen in totaal achtenveertig spreekbeurten gehouden waren. Onbetwiste kampioenen en publiekslievelingen was de dichter Jan H. de Groot, die tien keer stad en land afreisde, op de voet gevolgd door Piet Risseeuw met zeven keer, Henk van Randwijk: vijf keer, en waarbij Rijnsdorp en W.G. van de Hulst met vier keer een gedeelde vierde plaats innamen. De overige leden verleenden een tot drie keer hun letterkundige medewerking aan de eerste lustrumavonden van de *Christelijke Auteurskring* in het land.

²³³⁸ P.J. Risseeuw, 'Het lustrum van de Christel. Auteurskring', in: *De Rotterdammer*, 17 november 1934.

²³³⁹ 'Het jubileum van den Chr. Auteurskring', *De Standaard* (Zondagsblad), 25 februari 1939.

om 'een manuscript (bij voorkeur Uw bijdrage in de lustrumbundel) en een portret'. Van Rijnsdorp ontving hij op 13 november 1934 de eerste acht pagina's van het manuscript van *Eldert Holier*, een portretfoto, en een aantal recensies, waaronder twee besprekingen van de Duitse vertaling van *Koningskinderen*, waarover de secretaris van de *Auteurskring* opmerkte: 'Merkwaardig is deze Duitse kijk op "Koningskinderen"'.²³⁴⁰ Op 2 november 1934 schreef Rijnsdorp aan Kamphuis, als antwoord op zijn verzoek of hij wilde spreken op de lustrumavond te Zwolle: 'Op 9 dezer hebben we hier in Rotterdam een conferentie inzake Auteursavonden. Tot zoolang laat ik de beantwoording van je brief even achterwege, want ik weet niet, of in Zwolle de avond eerder gehouden zal worden dan in Rotterdam.'

In de Maasstad kreeg de lokale samenwerking inhoud en vorm tussen de *Christelijke Auteurskring*, Boekhandel J.H. Donner, gevestigd aan de Botersloot 119, en de Christelijke Volks-Universiteit, waarbij Rijnsdorp de verbindende schakel vormde.²³⁴¹ Behalve in Rotterdam trad Rijnsdorp eveneens als spreker op tijdens de lustrumavonden in Gorkum, Vlaardingen en Zwolle. In Gorinchem vond de lustrumavond van de *Christelijke Auteurskring* in samenwerking met de Christelijk-Letterkundige Kring Gorinchem plaats op maandagavond 26 november 1934 in het *Diaconiehuis* aan de Westwagenstraat.²³⁴² H.M. van Randwijk, lid van deze kring, had de 'Zeer geachte Heer Rijnsdorp' op zijn directe manier benaderd: 'Zegt U maar niet nee en kom 26 November Maandag naar de Lustrumavond te Gorkum. Er zijn er veel die hier naar U gevraagd hebben en ik zou het ook een buitenkansje vinden.'²³⁴³ Op 10 november 1934 reageerde Van Randwijk op Rijnsdorps antwoord: 'U hebt me daar op verschillende wijze groot genoeg mee gedaan. Vooral door de vriendschappelijke wijze waarop U schrijft. Ik ben nog zoo'n blaag ...' Kennelijk had Rijnsdorp nog niet definitief toegezegd, want Henk van Randwijk vervolgde zijn brief: 'Als het eenigszins mogelijk is, doet U het dan? Wij stellen er hier verbaasd veel prijs op. Toe!' Naast Rijnsdorp spraken ook W.G. van de Hulst, Jan H. de Groot, Hein de Bruin en H.M. van Randwijk zelf, waarna de heer M. Knol, 'leeraar M.O. Ned. Lett.', de goed bezochte avond afsloot met een 'oriënteerende beschouwing over de Chr. Litt. van heden'.²³⁴⁴ Omdat hij weer op tijd thuis wilde zijn trad Rijnsdorp als eerste spreker op met de causerie 'Schrijver en Publiek', die hij eveneens in Rotterdam en Zwolle zou uitspreken.²³⁴⁵ Sinds deze 'zээр geslaagde avond',²³⁴⁶ waar ook de jonge uitgever C.C. (Kees) Callenbach en Joop Uitman aanwezig waren, was het contact tussen Rijnsdorp met een gevestigde reputatie en de vijftien jaar jongere Henk van Randwijk vriendschappelijk van toon en noemde de jonge dichter hem: 'Hooggeachte Vriend'.²³⁴⁷

Voor de lustrumavond op 7 december 1934 in Vlaardingen was Rijnsdorp uitgenodigd door Nel van der Vlis, die hij kende als presidente van de Reciteervereniging op G.G. *Als de ziele luistert*. Op vrijdagavond 9 juni 1933 had hij voor deze club een lezing gehouden over de vraag 'Wat is nu eigenlijk literatuur?'. 'U stelt ons toch niet teleur?', schreef mej. Van der Vlis koket: 'En als het niet al te bezwarend is, mag ik dan misschien p.o. bericht van U?'²³⁴⁸ De lustrumavond van de *Christelijke Auteurskring*, georganiseerd in samenwerking met de Christelijk-Letterkundige Kring Vlaardingen, werd op vrijdagavond 7 december 1934 gehouden in zaal *Liefde en Vrede* aan de

²³⁴⁰ Brief van G. Kamphuis aan C. Rijnsdorp, d.d. 15 november 1934.

²³⁴¹ Zie voor de inhoudelijke beschrijving van deze Rotterdamse lustrumavond: hoofdstuk 4 *Christelijke Volks-Universiteit*, paragraaf 4.4: 'Christelijke V.U. en Jong-Protestantse letteren'.

²³⁴² Deze avond, die bezocht werd door hondervijftig mensen, 'was buitengewoon geslaagd'. Gerard Mulder en Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk*. Een biografie, 59. Abusievelijk staat hier de datum 19 november 1934 vermeld.

²³⁴³ Brief van H.M. van Randwijk aan C. Rijnsdorp, d.d. 6 november 1934.

²³⁴⁴ Programma van de Lustrumavond van de *Christelijke Auteurskring* op maandagavond 26 november 1934, om 20.00 uur in het *Diaconiehuis* aan de Westwagenstraat 14 te Gorinchem.

²³⁴⁵ Op verzoek van P.J. Risseeuw hield Rijnsdorp op zaterdag 30 maart 1935 de causerie 'Auteur en Publiek' ook voor de Christelijk-Letterkundige Kring Den Haag, met als honorarium f. 10,-.

²³⁴⁶ *De Rotterdammer*, 1 december 1934. Rijnsdorp zou kort na de afronding van zijn tweede roman op 3 maart 1938 opnieuw spreken voor de Christelijk-Letterkundige Kring Gorinchem, ditmaal over *Eldert Holier*.

²³⁴⁷ Brief van H.M. van Randwijk aan C. Rijnsdorp, ongedateerd (december 1934). In deze brief vroeg Van Randwijk aan Rijnsdorp wanneer hij samen met zijn verloofde Ada op bezoek kon komen: 'Ik wilde dolgraag van de gelegenheid gebruik maken.'

²³⁴⁸ Brief van Nel van der Vlis aan C. Rijnsdorp, d.d. 14 november 1934.

Gedempte Biersloot 79 te Vlaardingen. Als sprekers traden Jan H. de Groot, H.M. van Randwijk, P.J. Risseeuw en Rijnsdorp op. Speciaal op verzoek van Risseeuw las Rijnsdorp zijn kerstnovelle *Steeff* voor, mede ter promotie van het speciale Kerstnummer van *De Rotterdammer*, waarin het verhaal zou worden gepubliceerd in het Zondagsblad van 22 december 1934.²³⁴⁹

Rijnsdorps optreden in Zwolle had heel wat meer voeten in de aarde. De datum van de lustrumavond werd verschillende keren verschoven, maar op 16 december 1934 schreef Rijnsdorp aan organisator G. Kamphuis over zijn lezing: 'Maandag 21 Jan. accoord. Titel: "Wat voor een Chr.-litteraire beweging noodig is." Ja, de avond hier is uitstekend geslaagd;²³⁵⁰ ook de organisatie klopte. *Geen pauze*; tentoonstelling vòòr en na de vergadering, dus van 7-8 en van 10 tot 10.30. Toen was alles afgelopen. Zoo zou 'k 't ook voor Zwolle kunnen aanbevelen. Hoe lang moet ik spreken en wat wordt er nog meer gedaan? Ik spreek uit het hoofd, dus kan 't langer of korter maken.' Rijnsdorp gaf tevens aan dat er goede besprekingen waren verschenen over de lustrumbundel en stelde dat de lustrumavonden 'tot nu toe bepaald een succes' waren. 'We hadden goed publiek hier in Rotterdam. We schijnen als beweging "aan de orde" te komen.'²³⁵¹

Op 9 januari 1935 schreef Rijnsdorp aan kringsecretaris Gerrit Kamphuis: '21 jan. dus te Zwolle! Jammer dat een collega van me langdurig ziek geworden is en ik dus niet weet of ik wel de vroege trein kan halen.' Hij vroeg of de convocaties nog niet gedrukt waren, want hij wilde de titel van zijn speech liever gewijzigd zien in 'Schrijver en Publiek', 'zoodat ik me 't andere onderwerp niet in zijn volle breedte behoef in te denken. Want ik ben 's avonds nu wel wat moe'. Piet Risseeuw wenste zijn vriend uit de Maasstad veel genoeg in Zwolle: 'Doe de groeten vooral aan Wapenaar en aan Kamphuis en voor de rest: zou ik het in het noemen van het Derde reveil niet zoo concreet zijn als in Rotterdam. Het is de stad van Heeroma, en hij is nòg lid van de kring. Ik raad je wel zeer aan je Rotterdamse speech daar te houden, vooral over die literaire clerus, dat is daar noodig!'²³⁵²

Een week later gaf Rijnsdorp door dat hij wel de vroege trein kon komen, 'maar ik moet dan 's middags half 1 - 2 doorwerken en kan dus niet thuis gaan eten'. Over zijn lezing merkte hij, gezien de wijze raad van Risseeuw op: 'Mijn speech zal ik weer heel anders doen dan in de vorige gevallen.'²³⁵³ Voor de tentoonstelling in Zwolle nam Rijnsdorp zijn publicaties *Koningskinderen*, *Simon Haenhuysen*, *Het wonderbare Discours*, *Kostgangers Gods* en de drukproef van het Boekenweekgeschenk *Rondom het Boek* 1935 mee. Gerrit Kamphuis, die de rol van bemiddelaar in het conflict tussen Rijnsdorp en Klaas Heeroma met verve vervulde, vroeg Rijnsdorp op 19 januari 1935, beducht voor nieuwe discussies: 'Je speech is toch algemeen oriënteerend en overzichtelijk? Ik bedoel: dat je een algemeen idee geeft van onze idealen en ons werk, met verwijzing naar feiten en wat in het laatste bereikt is?'²³⁵⁴ Uiteindelijk trad P.J. Risseeuw ook op in Zwolle, waar hij Hein de Bruin verving.²³⁵⁵ Komend met de trein vanuit Den Haag zou hij vanaf station Gouda samen met zijn vriend Rijnsdorp naar Zwolle afreizen, met 18.54 uur als aankomsttijd. Op een aantekening had Rijnsdorp onder meer genoteerd: 'In Gouda uitkijken voor Risseeuw, recensies Houwink en Kelk laten zien, proef Geschenk doornemen, navragen wie in Alg. Weekblad kroniekt en Woord en Geest.'

²³⁴⁹ P.J. Risseeuw schreef C. Rijnsdorp op 4 november 1934 over het Kerstnummer van *De Rotterdammer*: 'Het duistere vermoeden van de aanranding maakt het verhaal wat delicaat voor 't Zondagsblad, doch ik durf het er wel op te wagen. En zijn prachtige dingen in. Aardig is die jongensfiguur, al begrijp je in 't begin niet dat hij nog zóó jong is. (...) Ik ben blij dat ik met een novelle van jou uitkom.'

²³⁵⁰ Rijnsdorp doelde op de Rotterdamse lustrumavond, die op 13 december 1934 plaats had gevonden.

²³⁵¹ Brief van C. Rijnsdorp aan G. Kamphuis, d.d. 16 december 1934. Archief G. Kamphuis, *Literatuurmuseum*, Den Haag.

²³⁵² Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, ongedateerd (circa 20 december 1934).

²³⁵³ Brief C. Rijnsdorp aan G. Kamphuis, d.d. 17 januari 1935. Archief G. Kamphuis, *Literatuurmuseum*, den Haag.

²³⁵⁴ In dezelfde brief schreef Kamphuis dat de lustrumavond op 16 januari 1935 in Amsterdam wel aardig was, maar de opkomst was niet zoo groot, circa honderd aanwezigen. Tevens bood hij Rijnsdorp aan na zijn lange treinreis mee te eten bij zijn ouders in Zwolle voorafgaand aan zijn lezing.

²³⁵⁵ Aanvankelijk zou de lustrumavond in Zwolle op 21 januari 1935 niet doorgaan, 'daar Hein de Bruin dan verhindert is wegens de verjaardag van zijn vrouw'. Brief van G. Kamphuis aan C. Rijnsdorp, d.d. 22 december 1934. Piet Risseeuw sprong echter bij en redde de lustrumavond.

Onder leiding van voorzitter R. Steenstra van de Christelijk-Letterkundige Kring Zwolle in *Eigen Gebouw* vond op 21 januari 1935 de lustrumavond plaats, ‘minder ter huldiging van de schrijvers, dan wel ze in aanraking te brengen met hun lezers in Zwolle’. Risseeuw trad als eerste spreker op, want hij moest direct na zijn lezing met de trein terug naar Den Haag. Voordat hij uit eigen werk een fragment uit een nog niet voltooide roman voorlas, gaf hij een kort overzicht van ontstaan, werkwijze en geboekte wapenfeiten van de vijfjarige *Christelijke Auteurskring*, waarbij hij als hoofddoel noemde: ‘De Christelijke auteurs hebben tot taak Christus te dienen in de kunst, wat moeilijk en verantwoordelijk is.’²³⁵⁶ Na hem sprak Rijnsdorp zijn lezing over het onderwerp ‘Schrijver en Publiek’ uit, die van de organisatie drie kwartier moest duren tot aan de pauze. Hij definieerde vooraf het publiek als een ‘voorbijgaande groep van mensen, die zich interesseert voor kunst, vermaak of sport’, waarna hij zijn kunstopvoedende visie ontvouwde, zoals samengevat door de aanwezige verslaggever:

In het algemeen kan gezegd worden, dat het publiek geen belangstelling heeft voor groote en fijne geesten. Wat het publiek ziet zijn de gearriveerde schrijvers en dan de virtuozen die het klavier van de volksnieuwsgierigheid zoo weten te bespelen, dat ze een voldoende afzetgebied voor hun werken kunnen vinden. De leuze, de kunst aan het volk, aldus spr. heeft een distributiesysteem van cultuurvoortbrengselen in het leven geroepen, dat in crisis is geraakt. De ontmoeting tusschen schrijver en publiek is er een onderdeel van. Spr. ziet hier een verkeerde uitwissching van de grens tusschen den schrijver en zijn werk. Daarentegen ziet de schrijver het publiek te veel als ontvangend en niet als medewerkend aan de kunst. Het Christelijk geloof kent geen publiek. Het kent alleen de gemeenschap der taal en de gemeenschap der heiligen. Dat zijn 2 zuilen waarop de heele Chr. literaire arbeid rust. Tusschen publiek en schrijver moet wisselwerking zijn, zooals bij een concertstuk, waarin de solist en het orkest elkaar aanvullen en de een het ander opvoert tot geestdrift. De basis voor een Christelijke kunst is het Christelijk geloof.²³⁵⁷

Na de pauze volgden Arie Wapenaar, Gerrit Kamphuis en Jan H. de Groot met hun literair optreden. De Zwolse lezing van Rijnsdorp liep volgens opzet.²³⁵⁸ Voldaan nam hij de nachttrein van 00.04 uur terug naar Rotterdam. Vanaf station *Delftse Poort* wachtte hem nog een nachtelijke wandeling door de slapende stad naar de Beukelsweg 30a.

In zijn verslag van het eerste lustrum, opgenomen in het jaarverslag 1934 van de *Christelijke Auteurskring*, gaf Risseeuw een zakelijke opsomming van de lustrumwerkzaamheden.²³⁵⁹ Van de lustrumavonden noemde hij in een feitelijk overzicht de plaatsen, data, auteurs en betrokken organisaties. Bij het lustrumboek *Het Heerlijke Ambacht* en de herdrukken,²³⁶⁰ werd zijn toon minder neutraal. Verwijzend naar de gunstige ontvangst van de bundel in *De Nederlander* en *De Rotterdammer*, vond hij de reactie van *De Standaard* teleurstellend ‘door een weinig zeggende recensie’, en bleven *Opwaartsche Wegen* en *De Reformatie* ‘in gebreke’ door geen aandacht te schenken aan de bundel.²³⁶¹ Opmerkelijk noemde Piet Risseeuw de belangstelling in de liberale

²³⁵⁶ *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 22 januari 1935.

²³⁵⁷ *Ibidem*. Een groot deel van zijn kunst- en cultuurbeschouwing in deze lezing had Rijnsdorp gebaseerd op zijn essay ‘Het volk aan de kunst’ uit 1934, opgenomen in *Ter Zijde*. Zie ook bijlage 1: ‘Het volk aan de kunst’.

²³⁵⁸ Brief van G. Kamphuis aan C. Rijnsdorp, d.d. 3 februari 1935. ‘De avond in Zwolle was goed geslaagd.’ Tevens schreef Kamphuis, die het prettig vond met Rijnsdorp openhartig van gedachten te wisselen. ‘Ik herinner me opeens, dat je in een vorige brief sprak over je een eventueel bedreigend agnosticisme. ’k Geloof, dat dit nog veel meer voor mij geldt. Per slot, er is veel onbegrijpelijk. En vernuftige theologische redeneringen om alles goed te praten bevredigen mij niet.’

²³⁵⁹ P.J. Risseeuw, ‘Kort verslag der lustrumwerkzaamheden 1934/35’, in: *Tweejaarlijksch Rapport 1934-1935 Christelijke Auteurskring*.

²³⁶⁰ *Het Heerlijk Ambacht* werd door uitgeverij G.F. Callenbach ingezet als premieboek voor het aanbrengen van nieuwe abonnees op de *Nobel*-reeks. De lustrumbundel werd tussen 1934 en 1938 in totaal zes keer herdrukt, vanaf de tweede druk in een nieuw gewaad: gevat in een oranje omslag met gouden belettering, met op het voorplat het eigen vignet van de *Christelijke Auteurskring*, waarin bij de letter A een kroontjespen was verwerkt. Zonder overleg met de redactie van *Het Heerlijk Ambacht* had de Nijkerkse uitgeverij de lustrumbundel laten herdrukken. Na uitvoerige besprekingen met uitgeverij G.F. Callenbach wisten G. Kamphuis en P.J. Risseeuw voor alle medewerkers bij de zesde druk een aanvullend honorarium te bewerkstelligen van f. 35,-.

²³⁶¹ Risseeuw had in oktober 1934 overleg gevoerd met eindredacteur J. van Ham van *Opwaartsche Wegen* over de bespreking van de lustrumbundel. Van Ham, die geen lid was van de *Christelijke Auteurskring*, had Risseeuw toegezegd

pers voor *Het Heerlijk Ambacht*, namelijk de welwillende besprekingen van Anthonie Donker in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* en Ben Stroman in het *Algemeen Handelsblad*.²³⁶² Over de literaire kritiek op de lustrumbundel sloot Risseeuw zijn verslag af met de niet mis te verstane conclusie: ‘Wanneer men het dossier met recensies doorziet, komt men tot de slotsom, dat in de kleinere bladen en in de specifiek chr. pers vaak zeer onoordeelkundig wordt gerecenseerd.’ Gerrit Kamphuis schreef als secretaris in zijn jaarverslag 1934 over het lustrumboek, dat de bundel op de ‘veelzijdigste wijze de literaire mogelijkheden in onzen Kring voor geestverwant aan buitenstaander duidelijk toonde’. Over het succes van de lustrumavonden, waarbij hij de opkomst van het publiek ‘steeds bevredigend en in enkele gevallen zelfs verrassend groot’ noemde, constateerde Kamphuis voldaan:

Ik geloof wel te kunnen zeggen, dat de Kring met deze avonden in het algemeen zijn doel bereikt heeft: door het zelf voorlezen van hun werk hebben de schrijvers ongetwijfeld dit werk dichterbij hun lezers gebracht, terwijl ook de tentoonstelling, waarvoor overal veel belangstelling was, een goede indruk gaf van wat er op het gebied der christelijke literatuur bereikt is.²³⁶³

7.4.5 Verzeild Bestek: tweede lustrum

In zijn terugblik op het eerste lustrum van de *Christelijke Auteurskring* nam de dichter Hein de Bruin op 5 april 1935 Rijnsdorp in vertrouwen over zijn worsteling als ‘eenling’ en zijn werk voor de gemeenschap: ‘Als jij schrijft in “Heerlijk Ambacht”, “één in eerbied voor Christus”, dan is dat zo goed bedoeld, maar kom er eens voor, als het op de “praktijken” aan komt. Het hele gedoe, ook de manier, waarop wij onze cultuur en ’t leven trachten in te brengen, is van ene burgerlijkheid, die schril afsteekt bij het élan van de wereld. Tenslotte waren de meeste Lustrumavonden ook geen “opwekkingsamenkomsten”.’ Volgens De Bruin zaten in Utrecht de kopstukken na afloop in de kroeg en op het danspodium. ‘(Dit voorlopig onder ons). Hoor’s, ik kan veel hebben, maar niet, dat ’t vlees noch vis is. Ik zou op een “Auteursvergadering” toch wel ’s over die dingen willen spreken. Niet uit eng moralisme, maar juist om “de vrijheid”, die in gebondenheid pas zin krijgt.’ Hein de Bruin schreef vervolgens dat de lustrumavonden te veel in het teken hadden gestaan ‘van “de zaak”, waar wat mee te verdienen is. Dat is ook een kant, maar als dat langzamerhand hét belang wordt, zijn we verloren’. Hij eindigde zijn brief: ‘Ik geloof, Rijnsdorp, dat je ook veel voelt voor “gemeenschap”, maar je zult je ook dikwijls “eenzaam” voelen, als je vrind Hein, ofschoon die dan toch altijd ook weer een toevlucht heeft.’

De *Christelijke Auteurskring* raakte bevolkt met literaire vogels van divers pluimage, zowel in geloofsopvatting als in levensstijl. In de geest van het lustrumboek *Verzeild Bestek* typeerde de ‘algemeen adjunct’, mevrouw H. Kuypers-Van Oordt, de leden met de metafoer: ‘Hoe onze vloot eruit ziet? Nu, nogal heterogeen, van alles wat. Geen mens zal zeggen, dat op ons de vloek der eenvormigheid rust. Ook staat het eene zeil straffer dan ’t andere.’²³⁶⁴ Hein de Bruin had moeite met bepaalde vakgenoten in de *Auteurskring*. Aan Rijnsdorp bekende hij dat hij beslist niet meer wist wat hij aan moest met zijn vriend Jan H. de Groot. ‘Ze willen me nu weer wijs maken, dat hij aan het echtscheiden is, en voornemens is met Rie van Rossum te trouwen.’ De jonge schrijfster mej. Rie van Rossum uit Heemstede was pas sinds eind 1934 benoemd als lid van de *Christelijke Auteurskring*.²³⁶⁵ ‘Ik heb zo al een en ander met hem verhapstukt, er was wel

in het januarinummer 1935 van *Opwaartsche Wegen* zelf een recensie te schrijven. Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, ongedateerd (oktober 1934). Als gevolg echter van het schisma binnen de redactie van het tijdschrift naar aanleiding van de commotie rond *Het derde Réveil* trad J. van Ham in december 1934 met K.H. Heeroma en J. Haantjes uit de redactie van *Opwaartsche Wegen* en kon hij zijn belofte niet gestand doen.

²³⁶² Anthonie Donker, *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 2 december 1934; Ben Stroman, *Algemeen Handelsblad*, 1 december 1934.

²³⁶³ Gerrit Kamphuis, ‘Jaarverslag 1934’, in: *Tweejaarlijksch Rapport 1934-1935 Christelijke Auteurskring*.

²³⁶⁴ Hendrika Kuypers-Van Oordt, ‘Verzeild Bestek’, 2.

²³⁶⁵ In juni 1935 speelde een conflict tussen mej. Rie van Rossum en uitgeverij *Bosch & Keuning*. Zij had haar zaak zelf in de publiciteit gebracht, onder meer via een ingezonden in de rubriek ‘Kunst en Letteren’ van de *Nieuwe Leidsche Courant* van 25 mei 1935. Zij schreef onder het kopje ‘Cinderella’: ‘Als schrijfster van “Cinderella” acht ik het mijn plicht U bekend te maken, dat dit boek, zooals het in druk is verschenen, bij Bosch en Keuning te Baarn, belangrijk

eerder wat “los” met die jongeman. Maar ja, de laatste tijd ontloopt hij mij. Zie je: ik vind dit een ellendige boel. Af en toe heb je de neiging om te zeggen: en ik gooi de knuppel in ’t hok. Lui, die in hun particuliere leven zo alles wat christelijke moraal is, aan hun laars lappen, en stiekem met volle teugen in de wereld genieten, wat wil je daar eigenlijk mee samenwerken. Ze tonen slag op slag, niet anders te willen ook. (maar gunst, denk je dan: er valt bij jezelf ook nog een en ander te doen, vriend). Toch - ik kan het gevoel niet van me afzetten, dat Jan H. langzamerhand geestelijk in een richting groeit, die heel sterk afwijkt, van wat wij voorstaan. En me dunk ook, dat hij hoe langer hoe meer aan betekenis gaat verliezen voor onze beweging.’

Rijnsdorp reageerde een week later op de vertrouwelijke mededelingen van zijn vriend Hein de Bruin over Jan H. de Groot op 12 april 1935, waarbij hij ook een morele kwestie met de auteur Jilles Limburg aanstipte: ‘Om met het laatste te beginnen: als we de zaak van Jan en Jilles willen aanpakken, dan moet dat wel met buitengewone delicatessen en aan de andere kant ook weer zonder aanzien des persoons gebeuren. Je hebt gelijk, er moet op den duur iets gebeuren en niet te laat. “Doe gijlieden den boze uit uw midden weg.” Maar ... in een kerkelijke tuchtzaak is alles voorgeschreven; alles loopt volgens vaste gang. Wij als auteurskring of welke organisatie je ook neemt (Jilles is geen lid van de A.K.) zijn geen Christelijke gemeente zoals Paulus bedoelde. Ons vermanen en onze onderlinge tucht is dus geheel persoonlijk en komt daarom op de weg te liggen van wie ’t meest uit de eerste hand de gebeurtenissen meemaakt. Ik weet alleen tegenstrijdige dingen en dat nog van horen zeggen. Dat Jan getrouwd is, wist ik niet eens, wel had ik iets in die geest horen zeggen. Zelf dacht ik dat J. “vrij” was. Hier geldt dat we moeten waken en bidden. Want ja, doen aan Chr. litteratuur veronderstelt 100% talent, en dan nog eens 100% karakter, en dan nog eens 100% geloofsgehoorzaamheid.’²³⁶⁶

De vergaderingen van de *Christelijke Auteurskring*, die doorgaans bij de kringleden thuis plaatsvonden op zaterdagmiddag om drie uur, probeerde Rijnsdorp zoveel mogelijk bij te wonen. Door het verplichte overwerk vanwege de grote drukte op kantoor bij de *N.H.M.* was dat echter niet altijd mogelijk. Secretaris Kamphuis vroeg hem daarom speciaal op 14 april 1935 of hij nog naar de voorjaarsvergadering kwam op 4 mei 1935 bij Risseeuw in Den Haag. ‘Indien je iets bijzonders op je hart hebt, dat als punt op de agenda zou moeten komen, zal ik het graag even vernemen.’ Drie dagen later antwoordde Rijnsdorp: ‘Ik hoop 4 Mei aanwezig te zijn, maar een causerie houd ik liever niet: ik heb liever niet het woord en het weer-woord in de kring. Kun jij niet wat doen? (...)’k Voel me dezer dagen wat moe en vertrouw dat je me de schaarschte in de correspondentie wilt verontschuldigen.’²³⁶⁷ Ook voor de najaarsvergadering van 12 oktober 1935 nodigde Gerrit Kamphuis de drukbezette Rijnsdorp speciaal uit: ‘Er zijn enkele belangrijke kwesties. De vergadering wordt gehouden ten huize van mevrouw Kuiper, dat is voor jou heel gemakkelijk.’²³⁶⁸ Tijdens deze vergadering werd onder meer de kwestie Rie van Rossum met haar uitgever besproken.²³⁶⁹ Secretaris G. Kamphuis schreef in zijn jaarverslag over de inbreng van

afwijkt van het manuscript, dat de uitgevers kregen toegezonden en dat door hen werd aanvaard. Genoemde uitgevers hebben eigenmachtig op acht à negen plaatsen coupures aangebracht, waardoor zinsbouw en samenhang op vele plaatsen dermate hebben geleden, dat ik mij genoodzaakt zie, uit verantwoordelijkheidsgevoel tegenover mijn lezers en mijn werk, zij het tot mijn spijt, tot deze informatie over te gaan.’ Vervolgens riep Van Rossum ‘après coup’ de hulp van de *Christelijke Auteurskring* in en wilde zij haar zaak voor ‘het tribunaal’ van deze kring brengen. Van de Hulst waarschuwde in een speciaal geschreven notitie over deze kwestie ‘zeer tegen overijling’, aldus mevrouw H. Kuiper-Van Oordt in brief aan Rijnsdorp op 2 juni 1935, die het ingezonden van Van Rossum ‘een buitengewoon ongelukkige stap’ noemde.

²³⁶⁶ Brief van C. Rijnsdorp aan H. de Bruin, d.d. 12 april 1935. Archief C. Rijnsdorp, *Literatuurmuseum*, Den Haag.

²³⁶⁷ Brief van C. Rijnsdorp aan G. Kamphuis, d.d. 17 april 1935. Archief G. Kamphuis, *Literatuurmuseum*, Den Haag.

²³⁶⁸ Brief van G. Kamphuis aan C. Rijnsdorp, d.d. 27 september 1935

²³⁶⁹ De *Auteurskring* vergaderde in de sfeer van belangenbehartiging speciaal over de zaak Van Rossum. Rijnsdorp had een rapport over de zaak geschreven dat was aangevuld met opmerkingen van H.K.V.O. Op 14 juli 1935 schreef Kamphuis aan Rijnsdorp, dat hij de documenten inzake de kwestie Van Rossum had ontvangen en vroeg hem, verwijzend naar de mededeling van P.J. Risseeuw dat Rie van Rossum de zaak met haar uitgever had bijgelegd, wat er gedaan moest worden. Van de schrijfster zelf had hij niets gehoord, ‘wat vrij zonderling is als zij inderdaad de zaak met B en K in orde gebracht heeft’. Hij had Van Rossum om nadere inlichtingen verzocht en stelde: ‘Dat zij haar protest aan de bladen gestuurd heeft, moge niet geheel juist zijn. Ik kan mij anderzijds deze cri de coeur van een

voorzitter W.G. van de Hulst, die veel auteurs van praktisch advies diende over contracten met de christelijke uitgevers: 'Voorts onthulde de voorzitter nog enkele verbijsterende bijzonderheden over "Hoe een auteur geëxploiteerd kan worden"'.²³⁷⁰

Op 1 mei 1936 schreef Piet Korthuys aan Rijnsdorp: 'Volgende week Zaterdag komen de Christelijke letterproducenten naar ons toe en hopen wij jou ook te zien. Als je dan toch hier bent is het een kleine moeite voor je, om ons nog een dag langer met je gezelschap te verheugen. We rekenen er dus op, dat je tot Maandagmorgen blijft.' Zijn oude Rotterdamse schrijversvriend bood hem zelfs aan de 'gansche volgende week' te blijven, 'dan zul je ons nog meer verblijden'. Korthuys, alias de auteur Willem Evers, woonde sinds november 1935 in Wassenaar. Na zijn terugkeer uit Nederlands-Indië werkte hij in het nabij gelegen Den Haag als hoofd van de afdeling Documentatie van het Landbouwcrisisbureau. Rijnsdorp reageerde afhoudend, want hij was oververmoed, had last van duizelingen en zag op tegen de reis naar Wassenaar. Op 5 mei 1936 schreef Korthuys een brief aan zowel Rijnsdorp als aan zijn vrouw Annemie. Aan Rijnsdorp schreef hij: 'Je had nadat je brief gepost en gestempeld was, even het couvert moeten bekijken: culturele en sociale zorg, koopt zomerpostzegel. Die helpen dus tegen je culturele duizelingen.' Op meer serieuze toon stelde hij vervolgens dat zijn overwerkte vriend in Wassenaar beter kon uitrusten dan thuis bij zijn drukke gezin. 'We gaan Zondagmiddag naar Duynrell ... rusten ... en Zondagavond de nachtegalel hooren, ook rustig en hier vlakbij.' Alleen Jan H. de Groot bleef ook logeren. Aan Annemie Rijnsdorp schreef Korthuys: 'Geef Kees maar toestemming voor een weekend. We zullen goed voor hem zorgen en hem de rust bezorgen, die deze arme sloover onder Gods hemel nodig heeft.' Piet Korthuys benadrukte dat de Wassenaarse lucht gezond voor hem was, 'dus manlief zal hier gezonder vandaan komen'. Tevens gaf Korthuys dat hij 'voor niets' naar Rijnsdorps kantoor van de *Nederlandsche Handel-Maatschappij* aan de Zuidblaak 72 was geweest. 'Donderdag 19 Maart was die arme kerel ook al zoo ziek, dat hij niet op kantoor was. Toen ik om half zes hem wilde afhalen, zei de portier, dat de man ziek was. Laat hij dus maar goed van de Wassenaarse lucht genieten en gezondheid opdoen tegen culturele duizelingen.'²³⁷¹

Op zaterdagmiddag 9 mei 1936 om 15.00 uur vergaderden de christelijke auteurs bij Piet Korthuys aan de Van Zuylen van Nyeveldstraat 94 te Wassenaar. Voorzitter Van de Hulst herdacht bij zijn opening het overleden lid ds. H.J. Heynes. Volgens Piet Risseeuw was zijn dood een groot verlies voor zowel de *Christelijke Auteurskring* als voor de christelijke literatuur.²³⁷² Als bestuurslid werd mevrouw H. Kuyper-Van Oordt herkozen. De vergadering besloot de Friese dichter Fedde Schurer en mevrouw J. Kalmijn-Spiereburg tot het lidmaatschap uit te nodigen.²³⁷³ Van de Hulst hield de causerie: 'Wat kan de Kring in practisch en zakelijk opzicht voor zijn leden doen?', een kwestie die de kringleden sterk bezig hield: 'Is onze kring een vakvereniging of niet?' Daarbij stelde de voorzitter naar aanleiding van diverse eerdere geschillen tussen auteurs en uitgevers, zoals Rie van Rossum met uitgeverij *Bosch & Keuning*, de vraag aan de orde of de *Auteurskring* ook op zakelijk terrein voor zijn leden werkzaam kon zijn.²³⁷⁴ Vervolgens werd een commissie benoemd met Hein de Bruin en mr. Roel Houwink als leden 'teneinde de mogelijkheid van het oprichten van een soort adviesbureau te onderzoeken'.²³⁷⁵ Daarna hield P.J. Risseeuw een korte inleiding over de vraag: 'Is contact met beeldende kunstenaars en musici gewenscht?' Deze betekenis van het contact tussen beeldende kunstenaars en literatoren werd

auteur, wier werk door een uitgever zóó behandeld wordt, goed voorstellen, daarbij overigens buiten beschouwing latend of dit werk in dit geval inderdaad daardoor in waarde verminderd is, maar alleen de zaak principieel bezien.'

²³⁷⁰ G. Kamphuis, in: 'Tweejaarlijksch Rapport 1935-1936' van de *Christelijke Auteurskring*, april 1937.

²³⁷¹ Brief van Piet Korthuys aan C. Rijnsdorp en zijn vrouw Annemie Rijnsdorp, d.d. 5 mei 1936.

²³⁷² *Nieuwe Leidsche Courant*, 18 januari 1936.

²³⁷³ *Ibidem*, 12 mei 1936.

²³⁷⁴ Verslag van de *Christelijke Auteurskring* in het *Leidsch Dagblad*, 12 mei 1937.

²³⁷⁵ In de notulen had secretaris G. Kamphuis over dit bijzondere initiatief geschreven: 'De oprichting van een Adviesbureau, dat de auteurs met raad en voorlichting zal dienen, is overwogen door een tot dat doel ingestelde commissie, bestaande uit de heeren W.G. v.d. Hulst, Mr. Roel Houwink en H. de Bruin. Daar de vergadering oordeelde, dat zulk een bureau nuttig en zeer gewenscht is, zal deze commissie verdere voorbereidingen treffen teneinde op de eerstvolgende vergadering tot de definitieve instelling van het Adviesbureau over te gaan.'

vervolgens in de pauze concreet ervaren door het bezoek van de auteurs aan het prachtige atelier van de gereformeerde kunstschilder en portrettist Roeland Koning, gevestigd in een smalle villa met 'een hoog oplopend dak, half van pannen en half van glas', in het rustieke Wassenaarse park *De Pauw*.²³⁷⁶ Op de vergadering van zaterdag 28 november 1936 in Utrecht, waar besloten werd opnieuw een lustrumbundel uit te brengen met dezelfde 'commissie tot redactie' als in 1934, werd de dichter-auteur Bert Bakker uit Bussum uitgenodigd voor het lidmaatschap. Jan H. de Groot hield een referaat over de literaire kritiek in de christelijke pers. 'Na een zeer uitvoerige en geanimeerde bespreking werd een commissie benoemd, die op de eerstvolgende vergadering concrete voorstellen zal doen betreffende een mogelijke verbetering van het huidige peil der letterkundige kritiek in een groot deel van de Christelijke pers.'²³⁷⁷

Op zaterdag 13 maart 1937 vond de jaarvergadering van de *Christelijke Auteurskring* plaats in Utrecht. Piet Korthuys, die de lezing zou verzorgen, schreef Rijnsdorp op 11 maart 1937: 'Van Risseuw hoorde ik vandaag, dat je denkelijk Zaterdagmiddag wel niet zoudt kunnen komen, wegens groote drukte op kantoor. Ik begrijp, vooral als je dan ook Zaterdagmiddag pas laat klaar bent, dat je dan liever thuisblijft. Toch zou ik het heel prettig vinden, als je kwam, omdat ik in het bijzonder ook aan jouw opvattingen in 'Ter Zijde' appelleer en ik uit samenspreking waarbij ook jouw stem gehoord wordt, veel verwacht voor het leggen van een basis voor ons werk. En nu zou jij juist ontbreken!' Tijdens de vergadering memoreerde kringsecretaris G. Kamphuis in zijn *Jaarverslag 1936* het overlijden van ds. H.J. Heynes, en somde vervolgens de activiteiten van het verslagjaar op, zoals het streven naar verbetering van de literaire kritiek in de christelijke pers, het verlenen van medewerking bij literaire prijsvragen, het instellen van een commissie tot oprichting van een adviesbureau voor auteurs, en de voorbereiding tot uitgave van de lustrumbundel ter gelegenheid van het tienjarig bestaan in 1939. Voorzitter W.G. van de Hulst werd bij acclamatie herkozen en wegens de toenemende werkzaamheden besloot de vergadering tot uitbreiding van het bestuur en benoemde P.J. Risseuw tot penningmeester.²³⁷⁸ Vervolgens sprak Piet Korthuys zijn referaat: 'Tusschen roeping en arbeid' uit, waarin hij zowel principiële als vaktechnische vraagstukken over het werk van de romanschrijver aan de orde stelde. De tweede vergadering in 1937 van de *Christelijke Auteurskring* vond plaats op 18 december te Rotterdam bij mevrouw H. Kuiper-Van Oordt. Secretaris Gerrit Kamphuis verving de zieke voorzitter W.G. van de Hulst. De leden herdachten het overleden lid J.K. van Eerbeek, pseudoniem van Meindert Boss, die een maand eerder was overleden. Bij zijn begrafenis voerde Kamphuis namens de *Auteurskring* het woord, en sprak Rijnsdorp namens de bevriende collega-auteurs.²³⁷⁹ De vergadering besloot volgens voorjaar samen met de *Christelijke-Literaire Essayistenkring* te vergaderen, waar dr. J. van Ham een referaat zou houden over groepsvorming.²³⁸⁰ Tevens besloten de auteurs dat op de eerstvolgende vergadering een adviesbureau zou worden opgericht dat (beginnende) schrijvers 'zal dienen met raad en voorlichting in geval van moeilijkheden bij de uitgave van hun werk'.²³⁸¹ Dit initiatief was het resultaat van de discussie of de *Auteurskring* ook een vakvereniging was.

Over het bloeiend christelijk-letterkundig leven in deze jaren schreef de rooms-katholieke auteur Thijs van de Griendt een paginagroot dagbladartikel: 'Van de schoone dingen des levens.

²³⁷⁶ 'Onder dat glas bevindt zich het atelier, misschien wel het mooiste dat je ooit gezien hebt, zo ruim, zo stil, zo mooi van licht, en het verbaast je niet als je hoort dat hij [Roeland Koning] het huis naar eigen smaak heeft laten bouwen.' Sipke van der Land, *Schilderleven*. Roeland Koning aan het werk en aan het woord, 5. Zie over dit fraaie schildersatelier ook: Anne Schipper, 'O, voorbeschikte speling van het levenslot. Bij het portrettschilderij van Bert Bakker door Roeland Koning', in: *In zijn soort een mooi werk*, 74-76.

²³⁷⁷ *De Gooi- en Eemlander*, 30 november 1936.

²³⁷⁸ *Het Vaderland*, 16 maart 1937.

²³⁷⁹ Rijnsdorp had onder meer in zijn grafrede gezegd: 'De herinnering aan dezen grooten mensch is onuitwischaar. Wat hij schreef heeft zich onuitwischaar in ons hart gegrift. Deze eigenschap had hij van God, omdat God hem een kort leven toebeschikte. Wij zijn armer geworden, want wij raken in hem niet slechts een vriend, maar ook een voorbeeld kwijt. Zijn heele persoonlijkheid was ingesteld op zien, daarom is onze troost, dat hij thans eeuwig zal aanschouwen.' *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 9 november 1937.

²³⁸⁰ *De Standaard*, 20 december 1937.

²³⁸¹ *Nieuwe Leidsche Courant*, 20 december 1937.

Prachtige activiteit in het Jong-Protestantse literaire kamp'. Naast het werk van jonge katholieke kunstenaars had hij ook oog en waardering voor 'het eerlijke, goede werk uit andere kampen dan het onze'.²³⁸²

Onder voorzitterschap van W.G. van de Hulst hield de *Christelijke Auteurskring* op zaterdag 14 mei 1938 zijn voorjaarsvergadering ten huize van P.J. Risseeuw aan de Lombokstraat 9 in Den Haag om 15.30 uur. Naast de ingekomen stukken en het jaarverslag, waarin de herkozen secretaris Kamphuis zijn jonggestorven vriend J.K. van Eerbeek opnieuw herdacht, gewaagde hij van een 'betere culturele voorlichting in de Christelijke pers mede dank zij de bemoeiing van den Kring'.²³⁸³ Vervolgens kwam het tweede lustrumboek uitgebreid aan de orde. Daarna vond de oprichting plaats van een 'adviesbureau voor amateurs',²³⁸⁴ met H. de Bruin, mr. R. Houwink en W.G. van de Hulst als bestuur. De Zuid-Afrikaanse dichter Totius (dr. J.D. du Toit) aanvaarde het hem tijdens zijn bezoek aan Nederland aangeboden erelidmaatschap. Om 20.00 uur volgde een voorgezette vergadering in combinatie met de *Christelijke-Literaire Essayistenkring*. Dr. J. van Ham hield een inleiding over 'Groepsvorming', waarin hij 'de zin der literaire groepsvorming' besprak, met een 'langdurige, geanimeerde en algemeene discussie' tot besluit.²³⁸⁵

De najaarsvergadering van 17 december 1938 te Amsterdam werd grotendeels besteed aan het 'in voorbereiding zijnde' tweede lustrumboek *Verzeild Bestek* en de lustrumavonden in het land met de tentoonstelling van boeken, handschriften en portretten van de auteurs. K. Heeroma, die zijn sporen als bloemlezer had verdiend, ging in zijn lezing dieper in op 'De taak van den bloemlezer'.²³⁸⁶ Volgens hem was de goede bloemlezing, 'de ideeële, waarbij de verzamelaar zich rekenschap geeft van zijn taak'.²³⁸⁷ Jan H. de Groot, medeoprichter van de kring, sprak tijdens de lustrumavond van 10 maart 1939 in Hilversum over tien jaar *Christelijke Auteurskring* en stelde over de onderlinge verhoudingen tussen de vakbroeders, mede naar aanleiding van de discussies met Klaas Heeroma: 'Er werd hard gewerkt en hard gekibbeld! Want nooit was er een onderling een critiekloos aanvaarden van elkanders werk. Dat zou de dood zijn. Zoolang er onderling critiek is, zoolang is er een prikkel tot werken en bezinning'.²³⁸⁸ Als nieuwe kringleden werden E.B. Folkertsma en Joh. van Hulzen uitgenodigd. De *Christelijke Auteurskring* was inmiddels uitgegroeid tot een eminent letterkundig gezelschap. Vrijwel alle protestantse auteurs van naam en faam waren lid of stonden op de nominatie gevraagd te worden. Op 20 mei 1939 vergaderde de *Auteurskring* bij Rie van Rossum te Heemstede. Het bestuur had besloten 'zich niet aanstonds herkiesbaar te stellen. In de daarop volgende vrije stemming werd Klaas Heeroma als algemeen-adjunct gekozen. Heeroma nam deze benoeming aan en volgde mevrouw H. Kuyper-Van Oordt op, die vanaf de oprichting eind 1929 deze positie had bekleed. Als nieuwe leden van de *Auteurskring* werden gekozen: Ab Visser, G. Achterberg en W.E.G. Louw'.²³⁸⁹

Voor het tweede lustrumboek van de *Christelijke Auteurskring* voerde eindredacteur P.J. Risseeuw wederom de onderhandelingen met de uitgevers. Op 7 januari 1938 schreef Risseeuw aan Rijnsdorp dat hij met uitgeverij *J.H. Kok* in Kampen ging praten: 'We beslissen echter met de *gebele* redactie.' Ruim een week later meldde Risseeuw dat Kok een 'heel goed aanbod' voor de lustrumbundel had: 'Tot nu toe het beste aanbod'.²³⁹⁰ De voltallige redactie vergaderde op vrijdagavond 21 januari 1938 bij mevrouw H. Kuyper-Van Oordt in de Rotterdamse pastorie over de keuze van de uitgever. Op 17 februari 1938 schreef Risseeuw over uitgeverij *J.H. Kok* geruststellend aan Rijnsdorp, omdat de redactieleden financieel deels garant moesten staan voor de uitgave van de jubileumbundel: 'Ik geloof niet, dat er reden is voor je ongerustheid. Wij

²³⁸² *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant*, 1 mei 1937.

²³⁸³ *Het Vaderland*, 17 mei 1938.

²³⁸⁴ *Haagsche Courant*, 17 mei 1938.

²³⁸⁵ *Nieuwe Leidsche Courant*, 16 mei 1938.

²³⁸⁶ Na zijn roemruchte publicatie *Het derde Réveil* uit 1934 zou dr. K. Heeroma begin 1939 de bloemlezing *Reinie van Jong-Protestantse dichters* uitbrengen bij *Bosch & Kenning* te Baarn.

²³⁸⁷ *Nieuwe Leidsche Courant*, 20 december 1938.

²³⁸⁸ *Nieuwe Leidsche Courant*, 13 maart 1939.

²³⁸⁹ Archief P.J. Risseeuw, HDC, doos II: Centraal-Van Dorp, correspondentie *Christelijke Auteurskring*, 1932-1941.

²³⁹⁰ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 16 januari 1938.

hebben met een *bona fide* uitgever te doen.²³⁹¹ (...) Persoonlijk ben ik *allerminst* bevreesd, dat we in gebreke zullen blijven. Integendeel - wij zullen moeite hebben met de *beperking* tot 16 à 17 vel. Ik neem dus graag jouw financieel risico, dat je meent te lopen, over. Ik ben er niet bang voor.' Piet Risseeuw adviseerde hem nog eens met mevrouw H. Kuyper-Van Oordt te spreken. Wanneer zij eveneens bedenkingen mocht hebben, zou de redactie dit punt opnieuw bespreken.

In een bericht aan de leden van de *Christelijke Auteurskring* schreef de redactie van het lustrumboek op 25 februari 1938 dat zij, 'strevende naar de beste behartiging van de ideële en materiële belangen der leden', besloten had ditmaal de bundel bij *J.H. Kok* te Kampen 'te doen verschijnen'.²³⁹² Gezien de lange inzendtermijn, tot 1 september 1938, drong de redactie er wel op aan dat de leden hun beste werk voor de lustrumbundel zouden reserveren. De bijdragen, die nog niet eerder in druk verschenen mochten zijn, werden met circa f. 5,- 'per bladzijde druks' vergoed. 'Nu wij voor de tweede maal met een "wapenschouw" voor het forum van pers en lezers komen, zouden wij gaarne zien, dat de kwaliteit van het eerste lustrumboek overtroffen wordt.' De leden, die zowel proza als poëzie schreven, werden verzocht zich met Risseeuw in verbinding te stellen 'ten einde overleg te plegen'. Tevens hield de redactie zich aanbevolen voor de opgave voor een geschikte titel voor de jubileumbundel.

Voor deze titel moest er heel wat water - dit keer - door de Maas stromen, voordat het tweede lustrumboek gedoopt kon worden.²³⁹³ Uiteindelijk viel de keus op de oud-Hollandse zeemansterm 'verzeild bestek', een door Hk. Mulder - meer bekend als Adel Anckersmith - uit Aardenhout voorgestelde titel.²³⁹⁴ Op 26 november 1938 vroeg Risseeuw aan Rijnsdorp: 'Heb je de verklaring van Verzeild Bestek door gegeven aan mevr. H.K.V.O.? Zo niet, wil je het dan nog doen? Zij wacht er op!' Op 10 januari 1939 reageerde mevrouw H. Kuyper-Van Oordt op de brief van Rijnsdorp en waarschuwde: 'Echter zou in dit geval de scheepvaart-kunde de letterkunde leelijk in 't nauw kunnen brengen! Wat toch is 't geval?' Vervolgens somde ze enkele argumenten op tegen de titel, die door de feiten van een nautisch deskundige werden weerlegd. Hendrika Kuyper-Van Oordt, die de inleiding van *Verzeild Bestek* schreef, hield zich voor de verklaring van de titel dan ook letterlijk 'aan het woord van de bevoegde'.²³⁹⁵ Tevens herdacht zij de overleden auteurs: 'Twee, die met ons uitvoeren, zijn niet meer. Een In Memoriam Ds. J. Heynes en J.K. van Eerbeek (Meinart Boss) moeten we hier neerschrijven. Bereikte Ds. Heynes de rijpheid der jaren. Meinart Boss was een vroege dood beschoren, wij betreuren hem diep.'²³⁹⁶

Op 2 oktober 1938 gaf Risseeuw aan dat hij op zaterdag 22 oktober 1938 zoveel mogelijk kopij wilde overdragen aan J.H. Kok. Hij had deze uitgever uitgenodigd voor het tweede deel van de redactievergadering, zodat de redacteuren eerst apart konden vergaderen. Rijnsdorp stond zijn novelle 'Het gezag van Axel Nygaard Jr.' af aan de lustrumbundel. Zijn mederedacteur

²³⁹¹ Uitgever J.H. Kok Sr. combineerde afwisselend de eigenschappen van dominee en koopman, zoals de auteur Bert Bakker (die toen als redacteur bij uitgeverij *J.H. Kok* te Kampen werkte) aan den lijve had ervaren met zijn manuscript van een roman. Gerrit Kamphuis schreef over de ervaringen van zijn vriend Bert Bakker met uitgever J.H. Kok in zijn dagboek op 16 december 1936: 'Van Woensdag tot Vrijdag bij Bert Bakker hier geweest, die groot gedonder met de oude Kok had omdat zijn boek niet christelijk genoeg was: "het borgtochtelijk lijden" had hij er niet in gevonden, zoals hij zei. Van 12-5 uur hadden ze gepraat. De oude Kok is steil, burgerlijk en commercieel: van kunst of kunstenaars zal hij nimmer notie krijgen; hij heeft bovendien veel te veel eigendunk en de gave van het kunnen-luisteren verloren: nooit laat hij iemand uitpraten, voortdurend valt hij in de rede, niet als reactie op het gesprokene, maar om zijn eigen gedachten uit te spreken. Bert was woedend en teleurgesteld; zijn dienstverband met Kok zal nu wel den langsten tijd geduurd hebben. Hij liep bij zijn terugkomst maar steeds te vloeken.' Uiteindelijk heeft Bakker zijn roman *Ieder is alleen* in 1937 aan uitgever J. van Ulzen van *U.M. Holland* verkocht.

²³⁹² Brief van de redactie van de lustrumbundel aan de leden van de *Christelijke Auteurskring*, d.d. 25 februari 1938. Op het laatste moment hadden na de voorlopige besprekingen met uitgeverij *J.H. Kok* zich nog andere uitgevers bij Piet Risseeuw gemeld.

²³⁹³ In de redactie werd lang gesproken over een geschikte titel voor de lustrumbundel, waarbij mevrouw H. Kuyper-Van Oordt lastig te overtuigen bleek.

²³⁹⁴ Bericht van secretaris Gerrit Kamphuis op 25 november 1938 aan de leden van de *Christelijke Auteurskring*. In het N.B. deelde hij mee, dat de titel *Verzeild Bestek* door de redactie en uitgever van het lustrumboek was aanvaard.

²³⁹⁵ Hendrika Kuyper-Van Oordt, 'Verzeild Bestek', 2.

²³⁹⁶ De burgernaam van J. K. van Eerbeek was Meindert Boss.

complimenteerde hem met zijn bijdrage: ‘Het slot van je novelle is best geworden!’²³⁹⁷ Risseeuw bewaakte de planning van de uitgave nauwlettend. Op 12 december 1938 vroeg hij aan Rijnsdorp: ‘Mag ik *omgaand* het ontwerp van Kok terug ontvangen? Er is haast bij.’ Op 2 januari 1939 meldde hij aan Rijnsdorp dat G.D. Hoogendoorn en Marius Richters bezig waren met de vignetten. Gerrit Kamphuis schreef Rijnsdorp op 4 januari 1939: ‘Met de lustrumbundel schiet het goed op. Binnenkort hoop ik nog even naar Kampen te gaan. Risseeuw en ik zijn er erg druk mee, maar juist, als men zulk een onrust stokend geschrijf onder oogen krijgt, voelt men hoe goed het is positief en praktisch voor onze letteren te kunnen bezig zijn.’²³⁹⁸

Verzeild Bestek verscheen in de week van 20 februari 1939, precies op tijd voor de reeks geplande lustrumavonden. De medewerkers ontvingen elk twee gebonden presentexemplaren, ‘benevens enkele overdrukjes’. Overeenkomstig het besluit van de ledenvergadering van 17 december 1938 was een bedrag van f. 100,- gereserveerd voor het lustrumdiner en werd eveneens eenzelfde bedrag gestort in de algemene kas, als reserve voor de eerstvolgende vijf jaren. Er bleef vervolgens aan honorarium f. 5,50,- per pagina over voor de medewerkers. Rijnsdorp ontving voor zijn novelle f. 55,-, en f. 50,- voor het redacteurschap.²³⁹⁹ Omdat de redacteurs Risseeuw en Kamphuis het meeste werk hadden verzet kregen zij elk f. 100,- Risseeuw verrekende direct voor alle leden de contributie van f. 1,50,- voor het lidmaatschap van de *Auteurskring*. Eind februari 1939 ontving Rijnsdorp een postcheque van uitgeverij *J.H. Kok N.V.* van f. 103,50,-.²⁴⁰⁰ *Verzeild Bestek*, met de ondertitel: ‘Uitgave ter gelegenheid van het tweede lustrum van den Christelijken Auteurskring 1929-1939’, verscheen in de lopende jaargang van de *V.C.L.* Niet-leden van deze bibliotheekreeks van *J.H. Kok* betaalden voor de gebonden versie f. 4,25,- en voor een ingenaaid exemplaar f. 3,50,-. Het lustrumboek was verlucht met tekeningen van G.D. Hoogendoorn en Marius Richters,²⁴⁰¹ terwijl Roeland Koning het bandontwerp had verzorgd.²⁴⁰² Op het voorplat van de kloeki, in lichtblauw linnen gevatte gebonden uitgave, zeilde een donkerblauw zeilschip, waarbij de titel dwars over de tuigage liep.²⁴⁰³ De afbeelding symboliseerde de *Auteurskring* die goed op koers lag. Vrijwel alle leden, negenentwintig in getal,²⁴⁰⁴ hadden meegewerkt aan het lustrumboek dat met recht een ‘wapenschouw’ gaf van de christelijke auteurs en hun werk. Rijnsdorp oogstte met zijn novelle meer waardering dan met zijn tweede roman *Eldert Holier*, omdat de lezers in het verhaal weer de vertrouwde auteur van *Koningskinderen* herkennen.

²³⁹⁷ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 24 november 1938

²³⁹⁸ Kamphuis verwees hier naar het omstreden artikel van Rudolf van Reest in *De Reformatie*, zie hiervoor: deel III, epiloog, II: ‘Is literatuur politiek of theologie geworden?’

²³⁹⁹ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp d.d. 13 februari 1939.

²⁴⁰⁰ P.J. Risseeuw attendeerde vanuit zijn functie als penningmeester de leden van de *Christelijke Auteurskring* in november 1939 op de aanwijzing van de inspecteur der Inkomstenbelasting, dat ‘alle inkomsten, voortvloeiende uit journalistieke en literaire werkzaamheden, lezingen e.d.’ nauwkeurig moesten worden opgegeven.

²⁴⁰¹ Op 4 september 1938 bedankte Kamphuis na een redactievergadering Rijnsdorp tactisch voor zijn ‘begeleiding langs de Maas’. Gerrit Kamphuis publiceerde in *Verzeild Bestek* een artikel over de Rotterdamse schilder Marius Richters. ‘De Rotterdammers mogen dan al weinig romantisch aangelegd zijn, dáár, bij en op de rivier, in die wijde en levende ruimte, waar het licht helder en blinkend, maar ook subtiel genuanceerd kan zijn, zullen toch velen hun avonden verdroomen en gevoelens verlangen en oneindigheid ervaren, die in het drukke dagleven diep weggeborgen bleven. En een schilder als Marius Richters leer ik nog te meer waardeeren, nu ik zie, hoe hij iets dáárvan gegrepen heeft.’

²⁴⁰² Roeland Koning zou naast zijn bloeiende schilderspraktijk zich binnen de protestantse letterkunde eveneens ontwikkelen tot een veelgevraagd illustrator en ontwerper van boekbanden en stofomslagen.

²⁴⁰³ De goedkopere, ingenaaide versie van het lustrumboek toonde op het voorplat tussen de in zwarte kapitalen gezette titel en de naam van de uitgeverij een lichtblauwe collage opgebouwd uit touwwerk en zeilen, een kompas, scheepsklok en een sextant.

²⁴⁰⁴ Aan *Verzeild Bestek* werkten de volgende leden mee (in volgorde van de plaatsing van de bijdragen): Jo Kalmijn-Spienburg, J.K van Eerbeek (M. Boss), Totius, Anne de Vries, Willem de Mérode (W.E. Keuning), Ignatia Lubeley (J.I.D.A.J.E. Engelberts), Roel Houwink, Jan H. Eekhout, Rie van Rossum, Gerrit Kamphuis, G. Mulder, Muus Jacobse (K. Heeroma), Joh. van Hulzen, A. Wapenaar, Jan H. de Groot, Hendrika Kuyper-Van Oordt, P.J. Risseeuw, Hk. Mulder, Wilma, H. de Bruin, Mary Pos, Fedde Schurer, G. Sevensma-Themmen, Bert Bakker, Adel Anckersmith (Hk Mulder), Piet Korthuys, H.M. van Randwijk, G. van Bokhorst en C. Rijnsdorp. Voorzitter W.G. van de Hulst werkte in tegenstelling tot *Het Heerlijk Ambacht* niet mee aan deze tweede lustrumbundel.

De ontvangst van de bundel was gunstig. In het *Rotterdamsch Nieuwsblad* van 20 juli 1939 werd *Verzeild Bestek* besproken met een fraaie interpretatie van de titel: 'Dit jaar bestaat de Christelijke Auteurskring tien jaar. De Kring heeft, gelijk het een goed zoon van een zeevarend volk past, het bestek opgemaakt, de plaats bepaald, waar hij zich nu op dit moment bevindt. Dit verzeild bestek is dus een plaatsbepaling geworden van zijn leden, een realisatie van het heden, vanwaar - om in nautische taal verder te spreken - koers en verheid, afstand, naar het doel kan worden bepaald.' Het novellistisch werk in de bundel werd 'uitstekend' genoemd. In *Opwaartsche Wegen* werd *Verzeild Bestek* besproken door redacteur Jac. Romijn, die eveneens gecharmeerd was van de originele titel. Aan het einde van een opsomming van de bijdragen noemde hij: 'en tenslotte, een der beste, meest beheerschte korte verhalen van de gansche verzameling "Het gezeg van Axel Nijgaard Jr." van C. Rijnsdorp.'²⁴⁰⁵

7.4.6 *Lustrumavonden: auteurs en publiek*

Ook het tweede lustrum van de *Christelijke Auteurskring* werd gevierd met tal van lustrumavonden in stad en land.²⁴⁰⁶ In zijn circulaire van 25 november 1939 riep secretaris G. Kamphuis de leden op hun medewerking te verlenen aan deze literaire publieksavonden. Voor de tentoonstelling, die door de plaatselijke boekhandel werd georganiseerd, verzocht hij de aangesloten leden boeken, handschriften en een recente foto in bruikleen te geven. Over de vergoeding schreef hij ietwat cryptisch: 'Het gezamenlijke honorarium, met inbegrip van reiskosten bedraagt per avond f. 35,- waarvan afrekening geschiedt op dezelfde avond van optreden, bij onderling overleg.' Dat was bepaald geen vetpot, zoals bijvoorbeeld bleek bij de eerste lustrumavond op 24 februari 1939 in Den Haag, waar zes auteurs optraden.²⁴⁰⁷ Rijnsdorp was niet aanwezig bij deze aftrap van het tweede lustrum.²⁴⁰⁸ Voor elke lustrumavond was een met elementen uit het bandontwerp van *Verzeild Bestek* versierd programma ontworpen, dat tevens bewijs van toegang voor de avond was. Hierin waren de namen van de sprekers, de titels van de lezingen en voordrachten opgenomen, aangevuld met informatie over de tentoonstelling en de *V.C.L.*-reeks van uitgeverij *J.H. Kok* te Kampen. De *Auteurskring* werkte voor de organisatie van de lustrumavonden - anders dan bij het eerste lustrum in 1934 - niet alleen samen met de plaatselijke christelijk-letterkundige kringen. In de protestantse dagbladders was begin 1939 bij de aankondiging van het lustrum en de lustrumbundel namelijk de oproep verschenen: 'Organisaties, comité's en vereenigingen welke zulk een lustrumavond wenschen te organiseren worden uitgenoodigd zich schriftelijk in verbinding te stellen met den secretaris der lustrumcommissie, de heer P.J. Risseeuw, Lombokstraat 9, Den Haag.'²⁴⁰⁹ Aan deze uitnodiging werd bescheiden gehoor gegeven.

²⁴⁰⁵ Jaap Romijn, 'Verzeild Bestek' in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 17, nr. 8, oktober 1939, 387-388.

²⁴⁰⁶ Den Haag, 24 februari 1939 in wijkgebouw *Bethel* (sprekers: P.J. Risseeuw, G. Kamphuis, Anne de Vries, Jan H. de Groot, Piet Korthuys, Bert Bakker); Gorinchem, 27 februari 1939 in de grote zaal van het *Christelijk Militair Tehuis* (sprekers: P.J. Risseeuw, Rie van Rossum, dr. K. Heeroma); Hardinxveld, 28 februari 1939 (sprekers Roel Houwink en Anne de Vries); Bodegraven, 3 maart 1939 in zaal *Reboboth* (sprekers C. Rijnsdorp, Rie van Rossum, G. Mulder, Karel J. van Dorp met Jo van Dorp-Ypma, die geen lid was van de *Auteurskring*); Hilversum, 10 maart 1939 in *De Vereeniging* (sprekers: Jan H. de Groot, Anne de Vries, Rie van Rossum, Karel J. van Dorp), Ede, 17 maart 1939 in *Reehorst* (sprekers: P.J. Risseeuw, Anne de Vries en Rie van Rossum); Vlaardingen, 22 maart 1939 in zaal *Liefde en Vrede* (sprekers C. Rijnsdorp, Rie van Rossum, Roel Houwink); IJmuiden, 23 maart 1939 (sprekers: C. Rijnsdorp en E.G. van Teylingen); Scheveningen, 24 maart 1939 in de bovenzaal van de Openbare Christelijke Leeszaal en Bibliotheek (sprekers: Joh. van Hulzen, Jan H. de Groot en P.J. Risseeuw); Den Helder, 29 maart 1939 in het evangelisatiegebouw Palmstraat (sprekers: P.J. Risseeuw, Rie van Rossum en G. Mulder); Amsterdam, 5 april 1939 in de aula van de *Waalkerk* (sprekers: G. Kamphuis, Rie van Rossum, Hein de Bruin en Fedde Schurer); Rotterdam, 14 april 1939 in *Tivoli* (sprekers: A. Wapenaar, G. Mulder, P.J. Risseeuw en Jan H. de Groot); Leeuwarden, 15 november 1939 (sprekers: Roel Houwink en Joh. van Hulzen); Baarn, 22 november 1939 (sprekers: C. Rijnsdorp en Rie van Rossum). Van de geplande bijeenkomsten in Amersfoort en Assen waren geen verslagen in de dagbladders te vinden.

²⁴⁰⁷ Er werd in Den Haag daarom dan ook een toegangsprijs van 40 cent gevraagd, terwijl voor de lustrumavond in Vlaardingen met slechts drie sprekers een toegangsprijs van 20 cent werd gegeven.

²⁴⁰⁸ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 17 februari 1939. 'Ik begrijp best dat je vrijdag niet komt - het is alles te vermoeiend.'

²⁴⁰⁹ *Nieuwe Leidsche Courant*, 8 januari 1939.

Rijnsdorp genoot van het directe contact tussen schrijver, publiek en lezer. Evenals bij het eerste lustrum werkte hij vier keer mee aan de lustrumavonden. Op 3 maart 1939 trad hij op tijdens de literaire avond, die in het kader van de Boekenweek onder auspiciën van boekhandelaar *W. Karssen & Zoon* werd gehouden in gebouw *Rehoboth* te Bodegraven. W. Karssen schreef hem op 2 maart 1939 teleurgesteld dat de kaartverkoop zeer gering was. Ook had hij niemand kunnen vinden voor de opening van de avond: ‘de Burgemeester woont nog niet ter plaatse, de loco-Burg. heeft een zwaar-zieke zoon, de Herv. dominé heeft kerkeraad, de Gereformeerde interesseert zich niet voor literatuur enz. enz.’. Toch werd het een avond ‘van hoog kunstgenot, waarvan de richting werd aangegeven door een kostelijk speechje van den heer C. Rijnsdorp’,²⁴¹⁰ die na zijn opening van de lustrumavond vervolgens de vraag beantwoordde: ‘Wat hebben we eigenlijk aan literatuur?’. Rijnsdorp wist het publiek met rake voorbeelden aan te spreken: ‘Men kan de lectuur vergelijken met een schietschijf, dan is literatuur een schot in de roos. Raakschieten echter eischt een vaste hand, geduld, liefde en toewijding. Literatuur is dus de beste lectuur, want aan haar is het meeste ten koste gelegd.’²⁴¹¹ Over de schrijver had Rijnsdorp opgemerkt: ‘Spr. ziet het zoo dat de schrijver is de mond, en dat de lezers zijn de oogen en de ooren. (...) De schrijvers hebben alleen dit bijzondere: zij spreken van wat ze gezien hebben met de gewone oogen en met de *oogen der verbeelding*. Wie dezen aanleg mist, kan geen schrijver zijn.’²⁴¹² In het tweede verslag van dezelfde avond schreef de verslaggever in dezelfde krant: ‘Litteratuur wil den smaak veredelen, een litteratuur-tentoonstelling is als een bloemententoonstelling en ook daar vraag men toch niet “Wat heb je eraan?” Zoo werkt ook de Chr. Auteurskring in den taaltuin, bewust van zijn roeping, de talenten wachtend van God.’²⁴¹³ Na dit ‘sobere zelfgetuigenis’ van Rijnsdorp las Rie van Rossum haar bijdrage uit *Verzeild Bestek*. G. Mulder, de voordrachtskunstenaar Karel J. van Dorp met zijn vrouw - niet-lid Jo van Dorp-Ypma uit Haastrecht - verleenden eveneens hun medewerking.

Later die maand, op 22 maart 1939, trad Rijnsdorp op in Vlaardingen. In de zaal ‘Liefde en Vrede’ hield hij eerst een causerie over ‘Tien jaar op weg’, na de pauze gevolgd door de voorlezing van een fragment uit *Eldert Holier*. Ook Roel Houwink en mej. Rie van Rossum gaven acte de presence.²⁴¹⁴ In beide plaatsen hield Rijnsdorp op verzoek van Piet Risseeuw een korte toespraak over *Verzeild Bestek*,²⁴¹⁵ zoals Risseeuw dat eerder deed tijdens de eerste lustrumavond in Den Haag op 24 februari 1939.²⁴¹⁶ Over de lustrumavond in IJmuiden op 23 maart 1939 schreef Rijnsdorp aan Risseeuw: ‘Gisteren sprak ik in IJmuiden in een kerk van een preekstoel af en onder “het gehoor” waren drie predikanten. Dat is me nog nooit overkomen. Van Teylingen was een van de drie en die is misschien gangmaker geweest voor de anderen.’²⁴¹⁷

De lustrumavond in Rotterdam kreeg een ander verloop. Voorzitter G. van Roon van de *Christelijke Openbare Leeszaal en Bibliotheek* te Rotterdam-West vroeg Rijnsdorp op 24 januari 1939 advies over een eventueel te houden lezing en tentoonstelling in het kader van het tweede lustrum van de *Christelijke Auteurskring*, in samenwerking met de Christelijke Leesbibliotheken. Nadat Rijnsdorp hem had gezegd dat P. Bedeker, voorzitter van de Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam, een soortgelijk initiatief ontplooid, klom Van Roon direct in de pen. In zijn brief, ondertekend door de adjunct-bibliothecaresse, mevrouw M. Sizoo-Verhoeff, verzocht hij Bedeker zijn plannen om in samenwerking met de *Auteurskring* een letterkundige avond te organiseren te staken. Van Roon wilde eerst de oproep van de *Christelijke Auteurskring* op 2

²⁴¹⁰ *Ibidem*, 8 maart 1939.

²⁴¹¹ *Ibidem*, 7 maart 1939.

²⁴¹² *Ibidem*.

²⁴¹³ *Ibidem*, 8 maart 1939.

²⁴¹⁴ Verwijzend naar de letter ‘R’ in de namen van de sprekers R.H., C.R. en R.v.R., had Rijnsdorp volgens de notitie op zijn programma geestig opgemerkt te hopen, ondanks al die ‘R’s’, geen rammelend programma te bieden.

²⁴¹⁵ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 16 januari 1939. Als honorarium kreeg Rijnsdorp f. 10,- plus reiskosten. Waarschijnlijk was de ‘gezamenlijke vergoeding’ aangepast.

²⁴¹⁶ *Nieuwe Leidsche Courant*, 25 februari 1939.

²⁴¹⁷ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 24 maart 1939. Rijnsdorp doelde op ds. E.G. van Teylingen, de eerste voorzitter van het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland*.

februari 1939 in het bestuur behandelen. Uiteindelijk werd de avond georganiseerd door het dagblad *De Rotterdammer*. In het programma van deze lustrumavond, die op vrijdagavond 14 april 1939 plaatsvond in de ruime bovenzaal van *Tivoli* aan de Coolsingel, ontbrak de naam van C. Rijnsdorp. Als sprekers traden de auteurs A. Wapenaar, P.J. Risseeuw, G. Mulder op. De dichter en publieksliefeling Jan H. de Groot droeg uit zijn poëzie voor. De heer H.J. van Wijlen, die de leiding van de avond van de verhinderde hoofdredacteur-directeur H. Diemer had overgenomen, was erg trots op de geslaagde Rotterdamse avond. ‘Men zegt wel dat ’t literaire leven in onze werkstad niet zoo tot bloei komt, maar thans hebben wij in onze Maasstad een onvergetelijke avond beleefd.’²⁴¹⁸

Op 13 oktober 1939 schreef Rijnsdorp aan Risseeuw over zijn lezing in Baarn, dat hij graag uit eigen werk wilde voorlezen. ‘Ik heb n.l. bijna voltooid een kleine novelle (circa 25 min. lezens), getiteld “Legende van den extatischen ouderling”, waarin ik weer, zij het op een nieuwe manier, aansluit bij motieven, verwant aan die in Koningskinderen. Op het nieuwe valt overigens de nadruk.’ Op 10 november 1939 maakte de secretaresse van de *Nederlandschen Christen Vrouwenbond*, afdeling Baarn, echter een klein voorbehoud: ‘In verband met den staat van beleg, die ook in Baarn is afgekondigd, is het noodzakelijk voor deze vergadering de toestemming van den burgemeester te verkrijgen.’²⁴¹⁹ Rijnsdorp opende zijn lezing ‘Literatuur en Leven’ met een verwijzing naar de opkomende oorlogsdreiging. ‘Want het is zooals Stijn Streuvels reeds in 1914 in zijn oorlogsdagboek schreef, dat in ernstige en spannende tijden, waarin het bestaan zelf op het spel staat, veel dingen aan onmiddellijke belangrijkheid verliezen en daaronder valt ook voor een deel alle kunst-streven, laat staan het houden van bespiegelingen over zulk een kunst-streven.’²⁴²⁰ Rijnsdorp vervolgde zijn voordracht met de dubbele voorspelling:

Wanneer ik dan toch enkele woorden wijd aan de verhouding van literatuur en leven, is dat slechts om eraan te herinneren: de literatuur is de maan, het leven is de zon; en we zullen erin moeten berusten dat we voorloopig in dit opzicht met afnemende, misschien wel met donkere maan te maken hebben. Hierbij kunnen we ons overigens troosten met de gedachte, dat dit slechts een *schijngestalte* is en dat zelfs die schijngestalte niet blijvend zal blijken te zijn. De tijd komt eerlang dat we weer van een eerste kwartier zullen kunnen spreken, van een nieuwe Ned. Prot.-Christelijke literatuur, die, als de gedroomde zoon van W. de Mérode, te zijner tijd ‘volwassen schoon’ wordt.

De vraag of deze uitspraak blijk gaf van een ‘bekrompen of zelfzuchtige geest’, beantwoordde Rijnsdorp ontkennend, waarbij hij opmerkte dat ‘al ons bezit, stoffelijk en geestelijk’, in deze dagen op de proef werd gesteld: ‘Men kan zeggen: de soldaten aan de grenzen en op alle verdedigingspunten, dat is de echte defensie - en die andere, die is culturele defensie, die is maar symbolisch. Maar men kan het ook omkeeren en zeggen: de militaire defensie is alleszins letterlijk, maar meteen is zij zinnebeeld, symbool van de *culturele* weerbaarheid van het Nederlandsche volk. Morele herbewapening, maar ook morele zelfverdediging; defensie van cultuurgoederen. En dat niet maar een passief afwachten, maar een actief bezig zijn, waarvan het beleggen en het bezoeken van deze vergadering een bewijs en een voorbeeld is.’ Hij eindigde deze positiebepaling: ‘Moge ik thans van de beschouwing tot de daad overgaan en U een novelle voorlezen, die ik onlangs geschreven heb en die, zoo zij niet tot de literatuur gerekend zal kunnen worden, toch ongetwijfeld iets te maken heeft met het leven, zoowel met kleine als met hoofdletter gespeld’, waarna hij zijn novelle ‘Legende van den extatischen ouderling’ voorlas.

Tijdens de eerder gehouden voorjaarsvergadering van de *Auteurskring* op zaterdag 20 mei 1939 ten huize van Rie van Rossum aan de Crayenestersingel 24 te Heemstede, werd naast het jaarverslag van de secretaris ook verslag gedaan door de redactie van *Verszeld Bestek*. Tevens werd het vervolg van het lustrumjaar besproken en het diner ter viering van het tienjarig bestaan van de *Christelijke Auteurskring*. Dit feestmaal werd georganiseerd door de ‘Commissie van Voorbereiding’, bestaande uit drie vrolijke jongemannen Bert Bakker, Jan H. de Groot en Piet

²⁴¹⁸ *Nieuwe Leidsche Courant*, 15 april 1939.

²⁴¹⁹ Brief van A. Strik-Ooms aan C. Rijnsdorp, d.d. 10 november 1939.

²⁴²⁰ Manuscript van Rijnsdorps lezing. Archief C. Rijnsdorp, *HDC*.

Korthuys. Op 1 december 1939 berichtten zij hun ‘Kunstzusters en -broeders’ in een olijk opgesteld epistel over het lustrumdiner, dat ‘na vele omzwervingen, proefnemingen en beproevingen’ zij uiteindelijk ‘de eenige daartoe waardige gelegenheid’ gevonden hadden, namelijk het wijnhuis *d’Vijff Vlieghe* te Amsterdam. Verwijzend naar de oorlogsdreiging vroegen zij zich af of een ‘weidsch festijn’ wel passend was, maar een ‘eenvoudig feestmaal’ leek de commissie toch gerechtvaardigd, ‘tot uiting van onze dankbaarheid voor het feit, dat wij ons verzeild bestek over een vrije reis in vrijheid mogen opmaken’. Het feestdiner vond plaats op 16 december 1939 in het zeventiende-eeuwse huis ‘*Daer d’Vijff Vlyben nythangen* te Amsterdam, op de hoek van de Spuistraat en de Vliegende Steeg, omstreeks half acht. ‘In de oud-Hollandsche gelagkamer beneden zullen wij ons verzamelen voor een dronk en een gesprek vooraf, ter inleiding van de maaltijd, die omstreeks negen uur boven in de spijskamer met open keuken zal aanvangen en vóór 1 uur moet zijn beëindigd.’ Tevens had de voorbereidingscommissie voor de leden die van ver kwamen logies geregeld.

Piet Korthuys meldde Rijnsdorp op 14 december 1939 opgetogen dat de commissie blij was dat hij zich had aangemeld. ‘We komen niet in zwart, dus geen jacquet, rok of smoking!’ Van de Hulst trad op als tafelpraeses. Korthuys complimenteerde Rijnsdorp met zijn laatste bijdrage aan *Opwaartsche Wegen*.²⁴²¹ ‘Met belangstelling en bewondering las ik je schets in O.W. Er zit iets van hetzelfde surrealisme in als in je boek. (...) Je muziekverslagen lees ik ook vrij geregeld, je hebt het er druk mee in het seizoen.’²⁴²² Het succes van de feestavond bleek uit de bekende groepsfoto,²⁴²³ waarop de auteurs lachend en met veel jolijt poseerden, en even niet dachten aan de naderende wereldoorlog die reeds zijn slagschaduw vooruit wierp.

Over de vreemde winter van 1939/’40, nadat Engeland zich na de inval van Hitler in Polen met Duitsland in oorlog beschouwde, schreef P.J. Risseeuw - terugblikkend in zijn *Kinderen en erfgenamen*: ‘In deze zelfde winter vierde de Auteurskring zijn tweede lustrum met een aantal literaire avonden die druk werden bezocht. Groepsgewijs trokken de leden er op uit om in de steden en in de provincie uit eigen werk te lezen. Het leek er op of zij iets begonnen te betekenen, of hun werk op een of andere manier aansloeg.’²⁴²⁴ Over het feestelijke hoogtepunt van het tweede lustrum vervolgde hij zijn verhaal: ‘De leden van de kring vierden onder elkaar op intieme wijze hun feest in *d’Vijff Vlieghe*. Er werden foto’s gemaakt. Tien jaar literaire vriendschap zonder kliekgeest, dat feit mocht gevierd worden. Ze hadden elkaar als dat nodig was niet gespaard.’²⁴²⁵ Over *Verzeild Bestek* schreef Risseeuw vervolgens in zijn roman: ‘Het Tweede Lustrumboek liet in meer dan één bijdrage iets doorschemeren van onrust over naderend onheil. “Ze zeggen: deze wereld gaat verloren in bloed en modder, want mensen haten elkaar bitterder dan ooit tevoren.” Over Daniël: “Die jood ... vreemd bloed ...” en in een vredebede: “Wil ons klein land, ons arme volk genadig zijn ...”’²⁴²⁶

7.4.7 Voorzitter, opheffing en illegaliteit

Op zaterdagmiddag 14 september 1940 vergaderde de *Christelijke Auteurskring* voor het eerst tijdens de Duitse bezetting. Deze bijeenkomst vond plaats bij Jan H. de Groot thuis aan de Agatha Dekenstraat 2 in Amsterdam. Volgens de convocatie hield H.M. van Randwijk onder de titel ‘Positie, gevaren en mogelijkheden’, een korte inleiding over ‘de plaats der Protestantsche schrijvers in dezen tijd’. Rijnsdorp nam met Risseeuw, die op het Haagse *Hollands Spoor* instapte, de trein naar Amsterdam, zodat zij samen konden bijpraten en overleggen. Volgens het verslag van de bijeenkomst in het notulenboek van de *Christelijke Auteurskring* vond Rijnsdorp zichzelf een ‘beschouwend type’, en was hij niet geneigd uit de toespraak van Van Randwijk ‘practische

²⁴²¹ C. Rijnsdorp, ‘De legende van den extatischen ouderling’, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 17, nr. 10, december 1939, 437-448.

²⁴²² Brief van P. Korthuys aan C. Rijnsdorp, d.d. 14 december 1939.

²⁴²³ Schrijversprentenboek 28, *Opwaartsche Wegen*, 102-103.

²⁴²⁴ P.J. Risseeuw, *Kinderen en erfgenamen*, 75.

²⁴²⁵ *Ibidem*.

²⁴²⁶ *Ibidem*.

richtlijnen' te putten. Risseeuw meende dat 'we niets anders kunnen doen dan voortgaan met ons werk'.²⁴²⁷ Van de leden kreeg Henk van Randwijk - ondanks zijn indringend appel - weinig steun; zijn betoeg riep eerder verwarring op.²⁴²⁸ Tijdens deze vergadering trad W.G. van de Hulst af als voorzitter van de *Christelijke Auteurskring*. Vanaf de oprichting in november 1929 had hij bijna elf jaar lang de voorzittershamer gehanteerd. Rijnsdorp volgde hem op als voorzitter, nadat hij door Van de Hulst was voorgedragen als kandidaat. Met alle stemmen minus 1 werd Rijnsdorp tot nieuwe voorzitter van de kring gekozen.

Tijdens de vergadering op 9 november 1940 werd besloten het huishoudelijk reglement van de *Christelijke Auteurskring* te wijzigen zodat auteurs, die de letterkunde beoefenden in de vorm van het essay, ook lid konden worden. Kamphuis doelde daarmee expliciet op de *Christelijk-Literaire Essayistenkring* die - hoewel officieel nooit ontbonden - al enkele jaren zijn werkzaamheden had gestaakt: 'De naam en de statuten van onzen Kring laten toe de belangrijkste figuren onder essayisten en literatuur-historici op te nemen.' Daarbij argumenteerde het bestuur als volgt: 'Aan deze uitbreiding ligt de gedachte ten grondslag (welke reeds meer dan eens in onze vergaderingen naar voren is gekomen), dat het nu meer dan ooit zaak is de verbrokkeling op het terrein der Protestantsche letteren tegen te gaan. Juist in dezen tijd moeten wij alle krachten concentreren om de geestelijke erfenis van vroegere geslachten niet verloren te laten gaan, maar te bewaren en daarop, ieder naar zijn mogelijkheden, voort te bouwen.' In het vervolg van de argumentatie klonk de stem van de literator en kunstvoeder Rijnsdorp duidelijk door:

Deze tweeledige taak: het zich liefdevol verdiepen in ons verleden en het werken aan de toekomst, de studie der literatuur en het scheppen van literatuur, zien wij als twee onderling niet te scheiden consequenties van één beginsel: de culturele taak van den Protestantsche Christenen in Nederland. Moge het besef hiervan ons allen vereenigd houden en sterken tot ons werk.²⁴²⁹

Tijdens de vergadering van de *Christelijke Auteurskring* op zaterdagmiddag 14 december 1940 om half 3 bij Rie van Rossum te Heemstede werd naar aanleiding van de gewijzigde artikelen in de statuten door de dichter Jan H. de Groot de vrees uitgesproken, 'dat de Kring geheel van karakter veranderen zal, doordat het wetenschappelijke gaat overwegen, evenals bij de Mij voor letterkunde, waarvan zelfs de dokter lid was, die hem aan zijn blindedarm geopereerd had'.²⁴³⁰ Klaas Heeroma, die de redactie had gevoerd op de gewijzigde artikelen, stelde dat het karakter van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* altijd al een wetenschappelijk karakter droeg en dat het niet de bedoeling was van de *Auteurskring* een overwegend wetenschappelijke vereniging te maken: 'Dit wordt ook eenigszins gewaarborgd doordat hij voorstelde van het bestuur van vijf leden minstens drie uit de creatieve kunstenaars te doen kiezen.' Vervolgens hield Rijnsdorp een op de bezettingstijd afgestemd referaat met als titel: *Oogenblik en oogenblikswaarde*.²⁴³¹ In zijn inleidend exposé over de tijdgeest deed hij een uitspraak die voluit zijn denken over calvinisme en cultuur typeerde: 'Maar op ons zijn de einden der eeuwen gekomen. We zijn, in cultureel opzicht, *late mensen*.' Rijnsdorp haakte vervolgens dieper in op het werk van de christelijke letterkundigen tijdens het Interbellum: 'De *idee* van een protestants-christelijke literatuur en kunst, waarbij de eredienst als kunst-stimulerende en kunst-verbruikende factor uitgeschakeld was, omdat de religie

²⁴²⁷ G. Mulder en P. Koedijk, *H.M. van Randwijk. Een biografie*, 136-137. De biografen beschreven op basis van het tweede notulenboek van secretaris Gerrit Kamphuis uitgebreid het verloop van deze bijeenkomst. Dit notulenboek bevindt zich in het archief G. Kamphuis, *Literatuurmuseum*, Den Haag Het archief van de *Christelijke Auteurskring* had Kamphuis, nadat hij gemobiliseerd werd, overgedragen aan Hein de Bruin, die het secretariaat tijdelijk waarnam. Het eerste deel van het archief bleek - tot grote spijt van Kamphuis - bij De Bruin in Amsterdam te zijn verdwenen.

²⁴²⁸ *Ibidem*, 137.

²⁴²⁹ Tweede notulenboek van de *Christelijke Auteurskring*. Archief G. Kamphuis, *Literatuurmuseum* in Den Haag.

²⁴³⁰ 'Aanwezig zijn mej. Van Rossum en de heeren Rijnsdorp, De Bruin, Risseeuw, De Groot, Heeroma, Van Hulzen, Korthuys, Bakker en Kamphuis.' Notulen van de twintigste vergadering van de *Christelijke Auteurskring* op zaterdag 14 december 1940 in het tweede notulenboek van Gerrit Kamphuis. De heren Van de Hulst, Houwink en Van Bokhorst hadden zich afgemeld.'

²⁴³¹ Deze lezing werd door C. Rijnsdorp integraal opgenomen in zijn *Literair dagboek*, 57-66.

als geen-kunst-behoevende werd gezien en gekend, die idee droeg in deze vorm al het paradoxale van de kunstopvatting bij christenen *der laatste dagen*:

Het toont het christelijke levensbeginsel doorgedrongen van de kern tot de corona. Maar het volledig doorzuren geeft deze paradox te zien: het móet met de zuurdesem van het evangelie zover komen en het kán op aarde, die voor het vuur bestemd is, door onze zonde en door de grote afval die aan het oordeel voorafgaat, zover niet komen. In laatste instantie is ons verlangen naar een christelijke kunst en een christelijke cultuur een bede om de komst van het Godsrijk. Het wordt gebouwd, doordat het afgebroken wordt. Maar hoe minder er kans bestaat dat de christelijke kunst in werkelijkheid hier op aarde tot bloei en herkenning komt, des te sterker moet en zal ons heimwee daarnaar groeien en des te meer moeten we erover spreken en des te harder moeten we erom bidden en ervoor werken.

In dit verband verwees voorzitter Rijnsdorp naar de opkomende secularisatie. 'Het is waar: met de voortschrijdende ontkerstening van Europa verliest onze beschaving het orgaan om christelijke kunst, ook kerkelijke kunst, als zodanig te waarderen en te verstaan. Onze stem zal geen ruimte meer hebben om in te klinken. De constellatie om ons heen wordt steeds ongunstiger. We wáren eigenlijk al op een dood punt gekomen. Trouwens de hele literatuur in Nederland.' Volgens hem was 'de vertraagde beweging over de gehele linie' achteraf zeer duidelijk te zien: 'De jongeren in het vrijzinnige kamp hadden alles mee; ze beschikten over knappe woordvoerders, over veel ruimte in de voornaamste dagbladen en periodieken; hun gewone en hun literaire Röntgenfoto's keken ons uit de kolommen aan. En toch zijn ze er niet in geslaagd de weg tot het hart van het Nederlandse volk te vinden, wat Marsman een en andermaal tot een aangrijpende klacht heeft genoopt.'²⁴³²

Over de positie van de christelijke auteurs constateerde Rijnsdorp vervolgens: 'Ook wij waren vastgelopen. Verdergaande waardering van vrijzinnige kant was uitgesloten, tenzij men de kritiek op de eigen groep zo ver wilde drijven dat men er praktisch buiten was komen te staan. In de voortgaande miskennis van Van Eerbeek zie ik het bewijs, dat er daar *omwil* was. O zeker, men heeft hem nu en dan geprezen. Maar zijn problemen waren de hunne niet en zijn oplossing was de hunne niet. En de waardering in literatuur is in sterke mate afhankelijk van wat men er de lezer aan levensconcepties in geeft.' Rijnsdorp vroeg zich tot slot af of het werk 'van onze groep tussen 1920 en 1940 nog wel ooit een begrijpend en waarderend onderzoek ten deel' zou vallen, waarbij hij verwees naar de opheffing van *Opwaartse Wegen*, en stelde met de nodige zelfkritiek:

Wij waren ook vastgelopen ten aanzien van onze lezers. Via de uitgeverwensen waren we al aardig op weg om ons naar hun trage tempo en geestelijke luiheid te schikken. Dit wat de romans betreft. In onze poëzie leek het er omgekeerd wel op of wij alle moeite deden ons zover mogelijk van onze eventuele lezers te verwijderen. En indien al, zoals in het voorbeeld van de ons te vroeg ontvallen schrijver Van Eerbeek, de schrijver geen concessie aan de lezer deed, maar toch sprak met de klank van warme liefde, dit heeft hem niet populair kunnen maken. Het zout was onder ons, en bij een deel van onze lezers, tamelijk smakeloos geworden. Armoede verwekt krakelen en met geestelijke armoede is het niet anders gesteld. Zo waren we ook in sommige opzichten vastgelopen jegens elkaar.

Afsluitend richtte hij het woord tot de leden van de *Christelijke Auteurskring*. 'Laten we nu bij elkaar blijven. Als het u gaat zoals mij, dan is er een principiële wijziging ingetreden in de houding jegens de ander. Vroeger vroeg men zich af: is die of die man naar mijn smaak, naar mijn hart? Nu is men blij met iedereen die aan onze kant staat. Men voelt zich *rijke*: die ook nog, en die ook nog!' Rijnsdorp gaf aan dat de onderlinge verschillen naar de achtergrond weken, waarbij hij over de verschillende richtingen in de schrijversbent rondom *Opwaartse Wegen* opmerkte: 'Verschillen tussen ethischen, barthianen en calvinisten zijn er nu nog net zo goed. Het is niet Gods wil dat dit alles tot een karakterloos amalgame wordt omgesmolten. We willen ook in dit opzicht onszelf zijn en blijven. Ook niet in een vage christologie willen we elkaar vinden, maar in bekering en

²⁴³² Rijnsdorp doelde hier op het kwatrijn 'Zonder weerklank' van Marsman: 'Volk, ik ga zinken als mijn lied niet klinkt; / ik moet verdrogen als gij mij niet drinkt; / verzwelg mij, smeek ik - maar zij drinken niet, / wees mijn klankbodem, maar zij klinken niet.' H. Marsman, 'Drie kwatrijnen', in: *Verzameld Werk*, 87.

gebed.' K. Heeroma bedankte tot slot als waarnemend voorzitter van de *Auteurskring* Rijnsdorp voor 'zijn bezielde inleiding'. Hij gaf aan dat 'de wereldlijke heilsverwachting, die in een volk leeft, zal stuwen naar een Chr. heilsverwachting. Men gaat opnieuw christelijk denken en Advent krijgt een nieuwe betekenis.' Rijnsdorps inleiding in twee hoofdmomenten samenvattend, vroeg hij: 'Wat is onze houding tegenover de actualiteit en wat is onze houding tegenover de eeuwigheid? De vraag daarbij is dan: moeten we ons vredes-kunstenarschap in tact houden of meer actief optreden.' Jan H. de Groot stelde zich de vraag wat het belangrijkste was: 'zijn kunstenarschap civiliseeren of daarbuiten treden en helpen opbouwen. Dit is een zaak van talent en geaardheid'. Voor zichzelf koos hij voor het laatste. In het betoog van Rijnsdorp voelde Jan H. de Groot een zeker defaitisme, waarna hij manmoedig stelde: 'De geest moet over de auteurs vaardig worden om iets voor het volk te zijn, desnoods met concessies jegens het kunstenarschap.'

Gerrit Kamphuis deelde de opvatting van Bert Bakker dat ook voor geuzenliederen soms kunstenars nodig waren. Hij meende dat 'men niet zoo'n scherpe tegenstelling kan maken tusschen kunstenars en kunsteloze volksdichters. Het *Wilhelmus* behoorde ook tot de uit het volk geboren poëzie in een moeilijke tijd'. Op de opmerking van Rijnsdorp dat het volk de kunstenaar niet volgen kon, antwoordde hij dat het volk het *Wilhelmus* ook niet begreep. Dat begrijpen was volgens hem ook niet noodig, 'terwijl toch het gedicht een symbool voor het volk kan zijn, waarmee het zijn gevoelens en al wat er aan onbewustheid leeft, kan uitdrukken'. Heeroma verschilde met Rijnsdorp van mening dat het volk 'niet iets van ons als menschen van wetenschap en kunst' zou vragen: 'Persoonlijk kwelt het hem [Heeroma], dat hij niets kan doen, terwijl hij toch voelt iets te moeten doen. Daarom wil hij voortdurend openstaan om iets te doen, wanneer hem dat gegeven wordt.' Volgens de notulen gaf de voorzitter de leden-auteurs de overweging mee: 'De heer Rijnsdorp acht het niet goed moeilijkheden te zoeken; die worden op onze weg gelegd. Van dag tot dag moeten we onze houding bepalen, en ieder moet naar zijn eigen geweten en aanleg handelen.'²⁴³³ Rie van Rossum had haar verloofde Johan Dijkstra het referaat van Rijnsdorp laten lezen, die vervolgens de conclusie trok: 'In wat het publiek van zijn kunstenars verwacht heeft hij fijntjes en beslist de voorgenomen actie van De Groot, Van Randwijk e.a. afgewezen op voortreffelijke gronden. Zijn lezing is een koele en scherpe observatie van het hedendaagse leven, waarbij de koude denkprestaties verzacht worden door de warmte van zijn hart. Een blijmoedig getuigenis in een tijd van noden.'²⁴³⁴ Later zou Rijnsdorp in een terugblik over deze bewogen bijeenkomst schrijven: 'In december 1940, op een vergadering van de Christelijke Auteurskring, gaf ik in een referaatje een uiteenzetting van mijn visie op de door de oorlog ontstane situatie. Van verzet, laat staan georganiseerd verzet was toen nog geen sprake. Maar achteraf begrijp ik, dat dit toen in Van Randwijk potentieel al leefde. De oorlog is dan ook zijn eigenlijke grote tijd geworden en daarin is hij gerijpt en gegroeid tot wat hij in wezen was: een dichter van de daad.'²⁴³⁵ Op 27 december 1940 schreef Rijnsdorp aan Kamphuis:

Dank voor het terugzenden van m'n lezing. Het is inderdaad jammer, dat we zoo gehaast moeten opbreken altijd.²⁴³⁶ Nee, ik weet niet zomaar te zeggen of er liefhebbers zijn voor een referaat op de Februari-vergadering. Zou het niet het beste zijn v. d. Hulst eens aan te schrijven? Als oud-voorzitter zal hij het misschien wel aangenaam vinden eens bepaalde ideeën te ventileren, vooral nu bleek dat hij niet geheel accoord ging met de reorganisatie. Natuurlijk niet om op eens genomen besluiten terug te komen, maar meer als blijk van waardering en vertrouwen.

²⁴³³ Toen bleek dat W.G. van de Hulst en Gerrit Mulder lid van de Kultuurkamer waren geworden greep voorzitter Rijnsdorp in en maakten deze auteurs vervolgens 'hun aanmelding ongedaan'. Brief van C. Rijnsdorp aan (onder anderen) Piet Risseeuw, d.d. 3 april 1943. Roel Houwink bleek echter als broodschrijver zijn eigen onnavolgbare spoor te trekken. Jan H. Eekhout had in 1939 met de *Christelijke Auteurskring* gebroken. De schrijfster Jo van Dorp-Ypma was geen lid van dit besloten gezelschap.

²⁴³⁴ Brief van Rie van Rossum aan C. Rijnsdorp d.d. 20 mei 1941.

²⁴³⁵ C. Rijnsdorp, 'Maatstaf over Van Randwijk', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 18 mei 1968. Over het manhaftig verzet van Henk van Randwijk tegen de Duitse overheerser bekende Rijnsdorp dertig jaar later. 'Wat heb ik Van Randwijk om dat verzet bewonderd.' Piet Koenes, 'Dr. Cornelis Rijnsdorp, een invloedrijk man', in: *Patrimonium*, jrg. 81, december 1970, 422.

²⁴³⁶ Dit afbreken van de vergadering was het gevolg van de invoering van de avondklok door de Duitse bezetter.

In opdracht van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland* onderzocht het driemanschap K.H. Heeroma, mr. Roel Houwink en P.J. Risseeuw ondertussen de mogelijkheid of *Opwaartse Wegen* opnieuw kon verschijnen. In de notulen van de twintigste vergadering van de *Christelijke Auteurskring* op 14 december 1940 schreef Kamphuis dat voorzitter Rijnsdorp - naar aanleiding van de notulen van de negentiende vergadering van de *Christelijke Auteurskring* - Piet Risseeuw verzocht verslag uit te brengen over zijn besprekingen met de firma *G.F. Callenbach* over de mogelijke voorzetting van het letterkundig tijdschrift. 'De heer Risseeuw zegt met den heer Houwink bij Callenbach te zijn geweest. Deze voelde niet voor voortzetting van *Opw. Wegen*, daar de vorige uitgever voor de overneming een te hooge som vroeg. Wel wilde hij de zaak opnieuw aanvatten en een kostenberekening maken. Enthousiast was hij echter niet, daar het hier niet om een belangrijk winstobject ging.' Houwink had geïnformeerd of de oprichting van een nieuw blad door de bezettende autoriteiten werd toegestaan,²⁴³⁷ maar 'daaromtrent is nog geen antwoord binnengekomen'.

Op 2 januari 1941 schreef Risseeuw aan Rijnsdorp dat Roel Houwink 'geen moed had' iets nieuws te ondernemen. 'Hij wil wel blijven meewerken doch het initiatief niet nemen. Ik heb mij nu met Klaas in verbinding gesteld. Mocht deze ook min of meer retireren, dan zal ik mijn mandaat ter beschikking van het Verbond stellen. Houwink heeft een depressie vermoed ik. Hij heeft ook veel teleurstellingen ondervonden en moet al zijn tijd zo economisch verdelen ter wille van de zorg voor zijn gezin. Laten we maar blij zijn, Kees, dat we vandaag de dag niet van onze pen behoeven te leven.' Over *De Brug*, het mededelingenorgaan van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland*, schreef Risseeuw aan Rijnsdorp op 2 januari 1941: 'De Brug zullen we in elk geval per stencil verzenden. Aan Callenbach heb ik nog niets geschreven. Ik wil eerst eens met Klaas [Heeroma] praten. Hij was tenslotte in feite de eindredacteur van de nieuwe jaargang, nietwaar?' Anderhalve maand later, op 19 februari 1941 schreef Risseeuw vertrouwelijk aan Rijnsdorp: 'Voorts een neteliger kwestie. Blijkens mededeling van Heeroma heeft Houwink "Nationaal soc. neigingen" wat uitgekomen is met de kwestie Eekhout. Verklaart dit dan de wonderlijke houding van Houwink na onze redactievergadering bij [J.C.] Schuller?' Met de voorzitter van het *Verbond* was kennelijk gesproken over een nieuw letterkundig periodiek. 'Klaas voelt er veel voor Houwink te doen vervangen door Gerrit Kamphuis, die uitstekend als secretaris der redactie zou kunnen fungeren.' Vervolgens merkte Piet Risseeuw op naar aanleiding van de doelstelling van het nieuwe blad: 'Je krijgt deze nog onder de ogen want ze moet door alle redactieleden kunnen worden onderschreven aler we de gegevens naar het Departement zenden.' Tot slot schreef Risseeuw over het opzetten van het nieuwe tijdschrift: 'Bert Bakker komt met een uitgewerkt plan voor het jaarboek. Nu echter het tijdschrift voortgang zal hebben, lijkt het ons beter met het jaarboek even te wachten. Dat zou teveel hooi op de vork zijn en bovendien een concurrerende uitgave. Als Callenbach zich voor 100% achter het tijdschrift wil stellen (zij zeggen dat) zullen zij het recht van voorkeur wel mogen hebben voor het jaarboek. Ook Klaas is het hiermede eens, hoewel hij bekend is met Berts plannen. Bert Bakker heeft in elk geval zijn medewerking niet willen verlenen opw. wegen voort te zetten.' Risseeuw beëindigde zijn brief met: 'Peins dag en nacht over een naam voor het nieuwe blad. Er is haast bij.'²⁴³⁸

Op zaterdagmiddag 22 februari 1941 kwam de *Christelijke Auteurskring* ten huize van P.J. Risseeuw in Den Haag bijeen. Naast de aangekondigde causerie van W.G. van de Hulst 'Zijn wij opvoeders?', waren ook de bespreking van 'Het Jaarboek' en de toelating van nieuwe leden geagendeerd. Risseeuw schreef op 13 maart 1941 aan Rijnsdorp: 'Klaas Heeroma zou heel graag een novelle van je ontvangen als vervolgstuk voor eenige nummers. Het was dus een misverstand van mij. Iets anders is natuurlijk ook zeer welkom.' De plotselinge dood van de schrijfster mevrouw Hendrika Kuiper-Van Oordt op zaterdag 8 maart 1941 zou de volgende vergadering van de *Christelijke Auteurskring* overschaduwen. Bij de christelijke dichters en schrijvers riep het

²⁴³⁷ Houwink doelde hier op het door de bezetter ingestelde *Departement van Volksvoorlichting en Kunsten*, waar hij toen kennelijk al contact mee onderhield.

²⁴³⁸ Suggesties voor de naam van het nieuwe tijdschrift waren: *Fundament*, *Réveil*, *Het Erfdeel* en *De Kring*. Zie hierover ook: Schrijversprentenboek 28, *Opwaartse Wegen*, 108.

onverwachte overlijden van de vijftenzestigjarige voormalige ‘algemeen-adjunct’ veel emotie op. Kringvoorzitter en plaatsgenoot Rijnsdorp had de aristocratische Rotterdamse schrijfster enkele dagen na haar overlijden herdacht met een uitgebreid in memoriam in *De Standaard*.²⁴³⁹ Hij noemde haar ‘één van de vooraanstaande figuren uit de protestants-christelijke literatuur, mede door haar ‘critischen arbeid’, en schreef waardierend: ‘Jonge talenten leidde zij met veel geduld en met veel aandacht; en haar recensies in de “Heraut” en andere periodieken hebben veel medegeholpen om de waardering voor een eigen Prot. Chr. literatuur beter te doen verstaan.’ Eveneens voor zichzelf sprekend sloot hij zijn artikel af: ‘Velen zullen met haar heengaan een vriendelijke raadgeefster herdenken, aan wie onze literatuur veel te danken heeft gehad.’ In zijn brief van 10 maart 1941, waarin kringsecretaris Gerrit Kamphuis zich afvroeg, ‘of dit overlijden nog een indirect gevolg van de jongste bomaanval’ was, verzocht hij Rijnsdorp de *Christelijke Auteurskring* te willen vertegenwoordigen bij haar begrafenis op woensdag 12 maart 1941 op de Haagse begraafplaats *Oud Eik en Duinen*. Kamphuis refereerde daarbij aan haar belang voor de protestantse letterkunde: ‘Want zij behoorde niet alleen tot de kleine schaar van oprichters van onzen Kring, maar heeft zich vooral in den eersten tijd door haar activiteit en haar groote kwaliteiten als gastvrouw zeer verdienstelijk gemaakt.’

In plaats van kringvoorzitter Rijnsdorp die verhinderd bleek, sprak Piet Risseeuw namens de *Auteurskring* bij de bijzetting van mevrouw Hendrika Kuyper-Van Oordt in het familiegraf van dr. A. Kuyper. Hij stond stil bij het feit dat de betreurde schrijfster, ‘de oudere prozaïste met het jonge hart’, tien jaar lang bestuurslid van de kring was geweest. Verwijzend naar de eerder ontslapen kringleden stelde Risseeuw: ‘Er is wel reden het hoofd te buigen en stil te zijn. De opbloei na 1930 der Christelijke letteren wordt op een zeer harde proef gesteld nu de beste talenten ons ontvallen. Het was allereerst haar werk, dat door uiterst bekwaam vakmanschap voor ieder onzer een voorbeeld was.’ Nadat hij haar ‘voornaam’ proza had getypeerd - dat volgens hem boven het niveau van de volksschrijver lag en daardoor voor een groot deel boven dat van de gemiddelde lezer - wees P.J. Risseeuw op haar betekenis als ‘het litterair geweten’ van de jongere protestantse prozaïsten: ‘Zij kon scherp oordeelen, misschien wel eens onnoodig scherp, doch wie er als schrijver zijn voordeel mee deed, was veelal voor goed genezen van zijn meest geliefkoosde feilen.’²⁴⁴⁰ Naast Piet Risseeuw waren vanuit de *Christelijke Auteurskring* de leden Bert Bakker, K.H. Heeroma en P. Korthuys vertegenwoordigd.

Op zaterdagmiddag 5 april 1941 vergaderde de *Christelijke Auteurskring* bij Piet Korthuys in Wassenaar, waar het toelatingsbeleid van nieuwe leden en de bespreking van de keuze: ‘Jaarboek of tijdschrift’, geagendeerd was. W.G. van de Hulst zou tevens zijn uitgestelde lezing uitspreken. Bij de opening van de vergadering sprak voorzitter Rijnsdorp - die door de dood van de Rotterdamse schrijfster diep geraakt was - het ‘herdenkingswoord’ uit voor Vrouwe Hendrika Kuyper-Van Oordt: ‘Als mens hebben wij haar, welbezien, het minst gekend.’ Hij herinnerde zich de ontroering die zich van haar meester maakte op de bijeenkomst in 1927 van de Rotterdamse kring van het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland*, toen zij haar voorlezing van *Het Goed van Cronaert*, waarin zij de wereld van haar jeugd beschreef,²⁴⁴¹ had beëindigd: ‘Het was een bijna-schreien, dat strikt genomen niet bij het voorlezen behoort, omdat het zich van geheel andere middelen bedient dan van het literaire middel der verpuurde verbeelding. (...) Innerlijk onthutst zag men de opvallend lange, bovenste oogleden en de trillende wimpers stilletjes en hevig worstelen om de tranen te bedwingen en dit op zichzelf te sterke accent aan het eind van haar voordracht bracht een schok op ons over, de schok van het weten, dat het meeste hier nog

²⁴³⁹ C.R. ‘Hendrika Kuyper-Van Oordt. Een regioniste van bijzonder karakter’, in: *De Standaard*, 10 maart 1941.

²⁴⁴⁰ *De Standaard*, 12 maart 1941

²⁴⁴¹ De schrijfster H. Kuyper-Van Oordt was als kind opgegroeid in een welgesteld aristocratisch Rotterdams milieu. Zij had haar jeugd doorgebracht op een Kralingse buitenplaats, een tijd die zij zich als ‘paradijselijk’ herinnerde. Onder leiding van dr. J. van der Valk, rector van het Rotterdamse *Marnix Gymnasium*, ontwikkelde haar letterkundig talent zich en groeide zij uit tot de chroniqueuse van oude geslachten en hun wederwaardigheden. Zie voor haar letterkundig werk: H.A. Mulder (W. Hessels), *Het werk van Hendrika Kuyper-Van Oordt*, dat in 1936 bij U.M. Holland te Amsterdam verscheen.

on gezegd gebleven was. Dit betekende meteen een belofte voor de toekomst.' Na haar literaire plaatsbepaling en typering van haar werk verwees Rijnsdorp tot slot naar 'onze gestorven leden', en noemde de namen van Heynes, Van Eerbeek, De Mérode en mevrouw Kuiper-Van Oordt: 'We houden ze in onze herinnering vast en eren ze 't best door van tijd tot tijd hun werk te herlezen en er anderen in woord en geschrift op te wijzen. Dat is onze ereplicht en ik weet, dat niemand hierin tekort zal schieten.'

Namens het bestuur van de *Christelijke Auteurskring* was op 7 mei 1941 een brief verstuurd naar de leden met als bijlage een groslijst met de namen van auteurs, die door de leden waren voorgedragen voor het lidmaatschap. Bij eerder besluit van de vergadering van 5 april 1941 was het aantal nieuwe leden voor 1941 vastgesteld op maximaal acht. Het bijgevoegde stembiljet waarop de namen konden worden vermeld, moest uiterlijk op donderdag 15 mei in het bezit zijn van secretaris Gerrit Kamphuis, zodat op de bijeenkomst van 17 mei 1941 de nieuwe leden konden worden benoemd. De kandidatenlijst, die strikt vertrouwelijk van aard was, bevatte de namen van zestien auteurs met de namen erbij van de voorsteller(s). De auteur Dingeman van der Stoep stond op de lijst met als voorstellers: Bert Bakker, Klaas Heeroma en Piet Risseeuw.²⁴⁴² Ook de namen van de dichters mr. Barend de Goede en Sjoerd Leiker waren toegevoegd aan de groslijst. Conform de oproep van het bestuur - na wijziging van het huishoudelijk reglement eind 1940 - om ook essayisten en literatuurhistorici als nieuwe leden voor te dragen, waren op de kandidatenlijst de namen van dr. K. Fokkema, dr. J. Haantjes, dr. P.J. Meertens (voorzitter van de *Essayistenkring*), dr. J. Karsemeijer, J.A. Rispens, dr. H. Smilde, dr. H. Smitskamp en dr. J. Wille, hoogleraar Letterkunde aan de *Vrije Universiteit* te Amsterdam (bij wie Gerrit Kamphuis zijn doctoraal examen had afgelegd) opgenomen. Rijnsdorp had geen kandidaat voorgedragen.

De kwestie Houwink bleef de moederen onder de christelijke auteurs bezighouden. Heeroma had grote problemen met de houding van Roel Houwink. Op 8 maart 1941 schreef Risseeuw aan Rijnsdorp; 'Ook na kennisname van het antwoord van Houwink heeft Heeroma geen vertrouwen meer in hem. Hij zou proberen via Eekhout los te krijgen wàt Houwink precies geschreven heeft. Het geval weegt mij zwaarder dan ik je zeggen kan.'²⁴⁴³ Op 11 mei 1941 nodigde Risseeuw zijn vriend Rijnsdorp bij hem thuis uit voor een persoonlijk gesprek over de toekomst van de *Christelijke Auteurskring*. 'Ik begrijp dat mijn "voorstel" ingrijpend is. En ik weet ook niet of het voor verwerkelijking vatbaar is. Maar in ieder geval zal onze gedachtenwisseling voor beiden vruchtbaar kunnen zijn. Aan Kamphuis legde ik de vraag voor, of het niet wenselijk is Cor Alons en Roeland Koning als gasten uit te nodigen Zaterdag a.s. Zij staan als christen voor eenzelfde moeilijke beslissing. En Alons heeft al ervaring op dit gebied als bestuurslid van de V.A.N.K.'²⁴⁴⁴ Tevens meldde Risseeuw dat Piet Korthuys was 'ingesloten'.

De vergadering van de *Christelijke Auteurskring* op 17 mei 1941 bij Henk van Randwijk thuis werd een belangrijke bijeenkomst. De uitslag van de stemming over de nieuwe leden werd bekend gemaakt en een nieuw bestuurslid zou worden benoemd. Ook de lezing: "'Taak en plaats van de christelijke literatuur in dezen tijd'", stellingen te verdedigen door den Heer H.M. van Randwijk', trok de aandacht van de leden. Op de convocatie aan Rijnsdorp als voorzitter van de

²⁴⁴² D. van der Stoep werd benoemd per besluit van de vergadering van 17 mei 1941 en op 20 mei 1941 ontving hij van de nieuwe secretaris van de *Christelijke Auteurskring*, Hein de Bruin (die de gemobiliseerde Gerrit Kamphuis tijdelijk was opgevolgd), de uitnodiging als lid toe te treden.

²⁴⁴³ De kwestie Houwink kreeg tijdens de laatste vergaderingen van de *Christelijke Auteurskring* in 1941 de nodige aandacht, waarbij ook correspondentie met Houwink onderling werd uitgewisseld voor de standpuntbepaling van de leden. Op 15 november 1941 schreef Rijnsdorp aan Risseeuw met betrekking tot Roel Houwink: 'Onze literatuur-"geschiedenis" wordt zoo langzamerhand een kroniek van ruzies. Maar we zullen probeeren ervan te maken wat ervan te maken is.' Tijdens de oorlog was Roel Houwink lid van de Kultuurkamer, werkte voor de afdeling *Boekwezen van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten*, schreef onder meer voor *De Schouw* en was ook als letterkundig medewerker betrokken bij de gelijkgeschakelde of genazificeerde *Nederlandsche Omroep*.

²⁴⁴⁴ De *Nederlandsche Vereniging voor Ambachts- en Nijverheidskunst* (V.A.N.K.) was in 1904 opgericht als voor kunstnijveraars. Doelstelling van de V.A.N.K. was om de ontwikkeling der ambachts- en nijverheidskunst te bevorderen en de belangen van de beoefenaars van die kunst te behartigen. De socialistisch georiënteerde vereniging ontbond zich in 1941 om het door de bezetter verplichte lidmaatschap van de Kultuurkamer te ontlopen. De Haagse binnenhuisarchitect, industrieel ontwerper en boekbandontwerper Cor Alons was bestuurslid van deze vereniging.

Christelijke Auteurskring had secretaris Gerrit Kamphuis in de kantlijn gevraagd: 'B.K., Kom je niet te laat? Want we moeten vooraf nog even vergaderen over een bestuurskandidaat en de officieele vaststelling van de uitslag der stemming. Roel Houwink schreef te zullen komen. Zelfs Ab Visser ook. Het belooft dus een goed bezochte bijeenkomst te worden.' Op de uitnodiging stond de mededeling: 'N.B. Brood- en vleeschbonnen zullen welkom zijn.' Tijdens deze vergadering hadden de leden zich onderling verplicht 'in elk geval geen besluit te nemen t.a.v. het schrijversgilde van de Kultuurkamer alvorens hierin het bestuur van de Kring te kennen, waarna dan zo nodig een spoedvergadering zou kunnen worden belegd.'²⁴⁴⁵ Bert Bakker herinnerde zich later deze vergadering van de *Christelijke Auteurskring* bij Henk van Randwijk aan de Stadionkade te Amsterdam. Van Randwijk had tijdens de bijeenkomst gesteld dat Roel Houwink geen lid meer kon zijn van de *Auteurskring*, 'omdat die voelde voor de groot-germaanse gedachte, of weet ik veel hoe je die vulligheid noemde. Ja. Henk was de woordvoerder'.²⁴⁴⁶

Op zaterdag 28 juni 1941 vergaderde de *Christelijke Auteurskring* om drie uur 's middag bij oud-voorzitter W.G. van de Hulst aan de Rijnlaan 227 te Utrecht. Hein de Bruin trad op als secretaris. Na de lezing van Piet Meertens over 'Valerius' "Nederlandsche Gedenck-clanck" was de bespreking van het nieuwe Jaarboek een belangrijk agendapunt. Aan het slot van deze bijeenkomst vatte voorzitter Rijnsdorp als gezamenlijke gedragslijn voor de leden de houding van de *Auteurskring* ondubbelzinnig samen: 'De kring is immers algemeen van opinie, dat aanmelding bij het gilde tot de onmogelijkheden behoort.' Tijdens de vergadering op 20 september 1941 bij dr. P.J. Meertens 1941 om 15.00 uur aan de Prinsengracht 1101 te Amsterdam werd de *Christelijke Auteurskring* 'geruisloos opgeheven',²⁴⁴⁷ als protest tegen het optreden van de Kultuurkamer.

Hoewel de meeste christelijke auteurs tijdens de bezettingsjaren niet meer legaal konden publiceren, kwamen zij nog een aantal keren illegaal bijeen,²⁴⁴⁸ zoals op 29 november 1941 in het Utrechtse hotel *Terminus* om 15.00 uur. Tijdens deze niet-genotuleerde clandestiene bijeenkomst van de *Christelijke Auteurskring* werd Harmen van der Leek herdacht, die door de Duitsers standrechtelijk was gefusilleerd wegens hulp aan Engelse piloten. In mei 1943 vond het jubileum van Wilma Vermaat plaats ter gelegenheid van haar zeventigste verjaardag,²⁴⁴⁹ waarbij Piet Korthuys als organisator optrad en een aantal leden - onder wie Rijnsdorp - Wilma een huldeblijk bracht. Dit was de laatste bijeenkomst van een hecht georganiseerd en bezielde auteursverband.

²⁴⁴⁵ D. van der Stoep, 'De zondaars', in: *Woordwerk*, jrg. 7, nr. 25, maart 1989, 7.

²⁴⁴⁶ Bert Bakker in gesprek met Bibeb, in: *Maatstaf*, themanummer 'Van Randwijk', jrg. 16, nr.1/2, april/mei 1968, 146. Bert Bakker was vanaf 1938 als directiesecretaris werkzaam bij uitgeverij *D.A. Daamen* te 's-Gravenhage, waarvan hij vanaf 1945 de directie voerde met D.A. Daamen jr. en P. van der Harst jr. Na de Tweede Wereldoorlog bouwde Bakker de uitgeverij uit tot succesvol fonds, met onder meer het literaire maandblad *Maatstaf* (1953) en de *Ooievaar-Pockets* (1954) als klinkende titels. Zie over de 'Uitgever Bert Bakker (1912-1969)': S.J. van Faassen en Hans Renders, "'Misschien ligt in mijn functie als uitgever [jong] een nieuw veld open.'" Bert Bakker en het uitgeefklimaat in de jaren veertig en vijftig', in: *Zacht Lawijd*, driemaandelijks literair-historisch tijdschrift, jrg. 7, nr. 1 [= 2], januari-maart 2008, themanummer Bert Bakker, 8-53.

²⁴⁴⁷ De opheffing verliep niet helemaal geruisloos. Als voormalig secretaris van de *Christelijke Auteurskring* ontving Gerrit Kamphuis van de 'Commissaris voor niet-commerciele Vereenigingen en Stichtingen' op 17 december 1941 'Vergunning no. 51586' toegezonden, ten behoeve van de 'Vereeniging Christelijke Auteurskring' te Amsterdam tot ontbinding, mits de kasgelden worden afgedragen aan 'Winterhulp Nederland'. Op 14 januari 1942 kreeg Kamphuis van 'G.J. Koopman, de Chef van de Hoofdafdeling Financiën', een memorandum toegezonden naar aanleiding van de verleende toestemming tot ontbinding van de *Auteurskring* met het verzoek alsnog de aanwezige gelden over te maken aan de stichting *Winterhulp Nederland*. Op 16 januari 1942 gaf Kamphuis gemotiveerd aan dat hij sinds het voorjaar van 1941 geen secretaris meer was van de enige maanden eerder ontbonden *Christelijke Auteurskring*, dat hij 'sedertdien geen enkele andere bestuursfunctie in genoemden, voormaligen Auteurskring heeft bekleed', dat hij als secretaris 'nimmer het beheer gevoerd heeft over de gelden van genoemden Auteurskring', dat hij 'voorzoover meent te weten, zich reeds geruimen tijd voor de ontbinding geen gelden meer bevonden in de kas van genoemden Auteurskring', waarna hij besloot met de conclusie dat hij 'op grond van het hierboven medegedeelde mitstdien niet bevoegd, noch in staat is om aan Uw verzoek te voldoen. W.G., G. Kamphuis'. Op dit antwoord heeft Kamphuis niets meer gehoord. Archief G. Kamphuis, *Literatuurmuseum*, Den Haag.

²⁴⁴⁸ 'De Christelijke Auteurskring heeft gedurende den oorlog nog lang vrij geregeld vergaderd en de persoonlijke verstandhouding is uitstekend gebleven (...)' Interview met C. Rijnsdorp, in: *Trouw*, 16 november 1945.

²⁴⁴⁹ 'Wilma 70 jaar', in: *De Standaard*, 17 mei 1943.

Door de toegenomen oorlogsdruk en onveiligheid, gevolgd door de spoorwegstaking in 1944, viel het Hollandse vergaderleven stil. De vrijwillige opheffing van de *Christelijke Auteurskring*, waarvan Rijnsdorp van 1940 tot 1941 voorzitter was, ging hem bijzonder aan het hart. Later zou hij hierover opmerken: 'Daar heb ik me altijd helemaal op mijn plaats gevoeld en aan de vergaderingen, meestal ten huize van Mevrouw Kuiper-Van Oordt, bewaar ik mooie herinneringen.'²⁴⁵⁰ Ten tijde van de opheffing in 1941 telde de kring zesendertig leden.²⁴⁵¹

Ook voor het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland* en de aangesloten plaatselijke kringen braken de laatste publieke activiteiten aan. Op Tweede Kerstdag 1940 vond de jaarvergadering van het *Verbond* plaats. J.C. Schuller was eerder dat jaar voorzitter J.J. de Die opgevolgd. De heren K. van Duinen en H. Spaans (na vijftien jaar penningmeesterschap) traden als bestuurslid af. Zij werden opgevolgd door J. Allon en D. van der Stoep uit Leiden. 'De vraag of het verbond thans nog zin heeft, werd door de voorzitter bevestigend beantwoord.' Dr. J.C.H. de Pater hield 's middags een lezing over Marnix van St. Aldegonde.²⁴⁵² Op zaterdagavond 4 oktober 1941 hield Rijnsdorp voor de Christelijk-Letterkundige Kring 's-Gravenhage van het *Verbond* in café-restaurant *Mercurius* de lezing 'Schoonheid en heiligheid'.²⁴⁵³ Op zaterdagmiddag 3 januari 1942 hield het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen* in café-restaurant *In den Vergulden Turk* te Leiden zijn laatste jaarvergadering. Voorzitter J.C. Schuller uit Den Haag wees in zijn openingswoord op de vele moeilijkheden waardoor de ontplooiing van het *Verbond* in het laatste verslagjaar belemmerd werd. Het jaarverslag van de secretaresse mej. R. Bauer en het verslag van penningmeester D. van der Stoep werden goedgekeurd. Dr. K.H. Heeroma sprak vervolgens een referaat uit over 'Na tien jaar',²⁴⁵⁴ waarin hij herinnerde aan het feit dat hij tien jaar eerder via het redacteurschap van *Opwaartsche Wegen* niet alleen zijn entree maakte in het christelijk-letterkundig leven, maar 'evenzeer in het algemeene letterkundige leven'.

In zijn beschouwing over 'den strijd van de dichters om de gemeenschap en om een levenshouding', betoogde Klaas Heeroma dat het algemene literaire leven niet bepaald een geschikte voedingsbodem was geweest, waarop een 'dichterschap in de gemeente' zich had kunnen ontwikkelen: 'De socialisten hebben een gemeenschap opgebouwd op een wrakken grond, de christenen bezitten de eenigen vaste grond, maar zijn te kort geschoten bij den opbouw van de gemeente.' Na een uitvoerige literair-historische kenschets van de ontwikkelingen op letterkundig gebied stelde hij: 'Wanneer wij op dit ogenblik onze groep en de jongste generatie,

²⁴⁵⁰ In de pastorie van dr. A. Kuiper jr. aan de Provenierssingel 27 te Rotterdam vonden geregeld bijeenkomsten van de *Christelijke Auteurskring* plaats. In zijn herdenkingswoord tijdens de vergadering van de *Auteurskring* op 5 april 1941 zei Rijnsdorp hierover: 'De laatste jaren heeft Mevrouw Kuiper aan ons verenigingsleven geen werkzaam aandeel meer kunnen nemen, maar er is een tijd geweest, dat we herhaaldelijk bij haar aan huis vergaderden en daar uren hebben beleefd, die in verschillende - en verscheidene - opzichten onvergetelijk voor ons zullen blijven.'

²⁴⁵¹ Ledenlijst van de *Christelijke Auteurskring* in 1941, opgesteld door secretaris Hein de Bruin (die de gemobiliseerde majoor G. Kamphuis verving) in volgorde van toelating tot het lidmaatschap: W.G. van de Hulst (voorzitter 1929), H. Kuiper-Van Oordt † (algemeen-adjunct, 1929-1941), G. Kamphuis (1929, medeoprichter), Jan H. de Groot (1929, medeoprichter), mej. Wilma Vermaat (1929), G. Sevensma-Themmen (1929), ds. A.K. Straatsma (1929), ds. H.J. Heynes † (1929-1936), C. Rijnsdorp (1929, voorzitter 1940-1941), dr. W.A.P. Smit (1929), P.J. Risseeuw (1929), P. Korthuys (1930), M. Boss † (J.K. van Eerbeek, 1930-1937), Ignatia Lubely (mej. J.I.D.A.J.E. Engelberts, 1931) mr. Roel Houwink (1931), A. Wapenaar (1931), H. de Bruin (1932), dr. K. Heeroma (1932), H.M. van Randwijk (1933), W.E. Keuning † (Willem de Mérode, 1934-1939), Rie van Rossum (1934) Anne de Vries (1934), Mary Pos (1934), Jo Kalmijn-Spienburg (1936), Fedde Schurer (1936), Bert Bakker (1936), Hk. Mulder (Adel Anckersmit, 1937), G. van Bokhorst (1937), G. Mulder (1937), Joh. van Hulzen (1938), E.B. Folkertsma (1938), Ab Visser (1939), Niek Verhagen (1940), dr. K. Fokkema (1941), mr. B. de Goede (1941), dr. J. Haantjes (1941), dr. H. Smilde (1941), dr. P.J. Meertens (1941), D. van der Stoep (1941) en J.A. Rispens (1941). Dr. J.D. du Toit (Totius) uit Zuid-Afrika werd in 1938 erelid van de *Christelijke Auteurskring*. De leden die zich onttrokken aan de kring waren: Diet Kramer (1929-1930), A.J.D. van Oosten (1929-1930), Willem Hessels (H.A. Mulder, 1929-1936), Jan H. Eekhout (1930-1939), Martin Leopold (1930-1936), G.C. Hoogerwerf (1931-?), D. Ietswaard (1933-1936). De namen van G. Achterberg (1939), W.E.G. Louw (1939), Sjoerd Leiker (1941), dr. J. Karsemeijer (1941), dr. H. Smitskamp (1941) en dr. J. Wille (1941), die wel als lid tot de *Auteurskring* waren toegelaten, ontbreken in het overzicht van H. de Bruin uit 1941.

²⁴⁵² *Algemeen Handelsblad*, 28 december 1940.

²⁴⁵³ 'Kleine kunstberichten', in: *Het Vaderland*, 1 oktober 1941. Zie ook: C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 68-69.

²⁴⁵⁴ 'Verbond van Chr. Letterkundige Kringen. Jaarvergadering te Leiden', *Leidsch Dagblad*, 5 januari 1942.

die het beeld van het algemeene literaire leven bepaalt, met elkaar confronteeren hebben we meer lust te zoeken naar wat ons verbindt dan naar wat ons scheidt. Een gevoel van nationale lotsverbondenheid overheerscht het besef van vele oude tegenstellingen.' Na de vrijwillige opheffing van de *Christelijke Auteurskring* ontrok ook het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland* zich volgens Dingeman van der Stoep 'aan de greep van de bezetter'.²⁴⁵⁵ Uiteindelijk loste de gehele vooroorlogse christelijk-literaire organisatie zich op in de vervagende mist en nevel van de bezettingsjaren.

7.5 *Critiek-Commissie*

In mei 1939 sloten de besturen van de *Christelijke Auteurskring* en de *Christelijk-Literaire Essayistenkring* zich aan bij het initiatief van het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland*, die een 'critiek-commissie' had ingesteld, 'om acht te geven op ondeskundige en onwaardige critiek, speciaal betreffende de uitgaven van Prot. Chr. auteurs', met als taak: 'het gemotiveerd signaleren van dergelijke critiek'.²⁴⁵⁶ Eerder had Roel Houwink, als eindredacteur van *Opwaartsche Wegen* in de populaire rubriek 'Puntjes bij paaltjes' dit veelzeggende voornemen aangekondigd: 'Naar wij vernemen, is er een commissie in wording, samengesteld uit vertegenwoordigers van de diverse vereenigingen, die werkzaam zijn op christelijk-litterair gebied, ten einde te komen tot een meer intensieve bestrijding van oneerlijke en onwaardige critiek'.²⁴⁵⁷

Bij dit bericht plaatste Houwink ter adstructie een artikel uit het *Gereformeerd Jongelingsblad* van 4 november 1938, 'De mensch en zijn uniform', met als opmerking: "natuurlijk", zouden wij bijna zeggen - geen ondertekening', waarna hij de voorziet gaf: 'Wie mocht meenen, dat het deze commissie aan werk ontbreken zou, leggen wij onderstaand artikelje voor'.²⁴⁵⁸ In de anonieme bijdrage werd de roman *Een zoon begraaft zijn vader* van H.M. van Randwijk uit 1937 over de theologische hekel gehaald: 'De heer van Randwijk, die een zeker soort revolutionaire romans schrijft, die christelijk heeten, heeft onlangs op een conferentie van christelijke litteratoren gezegd, dat hij eens zou doen zien hoe dr. Karl Barth moet vertaald in een roman.' De scribent vervolgde zijn bespreking: 'De roman is er nu. De bedoeling is, om alle christelijke actie, ook die der christelijke politiek, als onnut te teekenen. De zaak van den vader, die christelijk wil zijn, maar wiens zaak dit niet zou zijn, wordt in één adem genoemd met onzen dr. Colijn, die zoo gezien is onder ons volk. De vader is een ijverig Calvinist en het is dit Calvinisme, dat nu eens aan de kaak moet worden gesteld.' In de korte samenvatting van de roman vergeestelijkte de anonieme criticus zijn bezwaren: 'Spreekt de Schrift ook niet van ontkleed worden?', het beeld van de dode vader, die volgens Henk van Randwijk 'zijn uniform' had uitgetrokken: 'Het leven is voor hem de uniform en het lijk het leven ... Dat is toch wel heel erg. Nooit heb ik duidelijker gezien, hoezeer het Barthianisme van het leven den dood maakt. Hoe het de geopenbaarde waarheid in haar tegendeel verkeert.' Het oordeel over de roman in het *Gereformeerd Jongelingsblad* was snel geveld: 'Het is geen christelijke, het is een antichristelijke roman'.²⁴⁵⁹

In de *Critiek-Commissie* werden J. van Ham, voorzitter van de *Essayistenkring*, B. van Noort, bestuurslid van het *Verbond*, en A. Wapenaar namens de *Auteurskring* benoemd. Wapenaar werd voorzitter en B. van Noort secretaris van deze *Commissie*, die volgens de kop van het bericht in *Het Vaderland* 'critiek op critiek' moest geven.²⁴⁶⁰ De *Commissie* kreeg in maart 1940 van het Hoofdbestuur van het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen* het verzoek, naar aanleiding van het plagiaat van de literair criticus H. Burger in *De Standaard* van 2 maart 1940 - door dr. Menno ter Braak zelf in een uitvoerig artikel 'Zonderling geval van plagiaat' in *Het Vaderland* van 5 maart 1940 aangetoond - 'deze kwestie te onderzoeken en de noodige stappen te willen ondernemen teneinde een herhaling van een voor de Chr. literaire critiek zóó blameerend feit te

²⁴⁵⁵ D. van der Stoep, 'De zondaars', in: *Woordwerk*, jrg. 7, nr. 25, maart 1989, 11.

²⁴⁵⁶ *Nieuwe Leidsche Courant*, 10 mei 1939

²⁴⁵⁷ Roel Houwink, 'Werk aan den winkel', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 16, nr. 10, december 1938, 535-536.

²⁴⁵⁸ *Ibidem*, 535.

²⁴⁵⁹ *Ibidem*, 536.

²⁴⁶⁰ *Het Vaderland*, 11 mei 1939.

voorkomen.²⁴⁶¹ Burger had in *De Standaard* van 2 maart 1940 in een beschouwing over Vestdijks boek *Sint Sebastiaan* zonder bronvermelding gebruik gemaakt van een algemene beschouwing van Ter Braak over de roman *Reis naar de Volwassenheid* van Herman Besselaar uit 1936. 'Door enkele tusschenvoegingen o.a. een bijbeltekst, werd het art. van Ter Braak pasklaar gemaakt voor een Christelijk publiek en alzoo opzettelijk de schijn gewekt, alsof het artikel regelrecht uit de pen van H.B. [H. Burger] kwam.'²⁴⁶²

Ter Braak maakte over zijn 'verchristelijke' recensie uiteraard enig rumoer. Hij schreef in *Het Vaderland* van 5 maart 1940: 'Men pleegt in deze, christelijke, kringen, nogal een hoog woord te hebben over de immoraliteit van zekere Vestdijk. Andermans artikelen (copie van 'paganisten' die men vergeten waant) stelen (en vervalsen bovendien) geldt in dezelfde kringen blijkbaar als het schrijven van literaire kritiek, in strijd overigens met een der Tien Geboden.' Tevens verklaarde Ter Braak, dat hij in het vervolg niet langer onder het pseudoniem van H.B. aan het antirevolutionaire dagblad wenste mee te werken, en gaf 'het blad van de heer Colijn' in overweging voor zijn onvrijwillige medewerking het honorarium alsnog over te maken. Op 6 maart 1940 ontving Rijnsdorp van Piet Risseeuw het verzoek of hij in De Haag wilde komen vergaderen met de 'Haagsche soos' in *Tivoli*, waarbij zij met de andere christelijke literatoren en kunstenaars gelijk ook de 'zaak-Burger' konden bespreken. Over het plagiaat van redacteur Henri Burger van *De Standaard* stelde hij in dezelfde brief vragenderwijs: 'Een ellendig geval, dat hij aan een man als Ter Braak zulk een wapen in handen gaf. Het plagiaat is onomstotelijk bewezen en wie weet wat er meer gebeurd is.'²⁴⁶³

Onder de kop 'Het staartje van het plagiaatgeval', met de ondertitel 'De Christelijke literaire kritiek gerehabiliteerd', deelde het *Rotterdamsch Nieuwsblad* een maand later mee dat Burger, in een 'amende honorable' in zijn letterkundige rubriek 'Het literair getij' van *De Standaard* van 9 maart 1940 zijn fout erkende en excuus had aangeboden,²⁴⁶⁴ een publieke boetedoening die Ter Braak genereus aanvaardde. H. Burger werd vervolgens door de *Christelijke Auteurskring*, de *Christelijk-Litteraire Essayistenkring* en het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen* berispt. Daarmee was de kous echter nog niet af voor de Critiek-Commissie, die vond dat Burger een smet had geworpen op de christelijk-literaire kritiek in het algemeen, omdat hij er de oorzaak van was dat Menno ter Braak had opgemerkt: 'andermans artikelen stelen (en vervalschen bovendien) geldt in Chr. kringen blijkbaar als het schrijven van literaire kritiek'.²⁴⁶⁵ Voor deze generaliserende opmerking van Ter Braak was volgens de Critiek-Commissie geen enkele grond, die tegen deze aanklacht vervolgens ernstig protest aantekende. Ook sprak de Commissie de verwachting uit dat de hoofdredactie van *De Standaard* dusdanige maatregelen zou treffen, waardoor een dergelijk feit in de toekomst voorkomen werd. Ter Braak had zich al eerder bereid verklaard zijn gewraakte generalisering terug te nemen, indien de collega's van Burger hun afkeuring zouden uitspreken. In *Het Vaderland* van 30 maart 1940 schreef de literair criticus grootmoedig en geestig tegelijk: 'Nu een Auteurskring, een Essayistenkring en een Verbond van Kringen aan deze uitnodiging gevolg hebben gegeven, trekt hij de veralgemeening "in Christelijke kringen" gaarne in; tegen zooveel kringen ware zij geenszins bestand.'

²⁴⁶¹ *Ibidem*, 17 maart 1940.

²⁴⁶² *Ibidem*, 30 maart 1940.

²⁴⁶³ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 6 maart 1940. H. Burger had volgens G. Kamphuis (in zijn brief aan B.H. Colenbrander d.d. 30 juli 1984) tot twee maal toe een 'nogal ernstig plagiaat' gepleegd. De eerste keer betrof het plagiaat het overschrijven (zonder bronvermelding) van een fragment uit stuk van Willem Pijper. De tweede keer had Burger voor zijn bespreking van Vestdijks roman *Sint Sebastiaan* in *De Standaard* van 2 maart 1940 letterlijk de tekst van de recensie gebruikt, die Menno ter Braak in *Het Vaderland* van 8 november 1936 had gepubliceerd over de debuutroman *Reis naar de volwassenheid* van Herman Besselaar. Zie ook: Menno ter Braak & E. du Perron, *Briefwisseling 1930-1940. Deel 4* (ed. H. van Galen Last), G.A. van Oorschot, Amsterdam 1967, 559-560.

²⁴⁶⁴ H.B., 'Amende Honorable', *De Standaard*, 9 maart 1940: 'Wij kunnen de juistheid van M.t.B.'s kritiek niet ontkennen. Het was noodzakelijk geweest onze bron te noemen en te vermelden waar wij veranderingen aanbrachten. Ten onrechte hebben wij den schijn gewekt, dat het eerste gedeelte van onze bespreking eigen geestelijke vondst was. We stellen er prijs op hier, in het openbaar, amende honorable te doen.'

²⁴⁶⁵ *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 3 april 1940.

7.6 Christelijke Openbare Leeszaal en Bibliotheek

Parallel lopend aan de aarzelend opbloeiende protestantse leescultuur begin jaren twintig van de vorige eeuw werden op diverse plaatsen particuliere initiatieven ontplooid om te komen tot de oprichting van christelijke 'openbare bibliotheken'. Een aanzienlijk deel van het calvinistisch volksdeel zag echter weinig heil in deze christelijke leeszaal-vorming.²⁴⁶⁶ Naast zijn literaire arbeid in de protestantse letterkunde zag P.J. Risseeuw voor zichzelf vanuit zijn cultuuropdracht in het christelijk bibliotheekwerk ook een taak weggelegd om het gereformeerde volk tot lezen - en tot literatuur - te brengen. Bij deze christelijke leesbevordering vond hij Rijnsdorp als bondgenoot aan zijn zijde. Zij zagen in het christelijk bibliotheekwerk niet alleen een laagdrempelig en nuttig volksovoedend instrument om eenvoudige lezers tot goede literatuur te brengen, maar ook om ze literair-esthetisch op te voeden, gericht op smaakvorming en -veredeling.

De visie van Risseeuw op het bibliotheekwerk was bepaald niet antithetisch van aard: 'Zijn bedoeling was veeleer om als christen midden in de wereld te staan, midden in de eigen tijd in de eigentijdse cultuur.'²⁴⁶⁷ Voor de *N.C.R.V.*-radio vroeg P.J. Risseeuw op donderdagavond 7 juli 1927 nadrukkelijk de aandacht van het luisterpubliek voor de vorming van eigen openbare christelijke leeszaal en bibliotheken.²⁴⁶⁸ De tekst van zijn radiolezing werd in de *Nieuwe Haagse Courant* van 2 en 4 augustus 1927 afgedrukt. Ruim een jaar eerder was hij een van de oprichters van de 'Vereeniging tot stichting eener christelijken leeszaal' in Den Haag, waarvan hij tot zijn dood in 1968 bestuurslid zou zijn. De idealen van Piet Risseeuw bleven door de jaren heen gelijk; alleen de te volgen methodiek paste hij aan. Zijn pleidooi voor openbaar bibliotheekwerk vanuit een christelijke grondslag stond haaks op het antithetisch streven onder gereformeerden naar verzuilde christelijke bibliotheken met een exclusieve grondslag.²⁴⁶⁹ Kuypers bezwaar tegen het karakter van de openbare leeszaal lag in de zogenaamde 'positieve neutraliteit',²⁴⁷⁰ waardoor ook 'God-verzakende en alle Geloof-ondermijnende literatuur' in de collectie werd opgenomen. In de volksovoedkundige visie van P.J. Risseeuw kon de 'Christelijke leeszaal' een centrum zijn van 'protestants geestelijk leven', waarbij hij als eerste rubriek in de catalogus 'christelijke literatuur' noemde, gevolgd door ontspanningslectuur, theologie, opvoedkunde en sociale wetenschappen.

De openbare christelijke leeszaal heeft voorts een geheel eigen en moeilijke taak het publiek voor te lichten, bijv. in de doolhoven der moderne literatuur. Tenzij het bestuur der plaatselijke vereniging wil volstaan met het uitlenen van uitsluitend specifiek christelijke boeken, doch dan laten wij onze mensen even ver als ze nu veelal zijn, ja, zouden wij wellicht beter doen uitsluitend christelijke volksbibliotheken op te richten, op zichzelf een dankbaar en nuttig werk, doch waarmee wij slechts een deel van ons christelijk publiek bereiken. M.i. mikt de openbare christelijke leeszaal en bibliotheek iets hoger en heeft zij een taak naast, en als aanvulling van de bestaande christelijke bibliotheken.²⁴⁷¹

Risseeuw legde in zijn lezing vervolgens praktisch-uitvoerend een relatie met het werk van de bibliothecaris en het leeszaalpersoneel, dat niet slechts technisch op de hoogte van het bibliotheekvak diende te zijn, maar 'evenzeer volkomen berekend voor een niet gemakkelijke pedagogische taak'.²⁴⁷²

²⁴⁶⁶ 'Het aantal christelijke openbare bibliotheken in den lande was op de vingers van één hand te tellen, zulks in tegenstelling tot de vele stemmen die opgingen tegen christelijke-bibliotheekvorming.' J. Hoekstra, 'P.J. Risseeuw: de man die stimuleerde en kritiseerde', in: *De Christelijke Bibliotheek*, jrg. 16, nr. 8, september 1968, 3.

²⁴⁶⁷ *Ibidem*.

²⁴⁶⁸ Op 7 juli 1927 om 20.10 uur programmeerde de *N.C.R.V.* een 'Christelijke Radio-Avond', met als spreker de heer P.J. Risseeuw uit Den Haag, die de lezing: 'Het belang van openbare Christelijke leeszaal en bibliotheken', uitsprak, gevolgd door citaten uit zijn roman *Martha's Bruidsdagen*, omlijst met muziek. *Leidsch Dagblad*, 6 juni 1927.

²⁴⁶⁹ Zie: H.G. Leih, 'Protestants-christelijk bibliotheekwerk', in: *Omzien met een glimlach*, 77-151.

²⁴⁷⁰ *Ibidem*, 118.

²⁴⁷¹ P.J. Risseeuw, 'Het belang van openbare Christelijke leeszaal en bibliotheken', in: *Nieuwe Haagse Courant*, 2 augustus 1927.

²⁴⁷² *Ibidem*. Risseeuw wees daarbij op de verschillende methoden en technieken om het publiek doeltreffend voorlichting te geven, onder meer door het periodiek beschikbaar stellen van een gids, waarin de nieuwe aanwinsten in het kort werden aangekondigd en besproken. 'Voorts staan ons ten dienste de resultaten der christelijk-literaire kritiek, welk zich vooral de laatste jaren gunstig heeft ontwikkeld.'

Uit de moderne literatuur zal allereerst een keuze moeten worden gedaan en dan vermoed ik wel dat er weinig koren onder het vele kaf zal gevonden worden. Echter niet alle moderne kunst is decadent en een christen behoeft allerminst een achterlijk mens te zijn, zelfs niet in deze tijd. We leven midden in de wereld, gedragen door Christus bede, dat wij mogen bewaard worden voor de boze. Met *kortzichtigheid* komen wij waarlijk niet verder, al blijft *voorzichtigheid* ons bij voortduur geboden.²⁴⁷³

P.J. Risseeuw nodigde Rijnsdorp diverse keren als spreker uit voor christelijk-letterkundige activiteiten in zijn bibliotheek. Op vrijdag 22 april 1938 organiseerde de Openbare Christelijke Leeszaal en Bibliotheek aan de Badhuiskade 27 in Scheveningen een 'Literaire avond', waar Rijnsdorp sprak over: 'Wat hebben we eigenlijk aan literatuur?' Hierop sloot Risseeuw vervolgens qua strekking naadloos aan met zijn voordracht: 'Wat biedt de Christelijke Leeszaal?'

Ook in het Rotterdamse was Rijnsdorp als spreker geregeld een gewaardeerde gast in de christelijke leeszaal en bibliotheek. In september 1936 werd in Rotterdam-West de Vereniging 'Christelijke Openbare Leeszaal en Bibliotheek' opgericht. De bibliotheek, gevestigd aan de Van Oosterzeestraat 82, telde een jaar later een kleine tweehonderd leden. Aan het lidmaatschap van de uit particulier initiatief voortgekomen christelijke bibliotheek was een minimumcontributie verbonden van f. 2,50,- per jaar. De collectie bestond inmiddels uit circa 2.000 banden. In nauwelijks een jaar tijd werden bijna 18.000 boeken uitgeleend. Volgens de wervende brochure, met 'intekenbiljet' voor nieuwe leden of donateurs, was 'één grote centrale Christelijke Leesbibliotheek voor het geheel Westelijke deel van Rotterdam' het ideaal. Vanuit het doel 'steeds meer goede boeken' te brengen, wees het bibliotheekbestuur op de 'funeste invloed' die het lezen van slechte lectuur uitoefende, 'met name op onze kinderen', en stelde: 'Hier ligt een roeping voor ons Christenen, welke niet kan noch mag worden afgewezen.' De boeken werden daarom, voordat ze in de uitleen kwamen, eerst gekeurd.²⁴⁷⁴ 'Mannen van naam onder onze Christelijke letterkundigen tellen wij onder de leden onzer keuringscommissies', benadrukte het bestuur in de brochure voor nieuwe leden. Een van hen was de auteur van *Koningskinderen* - een roman, die zonder enige twijfel de keuring met glans had doorstaan: C. Rijnsdorp.

7.6.1 *Rijnsdorp en keuringscommissie*

De in het Delfshavense werkgebied van de christelijke leesbibliotheek wonende auteur Rijnsdorp was slechts zijdelings betrokken bij het werk van het bibliotheekbestuur. Hij ontving in de rol van adviseur geregeld informatie over het reilen en zeilen van de gereformeerde bibliotheekvereniging en het werk van de keuringscommissie. De vergaderingen bezocht hij niet. In 1938 zocht het bestuur naar personen, die 'geschikt en bereid' waren plaats te nemen in de keuringscommissie, die bestond uit twee afdelingen: a. kinderlectuur, en b. lectuur voor volwassenen. Op 12 november 1938 reageerde secretaris W. Stigter op de afwijzing van Rijnsdorp: 'Voor onze Bibliotheek-Vereeniging ontving ik Uw kaart-schrijven, waarmede U mij bericht, voorloopig geen actief deel te kunnen nemen aan het werk der Keuringscommissie, - iets wat mij bijzonder spijt.' Rijnsdorp had na de voltooiing van *Eldert Holier* - en het wanbegrip dat hem met zijn tweede roman bij publiek en pers ten deel viel - inmiddels zijn nieuwe stiel gevonden als muziekcriticus van *De Standaard*. Het keuringswerk van romans liet hij graag aan anderen over.

Mevrouw M.G. Bakhoven-Michels, bekend onder haar schuilnaam Johanna Breevaart,²⁴⁷⁵ nam wel zitting in de keuringscommissie. De zeventigjarige gereformeerde volksschrijfster werd

²⁴⁷³ P.J. Risseeuw, 'Het belang van openbare Christelijke leeszalen en bibliotheken', in: *Nieuwe Haagse Courant*, 4 augustus 1927.

²⁴⁷⁴ Aan bibliothecaris A.I. Sizoo, die eerder in dezelfde functie verbonden was aan de christelijke bibliotheek in Rotterdam-Oost, verleende het bestuur op 15 september 1936 een volmacht om de boeken, die naar zijn oordeel 'beslist tot de goede boeken gerekend' konden worden, in de bibliotheek op te nemen. Bij 'ook maar de geringste twijfel' raadpleegde hij de keuringscommissie, waarna drie leden het boek zouden keuren. Indien geen overeenstemming werd bereikt ging het boek door naar alle commissieleden, waarna met meerderheid van stemmen een besluit werd genomen. Circulaire 'Aan de leden der Keuringscommissie', 26 september 1936.

²⁴⁷⁵ Na haar dubbeldjubileum: '25 jaar getrouwd en 40 jaar schrijfster', bedankte Johanna Breevoort in *De Rotterdammer* van 6 juni 1936 het publiek voor de huldeblijken: 'Hoog stellen wij de waardeering van literaire zijde, nog hooger de liefde van Gods volk, die ons op dezen blijden dag overstroemde, verblijdde en versterkte, de gemeenschap der

op 24 november 1939 geïnstalleerd als lid, tegelijk met mevrouw C.E.Th. Luijkenaar Francken, de echtgenote van voormalig *Opgang*-redacteur drs. Joh. Luijkenaar Francken. Mevrouw Bakhoven-Michels schreef op 4 november 1939 haar oude protegé Rijnsdorp, dat zij graag met hem wilde spreken over het werk van de boekenkeuringscommissie. ‘Wat is eigenlijk de bedoeling van deze bibliotheek? Willen we ons volkje *cultureel* helpen door vóór hen te keuren? (Achter heel veel boeken moet je een vraagteken zetten.) Moet het *Christelijke beginsel* domineeren of in elk geval uitkomen?’ De schrijfster had na keuring van ongeveer vijftien boeken duidelijk moeite met het keuringswerk, maar meer op praktische gronden: ‘Wat doe je met deze rommel?’, waarbij ze als voorbeeld het boek *Nora* noemde van de schrijfster Carla van Lidth de Jeude uit 1919: ‘Een vuilgelezen boek, oud en versleten, met een minimum van innerlijke waarde.’²⁴⁷⁶ Ze gaf aan nog meer vragen te hebben. ‘Keurt u maar zoo scherp als u wilt’, had secretaris W. Stigter gezegd. ‘Maar dan blijft er maar een bitter beetje over’, reageerde Rijnsdorp, benieuwd naar de maatstaven die gehanteerd werden door de keuringscommissie. Omdat de bejaarde schrijfster sinds 1 oktober 1939 ‘kamerarrest’ had, verzocht ze Rijnsdorp langs te komen in haar woning te Rotterdam-Delfshaven. Het resultaat van deze ontmoeting kwam tot uiting in het voorstel dat Bakhoven-Michels vervolgens schriftelijk indiende bij het bestuur. De commissieleden zouden in haar optiek de boeken, die zij na keuring geschikt vonden voor de bibliotheek, moeten voorzien van een korte samenvatting op een formulier. Hierop konden ze naast mogelijke bedenkingen tegen het boek ook een eigen standpunt formuleren en motiveren. ‘De bedoeling is, zulks alleen te doen voor boeken, die in de bibliotheek opgenomen worden en juist ook in die gevallen, waarbij, niettegenstaande opneming, eenige gegronde critiek, hetzij terwille van het christelijke beginsel, hetzij om andere redenen, op haar plaats is. Eene dergelijke “korte beoordeling” zou dan vóórin het betreffende boek geplakt moeten worden.’²⁴⁷⁷ Na bespreking van het voorstel besloot het bestuur het voorstel nader te beoordelen en te toetsen aan de mogelijkheden van de bibliotheekpraktijk, ‘daar zich ook bezwaren kunnen voordoen’.²⁴⁷⁸

In het - door Rijnsdorp ingefluisterde - voorstel van M.G. Bakhoven-Michels klonk een nieuwe toon door: niet alleen antithetisch keuren en principieel afwijzen, maar ook met argumenten onderbouwd selecteren, informeren, voorlichten en opvoeden. Hij volgde in zijn advies het ‘beginsel’ van zijn eigen muzikale en literaire kritiekpraktijk, met een ‘zuiver criterium’.

7.7 *Contact van Protestants-Christelijke Auteurs*

De Tweede Wereldoorlog had het strak georganiseerde christelijk-letterkundige leven definitief veranderd. In de metaforiek van Rijnsdorp uit 1952: ‘De springvloed van de oorlog overspoelde de literaire kastelen en verwijderde vrienden van voormalige vrienden. Leven en dood bestonden in de groep huis te houden.’²⁴⁷⁹ Oorlog en bezetting - met Auschwitz voor diverse christelijke auteurs als definitief breekpunt voor hun geloof - hadden de verhoudingen in de protestantse letteren fundamenteel gewijzigd. De ‘Barthiaanse inbraak’ in de tweede etappe wilde volgens Rijnsdorp een doorbraak bewerkstelligen: ‘Zeker was dat Van Randwijk bij wijze van spreken al

heiligen! Vaders en moeders dankten voor de lectuur, die zij hun kinderen gerust in handen durfden geven; ouderen voor hun jeugdboekjes op de Zondagschool ontvangen; jongens in de vlegelaren, die voorlichting vroegen; vrouwen, zwak en vermoed, die deze lectuur troost, afleiding en zelfvertrouwen bracht. Voor literator heb ik me nooit uitgegeven; iets geweest te zijn voor Gods kinderen strekt me tot ootmoedigen dank.’

²⁴⁷⁶ De bibliotheekboeken werden zelden nieuw aangeschaft en waren veelal geschenken ‘afdankertjes’. De ‘dames en heeren Leden der Keuringscommissie’ kregen in 1937 het verzoek: ‘Wanneer U eventueel nog boeken kunt missen, houden wij ons gaarne aanbevelen en worden ze na bericht aan Uw adres afgehaald.’

²⁴⁷⁷ ‘Kort verslag der vergadering van de Leden der Keuringscommissie met Bestuursafgevaardigden, gehouden 24 November 1939 ten huize van den Heer A.I. Sizoo’, opgesteld door secretaris W. Stigter.

²⁴⁷⁸ Het bestuur verwees hier met instemming naar de heer H.A. van Hoven van Genderen, die in zijn causerie op 25 november 1938 had gesteld: ‘Wij moeten voor een *boek kunnen instaan*, behoeven echter *niet* het er in *alles* mee eens te zijn; wij moeten het ter lezing *durven* geven. Wij moeten een boek niet “matig” aanbevelen, maar we moeten het kunnen doen “van harte”. De moeilijkheden bij de *Jeugdboeken* zijn ernstiger. Het kind kan zelf *niet oordelen*. Een ouder persoon wèl, die kan “ophouden te lezen”. Wij hebben hier geen bepaalde maatstaf, ook geen dogmatischen, maar bij ernstige principiële bezwaren, zullen wij inderdaad een boek afwijzen.’

²⁴⁷⁹ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 136.

met hoed op en jas aan klaar stond de Protestants-Christelijke groep te verlaten. Tom de Bruin viel enkele uren voor het begin van de Duitse inval op ons land; Van der Leek eindigde zijn leven voor het vuurpeloton.²⁴⁸⁰ Vooraanstaande kunstenaars, schilders, dichters, musici en literatoren waren door de Germaanse overheersing voorgoed van het ‘Nederlandse culturele forum’ verdwenen. In de naoorlogse kunst kwam de kanteling naar ‘het dienstbaar maken van de “schoonheid” aan maatschappelijke idealen van nationaal bewustzijn en cultureel nationalisme’.²⁴⁸¹ De ‘veramerikanisering’ van de Nederlandse politiek, het economisch bestel en vooral het culturele veld veranderde, nog voordat ‘tal van Amerikaanse culturele programma’s op het gebied van beeldende kunst, muziek en theater als “bijsluiters” van de Marshallhulp het Nederlandse culturele leven kwamen verrijken’,²⁴⁸² het culturele en literaire leven onomkeerbaar. Moderne muziek, films en literatuur - ‘made in the USA’ - deden met nieuw elan hun intrede.

Na de oorlog kwam bij pers en publiek, en de protestantse literatoren zelf, de vraag bovengronds over het al dan niet voorzetten van een georganiseerd christelijke auteursleven. Moest het vehikel van de christelijk-literaire organisatie (op)nieuw leven worden ingeblazen? Rijnsdorp schetste in *Trouw* van 16 november 1945 de contouren van zijn visie op de toekomst van de protestants-christelijke letterkunde. Aanleiding voor het interview was het feit dat in de opsomming van naoorlogse nieuwe initiatieven op literair gebied, de aankondiging van een christelijk-letterkundig tijdschrift ontbrak. Van hem werd verwacht dat hij, ‘in de onduidelijke situatie van vandaag’, iets te zeggen zou hebben. De centrale vraagstelling van het interview luidde: ‘Zullen de Protestantsch-Christelijke letterkundigen weer een groep gaan vormen en met een eigen tijdschrift uitkomen?’ Rijnsdorp wist als geen ander hoe de actuele verhoudingen lagen bij de voormalige Jong-Protestantse schrijversbent. De vraag ‘afzonderlijke organisatie of niet’, kon volgens hem met name bij de ‘Amsterdammers’ op weinig bijval rekenen, die ‘niets meer’ voelden voor het isolement van een christelijk-letterkundige organisatievorm.²⁴⁸³ Als oorzaken noemde hij: ‘invloed der Barthiaansche theologie, samenwerken met andersdenkenden in de illegaliteit, vrees voor sectarisme en culturele onvolwaardigheid’, die hij weliswaar als ‘respectabele overwegingen’ typeerde, maar die ‘door anderen (en door mij) overigens niet worden gedeeld’. In het vraaggesprek benadrukte Rijnsdorp: ‘Wij meenen, dat ons voor het sterke groepsbesef, dat we van huis uit hebben meegekregen, niet behoeven te schamen en dat wij juist dan het volk in zijn geheel het beste dienen, wanneer wij ons eigen karakter het zuiverst bewaren.’ Vervolgens ontvouwde hij de contouren van het naoorlogse christelijk-literaire program, waarin de Kuiperiaans getinte antithese - weliswaar in andere gedaante - herkenbaar resoneerde:

Isolement als doel streven wij niet na, al wordt het ons als lot soms opgelegd. In zijn ouden vorm zal de Chr. Auteurskring wel niet meer terugkeeren. Vermoedelijk zal het wel komen tot een vernieuwd contact, zonder bindenden organisatievorm, in welk contact echter ook plaats is voor jongere en oudere penvoerders, die niet tot de Christelijke Auteurskring hebben behoord. Als het om een min of meer los contact gaat, behoeven ook beginners niet te worden uitgesloten., mits er wat in zit. Ook een Chr. cultureel tijdschrift is m.i. onvermijdelijk, waarbij de litteratuur de groote kern zou kunnen vormen. De idee van een Chr. cultuur is te eigenaardig en te rijk dan dat zij genoegen zou kunnen nemen met een ‘over de vloer komen’ bij anderen. We moeten zout zijn, maar geen kleurstof.²⁴⁸⁴

In *Trouw* kreeg Rijnsdorp naar aanleiding van ‘het uitblijven van de Protestantsche literatuur na den oorlog’ als eerste auteur op 8 juni 1946 opnieuw het woord,²⁴⁸⁵ om zijn persoonlijk oordeel te

²⁴⁸⁰ *Ibidem*.

²⁴⁸¹ C.J.M. Schuyt en Ed Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit*, 407.

²⁴⁸² *Ibidem*.

²⁴⁸³ Met de ‘Amsterdammers’ doelde Rijnsdorp met name op H.M. van Randwijk, Jan H. de Groot en H. de Bruin.

²⁴⁸⁴ Ab van Roon, ‘De Protestantsch-Christelijke Letterkunde. Een gesprek met C. Rijnsdorp’, in: *Trouw*, 16 november 1945. Onder de kop was als cursief gezet citaat de laatste zin uit Rijnsdorps essaybundel *Ter Zijde* afgedrukt: ‘Christelijk werk is altijd en overal aan zijn doel, ook al zou voor de kunst nog slechts zijn weggelegd een laatste Arcadië tegen de donderkoppen van het eindgericht. -’

²⁴⁸⁵ Het antirevolutionaire dagblad *De Standaard*, waarvan Rijnsdorp muziekcensent was geweest en waarin hij ook geregeld over literatuur had gepubliceerd, kon na de oorlog niet meer verschijnen. Met kunstredacteur D. Hendriks

geven.²⁴⁸⁶ In dit artikel stelde hij dat ‘niet te spoedig’ gezegd moest worden dat er niets gebeurde aan ‘onzen kant’ op literatuurgebied. ‘Goede dingen hebben voorbereiding en tijd nodig en veel tijdroovend werk moet worden gedaan door mensen die reeds overbelast zijn.’ Hij noemde het nieuwe ‘Contact van Protestants-Christelijke Auteurs’, dat per 1 december 1945 was opgericht ‘een verheugend feit’. Dit *Contact* trok volgens Rijnsdorp ‘zijn grenzen tamelijk ruim in dien zin, dat voor het “lidmaatschap” niet meer (en niet minder) vereischt wordt dan dat men van positief-Christelijke levenshouding is en getoond heeft - in kleinen kring of publiekelijk - zich met de pen te kunnen weren’. Openbaarheid werd niet gezocht en de belangrijkheid van deze bijeenkomsten niet overschat, waarbij hij als literaire kunststopvoeder aangaf: ‘Evenmin wordt gestreefd naar het vormen van een élite-kring, waartoe allen zouden mogen toetreden zij, die elkaar tot een zekere literaire “standing” rekenen te behoren.’ Op de vraag: ‘Wat ons bij dit alles drijft?’, antwoordde hij: ‘Géén theorie: ons hart trekt ons naar elkaar toe.’

Klaas Heeroma reageerde drie weken later sterk afhoudend op Rijnsdorps plannen.²⁴⁸⁷ ‘Zoolang de situatie niet duidelijk dwingt tot organisatie in eigen geestelijk kringverband, moeten de Christelijke jongeren op hun natuurlijke plaats te midden van hun tijdgenooten staan.’ Volgens hem vond groepsvorming in de literatuur haar grond in het protest. ‘Maar waartegen moeten de Christelijke jongeren anno 1946 protesteeren?’ Dit gold ook voor de ouderen: ‘Zij zijn allereerst verplicht om hun plaats te zoeken bij hun tijdgenooten, midden in hun volk. Wordt die plaats hun geweigerd dan kunnen zij altijd nog protesteeren en zich terugtrekken in een eigen groep.’ Het was voor Heeroma geen uitgemaakte zaak dat het ‘literaire leven der ouderen’ hen dwong tot ‘organisatie in eigen geestelijk kringverband’. Hij noemde ieder isolement ‘momenteel voorbarig en dus zwak’:

Natuurlijk moet de Christelijke schrijver, die in de wereld gaat staan, zich geen illusies maken. Hoe zou een ontkerstende wereld de taal van het geloof kunnen verstaan? Eén ding is echter duidelijk: men leert de wereld zeker niet de taal van het geloof verstaan wanneer men niet tot haar spreekt. Het opgeven van het groepsverband beteekent in vele gevallen een offer. Het succes in eigen kring is vlugger, veiliger, voordeliger, maar ook - goedkoper. Niet de overweging van het persoonlijke succes mag hier den doorslag geven, maar de taak, die de Christelijke schrijver in zijn volk te vervullen heeft.²⁴⁸⁸

Eveneens in juni 1946 legde P.J. Risseeuw zijn vrienden Kees Rijnsdorp, Klaas Heeroma, Hein de Bruin, Jan H. de Groot en Dingeman van der Stoep drie schriftelijke vragen voor: ‘1. Is het gewenst de Chr. Auteurskring in leven te houden? 2. Zullen we als groep een tijdschrift uitgeven? 3. Op welke wijze kunnen protestants-christelijke auteurs toetreden tot een algemene Nederlandse Vereniging van Letterkundigen?’²⁴⁸⁹

van het nieuwe dagblad *Trouw* - dat een groot deel van de voormalige lezersgroep van *De Standaard* kreeg - bouwde Rijnsdorp vervolgens in de loop van 1946 nieuwe contacten op. Op 21 mei 1946 had Hendrikse van de kunstredactie Rijnsdorps medewerking gevraagd voor het artikel van 8 juni 1946. Op 12 juni 1946 vroeg kunstredacteur hem de krant op de hoogte te houden van het werk van het *Contact*. ‘Nu dan eindelijk de papiersituatie voor de dagbladen beter wordt kan ik ook wat meer ruimte krijgen voor een litteraire rubriek’, schreef Hendrikse hem op 3 augustus 1946. Op 8 augustus 1946 verscheen er weer een artikel van Rijnsdorp in *Trouw*. Elf dagen later herinnerde Hendrikse hem aan de toezegging ‘om wat namen van Prot. Chr. critici, die voor *Trouw* literatuurbeschouwingen zouden kunnen schrijven’. In dezelfde brief van 19 augustus 1946 schreef hij: ‘Ook hoorde ik graag of U zelf gelegenheid zou hebben af en toe iets voor ons blad te schrijven. Het lijkt mij het beste systeem vooral op dit terrein zoveel mogelijk personen aan het woord te laten komen.’ Op 22 augustus 1946 vroeg Hendrikse hem ‘of U gelegenheid zou kunnen vinden een artikel te schrijven over Ter Braak en Du Perron? Er is van onze kant nog maar al te weinig geschreven over deze heren’. In oktober 1946 beëindigde Rijnsdorp zijn medewerking aan *Nieuw Nederland*, om zijn creatieve energie in *Ontmoeting* en in het *Contact* te steken. In *Trouw* zou de door hem voorgedragen Koos van Doorne als literair criticus de letterkundig-levensbeschouwelijke kritische scepter gaan zwaaien.

²⁴⁸⁶ ‘Nieuw letterkundig leven na den oorlog. Waar blijven de Protestantsche schrijvers? Er komt een nieuw litterair tijdschrift’, in: *Trouw*, 8 juni 1946.

²⁴⁸⁷ ‘Muus Jacobse over het Literair Uitzicht-1946. Ieder isolement momenteel voorbarig’, in: *Trouw*, 29 juni 1946.

²⁴⁸⁸ *Ibidem*. Heeroma sloot zijn artikel af met het voorbehoud: ‘De tijd kán komen, dat de taak van den Christen ligt in het isolement, maar ik wacht nog op het bewijs, dat we op ’t oogenblik in zoo’n tijd zouden leven.’

²⁴⁸⁹ D. van der Stoep, ‘De gereformeerde bietenbauw’, in: *Ontmoeting*, jrg. 10, nr. 12, september 1957, 353-366.

Piet Risseeuw achtte het in stand houden van de *Christelijke Auteurskring* gewenst, 'voornamelijk als contactkring tussen geestverwante collega's', maar 'het zich als voorheen naar buiten presenteren' als aparte groep via manifestaties e.d.', noemde hij: 'thans ongewenst'. Het contact van de 'groep' naar het 'volk' was volgens hem een 'dwingende eis', waarbij hij het noodzakelijk vond, 'dat wij met dezelfde, ja nog grotere activiteit dan voorheen door middel van publicaties, lezingen, conferenties, tijdschriften e.a. de weg zoeken naar het hart van het Nederlandse volk', en niet slechts van het 'Christelijk volksdeel'. Er was geen enkele reden deze volksgroep te minachten, 'het is ons aller nest geweest', waarbij hij aangaf: 'Het heeft ons in staat gesteld te publiceren; het verzekerde ons altijd een afzetgebied. Wij wisten voor wie wij schreven.' Veelzeggend voegde hij hier aan toe: 'Dat was ons geluk en ons ongeluk tevens.' Risseeuw wilde een bewuste poging wagen 'het isolement te verbreken', waarbij hij 'onze taak voor het gehele Nederlandse volk' zag als een 'indirecte zendingstaak'. De noodzaak van een eventueel eigen tijdschrift zag hij 'meer nog voor de kritiek dan voor creatief werk'. Bij beginselverklaringen was spaarzaamheid geboden. Tot slot vond hij het 'noodzakelijk', dat wij deel uitmaken van een algemeen Nederlandse organisatie van letterkundigen'.²⁴⁹⁰

²⁴⁹⁰ Dit streven van P.J. Risseeuw en andere christelijke auteurs kreeg een onvoorziene wending. In het najaar van 1948 werd de *Bond van protestants-christelijke kunstenaars in Nederland* opgericht. Reden voor het stichten van een eigen kunstenaarsbond was het feit, dat de na-oorlogse federatie van beroepsverenigingen van kunstenaars steeds meer onder de invloed kwam 'van een extreem-linkse groep', die een zodanig leidende positie innam, dat niet alleen de belangen van de protestants-christelijke kunstenaars in de federatie minder goed gediend konden worden, maar het werd deze kunstenaars ook onmogelijk gemaakt 'hun overtuiging tot gelding te brengen'. Ook vond men dat een federatie, 'die geestelijk zo ver afstaat van het christelijk publiek, waarmee de protestants-christelijke kunstenaars zo broodnodig contact moeten leggen, nooit in staat zal zijn het vertrouwen van dit publiek te winnen en de gewenste verbinding tot stand te brengen'. Tijdens de bijeenkomst van het *Contact van Protestants-Christelijke Auteurs* op zaterdag 16 oktober 1948 in het Utrechtse *Terminus* las Rijsdorp een (door de deelnemers van de vergadering van 3 juli 1948, waar volop gediscussieerd was over de verhouding tot het *C.N.V.* en de *Vereniging van Letterkundigen*) gevraagde 'stemverklaring' namens de initiatiefnemers voor of het *Contact* zich als groep zou aansluiten bij de recent opgerichte 'Vereniging van Protestants-Christelijke kunstenaars'. De initiatiefnemers wilden dit niet, omdat anders het *Contact* 'een strengere organisatievorm' moest aannemen, terwijl bovendien niet alle deelnemers van het *Contact* lid zouden worden van deze kunstenaarsbond. Daarom liet het driemanschap de keus van het lidmaatschap aan de vrijheid van de leden zelf. Desnoods wilden de initiatiefnemers het *Contact* driemaandelijks laten vergaderen om de nieuwe *Bond* niet in de weg te staan. In de statuten van de *Bond van protestants-christelijke kunstenaars in Nederland* was als *Grondslag* (artikel 2) opgenomen: 'De vereniging laat zich leiden door de overtuiging, dat het geloof in Jezus Christus als Gods Zoon en Zoon des mensen volgens de Heilige Schrift en de beginselen der Reformatie, van alles beheersende betekenis is voor leven en kunst.' Volgens artikel 3 was het doel van de kunstenaarsvereniging: '1. Bekendheid te geven aan en belangstelling te wekken voor het werk van Protestantse Kunstenaars; 2. Het onderling contact van de Protestantse kunstenaars te bevorderen; 3. Te streven naar en mede te werken aan: a. de vestiging en de bescherming van de rechten der kunstenaars op de vruchten van hun arbeid en b. de verwerving van maatschappelijke zekerheid voor de kunstenaar, zijn gezin en nabestaanden.' Bij artikel 4, de middelen, trachtte de vereniging haar doelstelling te bereiken door: '1. Gezamenlijke bezinning op de betekenis van het Christenzijn voor de kunstenaar; 2. Het vormen van a. vakgroepen van diegenen onder haar leden, die eenzelfde kunst beoefenen en b. van streekgewijze kringen van al haar leden die woonachtig zijn in de streek, waarin een kring gevormd wordt, onverschillig welke kunst zij beoefenen; 3. Het zoeken van samenwerking met het publiek in zijn georganiseerde vormen; 4. Het organiseren van lezingen, cursussen, tentoonstellingen, uitvoeringen, opvoeringen, voorstellingen en alles wat tot culturele opvoeding van het publiek en tot bekendmaking en afzet van het werk van de leden dienen kan, zowel langs de sub 3 van dit artikel genoemde weg als zelfstandig; 5. Het bevorderen van de oprichting of/ en instandhouding van plaatselijke kringen van belangstellenden, die de verwerkelijking van het onder 4 van dit artikel genoemde nastreven; 6. Het zoeken van samenwerking met andere organisaties in Nederland of elders, die tot het bereiken van de in art. 3 dezer statuten genoemde doeleinden het hunne kunnen bijdragen in zoverre deze samenwerking niet strijdig is met de in art. 2 dezer statuten genoemde grondslag.' Op 6 april 1949 schreef Johan van Hulzen - die als bestuurslid 'er ingeluisd' was - aan Rijsdorp over deze christelijke kunstenaarsbond: 'Je weet hoe de zaken staan. Heel zwak. Ik viel om, toen ik het aantal leden vernam: 85 ... En de helft nu al achterstallig in contr. Nog geen 10 auteurs. Jij niet, enfin, wie well! Een hopeloze zaak. Een ver.v. chr. letterk. alléén zou waarschijnlijk meer mensen opgeleverd hebben. Waar zit het toch in?' Van Hulzen noemde het contributie bedrag van f. 30,- per jaar 'zwaar' en stelde: 'Ik vrees in ernst, dat de zaak op deze wijze gauw vastloopt.' In 1952 werd de *Bond van Christelijke Kunstenaars in Nederland* opgericht, met drie werkgroepen: a. Muziek en Woordkunst, b. Beeldende kunsten, en c. Letterkunde. K. Norel was voorzitter. In 1962 werd onder voorzitterschap van Anne de Vries vanuit deze *Bond* de 'Vakgroep Letteren' van het *C.N.V.* worden opgericht, die weinig banden had met *Ontmoeting*. Op 21 november

Rijnsdorp waarschuwde tegen de ‘geestelijke houding, alsof van het voor-oorlogse niets meer deugt en alsof alles nu anders moet’. Hij deelde het standpunt van Risseeuw dat ‘ons isolement’ doorbroken moest worden, maar het eigen verleden verloochenen, ‘met behoud onze geestelijke overtuiging’, was volgens hem onmogelijk, omdat zij als auteurs belast waren met een meer dan honderdjarige christelijke traditie. Hij pleitte voor het handhaven van de *Christelijke Auteurskring*, ‘met volledige vrijheid voor ieder lid, die zij trouwens al hadden’. Ook wilde hij de oude plannen voor het tijdschrift ‘Réveil’ boven tafel krijgen.²⁴⁹¹ Over het lid worden van een algemene vereniging merkte Rijnsdorp afhoudend op, ‘dan zijn we daar toch de “Christelijken”’, met als toevoeging: ‘Tenzij we bewust willen aansturen op verwatering van onze principes’:

Mijn bezwaar is dan ook niet dat we te véél ‘Chr.’ auteurs zijn geweest, maar juist, dat we dit te weinig zijn geweest. We leefden veel te weinig uit onze eigen levensovertuiging en keken veel te veel naar de overzijde, waar de officiële letterkundigen zaten. Die gaven als het er op aan kwam toch de cijfers. Als ik de Chr. auteurskring zou willen oplossen, dan zou dat juist hierom zijn, dat ik vind dat we aan onze roeping niet hebben beantwoord.²⁴⁹²

Liever hield Rijnsdorp de *Auteurskring* in stand, ‘desgewenst onder een nieuw te kiezen bestuur, met volledige vrijheid voor de individuele leden toe te treden tot een algemene vereniging’.²⁴⁹³ Hij wilde als groep geen onderdeel worden van een ‘overkoepelingsorgaan’, hoewel dit volgens hem ook te verdedigen was, maar dan zou ‘de Chr. auteurskring ook òf zeer representatief moeten wezen òf iedereen moeten omvatten die als Chr. publicist optreedt’, waarna hij de stelling poneerde: ‘Ik geloof dat wij ons aan illusies overgeven, als we menen er bij het Nederlandse volk “in te komen”. Natuurlijk moeten we het proberen, maar het lukt ons nooit.’ Hij zag de oude lijnen weer bovenkomen: ‘Alles draait om de antithese’, waarbij Rijnsdorp kritisch opmerkte:

Alleen maar: we hebben er te veel *bij voorbaat* mee gewerkt. We kunnen het hart niet lezen en kunnen dus nooit precies zien, laat staan aangeven, hoe de scheidslijn loopt. Zeker is, dat die niet precies loopt tussen de Christelijke en niet-Christelijke, ik bedoel tussen de zich Christelijk en niet-Christelijk noemende groepen. Ook is zeker, dat die scheidslijn niet precies anders loopt.

In zijn *In drie etappen* uit 1952 schreef Rijnsdorp over de naoorlogse hergroepering: ‘De derde periode begint in het najaar van 1945 met de oprichting van het “Contact van Protestants-Christelijke Auteurs” op initiatief van P.J. Risseeuw, D. van der Stoep en C. Rijnsdorp.’²⁴⁹⁴ Dit contact betekende dat de voormalige Christelijke Auteurskring, met zijn gesloten organisatievorm en zijn betrekkelijke exclusiviteit, niet werd terugverlangd.²⁴⁹⁵ Op de naoorlogse reünie ontbraken Henk van Randwijk, Jan H. de Groot, Hein de Bruin en aanvankelijk ook Klaas Heeroma. ‘Een beperkte doorbraak heeft zich voltrokken, maar de namen bewijzen, dat die niet uit zuiver-theologische overwegingen tot stand is gekomen’, aldus Rijnsdorp.²⁴⁹⁶ Weer anderen, onder wie dr. J. van Ham, Roel Houwink en Jan H. Eekhout, konden - zoals Rijnsdorp kies opmerkte - er

1970 werd als voortzetting van de C.N.V.-Vakgroep Letteren van de *Bond van Christelijke Kunstenaars* de vereniging *Schrijverscontact* opgericht, die op 23 april 2005 als ‘Vereniging van christenauteurs *Schrijverscontact*’ werd voortgezet.

²⁴⁹¹ Het *Verbond* gaf na de stopzetting van *Opwaartsche Wegen* opdracht aan P.J. Risseeuw en Roel Houwink om *Opwaartsche Wegen* te doen herleven, mogelijk onder de nieuwe titel ‘Réveil’, maar de oorlog gooide roet in het eten.

²⁴⁹² D. van der Stoep, ‘De gereformeerde bietenbouw’, in: *Ontmoeting*, jrg. 10, nr. 12, september 1957, 355.

²⁴⁹³ Op de uitnodiging van de Nederlandse en Vlaamse P.E.N.-clubs van 16 november 1946, om in het kader van de Nederlands-Belgische culturele betrekkingen een gezamenlijke tentoonstelling van het Nederlandse boek sinds 1920 te organiseren, stuurde Rijnsdorp een portretfoto in, het manuscript van zijn Kerstdeclamatorium: ‘In ’t land der Wijzen uit het Oosten’, en een exemplaar van *Koningskinderen*. Voor de opening van de tentoonstelling op zaterdag 14 december 1946 om 15.30 uur in het *Waaggebouw* aan de Amsterdamse Nieuwmarkt ontving hij vervolgens een uitnodiging namens de voorzitters van beide besturen: F.V. Toussaint van Boelaere en Victor E. van Vriesland.

²⁴⁹⁴ In een radiolezing over *Ontmoeting* sprak Rijnsdorp over zichzelf bescheiden: ‘en nog iemand’. C. Rijnsdorp, ‘Onder de leeslamp’, *N.C.R.V.-radiolezing* op 7 november 1949 over: ‘De derde periode in de protestants-christelijke literatuur’.

²⁴⁹⁵ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 142.

²⁴⁹⁶ *Ibidem*, 136.

‘niet verschijnen’ (vanwege hun collaboratie met de Duitse bezetter). Voor de N.C.R.V.-radio zei Rijnsdorp begin november 1949: ‘De Christelijke auteurs hebben zich in de jongste oorlog, op een enkele uitzondering na, goede, sommigen zelfs voortreffelijke vaderlanders betoond. Maar na de bevrijding bleek dat enkelen van hen en lang niet de minste onder de broederen, zich niet meer in de oude indeling konden vinden.²⁴⁹⁷ Even leek het dat de tweede periode meteen de laatste zou zijn geweest.²⁴⁹⁸ Over het driemanschap Risseeuw, Rijnsdorp en Van der Stoep, dat de leiding op zich nam in het naoorlogse christelijk-letterkundig leven, herinnerde Rijnsdorp zich:

De lieden, die ook na de bevrijding aan de oude idealen vasthielden, hadden het geloof in een straffe organisatie van het prot.-chr. literaire leven (voor zover aanwezig) verloren. Wel richtten zij najaar 1945 een contact van prot. chr. auteurs op, riepen in 1946 het maandblad *Ontmoeting* in het leven en organiseerden zij jaarlijks conferenties van schrijvers en lezers op Woudschoten, maar dit alles was veel meer vrijblijvend dan vroeger.²⁴⁹⁹

Geen van de vooroorlogse christelijk-letterkundige organisaties werd in oude luister hersteld. Restauratie bleek - ondanks enkele pogingen daartoe - ten enenmale onmogelijk, zoals Rijnsdorp later aangaf in de titel van zijn radiolezing: ‘Verbroken continuïteit’.²⁵⁰⁰ Zijn vooroorlogse leidende positie binnen de protestants-christelijke letteren bleek ook na de oorlog onomstreden, zoals Wapenaar in 1947 in zijn bespreking van *Mijn Vader, Mijn Vader...* schreef: ‘Een nieuwe roman van Rijnsdorp - daar grijp je naar met groote belangstelling, want je weet dat hij een der knapste, zoo niet de knapste prozaïst onder onze Christen-literatoren heeten mag.’²⁵⁰¹

7.7.1 *Drievoudig beginsel, doel en werkwijze*

Aan de oprichting van het *Contact van Protestants-Christelijke Auteurs* lag veel principieel en praktisch denkwerk ten grondslag, waarin diverse literair-organisatorische scenario’s door Rijnsdorp en Risseeuw waren gewikt en gewogen; een proces dat reeds bij de opheffing van de *Christelijke Auteurskring* eind 1941 was begonnen. Tijdens de bezettingsjaren hadden zij zich indringend bezonnen op de toekomst van de protestants-christelijke literatuur in relatie tot het calvinistisch volksdeel. Naar aanleiding van de uitspraak van Nicolaas Beets: ‘Om namen geeft het (volk) niet, maar om physionomieën. Vele geschriften, redevoeringen, gedichten en liederen hebben daar den stempel niet van’,²⁵⁰² noteerde Rijnsdorp op 24 december 1944 in zijn dagboek: ‘k Moest hierbij denken aan Opwaartsche Wegen en het gemis van ook maar enige weerklank bij het christelijk volk. Voor een nieuw tijdschrift moeten we, zoal geen koppen, dan toch “gezichten” hebben.’²⁵⁰³

Voor ons was de bevrijding de eindelijke gelegenheid weer aan ’t werk te gaan, ons weer naar eigen aard en roeping te gaan ontplooiën, om zo mogelijk de continuïteit te herstellen van wat wij vóór Mei 1940 als goed en nastrevenswaardig hadden leren kennen.²⁵⁰⁴

²⁴⁹⁷ Ter verklaring stelde Rijnsdorp eind 1969: ‘Onder invloed van Barth (meest tweedehands, en dan vooral van de jonge Barth) en ook het verzetswerk in de oorlog, waarbij men contacten legde met andersdenkenden, gingen, ik mag haast wel zeggen, de besten na de oorlog weg uit de georganiseerde protestants-christelijke literatuur: H.M. van Randwijk, Jan H. de Groot, Hein de Bruin en Bert Bakker. - De Mérode, Van Eerbeek en mevrouw Kuyper-Van Oordt waren al gestorven. Ja, dat zijn wel de twee factoren geweest, plus de vrijwillige zelfontbinding van de Christelijke Auteurskring in de oorlog - al zijn we toen natuurlijk klandestien nog doorgegaan - waardoor de continuïteit verbroken bleek.’ G. Puchinger, ‘Dr. C. Rijnsdorp’, in: *Christen en kunst*, 205.

²⁴⁹⁸ C. Rijnsdorp, ‘De derde periode in de protestants-christelijke literatuur’, in: ‘Onder de leeslamp’, N.C.R.V.-radiolezing op 7 november 1949.

²⁴⁹⁹ C. Rijnsdorp, ‘Cinderella of de prot. chr. literatuurbeoefening’, in: *Ad Fontes*, cultureel maandblad voor het christelijk onderwijs, jrg. 3, nr. 5, februari 1956, 151.

²⁵⁰⁰ C. Rijnsdorp, ‘Verbroken continuïteit’, derde lezing in de serie *Omzien in kritische solidariteit* over de culturele inbreng van het protestantisme ‘tussen Vaderland en Nederland’, voor de N.C.R.V.-radio op 20 januari 1980.

²⁵⁰¹ A. Wapenaar, ‘Mijn Vader. Mijn Vader...’, in: *Bouwen en Bewaren*, 9 mei 1947.

²⁵⁰² Nicolaas Beets, *Verpoozingen op letterkundig gebied*, 37.

²⁵⁰³ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 83-84.

²⁵⁰⁴ C. Rijnsdorp, ‘Vrijheid, waartoe?’, in: *Nationale Snipperdag*, gemeenschappelijke uitgave van de Nederlandse letterkundige en algemeen-culturele tijdschriften ter gelegenheid van de tiende Bevrijdingsdag, april 1954, 43.

In 1952 had Rijnsdorp in zijn *In drie etappen* dit christelijk-letterkundig streven verder ingekleurd: 'Wat het Contact organiseerde was alleen de mogelijkheid van een elkaar van tijd tot tijd ontmoeten, en daarvoor kwamen in aanmerking allen die daartoe waren aangezocht en zich met de beginselverklaring konden verenigen.'²⁵⁰⁵ Hij voegde er aan toe dat de kring 'zo ruim mogelijk genomen' was. Dit betekende dat christelijke schrijvers benaderd moesten worden en gepolst. Hoewel dit veel correspondentiewerk met zich meebracht, werd ook deze klus door Rijnsdorp opgepakt, nadat hij eerder zijn pogen de *Christelijke Auteurskring* nieuw leven in te blazen zag stranden. Op 28 september 1945 schreef hij in dit verband aan zijn vrienden Hein de Bruin, Piet Risseeuw en Dingeman van der Stoep: 'Nu er zoo weinig animo blijkt te zijn zie ik voorloopig af van verdere pogingen om de auteurskring bij elkaar te roepen. Dat is wel heel jammer, want juist nu sommigen onzer meer invloed hebben gekregen, zouden we die kunnen laten gelden.' Over een nieuw christelijk-letterkundig tijdschrift schreef hij afhoudend: 'Wat een tijdschrift betreft, hieraan zou ik nu toch niet meer kunnen meedoen (want het werk aan Nieuw Nederland kost al mijn vrije tijd en het gaat nog lang niet naar mijn zin).'

Desondanks vormde Rijnsdorp - mede namens P.J. Risseeuw en D. van der Stoep - naast zijn redacteurswerk voor *Nieuw Nederland*,²⁵⁰⁶ de uitvoerende administratieve spil in de contacten met auteurs die een uitnodiging kregen voor de eerste *Contact*-bijeenkomst op 1 december 1945. Over de door hem opgevraagde ledenlijst van de *Christelijke Auteurskring* in zijn brief van 24 oktober 1945,²⁵⁰⁷ antwoordde Hein de Bruin op 30 november 1945 als P.S.: 'Ik ben er vanavond op uit geweest om de ledenlijst op te halen, maar die bleek zo goed ondergedoken te zijn, dat ze niet dadelijk te vinden is. Jan H. [de Groot] zei me, dat het best mogelijk is, dat de lijst indertijd vernietigd werd. Afgaande op mijn geheugen geef ik je een paar adressen.'²⁵⁰⁸ Ruim tachtig christelijke auteurs werden door Rijnsdorp mede namens P.J. Risseeuw en D. van der Stoep per circulaire uitgenodigd voor de eerste bijeenkomst van het *Contact* op 1 december 1945. Bekende en minder bekende namen, leetuur- en literatuurschrijvers, ontvingen de convocatie; als 'groep' vormden zij het toenmalig overzicht van protestants-christelijke auteurs in Nederland.²⁵⁰⁹ Op 29

²⁵⁰⁵ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 142.

²⁵⁰⁶ Zie hoofdstuk 6 *Protestantse Periodieke Pers*, paragraaf 6.6: 'Redacteurschap van *Nieuw Nederland*'.

²⁵⁰⁷ In deze brief van 24 oktober 1945, die gericht was aan H. de Bruin, P.J. Risseeuw en D. van der Stoep, ontvouwde Rijnsdorp zijn concrete plannen voor de toekomst van de na oorlogse protestantse letteren, waarbij hij een soort 'viermanschap' voorstelde met een bepaalde rolverdeling. De Bruin had daar echter bezwaar tegen. Ook formuleerde Rijnsdorp hier voor het eerst de drievoudige beginselverklaring als 'zuiver criterium' voor deelname aan het *Contact van Protestants-Christelijke Auteurs*. Hein de Bruin haakte echter kort na deze brief van Rijnsdorp af, omdat hij 'elke poging tot aparte organisatie verkeerd' vond.

²⁵⁰⁸ Hein de Bruin noemde in zijn overzicht de namen en adressen van: Jan H. de Groot, H.M. van Randwijk, Dr. P.J. Meertens, G. Kamphuis, Fedde Schurer, Dr. W.A.P. Smit, J.A. Rispens, Bert Bakker, Piet Korthuys, D. van der Stoep, Dr. K. Heeroma, Mr. Barend de Goede, W.G. van de Hulst, Ds. K. Straatsma, G. van Bokhorst, Anne de Vries, Mary Pos (?), A. Wapenaar, Joh. van Hulzen, Niek Verhaagen, Rie Dijkstra-van Rossum, mevr. Jo Kalmijn-Spienburg, mevr. G. Sevensma-Themesen. Tussen haakjes schreef De Bruin: '(Eekhout en Houwink vallen af, dan nog jij, Piet en ikzelf, dan ben ik er gelooft ongeveer, Wilma niet te vergeten).'

²⁵⁰⁹ J. Allon, C. Baardman, Bert Bakker, L.M. Bakker-Hagen, H. Barendregt, ds. J. Bonda, D.I. Bouman-Eringa, Hein de Bruin, P. van Campen, A. Cnossen-Nicolai, ds. D.J. Couvee, drs. J. Das, J.J. van Doorne, Karel van Dorp, J. van Dorp-Ypma, L. van Eijsselsteijn, N. Faber-Meijnen, A. Ferwerda-v.d. Berg, A.C. de Gooyer, B.J.W. de Graaff, Jan H. de Groot, J.M. de Groot-Vreugdenhil, dr. J. Haantjes, prof. dr. K. Heeroma, N. Heiner (ps. H. te Merwe), P.A. Hekstra (Andries Dongera), W.G. v.d. Hulst, Joh. van Hulzen, ds. O. Jager, C. Th. Jongejan-de Groot, G. Kamphuis, Ido Keekstra, J. Kalmijn Spienburg, M.J. Kasteleyn, Joh. van Keulen, Kees Klap, Jaap G. Kolkman, P. Korthuys, J.L. van der Kraan-de Gooyer, Gera Kraan-van den Burg, H. Krijger, mej. J.L.F. de Liefde, mej. I. Lievaart, B. Meijer-Schuiling, W. Meijer, A. Middelhoek, A. Miedema, H. Mondria, A. de Moor-Ringnalda, Hendrik Mulder, G. Mulder, D. Muller-Kramer, P.H. Muller, J. Niemeijer, B. Nijenhuis, C.J. Nobel, K. Norel, J. Ooms, A. Oosterbroek-Dutschun, C. Ouboter, drs. J. Overduin, prof. dr. K.J. Popma, H.M. van Randwijk, M.A.M. Renes-Boldingh, J.A. Rispens, P.J. Risseeuw, Aart Romijn, H. de Rooy-Wilmink, A. van Roon, P.A. de Rover, C. Rijnsdorp, D. Schouten-Scheper, J.C. Schuller, dr. H. Smilde, prof. dr. W.A.P. Smit, H. Steggerda, D. v.d. Stoep, Rie Stoové-Bauer, L.H. Stronkhorst, J. Stuldreher-Nienhuis, C. Sturm, P. Terpstra, P. Terlouw, J.H. Uit den Bogaard, mej. N. Veerman, D. Vèrel, mej. W. Vermaat, C. Vermeer, F.H. van der Vooren-Kuyper, Anne de Vries, mej. Annie de Vries, A. Wapenaar, ds. N. Warner, Jaap Wind, W. van Wijngaarden-Riethof. De meesten van deze genodigden traden als protestants-christelijk auteur tot het *Contact* toe. Het adressenbestand 1952/53 telde zevententachtig leden.

november 1945 schreef Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw: 'Aan Marij Pos heb ik geen uitnodiging gestuurd, omdat ik niet weet hoe het staat met haar politieke betrouwbaarheid. Mocht jij meenen dat zij er een hebben moet, stuur dan in gesloten convo nog even door als je wilt.' Jo van Ham, Jan H. Eekhout en Roel Houwink werden vanwege hun collaboratie niet uitgenodigd. Zij kregen door de *Eereraad der Letteren* een publicatieverbod opgelegd: Houwink (tot 1 september 1950),²⁵¹⁰ Eekhout (tot 1 april 1953), en Van Ham (tot 1 augustus 1955).²⁵¹¹

Voor deelname aan het *Contact van Protestants-Christelijke Auteurs* kwam elke auteur in aanmerking,²⁵¹² die de drievoudige beginselverklaring van de initiatiefnemers kon onderschrijven:

- a. Wij spreken uit, dat het geloof in Jezus Christus als Gods Zoon en Zoon des Menschen van allesbeheersende beteekenis is voor leven en kunst.
- b. Wij gevoelen ons innig verbonden aan het Nederlandsche volk als geheel.
- c. Wij willen in ons werk streven naar algemeene verstaanbaarheid en dat combinereen met een zoo hoog mogelijk literair peil.²⁵¹³

De meeste uitgenodigde auteurs ondersteunden het initiatief van het letterkundig driemanschap; in november 1945 ontving Rijnsdorp soms meerdere adhesiebetuigingen per dag. Op 24 november 1945 schreef Wilma Vermaat haar 'Waarde vriend' Rijnsdorp, dat het besluit van het driemanschap haar bijzonder veel genoegen had gedaan: 'Ik geloof dat dit de eenige weg is om in dezen tijd een goed contact te krijgen en een macht te vormen tegen de anti-christelijke stroomingen van dezen tijd. We zullen daarbij inderdaad moeten strijden om het werk op zo'n hoog mogelijk letterkundig peil te houden; maar het is een vreugde, dat we weer kunnen voortvaren en nu met velen, die hetzelfde willen als wij.' Ze excuseerde zich vanwege de slechte treinverbindingen en het feit dat haar fiets was gestolen: 'Had ik mijn fiets nog, dan zou 't gaan, maar mijn fiets is nog juist op 't laatste oogenblik door de Duitsers meegenomen.' Ze besloot haar brief met de geloofsbeoediging: 'De Heer geve Zijn zegen over het werk van opbouw. Als alles in Zijn Naam gedaan wordt, dan zal het goed zijn.'

Andere auteurs lieten hun positiekeuze in het midden. J. Haantjes reageerde kort: 'Amice, Ik ben van nature hokvast, en mijn tijd is bezet; wil me verontschuldigen. Wel houd ik graag

²⁵¹⁰ Johan van Hulzen toonde zijn grote verantwoordiging over de behandeling van Roel Houwink aan Rijnsdorp in zijn brief van 6 april 1949: 'Ik ben bij Houwink geweest, na dat 2e oterende vonnis van de Utr. kantonrechter: 1 jr. voorw. intern. met 3 j. proef ... + f. 1.000,-. Het kan schikken. Een vet gedrukte kop m. bericht in de Utr. editie v. *Trouw*, getuigend van zeer gering gevoel v. verh. en piëteit. Had ik niet v. *Tr.* verwacht. I.e.w een schandelijk vonnis. Tweemaal voor dezelfde feiten veroordeeld. Hij berustte in de 5 jr. uitsluiting. Veel zwaardere gevallen, die in beroep gingen, kregen vermindering of kwijtschelding, zoals je weet. De persraad gaf hem al lang een cert. 'geen bezwaar'. Nu werd hij nog eens wegens 'nat. soc. gezindheid' door de Utr. rechtbank in de nek gepakt. Nieuwe ontoring en belemmering v.d. opbouw v/e bestaan. De man was net zo nat. soc. gezind als jij en ik en werkte nog illegaal ook! Hij heeft voor een ongeluksradio en verder in een stel boulevardvodden wat litt. voordr. gehouden en wat art. van zeer alg. synthetisch-geestelijke tendenz geschreven, dat is al. Ik heb hem in '42 gezegd: man, houd er mee op! Hij moest het om den brode, zei hij. Te weinig Godsvertr. bekent hij nu. De man was even anti-mofs als ik, absoluut. Ik heb ontzettend met hem te doen. Hij gaat niet eens van dit krankzinnige vonnis in h. ber. Omdat hij 'op' is. Zelfs Donkersloot en v. Randwijk, Buskes, Kraemer etc. vinden dit 2e vonnis niet ter zake, en menen, dat hij met 5. j. uitsluiting al zwaar genoeg was gestraft, te zwaar in vergelijking m. anderen. Hij is zeer verouderd. -' Zie ook: Anne Schipper, 'In memoriam Roel Houwink', in: *Woordwerk*, jrg. 5, nr. 20, december 1987, 32-35; Anne Schipper, 'Ik geloof niet, dat het goed is langer werkeloos toe te zien... Roel Houwink en zijn houding ten opzichte van de Kultuurkamer', in: *Woordwerk*, jrg. 7, nr. 25, maart 1989, 15-31; Sjoerd van Faassen & Hans Renders, 'Een man zonder karakter. Roel Houwink en de Tweede Wereldoorlog', in: Suzanne Fagel, Eep Francken & Rick Honings (ed.) *Strijd. Polemieek en conflict in de Nederlandse Letteren*, Leiden, University Press, 2012, 93-102.

²⁵¹¹ Adriaan Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie*. Deel 3a, De kleine collaboratie, bijlage VI, 304-312. W.G. van de Hulst, die kort lid was van de Kultuurkamer, kreeg een publicatieverbod tot 5 mei 1946, evenals Jo Ypma.

²⁵¹² Voor de (on)kosten van deelname aan het *Contact van Protestants-Christelijke Auteurs* werd als contributie het minimum op f. 2,50,- per jaar gesteld, een bedrag dat in 1947 verhoogd werd tot een jaarlijkse bijdrage van f. 3,50,-.

²⁵¹³ Brief van C. Rijnsdorp aan N. Veerman, 4 februari 1956. In *Trouw* van 9 maart 1946 werd deze beginselverklaring kort samengevat. In het P.S. van zijn brief aan Nel Veerman gaf Rijnsdorp aan zich aanbevolen te houden voor kopij ten behoeve van zijn kunstbriek in *Nieuw Nederland* waarvan hij toen redacteur 'letteren en kunst' was, en wel: 'Open verzen voor een in hoofdzaak wel ontwikkeld, maar niet zoozeer literair geschoold publiek.'

schriftelijk contact.' Er klonken echter ook tegengeluiden van auteurs voor wie de naoorlogse hergroepering als restauratie van het christelijk-letterkundige leven niet meer paste in hun leven of ontwikkeling, en die bewust voor een onafhankelijke weg of doorbraak naar de algemene literatuur kozen. Het waren met name deze literaire auteurs die zich met redenen omkleed bij Rijnsdorp afmeldde. Op 24 november ontving hij een afwijzend schrijven van dr. W.A.P. Smit, die met belangstelling kennis had genomen van de circulaire van het driemanschap: 'Ik moet U echter bekennen dat ik huiverig ben voor een herstel van de Christelijke Auteurskring, zij het dan ook in vernieuwde vorm.' De hervormde Smit motiveerde zijn bezwaar als voormalig kringlid:

Naar mijn overtuiging gaat het er nu om, dat wij het isolement doorbreken en ik meen, dat daartoe op het ogenblik inderdaad mogelijkheid bestaat. Het is natuurlijk de oude kwestie van de antithese die zich ook hier doet gelden en het heeft weinig zin over deze principiële dingen een debat te beginnen, omdat men van te voren weet, toch niet tot overeenstemming te kunnen komen. Aan de andere kant kan het natuurlijk nooit kwaad onderling contact te zoeken en te bewaren. In zo verre is er in Uw plan wel iets dat me aantrekt. Ik zie het echter als een reëel gevaar, dat dit op den duur weer een isolement in de hand zou werken, vooral wanneer het ons moeite kost in de 'algemene' literaire kringen onze plaats te vinden.

Smit wilde niet 'ieder contact' verliezen en verzocht Rijnsdorp hem 'maar als geïnteresseerde te beschouwen. Ik kan het dan van de ontwikkeling van zaken laten afhangen, wat mijn uiteindelijke beslissing zal zijn'. Ook de Barthiaan Henk van Randwijk, die al voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog zich kritisch uitliet over de christelijk-letterkundige organisatievorm, reageerde op 27 november 1945:

Beste Kees, Ik ontving dezer dagen jullie uitnodiging om een vernieuwd contact te leggen tusschen alle auteurs 'voor wie het geloof in Jezus Christus als Gods Zoon en zoon des menschen van alles beheerschende betekenis is voor leven en kunst' en die zich 'innig verbonden weten aan het Nederlandsche volk als geheel'. Je verzoekt ook degenen, die niet wenschen te komen zulks mee te deelen. Welnu, hoewel ik zeker niet los ben van de vele persoonlijke banden, die in het verleden zijn gelegd, moet ik toch mededeelen dat een dergelijk contact op deze basis mij zoowel om religieuze redenen als staatskundige (zie punt b van jullie schrijven) redenen niet wenschelijk voorkomt. Ik geloof niet dat een uitvoerige motiveering noodig is en ik vermoed, dat je deze ook wel wat mij betreft zelf zult kunnen construeeren.

Hein de Bruin reageerde op 30 november 1945 ietwat ontstemd op de brief van Rijnsdorp: 'Tegen mijn verwachting in ontving ik je brief waarin je er op aandringt, dat er toch iets gebeuren moet om auteurs van chr. huize bij elkaar te brengen. Ik had gedacht, dat dit voorlopig niet meer gebeuren zou.' De hervormde dichter en voormalig mederedacteur van *Opwaartsche Wegen* verduidelijkte nogmaals zijn standpunt aan Rijnsdorp:

Ik blijf onder de gegeven omstandigheden nog op het standpunt staan, dat elke poging tot aparte organisatie verkeerd is, verkeerde indrukken wekt en gevolgen heeft, die wij reeds in 1940 van zins waren te vermijden, aangezien onze chr. lit. groep reeds belast was met de reputatie van hen die om allerlei oorzaken maar niet tot cultureel volwaardig werk kwamen. Verder moet ik hier eerlijk uitspreken dat jij en Piet, als Gereformeerden, althans de schijn tegen hebben en dat ze deze poging zullen vereenzelvigen met wat men samenvat onder dat ene woordje "Trouw"-, dan begrijp je het wel. Er is - ik heb het nog eens nagegaan, onder de prominente oud-leden der A.K. [Auteurskring] absoluut geen animo voor dit streven. Zolang we niet uitdrukkelijk tot een 'front' geroepen worden, heb ik persoonlijk geen animo om aan jullie pogingen mee te werken. Ik wil dan ook niet mee ondertekenen.²⁵¹⁴

²⁵¹⁴ H. de Bruin stelde dat hij in Amsterdam genoeg contacten had met andere literatoren. 'Vanzelfsprekend stel ik het op prijs om met oud-leden als jij en Piet en nog een stuk of vier, vijf nu en dan voeling te houden. Over een jaar is de situatie misschien duidelijker, hetzij zus, of zo. Intussen met hartelijke groeten, je Hein.' Het persoonlijke contact tussen de gereformeerde Rijnsdorp en hervormde De Bruin was door hun jarenlange vriendschap via de *Christelijke Auteurskring* en het redacteurschap van *Opwaartsche Wegen* hecht en openhartig. Rijnsdorp recenseerde de (geloofs)poëzie van Hein de Bruin uit deze periode met veel waardering voor zijn poëtisch werk en dichterlijk talent. Het gedicht *Job*, de herdichting van het gelijknamige bijbelboek door Hein de Bruin (dat in 1943 clandestien gedrukt was bij *Bosch & Kenning*, maar pas in augustus 1945 via de boekhandel werd uitgeleverd), besprak Rijnsdorp in *Nieuw Nederland* in drie grote afleveringen: 'Job verdicht' op 16 november 1945, nr. 12, 95; 'Herdichting of Verdichting' op 30 november 1945, nr. 14, 108-109, en 'Een mooi Werkstuk?' op 7 december 1945, nr. 15, 120.

Het *Contact* - zoals de nieuwe christelijk-letterkundige groep al snel werd genoemd - organiseerde alleen de mogelijkheid tot ontmoeting; in de woorden Dingeman van der Stoep: 'Dit was geen organisatie. Er was geen bestuur, er waren geen reglementen. De initiatiefnemers meenden alleen dat het goed kon zijn dat er een zekere uitwisseling van ervaringen bestond en de mogelijkheid tot de vorming van kleinere of grotere werkgemeenschappen.'²⁵¹⁵ In tegenstelling tot de oude *Christelijke Auteurskring*, waar de persoonlijke voorkeur van de leden bij de samenstelling van de club via ballottage een voorname rol speelde, achtte de initiatiefnemers van het *Contact* het ditmaal zuiverder een criterium te stellen. 'Ieder die het aanvaardt, is in den niet officieel georganiseerden kring welkom; wie het niet aanvaardt, staat van nature buiten dezen kring', waarbij het dagblad *Trouw* benadrukte dat het *Contact* 'daarmee aan de geestelijke eenheid den voorrang heeft gegeven boven den betwistbaren maatstaf van het artistieke peil'.²⁵¹⁶

De eerste bijeenkomst van het *Contact* was in de convocatie aangekondigd op zaterdag 1 december 1945 in het Haagse hotel *Terminus*, pal tegenover station 'Hollands Spoor'. Zijn openingswoord noemde Rijnsdorp - die zijn voorzitterschap van de vooroorlogse *Christelijke Auteurskring* officieus continueerde - 'niet maar een formaliteit, maar een afleggen van rekenschap en de ontvouwing van een plan'. Hoewel de oude *Auteurskring* in 'zijn ouden vorm' niet kon terugkeren, mocht de 'vrucht van meer dan tien jaren Chr. Auteurskring' niet verloren gaan. Hij gaf aan dat het heterogeen samengestelde gezelschap van de *Auteurskring* 'typische deugden' had, maar ook 'kenmerkende gebreken' toonde. Binnen het kader van het christelijke auteurschap overwoog 'bekendheid, vriendschap en persoonlijke voorkeur', maar een duidelijk criterium ontbrak. Volgens Rijnsdorp was dit criterium veel belangrijker dan de vraag naar het wel of niet afzonderlijk organiseren. Hij noemde dit inzicht een breuk met de oude *Auteurskring*, waarbij het destijds onduidelijk was of het criterium in 'het christelijke' of in 'het kunstzinnige' lag. Aan deze twee stromingen - de eerste met de nadruk op 'literaire capaciteiten' versus de tweede met de klemtoon op 'Christelijke levensovertuiging' en hun onderlinge wisselwerking - was de *Christelijke Auteurskring* volgens hem zowel gegroeid als 'in zekere zin' gestorven. 'De ontbinding treedt altijd in op het zwakste punt.' Rijnsdorp stelde vervolgens dat een organisatie alleen kon organiseren 'wat er is'. Was er 'geen waarachtig leven en waarachtige saamhorigheid', dan bleek organisatie 'een leege huls'. Bestond er echter 'wèl waarlijk leven en echte saamhorigheid', dan was er 'feitelijk geen vereenigingsvorm nodig'. Het waren toch altijd de mensen die de organisatie droegen, hoewel volgens hem slechts 'enkele ijverars' het werk uitvoerden.

Geestverwantschap moest - aldus Rijnsdorp - aanwezig zijn en kon niet als een 'quatrième négligeable' worden beschouwd. Voor het *Contact van Protestants-Christelijke Auteurs* hadden de gereformeerde initiatiefnemers als eerste aspect van het criterium geformuleerd, 'dat voor ons het geloof in Jezus Christus als Gods Zoon en Zoon des Menschen van alles beheerschende betekenis is voor leven en kunst'. In zijn toelichting verduidelijkte hij: 'In dat "Gods Zoon" zit natuurlijk de theologische zijde van het criterium; in dat "Zoon des Menschen" de cultureele zijde, want als Christus ook niet waarachtig mensch was geweest en nog is, zou er op aarde van geen Chr. cultuur sprake kunnen zijn.' Over het tweede en derde aspect zei hij kernachtig:

In de tweede plaats hebben wij van onszelf en van U verlangd, dat U zich innig verbonden zult weten aan het Nederlandsche volk als geheel. Dit is het nationale aspect van ons criterium. Wij willen dus geen sectarisme, niet alleen geen theologisch sectarisme, maar zeker ook geen artistiek sectarisme. Daarom gaan we in de derde plaats voort, met te zeggen dat we in ons proza en onze poëzie niet streven naar een literaire groeps- of geheimtaal, die slechts voor enkelen begrijpelijk is, maar naar openheid en verstaanbaarheid voor zooveel mogelijk lezers, doch dat we dat begeren te combineeren met een zoo hoog mogelijk letterkundig peil.²⁵¹⁷

Rijnsdorp besloot zijn 'rekenschap' programmatisch samenvattend: 'Ons criterium is dus positief-Christelijk, nationaal, en anti-sectarisch, zowel in theologisch als in artistiek opzicht.'

²⁵¹⁵ D. van der Stoep, 'De gereformeerde bietenbouw', in: *Ontmoeting*, jrg. 10, nr. 12, september 1957, 360.

²⁵¹⁶ 'Contact van Christelijke Auteurs. En een nieuw tijdschrift', in: *Trouw* 9 maart 1946 (en 20 maart 1946).

²⁵¹⁷ In dit standpunt lag Rijnsdorps poëtische afkeer van moderne dichters zoals Lucebert en Vinkenoog gegoten.

De planning van de initiatiefnemers was dat - na het constituerend beraad: 'ons initiatief gaat niet verder dan contact maken en starten' - de bijeenkomsten gehouden zouden worden op de eerste zaterdag van de even maanden. Het decentraal gelegen Den Haag was echter slecht bereikbaar voor auteurs die niet in West-Nederland woonden. In zijn brief van 28 november 1945 betuigde Anne de Vries vanuit het Drentse Hooghalen zijn sympathie voor 'jullie streven', maar stelde Utrecht als vergaderplaats wel 'veel verkieselijker' te vinden, 'ook voor de anderen uit het Noorden die zeker voor uitnodiging in aanmerking zouden komen en gaarne willen medeleven', en die volgens hem 'snakken naar contact' met het westen van het land: 'Laten jullie het Noorden nu eens niet aan zijn lot over maak het ons een beetje gemakkelijk, door in Utrecht samen te komen.'²⁵¹⁸ Met ingang van zaterdag 1 februari 1946 werd de Domstad de plaats voor de tweemaandelijks bijeenkomsten van het 'Contact', die plaatsvonden in de Utrechtse lokaliteit *Terminus*. In zijn uitnodiging aan mej. Nel Veerman tot het bijwonen van 'onze "contact"-bijeenkomsten', schreef Rijnsdorp op 4 februari 1946: 'We zien elkaar op de eerste Zaterdag van iedere even maand (de 2e, 4e, 6e, 8e, 10e en 12e maand). Altijd in Terminus Utrecht, 's middags om 3 uur op de eerste Zaterdag van die maand.'

Tijdens de eerste bijeenkomst van het *Contact* op 1 december 1945 in Den Haag waren tweeëntwintig leden aanwezig,²⁵¹⁹ op de tweede vergadering op 2 februari 1946 te Utrecht zelfs eenendertig. Tijdens deze bijeenkomst werd het tweede initiatief van het driemanschap Risseeuw, Rijnsdorp en Van der Stoep wereldkundig gemaakt, de oprichting (na verkregen vergunning) van het letterkundig tijdschrift waar zo reikhalzend naar was uitgezien. Dit tijdschrift, 'dat niet van het Contact uitgaat, daaraan geen verantwoording schuldig is, maar dat welbewust en gaarne met het Contact goede betrekkingen onderhoudt en medewerking van de Contact-mensen op prijs stelt', zoals nadrukkelijk in de notulen was vastgelegd, werd uitgegeven door Baarnse uitgeverij *Bosch & Kenning*, die - zoals Risseeuw met nadruk opmerkte - voorlopig bereid was 'het verlies te dragen'. De vraag of 'zulk een tijdschrift zal slagen', hing volgens Rijnsdorp niet alleen van de redactie af, maar 'voor een zeer groot deel ook van de medewerkers', en 'niet in het minst van het lezerspubliek', waarbij hij als voorwaarde opmerkte: '(...) maar dan moeten we ook op den steun van een groot en trouw lezerscorps kunnen rekenen'. De vraag of van een 'Prot. Chr. groep, die kan meetellen', gesproken kon worden, zou de tijd leren: 'Wij doen dit werk ook niet als groep, maar individueel; de resultaten brengen ons bij elkaar', aldus de christelijk-letterkundige voorman:

Nog eens: wij worden bij dit alles meer door instinct dan door vooropgezette theorieën geleid. Een literaire bent is geen politieke partij, met een duidelijk-omschreven program, waarvoor men propaganda en actie kan voeren. Eén ding is zeker: wij drijven geen wig tusschen kunstenaar en burger, en onder de kunstenaars probeeren wij geen scheiding in klassen aan te brengen. Natuurlijk wordt voor het tijdschrift een strenge norm aangelegd wat de kwaliteit en den geest van het op te nemen werk betreft. Onze basis is smal, ons hart ruim.

Ter vergadering las Rijnsdorp de redactieverklaring voor, 'zoals die in het eerste nummer zal worden afgedrukt'. Dit openingsnummer van het 'Letterkundig en algemeen cultureel maandblad' *Ontmoeting* verscheen op 1 oktober 1946. De relatie tussen het niet formeel georganiseerde *Contact* en het nieuwe tijdschrift *Ontmoeting* kreeg vorm in de 'personele unie' van het driemanschap Risseeuw, Rijnsdorp en Van der Stoep, die voorlopig de redactie zouden voeren. Op de vraag van de schrijver K. Norel, 'hoe het komt, dat de initiatiefnemers sinds de vorige bijeenkomst ineens met zulke uitgewerkte plannen zijn gekomen', luidde het antwoord gevat: 'dat men zich ervan rekening heeft gegeven, dat, wil er iets gebeuren, dit snel moet geschieden en dat het nodig is

²⁵¹⁸ Bij deze eerste bijeenkomst van het *Contact* in Den Haag schitterende Anne de Vries door afwezigheid.

²⁵¹⁹ Van ruim tien genodigden had Rijnsdorp een bericht van verhindering ontvangen, onder wie A. Wapenaar, Wilma en Jo Kalmijn-Spiereburg. Mary Pos was op deze bijeenkomst toch aanwezig, waarbij de presentielijst - los van de drie initiatiefnemers - een mix liet zien van zowel oudere (Joh. van Hulzen, Piet Korthuys, Gera Kraan-van den Burg) als jongere auteurs (Jaap Das, Kees Ouboter, Arjen Miedema, Inge Lievaart en Koos van Doorne). Rijnsdorp gaf hierbij nadrukkelijk aan dat 'de initiatiefnemers tot het Contact en de grote meerderheid van de deelnemers daaraan zijn van middelbare leeftijd of althans boven de dertig'. Hij concludeerde: 'De nadruk valt dus vanzelf op de voortzetting van het werk van voor de oorlog.' C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 142.

voorbereidend werk in kleine kring te doen'. Het dagblad *Trouw* gaf begin maart 1946 aandacht aan de eerste twee bijeenkomsten van het *Contact*. 'Bij iedere bijeenkomst blijkt de kring zich te hebben uitgebreid, al blijven verschillende andere bentsgenooten, naar den geest van den tijd, huiverig voor "sectarische" organisatie, helaas ontbreken. Vergissen wij ons niet, dan zullen verschillende van hen op den duur wel terugkeeren.' Over het nieuwe tijdschrift merkte de krant op: 'In tegenstelling tot het contact, dat zijn grenzen wijd stelt, wil het tijdschrift de striktste maatstaven van artisticeiteit laten gelden.' Tot slot stelde *Trouw* te hopen dat het *Contact* weldra uitgebreid zou worden tot schilders, musici en wellicht ook andere christelijke kunstenaars: 'Misschien mogen we hopen op een algemeen Christelijk kunsttijdschrift dat stellig op meer belangstelling zou kunnen rekenen dan een alleen maar literaire periodiek.'²⁵²⁰

De kerkscheuring in de *Gereformeerde Kerken in Nederland* werkte eveneens door op de derde etappe in de protestants-christelijke letteren. Volgens Hans Werkman was bij de leden van het *Contact van Protestants-Christelijke Auteurs* 'de sympathie voor de vrijmaking groot geweest. Anne de Vries, Karel van Dorp, Jo van Dorp-Ypma, Klaas J. Popma en Jacoba M. Vreugdenhil waren "bezwaard", maar gingen niet met de vrijmaking mee. D. van der Stoep, J. van Doorne, J.E. Niemeijer, Ab van Roon, Arjen Miedema en C.Th. Jongejan-de Groot voegden zich bij de vrijgemaakten, voelden zich daar opgesloten in een cultureel en kerkelijk getto en gingen al gauw terug naar de "synodalen". (...) Kortom: de kwalitatief beste vrijgemaakte schrijvers (Van der Stoep, Van Doorne, Miedema) keerden haastig terug naar een grotere creatieve vrijheid in de "synodaal gebonden" kerken, en de overgebleven vrijgemaakte schrijvers werden, behalve misschien Hekstra en Van Duinen, in de literatuur niet geaccepteerd door gebrek aan kwaliteit; dit gebrek kan mede worden toegeschreven aan de beperkingen die ze zichzelf oplegden met hun binnenkerkelijke kunsttheorieën.'²⁵²¹ Rijnsdorp sprak over de naoorlogse tweedeling onder de gereformeerde auteurs in bedekte termen: 'De beperkte doorbraak, die in de geleerden van vóór 1940 heeft plaatsgevonden, alsook de toegenomen kerkelijke verdeeldheid, heeft in zover het blijvend gedeelte niet onberoerd gelaten, dat de organisatie zich tot het *wesenlijke* wil bepalen en alle franje heeft afgetornd. De grenzen van de groep zijn nu geheel natuurlijke grenzen geworden en daarbinnen ontmoeten elkaar ouderen en jongeren zonder voelbare tegenstellingen.'²⁵²²

Op 5 oktober 1950 schreef dr. J. Haantjes - voormalig redacteur van *Opwaartsche Wegen* en *De Werkplaats*, die zich in 1946 bewust niet had aangesloten bij het *Contact* - verontwaardigd over de N.C.R.V. aan Rijnsdorp, in herinnering roepend wat de christelijk-literaire organisatie destijds had betekend met het radioconflict over het 'literair halfuurtje' voor auteurs en lezers:²⁵²³

Vandaag heb ik voor het eerst naar een organisatie van Chr. Letterkundigen (vreemd woord, maar je begrijpt wat ik bedoel) verlangd! Je weet dat ik niet voel voor een isolement. En contactkring is inderdaad een betere vorm, verder mogen we niet gaan. Maar nu zie ik het programma van de N.C.R.V. door. Wat hebben we vroeger, via de essayistenkring, al eindeloos met de N.C.R.V. onderhandeld. Maar toen hadden we het - al was er ook toen reeds niet veel begrip bij die heren voor de betekenis van cultuur - toch zo ver, dat er per week een half uur over een boek gesproken werd. We kregen er f 20.- voor en 2de klas reiskosten. Ze

²⁵²⁰ 'Contact van Christelijke Auteurs. En een nieuw tijdschrift', in: *Trouw* 9 maart 1946 (ook afgedrukt in *Trouw* van 20 maart 1946).

²⁵²¹ Hans Werkman, 'Kunstenaar, kerk en korset. Kunst en kunstbeschouwing in de Gereformeerde Kerken (Vrijgemaakt) 1945-1960', in: *Vrijgemaakte Vreemdelingen*, 133-134. De redactie van *Ontmoeting* moest zich ook verweren tegen de vrijgemaakt-gereformeerden auteurs in de eigen geleerden, onder wie P.A. Hekstra (Andries Dongera). Zij vonden *Ontmoeting* juist te oecumenisch en te weinig antithetisch. 'Hekstra, wiens artikelen door de redactie als "te eng" en te hooghartig werden ervaren, behoorde in 1952 dan ook tot de oprichters van het vrijgemaakte "Gereformeerd Cultureel Maandblad" *Stijl* (tot 1955), dat in juli 1954 een afsplitsing kreeg in *Ruimte*.' Dirk Zwart, "'Ontmoeting"; een spiegel met een bars', in: *Nederlands Dagblad*, 7 december 1996, 11. Volgens Zwart werd in beide bladen 'veelvuldig afgegeven op de [synodaal-]gereformeerden - ook op die in en rond *Ontmoeting*'. In *Stijl* publiceerden onder anderen H.R. Rookmaaker over beeldende kunst en bouwkunst, D.W.L. Milo over muziek, P.A. Hekstra over poëzie en M. Siesling over proza. Prof. dr. K. Schilder werd in het blad 'veelvuldig bewierookt'. Dirk Zwart, *De gereformeerde bieteboom*, *Ontmoeting* 1946-1964, themanummer van *Bloknoot*, christelijk literair tijdschrift, jrg. 5, nr. 18, november 1996 [oktober 1997], 27.

²⁵²² C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 142.

²⁵²³ Zie: hoofdstuk 5 N.C.R.V. paragraaf 5.4: 'Rijnsdorp, N.C.R.V. en letterkundige organisaties'.

wilden ons eigenlijk 3de klas reiskosten geven, en dat terwijl de Avro voor hetzelfde werk f. 40. betaalde. Maar daar hebben we ons tegen verzet, met succes, en we deden het dan maar, voor het halve geld, omdat we er iets goed in zagen. En nu?

Haantjes vatte de belabberde situatie met de christelijke radio-omroep op letterkundig terrein bondig samen: 'Tien minuten per week en dan de helft van de keren nog over een boek dat niet tot de literatuur gerekend kan worden. Dus, als je het goed uitrekenet, vijf minuten per week!' Hij verwees naar Anthonie Donker die hij had horen spreken over 'cultuurerosie', en stelde dat het hem toch wel pijn deed 'als je ziet dat deze cultuurerosie onder christenen blijkbaar het verst is voortgeschreden'. Jaap Haantjes vroeg zich af of er niet iets tegen te doen zou zijn en gaf schoorvoetend toe: 'Alleen begin je zo weinig.' Hij vroeg Rijnsdorp vervolgens op de man af, verwijzend naar de slagkracht destijds van de drie vooroorlogse christelijk-letterkundige organisaties:

Kan het Contact niet protesteren? Kunnen jullie in Ontmoeting er niet over schrijven? En hoe is dan het peil van de uitzendingen? Kun je niet eens afspreken met enkele medewerkers van Ontmoeting dat ze een bepaalde tijd, zeg drie maanden, ongemerkt de besprekingen beluisteren en er hun mening over zeggen? Eens nagaan wat er in die tijd verschenen is, wat daarvan niet, wat wel besproken is, en hoe. Denk er eens over, en doen jullie dan alsjeblieft wat je kunt; het is zo bitter nodig.²⁵²⁴

7.7.2 *Rijnsdorp, Contact en Pinkster-Conferenties*

Het *Contact van Protestants-Christelijke Auteurs*, bedacht als tweemaandelijks landelijke sociëteit, groeide uit tot een informele ontmoetingsgroep, die in los verband geregeld samenkwam met de open intentie de deelnemers (geen: leden) te prikkelen tot literaire activiteit. Uit de bewaard gebleven notulen van de *Contact*-bijeenkomsten tussen 1945 en 1955 herrees een vergelijkbare sfeer van de vooroorlogse plaatselijke christelijk-letterkundige kringen van het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland*.²⁵²⁵ De goed bezochte bijeenkomsten van het *Contact*, waar steeds meer 'Noordelingen' zich aansloten, hadden meer om het lijf dan een 'borrelloze soos', zoals Rijnsdorp gekscherend had opgemerkt. Bij de *Contact*-bijeenkomst van 6 april 1946 waren vijfendertig deelnemers aanwezig. In het 'contributie-overzicht 1946/'47' van het *Contact* stonden ruim honderd - veelal bekende auteursnamen uit de tweede etappe - vermeld, onder wie de naam van G. Achterberg, die echter zijn contributie (nog) niet had betaald. In de beginjaren verleenden veel oudgedienden uit de protestantse letterkunde hun medewerking aan het *Contact*, zoals Gera Kraan-van den Burg, Joh. van Hulzen, J.W. Ooms, K. Heeroma en Wilma, afgewisseld door nieuwelingen onder wie Lidy van Eijsselsteijn, Ido Keekstra, Jacoba M. Vreugdenhil en P.A. Hekstra. Ook op het naoorlogse letterkundig menu stonden inleidingen, causerieën, discussies, prijsvragen voor auteurs en lezers, en tal van activiteiten in het kader van literatuureducatie, leesbevordering en esthetische smaakontwikkeling. Het *Contact* week zo nu en dan af van het vaste vergaderschema en kwam behalve in *Terminus* ook geregeld in andere Utrechtse lokaliteiten bijeen, zoals in het *Dombotel* (het voormalige *Pomona*) en hotel *Noord-Brabant*. Tijdens de bijeenkomsten werden eveneens de overleden auteurs herdacht, zoals in 1947 de dichter Hein de Bruin met zijn zelfgekozen dood, die weliswaar niet bij het *Contact* of de *Ontmoeting*-groep hoorde, en B. van Noort, die met zijn bibliografisch naslagboek belangrijk studiemateriaal had geleverd voor het werk van de christelijk-letterkundige kringen.

Ook de vooroorlogse relatie met de *N.C.R.V.*-radio kreeg - op uitnodiging van de drie initiatiefnemers - op zaterdag 1 november 1947 in het Utrechtse *Terminus* nieuw leven ingeblazen door G.H. Hoek, omroepster van de christelijke radiovereniging. Hij onthulde dat de omroep geregeld hoorspelen zou gaan brengen, waarbij Hoek 'de medewerking van geestverwante

²⁵²⁴ Op de adressenlijst van de *Contact* 1952/'53 prijkte als nieuwe deelnemer de naam van dr. J. Haantjes.

²⁵²⁵ Op de vraag van A. Miedema, op 1 december 1945 bij de eerste oprichtingsbijeenkomst van het *Contact*, hoe het met het *Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland* was gesteld, antwoordde Rie Bauer, de voormalige secretaresse van het *Verbond*, 'dat er weer leven in de brouwerij komt'. Piet Korthuys, 'Samenvatting van het verhandelde op de eerste bijeenkomst van het "Contact" tussen de auteurs van Christelijken huize, in "Terminus", Stationsplein te 's-Gravenhage, Zaterdag 1 december 1945, te 3 uur n.m.', 5. Het *Verbond* is echter nooit herrezen.

penvoerders' zeer op prijs stelde. Daarom hadden de initiatiefnemers via Rijnsdorp contact met hem gelegd: 'Het kan voor beide partijen vruchtdragend zijn.' Vervolgens sprak Carel Rijken over de 'Mogelijkheden en Onmogelijkheden van het Hoorspel', die in zijn casuerie opmerkte: 'Wij zijn eigenlijk aan een hoorspel-schrijfkunst nog niet toe. Het genre is nog te jong.' Dirk Verèl, leider van de hoorspelafdeling van de N.C.R.V., maakte eveneens nader kennis met de leden van het Contact. De N.C.R.V. zocht namelijk auteurs voor het schrijven van radiohoorspelen, die bij het luisterpubliek steeds meer aan populariteit wonnen. Volgens Rijnsdorp bestond er 'bij de leden van het Contact veel belangstelling voor dit voor ons nog nieuwe genre'. Hij had voor deze Contact-middag zelfs de veteraan Seerp Anema benaderd, die hem op 27 oktober voor de 'gewaardeerde uitnodiging' bedankte: 'Hoewel ik uw uitnodiging namens de initiatiefnemers voor de hoorspelplannen van de N.C.R.V. zeer op prijs stel, meen ik toch, te weinig tot het slagen daarvan te kunnen bijdragen, om haar op te volgen.'²⁵²⁶ Voor de bijeenkomst van 7 februari 1948 was het Contact van *Protestants-Christelijke Auteurs* te gast bij de Afdeling Omroep van de N.C.R.V. te Hilversum, 'om een kijkje bij of in de keuken te nemen'. Dirk Verèl verzorgde een lezing over 'Toneel en Hoorspel', die Rijnsdorp instemmend samenvatte voor zijn openingswoord van de Contact-bijeenkomst op 3 juli 1948 te Utrecht,²⁵²⁷ wederom in *Terminus*. Hij eindigde zijn samenvatting met de klinkende vraag: 'En nu: waar blijven de goede hoorspelen?'

Onder leiding van de - volgens Okke Jager - 'ongekroonde koning' Rijnsdorp,²⁵²⁸ die, ondanks het officieuze feit dat het 'organisatieloze' Contact geen officieel bestuur kende, wel: 'bijeenoepers', toch als 'voorzitter' oprad, ontstonden vanuit het Contact diverse initiatieven. De meest tot de verbeelding sprekende activiteit vormde vanaf augustus 1947 de hernieuwde jaarlijkse 'Pinkster-Conferentie' op *Woudschoten* te Zeist, als ontmoetingsplaats van schrijvers en lezers, zoals die op dit conferentieoord voor de oorlog werden georganiseerd door het *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland*. Deze landelijke federatie van plaatselijk georganiseerde christelijk-letterkundige kringen was echter niet herleefd.²⁵²⁹ In 1964 liet P.J. Risseeuw zijn alter ego Hugo Leenhouts in *Kinderen en erfgenamen* oude literaire tijden herbeleven:

Toen Hugo voor het eerst na vele jaren het café Oud-London in zicht kreeg en de hem overbekende oprijlaan naar het conferentieoord Woudschoten opreed,²⁵³⁰ ontkwam hij niet aan jeugdhertinnen. Hij, op deze zelfde plaats hadden zij in de jaren dertig-veertig de collectieve opbloei beleefd van de protestantse letteren, een periode die na de oorlog zijn hoogtepunt bleek te zijn gepasseerd.²⁵³¹

²⁵²⁶ Drie jaar later dankte Seerp Anema Contact-voorzitter Rijnsdorp opnieuw, ditmaal voor de hartelijke gelukwens namens het Contact van *Christelijke Auteurs* voor zijn vijfenzeventigste verjaardag.

²⁵²⁷ Rijnsdorp vatte de essentie van het betoog van D. Verèl, 'een korte, knappe karakteristiek' bondig samen: 'Het hoorspel heeft alleen tot zijn beschikking: het woord en het geluid. Geluid kan alleen maar zijn imitatie van geluid. Men zij zo sober mogelijk met "geluiden", want alle geluid is tegelijkertijd toelichting en afleiding. De woorden moeten ongeveer alles doen. Met de ogen dicht moet de luisteraar alles zien gebeuren. Het hart van het hoorspel is de dialoog, een dialoog, die uiteenzet, die doet voorgevoelen en die tot het - achteraf als noodzakelijk erkende - einde voert. Maar die dialoog is anders dan op het toneel. Direct, bij de eerste inzet, moet de situatie voor het besef van de luisteraar kunnen worden opgebouwd. Dus - geen monoloog? Ja en nee, Maar de monoloog blijft een gevaarlijk experiment. Het verschil tussen microfoon en toneel komt vooral ook uit in de vrijheid van de eerstgenoemde ten aanzien van plaats en tijd; zij is hierin verwant aan de filmcamera.'

²⁵²⁸ Okke Jager, 'Goed werk leveren en niet omzien. Over dr. C. Rijnsdorp', in: *Literama-Magazine*, jrg. 19, juli 1984, nr. 3, 118. Jager had Rijnsdorp leren kennen tijdens de Pinksterconferenties in *Woudschoten*, waar hij de deelnemers voorhield, 'dat in het christelijke, esthetisch gesproken, twee polen zijn: het grote en het intieme'. Daarop stelde Jager over voorzitter Rijnsdorp: 'Intimiteit ontdekte hij bij de christelijke auteurs meer dan genot, maar aan het grote ontbrak het veelszins, terwijl toch het landschap van de christelijke kunst niet compleet is zonder *bergmassief*'.

²⁵²⁹ Volgens Rijnsdorp kon de 'later aan de gang gebrachte culturele actie onder de naam "Het Jonge Geluid", ontstaan uit een rubriek van het maandblad "Op den Uitkijk" (uitg. N.V. Gebr. Zomer & Keunings Uitg. Mij., Wageningen) in zekere zin als een voortzetting van het vroegere Verbond worden beschouwd'. C. Rijnsdorp *In drie etappen*, 142.

²⁵³⁰ Hier nam de verbeelding of herinnering van de auteur P.J. Risseeuw een loopje met de werkelijkheid, want de eerste naoorlogse Pinkster-Conferentie (alleen voor auteurs) vond in 1946 plaats in het Zendingscentrum te Baarn. De tweede conferentie voor auteurs en publiek werd in 1947 op het conferentieoord *Woudschoten* te Zeist gehouden.

²⁵³¹ P.J. Risseeuw, *Kinderen en erfgenamen*. Haagse familieroman, 270.

Risseeuw vervolgde zijn terugblik met de constatering: 'De jong-protestanten waren huisvaders geworden, zakenlieden, politici, hoogleraren en huisvrouwen. Een jonge generatie proza-schrijvers had zich na '45 niet aangediend. Individueel werd er nog wel wat gepresteerd, maar de groep was uiteengevallen, waaraan de doorbraak niet vreemd was.'²⁵³²

De eerste literaire Pinkster-Conferentie na de oorlog vond plaats in het *Zendingscentrum* te Baarn van 10 en 11 augustus 1946.²⁵³³ De gewone *Contact*-bijeenkomst van zaterdag 3 augustus was afgeblazen. In zijn openingswoord, zaterdagmiddag om half vijf, gaf voorzitter Rijnsdorp aan dat de 'contact-middag' een 'contact-weekend' geworden was, een 'combinatie van dusgenaamd literair contact en gezelligheid, die ook hierin haar uitdrukking vindt, dat we gewichtigheden en problematiek zooveel mogelijk thuis laten'. Hij vervolgde in de geest van de opzet van de Pinkster-Conferenties: 'Wie nu eindelijk eens weten wil wat christelijke kunst is en wie zich zorgen maakt over de antithese, zal althans officieel deze conferentie geen poging tot begripsbepaling hooren doen. (...) Waarin we wel en volop willen zwelgen is: eigen werk.' Nadrukkelijk sprak Rijnsdorp op deze 'werk-conferentie' de hoop uit dat 'één ding' zou ontbreken: 'christelijk, of liever zeer onchristelijk snobisme', dat volgens hem op vroegere literaire conferenties 'niet altijd bewust genoeg bestreden' was. Vervolgens bracht hij in de actuele literaire situatie een antithese aan die vooral de eigen groep raakte: 'De kunst is een integreerend deel van het leven en er is geen waarachtig christelijk leven mogelijk, dat niet rechtstreeks of indirect tot kunst leidt. Het is daarom in 't geheel niets bizonders als menschen die zich Christenen weten of noemen, dingen maken die aan kunst doen denken of ertoe behooren; veeleer schieten wij eindeloos tekort als we bedenken dat in ons werk, als het goed is, elementen van opstandingsleven zitten, die in het werk van ongelovigen ontbreken. Wij moesten altijd superieur zijn en we zijn bijna altijd inferieur.'

Rijnsdorp kondigde tot slot de warme maaltijd om 18.00 uur aan en bedankte de schrijfster Rie Bauer voor 'de stoffelijke kant van de organisatie' van het weekend, dat zijn taak 'als voorzitter aanzienlijk' had verlicht. Op zaterdagavond tot 22.00 uur, zondagmiddag en -avond vond de voorlezing uit eigen werk plaats (uiterlijk 23.00 uur naar bed, napraten uitsluitend op de slaapkamers), waaraan Rijnsdorp ook bijdroeg met dagboekfragmenten die hij tijdens de oorlog had opgetekend.²⁵³⁴ Het dagblad *Trouw*, dat verslag deed van de eerste 'Pinkster-Conferentie', constateerde dat uit het gelezene bleek, 'dat er voor pessimisme ten aanzien van de ontwikkeling der Prot. Chr. letterkunde geen reden bestaat. (...) In het algemeen kan gezegd worden, dat dit werk beantwoordt aan den wensch, die ter inleiding van het eerste nummer van het maandblad "Ontmoeting" (uitg. Bosch en Keuning te Baarn) wordt uitgesproken.'²⁵³⁵

De tweede Pinkster-Conferentie uit 1947 droeg een geheel ander karakter, omdat in historische lijn van de oude *Verbond*-traditie ditmaal het conferentieoord *Woudschoten* meer plaats bood voor bezoekers,²⁵³⁶ 'die zich niet tot de schrijver, maar tot de lezers wensden te rekenen'. Rijnsdorp stelde: 'Wij zouden deze tweede conferentie een 'Ontmoeting'-conferentie kunnen noemen, ook al omdat, naar ik veronderstel, een groot contingent van U lezer van het tijdschrift

²⁵³² *Ibidem*, 270-271. In 1949 zei P.J. Risseeuw in een terugblik: 'Naar de beslotenheid van de vooroorlogse christelijke auteurskring - waaraan ik overigens de mooiste herinneringen bewaar - mogen we niet terugverlangen. Dat is voorbij. Sommigen van ons hebben doelbewust het isolement, waardoor wij door de historische ontwikkeling der 19e eeuw zijn geplaast, doorbroken. Ik kan dat alleen als een verlies zien als zij het contact met het nest waar zij uitvlogen moedwillig verbreken. Ik ben blij, dat wij direct na de oorlog op een bredere basis dan voorheen, ons "Contact" hebben gekregen en dat *Ontmoeting* een tehuis is geworden ook voor de jongere protestants-christelijke auteurs.' D. van der Stoep, 'In gesprek met P.J. Risseeuw', in: *Ontmoeting*, jrg. 4, nr. 2, november 1949, 68.

²⁵³³ De convocatie, opgesteld door Rie Bauer, eindigde met het verzoek dat de naoorlogse periode kenmerkte: 'Meebrengen: broodbonnen, suiker, broodbelegging incl. boter; melk en vleesbonnen zijn zeer welkom.'

²⁵³⁴ In 1974 werd dit dagboek van Rijnsdorp onder de titel *Literair dagboek* integraal gepubliceerd ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag.

²⁵³⁵ Het dagblad *Trouw* besteedde op 14 augustus 1946 aandacht aan de eerste Pinkster-Conferentie van het *Contact* onder de kop: 'Het "Contact" van Prot.-Christelijke auteurs bijeen': 'Het "contact" van Prot. Christ. Auteurs, dat in de plaats gekomen is van den vooroorlogsch Christ. Auteurskring en in los verband geregeld samenkomt, heeft in het *Zendingscentrum* te Baarn een conferentie gehouden.'

²⁵³⁶ In het *Zendingscentrum* te Baarn was slechts plaats voor circa vijftig gasten.

“Ontmoeting” zal zijn.²⁵³⁷ Over het programma van deze Pinkster-Conferentie zei Rijnsdorp vervolgens: ‘Zonder aan moeizaam problemensjouwen te doen, zal het goed zijn het speciaal in Gereformeerde kringen actuele cultuurvraagstuk ter sprake te brengen. Het Contact-lid drs. J. Das zal vanavond over dit onderwerp refereren. Morgenavond hoop ik zelf een causerie te houden onder de titel “Voltooiers en zoekers”, waarna Maandagmiddag de heer J.A. Rispen een aesthetisch-culturele situatietekening zal geven.’ Na enkele opmerkingen over de ‘regels van het huis’, de prijsvragen op zondagmiddag, en het volksdansen, zei Rijnsdorp over de kerkgang op zondagochtend. ‘Hoezeer we het moeten betreuren dat dit niet één en dezelfde kerk is - er is maar één Geest uitgestort - we zijn toch dankbaar dat we uit die verschillende kerken weer bijeenkomen op deze ene conferentie. De literatuur is een gebied, waarop alle Christgelovigen elkaar kunnen ontmoeten; de kunst immers is een stuk aards leven, een stuk “maatschappij”.’

Wij menen dat het voor het behoud van de Chr. traditie in ons volksleven noodzakelijk is dat er een forum, een geestelijke marktplaats in stand gehouden wordt waar de belijders van Christus elkaar kunnen vinden. Individueel willen wij midden in het leven staan, maar we kunnen niet nalaten elkaar te zoeken om elkaar op te scherpen tot liefde en goed literair werk. Dat heeft, in beginsel althans, niets met sectarisme, maar alles met de gemeenschap in Christus te maken.’

Over de verhouding tussen de eigen *Contact*-bijeenkomsten en de weekenden die vanuit de jongerenrubriek ‘Het eigen geluid’ van het maandblad *Op den Uitkijk* werden georganiseerd, die Rijnsdorp min of meer beschouwde als voortzetting van de Pinksterweekenden van het vooroorlogse *Verbond*, ontspoon zich binnen het driemanschap Risseeuw, Rijnsdorp en Van der Stoep enige discussie. In het maandblad *Op den Uitkijk*, het blad waar pit in zit’, werden de lezers van de rubriek ‘Het Jonge Geluid’ via advertenties uitgenodigd - zoals in het knipsel dat Risseeuw meestuurde uit november 1947 aan zijn vrienden - voor zelfs twee weekenden: van 22 tot 24 november of van 29 november tot 1 december, om op het conferentieoord *De Pietersberg* in Oosterbeek te genieten van een kunstaanbod, met muziek, zang en literatuur op het programma, waaraan ook enkele deelnemers van het *Contact* optraden.²⁵³⁸ Risseeuw stelde op 18 november 1947: ‘Dergelijke bijeenkomsten als deze zijn, wat de zaterdagmiddagen betreft, min of meer concurrerend. Wat moet op onze agenda komen?’ Hij opperde naast de lezing van Hk. Mulder ook de kunstenaar Henk Krijger vragen. Van der Stoep verklaarde zich akkoord met het voorstel van Risseeuw en wilde graag de *Contact*-bijeenkomst op zaterdag 20 december 1947 voor Kerst. Rijnsdorp reageerde bedwaard: ‘De muziek wordt afgewisseld met pittige muziek! Het publiek dat deze “week-ends” bijwoont is wel zeer “publiek”, dus geen concurrentie voor ons.’ En mochten inderdaad onze contact-middagen (wat ik nog niet onmiddellijk verwacht) verlopen, dan trekken we de cirkel nauwer en vormen meer een selecte auteurskring. Op onze zomerconferenties willen we dat populariserende en publiek-opvoederige element toch ook niet en daardoor kunnen we, dunkt mij, zeker zijn (bij een goede voorbereiding) van een behoorlijk groepje belangstellenden.’ Hij verzocht ‘Baarn’ om Henk Krijger uit te nodigen: ‘Iedere brief is er voor mij een te veel.’²⁵³⁹

Tijdens de derde Pinkster-Conferentie van 15 tot 18 mei 1948 op *Woudschoten* vond de hulding van de vijfenzeventigjarige schrijfster Wilma plaats.²⁵⁴⁰ Met het oog op de creatieve en culturele werkzaamheid en kunstzinnige verbreding was ook een tentoonstelling in de zalen van

²⁵³⁷ Toespraak van C. Rijnsdorp bij de opening van de tweede Pinkster-Conferentie op *Woudschoten* in 1947.

Aanvankelijk had Rijnsdorp in zijn openingstekst voor ‘lezer van het tijdschrift “Ontmoeting”, het meer gewenste woord ‘abonné’ geschreven, dat hij later echter had doorgestreept.

²⁵³⁸ Tijdens deze culturele weekenden, met ‘een schitterend programma voor jonge mensen’, werd aandacht gegeven aan muziek, onder anderen van Rosa Spier (harp), Jo Hekster (viool) en Simon C. Jansen (piano), zang van Anita Camay (sopraan) en Han le Fèvre (tenor) en aan literatuur met voorlezing uit eigen werk door onder anderen Inge Lievaart, Jo Ypma, Kees Klap, Andries Dongera, J.W. Ooms en Anne de Vries. De kosten van deze populaire kunstopvoedende weekenden bedroegen f. 7,50,-, waarbij voorrang gegeven werd aan lezers van *Op den Uitkijk* die zich eerder hadden opgegeven, ‘doch toen wegens plaatsgebrek geweigerd’ waren.

²⁵³⁹ Met ‘Baarn’ doelde Rijnsdorp op de administratieve staf rond D. van der Stoep bij uitgeverij *Bosch & Keuning*.

²⁵⁴⁰ In het programma stond de hulding van Wilma niet aangekondigd: ‘Natuurlijk is in dit programma niet alles vermeld; zoals gebruikelijk zijn wijzigingen voorbehouden.’

het conferentieoord georganiseerd, met werk van jonge kunstenaars op het gebied van grafische kunsten, schilder- en beeldhouwkunst, waarbij onder anderen W.G. van de Hulst Jr., Han Richters, Henk Krijger en Jo Weijers exposeerden. Henk Krijger hield op zondagmiddag 16 mei een causerie over het werk van deze kunstenaars. De avond ervoor had dr. W.J.C. Buitendijk de lezing 'Calvinisme en Kunst in de huidige tijd' uitgesproken,²⁵⁴¹ die stof gaf voor veel discussie, gevolgd door het programmapunt: 'Luchtje scheppen'. Voor Rijnsdorp was het *Contact van Protestants-Christelijke Auteurs*, juist door het collegiaal contact en de ontmoeting met lezers, zoals de *Christelijke Auteurskring* dat eerder met de beide lustrumavonden van 1934 en 1938 in stad en land kende, van groot belang. Aan het eind van de tweede jaargang van *Ontmoeting* schreef hij naar aanleiding van de Pinkster-Conferentie van 1948:

De Pinksterconferentie van dit jaar, die vele Ontmoeting-lezers samengebracht heeft, meer nog dan die van 1947, ons getoond en ervan overtuigd dat er een, misschien nog niet grote, maar zeker toch ook niet al te kleine, literaire gemeenschap is ontstaan, die, als zij trouw en eensgezind blijft, het werk van ons tijdschrift kan blijven dragen en tot hoger prestaties opvoeren.²⁵⁴²

Rijnsdorp nam steeds meer afstand van het getheoretiseer onder literatoren: 'Wij hebben van meet af aan weezin gehad tegen zeker abstract gepraat over het 'christelijk kunstenaarschap', die hij als 'armzalige verbeeldingen van het theologiserend verstand' betitelde, waarna hij aangaf 'onze kracht liefst in het praktisch nastreven van onze idealen' te zoeken. Vervolgens legde hij de kritische vinger bij het individueel kunstenaarschap, een houding die hij 'volkomen onchristelijk' noemde vanuit de ervaring hoezeer een kunstenaar afhankelijk was van 'een gemeenschap, waarin men elkaar over en weer draagt en verdraagt'. Dit ontlokte hem de schampere opmerking:

En kom nu in Holland onder Christenen eens om gemeenschap ... Maar het werk in 'Contact' en 'Ontmoeting' heeft ons toch geleerd dat er samenwerking mogelijk is, mits men een duidelijk uitgesproken grondslag heeft, een concreet doel nastreeft en zich niet in abstracties verliest.

De veteranen Wilma en W.G. van de Hulst ontkwamen niet aan de aandacht hun (mede-) *Contact*-genoten. 'Wilma zal wanneer zij daarmee instemt per auto ter conferentie worden gevoerd om daar gehuldigd te worden. Het lijkt de leiding van 't contact niet wenselijk grootscheepse huldiging op touw te zetten, aangezien dit reeds ter gelegenheid van haar 70ste geschiedde.'²⁵⁴³ Tijdens de derde Pinkster-Conferentie van 15 tot 18 mei 1948 werd Wilma op *Woudschoten* gehuldigd. Op 29 oktober 1949 kreeg de kinderboekenauteur W.G. van de Hulst door het *Contact van Christelijke Auteurs* - zoals het *Contact* in de wandelgangen was gaan heten - met medewerking van de Nijkerkse uitgeverij *G.F. Callenbach* (later uitgebreid tot 'de Nederlandse uitgevers') ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag een receptie met aansluitend diner aangeboden in hotel-restaurant *Des Pays-Bay* aan het Janskerkhof te Utrecht. Op de vraag waaruit het bijdrage voor Van de Hulst namens het *Contact* diende te bestaan, schreef Van der Stoep op 12 augustus 1949 gehaast aan Rijnsdorp: 'Het contact zal een huldeblijk moeten aanbieden. Waarin dat zal bestaan? Geld heeft v.d. Hulst meer als wij allemaal samen. We behoeven dus niet aan te komen met een "geschenk onder couvert".' In handschrift schreef Van der Stoep in het P.S.: 'De jonge v.d. Hulst heeft een schilderij van zijn vader gemaakt. Misschien kunnen we dit aankopen en dan verder b.v. de jubilaris een feestelijke receptie aanbieden.'

²⁵⁴¹ Met deze lezing 'Calvinisme en kunst in de huidige tijd' opende de essaybundel *Op de keeper beschouwd* van W.J.C. Buitendijk uit 1951, 9-23.

²⁵⁴² Redactie [C. Rijnsdorp], 'Aan de lezers', in: *Ontmoeting*, jrg. 2, nr. 12, september 1948, 560.

²⁵⁴³ Notulen van de redactievergadering van *Ontmoeting* op 10 januari 1948, aangehaald door Dirk Zwart, in: *De gereformeerde bieteboom*, 22. Ook ter gelegenheid van haar tachtigste verjaardag zou Wilma weer worden gehuldigd. Dit ontlokte de vrouw van mr. A. Bouman, de dichteres D. Eringa-Bouman, de opmerking: 'Om de vijf jaar heb ik een huldiging van Wilma meegemaakt.' Dieuwke Eringa, *Ik ben van elf*, 105. Rijnsdorp laatste, vluchtige ontmoeting met Henk van Randwijk was na de oorlog, bij een Wilma-jubileum op *Woudschoten* ter gelegenheid van haar tachtigste verjaardag. 'Van Randwijk en zijn doorgebroken vrienden verlieten ons in een snelle auto. Wij waren voor hen tot achterban geworden.' C. Rijnsdorp, 'Maatstaf over Van Randwijk', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 18 mei 1968.

Op de vergadering van het *Contact van Protestants-Christelijke Auteurs* op 17 december 1949 in het *Dombotel* trachtte Dingeman van der Stoep - na de causerie van J.H. Uit den Bogaard over 'Enkele gedachten over letterkunde bij Vinet en Newman' - een kleine paleisrevolutie te ontketenen bij de deelnemers. Namens de initiatiefnemers deed hij de losse mededeling 'dat, ter voorkoming van mogelijke critiek, gelet ook op het definitief karakter, dat het "Contact" heeft aangenomen, het beter is, het driemanschap van "initiatiefnemers" te vervangen door een gekozen bestuur'. Volgens de notulen werd dit voorstel 'even welwillend aangehoord als bestreden en verworpen'. De vergadering vond de naam 'initiatiefnemers' inderdaad niet meer passend, 'doch ziet niet in, dat "het nu het niet goed zou gaan"'. De deelnemers toonden zich ook afkerig van een verenigingsvorm en spraken hun 'vol vertrouwen' in de leiding uit. Van der Stoep dankte 'de vergadering voor het gebleken vertrouwen', waarna hij en passant meedeelde dat mevrouw J.M. de Groot-Vreugdenhil als secretaresse aan de leiding was toegevoegd.

Als 'deelnemer' was Rijnsdorp eveneens inhoudelijk actief op de *Contact*-bijeenkomsten, zoals op zaterdag 9 februari 1952, waar hij de causerie uitsprak: 'Calvijn en de kunst van denken en schrijven'. Hij behandelde in een erudiet betoog uitgebreid de inzichten die hij zich in de eerste tien hoofdstukken van zijn manuscript *In drie etappen* eigen had gemaakt, waarna hij de Calvinse theorie vertaalde naar de praktijk van de schrijversgroep rond *Ontmoeting*. 'Experiment en profetie', dat waren volgens hem 'de twee vleugels, waarop onze literatuur zich omhoog zal moeten wagen'. Hoewel geen formele auteursorganisatie wist het Ministerie van *Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen* de *Contact*-groep toch te vinden met de toezending van het 'Reglement Reisbeurzen Letterkundigen 1952'. Op zaterdag 19 juli 1952 verzorgde prof. dr. K.J. Popma een 'causerie' met elf stellingen over 'Nederlandse hexameters'. Na de versvoet voor epische gedichten uit de klassieke oudheid kreeg bij het *Contact* op 13 februari 1954 de eigentijdse dichtkunst aandacht van de dominee-dichter Jan Wit, die voor de deelnemers een causerie hield over 'Poëzie als persoonlijke en gemeenschappelijke uiting'.

In zijn toespraak bij de negende verjaardag van het *Contact van Protestants-Christelijke Auteurs* in september 1954 bracht Rijnsdorp in herinnering wat de oprichters destijds voor ogen stond. Tevens vertolkte hij zijn persoonlijke ervaringen met het *Contact* in relatie tot zijn naoorlogse idealen over het christelijk-letterkundig reveal:

In de eerste plaats wilden we aanknopen bij de toestand van vòòr 1941. We hadden toen het Verbond van Chr. Lett. Kringen en de Chr. Auteurskring. We meenden dat het niet op de weg lag van ons als auteurs om dat Verbond weer te helpen oprichten. In hoever we hierin hebben misgezien, laat ik in het midden. Zeker is, dat we vandaag een gemis gevoelen door het niet bestaan van een dergelijke organisatie. De Chr. Auteurskring wilden we wèl doen herleven, maar niet meer in de oude vorm. Die Chr. Auteurskring was ons enerzijds te veel georganiseerd met zijn notulen, z'n statuten en huishoudelijk reglement, zijn bestuur, enz., maar aan de andere kant was hij ons ook weer te exclusief. Het Contact had niet de bedoeling een vereniging in optima forma te zijn, omdat het geen stoffelijke vakbelangen op het oog had en niet de bedoeling had officieel tegenover uitgevers en overheid op te treden. Zelfs het betalen van de contributie was 'n soort 'gentlemen's agreement'. Het had uitsluitend een ideëel doel, n.l. een verenigingsgraad te zijn voor alle belijdende Prot. Chr. auteurs, die die naam enigmate waard zijn. We dachten aan een soort soos, waarop men elkaar van tijd tot tijd ontmoet en van gedachten kan wisselen. Dit was in zekere zin een minimum en een maximum tegelijk. We begrepen heel goed, dat evenmin als, met eerbied gesproken, de H. Geest zich in het kerkelijk instituut laat organiseren, de artistieke organisatie zich evenmin bindt aan en laat opwekken door de eenvoudige omstandigheid, dat een aantal mannelijke en vrouwelijke auteurs bij elkaar komen, roken en praten en 'n kop thee of een borrel drinken.

Wel merkte Rijnsdorp op dat het in de praktijk raadzaam bleek 'om de eerste helft van de vergadertijd de aandacht te concentreren rondom een korte causerie of iets dergelijks, om daarin de saamhorigheid van het gezelschap tot uitdrukking te brengen en te beleven tegelijkertijd'. Daarbij vroeg hij zich hardop af: 'Was "talking shop" dan de enige bedoeling?' Zijn antwoord luidde ontkennend: 'Nee, we hadden toch kleine hoop, dat dergelijke bijeenkomsten zouden kunnen bijdragen een behoorlijk hoge opvatting van het chr. schrijverschap te vormen en in stand te houden.' Hij stelde in dit verband dat zij kinderen waren van de twintigste eeuw, die niet

meer leefden uit het negentiende-eeuwse individualisme, waarbij hij nadrukkelijk wees op zijn dubbele cultuurtaak als auteur en literair pedagoog van het calvinistisch volksdeel:

Maar onafhankelijk van de tijdgeest voelden we ons als Christenen verantwoordelijk tegenover elkaar en tegenover het christenvolk van Nederland. In dat eerste werkt, meer dan we ons misschien bewust zijn, het niet uit te delgen feit van de gemeenschap der heiligen. In het tweede werkt die gemeenschapsdrang ook, maar met een paedagogische overkapping. We kunnen niet laten ons Chr. volk te willen opvoeden, al kost het ons - en dit is geen frase - bijna onze carrière. In Eldert Holier laat ik de hoofdfiguren zeggen: Wat heb ik aan vlucht, als ik niet een volk meedraag?

Haaks op deze programmatische tekst besloot het driemanschap een jaar later toch tot de opheffing van het *Contact van Christelijke Auteurs*. In een gezamenlijke brief van 27 maart 1955 hadden Ido Keekstra en Henk Krijger aan de mederedacteuren hun ongenoegen geuit: 'Het gaat met "Ontmoeting" niet goed en er is iets mis met het contact van Prot. Chr. auteurs. Jullie weten dat net zo goed als wij (...).' Tijdens de redactievergadering van *Ontmoeting* op 22 april 1955 verduidelijkt Keekstra zijn standpunt, waarbij hij tevens aangaf dat hij na de *Contact*-bijeenkomsten 'persoonlijk meestal onbevredigd naar huis' was gegaan. Met Krijger meende hij dat de vergaderingen 'niet erg vruchtbaar' waren.²⁵⁴⁴ Besloten werd in redactieverband de bijeenkomsten van het *Contact* te staken.²⁵⁴⁵ In juni 1955 ontvingen de deelnemers van de drie initiatiefnemers P.J. Risseeuw, C. Rijnsdorp en D. van der Stoep een circulaire met de boodschap:

Hierdoor delen wij U mede dat wij besloten hebben de bijeenkomsten van het Contact van Protestants-Christelijke Auteurs te beëindigen. Wij zijn van mening dat het Contact, waartoe wij in 1945 het initiatief namen, voor vele auteurs enige betekenis heeft gehad, zij het dan voornamelijk als ontmoetingscentrum. Wanneer wij thans de tijd gekomen achten deze periode na tien jaar als afgesloten te beschouwen vindt dit zijn oorzaak mede hierin, dat slechts een betrekkelijk kleine groep auteurs de bijeenkomsten bezocht, en dat voor de meesten Uwer het Contact slechts hierin bestond dat U een verslag van de gehouden vergaderingen ontving.

Het driemanschap gaf vervolgens aan dat de redactie van *Ontmoeting* de wens te kennen had gegeven 'nu en dan ontmoetingssamenkomsten met de medewerkers te organiseren'. Het leek de initiatiefnemers tot slot 'reeds om redenen van tijdsbesparing' gewenst het aantal vergaderingen zoveel mogelijk te beperken 'tot die bijeenkomsten, waarvan mag worden verondersteld dat zij vruchtbaar zullen zijn voor onze creatieve arbeid'. In een samenvattend artikel uit februari 1956 schreef Rijnsdorp over de literatuurbeoefening onder het calvinistisch volksdeel:

Het Contact van Prot.-Chr. Auteurs is, na het voleindigen van het tiende jaar van zijn bestaan, door de initiatiefnemers van 1945 opgeheven. Het heeft nooit grotere pretentie gehad dan een ontmoetingspunt te zijn, een soort sociëteit, en die functie heeft het voor een aantal min of meer geregelde bezoekers gedurende al die jaren vervuld.²⁵⁴⁶

Tevens gaf Rijnsdorp aan dat de Pinksterconferenties, 'die voor de leiding wat vermoeiend werden', tot nader order waren 'opgeschort'. Het was hem duidelijk geworden dat de klankbodem van de christelijke gemeenschap - om als kunstenaars te kunnen klinken en weerklink te mogen ontvangen - aan het instrument van de christelijk-literaire organisatie ten enenmale ontbrak. In 1969 bekende Rijnsdorp in het *Rotterdammer-Kwartet* met enig kritisch zelfinzicht achteraf: 'Hoe verkeerd hebben wij het bekeken toen wij meenden in 1945 de afgebroken draden van 1939 weer te kunnen opnemen alsof er niets zou zijn geschied?'²⁵⁴⁷ Voor de N.C.R.V.-radio verklaarde hij in 1980 terugblikkend op deze periode, waarin het *Contact* verliep en de conferenties werden opgeheven:

²⁵⁴⁴ Dirk Zwart, *De gereformeerde bietebaum*, 43.

²⁵⁴⁵ *Ibidem*, 44.

²⁵⁴⁶ C. Rijnsdorp, 'Cinderella of de prot. chr. literatuurbeoefening', in: *Ad Fontes*, cultureel maandblad voor het christelijk onderwijs, jrg. 3, nr. 5, februari 1956, 151.

²⁵⁴⁷ C. Rijnsdorp. 'Wijze hoofddeksels, wanhopige mensen', in: *Nieuwe Leidse Courant*, 9 augustus 1969.

Ons streven was de gevallen steken van voor 1940 op te rapen en in de oude trant, zij het niet meer specifiek-literair, verder te gaan. Wij vonden die uitbreiding naar de algemene cultuur als programma eigenlijk al iets nieuws. Maar onze houding was voor honderd procent restauratief. En om ons heen ziende naar medewerkers, ontdekten we dat er gewoon een generatie ontbrak. Met spijt, maar zonder het ten volle te begrijpen, ontwaarden we dat de continuïteit van onze letterkundige idealen uit de tijd van Opwaartsche Wegen en van de Christelijke Auteurskring was verbroken. Deze discontinuïteit bleek geen op zichzelf staand incident, maar een klein, betekenisvol onderdeelje van wat er over de hele culturele linie aan de dag trad: tijdens de oorlog is een generatie volwassenen geworden, die totaal anders is dan zij die vóór de tweede wereldoorlog gevormd waren.²⁵⁴⁸

Over het *Contact van Protestants-Christelijke Auteurs* schreef Rijnsdorp kort voor zijn dood: ‘Zoals ik het nu zie was de horizon nog die van voor de oorlog, zij het met een onmiskenbare verruiming. Het was het uitvloeisel van het culturele emancipatiestreven van - naast elkaar - protestanten, rooms-katholieken en socialisten, die inmiddels min of meer voltooid is.’²⁵⁴⁹

7.7.3 Ontmoeting en Rijnsdorp

Aan het slot van het interview ‘De Protestantsch-Christelijke Letterkunde. Een gesprek met C. Rijnsdorp’, gepubliceerd in *Trouw* van woensdag 5 december 1945,²⁵⁵⁰ vroeg Ab van Roon, verwijzend naar de toegenomen belangstelling voor de dichtkunst tijdens de bezettingsjaren: ‘Verwacht u, dat deze toenadering tusschen kunstenaar en volk zal worden bestendig? En wat ziet u in dit verband als de taak van den Christelijken kunstenaar?’ De oorlog had volgens Rijnsdorp aangetoond dat ‘ons volk lang niet zoo afkeerig’ was van een goed vers. Christelijke dichters konden het isolement waarin de poëzie was geraakt doorbreken, waarbij de illegale poëzie, ‘vooral die van ervaren dichters’, prachtig werk had verricht. ‘Als men maar over dingen van algemeen-menschelijk belang spreekt en zingt op subliem-eenvoudige wijze. De grootste kunst is altijd eenvoudig.’ Rijnsdorp noemde het gedicht ‘De Wuivende’ van Anton van Duinkerken, ‘dat poëem van huwelijksliefde’, een van de mooiste oorlogsverzen. Het ‘opzettelijk streven naar het populaire’ wees hij af; een ‘werkelijk nationale dichtkunst’ kon volgens hem ‘gewaardeerd en begrepen door het volk in zijn breede lagen, zakenmensen en dienstmeisjes, huismoeders en professoren’, waarbij hij vanuit zijn poëtica anno 1945 tot slot over de taak, functie en betekenis van de christelijke dichtkunst opmerkte:

Een goed Christelijk vers heeft daarom een voorsprong op een goed ‘natuurlijk’ vers, omdat het zooveel diepere accenten kan aanslaan. De oorlog heeft ook dit goede meegebracht dat wij in de litteratuur de dingen van het geloof weer positief en duidelijk kunnen en durven uitspreken, zonder vrees voor valsch pathos.

Naar aanleiding van dit vraaggesprek ontving Rijnsdorp een brief van de dichter Gerrit Achterberg, die hem op 6 december 1945 schreef: ‘Hooggeachte Heer Van [sic] Rijnsdorp: ‘De door U geuite gedachten en wenschen in “Trouw” brachten mij op idee U eens te schrijven. Bestaan er misschien al vergevorderde plannen in de richting van een Christelijk Literair Tijdschrift? Zou het anders mogelijk zijn gezamenlijk een poging tot oprichting te ondernemen? Mijn vraag is vooral: heb ik genoeg capaciteiten voor zulk een ondernemen? (De uwe zijn vanzelfsprekend boven elke twijfel verheven.) Het antwoord van Rijnsdorp aan Achterberg liet zich gedeeltelijk reconstrueren aan de hand van Achterbergs tweede brief aan Rijnsdorp van vijf dagen later: ‘Met groote belangstelling nam ik kennis van de plannen welke U mij in Uw schrijven

²⁵⁴⁸ C. Rijnsdorp, ‘Verbroken continuïteit’, derde radiolezing uit de serie *Omzien in kritische solidariteit* over de culturele inbreng van het protestantisme ‘tussen Vaderland en Nederland’, uitgezonden op 20 januari 1980 door de N.C.R.V.

²⁵⁴⁹ Brief van C. Rijnsdorp aan A. Middeldorp, d.d. 29 oktober 1981.

²⁵⁵⁰ Ab van Roon, ‘De Protestantsch-Christelijke Letterkunde. Een gesprek met C. Rijnsdorp’, in: *Trouw*, woensdag 5 december 1945. Ditzelfde interview was eerder op 16 november 1945 gepubliceerd in een aantal andere regionale edities van *Trouw*, waar de ‘chef-redacteur ter plaatse’ zelfstandig besloot welke kopij werd geplaatst in een van de vele edities die het dagblad destijds kende. Dit verklaart het verschil in de diverse plaatselijke en regionale edities van *Trouw*, die onder meer een Amsterdams, Utrechtse, Haagse en Rotterdamse uitgave kende, maar ook regionale versies, zoals in het: Gooi, Apeldoorn-Deventer, Arnhem, Enschede-Almelo, en zelfs een ‘Algemene Posteditie’.

ontvouwde. Ik dank U hartelijk voor de moeite die U nam; gaarne sluit ik het benodigde aan postzegels in, echter niet wetende of ik 2. Februari aanwezig kan zijn. Ik hoop het. Dit criterium onderschrijf ik geheel. Komen geloof en vers niet uit dezelfde Hand? Zijn bekeering en gedicht in laatste instantie niet hetzelfde? (“Zuster van Christus is het vers...”). Ik betuig U alvast mijn adhesie en vlas er op het verslag van de eerste vergadering van U te mogen ontvangen.²⁵⁵¹ Later schreef Rijnsdorp desgevraagd over deze briefwisseling met Achterberg: ‘Die adhesieverklaring van Achterberg heb ik niet overdreven gewaardeerd: er was iets nieuws aan de hand en hij wou erbij zijn.’²⁵⁵² In augustus 1946 werd in Baarn de eerste auteursconferentie gehouden. In 1947 werd de traditie van de literaire Pinksterconferenties op *Woudschoten* - als ontmoetingsplaats van protestants-christelijke schrijvers en lezers - nieuw leven ingeblazen. Bij geen van deze activiteiten was Achterberg betrokken.²⁵⁵³ In *Ontmoeting* heeft hij nooit gepubliceerd.²⁵⁵⁴

In oktober 1946 verscheen het eerste nummer van het ‘Letterkundig en algemeen-cultureel maandblad’ *Ontmoeting*,²⁵⁵⁵ in royaal formaat uitgevoerd en gehuld in een fris mintgroen omslag, waarop de naam van het tijdschrift in drie lettergrepen onder elkaar in een kapitale witte belettering was afgedrukt. Het naoorlogse maandschrift werd aanvankelijk geredigeerd door de oprichters C. Rijnsdorp, P. J. Risseeuw en D. van der Stoep, een organisatorisch driemanschap dat eerder aan de wieg stond van het *Contact van Protestants-Christelijke Auteurs*. Deze tweezijdige figuur: christelijk letterkundig tijdschrift en christelijk-literaire organisatie - ditmaal breder van opzet en gegoten in een vrijer organisatorisch verband - sloot naadloos aan een traditie van een halve eeuw protestants-christelijk letterkundig streven met de vooroorlogse periodieken *Ons Tijdschrift*, *Opgang*, *Opwaartsche Wegen* en de letterkundige organisaties *Christelijke Letterkundig Verbond*, *Bond van Christelijke Letterkundige Kringen* en het gefuseerde *Verbond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland*. Dingeman van der Stoep, werkzaam bij de uitgever van het tijdschrift *Bosch & Kennink*, voerde de eindredactie van het naoorlogse tijdschrift. In het programmatische openingsartikel ‘Bij het eerste nummer’ in oktober 1946 legde de redactie verantwoording af voor de oprichting, richting en inrichting van het nieuwe maandblad:

En nu deze nieuwe periodiek. Wat wil ze, van wie gaat ze uit en waarop grondt ze haar bestaansrecht? Ze wil zich in hoofdzaak bezig houden met de Nederlandse hedendaagse literatuur, zowel door proeven daarvan te geven in poëzie en proza, als door bespreking van werken, personen en stromingen, die voor de Nederlandse letterkunde van vandaag, gisteren of morgen belangrijk kunnen worden geacht. Om deze grote kern heen zullen zich artikelen kunnen bewegen over muziek, schilderkunst en architectuur, alsook over cultuurvragen van algemene aard.

Op de vraag: ‘Van wie gaat ons tijdschrift uit?’, stelden de redacteuren van het eerste uur eenparig: ‘De redactie is als zodanig onafhankelijk van enige kerk, partij of groep, maar zij onderhoudt uit eigen beweging en welbewust goede betrekkingen met het z.g. “Contact” van

²⁵⁵¹ Brief van Gerrit Achterberg aan C. Rijnsdorp, d.d. 11 december 1945.

²⁵⁵² Brief van C. Rijnsdorp aan A. Middeldorp, d.d. 29 oktober 1981.

²⁵⁵³ Bij de dood van Gerrit Achterberg schreef Rijnsdorp ter nagedachtenis: ‘Men weet dat hij voortgekomen is uit de kring der protestants-christelijke jongeren om het tijdschrift *Opwaartsche Wegen* heen. Nog bij de oprichting, kort na de oorlog, van het thans niet meer bestaand *Contact van Protestants-Christelijke Auteurs*, verklaarde hij zich met de doelstelling akkoord. Maar hij was een veel te aparte figuur om zich blijvend in een georganiseerd verband te schikken en als dichter werd hij te zeer in beslag genomen door zijn eigen thema dan dat hij ertoe zou komen min of meer programmatisch christelijke poëzie te schrijven in de geijkte zin van het woord. Hij was daarvoor ook te echt *dichter*: onomkoopbaar waar het geldt overtuigingen uit te spreken die hem op een bepaald moment niet *volledig* vervulden. Zijn religieuze verzen staan in het geheel van zijn werk dan ook min of meer geïsoleerd, maar ze getuigen des te meer, ik zou bijna zeggen van de vanzelfsprekendheid van zijn geloof.’ C. Rijnsdorp, ‘In Memoriam Gerrit Achterberg’, in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 19 januari 1962.

²⁵⁵⁴ Zie voor de drie brieven van G. Achterberg aan C. Rijnsdorp, de annotatie en duiding ervan: Anne Schipper, ‘Onbekende brieven van Gerrit Achterberg aan C. Rijnsdorp’, in: *Bloknoot*, jrg. 6, nr. 3, augustus 1997, 61-70.

²⁵⁵⁵ Eigenlijk had het nieuwe tijdschrift *Ontmoeting* op de conferentie van 10 en 11 augustus 1946 gepresenteerd moeten worden, maar ‘doordat niet alle tot medewerking aangezochten tijdig aan hun gestelde verzoek’ hadden voldaan, verscheen het eerste nummer van de eerste jaargang twee maanden later, in oktober 1946. Verslag van Rie Bauer van de derde bijeenkomst van het *Contact* op 6 april 1946.

Protestants-Christelijke auteurs, dat op geregelde tijden in los verband samenkomt en een groot deel van Nederland overspant.' Voor de vervolgvraag in de redactionele verklaring: 'Waarop grondt het tijdschrift zijn bestaansrecht?', had Rijnsdorp als penvoerder meer tekst nodig:

Dieper bezien wordt ons streven bepaald door een eigen houding ten aanzien van het cultuurvraagstuk, welke houding om nadere bewustwording vraagt, hier niet in de vorm van theoretisch-wijsgerig onderzoek, maar door ons te werpen in de stroom van het literair-culturele leven van onze tijd. We hebben geen tot in bijzonderheden uitgesponnen theorie, waaruit wij een kasplantje van theoretisch-zuivere kunst proberen op te kweken; veel blijft 'welbewust onbewust', want kunst is nu eenmaal geen politiek, die volgens een vastomlijnd program kan worden beoefend.

De redactie was zich er 'zeer goed van bewust, dat het geloof in Jezus Christus als Gods Zoon en Zoon des Mensen van allesbeheersende betekenis is voor leven en kunst', met als uitgangspunt: 'Wij willen proberen te werken onder de geweldige indruk van de mogelijkheid ener Christelijk-Reformatorische cultuur, ook al weten wij dat een waarlijk Christelijke cultuur op de oude aarde nooit volledig kan doorbreken en doorgaans in de aanvangen steken blijft. Maar in hem, die de mogelijkheid van zulk een Reformatorisch-Christelijke cultuur eenmaal heeft gezien, is iets gaan branden, dat niet meer te doven is.' Met nadruk wezen de redacteuren 'theologisch sectarisme' af:

Iedere bijdrage, die zich met de opzet van ons tijdschrift verdraagt en ook overigens aanvaardbaar is, is welkom: wie niet tegen ons is, is voor ons. Wij gevoelen ons door taal en cultuur en door het gemeenschappelijk lijdend gedurende vijf bezettingsjaren, innig verbonden aan het Nederlandse volk. Mede daarom zijn wij ook tegen elke vorm van literair sectarisme. Wij willen niet een 'hoog-literair' tijdschrift, dat zich enkel tot de naaste vrienden richt en zich voortdurend tegen den burger, d.i. den Nederlander zoals u en wij, afzet. Voor een zodanige, al te zeer verbijzonderde kunst, hoe belangrijk haar specimina ook kunnen wezen, voelt ons tijdschrift niets. Wij hopen in proza en poëzie verstaanbaar Nederlands te spreken, niet uit burgerlijkheid of uit een of ander socialistisch sentiment, maar omdat naar onze mening kunst zo helder mogelijk moet zijn.

Wat betreft het kritisch aspect gaf de redactie aan veel waarde te hechten aan het geven van goede inlichtingen - en ook voorlichting - op letterkundig-cultureel gebied. 'Wij willen ook een tijdschrift voor de jongeren wezen, niet alleen voor de jongeren, die zelf schrijven, maar evenzeer voor hen, die in literatuur belangstellen.' Deze uitgangspunten vertaalden zich volgens de redacteuren in de titel *Ontmoeting*: 'Ontmoeting van kunstenaar en burger, schrijver en lezer, kenner en belangstellende, oudere en jongere. Dit alles betekent natuurlijk niet, dat wij de vraag naar "peil" onbelangrijk achten. Integendeel. Maar "wie zich aangordt, beroeme zich niet als wie zich losmaakt". Misschien groeit er iets goeds uit deze ontmoeting, als 't God belieft.'²⁵⁵⁶

Na de eerste vijf goed lopende jaargangen ging het mis met *Ontmoeting*. Begin november had de directie van *Bosch & Keuning* 'na rijp beraad besloten' de uitgave van het maandblad te staken, omdat er te weinig abonnees waren om de kosten te dekken. 'De toestand is slecht', schreef Risseeuw aan Rijnsdorp.²⁵⁵⁷ Na een reorganisatieplan, met als kern de oprichting van de Stichting 'Vrienden van Ontmoeting',²⁵⁵⁸ die de uitgever enige zekerheid gaf voor een rendabele

²⁵⁵⁶ Tijdens de redactievergadering van *Ontmoeting* op 15 november 1948 in het Utrechtse *Terminus* kwam volgens de notulen als vierde punt het verzoek van dr. J. van Ham aan de orde, die tijdens de oorlog had gecollaboreerd met de Duitse bezetter. Hij had 'contact gezocht' en volgens Van der Stoep was Van Ham politiek nog vrijwel dezelfde, maar beweert in de geestelijke atmosfeer van "O" te kunnen ademen'. Hoewel 'na ruime discussie' de meerderheid van de redactie niets voelde voor toelating van Van Ham tot de medewerkerskring, kwam de kwestie na voorgezette correspondentie met Van Ham opnieuw aan de orde in de vergaderingen van 4 en 10 februari 1949. Het redactiestandpunt bleef echter afwijzend: 'Dit heeft niets te maken met gebrek aan liefde of uitsluiting. Het is hygiëne.'

²⁵⁵⁷ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 7 november 1951, die dit bericht van D. van der Stoep sub rosa doorspeelde aan zijn Rotterdamse vriend en mederedacteur.

²⁵⁵⁸ De Stichting 'Vrienden van Ontmoeting' beoogde de (her)uitgave en exploitatie van het tijdschrift financieel te borgen. Het lidmaatschap van f. 1,- gaf een korting van f. 2,50,- op het abonnementsgeld van f. 10,- per jaar, met als welkomstgeschenk de bundel *Job* van Hein de Bruin. Men kon ook alleen de Vrienden steunen zonder abonnement op *Ontmoeting*. Het bestuur van de Stichting werd gevormd door Piet Risseeuw, Kees Rijnsdorp, Dingeman van der Stoep, Ralph Degens, Lidy van Eijsselsteijn, Jacoba M. de Groot-Vreugdenhil en Inge Lievaart (secretariaat). Tevens was naar goed gereformeerd gebruik een 'Commissie van Advies' ingesteld, waarin prof. dr. J.H. Bavinck, prof. dr.

bedrijfsvoering, verscheen de zesde jaargang na een jaar noodgedwongen stilzwijgen weer in oktober 1952. Ditmaal in bescheidener formaat, geringere omvang en een kleiner lettercorps dan de vijf voorafgaande jaargangen. De redactionele inleiding van het eerste nummer van *Ontmoeting* ‘nieuwe stijl’ verwees met de aanhef: ‘*Periode 3b*’, met een knipoog naar Rijnsdorps indeling van de protestants-christelijke letterkunde in de eerste eeuwhelft van de vorige eeuw, zoals hij de ontwikkelingsgang ervan in zijn *In drie etappen* uit 1952 had beschreven: ‘We hebben in de derde etappe a gezegd, laten we nu ook b zeggen.’ De inleiding opende met de dankzegging: ‘Hier is, na een jaar afwezigheid, *Ontmoeting* weer terug, dank zij de daadwerkelijke en offervaardige belangstelling van de uitgeefster en de steun van de Vrienden van *Ontmoeting*.’ In een uitvoerige door Rijnsdorp opgezette beschouwing, stelde de redactie dat de literatuur over het geheel een vervalperiode leek door te maken, ook in eigen kring.

De Protestants-Christelijke literatuur verkeert in een crisis; voor een deel het gevolg van de economische omstandigheden, waardoor ons tijdschrift onder onze voeten werd weggetrokken (...) De mensen, die een goed woord voor ons streven over hebben, lijken in aantal eer af dan toe te nemen. Het goed recht op en de plicht, de roeping tot Protestants-Christelijke literatuurbeoefening is een zaak, waarvoor we, nu we ouder worden, minstens zo hard moeten pleiten als toen we jong waren, met minder medewerking, althans ruimte, bij pers en radio.

De redactionele verklaring gaf tevens rekenschap van de situatie waarin de protestants-christelijke literatuurbeoefening verkeerde: ‘De kunst slaat in haar nood wegen in, waarop we haar niet kunnen en mogen volgen, maar aan de andere kant kunnen we niet in de stijlen van vorige generaties het diepste zeggen, dat *nu* in ons leeft. (...) Maar voor ons als *groep* is die nood zeer werkelijk en de toekomst van de Protestants-Christelijke literatuurbeoefening hangt meê af van de vraag, of wij voor onze eigen houding te midden van het puin de uitdrukkingsvormen kunnen vinden, die erbij passen.’ Over het lezerspubliek stelde de redactie dat zij ‘meê door hun levenshouding de constellatie bepalen. Als in het gewone leven het geloof geen kracht is, hoe zal het dan in de literatuur een kracht zijn? Hoe kunnen er krachten geschieden bij ongelooft? Dat is het religieuze aspect van de zaak, een aspect, dat meê bepaald wordt door de interkerkelijke basis van het Protestants-Christelijk streven.’

De redactie van *Ontmoeting* werd bij de zesde jaargang uitgebreid met twee vrouwelijke leden, Lidy van Eijsselsteijn en Jacoba M. de Groot-Vreugdenhil.²⁵⁵⁹ Zij werkten bij uitgeverij *Bosch & Keuning* als assistenten van Dingeman van der Stoep en waren beiden zorgvuldige stilisten. Het secretariaat van *Ontmoeting* werd opgepakt door de dichteres Inge Lievaart, die, als ‘medewerkster’ vanuit de Stichting ‘Vrienden van *Ontmoeting*’, de uitgever en de redactie diende te ontlasten van administratief werk.²⁵⁶⁰ Afscheid werd genomen van drs. J. Das, die volgens het bericht in *Ontmoeting* ‘geen kans meer ziet het redactiewerk, dat zijn hart heeft, te hernemen, laat staan dat zo te doen, zoals hij dat zou willen’. Tevens richtte de redactie van *Ontmoeting* een afzonderlijk woord van dank tot de eigen Vriendenstichting: ‘Wanneer onze periodiek door een krachtige vriendenkring stevig kan worden onderhouden, zal dit ongetwijfeld onze positie versterken en het Protestants-Christelijk literair streven ten goede komen.’ Het aantal abonnees van *Ontmoeting* schommelde in deze jaren rond de zeshonderd,²⁵⁶¹ wat Okke Jager deed verzuchten: ‘wat zijn zeshonderd mensen onder de duizenden van “Juda”?’²⁵⁶²

G.C. Berkouwer, prof. dr. G. Brillenburg Wurth, dr. E. Diemer, W.G. van de Hulst, dr. J.C.H. de Pater, ds. S.J. Popma en dr. H. Smilde zitting hadden.

²⁵⁵⁹ De gereformeerde schrijfster J.M. de Groot-Vreugdenhil was de tante van de auteur Maarten Biesheuvel.

²⁵⁶⁰ Anne Schipper, interview met Inge Lievaart: ‘Mijn levensovertuiging en mijn werk vormen een eenheid en zijn niet te scheiden’, *CLC/KLC-bulletin*, maart 1993, 6-7.

²⁵⁶¹ De Stichting ‘Vrienden van *Ontmoeting*’ telde twee jaar later op 7 oktober 1955 zelfs een vriendengroep van 711 contribuanten, waarvan er 8 geen abonnement hadden op *Ontmoeting*. Dirk Zwart, *De gereformeerde bieteboom*, 44-45.

²⁵⁶² Okke Jager, ‘Kerk en Kunst’, in: *Op den Uitkijk*, april 1953: ‘Het zal nog wel even duren, voordat dominees op huisbezoek informeren, of de broeders en zusters er al eens aan hebben gedacht om de Protestantse kunstenaars te steunen door een abonnement te nemen op een literair tijdschrift. Niet meer dan zes of zeven honderd Protestanten

Rijnsdorp onderscheidde in 1952 binnen de groep van medewerkers aan *Ontmoeting*, afgezien van de vier ouderen: Wilma, W.G. van de Hulst, Hk. Mulder en J.A. Rispens, een driedeling. Als eersten benoemde hij de overgebleven veteranen van de *Christelijke Auteurskring*, zoals: Joh. van Hulzen, P. Korthuys, G. Mulder, P.J. Risseeuw, D. van der Stoep, Anne de Vries, A. Wapenaar en 'schrijver dezes'. Tamelijk dicht daarop volgend deelde Rijnsdorp als tweede groep de auteurs in die reeds voor de oorlog in of buiten *Opwaartsche Wegen* werk hadden gepubliceerd: Jaap Das, Koos van Doorne, Kees van Duinen, Lidy van Eijsselsteijn, Ido Keekstra, Annie de Vries (Anna Mertens) en C. Vermeer. Als laatste groep noemde hij tenslotte als 'vrijwel nieuwe figuren' onder anderen: P. Hekstra (Andries Dongera), Henk Krijger, Inge Lievaart, Arjen Miedema, Jan E. Niemeijer, Aart Romijn en Jacoba M. Vreugdenhil. Verwijzend naar de grenzen tussen deze 'drie secties', die volgens hem in hoofdzaak 'leeftijdsgrenzen' waren, constateerde Rijnsdorp: "Ontmoeting" is duidelijk een groeps-, geen generatietijdschrift.²⁵⁶³

Ontmoeting bleef literair onder de maat. Koos van Doorne, hoewel niet meer persoonlijk en beroepsmatig betrokken bij het maandblad, uitte in zijn nieuwjaarswens van 1 januari 1953 aan Rijnsdorp zijn zorgen over het steeds terugkerend manco-vraagstuk in de christelijke letterkunde: 'Kees, ik zie het mis gaan met "Ontmoeting". Allang. Niet omdat ze mijn werk niet nemen, zo hoogmoedig ben ik nog niet, maar omdat "O." net als alle werk van onze kant, teveel met het gemiddelde, het gewone, het genoeglijke, het gekende en het dierbare in het gevlj tracht te komen. Zoiets slaagt niet.' Van Doorne gaf aan dat naar zijn gevoel veel jongeren iets anders wilden. 'Ik ontmoet ze zo vaak. Maar wat nooit en te nimmer slaagt is een lauw blad als "O.". Vervolgens bekende hij: 'Kees, vergeef me wat ik nu ga zeggen. Beschouw het als volstrekt vertrouwelijk. Ik heb de grootste hoogachting voor mannen als Dingeman en Piet, het zijn heus beste kerels, prima mensen, vrienden van jou en mij. Maar ze zijn de pest voor een reformatorisch blad. Wil je niet boos zijn en niet meer in deze regels lezen dan er in staat?' Koos van Doorne had in diverse functies binnen het christelijk boekenvak achter de schermen kunnen kijken met als ervaring, 'dat het in de wereld van de christelijke publiciteit een zootje is. Een stinkend putje is die wereld. Waarom hebben wij geen Stols? Ook in de wereld van de heidenen is het een zootje, maar daar vindt men soms toch nog een daadkrachtig humanisme, een driftige, onbaatzuchtige liefde tot waarheid en schoonheid, die weldadig aandoet.' Gedesillusionneerd stelde hij:

Het is geen wonder, dat de protestantse orthodoxie zo weinig invloed heeft: wij zijn de bevindelijkheid ontkomen en de burgertrots nauwelijks ontkomen, maar wij zijn met huid en haar verkocht aan de commercie-mensen. God is een uitstekend artikel. Ze zullen daar gek zijn om de waarheid en de schoonheid te dienen, als met het kittelen van vrome en namaak-vrome gevoeligheidjes geld te verdienen valt. Maar wij van 'Ontmoeting' zijn profeten van de middelmaat en wij doen dat uit overtuiging. Dat is onze stomiteit. Je maakt ons volk alleen maar wakker door het uit te vloeken en door ze voor de realiteit te plaatsen. Dacht je, Kees, dat ze hun existentiële nood kennen? Die kent de jeugd wel. Die jeugd valt af, of veracht ons over tien jaar. Wij met onze goede bedoelingen en onze kool en geit spaar-acties zullen het aanschijn der aarde waarlijk niet veranderen.²⁵⁶⁴

Aan het slot van zijn brief verontschuldigde Van Doorne zich voor zijn felheid: 'Kees, vergeef me, dat ik me zo liet gaan. Ik bewonder je om je talent. Je bent de bescheidenste en deemoedigste mens die ik ken. Daarom durf ik nog tegen jou te spreken. Voor de rest zwijg ik.'

Drie jaar later deed Rijnsdorp een indringend appel op het docentenpubliek van het cultureel maandblad voor het christelijk onderwijs *Ad Fontes*, waarbij hij over de hoofden van deze lezers heen zijn volksdeel aansprak in direct verband tot het voortbestaan van *Ontmoeting*. 'De bedoeling van dit artikel is de leidende *gedachte* te tonen en aan de consciëntie der lezers voor te leggen: *het positief werkzaam willen zijn ten dienste van een christelijke cultuur*. Een gedachte die op het

leven zó met "hun "kunstenaars" mee, dat zij "Ontmoeting" lezen. Daarmee staat dit blad nog bijna bovenaan in Nederland, maar wat zijn zeshonderd mensen onder de duizenden van "Juda"?"

²⁵⁶³ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 156.

²⁵⁶⁴ Brief van J. van Doorne aan C. Rijnsdorp, d.d. 1 januari 1953.

ogenblik alles tegen heeft, zowel in de wereld van de geest als in die van de praktijk.’ Volgens Rijnsdorp wilde deze gedachte ‘de derde etappe’ in de protestants-christelijke literatuur levend houden, waarbij het wellicht aan ‘grote talenten’ had ontbroken: ‘Maar het heeft ook ontbroken aan geloof en bezieling bij velen, bij wie deze idee als levend aanwezig mocht zijn verondersteld.’ Nadat hij had aangegeven: ‘Ook het lerarencorps heeft ons, over het geheel genomen, in de steek gelaten, terwijl uit hun midden zoveel waardevolle medewerking gegeven had kunnen worden’, wees Rijnsdorp opnieuw vermanend naar het calvinistisch volksdeel:

Er is ook een schuld van ons ‘volksdeel’, dat er maar niet in slagen kan de cultuur als een levende werkelijkheid in zijn gezichtskring te betrekken en dat cultuur alleen aanvaardt door de filter van de theologie, behalve dan de ‘wereldse’ cultuur, waarmee het zich rustig laat overspoelen.

Met de metafoor: ‘Een boom moet nu eenmaal sappen uit de grond kunnen halen en kan van de wind alleen niet leven’, stelde Rijnsdorp: ‘Wij *blijven* van oordeel, dat het christelijk geloof niet cryptisch en incidenteel, of nolens volens, maar *bovengronds* in de kunst moet worden beleden en dat niet als de uiting van een eenling, maar als de vrucht van een gemeenschap.’ Hij sloot zijn betoog af met de bijbels-bezwerende woorden: ‘Want de idee leeft en brengt haar eigen medicijn mee, die alle verbittering uitsluit. En de Geest waait waarheen Hij wil.’²⁵⁶⁵

Vanaf de elfde jaargang oktober 1957, na het vertrek van de redacteuren van het eerste uur: Risseeuw, Rijnsdorp en Van der Stoep, breidde onder een vernieuwde en verjongde redactie de kring rond *Ontmoeting* - volgens het artikel in de *Christelijke Encyclopedie* - zich uit: ‘Verschillende auteurs die aanvankelijk trachtten in niet specifiek chr. bladen een podium te vinden, gaan hun samenwerking verlenen. Het artistiek niveau van het blad is aan wisseling onderhevig. Polemieken is schaars, de poëzie is, dooreengenoemen, van hoger gehalte dan het proza.’²⁵⁶⁶ Aan deze relatieve literaire opbloei van het maandblad had Rijnsdorp - op enkele incidentele publicaties na - geen medewerking meer verleend.²⁵⁶⁷ Voor hem gold na tien jaar redacteurschap:

Ontmoeting, in stand gehouden door opofferingsgezindheid van redactie en uitgevers, het blad waarover men zelden een goed woord hoort, dat men zelden ziet genoemd, laat staan besproken en dat misschien beter Cinderella kan heten, heeft het door kwaad gerucht en goed gerucht uitgehouden (...).²⁵⁶⁸

Ruim elf jaar later kreeg Koos van Doorne alsnog zijn gelijk. In een paginagroot artikel in het dagblad *Trouw* hield hij in april 1965 de stand van zaken van het christelijk culturele leven kritisch tegen het licht.²⁵⁶⁹ Hij noemde het ter ziele gaan van *Ontmoeting* eind september 1964 - naast de opheffing van het christelijk beroepstoneelgezelschap *Podium* - ‘een teken aan de wand’. Hoewel de emancipatie van het calvinistisch volksdeel op de maatslag van een hecht georganiseerd en

²⁵⁶⁵ C. Rijnsdorp, ‘Cinderella of de prot. chr. literatuurbeoefening’, in: *Ad Fontes*, jrg. 3, nr. 5, februari 1956, 151.

²⁵⁶⁶ J.E. Niemeijer, ‘Protestants-Christelijke Letterkunde’, in: *Christelijke Encyclopedie*, deel V, 523. Niemeijer noemde in zijn kenschets van *Ontmoeting* als medewerkers de dichters ‘van de jongste tijd’: Guillaume van der Graft, J.W. Schulte Nordholt, Jan Wit, Ad den Besten, W.J. van der Molen, C. Poort, Elisabeth Cheixaou en Nora Petit, die hij als ‘avant garde’ in de derde etappe beschouwde. Van de ‘ouderen’ noemde hij Anna Mertens, Lidy van Eijsselsteijn, Inge Lievaart, J. Kalmijn-Spienburg, W. Hessels en Kees van Duinen. Okke Jager nam volgens hem een eigen plaats in, Van de ‘prozaïsten van deze tijd’ noemde Niemeijer: Jan Overduin, Henk Krijger (die ook als beeldend kunstenaar naam maakte), Arjen Miedema, J. M. Vreugdenhil en B. Nijenhuis. Zie ook: C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, met name de hoofdstukken: XXIX ‘De derde periode. Verschoven achtergrond’, en: XXXI ‘Overzicht van de Ontmoeting-groep’.

²⁵⁶⁷ Zie voor de tijdschriftgeschiedenis van *Ontmoeting*: Dirk Zwart, *De gereformeerde bietebaum*. Ontmoeting 1946-1964, themanummer van *Bloknoot*, christelijk literair tijdschrift, jrg. 5, nr. 18, november 1996 [oktober 1997].

²⁵⁶⁸ C. Rijnsdorp, ‘Cinderella of de prot. chr. literatuurbeoefening’, in: *Ad Fontes*, jrg. 3, nr. 5, februari 1956, 151. Op 18 oktober 1969, ruim vijf jaar na de opheffing van *Ontmoeting*, zei Rijnsdorp in het interview met George Puchinger: ‘We hebben nog een vier à vijf aardige jaargangen gemaakt, maar op den duur is ’t afgezak, want er ontbrak een generatie.’ Ook gaf hij aan, naar aanleiding van het ‘nieuwe levensgevoel’ dat in de literatuur had baangebroken: Na 1950 werd het steeds duidelijker dat ons werk niet meer klopte met de werkelijke situatie. Piet Risseeuw heeft dit nooit willen aanvaarden en ik ook moeilijk, maar nu zie ik het heel duidelijk.’ G. Puchinger, ‘Dr. C. Rijnsdorp’, in: *Christen en kunst*, 205-206.

²⁵⁶⁹ J. van Doorne, ‘Stand van zaken van ’t christelijk culturele leven’, in: *Trouw*, 10 april 1965.

strak geregisseerd christelijk verenigingsleven op vrijwel alle levensterreinen was voltooid, bleef volgens hem op het gebied van kunst en cultuurbeoefening het christelijk culturele leven 'armetierig', waarbij hij zich over de methode van cultuurbeoefening de vraag stelde: 'Moeten orthodoxe protestanten komen tot eigen instituten en verenigingen, tot eigen film, toneel en dans, of moeten zij worden opgevoed tot het volwaardig meespelen met anders-denkenden?'²⁵⁷⁰

De opheffing van *Ontmoeting* in september 1964, met de zeventiende jaargang, nummer 12, was volgens Koos van Doorne het directe gevolg van het gevoerde redactiebeleid. Eerst had het blad getracht met behoud van kwaliteit het christelijk publiek te dienen en later heeft de redactie gepoogd de 'wijdheid van het leven in het tijdschrift in te dragen', met als resultaat: 'Het verloor zijn specifiek christelijk karakter.'²⁵⁷¹ Hij eindigde zijn cultuurschets anno 1965 over de verhouding calvinisme en cultuur - toegespitst op literaire kunst - met de onvermijdelijke gevolgtrekking die het eigen volksdeel voluit raakte.

Voor de laatste oorlog was er lente in het christelijk literaire kamp. Helaas, die lente is niet door een zomer gevolgd. De uittocht van juist vele begaafde jongeren, die in het na-oorlogse Nederland niet wilden wachten op de al te trage ontwikkeling van de orthodoxie, is een van de grote oorzaken. Wie zal het ze kwalijk nemen? Maar een feit is, dat er daardoor een grote kans gemist werd. Men geve niet altijd de schuld aan de kunstenaar. Ik ken vele gelovige kunstenaars, die verbitterd, ontgoocheld, juist hun eigen mensen niet kunnen bereiken. Ik heb eens geschreven, dat op tegels geen gras kan groeien. Men verwijte dit het gras niet.²⁵⁷²

7.7.4 Gereformeerde biebtebauw

In een terugblik vol metaforiek over het open streven van de initiatiefnemers van het *Contact* en *Ontmoeting* aan het eind van de tiende jaargang van het maandblad - het enige voltooide christelijk-letterkundig decennium van de derde etappe -, schreef scheidend redacteur Dingeman van der Stoep in september 1957: 'Het kan toch duidelijk zijn dat wij wilden gaan wonen in een huis dat naar alle kanten opstond. Het was meer een (jeugd)herberg dan een huis. Het was meer een afdak

²⁵⁷⁰ In zijn analyse van het christelijk culturele leven in de jaren zestig van de vorige eeuw verwees Koos van Doorne naar de wederzijdse beïnvloeding van christendom en humanisme, 'tot zegen voor beide'. Hij noemde als verliespunt dat de levensgewoonten van 'christenen en niet-christenen' weinig verschillen meer vertoonden: 'Aan de kleding van een stroom mensen is niet meer te zien of er een bioscoop uitgaat of een kerk'. Veel van wat vroeger tot de gereformeerde zeden behoorde was verloren gegaan, taboes werden doorbroken, het woord 'gereformeerd' dekte een steeds grotere 'verscheidenheid van denken', in de theologie en in het geloofsleven voltrokken belangrijke veranderingen, waarbij het moderne wereldbeeld 'langzaam maar zeker' werd ingevoegd in het christelijk denken. Volgens Van Doorne was de ontkerstening een verschijnsel dat 'naar de mens gesproken' zelf door de kerk was opgeroepen: 'De kerk strijdend voor de waarheid, vergat de wereld en vergat haar roeping op sociaal en maatschappelijk gebied.' Samenvattend noemde hij de wereld een slagveld: 'Op onze aarde strijdt God met Zijn gebrekkig leger (de gelovigen) tegen het kwaad. En zeer velen, die geen toekomstverwachting hebben vervallen tot wanhoop. Vooral het moderne toneel en de moderne literatuur bewijzen dit.' J. van Doorne, 'Stand van zaken van 't christelijk culturele leven', in: *Trouw*, 10 april 1965.

²⁵⁷¹ Ter verklaring waarom het mis was gegaan met *Ontmoeting* maakte Koos van Doorne de vergelijking met het rooms-katholieke tijdschrift *De Gemeenschap*: "'De Gemeenschap" richtte zich tot het (veel grotere) roomse publiek. Het blad werd spoedig opstandig, het werd een avant-gardistisch tijdschrift, dat ook andersdenkenden in zijn kolommen toeliet. Er is dus veel overeenkomst. Maar op een punt is er een belangrijk verschil. Echt avantgardistisch, ècht opstandig is "Ontmoeting" nooit geweest. Het was een lichtelijk gezapig tijdschrift. Er werd te weinig in gevochten.' Afsluitend stelde hij dat een algemeen-cultureel en literair tijdschrift binnen de protestantse orthodoxie een 'redelijke bestaan' kon leiden, mits het een 'duidelijk program' had en een 'vecht-blad' werd. 'Wie óf gezapig is, óf dilettantisch werkt, zal noch in eigen kamp, noch daarbuiten gehoor vinden. Niemand denke dat het christelijke geloof geen consequenties heeft op het gebied van de kunst, geen speciale inzichten zou verschaffen. Maar ook niemand denke dat met dilettantisme wat bereikt kan worden.' Daarbij formuleerde Van Doorne als opdracht aan het calvinistisch volksdeel: 'En opnieuw zal moeten worden getracht te komen tot een tijdschrift, dat zich tot de geloofsgemeenschap richt en die gemeenschap haar feilen toont.' Pas in 1982 werd als begin van de 'vierde etappe' in de protestantse letteren een nieuw christelijk-letterkundig tijdschrift opgericht door de Vereniging *Schrijverderwijs*, dat onder de naam *Woordwerk* verscheen onder redactie van het driemanschap Bert Hofman, Anne Schipper en Hans Werkman. Dit tijdschrift werd uitgeven door *Schrijverderwijs*. Deze auteursvereniging werd opgericht op 15 mei 1982 te Amersfoort. Tevens gaf zij als verenigingsblad het ledenorgaan *Lectori Salutem* uit.

²⁵⁷² J. van Doorne, 'Stand van zaken van 't christelijk culturele leven', in: *Trouw*, 10 april 1965.

dan herberg. Er stond geen naambordje naast de open deur. Er was geen bel.²⁵⁷³ Vervolgens gaf hij aan dat in 1955 de initiatiefnemers meenden dat het *Contact van Protestants-Christelijke Auteurs* zijn werk had gedaan: 'We hieven het op.' Vervolgens vond het driemanschap dat de Pinkster-Conferentie te veel een 'enghartig zaakje' dreigde te worden: 'We scheidde er mee uit, ook al om te bereiken dat Ontmoeting frank en vrij en onafhankelijk in het leven zou komen te staan.' Desondanks constateerde hij na tien jaar dat de groep in en om *Ontmoeting* toch nog leefde in een ongewild en onverdiend isolement, 'dat ons eenvoudig is opgedrongen'. Dit had volgens hem 'voornamelijk twee oorzaken':

In de eerste plaats waren wij (en dan bedoel ik speciaal wij drieën, de initiatiefnemers), wolven die in een kwade reuk stonden. Wij waren en bleven suspect omdat wij één schrikkelijk zonde hadden: wij waren gereformeerd. In de tweede plaats: het artistiek creatief vermogen waarover de groep die zich rondom *Ontmoeting* schaarde, beschikte, was zwak.

Van der Stoep stelde vervolgens, 'zonder diplomatie en zonder tactische foefjes', de verhouding tussen gereformeerden en hervormden aan de kaak, die hij met 'groeïende ongerustheid' eerder slechter dan beter zag worden. Hij gaf aan de hervormden in veel opzichten te bewonderen en te benijden, zeker toen het 'weer ging woelen en gisten in die dorre stam', terwijl de gereformeerden in diezelfde tijd 'het debacle van 1944' meemaakten, met een nieuwe kerkscheuring tot gevolg. Over de gereformeerde bieteboom als boeman, bullebak of spookverschijning, schreef Dingeman van der Stoep op onnavolgbare wijze:

Een gereformeerde is, om het nu maar eens kort en goed te zeggen, een farizeïstische betweter, onverdraagzaam en heerszuchtig, onbekwaam tot enig oecumenisch goed en steeds wellustig bezig, vanuit zijn antithetisch isolement, met de verzuiling van het Nederlandse volk. De gereformeerden hebben een paar merkwaardige dingen uitgevonden: de school met de Bijbel, de anti-revolutionaire partij, het christelijk nationaal vakverbond en de nederlands christelijke radio-vereniging. Zij hebben iets tegen de vrijzinnigen in de kerk en zij voelen, iets voor de Ambonnezen in deze wereld. En met al deze dingen plegen zij, om met Prof. Banning te spreken, afgoderij. En om de maat helemaal vol te meten hebben zij ook nog het dagblad *Trouw*.²⁵⁷⁴

Hoewel Dingeman van der Stoep direct toegaf te overdrijven om een helderder begrip te krijgen van de 'gereformeerde boeman',²⁵⁷⁵ stelde hij dat het gereformeerde volk een mondig volk was:

²⁵⁷³ D. van der Stoep, 'De gereformeerde bieteboom', in: *Ontmoeting*, jrg. 10, nr. 12, september 1957, 361.

²⁵⁷⁴ *Ibidem*, 362.

²⁵⁷⁵ De hervormde ds. J.J. Buskes ageerde in de hervormde doorbraakblad *De Waagschaal* van 2 november 1957 gebeten op de kerkistische kritiek van D. van der Stoep. Buskes stelde in zijn cursief met de titel 'De Gereformeerde Bieteboom' over de geuite kerkelijke vooroordelen: 'Als van der Stoep over al deze dingen eens rustig nadenkt, moet hij begrijpen, waarom wij Hervormden tegenover de Gereformeerden wel eens wat onvriendelijker zijn dan tegenover Doopsgezinden, Remonstranten en Oud-Katholieken. Weet je waarom, Van der Stoep? Omdat jullie ons altijd zo voor de voeten lopen. Dat doen de Doopsgezinden, Remonstranten en de Oud-Katholieken niet. Jullie zijn toch ook vriendelijker tegenover de Luthers en dan tegenover de Vrijgemaakte Gereformeerden van Artikel 31? Er is nog een reden: wij zijn ook wel eens wat kort tegenover jullie, omdat jullie - dat valt je misschien mee - nog al eens ons kwaai geweten zijn, zoals die eenendertigers bij tijd en wijle jullie kwaai geweten zijn.' Buskes gaf aan dat de gereformeerden in de gaten moesten worden gehouden, 'voordat je er erg in hebt, eten ze je je kaas van je brood'. Daarna verweet hij Van der Stoep dat wat hervormden en gereformeerden samen tot stand brachten, door gereformeerden werd geannexerd en noemden zij zich 'er bij monde van van der Stoep de uitvindners van en nemen er patent op', waarna de hervormde doorbraakpredikant bekende: 'Dat is het, wat ons Hervormden nog al eens kopschu voor de Gereformeerden maakt. Vrees voor een Gereformeerde boeman, zoals jij veronderstelt, kennen wij niet. Maar we zijn wel op onze hoede voor de Gereformeerde Kaasjager!' Verwijzend naar de 'trucjes' die Buskes in zijn artikel toepaste, die volgens hem 'niet van demagogische smetten vrij' waren, stelde Van der Stoep, precies zeven jaar na verschijning van zijn artikel 'De Gereformeerde bieteboom' in *Ontmoeting* over Buskes: 'Want Buskes ontkennt het bestaan niet van het gereformeerde spook in de gedachten van gezaghebbende Hervormde mensen zoals hij. Hij geeft toe, dat hij de gereformeerden betweters vindt en kaasjagers, onverdraagzamen en verzuilers.' Van der Stoep eindigde zijn reactie aan C. Ouboter, de laatste eindredacteur van *Ontmoeting*, met de overweging: 'We moeten oppassen, dat we niet een nieuwe scheidingslijn gaan creëren. Bovendien ligt het op artistiek, op cultureel, op creatief gebied toch weer allemaal anders dan b.v. op kerkelijk en theologisch. Ik ben het wel met je eens, de weg van

‘Wat er dan ook op Kuypen en Bavinck en Schilder aan te merken moge zijn geweest, zij hebben het volk op de geestelijke schoolbanken gehad. Zij hebben er een terzake kundig en meelevend volk van gemaakt.’ Tegelijkertijd noemde hij de hervormde afkeer van de gereformeerden begrijpelijk. Volgens hem had de gereformeerde zelfverzekerdheid en zelfgenoegzaamheid ‘door het gebeurde in 1944’ een geduchte knak gekregen: ‘Het kerkvolk, dat altijd grote eerbied gehad heeft voor zijn leiders, ging zich afvragen of deze eerbied niet misplaatst was geweest. Het voelde zich bedrogen.’ Deze verschijnselen uit zijn filippica lagen volgens hem aan het isolement van *Ontmoeting* ten grondslag, terwijl bij de gereformeerde auteurs - die op een voorpost stonden - de mentaliteitscrisis juist veel eerder begonnen was dan bij menig gereformeerde kerkganger:

Wij wilden eigenlijk alleen maar, dat de deuren wederzijds openstonden. Wij hadden nu het gevoel, als wij op de deuren klopten, dat er op z'n hoogst een luikje openging, dat men door dat luikje zelfs wel eens iets aanreikte, maar dat het dan toch weer haastig werd dichtgedaan. En dat men daarna de familie waarschuwde: Pas op, mensen, buiten loopt de gereformeerde biebtebauw.

Naast de oorzaak van het hervormde wantrouwen tegen het gereformeerdendom noemde Van der Stoep als tweede oorzaak ‘het gebrek aan artistiek creatief vermogen’ in de kleine kring van *Ontmoeting*. In zijn typisch Dingemans getoonzette afscheidsrede wierp Van der Stoep, verwijzend naar de ‘geringe artistieke potentie’, de vraag op - zonder dit schertsend te bedoelen - ‘of het überhaupt mogelijk is tegelijkertijd geheid gereformeerd en een belangrijk dichter te zijn’. Het leek hem geheel niet onmogelijk, ‘dat er allerlei talent in gereformeerde kring in zijn ontplooiing geremd wordt omdat het, uit innerlijke of uitwendige oorzaak, niet voldoende vrijheid van ademen heeft’, waarna hij het dilemma van het gereformeerd dichterschap aanzwengelde:

Ook daarom is het opgedrongen isolement zo fnuikend, Maar fnuikender voor dit artistiek onvermogen is wellicht toch nog dat de dichter ‘van gereformeerden huize’ meestal niet opgenomen wordt opgenomen in de gemeenschap van zijn eigen kring, maar heel vaak in een buitenbeentjes-positie terecht komt. En dan gebeurt er dikwijls tweeërlei: of hij komt als dichter niet tot ontplooiing, of hij zegt zijn gereformeerde confessie vaarwel.²⁵⁷⁶

Rijnsdorp kende als gereformeerd literator de ietwat stroef verlopende of soms achterdochtige contacten met hervormden uit zijn eigen literaire praktijk. Van het door hervormde ‘reveillisten’ gedomineerde *Opwaartsche Wegen*-groep,²⁵⁷⁷ waarbij hij als Kuypriaans-gereformeerd auteur vaak het gevoel had met de nek te worden aangekeken of zelfs gewantwoord werd, via het door de gereformeerden gedomineerde blad *Ontmoeting*,²⁵⁷⁸ tot aan zijn interkerkelijke ervaringen met de psalmberijming, de gezangenherziening en het *Liedboek* luidde zijn ervaring eind 1975:

Het gezangenwerk was tot ongeveer '55 beperkt tot onze eigen kerk. Maar dan komt er contact tussen gereform. deputaten en een herv. commissie die belast was met een herziening van de (herv.) bundel van 1938. Dit contact verliep eerst nogal moeizaam. Van beide kanten voelde men zich wat superieur t.o.v. de anderen. De hervormden in cultureel opzicht, wij op het stuk van leerzuiverheid ...?!²⁵⁷⁹

Ontmoeting loopt dood in het wijde veld. Wat ik mij nog wel afvraag is of er op den duur in dat wijde veld toch nog ergens een speelweide zal worden ontdekt waarop men elkaar in wijder oecumenisch verband als creatieve mensen “ontmoeten” kan.’ D. van der Stoep, ‘Beste Cees’, in: *Ontmoeting*, jrg. 17, nr. 12, september 1964, 361-362.

²⁵⁷⁶ D. van der Stoep, ‘De gereformeerde biebtebauw’, in: *Ontmoeting*, jrg. 10, nr. 12, september 1957, 366.

²⁵⁷⁷ G. Puchinger, ‘Ad den Besten’, in: *Christen en kunst*, 413. Daarbij gaf Den Besten aan: ‘Het Kuypriaanse ferment was daar niet zo sterk meer; op niveau realiseert het zich eigenlijk alleen nog bij Rijnsdorp.’

²⁵⁷⁸ Op 30 november 1945 schreef Hein de Bruin aan Rijnsdorp over de gereformeerde initiatiefnemers bij de oprichting van het *Contact*: ‘Verder moet ik hier eerlijk uitspreken dat jij en Piet [Risseeuw], als Gereformeerden, althans de schijn tegen hebben en dat ze deze poging zullen vereenzelvigen met wat men samenvat onder dat ene woordje “Trouw”-, dan begrijp je het wel.’ De Bruin doelde hier op het dagblad *Trouw*, dat na de oorlog geclaimd werd door de gereformeerden, tot frustratie van de vele hervormden, katholieken en humanisten die tijdens de oorlog aan de illegale krant meewerkten in de verwachting dat *Trouw* na de oorlog een algemene krant zou worden.

²⁵⁷⁹ Th. Vollenhoven en F. van Zuthem, ‘De Gereformeerden en het Liedboek. Een gesprek met dr. C. Rijnsdorp’, in: *Gereformeerde Kerkbode*. Wekelijks orgaan van de Gereformeerde kerken van Rotterdam en omgeving, jrg. 5, nr. 38, 12 december 1975, 2. Zie hiervoor ook paragraaf 3.3.6: ‘Psalmberijming en gezangenherziening.’

Het wederzijds begrip bleek echter over en weer gegroeid, doordat 'hervormd en gereformeerd' jarenlang eendrachtig samenwerkte aan 'eenzelfde taak' van de nieuwe psalmberijming.

Bij Rijnsdorp zat zijn kerkelijke allergie juist in de 'vrijgemaakt-gereformeerde bieteboom' met het spookbeeld van de epigonen van K. Schilder. Onder de kop, die een eerste opmaat vormde tot zijn christelijk-letterkundig vaarwel: 'Gereformeerde Literatuur?', schreef hij op 30 mei 1964 in het *Rotterdammer-Kwartet* bij de verschijning van het eerste nummer van het 'Gereformeerd Maandblad voor Literatuur en Politiek' *Stimulans*: 'Wie goed beseft wat gereformeerd is, en wat literatuur is, zal nooit **programmatisch** gereformeerde literatuur willen bedrijven. Ik durf beweren dat ze noch weten wat het ene is, noch het andere voorstelt.' Strijdbaar stelde hij: 'Het woord "gereformeerd" garandeert mij op zichzelf niets. Het suggereert een "af" zijn, een klaar zijn, waarbij men alleen maar zijn hart kan vasthouden. Literatuur in reformatorische geest is een term, waarbij men tenminste een béetje lucht krijgt. Moet de letterkundige een propaganda-slaafje voor een bepaalde kerkelijke richting zijn? Quoth the raven: nevermore.' Verwijzend naar Paulus' woord geen dienaar van mensen te worden: 'ik zal mij onder niemands macht laten brengen', vervolgde hij zijn reactie: 'De kerk mag blij zijn dat er literatuur is, dat er in vrijheid dingen worden gezegd, die natuurlijk voor controle en kritiek vatbaar zijn, maar zonder welke vrije meningsuiting de belijdenis alleen maar een dood document zou blijven. De confessionele binding is een **wezenlijke** binding, d.w.z., ze zit in mijn diepste **wezen**, in mijn diepste overtuigingen en ervaringen, in mijn habitus, mijn visie - en dan ook nog wel eens in een bedrukt stuk papier.' Vervolgens gaf Rijnsdorp de meest toegankelijke beschrijving van het fenomeen literatuur uit zijn hele oeuvre:

Literatuur, dat is: levende dingen zeggen op een levende en voorts verzorgde manier. Dat verzorgen betekent niet opsieren en aankleden; het stelt geen toevoeging voor, maar integendeel is het een afsnijden, een weglaten van het dode, onduidelijke, onbruikbare, klinkend metaal-achtige, omslachtige; ja zelfs een weglaten in de zin van Bloem: het opofferen van op zichzelf goede details ter wille van de werking en de helderheid van het geheel.

De literaire handschoen toewerpend besloot Rijnsdorp zijn recensie: 'Maak eerst maar eens literatuur en laten we dan eens kijken of het een schriftuurlijke geest ademt. Zo ja, dan behoeft de benaming gereformeerd geen dienst meer te doen, omdat ze overbodig geworden is. Zo niet, dan kan de benaming gereformeerd alleen maar kwaad. Dag.'

7.8 *Rijnsdorp en literatuurwerk*

Het 'manco-vraagstuk', in 1923 door Harmen van der Leek in het eerste nummer van de eerste jaargang van *Opwaartsche Wegen* geproclameerd, vormde destijds in zowel literair-programmatisch als in geestelijk opzicht een dubbele scheidslijn. Aan de oude zijde 'verschillende dichters van de generatie van onze voorgangers, die hetzij in getuigenis of metterdaad, hebben moeten bekennen, dat de eerste worp naar het ideaal eener Christelijke woordkunst' had gefaald. Terwijl aan de nieuwe zijde 'het ideaal nog onverminderd bleef bestaan, ja zelfs in levend besef is toegenomen, het thans een eisch is gesteld aan een volgende generatie om dit kultuurideaal opnieuw in het oog te vatten, om opnieuw te trachten, den schoonen droom te verwezenlijken'.²⁵⁸⁰ Tegen de 'uitsluitendheid van het alleen-boven-natuurlijk, wereldverachtend, liefst wereld-ontvluchtend Christendom' plaatste Van der Leek 'een sympathischer, universeler en dieper Christendom', met als resultaat: 'zoo durven en kunnen in de harten van een jongere generatie ook kulturele idealen ontstaan, die in hun denken tevens in hun volle consequentie worden aanvaard'.²⁵⁸¹

Van die bevlogen generatie jonge literatoren maakte Rijnsdorp deel uit. Na zijn bekering in 1912 had hij zich uit overtuiging zelfstandig bij de kerk van zijn vader gevoegd en in 1913 belijdenis des geloofs afgelegd. Terugblikkend in de televisiedocumentaire uit 1974 zei hij: 'Maar toen kwam ik natuurlijk met deze vraag: nu wil ik kunstenaar zijn en nou wil ik voortaan christen-

²⁵⁸⁰ Harmen van der Leek, 'Het manco-vraagstuk', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 1, nr. 1, 1 maart 1923, 20.

²⁵⁸¹ *Ibidem*, 19.

kunstenaar zijn. Je kunt eenvoudig zeggen: christelijke kunst is kunst van christenen en je kunt ook zeggen: een christen-kunstenaar is een christen die één of andere kunst beoefent. Het is wel van belang, dat deze beide zaken geïntegreerd worden. Het is een levenshouding, het zijn eigenlijk twee zaken die volkomen in elkaar op moeten gaan.²⁵⁸²

In de voorbije twintigste eeuw past in het literaire veld geen andere naam beter bij het begrippenpaar 'calvinisme en cultuur', dan Rijnsdorp. In vrijwel elk gedicht, roman, essay of kritiek van zijn hand klonk de 'calvinistische toon' door, in de hem kenmerkende Kuyperiaanse toonzetting. Zijn kunstenaarsleven stond in het teken van de literaire emancipatie van de kleine en de grote lyden met een eigen, specifiek christelijke literatuur - als principieel gevoede opmaat tot deelname aan de algemene literatuur: zowel individueel als in georganiseerd verband. Na zijn opeenvolgende ervaringen met *Ons Tijdschrift*, *Opgang*, *Opwaartsche Wegen* en *Ontmoeting*, sterk gevoed door ruim een halve eeuw mancobesef van christelijke kunst in een artistiek-ontzield geloofsmilieu - waar doperse apathie en culturele lamlendigheid als een loodzware hemel hoge en hooggestemde kunstidealen neerwaarts drukten en verdrukten - groeide hij naar eigen zeggen door de christelijke literatuur heen, de klinkende kunsten uit, naar aanpalende levensterreinen.

Na de Tweede Wereldoorlog sloeg het idealiseren met 'modellen van christelijkheid', zoals dat tijdens het Interbellum in de christelijke roman min of meer de levenspraktijk was, in zijn tegendeel om. Ook de beoordeling van de literaire kwaliteit wijzigde zich grondig: men wilde 'vóór alles eerlijk en waar zijn'. Rijnsdorp verklaarde over dit streven: 'Er is tijdens de oorlog zoveel ontstellends en demonisch mogelijk gebleken, dat men een mens niet spoedig goed durft te noemen. Bovendien heeft de wetenschappelijke zielkunde op de bodem van ons zieleven niet veels fraais gevonden. Daarbij komt dat in Nederland de kerkelijke situatie nu niet bepaald aanleiding geeft tot roemen. De esthetische levenshouding heeft zich niet kunnen doorzetten, nu in de oorlog zoveel schoons en waardevols met een slag vernietigd werd en de mogelijkheid daartoe intussen vermenigvuldigd is.'²⁵⁸³ Hij concludeerde dat de christelijke romancier van vandaag anders 'schrijft, anders schrijven moet', dan zijn collegae uit vorige perioden. Volgens hem werd de positie van de christen-auteur na de oorlog steeds moeilijker. Hij noemde het schrijven van positief christelijke boeken 'al op zichzelf een waagstuk', waarbij hij zich afvroeg: 'Zijn er dus toch zekerheden, en leven er werkelijk nog mensen die deze zekerheden belijden en proberen eruit te leven? Vermag dit getuigenis de dikke nevel van scepticisme te doordringen? Kan een boek hier iets verrichten?' Voor Rijnsdorp luidde het antwoord positief, 'indien wij ons geroepen voelen boeken te schrijven waarin zich het christelijk leven van deze tijd weerspiegelt'. Voor defaitisme was geen enkele reden, maar evenmin 'om van meesterwerken' te spreken. 'Laten het dan maar werken van discipelen zijn', besloot hij zijn analyse. Om 'deze discipelen, voor wie de christelijke romankunst een roeping was', te ondersteunen bracht hij ze met Piet Risseeuw en Dingeman van der Stoep in 1945 als groep bijeen in het *Contact*, een lossere organisatievorm dan die de vooroorlogse *Christelijke Auteurskring* destijds kende.

In 1968 bij de dood van zijn literaire bondgenoot Risseeuw schreef hij: 'De constellatie waarin wij, jong-Protestanten, kort na de eerste wereldoorlog begonnen, is grondig gewijzigd. (...) Een afzonderlijke, protestants-christelijke literatuurbeoefening heeft haar oorspronkelijke noodzakelijkheid min of meer verloren; ze spreekt althans niet meer vanzelf.'²⁵⁸⁴ Twee jaar eerder had hij over het streven naar een eigen letterkunde geschreven: 'De hele idee van een bewuste en specifiek protestants-christelijke literatuurbeoefening past niet meer in de constellatie van vandaag. Het was een vrucht van het kuyperiaanse wij-denken.'²⁵⁸⁵

²⁵⁸² Jan Pieter Visser, 'Mijn leven heeft een kalme pols', TV-portret gewijd aan dr. C. Rijnsdorp, 16 september 1974, uitgezonden door de N.C.R.V. van 22.00-22.25 uur op Nederland 2.

²⁵⁸³ C. Rijnsdorp, 'De roman als getuigenis. Men wil vóór alles eerlijk en waar zijn', in: *Nieuwe Leidsche Courant*, 27 september 1958.

²⁵⁸⁴ C. Rijnsdorp, 'In memoriam Piet Risseeuw', in: *De Rotterdammer*, 13 juni 1968.

²⁵⁸⁵ N.A. Schuman, 'C. Rijnsdorp', in: *De kogel geketst*, 51. Rijnsdorp vervolgde het citaat met de opmerking: 'Wat de zo sterk veranderende wereld nu vraagt, is een authentiek ik-denken en het schrijven en spreken van een persoonlijke christelijke vrijheid en verantwoordelijkheid uit.'

De kunst van het woord bleek van alle kunstdisciplines tijdens zijn loopbaan als literator-volksopvoeder de meest vruchtbare. In de opbloeiende protestants-christelijke letterkunde uit de tweede periode van Rijnsdorps literatuurhistorie uit 1952, weerspiegelde zich tevens de 'paradox van het cultureel tekort' bij het calvinistisch volksdeel. Ook de gereformeerde wereld veranderde na de oorlog ingrijpend; een transitie die op het christelijk-letterkundige leven in Rijnsdorps derde etappe met het bijbehorend Kuypertiaanse organisatiestreven eveneens onmiskenbaar doorwerkte. Op het fenomeen van de christelijk-literaire organisatie keek Rijnsdorp in diverse naoorlogse terugblikken met gemengde gevoelens terug. Voor de *N.C.R.V.*-radio zei hij in 1980 over de derde etappe in het letterkundig streven naar een specifiek christelijke literatuur:

Ons streven was de gevallen steken van voor 1940 op te rapen en in de oude trant, zij het niet meer specifiek-literair, verder te gaan. Wij vonden die uitbreiding naar de algemene cultuur als programma eigenlijk al iets nieuws. Maar onze houding was voor honderd procent restauratief. En om ons heen ziende naar medewerkers, ontdekten we dat er gewoon een generatie ontbrak. Met spijt, maar zonder het ten volle te begrijpen, ontwaarden we dat de continuïteit van onze letterkundige idealen uit de tijd van *Opwaartsche Wegen* en van de Christelijke Auteurskring was verbroken.²⁵⁸⁶

Ruim tien jaar daarvoor had Rijnsdorp terloops in een dagbladkritiek over deze 'verbroken continuïteit' opgemerkt: 'Hoe verkeerd hebben wij het bekeken toen wij meenden in 1945 de afgebroken draden van 1939 weer te kunnen opnemen alsof er niets zou zijn geschied?'²⁵⁸⁷ In zijn *In drie etappen* had hij instemmend K. Heeroma geciteerd, die eind 1933 in zijn inleiding tot de bloemlezing *Het derde Réveil* over het 'tweede réveil' van Kuypers en De Savornin Lohman had geschreven: 'Ook hier bleek het organisatievermogen groter dan het vormvermogen.'²⁵⁸⁸ Volgens Rijnsdorp gold deze typering voor zowel de eerste als de tweede periode in zijn overzicht van de protestantse letterkunde in de twintigste eeuw, waarna hij over de christelijk-literaire organisatie schreef als middel om te komen tot een 'eigen literair leven':

Ook de later opgerichte Christelijke Auteurskring vond het vanzelfsprekend te werken met statuten, reglement, bestuur en jaarverslagen, maar daar had het zin, omdat ook aan materiële steun en bescherming van werk werd gedacht. Niettemin sprak uit dit alles (behalve de drang naar elkaar, die ten diepste wortelde in de besefte 'gemeenschap der heiligen') een ongeestelijk vertrouwen in het verstandelijk geconstrueerde apparaat, de culturele machinerie, welk vertrouwen zich tenslotte wreekt in kastekorten, absentheïsmen, onverschilligheid en 'persoonlijke feiten'.

Vervolgens trok Rijnsdorp reeds in 1952 de conclusie over de bruikbaarheid en het beoogd literair-artistiek effect van het instrument van de christelijk-literaire organisatie:

Hier ligt de noodlottige vergissing, dat men literatuur zou kunnen bedrijven op dezelfde wijze als politiek en sociaal streven dit vereisen. Er was een tweede wereldoorlog voor nodig om die naïeve overschatting van het organisatie-apparaat voor creatief-culturele doeleinden te breken.²⁵⁸⁹

Bij de opmerking van Dingeman van der Stoep, waarin hij refereerde aan Rijnsdorps uitspraken over 'ons contact van christelijke auteurs, over ons organisatie-leven dus, waaraan je grote betekenis hecht', plaatste Rijnsdorp in 1950 ietwat afhoudend de kanttekening dat hij geen broodschrijver was en weinig belangstelling had voor de maatschappelijke kant van dit vraagstuk. Volgens hem was het onmogelijk om 'fantasie, intuïtie en inspiratie' te organiseren: 'Wat men

²⁵⁸⁶ C. Rijnsdorp, 'Verbroken continuïteit', derde lezing uit de serie *Omzien in kritische solidariteit* over de culturele inbreng van het protestantisme 'tussen Vaderland en Nederland', uitgesproken voor de *N.C.R.V.*-radio op 20 januari 1980. Rijnsdorp vervolgde het citaat: 'Deze discontinuïteit bleek geen op zichzelf staand incident, maar een klein, betekenisvol onderdeelje van wat er over de hele culturele linie aan de dag trad: tijdens de oorlog is een generatie volwassenen geworden, die totaal anders is dan zij die vóór de tweede wereldoorlog gevormd waren.'

²⁵⁸⁷ C. Rijnsdorp. 'Wijze hoofddeksels, wanhopige mensen', in: *Nieuwe Leidse Courant*, 9 augustus 1969.

²⁵⁸⁸ K. Heeroma, *Het Derde Réveil*, Honderd Verzen van Jong-Protestantse Dichters met een Inleiding van K.

Heeroma, 12. Het juiste citaat was: 'Ook hier bleek het organisatievermogen echter groter dan het vormvermogen.'

²⁵⁸⁹ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 81.

organiseert zijn dingen van de buitenkant.’ Ook zag hij zuiver ‘artistiek gesproken’ geen heil in een kunstenaarsorganisatie. ‘Wel moet men de mensen met elkaar in contact brengen, niet alsof een dichter een prachtig vers zal schrijven, nu hij een andere dichter heeft ontmoet, maar omdat uit het onderlinge verkeer een communis opinio kan ontstaan, die kritisch heilzaam kan zijn. Bovendien wordt de eenzaamheid doorbroken.’²⁵⁹⁰ Hij voegde aan zijn antwoord de creatieve ervaring toe - wijzend op het ‘onderlinge verkeer’, dat op de dag na een *Contact*-middag bij hem geregeld een gedicht ontstond: ‘Daarom ben ik voor een vrije vorm van het Contact en zie ik de vergaderingen daarvan als stimulantia.’²⁵⁹¹ Aan het slot van *In drie etappen* concludeerde hij twee jaar later over het grote verschil tussen organisatie- en vormvermogen op kunstgebied:

Gemeenschappelijke en persoonlijke schuld liggen hier, evenals overall, dooreengeweven. Aan de andere kant vergeten we niet, dat in de kunst de afhankelijkheid van de omstandigheden groter is dan bij voorbeeld in de politiek of in de wetenschap. Dáár is met organisatie en inspanning veel te bereiken; hier is in laatste instantie niets te ondernemen zonder talent en inspiratie. En bij het ontbreken van voldoende eigen literaire traditie grijpt men natuurlijk naar de eigentijdse algemene literatuur, die uitdrukking geeft aan de voortgeschreden ontkerstening, zodat het steeds moeilijker wordt om, in de lijn van de Heeroma der tweede periode, tot een positief Protestants-Christelijke literatuur te komen.²⁵⁹²

Rijnsdorp benadrukte dat het ontwaakte ‘religieuze en literaire geweten’ en een ‘halve eeuw lang’ penoefening niet voldoende was: ‘Wil men op den duur de pretentie, apart te staan omdat men iets bizonders wil en kan, handhaven, dan moet er méér gebeuren dan min of meer geslaagde “tegenhangers” geven van wat de “wereld” biedt.’ Bij ‘goedmoedig’ voortzetten van deze letterkundige praktijk, werd volgens hem ‘het epigonisme permanent en dan zijn verval en verdwijning nabij’ - waarbij hij waarschuwend naar Johannes Calvijn verwees: ‘Het is daarom goed, wanneer de magere wijsvinger van de Geneefse hervormer ons over een afstand van vier eeuwen manend komt herinneren aan de noodzakelijkheid van een geheiligde *hartstocht* in onze liefde tot God, de naaste en al het geschapene, een passie, die, achter al onze woorden woelend, ze tot hun uiterste capaciteit moet laden, om dan in een vuurvaste vormgeving te worden bedwongen door de geoefende en ordenende kunstenaarsgeest.’²⁵⁹³

In dit citaat uit 1952 voerde Rijnsdorp welbewust niet het collectief van christelijk-literaire organisatie op als remedie tegen het welig tierend epigonisme op eigen christelijk-letterkundig erf, maar beklemtoonde hij juist het individueel geroepen kunstenaarschap. Zijn terugblik op een halve eeuw protestants-christelijke letterkunde, getoetst aan de esthetische beginselen van Calvijn, had hem de bezwaren getoond van de ‘christelijke organisatie-rage’.²⁵⁹⁴ Het instrument van de christelijk-literaire organisatie, als ‘organisatie-apparaat voor creatief-culturele doeleinden’ vond hij steeds minder bruikbaar en nuttig voor de culturele verheffing van de kleine en grote luyden als taak van de protestantse letterkunde. Desondanks had Rijnsdorp in 1950 op de vraag, waarom hij toch voor het christelijk-letterkundig organisatieleven koos met het *Contact van Protestants-Christelijke Auteurs* rondom het tijdschrift *Ontmoeting* met zijn Pinksterconferenties van auteurs en publiek,²⁵⁹⁵ als kunstenaar en kunstopvoeder geantwoord - doelend op de dringende noodzaak van een christelijke werkgemeenschap en de bijbehorende christelijk-literaire sfeer:

Daarom is ons contact en zijn onze conferenties zo broodnodig; zonder die gaan we er aan.

²⁵⁹⁰ D. van der Stoep, ‘In gesprek met Kees Rijnsdorp, II’, in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nrs. 2-3, november/december 1950, 55.

²⁵⁹¹ *Ibidem*.

²⁵⁹² C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 183.

²⁵⁹³ *Ibidem*. 183-184.

²⁵⁹⁴ A. Middeldorp, *De wereld van Gerrit Achterberg*, 49.

²⁵⁹⁵ D. van der Stoep, ‘In gesprek met Kees Rijnsdorp II’, in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nrs. 2-3, november/december 1950, 55.

Epiloog in zeven bedrijven

Aan zijn literaire bondgenoot P.J. Risseeuw schreef Rijnsdorp begin maart 1940 - verwijzend naar de relatieve bloeiperiode van de protestantse literatuur en kunst, met name tijdens de tweede helft van het Interbellum - in zijn kwaliteit als redacteur van *Opwaartse Wegen* over de toekomst van hun literaire werkzaamheden op een geestelijk verdeeld christelijk-letterkundig erf:

We zijn nu éénsgezind hierover dat we de vrucht van 20 jaren arbeid in onze kringen op literair gebied moeten redden voor een komende generatie. Geen getheologiseer en getheoretiseer, maar *werk* en dat, terwijl we zoo dicht mogelijk bij elkaar gaan staan.²⁵⁹⁶

Op 21 juli 1945 noteerde Rijnsdorp in zijn literair dagboek, als aanvulling op zijn uitspraak dat kunst en geloof voor hem 'in één brandpunt' samenvielen: 'De theologie oordeelt belijdenissen. Wij beoordelen werkstukken. Het *werk* beslist, niet de officiële richting van de maker.'²⁵⁹⁷ Zeven jaar later schreef hij over de emancipatorische opgang onder Jong-Protestantse literatoren vanuit het roemruchte manco-vraagstuk strevend naar een volwaardige christelijke letterkunde, dat 'wanneer men nu, een kwarteeuw later, zich verbaast en moet glimlachen om het eendeloze getheoretiseer over de verhouding van christelijke religie tot kunst, kunstenaar en critiek'.²⁵⁹⁸

De theologische en theoretische discussies over kunst en religie, calvinisme en cultuur samenvattend schreef Rijnsdorp in zijn *In drie etappen* uit 1952 - terugblikkend op de christelijk-letterkundige periode tussen de beide wereldoorlogen: 'De grondvragen van de tweede periode zijn dus ongeveer deze: wat moet onder Christelijk worden verstaan; is Christelijke kunst bestaansbaar; wat *is* Christelijke kunst? En in aansluiting daarop: wat is Christelijke-literaire critiek en hoe hebben we ons de Christelijke kunstenaar te denken?'²⁵⁹⁹ Vanuit zijn eigen literaire praktijk schreef hij aanvullend: 'Niemand van de groep ontkomt aan de confrontatie met die vragen. En als het optimisme van de twintiger jaren in de crisisperiode is geluwd en uit een teveel aan discussies twist is geboren, typeert de naam van een dissident tijdschrift "De Werkplaats" de stemming van het ogenblik: niet piekeren, werken.'²⁶⁰⁰ Over de noodzaak van zijn beschouwend werk als kunstvoedend essayist had Rijnsdorp in 1934 aan Hein de Bruin geschreven, als geestelijke 'belijning' van hun christelijk-literaire arbeid: 'Maar vergeet niet: we hebben dringend helderheid nodig op enkele vitale punten.'²⁶⁰¹ Over het grondmotief achter zijn principieel-artistieke reflectie bekende hij vervolgens over zijn bezinnende arbeid: 'Mijn theoretiseeren is verzet tegen de chaos. Het zijn groote woorden, maar de zaak is toch altijd nog grooter. Of juist gezegd: Christus is Overwinnaar, niet maar theologisch, of dichterlijk, maar werkelijk.'

De Rotterdamse schrijfster H. Kuiper-Van Oordt - schoondochter van de gereformeerde leidsman dr. A. Kuiper en tot aan haar dood toe het onbetwist 'letterkundig geweten' in de kring van protestantse schrijvers - wist deze theologische en theoretische discussies in de *Christelijke Auteurskring* op onnavolgbare wijze te relativeren:

Als ik een kleedje haak en borduur - bedrijf ik kunst ... en als ik een boek schrijf, doe ik ook aan kunst. Doe ik dit nu persé met het voorop gestelde doel: ter ere Gods ... borduren of schrijven? Welneen - ik doe dit spontaan ... ik borduur voor mijn genoegen. Ik kan ook schrijven voor mijn genoegen.²⁶⁰²

I *Bij dichters en schriftgeleerden*

Voor Rijnsdorp vormden leven, geloof en kunst een onlosmakelijke drie-eenheid in zijn poëtica. Aan het leven zelf ontsprongen zijn calvinistische opvattingen over literatuur en critiek. In 1965

²⁵⁹⁶ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 7 maart 1940.

²⁵⁹⁷ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 126.

²⁵⁹⁸ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 78.

²⁵⁹⁹ *Ibidem*, 81.

²⁶⁰⁰ *Ibidem*, 81-82.

²⁶⁰¹ Brief van C. Rijnsdorp aan Hein de Bruin, d.d. 21 juli 1934. Archief H. de Bruin, *Literatuurmuseum*, Den Haag.

²⁶⁰² Herinnering van Gerrit Mulder aan een vergadering van de *Auteurskring*, in: *Friesch Dagblad*, 11 november 1948.

schreef hij in een van zijn dagbladrecensies, waarbij hij geregeld teruggreep op zijn metakritische opvattingen: 'Nu is het leven door niets anders te vervangen, zelfs niet door theologie. Een wijs woord van de oude Herman Bavinck is me altijd bijgebleven: "De theologie kan het leven niet vervangen, wel reguleren, leiden, verbeteren".'²⁶⁰³

In 1927 bundelde ds. K. Schilder bij *U.M. Holland* tien letterkundige essays in *Bij dichters en schriftgeleerden*,²⁶⁰⁴ waarin de literair begaafde predikant zijn verhouding tot de schone letteren, met inbegrip van de christelijke letterkunde, markeerde.²⁶⁰⁵ Eerder had hij 1923 het boek *Kerktaal en leven* bij J. van Ulzen van *U.M. Holland* gepubliceerd.²⁶⁰⁶ Deze uitgave was in *Opwaartsche Wegen*, waarin 'Ds. K. Schilder' als medewerker - evenals eerder in *Opgang* - in het colofon vermeld stond, door J. van Ham lovend ontvangen.²⁶⁰⁷ De bundel van ruim vierhonderd bladzijden, waarin Schilder 'een tiental zijner tijdschrift-artikelen tot een bijna cubisch boek' had verzameld, werd ditmaal in 'het tijdschrift op christelijken grondslag ter beoefening van de Nederlandsche letteren' besproken door P.H. Muller. Deze eind 1925 toetredende redacteur stond niet alleen bekend om zijn degelijke bibliografieën, maar ook om zijn scherpe kritiek. Waar eindredacteur Van Ham, die de 'Geref. Pred.' om zowel de inhoud als de vorm van zijn uitstekend geschreven 'pleidooi voor een meer natuurlijke stijl op de kansel' prees,²⁶⁰⁸ had Piet Muller in *Opwaartsche Wegen*, na een voorzichtige opmaat, zijn pen in gal en alsem gedoopt:

De studies, in dezen band besloten, hebben de bedoeling, het terrein te verkennen waarop de theoloog en den literator elkander ontmoeten. Daarom is het, voor den vertegenwoordiger der laatste categorie een gebied gebleven waarop hij zich wat 'unheimisch' gevoelt. De criticus die, komende uit het kamp der literatoren, zich genoodzaakt ziet, Schilders boek onder de loupe te nemen is niet vrij in zijn bewegingen. Hij voelt zich staan tegenover iemand die hij tegelijk wél en niet 'aan' kan. Voor zoover Ds. Schilder in zijn boek de literatuur behandelt is de litteraire criticus heel goed tegen hem opgewassen, maar zoodra hij als theoloog schrijft voelt dezelfde recensent zich, alsof hij in het drijfzand geraakt is.²⁶⁰⁹

²⁶⁰³ C. Rijnsdorp, 'Heren, Profeten en Koelies. Vestdijks Juffrouw Lot mislukt', in: *De Rotterdammer*, 26 maart 1965. Ook opgenomen in C. Rijnsdorp, 'Juffrouw Lot', *De moderne roman in opspraak*, 147. Over de auteur Simon Vestdijk zei Rijnsdorp in dit verband: 'Bij hem dreigt het schrijven het leven te vervangen. Men heeft het gevoel dat hier een grens overschreden is. Het produceren is doel in zichzelf geworden. Dit is niet onbedenklijk.'

²⁶⁰⁴ K. Schilder, *Bij dichters en schriftgeleerden*, Uitgeversmaatschappij *Holland*, Amsterdam, 1927. In de DBNL bevindt zich een redactioneel aangepaste digitale versie van deze bundel.

²⁶⁰⁵ De literator J.A. Rispens ruimde in 1939 in zijn *Richtingen en figuren* in de rubriek over essayisten een aparte plaats in voor prof. dr. K. Schilder. Daarbij trok hij de vergelijking met de filoloog en 'origineel stylist', prof. dr. J.J.A. (Jac.) van Ginneken S.J. (1877-1945) bij de Katholieken, 'in wien de literatuur belang moet stellen, zoo is bij de Gereformeerden de markante persoonlijkheid van Prof. K. Schilder, hoewel theoloog, ook uit litterair oogpunt beschouwd, doorlopend boeiend'. Rispens verwees daarbij naar Schilders niet specifiek-theologische werken, zoals *Licht in den Rook*, *Eros of Christus*, *Bij Dichters en Schriftgeleerden*, en 'niet het minst de machtige trilogie' *Christus in zijn Lijden*, die qua stijl en taalbehandeling, 'in onverbroken eenheid, getuigenis aflegden 'van het litterair vermogen van den auteur'. Vervolgens gaf Rispens een rake kenschets van K. Schilder en zijn plastisch taalvermogen: 'Schilder's persoonlijkheid is wijsgeerig-dogmatisch, maar men doet hem onrecht als men in een karakteristiek zijn figuur alleen uit rationale elementen reconstrueert. - Hoewel het bevindelijke (de gemoedsfactor) bij hem allerminst vooropgaat en eerst door de vuren loutering van het dogmatische z'n beslag krijgt, toch spreekt als een donkere, vitale ondertoon dit bevindelijke altijd mee. En deze saamgebondenheid van het rationale en vitale, deze rationele bevindelijkheid, is het nu, die zoo eigen timbre en aard van zijn stijl bepaalt. Zijn stijl heeft niets van dat gelijkmatig-vloeiende (de zoetvloeiendheid), dat ten onrechte zoo vaak als de voornaamste signatuur van het esthetische wordt beschouwd. Hij is uit antithetische elementen opgebouwd, een uit dissonantische motieven zich opworstelende en bevrijdende harmonie. Het is ook een stijl van het beeldend vernuft, waarin telkens de levensimpuls ingrijpt, om den hang naar het formeel en formalistische te bezwieren. - Een auteur, dien men in een litterair overzicht als dit, niet stilzwijgend mag voorbijgaan.' J.A. Rispens, *Richtingen en figuren in de Nederlandsche letterkunde na 1880*, 395-396.

²⁶⁰⁶ K. Schilder, *Kerktaal en leven*, Uitgeversmaatschappij *Holland*, Amsterdam, 1923. De DBNL bevat een redactioneel aangepaste digitale versie van dit boek.

²⁶⁰⁷ J. van Ham, 'Kerktaal en Leven door K. Schilder', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 1, 1923-1924, 272-273.

²⁶⁰⁸ 'Als ik zo kort het overzicht van de inhoud van dit boek geef, dan blijkt wel, dat het over belangrijke dingen gaat, maar de vorm, waarin Ds. Schilder dit alles mededeelt, de overvloed van uitstekend gekozen voorbeelden, de grote belegenheid, maken het boek dubbel belangwekkend.' J. van Ham, 'Kerktaal en Leven door K. Schilder', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 1, 1923-1924, 273.

²⁶⁰⁹ P.H. Muller, 'Bij Dichters en Schriftgeleerden', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 6, nr. 6, 1 augustus 1928, 216.

Muller wees op de noodzakelijkheid het werk, 'dat de pretentie heeft zoowel den literator als den theoloog van dienst te zijn', nauwkeurig te behandelen, want 'de schrijver dezer tien studies dient zich, zonder dat hij het met zooveel woorden zegt, aan, als terzake kundige op de doolpaden van het literair-theologische of theologisch-literaire terrein van wetenschap'. Volgens de bibliograaf-criticus stond Schilder bij 'dien gids-arbeid' een 'uitgebreid arsenaal ten dienste', waarbij Muller doelde op het uitgebreide notenapparaat en de vele citaten bij de artikelen: 'Bij nader inzien wordt evenwel duidelijk, dat de schijn hier bedriegt en dat de schrijver pronkt en praat met literatuur-opgaven en verwijzingen die met weinig moeite en - wat meer zegt - zonder méér kennis, gemakkelijk konden verveelvoudigd worden.'²⁶¹⁰ Hiermee was toon van de bespreking gezet, waarbij Piet Muller in zijn recensie repte van een 'ontzaglijken omhaal van woorden', 'leelijke beeldspraak', 'woordgegoochel', 'boekenkast geplunderd', 'doorgaans polemische toon', 'dichte kogelregen der citaten', 'zware geschut derforsch ge-uite meningen', gevolgd door een op de man gespeelde buitenliteraire conclusie: 'Ds. Schilder is een vechtjas; een die leeft als er te discussieren valt en iemand die zich pas "lekker" gaat voelen als ie z'n krachten kan meten met 'n ander.'

Bij zijn bespreking van enkele essays en de daarin opgevoerde theologen en literatoren, veronderstelde P.H. Muller dat de bekritiseerde figuren van Schilders aanval misschien weinig hadden meegekregen: 'Want men behoeft geen theoloog te zijn, om te bemerken, dat de auteur zijn, voor deze gelegenheid geïnviteerde tegenstanders van hier en elders naast elkander heeft doen plaatsnemen in de bank der beklagden, slechts om een dans te beginnen langs hen en om hen heen.' De scheiding die de gereformeerde predikant maakte tussen de 'aesthetische en de religieuze mensch', vond evenmin genade bij Muller die dit onderscheid 'absurd en gemàakt' noemde, omdat 'het religieuze en het aesthetische momenten zijn in één ondeelbaar individu'. Hij hoopte te lezen na Schilders 'heele, vurige, betoog', dat het een bespotting zou zijn 'voor de diepgang van ons Christelijk geloof als de gemeente deze inferieure rijmelarijen nog representatief acht voor haar relatie-bepaling tot God, en ze Zondag aan Zondag den Allerhoogste blijft aanbieden als "offers van lof en dank", zonder ze reeds lang en met overtuiging verloochend te hebben', maar 'dàt hoort men niet', aldus Piet Muller:

Want al te velen verkeerden in de meening, dat deze predikant vele en belangrijke dingen te zeggen heeft. En zij kunnen dat alleen meenen omdat zij niet duidelijk inzien dat zijn boek, zooals het hier ligt, toch *eigenlijk* maar een minimum van oorspronkelijkheid bezit welk minimum te minder ontdekt wordt omdat er overheen hangt de zware franje van des schrijvers citaten-versiering en zijn paradoxale stijl.²⁶¹¹

De ongeschreven boodschap van de *Opwaartsche Wegen*-redacteur - die de kern van Schilders kunst- en cultuuropvatting ongenoemd liet - was kortweg dat de gereformeerde predikant zich bij zijn theologische leest moest houden.²⁶¹² Niet voor niets zou ds. K. Schilder, beducht voor het ontregelende effect van Mullers heetgebakerdheid,²⁶¹³ enkele jaren later bij zijn bemiddeling in de kwestie over het literair halfuurtje tussen de christelijke literatoren en de *N.C.R.V.*-leiding, aan Rijnsdorp over P.H. Muller vragen: 'en daarom kan misschien één van U het vurige paard een beetje leuk aanspreken vóór het gezelschap bijeen gekomen zijn. 't Is maar een losse vraag'.²⁶¹⁴

De houding van bepaalde dichters ten opzichte van zekere schriftgeleerden droeg het kenmerk van 'de literaire pot verwijt de theologische ketel', waarbij Rijnsdorp als essayist in 1931 in dit verband zou opmerken: 'Het verschil in optiek tusschen theoloog en schrijver komt 't duidelijkst uit in hun verschillende opvatting van het *leiderschap*'.²⁶¹⁵ Deze constatering liet zich eveneens verklaren vanuit het opkomend letterkundig verzet tegen de theologische dominantie

²⁶¹⁰ *Ibidem*, 217.

²⁶¹¹ *Ibidem*, 218.

²⁶¹² Lenze Bouwers wees bij de vijftigste verjaardag van Schilders *Bij dichters en schriftgeleerden* nadrukkelijk op de 'tweespalt' tussen literatuur en theologie bij de Jong-Protestantse literatoren. L.L. Bouwers, 'Literatuur en ethiek (3). De stem van prof. dr. K. Schilder', in: *Nederlands Dagblad*, 9 april 1977.

²⁶¹³ Zie hoofdstuk 5 *N.C.R.V.-radio*, paragraaf 5.4.5: 'Rijnsdorp als regelaar'.

²⁶¹⁴ Brief van K. Schilder aan C. Rijnsdorp d.d. 1 juli 1931.

²⁶¹⁵ C. Rijnsdorp, 'Letterkundige en theologische optiek', *Ter Zijde*, 102-103.

en reproductie op christelijk-literair gebied, waaraan Rijnsdorp stem gaf in zijn voor *De Reformatie* bedoelde opstel 'Letterkundige en theologische optiek',²⁶¹⁶ waarin hij vanuit de *Wijsbegeerte der Wetsidee* de soevereiniteit van de kunst als autonome (wets)kring bepleitte, in plaats van de in kerkelijke kring gebruikelijke, onderdanige rol als 'dienstmaagd van de theologie'.

In zijn kritiek op de schriftgeleerde Schilder en zijn leiderschap liet de dichter Rijnsdorp zich evenmin onbetuigd,²⁶¹⁷ maar taste hij dieper naar de kern van Schilders theologische optiek. Na zijn lezing 'Cultuurpessimisme, Schrift en Jeugd', die Rijnsdorp op vrijdagavond 22 april 1932 uitsprak voor het *Gereformeerd Jeugdverband* van Rotterdam-Delfshaven,²⁶¹⁸ ontving een tweetal brieven met kritische vragen en opmerkingen.²⁶¹⁹ Ondanks zijn drukbezette tijd stuurde hij beide J.V.-ers binnen een week een zeer uitvoerige reactie terug.²⁶²⁰ Rijnsdorp kende de gereformeerde mentaliteit volgens eigen zeggen 'zeer intiem, vooral van de culturele jeugd, waarmee ik in nauw en onafgebroken contact leef'.²⁶²¹ De 'amices' D. van den Dool en H. Slings wilden beiden meer weten over Rijnsdorps standpunt inzake *Opwaartsche Wegen*. Rijnsdorp had in zijn lezing volgens Van den Dool gezegd, dat 'een specifieke Calvinistische grondslag een te Calvinistische schijn (vernis, of sfeer, ik weet niet precies meer wat U zeide) over de dingen wierp'. De jongeman vroeg zich af of dit bezwaarlijk was: 'Moet niet juist onze levensbeschouwing ons tot in de kleinste vezeltjes doòrdringen?', waarbij hij naar de Rotterdamse predikant K. Schilder verwees: 'En is van Ds. Schilder ook niet de scherp typeerende uitdrukking, die natuurlijk niet letterlijk moet genomen worden, maar die toch duidelijk zijn bedoeling weergeeft: "Als ik een keukenmeid heb, moet ik dan aan het eten kunnen proeven dat ze gereformeerd is?" (...) Geen *schun* dus voor een letterkundige bijdrage, waar de Calvinistische ondergrond *overal* doorheen schemert.' In de kantlijn van deze brief had Rijnsdorp bij deze laatste opmerking met potlood subtiel gekrabbeld: 'plaatselijk? of geestelijk?'

Ook amice H. Slings bevroeg hem kritisch naar aanleiding van de opmerking, dat hij 'niet meteen een Gereformeerd "Opwaartsche Wegen" [wilde], maar U prees wel de Organistenbond op Gereformeerde Grondslag. Hier is toch één dienen van de kunst?'. Daarop vroeg Slings hem op de man af: 'Geloof u in een Calvinistische Kunst, zooals Kuyper daarover schreef? Kan die, volgens u bestaan?' Hierop reageerde Rijnsdorp, bedachtzaam formulerend:

²⁶¹⁶ Dit essay van Rijnsdorp werd om onbekende reden uiteindelijk niet aangeboden of geplaatst in het kerkelijk weekblad van Schilder. Op pagina 7 van de inleiding tot de bloemlezing *Spectrum* uit 1936 bracht de dichter Gerrit Kamphuis de slagkracht van de autonomie van de literatuur als eigenstandige wetskring bijna lyrisch onder woorden: 'En voorts bedenke men, dat de poëzie der jong-protestanten geen zaak is van dogmatiek of moraal, of ingedeeld zou kunnen worden naar protestantsch-kerkelijke groepeerings, maar een in vrijheid, d.w.z. naar eigen wetten bloeiend gewas op het gebied van het protestantsch-christelijke leven, en dat zij als zoodanig ook voor een belangrijk deel de bestaanskracht dezer gemeenschap en den Oorsprong van die kracht direct of indirect toe toonen.'

²⁶¹⁷ In dit essay schreef Rijnsdorp dat het door hem betwiste leiderschap van de 'eigenlijke theoloog' anders van aard was: 'Wanneer zulk een theoloog niet maar vakgeleerde is, maar iemand met scheppende gaven, dan wordt 't verschil in optiek met de leidende taak van de schrijver wel zeer duidelijk. De theoloog werkt in de *centrale grondstof*, maar 't kan niet van hem verlangd worden, dat hij die stof meteen verwerkt. Trouwens de theoloog mag zich nooit verder dan een bepaalde straallengte van 't middelpunt naar de omtrek begeven, op straffe van zijn terrein te verlaten. De theologie is nu eenmaal een wetenschap, die Gods Woord tot centraal object heeft; alles wat daaruit te halen is (veel meer dan wat noodig is tot zaligheid) kan niet zonder meer in circulatie gegeven worden. De optiek der Schrift is een hoogere dan de onze. Vandaar dat de theoloog, zich ophoudend dicht bij het centrum van Gods openbaring, gevaar loopt simplistisch te gaan denken en spreken, gevaar loopt bij zijn leiding over 't hoofd te zien, dat niemand de zuivere incarnatie van zijn beginsel is. De theologische optiek ziet *beginselen*, dat is haar kracht maar ook haar grens. De letterkundige optiek ziet *mensen*.' C. Rijnsdorp, 'Letterkundige en theologische optiek', *Ter Zijde*, 105.

²⁶¹⁸ Voor het antirevolutionaire dagblad *De Standaard* van maandag 25 april 1932 schreef Rijnsdorp zelf het verslag van zijn lezing op 22 april 1932 voor het *Gereformeerd Jeugdverband* van Rotterdam-Delfshaven en deponeerde hij dit 's avonds laat in de brievenbus van het 'bijkantoor Rotterdam' aan het Stationsplein 9b te Rotterdam. Redacteur T. Cnossen schreef hem op 23 april 1932: 'Hedenmorgen vond ik het verslag van het jeugdverband in mijn bus. Hartelijk dank daarvoor.' Rijnsdorps verslag werd uiteindelijk niet gepubliceerd.

²⁶¹⁹ Brief van H. Slings, lid van J.V. op G.G. *Dr. W. Geesink*, aan C. Rijnsdorp, d.d. 23 april 1932; brief van D. van den Dool aan C. Rijnsdorp, 24 april 1932.

²⁶²⁰ Brief van C. Rijnsdorp aan H. Slings, d.d. 30 april 1932. Van Rijnsdorps brief aan D. van den Dool is geen afschrift bewaard, maar hij schreef aan Slings: 'Deze brief is even lang geworden als die aan V. d. Dool.'

²⁶²¹ Brief van C. Rijnsdorp aan J. van Ham, d.d. 27 augustus 1934.

Ik antwoord op je vraag: neen en ja. Neen: als je bedoelt kunst die naar een uitgestippeld schema wordt gemaakt. Ja: als je bedoelt, of het mogelijk is, dat er kunst ontstaat, die een Calvinistische geest ademt. Maar dan zal dat Calvinisme vleesch en bloed bij die kunstenaar moeten zijn en hem als zoodanig niet in het bewustzijn zijn gekomen. 'Het Calvinisme' is immers, strikt genomen, een abstract begrip, een woordsamenstelling, waaraan een zekere inhoud wordt toegekend. Wil het tot kunst worden, dan moet het vervormd, veranderd, transparant worden. Als U zelf kunstenaar bent, dan voelt U wat ik bedoel. Anders is het niet mogelijk om dat aan het verstand te brengen.

Verwijzend naar het *Gereformeerd Jongelingsblad*, waaraan hij in zijn J.V.-periode als dogmatisch belijnd jongeling diverse godsdienstpedagogische bijdragen geleverd had, vervolgde Rijnsdorp resoluut: 'En wat het Jongbl. bazelt over Calv. Cultuur, dat lap ik aan mijn laars. Zij vatten dat bijna uitsluitend moralistisch en propagandistisch op.' Bijna verongelijkt sloot hij zijn antwoord af met een uit zijn pen verrassende beeldspraak: 'Er wordt trouwens veel te veel geredeneerd over kunst. Dat is net als met liefde. Menschen die veel over hun liefde redeneeren, vergeten lief te hebben. Ik vertrouw nooit verloofde lui, die over hun liefde filosoferen. Liefde moet worden *geleefd* en kunst moet worden *geschapen*. Afgeloopt.'

De correspondentie met de twee mondige J.V.-ers, illustreerde de zorgvuldige wijze waarop Rijnsdorp 'nazorg' verleende in zijn lezingenpraktijk.²⁰²² Jong en oud nam hij als literair pedagoog in hun reacties serieus, waarbij zowel in zijn kunstvoedende benadering als in de openhartigheid waarmee hij over zichzelf en zijn denkbeelden schreef, een onafhankelijk denkende - deels eigenzinnige - geest naar voren trad. Dit bleek vooral uit zijn gereserveerdheid ten aanzien van dr. K. Schilder, kortweg: 'K.S.', die in het theologisch voetspoor van de gereformeerde voor mannen dr. A. Kuyper en dr. H. Bavinck in deze jaren uitgroeide tot een gezaghebbend leider in kerk en theologie. Voorzichtig zette Rijnsdorp zijn kritiek aan op de invloedrijke theoloog in zijn antwoord aan amice Slings: 'Nu weet ik ook wel, dat het kerkelijk besef verslapt is en noodig moet worden gesterkt. En ik ben dankbaar dat iemand als K.S. dit doet met heel de hartstocht van zijn roeping.' Tevens gaf hij aan het 'zoo ellendig jammer' te vinden dat de gereformeerden anno 1932 alleen maar oog hadden voor de geïnstitutionaliseerde kerk: 'ineens liggen de "levensterreinen" verlaten, zijn we alleen "jenseitig" geworden'. Voor deze ontwikkeling wilde hij het *Jengdverband* in zijn lezing kritisch waarschuwen. 'Zoo worden we van de eene eenzijdigheid (het op de spits drijven van de algemeene genade, zooals dat voorkwam bij de Ultra-Kuyperianen) in de andere (het verachten van de alg. genade uit ultra-kerkelijkheid) geslingerd.' Vervolgens ging Rijnsdorp dieper in op de cultuurtaak die Kuyper als bijbelse opdracht zijn volgelingen had opgebonden: 'De Schrift roept ons op tot cultuurarbeid, al weten we, dat het zondig stukwerk blijft. Maar daarop mogen we ons nooit beroepen, zeggende: Heer, ik weet dat gij een straf mensch zijt, maaiende waar gij niet gemaaid hebt etc.'. Na een verwijzing naar de bijbelse parabel van de talenten vervolgde hij discursief zijn kritiek op Schilder, waaraan hij onverbloemd uiting gaf en zijn eigen opvattingen tegelijkertijd helder markeerde:

Het is trouwens symbolisch, dat de kerk als instituut zich voornamelijk op de Zondag of in de avonduren openbaart, afgezien van ziekenbezoek etc. der predikanten. D.w.z. de rest van de tijd moet er door de gemeenteleden gewerkt worden. Alleen voor de boterham? Of alleen om straks Zending en Evangelisatie te kunnen bedrijven? Neen, nietwaar, ook om aan de scheppingsordinantie der menselijke cultuur te voldoen. Daarom: wanneer er gezegd wordt: kerk, poneer ik met evenveel recht: leven. En 'Hemel', dan ook 'aarde'. 'Ziel', dan ook 'lichaam'. Niet om dit alles in één vlak te brengen! Compleet aanvaarden, niet maar de eene pool aanvaarden en de andere pool verachten. (...) POLAIR is de Schrift. Dat is trouwens ook de belijdenis van K.S. Voor zichzelf concentreert hij zich op de kerk. Maar op grond van diezelfde

²⁰²² Het Archief Rijnsdorp bij het HDC bevat brieven van lezers en luisteraars, die reageerden op een lezing, recensie of uitzending van Rijnsdorp. Hij beantwoordde deze brieven consequent en bewaarde meestal het carbondoorslag van zijn antwoord. Ook voorzag hij de brieven met de aanduiding: 'Beantw.', en de datum van beantwoording. Een voorbeeld van deze verbindende stijl en werkwijze vormde de brief die Rijnsdorp op 17 augustus 1964 schreef aan C. van Baardewijk, waarin hij deze jonge auteur bedankte 'voor de bemoediging die ik eruit heb mogen putten'. Vervolgens schreef hij: 'Inderdaad had ik enkele jaren geleden het verlamme gevoel dat het er niet toe deed of ik schreef of niet, want ik hoorde nooit iets. Gelukkig is dat wel wat veranderd. (...) Ik weet nu dat ik begripende lezers heb en dat is veel waard.'

H.[eilige] S.[chrift] vraag ik ruimte voor arbeid ook op ander gebied. We kunnen toch niet wachten tot we ons kerkbegrip 'doorgedrukt' hebben, stel dat dit gebeurt. Getuigen voor het zuivere kerkbegrip, zeker. Strijden voor kerkherstel, zoo noodig, juist. Maar meteen ook (aan de hand van arbeidsverdeling natuurlijk) zich niet onttrekken aan de algemeene levenstaak.

Onze menschen zijn niet rijp voor Schilder, ze kunnen niet zelfstandig over-denken wat hij zegt. En hijzelf is nog te onklaar met zichzelf en weinig rustig en positief-ontvouwend. Het zijn meer flitsen, vermoedens, hypothesen, aanvallen, krasse uitspraken, ongetwijfeld gedragen door een juiste grondgedachte. Ik zie veel kwaad in een onoordeelkundig napraten van wat hij leert. In mijn jonge tijd was er ook een zeker op-de-spits-drijven van Kuyperiaansche ideeën, waarvan ik weinig goeds heb zien geboren worden en welke geest nog nawerkt. Uit reactie op het poneeren van de algemeene genade is nu een neiging tot piëtische inflatie. Zoo wordt men van de eene eenzijdigheid in de andere geslingerd.

Nu weet ik wel, dat jullie behoefte hebt aan autoriteit. En je voelt je aangetrokken tot K.S.[childer], die zelf in veel opzichten nog de psychologische trekken van de jongelingsleeftijd vertoont. Hij is een dynamische natuur. Ook voel je, terecht, het accent van overtuiging en proef je een druppel hartebloed in wat hij zegt en schrijft. - Alles wel. Ik ook. Maar denk erom: alleen de Heilige Schrift heeft autoriteit. Redeneer nooit uit de idee van 'een profeet', 'een Reformator', een 'van God gegeven leider'. DAT!! is: het accent leggen op de mensch.

Rijnsdorp benadrukte het gebrek aan kritisch en onafhankelijk denken bij de briefschrijvers: 'Hoe zwak is nog jullie eigen principieel Schriftuurlijk denken. Let niet alleen op de teksten, die K.S. behandelt, maar besteedt ook eens bizondere aandacht aan de Schriftgedeelten die hij overslaat. (...) Het komt me voor dat K.S. altijd teksten heeft van een bepaald type.' Over zijn eigen standpunt schreef hij zelfbewust:

Misschien kunnen jullie spontane jonge menschen op zulk een basis niet bewonderen en liefhebben. Nu dat leer je wel met de jaren. Ik voor mij heb in zoo'n klimaat leeren leven. Al mijn denken, piekeren en werken brengt me steeds weer terug tot de Schrift, al zeg ik de dingen op mijn manier. Maar ik zal steeds menschen, die me welgezind zijn, van mij afwijzen en leeren met Gods hulp op eigen beenen te staan. Laten we ons houden aan de *Schrift*, die ons alleen oordeelt.

Zijn openhartig gedeelde mening over de spraakmakende Delfshavense predikant K. Schilder en zijn publieke optreden in kerk en pers, onderbouwde Rijnsdorp met de volgende motieven:

Ik vrees wel eens, dat hij meer verdedigt dan aanvalt, ondanks de schijn van het tegendeel. Dat hij meer uit reactie leeft, dan wel lijkt, d.w.z. niet uit de reactie in de politieke zin, maar uit re-ageeren op wat op hem toe komt, horizontaal, uit het leven. Is het kerkbegrip verwaterd? Goed, hij zal als reactie daarop (wellicht weer te veel) nadruk gaan leggen. Heeft men al te gemakkelijk handjes gegeven? Goed. Hij zal de hand weigeren (en daarbij onnoodig en ongeoorloofd krenken, daaraan ontkomt hij niet). Alles, wat in historie en Schrift op deze lijn komt, komt in de Persschouw. De rest ziet hij niet. Dat wordt op den duur een soort monomanie. Ik kan mij daar niet zoo maar in vinden. Ik zie beginselen, maar ook menschen. De tijd zal het leeren en dan zal het voor veel dingen te laat zijn. Want dan heeft zijn optreden historie gemaakt. Meer wil ik er op het oogenblik niet van zeggen. Misschien ben ik om die reden bij jullie al geoordeeld. Ik hoop dat God voor mij nog een beetje adem, een beetje tijd en een beetje werkruimte overlaat. Zij het dan half doodgedrukt tusschen de groote mannen, die de heele pers in beslag nemen en 80% van de gesprekken daarbij. Getuige deze brief!

Je ziet, ik schrijf je alsof ik je al jaren ken, op goed vertrouwen en ik hoop dat je dit alles kunt aanvaarden zooals het gegeven is (hetgeen, volgens Goethe, een kenmerk is van 'Bildung' of ben je daar afkerig van?). (...) Ik ben nog niet klaar met het probleem-Schilder en dat heb ik hem zelf ook wel eens gezegd. Dat is juist het moeilijke van onze tijd, dat de ouderen zitten met vraagstukken, die, als ze eerlijk zijn (velen zijn oneerlijk) ze niet hebben opgelost. De jongeren hebben het dus dubbel zwaar en grijpen soms uit wanhoop maar iemand bij de mantel en zeggen: wees onze man. Ook ik ben eigenlijk gevormd vòòr de oorlog en dus in zekere zin een overgangsfiguur.²⁶²³ Toch evolueer ik nog mee en ben nog lang niet gefixeerd.

Als een soort verontschuldiging voor zijn onverholen kritiek op Schilder verklaarde Rijnsdorp zijn eigen levenspositie, geklemd tussen zijn hoge roeping op kunstgebied enerzijds en zijn aardse

²⁶²³ Voor Rijnsdorp vormde de Eerste Wereldoorlog een belangrijke biografische cesuur in zijn geestelijke en artistieke ontwikkeling als literair kunstenaar.

‘slavenbestaan’ op kantoor anderzijds: een ambivalentie die hem steeds meer in een geestelijk-existentiële spagaat bracht:

Verdraag het daarom indien ik niet even enthousiast meeroep in het koor achter onze hooggeschatte predikant Schilder. Mijn heele eigen existentie is te veel gedrukt en geknot door de groote belangen, die de mijne overstemmen en mij de uitgroei feitelijk beletten. Voor mij blijft er weinig anders over dan innerlijk dieper te leven, alles weg te schenken in zorgvuldig werk en de schaarsche keeren, dat ik iets in het openbaar kwijt kan, iets van mezelf daarbij weg te geven.²⁶²⁴ (...) Het Nederlandsch Calvinisme kan nog nauwelijks Kuyper historisch zien, of Schilder komt en jaagt ons weer op, niet meer voor alle terreinen, maar voor de kerk alleen. Je wordt er moe van. Laten we maar ophouden en morgen rusten. Dan zingen we het geloofslid van de toekomst. O groot verlangen.

De brief van Rijnsdorp, die grotendeels over zijn persoonlijke verhouding tot Schilder handelde, toonde zijn vooruitziend ‘gelijk’, met de Vrijmaking van 1944 - de ingrijpende kerkscheuring in de *Gereformeerde Kerken in Nederland* - als gevolg. Decennia later verduidelijkte Rijnsdorp in een terugblik zijn positie ten opzichte van prof. dr. K. Schilder in deze jaren:

Schilder had op Delfshaven gestaan. Hij had een geniale inslag en (zo zag ik het althans) reformatorische aspiraties. Tegenover mij was hij zeer openhartig en ik mocht zijn De Reformatie over literatuur en kunst schrijven zoveel en wat ik maar wilde. Voor mijn moeilijke positie - ik bedoel de noodzaak kostwinner te zijn en in de schaarse vrije tijd literair student en aankomend schrijver - had hij geen begrip. Hij had het voor zichzelf al moeilijk genoeg. Ik had op hem tegen dat geloofspraktijk voor hem uitsluitend strijd betekende. Hij kende maar één soort kleding: de vechttjas.²⁶²⁵

In zijn kritiek op ds. K. Schilder aan beide J.V.-ers klonk overduidelijk Rijnsdorps eigen levensproblematiek door, die hij met enig zelfbeklag typeerde als ‘gedrukt en geknot’, waarbij hij niet gespeend van enige melodramatiek verkoos om ‘innerlijk dieper te leven’. De zogenaamde ‘schaarse keeren’ dat Rijnsdorp kon publiceren strookte echter niet met de werkelijkheid van zijn publieke optredens in woord en geschrift in deze jaren. Het werk aan zijn grote cultuurroman *Eldert Holier* vlotte niet zoals hij dat wenste, maar in het kleine, ‘zondig stukwerk’ van causerieën, advieswerk, voordrachten, (radio)lezingen, artikelen, novellen en kritieken, grossierde hij in deze periode als nooit tevoren.

Schilder trok zijn cultuurbegrip breder dan Rijnsdorp, die volgens C. Ouboter geen vrede had met de opvatting van Schilder, ‘die de cultuur in de kerk trok’ in zijn opstel in de bundel *Jezus Christus en het menschenleven*,²⁶²⁶ waarin de theoloog ‘de cultuurarbeid laat culmineren in de ouderling die goed huisbezoek doet’.²⁶²⁷ Rijnsdorp heeft aan de andere kant ‘niet de kerk in de cultuur willen laten trekken. Zo heeft hij de ontwikkeling die in de jaren dertig begonnen is, gezien en ook daarvoor heeft hij gepast’.²⁶²⁸ Hoewel onder gereformeerde theologen de predikant en latere hoogleraar K. Schilder als een kerkelijk kunstmecenas zijn schrijvers en kunstenaars bij uitstek een plek gunde onder de theologische vijgenboom, wees Rijnsdorp in 1978 de visie van Schilder op christendom en cultuur scherp af in zijn kritische bespreking van Schilders *Christus en cultuur*,²⁶²⁹ een boek dat hij meer zag als de uiteenzetting van ‘een eigen theologie tegen de

²⁶²⁴ Brief van C. Rijnsdorp aan H. Slings d.d. 30 april 1932.

²⁶²⁵ C. Rijnsdorp, ‘Waarom ben ik in de kerk gebleven?’, in: *Gereformeerde Kerkbode*, (officieel orgaan van de Gereformeerde Kerken van Rotterdam, Rotterdam-Delfshaven, Rotterdam-Zuid, Rotterdam-Kralingen, Capelle aan de IJssel en Krimpen aan de IJssel), 18 april 1980, jrg. 10, nr. 10.

²⁶²⁶ Dit beroemde opstel van K. Schilder uit 1932 verscheen in 1947 bij de herziene tweede druk als zelfstandige uitgave onder de titel *Christus en cultuur*.

²⁶²⁷ Dit citaat luidde: ‘Een “onbegonnen werk”, dat is inderdaad onze cultuurtaak achter Jezus Christus. Gezegend mijn verstandige wijkouderling, die goed huisbezoek doet: een cultuur-kracht, al weet hij het waarschijnlijk zelf niet. Laat ze maar om hem lachen: ze weten niet wat ze doen - die cultuurslampampers aan de overkant.’ K. Schilder, *Christus en cultuur*, 119. Geciteerd uit vijfde - van verklarende aantekeningen voorzien door prof. dr. J. Douma - druk, 137.

²⁶²⁸ Kees Ouboter, C. Rijnsdorp, 70 jaar’, in: *Ontmoeting*, jrg. 17, nr. 12, september 1964, 364.

²⁶²⁹ Rijnsdorp besprak de vijfde druk van Schilders erudiete en muzische analyse van het cultuurvraagstuk uit 1978, geannoteerd en contextueel toegelicht door prof. dr. J. Douma.

achtergrond van de menselijke cultuur'.²⁶³⁰ Rijnsdorp stelde in zijn denken over de verhouding tussen genade en cultuur, genade niet tegenover of naast de cultuur,²⁶³¹ maar gaf hij - in navolging van Calvijn en Kuyper - genade haar plaats voluit in de cultuur.²⁶³²

II *Is literatuur politiek of theologie geworden?*

In december 1938 raakte Rijnsdorp ongewild betrokken bij een dispuut in het kerkelijk weekblad *De Reformatie*. Aanstichter van deze woordenstrijd was Rudolf van Reest, schrijverspseudoniem van de eveneens in Rotterdammer geboren en gereformeerde K.C. van Spronsen. Met deze redactiechef bij uitgeverij *Bosch & Keuning* had Rijnsdorp in 1938 een goede werkrelatie opgebouwd bij de uitgave van *Eldert Holier* en de heruitgave van *Koningskinderen*.²⁶³³ In de rubriek 'Literatuur en Kunst' van *De Reformatie* publiceerde Van Spronsen onder zijn alias R. van Reest op 2 december 1938 - onder de titel 'Leiding noodzakelijk' - de eerste aflevering van het tweedelig

²⁶³⁰ C. Rijnsdorp, 'K. Schilder en (de) cultuur', in: *Traum*, 3 oktober 1978. Volgens Rijnsdorp werd de menselijke cultuur door Schilder alleen maar summier aangeduid en 'verschijnt nergens concreet voor onze ogen als het rijk gevarieerde landschap dat onze westerse cultuur, zoals die historisch zich aan ons vertoont, toch is. Om een beeld te gebruiken: alle aandacht wordt besteed aan theologisch zaai- en pootgoed, maar de akker komt nergens concreet in zicht'. Hij vond het onthullend dat Schilder zich in dit 'merkwaardige geschrift' met het 'eenzijdig *theologisch* karakter' de volgende vragen stelde: 'Indien niet "de" cultuur bedoeld wordt, maar slechts "een" cultuur, welke is dat dan? "De" of "een" nationale? "De" of "een" internationale? "De" of "een" tijdelijk aanwezige? "De" of "een" komende?' Hierop reageerde Rijnsdorp in zijn recensie: 'Professor, maak het u niet te moeilijk. Er is immers westerse cultuur, heel concreet, waarin we zijn geboren en waarvan wij de erfgenamen zijn. U kent toch de hoogtepunten: de romaanse cultuur, de gothiek, de renaissance, de barok, het classicisme, de romantiek, de cultuur van omstreeks 1900, die van het Interbellum (de tijd tussen de twee wereldoorlogen) en wat daarna kwam. Met *die* erfenis hebben wij te maken en daarin hebben we als christenen positie te kiezen. En hier is niet alleen de kunst bedoeld, maar de hele levensstijl van een bepaalde cultuurperiode.' Op de opmerking van Schilder over de apostel Paulus: 'Zo kwam Paulus als één stuk cultuur-gezondheid het cultuurdronken Rome binnen', reageerde Rijnsdorp afwijzend: 'Zeker, hij bracht het evangelie van Jezus Christus in het decadente Rome en dit met de "Doorn in het vlees", maar "cultuurgezondheid", "cultuurdronken"..., hoe kan men zoiets zeggen tenzij men de hele menselijke cultuur in de theologische boodschap wil laten opgaan. En daar komt het dan wel ongeveer op neer: de "verstandige ouderling" tegen de "cultuurslampamp".' Over het gebruik van deze metaforiek schreef Rijnsdorp: 'Het kan alleen maar hoogmoed kweken bij onverstandige ouderlingen en verdrietige verontwaardiging bij eerlijke werkers in de cultuur.' Aan het slot van zijn bespreking uit 1978 constateerde Rijnsdorp: 'wie zelf levenslang bemoeienis heeft gehad met de christelijke cultuurvisie en beoefening, blijft na de lectuur met een gevoel van verdriet en verslagenheid achter.'

²⁶³¹ Prof. dr. J. Douma wees in zijn artikel over de betekenis van Kuypers gemene gratie-leer, die hij eerder als lezing had uitgesproken aan de Universiteit van Potchefstroom op woensdag 25 september 1985, op drie varianten in denken over de verhouding tussen genade en cultuur. Als eerste mogelijkheid noemde Douma het stellen van genade *tegenover* de cultuur: 'Genade is iets van Gods wereld. Cultuur is iets van deze wereld. Met culturele ontplooiing in de politiek, in de wetenschap en in de techniek moet een christen zich zo weinig mogelijk bezighouden. Dat zijn allemaal zaken van deze verdorven wereld, terwijl een christen moet zoeken de dingen die boven zijn.' Als tweede optie noemde Douma dat genade *naast* de cultuur werd gesteld, waarbij gestreefd werd naar een neutrale verhouding tussen het 'geestelijk' leven en het 'natuurlijk' leven: 'Er zijn dan twee gebieden waarop de christen zich verschillend kan gedragen. Godsdienst is een zaak van het hart, van de binnenkamer, van het gezin, het persoonlijk en kerkelijk leven. Daarbuiten speelt zich het algemeen menselijk leven in al z'n culturele schakeringen af waaruit men zich niet moet terugtrekken, maar waarin wel andere wetten gelden. De zondag loopt niet makkelijk in de maandag over. De christen speelt eigenlijk verschillende rollen in het godsdienstige en niet-godsdienstige leven. Godsdienst, en dus ook het spreken over de genade van God, moeten we buiten het sociaal-politiek-cultureel leven houden. Er is geen vijandschap tussen de beide terreinen, maar zij bevinden zich wel náást elkaar.' De derde variant die Douma onderscheidde was dat genade haar plaats had *in* de cultuur: 'Het leven met Jezus Christus staat niet vijandig tegenover de cultuur en staat er ook niet naast, maar moet in de cultuur gestalte krijgen. Jezus Christus heeft ons mensen gered, is voor de wereld gekomen en heeft alles onder zijn heerschappij gesteld. De aarde behoort aan de Here, én de volheid daarvan (1 Cor. 10:26-28).' J. Douma, 'De betekenis van A. Kuypers gemene gratie-leer voor vandaag', in: *Koers* 5, nr. 4, 1986, 441-442.

²⁶³² J. Douma gaf in bovengenoemd artikel over deze verhouding aan dat het calvinisme het standpunt uitdroeg: genade niet tegenover of naast, maar in de cultuur: 'Calvijn heeft de doperse mijding afgewezen en hij kent geen neutrale gebieden in het leven van de christen. De genade van Jezus Christus breidt zich over het hele leven van de christen uit. De verbinding van genade en cultuur is in het voetspoor van Calvijn door alle calvinisten beleden, al was de uitwerking van deze verbinding dikwijls verschillend.' *Ibidem*, 442-443.

²⁶³³ In 1939 vertrok K.C. van Spronsen naar uitgeverij *Oosterbaan & Le Cointre* in Goes, waar hij als redacteur het kerkelijk weekblad *De Reformatie*, de spreekbuis van prof. dr. K. Schilder, onder zijn hoede had.

artikel tegen *Opwaartsche Wegen* waarbij hij met name Roel Houwink op de korrel nam.²⁶³⁴ Daarbij wierp hij zich op als stem van menig gereformeerd predikant, kerkbode-recent en kerkganger, die weinig begrip konden opbrengen voor de Jong-Prottestantse letterkunde. En passant werd Rijnsdorp als nieuw toetredend redacteur van *Opwaartsche Wegen* in deze polemiek partij gemaakt.

Van Reest had zich gestoord aan het artikel van mr. Roel Houwink in het Zondagsblad van *De Nederlander* van 5 augustus 1938 over literaire kritieken in kerkbodes. Houwink had in zijn artikel geschreven dat naast de zogenaamde officiële kritiek ‘een heirleger van recensenten in groepsorganen, provinciale bladen en blaadjes, kerkboden enz.’ stond, dat ‘voor een goed deel niet voor hun zware en verantwoordelijke taak berekend’ was en waarbij ‘het wezenlijke van hun functie’ hen ontging: ‘Hun oordeel is geen oordeel des onderscheids en daarmee een bron van voortdurend gevaar voor de zoo hoog noodige saneering van ons letterkundig leven.’ Voor een deel onderschreef Van Reest deze kritiek. ‘Er is inderdaad vertroebeling, die door animositeit en klikgeest de atmosfeer, waarin kritiek wordt geoefend, bederft. Wij zouden dit helaas ook wel van meer terreinen van ons christelijk leven kunnen zeggen.’ Desondanks nam hij de kerkbodescribenten in bescherming, omdat Houwink hen ‘wat al te onprocesmatig’ afmaakte: ‘Het is een “la mort sans phrases”, waarvoor ik onze kerkbode-redacteuren toch nog te goed acht.’ Hoewel hij niet ontkende dat ‘onze Weleerwaarde Heeren kerkbode-recensenten soms op wonderlijke wijze zich van hun recensie-plicht kwijten’, stelde Van Reest vervolgens het eigenlijke onderwerp van zijn grief aan de orde, namelijk: de literaire ‘voorlichting’ in gereformeerde kring: ‘Wanneer wij klagen over onverantwoordelijk kritiek oefenen moeten wij zorgen, dat wij zelf in onze kritiekoefening verantwoord blijven.’

Uit gesprekken met gereformeerde predikanten, ‘vooral de jongeren onder hen’, was R. van Reest tot de conclusie gekomen dat bij hen meestal ‘een ernstige wil is om ook in dezen arbeid der literaire kritiek, voorzover zij hiertoe geroepen zijn, de waarheid en hierdoor de kunst te dienen’. Volgens hem ontbrak de organisatie achter de goede voorlichting: ‘Zij weten in den chaos van wat zich als “Christelijke kunst” aandient, geen weg.’ Hij noemde als voorbeeld de klacht van een predikant die in zijn kerkblad de roman *Asuncion* van J.K. van Eerbeek wilde bespreken, maar vervolgens ‘niet goed weg wist’ met het boek. ‘Dit wijst op een ernstige plichtsopvatting, maar accentueert tevens pijnlijk het gemis aan deskundige centrale leiding.’ Hij constateerde vervolgens: ‘Ik geloof, dat hier het groote mankement schuilt. Wij praten over onze “Jong-Prottestantsche dichters”, over “Prottestantsch-christelijke kunst”, over “Christelijke letterkunde”, maar wat zeggen deze termen ons?’ Hij staaft dit onbegrip door te wijzen op de bloemlezing *Spectrum* uit de poëzie van de Jong-Prottestantse dichters uit 1936. ‘Daarin moet men dus de keur van onze ‘Christelijke poëzie’ aantreffen. Maar wat een ontgoocheling!’ Na het citaat van dr. B. Wielenga, die in *De Heraut* van 3 april 1938 geweest had op de groep van ‘grootdeels bloedjonge, dappere dichters’, en ‘het bewust streven van sommige jongeren naar een ambtelijk kunstenaarschap tegenover God en mensen’, merkte Van Reest op: ‘Ja, wij kennen die “sommigen” ook, maar het zijn onder heel de Christelijke literaire bent, die Dr. Wielenga opsomt dan toch maar “sommigen” of beter gezegd een enkeling. En het is niet hun schuld alleen. Zij

²⁶³⁴ Ongetwijfeld was Rudolf van Reest nog steeds kwaad op mr. Roel Houwink, die in *Opwaartsche Wegen* het artikel ‘Bezint..., eer gij verder gaat’ had gepubliceerd, waarin hij ageerde tegen het hoofdartikel in *De Reformatie* van 24 januari 1936 over ‘Christelijke literatuur’ van dr. R.J. Dam. Houwink weersprak het artikel, waarin betoogd werd dat het begrip ‘Christelijke literatuur’ te vaag en te rekkelijk was en beter vervangen kon worden door de term ‘Calvinistische letterkunde’, al wilde de auteur dat begrip ‘Gereformeerd’ vooral ‘niet enkel antithetisch zal worden opgevat’, waarna Houwink vervolgens concludeerde: ‘Met andere woorden: hier staat voor de zooveelste maal het separatisme (de schrijver bezigt zelf het woord nadrukkelijk) aan de deur en eischt zijn buit. Er is waarlijk genoeg homogeniteit onder ons, Christenen, om ons deze splitsing te kunnen veroorloven!’ Houwink besloot zijn artikel met de gesloten vragen: ‘Wij, Calvinisten; wij, confessioneelen; wij “dialectici” en wie gij meer wilt, wij staan *allen* onder dit woord. Is Calvijn voor ons gekruist, of soms Kuyper of Barth of Kohlbrugge - òf Christus? Zijn wij gedoopt in de naam van het Calvinisme of in naam van het een ander -isme - òf in naam van Christus?’ *Opwaartsche Wegen*, jrg. 14, nr. 2, april 1936, 65-67. Zie ook Houwinks artikel, ‘Schriftuurlijke kritiek’, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 14, nr. 8, oktober 1936, 244-253, als reactie op de drie vervolgartikelen van dr. R.J. Dam in *De Reformatie* van 26 juni, 3 juli en 10 juli 1936.

“streven”, zij zoeken, maar zij hebben het niet. En dat komt alweer door het gemis aan positieve, centrale leiding.’ Zijn gelijk onderbouwend verwees Rudolf van Reest naar een confidentie van de vroeg gestorven auteur J. K. van Eerbeek: ‘Men zegt wel eens, dat ik niet bij de Calvinisten hoor, maar hoe ouder ik word, hoe meer ik de wijsheid en de waarheid van de dogma’s inzie. Hoe meer ik er ook in geloof.’ Deze ‘ontroerende belijdenis’ was volgens hem tegelijk een beschuldiging: ‘Een aanklacht tegen hen, die de jongeren maar laten ploeteren en ronddolen in het labyrint van onze dusgenaamde “Protestantsch-Christelijke” kunst. Men was kopschuw van het “kerkelijk dogma”, dat was contrabande voor ieder die kunst beoefende. Kunst moest immers “vrij” zijn, en daarom is dat Protestantsch-Christelijk zoo’n heerlijk woord. Het zegt alles en het zegt niets.’ Voor Van Reest waren er slechts drie of vier uit heel die ‘Protestantsch-Christelijke’ groep, die in de geest van Kuyper en Bavincx werkten en nog durfden te spreken van Calvinistische kunst. Het konden er wellicht meer zijn, ‘die nog eenige liefde voor het Calvinistische dogma’ kenden, maar: ‘ze dolen rond in verkeerde omgeving. Ze hebben geen leiding’.

Vragenderwijs vervolgde Van Reest zijn polemieek, waarmee hij stem gaf aan een in gereformeerde kring levend christelijk-letterkundig onbehagen, dat eerder ook bij Rijnsdorp en Risseeuw te beluisteren viel.²⁶³⁵ ‘Maar we hebben “Opwaartsche Wegen” toch? Dat is het nu juist. Die hebben “we”. Maar die heeft ons al jarenlang van het goede pad afgebracht.’ Van Reest had respect voor Houwink als essayist, ‘maar ons Gereformeerde volk kent en verstaat hij niet. En zoolang een blad als “Opwaartsche Wegen” zijn stempel draagt zal er wantrouwen blijven bij ieder, die Gereformeerd denkt en zeker bij onze predikanten, die wel literaire voorlichting aanvaarden willen, maar dan Gereformeerde.’ Houwink stond daar vierkant tegenover, aldus een gebelgde Van Reest: ‘Wat hij eigenlijk wel is, weet ik niet. Hij schrijft in teveel bladen van diverse religieuze kleurschakeringen om er goed wijs uit te worden.’ Ter illustratie verwees hij naar de recensie van Roel Houwink in *Critisch Bulletin* van september 1938 over het gedenkboek van Abraham Kuyper en stelde, ‘dan merkt men al gauw, dat deze man toch wel de laatst geroepene kan zijn om ons Gereformeerde volk van literaire voorlichting te dienen’. Met dit voorbeeld wilde hij zijn lezers een blik gunnen in de ‘geestelijke gerichtheid’ van de eindredacteur van *Opwaartsche Wegen*, ‘het blad dat ons geen leiding geven kan’.²⁶³⁶ Vervolgens hekelde Rudolf van Reest het gebrek aan gedegen voorlichting en literair leiderschap in de christelijke letteren:

Wat wij zouden willen? Uit het voorgaande heeft men wel begrepen, dat wij zeer stellig overtuigd zijn van de noodzakelijkheid van positieve voorlichting in de wereld der Christelijke kunst. Daaraan hebben onze kerkbode-redacteurs behoefte, daarop wordt gewacht door onze jonge, christelijke literatoren, prozaschrijvers en poëten, daarnaar wordt verlangd door al onze Gereformeerde jonge mensen in de jeugdorganisaties, en door ieder die zich als leek interesseert voor de kunst. En er zijn toch nog mannen, die het doen kunnen? Rijnsdorp, Risseeuw, Wapenaar, De Mérode, om nu alleen maar op het gebied van de literaire kunst te blijven. Welk een zegen zou het zijn voor ons Gereformeerde volk, wanneer deze mannen het roer eens grepen. Er wordt op gewacht en er valt veel te doen!

Van Reest eindigde zijn *Reformatie*-artikel als polemisch gesteld kunstopvoedend pleidooi onder calvinisten met de oproep: ‘Wij zullen moeten komen tot scherpere antithese, óók in de kunst. En er zijn er onder ons, Gode zij dank, die hier leiding geven kunnen. Waarom komen zij niet eens voor het voetlicht?’ In het vervolgartikel op 9 december 1938 in *De Reformatie* onder de titel ‘De kunst en de Kerk’, verwees hij opnieuw naar het septembernummer 1938 van *Critisch Bulletin*, waarin de letterkundige Johan Theunisz een ‘In Memoriam’ van de schrijfster Alie van Wijhe-Smeding gaf, dat volgens hem bol stond van massieve vooroordelen. ‘Vlak onder die pracht-karakterisering van het Calvinisme geeft Mr Roel Houwink in hetzelfde tijdschrift zijn kritiek op het gedenkboek van Dr Kuyper. Wij zouden hem graag willen vragen: Wat zegt gij van al dit

²⁶³⁵ Zie: *Een geknevelde volksopvoeder*, hoofdstuk 6 *Aanvoerder zonder leger*, paragraaf 6.2: ‘Kunst en Leven’.

²⁶³⁶ A. Chorus citeerde in dit verband Menno ter Braak over Roel Houwink: ‘Bij de jongeren van na de Eerste Wereldoorlog was Ter Braak de domineevervolger: zo noemde hij Roel Houwink “stijf van de domineesrheumatiek” en sprak hij van “preken à la Plasschaert”. Zelf werd hij daarvoor door Marsman afgestraft met de naam “ouderling”.’ A. Chorus. *De Nederlander uiterlijk en innerlijk. Een karakteristiek*, 93.

fraais van Johan Theunisz, Mr Houwink? Schrijf daar nu eens over in “Opwaartsche Wegen”.²⁶³⁷ Inspelend op de kopschuweheid van bepaalde dichters om tot ‘dien Calvinistischen kring’ gerekend te worden, vervolgde Rudolf van Reest zijn met ironie geladen tirade:

Het is toch wel het ergste wat je overkomen kan, om voor bekrompen, burgerlijk door te gaan, verward te zijn in dogma’s en kerkelijke belijdenissen. Kerk en dogma hebben in onzen kring bij heel wat jongeren hun waarde ingeboet. En vooral bij onze jong-Prottestantsche dichters. De kunstzinnige christen, die bij inspiratie leeft, kan zich niet gemakkelijk wringen in het keurs van den ietwat bekrompen kerkelijken mensch. Twee maal per Zondag naar de kerk, iederen dag twee of drie maal den Bijbel lezen, dat zijn zoo van die dingen, die ‘burgerlijk’ heeten en dat verburgerlijkte christendom heeft dat misschien wel noodig, maar de ‘kunstenaar’ staat daar toch boven. Zijn blik is ruimer en zoekt breedere horizonen af. De kunst leeft uit ‘eigen innerlijke wetten’. En ach, daar legt de bloemlezing uit het werk der ‘Jong-Prottestantsche Christenen’ dan ook wel getuigenis van af.

Wederom moest de bloemlezing *Spectrum* het ontgelden: ‘Leest men dezen bundel door, dan valt het groote meerendeel al direct geheel buiten beschouwing, omdat dat deel noch protestantsch, noch christelijk is. Zij konden evengoed in elken niet-christelijken of niet-protestantschen bundel een plaats gevonden hebben. Maar wat schiet er dan over? Het is niet veel en wat nog christelijk heeten mag, accentueert onze bezwaren.’ Achtereenvolgens richtte Van Reest zijn pijlen op Muus Jacobse (K. Heeroma), P. Minderaa en G.J. Peelen.

Ik geloof, dat hier de grootste fout ligt bij de meesten van onze ‘Jong-Prottestantsche dichters’: zij hebben geen Kerkbegrip meer. In heel deze bloemlezing, die representatief moet heeten voor de productie van onze jonge christelijke dichters, is met geen woord! gerept over de heerlijkheid der Kerk, zooals ze geschonken is door Gods genade, noch over de taak, die deze Kerk opgelegd is in deze wereld. Wordt er iets gezegd in deze gedichten, dat ook maar in de buurt van de Kerk komt, dan komt er vlijmende kritiek, dan wordt de toon sarcastisch of cynisch.

Alleen de poëzie van A. Wapenaar in de bloemlezing voldeed volgens Van Reest: ‘Deze toon doet weldadig aan. Maar zij klinkt wel heel eenzaam op uit dezen bundel van christen-poëten, deze vrijbuiters op het erf der “Prottestantsch-Christelijke Kunst”, die geen binding aan Schrift en Belijdenis, aan Kerk en Dogma kennen, maar zich overgeven aan de subjectieve impressies van allerlei religieuze ervaringen, die men immers even goed in een zacht maanlandschap als binnen de kerkmuren kan opdoen. Even goed? Veel beter! Want de Kerk is maar een verburgerlijkt instituut, dat slechts nog vat heeft op de massa, die de wet van het Kunstenaarsleven immers niet kent?’ Zijn cynisme verder aanscherpend schreef R. van Reest: ‘Ach, die jong-Prottestantsche dichters, ze zitten nog ZOO hopeloos vast in de tachtiger beweging, ze hebben allemaal nog hun ivoren torentje. En dat is de ellende waar we in eigen kring mee te tobben hebben.’ Volgens hem zouden deze dichters ‘het lied van het nieuwe Jeruzalem op aarde’ moeten leren zingen.

Zij zullen de zangers van de Kerk moeten worden, want zoo lang zij zich niet bekeren in dezen weg, zullen ze tot literaire onmacht gedoemd zijn. Nu meenen zij op het breede erf der Kunst een beetje te kunnen vrijbuiten en de wereldsche Kunst wat te kunnen na-afen. Maar dat hinken op de scheidslijn van twee werelden maakt hen los van het volk, waaruit zij zijn voortgekomen en van wie zij hun inspiratie ontvangen moeten, en wier tolk zij behooren te zijn. Er is tenslotte geen Kunst zonder gemeenschap, en wie als christen de gemeenschap aan de Kerk versmaadt, zal de consequenties te aanvaarden krijgen. Consequenties, die jonge mannen als Ietswaart en Martin Leopold - naar wij hopen in vertwijfeling - reeds aanvaard hebben.²⁶³⁷

Van Reest wilde de Jong-Prottestantsche dichters met hun eigenzinnige ‘sens pratique’ echter niet te hard vallen. ‘Het is niet allemaal hun eigen schuld. Daarom: wie hier leiding geven kan, doe het!’

²⁶³⁷ De jonge dichters Jan David Ietswaart en Martin Leopold (Martin Klootra) braken reeds voor de oorlog met het calvinistisch geloof. Op pagina 6, voetnoot 1, van de bloemlezing *Spectrum* schreef de redactie, in casu Gerrit Kamphuis: ‘(...) dat de auteurs Jan Ietswaart en Martin Leopold zich niet meer als protestantsche dichters wenschen beschouwd te zien’. Ietswaart werd vrijmetselaar en Leopold trad toe tot de Rooms-Katholieke Kerk.

Op 30 december 1938 reageerde Roel Houwink in *De Reformatie* op de kritiek van Rudolf van Reest, waarbij hij eveneens een toelichting gaf op de positie van Rijnsdorp:

1. dat ondergeteekende geen 'hoofdredacteur' maar 'eindredacteur' van Opwaartsche Wegen is (een zuiver ADMINISTRATIEVE functie dus, die door mij strikt als zoodanig wordt uitgeoefend),
 2. dat het derhalve onjuist is conclusies te trekken als de heer Van Reest in het onderhavig geval doet,
 3. dat Opwaartsche Wegen steeds open heeft gestaan en nog steeds openstaat voor medewerking van Gereformeerde zijde,
 4. zoodat het ontbreken van 'voorlichtende artikelen' van Gereformeerde zijde niet aan de redactie van Opwaartsche Wegen kan worden verweten,
 5. dat C. Rijnsdorp reeds lang geleden uitgenoodigd werd deel uit te maken van de redactie van O. W., doch dat hij aan deze uitnodiging geen direct gevolg kon geven door zijn werkzaamheden aan zijn roman Eldert Holier,
 6. dat Rijnsdorp na de voltooiing van zijn werk opnieuw uitgenoodigd werd zitting te nemen in de redactie,
 7. dat Rijnsdorp deze uitnodiging thans heeft aanvaard en derhalve met ingang van den nieuwen jaargang ons zijn zeer gewaardeerde medewerking zal verleen,
 8. dat het sub 5 - 7 genoemde derhalve wel een enigszins ander beeld van de situatie geeft dan door den heer Van Reest wordt voorgesteld,
 9. dat ondergeleekende, eenigen tijd vóór het verschijnen van het artikel van den heer Van Reest, EEN PERSOONLIJK ONDERHOUD MET HEM HEEFT GEHAD, WAARBIJ DE ZAKELIJKE ZIJDE VAN DE IN HET ARTIKEL BESPROKEN KWESTIE IS BEHANDELD EN WAARIN O.A. het sub 1 - 4 genoemde onder oogen is gezien met als resultaat, dat de heer Van Reest zeide TEN VOLLE BEVREDIGD heen te gaan,
 10. dat ondergeleekende de dubbelzinnige houding van den heer Van Reest in casu gaarne aan het oordeel van de lezers overlaat.
- Indien de heer Van Reest in het kamp der Protestantsche Jongeren een splitsing forceeren wil tusschen Gereformeerden en niet-Gereformeerden, dan zal hij daartoe zich van een andere wijze van argumenteeren moeten bedienen dan die, welke hij thans in toepassing brengt en dan zal hij moeten beginnen met zaken en personen streng te scheiden.

Rudolf van Reest nam in hetzelfde nummer vervolgens het laatste woord, waarbij hij de kwestie verder op scherp stelde. Volgens hem was Houwink op geen enkel kritisch punt uit zijn artikelen ingegaan. Hij gaf weliswaar aan dat de eerste vier punten persoonlijk met hem besproken waren, waaruit bleek dat Roel Houwink niet tegen 'medewerking aan Opwaartsche Wegen van Gereformeerde zijde' was. Van Reest vond op zijn beurt dat hij geen kritiek had uitgeoefend op *Opwaartsche Wegen*. Hij had het letterkundig tijdschrift wel 'ondienstig voor ons gereformeerde leven genoemd, omdat de heer Houwink er wèl in schrijft en er zijn stempel op plaatst':

Of hij dat nu als hoofd of eindredacteur of als gewoon redacteur doet, doet verder niets ter zake. Wie den inhoud van Opwaartsche Wegen trouw nagaat, weet dat het blad zich in dienst gesteld heeft van de dialectische theologie. En nu moet de heer Houwink niet zeggen, dat ik een 'splitsing in het kamp der Protestantsche Jongeren forceeren wil tusschen Gereformeerden en niet-Gereformeerden', want die splitsing is er gelukkig, die is er geweest zoolang er Gereformeerden en niet-Gereformeerden geweest zijn. Waar het mij om te doen is, is te voorkomen, dat menschen als de heer Houwink die in bladen van allerlei richting hun medewerking geven (van dubbelzinnige houding gesproken) en in de vrijzinnige pers scherp afgeven op wat ons als Calvinisten lief en dierbaar is (zie mijn artikelenreeks - waarom gaat de heer Houwink daar niet op in?) in onzen kring leiding zouden moeten en willen geven.

Vervolgens citeerde Van Reest de opmerking van Henk van Randwijk, die op een conferentie van christelijke litteratoren gezegd had, 'dat hij eens zou doen zien hoe dr Karl Barth moet vertaald worden in een roman'. Opnieuw stipulerend, 'hoe noodig het is dat we gereformeerde voorlichting krijgen!', reageerde hij zijn frustratie af op gereformeerde Rijnsdorp, die als kersverse redacteur van *Opwaartsche Wegen* ging samenwerken met Barthianen en hun dialectische theologie:

Maar 'Opwaartsche Wegen' - waar de heer Houwink eindredacteur van is - toont zich verwoed om de waarschuwing in het Gereformeerd Jongelingsblad en wijst op de noodzakelijkheid, dat er een commissie in het leven geroepen wordt om meer 'intensief oneerlijke en onwaardige kritiek te kunnen bestrijden'. Het is nota bene op het duitse regime af. En dan zegt de heer Houwink: 'dat Opwaartsche Wegen steeds open heeft gestaan en nog steeds openstaat voor medewerking van Gereformeerde zijde'. Jawel, 'medewerking

van Gereformeerde zijde'. Het is een bekende term, die vroeger veel stof heeft opgejaagd, toen de N.R.Ct. zoo'n 'medewerker van Gereformeerde zijde' er op na hield. We weten er alles van! Wanneer de heer Houwink en zijn kameraden dan maar volop gelegenheid krijgen om op alles wat ons Gereformeerde leven lief is los te branden, dan mag er zoo'n Gereformeerde medewerker wel naast staan! Wij bedanken er voor!

Op nieuwjaarsdag 1939 schreef Rijnsdorp aan zijn vriend Risseeuw over Van Reest: 'Las je Van Spronsen in het jongste Ref. no? Vreemd dat hij niet even van te voren met me heeft gesproken. Het is een soort désavoueren bij voorbaat. Hij meent het goed, maar ik kan 't niet bewonderen. Ik hoop niet, dat ik van Gereformeerde "zijde" ben.' Rijnsdorp vervolgde, inhakend op het aan hen geadresseerde verwijt over gebrek aan leiding. 'Als het Geref. publiek ons in gebreke wil stellen, kunnen wij met recht zeggen: wat doen jullie om het ons mogelijk te maken onze vleugels uit te slaan? Ze moeten de V.U in gebreke stellen, die heeft verzuimd op Calv.-aesthetisch terrein tijdig voorlichting te geven en "lijnen uit te stippelen". Wij hebben nauwelijks tijd voor onze corresp. bij te houden of voldoende uit te rusten van ons dagelijksch werk. En wat willen de lezers van het Jongelingsblad en dergelijke? Bonte leuzen, die hen ontslaan van zelfstandig denken. Is literatuur politiek of theologie geworden? Het beste in deze dagen is zich vaster aan God en Zijn Woord te verbinden en vrijer te worden van mensen. In het zoeken van Gods eer ligt een enorme bevrijdende kracht. Maar onze eigen eer moet dagelijks gekruisigd worden!'²⁶³⁸

Piet Risseeuw, die de polemiek tussen Van Reest en Houwink eveneens gelezen had, reageerde een dag later ontstemd: 'Wat een misselijk stukje van Van Spronsen, in antwoord op het schrijven van Houwink. Verdachtmakend in hoge mate. Neen, zo moet het zeker niet!'²⁶³⁹ Volgens Risseeuw had Gerrit Kamphuis reden om verontwaardigd te zijn: 'Hier is iemand aan het woord, die in de grond der zaak de mening vertolkt van vele gereformeerde mensen, doch hij doet het op een totaal verkeerde manier.' Op 5 januari 1939 schreef Rijnsdorp aan Risseeuw, dat Kamphuis hem 'een hartelijk epistel' had geschreven naar aanleiding van de kwestie Van Reest. 'Ja, het zal niet gemakkelijk zijn, maar me dunkt met recht door zee te gaan zal 't meest worden bereikt op den duur.' Kamphuis reageerde verbolgen op het gewraakte artikel van Rudolf van Reest in *De Reformatie*. Aan Rijnsdorp schreef hij op 4 januari 1939: 'Vooral het laatste nummer, waarin jouw persoon en karakter (als zou je je leenen tot "medewerker van Geref. Zijde" in een anti-Geref. Tijdschrift) op het grofst beleedigd worden, heeft mijn verontwaardiging en bedroefdheid gaande gemaakt'. In zijn antwoord aan Kamphuis,²⁶⁴⁰ ging Rijnsdorp dieper in op zijn motief waarom hij ditmaal - na twee eerdere weigeringen in 1931 en 1935 - wel het redacteurschap van *Opwaartsche Wegen* had aanvaard.

Een hartelijke handdruk voor je spontane brief en wederkeerig een gezegend en productief jaar 1939 toegewenst. Ja, ik vind die artikelen van R. van R. ook zeer ongelukkig. De gulle manier, waarop Houwink mij opnieuw in de Red. van O.W. vroeg, heb ik zeer op prijs gesteld en al vind ik inderdaad, dat hij wat veel op het Barthiaansche stokpaard zit, ik had het gevoel niet goed te doen met nu weer te bedanken en heb hem ongeveer per omgaande mijn antwoord gezonden. Zoolang mijn boek niet af was durfde ik geen verbintenis aan; bovendien heb ik in de afgelopen jaren diverse ernstige moeilijkheden in mijn meer persoonlijke leven moeten doorworstelen, die mij des te voorzigtiger maakten. Nu mijn boek af is en die moeilijkheden waarop ik zinspeelde voorbij zijn, merk ik tevens dat ik wat rijper en zelfstandiger ben geworden. Vergeet niet dat ik van kind af aan altijd tegen de stroom heb moeten oproeien en praktisch nooit over wat vrije tijd heb kunnen beschikken, zoodat ik nu nog veel liever eerst nog eenige jaren receptief zou willen blijven. Maar je wordt min of meer gedwongen voor het voetlicht te treden. Zoo had ik maar liefst zoo onopgemerkt mogelijk aan O.W. willen deelnemen, met voornamelijk stille arbeid en liever met novellen dan met critieken. En nu ineens dit rumoer.

Over Rudolf van Reest als instigator van deze sterk theologisch gemotiveerde woordenstrijd schreef Rijnsdorp bedachtzaam in het vervolg van zijn reactie aan Gerrit Kamphuis, de bevriende secretaris van de *Christelijke Auteurskring* die hij volledig vertrouwde:

²⁶³⁸ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 1 januari 1939.

²⁶³⁹ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, d.d. 2 januari 1939.

²⁶⁴⁰ Brief van C. Rijnsdorp aan G. Kamphuis, d.d. 5 januari 1939. Archief G. Kamphuis, *Literatuurmuseum*, Den Haag.

Ik heb R.v.R. nog niet geschreven; 'k had gehoopt hem persoonlijk te spreken. Ik vind 't eerlijk gezegd een beetje banaal om direct op te vliegen nu iemand me in een verkeerd daglicht stelt. Het moeilijke is, dat ik overigens met R. v. R. sympathiseer en ik dacht ook dat dit wederkeerig zoo was. Vooral de Ref.[ormatie], die altijd spreekt van 'concreet zijn in de polemieck', mocht wel even een jaartje afwachten, om me dan in concreto op de vinger te tikken, zoo ze dat kon. Jammer dat Schilder op zee zit, anders weet ik nog niet wat ik deed, ik ben n.l. nog steeds medewerker van de Ref. Nu zal ik 't maar even aanzien; wie mij wil afvallen op grond van wat R. v. R. schreef, nu, diens sympathie zal ik dan moeten missen. Juist de laatste jaren van mijn leven heb ik geleerd, dat onwaardige wapens zich tenslotte keeren tegen wie ze hanteert. 't Klinkt misschien Farizeesch, maar ik meen het oprecht, als ik zeg, dat ik ook in Opw. W. zal streven naar de eer van God, en naar vrijheid ten opzichte van menschen.

In het februarinummer 1939 van *Opwaartsche Wegen*, dat opende met de mededeling dat H. de Bruin en C. Rijnsdorp met ingang van de nieuwe jaargang tot de redactie zouden toetreden, reageerde Kamphuis waardig op de verdachtmakingen van de *Reformatie*-medewerker.²⁶⁴¹ In de rubriek 'Puntjes bij Paaltjes' constateerde de gereformeerde dichter en medesamensteller van *Spectrum* onder de titel: 'Een misleidend stuurman aan den wal', dat Van Reest zich een speciale gereformeerde poëzie en romankunst wenste, naast een gereformeerde kritiek, die alles in rechte banen moest houden. Daarmee bevond Van Reest zich volgens Kamphuis op een verkeerde weg om de eenvoudige reden, 'dat de Christelijke kunst tot een terrein hoort, waar alle op dezelfde basis staande Christ geloovigen behooren samen te werken'. Volgens zijn inschatting als secretaris van de *Christelijke Auteurskring*, stemden al 'onze voornaamste auteurs' in met deze samenwerking. De polemieck in *De Reformatie* noemde Kamphuis 'beslist verwerpelijk', waarbij hij een aantal feiten en diskwalificaties kort weerlegde. Op enkele kritiekpunten reageerde hij wel, 'teneinde het postvatten van verkeerde voorstellingen bij argelooze lezers te voorkomen'.

Over de belangrijkste grief van Rudolf van Reest, namelijk, het ontbreken van literaire leiding, schreef Kamphuis: 'Wanneer de heer Van Reest roept om leiding in de Christelijke (door hem verengd tot: Gereformeerde) kritiek, zegt hij: "Er zijn toch nog mannen, die het doen kunnen: Rijnsdorp, Risseeuw, Wapenaar, De Mérode"'. Ik begrijp niet, hoe de heer Van Reest den moed heeft over ons literaire leven te spreken, als hij niet weet dat Rijnsdorp, Risseeuw en Wapenaar geregeld leiding gevende recensies in de Christelijke bladen schrijven en dat De Mérode geen criticus is (...), maar dichter.' Vervolgens ging hij in op de door Van Reest gewraakte passus uit de bloemlezing *Spectrum*: 'En voorts bedenke men, dat de poëzie der jong-protestanten geen zaak is van dogmatiek of moraal, of ingedeeld zou kunnen worden naar protestansch-kerkelijke groepeeringsen, maar een in vrijheid, d.w.z. naar eigen wetten bloeiend gewas op het gebied van het protestantsch-christelijk leven (...)'²⁶⁴² Dit citaat was door Van Reest geïnterpreteerd als: 'Ja, die vrijheid om naar eigen wetten te leven ...'.

Gerrit Kamphuis repliceerde op zijn beurt: 'Niet alleen hebben de samenstellers van "Spectrum" dit nooit geponeerd, maar ook meen ik te weten, dat zelfs aan de Vrije Universiteit de eigenwettigheid binnen elke levenssfeer (wetskring) door professoren in de filosofie geleerd wordt.'²⁶⁴³ Minzaam concludeerde hij: 'Van iemand, die (om welke onnaspeurbare reden dan ook) een rancune tegen dichters heeft kan men overigens moeilijk veel begrip voor deze dingen verwachten.' Na zijn wedervraag of A. Wapenaar - die volgens Van Reest wel voldeed aan de behoeften van 'Gereformeerde kerkmensen' - inderdaad zo gewaardeerd werd dat zijn bundels uitverkocht waren, eindigde Kamphuis: 'Schaam u, mijnheer Van Reest, om met dergelijke praatjes, halve waarheden en verwarring stichtende frasen onze literaire sfeer te vertroebelen en ons christelijk-literaire leven in verdenking te brengen.' In zijn 'Naschrift' schreef Kamphuis - als reactie op het antwoord van Rudolf van Reest op het 'zuiver zakelijk ingezonden stuk' van Houwink in *De Reformatie* van 30 december 1938:

²⁶⁴¹ Gerrit Kamphuis, 'Een misleidend stuurman aan den wal', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 16. nr. 12, februari 1939, 626-629.

²⁶⁴² G. Kamphuis, e.a., 'Verantwoording', in: *Spectrum*, 7.

²⁶⁴³ Gerrit Kamphuis had als eerstejaarsstudent aan de *Vrije Universiteit* te Amsterdam de verplichte colleges in de *Wijjsbegeerte der Wetsidee* gevolgd bij prof. dr. D.H.Th. Vollenhoven.

Ik kan niet anders doen dan hem toeroepen: om alles wat u lief is, houdt op met uw heilloos geschrijf, dat haat en verdeeldheid zaait in onze christelijke literatuur en het werk poogt af te breken van auteurs, die in hun samenwerking op literair-cultureel gebied de eenheid in Christus belangrijker achten dan de verdeeldheid in kerkelijk richtingen.

Op de verdachtmakingen van Rudolf van Reest aan het adres van Rijnsdorp reageerde Kamphuis scherp afwijzend, waarbij hij eveneens een misplaatste vergelijking van deze criticaster hekelde:

Kan men echter, vraag ik mij tegelijk af, een beter inzicht verwachten van iemand, die Rijnsdorps persoon en karakter op het grofst beleedigt (N.B. zijn collega-medewerker in "De Reformatie"!)) door het in dit antwoord te doen voorkomen, alsof deze er zich toe leent als 'medewerker van Gereformeerde zijde' in een anti-Gereformeerd Opwaartsche Wegen op te treden? Van iemand die, die thans ook het Verbond van Chr. Letterk. Kringen tegen zich in 't harnas jaagt, door te beweren dat een commissie ter bestrijding van onwaardige critiek 'op het Duitse regime' af is? Immers is de gedachte van zoo'n (in voorbereiding zijnde) commissie niet afkomstig van Houwink, maar van het Bestuur van genoemd Verbond, dus van de literatuurminnende Christelijke lezers zelf.²⁶⁴⁴

Hij besloot zijn repliek met de suggestie dat als de reactie van Van Reest niet zou gaan om een 'voor ons onverklaarbaar ressentiment', dat R. van Reest alias Van Spronsen wellicht - gezien zijn relaties met de uitgeverwereld - een proefballonnetje voor een nieuw tijdschrift wilde oplaten.²⁶⁴⁵ Aan Rijnsdorp verklaarde Kamphuis zijn publiek verweer tegen 'zulk onrust stokend geschrijf' van Rudolf van Reest. 'Behalve om je rechtstreeksche medewerking aan Opw. Wegen, was ik ook hierom zoo blij met het door jou aanvaarden van het redacteurschap, dat het odium van eenzijdigheid nog meer hielp tegengaan; want men drukt het blad maar al te graag in een hoek, waarin het niet wil staan. Hoe denk je zelf over dit alles? 't Is te hopen, dat de meneer Van R. geen proselieten maakt.'²⁶⁴⁶

Hoewel Rijnsdorp de polemiek in *De Reformatie* beslist afwees, was hij het op bepaalde kritiekpunten niet geheel oneens met Van Reest. In het autobiografisch essay *Kerstmis 1938*, dat hij in het maartnummer 1939 van *Opwaartsche Wegen* publiceerde,²⁶⁴⁷ reageerde Rijnsdorp zijdelings op het aan hem en zijn literaire bondgenoten A. Wapenaar en P.J. Risseeuw gerichte verwijt, dat zij aan de gereformeerde jongeren te weinig voorlichting zouden hebben gegeven:

Het heeft er in ons literair wereldje wel eens de schijn van gehad, dat het altijd de Gereformeerden waren, die het ontgelden moesten. Ik kan het niet helemaal ontkennen. - Het initiatief en de vaste aanhang komen in ieder geval voor een belangrijk deel uit de Gereformeerde hoek. Ook weet ik zeker - met dezelfde zekerheid, waarmee een wichelroedeloper op water of metaal stuit - dat er in die volksgroep nog grote literaire mogelijkheden schuilen.

Desondanks zat er volgens hem 'iets onbillijks' in de kritiek van Van Reest. 'Wat Wapenaar heeft verricht is nog niet zo lang geleden bij zijn jubileum geprezen. En wat Risseeuw betreft, die heeft nooit anders gedáán dan kloppen aan de deuren van de eenvoudigen en jongeren, om opening voor de literatuur te verkrijgen, zowel in de zin van ontvangen als voortbrengen. Zelf meen ik óók wel eens een lezing te hebben gehouden.' Met dit understatement verwees Rijnsdorp naar zijn jarenlange lezingenpraktijk in stad en land, waarmee hij vanuit zijn dubbele cultuurtaak: artistiek en pedagogisch, vanuit zijn strategische leus: *Het volk aan de kunst*, leiding gaf aan de culturele opvoeding van het calvinistisch volksdeel, echter - als een 'aanvoerder zonder leger'.²⁶⁴⁸

²⁶⁴⁴ Kamphuis doelde op de zogenaamde 'Critiek-Commissie', zie: hoofdstuk 7 *Christelijke-literaire organisatie*, paragraaf 7.5: 'Critiek-Commissie'.

²⁶⁴⁵ Tot slot vroeg Gerrit Kamphuis zich af waarom hoofdredacteur prof. dr. K. Schilder 'een dergelijk erbarmelijk kampvechter' uitgezonden had, die 'noch de grootte en kracht van Goliath, noch de doeltreffende slagvaardigheid van David' bezat. Het deed hem eerder denken aan 'dat Oud-Testamentische verhaal, dat vertelt, hoe de bewoners van een stad een stelletje invaliden ter verdediging op den muur plaatsten om de belegeraars te hoonen'.

²⁶⁴⁶ Brief van G. Kamphuis aan C. Rijnsdorp, d.d. 4 januari 1939.

²⁶⁴⁷ C. Rijnsdorp, 'Kerstmis 1938', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 17, nr. 1, maart 1939, 1-7.

²⁶⁴⁸ J. van Doorne, 'Kees Rijnsdorp 65 jaar', in: *Trouw*, 19 september 1959.

Daarbij wilde hij vanuit de *Wijsbegeerte der Wetsidee* met de soevereiniteitsgedachte van de kunst als zelfstandige wetskring geen 'literair Program van Beginselen, om actie voor te kunnen voeren, juist zoals in de politiek'. Volgens hem zat daar het misverstand met de critici, die Rudolf van Reest in zijn polemieke vertegenwoordigde: 'Er zit iets goeds in: men wil gezag, duidelijke uitspraken, leuzen desnoods. Tot zover kan ik het nog wel waarderen: die mentaliteit van het "zal ik ze slaan, mijn vader?" leeft in mij ook wel enigszins. Maar lelijker is, dat men in de grond van de zaak altijd weer twee dingen van ons vraagt: kunst of kunstbeschouwing in dienst van een gedachte, propaganda dus, en: een index.'²⁶⁴⁹ Voor dit propagandistisch keurslijf bedankte de onverschrokken neocalvinist Rijnsdorp, artistiek, geestelijk en principieel. Literatuur was voor hem als overtuigd aanhanger van de calvinistische *Wijsbegeerte der Wetsidee* - zowel als kunstenaar en kunstopvoeder - een autonome levenskring, onafhankelijk van politiek en theologie.

III *Kunst en religie (en publiek)*

Hoe nauw kunst, religie en het christelijk (lezers)publiek in hun onderlinge relaties met elkaar vervlochten waren, toonde de 'Asser-kwestie' met ds. J.G. Geelkerken uit 1926, waar Rijnsdorp niet alleen als gereformeerd ouderling, maar ook als letterkundig adviseur van uitgever S.J. Koning mee te maken kreeg.²⁶⁵⁰ Op 13 augustus 1931 schreef hij vanuit zijn taak als meezer aan mevrouw H. Kuyper-Van Oordt: 'Van Korthuys heb ik een roman "Wijkende Wegen" ter beoordeeling voor Koning's Uitgeverij; het boek behandelt de Asser kwestie. Jammer dat het onderwerp zoo weinig actueel is.' Vlak voor zijn zomervakantie naar Rockanje had Rijnsdorp het manuscript, waarin Piet Korthuys onder zijn schuilnaam Willem Evers de strijdperiode van de Gereformeerden Kerken met de Amsterdamse predikant en zijn bijbeluitleg kritisch-verbeeldend had verwerkt, op 20 juli 1931 ter beoordeling ontvangen. Hoewel de jury van Daamen's prijsvraag een positief oordeel over de roman van Korthuys had geveld, wilde uitgever D.A. Daamen na rijp beraad niet tot uitgave overgaan. Uitgever Koning merkte echter over de roman *Wijkende Wegen* onverschrokken op: 'De Gereformeerde pers over Korthuys vreezen we niet. Met het oog op het debiet kun je die beter mee hebben, maar ... even goeie vrienden.'²⁶⁵¹

Rijnsdorp vatte in zijn uitvoerige beoordelingsbrief de roman *Wijkende Wegen* van Willem Evers, die zich grotendeels afspeelde in Rotterdam, eerst kort samen. 'Een jonge man ziet zijn weg afwijken van die van zijn vader door de Asser kwestie, van zijn lief wordt hij gescheiden door een andere jonge man en ten slotte verlaat hij het land om in Indië zendeling te worden.' Na een analyse over het literair gebruik van het eerste grote conflict in de *Gereformeerde Kerken in Nederland* uit 1926, de romantische uitwerking van de kerkelijke tweespalt tussen de jongere (anti-Assen) ten opzichte van de oudere generatie (pro-Assen) en de zwakke poging tot psychologie - waarbij Rijnsdorp opmerkte, dat veel H.V.-ers en anderen niet blij met dit boek

²⁶⁴⁹ In 1937 werd vanuit de Rooms-Katholieke Kerk de *Informatie Dienst Inzake Lectuur* (IDIL) opgericht. Hiermee werd op principieel katholieke basis de morele inhoud van literatuur beoordeeld en door middel van de Romeinse cijfers van I tot V van een morele kwalificatie voorzien: van 'verboden lectuur' tot 'lectuur voor allen'. Een kerkelijke c.q. bisschoppelijke bevoogding, die Rijnsdorp niet wilde, ook later niet in zijn dagbladkritieken, hoewel hij daarin morele oordelen vanuit zijn calvinistische levensbeschouwing bepaald niet schuwen zou. Ook de protestanten kenden een vergelijkbare lectuurvoorlichting vanuit de *Protestantse Stichting ter bevordering van het Bibliotheekwezen en de Lectuurvoorlichting in Nederland* (PRISMA).

²⁶⁵⁰ Voor uitgever S.J. Koning was Rijnsdorp een waardevol contact gezien zijn connecties in de Jong-Protestante letterkundige beweging. Op 30 januari 1931 vroeg Koning aan Rijnsdorp: 'Het gerucht bereikt ons dat de heer Tom de Bruyn aan een boek bezig zou zijn, dat reeds tamelijk ver is gevorderd. Kan U; 1. meedeelen of vermoeden, dat dit zoo is? 2. daarvan iets/veel verwachten? 3. ons het adres verschaffen? U gevoelt, we zouden niet graag te laat willen zijn. En de heer De Bruyn is een vriend van U, naar ik meen?' De enige roman die Tom de Bruyn schreef, *Tussen hemel en aarde*, zou pas in 1937 bij uitgeverij U.M. Holland verschijnen. Op 3 februari 1931 vroeg Koning of Rijnsdorp samen met P.H. Muller hem 'van dienst zou kunnen zijn ten opzichte van het uitgeven van christelijke romans'. Op 11 februari 1931 stelde hij tevreden vast: 'Ik twijfel niet, of onze samenwerking als driemanschap zal vruchtbaar kunnen zijn.' Rijnsdorp beoordeelde ook voor Koning diverse manuscripten, die hij meestal voorzag van een negatief uitgeefadvies. De uitgever vroeg Rijnsdorp ook geregeld als 'aanbrenger' uit te zien naar nieuwe boeken voor zijn fonds.

²⁶⁵¹ Brief van S.J. Koning aan C. Rijnsdorp, d.d. 12 augustus 1931.

zouden zijn -, kwam hij tot een afwijzend oordeel: 'Eindbezwaar: het boek is daarom af te wijzen, omdat het niet intelligent genoeg is. Een eenvoudig lezer met een helder verstand zal het onbevredigd uit de handen leggen.'²⁶⁵² Over de jonge auteur, die Rijnsdorp in het Rotterdamse christelijk-letterkundig kringleven had leren kennen, schreef hij: 'Jammer van mijn goeie kennis Korthuys, die trouwe correspondent en hartelijke jongen!²⁶⁵³ Ik las de laatste bladzijden van het boek met eenige ontroering. Daar lag zijn hart in. Meer dan graag gun ik hem een plaatsje onder de zon, maar dat mag geen doorslaand argument zijn. Voor "lectuur" is het te agressief, voor een aanval is het te ondoordacht en historie is het ook niet. Jammer!' Uitgever S.J. Koning nam het advies van Rijnsdorp ter harte en stuurde het manuscript door naar *U.M. Holland*, die de roman *Wijkende Wegen* in 1933 uitgaf. Niet alleen *D.A. Daamen's Uitgeversmaatschappij N.V.*, ook de uitgeverijen *Bosch & Keuning* en *J.H. Kok* hadden de uitgave niet aangedurfd. Uitgever J. van Ulzen, die bij het gereformeerde 'Hersteld Verband' in Amsterdam kerkte, maakte veel reclame voor de roman en verwees daarin expliciet naar de Beweging der Jongeren: 'De roman, geïnspireerd op de zogenaamde "Critiek der Jongeren" waarover de laatste jaren in bepaalde kerkelijke kringen zooveel te doen is geweest.'²⁶⁵⁴

Over het beoordelen van een manuscript schreef Rijnsdorp aan het slot van zijn brief aan uitgever Koning: 'Van Risseeuw hoorde ik, hoe ongeveer de usantie is bij de honoreering van mss.[manuscripten], n.l., bij acceptatie 10% van het hon.[honorarium] en bij weigering f. 25,-. Is dit ongeveer zoo? Korthuys' ms. is heel goed leesbaar. Ik zou u willen voorstellen dit advies met f. 15,- te honoreeren. Wat denkt U ervan?' Zakelijk ingesteld was Rijnsdorp niet; in dat opzicht had Piet Risseeuw een sterker ontwikkeld talent.²⁶⁵⁵ Overigens kreeg Rijnsdorp van uitgever S.J. Koning keurig f. 25,- voor zijn letterkundig advies over de roman uitgekeerd. Voor de *N.C.R.V.*-microfoon mocht Rijnsdorp de in 1933 verschenen roman *Wijkende Wegen* van de radiocommissie niet bespreken. Op 28 augustus 1934 schreef Korthuys hem quasi verontwaardigd: 'Wat een censuur heb je overigens in Nederland, dat jij niet eens W.W. voor de microfoon mocht bespreken.' Een saillant detail, dat als uitingsvorm van symbolisch geweld treffend weergaf hoe mede door de theologische dominantie in gereformeerde kring - tot en met de christelijke omroep toe - de gelederen werden gesloten na de eerste kerkscheuring in de *Gereformeerde Kerken in Nederland*. Anders dan zijn vriend P.J. Risseeuw, die het meelesen van manuscripten bijna als vak beoefende, heeft Rijnsdorp de officiële taak van meeleser slechts een keer gepraktiseerd met deze kerkelijk-kritische roman, als vriendendienst voor zowel Piet Korthuys als voor de uitgever van zijn romandebut *Koningskinderen*.

De 'Asser-kwestie' zat Rijnsdorp echter dichter op de huid dan uit zijn meelezerschap bleek. Eind 1925 was hij, ondanks zijn drukke kantoorbaan overdag bij het Agentschap

²⁶⁵² Brief van C. Rijnsdorp aan S.J. Koning, d.d. 18 augustus 1931. Over *Wijkende Wegen* merkte Rijnsdorp vervolgens op: 'Het religieus gehalte van het boek is, mede door het onlogische van de opzet, niet overtuigend. En jammer is, dat zodra de godsdienst spreekt, ook de erotische bijtonen meeklinken en omgekeerd. Van God tot de struische meisjesbeenen il n'y a qu'un pas.' Overigens gaf Korthuys later Rijnsdorp gelijk in zijn brief van 28 augustus 1934: 'Je opmerkingen over *Wijkende Wegen* zijn juist, ik heb veel door dit boek geleerd, niet in het minst door de reacties, ik heb er fraaie stukjes over, nou! (...) Hoe het debiet is geweest, weet ik niet. Het boek heeft voor mij ook weer afgedaan.'

²⁶⁵³ Piet Korthuys stelde dat Rijnsdorp zijn brieven slechts sporadisch beantwoordde. Op 30 augustus 1933 schreef Korthuys hem bij de aanvang van zijn brief: 'Je laatste brief dateert van ... 23 Juli 1932, de mijne van 26 augustus 1932, als reactie op jouw brief en tevens felicitatie voor je verjaardag. En voelde ik mij thans niet opnieuw geroepen je te feliciteeren, dan zou ik misschien niet uit wraak schrijven, want je liet mij maar zonder een van die verkwikkende brieven van jou, na je laatsten van meer dan een jaar terug! Of ligt de schuld bij de post? Maar op 28 augustus 1934 gaf Korthuys hem ruitelijk eerherstel, want Rijnsdorp had inderdaad op 27 september 1932 geschreven, met het spreekkoor als bijlage toegevoegd, en daarna nog op 30 september 1933.

²⁶⁵⁴ J. van Ulzen, *Geysi 'n Boek*, prospectus *U.M. Holland* - Amsterdam. Nieuwe uitgaven 1933.

²⁶⁵⁵ P.J. Risseeuw had na overleg met uitgeverij *J.H. Kok* de Haagse componiste Rosie de Cocq gevraagd veertien versjes van Jacqueline van der Waals op muziek te zetten. Aan Rijnsdorp had hij om een 'bevoegd' oordeel gevraagd, waarvoor hij hem f. 10,- bood. Op 27 december 1932 bedankte Risseeuw zijn vriend voor het 'gewaardeerd advies', waarbij hij aangaf nog niet te weten wat er met de composities zou gaan gebeuren. De getoonzette gedichten van Jacqueline van der Waals werden echter nooit uitgebracht.

Rotterdam van de *Nederlandsche Handel-Maatschappij N.V.* en zijn beginnende literaire praktijk in de avonduren, ouderling geworden in de gereformeerde kerk van Rotterdam-Delfshaven. Aan het begin van zijn ambtsperiode domineerde de zogenaamde 'kwestie-Geelkerken' de kerkelijke agenda van de *Gereformeerde Kerken in Nederland*. Dr. J.G. Geelkerken, gereformeerd predikant te Amsterdam en oud-student van de *VU*-hoogleraren dr. A. Kuiper en dr. H. Bavinck, had publiekelijk vraagtekens geplaatst bij de interpretatie van de bijbel in het gereformeerde kerkverband. Geelkerken betwijfelde openlijk of de slang in het paradijsverhaal echt gesproken had, waarmee hij de historische juistheid van *Genesis* 3, het verhaal van de Zondeval, ter discussie stelde. Geelkerken werd uiteindelijk in 1926 door de Asser Synode geschorst en afgezet.²⁶⁵⁶

Een groot deel van zijn Amsterdamse kerkelijke gemeente volgde de geschorste predikant, evenals enkele andere afgezette predikanten, waarna de *Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband* werden opgericht.²⁶⁵⁷ Overigens was Geelkerken niet alleen een scherpzinnig theoloog, maar ook een predikant met literair gevoel en letterkundig inzicht. Op 14 mei 1924 had hij een lezing gehouden voor de kring Amsterdam II (aangesloten bij de *Bond van Christelijk-Letterkundige Kringen in Nederland*) over 'De letterkundige waarde van ons Kerklied'. Aan het slot van zijn lezing concludeerde hij, 'dat er slechts één weg is om onze psalmen een schooner en ook waardiger aanzien te geven: Ze zouden door een *Nederlandsch dichter* in het Hebreeuwsch moeten worden bestudeerd, en aangevoeld in hun oorspronkelijke beteekenis en bedoeling, en vervolgens in vrije *Nederlandsche verzen* moeten worden overgezet'.²⁶⁵⁸

Terugblikkend op de kwestie-Geelkerken en zijn eigen betrokkenheid hierbij schreef Rijnsdorp bijna een halve eeuw later: 'Voorop staat dat ik in 1926 kerkelijk gesproken een groentje was.'²⁶⁵⁹ Desondanks had hij twee jaar voordat deze kerkelijke kwestie speelde in de *Delfshavensche Kerkbode* een kritisch artikel geschreven tegen het arrivisme en het epigonisme in de *Gereformeerde Kerken in Nederland* onder de titel 'Een goed Calvinist'. Rijnsdorp had in zijn bijdrage bewust de gevlugelde woorden uit de *Faust* van Goethe geciteerd: 'We hebben het heerlijker ver gebracht.' In zijn naïviteit had hij verwacht dat 'heel wat kerkbodes' zijn opiniestuk zouden overnemen. De enige kerkbode die dat inderdaad deed - overigens zonder de initialen van C.R. erbij te plaatsen - was de *Overtoomsche Kerkbode* van ds. J.G. Geelkerken,²⁶⁶⁰ die toen al, zoals de term luidde, 'suspect' was. Veelzeggend was de tekst waarmee Geelkerken het artikel van Rijnsdorp inleidde: 'In de *Delfshavensche Kerkbode* kon men onlangs het volgende lezen, waaraan wij onzerzijds geen woord toevoegen. Deze woorden spreken geheel voor zichzelf. Mogen zij ook spreken tot ons.' Hoewel Rijnsdorps bijdrage - op het citaat van Goethe na - weinig onthulde over zijn literaire ontwikkeling, toonde het kerkbodeartikel naast een kritisch-betrokken geluid ook een eigen signatuur, die typerend werd voor zijn stijlontwikkeling als essayist:

Een goed Calvinist

Een goed Calvinist is het tegendeel van een sleurmensch; hij is in geestelijken zin een vechtersbaas; hij vraagt altijd naar het echte, naar het levende, naar het uit de kern van het gemoed ontsprongene. Wie immers zelf waarachtig leven bezit en een beginsel van eeuwige jeugd, kan immers niet berusten bij gewoonte, conventie, sleur, en wat dies meer zij! En nu hebben wij veel zulke mannen gehad in de dagen

²⁶⁵⁶ Op 8 februari 1934 schreef J.A. Groothuis een brief aan Rijnsdorp naar aanleiding van de roman *Wijkende Wegen* van Willem Evers: 'Ik heb de Asser-kwestie van betrekkelijk van nabij meegemaakt (mijn oom is Ds. W.E. van Duin, thans H.V. Amsterdam-Zuid) en weet, dat het op de synode en bij andere besprekingen soms heet toegang, "heethoofdig" wel te verstaan, en dat de "wachters op Sion's muren" soms vrij hatelijk voor de betrokken personen het "gemeene" volk inlichtten over de "wolven in Christus schaapskooi". U kent die termen wel.'

²⁶⁵⁷ Dit kleine kerkgemeenschap, waar een dozijn gereformeerde predikanten zich bij aansloot, onder wie de bekende muzische predikanten J.J. Buskes en E.L. Smelik, telde in 1930 ongeveer 6.500 zielen. In 1946 fuseerde het afgescheiden kerkverband met de *Nederlandse Hervormde Kerk* uit financiële en oecumenische motieven, en sprak men veelzeggend - verwijzend naar de *Doleantie* - van een 'hereniging' met de Hervormde moederkerk. Zie over de Asser-kwestie met dr. J.G. Geelkerken: Maarten J. Aalders, *Een handjeval verkenners? Het Hersteld Verband opnieuw bekeken*.

²⁶⁵⁸ 'Bonds- en Kring-nieuws', Verslag van de kring Amsterdam over de lezing van dr. J.G. Geelkerken, in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 2, nr. 4, 1 juni 1924 (achterbinnenpagina).

²⁶⁵⁹ Geciteerd uit het antwoord van Rijnsdorp aan de journalist N. Sheps, d.d. 17 mei 1971, naar aanleiding van zijn vragen van 27 april 1971 over de *Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband* en dr. J.G. Geelkerken.

²⁶⁶⁰ *Overtoomsche Kerkbode*. Officieel Orgaan der Gereformeerde Kerk van Amsterdam-Zuid, 17 februari 1924.

van strijd achter ons; thans zijn we werkelijk over de heele linie geworden 'bourgeois satisfaits', wel-gedane Christelijke burgers met stevige maatschappelijke positie, wel-geordende kerk- en partijverbanden, legers van onderwijsinrichtingen, stapels dag-, week- en maandbladen. Wat hebben we het 'heerlijk ver gebracht!' Het is zwaar, het is zeer zwaar om in zulk een tijd geestelijk te gedijen. Hoevelen deinen niet heerlijk mee op dat gemakkelijke 'Gereformeerde' leven, dat de geneugten van aarde en hiernamaals wil vereenigen? Hoe licht raken we het persoonlijk verband met de kern der dingen kwijt; tusschen de zaken en onzen geest schuiven zich ontelbare meeningen, gesproken of gedrukt, van anderen; ons oordeel wordt bot; we worden duizelig; de last van de traditie - de traditie, die op zichzelf zegenrijk kan werken - wordt ons te zwaar; we dreigen onze persoonlijkheid te verliezen. Nu heeft elke eeuw haar bijzondere zwakheid, waar niemand geheel aan ontkomt. Als nu die zwakheid der eeuw de kerk zoetjes, zoetjes-aan op zijpaden zou trachten te leiden en er waren geen geloovigen met warme harten en heldere koppen, die altijd, hun leven lang, vochten tegen de alles gelijk-af slijpende invloeden van hun tijd, dan sliepen we allemaal heerlijk in.

In Rijnsdorps kerkbodeteks klom tegelijk een constructieve toonzetting door, vergelijkbaar met het kritische geluid van de beweging van de Jong-Gereformeerden in de *Gereformeerde Kerken in Nederland*. Zijn vroeg kerkelijk-kritisch engagement beperkte zich kennelijk niet alleen tot de protestantse literatuur. Gelijklopend aan zijn ontwakend schrijverschap beleed hij zijn diepe geestelijke verbondenheid met Kuypers gereformeerde kerkverband: 'Eigenlijk was ik het type om met Geelkerken mee te gaan. Ik volgde de theologische discussies in de pers en kwam tot de slotsom dat Geelkerkens theologische opvattingen halfslachtig waren. (...) Maar de binding aan mijn kerk was te sterk om die terwille van mijn literaire en algemeen-kunstzinnige idealen te verbreken. Ik zag een soort propagandistische taak *binnen* de eigen kerkgemeenschap.'²⁶⁶¹ Ondanks, of misschien dankzij dit artikel uit 1924 in de *Delfshavensche Kerkbode* werd Rijnsdorp een jaar later tot ouderling gekozen in de gereformeerde *Dryststraatkerk*. Van 1925 tot 1929 diende hij deze kerkelijke gemeente in het ambt van ouderling; een positie waarover hij later in relatie tot J.G. Geelkerken opmerkte: 'Een functie bekleden brengt altijd een zekere binding met zich mee.'²⁶⁶² Hieruit bleek - gezien het grote tijdsbeslag dat het ambt legde op zijn schaarse vrije tijd en dus ook op zijn schrijverschap - eveneens zijn trouw aan de kerk en het kerkverband.

Uiteindelijk heeft Rijnsdorp in de kwestie-Geelkerken 'toen het erop aankwam' zich als kerkenraadslid geconformeerd aan het advies van een Delfshavense ambtsbroeder die als synodelid in Assen was geweest: 'Toen een door onze kerkeraad naar Assen afgevaardigde ouderling (Muys) zijn bril afzette en ons verzekerde dat Gods Woord werd aangetast, voelde ik mij op zijn gezag overtuigd dat Geelkerken verkeerd zat.'²⁶⁶³ Rijnsdorp betitelde zichzelf 'nogal conformistisch' in die dagen en had een instinctieve weerzin 'tegen het breken met een kerk waaraan je trouw hebt beloofd'. Een houding die hij later zelf typeerde als: 'Noem het hondetrouw, mij best.'²⁶⁶⁴ In 1975 schreef hij in een terugblik op de Asser-kwestie: 'In 1926 ging ik niet met Geelkerken mee, omdat ik, meer intuïtief dan bewust, bij hem het gemis bespeurde van een alternatieve theologie.'²⁶⁶⁵ Terugblikkend op deze theologisch-omstreden kwestie gaf hij in 1971 aan: 'Ik had toen geen connecties met de leidende figuren in onze kerken, ik was een mannetje van niets en dus aangewezen op wat er in de pers te lezen viel. Wat er allemaal binnenskamers is gezegd en hoe de onderlinge verhoudingen lagen, daar weet ik niets van. Ik denk dat de behoefte om een gesloten kerkfront te blijven vormen zwaarder heeft gewogen dan begrip voor moeilijkheden. De Kuypertiaanse discipline werkte toen nog heel sterk na.'²⁶⁶⁶

Volgens Rijnsdorp verkeerde het gereformeerde kerkverband kort na de dood van dr. A. Kuypers in de greep van het epigonisme: 'En doordat er heel wat bereikt en tot stand gekomen was, waren ze ook niet vrij van arrivisme.' Hij gaf hierbij aan, dat het 'de epigoon er vooral te doen is de zaken op de bestaande voet vast te zetten'. De kerkelijke vernieuwingen lagen naar zijn

²⁶⁶¹ C. Rijnsdorp, 'Waarom ben ik in de kerk gebleven?', in: *Gereformeerde Kerkbode*, (officieel orgaan van de Gereformeerde Kerken van Rotterdam, Rotterdam-Delfshaven, Rotterdam-Zuid, Rotterdam-Kralingen, Capelle aan de IJssel en Krimpen aan de IJssel), 18 april 1980, jrg. 10, nr. 10.

²⁶⁶² *Ibidem*.

²⁶⁶³ *Ibidem*.

²⁶⁶⁴ *Ibidem*.

²⁶⁶⁵ C. Rijnsdorp, 'Kerk kan niet op haar eentje beslissen', in: *Trouw/Kwartet*, 29 mei 1975.

²⁶⁶⁶ Geciteerd uit het antwoord van C. Rijnsdorp aan N. Scheps, d.d. 17 mei 1971.

ervaringen meer op organisatorisch gebied, zoals bijvoorbeeld het vraagstuk van vrije zitplaatsen in de kerk en de invoering van vaste vrijwillige bijdragen. In zijn kenschets van de gereformeerde wereld ten tijde van de kwestie-Geelkerken gaf Rijnsdorp tevens aan, dat de Doleantie nauwelijks veertig jaar jong was en openheid tegenover het instituut van de *Nederlandse Hervormde Kerk* niet op prijs werd gesteld: 'Nee, het ruimer denken in die tijd ging meer uit in de richting van de cultuur. Het toneel was in discussie, je had het conflict gehad rondom de opvoering van Saul en David door studenten aan de V.U. in 1924. Er was belangstelling voor een eigen protestantse letterkunde, tenminste bij een aantal jongeren. Bij de ouderen van goede familie en academische vorming had je een soort seigneuriaal calvinisme: orthodoxie vermengd met een zekere mate van wereldse zwier.'²⁶⁶⁷

Op hoge ouderdom moest Rijnsdorp erkennen dat de geschiedenis achteraf het Hersteld Verband gelijk had gegeven, maar er zat volgens hem geen 'eigen nieuwe theologie' achter: 'Hij knabbelde wat aan de fundamenten van het fundamentalisme, zonder een bouwtekening van een eigen nieuwe theologie te kunnen tonen.'²⁶⁶⁸ Hij noemde de kwestie 'een conflict tussen dominees en niet tussen theologien'. Dat het 'Hersteld Verband' een belangrijke fase in het gereformeerd protestantisme is geweest, kwam volgens hem 'meer door de talenten en de kwaliteiten van de leidende figuren, dan door de theologische opstelling. (...) Wel zagen de Hersteld Verbanders in, dat de traditionele inspiratietheorie in haar absoluutheid niet te handhaven was.'²⁶⁶⁹ Rijnsdorp veronderstelde dat de predikanten Geelkerken, Buskes en Smelik de *Römerbrief* van de Karl Barth kenden. Deze Duitse theoloog, die in 1926 nog aan het begin van zijn theologische ontwikkeling stond, zou eveneens grote invloed uitoefenen op de discussie over de aard en betekenis van protestantse literatuur in de groep rond *Opwaartsche Wegen*, waar de theologie van Barth met name binnen de redactie van het letterkundig tijdschrift enkele fervente aanhangers kreeg.

Gebaseerd op Kuypers cultuurtheologische constructen: soevereiniteit in eigen kring, antithese en algemene genadeleer,²⁶⁷⁰ bleef Rijnsdorp zich na zijn romandebut uit 1930 nadrukkelijk bezinnen op de inhoud, taak, functie en betekenis van het christelijk schrijverschap. De uitkomsten daarvan deelde hij vanuit literair-pedagogisch motief ruimhartig met zijn lezers, waarbij hij in de geest van zijn dubbele cultuuropdracht het kunstopvoedend-didactisch element bepaald niet schuwde. In zijn artikel over *Kostgangers Gods* in *De Reformatie* uit 1935,²⁶⁷¹ stelde hij

²⁶⁶⁷ *Ibidem*.

²⁶⁶⁸ C. Rijnsdorp, 'Waarom ben ik in de kerk gebleven?', in: *Gereformeerde Kerkbode*, 18 april 1980.

²⁶⁶⁹ Geciteerd uit het antwoord van C. Rijnsdorp aan N. Scheps, d.d. 17 mei 1971.

²⁶⁷⁰ In zijn analyse van Kuypers algemene genadeleer toonde prof. dr. J. Douma aan, dat dr. A. Kuiper voor zijn visie op de cultuur de gangbare predestinatieleer 'veel te individualistisch' bepaalde vond. Het ging hem om meer dan 'het eeuwig behoud of het eeuwig onheil' van individuen: 'Dat mensen zalig worden of verloren gaan is een aspect van de predestinatie, maar niet het een en het al. Doel van de predestinatie is de zelfverheerlijking van God. Het besluit van de predestinatie omvat de totale historie, het totale verloop dat hemel en aarde nemen zullen, en het is gericht op het doel om uit gans de schepping en uit gans het heelal God zijn eer te doen toekomen.' Naast de zaligheid van de uitverkorenen onderscheidde Kuiper volgens Douma een tweede lijn in de predestinatie, namelijk 'de ontwikkeling van de wereld en dus de ontplooiing van de algemeen menselijke cultuur'. Niet alleen de uitverkiezing moet gerealiseerd worden (Kuypers eerste lijn), maar ook de cultuur moet tot ontwikkeling komen (Kuypers tweede lijn): 'Als het over de eerste lijn gaat spreekt Kuiper van de particuliere genade: als het over de tweede lijn gaat, spreekt hij over de algemene genade.' Tussen beide soorten van genade was een groot verschil, aldus Douma: 'De particuliere genade leidt tot de eeuwige zaligheid voor de uitverkorenen. Vandaar het woord "particulier" of "bijzonder". Maar de algemene genade is er voor alle mensen, die immers allen hun bijdrage aan de cultuur leveren. Zij is niet zaligmakend. Om misverstand te voorkomen spreekt Kuiper daarom liever van gemene gratie als het over de algemene genade gaat. Het woordje "gemeen" geeft aan dat deze gratie voor alle mensen is. Het woordje "gratie" geeft aan dat het een onverdiend geschenk voor alle mensen is. God had immers na de val van Adam ook heel de mensheid naar de hel kunnen voeren, maar hij deed dat in zijn gratie niet. Adam en Eva bleven leven en hun nageslacht mag onder het schijnen van Gods zon z'n cultuurtaak volbrengen. Dat is gratie, al is het geen genade die eeuwige zaligheid schenkt. Maar door de gemene gratie als algemene gunst van God jegens alle mensen is het wél mogelijk geworden dat de cultuur tot ontwikkeling kwam.' J. Douma, 'De betekenis van A. Kuypers gemene gratieleer voor vandaag', in: *Koers* 5, nr. 4, 1986, 443-444.

²⁶⁷¹ C. Rijnsdorp, 'Over "Kostganger Gods"', in: *De Reformatie*, 7 juni 1935. De overige citaten in deze paragraaf werden eveneens ontleend aan dit artikel, waarin Rijnsdorp zijn denken over christelijke literatuur aanscherpte.

met 'grote vrijmoedigheid' enkele principiële kwesties aan de orde, waar christelijke auteurs in hun letterkundige praktijk mee worstelden.

Rijnsdorp opende zijn bijdrage met het vraagstuk 'feit of fictie', dat in gereformeerde kring de gemoederen sterk bezig hield: 'Mag men alleen het waar gebeurde vertellen? Of mag men van de gegevens, die de werkelijkheid biedt, een vrij gebruik maken?' De verhouding tussen de dagelijkse werkelijkheid enerzijds en de fantasie van de auteur anderzijds, vormde een serieus strijd- of zelfs struikelpunt bij het calvinistisch volksdeel. Zeker wanneer het romanverhaal over geloofszaken handelde en de bijbel een plek kreeg in het boek, dan was de fantasie van de schrijver eerder zondig of verdacht, dan vroom en stichtend. De praktijk van zijn schrijverschap leerde Rijnsdorp dat van 'ware gebeurtenissen' op zich geen literatuur te maken was, omdat volgens hem bij de christelijke schrijver nog een 'andere, sterke drang aanwezig' was, namelijk: 'de drang naar een goede strekking in zijn werk. Hij streeft naar het ware, maar ook naar het goede. Hij wil de werkelijkheid laten zien, maar ook wil hij iets met zijn verhaal bereiken.'

Die werkelijkheid was echter zelden stichtelijk, wist Rijnsdorp met zijn pastorale ervaring als gereformeerd ouderling.²⁶⁷² Mede vanuit zijn eigen letterkundige en literair-kritische praktijk illustreerde hij de ontwikkeling dat christelijke auteurs eerst verhalen schreven, die weliswaar 'op waarheid gegrond' waren, maar dat zij die beschreven werkelijkheid door hun behoefte aan christelijke strekking wilden fatsoeneren, bijschaven of verbeteren. Het gevolg was echter dat er een verschuiving plaatsvond 'van het waar-gebeurde naar het goed-bedoelde', met als eindpunt 'een zwaar verminkt relaas onder een dikke laag stichtelijke schmink'. Volgens hem was het, van zondagschoolboekje tot sleutelroman, praktisch onmogelijk alleen waargebeurde geschiedenissen te vertellen, want de auteur kon nooit de volledige werkelijkheid vertellen, 'altijd is er de eenzijdigheid van den éénen beschouwer, de noodzakelijkheid van een keus, het gevaar van een verkeerde voorstelling'. Kennelijk met instemming van de eindredacteur van *De Reformatie*, prof. dr. K. Schilder, betoogde hij dat het een levensvoorwaarde voor de kunst was, dat zij 'het recht heeft de werkelijkheid te veranderen, daaruit te kiezen en te verwerpen, en het verkozen toe te bereiden voor de geestelijke consumptie'. Rijnsdorp gebruikte daarbij onder meer het voorbeeld van een vrucht: 'de schil wordt weggeworpen, het binnenste gegeten. Er is dus een kiezen en verwerpen en een bewerken van het gekozen. Hoe hooger de beschaving van den mensch staat, des te ingewikkelder is het proces van toebereiding'. Zonder dit ingrijpen van de mens was 'in de schepping, dit kiezen en verwerpen, die toebereiding van het behoudene, geen huisvesting, geen levensonderhoud, geen techniek, geen wetenschap en geen kunst mogelijk'. Rijnsdorp vroeg zich vervolgens af of er dan nog van waarheid sprake kon zijn. Op deze vraag antwoordde hij:

Ja, mits naar den aard van de fantasie: het kunstproduct moet ook 'waar' zijn, maar dan in den zin van waarachtig, echt, het moet karakter, stijl hebben. Hier komen we op het groote grondbeginsel van de litteraire critiek en meteen ook op de plaats, waar het vragen naar het Christelijke karakter van de letterkundige kunst begint.

Bij de vervolgvraag naar de zin van de 'vertellende, scheppende fantasie', ging Rijnsdorp dieper in op het tweedelig karakter van het antwoord. In de eerste plaats om 'den mensch een gevoel van vrijheid en bewegelijkheid mede te deelen', want de werkelijkheid kon vaak 'zoo drukkend, zoo eentonig en ... vervelend' zijn. Een verteller tilde de lezer op uit zijn gebondenheid aan tijd en ruimte, waarin hij slechts een klein stukje van het leven zag om de lezer in zijn verbeelding mee te nemen naar andere tijden of landen. Of hij liet 'je eenige uren een ingenieur zijn, of een grondwerker, een musicus of liftjongen', waarna Rijnsdorp aangaf: 'je zult liefhebben en vreezen, angstig verwachten en eindelijk vinden. En onderwijl, ongemerkt, zul je je kennis van het leven verrijken en, tot je eigen werkelijkheid ontwaakt, zul je tevreden weer aan je werk gaan'.

²⁶⁷² Rijnsdorp heeft twee volle ambtsperiodes de gereformeerde *Duyststraatkerk* van Rotterdam-Delfshaven als ouderling gediend, van 1925 tot 1929 (met de Asser-kwestie en dr. J.G. Geelkerken), en van 1942-1946 (toen hij ook over de schorsing van prof. dr. K. Schilder heeft moeten stemmen). Van zijn derde benoeming tot het ambt werd hem door de kerkenraad op 22 juni 1949 - op eigen verzoek - ontheffing verleend.

In de tweede plaats diende de vertellende, scheppende fantasie om de lezer 'een gevoel van rust te geven'. De werkelijkheid was - aldus Rijnsdorp - 'ongeordend, chaotisch, beangstigend en verbijsterend'. Alleen al het simpele feit, 'dat er iemand is die kans ziet, de werkelijkheid op kleiner schaal te herscheppen en te sublimeren tot een kunstwerk, geeft een gevoel van rust. Die chaotische werkelijkheid kan dus als *materiaal* worden gezien, welk een Koninklijke gedachte!' Hierna sneed hij een zwaarder thema aan dat direct samenhang met zijn denken over literatuur en het christelijk schrijverschap:

Indien de Menschenzoon ons heeft vrijgemaakt, zullen wij ook hier waarlijk vrij zijn. En van die vrijheid getuigenis afleggen, formeel en materieel. De waarheid zal onze kunst vrijmaken en die vrijgemaakte kunst den Bevrijder eeren. Maar ook: indien Christus zegt 'komt tot Mij, allen die vermoeid en belast zijn en Ik zal u rust geven', dan noodigt Hij ook de afgepijnigde en in zichzelf besloten menselijke verbeelding tot zich: als onze fantasie tot Hem uitgaat zal zij die rust van geloofsperspectief vinden en doorgeven.

Daarbij wees Rijnsdorp met principiële nadruk op de noodzaak het eigen letterkundig werk 'te zetten onder de scherpe lichtstraal van het beginsel'. De bestaande christelijk-literaire kritiek deed dat volgens hem nog te weinig: 'Er worden wel juiste opmerkingen gemaakt, maar men komt doorgaans te weinig boven de behandelde materie uit; te veel blijft het bij informeerden, loven en laken. Zoo komt de kritiek op den duur niet verder, blijft zij steken in het besproken werk.' Hij beklemtoonde in dit verband de wisselwerking tussen schrijver, publiek en kritiek: 'Zoolang onze schrijvers de Christelijke vrijheid niet in geloof aandurven en hun werk leeren schrijven uit het eigen karakter van de Christelijke levensovertuiging, zoolang missen ook de lezers en critici het materiaal om hun kennis van de mogelijkheden, die er zijn, te verrijken.'

Overigens spaarde Rijnsdorp zichzelf niet. Hij had grote behoefte aan 'vlucht' en de mogelijkheid daartoe was 'vrijheid'. Over deze geestelijke vrijheid schreef hij met de nodige zelfkritiek over zijn novellen in *Kostgangers Gods*: 'Dit heb ik dan ook tegen mijn eigen bundel, dat er geen vleugels worden uitgeslagen; er zijn wel spanningen, heel sterke zelfs, maar die blijven zich onderling ontladen; er is nog geen vrije houding tegenover de buitenwereld gevonden.' Hij verwees in dit verband naar de personages Jannigje uit de gelijknamige novelle en de musicus Verhage uit de novelle 'De mystische vallei', die beiden een beeld gaven van de 'innerlijke spanning en strijd', die Rijnsdorp zelf had doorgemaakt in de tijd dat hij aan deze novellen werkte. Wel had hij enkele jaren daarvoor zijn *Koningskinderen* geschreven, waarbij hij een zekere vrijheid had ervaren, maar de 'vlucht' van zijn romandebuut hield verband 'met het ver-“vlogen” zijn van de jaren', waarin hij het verhaal liet spelen: 'Koningskinderen zag terug, maakte zich vrij van jeugdherinneringen en gaf vorm aan geestelijke ervaring.' Over zijn schrijverschap na zijn debuutroman uit 1930 constateerde hij: 'Nu werd de weg steiler.' Hij voelde zich 'tot scheppen verplicht'. Tegelijkertijd realiseerde Rijnsdorp zich dat de eigenlijke 'aandrift tot litterair scheppen komt bij mij niet uit de litteratuur zelf, maar dieper weg nog: uit de muziek, uit de religie? Ik weet het niet. Hoe het ook zij, wat ik noodig heb voor groter werk is een gevoel van vrijheid'.

Met die vrijheid worstelde Rijnsdorp als christelijk auteur: een prangend vraagstuk, want vrijheid betekende voor hem - bijkans contradictoir - een directe gebondenheid aan Schrift en belijdenis. Over deze bijbelse vrijheid in schriftuurlijke verbondenheid ontvouwde hij de volgende denkfiguur, waarmee bij de principiële bezinning over aard en wezen van christelijke literatuur op een hoger plan wilde tillen: 'Nu is de echte vrijheid voor een Christenschrijver de *gekregene*, dié vrijheid die hem door Christus geworden is en bekend uit Schrift en ervaring. De vrijmaking der fantasie door den Menschenzoon nu is bij mijn weten nog nergens van litterair standpunt met genoegzame helderheid uitgewerkt.' Volgens hem toonde de kunstgeschiedenis duidelijk aan dat 'alle kunst: muziek, plastiek, litteratuur, die Christelijk zijn wilde, of kerkelijke kunst was, of een kunst, die een ruime plaats gaf aan Bijbelsche stoffen'. Vervolgens betrok Rijnsdorp deze inzichten op de a- of anti-kunstzinnige habitus van het calvinistisch volksdeel:

Wij als Gereformeerden erkennen de kunst als een *maatschappelijke* aangelegenheid en zijn dus wel dankbaar voor het bestaan van een Matthäus-Passion, van een Cathedraal te Chartres, van Russische iconen, maar

vergeten daarbij niet, dat God ze ons gaf, ondanks het feit, dat hier een onschriftuurlijke kerkpraktijk mede aanleiding tot ontstaan dezer kunst is geweest.

Over de bijbelse personages stelde hij terughoudend vast dat zij geen ‘mythische figuren’ waren, zoals Homerus, ‘waaraan later de Griekse tragici voortsponnen’, maar: ‘ze zijn in de Schrift gefixeerd, tot onze leering’. Rijnsdorp durfde het gebruik van bijbelstof in belletristiek niet te veroordelen, maar hij geloofde niet dat God ze de mens daarvoor gegeven had: ‘Persoonlijk zie ik in het gebruik van Bijbelstof in alle beeldende en verhalende kunst een onbewuste voortzetting van de mythologische voorstellingsdrift, die misschien wel via de Renaissance ook historisch op de oudheid teruggaat.’ Vervolgens tekende hij in de bijbelse metaforiek van het zuurdesem zijn eigen positie: ‘De juiste houding echter lijkt mij deze, dat men ... het zuurdesem *verbergt* in de drie maten meel, totdat het deeg geheel doorzuurd is en men zeggen moet: nu is het zuurdesem nergens en overal. Wat dunkt U, lezer?’ Afsluitend voerde hij in zijn denken over kunst en religie ook de factor ‘leven’ op als existentieel inzicht uit zijn schrijfses bij Nietzsche:²⁶⁷³ ‘Sindsdien mag ik zeggen, dat mijn vrijmoedigheid gegroeid is, zoodat er wel degelijk een levensverband blijkt te bestaan tusschen geloof en kunstproductie.’

Vanuit zijn kunstvoedende cultuurtaak stond Rijnsdorp bij zijn calvinistische achterban voor de moeilijke opgave om via letterkundige catechisatie of zelfs literaire zending enig begrip en draagvlak voor kunst en letterkunde te bewerkstelligen. Hij maakte daarvoor dankbaar gebruik van het podium dat Schilder hem in *De Reformatie* bood: ‘Moge intusschen ook dit blad door veler arbeid aan dit reformatorisch pogen medewerken’, schreef hij hoopvol. De vrijmoedigheid om in de rubriek ‘Literatuur en Kunst’ van het ‘Weekblad tot ontwikkeling van het Gereformeerde leven’ uitvoerig over zijn eigen novellenbundel te schrijven ontleende Rijnsdorp aan het feit dat hij zijn novellistisch werk als illustratie gebruikte voor ‘andere dingen van algemeene beteekenis’. Daarbij doelde hij op de culturele context van het calvinistisch volksdeel, een geestelijke habitat waarin het klimaat voor kunst en literatuur voor christelijke auteurs bepaald ongunstig was. In dit perspectief bekende hij over zijn eigen christelijk schrijverschap in relatie tot *Kostgangers Gods*: ‘De tekortkomingen van den bundel zijn symbolisch voor mijn eigene uit dien tijd. De remmingen bij de daarin voorkomende menschen houden verband met geremdheid in mijn eigen Christelijk-litteraire practijk. Alles houdt verband.’ Vervolgens deed hij de klemmende oproep: ‘Daarom moet er een gemeenschappelijk streven komen naar verheldering van inzicht in alle vraagstukken, die de Christelijke litteratuur betreffen, zoodat zij, die onder ons willen schrijven, meer in de ruimte worden geplaatst. Wanneer zal er van een “Rehoboth” sprake zijn?’ Met zijn expliciete verwijzing naar de betekenisvolle naam, die Izaäk in het beloofde land gaf aan de plaats waar hij een nieuwe put sloeg en ruimte kreeg van God om zich te vestigen,²⁶⁷⁴ vroeg Rijnsdorp niet alleen geestelijke ruimte voor de ontwikkeling van het christelijk schrijverschap, maar bepleitte hij eveneens nadrukkelijk een eigen plaats en positie voor auteurs en kunstenaars, als een soevereine levenskring voor christelijke literatuur en kunst.

In de redactie van *Opwaartsche Wegen* en de kringen om dit letterkundig tijdschrift, werd eind jaren twintig van de vorige eeuw de invloed van de Barthiaanse theologie steeds sterker. Dit tot ongenoegen van de neocalvinist Rijnsdorp, die als overtuigd Kuypertiaan weinig op had met deze door de Duits-Zwitserse theologen Karl Barth, Emil Brunner en Friedrich Gogarten ontwikkelde dialectische theologie. De ‘vroegge’ Barth kreeg grote invloed op enkele Jong-

²⁶⁷³ Voor Rijnsdorp was Friedrich Nietzsche een van zijn grootste literaire leermeesters, hoewel hij de strekking in het werk van ‘deze bestrijder van het Christendom’ op gereformeerde gronden radicaal afwees. Zie over zijn verhouding tot Nietzsche en zijn betekenis voor het schrijverschap, Rijnsdorps essay ‘Schrijfses bij Nietzsche’ uit 1934, opgenomen in *Ter Zijde*, 147-153. Bij Nietzsche leerde Rijnsdorp onder meer ‘hoe levens- en schrijfhouding onder één gezichtspunt worden gezien’: ‘We praten veel over Christelijke levensovertuiging en litteratuur en we zoeken naar definities, formules. Is Christelijke kunst “kunst van Christenen,” of is ze, “kunst van Godsgetuigen,” of is ze, zonder meer en in hoogste zin: kunst? Liever dan te zoeken naar een volmaakte formulering willen we oproepen tot het aannemen van de juiste schrijfhouding, die onmiddellijk volgt uit de levenshouding.’ *Ibidem*, 149.

²⁶⁷⁴ *Genesis* 22 : 22.

Protestanten, die volgens Rijnsdorp 'tot de beste krachten van de groep behoorden'.²⁶⁷⁵ Daarbij doelde hij met name op Roel Houwink,²⁶⁷⁶ Harmen van der Leek, Henk van Randwijk,²⁶⁷⁷ waarbij hij ook zijn Rotterdamse jeugdviend Tom de Bruin tot de Barthianen rekende. Na een grondige analyse van de roman *Een zoon begraaft zijn vader* van H.M. van Randwijk schreef Rijnsdorp eind 1938 aan Risseeuw over het hoofdpersonage Philip in vergelijking tot de figuur Veder in de roman *Tussen hemel en aarde* van De Bruin: 'We krijgen nu een beetje kijk op de Barthiaansche romanheld: Veder van Tom de Bruin (dat ik toch veel beter geschreven vind) en Philip. Dit soort slapheid is zeker een nieuw soort vroomheid.'²⁶⁷⁸ Verwijzend naar de eigenwettigheid van de levenskringen in de verhouding tussen theoloog en auteur trok Rijnsdorp de autonome conclusie:

Maar nu het cardinale punt. Kijk eens Piet, de strijd om Barth is een theologische strijd; noch jij, noch ik hebben daar genoeg over gelezen om als ontwikkelde theologische leek met gezag er over te kunnen spreken. Vertoonen wij dus aan die zijde een zeker tekort, aan de andere kant zijn we *auteurs* en hebben we als zodánig gezag. Wanneer we in onze critieken op die met elkaar vechtende theologische schimmen gaan doelen, vermengen we ons litteraire ijzer met het modder van onze theologische leem. Bovendien raken we dan in de zuigkracht van het geschrijf en gewrijf en worden we niet enkel als leeken-theologen, maar ook als auteurs uit elkaar gerukt of in ieder geval worden we kleine, vechtende jongens, die de ruzie onzer grootere theologische broers gaan overnemen. En omdat we ons gezag als auteur daardoor zelf als ontoereikend kenschetsen, verspelen we dat onvermijdelijk. Nu *moeten* wij als Christenen aan de strijd van onze dagen deelnemen. Maar dan als auteurs, op 'eigen gezag' en op eigen terrein, souverain in eigen kring, om die veel gebruikte uitdrukking te bezigen. De vraag is nu: hoe dan? Wel, door *concreet* te blijven. Ik meen dat van R[andwijk] zelf nergens Barth noemt en ook Philip is geen volgeling. (Had hij de twee theologieën maar in personen tegenover elkaar gezet; dat was nog wát geweest...)²⁶⁷⁹

Rijnsdorp vervolgde zijn brief aan Risseeuw met een uitspraak die aan de literaire opvatting van het tijdschrift *Merlyn* van ruim een kwart eeuw later deed denken: 'Nu, laten we ons dan *bouden aan het boek en aan niets dan het boek*. We zijn dan in het beste gezelschap, n.l. dat van Christus Zelf, die nooit mensen naar het door hen aangehangen systeem veroordeelt, maar altijd naar hun concrete zonden. (Ook wij zullen niet naar ons Calvinisme, maar naar onze *werken* hetzij overeenkomende met, hetzij ingaande tegen dat Calvinisme, geoordeeld worden).' Hij adviseerde zijn vriend zich bij zijn literaire leest te houden: 'Laat alleen Barth er uit en zeg hoogstens aan de rand van je opstel: Ik wil me bewust aan het boek houden en 't boek niet beoordeelen naar een theologische denkwijze die er achter opdoemt. Dat is het werk van theologen.'²⁶⁸⁰

IV *Kunstenaar, klacht en aanklacht*

Voor Rijnsdorp - vanuit zijn dubbele cultuurtaak als kunstenaar en kunstopvoeder - was een vruchtbare relatie tussen auteur, volk en publiek letterlijk van levensbelang voor het opbloeien van (christelijke) kunst. In zijn essay 'Christelijke romankunst' uit 1932, waarin hij zich met enige anekdotiek bezon op de relatie tussen kunst, leven en geloof, stelde hij principieel: 'Kunst heeft wel lucht, zon en regen noodig, maar vóór alle dingen groeit ze op uit een bodem. Hebt ge U er

²⁶⁷⁵ C. Rijnsdorp, 'De Barthianen', *In drie etappen*, 134-136. Voor Rijnsdorp was het zonneklaar, dat 'de Barthiaanse inbraak de strekking had op den duur tot een doorbraak te leiden. Hoe lang dat nog zonder het uitbreken van de oorlog zou hebben geduurd, valt natuurlijk niet te zeggen'. *Ibidem*, 136.

²⁶⁷⁶ Over de geestelijke en literaire afkomst van mr. Roel Houwink merkte Rijnsdorp in dit verband op: 'Door een en ander blijft hij een "Fremdkörper" in de periode, want zelfs als Barthiaan spreekt hij een ander accent dan Van Randwijk, Tom de Bruin en Van der Leek, aan welke drie hun Calvinistische herkomst altijd verneembaar blijft.' C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 99.

²⁶⁷⁷ Henk van Randwijk bedankte in 1936 voor het hem aangeboden redacteurschap van *Opwaartsche Wegen*.

²⁶⁷⁸ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 6 november 1938.

²⁶⁷⁹ In deze geest schreef Rijnsdorp zelf vijf jaar later tijdens de bezettingsjaren zijn theologenroman *Mijn Vader, Mijn Vader...*, die in 1946 verscheen bij uitgeverij *Bosch & Kenning* te Baarn.

²⁶⁸⁰ Brief van C. Rijnsdorp aan P.J. Risseeuw, d.d. 6 november 1938. In zijn recensie 'Gebrek aan piëteit' in *De Rotterdammer* van 23 november 1938, volgde P.J. Risseeuw het welgemeende advies van Rijnsdorp op: 'Ook om praktische en tactische redenen, behalve de literair-principiele, is het beter niet over Barth te spreken. Je roept geen hartstochten wakker en in een rustige sfeer toon je concrete gebreken aan.'

wel eens rekenschap van gegeven, hoe schraal bij ons die bodem, zoo welig voor de schilder, voor de litterator is?’ Vervolgens benoemde Rijnsdorp kritisch een fundamenteel probleem in de paradoxale habitus van het calvinistisch volksdeel ten opzichte van kunst en cultuur:

In het vragen naar kunst door een deel van ons Christelijk volk zit iets kunst...matigs, bij velen is het langs theologisch-deductieve weg ontstaan en vindt het geen steun in de werkelijkheid. Men eischt een kunst, die men dikwijls nauwelijks begeert. De litterator vindt, verticaal, geen levende litteraire traditie, waarbij hij kan aansluiten, en, horizontaal, weinig waarachtige ‘vraag’. Laten we elkander niets wijsmaken: de kunstenaar weet zich onder ons veelszins overbodig. ‘Men’ vindt, dat hij veel beter wat anders kan doen.²⁶⁸¹

Bijna cynisch - in de perskritieken over *Ter Zijde* uit 1935 niet begrepen of geciteerd - vervolgde hij over de gereformeerde invulling van het kunstenaarschap: ‘Wat “nuttigs” b.v., want de 18e eeuw is nog niet heelemaal dood. De nuttigheid is, met de braafheid, nog stevig in eer, vooral die nuttigheid, die met de punt van de neus kan worden aangeraakt.’ De moraal van zijn kritiek op de smaak en het tekort aan cultureel kapitaal bij de gereformeerde volk toepassend, constateerde hij:

Voor de romanschrijver staat het eenigszins anders. Wie niet naar zingen wil luisteren, wil toch nog wel een verhaaltje hooren. Meer nog dan in versjes is er in romans een geregelde huisvlit, die in verkeerd begrepen populariteit het volk geeft wat het vraagt en niet wat het behoeft. Meer dan één rechtzinnig predikant wordt aanstands tolerant, wanneer dergelijke, meest zeer slappe kost vanwege haar goed bedoelde strekking moet worden aanbevolen.²⁶⁸²

Ruim drie decennia later, in het laatste nummer van *Ontmoeting* waarmee het letterkundig en algemeen-cultureel maandblad zichzelf ophief, schreef de gereformeerde essayist en redacteur Kees Ouboter over de betekenis van de zeventigjarige Rijnsdorp als literair kunstenaar: ‘In de bittere kerkelijke strijd van de jaren dertig en veertig heeft hij, in fictieve vorm, ook nog zijn woordje gesproken. Het werd zijn derde roman *Mijn Vader, Mijn Vader*, verschenen kort na de oorlog, maar geschreven in de jaren 1942/3, dus zonder enige betrekking tot het conflict van ’44 (...).’ Met ingehouden ironie betuigde hij:

Rijnsdorps theologen zijn romanciers genoemd en dat door theologen die terdege thuis waren op het slagveld. Voor zover ik weet is er niet één geweest die gezegd heeft: hadden wij maar iets meer van dergelijke romanciers gehad. De roman is als fictie terzijde gebleven.²⁶⁸³

Aan het slot van de derde letterkundige golfbeweging in de protestantse letteren - bij de opheffing van het door Rijnsdorp, Risseeuw en Van der Stoep opgerichte maandblad *Ontmoeting*, zichzelf niet sparend in het prangend schuldbesef van het cultuurmankement in calvinistische kring - constateerde Ouboter in 1964 verbitterd: ‘Wij hebben onze kunstenaars nooit de kans gegeven. In dit laatste nummer van *Ontmoeting* zij het nuchter herhaald.’²⁶⁸⁴

In 1977 bleek dat de kunstenaar en kunstopvoeder Rijnsdorp zijn opvattingen over de relatie ‘calvinisme en kunst’ tot een heuse aanklacht had aangescherpt.²⁶⁸⁵ Daarbij liet hij zijn eerder uit 1932 daterend cultuuroptimisme over de kunstzinnige opvoedbaarheid van het calvinistisch volksdeel,²⁶⁸⁶ met het ontvlechterend realisme van bijna een halve eeuw cultureel apostolaat, kantelen in het tegendeel: ‘Bach noemde het calvinisme “kunstfeindlich”. Calvijn liet voor de intuïtie zo goed als geen ruimte, het bewustzijn was primair. Bij Luther was er veel meer

²⁶⁸¹ C. Rijnsdorp, ‘Christelijke romankunst’, *Ter Zijde*, 117.

²⁶⁸² *Ibidem*.

²⁶⁸³ Kees Ouboter, ‘C. Rijnsdorp, zeventig jaar’, in: *Ontmoeting*, jrg. 17. nr. 12, september 1964, 363-364.

²⁶⁸⁴ *Ibidem*, 364.

²⁶⁸⁵ Wanneer Rijnsdorp wordt geciteerd is het van groot belang - mede om recht te doen aan de ontwikkeling van zijn denken in relatie tot de verhouding van calvinisme en cultuur, en daarmee aan de bewijskracht van het eigen betoog - duidelijk aan te geven of het citaat van Rijnsdorp uit de tweede of de derde etappe dateerde.

²⁶⁸⁶ ‘Zeker, het orthodox-Christelijke volksdeel, dat artistiek achterlijk was en grotendeels nog is, dat volksdeel kan nog wel wat bijgewerkt worden. Daar is nog werk te doen en er is ontvankelijkheid.’ C. Rijnsdorp, ‘Litteratuur en Christelijke volksopvoeding’, *Ter Zijde*, 173.

openheid naar het verbeeldingsleven en de creativiteit. Luther was een muzisch mens, Calvijn was a-muzisch. Beiden drukten het stempel van hun persoonlijkheid op hun volgelingen.²⁶⁸⁷ Vervolgens stelde Rijnsdorp, na bijna halve eeuw trouwe cultuurdienst op het levensterrein van de kunst: 'Het calvinisme is totalitair en duldt hoogstens kunst als propaganda.'²⁶⁸⁸

De aanklachten van de gereformeerde Rotterdammers Rijnsdorp en Ouboter tegen de inerte habitus van het a-muzisch en anti-cultureel establishment in gereformeerde kring kregen eerder in verbeelde vorm gestalte in het dichtwerk van Willem Hessels, zoals in het vers 'Kunstenaars',²⁶⁸⁹ dat in zijn postuum verschenen verzamelde gedichten *Con Sordino* uit 1949 een plaats kreeg naast het - in de proloog geciteerde - gedicht 'Calvinisme', waarmee hij een poëticaal-psychologisch tweeluik gaf van zijn vervreemding van het calvinisme:

Kunstenaars

Die naar het onbereikbare verlangden
gekerkerd in de wanden van hun leven,
zij hebben hun smart in marmer gedreven
of in kleuren op het doek doen branden.

Hun aards bestaan, vereenzaamd door 't verachten
der menigte, is zonder spoor vergaan,
maar door de eeuwen zullen blijven staan
hun droom, versteend, en hun verstarde klachten.

Dit zal hun wraak zijn: onvervuld gebleven
zullen hun dromen nog het donker tarten
en hun muziek zal eens in and'rer harten
donk're viool weer trillen gaan en léven.

Voor Rijnsdorp was in zijn kunstopvoedende arbeid en cultuurkritisch werk het literair aspect symptomatisch voor het algemeen-cultureel aspect. Verwijzend naar dr. B. Wielenga, met zijn streven om geloofsgenoten in kunstzinnig opzicht 'bij de tijd te brengen' - speciaal op het gebied van de literatuur,²⁶⁹⁰ stelde hij voor de N.C.R.V.-radio in 1980, dat achter die toenmalige literaire bijscholing en culturele emancipatie iets veel 'breders en diepers' in het geding was: 'Wielenga noemde dit het openbreken van het puriteinse, nogal wettische en veelszins verstarde calvinisme zoals dat in de 'besloten kring der gereformeerde kleine luyden' leefde.'²⁶⁹¹

²⁶⁸⁷ C. van Iterson en H. van 't Veld, 'Rond de resten van een elitecultuur', interview met C. Rijnsdorp, in: *Wapenveld* 1950-1975, december 1975. Ook opgenomen in: *C. Rijnsdorp, Christendom en cultuur in bloei en crisis*, 122.

²⁶⁸⁸ *Ibidem*. Aan deze conclusie voegde Rijnsdorp de opmerking toe: 'De kunst van de Gouden Eeuw kan niet rechtstreeks op het credit van het calvinisme worden geschreven.' Rijnsdorp doelde met zijn kritiek op het calvinisme niet zozeer op het denksysteem van Calvijn, maar op de straffe praktijk van Calvijns volgelingen. In 1952 schreef hij nog: 'Het algemeen heersend vooroordeel valt Calvijn aan om wat hij veroordeelt, maar ziet voorbij aan wat hij er voor in de plaats stelt; het geeft de negatieve Calvijn, niet de positieve. Wie eerlijk is zal moeten erkennen, dat Calvijn aan de kunst een grote vrijheid geeft en laat en dat de, op de Schepper afgestemde, creativiteit van de mens een bron van overlopende vreugde is.' C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 34.

²⁶⁸⁹ W. Hessels, opgenomen in: *Con Sordino*, 1949, 135.

²⁶⁹⁰ Harmen van der Leek, in zijn visionair-rebelse agendering van 'Het manco-vraagstuk' in het eerste nummer van de eerste jaargang van *Opwaartsche Wegen*, beschouwde - een halve eeuw voor deze uitspraak van Rijnsdorp - dr. B. Wielenga echter als een 'pessimist', en schreef over hem - en over Seerp Anema, Geerten Gossaert, Gerard van Eekeren, Willem de Mérode en G. Schrijver - kritisch: 'Deze strevers van het verleden zijn de rouwklagers van het heden', die eerder met elan aan de christelijke cultuurbeweging deelnamen 'thans hunne idealen belijden in mineurtoon'. Ter adstructie citeerde de *Opwaartsche Wegen*-redacteur de conclusie van Bas Wielenga op pagina 237 in zijn boek *Moderne Letterkunde en Christelijke Opvoeding* uit 1922: 'Maar alles tezamen genomen, is onze ootmoedige slotsom: *Een sobrale oogst!*', waarop Van der Leek krachtig repliceerde: 'En hoewel dankbaar de gave vruchten plukkend, blijven wij met pijnlijk verlangen uitzien naar den eindelijken herbloei der christelijken kunst.' H. van der Leek, 'Het manco-vraagstuk', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg. 1, nr. 1, 1 maart 1923, 21.

²⁶⁹¹ C. Rijnsdorp, 'Opwaartsche Wegen in zijn ethiek', tweede lezing in de radioserie: *Omzien in kritische solidariteit*, uitgezonden door de N.C.R.V. op 13 januari 1980, van 20.45-21.00 uur.

Als lid van de letterkundige generatie van *Opwaartsche Wegen* had Rijnsdorp in zijn literaire vorming en publiek optreden als auteur in de periode van het Interbellum het opvoedend cultuurwerk van Wielenga c.s. vanuit zijn eigen benadering, roeping en cultuurtaak opgepakt,²⁶⁹² met het volksoepvoedend instrumentarium van volksuniversiteit, radio, protestantse pers en christelijk-literaire organisatie. Na de Tweede Wereldoorlog zette Rijnsdorp zijn calvinistische kunst- en cultuuropvoeding onverdroten voort en profileerde zich in deze ‘derde etappe’ rond het tijdschrift *Ontmoeting* vooral - in zijn kwaliteiten van dagbladcriticus, *N.C.R.V.*-radiocauseur en essayist - als literair en cultuurhistorisch kunstopvoeder in een brede(re), algemeen-culturele omlijsting. In zijn inleiding tot de door hem ontwikkelde en verzorgde *Esthetische etherleergang* voor de *N.C.R.V.*-microfoon uit 1957 merkte Rijnsdorp over de verhouding tussen theologische wetenschap en - de eveneens op de bijbel geïnspireerde - kunst op:

Twee grootheden van uiteraard zeer onderscheiden karakter. De theologie streeft naar waarheid en gezag; zij probeert te zeggen: zo is het. De aan de bijbel ontleende kunst illustreert, bezingt, dramatiseert bijbelse stoffen. De kunstenaar zegt: zo zie ik het, zo ervaar ik het. Zijn werk is mededeling en vraagt geen erkenning van gezag, maar aandacht.²⁶⁹³

In zijn kritisch commentaar op het Nederlands calvinisme, dat hij met het oog op de volksaard ‘een vernuchterde en nogal platgeslagen editie’ van het Franse voorbeeld noemde: ‘Droogstoppel is een typisch-Nederlandse figuur’, stelde Rijnsdorp in 1966: ‘Maar het is waar: de monumentale levens- en wereldkonceptie van Calvijn laat aan de artistieke verbeeldingskracht weinig of geen ruimte. Het kontrolerend bewustzijn weet niets aan te vangen met intuïtie, gevoel, dromerijen.’²⁶⁹⁴ Hij plaatste de kunstenaar vervolgens als ‘enkeling’ tegenover een sterk groepsbewustzijn, ‘dat afwijkingen alleen duldt in de hogere sferen van wetenschap en maatschappij’. Daarbij benoemde Rijnsdorp in een adem de dubbelhartigheid waarmee deze moraal in eigen kring werd toegepast: ‘In zijn hart vindt de strenge kalvinist het wel leuk als er iemand aan de top een beetje “werelds” is. Ook buitenbeentjes, zoals indertijd Gispén, Heemskerk, Geesink, vonden waardering, zelfs een irenische figuur als Gunning. Maar Steketee en later Willem de Mérode zijn geestelijk vermoord.’²⁶⁹⁵ In 1950 had Rijnsdorp in dit verband ook J. K. van Eerbeek genoemd, ‘de geniale eenzelve zoeker naar schoonheid en waarachtigheid in het mensenleven en de kunst’, waarbij hij over deze auteur aangaf: ‘Het is een schande dat er zo goed als nooit meer over hem gesproken en geschreven wordt’.²⁶⁹⁶

Aan Dingeman van der Stoep beleed Rijnsdorp in 1950 hartgrondig: ‘Het is wel eens moeilijk niet bitter te worden over een Christelijk volksdeel, dat aan zijn zeldzame onafhankelijke figuren, die het toch zo bitter nodig heeft, geen plaats weet te geven, indien ze niet de steun van een grote groep of van een aanzienlijke maatschappelijke positie hebben.’²⁶⁹⁷ Twee jaar eerder had

²⁶⁹² Hierover schreef Rijnsdorp in 1975: ‘Mijn benadering is van huis uit esthetisch, of, misschien juister geformuleerd, muzisch. Want ik ga anders te werk dan wijlen dr. B. Wielenga deed in zijn boek *De Bijbel, het licht voor de kunst* (Kampen, 1939). Dr. Wielenga was literair geïnteresseerd en stond onder de invloed van het (eenzijdige) schoonheidsideaal der Beweging van Tachtig. Terecht kwam hij op voor het esthetisch aspect bij de waardering van de Bijbel, in calvinistische kringen geen overbodige zaak.’ C. Rijnsdorp, *Gefascineerd door het laatste bijbelboek*, 5.

²⁶⁹³ C. Rijnsdorp, ‘Korte, algemene inleiding’, bij het *N.C.R.V.*-radioprogramma: *Rondom het Woord. Esthetische Etherleergang*, eerste uitzending, maandag 1 juli 1957, van 10.30-11.15 uur.

²⁶⁹⁴ N.A. Schuman, ‘C. Rijnsdorp’, interview uit 1966, opgenomen in: *De kogel geketst*, 50. Daarin nam Rijnsdorp kritisch stelling tegen het calvinisme, los van zijn waardering voor de esthetische beginselen van Calvijn zoals in zijn *In drie etappen*. In deze studie uit 1952 maakte hij een onderscheid tussen ‘calvijns’: wat de reformator zelf uitdroeg, en ‘calvinisme’ als een vernederlandste door doperse, piëtische en puriteinse invloeden gekleurde ‘vervorming’ ervan.

²⁶⁹⁵ *Ibidem*. Adriaan Steketee (1846-1913) was een literair begaafd predikant en eigenzinnig docent Klassieke Talen aan de *Theologische School* te Kampen, waar hij in 1882 synodaal werd afgezet nadat hij ongeschikt bevonden was voor het docentschap. Na zijn ontslag leefde hij nog dertig jaar als kluisenaar annex kunstenaar. Zie: C. Rijnsdorp, ‘Kroniek der poezie’, in: *Op den Uitkijk*, november 1961, 91-93. Over het kunstenaarschap van de dichter Willem de Mérode, zie: Hans Werkman, *Bitterzoete overloed*. De wereld van Willem de Mérode, uit 2011.

²⁶⁹⁶ Op 30 november 2004, ruim vijftig jaar later, promoveerde Hans Werkman op de studie: *De haven uitgegraven*. De wereld van J.K. van Eerbeek, schrijver (Meindert Boss 1898-1937).

²⁶⁹⁷ D. van der Stoep, ‘In gesprek met Kees Rijnsdorp’, in: *Ontmoeting*, jrg. 5, nr. 1, oktober 1950, 9.

hij als auteur - vanuit zijn redacteurschap van *Ontmoeting* - over de culturele 'gemeenschap der heiligen' in dit verband opgemerkt, naar aanleiding van de kleine, literaire gemeenschap die zich tijdens de literaire naoorlogse Pinksterconferenties op *Woodschoten* manifesteerde:

(...) hoezeer men afhankelijk is van een gemeenschap, waarin men elkaar over en weer draagt en verdraagt. En kom nu in Holland onder Christenen eens om gemeenschap ...²⁶⁹⁸

In hetzelfde redactioneel scherpte Rijnsdorp zijn aanklacht schriftuurlijk aan: 'Wij zeggen alleen: ons werk is broodnodig; blijf ons helpen. Hoeveel onbewuste wreedheid ligt er in uitlatingen, die men zo vaak uit broedermond te horen krijgt: "Waarom getuigt Uw kunst niet méér van Christus?" Men keert de verhouding altijd weer om. Christelijke kunst is opstoot van Christelijk leven en Christelijk leven is nooit het leven van een individu alleen, maar altijd van een gemeenschap. Hoe kan men van een enkeling vruchten verwachten, die alleen op een gemeenschappelijke akker rijpen?'²⁶⁹⁹ Hij vervolgde zijn aanklacht als kunstenaar met een harteroop om liefde en begrip van en bij zijn geloofsgenoten:

Dat hartekapitaal, waarover we spraken, die belegen ervaring van Christelijk leven gedurende generaties, welk kapitaal bij voortgaande ontkerstening van het volksleven zeker voor de kunst verloren zal gaan *omdat het niet meer zal worden verstaan* en dat dus stem móet krijgen,²⁷⁰⁰ zo mogelijk vandaag nog, kan dit alleen indien althans bij geloofsgenoten liefde begrip, hoop en verwachting aangetroffen wordt. Vandaar contacten en ontmoetingen, productie, conferenties, briefwisselingen, gesprekken!²⁷⁰¹

Rijnsdorp beklemtoonde vervolgens de noodzaak tot weerklink bij het volk, die hij - vanuit zijn volksoepvoedkundige, bijbelse strategie met de tactiek van het roepen: 'De cultuurtaak gaat het geheele volk aan. Het is **geroepen** tot cultuur en dus tot kunst' -,²⁷⁰² een goddelijk perspectief gaf:

We kunnen het niet genoeg herhalen: belangstelling, medeleven, steun, verwachting zijn óók scheppende factoren! Wij kunnen niet berusten in de wanhoopsklacht van Marsman, dat zijn volk geen klankbodemp wilde zijn, niet klinken wilde,²⁷⁰³ maar wij blijven zeggen: Volk, klink om Christus wil! En dat is meer dan een verzoek: het is een roep: uit en tot roeping.²⁷⁰⁴

In zijn *N.C.R.V.-programmageschiedenis* uit 1974 memoreerde Rijnsdorp dat er in calvinistische kring als habitus een 'eigen soort subcultuur' was gegroeid van een 'degeelijk, maar nogal amuzisch karakter'.²⁷⁰⁵ Theologen, vakbondsleiders, politici, juristen en journalisten konden zich in dit milieu vrijelijk bewegen: 'Kunstenaars evenwel en in het algemeen alle creatief begaafden misten de nodige leefruimte'.²⁷⁰⁶ Literatuur leek de beste kans te hebben en heeft ook in de jaren twintig en dertig tot een soort bloeiperiode geleid', waarbij hij met schaamte en spijt beled:

Vele artistiek begaafden op de gebieden van muziek, beeldende kunst, toneel en dans zijn door deze subcultuur afgestoten en voorgoed voor onze groep verloren.²⁷⁰⁷

²⁶⁹⁸ Redactie [C. Rijnsdorp], 'Aan de lezers', in: *Ontmoeting*, jrg. 2, nr. 12, september 1948, 560.

²⁶⁹⁹ *Ibidem*, 560-561.

²⁷⁰⁰ Rijnsdorp gebruikte hier 'kapitaal' in de directe betekenis van 'cultureel kapitaal', zoals door Pierre Bourdieu bedoeld in zijn reproductietheorie.

²⁷⁰¹ Redactie [C. Rijnsdorp], 'Aan de lezers', in: *Ontmoeting*, jrg. 2, nr. 12, september 1948, 561.

²⁷⁰² C. Rijnsdorp, 'Het volk aan de kunst', in: *De Brug*, jrg. 1, nr. 6, juni [mei] 1934, 3.

²⁷⁰³ Rijnsdorp doelde hier op het kwatrijn 'Zonder Weerklink' van H. Marsman, in: *Verzameld Werk*, 87.

²⁷⁰⁴ Redactie [C. Rijnsdorp], 'Aan de lezers', in: *Ontmoeting*, jrg. 2, nr. 12, september 1948, 561.

²⁷⁰⁵ C. Rijnsdorp, 'De programma's', in: *Vrij en gebonden*, 135.

²⁷⁰⁶ A. van Nijen wees in 1999 in zijn geschiedenis van de *N.C.R.V.* naar dit citaat van Rijnsdorp en schreef: 'C. Rijnsdorp, een van de weinige literaire critici van formaat uit de NCRV-geschiedenis, attendeert in zijn bijdrage aan de bundel die verscheen bij het zestigjarig [=vijftigjarig] bestaan van de NCRV, op het feit dat kunstenaars, en in het algemeen creatief begaafden, binnen de heersende subcultuur van het orthodox-protestantisme de nodige leefruimte misten.' Auke van Nijen, *Zal er na 2000 een christelijke organisatie zijn? De NCRV als testcase*, 28.

²⁷⁰⁷ C. Rijnsdorp, 'De programma's', in: *Vrij en gebonden. Vijftig jaar NCRV*, 136.

In zijn kritiek op de uitwerking van de relatie tussen calvinisme en kunst in de (geloofs)praktijk onder het eigen calvinistisch volksdeel gaf Rijnsdorp in 1966 tevens aan dat hij zijn voornemen, ‘een lijst samen te stellen van begaafde kunstenaars die de kerk uitgedrukt zijn’, nog niet had kunnen uitvoeren: ‘De laatste jaren zijn er weer verscheidene bijgekomen.’²⁷⁰⁸ Hij noemde de kunstenaars die deze vervreemding niet zochten: ‘tragisch’; vooral ‘door de kwetsbaarheid en weerloosheid van deze figuren’. Over zichzelf als kunstenaar merkte Rijnsdorp op: ‘Ik verhoud mij ambivalent tegenover mijn gereformeerd milieu en werd deswege al 40 jaar geleden in een gesprek met een dominee een grensgeval genoemd.’²⁷⁰⁹ Met zijn stoelenmetafoor gaf hij vervolgens plastisch aan: ‘Wel heb ik ervaren dat als men maar heel lang tussen twee stoelen blijft zweven, er zich op de duur toch vanzelf een bergje aarde onder de voeten verzamelt.’²⁷¹⁰ *Trouw*-journalist Ton Hydra schreef over Rijnsdorps wankele positie tussen kunst en kerk:

Ook Rijnsdorp mocht alleen ploeteren en hem werd niet zelden leed aangedaan. Door onverschilligheid en botte negering van zijn gaven van hoofd en hart en zijn betekenis voor de vaderlandse cultuur, voor die van het protestantisme in het bijzonder. Zijn creativiteit als scheppend kunstenaar is tientallen jaren een soort vrijetijdsbesteding geweest.²⁷¹¹

Hydra stelde eerder in zijn artikel over de moeizame verhouding tussen kerk en kunstenaar, verwijzend naar de beeldenstorm van vier eeuwen daarvoor: ‘Erger nog, talloze christen-kunstenaars, die, levende en werkende vanuit het geloof der vaderen, mee wilden modelleren aan het eigen gezicht van een protestantse cultuur, heeft men in eenzaamheid laten staan, vaker nog voor het hoofd gestoten en zelfs buiten het kerkverband gejaagd. De lange lijst met namen van slachtoffers dezer tot in onze dagen voortdurende “beeldenstormerij” zou u schokken.’ In dit verband merkte hij over de kunstenaar en kunstopvoeder Rijnsdorp op:

Rijnsdorp is, wellicht tot schade van zijn artistieke carrière, op post gebleven binnen de kring waar hij meende te zijn geplaatst. Het siert hem, dat hij tegen niets en niemand wrok koestert. Hij leeft en werkt Gode zij dank niet op de vulkaan van verterende onlustgevoelens.²⁷¹²

Op de vraag uit april 1980, waarom hij lid was gebleven van de *Gereformeerde Kerken in Nederland* noemde Rijnsdorp de ‘geringe culturele interesse binnen onze kerken na de dood van dr. Kuyper (1920)’, als een mogelijkheid, ‘dat het ook anders had kunnen zijn’. Dit breekpunt had hij bewust niet benut: ‘Samengevat kan ik zeggen: de binding aan mijn kerk was te sterk om die ter wille van mijn literaire en algemeen-kunstzinnige idealen te verbreken. Ik zag een soort propagandistische taak binnen de eigen kerkgemeenschap.’²⁷¹³ In zijn kenschets van het moeizame schrijversleven van de toen zestigjarige Piet Risseeuw, in trouwe mededienst van het christelijk-letterkundig ideaal op het levensterrein van de kunst, penseelde Rijnsdorp de onbijbelse tragedie van het protestantse literaire veld in relatie tot de intolerante habitus van het calvinistisch volksdeel ten opzichte van kunst en cultuur:

Ik geloof dat in de jaren na de eerste wereldoorlog een groot percentage van de jongeren van christelijken huize artistiek begaafd is geweest. Maar ze waren niet te vergelijken met een ‘frisse boom, in vetten grond geplant aan enen stroom.’²⁷¹⁴ Er was nauwelijks grond, nauwelijks lucht en geen water. Er moet nog altijd een lijst opgesteld worden van orthodox opgevoede jongelui, die om de kunst te kunnen kiezen in die tijd

²⁷⁰⁸ N.A. Schuman, ‘C. Rijnsdorp’, interview uit 1966, opgenomen in: *De kogel geketst*, 50.

²⁷⁰⁹ *Ibidem*, 50-51.

²⁷¹⁰ *Ibidem*, 51.

²⁷¹¹ Ton Hydra, ‘Achter de mens gekeken’, in: *Trouw*, 4 maart 1964.

²⁷¹² *Ibidem*.

²⁷¹³ C. Rijnsdorp, ‘Waarom ben ik in de kerk gebleven?’, in: *Gereformeerde Kerkbode*, (officieel orgaan van de Gereformeerde Kerken van Rotterdam, Rotterdam-Delfshaven, Rotterdam-Zuid, Rotterdam-Kralingen, Capelle aan den IJssel en Krimpen aan de IJssel), 18 april 1980, jrg. 10, nr. 10, 3. Nadrukkelijk gaf Rijnsdorp in het interview aan, evenals op andere plaatsen in zijn werk, dat zijn houding om niet te breken met de gereformeerde kerk, ‘veel meer instinkief dan rationeel bepaald’ was.

²⁷¹⁴ *Psalm* 1, tweede couplet (berijmd).

kerk en milieu verlieten. Musici en schilders hadden het in dit opzicht nog moeilijker dan literatoren. Die konden nog onderwijzer worden, leraar, journalist.²⁷¹⁵

Volgens Rijnsdorp was in leidende kerkelijke kringen 'een zeker arrivisme onmiskenbaar'. Over deze groepshouding die niet in, maar naast en zelfs tegenover de cultuur stond, toegespitst op de levenssituatie van Piet Risseeuw - en daarmee ook van hemzelf en vele andere kunstzinnig-literair begaafde jongeren - schreef hij vervolgens in 1961:

Wie zelf weinig voor kunst voelde en er nog minder van wist, was maar al te spoedig geneigd een streven als van Risseeuw te desavoueren. Hoe gemakkelijk kan men de levensaanvaardende en levensverloochenende polen van de christelijke religie tegen elkaar uitspelen! Hier wreekte zich de ontstentenis, sinds Vondel, van een moedig denker die (...) de culturele en kunstzinnige taak van de christenmens op aarde tot op de kern zou hebben bekeken (...). Het behoeft hier niet te worden herhaald hoezeer het epigonisme van de jaren twintig, met name in de Gereformeerde Kerken, zich gewroken heeft. Het cultuurvraagstuk betekent thans een crisis, die de fundamenten raakt.²⁷¹⁶

Over het 'reusachtige' calvinisme stelde Rijnsdorp in 1966 dat deze geestesstroming, taalkundig onzijdig, mannelijk was. Dat kwam volgens hem omdat God voor de calvinist zo duidelijk 'een Persoon is, en dat wel een Persoon die niemand en niets nodig heeft'.²⁷¹⁷ Vervolgens stelde hij dat de meer vrouwelijke deugden, 'zoals intuïtie en fantasie', bij 'zoveel stoerheid' van het calvinisme, niet aan hun trekken konden komen.²⁷¹⁸ De mogelijke conclusie, dat - mede door het dominante vaderschap van het calvinisme - kunst en cultuur in gereformeerde kring niet of nauwelijks tot bloei en opgang konden komen bij het calvinistisch volksdeel, trok hij echter niet. Wel gewaagde Rijnsdorp van 'onzekerheid' en 'witte plekken' in het systeem van het calvinisme, waarbij de 'calvinistische dadendrang' de 'bezonken levenswijsheid' in de weg had gestaan. Een kunstenaar bleef suspect.

In 1974 stelde Rijnsdorp in een kritische terugblik op het ideële streven van calvinistische jongeren naar een eigen, specifiek christelijke literatuur met hun authentieke behoefte literatuur te scheppen met een christelijke boodschap: "Letterkundige vormen die de stempel droegen van een zelfgenoegzame schoonheidsopvatting, moesten zich huwen aan een obligate propaganda voor een sterk dogmatisch bepaalde, protestants-christelijke geloofsovertuiging. De schoonheid moest zich huwen - ik gebruik dit beeld opzettelijk voor de tweede maal - aan een wél omschreven begrip van geloof en zelfs van kerk."²⁷¹⁹ Een schrijver zou dat volgens hem ook indirect kunnen doen door gelovige milieus van binnenuit te beschrijven, waarbij hij als romanvoorbeelden naast zijn *Koningskinderen*, ook G. Schrijver met *De lichte last* en Seerp Anema met *In 's levens opgang* noemde. Hiermee was volgens Rijnsdorp een nieuw genre ontstaan: 'de bewust als christelijk bedoelde roman, die tegelijk kunst en getuigenis moest zijn'.²⁷²⁰

Over de kunstzinnige atmosfeer in de beginjaren twintig van de vorige eeuw stelde Rijnsdorp: 'De cultuur was een "terrein", een stuk braakland'.²⁷²¹ Deze ongunstige situatie op het

²⁷¹⁵ C. Rijnsdorp, 'Piet Risseeuw zestig jaar', in: *Ontmoeting*, jrg. 14, nr. 8, april 1961, 237.

²⁷¹⁶ *Ibidem*, 237-238.

²⁷¹⁷ N.A. Schuman, 'C. Rijnsdorp', interview uit 1966, opgenomen in: *De kogel geketst*, 51. Daarbij stelde Rijnsdorp: 'Wie zo'n soevereine God in Christus tot Bondgenoot heeft, kan zich sterk weten. En wie met energie geladen is, die handelt, is actief.'

²⁷¹⁸ *Ibidem*, 52

²⁷¹⁹ C. Rijnsdorp, 'Kunst en boodschap', lezing gehouden op 12 november 1974 voor studenten van de *Theologische Hogeschool* te Kampen; eveneens opgenomen in: *Christendom en cultuur in bloei en crisis*, 130-136.

²⁷²⁰ Rijnsdorp merkte hierbij tevens op dat het beschrijven van christelijke milieus 'een soort uitwijkmogelijkheid' was en wel 'in de richting van christelijke folklore'. Wel moest er volgens hem 'tenminste één exemplarische figuur in voorkomen, die een echte christen moest voorstellen' naar de opvatting die de auteur daarvan had. 'In de romans van J.K. van Eerbeek en van mijzelf stond de *innerlijke strijd* van de min of meer exemplarische hoofdfiguur centraal. Maar bij P.J. Risseeuw en H.M. van Randwijk speelde spontaan een sterke *sociale* beweging mee.' Daarbij gaf Rijnsdorp aan dat deze romans geschreven waren tijdens het Interbellum in de kerkelijke context van de protestants-christelijke traditie. Deze geestelijke situatie heeft op het christelijk-literaire streven een zodanig sterke stempel gedrukt, met name op haar *faits et gestes*, die door de tijd heen zich niet heeft laten uitwissen.

²⁷²¹ C. Rijnsdorp, 'Cultuurproblemen? De cultuur is zelf het probleem', *Balkon op de wereld*, 150.

levensterrein van de kunst weerspiegelde de subcultuur in calvinistische kring, waarin ‘de cultuur moest worden opgeëist voor de ere Gods, maar een ingebouwd puritanisme en trekken van piëtisme verhinderden dat men veel verder kwam dan tot brede gebaren.’²⁷²² Hij herinnerde zich hoe in 1918 zijn jeugdvriend en latere A.R.P.-voorman Jan Schouten ‘een schuchtere dichterling’ van het podium veegde: ‘Wie had belangstelling en tijd voor vrije literatuur, muziek, beeldende kunst?, vroeg hij zich in 1970 retorisch af in het essay, met als conclusie: Christelijke romans moesten vormen van apologie zijn, gedichten gladde uitingen van traditionele vroomheid.’ Over de tijdelijkheid van een cultuurbeschouwing op bijbelse grondslag constateerde hij samenvattend: ‘Want de vervloeiende feitelijkheid rondom de term cultuur, dat is volgens mij het eigenlijke probleem.’²⁷²³ Daarmee relativeerde Rijsdorp een absoluut cultuurbegrip zoals hij dit jarenlang zelf had getracht te laten stollen in een christelijke visie op literatuur, kunst en esthetiek.²⁷²⁴

Bijval in zijn klacht en aanklacht kreeg Rijsdorp onder anderen van Koos van Doorne in een paginagroot dagbladartikel in *Trouw* van 15 april 1965. Deze dichter en literair criticus slaakte in zijn analyse van de culturele stand van zaken in christelijke Nederland de verzuchting, die ook bij Rijsdorp menigmaal te beluisteren viel: ‘En hoe moet de gelovige nu aan met de kunst, en wel in Nederland?’ Scherper dan Rijsdorp deed met zijn beeld van een ‘subcultuur’, sprak Van Doorne van een ‘ghetto’, als metafoor voor het cultureel inerte gereformeedendom:

De historische ontwikkeling is niet een gelukkige geweest. De wereldvlucht van de orthodoxie in Nederland heeft de kunst in een benauwde hoek gebracht. De kunst moest getuigen. En dat betekende, dat de kunst moest getuigen van een allernauwkeurigst gedragspatroon. De kunst mocht niet van het evangelie getuigen, neen, zij moest van de christelijke zeden getuigen. En dat met verzwijging van wat er ‘in de wereld’ gebeurde. De christelijke kunst mocht niet meer zijn dan een stichtelijk vermaak. Kunst was een verlengstuk van een enghartige ghetto-propaganda. De gekste taboes moesten in acht genomen worden, vooral op seksueel en politiek terrein. Het heeft een hele tijd geduurd voor christelijke meisjes in romans borsten hadden en voordat jonge mannen die mooi mochten vinden. Een romanfiguur moest lid van de kerk zijn, ‘rechts’ stemmen of hij moest anders jammerlijk aan zijn einde komen; hoe dan ook, hij mocht het gelovige meisje van zijn keuze niet krijgen. Dat het in het leven anders toegaat, mocht niet verbeeld worden. Met andere woorden: de kunst was niet de weerspiegeling van het leven, was niet een antwoord op het leven, maar was of moest in elk geval zijn, de verbeelding van een ghetto, waarin strenge, eens en voorgoed vastgestelde wetten heersen.

De gereformeerde literatuurcriticus van *Trouw* illustreerde zijn kritiek met een verwijzing naar de sturende rol van de kerk via geestverwante uitgevers naar het christelijk publiek. ‘Een piëtistisch getint moralisme bepaalde de gedragslijnen van de gemeente en daarnaar hadden de auteurs zich

²⁷²² *Ibidem*, 149. Over deze vermenging zei Rijsdorp onder het kopje ‘vernieuwing’ in een interview uit 1964: ‘Niet erg is het dat niet-bijbelse insluipsels in het calvinisme worden opgeruimd, niet erg ook dat we niet meer met trillende stem over niet-bijbelse begrippen als Het Schone en Het Ware kunnen spreken zonder ons enigszins belachelijk te maken. Erg zou het zijn als we machteloos zouden staan in de storm die nu raast. Een vastklampen aan het erfgoed waarin ook niet-christelijke elementen een plaats hebben gevonden, zal geen steun geven. Nodig is een grondige vernieuwing gevoed door een met nieuwe ogen gelezen bijbel.’ M.P., ‘Geen muggenzifters, geen kamelenzwelgers’. Concepttekst van een interview met C. Rijsdorp uit september 1964, waarschijnlijk gepubliceerd in het orgaan van de *Bond van Gereformeerde Jeugdverenigingen*.

²⁷²³ C. Rijsdorp, ‘Cultuurproblemen? De cultuur is zelf het probleem’, *Balkon op de wereld*, 151.

²⁷²⁴ Een ‘statische kunstopvatting’ was volgens Rijsdorp een achterhaald begrip. In 1964 zei hij hierover: ‘In de literatuur is een ontwikkeling gaande naar “literaire” werken die geen literatuur zijn, maar een mengvorm van iets wat op literatuur lijkt en show. Het begrip kunst draagt het stempel van de renaissance, waarna de romantiek voor een vermeerderde en verbeterde uitgave heeft gezorgd. Dat stempel slijt steeds meer. Omdat steeds minder komt vast te staan wat kunst is, zal voor de overheid de beoordeling van wat zich als kunst aandient moeilijker worden.’ M.P., ‘Geen muggenzifters, geen kamelenzwelgers’. Concepttekst van een interview met C. Rijsdorp uit september 1964, waarschijnlijk gepubliceerd in een orgaan van de *Bond van Gereformeerde Jeugdverenigingen*. Rijsdorp had grote bezwaren tegen overheidsteun aan literatoren, zoals hij in bovenstaand interview aangaf: ‘Vroeger was er een persoonlijke band tussen de kunstenaar en de vorst of adellijke heer in wiens opdracht hij werkte. Na de Franse revolutie kwam in plaats van het mecenaat (kunstbeschermerschap) van de ontroonde adel het mecenaat van de deftige burgerij. Nu is er sprake van een onpersoonlijk mecenaat: de overheid of een stichting geeft steun. Dat moet op den duur verkeerd gaan. De hulp is nu een vorm van nette bedeling. De kunstenaar moet een harmonische plaats in de samenleving hebben.’

te schikken. Een auteur immers kan niet zonder publiek. Hij hóéfde zich niet te schikken, maar dan kon hij er niet op rekenen, zijn werk uitgegeven te krijgen.’ Van Doorne wees op de ‘heilloze grens’ die ontstaan was tussen christelijke en niet-christelijke literatuurbeoefening: ‘Voor christenen te ‘werelds’, voor niet-christenen te christelijk, dat was het lot van auteurs, die de ghetto-mentaliteit doorbreken wilden.’ De doorbraak deed tal van begaafde jongeren het ‘oude kamp’ verlaten: ‘Zij vonden een wijldheid, die zij nodig hadden. Het heeft helaas menigmaal geleid tot geloofsafval. In vele andere gevallen niet.’ Van Doorne stelde vervolgens dat ‘een vrij grote groep’ binnen het calvinistisch volksdeel ‘nog altijd niet beseft wat kunst eigenlijk is, en aan die kunst beperkingen oplegt die haar doen stikken’. Dit gold volgens hem met name voor die takken van kunst, waarin de wereldbeschouwelijke instelling naar voren kwam: literatuur, toneel en film.

Kunst is het in vormen gegeven antwoord op de realiteit. Niet de studie, niet het abstraherend uiteenzetten van de werkelijkheid, maar het verbeelden van de werkelijkheid. Door het maken van schone vormen gaat de kunstenaar het gesprek aan met zijn medemens. Hij prijst en verwerpt, hij kiest en getuigt. Hij moet dat in volle vrijheid doen. Het hele leven is zijn leven. Hij mag niets verzwigen, zo dat dienstig is aan zijn doel.

Daarbij gaf Koos van Doorne nadrukkelijk aan dat ‘een christen-bioloog, een geoloog, een theoloog of psycholoog’ heel ver konden gaan voordat de ‘gereformeerde gezindte’ alarm sloeg: ‘Er zijn immers maar heel weinigen, die van zijn werk kennis nemen, en die weinigen behoren tot de intellectuele bovenlaag. Maar een auteur heeft publiek nodig, hij kan de “massa” niet missen op straffe van niet kunnen schrijven. Hij heeft juist die mensen nodig, die nog naar hun denken en voelen in de vorige eeuw leven.’ J. van Doorne gaf ter verduidelijking van zijn kritiek aan dat het wereldbeeld van deze ‘doorsnee gereformeerde’ volgens hem enkele eeuwen oud was en stelde samenvattend: ‘Zijn opvatting wat kunst betreft eveneens.’ Nadrukkelijk noemde de *Trouw*-criticus Van Doorne deze culturele achterlijkheid bij het calvinistisch volksdeel ‘de schuld van de intellectuele bovenlaag, die niet de moed gehad heeft, de zogenaamde eenvoudige gelovige uit de moralistische en fundamentalistische droom’ te helpen: ‘En dat onder het mom van liefde tot de naaste. Het mocht wat. Lafheid, anders niet.’²⁷²⁵

V *Woestijn of paradijs?*

De verschijning en ontvangst van Rijnsdorps *Ik volg je tot Istanboel* uit 1959, die in alle opzichten afweek van zijn drie eerdere romans: *Koningskinderen* (1930), *Eldert Holier* (1938) en *Mijn Vader, Mijn Vader ...* uit 1946, kreeg in 1961 een onverwacht vervolg. K.C. van Spronsen bleek onder zijn schrijverspseudoniem Rudolf van Reest in het vrijgemaakt-gereformeerde weekblad *De Reformatie* een aantal oude, nog openstaande rekeningen met Rijnsdorp te willen vereffenen.²⁷²⁶ Deze ‘theologisch-literaire afrekening’ voltrok zich in vijf opeenvolgende etappen in de rubriek ‘Literatuur en Kunst’. Het openingsartikel met als kop de romantitel: ‘Ik volg je tot Istanboel’,²⁷²⁷ bevatte naast een samenvatting van de verhaallijnen tevens de opmaat tot de (buiten)literaire kritiek van ‘R.v.R.’ – zoals hij zijn artikelen signeerde – op zowel de roman als zijn auteur.

Na de opmerking dat dr. A. Kuiper bij zijn beoordeling ‘van wat “onze mensen” aan lectuur’ werd voorgezet, niet uitsluitend literaire normen aanlegde: ‘Ook kunst was bij hem dienst en derhalve moest hij niets van de “Tachtigers” hebben’, vroeg Van Reest zich retorisch af: ‘Wat moeten wij met deze roman?’ Volgens hem had Rijnsdorp, wat de stof van zijn jongste roman betrof, zich ‘gedistantieerd’ van zijn romandebuut *Koningskinderen*: ‘de rudimenten – al zijn het maar slechts enkele pagina’s – van het oude, gereformeerde Delfshaven zijn in het plaveisel van het modernheidense Istanboel te ontdekken’. Zijn inleidende kritiek op het boek illustreerde Van

²⁷²⁵ J. van Doorne, ‘Stand van zaken van ’t christelijk culturele leven’, in: *Trouw*, 10 april 1965.

²⁷²⁶ In het interview met J. Kamphuis zei Rudolf van Reest alias K. van Spronsen, over Rijnsdorp in *De Reformatie* van 2 april 1977: ‘Ik kan me ook niet verenigen met Rijnsdorp, die in zijn eerste periode met zijn *Koningskinderen* heel goed was. Hij was echter in feite een piëtist. Wat ik hem kwalijk genomen heb is, dat toen Schilder, tegen alle kerkrecht in, door de synode als predikant (emeritus) van Delfshaven werd afgezet, hij als ouderling daar ter plaatse het allemaal heeft geslikt.’

²⁷²⁷ R. van Reest, ‘Ik volg je tot Istanboel’, in: *De Reformatie*, jrg. 35, nr. 15, 16 januari 1961, 121-122.

Reest met enkele (becommentarieerde) citaten, met name uit de passages waarin Rijnsdorp de overspannen dominee Herman van Appelsga, in de zenuwinrichting waarin hij was opgenomen, liet klagen tegen zijn romanheld, de gewezen Rotterdamse bankbediende Constantius Kilré:

Mijn gemeente heeft mij vermoord. (...) Het gaat in je vlees en in je bloed zitten. Je kunt het aan mijn kop zien. Elk telefoontje, elk ruzietje, elk gehuicheld woord van die vrome kettingrokers, die in het buitenland de kat in het donker knippen, elk gezeur van die half kindse oue mensen grift zich ergens (dat onhebbelijke 'ergens' is een stoplap door het hele boek, R.v.R.), in je vlees. (...) 't Mocht wat. Je moest eens weten hoe die oue kereltjes werkelijk *zijn!* En de vrouwtjes! En die jongelui, zogenaamd fris, voortvarend, onbevangen, die je voor de gek houden waar je zelf bij zit; die *jou* met de problemen opscheppen, maar zelf rustig hun gang gaan.²⁷²⁸

Voordat Van Reest ter verduidelijking een kenschets gaf van de literaire ambiance van het romanverhaal in Hamburg: 'We raken verzeild in een wereld van cabarets, nachtclubs, drinkgelagen, Wit-Russen, Polen, Spanjaarden, whiskey, en onderwereld', citeerde hij opnieuw uit Rijnsdorps roman de overspannen dominee Appelsga, die aan Kilré uitlegde hoe op protestants kerkelijk terrein 'de verschillende richtingen zich specialistisch tegen elkaar afzetten':

Het halleluja is aan het Leger des Heils gedelegeerd, de prediking van de ellende en de bevindelijkheid aan bepaalde groepen van de gereformeerde gezindte. De middenorthodoxie in de Nederlandse Hervormde Kerk specialiseert zich op de solidariteit, de vrijgemaakte Gereformeerde Kerken op de antithese. De zogenaamd synodaal-Gereformeerde Kerken leggen zich toe op studie en experiment...²⁷²⁹

Van Reest suggereerde vervolgens over de plaats van de kerk in *Ik volg je tot Istanboel*, dat de auteur van *Koningskinderen*, 'die in dat boek de kerk een centrale plaats gaf, aan de uiterste rand van de Hamburgse onderwereld, 'waar zijn "held" zich deerlijk bezopen heeft', de kerk in ieder geval nog wilde noemen, 'zij het dan ook maar de roomse kerk'. Nadat hij het citaat waarin Kilré aan het slot van het boek zijn verloofde had verteld, 'dat de eigenlijke religie ligt achter, voorbij ceremoniën en ritueel en dat dit *rechtstreekse* contact tussen God en de mens, alleen of als gelovigen bijeen, het beslissende is',²⁷³⁰ stelde hij nogmaals de vraag wat Rijnsdorp met die boek wilde: 'We willen er graag nog iets van zeggen.'

Onder de titel 'Kunnen we Rijnsdorp volgen naar Istanboel?' opende Rudolf van Reest een week later in zijn tweede bijdrage frontaal de aanval op zijn voormalige Rotterdamse kerkgenoot Rijnsdorp, de auteur van het door hem bewonderde *Koningskinderen*.²⁷³¹ Maar bij het lezen van Rijnsdorps vierde roman had Van Reest meermalen gedacht: 'Rijnsdorp wil ons eens een luchtig gevalletje op luchtige manier vertellen', waarbij de hij onder het schrijven veel had 'overgelaten aan speelse trouwailles en, waarschijnlijk z.i. "nuttige" invallen, terwijl de gehele opzet, naar ik vermoed door hem zelf niet eens al te serieus genomen zal zijn'. Veel dialogen in het verhaal hadden zonder de conceptie te schaden ongeschreven kunnen blijven, maar die waren volgens hem ingelast omdat Rijnsdorp zijn mening wilde zeggen: 'Zo denk ik aan de theologische gesprekken tussen de romanheld en de overspannen dominee. Dan is niet de dominee aan het woord maar de auteur.' Van Reest typeerde *Ik volg je tot Istanboel* als 'een soort detective-verhaal', waarbij hij in een adem de vraag opwierp of 'we detective-lectuur als "onze ontspanningslectuur" moeten gaan aanvaarden', want, aldus de criticus: 'mag men de slechte hartstochten, de zonden van de mens gebruiken om er een "ontspanningsverhaal" van te maken?'

²⁷²⁸ C. Rijnsdorp, *Ik volg je tot Istanboel*, 112-113.

²⁷²⁹ *Ibidem*, 122. Het citaat in de roman vervolgde: 'Zelfs de oecumenische gedachte neigt ertoe tot een specialisme te verworden. "Maar in Christus is *alles*: verlorenheid, halleluja, solidariteit, bevinding, antithese, experiment en oecumene. Zonder die *complete* Christus kan ik geen asem meer krijgen".'

²⁷³⁰ *Ibidem*, 218. Het romancitaat vervolgde: 'Ik heb van een water geproefd waarnaar men altijd terugverlangt en waarvoor men, als het er op aankomt, alles verlaat.'

²⁷³¹ R. van Reest, 'Kunnen we Rijnsdorp volgen naar Istanboel?', in: *De Reformatie*, jrg. 35, nr. 16, 23 januari 1961, 130-131. Van Reest was in 1944 met de Vrijmaking meegegaan en lid van de *Gereformeerde Kerken* onderhoudende artikel 31 geworden. Tussen de 'synodaal' gereformeerden en de 'vrijgemaakt' gereformeerden waren in deze jaren de onderlinge verhoudingen als gevolg van het kerkelijk trauma van 1944 uitermate moeizaam en getroebleerd.

Het gaat in detective-verhalen over diefstal, moord, zelfmoord, leugen en bedrog. Een auteur eerst en de lezers daarna verdiepen zich urenlang in de poel der zonden, bij wijze van ‘ontspanning’, afleiding of om zich er mee te vermaken. En het gaat er in dergelijke verhalen niet om de zonden te laten zien in haar verschrikkelijke aard, in die verhalen gaat het er om de misdaden tot intriges te vervikelen, waarbij vele auteurs het zelfs zo ver brengen, dat ze de opgewonden lezers meer sympathie voor de misdadigers dan voor de politie bijbrengen. Het is een spel met de zonden en met de zondaars.²⁷³²

De moraal van zijn distinctieve kritiek toepassend op *Ik volg je tot Istanboel*, concludeerde Rudolf van Reest dat Rijnsdorps speurdersroman niet onder ‘het gewone genre detective-verhalen’ gerangschikt kon worden: ‘Wel speelt ook bij hem de misdaad een grote rol. Er is bigamie, zelfmoord, chantage, diefstal in het spel, en op de achtergrond een internationale misdadigersbende die op revolutie wil aansturen.’ Toch zag hij een andere lijn door het verhaal lopen: ‘Ik vermoed dat Rijnsdorp getracht heeft ons zo beetje een “christelijke” detective-roman te geven. De hoofdfiguur Kiltré en zijn spaanse zangeres zijn beslist geen a-religieuze mensen, ook al zijn ze maar rooms en doen ze er niet veel aan.’ Wijzend op de christelijke elementen in het boek, zoals het bidden, de kerk, de bijbel, het zoeken en vinden van ‘leiding’, waarbij Rijnsdorp in de roman rept over ‘buiten-kerkelijke luisteraars’, die een preek hoger aanslaan dan ‘gelovige luisteraars’, constateerde Van Reest misnoegd: ‘(...) in dit boek komen de kerkmensen er steeds zéér beroerd af. Vervolgens haalde hij de episode aan, ‘waarbij we in het “gereformeerd” milieu terecht komen’, en Kiltré in een zenuwinrichting de overspannen predikant ontmoet met zijn relaas over gereformeerde kerkmensen:

Maar ik wilde wel om een lief ding dat Rijnsdorp deze trouvaille maar uit zijn verhaal had weggelaten. We krijgen die gereformeerde kerkgemeenschap feitelijk als een troep schurken te zien. Laten we het maar ronduit zeggen. Want ook al houden we er rekening mee, dat die dominee, die zo furieus en fervent afgeeft op zijn gemeenteleden, overspannen is en dus niet meer de juiste verhoudingen kan zien, hij heeft in die overspanning dan toch maar aan die criticasters, die venijnige hypocrieten te wijten. We hebben de vorige week in een citaat aangehaald wat die dominee van zijn gemeente zegt en dat is heus nog niet alles. Hij zegt ook: ‘Er is een soort schapen dat zijn herders opvreet. (...) Ik ben opgevreten en weer uitgekotst en zo ben ik hier (in een zenuwinrichting) te bezichtigen.’²⁷³³

Rijnsdorp had zich moeten bedenken dat hij hier schreef ‘over de gemeente des Heren’, fulmineerde Van Reest: ‘Dit kan zo niet. Christen-auteurs hebben de taak, zonden, waar die zijn, bloot te leggen.’ Hij noemde als voorbeeld Paulus, die in Corinthé ook veel te verduren kreeg, waarbij hij deze gelovigen ook niet spaarde in zijn kritiek. ‘Maar hij houdt de gemeente in liefde vast en blijft haar zien als “Gods heiligen”. Maar hier wordt een gemeente tot een aanfluiting op de publieke markt ten toon gesteld.’ Van Reest begreep weinig meer van de auteur van *Koningskinderen*, die in deze roman soms op het profane af te werk ging toen hij de dominee liet zeggen: ‘Wij dominees zijn gefleest. (...) Na de oorlog zijn we in de kou komen te staan (...) Zalig zijn de routine-dominees, want zij zullen hun tijd uitduren.’²⁷³⁴ Quasi verbaasd wijzend op de gereformeerde auteur van de roman: ‘Want we hebben met *Rijnsdorp* te doen. En heeft hij zelf niet eens geschreven: “Het kunstwerk beeldt onfeilbaar zijn maker af en daarbij komen soms wonderlijke dingen aan ’t licht”’,²⁷³⁵ eindigde hij zijn verwondering met de vraag: ‘Hoe komt nu uitgesproken, juist deze auteur er toe - al diep in de zestig - zijn kostbare tijd zoek te brengen met ons leetuur voor te zetten, als hier voor ons ligt?’

Het antwoord op deze vraag gaf Rudolf van Reest weer een week later in het derde artikel ‘Liever Delfshaven dan Istanboel’, waarbij hij tevens de kwestie C. Rijnsdorp en prof. dr. K. Schilder uitdiepte.²⁷³⁶ Wederom Rijnsdorps *Koningskinderen* met diep respect aanhalend, waaruit hij

²⁷³² Van Reest verwees hier naar de eerste detectives die op de markt kwamen, de zogenaamde ‘Lord Listers’, spul dat volgens hem ‘in gereformeerde kring contrabande’ was, waarbij hij zich in gemoede afvroeg ‘of onze ouders het toen niet bij het rechte eind hebben gehad’.

²⁷³³ C. Rijnsdorp, *Ik volg je tot Istanboel*, 113.

²⁷³⁴ *Ibidem*, 118-119.

²⁷³⁵ C. Rijnsdorp, ‘Spanning en humor in de verhaalkunst’, *Ter Zijde*, 93.

²⁷³⁶ R. van Reest, ‘Liever Delfshaven dan Istanboel’, in: *De Reformatie*, jrg. 35, nr. 17, 30 januari 1961, 138-139.

elementen als ‘een scherpe antithese tussen kerk en wereld’, ‘de centrale plaats die de Woordbediening heeft’, ‘de Kerk als samenvergadering der waarachtige christgelovigen’ opvoerde: ‘kortom een spreken uit en naar de gereformeerde belijdenis’, concludeerde Van Reest dat dit romandebuut ‘als kunstwerk onfeilbaar zijn maker afbeeldde’. Na zijn debuutroman had Rijnsdorp weliswaar ‘zwaar beladen woorden’ geschreven over de christelijke romankunst, maar wanneer hij die teksten zou gaan toepassen op *Ik volg je tot Istanboel*, dan zou dat leiden ‘tot een zelf-veroordeling van de auteur van dat boek’. Hij stelde nadrukkelijk dat Rijnsdorp in zijn ‘moeizame worsteling’ als autodidact zich een ‘ijverige leerling van Kuyper’ had betoond, die bij het begrip ‘sovereiniteit in eigen kring’ wist waar hij over schreef. Hoewel Van Reest dit ‘standpunt’ vroeger deelde, had hij ‘in de school van “K.S.” [K. Schilder] het anders leren zien:

Ik kan de ‘woestijncultuur’ waar Kuyper volgens zijn gemene-gratie theorie, wel van uit moest gaan, niet meer aanvaarden. Ik geloof dat we de paradijscultuur te handhaven hebben. Niet de herschepping, maar de schepping blijft de grondwet voor het ambt aller gelovigen.

Van Reest nam gevoeglijk aan dat bij Kuyper ‘de praktijk altijd beter was dan zijn theorie’, want ‘ook bij Kuyper stond tenslotte de Kerk centraal’, maar de talrijke epigonen na hem hadden het ‘deerlijk verknoeid’:

De gemene-gratie-theorie, de terreinenleer, de leer der sovereigniteit in eigen kring, heeft tenslotte de antithese verdoezeld, vervaagd en vandaag is er nauwelijks van een antithese meer sprake. Rijnsdorp zegt zelf in zijn laatste roman, al laat hij het de overspannen gereformeerde dominee zeggen, dat de synodaal-gereformeerde kerken bezig zijn zich te vergapen aan het ‘Experiment’, terwijl voor de vrijgemaakte kerken karakteristiek blijft, dat zij vanuit de antithese leven. Ik geloof dat dit geen toevalligheid, of accentlegging is, maar noodwendig voortvloeit uit wat ik typerend voor Kuypers en voor Schilders werk genoemd heb.

Hierbij verwees Rudolf van Reest naar de ontwikkelingsgang in gereformerd-kerkelijk Amerika waar omstreeks 1920 Kuypers algemene genadeleer de theologische praktijk werd ten koste van de ‘Kuyper-van-de-antithese’, ondanks fel verzet van ds. H. Hoeksema. Schilder zette in de jaren dertig van de vorige eeuw zijn strijd voort in Nederland tot het ‘hem precies op dezelfde manier als het Hoeksema in Amerika verging’. Deze lijn van geloofsafval doortrekkend naar de auteur Rijnsdorp en zijn vierde roman, constateerde Van Reest:

En nu betreuen wij het, dat Rijnsdorp, die eerst de weg die ‘K.S.’ wees een eind opging, op het kritieke moment de wissel in eigen leven verkeerd stelde.²⁷³⁷ Begonnen in het gereformeerde Delfshaven van de antithese eindigt hij in het troebele Istanboel van de gemene gratie.²⁷³⁸

De plaatsnamen Delfshaven en Istanboel werden in het artikel van Rudolf van Reest als distinctieve metafoor synoniem voor de ‘antithese-gereformeerden’ van Schilder versus de synodaal-gereformeerden van Kuypers gemene gratieleer met hun wereldgelijkvormigheid. Deze ontwikkeling wilde Van Reest vervolgens aan de hand van Rijnsdorps romans *Eldert Holier* en *Mijn Vader, Mijn Vader* ... nader onderbouwen, omdat ‘heel deze ontwikkelingsgang van onze christelijke cultuur in de dertiger en veertiger jaren raakt’, waarbij hij in het vervolgartikel ‘Het volk aan de kunst’ van 6 februari 1961 eveneens Rijnsdorps bijbelse cultuurtaak als kunstpoeder van het calvinistisch volksdeel betrok.²⁷³⁹

²⁷³⁷ In 1974 motiveerde Rijnsdorp tijdens een lezing waarom hij niet met Schilder en de Vrijmaking van 1944 was meegegaan: ‘De diepe geloofscrisis die ik had doorgemaakt, alleen, vaderloos zonder menselijk toedoen en zonder menselijke hulp, had mij voor het leven getekend. Het rechtstreekse contact met God in Christus - uiteraard de Christus van de Schriften - bracht in mijn leven een accent aan van persoonlijkheid en zelfstandigheid, dat voor mijn hele habitus, ook in de kerk, karakteristiek is gebleven. Daarom heb ik mij ook nooit kunnen vinden in het verbonds-collectivisme van de vrijgemaakten op het voetspoor van Schilder.’ C. Rijnsdorp, ongepubliceerde lezing uitgesproken te Bussum op 19 augustus 1974.

²⁷³⁸ R. van Reest, ‘Liever Delfshaven dan Istanboel’, in: *De Reformatie*, jrg. 35, nr. 17, 30 januari 1961, 139.

²⁷³⁹ R. van Reest, ‘Het volk aan de kunst’, in: *De Reformatie*, jrg. 35, nr. 18, 6 februari 1961, 146-147.

Deze vierde bijdrage opende Van Reest met de opmerking dat Rijnsdorp in ‘de dertiger jaren’ de leus ‘Het volk aan de Kunst’ meer dan eens had gelanceerd: ‘Zijn roman “Eldert Holier” is geheel van deze gedachte bezielde geweest.’ Verwijzend naar *In drie etappen* uit 1952, waarin Rijnsdorp over zijn artikel ‘Het Volk aan de Kunst’,²⁷⁴⁰ terugblikkend had opgemerkt: ‘Wat ik in dat artikel als ideaal zag, heb ik mij werkelijkheid gedroomd in mijn roman “Eldert Holier”, waarin inderdaad het volk aan de kunst (toe)komt.’²⁷⁴¹ Volgens Rudolf van Reest was Rijnsdorp in deze jaren dertig ‘als het ware bezeten’ van de gedachte ‘het volk aan de Kunst te brengen en andersom’, waarbij hij tevens aangaf dat Rijnsdorp toen ‘zeer goede dingen’ had gezegd, ‘allemaal woorden die ons uit het hart gegrepen zijn’:

In de jaren dertig heeft Rijnsdorp inderdaad zwaar geladen woorden gesproken over dit onderwerp, hij heeft de jongere generatie een riem onder het hart gestoken, hun de weg gewezen, de plicht voorgehouden en daze laten zien als een gebod Gods, ter wille van het gereformeerde volk. Hij zag in de dertiger jaren duidelijk de inzinking, de afval en het verval en wat hij noemt de ‘ontkerstening’. Maar hij bezweert die jongeren, die gaven en talenten kunnen ontwikkelen, te zien naar het groots en machtig verleden van dat gereformeerde volk: ‘Hier is een vonk gevallen, harten zijn ontvlamd, pennen in beweging gekomen. Er hebben stemmen geklonken, kreten zijn geuit. Er is geroepen en gebeden. Wat past het ons op die taak te gaan beknibben door met de vinger te wijzen naar een zwarte lucht, een kerk in brand, halfllege kisten en kasten.’

Dit alles lezende concludeerde Van Reest: ‘We herkennen de Rijnsdorp uit de dertiger jaren niet meer in zijn “Ik volg je tot Istanboel”. En dan vragen we ons af: hoe komt dat toch? Want we hadden het om zo’n lief ding zo graag anders gezien.’ Hij verwees vervolgens naar zijn appèl uit 1938 in ‘deze zelfde rubriek’, waarin hij een oproep had gericht ‘tot Rijnsdorp en anderen op het gebied van de christelijke literatuur het roer te grijpen’ Verwijzend naar de Barthiaan mr. Roel Houwink, die zijn stempel zette op *Opwaartsche Wegen* en met anderen dit blad ‘linea recta naar Barthiaanse wateren’ koerste, stelde Van Reest opnieuw dat toen Rijnsdorp aantrad als redacteur van *Opwaartsche Wegen*, hij daadwerkelijk met Houwink kon samenwerken. Wijzend op de rol die Houwink als lid van de Kultuurkamer speelde tijdens de Duitse bezettingsjaren, waarbij hij toepasselijk Rijnsdorps tekst over Roel Houwink uit zijn *In drie etappen* citeerde,²⁷⁴² constateerde Van Reest: ‘Het is zo jammer dat er altijd weer mensen zijn die achteraf uit de feiten, maar niet vooraf uit de *beginselen* overtuigd willen worden.’ Volgens hem zou Houwink tegen Rijnsdorps roman *Ik volg je tot Istanboel* geen ‘bezwaren van Barthiaanse aard’ kunnen inbrengen.

Over Rijnsdorps derde roman *Mijn Vader, Mijn Vader...*, stelde Van Reest vervolgens dat hij - ondanks het feit dat Rijnsdorp zelf beweerde dat hij zijn derde roman geschreven had, los van de kerkelijke crisis die tot een tweespalt zou leiden in gereformeerde kring - met Puchinger geloofde dat Rijnsdorp zich hier ‘toch losgeschreven’ had van prof. dr. K. Schilder:

Trouwens dat kan ook moeilijk anders. Rijnsdorp was lid van de Raad der Kerk, die te oordelen had over het synodebesluit Schilder af te zetten als (emeritus)-predikant van Delfshaven.²⁷⁴³ Het is een geweldig ding

²⁷⁴⁰ In bijlage I is dit kernartikel ‘Het volk aan de kunst’ van Rijnsdorp integraal opgenomen.

²⁷⁴¹ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 132.

²⁷⁴² *Ibidem*, 81.

²⁷⁴³ De synode van de *Gereformeerde Kerken in Nederland* accepteerde in 1905 de leer van de veronderstelde wedergeboorte met de ‘Verklaring van 1905’, waarin een ‘mannelijke schikking’ werd getroffen, maar die als ‘vredesformule’ door de generale synode niet dwingend werd opgelegd. Prof. dr. K. Schilder had echter principiële bezwaren tegen dit compromis en droeg in zijn preken en colleges de afgescheiden visie op doop en verbond uit, waarbij de verbondsbeloofte centraal stond. Schilder wilde geen theologisch getob over de kerkelijke leer ten aanzien van de uitverkiezing en veronderstelde wedergeboorte. In zijn theologische visie diende de mens alleen het verbond te gehoorzamen. Deze leergeschillen op doop en verbond bepaalden in de jaren dertig het theologisch discours onder gereformeerde theologen, die in hun preken en geschriften ook het gewone kerkvolk partij maakten in hun leerstellige opvattingen. In 1936, op dezelfde synode die de NSB door toedoen van Schilder in de ban deed, werd besloten deze leergeschillen inzake doop en verbond te onderzoeken en er een uitspraak over te doen. Schilder was het hier niet mee eens en verzette zich in zijn polemieken fel tegen de gereformeerde theologische elite, die met name door de hoogleraren aan de *Vrije Universiteit* te Amsterdam, H.H. Kuyper en V. Hepp, werden aangevoerd. In 1942 moest er een nieuwe synode bijeen worden geroepen, maar vanwege de oorlogsomstandigheden continuerde

geweest voor Rijnsdorp hier 'ja' te zeggen, waar het naar de normen der Schrift en der Kerkenorde beslist 'neen' had moeten zijn. Ik kan mij bijna niet voorstellen dat dit zonder een 'crisis' in eigen leven bij hem heeft kunnen passeren. (...) Dit heeft de hele mens Rijnsdorp, zoals hij ook door God geschapen is en voor God staat, geraakt. Rijnsdorp heeft zich niet *psychologisch* losgemaakt van de *mens* Schilder, hij heeft zich gedistantieerd van de *profeet* Schilder,²⁷⁴⁴ van het profetisch getuigenis, dat deze heeft uitgedragen en waardoor Rijnsdorp eerst, als zo velen met hem, diep geraakt is geweest. In zijn 'Mijn Vader, Mijn Vader...' is niet een mens aan het woord, die zich psychisch distantieert van zijn leermeester, waarmee hij eens dweept, maar het is de zoon die 'zijn vader begraaft' om met de Barthiaan Van Randwijk te spreken, of om zonder beeldspraak het te zeggen: hier is een kerklid aan het woord, dat eenvoudig 'neen' zegt tegen het profetisch getuigenis, dat een ander kerklid, in getrouwe ambtsbediening hem heeft voorgehouden. Hoeveel preken heeft Rijnsdorp niet van Schilder aangehoord! Zouden het alleen psychologische aanrakingspunten geweest zijn, die hem aan zijn predikant bonden? Ik geloof er niets van. Toen Rijnsdorp, zelf in het ambt staande in Delfshaven, mede vonnis velde over zijn ambtsbroeder Schilder, is dat niet geweest omdat hij diens 'hersenkronkelingen' niet te volgen wist, of omdat deze hem 'psychisch' niet lag, maar hij maakte zich los van het *woord* dat deze sprak en dat toch zuiver naar Schrift en belijdenis en dus *gereformeerd* was. Rijnsdorp haalde het wissel over in eigen leven en zette het op verkeerde stand. Dat gebeurde maar niet in

de synode in oude samenstelling zichzelf, die in datzelfde jaar de leer van de veronderstelde wedergeboorte van Kuypers vervolgens bindend verklaarde. In woord en geschrift bestreed Schilder de in zijn ogen onwettige synode, die zulke verstrekkende leeruitspraken deed. Hij accepteerde het gezag van deze synode niet en boog evenmin voor de leeruitspraken die als gereformeerde kerkleer werden opgelegd en waaraan de ambtsdragers en de kerken zich dienden te onderwerpen. Daarop werd prof. dr. K. Schilder in maart 1944 door de synode van de *Gereformeerde Kerken in Nederland* onder voorzitterschap van prof. dr. G.C. Berkouwer zowel als hoogleraar als emerituspredikant geschorst. Vanaf zijn onderduikadres waar Schilder zich vanaf juli 1942 schuil hield, bleef hij zich verzetten tegen de leeruitspraken van de synode van 1942, waarop deze landelijke vergadering het zwaarste middel inzette om Schilder tot zwijgen te brengen: op 3 augustus 1944 werd Schilder uit het ambt gezet. Ruim een week later, te midden van de verschrikkingen van de oorlog werd de kerkscheuring een feit. In de *Lutherse Kerk* in Den Haag las Schilder op 11 augustus 1944 de Acte van Vrijmaking of Wederkeer voor ten overstaan van honderden sympathisanten, die uit het gehele land naar de Burgwal in Den Haag waren afgereisd.

²⁷⁴⁴ Het predikaat 'profeet', dat Rudolf van Reest aan prof. dr. K. Schilder toekende, werd aan synodaal-gereformeerde zijde niet door iedereen gedeeld. Thijs Booy schetste in 1972 een aangrijpend beeld van dr. K. Schilder, hoogleraar te Kampen in de theologisch roerige jaren dertig en veertig van de vorige eeuw, toen hij wel 'van zijn kathedraal een slagvaard' moest maken: 'Hij vluchtte uit zijn innerlijke nood het slagveld op, een slagveld dat hij die toch één der zachtsten onder ons was niet begeerde. Hij was een lieve pastor en een vulkaan. Kon hij het helpen zo te zijn?' Booy vervolgde zijn psychologische karakteristiek van prof. dr. K. Schilder, die met de *Vrijmaking* van 1944 noodgedwongen brak met de *Gereformeerde Kerken in Nederland*: 'De weg der vrijgemaakte kerken is niet over rozen gegaan. Dat zat er ook niet in. Men begon met een trauma bij de leiding en vele volgelingen, met een gevoel van achtervolgd te worden, met verbijstering ineens in een andere kerk te zitten, niet ontspannen maar gefrustreerd. Elke leidsman was rijp voor de psychiater. Hoofdzakelijk schuld van onze synode, die zo onbegrijpelijk hard was. Al moet gezegd, dat een Schilder die synode wel het bloed onder de nagels vandaan had gehaald. Met zijn geestdriftige schoolvorming, met die pen in vitriool gedoopt, met zijn balorigheid en niet geëquilibreerd zijn, met zijn als een querulant optreden, zijn gespletenheid: gespreksgeenoot van Kierkegaard en Nietzsche en prototype van de gereformeerde kleine luyden, die de eigen grandeur niet wist te integreren in zijn existentie. Nameloos eenzellig en een virtuoos met wie niet om te springen was. Een mens die het leven boven het hoofd gegroeid was en die vaak meer geleefd werd dan dat hij leefde. Een raadslachtige man die ook voor zichzelf een mysterie bleef. Iemand van een uitzonderlijk formaat, maar menselijk een patiënt. Hij had mildheid verdiend en kreeg de volle laag, terwijl hij zonder opperhuid geboren was. Al dat eelt was schijneelt. Een onhandelbare in een kerk die niet wist hoe met onhandelbaren om te gaan. Als hij niet geleefd had, deze sproeifontein van artisticeit en logicismen, was de kerkscheuring er niet gekomen. Dat staat voor mij wel vast. Hij prikkelde gruwelijk. Was hij blijven leven, dan was hij wel zeker in de eigen kring de bindende figuur geweest, ook vanwege zijn magnetisme en de behoefte hem na te volgen, ja, te imiteren. Maar hij stief voor zijn kerk gestabiliseerd was en toen was het hek van de dam. Een tragisch mens bovenal. Maar de kerk had geen oog voor tragische figuren die zo anders waren dan anderen. Misschien was er veel anders gegaan, als die kerk hem niet tot huisschilder had veroordeeld, wat hij niet kon zijn, maar als kunstschilder had erkend. Ach, had die synode ook een stel knappe psychiaters in zijn midden gehad, die met hem niet als prof. dr. K. Schilder maar als vreemde Klaas hadden gesproken. Die hem als een dichter hadden gezien en als een genie, dat als vrijwel alle genieën ook een wrak was. Kuypers wilde kerkscheuring, hij niet. Ach, had men dat onderkend, en hem veel bokkespongen vergeven, omdat hij een leeuw was, en een lam. Men wist geen raad met hem, hij ook niet met zichzelf en toen was het gebeurd. Hij was grandioos en ziek en met grandiozen en zieken wist de kerk niets authentieks aan te vangen. Toen kwam er een burgerlijk procesje. Vergeven we hem al zijn kuren. Hij was een kind van Jezus en hij wilde het goede, het zuivere, en bedenken wij steeds, dat hij één der eersten was die Hitler weerstond. Als een held in volle wapenrusting en bereid tot martelaarschap.' Thijs Booy, *Gereformeerd: hoe lang nog?*, 23-24.

een bepaalde 'sector' van zijn leven, maar dat betrof de complete mens Rijnsdorp, niet slechts de *ambtsdrager* of het *kerkelijk*, maar evenzeer de *literator*, de *publicist*.²⁷⁴⁵

²⁷⁴⁵ In deze bewuste kerkenraadsvergadering van 12 augustus 1944 heeft Rijnsdorp naar eer en geweten gesproken en gehandeld. Eerder, op 3 juli 1944, had Rijnsdorp over de kerkelijke verdeeldheid in eigen kring aan zijn vriend Piet Risseuw geschreven: 'Ik kan me in de houding van K.S. c.s. niet vinden, al heb ik m'n beste vrienden onder die groep en al zitten er misschien meer goede krachten dan aan de Synodale kant, maar goed proza lees je in al die brochures en artikelen niet! Vooral Grosheide schrijft ongelooflijk "dull". Je begrijpt dat ik als ouderling en commissielid veel ellende beleef in deze zaak. Wat heeft die man me al een kostbare tijd gekost! Maar dit klinkt allemaal egoïstisch en enghartig-aesthetisch. Je voelt natuurlijk, dat ook voor ons deze controverser een ellende en een schande is, een oordeel Gods misschien over bepaalde gereformeerde, als daar zijn: intellectualisme, zelfgenoegzaamheid enz. Onze Jan met z'n rechtsgevoel heeft de procedure nauwkeurig bestudeerd en is zelfstandig tot het Synodale standpunt gekomen. Ik zelf kan ook niet zien hoe ze anders zouden hebben moeten handelen.' Voor de kerkenraad van de gereformeerde kerk van Delfshaven hield Rijnsdorp op 12 augustus 1944 een toespraak waarin hij zijn persoonlijke opvattingen onder woorden bracht. Hij gaf in zijn inleiding aan bij de broeders kerkenraad een verkeerde indruk weg te willen nemen, namelijk dat de stemmen, die zich schriftelijk of mondeling tegen de synode hebben verklaard, veel zouden zijn en de stemmen, die zich aan de besluiten van de synode willen conformeren, slechts weinige. Daarom was het volgens hem van belang, 'dat nu ook allen, die zich met meer of met minder moeite met de gedachtengang van de synode kunnen vinden, duidelijk spreken. Laat iedereen dié punten naar voren brengen, die hem persoonlijk het meest hebben getroffen en daarmee, ter wille van andere sprekers en om des tijds wil, volstaan'. Ten overvloede verduidelijkt hij: 'Wanneer ik dus speciaal drie punten naar voren breng, beteekent dat niet, dat er ook niet nog andere gronden zijn, waarom ik mij achter de synode plaats. Ik noem alleen drie punten, die mij het meest getroffen hebben, die voor mijn visie het meest typisch zijn.' Als eerste punt noemde Rijnsdorp de kwestie van 'oordelen zonder aanzien des persoons'. Met een verwijzing naar de apostel Jacobus, die hiervoor waarschuwde en zich volgens Rijnsdorp in zijn voorbeeld niet beperkte tot de 'stoffelijk rijken', maar ook de 'rijken van geest' zou insluiten. 'Bij de rijken aan geest zijn het de kwaliteiten en de schittering van die geest. En voeg daar in het geval van prof. S.[childer] nog bij beminnelijkheid en bescheidenheid in de persoonlijke omgang, groote verdiensten jegens de kerken en de Geref. theologie, een vooruitziende blik ten aanzien van de gevaren van de N.S.B. en Zwitsersche theologie, de inzet van de eigen persoon in vrijheidsberooving en beknotting en het is geen wonder, dat al deze groote creditposten slag op slag als argumenten in het geding worden gebracht, die ongeveer willen beweren: iemand van zulke kwaliteiten en verdiensten moet in het geding in kwestie gelijk hebben tegenover een groep mensen van mindere verdiensten en mindere kwaliteiten (waarbij we dan even willen aannemen, dat dit onderscheid juist zou zijn). Zie broeders, dat zijn nu wat ik al eerder als *gevoelsargumenten* heb gekenschetst. En dat is niet verwonderlijk, wanneer we zien hoezeer het *sentiment* bij de verdedigers van prof. S.' houding in de onderhavige kwesties een rol speelt. Toen ik eenige tijd geleden van heldenvereering sprak, is er opgemerkt, dat ons volkskarakter zich daartoe van oude tijden af heel weinig leent.' Rijnsdorp weersprak dit en betitelde de gevoelsargumenten als een tweesnijdend zwaard: 'Alle deugden accumuleeren op het hoofd van den held; alle ondeugden op de schuldige hoofden van hen die dien held op een bepaald moment meenen te moeten weerstaan. En men verliest ten slotte het vermogen de argumentatie van den tegenstander, in casu de synode op haar juiste waarde te schatten.' Daarmee kwam Rijnsdorp op het tweede punt, waarbij hij met name dacht aan 'de broeders onder ons, die in de practijk van het leven staan en niet tot de geleerden gerekend willen worden. In zekere zin ben ik een hunner en maak mij tot hun tolk.' Hij verwees naar de bijeenkomst de avond ervoor, waar Schilder en zijn opposenten met elkaar in debat traden. 'We hebben gisteravond lang en gespannen geluisterd. Er zullen meer eenvoudige broeders zijn, en ook wel minder eenvoudige broeders, die de betoogen over en weer niet in alle subtiliteiten hebben kunnen volgen. Maar de ongeletterde heeft op den geletterde vaak iets voor: een verstand en intuïtie, die niet door veel dialectiek bedorven zijn. En wie rustig en onbevangen heeft geluisterd moet wel hebben opgemerkt, dat de argumentatie van de synode zich door rust, zakelijkheid en voorzichtigheid onderscheidde. Hier niet de briljante stijl van prof. S., niet de geniale flonkering van het vernuft, maar eenvoudige de rustige en overtuigende taal van misschien middelmatige geleerden, maar die zich van hun zaak zeker weten. Wie in zijn consciëntie ervan overtuigd is, dat hij recht staat voor God en voor de menschen, kan met weinig woorden toe; hij zal alleen dan uitvoerig worden, als korthed tot misverstand aanleiding zou kunnen geven. Toen ik naar prof. S.' argumentatie luisterde, dacht ik bij mezelf: Deze man zou het standpunt van de synode even schitterend en even exuberant hebben kunnen verdedigen als hij nu het zijne doet en vermoedelijk met nog meer overtuigingskracht. Deze soepelheid en dit te veel aan bewijs is typisch voor prof. S., het is zijn kracht en zwakheid tegelijk. Wie teveel bewijst, bewijst niets.' Als derde en laatste punt, waarbij Rijnsdorp aangaf niets nieuws te zeggen, 'maar het kan nooit genoeg worden herhaald' deed hij een dringend appel op de overige ambtsdragers. 'Broeders, in laatste instantie gaat het hier niet over prof. S., maar over het gezag in de kerk. Als de huidige controversen tot het verleden behooren en er weer heel andere kwesties aan de orde zullen zijn, zullen we nog zitten met de resultaten van onze houding van dezen avond. Wie onmiddellijk spreekt van hiërarchie bij een synode, als een beslissing hem onwelgevallig is, scheidt een precedent voor het leven van de plaatselijke kerken. Zulk een onafhankelijkheidszucht houdt geen halt bij de grenzen van de kerkelijke gemeente.' Rijnsdorp noemde het vervolgens 'eigenaardig', dat de menschen, die niets van psychologie wilden weten en niets van nuanceringen en zelfonderzoek, 'kortom die zoozeer leven uit de theologische en kerkelijke totaliteitsgedachte, dat die menschen zich

Van Reest stelde vervolgens afrondend - wijzend op de geestelijke breuk tussen de literator Rijnsdorp en de theoloog Schilder - over Rijnsdorps kerkelijk mankement om als kunstopvoeder zijn levensopdracht onder het calvinistisch volksdeel als cultuurtaak te volbrengen: 'Ik geloof dat hier de breuk ligt, waardoor Rijnsdorp niet meer bij machte was, wat eens zijn vurigst verlangen is geweest, *ons gereformeerde volk aan de kunst*, voor zijn deel te realiseren.'

In het vijfde (slot)artikel 'Paradijs of woestijn?',²⁷⁴⁶ werkte Van Reest de onderscheiding 'Woestijncultuur' versus 'Paradijscultuur' op 13 februari 1961 als tegenstelling verder uit, waarbij hij beklemtoonde dat dr. K. Schilder reeds in 1934 deze krachtige metafoer uit de titel van zijn bijdrage had gebezigd, die 'onze cultuuropvatting in het hart' raakte:

Kuyper ging met zijn gemene-gratie-leer van de woestijncultuur uit. Hij beredeneerde alles van de herschepping uit. Hij zag nog zoveel veel 'goeds' in deze bedorven wereld, er was nog een gemeenschappelijke plaats waar de christen met de wereldling staan konden, al gingen ze ook beiden verschillende richtingen uit. Maar Kuyper was daarbij - gelukkig nog maar! - de man van de scherpe antithese. Daarom kon in zijn dagen nog veel worden afgedamd, dat later, dank zij zijn gemene-gratie-leer, als een vloed ons gereformeerde leven overstroomde.²⁷⁴⁷

Opnieuw verwees Rudolf van Reest naar ds. A. Hoeksema: 'Want wat Hoeksema in Amerika constateerde, was ook bij ons het geval: De nazaten van Kuyper, de Kuyper-van-de-antithese verwerpend, hebben de Kuyperianen-van-de-gemene-gratie aanvaard. En toen moesten we krijgen wat Schilder ons tekende in zijn hierboven genoemde gedachtenrede: men ging het leven, ook het culturele leven normeren naar het 'bereikbare', naar 'hetgeen voor ogen is':

In de woestijn van zonde werden wetten gesteld, die op de woestijn rekenden en in de bedorven verbondsgemeenschap werden bepalingen gemaakt die op een bedorven toestand reflecteerden.²⁷⁴⁸

onmiddellijk op hun individuele consciëntie beroepen' als de argumenten hen in het gedrang brachten. 'Dan wordt het persoonlijk zieleleven plotseling wél van belang, terwijl het overigens naar de achtergrond wordt gedrongen. Het is merkwaardig te zien hoe ook hier de natuur boven de leer gaat. Omgekeerd is het eigenaardig, dat dezelfde mensen, die zoozeer de nadruk leggen op het objectieve, op de waarde en betekenis van het ambt enz., tegenover een synode in het geweer komen, die haar gezag juist aan die ambtelijke gedachte ontleent.' Rijnsdorp vatte zijn positie vervolgens samen: 'Zoo zie ik in de houding van prof. S. en de zijnen allerlei innerlijke en uiterlijke tegenstrijdigheden. Het vrijwel blinde vertrouwen in een enkeling is een der grootste geestelijke gevaren en zonden van onze tijd. Dit met nadruk te constateeren en daartegen te waarschuwen is ook mijn ambtelijke plicht, al gaat het tegen den man, die ik in het begin van den oorlog om zijn schrijven in de Ref.[ormatie] tegenover mijn kinderen een held Gods heb genoemd. En het spijt me dat ds. Knoop, die Schilder indertijd zoo moedig heeft verdedigd en als gevolg daarvan zoo veel heeft moeten lijden, ds. Knoop, die op die onvergetelijke begroetingsamenkomst op deze plaats met z'n meesterlijke en hoogstaande toespraak ons zoo diep heeft geroerd, meent aan zijn liefde tot prof. S. verschuldigd te zijn, hem nu ook op al zijn kerkrechtelijke paden te volgen. Ik hoop van harte dat zijn liefde ziende mag worden. Broeders, vanavond is spreken schuldige plicht. We moeten kleur bekennen. Ik heb dat gedaan. Laten ook zij volgen, die zich nog niet hebben uitgesproken.' Aan zijn dochters Leni en Ulrica schreef Rijnsdorp over de stemming en de daarop volgende uitslag in een ongedateerde brief: 'Een voorstel van ds. Knoop in de kerkeraad om met het kerkverband te breken is verworpen: 27 voor, 55 tegen en 9 blanco. Dat is dus erg meegevallen en we behouden de kerkelijke goederen. Dat is wel niet het voornaamste maar toch ook een factor.'

²⁷⁴⁶ R. van Reest, 'Paradijs of Woestijn', in: *De Reformatie*, jrg. 35, nr. 19, 13 februari 1961, 153.

²⁷⁴⁷ Een vergelijkbare, plastische metafoer hanteerde Rijnsdorp eerder in 1954 bij zijn waarschuwing voor de toenemende wereldgelijkvormigheid op kunstgebied, waarbij het calvinistisch volksdeel - meer in het bijzonder de voormannen in kerk en staat, verzuimd hadden tijdig een antwoord te formuleren, terwijl het cultuurvraagstuk in gereformeerde kring nijpend werd: 'En nu is de vloedgolf van het moderne leven over onze slapersdijken heengespoeld en heeft onze vastigheden losgerukt. Er is al veel onherstelbaar verloren. Het orthodox-Protestantse volk, over het geheel zonder geoefende smaak, zonder aesthetisch onderscheidingsvermogen, zonder veel innerlijke cultuur, dat theologisch wel de muggen vermocht te ziften, loopt gevaar de kemelen van de moderne levensvormen door te zwelgen.' C. Rijnsdorp, 'Vrijheid, waartoe', in: *Nationale Snipperdag*, 46.

²⁷⁴⁸ Hierover schreef Van Reest verderop in dit artikel uit 1961, wijzend op de cultuurpraktijk in gereformeerde-synodale kring, Rijnsdorps religieus-kunstzinnige habitus: 'Alleen een "verdorven verbondsgemeenschap" kan zich gaan normeren naar de stijl van de woestijncultuur. Dat kan gebeuren met de beste bedoelingen. Zo wordt vandaag het dansen en het dansles nemen door de jeugd der Kerk verdedigd. Zo kan men komen tot een z.g. Christelijk "beroepstoneel" (Podium) en zo komt men tot verdediging van de kinderbeperving en wordt het lopen naar de bioscoop aanvaard. Men loopt achter de feiten aan. En omdat men voor de onmogelijkheid staat het verval en de

Natuurlijk is Kuiper hier zelf niet onschuldig aan geweest. Maar laat ons toch teveel eerbied voor zijn ontzaglijke reformatorische arbeid hebben - want dat was, bij alle gebrek toch zijn leven en werken - om ook maar een ogenblik te geloven, dat wat er *nu* uit geworden is, naar zijn wil en wens zou zijn geweest. Ten slotte was Kuiper maar en mens en bovendien kind van zijn tijd. Schilder kon, na hem, verder en breder zien en dieper graven omdat de tijd verder gekomen was en hij kon Kuiper, waar deze fout ging corrigeren, Kuiper, waar deze goed was getrouw blijven. We hebben dat b.v. in de kerkelijke strijd gezien, waar hij het doleantiekerrecht van Kuiper met inzet van zijn ambtelijk bestaan heeft verdedigd en we zien dat b.v. op cultureel terrein, waar hij de Kuiper van de antithese, een steviger, een meer schriftuurlijker standplaats bood, door te herinneren aan het woord van de Christus: '*Daar is van den beginne gezegd*'. Dat begin ligt in de paradijstoestand.²⁷⁴⁹

De beeldspraak in de tirade van Rudolf van Reest in *De Reformatie* was niet alleen op kerkelijk-godsdienstig terrein toepasbaar. Ook het artistiek klimaat op het levensterrein van de kunst in gereformeerde kring liet zich karakteriseren als een 'woestijncultuur', waarin Rijnsdorp zich - als kunstenaar en kunstopvoeder met zijn program van culturele volksopvoeding - bijkans letterlijk een roepende in deze woestijn wist. Maar altijd hield hij de gedroomde oase van een 'positief, Christelijk-nationaal cultuurideaal' als paradijstoestand voor ogen. Een bloeiend levensterrein op kunstgebied dat evenals de levensterreinen van kerk, staat en maatschappij in cultuur was gebracht; een vruchtbaar domein met verkwikkende waterbronnen en schaduwrijke palmbomen. Een ideaal dat voor hem echter steeds meer een bijbels fata morgana bleek: een onbereikbare luchtspiegeling die plotsklaps weer vervluchtigde om ergens anders in zijn blikveld als optisch fenomeen van een niet bestaand tafereel op te duiken. Hoewel deze vrijwel constante zinsbegoocheling hem raakte in zijn levensopdracht en zelfbeeld, wist Rijnsdorp zich in zijn gereformeerde geloof gesterkt door de voorbeelden die de Schrift hem voorhield. Vanaf zijn debuut met *Koningskinderen* uit 1930 trok hij - evenals het volk Israël - ruim veertig jaar door de artistieke woestijn van calvinisme en cultuur. Voor hem bleek echter het beloofde land van een vruchtbaar en bloeiend levensterrein van de kunst niet als aanlokkelijk perspectief te wenken, anders dan in de beelden en beleving die zijn roeping en dubbele cultuurtaak hem - dorstend naar een bijbels-paradijselijk cultuurleven onder het gereformeerde volk - schonken.

Rudolf van Reest heeft overigens nooit kunnen bevroeden hoe de beeldspraak in zijn kritiek op Rijnsdorps *Ik volg je tot Istanboel* uit 1959, getooid met de titels: 'Kunnen we Rijnsdorp volgen naar Istanboel', en 'Liever Delfshaven dan Istanboel', in Rijnsdorps voormalige godsdienstig-culturele habitat van het gereformeerde Delfshaven een ongedachte verruiming van betekenis kreeg. Rotterdam-West raakte in de jaren tachtig van de vorige eeuw steeds meer bevolkt door 'gastarbeiders', die een nieuw bestaan opbouwden met inbegrip van hun islamitische religie en cultuur. In 1989 kocht de Turkse stichting *Merkez* de gereformeerde Duyststraatkerk en vestigde een moskee in het Godshuis, waar Rijnsdorp ruim een halve eeuw twee maal per zondag ter kerke toog en Schilder vol op het orgel predikte tegen de woestijncultuur van 'Kuiper-van-de-gemene-gratie'.

VI *Muzische nabetrachting*

In zijn werk als scheppend kunstenaar en beschouwende kunstopvoeder baseerde Rijnsdorp zich zowel op de cultuurtheologische constructen 'algemene genade', 'antithese' en 'soevereniteit in eigen kring' van dr. A. Kuiper als op Kuipers neocalvinistische esthetiek, die de gereformeerde leidsman in zijn rectorale rede 'Calvinisme en kunst' uit 1888 aan de *Vrije Universiteit* te Amsterdam als blauwdruk op de academische agenda plaatste en tien jaar later in uitgewerkte vorm boekstaafde in de gelijknamige *Stone*-lezing aan *Princeton University* in de Amerikaanse staat New Jersey, als vijfde lezing (van de zesdelige lezingencyclus) over *Het Calvinisme*.²⁷⁵⁰

afval te stuiten gaat men naar nieuwe normen zoeken, waardoor wat vroeger in gereformeerde kring contrabande was, thans geoorloofd wordt geacht.'

²⁷⁴⁹ R. van Reest, 'Paradijs of woestijn', in: *De Reformatie*, jrg. 35, nr. 19, 13 februari 1961, 153.

²⁷⁵⁰ Zie over dr. A. Kuiper, zijn esthetica, en de wijze waarop Rijnsdorp Kuipers artistieke erfenis vertaalde naar zijn program van culturele volksopvoeding: *Een geknevelde volksopvoeder*, hoofdstuk 2 *Kuiper, kleine luyden en kunst*.

Ook Amerika moest volgens P.J. Risseeuw kennis nemen van Rijnsdorps denkbeelden over calvinisme, kunst, cultuur en vrijetijdsbesteding. Risseeuw, de sublieme organisator die zijn vriend op beslissende levensmomenten als mens en kunstenaar overeind hield,²⁷⁵¹ bedacht begin 1959 het plan - in Kuypers voetspoor uit 1898 - een reis naar de Verenigde Staten te organiseren met de kunstenaar en kunstvoeder Rijnsdorp als gastspreker. Daartoe dienden zijn opvattingen over het nijpende cultuurvraagstuk vertaald te worden naar 'lectures' en radio-uitzendingen. Voor de haalbaarheid van dit voornemen benaderde Risseeuw eerst de gezaghebbende theologen dr. G.C. Berkouwer van de *Vrije Universiteit* in Amsterdam en dr. H.N. Ridderbos van de *Theologische Hogeschool* te Kampen, voor moreel draagvlak en materiële ondersteuning. In een ongedateerde conceptbrief motiveerde hij zijn verzoek op basis van eigen waarneming in Amerika: 'Wij nemen de vrijheid ons tot U te wenden met het verzoek te willen overwegen of er een redelijke kans van slagen bestaat, indien mits met Uw medewerking een verzoek wordt gericht aan Calvin College ten einde de Heer C. Rijnsdorp in de gelegenheid te doen stellen aldaar enige gast-colleges te geven over culturele vraagstukken. (...) Feit is dat men in Geref. Kringen in de V.S. voor dezelfde moeilijkheden op cultureel terrein staat als in Nederland. Zelf hebben wij de indruk dat dit terrein in de V.S. en Canada nog nauwelijks is ontgonnen, ondanks het feit dat bijv. de T.V. alles "overspoelt".' In zijn - eveneens ongedateerde - conceptbrief aan prof. dr. William Spoelhof, president van het *Calvin College* in Grand Rapids, Michigan, U.S.A., stelde Risseeuw:

In de overtuiging dat het zeer wenselijk zou zijn niet alleen op het terrein der theologie doch eveneens op dat der cultuur uitwisseling van gedachten te houden tussen reformatorische christenen in Nederland en de V.S., (en Canada), komen wij tot U met het navolgende verzoek. Vooraf diene dat het cultuurvraagstuk, mede verband houdende met het vraagstuk van der vrijetijdsbesteding,²⁷⁵² in reformatorische kringen steeds klemmender wordt, gezien het feit dat de kerken der reformatie zich tot nu toe min of meer afzijdig hebben gehouden van het terrein der creatieve kunsten. Hoewel wij in Nederland beschikken over een aantal prominente creatieve reformatorische kunstenaars op het gebied van de literatuur, muziek, beeldende kunst en architectuur, en wij het voorrecht hebben te beschikken over de Nederlandse Christelijke radiovereniging, welke het mogelijk maakt op het terrein der radio en televisie verantwoorde culturele uitzendingen te verzorgen, is er nog altijd een lacune wat betreft de leer der christelijke esthetica. Wij vermoeden dat U in de V.S. en Canada met dezelfde moeilijkheden hebt te kampen als wij. In de figuur van de Heer Cornelis Rijnsdorp, bezitten wij een christen-kunstenaar die niet alleen creatief werkzaam is op het terrein der letteren, doch zich eveneens sedert 1930 intens heeft bezig gehouden met het reformatorisch doordenken van de vraagstukken der cultuur.

Ter toelichting verwees P.J. Risseeuw naar de cultuurhistorische radioklankbeelden die Rijnsdorp verzorgde voor de *N.C.R.V.*-microfoon, waarin hij onder meer de verhouding tussen bijbel en kunst belicht had, geïllustreerd met muziek en declamatie. Daarbij beklemtoonde Piet Risseeuw dat de goed beluisterde radio-uitzendingen, 'door het hoge cultuur-historische niveau waarop ze werden gebracht', ook buiten de kring van geestverwanten 'zeer de aandacht' hadden getrokken:

Wij zouden het derhalve toejuichen als de Heer Rijnsdorp, over wiens leven en arbeid wij hierbij een overzicht insluiten, door U in de gelegenheid zou kunnen worden gesteld tot het houden van enige lectures, waarbij de keuze van auditorium en onderwerpen uiteraard geheel aan U wordt overgelaten. Hoewel ons eerste doel is via de Heer Rijnsdorp te komen tot uitwisseling van gedachten over culturele vraagstukken, zou hij, indien dit voor de organisatie van zijn trip bevorderlijk mocht zijn, eventueel ook het woord kunnen voeren op gemeentevergaderingen en bijeenkomsten van predikanten, zowel in Michigan als in Canada. (...) Tenslotte wijzen wij U er op dat de lectures van de Heer R. het voordeel hebben dat in hem de theoreticus en de creatieve kunstenaar in één persoon verenigd zijn. Hij spreekt dan ook altijd van uit de praktijk, hetgeen aan de levendigheid van zijn lectures ten goede komt.

²⁷⁵¹ Piet Risseeuw, Rijnsdorps trouwe vriend en literair-opvoedkundige bondgenoot, die onbaatzuchtigheid tot kunst verhef, zou als een spindoctor avant la lettre samen met Evert Diemer het literair-artistieke profiel, de kunstvoederende presentatie en cultureel-maatschappelijke positionering van Rijnsdorp als kunstenaar en kunstvoeder sterk promoten. Met als klinkende resultaten Rijnsdorps vervroegde pensionering in 1954, zijn docentschap aan de *C.A.L.O.*, zijn werk als vast literair criticus bij *De Rotterdammer*-bladen, de *Prijs der literaire kritiek* (1964) en het eredoctoraat in de Letteren aan de *Vrije Universiteit* (1965) te Amsterdam.

²⁷⁵² Zie hiervoor: hoofdstuk 6 *Protestantse periodieke pers*, paragraaf 6.7.3: 'Cultuurspreiding en vrijetijdsbesteding'.

Onder de conceptbrief van Piet Risseeuw aan prof. dr. William Spoelhof stonden de namen van professoren G.C. Berkouwer en H.N. Ridderbos, G. Hoek (N.C.R.V.), en Dingeman van der Stoep. Aan Rijnsdorp, die hij beide conceptbrieven ter inzage stuurde, schreef Risseeuw: 'Ik stuur je hierbij een paar kladjes in concept (die typte ik op kantoor zo maar voor de vuist weg). Er moet dus nog een definitieve vorm aan worden gegeven. Als je er tenminste voor 100% achter staat. Mocht dit niet het geval zijn, Kees, dan kunnen we er beter van afzien.'²⁷⁵³ Uiteindelijk bleek dit laatste het geval,²⁷⁵⁴ want Rijnsdorps *Calvin College*-lectures bleven in planvorming steken. Het initiatief toonde aan dat Risseeuw aan de reikwijdte van de kunstopvoedende cultuurtaak van Rijnsdorp letterlijk geen grenzen stelde. Zijn beide conceptbrieven illustreerden hun gezamenlijk streven het calvinistisch volksdeel uit de 'cultuurwoestijn' van het door doperse, piëtische en puriteinse invloeden vernederlandste calvinisme naar het beloofde 'kunstparadijs' te leiden, overeenkomstig de bijbelse scheppingsopdracht, die de mens tot cultuurtaak was gesteld.

In zijn artikel over 'cultuur' of 'c.' in de *Christelijke Encyclopedie* uit 1957 stelde de auteur ds. S.J. Popma: 'De diepste grond van alle c. ligt in het feit, dat de mens, die hij is, geschapen naar Gods beeld, waaraan Gods gebod van Gen. 1 : 28 en Gen. 2 : 15 beantwoordt. Daarom zal alle c. het karakter moeten dragen van een goed werk in de zin van Zondag 33 v. d. Heid. Cat.'²⁷⁵⁵ Dit blijft zo na de zondeval. En wel omdat de mens door de zondeval zijn mens-zijn niet verloren heeft. Hij blijft al het typisch menselijke behouden.' De in gereformeerde kring gezaghebbende predikant verwees vervolgens naar *Genesis* 4, de verzen 20 - 22, waarin de bijbel de eerste culturele ontwikkeling beschreef. Nadat Popma - wellicht ten overvloede - stipuleerde: 'het feit van deze ontwikkeling wordt niet veroordeeld door de H. Schrift', wierp hij vervolgens de vraag op of deze culturele ontplooiing 'waarlijk een goed werk' was. Zijn antwoord luidde: 'Dat Lamech een lied zingt is niet fout. Zijn zonde is, dat hij tegen God in zingt.'²⁷⁵⁶ Daarom keerde de gereformeerde dominee zich faliekant tegen de doperse, puriteinse en piëtische houding ten opzichte van cultuur, die hij 'onjuist' noemde. In deze kringen werd volgens hem cultuur beperkt tot 'gebed, meditatie, het stichtelijk lied en de dienst der liefde en der barmhartigheid', en keerde men zich af van 'kunst, wetenschap en staatsleven'. Hierop trok Popma de conclusie: 'Maar dat is een verwaarlozen van de c.-opdracht.'²⁷⁵⁷ Daar kwam - volgens hem - bovendien 'nog iets bij':

Wat wij afvallige c. noemen in activiteit en resultaat is niet waardeloos. Gods leiding in de historie brengt mee, dat ook het afvallige leven onder zijn heerschappij blijft en meewerkt aan zijn plan met de wereld. Daarom zal de houding tegenover c. zowel kritisch als positief-waarderend moeten zijn.²⁷⁵⁸

Deze passage sloot naadloos aan op Rijnsdorps Calvijs-Kuyperiaans getoonzette cultuurdenken, zoals hij dit - zowel principieel als praktisch - in zijn dubbele cultuurtaak als literator en kunstopvoeder in zijn program van culturele volksopvoeding toepaste en uitvoerde, conform zijn devies: *Het volk aan de kunst*. In het interview met dr. G. Puchinger uit 1969 over het thema 'Christen en kunst', had Rijnsdorp opgemerkt: 'Ik geloof dat aanleg voor literatuur überhaupt altijd voor een bepaald percentage aanwezig is. Zo is er uiteraard steeds een zeker percentage christenen dat literair-creatief begaafd is. Wat deze mensen schrijven is dan literatuur van christenen. In hoeverre dit christelijke literatuur is, valt moeilijk uit te maken. De christen immers

²⁷⁵³ Brief van P.J. Risseeuw aan C. Rijnsdorp, ongedateerd (circa maart 1959).

²⁷⁵⁴ Brief van P.J. Risseeuw aan I.F. de Haan (Frank Daen), d.d. 5 maart 1964. Letterlijk schreef Risseeuw aan 'Amice de Haan' bij de voorgenomen - door De Haan grotendeels betaalde - reis van Rijnsdorp naar Australië: 'Mijn enige bedenking is dat Kees zich bij een vroeger door mij geopperde poging in die richting (Canada, waar het terrein voor hem en zijn werk zoveel gunstiger zou zijn) zich niet voldoende geïnteresseerd toonde. Om meer dan een reden.'

²⁷⁵⁵ De tekst van Zondag 33 van de *Heidelberse Catechismus*, 'of onderwijzing in de christelijke leer, die in de Nederlandse gereformeerde kerken en scholen geleerd wordt', bestaat uit de vragen 88 tot 91, waarin de 'waarachtige bekering des mensen' centraal staat, en waarbij vraag 91 luidt: 'Maar wat zijn goede werken?', met als antwoord (zonder bijbelplaatsen): 'Alleen die uit waar geloof, naar de wet Gods, alleen Hem ter ere geschieden, en niet die op ons goeddunken of op mensen-inzettingen gegrond zijn.'

²⁷⁵⁶ Ds. S.J. Popma, 'Cultuur', in: *Christelijke Encyclopedie*, deel II, 332.

²⁷⁵⁷ *Ibidem*.

²⁷⁵⁸ *Ibidem*.

is een twee-mens: *simul iustus et peccator*, dus het óók *zondig zijn* behóórt tot het christen-zijn. In de hemel zijn we geen christenen meer.’ Het probleem van de christelijke literatuur was volgens hem ‘dus het probleem van literatuur van de twee-mens’, waarna hij zijn eigen definitie van christelijke literatuur uit de vooroorlogse jaren hernam en zich in de geest van W.A.P. Smit uitsprak:

Christelijke literatuur is nooit heilige literatuur. Daarom is het veiliger te blijven spreken van literatuur van christenen. In de gekerstende samenleving zijn allerlei werken ontstaan die men christelijke kunst kan noemen, hetzij in de zin van kerkelijke kunst, met inbegrip van de kerkmuziek van Bach, hetzij vrije kunst over christelijke onderwerpen of die een christelijke geest ademt. Ik voel een zekere weerzin tegen het al te nadrukkelijk spreken van christelijke kunst en literatuur, omdat er ook een christelijke kunst en literatuur is, waarbij Christus om zo te zeggen wordt ‘uitgespaard’, waarbij Hij *in Zijn afwezigheid* juist nadrukkelijk als present wordt gesuggereerd. Dit is ook de zin van het spreken over God als de afwezige, de *Dens absconditus*, waarover Pascal het heeft: waarlijk Gij zijt de God Die U verborgen houdt - dat zei ook Jacob.²⁷⁵⁹

In zijn denkbeelden over kunst en cultuur verschilde Rijnsdorp van visie met prof. dr. H.R. Rookmaaker, de eerste kunsthistoricus aan de *Vrije Universiteit*. Ze waren in 1964 betrokken bij de oprichting van het *Christelijke Cultureel Studiecentrum*, dat aan de wieg stond van de *Christelijke Academie voor Beeldende Kunsten* in Kampen, waarvan Rookmaaker een tijdlang bestuurslid was. Ook werkte hij als kunstcriticus voor het dagblad *Trouw*. Over de in 1977 overleden kunstfilosoof schreef Rijnsdorp in 1979: ‘Rookmakers vak was de beeldende kunst en haar geschiedenis. Met enige moeite brengt hij in zijn beschouwing ook de muziek en in de derde plaats de literatuur te pas. Dit heeft het voordeel dat niet te veel overhoop wordt gehaald.’ Hoewel tegen het werk van Rookmaaker niet veel in te brengen was, koesterde Rijnsdorp toch bepaalde reserves tegen de kunsthistoricus, filosoof en muziekkenner, die volgens hem bijna ‘aandoenlijk ver’ ging in zijn erkenning van de soevereiniteit in eigen kring van de scheppende kunstenaar, waarbij een moralistisch element ‘niet te miskennen’ viel:

Rookmaaker weet naar mijn smaak iets te precies wat in de kunst zonde is. De christelijke inbreng in zijn beschouwingen over kunst is mij iets te programmatisch. Hij is als bekeerling van buiten tot geloof gekomen en het is psychologisch te begrijpen, dat hij tegenover zijn buitenkerkelijke achtergrond zich blijvend polemisch heeft opgesteld.²⁷⁶⁰ Een tweede belangrijke factor is, dat hij een kunstkenner was, en niet een scheppend kunstenaar, die over zijn vak schreef. Dit maakt een wereld van verschil uit. Het woord ‘scheppen’ is ingeburgerd, maar niet gelukkig gekozen. Niettemin is er scheppend vermogen, een creatieve potentie, die de gehele geestesstructuur en habitus van een kunstenaar bepaalt. Dit brengt mee, dat iemand die zelf schildert, schrijft, bouwt of componeert, in gewaagde experimenten of in wat decadentie of ontarding lijkt altijd nog scheppingsdrang - zo die er althans bij betrokken was - herkent en billijkt. Er is zelfs dan een herkenning en geestelijke verbondenheid, welke de kunstkenner ontgaat. Onwillekeurig zoekt deze laatste compensatie voor zijn gemis aan creatieve artisticeit en dan ligt een programmatisch christelijke kritiek voor de hand.²⁷⁶¹

Rookmaaker stond evenals Rijnsdorp in de traditie van Calvijn, Kuypers, Bavinck en Dooyeweerd, maar hij paste deze inzichten rationeel met een scherpe(re) antithese toe op kunst en cultuur. In zijn bespreking van de Engelstalige biografie van Rookmaaker schreef Rijnsdorp enkele maanden later: ‘En ook wel zijn toetreden tot een streng gereformeerde, kerkelijk exclusieve denominatie. De moeilijkheid was de mensen van deze, naar het mij voorkomt sterk verstandelijke richting warm te maken voor de beeldende kunst. (...) Want persoonlijk heb ik Rookmaaker niet van nabij gekend. Wel was voor hem typerend een uitspraak bij onze eerste kennismaking, toen hij, na een opmerking mijnerzijds, zo langs zijn neus vaststelde: “Dat is natuurlijk niet zo.” Genuanceerd denken en spreken was niet zijn sterkste zijde.’ Rijnsdorp gaf aan dat de kunsthistoricus zijn leven in dienst stelde aan studenten en academici om de twee zaken die zijn

²⁷⁵⁹ G. Puchinger, ‘Dr. C. Rijnsdorp’, in: *Christen en kunst*, 215.

²⁷⁶⁰ Tijdens de Tweede Wereldoorlog als krijgsgevangen marineofficier in het gevangenkamp Stanislau, bekeerde Henderik Roelof Rookmaaker zich - onder invloed van de daar eveneens geïnterneerde christelijke filosoof en pleitbezorger van de calvinistische *Wijsbegeerte der Wetsidee*, dr. J.P.A. Mekkes - tot het (gereformeerde) christendom.

²⁷⁶¹ C. Rijnsdorp, ‘Rookmaaker en het programmatisch christendom’, in: *Trouw*, 9 januari 1979.

optreden bepaalden: het evangelie en de (beeldende) kunst. ‘Merkwaardig was ook zijn liefde voor jazz en zijn grote kennis van dit genre muziek, afgezien van Bach en Schütz. Men kan zich voorstellen dat rechtlijnige gereformeerden niet het ideale publiek vormden voor beschouwingen over de bijbel, gekoppeld aan jazzmuziek en schilderijen, met inbegrip van naakten.’ Rijnsdorp sloot zijn recensie af met de slotsom: ‘Ik blijf bij wat ik in onze krant van 9 januari 1979 over Rookmaaker schreef, dat hij de mentaliteit van de scheppende kunstenaar, en in het verlengde daarvan de complicaties van de artistieke creativiteit wel theoretisch, maar niet van binnen uit, niet uit ervaring kende. En dat verhindert mij in hem de autoriteit te zien, die hij voor sommigen van zijn leerlingen geweest schijnt te zijn.’²⁷⁶² Wat Rijnsdorp tegenhield om in het werk van Rookmaaker en zijn geestverwant, de Amerikaanse theoloog en cultuurfilosoof dr. Francis A. Schaeffer, mee te kunnen gaan, was dat volgens hem op een bepaald punt hun creativiteit te kort schoot; theologisch gekleurde oordelen moesten dit manco opvullen. Wat Rijnsdorp waardeerde in het werk van Schaeffer was ‘de ernstige en bewame poging om tot een totaliteitsvisie te komen, waarbij verband werd gelegd tussen alle mogelijke uitingen van menselijk denken, voelen en gedragen.’²⁷⁶³ In zijn essay ‘Cultuuroverdracht’ uit 1978 schreef Rijnsdorp over deze beide cultuurdragers: ‘We moeten niet te gauw en te precies weten wat in kunst en cultuur zonde is, of schijnt. Dit lijkt mij de fout van figuren als Schaeffer en Rookmaaker, met erkenning van hun verdiensten en goede bedoelingen. (...) Over cultuur filosoferen is niet zo moeilijk, maar cultuurkritiek stelt hoge eisen aan ons onderscheidingsvermogen.’²⁷⁶⁴

Hoewel Rijnsdorp, geboren in Rotterdam-Delfshaven, zich altijd een ‘Havenaar’ bleef voelen, was hij een Rotterdammer pur sang voor wie de Maasstad ook zijn biografisch decor belichaamde: ‘Het goede hier is, dat als je hard werkt en dat lang volhoudt, je achting verwerft, wie je verder ook bent.’²⁷⁶⁵ Enkele jaren later kleurde hij het citaat autobiografisch in: ‘Iedereen die een bepaald talent heeft, hard werkt en volhoudt, komt wel ergens, maar de omstandigheden spelen toch een niet te verwaarlozen rol. Het is niet ieder gegeven alles te ontwikkelen wat hij aan mogelijkheden in zich heeft. We denken hier aan wat Paulus zegt over het leem en de pottenbakker. Iedereen moet komen tot een combinatie van ambitie en berusting in het onvermijdelijke.’²⁷⁶⁶ Die combinatie typeerde eveneens zowel het kunstenaarsleven van Rijnsdorp als de uitvoering van zijn program van culturele volksopvoeding. De Rotterdamse achting waar hij in het citaat naar verwees, liet zich nauwelijks herkennen in de waardering voor zijn praktijk als kunstvoeder. Hierover schreef hij op 10 september 1940 in zijn dagboek:

Als christen-estheet door de officiële kunstwereld te worden genegeerd, is op zichzelf niet van betekenis. Moeilijker is dat die miskennis je verhindert tot een meer behoorlijk zelfvertrouwen, met de artistieke gevolgen daarvan, te komen. Een zekere mate van erkenning is nodig voor de groei van het talent via het werk. Ik heb nog nooit in een preek horen uiteenzetten, hoe wij aan het ons door de ‘wereld’ opgedrongen minderwaardigheidsgevoel moeten en kunnen ontkomen. Jezus zei: ‘In de wereld zult ge verdrukking hebben, maar hebt goede moed, Ik heb de wereld overwonnen’ (Joh. 16 : 33b). Hij voelde die speciale nood in de verdrukking.²⁷⁶⁷

Ook in zijn geestelijke habitat, de levenskring van zijn kerk en volk, ontbrak de waardering die hem het gevoel van (artistieke) miskennis gaf bij zijn dubbele cultuurtaak op kunstgebied. Met name halverwege het eerste bezettingsjaar bezon hij zich nauwgezet op zijn taak en positie als kunstenaar en kunstvoeder. De drang tot culturele arbeid op het levensterrein van de kunst overheerste zijn cultuurdenken. Na zijn bekentenis: ‘God heeft mij al jong de idee fixe van een “levenstaak” (in cultuur en kunst namelijk) ingeschapen’, stelde Rijnsdorp in hetzelfde

²⁷⁶² C. Rijnsdorp, ‘Engels levensverhaal over Rookmaaker’, in: *Trouw*, 18 juli 1979.

²⁷⁶³ C. Rijnsdorp, ‘Schaeffer als culturele Jeremia’, in: *Trouw*, 14 december 1977.

²⁷⁶⁴ C. Rijnsdorp, ‘Cultuuroverdracht’, in: *RO. Maandblad Reïmisten Organisatie Societas Studiosorum Reformatorum*, april 1978, 14-15.

²⁷⁶⁵ G. Puchinger, ‘Dr. C. Rijnsdorp’, in: *Christen en kunst*, 168.

²⁷⁶⁶ C. Rijnsdorp, ‘Denkers en imitatiemensen’, *Nieuwe Leidsche Courant*, 11 januari 1969.

²⁷⁶⁷ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 31.

dagboekfragment van 17 september 1940 - twee dagen voor zijn zesenvestigste verjaardag: 'God brengt sommigen dus ter wereld met cultureel verantwoordelijkheidsgevoel en met het idee van een levenstaak, terwijl Hij het toelaat dat daarvan slechts een zekere fractie wordt verwezenlijkt. Zijn wil geschiede.'²⁷⁶⁸

Eveneens in zijn *Literair Dagboek* bekende Rijnsdorp een maand later over zijn levenstaak op kunstgebied: 'Hoop ik, na alles te hebben losgelaten, nog op een werkzaamheid, of rol, of kans, die mij, menselijkerwijs gesproken, met het leven verzoenen zou? Of zal tot het einde toe die subjectieve indruk van in mijn levenstaak niet geslaagd te zijn blijven overheersen, ja bij het ouder worden een wrange bijmaak gaan krijgen?'²⁷⁶⁹ In hetzelfde dagboekfragment van 9 oktober 1940 noteerde hij tot slot de overweging: 'Als ik erin kon slagen elke verwachting, nog iets op cultureel gebied te kunnen doen, te smoren, te doden, zou dat niet vanzelf het levenseinde dichterbij brengen?' Op 3 november 1940 bekende Rijnsdorp hoopvol, waarbij hij opnieuw zinspeelde op de dood die hem tijdens de bezettingsjaren sterk bezighield:

Soms denk ik dat er voor mij na een bijna levenslange voorbereiding nog een taak is weggelegd. Ik beef bij die gedachte van blijdschap. Smaak mij niet, als ge deze regels leest en ik ben in stilte en in de kleine verhoudingen gestorven, waarin ik heb geleefd. Mag God geen stille reserve hebben, die Hij niet gebruikt? Als ik nu eens in de bijbelse boekhouding bij die stille reserve ben gerekend?²⁷⁷⁰

Wie echter de vooroorlogse cultuurarbeid van Rijnsdorp overziet op het levensterrein van de kunst, waarbij hij - achteraf beschouwd - zijn belangrijkste werk reeds had voortgebracht, gesteld in *Kostgangers Gods* (novellen, 1934), *Ter Zijde* (essays, 1935) en *Eldert Holier* (roman, 1938). Wie vervolgens bovenstaande bloemlezing van ontboezemingen leest, begrijpt des te beter Rijnsdorps naoorlogse immense dadendrang op het gebied van letteren, kunst en cultuur(historie), met name in de periode na zijn vervroegd pensioen in 1954, toen hij zich geheel kon wijden aan zijn levenstaak op kunstgebied. Zijn religieus geïnspireerde missie verklaarde tevens Rijnsdorps grote literair-kritische en cultuurhistorische productie in *De Rotterdammer*-bladen en voor de *N.C.R.V.*-microfoon, intentioneel gericht op smaakopvoeding en het aanzuiveren van cultureel kapitaal.

Hoewel Rijnsdorp doorgaans met veel bliken van respect door publiek en pers werd bejegend, en hij - nadat hij eerst door zijn vakbroeders uit de algemene literatuur in 1964 was bekroond met de *Prijs der literaire kritiek* - in 1965 wetenschappelijk werd geëerd door zijn gereformeerde geloofsgenoten met een eredoctoraat in de Letteren door de *Vrije Universiteit* te Amsterdam, liet op kunstgebied de calvinistische paradox van het cultureel tekort zich onverminderd gelden: 'Het tekort aan begrip bij het grote, christelijke lezerspubliek dringt elke literaire uiting in de richting van de preek', schreef hij reeds in 1940.²⁷⁷¹ 'Leer en leven' bij het calvinistisch volksdeel op het levensterrein van kunst verhielden zich op het continuüm van het bijbelse cultuurmandaat tussen de polen van de 'leer van het paradijs' versus de 'levenspraktijk van de woestijn'.

Deze studie boekstaafde een zeldzaam rijk en tegelijkertijd ook een tragisch cultuurleven. Het bracht een activistisch-kunstopvoedend volksprogramma in kaart van een geroepen kunstenaar, die zijn leven en werk in dienst stelde van het calvinistisch volksdeel bij de uitoefening van zijn goddelijk ervaren levenstaak op het levensterrein van kunst. Het 'Pro Rege'-motief: de ere Gods, kleurde zijn neocalvinistisch program van culturele volksopvoeding en dooraderde de programmalijnen op de kunstdisciplines muziek, recitatie en literatuur. In zijn leven als veelzijdig kunstenaar met een dubbele cultuurtaak: artistiek en pedagogisch, koos hij vanuit zijn strategie van culturele volksopvoeding het hem beschikbare instrumentarium en organisatievelden in gereformeerde kring om het calvinistisch volksdeel tactisch en trefzeker aan de kunst te brengen: christelijke volksuniversiteit, christelijke radio-omroep, protestantse

²⁷⁶⁸ *Ibidem*, 33.

²⁷⁶⁹ *Ibidem*, 43.

²⁷⁷⁰ *Ibidem*, 52.

²⁷⁷¹ *Ibidem*, 36.

periodieke pers en christelijk-literaire organisatie. Een majeure levensopdracht die Rijnsdorp met liefde, toewijding, talent, discipline, focus en vooral dienende zelfverloochening inhoud en vorm gaf. Daarbij overvleugelde soms een fundamentele onzekerheid zijn literair-artistieke en kritisch-pedagogische kwaliteiten. Op 14 januari 1944 - terwijl hij als literator en volksopvoeder op kunstgebied was uitgegroeid tot een van de leidende voormannen in calvinistische kring - schreef Rijnsdorp in een geringschattende zelfanalyse, daarmee illustrerend wat de schrijfster H. Kuypervan Oordt eerder over hem schreef: 'Doch 't is moeilijk te oordeelen over een zoo gecompliceerde natuur als de zijne',²⁷⁷² in zijn dagboek:

De leemten in mijn kennis en ontwikkeling zijn enorm: ik ben niet alleen niet academisch gevormd, maar spreek geen enkele taal vloeiend, ben volmaakt onbereid, ben niet eens een groot lezer, verkeer niet in kringen die in intellectueel of ander opzicht 'aanzienlijk' zijn (of onderschat ik mijn vrienden?), ben te oud om het stuk leven dat achter mij ligt, over te doen of te verloochenen; leef bovendien in een geteisterde wereld, op 't ogenblik zelfs nog in een door hongersnood bedreigde stad onder vreemde bezetting, zonder zekerheid of garantie dat we de bevrijding zullen be- of overleven. Dan ben ik teveel muzikmens om van de literatuur een specialiteit te maken; te hongerig naar literair leven om volkomen melomaan te zijn; als schrijver te geïnteresseerd voor de problemen van vormgeving om naïef verteller te kunnen wezen; te veel romancier toch weer om op te kunnen gaan in het essay. Als kantoorman te veel kunstenaar; als kunstenaar te veel huisvader. Ik ben het punt waar de scheuren in de ruit elkaar kruisen.²⁷⁷³

Deze zelftypering liet zich deels verklaren uit de tijdomstandigheden van oorlog en bezetting, maar bleek als grondhouding existentieel voor Rijnsdorp. Op 24 februari 1945 slaakte hij in zijn dagboek zelfs de verzuchting: 'O Here, geef mij een taak, geef mij een plaats, laat mij niet ongebruikt. Laat mij in uw handen vallen en niet in handen van mensen.'²⁷⁷⁴ Hij uitte deze bede halverwege de hongerwinter, in de hoop dat hij op het levensgebied van de kunst een taak en functie van betekenis zou krijgen bij de uitoefening van zijn cultuuropdracht voor het calvinistisch volksdeel. Hij voegde er de bekentenis aan toe: 'De voor mensen stomme smart, het stille brandende verdriet van het moeten-zwijgen, het niet-kunnen van de kunstenaar, wie dat niet uit de stilte kan horen, kan ook nooit zijn spreken ten volle verstaan en waarden.'²⁷⁷⁵

Zijn scheppend kunstenaarschap had Rijnsdorp reeds (op)geofferd op het altaar van de volksopvoeder. Maar uiteindelijk verzandde ook zijn kunstzinnig volksopvoederschap in de cultuurwoestijn van zijn calvinistische habitat. Niettemin was Rijnsdorps kunstzinnige invloed groot en diende zijn artistiek-kritisch werk velen tot culturele zegen. Prof. mr. W.F. de Gaay Fortman, gereformeerd voorman in kerk, staat, wetenschap en maatschappij, en destijds voorzitter van het 'Comité Rijnsdorp Tachtig Jaar', gaf in 1982 na het overlijden van Rijnsdorp als verklaring voor Rijnsdorps draagvlak in zijn dubbelrol als literator en kunstopvoeder:

Ik denk dat zijn invloed ook zo groot is geweest, omdat hij in 'Koningskinderen' een bepaald type gereformeerde vroomheid heeft getekend waarin iets mystieks zat, een zekere gevoeligheid die het, laat ik maar zeggen, uitwendig gereformeerde leven in die dagen niet kenmerkte. Ik denk dat heel veel mensen die hetzelfde gevoel voor vroomheid hadden als hij, hem daardoor te gemakkelijker als leidsman hebben aanvaard, toen het ging om beoordeling van literatuur of uitleg van muziek, om de vinger te leggen bij bepaalde uitingen van schilderkunst.²⁷⁷⁶

Dat Rijnsdorp, na veertig dolen - en deels ook doleren - in de cultuurwoestijn van het calvinisme, zelf zijn harp als kunstenaar en kunstopvoeder aan de verdorde wilgen hing, en hij bewust van de kunstrubriek naar de kerkpagina opschoof, was de resultante van een complex proces van motieven en afwegingen. Een organische ontwikkeling die zich deels buiten hem en zijn idealen op kunstgebied om voltrok. Enerzijds was hij letterlijk en figuurlijk vastgelopen in zijn streven

²⁷⁷² H. Kuypervan Oordt, 'Eldert Holier', in: *De Herant*, 9 april 1939.

²⁷⁷³ C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 98.

²⁷⁷⁴ *Ibidem*, 114.

²⁷⁷⁵ *Ibidem*.

²⁷⁷⁶ W.F. de Gaay Fortman, 'In memoriam dr. C. Rijnsdorp', in: *Literama-Magazine*, jrg. 16, februari 1982, nr. 10, 427. Uitgezonden in 'Ekstra Literama' door de N.C.R.V.-radio op 15 februari 1982, van 20.30-21.00 uur.

naar een eigen, specifiek literaire kunst met een bijpassend actieprogram van kunstopvoeding. De culturele inertie van de gereformeerde (kerkelijke) elite als 'grote luymen' met het wanbegrip voor zijn streven de geestverwante kleine luymen van *Koningskinderen* cultureel te verheffen - als weerwoord op de calvinistische paradox van het cultureel tekort - bleek Rijnsdorps voornaamste drijfveer te zijn van zijn culturele doleantie. Zich losmaken van de kerk van zijn vader anderzijds, was voor hem geen serieuze optie: 'Als jongen van zeventien heb ik door het intens lezen van de bijbel van binnenuit contact gekregen met de gereformeerde belijdenis. Daardoor ben ik niet zoals veel kunstzinnigen vervreemd van de kerk.'²⁷⁷⁷ Welbewust bleef hij een trouw, kritisch en loyaal lid van de *Gereformeerde Kerken in Nederland*, waarbij hij deze geestelijk-kerkelijke binding met onderliggende motieven ook publiekelijk motiveerde.²⁷⁷⁸

Binnen de kerk, met name in zijn lezerskerk van het dagblad *Trouw*, kon Rijnsdorp zich in een nieuwe kwaliteit dienstbaar maken als cultuurcriticus, voorlichter en (kerkelijk) opiniemaker. In een van zijn boekkritieken schreef Rijnsdorp in september 1971 relativerend: 'Cultuur is een prachtig woord voor een prachtige zaak, maar het laatste en diepste woord is zij niet.'²⁷⁷⁹ Daarbij gaf hij aan zich steeds meer bezig te houden met 'enkelingen'. Als 'enkeling' sprak de cultuurdrager Rijnsdorp profetisch en apocalyptisch over de Westerse cultuur die hij doorgaans betitelde als 'cultuur in een afbraak'.²⁷⁸⁰ Daarbij poneerde hij apologetisch dat verzet tegen de tijdgeest moest 'teruggaan op een diepere laag: niet op een culturele constellatie die met de tijd is opgekomen en met de tijd verdwijnt, maar op de fundamentele, eeuwige waarheid van het evangelie. Van het evangelie uit moet worden geprotesteerd en geprofeteerd.'²⁷⁸¹

Dr. Okke Jager kende Rijnsdorp ter gelegenheid van zijn eredoctoraat in 1965 drie bijzondere kwaliteiten toe: 'helderziend, luisterscherp en letterlievend',²⁷⁸² waarmee hij aangaf dat 'zien, horen en schrijven' een grote plaats in Rijnsdorps leven innamen. De predikant-dichter stelde in het artikel in de *Omroepgids* van de *N.C.R.V.* ook enkele kritische vragen aan Rijnsdorps geestverwante levenskring: 'Waarom is *Ter Zijde* nooit herdrukt? Waarom stond de novelle 'Gebed zonder einde' alleen in een tijdschrift? Waarom is er nog steeds geen indringende beschouwing gewijd aan *Eldert Holier*, de eerste experimentele roman uit protestantse kring? Jager concludeerde vervolgens: 'Rijnsdorp heeft voorhoede-werk gedaan. Wij denken aan zijn eigen uitspraak: 'Christelijk cultuurwerk is voorhoede-werk, al wordt het doorgaans voor achterhoede-werk aangezien ... De hemelvaart van Christus is de meest geavanceerde daad op aarde geweest en Zijn gemeente is de ware avant-garde ...' Voor Rijnsdorp eindigde de drieslag van Okke Jager enkele jaren later in de trits: horen, zien en ... zwijgen als scheppend kunstenaar. Een halve eeuw

²⁷⁷⁷ M.P., 'Geen muggenzifters, geen kamelenzwelgers'. Concepttekst van een interview met C. Rijnsdorp uit september 1964, waarschijnlijk gepubliceerd in het orgaan van de *Bond van Gereformeerde Jeugdverenigingen*.

²⁷⁷⁸ C. Rijnsdorp, 'Waarom ben ik in de kerk gebleven?', in: *Gereformeerde Kerkbode*, (officieel orgaan van de Gereformeerde Kerken van Rotterdam, Rotterdam-Delfshaven, Rotterdam-Zuid, Rotterdam-Kralingen, Capelle aan de IJssel en Krimpen aan de IJssel), 18 april 1980, jrg. 10, nr. 10. Zie ook: A.J. Janssens, 'Kunstenaars en kerk', interview met dr. C. Rijnsdorp, ongedateerd en zonder bron (vermoedelijk circa 1968 in een van de gereformeerde kerkbodes van Rotterdam).

²⁷⁷⁹ C. Rijnsdorp, 'De intellectueel in het rumoer der volken', in: *Trouw*, 11 september 1971. Ook opgenomen in C. Rijnsdorp, *Balkon op de wereld*, 130-133.

²⁷⁸⁰ In zijn lezing 'Ogenblik en ogenblikswaarde', uitgesproken op 12 december 1940 voor de *Christelijke Auteurskring* zei Rijnsdorp hierover: 'In laatste instantie is ons verlangen naar een christelijke kunst en een christelijke cultuur een bede om de komst van het Godsrijk. Het wordt gebouwd doordat het afgebroken wordt. Maar hoe minder er kans bestaat dat de christelijke kunst in werkelijkheid hier op aarde tot bloei en herkenning komt, des te sterker moet en zal ons heimwee daarnaar groeien en des te meer moeten we erover spreken en des te harder moeten we erom bidden en ervoor werken.' C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 63-64.

²⁷⁸¹ C. Rijnsdorp, 'De intellectueel in het rumoer der volken', in: *Trouw*, 11 september 1971.

²⁷⁸² O. Jager, 'Ere wie ere toekomt. Rijnsdorp wordt doctor honoris causa', in: *Omroepgids*, 11 september 1965. Het eerste deel *Helderziend* van dit driedelige radioprogramma *Meriti Causa* werd op vrijdagmiddag 17 september 1965 om 14.45 uur uitgezonden op Hilversum 1, met als motto: 'Een minuut zonneschijn is een archief aan schoonheid.' Het tweede deel *Luisterscherp*, volgde vrijdag 1 oktober 1965 om 14.45 uur op Hilversum 1 met als motto: 'Gezegend is hij die de natuur nog beluisteren kan.' De laatste uitzending van dit radiodrieluik: *Letterlievend*, vond plaats op vrijdag 15 oktober 1965 om 14.45 uur op Hilversum 1 met als motto: 'Schoonheid behoort bij het leven; het dichterschap behoort bij de mens.'

volksopvoederschap tot kunst onbekommerd achter zich latend,²⁷⁸³ kreeg in zijn ontwikkeling de essayist en criticus in hem alle ruimte. Verbitterd was Rijnsdorp niet, wel bitter, soms cynisch, en als kunstenaar veelal op zijn hoede: ‘Noli me tanger.’²⁷⁸⁴ Al in 1948 opende hij (zijn later afscheid als calvinistisch kunstenaar en kunstpedagoog van de Kuypertiaanse cultuurloze kleine en grote luyden poëtisch voorvoelend) het gedicht ‘Stervende in het park’,²⁷⁸⁵ met de bevrijdende levenslyriek van de dichter, die zich - ingeklemd tussen cultuur en calvinisme - geestelijk loszong:

Van mensen na mijn dood verwacht ik niets;
geen eer, geen dank, zelfs geen herinnering.
God heeft mij vrijgemaakt. Hoe lieflijk bloost
de dood in 't blad eer het de windhand plukt.

VII *Calvinistische paradox van het cultureel tekort*

De in deze studie geboekstaafde reconstructie van Rijnsdorps kunstzinnig-volksopvoedende arbeid - samengeballd in zijn emancipatorisch actieprogramma van culturele volksopvoeding *Het volk aan de kunst* - ligt, met de nodige misken en maren,²⁷⁸⁶ in het verlengde van de door negentiende-eeuwse cultuurhistoricus Conrad Busken Huet gesignaleerde ‘schijnstrijdigheid’ tussen calvinisme en cultuur:

De geschiedenis kent geen twee neigingen van den menschelijken geest die minder punten van aanraking vertoonen dan het kalvinisme en de kunst. Eene soort van oud-testamentische poëzie, met hebreeuwse zielekreten tot grondtoon, was nevens de psalmwijzen van Goudimel de eenige hoogere vorm waarin het christendom van Kalvyn zich wist te beligchamen. Daarbuiten, geen liefde voor iets wat tot de orde van het schoone behoort. Een stelselmatig verwoesten van den smaak der menigte. Het verkondigen der leer dat Gods Woord een boek is; daarover predikatiën te houden de goddelijke openbaring aan den gang doet blijven; en de waarde van den mensch bepaald wordt door hetgeen hij, naar de in dit boek vervatte godspraken, wezen zal aan gene zijde van het graf. Er moge plaats zijn voor kunst *naast* zulk eene denkwijze; zijzelf, zou men zeggen, is onbekwaam kunstwerken het aanzijn te geven.²⁷⁸⁷

Hoewel er ondanks het calvinisme toch kunst opbloede waarin de Calvinjse geest ademde, zoals dr. A. Kuypere in zijn rectorale rede *Het Calvinisme en de Kunst* uit 1888 en tien jaar later in zijn gelijknamige vijfde *Stone*-lezing lyrisch getoonzet aantoonde en artistiek bevorderde,²⁷⁸⁸ bleek de

²⁷⁸³ Tijdens het eerste bezettingsjaar schreef Rijnsdorp - de begrippen calvinisme en cultuur relativerend - op 14 oktober 1940 bij de bijbeltekst uit ‘Habakuk 3 : 17-18 en ook vers 19!’, dat volgens hem wel het ‘grootst mogelijke geloof’ liet zien: ‘Ik kom maar niet los van de gevallen blaren, die ik op straat zie. Door het droge, zonnige weer zijn het bijna stuk voor stuk coloristische meesterstukken. Wat een mens niet kan maken strooit God achteloos in de herfst voor je voeten. Bij honderden. In de meest “levend” geheten, menselijke kunst zit een element van de dood (de figuren op een schilderij bewegen niet en zijn stom; het licht schijnt niet, de bomen bewegen niet en de bloemen geuren niet. Maar ook: het doek en de verf is aan bederf, aan vernietiging onderhevig). In de natuur overweegt het levende, zelfs in het stervende of z.g. “dode”. De Parklaan met z'n grote tegels, overstrooid met iepenblaren en blad van wilde wingerd, is goed beschouwd een zeer milde bespotting van alle menselijke kunst.’ C. Rijnsdorp, ‘Het spoor van den scarabaeus (uit een dagboek)’, *Ontmoeting*, jrg. 1, nr. 2, november 1946, 56. Ook opgenomen in: C. Rijnsdorp, *Literair dagboek*, 45.

²⁷⁸⁴ ‘Raak mij niet aan.’ Met deze Latijnse uitdrukking die ooit gebezigd zou zijn door Christus toen hij na zijn opstanding verscheen aan Maria Magdalena (*Johannes* 20 : 17), typeerde Puchinger deze gereserveerde houding van Rijnsdorp. Mededeling van G. Puchinger aan Anne Schipper op 14 mei 1986 te Amsterdam.

²⁷⁸⁵ C. Rijnsdorp, ‘Stervende in het park’, in: *Ontmoeting*, jrg. 3, nr. 2, november 1948, 49. Ook opgenomen in: *Balkon op de wereld*, 90.

²⁷⁸⁶ Zie: prof. dr. W. Nijenhuis, *Hoe calvinistisch zijn wij Nederlanders*, 20-21; M. de Klijn, *De invloed van het Calvinisme op de Noord-Nederlandse landschapschilderkunst 1570-1630*, met name deel II, ‘Het Calvinisme in de Nederlanden’, 33-48, en: Dr. W.J.C. Buitendijk, *Op de keper beschouwd*, deel I: ‘Schering’, met name de essays ‘Calvinisme en kunst in de huidige tijd’ (9-23), ‘Universiteit en kunst’ (24-39), ‘Bronnen van Nederlands volksleven’ (52-58), en ‘Volkskarakter en literatuur’ (59-66).

²⁷⁸⁷ Cd. Busken Huet, *Het land van Rembrand. Studiën over de Noordnederlandsche beschaving in de zeventiende eeuw*, tweede deel, vijfde hoofdstuk, de kunsten, IX [De Hollandse school en de bijbel], 509-510.

²⁷⁸⁸ ‘Het was Kuypere, die Calvijns leer van de “grâces naturelles” heeft uitgebouwd en het Jong-Protetantse streven is niet denkbaar zonder de bewegende kracht die daarvan is uitgegaan.’ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 9.

essentie van Huets citaat uit 1884 niet geheel onwaar in de gereformeerde kunstpraktijk. Wijzend op het ‘waarheidselement, óók aan beide zijden’, schreef Rijnsdorp in zijn *In drie etappen*:

We gaven reeds toe, dat het Nederlandse Calvinisme, vooral in de praktijk ten aanzien van cultuur en kunst (en dat dateert niet van vandaag of gisteren), trekken vertoont, die zich met de beginselen van Calvin niet verdragen. Aan de andere kant zal men moeten erkennen, dat Calvin aansprakelijk wordt gesteld voor veel, dat hij nooit voor zijn rekening zou hebben genomen.²⁷⁸⁹

Daarbij benadrukte Rijnsdorp in een adem dat het vijftigjarig streven naar een eigen, specifiek calvinistische kunst en literatuur niet bezweken was ‘door misverstand, onverschilligheid, openlijk en lijdelijk verzet in eigen kring’. Dr. W.J.C. Buitendijk, gepromoveerd op *Het Calvinisme in de spiegel van de Zuid-Nederlandse literatuur der Contra-Reformatie* schreef in 1951 op de keper beschouwd over de gespannen - cultuurvijandige - relatie tussen calvinisme, cultuur, kunst en publiek:

Bezien we de houding van de Protestants-Christelijke volksgroep ten opzichte van de kunst in vogelvlucht, dan constateren we allereerst bij velen, inzonderheid de eenvoudigen in den lande, vijandschap tegen de kunst in het algemeen of tegen bepaalde takken van kunst. Vervolgens, en dit vooral bij leidinggevende kringen, naast theoretische erkenning van de waarde der kunst in sommige gevallen, óf vervreemding in de praktijk óf wanbegrip. Dat deze houding zich moet wreken is evident. De kunst is zodanig met het gehele volksleven vervlochten, dat haar te elimineren of te degraderen, een ernstige terugslag moet hebben op de bevolkingsgroep die zich daaraan schuldig maakt.²⁷⁹⁰

Een voorbeeld vanuit de kleine luyden gaf de auteur B. Nijenhuis in zijn romandebut *Dossier 333* uit 1952,²⁷⁹¹ waarin het manco van kunst en publiek tussen de regels van het verhaal doorklonk:

Twintig jaar geleden slipten ze met de klep van de pet over de ogen de bioscoop in. Moet je nu es om komen! En de hele ellende is, dat ze niet onderscheiden kunnen. Omdat kunst in onze kringen taboe geweest is. Altijd. En nóg is. In de praktijk tenminste.²⁷⁹²

Bas Wierewaay, die als predikant in deze roman op ‘Rijnsdorpiaanse wijze’ stem gaf aan de tirade tegen smakeloze prototypen van christelijke ontspanning waarin ‘immers geen enkele vloek’ voorkwam, wees vervolgens naar de grote stad, waar ‘de bioscopen en schouwburgen ook door mensen uit onze kringen plát gelopen’ werden. Verontwaardigd merkte Wierewaay tegen zijn vrouw Betsy op, doelend op het schromelijk tekort in onderscheidingsvermogen als gevolg van de chronische veronachtzaming van kunstopvoeding en smaakvorming bij het calvinistisch volksdeel: ‘En omdat er in onze kringen - en nu bedoel ik al de positief reformatorische groeperingen - maar al teveel de gedachte heerst dat men, om werkelijk kunst te zien, buiten de eigen sfeer moet treden. ’t Is alleen maar zo jammer dat die kunst gebruikt wordt door de duivel als wapen tegen God - Eigenaar en Schepper van alle waarlijke kunst.’

Een voorbeeld bij de grote luyden van kunst, wanbegrip en publiek gaf de N.R.C. onder de kop: ‘Verscheidenheden. Christelijke “Kultuurvijandigheid”?’ De krant hekelde op 10 maart 1923 de antirevolutionaire burgemeester Willem de Vlugt van Amsterdam die over de Hollandse literatuur gezegd had, ‘dat men hier in Nederland van de verbeeldingsmarkt niet thuis is’. Tegen dit wanbegrip van de gereformeerde burgervader voerde het dagblad de Franse predikant E. Soulier op, ‘die als *hervormde* in het Realisme zag, in het Realisme prees de oprechtheid, den stuggen, ruigen drang naar waarheid; en die, Fransch realisme beschouwend, dit deed in ons “hervormde” Holland, omdat hij het keurmerk van Reformatie vond in meedoogenloos dringen naar waarheid’, met als conclusie: ‘De heer Soulier noemde Calvin, verklaarde der Hollanders Calvinisme uit hunnen zin voor realisme.’ Hoewel de anonieme N.R.C.-scribent begrip toonde voor het feit dat De Vlugt, ‘zoo hem tijd bleef om boeken te lezen, tegen vele bezwaren zou

²⁷⁸⁹ *Ibidem*. Rijnsdorp maakte in dit essay niet voor niets het onderscheid tussen ‘Calvijns’ en ‘Calvinisme’.

²⁷⁹⁰ W.J.C. Buitendijk, ‘Universiteit en kunst’, in: *Op de keper beschouwd*, 27.

²⁷⁹¹ Deze christelijke volksroman verscheen bij uitgeverij *Kok-Kampen* in de *V.C.L.*-serie, jaargang 1952-1953.

²⁷⁹² B. Nijenhuis, *Dossier 333*, 197.

hebben', stelde hij vol onbegrip: 'maar dat juist hij "het fantastische" noemde als wat er aan onze schrijvers ontbreekt - zelfs indien dit gebrek bestond, zou het bevreemden, dat als een klacht uit een kalvinistischen mond te vernemen'. Het liberale dagblad noemde 'voor dit alles slechts één verklaring' - wijzend op 'de klacht van den kalvinistischen schrijver en redacteur Harmen van der Leek' uit zijn opstel 'Het Manco-vraagstuk': 'Het Christelijk publiek moet als massa worden beschouwd als vrijwel kultuurvijandig'.²⁷⁹³ Een week eerder had de *N.R.C.* veel aandacht besteed aan dit opstel, dat de krant 'de belangwekkendste bijdrage uit deze eerste aflevering' van het nieuwe tijdschrift *Opwaartsche Wegen* noemde en er ook rijkelijk uit citeerde.²⁷⁹⁴ Diverse manco's uit dit essay keerden herkenbaar terug in de praktijk van de kunstopvoeder Rijnsdorp, met name de cultuurvijandigheid van het publiek, die zich in 'drie afnemende graden' manifesteerde:

1. Als bepaalde veroordeling van de literatuur op grond van het feit, dat literaire geschriften bedenkzels zijn, en derhalve 'leugen' ten opzichte van de Schriftwaarheid.
2. Als bestrijding van de literatuur, op grond van verschillende motieven. Het voornaamste daarvan is wel, dat de belangstelling voor deze cultuurwaarden afleidt van het nastreven van het 'Eenig Noodige', dat ze in aanraking brengt met de verderfelijke invloeden van den tijd, dat ze daardoor een brug slaat tot de 'wereldgelijkvormigheid'. (...)
3. Als onverschilligheid ten opzichte der literatuur, (passieve cultuurvijandschap) die zich uit in een onoverwinnelijke neiging, om uit louter traagheid bij het bestaande te blijven; in een overhellen naar het materialisme; in een eveneens veel voorkomend gevoelloos rationalisme; in een welbewust puritanisme, enz. Alle zijn dit eigenschappen, die zoowel door geboorte, als door opvoeding kunnen zijn ontstaan.'²⁷⁹⁵

Van der Leek noemde de gedachte, 'dat bij een werkelijk bewust aanvaarden van een aesthetische roeping, ons christenvolk nog eenige generaties noodig zou hebben, om van den nawerkingen van zijn cultuurvijandigheid bevrijd te worden', geen 'prettige gewaarwording'. Daarbij wees hij tevens op de doorwerking van 'deze kultuurschuwheid' op zowel het 'begrip voor het schoone' als op het 'begrip voor de sociale beteekenis der woordkunst' bij het calvinistisch volksdeel. In tegenstelling tot de 'niet-christelijke kultuurmilieus', waar de auteurs zich gedragen wisten door hun publiek, beklemtoonde H. van der Leek het ontbreken in het 'christelijk gemeenschapsleven' van dit artistiek-morele draagvlak: 'De christen-auteur schijnt zich niet voldoende gedragen, althans niet sterk geïnspireerd te voelen door zijn christelijke gemeenschap'.²⁷⁹⁶

Calvinisme en cultuur in engere zin vormden geen gelukkige verbintenis. Tijdens zijn afscheidscollage aan de *Vrije Universiteit* te Amsterdam had de gereformeerde theoloog en wijsgeer G.H.J.W.J. Geesink in 1926 niet zonder reden opgemerkt: 'Het is te betreuren, dat het huwelijk tussen calvinisme en kunst, door dr. Kuiper gesloten, reeds op de huwelijksreis is ontbonden'.²⁷⁹⁷ Geheel in de geest van deze huwelijksmetafoor met de volkswijsheid: 'Twee geloven op een kussen, daar slaapt de duivel tussen', zou voor 'twee geloven' het begrippenpaar 'calvinisme en kunst' begrepen kunnen worden. De 'duivel' verscheen hier in de gedaante van de 'calvinistische paradox van het cultureel tekort'. De gemankeerde want onbijbelse levenspraktijk met de schijnbare tegenstelling tussen kunst en religie, calvinisme en cultuur, had zich bij het gereformeerde volk eeuwenlang gewroken, tot groot verdriet van Rijnsdorp om de vele begaafde kunstenaars, die, vanwege de afgeknepen artistieke ademruimte, geloof en kerk - veelal met een gemengeld a-Dieu - kerk en milieu vaarwel zegden: 'Elders zoeken deze "verloren zoons" de aanspraak en weerklank, welke zij "thuis" niet vonden'.²⁷⁹⁸

²⁷⁹³ H. van der Leek, 'Het manco-vraagstuk', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg 1, nr. 1, 26. Het citaat luidt: 'Kultuurvijandigheid. Afgezien van dat contingent dat zich op het oogeblik zonder aarzelen verklaart voor daadwerkelijke deelname aan het kulturele leven, mag het christelijk publiek als massa beschouwd worden als vrijwel cultuurvijandig.'

²⁷⁹⁴ 'Uit de Tijdschriften. *Opwaartsche Wegen*', in: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 3 april 1923.

²⁷⁹⁵ H. van der Leek, 'Het manco-vraagstuk', in: *Opwaartsche Wegen*, jrg 1, nr. 1, 26-27.

²⁷⁹⁶ *Ibidem*, 32.

²⁷⁹⁷ G.H.J.W.J. Geesink, *Religieus eclecticisme*, 57. Geesink doelde hier met als 'trouwaktes' op de rectoraatsrede van dr. A. Kuiper: *Het Calvinisme en de Kunst* uit 1888 en zijn vijfde Stone-lezing: *Het Calvinisme en de Kunst* uit 1898.

²⁷⁹⁸ Nico Verhoeven, 'Calvinistische letterkunde aan Calvijn getoetst. Groeiende verontrusting in het kamp van Bilderdijk en Kuiper', in: *Delftsche Courant*, 14 maart 1953.

W.J.C. Buitendijk stak als literator de hand in eigen boezem met de pastorale conclusie: 'Dan zouden er dus vele artistiek begaafden voor Christus' kerk verloren gaan en dan beroven wij hen zelf van het onuitsprekelijke voorrecht: Jezus lief te hebben.'²⁷⁹⁹ Hij opperde in dit verband: 'Misschien is het vooral onze onkunde, ons gebrek aan belangstelling voor de kunst. Als er geen letterlievend Christelijk publiek is kan er ook geen Christelijke letterkunde zijn, want een kunstenaar moet gehoor vinden bij een gemeenschap.' Waar Rijnsdorp sprak van bijbelse cultuurplicht spraken de calvinistische theologen in het gereformeerde cultuurleven dikwijls andere taal, en hanteerden zij vanuit hun theologische optiek een smaak, die Rijnsdorp betwistte. Herkenbaar in de praktijk van Rijnsdorps pogen het calvinistisch volksdeel aan de kunst te brengen, was het beeld dat prof. dr. A. Chorus schetste van het calvinisme in relatie tot cultuur, met zijn verwijzing naar de theologische dominantie op kunstgebied:

De culturele verschraling is vooral ook te wijten aan het Calvinisme: hoeveel goeds de Nederlandse aard ook aan het systeem van Calvinij te danken moge hebben (...), cultureel is het Calvinisme veelszins een rem geweest. Enerzijds door de in het systeem zelf gelegen afweer tegen de 'wereld', en daartoe behoren muziek, toneel, kortom zowat alle schone kunsten, alles wat het leven verfraait en versiert, alles wat uiting is van levensluxe, alles wat niet direct tot religieusheid of nut van de mens strekte; anderzijds, misschien nog meer, doordat de geestelijke leiding in handen kwam van predikanten.²⁸⁰⁰

De slotzin in Chorus' citaat uit 1964 raakte de (over)heersende positie van theologen als grote luyden met hun leidende rol ten opzichte van de - ook in kunstzinnig opzicht - kleine luyden.

Voor de mogelijke verklaring van het fenomeen van de 'calvinistische paradox van het cultureel tekort' biedt het wetenschapsfilosofisch denken van de Franse cultuursocioloog Pierre Bourdieu met zijn distinctie- en reproductietheorie - dat zich niet alleen uitstrekt over het veld van literatuur,²⁸⁰¹ maar eveneens het religieuze veld bestrijkt -²⁸⁰² een passend begrippenapparaat om grip te krijgen op de theologisch-kerkelijk gevoede contradictie tussen calvinisme en cultuur in het gereformeerde leven. Een (schijn)tegenstelling, die zich ook in godsdienstig opzicht contradictoir verhoudt tot zowel het levende Schriftwoord met de scheppingsopdracht of het cultuurmandaat uit het eerste bijbelboek *Genesis* 1 : 28 (en 2 : 15), als de hierop gefundeerde neocalvinistische cultuurtheologie en esthetica van dr. A. Kuypers in het geestelijk voetspoor van Calvinij. Kunst bleef in de cultuurkring van Kuypers kleine luyden ook door de gereformeerde voormannen na 'Kuypers-van-de-gemeene-gratie' een armzalige plaats toebedeeld aan 'gene zijde' van de antithese. Als context van dit cultuurleven schetste Rijnsdorp in 1980 in een terugblik als kunstenaar en kunstopvoeder de calvinistische 'sense pratique' als aangeleerd gedrag bij het gereformeerde volk in hun (door grote luyden) gedomineerde positie, wijzend op het (verborgen) cultureel en religieus kapitaal op kunstgebied als contouren van zijn calvinistische cultuurkritiek:

Het wekelijks aanhoren van meer dan één preek, de op de bijbel berustende kensel- en kerktaal, met die bijzondere afsplitsing van wat men noemt 'de tale Kanaäns', het jargon van de gezelschappen, dit alles was lang niet van alle cultuur verstoken. De Statenvertaling was een cultuurmonument; de belijdenisgeschriften vormden de neerslag van een gedurende vele eeuwen ontwikkelde visie op de Heilige Schrift. De bijbel zelf was een verzameling geschriften van oud-middenoosterse literatuur, tegen de achtergrond van grootse oude culturen. Wie daaraan deel heeft kan niet cultuurloos worden genoemd. Maar het had toch alle kenmerken van een sub-cultuur, dat wil zeggen dat de gereformeerde gezindte tegen de eigentijdse cultuur kritisch stond, zo niet volkomen afwijzend.²⁸⁰³

²⁷⁹⁹ W.J.C. Buitendijk, 'Volkskarakter en literatuur', in: *Op de keper beschouwd*, 66.

²⁸⁰⁰ A. Chorus, *De Nederlander uiterlijk en innerlijk. Een karakteristiek*, 78.

²⁸⁰¹ Zie: Pierre Bourdieu, *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire* uit 1992, vertaald door Rokus Hofstede in: *De regels van de kunst. Wording en structuur van het literaire veld* uit 1993; Pierre Bourdieu, *The Field of Cultural Production. Essays on Art and Literature* uit 1993.

²⁸⁰² 'Although Bourdieu was clearly no friend to religion, and although he wrote relatively (by his standards) little on the subject, religion is a - if not *the* - most fundamental influence on his understanding of society.' Terry Rey, *Bourdieu on Religion*, 7.

²⁸⁰³ C. Rijnsdorp, 'Dr. B. Wielenga (1873-1949)', eerste lezing in de radioserie: *Omzien in kritische solidariteit*, uitgezonden door de N.C.R.V. op 6 januari 1980, van 20.45-21.00 uur. Over de afwijzing van de eigentijdse cultuur

Dit cultuurbeeld verder inkleurend hanteerde Rijnsdorp tal van karakteristieken die naadloos aansloten op de wetenschapstheoretische taal en het bijbehorende Bourdieuse begrippenapparaat: 'veld', 'habitus' en 'kapitaal':

Maar het vrome volk, 'het arm en ellendig volk', zoals het zich met een aan de bijbel ontleende uitdrukking noemde, had maatschappelijk een beperkte leefruimte en een beperkte gezichtskring. De zorg voor het dagelijks brood nam vrijwel alle energie in beslag. Men leefde sterk binnen de traditie en binnen de opvattingen van de eigen kring. (...) De algemene godsdienstige opvatting was puriteins, calvinistisch met een puriteinse en doperse inslag. De boze wereld begon waar de eigen gezichtskring ophield. Christenen waren, om een staande uitdrukking van een predikant uit mijn jeugd te gebruiken, de 'spelbrekers op het wereldfeest'.

Voor het begrijpen en verklaren van de vraag waarom ondanks Rijnsdorps volksovoedend cultuurwerk met zijn emancipatoire gerichtheid onder het calvinistisch volksdeel het levensterrein van de kunst grotendeels braakliggend was en bleef,²⁸⁰⁴ biedt Bourdieu met zijn culturele stratificatie en classificatie als toepasselijk wetenschapsfilosofisch kader meer dan een talig houvast.²⁸⁰⁵ Bij de Franse kunst- en cultuursocioloog met zijn marxistische inslag vormt sociale ongelijkheid het centrale thema in zijn denken. Anders dan bij Karl Marx richt de klassenstrijd zich bij hem niet op de economische productieverhoudingen, maar op sociaal-culturele kennis. In elke samenleving is een dominante cultuur (van de hogere en middenklasse) en een gedomineerde cultuur (van de lagere klasse) te vinden. Bij Bourdieu zijn de klassenverhoudingen te definiëren niet op grond van geld of goed, maar op basis van smaak. Daarbij verantwoordt de dominante klassen hun bevoorrechte plaats in de maatschappelijke hiërarchie vanuit de consumptie van de volgens hun smaak legitieme cultuur. Door de eigen smaak als 'goede smaak' te afficheren zetten zij zich af tegen het populaire, het lage, en met het uiten van deze afkeer tonen zij hun distinctie, als middel voor sociale stratificatie. De dominante cultuur behoudt op deze wijze macht over de gedomineerde cultuur, bepaalt de regels en schrijft voor wat legitieme smaak of wansmaak is. Deze sociaal-maatschappelijke hiërarchie is historisch gegroeid en bepaald: de dominante cultuur is en blijft aan de macht omdat zij zich voortdurend reproduceert, waardoor de klassenstructuur met de bestaande verhoudingen - met inbegrip van de sociale ongelijkheid - in stand blijft. De dominante cultuur gebruikt 'symbolisch geweld' om deze machtsrelatie in stand te houden.

Over dit grotendeels door predikanten geleide proces van socialisatie en stratificatie van het calvinistisch volksdeel met het bijbehorend denken in kerkelijk-maatschappelijk hiërarchische verhoudingen inclusief de reproductie van gereformeerde 'kernwaarden', gaf Rijnsdorp in 1980

schreef Rijnsdorp vervolgens: 'Dit te meer, omdat sinds de 18e eeuwse Verlichting en na de Franse revolutie het openbare leven steeds meer ontkerstende en de godsdienst der aanzienlijken sterk door de tijdgeest was beïnvloed.'

²⁸⁰⁴ Een eigentijds voorbeeld van deze cultureel inerte habitus vormt de kleine historie van de *Dr. C. Rijnsdorp Prijs*. Deze prijs werd in 1991 op initiatief van Anne Schipper in nauwe samenwerking met drs. J. Kleisen en drs. K. de Jong Ozn. als oeuvreprijs in het leven geroepen om kunst vanuit de christelijke traditie op de drie disciplines waarop de naamgever zich bewoog: literatuur, muziek en beeldende kunst, te bekronen. Aan de prijs was een geldbedrag van f. 10.000,- verbonden. De prijs werd vier keer uitgereikt aan de volgende laureaten: op het terrein van de literatuur aan de dichter Guillaume van der Graft/W. Barnard (1993), op het terrein van de beeldende kunst aan grafisch kunstenaar Ko Oosterkerk (1998), op het terrein van de muziek aan de componist Maurice Pirenne (2001) en tot slot wederom op het gebied van de literatuur aan de dichter Jaap Zijlstra (2010). Omdat de rente op het kapitaal in deze jaren flink kelderde, bezon het bestuur zich op mogelijke structurele financiers binnen wetenschap en cultuur in protestants-christelijke kring. Nadat het de opeenvolgende besturen niet lukte in de eigen achterban sponsoren te vinden die de prijs zouden adopteren - zoals de *Vrije Universiteit* te Amsterdam die Rijnsdorp in 1965 zijn eredoctoraat verleende - hief het bestuur in juni 2010 de *Dr. C. Rijnsdorp Prijs* met leedwezen op. Een geschiedenis die exemplarisch bleek voor het leven van de naamgever van deze prijs en opnieuw het cultureel autisme bij de leidende elite als 'kleine luyden' op kunstgebied illustreerde.

²⁸⁰⁵ Zijn belangrijkste denkbeelden heeft Bourdieu onder meer geboekstaafd in: Pierre Bourdieu, *La distinction. Critique sociale du jugement*, 1979; (*Distinction. A Social Critique on the Judgement of Taste*, 1984; Pierre Bourdieu, *Les règles de l'art*, Genèse et structure du champ littéraire, 1992 (*De regels van de kunst. Wording en structuur van het literaire veld*, 1994). Zie ook: Pierre Bourdieu: *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*, ingeleid en gekozen door Dick Pels uit 1989, en *De productie van literatuur*. Het literaire veld in Nederland 1800-2000, van Gillis J. Dorleijn en Kees van Rees (red.) uit 2006.

een beschrijving van de betrekkelijke afgeslotenheid waarbinnen het gereformeerde (cultuur)leven in zijn jeugdijaren door de grote luyden - als calvinistische 'sens pratique' - zich afspeelde:

Natuurlijk, je kwam elke dag buiten de deur en op het werk in aanraking met andersdenkenden. Maar dat waren overwegend zakelijke contacten. Discussies, ook over geloof en kerk, kwamen uiteraard voor, maar hier waren sociale contacten die verhoudingen meebrachten welke zich op den duur consolideerden. Ik herinner me in dit verband een wijs woord van mevrouw Hendrika Kuypers-Van Oordt, voorkomend in een van haar ten onrechte vergeten romans, deze uitspraak namelijk: 'Elke verhouding regelt zich tenslotte.' Het eigenlijke gereformeerde leven speelde zich binnen de eigen kring af. Zoals ik in mijn jonge jaren kerkdiensten beleefde, waren die 'opiniecentra', middelpunten van oordeel en oordeelsvorming. Daar vernam men kernwaarden, in de eerste plaats op het gebied van het geloof, maar vervolgens evenzeer op het gebied van de menselijke samenleving. En dan was daar het rijk-vertakte christelijke verenigings- en organisatieleven. Een wereld met een subcultuur op zichzelf. Daarbinnen lag je eigenlijke leven.²⁸⁰⁶

Om de wisselwerking tussen maatschappij en het handelen van individuele actoren met elkaar te verbinden ontwikkelde Bourdieu het begrip 'champ' (veld). De sociale ruimte van de samenleving bestaat uit verschillende elkaar overlappende velden, zoals kerk, wetenschap, politiek, onderwijs en kunst (die grote analogie vertoont met Kuypers terreinenleer). Binnen deze velden is een voortdurende (deels onbewuste) machtsstrijd gaande tussen de diverse actoren en partijen om de schaarse middelen in een specifiek veld, waarbij specifieke (deels onbewuste) regels gelden waar iedereen zich aan dient te houden. Deze 'sens pratique' (praktische kennis) verwijst naar de vorming en reproductie van sociale orderingsstructuren en maatschappelijke hiërarchieën, die in belangrijke mate steunen op praktijken van 'distinction' (onderscheid). Om in een bepaald veld macht en invloed te verwerven hebben mensen 'kapitaal' nodig, waarbij Bourdieu drie vormen van kapitaal onderscheidde: economisch kapitaal (geld en goederen), cultureel kapitaal (kennis, vaardigheden, opleiding) en sociaal kapitaal (relatie, netwerken). Aan deze driedeling voegde hij later symbolisch kapitaal (sociale erkenning) en linguïstisch kapitaal (beheersing van de taal van de dominante cultuur) toe. De klassenstructuur werd door Bourdieu weergegeven in een 'sociale ruimte', waarin niet alleen de hoeveelheid kapitaal die mensen bezitten een rol speelt (traditionele hiërarchie), maar ook hun goede smaak als blijk van cultureel kapitaal.²⁸⁰⁷ Bepaalde maatschappelijke groepen nemen een hogere positie in, niet omdat zij rijker zijn in economische zin, maar omdat aan deze klassen door het veld het bezit van meer smaak wordt toegedicht.

Volgens Bourdieu is smaak, tot uitdrukking komend in kennis van kunst en literatuur, cultureel besef en culturele werkzaamheid, voor de sociale positie binnen een veld gelijk aan economisch kapitaal. Culturele smaak is niet simpelweg een persoonlijke voorkeur, maar ook een uiting van de sociale groep waartoe men behoort. In het literaire veld is volgens Bourdieu esthetische smaak zelfs meer bepalend voor het innemen van een hoge positie dan geld, omdat hieraan cultureel een hogere waarde wordt toegekend. Het gaat hem daarbij niet zozeer om de esthetische waarde van literatuur, maar om waarde in de zin van 'cultureel kapitaal'. Aan literatuur wordt als teken van goede smaak als cultureel kapitaal meer waarde toegekend dan aan lectuur. Binnen het literaire veld gelden specifieke regels waaraan partijen of actoren zich dienen te houden om legitiem of effectief in het veld te kunnen functioneren.

Op het calvinistisch-culturele veld functioneerde een theologische 'sens pratique', als uiting van een kerkelijk-sociale groepsnorm die voorschreef welk smaak of habitus passend was bij een bepaalde sociale positie met bijbehorend gedrag. Dit besef was niet aangeboren maar werd door reproductie aangeleerd.²⁸⁰⁸ Vanuit zijn program: 'Het volk aan de kunst', had Rijnsdorp in 1974 opgemerkt over de theologische 'inprenting' van een a- of anti-culturele habitus:

²⁸⁰⁶ C. Rijnsdorp, *Omzien in kritische solidariteit*, vierde lezing: 'De wending in de jaren vijftig', uitgesproken voor de N.C.R.V.-microfoon op 27 januari 1980 van 20.45-21.00 uur.

²⁸⁰⁷ Mensen met veel economisch kapitaal (bedrijfsleven) hebben qua smaak vaker een traditionele voorkeur dan mensen met veel cultureel kapitaal (academici, kunstenaars) die een progressievere, avant-gardistische smaak hebben.

²⁸⁰⁸ Op elitaire scholen en academies ontvangen de hoogste sociale klassen onderwijs en vorming, die voor de lagere klassen als grootste deel van de samenleving niet toegankelijk zijn, waardoor de bestaande ongelijkheid door deze maatschappelijke reproductie in stand blijft.

Vooral de ouderen onder ons zijn hun hele leven lang door preken en kerkelijke bladen op een bepaalde manier geïndoctrineerd. De gereformeerd-kerkelijke traditie is in hen vlees en bloed geworden. Het is hun eenvoudig onmogelijk geworden anders te denken dan langs de van hun jeugd af aan vertrouwde paden. Dat is op zichzelf zeker geen conservatisme.²⁸⁰⁹

Volgens Bourdieu ontwikkelen partijen en actoren op de diverse velden of levensterreinen grotendeels onbewust een habitus als een duurzame manier van waarnemen, denken en handelen waarmee zij zich in elk veld kunnen handhaven en positioneren.

Op Rijnsdorps actieprogram: *Het volk aan de kunst*, gemotiveerd vanuit een schriftuurlijk-emancipatoire gerichtheid om het tekort aan 'cultureel kapitaal' onder Kuypers kleine luyden als manco op te heffen en het calvinistisch volksdeel te brengen tot de 'habitus' van cultureel besef en culturele werkzaamheid, laat de veldtheorie van Pierre Bourdieu zich bijkans ideaaltypisch toepassen.²⁸¹⁰ De dominante cultuur in gereformeerde zuil van het calvinistisch volksdeel werd hoofdzakelijk gevormd en gereproduceerd door de gereformeerde elite van de voormannen in kerk, staat en maatschappij. Voor deze theologisch-dominante maatschappelijke hiërarchie gebruikte Rijnsdorp de in het gereformeerd kerkrecht niet onverdachte term 'dominocratie',²⁸¹¹ waarmee hij de predikantenheerschappij op alle levensterrein - ook op kunstgebied - typeerde. De gedomineerde cultuur bestond met name uit het vrome volk van de kleine luyden, die de over hen door God aangestelde machten trouw gehoorzaamde en hun regels (op)volgde. Bovendien hadden de gelovigen uit deze eenvoudige volksklasse onvoldoende tijd en middelen om zichzelf cultureel te ontwikkelen, 'omdat alle beschikbare middelen aangewend moesten worden om het leven van alledag het hoofd te bieden en de elementaire behoeften te bevredigen'.²⁸¹² In een lezing op 19 augustus 1974 te Bussum, zei Rijnsdorp (nadat hij over zijn vader had verteld, die John Bunyan en oude schrijvers las, met de kanttekening: 'voorzover er van lezen iets kon komen bij een onafgebroken worsteling om het dagelijks brood') over zichzelf als 'product' van zijn milieu en gereformeerd-kerkelijke opvoeding:

De zoon kreeg zijn vorming, via de jongelingsvereniging, van Kuiper en Bavinck en onderging verder zijn leven lang de invloed van zo'n gemiddeld honderd gereformeerde preken per jaar, zeker meer dan zesduizend in totaal, tezamen met lectuur van theologisch-populaire aard. Ik ben dus in zekere zin een typisch product van een goed georganiseerde kerk met een sterk groepsbewustzijn, die een duidelijke punt plaatste op de i van theologie en politiek, met een onduidelijke punt op de i van de sociale beweging, en helemaal geen punt op de i van artistieke vorming en cultuur.

Het door Kuiper ingeblazen gereformeerde organisatiewezen en het door zijn volgelingen uitgebouwde Kuiperianum reproduceerde deze dominante cultuur, die in elke vereniging met het predicaat 'Gereformeerden Grondslag (G.G.)' als sociaal mechanisme in stand werd gehouden,

²⁸⁰⁹ C. Rijnsdorp, (ongepubliceerde) lezing uitgesproken op 19 augustus 1974 te Bussum.

²⁸¹⁰ De verwante metaforiek tussen Bourdieu en Kuiper beperkt zich niet alleen tot de analogie van 'velden' met 'levensterreinen', maar komt ook tot uitdrukking in de cultuursociologische en -theologische begrippen: 'distinction' met 'antithese'; 'sens pratique' met 'soevereiniteit in eigen kring'; 'cultureel kapitaal' en 'habitus' met 'gemene gratie'.

²⁸¹¹ In een interview met C. Rijnsdorp uit 1964 naar aanleiding van zijn zeventigste verjaardag en de verschijning van zijn tweede jubileumbundel werd een deel van het gesprek met hem onder het kopje 'Dominocratie' als volgt samengevat: 'Zeventig jaar. De laatste tien hiervan zijn geheel gewijd aan de cultuur: radioprogramma's, lezingen, essays, waarbij de auteur zich geplaatst heeft "Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie". Voordien waren alleen de avonden daarvoor beschikbaar. Dan werd het "gevecht" geleverd tegen de dominocratie. Van de kansels werd gezegd, dat alle gaven van God zijn, in de praktijk bleek daar weinig van. Kerkelijke en theologische strijdvragen waren tijdrovend. En de kerkbode-artikelen waarin alle mogelijke en onmogelijke zaken breed uitgemeten werden, moesten ook gelezen worden. Tijd voor de kunst was er niet. (...) De houding in calvinistische kring ten aanzien van amusement kenmerkte zich volgens de heer Rijnsdorp als "het uitzuigen van de mug of het doorzwelgen van de kemel", aan de ene kant dus puriteinse muggenzifterij, anderzijds de meest groffe lol. Na de oorlog is de situatie op cultureel gebied veranderd, eerst door de Barthiaanse doorbraak, daarna door de feitelijke doorbraak, waarbij o.a. film en televisie calvinisten in contact brachten met kunstvormen die vroeger taboe waren.' M.P., 'Geen muggenzifters, geen kamelenzwelgers'. Concepttekst van een interview met C. Rijnsdorp uit september 1964, waarschijnlijk gepubliceerd in het orgaan van de *Bond van Gereformeerde Jeugdverenigingen*.

²⁸¹² Marijke Laurens, *Littéraire intolérance*, 158.

waarbij de klassieke organisatiestructuur op G.G. de cultuur van de hogere en middenklasse weerspiegelde. De theologisch gedomineerde klasse van Kuypers kleine luyden liet zich (ge)trouwen en volgezaam de heersende cultuur van de grote luyden opleggen, die zich vervolgens kon blijven reproduceren, omdat de historisch bepaalde gezagsverhouding - want: theologisch-kerkelijk gelegitimeerd - doorwerkte in de sociale rangordening en maatschappelijke verhoudingen.²⁸¹³ Deze dominante cultuur gebruikte symbolisch-theologisch geweld in de vorm bijbelteksten en de *Drie Formulieren van Enigheid*, met als kenmerk van de ware kerk: de toepassing van tucht.²⁸¹⁴

De invloed van kerk en theologie in gereformeerde kring op het artistieke levensterrein van de kunst - was in de vooroorlogse jaren oppermachtig, vrijwel onaantastbaar en doorgaans onweersproken. De veldtheorie van Bourdieu verklaart eveneens waarom Rijnsdorps bijbels gefundeerd cultuurpedagogisch en volksoepvoedkundig emancipatoir streven tot zijn leedwezen weinig weerklank vond bij het calvinistisch volksdeel, dat vanuit de bijbelse cultuuropdracht op alle levensterreinen de gestelde emancipatiedoelen wist te bereiken, behalve op kunstgebied. Het door weinigen gelezen en door nog minder lezers begrepen essay: 'Theologische en letterkundige optiek' van Rijnsdorp uit 1931 laat zich pas goed verklaren in de calvinistische context van deze theologische dominantie van de kerkelijke elite of grote luyden in gereformeerde kring met de voorgeschreven *sens pratique*. Bij Kuypers kleine luyden valt in cultureel-historisch opzicht de afwijzende of indifferente houding op ten opzichte van kunst en cultuur; een opmerkelijke verwaarlozing van het Schriftwoord over het cultuurmandaat op het levensterrein van de kunst. Dit terwijl Kuiper zijn volksdeel voor de uitvoering van de scheppingsopdracht op kunstgebied eveneens een theologisch gefundeerde esthetica in de geest van Calvin heeft nagelaten. Over de culturele inerte en a-muzische habitus onder gereformeerden, die ten grondslag ligt aan de 'calvinistische paradox van het cultureel tekort', merkte Rijnsdorp in 1952 op:

We hebben hier een historisch gegroeid, Nederlands Calvinisme, mee gevormd onder invloed van mystieke, Doperse en Puriteinse tendenzen, die vooral de practische houding ten aanzien van cultuur en kunst meê hebben bepaald.²⁸¹⁵

Mede als gevolg van deze vernederlandste-calvinistisch geënte habitus op kunstgebied werd in leer en leven de bijbelse opdracht tot cultuur(opbouw) ondergeschikt gemaakt aan inspanningen op andere levensterreinen of velden, zoals kerk, staat en maatschappij. Bij het calvinistisch volksdeel reproduceerde deze afwerende, afwijzende en mijdende houding op kunst- en cultuurgebied zich bij opeenvolgende generaties calvinisten als levensstijl. De strijd om goede smaak tussen theoloog en kunstenaar werd telkens in het voordeel van de kerk en bestaande

²⁸¹³ Bourdieu omschreef dit proces als '(...) religion conserves the social order by contributing ... to the "legitimation" of the power of "the dominant" and to the "domestication of the dominated"', geciteerd door Terry Rey, *Bourdieu on religion*, 79.

²⁸¹⁴ Twee voorbeelden illustreerden bij uitstek de toepassing van de Bourdieuse begrippen 'symbolische macht' en 'symbolisch geweld': de afzetting van de theologen dr. J.G. Geelkerken in 1926 en prof. dr. K. Schilder in 1944. Rijnsdorp zei hierover in 1974: 'Want er zijn twee mensen geweest die tegen de zelfverzekerde, triumfalistisch denkende boedelbeheerders van Afscheiding en Doleantie in verzet kwamen: Geelkerken en Schilder. Nu was Geelkerken een persoonlijkheid, maar geen theoloog van formaat. Hij probeerde een kleine opening te maken in de hermetisch gesloten, kerkelijke ideologie. Een dergelijke rel is nooit puur theologisch. Het was òok een protest van een gecultiveerd man tegen een volkomen a-muzische kerkelijke samenleving. Met de Hersteld-Verbanders verliet een groep echte en minder echte intellectuelen de overwegend Kuypersaans-gereformeerde kerken, uiteraard gedwongen. Toen Schilder zich tegen het gereformeerde establishment verzette, gebeurde er iets heel anders. Hier had men te doen met een zelfstandig denkend theoloog met een geniale inslag, die een eigen denkwereld kon plaatsen tegenover het bevroren epigonendom dat in onze kerken de toon aangaf. Stond Geelkerken links van het establishment, Schilder plaatste zich rechts ervan. Zo kon hij zich in zijn brochure *Een boornstoot tegen Assen* fel tegen Geelkerken keren. Hoewel zich afzettend tegen Kuiper, heeft Schilder het fundamentalisme en triumfalisme van Kuiper overgenomen en daaraan een eigen inhoud gegeven. Schilders epigonen hebben beide elementen op de spits gedreven met alle ellende van dien.' C. Rijnsdorp, lezing uitgesproken te Bussum op 19 augustus 1974.

²⁸¹⁵ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 8. Rijnsdorp voegde hier meteen aan toe: 'En dertig jaar na Kuypers dood is de vraag wat Calvinistisch is niet meer zo gemakkelijk te beantwoorden als bij zijn leven, toen hij als *de* vertegenwoordiger van het Nederlandse Calvinisme kon gelden.'

hiërarchie beslecht: de theoloog hield stand, terwijl de kunstenaar vertrok, zich conformeerde of er verbitterd het zwijgen toe deed. Rijnsdorp overtrad als kunstenaar en kunstopvoeder bewust de sens pratique op het kerkelijk veld contra de theologische suprematie. Tegen dit Kuyperiaans-kerkelijk sociaal-maatschappelijk decor bracht hij als persoonlijke missie zijn cultureel-emanipatoir actieprogramma: *Het volk aan de kunst* ten uitvoer, aanvankelijk met een naïef-optimistisch geloof in de culturele opvoedbaarheid van het gereformeerde volk.²⁸¹⁶ Totdat door de jaren heen hem steeds meer het tegendeel bleek, en hij het calvinistisch volksdeel in zijn kritieken en redactioneel commentaar geregeld vermanend moest toespreken, wijzend op hun bijbelse cultuurplicht. Van deze dubbelheid tussen calvinisme en cultuur getuigt dit onderzoek.

De hier als these gepresenteerde 'calvinistische paradox van het cultureel tekort' heeft een sociologisch-religieuze familiegelijkenis met de 'Weber-these', waarin de Duitse socioloog het kapitalisme 'verklaarde' vanuit de leer van Calvijn met zijn op de predestinatieleer geënte grondtrekken van deze geestesstroming, zoals ascese, ernst, wereldmijding, vlijt, soberheid, rationaliteit en een spaarzame van elke genieting gespeende levensstijl.²⁸¹⁷ Hierover merkte Rijnsdorp in 1966 zelf op: 'Wie het calvinisme de schuld van het kapitalisme wil geven, kan met evenveel of even weinig recht het Lutheranisme het Nationaal-Socialisme verwijten.'²⁸¹⁸ Over cultuurdeelname stelde hij vervolgens: 'Wanneer vermaak taboe is en kunst luxe of bladvulling, blijft er voor de ambitieuze man weinig over dan hard werken in beroep of bedrijf.'²⁸¹⁹ Dat deden de Kuyperiaanse gereformeerden volop bij hun emancipatie op de levensterreinen van kerk, staat en maatschappij met hun calvinistisch arbeidsethos, behalve op kunstgebied. Het was Rijnsdorp zeker een lief ding geweest als de al dan niet vermeende causaliteit en correlatie tussen calvinisme en kapitalisme zich eveneens had geuit tussen calvinisme en cultuur. Hoewel Calvijn - volgens Rijnsdorp in zijn *In drie etappen* - alle ruimte bood voor kunst en cultuur, esthetiek en kunstgenieting, bleek in zijn kunstopvoedende praktijk het a-culturele leven sterker dan de bijbelse leer. Zoals een recensent begin jaren vijftig van de vorige eeuw gevat opmerkte over het gereformeerde volk in relatie tot het contradictoire vraagstuk van calvinisme en cultuur:

Zijn kunstzinnige smaak schijnt voor de hedendaagse begrippen omgekeerd evenredig aan zijn beginselvastheid. Cultureel emancipeert het niet dan ten koste van zijn rechtzinnigheid in den gelove.²⁸²⁰

Tegen deze paradox tussen geloof en kunst - geënt op dezelfde grondtrekken van het calvinisme: ascese, ernst, wereldmijding, vlijt, soberheid, rationaliteit en een spaarzame van elke genieting gespeende levensstijl, heeft Rijnsdorp zich met hand en tand in al zijn kwaliteiten als kunstenaar en kunstopvoeder langs de zogeheten Bourdieuse dimensies van materiële productie, symbolische productie, distributie en consumptie verzet, daarbij zich beroepend op Gods Woord zelf. Over de schuldvraag waarom calvinisme en cultuur, kunst en geloof in de tijd uit elkaar waren gegroeid, stelde Rijnsdorp in zijn *In drie etappen* uit 1952, dat het voor hem zeker was dat 'die schuld niet *alleen* op de auteurs' van de tweede etappe - de christelijk-letterkundige periode van *Opwaartsche Wegen* tussen de beide wereldoorlogen - drukken kon:

²⁸¹⁶ Op zijn beurt bediende Rijnsdorp als kunstenaar en kunstopvoeder zich van dezelfde mechanismen die Bourdieu hanteerde in zijn reproductie- en distinctietheorie. Als gezaghebbend auteur en vertegenwoordiger van de (christelijke) culturele elite droeg hij in zijn program van culturele volksoepvoeding ook zijn hoge cultuuropvatting over met wat wel of niet tot goede smaak gerekend kon worden over aan zijn volksdeel. Hiermee trachtte hij de reproductie van slechte smaak en minderwaardige 'rijm en onrijm' als uitingen van lage(re) cultuur in gereformeerde kring te doorbreken, maar reproduceerde hij tegelijkertijd de norm van de literaire elite uit de algemene literatuur.

²⁸¹⁷ Max Weber, zoon van een calvinistische moeder, ontvouwde zijn denkbeelden over de invloed van religie op economie in zijn roemruchte boek: *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* uit 1905.

²⁸¹⁸ N.A. Schuman, 'C. Rijnsdorp', interview uit 1966, opgenomen in: *De kogel geketst*, 49.

²⁸¹⁹ *Ibidem*. Rijnsdorp vervolgde zijn analyse: 'De bijbel waarschuwt tegen bezitshonger en prijst een tussentoestand aan: armoede noch rijkdom. De gereformeerde kerken zijn typische middenstandskerken. De arbeider werkte zich op door hard werken en sober leven (de ideale trits voor elke regering-in-nood: hard werken, sober leven en je rustig houden), en de werkelijke kapitalist vond de kerk al gauw te streng en te burgerlijk.' *Ibidem*, 49-50.

²⁸²⁰ Nico Verhoeven, 'Calvinistische letterkunde aan Calvijn getoetst. Groeiende verontrusting in het kamp van Bilderdijk en Kuiper', in: *Delftsche Courant*, 14 maart 1953.

Kunst en (Protestants-Christelijk) geloof waren uit elkaar geraakt en het zou onbillijk zijn van een groepje enkelingen te verwachten, dat zij die verwijdering in enkele jaren zouden kunnen opheffen. Veeleer ben ik geneigd de algemene strategie, zoals die door de Calvinistische leiders tijdens en na Kuypers bij de opvoeding van het Christelijk volksdeel is gevolgd, voor een verwaarlozen van de culturele factor aansprakelijk te stellen.²⁸²¹

In dit citaat hernam Rijnsdorp zich in zijn visie op het theologisch gelegitimeerd cultureel defaultisme op kunstgebied van de gereformeerde leidslieden, gericht als zij waren op het eeuwig zielenheil van de aan hen toevertrouwde schapen. ‘Zoek eerst het Koninkrijk Gods en dan de kunst’, was het dominante calvinistisch cultuurparadigma dat doorgaans werd gepredikt. In 1939 had hij over de schuldvraag - achter wat in deze studie: de ‘calvinistische paradox van het cultureel tekort’ wordt genoemd - gezegd tijdens een lezing: ‘Een tijdlang heb ik de schuld voornamelijk bij de professoren en de dominees gezocht en wel in stilte gedacht: als ik of een van mij kornuiten daar maar eens kon staan, dan zou het wel beter gaan. Maar van eenzijdige kritiek op de predikanten ben ik terug.’²⁸²² De facto onderschreef Rijnsdorp reeds in 1952 de latere analyse van Chorus uit 1965 dat de culturele verschraving vooral te wijten was aan het calvinisme, met de toevoeging: ‘misschien nog meer, doordat de geestelijke leiding in handen kwam van predikanten’.²⁸²³ Daarbij voerde A. Chorus ter adstructie het citaat van de historicus P. Geyl op:

De geesteshouding van de meerderheid der predikanten ... was nog generaties lang die van strijdbaarheid. De kerk was langzaam in haar opkomst en voelde zich bij voortdurend genoopt tot afweer en aanval tegen de dreiging van het overmachtige Rome. Strijd verhardt en strijd verenigt. De predikanten van de heersende kerk werden gekenmerkt door hardheid en enghed. Het blijkt in niets zo treffend als in de boze drift waarmee zij in hun eigen kring tegen alle afwijking van het nieuw gevormde dogma te keer gingen. (...) Zo sloten zij zich in dat nieuwe dogma op als in een harnas. Het feit dat zij, op in het oog vallende uitzonderingen na, uit de kleine stand voortkwamen, en dat hun theologische opleiding heel hun beschaving uitmaakte, droeg er niet weinig toe bij, om hen de absolute waarde van hun formules te doen overschatten.²⁸²⁴

Rijnsdorp bedreef nadrukkelijk ook kunstopvoeding en smaakvorming onder theologen.²⁸²⁵ Niet alleen het volk moest aan de kunst: ‘Het domineesvolk aan de kunst’, was de parallelle strategie die zijn volksopvoedkundig program begeleidde. Niet alleen Kuypers kleine luyden, ook de grote luyden wees hij op hun bijbelse cultuurplicht en de vorming van cultureel kapitaal. Over zijn roepingsbesef ten aanzien van kunst en cultuur zei hij in 1974:

In de 18e eeuw had de Lutheraan Johann Sebastian Bach de calvinisten ‘kunstfeindlich’, vijandig tegenover de kunst, genoemd. Nog vandaag kan men met recht staande houden, dat de gereformeerde gezindte geen orgaan bezit voor kunst en cultuur. Dit heeft er dan ook toe geleid, dat in de loop der jaren veel literair, schilderkunstig en muzikaal begaafden het niet in onze kerken hebben kunnen uithouden. Dit orgaan was bij mij juist sterk ontwikkeld en zo stond ik voor de levensopgave die beide elementen in mijn praktijk te integreren. Want waarom zou ik de kerk verlaten, in welker leer ik mij herkende?²⁸²⁶

Met name in de naoorlogse periode bedreef Rijnsdorp zowel gevraagd als uit eigener beweging kunstevangelisatie onder (gereformeerde) predikanten.²⁸²⁷ Dit contact liet zich herleiden tot de kanseloproep uit zijn kerkelijke jeugdijaren, die hem levenslang was opgebonden:

²⁸²¹ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 139.

²⁸²² Voor de Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam zei Rijnsdorp op zaterdag 11 februari 1939, dat hij ‘het tekort aan bezieling’ een ‘groot gebrek’ vond. Daarom wilde hij een boek over de *bezieling* schrijven ‘en wel over de bezieling in gemeenschapsvorm’. *De Amsterdamer*, 6 februari 1939.

²⁸²³ A. Chorus, *De Nederlander uiterlijk en innerlijk. Een karakteristiek*, 78.

²⁸²⁴ *Ibidem*, 78-79. Chorus ontleende dit citaat aan: P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, II (1581-1648), 425.

²⁸²⁵ Een voorbeeld van een artikel waarin Rijnsdorp zijn preekadviezen bundelde is: C. Rijnsdorp, ‘Wij gaan kapot aan lopende volzinnen’, in: *Voorlopig*, jrg. 7, nr. 5, mei 1975, 154-159.

²⁸²⁶ C. Rijnsdorp, (ongepubliceerde) lezing uitgesproken te Bussum op 19 augustus 1974.

²⁸²⁷ Chorus stelde in zijn ‘karakteristiek’: ‘De wonderbaarlijk snelle ondergang van de grote schilderkunst, evenals trouwens van de letterkunde, zou wel eens vooral te wijten kunnen zijn juist aan dat Calvinisme, dat geleidelijk alle

En als de dominee (...) zijn preek besloot met de in die tijd vaak geciteerde dichtregels van Da Costa: 'Gij wetenschappen en gij kunsten, gij machten, krachten, gaven, gunsten ... behoort den Goël toe, Wiens kennis eerlang heel 't aardrijk overdekt', dan waren wij ernstige jongens, die dat in praktijk wilden brengen.²⁸²⁸

Vanuit zijn Kuypériaans gekleurde strategie van kunstopvoeding volgde Rijnsdorp naast de route van de culturele verheffing van de kleine luyden - gericht op artistiek-cultureel besef en creatieve werkzaamheid - het parallelle spoor in zijn symbolische productie om eveneens de grote luyden cultureel te leiden, daarbij het gereformeerde establishment wijzend op de bijbelse cultuurtaak: ook op het levensterrein van de kunst. In zijn essay *In drie etappen* had hij onverbloemd zijn ervaringen over deze calvinistische voormannen en hun cultuurloosheid geschreven:

In de onmiddellijke omgeving van grote leiders op kerkelijk en politiek gebied kan geen kunst, alleen propaganda gedijen. De leiders zijn weliswaar royaal genoeg om in abstracto de scheppende kunstenaar zijn vrijheid te gunnen, maar vinden toch eigenlijk, dat er nu geen tijd voor kunst is.(...) Werken gaat vóór genieten en ernst vóór spel, heet het dan.²⁸²⁹

Over de 'paladijnen' of de 'nostro-calvinisten', zoals de literaire mannen van *Ons Tijdschrift* de verstokte epigonen van Kuypere betitelden,²⁸³⁰ en die volgens Rijnsdorp 'doorgaans principiëler' in de leer waren dan de grote leider zelf, schreef hij - als kunstenaar vanuit eigen beleving en miskenning - verwijzend naar de a-culturele en a-muzische habitus van deze slippendragers:

Geen tijd voor kunst? Moeten dan niet alle krachten worden gemobiliseerd. Als wij zo schitterend gelijk hebben, behoort de kunst ons dan niet gelijk te *geven*? Waar blijven 'onze' kunstenaars met hun 'aesthetische glorificatie van het stelsel' (Van As)?²⁸³¹ Hoe zou de verbeelding andere resultaten kunnen, ja dürfen aanbieden dan de bewust aangehangen overtuiging? Wanneer ge niet op korte termijn meesterwerken kunt scheppen, die de lievelingsgedachten van de leider, liefst in zijn eigen idioom, treffend illustreren, dan zijt ge geen knip voor de neus waard en kunt u beter achter in de rij gaan staan, of naar huis gaan en een propaganda-brochure schrijven. Of de leider zegt geen tijd, en de paladijnen: geen plaats, het resultaat is hetzelfde. En een kunstbeoefening in nostro-Calvinistische zin?²⁸³² Er zal zich nooit een groep kunnen vormen, omdat zij altijd te klein zal blijken en omdat het 'nostro' bij mensen van dit type zich altijd verbizondert tot het 'neo'.²⁸³³

Voor Rijnsdorp - in zijn maatschappelijk-sociale positie als 'petite bourgeoisie' tussen de calvinistische grote en kleine luyden in - gold eveneens wat Heeroma eerder in 1934 over de kunstopwekker en cultuuropvoeder dr. A. Kuypere opmerkte: 'Het eerste lukte hem beter dan het

levensuitingen in zijn greep kreeg. Immers het Calvinisme was nu eenmaal krachtig in maatschappelijke en staatskundige constructie, maar had vrijwel niets te bieden aan de kunst. Ja, zelfs, het Calvinisme met zijn streng mozaïsche afkeer van het beeld, is in beginsel geheel tegen elke beeldende kunst gericht. Als het van de Calvinisme alleen had afgehangen, hadden we evenmin een beeldende kunst gehad als het oude Israël. Geyl zegt het weer het heel juist aldus: "Het echte Calvinisme is uit zijn aard het geloof van een kleine groep, van een Gideonsbende. De tragedie van onze zeventiende eeuw is geweest, een tragedie voor de Calvinisten zelf zo goed als voor het volk, dat zij onvermoeid bleven trachten naar hun inzichten te fatsoeneren, dat zich toch allengs, vooral na Dordt, na 1619, een absorptie-proces voltrok, een proces van uiterlijk conformatie, dat aan de Noord-Nederlandse maatschappij en cultuur voor veel verscheidenheid, veel leven en veel kleur ontrok, dat een zekere versobering en verstijving deed intreden; en dat tegelijk de kerk vervlakte".²⁸³² Chorus citeerde hier uit: P. Geyl, *Noord en Zuid*, uit 1960, 231-232.

²⁸²⁸ C. Rijnsdorp, 'P.J. Risseeuw 65, Christenmens onder de mensen', in: *Trouw*, 14 mei 1966.

²⁸²⁹ C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 62.

²⁸³⁰ R.G.K. Kraan schreef in dit verband: 'De jongeren van OT's beseften dat Kuypers theorie hen geen soelaas bood en spotten terecht regelmatig met de "nostro's", de Nostro-Calvinisten, vanwege hun nadrukkelijk op de borst kloppen van "Wij Calvinisten".' Brief van R.G.K. Kraan aan Anne Schipper, d.d. 31 december 2011.

²⁸³¹ G.G. van As, pseudoniem van de journalist, letterkundige en redacteur van *Ons Tijdschrift*, G. Schrijver.

²⁸³² Met het 'nostro-Calvinisme' doelde Rijnsdorp - in navolging van de vader van deze vondst: J. van der Valk - op de habitus van Kuypers epigonen, die in de 'Terugblikken' in *Ons Tijdschrift* spottend 'nostro's' werden genoemd met hun zelfgenoegzaamheid en drang naar uniformiteit: 'Wij Calvinisten', ook op kunstgebied. Rijnsdorp plaatste het nostra-calvinisme, waarin de kunst geannexeerd werd tot calvinistische c.q. Kuypériaanse propaganda, tegenover de christelijke vrijheid in esthetische zaken en kunstbeoefening. C. Rijnsdorp, *In drie etappen*, 60-68.

²⁸³³ *Ibidem*, 62.

tweede.²⁸³⁴ Het naoorlogse domineespubliek accepteerde hem in zijn kunstopvoedend optreden met zijn (op)roep tot artistiek-geestelijk reveil vanuit het respect dat zij hadden voor het literair-cultureel verheffend missiewerk van de auteur van *Koningskinderen*. Rijnsdorp herinnerde zich twee uitzonderingen die hij tekenend vond voor de sfeer destijds:

Wanneer wij jongeren in de jaren '20 tot '40 de lijn van Kuiper ook naar literatuur en kunst wilden doortrekken en ons verstoutten met een schuchtere vinger te wijzen naar de dominocratie, dan werd er van weleerwaarde zijde gezegd: dat mannetje moet op zijn broek hebben. Toen ik in mijn roman *Koningskinderen* een verzonnen dominee wel eens driftig liet worden, meende twee predikanten: ds. A. Rolloos van Zwijndrecht,²⁸³⁵ en dr. E.D. Kraan van Vlaardingen,²⁸³⁶ dat ik aan hen had gedacht en werden erg boos. Ds. Rolloos heeft mij later excuus aangeboden, maar dr. Kraan is altijd kwaad op mij gebleven en dat ten onrechte.²⁸³⁷

Het merendeel van het theologenvolk - dat eveneens aan de kunst moest worden gebracht om aan dit emancipatieproces leiding te kunnen geven - was Rijnsdorp welgezind, van de dominee in zijn dorpse pastorie tot de hooggeleerde professor aan de *Vrije Universiteit* te Amsterdam.²⁸³⁸ Zij hoorden hem benevolent aan, maar zwegen doorgaans verder - veelal even welwillend. Op 2 januari 1956 schreef ds. G.Th. Rothuizen uit Uithoorn - de latere 'literaire professor' - aan Rijnsdorp, naar aanleiding van het artikel in *Bezinning*: 'Een iterator over de preek',²⁸³⁹ in zijn rebelse dankbetuiging ook Schilders synodale opponent prof. dr. G.C. Berkouwer opvoerend:

U hebt het predikantentug daarmee een grote dienst bewezen. Ik ben mezelf met veel plezier en de nodige schaamte tegengekomen. Professor Berkouwer vond het een artikel, 'waarna nu voorlopig maar niets meer gezegd moest worden'. Hij had het zeer op prijs gesteld.

²⁸³⁴ K. Heeroma, *Het derde Réveil*, 12. Heeroma vervolgde het citaat over Kuiper: 'Voor de culturele bewustwording van het Kristelik deel der natie is zijn optreden van een niet gemakkelijk te overschatten betekenis geweest, daarentegen is hem geen enkel cultureel bouwwerk helemaal gelukt. Zijn partij, de oude anti-revolutionaire partij van Groen van Prinsterer, viel uiteen, zijn kerk werd een scheurkerk, van zijn universiteit was alleen de gedachte groot.'

²⁸³⁵ Zie over de reactie van ds. A. Rolloos, paragraaf 3.4.1: '*Koningskinderen*', pagina 129 en voetnoot 644.

²⁸³⁶ De gereformeerde predikant dr. E.D. Kraan was de echtgenoot van de schrijfster Gera Kraan-van den Burg en de vader van de neerlandicus dr. R.G.K. Kraan, die in 1962 op *Ons Tijdschrift* promoveerde.

²⁸³⁷ C. Rijnsdorp, lezing uitgesproken op 19 augustus 1974 te Bussum.

²⁸³⁸ Rijnsdorp was van twee door *VU*-theologen gedomineerde gesprekskringen lid die tussen 1955 en 1960 bij de leden thuis vergaderden: 1. de *Algemene Genadekring*, opgericht door prof. dr. G. Brillenburg Wurth, met als leden prof. dr. C.A. van Peursen, prof. dr. G.C. Berkouwer, prof. dr. R. Schippers, prof. dr. H. Dooyeweerd, prof. dr. A.L. Jansse de Jonge, prof. dr. T.P. van der Kooy, dr. J.H. Bavinck; 2. de *Kerk en Kunstkring* met als leden gereformeerde vogels van verschillend pluimage: een wijsgeer (prof. dr. C.A. van Peursen), twee predikanten (dr. J.M. van Minnen en H.M. Kuitert), een pottenbakker (M.H. Zaalberg), een musicus (Joh. van der Meer), een kunstschilder (Roeland Koning), twee architecten (Leo de Jonge en Sj. Wouda) en met C. Rijnsdorp als iterator.

²⁸³⁹ C. Rijnsdorp, 'Een iterator over de preek', in: *Bezinning*. Gereformeerd maandblad tot bewaking en bevordering van het christelijk leven, jrg. 10, 1955, 253-265. Dit artikel was gebaseerd op een enigszins bewerkte tekst van een lezing die Rijnsdorp in 1955 hield voor gereformeerde predikanten uit de Classis Rotterdam.

Bijlagen

Moet men het volk cultuur en kunst *geven*, of moet men het volk tot cultuur en kunst *roepen*? Dat is een actuele vraag. De idee van het “geven” vindt zijn populaire uitdrukking in de bekende leus: “de kunst aan het volk”. Verschillende stromingen hebben die leus aangegrepen en bij “volk” telkens aan iets anders gedacht. Zoo was en is er b.v. een filantropische, liberaal-humanitaire gezindheid, kind van revolutie en romantiek. Het karakter van haar geven is bedeeïng. De rijkere, getroffen door de nood van de mindere man, lenigt die in incidenteele gevallen en tot op zekere hoogte. Er is gene principieel verschil; tusschen de wijze, waarop hij armenzorg opvat en de manier waarop hij concerten, schouwburgen, tentoonstellingen ook voor het volk toegankelijk maakt.

Dan is er ook de sociaal-dogmatische strooming, die uit het Marxisme opkomt. Gaf de filantroop kunst aan het volk als een gunst, de Marxist eischt ze op als een recht. Eenerzijds dus cultureele bedeeïng, anderzijds verdeeïng van de veroverde buit. Ik zeg hier terstond bij, dat de Marxist dat buitverdelen critisch wilde zien toegepast, want het volk, opgevat als proletarische massa, werd meteen opgeroepen tot het scheppen van een eigen proletarische kunst.

Hier is cultuur - daar is het volk. Wat beweegt mij tot geven? Filantropie, dogmatisch socialisme, maar ook handelsgeest. Fantasten, idealisten, martelaren gaan voorop, steeds gevolgd door de koopman, die van discipelen afnemers weet te maken. En wie zal hem de eer onthouden, dat hij daarin een onmisbare rol vervult? Idealisme en handelsgeest kunnen elkaar niet missen.

Wat hier gegeven werd, waren voornamelijk de cultuur- en kunstproducten. De afstand tusschen kunstproduct en het volk werd weggenomen of ingekort, naar tijd en ruimte. De glorie-tijd van de reproductie ontstond. Fotografie en kleurendruk, maar ook fonografische opname en weergave werden geperfectioneerd en gepopulariseerd. De ontwikkeling was verwant aan wat in het ruimtelijk verkeer gebeurde met locomotief, automobiel en vliegtuig.

Dezelfde tijd, die de reproductie van de kunst tot een dusver ongekende hoogte verhief (hier mag ook terloops de restaurateur van gebouwen en schilderijen worden vermeld) schiep ook zijn eigen, afzonderlijk type van reproduceerend kunstenaar, de cultureele expediteur of makelaar, die zijn zending met een zeker gewijd fanatisme vervult. Tot dit type behoort te onzent b.v. nog Willem Mengelberg. Ook bepaalde instellingen, zooals volksuniversiteit en radio, danken hun bloei aan de geestelijke verkeersfunctie, die ze bekleeden. In de laatste tijd is het ook de scheppende kunstenaar zelf, die in die intensieve distributie van cultuurgoederen betrokken wordt; menig bekend schrijver b.v. wordt krachtens een verfynd kannibalisme zelf als cultuurproduct beschouwd, gedistribueerd en opgelost in autogrammen, portretten met handteekening, interviews, huwelijken, brieven, meeningen...

De filantropische gezindheid, hoe sympathiek en voornaam ook, roerde niet aan de basis van het bestaande. Ze had iets oogeblikkelijks en voorlopigs. En het opeischen van de cultuurgoederen door een proletarische massa werd geen succes. In de eerste plaats al niet, omdat tegelijk op de kapitalistische maatschappij, die ze had voortgebracht, scherpe critiek werd uitgeoefend. En ook, omdat de proletariër geen drie dingen tegelijk kon doen: vechten voor zijn leven, kunst uit het verleden critisch genieten en aan de opbouw van een geheel nieuwe kunst medewerken.

Maar de handelsgeest deed wonderen en maakte het “geven” tot bijna letterlijke, en algemeene, werkelijkheid. Maar meteen, of liever juist daardoor, is het “geven” in de crisis geraakt. Want niet alleen het goede wordt intensief gedistribueerd, ook het slechte. Het distributieproces heeft zulk een vaart gekregen, dat de culturele paedagoog verlegen staat. En het publiek heeft zijn zelfbeschikkingsrecht ter hand genomen, uit zelfverdediging en een duister besef, dat zijn culturele betuttelaars niet goed weten wat ze doen. Het merkwaardige daarbij is, dat het de kunst niet geheel verwerpt. Reeds Goethe wist, dat “die Menge lebt und leben lässt”. Het gunt de kunst zijn plaatsje, voor de liefhebbers en omdat het opgevoed is bij de

²⁸⁴⁰ C. Rijnsdorp, ‘Het volk aan de kunst’, *Ter Zijde*, U.M. Holland, 1935, 154-160.

commercieele spreuk: elck wat wils. Maar in dat niet onderscheiden, in die vermenging zit juist de barbarij. En de distributie-organen beschikken over slimme mixers, die ook Bach en Rembrandt kunnen waardeeren als bestanddeelen van de groote cocktail.

Zoo komt de moderne mens, die nadenkt over zijn “positie” in de ruimste zin des woords, als uitzondering in en toch meteen als type van zijn tijd, voor deze doodenrit der cultuurproducten te staan als voor een macht, die hem bedreigt, zooals eens de natuurmensch stond voor de natuurkrachten. Filantropie, liberaal-humanitaire naastenliefde, sociaal-dogmatisch inzicht zoowel als handelsbelang (dat tenslotte ook!) eischt, dat hier wordt *ingegrepen*.

De zakenman kan dat niet. De commerciële zieners zijn dun gezaaid, laat staan de cultureele. Hij ziet een doodgevoerd publiek, dat niet meer koopt, dat met geen tentoonstellingen, boekenweken, schrijversoptreden tot waarachtige belangstelling is te brengen. Hij heeft ook nooit de pretentie gehad iets meer te zijn dan de dienaar en de bedienaar van het publiek en dat heeft hij voortreffelijk gedaan. En de filantroop? Hem is de ontwikkeling der dingen boven het hoofd gegroeid. Hij heeft in het volk, de mindere man, alleen *ontwankelijkheid* voor kunst gezien en die blijkt hem bedrogen te hebben. De Marxist had het van het begin af aan op zekere punten beter bekeken en onmiddellijk geroepen om een eigen, proletarische kunst. Maar Gorter, Henriëtte Roland Holst en Adema van Scheltema bleven individualisten. Hun liefde tot het proletariaat, vooral bij Gorter en Mevrouw Roland Holst, had iets onwerkelijks, krampachtigs; ze verhieven “de arbeider”, hun ideale arbeider, tot idool. Sindsdien leed het socialisme schipbreuk en heeft, ondanks zichzelf, de dictatuur naar Russisch, Italiaansch en Duitsch model in het leven geroepen. In Italië en Deutschland heeft men het volk weer ontdekt: ideëele waarden als vaderlandsliefde, geschiedenis, gehechtheid aan de bodem, huwelijk en gezin, gezag en gehoorzaamheid, godsdienst als bindmiddel voor de massa, zijn weer in eer gekomen. Zal het nationaal-socialisme redding brengen? Het legt althans een ideëele basis en het ziet het volk weer. Maar het heeft geestelijk geen zuivere stamboom en het vertoont een wonderlijke opvatting van vrijheid. Wie het woord naar Paulus aanvaardt: “Staat dan in de vrijheid, waarmede Christus U vrijgemaakt heeft”, kan geen nationaal-socialist zijn. En de kunst is er niet veilig, ze moet bevrozen, braden of ... branden.

Wat hebben de Christelijke kunstlievenden gedaan, wat deden “wij”? Het antwoord moet luiden: wij hebben, op onze manier, en bescheidenlijk achteraan komend, onder veel reserves en ietwat angstvallig, ons op het geven toegelegd, of aan de consumptie van het algemeen gegevene deelgenomen, of tot deelneming daaraan opgewekt. Meteen hebben wij, evenals de socialisten dit deden, tot een eigen kunst opgeroepen; principieel in predikaties, betoogen en artikelen; practisch door de Christelijk-letterkundige productie en letterkundige organisaties. Wat aan dit streven ontbrak was voornamelijk *stijl*. Bovendien zijn we gehandicapt door een gemis aan levende, artistieke traditie; door ons kleine taalgebied; door de cultureele achterlijkheid van het Christelijk volksdeel, dat in kerk, onderwijs en politiek groote activiteit had ontplooid en daardoor reeds vermoeid was geworden. Wij brachten het hoogstens tot werk naar wereldsch voorbeeld, met een Christelijke inslag, die zelfs niet zelden bedenkelijk was, te vooropgezet dogmatisch, zoals bij mevrouw Hoogstraten-Schoch, of te vooropgezet a-dogmatisch en a-moralistisch zoals bij als sommige jongere dichters. Deze tekortkomingen zijn verklaarbaar, wanneer we bedenken, dat we ons hebben moeten scholen niet bij groote Christelijke voorbeelden, maar bij Europeesche romanciers en dichters van de stervende 19e eeuw, welker prachtige, cultureele zonsondergang in al zijn coloristische verfijning ons, positief of negatief, tòch in zijn ban sloeg.

Te meer klemde de vraag: waar ligt de fout?

Naar mijn stellige overtuiging in het schuiven van een te zware last op de schouders van de afzonderlijke, creatieve figuren, onder de nawerking van het individualisme. De enkeling kan niet alles. De Homerische epiek, het werk van Michel Angelo, de muziek van Bach, de zielsontleiding van Dostojewski is niet uit de lucht komen vallen. Het geheele *volk* heeft een taak ten opzichte van de kunstcreatie; het moet constellaties scheppen, materiaal verzamelen, uitdrukkingmogelijkheden vormen, typen creëren, En dan nog is er een bijzondere gratie van Godswege noodig om het werk in de derde sfeer van het schone te doen stijgen.

Het criterium ligt dus m.i. hierin, dat het volk, d.w.z. allen, die niet bewust creatief probeeren te arbeiden in de kunst, tot scheppen wordt *opgeroepen*. Van het distribueeren der gereedliggende producten moet het zwaartepunt worden verlegd naar het oproepen tot medearbeid aan het scheppend werk van de toekomst.

Is dit alleen tactiek, die handig bakens kan verzetten? Nu, de bakens verzetten is een heel verstandig werk. Maar de eigenlijke beweegreden is hier toch geen tactische. Tegenover niet-Christenen kunnen we, bij wijze van aanknooping (naar Paulus' voorbeeld) cultuurhistorische gronden aanvoeren. En algemeen-religieuze. Tegenover onze eigen mede-Christenen steken we aanstonds naar de diepte af en herinneren aan de schepping gegronde roeping tot vrucht dragen, niet alleen lichamelijk in het vervullen van de aarde, maar ook geestelijk in de onderwerping van al het geschapene, dus ook de in de onderwerping van de middelen tot het scheppen van kunst. Die taak is in eerste aanleg algemeen-menselijk. Evengoed als God tot zondaars zegt: zijt heilig, zegt hij tot leelijken: weest schoon, en tot sterielen: weest vruchtbaar. Aan de zedewet mag niemand onttrekken door een beroep op zijn onmacht ten goede, maar ook: aan de cultuurtaak zich niemand onttrekken door een beroep op zijn persoonlijk gebrek aan talent of belangstelling, want is er niets in de kunst, dat niet latent leeft in het volk.

De kunstschepers mogen wel zeggen: menschen, jullie zijn van gelijke bewegingen als wij. Onder jullie leven drama's, rudimenten van meer dan één epos, en "many are poets who have never penn'd", maar je kunt het, populair gezegd, niet "voor elkaar krijgen". Door een ellendige drukletters- en kamercultuur, en verintellectualiseerde beschaving, door duizend oorzaken zijn jullie je natuurlijke "uitspraak" kwijtgeraakt en een ploertige winzucht overvoert je met banaliteiten, die de kunst, tot in het straatlied toe, dreigen te verstikken. Sommigen onder jullie beseffen wel hoe arm ze zijn; andere wanen zich rijk; weer anderen werken zich individueel op en grijpen wanhopig naar wat ze niet kunnen missen; het kost menschenlevens en gezinsgeluk. En het dagelijksch brood, de gezinszorgen, kleine vriendschappen en kleine veeten, burengerucht en stadsrumoer, vergaderingen en ziekten, omwegen en dwaasheden, wanbegrip en kwade trouw vereenigen zich tot één ontstellende, nivelleerende macht, die soms de sterksten doet snakken naar lucht. En niet een keurig formuleeren van de roeping kan ooit in haar plaats treden. Als de roeping is geformuleerd, kan zij eerst recht ... roepen.

En nu geen apparaat van "maatregelen", geen haastig aandragen van digitalis voor het verslappend volkshart. Geen moordende haast. Gehoorzaamheid. Geloof!

In de eerste plaats, laten we als de Oosterling, het vermogen in ons levendig houden, een gedachte te aanvaarden en in ons op te nemen, in ons gemoed te doen wegzinken als een levend zaad; doen door wachten (Beets verbeterd); actieve berusting (geleerd van Stanley Jones).

Dan moeten we ... voortgaan met te ontvangen wat gegeven wordt, musea te bezoeken tegen lage prijs, concerten bij te wonen voor weinig of geen geld, door radio te genieten van wat er aan goeds gegeven wordt, maar ... met een verontrust geweten, met een kloppend hart, met een kleur van schaamte. Tegenover wat er eenmaal aan cultureele verkeersmiddelen is geschapen door filantropie, sociale actie en handelsgeest, verhouden wij ons zoo, dat we trachten dit alles te doordringen van een nieuwe geest, de geest, die primair niet geeft, maar *roept*, ook tot de kunst: Sta op uit de dooden en Christus zal over U lichten. Alleen in *dit* roepen is het geven veilig gesteld. Niet omgekeerd.

Maar dit alles sluit practisch werken niet uit. We kunnen b.v. studie maken van creatieve symptomen in het volksleven. Ik bedoel dit niet enkel in de zin van folklore, want die bestudeert juist meestal het uitstervende of het reeds doode. Maar overal, waar rudimentaire scheppingspogingen door het volk ondernomen worden, in typevorming, woordspelingen, geestige gezegden, liedjes, moet dit Socratisch vroedvrouwenwerk met liefde en tact worden aangevat. Daarnaast ligt een groot studieveld op het gebied van de massa-psychologie. Dan moet op de volksgewoonten worden ingewerkt. Juist de laatste 30 jaren hebben ons geleerd, dat dit mogelijk is. Denk aan de bestrijding van drankmisbruik en de opvoeding tot volkszang, welke beide acties, taai voortgezet, toch onmiskenbaar op resultaten mogen bogen. Wij mogen nooit, als Christenen zéker niet, op een volk het odium van onveranderlijkheid drukken.

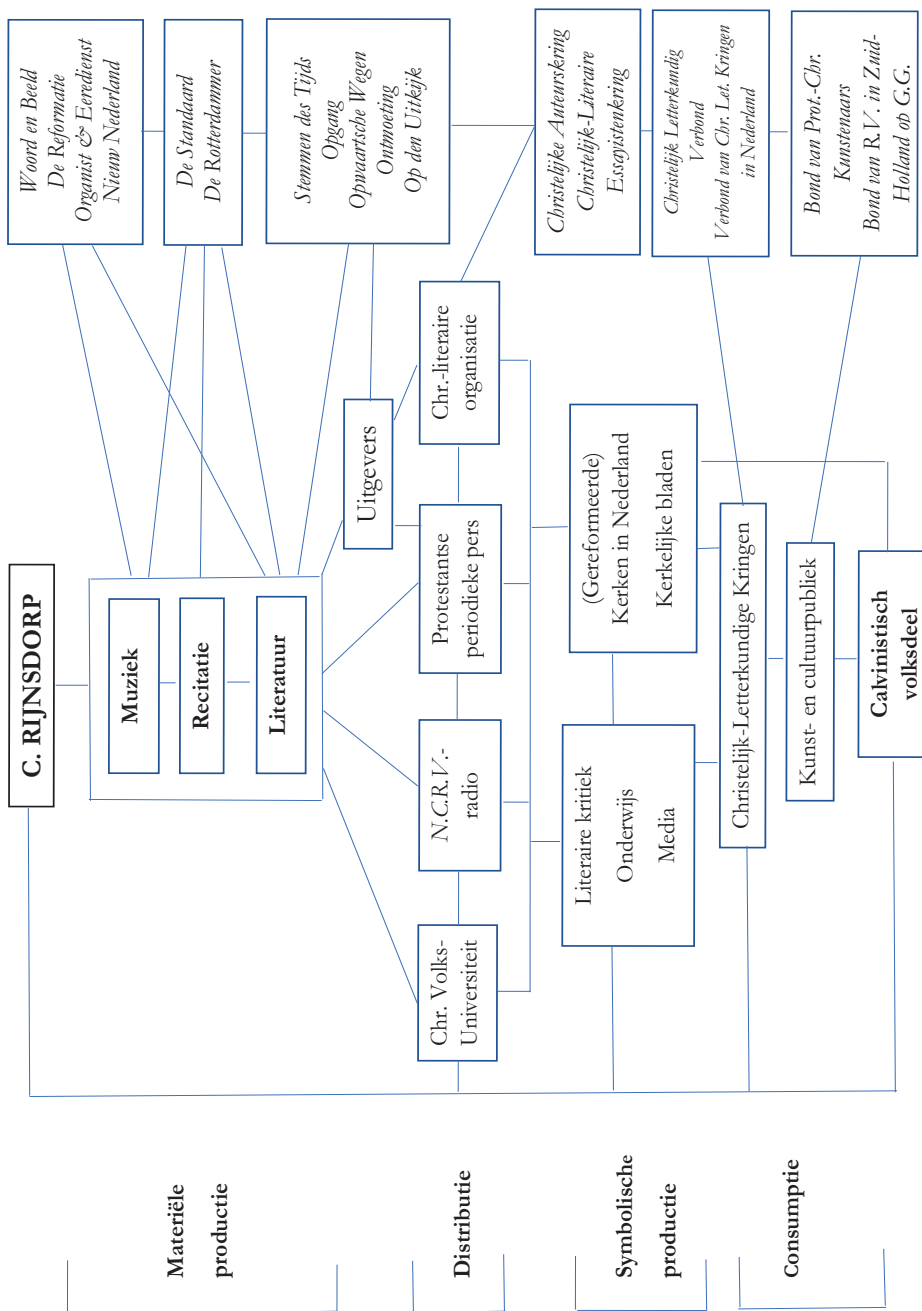
Die inwerking op de volksgewoonten moet meteen technische bezwaren uit de weg ruimen.

Merkwaardig, wie het volk zóó kan roepen, dat het hóórt, heeft het meteen voor het werk in de cultuur *geïnteresseerd*, tot belang-hebbende en be-langstellende gemaakt. Want dat was de diepste oorzaak van het mislukken der-kunst-aan-het-volk gedachte: alle geven, hetzij als bedeeing of als verdeeling, demoraliseert op den duur. Het miskent de diepste veroveraars-instincten in de mensch, veroveren hier niet militair, maar cultureel opgevat. Het was een renteniersfilosofie, een platte gedachte in de grond der zaak, of op zijn best de cultureele moraal van goedhartige, mededeelzame lettrés, kunsthistorici en vriendelijke museumdirecteuren.

Onze korte beschouwing kan zelfs in hoofdlijnen niet volledig zijn. Overwegingen als deze moeten, evenals als een kunstwerk, in dialoog met de werkelijkheid groeien. Alleen nog dit: nu moet ook de kunstenaar naar het volk toe. De renaissancecristische kunstenaar zag het volk als bonte achtergrond bij enkele voorname figuren (Goethe's Novelle!); de romantische artist zocht het dikwijls bij voorkeur bij maatschappelijke uitersten, waarin zichzelf niets Christelijks ligt, ondanks verkeer met simpelen en deernen. De praktische ethiek van het Nederlandsche, Christelijke kunst moet nog geleefd, laat staan geschreven worden.

Als zij maar niet vergeet, dat zij, opkomend uit de gemeenschap der heiligen, leeft in innige verbondenheid aan heel het volk, welks taal zij voert. En dat haar plaats is op de Areopagus.

1934



²⁸⁴¹ Vrij naar: Gilles Dorleijn en Kees van Rees (red.), *De productie van literatuur*. Het literaire veld in Nederland 1800 - 2000, 32-33. Met dank aan M.C. van der Bom.

3 Bibliografie afzonderlijk verschenen werken van C. Rijnsdorp²⁸⁴²

I Muziek

- 1912 *Naïeve liedjes*. Zwei Melodien für Violine und Klavier, compositie, Steingraber Verlag, Leipzig. z.j.

II Voordrachtstukken

- 1932 *Eens Christens Reis*. Spreekkoor naar John Bunyan, serie 'Samenspraak en Samenspel', dr. J. Haantjes en P.H. Muller (red.), Koning's Uitgeverij N.V., Baarn, z.j.
- 1932 *Oudejaarsgesprek*. Hoorspel (onuitgegeven), uitgevoerd voor de N.C.R.V.-radio op 29 december 1932.
- 1939 *Hymne*. Muziek van Carl Maria von Weber, opus 36, op Nederlandse tekst van C. Rijnsdorp, uitgevoerd voor de N.C.R.V.-radio op 7 augustus 1939 van 17.00-17.30 uur.
- 1946 *Het verzet der Vrouwen*. Radioklankbeeld (onuitgegeven), uitgevoerd in het kader van het Nationaal Programma op 4 mei 1946 op Hilversum I en II.
- 1947 *Dit Wonderbaarlijk Kind*. Kerstdeclamatorium, J.N. Voorhoeve, Den Haag, z.j. Ook opgenomen in: *Komt allen tezamen*. Een bundel Kerstproza en -poëzie, J.N. Voorhoeve, z.j. [1950].
- 1954 *Cantate nr. 3*. Muziek Hendrik (Henk) Badings, tekst C. Rijnsdorp. Voor gemengd koor, vrouwenkoor, mannenkoor, kinderkoor, samenhang, beiaard, orgel en symfonisch blaasorkest. Geschreven in opdracht van de N.C.R.V. voor de jubileumontmoeting op 7 juni 1954.
- 1956 *Het leven is nog mooi*. Spreekkoor (onuitgegeven), geschreven voor de Bondsdag 1956 van de gereformeerde jongelings- en meisjesverenigingen, uitgevoerd op Hemelvaartsdag 10 mei 1956 in *Ahoj* Rotterdam.
- 1966 *Huwelijkscantate Beatrix-Claus*. Tekst C. Rijnsdorp, muziek Oscar van Hemel. In opdracht van de N.R.U.

III Poëzie

- 1945 *Bazuinen klinken in 't verschie*. Bevrijdingslied, geïllustreerd door Eva Schütz, J.N. Voorhoeve, Den Haag.
- 1946 *Emmaüsgangers 1945*. Verhalend gedicht uit de hongerwinter, met tekeningen van H. Berserik, J.N. Voorhoeve, Den Haag, z.j.

IV Verhalend proza

Romans

- 1930 *Koningskinderen* (Koning's bibliotheek, 3e jrg., deel 7), Koning's Uitgeverij N.V., Baarn z.j. (Er verschenen in totaal 9 afzonderlijke drukken van *Koningskinderen*: 2e t/m 4e druk z.j. [1930]; 5e druk z.j. [1931]; 6e druk z.j. [1932] bij Koning's Uitgeverij te Baarn; daarna bij Bosch & Keuning, Baarn: 7e druk z.j. [1938]; 8e druk z.j. [1941]; 9e druk z.j. [1952] (*Victorie*-reeks). *Koningskinderen* verscheen als feuilleton in het *Reformatorsch Dagblad*, van 22 oktober 2007 tot 7 april 2008 in 141 afleveringen.
- 1933 *Simon Haenhuysen*. Ein gemeinderoman aus dem kirchlichen Leben Hollands, Duitse bewerking van *Koningskinderen* door dr. Franz Düllberg, Buchhandlung des Erziehungsvereins, Johannes Meyer-Stoll, Neukirchen Kreis Mörs, z.j.
- 1938 *Eldert Holier*, Bosch & Keuning N.V., Baarn, z.j.

²⁸⁴² Enkele manuscripten werden om verschillende redenen niet (afzonderlijk) gepubliceerd, maar waren door Rijnsdorp wel bedoeld voor zelfstandige publicatie. Ze maakten integraal deel uit van zijn primaire bibliografie. Deze bibliografie is ontleend aan Anne Schipper, *Een gekenevelde volksopvoeder*. C. Rijnsdorp en de culturele verheffing van het calvinistisch volksdeel: *strategie* en *leiderschap*, 236-237.

- 1942 *Het dragende land*. Een verhaal voor meisjes, verscheen als feuilleton in *Bouwen en Bewaren* in 1942. Na de oorlog verscheen in 1946 het resterende gedeelte. Niet in boekvorm verschenen.
- 1946 *Mijn Vader, Mijn Vader...*, Bosch & Keuning N.V., Baarn, z.j., 2e druk 1947.
- 1959 *Ik volg je tot Istanboel*, Bosch & Keuning N.V., [*Opgang*-serie], Baarn. Herdruk bij Uitgeverij De Groot Goudriaan, Kampen, 2000.
- 1970 *De Schuldige*. Een verhaal uit het begin van deze eeuw, J.H. Kok, N.V., Kampen.
- 1974 *Omnibus*. Bevat de tiende druk van *Koningskinderen*, de tweede druk van *Eldert Holier* en de derde druk van *Mijn Vader, Mijn Vader...*, gezamenlijke uitgave van Bosch & Keuning N.V., Baarn en uitgeverij J.H. Kok b.v., Kampen, uitgebracht t.g.v. de tachtigste verjaardag van Rijnsdorp, z.j.

Novellen

- 1934 *Kostgangers Gods*, Uitg. Mij. Holland, Amsterdam, z.j.
- 1942 *Harten kwamen thuis* (onuitgegeven novellenbundel).

V Beschouwend proza

- 1935 *Het wonderbare Discours*. Brief aan een zieke over het gebed, Koningin Emma-boekjes, P.H. Muller (red.), Uitg.-Mij De Tijdstroom, Lochem, z.j.
- 1935 *Ter Zijde*. Beschouwingen over Litteratuur en Muziek, Uitg. Mij. Holland, Amsterdam.
- 1952 *In drie etappen*. Essay waarin de hedendaagse Calvinistische Nederlandse Literatuur en critiek worden getoetst aan de esthetische beginselen van Calvin. Geschreven in opdracht van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Bosch & Keuning N.V., Baarn, z.j.
- 1954 *Op zoek naar het geheim*. Gebundelde essays, Bosch & Keuning N.V., Baarn. Verschenen t.g.v. de zestigste verjaardag van Rijnsdorp. Van de oplage werden 275 exemplaren genummerd en door de schrijver gesigneerd.
- 1964 *Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie*. Gebundelde essays, Bosch & Keuning, N.V., Baarn, z.j. Verschenen t.g.v. de zeventigste verjaardag van Rijnsdorp.
- 1966 *De moderne roman in opspraak*. Gebundelde kritieken, J.H. Kok N.V., (*Boeket*-reeks nr. 98), Kampen, z.j.
- 1966 *In de greep van het reus-achtige*. Een literator over calvinisme, J.H. Kok N.V., Kampen, z.j., 2e druk 1967.
- 1968 *In het spanningsveld van de Geest*, J.H. Kok N.V., Kampen.
- 1972 *Wij zijn de vaders*. Kanttekeningen bij een overgangssituatie, J.H. Kok N.V., Kampen.
- 1973 *Balkon op de wereld*, Buijten en Schipperheijn, Christelijk Perspectief, nr. 21, Amsterdam.
- 1975 *Gefascineerd door het laatste bijbelboek*. Poging tot een 'muzische' benadering, Bosch & Keuning, (Oekumene, nr. 3), Baarn.
- 1976 *Christendom in bloei en crisis*, J.H. Kok, Cahiers voor het christelijk onderwijs, nr. 16, Kampen, z.j.
- 1979 *Veranderend Nederland onder Juliana*, Boekencentrum N.V., Zoetermeer.
- 1981 *Lage zon, lange schaduwen*. Gedachten van een hoogbejaarde, J.H. Kok, Kampen, z.j. Tiendelige reeks dagsluitingen voor de N.C.R.V.-televisie uitgezonden op: 18 en 25 april, 2, 9, 16, 23 en 30 mei, 1, 9 en 19 juni 1980.

VI Dagboeken

- 1974 *Literair dagboek (1940-1950)*, met een inleiding van dr. G. Puchinger, J.H. Kok, Kampen.
- 1982 *Laatste gedachten*, met een inleiding van Okke Jager en G.Th. Rothuizen, postume uitgave, J.H. Kok, Kampen, 2e druk 1983.

In *Het volk aan de kunst* staat de artistieke en kunstpedagogische uitvoeringspraktijk van Rijnsdorps program van culturele volksovoeding centraal in de context van het spanningsvolle continuüm tussen calvinisme en cultuur. Deze studie onderzoekt door middel van de reconstructie van de veelzijdige cultuurarbeid van de neocalvinistische kunstopvoeder dr. C. Rijnsdorp - die ruim een halve eeuw omspant tussen omstreeks 1920 en 1970 - de toepassing en doorwerking van het neocalvinisme op de praktijk van het culturele leven bij het calvinistisch volksdeel. Aan de artistieke ontwikkelingsgang van Cornelis (Kees) Rijnsdorp (1894-1982) als literair kunstenaar met een dubbele cultuurtaak: artistiek en pedagogisch, die in de geest van de gracieuze oproep van dr. Abraham Kuypers (1837-1920) tot kunstschepping en kunstgenieting in zowel schepend als beschouwend opzicht gehoor gaf aan de bijbelse opdracht tot cultuurontwikkeling, ontsprong als persoonlijke missie zijn literair-kunstzinnig 'middelaarschap'.

Het kunstenaarschap van Rijnsdorp kreeg, mede naar aanleiding van de ontvangst van zijn romandebuut *Koningskinderen* uit 1930 door de - ook in cultureel opzicht - kleine luyden, steeds meer een kunstopvoedend karakter. Daarin vormden de activering van het calvinistisch volksdeel tot 'cultureel besef' met de schriftuurlijke oproep tot 'culturele werkzaamheid' de centrale uitgangspunten in zijn volksovoedkundige visie. Vanuit de bijbels gefundeerde strategie van het (op)roepen tot kunst en cultuur, bracht Rijnsdorp zijn Kuypersiaans getint program van culturele volksovoeding als 'cultuurwerk-in-uitvoering' op het ritme van zijn kunstpraktijk met vallen en opstaan tot verdere ontwikkeling. Over de legitimatie van zijn program *Het volk aan de kunst*, merkte Rijnsdorp in 1933 vanuit zijn dubbelrol als literator en kunstopvoeder met een positief neocalvinistisch getoonzet cultuuroptimisme op, geen duimbreed twijfelend aan zijn roeping, levenstaak en cultuurmandaat: 'Al stond er in de hele Bijbel niets dan de gelijkens der talenten, dan zou ons oproepen tot arbeid in zake Christelijke litteratuur en kunst volop gerechtvaardigd zijn.' Het belangrijkste deel van de uitvoeringspraktijk van Rijnsdorps cultuuropdracht kreeg inhoud en vorm in de ongedeelde *Gereformeerde Kerken in Nederland*, ruim voordat de Vrijmaking in 1944 zou leiden tot een kerkscheuring. Met dr. K. Schilder (1890- 1952) had Rijnsdorp, met name tijdens zijn predikantschap in Rotterdam-Delfshaven in de jaren dertig van de vorige eeuw, niet alleen persoonlijk contact; zij werkten op het gebied van letteren en kunst ook geregeld samen in hun gemeenschappelijk streven het gereformeerde volk tot culturele mondigheid op te voeden, als basis voor een vruchtbaar bijbels cultuurleven.

Deel I: **Programmlijnen**, beschrijft thematisch-chronologisch het kunstenaarschap van C. Rijnsdorp met zijn materiële productie vanuit biografisch, godsdienstig en literair-cultureel perspectief en vertaalt deze inhoud naar zijn kunstopvoedkundig program via de disciplines die hij zelf beoefende: muziek, recitatie en literatuur. Daarbij vormt het programmadeel van de voordrachtskunst een cruciale biografische ontwikkelingslijn als overgangsfase tussen muziek en literatuur, die beide kunstdisciplines organisch met elkaar verbindt. Rijnsdorps persoonlijke ontwikkelingsgang, in zijn dubbelrol als kunstenaar en kunstopvoeder, vormt de verbindende biografische leidraad in de drie hoofdstukken. In zijn letterkundig en algemeen-cultureel (bemiddelend) aanbod op kunstgebied vormen de disciplines muziek, recitatie en literatuur de drie elkaar opeenvolgende en deels overlappende programmlijnen in zijn neocalvinistisch actieprogram: *Het volk aan de kunst*. De complexe verhouding van Rijnsdorp tot de muziek, die hij zijn 'tweede ziel' noemde, ligt ingebed in de esthetische opvattingen van dr. A. Kuypers over de 'wereld der tonen'. Hoewel zijn kunstsmaak zich overigens onafhankelijk van het (neo)calvinisme had gevormd aan de muziek, blijken Kuypers cultuurtheologie en neocalvinistische esthetica voor de beginselvaste Rijnsdorp het principiële kader van zijn artistiek-scheppend en opvoedend-beschouwend cultuurwerk te vormen, ook op het domein van de toonkunst. Opmerkelijk is de verschuiving in de ontwikkelingslijn die hij volgde in de muziek: van componeren via beschouwen naar voorlichten, kritiseren en opvoeden met een kunstzinnig oogmerk. Een doorgaande beweging van componist tot muzikauteur, van muzikrecensent tot

cultuurhistorische en -educatieve radiogids op muziekgebied, gericht op muzikale vorming, artistieke smaakontwikkeling en kunstgenieting.

Tussen muziek en literatuur lag het voor het eenvoudige volk meer toegankelijke domein van de voordrachtskunst. De recitatie vormde voor Rijnsdorp als auteur en adviseur een pedagogische opmaat om de - veelal van huis uit ongeletterde - kunstlievende jongeren te verleiden tot liefde voor de literaire kunst en een positieve cultuurdeelname. Evenals op het domein van de muziek valt in de relatie van Rijnsdorp tot de voordrachtskunst een vergelijkbare ontwikkelingslijn op: van scheppen via beschouwen naar voorlichten, opvoeden en kritiek. Komend vanuit de muziek gaf hij als tekstdichter begin jaren dertig van de vorige eeuw vanuit zijn eigen kunstpraktijk als declamator diverse lezingen over recitatie en de werkwijze van de christelijke recitatieclubs. Op basis van deze beschouwingen nam hij de rol van technisch adviseur op zich met veel aandacht voor de literaire smaakontwikkeling van het gereformeerde publiek. Opnieuw een beweging van kunstenaar naar voorlichter, opvoeder en criticus.

Ook in de literatuur volgde Rijnsdorp dezelfde ontwikkelingslijn als in de muziek en recitatie: van scheppen naar beschouwen en via voorlichten en opvoeden naar kritiek. Na zijn godsdienstige bekering in 1912 had hij 'het *bewuste* leven' ontdekt en evenwijdig hieraan liep de ontdekking van de literatuur. Als literator bleef Rijnsdorp voluit Nietzscheaans 'aus dem Geiste der Musik' leven op het terrein van de klinkende kunsten. In de inleiding tot zijn gebundelde essays *Ter Zijde* uit 1935 verklaarde hij nadrukkelijk: 'Niet slechts een muzikale grondstemming, maar een in muziek gedrenkte levensperiode is aan mijn litteraire arbeid voorafgegaan.' Rijnsdorps muzikaliteit zou parallel aan de literatuur als een tweede begaafdheid zijn scheppend kunstenaarschap blijven begeleiden. Zijn kwaliteit als 'schepper' dankte hij aan de *imago Dei*, de schepping als mens naar het beeld van God, met inbegrip van het creatieve vermogen tot 'naschepping'. Hij wist vanuit van Kuypers esthetica, dat zijn scheppen alleen 'een nascheppen van het scheppen Gods' kon zijn, die immers 'de Opperste Kunstenaar' belichaamde.

Vervolgens komen in deel II: **Instrumenten**, vanuit een theologisch-culturele invalshoek en literair-historische benadering de vier vormen, waarin Rijnsdorp als culturele volksoepvoeder zijn kunstprogrammering inhoudelijk ordende en zijn kunst(opvoedend) aanbod distribueerde, uitgebreid aan ter sprake. Bij de vormgeving en uitoefening van zijn cultuurprogram hanteerde hij als volksoepvoedend instrumentarium in de toenmalige culturele infrastructuur binnen de gereformeerde zuil: de Christelijke Volks-Universiteit, N.C.R.V.-radio, protestantse periodieke pers en christelijk-literaire organisatie. Deze 'culturele verkeersmiddelen', die volgens hem een 'geestelijke verkeersfunctie' bekleedden, zette hij principieel en praktisch in bij de concrete toepassing van zijn dubbele cultuurtaak als kunstenaar en kunstopvoeder. Voor de legitimatie van deze intentionele cultuuroverdracht, in strategische samenhang met de tactiek van het inwerken op de 'volksgewoonten' van Kuypers volgelingen, verwees Rijnsdorp in zijn programmatisch essay 'Het volk aan de kunst' uit 1934 naar de 'in de schepping gegronde roeping tot vruchtdragen, niet alleen lichamelijk in het vervullen van de aarde, maar ook geestelijk in de onderwerping van al het geschapene, dus ook in de onderwerping van de middelen tot het scheppen van kunst'. In dit theologisch-cultureel mentaliteitsonderzoek op het levensgebied van de kunst weven programmalijnen en instrumenten zich als schering en inslag ineen, gericht op de opvoeding van het calvinistisch volksdeel tot culturele mondigheid en een bijbels gefundeerd cultuurleven. Hierin gaf Rijnsdorp gehoor aan de scheppingsopdracht uit *Genesis* 1 : 28 (en 2 : 15), met na de Zondvloed het hernieuwde cultuurmandaat tussen God en Noach (*Genesis* 9 : 1-17) om - eveneens op alle andere levensgebieden - ook het levensterrein van de kunst te werken 'ter ere Gods', waarbij hij zijn cultuurtaak vooral als bijbelse cultuurplicht zag. De ontwikkelingslijn, die op de drie kunst domeinen zich voltrok, bleek eveneens herkenbaar in de instrumenten die hij hanteerde: ook daar is hij eerst kunstenaar, maar evolueerde hij steeds meer tot kunstopvoeder. Zijn bijbels cultuurideaal, vanuit een hemelse missie met een aards mandaat: *Het volk aan de kunst*, groeide op de weerstand van de culturele inertie van de gereformeerde 'grote en kleine luyden' uit tot een levenstaak; een roeping die hij ruim een halve eeuw lang tegen de dogmatische verdrukking in met bijbehorend wanbegrip biddend en vooral dienend volbracht.

Vanuit Rijnsdorps kunstzinnig en kunstopvoedend levensperspectief bezint de epiloog in deel III: ***Geen getheologiseer, geen getheoretiseer*** - als evaluatie van Rijnsdorps symbolische productie - zich op de dominante verhouding tussen theoloog en kunstenaar in gereformeerde kring in het literair-culturele veld van het neocalvinisme. In zeven bedrijven passeren in samenvattende zin de conclusies en bevindingen van dit proefschrift. Daarbij figureren de denkbeelden van C. Rijnsdorp en K. Schilder met hun gemeenschappelijke cultuurarbeid op het levensterrein van de kunst in het toenmalig theologisch discours in gereformeerde kring inzake calvinisme en cultuur. De dominante en reproductieve wijze van geloven, denken en handelen onder gereformeerden in relatie tot het vraagstuk van religie en kunst krijgt - vanuit het wetenschapstheoretisch denken van Pierre Bourdieu (1930-2002) als institutioneel kader - een reflectieve vertaalslag naar de wederzijdse wisselwerking tussen calvinisme en cultuur. De neocalvinist Rijnsdorp liep op den duur artistiek en geestelijk vast op een theologisch en maatschappelijk manco, dat hem - balancerend tussen scheppingsopdracht en onbijbelse levenspraktijk op kunstgebied - niet alleen zijn kunstenaarschap kostte, maar op den duur ook de kunstopvoeder in hem tot stomheid bracht. Als een roepende in de culturele woestijn heeft hij - getrouw aan geloof en kerk - gewaarschuwd voor de ontbindende krachten in de cultuur: met name in de literatuur. Het rijpend cultuurvraagstuk in gereformeerde kring droeg bij aan geloofsafval, omdat niet zozeer de geestelijke, maar de culturele wapenuitrusting niet of nauwelijks was gemobiliseerd om deze 'kogel door de kerk' te kunnen ketsen. De epiloog geeft tot slot indringend stem aan de klacht en aanklacht van kunstenaars van gereformeerden huize tegen de reusachtige greep van het calvinisme op kunst en cultuur.

Uit de reconstructie van Rijnsdorps volksoepvoedend program: *Het volk aan de kunst*, blijkt, dat het calvinistisch volksdeel - van elite tot volk - nauwelijks tot kunstbesef en cultuurdeelname te bewegen was. Dit in schrijnend contrast met grote en vruchtbare activiteit op andere levensterreinen, waar de emancipatie wel met succes werd voltooid. Aan kunstzinnig talent geen gebrek, getuige de vele begaafde kunstenaars van gereformeerden huizen, die - nadat zij het artistieke beperkende geestelijk milieu hadden verlaten of zelfs waren uitgestoten - (wereld)faam wisten op te bouwen buiten calvinistische kring. Overigens was deze inerte habitus op kunstgebied geen exclusief tekort van gereformeerden; culturele inertie manifesteerde zich nagenoeg bij alle volksgroepen, zoals E. Boekman aantoonde in zijn *Overheid en kunst in Nederland* uit 1938. Deze volksdelen hoorden echter niet zondag aan zondag vanaf de preekstoel de wekelijkse proclamatie van de scheppingsopdracht en cultuurtaak. Voor deze onschriftuurlijke levenspraktijk op kunstgebied waren volgens Rijnsdorp met name de theologen debet, die kunst hooguit duldden als propaganda in dienst van het geloof. Kunst als gelijkwaardige soevereine levenskring naast theologie of politiek bleef een wenkend perspectief voor kunstenaars. 'Zoek eerst het Koninkrijk Gods en dan de kunst', was het calvinistisch cultuurparadigma dat doorgaans gepredikt werd. In zijn dubbelrol als kunstenaar en kunstopvoeder liep Rijnsdorp uiteindelijk vast in de onbijbelse schijntegenstelling tussen calvinisme en cultuur, die fnuikend bleek te zijn voor een vruchtbaar kunst- en cultuurleven bij het calvinistisch volksdeel. De gecultiveerde schijntegenstelling tussen Gods scheppingsopdracht enerzijds om ook op het levensterrein van de kunst artistiek tot eer van God werkzaam te zijn en de cultureel inerte, zelfs kunstvijandige levenspraktijk bij het calvinistisch volksdeel anderzijds, mondt via het wetenschapstheoretische denken van Pierre Bourdieu uit in de these van 'de calvinistische paradox van het cultureel tekort'. Dat Rijnsdorp zich vanaf de beginjaren zeventig van de vorige eeuw afkeerde van literatuur en kunst om zich als levenscriticus te wijden aan het bredere cultuurvraagstuk van mens, kerk en samenleving, toonde zijn creatieve veerkracht en geestelijke autonomie, waarbij het dagblad *Trouw* tot zijn dood toe als spreekbuis fungeerde voor zijn wekelijkse cultuurkritieken.

Summary *The people to the art*²⁸⁴³

In *The people to the art (Het volk aan de kunst)*, the artistic and art didactical practical implementation of Rijnsdorps programme of cultural public education, is central in the context of the tense continuum between Calvinism and culture. By means of reconstructing the multi-faceted cultural work of the neo-Calvinistic art educator Cornelis (Kees) Rijnsdorp (1894-1982) - which spans more than half a century, approximately between 1920 and 1970 - this study examines the application and carry-over effect of neo-Calvinism on the daily practice of cultural life within the Calvinistic population. Through Cornelis Rijnsdorps artistic development as a literary artist with a double cultural task, artistic and didactic, in the spirit of Dr. A. Kuypers (1837-1920) gracious call to the creation and enjoyment of art, obeying the Biblical command to cultural development in both creative and reflective aspects, his literary artistic role as mediator arose.

Partly due to the reception of his debut novel *Koningskinderen* in 1930 by the 'kleine luyden' - also in cultural terms - the artistic skill of Rijnsdorp gained still more the character of artistic education. Stimulation of the Calvinistic population unto 'cultural awareness' through a written call to 'cultural action', formed therein the central starting point in his vision of public education. From the biblically based strategy of the call to art and culture, Rijnsdorp developed further his Kuypertian tinted programme of cultural public education as a 'cultural work in progress', aligned to the rhythm of his art practice, by a process of trial and error. In regards to the legitimacy of his programme *The people to the art*, Rijnsdorp discerned from his double role as writer and art educator, with a positive neo-Calvinistic composed optimism, not an inkling of doubt regarding his call, life task and mandate: 'Had the Bible contained nothing other than the parable of the ten talents, our call to labour concerning Christian literature and art would be wholly justified.' Long before the 'Vrijmaking' lead to a split in the church in 1944, the most important part of the practical implementation of Rijnsdorps cultural commission, gained content and form in the undivided *Gereformeerde Kerken in Nederland*. Rijnsdorp not only had personal contact with Dr. K. Schilder (1890-1952), specifically during his period of churchmanship in Delfshaven in Rotterdam in the 1930's; they also regularly worked together in the areas of literature and art during their endeavours to re-educate the reformed population in cultural emancipation as a basis for a fertile biblical cultural life.

Part I: **Programme outlines** describes - thematically and chronologically - from a biographical, religious and literal cultural perspective, the artistic practice of C. Rijnsdorp, based on his tangible production. Using the disciplines in which he was well practiced, music, recitation and literature, the content of part I is then translated into his art education programme. The programme section regarding the art form of recitation, forms thereby a crucial line of development; as a transition between music and literature, organically uniting both art disciplines with one another. In his double role as artist and art educator, Rijnsdorps personal course of development forms the binding biographical guideline in the three chapters. In his neo-Calvinistic action programme: *The people to the art*, the disciplines music, recitation and literature form three consecutive and partly overlapping programme outlines, within his literary and general cultural (conciliatory) offer in the area of art. The complex relationship Rijnsdorp had in relation to music, which he called his 'second soul', finds its roots in his ethical concept about 'the world of notes'. Although his taste for music had developed independently from (neo)Calvinism, it seems that Kuypers culture theology and neo-Calvinistic ethics form the principle framework of his creative, artistic and educative contemplative culture work, also within the domain of music. The shift in the development he followed relating to music is striking: from composing through contemplation, to advising, criticising and educating with an artistic objective; a continuous movement from composer to musician, from music critic to culture historical and art didactical

²⁸⁴³ Voor de Engelse vertaling van de samenvatting ben ik Matthew Lane en Jan-Jacob Luijendijk erkentelijk.

guide in the area of music, directed towards musical education, the development of artistic taste and enjoyment of art.

For the less well educated within the population, the more accessible domain of recitation lay in-between music and literature. For Rijnsdorp, the author and advisor, recitation formed an educative upbeat. It could entice art-loving young people, frequently illiterate, to warm to literature and a positive participation in art. Just as in the area of music, the relationship that Rijnsdorp had with oratory art followed a similar development: from creating through contemplation, to advising, educating and critique. At the beginning of the 1930's, as a poet he gave various lectures about recitation and the way that Christian recitation clubs worked. This he did from his grounding in music and from his own artistic practice as a reciter. Based on these perceptions, he took the role of technical advisor upon himself, with much attention for the development of literary taste within the reformed population. Once again moving from artist to instructor, educator and critic. Rijnsdorp followed the same development in literature as in music and recitation: from creating to contemplating, and through instruction and education to critique. After his religious conversion in 1912 he discovered 'the *conscious* life', and his discovery of literature ran parallel to this. In the area of the musical arts, Rijnsdorp lived in full the Nietzschean 'aus dem Geiste der Musik'. In the introduction to his collection of essays *Ter Zijde* from 1935, he construed emphatically: 'Not only a musical temperament, but a period in my life drenched in music, preceded my literary work.' Parallel to literature, Rijnsdorps musicality would continue to guide his artist hood as a second talent. He ascribed his quality as creator to the *imago Dei*, the creation of man in the image of God, including the creative ability to 're-create'. From Kuypers aesthetics, he knew that his creating could be a 're-creating of God's creation', Who indeed embodied 'the supreme artist'.

Subsequently in part II: **Instruments** - from a theological-cultural perspective and literary historical approach - the four forms of instruments through which Rijnsdorp as cultural educator arranged the content of his art programme and distributed his art (educating) programme, are extensively discussed. In the style and practice of his culture programme, he used the following as public educating instruments within the then cultural infrastructure of the reformed faith: christelijke volksuniversiteit, N.C.R.V.-radio broadcaster, protestant news press and Christian-literary organisation. He commissioned these 'cultural communication resources', which according to him occupied a 'spiritual communication function', principally and practically in the concrete use of his double task as artist and art educator. For the legitimisation of this intentional culture transfer, in strategic connection with the tactic of affecting the 'public habits' of Kuypers followers, Rijnsdorp referred to the following in 1934 in his essay 'Het volk aan de kunst' (The people to the art): 'The creative founded calling to bear fruit is not only bodily in populating the earth, but also spiritually in the submission of all that has been created, therefore also in the submission of all means for creating art'. In this theological cultural mentality examination of the life area of art, the programme lines and instruments are woven together inextricably, directed towards the education of the Calvinistic population to a cultural adulthood and a biblically founded life of culture. In this piece, Rijnsdorp gave ear to the creation commission from *Genesis* 1 : 28 (and 2 : 15), and after the great flood the renewed culture mandate between God and Noah (*Genesis* 9 : 1-17). Just as in all other domains of life - also the life terrain of art, he saw his culture *task* 'to God's glory' - foremost as a culture-*duty*. The line of development taking place in the three culture domains, was also recognisable in the instruments that he was using: there also, was he first the artist, evolving ever more into the art educator. His biblical culture ideal, from its core a heavenly mission with an earthly mandate: *People to the art*, grew from the resistance of the cultural inertia of the 'elite and working men' of the reformed movement, to a life task; a call that he for more than half a century long, praying and above all serving, completed within a culture of dogmatic suppression with its accompanying incomprehension.

From Rijnsdorps artistic and art educative life perspective, the epilogue in part III: **No theologizing, no theorizing** - as an evaluation of Rijnsdorps symbolic production - reflects on the dominant relationship between theologian and artist in reformed circles in the literary cultural

field of neo-Calvinism. The conclusions and findings of this thesis are summed up in seven parts. There within figure the ideas of C. Rijnsdorp and K. Schilder, with their collective culture work in the life area of art, in the then theological discussion regarding Calvinism and culture within the reformed movement. The dominant and reproductive way of believing, thinking and acting, in relation to the issue of religion and art under reformed believers - from the scientific theoretical thinking of Pierre Bourdieu (1930-2002) as an institutional context - gains a reflective transition into the mutual interaction between Calvinism and culture. In the long run, the neo-Calvinist Rijnsdorp ran artistically and spiritually aground on the theological and social flaw that - balancing between the creation commission and unbiblical lifestyle in the area of art - not only cost him his artishood, but in time left the art educator in him speechless. Faithful to belief and Church and as a voice in the cultural desert, he warned against the degenerative forces in culture, particularly in literature. The dire culture issue in reformed circles could lead to falling away from the faith, not so much because the spiritual but rather the cultural weaponry was not at all or scarcely mobilized to glance off this decisive change. In conclusion, the epilogue gives voice to the complaint and accusation of reformed artists against the colossal grip that Calvinism had on art and culture.

From the reconstruction of Rijnsdorps public educating programme: *The people to the art*, it seems that the Calvinistic population - from the elite to the working class - were not easily moved to take part in culture or appreciation of art. This was in stark contrast to the vast and fruitful activities in other areas of life, where emancipation was brought to a successful conclusion. There was no shortage of creative talent, looking at the many gifted artists from the reformed movement. They, who having left or having been thrown out of an artistically crippling spiritual environment - were able to attain (world) fame outside Calvinistic circles. Moreover, this inert growth in the area of art was not an exclusive shortcoming within Calvinism; as E. Boekman demonstrated in 1938 in his book *Overheid en kunst in Nederland*, cultural inertia was manifested in almost all groups within the general population. These groups did not, however, hear the weekly proclamation from the pulpit of the creative command and culture task, Sunday after Sunday. The unbiblical habit in the area of art was, according to Rijnsdorp, thanks to the theologians, who at the most tolerated arts as propaganda in the service of faith. Art as an equal sovereign pillar, alongside theology and politics, remained a beckoning perspective for artists. The Calvinistic culture paradigm - that was as a rule preached - was: 'Seek first the Kingdom of God, and then art'. In his double role as artist and art educator, Rijnsdorp eventually came to a dead end in the unbiblical discrepancies between Calvinism and culture, which appeared to weaken a fruitful artistic and cultural life within the Calvinistic population. The cultivated discrepancy on the one hand between God's creative command, at the same time to be working to the glory of God in the life area of art, and on the other hand a cultural indolence, even an antagonistic life practice towards art within the Calvinistic population, resulted in the scientific theoretical thinking of Pierre Bourdieu in the thesis of the 'Calvinistic paradox of the cultural deficit'. The fact that Rijnsdorp turned away from literature and art at the beginning of the 1970's, to devote himself to work as a life critic, with its broader cultural questions about man, church and society, shows his creative resilience and spiritual autonomy, in which the newspaper *Trouw* functioned as a mouthpiece for his weekly culture critiques.

Archieven

Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1880-heden), Universiteitsbibliotheek, Vrije Universiteit, Amsterdam

- Archief C. Rijnsdorp
- Archief P.J. Risseeuw
- Archief E. Diemer

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

- *Volksoopvoeding*. Nederlands-Belgisch Tijdschrift voor Sociaal-Cultureel Groepswerk (1952 -1972)

Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

- *Nijhoff's index op Nederlandsche periodieken van algemeene inhoud*, in 1961 voortgezet als *Nijhoff's index op Nederlandse en Vlaamse periodieken* (1920-1970)

Literatuurmuseum, Den Haag

- Archief H. de Bruin
- Archief G. Kamphuis
- Archief K.H. Heeroma
- Archief C. Rijnsdorp

Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum

- *Christelijke Tijdschrift voor Radio, Omroepgids* en *N.C.R.V.-gids* (1924 - 1984)
- Radio- en TV-opnamen C. Rijnsdorp

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam

- Archief Bijzondere Rechtspleging

Openbare Bibliotheek Rotterdam

- Archief Rotterdamse Kring van Anteurs

Archief- en Documentatiecentrum van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Kampen

- Archief K. Schilder

Stadsarchief Rotterdam

- Archief Vereniging/Stichting *Ons Huis*
- Archief Rotterdamse Volksuniversiteit
- Archief Christelijke Volksuniversiteit
- Archief Gereformeerde Kerk Rotterdam
- Archief Stichting *Protestants-Christelijke Cultuurwerk* te Rotterdam, 1945-1958

Websites/databanken

www.dbnl.nl

www.delpher.nl

www.digibron.nl

www.leiden.courant.nu

www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/kranten

www.stadsarchief.rotterdam.nl

Interviews²⁸⁴⁴

Adema, J.G. (ds.) - 28 februari 1987, Heelsum
Barnard, W. (dr.)/Guillaume van der Graft - 11 maart 1989, Den Haag
Berghout, Phia - 14 februari 1987, Doorn
Besten, A. den (dr.) - 13 februari 1992, Driebergen
Booy, Th. - 26 januari 1990, Apeldoorn
Bouman, A. (mr.) - 19 februari 1992, Eelde
Das, J. (drs.) - 2 maart 1989, Amsterdam
Diemer, E. (prof. dr.) - 30 september 1986, Rotterdam
Dubois, P.H. - 8 juni 1992, Den Haag
Ent, H. van der (drs.) - 18 maart 1990, Apeldoorn
Eyk, A. van - 7 juni 2009, 's-Graveland
Geerink Bakker, M. (drs.) - 28 juni 1991, Hoevelaken
Goede, B. de (prof. mr.) - 4 maart 1987 (telefonisch)
Glimmerveen, H. (drs.) - 27 juli 1991 (telefonisch)
Govaart, Th. - 10 november 1987 (telefonisch)
Groot, J.H. de - 14 september 1987, Doorn
Gruppelaar, L. - 13 november 1989, Rotterdam
Gulik, E. van (drs.) - 17 juni 1991 (telefonisch)
Haan, I.F. de (Frank Daen) - 20 december 1988, Breda
Hazeu, W. (dr.) - 12 september 1993, Baarn
Hofman, E. (dr.) - 23 oktober 1980, Gouda
Houwink, R. (mr.) - 6 augustus 1987, Zeist
Jong Ozn., K. de (drs.) - 13 oktober 1987, Rijswijk
Kamphuis, G. (drs.) - 7 oktober 1986, Den Haag
Kleisen, J. (drs.) - 25 oktober 1987, Rijswijk
Koning, Ella - 27 juni 1990, Wassenaar
Korthuys, Piet/Willem Evers - 5 maart 1987, Den Haag
Kraan, R.G.K. (dr.) - 20 april 1989, Oegstgeest
Kuiper, D.Th. (prof. dr.) - 20 januari 1987, Den Haag
Kuitert, H. (prof. dr.) - 30 september 2011, Amstelveen
Leiker, Sjoerd - 10 februari 1988 (telefonisch)
Lievaart, Inge - 14 mei 1992, Den Haag-Scheveningen
Molen, W.J. van der - 11 november 1988, Utrecht
Okkema, J.C. - 2 oktober 1988, Rotterdam
Peursen, C.A. van (prof. dr. mr.) - 20 augustus 1990, Den Haag
Puchinger, G. (dr.) - 14 mei 1986, Amsterdam
Rijnsdorp, C. (dr.) - 12 november 1981, Rotterdam
Rijnsdorp, Ulrica (drs.) - 29 mei 1987, Leiden
Risseeuw-Passchier, Jannie - 25 april 1989, Den Haag
Schenkeveld, M.H. (prof. dr.) - 8 januari 1995, Amstelveen
Schop, C. (dr.) - 6 juni 2009, Rotterdam
Schulte Nordholt, J.W. (prof. dr.) - 11 maart 1989, Den Haag
Stoep, D. van der - 3 maart 1987, Baarn
Wal, J. van der (ds.) - 31 maart 1987, Rotterdam
Werkman, H. (dr.) - 15 september 1982, Amersfoort
Zijlstra, J. (ds.) - 5 oktober 1987, Amsterdam

²⁸⁴⁴ Bij diverse geïnterviewden zijn meerdere bezoeken aangegeven. In dit overzicht is alleen de datum van het eerste gesprek vermeld. De meeste vraaggesprekken werden bij de geïnterviewden thuis afgenomen.

Literatuur

- Aalders, Maarten J. (2012) *Een handjevol verkenners?* Het Hersteld Verband opnieuw bekeken. De Vuurbaak B.V.: Barneveld.
- Adang, Marc (2008) *Voor sociaal-democratie, smaakopvoeding en verheffend genot*. De Amsterdamse vereniging Kunst aan het Volk 1903-1928. Aksant: Amsterdam.
- Adang, Marc (2008) 'Geloovigen in de kunst en - in het volk. De Amsterdamse vereniging Kunst aan het Volk (1903-1928)'. In: Christianne Smit (red.). *Fatsoenlijk vertier. Deugdzaam ontspanning voor arbeiders na 1870*. Bert Bakker: Amsterdam, 89-122.
- Adorno, Theodoor W. (1971) *Opvoeding tot mondigheid*. Spectrum: Utrecht/Antwerpen.
- Algra, H. (1966) *Het wonder van de negentiende eeuw*. Over vrije kerken en kleine luyden. 6e druk, 1976. T. Wever B.V.: Franeker.
- Algra, H., C. Rijnsdorp en B. van Kaam (1974) *Vrij en gebonden*. 50 jaar N.C.R.V. Bosch & Keuning nv: Baarn.
- Amelink, Agnes (2002) *De gereformeerden*. Bert Bakker: Amsterdam.
- Anema, S. (1907) *In 's Levens Opgang*. D.A. Daamen: Rotterdam.
- Anema, S. (1926) *Moderne kunst en ontaarding*. J.H. Kok: Kampen.
- Anema, S. (1926) *Wat verzen en proza*. J.H. Kok: Kampen.
- Anema, S. (z.j. 1940) *Wat bracht ons Wencélus' 'Esthetique de Calvin'?* De Graafschap: Aalten.
- Asselbergs, W.J.M.A. (1951) *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*. Deel 9. Teuling's Uitgevers-maatschappij: 's-Hertogenbosch/Standaard Boekhandel: Antwerpen/Brussel.
- Augustijn, C. (1987) *Abraham Kuyper*. Zijn volksdeel, zijn invloed. C. Augustijn, J.H. Prins en H.E.S. Woldering (red.). Meinema: Delft.

- Bak, Peter (1999) *Een 'meneer' van een krant*. Trouw en Bruins Slot 1943-1968. J.H. Kok: Kampen.
- Bak, Peter en Wim Berkelaar (2014) *Verkondiging en verstrooiing*. Een geschiedenis van de N.C.R.V. (1924-2014). Prometheus/Bert Bakker: Amsterdam.
- Bakker, B., B. de Goede en G. Kamphuis (z.j. 1936) *Spectrum*. Bloemlezing uit de poëzie van Jong-Protestantsche dichters. J.H. Kok N.V.: Kampen.
- Bakker, B., W. Gijsen (1968) *Van Randwijk*. Themanummer *Maatstaf*, 1-2, april/mei 1968. Daamen nv: Den Haag.
- Bakker, S. (1985) *Literaire tijdschriften van 1885 tot heden*. De Arbeiderspers: Amsterdam.
- Bavinck, H. (1916) *De opvoeding der rijpere jeugd*. J.H. Kok N.V.: Kampen.
- Bel, Jacqueline (2015) *Bloed en rozen*. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1900-1945. Bert Bakker: Amsterdam.
- Berkelaar, Wim (2007) *'Het is ons een eer en een genoegen'*. Eredocenten aan de Vrije Universiteit sinds 1930. Meinema: Zoetermeer.
- Blokker, Jan (2002) 'Verheffen tegen de bierkaai: tussen Shakespeare en Johnny Jordaan'. In: Daan Dijkstra (red.), *Verheffend, vooruitstrevend, verstrooiend*. Vijfenzeventig jaar 'Vereniging van Arbeiders Radio Amateurs'. Balans: Amsterdam, 46-58.
- Boekman, Emanuel (1939) *Overheid en kunst in Nederland*. 3e druk, 1989. Boekmanstichting/Van Gennep: Amsterdam.
- Bootsma, Peter (2018) *Trouw. 75 jaar tegen de stroom in*. Boom: Amsterdam.
- Booy, Thijs (1956) *Een stille ommanteling*. Het gereformeerde leven in onze jeugd. W. ten Have N.V.: Amsterdam.
- Booy, Thijs (1979) *Gereformeerd: hoe lang nog?* W. ten Have N.V.: Baarn.
- Bourdieu, Pierre (1984) *De regels van de kunst*. Wording en structuur van het literaire veld. Rokus Hofstede (vertaling). Van Gennep: Amsterdam.
- Bourdieu, Pierre (1984) *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Routledge Publishing: London/New York.
- Bourdieu, Pierre (1989) *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Gekozen en ingeleid door Dick Pels. Van Gennep: Amsterdam.

- Bourdieu, Pierre (1993) *The Field of Cultural Production*. Essays on Art and Literature, Randal Johnson (ed.). Cambridge: Polity Press.
- Bouman, A., en Thijs Booy (1951) *Gereformeerden, waarheen?* Inleiding tot een gesprek over de koers van het gereformeerde leven. J.H. Kok N.V.: Kampen.
- Braak, Menno ter (1950) *Verzameld Werk*. VI. M. van Crevel, H.A. Gomperts, G.H. 's-Gravensande (red.). G.A. van Oorschot: Amsterdam.
- Bregman, C. (1971) 'Bezinning op christelijke literatuur in Opwaartsche Wegen'. In: *Radix* jrg. 2, nr. 1. januari 1979, 1-22.
- Bregman, C. (1992) *Klankbord. Een geschiedenis van de Nederlandse literatuur*. De Groot Goudriaan: Kampen.
- Brillenburg Wurth, G. (1940) *De antithese in dezen tijd*. J.H. Kok: Kampen.
- Brinkman, M.E. en C. van der Kooi (1997) *Het calvinisme van Kuiper en Bavinck*. Teksten bijeengezocht en ingeleid door dr. M.E. Brinkman en dr. C. van der Kooi. Meinema: Zoetermeer.
- *Brinkman's Catalogus van boeken en tijdschriften*. (1981) Samson: Alphen aan den Rijn.
- Bruijn, J. de (1987) *Een land nog niet in kaart gebracht*. Aspecten van het protestants-christelijke leven in Nederland in de jaren 1880-1940. Jan de Bruijn (red.). HDC: Amsterdam.
- Bruijn, J. de (1987) *Abraham Kuiper - leven en werk in beeld. Een beeldbiografie*. HDC: Amsterdam.
- Bruijn, J. de (1989) *Bepaald gebied*. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940. Jan de Bruijn (red.). Ten Have: Baarn.
- Bruijn, J. de en G. Harinck (1990) *Geen duimbreed!* Facetten van leven en werk van prof. dr. K. Schilder 1890-1952. Jan de Bruijn en G. Harinck (red.). Ten Have: Baarn.
- Bruijn, J. de (2006) *Kuiper in beeld*. Stichting Monument Abraham Kuiper: Dordrecht.
- Buitendijk, W.J.C. (1951) *Op de keeper beschouwd*. J.H. Kok: Kampen.
- Busken Huet, Cd. (1882-1884) *Het land van Rembrandt. Studien over de Noordnederlandsche beschaving in de zeventiende eeuw*, H.D. Tjeenk Willink: Haarlem (DBNL).
- Buskes, J.J. (1971) *Vier vrienden*. SemperAgendo N.V.: Apeldoorn.
- Chorus, A.M.J. (1964) *De Nederlander uiterlijk en innerlijk*. Een karakteristiek. A.W. Sijthoff: Leiden.
- Claeys, Herman J. (1966) *Wat is Links?* Vraaggesprekken over literair engagement. J. Sonnevill: Brugge.
- Gnossen, Taeke (1968) *Mensen en meningen*. Journalistieke en politieke herinneringen. Buijten & Schipperheijn: Amsterdam.
- Court, W. de la (1974) *Openbare bibliotheek en permanente educatie*. H.D. Tjeenk Willink: Groningen.
- Das, J. (z.j. 1954) *Vloedlijn*. Een verzameling gedichten. Bijgebracht door J. Das, J. van Doorne en P.J. Risseuw. Bosch & Keuning N.V.: Baarn.
- Dee, J.J.C. (1990) *K. Schilder. Zijn leven en werk*. Deel I (1890-1934). Oosterbaan & Le Cointre B.V.: Goes.
- Dee, J.J.C. (1995) *K. Schilder - Oecumenicus*. K. Schilder over 'het kerkelijk vraagstuk'. Oosterbaan & Le Cointre B.V.: Goes.
- Dekker, G. (1972) *De veranderingen in de gereformeerde kerk*. Onderzoek naar de opvattingen van kerkleden over normen en taken van de kerk. G. Dekker (red.), P. van den Eeden, H.P. Goede, M. Hetebrij, D.Th. Kuiper, Marja M. Meerburg, J. de Visser, S. van der Werf, J. van der Zouwen (eindredacteur), J.H. Kok N.V.: Kampen.
- Dekker, G. en J. Peters (1989) *Gereformeerden in Meervoud*. Een onderzoek naar levensbeschouwing en waarden van de verschillende gereformeerde stromingen. Uitgeversmaatschappij J.H. Kok: Kampen.
- Dekker, G. (1992) *De stille revolutie*. De ontwikkeling van de Gereformeerde Kerken in Nederland tussen 1950 en 1990. Uitgeversmaatschappij J.H. Kok: Kampen.
- Dera, Jeroen (2013) 'Stichtelijk steekspelen. Literaire programma's op de vooroorlogse NCRV-radio (1925-1940)'. In: *Nederlandse Letterkunde*. Jaargang 18, nr. 2, oktober 2013, 101-121.

- Dera, Jeroen (2017) *Sprekend kritiek*. Literatuurprogramma's in de vroege jaren van de Nederlandse radio en televisie. Verloren: Hilversum.
- Deursen, A.Th. van (2005) *Een boeksteen in het verzuild bestel*. De Vrije Universiteit 1880-2005. Uitgeverij Bert Bakker: Amsterdam.
- Diemer, E. (1993) 'De Rotterdammer-kwartetbladen'. In: *Geschiedenis van de christelijke dagbladpers*. B. van der Ros (red.). J.H. Kok: Kampen.
- Diemer, E. (1991) 'Enkele opmerkingen over krant, journalist en lezer'. In: B. van der Ros (eindredactie). *Het christelijke dagblad in de samenleving. Roeping en opdracht*. J.J. Groen en zoon: Leiden.
- Diemer, E. (1993) 'Dr. Cornelis Rijnsdorp, 1894-1982'. In: *Rotterdams Jaarboekje 1983*. Rotterdam.
- Dijk, A.J. van en Jan H. de Groot (1930). *Stille opvaart*. Verzen bijeengebracht uit het werk van jongere christelijke dichters. U.M. Holland: Amsterdam.
- Dijk, K. van (1936) 'De N.C.R.V. en de volkscultuur'. In: *Volksontwikkeling*. Jaargang 18, 1936-1937, 138-142.
- Dijk, K. van (1953) *Radio en volksontwikkeling*. Van Gorcum: Assen.
- Dijk, K. van (1959) 'De betekenis van radio en televisie voor maatschappelijk werk en volksopvoeding'. In: M. Kamphuis (e.a.), *Om de leefbaarheid van het bestaan*. Kaleidoscoop-reeks voor het maatschappelijk en sociaal-cultureel werk, nr. 3. De Tijdstroom: Lochem.
- Dijkman, Daan (2000) *Verbeffend, vooruitstrevend, verstrooiend*. Vijfenzeventig jaar 'Vereniging van Arbeiders Radio Amateurs' 1925-2000. Daan Dijkman (red.). Balans: Amsterdam.
- Dishoek, A.M.E. van, Cornelis Veth, C.J. Kelk (1932) *Geschenke 1932*. Bijdragen van Nederlandsche schrijvers en schrijfsters bijeengebracht ter gelegenheid van de Nederlandsche Boekenweek 7-14 mei 1932. Zaltbommel/Amsterdam.
- Douma, J. (1986) 'De betekenis van A. Kuypers gemene gratie-leer voor vandag'. In: *Koers* 5, nr. 4, 1986, 441-443.
- Dorleijn, Gillis J. en Kees van Rees (2006) *De productie van literatuur*. Het literaire veld in Nederland 1800-2000, Gillis J. Dorleijn en Kees van Rees (red.). Uitgeverij Vantilt: Nijmegen.
- Dresden, S. (1949) 'Problemen der dagboekliteratuur'. In: *Bezonken avonturen*, J.M. Meulenhoff: Amsterdam.
- Dresden, S. (1956) *De structuur van de biografie*. Bert Bakker/Daamen N.V.: Den Haag.
- Eekhout, Jan H. (z.j. 1936) *Werk. Het boek der Jong-Protestantsche letterkunde*, J.H. Eekhout (red.). D.A. Daamens's Uitgevers-Maatschappij N.V.: 's-Gravenhage.
- Eekhout, Jan H. (z.j. 1938) *Moderne Nederlandsche Religieuze Lyriek*, bijeengebracht en verzameld door Jan H. Eekhout en A.J.D. van Oosten. N.V. Uitgevers-Mij 'De Tijdstroom': Lochem.
- Endedijk, H.C. (1990) *De gereformeerde kerken in Nederland*. Deel I, 1892-1936. J.H. Kok: Kampen.
- Endedijk, H.C. (1992) *De gereformeerde kerken in Nederland*. Deel II, 1936-1975. J.H. Kok: Kampen.
- Ent, H. van der (1977) *Literatuur en ethiek*. H. van der Ent (red.). Boekencentrum B.V.: Den Haag.
- Enzinck, Willem (1961) *De dichter bidt*. Bloemlezing uit de Nederlandse gebedslyriek. Samengesteld door Willem Enzinck. Boeketreeks 37. J.H. Kok N.V.: Kampen.
- Eringa, Dieuwke (1993) *Ik ben van elf*. Bert Bakker: Amsterdam.
- Faassen, Sjoerd van en Hans Renders (2008) "'Misschien ligt in mijn functie als uitgever [jong] een nieuw veld open.'" Bert Bakker en het uitgeefklimaat in de jaren veertig en vijftig'. In: Bert Bakker (1912-1969). *Zacht Lawijd*. Literair-historisch tijdschrift. Jaargang 7, nr. 1 [= 2], januari - maart 2008, 8-53.
- Fokkema, R.L.K. en G. Kamphuis (1987) *Gerrit Achterberg*. Briefwisseling met Gerrit Kamphuis. Bezorgd door R.L.K. Fokkema, Gerrit Kamphuis en met medewerking van Joost van Vleuten. Querido: Amsterdam.

- Fokkema, R.L.K. en Joost van der Vleuten (1989) *Gerrit Achterberg. Briefwisseling met zijn uitgevers*. Bert Bakker, A.A. Balkema, C.A.J. van Dishoeck, A. Marja, A.A.M. Stols & Jan Vermeulen. Deel I: Briefwisseling. Deel 2: Toelichting, bezorgd door R.L.K. Fokkema en Joost van der Vleuten. Querido: Amsterdam.
- Fontijn, Jan (1997) *Broeders in bedrog*. De biografie en zijn held. Em. Querido's Uitgeverij B.V.: Amsterdam.
- Fontijn, Jan (2007) 'Keerpunten in een leven'. In: *Bespottelijk maar aangenaam*. De biografie in Nederland. Amsterdam. Arjen Fortuin en Joke Linders (red.). Elsbeth Etty (voorwoord). Bas Lubberhuizen: Amsterdam, 69-83.
- Fortuin, Arjen en Joke Linders (2007) *Bespottelijk maar aangenaam. De biografie in Nederland*. Arjen Fortuin en Joke Linders (red.). Elsbeth Etty (voorwoord). Bas Lubberhuizen: Amsterdam.
- Fowler, Bridget (1997) *Pierre Bourdieu and Cultural Theory*. Critical Investigations, SAGE Publications: London/Thousands Oaks: New Delhi.
- Fowler, Bridget (2000) *Reading Bourdieu on Society and Culture*, Bridget Fowler (ed.). Blackwell Publishers: Oxford (UK)/The Sociological Review: Malden (USA).

- Galesloot, Hans (2013) *Omdat leren leuk is*. Honderd jaar volksuniversiteiten 1913-2013. Walburg Pers: Zutphen.
- *Gedenkboek, uitgegeven ter herinnering aan het 40-jarige bestaan van den Nederlandschen Bond van Jongelingsverenigingen op Gereformeerden Grondslag, 1888-1928*. (1928) J.H. Kok N.V.: Kampen.
- Geelhoed, J. (1958) *Herman Bavinck*. Oosterbaan & Le Cointre N.V.: Goes.
- Geerds, Frits (2007) 'De kunstenaar spiegelt, de prediker grijpt in. Een onderzoek naar gereformeerd-vrijgemaakte cultuurvisies 1945-1960'. In: Mees te Velde en Hans Werkman (red.). *Vrijgemaakte vreemdelingen*. Visies uit de vroege jaren van het gereformeerd-vrijgemaakte leven (1944-1960) op kerk, staat, maatschappij, cultuur en gezin. De Vuurbaak: Barneveld, 99-113.
- *De Gemeenschap: 1925-1941* (1986) Schrijversprentenboek 24. Th.A.P. Bijvoet, S.A.J. van Faassen, Daniel de Lange, Kees Nieuwenhuijzen, Harry Scholten (red.). Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum: 's-Gravenhage.
- Gent, B. van (1973) *Andragologie en voorlichting*. Algemene andragologie en voorlichtingswerk als vorm van andragogische arbeid. Boom: Meppel.
- Gent, B. van (1979) *Algemene andragologie*. Welzijnswerk als object van studie en onderzoek. Boom: Meppel/Amsterdam.
- Gent, B. van en T.T. ten Have (1977) *Andragologie*. Samson: Alphen aan den Rijn.
- Gent, B. van (1991) *Basisboek andragologie*. Een inleiding tot de studie van het sociaal en educatief werk met volwassenen. Boom: Meppel/Amsterdam.
- Gent, Bastiaan van (1993) 'De esthetisering van de volksoopvoeding: de invloed van John Ruskin en William Morris in Nederland'. In: *Boekmancahier*. Deel 5, nr. 16, juni 1993, 178-204.
- Gent, B. van (1995) *Lessen in schoonheid, Opstellen over de samenhang van kunst en educatie*. Boom: Amsterdam/Meppel.
- Gent, B. van (1997) 'Een riskante mythe. Volksoopvoeding en volksgemeenschap'. In: *Pedagogisch Tijdschrift*, jrg. 22, nr. 1-2, 1997, 23-37.
- Goot, Yko van der (1992) *Radio. Het rijk van het oor*. J.H. Kok N.V.: Kampen.
- Graft, Guillaume van der (1989) *Verzameld betoog*. De Prom: Baarn.
- Groot, Jan H. de (1987) 'Opwaartsche Wegen 1923-1940. Christelijk Letterkundig Tijdschrift. De beweging van de Jong Protestantse Letterkundigen'. In: *Kruispunt*. Jaargang 27, nr. 109, september 1987, 2-48.
- Grosheide, F.W. (1937) *Kuypers geloofstuk*: rede ter herdenking van het eeuwfeest van Dr. Kuypers geboortedag, in een daartoe belegde openbare zitting van den Senaat der Vrije Universiteit. Uitgesproken door dr. F.W. Grosheide. J.H. Kok N.V.: Kampen.
- Grosheide, F.W. en G.P. van Itterzon (1977) *Christelijke Encyclopedie*. Ongewijzigde herdruk naar de 2e geheel herziene druk van 1956-1961. J.H. Kok B.V.: Kampen.

- Ham, J. van (1936) 'Een geschiedenis van de christelijke literatuur na 1880'. In: *De Werkplaats* 1, 1936: 82-91, 184-189, 278-281, 365-374.
- Ham, J. van (z.j. 1941) *Protestantse poëzie na '80*, deel I, N.V. Dishoeckje nr. 54. Uitg. C.A.J. van Dishoeck, Bussum.
- Ham, J. van (z.j. 1942) *Protestantse poëzie na '80*, deel II, N.V. Dishoeckje nr. 55. Uitg. C.A.J. van Dishoeck: Bussum.
- Harinck, G. (1989) *K. Schilder*. Een keuze uit zijn werk. Ingeleid en toegelicht door drs. G. Harinck. J.H. Kok: Kampen.
- Harinck, George (1993) *De Reformatie*. Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven 1920-1940. Ten Have: Baarn.
- Harinck, George (2002) *Abraham Kuiper, Het Calvinisme*. Zes Stone-lezingen in oktober 1898 te Princeton (N.J.) gehouden, bewerkt en ingeleid door George Harinck. Aspekt: Soesterberg.
- Harinck, G. en D.Th. Kuiper (1999) *Anderhalve eeuw protestantse periodieke pers*. Meinema: Zoetermeer.
- Harinck, George (2007) *Waar komt het VU-kabinet vandaan? Over de traditie van het neocalvinisme*. Rede uitgesproken op donderdag 22 november 2007 in de aula van de *Vrije Universiteit* te Amsterdam bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Collectievorming en Geschiedenis van het Neocalvinisme in de faculteit der Godgeleerdheid en de faculteit der Letteren. Eon Pers: Amstelveen.
- Harinck, George (2010) *Opwaartse Wegen? Een eeuw christelijke letterkunde*. Ter lezing, deel 5. George Harinck (red.). Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden). *Vrije Universiteit*: Amsterdam.
- Harinck, George (2015) *Aan het roer stond het hart*. Op reis met Abraham Kuiper. Prometheus Bert Bakker: Amsterdam.
- Hassel, Sanneke van (2017) *Wat maakt u van het leven? Honderd jaar Rotterdamse Volksuniversiteit (1917 -2017)*. Carel van Hees, fotografie. Diafragma: Rotterdam.
- Have, T.T. ten (1959) *Vorming*. Handboek voor sociaal-cultureel werk met volwassenen onder redactie van prof. dr. T.T. ten Have. Uitgegeven ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. J.B. Wolters: Groningen.
- Have, T.T. ten (1968) *Klein bestek der agologie*. Wolters-Noordhoff: Groningen.
- Have, T.T. ten (1973) *Andragologie in blauwdruk*. H.D. Tjeenk Willink: Groningen.
- Have, T.T. ten (1974) *Andragogie, een terreinverkenning*. Wolters-Noordhoff: Groningen.
- Hazeu, Wim (1988) *Gerrit Achterberg*. Een biografie. Open Domein, nr. 18. De Arbeiderspers: Amsterdam.
- Heeroma, K. (z.j. 1934) *Het derde Réveil. Honderd verzen van Jong-Protestantse dichters*. U.M. Holland: Amsterdam.
- Heeroma, K. (z.j. 1939) *Reünie van Jong-Protestantse dichters*. Met een inleiding van dr. K. Heeroma, Elckerlyc-boekjes no. 8/9. Bosch & Keuning: Baarn.
- Hendriks, J. (1971) *De emancipatie van de Gereformeerden*. Sociologische bijdrage tot de verklaring van enige kenmerken van het huidige gereformeerde volksdeel. Samson: Alphen aan den Rijn.
- Herpen, Jan J. van (2011) *Hilversum was wel een mis waard*. De verzuiling in de prille radio 1924-1925. Radio in dienst van de kerk. Flanor: Hilversum.
- Hessels, Willem (1949) *Con Sordino*. Verzamelde gedichten van W. Hessels [ps. H.A. Mulder]. Daamen N.V. - A.A.M. Stols: 's-Gravenhage. Constantia: Johannesburg.
- Heyligers, J.C., G.H.M. van Huet en L.J. Pieters (1962) *Rotterdam's Accent 1962*. Ad. Donker, Rotterdam.
- Hoek, Gerard H. (1962) *Hier Hilversum, de N.C.R.V.* 'Wee en wel ener omroepvereniging. Nederlandse Christelijke Radio Vereniging: Wageningen.
- Hoekstra, Rolf (1969) 'Dr. C. Rijnsdorp. Portret van een vijfenzeventigjarige'. In: *De Rotterdammer*, 18 september 1969.
- Hogenkamp, B., S. de Leeuw en H. Wijfjes (2012) *Een eeuw van beeld en geluid. Cultuurgeschiedenis van radio en televisie in Nederland*. Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid: Hilversum.

- Houwink, R. (1932) *Overzicht van de hedendaagsche Nederlandsche letterkunde*. P. Noordhoff N.V.: Groningen-Batavia.
- Houwink, R. (1935) *Rondom het boek 1935*. Geschenk ter gelegenheid van de Nederlandsche Boekenweek 30 maart - 6 april 1935. Uitgegeven door de Vereeniging ter bevordering van de Belangen des Boekhandels: Utrecht/Amsterdam.
- Houwink, R. (1936) *Rondom het boek 1936*. Geschenk ter gelegenheid van de Nederlandsche Boekenweek 28 maart - 4 april 1936. Uitgegeven door de Vereeniging ter bevordering van de Belangen des Boekhandels: Utrecht/Amsterdam.
- Huizinga, J. (1935) *In de schaduwen van morgen*. Een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd. 3e herziene druk. H.D. Tjeenk Willink & Zoon N.V.: Haarlem.
- Huizinga, J. (1945) *Geschonden wereld*. Een beschouwing over de kansen op herstel van onze beschaving. 2e druk. H.D. Tjeenk Willink & Zoon N.V.: Haarlem.

- Jager, Okke (1966) *Kom haastig! Gedichten over de wederkomst van Jezus, verzameld en ingeleid door Okke Jager*. J.H. Kok N.V.: Kampen.
- Janse, C.S.L. (1985) *Bewaar het pand*. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden. Den Hertog B.V.: Houten.
- Janssen, M.S.S.E. (2005) *Het soortelijk gewicht van kunst in een open samenleving*. De classificatie van cultuuruitingen in Nederland en andere westerse landen na 1950. In: Sociologie, Volume 1 - Issue 3, 2005, 292-315.
- Janssens, M. (1969) 'Moderne kritiek en essay'. In: J.G. Jacobs, Ad den Besten, prof. dr. S. Dresden, B. Stroman en prof. dr. M. Janssens. *Moderne literatuur*. Servire: Wassenaar, 113-138.
- Jong, Martin G.J. de (1977) *Over kritiek en critici*. Facetten van de Nederlandstalige literatuurbeschouwing in de twintigste eeuw. Lannoo: Amsterdam/Tielt.
- Jong Ozn., K. de en B. de Jong (1992) *Katern I*. Bijdragen op het grensvlak van kunst, cultuur en geloof. J.H. Kok: Kampen.
- Jong Ozn., K. de (2003) *Zij zullen het niet hebben*. De geschiedenis van het Friesch Dagblad. Deel 1, 1903-1935. J.H. Kok: Kampen.

- Kaam, B. van (1964) *Flex, Parade der mannenbroeders*. Protestants leven in Nederland. N.V. Gebr. Zomer & Keunings Uitgeversmaatschappij: Wageningen.
- Kaam, B. van (1966) *Flex, Opstand der gezagsgetrouwen*. Mannenbroeders & Zonen in de jaren 1938-1945. N.V. Gebr. Zomer & Keunings Uitgeversmaatschappij: Wageningen.
- Kalmthout, Ton van (1998) *Muzentempels: multidisciplinaire kunstkerken in Nederland tussen 1880 en 1914*. Uitgeverij Verloren: Hilversum.
- Kamphuis, G. (z.j. 1936) *De Weegschaal*. Essays van Protestantsche letterkundigen. Bijgebracht door Bert Bakker, Barend de Goede en G. Kamphuis als tweede deel in de reeks Protestantsch-Christelijke Kunst. Uitgeverij J.H. Kok N.V.: Kampen.
- Kamphuis, M. (1959) *Om de leefbaarheid van het bestaan*. Kaleidoscoop-reeks voor het maatschappelijk en sociaal-cultureel werk, nr. 3. De Tijdstroom: Lochem.
- Karsemeijer, J. en M.B. Teipe (1956) *De Twintigste Eeuw*. Deel IIB van Nederlandse Letterkunde. Figuren en Werken. 2e druk. W.J. Thieme & Cie: Zupthen.
- Kelk, C.J. (1933) *Geschenk 1933*. Herinneringen aan Nederlandsche schrijfsters en schrijvers bijgebracht ter gelegenheid van de Nederlandsche Boekenweek 29 april - 6 mei 1933. Nijmegen/Amsterdam.
- Kelk, C.J. (1948) *De Nederlandsche poëzie*. Van haar oorsprong tot heden. Gekeurd en gekenschetst door C. J. Kelk. Moussault: Amsterdam.
- Keuning, P. (1919) *Litteratuur en leven*. Uitgeversmaatschappij E.J. Bosch Jbzn: Baarn.
- Keuning, P. (z.j. 1928) *Christelijke kunst*. Verzen. Bijgebracht en van een inleiding voorzien door P. Keuning. Bosch & Keuning: Baarn.
- Kieft, Ewoud (2006) *Het plagiaat*. De polemieek tussen Menno ter Braak en Anton van Duinkerken. Vantilt: Nijmegen.

- Klijn, M. de (1982) *De invloed van het Calvinisme op de Noord-Nederlandse landschapschilderkunst 1570-1630*. Willem de Zwijgerstichting: Apeldoorn.
- Klijn, Marc de (1987) *Raakvlakken van kunst en religie*. Van den Berg: Kampen.
- Kloek, J.J. en W.W. Mijnhardt (2001) *1800. Blaudrukken voor een samenleving*. Sdu Uitgevers: Den Haag [2008, DBNL].
- Knulst, W.P. (1996) *De milde muze*. Een beschouwing over het telkens terugkerend pleidooi voor een tolerant kunstbegrip. Oratie. Uitgesproken op 8 december 1995 te Utrecht. LOKV Nederlands Instituut voor Kunsteducatie: Utrecht.
- Kolle, Annemieke (2005) 'Tussen gereformeerde orde en christelijke deugdzaamheid. Initiatieven ter godsdienstige volksofvoeding in en periode van verandering'. In: *Van kind tot burger. Onderwijs en volksofvoeding in Nederland 1780-1920, Leidschrift*. Jaargang 20, nr. 2, september 2005. Leiden. 41-57.
- Koster, Koosje (1965) *De kogel door de kerk*. 14 interviews met gewezen gereformeerden. Bert Bakker/Daamen N.V.: Den Haag.
- Kuiper, D.Th. (1972) *De voor mannen*. Een sociaal-wetenschappelijke studie over de ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de Gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930: Meppel.
- Kuiper, D.Th. (1990) *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, jrg. 4, J.H. Kok: Kampen.
- Kuitert, H.M. (1992) *Het algemeen betwijfeld christelijk geloof*. Een herziening. Ten Have: Baarn.
- Kuyper, A. (1888) *Het Calvinisme en de Kunst*. Rede bij de overdracht van het rectoraat der Vrije Universiteit op 20 oktober 1888. J.A. Wormser: Amsterdam.
- Kuyper, A. (1898) *Het Calvinisme*. Zes Stone-lezingen in October 1898 te Princeton (N.-J.) gehouden. J.A. Wormser: Amsterdam.
- Kuyper, A. (1904) *De Gemeene Gratie in wetenschap en kunst*. Opgenomen als aanhangsel in *De Gemeene Gratie*. Derde deel, het practisch gedeelte. 4e en onveranderde druk. J.H. Kok: Kampen.
- Kuyper, A. en F.L. Rutgers (1924) *Publiek Vermaak*. Asterisken en artikelen over het ook destijds aan de orde zijnde vraagstuk, geschreven door dr. A. Kuyper en dr. F.L. Rutgers in *De Standaard* (1880-81). N.V. dagblad en drukkerij *De Standaard*: Amsterdam.
- Kraan, R.G.K. (1962) *Ons Tijdschrift 1896-1914*. Een literair-historisch onderzoek. J.B. Wolters: Groningen..
- Kraan, R.G.K. (1989) 'Protestants-christelijke letterkunde in historisch perspectief'. In: *Bepaald gebied*. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940. Dr. J. de Bruijn (red.). Ten Have: Baarn, 74-100.
- Kraan, R.G.K. (1991) 'Cultuurhistorische schets'. In: *Omzien met een glimlach*. Aspecten van een eeuw protestantse leescultuur. Dr. R.G.K. Kraan (red.). NBLC: Den Haag, 13-67.
- Land, Sipke van der (1978) *Schilderleven*. Roeland Koning aan het werk en aan het woord. Uitgeversmaatschappij J.H. Kok: Kampen.
- Lansberg, A. (1926) Het Protestantisme in de Nederlandsche Letterkunde, hfst. 1: *Dr. A. Kuyper en de Kunst*. Gebr. Zomer en Keuning's uitgeverij: Wageningen.
- Lansberg, A. (1926) Het Protestantisme in de Nederlandsche Letterkunde, hfst. 6: *Sedert 1880*. Gebr. Zomer en Keuning's uitgeverij: Wageningen.
- Laurens, Marijke (1993) *Literaire intolerantie*. Een onderzoek naar het hoe en waarom van het verschil tussen 'echte' en 'triviale' literatuur (en kunst) in het bijzonder naar aanleiding van het werk van Th.W. Adorno en P. Bourdieu. Groningen.
- Leek, H. van der (1923) 'Het manco-vraagstuk'. In: *Opwaartsche Wegen*. Jaargang 1, 1923-1924, 18-32, 59-67, 91-110.
- Leendertse, M.J. en C. Tazelaar (1925-1929) *Christelijk Letterkundige Studiën*. 5 delen. Serie Christendom en Litteratuur. U.M. Holland: Amsterdam.
- Leeuwen, W.L.M.E. van (1936) *Drift en bezinning*. Beknopte geschiedenis der Noord-Nederlandse Letterkunde. Wereldbibliotheek N.V.: Amsterdam.

- Luis, Janet (1998) 'Objectiviteit is flauwekul'. In: Wil Thijssen (red.). *Alle schrijvers hebben gelijk*. Gesprekken met literaire critici. Meulenhoff Boekery: Amsterdam, 46-53.
- Lindeboom, A.M. (1987) *De theologen gingen voorop*. Eenvoudig verhaal van de ontmanteling van de gereformeerde kerken. J.H. Kok: Kampen.
- Linde, Maarten van der en Johan Frieswijk (2013) *De Volkshogeschool in Nederland (1925-2010)*. Verloren B.V.: Hilversum.

- Marsman, H. (1979) *Verzameld Werk*. Poëzie, proza en kritisch proza. Querido: Amsterdam.
- Meindert, Aad (1984) 'De Rotterdamse Kring van Auteurs'. In: *Juffrouw Ida*, jrg. 10, nr. 1. 1984, 1-11.
- Meeuwse, K. (1981) 'Over de beweging van tachtig en de emancipatie der katholieken'. In: *Letterwerk*. Bijdragen aan de Faculteit der Letteren ter gelegenheid van het honderdjarige bestaan van de Vrije Universiteit. Amsterdam, 39-49.
- Middeldorp, A. (1985) *De wereld van Gerrit Achterberg*. Synthese: Amsterdam.
- Michaël, Hubert (1986) *Nederlandse literaire prijzen 1880-1985*. Staatsuitgeverij: Den Haag.
- Michielse, H.C.M. (1972) *Kultuur als instrument van de heersende macht*. Vormingswerk *theorie & praktijk*. Deel 9. 2e druk, 1973. H.D. Tjeenk Willink bv: Groningen.
- Michielse, H.C.M. (1978) *De burger als andragoog*. Een geschiedenis van 125 jaar welzijnswerk (1848-1972). 2e druk. Boom: Meppel/Amsterdam.
- Mol, David (1986) *Het hoge woord*. Opkomst, bloei en verloop van literatuur in en aan de rand van de calvinistische wereld. J.H. Kok N.V.: Kampen.
- Mooij, J.J.A. (1979) 'De motivering van literaire waardeoordelen'. In: J.J.A. Mooij, *Tekst en lezer*. *Opstellen over algemene problemen van de literatuurstudie* Atheneum - Polak & Van Gennep: Amsterdam, 253-278.
- Mulder, G. en Paul Koedijk (1988) *H.M. van Randwijk*. Een biografie. Nijgh & Ditmar Raamgracht: Amsterdam.
- Mulder, H.A. (z.j. 1936) *Het werk van Hendrika Kuyper-Van Oordt*. U.M. Holland: Amsterdam.
- Muller, P.H. (z.j. 1934) *De Kinkboorn*. Verzen van jonge Christelijke dichters. Bosch & Keuning: Baarn.
- Muller, P.H. (1936) *Over literatuur*. Neerbosch' boekhandel en uitgeverij: Neerbosch.
- Muller, P.H. (1937) *De dichter vertelt*. Een bloemlezing vertellende en beschrijvende poëzie uit de Nederlandse letterkunde sinds "Van den vos Reinaerde". Voorzien van een inleiding en van woordverklaringen. *Libellen*-serie nr. 243-244. Bosch & Keuning: Baarn.
- Myles, John F. (2010) *Bourdieu, Language and the Media*. Palgrave Macmillan: Hampshire, New York.

- *Nationale Snipperdag*, (1954) Gemeenschappelijke aflevering van de Nederlandse letterkundige en algemeen-culturele tijdschriften. Uitgegeven in plaats van de afzonderlijke aprilnummers 1954 ter gelegenheid van de tiende Bevrijdingsdag 5 mei 1945 - 5 mei 1954. Onder redactie ad interim van Bert Bakker, R. Blijstra, Gerrit Borgers, L.P.J. Braat, Pierre H. Dubois, Ed. Hoornik, Henk Krijger, O. Noordenbos, Gabriël Smit. Amsterdam/Den Haag.
- Nijenhuis, B. (1978) *Dossier 333*. 5e druk. Uitgeverij J.H. Kok: Kampen.
- Nijenhuis, W. (2009) *Hoe calvinistisch zijn wij Nederlanders?* Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden): Amsterdam.
- Niemeijer, H.E. (1991) *Op hoger plan*. Voorgeschiedenis en ontstaan van de Christelijke Hogeschool Windesheim te Zwolle. J.H. Kok: Kampen.
- Nijen, Auke van (1999) *Zal er na 2000 een christelijke organisatie zijn?* De NCRV als testcase. 2e druk, 2000. Boekencentrum: Zoetermeer.
- Nijenhuis, Herman (1981) *Volksofvoeding tussen elite en massa*. Een geschiedenis van volwasseneneducatie in Nederland. Boom: Meppel/Amsterdam.

- Noort, B. van. (z.j. 1938) *De letterkundige inleiding*. Praktische handleiding bij de samenstelling en bij verdere studie. Met bronnenopgaven. Samengesteld in opdracht van het Hoofdbestuur van het Verbond van Chr. Letterk. Kringen door B. van Noort. J.H. Kok: Kampen.
- Okkema, J.C. (1969) *Delfshaven in oude ansichten* I. Europese Bibliotheek: Zaltbommel.
- Okkema, J.C. (1992) *De Straatnamen van Rotterdam. Verklaring van alle bestaande en van verdwenen straatnamen*. Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam: Rotterdam.
- *Ontmoeting*, (1946-1964) Letterkundig en algemeen-cultureel maandblad. Jaargang 1-17, 1946-1964. Bosch & Keuning: Baarn.
- *Opgang*, (1918-1926) Christelijk Tijdschrift voor Kunst en Letteren. Jaargang 1-8, 1918-1926 (vanaf 1925, na de fusie van beide periodieken onder eigen naam verschijnend met dezelfde inhoud als *Opwaartsche Wegen*). Vanaf maart 1926 was *Opgang* opgenomen in *Opwaartsche Wegen*. U.M. Holland: Amsterdam.
- *Opwaartsche Wegen*, (1923-1940) Tijdschrift op Christelijken grondslag ter beoefening van de Nederlandsche Letteren (vanaf 1932: Christelijk Letterkundig Tijdschrift, vanaf 1940: Protestants Letterkundig Tijdschrift). Jaargang 1-18, 1923-1940. U.M. Holland: Amsterdam.
- *Opwaartsche Wegen*, (1989) Schrijversprentenboek 28. Dineke Colenbrander, Gerrit Kamphuis, Arie Pos, Murk Salverda, Anne Schipper, Ton Veen, Hans Werkman (red.). Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum te 's-Gravenhage, in samenwerking met de Uitgeversmaatschappijen J.H. Kok: Kampen en U.M. Holland: Haarlem.
- Ortega y Gasset, José (1930) *De opstand der borden*. 11e druk, 1958. Vertaling Johan Brouwer. H.P. Leopolds Uitgeversmij N.V.: 's Gravenhage.
- Ott, Leo (1967) *Naar wijder horizon*. Vijftig jaar Volks-Universiteit te Rotterdam. N.V. Uitgeverij Nijgh & Van Ditmar: Rotterdam/Den Haag.
- Ouboter, Kees (1964) 'C. Rijnsdorp, 70 jaar'. In: *Ontmoeting*, jrg. 17, nr. 12, september 1964, 363-367. Bosch & Keuning: Baarn.
- Ouboter, C. (1964) 'Criticus en romanschrijver C. Rijnsdorp 70 jaar. Calvinisme als uitgangspunt'. In: *N.R.C.*, 18 september 1964.
- Oversteegen, J.J. (1965) 'Analyse en oordeel'. In: *Merlyn*. Kees Fens, Jessurun d'Oliveria en J.J. Oversteegen (red.). Jaargang 3. Polak & Van Gennep: Amsterdam, 161-180.
- Oversteegen, J.J. (1969) *Vorm of vent. Opvattingen over de aard van het literaire werk in de Nederlandse kritiek tussen de twee wereldoorlogen*. Athenium - Polak, Van Gennep: Amsterdam.
- Pauw, van der J.L. (2006) *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog*. Boom: Amsterdam.
- Peelen, Gert J. (1983) 'Opwaartsche Wegen. Vergeten dichters'. In: *VU-Magazine* 12, 1983, 331-346. Vrije Universiteit: Amsterdam.
- Peelen, Gert J. (1986) *Opwaartsche Wegen*. Een bloemlezing uit de poëzie der 'jong-protestanten' (1923-1940). Samengesteld en ingeleid door Gert J. Peelen. J.H. Kok: Kampen.
- Peelen, Gert J. (1991) 'Bewegingen, tijdschriften, kritiek'. In: *Omzien met een glimlach*. Aspecten van een eeuw protestantse leescultuur'. Dr. R.G.K. Kraan (red.). N.B.L.C.: Den Haag, 227-337.
- Pels, Dick (1989) *Pierre Bourdieu. Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*, gekozen door Dick Pels, Van Gennep: Amsterdam.
- Peppink, Th. (1997) *Gestremde beweging*. Een theologisch onderzoek naar de verhouding tussen geloof en kunst bij Prof. Dr. G. van der Leeuw. Mondiss: Kampen.
- Petri, J. (1929) *Literatuur en levensverdieping*. Uitgeversmaatschappij Holland: Amsterdam.
- Petri, J. (1931) *Het godsdienstig verlangen in de nieuwere dichtkunst*. U.M. Holland: Amsterdam.
- Peursen, C.A. van (1955) *Cultuur en christelijk geloof*. J.H. Kok: Kampen.
- Peursen, C.A. van (1970) *Strategie van de cultuur*. Een beeld van de veranderingen in de hedendaagse denk- en leefwereld. Elsevier: Amsterdam.
- Peursen, C.A. van (1975) *Cultuur in stroomversnelling*. Elsevier: Amsterdam.
- Plasse, Jan van de (2005) *Kroniek van de Nederlandse dagblad- en opiniepers*. Otto Gramwinckel Uitgever: Amsterdam

- Ploeg, Rani van der en Ruth Zinkstok (1996) *Wij zijn allen werklieden*. De opkomst van de moderne arbeidsmoraal in Nederland in de negentiende eeuw. Ambo bv: Baarn.
- Plomp, J. (1987) *Een kerk in beweging*. De Gereformeerde Kerken in Nederland na de tweede wereldoorlog. J.H. Kok: Kampen.
- Polderman, C.P. (1996) *Kerk en wereld*. Een studie over gereformeerden en hun uiteenlopende relaties met televisie in het licht van politiek, cultuur en theologie. J.J. Groen en Zoon: Leiden.
- Prakke, H.J. (1954) *Pers en politieke elite*. Enquête over de rol van de pers in de geestelijke achtergronden van sociale veranderingen, met een inleidend woord van prof. dr. P.J. Bouman. Van Gorcum & Comp. N.V.: Assen.
- Proost, K.F. (1922) *De religie in onze moderne literatuur 1880-1920*. J. Ploegsma: Zeist.
- Pruijm, Evert (1975) *klein Bachboek*. Korte oriëntatie voor wie van Bach houdt. Ten Have: Baarn.
- Puchinger, G. (1981) *Christen en kunst*. Meinema: Delft.
- Puchinger, G. (1982) *Ontmoetingen met Nederlandse literatoren*. Terra: Zutphen.
- Puchinger, G. (1983) 'Cornelis Rijnsdorp'. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1981-1982*. Leiden.
- Puchinger, G. (1987) *Abraham Kuyper*. De jonge Kuyper (1837-1867). T. Wever B.V.: Franeker.
- Puchinger, G. (1990) *Ontmoetingen met Schilder*. Prof. dr. K. Schilder, 1890 - 19 december - 1990. J.H. Kok: Kampen.
- Puchinger, G. (1994) 'C. Rijnsdorp en de late wereld van Abraham Kuyper'. In: *Bloknoot* 9. Jaargang 3. augustus 1994, nr. 3, 32-51.

- Rees, Kees van, Suzanne Janssen en Marc Verboord (2006) 'Classificatie in het culturele en literaire veld 1975-2000. Diversificatie en nivellering van grenzen tussen culturele genres'. In: *De productie van literatuur*. Het literaire veld in Nederland 1800-2000. Gillis J. Dorleijn en Kees van Rees (red.). Uitgeverij Vantilt: Nijmegen, 239-283.
- Rey, Terry (2007) *Bourdieu on Religion*. Imposing faith and legitimacy. Equinox Publishing Ltd.: London (UK)/Oakville (USA).
- Ridderbos, S.J. (1947) *De theologische cultuurbeschouwing van Abraham Kuyper*. J.H. Kok N.V.; Kampen.
- Rijnsdorp, C. (1971) 'Pieter Johannes Risseeuw'. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1968-1969*. Leiden.
- Rispiens, J.A. (z.j. 1938) *Richtingen en figuren in de Nederlandse letterkunde na 1880*. J.H. Kok N.V.: Kampen.
- Rispiens, J.A. (z.j. 1939) *De dichter van de Zarathustra in verband met deze tijd*. Tijdstroom: Lochem.
- Rispiens, J.A. (1950) *De geest over de wateren*. Litteraire en wijsgerige essays. J.H. Kok N.V.: Kampen.
- Rispiens, J.A. (1960) *De geharnaste dromer*. J.H. Kok: Kampen.
- Risseeuw, P.J. (1930) *Christelijke Schrijvers van dezen tijd*. J.H. Kok: Kampen.
- Risseeuw, P.J. (1931) *Christelijke dichters van dezen tijd*. Bloemlezing bijeengebracht door P.J. Risseeuw, J.H. Kok: Kampen.
- Risseeuw, P.J. (1932) *Nieuwe Oogst*. G.F. Callenbach: Nijkerk.
- Risseeuw, P.J. (1938) *Christelijke dichters van dezen tijd*, II. Bloemlezing bijeengebracht door P.J. Risseeuw. Nieuwe Bundel, J.H. Kok: Kampen.
- Risseeuw, P.J. (1964) *Kinderen en erfgenamen*. Haagse familieroman. J.H. Kok N.V.: Kampen.
- Risseeuw, P.J. (1966) 'Het levensverhaal van Kees Rijnsdorp; een geschreven portret (1)'. In: *Ons Jonge Platteland*. November 1966.
- Risseeuw, P.J. (1966) 'Het levensverhaal van Kees Rijnsdorp; een geschreven portret (slot)'. In: *Ons Jonge Platteland*. December 1966.
- Rogier, L.J. (1958) *Het verschijnsel der culturele inertie bij de Nederlandse katholieken*. 'Urbi et Orbi': Amsterdam.
- Romein, J. (1946) *De biografie*. Een inleiding. Ploegsma: Amsterdam.
- Rookmaaker, H.R. (1962) *Kunst en amusement*. J.H. Kok N.V.: Kampen.

- Rookmaaker, H.R. (1978) *Kunst ... spreekt vanzelf*. Telos. Oosterbaan & Le Cointre B.V.: Goes.
- Roos, S.P. de (1960) *Ons Huis Rotterdam 1909-1959*. W.L. & J. Brusse: Rotterdam.
- Ros, B. van der (1991) *Het christelijke dagblad in de samenleving*. Roeping en opdracht. B. van der Ros (eindredactie). J.J. Groen en Zoon: Leiden.
- Ros, B. van der (1993) *Geschiedenis van de christelijke dagbladpers in Nederland*. B. van der Ros (red.). J.H. Kok: Kampen.
- *Rotterdams Jaarboekje*, (1994) Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam.
- Ruiter, Frans en Wilbert Smulders (1996) *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1940*. De Arbeiderspers: Amsterdam, Antwerpen.
- Ruler, A.A. van der. (z.j. 1939) *Kuypers idee eener christelijke cultuur*. Nummer 12 en 13 uit de serie 'onze tijd' onder redactie van ds. J.P. van Bruggen, dr. J. Eijkman en dr. K.H. Miskotte. G.F. Callenbach N.V.: Nijkerk.

- Schenkeveld, Margaretha H. (1981) 'Het beeld van '80 bij Kuypers en zijn volgelingen'. In: *Letterwerk*. Bijdragen aan de Faculteit der Letteren ter gelegenheid van het honderdjarige bestaan van de Vrije Universiteit. Amsterdam, 51-61.
- Schenkeveld-van der Dussen, M.A. (1993) *Nederlandse Literatuur. Een geschiedenis*. M.A. Schenkeveld-van der Dussen (hoofdredeactie), Ton Anbeek, Willem van den Berg, Jaap Goedegebuure, E.K. Grootes, Anne Marie Musschoot, Frits van Oostrom, Herman Pleij, Johanna Stouten (redactie). Martinus Nijhoff Uitgevers: Groningen.
- Scheps, J.H. (1924) *Hand- en schetsboekje voor de leden van de jongelingsverenigingen aangesloten bij den Nederlandschen Bond van Jongelingsverenigingen op Gereformeerden grondslag*. Uitgeversbureau "De Steendrager": 's Gravenhage.
- Schilder, K. (1923) *Kerktaal en leven*. Uitgeversmaatschappij Holland: Amsterdam.
- Schilder, K. (1927) *Bij dichters en schriftgeleerden*. Uitgeversmaatschappij Holland: Amsterdam.
- Schilder, K. (1948) *Christus en cultuur*. Van verklarende aantekeningen voorzien door prof. dr. J. Douma. 5e druk, 1978. T. Wever B.V.: Franeker.
- Schipper, Anne (1989) 'Levenskritiek versus literaire kritiek. Rijnsdorp en de Prijs der literaire kritiek'. In: E. Hofman (red.). *Draagvlak*. Themanummer van *Woordwerk*. Jaargang 7, nr. 27, september 1989, 103-114.
- Schipper, Anne (1992) *Weerklank*. Dichter en gemeente, aspecten van een wederkerige relatie. Anne Schipper (red.). Themanummer van *Woordwerk*. Jaargang 10, nr. 40, december 1992.
- Schipper, Anne (1993) *Dr. C. Rijnsdorp Prijs voor literatuur 1993*. Anne Schipper (red.). Stichting Dr. C. Rijnsdorp Prijs: Rotterdam.
- Schipper, Anne (1993) 'O, voorbeschikte speling van het levenslot. Bij het portretschilderij van Bert Bakker door Roeland Koning'. In: Pierre H. Dubois (red.). *In zijn soort een mooi werk*. Schrijversportretten in het Letterkundig Museum. Querido/Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum: Den Haag.
- Schipper, Anne (1994) 'Koningskinderen. 'Biografie' van een Delfshavense roman'. In: *Rotterdams Jaarboekje 1994*. Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam.
- Schipper, Anne (2017) *Een geknevelde volksopvoeder*. C. Rijnsdorp en de culturele verheffing van het calvinistisch volksdeel: *strategie en leiderschap*. Lululily: Rotterdam.
- Schippers, R. (1955) *De gereformeerde zede*. J.H. Kok NV: Kampen.
- Schulte Nordholt, J.W. (1960) *Tenzij Gij mij zegent*. Gedichten over God. Bloemlezing verzameld door J.W. Schulte Nordholt. Carillon-reeks, nr. 11. Ten Have N.V.: Amsterdam.
- Schuman, N.A. (1966) *De kogel geketst*. Door vijftien gereformeerden. Bert Bakker/Daamen N.V.: Den Haag.
- Schuyt, C.J.M. en Ed Taverne (2000). *1950. Welvaart in zwart-wit*. DBNL: 2000. Sdu Uitgevers: Den Haag.
- Sevensma, W.S. (1933) *Schoonheid en Schijn*. Beschouwingen tot den Opbouw eener Asthetica naar Christelijke Beginselen. J.H. Kok: Kampen.
- Simons, W.J. (z.j. 1971) *Atlas van de Nederlandse letterkunde*. De Alk N.V.: Alkmaar.

- Slings, G. (1975) *Een boos en overspelig geslacht*. De moderne literatuur als teken des tijds. 3e druk. Oosterbaan & Le Cointre: Goes.
- Smilde, B. (1986) *Hasper en het kerklied*. Een onderzoek naar het hymnodische en hymnologische werk van ds. Hendrik Hasper (1886 - 1974) in verband met de ontwikkeling van het kerklied in Nederland in de twintigste eeuw. De Tille: Leeuwarden.
- Smit, Christianne (2015) *De volksverheffers*. Sociaal hervormers in Nederland en de wereld 1870-1914. Verloren: Hilversum..
- Stoep, D. van der en H.H. Felderhof (1941) *In de houten broek*. Over dominees, preeken en kerkmensen. D.A. Daamen's Uitgeversmaatschappij: 's-Gravenhage.
- Stoep, Dingeman van der (1971) *Lachen tegen 't duimpje*. Een verzameling artikelen, fragmenten, citaten, cursiefjes, rijmpjes en korte verhalen. Bosch & Keuning: Baarn.
- Stoep, D. van der (1989) 'De zondaars'. In: *Woordwerk*. Jaargang 7, nr. 25, maart 1989, 3-12.
- Stoep, D. van der (1987) 'Rijnsdorp vierde roman'. In: *Woordwerk*. Jaargang 5, nr. 20, december 1987, 7-14.
- Stoffels, Hijme (1990) *Wandelen in het licht*. Geloofsovertuigingen, waarden en sociale posities van Nederlandse evangelisten. J.H. Kok: Kampen.
- Stralen, Hans van (2009) *Geboor geven, een discursieve benadering van de religieuze bekering*. De conversieteksten van Gabriel Marcel en Gerard Reve. Pallas Publications - Amsterdam University Press: Amsterdam.
- Stuiveling, G. (1936) *Wegen der Poëzie*. Beknopte beschouwingen over de Nederlandse dichtkunst sinds de oorlog. N.V. De Arbeiderspers: Amsterdam.
- Sturm, J.C. (1988) *Een goede gereformeerde opvoeding*. Over neo-calvinistische moraalpedagogiek (1880-1950) met speciale aandacht voor de nieuw-gereformeerde jeugdorganisaties. J.H. Kok: Kampen.

- Tellingen, N. van (1980) *H. Hasper, een omstreden hymnoloog*. Oosterbaan & Le Cointre B.V.: Goes..
- Trouwborst, B. (z.j. 1979) *C. Rijnsdorp*. Een keuze uit zijn werk. Cahiers voor christelijke literatuur. E. Hofman (red.). Uitgeversmaatschappij J.H. Kok: Kampen.
- Trouwborst, B. (1976) 'Literaire kritiek bij dr. C. Rijnsdorp'. In: *Radix*, Gereformeerd Interfacultair Tijdschrift. Jaargang 2, nr. 3, juli 1976, 125-136.

- Velde, Mees te en Hans Werkman (2007) *Vrijgemaakte vreemdelingen*. Visies uit de vroege jaren van het gereformeerd-vrijgemaakte leven (1944-1960) op kerk, staat, maatschappij, cultuur en gezin. De Vuurbaak: Barneveld.
- Verburg, Marcel E. (1989) *Herman Dooyeweerd*. Leven en werk van een Nederlands christen-wijsgeer. Ten Have: Baarn.
- Vrankrijker, A.C.J. de (1962) *Volksontwikkeling. Geschiedenis en problemen van het sociaal-culturele werk in Nederland*. Bouwstenen voor de kennis der maatschappij, nr. 45. P.J. Bouman, S.J. Groenman en J.A. Ponsioen (red.). Van Gorcum: Assen.
- Vries Reilingh, H.D. de (1950) *De volksopvoeding als vormende kracht in het sociale leven*. Rede gehouden bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de sociale aardrijkskunde en de landbeschrijving aan de Universiteit van Amsterdam op maandag 13 november 1950. J.B. Wolters: Groningen.
- Vos, C. (2009) *Hermanus Berserik*. 1921-2002, WERK. Erven Berserik Uitgeverij: Den Haag.

- Wapenaar, A. (z.j. 1936) *Literaire overdenkingen*. Libertas: Rotterdam.
- Warren, Hans (1995) *Die dag in mei vergeet ik niet. De mooiste Nederlandse bevrijdingspoëzie* gekozen door Hans Warren in samenwerking met Mario Molegraaf. Ooievaar Pocket. Prometheus/Bert Bakker: Amsterdam.
- Wencelius, Léon Georges (1937) *l'Esthétique de Calvin*. Uitgeverij Société d'Édition 'Les Belles Lettres': Parijs.

- Wereldbibliotheek Vereniging (1955) *Zojuist verschenen. Historische tocht door de wereld van het boek in Woord en Beeld*, verschenen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Wereld-Bibliotheek 1905-1955. Directie en staf (red.), Amsterdam/Antwerpen.
- Werkman, Hans (1983) *De wereld van Willem de Mérode*. Open domein, nr. 6. De Arbeiderspers: Amsterdam.
- Werkman, Hans (1985) *Schrijven en geloven*. Gesprekken (...) met Jo van Dorp-Ypma, Jan H. de Groot, Roel Houwink, W.A.P. Smit [e.a.]. J.H. Kok N.V.: Kampen.
- Werkman, Hans (1996) 'Christelijke literatuur in Nederland in de jaren negentig'. In *Ons Erfdeel*, jrg. 39, 1996, 399-418.
- Werkman, Hans (2001) "Klem je vast aan de mensen". Over P.K. Risseeuw, honderd jaar na zijn geboorte'. In: *Liter*: Christelijk Literair Tijdschrift. Jaargang 4, nr. 17, mei 2001, 53-70.
- Werkman, Hans (2007) 'Kunstenaar, kerk en korset. Kunst en kunstbeschouwing in de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) 1945-1960'. In: Mees te Velde en Hans Werkman (red.). *Vrijgemaakte vreemdelingen*. Visies uit de vroege jaren van het gereformeerd-vrijgemaakte leven (1944-1960) op kerk, staat, maatschappij, cultuur en gezin. De Vuurbaak: Barneveld, 115-135.
- Werkman, Hans (2009) *Bijeen met man en muis*. EON Pers: Amstelveen.
- Werkman, Hans (2004) *De haven uitgegraven*. De wereld van J.K. van Eerbeek, schrijver (Meindert Boss 1898-1937). Verloren: Hilversum.
- Werkman, Hans (2004) *Bitterzoete overloed*. De wereld van Willem de Mérode. Aspekt: Soesterberg.
- *Werkplaats, De* (1936-1937) Christelijk Letterkundig Tijdschrift. Jaargang 1-2, 1936-1937. Neerbosch's Boekhandel en Uitgeverij: Neerbosch.
- Westenholz, Caroline de (2003) *Albert Vogel. Voordrachtskunstenaar (1874-1933)*. Amsterdam University Press: Amsterdam.
- Wielenga, B. (1922) *Moderne Letterkunde en Christelijke Opvoeding*. U.M. Holland: Amsterdam.
- Wielenga, B. (1925) *De Bijbel als Boek van Schoonheid*. J.H. Kok N.V.: Kampen.
- Wielenga, B. (1939) *De Bijbel. Het licht voor de kunst*. J.H. Kok N.V.: Kampen.
- Wiersinga, Herman (1992) *Geloven bij daglicht*. Verlies en toekomst van een traditie. Ten Have: Baarn.
- Wijfjes, Huub (2009) *VARA. Biografie van een omroep*. Boom: Amsterdam.

- Zwart, Dirk (1996) *Ik heb mijzelf in woorden weggegeven*'. K. Heeroma als literator. Dirk Zwart (red.). *Bloknoot*, nr. 10, november 1994 [=januari 1996], vierde nummer van de derde jaargang. Rotterdam.
- Zwart, Dirk (1997) *De gereformeerde bieteboom*. Ontmoeting 1946-1964. *Bloknoot*, nr. 18, november 1996 [=oktober 1997], vierde nummer van de vijfde jaargang. Rotterdam.
- Zwemer, Jan (1992) *In conflict met de cultuur*. De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw. De Groot Goudriaan: Kampen.

Illustraties

Voorplat:

De prentbriefkaart op het voorplat van dit proefschrift - met de afbeelding van de flamboyante dirigent Eldert Holier met zijn fladderende rokpanden en losschietende manchetten, waarop Kees Rijnsdorp in maart 1938 op de voorzijde van de muzieklessenaar *Yana* als voltooid wachtwoord had geschreven - bevindt zich in het archief P.J. Risseeuw van het *Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme* (1800-heden), Universiteitsbibliotheek, *Vrije Universiteit* te Amsterdam. Op de achterzijde van deze kaart had hij op zondagavond 6 maart 1938 aan zijn vriend Piet Risseeuw geschreven:

Beste Piet,

Wat een dag der dagen vandaag niet? En ik ben zo innig dankbaar: mijn boek is af. Zeven jaar liggen tussen de eerste conceptie en de voltooiing. Ik kon vanavond in de kerk haast niet meezingen. Nu moeten eerst nog in de copie de veranderingen van het origineel aangebracht worden. Dan stuur ik het je gauw. - Ik hoop dat je veel in de zon bent geweest: de maartzon heeft ultraviolette stralen volgens de krant.

Hart. Gr. Van huis tot huis,

Je Kees.

Omgekeerd geschreven boven deze tekst had Rijnsdorp een citaat van de dichter Guido Gezelle aangehaald: 'Ja, daar zijn blijde stonden nog in 't leven.'

Achterplat:

De foto - hoogstwaarschijnlijk gemaakt bij studio 'Foto-Bam' op de Nieuwe Binnenweg 221 te Rotterdam - van C. Rijnsdorp op het achterplat is afkomstig uit de essaybundel *Op zoek naar het geheim* uit 1954. Rijnsdorp was toen zestig jaar oud. Het portret markeerde het levensmoment waarop hij met vervroegd pensioen ging bij de afdeling 'Documentaire Kredieten', Agentschap Rotterdam, van de *Nederlandsche Handel-Maatschappij N.V.* aan de Zuid-Blaak. Vanaf dat moment kon hij zich als kunstenaar en kunstopvoeder geheel wijden aan de inhoudelijke vormgeving en uitvoering van zijn program van culturele volksopvoeding voor het calvinistisch volksdeel.

Curriculum vitae

Anne Schipper werd op 25 september 1957 in Rotterdam geboren in een gereformeerd-artistiek gezin. Na de MAVO (1974), HAVO (1976) en Pedagogische Academie *De Driestar* te Gouda (1979) werkte hij een jaar in het onderwijs. In september 1980 ging hij studeren aan de *Universiteit Leiden*. Schipper voltooide de studies Pedagogiek en Psychologie (1986), met Bestuurskunde en Filosofie (*Wijsbegeerte der Wetsidee* aan de *Vrije Universiteit* te Amsterdam) als bijvakken. Tevens legde hij het kandidaatsexamen af in de Andragogiek (1982).

Vervolgens werkte Schipper in beleids- en managementfuncties op het gebied van onderwijs en cultuur in het openbaar bibliotheekwerk, en schreef diverse vakpublicaties. In 2002 rondde hij de postdoctorale 'Master of management in dienstverlenende organisaties in de non-profit sector' af bij het *Centrum voor Beleid en Management* aan de *Universiteit Utrecht*. Tevens voltooide hij naast zijn werk als directeur in het blindenbibliotheekwerk de studie Bestuurskunde (2008) bij het departement *Bestuurs- en Organisationswetenschap* van de *Universiteit Utrecht*. Een tijdlang was Schipper bestuurlijk actief in het onderwijs en de lokale politiek. Sinds 2015 werkt hij als registerdirecteur in het primair onderwijs.

In 1978 debuteerde Anne Schipper als dichter in het letterkundig tijdschrift *Naar Morgen*, gevolgd door poëziepublicaties in literaire tijdschriften, zoals *Maatstaf*, *De Tweede Ronde*, *Bloknoot* en *Liter*. In diverse verzamelbundels is zijn poëzie gebloemleesd. Hij was tien jaar mederedacteur van het christelijk-letterkundig tijdschrift *Woordwerk*, waaraan Schipper poëzie, artikelen en recensies bijdroeg. In 1990 verscheen zijn dichtbundel *Kamers en suite*. In voorbereiding is de bundel *Duet voor een domineese*. Bij zijn afscheid van de christelijke letteren bracht hij als redacteur van *Woordwerk* de themabundel *Weerklank* (1992) uit, waarin de wederkerige relatie tussen dichter en (kerk)volk centraal staat. Tijdens zijn studiejaren speelde Anne Schipper als gitarist in een hardrockband, waarna hij gegrepen werd door de Franse en Duitse barokmuziek. Sindsdien bespeelt hij de dertienkorige barokluit, met name de luitsuites van S.L. Weiss en J.S. Bach.

In het kader van zijn literaire ontwikkeling bezocht Schipper in het najaar van 1981 de hoogbejaarde dr. C. Rijnsdorp en sprak met hem over literaire, culturele en theologische thema's, die geleid hebben tot een langlopend onderzoeksproject. In 1990 nam hij het initiatief tot de oprichting van de *Dr. C. Rijnsdorp Prijs* (1991-2010) Op 10 januari 2017 promoveerde Anne Schipper onder begeleiding van prof. dr. G. Harinck (promotor) en prof dr. H.C. Stoffels (copromotor) aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van de *Vrije Universiteit* te Amsterdam op het proefschrift: *Een geknevelde volksopvoeder. C. Rijnsdorp en de culturele verheffing van het calvinistisch volksdeel: strategie en leiderschap*. Deze wetenschappelijke studie werd gevolgd door een tweede dissertatie waarop Schipper onder begeleiding van prof. dr. G. Harinck (promotor) en dr. J.H.C. Bel (copromotor) op 5 april 2019 promoveerde aan de *Theologische Universiteit Kampen* op de studie: *Het volk aan de kunst. C. Rijnsdorp, calvinisme en cultuur: de calvinistische paradox van het cultureel tekort*.

Met zijn biografie over Cornelis Rijnsdorp: *Tot alles geroepen, tot niets in staat. Een leven in drie etappen: dr. C. Rijnsdorp (1894-1982)*, hoopt Schipper zijn studieprogramma 'C. Rijnsdorp' eind 2020 te kunnen afsluiten.

Index¹

- Aalders, Maarten J. 540
Aan de driesprong van kunst, wetenschap en religie 226, 280, 284, 287, 324, 340-341, 343, 380
Achterberg, Gerrit 139, 166, 219-220, 229, 284, 324-325, 438, 469, 483, 500, 507-508, 519
Acker, G. van 261
Ad Majoram Dei Gloriam 320, 324-326
Adorno, Theodor W. 277, 313
Adam wie zijt gij? 328-330
Adang, Marc 22
Adema, J.G. 175, 597
Adema van Scheltema, C.S. 75, 99, 229, 315
Adwäita 203
Ad Fontes 493, 506, 511-512
Afscheiding 254, 577
Aboy (Rotterdam) 81, 95
Aksent 17
Albach, Ben 55-56
Alexander II 277
Algemeen Dagblad 326-328
Algemeen Handelsblad 92, 109, 221-222, 368, 415, 417, 422-423, 427, 437, 440-441, 449-450, 459, 465, 483
Algemeen Nederlandsch Verbond 266, 274
Algemeen Programma 308
Algemeen Programma Commissie 307
Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur 124, 128, 130, 463
Algra, H. 64, 281, 338, 394
Allon, Joost 56, 222, 421, 432, 461, 483, 494
Almroth, Hans 137-138
Alons, Cor 275, 456-457, 481-482
American (Hotel) 125, 358, 411, 427, 457
Ammers-Küller, Jo 136
Amsterdammer, De 127, 254, 363, 367, 579
A.M.V.J.(-soos) 45, 47, 108, 140, 150, 156, 316, 367-368, 373, 410-411
Andries, Marc 235
Anema, Anne 251, 345
Anema, Seerp 71, 194, 215-216, 220, 223, 363, 413-414, 458, 501, 548, 552
Anema, Thomas 167, 266
Anjerfonds 245
Antirevolutionaire Partij 40, 50, 108, 267, 307, 364, 368-369, 394, 489, 526
Arens-Tepe, T. 91
Arjens, Johannes 9
Arminiuskerke (Rotterdam) 42
Arnhemse Courant 416
Aristoteles 53
As, G.G. van (zie: G. Schrijver)
Asma, Feike 43, 320
Atlanta 253
Augustinus 17
Avondpost 133-134
A.V.R.O. 282, 284-285, 288, 293, 298-299, 305, 445, 500
Baardewijk, C. van 527
Baardman, C. 494
Baay, Hans 235
Bach, C.P.E. 31
Bach, J.S. 23, 30, 33, 36-38, 43, 64, 130, 165, 168, 189, 267, 287-288, 316, 319-320, 332, 339, 351-352, 375, 420, 437, 566, 579
Badings, Henk 50, 81, 95, 141, 327, 444
Bak, Peter 79, 286, 289, 320, 336, 342
Bakker, Bert 71, 157, 203, 219, 249-250, 312, 356, 359, 425, 435, 446, 449, 468, 470-472, 474, 476, 478, 482-483, 493-494
Bakker-Hagen, L.M. 494
Balkon op de wereld 187, 226, 405, 552, 569-570
Baltus, Pietje 176
Banning, W. 262, 265, 514
Bárasj, Asjér 331
Barendregt, Hans 203, 207, 494
Barnard, W. (zie: G. van der Graft)
Barth, Karl 150, 200, 437, 444, 484, 493, 531, 534, 542, 545-546
Barthianen 150, 215, 477, 534, 546
Basoski, Corn. 275, 379-382
Bastet, F.L. 235
Baudelaire, Charles 332
Bauer, mej. Rie 483, 494, 500, 502, 508
Bavinck, C.D. 385
Bavinck, H. 35, 515, 524, 527, 532, 540, 565, 575
Bavinck, J.H. 373, 509, 581
Bavinck, J.G. 385
Bax, Clifford 56

²⁸⁴⁵ De naam van C. Rijnsdorp ontbreekt in de index.

- Bazuinen klinken in 't verschiep* 95, 102, 104, 350
 Beatrix der Nederlanden, H.K.H. 95, 309
 Becker, Ernst 313
 Bedeker, P.B. 57, 63, 269, 433, 473, 475
 Beek, M.A. 110
 Beek, J. van 404
 Beerens, J.F. 165
 Beethoven, Ludwig von 15, 26-27, 31, 43, 324, 437
 Beets, N. 71, 87, 98, 439, 441, 493
 Beinema, M. 380
 Bel, J.H.C. 4, 10, 240
Belijden en Beleven 176
Belle van Zuylen, schrijver en musicienne 333
 Benson, James 160
 Bergh, S.J. van den 35
 Berghout, Johan C. 31, 33, 40, 51, 323
 Berghout, Phia 51, 323, 597
 Bergsma, Nina 333
Bergsingelkerk (Rotterdam) 42, 169, 273
 Berkelaar, Wim 79, 286, 289, 320, 336, 342
 Berkouwer, G.C. 217, 353, 510, 559, 563-564, 581
 Berlioz, Hector 324
 Bernard, Prins 310
Bernard Cultuurfonds, Prins 233, 245, 386
 Bernlef, J. (H.J. Marsman) 341
 Berserik, Herman 107
 Besselaar, Herman 484
 Besselaar, J.H. Jr. 30, 270
 Besten, Ad den 110, 341, 512, 597
Bethel (Den Haag) 271, 472
 Bettex, J.F. 35
Bezige Bij, De 240-241
Bezinning 184, 254, 581
Bibeb 449, 481
Bibliotheek voor Hoofd en Hart 123
Bibliotheekbouder, De 165
 Biesheuvel, Maarten 510
 Bilderdijk, Willem 22, 71, 87, 203-204, 213, 215, 217, 293, 572, 578
Bijbel 19, 45, 56, 60, 105, 110, 139-140, 147, 172, 182, 184, 204, 281, 322-324, 326, 330, 335-336, 340, 361, 393, 415, 496, 519, 553, 564, 570, 577
Bijbel en Kunst 323-324
Bij de gratie Gods 326-327
 Bijleveld, Hetty 326
 Bijster, Corry 311
 Bilt, S. van der 43
 Blaman, Anna (J.P. Vrugt) 235, 238-239, 243-246
Blaman Prijs, Anna 245
Bloesem en Vrucht 414, 417
Bloknoot 224, 228, 306, 371, 499, 508
 Blokzijl, Max 50
BNPP 363
 Bodegraven, Johan 79
 Boekel, Meindert 23, 69, 337
 Boekman, E. 387
Boekencentrum B.V. 250, 327
 Boelsma, Roos 311
 Boer, E.A. de 4, 10
Boer, P. de, uitgeverijfirma 122-123
 Boers, W. 275
 Boeyenga, A.M. 191
 Bogmants, Laurens 311
 Bokhorst, G. van 471, 476, 483, 494
 Bom, M.C. van der 587
 Bomhoff, J.G. 139
Bond van Christelijke Letterkundige Kringen in Nederland 97, 414, 416-423, 427-429, 436-437, 451, 508, 540
Bond van Gereformeerde Jeugdverenigingen 398, 553, 569, 576
Bond van Meisjesverenigingen op Gereformeerden Grondslag in Nederland 182, 416
Bond van Nederlandsche Volksuniversiteiten 262
Bond van (Protestants-)Christelijke Kunstenaars in Nederland 491-492
Bond van Reciteerclubs in Zuid-Holland op G.G. 54, 71-73, 75, 77, 80, 189
Bond van Reciteer- en Letterkundige Clubs op G.G. in Zuid-Holland, 77, 79-80, 371, 433
 Bonda, J. 494
 Bons, Koos 43
 Boon, Jan 81
 Booy, Thijs 16, 559, 597
 Borel, Henri 135
Borghave 169, 387
 Borstlap, Kees 80
 Bos, D. 261
 Bosch Jbzn, E.J. 154, 157, 217
Bosch & Keuning 9, 91, 94, 103-104, 128, 138, 154-155, 158, 171, 173, 175, 178, 182, 217, 224, 228, 312, 400, 419, 465-467, 496, 502-503, 508-510, 530, 539, 546
Boschlust (Zeist) 416
 Boss, Meindert (zie: J.K. van Eerbeek)
 Boudier-Bakker, Ina 245
 Boulanger, Lili 40

- Bouman, Arie 44, 108, 167, 266, 273, 375, 377, 385, 504, 597
 Bouman-Eringa, Dieuwke 167-169, 377, 494, 504
 Bouman, P.B. 167, 266-267, 269, 273
 Boutens, P.C. 101, 270, 325
 Boudier-Bakker, Ina 126, 429
 Bouma, C. 353, 357
Bouwen en Bewaren 57, 59, 350, 493
 Bouwers, L.L. 525
 Bourdieu, Pierre 11, 12, 16-21, 49, 54, 71, 99, 177, 205, 255, 313, 550, 571, 573-574, 576-578, 592, 595
 Braak, Menno ter 21, 135, 162, 187, 191, 196-198, 206-207, 240, 246, 379, 452, 484-485, 490, 532
 Brakman, Willem 235, 394
 Brandsen, Cor 62, 73
 Breen, Leo van 56, 71
 Breevoort, Johanna (M.G. Bakhoven Michels) 34-35, 87, 220, 413, 418, 427, 445, 455, 487-488
 Bregman, C. 270
 Brillenburg Wurth, G. 385, 510, 581
 Bronswijk, A.C. 50
 Bronte, Harry 333
Brotherhood 316
 Brouwer, Pieter 345
 Bruckner, Anton 43, 316
Brug, De 159, 198, 425, 432-436, 479, 500, 550
 Brugmans, H. 264
 Bruijn, Jan de 294, 349, 364
 Bruin, Hein de 71, 125, 158, 171, 188, 203, 249, 306, 312, 358, 373-374, 383, 412, 433, 438, 451, 453, 457, 459, 461-463, 465-467, 469, 471, 476, 481-483, 489-490, 492-494, 496, 500, 509, 515, 523, 536
 Bruin, Tom de 150, 168, 297-300, 302, 304-305, 306, 366, 372, 430, 432, 434, 437, 439, 445, 489, 538, 546
 Bruinisse, Willy van 50
 Bruins Slot, dr. J.A.H.J.S. 234, 368, 399, 402
 Brummelkamp, A. Jr. 86, 415
 Brunklaus, F.A. 288
 Brunner, Emil 545
Brusse, W.L. & J. 315
Buchhandlung des Erziehungsvereins 136-137, 357
 Buck, Pearl S. 331
 Bückmann, L. 123, 414
 Buffinga, N. 153
 Buitendijk, W.J.C. 210, 221, 504, 570-571, 573
 Buning, W. 270
 Bunyan, John 55-56, 62-64, 95, 250, 430, 576
 Burger, H. 38-39, 44, 108-109, 150, 157, 195, 207, 258, 312, 316, 360, 362-368, 370, 372-373, 411, 484-485
Burger bij de gratie Gods 158, 329-330, 336, 342
 Busken Huet, Conrad 210, 248, 570-571
 Buskes, J.J. 342, 495, 514, 540, 542, 540, 542
 Bustabo, Guila 44
 Byron, G.G. (Lord) 101
 Callenbach, C.C. 154-156, 457
Callenbach, G.F. 91, 94, 154-156, 419, 437, 451, 454, 456-457, 461, 464, 479
C.A.L.O. 20, 182-183, 321, 378, 386, 393, 454
 Cals, J.M.L.T. 209, 216
 Calvin, Johannes 11, 12, 17, 22, 208-216, 219, 222-225, 236, 276, 335, 519, 530, 547-549, 565, 571-573, 578
Calvin College (Amerika) 563-564
Calvinistenbond 353
Calvinistisch Cultureel Congres 385, 387, 390
Calvinistisch Studentencongres 202, 312
Calvinistisch Weekblad 86, 140, 352-353
Calvinistische Studentenbeneging 202, 312, 359
 Camay, Anita 503
 Campen, P. van 494
 Camper, Kees 457
 Campert Stichting, Jan 224
 Cannegieter, H.G. 95
 Caplet, André 325
Cassette (Driebergen) 415-416
 Cats, Jacob 22, 383
CEFA-Filmgids 21
Centraal Weekblad 50, 369, 387
Centrale Muziekschool Rotterdam 31
Centrale voor Werkloosenzorg 311
Chabot, Gebroeders 294
 Chaplin, Charley 91
 Chateaubriand, F.R. de 320
 Cheixaou, Elisabeth 512
 Chopin, F. 43, 437
 Chorus, A. 532, 573, 578-580

- Christelijk Cultureel Congres* 406
Christelijk Culturele Cursussen 274
Christelijk Culturele Raad te Rotterdam 275
Christelijk Cultureel Studiecentrum 565
Christelijk Film-Comité 21
Christelijk-Historische Unie (C.H.U.) 417
Christelijk Kunstverbond 411
CLC/KLC-bulletin 510
 Christelijk-Letterkundige Kring Amsterdam
 38, 125, 131, 189, 267, 358, 416-418, 430,
 457, 540
 Christelijk-Letterkundige Kring Den Haag
Utile Dulci 159, 417, 462, 483
 Christelijk-Letterkundige Kring Gorcum
 156, 160, 432, 462
 Christelijk-Letterkundige Kring Kampen
 153
 Christelijk-Letterkundige Kring Leiden 441
 Christelijk-Letterkundige Kring Rotterdam
 38, 49, 92, 96, 108, 123, 129, 167-168, 254,
 267-268, 410, 418, 428-433, 473, 480, 578
 Christelijk-Letterkundige Kring
 Scheveningen 416-417
 Christelijk-Letterkundige Kring Utrecht
 417-418, 428, 432, 440
 Christelijk-Letterkundige Kring Zwolle 464
Christelijk Letterkundig Verbond 97, 166, 215,
 297, 413-423, 427-429, 433, 436, 451, 508
Christelijke-Literaire Essayistenkring 56, 186,
 203, 223, 279, 287, 289-294, 296-302, 304-
 305, 360-361, 409-410, 440-442, 444-449,
 468, 469, 476, 484-485
Christelijk Militair Tebuis 451, 472
*Christelijk Nationale Stichting voor
 Cultuurspreiding en Vrije-tijdsbesteding* 384
Christelijk Tijdschrift voor Radio 279, 281-282
Christelijk Vormingscentrum Europoort 277
*Christelijke Academie voor Beeldende Kunsten
 (C.A.B.K.)* 286, 565
*Christelijke Academie voor Lichamelijke Opleiding
 (C.A.L.O.)* 20, 182-183, 321, 378, 386, 393
Christelijke Auteurskring 50, 56, 84, 93-94,
 137, 141, 144, 151, 194, 200, 215, 218-219,
 223-224, 248-249, 270-272, 292, 294, 296-
 299, 301-304, 312, 356, 360-361, 371, 373,
 383, 405, 409-411, 432, 440, 444, 446-485,
 489, 491-497, 505, 507, 511, 517-518, 523,
 535-536
Christelijke Bibliotheek, De 236, 486
Christelijke Encyclopedie 12-14, 564
Christelijke Film Actie (CFA/CEFA) 21, 22
Christelijke Gereformeerde Kerken 110
Christelijke Pers, Stichting 398, 400
Christelijke Pers, Actiecomité 399
Christelijke Radio Leergangen 289, 295, 299-
 301, 442
 Christelijke Volks-Universiteit 10, 13, 21,
 38, 259, 261-279, 462, 568
Christendom in bloei en crisis 226, 229, 231,
 252, 358, 404-406, 548, 552
 Christiansen, Broder 77
Christus is opgestanden 323
 Cicero 75
 Claus van Amsberg 95
 Claeys, Herman J. 237, 243
 Cnossen, T. 21, 40, 50, 266, 368, 385, 526
 Cnossen-Nicolai, A. 494
 C.N.V. (Vakgroep Letteren) 491
 Cocq, Rosie de 539
Collegium Musicum 41
 Colijn, H. 50, 202, 368, 484
Colosseum 42
 Columbus 368
Concertgebouw (Amsterdam) 23, 337
Concordia 41
Contact van Protestants-Christelijke Auteurs
 215, 217, 368, 384, 410, 437, 488-507
Contra-Reformatie 431-432
 Coole, Marcel 81
 Coster, Dirk 99, 190, 227, 397
Corpus Studiosorum Fides Quaerit Intellectum
 153
 Couperus, Louis 75, 210
 Couvee, D.J. 494
 C.P.N.B.-Boekenweek 29, 83, 162, 193,
 199, 259, 356, 387, 389, 395, 411, 450, 452,
 463, 473
 Cremer, Jan 240-242, 398
 Cremer R.A. 327
Critiek-Commissie 361, 447-448, 484-485,
 537, 484-485, 537
Criterium (C.P.J.) 279-280, 287
Critisch Bulletin 87, 92, 219, 223, 253, 255,
 405, 532, 535
 Da Costa, Isaac 13, 71, 84, 87, 217, 357,
 410, 439, 449, 580
D.A. Daamen's Uitgeversmaatschappij 119,
 122-123, 157, 312, 435, 481, 538-539
 Daen, Frank (I.F. de Haan) 183, 245-246,
 564, 597
 Dam, R.J. 200, 363, 531

Damme, D. van 261, 264
 Damme, Pier van 385
 Dana, Albert 311
 Dane, J. 88
 Das, Jaap 140, 154, 164, 178-179, 181, 218, 222, 254-255, 334, 376 385, 402, 403, 494, 498, 503, 510-511, 597
 David 537
 Degens, Ralph 275, 402, 509
 Dekker, Arie 438
 Dekker, H. 108
 Dekker, Nico 322-323, 328-329, 337, 340
De komponist van de maand 333
Delftsche Poort 289, 464
Delftsche Courant 237, 572, 578
 Delvigne, Rob 245
Demosthenes 32
Departement van Volksvoorlichting en Kunsten 50, 171, 479, 481
 Dera, Jeroen 288, 306, 341, 371
Derde Réveil, Het 148, 207, 217, 306, 371, 409, 410, 414, 425, 434, 453-455, 463, 465, 469, 518, 580, 569
 Dermoût, Maria 235
 Deure, A. van der 281, 284-286, 289, 297, 303, 309
 Deursen, A.Th. van 60
Deutsche Allgemeine Zeitung 137
 Deyssel, Lodewijk van (K.J.L.A. Thijm) 75, 88, 97, 130, 168, 189, 248, 267, 355, 454, 456
 Diamant, Bernard 23, 270
 Die, J.J. de 435, 483
Die musikalische Gartenlaube 31
 Diemer, E. 18, 349, 364, 369, 372, 378, 380-382, 385-388, 403, 510, 597
 Diemer, H. 35-37, 266, 369-370, 372, 378, 474
Diemer-Kwartet 378
 Diepenbrock, Alphons 325, 374
 Dijk, A.J. van 416-419, 421, 425, 428, 443
 Dijk, J.C. van 124-125, 128-129, 200, 298
 Dijk, K. (theoloog) 108-109, 357
 Dijk, K. van (N.C.R.V.) 68-69, 282, 306, 309-311, 321, 338-339
 Dijk, K. van (socioloog) 265, 283, 317
 Dijk, R. van 13
 Dijkstra, Herman 67
 Dijkstra, Johan 478
 Dis, L.M. van 263
Disboeck, C.A.J. van 71
 Distler, Hugo 325
Dit Wonderbaarlijk Kind 66, 69-70, 95, 319, 350
 Dixon, Jack 70
Doelen (Rotterdam) 30, 42-43, 270, 280
 Does, J.C. van der 293
 Doesburg, Cor 328
Doleantie 254, 355, 540, 542, 577
Dombotel (Utrecht) 500, 505
 Dommissie, P.K. 281, 285
 Donker, Anthonie (N.A. Donkersloot) 162, 188, 191, 465, 496, 500
 Donner, J.H. 35, 266
Donner J.H. (boekhandel) 271, 462
 Dool, A. van den 526
 Doolgaard, A. den 379-380
 Doopsgezinden 514
Doopsgezinde Sociëteit 110
 Doorbraak 386, 514, 575
 Doorne, Koos van 108, 154, 161, 182, 234, 237, 240-241, 243, 376, 402, 490, 494, 498-499, 511-513, 537, 553-554
 Doornenbal, J.T. 139
 Dooyeweerd, H. 49, 61, 201, 373-374, 378, 382, 417, 565, 581
Dordts(ch) Dagblad 235, 362, 369, 378, 392, 400
 Dorleijn, Gilles J. 16, 90, 255, 574, 587
 Dorp, F.C. van 66, 79, 309, 385-386
 Dorp, K.J. (Karel) van 200, 420, 424, 472-473, 494, 499
 Dorp-Ypma, Jo van 472-473, 494-495, 499, 503
 Douma, J. 529-530, 542
 Doyen, mej. J.C.M. 293
Dragende land, Het 182, 227, 350
 Dresden, S. 105
 Dresselhuys, F. 135
 Drewes, A.J. 363
 Driebeek, P.L.M. 266
 Driehuis, Leo 95
Driestarren 345
 Droog, Jos 62
 Drost, mej. A.C.A. 276
 Dubois, Pierre H. 232, 597
 Duin, W.E. van 540
 Duinen, K. van 483, 499, 511-512
 Duinkerken, Anton van (W.J.M.A. Asselbergs) 158, 191, 216, 219-220, 222, 235, 288, 331, 413, 431-432, 434, 507
Duinrell (Wassenaar) 421, 467
Duitsche Taverne (Utrecht) 302, 432

- Dugteren, I.M. van 261, 264, 267, 276
Dülberg, Franz 136-137, 357
Dutilh, J. 276
Duyststraatkerk 119
- Eckeren, Gerard van 548
Eeden, Frederik 75, 97, 229
Eekhout, Jan H. 71, 86, 425, 453, 456, 459, 471, 479, 492, 494-495
Eendracht (Schiedam) 78
Eendracht (Rotterdam) 429
Eens Christens Reis 55-58, 62-63, 73, 80, 95, 128, 350, 433
Eerbeek, J.K. van (Meindert Boss) 64, 88, 91, 121, 135, 151, 153-154, 163, 196, 199, 220, 307-308, 354-356, 359, 394, 446, 449-450, 453, 459, 468-471, 477, 481, 483, 493, 531-532, 549, 552
Eerste Christelijke H.B.S. (Rotterdam) 105, 166-167, 266, 273, 295
Eges, W. 87, 253-255
Egmond, Piet van 311
Eigen Gebouw (Zwolle) 464
Eijsselsteijn, Lidy van 253, 494, 500, 509-510-512
Eikema Hommes, N.J. van 385
Elckerlyc 164, 199, 445
Eldert Holier 20, 39-40, 48-49, 71, 73, 90, 116-117, 138, 140-170, 174, 178-179, 182-184, 199, 202-203, 205-206, 208, 214, 252-255, 280, 297, 299-300, 305, 312, 342, 350, 355, 361-363, 367, 372, 433, 458, 462, 471, 473, 487, 506, 529-530, 534, 554, 557-558, 567-569
Elia 172
Eliot, T.S. 80
Elisa 172
Ellington, Duke 316
Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift 92
Emmaïsgangers 1945 66, 80, 95, 102-108, 274, 350
Engelman, Jan 56, 96
Engelkes, W.E. 392-393
Enka (Anke van der Vlies) 87
Ent, Anton (Henk van der Ent) 401, 597
Erfdeel, Het 479
Erfdeel, Ons 247
Eringa, S. 297-298, 446
Ernst-Sillemsboeve (Lage Vuursche) 436-437
Erts 197
Esthetische etherleergang 322-323
- Ethergolven* 325
Eudokia 227
Eunice, Delfshavense M.V. op G.G. 55, 57
l'Europe (Utrecht) 60
Evangelisch Lutherse Kerk 110
Everhards, Neels (C. Rijnsdorp) 93
Evers, Willem (zie: Piet Korthuys)
Eybergen, mej. J.J. van 429
Eyck, Ab van 79, 324-326, 328-331, 333, 337, 342, 597
Eyck, P.N. van 236
Excellior (K.C.O.V.) 40, 43, 270
Excellior (Amsterdam) 414-416
- Faassen, Sjoerd 481, 495
Faber, E.J.M. 385
Faber-Meijnen, N. 494
Fagel, Suzanne 495
Fallentin, M.C. 56
Feber, L.J.M. 161
Fens, Kees 185, 219, 233, 236-238, 391
Ferwerda, T. 108
Ferwerda-van den Berg, A. 494
Fèvre, Han le 503
Filius (C. Rijnsdorp) 99
Flach, Jo 79
Flipse, Eduard 40, 43-44
Fokkema, K. 421, 424, 442, 446-447, 481, 483
Fokkema, Redbad 402
Folkertsma, E.B. 469, 483
Formulieren van Enigheid, Drie 575
Forum 162, 240, 397
Franck, César 43
Francken, Eep 495
Frankfurter Schule 313
Franz Jozef 277
Freese, H.H. 265
Freud, Sigmund 164
Friesch Dagblad 224, 234, 345, 399, 449, 523
Friese Koerier 219, 452
Frieswijk, Johan 262, 265
Fromme, Franz 137
Fundament 479
Fürstenberg (Rotterdam) 370
- Gaay Fortman, W.F. de 342, 407, 568
Galen Last, H. van 485
Galle, D.J. 151, 271, 370, 458, 460
Galsworthy, John 331
Geboortelied Prinses Beatrix 309-310

Geel, Jacob 116
 Geelkerken, J.G. 108, 187, 375, 392, 538, 540-542, 577
 Geerink Bakker, M. 110, 319, 336, 338, 340, 342, 385, 597
 Geesink, G.H.J.W.J. 549, 572
Gefascineerd door het laatste bijbelboek 335-336, 405, 549
Gegald om mijn schoud 333
Gemeenschap, De 133-134, 196, 198-199, 376, 425, 450, 513
 Genéstet, P.A. de 441
Gentse Universiteit 261, 264
 Geraerds, Rob 80
 Gerber, Piet 149
 Gerbrandy, P.S. 300, 378
 Gerdes, E. 282
Gereformeerd Jeugdhuis (Schiedam) 72, 75, 77, 79
Gereformeerd Jeugdhuis (Vlaardingen) 77
Gereformeerd Jeugdverband Delfshaven 55, 361, 526
Gereformeerd Jongelingsblad 37, 59, 132, 361, 484, 527
Gereformeerd Schoolverband 274
Gereformeerd Weekblad 86, 231, 385, 401
Gereformeerde Gemeenten 361
Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband 108, 187, 375, 392, 539-540, 542
Gereformeerde Kerken in Nederland 9, 10, 108, 110, 113, 170, 173-174, 180-181, 227, 443, 499, 514, 529, 538-541, 551, 558-559, 569
Gereformeerde Kerken in Nederland (Vrijgemaakt) 110, 180, 555
Gereformeerde Theologische Universiteit, Kampen II 10
Gereformeerde vrouw, De 216, 222
 Gerritson, B.J. 12
Geschenk 1932 29, 83, 100, 116, 118-119, 131, 140-141, 153, 162, 301
Geschenk 1933 414
 Geus, A.C. de 236
 Geyl, P. 579-580
 Gezelle, Guido 36, 98, 351
Gids, De 92, 248, 395, 434
 Gijsen, Marnix 270
 Ginneken, J.J.A. van 524
 Gispén, W.H. 110, 549
 Glimmerveen, Henk 33, 95, 99, 114, 320, 340, 342, 404, 597
Godsbeeld in de literatuur, Het 334
 Goede, Barend de 71, 200, 203, 359, 425, 446, 481, 483, 494, 597
 Goede Jr., J.H. de 200-201
Goeds uit Nazareth 336-337
 Goethe, Johann Wolfgang von 15, 26, 90, 97, 101, 118, 135, 229, 331, 361, 371, 456, 528, 540
 Gogarten, F. 545
 Goliath 537
Google 12
Gooi- en Eemlander, De 122, 360, 442, 468
 Gooyer, A.C. de 494
 Gorter, Herman 75, 288
 Gossaert, Geerten (Frederik Carel Gerretson) 22, 71, 73, 75, 85, 87, 200, 216, 220, 241, 325, 363, 373, 409, 439, 441, 548
 Goudimel, Claude 36, 570
Goudsche Kerkbode 194-195
 Goudswaard, P.N. 157
 Govaart, Th. 232, 597
 Graaf, J. de 385
 Graaff, B.J.W. 494
Graafschapper, De 176
 Graft, Guillaume van der (W. Barnard) 56, 101, 110-111, 252, 512, 574, 597
 's-Gravensande, G.H. 418, 433, 436, 441
 Greshoff, J. 135, 191, 389
 Grieg, Edvard 43, 50
 Griendt, Thijs van de 468
 Groen van Prinsterer, Guillaume 13, 84, 217, 410, 581
 Groenewegen, André 403
 Groenewegen, J. 379, 282
 Groenevelt, Ernst 133
 Grolle, Ev. 380
 Groot, Jan H. de 71, 128, 137, 144, 151, 270-271, 290-293, 298, 300, 302, 309, 357, 363, 416, 419-420, 425, 427, 431-432, 435, 438, 448-450, 452-453, 455, 459, 461-462, 464-469, 471-472, 474-476, 478, 483, 489-490, 492-494, 597
 Groot-Vreugdenhil, J.M. de 494, 505, 510
 Groothuis, J.A. 540
 Grosheide, D.W.O.A. 385
 Grosheide, F.W. 108, 176, 268, 360, 560
 Gruppelaar, L. 384, 597
Gulden Winckel, Den 90, 120, 192, 418, 433, 436, 441
 Gulik, E. van 597
 Gunning, J.H. 549

Haagsche Courant 469
 Haan, J. de 418
 Haan, Jacob Israël de 395
 Haan, Jacq. den 245
 Haantjes, J. 56, 64, 80, 95, 130-131, 218, 293, 417-418, 443, 446, 465, 481, 483, 494-495, 499-500
 Haas, Joseph 43
 Haas, P. de 121
 Haasse, Hella S. 243
 Haefacker, Aegidius 35
Haenhuysen, Simon 137-138, 463
 Hagen, L.M. 91
 Hajer, R. 262-263, 266, 275
 Ham, J. van 26, 71, 123, 129, 134, 164, 186, 200, 202, 258, 288-289, 292, 297-298, 300-301, 359, 413-414, 417-421, 425, 427-428, 431-432, 438-439, 441-447, 452, 464-465, 468-469, 484, 492, 509, 524, 526
 Händel, G.F. 16, 31, 36, 43
Hardenbroek, Kasteel 292, 298, 437-440
 Harinck, prof. dr. G. 4, 10, 88, 294, 345, 349, 351, 353, 358, 364, 368
 Hart, Maarten 't 252
 Hasebroek, J.P. 439
 Haspels, G. 220, 439, 458-459
 Hasper, ds. H. 108-113
 Hassel, Sanneke van 263
 Have, T.T. ten 22, 265, 315, 317
 Havelaar, Just 185, 227
Havenloods, De 73, 166
 Haydn, Franz Joseph 30, 36, 43, 333
 Hazeu, W. 236-237, 334, 372, 597
HDO 282
 Hebbel, Friedrich 100, 349
 Heemskerk, A. 549
 Heemstra, Baron W.H.J. van 415
 Heer, Johannes de 31, 281, 286, 320
Heerlijke Ambacht, Het 23, 142, 147, 151-153, 155, 189, 207, 249, 270-271, 346, 360, 406, 452, 454-455, 457-461, 464-465, 471
 Heeroma, K.H. (Muus Jacobse) 49, 71, 79, 84, 109-110, 115, 148, 150, 160, 203, 215-217, 220-221, 226, 253, 306, 341, 371-373, 407, 409-410, 412, 414, 425, 434-435, 438-439, 447, 451, 453-454, 463, 465, 469, 471-472, 476, 478-481, 483, 490, 492, 494, 500, 518, 533, 581
 Heeroma-Soetekouw, M.J. 432
 Hees, H.J. Jr. 38, 267, 430, 430, 437
Heidelbergse Catechismus 145, 431, 564
 Heijnes, H.J. 91
 Heine, Heinrich 33, 97
 Heiner, N. (H. te Merwe) 165, 494
 Hekman, J. 267
 Hekster, Jo 503
 Hekstra, P.A. (Andries Dongera) 12, 50, 217, 225, 494, 499-500, 503, 511
 Hellebrekers, Frans 271, 457
 Helleman, Tiny 59
 Helman, Albert (ps. Lou Lichtveld) 196, 395
 Hemel, Oscar van 81, 95, 141
 Hemmerechts, K. 391
 Hendrikse, D. 489-490
 Hepp, V. 558
Heraut, De 59, 132, 364, 420, 440, 480, 531, 568
 Hermans, W.F. 241, 235-246, 395
 Herodes 69
 Herpen, Jan van 282
Hersteld Evangelisch Lutherse Gemeente (Amsterdam) 311
Hersteld Verband 108
Hervormd Nederland 17, 116, 339, 343
 Hessels, Willem (H.A. Mulder) 12, 71, 453, 459, 480, 483, 512, 548
 Heynes, H.J. 222, 363, 450, 453, 459, 467-468, 470, 481, 483
 Hildebrand (N. Beets) 274
Historisch Documentatiecentrum (HDC) 18, 363, 474
 Hitler, Adolf 475, 559
 Hoek, G.H. 22, 79, 279, 281, 284, 320, 385, 500, 564
 Hoekendijk, Karel 158,
 Hoeksema, H. 557, 561
 Hoekstra, Han G. 71, 438
 Hoekstra, J. 486
 Hoeven, A. van der 415
 Hofland, H.J.A. 390-391
 Hofman, E. 224, 400, 513, 597
 Hofstede, Rokus 573-574
 Hogenbirk Jzn, D. 124, 450
 Hogenkamp, Bert 282, 284-285
Holland Amerika Lijn 89
Hollandia Drukkerij Uitgevers 119
Hollandse Revue, De 95
 Holmes, Sherlock 308
 Homerus 545
 Honings, Rick 495
 Honneger, Arthur 325

- Hooftprijs, P.C.* 235, 244-245
 Hoogenbirk, A.J. 413-414, 416-417
 Hoogendoorn, G.D. 471
 Hoogerwerf, G.C. 444, 483
 Hoornik, Ed. 341, 391
 Hoorweg, L. 109, 113, 330
Horizon 18, 96
 Horst, Anthon van der 399
Hotel des Pays-Bas (Utrecht) 454
 Houtman, W.A. 44
 Houwink, Roel 56, 71, 92, 120, 150, 152-153, 197, 199, 201, 203, 207, 300, 361, 383, 412, 439, 443-446, 452, 454, 456, 458-459, 463, 467, 469, 471-473, 476, 478-479, 481-482-484, 492, 494-495, 531-534, 537, 546, 558, 597
 Hoven van Genderen, H.A. van 488
 Hoving, Sieto 20
 Höweler, Casper 316, 375
 Hulst Sr., W.G. van de 50, 220, 271, 292, 298, 301, 303-304, 306, 363, 377, 383, 427, 448-451, 453-454, 459, 461-462, 467-469, 471, 475-476, 479-480, 482-483, 494-495, 504, 510-511
 Hulst Jr., W.G. van 504
 Hulst-Maan, J. van de 454
 Hulzen, A.L. van 288, 363, 446
 Hulzen, Joh. van 469, 471-472, 476, 483, 491, 494-495, 498, 500, 511
 Huizenga, L. 113
 Huizinga, J. 141, 158, 198,
 Huygens, Constantijn 447
 Huygens, G.W. 236
 Hydra, Ton 380, 551
- Idenburg, A.W.F. 282
 Ietswaart, Jan-David 71, 438, 453, 456, 459, 483, 533
Ik volg je tot Istanboel 182-183, 185, 351, 554-558, 562
 Impeta, C.N. 113
In de greep van het reus-achtige 17, 226, 334, 404
In den Vergulden Turk (Leiden) 483
In drie etappen 9, 12 15, 22-23, 27, 29, 85, 98, 150, 160, 195, 208-226, 246, 250, 253, 297, 334, 337, 347, 371, 385, 413-414, 416-417, 427, 437, 445, 484, 488, 492, 494, 498-499, 501, 505, 511-512, 518-519, 523, 546, 548-549, 558, 570-571, 576, 578-580
Indisch Instituut (Amsterdam) 70
- Indische Courant, De* 93, 157
Informatie Dienst Inzake Literatuur (IDIL) 158, 538
In het spanningsveld van de geest 226, 405
Interkerkelijke (werk)commissie voor de Psalmberijming 108, 110-112
Interkerkelijke Stichting voor de Psalmberijming 110
Interkerkelijke Stichting voor het Kerklied 110
In 't zilver 342
 Irene, Prinses 311
 Itersen, C. van 16, 231, 548
- Jaarbeursrestaurant* (Utrecht) 303
 Jacobs, M.M.J. 275
 Jager, Okke 114-115, 227, 334, 342, 494, 501, 510, 512, 569
 Jan Campert-Stichting 224, 405
 Janáček, Leoš 333
 Janse, C.S.L. 400
 Jansen, Simon C. 503
 Jansse de Jonge, L.A. 581
 Janssen, Susanne 16, 54
 Janssens, A.J. 83, 569
 Janssens, M. 387
 Jelgersma, M. 43
Jeruël 31, 32
Jeruzalemkerk (Rotterdam) 105
 Jessurun d'Oliveira, H.U. 391
 Jochmans, Fa. 454
Johannes Passion 33
 Jolles, André 58
 Jong, A.M. de 288
 Jong, H. de
 Jong Czn., J. de 21, 306-307, 311
 Jong, J.J. de 326
 Jong Ozn., K. de 114-115, 345, 574, 597
 Jong, Martin G.J. de 220, 238
 Jonge, Leo de 581
Jonge Geluid, Het 501
Jonge Vrouw, De 59, 129
 Jongejan-de Groot, C.Th. 494, 499
 Jonker, F.B. 373-374, 376-377
 Jonker, H. 385
 Joosten, P.H.T. 288
 Jordal, Per 328
Journalist, De 41-42, 71, 388-389
Juffrouw Ida 244, 417-418, 448
 Juliana der Nederlanden, H.K.H. 34, 310, 326-327
 J.V. W. Geesink 526

Kaam, Ben van 64, 281, 338, 345
 Kadelbach, Gerd 277
 Kafka, Franz 430
Kaiser, Paul C. 269, 432
 Kalmijn-Spienburg, Jo 373, 376, 467, 471, 483, 494, 498, 512
 Kalmthout, A.B.G.M. van 20
 Kamphuis, Gerrit 11, 56, 71, 110, 137, 144, 148-149, 198, 200, 202-203, 207, 218-219, 224, 271, 298, 301-303, 306, 359-360, 371, 425, 434-435, 438-439, 446-456, 459, 461-472, 476, 478, 480-483, 485, 494, 526, 533, 535-537, 597
 Kamphuis, J. 554
 Kamphuis, M. 263, 266, 275, 282, 317
 Kapinga, Antje 121
 Karsemeijer, J. 200, 481
 Karssen, W. 473
Karssen & Zoon, W (boekhandel) 473
 Kate, J.J.L. ten 439
 Kate Jzn., W. ten 289-290, 438, 445-446
Katholieke Film Actie (KFA) 21
Katholieke Illustratie, De 88
 Kats, W. 72-75, 77, 269
 Kasteleijn, M.J. 494
 Keekstra, Ido 20, 494, 500, 506, 511
 Kelk, C.J. 92-93, 463
 Kellermann, Bernhard 216
 Kempen, J. van (M. Boss) 88
Kentering 372
 Kerkhoven, Ben van 81
Kerkopbouw 165
Kerstboek 1931 90
 Kersten, G.H. 17, 200, 361
 Kesteren, G. van 23
 Keulen, Dirk van 403
 Keulen, Joh. van 494
 Keuls, H.W.J.M. 80
 Keuning, C.A. 285, 289, 297, 301, 303-304, 306, 350
 Keuning, Pieter 154, 294, 425, 445-446
 Keuning, W.E. (zie: Willem de Mérode)
 Kierkegaard, S. 219, 559
 Kirchner, W. 88, 295
 Klap, Kees 191-192, 196, 435, 494, 503
 Klei, A.J. 402-403
 Kleisen, J. 574, 597
 Klijn, Trudy 339
 Klijn, M. de 13, 570
 Kloos, Willem 97
 Knappert, Emilie 261
 Knipping, J.B. 209
 Knol, M. 462
 Knoop, H. 561
 Knulst, W.P. 387
 Knuvelde, G.P.M. 245
 Kodály, Zoltán 325
 Koe, Anne de 263
 Koedijk, Paul 432, 462, 476
 Koenen, Marie 56
 Koenes, Piet 30, 50, 398, 402, 405, 478
Koers 530
 Koetsveld, H. van 274
 Kohlbrugge, H.F. 531
 Kok, B. 404
 Kok, J.H. 144, 153-154, 203, 470-471
Kok N.V., J.H. 45, 128, 153-154, 156, 182, 187, 200, 203, 235, 288, 403, 419, 446, 469-470-472, 539, 571
 Kol, Nellie van 220
 Kolfhaus, W. 137
 Kolkman, Jaap G. 494
Komponisten van het Interbellum 333
 Koning, Ella 597
 Koning, David 341
 Koning, Roeland 342, 373, 468, 471, 481, 581
 Koning, S.J. 56-57, 61, 123-128, 133, 135, 137-138, 144, 154, 187, 538-539
Koning's Bibliotheek 123-124
Koning's Uitgeverij 56-57, 59, 64, 80, 123, 187, 538-539
Koningin en vaderland 326
Koninginnekerk 33, 42
Koningskind uit Schiebroek, Een 33, 95, 99, 114, 320, 340, 342, 404
Koningskinderen 9, 73, 83, 90-92, 116-117, 120-139, 141, 144, 151, 154-157, 161-163, 168, 174, 177-178, 182-184, 187, 190, 194, 225, 252-255, 272, 275, 294, 342-343, 345, 348, 351, 355, 357, 359, 387, 406, 442, 450, 462-463, 471, 474, 487, 492, 530, 539, 544, 552, 554-556, 562, 580
 Koolhaas, A.A. 385
 Koolhaas, Anton 245
 Koopman, G.J. 482
 Koopman, Klaas 3, 342
 Kooy, T.P. van der 581
Korenland, Het 129, 350, 416-417, 419
 Kors O.P., J.B. 338-339
 Kort, Jac. 44-46, 48, 140, 169, 316
 Korthuys, Piet (Willem Evers) 64, 107-108,

- 123-124, 126, 132, 267, 275, 345, 429-430, 449-450, 453, 459, 467-468, 471-472, 474-476, 480, 482-483, 494, 498, 511, 538-540, 597
- Kossmann, Alfred 185, 233-235, 237-238, 240, 246, 398
- Kostgangers Gods* 91-92, 94, 116, 138, 144, 147, 152-153, 167, 187, 189, 199, 253, 307, 350, 354, 463, 542, 544-545, 567
- Kouwenhoven, P.A. 105
- Kraan, E.D. 581
- Kraan, R.G.K. 10, 83, 282, 285, 287, 413-414-415, 580-581, 597
- Kraan-van den Burg, Gera 494, 498, 500, 580
- Kraan-de Gooyer, J.J. van der 494
- Kraemer, Hendrik 495
- Kramer, Diet 91, 450, 483
- Kret, A.J. 385
- Kriebel, Tiny 57
- Krijger, Henk 171, 216-217, 385, 494, 503-504, 506, 511-512
- Kring, De* 479
- K.R.O.* 282, 285-286, 288, 293
- Krol, Gerrit 235
- Krommendijk, B. 377
- Kronenburg, Jaap 99
- Kruispunt* 293, 420, 452
- Kruistochten* 439
- Kruyswijk, M. 20
- Kuijk, Jan 234, 400-401, 403
- Kuiper, Ad 57, 62, 109, 352, 355, 385, 445
- Kuiper, D.Th. 10, 88, 345, 597
- Kuiper, G. 38, 108, 110, 233. 430
- Kuiper, P.D. 110, 113,
- Kuiper, R. 3
- Kuitenbrouwer, Henk 133-134,
- Kuiter, H.M. 581, 597
- Kultuurkamer 50, 171, 174, 478, 481-482, 495, 558
- Kunst, P.G. 110, 114
- Kunst aan allen* 46
- Kunsthal* 264
- Kunstkring *VU* 410
- Kunst aan allen* 46
- Kunst en Leven* 411
- Kunst aan het volk* 46
- Kuyper, A. Jr. 167, 266, 429, 451, 483
- Kuyper, A. Sr. 9-12, 15-20, 22, 29, 35-36, 84-85, 93, 125, 141, 150-151, 158, 170, 174, 182, 192, 204, 209-211, 215, 217, 220-221, 223, 225, 250-251, 259, 265-266, 268-269, 279, 282, 343, 345, 355, 359, 361, 364, 367-368-369, 387, 396-397, 405-406, 409-410, 413-416, 429, 480, 486, 489, 515, 517-518, 523, 526-527, 530-532, 540, 542, 551, 554, 557, 559, 561-563, 565, 570-573, 577-581
- Kuyper, mej. A. (Jaantje) 266-269, 271-274, 279, 433
- Kuyper, H.H. 558
- Kuyper, mej. H.S.S. 416, 418
- Kuyper, mej. J.H. 182
- Kuyper-Van Oordt, Hendrika 85, 91-92, 132, 155, 163, 167-168, 176, 222, 266, 271-272, 279, 297-299, 301-303, 351, 363-364, 366, 429-430, 437, 448, 451-456, 459, 461, 465-467, 469-471, 479-483, 493, 523, 538, 568, 575
- Kwaadsteniet, A.R. de 39-40
- Laarderberg* (Hilversum) 416
- Laarman, Nic. 417
- Laatste bijbelboek; een openbaring, Het* 334
- Laatste gedachten* 29, 30, 33-35, 50, 56, 60, 87, 101, 227, 252, 281, 364, 405
- Lage zon, lange schaduwen* 227, 336, 405
- Land, Sipke van der 468
- Lantaarn, De* 187-189, 371
- Lagerlöf, Selma 77
- Lambregtse, Cornelius 402
- Lamech 564
- Landré, Guillaume 141
- Lands Zegen* (Doorn) 47, 316
- Langs Wegen van Kunst en Schoonheid* 322
- Lane, Matthew 10
- Landsman, F.H. 110
- Lange, J. de 270
- Langeraad, Kees van 341
- Langman, H.J.
- Langstraat, Joh. 322, 324
- Lansberg, Ph.A. 200, 287-288, 441
- Lantaarn, De* 188
- Laurense, Marijke 576
- Lazonder, A.W. 110
- Lectori Salutem* 513
- Leek, Harmen van der 46, 86, 150, 165-166, 195, 199-200, 226, 248, 255, 363, 416-418, 421, 427-428, 437, 443, 445-446, 449, 459, 482, 489, 516, 546, 548, 572
- Leendertse, M.J. 200, 203, 207, 288, 300-301, 369, 392-393, 441-445, 452
- Leenhouts, Hugo 452, 501

- Leeuw, Reinbert de 327
 Leeuw, S. de 282
 Leeuw, G. van der 222, 264,
Leeuwarder Courant 184, 238-239, 277
 Leeuwen, W.M.L.E. van 98, 219, 233, 379,
 395, 434, 457, 460
 Lehar, F. 16
Leidsch Dagblad 63, 81, 119, 126, 413, 447,
 467, 483, 486
Leidsch Predikbeurtenblad 161
 Leih, H.G. 486
 Leiker, Sjoerd 481, 483, 597
 Lens, J. 19, 414
 Leopold, J.H. 24, 75, 88, 96, 101, 115, 162,
 189, 192, 203, 229, 264, 270,
 Leopold, Martin (M. Kloostra) 71, 438,
 483, 533
 Letterkundig Adviesbureau *L.A.B.* 383-384
 Lever-Brouwer, L.A. 164
Lezen en Voordragen 73
Libertas 35-36
 Lichtenauer, J.C. 23, 43
 Lichtenauer, W.F. 369, 372
 Lidth de Jeude, Carla van 488
Liedboek voor de Kerken 110, 114-115, 515
 Liefde, mej. J.L.F. de 87, 135, 415, 494
Liefde en Vrede (Vlaardingen) 461, 472-473
 Liefertinck, P. 376
 Lievaart, Inge 275, 376, 494, 498, 503, 509-
 510-512, 597
 Limburg, Jilles 466
 Linde, Maarten van der 262, 265
 Lindeboom, G.A. 201
 Listz, Frans 43
Liter 224
Literair dagboek 227, 231, 247, 250-252, 268,
 349, 351, 375, 378, 405, 476, 483, 493, 502,
 523, 566-570
Literair Kijkschrift 341
Literama 334, 336, 407, 568
Literama-Magazine 114-115, 321, 324-325,
 336, 342, 407, 501, 568
Literarische Rundschau 137
Literatuurmuseum (Den Haag) 118, 122, 144,
 149, 188, 198, 202-203, 224, 249, 303, 358,
 438, 447, 449, 451, 455, 463, 466, 476, 482,
 523, 535, 593
Lofstem, De 32
 Lokhorst, Emmy van 245
Lommerrijk 42
 Looy, Jac. van 75
 Lopes Cardozzo, E. 263
 Louw, W.E.G. 469, 483
 Lubely, Ignatia (J.I.D.A.J.E. Engelberts)
 453, 471, 483
 Lucebert 229-230, 497
Ludwig von Beethoven 333
 Ludwig, Wolf-Dieter 325
 Luijendijk, Jan-Jacob 10
 Luijkenaar Francken, Johan 44, 96-97, 104-
 105, 118, 166-169, 203, 274, 294-297, 302,
 304, 353, 355, 363-364, 419-422, 427-428,
 445, 488
 Luijkenaar Francken, Thea 166-169, 488
 Luitse, P. 32
 Luther, M. 17, 32, 211, 547-548
 Lutheranisme 578
Lutherse Kerk (Hilversum) 290
*Maandblad van den Bond van Reciteer- en
 Letterkundige clubs op G.G.* 72, 75-76
 Maanen, Willem van 398
Maarten-Maartenshuis (Doorn) 440
Maasbode, De 33-34, 133,
Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 231-
 232, 247, 405, 416, 476
Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst 43
Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 261, 263,
 265
Maastaf 219, 249-250, 405, 449, 453, 478,
 481, 504
 Made, Sacco van der 79
 Mahler, Gustav 325
 Man, Herman de 118, 288
 Mansbridge, Albert 262
 Maria Theresia, Koningin van Oostenrijk
 326
 Marnix van Sint-Aldegonde, Philips 447,
 483
Marnix Gymnasium 167, 264, 266, 415, 421,
 480
 Marshallhulp 489
 Marsman, H. 191-192, 197, 267, 272, 325,
 373-374, 379, 444, 477, 532, 550
 Marx, Karl 574
Matthäus Passion 33, 43, 544
Matthenesserkapel 57
 Maurois, André 403
 Meegeren, Han van 325
 Meer, Joh. van der 581
 Meertens, P.J. 200, 209, 219, 223, 445-447,
 481-483, 494

Mees, W.C. 263
 Meijer, Jaap 334
 Meijer, W. 262, 276, 494
 Meijer-Schuiling, B. 494
 Meindert, Aad 139, 244
 Meinema, W.D. 144, 270
 Mekkes, J.P.A. 373, 565
 Membrecht, Steven 391
 Mendelssohn Bartholdy, Felix 324
 Mengelberg, Willem 270
 Mens, Leo 104
 Mercier, Hélène 261
Mervuur (Den Haag) 483
Merkez-moskee (Rotterdam) 562
Merlyn 236, 240, 242, 246, 391, 397, 546
 Mérode, Willem de (W.E. Keuning) 71, 75, 99, 108, 135, 154, 163, 220, 225, 229, 270, 336, 363, 367, 418, 453-455, 459, 471, 474, 481, 483, 493, 532, 536, 548-549
 Mertens, Anna (Annie de Vries) 209, 275, 494, 511-512
 Messiaen, Olivier 325
 Metzelaar, J.F. 264
 Meyer-Stoll, J. 136-138
 Meyer, L.L. 134
 Michaël, H.J. 208, 245
 Michaelis, Hanny 209
 Michels, L.C. 209
 Michelse, H.C.M. 263
 Middelhoek, A. 494
 Middeldorp, A. 219, 507-508, 519
 Miedema, Arjen 165, 494, 498-500, 511-512
Mijn leven heeft een kalme pols 31, 34, 253, 336, 342, 517
Mijn Vader, Mijn Vader... 9, 19, 104, 116-117, 128, 170-184, 227, 252-254, 342, 350, 493, 546-547, 554, 557-559
 Millhoud, Darius 323
 Miller, Henry 235, 238, 394, 398
 Milo, D.W.L. 499
 Minderaa, P. 200, 203, 436, 444-445, 533
 Minister(ie) O.K.W 208-209, 216-217, 220, 245, 411, 417, 427, 442, 445, 505
 Minnen, J.M. van 581
 Miskotte, K.H. 109-110, 264, 291, 441
Modern Calvinisme 334
Moderne roman in opspraak, De 230, 235-239, 244, 390, 394, 524
 Molegraaf, Mario 104
 Molen, Gezina van der 368
 Molen, W.J. van der 110, 115, 512, 597
 Molenkamp, Han (Dirk Rijnsdorp) 312
 Moll, W. 118, 139
 Mols-de Leeuwe, Enny 79
 Mondria, H. 494
 Mönnich, C.W. 380
 Mons, P. 350
 Mooij, J.J.A. 247
 Mooij, Martin 236, 244
 Moor, J.C. de 288, 420, 440-441
 Moor, O. de 41, 66, 69, 104
 Moor-Ringnald, A. 494
 Mörrike, Eduard 33, 97
 Mossel, Hans 288
 Motley, Willard 379
 Moussorgsky, M.P. 328
 Mozart, W.A. 36, 43, 48, 320, 332-333, *Muiderslot* 231
 Mulder, Ernest W. 325
 Mulder, Gerrit 50, 224, 449, 471-474, 483, 494, 511, 523
 Mulder, Gerard 432, 462, 476
 Mulder, H.A. (Willem Hessels) 14, 453, 480, 483
 Mulder, Hendrik 494
 Mulder, Hk. (Adel Anckersmith) 12, 470-471, 483, 503, 511
 Mulisch, Harry 241, 395
 Müller, F. 103
 Muller, P.H. 39, 54-57, 59, 64, 92, 95-98, 122-123, 126, 128-132, 157, 168, 187, 191, 193, 199, 203, 288-289, 297-301, 304, 423, 425-431, 433, 436, 439-440, 442-443, 446-447, 494, 525, 538
 Muller-Kramer, D. 494
 Multatuli 225
 Munster, H.Th. 191
 Napoleon II 277
Nationaal Instituut voor de Radio-Omroep 81
 Nationaal Programma 80, 95
 Nationaal-Socialisme 578
Nationale Christen Gebeelontbonders Vereniging 428
Nationale Snipperdag 259, 405, 493, 561
N.C.R.V. 13, 21, 23, 31, 33, 47, 49, 62-64, 66, 68-69, 79-81, 95, 114-116, 141, 158, 182, 184, 190, 208, 218, 222, 227, 230, 234-235, 259, 267, 277, 279-343, 346, 354-550, 356-357, 371, 375, 378-379, 399, 405, 407, 422, 432, 441-442, 445, 452, 486, 493, 499, 500,

- 506-507, 518, 525, 548-550, 563, 567-569, 573-574
 N.C.R.V.-gids 40, 66-67, 68-70, 327, 330, 332-335, 337, 342, 399, 431, 569
 N.C.R.V.-leeslamp 218, 492-493
 N.C.R.V.-orkest 311
 N.C.R.V.-televisie 227, 517
 N.C.S.V. 437, 501
Nederlanden, De 342
Nederlander, De 35, 92, 131, 134, 151, 164, 349, 362, 370, 458-459, 464, 531
Nederlands Dagblad 13, 399, 499, 525
Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid 593
Nederlandsch Bijbel Genootschap 108
Nederlandsch Jongeren Verbond 56
Nederlandsche Bibliographie 165, 392
Nederlands(ch)e Christelijke Vrouwenbond / Nederlandse Christen-Vrouwenbond (N.C.V.B.) 77, 280, 318, 415, 474
Nederlandsche Economische Hogeschool 274
Nederlandsche Handel-Maatschappij N.V. (N.H.M.) 103, 147, 152-153, 155, 183, 208, 288, 354, 379-380, 385, 437, 467, 540
Nederlandsche Omroep 481
Nederlandse Gedachten 236
Nederlandse Hervormde Kerk 108-110, 133, 514, 540, 542
Nederlandse Klokken- en Orgelraad 169
Nederlandse Literatuur 306
Nederlandse Radio Unie 81, 95, 289
Neerbosch' Boekhandel en Uitgeverij 350, 435
Neerbosch' Drukkerij 73
 Newman, J.H. 505
 Niemeijer, J.E. 494, 499, 511-512
Nieuw Nederland 48, 249, 346, 367, 373-378, 490, 494-495
Nieuwe Apeldoornsche Courant 457
Nieuwe Haags(ch)e Courant 220, 225, 235, 253, 362, 369, 378-380, 392, 399-400, 403, 417, 486-487
Nieuwe Kerklied, Het 334
Nieuwe Leids(ch)e Courant 12, 26, 54-57, 72-73, 75, 79, 86, 98, 110-111, 115, 125-126, 128, 135, 137, 156, 181, 230, 235, 240, 243, 248, 250, 265-266, 281, 284, 287, 289-292, 300, 305-306, 325-326, 330, 332, 334, 337, 341, 360, 362, 369-370, 378, 380, 385, 387, 391-395, 398-400, 416, 420-421, 423-424, 433, 443, 445-449, 452-453, 455, 457-458, 467-469, 472-474, 478, 484, 504, 506, 508, 517-518, 566
Nieuwe Provinciale Groningse Courant 128
Nieuwe Utrechtsche Courant 306, 362, 369, 378, 392
Nieuwe Rotterdamsche Courant (N.R.C.) 92, 129, 134, 150, 152, 196, 206, 236, 266, 324, 368, 372, 389, 417, 419, 421, 437, 442, 445, 465, 535, 571-572
Nieuwe Westerkerk (Rotterdam) 271, 273
Nieuwe Zakelijkheid 91, 365
Nieuwenhuis, Ferdinand Domela 241
Nieuws van de dag, Het 414, 428
 Nietzsche, Friedrich 15, 53, 83, 87-88, 118, 143-144, 146, 162, 164, 190, 196-198, 253, 267, 358, 371, 395, 456, 545, 559
 Nijen, Auke van 284, 335, 550, 604
 Nijenhuis, B. 494, 512, 571, 604
 Nijenhuis, H. 262
 Nijenhuis, W. van 570
 Nijhoff, Martinus 56, 108-110, 203, 225
Nijhoff's Index 346
 Noach 572
 Nobel, C. J. 74-75, 269, 494
Nobel-reeks 454
 Nogarede, C.J. 34
 Nolen, W. 261
Noord-Brabant, Hotel (Utrecht) 500
 Noordt zij, A. 267
 Noort, B. van 71, 96, 192, 306, 392, 414, 419, 425, 433-435, 484, 500
 Noppen, Rien van 79
 Norel, K. 494, 498
 NOS 289
Notenkraker, De
 NSB 198, 373, 558, 560
 NSDAP 137
 NSF 281, 282, 289
Nut en Genoegen 416-417
Nutsgebouw (Rotterdam) 415

Odeon (Rotterdam) 70
 Odufré, Joes 158, 329-330, 336, 342
 Okkema, J.C. 597
 Oliemans, J. 72
 Olivier, Laura 417, 424, 427, 433, 437-439, 448
Omroepgids (N.C.R.V.) 63, 79, 195, 234, 285, 287-288, 291, 304-312, 318, 320, 322-323, 328-329, 335, 337, 338-339, 357, 375
Omzien in kritische solidariteit 335
 Onderweg 105, 274
Onder de Leeslamp 334

- Ons Huis* 263
Ons Ideaal 37
Ons Jonge Platteland 29
Ons Tijdschrift 12, 19, 86-87, 119, 210, 215, 218, 250, 264, 413-416, 418, 433, 445, 517, 580-581
Ontmoeting 9, 12, 19, 23, 29-31, 33, 49-51, 53, 66, 73-74, 81, 87, 93, 96, 100-102, 108, 111-112, 115-116, 118, 146, 165-166, 169, 173, 178, 181-182, 210, 215, 217, 222, 224, 226-228, 231-232, 240, 249-250, 252-254, 276, 321-322, 332, 334, 336, 339-341, 346, 348-349, 370, 375, 377, 384, 400, 406, 410-411, 431, 440, 490-493, 497-499, 502, 504-506, 508-515, 517-518, 546-547, 549-550, 552, 570
Oome Keesje (hoorspel) 316
Oomes, Piet 452
Ooms, J.W. 377, 385, 436, 494, 500, 503
Oorschot, G.A. van 485
Oosten, A.J.D. 71, 425, 450, 483
Oosterbaan & Le Cointre N.V. 312, 530
Oosterbroek-Dutschun, A. 494
Oosterkerk, Ko 574
Oostveen, Noortje van 342
Onze Letterbode 414
Opbouw 180
Op de(n) Uitkijk 75, 97, 99, 163, 228-230, 232, 255, 346, 350, 379, 501, 503, 510, 549
Openbaar Kunstbezit 318
Openbare Nutszaal Leiden 26
Opgang 19, 86, 96-98, 101, 104, 166, 185, 210, 227, 230, 253, 294-295, 297, 363, 370, 416-417-423, 428-429, 440-441, 445, 451, 508, 517, 524
Opgang-serie 91, 154, 182
Opporto, Bodega (Amsterdam) 449
Opwaarts(ch)e Wegen 19, 21, 23, 26, 38, 46, 54, 56, 71, 74, 86-87, 90, 93, 95-97, 99, 115, 122-125, 129-131, 134, 142, 153, 165-166, 173, 186, 189-190, 195, 197-199, 201, 203, 210, 215, 218, 249-250, 253, 255, 267-268, 279, 287-289, 291, 293-294, 300, 302, 305-306, 335, 346, 359, 361, 364, 370-371, 373, 376, 382, 406, 411-412, 417-423, 426, 430-449, 451-454, 456, 464-465, 472, 475-477, 479, 483-484, 492-493, 496, 499, 507-508, 511, 515-518, 523-526, 531-537, 540, 542, 545-546, 548-549, 558, 572, 578
Op zoek naar het geheim 48, 50, 65, 83, 96, 102, 160, 189, 225, 234, 251, 253, 359, 367-368, 608
Organist en Eeredienst 44-49, 51, 99, 110-112, 140, 169, 249, 312, 346
Ortega y Gasset, José 141, 164, 241
Oskam, J. 350
Ott, Leo 263-264, 269, 276
Ouboter, C. 73, 139, 165-166, 181-183, 231-232, 236, 239-240, 268, 270, 341, 380, 494, 498, 514, 529, 547-548
Oud Eik en Duinen (Den Haag) 480
Oud-Katholieken 514
Oud vertrouwen, Het 182
Oudejaarsgesprek 62-63, 73, 95, 319
Ouden, L. den 417
Ouderkerk, H. 385
Overduin, J. 108, 385, 494, 512
Overeem, Jac. 139
Oversteegen, J.J. 240, 242, 391, 407
Oxford University 261
Paap, Wouter 438, 444
Paauw, Wim F. 69, 79-80, 331
Pallandst, C.D. Barones van 421
Palazzeschi, Aldo 331
Palestrina, Giovanni Pierluigi da 36
Patrimonium 30, 398, 402, 405, 478
Paris, H.J. 439
Parool, Het 400
Pascal, Blaise 15, 130, 162-163, 565
Pater, J.C. H. 483, 510
Paulus 530, 556, 566
Pauw, De (uitgeverij) 153
Pauw, De (Wassenaar) 468
Pauw, J.L. van der
Pays-Bay, Des (Utrecht) 454, 504
Pavese, Cesare 331
Peelen, G.J. 533
Peeters, Carel 237, 243
Pels, Dick 574
P.E.N.-clubs 492
Penninga, P.W. 377
Pepping, Ernst 325
Pereboom, D. 285, 289, 308
Perk, Jacques 75, 97
Perron, E. du 191, 240, 379, 485, 490
Perscombinatie 400
Petit, Nora 512
Petit, Saskia 139
Petri, J. 200, 268, 291, 436, 446
Peursen, C.A. van 581, 597
Philips II van Spanje 326-327

Philosophia Reformata 51
 Pierné, Gabriel 325
Pietersberg, De 110, 115, 388
 Pijper, Willem 50, 141, 444, 485
 Pirenne, Maurice 574
 Plas, Michel van der (B.G.F. Brinkel) 341
 Plasse, Jan van de 399-400
 Plasschaert, P. 532
Platenbijbel, De 330, 336
 Plato 214
 Plet, J. (Jan Haring) 373
 Polderman, C.P. 17
Pomona, Hotel (Utrecht) 447, 500
 Pontier, J. 126
 Poort, C. 429, 512
 Poort, J.A. van der 429
 Popma, K.J. 210, 494, 499, 505
 Popma, S.J. 14, 15, 139, 180, 184, 385, 510, 564
 Pos, Mary 272, 439, 454, 471, 483, 494-495, 498
 Post, Arie 72-73
 Post, Herman 417-418, 424, 439
Prijs der literaire kritiek 21, 224, 226, 230-233, 235, 237, 239, 346, 390, 563, 567
Princeton University 562
 Prins, Ary 75
Prins der geïllustreerde weekbladen, De 88
 Prins, J.P. 372
PRISMA 254-255, 538
Protestants-Christelijk Cultuurwerk 105, 274, 276
Protestants-Christelijke Journalisten-Kring (P.C.J.K.) 388
Protestants Cultureel Contact (Den Haag) 111, 275-276
Protestantse Kerk in Nederland 10
Protestantse Theologische Universiteit 10
Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbosche Courant 469
Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant 93, 464, 468
Psalmberijming 48-49, 108-112, 167, 274
Psalter-1936 108-109
Psalter-1949 108
 Puchinger, G. 10, 40, 96, 98, 101, 113, 128, 139, 164, 170, 179-181, 184, 200, 209, 227, 248, 319, 338, 342, 348, 352, 356, 378, 407, 493, 512, 558, 564, 566, 570, 597
 Querido, Israël 60, 118-119, 130, 162, 186, 189, 192, 198, 200, 241, 267, 325, 427
 Quintilianus 53
 Rachmaninov, Sergej 437
Radboud Universiteit 288
Radio Herrijzend Nederland 95
Radio Nederland in den Overgangstijd 95
Radio Omroep Controle Commissie 307-308
Radioraad 284, 307
 Radio-Volksuniversiteit 263, 265
 Ramaker, Wim 286-287
Randstad II 395
 Randwijk-Henstra, Ada van 462
 Randwijk, H.M. (Henk) van 71, 150-151, 165-166, 181, 271-272, 405, 432, 439, 445, 449, 453, 459, 461-463, 471, 475-476, 482-483-484, 488-489, 492-496, 504, 534, 546, 552, 559
 Ravenzwaaij, G. van 152, 287, 316, 319, 375-376, 411
 Read, Piers Paul 398
Realisten, De 107
 Ree, A. van der 20
Reeborst, De (Ede) 472
 Rees, Kees van 16, 90, 255, 574, 587
 Reest, Rudolf van (K.C. van Spronsen) 121, 154-156, 184, 312-313, 361, 471, 530-538, 554-562
Reformatie 22, 46, 324
Reformatie, De (weekblad) 37, 56, 91, 117, 120, 130, 132, 148, 168, 184, 189, 274, 288, 294-295, 313, 332, 346, 351-359, 361, 411, 427, 446, 464, 471, 526, 530-532, 534-537, 542, 545, 554-555-557, 561-562
Reformatorsch Dagblad 121-122, 127, 128, 270, 400
 Reger, Max 43, 325, 333
Reboboth (Bodegraven) 472-473
 Reitsma, J.F. 267
 Remonstranten 514
Remonstrantse Broederschap 110
 Renders, Hans 481, 495
 Renes-Boldingh, M.A.M. 449, 494
 Renssen, P. van 200, 298, 363, 417-418, 445
Residentiebode, De 133-134
Residentie Orkest 270
 Reugebrink, Wim 178
 Reve, Gerard 241-242, 252
 Réveil 84, 209, 210, 214, 217-218, 265, 409-410, 413-414, 518

- Réveil* (tijdschrift) 479, 492
 Révész, Géza 50-51
Revisie-1948 108
 Rey, Terry 11, 573, 577
 Reymer, P.J. 285
Riche, Hotel (Rotterdam) 439
 Richters, mej. A.M. 429
 Richters, Han 504
 Richters, Marius 471
 Ridder, Q.A. de 35, 92, 131, 134, 151, 164, 362, 370, 447, 458-460
 Ridderbos, H.N. 563-564
 Ridderbos, M.H. 109
 Ridderbos, J. 173
 Riemens, J. 109
 Rignalda, A.M. 79
 Rijken, Carel 69, 95, 501
 Rijksuniversiteit Groningen 326
 Rijnsdorp, Anna 147
 Rijnsdorp, Dirk (zie: Han Molenkamp)
 Rijnsdorp, Ger 233
 Rijnsdorp, J.E. Jr. 281
 Rijnsdorp, J.E. Sr.
 Rijnsdorp, Jan 451, 560
 Rijnsdorp, Leni 561
 Rijnsdorp, Piet 267
 Rijnsdorp, Ulrica 42, 50, 209, 227, 290, 315, 321, 561, 597
 Rijnsdorp-Gerber, A. 167-167, 169, 467
Rijnsdorp Prijs, Dr. C. 252, 574
Rijnsdorp, wie zijt gij? 235, 322, 330, 431
 Rilke, Rainer Maria 96, 99, 169, 325
 Rispens, J.A. 199-200, 203, 221, 363, 368, 413, 418, 445, 481, 483, 494, 503, 511, 524
 Risseeuw, P.J. 18, 35, 37, 41, 45, 49-50, 56-59, 61-62, 64, 66, 71-72, 83, 90, 92-94, 99-100, 105, 107, 116, 118, 122-123, 126, 128-130, 135-138, 140-141, 143, 145-151, 154-155, 158, 163-166, 169-171, 174-176, 183, 187-188, 193, 208, 216-218, 224-225, 232, 254-255, 267, 270-272, 279, 287, 290, 293-294, 298-299, 303-306, 309, 312, 340, 342, 346, 350-351, 353-356, 360-362, 364, 366, 368-369-371, 373-375, 379, 381-385, 392-393, 406-407, 410-411, 414, 416-417, 419, 421, 424-425, 427, 432, 435, 437, 440-442, 444-461, 463-476, 479-483, 485-487, 490-491-496, 498, 501-502, 506, 508-509, 511-512, 515, 517, 523, 532, 535-537, 539, 546-547, 551-552, 560, 563-564, 580
 Risseeuw-Passchier, J. 342, 597
 Ritter Jr., P.H. 123, 288, 305
RO, Reïnisten Organisatie S.S.R.
 Robbers, Herman, 121-122
 Rodenko, Paul 230, 249, 341
 Roelants, Maurice 240
Roeping 425, 444
 Roggeman, Willem M. 334
 Rogier, L.J. 131
 Romijn, Aart 494, 511
 Romijn Hzn., A. 385
 Romijn, Jac. 434, 472
 Roland Holst, A. 226, 373
 Roland Holst, Henriette 56, 203, 419
 Roland Holst, Richard
 Rolloos, A. 125, 129, 580
 Ronde, H.W. de 33
Rondom het boek 1935 (Geschenk) 84, 140, 258, 276, 305, 405, 452, 463
Rondom het boek 1936 (Geschenk) 193, 199, 439
Rondom het Woord 322
 Roo, Maria Lena de 387
 Rooij, M. 346, 362, 381
 Rookmaaker, H.R. 22, 51, 499, 565
 Roon, Ab van 489, 494, 499, 507
 Roon, Ad van 341
 Roon, G. van 473
 Roos, Robert de 50
 Roosjen, A.B. 79, 281, 326
 Rooy-Wilmink, H. de 494
 Rosekrans, Hans 333
 Ros, B. van der 368-369, 372, 378, 399-400
 Ross, R. 275
 Rossini, Gioachino 30
 Rossum, Rie van 435, 449, 454, 465-467, 469, 471-474, 476, 478, 483, 494
 Rothuizen, G.Th. 17, 184, 227, 387, 581
Rotterdammer, De 22, 29, 31-32, 34-35, 37, 57, 62, 72, 75, 77, 92-93, 96, 99, 111, 113, 115, 124-125, 127-128, 132, 151, 160, 163, 170, 176, 183, 189, 193-194, 1,97, 208, 225, 229, 232-234, 236-237, 243-244, 246, 249, 253, 255, 259, 266, 271-272, 287, 305-306, 332, 334, 337, 345-346, 349, 354, 358, 360-361, 365-366, 368-369, 371-372, 378-382, 385, 387-389, 392-396, 399-400, 403, 405-406, 429, 436, 442-445, 448-449, 453-454, 458, 460-461, 463-464, 474, 487, 517, 524, 546, 563, 567, 569
Rotterdammer-Kwartet 95, 228, 235-237, 241-242, 319, 325, 343, 346, 363, 378-379, 382,

- 390, 393, 399-401, 405, 506, 516
Rotterdams Accent 51
Rotterdams Jaarboekje 1994 117
Rotterdamsch Nieuwsblad 30, 33, 70, 271, 430, 472, 485
Rotterdamsch Parool, Het 101
Rotterdamsch Philharmonisch Orkest, Het 40, 42-44, 50, 376
Rotterdamsche Bankvereniging 41
 Rotterdamsche Orkestvereniging *Symphonia* 30
Rotterdamse Kring van Auteurs 236, 244, 246
 Rouault, Georges 325
 Rover, Frans de 241, 394
 Rover, P.A. de 494
 Rückert, Friedrich 97
 Ruller, A.A. van 403
 Ruller, E van 368
Ruimte 499
 Ruiter, Frans de 85, 413
Ruth, M.V. op G.G. 57, 60, 62
R.V. Als de ziele luistert 73-74, 462
R.V. Da Costa 73-75
R.V. Jacob Revius 70, 73, 142, 161-162, 268, 270
R.V. Marnix van St. Aldegonde 73-74, 79
R.V. Mr. W. Bilderdijk 73-74, 76-77
 Ruys, Joh. P. (P.J. Risseeuw) 127
 Ruyter, Michiel de 328
- Sachs, Hans 36
 Salverda, Murk 99
Samuel, K.V. op G.G. 65, 80
 Sanders, C. 22
 Sanders, M.P.J. 4, 10, 288
 Savornin Lohman, A.F. de 84, 217, 410, 518
 Schaeffer, Francis A. 566
 Schaik, L.C. van 418-419
 Schakel, Maarten 399
 Scharten, C.Th. 248, 397
 Schee, R. van der 337
 Scheps, N. 540-542
 Schendel, Arthur van 139, 203
 Schenkeveld, M.H. 228, 597
 Scheurer, Joh. H. 385
 Schilder, H.J. 356
 Schilder, K. 9-10, 18-19, 37, 61, 91, 141, 144, 150, 168, 170, 173-177, 179-181, 209, 227, 269-270, 283-284, 294-300, 303, 305, 313, 351-356, 387, 395, 417-418, 441, 499, 515-516, 524-530, 536-537, 543, 545, 554, 556-562, 577, 580
 Schiller, Friedrich von 26
 Schipper, Anne 9, 17, 50-51, 65, 109, 114-115, 117, 140, 167-169, 181, 183, 202, 209, 219, 224, 228, 234, 244, 246, 252, 254, 315, 319, 338, 342, 384-385, 401-403, 448, 468, 495, 508, 510, 513, 570, 574, 580, 611
 Schippers, C.G. 332
 Schippers, R. 20, 22, 177, 581
 Schippers, W. 449
 Scholten, L.W.G. 318, 331
 Scholten, Y. 245
 Schönberg, Arnold 325
 Schoof, B.J. 385
 Schoonderbeek, A.G. 420-422
 Schop, C. 597
 Schopenhauer, Arthur 267
 Schotelveld, Fr. van 450
 Schouten, D. 385
 Schouten, J. 36, 201, 266-267, 368, 380, 553
 Schouten, W.J.A. 89
 Schouten-Scheper, D. 494
Schouwenster, Het 100, 105, 107
 Schrale, I. 70
 Schravendeel, L.T. 428
 Schreuder, J.Th.R. 416
Schrijvendervijis 513
 Schrijver, G. (G.G. van As) 35, 119, 220, 414, 439, 548, 552, 580
Schrijverscontact 492
Schrijverskontakt 492
 Schrotten, H. 109-110
Schuldige, De 182, 184-185, 351
 Schuller, J.C. 275, 435, 479, 483, 494
 Schulte Nordholt, J.W. 110-112, 341, 407, 512, 597
 Schuman, N.A. 397, 517, 549, 551-552, 577, 551, 578
 Schumann, Robert 31
 Schurer, Fedde 110, 219, 452, 467, 471-472, 483, 494
 Schütz, Eva 103
 Schütz, Heinrich 332-322, 566
 Schuurman, A.C. 110
 Schuyt, C.J.M. 319, 386-387, 489
 Schweitzer, Albert 40
Sermo 184
Settlement-beweging 263
Settlement-work 263

- Sevensma, W.S. 345, 371, 436
 Sevensma-Themmen, G. 453, 471, 483, 494
 Sierksma, Fokke 404
 Siertsema-Kapinga, Rebekka 121
 Siesling, M. 499
Simon Haenhuysen 127, 136-138, 357, 463
 Simons, Wim J. 407
Sint-Laurenskerk (Rotterdam) 33, 40, 42
 Sizoo, A.I. 353, 487-488
 Sizoo-Verhoeff, M. 473
 Sleumer Tzn., W. 373, 377
 Slings, H. 259, 361, 371, 526, 529
 Sluis, G. van 78
 Sluis, J. van der 194-195
 Smeding, Alie 163
 Smelik, E.L. 268, 540, 542
 Smelik, J. 445
 Smilde, B. 109, 114
 Smilde, H. 200, 481, 483, 494, 510
 Smit, Gabriël 56, 298, 438-439
 Smit, W.A.P. 71, 109, 124, 126, 203, 271, 373, 418, 433, 436, 440-441, 446, 450, 453-454, 459, 461, 483, 494, 496, 565
 Smitskamp, H. 481
 Smulders, Wilbert 85, 413
 Sneller, Z.W. 274
 Snijder, J. 17
 Snoei, Willem 244
 Snoek, Jacques 79
 Snoek, Paul 394
 Socrates 214
 Soulier, E. 571
 Souriau, Étienne 280
 Spaans, H. 424, 483
Spectrum 86, 200, 207-208, 425, 526, 533, 536
 Speelman, A. Jr. 273
 Speelman, Wim 368
 Spelt, J. 385
 Spengler, Oswald 141
Spiegel, De 88-90, 105, 295, 346, 350
Spiegel-reeks 84
 Spier, Rosa 503
 Spilt, J. 385
 Spoelhof, W. 563-564
 Spronsen, K.C. van (zie: Rudolf van Reest)
SS Rotterdam 89
 S.S.R. Delft 20
 S.S.R. Utrecht 189,
 S.S.R. Rotterdam 265, 370
 Staal, M. van der 35
Stadsarchief Rotterdam 105, 264-265, 274, 593
 Stafleu, W.F. 379
 Stalpaert van der Wiele, Johannes 432
Standaard, De 21, 39-40, 43, 45, 48, 50, 57, 59-60, 108-109, 124, 128, 132, 138-139, 141, 146, 156-157, 164, 195, 207-208, 258, 266, 273, 312-313, 345-346, 348-350, 360-369, 370, 372-374, 376, 388, 411, 427, 430, 435, 438, 444, 450, 461, 464, 468, 480, 482, 484-485, 487, 489-490, 526
Statensingelkerk 42
 Steen, Peter van der 209
 Steenstra, R. 464
 Steggerda, Herman 220, 225, 380, 382, 494
 Steketee, A. 549
Stem, De 92
Stemmen des Tijds 96, 101, 251, 253, 345-346, 414, 441
 Stempvoort, P.A. van 339
Steingraber Verlag 33
 Steinmetz, S.R. 262, 264, 276
Ster der Christelijke Weekbladen, De 36-37, 369
Sterker dan de tijd 332
 Steunenberg, Jan 153-154
Stichting tot verbetering van het Psalmgezag in de Gereformeerde Kerken in Nederland 108-110, 368
 Stigter, W. 487-488
Stijl 217, 499
Stimulans 516
 Stoep, D. van der 31, 50, 53, 80, 93-94, 96, 100-101, 103-104, 116, 146, 167, 171, 173, 182-184, 217, 225-226, 228, 270, 312, 348-349, 370, 375, 384-385, 400-402, 410, 431, 438, 440, 481-484, 490, 492, 494, 497-499, 503-506, 508-509, 511, 513-515, 517-518, 547, 549, 564, 597
Stols, A.A.M. 187
Stone-lectures 4
 Straatsma, A.K. 271, 291, 294, 450, 453, 461, 483, 494
 Strauss, Richard 16, 325, 333
 Strawinsky, Igor 325, 333
 Streefkerk, Nic. 424
 Streuvels, Stijn 474
Strijdend Nederland 178
 Strik-Ooms, A. 474
 Stroman, Ben 92, 221-222, 465
 Stronkhorst, L.H. 494
 Stuart, James 261

Stubbe, M.C. 403
 Stuldreher-Nienhuis, J. 494
 Stuiveling, G. 81
 Sturm, C. 494
Stuning, De 140
Suisse (Rotterdam) 430
 Surink, Han 79
 Swarth, Hélène 362
 Swigchem, C.A. 385

 Tachtigers 83-85, 97-98, 111, 117, 199, 215,
 251, 272, 359, 397, 412-413, 549, 554
 Talma, A.S. 13
Tavenu 156, 160
 Taverne, Ed 319, 386-387, 489
 Tazelaar, J. 86, 91, 123, 132, 191, 200, 203,
 207, 267, 288, 294-296, 352, 363, 392, 418,
 420, 441, 443, 446
Telegraaf, De 248, 415, 442, 451
 Televisie-volksuniversiteit 265
 Telligen, N. van 109-110, 113
 Teipe, Max B. 81
 Terlouw, P. 494
Terminus (Den Haag) 20, 497, 500
Terminus (Utrecht) 385, 427, 445, 482, 491,
 498, 500-501, 509
 Terpstra, P. 494
Ter Zijde 9, 13-14, 26-27, 35, 37-39, 41, 46,
 48, 51, 53-55, 70, 72, 74, 76, 78-79, 81, 83,
 87-88, 95-96, 108, 117-118, 120, 125, 130-
 131, 135, 141, 143, 147, 152-153, 160, 162,
 167, 186-200, 207, 224-225, 247, 248, 254,
 258-259, 263, 279, 307, 332, 345-347, 351-
 352, 357-359, 363, 366-367, 375, 406, 412,
 427, 435, 446, 457, 464, 468, 489, 526, 545,
 547, 556, 567, 569
 Teylingen, E.G. van 291, 424, 427, 436,
 472-473
Theologische Hogeschool, Kampen I 10, 17,
 117, 153, 172, 231, 269, 378, 549, 552, 563
 Theunisz, Johan 532-533
 Thier, P.A.F. 265
 Thijs, J.G.A. 31, 352, 354
 Thompson, J.J. 445
 Thuillier, Pierre 49
Tidemanstraatkerk, (Rotterdam) 105, 167,
 274, 295
 Tiggers, Piet 316
Tijd, De 161, 207, 216, 219, 222, 236-237,
 425-426, 435, 440
Timotheüs 350

Tivoli (Den Haag) 485
Tivoli (Rotterdam) 472, 474
 Tolk, P.C. 62, 285, 289-291, 294, 297, 299,
 309
 Tollenaar, Willem 81
 Tollig, Frits 43, 86
 Tolstoj, Leo 331
 Toor, D. van 74, 79
 Totius (J.D. du Toit) 469, 471, 483
 Toynbee, Arnold 261
Toynbee Hall 263
Toynbee-work 263
 Trotsenburg, E.A. van 265
 Toussaint van Boelaere, F.V. 492
Trouw 22, 31, 50, 108, 161, 178, 182, 234,
 236, 241-242, 248, 250, 255, 286, 346, 348,
 352, 354, 368, 375, 379, 396-407, 482, 489-
 490, 497, 499, 507, 512-513, 515, 530, 537,
 551, 553-554, 565-566, 568-569, 580
Trouw-Kwartet 286, 343, 399, 541
Trouw in oorlogstijd 399
 Trouwborst, B. 97, 121-122, 127, 254-255
 Tsaar Alexander III 328
 Tschaikowsky, P.I. 44, 267
 Tsjechow, Anton P. 331
Tubantia 380
Tutorial system 262
 Tuuk, E.J. 127
Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche
Courant 457, 460
Twentsche Bank 369

 Uhland, Ludwig 97
Uit de Boekery 334
 Uit den Bogaard, J.H. 494, 505
 Uitman, J.E. 427
 Ulzen, J. van 90, 122-123, 127, 153, 156,
 187-188, 215, 422, 433, 470, 524, 539
U.M. Holland 90-92, 122-123, 127, 153, 156,
 187, 189, 201, 215, 268, 307, 419, 421, 433-
 434, 470, 480, 524, 538-539
Unie 'School en Evangelie' 404
Unitas 35
Universiteit van Amsterdam 51
Universiteit van Cambridge 261
University Extension 261-263, 270
University Settlement 261
Utrechtsch Nieuwsblad 92, 152, 191, 292, 458
Utrechtsch Predikbeurtenblad 129
 Uyekruyer, H.S. 262
 Uyl, Bob den 235, 245

Vaderland, Het 135, 157, 196-197, 207, 218, 221, 227, 389, 421, 424, 427, 436, 440-441, 444, 446-448, 453-454, 468-469, 483-485
 Valk, H.M.H.A. van der 264, 369, 373
 Valk, Jacob van der 36, 85, 264, 369, 414-415, 418, 421, 446, 480
 Valk, P.J. van der 31
 Valkenhoff, Pierre van (P.J.H. Vermeeren) 198-199, 207, 425-426, 435
Van Loghum Slaterus 188
 Van Manen, Pieters, Jos 402
V.A.N.K. 482
 Vanvugt, Ewald 241
V.A.R.A. 282, 285, 293, 299, 316
 Varangot, Victor 240
Vaz Dias 283
V.C.L.-reeks 154, 471-472
 Veen, Adriaan van der 245
 Veen, R.J. van der 21
 Veerman, mej. Nel 494-495
 Vegter, Jan 401
 Veld, H. van 't 16, 231, 548
 Veltkamp, Evert Paul 418-419
 Venema, Adriaan 50, 495
Veranderend Nederland onder Oranje 326-327, 336
Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen in Nederland 12, 56, 71, 74, 77, 97, 108, 118, 131, 157, 189, 215, 271, 289-290, 292-293, 296-306, 361, 372, 409-411, 414, 416-417, 420, 422-425, 427, 429, 431-440, 442, 444, 446-448, 452, 454, 458, 461, 473, 479-480, 483-485, 492, 500-503, 505, 508, 537
Verbond van Christen Jonge Vrouwen- en Meisjesverenigingen 56
 Verboord, Marc 16
 Verburg, Marcel E. 378
 Verdi, Giuseppe 333
Vereeniging, De (Hilversum) 472
Vereeniging van Protestantse Kerkmuziek 43
Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels 231
Vereeniging van Letterkundigen 490-491
 Verèl, Dirk 68, 79, 494, 501
 Verhaagen, Niek 483, 494
 Verhoeven, Nico 215, 572, 578
 Verlaine, Paul 53, 70, 95-96
 Verlichting 262, 573
 Vermaas, C. 385
 Vermeer, C. 334, 494, 511
 Verne, Jules 160
 Verspoor, Dolf 341
Verve 107
 Verwey, Albert 75, 97, 397
Verzeild Bestek 93, 249, 346, 465, 469, 470-475
 Vestdijk, Simon 206-207, 235, 484, 524
 Veydt, Laurent 393
 Victor Emanuel II 277
 Victoria, Koningin van Engeland 277, 326
Victorie-reeks 128
 Vigny, A. de 209
Vijff Vlieghen, 'd (Amsterdam) 224, 475
 Vijftigers 230, 249
Villa Dijkzigt (Rotterdam) 264
 Vincent, Jo 318
 Vinet, A. 505
 Vink, P. 434
 Vinkenoog, Simon 229-230, 497
 Visser, Ab 71, 84, 218, 220-221, 233, 469, 482-483
 Visser, J. 429
 Visser, Jan Pieter 31, 34, 253, 336, 342, 517
 Visser, J.Th. de 411, 417-419, 427
 Vitalisme 444
 Vlies, mej. A. van der (Enka) 415
 Vliet, T. van 228
 Vlis, Nel van der 75, 462
 Vlugt, W. de 571
 Vogel, Louis Albert Sr. 70
Volk en Vaderland 198
 Vollemans, P.J. 20
 Vollenhove, D.H.Th. 61, 417
Volk, Het 442
 Volkshogeschool 262, 381
Volkscrant, De 400
Volksonwikkeling 282-283, 321
Volksopvoeding 55-56, 261, 264-265, 276, 283, 317, 319, 347, 362, 381, 391
 Volksuniversiteit 19, 21, 38, 167, 190, 259-277, 279, 281
 Vollenhove, D.H.Th. 113, 209, 536
 Vollenhoven, Th. 515
 Vollemans, P.J. 21
 Vondel, Joost van 202, 447
 Voorberg, Marinus 114
 Vooren-Kuyper, F.H. van der 494
 Voorhoeve, J.H.C. 66, 69-70, 104
J.N. Voorhoeve 66, 68, 80, 95, 104, 107
Voorhoeve & Dietrich 73, 183
Voorlopig 579

- Voornit* 236, 244
V.P.R.O. 282, 444
 Vrankrijker, A.C.J. de 262-265, 269
 Vreugdenhil, Jacoba M. 407, 499-500, 510-511-512
Vriend des Huizes, De 37, 92, 193, 346, 350, 439-440
 Vrienden van *Ontmoeting*, Stichting 217-218, 510
 Vries, Anne de 84, 91, 138-139, 151, 164, 220, 294, 310, 435, 454, 471-472, 483, 491, 494, 498-499, 503, 511
 Vries, Annie (zie: Anna Mertens)
 Vries, Jan de 51, 274
 Vries Reilingh, H.D. de 21, 22, 283
 Vries Robbé-Bergmans, A.M. de 91
 Vriesland, Victor E. van 492
 Vriezen, Th.C. 109-110
Vrij Nederland 368
Vrije Beelden 107
Vrije Bladen, De 444
Vrije Universiteit (Amsterdam) 10, 38, 60, 90, 167, 172, 176-177, 184, 233, 262, 268, 274, 285, 295, 329-330, 378, 396, 451, 469, 474, 481, 535-536, 542, 558, 563, 565, 567, 572, 574, 580
Vrije Volk, Het 185, 233-234, 237
Vrijmaking 9, 174-176, 179-180, 352, 499, 529, 555, 557, 559
 Vroom, N.R.A. 216
Vrouwenpost 33, 224, 385
VU-magazine 387
 Vygotzky, Lev 78
- Waaggebouw (Amsterdam) 492
 Waagmeester, Kees 17, 343
Waagschaal, De 514
Waalkerk (Amsterdam) 472
 Waals, Jacqueline E. van der 71, 85, 87, 220, 229, 409, 439, 539
 Waalsdorp, S. (C. Rijnsdorp) 88-90, 105
 Waanders, G. 99
 Waasdijk, Albert van 129, 134-135
Wachtvuur 94
 Wadman, Anne 184, 238-239, 277
 Wagenaar, W.A. 245
 Wagner, Richard 27, 30-31, 43, 141
 Wal, J. van der 114, 385, 597
 Waldteufel, C.E. 316
 Walraven, Willem 93
 Walschap, Gerard 274
- Walton, William 270
 Wapenaar, A. 86, 132, 165, 194, 197, 200, 208, 354-355, 357, 362, 370, 416, 418, 444, 446, 453, 455, 459, 461, 463-464, 471, 474, 483-484, 493-494, 498, 511, 532-533, 536-537
Wapenveld 16, 403, 548
 Warner, N. 494
 Warren, Hans 104
 Waterink, J. 22, 264, 274-275, 353, 385
 Weber, Max 578
 Weber, Carl Maria von 80, 95, 310-311, 577
Weegschaal, De 200-204, 206-208, 359, 446
Weezenalmanak, De 350
 Wells, H.G. 160
 Welsink, Dick 139
 Wencelius, Léon 13, 23, 209, 212, 220, 225
Wending 110
 Wentink, mej. M. 293
Wereldkroniek, De 88
Werk 207
 Werkman, Hans 11, 88, 121, 224, 247, 294, 402, 450, 499, 513, 549, 597
Werkplaats, De 199, 203, 207, 216, 218, 371, 411, 413-414, 417-420, 422, 446-447, 499, 523
 Westerbrink-Wirtz, J.M. 91
 Westenholz, C.A. de 53-54, 58, 70, 75, 76
 Weverbergh, J. 242
 Wielek, H. (W. Kweksilber) 22, 315, 317-319
 Wielenga, B. 45, 109, 267, 288, 335, 383, 446, 531, 548-549, 573
 Wijdenes, P. 51
 Wijers, Jo 504
 Wijfjes, Huub 282-285, 308-309
 Wijhe-Smeding, Alie van 523
Wij Jonge Vrouwen 313-316, 318
 Wijlen, H.J. van 474
 Wijnen, N. 261, 276
 Wijngaarden-Riethof, W. van 494
Wijsbegeerte der Wetsidee 15, 51, 61, 75, 192, 352, 357, 417, 526, 538, 565
Wij zijn de vaders 16, 173, 226, 405
Wildlust (Hillegom) 421
 Wilhelm II, Keizer van Duitsland 326
 Wilhelmina, H.K.H. 103, 277, 326
Wilhelmina in het cultuurbeeld van haar tijd 336
Wilhelmus 478
 Wille, J. 481
 Wilma (Vermaat) 84, 91, 123, 163, 201,

220, 271, 363, 418, 450, 453, 456, 459, 461,
 471, 482-483, 494-495, 498, 500, 503-504,
 511
 Wilmink, Machiel 124
 Wind, Jaap 494
Winterhulp Nederland 482
 Wirtz, J.C. 128
 Wit, Jan 56, 110, 115-116, 407, 505, 512
 Woelderink, J.G. 373
 Wolder, Johan 79
 Wolf, A.G. 436
 Wolkers, Jan 241, 252, 387
Wonderbare Discours, Het 463
Woord en Beeld 35-36
Woord en Geest 375, 392-393, 463
Woordwerk 109, 115, 182, 184, 224, 400,
 482, 484, 495, 513
 Wouda, Sj. 581
 Woudenberg, R. van 4, 10
Woudschoten 77, 189, 265, 305, 372, 391,
 452, 493, 501-502, 504, 508, 550
 Woudstra, P.H. 121
 Wouters, D. 300-301, 304, 306, 442, 446

Yana 49, 140, 144, 146, 150, 153, 159-161,
 164

Zaaier, De 192
 Zaalberg, C.A. 232
 Zaalberg, M.H. 581
Zachte stemmen in Ierland 184
Zeeuws Dagblad 178
 Zeggelen, W.J. van 34
Zendingscentrum (Baarn) 502
 Zijlstra, Jaap 574, 597
 Zikken, Aya 235
 Zoelen, L. van 350
Zomer & Keuning, Gebr. 282, 308, 350, 501
Zonheuvel (Doorn) 440
Zwaluwenberg (Hilversum) 416
 Zuthem, F. van 113, 515
 Zwaan, F.L. 192
 Zwaan, J. de 411
 Zwart, Dirk 224, 228, 306, 371, 499, 504
 506, 510, 512
 Zweden, J. van 401
 Zwemer, Jan 17
 Zwingelspaan, Freek 9

Cornelis Rijnsdorp kwam op 19 september 1894 te Rotterdam-Delfshaven ter wereld in een bevindelijk-gereformeerd Kuypertiaans milieu als zevende kind en hekkensluiter van het gezin. Zijn ouders dreven een slagerij op de Havenstraat. Na de dood van zijn vader in 1908 moest hij voortijdig van school en werd kostwinner voor zijn moeder. Na een krachtdadige bekering op zeventienjarige leeftijd legde Kees Rijnsdorp geloofsbelijdenis af in de *Gereformeerde Kerken in Nederland*, die hij twee volle ambtsperioden trouw diende als ouderling. In dit ambt raakte hij in 1944 betrokken bij de schorsing van prof. dr. K. Schilder. Met de Vrijmaking ging hij niet mee.

Zijn kantoordiploma's behaalde Rijnsdorp als autodidact in de avonduren door zelfstudie. Via de handelsbank *Gebroeders Chabot* kwam hij in 1921 terecht bij het Agentschap Rotterdam van de *Nederlandsche Handel-Maatschappij N.V.*, waar hij op de afdeling Documentaire Kredieten tot 1954 als eerste (buitenland)correspondent werkzaam was. Zijn maatschappelijke plicht vervulde hij weliswaar nauwgezet, maar zijn ware roeping, opdracht en taak lag op het in gereformeerde kring verwaarloosde levensterrein van de kunst. In 1921 trouwde Rijnsdorp met Annemie Gerber (1893-1977). Hij overleefde vrouw en drie van zijn vijf kinderen. Op 12 februari 1982 overleed dr. C. Rijnsdorp op zevenentachtigjarige leeftijd te Rotterdam. Hij werd begraven op *Crooswijk*.



C. Rijnsdorp in 1954

Na zijn romandebuut *Koningskinderen* uit 1930 groeide Rijnsdorp uit tot een veelzijdig literator. Als neocalvinist wilde hij vanuit het bijbels cultuurmandaat het calvinistisch volksdeel 'aan de kunst' brengen. Met zijn dubbele cultuurtaak, artistiek-scheppend en pedagogisch-beschouwend, heeft hij een halve eeuw getracht de 'calvinistische paradox van het cultureel tekort' te doorbreken. In de onbegrepen cultuurfantasie *Eldert Holier* uit 1938 schetste hij als volkskunstig cultuurvisioen zijn (onbereikbaar) ideaal in een muzikaal-dramatisch getoonzet eschatologisch perspectief. In 1964 werd zijn literair-kritisch werk bekroond met de *Prijs der literaire kritiek*, een jaar later gevolgd door een eredoctoraat in de Letteren van de *Vrije Universiteit* te Amsterdam.

Vanuit Kuypers theologische constructen: 'gemene gratie, antithese en soevereiniteit in eigen kring', reconstrueert deze studie Rijnsdorps program van culturele volksopvoeding in het spanningsveld van calvinisme en cultuur. Als kunstopvoeder droeg hij bevlogen in de sloppen en stegen van het calvinistisch-culturele veld 'Het volk aan de kunst'-evangelie uit contra een onschriftuurlijke levenspraktijk onder calvinisten op kunstgebied langs de programmalijnen van muziek, recitatie en literatuur, met als volksopvoedkundig instrumentarium de Christelijke Volks-Universiteit, *N.C.R.V.*-radio, protestantse periodieke pers en christelijk-literaire organisatie.